

FOREWARD:

Few will deny that the system of Ayurvedic Medicine is not only the oldest, but the only source of almost all the medical sciences, ancient and modern. A few dissenting voices, such as Haas' theory have been silenced by eminent Scholars like E. Pococke, Mrs. Manning, and others, and practically, there is little opposition in the field against the glaring proofs of the antiquity of Ayurveda. There is no room here to quote the various passages from the oldest literature of the world—the beginningless Vedas, that illustrate how early the Aryans had attained proficiency in high class surgery and therapy.

But antiquity alone is no proof of the superiority of a science, it is the great accuracy and perfection with which the drugs and instruments were handled that moved the great scholars of the Western Medicine like Sir Pardey Lukis to admit, "There is no doubt whatever that their ancestors knew ages ago many things which are now a days being brought forward as new discoveries." There is no wonder that the Scholars of Ayurveda are so much in raptures over the superiority of the system over other medical sciences. It had attained in surgery at a very early period that would defy the latest advancements of the Western Medicine. This fact has not been challenged as yet, on the other hand many of the Western scholars have candidly admitted it. Prof. Wilson, for example, states, "The ancient Hindus attained as thorough a proficiency in medicine and surgery as any whose acquisitions are recorded." Weber says, "In this department (surgery) European nations might, perhaps, even at the present day, still learn something from them (the Indians) as indeed they have already borrowed from them the operation of rhinoplasty." Thus, it is almost unanimously accepted that Ayurveda is the oldest and most perfect of all the medical sciences.

But is the Ayurvedic System as perfect and faultless to day as it was in the wake of the Aryan civilisation? Certainly we cant reply in the affirmative. Undoubtedly it is not even the tenth part of what it was. But there is yet another question: taking it as it is in its present mutilated condition, can it be more beneficial to us, if it were to be adopted instead of the prevailing allopathic system? This point invites controversy on both the sides.

It is not long ago, when the present rulers of this country were taking steps to eradicate the indigenous system of medicine altogether, as (they said) it was practised by quacks and was based on unscientific and empirical principles. It is the same government that is now making grants in various provinces for the resuscitation of the same 'Unscientific' and 'Empirical' science. That these grants are laughable and ridiculous in certain cases is a different question altogether, but it must be owned that the system has succeeded in crawling

of the Government has changed towards Ayurveda is an easy explanation. The chief cause of the misunderstanding between the rulers and the Ayurvedists was the want of a language to understand each other. Forty years ago, there were practically no Aurvedic physicians who could explain the principles of Ayurveda to the English knowing Government. Naturally, adventurous Englishmen, under the concieted satisfaction of being research scholars would steer into the field, translate 'Vayu' as wind and do some other such tricks, and thus win the laurels for themselves and shame for Ayurveda. Nothing has caused greater harm to our science of medicine than these misinterpreted translations. If we were to translate the iris of the eye as the rainbow, for it means both, I wonder if we would succeed in ridiculing them as the translators of Vayu, Pitta, & Capha, as wind, bile and phlegm succeeded ! But a new day has dawned, bringing forth Ayurvedic physicians of unquestionable excellence not only proficient in their own system of medicine, but fully able to argue face to face with the most advanced scholars of the western system of Medicine, and press them to get grants made for the reorganisation of a system that if fully adopted would cost their manufacturing country a loss of crores of rupces every year. But the glaring facts cannot be suppressed, and the public has begun to see the difference between the indigenous and the foreign systems. The cry of the Ayurvedic physicians is no longer a cry in the wilderness. The chief cause of the promising success is mostly the knowledge of the English language in certain classes of Ayurvedists. Among the best I may name Mahamahopadhyaya Syt. Gananath Sen of Calcutta, who has so beautifully explained some of the most contested points in the light of the Western System. Thus through the knowledge of the language of the rulers, the Ayurvedic physicians are in a position to carry on controversies with their opponents and prove that the flickering flame of Aurveda still sheds a most brilliant light than the rival systems and if well tended it can again become as steady as it was in its glorious past. Even when it is supposed that Ayurveda has degenerated to a lamentable extent, its superiority has been acclaimed by the foremost western physicians. Mr. W. E. Coleman of San Fransisco states, "There is much in it (Charaka Samhita) both of interest and value to the western mind, occidental medical science and therapeutics-American and European medical science has much to learn." It was about this very book that Dr. Clarke of Philadelphia said that if the treatment offered by Charka were to be substituted, most of the chronic and epidemic deseases of the world would disappear and the work for the undertakers would be lessened considerably. These opinions have been won by the lamentable present, not the glorious past of the Ayurvedic medicine. If we only accept it as it is (for though it is not what it was, it is still better than others) we can again raise it to the same height from which it has fallen.

By rejuvenating Ayurveda, we do our duty to the country. Chill

the coffers of India by costing the country two crores of rupees a year. What would Ayurveda cost instead? Collection and nothing more. Collection of drugs which given in there pure and fresh conditions are far more efficacious than those that have lost their vigour by undergoing long laboratory processes, and then lying for a considerable period in the stores of proprietors, sole agents, wholesale and retail dealers and so on to an endless series. In his presidential speech at the Punjab Provincial Ayurvedic Conference, Vaidya Ratna Pandit Ram Prasad of Patiala gave startling examples of the simplicity of Ayurvedic treatment amongst which was the treatment of a host of diseases by the different parts of a single banyan tree. All these treatments are thoroughly well conducted, and no ghost of empiricism hovers over them. When the Indians know that the substitution of the indigenous system means health as well as wealth for India, why dont they rise unanimously to greet their ancient benefactor, now that the conditions are favourable, and instead of destroyers of the Mahmood Ghaznavi & Aurangzeb type the rulers are such that if reasonably approached, will not be totally indifferent to the proposal, even if they were to make such funny grants as Rs. 9000/- per year for the Ayurvedic Institutions in the Panjab! Compare it to the colossal sums advanced in the interests of the western system: and compare the clinical results of the two systems. The ultimate fact is that the government is not to be blamed. Every one must love his own country, and if the removal of Allopathy from India means beneficial to the interests of this country, it may not prove the same to the home, whence thousands and thousands of instruments India imports. It is this fear that is responsible for the Government's shirking from making early enquiries into the subject, it is this fear that prompts authorities to show free films at the public fairs depicting the heavy ignorance on the part of the Aurvedic physicians and the consequent disastrous effects for the patients. These are causes that repress the growth of Ayurveda considerably. But apart from these, as I have already mentioned, one of the active causes is also the presence of irresponsible translations. Passing through the various vicissitudes of ages, most of the Ayurvedic works have been changed in readings here and there and it requires the pen of the foremost scholars and lovers of truth only to say anything on the subject. On the other hand the public has been besieged with legions and legions of translations and commentaries gushing out of the press to no purpose.

Suitable translations and commentaries are no doubt a very necessary factor in the reorganisation of an antique science. It was to this purpose that the present commentary on 'Vagbhata' was written and better hands could not have been employed.

There are three old and authoritative commentaries extant on the work, of which the Sarvang Sundara (सर्वज्ञ सुन्दरा) on sutrasthan only was available

Shri Venkateshwar Press obtained them from the well known scholar of Ayurveda, Sriman Yadavji Tricumji, Ayurvedacharya, and sent all the commentaries to my reverend father to rearrange the misplaced comments, replace or explain the obscure readings, and give the whole a systematic appearance. Accordingly the commentaries have been arranged with the original, and he has added his own notes and explanations whenever the old commentaries differ or the difficult text is left out. This has added to the ease in following the purport of the writer of the original. I think a better combination of authoritative and really useful commentaries could not be hoped for especially after the touch that has been imparted to them by the additional comments and explanations given by my reverend father. The work will undoubtedly prove very useful for the teachers as well as the students of Ayurveda.

SHARMA LODGE

PATIALA.

The 6th. May 1928.

}

SHIV SHARMA.

भूमिका ।

अथ महाभागाः,

सुविदितमेवैतद् भवतां यदायुर्वेद एव सर्वसुखप्रदं ऐहलौकिकपारलौकिककल्याणमुत्पन्नम् । यथा किल रावणरणहुङ्कारपूरिते लङ्कासङ्ग्रामाङ्गणे सर्वनाशमिवापस्वप्नायमानोऽनुजवियोगविलम्बो यदाऽपि प्राणानिव लक्ष्मणनेत्रोन्मीलनेन पुनरासाद्य सीतामिव त्रैलोक्यविजयलक्ष्मीं लभे, यामनुशीलान्विनीयमारी नृपवर्धन-वपुषे च्यवनाय महर्षये समुद्भिन्नयौवनां मुकुमारां कुमारातामन्वगृहीताम् । यत्कृपया ताभ्यां पश्यन् निःशब्दमिदं, प्रातश्च यज्ञभागः । यथा हि महर्षिशापपावकच्छुष्टं परीक्षितं रक्षितुमुपक्रममाणो भिषगाचार्यः सर्पकण्ठारभस्मीकृतं वृक्षं पुरुषं च जीवयन् सर्पदर्पं तिरश्चकार । यामाराध्याञ्जुन इव नागाञ्जनोऽनुपतन्तं कालमपरि नयिषामास । यत्कृपया ब्रह्मानन्दमिव पारदरसमास्वाद्य, शूलपाणिनिव गोरक्षनाथोऽव्याहतां व्योमचारिणीं पश्ये । यथा च भगवान् भवन्तरिरिमं लोकं युगपदेव जिवत्सितुमाक्रामतो मृत्योरुद्वहसं शिथिलीचकार । यैरेव सर्वभूमीं विश्वविद्या कियदुपकरोति लोकस्येति समर्थयितुं न वचास्पेक्ष्यन्ते ।

परं दौर्भाग्येणाऽस्माकमुभयलोककल्याणकारी सर्वसुखहेतुरभ्ययमायुर्वेदो भाग्यव्याप्त्यभ्युत्थानं सहैव सामयिकाद्यतैरभिहन्यमानोऽवनतिपथेनाऽभिगम्यमानो दृष्टिपथमवतरति । यदमतीव दुःखं, यदन्वविद्या-प्रचारार्थं महाविद्यालया यादृशा विद्यन्ते राजकीया नाऽऽयुर्वेदस्य तादृशा राजकीयविद्यालयाः, यदियं प्युपलभ्यन्ते । अयमेव हेतुर्यद्वादानिमायुर्वेदोऽहर्निशं क्षीणमेव दशमुपयमानोऽवलोक्यते । आयुर्वेदान्तैरन्यदपि कारणमिदं वर्त्तते यत् प्रायः आङ्ग्लभाषाऽभिज्ञा एव प्रभूतधनशालिनोऽधिकारवन्तः सर्वं कर्तुमर्हन्ति वा समर्थाः सन्ति । आयुर्वेदशास्त्रस्य चात्यन्तगहनत्वान्नासम्यगपरिशीलितसंस्कृतशास्त्रा एतस्य सारमयान्ते क्षमन्ते । यैश्चाप्यधीतं संस्कृतशान्त्रं विधिपूर्वकं तेऽप्याङ्ग्लभाषाऽनभिज्ञतयाऽऽयुर्वेदस्योपयोगित्वं भद्रस्य चाधिकारिणामग्रे निवेदयितुं न पारयन्ते । एष एव हेतुर्यत् संस्कृताऽनभिज्ञाऽधिकारिवर्गस्य नाऽवलोक्यते प्रवृत्तिरायुर्वेदहितसाधनेऽद्याऽवधि । आधुनिकशैलीमनुसरन्तः स्वधर्मविमुखा देशद्रोहिणश्चाऽपि धूर्ता मिथ्यादोषारोपणेन बहुभिः प्रकारैर्यतन्तेऽधिकारिवर्गमायुर्वेदविमुखीकर्तुम् । अन्योऽपि हेतुर्यत्सर्वहितकरोऽप्येव आयुर्वेदोऽधिकारिवर्गदृशि स्वगुणाऽनुरूपं स्थानं नाऽऽप्नोति । संस्कृतज्ञाः हि यदि यक्ष्मदृशाऽवलोकयेयुः तर्हीयुर्वेदस्योपयोगिता सुविदिता भवेदेतदपि सुज्ञातं भवेद् यदायुर्वेदप्रचारायत्तमेव सर्वस्य जगतः सुखम् ।

आयुर्वेदे हि चरकमुश्रुतसंहिताभ्यामनन्तरं वाग्भटप्रणीतस्याऽस्याष्टाङ्गहृदयस्यैव महानादरो दम्गोचरीभवति । श्रीमद्वाग्भटाचार्यप्रणीतं ग्रन्थान्तरमष्टाङ्गसंग्रहोऽप्युपलभ्यते । अयमष्टाङ्गहृदयग्रन्थ आचार्यैस्तत्र तत्र विद्यमानानि स्थलानि वर्जयित्वा महत्सु ऋषिप्रणीतग्रन्थेषु यद्विस्तरेणाऽनेकविषयाणां वर्णनं कुतमस्ति तत्सारं निष्कास्य निर्मितोऽस्ति, उक्तं च—

“तेभ्योऽतिविप्रकीर्णैः प्रायः सारतरोक्ष्यः । क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयं नाऽतिसंक्षेपविस्तरम् ॥ ” अष्टाङ्गसंग्रहग्रन्थोऽपीन्द्रटीकासनाथो मुद्रित उपलभ्यते ।

अष्टाङ्गहृदयस्य टीकात्रयमुपलभ्यते, श्रीमदरुणदत्तकृता सर्वाङ्गसुन्दरा, श्रीमच्चन्द्रनन्दनप्रणीता पदार्थचन्द्रिका श्रीहिमाद्रिविरचिताऽऽयुर्वेदरसायनटीका च । ये चाऽपि चरकसुश्रुताऽनुशीलनरताः सन्ति विद्वांसस्तेऽप्यस्याऽष्टाङ्गहृदयस्य सूत्रस्थानं विशेषतः प्रशंसन्ति । सर्वेषु विद्यालयेष्वपीदमेव सूत्रस्थानं विशेषेण पाठ्यमानं दृग्गोचरीभवति । अतो मयाऽध्यापकानामध्येतृणां च हितमिच्छताऽस्मिन् सूत्रस्थाने पूर्वोक्त-टीकात्रयं क्रमशः संयोज्य, श्लोकाङ्कानुपेक्ष्य विषयाऽनुसारमेव मूलं विभज्य, गहनेषु विषयेषु च स्थलेषु स्वमतिगत्यनुसारं टिप्पण्या अपि सन्निवेशः कृतोऽस्ति ।

पुस्तकस्याऽस्य मुद्रणाऽवसरे, चिकित्सासम्बन्धिकार्यलभ्यो यदाऽहमासम्, तदा व्याकरणाचार्यकाव्य-श्रीमत्कृष्णशास्त्रिभिर्विपुलं साहाय्यमदायि अतस्तेऽतीव धन्यवादाहर्ताः ।

सम्प्रति वयमाशास्महे यदध्यापकाः पर्यालोचका अध्येतारश्चास्य ग्रन्थस्य समयेऽस्मिन् विपद्बहुले रागादेषौ दूरादेव परित्यज्यायुर्वेदहितसाधने दत्तकामा भूत्वा पुण्यभाजो भूयासुरिति ।

अस्य ग्रन्थस्य निर्माणसमये टीकात्रयमिदं श्रीवेङ्कटेश्वरमुद्रणालयाधिपतिसकाशादेवोपलब्धमासीदतः पुनर्मुद्रणादिसर्वाधिकारं तेभ्य एव समर्पये इति ।

विनीतो--

रामप्रसादशर्मा.

अष्टाङ्गहृदयस्य सूत्रस्थानीय-विषयानुक्रमणिका ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
मङ्गलाचरणम् ... १		देशद्वैविध्यम् ... २८		अभ्यङ्गापवादः ... ४५	
अथात आयुष्कामीया- ध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥		भूदेशत्रैविध्यम् ... २९		व्यायामः ... ११	
आयुर्वेदोत्पत्तिः ... ५		भेषजकालः ... ११		व्यायामनिषेधः ... ४६	
आगमशुद्धिः ... ११		द्विप्रकारकमौषधम् ... ३०		व्यायामकालः ... ११	
आयुर्वेदोपदेशाः ... ६		परमौषधम् ... ११		देहमर्दनम् ... ११	
पृथक्कृतन्त्राणि ... ११		मनोदोषौषधम् ... ११		अतिव्यायामनिषेधः ... ११	
अष्टाङ्गहृदयम् ... ७		पादचतुष्टयस्वरूपम् ... ३१		अतिव्यायामादिना व्यापदः ४७	
अष्टाङ्गानि ... ८		भिषक्चतुर्गुणाः ... ११		उद्वर्तनगुणाः ... ११	
दोषादयः ... ९		औषधस्य चातुर्विध्यम् ... ३२		स्नानगुणाः ... ११	
तेषां मारकत्वम् ... ११		उपस्थातुश्चतुर्गुणाः ... ११		उष्णाम्बुना परिपेकः ... ४८	
तेषां स्थानानि ... ११		रोग्यपि चतुर्विधः ... ३३		स्नानेऽयोग्याः ... ११	
तेषां नियतकालः ... १२		सुखसाध्यव्याधिलक्षणम् ... ११		जीर्णं हितभोजनम् ... ११	
अग्निस्वरूपम् ... १३		कृच्छ्रसाध्यो व्याधिः ... ३५		धर्मप्राधान्यम् ... ४९	
कोष्ठचातुर्विध्यम् ... ११		याप्यो व्याधिः ... ११		भिन्नाऽभिन्नाणां स्वीकार- परि० ... ११	
प्रकृतिस्वरूपम् ... १४		प्रत्याख्येयो व्याधिः ... ३६		हिसादित्यागः ... ११	
त्रिदोषगुणाः ... १५		अनुपक्रमणीयातुरस्य लक्ष- णम् ... ३७		शक्तितोऽवृत्त्याद्यवनुर्तनम् ५०	
संस्पर्गः सन्निपातश्च ... १६		सूत्रस्थानान्तर्गताध्यायाः ... ११		कीटादिष्वात्मवद्दर्शनम् ... ११	
धातवः ... १७		शारीरस्थानाध्यायाः ... ३८		देवाद्यर्चनम् ... ११	
मलाः ... ११		निदानस्थानाध्यायाः ... ११		अर्थिनोऽप्रत्याख्यानम् ... ११	
देहपरिपालनोपायः ... ११		चिकित्सितस्थानाध्यायाः ३९		उपकारस्य प्राधान्यम् ... ११	
रसाः ... २०		कल्पस्थानाध्यायाः ... ११		संपदादौः समचित्तता ... ५१	
रसानां गुणाः ... ११		उत्तरतन्त्राध्यायाः ... ११		वचनं हितादिरूपम् ... ११	
रसाश्चन्द्रव्यस्य त्रिप्रकार- त्वम् ... २१		अथातो दिनचर्याध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥		वर्तनप्रकारः ... ११	
वीर्यद्वैविध्यम् ... २२		ब्राह्मे सुहूर्त उत्थानम् ... ४१		शत्रुत्वादेरप्रकाशनम् ... ५२	
द्रव्यविपाकः ... ११		स्वस्थवृत्तं दन्तधावनं च ... ११		लोकप्रकृत्यनुसारेण वर्तनम् ... ११	
द्रव्यस्य गुणाः ... २३		अजीर्ण्यादिनो भक्षणनिषेधः ४२		इन्द्रियाणां लालनपीडननिषेधः ११	
रोगकारणम् ... २४		सौवीराञ्जनम् ... ४३		त्रिवर्गशून्यकर्मानारम्भः ११	
रोगारोगतयोः स्वरूपम् २५		रसाञ्जनम् ... ११		सर्वधर्मेषु मध्यममार्गानुवर्त० ११	
रोगद्वैविध्यम् ... ११		नावनादिसेवनम् ... ४४		दीर्घलोमादिधारणनिषेधः ५३	
रोगाधिष्ठानद्वैविध्यम् ... ११		केषांचित्ताम्बूलनिषेधः ... ११		स्नानशीलादिः ... ११	
मनसो द्वौ दोषौ ... २६		अभ्यङ्गः ... ११			

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
विशिष्टदेवताधिष्ठानाद्यन-		मध्याह्ने गमनादित्यागः	६९	वातोल्ये विकारे स्नेहादिविधिः	८४
तिक्तमः ...	५४	गुरुशीतादित्यागः ...	७०	शकृतो रोधे पिण्डिकोद्वेष्टादयः	११
बाहुभ्यां नदीतरणनिषेधादि	११	ग्रीष्मचर्या ...	११	मूत्रस्य रोधादंगमंगादयः	११
क्षुत्यादिकरणप्रकारः ...	११	पट्टादित्यागः ...	७१	वातादिरोधजानामौषधम्	८५
नासाविकोषणनिषेधादि	५५	मधुरान्नादिसेवनम् ...	११	पुरीषरोधजेष्वाधम्	११
श्रमात्प्राग्देहवाक्चेष्टाः...	११	सक्तुशर्करादिलेहः ...	११	मूत्रजेष्वाधम् ...	११
रात्र्यादौ चत्वरदिसेवन-		मद्यपानापानप्रकारः ...	११	उद्गारस्य रोधादरुच्यादयः	८६
निषेधः ...	११	उक्तविध्यतिक्तमे दोषः	७२	क्षुते रोधाच्छिरोऽर्त्यादयः	११
उद्यदादित्यदर्शननिषेधादि	५६	मांसैः सह शुक्लशालिमक्षणम्	११	अप्रवर्तमानक्षुतेः प्रवृत्तौ कारणम्	११
मद्यविक्रयादिनिषेधः ...	११	नातिघनरसादेः पानम्	११	तृष्णातिरोधाच्छोषादयः	८७
पुरोवातादित्यागादि ...	११	सुरभीकृतजलपानम् ...	७३	क्षुधो रोधादंगमंगादयः	११
सर्वचेष्टासु लोकोपदेष्टृत्वम्	५७	रात्रौ माहिषक्षीरपानम्	११	निद्रारोधान्मोहादयः	११
सङ्गतस्वरूपम् ...	५८	स्वापप्रकारः ...	११	कासरोधान्तद्वद्धिः ...	११
कालस्मृतिविशिष्टत्वम्...	११	वेण्वादिनिर्मितगृहे स्वापः	७४	श्रमश्वासरोधाद्गुल्मादयः	८८
एवमाचारे कृते फलम्	११	शयनीयप्रकारः ...	११	जृम्भाया रोधाच्छुतिवद्वेगाः	११
अथात ऋतुचर्याध्याय-		निशासु सौधपृष्ठे स्थितिः	११	अश्रुणो निरोधात्पीनसादयः	११
स्मृतीयः ॥ ३ ॥		तालवृन्तसेवनप्रकारः ...	७५	वमेर्निरोधे विसर्पादयः	११
षड् ऋतवः ...	६०	वर्षाचर्या ...	७६	तत्र गङ्गुषादयः शस्ताः	११
बलादाने युक्तिः ...	६२	वर्षासु दोषाणां दुष्टत्वम्	११	शुक्ररोधाच्छुक्रक्षयणम्...	८९
उत्तरायणम् ...	११	अन्योऽन्यदूषिषु वातादिषु शो	११	तत्र ताम्रचूडादिकसेवनम्	११
दक्षिणायनं बलविसर्गः	११	साधारणमास्थापनादि...	७७	वेगरोधिनो न चिकित्स्याः	११
बलविसर्गे युक्तिः ...	६३	पुरुषवर्तनप्रकारः ...	७८	वेगोदीरणधारणैः सर्वेऽपि रोगाः	११
शीतादौ नृणां बलविचारः	११	नदीजलादिपञ्चत्यागः...	११	तत्र साधनम् ...	११
हेमन्तेऽनलस्य प्राबल्यम्	११	शरच्चर्या ...	११	लोभादिवेगधारणमेव...	९०
हेमन्तः हिमचर्या ...	११	क्षुधितस्य तिक्तादिगुणयुतः	७९	वातादीनां यथाकालशोधनम्	११
स्वाद्वस्त्रादिसेवनम् ...	६४	उदकसेवनप्रकारः ...	११	दोषकोपकारणम् ...	९१
बुभुक्षितस्य प्रातरेव		चन्दनादिसेवनम् ...	८०	धैत्र्येन रसायनप्रयोगः कर्तव्यः	११
भोजनम् ...	११	तुषारादिदशपारित्यागः	८१	भेषजक्षपिते आहारैर्वृहणादि	९२
वातघ्नतैलाभ्यङ्गादि ...	६५	समासेन ऋतुचर्या ...	११	एवंकृते पुरुषस्य फलम्	११
स्नानादि ...	११	ऋतुविशेषेऽन्नपानादि...	११	आग्नेयरोगनिर्देशः ...	९३
मांसादिसेवनम् ...	६६	उपादिघ्नाहारस्यापवादः	११	एषां चिकित्सा ...	११
विलासिनीनां शीतहरत्वम्	११	ऋतुविषये सेवनीयप्रकारः	८२	मलानां शोधनकालाः...	९४
शीतजनितदोषनाशः ...	६७	सहसा त्यागे रोगाः ...	११	हिताहारविहारसेवनम्	९५
शिशिरः शिशिरचर्या ...	११	अथातो रोगानुत्पादनीया-		अथातो द्रवद्रव्यविज्ञानी-	
शिशिरेऽपि पूर्वोक्तविधिः	११	ध्यायश्चतुर्थः ॥ ४ ॥		याध्यायः ॥ ५ ॥	
वसन्तचर्या ...	६८	वातादिवेगधारणनिषेधः	८३	गंगाजलगुणाः ...	९६
श्लेष्मजयप्रकारादि ...	११	वातरोधेन गुल्मादिरोगो-		गंगाजललक्षणम् ...	९७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
आंतरिक्षं जलं गांगम्...	९८	यांत्रिकरसस्य त्वन्यगुणाः	११५	धान्याम्लकांजिकगुणाः	१२८
पानायोग्यं जलम् ...	"	पौडकरसस्य श्रेष्ठ्यम्...	११६	गोऽजादिमूत्रगुणाः ...	१२९
आंतरिक्षमपि पानेऽयोग्यम्	९९	शातपर्वकादीनां गुणाः	"	द्रवैकदेशोदाहरणम् ...	"
नदीनिरूपणम् ...	१००	फाणितगुणाः ...	११७	अथातोऽन्नस्वरूपविज्ञानी-	
नद्यः पथ्यापथ्याः ...	"	निर्मलगुडगुणाः ...	"	याध्यायः षष्ठः ॥६॥	
हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्या-	"	पुराणनवगुडगुणाः ...	"	हितकारिधान्यानि ...	१३०
पथ्याश्च ...	"	मत्स्यंङिकादिगुणाः ...	"	रक्तशालिगुणाः ...	१३१
वर्ज्या नद्यः ...	"	यवासशर्करागुणाः ...	"	महाशाल्यादीनां श्रेष्ठत्वम्	"
कूपतडागाद्युत्तमम् ...	१०१	सर्वशर्करागुणाः ...	११८	यवकादीनां पूर्वस्य पूर्वस्य	
केषांचिज्जलपाननिषेधः	१०२	शर्कराफाणितयोर्वरावरत्वम्	"	निदितत्वम् ...	१३२
भोजनैर्दुपानप्रकारः ...	"	मधुगुणाः ...	"	पष्टिकस्य श्रेष्ठ्यम् ...	"
शीतजलगुणाः ...	"	उष्णमधुगुणाः ...	११९	पष्टिकान्महाव्रीह्यादयो गुणः	"
उष्णांबुगुणाः ...	१०३	उष्णमधुन उपयोगः ...	"	पष्टिकादिभ्योऽन्यव्रीहिस्वरूपः	१३३
क्वथितशीतलगुणाः ...	"	तैलगुणाः ...	१२०	कंग्वादितृणधान्यानि ...	"
क्वथितशीतलोपयोगः ...	"	तैलस्य बृंहणादिकरत्वम्	१२१	प्रियंगोर्भग्नसंधानकरत्वम्	"
नालिकेरोदकगुणाः ...	१०४	एरंडतैलगुणाः ...	"	कोरदूषगुणाः ...	१३४
वर्षर्तुजलं पथ्यम् ...	"	रक्तैरण्डतैलगुणाः ...	१२२	यवगुणाः...	"
पयसो गुणाः ...	१०५	सार्पपतैलगुणाः ...	"	अन्ययवस्वरूपम् ...	"
गव्यं पयो जीवनीयम्	१०६	आर्क्षतैलगुणाः ...	"	वंशोद्भवयवस्वरूपम् ...	"
माहिषक्षीरोपयोगः ...	१०७	निबोद्भवतैलगुणाः ...	"	गोधूमस्वरूपम् ...	"
आजक्षीरगुणाः ...	१०८	उमाकुसुंभजगुणाः ...	"	नंदीमुखी पथ्या ...	"
औष्ट्रक्षीरगुणाः ...	"	वसागुणाः ...	"	शिवीधान्यानि ...	१३५
मानुषक्षीरगुणाः ...	"	मद्यगुणाः ...	१२३	सुद्रगुणाः...	"
आविकक्षीरगुणाः ...	"	नवजीर्णमद्यगुणाः ...	१२४	कुल्लथानां गुणाः ...	१३६
हस्तिनीक्षीरगुणाः ...	१०९	उष्णोपचारेण मद्यपाननिषेधः	"	निष्पावगुणाः ...	"
वडवादीनां क्षीरगुणाः...	"	सुरागुणाः ...	१२५	माषगुणाः ...	"
अक्वथितक्षीरगुणाः ...	"	वैभीतकीगुणाः ...	"	काकांडोलात्मगुणाफलगुणाः	"
अतिशृतोष्णगुणाः ...	"	अरिष्टगुणाः ...	१२६	तिलगुणाः ...	"
दधिगुणाः ...	११०	द्राक्षारसोद्भवगुणाः ...	"	अतसीगुणाः ...	१३७
तक्रगुणाः ...	११२	खार्जूरमद्यगुणाः ...	"	कुसुंभवीजगुणाः ...	"
मस्तुगुणाः ...	"	शार्करमद्यगुणाः ...	"	माषयवकयोर्न्यूनत्वम्...	"
नवनीतगुणाः ...	११३	गुडमद्यगुणाः ...	"	नवधान्यगुणाः ...	"
क्षीरोद्भवधृतगुणाः ...	"	सीधुगुणाः ...	"	मंडादीनां यथापूर्वं लाघवम्	१३८
घृतगुणाः ...	"	पक्करसगुणाः ...	१२७	मंडगुणाः ...	"
बहुकालस्थितघृतगुणाः	११४	मध्वासवगुणाः ...	"	पेयागुणाः ...	१३९
क्रिलाटादिगुणाः ...	"	शुक्तगुणाः ...	"	विलेप्या गुणाः ...	"
क्षीरघृतयोः श्रेष्ठत्वनिदितत्वे	"	गुडादीनां यथोत्तरं लघुत्वम्	१२८	ओदनलक्षणम् ...	"
इक्षुरसगुणाः ...	११५	कंदादितदामुतगुणाः ...	"	एवं सर्वपेयादिकम् ...	१४०
इक्ष्वभभागगुणाः ...	"	अन्यामुतगुणाः ...	"	मांसरसलक्षणम् ...	१४१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
मोक्षसलक्षणम् ...	१४१	वराहगुणाः ...	१५२	चिरिविल्वान्कुरगुणाः ...	१६३
कौलथरसलक्षणम् ...	१४२	मत्स्यगुणाः ...	१५३	शतावर्यकुरगुणाः ...	१६४
तिलविकृत्यादिगुणाः ...	"	चिलिचिमिमत्स्यगुणाः ...	"	वंशकरीरगुणाः ...	"
रसालया लक्षणम् ...	"	लावादयः ...	"	पत्तूरगुणाः ...	"
पानकलक्षणम् ...	१४३	सद्योहतमांसस्य शुद्धत्वम् ...	"	कासमर्दगुणाः ...	"
लज्जालक्षणम् ...	"	मृतमांसदित्यागः ...	"	कुसुंभशाकगुणाः ...	"
पृथुकगुणाः ...	"	पुंस्त्रियोर्मांसप्रकारः ...	१५४	सार्धपशाकगुणाः ...	"
धानालक्षणम् ...	"	शाकवर्गः ...	१५५	बालमूलकगुणाः ...	"
सक्तुलक्षणम् ...	"	पाठादिजशाकगुणाः ...	"	महामूलकगुणाः ...	१६५
पिण्याकलक्षणम् ...	१४४	सुनिषण्णगुणाः ...	"	स्निग्धसिद्धगुणाः ...	"
वैसवारलक्षणम् ...	"	राजक्षवगुणाः ...	"	शुष्कमूलकगुणाः ...	"
मुद्रादिजवैसवारलक्षणम् ...	"	वास्तुकगुणाः ...	१५६	आममूलकगुणाः ...	१६६
कुक्कुटादिपक्वानां यथोत्तरं ल०	१४५	काकमाच्रीगुणाः ...	"	पिंडालुगुणाः ...	"
हरिणादयो दश मृगाः ...	१४६	चांगेरीगुणाः ...	"	कुठेरादिगुणाः ...	"
लावादय एकविंशतिर्विधिकाः ...	"	पटोलादीनां गुणाः ...	"	सुरसगुणाः ...	१६७
जीवंजीवकादयो दश प्रतदाः ...	"	पटोलविशेषगुणाः ...	१५७	सुमुखगुणाः ...	"
भेकादयश्चत्वारो विलेशयाः	१४७	वृहत्तद्वयगुणाः ...	"	आर्द्रिकागुणाः ...	"
गवादयः प्रसहाः ...	"	वृषगुणाः ...	"	लघुनगुणाः ...	"
वराहादयो महामृगाः ...	"	कारवेल्गुणाः ...	१५८	पलांडुगुणाः ...	१६८
हंसादयोऽप्चरसंज्ञाः ...	१४८	वार्ताकगुणाः ...	"	गुजनकगुणाः ...	"
रोहितकादयो मत्स्याः ...	"	करीरगुणाः ...	"	सूरनगुणाः ...	"
श्वपृष्ठा मांसम् ...	"	कोशातकावल्लुजकथोर्गुणाः ...	"	भूकंदगुणाः ...	"
व्यामिश्रादयः ...	"	तंडुलीयगुणाः ...	१५९	पन्नादीनां यथोत्तरं गुणत्वम् ...	"
जांगलादिशब्दवाच्याः	१४९	मुंजातगुणाः ...	"	शाकेषु जीवंत्या वस्त्वम्	१६९
जांगलानां लक्षणम् ...	"	पालक्या गुणाः ...	"	सर्षपाणामवरत्वम् ...	"
शशगुणाः ...	"	उपोदकागुणाः ...	१६०	फलवर्गः ...	"
तित्तिरिगुणाः ...	१५०	चंचुगुणाः ...	"	द्राक्षागुणाः ...	"
शिखिगुणाः ...	"	विदारीगुणाः ...	"	दाडिमगुणाः ...	"
कुक्कुटगुणाः ...	"	जीवतीगुणाः ...	"	मोचादिगुणाः ...	१७०
प्राभ्यकुक्कुटः ...	"	कूष्मांडादिगुणाः ...	"	तालफलादिगुणाः ...	"
ककरोपचक्रकाः ...	"	कूष्मांडविशेषगुणाः ...	१६१	पक्कविल्वगुणाः ...	१७१
काणकपोतः ...	"	त्रपुसगुणाः ...	"	कपित्थगुणाः ...	"
चटकाः ...	"	तुंवफलगुणाः ...	"	जांबवगुणाः ...	१७२
विलेशयादीनां यथोत्तरमधि०	१५१	शीर्णवृंतगुणाः ...	"	आम्रगुणाः ...	"
महामृगगुणाः ...	"	मृणालादिगुणाः ...	"	वृक्षाम्लगुणाः ...	"
अजमांसगुणाः ...	"	कलंबादिगुणाः ...	१६२	शमीफलगुणाः ...	"
आविकमांसगुणाः ...	१५२	लघुपत्रागुणाः ...	१६३	पीलुगुणाः ...	"
गोमांसगुणाः ...	"	तर्कार्यादिगुणाः ...	"	मातुलुंगगुणाः ...	१७३
सहिवगुणाः ...	"	पुनर्नवादिगुणाः ...	"		

विषयानुक्रमणिका.

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
भस्त्रातकमांसादिगुणाः	१७४	संग्रहश्लोकः	... १८८	शरीरस्याभिसंस्कृतिविरुद्धः	...
पालेवतगुणाः	...	अथातोऽन्नरक्षाध्यायः		प्रशस्ता	...
पक्वपालेवतगुणाः	...	सप्तमः ॥ ७ ॥		व्यायामादिकारिणो विरोधः	...
द्राक्षापरुषकादेरगुणाः	...	राजनिकटे वैद्यास्थितिः	१८९	भोजनम्	...
करमर्दकगुणाः	...	वैद्येन राजा रक्ष्यः	... १९०	पथ्यापथ्यभोज्यत्यागप्रकारः	...
कोलादिगुणाः	...	विपदुष्टभक्तलक्षणम्	...	हितनिषेवणम्	...
अम्लीकाफलादिगुणाः	१७५	व्यंजनानां परीक्षा	... १९१	पथ्यगुणानां स्थिरत्वम्	...
फलानां मध्ये लक्षुचमवरम्	...	विपदूषितरसादिवर्णः	...	अपथ्यत्यागपथ्यस्वीकारः	...
फलशाकसंपादनकारणम्	...	विषदातुर्लक्षणम्	... १९२	भ्यां गुणाः	...
लवणलक्षणम्	... १७६	सविषस्यान्नादेः परीक्षा	१९३	अहिताहारत्यागः	...
लवणविशेषलक्षणम्	... १७७	पक्षिमृगैरपि परीक्षाः	...	आहारादिभिः शरीरधारणः	...
सौवर्चलक्षणम्	...	सविषेऽन्ने भक्षिते कङ्कादयः	१९४	शयनब्रह्मचर्ययोर्विधिः	...
विडलक्षणम्	...	वक्त्रगो विषे लालादयः	१९५	तत्राहारो वर्णितः	...
सामुद्रलक्षणम्	...	आमाशयप्राप्ते स्वेदादयः	...	दुधनिद्रानिर्देशः	...
औन्निदलक्षणम्	...	भुक्तविषस्यौषधम्	... १९९	जागरणस्य गुणाः	...
कृष्णलवणलक्षणम्	... १७८	हेमपाने विषबाधाऽभावः	...	दिवास्वापस्य गुणदोषकरत्वं	...
रोमकलवणलक्षणम्	...	विरुद्धाहारस्य विषगरोपमः	...	पुरुषविशेषस्य ग्रीष्मे दिवा	...
लवणप्रयोगे सैधवप्रयोगः	...	विरुद्धभोजनलक्षणम्	... २००	स्वापनिषेधः	...
यवक्षारलक्षणम्	...	पयसाऽभ्लद्रव्यविरोधः	...	विषार्तकण्ठरोगिणोर्नक्तं	...
सर्जिकाक्षारादिगुणाः	...	पयसा कुलत्थादेर्विरोधः	२०१	स्वापनिषेधः	...
हिंरुगुणाः	... १७९	हरितिकादिभक्षणे पयस्यागः	...	अकालशयनान्मोहादयः	...
हरीतकीगुणाः	...	सेधामांसेन वराहादिमांसाऽभ-	...	तत्र चिकित्सा	...
आमलकगुणाः	... १८०	क्षणम् २०२	निद्रानाशजन्यविकारः	...
अक्षगुणाः	...	पिप्पलीविशेषस्य त्यागः	...	यथाकालं रात्रौ निद्रा	...
त्रिफलागुणाः	... १८१	शूलयो भासो विरुद्धः	२०३	मंदनिद्रस्य क्षीरादिसेवनम्	...
त्रिजातकगुणाः	...	कंपिल्लस्तक्रसाधितो विरुद्धः	...	मैथुनस्य स्वीकारत्यागप्रकारः	...
कटुकमरिचगुणाः	...	एकत्र पायससुराक्कशरत्यागः	...	ऋतुविशेषे निधुवननियमः	...
पिप्पलीगुणाः	...	तुल्यप्रमाणमध्वादेर्मिथो विरोधः	...	अन्यप्रकारेण स्त्रीगमने भ्रमः	...
नागरगुणाः	... १८२	भिन्नांशेऽपि मध्वाज्येऽनुपाने	...	युक्तनिधुवनरतस्य स्मृत्यादयः	...
आर्द्रकगुणाः	...	विरुद्धे २०४	रतान्ते स्नानादिसेवनम्	...
चाविकागुणाः	...	तिलकल्कसाधितोपोदकया-	...	राज्ञा वैद्यो निकटे स्थाप्यः	...
चित्रकगुणाः	... १८३	उतीसारः	...	अथातो मात्राशिलीयाः	...
पंचकोलगुणाः	...	बलाकावारुण्यादिना सह वि०	...	ऽष्टमः ॥ ८ ॥	...
पंचमूलगुणाः	...	तिक्तिर्यादय एरंडाग्निना सिद्धा	...	परिमितभक्षणम्	...
ह्रस्वपंचमूलगुणाः	...	जीवितहराः	... २०५	गुरुणां लघूनां च मात्राकथनम्	...
मध्यपंचमूलगुणाः	...	हारीतमांसस्य योगविशेषेण	...	हीनमात्रभोजननिषेधः	...
जीवनाख्यपंचमूलगुणाः	...	नाशकत्वम्	...	अतिमात्रे दोषप्रकोपः	...
		तदेव समाक्षिकं विरुद्धम्	...	दोषप्रकोपे विस्फुचिकोद्धवः	...

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
विस्फुचिकानिर्वचनम् ...	२२३	पानभोजनोत्तरं पुरुषेण भा-		रसादीनां साम्ये कार्यकार-	
वाताद्याधिक्याच्छूलाद्युद्भवः	"	ध्यादित्यागः कर्तव्यः ...	२३८	णत्वविचारः ...	२५५
कफाधिक्याच्छर्वाद्युद्भवः	"	भोजनस्य कालः ...	"	प्रभावस्य कर्मकथनम्	२५६
अलससंज्ञो रोगः ...	"	अथातो द्रव्यादिविज्ञानीया-		एतस्मिन् दृष्टांतः ...	"
दंडकालसकलक्षणम् ...	"	ध्यायो नवमः ॥ ९ ॥		द्रव्यभेदेन कर्मणो भेदः...	२५७
आमविषनिर्देशः ...	२२४	रसादीनां द्रव्यमेव श्रेष्ठम्	२४१	उदाहरणार्थं ग्रन्थकृद्वचः	२५८
अलसकोपक्रमनिर्देशः	"	द्रव्यादेः पंचभूतात्मकत्वम्	"	अथातो रसभेदीयाध्यायो	
विस्फुच्यां विरिक्तवदुपचारः	२२५	पंचमहाभूतैर्द्रव्योत्पत्तिप्र-		दशमः ॥ १० ॥	
अजीर्णिनो वमनादि ...	"	कारः ...	२४३	षड्सोद्भवः ...	२६०
जीर्णेऽशन औषधभोजनम्	२२६	द्रव्यमनेकरसम् ...	"	रंसंलक्षणम् ...	"
औषधप्रकारः ...	२२७	ज्वरादीनामनेकदोषत्वम्	२४४	मधुरगुणाः ...	"
एतस्यैव विवरणम् ...	"	द्रव्ये गुर्वादयो गुणाः	२४५	अम्लगुणाः ...	"
अन्यव्याधिचिकित्सा ...	"	रसे उपचारतो गुणाः	"	लवणगुणाः ...	२६१
हेतुव्याधिविपर्ययोरेव चिकित्सा-		पार्थिवद्रव्यस्य गुर्वादिगुणो-		तिक्तगुणाः ...	"
यामुपयोगः ...	२२८	त्कटत्वम् ...	२४६	कटुगुणाः ...	"
अजीर्णलक्षणम् ...	"	आप्यस्य द्रवादिगुणोत्पत्तित्वम्	"	कषायगुणाः ...	"
अनिर्लादजीर्णम् ...	२२९	आग्नेयस्य रूक्षादिगुणोत्पत्तित्वम्	"	रसस्य कर्मकथनम्	"
पित्तादजीर्णम् ...	"	वायव्यस्य रौक्ष्यादिगुणत्वम्	"	मधुररसकर्म	"
अजीर्णे लघ्वनादि ...	"	नाभसस्य सूक्ष्मादिगुणोत्प-		अम्लरसकर्म	२६२
प्रभूताजीर्णाद्विलंबिका...	"	णत्वम् ...	"	लवणरसकर्म	"
आहारसाररसाजीर्णलक्षणम्	२३०	सर्वं द्रव्यमौषधम् ...	२४७	तिक्तरसकर्म	२६३
सामान्यमजीर्णलक्षणम्	२३१	अग्निपवनोत्कटं द्रव्यमूर्ध्वगम्	"	कटुरसकर्म	"
अजीर्णस्यान्यकारणानि	"	भूमितोयगुणाधिकमधोगामि	"	कषायरसस्य कर्म	"
समशानविषमाशनाऽध्यशन-		वीर्यस्य चर्चाप्रस्तावः	२४८	मधुरादिस्कन्धः ...	२६४
लक्षणम् ...	२३२	सर्वं चरकमते वीर्यवदेव	"	अम्लस्कन्धः ...	"
इष्टैः सहैष्टभोजनम् ...	२३३	गुर्वादिवेवाष्टसु वीर्याख्या	२४९	लवणस्कन्धः ...	२६५
तृणादिजुष्टभोजनत्यागः	२३४	रसादीनां वीर्यत्वाभावः	२५०	तिक्तस्कन्धः ...	"
किलाटादिशीलननिषेधः	"	द्विधैव वीर्यप्रकारः	"	कटुस्कन्धः ...	"
शाल्यादिशीलनम् ...	"	तत्र युक्तिः ...	"	कषायस्कन्धः ...	"
रोगोच्छेदकरस्य सेवनम्	२३५	उष्णं भ्रमादिकर्तुं ...	२५१	मधुरस्य श्लेष्मकरत्वापवादः	२६६
भक्षणव्यवस्था ...	"	शीतमाह्लादनादिकर्तुं	"	अम्लस्य पित्तकरत्वापवादः	"
भोजनस्य परिमाणम् ...	"	विपाकस्य लक्षणम् ...	"	तिक्तस्य वातलत्वापवादः	"
यथेयाधूमादिभक्षणे शीत-		गुणादीनां मधुरादिरूपेण रसः	"	कटो रसस्यापवादः	"
जलादिपानम् ...	२३६	द्रव्यस्य रसेन विपाकेन वा		कट्वम्ललवणानामुत्तरोत्तरं	
भक्तवटकादे रूक्षस्निग्धस्य		शुभाशुभकर्तृत्वम्	२५४	वीर्योष्णता	"
वैपरीत्येनानुपानम्	२३७	रसादीनां कार्यकरणे कार-		तिक्तादीनामुत्तरोत्तरं रूक्षतादि	२६७
अनुपानस्य मनःप्रहर्षादिकरत्वम्	"	णत्वम् ...	२५५	पटवादीनामुत्तरोत्तरं गरुत्वम्	"
अन्यलक्षणगतादीनामुपपन्नम्	"	विरुद्धगुणसंयोगो भयमा-			

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अम्लादीनामुत्तरोत्तरं लघुत्वम्	२६७
रसानां संयोगकल्पनाविभागः	"
रससंयोगानां व्याख्यानम्	२६८
रसभेदानां संक्षेपेण कथनम्	२७१
रसादीनामुपयोगः	...
अथाऽतो दोषादिविज्ञानीया-	
ध्याय एकादशः ॥ ११ ॥	
देहस्य मूलं दोषादयः	२७३
रसादीनां क्रमेण श्रेष्ठकर्माणि	"
मलानां कर्माणि	२७४
वृद्धवायोः कर्म	...
वृद्धपित्तस्य कर्म	२७५
वृद्धश्लेष्मणः कर्म	...
वृद्धरसपित्तयोः कर्म	...
वृद्धमांसस्य कर्म	२७६
वृद्धमेदसः कर्म	...
वृद्धास्थः कर्म	...
वृद्धमज्जाकर्म	...
वृद्धशुक्रस्य कर्म	...
वृद्धशक्तः कर्म	२७७
वृद्धमूत्रस्य कर्म	...
वृद्धस्वेदस्य कर्म	...
एवं दूषिकादयो मलाः	"
क्षीणानिलस्य कर्म	...
क्षीणपित्तस्य कर्म	...
क्षीणकफस्य कर्म	२७८
क्षीणरसस्य कर्म	...
क्षीणरक्तस्य कर्म	...
क्षीणमांसस्य कर्म	...
क्षीणमेदसः कर्म	...
क्षीणस्यास्थः कर्म	...
क्षीणमज्जायाः कर्म	...
क्षीणस्य शुक्रस्य कर्म	...
क्षीणपुरीषस्य कर्म	२७९
क्षीणमूत्रस्य कर्म	...
क्षीणस्वेदस्य कर्म	...
घाणादिमलानां क्षयलिङ्गम्	"
दोषधातुमलानां समासतो	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
दोषादीनामाश्रयाश्रयिभावः	२८०
लघ्वनवृंहणैर्विकारसाधनम्	२८१
रक्तवृद्धयुत्थादीनां रक्तस्रुति-	
विरेचनादिभिरुपक्रमः	२८२
धातोर्वृद्धिक्षयकरणप्रकारः	"
रसरक्तयोर्धात्वैर्वृद्धिक्षयक-	
रणप्रकारः	२८३
प्रकुपितदुष्टदोषाणां धातुदोष-	
करत्वादि	...
ओजसोः निरूपणम्	२८४
ओजसः क्षयादि	२८५
तत्र भेषजम्	...
ओजोविवृद्धौ देहस्य	
तुष्ट्यादिः	२८६
संक्षेपेण वृद्धिक्षयभेषज-	
कथनम्, इष्टभक्षणं	
दोषाणां वृद्धिक्षयजयः	"
वातादीनां विपरीतसमानयो-	
रुचिकरत्वम्	२८७
दोषवृद्ध्यादावन्योऽपि	
लक्षणप्रकारः	...
क्षीणा अपि नोपेक्ष्याः	...
अथाऽतो दोषभेदीयाध्यायो	
द्वादशः ॥ १२ ॥	
वातस्य स्थानम्	२८८
पित्तस्य स्थानम्	२८९
कफस्य स्थानम्	...
वायोः पञ्चात्मत्वम्	...
प्राणस्य गत्यादिप्रकारः	२९०
उदानस्य गत्यादिप्रकारः	"
व्यानस्य गत्यादिप्रकारः	"
समानस्य गत्यादिप्रकारः	२९१
अपानस्य गत्यादिप्रकारः	"
पित्तभेदाः पञ्च	...
पित्तस्य रज्जुकसंज्ञा	२९२
हृद्गतं पित्तं साधकमुच्यते	"
दृष्टिस्थं पित्तमालोचकम्	"

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
श्लेष्मा पञ्चविधः	२९३
श्लेष्मणोऽवलम्बकत्वम्	...
स आमाशये क्लेदकः	२९४
जिह्वास्थो बोधकः	...
शिरस्थस्तर्पकः	...
सन्निधयः श्लेषकः	...
दोषोपसंहरणम्	...
चयकोपरूपवृद्धिनिदानम्	"
पित्तचयः	२९५
श्लेष्मचयः	...
चयादीनां लक्षणानि	२९६
कोपस्य लिङ्गम्	...
वातादेश्वयप्रकोपशमाः	२९७
अस्मिन्पर्यानुयोगः	...
वातादेः कोपाभावः	२९८
कालादाहारादीनां प्राधान्यम्	"
दोषाणां व्याप्तिनिवृत्तिवैचित्र्यं	
कोपजम्	...
विकारस्य हेत्वादिकं सामा-	
न्येन	२९९
अत्रैव हेत्वन्तरम्	...
तेषां कोपे इंद्रियाणां शब्दादि-	
संयोगादिकारणम्	३००
हीनमिथ्यतियोगनिर्देशः	"
कालस्य त्रैविध्यम्	३०१
कर्मणोऽपि त्रैविध्यम्	३०२
दोषाणां निदानम्	३०३
बाह्यरोगाणां रक्तादीनि	
स्थानानि	...
आन्तरो रोममार्गः	३०४
मध्यमरोगमार्गः	...
वायोः कर्माणि	...
पित्तस्य कर्माणि	३०५
श्लेष्मणः कर्माणि	३०६
पुनः पुनर्व्याधितदर्शनम्	३०८
व्याधिक्षिप्रकारकः	...
त्रिप्रकारव्याधिलक्षणार्थः	३०९

विषयाः	पृष्ठांकाः	विषयाः	पृष्ठांकाः	विषयाः
व्याधीनां द्विविध्यम् ...	३०९	उपक्रमस्य कालः ...	३२५	अथाऽतो द्विविधोप-
तयोरन्त्यस्य लक्षणम् ...	"	तत्र कारणम् ...	३२६	ध्यायश्चतुर्दशः ।
परतन्त्रस्यापि द्विविध्यम्	३१०	दोषाणां कोष्ठादिसन्धिषु गमन-		उपक्रमस्य द्विविध्यम्
स्यतन्त्रस्य लक्षणम् ...	"	प्रकारः ...	"	द्विविध्यनिरूपणम्
परतन्त्रकथनम् ...	"	शाखादिभ्यो दोषाणां कोष्ठगम-		लङ्घनबृंहणोदाहरणम्
मलानां स्वतन्त्रपरतन्त्रता	"	नप्रकारः ...	"	चतुर्णां द्वयोरेवातभावि-
भिषजा ते लक्ष्याः ...	"	ते विलम्बेन रोगोत्पादकाः	३२७	कथनम्
परतन्त्राणां प्रशमोपायः	३११	तेषां कालविलम्बेन रोगोत्पाद-		प्रत्येकं तयोर्मेदाः
प्रकोपे परतन्त्रस्यादौ चि-		कत्वम् ...	"	शोधनस्य लक्षणं प्रभे-
कित्सा ...	"	परस्थानगतानां दोषाणां विक-		तस्य पंचविधत्वम्
शास्त्रेऽनुक्तस्य स्वयमूहः	३१२	ल्पेन चिकित्सापदेशः	"	शमनाख्यस्य लक्षणं प्र
अशोषरोगाणां नामतो स्थितिर्न	"	अन्याभिभाविषु चिकित्सा	३२८	वाते वातपित्ते च बृंह-
तत्र कारणम् ...	"	आगन्तुदोषशमनम् ...	"	नमेव
विकारप्रकृत्यानुपक्रमः	"	तिर्यग्गतदोषेषु कर्तव्यता	"	बृंहकथनम्
विचारे कृते वैद्यस्य स्खलनं		तेषामुपक्रमः कार्यः ...	३२९	बृंहणोपायाः
न ...	३१३	तेषां धमनिविरेचनादिना नि-		मेहादीनां लघनम्
अवहितस्य यथार्थज्ञानम्	"	ष्कासनम् ...	"	शोधनविषयनिरूपणम्
अल्पशामिषङ्गनिन्दा ...	३१४	साममललिङ्गम् ...	"	लघनीयमेहादीनां बृंह-
अल्पज्वैद्यस्यायथार्थभेषजम्	"	आमसम्भवः ...	"	निषेधः
चिकित्साविपर्यये देहनाशः	३१५	अन्यमते आमसम्भवः	"	बृंहणलघनयोः संशये
अत आलोचनपूर्वकं भेषज्यम्	"	सामा रोगा उच्यन्ते	३३०	बृंहितस्य लक्षणम्
दोषवातादिकथनम् ...	"	केषां चत्सामानामनिर्हरणम्	"	लंघितस्य लक्षणम्
तेषां भेदाः ...	"	इदृशे दोषे कर्तव्यता ...	३३१	तयोरनपेक्षितमात्रादि
सन्निपातस्य दोषतारतम्येन		तस्य मार्गः ...	"	अतिबृंहितलंघितयोर्ल
भेदाः ...	"	आमानां स्तम्भनैर्धारणं		अतिस्थौल्यादिनिर्देश
पूर्वप्रकारेण पञ्चविंशतिभेदाः	३१७	न कार्यम् ...	"	स्थौल्यादीनामुपक्रमः
क्षीणदोषभेदज्ञानम् ...	३१८	तेषु कर्तव्यप्रकारः ...	३३२	तेष्वीषधम्
द्विषष्टिनिर्दिष्टाः ...	३१९	तेषां शोधनकालः ...	"	व्योषादियोगकथनम्
त्रिषष्टः स्वास्थ्यकारणम्	३२०	ग्रीष्मादौ शोधनाभावे		अतिलंघनोत्थरोगादि
दोषभेदानां रसादिभेदा-		कारणम् ...	"	स्थौल्यापेक्षया कार्य
दानन्त्यम् ...	"	अधिके व्याधी तदनुसारेण		तत्र कारणम्
अथाऽतो दोषोपक्रमणीया-		शोधनकालः ...	३३३	द्वितीयं कारणम्
ध्यायस्त्रयोदशः ॥१३॥		हेमन्तादौ व्याधिशोधन प्र०	"	कृशे भेषजम्
पूर्वं वातस्योपक्रमः ...	३२१	औषधकालनिर्देशः ...	"	कृशे परमौषधम्
पित्तस्योपक्रमः ...	३२२	कफोद्रेके निरञ्जमौषधम्	३३४	मांसभक्षणेन स्थौल्यम्
श्लेष्मण उपक्रमः ...	३२३	कम्पादिषु सामुद्गं प्रशस्तम्	"	स्थूलकृशयोः समारो
संसर्गोपक्रमः ...	३२४	ऊर्ध्वजन्तुविकारे स्वनकाले		स्थूलकृशयोर्यवगोधूमं

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अथातः शोधनादिगणसंग्रहा- ऽध्यायः पञ्चदशः ॥ १५ ॥		एषां पानादिप्रकारेण रोग- नाशकत्वम् ... ३६३		अमात्रसर्पिरादेः शोफादि- करत्वम् ... "	
वमन कराणि ... ३५०		अथाऽतः स्नेहाध्यायः षोडशः ॥ १६ ॥		स्नेहविभ्रंशे क्षुत्तृणानिम- हादि ... "	
विरेचनकराणि ... "		स्नेहनविरूक्षणयोः स्वरूपम् ३६५		विरूक्षणस्य सम्यक्कृताति- कृतलक्षणम् ... ३७८	
निरूहणसाधनानि ... ३५१		स्नेहेषु सर्पिरादीनामुत्तमत्वम् ३६६		स्निग्धस्य समनन्तरमेव स्वेदः "	
उत्तमाङ्गशोधकानि ... "		सर्पिरादीनि पित्तमानि "		मांसलस्नेहानां लक्षणम् ३७९	
वायुनाशकानि ... ३५२		घृतापेक्षया तैलादीनामुत्त- रोत्तरं गुह्यत्वम् ... ३६७		स्नेहेन मलप्रेरणम् ... "	
पित्तनाशकानि ... "		यमकस्नेहादीनां निरूपणम् "		बालवृद्धादिषु सद्यःस्नेहकरणम् "	
श्लेष्मनाशकानि ... "		स्नेहानिरूपणम् ... "		तेषां कथनम् ... "	
जीवनीयाख्यो गणः ... ३५३		स्नेहनाऽयोभ्यः ... "		सद्यःस्नेहे कारणम् ... ३८०	
विदार्यादिगणः ... ३५५		स्नेहानां हितकारित्वम् ३६८		कुष्ठादिषु स्नेहार्थं द्रव्यविशे- षनिषेधः ... "	
दाहादिनाशकानि ... "		ग्रंथ्यादिरोगेषु तैलं हितम् "		तेषां स्नेहनप्रकारः ... "	
स्तन्यहेतवो वातादिनाशकाश्च "		वातादिषु वसामज्जानौ शस्येते ... "		आमयक्षीणानां स्नेहनप्रकारः "	
तृडामयादिनाशकानि ... ३५६		वसाया विशेषांतरम् ... "		पुनःपुनः स्नेह फलम् ... ३८१	
विषादिनाशकानि ... "		कालविशेषे स्नेहविशेषोपयोगः ३६९		अथाऽतः स्वेदविध्यध्यायः सप्तदशः ॥ १७ ॥	
कफादिनाशकानि ... "		घर्मेऽपि च निशि घृतेोपयोगः ३७०		स्वेदस्य चातुर्विध्यम् ... ३८१	
पित्तादिनाशकानि ... "		अन्यथा विपर्ययः ... "		तापादीनां लक्षणम् ... "	
छर्द्यादिनाशकानि ... "		स्नेहोपयोगप्रकारः ... "		उपनाहस्वेदः ... ३८२	
श्वित्रादिनाशकानि ... ३५७		स्नेहस्य चतुःषष्टिर्विचारणाः ३७१		स्नेहोपायभूताः पञ्चादयः ३८३	
कफादिनाशकानि ... "		अच्छपेयः स्नेहः केवलः "		ऊष्माख्यः स्वेदः ... "	
मूत्रकृच्छ्रादिनाशकानि ३५८		तस्य श्रेष्ठ्यम् ... ३७२		द्रवस्वेदः ... ३८४	
वातजरोगनाशकानि ... "		स्नेहस्य त्रिविधमात्रालक्षणम् "		अवगाहस्वेदः ... ३८५	
कफयोनिदोषादिनाशकानि "		तस्य कालमात्रालक्षणम् ३७३		स्वेदे देशः ... "	
कफादिनाशकानि व्रण-		जातबुभुक्षस्य स्नेहोपयोगः "		व्याध्याद्यपेक्षया स्वेदप्रकारः ३८६	
शोधकानि च ... ३५९		रसादिसहभावेन स्नेहोपयोगः ३७४		कफग्रस्तस्य स्वेदाचरणम् "	
श्लेष्मादिनाशको व्रणशोध-		तस्य हितकारित्वम् ... "		आमाशयगते वाते स्वेदः "	
नश्च सुरसादिगणः "		उपयुक्तस्य फलम् ... "		वंक्षणादावल्पस्नेहादियोजना ३८७	
गुल्मादिनाशकानि ... ३६०		उपयुक्तस्य स्नेहोत्तरमुण-		शीतशूलक्षयादौ स्विन्नेन भाव्यम् ... "	
चलादिनाशकानि ... "		वारिपानम् ... ३७५		अतियोगलक्षणम् ... "	
अतीसारादिनाशनौ गणौ "		तदुत्तरं भोजयितव्यस्याज- प्रकारः ... "		गुर्वादिद्रव्येण स्वेदसंभवः ३८८	
पक्वातीसारादिनाशकौ ३६१		स्नेह उपयुक्ते विरिक्तवदुप-		द्रव्यादिगुणयुक्तं द्रव्यं स्वेद- नादि भवति ... "	
योन्याद्यामयक्षाः ... "		चारः ... ३७६		रसतः स्तंभनानिर्देशः ... "	
भेदःपित्तास्तादिनिर्वहणो		पाने दिनपरिमाणम् "			
न्यग्रोधादिगणः ... "		सम्यक्स्निग्धादीनां लक्षणम् ३७७			
वातादिकंङ्वादिनाशकः ३६२					
गुल्मादिनाशकः ... "					
उक्तवर्गालभे तत्तुल्ययोज-					
नम् ... ३६३					

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
स्तम्भितस्य लक्षणम् ...	३८८
अतिस्तम्भितलक्षणम् ...	"
अतिस्थूलादीनां स्वेदनिषेधः	"
श्लासादिमत्सु स्वेदः ...	३८९
स्थलविशेषे अनाग्नेयः स्वेदः	"
अनाग्नेयस्वेदलक्षणम् ...	"
शुद्धिभिर्दोषनिर्हरणम्	३९०
अथाऽतो वमनविरेचनविधि-	
रध्यायोऽष्टादशः ॥ १८ ॥	
कफपित्तयोर्वमनविरेचने	३९०
नवज्वरादीनां वमनम् ...	३९१
गर्भिण्यादीनां वमननिषेधः	"
विषाद्यभ्यवहारे तु वमनम्	३९२
केचिद्भूमांतैः कर्मभिर्वर्ज्याः	"
गुल्माद्या विरेच्या वम्याश्च	"
नवज्वरिणो विरेचननिषेधः	३९३
श्रावणादौ वमनौषधस्य मात्रा-	
पानम् ...	"
पीतस्य प्रतीक्षणम् ...	३९४
ततो वमनम् ...	३९५
वमतः पार्श्वदिधारणम्	"
कफादौ तीक्ष्णादिद्रव्यैर्वमनम्	"
हीनवेगस्य पुनः पुनर्वमनम्	"
अयोगेन निष्ठीवनादयः	३९६
सम्यग्योगे कफादीनां प्रवृत्तिः	"
अतियोगे फेनादिवद्वमनम्	"
सम्यग्योगेन वमिते धूम-	
पानम् ...	"
तदूर्ध्वं सायमादौ भुञ्जानस्य	
पेयादिक्रमः ...	३९७
पेयादिक्रमरूपम् ...	"
पेयादिक्रमस्य फलम् ...	३९८
वमने विरेके च वेगानां संख्या	"
पित्ताद्यंतं वमनादि ...	३९९
वेगापनयनादि ...	"
वामितस्य पुनर्विरेचनम्	"
बहुपित्तकोष्ठस्य क्षीरेणापि	"

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
प्रभूतमास्तकोष्ठस्य विरेकः	४००
पित्तादौ कषायादिभिर्विरेच०	"
विरेकाप्रवृत्ताबुष्णांबुपानम्	"
अल्पे उत्थाने पुनर्विरेचनादि	"
अटलस्नेहकोष्ठस्य दशाहा-	
दूर्ध्वं विरेकादि ...	४०१
अयोगलक्षणम् ...	"
तद्वैपरीत्ये योगलक्षणम्	"
अतिविरक्तस्य जलादिस्त्रावः	"
सम्यग्विरक्तस्य धूमवर्ज्य-	
नोपपादनम् ...	"
ततो रक्तशाल्यादिभोजनादि	४०२
पीतभेषजस्य लघनम् ...	"
लघितस्य गुणाः ...	"
अग्निमांद्यात्पेयादिक्रमः	"
सुताल्पपित्तश्लेष्मादेः पेया-	
निषेधादि ...	"
वमनस्य पाकप्रतीक्षायां	
कारणम् ...	४०३
कारणविशेषेण भेदनीय-	
भोज्यैर्योजनम् ...	"
दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैर्दोषजयः	"
अल्पदोषसंशमनम् ...	४०४
मंदाग्न्यादेः शोधनम्	"
रूक्षादीनां भैषज्यपरिणामादि	"
विरेकेण मलनिर्हारः ...	"
विषाद्यातैषु विरेचनम्	"
तेषां स्नेहविरेकैः शोधनम्	४०५
वमनादीनां मध्ये मध्ये स्नेह-	
स्वेदप्रयोगः ...	"
एवंविधाने कारणम् ...	"
स्नेहस्वेदानभ्यासे दोषः	"
संशुद्धेः फलम् ...	"
अथातो बस्तिविधिरध्याय	
एकोनविंशः ॥ १९ ॥	
वातोत्पन्नेषु बस्तिः ...	४०६
तस्य त्रैविध्यम् ...	"

विषयाः
निरूहायोग्यकथनम्
आस्थाप्या एवानुवास्या
अनास्थाप्या नानुवास्या
निरूहान्वासनयोर्यत्रस्य
लक्षणम्
यंत्रस्य प्रमाणम्
नेत्रप्रमाणाभिदृष्टिः
अङ्गुष्ठमूलवयन्त्रमूलम्
बिन्दुद्वारेण नेत्रस्थौल्यप्र
णमधिकं बस्तिपुट्ये
नार्थं कर्णिकाकरण
कर्णिकाद्वयेऽजादीनां य
योजना
बस्तेरभावे छागाद्यवयव
विन्यासः
निरूहौषधमात्रा
अनुवासने मात्रा
निरूहात्पूर्वमनुवासनं त
आतुरस्य नेत्रप्रपीडनप्र
सावशेषवस्तिस्नेहकरण
तस्य स्फिजोर्हननम्
तस्यांगस्य हननादि
लघुमात्रया भोजनम्
ततः परमहोरात्रमुपेक्षा
ततः शुंठीधान्यांबुपान
तृतीयादौ दिनेऽन्वासा
ततो निरूहशोधनप्रयो
ततो बस्तिप्रकल्पना
निरूहकल्पनाप्रकारः
ततो वातादौ स्नेहप्रक
औषधस्य गुदे प्रणयन
अत्रान्यमतम्
निरूहाणां संयोजनवि
निरूहे रोगिणः स्थिति
तत्र बस्तिपीडनादि
सम्यङ्निरूहत्वपर्यंतं
विधानम्

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
निरूहस्य सम्यग्योगे भोजनम् ४२०		तस्माद्वस्तिचिकित्सा .. ४२९		पुरुषविशेषेऽजनादीनां नियमः ४३८	
कोष्णसलिलेन स्नानम् ... "		अथाऽतो नस्यविधिर-		प्रतिमर्शो हितकरः ... ४३९	
वातादितस्यानुवासनम् .. "		ध्यायो विंशः ॥ २० ॥		नस्यार्थे तैलं शस्तम् ... "	
धनुवासनस्य सम्यग्योगादयः "		ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु नस्यम् ४३०		मर्शप्रतिमर्शभेदादि ... "	
अन्यदनुवासनस्य सम्यग्यो-		नस्ये कारणम् ... "		अणुतैलनिर्देशः ... ४४०	
गलक्षणम् ... ४२१		नस्यस्य त्रैविध्यम् ... "		नस्यशीलिनः फलम् ... ४४१	
श्लेष्मविकारादौ स्नेहवस्ति-		विरेचनाख्यस्योपयोगः .. "		अथाऽतो धूमपानविधिरध्याय	
मानम् "		बृंहणस्योपयोगः ... ४३१		एकविंशः ॥ २१ ॥	
श्लेष्मपित्तपवनेषु यूषादि-		शमनस्योपयोगः ... "		रोगानुत्पत्त्यै उत्पन्ननाशनार्थं	
भोजनम् "		विरेचनाख्यस्योत्पत्तिः ... "		धूमपानम् ... ४४१	
अनिले वस्तिप्रकारः ... "		बृंहणशमनयोरुत्पत्तिः ... "		धूमस्य त्रैविध्यम् ... "	
पित्ते वस्तिः ... ४२२		नस्यविशेषाः शिरोविरेचनाख्यं		रक्तपित्तात्यादिषु धूमपान-	
कफपिष्ये वस्तिप्रकारः .. "		नस्यम् ... ४३२		निषेधः ... ४४२	
संनिपाते वस्तित्रयम् ... "		शमनसंज्ञं विरेचनम् ... "		आतिधूमपानं रक्तादिकृत् .. "	
वस्तिनियमः "		तस्य नासायां धूमपानम् .. "		रक्तपित्तादौ शीतो विधिः .. "	
अन्यमतम् "		मर्शस्नेहस्य परिमाणादि .. "		त्रयाणां धूमानां पृथक्कालः .. "	
तत्र कर्तव्यम् "		नस्येऽयोग्याः ... ४३३		नेत्रस्वरूपम् ... ४४३	
दोषादिसाम्यात्सर्वस्य प्राप्ता ० "		नस्ये कालदोषी ... ४३४		त्रिविधधूमनेत्रस्य दैर्घ्येण	
पूर्वमतानुग्राहिस्वमतम् .. "		ऋतुभेदेन पूर्वाह्णादौ योजना .. "		प्रमाणम् "	
कर्मकालयोगाख्यवस्तिविधिः ४२३		नस्ये कालनियमः "		धूमपानकर्तुः स्थितिः "	
वस्ति कर्म त्रिदोषजित् ... ४२४		यस्य देयं तस्य प्रकारः ४३५		नासादिगते दोषे पानप्रकारः ४४४	
मात्रावस्ति लक्षणम् "		पर्यायेण नासापुटनिषेचनम् .. "		धूमोत्सर्गः "	
मात्रावस्तिर्वालादीनां हितः .. "		नस्ये दत्ते पादादीनां मर्दनम् .. "		आदानविसर्गे धूमपानम् .. "	
उत्तरवस्तिः "		मर्दनानंतरं पार्श्वयोर्निष्ठी वनम् .. "		स्निग्धादिधूमपानम् "	
नेत्रस्य परिमाणम् ... ४२५		आभेषजक्षयाद् द्विस्त्रिर्वा नस्यम् .. "		मृदुधूमक्षिप्ये द्रव्याणि "	
नेत्रस्य वस्तिमृदादि "		नस्ये संजातमूर्च्छायां प्रती-		शमनधूमे द्रव्याणि ... ४४५	
अस्य रोगिणः स्नेहप्रणयनादि .. "		कारः ... ४३६		तीक्ष्णधूमे द्रव्याणि "	
त्रिचतुरा वा वस्तयः ... ४२६		नस्यावसाने स्थितिप्रकारः .. "		धूमवर्तिविधानम् "	
स्त्रीणामुत्तरवस्तिविधानम् .. "		तत ईषदुष्णकवलधारणम् .. "		अपरो धूमप्रकारः ... ४४६	
नेत्रस्य प्रमाणम् "		सम्यक्क्षिग्धे शिरसि सुखो-		धूमपे कासादीनामनुत्पत्तिः .. "	
स्त्रीवालानां वस्ती विशेषः ४२७		च्छ्वासादयः ... ४३७		अथाऽतो गण्डूषादिविधि-	
स्त्रिया उत्तरवस्ताववस्थानम् .. "		रूक्षेऽक्षिस्तब्धतादयः "		रध्यायो द्वाविंशः ॥ २२ ॥	
त्रिदिनपर्यन्तं विलंब्य पुनर्विधा ० "		अतिस्निग्धे कंडूवादयः .. "		गण्डूषश्चतुर्विधः ... ४४७	
शुद्धे वमिते विरेकादि "		सम्यग्विरिक्तेऽक्षिल्लुतादयः .. "		तेषां योजना "	
वस्तेर्दोषस्यैव निर्हरेण दृष्टांतः ४२८		दुर्विरिक्तादौ गदोद्रेकादयः .. "		तेषां लक्षणम् "	
रोगाणामुत्पत्तौ वायुर्हेतुः .. "		प्रतिमर्शस्य विषयः "		स्निग्धगण्डूषोत्पत्तिः "	
वायोः कारणत्वे कारणम् .. "		दुष्टपीनसादौ प्रतिमर्शनिषेधः .. "		शमनगण्डूषः "	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः
रोपणगण्डूषः ...	४४७	शिरोवस्तेर्विधानम् ...	४५२	रात्रावप्यतिशीते नेत्रे
गण्डूषेषु स्नेहादिकः		ततः क्रोष्णस्नेहेन सेचनम्	४५३	वर्जनम्
प्रयोगः ...	४४८	स्नेहधारणकालपरिमाणम्	"	भीतादीनां नांजनम्
दन्तहर्षादौ तिलकल्कोदकं		संख्यापरिमाणम् ...	"	अतितीक्ष्णाद्यंजनस्य
हितम् ...	"	अपनीतशिरोवस्तेः स्कंधा-		नेत्रेऽजितेऽंजनस्य
गण्डूषधारणे तैलादि हितम्	"	दिमर्दनम् ...	४५४	प्रकारः
ऊषादाहान्वितपाकादौ		सप्ताहं स्नेहवस्तिसेवनम्	"	निर्वृते नयने क्षालनम्
गण्डूषे सर्पिः पथो वा	"	कर्णपूर्णधारणादि ...	"	शोधने प्रकारः
माक्षिकगण्डूषधारणगुणाः	"	मात्राप्रमाणम् ...	"	शोधने कारणम्
धान्यास्लगण्डूषधारणगुणाः	"	मूर्ध्नि तैलफलम् ...	"	कण्डूादौ तीक्ष्णांजनम्
अलवणस्य तस्य गण्डूष-		अथाऽत आश्रोतनांजनविधि-		ततः पूर्णमंजनम्
गुणाः ...	४४९	रध्यायस्त्रयोविंशः ॥ २३ ॥		अथाऽतस्तर्पणपुट-
क्षारांबुगण्डूषस्य गुणाः...	"	नयनामयानां परिषेको हितः	४५५	ध्यायश्चतुर्विंशः
क्रोष्णपानीयगण्डूषगुणाः	"	मरुदादावाश्रोतनमुष्णादि	"	तर्पणयोजनम्
गण्डूषधारणप्रकारः ...	"	आश्रोतनस्य विधिः	"	नेत्रे पक्वघृतनिक्षेपः
गण्डूषधारणकालः ...	"	अत्युष्णाश्रोतनाद्रोगादि	४५६	रात्र्यंधादिषु वसाव
भन्यारोगादीनां चिकित्सा	४५०	नेत्रौषधप्रयोगे युक्तिः	"	अनंतरं मात्राविगण
प्रतिसारणस्य त्रैविध्यम्	"	अंजनप्रयोगः ...	"	अनंतरमपांगदेशे
तस्य कफरोगेषु योजना	"	अंजनस्य त्रैविध्यम् ...	४५७	इत्थं पवनदादौ प्रत्य
मुखलेपस्य त्रैविध्यम्	"	लेखनांजनस्य शुक्रार्मादिपु		तृप्तस्य लक्षणम्
वातकफादाबुण्णादेस्तस्य		प्रयोगः ...	"	तर्पणानंतरं पुटपा
योजना ...	"	तिक्तकद्रव्यै रोपणांजनम्	"	वातादौ स्नेहनादि
स त्रिप्रमाणः ...	"	स्वादुशीतद्रव्यैः प्रसादनम्	"	स्नेहनपुटपाकानां
मुखालेपस्य स्थित्यादि...	४५१	अंजने शालाकाप्रकारः	"	लेखनपुटपाककल्प
मुखालेपिनो दिवास्वापादि-		अंजनकल्पनात्रैविध्यादि	"	प्रसादनपुटपाकक
निषेधः ...	"	तीक्ष्णचूर्णादौ शालाकाद्वै-		पुटपाककरणप्रका
पीनसादौ मुखालेपो न	"	गुण्यादि ...	४५८	लेखनादिषु शतम
तस्याकालपलितादिनाश-		मृदौ शालाकात्रैगुण्यम्...	"	धारणम्
कत्वम् ...	"	निशादावंजननिषेधविधि-		स्नेहनादौ क्रोष्णा
शूलभज्रादयः पण्मुखा लेपा		प्रकारः ...	"	आद्ययोरंते धूमपा
हेमन्तादिषु योज्याः	"	अन्याचार्यमतम् ...	"	तत्र तृप्तिवद्योगः
मुखालेपप्रयोजनम् ...	४५२	एतन्मतस्य दूषणम् ...	"	नस्थानर्हे तर्पणादि
शिरसि तैलस्य चातुर्विध्यम्	"	तीक्ष्णस्य रात्रिप्रयोगे युक्तिः	"	तर्पणादिपर्यंतं हि
तेपूत्तरोत्तरस्य बहुगुणत्वम्	"	एतन्मतस्य दूषणम् ...	"	कृततर्पणादेः स्थि
रीक्ष्यादिष्वभ्यंगः ...	"	अत्युद्रिक्तकफादावंजन-		नेत्रबलाय नस्था
अरुंपिकादिषु परिषेकः	"	प्रयोगे दृष्टयुपघातः	४५९	अथाऽतो यन्त्र
केशशातादिषु पिबुः ...	"	उपघाते युक्तिः ...	"	पंचविंशः
प्रमुस्त्यादौ बास्तिः ...	"			यन्त्रप्रकारः

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
यंत्राणां रूपादि ...	४६७	अनुयंत्रणान्येकोनविंशतिः ...	४७६	शुद्धा जलोद्भवा निर्विषाः ...	४८५
कंकादीनां मुखैस्तुह्यानि		यंत्राणां कर्माणि ...	"	तासामपि रक्तमत्तानां त्यागः ...	"
यंत्राणां मुखानि ...	"	कङ्कमुखस्य प्राधान्यम् ...	४७७	परीक्षात इतरासां	
पङ्कगुलं संदंशम् ...	४६८	अथाऽतश्चाविधिरध्यायः		लागनम् ...	४८६
संदंशौ पौडशांगुली ...	"	पङ्कविंशः ॥ २६ ॥		तासां दुष्टरक्तस्यैव ग्रहणे	
मुचुडीसंज्ञस्योपयोगादि	४६९	शस्त्राणि पङ्कगुलादि बाहुत्येन ...	४७७	दृष्टांतः ...	"
द्वे तालयंत्रे ...	"	मंडलाग्रं नाम शस्त्रम् ...	४७८	देशस्य मोक्षणम् ...	"
नाडीयंत्राणि ...	"	वृद्धिपत्रनामकं शस्त्रम् ...	"	वमनविधानम् ...	"
नाडीप्रमाणम् ...	"	उत्पलाध्यधारास्थे द्वे ...	"	पुनः सप्ताहं तासां योज-	
पंचमुखच्छिद्राद्युपयोगः ...	४७०	सर्पवक्त्रनामकम् ...	"	नाभावः ...	४८७
शल्यदर्शनार्थमन्या नाड्यः ...	"	एषिणीशस्त्रम् ...	४७९	सम्यग्वांते तासां पदुतादि	"
मूर्ध्वपुक्तनाडीप्रमाणादि	"	शरार्यास्यं शस्त्रम् ...	"	अतिवान्ते ह्रममृत्भू ...	"
अशौचयंत्रनिर्देशः ...	"	कुशाटाशस्त्रम् ...	"	दुर्वांते स्तब्धतादयः ...	"
शमीसंज्ञं यंत्रम् ...	४७१	अंतर्मुखं नाम शस्त्रम् ...	"	जलीकसां पालनविधिः ...	"
भगदरयंत्रम् ...	"	अर्धचंद्रानां शस्त्रम् ...	"	दंशास्त्रावादि ...	"
एकच्छिद्रा नाडी ...	"	ग्रीहिवक्त्रं शस्त्रम् ...	"	अनंतरं पिप्वादीनां योजनम्	"
अंगुलित्राणकसंज्ञम् ...	"	कुटारीशस्त्रम् ...	"	दुष्टरक्तापगमाद्वोगादिशमाः	"
योनित्रेणक्षणकं यंत्रम् ...	४७२	ताम्रमयी शलाका ...	४८०	अशुद्धरक्तस्य पुनः स्थावः ...	४८८
द्वे पङ्कगुले यंत्रे ...	"	अङ्गुलिशस्त्रकम् ...	"	रक्ते दूषितेऽलामुषटिकायोज-	"
उदकोदरे नलिकादि ...	"	वाडिः शस्त्रम् ...	"	कफादिना दुष्टे योजनम्	"
धुमादियंत्राणि ...	"	करपत्रं शस्त्रम् ...	"	कफदुष्टरक्तस्य शुग्नां कर्पणम्	"
व्यङ्गुलास्यं शूङ्गम् ...	"	कर्तरीशस्त्रम् ...	४८१	वातपित्तदुष्टस्य शूणेण निर्हारः	"
अलाबुस्तुंभप्रमाणादि ...	४७३	नखशस्त्रम् ...	"	ग्रन्थानप्रकारः ...	"
तद्वद्धटी ...	"	दंतलेखन शस्त्रम् ...	"	पिंडिते रक्ते जलीकसः ...	४८९
शलाकाख्यानि यंत्राणि	"	मूचीशस्त्रम् ...	"	अवगाढे रक्ते जलीकसः	"
गंडूपदमुखे द्वे ...	"	गूर्चलक्षणम् ...	४८२	त्वक्स्थे रक्तेऽलामुषादीनि	"
मसूरदलवक्त्रे द्वे ...	"	खजलक्षणम् ...	"	सर्वशरीरव्यापके रक्ते सिरैव	"
शंकवः षट् ...	४७४	गूथिकानामशस्त्रम् ...	"	वातादिस्थानस्थितरक्तस्य	
तेषामुभयोः परिमाणादि	"	अर्धांगुलवृत्तास्या ...	"	शृंगादिभिर्निर्हारः ...	"
शरपुंखास्यौ द्वौ ...	"	मूची ...	"	सुतरक्तस्य शोफे सर्पिषोणेन	
वाडिशक्रुती द्वौ ...	"	जलीकः प्रभृतीन्यनुशस्त्राणि	४८३	सेचनम् ...	"
गर्भशंकुः ...	"	पङ्कविंशतिशस्त्राणां कर्माणि	"	अथातः सिराव्यधविधिरध्यायः	
सर्पफणाख्यं यंत्रम् ...	"	शस्त्रदोषाः ...	"	सप्तविंशः ॥ २७ ॥	
शरपुंखमुखाख्यम् ...	"	शस्त्रग्रहणविधिः	"	शुद्धलोहितस्वरूपकथनम्	४९०
षट् शलाकाः ...	"	शस्त्रकोशस्याख्यानम्	४८४	रक्तदोषः ...	"
कर्णशोधनाख्यं यंत्रम् ...	४७५	जलीकसां योजनम् ...	"	रक्तदोषेण व्याधयः ...	४९१
शलाकादीनामुपयोगाः	"	सविषजलीकसां लक्षणम्	४८५	रक्तस्त्रावार्थं सिराव्यधः	"
शलाकादीनामुपयोगाः	"	शलाकादीनामुपयोगाः	"	सिराव्यधविधिः	"

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
रोगविशेषेषु सिराविशेषव्यधः	४९१
कर्णरोगेषु कर्णजाया व्यधः	४९२
नासारोगेषु नासाग्रस्थितायाः	॥
पीनसे नासाललाटयोः	॥
स्थितायाः	...
मुखरोगेषु जिह्वादिगानाम्	॥
उन्मादे उरआदिस्थानाम्	॥
अपस्मारे हनुसंधिस्थायाः	॥
विद्रध्यादौ पार्श्वदिस्थायाः	॥
तृतीयके ज्वरे अंसम-	॥
ध्यस्थायाः	...
चतुर्थके ज्वरे स्कंधस्थाधो-	४९३
गतायाः	...
प्रवाहिकायां सिराविशेषव्यधः	॥
शुक्रमेढामये सिराव्यधः	॥
गलगंडयोरुत्तुगाया व्यधः	॥
ग्रन्थस्यां जानुसमीपस्थितायाः	॥
अपचीरोगे सिराव्यधः	॥
सक्थ्यर्तौ सिराव्यधः	...
ऊर्ध्वगवातरेगे सिराव्यधः	॥
पाददाहादिषु सिराव्यधः	॥
विश्वाच्यां सिराव्यधः	...
यथोक्तसिराऽदर्शने व्यध-	४९४
प्रकारः	...
सिराव्यधोत्तरं कर्तव्यानि	॥
सिराग्रत्रणम्	...
ततस्ताडनम्	...
सिरामोक्षणम्	...
ग्रीहिमुखेन पुनर्व्यधः	॥
उपनासिकास्थव्यधः	॥
उपजिह्वाधस्थसिराव्यधः	॥
ग्रीवाभितसिराव्यधे वाससा	॥
वेष्टनम्	...
शुजशिराणां ग्रन्थणम्	...
हस्तसिराव्यधः	...
पार्श्वसिरावेधप्रकारः	...
स्तब्धमेढ्रसिराव्यधः	...
जघासिराव्यधः	...

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अनुक्तेष्वपि कल्पनाप्रकारः	४९७
मांसले देहे ग्रीहिमुखशस्त्र-	॥
निक्षेपप्रकारः	...
सम्यग्निश्चादौ स्नावादि	॥
अल्पविद्यायां सिरावहनप्रकारः	॥
भीमूर्च्छादयो रक्तस्यास्त्रावहेतवः	॥
असम्यक्स्त्रावे शिरालेपनम्	॥
सम्यक्प्रवृत्ते रक्ते तैलदिलेपः	४९८
दुष्टादुष्टरक्तात्पूर्वं पीतिकास्त्रावः	॥
शुद्धस्य न स्त्रावः	...
मूर्च्छायां यंत्रविमोचनादि	॥
वाताच्छयावादिलक्षणं रक्तम्	॥
पित्तापीतादिलक्षणमस्तम्	४९९
कफात्क्लिग्धादिलक्षणम्	॥
संसर्गात्संसृष्टलक्षणम्	॥
अशुद्धास्य स्त्रावपरिमाणम्	॥
रक्तातिशुतावभ्यंगादीनि भे-	॥
षजम्	...
रक्ते स्त्रुते बंधनादि	...
अशुद्धे रक्ते पुनः स्त्रावः	५००
स्त्रोहोपकृतदेहस्य पुनः स्त्रावादि	॥
किंचिद्दुष्टरक्तशेषेन स्त्रुतिः	॥
हृंगादिभिः शेषस्य हरणम्	॥
शीतोपचारादिना वातस्य	॥
प्रसादनम्	...
स्तंमनीक्रियाचरणम्	...
स्तंमनविशेषः	...
पुनस्तस्या एव सिराया व्यधः	॥
अथवा सिरामुलस्य दाहः	॥
स्वास्थ्यपर्यंतं हिताहारविहारौ	॥
रक्ते स्त्रावितेऽत्युष्णाहारादि	॥
वर्ज्यम्	...
रोगाणां स्वस्थानप्रतिपत्तौ	५०२
लक्षणादि	...
अथाऽतः शल्याहरणविधिर-	॥
ध्यायोऽष्टाविंशः	॥२८॥
शल्यानां पञ्चधा गातिः	५०३

विषयाः
त्वगादिगतशल्यस्य
त्वग्गते शल्ये शोफ
मांसगते चोषादि
पेशीमध्यगतस्य
स्नायुगतशल्यस्य
शिराश्रितशल्यस्य
स्रोतोगतशल्यस्य
धर्मनिस्थशल्यस्य
अस्थिसंधिप्राप्तस्य
संधिगतशल्यस्य
कोष्ठसंश्रितशल्यस्य
त्वगादिस्थस्य लक्ष
शल्यस्य रोहादि
शल्यस्य भूयो बाध
त्वगादिनष्टे शल्ये
मांसप्रनष्टस्य लक्ष
पेश्यादिषु प्रनष्टस्य
अस्थिषु नष्टस्य प
स्नाय्वादिषु नष्टस्य
मर्मनष्टस्योपायानु
नष्टशल्यस्य सामा
हृदयशल्यस्य लक्ष
एषामाकर्षणोपाय
शल्यविशेषस्याहरण
करप्राप्त्यस्य करेण
इतरस्य यंत्रैराहरण
संदंशाभ्यां त्वगादि
त्वगादिस्थस्य ता
सुभिरस्थस्य नाडी
शेषयंत्रैः शेषस्य
शस्त्रेण वा विशास
सिरादिस्थस्य चा
हृदयस्थस्य निर्हर
दुराकर्षस्यापि हर
अस्थिहृष्टस्य हरण
क्रष्टुमशक्यस्य कर्ष
ततोऽप्यशक्यस्य क
एवं वृक्षशाखायां

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
शोफमुपीड्य हरणादि	५१०	शोफस्यातिवृत्ते पाके सु-		व्रणांतःप्रवेशयोग्यवर्तिका-	
नाड्या निर्घात्याहरणम्	"	धिरत्वादि ...	५१६	दिनिषेधः ...	५२४
अमार्गोत्तुडितशल्याहरणम्	५११	रक्तपाकस्य लक्षणम् ...	५१७	स्नेहाक्लेदः ...	"
भल्लादिना शल्यनिर्हरणम्	"	श्वयथौ दारणादि ...	"	अतिरुक्षत्वादातिव्यथादि	"
अयस्कांतेन शल्यनिर्हरणम्	"	शोफस्य छेदे सिरादिव्या-		वेशिकाया व्रणे स्थापनम्	५२५
विरागेण निर्हरणम्	"	पदादि ...	५१८	पक्वापक्वविज्ञानात्पाटिते	
चूषणैर्निर्हरणम् ...	"	अन्तःस्थितपूयस्य सिरादि-		व्रण उपायः ...	"
कंठगते शल्ये कंठे सूत्रप्रवे-		दाहकत्वम् ...	"	विस्तीर्णमुखानां सीवनम्	"
शादि ...	"	आमच्छेदकादेर्निन्दा ...	"	वंक्षणादिस्थितानां निषेधः	"
कण्ठस्रोतःप्रविष्टस्य हरणम्	"	शस्त्रकर्मणः प्रागातुरस्येष्टान्नं		सीवनान्तर्पूर्व करणप्रकारः	५२६
दाखवेष्वादिमयस्य हरणम्	५१२	देयम्, अन्नसंयोगान्म-		आर्तसंत्वनपूर्वकं पूर्ववद्वधादि	"
कंठस्रोतस्थितकण्ठाक्षेपः	"	त्तस्य शस्त्राबोधनम्	"	पुनः सीवनप्रकारः	"
प्रमादपीतस्य हरणम्	"	मूर्धगर्भादिरोगं विनेष्टुगोज-		देशादीन्वीक्ष्य बन्धनयोगः	५२७
येन केनचिदुपायेन तस्य		नमद्यपानादि ...	"	बन्धनानां स्वरूपम्, व्रणे	
कोष्ठे नयनम् ...	"	शस्त्रनिक्षेपप्रकारादि ...	५१९	ताम्रादीनां लेखनार्थं	
ग्रासशल्यप्रवेशोपायः ...	"	पाके पाटनादि ...	"	योजनम् ...	"
अक्षिव्रणशल्यानां निर्हर-		व्रणस्य प्रदेशः ...	"	बन्धप्रकारनिर्देशः ...	"
णोपायः ...	५१३	वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शौर्यादि		बन्धानां गाढशियिलत्वादि,	
नद्यादितत्तत्प्रविष्टस्य जलस्य		शस्तम् ...	५२०	ऊर्वादिषु गाढबन्धनम्	५२८
निर्हरणम् ...	"	ललाटादिदेशेषु छेदः...	"	शाखावदनादिषु समबन्धनम्	"
अंबुना पूर्णे कर्णे तैलादिप्रक्षेपः	"	अन्यत्र छेदे व्यापत्तिः	"	नेत्रादिषु श्लथबन्धनम्	"
कर्णगते क्रीटे लवणांबुना पूर-		शस्त्रे न्यस्त आश्वसनादि	"	वातश्लेष्मोद्भवयोगाढबन्धनम्	५२९
णम्	"	व्रणांतरे वर्तिकाप्रवेशः	५२१	शीतादौ मोक्षणप्रकारः	"
जातुषादिशल्यस्य देहजोष्म-		घृताक्तसपुद्गभिराच्छादनम्	"	पित्तरक्तोत्थयोः समबन्धः	"
णा प्रायो विलयः	"	व्रणस्य बंधनादि ...	"	पूर्वोक्तयोः सायंप्रातर्मोक्षणम्	"
मृद्वेष्वादीनां न विलयः विपा-		व्रणे पट्टादिर्हितः ...	"	अबद्धव्रणस्य दंशादिपीडा	"
णादिशल्यस्य विल-	"	व्रणे रक्षणकरणम् ...	५२२	बन्धनगुणाः ...	"
याभावादि ...	"	सदा मूर्धोर्षिधिधारणम्	"	व्रणस्य समविषमत्वादि	"
मांसावगाढशल्यस्य हरण-		तत उष्णोदकोपचारादि	"	स्थिरव्रणादीनामौषधादी	
प्रकारः ...	५१४	दिवा स्वप्ने व्रणे कंठ्यादि	"	विशेषः ...	५३०
शल्योदीनां ज्ञानपूर्वकं निर्ह-		स्त्रीस्मरणादि वर्ज्यम्	"	कुष्ठादिव्रणानां बन्धनम्	"
रणम् ...	"	व्रणिनो व्रणापौहे भोजनादि	"	सकृमीणां व्रणानां चिकित्सा	५३१
अथाऽतः शस्त्रकर्मविधिरध्याय		पथ्यस्य हितकरत्वम्	५२३	तत्र सुरसादिप्रयोगः ...	"
एकोनत्रिंशः ॥ २९ ॥		दोषकरनवधान्यादित्यागः	"	व्रणस्य त्वरया नोपरोहणम्	"
श्वयथूपक्रममादि ...	५१५	व्रणे मद्यस्य दोषगुणत्वादि	"	रूढेऽपि अजीर्णादिवर्जनम्	५३२
शोफस्य तिस्रोऽवस्थाः	"	व्रणे बालोशीरैर्वर्जनादि	५२४	अनिर्दिष्टस्वरूपादिषु चिकि-	
पच्यमानशोफादेर्विवर्णत्वादि	"	तृतीयदिवसे पुनः क्षालना-		त्साप्रकारः ...	"
पक्वेऽल्पवेगतादिः ...	५१६	दि । द्वितीयदिवसे प्रधा-			
आनिलादिकं विना शूलान्य-		लननिषेधः, व्रणसंरोहणम्	"		
संभवः ...	"				

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
अथाऽतः क्षाराग्निकर्मविधि-		पश्चात्क्षारमार्जनादि ...	५३९	क्षारवारितानां दाहो न	५४२
रध्यायस्त्रिंशः ॥ ३० ॥		तत्र भोज्यानि ...	"	सुदग्धज्ञानोत्तरं लेपनादि	"
क्षारस्य श्रेष्ठ्यम्, श्रेष्ठ्ये		तत्र आलेपप्रकारः ...	"	सुदग्धस्थानस्य लिंगम्	"
कारणम् ...	५३२	घणरोपणस्तिलकल्कः ...	"	दुर्दग्धादेर्लक्षणम् ...	"
क्षारस्य पेयलेपविषयविभागः ५३३		सम्यग्दग्धस्थानस्य वेदनम्	"	प्रमाददग्धस्य चातुर्विध्यम्	"
मषादिषु क्षारयोजना ...	"	विपर्यये ताद्यादिभिर्दुर्दग्धवे-		तुल्यदग्धरस्य लक्षणम् ...	५४३
पित्तादौ क्षारो वर्ज्यः ...	"	दनम् ...	५४०	दुर्दग्धस्य लक्षणम् ...	"
क्षारक्रिया ...	५३४	तस्य पुनर्दाहादि ...	"	अतिदाहान्मांसलंघनादयः	"
मृदुक्षारे सुधानिवर्पादि ५३६		अतिदग्धे रक्तस्त्रावादि	"	चतुर्विधस्यास्य चिकित्सितं,	
तीक्ष्णे क्षारे प्रतिवापनिर्वापः	"	गुदेऽतिदग्धे विष्णूत्रयोः संरोधः	"	तुल्यस्याग्निप्रतपनादि,	
विषयनिर्देशः अनिलादौ तीक्ष्णः ५३७		नासायां क्षारदग्धायां नासाव-		अग्निप्रतापने कारणम्	"
मध्यमेषु मध्यमः ...	"	शस्य दरणाकुञ्चनादि	"	दुर्दग्धे आषधं शीतादि	"
पित्तादिष्वर्शःसु मृदुः ...	"	श्रोत्रादिकेषु तद्वत् ...	"	सम्यग्दग्धे लेपः ...	"
क्षारे बलाधानार्थं जलम्	"	अतिक्षारदग्धे कांजिकादिभिः		अतिदग्धे पित्तविसर्पवत्	५४४
क्षारगुणाः ...	"	सेकः ...	"	स्नेहदग्धे रुक्षस्य योजना	"
अंतरानुभवद्वारेण क्षारगुणाः ५३८		कांजिकादिभिर्निर्वापादि	"	अष्टाङ्गहृदयस्थानसमाप्तिः	"
अर्शःसु क्षारनिक्षेपादि	"	क्षारादप्यग्निः श्रेष्ठः ...	५४१	अस्य स्थानस्य रहस्यवस्त्वे	
वर्त्मरोगेषु क्षारनिक्षेपादि	"	त्वगादिष्वग्निदाहो योग्यः	"	कारणम् ...	५४४
लेपदानप्रकारः ...	५३९	मषादिषु वर्त्यादिभिस्त्वग्दाहः	"		
कर्णार्शःसु विशेषः ...	"	अर्शःप्रभृतिषु मांसदाहः	"		
		श्लिष्टवर्मादिषु सिरादाहः ५४२			

इति
अष्टाङ्गहृदयस्य सूत्रस्थानीयविषयानुक्रमणिका
समाप्ता ।

श्रीः ।

अष्टाङ्गहृदयम् ।

टीकात्रयसंवलितं सटिप्पणीकं च ।

सूत्रस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

स०—श्रीमहागणपतये नमः । श्रीआनन्दिनीमठाय नमः ।
दीप्त्या यस्येन्द्रनीलोत्पलशकलरजोनीलया नीलिताभां
लक्ष्मीमुत्तमास्वत्कनकरुचिमपि स्पर्शरोमाञ्जिताङ्गीम् ।
कालीत्याशङ्कमानः स्फुरदधरपुटश्चक्रपाणिः किलामू-
द्भर्ता लोकस्य शश्वत्स भवतु भवतां भूतये पद्मनाभः ॥ १ ॥
को मत्सरिणि लोकेऽस्मिन्निद्वान्किञ्चिच्छिर्षति । किंतु
कश्चिद्भवेत्साधुस्ततोऽयं मत्परिश्रमः ॥ २ ॥ श्रीमन्मृ-
गाङ्गतनयष्टीकामष्टाङ्गहृदयस्य । श्रीमानरुणः कुरुते
सम्यग्द्रष्टुः पदार्थबोधाय ॥ ३ ॥

इह हि शास्त्रारम्भे शास्त्रपरिसमाप्तये सर्व एव
समाभूषणभूता निखिलजनजनितप्रमोदसंदोहा रुचिररु-
चिरचितवचनचन्दनचर्चितप्रबन्धाः प्रबन्धविरचनप्रवरा
इष्टदेवतानमस्कारं तन्त्रकारा विदधुः । तदयमपि तन्त्र-
कारोऽभीष्टदेवतानमस्कारपुरःसरं तन्त्रमारिरिप्सुरिदमाह-

रागादिरोगान् सततानुषक्ता-

नशेषकायप्रसृतानशेषान् ।

औत्सुक्यमोहारतिदाञ्जघान ।

योऽपूर्ववैद्याय नमोऽस्तु तस्मै ॥ १ ॥

शिवं प्रणम्य संशोध्य, वाग्भटस्य च टिप्पणी ।

वैद्यरामप्रसादेन कथिते विषमस्थले ॥ १ ॥

१ इह खलु सुकृतदुरितनिदान-सुखदुःखमोक्षनि-
दान-निखिलफलमुख्यपरमानन्दमयमोक्षमुख्यप्रयोजनसाधन-
राजसतामसमानससकलमूल-विशोधनविधिहितकर्माचरणमू-
लकथथाभीष्टधनधर्ममानादीनां सिद्धौ परमसाधनम् आरो-
ग्यविशिष्टमाधुषदेहधारणमेव तदीयदीर्घायुर्मूलकमिति मनसि

राग आदिर्येषां ते रागादयः । आदिशब्देन द्वेष-
लोभादिपरिग्रहः । रुजन्तीति रोगा देहमनसी संता-
पयन्तीत्यर्थः । ननु मनःस्थितत्वान्मन एव ते रुजन्तीति
वक्तुं युक्तम् । मैवम् । देहमनोलक्षणयोर्वस्तुनोराधारा-
धेयभावेन स्थितत्वाद्वायोरपि संतापो युक्तः । यथाधेये-
नायोगोलकेन संतप्तेन तदाधारस्य कटाहादेः संतापः ।
आधारेण च कटाहादिना संतप्तेनाधेयस्य वृतादेः संतापः ।
तदेवं रागादयो द्वयं रुजन्तीति न्याय्यमेतत् । तथा
सततानुषक्ताः सर्वकालं प्रसृताः सहजा इत्यर्थः । अशे-
षकायप्रसृताः । अशेषश्चासौ कायश्चाशेषकायः । तत्र
प्रसृता अनुगताः । यद्वा-अशेषाश्च ते कायाश्चाशेष-
कायाः । सर्वाणि शरीराणि गजतुरगोरगादिसम्बन्धी-
नि तानि प्रकर्षेण सृता गताः । तथा न विद्यते शेषो
येषां तेऽशेषाः सर्वे समूलाः । सबीजा इत्यर्थः । तथौ-
त्सुक्यमोहारतिदाः । औत्सुक्यं विषयोत्कण्ठा ततोऽ-
भिलाषः । मोहः कार्याकार्यानभिज्ञत्वम् । अरतिरन्व-
स्थितिः स्थानासनादिषु । औत्सुक्यं च मोहश्चारतिश्च

निधायात्रेयादिप्रणीतायुर्वेदतन्त्राण्यवलोक्यष्टाङ्गसंग्रहनामक-
बृहत्संग्रहं कृतवान् श्रीवाग्भटाचार्यः । तत्राप्यति-
विस्तृतां रुचिरपदयोजनां दृष्ट्वा पाण्डित्यप्रेरितमनसाऽन-
न्तायुर्वेदहृदयमिवाष्टाङ्गहृदयाख्यकाव्यग्रन्थं रचयितुमुद्यतः
प्रथममेव ग्रन्थसन्दर्भारम्भे तदसमापनकारणविघ्नविनाश-
नपरमाप्ताऽऽचारपरिप्राप्तेष्टदेवताप्रणामात्मकमङ्गलाचरं कृत-
वान् रागादीत्यादिश्लोकेन । तच्च शिष्यशिक्षायै लिखि-
तवान् ग्रन्थादाविति ।

ता ददति ये रागादयस्त एवम् । तानेवंविधान् यो भगवान् जघान तस्मै तथाभूतायापूर्ववैद्याय नमोऽस्तु तं पूजयामीत्यर्थः । अत एवासावपूर्व आश्चर्यभूतो वैद्योऽन्यो हि यो वैद्यः स ज्वरादीनप्यचिरोत्थितान् रोगानेतद्विशेषणैरपरामृष्टान् तथा हर्तुं समर्थः । किमुत रागादीनसाध्यलक्षणलक्षितान् । तथा चासाध्यलक्षणम्—“अनुपक्रम एव स्यात् स्थितोऽत्यन्तविपर्यये । औत्सुक्यमोहारतिकृत्” इति । यदि वा न विद्यते पूर्वं यस्मादसावपूर्वः । पूर्वैभ्यः प्रथम इत्यर्थः । अपूर्वश्चासौ वैद्योऽपूर्ववैद्य इत्यर्थः । एवंविधं चाभिमतनमस्कारश्लोकं विरचयन् ग्रन्थकृद् ग्रन्थस्य रोगोपशान्तिः प्रयोजनमिति प्रतिपादयति । तथा चाह चरकमुनिः—“धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम् ।” इति । एवं च धातुसाम्येन प्रयोजनेन प्रयोजनवदिदं तन्त्रम् । तथा तत्पाठात्तदर्थवबोधात्तद्विध्यनुष्ठानाच्चारोग्याख्यस्योपेयस्य तथाभिमतस्यायुषः परस्य पुरुषार्थस्य मोक्षाख्यस्य च परमार्थत इदमेव तन्त्रमुपायः । अस्माद्योपायोपेयलक्षणसम्बन्धाच्च हेतुलिङ्गौषध्याख्यस्कन्धत्रयमस्याभिधेयं तेनाभिधेयेनाभिधेयवत्तन्त्रम् । एवं च ग्रन्थकृतात्र प्रयोजनसम्बन्धाभिधेया युक्त्यैवोक्ताः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राविरचितत्वादुपजातिवृत्तम् । “अनन्तरापादितलक्ष्मशोभौ पादौ भवेतां विविधैर्विकल्पैः । यासामिमावन्ययतिप्रपञ्चौ स्मृताः स्मृतिर्नैरुपजातयस्ताः ॥” सर्वत्रैव चात्र तन्त्रेऽनुष्ठुमां समानीप्रमाणीवितानादिभेदभिन्नतया विरचनं यत्पुनरवसरान्तरे वृत्तान्तरविरचनमिह तत्सलक्षणं व्यञ्जयिष्यामः ॥ १ ॥

प०—श्रीगणेशाय नमः । प्रणम्य देवदेवेशं हरिं बाङ्गनिधिमक्षरम् । पदार्थचन्द्रिकां टीकां शुभ्रां सर्वहितावहाम् ॥ १ ॥ श्रीमच्छकुनदेवेन प्रेरितो हृदये स्फुटम् । बुद्ध्या करिष्यामि गुरोः संस्मृत्य चरणाम्बुजम् ॥ २ ॥ जातकल्याणदुग्धाब्धौ विद्यागाधपयस्विनि । अबोधदाहशमनो यथेन्द्रश्चन्द्रनन्दनः ॥ ३ ॥

शास्त्रावतारसमारम्भेऽभीष्टदेवतानमस्कारार्थमयमाद्यः श्लोकोऽभिहितः यो रागादिरोगान् जघान अनीनशत् तस्मै नमोऽस्तु । अत्र रागादयो रागद्वेषादयः; राग आदिवेषां ते रागादयः, रागादय एव

रोगाः; रुजन्ति पीडयन्तीति रोगाः; देहमनसी सन्तापयन्तीति । अर्थाद्देहिनां पीडाकरास्ताञ्जघान । किम्भूतांस्तान् ? सततानुषक्तान् नित्यमनुलभान् सर्वकालयुक्तानित्यर्थः । न कदाचित्तैर्वियुक्तः संसारी भवति । अशेषकायप्रसृतानिति । अशेषाश्च ते कायाश्च अशेषकायाः सकलशरीराणि पुरुषपशुइत्यश्वगोवयकीटपिपीलिकादिभ्रमन्धीनितान् कायान्; प्रकर्षेण सृतागता व्याप्य स्थितास्तांस्तथाविधान् । अशेषानिति न विद्यते शेषो येषां ते अशेषास्तानशेषान् समूलानित्यर्थः । औत्सुक्यमोहारतिकृत् इति । औत्सुक्यं च मोहश्च अरतिश्च ता ददति ये औत्सुक्यं विषयोत्कण्ठागतोऽभिलाषः, मोहः कार्याकार्यानभिज्ञता अज्ञानम्, अरतिर्न कुत्रचिदवस्थितिश्चेतसः, ता ददति प्रयच्छन्ति ये तांस्तथाभूतान्, यो जघान अनीनशत् हतवान् तस्मै तथाभूतायापूर्ववैद्याय नमोऽस्तु । अपूर्व आश्चर्यरूपोऽद्भुतरूपो वैद्यः तस्य पूजा भवतु । अत एवासावपूर्ववैद्यः यतः सहजरूपान्नित्यलभान् व्याप्य स्थितान् समूलान् साध्यरोगतुल्याकृतीन् विनाशितवान् । अन्यो हि वैद्यो ज्वरादीनप्यातङ्गान् मनागप्येतैश्चिह्नैः परामृष्टान् हन्तुं न शक्तः । अथवा न विद्यते पूर्वं यस्मात् सोऽयमपूर्वः । तेनैतदुक्तं भवति यत् स एवादिः सर्वैभ्यः । अथष्टदेवतानमस्कारपूर्विका हि सर्वाभ्यासाणां प्रवृत्तयः सफला भवन्त्यचिरेण निर्विघ्नतयाऽतस्तामेवेष्टदेवतां नमस्कृत्यानन्तरं तन्त्रकारः सूत्रमारब्धुं प्रवृत्तः सर्वसत्त्वोपकारार्थम् । अत्र च सम्बन्धादिचतुष्टयं वक्तव्यं क्रमप्रवृत्तत्वात् । वाचो युगपदुच्चारणमेषां न शक्यते इति सम्बन्धस्तावद्व्याख्यायते, यथाचाहुः—“सिद्धिः श्रोतृप्रवृत्तीनां सम्बन्धकथने सति । तस्मात्सर्वेषु शास्त्रेषु सम्बन्धः पूर्वमुच्यते ॥ १ ॥” तथा प्रयोजनमपि—“सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्यचित् । यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यते ॥” इति । सम्बन्धोऽत्र चोपायोपेयलक्षणः उपेयस्य रोगशमनस्योपाय आयुर्वेदः । अभिधेयं हेतुलिङ्गौषधज्ञानम् । प्रयोजनं धातुसाम्यम् । चरके तथाचोक्तं—“धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम् ।” इति, धर्मार्थकामा अपि पञ्चपदमिदमादिसूत्रम् ॥ १ ॥

हे०—श्रीगणेशाय नमः । पृष्ठं कूर्मतया चतुर्भुजतया दोर्मण्डले मन्दरं रुद्ध्वा क्षीरसमुद्रमोषधिभृतं निर्मथ्य निष्पादितैः । आनीतैरमृतैर्भिषक्तमतया योषितया पायितैर्देवानामजरामरत्वमकरोत्तस्मै नमो विष्णवे ॥१॥ हेमाद्रिणा चतुर्वर्गचिन्तामणिविधायिना । तदुक्तप्रत-
दानादिसिद्धयङ्गारोग्यसिद्धये ॥ २ ॥ क्रियतेऽष्टाङ्गह-
ृदयस्यायुर्वेदस्य सुग्रहा । टीका चरकहारीतसुश्रुता-
दिमताऽनुगा ॥ ३ ॥ चरके हरिचन्द्राद्यैः सुश्रुते जैज-
टादिभिः । टीकाकारैर्न निर्णीतमिह हेमाद्रिणोदितम् ॥४॥ देशभ्रंशभयाद्विचाल्य लयिनः स्नेहैः प्रतापैः परं विद्राव्य प्रसृतान् प्रवेश्य परितो वुर्गोदरं द्राक्ततः । ऊर्ध्वाधोग-
तिभिर्गमय्य मदनैर्दन्त्यादिभिर्विद्विषो दोषान्द्रष्टि-
रामराज्यमगदंकारेण हेमाद्रिणा ॥ ५ ॥ हिमाद्रिर्नाम
रामस्य राज्ञः श्रीकरणेष्वधि । ननूभौ भगवन्नि-
ष्ठाषाड्गुण्यकरणेष्वधि ॥ ६ ॥ सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरु-
त्तरतः स्थितः । तदस्तु सर्वोत्तरता हेमाद्रौ दृश्यते यतः
॥ ७ ॥ सेव्या हेमाद्रिटीकेयमायुर्वेदरसायनम् ।
आयुर्वेदात्मनां पुंसि निर्दोषत्वं हि नान्यथा ॥ ८ ॥
अष्टाङ्गहृदयं मुख्यमनुक्तेऽष्टाङ्गसंग्रहः । तन्त्रान्तराणि
वैषम्यं सर्वाणि विवृतानि च ॥ ९ ॥

आयुर्वेदं व्याचिख्यासुः श्रीवाग्भट्टाचार्यः प्रथमश्लोके-
नेष्टदेवतां नमस्करोति—रागादिरोगानिति । स चापूर्व-
वैद्यः ‘अपूर्वत्वं च’ अद्भुतशक्तित्वम्, एतच्च ज्वरादि-
विलक्षणानां रोगाणां घातेन; ते च रागादयः—‘शुद्धस्य
चतस्रो रजस्तमोभ्यां रञ्जनं रागः’तदादयस्तन्मूलाः काम-
क्रोधादयः । ज्वरादिवैलक्षण्यमाह—सततानुषक्तान् सर्व-
कालमात्मना संबद्धान् । ननु ज्वरादयोऽपि कुलान्द्रवोः
एवमित्यत आह—अशेषकायप्रसृतान् यावन्त्यात्मनः
शरीराणि तानि सर्वाण्यभिव्याप्य स्थितान्, ननु कुलो-
द्भवो अपि कुष्ठाशोमेहाद्या अनन्तशक्तिभेदेनैवमित्यत
आह—अशेषान् सर्वानेव युगपत्प्रातिदेहं स्थितान् । ननु
सत्कार्यवादिनां मते ज्वरादयोऽपि सूक्ष्मरूपेणैवमित्यत
आह—औत्सुक्यमोहारतिदान् औत्सुक्यम् अविचार्यकार्य-
प्रवृत्तिः, मोहोन्विचाराऽशक्तिः, अराटिः—असंतोषः ता
दत्त्यात्मनः समर्पयन्तीति । तथा—औत्सुक्यादीनि स्व-
कार्याण्युद्भूतानि समर्पयन्तः सर्वे सर्वदेहेषु सर्वदा
आत्मानं क्लेशयन्तीति ज्वरादिविलक्षणा एव रागादि-
रोगाः जघानोति मोक्षशास्त्रप्रणयनेन वधोपायं दर्शित-
वान् ननु स्वयं दत्तवान् तथाह्यधुना कामाद्यदर्शनं
स्यात् ॥ १ ॥

इदानीमिष्टदेवतां नमस्कृत्य शास्त्रकारस्तन्त्रमारि-
रिप्सुरिदमाह ।

अर्थात् आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामः १

स०—अथेति । अथशब्दोऽस्मिन्मङ्गलाधिकारानन्तर्येषु
द्रष्टव्यः । मङ्गलादीनां हि शास्त्राणां तदध्येतॄणां निष्प्रति-
बन्धा प्रवृत्तिरभिप्रेतार्थसाधनाय जायते । अथशब्दश्चायं
मङ्गलार्थः । तथा चोक्तम् “ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ
ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेनेमौ मङ्गलौ
स्मृतौ ॥” इति । अतोऽधिकारे । आयुष्कामीयं शास्त्र-
मधिक्रियते यावदत ऊर्ध्वं प्रतन्यते आतन्त्रपरिसमाप्ते-
स्तत्सर्वमायुष्कामीयं वेदितव्यम् । अत आनन्तर्यं च ।
नमस्कारादनन्तरमायुष्कामहितं व्याख्यास्याम इति ।
कथं पुनरेकस्यैव तन्त्रकारस्य व्याख्यास्याम इति बहु-
वचनं युज्यते । ब्रूमः । “अस्मदो द्वयोश्च” इत्येकत्वेऽपि
बहुवचनविधानादमिलयन्ति युक्तमेवात्रैकस्मिन्नपि बहु-
वचनम् । तथा च मुनिः । आयुः । “शरीरेन्द्रियसत्त्वा-
त्मसंयोगाधारि जीवितम् । नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्या-
यैरायुरुच्यते ॥” एतीत्यायुः । संततं यातीत्यर्थः । एवं-
विधं गत्वरस्वभावमपि हिताहारविहारसेवादिभिरहित-
वर्जनेन च कथमेतत् स्थिरीभवेदित्येवं कामयन्ते ये ते
आयुष्कामाः । तेभ्यो हितं आयुष्कामीयः । स पुनरा-
युर्वेदागमादिप्रकरणसमुदाय आयुष्कामयमानेनेत्या-
दिकः । आयुष्कामीय इति “इसुसोः सामर्थ्ये” इति
पादशः । “तस्मै हितम्” इति छः । आयुष्कामीय-
शब्दोऽध्यायविशेषणार्थो नीलोत्पलदलवत् । बहुष्वध्या-
येषु सत्सु कतममध्यायं व्याख्यास्याम आयुष्कामीय-
मिति । अधिकृतोऽध्ययनायेत्यध्यायस्तं व्याख्यास्यामः ।
विविधप्रकारेण विशेषेण वा कथयिष्यामः । आयुष्का-
मैः पूर्वं दृष्टत्वादस्याध्यायस्यायुष्काम इति संज्ञा ।
अर्थगतिमधिकृतोऽध्याय इति नाम । तथा चोक्तम्—
“अधिकृत्येयमध्यायनामसंज्ञा प्रतिष्ठिता” इति । तत्र
पदसमुदायो वाक्यं, वाक्यसमुदायः प्रकरणं, प्रकरण-
समुदायो यः सोऽध्यायोऽध्यायसमुदायः स्थानं, स्थान-
समुदायस्तन्त्रमिति । विशब्दो नानार्थः । आडभिविधौ ।
उत्तराख्यश्चायमलंकारः तस्य हि लक्षणम्—“उत्तरवचन-

श्रवणादुन्नयनं यत्र पूर्ववचनानाम् । क्रियते तदुत्तरं स्यात्”
 इत्यादि । ततोऽनेन वाक्येन शिष्यवचनमीदृशमुन्नी-
 यते । संसारेऽस्मिन्नमी प्राणिनो नानारोगानीकामि-
 भूतास्त्रातारमलभमानास्त्रिवर्गाद् अश्यन्ते । तत्को नु भग-
 वन्नरोपायः स्यादिति कृतप्रश्नो गुरुः प्रतिजज्ञे । अथ
 शिष्यवचनानन्तरमतो हेतोर्यस्मादयं शिष्यः श्रुतकुल-
 शीलादिसंपन्नो धीमेधागुणभूषणभूतो विविधैः प्रका-
 रैराशिष्यबोधोत्पत्तेरायुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामो
 वर्णयिष्यामः । ननु कीदृशं तद्विविधप्रकारमाख्यायाम् ।
 ब्रूमः । पदतस्तदर्थतः प्रयोजनतश्चोद्यतः परिहारतः
 संबन्धाभिधेयतश्च । पदतो यथायुरितीदं पदम् । तद-
 र्थतो यथैतीत्यायुः । प्रयोजनतो यथाऽत्रैव धर्मार्थ-
 सुखसाधनम् । चोद्यतो यथा ननु कथमेतत्केवलं
 धर्मार्थसुखसाधनमिति वक्तुं पार्यते । यतोऽस्यायुषः
 कर्मैव केवलं धर्मसाधनमिति वक्तुं नो पार्यते । यतोऽ-
 स्यायुषः परिपालनार्थं विशस्ताः काकगृध्रभासादयो
 राजपक्ष्मचिकित्सिते भोज्या इत्युक्तम् । अभक्ष्याश्चैते ।
 श्रुतिस्मृत्योरभक्ष्यत्वेनोक्तत्वात् । एवमभक्ष्यभक्षणाद्धि-
 सया च पापयोगस्तद्योगाच्चाधर्मसाधनं न धर्मसाधन-
 मिति । परिहारतो यथैवं परिहारो यज्ञाधिकारिशरीर-
 निमित्तं काकादीनां विशसनं भक्षणं विधीयमानं नाध-
 र्माय । इतरथा क्रीडार्थं क्रियमाणमधर्मार्थैव । तथा च
 काकादयोऽपि तत्साधनोपयोगाद्धर्मेण तत्फलेन संबध्यन्ते
 यज्ञिया इव पशवस्तदेवमायुषो धर्मसाधनत्वं स्थितम् ।
 संबन्धाभिधेयौ तूक्तावेव । ननु सन्त्येवान्यान्यपि मह-
 र्षिप्रणीतान्यायुर्वेदतन्त्राणि किमनेन तन्त्रेण कृतेनेति ।
 अत्र ब्रूमः । अपरतन्त्राणां सावद्यत्वादिदमुच्यते ।
 अन्यानि हि तन्त्राणि सदोषाणि । तथा हि । यदेत-
 त्तावद्भगवता चरकमुनिना प्रणीतं तन्त्रं रत्नाकर इव
 गाम्भीर्यातिशययोगाद्दुर्बोधं तस्यापि सदोषतां प्रकट-
 यन्ति वाचाटाः । तथा ह्यादौ तत्सूत्रम् । अथातो
 दीर्घजीवितीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति । अत्र दीर्घ-
 जीवितीय इति शास्त्रादावयुक्तम् । यतो दीर्घजीवित-
 मन्विच्छन्निवस्यानुकरणं दीर्घजीवितमिति । सोऽस्मिन्न-
 ध्यायेऽस्तीति छः तस्याध्यायानुवाकयोर्लुकि सति दीर्घ-

जीवितमिति प्राप्नोति । तदिदमविदितपरमा-
 स्वरूपाणां वचनम् । तथाहि । अध्यायानुवा-
 त्यादौ सूत्रे विकल्पेन चायं लुगिष्यत इति
 जयादिलः । तेन लुकः पाक्षिकत्वाच्च लुक्
 तीत्येवं युक्तमुक्तमिदम् । दीर्घशब्देन गुणोऽपि
 जीवितशब्देनाऽपि गुण एव । तस्माद्वयोरपि गुण-
 धाराधेयभावो न युक्तो यतो गुणाश्रयो गुणो नो-
 तथा च वैशेषिकाः । निर्गुणा गुणा इति ।
 कालशब्दं लुप्तस्वरूपं निर्दिश्य दीर्घजीवित-
 निर्दिश्यते तदा युक्तमेवैतत् । इन्द्रियोपक्रमणीय-
 छप्रत्ययोत्पत्तिः कथमेवं विधीयतां यतोऽस्मि-
 इन्द्रियोपक्रमणशब्दो नास्त्येव । एवमपामार्गतण्डु-
 पामार्गतण्डुलशब्दस्याभावाच्छप्रत्ययोत्पत्तिर्दुर्लभा
 दिव्याम्भसो गाङ्गसमुद्रभेदः परीक्षा च नोक्ता ।
 तत्र पठ्यते । “जलमेकविधं सर्वं पतत्यैन्द्रं
 लात् । तसं तत्पतितं चैव देशकालावपेक्षं
 इति । तथा नालिकेरोदकस्य गुणा नोक्ताः ।
 पक्ककथितक्षीरस्य स्वरूपविशेषो नोक्तः । तथा
 कियदौषधं किमवशेषं कथनीयमित्यादि च नो-
 मिश्रके स्नेह एवमभ्यधादसौ । “त्रिवृतां त्रिफल-
 दशमूलं पलोन्मितम् । चतुर्गुणं जलं दत्त्वा” इत्य-
 तदेषामौषधानां कियन्मानमपि सलिलेनैतावता
 किमुत काथनिर्यासाविति । तथा कथितशीत-
 कियता पाकेन पथ्यं भवतीति नोक्तम् । मुद्गो
 च नोक्तम् । तथा च तत्पाठः । “कषायमधुरो
 शीतः पाके कटुर्लघुः । विशदः श्लेष्मपित्तघ्नो
 क्तोत्तमोत्तमः ॥” इति । तथा वास्तुकादीनां
 नोक्तम् । तथाच तत्पाठः । “पाठासुपास-
 वास्तुकं सुनिषण्णकम् । विद्याद् ग्राहि त्रिदोषघ्नं मित्रं
 वास्तुकम् ॥” इति । तथा इक्षुवर्गे-“शत्यात्प्रसा-
 धुर्यात्पौण्ड्रकाद्वांशिको वरः” इत्यसावभ्यधात् । पौ-
 वांशिकाद्वर इति सुप्रसिद्धमेतत् । अत्र मतिवै-
 शारकहरिश्चन्द्रौ व्याख्याविशेषमवोचताम् ।
 पौण्ड्रकाद्वांशिकोऽवर इति । एवं चैतदुपपन्नमेव
 वमात्रेयस्यापि तन्त्रे यतो बहवो दोषा उद्भाव्यन्ते

का गणना तन्त्रान्तराणाम् । तथा वेदोत्पत्तिरिति संज्ञा तन्त्रेऽस्मिन्सदोषत्वान्न कृता । तथा हि । आयुषो वेद आयुर्वेदस्तस्योत्पत्तिरायुर्वेदोत्पत्तिरिति भवितव्यम् । अत्र केचिदाहुः—आयुःशब्दलोपं कृत्वेह निर्देशः कृतः । एवमपि सति लोपस्तावदमङ्गलः । सोऽप्यायुषः स च शास्त्रादावित्यन्यायैवैषा संज्ञा । किंच वेदोत्पत्तिरित्ये- तदपि तावद्वक्तुं न युज्यते । नित्यत्वादस्य वेदस्य । नित्यो ह्ययमायुर्वेदः । संतानादिनित्यत्वात् । तथा ह्यायुःसंतानः सर्वप्राणिसंवेद्यशरीरापरशरीरागो मनःप्र- बन्धनित्यतया नित्यः । अस्य नित्यत्वादायुर्वेदोऽपि नित्यः । नित्यत्वाच्चास्योत्पत्तिमत्त्वं वक्तुमयुक्तम् । नन्व- वबोधोपदेशाभ्यामुत्पत्तिरस्योपलभ्यते । अतः प्रागुपदे- शान्नासावुपलभ्यते । अत उपदेशानन्तरमुपदेशद्वारेणो- पलभ्यते । तस्मादवबोधोपदेशावस्योत्पत्तिकारणत्वेन कल्पयित्वोत्पत्तिमत्त्वमस्योच्यत इति कैश्चिदूचे । नैत- द्युक्तम् । यतः सतो वबोधोपदेशौ स्तो नासतः । तथा चाचष्टे लोकः । अमुना गुरुणा छात्रायोपदिष्टं शास्त्र- मिदमिति । सत एवोपदेशावबोधौ स्तः । तस्मान्नावयो- धोपदेशावस्योत्पत्तिकारणमित्यतोऽपि हेतोर्वेदोत्पत्तिसंज्ञे- त्ययुक्ता । इति संज्ञानां सावद्यत्वं निरूप्य निरवद्यायु- ष्कामीयसंज्ञेह तन्त्रे कृता । ययोच्चारितमात्रयैवाऽशेष- स्तन्त्रार्थः प्रकाश्यते । प्रतिस्थानं च योऽध्यायः प्रथ- मस्तत्संज्ञया स्थानार्थः । अन्ये च येऽध्यायास्तन्त्रेऽस्मि- स्तत्संज्ञाभिर्नित्यास्वतन्त्रमर्थजातं प्रकाशयन्त इति ॥ १ ॥

प०—अथशब्दस्त्विष्टमङ्गलाधिकारानन्तर्यार्थोऽ- धिकृतः । “अथो अथ च प्रश्नेऽपि मङ्गलारम्भयो- रपि । आनन्तर्ये च कारस्त्र्ये च अथशब्दं प्रचक्षते ॥ ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । गण्डं भित्त्वा विनिर्यातौ तेनेमौ मङ्गलौ स्मृतौ ॥” इति । मङ्गलादीनां हि शास्त्राणां तदध्येतृणां च निष्प्रति- बन्धा प्रवृत्तिरभिप्रेतार्थसाधनाय जायते । अधिकारः, आयुष्कामीयं शास्त्रमधिक्रियते यावदत ऊर्ध्वं प्रक- म्यते, आतन्त्रपरिसमाप्तेस्तत्सर्वमायुष्कामेभ्यो हितं वेदितव्यम् । अतःशब्दोऽत्रानन्तर्योऽधिकृतः, देवतानमस्कारानन्तरमायुष्कामेभ्यो हितं व्याख्या- स्यामः प्रथयिष्यामो वर्णयिष्याम इति यावत् । इद-

मिदानीं पृच्छ्यते तन्त्रकारः, यदस्मिस्तन्त्रे किंचिदु- च्यते भवद्विस्तत् स्वबुद्धिपरिकल्पितमुत नेत्याह ॥ १ ॥

हे०—आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथे- ति । अथ इष्टदेवतानमस्कारादनन्तरम् अतो हेतोर्व्याख्येयः यतोऽयमायुर्वेदो व्याधिप्रतीकारव्याख्यानम् । आयुर्वैरिणो हि व्याधयः । व्याख्या च सामान्यविशेषाभ्यां संक्षेपविस्त- राभ्यां च कृता सुग्रहा भवति । तत्रादौ व्याधिप्रतीकारस्य सामान्यसंक्षेपव्याख्यायमयमध्यायः आयुष्कामहित- त्वाच्च आयुष्कामीयः । नन्वेवं सर्वेऽपि आयुष्कामीयाः सत्यं, किंतु प्रथमोऽयमध्यायो मङ्गला चयं संज्ञा मङ्गला- दीनि च शास्त्राणि प्राधान्यात् इत्यस्येयं संज्ञा कृता । अन्येषां तु व्याख्येयार्थानुरूपा दिनचर्यादिसंज्ञाः करिष्यति ॥ १ ॥

इदमिदानीं पृच्छ्यते तन्त्रकारः । यदस्मिस्तन्त्रे किंचिदुच्यते स्म भवद्विस्तत्स्वबुद्धिपरिकल्पितमुत नेत्याह—

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ २ ॥

स०—इतिशब्द एवमर्थे । यथा इति ह स्म तानाह । हशब्दोऽनुकम्पायाम् । ब्रूधातोः स्म उपपदे भूतानद्यतन- परोक्षे ‘लट् स्मे’ इति लट आहादेशः । अत्रेरपत्यमात्रेयः । ‘इतश्चानिजः’ इति ढक् । आत्रेय आदिर्येषां धन्वन्तरि- प्रभृतीनां त एव महांतश्च ते ऋषयश्च महर्षयः । महत्त्वं तज्ज्ञानातिशययोगात् । तेनायमर्थोऽनेन कारणे- नानुकम्पया न तु फलाकांक्षया । भगवन्त आत्रे- यादयो महर्षयोऽब्रुवन् नास्माभिः स्वमतिपरिकल्पितं किंचिदप्यत्रोक्तम् । केवलं दूतसंदेशवचनन्यायेन युगा- नुरूपः क्रममात्रोऽन्यथा कृत इत्यर्थः । तथा चास्यैव सग्रहे—“न मात्रामात्रमप्यत्र किंचिदागमवर्जितम् । ते- ऽर्थाः स ग्रंथसंदर्भः संक्षेपाय क्रमोऽन्यथा” इति । तदेव- मागमप्रामाण्यमस्य तन्त्रस्येत्युक्तं भवति ॥ २ ॥

प०—इतिशब्द एवमर्थे, ह शब्दोऽवधारणे, स्म- शब्दोऽतिक्रान्तकालाभिधायी । आहुरिति वर्तमानका- लाभिधायिपदम् ; तदिदं स्मशब्दसन्निधानादतीतकाल- माविर्भावयति अवोचन् अब्रुवन्निति यावत् । आत्रे- यादयो महर्षय इति । अत्रेरपत्यमात्रेयः, अनेन वंश-

विशुद्धिः प्रदर्शिता भवति । तथा-आगमप्रामाण्यमस्या-
युर्वेदशास्त्रस्य; आत्रेय आदिर्येषां ते आत्रेयादयः ।
महान्तश्च ते ऋषयश्च महर्षयः अनेन पौरुषेयत्वं
निरस्तम् न वयं स्वमनीषया किञ्चिद्भक्तुं शक्नुमः ॥२॥

हे०—आत्मकृतिं प्रमाणयति—इति हेति । प्रामाण्यं चात्त-
वाक्यत्वात् । आत्माश्चात्रेयादयो महर्षयः ते चेति ह एवमाहुः
स्म उक्तवन्तः । यथा वयं वक्ष्यामस्तेन वयमाप्ताः ॥२॥

आयुः कामयमानेन धर्माथसुखसाधनम् ।

आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः ॥ ३ ॥

स०—आयुर्वेदयति ज्ञापयति प्रकृतिज्ञानरसायन-
दूतारिष्टाद्युपदेशादित्यायुर्वेदः । तस्योपदेशा आयुर्वेदोप-
देशाः । उपदिश्यन्त आयुर्वेदार्था उपपत्तिभिरित्युपदेशा
आयुर्वेदतन्त्राणि । तेषु परमादरः पाठावबोधानुष्ठानरूप
उत्कृष्टो यतः कार्यः । आयुर्वेदोपदेशेष्विति बहुवचन-
निर्देशादयमर्थो बोध्यते । बहुष्वायुर्वेदतन्त्रेषु यतः
कार्योऽनेकायुर्वेदावलोकनाच्चिकित्सायां वैद्यस्य न मना-
गपि संदेहो जायते । किं कुर्वता पुरुषेण—आयुः काम-
यमानेन जीवितमभिलषता । किंभूतमायुः । धर्मार्थे-
त्यादि । ध्रियते लोकोऽनेनेति धर्मः । अर्थ्यते याच्यते
इत्यर्थः । सुखं द्विविधम् । तादात्विकमात्यंतिकं च ।
तादात्विकं कियत्कालांतरास्थायित्वात्सुखावभासं न पर-
मार्थतः सुखम् । तथा चोक्तम्—‘तादात्वसुखसंज्ञेषु
भावेष्वज्ञोऽनुरज्यते ।’ इति । तदेतत्संज्ञामात्रेण सुखं न
त्वत्यंतमिति प्रदर्शयितुं सुखसंज्ञेष्विति मुनिनोक्तम् ।
आत्यंतिकं सुखं मोक्षार्थं यत्र न दुःखानां श्लेषः ।
तेषां साधनमुपायो धर्मार्थसुखसाधनम् ॥ ३ ॥

प०—धर्मार्थसुखसाधनमायुरिच्छता पुरुषेण
आयुर्वेदोपदेशेषु परमादरो विधेयः स्वयं परतो वा
ज्ञात्वेति । तत्र—“शरीरेन्द्रियसत्त्वार्थसंयोगाधारि
जीवितम् । नित्यं चानुबद्धं च पर्यायैरायुरुच्यते ॥”
तदायुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः कथं हिताहिततः सुखासुखतः
प्रमाणाप्रमाणतः, तथा चागमः—“हिताहितं सुखं दुःख-
मायुस्तस्य हिताहितम्; मानं च तत्र यत्रोक्तमायुर्वेदः स
उच्यते ॥” अथवायुर्नेन यस्मिन् वा विद्यते स
आयुर्वेदः, विद्यते ज्ञायते लभ्यते इति विचार्यते इति

यैरायुर्वेदार्था उपदिश्यन्ते तेषूपदेशेषु परमत्यर्थ-
मादरो विधेयः कर्तव्यः । आदरो यत्नो बोद्धुमिति
वाक्यशेषः । तथायुर्वेदार्थसाधनम् । ध्रियन्ते लोका
अनेनेति धर्मः । अर्थ्यन्ते याच्यन्ते अभिलष्यन्त
इत्यर्थाः । सुखं दुःखाभावः तेषां साधनमुपायः ।
साध्यतेऽनेनेति साधनं साधयतीति वा साधनं
शास्त्रस्य पारम्पर्यमुच्यते ॥ ३ ॥

हे०—प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं प्रयोजनाधिकारिणौ दर्शयति—
आयुष्कामेति—प्रयोजनं चायुः तस्य प्रयोजनत्वं धर्मा-
र्थसुखसाधनत्वात् । सुखं कामो मोक्षश्च अत एव यः आयुः
कामयते सोऽत्र अधिकारी, तेन च आयुर्वेदोपदेशेष्वस्म-
द्वाक्येषु परमत्यर्थमादरो विधेयः । पाठावबोधानुष्ठानैर्यति-
तव्यम् ॥ ३ ॥

अथास्यायुर्वेदस्य गौरवोत्पादनायगमशुद्धिं दर्शयति—

ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् ।
सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोऽग्निपुत्रादिकान्मुनीन् ।
तेऽग्निवेशादिकांस्ते तु पृथक् तन्त्राणि ते निरे ॥४॥

स०—ब्रह्मेत्यादि। ब्रह्माऽऽयुषो वेदं स्मृत्वा प्रजापतिं
दक्षमजिग्रहद् अवबोधयत् । स्मृत्वेत्यनेनैतद्भूमयति ब्रह्मणः
स्मर्तृत्वमेवात्र न कर्तृत्वम् । नित्यत्वादायुर्वेदस्य नित्यत्वं
चास्य प्राक् प्रत्यपादि। ग्रहेर्ष्यन्तस्यात्र बुद्ध्यर्थत्वात् प्रजाप-
तिशब्दस्य गतिबुद्धीत्यादिना कर्मसंज्ञा । स प्रजापतिर-
श्विनावजिग्रहत् । तौ सहस्राक्षमिन्द्रमजिग्रहतामिति वच-
नविपरिणामेन संबन्धः । शक्रोऽग्निपुत्रादिकान् मुनीन्
बोधयामास । अग्निपुत्र आत्रेय आदिर्येषां धन्वंतरिनिमि-
काश्चपादीनां त एवं ते चात्रेयादयोऽग्निवेशादिकानजि-
ग्रहन् । ते त्वग्निवेशादयः षट् पृथक् प्रत्येकं तन्त्राणि
शास्त्राण्यग्निवेशभेदजातूकर्णपराशरहारीतक्षीरपाणिनामा-
भिधेयानि तन्त्राणि ते निरे विस्तारितवन्तश्चक्रुः । तन्त्र्यंते
धार्यन्त आयुर्वेदार्था एभिरिति तन्त्राणि ॥ ४ ॥

प०—ब्रह्मा पितामह आयुर्वेदं स्मृत्वा स्मरणं
कृत्वा नित्यत्वादायुर्वेदस्य प्रजापतिं दक्षनामानं
अजिग्रहत् ग्राहयामास । सोऽश्विनाविति । स प्रजा-
पतिः अश्विनौ देवभिषजावजिग्रहत् । तौ सहस्राक्ष-
मिति । शक्राश्विनौ सहस्राक्षमिन्द्रमजिग्रहताम् ।

सोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीनिति । सहस्राक्षोऽत्रिपुत्रा-
दिकान् मुनीनजिग्रहत् । अत्रिपुत्रः पुनर्वसुः ।
आदिग्रहणात् धन्वन्तरिभरद्वाजकश्यपादयो गृह्यन्ते
तेऽभिवेशादिकान् मुनीन् अभिवेशभेदपराशरक्षीर-
पाप्यन्तानजिग्रहत् ते तु पृथक् तन्त्राणि तेनिरे
इति । ते पुनरभिवेशादयः पृथक् पृथक् ग्रन्थान्
तेनिरे चक्रिरे कृतवन्तः विस्तारितवन्तः । तन्मन्त्रे
धार्यन्त एभिरायुर्वेदपदार्था इति तन्त्राणि । यद्येवं
महामुनिप्रणीतेषु तन्त्रेषु सत्सु किमर्थमिदमारभ्यते
तन्त्रं श्रमाय केवलमारम्भोऽत्र ॥ ४ ॥

हे०—आयुर्वेदस्य शब्दान्तरानभिधयेत्वशङ्कां
निराकर्तुं पुरावृत्तं दर्शयति—ब्रह्मा स्मृत्वेति । ब्रह्मा
आयुर्वेदं स्मृत्वा प्रजापतिं दक्षमजिग्रहत् ग्राहित-
वान् अध्यापितवानित्यर्थः । आयुषो वेदमित्यसमास-
करणमायुर्वेदलक्षणज्ञापनार्थम् । आयुषां संबन्धी वेद
आयुर्वेद इति संबन्धश्च पाल्यपालनलक्षणः । उक्तं हि
संग्रहे—“आयुषः पालनं वेदमुपवेदमथर्वणः” इति
स प्रजापतिरश्विनावयुर्वेदमजिग्रहत्, तावश्विनौ सहस्रा-
क्षमजिग्रहतां, स इन्द्रोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीनजिग्रहत्,
तेऽत्रिपुत्रादयोऽभिवेशादिकान् मुनीनजिग्रहन्, ते पुनर-
भिवेशादयः पृथक् प्रत्येकं तन्त्राणि शास्त्राणि तेनिरे
विरचयाञ्चक्रुः । संक्षेपार्थमायुर्वेदं शब्दान्तरैरभिदधु-
रित्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु यदि तैस्तन्त्राणि पुनर्युगानुरूपसंदर्भैः संगृही-
तानि तत्किमिदानीमनेन शास्त्रेण कृतेनेत्याह ।

तेभ्योऽतिविप्रकीर्णैर्भ्यः प्रायः सारतरोच्चयः।
क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयं नातिसंक्षेपविस्तरम् ॥५॥

स०—तेभ्य इति तेभ्यो ग्रंथेभ्योऽतिविप्रकीर्णैर्भ्यो विक्षि-
प्तेभ्य उच्चावचोक्तार्थतयैवेतश्चेतश्च गतेभ्योऽत एव कश्चि-
देवार्थः कस्मादेव तन्त्रान्तराज्जायते । यथा शल्यचिकित्सा
सुश्रुतप्रणीतात्तन्त्रादेवावगम्यते न तथाभिवेशादिकाल् ।
ऊर्ध्वाङ्गचिकित्सा च जनकप्रणीतात्तन्त्राद्यथावगम्यते न
तथा सुश्रुतप्रणीतात् । अतः प्रायो बाहुल्येन सारत-
रोच्चयः क्रियते । उच्चीयते संगृह्यते विक्षिप्ताः पदार्था
अनेनेत्युच्चयः । यथा वा यवादीनां बहुक्षेत्रजातानामेक-

स्मिन् स्थान उच्चयो विधीयते राशीकृत-
तथेह सारतराणामुच्चयः । सारतरग्रहणेनैतद्
संग्रहेणैव साराणामुच्चयः कृतः । अनेन त-
तराणां प्रदेशानामुच्चयः क्रियत इति । किं ना-
ङ्गहृदयमेतच्च सान्वयार्थमस्य नाम । यथा
सर्वावयवेभ्यः प्रधानदेशो हि हृदयं तथेदम्
दस्य प्रधानभूतत्वाद्धृदयमिव हृदयम् । तथा
वक्ष्यति । हृदयमिव हृदयमेतदित्यादि ।
तान्यंगान्यष्टांगानि तेषां प्रत्येकं हृदयं सा-
णात् । कीदृशमष्टांगहृदयम् । नातिसंक्षेप-
संक्षेपश्च विस्तरश्च संक्षेपविस्तरौ अतिशये-
विस्तरौ यत्र न तन्नातिसंक्षेपविस्तरम् । अति-
प्रत्येकं संबन्धः । अतिसंक्षेपं किञ्चित्तत्रं यथा-
रादि किञ्चित्चातिविस्तरं यथा संग्रहादि । इ-
नातिसंक्षेपविस्तरम् । अतिसंक्षेपोक्तं स्वल्प-
कृतये । तेषां हि यथोक्तागममात्रं श्रेयो न तु
पर्यालोचनादधिकः परामर्शः । अतिविस्तीर्ण-
वबोधानुष्ठानैस्तेषां दुःशक्यं स्यात् । तस्मादल्-
ष्टबुद्धिशिष्यहितार्थं तन्त्रमेतदुद्दिष्टम् ॥ ५ ॥

प०—तेभ्यस्तन्त्रेभ्योऽतिविप्रकीर्णैर्भ्योऽ-
प्तेभ्यश्चोच्चावचोक्तार्थतयैवेतश्च ततश्च गतेभ्यो-
भूयिष्ठं कृत्वा सारतरोच्चयोऽष्टाङ्गहृदयं ना-
मया क्रियते । तच्च नातिसंक्षिप्तविस्तरम् ।
सङ्गृह्यन्ते विप्रकीर्णाः पदार्था अनेनेति ।
सारतरोच्चयः सारतरोच्चयः । अन्यत-
च्चयो विद्यते अयं पुनः सारतरोच्चयः ।
मङ्गानां हृदयमष्टाङ्गहृदयम् हृदयमिव हृद-
शब्दः सारवचनं सारभूतं प्रधानमिति
नातिसंक्षिप्तमिदमिति । संक्षिप्तं स्वल्प-
चितम् । विस्तृतं भूरिग्रन्थविरचितमिति
क्षिप्तमल्पत्वात् मन्दबुद्धीनां नोपकाराय
च विस्तारोक्तपाठावबोधानुष्ठानेषु दुःशक्य-
मन्दोत्कृष्टबुद्धिशिष्यहितार्थं तन्त्रं कृतम् ॥

हे०—अभिवेशादिशास्त्रेषु सत्स्वपि स्वशा-
दर्शयति—तेभ्य इति । सारतरोच्चयः क्रियते म-
राणां बहूपयोगानामर्थानामुच्चयः उच्चीयते

क्रियन्ते व्यस्ता अर्था अस्मिन्नित्युच्यः । ननु पूर्वशास्त्रा-
प्यपि महाकषायसंग्रहादिषु प्रदेशेष्वेवमित्यत आह—
अष्टाङ्गहृदयमष्टाङ्गस्यायुर्वेदस्य हृदयं सर्वार्थाधिष्ठानं संज्ञा
चेयमस्य शास्त्रस्य । वक्ष्यति हि हृदयमेतत्सर्वायुर्वेदवाङ्म-
यपयोधेरिति सर्वेषु प्रदेशेषु सारतरोच्चय इत्यर्थः । ननु
पूर्वशास्त्राप्यपि क्वचित्स्थेन क्वचित्कात्स्न्येनेति सर्वत्र
सारतरोच्चयरूपाणीत्यत आह—नातिसंक्षिप्तविस्तृतमिति-
संक्षेपातिविस्तररहितं सर्वत्र संपूर्णं, ननु न्यूनपूरणस्य
निर्मूलत्वादप्रामाण्यमित्यत आह—तेभ्योऽग्निवेशादि-
शास्त्रेभ्य एवोच्चयः क्रियते नन्वेवं चेत्किमनेनेत्येत आह-
अतिविप्रकीर्णैः यत्र प्रकरणार्थाः विच्छिद्य विच्छिद्य
सर्वत्र कीर्यन्ते तानि विप्रकीर्णानि यत्र वाक्यार्था-
स्तान्यतिविप्रकीर्णानीति एतदुक्तं भवति सति परं पूर्व-
शास्त्रेषु सर्व एवार्थाः किञ्चित्तिविप्रकीर्णत्वात् दुर्ग्रहाः ।
इह तु रचनाविशेषेण सुग्रहा इत्यस्योपयोगः । उक्तं च
संग्रहे—“ न मात्रामात्रमप्यत्र किञ्चिदागमवर्जितम् ।
तेऽर्थाः समन्वयबन्धश्च संक्षेपाय क्रमोऽन्यथा ॥ ” इति ॥ ५ ॥

कानि पुनस्तान्यष्टाङ्गानीत्याह—

कायबालग्रहोर्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषान् ।

अष्टाङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिताः ॥

(१) शल्यं, शालाक्यं, कायचिकित्सा, भूतविद्या,
कौमारभृत्यम्, अगदतन्त्रं, रसायनतन्त्रं, वाजीकरणतन्त्रमिति ।

(१) तत्र शल्यं नाम—विविधतृणकाष्ठपाषाणपशुलोह-
लोष्टास्थिवालनखपूयास्त्रावदुष्टव्रणान्तर्गम्यशल्योद्धरणार्थं, यन्त्र-
शस्त्रक्षारामिषप्रणिधानव्रणविनिश्चयार्थं च ।

(२) शालाक्यं नाम—ऊर्ध्वं जनुगतानां श्रवणनयनवदन-
प्राणादिर्संश्रितानां व्याधीनामुपशमनार्थम् ।

(३) कायचिकित्सा नाम—सर्वाङ्गसंश्रितानां व्याधीनां
ज्वररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठमेहातिसारादीनामुपशम-
नार्थम् ।

(४) भूतविद्या नाम—देवासुरगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाच-
नागग्रहाशुपसृष्टचेतसां शान्तिकर्म बलिहरणादि-ग्रहोपश-
मनार्थम् ।

(५) कौमारभृत्यं नाम—कुमारभरणघात्रीक्षीरदोषसंशो-
धनार्थं, दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानां च व्याधीनामुपशमनार्थम् ।

(६) अगदतन्त्रं नाम—सर्पकीटलुतामूषिकादिदृष्टविष-
व्यञ्जनार्थं, विविधविषसंयोगोपशमनार्थं च ।

(७) रसायनतन्त्रं नाम—वयःस्थापनमायुर्मेधावलक-
रोगापहरणसामर्थ्यं च ।

(८) वाजीकरणतन्त्रं नाम—अल्पदुष्टक्षीणविशुद्धकरतसा-
माप्यायनप्रसादोपचयजनननिमित्तं प्रहर्षजननार्थं च । ॥ ६ ॥

स ०—कायेति । कायश्च बालश्च ग्रहश्चोर्ध्वाङ्गश्च
च दंष्ट्रा च जरा च वृषश्चेतीतरेतरद्वन्द्वः । न स
चित्सायाः कायाश्रितत्वात् कायशब्दोऽर्थादा
तत्किमर्थं कायशब्द उपादीयते । ब्रूमः । प्रकर्षो य
पाय कन्या देयेत्यत्रामिरूपग्रहणादभिरूपतमाये
पाद्यते तथेहाऽपि प्रकृष्टो यः कायः सम्पूर्णधातुः
यावस्था तथा युक्तस्तत्संग्रहार्थः कायशब्द उपा
‘चिन् चयने’ इत्यस्माद्धातोर्व्युत्पादितः कायशब्द
प्रशस्तदोषधातुमलैरिति कायः । तदेवं सर्वशरी
कानामामपकाशयस्थानोद्भवानां ज्वररक्तपित्त
दीनां रोगाणां यत्रोपशमयोगो निगद्यते तत्क
त्सानामाङ्गम् । बालस्य त्वसंपूर्णधातुत्वाद् यौ
कायस्य प्रथमनिर्देशः । बालदेहेऽसंपूर्णबलधा
कृष्टवयोऽवस्थाप्रभावात् तच्चिकित्साङ्गं पृथङ्
तथा बालौपयिकभेषजं धात्रीदुग्धलक्षणं दुग्ध
धिप्रशमादिनिर्देशाच्च । नन्वेवं वृद्धस्य प्रकृष्टवयो
अभावात्तदेहे कायचिकित्सेति कथं व्यपदेशः
अत्र ब्रूमः । भूतपूर्वगत्या वृद्धदेहेन हि प्रकृष्ट
पूर्वमनुभूता । अतो भूतपूर्वगत्या तत्र काय
पदेशो युक्तः । एवं ग्रहचिकित्सा नाम—यत्र त
गृहीतानां प्राणिनां शांतिकर्म विधीयते । यत्र
तानां रोगाणां नेत्रकर्णप्राणादिसंश्रितानामाश्च
कादिनोपशमो वर्ण्यते तदूर्ध्वाङ्गचिकित्सान
अत्र च जन्मनः प्रभृति विचारोपदेशाद्वाल
प्राप्त्युक्तं युक्तम् । किंतु कायचिकित्सा प्राधान्या
स्ता । ततोऽनंतरं बालचिकित्सा । बालस्य
बन्धाद् ग्रहचिकित्सा । ततः शरीरस्य मूलरक्षा
चिकित्सा शालाक्यं नाम । ततः शस्त्रसाधन
शल्यचिकित्सा । पीडाकरणसमानत्वात् दंष्ट्रा
दंष्ट्राविषात्मिका । विषेणाशु च मरणे र
रसायनोपयोगो युक्त इति रसायनचिकित्सा
विषस्य रसायनजयत्वाद्रसायनकथनप्रस्तावः ।
वाजीकरणस्य मरणेन प्रस्तावः । तथा
ग्रंथकृत् “वाजीकरणमन्विच्छेत्सततं विषयी प्र

रसायनस्य पश्चादित्यर्थः । यत्रात्यदुष्टरेतसां तदा-
प्यायनप्रसादोपजननरूपा चिकित्सा क्रियते तद्वाजी-
करणम् । एवमेतानि कायादीनि तस्यायुर्वेदस्याष्टावंगा-
न्याहुर्वदन्ति । ब्रह्माऽऽत्रेयादय इति शेषः । येषु काया-
दिषु चिकित्सा संश्रिता व्यवस्थिता । चतुर्णां भिषगा-
दीनां शस्तानां धातुवैकृते । प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकि-
त्सेत्यभिधीयते । इति मुनिप्रोक्तलक्षणं नेह तत्रकृद्भवत् ।
चिकित्साशब्दादेवार्थस्य लब्धत्वात् । तथा च निर्देष्टु-
माह । निंदाक्षमाव्याधिप्रतीकारविचारणामु सा निष्प-
द्यत इति । कितेर्धातीर्याधिप्रतीकार एवास्य व्युत्पा-
दितत्वात् ॥ ६ ॥

प०-कानि पुनस्तान्यष्टाङ्गानीत्याह-तस्यायुर्वेदा-
ख्यस्य तन्त्रस्याष्टावङ्गानि आहुः कथयन्ति मुनयः ।
येष्वङ्गेषु चिकित्सा संश्रिता अवस्थिता । चिकि-
त्सा रोगापनयनं व्याधिप्रतीकारः धातुसाम्या-
र्था क्रिया । तथा चागमः-“ चतुर्णां भिषगादीनां
शस्तानां धातुवैकृते । प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकि-
त्सेत्यभिधीयते ॥” तत्र कायचिकित्सा सर्वाङ्गसंश्रि-
तानां व्याधीनां ज्वरातीसाररक्तपित्तप्रमेहादीनामुप-
शमकरणार्थम् । बालचिकित्सा कुमारभरणवात्रीक्षी-
रदोषसंशोधनार्थं, दुष्टस्तन्यसमुत्थव्याधीनामुपशम-
करणार्थम् । ग्रहचिकित्सा देवासुरयक्षगन्धर्वराक्षस-
पितृपिशाचनागादिग्रहोपसृष्टचेतसां शान्तिकर्म बलि-
ह्रणादिग्रहोपशमार्थम् । ऊर्ध्वाङ्गचिकित्सा ऊर्ध्व-
जन्तुगतानां विकाराणां श्रवणनयनवदनघ्राणादिसं-
श्रितानामुपशमकरणार्थम् । शल्यचिकित्सा विविध-
तृणकाष्ठपाषाणपांशुलोष्टादिस्थवालनखपूयास्त्रावट्ट-
ज्रणान्तर्गर्भशल्योद्धरणार्थम् । दंष्ट्राचिकित्सा सर्पदं-
ष्ट्राकीटादिदृष्टव्यञ्जनार्थं, विविधसंयोगविपोषहतोप-
शमनार्थं च । जराचिकित्सा वयःस्थापनमायुर्मेधा-
वलकरं, रोगोपशमनार्थम् । वृष्यचिकित्सा अल्पदुष्ट-
क्षीणशुष्करेतसां शुक्रायायनप्रसादोपजनननिमित्तं
प्रहर्षजननार्थम् । एवमेतान्यष्टावङ्गान्युक्तानि ॥ ६ ॥

हे०-आयुर्वेदाङ्गान्याह-तानि च कायादीनि अष्टावाहुः-तत्र
कायशब्देन सर्वावस्थं सर्वावयवं च शरीरं गृह्यते, बालादिभिः
शब्दैस्तस्यैवावस्थाविशेषा लक्ष्यन्ते । ऊर्ध्वाङ्गं त्ववयवविशेषः,
वालत्वं प्रथमं वयः, ग्रहोपहर्तृत्वम्, ऊर्ध्वाङ्गं शिरः, शल्यं व्रणा-

तत्त्वं, दंष्ट्रा विषातत्त्वं, शल्यदंष्ट्राशब्दौ व्रणविषमात्रोपलक्षणौ ।
जरा पश्चिमं वयः, वृष्यः स्त्रीप्रसङ्गित्वम् । एषां च कायादीनां
चिकित्साश्रितानामेवाङ्गत्वमित्यत आह-चिकित्सा
येषु संश्रिता इति-चिकित्सा व्याधिप्रतीकारः अतएव
कायचिकित्सा, बालचिकित्सेत्यादौ अङ्गानां संज्ञा विवक्षित-
विवेकात् चिकित्साया एव ह्यङ्गत्वम् । अङ्गान्यवयवाः तत्रा-
वस्थामात्राश्रयाणां बालादिव्यतिरिक्तावस्थाविशेषाश्रयाणांम-
वयवमात्राश्रयाणामूर्ध्वाङ्गव्यतिरिक्तावयवविशेषाश्रयाणां च
व्याधीनां कायचिकित्सिते प्रतीकारः, बालचिकित्सादिषु
तद्विशेषैकनिष्ठानाम् इति शास्त्रार्थतिकर्तव्यता । अथ प्रति-
ज्ञातार्थं व्याधिप्रतीकारं व्याचष्टे स तु त्रेधा--हेतुर्लक्षणमौपधं
चेति । हेतुर्दिधा अन्तरङ्गो बाहिरङ्गश्चेति । अन्तरङ्गो द्विधा
दोषो दूष्यश्चेति ॥ ६ ॥

कायस्य दोषधातुमूलसमुदायत्वात्तानेव दोषादीन्
निर्दिदिक्षुराह-वायुरिति ।

वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः ७

(१) वायुः पित्तं कफश्चेति शरीरो दोषसंग्रह इति चरकः ।
अत्र गङ्गाधरः-वायुः-शरीरारम्भकेषु पञ्चसु भूतेषु यद्
द्वितीयं भूतं तत् परिणामविशेषः । पित्तं-तृतीयं भूतं
शरीरारम्भकतेजः, प्रधानपञ्चभूतविकारात्मकं तेजःस्वरूपमग्नि-
संज्ञम् । कफः-चतुर्थं भूतमापः, शरीरारम्भकसोमप्रधान-
पञ्चभूतविकारविशेषः । व्याधिप्रकरणाद्विषमत्वेनैवात्रैषां
ग्रहणम् । विकारो धातुवैषम्यमित्युक्तेः । तथा च-विषमो
वायुः, पित्तं च विषमं, विषमः कफ इति त्रिविधः शरीरो
दोषसंग्रहः । शरीरदूषणशीलत्वाच्छारीरदोष एष संग्रहेण
उद्दिष्टः । पञ्चात्मा हि वायुः, पञ्चात्मकं पित्तं, पञ्चात्मा कफ
इति बहुत्वेऽपि वायुपित्तकफसामान्यात् संग्रह इति । शरीरं
तु चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायत्मकम्, तच्च
सेन्द्रियं, निरिन्द्रियञ्च द्विविधमपि वेदाधिकरणत्वात् सेन्द्रियमत्र
ग्राह्यम् । एतेन यतो विषमा वायु-पित्त-कफा वात-पित्त-कफ-
त्वग्-रस-रक्त-मांस-मेदोऽस्थि-मज्जशुक्रवसालसीकौजोरजः-
स्तन्यमूत्रपुरीषादयो यावन्तो धातवः सन्ति शरीरे तावद्वातु-
दूषका भवन्ति नतु समास्तस्माच्छारीरदोषसंज्ञकाः ।

चक्रपाणिस्त्वत्र लिखति-प्रधानत्वाद्ग्रे वायुर्हृत्कः, प्राधा-
न्यञ्चाशुभूरिदारुणरोगकर्तृत्वात्, वचनं हि-“ आशुकारी
सुहृद्वायी ” तथा “ अशीतिं वातजान् विकारान्, चत्वारिं-
शत् पित्तविकारान्, विंशतिं च कफजान् ” । वक्ष्यति हि
महोरोगाध्याये “ वातमनु पित्तं प्रधानं शरीरमूलभूताग्नि-
हेतुत्वात्तथा कफाधिकविकारकारित्वात्तथा कफापेक्षया चाशु-
कारित्वात् ” । असमासरणं तु पृथगपि वाय्वादीनां रोग-
कर्तृत्वोपदर्शनार्थम् । शरीर इति मानसदोषव्यवच्छेदार्थम् ।
संग्रह इति “ द्रव्यल्लैकेल्लैः षट् स्थूनीमन्यादिकैश्च षट् । ”

न धातुसंज्ञया । नबेते धातुरूपा जातु वि
देहधारणवर्धकत्वात् । एते मुनिनापि
दोषसंज्ञैव निर्दिष्टाः । तथा च तद्
पित्तं कफश्चोक्तः शरीरे दोषसंग्रह इति
पित्तकफा दोषास्त्रय एव समासत
कर्तव्ये यदेपां पृथग्विभक्त्या निर्देशः कृतः
त्वख्यापनार्थः । बहुवचनादेव त्रित्वं ल
नियमार्थम् । त्रय एव दोषा न चतुर्थोऽस्तीति
रीया हि चतुर्थं दोषमीहन्ते । तेषां ह्ययमभि
दोषाणां स्थानलक्षणकार्यविकारचिकित्सा
रक्तस्यापि । तत्र स्थानं सर्वदेहव्यापित्वेऽ
कृती । लक्षणं च पञ्चद्रोषोपहेमादीत्यादि
स्योत्पत्तिस्थिति । विकारो विसर्पलीहादि
सिराव्यवादिक् कर्मेति । तदेतदसारम् ।
ह्यस्य दूष्यस्य सतः कथं दोषत्वं कर्तुं पार
प्राधान्यादन्वर्थनामत्वाच्च वातादीनामेव
रसादीनाम् । वातादयो हि स्वातंत्र्यात्प्रधा
यन्तीति दोषा इति तेषामेव चानुगतार्था सं
रसाद्यास्तु पारतंत्र्यादप्रधानाः । ते च व
ष्यत इति दूष्याः । तस्माद्रक्तस्य दू
दोषत्वम् । यद्येवं वातादीनामन्योन्यदू
स्यात् । पित्तेन हि श्लेष्मा दूष्यत इति
यथा पांडुरोगनिदाने । पित्तप्रधाना इत्यार
श्लेष्मत्वप्रक्तमांसानि प्रदूष्येत्यादि । तदत्र श्ले
दूष्यते तथा श्लेष्मवद्रक्तस्याऽपि दोषत्वप्रस
मन्येत तं प्रति ब्रूमः । विषम उपन्यासः । व
सर्वदेव रसादीन् दूषयन्ति नतु रसादयः
वातादीन् दूषयन्ति । वातादीनां तु मध्याद्यदि व
स तेषामन्यतमेन । तथा च प्रकृतिलक्षणे
पित्तप्रकृतेश्च यथा लक्षणं दृश्यते नैवं र
तथा च तत्रकारेण ज्वरादयो वातादिविशेष
एवोक्ताः । यथा वातज्वरोऽयं पित्तज्वरोऽयं
रोऽयम् । न तु रक्तज्वरोऽयमिति निर्दिष्टः
रक्तजा विकारा विसर्पादयस्तेष्वपि घृत

घृतदग्ध इत्युच्यते तद्वद्रक्तस्थैर्वातादिभिर्दोषैर्जातो रक्तजोऽयमित्युच्यते । यत्र कचिद्रक्तस्य दोषसंज्ञा कुष्ठचिकित्सातादौ दृश्यते सा संज्ञामात्रेणैव नासा-
वनुगतार्था । तस्य दूष्यत्वेनैव प्रवृत्तिः । तथा चैवं पुरी-
षादीनामपि संज्ञामात्रेण व्यवहारो दृश्यते । यथा न घृतं
बहुदोषाय दयं यत्र विरेचनं तेन दोषायेत्यादि । अत्र
पुरीषस्य दोषत्वमुक्तम् । तथोदरचिकित्सिते चरकस्य
ज्वरचिकित्सिते वा अस्य । दोषेण भस्मनेवाग्नौ छन्नेऽन्नं
न विपच्यते । तस्मादादोषपचनाज्ज्वरितानुपवासयेदिति ।
तदेवं वातादयस्त्रय एव दोषा न रक्तमिति स्थिरमेतत्स-
मासतो विस्तरतस्तु संसर्गसन्निपातक्षयसमतादिभेदभि-
न्नास्तारतम्यपरिकल्पनया च कल्प्यमाना आनन्त्यं
यांति ॥ ७ ॥

प०—यदर्थं चिकित्सा तान् दोषानाह—तत्र
वायोः प्रागुपादाने कारणं वक्ष्यति “विभुत्वा-
द्वाशुकारित्वाद्बलित्वादन्त्यकोपनान् । स्वातन्त्र्याद्बहु-
रागित्वादोषाणां प्रवलोऽनिलः ॥” तदनन्तरं प्रायेणै
तैरेव हेतुभिः पित्तस्य परिग्रहः । तथा कफस्य
हीनशक्तिर्वादल्परागित्वादान्ते निर्देशः । चशब्दो
दोषान्तरास्तिवसूचनार्थम् । दोषान्तरं रजस्तमसी
रक्तमपि च केषांचित् । इतिशब्दः परसमाप्तिवचनम् ।
एवावन्त एवादौ वक्तव्यतया परिसमाप्ताः । त्रय
इति ग्रहणं नियमार्थम् । त्रय एव दोषा न चतुर्थोऽ-
स्तीति यथाऽन्यतश्चोक्तादिति नियमयति । यतो
व्याधिजनने केवलस्य तस्य सामर्थ्यं न दृष्टम् ।
तथा चाहुः—“पारतन्त्र्यान्न दोषत्वं शोणितस्यान्न-
दोषवत् । तैलदाहवदस्यायं व्यपदेशो गदः कृतः ॥”
तथा संग्रहेऽयुक्तम्—“रसादिस्थेषु दोषेषु व्याधयः
सम्भवन्ति ये । तज्जानित्युपचारेण तानाहुर्धृतदाहः
वत् ॥” रस आदिर्येषां ते रसादयः सप्तधातवः ।
तथाहि—रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धा-
तवः । तेषु तिष्ठन्ति । रसादिषु रसा-
दिस्थेषु दोषेषु ये व्याधयः सम्भवन्ति उत्पद्यन्ते
तानाहुः कथयन्ति । तत् जानन्ति तज्ज्ञाः आयुर्वेद-
विद्वांस इत्येवंप्रकारं वक्ष्यमाणम् उपचारेण उपा-
धिकगुणाः किञ्चित् घृतदाहवत् । घृतेन दाहो घृत-
दाहः घृतदाह इव घृतं नैसार्गिकं गुणैः शीतलं तदे-

वाग्निना सन्तप्तम् अग्निरिव दहति तद्वत् । रसाद्या
धातवः स्वभावेनाविकारिणस्तेऽपि वातादिदोषदू-
षिता रोगान् जनयन्तीत्यर्थः । दूषणात्मकत्वादोषाः
समासतः संक्षेपतः, विस्तरतः संसर्गसन्निपातक्षय-
समतावृद्धिभिस्तथा तारतम्यपरिकल्पनया विकल्प-
माना वातादय आनन्त्यं भजन्ते ॥ ७ ॥

हे०—दोषमेदानाह—वायुः पित्तं कफश्चेति—चकाराद्रक्त-
मपि दोषान्तरं सूचयति तेऽत्र त्रयः त्रित्वं च समासतः संक्षे-
पेण । विस्तरतस्तु प्राणादिपाचकाद्यवलम्बकाद्यवान्तरभेदप्र-
भेदैरानन्त्यं समासत इति । अध्यायपरिसमाप्तेः प्रतिवाक्यं
संबन्धनीयम् ॥ ७ ॥

विकृताऽविकृता देहं घ्नन्ति ते वर्तयन्ति च ८

स०—विकृताः स्वभावप्रच्युता देहं घ्नन्ति । देहपदमत्र
जीवितोपलक्षणार्थम् । जीवितेन विना कुर्वतीत्यर्थः ।
अविकृता पुनर्देहं वर्तयन्ति प्रापयन्ति । विकृतानां दोषाणां
प्रागुपन्यासस्तेषां प्रकृत्यवस्थाने निवृत्त्यं मिषजा यत्नवता
भाव्यमिति सूचनार्थम् । अन्यथा महान्प्रत्यवायः
स्यात् ॥ ८ ॥

प०—ते वातादयो विकृता अविकृता घ्नन्ति वर्ते-
यन्ति च । विकृताः स्वरूपात् प्रच्युताः शरीरं
घ्नन्ति नाशयन्ति पीडयन्ति । अविकृताः स्वरूप-
स्थिताः समत्वेनावस्थिताः शरीरं वर्तयन्ति स्था-
पयन्ति ॥ ८ ॥

हे०—दोषावस्थाद्वयमाह—विकृताविकृतेति—तच्च विकृत-
त्वमविकृतत्वं चेति । तत्र विकृता देहं घ्नन्ति, अविकृता देहं
वर्तयन्ति क्रमादिति वक्ष्यमाणं पदं वाक्यत्रयशेषत्वेन व्या-
ख्यानादिह संबध्यते ॥ ८ ॥

इदानीमेषां व्यापिनामपि विशिष्टस्थानं विवक्षुराह—

ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ९

स०—अधश्च मध्यश्चोर्ध्वं चाधोमध्योर्ध्वानि तानि संश्रय
आश्रयो येषां तेऽधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः । हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वानि तानि संश्रय
आश्रयो येषां तेऽधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः । हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वानि तानि संश्रय
आश्रयो येषां तेऽधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः । हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वानि तानि संश्रय

१ वातपित्तश्लेष्माण एव देहसम्भवहेतवस्तैरेवाव्यापने-
रधोमध्योर्ध्वसंनिविष्टैः शरीरमिदं धार्यतेऽगारमिव स्थूणाभिरत-
श्च त्रिस्थूणमाहुरेके । त एव च व्यापन्नाः प्रलयहेतवः इति
सुश्रुतेनोक्तम् व्रणप्रज्ञाऽप्याये ।

तयोर्हृन्नाभ्योस्ते वातादयो व्यापिनोऽपि सर्वशरीरचरा
अपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः । विशेषेणेति वाक्यशेषः ।
किमिदं वाक्यशेषत्वं नाम । उच्यते । यस्मिन् खलु पदे-
ऽनुच्चार्यमाणेऽर्थगतिं पश्यन्त्याचार्यास्तच्छेषमित्युच्चारण-
काले तेन विनाऽभिधेयसिद्धेरन्याख्याकाले तु मंदबुद्धि-
व्युत्पत्तये व्याचक्षते । तत्र नामेरधो वायोः स्थानम् ।
हृन्नाभ्योर्मध्ये पित्तस्य । हृदयादूर्ध्वं कफस्य । ननु
हृन्नाभ्योरिति कथं निर्देशो यावता प्राण्यंगत्वादेकवद्भावे
सनपुंसकमिति नपुंसकत्वे हृन्नाभि इति प्राप्नोति । अत्र
ब्रूमः । प्राण्यंगानां समाहार एव द्वंद्व इत्यस्य प्रायिक-
त्वान्नैकवद्भावस्तदभावाच्च तदाश्रयं नपुंसकत्वं न भवति ।
तथा चोक्तम् । सर्वत्र द्वंद्वो विभाषयैकवद्भवतीति ।
दृश्यते चाऽन्यत्रापि । यथा च रुद्रभट्टः । कौटिल्यं
कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते इत्यादि ।
तथाऽस्यैव ग्रंथकृतः शिरःपृष्ठोरसां भूमिरिति ।
तथा जानुजंघोरुक्तयंसहस्तपादांगसंधिषु । तथा वायुः
संध्यस्थिमज्जस्वित्यादि । तस्मादहृन्नाभ्योरिति प्रयोगो
न्याय्य एव ॥ ९ ॥

प०--ते दोषा वातादयो व्यापिनोऽपि सकल-
शरीरगोचरा अपि सन्तो नियतदेशस्था विज्ञेयाः ।
हृन्नाभ्योरधो वायोः स्थानं, मध्ये पित्तस्य, ऊर्ध्वं कफस्य ।
मध्यं च ऊर्ध्वं च एतानि संश्रयो येषां ते तथोक्ताः ।
अस्यायमर्थः । हृन्नाभ्योरधो वायोः स्थानम् । तयो-
र्मध्ये पित्तस्य । तयोर्ऊर्ध्वं कफस्य स्थानम् ॥ ९ ॥

हे०--दोषस्थानान्याह--ते व्यापिन इति । तानि च-त्रीणि
हृन्नाभ्योरधो वायोः स्थानं, मध्ये पित्तस्य, ऊर्ध्वं कफस्य ।
सर्वदेहव्यापित्वेऽपि यो यस्मिन्नितरामाधिक्येन वर्तते तत्तस्य
स्थानं, हृन्नाभिश्चब्दाभ्यां तदुभयावधिः प्रदेशो लक्ष्यते
अन्यथा हृदोऽप्यधोवायुर्नाभेरधूर्ध्वं कफस्तिष्ठेत् ॥ ९ ॥

अप्येषां सकलकालव्यापिनामपि नियतकालत्वं
दर्शयन्नाह--

वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तंस्तमध्यादिगाः क्रमात् १०

स०--वयश्चाऽहश्च रात्रिश्च भुक्तं च वयोऽहोरात्रिभुक्तानि
तेषां क्रमाद्यथासंख्यं ते वातादयोऽन्तमध्यादिगा भवन्ति ।
अंतश्च मध्यश्चादिश्चांतमध्यादयस्तेषु गच्छन्तीत्यंतमध्या-

दिगाः । अन्यत्रापि दृश्यत इति डः । ते
मनुष्यायुषोऽन्तः पश्चिमो भागो वायो
मध्यो भागः पित्तस्य । आद्यो भागः कफस्य
योज्यम् । भुक्तमाहारस्तस्यांते जठराग्निसं-
जीर्णप्रायावस्था वायोः कोपकालः । मध्य-
पित्तस्य । आद्यावस्था तु यस्यां मधुरीमा
तत्र कफस्य कोपकालः । यद्यपि चाहार-
संयोगवशाद्बृहद्वयोऽपि सूक्ष्मा अवस्थाः स-
प्येतासामेव सुतरामुपयोगित्वादिह निर्दे-
एता एव तिस्रोऽवस्थाः स्वकर्म दर्शयन्ति
आदौ षड्समभ्यन्तं मधुरीभूतमीरयेत् ।
यातं विदाहादभ्लतां ततः । पित्त-
च्यवमानं च्युतं पुनः । अग्निना शो-
कटुमारुतमिति ॥ १० ॥

प०--ते दोषा वयआदीनां अन्तम-
भाजो भवन्ति क्रमात् परिपाटया न व-
कृता शरीरस्यावस्था यौवनादिर्वयः ।
र्याभिनी । भुक्तमशितम् । वयश्चाह-
च एतानि तेषाम् अन्तश्च मध्यं च
गच्छन्तीति अन्तमध्यादिगाः । तेनैत-
वयसोऽन्ते वृद्धावस्थायां वायोवृद्धिः
स्य यौवनावस्थायां वृद्धिः । आदौ
कफस्य वृद्धिः । तथा-अहोऽवस्थायां
अहो मध्ये पित्तस्य वृद्धिः अहः पूर्वं
रात्रेरवस्थाने वायोवृद्धिः रात्रिमध्ये पित्त-
कफस्य वृद्धिः । भुक्तावस्थायां वायोवृद्धिः
म्लानावस्थायां पित्तस्य भुक्तस्यादौ
कफस्य वृद्धिः ॥ १० ॥

हे०--दोषकालानाह--वय इति । तत्र वय-
तस्थान्तः वृद्धत्वावस्था वायोः कालः । म-
पित्तस्य । आदिर्वाल्यावस्था कफस्य । अह-
वायोः । मध्यो मध्याह्नः पित्तस्य । आदि-
रात्रेरन्तोऽपररात्रः वायोः । मध्यो मध्य-
आदिः पूर्वरान्नः कफस्य । भुक्तं निर्ग-
पक्वावस्था वायोः । मध्यो विदग्धाव-
आदिरामावस्था कफस्य । व्यापिनोऽपीत्य-
पस्तु स्थानविशेषवत् ॥ १० ॥

अधुनाऽग्निस्वरूपं प्रस्तौति—

तैर्भेद्विषमस्तीक्ष्णो मंदश्चाग्निः समैः समः ११

स०—तैश्च वातादिभिः पुंसो यथाक्रमेणाग्निर्विषमस्तीक्ष्णो मंदश्च भवेत् । वातादयश्च समुदिता एव शरीरजनने समर्था इत्यवश्यं सर्वैरेव भवितव्यम् । इह तु य एकस्य व्यपदेशस्तत्रोक्तर्षो द्रष्टव्यः । वातोत्कर्षेण विषमः पित्तोत्कर्षेण तीक्ष्णः कफोत्कर्षेण मंद इति । समैर्हान्युत्कर्षवर्जितैः समः । लक्षणमेषामंगविभागे शरीरे वक्ष्यति । यः पचेत्सम्यगेवान्नमित्यारभ्य यावच्चिरात्पचेदिति । यत्र तु द्वयोर्दोषयोरुत्कर्षत्वं तत्र सदैवेन स्वधिया कल्प्यम् । यथा वातपित्तयोरुत्कर्षे वायोर्योगवाहित्वा-
त्तीक्ष्णः । एवं वातकफयोरुत्कर्षे मंदः । कफपित्तयो-

१ अग्निषु तु शरीरेषु चतुर्विधो विशेषो बलभेदेन भवति । तद्यथा—तीक्ष्णो मन्दः । समो विषम इति । तत्र तीक्ष्णोऽग्निः सर्वापचारसहस्तद्विपरितिलक्षणस्तु मन्दः । समस्तु—स्वल्पपचारतः विकृतिमापद्यते, अनपचारतस्तु प्रकृतावतिष्ठते । समलक्षणविपरीतलक्षणस्तु विषम इत्येते चतुर्विधा भवन्त्यग्नयश्च चतुर्विधानामेव पुरुषाणाम् । तत्र समवातपित्तश्लेष्मणां प्रकृतिस्थानां समा भवन्त्यग्नयः । पित्तलानां तु पित्ताभिभूते ह्यग्न्यधिष्ठाने तीक्ष्णा भवन्त्यग्नयः । श्लेष्माभिभूते ह्यग्न्यधिष्ठाने मन्दा भवन्त्यग्नय इति रोगानीकविमाने चरकः ।

शरीरेष्विति सामान्यवचनेन सर्वशरीरगतानग्नीन् ग्राहयति, विवरणे तु जठराग्निरेव “तीक्ष्णः सर्वापचारसहः” इत्यादिना यच्चातुर्विध्यमुक्तम्, तज्जठराग्नितीक्ष्णतादिमूलवगन्त्यादितीक्ष्णत्वादिरेवेति हेतुम् । वचनं हि—“तन्मूलास्ते हि तद्वद्वि-
क्षयवृद्धिक्षयात्मकाः” इति । यद्यपि समोऽग्निः शस्तत्वेनाग्ने-
ऽभिघातुं युज्यते, तथापि समतश्च तीक्ष्णस्यैव प्राधान्योपदर्श-
नार्थमिहाग्नेऽभिधानम् । समस्य हि प्राधान्यं निर्विकारत्वेनैव सुस्थितम्, तीक्ष्णः सर्वापचारसहत्वेन प्रधानम् । तेन, तद्वी-
तलक्षणं सिध्यति,—स्वल्पापचारमपि यो न सहते, स मन्द इत्यर्थः । समलक्षणविपरीतलक्षण इति । कदाचिद्विषमोऽपचाराद-
ग्निं न विक्रियते । कदाचिद्विक्रियते । समवातपित्तश्लेष्मणामि-
त्युक्तेऽपि ‘प्रकृतिस्थानम्’ इति पदम्, बृद्धानां समवातपित्तश्ले-
ष्मणां प्रतिषेधार्थम् । ‘प्रकृति’ शब्दस्य कारणाद्यनेकार्थताव्यु-
द्भासार्थं समवातपित्तश्लेष्मणमिति कृतम् । वाताभिभूतेऽग्न्य-
धिष्ठान इति वचनेन वातलानामपि यदेवाग्न्यधिष्ठानोपघातो
वातेन क्रियते, तदेव वैषम्यं भवति । एवं पित्ताभिभूत इत्या-
दावपि व्याख्येयमिति चक्रपाणिः ।

स्तूकर्ष आहारविशेषवशात्कदाचित्तीक्ष्णः कदाचि-
मन्द इति ॥ ११ ॥

प०—तैर्वातादिभिः क्रमादग्नयो विषमादयश्चत्वारो भवन्ति । विषमोऽग्निर्वीतेन तीक्ष्णोऽग्निः पित्तेन मन्दोऽग्निः कफेन समोऽग्निः समैस्त्रिभिर्दोषैर्हान्युत्कर्षवर्जितैः । यः सम्यक् भुक्तमन्नं चिरात्पचति कदाचिदसम्यगप्यभ्यवहृतम् आश्वेन पचति स विषमः । यः सर्वदान्नमसम्यगुपयुक्तं शीघ्रं पचति स तीक्ष्णः । यः सर्वदान्नमसम्यगेवोपयुक्तं चिरा-
त्पचति स मन्दः । अन्नकूजनाटोपादीन् कुर्वन् यस्त्वाग्निः सम्यगन्नमुपयुक्तं शोभनं कृत्वा पचति स समः ॥ ११ ॥

हे०—अग्न्यवस्थाविशेषाख्यं दोषकार्यमाह—तत्र वातेना-
ग्निर्विषमो भवेत् तीक्ष्णः पित्तेन मन्दः कफेन क्रमादित्यनुव-
र्तते समैस्तु त्रिभिः समः पारिशेष्याद्विषमादयस्त्रयो विषमैः ।
वैषम्यं च वृद्धिरेव क्षीणानामीदृक्कार्यादर्शनात् । अनि-
यतपाको विषमः, आशुपाकस्तीक्ष्णः, चिरपाको मन्दः शेषः
समः । उक्तं हि संग्रहे—“यामैश्चतुर्भिर्दोषां च भोज्य-
भैषज्ययोः समैः । पाकोऽग्नौ युक्तयोर्द्राक्तु तीक्ष्णे मन्दे
पुनश्चिरात् ॥” इति युक्तयोरुचितयोः संसर्गसन्नि-
पातजावस्थानिदर्शनं तन्त्रयुक्त्या ज्वरवदवगन्तव्यम् ।
यथा वातकफजे ज्वरे शीतं, वातपित्तजे दाहः
वायोर्योगवाहित्वात् । पित्तकफजे सन्निपातजे च पर्यायेण
दाहशीते मिथो विरुद्धत्वेन युगपदसम्भवान्न चोभयो-
रभावः विरुद्धकार्याणामप्यारम्भकत्वदर्शनात् । उक्तं
च संग्रहे—“आरम्भकं विरोधेऽपि मिथो यद्वद्गुणत्रयम् ।
विश्वस्य दृष्टं युगपद्वयाधेर्दोषत्रयं तथा ॥” इति । तद्वदि-
हापि वातपित्ताभ्यां तीक्ष्णत्वं, वातकफाभ्यां मन्दत्वं,
पित्तकफाभ्यां सन्निपाताच्च पर्यायेण तीक्ष्णत्वमन्दत्वे ।
नचैवं रूक्षहानिः अव्यवस्थिततीक्ष्णमन्दत्वस्य वैषम्ये अन्त-
र्भावात् ॥ ११ ॥

अग्निचातुर्विध्यमुक्त्वा तदाश्रयस्य कोष्ठस्य चातुर्वि-
ध्यं विवक्षुराह—

कोष्ठः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैः समैरपि १२

स०—तैर्वातादिभिर्मिथ्याक्रमं क्रूरमृदुमध्यलक्षणः कोष्ठो
भवति । वातोत्कर्षेण क्रूरः । पित्तोत्कर्षेण मृदुः ।
कफोत्कर्षेण मध्यः । समैः पुनरेतैर्हान्युत्कर्षवर्जितै-

मध्य एव कोष्ठः । क्रूरादीनां तु लक्षणं वमन-
विरेचनविधौ वक्ष्यति । ननु समैर्वातादिभिः कथं
मध्यकोष्ठता स्यादिति । ब्रूमः । समानां वातादीनां
मध्ये द्वयोर्वातपित्तयोः स्वं स्वं क्रूरकोष्ठत्वमृदुकोष्ठत्व-
क्षणाख्यं च विरुद्धं कर्म युगपत्कर्तुं न घटते । तृतीयस्तु
सम एव कफः सोऽनयोर्मध्ये मध्यमां वृत्तिमाश्रित्य
स्थितो नैकेनापि सह विरुध्यते । अतएव तत्कार्यं
मध्यकोष्ठतालक्षणं ते वातपित्ते निषेद्धं नैव घटते । एवं
च तेनावश्यमात्मीयं मध्यकोष्ठतालक्षणं कर्म कर्तव्यं
यतो वातकर्मणः क्रूरकोष्ठतालक्षणस्य पित्तकर्मणो
मृदुकोष्ठतालक्षणस्य च विरुद्धत्वात् । अतो मध्यकोष्ठ-
तैव समैर्वातादिभिर्न्याय्या । इयांस्तु विशेषः । पूर्वं यो
मध्यकोष्ठः सोऽवश्यं प्रमाणाधिकेन कफेन जन्यते ।
मध्यः स्यात्तैः समैरपीति समग्रहणलिंगात् । इतरस्तु
मध्यकोष्ठः समदोषमध्यस्थितेन समेनैव स्वप्रमाणस्थि-
तेन श्लेष्मणा भवतीत्यनया रीत्या हेतुभेदादन्यत्वंम् ।
तथा मध्यकोष्ठयोर्लक्षणभेदोऽपि दृश्यते । यथा ।
श्लेष्माधिकदृश्यते हि दुःखं विरिच्यते मंदकफस्तु
सम्यगिति । तदयमत्रार्थः । श्लेष्माधिके मध्यकोष्ठे न
सम्यग् विरेचित्वं समकफे तु मध्यकोष्ठे सुविरेचित्व-
मिति ॥ १२ ॥

प०-तैश्च वातादिभिः कोष्ठश्चतुर्विधो भवति ।
वातोत्कर्षेण क्रूरः कोष्ठो भवति । श्यामादिभि-
र्दुर्विरेच्यः । पित्तोत्कर्षेण मृदुः कोष्ठो भवति । मस्तु-
क्षीरादिभिः सुविरेच्यः । कफोत्कर्षेण मध्यः कोष्ठ
आरगवधादिभिर्विरेच्यते । समैस्त्रिभिर्दोषैर्मध्य एव
न क्रूरो न मृदुः ॥ १२

हे०-कोष्ठावस्थाविशेषाख्यं दोषकार्यमाह-कोष्ठ
इति । तत्र वातेन क्रूरः कोष्ठः स्यात्, पित्तेन मृदुः, कफेन
मध्यः, त्रिभिः समैरपि मध्यः । अत्रापि पारिशेष्यं पूर्ववद्वा-
ख्येयम् । यथा-पारिशेष्यात् क्रूरादयस्त्रयो विषमैः । वैषम्यं
च वृद्धिरेव क्षीणानां च ईदृकार्थादर्शनात् । मध्यमेन शोध-
नेन हीनयोगी क्रूरः, अतियोगी मृदुः, सम्यग्योगी मध्यः
संसर्गसन्निपातजास्तेषामवस्थाः पूर्ववत् योगवाहित्वं त्वत्र
कफस्य यदाह-खारणादिः--“वातोत्पन्ना स्याद्ब्रह्मी क्रूर-
कोष्ठस्य देहिनः । पित्तला मृदुकोष्ठस्य योगवाही तयोः

कफः ॥” इति तेन वातकफाभ्यां क्रूरः, वातपित्ताभ्यां कफ-
पित्ताभ्यां सन्निपाताच्च मृदुः । ननु “बहुवातश्लेष्मभ्यां क्रूरः”
इति सुश्रुतेन बहुकफस्य क्रूरत्वमुक्तम् । इह तु मध्यमत्वम् ।
इति विरोधः, मैवं सुश्रुतवाक्यस्य संसर्गपरत्वात् ॥ १२ ॥

इदानीं प्रकृतिस्वरूपं प्रस्तौति-

शुक्रार्तवस्थैर्जन्मादौ विषेणोव विषक्रिमः ।
तैश्च तिस्रः प्रकृतयो हीनमध्योत्तमाः पृथक् ।
समधातुः समस्तासु श्रेष्ठा निंद्या द्विदोषजाः १३

स०-तैश्च वातादिभिस्तिस्रः प्रकृतयः पृथग्भवेयुर्हीन-
मध्योत्तमाः । प्रकृतिः शरीरस्वरूपम् । शुक्रार्तवस्थैरिति
शुक्रं पितुर्द्वित्रिविन्दुकावस्थं रेतः । ऋतौ भवमार्तवं
मातुर्द्वित्रिविन्दुकावस्थं शोणितम् । शुक्रं चार्तवं च तत्र
तिष्ठतीति शुक्रार्तवस्थास्तैस्तथाविधैर्जन्मादौ गर्भाधान-
काले जन्मप्रारंभे गर्भादावित्यर्थः । ननु च यदा वा-
तादयोऽधिकाः शुक्रार्तवे तिष्ठति तदा कुतः शरीरस्य
निष्पत्तिर्भवतीति । ततश्च यो दोषणामधिको
भावः सैव विकृतिः । तत्कथं दोषा आधिक्यं प्राप्ताः
प्रकृतेः कारणतामुत्संहते । विकृतत्वान्न हि विकृतिः
कदाचित्प्रकृतेः कारणमिति वक्तुं युज्यते । कारणस-
दृशेन च कार्येण भवितव्यमित्याशङ्क्य सपरिहारं दृष्टा-
तमाह । विषेणोव विषक्रिमेरिति । यथा विषेण जीवि-
तनाशहेतुनास्य विषक्रिमेर्जन्म प्रकृतिसंभवो दृश्यते ।
तथा एतैर्दूषणस्वभावैरपि हि प्रमाणाधिकैर्दोषैः शुक्रा-
र्तवस्थैरेव जन्मादौ शरीरस्य निष्पत्तिर्भवतीति ।

१ न समवातपित्तश्लेष्माणो जन्तवः सन्ति विषमाहारो-
पयोगित्वान्मनुष्याणाम्, तस्माच्च वातप्रकृतयः केचित्, केचित्
पित्तप्रकृतयः, केचित् पुनः श्लेष्मप्रकृतयो भवन्तीति । तच्चा-
नुपपन्नम् कस्मात् कारणात्, समवातपित्तश्लेष्माणं ह्यरोगमिच्छन्ति
भिषजः, यतः प्रकृतिश्चरोग्यम्, आरोग्यार्था च भेषजप्रवृत्तिः,
सा चेष्टरूपा । तस्माद्भवन्ति समवातपित्तश्लेष्माणः । न तु
खलु सन्ति वातप्रकृतयः, पित्तप्रकृतयः, श्लेष्मप्रकृतयो वा ।
तस्य तस्य किल दोषस्य हि आधिक्यभावात्सा सा दोषप्रकृ-
तिरुच्यते मनुष्याणाम् । न च विकृतेषु दोषेषु प्रकृतिस्थित्वा-
मुपपद्यते । तस्मान्नैताः प्रकृतयः सन्ति । सन्ति खलु वातलाः,
पित्तलाः, श्लेष्मलाश्चाऽप्रकृतिस्थास्तु ते ज्ञेया इति रोगानीक-
विमाने चरकः ।

वातोत्कर्षेण हीना । पित्तोत्कर्षेण मध्यमा । कफोत्कर्षेणोत्तमा । सर्वासु प्रकृतिषु मध्ये या समधातुः प्रकृतिः सा समा श्रेष्ठोत्तमा चतुर्थी । समा धातवो यस्याः । धातुशब्दो दोषपर्यायः । धारणाद्भातव इति वचनात् । या मिश्रदोषजास्तिस्रः प्रकृतयस्ता निम्ना गृहणीयाः अनारोग्यास्पदत्वात् । वातपित्तजा वातश्लेष्मजा पित्तश्लेष्मजा इति ॥ १३ ॥

प०-तैश्च वातादिभिस्तिस्रः प्रकृतयः पृथक् भवेयुः हीनमध्योत्तमाः । प्रकृतिः शरीरस्वरूपम् । शुक्रार्तवस्थैरिति । शुक्रं रेतः ऋतोर्भवमार्तवं रक्तं शुक्रं चार्तवं च तत् शुक्रार्तवम् । तत्र तिष्ठन्तीति शुक्रार्तवस्थास्तैस्तथाविधैर्जन्मादौ गर्भाधानकाले जन्मारम्भे गर्भादावित्यर्थः । ननु च यदा वातादयोऽधिकाः शुक्रार्तवे तिष्ठन्ति तदा कुतः शरीरस्य निष्पत्तिर्भवतीति । तत्तच्च यो दोषाणामधिकभावः सैव विकृतिस्तस्या दोषा आधिक्यं प्राप्ताः प्रकृतेः कारणतामुत्सहन्ते । विकृतत्वान्न हि विकृतिः कदाचित् प्रकृतेः कारणमिति वक्तुं शक्यते । कारणसहशेन कार्येण भवितव्यमित्याशङ्क्य परिहारं दृष्टान्तमाह-विषेणैव विषक्रिमेरिति । यथा-विषेण जीवितनाशहेतुना अस्य विषक्रिमेः जन्मप्रकृतिसम्भवो दृश्यते तथैवैतैर्दूषणस्वभावैरपि स्वप्रमाणाधिकदोषैः शुक्रार्तवस्थैरेव जन्मादौ शरीरस्य निष्पत्तिर्भवतीति । वातोत्कर्षेण हीना प्रकृतिर्भवति, पित्तोत्कर्षेण मध्या, कफोत्कर्षेणोत्तमा । सर्वासु प्रकृतिषु मध्ये या समधातुः प्रकृतिः सा श्रेष्ठा । ज्येष्ठोत्तमतमा चतुर्थी समधातवो यस्याः । धातुशब्दो दोषपर्यायः, धारणाद्भातव इति वचनात् । या मिश्रदोषजास्तिस्रः प्रकृतयः ता निम्ना गृहणीयाः । अनारोग्यास्पदत्वात् । वातपित्तजा वातश्लेष्मजाः पित्तश्लेष्मजा इति ॥ १३ ॥

हे०-देहजन्माख्यं दोषकार्यमाह-तच्च शुक्रार्तवस्थैर्दोषैर्भवत् शुक्रेण शुक्रमार्तवं शुक्रार्तवं तत्र तिष्ठन्तीति तत्स्थाः शुक्रं पुंरेतः स्त्रीरेतसो जन्माहेतुत्वात् । उक्तं हि संग्रहे-“योषितोऽपि स्ववन्त्येव शुक्रं पुंसः समागमे । गर्भस्य तु न तर्कित्विकरोतीति न चिन्त्यते ॥” इति । आर्तवं स्त्रीरजः कदा आदौ जीवसंक्रमणसमये उत्तरकालजैस्तु दोषैरविकृतैः स्थितिः, विकृतैर्नाशः तदुक्तं “विकृताविकृता देहं प्रीतिं ते वर्तयन्ति च” इति । यत्वादौ

शुक्रार्तवस्थास्तैर्विकृतैरपि जन्म भवति किंचित् तदशरीरत्वं, विकृतैर्विकृतशरीरत्वमिति विशेषः । हि “वियोनिकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मेभिः” इति विकृतैर्नाशहेतुभिः कथं जन्मेत्यत आह-“वियोनिक्रिमेर्यथेति । विपात्मकस्य क्रिमेर्नाशहेतुना जन्म यथा तथा दोषात्मकस्य शरीरस्य हेतुभिरपि दोषैरित्यविरोधः । प्रकृतिर्जन्महेतुः माह-तैश्चेति । तैर्जन्महेतुभिर्दोषजाः प्रकृतयस्तिस्रस्तु सप्त । तत्र पृथग्भूतैर्दोषैस्तिस्रः वाप्येन हीना, पित्तकफेनोत्तमा । समधातुश्चतुर्थी । समधातुः समगुणैः पूर्णा सत्त्वगुणप्रधाना उत्तमा प्रकृतिः । दोषा द्विदोषजास्तिस्रः समस्तासु निम्नाः हीनायाश्च तत्र पित्तकफजा हीना, ततो वातकफजा, ततो जेत्यूह्यम् । यद्यपि वातकफयोः परस्परयोगवशात् वातकार्यं भवतीति वचनात् । तदुक्तं-“वायव्यात्वाद्भिभुत्वादन्त्यकोपनात् । स्वातन्त्र्याद्भुत्वात्प्रचलः प्रवलोऽनिलः ॥” ता द्विदोषजा निम्नाः पित्तलोपपदेशाच्च उपदेशस्त्वितिदेशस्य वाचकः । ननु वा हिवात् वातपित्तजवातश्लेष्मजप्रकृत्याः प्राप्ते कथं निन्द्यत्वम् उच्यते योगवतीहृद्विषि कार्यकारित्वमुपदेशवलयक्यवति । तथा च मुमुक्षु प्रकृतयो भवति दोषैः पृथग्द्विधाः समन्तैश्च । द्वयोर्वा तिसृणां वापि प्रकृतीनां स्वलक्षणैः । शब्दवैद्यः प्रकृतीरिति निर्दिशेत्” तथाच वक्ष्यत्येव “सर्वोत्था द्वंद्वसर्वगुणोदये । शौचास्तिक्यादिभिर्गुणमयीं वदेत्” अत्र पारिशेष्यात् एकैकस्या रंभकत्वं त्रयाणां साम्येन तच्चाधिकत्वेनोपक्रमात् “शुक्रश्लोणितसंयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः । यते तेन तस्या मे लक्षणं शृणु” तथा-“शुक्रार्तवो ज्येष्ठोत्तमतमा चतुर्थी । यस्या दोषोऽधिकस्तेन सप्तधोदितात्” इति । यद्वा-“समैर्वा जायते त्रिभिः इति ततो वातपित्तजे तुह्ये । तत्र श्रेष्ठा गुणैः पूर्णा दयस्तु क्रमात्, न्यूनदोषवैप्रभ्यात्पारिशेष्यात्

तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलाऽ

१ रूक्ष इत्यादि । भूरिदाहणविकारकरणाद् वातपूर्वाभिधानम् । रूक्षादीनाञ्च प्रशस्ततमत्वेन प्रतेन दाहणवादयोऽपि गुणा बोध्याः । रूक्षत्वं, शीतं सूक्ष्मत्वं, वैशद्यं, खरत्वञ्चोपदिष्टं गुणव्याख्यानं आस्थिरत्वं ततो दाहणत्ववेगयोर्नाभिधानम् ।

स०--तत्रेति निर्धारणे । तत्र तेषु दोषेषु मध्येऽनिलो वायुः रूक्षः लघुः शीतः खरो मृदुः सूक्ष्मः स्रोतः प्रचारित्वात् । चलो गमनशीलः नैकत्र तिष्ठतीति । नन्वनुष्णाशीतो वायुः काणादैः पठितः । इह योगवाहानुज्ञानादनुष्णाशीत एवेष्यत इति । योगवाहः परं वायुः संयोगादुभयार्थकृत् । दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत्सोमसंश्रयादिति । तथा । पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् । दाहः पित्तयुत इति । उच्यते । सत्यमेतदनुष्णाशीत एव वायुः । तस्य योगवाहित्वेऽपि तावन्मात्राद्दाहोदयाच्छैत्यं स्वाभाविकं न विनश्यति । शीतगुणव्यावर्णने चेदं प्रयोजनमुष्णेनायमुपशाम्यतीति प्रतिपत्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

प०--तत्रेति निर्धारणे । तत्र तेषु दोषेषु मध्ये अनिलो वायुः रूक्षः लघुः शीतः खरः अमृदुः सूक्ष्मः स्रोतः प्रवेशितत्वात् । चलो गमनशीलः नैकत्र तिष्ठतीति । नन्वनुष्णाशीतो वायुः काणादैः पठितः । इहापि योगवाहानुज्ञानादनुष्णाशीत एवेष्यत इति । तथाच वक्ष्यति । योगवाही परं वायुः संयोगात्मकः । दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृच्छ्लेष्मसंश्रयादिति । तथा पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् । दाहः पित्तयुत इति उच्यते । सत्यमेतत् । अनुष्णाशीत एव वायुः । तस्य योगवाहित्वेऽपि तावन्मात्राद्दाहोदयात् शैत्यं स्वाभाविकं न विनश्यति । शीतगुणव्यावर्णने चेदं प्रयोजनमुष्णेनायमुपशाम्यतीति प्रतिपत्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

हे०--वायोर्गुणानाह--तत्र रूक्ष इति । ते च रूक्षादयः षट् ॥ १४ ॥

पित्तं सखेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्त्रं सरं द्रवम् १५

स०--सखेहमीषत्स्निग्धम् । सशब्द ईषदर्थे । यथा । सतिक्ता यासशर्करा । एवमीषत्स्नेहो यस्य तत्सस्नेहम् ।

शीतत्वं पूर्वभूतानुप्रवेशेन न महतो वायोरभिप्रायेणोक्तं, महतो वायोरनुष्णाशीतस्पर्शः । तत् केवलस्पर्शतन्मात्रवाय्वभिप्रायेण बोध्यमिति । शीतेन वायोर्बुद्धिरुष्णेन शीतशान्तिर्हि दृश्यते, दृश्यते च केवलवातारब्धव्याधौ शीतमिति गंगाधरः ।

यद्यपि वैशेषिकेऽनुष्णाशीतो वायुस्तथापि शीतेन द्वादिदर्शनात् उष्णेन प्रथमदर्शनाच्च शीत एव वायुः, तथा केवलवातारब्धे रोगे शीतदर्शनाच्चेति चक्रपाणिः ।

तीक्ष्णं शीघ्रकारि मंदविपरीतं सूचीव भिनः उष्णं लघु । विस्त्रं दुर्गन्धि मत्स्यामगन्धि । सरं व्याप्तिशीलं सरणशीलमूर्ध्वाधः प्रवर्तते न स्थिरमास्ते द्विसंसि । द्रवं च ॥ १५ ॥

प०--सस्नेहमीषत् स्निग्धम् । स ईषदर्थे । सतिक्ता यासशर्करा । एवमीषत् स्नेहो यस्य सस्नेहम् । तीक्ष्णं शीतकारि मन्दविपरीतं सूचीव भिनति । उष्णं, लघु, विस्त्रं, दुर्गन्धि मत्स्यगन्धि । सरं व्याप्तिशीलम् । सरणशीलमूर्ध्वाधः प्रवर्तते न स्थिरमास्ते । शकृत् विस्त्रंसि वा द्रवं च ॥

हे०--पित्तगुणानाह--ते च खेहादयः सप्त । सखेहस्निग्धं सहशब्द ईषदर्थे । विस्त्रं दुर्गन्धि ॥ १५ ॥

स्निग्धः शीतो गुरुर्मंदः श्लक्ष्णो मृत्स्नः स्थिरः

स०--स्निग्धगुणयोगात्स्निग्धः शीतोऽनुष्णो लघुर्न भवति । मंदश्चिरकारी तीक्ष्णविपरीतः । श्लक्ष्णोऽपरुषः । मृत्स्नो मृद्यमानोऽङ्गुलिग्राही पित्तगुणयुक्तः चकचकायमानः । स्थिरो व्याप्तिशीलः । एवं तद्गुणयोगात् गुणगुणिनोरभेदोपचाराद्वा गुणतो निर्दिष्टाः ॥ १६ ॥

प०--स्निग्धगुणयोगात् स्निग्धः शीतोऽनुष्णो लघुर्न भवति । मन्दश्चिरकारी तीक्ष्णविपरीतः । श्लक्ष्णोऽपरुषः । मृत्स्नो मृद्यमानोऽङ्गुलिग्राही पित्तगुणयुक्तः चकचकायमानः (चकचकायमानः) । व्याप्तिशीलः । एवं तद्गुणयोगाद्गुणगुणिनोरभेदोपचारात् । वातादयो गुणिनो निर्दिष्टाः ॥ १६ ॥

हे०--कफगुणानाह--स्निग्ध इति । ते च स्निग्धः सप्त । मृत्स्नः पिच्छिलः ॥ १६ ॥

एषां च मिश्रीभूतानां तत्रव्यवहारार्थं द्वयमाह ।

संसर्गः सन्निपातश्च तद्वित्रिक्षयकोपतः ।
(तौ षोढा दशधा चोक्ताबुत्कर्षादिविकल्पः)

स०--एतदुक्तं भवति । द्वयोः स्वप्रमाणाद्विक्षीणयोर्वा संयोगः संसर्गः । त्रयाणां तद्विद्वानां क्षीणानां वा संयोगः सन्निपातः ॥

प०—एषां च मिश्रीभूतानां तत्र व्यवहारार्थं संज्ञा-
द्वयमाह—एकः संयोगः प्रकारः संसर्गसंज्ञः । द्वितीयः
संनिपातसंज्ञः । द्वौ च त्रयश्च द्वित्रयः । क्षयश्च कोपश्च
क्षयकोपम् । द्वित्रयाणां क्षयकोपं तेषां द्वित्रिक्षयकोपं,
तत् द्वित्रयक्षयकोपं तस्मात् द्वित्रिक्षयकोपात् तत्
द्वित्रिक्षयकोपतः तदुक्तं भवति । द्वयोः क्रुद्धयोः स्व-
प्रमाणाधिकयोः क्षीणयोर्वा संयोगः संसर्गः ।
त्रयाणां दोषाणां वृद्धानां क्षीणानां वा संयोगः
सन्निपातः ॥ १७ ॥

हे०—अवस्थाविशिष्टसंयोगनिमित्तं दोषसंज्ञाद्वयमाह—तच्च
दोषसंज्ञाद्वयं संसर्गः । संनिपातश्चेति । तत्र द्वयोर्दोषयोः
क्षीणयोः कुपितयोर्वा यः संयोगः स संसर्गः । त्रयाणां संनि-
पातः । द्वित्वत्रित्वयोः संसर्गसंनिपाताभ्यां यथासंख्यं नतु
क्षयकोपाभ्यां, यतो दोषभेदीयेऽपि संसर्गस्यापि वृद्धिभेदात्
संनिपातस्यापि क्षयभेदात् वक्ष्यति । इति दोषव्याख्या १७ ॥

दोषानुक्त्वा धातव उच्यन्ते—

रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ।
सप्त दूष्याः ॥ १८ ॥

स०—रसादयः सप्त धातुसंज्ञाः शरीरधारणाद्धातवस्ते
च दूष्याः । वातादिभिर्दूष्यन्ते इति दूष्याः । यस्मा-
द्वातादीनां दूषणस्वभावात्वाद्वा दोषसंज्ञा सान्वर्थ-
संज्ञा । दूषयन्तीति दोषाः । अतोऽवश्यं ते दूष्य-
मपेक्षन्ते । कर्म विना कर्तुः क्रियाया असंभवात् ।
कर्तारं विना कर्मणो न कर्मत्वम् । एवं दोषैर्विना
रसादीनां दूष्यनाम न पतति । तैर्विनाऽपि वातादीनां
दोषनाम न । तस्मात्परस्परपेक्षत्वादनयोर्दूष्यदोषयोर्दू-
ष्यत्वेन च संज्ञालाभः ॥ १८ ॥

प०—दोषानुक्त्वा धातव उच्यन्ते । सप्त दूष्या
रसादयः सप्तधातुसंज्ञाः शरीरधारणाद्धातवः । ते च
दूष्या वातादिभिः दूष्यन्ते इति दूष्याः । यस्मात्
वातादीनां दूषणस्वभावात् या दोषसंज्ञा सा-
न्वर्थसंज्ञा । दूषयन्तीति दोषाः । अतो-
ऽवश्यं दूष्यमपेक्षन्ते । कर्म विना कर्तुः क्रियाऽस-
म्भवात् । यथा कर्तारं विना कर्मणो न कर्मत्वम् ।
एवं दोषैर्विना रसादीनां दूष्यनाम न घटते । तैर्वि-

नापि वातादीनां दोषनाम । तस्मान् परस्परापेक्षि-
त्वादनयोर्दूष्यदोषयोर्दूष्यत्वेन च संज्ञालाभः ॥ १८ ॥

हे०—दूष्यान् परनामधेयान् धातूनाह—रसामृगिति ।
रसादयो ये सप्त धातवः ते दूष्याः ॥ १८ ॥

मला मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च ॥ १९ ॥

स०—मूत्रशकृदादयो मला उच्यन्ते । अपिचेति शकृदाद्
दूष्याश्चेति । न केवलं रसादय एव दूष्याः सप्तधातव्यस्ते-
ऽपि धात्वादिभिर्दूष्यन्ते इति । एवं च रसादीनां दूष्य-
संज्ञा धातुसंज्ञा च । तथा विण्मूत्रादीनां मलसंज्ञा
दूष्यसंज्ञा चेति दोषधातुमलनिर्देशेन देहो व्याख्या-
तः । तथा चोत्तरग्रन्थे दोषधातुमला मूलं सदा देह-
स्येति ॥ १९ ॥

प०—मलाः मूत्रशकृन्स्वेदादयोऽपि च । शकृदादयो
मला उच्यन्ते । अपिचेति शकृदाद्दूष्याश्चेति । न केवलं
रसादय एव दूष्याः यावन्मलाः तेऽपि वातादिभिर्दू-
ष्यन्ते । इत्येवं रसादीनां दूष्यसंज्ञा धातुसंज्ञा च ।
तथाच—विण्मूत्रादीनां मलसंज्ञा, दूष्यसंज्ञा च । इति
दोषधातुमलनिर्देशेन देहो व्याख्यातः । तथा चोत्तर-
ग्रन्थो दोषधातुमलमूलं सदा देहस्येति ॥ १९ ॥

हे०—मूत्रादयो ये सप्त मलास्तेऽपि च दूष्याः । मूत्रशकृती
अन्नमलौ, स्वेदो मेदोमलः आदिशकृदात् मानान्धिमज्जसु
मलाः । अत्र सप्तमो मलश्चिन्त्यः । वक्ष्यति हि—कफः पित्तं
मलाः स्त्रेषु प्रस्वेदो नखरोम च । स्नेहोऽश्रित्वग्निशा-
माजो धातूनां क्रमशो मलाः ॥ ” इति कफपित्तयोर्दोषत्वाच्च
दूष्यत्वम् । संग्रहे तु—“रसादिस्थेषु दोषेषु व्याधयः संभवन्ति
ये । तज्जानित्युपचारेण तानाहुर्घृतदाहवद् ॥ ” इति
दूष्यव्याख्या इत्यन्तरंगो गेगहेतुः ॥ १९ ॥

तस्य च देहस्य यथा संततं केनचिदुपायेन परिपालनं
निष्पद्यते तमुपायं दर्शयितुमाह ।

वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः ॥ २० ॥

(१)

अत्र चरकः—

सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणम् ।

हासहेतुर्विशेषश्च प्रवृत्तिरभयस्य तु ॥ ४३ ॥

चक्रपाणिः—सर्वदेत्यादि । सर्वदा सर्वस्मिन्काले निर्यये
चावस्थिके च । सर्वभावानामित्यत्र सर्वशब्दः वृत्तनवाची ।

स०—सर्वेषां दोषधातुमलादीनां शरीराश्रितानां सामानैस्तुल्यसद्भावैर्बुद्धिः स्वप्रमाणाधिक्यम् विपरीतैर्विशि-

भवन्ति सत्त्वमनुभवन्ति इति भावा गुणद्रव्यकर्माणात्यर्थः । ननु भवन्त उत्पद्यन्ते इति भावाः । तथा सति पृथिव्यादिपरमणूनां नित्यानां सामान्यस्य पार्थिवद्रव्यगुणादि बृद्धं कार्यमसंगृहीतं स्यात् । सामान्यं च (सामान्यमेकत्वकरम्) इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणम् । बुद्धिराधिक्यं तत्कारणं बुद्धिकारणम् । एतच्च सामान्यं सामान्यवतो मांसद्रव्यादेर्बुद्धिकारणस्य लक्षणत्वेन बुद्धिकारणमित्युक्तम् । यतो न सामान्यं मांसत्वादि जातरूपं बृद्धौ कारणं भवति । तथाहि सति सामान्यं मांसत्वरूपं यथा—वर्धके भोज्यरूपे मांसेऽस्ति तथा शरीरधातुरूपे वर्धनीयेऽप्यस्ति । ततश्च नित्यं मांसत्वसंबन्धादमांसादानामपि मांसेन वर्धितव्यम् । तस्माद् बुद्धिकारणलक्षणत्वेन सामान्यं बुद्धिकारणमित्युक्तम् । अत एव वैशेषिकेऽप्युक्तम्—“त्रयाणामकार्यत्वमकारणत्वं च” इति । अत्र त्रयाणामिति सामान्यविशेषमवायानाम् । ये तु समानमेव सामान्यमिति कृत्वा द्रव्याद्येव सामान्यशब्देनाभिदधति, तेषां च मते “सामान्यं च विशेषं च” इत्यादि ग्रन्थोक्तस्य सामान्यस्य न किञ्चिदनेनोक्तं स्यादित्यसम्बद्धार्थत्वं प्रकरणस्य स्यात् । एतच्च बुद्धिकारणत्वं सामान्यलक्षणं न भवति, किं तद्व्यापुर्वेदोपयोगिना धर्मेण निर्देशः । लक्षणं तु “सामान्यमेकत्वकरम्” इति करिष्यति । एवं द्रव्यादावपि बोद्धेऽनन्तरं निर्देशं करिष्यति “खादीन्यात्मा” इत्यादिना । ततो लक्षणं “यत्राश्रिताः कर्मगुणा” इत्यादिना करिष्यति । सामान्यस्य च बुद्धिकारणत्वं ह्यसति विरोधिकारणे बोद्धव्यम् । तेनामलकादिगतानामम्लत्वादीनां पित्तगतायम्लत्वावर्धकत्वमामलकगतशिशिरत्वप्रभावविरोधत्वादुपपन्नम् । एवमन्यत्रापि त्रिदोषहरद्रव्ये बोद्धव्यम् । इह च सामान्यस्य बुद्धिकारणत्वमित्युच्यते, ननु सामान्यमेव बुद्धिकारणमित्युच्यते, तेनासमादपि धृतान्मेधाया या च वक्षे श्व बुद्धिः प्रभावादेवोपपन्ना, यदुक्तं “धृतमग्निमेवे करोति” । तथा चिन्तया वातबुद्धिस्तथा संकल्पाद्द्रव्यपादयुगलेपाच्च शुक्रबुद्धिरित्यादिप्रभावादुपपन्नम् । सामान्यं चेह बुद्धिकारणमित्युच्यमाने समानस्येति गम्यते । नहि शोणितं प्रति मांसत्वं सामान्यं, किन्तु व्यावृत्तबुद्धिजनकत्वाद्विशेष एव ।

अथ वैशेषिकोक्तानामन्यविशेषाणामिह शास्त्रे चिकित्सायामनुपयुक्तत्वात्तद्विशेषधर्मव्यावर्तकवायोगात्सामान्यविशेषा-

ष्टतयाऽव्यवस्थितैर्विपर्ययः क्षयः । अयनमयोगतिर्विपरीता गतिर्विपर्ययोऽपचयः । सामान्यविशेषैर्द्रव्यगुणकर्मभेदेन त्रिप्रकारोऽविगच्छति । तथा चाहुः । सर्वेषां सर्वदा बुद्धिस्तुल्यद्रव्यगुणक्रियैः । भावैर्भवति भावानां विपरीतैर्विपर्ययः । द्रव्यतो यथोक्तं रक्तमापद्यते रक्तेन मांसं मांसेन पार्थिवम् । तथा सलिलात्मकं पयस्तदात्मकमेव श्लेष्माणमभिवर्धयति । तद्वत्क्षीरजातं घृतं शुक्रं तथा जीवंतीकाकोल्यादयः

धुक्त्वमस्ति । एवं मांसत्वं मांसान्तरापेक्षयानुगतत्वात् सामान्यं, शोणिताद्यपेक्षया तु मांसानां व्यावृत्तत्वाद्विशेष एव । अत्रापि हासहेतुत्वं हासहेतुद्रव्यादिलक्षणत्वेन सामान्यवज्ज्ञेयम् । तथा हासहेतुत्वमप्यसति विरोधके सामान्योक्तन्यायेन ज्ञेयम् । तेन मन्दनिकुचादीनां वातादिविरुद्धानामपि स्निग्धत्वादीनां वाताद्यशमकत्वं द्रव्यस्यापथ्यत्वं प्रभावादेव ज्ञेयम् । विशेषश्चेह विरुद्धत्वविशेषोऽभिप्रेतः । तेनोत्तरत्र विरुद्धविशेषमेव हासहेतुतया तत्र तत्रोपदेक्ष्यति । यथा “बुद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः” इति । तथा—“विपरीतगुणैर्दृशमात्राकालोपपादितैः” इत्यादि । तथा—“विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्महितः संप्रशाम्यति” इत्यादि । तथा जतुकर्णेऽप्युक्तं—“समानैः सर्वभावानां बुद्धिर्हानिर्विपर्ययात्” इति । अविरुद्धविशेषस्तु यद्यपि हासे बृद्धौ वाप्यकारणम् । यथा—पृथिव्या अनुष्णाशीतस्पर्शौ वातस्य शैत्यं न वर्धयति, नापि हासयति तथाप्यभिक्षीयमाणानां धातूनाम् असमानत्वेनाजनकत्वाद्भासकारणमिव भवति । यतोऽसमानद्रव्योपयोगे सति हासो विनश्वराणां भावानाम् आपूरकहेत्वभावादुपलभ्यत एव । यथा—वहतो जलस्य पूर्वदेशेऽनुत्तरपरो जलस्य हासः । एवंभूतं चाविरुद्धविशेषोपयोगेऽपि हासं पश्यताऽऽचार्येण सामान्येनैव इहोक्तम्—“हासहेतुविशेषः” इति । चशब्दः सर्वभावानामिति समुच्चिनोति ।

अथ किम् असंबन्धावपि सामान्यविशेषौ बुद्धिहासकारणम् । नेत्याह—प्रवृत्तिरभ्यस्य त्विति । कारणमिति शेषः । उभयस्य सामान्यस्य विशेषस्य च । प्रवृत्तिः प्रवर्तनं शरीरेणाभिसम्बन्ध इति यावत् । एवभूता प्रवृत्तिः धातुसामान्यविशेषयोर्बुद्धिहासे कारणमित्यर्थः । तुशब्दोऽवधारणे । तेन नासम्बद्धौ सामान्यविशेषौ स्वकार्यं कुत इति दर्शयति । किंवा प्रवृत्तिरुचिता धातुप्रवृत्तिर्धातुसाम्यमिति यावत् । सा

सोमात्मानो द्रव्यविशेषाः सौम्यधात्वेककारणानि स्नेह-
बलपुंस्त्वौजांसि मरीचपंचकोलमह्लातकादयो बुद्धिमेधा-
न्यादीन् संवर्धयन्ति । गुणतश्चोचमोचखर्जूराणि पार्थि-
वानि द्रव्यतो निर्दिष्टान्यपि श्लेष्माणमुदकात्मक-
मभिवर्धयन्ति । स्निग्धगुरुशीतादिगुणसामान्यात् ।
कर्मापि त्रिविधं कायवाङ्मनोव्यापारात्मकम् । तत्र
कायिकानि धावनलंघनप्लवनादीनि चलत्वसा-
मान्याद्वायोर्बृद्धये । वाचिकानि भाष्याध्ययनगेया-
दीनि । मानसं मनोव्यापारश्चिताकामशोकभयानि ।
तान्यपि मनसः क्षोभणहेतुत्वाद्वायोर्बृद्धिकराणि । तथा
संतापकृत्त्वसामान्यात्क्रोधेर्ष्यादि पित्तस्य । स्वप्नालस्यश-
य्यासुखादीनि स्थैर्यसामान्यात्कफस्येति । विपर्ययस्तु
क्षयाय । यथाह । द्रव्यतो गवेधुकान्नं कर्शनीयानां
तत्र वातात्मिकया गवेधुकया पार्थिवानां मांसादीनां
ऋशिमा क्रियते । तथा तैजसेन क्षारेण श्लेष्मणः ।
गुणतो यथा । आरनालमौदकं श्लेष्माणं तद्विपरीतैर्ल-
घुरुक्षोष्णतीक्ष्णविशदगुणैः क्षपयति । कर्मतो निद्राल-
स्यसौमनस्यानि सपरिस्पंदं वातमपरिस्पंदस्वभावत-
याऽपचिन्वति । तथा परिस्पंदरूपाश्चित्वाव्यवायव्या-
यामा मंदपरिस्पंदवैपरीत्यात्कफमिति ॥ २० ॥

प०-तस्य देहस्य यथा-सततं केनचिदुपायेन
परिपाल्यं निष्पद्यते तमुपायं दर्शयन्नाह-सर्वेषां
दोषधातुमलादीनां शरीराश्रयाणां समानैः द्रव्य-
गुणक्रियाभिस्तुल्यस्वभावैर्वस्तुभिः स्वप्रमाणाधिक्य-
म् । विपरीतैः विशिष्टतया व्यवस्थितैर्विपर्ययः
क्षयः । अयनं अयः गतिः । विपरीता गतिर्विपर्य-
योऽपचयः । सामान्यविशेषैः द्रव्यगुणकर्मभेदेन
त्रिप्रकारानधिगच्छन्ति । तथा चाहुः-“सर्वेषां सर्वदा
वृद्धिस्तुल्यद्रव्यगुणक्रियैः । भावैर्भवति भावानां
विपरीतैर्विपर्ययः ॥” दृष्टान्तो यथोक्तम् । रक्तमप्या-
यतेन रक्तेन मांसं, मांसेन मेदो, मेदसा अस्थि,
अस्थना मज्जा, मज्जया शुक्रं तथा शुक्रं शुक्रेण, गर्भं
आमगर्भेण । रक्तेन रक्तमित्युभयमप्यौदकम् ।
मांसं मासेनेति पार्थिवम् । तथा सलिलात्मकं पयः ।
तथात्मकमेव श्लेष्माणमभिवर्धयति । तद्वत् क्षीरं

त्मानो द्रव्यविशेषाः सौम्यधात्वैककारणानि स्नेह-
बलपुंस्त्वौजांसि । मरीचपंचकोलमह्लातकादयो
बुद्धिमेधाग्न्यादीन् संवर्धयन्ति । गुणतश्चोचमोचखर्जू-
राणि पार्थिवानि द्रव्यतो निर्दिष्टान्यपि श्लेष्माणमु-
दकात्मकमभिवर्धयन्ति । स्निग्धगुरुशीतादिगुणसा-
मान्यात् । कर्मापि त्रिविधं कायवाङ्मनोव्यापा-
रात्मकम् । तत्र कायिकं-धावनलंघनप्लवनादीनि
चलत्वसामान्याद्वायोर्बृद्धये । वाचिकानि-भाष्या-
ध्ययनगेयादीनि । मानसं-मनोव्यापारश्चिन्ताका-
मशोकभयादीनि । तान्यपि मनसः क्षोभहेतुत्वात्
वायोर्बृद्धिकराणि । तथा संतापकत्वसामान्यात् क्रो-
धेर्ष्यादि पित्तस्य । स्वप्नालस्यशय्यासुखादीनि स्थैर्य-
सामान्यात् कफस्येति । विशेषस्तु क्षयाय । यथाह-
द्रव्यतो गवेधुकानां कर्षणीयानाम् । तत्र वात्वा-
त्मिकया गवेधुकया पार्थिवानां मांसादीनां ऋशिमा
क्रियते । तथा तैजसेन क्षारेण श्लेष्मणः । गुणतो यथा
आरनालमौदकं श्लेष्माणम् । तद्विपरीतैर्लघुरुक्षो-
ष्णतीक्ष्णविशदगुणैः क्षपयति । कर्मतो निद्रालस्य-
सौमनस्यानि सपरिस्पंदं वातमपरिस्पन्दस्वभावतया-
ऽपचिन्वति । तथा परिस्पन्दरूपाश्चित्वाव्यवायव्या-
यामा मन्दपरिस्पन्दवैपरीत्यात् कफमिति वर्णि-
तम् । वृद्धिः समानैः क्षयो विपरीतैरिति । तौ तु
वृद्धिक्षयौ यतो वात्वादीनां भवतः ॥ २० ॥

हे०-अथ बहिरंगं व्याचष्टे-दोषदूष्यविकृत्युत्पादनद्वारेण
यो व्याधीनां कारणं स बहिरंगः । स च द्वेधा-वृद्धिहेतुः
क्षयहेतुश्च । तत्र वृद्धिहेतुमाह-वृद्धिरिति । सर्वेषां दोषदू-
ष्याणां समानैस्तुल्यधर्मकैर्द्रव्यैर्वृद्धिर्भवेत् । यथा रूक्षादिगुण-
स्य वायोः तद्गुणं शमामाकादिवर्द्धनम् । सज्जे-
हादिगुणस्य पित्तस्य तैलादिस्निग्धादिगुणस्य कफस्य
क्षीरादि । दूष्येषु स्वेदरक्तयोः पित्तवत् वृद्धिहेतुः
शोषाणां श्लेष्मवत् । वक्ष्यति हि-“तत्रास्थिनि स्थितो
वायुः पित्तं तु स्वेदरक्तयोः । श्लेष्मा शोषेषु तेनै-
वामाश्रयाश्रयिणां मिथः ॥ यदेकस्य तदन्यस्य वर्द्धन-
क्षपणीषधम् । अस्थिमास्तयोर्नैवम् ॥” इति क्षयहेतुमाह-
सर्वेषां दोषदूष्याणां विपरीतैर्विरुद्धधर्मकैर्द्रव्यैर्विपर्ययः क्षयो
भवेत् । यथा वायोगोर्धूमादिक्षपणम् । पित्तस्य यवादि ।
कफस्य कलथादि । दूष्येषु स्वेदरक्तयोः क्षयहेतुः पित्तवत् ।

वर्णितमेव वृद्धिः समानैः क्षयो विपरीतैरिति ।
तौ तु वृद्धिक्षयौ यतो वाय्वादीनां भवतस्तत्प्रत्याय-
नार्थमाह—

रसाः स्वाद्वल्लवणतित्तोषणकषायकाः ।

षट् द्रव्यमाश्रितास्ते तु यथापूर्वं बलावहाः २१

स०—स्वाद्वादयः षड्सा रसनेन्द्रियग्राह्यत्वाद्रसास्ते च
रसा द्रव्यं पञ्चभूतात्मकमाश्रिता यथापूर्वं च बलावहाः ।
यो यः पूर्वो यथापूर्वं बलावहा बलप्रापकाः । बलमावहन्ति
प्रापयन्तीति यावत् । तस्मात्सर्वेभ्यो मधुरो रसः प्रकर्षेण
देहिनां बलकरः कषायस्तु सर्वेभ्यो जघन्यबलावहः । तत्र
स्वादुर्मधुरो घृतगुडादिः । अम्लोऽम्लिकामातुलुङ्गादिः ।
लवणः सैन्धवादिः । तिक्तो भूनिम्बादिः । ऊषणः कटुको
मरीचादिः । कषायो हरीतक्यादिः । स्वादुर्मधुरपर्यायः ।
ऊषणः कटुकपर्यायः । यथा द्यूषणं त्रिकटुकमुच्यते ।
कषाय एव कषायको यथा कटुरेव कटुकः । षडिति
षडेव न न्यूना अधिका वा । यद्यपि ते रसा गुणाः
स्वादादिभेदतस्तथा संसर्गतस्तथाऽनुरसतस्तारतम्यपरि-
कल्पनावशतोऽपि भिद्यमानरूपा अपि षट्त्वं नाति-
वर्तते ॥ २१ ॥

प०—तद्व्यापारार्थमाह—स्वाद्वादयः षड्साः रसने-
न्द्रियग्राह्यत्वाद्रसाः । रसा द्रव्यं पञ्चभूतात्मकमा-

१ 'क्षरणाक्षारो नासौ रसः, द्रव्यं तदनेकरससमुत्प-
न्नमनेकरसं कटुलवणभूयिष्ठमनेकेन्द्रियार्थसमन्वितं करणाभि-
निर्वृत्तम्' इति चरकः । क्षरणादधोगमनक्रियायोगात्
क्षारो द्रव्यं नासौ रसः, रसस्य हि निष्क्रियस्य क्रियाऽनुपपन्ने-
त्यर्थः, क्षरणं च क्षारस्य पानीययुक्तस्याधोगमनेन
वदन्ति हि लौकिकाः—'क्षारं स्थावयामः' इति, शास्त्रं च—
"छित्त्वा छित्त्वाऽऽशस्त्राक्षारः क्षारत्वात् क्षारयत्यधः" इति ।
हेत्वन्तरमाह—द्रव्यं तदनेकरसोत्पन्नमिति, अनेकरसेभ्यो मुष्क-
कापामागादिभ्य उपपन्नमनेकरसोत्पन्नं, यतश्चानेकरससमुत्पन्न-
मतएवनेकरसं, कारणगुणानुविधायित्वात्कार्यगुणस्येति भावः ।
अनेकरसत्वं चाह—'कटुकलवणभूयिष्ठम्' इति । भूयिष्ठशब्देनाप्र-
धानरसान्तरसंबन्धोऽस्ति इति दर्शयति । हेत्वन्तरमाह—अनेके-
न्द्रियार्थसमन्वितमिति । क्षारो हि स्पर्शेन गन्धेन चान्वितः,
तेन द्रव्यं, रसे हि गुणे न स्पर्शो नापि गन्ध इति भावः ।
हेत्वन्तरमाह—करणाभिनिर्वृत्तमिति । करणेन भस्मस्त्रावादिना-
ऽभिनिर्वृत्तं कृतमित्यर्थः । न रसोऽनेन प्रकारेण क्रियत इति
भावः । इति चक्रदत्तटीकायाम् ।

श्रितास्ते तु यथापूर्वं बलावहा बलप्रापका
हन्ति । प्रापयन्तीति यावत् । तस्मात्सर्वेभ्यो
मधुरो रसः प्रकर्षेण देहिनां बलकरः ।
सर्वेभ्यो जघन्यः बलापहः । तत्र स्वादुर्मधु-
गुडादिः । अम्लोऽम्लिका मातुलुङ्गादिः
सैन्धवादिः । तिक्तो निम्बादिः । ऊषणः क-
चादिः । कषायो हरीतक्यादिः । स्वादुर्मधु-
ऊषणः कटुपर्यायः । यथा द्यूषणं त्रिकटु-
कषाय एव कषायकः । यथा कटुरेव कटु-
षडेव न न्यूनाः समधिका वा । यद्यपि ते
स्वादादिभेदतस्तथा संसर्गतः तथानुरसतः
परिकल्पनावशतोऽपि भिद्यमानास्तथापि
नातिवर्तन्ते ॥ २१ ॥

हे०—अथ साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानार्थं द्रव्यधर्मा-
रसप्रभाववीर्यविषाकगुणभेदात्पञ्च । तत्र रसन-
शेषो गुणः कांयाभिप्राकजो विशिष्टो रसो विषाक-
त्सन्नो गुणो वीर्यं द्रव्यस्यात्मा प्रभावः । तत्र र-
रसा इति । ते च स्वाद्वादयः षट् । स्वादुर्मधु-
कटुकः । न च द्रव्यमाश्रिता द्रव्यधर्मा इत्यर्थः
द्रव्यविशेषणवाचित्वाद्रसविशेषवाचित्वेऽपि लव-
सप्तमरसत्वं बलावहाख्यं मुख्यं कर्माह—ते च
पूर्वं बलावहाः यो यस्मात्पूर्वं स तस्मादधिकं
तीति कषायो बल्यस्तत उष्णस्ततस्तिक्त इत्यादि-

तत्राद्या मारुतं घ्नति त्रयस्तित्तादयः
कषायतित्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते

स०—तत्र तेषु रसेषु मध्य आद्यास्त्रयः
लवणामारुतं घ्नति शमयन्ति । अन्ये तु
कषायास्तमेव चानिलं कुर्वते कोपयन्ति ।
यस्तित्तोषणकषायाः कफं घ्नन्ति प्रशमयन्ति ।
राम्ललवणास्तमेव कफं कुर्वते । कषायतित्तम-
घ्नन्ति । अन्ये त्वम्ललवणकटुकास्तदेव पि-
तेनेदमुक्तं भवति । मधुरो वातपित्तघ्नः
अम्लो वातं हन्ति कफपित्ते जनयति । लवणो
कफपित्ते तु कुरुते । तिक्तः कफपित्ते नाशय-
जनयति । ऊषणः कफं नाशयति वातपित्ते तु
कषायः कफपित्ते हन्ति वातं तु करोतीति

प०--तत्र तेषु रसेषु मध्यादाद्यास्त्रयः स्वाद्वम्ललवणा मारुतं वातं घ्नन्ति शमयन्ति । अन्ये तु तिक्तोषण-
कषायास्तमेव चानिलं कुर्वन्ते कोपयन्ति । तिक्ताद-
यस्त्रयः तिक्तोषणकषायाः कफं घ्नन्ति । अन्ये तु
मधुराम्ललवणास्तमेव कफं कुर्वन्ते । कषायतिक्तम-
धुराः पित्तं घ्नन्ति । अन्ये त्वम्ललवणकटुकास्तमेव पित्तं
कुर्वन्ते । एतेनेदमुक्तं भवति । मधुरो वातपित्तघ्नः
श्लेष्मकरः । अम्लो वातं हन्ति, कफपित्ते जनयति ।
लवणो मारुतं हन्ति, कफपित्ते कुरुते । तिक्तः कफ-
पित्ते नाशयति, वातं च जनयति । ऊषणः कफं
नाशयति, वातपित्ते जनयति । कषायः कफपित्तं
हन्ति, वातं करोतीति ॥ २२ ॥

हे०--वातादीनां साक्षाद्रसाकथनादस्पष्टे दोषद्रव्ययोः
साधर्म्यवैधर्म्यं स्पष्टयति--तत्र तेषु रसेषु मध्ये आद्यास्त्रयो
रसाः स्वाद्वम्ललवणाः मारुतं घ्नन्ति । तिक्तादयस्तिक्तोषणक-
षायाः कफं घ्नन्ति । कषायतिक्तमधुराः पित्तं घ्नन्ति । अन्ये
कुर्वन्ति इति । त्रिष्वपि योज्यते । न तिक्तोषणकषाया वायुं
कुर्वन्ति । स्वाद्वम्ललवणाः कफम् । अम्ललवणकटुकाः
पित्तम् । अतएव ते ते रसास्तत्र तत्र सन्तीत्यनुमेयम् । उक्तं
च कपिलेन “ कट्वम्ललवणं पित्तं स्वाद्वम्ललवणः
कफः । कषायतिक्तकटुको वायुर्हृष्टोऽनुमानतः ॥ ”
इति ॥ २२ ॥

एषां च रसानामाश्रयो द्रव्यं तच्च त्रिप्रकारमित्याह—
मशनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा २३

स०--इत्यनेन प्रकारेण शमनादिभेदेन त्रिधा त्रिप्रकारं
द्रव्यम् । अन्येन प्रकारेण द्विधाऽथवाऽनेकधा । इति-
शब्दः प्रकारार्थेऽभिहितः । यत्तु वातादीन् दोषान् शमय-
ति तच्छमनम् । यथा तैलं घृतं माक्षिकम् । तत्र तैलं स्नेहौ-
दार्यगौरवयोगाद्वातं तद्विपरीतगुणं शमयति । सर्पि-
र्मार्धुर्यशैत्यमाद्यगुणयोगात्तद्विपरीतगुणं पित्तम् । मधु च
रौक्ष्यतैक्ष्ण्यकषाययोगात्तद्विपरीतगुणं कफम् । यद्वातादीन्
दोषान् रसादीन्धातून् मूत्रादीन्मलांश्च कोपयति तत्को-
पनम् । यथा यवकपटलमाषमत्स्याममूलकसर्पपमंडकद-
धिकिलाटविरुद्धमत्स्यपयःप्रभृति । दोषादीनां मलपर्यन्ता-
नां स्वप्रमाणस्थितानां साम्यानुवृत्तिहेतुर्यद्द्रव्यं तत्स्व-
स्थेभ्यो हितम् । यच्च स्वास्थ्यानुवृत्तिं करोति । ऋतुचर्या-

ध्याये सेव्यत्वेनोक्तम् । तथा मात्राशिनीयाध्याये स्त-
शालिपट्टिकयवगोधूमजङ्गलमांसजीवन्तीशाकदिव्योद-
कक्षीरादि । तथा यदूर्जस्करं रसायनं वाजीकरणं सर्वदा
शीलनीयत्वेन निर्दिष्टम् ॥ २३ ॥

प०--एषां च रसानामाश्रयो द्रव्यं त्रिप्रकारमाह—
इत्यनेन प्रकारेण शमनादिभेदेन त्रिधा त्रिप्र-
कारम् । अन्येन प्रकारेण द्विधाऽथवाऽनेकधेति ।
इतिशब्दः प्रकारार्थेऽभिहितः । यत्तु कोपितान्
वातादीन् शमयति तन् शमनम् । यथा तैलं घृतं
माक्षिकम् । तत्र तैलं स्नेहौष्यगौरवयोगाद्वातं
तद्विपरीतगुणं शमयति । सर्पिर्मार्धुर्यशैत्यमान्य-
गुणयोगात्तद्विपरीतगुणं पित्तम् । मधु च रौक्ष्यतैक्ष्ण्य-
कषाययोगात्तद्विपरीतगुणं कफम् । यद्वातादीन्
दोषान् रसादीन् धातून् मूत्रादीन् मलांश्च कोप-
यति तत्कोपनम् । यथा यवकपटलमाषमत्स्या-
ममूलकसर्पपमंडकदधिकिलाटविरुद्धमत्स्यपयःप्रभृति ।
दोषादीनां मलपर्यन्तानां स्वप्रमाणस्थितानां
साम्यानुवृत्तिहेतुर्यद्द्रव्यं तन् स्वस्थेभ्यो हितं
तच्च स्वास्थ्यानुवृत्तिं करोति । ऋतुचर्याध्याये सेव्य-
त्वेनोक्तम् । तथा मात्राशिनीयेऽध्याये रक्तशालि-
पट्टिकयवगोधूमजङ्गलमांसजीवन्तीशाकदिव्योदक-
क्षीरादि । तथा यदूर्जस्करं रसायनं वाजीकरणं
सर्वदा शीलनीयत्वेन निर्दिष्टम् ॥ २३ ॥

हे०--प्रभावभेदानाह--प्रभावो रसादिभ्योऽनन्तरं इति
त्र्योतयितुं द्रव्यशब्देनोक्तः । द्रव्यं त्रिधेति । शमनं कोपनं स्वस्थ-
हितं द्रव्यम् इति । त्रिधेति चेति त्रैविध्यम् । यद् द्रव्यं समैः
समविपरीतैर्वा रसादिभिर्युक्तमपि वातादीन् शमयत्येव
तच्छमनम् । तद्यथा--मधुरशीतापि जीवन्ती कफं शमयति ।
कटुपाकरसो गुरुः स्निग्धोऽपि रसोनः कफवानां । यद्द्रव्यं
विपरीतैः समविपरीतैर्वा रसादिभिर्युक्तमपि वातादीन्
कोपयत्येव । तत्कोपनं यथा--गुरुष्णस्निग्धमधुरमपि
फाणितं वातं कोपयति । तैरेव गुणैर्मांसं पित्तकफौ ।
यद्द्रव्यं वातादीनां क्षयवृद्धयोर्हेतुरपि स्वस्थस्य न तथा
तत्स्वस्थहितम् । यथा--गुरुमधुररुक्षशीतोऽपि यवः स्वस्थस्य
पित्तं न क्षपयति । गुरुमधुरस्निग्धशीतमपि क्षीरं स्वस्थस्य
कफं न कोपयति । एवं सर्वत्रापि प्रभावः उदाहरणीयः ।
वक्ष्यति च--“ रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभाव-
जम् । ” इति । अन्ये अरुणदत्तचंद्रनन्दनादयः । तथाहि-

यत्कुपितान् दोषान् शमयति तच्छमनम् । यथा—तैलं, घृतं, माक्षिकम् । तत्र तैलं—स्नेहोष्णगौरवयोगाद्वातविपरीत-
गुणशमनम् । माधुर्यशैत्यमाद्यगुणयोगात्तद्विपरीतगुणं
पित्तम् । मधु च रौक्ष्यतीक्ष्णकषाययोगात्तद्विपरीतगुणं
कफम् । यद्वातादीन् दोषान् रसादीन् धातून् मूत्रादीन्
मलांश्च कोपयति तत्कोपनम् । यथा—यवकपाटलमाषमत्स्या-
ममूलकसर्पपमण्डकदधिकिलाटविरुद्धमत्स्यपयःप्रभृतिदोषा-
दीनां मलपर्यतानां स्वप्रमाणस्थिनानां साम्याच्च वृद्धि-
हेतुर्यद्वयं तत्स्वस्थेभ्यो हितम् । तच्च स्वस्थानवृत्तिं करोति ।
ऋतुचर्याध्याये सेव्यत्वेनोक्तम् । तथा मात्राशितयेऽध्याये
रक्तशालिषट्ठिकयवगोधूमजागलमांसजीवन्तीशाकदिव्योद-
कक्षीरादि । अन्ये तु शमनादीन् द्रव्यभेदानाहुः । तत्तु न
सम्यक् द्रव्यभेदत्वे यदेव शमनं तदेव कोपनं तदेव स्वस्थ-
हितमिति संकरो न युक्तः । धर्मभेदत्वे तु रसा-
दिसंकरव्युक्तः । किञ्च द्रव्यभेदाश्चेदमी तद्रसादिधर्म-
भेदानां प्राक्पश्चाद्वा अभिधेयाः न मध्ये तस्मात्प्रभावभेदा
एव शमनादयः ॥ २३ ॥

तस्य वीर्यमाह—

उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम् २४

स०—तत्र तस्मिन् द्रव्ये वीर्यं द्विविधम् । विंशतेर्गुणानां
मध्याद्वावुष्णशीतौ तदुत्कर्षाद्वीर्यमिति सर्वायुर्वेदप्र-
सिद्धौ द्वावेव गुणौ शीतोष्णौ वीर्यकरणहेतू । वीर्यं
शक्तिः । उष्णगुणोत्कर्ष उष्णगुणातिशय एव कश्चि-
दुष्णवीर्याख्यां लभते । तथा शीतगुणोत्कर्षः शीत-
गुणातिशय एव शीतवीर्याख्याम् । यद्यपि नानागुण-
कमपि द्रव्यं तथाप्यग्नीषोमात्मकत्वाज्जगतो द्विधैव
वीर्यम् ॥ २४ ॥

प०—तस्य वीर्यमाह—तत्र तस्मिन् द्रव्ये वीर्यं द्विवि-
धम् । विंशतिगुणानां मध्यात् द्वावुष्णशीतौ तदु-
त्कर्षाद्वीर्यमिति सर्वायुर्वेदप्रसिद्धौ । द्वावेव गुणौ
शीतोष्णौ वीर्यकार्यकारणहेतू । वीर्यं शक्तिरुष्ण-
गुणोत्कर्ष उष्णगुणातिशय एव । कश्चिदुष्णवीर्या-
ख्यां लभते । तथा शीतगुणोत्कर्षः शीतगुणातिशय
एव शीताख्याम् । यद्यपि नानात्मकमपि द्रव्यं तथा-
प्यग्नीषोमात्मकत्वाज्जगतो द्विधैव वीर्यम् ॥ २४ ॥

हे०—द्वैविध्यमाह—उष्णेति । तच्च उष्णं शीतं च । ननु
गुणलघुस्निग्धरुक्षमंदतीक्ष्णानामपि वीर्यत्वात्कथं द्वे एवेत्यत

आह—उष्णशीतगुणोत्कर्षात् यद्यपि कायाम्निपाकादष्टौ गुणा
जायन्ते तथाप्युष्णशीतयोर्गुणयोस्तत्कर्षाद्द्वैविध्यम् । गुणान्त-
रतिरस्कारे शक्तिरुत्कर्षः । शक्त्युत्कर्षे वीर्यशब्दो लोकेऽ-
पि प्रसिद्धः । तत्र द्रव्ये वीर्यमपि द्रव्याश्रय मित्यर्थः ॥ २४

द्रव्यविपाकमाह—

त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्मलकटुकात्मकः २५

विपाकस्त्रिविधः सर्वद्रव्याणां परिणामकालभावी
कार्यानुमेयो जाठराग्निसंबन्धाद्रसस्य स्वरूपांतरप्रादुर्भावः ।
स त्रिधैव । रसषट्केऽपि न षोढा । तेन किञ्चित्स्वा-
दुपाकं किञ्चिदम्लविपाकं किञ्चित्कटुविपाकं द्रव्यम् ।
तत्र मधुरलवणयोर्मधुरो विपाकः । अम्लस्याम्लः ।
तिक्तकटुकषायाणां कटुकः । स च कार्यानुमेयः ।
तथा च वक्ष्यति—‘जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसां-
तरम् । रसानां परिणामांते स विपाक इति स्मृतः ॥’
अत एव सोपसर्गः पाकशब्द उपात्तः । विशिष्टः
पाको विपाको न पाकमात्रस्वरूपः । तथा च भट्टार-
कचरकमुनी—‘रसो विपाके द्रव्याणां विपाकः कर्मनि-
ष्ठया । वीर्यं यावदधीवासान्निपाताच्चोपलभ्यते ।’ एवं
कर्मनिष्ठानुमत एकरूपावस्थो जाठराग्निसंयोगाद्यो रसा-
नां रसांतरोद्भवः स एव विपाको न यो जाठराग्निसं-
योगमात्राद्रसानामनेकावस्थः प्राङ्मधुरोऽनंतरं स एव
पच्यमानोऽम्लस्ततो विपच्यमानः स एव कटु-
विपाकः ॥ २५ ॥

प०—द्रव्ये विपाकः—विपाकस्त्रिविधः । सर्वद्रव्याणां
परिणामकालभावी कार्यानुमेयः जाठराग्निसम्ब-
न्धाद् द्रव्यस्य स्वरूपान्तरप्रादुर्भावः । स त्रिधैव रस-
षट्केऽपि न षोढा । तेन किञ्चित् स्वादुविपाकं किञ्चि-
दम्लविपाकं किञ्चित्कटुकविपाकं द्रव्यम् । तत्र मधुर-
लवणयोर्मधुरविपाकः । अम्लस्याम्लः । तिक्तकटु-
कषायाणां कटुकः स च कार्यानुमेयः । तथा च
वक्ष्यति—‘जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम् ।
रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः ॥’
अत एव सोपसर्गः पाकशब्द उपात्तः । विशिष्टः
पाको विपाको न पाकमात्रस्वरूपः । तथा च भट्टार-
कचरकमुनी—‘रसो विपाके द्रव्याणां विपाकः
कर्मनिष्ठया । वीर्यं यावदधीवासान्निपाताच्चोपल-

भ्यते ॥” एवं कर्मनिष्ठानुमित एकरूपावस्थो जाठराभिसंयोगाद्यो रसानां रसान्तरोद्भवः स एव विपाकः । नतु यो जाठराभिसंयोगमात्रात् रसानामनेकावस्थः प्राङ् मधुरोऽनन्तरं स एव पच्यमानोऽम्लरूपो विपच्यमानः स एव कटुविपाकः ॥ २५ ॥

विपाकभेदानाह—ते च त्रयः, स्वादुरम्लः कटुक-
श्रेति ॥ २५ ॥

द्रव्यस्य गुणानाह—

गुरुमंदहिमस्निग्धश्लक्ष्णसांद्रमृदुस्थिराः ।

गुणाः ससूक्ष्मविशदा विंशतिः सविपर्ययाः २६

स०—तत्र द्रव्ये गुर्वादयो दश गुणाः सविपर्यया विंशतिर्ज्ञेयाः । एषां क्रमाद्विपरीता लघुतीक्ष्णोष्णरूक्षखर-
द्रवकठिनसरस्थूलपिच्छलाः । गुरुस्तद्विपर्ययो लघुः । मंदस्तद्विपर्ययस्तीक्ष्णः । हिमस्तद्विपर्यय उष्णः । स्निग्धस्तद्विपर्ययो रूक्षः । श्लक्ष्णस्तद्विपर्ययः खरः । सांद्र-
स्तद्विपर्ययो द्रवः । मृदुस्तद्विपर्ययः कठिनः । स्थिरस्तद्विपर्ययः सरः । सूक्ष्मस्तद्विपर्ययः स्थूलः । विशदस्तद्विपर्ययः पिच्छिलः ॥ २६ ॥

प०—द्रव्यस्य गुणानाह—तत्र द्रव्येषु गुर्वादयो दश गुणाः सविपर्यया विंशतिर्ज्ञेयाः । एषां क्रमात् विपरीता लघुतीक्ष्णोष्णरूक्षखरद्रवकठिनसरस्थूल-
पिच्छलाः । गुरुस्तद्विपर्ययो लघुः । मन्दस्तद्विपर्ययस्तीक्ष्णः । हिमस्तद्विपर्यय उष्णः । स्निग्धस्तद्विपर्ययो रूक्षः । श्लक्ष्णस्तद्विपर्ययः खरः । सान्द्र-
स्तद्विपर्ययो द्रवः । मृदुस्तद्विपर्ययः कठिनः । स्थिर-
स्तद्विपर्ययः सरः । सूक्ष्मस्तद्विपर्ययः स्थूलः । विशद-
स्तद्विपर्ययः पिच्छिलः ॥ २६ ॥

हे०—गुणभेदानाह—गुरुमंदेति । तत्र गुर्वादयो दश, तद्विपर्ययाश्च लघुतीक्ष्णोष्णरूक्षखरद्रवकठिनचलस्थूलपिच्छला दश । द्रव्यस्य बृंहणे कर्माणि शक्तिगुणः, लघने लघुः, शमने मंदः, शोधने तीक्ष्णः, स्तंभने हिमः, स्वेदने उष्णः, क्लेदने स्निग्धः, शोषणे रूक्षः, रोपणे श्लक्ष्णः, लेखने खरः, प्रसादने सांद्रः, विलोडने द्रवः, श्लयने मृदुः, दृढने कठिनः, धारणे स्थिरः, प्रेरणे चलः, विवरणे सूक्ष्मः, संवरणे स्थूलः, क्षालने विशदः, लेपने पिच्छिल

सविपर्ययाश्चान्येऽपि गुणा दृश्यन्ते । तद्यथा स्वयमेवाह—
“तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्माम्लव्याय्याद्युकरं लघु । विकाशि विशदं मद्यमोजसोऽस्माद्विपर्ययः ॥” चरकः—“स्वादुशीत-
मृदुस्निग्धं बहुलं श्लक्ष्णपिच्छिलम् । गुरु मंदं प्रसन्नं च गव्यं दशगुणं पयः ॥ तदेवंगुणमेवौजः सामान्यादभिवर्धयेत् ॥” सुश्रुतः—“कपायं कफपित्तं किंचित्तितं रुचिप्रदम् । हृद्यं सुगन्धि विशदं लवलीफलमुच्यते ॥” अयमेव—“पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विलं सरं द्रवम् ॥” चरकः—“शीतं शुचि शिवं मृष्टं विमलं लघु षड्गुणम् । प्रकृत्या दिव्यमुदकं भ्रष्टं पात्रमपेक्षते ॥” इत्यादि । तत्कथं विंशतिगुणा इति । अत्रोच्यते य एतेऽतिरिक्ता गुणा दर्शिताः ते विंशतावेवांतर्भूताः । तथाहि—व्यवायिविका-
श्याद्युकारिणस्तावन्मध्ये पठ्यन्ते । प्रसन्नः क्षीरे । मद्यगुणा विपरीता ओजसि । य एवौजसि त एव क्षीरे । ततश्च । तद्गुण-
परस्परविपर्ययपर्यालोचनया व्यवायी—द्रवैऽतर्भूतः । विका-
शी—खरे । आशुकारी—चले । प्रसन्नः—स्थूले । ते हि परि-
शोष्यात् बहलश्लक्ष्णस्थिरसूक्ष्माणां विपर्ययाः स्वादुशीतमं-
दस्निग्धपिच्छिलगुरुणां ह्यम्लोष्णतीक्ष्णरूक्षविशदलघवो विपर्ययाः प्रसिद्धा एव । व्यवाय्यादि लक्षणं च द्रवादिव्येव संभवति । यदाह सुश्रुतः—“व्यवायी देहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते । विकाशी विकशन् धातून् संनिधवन्धान् विमुञ्चति ॥ आशुकारी तथाशुत्वात् द्वावर्त्यर्भांसि तैल-
वत्” इति । प्रसन्नत्वं स्फुटत्वं तच्च स्थूल एव । तस्य स्फुटप्र-
त्यक्षत्वात् । सुगन्धदुर्गन्धौ तु मन्दतीक्ष्णविशेषौ इन्द्रियप्रसाद-
नोद्देजनद्वारा शमनशोधनरूपत्वात् । यदाह सुश्रुतः—
“सुगन्धी रोचनो मृदुः दुर्गन्धो विपरीतोऽस्मात्” इति शुचिविमलौ तु विशदविशेषौ । प्रदिग्धानां हि मलानां क्षालने शक्तिः । शुचित्वं दृष्टानां विमलत्वम् । शिवं परि-
णामे हितम् । मृष्टं जिह्वाप्रियम् । ते च गुणकार्ये गुणशब्द-
स्तूपचारत् । यथा—“सुदोषनो वस्तिविशोधनश्च प्राण-
प्रदः शोणितवर्धनश्च । ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुं जयेदष्टगुणो हि मण्डः ॥” इत्यादौ । यत्तु व्यवायिवि-
काशि प्रस्तुत्योक्तं संग्रहे,—“सरतीक्ष्णप्रकर्षौ तु कश्चित्ती परिकल्पितौ” इति । तदेकीयमतत्वादनादरणीयं, तदा-
दरणे यत्तैले व्यवायिबद्धविट्कत्वयोरभिधानं तद्विरुद्धं स्यात् । यच्च मन्त्रे तीक्ष्णविकाशिनोस्तत्पुनरुक्तं स्यात् । यत्तु—पित्तं तीक्ष्णविस्त्रयोरभिधानं तादिन्द्रियोद्देजकत्वे सत्यपि प्राणेंद्रियस्योद्देजनातिशयार्थम् । संग्रहे तु—
“इन्द्रियार्था व्यवायी च विकाशी चापरे गुणाः । सत्त्वं

रोगकारणमाह—

कालार्थकर्मणां योगा हीनमिथ्यातिमात्रकाः ।
सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणम् २७

स०—कालः शीतोष्णवर्षलक्षणस्त्रिविधः । अर्थाः शब्दस्पर्शरूपगन्धा महाभूतगुणाः । तथाचागमः । अर्थाः शब्दादयो ज्ञेया गोचरा विषया गुणाः । कर्म क्रिया कायवाङ्मनश्चेष्टा । कालश्चार्थश्च कर्म च तानि कालार्थकर्मणि तेषां योगाः संबन्धाः । कालार्थकर्मणां योगाः । किंभूताः हीनमिथ्यातिमात्रकास्तथा सम्यग्योगश्चेति । ये कालादीनां योगा हीनमिथ्यातिमात्रकास्ते रोगैककारणम् । तेषामेव यः सम्यग्योगः स आरोग्यैककारणं प्रधानकारणमिति । एकशब्दः प्रधानवचनो यथैकः पार्थो धनुर्धरः । कालस्य हीनयोगः स्वरूपहानिः । अतियोगः स्वरूपातिशयः । मिथ्यायोगः स्वरूपाद्वैपरीत्यम् । यथा हीनशीलता हीनोष्णता हीनवर्षता हीनयोगे । यथाऽतिशैत्यमत्यौष्ण्य-

(१) संकलयति कालयति वा भूतानीति कालः । सूक्ष्मां कलामपि न लीयते वेति कालः । तस्यादित्यगतिविशेषेण निमेषकाष्ठाकलमुहूर्त्ताहोरात्रपक्षमासवर्षयनसंवत्सरयुगप्रविभागा भवन्ति । तत्र लघ्वक्षरोच्चारणमात्रोऽक्षिनिवेशः, पञ्चदशाऽक्षिनिमेषाः काष्ठा, त्रिंशत्काष्ठाः कला, विंशतिकलो मुहूर्तः, त्रिंशन्मुहूर्त्तमहोरात्रम्, पञ्चदशाहोरात्राणि पक्षः, स च शुक्लः कृष्णश्च, तौ मासः । इह तु भाद्रपदाद्येन द्विमासिकेन वर्षाशरद्-हेमन्त-वसन्त-ग्रीष्म-प्रावृषो षड्वतवो भवन्ति । त एते शीतोष्णा वर्षलक्षणादोषोपचयप्रकोपशमननिमित्तम् । तत्र चन्द्रादित्ययोः कालभागकरत्वात् द्वे अयने भवतः, दक्षिणमुत्तरश्च, तयोर्दक्षिणं वर्षा-शरद्-हेमन्ताः । तेषु सोम आप्यायते, अमल्लवणमधुराश्च रसा बलवन्तो भवन्ति । प्राणिनामुत्तरोत्तरं बलमभिवर्धते । उत्तरं च शिशिर-वसन्त-ग्रीष्माः । तेषु अर्कश्चाप्यायते । तिक्तकषायकटुकाश्च रसा बलवन्तो भवन्ति । उत्तरोत्तरं च प्राणिनां बलमपि हीयते । द्वे अयने संवत्सरो भवति । ते पञ्च युगमिति । एष निमेषादियुगपर्यन्तः चक्रवत् परिवर्तमानः कालः । कालचक्रञ्चोच्यते ।

अर्थाः शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धा महाभूतगुणाः पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणां विषयाः । कर्म-क्रिया-वाङ्मनश्चेष्टाः कर्मेन्द्रियाणां विषयाः । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, एकं मनः । एषाभेकादज्ञानां हीनमिथ्यातियोगाः कालस्य च सर्वामयोत्पा-

मतिवर्षणमतियोगे । यथा शीतकालावसरेऽत्यौष्ण्यकालावसरे शीतं वर्षाकालेऽवृष्टिर्मिथ्यायोगे । योगत्रयं रोगकारणम् । सम्यग्योगो यथास्वरूपस्ति रारोग्यकारणम् । अर्थानां पुनः स्वेन स्वेनार्थेनेन्द्रिहीनः संयोगो हीनयोगः । अत्यंतसंयोगोऽतियोगः पुरुषानभिमतदिनार्थजातेनेन्द्रियस्य योगो मिथ्यायो एते त्रयो रोगकारणम् । यथास्वं सम्यग्योग आरोग्यकारणम् । कार्यादिकर्मणो हीनप्रवृत्तिर्हीनयोगः । ३ प्रवृत्तिरतियोगः । वेगोदीरणादिकं सामिश्रकर्मणां दिकं रागद्वेषादिकं यथास्वमुत्तरत्र वक्ष्यमाणं मिथ्यायोगः । सर्वेषां समा प्रवृत्तिः समयोगः । तेन ह दयो योगास्त्रयो रोगकारणम् । सम्यग्योगस्त्वारोग्यकारणम् ॥ २७ ॥

प०—रोगकारणमाह—कालः शीतोष्णवलक्षणस्त्रिविधः । अर्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा महाभूतगुणाः । तथा चागमः—“अर्थाः शब्दादयो ज्ञेया गोचरा विषयास्तथा । कर्म क्रिया कायवाङ्मनश्चेष्टा कालश्चार्थश्च कर्म च तानि कालार्थकर्मणि योगः सम्बन्धः कालार्थकर्मणां योगः । किंभूतः । हीनमिथ्यातिमात्रकः । तथा सम्यग्योगश्चेति । ये कालादियोगा हीनमिथ्यातिमात्रकाः ते रोगैककारणं तेषामेव यः सम्यग्योगः स आरोग्यैककारणं रोगारोग्ययोर्यथासंख्यज्ञापनार्थं सम्यग्योग इत्ये पृथक् निर्दिष्टम् । एकं च तत् कारणं एककारणं प्रधानकारणमिति । एकशब्दः प्रधानवचनो यथा—“एकः पार्थो धनुर्धरः । कालस्य हीनयोगः स्वरूपहानिः । अतियोगः स्वरूपातिशयः । मिथ्यायोगः स्वरूपाद्वैपरीत्यम् । यथा—हीनशीलता हीनोष्णता हीनवर्षता हीनयोगः यथा—शीतकालावसरेऽत्युष्णम् । उष्णकालावसरे च शीतम् । वर्षाकालेऽवृष्टिः मिथ्यायोगः यथा—अतिशैत्यमत्युष्णमतिप्रवर्षणमतियोगः एतद्योगत्रयं रोगकारणम् । समयोगो यथास्वरूपस्थितिरारोग्यकारणम् । अर्थानां पुनः स्वेन स्वेनार्थेनेन्द्रियस्य हीनः संयोगो हीनसंयोगः अत्यन्तं संयोगोऽतियोगः । पुरुषानभिमतदिनार्थ-

जातेनेन्द्रियस्य योगो मिथ्यायोगः । समयोगो यथास्वरूपस्थितिरारोग्यकारणम् । अर्थानां पुनः स्वेन स्वेनार्थेनेन्द्रियस्य हीनः संयोगो हीनसंयोगः अत्यन्तं संयोगोऽतियोगः । पुरुषानभिमतदिनार्थ-

रोगकारणम् । यथास्वं समयोगः आरोग्यकारणम् । कालादिकर्मणो हीनप्रवृत्तिर्हीनयोगः । अतिप्रवृत्तिरतिरयोगः । वेगोदीरणादिकं सामिभुक्तभाषणादिकं रागद्वेषादिकं च यथास्वमुत्तरत्र वक्ष्यमाणं मिथ्यायोगः । सर्वेषां समा वृत्तिः समयोगः । तेन हीनादयो योगास्त्रयो रोगकारणम् । सम्यग्योगस्त्वारोग्यकारणम् ॥ २७ ॥

हे०—उक्तधर्मकाणां द्रव्याणां सदोपयोगात्सदैव दोषवैषम्ये प्राप्ते विशेषमाह—कालार्थेति । द्रव्याणि चरकोक्तानि “खादीन्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्रव्यसंग्रहाः ।” इति । तत्र कालः साक्षाद्युज्यते । महाभूतानि त्वर्थद्वारेण । दिगात्ममनांसि कर्मद्वारेण । कालो वर्षाशीतोष्णभेदात् त्रिधा । शब्दरूपशरीरपरसंग्रहभेदादर्थः पञ्चधा । कार्याकवाचिकमानसिकभेदात्कर्म त्रिधा । तेषामसम्यग्योगो रोगकारणं, सम्यग्योगस्त्वारोग्यकारणम् । तत्रासम्यग्योगस्त्रिधा—हीनयोगो मिथ्यायोगोऽतियोगश्चेति । शीतादीनां काललक्षणानामल्पत्वं कालस्य हीनयोगः, विपरीतस्वलक्षणो मिथ्यायोगः, आधिक्यमतिरयोगः । इन्द्रियैरिन्द्रियार्थानां योऽल्पः संबंधः सोऽर्थस्य हीनयोगः, अनुचितो मिथ्यायोगः, अधिकोऽतियोगः । अल्पचेष्टा कर्मणां हीनयोगः, अनुचितो मिथ्यायोगः, अधिकोऽतियोगः । असम्यग्योगाद्विपरीतः, सर्वेषां सम्यग्योगः । एतदुक्तं भवति । यद्यपि सर्वदा द्रव्यैर्योगस्तथाप्य सम्यग्योगो यदा तदा दोषवैषम्यं, यदा सम्यग्योगस्तदा दोषसाम्यम् इति बहिरंगो रोगहेतुः ॥ २७ ॥

रोगारोग्ये कैरुच्येते इत्याह—

रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ॥२८॥

स०—दोषाणां वातादीनां स्वप्रमाणादेकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा वृद्धिः क्षयो वा रुजाकरत्वाद्भोग एव वैषम्यं विषमता स्वरूपाच्छ्यावः ततः कार्यकारणयोरभेदेन पठितो रोग इति । दोषाणां साम्यं स्वरूपादप्रच्युतिः समभागोऽरोगताऽऽरोग्यं स्वास्थ्यमिति यावत् ॥ २८ ॥

प०—रोगारोग्ये कैरुच्येते इत्याह—दोषाणां वातादीनां स्वमानादेकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा वृद्धिः क्षयो वा रुजाकरत्वाद्भोग एव । वैषम्यं विषमता स्वरूपाच्छ्यावः चालः । ततः कार्यकारणयोरभेदेन पठितो रोग इति दोषाणां साम्यं स्वरूपादप्रच्युतिः । समभावोऽरोगता आरोग्यं स्वास्थ्यमिति यावत् ॥ २८ ॥

हे०—अथ लक्षणं व्याचष्टे रोगं लक्षणम्—रोगमिति । दोषद्रव्याणां यद्वैषम्यं विकृतत्वं तद्वैषम्यः । यथा—दोऽन्तरं गहेतुमोत्रापलक्षणः । प्रमेगादरोग्यं यत्तदति प्रमेगाणां यत्साम्यमविकृतत्वं तद्वैषम्यम् ॥ २८ ॥

निजागंतुविभागेन तत्र गंगा द्विधा स्मृताः २९

स०—तत्र तयो रोगारोग्ययो रोगा निजागंतुभेदेन । निजा वातादिरोगप्रसूतः । आगंतवो बाह्यहेतवः । तथा चाचार्यवचनम् । निजागंतवो बाह्यहेतुजास्वागंतवः । अनेनोभयस्य निजागंतवो रोगे वातादयः पूर्वं वैषम्यं गत्वा पश्चाद्वैषम्यमभिनिरवर्तयन्ति । आगंतवः पुनः पूर्वमेवोत्पद्यन्ते अनेन तत्र वातादयः कुप्यन्तीति । अनेनोभयस्य निजागंतुभेदभिन्नस्य व्याधेऽन्तःसन्तापकत्वं बोद्धव्यम् ॥ २९ ॥

प०—तत्र तयो रोगारोग्ययो रोगा द्विविधा निजागंतुविभागेन । निजा वातादिरोगप्रसूतः । आगंतवो बाह्यहेतवः । तथाऽऽचार्यवचनम् । निजागंतवो बाह्यहेतवः । निजागंतवो बाह्यहेतुजास्वागंतवः । अनेनोभयस्य निजागंतवो रोगे वातादयः पूर्वं वैषम्यं गत्वा पश्चाद्वैषम्यमभिनिरवर्तयन्ति । आगंतवः पुनर्वैषम्यं पूर्वमेवोत्पद्यन्ते अनेन तत्र वातादयः कुप्यन्तीति । अनेनोभयस्य निजागंतुभेदभिन्नस्य व्याधेऽन्तःसन्तापकत्वं बोद्धव्यम् ॥ २९ ॥

हे०—रागभेदानाह—द्विविधो रोगः निज आगंतुश्चेति । तत्र यदोषवैषम्यं स्वयमुत्पाद्य व्यथां निरवर्तयति इति च स निजो रोगः । यस्तु शस्त्रादिना हेतुतरेणोत्पन्नः स आगंतुः ॥ २९ ॥

यत एवं देहमनसी रोगाधिष्ठानत्वेन स्थिते न केवलो देहो नापि केवलं मनस्तस्मादतोऽनंतरमिदमाह—

तेषां कायमनोभेदादधिष्ठानमापि द्विधा ॥३०॥

स०—तेषां निजागंतुकानां विकाराणां रोगाणां कायमनोभेदेन द्विविधमधिष्ठानं स्थानम् । अरान्नपित्तकासादीनां कायो मदमूर्छासिन्ध्यासप्रहभूतोन्मादापस्माररागद्वेषादीनां मनः । अधितिष्ठत्यस्मिन्मन्यधिष्ठानम् । कायः शरीरम् । मनश्चेतः ॥ ३० ॥

प०—यत एवं देहमनसी रोगाधिष्ठानत्वेन स्थिते न केवलो देहो नापि केवलं मनः । तस्मादतोऽनन्तरमिदमाह—तेषां निजागंतुकानां रोगाणां कायमनो-

भेदेन द्विविधमधिष्ठानम् । ज्वरास्रपित्तकासादीनां कायः । मदमूर्च्छासंन्यासग्रहभूतोन्मादापस्मारराग-द्वेषादीनां मनः । अधितिष्ठन्त्यस्मिन्नधिष्ठानम् । कायः शरीरं । मनश्चेतः ॥ ३० ॥

हे०--रोगाधिष्ठानाह--तेषामिति--तच्च द्विधा--शरीरं मनश्च ॥ ३० ॥

ननु कायिकानां रोगाणामुत्पत्तौ हेतवो वातादयो दोषाः प्रकुपिता उक्ताः मानसानां च रोगाणां को हेतुस्तदर्थमाह--

रजस्तमश्च मनसो द्वौ च दोषाबुदाहृतौ ॥ ३१ ॥

स०--मनश्चेतस्तस्य रजस्तमसी दोषाबुप्लवावविद्या-संभवौ । अत्र च प्राधान्यादादौ रजो निक्षिप्तम् । चशब्दः

१ मानसः पुनर्दोषसंग्रहो रजस्तमश्चैव, न तु सत्त्वं शरीरत्वप्रसादिवत् मनोदूषणशीलत्वान्मानसदोषः संग्रहेणेदिष्ट इत्यर्थः । मनस्त्वाहङ्कारिकविकृतसत्त्वगुणप्रधानत्रिगुणविकार-समुदायात्मकं चेतनाधिष्ठानभूतमहदहङ्काराश्रयः । एतेन सत्त्व-रजस्तमासीति त्रयो गुणाः समविषमरूपेणाव्यक्तमहदहङ्कार-मनसां प्रकृतिभूतवातवो मनसि वर्तन्ते तेषां दूषकौ यतो रजस्तमोगुणौ विषमावेव भवतो न तु समौ तस्मान्मानसदोष-संज्ञकौ, मनस आरम्भकौ ह्याहङ्कारिकौ रजस्तमोगुणौ मनसि वर्तन्ते । यथा--शरीरस्य भूतान्यारम्भकाणि शरीरे वर्तन्ते । समत्वे तु विधानधारणपोषणैः शरीरमनसोः क्रमाद्वातुर्वाता-दिश्च रजस्तमश्चेति **गङ्गाधरः** ।

आदौ रज उक्तं प्राधान्यात्, वचनं हि "नारजस्कं तमः" इति **चक्रपाणिः** ।

मानसास्तु--"क्रोधशोकभयहर्षविषादेर्ष्याभ्यसूयादैन्यमात्स-र्यकामलोभप्रवृत्तय इच्छाद्वेषभेदैर्भवन्ति" इति **सुश्रुतः** ।

मानसास्त्वित्यादि । क्रोधः--पराभिद्रोहलक्षणः, शोकः--पुत्रादिवियोगे चित्तोद्वेगः, भयं--परस्मात्त्रासः, हर्षः--उत्सेकः, निर्निमित्तमन्यस्य दोषोत्पादनेनात्मनः प्रीतिजननं वा हर्षः, असिद्धिमयाद्विविधेषु कर्मसु सादोऽप्रवृत्तिः विषादः, ईर्ष्या--परसंपत्तावसहिष्णुता, छिद्रान्वेषितया परगुणेषु दोषारोपण-मसूया, दैन्यं--क्लिष्टचित्ता, मात्सर्यं--परगुणेषु अमाव्यस्थम्, क्रौर्यं वा । काम--इन्द्रियार्थेषु अभिकाङ्क्षा, लोभः--परस्वग्र-हणाभिलाषः, आदिग्रहणात् मानमददम्मादयः । इच्छाद्वेष-भेदैर्भवन्तीति इच्छा--सातिशयोऽर्थाभिलाषः, सा च नाना-वस्त्ववलम्बिनी नानाकामतश्च भिन्ना भवति, तत्र हर्षशोक-दैन्यकामलोभादय इच्छाभेदेन । द्वेषः--अप्रीतिः, सोऽपि नाना-वस्त्ववलम्बी नानारूपो भवति, क्रोधभयविषादेर्ष्यासूयामात्स-र्याणि द्वेषभेदेन । अन्ये तु मानसाः--"क्रोधशोकभयदैन्येर्ष्या-सूयामात्सर्यकामादयः" इति पठन्तीति **निबन्धसङ्ग्रहे** ।

पवनादीनामप्युपसंग्रहार्थः । यस्मात्तेऽपि विकुर्वन्ते । समये हि षडुन्मादा भवन्ति कफसन्निपाताद्विविधनिमित्ता उदाहृता इति । रणमात्रमुद्देशमात्रं वचनमात्रमायुर्वेदशास्त्रे मसोर्न साकल्येन व्याकरणमनिलादीनामिव स्वभावस्थानादिभिः प्रकारैरशेषमुक्ता मसी ॥ ३१ ॥

प०--ननु कायिकानां रोगाणामुत्पत्तौ यो दोषाः प्रकुपिता उक्ताः । मानस-को हेतुस्तदर्थमाह--रज इत्यादि । मनश्चेत-मसी दोषाबुप्लवावविद्यासंभवौ । न्यादादौ रजो निक्षिप्तम् । चशब्दः प्युपसंग्रहार्थः । यस्मात्तेऽपि मनः संनि-समये हि षट् उन्मादा भवन्ति वा-पाताधिविषयनिमित्ता उदाहृता इति । त्रमुद्देशमात्रं वचनमात्रमायुर्वेदशास्त्रे साकल्येन व्याकरणमनिलादीनामिव स्वभावस्थानसंस्थानादिभिः प्रकारैरशेष-रजस्तमसी ॥ ३१ ॥

हे०--दुष्टस्य मनसो रोगाधिष्ठानत्वात् द्विधा--रजस्तमश्च । द्वौ दोषौ द्वे दुष्टिका-त्वनयोर्वातादिवदोषत्वं ततोऽनन्तरमनुक्ते-चाग्रहणात् । कायोऽपि दुष्ट एव रोगाधिष्ठान-एव दुष्टिकारणम् ॥ ३१ ॥

रोगोपहतशरीरज्ञानोपायमाह ।

दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेताथ रोगि

स०--रोगोऽस्यास्तीति रोगी व्याधितः परीक्षेत । दर्शनेन दृष्ट्या कासमेहाद्यार्ते-संस्थानप्रमाणोपचयच्छायाविष्मृच्छर्दि-र्शनेन हस्तकायस्पर्शेन ज्वरगुल्मविद्रव्या-शीतोष्णस्तब्धस्पन्दे श्लक्ष्णखरस्पर्शादि-पृच्छया शूलारोचकच्छर्दिप्रददंत्वं सुच्छं-क्रूरकोष्ठतां स्वप्नदर्शनमभिप्रायं जन्मामय-ष्टेष्टसुखदुःखानि चेत्यातुरमुखात्परीक्षेत

प०--रोगोपहतशरीरज्ञानोपायमाह--र-रोगी व्याधितः तं दर्शनादिभिः परीक्षेत

दृष्ट्या कासमेहाद्यातेषु पीतशुक्लवर्णसंस्थानप्रमाणोपच-
यच्छायाविष्मूत्रछर्दितादिकम् । स्पर्शनेन हस्तका-
यस्पर्शनेन ज्वरगुल्मविद्रव्याद्यातम् । तथा शीतोष्ण-
स्तब्धस्पन्दभ्रूक्षणाखरस्पर्शादिकं च । प्रभेन पृच्छया
शूलरोचकसुच्छन्ददुःच्छन्दत्वं मृदुक्रूरकोष्ठतां स्वप्न-
दर्शनमभिप्रायं जन्मामयप्रवृत्तिनक्षत्रद्विष्टेषु सुख-
दुःखानि चेत्यातुरमुखात्परीक्षेत ॥ ३२ ॥

रोगित्वज्ञानोपायमाह—स च त्रिधा—दर्शनं स्पर्शनं
प्रश्नश्चेति । तत्र दर्शनेन वैवर्ण्यादिकं, स्पर्शनेन शैल्यादि,
प्रश्नेन शलादिकं निर्धार्य रोग्यमिति निश्चयः ॥ ३२ ॥

रोगविशेषाधिगमोपायमाह—

रोगं निदानप्राग्रूपलक्षणोपशयाप्तिभिः ॥ ३३ ॥

(१) निदानमित्यादि । एते पञ्च व्यस्ताः समस्ताश्च
व्याधिबोधकाः । न च समस्तपक्षे कृतकरणत्वं वाच्यं, प्रमाण-
संज्ञवस्यापि दृष्टत्वात् । (अनुमितवहौ प्रत्यक्षोपमानशब्दाना-
मपि स्थितिसत्त्वात्, यतः प्रमातुः प्रमातव्य एकास्मिन्नर्थे
चतुर्णां प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाख्यप्रमाणानां सम्भूतः
समूहो—दृष्टः, अतः समस्तपक्षे कृतकरणत्वं न वाच्यम्) ।
न यो ह्यनुमानेन प्रतीतो वह्निः स एव प्रत्यक्षागमाभ्यां नोप-
लभ्यते । (अत्र नवद्वयं प्रकृतमर्थं दृढयति, तद्यथा—अनुमा-
नेन प्रतीतो यो वह्निः स किं प्रत्यक्ष-शब्दाभ्यां नोपलभ्यते ।
इति नहि, अपि तु स ताभ्यामुपलभ्यत एवेत्यर्थः) । न वा
निदानादीनि प्रेक्षावन्तो ये नैवमालोचयेयुः । (अत्रापि
पूर्ववत्प्रकृतार्थबोधकं नवद्वयम्, यथा—अथवा ये प्रेक्षावन्तः ।
(समालोचकाः) ते निदानादीनि न सन्तीत्येवं कदाचिदा-
लोचयेयुः । इति न कदापि, किन्तु सन्ति निदानादीनीत्या-
लोचयेयुरिति सरलार्थः) एकैनेव प्रतिपादितो व्याधिरिति
वयमिहोदास्महे । (एतेषां निदानादीनां पञ्चानां मध्ये
केनचिदेकैनेव प्रतिपादितो व्याधिरिति केषांचिन्मतं,
किन्तु वयमिहोदास्महे—न श्रद्धमहे न मन्या-
महे तदित्यर्थः) । किंच एकेन प्रतिपादितेऽपि व्याधावपरे-
ऽवश्यमभिधातव्याः, भिन्नप्रयोजनत्वात् । तथाहि—यदि निदानं
नोच्यते तदा तत्परिवर्जनं कथं लभ्येत । उक्तं हि सुश्रुते—
“संक्षेपतः क्रियायोगो निदानपरिवर्जनम्” इति (सु. उ.
तं. अ. १) । किंच यथा मृद्वक्षणात्पाण्डुरोगः, मक्षिकाम-
क्षणाच्च छर्दिश्वसीयते, न च तथा निदानेन सर्वत्र नियतरो-
गाध्यवसायः, ज्वरगुल्मादीनामेककारणत्वात् । यदाह
चरकः—“एको हेतुरनेकस्य तथैकस्यैक एव हि । व्याधेरकस्य
बहवो बहूनां बहवस्तथा” इति (च. नि. स्था. अ. ८) ।
अपि च कदाचित्प्रत्यासन्नं निदानं बाधित्वा विप्रकृष्टनिदान-

स०—रोगं निदानादिभिः पञ्चभिः परीक्षेत । निदानं
कारणं हेतुरित्यनर्थोत्तरम् । तच्चासन्नविप्रकृष्टमेदेन द्विधा ।

कृतो दोषसंचयो व्याधिं कुर्यात्, तस्मात्केवलान्निदानान्न
व्याधिज्ञानं भवतीति पूर्वरूपादीनामुपादानमिति वाप्यच-
न्द्रः । असति पूर्वरूपाभिधाने तत्रोक्तः क्रियाविशेषो न संग-
च्छते । उक्तं हि चरके—“ज्वरस्य पूर्वरूपे लब्धशानमपत-
र्पणं वा” इति (च. नि. स्था. अ. १) । तथा च
सुश्रुते—वातिकज्वरपूर्वरूपे घृतपानमिति । तथाऽसाध्यत्वं
च नोपलभ्येत । उक्तं च चरके—पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरो-
क्तान्यतिमात्रया । यं विशन्ति विशलेन मृत्युज्वरपुरःसरः ।
अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्वरूपाणि यं नरम् । विशलेनेन
कल्पेन तस्यापि मरणं ध्रुवम्” इति (च. इ. स्था.
अ. ५) । तथा रक्तपित्त-प्रमेहयोर्विशेषज्ञानं च न जायते ।
उक्तं च चरके—“हारिद्रवर्णं रुधिरं च मूत्रं विना प्रमेहस्य
हि पूर्वरूपैः । यो मूत्रयेतन्न वदेत्प्रमेहं रक्तस्य पित्तस्य हि स
प्रकोपः” इति (च. चि. स्था. अ. ६) । असति
रूपाभिधाने व्याधेरशेषेण स्वरूपमेव न व्यवच्छिद्यते; किंच
साध्यासाध्यत्वं च न ज्ञायते । तथा हि—सुखसाध्यलक्षणे
चरकः—“हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्यल्पाणि यस्य वै । न च
तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत्” इति (च. सू. स्था.
अ. १०); कष्टसाध्यलक्षणे चरकः—“निमित्त-पूर्वरूपाणां रूपाणां
मध्यमे बले” इति (च. सू. स्था. अ. १०) । तथा—
“सर्वसंपूर्णलक्षणः । सन्निपातज्वरोऽसाध्यः” इति (च. चि.
स्था. अ. ३) । असत्पुपशयाभिधाने संकीर्णलक्षणेऽनभि-
व्यक्तलक्षणे वा व्याधौ विशेषबोधो न स्यात् । तदुक्तं चरके
“गूढलिङ्गं व्याधिमपुपशयाभ्याम्” (परीक्षेत) इति (च.
चि. स्था. अ. ४) । असत्यां च संप्राप्तौ पूर्वरूपादिप्रती-
तस्यापि व्याधेः शिकित्सोपयोगिनोऽंशांशविकल्पनी—बल—काला-
देरप्रतीतशिकित्साविशेषो न स्यात् । तस्मात्पञ्चापि निदाना-
दयो वक्तव्याः । पञ्चविधमध्ये तद्व्याध्याप्युत्पत्ति—इति—हेतुभूतं
निदानशब्देनोच्यते । यदाह सुश्रुतः—“हेतुलक्षणानिर्देशा-
न्निदानानि” इति (सु. सू. स्था. अ. ३) । तत्रैव
निदानशब्दनिरुक्तिः—“निर्दिश्यते व्याधिरनेनेति निदा-
नम्”; “दिशोः पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः”—इति गदाधरः ।
“निश्चिन्त्य दायते प्रतिपाद्यते व्याधिरनेनेति निदानम्” इति
जेज्जटः । भट्टारहरिचन्द्रेणापि तन्त्रयुक्त्या निदानादि-
विवरणप्रस्तावे एषैव निरुक्तिरुक्ता । निशब्दो निश्चये ।
तथा च चरकचरकसंगसूत्रम्,—“नि निश्चयनिषे-
धयोः” इति । लोकेऽपि “अद्य ते निदानं कारिष्यामि”
इत्युक्ते निश्चयं करिष्यामीत्यवगम्यते । निदानमिति करणे
ल्युट्; तेन ‘व्याधिनिश्चयकरणं निदानम्’ इति निदा-

आसन्नमपि द्विविधम् । आसन्नात्यासन्नभेदेन । आसन्नं
रूक्षलघुशीतादिद्रव्योपयोगः । अत्यासन्नं तु यतः सम-
न्तरमेव रोगोत्पत्तिः । यथा वातादयो दोषाः क्रुद्धाः ।
विप्रकृष्टं यदादिकाले ज्वरादीनां तथा हविःप्राशादि मे-
हकुष्ठादीनाम् । तेनैवंविधमर्थजातमेवंविधस्य रोगस्य हेतु-
त्वेनोपदिष्टमेवंविधश्चोत्पन्नोऽतो निदानाज्ज्ञायते रोगः ।
प्राग्रूपं पूर्वरूपं भविष्यतो व्याधेरप्रकाशितदोषविशेषा-
धिष्ठितस्य लक्षणमुद्बुभूषुर्ज्वरादिरामयो वातादिदोष-
विशेषेणालिङ्गितरूपाभासो येनावभास्यते यथायथम-
त्पत्वाद्यदव्यक्तमस्फुटं लिङ्गं तत्प्राग्रूपम् । लक्षणं पुन-
स्तदेव प्राग्रूपाद्विलक्षणम् । येन सकलदोषविशेषालिङ्गितः
स्फुटलिङ्गो व्याधिर्दृश्यते लक्ष्यते । उपशयः सुखा-
नुबन्धाहारानुपयोगः । एवंविधेनाहारादिकेन हि
तस्य पीडा नाभूदेवंविधेन चाभूदत उपशयाज्ज्ञा-
यतेऽयं रोग इति । स व्याधिसात्म्यः स्वास्थ्यहेतुः
सुखावहः । आतिनिर्वृत्तिः सम्प्राप्तिरागतिर्जातिरित्य-
नर्थान्तरम् । एवं दुष्टेनैवं स्थानस्थितेनैवमनुगतेना-
नया कल्पनयैवमार्गेण दोषेणेति परिकल्पनमत आप्त्या
ज्ञायतेऽयं रोग इति ॥ ३३ ॥

प०—रोगविशेषाधिगमोपायमाह—रोगं निदाना-
दिभिः पञ्चभिः परीक्षेत । निदानं च कारणं हेतुरि-
त्यनर्थान्तरम् । तच्चासन्नविप्रकृष्टभेदेन द्विधा । आ-
सन्नमपि द्विविधम् । आसन्नात्यासन्नभेदेन । आसन्नं
च रूक्षलघुशीतादिद्रव्योपयोगः । अत्यासन्नं यतः
समनन्तरमेव रोगोत्पत्तिः । यथा वातादयो दोषाः
क्रुद्धाः । विप्रकृष्टं यदादिकाले ज्वरादीनाम् । तथा हविः-
प्राशादि मेहकुष्ठादीनाम् । तेनैवंविधमर्थजातमेवंविधस्य
रोगस्य हेतुत्वेनोपदिष्टमेवंविधश्चोत्पन्नोऽतो निदा-
नात् ज्ञायते रोगः प्राग्रूपं पूर्वरूपं भविष्यतो व्याधे-

नादिपञ्चकसामान्यलक्षणम् । निदानशब्दोऽयं निदानविशेषे
जातौ च वर्तते ; यथा—तृणशब्दः तृणविशेषे तृणजातौ च
वर्तते । यत्तु, भट्टारहरिचन्द्रेण निदानस्थाने—“या-
गोः सुदोहा भवति न तां निददीत”—इति व्यासप्रयोगमुप-
न्यस्य निबन्धार्थो निदानशब्दो व्याख्यातः । निदीयते निब-
ध्यते हेत्वादिसंबद्धो व्याधिरनेन” इति कृत्वा, तत्तु निदान-
स्थानरूपग्रन्थाभिप्रायेण, नहि हेत्वादयो हेत्वादिसंबद्धं व्याधि-
प्रतिपादयन्ति । इति मधुकोशव्याख्यायाम् ।

रप्रकाशितदोषविशेषाधिष्ठितस्य लक्ष-
ज्वरादिरामयो वातादिदोषविशेष-
भासो येनावभास्यते । यथायथम-
मस्फुटं लिङ्गं तत्प्राग्रूपम् । लक्षणं
पाद्विलक्षणं येन सकलदोषविशेष-
लिङ्गो व्याधिर्दृश्यते लक्ष्यते । उ-
वन्व्यहोरात्रानुपयोगः । एवंविधेना-
पीडा नाभवदेवंविधेन । व्यथाऽभूत्-
ज्ञायते अयं रोग इति स व्याधिसा-
सुखावहः । आतिः निर्वृत्तिः सम्प्राप्ति-
नर्थान्तरम् । एवं दृष्टान्तेन एवं स-
मनुगतेन अनया कल्पनया एवं मार्गेण
कल्पनम् अत आप्त्या ज्ञायते अयं

हे०—रोगित्वे हि ज्ञाते कोऽसौ रोगः
ज्ञासते रोगविशेषज्ञानोपायमाह—स च प-
लक्षणम् उपशयः आतिश्च । आतिः—स-
बहिरंगो हेतुः । प्राग्रूपं—पूर्वजो रोगः ।
प्रकाशमानस्य परिवारभूता रोगाः के-
केचित्सहैव, केचित्पश्चात् । तत्र ये
सह ते रूपं, ये पश्चात्ते उपद्रवाः । ते
पदेन संगृहीताः । उपशयः—व्याधि-
तरंगो हेतुः । इति रोगलक्षणम् ॥ ३३ ॥

उपशयादिप्रसंगे च देशकालावप-
स्तावपि पठति ।

भूमिदेहप्रभेदेन देशमाहुरिह द्वि-

स०—इहास्मिन्नायुर्वेदशास्त्रे आच-
कारं देशमाहुः कथयन्ति । भूमिभेदेन

प०—उपशयादिप्रसङ्गे च देशव-
अतस्तावपि पठति—इहास्मिन् आयु-
द्विधा द्विप्रकारं देशमाहुः कथयन्ति
देहभेदेन च । देहदेशः शि-
प्रसिद्धः ॥ ३४ ॥

हे०—अर्थोपधं व्याचष्टे तन्त्र दे-
प्रथमं तावदेशः । तत्र देशे भेदद्वयमाह—
भूमिर्देहश्च । इहेत्यायुर्वेदशास्त्रे शास्त्रान्-
बहाराभावात् ॥ ३४ ॥

भूमिदेश उच्यते—

जांगलं वातभूयिष्ठमनूपं तु कफोल्बणम् ।
साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ॥ ३५ ॥

स०—भूदेशं पुनस्त्रिधा त्रिप्रकारमादिशेत् । तत्र जाङ्गलो देशोऽल्पोदकतरुपर्वतत्वेन वक्ष्यमाणलक्षणो वातभूयिष्ठो वातप्रचुरः । तत्र जातौषधिखगपुरुषमृगादयो वातप्रधाना भवन्ति । प्रचुरोदकवृक्षो यो निर्वातो दुर्लभातपः सोऽनूप इति । स च कफप्रधानः । तज्जाश्रौषध्यादयः स्निग्धा भवन्ति । साधारणः पुनरुभयलक्षणो मध्यपतितो व्यामिश्ररूपः । स च सममलो वातादिसमदोषः । अत्र दोषा एव मलशब्देनोक्ताः । वक्ष्यति हि । देहस्य मलिनीकरणादाहारमलत्वाच्च मलाः ॥ ३५ ॥

प०—भूमिदेश उच्यते—तत्र जाङ्गलो देशोऽल्पोदकपर्वतत्वेन वक्ष्यमाणलक्षणो वातभूयिष्ठो वातप्रचुरः । तत्र जातौषधिखगपुरुषमृगादयो वातप्रधाना भवन्ति । प्रचुरोदकवृक्षो यो निर्वातो दुर्लभातपः सोऽनूप इति । स च कफप्रधानस्तज्जाश्रौषधादयः स्निग्धा भवन्ति । साधारणः पुनरुभयलक्षणो मध्यपतितो व्यामिश्ररूपः । स च सममलो वातादिसमदोषः । अत्र दोषा एव मलशब्देनोक्ताः । वक्ष्यति हि—देहस्य मलिनीकरणादाहारमलत्वाच्च मलाः ॥ ३५ ॥

हे०—भूदेशभेदानाह—ते च त्रयः—जांगलोऽनूपः साधारणश्च । तत्र वातभूयिष्ठो वातरोगबहुलो जांगलः । कफोल्बणः कफरोगबहुलोऽनूपः । यः सममलः स समदोषत्वादारोग्यबहुलः तं साधारणमादिशेत् । देहभेदास्तु प्रकृतिभेदैरुक्ताः ॥ ३५ ॥

भेषजस्य सम्यग्योगहेतुं कालमाह—

क्षणादिव्याध्यवस्था च कालो भेषजयोगकृत् ३६

स०—कालो द्विविधः क्षणादिलक्षणो व्याध्यवस्थालक्षणश्च । भेषजस्यौषधस्य योगं करोति । तदर्थसम्पादनसामर्थ्यं करोतीत्यर्थः । भेषजस्य योगो भेषजयोगः तं करोति । क्षणादिः प्रसिद्धः । आदिग्रहणाल्लववृद्धिमुद्धृतयामाहोरात्रपक्षमासत्र्वयनसंवत्सराणां परिग्रहः । क्षणादिकालस्योदाहरणम् । यथा—“पूर्वाह्णे वमनं देयं

मध्याह्णे तु विरेचनम् । मध्याह्णे किञ्चिदादवा द्विचक्षणः ॥” व्याध्यवस्था सामनिरामक्षणात्वात्तद्योग्यौषधिसृष्टिः । यथा—“लङ्कालो यवागूस्तिक्तको रसः । मलानां पाचयथावस्थं क्रमेण वा ॥” यथा—“ज्वरे पेयाः सर्पिः क्षीरं विरेचनम् । ज्वहं वा पडहं दोषबलावलम् ॥” यथा—“मृदुर्ज्वरो लघुर्देहो मला यदा । अचिरं ज्वरितस्यापि भेषजं योजयामास्यमवस्थायां दन्तमौषधमारोग्याय भवति

प०—भेषजस्य सम्यग्योगहेतुं कालमाह—द्विविधः, क्षणादिलक्षणो व्याध्यवस्थाभेषजस्यौषधस्य योगं करोति । तदर्थसम्पादनकरोतीत्यर्थः । भेषजस्य योगो भेषजयोगः क्षणादिः प्रसिद्धः । आदिग्रहणाल्लववृद्धिमुद्धृतयामाहोरात्रपक्षमासत्र्वयनसंवत्सराणां परिग्रहः कालस्योदाहरणं यथा—“पूर्वाह्णे वमनं देयं तु विरेचनम् । मध्याह्णे किञ्चिदावृत्तं वस्तिचक्षणः ॥” व्याध्यवस्था—सामनिराममृदुमत्त्वेन तद्योग्यौषधिसृष्टिः । यथा—“लङ्कालो यवागूस्तिक्तको रसः । मलानां सूर्यथावस्थं क्रमेण वा ॥ ज्वरे पेयाः कपाक्षीरं विरेचनम् । ज्वहं वा पडहं युक्त्या बलावलम् ॥” तथा—“मृदुर्ज्वरो लघुर्देहो मला यदा । अचिरं ज्वरितस्यापि भेषजं तदा ॥” अस्यामवस्थायां दन्तमौषधं भवति ॥ ३६ ॥

हे०—कालभेदद्वयमाह—तत्र क्षणादिरूपो रूपश्च । क्षणो मात्रा आदिशब्दात्काष्ठाकलानाडिमाहोरात्रपक्षमासत्र्वयनवर्षाणि । तत्राक्षिन्मेषो पञ्चदश काष्ठा, त्रिंशत्कला, ताः सप्तदश विंशतिर्नाडिकाः, ते द्वे मुहूर्तं, ते नवरात्रिदिवे चत्वारः पादोना यामः, तैश्चतुर्भिर्हो रात्रिश्च होरात्राः पक्षः, तौ द्वौ मासः, ती द्वावृतुः, ते ते द्वे वर्षम् । व्याध्यवस्था आमपच्यमानपक्वक्षणमृदुत्वादयः । देशकालयोर्योगमाह—वाक्ययोः शेषभूतोऽयं ग्रन्थः योऽयमुक्तो देशतदुभयं भेषजस्य योगं योग्यतां करोति । उक्तं भेषजमवचारयन् प्रागेव तावदातुरं परीक्षेत

देशे जात इत्यादि । तस्मिन्देहे मनुष्याणामिदमाहारजातं
हितमिदमहितमिति । तथा-स्थलोऽतिकृशो, दुर्बलो दुष्टमांस
शोणितस्थं गावयवोऽप्याग्निरल्पाहारोऽपचितः आहारर-
हितो व्याधिवलमेव तावदसमर्थः सोढुं किं पुनस्तथाविधो
भेषजयोगम् । तथा-कालश्च भेषजस्य योग्यतामापादयती-
त्युपक्रम्य शीतोष्णवर्षालक्षणा ऋतव इत्याद्युपक्रम्य औषध-
ग्रामस्थित्यादि तस्मात्साधारणेणैव तदन्तरालेषु वमनादीनि
योजयेत् । तथा-आतुरावस्थासु तु कालाकालसंज्ञा यथा-
ऽस्यामवस्थायामस्यौषधस्य कालोऽकालो वा न ह्यप्राप्ताती-
तकालमौषधं यौगिकम् ॥ ३६ ॥

तत्रौषधं द्विप्रकारमाह--

शोधनं शमनं चेति समासादौषधं द्विधा ॥ ३७ ॥

स०--यत्किञ्चिजगत्यौषधं सम्भवति तदनेकप्रकारं
संभवदपि द्वैरूप्यानतिक्रमाच्छोधनशमनलक्षणात् समा-
सात्संक्षेपतो द्विवेत्युक्तम् । एकं शोधनरूपमपरं
शमनरूपमिति । शोधनं यत् कुपितान् दोषान्
बहिर्निःसार्य रोगोपशमनं करोति । शमनं यत्स्वस्थान-
स्थितानामेव साम्यहेतुः ॥ ३७ ॥

प०--तत्रौषधं द्विप्रकारमाह--समासात् संक्षेपतः
यत्किञ्चित् जगत्यौषधं संभवति तदनेकप्रकारं संभ-
वदपि द्वैरूप्यानतिक्रमात् शोधनशमनलक्षणाद्विधे-
त्युक्तम् । एकं शोधनरूपमपरं शमनरूपमिति ।
शोधनं यत् कुपितान् दोषान् बहिर्निःसार्य रोगोप-
शमनं करोति । शमनं यत् स्वस्थानस्थितानामेव
साम्यहेतुः ॥ ३७ ॥

हे०--औषधभेदद्वयमाह--तच्च शोधनं शमनं च । समासतः
इत्यनुवर्तमानेऽपि पुनः समासग्रहणमति संक्षेपाय सामान्यो-
क्त्या विशेषसंग्रहः संक्षेपः । लङ्घनबृंहणे सामान्ये विहाय
लङ्घनविशेषयोः शोधनशमनयोरुक्तिरित्यतिसंक्षेपः । स च
बृंहणस्य शमनेऽतर्भावं मत्वा कृतः । वक्ष्यति हि--“बृंहणं
शमनं त्वेवं वायोः पित्तानिलस्य च । ” इति ।
शोधनम् अधिकं बहिर्निःसनेन दोषसाम्यकरणं, शमनं
त्वाधिकक्षपणक्षीणवर्धनाभ्याम् । अतएवाभ्याधिके दोषे
शोधनमधिकक्षीणयोः शमनमिति विभागः सिद्धः ॥ ३७ ॥

औषधमुक्तं तस्य विषयमाह--

शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम् ।

वस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ॥ ३८ ॥

स०--शरीरजानां वातादीनां
परिपाक्योद्देशनिर्देशेन परमौषधं
दिवमनांतं शोधनरूपं तैलादिमध्व-
तेन वातस्य वस्तिर्गुदप्रणिधेयस्नेहका-
पित्तस्य विरेको मुखपीतं गु-
निःसारणं परमौषधम् । कफस्य
तेनैव दोषस्य निःसारणं परमौषधम्
दोषाणामौषधम् तैलादि तु शमनस्व-
क्रमेणैव वातस्य तैलं पित्तस्य घृतं
परमौषधम् । प्रधानमौषधमिति यावत्

प०--औषधमुक्तं तस्य विषय-
वातादीनां क्रमेण यथासंख्येन परि-
परमौषधं वस्त्यादिवमनान्तं शोध-
मध्वन्तं शमनरूपम् । तेन वात-
धेयस्नेहकायादि परमौषधम् ।
मुखपीतं गुदमार्गेणान्तःस्थितस्य
षधम् कफस्य वमनं मुखेन पीतं
सारणं परमौषधमिति शोधनर-
धम् । तैलादि तु शमनस्वरूपेणौ-
षधम् वातस्य तैलं, पित्तस्य घृतं,
मौषधं प्रधानमौषधमिति यावत्

हे०--शोधनशमनविशेषाणां
शोधनविशेषा वस्त्यादयः क्रमेण परमौ-
पित्तस्य विरेकः । तथा कफस्य वमन-
वास्तैलादयः । वातस्य तैलं, पित्तस्य
किं सर्वेषां नेत्याह--शरीरजानां
रोगाख्यं जन्म प्राप्ताः शरीरजाः
परमतिशयेन । एतदुक्तं भवति स-
षधं विशेषाद्वातस्य । सर्वाणि शो-
विशेषादस्तिः । तथा त्रयः शरीराश्रया-
विशेषाच्छरीराश्रयाणाम् । एवं विरेक-
शमनस्य ॥ ३८ ॥

कायादिदेशमाश्रित्य सर्वत्र
दोषाणां क्रमेण परमौषधमुक्तम् ।
किं तत्परमौषधं स्यादिति तदर्थमाह-
धीर्धैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोष-

स०--मनोदोषयो रजस्तमसोः रोगविघ्नकारि धैर्यादिकं परमौषधम् । धीश्च धैर्यं चात्मादिविज्ञानं च तत्तथाविधम् । तत्र धीर्बुद्धिर्बाह्याध्यात्मिकानां भावानां हिताहितपरिच्छेदविभागकारिणी । धैर्यं धृतिश्चेतसः स्थिरत्वमचापलम् । येन प्रतिषिद्धेषु न प्रवर्तते अहितेषु च न सीदति । आत्मविज्ञानं योगाभ्याससमाधिना परमात्मस्वरूपविज्ञानम् । आदिग्रहणाज्ज्ञानविज्ञानस्मृतिदेशकालादीनां परिग्रहः । मनोदोषसमुत्थकामादिजरोरोगार्थः परशब्दो विशेषणत्वेन निर्दिष्टः ॥ ३९ ॥

प०--काला (या) दिदेशमाश्रित्य सर्वत्र सममेव शरीरानां दोषाणां क्रमेण परमौषधमुक्तम् । अथ मानसयोर्दोषयोः किं तत् परमौषधं स्यादिति तदर्थमाह--मनोदोषयो रजस्तमसोः रोगविघ्नकारि धीर्धैर्यादिकं परमौषधं स्यादिति । धीश्च धैर्यं च आत्मादिविज्ञानं च तत्तथाविधम् । तत्र धीर्बुद्धिः बाह्याध्यात्मिकानां भावानां हिताहितपरिच्छेदविभागकारिणी, धैर्यं धृतिश्चेतसः स्थिरत्वमचापलम् । येन प्रतिषिद्धेषु न प्रवर्तते । अहितेषु च न सीदति । आत्मविज्ञानं योगाभ्याससमाधिना परमात्मस्वरूपविज्ञानम् । आदिग्रहणात् स्मृतिदेशकालादीनां परिग्रहः । मनोदोषसमुत्थकामादिजरोरोगार्थः । परशब्दो विशेषणत्वेन निर्दिष्टः ॥ ३९ ॥

हे०--विशेषमाह--तच्च धीप्रभृति धीर्बुद्धिः यया हिताहितविवेकः । धैर्यं दुःखसहत्वं येन हितसेवनमहितत्यागः । आत्मादिविज्ञानमात्मादयः आत्मदेशकालास्तेषां विज्ञानमीदृशोऽमीदृशे काले व्यवहरामीति ज्ञानं, येन हितमेव तस्याविच्छेदः । एतत्सर्वं मनोदोषौषधं हृदयाश्रयाणां वातादीनामौषधं परं सर्वमेव मनोदोषाणामौषधं विशेषाद्धीप्रभृति । तथा मनःशरीराधिष्ठानानां दोषाणां धीप्रभृत्यौषधं विशेषान्मनोऽधिष्ठानानामित्यर्थः । इति रोगौषधम् ३९

एवं तावदनेन सकलचिकित्सितमुक्तं, तच्च पादचतुष्टयमुक्तं कार्यकरं तदर्थमाह--

भिषक् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् । चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम् ४०

स०--चिकित्सितस्य रोगोपशमलक्षणस्यापादचतुष्टयमंगचतुष्टयमुक्तं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणमेवं षोडशगुणं चिकि-

त्सितं भेषजं भिषजो भाषन्ते । भिषग्वैद्यः । तस्य प्राधान्यादग्रे निर्देशः । तथा चागमः--“योक्ता प्रयोक्ता शास्ता च प्रधानो भिषगत्र तु ॥” तथा संग्रहेऽपि--“यद्वैद्ये विगुणे पादा गुणवन्तोऽप्यनर्थकाः । सपादहीनानप्यार्तान् गुणवान्यश्च यापयेत् ॥ चिकित्सायास्तमेवातः प्रधानं कारणं विदुः ।” द्रव्याण्यौषधानि । उपस्थाता परिचारकः । रोगी आतुरः । एतत्पादचतुष्टयं निर्दिष्टमाचार्येण ॥ ४० ॥

प०--एवं तावदनेन सकलं चिकित्सितमुक्तम् । तच्च पादचतुष्टयमुक्तं कार्यकरं तदर्थमाह--चिकित्सितस्य रोगोपशमलक्षणस्य पादचतुष्टयमङ्गचतुष्टयमुक्तम् । प्रत्येकं तच्चतुर्गुणमेवं षोडशगुणं चिकित्सितं भेषजं भिषजो भाषन्ते । भिषक् वैद्यस्तस्य प्राधान्यादग्रे निर्देशः । तथा चागमः--“योक्ता प्रयोक्ता शास्ता च प्रधानो भिषगत्र तु ।” तथा संग्रहेऽपि--“यद्वैद्ये विगुणे पादा गुणवन्तोऽप्यनर्थकाः । स पादहीनानप्यार्तान् गुणवान् यश्च यापयेत् ॥ चिकित्सायास्तमेवातः प्रधानं कारणं विदुः ।” द्रव्याण्यौषधानि । उपस्थाता--परिचारकः । रोगी--आतुरः । एतत्पादचतुष्टयं निर्दिष्टमाचार्येण ॥ ४० ॥

हे०--औषधपादानाह । भिषगिति--ते च चत्वारः भिषग्द्रव्यमुपस्थाता रोगी चेति । उपस्थाता परिचारकः, चिकित्सितस्यौषधस्य पादत्वं चैषां क्रियानिष्पादकावयवत्वात् । पादान्विशिनष्टि-तत्पादचतुष्टयं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणं ज्ञेयं, तदुपवतामेवैषां पादत्वमित्यर्थः ॥ ४० ॥

तेषां गुणानाह--

दक्षस्तीर्थात्तशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक् ४१

स०--दक्षः कर्मणि चतुरः । तीर्थादुपाध्यायाद्विहितागमादात्तो गृहीतः शास्त्रार्थो येन स तीर्थात्तशास्त्रार्थः । आगमप्राप्तशास्त्रस्वरूपः । बहुशो दृष्टं कर्म येन चिकित्सालक्षणं स दृष्टकर्माऽभ्यस्तकर्मा शतशश्चिकित्सितरोगः । शुचिः कायवाङ्मनोव्यापारैर्मलीमसैरपरामृष्टोऽलिप्सावानर्थोपजीविकाहेतोर्न करोति परं धर्मोपार्जननेति शुचिः ॥ ४१ ॥

प०--तेषां गुणानाह--दक्षः कर्मणि चतुरः । तीर्थादुपाध्यायाद्विहितागमात् आत्तो गृहीतः शास्त्रार्थो

येन स तीर्थात्तशास्त्रार्थः । आम्नायात् आगमात्
प्राप्तशास्त्रस्वरूपः । बहुशो दृष्टं कर्म येन चिकित्सा-
लक्षणं दृष्टकर्मा अभ्यस्तकर्मा शतशश्चिकित्सितरोगः ।
शुचिः कायवाङ्मनोव्यापारैर्मलीमसैरपरामृष्टः अलि-
प्सावान् अर्थोपजीविकाहेतोर्न करोति परं धर्मोपा-
जनेनेति शुचिः ॥ ४१ ॥

हे०--भिषग्गुणानाह-दक्ष इति । दक्षः शीघ्रकारी, ती-
र्थात्तशास्त्रार्थो गुरोर्गृहीतायुर्वेदार्थः । तीर्थं गुरुः । दृष्टकर्मा-
बहुधानुष्ठितशास्त्रार्थः । शुचिर्मनोवाक्कायैः शुद्धः । संग्रहे
तु--“अमेद्योऽनुद्धतोऽस्तब्धः सूरतः प्रियदर्शनः । (सूरतः
कारुणिकः) बहुश्रुतः कालवेदी जितग्रन्थोऽर्थकर्मवित् ॥
अनाथान् रोगिणो यश्च पुत्रवत्समुपाचरेत् । गुरुणा समनु-
शातः स भिषक् शब्दमश्नुते ॥ यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्म-
स्वपरिनिष्ठितः । स मुह्यत्यातुरं प्राप्य यथा भीरुरि-
वाहवम् ॥ यः पुनः कुरुते कर्म धाष्टर्याच्छास्त्रा-
र्थवर्जितः । स सत्सु गार्हामाप्नोति वधं चेच्छति राजतः ॥
हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे । शानं चतुर्विधं
यस्य स राजार्हो भिषग्वरः ॥ शास्त्रं शास्त्राणि सलिलं
गुणदोषप्रवृत्तये । पात्रापेक्षीण्यतः प्रशां बाहुश्रुत्येन ब्रूयेत् ॥
प्रदीपभूतं शास्त्रं हि दर्शनं विपुला मतिः । ताभ्यां मनः-
सुयुक्तभ्यां चिकित्सन्नापराध्यति ॥ आहूत एव यो याति-
सुवेशः सुनिमित्ततः । गत्वातुरार्थादन्यत्र न निधत्ते मनः
क्वचित् ॥ व्याधिं परीक्षते सम्यङ्जिदानादिविशेषतः ।
गोपनीयां च तद्वार्ता न प्रकाशयते बहिः ॥ सहसा न च
तस्यापि क्रियाकालं न हापयन् । जानाति चोपचरितं स
वैद्यः सिद्धिमश्नुते ॥ नाददीतामिष स्त्रीभ्यस्तदध्यक्षे परा
ङ्मुखे । तामिश्च रहसि स्थानं परिहासं च वर्जयेत् ॥
जिजीविषुर्व्याधितोऽपि पूर्वोक्तगुणवर्जितान् । क्रियाविक्रियणो
वैद्यान् मृत्योरग्रेसरा हि ते ॥ यद्वैद्ये विगुणे पादा गुणवन्तो-
ऽप्यनर्थकाः । सपादहीनानप्यातान् गुणवान् यच्च यापयेत् ॥
चिकित्सायास्तमेवातः प्रधानं कारणं विदुः । व्याधिं पुरा
परीक्ष्यैवमारभेत ततः क्रियाम् ॥ स्वार्थविद्या यशोहानिम-
न्यथा ध्रुवमाप्नुयात् । साध्ययोरपि संयोगो बली नो यात्य-
साध्यताम् ॥ विद्यादसाध्यमेवातः साध्यासाध्यसमागमम् ।
नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो यातित्वसाध्यताम् ॥
पादापचाराद्वैवाद्वा यात्यवस्थान्तरं गदः । वरमाशीविपवि-
ष दीप्तमग्निमयोऽपि वा ॥ उपयुज्यते न त्वार्तादामिषं कृप-
णाज्जनात् । पुरोभूतदयाधर्म इत्यार्त्तेषु भिषग्वरः ॥

औषधमपि चतुर्विधम्--

बहुकल्पं बहुगुणं संपन्नं योग्यमौष-

स०--बहवः कल्पा यस्मिन् भवन्ति स
द्यास्तद्वहुकल्पं व्याधीनां निवारणक्षमं न
कल्पम् । तद्वि सुखमुपयुज्यते । नानाशक्तयो
बहवो गुणा यस्य गुरुमन्दादयो यस्य
यदनेकरोगविनाशनसमर्थम् । संपन्नं
विपन्नम् । प्रशस्तभूमिदेशजातम् ।
“ध्वंसाधारणे देशे समे सन्मृत्तिके शु-
चैत्यायतनश्च भ्रवल्मीकवर्जिते । इति ।”

जातादिगुणयुक्तम् । अथवा पाकसं-
योग्यं दातुं यद्यत्रार्हति तत्र योग्यम् ।
दोषदूष्यदेहवयोबलादीन् ज्ञात्वा युज्य-
तयोग्यं रोगस्य रोगिणश्च ॥ ४२ ॥

प०--औषधमपि चतुर्विधम्--बहवः
सम्भवन्ति स्वरसक्ताथचूर्णीद्यास्तद्वहु-
नां निवारणक्षमं न तु लवण-
तद्वि सुखमुपयुज्यते । नानाशक्तयो
बहवो गुणा यस्य गुरुमन्दा-
याम् । अथवा यदनेकरोगविनाशनस-
म्पत्तियुक्तम् । अथवा पाकसं-
योग्यं दातुं यद्यत्रार्हति तत्र योग्यम् ।
कालदोषरूपदेहवयोबलादीन् ज्ञात्वा
इति तत् योग्यं रोगस्य रोगिणश्च ॥

हे०--द्रव्यगुणानाह--बहवः कल्पाः स्व-
हुकल्पं, बहवो गुणाः गुरुमन्दादयो यस्य
दिसंपत्त्या यद्युक्तं तत्संपन्नं, देशकालाद्यु-
धमत्र द्रव्यं चिकित्सितरूपस्यौषधस्यांगत-

उपस्थातापि चतुर्विधः--

अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान्

स०--अनुरक्तो दृढभक्त आतुरस्य
ङ्मनोव्यापारैर्दुष्टैरपरामृष्टः । दक्षः स
बुद्धिमान् विशिष्टया बुद्ध्या युक्तः
यावत् ॥ ४३ ॥
प०--उपस्थातापि चतुर्विधः--अनु-

दक्षः सर्वचेष्टासु चतुरः । बुद्धिमान्-विशिष्टया बुद्ध्या युक्तः प्रवीण इति यावत् ॥ ४३ ॥

हे०-परिचारकगुणानाह-अनुरक्त इति-अनुरक्तः स्नेहलः । शुचिदक्षौ वैद्यवत् बुद्धिमान् प्राज्ञः ॥ ४३ ॥

रोग्यपि चतुर्विधः—

आढ्यो रोगी भिषग्वश्यो ज्ञापकः सत्त्ववानपि ४४

स०-आढ्यो धनवान् । भिषग्वश्यो वैद्यायत्तस्तदुक्तकारी । ज्ञापको निदानादीनामावेदको वैद्यं रोगाहार-विहारादीनामन्वयव्यतिरेकं बोधयितुं समर्थः । सत्त्ववान् धैर्ययुक्तो मोहवर्जितः । धैर्येण प्रायश्चित्तवच्चिकित्सां करोति । अपिः संभावनार्थे ॥ ४४ ॥

प०-रोग्यपि चतुर्विधः-आढ्यो-धनवान् । भिषग्वश्यो-वैद्यायत्तः तदुक्तकारी । ज्ञापको निदानादीनामावेदकः । वैद्यं रोगाहारविहारादीनामन्वयव्यतिरेकं बोधयितुं समर्थः । सत्त्ववान्-धैर्ययुक्तो मोहवर्जितः धैर्येण प्रायश्चित्तवत् चिकित्सां करोति । अपिः सम्भावनार्थे ॥ ४४ ॥

हे०-रोगिगुणानाह-आढ्यो धनवान्, भिषग्वश्यो वैद्याधीनः । ज्ञापकः स्वानुभूयमानरोगावस्थानिरूपणसमर्थः; सत्त्ववान् रोगौषधक्षेत्रसहः । इति भिषगादिचतुष्टय-मुक्तम् ॥ ४४ ॥

मुखसाध्यादिकस्य व्याधिचतुष्टयस्य लक्षणमुच्यते—

सर्वौषधक्षमे देहे यूनः पुंसो जितात्मनः ।

अमर्मगोऽल्पहेत्वग्रूपरूपोऽनुपद्रवः ॥

अतुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतिः पादसंपदि ।

अहेष्वनुगुणेष्वेकदोषभागो नवः सुखः ॥ ४५ ॥

स०-सर्वौषधक्षमे देह उत्पन्नो व्याधिः सुखसाध्यः सुखोपायः । तथा च ग्रंथः—‘सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते ।’ सर्वाण्यौषधानि यः क्षमते सहते तीक्ष्णमध्यमदृष्टरूपाणि नानादेशजानि शमनानि तथा शोधनरूपाणि तथा विषक्षारादीनि । यूनः वयस्य तरुणस्येत्यर्थः । पुंसो न स्त्रियाः । पुंग्रहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् । यतस्तस्याः सर्वदा भीरुत्वमबुद्धिमत्त्वं चातो यथोक्तानुरूपगुणाभावः । सा तु यस्मात्तीक्ष्णोष्णौ-

षधानि न सहते सौकुमार्यादियोगात् । जितात्मनोऽलो-
लुपस्य । जित आत्मा येन । विषयामिलापं परिहरतः ।
अमर्मगोऽमर्मस्थः मर्माणि शिरोहृदयबस्तिप्रभृतीनि तेषु
गच्छतीति मर्मगः न मर्मगोऽमर्मगो हृत्कंठादिपीडाक-
रणासमर्थः । अल्पहेत्वग्रूपरूप इति । हेतुश्चाप्ररूपं
च रूपं तानि हेत्वग्रूपरूपाण्यल्पानि हेत्वग्रूपरूपाणि
यस्य स तथाविधः । हेतुर्निदानम् । अग्ररूपं पूर्वरूपम् ।
रूपं लक्षणम् । एतान्यल्पानि यस्य । अनुपद्रव
इति । न विद्यते उपद्रवो यस्योत्पन्नस्य
व्याधेरनंतरं जायते योऽयो व्याधिर्न तद्वृक्षप्रभृतो-
ऽप्रधानो न यथास्वलक्षणस्तदुपक्रमनिरोधकः स
उपद्रवः । तथा चागमः—“व्याधेरुपरि यो व्याधिर्म-
वत्युत्तरकालजः । उपक्रमविवाती च स ह्युपद्रव
उच्यते ॥” अतुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतिरिति । दूष्यश्च देशश्च
ऋतुश्च प्रकृतिश्च ता दूष्यदेशर्तुप्रकृतयः । अतुल्या
दूष्यदेशर्तुप्रकृतयो यस्य । अतुल्या न सदृशाः । यथा
दूष्ये मेदोमज्जादावनूपदेशे शीततावातुरो वातप्रकृति-
स्तस्य कुपितं पित्तं मुखसाध्यमिति । अतुल्य-
दूष्यो यथा श्लेष्मणा शीतेन रक्तमुष्णं दूषितम् ।
अतुल्यदेशो व्याधिर्यथा—अनूपदेशे पित्तसंभूतः ।
अतुल्यर्तुर्यथा—शरदि कफोद्भवः । अतुल्यप्रकृति-
र्यथा—पित्तप्रकृतेः श्लेष्मोद्भवो व्याधिः नन्वतु-
ल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतित्वादसौ कृच्छ्रसाध्यो यथा वा
याप्यो न सुखसाध्योऽनेकसुखोपक्रमसाध्यत्वात् ।
यतो दूष्यादीनामतुल्यत्वात्परस्परमन्य एवोपक्रमः ।
एकसुखोपक्रमः सुखसाध्यो व्याधिः । अत एव साध्य-
याप्यपरित्याज्या मेहाः श्लेष्मपित्तवातोत्थाः समासम-
क्रियतया महात्ययतयापि चेत्येवं निर्दिशति । अत्रो-
च्यते । तथा प्रभावत्वात्प्रमेहाख्यस्य व्याधेर्यदुत श्लेष्म-
प्रमेहः समक्रियत्वात्साध्यः । पित्तप्रमेहो विषमक्रियत्वा-
द्याप्यः । महात्ययत्वाच्च वातप्रमेहः प्रत्याख्येयः । किंचा-
तुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतित्वान्महारंभो निष्प्रत्यनीको व्याधि-
र्जायतेऽतोऽसौ न सुखसाध्यः । कुत्रचिद्ध्याधौ तुल्य-
दूष्यादिरपि सुखसाध्यत्वेन ज्यायान् । तथा च ग्रंथः—
“ज्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता । रक्तगुल्मे ।

राणत्वं सुखसाध्यत्वहेतवः॥” पादसंपदि भिषगादीनां चतुर्णां पादानां संपत्समृद्धिस्तस्यां सत्यामंगचतुष्टये परिपूर्णं सति । ग्रहेष्वनुगुणेष्विति । ग्रहाः सूर्यादयस्तेष्वनुगुणेष्वनुकूलराशिस्थितेषु शोभनस्थानगतेषु सत्सु । एकदोषमार्ग इति । दोषश्च मार्गश्च दोषमार्गम् । एकं दोषमार्गं यस्य स तथोक्तः । दोषो वातादिः । मार्गस्त्रिविधः शाखादिर्वक्ष्यमाणो बाह्याभ्यन्तरमध्यभेदेन । तेनैकेन वातादीनामन्यतमेन दोषेण यो जातो न द्वाभ्यां त्रिभिर्वा तथैकेनापि मार्गेण बाह्येन मध्येनाभ्यन्तरेण वा जातो नवो न जरठः । अचिरोत्पन्न इत्यर्थः । यस्माद्वत्सरातीता व्याधयोऽसाध्याः । स तथाविधो व्याधिः सुखेन साध्यते । तथा च ग्रन्थः—“सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते” ॥ ४९ ॥

प०—सुखसाध्यादिचतुष्टयलक्षणमुच्यते सर्वौषधक्षमे देहे उत्पन्नो व्याधिः सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते । सर्वाण्यौषधानि यः क्षमते सहते तीक्ष्णमध्यमृदुरूपाणि नानादेशजानि शमनानि तथा शोधनरूपाणि तथा विषक्षारादीनि च । यूनो- वयस्यस्य तरुणस्येत्यर्थः । पुंसः न स्त्रियाः । पुंग्रहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् । यतस्तस्याः सर्वदा भीरुत्वमबुद्धित्वम् । अतो यथोक्तातुरगुणाभावः । सा तु यस्मात्तीक्ष्णान्यौषधानि न सहते सौकुमार्यादियोगात् । जितात्मनः—अलोलुपस्य जित आत्मा येन विषयाभिलाषं परिहरतः । अमर्मगो—न मर्मस्थः । मर्माणि शिरोहृदयवन्तिप्रभृतीनि तेषु गच्छतीति । न मर्मगोऽमर्मगः हृत्कण्ठादिपीडाकरणासमर्थः । अल्पहेत्वग्रूपरूप इति, हेतुश्चाग्ररूपं च रूपं च तानि हेत्वग्रूपरूपाणि । अल्पानि हेत्वग्रूपरूपाणि यस्य स तथाविधः । हेतुर्निदानम् । अग्ररूपं—पूर्वरूपम् । रूपं लक्षणम् एतान्यल्पानि यस्य । अनुपद्रव इति । न विद्यते उपद्रवो यस्य उत्पन्नस्य व्याधेरनन्तरं जायते योऽन्यो व्याधिन तल्लक्षणभूतोऽप्रधानो न यथास्वलक्षणस्तदुपक्रमनिरोधकः स उपद्रवः । तथा च आगमः—“व्याधेरुपरि यो व्याधिर्भवत्युत्तरकालजः । उपक्रमविधातो च स ह्युपद्रव उच्यते ॥ ” अतुल्यदृष्यदेशर्तुप्रकृतिरिति—दृष्यं च देशश्च ऋतुश्च प्रकृतिश्च ताः दृष्यदेशर्तुप्रकृतयः । अतुल्या दृष्यदेशर्तुप्रकृ-

तयो यस्य । अतुल्या विसदृशी । भेदोमज्जादावनूपदेशे शीतर्तो आतुरो तिस्तस्य कुपितं पित्तं सुखसाध्यमिति । यथा—न श्लेष्मणा शीतेन रक्तमुष्णं अतुल्यदेशे व्याधिर्यथा—अनूपदेशे पित्तं अतुल्यर्तुर्यथा—शरदि कफोद्भवः । अर्था—पित्तप्रकृतेः श्लेष्मोद्भवो व्याधिः दृष्यदेशर्तुप्रकृतित्वाद्वात्सौ कृच्छ्रसाध्यो याप्यो न सुखसाध्यः । अनेकसुखोपक्रमयतो दृष्यादीनामतुल्यत्वात् परस्परमक्रमः । एकसुखोपक्रमः सुखसाध्यो वा साध्ययाप्यपरित्याज्या मेहाः श्लेष्मणिसमासमक्रियतया महालयतयापि चेदं शक्ति । अत्रोच्यते । तथा प्रभावत्वात् व्याधेर्यदुत श्लेष्मप्रमेहः समक्रियत्वात् पित्तप्रमेहो विषमक्रियत्वात् याप्यः । मवातप्रमेहः प्रत्याख्येयः । किंच तुल्यकृतित्वान्महारम्भो निष्प्रतीको व्याधिततोऽसौ न सुखसाध्यः । कुत्रचिद्व्याधिरपि सुखसाध्यत्वे ज्यायान् । तत्र “ज्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदृष्यत्वं पुराणत्वं सुखसाध्यत्वहेतवः ॥” पादगादीनां चतुर्णां पादानां संपत् सत्यामङ्गचतुष्टये संपूर्णं सति । ग्रहेष्वनुगुणेष्वनुकूलराशिस्थितेषु सत्सु । एकदोषमार्गमार्गश्च दोषमार्गम् । एकं दोषमार्गं यस्य दोषो वातादिः । मार्गस्त्रिविधः शाखादिर्वक्ष्यमाणो बाह्याभ्यन्तरमध्यभेदेन । तेनैकेन वातमेन दोषेण यो जातो न द्वाभ्यां त्रिभिर्वा तथैकेनापि मार्गेण बाह्येन मध्येनाभ्यन्तरेण वा जातः नवो न जरठः अचिरोत्पन्न यस्माद्वत्सरातीता व्याधयोऽसाध्याः विधो व्याधिः सुखः सुखेन साध्यः ग्रन्थः—“सुखसाध्यः सुखोपायः साध्यते” ॥ ४९ ॥

हे०—औषधमसाध्ये व्याधौ निरोद्धुं साध्यय करोति । तत्र साध्यो द्विविधः—सुखः कृच्छ्रश्च लक्षयति—सर्वौषधेति । सर्वौषधक्षमदेहत्वा

लक्षणो रोगः सुखसाध्यः । तानि च लक्षणानि विपर्यया-
त्यंतविपर्ययाभ्यां सह लिख्यन्ते—कृच्छ्रादिषूपयोगात् । सर्वौ-
षधक्षमदेहजत्वम्, औषधमात्राक्षमदेहजत्वं, युवजत्वं, बाल-
वृद्धजत्वं, अतिवालातिवृद्धजत्वं, स्त्रीनपुंसकजत्वं, गर्भिणी-
सूतिका—स्त्रीलक्षणनपुंसकजत्वं, विपयानासक्तेंद्रियजत्वं,
विपयासक्तेंद्रियजत्वम्, असाद्विपयासक्तेंद्रियजत्वम्, अम-
र्मगतत्वं, प्राणहरमर्मगतत्वम्, अल्पनिदानत्वं, बहुनिदानत्वं,
यावदुक्तनिदानत्वम्, अल्पसंप्राप्तित्वं, बहुसंप्राप्तित्वं, यावदु-
क्तसंप्राप्तित्वम् । हेतुनिदानं, संप्राप्तिश्च, अल्पपूर्वरूपत्वं,
बहुपूर्वरूपत्वं, यावदुक्तपूर्वरूपत्वम्, अल्परूपत्वं,
बहुरूपत्वं, यावदुक्तरूपत्वम्, अनुपद्रवत्वं, सोपद्रवत्वं, याव-
दुक्तोपद्रवत्वम्, उत्पादकदोषापेक्षया विपरीतदूष्यत्वं
यथा—पित्तजे रसगतत्वम्, अतुल्यदूष्यत्वं यथा—पित्तजे
रक्तगतत्वं, तुल्यानेकदूष्यत्वं यथा—पित्तजे रक्तस्वेदगतत्वं,
विपरीतदेशत्वं । यथा—कफजे जांगलत्वं, तुल्यदेशत्वं
यथा—कफजेऽनूपगतत्वं, तुल्यदेशजन्मत्वं यथा—कफजे जन्म-
प्रभृतिसंवितानूपगतत्वम्, अतुल्यतुल्यं । यथा—वातजे शारदत्वं,
तुल्यतुल्यं यथा—वातजे ग्रीष्मत्वं, तुल्यप्रकोपतुल्यं यथा—वातजे
वार्षिकत्वं, विपरीतप्रकृतित्वं । यथा—पित्तजे कफप्रकृतित्वं,
तुल्यप्रकृतित्वं यथा—पित्तजे पित्तप्रकृतित्वं तुल्यानि-
व्यप्रकृतित्वं यथा—पित्तजे वातपित्तप्रकृतित्वं, वातस्य
योगवाहित्वात् । पादसंपद्भावत्वं, पादविकृतत्वं, सर्वपाद-
विकृतत्वं, अनुकूलग्रहत्वं, प्रतिकूलग्रहत्वं, प्रतिकूलसर्वग्रह-
त्वम् । एकदोषत्वं, द्विदोषत्वं, सर्वदोषत्वम् । एकमार्गत्वम्,
अनेकमार्गत्वं, सर्वमार्गत्वम् । अनतिक्रान्तवत्सरत्वम्,
अतिक्रान्तवत्सरत्वं, बृहतिक्रान्तवत्सरत्वम् ॥ ४५ ॥

कृच्छ्रसाध्यं व्याधिमाह—

शस्त्रादिसाधनः कृच्छ्रः संकरे च ततो गदः ॥ ४६ ॥

स० यो गदो रोगः शस्त्रादिसाधनः शस्त्रादिभिः
साध्यते स कृच्छ्रसाध्यः कृच्छ्रप्रतीकारो महद्भिरुपायैः
साध्यते तथा चिरेण । तथा च ग्रन्थः—“कृच्छ्रैरुपायैः
कृच्छ्रैस्तु महद्भिश्च चिरेण च ।” आदिग्रहणेन क्षाराग्नि-
कर्मविषलेपादयो गृह्यन्ते । तथा संकरे च ततः पूर्वोक्ता-
त्साध्यलिङ्गात्संकीर्णत्वे सति यो गद उत्पन्नः सोऽपि
कृच्छ्रसाध्यः । चशब्दः समुच्चये । ततस्तस्मादु-
क्तसाध्यलक्षणाद्यः संकरे द्वित्रिविपर्यये सति स्थितः ।
तथा च युवा आतुरः किंतु न विजितात्मा विजि-

तात्मा वा किंतु रोगो मर्मस्थानगः । सर्वौषधक्षमे देहे न
जातः किंतु वृद्धः । कदाचिद्युवा न सर्वौषधक्षमो
देहः । एवमनया दिशा सर्वमप्यूह्यम् ॥ ४६ ॥

प०—कृच्छ्रसाध्यं व्याधिमाह—यो गदो
रोगः शस्त्रादिसाधनः शस्त्रादिभिः साध्यते
स कृच्छ्रसाध्यः कृच्छ्रसाध्यप्रतीकारः मह-
द्भिरुपायैः साध्यते तथा चिरेण । तथा च ग्रन्थः—
“कृच्छ्रैरुपायैः कृच्छ्रस्तु महद्भिश्च चिरेण च ।”
आदिग्रहणेन क्षाराग्निकर्मविषलेपादयो गृह्यन्ते ।
तथा संकरे च । ततः पूर्वोक्तात् साध्यलिङ्गात् संकी-
र्णत्वे सति यो गद उत्पन्नः सोऽपि कृच्छ्रसाध्यः ।
च शब्दः समुच्चये । ततः तस्मादुक्तसाध्यलक्षणाद्यः
संकरे द्वित्रिविपर्यये सति स्थितः । तथा च युवा
आतुरः किन्त्वजितात्मा विजितात्मा वा किन्तु रोगो
मर्मस्थानगः । सर्वौषधक्षमे देहे न जातः किन्तु
वृद्धः । कदाचिद्युवा न सर्वौषधक्षमो देहः । एवम-
नया दिशा सर्वमप्यूह्यम् ॥ ४६ ॥

हे०—कृच्छ्रसाध्यं लक्षयति—शस्त्रादीति । यो गदः शस्त्रा-
दिसाधनः स कृच्छ्रः कृच्छ्रसाध्यः, यश्च गदस्ततस्तेभ्यः सुख-
साध्यलक्षणेभ्यो जाते संकरे स्थितः सोऽपि कृच्छ्रः । सुखसाध्य-
लक्षणविपर्ययेण सहैकत्रावस्थानं संकरः । यथा—युवजत्वस्य
स्त्रीजत्वेन, बालजत्वस्य वृद्धजत्वेन तु सहावस्थानान्न संकरः ।
एवं सर्वत्र अस्य च संकरत्रैविध्यात्त्रैविध्यम् । अल्पविपर्यये
संकरे कृच्छ्रः, तुल्यविपर्यये कृच्छ्रतरः, बहुविपर्यये कृच्छ्रतमः ।
तथा—शस्त्रक्षाराग्निसाधनत्वात्त्रैविध्यम् । एतेषां संकरे
तारतम्यं स्वयमूह्यम् । याप्यं लक्षयति—तत इत्यनुवर्तते । यो
गदः सुखसाध्यलक्षणविपर्यये स्थितः स याप्यः । नन्वौ-
षधैर्निवर्तते चेत्साध्यत्वं नो चेदसाध्यत्वम् ॥ ४६ ॥

याप्योऽत उच्यते—

शेषत्वादायुषो याप्यः पथ्याभ्यासाद्विपर्ययं ४७

स०—बाहुल्येन विपर्यये साध्यलक्षणविपरीतत्वे
सत्यायुषो जीवितस्य शेषत्वादक्षीणत्वान्मा-
रयितुमसमर्थपथ्यैराहारविहारैर्याप्यो यापनीयो नासौ
प्रत्याख्येयः । एतावानेवास्य प्रत्याख्येयाद्याधेर्वि-
शेषो यदायुःशेषत्वं याप्यस्य व्याधेरायुःशेषमात्रं
वर्जयित्वा यदन्यत्तत्सर्वं समानं प्रायेणास्य च प्रत्याख्ये-
यस्य व्याधेः । कस्य विपर्यये सति । प्रकृतत्वात्सुख-

साध्यस्य । पथ्यैराहारविहारैरभ्यसनमभ्यासः पुनःपुनः
करणं तस्माद्विताहारविहारसेवनाद्याप्यः । स च चिकि-
त्सायामल्पं सुखं दत्त्वा पुनः सोऽल्पेनैव हेतुना प्रती-
यते । तथा च ग्रंथः—“दत्त्वाल्पं सुखमल्पेन हेतुना स
प्रजायते । याति नाशेषतां रोगः कर्मजो नियतायुषः ।
प्रपतन्निव विष्कम्भैर्धार्यस्तत्रातुरो हितैः” ॥ ४७ ॥

प०—याप्य उच्यते—बाहुल्येन विपर्यये साध्यलक्षण-
विपरीतत्वे सत्यायुषो जीवितस्य शेषत्वादक्षीणत्वा-
न्मारयितुमसमर्थः पथ्यैराहारविहारैर्याप्यो याप-
नीयो नासौ प्रत्याख्येयः । एतावानेवास्य प्रत्याख्ये-
याद्व्याधेर्विशेषो यदायुःशेषत्वं याप्यस्य व्याधेरायुः
शेषमात्रं वर्जयित्वा तदन्यत्सर्वं समानं प्रायेणास्य
च प्रत्याख्येयस्य च व्याधेः कस्य विपर्यये सति
प्रकृतत्वात्सुखसाध्यस्य पथ्यैराहारविहारैरभ्यसनम-
भ्यासः पुनः पुनः करणं तस्माद्विताहारविहार-
सेवातो याप्यः । स च चिकित्सया तुल्यसुखं दत्त्वा
पुनः सोऽल्पेनैव हेतुना प्रतन्यते । तथा च संग्रहे—
“दत्त्वाल्पसुखमल्पेन हेतुना स प्रजायते । याति
नाशेषतां रोगः कर्मजो नियतायुषः ॥ प्रपतन्निव
विष्कम्भैर्धार्यस्तत्रातुरो हितैः” ॥ ४७ ॥

हे०—किमिदं तृतीयं याप्यत्वं नामेत्यत आह—पथ्याभ्या-
सात् शेषत्वात् पथ्यस्यौषधाभ्यासो नित्यसेवनतस्माच्चल्लेपत्वं
ततो याप्यः शिष्यते। निवर्तमानोऽपि कालस्येन न निवर्तत इति
शेषः। स च निःशेषानि वर्तमानं साध्य एव किञ्चिन्निवर्तनाच्चा-
साध्य एव किन्तु साध्यासाध्या याप्याख्यः स च कियन्तं
कालं याप्य इत्याह—आ आयुषः यावदायुरस्ति तावद्याप्यः ।
उक्तं हि संग्रहे—“दत्त्वाल्पं सुखमल्पेन हेतुना स प्रतन्यते ।
याति नाशेषतां रोगः कर्मजो नियतायुषः ॥ प्रपतन्निव
विष्कम्भैर्धार्यतेऽत्रातुरो हितैः” इति ॥ ४७ ॥

प्रत्याख्येय उच्यते—

अनुपक्रम एव स्यात्स्थितोऽत्यंतविपर्यये ।

औत्सुक्यमोहारतिकृद्दृष्टरिष्टोऽक्षनाशनः ॥ ४८ ॥

स०—न विद्यत उपक्रमः प्रतीकारो यस्य सोऽनुपक्र-
मोऽचिकित्स्यः । प्रत्याख्येय इति यावत् । कोऽसावनुप-
क्रमो योऽत्यंतविपर्यये स्थितः योऽर्थाद्याप्यलक्षणादवशि-
ष्टायुःशेषरूपादत्यंतविपर्यये स्थितः सर्वक्रियापथाति-

क्रांतो मज्जाशुक्रादिगंभीरधातुगतो म-
सोऽनुपक्रम एवाचिकित्स्यः । साधयि-
तथौत्सुक्यादिकृदपि । औत्सुक्यं च मो-
करोतीत्यौत्सुक्यमोहारतिकृत् । औत्सुक-
योत्कंठा । मोहो वैचिक्यं चित्तनाशोऽज्ञा-
रसुखं न कुत्रचिदवस्थितिः स्थानासना-
तसः । एतावतो यः करोति सोऽनुपक्र-
रिष्टोऽक्षनाशनः दृष्टं रिष्टं मरणख्यापक-
स दृष्टरिष्टः तथाऽक्षनाशन इति । अ-
च्यते । चक्षुरादीन्यपि नाशयति सोऽक्ष-
योपरोधी रोगोऽनुपक्रमो यः शीघ्रमिति
एवं पुरा परीक्ष्य व्याधिचिकित्सामारमे-
त्थाऽवश्यं स्वार्थादिहानिमाप्नुयाद्वैद्यः ।
“व्याधिं पुरा परीक्ष्यैवमारमेत ततः वि-
विधायशोहानिमन्यथा ध्रुवमाप्नुयात्” ।

हे०—प्रत्याख्येय उच्यते—न विद्यते
कारो यस्यासावनुपक्रमः अचिकित्स्य
इति यावत् । कोऽसावनुपक्रमोऽत्यन्त-
यो गदो याप्यलक्षणादविशिष्टादायुः
विपर्यये स्थितः सर्वक्रियापथातिक्रान्त-
दिगम्भीरधातुगतो मर्मसन्धिसमाश्रि-
एवाचिकित्स्यः साधयितुमशक्यत्वा-
पि। औत्सुक्यं च मोहश्चारतिश्च ताः क-
मोहारतिकृत् । औत्सुक्यं-विषयोत्कण-
त्यम्। चित्तनाशोऽज्ञानम्। अरतिर्न कुत्र-
स्थानासनादिष्वनिवृत्तिश्चेतसः । ता-
ति सोऽनुपक्रमः । तथा दृष्टरिष्टं
प्रत्याख्येयः । दृष्टं रिष्टं मरणाचि-
दृष्टरिष्टः । तथाऽक्षनाशन इति
याप्युच्यन्ते चक्षुरादीनि तानि
सोऽक्षविनाशन इन्द्रियोपरोधी र-
यः शीघ्रमिन्द्रियविधातुकृत् । एवं
व्याधिचिकित्सामारमेत । अन्यथा
हानिमाप्नुयान् वैद्यः । तथा च ग्रं-
पुरा परोक्षेत् चारमेत ततः क्रियाम-
यशोहानिमन्यथा ध्रुवमाप्नुयात् ॥

हे०-असाध्यं लक्षयति-अनुपक्रम इति । यो गदः मुखसाध्यलक्षणात्यन्तविपर्यये स्थितः यश्च औत्सुक्यमोहारति-कृत्, यश्च दृष्टरिष्टः दृष्टमरणचिह्नः, यश्च अक्षनाशनः सर्वेन्द्रियाविधाती, स चतुर्विधोऽनुपक्रम एव स्यात् नास्त्युपक्रमः प्रतीकारोऽस्येत्यनुपक्रमः । एवशब्दो व्याप्यव्युदासार्थं, याप्योऽपि हीनः निःशेषाभिवर्तमानोऽनुपक्रमः किन्तु किञ्चिन्निवर्तनात्सोपक्रमोऽपि अयं त्वनुपक्रम एव । तस्मात्तत्रौपधं कुर्यादित्यथादुक्तम् ॥ ४८ ॥

साध्यलक्षणयुक्तोऽध्यातुरो नोपक्रमणीय इति दर्शयति--

त्यजेदार्तं भिषग्भूपैर्द्विष्टं तेषां द्विषं द्विषम् ।

हीनोपकरणं व्यग्रमविधेयं गतायुषम् ।

चंडं शोकातुरं भीरुं कृतघ्नं वैद्यमानिनम् ॥ ४९ ॥

स०-एवंविधमार्तमातुरमुपक्रम्यमपि त्यजेत्परिहरेत् । भिषग्भूपैर्द्विष्टं भिषग्भिस्तथा भूपै राजभिर्द्विष्टम् । वैद्या राजानश्च यं द्विषन्ति । तथा तेषां द्विषं शत्रुं भिषग्भूपान्यो द्वेष्टि तमपि त्यजेत् । द्विषं शत्रुं चात्मनः । हीनोपकरणमिति । उपकरणविकलं हीनचिकित्साङ्गम् । व्यग्रं कार्यबहुलमन्यकार्यापेक्षिणं कार्यांतरासक्तचेतसम् । अविधेयं भिषजः तदाज्ञां यो न करोति तमपि त्यजेत् । गतायुषं परिक्षीणजीवितम् । चंडं सहसापकारकरणबुद्धिं क्रूरकर्मणम् । शोकातुरं ह्यादिविरहोत्थेन शोकेन गुचातम् । भीरुं सभयम् । कृतघ्नं यः कृतोपकारोऽप्यपकारं करोति । वैद्यमानिनम् अवैद्योऽपि यो वैद्यमिवात्मानं मन्यते नैवौषधं करोति मूढस्तमपि त्यजेत् ॥ ४९ ॥

प०-साध्यलक्षणयुक्तोऽध्यातुरो नोपक्रमणीय इति दर्शयति-एवंविधमार्तमातुरमुपक्रम्यमपि त्यजेत् परिहरेत् । भिषक भूपैः राजभिर्द्विष्टं वैद्या राजानश्च यं द्विषन्ति । तथा तेषां द्विषं शत्रुं भिषग्भूपान् यो द्वेष्टि तमपि त्यजेत् । द्विषं शत्रुं चात्मनः । हीनोपकरणमिति-उपकरणाविकलं हीनचिकित्साङ्गम् । व्यग्रं-कार्यबहुलमन्यकार्यापेक्षिणं कार्यान्तरासक्तचेतसम् । अविधेयं-भिषजः तदाज्ञां यो न करोति तमपि त्यजेत् । गतायुषं परिक्षीणजीवितम् ।

चण्डं-सहसापकारकरणबुद्धिं क्रूरकर्मणम् । शोकातुरं-ह्यादिविरहोत्थेन शोकेन गुचा आतुरम् । भीरुं सभयम् । कृतघ्नं-यः कृतोपकारोऽप्यपकारं करोति । वैद्यमानिनम् । अवैद्योऽपि यो वैद्यमिवात्मानं मन्यते स्वमतेनैवौषधं करोति मूढस्तमपि त्यजेत् ॥ ४९ ॥

हे०-आतुरविशेषेऽप्यौषधं निषेधति-भिषग्भूपैर्द्विष्टमार्तं रोगिणं त्यजेत् । भिषजश्च भूपाश्च भिषग्भूपाः तैर्द्विष्टं ते यं द्विषन्ति तेषां द्विषं भिषग्भूपान् यो द्वेष्टि, द्विषमात्मानं यो द्वेष्टि, हीनोपकरणम्-औपधसामग्रीरहितं, व्यग्रं कार्यांतरव्याकुलम्, अविधेयं वैद्यस्यानधीनं, गतायुषमुत्पन्नस्वारिष्टम्, चंडं कोपनं, शोकातुरमिष्टजनवियोगजनितशोकपीडितं, भीरुं व्यापद्रयात् त्यक्तौषधं, कृतघ्नमुपकारेऽप्यपकारिणं, वैद्यमानिनम्-अवैद्योऽपि य आत्मानं वैद्यं मन्यते एवं साध्यानामप्यौषधं न कार्यमित्यर्थः । इति मुखसाध्यादिलक्षणम् । इत्येव व्याधिप्रतीकारः सामान्यसंक्षेपाभ्यां व्याख्यातः ४९

एवं च प्रथमेऽध्याये सकलतंत्राणवस्य तात्पर्यं व्याख्यातमन्तरं मुखस्मरणार्थमध्यायनामसंग्रह उच्यते-

तंत्रस्यास्य परं चातो वक्ष्यतेऽध्यायसंग्रहः ॥ ५० ॥

स०-तंत्र्यते धार्यतेऽनेनायुर्वेदार्था इति तंत्रम् । अध्यायानां संग्रहः संक्षेप एकत्र राशीकरणमतोऽनन्तरं मुखस्मरणाय मया वक्ष्यते ॥ ५० ॥

प०-एवं प्रथमेऽध्याये सकलतंत्रस्य तात्पर्यमाख्यातम् । अनन्तरं मुखस्मरणार्थमध्यायनामसंग्रह उच्यते-तन्मन्यन्ते धार्यन्तेऽनेनायुर्वेदार्था इति तन्त्रम् । अध्यायानां संग्रहः संक्षेपः एकत्र राशीकरणम् । अतोऽनन्तरं मुखस्मरणाय मया वक्ष्यते ॥ ५० ॥

हे०-एतावानेवार्थोऽस्मिन् शास्त्रे व्याख्येय इति ज्ञापनार्थम् । एवं हि ज्ञाते शास्त्रतात्पर्यं ज्ञायते शास्त्रे हि केचिदर्थान् विधीयन्ते केचिदनूयन्ते केचित्प्रस्तुतसिद्ध्यर्थम् । अग्रस्तुताः अप्युच्यन्ते । शास्त्रतात्पर्यज्ञस्तु विधेयादीन्निविच्य शास्त्रार्थं सुखेन गृह्णाति । अध्यायसंग्रहोऽपि मुखग्रहणोपायः तेनाध्यायसंग्रहव्याख्यां प्रतिजानीते ॥ ५० ॥

आयुष्कामादिनर्त्वीहारोगानुत्पादनद्रवाः ।

अन्नज्ञानान्नसंरक्षामात्राद्रव्यरसाश्रयाः ॥

दोषादिज्ञानतद्देतच्चिकित्साद्युपक्रमाः ।

शुद्ध्यादिस्नेहनस्वेदोकास्थापननावनम् ॥

धूमगंडूषट्कसेकतृप्तिर्यत्रकशास्त्रकम् ।

सिराविधिः शल्यविधिः शस्त्रक्षाराग्निकर्मकाः ।

सूत्रस्थानमिमं ऽध्यायास्त्रिंशत् शारीरमुच्यते ५१

स०—इमे पूर्वोक्तास्त्रिंशदध्यायाः सूत्रस्थानमुक्तम् । आयुष्कामश्च दिनर्त्विहे च रोगानुत्पादनं च द्रवश्चेति द्वंद्वः । ईहा चर्या चेष्टेत्येकोऽर्थः । तेन आयुष्कामीयो दिनचर्या ऋतुचर्या रोगानुत्पादनीयो द्रवद्रव्यविज्ञानीयोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयोऽन्नसंरक्षा मात्राशितीयो द्रव्यादिविज्ञानीयो रसभेदीयो दोषादिविज्ञानीयो दोषभेदीयो दोषोपक्रमणीयो द्विविधोपक्रमणीयः शोधनादिगणसंग्रहः स्नेहविधिः स्वेदविधिर्वमनविरेचनविधिर्बस्तिविधिर्नस्यविधिर्धूमविधिर्गण्डूषविधिराश्रोतनांजनविधिस्तर्पणपुटपाकविधिर्यत्रविधिः शस्त्रविधिः शिराव्यधविधिः शल्याहरणविधिः शस्त्रकर्मविधिः क्षाराग्निकर्मविधिः । सूचनात्सूत्रम् सूच्यतेऽनेन सकलस्तंत्रार्थे इति सूत्रस्थानं सकलस्य तंत्रस्य शिरःस्थानीयम् । अधुना शारीरमुच्यते । शारीरं शारीरस्थानमुच्यते । किंस्थानमध्यायसंग्रहः ॥ ५१ ॥

प०—इमे पूर्वोक्तास्त्रिंशदध्यायाः सूत्रस्थानमुक्तम् । आयुष्कामश्च दिनर्त्विहा च रोगानुत्पादनं च द्रवश्चेति द्वन्द्वः । ईहा चर्या चेष्टेत्येकार्थः । तेनायुष्कामीयः, दिनचर्या, ऋतुचर्या, रोगानुत्पादनीयः, द्रवद्रव्यविज्ञानीयः, अन्नस्य रूपविज्ञानीयः, अन्नसंरक्षा, मात्राशितीयः, द्रव्यादिविज्ञानीयः, रसभेदीयः, दोषादिविज्ञानीयः, दोषभेदीयः, दोषोपक्रमणीयः द्विविधोपक्रमणीयः, शोधनादिगणसंग्रहः, स्नेहविधिः, स्वेदविधिः, वमनविरेकविधिः, बस्तिविधिः, नस्यविधिः, धूमविधिः, गण्डूषादिविधिः, आश्रोतनांजनविधिः, तर्पणपुटपाकविधिः, यन्त्रविधिः, शस्त्रविधिः, शिराव्यधविधिः, शल्याहरणविधिः, शस्त्रकर्मविधिः, क्षाराग्निकर्मविधिः । सूचनात् सूत्रम् । सूच्यतेऽनेन सकलस्तंत्रार्थे इति सूत्रस्थानम् । सकलस्य तंत्रस्य शिरःस्थानीयम् । अधुना शारीरमुच्यते । शारीरं शारीरस्थानमुच्यते । किंस्थानमध्यायसंग्रहः ॥ ५१ ॥

हे०—अतः परं संग्रहानंतरम् अध्यायान् तत्र आयुष्कामादयस्त्रिंशदध्यायाः—सूत्रस्थानं

के पुनस्ते--

गर्भावक्रांतितद्व्यापदंगमर्मविभाग

विकृतिर्दूतजं षष्ठम् ॥ ५२ ॥

स०—तत्र गर्भावक्रांतिशारीरम् ।

तस्येति गर्भपरांशः गर्भव्यापच्छारीरम् शारीरम् । मर्मविभागं शारीरम् । विकृतिर्यत्र दूतविज्ञानीयं शारीरम् । एवमेव शारीरस्थानम् ॥ ५२ ॥

प०—के पुनस्ते—तत्र गर्भावक्रांतितद्व्यापत् तद्व्यापत् । तस्येति गर्भस्य परांशः पच्छारीरम्, अङ्गविभागं शारीरं, मर्मविभागं शारीरम्, दूतविज्ञानीयं शारीरम्, एवमेव षडध्यायाः शारीरस्थानम् ॥ ५२ ॥

हे०—गर्भविक्रांत्यादयः षट्-शारीरम् ।

निदानमुच्यते--

निदानं सार्वरोगं

ज्वरासृक्श्वासयक्ष्मादिमदाद्यशोऽर्शो मूत्राघातप्रमेहाणां विद्रव्याद्युदरस्य पांडुकुष्ठानिलार्तानां वातास्रस्य च

स०—सर्वरोगनिदानम् । ज्वरनिदानम् । तक्तकानिदानम् । श्वासहिक्कानिदानम् । निदानम् । मदात्ययादिनिदानम् । अतिसारग्रहणीदोषनिदानम् । मूत्राघातप्रमेहनिदानम् । विद्रधिगुल्मनिदानम् । पांडुशोफविसर्पनिदानम् । कुष्ठनिदानम् । वातव्याधिनिदानम् । वातशोणितनिदानम् । षोडशाध्याया निदानस्थानम् ॥ ५३ ॥

प०—निदानमुच्यते—सर्वरोगनिदानं, रक्तपित्तकासनिदानम्, श्वासनिदानम्, राजयक्ष्मादिनिदानम्, मदात्ययादिनिदानम्, अतिसारग्रहणीदोषनिदानम्, मूत्राघातप्रमेहनिदानम्, विद्रधिगुल्मनिदानम्, पांडुशोफविसर्पनिदानम्, कुष्ठनिदानम्, षोडशाध्याया निदानस्थानम् ॥ ५३ ॥

कृमिनिदानम्, वातव्याधिनिदानम्, वातशोणित-
निदानम् । इत्येवं षोडशाध्यायनिदानम् ॥ ५३ ॥

हे०—सर्वरोगनिदानादयः षोडशनिदानम् ॥ ५३ ॥

चिकित्सितमुच्यते ।

किं त्विदं ज्वरे रक्ते कासे श्वासे च यक्ष्मणि ।

तौ मदात्ययेऽर्शः सुविशि द्वौ द्वौ च मूत्रिते ॥

द्रवौ गुल्मजठरपाण्डुशोफविसर्पिषु ।

अश्वित्रानिलव्याधिवातास्त्रेषु चिकित्सितम् ॥

वैंशतिरिमेऽध्यायाः कल्पसिद्धिरतः परम् ५४

स०—चिकित्सितस्थानं द्वाविंशतिरध्यायाः । ज्वर-

के त्सितम्, रक्तपित्तचिकित्सितम्, कासचिकित्सितम् ।

हिक्काचिकित्सितम् । राजयक्ष्मचिकित्सितम् ।

हृद्रोगतृष्णाचिकित्सितम् । मदात्ययचिकित्सितम् ।

श्वित्रचिकित्सितम् । अतीसारचिकित्सितम् । ग्रहणीचि-

त्सितम् । मूत्राघातचिकित्सितम् । प्रमेहचिकित्सि-

त् । विद्रधिद्विचिकित्सितम् । गुल्मचिकित्सितम् ।

चिकित्सितम् । पाण्डुरोगचिकित्सितम् । श्वयथुचि-

त्सितम् । विसर्पचिकित्सितम् । कुष्ठचिकित्सितम् ।

कृमिचिकित्सितम् । वातव्याधिचिकित्सितम् । वात-

तचिकित्सितम् । इमे द्वाविंशतिरध्यायाश्चिकि-

स्थानम् अत ऊर्ध्वं कल्पस्थानम् ॥ ५४ ॥

२०—चिकित्सास्थानमुच्यते—द्वाविंशतिरध्याया

चैकित्सितम्, रक्तपित्तचिकित्सितम्, कासचिकि-

त्सितम्, श्वासचिकित्सितम्, हिक्काचिकित्सितम्,

यक्ष्मचिकित्सितम्, छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सि-

त्सितम्, मदात्ययचिकित्सितम्, अर्शश्चिकित्सितम्,

तीक्ष्णचिकित्सितम्, ग्रहणरोगचिकित्सितम्,

पित्तचिकित्सितम्, प्रमेहचिकित्सितम्, विद्रधि-

चिकित्सितम्, उदरचिकित्सितम्, पाण्डुरोग-

त्सितम्, श्वयथुचिकित्सितम्, विसर्पचिकित्सि-

त्सितम्, कुष्ठचिकित्सितम्, कृमिचिकित्सितम्, वात-

चिकित्सितम्, वातशोणितचिकित्सितम्,

विंशतिरध्यायाः चिकित्सास्थानम् अत ऊर्ध्वं

त्रिद्विस्थानम् ॥ ५४ ॥

०—ज्वरचिकित्सादयो द्वाविंशतिश्चिकित्सितम् ॥ ५४ ॥

कल्पो वमो विरेकस्य तत्सिद्धिर्बस्तिकल्पना ।

सिद्धिर्बस्त्यापदां षष्ठो द्रव्यकल्पोऽत उत्तरम् ५५

स०—अत्र कल्पे वमनकल्पः विरेचनकल्पः वमन-

विरेचनव्यापत्तिद्विः । बस्तिकल्पः । बस्तिव्यापत्तिद्विः ।

षष्ठो भेषजकल्पः । इत्येवं षडध्यायाः कल्पसिद्धिस्था-

नम् ॥ ५५ ॥

प०—तत्र कल्पे वमनकल्पः, विरेचनकल्पः, वमन-

विरेचनव्यापत्तिद्विः, बस्तिकल्पः, बस्तिव्यापत्ति-

द्विः, षष्ठो द्रव्यकल्पः । इत्येवं षडध्यायाः कल्पसिद्धि-

स्थानम् ॥ ५५ ॥

हे०—वमनकल्पादयः षट् कल्पस्थानम् ॥ ५५ ॥

अत उत्तरं अतोऽस्मात्कल्पसिद्धिस्थानादूर्ध्वमुत्त-

रतंत्रम् ।

बालोपचारे तद्वाधौ तद्गृहे द्वौ च भूतगौ ।

उन्मादेऽथ स्मृतिभ्रंशे द्वौ द्वौ वर्त्मसु संधिषु ॥

दृक्तमौलिगनाशेषु त्रयो द्वौ द्वौ च सर्वगौ ।

कर्णनासासुखशिरोव्रणे भग्ने भगंदरे ॥

ग्रंथ्यादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे पृथग्द्वयम् ।

विषे भुजंगे कीटेषु मूषकेषु रसायने ॥

चात्वरिंशोऽनपत्यानामध्यायो बीजपोषणः ५६ ।

स०—बालोपचरणीयः । बालामयप्रतिषेधः ।

बालग्रहप्रतिषेधः । भूतविज्ञानीयः । भूतप्रतिषेधः ।

उन्मादप्रतिषेधः । अपस्मारप्रतिषेधः । वर्त्मरोगविज्ञा-

नीयः । वर्त्मरोगप्रतिषेधः । संधिसितासितरोग-

विज्ञानीयः । संधिसितासितप्रतिषेधः । दृष्टिरोगविज्ञा-

नीयः । तिमिरप्रतिषेधः । लिङ्गनाशप्रतिषेधः । सर्वा-

क्षिरोगविज्ञानीयः । सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधः । कर्णरोग-

विज्ञानीयः । कर्णरोगप्रतिषेधः । नासारोगवि० ।

नसारोगप्र० । मुखरोगवि० । मुखरोगप्र० । शिरोरो-

गविज्ञा० । शिरोरोगप्र० । व्रणविज्ञानीयप्रति० । सद्यो-

व्रणप्रति० । भगप्रति० । भगंदरप्रति० । ग्रंथ्यर्बु-

दक्षीपदादिवि० । ग्रंथ्यर्बुदादिप्रति० । क्षुद्ररोगवि० ।

क्षुद्ररोगप्र० । गुह्यरोगवि० । गुह्यरोगप्रति० । विष-

प्रति० । सर्पविषप्र० । कीटछतादिविषप्र० । मूषि-

कालर्कविप्र० । रसायनाध्यायः । वाजीकरणाध्यायः ।
इति । एवमेते चत्वारिंशदध्याया उत्तरतन्त्रम् । तदिति
बालस्य परामर्शः । द्वौ द्वाविति । वर्त्मनि द्वौ संधौ द्वौ
यथासंख्येन । त्रय इति । दृक्तमोलिङ्गनाशेषु प्रत्येक-
मेकैकः । ग्रंथ्यादिक्षुद्ररोगगुह्यरोगेषु पृथग्द्वयं प्रत्येकं
द्वौ द्वौ । अनपत्यानामप्रजानां पुंसां चत्वारिंशोऽध्यायो
बीजपोषणः शुक्रवृद्धिहेतुरिति ॥ ५६ ॥

प०—अत उत्तरम् अतोऽस्मात् कल्पसिद्धिस्थाना-
दूर्ध्वमुत्तरमुत्तरतन्त्रम्—बालोपचरणीयः, बालामयप्र-
तिषेधः, बालग्रहप्रतिषेधः, भूतविज्ञानीयः, भूतप्रति-
षेधः, उन्मादप्रतिषेधः, अपस्मारप्रतिषेधः, वर्त्मरोग-
विज्ञानीयः, वर्त्मरोगप्रतिषेधः, संधिसितासितरोग-
विज्ञानीयः, संधिसितासितरोगप्रतिषेधः, दृष्टि-
रोगविज्ञानीयः, तिमिरप्रतिषेधः, लिङ्गनाश-
प्रतिषेधः, सर्वाक्षिरोगविज्ञानीयः, सर्वाक्षिरोगप्रति-
षेधः, कर्णरोगविज्ञानीयः, कर्णरोगप्रतिषेधः, ना-
सारोगविज्ञानीयः, नासारोगप्रतिषेधः, मुखरोग-
विज्ञानीयः, मुखरोगप्रतिषेधः, शिरोरोगविज्ञानीयः,
शिरोरोगप्रतिषेधः, व्रणप्रतिषेधः, सद्योव्रणप्रतिषेधः,
भङ्गप्रतिषेधः, भगन्दरप्रतिषेधः, ग्रन्थ्यवृद्धा-
पदापचीनाडीप्रतिषेधः, ग्रन्थ्यवृद्धापचीनाडीवि-
ज्ञानीयः, क्षुद्ररोगविज्ञानीयः, क्षुद्ररोगप्रतिषेधः,
गुह्यरोगविज्ञानीयः, गुह्यरोगप्रतिषेधः, विषप्रतिषेधः,
सर्पप्रतिषेधः, कीटलूतादिप्रतिषेधः, मूषिकालर्क-
प्रतिषेधः, रसायनम्, वाजीकरणम् । इत्येवमेते
चत्वारिंशदध्याया उत्तरतन्त्रम् । तदिति
बालस्य परामर्शः । द्वौ द्वाविति वर्त्मनि द्वौ संधौ द्वौ
यथासंख्येन । त्रय इति । दृक्तमोलिङ्गनाशेषु प्रत्ये-
कमेकैकः । तमस्तिमिरलिङ्गनाशः । पटले द्वौ द्वाविति
सर्वाक्षिरोगात् प्रभृति व्रणपर्यन्तेषु विज्ञेयौ । भंग-
भगन्दरयोरैकैकः । ग्रन्थ्यादिक्षुद्ररोगगुह्यरोगेषु पृथग्द्व-
यम् । प्रत्येकं द्वौ द्वौ । अनपत्यानामप्रजातानां पुंसां
चत्वारिंशोऽध्यायो बीजपोषणः शुक्रवृद्धि-
हेतुरिति ॥ ५५ ॥

हे०—बालोपचरणीयादयश्चत्वारिंशदुत्तरमिति ॥ ५६ ॥

स०—इत्येवमनेन प्रकारेण सर्विंशमध्यायशतं
स्थानैः सूत्रशारीरनिदानचिकित्साकल्पसिद्धयुत्तरं
रितमिति भवेत् ॥ ५७ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचि-
ष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थान-
ष्कामीयोऽध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥

प०—इत्यनेन प्रकारेण विंशमध्यायशतं
स्थानैः सूत्रशारीरनिदानचिकित्साकल्पसि-
तन्त्रे एभिर्हृदीरितमुक्तमिति भद्रम् ।

इति श्रीचन्द्रनन्दन विरचितायां पदार्थच-
भिधानटीकायामष्टाङ्गहृदयविवृतौ सूत्रस्थान-
ष्कामीयोऽध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥

हे०—पङ्क्तिः स्थानैर्विंशमध्यायशतमस्मिन् शास्त्रे
अत्रायुष्कामरोगानुत्पादनवादिशब्दाः—आयुष्कामी
नुत्पादनीयद्रवद्रव्यविज्ञानीयादीनां लक्षकाः, दि-
दिशब्दाः—दिनचर्यवर्तुचर्यादिसंज्ञानां वाचकाः, शुद्ध-
शोधनादिद्रव्यगुणाः, दृक्सेक आश्रोतनं क्षार-
एकोऽध्यायः, मदादयो मदात्ययादयः, विशि वि-
रतीसारग्रहण्योः, मूत्रिते मूत्ररोगयोः, कृच्छ्रमेद-
गोभूतविज्ञानीयतत्प्रतिषेधयोः, वर्त्मसु वर्त्मरोग-
प्रतिषेधयोः, संधिषु संधिगतरोगविज्ञानप्रति-
दृगादिषु त्रयः, न तु प्रत्येकं सर्वगादिषु षट्-
द्वा विज्ञानप्रतिषेधभेदात्, द्वौ व्रणौ व्रणसद्यो-
सर्वगे सर्वाक्षिरोगे भंगे अस्थिभंगे, ग्रन्थ्यादिप्रभृ-
पृथक्, द्वयं विज्ञानप्रतिषेधभेदात् । कीटे कीटलूतादि-
षेधः, अनपत्यानां बीजपोषणो वाजीकरणं, विंशं
त्तरम् ॥ इत्यध्यायसंग्रहः ॥ ५७ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामासुर्वेदरसायने अध्याय-
ष्कामीयः सामस्त्येन निरूपितः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ।

स०—अथेति सर्वेष्वध्यायेषु मंगलार्थः । म-
ह्याचार्यः । प्रत्यध्यायारम्भे मंगलार्थमथशब्दं
दिने दिने चर्या दिनचर्या । दिनस्य वा चर्या

दिने यत्कर्तव्यं तमध्यायं व्याख्यास्यामः । प्रस्तु-
तादायुष्कामीयादध्यायादनन्तरं कोऽस्य संबंधः ।
उच्यते । यस्मादायुष्कामेण पुरुषेण यत्प्रधानमायुषं
तदासैवं प्रथमतस्तदन्वन्यानि यान्यायुष्काणि । अतः
प्रथमं तावदाचारप्रधानेन भवितव्यम् । यत आचारादा-
युर्लभ्यत इत्याचार्याः । यद्यप्यत्र रात्रिचर्याऽपि विहिता
तथाऽपि प्राधान्याद्दिनचर्याऽस्मिन्नध्याये निर्दिष्टा । अतो
दिनचर्याध्यायोऽयमुच्यते ॥ १ ॥

प०—अथेति सर्वेष्वध्यायेषु मङ्गलार्थः । तथा अथ
इत्यानन्तर्ये प्रस्तुताभिसम्बन्धे वा । अथेत्यादि शब्दानां
पूर्वेऽध्याये वर्णित एवार्थः । माङ्गलिको ह्याचार्यः
प्रत्यध्यायारम्भे मङ्गलार्थमथशब्दं प्रयुङ्क्ते । दिने
दिने चर्या दिनस्य वा चर्या दिनचर्या । चरणं चर्या ।
उभयलोकहितमाहाराविहारचेष्टेति यावत् । प्रतिदिनं
यत्कर्तव्यं तमध्यायं व्याख्यास्यामः । प्रस्तुतादायुष्का-
मीयादध्यायादनन्तरं कोऽस्य सम्बन्धः । उच्यते ।
यस्मादायुष्कामेण पुरुषेण यत्प्रधानमायुष्यं तदा
सैन्यम् प्रथमतः तदन्वन्यानि यान्यायुष्काणि । अतः
प्रथमं तावदाचारप्रधानेन भवितव्यम् । यत
आचारादायुर्लभ्यत इत्याचार्याः । यद्यपि च रात्रि-
चर्यापि विहिता तथापि प्राधान्याद्दिनचर्याऽस्मिन्न-
ध्याये निर्दिष्टा । अतो दिनचर्याध्यायोऽयमुच्यते ॥

हे०—दिनचर्याध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते—अथातो
दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्याम इति—यतः पूर्वाध्याये व्या-
धिप्रातःक्रारः सामान्यसंक्षेपाभ्यां व्याख्यातः स एवेदानीं
सामान्यविस्तराभ्यां व्याख्येयः, स च हेत्वादिक्रमेण
तत्रादौ च बहुवक्तव्यत्वाद्वाहिरंगो हेतुः स द्वेधा—विहारः
आहारश्च । विहारो द्वेधा—नियतकालोऽनियतका-
लश्च । नियतो द्विधा—दैनंदिनः आर्तवश्च । तत्र दैनंदिनो-
ऽस्मिन्नध्याये । अत एवायं दिनचर्याख्यः स च प्रबोधादिः १

अस्मिन्तन्त्रे आयुःपालनं प्रकृतम् । तद्विविधम् ।
स्वस्थवृत्तमातुरवृत्तं च । तत्र मंगल्यत्वात् स्वल्पवक्तव्य-
त्वादातुरोपयोगित्वाच्च स्वस्थवृत्तमेवादावुच्यते ।
ब्राह्मे मुहूर्त उत्तिष्ठत्स्वस्थो रक्षार्थमायुषः ॥ २ ॥

१ “ब्राह्मे मुहूर्ते बुद्धयेत स्वस्थो रक्षार्थमायुषः । तत्र
सर्वावशान्त्यर्थं स्मरेच्च मधुसूदनम् ॥” इति सुश्रुतः ।

रात्रेश्चतुर्दशो मुहूर्तो ब्राह्मो मुहूर्तो विधुवति समरा-
त्रिदिने काले द्विघटिकालक्षणः । मुहूर्तस्य चेह द्विघटि-
कोपलक्षणार्थत्वात्सर्वस्मिन् काले रात्रेश्चतुर्घटिकावशेषे
समुत्थानं कार्यमिति स्थितम् । स्वस्थो नीरोगः
कल्पः स आयुषो यथोपचरितस्य जीवितस्य रक्षार्थं
ब्राह्मे मुहूर्त उत्तिष्ठेदभ्युत्थानं कुर्यात् । मुहूर्तो नाडिका-
द्वयम् । ब्रह्म ज्ञानं तदर्थमध्ययनाद्यपि ब्रह्म तस्य योग्यो
मुहूर्तो ब्राह्मः पश्चिमयामस्य नाडिकाद्वयं तस्मिन् ब्राह्मे
मुहूर्त उत्तिष्ठेत् । किंभूतः । स्वस्थोऽनातुरः । ‘समदोषः
समाग्निश्च समधातुमलक्रियः । प्रसन्नार्त्तमिन्द्रियमनाः स्व-
स्थ इत्यभिधीयते ।’ इति स्वस्थलक्षणम् । किमर्थमुत्ति-
ष्ठेत् । रक्षार्थमायुषो जीवितस्य । तदा ह्युत्तिष्ठतो व्या-
ध्यलक्ष्म्याद्यभाव एवायुषो रक्षा भवति । आतुरेण
धातुसाम्यार्थं स्वतन्त्रमेव ॥ २ ॥

प०—स्वस्थो नीरोगकल्पः स आयुषो यथोपचरित-
स्य जीवितस्य रक्षार्थं ब्राह्मे मुहूर्त उत्तिष्ठेदभ्युत्थानं
कुर्यात् । मुहूर्तो नाडिकाद्वयं ब्रह्मज्ञानं तदर्थमध्यय-
नाद्यपि ब्रह्म तस्य योग्यो मुहूर्तो ब्राह्मः पश्चिमयामस्य
नाडिकाद्वयम् । स्वस्थवृत्ताधिकारश्चायं विज्ञेयः
अभ्युत्थानं कृत्वा किमासेन्यम् ॥ २ ॥

हे०—तत्र प्रबोधं विधत्ते—रात्रे कृपान्त्यो मुहूर्तो ब्राह्मः ।
उत्तिष्ठेत् प्रबुध्येत । स्वस्थो नीरोगः रोगिणस्त्वनियमः ।
शौचं विधत्ते—ततः प्रबोधानन्तरं कृतशौचावीधिर्भवति ।
स्मृत्युक्तविधिना मलोत्सर्गाद्याचमनपर्यंतं कुर्यात् ॥ २ ॥

शरीरं चिंतां निर्वर्त्य कृतशौचविधिस्ततः ॥

अर्कन्यग्रोधखदिरकरंजकटुभादिकम् ।

प्रातर्भुक्त्वा च मृद्वग्रं कषायकटुतिक्तकम् ॥

भक्षयेद्दंतधवनं दंतमांसान्यवाधयन् ॥ ३ ॥

१ “आयुष्यमुपसि प्रोक्तं मलादीनां विसर्जनम् । तदन्वक्क-
जनाध्मानोदरगौरवकारणम् ॥ गुदादिमलमार्गाणां शौचं कान्ति-
बलप्रदम् । पवित्रकरमायुष्यमलक्ष्मकलिपापहृत् ॥ प्रक्षालनं मतं
पाण्योः पादयोः शुद्धिकारकम् । मलश्रमहरं वृष्यं चक्षुष्यं ताप-
नाशनम् ॥” २ दन्तकाष्ठविधिः—“तत्रादौ दन्तपवनं द्वादशांगुल-
मायतम् । कनिष्ठिकापरीणाहमृज्वप्रथितमव्रणम् ॥ अयुग्माग्रन्धि
यच्चापि प्रत्यग्रं शस्तभूमिजम् । अवैक्ष्यर्तुं च दोषं च रसे वीर्यं च
योजयेत् ॥ कषायं मधुरं तिक्तं कटुकं प्रातरुत्थितः । निम्बश्च

स०--शरीरस्य चिन्ता शरीरचिन्ता जीर्णाजीर्णनिरूपणादिका तां निर्वर्त्य ततो मूत्रपुरीषादेः कृतशौचविधानस्ततोऽनन्तरं दन्तधावनमर्कादिकं भक्षयेत् । संग्रहेऽप्युक्तम्--“ब्राह्मे मुहूर्तं उत्तिष्ठेज्जीर्णाजीर्णं निरूपयन् ।” इत्यादि । अर्कः सूर्यः । न्यग्रोधो यक्षावासः । खदिरो गायत्री । करंजश्चिरिविवः । ककुभोऽर्जुनः । आदिग्रहेण मालतीकरवीरादिग्रहः । कथं भक्षयेत् । दंतानां मांसान्यबाधयन्पीडयन् । प्रातः प्रत्युषसि भुक्त्वा दन्तधावनकाष्ठरसं भक्षयित्वा । मृद्वग्रं कूर्चिताग्रम् । तथा कषायकटुतिक्तकम् । रसत्रयेण हानेन मुखवैशद्यारोचकश्लेष्मापनयाः सम्पक् संपद्यन्ते । अर्काद्युपादानादेव कषायादित्वे लब्धे कषायादिग्रहणं संग्रहादिगृहीतस्य संग्रहार्थं स्पष्टार्थं च । अर्कादिग्रहणमुदाहरणार्थं ज्ञेयम् । संक्षेपविवक्षया न दन्तधावनस्य गणसंग्रहः । द्वादशाङ्गुलप्रमाणत्वं श्लेष्मातकाद्यनिष्टदन्तधावननिषेधश्च तत्रांतरोक्तमपि नेहोक्तम् । सुश्रुतेनोक्तम्--“अजग्धमनुपक्लिष्टं षडष्टद्वादशाङ्गुलम् । प्रदेशनीमुखसमं मृदु स्यादन्तधावनम्” ॥ ३ ॥

तदर्थमाह--

प०--शरीरचिन्तां विनिवर्त्य सूत्रपुरीषोत्सर्गादिलक्षणाभवश्यकार्यापरपर्यायामनन्तरकृतशौचविधिः सन् दन्तपवनं दन्तकाष्ठं भक्षयेत् समानयेत् । प्रातः प्रत्युषसि भुक्त्वा च भोजनं कृत्वा, तच्च मृद्वग्रं कूर्चिताग्रं क्षुण्णमर्कवृक्षभवं, न्यग्रोधजं, करंजजं, ककुभजं तथा कषायकटुतिक्तकम् । अन्यदप्येवं-
तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा ॥ मधूको मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा । क्षौद्रव्योषत्रिवर्गात् सतैलं सैधवेन च ॥ चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्तात्रिंशं विशोधयेत् । एकैकं वर्षयेदन्तं मृदुना कूर्चकेन च ॥ दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन् । तद्दौर्गन्ध्योपदेहौ तु श्लेष्माणं चापि कर्षति ॥ वैशद्यमत्राभिरुचिं सौमनस्यं करोति च । न खादेद्रलताल्बोष्ठजिह्वारोगसमुद्भवे ॥ तथास्यपाके भासे च कासद्विक्वावमीषु च । दुर्बलोऽजीर्णभक्तश्च मूर्च्छार्तो मदपीडितः ॥ शिरोरुगातिस्तृषितः श्रान्तः पानकृमान्वितः । अर्दितः कर्णशूलो च दन्तरोगी च मानवः ॥” जिह्वामलहरणं च “जिह्वानिलेखनं रौप्यं सौवर्णं वार्क्षमेव च । तन्मलापहरं शस्तं मृदु श्लक्ष्णं दशाङ्गुलम् ॥ मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यशोषजाड्यहरं सुखम् । दन्तदाढ्यं करं रुच्यं स्नेहगङ्गुषधारणम् ॥” इति सुश्रुतः ।

विधम् । आदिग्रहेण सर्जारिमेदोऽपामार्गमालत्यादिपरिग्रहः । तच्च दन्तमांसान्यबाधयन् अहिंसन् भक्षयेत् । दन्तमांसदुःस्वापनात् तत्पाकोऽकस्माज्जायते ॥ ३ ॥

हे०--किं कृत्वा शरीरचिन्तां निर्वर्त्य निष्पाद्य कीदृशं मे शरीरं, किंच मया अस्य हितमनुष्ठितं, किंवा अद्यानुष्ठेयमित्यादिविमर्शः शरीरचिन्ता । वक्ष्यति हि--“नक्तं दिनानि मे यान्ति कथंभूतस्य संप्रति । दुःखमात्रं भवत्येवं नित्यं सन्निहितः स्मृतिः ॥” धर्मशास्त्रेऽपि--“ब्राह्मे मुहूर्तं उत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम्” इति । तदा हि-कृतो विमर्शो यथार्थो भवति मनसः प्रसन्नत्वात् । दन्तधावनं विधत्ते । अर्केति प्रातर्भुक्त्वा चेति द्विकालं दन्तपवनं भक्षयेत्, दन्ताः पूयन्ते शोधयन्तेऽनेनेति दन्तपवनं दन्तकाष्ठं, तच्चार्कादिजम् । ककुभोऽर्जुनः । आदिशब्दादसनादयः । तच्च मूलम् उक्तं हि संग्रहे “वटासनार्कखदिरकरञ्जकरवीरजम् । सर्जारिमेदोपामार्गमालतीककुभोद्भवम् ॥ कषायतिक्तकटुकं मूलमन्यदपीदृशम् । विशानवृक्षं क्षुण्णाग्रं मृद्वग्रन्थि सुभूमिजम् ॥” इति । कनीन्यग्रसमस्थौल्यं कनिष्ठाङ्गुल्यग्रभागवत्स्थूलं, प्रगुणम्-ऋजुकषायादिरसमर्कादिभ्योऽन्यत्र न ग्राह्यम् अर्काद्यनभिव्यक्तकषायादिरसमपि ग्राह्यमित्युभयोर्ग्रहणं, भक्षणेन भक्षणपूर्वकं दन्तवर्धनं लक्ष्यते दन्तमांसबाधननिषिधान्यथानुपपत्तेः । नहि भक्षणमात्रेण दन्तमांसानां पीडा उक्तं च संग्रहे--“प्रातर्भुक्त्वा च यतवारंभक्षयेदन्तधावनम् । वाय्वत्रिवर्गत्रितयक्षौद्राक्तेन च वर्षयेत् ॥ इति वाय्वं--कुष्ठं, त्रिवर्गत्रितयं--त्रिफला, त्रिकटुकम् । त्रिजातकं चाशनेस्तेन ततो दंतान् दंतमांसान्यबाधयन्निति । वर्षणं चाधो दंतपूर्वकम् । उक्तं हि संग्रहे--“दन्तान् पूर्वमधो वर्षेत्प्रातः सिञ्चेच्च लोचने । तोयपूर्णमुखो ग्रीष्मशरदोः शीतवारिणा” इति । ऋत्वंतरे कोष्णवारिणा ॥ ३ ॥

(लिखेदनुसुखं जिह्वां जिह्वानिलेखनेन च । तथाऽऽपमलवैरस्यगन्धा जिह्वाऽऽपदन्तजाः । रुचिवैशद्यलघुता न भवन्ति भवन्ति च ॥) नाद्यादजीर्णवमथुश्वासकासज्वरादिती ॥

तृष्णास्यपाकहन्नेत्रशिरःकर्णामयी च तत् ॥ ४ ॥

अजीर्णादीनां द्वंद्वः । एतानि विधत्ते यस्येति ‘अत इनिठनौ’ इति इनिः । एवं तृष्णास्येत्यादौ द्वन्वादिनिश्च ।

१ अत्र कोष्ठकान्तर्गतः पाठ अधिको दृश्यते ।

तदंतधावनमजीर्णी न भक्षयेत् । एवं वमश्वादीनां
मत्वर्थीयांतानां सम्बन्धो योज्यः ॥ ४ ॥

प०—तदनु दन्तकाष्ठभक्षणादनन्तरं जिह्वां लिखेत् ।
तेन मुखस्य मलवैरस्यादयो दोषा न भवन्ति ।
रुच्यादयो गुणा भवन्ति । किं सर्वं तद्भक्ष्यन्त्याहो-
स्वित् केचित् तदर्थमाह—तदन्तपवनं नाद्यात्र भक्ष-
येत् । अजीर्णमपरिणतमन्नम् । वमथुः हृदिः ।
श्वासादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः । अजीर्णमस्यास्ती-
त्यजीर्णी । एवं सर्वत्र योज्यम् । अर्दितं वदनाद्यं
वायुना वक्रम् । आमयशब्देन रोगपर्यायेण तृष्णा-
दीनां सम्बन्धः । तेन तृष्णामयी मुखपाकमयी हृदा-
मयी नेत्रामयी शिरआमयी कर्णामयी च तदन्त-
काष्ठं वर्जयेत् ॥ ४ ॥

हे०—रोगविशेषे दंतधावनं निषधति—नाद्यादिति । अजी-
र्णादिरोगी तदंतपवनं नाद्यात्र भक्षयेत् । अर्दितः एका-
यामः । संग्रहे तु—“नैव श्लेष्मातकारिष्ठविभीतधवधन्वनात् ।
विल्ववच्चबूलीनगुडीशिप्रुतिंदुकतित्वकान् ॥ कोविदारयामीपी-
लुपिम्पल्लेगुदगुगुलुन् । पारिभद्रकमल्लीकाशोरक्यौ शात्म-
ला ॥ स्वाद्रभल्लवणं शुष्कं सुपिरं पूतिपिच्छिलम् । पा-
लाशमासनं दंतधावनं पादुके त्यजेत् ॥” इति ॥ ४ ॥

सौवीरमंजनं नित्यं हितमक्ष्णोस्ततो भजेत् ॥ ५ ॥

(लोचने भवतस्तेन सुस्निग्धे घनपक्ष्मणी ।
व्यक्तात्रिवर्णे विमले मनोज्ञे सूक्ष्मदर्शने ॥)

स०—ततो दन्तधावनभक्षणानंतरं सौवीराख्यमंजनं
भजेत् । कस्मात् यतो हितमक्ष्णोः ॥ ५ ॥

प०—दन्तधावनादनन्तरमंजनं कार्यं तदर्थमाह—तेन
सौवीरमंजनेन नेत्रे स्निग्धादिगुणयुते भवतः ।
नित्यं सर्वकालं सततं प्रातः सायं चाक्ष्णोर्नेत्रयोः
सौवीरमंजनं हितं पथ्यम् तस्माद्भजेत् शीलयेत् ॥ ५ ॥
हे०—अंजनं विधत्ते—सौवीरमिति । ततो दंतधावनानंतरं सौ-
वीराख्यमंजनं भजेत् । अस्मादक्ष्णोर्नेत्रयोः सर्वदा हितं
पथ्यम् । अस्य च मृदुचूर्णमंजनत्वात्तिष्ठः शलाकामानम्

संग्रहे तु फलमुक्तं “लोचने तेन भवतो मनोज्ञे सूक्ष्मदर्-
शने । व्यक्तात्रिवर्णे विमले सुस्निग्धपदमणी ॥” इति ।
सुश्रुतस्तु सौवीरमंजनमाह—“ भव सौवीरमंजनं श्रेष्ठं
विद्युद्धं सिन्धुसंभवम् । दाहकंष्टमलं च दृष्टः कंदरुजा-
पहम् ॥” इति । उभयोः प्रामाण्यादिकथनः ॥ ५ ॥

चक्षुस्तंजोमयं तस्य विशेषात् श्लेष्मणो भयम् ।
योजयेत्प्रमगत्रेऽस्मात्स्वणार्थं रसांजनम् ॥ ६ ॥

स०—अस्मात्कारणात्स्वणार्थं ननराजं सति रसांजनं
दावीकाथसमुद्रवाद्यं योजयेत् । यस्माच्चक्षुस्तंजोमय-
मात्रेयम् । यद्यपि पंचमहाभूतात्मकं तन्मपि तथापि
बाहुल्येन व्यपदेशात्तेजोमयमुच्यते । अत एव तद्व्या-
प्यालोचयति । तथा च लोके कश्चिदाह—नरपतिरे-
तीति । न चासौ नराणामेव पतिः किंतु नारीणा-
मपीति । तस्य चक्षुषो वातपित्ताभ्यामपि भयमस्ति
विशेषेण तु कफाद्वयं ततो रसांजनं योजयेत् ॥ ६ ॥

प०—किं सर्वकालं तदर्थमाह—यतश्चक्षुस्तंजोमय-
मग्निरूपम् । व्यपदेशोऽत्र भूयसा । यतः पंचमहाभू-
तात्मकमिन्द्रियं तस्य च वातादितो विशेषान् श्लेष्मतो
द्रवत्वाद्भयं विरुद्धत्वादतोऽस्मान् कारणान् कफा-
स्य स्त्रावनिमित्तं कफनिर्हरणाय सप्ररात्रं सप्ररात्रं गते
सप्ताहात् सप्ताहादनन्तरं रसांजनं योजयेत् । ततो
नावनादिकं कार्यम् । क्रमेण तदर्थमाह । तथा च
संग्रहे—“ अंजनोच्छेदितं नस्यैः कवलैर्नावनेरितम् ।
धूमेन कवलोल्लिख्यं क्रमाद्वातकफापहम् ॥” इति ॥

हे०—सौवीरापवादेन रसांजनं विधत्ते—योजयेदतर्थात् सप्तमी
सप्तरात्रमंतरं कृत्वेत्यर्थः । किमर्थं—स्वावणार्थं श्लेष्मनिवर्ह-
णार्थं, यस्माच्चक्षुस्तंजोमयं ततस्तस्य श्लेष्मतः कफाज्ज-
लात्पकाद्विशेषाद्भयं, वातपित्तयोस्तु विशेषमयाभावात्त्रिधा-
जनेन च प्रसादनेनोपशमापृथक् प्रतीकारमायात् । अस्य
च तीक्ष्णपिंडांजनत्वाद्धरेणुमात्रत्वं, पिष्टत्वं च दावी-
क्याधजत्वात् । उक्तं हि—“ दावीक्याधमज्जाक्षीरपादं
पक्वा यदा घनम् । तदा रसांजनाख्यं तन्नेत्रयोश्च
प्रयोजयेत् ॥” इति । ननु “ पञ्चसप्ताष्टरात्रे
वा स्वावणार्थं रसांजनम् ॥” इति चरकवचनम् । इह तु सप्त-
रात्र इति विरोधः, मैव पञ्चसप्ताष्टरात्राणां बहुमध्याह्नक-
फविषयत्वात् । ननु “ निशायां ध्रुवमंजनमिष्यते ” इति

१ मतं श्रोतोंऽजनं श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसंभवम् । दाह-
कण्डूमलं च दृष्टिकेदरुजापहम् ॥ अक्ष्णो रूपावहं चैव सहते
मास्तातपौ । न नेत्ररोगा जायन्ते तस्मादंजनमाचरेत् ॥ ”
सुश्रुतः ।

२ कोष्ठकान्तर्गतोऽधिकः पाठः ।

१ पित्तमयमिति पाठान्तरम् ।

चरकेणांजनस्य रात्रिकाल उक्तः । इह तु दंतधावनानंतर-
मिति विरोधः, मैत्रं चरकवाक्यस्य ह्ययमर्थः । यदा
नित्याञ्जनं बाधित्वा पूर्वाह्ने रसाञ्जनं प्रयुज्यते तदा ध्रुवं
नित्यसेव्यमंजनं निशायामिष्यते, अन्यदा तु प्रातरेवेत्यवि-
रोधः । तथाच मनुः—“ मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दंतधावन-
मंजनम् । पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां तु पूजनम् । ”
इति । मैत्रं सूर्याराधनम् ॥ ६ ॥

ततो नावनगंडूपधूमतांबूलभोगभवेत् ॥ ७ ॥

स०—नावनादीनां नस्यादिविधिषु गुणा वक्ष्यमाणा
विधानं च । तांबूलस्य तु वैशद्यारुचिहरत्वसौगंध्या-
दिगुणा प्रसिद्धा एव । नावनादीनां तांबूलानां
द्वंद्वः । ततोऽञ्जनादनंतरं नावनगण्डूपधूमतांबूलानि भजते
यः स एव विधो भवेत् । ‘ भजो ष्विः ’ इति ष्विः ॥ ७ ॥

प०—ततोऽञ्जनानन्तरं नरो नावनादिभाग् भवेत् ।
नावनं नस्यम् । गण्डूषो मुखपूर्णं काथादिभिः ।
धूमो वक्ष्यमाणः प्रायोगिकः । ताम्बूलं प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥

हे०—नस्यादीन् विधत्ते—ततोऽञ्जनादनंतरं क्रमेण नाव-
नादीन् भजेत् । उक्तं हि संग्रहे—“ अणुतैलं ततो नस्यं
ततो गण्डूषधारणम् । घनोन्नतप्रसन्नत्वं स्कंधग्रीवास्यव-
क्षसः ॥ सुगन्धिवदनाः स्निग्धनिस्वना विमलेन्द्रियाः ।
निर्वलीपलितव्यंगा भवेयुर्नस्यशीलिनः ॥ रुक्षस्फुटनपा-
रुष्यमुखशोषद्विजामयाः । न स्युः स्वरोपघाताश्च स्नेहग-
ण्डूषधारणः ॥ खदिरक्षीरवृक्षारिमेदोऽम्बुकवलग्रहाः ।
अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकजित् ॥ सुखोणोदकगण्डू-
पैर्जायते वक्त्रलाघवम् । ” इति । प्रायोगिकं ततो धूमं

(१) “ प्रभाते पूगमधिकं मध्याह्ने खदिरं तथा । निशासु
चूर्णमधिकं ताम्बूलं भक्षयेत्सदा ॥ आयुरग्रे यशो मूले लक्ष्मीर्मध्ये
व्यवस्थिता । तस्मादग्रं तथा मूलं मध्यं पर्णस्य वर्जयेत् ॥
पर्णमूले भवेद्द्वयाधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः । पर्णचूर्णं हस्त्यायुः
शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥ आद्यं विशेषमं पीतं द्वितीयं मेदि-
दुर्जरम् । तृतीयादि तु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम् ॥ ”

(भा. प्र.)

“ कर्पूरजातिकंकोलवङ्गखदिराह्वयैः । सचूर्णपूरैः
साहितं पत्रं ताम्बूलजं शुभम् ॥ मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्ति-
सौष्ठवकारकम् । हृद्युदन्तस्वरमलजिह्वेन्द्रियविशोधनम् ॥
प्रसेकशमनं हृद्यं गलामयविनाशनम् । पथ्यं सुप्तोत्थिने भुक्ते
स्नाते वान्ते च मानवे ॥ ” (सुश्रुतः)

गंधमाल्यादि वाचरेत् । धूमपस्योर्ध्वजत्रूत्था न स्युर्वातः
पामयाः ॥ अञ्जनोत्कलेशितं नस्यैः कवलैर्नीवनेरितम्
धूमेन कवलेत्थं च क्रमाद्वातकफं जयेत् ॥ “ ताम्बूलं तु जात-
फलादियुक्तम् उक्तं हि संग्रहे “ रुचिवैशद्यसौगंधमिच्छन्
त्क्षेत्रेण धारयेत् । जातीलवंगकपूरकंकोलकटुकैः सह ॥ कटु-
लताकस्तूरिकाफलम् । तांबूलीनां किसलयं हृद्यं पूगफल-
न्वितम् ” इति ॥ ७ ॥

येषां तु तांबूलमपथ्यं तानाह ।

तांबूलं क्षतपित्तास्ररूक्षोत्कुपितचक्षुषाम् ॥

विषमूर्च्छामिदार्तानामपथ्यं शोषिणामपि ॥ ८ ॥

स०—क्षतं विद्यते येषां ते क्षताः । अर्शआदित्वादच-
एवं पित्तास्राः । उत्कुपितमभिष्यन्नं चक्षुरेकं द्वे वा ये
ते । ये च क्षताश्च पित्तास्राश्च रूक्षाश्चोत्कुपितचक्षुषः
तेषामपथ्यमहितम् । तथा विषार्तानां मूर्च्छार्तानां मद-
र्तानां शोषिणां चेत्यपिशब्दस्यार्थः । शोषिणो राज-
यक्ष्मिणः ॥ ८ ॥

प०—तत् किं सर्वैरासेव्यमुत कौश्चित्तदर्थमाह—क्षत-
रक्तपित्ताशुपहतानां शोषिणां च तत्तांबूलमपथ्यम्
क्षतमुरःक्षतम् । पित्तास्रं रक्तपित्तम् । रूक्षो-
निमित्तेनोत्कुपितानि चक्षूषि येषां ते रूक्षोत्कुपि-
तचक्षुषस्तेषामथवा रूक्षाणामुत्कुपितचक्षुषां च
विषं शृङ्गीविषादि । मूर्च्छा मूर्च्छायः । मदो मदत्ययं
वक्ष्यमाणः । शोषो राजयक्ष्मा तेषामपथ्यम् ॥ ८ ॥

हे०—क्षतादौ ताम्बूलं निषेधति—तांबूलमिति । क्षतं—क्षत-
कासः, पित्तास्रं—रक्तपित्तं, रूक्षो—निस्नेहांगः, उत्कुपितच-
क्षुः—अभिष्यन्दाख्योऽक्षिरोगः, शोषो—मुखशोषो राजयक्ष्म-
च उक्तं हि सुश्रुते—“ रक्तपित्तक्षतक्षीणतृष्णामूर्च्छापरीतिनाम्
रूक्षदुर्बलमत्तेभ्यो न हितं मुखशोषिणाम् ॥ ” इति ॥ ८ ॥

तदेतत्सर्वं विधाय भोजनासान्ने कालेऽभ्यंग आच-
रणीय इत्याह—

अभ्यंगमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा ॥

दृष्टिप्रसादपुष्ट्यायुःस्वप्नसुखत्वदाढ्यकृत् ॥ ९ ॥

स०—अभ्यंगं नित्यं सततमाचरेत् । नित्यग्रहणं चोप-
लक्षणार्थम् । एकद्वित्रिदिनान्तरमपि यथोचितमाचर-
तोऽपि न दोषः । सोऽभ्यंग आचर्यमाणो जरा च
श्रमश्च वातश्च तान् हंतीति किम् । तथा दृष्टीत्यादि ।

दृष्टेः प्रसादो वैमल्यं दृष्टिप्रसादः । शोभना चासौ त्वक्
तस्या भावः सुत्वक्त्वम् । दृढस्य भावो दाढ्यम् ।
दृढादिभ्यः ष्यञ् । दृष्टिप्रसादादीनां द्रव्यः । तानि
करोति योऽभ्यंगः स एवम् ॥ ९ ॥

प०—नस्यादि कृत्वाऽभ्यङ्गः कार्यस्तदर्थमाह—नित्यं
सर्वकालमभ्यङ्गमाचरेत् । सोऽभ्यङ्गो जराश्रमवातान्
हन्तीति तथा दृष्टेः प्रसादं नैर्मल्यं करोति शरीरम्यैव
पुष्टिं पोषमायुषोऽभिवृद्धिं निद्रां सुत्वक्त्वं च ।
शोभना त्वक् सुत्वक् तस्या भावः सुत्वक्त्वम् ।
दाढ्यं दृढता कर्मणि सामर्थ्यम् ॥ ९ ॥

हे०—अभ्यङ्गं विधत्ते—स चोत्पन्नायां क्षुधि विधेयः, तथाहि
शुद्धस्रोतस्तथा रोमकूपैः स्नेहो देहं व्याप्नोति, तं चोष्मा
पचति । उक्तं च संप्रहे—“अथ जातान्नपानेच्छो मासुतग्नैः
सुगन्धिभिः । यथर्तुसंस्पर्शसुखैः तैलैरभ्यङ्गमाचरेत् ॥ ”
इति । अभ्यंगफलमाह—सोऽभ्यंगो जरादीन् हन्ति, दृष्टि-
प्रसादादींश्च करोति, सुत्वक्त्वं—निर्मलीकत्वं त्वचः, संप्रहे तु
“रथाक्षचर्मघटवद्भवत्यभ्यङ्गतो गुणाः । स्पर्शनेऽभ्य-
धिको वायुः स्पर्शनं च त्वगाश्रयम् ॥ त्वच्यश्च परमभ्यंगो
यस्मात्तं शीलयेदतः ।” इति ॥ ९ ॥

शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् १० ॥

स०—तमभ्यंगं शिरःश्रवणपादेषु विशेषेणातिशयेन
शीलयेदभ्यसेदिति वचनाच्चावश्यं न तथा सर्वशरीरे-
ऽभ्यंगः कार्यो यथैतेषु शिरःश्रवणपादेषु । अत्र च
पूर्ववदेकत्वाभावः ॥ १० ॥

प०—तमभ्यङ्गं शिरःप्रभृतिषु विशेषेणात्यर्थं शीलयेत्

हे०—अभ्यंगाभ्यासं विधत्ते—तमभ्यङ्गं शीलयेदभ्यसेत्स-
र्वेष्वङ्गेषु विशेषान्मूर्धकर्णाङ्घ्रिषु एकस्मिन्नेव प्रयोगे पुनः
पुनः सेवनमभ्यासः, प्रत्यहं प्रयोगाभ्यासस्तु नित्यत्वेनोक्तः ।
संप्रहे तु—“सकेश्यः शीलितो मूर्ध्नि कपालेन्द्रियतर्पणः ।
हनुमन्याशिरःकर्णशूलघ्नं कर्णपूरणम् ॥ पादाभ्यङ्गस्तु
तत्स्थैर्यनिद्रादृष्टिप्रसादकृत् । पादसुप्तिश्रमस्तंभसंकोचस्फुट-
नप्रणुत् ॥ ” इति ॥ १० ॥

अथैतदपवादमाह—

वर्ज्योऽभ्यङ्गः कफग्रस्तकृतसंशुद्धचजीर्णिभिः ११

स०—अभ्यंगो वर्ज्यो वर्जनीयः । कफग्रस्तेन
कृतसंशुद्धिनाऽजीर्णना च ॥ ११ ॥

प०—सचाभ्यङ्गः कफग्रस्तादिभिः वर्ज्यः न सेव्यः ।
कफग्रस्तश्लेष्मरोगार्तः कफेनाक्रान्तः । ग्रन्थग्रहण-
मतिशयप्रतिपादनार्थम् । कृतसंशुद्धिर्वसनदिना
चिरकालं निर्हृतदोषः तेन न सेव्यः । तयोऽजीर्णो
न सेव्यः ॥ ११ ॥

हे०—अभ्यंगं कफग्रस्तादीं निर्दिष्टाभ्यङ्गानां अनुषङ्ग-
श्रद्धया, कृतसंशुद्धिस्तदर्थेन निर्दिष्टः । तस्य न सेव्य-
“तस्माज्ज्वर्यजीर्णो न नाभ्यङ्गमाचरेत् । तस्य न सेव्यो
विरिक्तश्च निरुद्धो यथेष्टमाभ्यासात् । तस्य न सेव्यो
ध्वत्वमथापि वा ॥ शेषाणां कफग्रस्तदोषाणां न सेव्यो
मदाः ॥ ” इति ॥ ११ ॥

लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तोऽग्निमंदसः भयः ।

विभक्तघनगात्रत्वं व्यायामादुपजायते १२ ॥

स०—शरीरायासजननं कर्म व्यायामः । तस्मात्पञ्च
गुणाः लाघवादयो निष्पद्यन्ते । विभक्तानि विमानेन
स्थितानि घनानि मात्राणि यस्मात् विभक्तानि तान्मनस्य
भावस्तन्वामिति ॥ १२ ॥

प०—शेषाग्नेनाभ्यङ्गं कृत्वा व्यायामं तस्मात्पञ्च-
माह—शरीरायासजननं कर्म व्यायाम इत्यनेन । तस्मा-
द्व्यायामादुपसेवितालाघवादिकमुपजायते । लाघवं

१ “शरीरायासजननं कर्म व्यायाममोजितम् । तद्व्यायामं मुखं देहं
विमृष्टीयात्समन्ततः ॥ शरीरोपचयः कान्तिर्गात्राणां सुविभक्तता ।
दीप्ताग्नित्वमनालस्यं स्थिरत्वं लाघवं मृजा ॥ धमकमपिपा-
सोष्णशीतादीनां सहिष्णुता । आरोग्यं चापि परमं व्यायामा-
दुपजायते ॥ तथास्ति सदृशं तेन किञ्चित्स्थौल्यपकर्षणम् । न च
व्यायामिनं मर्त्यं मर्दयन्त्वरयो भयात् ॥ न चैनं सहसा-
ऽऽकम्य जरा समधिरोहति ॥ स्थिरीभवति मांसं च व्यायामा-
भिरतस्य च ॥ व्यायामश्चुष्णगात्रस्य पट्टपशुऽग्निमन्य च ।
व्याधयो नोपसर्पन्ति मिहं शुद्धिमा एव ॥ ततोऽभ्यङ्गपुण्ड्रान-
मपि कुर्यात् सुदर्शनम् ॥ व्यायामो कुर्यात् नित्यं निरुद्धमापि
भोजनम् ॥ विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपश्यते ॥ व्यायामो
हि सदा पथ्यो बलिनां श्लिग्धभोजनम् ॥ न च शीते वसन्ते
च तेषां पथ्यतमः स्मृतः । सर्वेष्वृतुष्वहहः पुम्भिरात्महितै-
षिभिः ॥ वलस्यार्देन कर्तव्यो व्यायामो हन्तृनांऽज्यथा ।
हृदि स्थाने स्थितो वायुर्यदा वक्रं प्रपश्ये ॥ व्यायामो कुर्वतो
जन्तोस्तद्वाल्ग्वस्य लक्षणम् । वयोवलशरीराणि देशकालाश-
नानि च ॥ समीक्ष्य कुर्याद्व्यायाममन्यथा रोगमाप्नुयात् ॥ ”
इति सुश्रुतः ।

देहलघुत्वम् । कर्मणि सामर्थ्य-शक्तता दृढता । दीप्तो-
ऽभिर्वह्निदीप्तता । मेदसो-धातोः क्षयः अल्पता ।
विभक्तानि-विभागस्थितानि, घनानि-निबिडानि
दृढानि, गात्राणि-शरीरावयवाः, यस्य स विभक्त-
वनगात्रः । तस्य भावस्तरुत्वमिति ॥ १२ ॥

हे०-इष्टसाधनत्वकथनद्वारा व्यायामं विधत्ते ॥ १२ ॥

इदानीं येनासौ न कार्यस्तं दर्शयति-

वातपित्तामयी बालो वृद्धोऽजीर्णी च तं त्यजेत् ॥

स०-वातपित्तामयी बाल आषोडशाद्वर्षाद् वृद्धः
सप्ततेरूर्ध्वमजीर्णी च तं जह्यात् ॥ १३ ॥

प०-वातपित्तरोगार्तो बालो वृद्धश्च व्यायामं त्यजेत्
परिहरेत् । वातामयी-वातरोगी, पित्तामयी-पित्त-
रोगी । तथा पित्तरोगी वातपित्तामयी व्यस्तसमस्त-
त्वादिति ज्ञेयम् । बाल आषोडशाद्वर्षात्, सप्ततेरूर्ध्व
वृद्धः ॥ १३ ॥

हे०-वातरोगादौ व्यायामं निषेधति ॥ १३ ॥

अर्धशक्त्या निषेव्यस्तु बलिभिः स्निग्धभोजिभिः
शीतकाले वसन्ते च मन्दमेव ततोऽन्यदा ॥ १५ ॥

स०-तुरगधारणे । बलवद्भिः पुरुषैः स्निग्धभोजिभि-
रर्धशक्त्यैव निषेव्यो व्यायामः । प्राक् श्रमाद्व्यायामवर्जनं
कार्यमित्यर्थः । कदासौ विधातव्य इत्याह-
हेमन्ते शिशिरे वसन्ते च सेव्यः । शीतवसन्ताभ्या-
मन्यदा मन्दमेव सेव्यः । मन्दमिति क्रियाविशेषणम् ।
क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गता च वक्त-
व्येति ॥ १४ ॥ १५ ॥

प०-स च व्यायामो बलिभिः पुरुषैः शीतकाले
वसन्ते ह्रमन्तशिशिराख्ये च स्निग्धान्नभोजिभिः
सोद्विगर्धशक्त्या यावन्नतिश्रान्तस्तावन्निषेव्योऽभि-
षेवणीयः यावान् शक्यते । ततोऽर्धमिति । ततोऽ-
न्यस्मिन्नृतौ ग्रीष्मवर्षाशरदाख्ये मन्दमेव स्वल्प-
मेव ॥ १४ ॥ १५ ॥

हे०-तं व्यायामं व्यायाममात्रमाह-अर्धशक्त्या व्यायामो
निषेव्यः, किं सर्वैः नेत्याह-बलिभिः स्निग्धभोजिभिरिति
मिलितं विशेषणम् । किं सर्वदा नेत्याह-शीतकालो-हेम-

न्तशिशिरौ । अन्यदा तु ततोऽर्धशक्तेर्मन्दमल्प-
निषेव्यः, अन्यदेत्यन्यस्यामवस्थायाम् अन्यस्मिंश्च कर्त-
व्यावस्था बलित्वस्निग्धभोजित्वविपर्ययः । अन्य
ग्रीष्मादित्रयम् । एवमब्देन मन्दत्वविपर्यये अर्धशक्तेर्न
वेदाः, अर्धशक्तिविपर्यये तु मन्दत्वप्रवेशोऽस्तीति व्योत
अर्धशक्तिलक्षणं सुश्रुतेनोक्तं-“ हृदिस्थानस्थितो व-
र्यदा वक्त्रं प्रपद्यते । व्यायामं कुर्वतो जंतोस्तद्वल्लक्ष-
लक्षणम् ” इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

तं कृत्वाऽनुसुखं देहं मर्दयेच्च समंततः ॥ १६

स०-तं व्यायामं कृत्वा अनुसुखं यथा शरीरे व-
न स्यात्तथा देहं मर्दयेत् । समंततः परितः ॥ १६

प०-तं च व्यायामं कृत्वा निर्वर्त्य यथासुखं
मर्दयेत् । समंततः सर्वमापादतलमस्तकं, पङ्क-
पीडयेत् ॥ १६ ॥

हे०-मर्दनं विधत्ते-अनुसुखं सुखानतिक्रमेण समं-
तं सर्वांगेष्विवति अतिव्यायामदोषकथनात्पूर्वं मर्दनवि-
मर्दनस्य व्यायामांगत्वख्यापनार्थम् अंगत्वं चोक्तमेव
कृत्वेति वचनात् । अत एवोक्तं-सुश्रुतव्याख्यायां जञ्ज
मर्दनमपि व्यायामांतः पात्येवेति तच्च विशेषात्पञ्चम्या
उक्तं हि सुश्रुते-“ व्यायामस्विन्नगात्रस्य पन्द्रध्यामुद्ध-
तस्य च ॥ व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंहं ध्रुवमृगा इव
इति ॥ १६ ॥

तृष्णा क्षयः प्रतमको रक्तपित्तं श्रमः क्लम
अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ।

स०-अतिव्यायामतस्तृष्णादयो भवन्ति।तृष्णेति पृ-
पदम् । तेन तृष्णादीनां पदानामकृतसमासानां निदे
दोषदेशाद्यनुरोधेनैकस्य द्वयोस्त्रिचतुराणां बहुतर
सर्वेषां चातिव्यायामव्यापस्त्वद्योतनार्थः ॥ १७ ॥

प०-यथोक्तप्रमाणातिक्रमान् अतिव्यायामादा
वितात् तृष्णादिर्जायते । तृष्णा-पिपासा।क्षयौ-रा-
यक्ष्मा । प्रतमकः-तमःप्रवेशः श्वासो वा । तथा र-
पित्तं-शोणितपित्तम् । श्रमः-खेदः । क्लमो-ग्लानि
ज्वरः छर्दिश्च वातोत्थौ ॥ १८ ॥

हे०-व्यायामप्रमाणातिक्रमे दोषमाह-क्षयो-राजयक्ष-
प्रतमकः-श्वासभेदः, श्रमः-कर्मन्द्रियाणां स्वव्यापाराक्षम
क्लमोऽबुद्धीन्द्रियाणाम् ॥ १७ ॥

अतिव्यायामप्रसंगेनातिजागरादीनामपि व्यापदो दर्शयति—

व्यायामजागराध्वस्त्रीहास्यभाष्यादिसाहसम् ।
गजं सिंह इवाकर्षन् भजन्नतिविनश्यति ॥ १८ ॥

स०—व्यायामादीनां भाष्यांतानां द्वंद्वः।तान्यादिर्यस्य साहसस्य धनुराकर्षणादेस्तदेवम् । अयथाबलमारंभः साहसं तद्वज्जन्सेवमानो विनश्यति । क इव । सिंह इव गजमतिमहावर्ष्माणमाकर्षन्नाक्रमन्थथा विनश्यति तथा—
अयथाबलमारंभेण व्यायामादिना नरो मार्यत इति १८ ॥

प०—प्रसङ्गेनाह—प्रतिषेधमन्यत्रापि—व्यायामा—
दीनां साहसमतिसेवां भजन् पुरुषो विनश्यति । यथा सिंहो विक्रमवानिति स्वल्पबलो महाबलं दन्तिनमाकर्षन् स्वयमेव वृट्ठयति । यद्यपि सिंहो धैर्यवांस्तथापि किं गजं स्थानान् स्थानान्तरं नेतुं शक्तः संगमाकर्षणेन प्राणांस्त्यजेत् । एवं ननु धनुराकर्षणादिकं साहसं भजन् विनश्यति । जागर-
मस्वप्नः । अध्वा पन्थाः । स्त्रीसेवा । हास्यं भाषणमेवमादिव्यायामादनन्तरं कपायद्रव्यैरुद्धर्तनं कार्यम् ॥ १८ ॥

हे०—व्यायामप्रसंगाजागरादीनां यथोक्तप्रमाणातिक्रमे दोष-
माह—गजमाकर्षन् सिंह इव यतः साहसतः अयथाबल-
मारंभः—साहसं, नाहि व्यायामाद्यतिभजनपर्याप्तं पुंसां बल-
मस्ति। अध्वस्त्रीशब्दाभ्यां गमनसंभोगौ लक्ष्येते, आदिशब्देन धनुराकर्षणादि ॥ १८ ॥

उद्धर्तनं कफहरं मेदसः प्रविलापनम् ॥

स्थिरीकरणमंगानां त्वक्प्रसादकरं परम् ॥ १९ ॥

स०—उद्धर्तनस्य कफहरादयश्चत्वारो गुणाः ॥ १९ ॥

प०—अतस्तद्वृणानाह—भवतीति वाक्यशेषः। उद्धर्तनं-
कफहरं कफघ्नं, मेदसो—धातोः, प्रविलापनं—विलीन-
विग्रहकारि । तस्यापकर्षकम् । अङ्गानां—शिरः—
पाण्यादीनां स्थिरीकरणं दाढार्थावहम् । तथा परम-
त्यर्थं त्वक्प्रसादकरम् । त्वचः प्रसादं नैर्मल्यं करोति । कृते चोद्धर्तने स्नानं विधेयम् ॥ १९ ॥

हे०—इष्टसाधनकथनद्वारोद्धर्तनं विधत्ते—उद्धर्तनं कफ-
हरणादिगुणम् । अतः कुर्यादित्यर्थसिद्धम्। प्रविला (प) यनं

द्रवीकरणं, द्रवीकृत्य मेदसः शोषणमित्यर्थः । उद्धर्तनं क-
पायादिचूर्णैर्गान्त्रोद्धर्षणम् ॥ १९ ॥

दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमूर्जाबलप्रदम् ॥
कंडूमलश्रमस्वेदतंद्रातृड्दाहपाप्माजित् ॥ २० ॥

स०—स्नानं दीपनं वृष्यमायुष्यं च भवति । ऊर्ज-
उत्साहः । बलं प्राणनम् । एते प्रददाति करोति यत्त-
देवम् । कंड्वित्यादि । कंड्वादीनां द्वंद्वः । एतान् जयति
स्नानस्य प्रभावादायुष्यत्ववृष्यत्वदीपनत्वानि ब्रौद्धयानि।
अथवा स्नानेन प्रहर्षो भवति । हर्षणत्वाच्च वृष्यत्वम् ।
तथा च वक्ष्यति—“यकिंचिन्मधुरं स्निग्धं वृंहणं बलवर्ध-
नम् । मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते ॥” इति ।
यथा स्नानं जाठराग्नेर्बहिर्निर्गतानि रोमकूपाश्रितान्य-
र्चीषि रुद्ध्वाऽन्तर्नयति ततश्चाग्नेः प्रबलत्वं कुर्वद् दीपनं
संपद्यते । यथा शीतकाले शीतानिलस्पर्शं संरुद्ध-
जाठराग्नेः प्रबलत्वम् । बालादित्यस्तु व्याचक्षिष्ट ।
स्नानेन आजकाग्न्यं त्वगाश्रितं पित्तमंतःप्रविशद्भूषमाणं
संवर्धयति तेन तदीपनम् । अत एव परिपेकं जलमु-
ष्णमिष्यते । यस्माच्छीतं निर्वापयति तेजो न दं-
स्यांतः प्रवेशयति । शीतकाले यच्छीतानिलस्पर्शं संरुद्ध-
स्याग्नेः प्रबलत्वं तत्काल एव तस्मिन् कालस्वाभाव्या-
दिति बोद्धव्यम् । तथा चान्यतौ शीते सति मंदाग्नि-
त्वमेव दृश्यते । यथा वर्षास्वप्निमांदादेवांतर्बहिर्वहिसं-
धुक्षणं भोजनं समुपदिष्टम् । तथा च मुनिः—“व्यक्ता-
म्ललवणस्नेहं वातवर्षाकुलेऽहनि ।” विशेषशीत
इत्यादि ॥ २० ॥

प०—तदर्थमाह—स्नानं दीपनादिगुणयुक्तम्, कण्डूवा-
दिघ्नं, दीपनं स्नानमित्यभेदं वस्तुतत्त्वम्। जाठराग्निम-
र्चीषि वचोरूपाणि रोमकूपेभ्यो निर्गच्छन्तीति तानि
शीतस्पर्शस्वभावं रोमकूपानपि धायान्तर्नीत्वा जाठ-
राग्निमुत्तेजयति । यथा हेमन्ते शीतानिलस्पर्शं संरुद्ध-
कायाग्निर्बहिर्निर्गममाद्विवृद्धः संपद्यते । वृष्यं—शुक्र-
वृद्धिकारि । आयुष्यमायुषं हितम् । ऊर्जस्तेजः
कान्तिमत्वम् । बलं—सामर्थ्यं, तद्दाति। कण्डूवादि-
जिह्व । तन्द्रा—सुप्तरथैव सुषुप्ता । तथा चागमः ।
“ निद्रार्तस्य विषयग्रहणं तन्द्रा ।” पाप्मा-पापम्-
तानि जयति ॥ २० ॥

हे०—इष्टसाधनकथनद्वारा स्नानं विधत्ते-स्नानं-दीपनत्वा-
दिगुणम् अतः कुर्यादित्यर्थसिद्धं, दीपनं प्रभावात् । केचिदत्र
युक्तिमाहुः—“वाह्योऽङ्गसेकैः शीताद्यैरुष्मान्तर्यामपीडितः ।
नरस्य स्नानमात्रस्य दीप्यते तेन पात्रकः ॥” इति । वृष्यं
वृषाय स्त्रीप्रसंगिने हितं शुक्रवर्धनमित्यर्थः । ऊर्जोत्साहः,
मलस्त्वगुपलेपः, मनःकर्मद्रियव्यापारे सति बुद्धीन्द्रियो-
परमस्तन्द्रा । दह्यमानवत् दुःखं दाहः, पाप्मा-पापम् ॥ २० ॥

उष्णांबुनाऽधःकायस्य परिषेको बलावहः ॥
तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बलहत्केशचक्षुषाम् ॥ २१ ॥

स०—उष्णांबुनाऽधःकायस्य परिषेको बलावहः
प्राणकृत् । तेनैवोष्णोदकेनैवोत्तमाङ्गस्य शिरसः परिषेको
विधीयमानः केशचक्षुषां बलहत् । प्राण्यङ्गानां समा-
हार एव द्वंद्व इत्यस्य प्रायिकत्वात्केशचक्षुषामित्युपप-
न्नमेव ॥ २१ ॥

प०—कायस्याधोऽधरविभागे यः उष्णांबुना
परिषेकः, स बलावहो बलप्रापकः, प्रकृतत्वात्तस्यैवाधः-
कायस्य तेनैवोष्णांबुना परिषेकः स्नानमुत्तगाङ्गस्य-
शिरसः, केशचक्षुषां बलहत् । केशाश्चक्षुषी च तेषां
बलमपहरति ॥ २१ ॥

हे०—उष्णशीतमेदमिन्नस्य स्नानस्य विषयमाह-उष्णांबुना
यः परिषेकः सोऽधःकायस्य बलावहः स एवोत्तमाङ्गस्यो-
र्ध्वकायस्य केशचक्षुषां बलहत्, तस्मात्केशचक्षुर्बलार्थिभिः
शीतेन वारिणा स्नातव्यमितरङ्गणेनेत्यर्थसिद्धं न त्वेकस्मिन्
स्थाने शीतोष्णयोः प्रयोगः क्रियासंकरे दोषापत्तेः ।
संग्रहे तु—“नाऽनाप्लव्य शिरः स्नायात् न जलेऽप्ये न
शीतले ।” इति ॥ २१ ॥

स्नानं येषामपथ्यं तान् दर्शयितुमाह—

स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु ॥
आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् २२ ॥

स०—नेत्रे चास्यं च कर्णौ च तत्र रोगाः । अर्दितं च
नेत्रास्यकर्णरोगाश्चातिसारश्च ते विद्यन्ते येषां त एवम् ।
तेषु गर्हितमद्विदम् । एवं शेषेषु योज्यम् । अर्दितादीनां
द्वंद्वस्ततो मनुष्यः । तेनार्दितादिमन्यु गर्हितमिति
योज्यम् । एवं शेषेष्वपि ॥ २२ ॥

प०—अर्दितादिवातानां स्नानं गर्हितं निन्द्यम् ।
अर्दितो-वातव्याधिर्विषयमाणलक्षणः । नेत्ररोग-

श्चक्षुष्पीडा । आस्यरोगः आसिका
आस्यम् । अतिश्लेष्मावृतत्वात् कर्म
आसिका । कर्णरोगः श्रवणपीडा । अतिसारः
प्रतिहतपुरीषव्याधिः । आध्मानं वायुना ज
पीनसौ नासास्त्रावः । अजीर्णमामविष्ट
भेदेन त्रिविधम् । भुक्तवान्-कृताहारः ।
गर्हितं निन्दितमसेव्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

हे०—अर्दितादौ स्नानं निषेधति-अर्दित-
आध्मानमुदरापूरणं, भुक्तवान्—कृतभोजनः,
निषिद्धम् ॥ २२ ॥

जीर्णे हितं मितं चाद्यान्न वेगानीरये
न वेगितोऽन्यकार्यः स्यान्नाजित्वा साध्यो

स०—जीर्णे सम्यक्परिणते पूर्वं आहारे अ
किमद्यात् । हितं पथ्यम् । मितं मात्रया युक्तं
ह्यतिमात्रं वा भुक्तं दोषाय स्यादतो मितम्
दित्यादि । वातविण्मूत्रादीनां संबन्धिनां
भूतानपि बलान्नेरयेन प्रवर्तयेत् । न वेगि
संजातवातविण्मूत्रवेगस्तमकृत्वा नान्यकार्यं
नान्यत्कार्यं कुर्यादित्यर्थः । नाजित्वेत्यादि
शक्यः साध्यस्तं रोगमजित्वा नान्यकार्यं
योज्यम् । स ह्युपेक्षितो दुःसाध्यो साध्यो
साध्यशब्दोपादानादसाध्यामयप्रतिपन्नो न
श्विकित्सानैफल्यदिति द्योतयति ॥ २३ ॥

प०—कृते स्नाने भोजनं भोक्तव्यमित्यत
सम्यक्परिपाके ह्यस्तनेऽन्ने, हितं पथ्यं, मि
तद्भोजनमथात्-भक्षयेत् । वेगान्-वेग
दीन्, बलात्प्रयत्नात् नोदीरयेत्-न
वेगितः सन् जातवेगः प्रत्युपसि
दिः सन् नान्यकार्यः स्यात् नान्यानि
भेत । यस्माद्वेगविधारणेन व्याधयो
साध्यं-साधलक्षणयुक्तमामयं, नाजित्वा-
त्सामकृत्वा, नान्यकार्यकृत् स्यात् । य
व्याधिरुपेक्षितोऽसाध्यतां याति । वचन
साध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्व
मिथ्योपचाराद्देवाद्वा यात्यवस्थान्तरं गदः
भोजनं विधत्ते-ह्यस्तने जीर्णेऽन्ने सत्ययाद्भुज
देयकालाद्युचितं, मितं—यथोक्तमात्रं, ननु

स्योक्तिरप्रस्तुता मैवं, क्रियाप्राधान्याद्विहारत्वमाहारस्य । क्रियाप्रधानो हि विहारः, द्रव्यप्रधान आहारः, अयमेव विहारमाहारयोर्मैदः क्रियाद्रव्ययोरुभयत्र भावात् । संग्रहे तु—
“अन्नपानविधानेन भुञ्जीतान्नं विनाऽत्ययात् । अभिनन्द्य प्रसन्नात्मा हुत्वा दत्त्वा च शक्तितः ॥ पक्वं सजलमेकांते यथासुखमिति ब्रुवन् । प्रयच्छेत्सर्वमुद्दिश्य पाचयेन्नान्नमात्माने । नान्नमद्यान्मुमूर्षूणां मृतानां दुःखजीविनाम् । स्त्रीजितङ्गी-
वपतितक्रूरदुष्कर्मकरिणाम् ॥ गणारिगणिकासत्रधूर्तानां पणिनां न च । नोत्संगे भक्षयेद्रक्ष्यान् जलं नांजलिना पिबेत् ॥ सर्वं च तिलसंबन्धं नाद्यादस्मिते रवौ ॥ न भुक्तमात्र आयस्येन्न निषिद्धं भजेत्सुखम् ॥ ” इति । एवं प्रबोधादयो भोजनांता यद्धक्रमा विहारा उक्ताः । तांश्चा-
वश्यकर्तव्यान्मन्यमानेषु नरेषु वेगोदीरणवेगधारण-
व्याध्युपेक्षाः संभाव्येरन् अतस्तत्प्रातिपेधं करोति । तत्र वेगो-
दीरणं निषेधति—वेगाः वातयिष्मन्नादयः, किं प्रवर्तमाना-
नपि न प्रवर्तयेत् नेत्याह—बलादप्रवृत्तान् प्रवर्तयेदित्यर्थः ।
वेगधारणं निषेधति—वेगितः— संजातवेगः सन्नन्यकार्यो न
स्याद्वेगानेवोत्सृजेदित्यर्थः । व्याध्युपेक्षां निषेधति— आम-
यमजित्वाऽन्यकार्यो न स्यात्, आमयमेव जयेदित्यर्थः ।
किं सर्वमित्यत आह—साध्यम् । असाध्यस्तु प्रयत्नवैयर्थ्या-
दुपेक्ष्य एव इति बद्धक्रमविहारव्याख्या ॥ २३ ॥

सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।

सुखं च न विना धर्मात्तस्माद्धर्मपरो भवेत् २४

स०—सर्वभूतानामशेषप्राणिनां यस्मात्सुखार्थाः प्रवृत्तयः कर्माणि । मता अभिप्रेताः सुखं च शर्माख्यं धर्माद्विना न भवति तस्मात्कारणाद्धर्मपरो धर्मप्रधानः स्यात् । धर्मादिति पृथग्विनेति पंचमी ॥ २४ ॥

प०—सर्वभूतानां—सर्वप्राणिनां, सर्वाः प्रवृत्तयः—सर्वाः क्रियाः, सुखार्थाः—सुखनिमित्ताः, मता—अभिप्रेताः । सुखं—दुःखाभावः । धर्माद्विना—धर्माद्विन्यत्र धर्मं वर्ज-

१ तत्रालौकिकत्वाद्दृष्टधीत्वादप्रवृत्तानां यज्ञादीनां शास्त्रा-
त्प्रवर्तनं, लौकिकत्वाददृष्टार्थत्वाच्च प्रवृत्तेभ्यश्च सांसभक्ष-
णीदभ्यः शास्त्रादेव निवारणं धर्मः । अथवा यतोऽभ्युदय-
निःश्रेयससिद्धिः स धर्मः । धर्मः पुरुषगुणः कर्तुः प्रियहित-
करो मोक्षहेतुः, अतीन्द्रियोऽन्त्यसुखसंविज्ञानवरोधी, पुरुषान्तः-
करणसंयोगविशुद्धाभिसंधिजो वर्णाश्रमिणां प्रतिनियतसाधन-
निमित्तः ।

यित्वा, सुखं नोत्पद्यते । तस्माद्धेतोर्धर्मप्रधानो धर्म-
परः स्यात् । तेनैतदुक्तं भवति । या या क्रिया क्रियते
कायादिभिः सा सा धर्ममूला कार्येति ॥ २४ ॥

अथाबद्धक्रमान् विहारान् व्याचष्टे—ते च प्रायेण धर्मरूपाः ।
तत्र धर्मस्यायुर्वेदाङ्गत्वेन हेतुमाह—सुखार्था इति सुखमारो-
ग्यम् । उक्तं हि चरके—“सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःख-
मेव च ” इति । यद्यपि पोडशात्मकाच्चिकित्सनादारोग्यं
तथापि धर्मसहकृतादेवेति धर्मस्यायुर्वेदाङ्गत्वम् ॥ २४ ॥

भक्त्या कल्याणमित्राणि संवेतंतरदूरगः ॥ २५ ॥

स०—कल्याणे शुभकर्मेणि मित्राणि सहाया उपदे-
शादिना कल्याणमित्राणि तानि भक्त्या अदंभमतिः सन्
भजेत् । इतराणि कल्याणमित्रापेक्षयेतराणि पापमि-
त्राणि तेभ्यो दूरगस्तर्जुनपरः । सत्संगो हि दृष्टादृष्टा-
नर्थकरः । दूरग इत्यस्माद् दूरे स्थितः ॥ २५ ॥

प०—कल्याणमित्राणि—श्रेयःसुहृदो, भक्त्या वाक्काय-
मनोभिः प्रहृतया—प्रयत्नेन, सेवत । इतरदूरगः सन्
इतराणि—कल्याणमित्रापेक्षया पापकर्तृणि, तेषु
दूरगः । दूरे तिष्ठन् वर्ज्यास्ते इत्यर्थः । कल्याण-
मित्राणि यानि ज्ञानादिकमुपादिशन्ति लोकद्वय-
हितैषीणि वृद्धगुरुब्राह्मणादीनि ॥ २५ ॥

हे०—सन्मित्रसेवां विधत्ते—कल्याणानि कल्याणहेतुत्वात्,
इतराण्यकल्याणानि तेभ्यो दूरगः, सन्मित्राणि कल्याणानि
मित्राणि, सेवेत । कया भक्त्या । यद्यपि भक्तिः सेवैव तथापि
फलानुसंधाननिवृत्त्यर्थमेव भुक्तम् एवं हि कृतं कर्म महाफलं
भवति । अतएव वक्ष्यमाणान्यपि कर्माणि अवश्यकर्तव्यबुद्ध्या
कर्तव्यानि न तु फलानुसंधानेन ॥ २५ ॥

हिंसा स्तेयान्यथाकामं पैशुन्यं परुषानृते ।

संभिन्नालापव्यापादमभिव्यादृग्विपर्ययम् ॥

पाप कर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् २६ ॥

स०—हिंसा प्राण्युपघातः । स्तेयं चौर्यम् । अन्यथा-
कामो निषिद्धकामसेवा पशुस्त्रीगमनादि । एतत्त्रिविधं
कायिकं पापं कर्म । पैशुन्यं परेषां भेदकृद्बचनम् ।
परुषममृदुवचनम् । अनृतमसत्यवचनम् । संभिन्नाला-
पोऽसंबद्धप्रलपनम् । चतुर्विधमेतद्वाचिकम् । व्यापादः
प्राण्युपघातचिन्ता । अभिव्यादृग्विपर्ययं शास्त्रदृष्टिवैपरीत्यं नास्तिकत्वादित्रिविधमेत-

न्मानसम् । तदेतद्विसादि दशधा पापं कर्म कायवा-
ङ्मानसैस्त्यजेन्न कुर्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

प०—इत्येवं दशधा पापकर्म कायवाङ्मानोभिस्त्य-
जेत् । तत्र हिंसा-प्राण्युपघातो मारणम् । स्तेयं परद्रव्या-
पहारश्चौर्यम् । अन्यथाकामोऽगम्यागमनं, परस्त्री-
गमनमेवं कायिकं त्रिविधम् । पैशुन्यं परदोषसूचनम् ।
परुषं-तीक्ष्णवचनम्, परमर्मस्पर्शनं वा । अनृतम-
सत्यवचनम् । संभिन्नालपं परेषां भेदजननम् ।
विपरीतभाषणमसंबद्धप्रलापः । एवं वाचिकं चतुर्धा ।
व्यापादः-सत्त्वावद्वेषः । अभिध्या-अन्यायेन परद्रव्ये
स्पृहा । दृष्टिविपर्यया मिथ्यादृष्टिः । शास्त्रदृष्टि-
वैपरीत्यं नास्तिकत्वम् । नास्ति दत्तं नास्ति-हुतं,
नास्ति इह लोके नास्ति परलोके एवं दृग्विपर्ययः ।
एवं मानसं त्रिविधमिति ॥ २६ ॥

हे०—पापं निषेधति-तद्दशविधम् । तत्र हिंसा-प्राणिवधः,
स्तेयं चौर्यम्, अन्यथाकामोऽगम्यागमनं, पैशुन्यं-परस्य
प्रत्यक्षं तद्दोषकीर्तनं, प्रत्यक्षं तु परुषम्, अनृतमसत्यम्,
संभिन्नालपोऽसप्रलापः, व्यापादः-परानिष्टाचिन्ता, अभि-
ध्या-परस्त्रापहरणेच्छा, दृग्विपर्ययः--आप्तवाक्येष्वप्रा-
माण्यवृद्धिः, दृक्शब्देनात्र दृष्टोऽर्थ उच्यते ॥ २६ ॥

अवृत्तिव्याधिशोकार्ताननुवर्तेत शक्तितः ॥ २७ ॥

स०—न विद्यते वृत्तिर्येषां तानवृत्तीन् । शक्त्या
यथासामर्थ्यमनुकूलं गच्छेत् । तथा व्याधिना शोकेन
चार्ताश्च ॥ २७ ॥

प०—अवृत्तिकान्-वर्तनोपायरहितान् । व्याधिभि-
रार्तान् पीडितान् शोकिताननुवर्तत । दानचिकि-
त्साशोकापनोदनैः प्रतिकुर्वीत । शक्तितः यथाश-
क्ति ॥ २७ ॥

हे०—आर्तानुवृत्तिं विधत्ते-अवृत्तिः-जीवनोपायाभावः, शोक
इष्टवियोगजं दुःखम्, अनुवर्तेतार्तिनिवारणे प्रयतेत ॥ २७ ॥

आत्मवत्सततं पश्येदपि कीटपिपीलिकम् २८ ॥

स०—कीटान् पिपीलिकांश्चात्मवत्पश्येत् । स्वशरीरतु-
ल्यानित्यर्थः । किमु सतोऽसाधून्वा । कीटपिपीलिकमप्या-
त्मवत्पश्येदित्यपिशब्दस्यार्थः । कीटपिपीलिकमिति
क्षुद्रजंतव इत्येकत्वम् ॥ २८ ॥

प०—कीटाः वृश्चिकादयः कृमयः । पिपीलिकाः-सूक्ष्म-
प्राणिनः । एवमपि क्षुद्रजन्तूनात्मवत् आत्मना तुल्यं

सततं नित्यकालं पश्येत् ईक्षेत् । यथात-
थादीनि जीवितप्रियत्वं च तथा ऽन्-
स्वजीवितप्रियत्वादीनि । एवं तेषु
कार्यमिति ॥ २८ ॥

हे०—भूतदयां विधत्ते-कीटपिपीलिकम्
किं पुनर्ब्रह्मिणादिकम् “आत्मनः प्रतिकूला
समचारेत्” इति ॥ २८ ॥

अर्चयेद्देवगोविप्रवृद्धवैद्यनृपातिथीन

स०—देवादीनां द्वंद्वः । देवादीनां
ज्ञानवृद्धाः शीलतपोवृद्धाश्च । नृपो राजा
मानप्रामी वैश्वदेवांते समुपस्थितः ॥ २९ ॥

प०—देवादीनर्चयेत्-पूजयेत् । वि-
वृद्धाः-ज्ञानशीलतपोब्रह्मचर्यव्रतादिषु स-
भूपालाः । अतिथयः—आगन्तुका
इति ॥ २९ ॥

हे०—पूज्यपूजां विधत्ते-पूज्या देवादयः
मिरात्मनोऽधिकः ॥ २९ ॥

विमुखान्नाथिनः कुर्यान्नावमन्येत

स०—अर्थिनो याचकान्प्रत्याख्यात-
कुर्यात् । नावमन्येत नावमानयेत् च प-
क्षिपेत् परिभवेत् ॥ ३० ॥

प०—अर्थिनो-मनुष्यान् विमुखान्-ह-
ख्यानावज्ञानजननपरुषवचनैर्न कुर्यात्
पूजा । तिरस्कार-आक्षेपः । किं भवति
विज्ञातं वा वितण्डारूपो नो क्षेपणमि-

हे०—याचकद्वेषं निषेधति सा द्विधा ।
ज्ञापरुषभाषणं चेति ॥ ३० ॥

उपकारप्रधानः स्यादपकारपरेऽप्य

स०—अरौ शत्रावपकारपरेऽपि स-
स्यात् । ननु रिपुरपकारक एव तत्कि-
विशेषणेन । तथा च माघः । उपक-
मित्रेणापकारिणा । उपकारापकारौ हि
मेतयोः । नहि सर्वदैवारिरपकारं कर्तुं श-
तर्हि कदाचिदेव । हेत्वधीनत्वादपकारका-
दिदोषवत् । यथा वातादयो दोषा दूषण-

संतः कदाचिद्विकारकत्वे समर्था भवन्ति कदाचिन्नैव ।
दोषत्वं सर्वदैव तेषाम् । तस्मादपकारपर इति युक्तं
विशेषणम् । अपकारिण्युपकारकृत्यात् किं पुनर्युपा-
रक इत्यपिशब्दार्थः ॥ ३१ ॥

प०—अरौ शत्रावपकारकरेऽप्ययुक्तकारिण्युपकार-
प्रधानस्तत्पर एव स्यात् । अरेर्यदरित्वं तत्सर्वदैवास्य
मनसि वर्तते किन्त्वपकारकारित्वं कदाचित्कं,
तस्यापकारं तस्यापकारकारित्वं न सर्वदेति । एवम-
पकारकरेऽपि शत्रौ उपकारप्रधानेन भवितव्यं,
किं पुनस्तमपकारमकुर्वति । अपकारशब्दो विशेष-
णार्थो बोद्धव्यः ॥ ३१ ॥

हे०—परोपकारं विधत्ते—किंपुनरपकारपरं मित्रादौ
अपकारासमर्थोऽप्यिरिस्तीति न पौनरुक्त्यम् ॥ ३१ ॥

संपद्विपत्स्वैकमना हेतावीर्येत्फले न तु ॥ ३२ ॥

स०—संपत्सु विपत्सु चैकमनाः समचित्तः । संपत्सु
विषक्तेन विपत्सु विषादादिना न भाव्यमित्यर्थः । हेता-
वित्यादि । हेतौ कारणे ईर्ष्येत् । यथा । अयमेवं श्रुत-
त्यागादिगुणवान् कस्मादहमप्येवं न भवेयम् । फले
नतु परकीये शोभने फले वस्त्रालंकारादिके नेर्ष्येत् ३२

प०—संपदः समुद्भयः, विपदस्तासामेव विघटनं,
तास्वैकमना आत्मनैव समचित्तः स्यान्न संपत्सुत्सिको
न विपत्सु विषादी । हेतावीर्येत्—संपत्करे वस्तुनि
ईर्ष्यां कुर्यात्, न फले परसमृद्धिसद्वृत्तश्रुतत्यागादिके
परस्य गुणैर्जाते तन्निमित्त एव ईर्ष्येत नतु तत्प्राप्तौ ।
अयमेव गुणवान् तुल्येऽपि पुरुषत्वेऽहमप्येवं गुण-
विभूषितो न कथं भवेयमित्येवं हेतौ यन्नः कार्यो,
येनापूर्वं श्रुतादिकमुपजायेतेति ॥ ३२ ॥

हे०—निर्विकारत्वं विधत्ते—हर्षहेतुषु संपत्सु विषादहेतुषु
विपत्स्वैकमना हर्षविषादरहितचित्तो भवेत् । ईर्ष्या
निषेधति—परोत्कर्षासहनमीर्ष्या तां न कुर्यात् । यो हि
बुद्धिमान् स हेतावीर्येन्न फले । एतदुक्तं भवति एकं
फलमुद्दिश्य, तत्साधनमनुतिष्ठद्भिः परस्परैर्ष्याऽनुष्ठेयं
तथाह्यनुष्ठितं सम्यगाद्यु निष्पद्यते । अथ दैवानुकल्यादे-
कस्य फले सिद्धे तत्रेतरैरीर्ष्यां न कर्त्तव्या, सा हि न फलस्य
साधनं, प्रत्युत पापपरितापयोरिति ॥ ३२ ॥

काले हितं मितं ब्रूयादविसंवादि पेशलम् ३३ ॥

स०—काले प्रस्तावे । हितं पथ्यम् । मितं न बहु
अविसंवादि सत्यम् । पेशलं मनोज्ञं ब्रूयात् ॥ ३३ ॥

प०—वचो ब्रूयाद्वदेत्, काले योग्ये प्रस्तावे हितं
धर्म्यमित्यर्थं प्रियं, पथ्यम् । मितं स्वल्पं, परिमितमवि-
संवादि—तथ्यं, सत्यरूपम् । पेशलं श्रुतिसुखं, स्नि-
ग्धभाषितं मनोज्ञम् । रम्यमिति यावत् ॥ ३३ ॥

हे०—भाषणं विधत्ते—काले प्रस्तावे ब्रूयात् । तच्च हितं—
पथ्यं, मितं—विवक्षितार्थप्रकाशनमात्रम्, अविसंवादि—सत्यं,
पेशलं—मधुरम् ॥ ३३ ॥

पूर्वाभिभाषी सुमुखः सुशीलः करुणामृदुः ।

नैकः सुखी न सर्वत्र विश्रब्धो न च शंकितः ३४

स०—पूर्वाभिभाषी पूर्वालापी स्यात् । सुमुखो गतभु-
कुटिः । सुशीलः शोभनस्वभावः । तथा करुणया
मृदुरार्द्रसंतानो मातेव पुत्रे । एकोऽद्वितीयः सन्सुखी न
स्यात् । तथा च भगवान् ब्रूयात् । माताचारे मायया
वर्तितव्यमिति । तथा सर्वत्र मित्रस्वजनादिष्वपि शंकि-
तोऽविश्वस्तो न स्यात्तेषां वैमुख्यदोषप्रसंगः
भयात् ॥ ३४ ॥

प०—करुणया मृदुः करुणामृदुः । पूर्वाभिभाषी—
प्रथमतः रालापी । सुमुखः—शोभनवदनः, विगतभु-
कुटिः । सुशीलः—शोभनस्वभावः, अपरुषचेष्टः,
दयालुः, शुद्धसंतानः, आर्द्रचित्त इति । पुमान्नैकः
सुखी स्यात्, किं तर्हि ब्राह्मणज्ञातिमित्रभृत्यादिभिः
सह साधारणविभवेन भाव्यम् । न सर्वत्र—न सर्व-
विषये, विश्रब्धो—विश्वासी स्यात् । नापि सर्वत्र
विश्वसेत् । तेषु स्वजनमित्रभृत्यादिषु शङ्कितः सा-
शङ्कः स्यात् ॥ ३४ ॥

हे०—पूर्वाभिभाषित्वादिकं विधत्ते—पूर्वाभिभाषी यदृच्छासं-
ज्ञते सुहृदि तद्वचनापूर्वं कुशलप्रश्नादिकारी भवेत् तथा सुमु-
खः प्रसन्नवदनः, सुशीलः—शिष्टानुमतव्यवहारः, करुणामृदुः—
सत्येऽपि सामर्थ्यं कृपालुत्वात्परापकारसहिष्णुः । एकसुखि-
त्वादिकं निषेधति—एकः सुखी न भवेत् । शांतिभृत्यादिभ्यो
अथायथमविभज्य सुखसाधनं नोपभुञ्जीत तथा सर्वत्र न
विश्रब्धो न च शंकितो भवेत् । अविश्वसनीयेषु विश्वासमशं-
कनीयेषु च शंकां न कुर्यात् ॥ ३४ ॥

शत्रूणां च निषेधनम् । अवष्टम्भनमायुष्मं भयं दंड-
धारणमिति । मौली शिरोवेष्टनयुक्तः । अनेनोपरि
पततां पतंगकीटादिमूत्रपुरीषादीनां रक्षा । तथा
सहायवान् । अनेनापि चित्तावष्टम्भः । दंडशब्दादत
इनिठनावितीनिः । मौलिशब्दाच्च ब्रीह्यादित्वात्तस्य
ह्याकृतिगणत्वमिति केचित् । आत्ययिक इति ।
अत्ययः कृच्छ्रं तस्मिन् भवमित्यध्यात्मादित्वा-
डञ् ॥ ४३ ॥

प०—निशि रात्रौ न विचरेत् । आत्ययिके तु प्रयो-
जनवशतो रात्रिविचरणसाध्ये कार्ये दण्डी, मौली,
सहायवान् विचरेत् । अर्थबलायुक्तमनात्ययिके नैव
विचरेन्निशीति । दण्डोऽस्यास्तीति दण्डी । दण्डशब्दो
दण्डः—सर्पादीनां तु त्रासनार्थं, स्वलितप्रतिष्ठानार्थं,
शत्रुनिवारणार्थम् । मौली—वेष्टितशिराः । शिरसि
प्रावृतमुपरिष्ठात्पततां लूतापतङ्गकीटादीनामारक्षणा-
र्थम् । सहायवान्—चौरयक्षरक्षःपिशाचादिप्रतिभय-
निषेधार्थम् ॥ ४३ ॥

हे०—रात्रिपर्यटनं नियच्छति—यत्कार्यं कालप्रतीक्षां न
सहते तदाऽत्ययिकं, तस्मिन्सति दण्डादियुक्तः सन् रात्रौ
विचरेत् । मौलिः शिरोवेष्टनम् ॥ ४३ ॥

चैत्यपूज्यध्वजाशस्तच्छाया भस्मतुषाशुचीन् ।
नाक्रामेच्छर्करालोष्टबलिस्नानभुवोऽपि च ४४ ॥

स०—चैत्यस्तु विशिष्टदेवताधिष्ठितो लोकप्रसिद्धो वृक्षवि-
शेषः । बुद्धालय इत्यन्ये । पूज्यो गुरुपुत्रादिः । ध्वज-
स्थिहम् । अशस्ताश्चण्डालादयः । एषां छायाः । तथा
भस्म भूतिः । तुषो धान्यादित्वक् । अशुचिर्विट् ।
यद्वा उच्छिष्टं वस्तु । तदेतन्नाक्रामेत् । शर्कराः सूक्ष्म-
पाषाणाकृतिर्मृत्खंडिका । तथा लोष्टं मृत्पिंडादिखंडः ।
बलिर्देवताद्यर्चनम् । स्नानं प्रसिद्धम् । बलिश्च स्नानं
च बलिस्नाने तयोर्भुवौ बलिस्नानभुवौ । शर्करा लोष्टं च
बलिस्नानभुवौ च ता नक्रामेत् ॥ ४४ ॥

प०—चैत्यः विशिष्टदेवताधिष्ठितो वृक्षविशेषो लोक-
प्रसिद्धः । यः प्रसिद्धः पूज्यो—गुर्वादिः । ध्वजो-
देवतागारमस्तके शूलचक्रादिसम्बद्धः पटेनोपलक्षितः ।
अशस्तममङ्गल्यवस्तुः एषां छायां नाक्रामेत् पादाभ्यां
न लङ्घयेत् । भस्म—द्रव्यानां गोमयादीनां सम्बन्धि ।

तुषो—धान्यच्छदि । अशुचि—शकृन्मूत्रा-
शिलाचूर्णः । लोष्टं—मृन्मयं पाषाणतुल्यं
भूमिर्भूतादीनामुपहारस्थानम् । स्नानं
स्नातः तत्सर्वं पादाभ्यां नाक्रमेत्
दिति ॥ ४४ ॥

हे०—चैत्यादिच्छायास्वाक्रमणं निषेध-
गृहाधिष्ठितो वृक्षः, पूज्यो—देवादिः,
अशस्तश्चण्डालादिः तेषां छायां नाक्रमेत्
भूतिं, तुषं—धान्यत्वचम्, अशुचि विष-
शर्करादिव्याप्तान् भूप्रदेशान् शर्करा—
मृत्पिण्डः, बलिः—पूजा, स्नानं स्नानोदकम्
नदीं तरेन्न बाहुभ्यां नाग्निस्कंधमपि
संदिग्धनावं वृक्षं च नारोहेदुदुष्ट्या

स०—नदीं तरंगिणीं दोर्मयीं न त-
स्कंधमपि अग्निराशेरभिमुखं न व्रजेत्
चासौ नौश्च तां नारोहेन्नोच्चलेत् । संदि-
थिलबन्धनत्वाज्जर्जरत्वादतिभाराक्रान्तत्वात्
संदेहः । चेति समुच्चये । वृक्षं च नारो-
दुष्टयानवत् । यथा दुष्टयानमश्वादिकं
ति । दुष्टयानारोहणमपि चोक्त्यानया नि-

प०—नदीं—सरितं, बाहुभ्यां—भुजाभ्यां
येत्, मकरकर्मादिभिर्विघातभयान् ।
महान्तमाग्निराशिं, नाभिब्रजेत्—न संमु-
सन्दिग्धां नावं—शिथिलबन्धनां, ज-
मनासमर्थाम् । तथा सन्दिग्धवृक्षं—
देवताधिष्ठितं वा भंगुरं वा नारो-
न तिष्ठेत् । कथं दुष्टयानवत् । यथा
ऽश्वादिके, एवं भङ्ग्या तस्याप्य-
भवति ॥ ४५ ॥

हे०—बाहुभ्यां नदीतरणं निषेधति—नव-
स्कन्धाभिमुखं गमनं निषेधति—अग्निस्कन्ध-
संदिग्धनावाचारोहणं निषेधति—संदिग्धा-
ज्जना । दुष्टं यानं शङ्क्यमानपतनमश्वादि त-
पादानं तदारोहणस्य निषेधोपायत्वख्यापन-
नासंवृतमुखः कुर्यात्क्षुतिहास्यविजृम्भ-

स०—नासंवृतास्यः क्षुत्यादीन्कुर्यात्

विधाय कुर्यादित्यर्थः । क्षुतिश्छिन्ना । हास्यं हसनम् ।
विजृम्भणं जृम्भिका । एषां समाहारद्वन्द्वः ॥ ४६ ॥

प०—असंवृतमुखो-नाच्छादितास्यो हतवस्त्रादिभिः,
क्षुतिः—छिन्ना, हास्यं—हसनं, विजृम्भणं—जृम्भां न
कुर्यात् । आच्छाद्यास्यं पुनः जृम्भादिकं कार्यमित्युक्तं
भवति ॥ ४६ ॥

हे०—अनाच्छादितमुखस्य क्षवश्चादिकं निषेधति ४६ ॥

नासिकां न विकुष्णीयान्नाकस्माद्विलिखेद्भुवम् ।
नांगैश्चेष्टेत विगुणं नासीतोत्कटकस्थितः ॥ ४७ ॥

नासां न विकर्षेत् । मलोत्सारणमात्रं तु कार्यमे-
वेति विशब्देन द्योतयति । अकस्मात्कारणं विना भुवं
पृथ्वीं न विलिखेत्नोत्कर्षेत् । अङ्गैर्हस्तपादादिभिर्विगु-
णमननुगुणं यथा भवति तथा न चेष्टेत न व्या-
प्रियेत । उत्कटकं स्थितप्रवस्थानं यस्य स
एवंभूतो नासीत् । चिरं न तिष्ठेदित्यर्थः । अर्शो-
रोगाद्युत्पत्तेः ॥ ४७ ॥

प०—नासिकां-घ्राणं, न विकुष्णीयात् न निष्कर्षेत् ।
अर्शोऽर्बुदादिभयात् । भुवं भूमिमकस्मात्कारणं विना
न विलिखेत्-निर्घर्षयेत् । अकारणमङ्गुल्यादिभिल्ले-
खनं तस्या न कुर्यादित्यर्थः । अङ्गैर्हस्तपादादिभिर्वि-
गुणमननुगुणं विस्पष्टं कृत्वा न चेष्टेत नेहेत, तेन
करचरणविकारान् वर्जयेदित्युक्तं भवति । शूलाङ्ग-
भङ्गादिभयात् । तथोत्कटकः स्थितः सन्नासीत् ।
उत्कटकस्थानाच्चिरावस्थानेन गुदस्थाने अर्शआद्या
उत्पद्यन्ते ॥ ४७ ॥

हे०—नासिकानिष्कर्षणं निषेधति-नासिकाच्छिद्रोपलक्ष-
णम् । उक्तं हि सुश्रुते—“न बालकर्णनासाम्रोतोदशनाक्षिवि-
वराण्यभिनिष्कुष्णीयात्” इति निष्कारणं भूमिविलेखनं
निषेधति—नाकस्मादिति विगुणामंगचेष्टां निषेधति—नांगै-
रिति विगुणमनार्जवं, चिरकालमुत्कट्टासनं निषेधति—नासी-
तोति ॥ ४७ ॥

देहवाक्चेतसां चेष्टाः प्राक् श्रमाद्विनिवर्तयेत् ।
नोर्ध्वजानुश्विरं तिष्ठेन्नक्तं सेवेत न द्रुमम् ४८ ॥

स०—देहादीनां द्वन्द्वः एषां सम्बन्धिनीश्चेष्टाः क्रियाः
श्रमात्खेदात् पूर्वं विनिवर्तयेत् । तावद्भनुराकर्षादि
कुर्याद्यावन्नातीव श्रमः स्यादित्यर्थः । तथा ऊर्ध्वं जा-

नुनी यस्य स ऊर्ध्वजानुश्विरं नासीत् । नक्तं रात्रौ
द्रुमं तरुं न सेवेत । तदाश्रितकोटमूत्रशकृदादिपात-
रक्षार्थम् ॥ ४८ ॥

प०—देहश्च वाक् च चेतश्च तानि देहवाक्चेतांसि
तेषां चेष्टाः क्रियाः, प्राक् श्रमात्-खेदात्पूर्वं, यावन्ना-
तीव श्रमो भवेत्तावद्विनिवर्तयेत्-परिहरेत् । तेनैतदुक्तं
भवति । तावद्देहवाक्चेतोभिर्गमनाध्ययनचिन्तना-
दिकर्म कार्यं, यावन्नातीव श्रमो भवेदिति । ऊर्ध्वं
जानुनी यस्य स ऊर्ध्वजानुः । उत्तानः सन्जानुनी
सङ्कोच्य न चिरं तिष्ठत् । तथा नक्तं रात्रौ, वृक्षं
न सेवेत ॥ ४८ ॥

हे०—श्रमोत्पत्तेः प्रागेव सर्वचेष्टोपरमं विधत्ते—व्यायामस्य
श्रमैकफलत्वात्त्रिवृत्तिकालाभिधानाच्च तद्व्यतिरेकोऽयं देह-
चेष्टा ग्राह्या । चिरकालमूर्ध्वजानुस्थितिं निषे-
धति—यो जङ्घे संकोच्योत्तानः शेते, यश्चोर्ध्वं तिष्ठत्यूर्ध्व-
जानुः । रात्रौ द्रुमादिसेवां निषेधति ॥ ४८ ॥

तथा चत्वरचैत्यांस्तश्चतुष्पथसुरालयान् ॥
सूनाटवीशून्यगृहश्मशानानि दिवापि न ॥ ४९ ॥

स०—चत्वरं त्रिपथम् । अन्ये त्वाहुः । यत्र प्रदेशे
नगरनिवासिनो ग्राम्यः या समेत्य नानाविधाः कथाः
कुर्वन्ति स चत्वर उच्यते । चत्यांश्चैत्यसमीपः । चतु-
ष्पथं मार्गचतुष्टयसंगमः । सुरालयो देवगृहम् ।
एतांश्च नक्तं न सेवेत । सूना वध्यस्थानम् । अटवी
निर्जनो देशः । शून्यगृहमुज्जटभवनम् । श्मशानं पितृ-
वनम् । तानि दिवाऽपि न सेवेत । अपिशब्देन रात्रौ
नितरामसेवनमाह ॥ ४९ ॥

प०—तथा-चत्वरानीन् नक्तं न सेवेत । चत्वरं-त्रिपथ-
माहुः । चत्वरः-प्रदेशविशेषो नगराद्ग्रामाद्ग्रहिर्नि-
र्गत्य यो भवति यत्र नगरनिवासिनो ग्रामनिवासिनो
वा स्वैरेणागत्य नानाविधाः कथास्तास्ताश्चिन्त-
यन्ति स चत्वर इति । केचिच्चैत्यान्तश्चैत्यसमीपं,
चतुष्पथं चत्वारो मार्गाः यत्रैकीभवन्ति । सुरा-
लयो देवगृहम् । सूनादिकं दिवापि न सेवेत ।
सूना-यातनास्थानम् । अटवी-अरण्यम् । शून्यगृहं-
निर्जनमन्दिरम् । श्मशानं-शवदाहस्थानम् । एतादि
दिवापि न सेवेत किमुत रात्रौ ॥ ४९ ॥

१ अत्र “नासीतोत्कटकश्चिरम्” इति पाठान्तरम् ।

हे०—ग्रामाद्ग्रहियत्र ग्राम्याः सर्वे कथाः कुर्वते यश्च त्रयाणां
पथां मङ्गलः स चत्वरः, चैत्यातः—चैत्यसमीपं, चतुष्पथश्च-
तुणां पथां संगमः, मुरालयो-देवकुलं, सूनादिसेवां
निषेधति-सूना-वध्यस्थानम्, अटव्यरण्यम् अपिशब्दाद्वात्रा-
वपि न ॥ ४९ ॥

सर्वथक्षेत नादित्यं न भारं शिरसा वहेत् ॥
नेक्षेत प्रततं सूक्ष्मदीप्तामेध्याप्रियाणि च ॥ ५० ॥

सू०—आदित्यं सर्वथोद्यंतमस्तं यातं प्रतिमागतं ज-
लादर्शादिषु प्रतिबिंबितमुपरक्तं राहुग्रस्तं वा नेक्षेत ।
तथा भारं शिरसा न च वहेन्न नयेत् । प्रततम-
विरतं सूक्ष्मवस्तु नेक्षेत । दीप्तं चामेध्यं चाप्रियं चाति-
प्रततं नेक्षेत । ननु तर्हि सर्वथा नेक्षेत्यनेन कोऽर्थो
यतो रविरपि दीप्तो दीप्तग्रहणेनैवास्य दर्शननिषेधः
सिद्धः । अस्त्येवेतत् किन्तु सर्वप्रकारमादित्यं नेक्षेत ।
दीप्तं त्वनवरतं नेक्षेतेति ॥ ५० ॥

प०—सर्वथा-सर्वप्रकारेण, आदित्यं नेक्षेत न
पश्येत् । “नोद्यन्तमस्तमायान्तं तपन्तं प्रतिमागतम् ।
उपरक्तं च भास्वन्तं वाससा वा तिरोहितम् ।” तथा-
शिरसा-मूर्ध्ना, भारं न वहेत्, स्थानात् स्थानान्तरं
न नयेत् । सूक्ष्मं-दुर्निरीक्षम् । प्रततं-संततमनवरतो,
नेक्षेत-न पश्येत् । तथा दीप्तं बह्वयाद्यन्यदप्यतिते-
जस्विरूपं, नेक्षेत । अमेध्यमशुचिविषमूत्रादिकं,
विप्रियमनभिप्रेतं द्विष्टं नेक्षेत ॥ ५० ॥

हे०—आदित्यदर्शनं निषेधति-ननु “नोद्यन्तमस्तमायांतं
तपन्तं प्रतिमागतम् उपरक्तं च भास्वन्तं वाससा वा तिरो-
हितम् ॥” इति संग्रहे । इह तु “सर्वथा” इति विरोधः ।
मैवं, योह्यदृष्टमेव दोषं जिहामुस्तं प्रत्युदया-
दिनिषेधः । यस्तु दृष्टमपि तं प्रति सर्वथाप्रकारमित्यवि-
रोधः । पुरस्ताद्दीप्तनिषेधादेव निषेधे सिद्धेऽप्युदयाद्यद्दी-
प्तावस्थामु निषेधार्थमिदम् । शिरसा भारवाहनं निषेध-
ति न भारमिति । प्रततादिदर्शनं निषेधति—प्रततं-विस्फा-
न्तिताश्च क्रियाविशेषणमिदं, सूक्ष्ममणु, दीप्तं तेजस्वि, अमे-
ध्यमशुचि, अप्रियं-द्विष्टम् ॥ ५० ॥

मद्यविक्रयसंधानदानादानानि नाचरेत् ॥ ५१ ॥

सू०—विक्रयो विनिमयः । इत्यप्रमाणमधुनेदं दीयत
इति । सन्धीयते येन तत्सन्धानमनेकद्रव्यसम्भारो येन

तन्मद्यं यथावत्प्रमाणेन सन्धीयते । दानं यथाश-
स्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादनम् । आदानं च य-
शास्त्रमेव परस्माद्ग्रहणम् । एतेषां द्वंद्वः । ततो म-
शब्देन पट्टीसमासः । मद्यविक्रयादीनि नाचरेत् । द्वि-
विषयं चैतद्वाक्यमिति बोध्यम् । सर्वस्य तु निषेध-
क्रयादिव्यवहारोच्छेदः स्यात् ॥ ५१ ॥

प०—विक्रयो-विनिमयः, पण्यम् । सन्धीयते-
नेति सन्धानम् । दानं-यथाशास्त्रं स्वत्वनिवृत्तिपरः
त्वापादनम् । आदानं च यथाशास्त्रमेव परस्माद् ग्र-
हणम् । मद्यविक्रयादिर्द्विजातिर्नाचरेत् न कुर्यात् ॥ ५१ ॥

हे०—मद्यस्य विक्रयादीनि निषेधति-विक्रयो मूल्येन व-
संधानमुत्पादनम्, आदानं प्रतिग्रहः, मद्यस्यौपधेषु वि-
नात् क्रयपानयोरनिषेधः ॥ ५१ ॥

पुरोवातातपरजस्तुषारपरुषानिलात् ।

अनृजुः क्षवथूद्गारकासस्वप्नान्नमैथुनम् ॥

कूलच्छायानृपद्विष्टव्यालदंष्ट्रिविषाणिनः ।

हीनानार्यातिनिपुणसेवां विग्रहमुत्तमैः ॥

संध्यास्वभ्यवहारस्त्रीस्वप्नाध्ययनचिन्तनम् ।

शशुसत्रगणाकीर्णगणिकापणिकाशनम् ॥

गात्रवक्रनखैर्वाद्यं हस्तकेशावधूननम् ।

तांयाग्नपूज्यमध्यं यानं धूमं शवाश्रयम् ॥

मद्यातिसक्तिं विश्रंभस्वातंत्र्ये स्त्रीषु च त्यजेत् ॥

सू०—त्यजेदिति क्रिया वक्ष्यमाणा । पुरःशब्द-
वातातपाभ्यां प्रत्येकं सम्बन्धः । पुरोवातः पूर्वदिगा-
वातः । पुर आतपः पूर्वातपः । पुरोवातादीन्यञ्च त्यजे-
अनृजुर्विषमस्थितशरीरः । क्षवत्वादीन् षट् त्यजेत्
अनृज्विति क्रियाविशेषणमिति केचिद्वाचक्षते । उ-
मत्र शाल्यादि । कूलं वप्रस्तच्छायां त्यजेत् ।
हि तिष्ठतस्तत्पाताङ्गं स्यात् । नृपद्विष्टं राज्ञोऽ-
त्यजेत् । व्यालो दुष्टहस्त्यादिः । दंष्ट्रिणः सर्पाद्याः
विषाणिनो गवाद्यास्तास्त्यजेत् । हीनाः कुलशील-
त्तादिभिर्न्यूनाः । अनार्या असाधवः । अतिनि-
अतिगणनापरास्तेषां सेवां त्यजेत् । उत्तमैरिति स-
गम्यमाने तृतीया । उत्तमैः सह विग्रहं त्यजेत्
सन्ध्यास्वभ्यवहारादीन्यञ्च त्यजेत् । शशुसत्रेत्यादि

शञ्चशनं त्यजेत् । सत्रं यज्ञस्तस्याशनं त्यजेत् । ऋत्वि-
गादीन् वर्जयित्वाऽन्यस्य हि तदशनं निषेधति ।
तथाहि । यज्ञाते तदुद्भूतपापोपशमनाय प्रायश्चित्तं
श्रूयते । गणाः कथकचारणादयस्तैराकीर्णं व्यासमशनं
त्यजेत् । गणिका वेद्या तस्याः संबध्यशनं त्यजेत् ।
तदशनाद्धि तत्पापसंक्रमणं स्यात् । पणिकः पणोप-
जीवी । नौद्वयच इति ठन् । पणिको हि पापीया-
न्निदितपण्यादिविक्रीणानः प्रशंसतीत्यादिहेतोः ।
गात्रेत्यादि । गात्राप्यंगानि तैस्तथा वक्त्रेण नवैश्च
वाद्यं त्यजेत् । हस्तावधूननं केशावधूननं च त्यजेत् ।
अवधूननं कंपनम् । तोयेत्यादि । मध्यशब्दः प्रत्येकं
युज्यते । तोययोर्द्वयोर्मध्येन यानं त्यजेत् । न याया-
दित्यर्थः । एवमन्योर्मध्येन । तथा पूज्ययोर्मध्येन ।
समासकरणात्तोयान्योस्तोयपूज्ययोरग्निपूज्ययोरपि मध्ये-
न न यायादिति बोद्धव्यम् । तथा धूमं शवाश्रयं शवो-
द्भूतं त्यजेत् । मद्येत्यादि । मद्येऽतिसक्तिरतिसेवा
तां त्यजेत् । स्त्रीषु योषासु विश्रंभं विश्वासं स्वातंत्र्यं
च त्यजेत् ॥ ५२ ॥

प०—पुरोवातादीन् पुमान् त्यजेत् । पूर्वस्यां दिशि
आगतः आतपोऽर्कसन्तापः । रजो-धूलिः । तुषारं-
हिमम् । परुषानिलश्चण्डो वातः । अनृजुः-वक्रः सन्,
क्षवध्वादिकांस्त्यजेत् । क्षवधुश्छिक्का । उद्गार-ऊर्ध्वं
वातस्य प्रवृत्तिः । कसनं-कासः । स्वप्नो-निद्रा । अन्न-
माहारोपयोगः । मैथुनं-व्यवायः । कलच्छाया-
नदीसमीपे श्वभ्रच्छाया । नृपद्विष्टो-राज्ञः शत्रुः ।
व्यालो-सिंहादयः । दंष्ट्रिणः-सर्पाः । विषाणिनो-महि-
षाद्याः । हीनादीनां सेवामाश्रयं त्यजेत् । हीनोऽ-
कुलीनः कुलाचारादिभिः । अनार्योऽसाधुः । अति-
निपुणः कुलाचारादीनामत्यन्तमादरो यस्य दुराश्रय-
त्वात् । सन्ध्यास्वभ्यवहारदीन् त्यजेत् । अभ्यव-
हारो-भोजनम् । स्त्री-योषित् । स्वप्नो-निद्रा ।
अध्ययनं-ग्रन्थपाठः । चिन्तनं-श्रुतादौ भूयःस्मरणम् ।
शत्रुवनं सत्रादीनामशनमन्नं त्यजेत् । शत्रुः-अरिः ।
यज्ञाशनमग्निष्टोमादियज्ञाशनम् । ऋत्विगादीन् वर्ज-
यित्वा । अन्यस्य तदशनात् पापं सङ्क्रमते । यतो
यज्ञान्ते तदुद्भूतपापक्षपणार्थं प्रायश्चित्तं श्रूयते ।
गणाकीर्णं-बहुगुणाध्यापितम् । गणैः कथकचारणैर्वा

व्याप्तम् । गणिका-वेद्या, तत्सम्बन्धि-
तदपि नाद्यात्, पापसंक्रमणान् । पणिव-
तदशनं पापसंक्रमणात् त्यजेत् । तथा गा-
रङ्गमुखकरजैर्वाद्यं त्यजेत् । हस्तकेशानां
कम्पनं चालनं त्यजेत् । तोयान्निपूज्येषु स-
पूजनीयेषु मध्ये यानं गमनं त्यजेत् । पूज्या-
धूमं शवाश्रयं मृतकशरीरजातं त्यजेत् । तथा
सक्तिं मद्यद्यूतस्त्रीविषयातिसक्तिं पुनः
त्यजेत् । तथा स्त्रीषु नारीषु विश्रंभं स्यातन-
साधिक्यां त्यजेत् परिहरेदिति ॥ ५२ ॥

हे०—पुरोवातादीन् निषेधति—पुरोवा-
त्वायुः, आतपो-वर्मः, रजो-धूलिः, तुषा-
यः, परुषानिलश्चण्डवातः । अनृजुरिति ।
दिष्टकविषयं कर्तुर्विशेषणम् । अन्नं भो-
रोधः—तस्य छाया, नृपद्विष्टो-राजद्वेषः, व्यालो-कु-
दंष्ट्री-सर्पादिः, विषाणी--महिषादिः । सन्ध्यास्वि-
दियश्चकविषयम् । अभ्यवहारो-भोजनं, स्त्रीश-
लभ्यते । चिन्तनमधीनपरामर्शः, शत्र्वादीनामशनं
सत्रं—यज्ञः, गणा—बहवो मिलित्वा दानारः, आर्क-
योग्यमविच्छित्यान्नदाता, गणिका-वेद्या, आप-
गात्रादिभिर्वाद्यं—वाद्यशब्दानुकारः, वक्त्रेण व-
वीणादेर्वादनं निषेद्धं पृथग्रहणम् । अवधूननं-
तोययोः, अन्योः, पूज्ययोः, तोयान्योः, अ-
मध्येन यानं त्यजेत्, शवाश्रयो धूमः—प्रेतधूमः
क्तिं—मद्यपानरातिं स्त्रीष्विति । विश्रंभस्वातंत्र्यविषय-
विश्वासः ॥ ५२ ॥

आचार्यः सर्वचेष्टासु लोक एव हि धी-
अनुकुर्यात्तमेवातो लौकिकेऽर्थे परीक्ष

स०—हि यस्माद्धीमतो बुद्धियुक्तस्य सर्वचे-
शेषव्यापारेषु लोक एवाचार्य उपदेष्टाऽतोऽस-
मेव लोकं लौकिकेऽर्थे परीक्षकः पुरुषोऽस्य

यथा लोको व्यवहरति तथा व्यवहियादित्य-
प०—धीमतो बुद्धिमतः सर्वचेष्टासु
लोक एव विशिष्टलोक आचार्य उपदेष्टा ।
त्कारणात्तमेव विशिष्टलोकमेवानुकुर्यात् ।
वाचारं कुर्यात् । यो लौकिकेऽर्थे परीक्षकः
कारी हेयोपादेयरूपं शोभनाशोभनं जाना

हे०—लोकादेवाचारशिक्षां विधत्ते हि
पुरुषस्य सर्वत्र लोक एवाचार्यः दि

अतोऽस्मात्तमेवानुकुर्षादिति । यथा लोकः आचरति तथा आचरोदित्यर्थः । कथंभूतः लौकिकेऽर्थे परीक्षकः । को लोकः, किमर्थः, किमाचरतीति परीक्षां कुर्वन् ॥ ५३ ॥

आर्द्रसंतानता त्यागः कायवाक्चेतसां दमः ॥
स्वार्थबुद्धिः परार्थेषु पर्याप्तमिति सद्गतम् ५४ ॥

स०—आर्द्रसन्तानता सर्वसत्त्वेषु कृपालुत्वम् । त्यागो दानम् । कायवाक्चेतसां त्रयाणां दम उपशमः । परार्थेषु परप्रयोजनेषु स्वार्थबुद्धिः । यथा यः परार्थः अयमेव स्वार्थः इत्युभयलोकहितत्वम् इत्येवंप्रकारं सद्गतं पर्याप्तम् । समाप्तमित्यर्थः । सत् शोभनं च तद्गतं च सद्गतम् ॥ ५४ ॥

प०—आर्द्रसंतानता सर्वसत्त्वेषु कृपालुत्वं, करुणा-विशिष्टचेतस्त्वम् । तथा त्यागो यथाशक्ति यथाशास्त्रं स्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वापादनम् । कायवाक्चेतसां देहवचनचित्तानामुपशमः, परार्थेषु परप्रयोजनेषु परकार्येषु स्वार्थबुद्धिः । अयमेव मे स्वार्थो यो परार्थेषु बुद्धिरित्येवं मन्यते । पर्याप्तं परिसमाप्तमित्येव सद्गतं सतां साधूनां व्रतं सद्गतम् । अथवा—सच्च तद्गतं च सद्गतं शोभनव्रतमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

हे०—उत्केषु व्यवहारेषु धर्मं विचारयति—आर्द्रः—करुणाभावितत्वात् त्यक्तकाठिन्यः, संतानश्चित्तवृत्तिपरंपरा यस्योति आर्द्रसंतानः तस्य भावः आर्द्रसन्तानता परमकारुणिकत्वम्, त्यागो—दानं, कायादीनां दमस्तच्चापल-निग्रहः । स्वार्थबुद्धिः—परार्थेषु परकार्येषु स्वार्थवत्तात्पर्यम् इत्येतच्चतुष्टयं पयाप्त । सद्गतं—संपूर्णो धर्मः सतां व्रतमवश्यं कर्तव्योऽर्थः ॥ ५४ ॥

नक्तंदिनानि मे यांति कथंभूतस्य संप्रति ॥

दुःखभाङ्गं न भवत्येवं नित्यं सन्निहितस्मृतिः ५५

स०—नक्तंदिनानि रात्रिदिनानि संप्रतीदानीं कथंभूतस्य कीदृशस्य सतो मे मम यांति । एवं नित्यं सन्निहितस्मृतिः सन् पुमान् दुःखभाङ्गं न भवति ॥ ५५ ॥

प०—मे मम नक्तंदिनानि रात्रिदिनानि कथंभूतस्य किंघर्मादिक्रियस्य च यान्ति गच्छन्ति, सम्प्रत्यधुना एवमनुचिन्तयन् नित्यस्मृतिः सर्वकालं स्मृतिमान् दुःखभाजनं न भवति । परत्रेह च मोदते ॥ ५५ ॥

हे०—इष्टसाधनकथनद्वारेणाचारावहितत्वं किदेशस्य किंकालस्य, किंवयसः, किमनसमम संप्रति नक्तंदिनानि यांतीत्येवं सन्निहित इत्याचारः समासेन यं प्राप्नोति स आयुरारोग्यमैश्वर्यं यशो लोकांश्च ३

स०—इति समाप्तौ । समासेन संक्षेपे चारः पूर्वोक्तो यं समाचरन्नुत्तिष्ठन्नायुराद तथा लोकान् भूर्भुवःस्वःप्रभृतीन् शाननु शाश्वतशब्दो न युक्तः । यतः कालवाचित्वात् कालाद्व्यतिष्ठति ठञ् प्राप्नोति अव्ययानां च सायंप्रातिकाद्यर्थमुपसंख्या पश्च प्राप्नोति । नैतदस्ति । नस्तद्धि ह्युक्तम् । शाश्वत इत्यादौ तु टिलं कालादिति योगविभागव्यापिति । तस्म न्याय एवेति ॥ ५६ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचि-
दयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दरख्यायां सूत्रस-
योऽध्यायः समाप्तः ॥ २

प०—इतिशब्दः समाप्तिवचनः । आचा-
सेन संक्षेपेणोक्तः । यमाचारं पुरुषं स
आयुरादिकं प्राप्नोति । आयुर्जायितम् ।
स्थायम् । ऐश्वर्यं—विभवः । यशः—कीर्तिः । श-
अक्षयस्थानं नित्यमविनाशि तत्समस्तं
इति श्रीनन्दचन्दनविरचितायां प-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां दि-
ध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

हे०—स दुःखभाङ्गं न भवति अतः
भवितव्यमित्यर्थसिद्धम् । अध्यायार्थमुपसंहर-
शिष्टानुमतो व्यवहारः, समासेनेति
नत्वायुर्वेदांतरापेक्षया न्यूनत्वदोषापत्तेः, विर-
आचारफलमाह—यमिति । ऐश्वर्यम्—आ-
शाश्वतान् लोकान् विष्णुलोकादीन् । संग्रहे
रतिष्ठेत् जीर्णाजीर्णे निरूपयन् । रक्षार्थः
जातवेगः समुत्सृजेत् ॥ उदङ्मुखो मूत्रश-
खो निशि । वाचं निशम्य प्रयतः संवीतांगे
प्रवर्तयत्प्रचालत् नत यत्नाददीरयेत् । नामे

गोस्थानाकीर्णगोमये ॥ पुरांतिकाग्निवल्मीकरम्योत्कृष्टचि-
तिद्रुमे । न नदीपूज्यगोऽर्केन्दुवाद्यान्नाग्निजलं प्रति ॥ नचा-
तिरस्कृत्य महीं भयादात्तयोस्तु कामतः । न वेगितोऽन्य-
कार्यः स्यान्नाजित्वा साध्यमामयम् ॥ निःशल्यादुष्टमृत्पि-
ण्डीपरिमृष्टमलयनः । अभ्युद्धृताभिः शुचिभिर्मृद्विरद्विश्र-
योजयेत् ॥ लेपगन्धापहं शौचमनुत्पतितविन्दुभिः । सृष्ट्वा
धातूमलानश्रुदशां केशनयान् च्युतान् ॥ स्नात्वा भोक्तुमना-
भुक्त्वा मुक्त्वा क्षत्वा सुरार्चने । रथ्यामाक्रम्य चाचामेनुपाविष्ट
उदङ्मुखः ॥ प्राङ्मुखो वा विविक्तस्थो न बहिर्जानुनाऽन्यद-
कः । अजल्पन्नुत्तरासंगी स्वच्छैरंगुष्ठमूलगैः ॥ नोद्वृत्तैर्नानतो
नोर्ध्वं नाभिपैर्न पूतिभिः । न फेनबुद्बुदक्षरैर्नैकहस्ताभि-
तैर्जलैः ॥ नाद्रैकपाणिनामिध्यहस्तपादौ न शङ्कवत् । लिखे-
दनुमुखं जिह्वां जिह्वानिलेखनेन च ॥ तथास्यमलवैरस्यगन्ध-
जिह्वास्यदन्तजाः । रुचिर्वैशद्यलघुता भवन्ति न भवन्ति च ॥
प्रणम्य देवान्बृद्धांश्च मङ्गलाष्टशतं शुभम् । शृण्वन् कांचन-
विन्यस्तं सर्पिः पश्येदन्तरम् ॥ दधिघृतमधुलजपुष्पाक्षतो-
दुम्बराश्वत्थमुक्तामणिच्छत्रदूर्वाकुरादर्शकन्याध्वजस्येदनाष्टा-
पदाक्षानुपशीतरुमद्रपीठानि सस्यानि । मत्स्याः, ह्याः, हं-
सच्चापौ, वृषः, केसरी, दक्षिणावर्तद्वेगाञ्जसिद्धार्थका रोचना,
स्वस्तिकस्तोरणं, क्रीचका वेणवः, वरुणमधुमदासिक्कगंडो
गजस्तोयलंघोऽबुदः, पूर्णकुम्भोऽद्विरिद्रः, फलान्याममांसं, सि-
त चामरं, गौः, सवत्साङ्गना पुत्रिणी, मानुषं वर्द्धमानं, सहस्रं
नराणां, प्रयुक्तानि यानानि, धन्वंतरिर्वाहनौ, भूमिरभ्युद्धृता,
सिद्धमन्त्रं, ब्राह्मश्च त्रयोत्थः, त्रिनयनमधुसूदनस्कंदपञ्चासना,
लोकपालाः, सुराः, खं, दिशोऽग्निः, सरांसि, सवत्यः, समुद्राः,
मखाः, मारुतो, ज्योतिषं, धर्मशास्त्राणि, तीर्थानि, धर्माथ-
कामामृतं, वालखिल्यादयो, वेदवाक्यं, निधः, कीस्तुभः,
कांचनं, मणिभद्रः, सुमेरुः, प्रियंगुः, प्रदीपो, नचामोदको
दितिरदितिरंधतीबुद्धिसावित्र्युमाकाशगंगाशचीदेवसेनासु-
धाशांतिलक्ष्मीसरस्वत्यपत्यक्षमास्वस्तिशब्दावधृत्कारांका-
रपुण्याहधर्मक्रियाश्चेतदष्टोत्तरं मंगलानां शतम् । दर्शनात्सप-
र्शनात्कीर्तनाच्चाशुभानि व्यपोह्यार्थसिद्धिं दिशत्युत्तमाम् ।
अष्टापदं—शारिफलम्, अक्षः—पादकः, वरुणमधुवारुणी-
सराः । “गन्धमाल्यादिकं वक्ष्यमलक्ष्णीयं प्रमादनात् ।

दीर्घमप्यायुरसंनिहितसाधनम् । कृपिं वाणिज्यां गोरक्षामु-
पायैर्गुणितं नृपम् । लोकद्वयाविरुद्धां च धनार्थां संश्रयेत्क्रिया-
म् ॥ मुक्तवेगस्तु गमनस्वप्नाहारसभास्त्रियः । वाणिनालभ्य
निष्कामेत् रत्नपूज्याज्यमङ्गलम् ॥ प्रावृत्य पर्यटेद्रात्रौ न
प्रावृत्य शिरोऽहनि । मध्याह्ने संव्ययोरात्रावर्धरात्रे चतुष्पथम् ॥
न सेवेत न शर्वर्या वृक्षचैत्यांगत्स्वरम् । न हंक्रुर्वाच्छिद-
पूजां प्रशस्तां मङ्गलानि च ॥ नापस्यं परिक्रामेन्नैतराण्यनु-
दक्षिणम् । चतुष्पथं नमस्कृत्यप्रशतांश्च वनस्पतीन् ॥ न
व्यालव्याधिताशस्तैर्नादांतशुत्पिपासितैः । न च्छिनपुष्पैर्नै-
काक्षैर्गोष्ठांतेन च न वजेत् ॥ नातिप्रगेऽतिसायं वा न
नभोमध्यगे रवौ । नासंनिहितवार्तायो नातिवृणं न संततम् ।
न शत्रुणा नाविदितैर्नैका नाधार्मिकैः सह । दद्याद्द्रव्यार्त्त-
वृद्धस्त्रीभारिचक्रिद्विजन्मने ॥ (चक्री रथी) स्नानभोजन-
पानानि बाह्येभ्यो नाचरेत्पुनः । स्नानोदकावतरणं स्वप्ने
नमो न चाचरेत् ॥ पञ्चपिण्डानुद्धृत्य न स्नावात्परवारिणि ।
नात्मानमीक्षेत जले न तटस्थो जलाशयम् ॥ न प्रतिस्फा-
लयेदम्बु पाणिना चरणेन वा । स्नात्वा न मृचाद्वावाणि
धुनुयात् शिरोरुहान् ॥ निवर्त्तमानोऽप्यशु मोष्णीयो धीत-
वासथी । न त्वंवरं पूर्वभृतं न च तैलवसे स्पृशत् ॥ वा-
सोऽन्यदन्यच्छयने निर्गमे देवतार्चने । धर्मोत्तराभिरर्थ्याभिः
कथामिच्छिगुणात्मभिः ॥ मध्यं दिनस्य गमयेद्विष्टाष्टसहा-
यवान् । न लोकभूपविद्विष्टैः संगच्छेत न नास्तिकैः ॥ कलि-
वैरुचिर्न स्याद्दीरसंपाद्विपात्तिषु । श्रुतादन्यत्र संतुह-
स्तथैव च कुतहली ॥ क्षांतिमान्दक्षिणो दक्षः सुसमीक्षेत
कार्यकृत् । ह्रीमान् धीमान् महोत्साहः संविभागी प्रिया-
निधिः । अक्षुद्रवृत्तिर्गभीरः साधुराश्रितवत्सलः । वित्तबंधु-
वयोविद्यावृत्तैः पूज्या यथोत्तरम् । आत्मद्रुहसमर्थादि
मूढमुज्झितसत्पथम् । सुतरामप्युपेक्षेत नरकार्षिणमिन्ध-
नम् ॥ परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्क्रुद्धो नैतं निपातयेत् । अ-
न्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शासनार्हाद्विताशयः । नृत्यवादित्र-
गीतादि नोत्सवणां नाचरेत्क्रियाम् । ऊर्ध्वं नामेः शरीरस्य
स्पृशेन्नाघरवाससा ॥ न कुर्वन्मिथुनीभूय शौचं प्रतिवि-
ल्वनम् । पाणिद्वयेन युगपत्कण्डूयान्नात्मनः शिरः ॥ पादं
पादेन नाक्रमेन्न कण्डयेन्न शौचयेत् । न कर्त्तव्यमालने तौ

रक्षितं चक्षुःप्रमाप्रियाणि च ॥ नाप्रशस्तं न विष्मृतं न द-
पणमस्माजितम् । नान्यदप्यतितेजस्वि न क्रुद्धस्य गुरोर्मु-
खम् ॥ स्त्रीं न खर्वती नोदक्यां न नग्नां नान्यसंगताम् ।
न पत्नीं भोजने स्वप्ने क्षुतिर्जृम्भासुखासने ॥ शयीत
नैकशयने नचाश्रयात्तया सह । तामनीर्घ्यश्च गोपा-
येस्वैरिणी नाशयेद्गृहम् ॥ नोच्छिष्टस्तारकाराहुतुहिनां-
शुदिवाकरान् । पश्येन्न यायान्न पठेन्न स्वप्यान्न स्पृशे-
च्छिरः ॥ वस्त्रं पाययतीं वा नान्यस्मै गां च निवे-
दयेत् । अर्केन्दुपरिवेषोल्काशतक्रतुधनूंषि च ॥ नान्य-
द्देवाचने कुर्यात्कर्म धावेन्न वर्षति । तिथिं पक्षस्य न ब्रूयान्न-
क्षत्राणि न निर्दिशेत् ॥ नात्मनो जन्मलक्षणं धनसारं गृहे
मलम् । सशब्दमनिलं हस्तभूनेत्रोत्क्षेपणं त्यजेत् ॥ हीना-
नार्यातिनिपुणसेवां विग्रहमुत्तमैः । आरोग्यजीवितैश्वर्य-
विद्यासुस्थितिमानिताम् ॥ नैकाहमप्यधिवसेद्वास्तुतच्छा-
स्त्रगर्हितम् । न देशं व्याधिवहुलं नाथैद्यं नाप्यनायकम् ॥
नाधर्मजनभूयिष्ठं नोपसृष्टं न पर्वतम् । वसेत्प्राज्याम्बुभैष-
ज्यसमित्पुष्पतृणेन्धने ॥ सुभिक्षक्षेमरम्यांते पण्डितैर्मण्डिते
पुरे । नरामराणां सिद्धानां शास्त्राणां चाजुगुप्सुकः ॥ आरा-
धकस्त्रिवर्गस्य यथायोगं जनस्य च । देशधर्मपथान् रक्षेत्
जयत्पान्थन्तरानरीन् ॥ परोपघातक्रियया वर्जयेदर्जनं श्रिवः ।
अर्थानां बह्वनर्थानामदातापि ह्यसंभवात् ॥ स्वर्गापवर्ग-
विभवा न पत्नेनाधिपतिष्ठति । सायं भुक्त्वा लघु हितं समा-
हितननाः शुचिः ॥ शास्तारमनुसंसृज्य शर्वर्यां चाथ
संविशेत् । देशे शुचावनाकीर्णे द्वित्रात्परिचारकः ॥
युक्तोपधानं स्वास्तीर्णं विस्तीर्णाधिपमं सुखम् । जानुतुल्यं
मृदु शुभं सेवेत शयनासनम् ॥ प्राग्दक्षिणशिराः पादाव-
कुर्वाणो गुरुं प्रति । पूर्वोपरनिशाभागे धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥
आददीत सदा देहादिच्छन्सारमसारतः । विभ्येत्प्रतिक्षणं
मूलोरयथायथचेष्टितात् ॥ आरोग्यविभवप्रज्ञावयोधर्मक्रिया-
वतः । सुखमायुर्हितं चोक्तं विपरीतं विपर्यये ॥ सर्वतेजो-
निधानं हि नृप इत्युच्यते भुवि । अदूषयन्मनस्तस्माद्भक्ति-
मांस्तमुपाचरेत् ॥ पर्यस्तिकोपाश्रयकोपहासविवादिनष्टी-
वनजृम्भणानि । सर्वाः प्रकृत्यभ्यधिकाश्च श्रेष्ठास्तत्संनिधाने
परिवर्जयेच्च ॥ सत्त्वाद्यवस्था विविधाश्च तास्ताः सम्यक्
समीक्ष्यात्पहितं विदध्यात् । अन्योऽपि यः कश्चिदिहास्ति
मार्गो हितोपदेशेषु भजेत तं च ॥ ” इति । इत्यबद्धक्रमं
विहाराः ॥ ५६ ॥

इति हेमाद्रिटीकायाम् आयुर्वेदरसायने दिनचर्या-
प्रकरणं सामस्येन निरूपितम् ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

दिनचर्याध्यायादनंतरमृतुचर्याया उपो-
ध्याये सामान्येन दिनचर्योपदिष्टा । ऋतु-
हारविहारसेवनप्रतिपादनार्थमृतुचर्याया

अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास-

स०—पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ १ ॥

प०—इह स्वस्थवृत्तं प्रकृतं, तच्च ऋतु-
सामान्येनोक्तम् । ऋतुविषयप्रदर्श-
रम्भः । तस्यैव न्याय्यत्वात् । यतो ऋतु-
वयवं, चर्या च मुहूर्तोपलक्षितैव निर्दिष्टा
इत्यादिना ग्रन्थेन दिनावयवश्च पक्षः
मासः, मासावयवश्च ऋतुः, ऋत्वयवश्च
ऋतौ ऋतौ चर्या । ऋतुचर्या । ऋतुः
अथेत्यादि पूर्ववदिति ॥ १ ॥

हे०—अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्या-
यतः पूर्वस्मिन्नध्याये दैनंदिनो विहारः, इह
एवायमृतुचर्याख्यः ॥ १ ॥

मंसैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षडृत-
शिशिरोऽथ वसंतश्च ग्रीष्मवर्षाशर-
शिशिराद्यैस्त्रिभिस्तैस्तु विद्यादयन-
आदानं च तदादत्तं नृणां प्रतिदिनं

१ तत्र पूर्वाह्णे वसन्तस्य लिंगं, मध्य-
पराह्णे प्रातः, प्रदोषे वार्षिकं, शारदमर्द्धरात्रे,
न्तमुपलक्षयेत् । एवमहोरात्रमपि वर्षमिव
दोषोपचयप्रकोपोपशमनैर्जानीयात् । तत्रा-
व्यापना ओषधयो भवन्त्यापश्च ता उपयुज्य
युर्वलवार्थैर्जस्कथ्यो भवन्ति । तेषां व्या-
शीतोष्णवातवर्षाणि खलु विपरीतान्योषधी-
तासामुपयोगात् विविधरोगप्रादुर्भावो मारक-
तत्राऽध्यापनानामोषधीनामपि चोपयोगः ।
षट्पु कृत्यापिशाचरक्षःकोधाऽधर्मैरुपश्वस्यन्ते
विषोषधिपुष्पगन्धेन वायुनोपनीतेनाऽऽक्रम्यन्ते
दोषप्रकृत्यविशेषेण कास-श्वास-वमथु-प्रतिद्वय-
रुपतप्यन्ते । ग्रहनक्षत्रचरितैर्वा गृहदारशयन-
मणिरूपोपकरणगर्हितलक्षणनिमित्तप्रादुर्भावैर्वा
परित्यागशान्तिकर्मप्रायश्चित्तमङ्गलजपहोमोपह-
स्कारतपोनियमदद्यादानदीक्षाऽभ्युपगमदेवता-
वितर्कणैर्वा भवन्ति ॥

स०--मासैरित्यादिना कालोपवर्णनमाह--ननु कालो-
पवर्णनं दिनचर्यायां कस्मान्न कृतम् । उच्यते । ऋतुगौरवो-
द्भावनार्थम् । ऋतवो हि विशेषेणोपयोगिनो विप्रति-
पत्तेश्च । यथैके चातुर्मासिकमृतुं कृत्वा शीतोष्णवृष्टि-
लक्षणान् हेमन्तग्रीष्मवर्षाख्यांस्त्रीनृतूनिच्छति । अपरे तु
द्विमासिकान् शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तलक्षणान्
षडृतूनि । द्वे संख्ये येषां ते द्विसंख्यास्तैर्द्विसंख्यैः
माघ आद्यो येषां फाल्गुनादीनां त एवम् । तैर्द्विसं-
ख्यैर्माघाद्यैर्मसैः क्रमात्परिपाटया षडृतवः स्मृताः । के
त इत्याह--शिशिराद्याः शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धे-
मन्ताः । उपचारादेव षट्ख्ये लब्धे षडग्रहणं परमतक्षेपा-
र्थम् । तथा केचित् त्रय एव ऋतव इति मन्यन्ते । तैस्तु
ऋतुभिस्त्रिभिः शिशिरादिभिरुत्तरायणं विद्याजानीयात् ।
अयनमुत्तरं सवितुरुत्तरमार्गप्रतिपत्तिरुत्तरायणम् आदानं
तजानीयात् । आदानमिति चान्वर्थमिति प्रतिपाद-
यति । तदा तस्मिन् काले नृणां प्रतिदिनमन्वहं बल-
मादत्ते सारं गृह्णाति । कोऽसौ । प्रकृतत्वादादित्यः २॥

प०--द्विसंख्येः द्विसंख्यावच्छिन्नैर्मासैर्वा दशभिर्मा-
घादिभिः--माघफाल्गुनप्रभृतिभिः क्रमात् परिपाटया
न व्युत्क्रमतः । शिशिराद्याः शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षा-
शरद्धेमन्ताः--षड् ऋतवः कालविभागाः स्मृता
उक्ताः । तत्र माघफाल्गुनौ--शिशिरः । चैत्रवैशाखौ-
वसन्तः । ज्येष्ठाषाढौ--ग्रीष्मः । श्रावणभाद्रपदौ--वर्षाः ।
आश्वयुजकार्तिकौ--शरत् । मार्गशीर्षपौषौ--हेमन्तः ।
अतोऽयनद्वयविभागः । तैस्त्रिभिः ऋतुभिः शिशिर-
वसन्तग्रीष्माख्यैरुत्तरायणं विद्याजानीयात् ।
सवितुरुत्तरदिक्प्रवृत्तेरुत्तरायणम् । तच्चोत्तरायणमा-
दानं जानीयात् । तस्मात्तदा तस्मिन् काले नृणां
पुंसाम् आदत्ते गृह्णाति प्रतिदिनं प्रतिदिवसं बलं सारं
कोऽसौ प्रकृतत्वात् सहस्ररश्मिरश्मिभिः ॥ २ ॥

हे०--तत्र ऋतुविशेषान् लक्षयति--मासैरिति । द्विसं-
ख्यैरिति षट्कृत्य आवर्त्यैकशेषः कर्तव्यः इति । तत्र माघ-
फाल्गुनौ--शिशिरः, चैत्रवैशाखौ--वसन्तः, ज्येष्ठाषाढौ-
ग्रीष्मः, श्रावणभाद्रपदौ--वर्षाः, आश्विनकार्तिकौ--शरत्,
मार्गपौषौ--हेमन्तः । ननु सुश्रुतेन भाद्रपदाद्यैर्वर्षादय
ऋतव उक्ताः । तद्यथा--"भाद्रपदाश्वयुजौ--वर्षाः,
कार्तिकमार्गशीर्षौ--शरत्, पौषमाघौ--हेमन्तः, फाल्गु-

नचैत्रौ--वसन्तः, वैशाखज्येष्ठौ--ग्रीष्मः, आषाढश्रावणौ-
प्रावृट्" इति । इह त्वन्यथेति विरोधः । मैवं, नहि फाल्गु-
नचैत्रौ वसन्तः, नापि चैत्रवैशाखौ । किं तर्हि मीनमेधौ
यदा तु फाल्गुनादौ मीनसंक्रातिस्तदा फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः,
यदा तु फाल्गुनाते तदा चैत्रवैशाखौ, एवं तु वृषमिधुर्नौ-
ग्रीष्मः, कर्कटसिंहौ वर्षाः, कन्यातुल्ये--शरत्, वृश्चिक-
धनुषी--हेमन्तः, मकरकुम्भौ--शिशिरः । उक्तं च
ज्योतिःशास्त्रे--"मृगादिराशिद्वयमानुभोगान् षड् चतवः
स्युः शिशिरो वसन्तः । ग्रीष्मश्च वर्षाश्च शरच्च
तद्द्वेहेमन्तनामा कथितोऽत्र षष्ठः ॥" वर्षायनर्तुयुगपूर्व-
कमत्र सौरादिति च सौरश्च मासस्तत्रैवोक्तः । "दशौ-
र्वाधं मासमुशन्ति चांद्रं सौरं तथा भास्करराशिचारात् ।
त्रिंशद्दिनं सावनसंज्ञमार्गं नाक्षत्रमिन्दोर्भागणभ्रमाच्च ॥"
इति । अवश्यं चैवमंगीकर्तव्यम् अन्यथा अधिमासनिपाते
मासत्रयमृतुः स्यात् । संग्रहे तु--"मासराशिस्वरूपा-
ख्यमृतोर्यल्लक्षणत्रयम् । यथोत्तरं भजेच्चर्या तत्र तस्य ब-
लादिति" मासलक्षणाद्राशिलक्षणं बलवत् । अतो राशि-
लक्षणमेवांगीकृतं स्वरूपलक्षणस्य ऋतुविपर्ययपर्यवसानात् ।
उक्तं हि तत्रैव--"ऋतुष्वेवंविधेष्वेव विधिः स्वास्थ्याय
देहिनाम् । निर्दिश्यतेऽन्यरूपेण विरुद्धज्ञानिको विधिः ॥"
इति । तस्माच्छिशिरषट्कं--प्रावृट् षट्कयोः संज्ञामात्रेणैव
भेदः । संज्ञाभेदं च देशभेदेनाह काश्यपः--"भूयो वर्षति
पर्जन्यो गङ्गाया दक्षिणे तटे । अतः प्रावृट् च वर्षाश्च ऋतू
तत्र प्रकल्पितौ ॥ तस्या एवोत्तरे देशे हिमवद्विन्ध्यसंकुले ।
भूयः शीतमतस्तत्र हेमन्तशिशिराबुभौ ॥" इति दक्षि-
णदेशीयैर्वृष्टिसंबन्धिनोर्द्वयोः प्रावृड्वर्षाख्यत्वं कृत्वा परि-
शेषाच्छीतसंबन्धिनोः शरद्धेमन्ताख्यत्वं कृतम् । उत्तर-
देशीयैस्तु शीतसंबन्धिनोर्द्वयोर्हेमन्तशिशिराख्यत्वं कृत्वा
पारिशेष्याद् वृष्टिसंबन्धिनोर्वर्षाशरत्संज्ञत्वं कृतमित्यर्थः ।
वृष्टिशीतबाहुल्योपन्यासस्तत्रात्वर्थसंज्ञार्थः, ननु संज्ञा-
संकरे लक्षणसंकरः, दोषाणां दोषधातुमलसंज्ञावत् ।
अन्ये पुनर्भेदं मनवाना अन्नरसान् बलं चाधिकृत्य, शिशिर-
षट्कं चयादीन् शोधनं चाधिकृत्य, प्रावृट् षट्कम् इति
व्यवस्थापयति तदसत् । चरके खारणादि--प्रभृतिभिः
शिशिरषट्कमेवाधिकृत्य । चयादीनामुक्तत्वात् । शोधनस्य
तु चैत्रश्रावणकार्तिकेषु विधानात् ननुत्वापेक्षा, ऋत्वपेक्षा-
यामपि साधारणर्तूनां शिशिरषट्केऽपि विद्यमानत्वात्
प्रावृट् षट्कापेक्षा । अन्ये तु दक्षिणे गङ्गायां तु वृष्टिबाहु-
ल्यात् प्रावृट् षट्कम्, उत्तरे शीतबाहुल्यात् शिशिरषट्कम्
इति व्यवस्थापयन्ति, तदप्यसदुभयत्र चातुर्मासिकवृष्टिशी-

तोपलम्भात् । आश्विने दिव्योदकग्रहणस्योभयदेशविषय-
त्वात् । भेदपक्षे ह्युत्तरदेशे तदनार्तवं स्यात् । यत्तु-सुश्रुतस्य
“तापान्वये हिताश्रित्यम्” इत्यादिवर्षाचर्यायाः पृथक्
प्रावृत्तचर्याभिधानं तदतिदुर्दिनविषयं, तथाच चरकः—
“व्यक्ताम्लवृणक्षेहं यातवर्षाकुलेऽहानि । विशेषदीप्ते
भोक्तव्यं वर्षास्वनिलशान्तये ॥” इति । अत एव सुश्रुते
तापान्वयशब्दः प्रयुक्तः । तापस्यार्कप्रकाशस्यात्ययोऽप्य-
न्तापगमः स चातिदुर्दिन एवेति सर्वसमंजसं, तस्माद्वाग्भ-
ट्टाचार्याभिमतभेदपक्षमेवाश्रयध्वमिति । प्रथमर्तुत्रयस्य
संज्ञादयमाह—तैः शिशिराद्यैस्त्रिभिस्तृणरायणमादानं च
विद्यात् । आदानसंज्ञां निर्वक्ति—तच्छिशिरादित्रयं वृणां
प्रतिदिनं बलमादत्त इत्यत आदानम् अंगबलविसर्गं प्रति
सौम्यत्वस्य हेतुत्वेनोपादानाद्वलादानं प्रत्याग्नेयस्य हेतुत्वं
ज्ञेयम् ॥ २ ॥

कया युक्त्या बलमादत्त इत्याह—

तस्मिन् ह्यत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षा मार्गस्वभावतः ।
आदित्यपवनाः सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् भुवः ।
तित्तः कषायः कटुको बलिनोऽत्र रसाः क्रमात् ३

आदित्यश्च पवनाश्चादित्यपवनास्ते तस्मिन् काले
यस्मात्सौम्यान् गुणान् भुवः संबन्धिनः क्षपयन्ति विना-
शयन्ति । कोट्टशास्ते अत्यर्थमतिशयेन तीक्ष्णाश्चोष्णाश्च
रूक्षाश्चात्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षाः क्रमादेवंविधास्त इत्याह ।
मार्गस्वभावतो वर्त्मस्वाभाव्यात् । स च स्वभावः पर्यनुयो-
गमर्हति । मार्ग उष्णांशोरुत्तरदिगमनम् । यतश्चादि-
त्यपवना रूक्षास्ततस्तित्तादयो रसा बलिनो भवन्ति ।
क्रमादित्यनेन यथासंख्यमत्र बोधयति । तेन तित्तः
शिशिरे वसन्ते कषायो ग्रीष्मे कटुको व्यवतिष्ठते न
सर्वे तित्तादय एकैकस्मिन्नुताविति । तित्त इत्याद्यस-
मासकरणं ज्ञापनार्थम् । तित्तादिरेकैको बली भवति ।
द्वौ तु स्वप्रमाणावस्थितौ । नैवर्तौ पृथग्भूय तित्तादेर्व-
लवत्त्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥

प०—किं च—तस्मिन् काले यस्मात् तीक्ष्णोष्णरूक्षाः
अतिशयेन मार्गस्वभावात् आदित्यपवनाः सौम्यान्
गुणान् क्षपयन्ति अपचिन्वन्ति भुवो भूमेः सम्ब-
न्धिनः । यत एवरूप आप्रेयो रूक्षः स्वभावादादा-
नाख्यः कालः तस्मिन् काले रूक्षा रसाः सम्भवन्ति ।
अत्रास्मिन् काले तित्तादयो रसाः बलिनो भवन्ति

क्रमाद्यथासंख्येन । शिशिरे तित्तो—रसो व
वसन्ते कषायः, ग्रीष्मे कटुक इति । बलग्रहणेः
द्रुमयति, न तदैते रसाः तित्तादयो रसा उत्प-
किं तर्हि स्वप्रत्ययोत्पन्ना एव तदानीं भवन्त्युत्कृ-
क्तयः संपद्यन्ते ॥ ३ ॥

हे०—आग्नेयत्वे हेतुमाह—हि यस्मात् तस्मिन्काले
सौम्यान् गुणानादित्यपवनाः क्षपयन्ति । नत्वादित्यप-
सर्वदा सन्तोऽपि तदैव कुतः क्षपयन्ति । इत्यत अ
अत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षा मंदादिसौम्यगुणविपरीततीक्ष्णा
गुणोद्रेकादित्यर्थः । तदैव कुत इत्याह—मार्गस्वभा-
स्वभावात्प्रत्यक्षत्वात्कालस्य । उक्तं हि संप्रहे—“काल
भायमार्गपरिगृहीता” इति मार्गो मकरादिराशिपरिचि-
आकाशभागः यतश्चात्रास्मिन्काले तित्तादयो रसा बलि-
क्रमादिति । यथासंख्येनोत्तरोत्तराश्च तेन शिशिरे तित-
बली, ततोऽपि वसन्ते कषायः, ततोऽपि प्र
कटुक इति ॥ ३ ॥

तस्मादादानमाग्नेयम् ॥ ४

स०—यत एवं भूमेः सौम्यगुणहानिर्वर्धनं च रूक्षा
रसानां तस्मात्कारणादादानमाग्नेयम् ॥ ४ ॥

प०—तस्मादादानमाग्नेयम् । यत एवं भूमेः सौम्य-
णापचयो रूक्षरसाभिवृद्धिश्चादित्यरतीक्ष्णो जगत्स्ने-
मादत्ते । वायुश्च धातुं शोषयति तस्मादाग्नेयमग्निदै-
काल आदानमिति ॥ ४ ॥

हे०—तस्मादिति—आग्नेयगुणैर्विपरीतानां सौम्यगुण-
हानेस्तुल्यगुणानां च तित्तादीनां वृद्धेश्चादानमाग्नेयम् ॥

ऋतवो दक्षिणायनम्

वर्षादयो विसर्गश्च यद्वलं विसृजत्ययम् ॥
सौम्यत्वादत्र सोमो हि बलवान् हीयते रविः

स०—त्रयो वर्षादय ऋतवो दक्षिणायनं भगव
दिवाकरस्य दक्षिणदिगमनम् । स च कालो विसर्गाख्य-
यद्यस्माद्वलमयं कालो विसृजति ददाति दक्षिणाय-
ख्यस्तस्माद्विसर्गोऽन्वर्थसंज्ञः कालः । हि यस्माद-
विसर्गाख्ये काले सौम्यत्वात् सोमभूयिष्ठत्वात् सो-
बलवान् । तदाश्रितरात्रिवृद्धिदर्शनात् । हीयते रविस्-
दाश्रितदिनहान्युपलब्धेर्हीनशक्तिः संपद्यते ॥ ५ ॥

प०—ऋतवो-वर्षादयः वर्षाशरद्धेमन्ताख्यास्त्रय-
दक्षिणायनं सूर्यस्य दक्षिणदिगमनम् । स च कालः

विसर्गाख्यः, सौम्यश्च यस्मादादानकालगृहीतं क्ष-
पितं बलं सारं नृणां प्रतिदिनं भगवान् सहस्रदी-
धितिः दीधितिभिः पुनर्विसृजति ददात्यतो विसर्ज-
नाद्विसर्गोऽन्वर्थसंज्ञोऽसौ कालः सौम्यत्वात् काल-
स्य सौम्यरूपत्वाद्वात्र विसर्गाख्ये काले यस्मान् सो-
मश्चन्द्रो बलवान् उत्कृष्टशक्तिर्हीयते रविः । तदानीं
हीनशक्तिर्भानुः संपद्यते, हीनशक्तित्वं चास्य प्रवृद्धैः
सोमरदिमाभिः शीतस्वभावैः क्रियते मार्गस्वभा-
वाच्च ॥ ५ ॥

हे०—द्वितीयस्यचतुत्रयस्य संज्ञाद्वयमाह—वर्षादयस्त्रयत्रय-
तवो दक्षिणायनम् । विसर्गश्चोच्यते विसर्गसंज्ञां निर्व्यक्ति-
यच्चरमादयं कालः सौम्यत्वाद्देतोर्बलं विसृजति अतो
विसर्गाख्यः । सौम्यत्वे हेतुमाह—हि यस्मादत्र
अस्मिन् काले मार्गं च तद्वशात्सोमो बलवान् भवति ।
रविश्च हीयते—त्यज्यते प्रकृतत्वाद्भलेन, न केवलं
कालमार्गवशात् ॥ ५ ॥

मेघवृष्ट्यनिलैः शीतैः शान्तापे महीतले ।

स्निग्धाश्चेहाम्ललवणमधुरा बलिनो रसाः ॥ ६

स०—कदा । महीतले भूपृष्ठे शान्तापे सति । कैरे-
नवृष्ट्यनिलैः । शीतैरित्युपलक्षणार्थम् । विसर्गकालत्वा-
न्मृदुभिः स्निग्धैरपीति । अत एव स्निग्धा रसा अम्लल-
वणमधुरा बलिनो भवन्ति । अत्रापि क्रमादित्यनुवर्तते ।
पूर्ववच्च व्याख्येयम् ॥ ६ ॥

प०—इहास्मिन् काले विसर्गाख्ये स्निग्धा रसाख-
योऽम्ललवणमधुराः स्वप्रत्ययोत्पन्ना महाभूतानामू-
नाधिकभावेन ते बलिनः संपद्यन्ते । कालस्य सौम्य-
त्वात्तथा मेघवृष्ट्यात्र वर्षणानिलैर्धीतैः शीतैः शी-
तलैः शान्ततापेऽपगतसंतापे महीतले भूदेशे सत्य-
त्रापि कर्मग्रहणमनुवर्तते । तेन वर्षास्वम्लो रसो
बली, शरदि—लवणो, हेमन्ते—मधुर इति ॥ ६ ॥

हे०—शीतैर्मघवृष्ट्यनिलैश्च वृष्ट्या विनाऽपि लायाया एव
कारणत्वान्मेघानां पृथगग्रहणं । तथा इहास्मिन् काले अम्ला-
द्याः स्निग्धरसा बलिनो भवन्ति । कस्मिन्साति तैरेव मेघाद्यैः
शान्तातापे महीतले सति आदाने ह्यादित्यपवनतापितायां
भुवि सौम्यगुणक्षयाद्भूक्षा रसा बलिन आसन् विसर्गे पुनः
शान्ततापायां भुवि सौम्यगुणलाभात् स्निग्धारसा बलिन
इत्यर्थः । चक्रेण क्रमादित्यनुवर्तते तेन वर्षास्वम्लो बली
ततोऽपि हेमन्ते मधुर इति सिद्धम् । सोमवृद्ध्या, सूर्य-

हान्या, स्निग्धरसवर्धनेन च सिद्धेन सौम्यत्वमिति
वाक्यार्थः । कालमार्गयोः कारणार्थं संज्ञोऽनुक्तं “का-
लमार्गमेघवातयोर्भाविष्यत्वात् प्रविश्यात्ततोऽपि वक्ष्याति
चाध्याहनकाले” इति । मार्गोऽतः कालोऽपि प्रविश्यात्ततोऽपि
आकाशमार्गः, केनैव च कालोऽपि प्रविश्यात्ततोऽपि प्रविश्यात्ततोऽपि
न इत्यत्र आह ॥ ६ ॥

शीतेऽग्र्यं वृष्टिर्धर्मोऽल्पं दधं मध्यं भूधेययोः ७

स०—शीतस्वभावकाले हेमन्तशिशिराख्ये-
बले भवति । वृष्टिर्धर्मोऽल्पं दधं मध्यं भूधेययोः शिवाख्ये
कालेऽल्पम् । तुल्यदाम्ने । हेमन्तोऽल्पं दधं मध्यं-
मेव बलम् । ननु वन्तं आदानकाले प्रविश्यात्ततोऽपि प्रविश्यात्ततोऽपि
रुक्षैरादित्यपवर्तनैः शीतमार्गयोः बलवर्धनेभ्यः भुवः
सौम्येषु गुणेषु कथं मध्यवर्धयामि । पुनः । वर्षादि-
वृष्टुषु बलमुपचितं क्रमेणैव प्रविश्यात्ततोऽपि प्रविश्यात्ततोऽपि
चन्द्रः । तस्मादधिककालमुत्पन्नं बलं प्रविश्यात्ततोऽपि प्रविश्यात्ततोऽपि
चीयते इति मध्यवर्धयामि । पुनः । शीतशिशिरे-
ऽग्र्यबलवत् । पुनः । मध्यवर्धयामि । पुनः । वृष्टिचि-
तमतिशयेन बलं तत् सिद्धिं कालाय । पुनः । शीतस्वभा-
यमानसपि बलं न हीनं लक्ष्यते । पुनः । अग्र्यवशादौ
चन्द्रः क्षीयमाण इति युक्तमुक्तं शीतेऽग्र्यं बलमिति ।
वसन्ते च मध्यं बलमित्यवदद्विह शास्त्रम् ॥ ७ ॥

प०—शीते—शीतस्वभावकाले हेमन्तशिशिराख्ये-
ऽग्र्यं श्रेष्ठं बलं भवति । अत्र शीतशब्दप्रयोगाख्ये द्वाव-
प्येतौ हेमन्तशिशिरौ वृष्ट्यौ । वृष्टिर्धर्मं वर्षाप्रपम्मे
स्वरूपं बलं नृणां भवति । शेषयोः शरदुत्पन्नयोः
मध्यं बलं भवति ॥ ७ ॥

हे०—शीते—हेमन्तशिशिरयोः अग्र्यं नृणां मध्यं भूधेययोः
प्रावृद्धीन्मयोऽग्र्यं—आग्र्यवर्धनं, मध्यं—मध्यवर्धनं, मध्ययो-
र्मध्यमेकमागोनं, वाचकत्वं विमलरसनिमित्तं आदान-
स्याये, वाचद्विसर्गस्वभावान्ते तावदादानस्याये सिद्धिं । एवं
यावद्विसर्गस्याये तावदादानस्याये हीनवर्धनं वाच्यम् ।
इति ऋतुनिर्णयः ॥ ७ ॥

बलिनः शीतसंरोधाद्धेमन्तं प्रचलोऽनलः ॥

भवत्यल्पेधनो धातृन् भ पंचदाधुनगितः ॥ ८

स०—किल विसर्गाभिनववर्धनानुमान् बली भवति ।
तस्य बलिनः पुंनो हेमन्तं कालं शीतमरोधाद्धेतोः अनलो-

ऽग्निर्वली भवति । यतः सर्वतः स्रोतरोधाज्जाठरोऽग्नि-
रांतरैरेव स्वैरर्चिर्भिरभिवर्धते । वर्धितश्चासौ भुक्तमाहारं
सम्पक्वचति । पक्वाच्चाहाराद्वलम्भ्यधिकं जायते ।
हेमन्ते हेमन्तर्तौ । द्योतयति अस्मिन्नेव काले शीत-
संरोधात् । तथा ह्यन्यर्तुजेन शीतेनाग्निसादो भवति ।
यथा वर्षासु । तत्र हि वृष्टिवाताभ्यां भवति शीतं न
चाग्निदीप्तिः । तथा चाष्टांगसंग्रहे । वृष्टिवाताकुले
त्वहि भोजनं क्लेदवातजित् । परिशुष्कं लघु स्निग्धमुष्णा-
म्ललवणं भजेदिति । इह पुनरनेकरूपगौरवयुक्तं
भोजनं शस्यते । वक्ष्यति हि । अतो हिमेऽस्मिन्नि-
त्यारभ्य यावद्रसान् स्निग्धान्पलं पुष्टमित्यादि । तथो-
क्तम् । ऊष्मा बहिः प्रतिहतो हिमशीतवातैरन्तःशरीर-
विवरं प्रतिपद्यमानः । स्वस्थानपिडितवपुर्भवति प्रचंडः
शीतेऽनिलानलहरो विधिरिष्यतेऽत इति । तथा
यद्यपि तत्र सच्चशरीरेत्यारभ्य यावत्तथोर्जस्करयोगजमि-
त्यादिना ग्रंथेनाहारो युक्तिजस्यैकस्यैव बलस्य हेतुरि-
त्युक्तो ग्रंथकृता । तथाऽपि युक्त्या निरूप्यमाणः
सहजकालजयोरपि बलयोराहार एव हेतुत्वात्तथा ह्या-
हारं विना शरीरमेव न स्यात् । तदनया युक्त्या
त्रिविधमपि बलमाहारजमपि बोद्धव्यम् । ननु यदि
प्रबलोऽनलो भवति ततः किमित्याह । अल्पेधन
इत्यादि । अल्पमिधनमाहाराख्यं यस्य सोऽल्पेधनः
सन् सोऽनलो धातून् रसादीन्पचेत् । कीदृशः वायुने-
रितः वातोदीपितः ॥ ८ ॥

प०—हेमन्ते तामृतचर्यामाह-बलिनः पुंसः हेमन्ते-
ऽग्निर्वलवान् भवति हेमन्ते । चिरकालसंभूतत्वान्मुष्णां
बलं स्थिरीभूतं, प्रारब्धे मात्र आदौ कालोऽनासादि-
तबलस्तद्विधितुमसमर्थस्तस्माद्धेमन्तेऽयं बलं सिद्धम् ।
अतएव आदावेव बलिनः शीतसंरोधादित्यत्र
बलिनः एवं करोति विसर्गकादिसबलत्वात्तदा बली
पुमान् तस्य बलिनः शीतसंरोधात्पक्ता बलो भवति ।
अत्रैवं वस्तुतत्त्वम् । जाठराग्नेर्यान्यर्चाषि शरीरस्रो-
तोभ्यो बहिर्निगच्छन्ति तानि तदा शीतस्पर्शः
स्रोतःसंरोधं कृत्वाऽन्तर्नयन्त्यन्तःप्रविष्टैः स्वैरा-
त्मीयैरर्चिर्भिः स एव जाठरानलोऽभिवर्धते ।
वर्धितश्चासौ जाठरानलः किं करोत्यत आह—

वायुनेरितो ध्मातोदीपितोऽल्पेधनः किंचिदाहारेन्ध-
नरसादीन् धातून् पचतीत्यतो हेमन्ते काले सौहि-
त्यमवश्यमेव कर्तव्यमग्निरक्षणार्थम् । तस्मिन् काले
हि जाठरोऽग्निर्मात्राद्व्यगुरुक्षमः । अन्यस्मिन् काले
पुनरर्धसौहित्यत्रिभागसौहित्यं वा न तथा प्रत्यपाय-
करम् । यथान्यस्मिन् काले एवं वायुनेरितः तदा
जाठरोऽनलो बली भवति ॥ ८ ॥

हे०—अथ ऋतून्निर्णीय ऋतुचर्यामाह—तां च शिशिरा-
द्युद्देशेऽपि हेमन्तादिक्रमेण शिशिरचर्याया हेमन्त-
र्यामूलत्वात् । तत्र सोपपत्तिं मधुरादिसेवां विधत्ते—
यतो हेमन्तेऽनलः प्रबलो भवति सचाल्पेधनो धातून्प-
चेत् अतो मधुरादीन् सेवेत । प्राबल्ये हेतुमाह—शीतसंरो-
धात् रोमकूपानावृण्वता शीतेनार्चिषां बहिःप्रचारे वाग्नि-
पिण्डतोष्मत्वात् प्रबलः । नन्वेवं वर्षास्वप्यापद्यते इत्या-
आह-बलिनः बलित्वे सति शीतसंरोधात् वर्षासु पुनर्बल-
हानिः । ननु प्रबलश्चेत्तत्किं स्निग्धोष्णवीर्याम्ललवणान्मेवे-
तेत्यत आह—वायुनेरितः शीतजनितवायुना संधुक्षितः
स धातून्पचेत् ॥ ८ ॥

अता हिमेऽस्मिन्सेवेत स्वाद्वम्ललवणात्रसान् ९ ।

स०—अस्मादनन्तरोक्ताद्वेतोरल्पेधनत्वे सति धातुपाकः
स्यात् । अतः अस्मिन् हिमे शीते स्वाद्वम्ललवणा-
ख्यान् रसान् सेवेत । नान्यर्तुसंभवे हिम इत्यस्यार्थस्य
द्योतनाय हिम इत्युक्तम् ॥ ९ ॥

प०—अतस्तद्विजयार्थमतोऽस्मिन् काले हिमे हिम-
काले हिमपाते रसान् स्वाद्वम्ललवणान् सेवेत ॥ ९ ॥

हे०—अम्ललवणौ च स्निग्धोष्णवीर्याच्छीतस्य वा-
ज्जनितवायोश्च विपरीतौ । अयं विधिः किं हेमन्तमाध-
नेत्याह—हिमे शीतयुक्ते हेमन्ते विशेषे सत्यप्यस्मिन्नि-
पदं हेमन्त एव हिमे अयं विधिर्नान्यदेति नियमार्थम् ।
इदं चोपलक्षणं यस्यतोर्यल्लक्षणं तद्युक्त एव तस्मिन्नेव त-
द्विधिरिति । सुश्रुतस्तु तित्तकटुकसेवामप्याह—“हेमन्ते
लवणक्षारतित्तकटुकोल्कटम् । ससर्पिस्तैलमहिममशानं
हितमुच्यते ॥” सायुचित्वा चीयमानकफप्रत्यनीकत्वात् ।
हेमन्ते हि वातकफौ चीयेते । यदाह खारणादिः—पित्तं
शाम्यति, तच्छैत्याद्वायुः श्लेष्मा च चीयत इति ॥ ९ ॥

दैर्घ्याग्निशानामेतर्हि प्रातरेव बुभुक्षितः ।
अवश्यकार्यं संभाव्य यथोक्तं शीलयेदन १० ॥

स०—एतर्हि एतस्मिन्काले बुभुक्षितः प्रातरेव प्रत्यु-
षसि नान्यकाले यत्किंचिदिनातिक्रांतौ सत्यामवश्यं कार्यं
मूत्रोत्सर्गादिकं दिनचर्यां च संभाव्य संपाद्य यथोक्तं
यथानिर्दिष्टमनु पश्चाद्वातघ्नतैलाभ्यंगादिकं शीलयेत् ।
यद्यपि बुभुक्षितोऽवश्यं कार्यं संभाव्य यथोक्तं शीलयेदि-
त्युक्तं तथापि बुभुक्षितेन न तथान्यत्कार्यं यथा भोज-
नम् तथा चोक्तम्—“आहारकाले संप्राप्ते यो न भुंक्ते
बुभुक्षितः । तस्य सीदति कायाग्निर्निर्दिधन इवानलः॥”
इति । तस्मादौचित्याद्बुभुक्षितेनाहारः कार्य इति वेद्यम् ।
नन्वन्यस्मिन्नपि काले बुभुक्षितस्यैवाहारानुज्ञानाद्बुभुक्षि-
तग्रहणं न कार्यम् । युक्तमाह भगवान् । किंत्वस्मिन्काले
जाठराग्निरत्यग्निच्छायानुकारी भवति । ततोऽस्य जा-
ठराग्नेरिवोपचारो युक्तः । यथा—“मुहुर्मुहुर्जीर्णोऽपि
भोज्यान्वस्योपहारयेत् । निर्दिधनोऽतरं लब्ध्वा यथैनं न
विपादयेत् ॥” इति अबुभुक्षितस्यैव भोजनाधिकारित्व-
मिति भ्रातिनिरासायेह बुभुक्षितग्रहणम् । निशानां
दैर्घ्यादिति विशिष्टकालोपलक्षणार्थं कृतम् । यदात्र हेमंते
शर्वर्यो दीर्घा जायंते तदैव विधिः सर्वोऽनुष्ठेयो न प्रार-
ब्धमात्र एवास्मिन्निति । नन्वत्र सेवेत शीलयेद्भजेदि-
त्येकार्थाभिधायीनि बहूनि क्रियापदानि किं निर्दिष्टान्ये-
केनैवार्थाभिगतेः । अत्र ब्रूमः । कार्यान्तरसूचनार्थमेत-
त्पदत्रयम् । तथाहि । अतो हिमेऽस्मिन्सेवेतेत्यत्र यः
सेवेतशब्दः सः इदं द्योतयति । स्वाद्वल्लवणरसाः
पवनविजयार्थमस्मिन् काले नितरामुपयोक्तव्याः । न
कादाचित्क एषामस्मिन्नृतानुपयोगो विधेय इति ।
अत एव वातघ्नतैलाभ्यंगादेः पृथगेषां रसानामुपन्यासः ।
यथोक्तं शीलयेदित्यत्र यः शीलयेदित्येष शब्दः स
वातघ्नतैलादेः सर्वस्य तुल्यकक्षातां द्योतयति । तथा
प्रावारजिनेत्यादौ यो भजेच्छब्दः स सकलस्याहार-
विहारशीलनस्य शयनविधेश्च तुल्यतां प्रथयति । तथा
च वक्ष्यति—“आहारशयनाब्रह्मचर्यैर्युक्त्या प्रयोजितैः ।
शरीरं धार्यते नित्यमागारमिव धारणैः ॥” इति १०

प०—निशानां रात्रीणां दैर्घ्यात् दीर्घभावात् एतर्हि
अस्मिन्काले प्रातरेव प्रत्युपस्येव बुभुक्षितः सजात इव
भोक्तुमिच्छन् नरोऽवश्यं कार्यं मलोत्सर्गशौचविधिं

दन्तधावनगण्डूषादिकम् । यथोक्तं दिनचर्याध्यायो-
क्तम् । सम्भाव्य निष्पाद्य कृत्वाऽनु पश्चात् ॥ १० ॥

हे०—दिनचर्याविहितस्याभ्यङ्गादेर्विशेषमाह—एतर्हि
एतस्मिन्काले अभ्यंगादि शीलयेत् । कदा प्रातः किमवश्य-
कार्यं वाधित्वा नेत्याह—यथोक्तमवश्यकार्यं शौचादिकं
संभाव्य सभ्यम् कृत्वा किमजातान्नपानेच्छो नेत्याह—बुभु-
क्षित एव । ननु कथं प्रातर्बुभुक्षित इत्यत आह—निशाने
दैर्घ्यात् संभाव्येत्यनेन पश्चादर्थं मिद्रे नैरन्तर्यामिन्ग्रह-
णम् ॥ १० ॥

वातघ्नतैलैरभ्यंगं मूर्ध्नि तैलं विमर्दनम् ।

नियुद्धं कुशलैः सार्धं पादाघातं च युक्तितः ११

स०—वातघ्नतैलैरभ्यंगं शीलयेत् । तैलस्य सर्वस्यैव
वातघ्नत्वाद्वातघ्नेति विशेषणमतिशयप्रतिपादनार्थम् ।
तेन बलातैलादिभिरिति बोध्यम् । मूर्ध्नि तैलं शिरोऽभ्य-
गादि । विमर्दनं शरीरसंवाहनमेतदौचित्यादभ्यक्तः
सन् शीलयेत् । कुशलैस्तद्विद्धिः सार्धं नियुद्धं बाहु-
युद्धं शीलयेत् । पादाघातं पादेन विमर्दनम् ।
युक्तित इत्यनेनार्थशक्त्यैव शीलनं द्योतयति । बाहु-
युद्धपादाघातयोश्चानभ्यक्तस्यैव शीलनं युक्तम् ॥ ११ ॥

प०—वातघ्नतलैर्वातव्याधिचिकित्सानिर्दिष्टैरभ्यङ्गं
म्रक्षणं शीलयेत् अभ्यस्यान् । तथा मूर्ध्नि शिरसि तैलं
शीलयेत् । विमर्दनं विशेषेणाङ्गस्य कराभ्यां पीडनम् ।
नियुद्धं बाहुयुद्धं कुशलैर्मल्लैः कृताभ्यासैः सार्धं सह
तथा पादाघातं पादाभ्यां मर्दनं युक्तितो युक्त्या यथा
त्वङ्गदूषणं रोमादिविधातो नोत्पद्यते ॥ ११ ॥

हे०—“अभ्यङ्गसेकापिचयो वास्तिश्चेति चतुर्विधम्”
मूर्द्धतैलमिति । अभ्यंगस्य पृथगुपादानामितरावय-
वार्थं, विमर्दनं—कराभ्यां पीडनम्, अभ्यङ्गमूर्द्धतैलवि-
विमर्दनानि वातघ्नतैलैर्बलातैलादिभिः शीलयेत् ।
नियुद्धं बाहुयुद्धं, कुशलैर्मल्लैः पादाघातं—पादाभ्यां मर्दनं
युक्तितः मात्राद्यनतिक्रमेण ॥ ११ ॥

कषायापहतस्नेहस्ततः स्नातो यथाविधि ।

कुंकुमेन सदपेण प्रदिग्धोऽगुरुधूपितः ॥ १२ ॥

स०—कषायेण रोमादिनाऽपहतोऽपनीतः स्नेहो यस्य
स एवम् । ततोऽनन्तरं यथाविधि शास्त्रोदितेन विधा-
नेन स्नातः । कुंकुमेन काश्मीरेण प्रदिग्धोऽनुलिप्तः ।
दर्पः कस्तूरिका तेन सह वर्तते यत्कुंकुमं तदेवम् ।
तथाऽगुरुणा जौगकेन धूपितः ॥ १२ ॥

हे०-- रसान्-मांसरसान्, स्निग्धान्-घृतादिसंस्कृतान्, पले-मांसं, पुष्टं-मेदुरं, गौडं-गुडकृतं मद्यम्, अच्छसुरां-सुरामण्डं, सुरां-घनसुराम्, अच्छसुरायाः पृथग्ग्रहणमतिशयभजनार्थं गोधूमाद्युत्था गोधूमादिकृता मोदकाद्याः । पिष्टं-शालिपिष्टं, शुभा-हृद्याः, नवमनीतक्रांत-वत्सरम्, अन्नं-धान्यं, वसां-मांसस्नेहं, रसादितैलांतं भोजनोपयोगि । सुखोदकं—कवोष्णमुदकं तच्च शौचकार्ये पाने तु शीतमेव । प्रावारः—कार्पासरोमवान् घनः पटः, अजिनं-चर्म, कर्द्दोयं-कुम्भिकोद्योत्थं, प्रवेणी-सूचीवाणाख्यं वस्त्रं, कुथकः-कंबलः । उष्णस्वभावैर्लघुभिर्वस्त्रैः प्रावृतः अर्क-किरणान् स्वेदं च युक्त्या सम्यग्योगेन भजेत् । पादत्राणं सर्वदा वहिश्चरणं विनापि वहिश्चरणे तु दिनचर्यायामुक्तमेव ॥ १३ ॥

**पीवररुस्तनश्रोण्यः समदाः प्रमदाः प्रियाः ।
हरन्ति शीतमुष्णांग्यो धूपकुंकुमयौवनैः ॥१४॥**

स०—ऊरु च स्तनौ च श्रोणिश्च ऊरुस्तनश्रोणि । पीवरं पीनमूरुस्तनश्रोणि यासां ता एवंभूताः प्रमदा विलासिन्यः शीतं हरन्ति नुदन्ति । पीनत्वेनातिकार्श्यमत्रनिमित्तम् । तथा चाह । ग्राम्यधर्माधिकारे त्यजेदतिक्रशामिति । किंभूताः । सह मदेन यौवनोद्भूतेन सुरादिपानजेन कामोद्रेककारिणा वा वर्तते समदाः । तथा प्रिया वल्लभाः शीतं हरन्ति । किंभूताः उष्णांग्यो धूपकुंकुमयौवनैरगुर्वादिधूपेनोष्णांग्यः । तथा कुंकुमानुलेपनेनोष्णांग्यः । तथा यौवनोष्मणा सहजेनोष्णांग्य इति बोध्यम् ॥ १४ ॥

प०—प्रमदा नार्यः समदा सह मदेन वर्तमाना मदयुक्ताः । प्रिया-वल्लभाः । धूपादिभिरुष्णाङ्ग्यः शीतं हरन्ति । ऊरु च स्तनौ च श्रोणी च ताः पीवरा उपचिताः पीना यासां तास्तथाविधाः । ऊरुः-जानुन ऊर्ध्वं शरीरदेशः । श्रोणी-कटिः । यौवनं-प्रत्यग्रवस्त्रम् ॥ १४ ॥

हे०—शीतापहंतृत्वकथनद्वारा स्त्रासवां विधत्ते—प्रमदाः स्त्रियः यौवनोत्थं मद्यजं च मदं विभ्राणाः ॥१४॥

अंगारतापसंतप्तगर्भभूवेश्मचारिणः ।

शीतपारुष्यजनितो न दोषो जातु जायते १५

स०—अंगाराणां तापोऽगारतापस्तेन संतप्तं च तद्भ्रमंभ्यन्तरे भूवेश्म च तत्तस्मिंश्चरन्ति नित्यं यस्तस्यांगा-

स्तापसंतप्तगर्भभूवेश्मचारिणः पुंसो यतः शीतपारुष्यजनितो दोषो दुःखं न जातु कदाचिज्जायते ततोऽगारतापसंतप्तगर्भभूवेश्मचारी स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

प०—अङ्गाराणां तापोऽङ्गारतापः तेन सन्तप्तं गर्भभूवेश्म तदङ्गारतापसंतप्तगर्भभूवेश्म तत्र चरणं शीलनं तस्य जन्तोः शीतपारुष्यजनितः शीतपरुषभावेनोत्पन्नो दोषो जातु कदाचन न जायते उत्पद्यते । गर्भगृहं यन् गृहस्याभ्यन्तरे गृहं, भूमिगृहं यद्भूमिजिन्न्य क्रियत इति ॥ १५ ॥

हे०—शीतापहंतृत्वकथनद्वारा निवातोष्णगृहसेवां विधत्ते—अङ्गाराणां तापेन संतप्तं यद्वेश्म, यच्च गर्भवेश्म—गृहान्तर्वर्तिगृहं, यच्च भूवेश्म—भूम्यन्तर्वर्तिगृहं तेषु यश्चरति स तथा । शीतेन यत्पारुष्यं तज्जनितो दोषो जातु कदाचित्तस्य न जायते तस्मात्तानि भजेदित्यर्थसिद्धम् ॥ १५ ॥

**अयमेव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि विशेषतः ।
तदा हि शीतमधिकं रौक्ष्यं चादानकालजम् १६**

स०—अयमेव हैमतो विधिः पूर्वोक्तः शिशिरे च विशेषतोऽतिशयेन कार्यः । कुत इत्याह । यस्मात्तस्मिन् काले शीतमधिकं भवति । कालस्वाभाव्यान् । तथा आदानकालाज्जातमादानकालजं च रौक्ष्यं भवति । ततो हेतुद्वयाद्विशेषेण हैमतिको विधिः सेव्यः । हैमते रसान् स्निग्धान् शीलयेदित्युक्तम् । शिशिरे तानतिशयेन शीलयेत् । एवं सर्वेष्वपि हैमतिको विधिर्योजनीयः । आदानकालजमित्यनेनैतद्व्योतयति । आदानकाल एव रौक्ष्यस्य कारणं नान्यत् । अत एव हैमते शीतेऽपि रौक्ष्यं नास्त्येवेति । आदानस्य च प्रारंभमात्रत्वम् । एवं शिशिरस्य संभव इति शिशिरे किञ्चिदेव रौक्ष्यं वेद्यम् । ननु यथा रौक्ष्यमादानकालजं तथोष्णमपि । तथा चोक्तम् । तस्मिन् ह्यत्यर्थतीक्ष्णोष्णरुक्षा इति । एवं चौष्ण्यसद्भावाच्छीतस्य हैमंततो हानिः प्राप्ता न त्वाधिक्यम् । कथं तदा हि शीतमधिकमिति । ब्रूमः । रौक्ष्यस्य द्वौहेतू । एकस्तावद्गणवद्वाकारकरैर्जगतः स्नेहादानम् । द्वितीयस्त्वप्नेः कालः । तदेवं रौक्ष्येणोभयहेतुजेन शिशिरे काले वाताः शीतस्वभावा आहिताधिकशक्तयो जायन्ते हैमन्तेभ्यो मारुतेभ्यः । तथा वि-

वाधोऽनेनादानकालप्राधान्यादप्राप्तबलेन शिशिरे नाभिमूयन्ते । अनभिभूताश्च शीतस्वभावत्वाच्च शीतमेव वर्धयन्ति । अतो युक्तं शीताधिक्यं शिशिर इति १६ ॥

प०—अथ शिशिरचर्यामाह—अयमेव है—मन्तिको विधिः शिशिरेऽपि काले विशेषतोऽतिशयेन कार्यः करणीयः । तेन रसान् स्निग्ध-रसान् हेमन्ते शीलयेदित्युक्तं, शिशिरे तेनातिशयेन स्निग्धादीन् शीलयेदेवमन्यदपि च यत्किञ्चित्सेवनीयत्वेनोक्तं तत्तस्मिन् काले अतिशयीकृत्य सर्वं शीलनीयम् । तदा तस्मिन् काले यस्माद्धेमन्तकालादप्याधिकं शीतं भवति । कालस्वभावात्तथा रौक्ष्यं रूक्षत्वम् आदानकालजं तदोत्पन्नं किञ्चिन् संभाव्यमिति ॥ १६ ॥

हे०—शिशिरचर्यामाह—अयं हेमन्तोक्तः स्वयुक्त्या न्यूनाधिकप्रयोगनिषेधार्थमेवशब्दः विशेषतोऽत्यभ्यासेन । हि यस्मात्तदा तस्मिन्कालेऽधिकं शीतमादानकालजं रौक्ष्यं च चकाराद्वातकोपबलक्षयौ च । यथोक्तं—स्वारणादिना—“स्वभावशैत्याद्रौक्ष्याच्च वातकोपाद्बलक्षयात् । विधिविशेषात्स्निग्धोष्णः शिशिरे हैमनो मतः ॥” इति । वातकोपः सुश्रुतेनोक्तः—“स वायुः शिशिरे कोपं यात्येवोपचयं कफः ।” इति ॥ १६ ॥

संप्रति वसन्तचर्यां विवक्षुरिदमाह ।

कफश्चित्तो हि शिशिरं वसन्तऽर्कांशुतापितः ।
हत्वाऽग्निं कुरुते रोगानतस्तं त्वरया जयेत् १७
तीक्ष्णैर्वमननस्याद्यैर्लघुरूक्षैश्च भोजनैः ।
व्यायामोद्धर्तनाघातैर्जित्वा श्लेष्माणमुल्बणम् ॥
स्नातोऽनुलिप्तः कर्पूरचंदनागुरुकुंकुमैः ॥ १८ ॥

स०—यस्मात् शिशिरे मधुरस्निग्धादिनाऽऽहारेण कालस्वभाव्याच्च श्लेष्मा संचितोऽतिशयेन स्थानत्वादति-कुपितो वसन्ते ऋतावर्कांशुतापितः सूर्यप्रभाभिर्विलायितो द्रवस्वरूपत्वाज्जलमिव विपरीतं जाठराग्निं हत्वा हि यस्माद्रोगान्विकारान् कुरुते जनयति । अतोऽस्मात्कारणात्तं कफं त्वरया शीघ्रमेव जयेत् । दोषानिति केचित्पठन्ति । अर्कतापित इत्यनेनैव सिद्धे अंशु-शब्दोऽत्र रस्मीनां पटिमानं सूचयति न तथा शीते । तत्र हि धूमधूष्ररजोमंदा इत्यधिरोगकैर्वर्जयेत् । तीक्ष्णैर्व-

मननस्यविरेकादिभिरुपक्रमेत् । तथा लघूनि रूक्षाणि यानि भोजनानि तैश्च । तथा व्यायामश्चोद्धर्तनं आवातश्च तैश्च कफं जयेदिति । चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टः । ततः कफमुल्बणमुद्धर्तं जित्वाऽनन्तरं स्नानोऽनुलिप्तः समालब्धः कर्पूरचंदनागुरुकुंकुमैः ॥ १७ ॥ १८

प०—वसन्तचर्यामाह—हिशब्दो यस्मादर्थः शीतसामान्याद् द्वावपि शीतस्वभावौ हेमन्तशिशिरं गृहीतौ बोद्धव्यौ । कफः—श्लेष्माचितः संचितं यतः शीतकाले शीताख्ये शिशिरे काले च स्निग्धे पयोगात् । तथा कालजेन शीतेनाधिकेन स्थानी भूतोऽपि वसन्तसमयं पुनः प्राप्य रविकरसन्तापे तापितो विलीनविग्रहतां प्रापितः, उदकमिवाग्निं प्रतिपक्षो भवत्यस्माज्जाठराग्निं हत्वा निर्वाप्य रोगां कुरुते जनयतीत्यतः प्राप्तामात्र एव वसन्ते तत्काले शीघ्रं जलमिव प्रवाहयितुं सेतुभेदादि प्रत्यैस्तीक्ष्णैर्वमनान्युपक्रमैर्जयेदुपक्रमेत्तीक्ष्णद्रव्यानिष्पादितैः श्लेष्मप्रतिपक्षे तथा लघुरूक्षैर्भाजनैस्तित्तकपाय-प्रायैरश्लेस्तथा व्यायामादिभिः श्लेष्माणमुद्धतमुल्ब-जित्वा निर्वातानन्तरं स्नातः कर्पूरादिभिरनुलिप्त-स्यात् प्रदिग्धाङ्गः ॥ १७ ॥ १८ ॥

हे०—अथ वसन्तचर्या—सा च द्वेधा शोधनी शमनी च तत्र चयपूर्वके प्रकोपे शोधनी, अचयपूर्वके शमनी । तत्र कृतायां पूर्वतुर्चर्यायां पूर्ववर्तुनाचितस्य दोषस्योत्तरेण यः प्रकोपः स चयपूर्वकः स एवापथ्यजः पूर्वतुर्सेवितापथ्यजातत्वात्, यस्तु कृतायां तस्यां पूर्वणाचितस्योत्तरेण प्रकोपः सोऽचयपूर्वकः । स एव पथ्यजः पूर्वतुर्सेवितापथ्यजातत्वान् उक्तं च—“दोषप्रकोपो द्विविधः पथ्यापथ्यनिमित्तजः तत्रापथ्यनिमित्तो यः स संशोधनमर्हति ॥ पथ्यजः शमनी यश्च प्रायः आगन्तुजश्च यः ॥” इति । तत्र संशोधनविधत्ते—यस्माच्छिशिरे चितः कफो वसन्ते सूर्यरश्मिभिर्द्रवीकृतः सन् जलमिव प्रत्यनीकत्वात् बाह्यं हत्वा रोगान्करोति अतस्तं चितम् अकुपितं कफं वसन्तारम्भे पथ्यतीक्ष्णद्रव्यकृतैर्वमननस्यधूमगण्डूपाद्यैः शोधनैर्जयेत् । तत्र लघुरूक्षैस्तित्तकटुकपायैः संसर्जनक्रमेण भोजनैश्च शिशिरशब्देन शीतपर्यायेण शिशिरहेमन्तयोर्ग्रहणं द्वयोरपि कफ-चयात् । यदाह—स्वारणादिः—“हेमन्ते निचितः श्लेष्म शिशिरेऽपि न कुप्यति । आहारैश्चापि सुस्निग्धैर्भृशमेवोप-चीयते ॥” इति । उल्बणं श्लेष्माणं व्यायामाद्विजित्वा स्नात-

कर्पूराद्यैरनुलिप्तः पुराणयवादीन् भुञ्जान आसवादीन् पिबेत् । प्रकोपे प्रकृतेऽत्युत्पन्नप्रहणमचयपूर्वकं प्रकोपार्थम्, आघातः पद्भ्यां मर्दनं, कफग्रस्तस्याभ्यगनिषेधाद्बुद्ध्या एव व्यायामादयः स्नानशील इति वचनात्प्राप्तेऽपि स्नाने । स्नात इति श्लेष्मकालीनप्रातःस्नाननिषेधार्थं व्यायामादीन्कृत्वैव स्नायान्न पूर्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

पुराणयवगोधूमक्षौद्रजांगलशूल्यभुक् ।

सहकाररसोन्मिश्रानास्वाद्य प्रिययार्पितान् ।

प्रियास्यसंगसुरभीन् प्रियानेत्रात्पलांकितान् ।

सौमनस्यकृतो हृद्यान्वयस्यैः सहितः पिबेत् ।

निर्गदानासवारिष्टसीधुमार्द्रीकमाधवान् ॥ १९ ॥

स०—तथा पुराणं च तद्यवगोधूमं च तथा क्षौद्रं माक्षिकं तथा जांगलं च तच्छूल्यं भट्टित्रं च तत्तानि भुंक्ते पुराणयवगोधूमक्षौद्रजांगलशूल्यभुक् । शूल्य इति शूलात्पाक इति यः । एवंविधः सन् वयस्यैर्मित्रैः सहित आसवादीन् पिबेत् । किम्भूतान् । निर्गदान् निर्दोषान् । पिबेदिति वक्ष्यमाणेन संबधोऽत्र दीपकत्वात् । आसवो यो द्रव्याण्यासुत्य क्रियते । उक्तं च—“मद्याकाराधिकद्रव्यमदिराद्यैः कृतस्तु यः । सोऽरिष्टः स्यादासवस्तु द्रव्याण्यासुत्य यः कृतः ॥” इति । सीधुरिक्षुरसोद्भवः । मार्द्रीकं भृङ्गीकारसोद्भवम् । माधवो मधुना संस्कृतः । किंभूतानासवादीन् । सहकाररसोन्मिश्रान् प्रियया आस्वाद्य किंचित्पीत्वाऽर्पितान् दौकितान् । तथा प्रियास्यसंगेन सुरभीन् सुगंधीन् । तथा प्रियानेत्राण्येवोत्पलानि तैरंकितान् संजातशोभान् । तथा सौमनस्यकृतश्चित्तप्रसादकृतः । तथा हृद्यान् हृदयाय हितान् ॥ १९ ॥

प०—यवाश्च गोधूमाश्च यवगोधूमाः । पुराणाश्च ते यवगोधूमाश्च पुराणयवगोधूमाः । जाङ्गलानां शूल्यं जाङ्गलशूल्यम्, शूले संस्कृतं शूल्यम् । पुराणयवगोधूमाश्च क्षौद्रं च जाङ्गलशूल्यं च ताभिर्यो भुङ्क्ते स आसवादीन् पिबेत् । सहकाररसूतस्तस्य रसेनोन्मिश्रान् अधिवासितान्स्तथा प्रियया कान्तयाऽऽस्वाद्य पीत्वाऽर्पितान् दत्तान् । तथा प्रियाया आस्यसङ्गेन मुखसंश्लेषेण सुरभीन् सुगन्धान् । प्रियाया नेत्रे प्रियानेत्रे ते एवोत्पले प्रियानेत्रोत्पले

ताभ्यामङ्कितान् चिह्नितान् पिबेत् । शोभनस्य मनसो भावः सौमनस्यं शोभनचित्तत्वं तत् कुर्वन्ति । एतान् सौमनस्यकृत आसवादीन् पिबेत् । तथा हृद्यान् हृदयाह्लादकारिणः तथा वयस्यैः सहितः सुहृद्भिः सहितस्तान् पिबेत् । निर्गदान् निर्वृत्तो गदान् निर्गतगदान्निर्दोषान्, वर्णगन्धरसरूपसंपन्नानासवादीन् मद्यविशेषान् पिबेत् । आसुत्या ये क्रियन्ते ते आसवाः । निःकाश्यद्रव्याणि ये क्रियन्ते तेऽरिष्टाः । सीधुस्त्रिभुरसेन तु । मृद्धीकाया इदं मार्द्रीकम् । माधवं—मधुना कृतम् ॥ १९ ॥

हे०—पुराणत्वं यवगोधूमक्षौद्राणां, जांगलं—मृगादिमांसं तस्य शूल्यं—भट्टित्रम्, सहकारोऽतिमुराभिरामः तस्य रसः तत्फलवृत्तनिर्वासः तेन उन्मिश्रान् अधिवासितान्, प्रियया रसविशेषज्ञानार्थं स्वयमास्वाद्याऽर्पितान्, गन्धविशेषज्ञानार्थं संगं गतेन सहजसुराभिणा प्रियामुखेन सुरभीकृतान्, वैमल्यादिज्ञानार्थमवलोकयन्त्याः प्रियायाः प्रतिविम्बिताभ्यां नेत्राभ्यामुत्पलैश्च साक्षान्निधितैरंकितान् सौमनस्यकृतः—परिणामेन मनःप्रशान्तिकरणं, हृद्यानां स्वादे निर्गदान् निर्दोषान्, अकथितैरापदैः कृतं मद्यमासवः, कथितैररिष्टः, इक्षुरसेन सीधुः, द्राक्षास्त्रसेन मार्द्रीकं, मधुना माधवः ॥ १९ ॥

शृंगवेरांबु सारांबु मध्वंबु जलदांबु वा ॥ २० ॥

स०—तथा शृंगवेरांबु शुठीकथितजलं पिबेत् । तथा सारः असनचंदनादिजस्तेन कथितमंबु पिबेत् । तथा मधुना युक्तमंबु मध्वंबु । जलदेन मुस्तया च कथितमंबु पिबेत् । वेति समुच्चये ॥ २० ॥

प०—तथा शृङ्गवेराम्बु—शुण्ठितोयम् । साराम्बु—दाडिमफलसारतोयम्, असनादिसारसंस्कृतं वा जलम् । मध्वम्बु—माक्षिकोदकम् । जलदाम्बु—मुस्तैरुत्कथितं तोयं वा पिबेत् ॥ २० ॥

हे०—शृङ्गवेराम्बु—शुण्ठया कथितं जलम्, असनादिसारैः साराम्बु, मुस्ताभिर्जलदाम्बु, मधुमिश्रं जलं मध्वम्बु, अनेकद्रवविधानं यस्य यत्सात्त्यं तत्तेन सेव्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

दक्षिणानिलशीतषु परितो जलवाहिषु ।

अदृष्टनष्टसूर्येषु मणिकुट्टिमकांतिषु ॥

परपुष्टविद्युष्टेषु कामकर्मांतभूमिषु ।

विचित्रपुष्पवृक्षेषु काननेषु सुगंधिषु ।

गोष्ठीकथाभिश्चित्रामिर्मध्याह्नं गमयेत्सुखी ॥ २१ ॥

स०—काननेषूपवनेषु स्थितो मध्याह्नं गमयेदतिवाहयेत् । अहो मध्यो मध्याह्नः । संख्याविसायेत्यादिज्ञापका-
त्पूर्वापरत्यादिना एकदेशिसमासः । अहोऽह एतेभ्य इत्य-
ह्लादेशः । कथम् । गोष्ठ्यां क्रीडायां कथा गोष्ठीकथास्ता-
भिश्चित्राभिः कमनीयाभिर्व्यवहारसंबन्धिनीमिरित्यर्थः ।
कीदृशः सन् । सुखी रागद्वेषादिरहितः । किंभूतेषु
काननेषु दक्षिणदिक्प्रवृत्तैरनिलैः शीतानि तेषु
दक्षिणानिलशीतेषु । तथा परितः समताज्जलं नित्यं
वहति यानि तेषु । आभीक्ष्ण्ये णिनिः । तथा कचि-
त्प्रदेशेऽदृष्ट ईषद्दृष्टः कचिदतिघनत्वान्नष्टो न दृश्यते
सूर्यो येषूपवनेषु तान्येवं तेषु । तथा मणीनां वज्रम-
रकतादीनां कुट्टिमानि विशिष्टा भुवस्ताभिः कान्तिः शोभा
येषां तान्येवं तेषु । तथा परपुष्टैः कोकिलैर्विधुष्टेषु कृत-
शब्देषु तथा कामस्य कर्मान्ताः कामकर्माता मदन्वया-
पाराः । अंतशब्देऽत्र प्रशंसावचने । यथोद्धृतस्य
वचनम् । वनांतदेवतावेण्य इति । कामकर्मातनिमित्त-
भूमयो येषां वनानां तान्येवं तेषु । विचित्राणि नाना-
रूपाणि पुष्पाणि येषां ते तथाविधा वृक्षा येषां तान्येवं
तेषु । सुष्ठु गंधो येषां तेषु । गंधस्येदित्यसमासांतः ।
अस्मिन्काले कफोपचयदोषभयात् ॥ २१ ॥

प०—काननेषूपवनेषूपविष्टः सुखी भूत्वाऽऽतुर उत
वा रोगाद्यनुपहतसमा गमयेदतिवाहयेत् । कथं गोष्ठी-
कथाभिश्चित्राभिः गोष्ठ्यो गांधर्वमृदङ्गादिभिः कृत्वा
कथाः काव्यकथाः । दक्षिणानिलशीतेषु दक्षिणा
अनुकला वायवो येषु । न पांसुशर्करासिकतावाहि-
नसैस्तथाविधैरनिलैः शीतानि यानि काननानि
तेषु तथाविधेषु काननेषु । अथवा दक्षिणदिक्-
प्रवृत्तैरनिलैः शीतेषु तथा परितः समन्तात् जलवा-
हिषु जलवहनशीलेषु । तथा अदृष्टनष्टसूर्येषु--अदृष्टः
कचित्प्रदेशेऽदृष्टः ईषद्दृष्टः कचिदतिघनत्वान्नष्टः न
दृष्टः सूर्यो येषु तेषु । तथा मणिकुट्टिमकान्तिषु
मणीनां वज्रमरकतादीनां कुट्टिमानि तः कान्तिः
शोभा येषां तानि मणिकुट्टिमकान्तीनि तेषु । तथा
परपुष्टविधुष्टेषु--परपुष्टैः कोकिलैः विधुष्टानि कृत-

शब्दा येषु तानि परपुष्टविधुष्टानि
कामकर्मान्तभूमिषु--कामकर्मान्ताः
भूमयो येषां तानि तेषु । तथा वि-
विचित्राणि पुष्पाणि येषां तादृशा वृक्षा
तेषु । तथा सुगन्धिषु सुगन्धयुक्तेषु ।
तेषु काननेषु मध्याह्नं गमयेदतिवाहयेत् ।

हे०--भोजनानन्तरमुद्यानसेवां विधत्ते-
गमयेदतिवाहयेत् । सुखी अव्याकुलः स
वार्ताः, कथाः शास्त्रवार्ताः, जलवाहिषु-जल-
प्रसरणेषु-घनच्छायेषु, अनष्टसूर्येषु-प्रकाशवत्
भूमिकैः कान्तिमत्सु, परपुष्टैः कोकिलैः
कर्ममदनव्यापारमन्तान्तिबध्नन्ति स्व-
वर्द्धयतीति कामकर्माताः । “ अति यन्म-
त्कर्मण्यम् ॥ २१ ॥

गुरुशीतादिवास्वप्नस्निग्धाम्लमधुरां

स०--गुरुशीतादींस्त्यजेत् । ननु लवणं
करोति तत्कस्मादिह न निषिद्धम् । अतः
पूर्वं कफमम्लमधुराविव न करोति वि-
चिरंतनसंचितं स्फुतिरूपं श्लेष्माणं विधत्ते
न च लवणस्य मधुरादेरिव बहुतरस्य
किंतल्लप्सैव । तस्मात्लवणस्यात्र
न्यायः ॥ २२ ॥

प०--अनन्तरं एकं त्याज्यं
गरिष्ठगुणयुक्तम् । शीतं--पर्युषितं
स्वप्नं दिने शयनम् । दिवा इति रात्रिं
तथा स्निग्धान्-स्नेहनगुणयुक्तान् । त-
अम्लरसान्, दाडिमामलकव्यतिरिक्ता-
रान्-गुडादीन् मधुसितादिरहितांस्त्य-
इति वसन्तः ॥ २२ ॥

हे०--गुरादीन्निषेधति--अथ ग्रीष्म-
पद्मादीन्निषेधति ॥ २२ ॥

अधुना ग्रीष्मर्चर्यामुपदिदिक्षुराह-
तक्षिणांशुरतितीक्ष्णांशुर्ग्रीष्मे संक्षि-
प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुश्च

स०--यद्यस्मात्तीक्ष्णांशुर्भास्कोऽतित-
करायस्य स एवंभूतः सन् ग्रीष्मे संक्षिपत-

त्यत्रानुक्तमप्यर्थाल्लभ्यते । केचित्तु स्नेहमर्कोऽतितीक्ष्णां
शुरिति पठन्ति । स्नेहस्तेजोबलं सारमित्येकोऽर्थः ।
तं स्नेहमर्कः संक्षिपतीव यत्संबन्धः संहरतीव पिव-
तीव । इवशब्देनैतत्सूचयति--हेतुप्रत्ययपरतंत्रेषु सर्व-
भावेषु न काश्चित्कचित्तद्बुद्धिपूर्वकं संहरति । परमार्थतो
बलहानिकृत्वादेवाम् ॥ २३ ॥

प०--ग्रीष्मचर्यामाह--ग्रीष्मऋतौ-उष्णकाले, ती-
क्ष्णांशुः-तीक्ष्णा अंशवः करा यस्य स तथाविधः रवि-
रतितीक्ष्णांशुरतिकठोरकिरणः सन् यन् संक्षिपति
संक्षिपतीव जगत्स्नेहमित्यत्रानुक्तमप्यर्थाल्लभ्यते ।
केचित्तु स्नेहमर्कोऽतितीक्ष्णांशुरिति पठन्ति (ग्रीष्मे-
ऽतसीपुष्पनिभस्तीक्ष्णांशुरतिदीपितः । ग्रीष्मे ऋतौ
तीक्ष्णांशुरतिदीपितः अत्यन्तप्रज्वालितो भवति । किं-
शिष्टस्तीक्ष्णांशुः अतसीपुष्पनिभः उमाकुसुमानिभ-
रतुल्य इत्यर्थः । “दिशो ज्वलन्ति भूमिश्च मारुतो
नैर्ऋतोऽसुखः । पवनातपसंस्वेदैर्जन्तवो ज्वरिता
इव ॥” दिशः प्राच्यादयः च पुनः भूमिः पृथिवी
ज्वलन्ति ज्वलिता भवन्ति । मारुतः पवनः नैर्ऋतः
निर्ऋतसम्बन्धी, असुखो दुःखदो भवति । औष्ण्यान्
पवनश्चातपश्च संस्वेदश्च पवनातपसंस्वेदास्तैर्जन्तवः
प्राणिनः ज्वरिता इव ज्वरयुक्ता इव भवन्ति ।
“तापार्तुङ्गमातङ्गमहिषः कलुषीकृताः । दिवाकर-
कराङ्गारनिकरैः क्षिपिताम्भसः ॥ प्रवृद्धरोधसो नद्यः”
नद्यः प्रवृद्धरोधसो भवन्ति । प्रवृद्धे उद्धटिते रोधसी)
तीक्ष्णांशुरादित्यस्तदानीं ग्रीष्मे अतितीक्ष्णांशुः संपन्न-
प्रकृष्टादानकालस्वाभाव्यात् स यस्मात्संक्षिपतीव
संहरतीव प्राङ्मात्ररूपितमेव नान्यत् कर्मान्तरं प्रहीतुं
न्याय्यम् । एवं भूपः साम्यगुणं जगत्सह संक्षि-
पतीव ॥ २३ ॥

हे०--यद्यस्माद्ग्रीष्मे तीक्ष्णांशुः स्यादतितीक्ष्णांशुः सन्
संक्षिपतीव-संहरतीव, संहारप्रवृत्त इवामाति ॥ २३ ॥
अतोऽस्मिन्पटुकम्लव्यायद्वामार्ककरास्त्यजेत् ॥

स०--अतोऽस्मात्कारणादस्मिन् ग्रीष्मकाले प-
ट्वादीस्त्यजेत् ॥ २४ ॥

प०--अतोऽस्मिन् काल पट्वादिकान् परिहरेत्
बलहानिकृत् । अस्मिन्नित्यनेनैतद्रमयति न हीना-

१ अत्र कोष्टकान्तर्गतमधिकं पाठान्तरम् ।

तिमिथ्यायोगलक्षणे ग्रीष्मे पट्वादीन् परिहरेत् ।
किं तर्हि यथा स्वलक्षणे पटुलवणं कटुमरीचादि ।
अम्लं--तक्रचुक्रादि । व्यायामः-शरीरायासजननं
कर्म । अर्ककराः-आदित्यरश्मय इति ॥ २४ ॥

हे०--अतः पट्वादीस्त्यजेत् । अस्मिन् अतिह्रमविह्व-
ललोके ग्रीष्मे पट्वादीनां ह्रमहेतुत्वात् ॥ २४ ॥

किमत्र सेव्यमित्याह--

भजेन्मधुरमेवान्नं लघु स्निग्धं हिमं द्रवम् २५॥

स०--मधुरमेवान्नं भजेत् । बाहुल्येन मधुरमन्नं सेव्यं न
तथाऽन्यरसजातमित्येवकाराल्लभ्यते । तथा लघु स्निग्धं
हिमं द्रवं चेति । चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः ॥ २५ ॥

प०--अथ तस्मिन्काले किं सेवेतेत्यत्राह-भजेन्मधु-
रमेव भूयसा सेवेत नान्यरसाप्राप्तम् । एतदर्थमेवकारो-
ऽवधारणार्थं कृतः । तथा लघ्वन्नं भजेत् । उभयथापि
मात्राप्रकृतिभ्यां यल्लघु स्निग्धं घृतक्षीरादिमिश्रम् ।
हिमं-शीतलम् द्रवं-द्रवद्रव्यप्रायं न कठिनम् ॥ २५ ॥

हे०--मधुरादिवेषां विधत्ते-अन्न मधुरमेव मधुरं करसमम् ।
पानं तु मधुराम्लदिरसमपि “नित्यं सर्वरसाभ्याम्” इति
वचनाद्रसालादिविधानाच्च ॥ २५ ॥

साधान्येन भोजनमुक्त्वा विशेषेणाह--

सुशीततोयसिक्तांगो लिह्यात्सक्तून्सर्शकरान् ॥

स०--सक्तून् सशर्करान् लिह्यात् । सुष्ठु शीतं सुशीतं
च ततोयं च तेन सिक्तमांलुतमंगं कायो यस्य स एवं-
भूतः सन् ॥ २६ ॥

प०--सुशीतेन तोयेन सिक्तमंगं येन स तथाविधः
पुमान् सक्तून्-यथाहर्द्रवलुलितान् सशर्करान् लिह्या-
दद्यादिति ॥ २६ ॥

हे०--लोकस्य तीव्रतापश्रान्तत्वाच्छ्रान्तस्य च भोजननिषे-
धात्पूर्वं श्रमहरं विधत्ते--स्नानं सक्तवश्च श्रमहराः ॥ २६ ॥

मयं न पेयं पेयं वा स्वल्पं सुबहुवारि वा २७॥

स०--अस्मिन्काले मयं न पेयम् । पेयं वा स्वल्पमिति ।
वातश्लेष्मप्रकृतिना वातक्षयार्थमन्यतुर्वद्वद् न पेयं किं-
तर्हि स्वल्पमेव पातव्यम् । सुबहुवारि वेति पित्तश्लेष्मप्र-
कृतिना मद्योचितेन श्लेष्मप्रतिक्रियार्थं पित्तप्रतीकारमपी-

च्छता सुबहुवारि तन्मद्यं पेयमित्यत्रानुक्तोऽयमेवमर्थाद्विष-
यविभागो बोध्यः । अन्यथा निषेधविध्योर्विरोधः
स्यात् ॥ २७ ॥

प०—ग्रीष्मकाले मद्यं न पेयं न पातव्यम् । तदौचित्ये
स्वल्पं पेयम् । सुबहुवारि-जलाढयं वा पेयम् २७ ॥

हे०—मद्यस्य श्रमहरेष्वग्र्यत्वात्कामतः प्रसक्तं पानं निषेध-
ति-अन्यथा श्रमापनुत्तौ सत्यां मद्यं न पेयं तक्षिणादिगुणत्वात्,
असत्यां पेयं वा किंतु स्वल्पं स्वल्पेनाप्यसत्यां पूर्णमात्रं, न
पेयं वा किंतु सुबहुवारि-बहुतरोदककृतं पानानुग्रहश्च
मद्यसात्त्व्यानामेव ॥ २७ ॥

उक्तविध्यतिक्रमे दोषमाह—

अन्यथा शोफशैथिल्यदाहमोहान् करांति तत् ॥

स०—तन्मद्यमन्येन प्रकारेण पीतं सत् शोफादीन्
करोति । शोफः श्वयथुः । शैथिल्यमंगानामनैष्ठ्यम् ।
दाहः सर्वांगीणस्तापः । मोहोऽज्ञानं जंतोः ॥ २८ ॥

प०—तन्मद्यमन्यथापीतं बहुपीतं वारिरहितं च पीतं
शोषं-मुखशोषं, शैथिल्यं-शरीरशैथिल्यं, दाहं-सर्वा-
ंगीणं, मोहं वैचित्त्यं करोति । मद्यं न पेयमित्यत्र
प्रकृतिः तदा नैकविषया एते पश्चाः, किं तर्हि
भिन्नविषयास्त्रयः । एवं सति विधिनिषेधौ नैक-
विषयो न विरोधः स्यात् । समप्रकृतिं यावदुद्दिश्य
स्वास्थ्यवृत्तकोऽयमात्तवादिविधिः सर्वोऽवश्यं हितः ।
तस्मात्सर्वप्रकृतिना मद्योचितेन यत्किञ्चिन्मद्यं तत्र
पेयं सुतरां पित्तप्रकृतिनापि । यतः प्रायशो मद्यस्य
वातपित्तकर्तृत्वं पित्तमारुतपर्यन्तं प्रायेण हि मदात्यये
मद्योत्थो व्याधिर्जायत इत्येतैस्त्रिभिः ग्रीष्मकाले मद्यं
न पेयमेव निषेधस्य विषयः । वातश्लेष्मप्रकृतिना
तावत् क्षयार्थमन्यतुर्वन्मद्यं बहु न पेयं किं तर्हि स्व-
ल्पं पेयं तत्सात्त्व्येन । तथा पित्तश्लेष्मप्रकृतिना मद्यो-
चितेन श्लेष्मक्षयार्थं पित्तप्रतीकारमपीच्छता मद्यं
सुबहु न पेयम् । इत्येष विधिर्विषयः । अथवा
अवस्थाभेदतद्विषयभेदः । येनैव तन्मद्यं पेयं यस्मिन्
काले, तेनैव कस्यांचिदवस्थायां स्वल्पं, कचिदव-
स्थायां सुबहुवारि पेयम् ॥ २८ ॥

हे०—उक्तविध्यतिक्रमे दोषमाह—शोषः—मुखशोषः,
तन्मद्यम् ॥ २८ ॥

१ अत्र “शोषशैथिल्य-” इति पाठान्तरम् ।

कुंदेन्दुधवलं शालिमश्रीयाजांगलैः

स०—कुंदः पुष्पविशेषः । इंदुश्चंद्रः । त-
द्रवलं शुक्लं शालिं जांगलैः पलैर्मसैः
‘क्षुण्णस्मितः स्मृतः शाली रक्तो व्रीहिः’

प०—शालिं रक्तादिं कुन्देन्दुधवलं
यात् भक्षयेत् । जाङ्गलैः पलैः जांग-
सह ॥ २९ ॥

हे०—अन्नं विधत्ते—कुन्दः—पुष्पावि-
लघुस्निग्धशीतगुणाविशिष्टधवलत्वात् । प-
मश्रीयात् ॥ २९ ॥

पिबेद्रसं नातिघ्नं रसालां राग-
पानकं पंचसारं वा नवमृद्भाजनं
मोचचोचदलैर्युक्तं साम्लं मृन्मयं

स०—रसं नातिघ्नं पिबेत् । रसश-
तंत्रयुक्त्या मांसरस उच्चतोत्था रसाल-
वेत् । तथा रागखांडवौ पानकं च पंचस-
लक्षणं तंत्रांतर उक्तम् । यथा—“सिताम-
स्तत्राच्छंकांतयः । ते साम्लाः खांडवाः
गालिताः ॥ स्वाद्रम्लपटुकट्टाद्याः प्रवे-
गुडदाडिममांसाद्या रागाश्चांशुकगालि-
रुचिकरा ग्रहिणो रागखांडवाः” इति ।
मधूकखर्जूरकाशमर्यः सपरुषकाः ।
पूतं शीतं कर्पूरवासितम् ॥ पानकं प-
ष्णानिवर्तकम् । ” अन्यत्र चोक्तम् । य-
दियुक्ता विज्ञेया रागखांडवाः ।
संस्कृताः पानकास्तथा ॥ ” इति । कीदृशं
नवं च यन्मृद्भाजनं तत्र स्थितम् । त-
फलं, चोचं पनसफलं तयोर्दलानि

(१) मोचं—कदलीफलं, चोचं—
झुमुन्दरा । मोचं—कदलीफलं, चोचं—न-
चन्द्रिका । मोचं—कदलीफलं, च-
हेमाद्रिः । इति सर्वमसमञ्जसम् ,
मते तु मोचं—गुडस्वक, चोचं—तेज-
“ त्रिजातमारिचायैस्तु संस्कृताः पानका
नाचेति ।

साम्लम् । तित्तिडीकादियोगात् खाण्डवरसानुगतम् । केचित्तु क्षीरं घृतपिप्पलीशशिमाक्षिकशर्करोपेतं पंचसारं पानकमित्याहुः । केन पिबेदित्याह । मृन्मयशुक्तिभिः ॥ ३० ॥

प०—रसं मांसरसं पिबेत् नातिघनं नातिबहुलम् । रसालं—सितां पिबेत् । तथा रागखाण्डवौ पिबेत् । रागो—द्राक्षादि मधुरद्रव्यकृतो लोहितप्रायः । खाण्डवो—द्राक्षादाडिमादिकृतोऽम्लप्रायः । पानकं वा पिबेत् । तोयमाक्षिकत्रिजातकादिकृतं पंचसारं वा रक्तपित्तचिकित्सोक्तं मन्थं पिबेत् । मृद्वाजने स्थितं स्थापितम् । “मधुखर्जूरमृद्वीकापरूपकसिताम्भसा । मन्थो वा पञ्चसारेण सघृतयैर्वसक्तुभिः” इति रक्तपित्तचिकित्सायां प्रोक्तः । मोचचोचदलैर्युक्तं कदलीनालिकेरफलेन सहितं साम्लं दाडिमामलकादिभिरभक्षिणं कृतं मृन्मयशुक्तिभिर्मृन्मयैस्तनुकैश्चपकैः ३० ॥

ह०—पानं विधत्ते—रसं—मांसरसं, नातिघनमीपत्सांद्रं, रसाला—शिखरिणी, मधुराम्ललवणं पानकं—रागः, मधुराम्ललवणकटुकपायकं—खाण्डवः । पञ्चसारं पानकं—मध्वादिभिः पञ्चभिः कृतं, वक्ष्यति हि—“मधुखर्जूरमृद्वीकापरूपकसिताम्भसा । मन्थो वा पञ्चसारेण सघृतैर्लजसक्तुभिः” इति । तच्च नवे मृन्मये पात्रे स्थितं मोचं—कदलीफलं, चोचं—नालिकेरं तयोर्दलैः शकलैर्युक्तं दाडिमाद्यैरम्लकृतं, मृन्मयीभिः शक्तिभिः पिबेत् ॥ ३० ॥

पाटलावासितं चांभः सकर्पूरं मुशीतलम् ॥ ३१ ॥

स०—पाटलया वासितं सुरभीकृतं तथा सकर्पूरं मुशीतलं चांभः पिबेत् । मृन्मयशुक्तिभिरित्यत्रापि योज्यम् । सुश्रुते चोक्तम्—“परिपेलवया तुल्यास्तथा गुग्गुलुमुस्तकाः । चूर्णिताः शशिनोपेता नवभाजनधूपनम् ॥ कुष्ठमुस्तकसंयुक्तैः पेलवोशीरवालकैः । मृदिता मृत्सु पिष्टैस्तैः खदिरांगारपाचिताः ॥ सहकाररसाभ्यक्ताश्चंपकोत्पलवालकैः । पद्मकुंजककुंदैश्च यथालामादिवासिताः ॥ श्रेष्ठः सलिलवासोऽयं स्मृतः सर्वर्तुको बुधैः” ॥ ३१ ॥

प०—तथाम्भः—पानीयं पिबेत्, तच्च पाटलावासितं—पाटलापुष्पैः सुगन्धीकृतं, सकर्पूरं—कर्पूरादिभिः सहितं मुशीतलं च ॥ ३१ ॥

हे०—तथा अम्भः पिबेत् । तच्च पाटलापुष्पैरधिवासितं, सकर्पूरं, मुशीतलं च ॥ ३१ ॥

शशांककिरणान् भक्ष्यान् रजन्यां भक्षयन् पिबेत् ससितं माहिषं क्षीरं चंद्रनक्षत्रशीतलम् ॥ ३२ ॥

स०—माहिषं क्षीरं ससितं सशर्करं रजन्यां रात्रौ पिबेत् किंभूतम् । चन्द्रेण नक्षत्रैश्च शीतलम् । रजन्यां रात्रावाकाशे शैत्यार्थं स्थापितमित्यर्थः । किं कुर्वन् पिबेत् । भक्षयन् भक्ष्यान् भुंजन् । कीदृशान् । शशांककिरणान् कर्पूरनाडिकाख्यान ॥ ३२ ॥

प०—शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् कर्पूरनाडिकासितशर्करादिकृतान्नोचानिकादीन् रजन्यां रात्रौ भक्षयन् खादयन् पिबेन्माहिषं क्षीरं ससितं सशर्करं चन्द्रनक्षत्रशीतलं शशिनः किरणैः शीतलीभूतमिति ३२ ॥

हे०—रात्रिभोजनं विधत्ते—रजन्यां पुनः शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् भक्षयन् चन्द्रनक्षत्रशीतलं माहिषं क्षीरं पिबेत् । शशांकः कर्पूरः कीर्यते विक्षिप्यते येषु ते शशाङ्ककिरणाः—कर्पूरनाडिकादयः । चन्द्रेण तस्यासंभवे नक्षत्रैर्वा शीतीकृतं चन्द्रनक्षत्रशीतलम् ॥ ३२ ॥

अभ्रंकषमहाशालतालरुद्धोष्णरश्मिषु ॥

वनेषु माधवीक्षिष्टद्राक्षास्तबकशालिषु ॥ ३३ ॥

स०—अभ्रमाकाशं कषंत्युल्लिखंत्यत्युच्चतयाऽभ्रंकषाः महांतश्च शालाश्च तालाश्च महाशालतालाः । अभ्रंकषाश्च ते महाशालतालाश्च तै रुद्धः स्थगित उष्णरश्मिर्दिनकरो येषु वनेषु तेषु मध्यदिने मध्याह्नेऽर्कतापार्तः सन् स्वप्याच्छयीत । वनेष्विति । माधव्यो लताविशेषा अतिमुक्तकाख्यास्तासु क्षिष्टा माधवीक्षिष्टाः द्राक्षायास्तबका गुच्छका द्राक्षास्तबकाः । माधवीक्षिष्टाश्च ते द्राक्षास्तबकाश्च तैः शालितुं श्लाघितुं शीलं येषां वनानां तानि माधवीक्षिष्टद्राक्षास्तबकशालीनि तेषु वनेषु ॥ ३३ ॥

प०—वनेषु कायमाने तल्पे मध्यान्दिनेऽर्कतापार्तः पुमान् स्वप्यात् । किंभूतेषु वनेषु । शालाश्च तालाश्च शालतालाः । महान्तश्च ते शालतालास्तै रुद्धा उष्णरश्मयो रविदीधितयो येषु वनेषु । माधव्यो लताविशेषास्तबका—गुच्छका लताजालसमूहा इत्यर्थः । माधवीषु क्षिष्टा माधवीक्षिष्टाः द्राक्षायास्तबका द्राक्षास्तबका एकलमा पलसंहतिस्तबकशब्देनोच्यते । माधवीक्षिष्टाश्च ते द्राक्षास्तबकाश्च माधवीक्षिष्टद्राक्षास्तबकास्ते शालितुं श्लाघ-

यितुं शीलं येषां वनानां तानि तेषु वनेषु
मध्यन्दिनेऽर्कतापार्तः सन् सुष्यात् ॥ ३३ ॥

हे०-स्थानविशेषे निद्रां विधत्ते-अभ्रं कपाः-अत्युच्चाः,
महान्तः-स्थूलाः । माधवीषु-वासन्तीषु संश्लिष्टा लग्न,
द्राक्षास्तवका यासु शालासु लतागृहेषु तद्वन्ति यानि
वनानि ॥ ३३ ॥

कस्मिन् स्वप्यादित्याह-

सुगंधिहिमपानीयसिच्यमानपटालिके ।
कायमाने चिते चूतप्रवालफललुम्बिभिः ॥ ३४ ॥

स०-कायमाने वेष्वादिनिष्पादिते गृहविशेषे। कीदृशे
सुगंधि च तद्विमं च तत्पानीयं च तत्सुगंधिहिमपानीयम् ।
पटानां वस्त्राणामालिः पंक्तिः पटालिः । सुगंधिहिमपानी-
येनसिच्यमाना पटालिर्धस्मिन्नसौसुगंधिहिमपानीयसिच्य-
मानपटालिकस्तस्मिन्स्तथाविधे कायमाने । तथा प्रवालाः
किसलयानि । फलानां लुम्बयस्तवकाः । प्रवालाश्च
फललुम्बयश्च प्रवालफललुम्बयः । चूतानां प्रवालफललु-
म्बयस्तामिश्रिते परितो व्याप्ते ॥ ३४ ॥

प०-कायमाने वेष्वादिनिष्पादिते वेश्मविशेषे
सुगन्धिना कर्पूरादिपरिमललग्नेन हिमेन शीतलेन
वारिणा तोयेन सिच्यमानाऽऽर्द्धीक्रियमाणा पटाना-
नालिः पंक्तिर्यस्य तस्मिन्स्तथाविधे तथोचिते चूतप्रवा-
लफललुम्बिभिः चूता आम्राः प्रवालाः प्रवालसदृशा
अभिनवाः पल्लवाः प्रवालाश्च फलानि च चूतस्य प्रवा-
लफलानि चूतप्रवालफलानि तेषां लुम्बाः संघातास्ते
विद्यन्ते येषां ते प्रवालफललुम्बिभिः तैश्चिते सम-
न्ताद्व्याप्ते कायमाने किं तेषु वनेषु ॥ ३४ ॥

हे०-पटालिकाः-पंक्तिवत्तनुवस्त्रतृणादिरचिता भित्तयः ।
कायमाने-स्थिरे प्रवालाः-पल्लवाः, फललुम्बयः-फल-
स्तवकाः ॥ ३४ ॥

ईदृशे कायमाने स्थितो यादृशे शयने शयीत
तन्निरूपयन्नाह-

कदलीदलकह्लारमृणालकमलोत्पलैः ॥

कल्पितेकोमलैस्तल्पे हसत्कुसुमपल्लवे ।

मध्यन्दिनेऽर्कतापार्तः स्वप्याद्धारागृहेऽथवा ३५ ॥

स०-तल्पे शयने कल्पिते । कैः कदलीदलादिभिः ।

कदल्या रंभाया दलानि पत्राणि । कह्लारं सौगंधिकम् ।
मृणालं बिसम् । कमलं पद्मम् । उत्पलं कुमुदम् । एतेषां
द्वंद्वः तैः कदलीदलादिभिः कोमलैः सुकुमारस्पर्शः
कल्पिते रचिते । किंभूते । कुसुमानि च पल्लवाश्च
कुसुमपल्लवाः । हसंत इव कुसुमपल्लवा यत्र तस्मिन्
धारागृहेऽथवा स्वप्यादित्यनुवर्तते । धारागृह-
मविरतममलजलधाराः पतन्ति यत्र ॥ ३५ ॥

प०-तथा कामयमाने एवमेव शय्यां विना स्वप्यान्
उत शय्यायामत आह-कल्पिते तल्पे रचिते शयने । कैः
कदलीदलादिभिः । कोमलैः-मृदुभिः । कदल्या दला
नि कदलीपत्राणि । कह्लारो-गन्धसोमकः, मृणा-
लानि कोमलान्यभिनवानि विसानि कमलमुत्पलं
नीलोत्पलम्, अन्यच्च किंभूते हसन्त इव कुसुमप-
ल्लवाः पुष्पपलाशा यस्मिन् तथाभूते । अथवा हस-
न्ति कुसुमानि किंचित् फलानि पल्लवपर्यन्ते यत्र
तल्पस्य तस्मिन् स्वप्यादिति अथवा धारागृह-
स्वप्यात् ॥ ३५ ॥

हे०-कह्लारं-सन्ध्याविकाशि पद्मिनीपुष्पं, कमलं-दिन-
विकाशि, उत्पलम्-रात्रिविकाशि, मृणालानि-विसानि, नीलो-
शयने, हसत्कुसुमाः-विकसन्मल्लिकादिपुष्पाः पल्लवाः
पर्यन्ताः यस्य तत्तथा अथवा धारागृहेषु स्वप्यात् । यत्र
रचनाविशेषेण रचिता जलसीकराः प्रसरन्ति तद्वत्
गृहम् ॥ ३५ ॥

किंभूते---

पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यप्रवृत्तोशीरवारिणि ॥ ३६ ॥

स०-पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यैः प्रवृत्तमुशीरवारि यत्र
तस्मिन् । पुस्तो दावादिमय्याः छयाद्याकृतेरुपादानकारणं
यद्वस्तु तदुच्यते ॥ ३६ ॥

प०-मध्यन्दिनेऽर्कतापतप्तः सन् । पुस्तस्त्रियो दावम-
न्त्रमय्यस्तासां स्तनहस्तास्यैः प्रवृत्तमागतं धारावारि
यस्मिन् गृहे ॥ ३६ ॥

हे०-पुस्तस्त्रियो-दावादिमयाः पुत्रिकाः, तासां स्त-
नादिभ्यः प्रवृत्तमुशीरवारि यन्त्रोदकं यत्र तत्र ॥ ३६ ॥

निशाकरकराकीर्णं सौधपृष्ठे निशासु च ।
आसना ॥ ३७ ॥

स०—निशासु च रात्रिषु सौधपृष्ठे हर्म्यतले आसना स्थितिः । कार्येत्यध्याहार्यम् । तत्रासीतेत्यर्थः । किंभूते सौधपृष्ठे । निशाकरः शीतांशुस्तस्य करा गमस्तयस्तैराकीर्णे व्याप्ते ॥ ३७ ॥

प०—निशासु रात्रिषु सौधपृष्ठे-हर्म्यमूर्ध्नि निशाकरकराकीर्णे चन्द्रमसो रात्रिभिर्व्याप्ते स्वप्यात् शयीत । आसना आस्या हर्म्यमस्तके रात्रौ शस्यते ॥ ३७ ॥

हे०—तथा निशासु पुनश्चन्द्ररादिमव्याप्ते हर्म्यमस्तके स्वप्यात् ॥ ३७ ॥

स्वस्थचित्तस्य चंदनार्द्रस्य मालिनः ।
निवृत्तकामतंत्रस्य सुसूक्ष्मतनुवाससः ॥
जलार्द्रास्तालवृन्तानि विस्तृताः पद्मिनीपुटाः ।
उत्क्षेपाश्च मृदूत्क्षेपा जलवर्षिहिमानिलाः ॥
कर्पूरमल्लिका माला हाराः सहरिचंदनाः ।
मनोहरकलालापाः शिशवः सारिकाः शुकाः ॥
मृणालबलयाः कांताः प्रोत्फुल्लकमलोज्ज्वलाः ।
जंगमा इव पद्मिन्यो हरन्ति दयिताः क्लमम् ॥ ३८ ॥

स०—स्वस्थचित्तस्य रागाद्यनुपहतमनसो जलार्द्राः क्लमं हरन्ति । एवं तालवृन्तादयो योज्याः । अंतर्दीपकत्वादस्य । तस्य च कीदृशस्य । चंदनार्द्रस्य चंदनेनानुलितस्य । तथा मालिनः स्रग्मिणः । तथा निवृत्तं कामतंत्रं पुष्पधन्वपरिच्छेदो यस्य । तथा सुष्ठु सूक्ष्मे तनुनी स्वच्छे वाससी यस्य स एवम् । जलार्द्राः पानीयकृतार्द्राः शाटिकाः । तालवृन्तानि मयूरपिच्छादिकृतानि तालवृन्ताकृतीनि व्यजनानि । तथा विस्तृता महांतः पद्मिनीपुटा नलिनीपत्राणि बीजनार्थम् । तथोत्क्षेपाः मयूरपिच्छादिकृता व्यजनविशेषाः । ते च किंभूताः । मृदूत्क्षेपो येषु ते मृदूत्क्षेपाः । जलवर्षा हिगोऽनिलो येषु मृदूत्क्षेपेषु ते जलवर्षिहिमानिलाः । शीतजलाम्युक्षितैरैतैर्वीतः कार्य इत्यर्थः । कर्पूरत्यादि । मालाशब्दः प्रत्येकं प्रयुज्यते । स्फटिककर्पूरप्रथिता माला मल्लिकामालाश्चेत्यर्थः । तथा हारा मुक्तादामानि । किंभूताः—सह हरिचंदनेन सहरिचंदनाः । यच्छेदे लोहितमसिगुग्धं सुष्ठु शीतवीर्यं च तद्वरिचंदनमुच्यते ।

मनोहरेत्यादि । मनोहरो रम्यः कलो मधुर आलापो येषां ते मनोहरकलालापाः । शिशवो बालकाः । तथा सारिकाः शरायः । शुकाः कीराः । मृणालेत्यादि । मृणालान्यतिकोमलानि त्रिसानि बलयाः । कटकानि यासां ता दयिता योषितः । किंभूताः । कांता रम्याः । तथा प्रफुल्लैर्विकसितैः कमलैश्च जलाः शोभिता एवंभूताश्च । उत्प्रेक्ष्यते । जंगमाः संचारिण्य इव पद्मिन्यः । क्लमं हरन्तीति योज्यम् । स्वस्थचित्तस्येति प्राधान्यख्यापनार्थं प्रागुपात्तम् । स्वस्थचित्तस्यैव ते जलार्द्रादयः क्लमं हरन्ति न तथोपतप्तमनसः । चित्तायत्ता हि सर्वभावानां शुभाशुभवृत्तयः । तथा च स्निग्धमधुरोऽप्याहार उपयुक्तः सुखशय्यादिरपि विहारः सेवितः शोकाविष्टचेतसो न तथा शरीरस्य पुष्टिमादधाति । अत एव शोकः शोषणानामित्यर्थसंग्रहे प्रोक्तम् । तथा रूक्षोऽप्याहारस्तथाविधो विहारश्च सेवितो निवृत्तमनसः पुष्टिमेवादधाति न कार्श्यम् । तथाचोक्तम् । निवृत्तिः पुष्टिहेतूनामिति । सुश्रुते च क्लमस्य लक्षणमुक्तम् । योऽनायासश्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः । क्लमः स इति विज्ञेयमिन्द्रियार्थप्रबाधक इति ॥ ३८ ॥

प०—स्वस्थचित्तस्थादुःखचेतसः निवृत्तचेतसः । तथा चन्दनार्द्रस्य चन्दनेनानुलिप्ताङ्गस्य तथा मालिनो मालाविभूषितस्य तथा निवृत्तकामतंत्रस्य विरलानङ्गसङ्गमस्य मैथुनाद्विरतस्य तथा सुसूक्ष्मतनुवाससः—सुष्ठु सूक्ष्माणि तनूनि लघूनि वासांसि वसनानि यस्यसु सुसूक्ष्मतनुवासास्तस्य तथाविधस्यासनाहिता । जलार्द्रादिका अस्मिन् काले क्लमं ग्लानिं हरन्ति विनाशयन्ति । जलार्द्राः जलक्लिन्नशाटका जलप्लुतवस्त्रकृताः । तालवृन्तानि-तालवृक्षपत्राणि । अथवा वृन्तानि मयूरपिच्छनिष्पादितानि तालवृन्त-सदृशाकृतीनि धर्मोपनोदकार्याणि यानि क्रियन्ते तानि तालवृन्तानीत्युच्यन्ते । विस्तृता विस्तारिताः पद्मिनीपुटाः नलिनीपलाशास्तथोत्क्षेपाः मयूरपिच्छादिकृताः ते च मृदूत्क्षेपा मृदूत्क्षेपणं सविलासमूर्ध्वनयनं येषान्ते मृदूत्क्षेपाः । तथा जलवर्षिणो हिमाः शीता अनिला येषां ते जलवर्षिहिमानिलाः । एवंविधा उत्क्षेपाः कर्पूरेणाधिवासिता मल्लिका तस्याः मालाः—कर्पूरम-

ल्लिकामालाः । अथवावशिष्टैव मल्लिका हारा-मौक्तिकाभरणानि सह हरिचन्दनेन लोहितचन्दनेन वर्तन्त इति सहरिचन्दनाः । अथवा शिशवो-बालाः मनोहराः-रम्याः कलो मधुर आलापो वचनं येषान्ते मनोहरकलालापाः । तथा सारिकाः शुकाश्च पक्षिणः मृणालान्यतिकोमलान्यभिनवानि विसान्युच्यन्ते तैः कृता आभरणविशेषा यासां ता मृणालवल्याः कान्ता दयिता नार्यः प्रफुल्लैरिति विकसितैः पद्मैरुज्ज्वलाः शोभितास्तथा प्रफुल्लकमलोज्ज्वलाः । एवमुत्प्रेक्षन्ते जङ्गमा इव पद्मिन्यः संचारिण्य इव कमलिन्य इति ॥ ३८ ॥

हे०--कूमहरत्वकथनद्वारेणासनादीनि विधत्ते-स्वस्थ-चित्तत्वादिविशिष्टस्य या आसना आस्था सा क्लमं हरति । स्वस्थचित्तस्य-निवृत्तमनसः, मालिनः-मालाभूषितस्य, निवृत्तकामतन्त्रस्य-सुरतविमुखस्य न तु विरलम् । जलार्द्रादयो-व्यजनविशेषाः क्लमं हरन्ति । जलार्द्रवस्त्रमयानि व्यजनानि, तालवृन्तानि-तालपत्रमयानि, उत्क्षेपाः-नलिकाप्रविष्टदण्डत्वादूर्ध्वमधश्चोत्क्षिप्यन्ते, मृदूत्क्षेपाः-मन्दान्दोलनाः, जलवर्षा हिमानिलो येषां ते । तथा कर्पूरमालादयः-क्लमं हरन्ति, कर्पूरग्रथिता-मल्लिका, ग्रथिताश्च मालाः, सहरिचन्दना हाराः-पीतचन्दनमणिमिश्रिता मुक्तावलयः, मनोहराः-सुन्दराकाशाः, मधुरालापाः । शिशवः-शुकसारिकाः, मृणालादिधारणाज्जङ्गमाः पद्मिन्य इव यास्त्रियश्च क्लमं हरन्ति ॥ ३८ ॥

इदानीं वर्षाचर्या निर्दिदिक्षुरिदमाह-

आदानग्लानवपुषामग्निःसन्नोऽपि सीदति ।

वर्षासु दोषैः ॥ ३९ ॥

स०-आदानमुक्तम् । तेनादानाख्येन कालेन ग्लानं सक्रमं वपुः शरीरं येषां पुरुषाणां त आदानग्लानवपुषस्तेषामपचितधातूनामग्निरप्यपचितः सन्नो मंदः सन् पुनर्वर्षासु सीदति हानिं याति । अपिशब्दः पुनरर्थः । अनेकार्थत्वान्निपातानाम् । वर्षास्त्विति नित्यबहुत्वाद्वहुवचनम् । केन सीदतीत्याह । कालस्वभावदोषैर्वर्षातपित्तश्लेष्मभिर्दुष्टैरित्यनुक्तमप्यर्थाद्भ्रम्यते । यतोऽग्निःसादहेतुत्वमदुष्टानां तेषां न संभवति । तस्माद्दुष्टैर्दोषैरग्निः सीदतीत्यर्थाद्भ्रम्यते ॥ ३९ ॥

प०-वर्षासु दोषैः शिशिराद्या ग्रीष्मादादानकालाः । तेनादानाख्येन काले वपुःशरीरं येषां ते आदानग्लानवपुषोऽपि पूर्वमेव मन्दः पुनर्वर्षासु दोषितैः सीदत्यवश्यं सादं याति मंदत्वं

हे०--अथ वर्षाचर्या-सा च चयपूर्वकं अचयपूर्वकं ज्ञानी । तत्र सोपपत्तिकारणं विधत्ते-यत्साधारणं-सर्वदोषहरं, अग्निदीप्तिकरं, तत्सर्वं वर्षासु भजेत् । मिदोषेष्वन्योन्यदूषितेषु कृतपरस्परेण सर्वेषां दुष्टत्वात्सर्वं साधारणं भजेदित्यर्थः । दूषणम् इत्यनेन प्रकारेण आदानेनावदेहावयवत्वादव्यसन्नोऽपि पुनर्दोषैः सीदति दुष्टं याति ॥ ३९ ॥

ननु कथं वर्षासु दोषाणां दुष्टत्वं

दुष्यति ते बुलं

सतुषारेण मरुता सहसा शीतले भूवाष्पेणाम्लपाकेन मलिनेन च वद्विनैव च मंदेन तेष्वित्यन्योन्यं भजेत्साधारणं सर्वभूष्मणस्तेजनं

स०-ते दोषा दुष्यन्ति । कदा । अंबरेऽबुना लंबा अतिनिर्भरत्वादंबुलंबा ईयस्मिन्नेवविधे । अनेन चविशेषेणास्पृक्ष्य लक्षयंत्याचार्याः । यदैवाविधो वर्षाकालो दोषा दुष्यन्ति स्वकर्मण्ययोग्याः संपद्यन्तेऽनासादितस्वरूपे । तथा सतुषारेण मरुता पवनेन सहसा ग्रीष्मतापसंतापनाभ्यंतरो वायुर्दुष्यति । तथा भुवो वायुर्दुष्यति । तथा मलिनेन वारिणा लूता दिकलुषेण वर्षाजलेन कालस्वभावव्यगतेनाग्निना श्लेष्मा दुष्यति । तदैतदेव पित्तश्लेष्माणो युगपत्कालस्वभावव्यात्रयाणामपि दोषाणां कोपोऽनुजायते ।

पञ्चोपक्षीणप्रभावत्वान्मधु मरुत्कोपं विधातुमसमर्थम् ।
तस्मान्मधुपयोगो न्याय्य एव ॥ ४२ ॥

प०—शुद्धतनुः शुद्धदेहः वमनादिभिरास्थापनं
निरुद्धं भजेत् । तथा—जीर्णं धान्यं वर्षोपितं रसान्
मांसरसान् कृतान् संस्कृतान् भजेत् । जाङ्गलं
पिशितं मांसं, शूषान्—मुद्गादिकृतान् । मधु—माध्वी-
कमारिष्टं—मद्यविशेषं तच्च चिरन्तनं निगदं भजेत् ।
मस्तु वा भजेत्, सौवर्चलाढ्यं सौवर्चललवणसंयु-
क्तम् । तथा पंचकोलेनावचूर्णितम् । अथवा कथितं
दिव्यमम्भस्तोयं कौपं वा तोयं कथितं भजेत् ।
अतिदुर्दिने वातवर्षाकुले दिवसे भोजनमाहारजातं
व्यक्ताऽम्ललवणस्नेहं व्यक्ताः स्फुटाः अम्ललवणस्नेहा
याम्निन् तथोक्तम् । संशुष्कं—शुष्कप्रायम् । क्षौद्रवत्-
समाक्षिकं लघुमात्रावत् स्वभावतो वा तथाविधं
भोजनं भजेत् । अस्मिन् काले धातवः संक्षेद्यन्ति ।
ततश्च ह्रस्वसंरक्षणा एव उपक्षीणशक्तित्वान्मधुना
वातकोपं कर्तुमसमर्थम् । तथाच ग्रन्थः—“वातलं
वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते” ॥ ४२ ॥

हे०—शोधनीं विधत्ते—शुद्धतनुः कृतविरेचनः सन्ना-
स्थापनं—वस्तिर्कर्म भजेत्, ग्रामनीं विधत्ते—जीर्णं—पुराणं,
रसान्मांसरसान् कृतान् पटुकट्वग्लस्नेहयुतान्, पिशितं, मांसं,
शूषान्—धान्यकाथान्, तानपि कृतान्, मधु—माध्वीकम्,
अरिष्टं—कथितौषधं, मद्यं द्वयमपि चिरन्तनम् । पञ्चकोला-
नुगुणितं, सौवर्चललवणाढ्यं च । मस्तु दधिमण्डं, दिव्य-
मांतरिञ्जं, तच्चातीताश्विनगृहीतं काचादिपात्रस्थं वर्षासु
अक्षान्निषेधान्, तदभावे कौपं तच्च शृतम् । उक्तं च
संग्रहे—“दिव्यं कथितकृपोत्थं चौदयं सारसमेव च ।”
वर्षाविशेषं भोजनविशेषमाह “मेघच्छन्नेऽहिं दुर्दिनम्”
इत्युक्तवान् । अतिदुर्दिने वातवर्षाकुलेऽहनि । संशुष्कं
कुल्माणादि, क्षौद्रवत्समाक्षिकं, वातलमपि मधुह्रस्वत्वान्-
त्वात्सात्त्वेन न वातघ्नत्वाच्च विहितम् । उक्तं हि संग्रहे—
“वातलं वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते” इति ॥ ४२ ॥

अथाऽत्र काले यादृशः पुरुषः स्यात्तं दर्शयति—

अपादचारी सुरभिः सततं धूपितांबरः ॥

हर्म्यपृष्ठं वसेद्वाष्पशीतशीकरवर्जिते ॥ ४३ ॥

स०—पादाभ्यां चरति नित्यं पादचारी नैव यः सोऽपा-
दचारी धानवायी स्यात् । तथा सुरभिः शोभनगंधयो-

गात्स्नानशीलः ससुरभिरित्यनेनैवास्थोक्तत्वाल्लु-
ण्णमतिशयार्थम् । तथा सततमविरतं धूपितेऽम्भ-
स एवम् । तथा हर्म्यपृष्ठे धवलगृहतले वसेत् ।
कीदृशे । वाष्पश्च शीतं च शीकरश्च तैर्वर्जिते ।

प०—तासु वर्षास्वपादचारी स्याद्यथोक्तः रेणु-
भिः सुरभिः सुगन्धकायोऽगुरुकूपूरकुंकुमादिभि-
र्देहः स्यात् । सततं—सर्वकालं, वरागुर्वादिभि-
र्वासः स्यात् । हर्म्यपृष्ठे गृहमस्तके बाष्पादि-
वसेत् । वाष्पमूष्मा, शीकरा—जलकणाः ॥

हे०—अपादचारित्वादि विधत्ते—अपादचा-
रिण्यादिवाहनगामी, धूपिताम्बरः—अगर्वादिधूपि-
सततमपि त्रिध्वपि संवन्धनीयम् । अतएव स्न-
सुरभिरित्यस्यापौनरुक्त्यम् । स्थानविशेषे वासं
हर्म्यपृष्ठे हर्म्यमस्तके ॥ ४३ ॥

नदीजलोदमंथाहः स्वमायासातपांस्यजेत

स०—तथा नदीजलादीन्पंच त्यजेत् । उदकात्
सक्तवः ससर्पिष्का उदमंथाव्वा जलावक्षारी
तदत्र काले सात्त्व्यत्वात्सक्तवस्तक्रादिसंयोगात्
निष्ठाः । पानीयसंयोगात् वातलाः प्रकृष्टवात-
नाभीष्ठा एव । मुनिना त्वेवमुक्तम् । उदमंथं
प्रमवश्यायं नदीजलम् । व्यायाममातपं चैव
त्राज वर्जयेदिति ॥ ४४ ॥

प०—तत्र वर्षासु नदीनां जलम् । उदमन्थं
लोहितान् सक्तून् ससर्पिष्कान् अहःस्वप्न-
स्वापम् आयासं—व्यायामम् । आतपमादित्य-
त्यजेत् परिहरेत् ॥ ४४ ॥

हे०—नदीजलादीन् निषेधाति—द्रवा-
सक्तयो मन्थः स एव उदके द्रवे उदमन्थः,
व्यायामः ॥ ४४ ॥

अधुना शस्त्रचर्या विवक्षुराह—

वर्षाशीतोचितांगानां सहसैवार्करश्मिभि-
रतप्तानां संचित वृष्टौ पित्तं शरादि कुप्या-
तज्जयाय घृतं तित्तं विरेको रक्तमोक्षण-

स०—वर्षासु शीतं वर्षाशीतं वर्षाशीतमुचितं
यस्य तदेवविधमंगं वपुर्येषां ते वर्षाशीतोचितांग-
स्तेषा सहसैव झटित्येव शरादि जातायामर्करश्मि-
भाभिस्तप्तानां सतां पित्तं कुप्यति । किंभूतम् ।

सचितं वर्षासु वृद्धिं गतम् । यतश्चैवं ततश्च तज्जयाय
तिक्तं घृतं कुष्ठचिकित्सितोक्तं योज्यमिति वाक्यशेषः ।
यदि वा तिक्तैर्द्रव्यैः साधितम् । तथा विरेको योज्यः ।
तथा रक्तमोक्षणं च सर्वोपक्रमेभ्यः पित्ते विरेकस्य
ज्यायस्वादिह पूर्वमुपन्यासः । तथा ह्याह । विरेचनं
पित्तहरणमिति । ततोऽक्तमोक्षणं पित्ताधारत्वा-
द्रक्तस्य । विरेचनांगत्वाच्च तज्जयाय घृतं तिक्तमिति
घृतस्य पूर्वमुपन्यासः न ह्यस्त्रिग्वस्य विरेचनप्राप्तिरस्ति ।
तथा च वक्ष्यति । स्नेहस्वेदावनभ्यस्य कुर्यात्संशोधनं तु
यः । दारु शुष्कमिवानामे शरीरं तस्य दीर्यत इति । तथा
विरिक्तस्य सुतरक्तस्य च पवनप्रकोपभयम् । कालस्वा-
भाव्याच्च पित्तकोपभयम् । तदेतत्परिहर्तुं तथा पुष्ट्यर्थम-
ग्निसंशुक्षणार्थं च तिक्तघृतोपयोगः कार्यः । इत्यनेन
कार्यकारणत्वेन प्राधान्याच्च तिक्तघृतस्य पूर्वमुपन्यासः ।
असमासकरणं च ज्ञापनार्थम् । नैतानि सर्वाण्यवश्यं
तिक्तघृतादीनि तदा कार्याणि । किं तर्हि देशाद्यनुरोधा-
त्कदाचित्पित्तविजयाय तिक्तं घृतं कदाचिद्विरेकः
कदाचिद्रक्तमोक्षः कदाचिद् द्वयं कदाचित्सकलान्ये-
वेति । विरेकस्तु पित्तविजयार्थमवश्यं शरदि कार्यः ।
तथा वसंते श्लेष्मविजयाय वमनम् । वर्षासु च पवन-
विजयाय वस्तिः । अत एव प्राङ्निर्दिष्टं वसंते च
वमनं वर्षासु चास्थापनं शरदि विरेक इति ॥ ४९ ॥

प०—शरच्चर्यामाह—“शरदि व्यौम शुभ्राभ्रं कि-
ञ्चित्पङ्काङ्किता मही । प्रकाशकाशसप्ताहकुमुदाशालि-
शालिनी ॥ विशिप्रतीक्ष्णकिरणो मेघौघविषमाद्रविः ।
बभ्रुवर्णातिविमलाः क्रौञ्चमालाकुला दिशः ॥ कमला-
न्तरसंलीनमीनहंसादिघट्टितैः । तरंगमङ्गलुङ्गानि
सरांसि विमलानि च ॥” वर्षाशीतोचितांगानां—प्रावृ-
षि शीतसात्म्यशरीराणां सहस्रैव हृदित्येव शरदि
प्राप्तायामर्करदिमर्भानुभाभिस्तप्तानां पुंसां वृष्टौ वर्षासु
सञ्चितस्वधाम्न्येव वृद्धिं गतं पित्तं कुप्यति, स्वश-
क्त्याधिक्येन स्वस्थानात् स्थानान्तरं गत्वोपतापं करो-
त्यसाधुजनवदिति । अतस्तज्जयाय पित्तनिवारणाय
घृतं तिक्तं कुष्ठोक्तं प्रयोज्यं, विरेको—विरेचनम् ।
रक्तमोक्षणं—रक्तनिर्हरणं शरादिभिः कार्यम् ॥ ४९ ॥

हे०—अथ शरच्चर्या—सा च चरचरेके शीतानी, अच-
यपूर्वके शमनी । तत्र सौपयन्तिकां शीतानी विवर्त्ते—वर्षासु
साचितं पित्तं वार्षिकशीतसात्म्यशरीराणां सृष्टं शरच्चर-
रदिमभिः सहस्रैव तप्तानामनाभ्यस्यसंवेदना कुप्यति ।
अतस्तस्य पित्तस्य जयाय तिक्तं घृतमिति कुष्ठचिकि-
त्सितोक्तं घृतं स्नेहार्थं चोक्तं, तथा विरेकस्य रक्त-
मोक्षणम् ॥ ४९ ॥

तिक्तं स्वादु कपायं च क्षुधितोऽन्नं भजेत् ॥
शालिमुद्रसिताधानीपटोलमधुमांसम् ॥ ४६ ॥

स०—क्षुधितोऽन्नं भोजने विनाशितुमुक्तं भजेत् ।
क्षुधितग्रहणमतिबुद्धितप्रतिपादनार्थम् । अक्षुधितस्य
भोजनाधिकाराभावान् । किं तत्तिक्तादिगुणयुक्तमप्याह ।
शालीत्यादि । शात्यादीन् सम भजेत् ॥ ४६ ॥

प०—क्षुधितो—बुभुक्षितः, अन्नं—निकं स्वादुक-
पायं लघु भजेत् । तथा शालिमुद्रान्, सितां—शके-
रामं, आमलकं, पटोलशकं, साक्षिकं, मधुशकं च
मांसं भजेत् सेवेन ॥ ४६ ॥

हे०—शमनी विवर्त्ते—क्षुधितः सम विवर्त्तितं लघु ।
शाल्यादिकमन्नं भजेत् । क्षुधितग्रहणमतिबुद्धितप्रतिपादनार्थं,
तथाहि—पित्ताधिक्यादसम्भूतं क्षुधितं क्षुधितत्वबुद्धिः ।
उक्तं च चरकेण—“पित्तप्रशमनं सेधं माघया सुपका-
क्षितैः ॥” इति शाल्यादिग्रहणं तत्तुल्यानभियं तिक्तादीनां
प्राप्त्यर्थं, धात्री—आमलकी, सिता शर्करा ॥ ४६ ॥

तप्तं तप्तांशुकिरणैः शीतं शीतांशुरदिमभिः ।
समंतादप्यहोरात्रमगस्त्योदयानिर्वपम् ॥
शुचिं हंसोदकं नाम निर्मलं मलजिज्जलम् ।
नाभिष्यंदि न वा रुक्षं पानादिष्वमृतोपमम् ४७

स०—समंतात्सर्वतः सूर्यप्रभामिरहनि तप्तं कथितं च
चंद्रकिरणैर्निशितं शीतीकृतम् । तथा अगस्त्योदयेन
निर्विषीकृतम् । तथा शुचिं पवित्रम् । वर्षासु तदशुची-
त्युक्तम् । तच्च हंसोपभोग्यतया हंसवदतिनैर्मल्योदंसो-
दकं नाम तंत्रकारैरायुर्वेदशास्त्रे संज्ञितम् । तथा निर्मल-
मकलुषम् । तथाऽमलत्वात् पित्तश्लेष्माणौ जयतीति
मलजित् । अगस्त्योदयनिर्विषशब्देन विशेषणैतत्प्र-
तिपादयति । तथा यदंतरिक्षप्रभवं सरस्तडागादि-

किमन्यस्मिन्नृतौ प्राप्ते पूर्वतुर्चर्या सहसैव त्याज्या-
ऽन्या च सेव्या नेत्याह—

ऋत्वोरन्त्यादिसप्ताहावृतुसंधिरिति स्मृतः ।

तत्र पूर्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयोऽपरः क्रमात्

स०—ऋत्वोः शिशिरवसंतयोर्ग्रामप्रावृणोरित्यादिक-
योरन्त्यादिश्च यौ सप्ताहौ तावृतुसंधिरिति स्मृत उच्यते ।
तत्र सप्ताहद्वयलक्षणे ऋतुसंधौ पूर्वः पूर्वतुसंबन्धी
विधिस्त्याज्यः । अपर एष्यदृतुसंबन्धी सेवनीयः । कथम् ।
क्रमात्क्रमेण पादेनापथ्यमभ्यस्तमित्यादिना । सप्ताना-
मह्नां समाहारः सप्ताहः । सप्ताहश्च सप्ताहश्च सप्ताहौ ।
“राजाहःसखिभ्यष्टच” इति ठच् समासांतः । “नसं-
ख्यादेः समाहारे ” इत्यह्वादेशनिषेधः ॥ ५३ ॥

प०—“ऋत्वोरन्त्यादिसप्ताहावृतुसन्धिरिति स्मृतः”
इत्यादि संग्रहेऽभिहितमाचार्येण कैश्चिदिहानीतमिति
कृत्वा न व्याख्यातं तथाऽन्यान्यपि वाक्यानि बहू-
न्यपि संग्रहोक्तानि भिषग्भिरिह प्रदर्शितानि, तान्यपि
मया न व्याख्यातानि । आगमभ्रंशभयात् । किंच
साधारणदेशं समधातुं प्रत्येष नियमः, यदुतास्मि-
न्नृताविदं सेव्यमिव न सेव्यम् ॥ ५३ ॥

हे०—पूर्वापरयोर्ऋतुचर्ययोः क्रमेण त्यजनभजने विधत्ते-
क्रमो यथा—पूर्वस्य ऋतोरन्त्याः सप्ताहा, उत्तरस्य च आद्या
सप्ताहा एवं चतुर्दशाहा ऋतुसंधिः स्मृतः । तस्मिन् ऋतुस-
न्धौ पूर्वतुसंबन्धिविधिः क्रमात् त्याज्यः, उत्तरतुसंबन्धी
क्रमात्सेव्यः ॥ ५३ ॥

ननु किमेवं त्यागः सेवनं च क्रियत इत्याह—

असात्म्यजा हि रोगाःस्युःसहसा त्यागशीलनात्

स०—यत्सहसा त्यागशीलनादसात्म्यादनुचिताजाता
असात्म्यजा रोगाः स्युः । ततः सहसा त्यागशीलनं न
कार्यमिति शेषः ॥ ५४ ॥

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टा-
ङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां तृतीयोऽध्यायः
संपूर्णः ॥ ३ ॥

प०—आनूपदेशे जाङ्गले वा विषमधातोरन्य धातु
साम्योत्पादनार्थं देहदेशानुगुणमन्यतुविहितमृत-

विधानमन्यस्मिन्नृत्यावनुष्ठेयम् । न यथोक्तं सर्वं
सर्वथाऽनुष्ठेयमिति । इयं च चर्या आर्तानप्यपेक्षते
“तामालोच्य प्रयुजीत व्याधिकालबलावलम्” इति
भद्रम् ॥ ५४ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रिकायाम्
अष्टाङ्गहृदयटीकायामृतुचर्याऽध्यायस्तृतीयः । ३ ॥

हे०—सहसा हि त्यागशीलने च क्रियमाणे असात्म्यजा
रोगाः स्युः । ऋतुसंधेः प्रथमे दिने पूर्वस्याहारस्य त्रयः पादाः ।
उत्तरस्यैकः, द्वितीये पूर्व एवाहारः, तृतीये प्रथमवत्, चतुर्थे
पूर्वस्य द्वौ पादौ, उत्तरस्य द्वौ, पंचमपष्ठयोः प्रथमवत्,
सप्तमे चतुर्थवत्, अष्टमे पूर्वस्यैक उत्तरस्य त्रयः, नवम-
दशमैकादशेषु चतुर्थवत्, द्वादशेऽष्टमवत्, त्रयोदशे
उत्तराहार एव, चतुर्दशेऽष्टमवत् । अतः परमुत्तर
एवाहारः । अमुं च क्रमं पादेनापथ्यमित्यत्रोपपादयिष्यामः ।
सुश्रुतस्त्वहोरात्रे षड्ऋतुनाह—तत्र पूर्वाह्णे वसन्तस्य
लिङ्गं, मध्याह्णे ग्रीष्मस्य, अपराह्णे प्रावृषः, प्रदोषे वार्षिकं,
शारदमर्द्धरात्रे, प्रत्युषासि हेमन्तमुपलक्ष्येत एवमहोरात्रमपि
शीतोष्णवर्षदोषचयप्रकोपोपशमैर्जानीयादिति । ततश्चै-
कस्य दोषस्यैकस्मिन् काले चयप्रकोपशमैर्विरुद्धे चापद्यते
वार्षिकाणामहोरात्रिकाणां च चयादीनां तथा समावेशात् ।
यथा—वसन्तस्य पूर्वाह्णे, मध्याह्णे ग्रीष्मस्य । मैवम् आहो-
रात्रिकैश्चयादिभिरनवकाशैः सावकाशा वार्षिकाश्चयादयो
बाध्यन्ते । आहोरात्रिकः कफस्य हि प्रशमो, माध्याह्निकः
तस्यावकाशो मध्याह्ण एव, प्रकोपस्तु वासंतिकस्तस्याव-
काशाः सायाह्नादयोऽपि तेषामपि वसन्तत्वात् । न ग्रीष्मादि-
मध्याह्णे माध्याह्निकस्य प्रशमस्यावकाश इति वाच्यं, ग्रीष्मे
तावद्ग्रीष्मत्वादेव प्रशमे सिद्धे वैयर्थ्यं, वर्षासु दोषत्रयदुष्टिः,
शरदपि किञ्चित्प्रकोप इष्टः । “ कुर्वात्पित्तं च शरदि
तस्य चानुबलः कफः ” इति वचनात् । हेमन्तशिशिरयोः
संचयः स्पष्टमेव । एवं चयप्रशमयोरपि वाच्यं, चयप्रकोप-
योस्त्वविरोधः द्वयोर्वृद्धिरूपत्वात् । यच्च प्रचलितत्वं प्रकोपे
विशेषः । तं प्रति चयहेतोर्दृढासीनत्वम् । एवं वातपित्तयो-
रपि वाच्यम् । ननु “ वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तैऽतमध्यादिगाः
क्रमात् । ” इति वाक्ये पित्तकफवातानां मध्याह्नपूर्वरात्रा-
पररात्रेषु प्रकोप उक्तः । सुश्रुतवाक्ये तु वातचय—वात-
प्रकोप—कफचया उक्ताः इति विरोधः, मैवं, दोषभेदेना-
विरोधात् । अथर्तुलक्षणं—संग्रहे—“ धूमधूम्रारजोमंदास्तु-
षाराविलमण्डलाः । दिगादित्या मरुच्छैत्यादुत्तरो रोम-
हर्षणः ॥ रोध्रप्रियंगुपुन्नागा लवल्यां कुसुमोज्ज्वलाः ।
दप्ता गजाजमहिषवाजिवायसशूकराः ॥ हिमानीपटलच्छि-

न्ना लीनमीनविहङ्गमाः । नद्यः सवाष्पाः सोष्माणः कूपापश्च
हिमागमे ॥ देहोष्माणो विशन्तोऽन्तःशीते शीतानिलाहताः ।
जठरे पिण्डतोष्माणं प्रबलं कुर्वतेऽनलम् ॥ विसर्गे बलिनं
प्रायः स्वभावादिगुरुक्षमम् । वृंहणान्यन्नपानानि योजये-
त्तस्य युक्तये ॥ वसंते दाक्षिणो वायुराताम्रकिरणो रविः ।
नद्यप्रवालत्वक्पत्राः पादपाः ककुभो मलाः ॥ किंशुकाशोक-
चूतादिवनराजिविराजिताः । कोकिलालिकुलालापकलको-
लाहलाः कुलाः ॥ ग्रीष्मेऽतसीपुष्पनिभस्तीक्ष्णांशुर्दवदीपिताः ।
दिशो ज्वलन्ति भूमिश्च मारुतो नैर्ऋतोऽसुखः । पवनातपसं-
स्वेदैर्जन्तवो ज्वरिता इव । तापार्ततुङ्गमातङ्गमहिषैः कलुषी-
कृताः ॥ दिवाकरकराङ्गारनिकरैः क्षपिताम्भसः । प्रवृद्ध-
रोधसो नद्यश्छायाहीना महीरुहाः ॥ विशीर्णजीर्णपर्णाश्च
शुष्कवल्लीलताङ्किताः । वर्षासु वारुणो वायुः सर्वसम्यग्-
सुन्दरः ॥ मित्रेन्द्रनीलनीलाभ्रवृन्दमन्द्राविलं नभः ।
दीर्घिकानववार्यौघममसोपानपंक्तयः ॥ वारिधाराभृशघात-
विकाशितसरोरुहाः । सरितः सागराकारा भूरव्यक्तजल-
स्थला ॥ मन्द्रस्तनितजीमूताशिलिदुर्दुरनादिता । इन्द्रगोप-
धनुःखण्डविशुद्धोद्योतदीपिता ॥ परितः श्यामलतृणा शिलं-
ध्रकटुकोज्ज्वलाः शरादि व्योम शुभ्राभ्रं किञ्चित्पङ्काङ्किता मही ।
प्रकाशकाशसप्ताहकुमुदाशालिशालिनी । विश्वसतीक्ष्णकि-
रणो मेघौषविगमाद्रविः ॥ वभ्रुवर्णोऽतिविमलः क्रौञ्चमा-
लकुला दिशः । कमलान्तरसंलीनमीनहंससंघट्टनैः ।
तरङ्गभङ्गतुङ्गानि सरांसि विमलानि च ।” इति ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ऋतुचर्याप्रकरणं
सामस्येन निरूपितम् ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

स्वस्थवृत्तिप्रवृत्तस्य वेगाधारणशीलस्य च स्वास्थ्यसं-
भवः । अतो वेगधारणप्रतिषेधेन या रोगानुत्पत्तिस्ताम-
धिकृत्याध्याय आरभ्यते—

अथातो रोगानुत्पादनीयाध्यायं व्याख्यास्यामः

स०—व्याख्याऽत्र प्रथमाध्यायवद्वोद्धव्या । रोगाणाम-
नुत्पादोऽनुत्पादनं तस्मै हितो रोगानुत्पादनीयः उपदर्श-
नमिदं निदर्शनाख्यम् । तंत्रयुक्त्या चोत्पन्नरोगोपशम-
प्रदर्शनाद्रोगोपशमनीयोऽपि वातादिरोधोत्थानां रोगा-
णामुपशमस्याप्युपदेशात् । तथा च वक्ष्यति—“अनु-

त्पत्यै समासेन विधिरेष प्रदर्शितः । निजांगतुविकारा-
णामुत्पन्नानां च शांतये ॥” इति ॥ १ ॥

प०—प्रस्तुताहनुचर्याऽध्यायादनन्तरं रोगानुत्पा-
दनीयोऽध्याय आरब्धः । यस्मात् सत्यपि यथायथं
ययोक्तार्तवविध्यनुष्ठाने वेगोदीरणधारणादवश्यं
रोगमेव रोगस्तथाभूतः सम्भवति । यथोक्तार्तव-
विध्यनुष्ठानमन्यथा कुर्वते ततोऽस्यारम्भः । रोगाः
कायमनोऽधिष्ठानभेदात् द्विधा व्याख्याताः, तेषाम-
नुत्पादः स यस्मिन्नध्यायेऽस्ति तं व्याख्यास्यामः ।
स्वस्थवृत्ताधिकारश्चायम् । तेन स्वस्थेन सप्ता दिन-
चर्याध्ययोक्तमाचारविधानमनुष्ठेयम् तथर्तुचर्याध्या-
योक्तमेवं रोगोत्पादनं परिहरता वातादीनां वेगाना-
नामविधारणमनुष्ठेयं भवति ॥ १ ॥

हे०—अथातो रोगानुत्पादनीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रति-
जानीते । यतः पूर्वथोरध्याययोनिर्यतकालो विहारो व्या-
ख्यातः । इहानियतकालः, स च पञ्चधा—वेगधारणं,
वेगोदीरणं, शोधनं, वृंहणं, भूताद्यस्पर्शनं च । तेषां च
हानोपादानाभ्यां रोगाणामनुत्पादनं प्रागभावप्रध्वं-
सहेतुत्वात् । तत्र धारणोदीरणयोर्हीनात्प्रागभावः
शोधनाद्युपादानादुभयम् । अतएवायं रोगानुत्पादनहेतु-
त्वाद्रोगानुत्पादनीयः । ननु रोगानुत्पादनीयो यद्ययमध्याय-
स्तदीपधस्कंधे प्रणिधीयतां सत्यं य एव हि हेतवः तान्ये-
वौपधानि, असम्यग्योगसम्यग्योगायेवात्र भेदकौ किं त्वनु-
त्पन्नेषु व्याधिषु ये विहाराहारा रागतो विधितो वा प्राप्ताः
प्रायः सेव्यंते हेतुस्कंधे विधीयंते । तेषामेव हि प्रमादात्प्रतिकूल-
दैवाद्वा सत्यस्य सम्यग्योगो हेतुर्बन्ध, य उत्पन्नेषु ते भेषज-
स्कंधे तेषामेव ह्यप्रमादादनुकूलदैवाद्वा सति सम्यग् योगे
भेषजत्वं, पूर्वयोस्त्वेतेषां च षण्णामध्यायानामनेनैवाभिप्रायेण
हेतुस्कंधे प्रणिधानमिति सकलमनाकुलं रोगानुत्पादनीयत्वं
च यद्यपि सर्वेषामेवाध्यायानां तथाप्यस्यैव संज्ञाकरणमति-
शयद्योतनार्थम् ॥ १ ॥

वेगान्न धारयेद्वातविण्मूत्रक्षवतृक्षुधाम् ।

निद्राकासश्रमश्वासजृम्भाश्रुच्छादिरेतसाम् ॥२॥

स०—वातादीनां वेगान्न धारयेत् । सर्वत्र द्वंद्वस-
मासः । क्षवश्छिक्का । श्रमेण श्वासः श्रमश्वासः ॥ २ ॥

प०—तदर्थमाह—प्रवृत्तेराभिमुख्येनोपस्थितत्वं वेगः ।
तांश्च वेगान् वातादीनां सम्बन्धिनो न धारयेत् ।
श्रमेण जनितश्वासः श्रमश्वासः । तत्र वातस्य

प्राधान्यात्तद्रोधजानां रोगाणामतिप्रत्यपायभयात्पूर्वं निर्देशः ॥ २ ॥

हे०—तत्र वेगाधारणं निषेधति—प्रवृत्त्युन्मुखत्वं वेगः, वातशब्देनाधोवातश्चोर्ध्ववातश्च, क्षवः—क्षयशुः, श्रमेण श्वासः श्रमश्वासः, अश्रु—आनन्दजं, शोकजं वा नेत्रोदकम् ॥ २ ॥

वातस्य प्राधान्यात्तद्रोधजान्नो गान् पूर्वं निर्देश्यन्नाह—

अधोवातस्य रोधेन गुल्मोदावर्तरुक्कृमाः ।
वातमूत्रशकृत्संगदृष्टयप्रिवधहृद्रदाः ॥ ३ ॥

स०—अधोवातस्य रोधेन गुल्मादयो जायन्ते । ऊर्ध्ववातस्योद्गाररूपस्य रोधात् सुखसाध्या अरुच्यादयः । अत एवाधोवातरोधाद्ये रोगा अतिप्रत्यपायरूपा गुल्मादयोऽत्र ते पूर्वं निर्दिष्टाः । उदावर्तोऽर्शो-निदाने वक्ष्यते । रुक् पीडा । कृमो ग्लानिः । वातमूत्रशकृत्संगो वातादीनामप्रवृत्तिः । दृष्टेः श्रेष्ठ वधो नाशः । हृद्रदो हृद्रोगः ॥ ३ ॥

प०—पायुद्गारेणाधोवातस्य रोधाद्गुल्मादयो जायन्ते । उदावर्तः शकृदादीनामूर्ध्वगमनम् । रुक्-शूलम् । कृमो-ग्लानिः । वातमूत्रशकृतां सङ्गोऽप्रवृत्तिः दृष्टयग्न्योर्वधो विनाशः । हृद्रदो-हृद्रोगः ॥ ३ ॥

हे०—तत्र निषेधातिक्रमे दोषं दर्शयन् वेगाधारणजान् रोगानाह—तत्राधोवातजान् रोगानाह—रुक्—कोष्ठशूलं, वातादीनां संगः—स्वाभाधिकप्रवृत्तिरोधः, दृष्टिवधस्तिमिरम्, अग्निवधोऽग्निमांशं, हृद्रदो—हृद्रोगः, अधोवातजानन्तर-मूर्ध्ववातरोधजेषु वाच्येषु शकृन्मूत्ररोधजानां वचनं वातरोधजतुल्ययोगक्षेपत्वात् ॥ ३ ॥

स्नेहस्वेदविधितस्तत्र वर्तयो भोजनानि च ।
पानानि वस्तयश्चैवं शस्तं वातानुलोमनम् ॥ ४ ॥

स०—तत्र वातोत्थे विकारे स्नेहः कर्तव्यः, स्वेदः कर्तव्यः । फलवर्तयः कार्याः । वातहराणि भोजनानि कार्याणि । पानानि सुखोष्णोदकपानानि कार्याणि । वस्तयश्च कार्याः । यत्किञ्चिद्वातानुलोमनं तच्छस्तम् ॥ ४ ॥

शकृतः पिण्डिकोद्वेष्टप्रतिश्यायशिरोरुजः ।
ऊर्ध्ववायुः परीकर्तो हृदयस्योपरोधनम् ॥
मुखेन विट्प्रवृत्तिश्च पूर्वोक्ताश्चामयाः स्मृताः ॥

स०—शकृतो रोधेन पिण्डिकोद्वेष्टादयो जायन्ते । उद्वेष्टनमिवोद्वेष्टः पिण्डिकयोर्द्वेष्टः पिण्डिकोद्वेष्टः । पिण्डिका जघाकाण्डस्य पश्चिमे भागे पिण्डाकृति कठिनं मांसम् । तत्रोद्वेष्टनेनेव रुग्भवतीत्यर्थः । प्रतिश्यायः पीनसः । चः समुच्चये । न केवलमेत एव यावत्पूर्वोक्ता गुल्मादयश्च स्मृताः ॥ ५ ॥

प०—शकृतः—पुरीषस्य रोधात् पिण्डिकयोर्द्वेष्टां भवेत् । पिण्डिकयोर्जघयोः पश्चिमे भागे मांसस्य उच्येते तयोरुद्वेष्टनं परिवर्तनं हस्तादिभिरिव मर्दनम् । प्रतिश्यायः—पीनसो मुखगतः । शिरोरुजाः—वेदनाः । तथा मुखेनास्येन विट्प्रवृत्तिः—पुरीषप्रवर्तनम् ॥ पूर्वोक्ताश्चामया अधोवातरोधोक्ता गुल्मादयस्तेऽपि भवन्ति ॥ ५ ॥

हे०—तत्र विट्प्रवृत्तिनाह—जङ्घायाः पश्चिमे भागे पिण्डिकाकृतिर्मांसपिण्डिका तस्या उद्वेष्टनम् उद्वेष्टमाना योरिव दुःखं, पूर्वोक्ताः अधोवातरोधजाः ॥ ५ ॥

अंगभंगाश्मरीवस्तिमद्वक्षणेवेदनाः ॥
मूत्रस्य रोधात्पूर्वं च प्रायो रोगाः ॥ ६ ॥

मूत्रस्य रोधादंगभंगादयो जायन्ते । अंगानां भंगः स्फोटनमिवांगभंगः । वस्त्यादीनां वेदनया संबन्धः । मेढूं शिश्रम्पूर्वं च प्रायो रोगा अधोवातशकृद्रोधजा स्तेऽपि मूत्रस्य रोधाज्जायन्ते, प्रायोग्रहणाद्वातादिरोधजाः केचिदेवोत्पद्यन्ते केचिन्नेति बोधयति ॥ ६ ॥

प०—मूत्रस्य रोधादङ्गभङ्गादयो जायन्ते । अङ्गानां भङ्गो भङ्गोऽङ्गभङ्गः । अङ्गानि भज्यन्त इव, मृच्यन्त इव, वेष्टयन्त इव, कुटयन्त इव । सूत्राश्मरी मूत्रकृच्छ्र-निदाने वक्ष्यमाणा । वस्त्यादिवेदना रुजा वस्तिमूत्राधारः । मेढूं—लिङ्गम् । वक्षणावूरुसन्धी न केवलमेते रोगा जायन्ते यावत्पूर्वं च रोगाः प्राया वातादिरोधजा गुल्मादयोऽपि मूत्रस्य रोधाज्जायन्ते । प्रायोग्रहणाच्च सर्वे वातादिरोधजा नोत्पद्यन्ते ।

किं तर्हि केचित् केचिन्नेति प्रायोग्रहणं किञ्चिन्न्यू-
नतामाचष्टे । तथाच आगमः--“प्रायः शब्दो विशेष-
पार्थे किञ्चिन्न्यूने च दृश्यते” ॥ ६ ॥

हे०--मूत्ररोधजानाह--अङ्गमङ्गो भज्यमानेष्विवाङ्गेषु
दुःखं वस्त्यादीनां च वेदनाः पर्वे रोगाः अधोवात-
विडोभजाः । ते च प्रायोग्रहणान्न सर्वे ॥ ६ ॥

तदौषधम् ।

त्यभ्यंगावगाहाश्च स्वेदनं वस्तिर्कर्म च ॥७॥

स०--तदौषधं तेषां वातादिरोधजानां रोगाणामौषधं
चिकित्सितं भवति । किं तदित्याह--वर्तिर्मदनफला-
दिकृता फलवर्तिसंज्ञा । अभ्यंगोऽभ्यञ्जनम् । अवगाहो
वातहरद्रव्यसाधिते द्रवे द्रोण्यां निहिते पायुदेशस्याव-
स्थापनम् । स्वेदनं स्वेदः । वस्तिर्कर्म मलप्रवृत्तये वस्ति-
विधौ वक्ष्यमाणम् ॥ ७ ॥

प०--तेषां वातादिवेगत्रयोरोधोत्थितानां व्याधीना-
मेकहेल्यैव चिकित्सामाह--तदौषधम् । तेषां वातशकु-
न्मूत्ररोधजानां विकाराणामौषधं चिकित्सितं वर्त्यादि ।
वर्तिर्मदनफलागारधूमलवणादिकृता वक्ष्यमाणा फल-
वर्तिः । अभ्यङ्गस्तैलादिभिर्भक्षणम् । अवगाहो--द्रव्य-
कथिततयोत्तैलादिपूर्णायां द्रोण्यां निमज्जनम् । स्वेदनं-
वक्ष्यमाणं तापादिभेदेन चतुर्विधम् । वस्तिर्कर्म--पायु-
द्वारेण कथिततैलद्रव्यादीनां प्रक्षेपः । एतन्निष्पसा-
धारणम् ॥ ७ ॥

हे०--उक्तानां वातादिरोधजानां रोगाणामौषधमाह--
तेषामधोवातविण्मूत्ररोधजानामौषधं वर्तिः गुदे प्रणिधेया
फलवर्तिसंज्ञा । अवगाहस्तैलादिपूर्णद्रोण्यां निमज्जनम् ॥७॥

पुरीषरोधोत्थेष्वन्यमप्यसाधारणमुपक्रममाह--

अन्नपानं च विडुभेदि विड्रोधोत्थेषु यक्ष्मसु ।

१ यद्यप्यत्र व्याख्यासुधाकारेण “वस निवासे” इत्यस्मा-
द्वसान्ति मलमूत्रादयोऽस्मिन्निति विग्रहे “वसेस्तिः” इत्युणादि-
सूत्रेण तिप्रत्यये दन्तोष्ठ्यादिर्वस्तिः साधितस्तथापि कौमुद्यां
भ्रादिगणे “वसु स्तम्भे” इत्योष्ठ्यादिपठिताद्भातोः स्तम्भनं
स्तम्भः (धारणमिति यावत्) बल्यन्ते धार्यन्ते मलमूत्रादयो-
ऽनया इति विग्रहे “क्षियां क्तिन्” इति सूत्रेण क्तिनि दृश्यते-
ऽनया दृष्टिः, श्रूयतेऽनया श्रुतिरिति वदोष्ठ्यादिर्वस्तिरिति
प्रयोगोऽपि साधीयान् ।

स०--पुरीषवेगधारणजेषु यक्ष्मसु रोगेषु विडु-
पुरीषस्य भेदि भेदकमन्नपानं यावत्कमन्मुत्रादयोऽन्न-
मौषधम् । चशब्दाद्वृत्तिकं वर्त्यादि च ॥ ८ ॥

प०--यक्ष्मसु--व्याधिषु, विडुभेद्योत्थेषु विडुभे-
द्वेष्टनादिषु विडुभेद्यन्नपानं यावत्--वातघातकमा-
प--कुल्माष--वाग्नुरु--मेघाज--वाग्नुरु--म-
ञ्जिकादि प्रयुज्जीन ॥ ८ ॥

हे०--विडोभजानां विडोभजा--विडोभजा--विडोभजा-
द्रिकं, यक्ष्मसु--रोगेषु, यक्ष्मसु--रोगेषु, यक्ष्मसु--
“ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तैलं कृत्वा दध्यादिनां च” इति
मान्यथायः स्यात् ॥ ८ ॥

मूत्रजेषु च पाने च प्राग्भक्तं शस्यते घृतम् ।
जीर्णान्नं चोत्तमया मात्रया योजनार्थम् ।
अवपीडकमेतच्च संज्ञितं ॥ ९ ॥

स०--मूत्ररोधजेषु पुनः प्राग्भक्तं शस्यते घृतम् ।
पाने शस्यते । जीर्णान्नं चोत्तमया मात्रया योजनार्थम् ।
उत्तमया मात्रयाऽहोरात्रजरणलक्षणम् । योजनार्थं-
तत्रावपीडकमुच्यते । योजनयोर्द्वयं योजनार्थं योजन-
रुत्सेहयोजना जीर्णान्निकसेहयोजना च । तत्र
प्राग्भक्तं यत्र घृतपानसमनेतरं भक्तं मुडयते । जीर्णा-
न्नं यत् ह्यस्तेनऽन्ये जीर्णे घृतं प्रयुज्यते । प्रदेशा-
तरेष्ववपीडकशब्देन योजनार्थमेतदस्मिन्नेव वक्ष्यम् ।
तथा च वक्ष्यति । रसैः कोष्णैश्च सर्पिर्मरुवपीडक-
योजितैः । तथाऽष्टांगावतारे मूत्रोदावर्तचिकित्सा-
याम् । अवपीडकसर्पिश्च विशेषान्मूत्रजं मद इति ।
ननु वेगधारणेन बाहुल्येन मरुत एव कोषः । तथा च
वक्ष्यति । ततश्च नैकया प्रायः पानो यत्र घृतपाने ।
पवनविजये च तैलं यथा वरं न तथा घृतमन्त-
लस्यैवावपीडकयोजनमोचितं न सर्पिषः । अत्रोच्यते ।
तैलस्य वातजितोऽपि बद्धविट्काल्पमूत्रत्वमावत्वादना-
योऽयं पानम् । तथा च । तैलं स्वयोनिवदि-
त्यारभ्य यावद्बद्धविट्कालमिति । स्वयोनिवदित्युक्ते-
श्चाल्पमूत्रत्वम् । तथा च वक्ष्यति । उष्णस्त्वच्यो
हिमस्पर्शः केशयो बल्यस्तिलो गुरुः । अगमूत्र

इति । तदेवं तैलस्य बद्धविट्काल्यमूत्रस्वभावतया तदीयोऽवपीडको मूत्ररोधोत्प्रेषु रोगेष्वौषधत्वेन युक्तोऽपि न सर्पिष इव युक्तः ॥ ९ ॥

प०--मूत्रजेषु व्याधिष्वङ्गभङ्गादिषु सर्पिषश्चावपीडकं प्रयुञ्जीत । अवपीडकशब्देन स्नेहस्योत्तमा मात्रा भण्यते । याऽहोरात्रेण जीर्यते सा च प्राग्भक्तात् जीर्णाऽन्तिका वा । द्वयमप्येतदवपीडकसंज्ञम् ॥ ९ ॥

हे० मूत्ररोधजानां विशेषमाह--अवपीडो द्विविधः--हृत्स्वया मात्रया प्राग्भक्तप्रयोगः । उत्तमया अनन्नप्रयोगश्च । उक्तं हि संग्रहे--“मूत्रजेषु तु पाने च प्राग्भक्तं शस्यते घृतम् । जीर्णान्तिकं चोत्तमया मात्रया योजनाद्वयम् । अवपीडकमेतच्च संशितं धारणात्पुनः । चकारः सामान्यानुपवेशार्थम् ॥ ९ ॥

धारणात्पुनः ॥

उद्गारस्यारुचिः कंपो विबन्धो हृदयोरसोः ॥

आध्मानकासहिष्माश्च हिष्मावत्तत्र भेषजम् १०

स०--पुनरपि व्यतिरेके । उद्गारस्य धारणादरुच्यादयो भवन्ति । उरो वक्षस्तस्याधो हृदयं तयोर्विबन्धोऽतस्तंभ इव । तत्र तेषु रोगेषु हिष्मावद्वेषजम् । श्वासहिष्माचिकित्सिते हिष्मायाश्चाकित्सितं वक्ष्यति ॥ १० ॥

प०--उद्गारस्य रोधादरुच्यादयो जायन्ते । तत्रारुचिरन्नानभिनन्दनमरोचक इति यावत् । कम्पः--शिरःपाण्यादीनां वेपथुः । हृदयोरसोर्विबन्धो रोधोऽन्तस्तम्भ इव । आध्मानमुदरापूरः । कासहिष्मा यथास्वं वक्ष्यन्ते । तत्र तेष्वरुच्यादिषु व्याधिष्वौषधं चिकित्सितं हिष्मावत् हिष्माचिकित्सावत् । सा च वक्ष्यमाणा हिष्माचिकित्सितेऽध्याये ॥ १० ॥

हे०-उर्ध्ववातरोधजानाह--प्रकृतत्वाल्लभ्यते कंपः सर्वाङ्गानां, हृदयोरसोर्विबन्धः रज्ज्वादिभिर्वध्यमानं योरिव दुःखम् । आध्मानमुदरापूरः । उद्गाररोधजानामौषधमाह--हिष्मायामिव हिष्मावत् ॥ १० ॥

शिरोऽर्तीन्द्रियदौर्बल्यमन्यास्तंभादितं क्षुतेः ११

स०-क्षुतेः क्षवथोर्धारणाच्छिरोऽर्त्यादयः स्युः । दुर्बलस्य भावो दौर्बल्यम् । गुणवचनेत्यादिना ष्यञ् । इन्द्रियाणां दर्शनादीनां दौर्बल्यं विषयग्रहणाशक्तित्वमिन्द्रियदौर्बल्यम् ।

ननु च पूरणगुणेत्यादिना समासप्रतिषेधेन भवितव्यम् । अत्रोच्यते । य एव गुणशब्दा गुणिनावच्छिन्ना गुणमात्रे वर्तते कदाचिद् गुणिन्यपि त एव प्रतिषेधस्य विषयाः । यथा पटस्य शुक्लो गुडस्य मधुर इत्यादयः । ये तु गुणमात्र एव वर्तन्ते न गुणिनि ते समासस्य । यथा पटहशब्दः पुत्रस्पर्शः कन्यारूपं द्राक्षारसश्चन्दनागंध इत्यादयः । तथेन्द्रियदौर्बल्यमित्यादावपि भावप्रत्ययांतस्य सदा व्यतिरेककारणत्वाद् गुणाभिधायित्वमेव । तस्मादेवमादौ तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यत इति समासः । तस्यायमर्थः । तेषु गुणेष्वेव तिष्ठतीति तत्स्थाः । एतदुक्तं भवति । गुणा एव ये गुणा वर्तन्ते न द्वयात्मनि तैः सह षष्ठी समस्यते । शुक्लादिशब्दानां तु कदाचिद्व्यवृत्तित्वात्सामानाधिकरूप्येनापि वृत्तिर्दृष्टा । यथा शुक्लः पट इति । गुणवृत्तित्वात् वैयधिकरूप्येनापि । यथा पटस्य शुक्ल इति । तदेषां प्रतिषेधविषयत्वम् । पटहशब्दादीनां तु तत्स्थत्वात्समासविषयत्वमिति स्थितम् । नन्वेवं सति बलाकायाः शौक्ल्यमित्यत्रापि पूर्वोक्तान्यायात्समासः प्राप्नुयात् । अत्रोच्यते भाष्यकारवचनान्न भविष्यति । स हि गुणवचनग्रहणमेव कस्मान्न क्रियत इत्युक्त्वाऽभ्यधात् । बलाकायाः शौक्ल्यमित्यत्रापि यथा स्यादिति । समासस्यात्राभावः । गदितं वातव्याधिनिदाने ॥ ११ ॥

प०-क्षुतेः-क्षवथोर्विधारणात् शिरोऽर्त्यादयो जायन्ते । शिरोऽर्तिः--शिरोवेदना । इन्द्रियाणां--चक्षुरादीनां दौर्बल्यं--स्वविषयाग्रहणासमर्थता । मन्ययोः स्तम्भो मन्यास्तम्भः मन्ये द्वे मर्मणी स्मृते । तयोः स्तम्भः--स्तब्धता निश्चलत्वम्, अर्दितं वायुना वज्रीभूतं मुखस्याधर्मम् ॥ ११ ॥

हे०-क्षवथुरोधजानाह--शिरोऽर्तिः--शिरोव्यथा, इन्द्रियाणां दौर्बल्यं--विषयग्रहणाशक्तिः, अर्दितमेकाग्र्यमः, क्षुतेः क्षवथोः ॥ ११ ॥

तीक्ष्णधूमांजनाघ्राणनावनार्कविलोकनैः ।

प्रवर्तयेत्क्षुतिं सक्तां स्नेहस्वेदौ च शीलयेत् १२

स०-क्षुतिं सक्तामप्रवर्तमानां तीक्ष्णधूमादिभिः प्रवर्तयेत् । तीक्ष्णधूमो धूमपानविधौ वक्ष्यते । तीक्ष्णं

चांजनमक्षिरोगेषु । तीक्ष्णाप्राणं यन्नासया मरीचा-
दिग्रहणम् । तीक्ष्णं नावनं तस्य विधौ वक्ष्यति ।
स्नेहश्च स्वेदश्च तौ च शीलयेदभ्यसेत् । क्षुतिः क्षुत्तम् ।
सुश्रुते चोक्तम् । प्राणापानौ समौ स्यातां मूर्ध्नि स्रोतः-
पथे स्थितौ । नस्तः प्रवर्तते शब्दः क्षुतं तच्च विनि-
र्दिशेत् ॥ १२ ॥

प०--अत्र क्षुतिं--क्षवथुं, सत्कामप्रवर्तमानां
तीक्ष्णैर्धूमादिभिः प्रवर्तयेत् । तीक्ष्णो धूमो वक्ष्यमाणो
धूमपानविधौ तीक्ष्णैर्मरीचादिभिरञ्जनं तीक्ष्णाञ्जनम् ।
तीक्ष्णानामौषधानां नासिकया प्राणं सिंघनं तीक्ष्ण-
आणम् । नावनं--नस्यं तथापि तीक्ष्णमेव अर्कविलो-
कनमादित्यस्य वीक्षणम् । तथा तत्र स्नेहस्वेदावपि
कुर्यात् ॥ १२ ॥

हे०--क्षवरोधधजानामौषधमाह--भुत्यवरोधजेष्ववरुद्धा-
याः क्षुतेरतीक्ष्णैर्धूमादिभिः सूर्यविलोकनेन च प्रवर्तनम्
तथा स्नेहस्वेदौ च शीलयेत् । संग्रहे तु-योज्यं वातघ्नमन्नं च
घृतं चोत्तरभक्तकम् । ” इति ॥ १२ ॥

शोषांगसादबाधिर्यसंमोहभ्रमहृद्गदाः ।

तृष्णाया निग्रहात्तत्र शीतः सर्वो विधिर्हितः १३

स०--तृष्णाया निग्रहान्निरोधाच्छोषादयो भवन्ति । तत्र
तृष्णाया रोधजेषु विकारेषु सर्वः शीतो विधिः स्नाना-
न्नपानादिको हितः ॥ १३ ॥

प०--तृष्णाया निग्रहात्--तृड्रोधात्, शोषादयो
जायन्ते । शोषो--मुखशोषः । अङ्गस्य सादो-
ऽङ्गसादः-शरीरावसादोऽनुत्साह इति यावत् । बाधिर्य-
जडत्वं कर्णयोरश्रुतिः । संमोहो--विचेतनत्वम् ।
भ्रमणं--भ्रमः, चक्रोपारुढस्येव चलनम् । हृद्गदो-
हृद्गोगः । तत्र--तेषु व्याधिषु सर्वो विधिः-स्नानान्नपा-
नादिकः, शीतो हितः ॥ १३ ॥

हे०--तृड्रोधजानाह--शोषो--मुखशोषः, अङ्गसादोऽङ्ग-
वैकृत्यं संमोहो--ज्ञानाभावः, भ्रमश्चक्रारुढस्येव भ्रमणं,
हृद्गदो--हृद्गोगः । तृड्रोधजानामौषधमाह--तत्र तृष्णारो-
धजेषु ॥ १३ ॥

अंगभंगारुचिग्लानिकार्ष्यशूलभ्रमाः क्षुधः ।

तत्र योज्यं लघुस्निग्धमुष्णमल्पं च भोजनम् १४

स०--क्षुध इति । निग्रहादित्यनुवृत्तिः । निग्रहापेक्षया
षष्ठी । एवं निद्राया इत्यत्रापि योज्यम् । क्षुधो बुभु-
क्षाया निग्रहादंगभंगादयः षड् भवन्ति । सामान्येनापि
शूलशब्दनिर्देशो पकाशयगतः शूलो गृह्यते । क्षुद्वेग-
निग्रहेणानिवारणः प्रभञ्जनः कुप्यति । तस्यावस्थानं
पकाशये । वक्ष्यति हि । पकाशयकटीत्यारभ्य याव-
त्पकाधानं विशेषत इति । तत्र क्षुधो निग्रहे भोजनं
लघु स्निग्धमुष्णमल्पं च योज्यम् ॥ १४ ॥

प०--क्षुधो--बुभुक्षाया विधारणादङ्गभङ्गादयो
भवन्ति । अङ्गानां भङ्गोऽङ्गभङ्गः अरुचिररोचकः ।
ग्लानिरप्रहर्षः, कार्ष्यं--कृशता, शूलं--रुक्, भ्रमो
भ्रमणमिव । तत्र--तेषु रोगेषु, भोजनं-लघुरक्तशाल्यादि-
भिलघुभिः कृतं योज्यम् । स्निग्धं घृतमांसरसादिभिर्यु-
क्तम् । उष्णं तप्तं सोष्म । अल्पं मितं मात्रावत् ॥ १४ ॥

हे०--क्षुद्रोधजानाह--ग्लानिः--क्लमः, शूलं--कोष्ठशूलं,
क्षुद्रोधजानामौषधमाह--तत्र क्षुधारोधजेषु ॥ १४ ॥

निद्राया मोहमूर्धाक्षिगौरवाल्स्यजृम्भिकाः ॥

अंगमर्दश्च तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च १५

स०--निद्राया निग्रहान्मोहादयो भवन्ति । तत्र निद्रावे-
गरोबोत्थे विकारे स्वप्न इष्टः । संवाहनानि स्वल्पानि
मर्दनानि च ॥ १५ ॥

प०--निद्रासंधारणात् मोहादयो भवन्ति । मोहो-
वैचित्यम् । मूर्ध्नः शिरसो--ऽङ्गोश्च गौरवं गुरुत्वम् ।
आल्स्यमलसता जृम्भिकाऽङ्गविनामेन सह मुखस्यो-
द्धटनं साङ्गभङ्गम् तथाङ्गमर्दोऽङ्गानि मृद्यन्त इव । तत्र
तेषु रोगेषु स्वप्नः स्वापः इष्टः । तथा संवाहनानि सुखं
कृत्वा कायस्य मर्दनानीष्टानि ॥ १५ ॥

हे०--निद्रारोधजानाह--मूर्ध्नः अश्विगौरवम्, आल्स्य-
मनुत्साहः, अङ्गभङ्गोऽङ्गमर्दः । निद्रारोधजानामौषधमाह-
संवाहनं--सुगन्धस्पर्शमर्दनम् ॥ १५ ॥

कासस्य रोधात्तद्वृद्धिः श्वासारुचिहृदामयाः ॥

शोथोहिध्माचकार्योऽत्र कासहा सुतरां विधिः १६

स०--कासस्य कासवेगस्य रोधात्तद्वृद्धिः तस्य कासस्य
वृद्धिराधिक्यं स्यात् । तथा श्वासादयः । तत्र कासचि-
कित्सितोक्तः सुतरामतिशयेन विधिः कार्यः ॥ १६ ॥

प०--कासस्य रोधात्तद्वृद्धिः तस्यैव कासस्याधिक्यं भवेत् । श्वासारुचिहृदामयाश्च भवन्ति । तथा शोषो राजयक्ष्मा हिह्मा च जायते । तत्र तेषु रोगेषु कासहा--कासघ्नः कासचिकित्साविहितो विधिः सुतरामतिशयेन कार्यः ॥ १६ ॥

हे०--कासरोधजानाह--तद्वृद्धिः--कासवृद्धिः, शोषो--राजयक्ष्मा । कासरोधजानामौषधमाह--अत्र--कासरोधजेषु ॥ १६ ॥

गुल्महृद्रोगसंमोहाः श्रमश्वासाद्विधारितात् ।
हितं विश्रमणं तत्र वातघ्नश्च क्रियाक्रमः १७ ॥

स०--श्रमेणाध्वव्यायामादिना साहसेन सद्यो जातः श्वासः श्रमश्वासः । तस्माद्विधारिताद्वेगरोधाद्गुल्मादयः स्युः । तत्र विश्रमणं हितम् । वातघ्नश्च क्रियाक्रमो हितः ॥ १७ ॥

प०--श्रमश्वासो व्यायामादिभिरासेवितैर्यः सद्य एवोत्पन्नस्तस्मात् श्वासाद्विधारितात् गुल्महृद्रोगसंमोहा जायन्ते । तत्र तेषु रोगेषु विश्रमणं व्यायामादिवर्जनत्वं निरीहत्वं हितम् । तथा वातघ्नः क्रियाक्रमो वातव्याधिनिर्दिष्टो हितः ॥ १७ ॥

हे०--श्रमश्वासरोधजानाह--गुल्मेति । श्रमश्वासरोधजानामौषधमाह--हितमिति ॥ १७ ॥

जृम्भायाः क्षववद्रोगाः सर्वश्चानिलजिद्विधिः १८

स०--जृम्भाया रोधात् क्षुतिवद्रोगाः । तत्र सर्वा च वातघ्नक्रिया हितेति शेषः । जृम्भा मुखविकासो गात्रविनामः ॥ १८ ॥

प०--जृम्भाया विधारणात् क्षववत् क्षुतिवत् रोगाः शिरोऽर्तीन्द्रियदौर्बल्यादयो जायन्तेतेषु रोगेषु सर्वो विधिरनिलजित् वातघ्नः कार्यः ॥ १८ ॥

हे०--जृम्भारोधजानाह--क्षववत् क्षवथोरिव शिरोऽर्त्यादयः । जृम्भारोधजानामौषधमाह--सर्वं इति । प्रकृतत्वाज्जृम्भारोधजानाम् ॥ १८ ॥

पीनसाक्षिशिरोहृद्गुल्म्यास्तंभारुचिभ्रमाः ।
सगुल्माबाष्पतस्तत्रस्वप्नोमद्यंप्रियाः कथाः १९ ॥

स०--बाष्पतोऽश्रुणो विधारितात् पीनसादयो भवन्ति । पीनसो नासास्त्रावः । अक्षिशिरोहृदां रुजा संबंधः । सशब्दश्चाथे । गुल्माश्चेत्यर्थः । तत्र स्वप्नादिका चिकित्सा ॥ १९ ॥

प०--बाष्पतोऽश्रुविधारणात् पीनसादयः सगुल्मा भवन्ति । पीनसो--नासास्तुतिः, अक्षिशिरोहृदि रुक् पीडा । मन्ययोः स्तम्भो मन्यास्तम्भः । अरुच्यादयश्चे व्याख्याताः । तत्र तेषु रोगेषु स्वप्नो निद्रा हिता । मद्यं-मार्द्वीकादि । प्रियाः कथाः सुखजनकाः धर्मादीनां सम्बन्धिन्यो हिताः ॥ १९ ॥

हे०--बाष्परोधजानाह--अक्षिरोगः, शिरोरोगो, हृद्रोगः, बाष्पमश्रु । बाष्परोधजानामौषधमाह--तत्र बाष्परोधजेषु, प्रियाः--मनोहराः ॥ १९ ॥

विसर्पकोठकुष्ठाक्षिकंठूपांड्वामयज्वराः ।
सकासश्वासहृत्तासव्यंगश्चयथवो वमेः ॥ २० ॥

स०--वमेश्छर्दिषो विधारिताया विसर्पादयः स्युः । कोठो लोहितं काठिनं च मंडलम् । अक्षिकंठ्वादीनामामयेन संबंधः ॥ २० ॥

प०--वमेश्छर्दिषो विधारणात् विसर्पादयः कासादिभिः सह प्रादुर्भवन्ति । विसर्पो निदाने वक्ष्यमाणः । कोठो-लोहितानि मण्डलानि । कुष्ठं-त्वग्विकारः । अक्षिरोगादयः स्वे स्वेऽध्याये वक्ष्यन्ते । श्यामलं मण्डलं व्यङ्गम् । वक्तादन्यत्र नीलिका । हृत्तासो हृदयपरिवर्तनम् । हृदयस्य छर्वाकार उत्क्लेशः ॥ २० ॥

हे०--वमिरोधजानाह--कोठः-क्षुद्ररोगविशेषः अक्ष्यामयः कंठ्वामयः, पांड्वामयः, हृत्तासः-हृदयादिषु व्यथासहितः, सलवणपानीयोद्विरेण व्यंगः-क्षुद्ररोगः-विशेषः ॥ २० ॥

गंडूषधूमानाहारान् रुक्षं भुक्त्वा तदुद्रमः ।
व्यायामः सुतिरस्रस्य शस्तं चात्र विरेचनम्
सक्षारलवणं तैलमभ्यंगार्थं च शस्यते ॥ २१ ॥

स०--तत्र गंडूषादयः शस्ताः । अनाहारोऽभोजनम् । एतेषां द्वंद्वः । तथा रुक्षं भुक्त्वा तस्य रुक्षस्योद्रमश्छर्दनम् । एवं प्राणो वायुः स्वमार्गं प्रलेति ततो व्यायामाद्यत्र शस्तम् । तथा क्षारलवणाभ्यां युक्तं तैलमभ्यंगार्थं शस्यते हितं भवति ॥ २१ ॥

प०--तत्र गण्डूषो-द्रव्यकाथेन मुखपूरणं हितम् । धूमश्च तक्षिणः । अनाहारो-लंघनम् । तथा रुक्षमाहारं भुक्त्वा तस्यैवोद्रमः पुनर्वसनं हितम् । तथा-

व्यायामः-शरीरायासजननं कर्म । अस्य रक्तस्य श-
रादिभिः स्फुटिः स्रावः । तथा विरेचनं चात्र हरीत-
कीमाक्षिकादिभिः शस्तम् । तथाभ्यङ्गे सक्षारलवणं
तैलम् हितं ॥ २१ ॥

हे०-छर्दिरोधजानामीषधमाह-क्षारलवणाभ्यां युक्तं
तैलम्, अनाहार-उपवासः, रुक्षमन्त्रं भुक्त्वा तस्यैवान्नस्य
उद्धमः-वमनम्, असंख्यतिरस्रसावः ॥ २१ ॥

शुक्रात्तत्त्ववर्णं गुह्यवेदना श्वयथुर्ज्वरः ।

हृदयथा मूत्रसंगांगभंगवृद्धचश्मपण्डताः ॥ २२ ॥

स०-शुक्राद्विधारितात्तस्य शुक्रस्य स्रवणम् । तथा
गुह्यवेदना पायुवेदना वृषणशूलम् । तथा श्वयथुः
प्रकृतत्वाद् गुह्य एवेति योज्यम् । वृद्धिर्वर्ध्मा अश्मशब्दे-
नाश्मरी कथ्यते । पण्डता स्त्रीगमनाशक्तित्वम् ॥ २२ ॥

प०-शुक्रविधारितात्तस्यैव शुक्रस्य स्रवणं निर्ग-
मनं भवेत् । गुह्यवेदना-लिङ्गरुजः । श्वयथुः ज्वरः
स्यात् । हृदि व्यथा हृदि पीडा । मूत्रस्य सङ्गो
मूत्राप्रवृत्तिः । अङ्गानां भङ्गोऽङ्गभङ्गः । वृद्धि-
र्वर्ध्मा । अश्म-अश्मरी । पण्डता-क्लेश्यं स्त्री-
प्वहर्षः ॥ २२ ॥

हे०-शुक्ररोधजानाह-तत्त्ववर्णं-शुक्रसावः, गुह्यस्य-मेढ-
स्य वेदना, श्वयथुः-शोफः, वृद्धिमुष्कवृद्धिः अश्म-
अश्मरी, पण्डता-अपत्यजननासामर्थ्यम् ॥ २२ ॥

ताम्रचूडसुराशालिवस्यभ्यंगावगाहनम् ॥

बस्तिशुद्धिकरैः सिद्धं भजेक्षीरं प्रियाः स्त्रियः २३

स०-तत्र ताम्रचूडादिकं भजेत् । तथा बस्तिशुद्धि-
करैः कूष्माण्डादिभिः सिद्धं क्षीरं भजेत् । प्रियाश्च
कांताः प्रियत्वेन हिता इति शेषः । निरनुवन्धेन रमसेन
प्रवर्तते शुक्रम् ॥ २३ ॥

प०-तत्र ताम्रचूडादिकं भजेत् । ताम्रचूडः कुक्कुटः ।
सुरा-प्रसन्ना घना वा । शालयो-रक्ताद्याः ।
बस्तिनिर्मुह्यऽनुवासनोत्तरबस्तिभेदेन त्रिविधः ।
अवगाहो-द्रोण्यां काथादिपूर्णायां निमज्जनम् ।
बस्तिशुद्धिकरैः कूष्माण्डगोक्षुरकवर्णादिभिः सिद्धं
क्षीरं भजेत् । स्त्रियः प्रिया वल्लभा भजेत् ॥ २३ ॥

हे०-शुक्ररोधजानामीषधमाह-ताम्रचूडः कुक्कुटः,

बस्तिर्वस्तिकर्म । बस्तिशुद्धिकरैर्मूत्राशयशोधनैर्यवक्षारा-
दिभिः सिद्धं क्षीरं भजेत् । एवं वेगरोधजा रोगा उक्ताः २३

वेगरोधिनो ये न चिकित्स्यास्तान्दर्शयन्नाह-

तृट्शूलार्तं त्यजेत् क्षीणं विड्वमं वेगरोधिनम् २४

स०-तृट् च शूलं च ताभ्यामार्तमातिपीडितं तथा
क्षीणं क्षीणदेहं वेगरोधिनं च त्यजेन्न चिकित्सेत् ॥
तथा विशं यो वमति तं च वेगरोधिनं त्यजेत् ॥ २४ ॥

हे०-तृडाद्युपद्रुतस्य वेगरोधिनम् उपक्रमं निषेधति-
क्षीणं-क्षीणघातुं, विड्वमं-पुरीषवमनम् ॥ २४ ॥

अथ किमेते रोगा वेगोदीरणधारणाद्वर्तन्ते नेत्याह-

रोगाः सर्वेऽपि जायन्ते वेगोदीरणधारणैः ॥ २५ ॥

स०-सर्वेऽपि रोगा जायन्ते न केवलं पूर्वोक्ता एव ।
वेगानां पुरीषादिसंबन्धिनां यान्युदीरणान्यनागतानां
प्रवर्तनानि तैः । तथा तेषामेवागतानां यानि विधा-
रणान्यनुत्सर्गलक्षणानि तैः । अत्रेयं युक्तिः । वेगोदीर-
णधारणं नाम वायोः कर्म तस्य क्रियावत्त्वात् । तेन च
वेगोदीरणधारणलक्षणेन स्वकर्मणा स एव वायुः कोप्यते ॥
स कुपितः सर्वानेव विकारान् जनयति । तथा चोक्तम् ॥
शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा मर्मोर्ध्वसर्वावयवांगजाश्च ॥
ये संति तेषां ननु काश्चिदप्यो वायोः परं जन्मनि
हेतुरस्ति । विदुःक्षेमपित्तादिमलायनानां विक्षेपसंहार-
करः स यस्मादिति ॥ २५ ॥

प०-वेगोदीरणधारणैः सर्वेऽपि रोगाः समस्ता
अपि व्याधयो जायन्ते । न केवलं वेगरोधिनां य
उक्तास्त एव रोगा जायन्ते । यावत्सर्वेऽप्यन्ये न ज्व-
रादयः इत्यपरोऽर्थः ॥ २५ ॥

हे०-वेगधारणवत्सर्वरोगहेतुत्वकथनद्वारा वेगोदी-
रणं निषेधति-उक्तानां वेगानामुदीरणैर्धारणैश्च सर्वे-
ऽपि रोगा जायन्ते न पुनः पूर्वोक्ता एव, प्रवृत्ता-
वनुमुखस्य बलादुन्मुखीकरणं वेगधारणवत्सर्वरोगहे-
तुत्वाद्देगोदीरणमपि त्यजेदित्यर्थमिदम् ॥ २५ ॥

निर्दिष्टं साधनं तत्र भूयिष्ठं ये तु तान् प्रति ॥

ततश्चानेकधा प्रायः पवनो यत्प्रकुप्याति ॥

अन्नपानौषधं तत्र युंजीतातोऽनुलोमनम् ॥ २६ ॥

स०--तत्र तेषु वेगोदीरणधारणोत्थेषु सर्वेषु मध्याद्ये तु भूयिष्ठं बाहुल्येन भवन्ति गुल्मोदावर्तादयस्तान् प्रति वर्त्यभ्यंगेत्यादिना साधनं निर्दिष्टं चिकित्सोक्ता । ततश्च वेगोदीरणधारणादनेकधा वायुर्यस्मात्कुप्यति । अतोऽस्माद्वेतोस्तस्यानुलोमनं मार्गयोजकमन्नपानौषधं युञ्जीत । यद्यपि वेगोदीरणधारणात्सर्वे रोगा जायन्त इत्युक्तम् । तथापि यथा वेगधारणाच्चिरकालभाविनः सप्रत्यया रोगा भवन्ति न तथोदीरणात् । अत एव तन्त्रकारोऽधोवातस्य रोधेनापि रोगा भवन्ति । शकृतो रोधादमी भवन्तीत्युवाच । ननु तदुदीरणादमी रोगा भवन्तीति । प्रायोग्रहणं क्वचित् कफादेरपि प्रकोप इति समापादयति । तथा च वमिनिग्रह उक्तम् । विसर्प-कोष्ठकुष्ठाक्षीत्यादि । तत्र गंडूषधूमानाहार इत्यादिचिकित्सा । न चैवंरूपो विधिवर्षायावुपदिश्यते तस्मात्प्रायोग्रहणम् ॥ २६ ॥

प०--ये पुनः व्याधयो भूयिष्ठं बाहुल्येन जायन्ते तान् प्रति साधनं चिकित्सितमिह निर्दिष्टं प्रोक्तम् । ततश्च वेगानामुदीरणात् धारणाच्च प्रायो-बाहुल्येन पवनो-वायुरनेकधा-ऽनेकप्रकारं कृत्वा यद्यस्मात् प्रकुप्यति प्रकोपमायाति, अतोऽस्मात् कारणात्तस्य वायोरन्नपानौषधं वातानुलोमनं वातसाम्यकरं विमार्गस्थस्य स्वमार्गयोजकं विबन्धहरं युञ्जीत ॥ २६ ॥

हे०--सर्वेषां साधनानुक्तौ हेतुमाह--सर्वेषां साधने यत्कवे यत्केषांचिद्गुल्मोदावर्तादीनां साधनमुक्तं तत्रायं हेतुः यद्गुल्मादयो बहुलमुत्पद्यन्ते इतरे तु विरलम् । अनुक्तसाधनानां सामान्येन साधनमाह--यद्यस्मात्तान्भ्यां वेगोदीरणधारणाभ्यां पवनः कुप्यत्यनेकधा अनेकव्याधिरूपेण प्रायोग्रहणात्पित्तकफाद्यपि अतः कारणात्तस्य वायो-रनुलोमनमन्नपानौषधं युञ्जीत ॥ २६ ॥

यदि वेगरोधाद्रोगा जायन्ते तर्हि लोभादीनामपि नरकादिहेतूनां वेगा न धार्या इति प्राप्ते सतीदमाह--धारयेत्तु सदा वेगान् हितैषी प्रेत्य चेह च । लोभेभ्योद्वेषमात्सर्यरागादीनां जितेन्द्रियः ॥ २७ ॥

स०--तुशब्दोऽवधारणे । सदा सर्वकालं लोभेभ्योदीनां वेगान् धारयेदेवं हितैषी यः पुरुषः स्वहितमिच्छन् । क । प्रेत्य चेह च परलोके तथेहलोके च । किंभूतः सन् । जितानि दातानीन्द्रियाणि मनःषष्ठानि चक्षुरादीनि विषयाणामनभिलाषुकतया येन स जितेन्द्रियः । जितेन्द्रियशब्देन लोभादिवेगविधारण उपायं दर्शयति । जितेन्द्रिय एवैतान् धारयितुं शक्तो नान्य इत्यर्थः । द्वेषो वैरम् । मात्सर्यं परगुणासहिष्णुत्वम् । रागः प्रीतिः । आदिशब्देनाभिध्यादिपरिग्रहः । प्रेत्येह चेति कर्तव्ये द्विश्वकारकरणं रागादीनां वेगविधारणेन प्रेत्येह वास्मिन् लोके तुल्यकक्षत्वज्ञापनार्थम् । अन्यथा प्रेत्येत्यस्य पूर्वनिर्देशाद्भूयसैषां रागादीनां विधारणं प्रेत्य न तथेहलोके । पश्चान्निर्दिष्टत्वात् ॥ २७ ॥

प०--इमान् पुनर्वेगालोभादीनां जितेन्द्रियो नरं हितैषी हितेप्सुहितमिच्छुः प्रेत्य चेह च इहलोकपरलोकयोरपि हितैषी सर्वदा सर्वस्मिन् काले धारयेन् लोभोऽन्यस्वे स्पृहा । ईर्ष्याऽक्षमा । द्वेषः प्राणिन द्वेष्टि । मात्सर्यं-मत्सरत्वम् । रागस्यादिष्वभि लापः । आदिग्रहणाद्भयक्रोधदम्भमदादीन ग्रहणम् ॥ २७ ॥

हे०--लोभादिवेगधारणं विधत्ते--प्रेत्य परलोके इह इहलोके, लोभो--लोलुपत्वम्, ईर्ष्या परोत्कर्ष सहनं, द्वेषः--परापकारेच्छा, मात्सर्यं क्रोधः, रागो विषयासक्तिः, आदिशब्दाच्छोकादयः, जितेन्द्रियः सन्निद्रियजयवान् धारयेन्ननु भयादिना भयादिधृतानां रोगहेतुत्वात् । इति वेगोदीरणधारणम् ॥ २७ ॥

अन्यच्च हितैषी किं कुर्यादित्याह--

यतेत च यथाकालं मलानां शोधनं प्रति । अत्यर्थसंचितास्ते हि क्रुद्धाः स्युर्जीवितच्छिदः

स०--मलानां वातपित्तश्लेष्मपुरीषादीनां यथाका शोधनं प्रति यतेत यत्नं कुर्यात् । यो यस्य मलस्य शोधनः कालः स तस्मिन्काले शोधनीय इत्यर्थः । किमर्थं मला शोधनं कार्यमित्याह । अत्यर्थेत्यादि । यस्मात्ते मला अत्यर्थसंचिता अतिशयेन स्वस्थाने वृद्धिं गताः कुतोऽप्याहा विहाररूपात् कोपहेतोः क्रुद्धाः कुपिताः संतः कद चिज्जीवितच्छिदः स्युर्भवेयुः । तस्मात्ते शोधनीयाः

१ "जितेन्द्रियं नावुपत (ह) न्ति रोगाः" इति चरकः । जितेन्द्रियमित्यनेन च रोगहेतुप्रज्ञापराधाऽसात्म्येन्द्रियार्थवर्जनमिति चक्रपाणिः ।

अत्यर्थसंचितग्रहणेनैतद्व्योतयति । यदि ते मला अत्यर्थसंचिताः स्युस्तदैव तेषामन्योपक्रमेभ्यः शोधनाख्य उपक्रमो ज्यायान् । लघनपाचने तूपक्रममात्रे ॥ २८ ॥

प०—मलानां—वातपित्तश्लेष्मपुरीषादीनां शोधनं प्रति—निर्हरणं प्रति यत्तेत—यत्नं कुर्वीत । यथाकालं—कालानतिक्रमेण । यस्मात्ते मला अत्यर्थं संचिताः अतिशयेन स्वस्थाने वृद्धिं प्राप्ताः, कदाचिन् कोपहेतुमासाद्याहारविहाररूपं यदा क्रुद्धयन्ति तदा क्रुद्धास्ते मलाः सन्तो जीवितच्छिदः स्युः आयुषो हतारो भवेयुः । ततस्ते शोधनीयाः । एवमत्यर्थसंचितानां प्रधानोपक्रमः शोधनाख्यो यतः शीघ्रमेव तेनोपशयो जायते । चिरेण पुनर्लघनपाचनाभ्यां संचितप्रायाणां लघनपाचने प्रधानोपक्रमः । ईपत्सञ्चितानां लघनमेव प्रधानोपक्रमः । एवं कचित्संशोधनं प्रधानं कचिच्च लघनपाचनैः, कचिच्च लघनमेव प्रधानोपक्रमः । यत एवं ततोऽयं ग्रन्थ आरब्धुं न्याय्यः ॥ २८ ॥

हे०—शोधनं विधत्ते—मलानां—वातपित्तकफानां, शोधनार्थं प्रयत्नं कुर्यात् । हि यस्मात्ते शोधनं विना अत्यर्थं संचिताः स्युः ततो जीवितच्छिदः यथाकालं यस्य यस्य दोषस्य यस्य शोधनस्य च यो यः कालः तदा तदा तस्य दोषस्य तत्तच्छोधनं कुर्यात्, अत्यर्थसंचयाद्यथा जीवितच्छिदत्वं न स्यात् । यथोक्तं संप्रह्ने—“चयकाष्ठामपारुह्य कुर्वते तेह्युपेक्षिताः । प्रायशः सुचिरेणापि भेषजद्वेषिणो गदान् ॥ अतिस्थौल्यातिसदनकुष्ठमेहहतौजसः । स्तोतोरोधाक्षविश्रंशश्वासश्चयधुपांडुताः ॥ आमोस्तंभजटारकुच्छालसकदण्डकान् । तुष्टिप्रमीलकालस्यग्रहमर्शो भगन्दरान् ॥ लीहविद्रधिवीर्यमदसंन्यासपीनसान् । छर्दिगण्डकृमिग्रन्थितन्द्रादुःस्वप्नदर्शनम् ॥ कण्ठामया मूर्धरुजः प्रणाशो बुद्धिनिद्रयोः । तेजोवर्णबलानां च तृणतो बृंहणरपि ॥ उच्चितैरुचिताचारैर्यस्मादस्य बहति न । दोषेण लिप्तवदना रसं रसवहाः शिराः ॥ वमनादितरे युज्यास्वस्थस्यैव यथाविधिः ।” इति । ननु “मिषजः शोधनं प्राहुर्वैज्यं स्वस्थेन सर्वदा ॥ पत्रगस्येव घोरस्य समुदीरणम्” इति सुश्रुतादिभिः शोधनं निषिद्धम्, इह च विहितमिति विरोधः । मैवं विषयभेदात्, द्विविधो—हि स्वस्थः संचितदोषोऽसंचितदोषश्च । तत्राद्यो विधिविषयः परः प्रतिषेधस्येति । ननु संचयो वैषम्यं, वैषम्यं च रोगः । निरोगः—स्वस्थः इति संचितदोषस्य न स्वास्थ्यं मैवं,—“चयो वृद्धिः स्वधान्येव प्रवेष्टो वृद्धिहेतुषु । विपरीतगुणेच्छा च कोपस्तू-

न्मार्गामिता ॥ विद्वानां रज्जेन रोगाणां वास्थं रोगसंभवे ।” इति । यच्च चयकाष्ठामपारुह्य रोगसंभवे च, अतएव कोपद्वारेण पुनरिष्टं आचार्येण संचितदोषोऽप्यस्वस्थ इति ज्ञापितम् ॥ २८ ॥

तदेवैतच्चेतमि कुत्वा दोषाः संचितपथ प्रथक्कुवाच—

दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति विना लघनपाचनैः । ये तु संशोधनैः शुद्धा न भवन् पुनरुद्भवः २९ ॥

स०—दोषा वातादयो लघनपाचनैः विना सन्तः प्रकृतिप्रापिताः कदाचित्कस्मिन्नापि काले कुप्यन्ति । ये पुनः संशोधनैः शुद्धान् भवन् पुनरुद्भव उक्तान् भवन्ति ॥ २९ ॥

प०—दोषाः—वातादयो लघनपाचनैः विना सन्तः कदाचिन्—कदाचिन् कुप्यन्ति—कोपं प्राप्नुवन्ति । ये पुनर्दोषाः संशोधनसंशोधनविधेः । तेषां दोषाणां प्रधानशुद्ध्या शुद्धाणां च पुनरुद्भवः । ये पुनर्जन्म तेषां भवेन् । छिन्नमूलत्वात् पुनरुद्भवः तेषां भवति । तस्मान् लघनपाचनयोः कृतयोगेण संशोधनमुपक्रमः किमुताकृतयोः । एवं तावद्वलघनपाचनविषये संशोधनमप्युपक्रमः । संशोधनविषयेऽपि देशकाले बलं शरीरादीनामपेक्ष्य लघनपाचने निष्प्रत्ययोपात्ततयोपक्रमः कार्यः ॥ २९ ॥

हे०—शमनाच्छोधनस्य प्राधान्यमाह—लङ्घनमत्रोपवासः, पाचनस्य पृथगुपादानात् । मत्सु शमनेषु द्वयोर्ग्रहणं प्राधान्यात्, प्रधानादि प्राधान्यमुक्तमप्रधानात्सुतरां लभ्यते इति शोधनम् ॥ २९ ॥

यथाक्रमं यथायोगमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् । रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालवित् ३०

स०—कालविद्यो वैद्यः सोऽतः संशोधनपूर्वं रसायनानि प्रयोजयेत् । कालशब्दो देशबलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतीनामुपलक्षणार्थः । नहि कालमात्रविद्वत्सायनप्रयोगं सम्पन्निधापयितुं शक्तः । किंभूतानि रसायनानि । सिद्धानि बहुशो दृष्टप्रत्ययानि ब्राह्मवाशिष्ठादीनि । कथं योजयेदित्याह । यथाक्रमं यथायोगमित्यनेन रसायनं वाजीकरणोक्तं स्मारयति । तत्रैष

रसायनक्रमः । हरीतकीमामलकं सैन्धवं नागरं वचा-
मित्यारम्य यावद्विंशं संस्तुतकोष्ठस्य रसायनमुपाचरेत् ।
एतदुक्तं भवति । यथाप्येवं वमनविरेचनास्थापनानु-
वासननावर्तनः पंचभिरपि कर्मभिः संस्तुतोर्ध्वाधःसकल-
कायस्तथाप्येष रसायनीयो भूयः शरीरसंस्कारः कर-
णीयस्तत्पूर्वकत्वात् तस्य । अत एव संशुद्धदेहोऽय-
मिति कृत्वा त्रिद्वंद्व्यादीन्विरेचनात्मकानुपदिशति ।
तथा वाजीकरणेऽप्याह । अथ स्निग्धविशुद्धानां निरू-
हान्सानुवासनान् । घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् ।
योगविद्योजयेत्पूर्वं क्षीरमांसरसाशिनम् । ततो वाजीक-
रान् योगानिति । तथा यथायोगं यो यस्य युज्यते
दातुमित्यर्थः । यथेदं रसायनं वातप्रकृतेर्योग्यमिदं
पित्तप्रकृतेरिदं श्लेष्मप्रकृतेरित्यादि । तथाऽमुष्मिन्
देशेऽमुष्मिन् काले वाऽमुष्मिन्वयस्यमुष्मिन् देहे रसा-
यनं योग्यमिदमिति यथायोगार्थः । एवं वृष्ययोगेऽपि
योज्यम् । अत्र च रसायनानि । वातातपिकानि
योजयेत् कुटीप्रावेशकानि । स्वस्थवृत्ताधिकारत्वात्त-
द्विधानस्य ॥ ३० ॥

प०--अत ऊर्ध्वं संशोधनादनन्तरं यथाक्रमं--क्रमान-
तिक्रमेण पेयादिक्रमं कृत्वा सप्ताहं यावदाबललाभात्
प्रकृतिभोजनं कृत्वाऽनन्तरं यथायोगं योगानतिक्रमेण
इदं रसायनं वातप्रकृतेरिदं पित्तप्रकृतेरिदं श्लेष्मप्रकृते-
रिति तानि च रसायनानि सिद्धानि--सिद्धार्पिप्रणी-
तानि यथाकथंचिन् रसवीर्यविपाकप्रभावैर्द्रव्याण्य-
नुभूय स्वयं बुद्धिसत्ता वैद्येन परिकल्पितानि । अथवा
सिद्धानि बहुशो दृष्टप्रत्ययानि ब्राह्मवासिष्ठच्यवन-
प्राश्यादीनि । तथा वृष्ययोगांश्च वाजीकरणयोगांश्च
सिद्धान् कालविद्वैशो योजयेत् कालादीन् यो वेत्ति
तत्कालमात्रम् । तेन कालबलशरीराहारसात्म्यस-
त्त्वप्रकृतीयो वेत्ति ॥ ३० ॥

हे०--अथ बृंहणं, तत्त्वविधेः--रसायनं, वाजीकरणमा-
हारादिप्रयोगश्च । तत्र शुद्धस्य रसायनवाजीकरणे विधत्ते--
यथाक्रमं स्वविध्युक्तक्रमानतिक्रमेण यथायोगं प्रकृत्यादियो-
ग्यतानतिक्रमेण सिद्धानि बहुशो दृष्टफलानि कालविदवस्था-
विज्ञाता रसायनादनन्तरं वृष्ययोगांश्च वाजीकरणोक्तान्
योजयेत् ॥ ३० ॥

भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैर्बृंहणं =
शालिषष्टिकगोधूममुद्रमांसघृता
हृद्यदीपनभैषज्यसंयोगाद्बुचिपां
साभ्यंगोद्वर्तनस्नाननिरूहस्नेहब

स०--भेषजेन क्षपिते नरे शोधन-
ज्यैर्बृंहणं हितं क्रमान्न सहसैवाकैरा-
दिभिः । किंभूतैः । हृद्यानि च ता-
ज्यान्यौषधानि च शुठीपिप्पल्याद्र-
संयोगो मिश्रितस्तस्माद् हृद्यदीपन
पक्तीर्ददत्यमिलाषपाकानुत्पादयंति
रुचिपक्तिदैराहारैर्बृंहणं भेषजक्षपिते
भूतैराहारैः । साभ्यंगेत्यादि ।
इति साभ्यंगादिभिश्चेत्यर्थः । स्नेहब

प०--नरे भेषजक्षपिते वमना-
न्वृंहणमाहारै रक्तशाल्यादिभिः
क्रमात् क्रमेण सहसा पथ्यं हितं,
दीपनीयानि तानि भैषज्यान्यौषध-
ज्यानि आर्द्रक-पिप्पलि--मरिच--
सैन्धवादीनि तैः संयोगः संप-
त्स्मात् संयोगाद्ये रुचिपक्ती ददत्य-
दयन्ति ते तथाविधाः । तत्राभ्यङ्गा-
निरूह आस्थापनं, स्नेहवस्तिरनुव

हे०--शोधनक्षीणस्य बृंहणं विधत्ते
च्छोधनेनातिचयनिर्वहणादतियोगाद्वा
पथ्यं हितं यस्तु शोधनेन क्षपितस्त-
कर्तव्यमित्यर्थः । क्रमाद्वलाबलाद्यनुसारे
संयोगाद्बुचिपक्तिदैः दीपनीयानां प
वासनं निरूहान्वासावत्र बृंहणौ य
भेषजग्रहणं सर्वत्र लङ्घनपाचनादिन
तद्बृंहणप्राप्त्यर्थम् ॥ ३१ ॥

एवं कृते पुरुषः किं प्राप्नोतीत्य
तथा स लभते शर्म सर्वपावका-
धीवर्णेन्द्रियवैमल्यं वृषतां दैर्घ्यम्
स०--तथा तेन प्रकारेण पूर्वं शो-
रसायनप्रयोग इत्येवंरूपेण संज्ञ

शर्म स्वास्थ्यं लभते । तथा सर्वेत्यादि । सर्वे च ते पावकाश्च सर्वपावकास्तेषां पाटवं शक्तिं लभते । तत्र भौमाग्न्याग्नेयवायव्याः पंचोष्माणः सनाभसाः पंचमहा-भूताग्नयो धात्वग्नयः सप्त त्रयोदशो जाठराग्निरिति ! धीवर्णेत्यादि । धीवर्णयोश्चक्षुरादीन्द्रियाणां च वैमल्यं लभते । तथा वृषतां स्त्रीगमनसामर्थ्यं लभते । तथा दीर्घमायुषो जीवितस्याधिक्यं लभते ॥ ३२ ॥

प०--तथा तेन प्रकारेणानन्तरोक्तेनासेवितेन सता पुमान् शर्म लभेत् श्रेयः प्राप्नोति । तथा सर्वेषां पावकानां धात्वग्नीनां जाठराग्नेश्च पाटवं पटुत्वं पचनसामर्थ्यं लभेत । एवं त्रयोदशानामग्नीनां पचनशक्तिरुत्पद्यते । तथा धीवर्णेन्द्रियनैर्मल्यं-बुद्धि-वर्णचक्षुरादीनां निर्मलतां लभेत । तथा वृषतां-शुक्र-बाहुल्यात् स्त्रीसंसर्गं सामर्थ्यं लभते । दीर्घमायुषे जीवितस्याधिक्यं लभते ॥ ३२ ॥

हे०--शोधनादिप्रयोगस्य फलमाह--शर्म-सुखं, सर्वं पावकाः--जाठराग्निभूताग्निधात्वग्नयः, वृषता--संभोगश्च-मल्यम् इति शोधनवृहणप्रकरणम् ॥ ३२ ॥

अधुनाऽऽगंतुरोगान्तोपक्रमानिर्दिशति--

ये भूतविषवाय्वग्निक्षतभंगादिसंभवाः ।

कामक्रोधभयाद्याश्च ते स्युरागंतवो गदाः ३३ ॥

स०--भूतानि च विषं च वायुश्चाग्निश्च क्षतं च भंगाश्चेति द्वंद्वः । त आदिर्येषामागंतुरोगहेतूनां त एवं तेभ्यः संभवो येषामागंतुकगदानां ज्वरादीनां ते भूतादिसंभवा आगंतवो रोगाः स्युः । आगंतु-हेतुप्रभवत्वादागंतवो गदा उच्यंत इत्यर्थः । न केवलमेत एव गदा रागद्वेषभयाद्याश्चागंतवो गदाः स्युः ॥ ३३ ॥

प०--ते गदाः--रोगा आगन्तवः स्युः, ये भूतसंदर्शनविषस्पर्शवाताग्निश्लक्ष्णक्षतपाषाणाद्यङ्गभङ्गग्रहारावम-र्दादिभ्यो भवेयुस्तथा रागद्वेषभयक्रोधावर्षलोभाद्या मानसास्तेऽप्यागन्तवो व्याधयः स्युः ॥ ३३ ॥

हे०--अथ भूताद्यस्पर्शनम् तत्र भूतादीनां रोगहेतुत्व-माह--भूतो--ग्रहः, वायुर्क्षणामारुतादिः, क्षतं--श्लक्ष्णक्षतं, भङ्गः--स्खलनादिहेतुको गात्रभङ्गः, आदिशब्दात् श्रमा-दयः । आद्यशब्दाच्छोकादयः ॥ ३३ ॥

अधुना एषां चिकित्सां निर्दिशति--

त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ।

देशकालात्मविज्ञानं सदृक्तस्थानुवर्तनम् ॥

(अर्थवैविहिता शान्तिः प्रतिकूलप्रहारचनम् ।

भूताद्यस्पर्शनोपायो निर्दिष्टश्च पृथक्पृथक्)

अनुत्पत्त्यै समासेन विधिरेव प्रदर्शितः ।

निजागंतुविकाराणामुत्पन्नानां च शान्तये ॥ ३४ ॥

स०--प्रज्ञाया अपराधा प्रज्ञापराधानि तेषां त्यागः तथेन्द्रियाणां चक्षुरादीनामनुवर्तनं तेषां स्मृतिः प्रवृत्तानां संशमनमनुभवपे वा विधिरेव प्रदर्शितः स-मनमलोलुपतत्वर्थः । तथा स्मृतिर्गतीनामुत्स्मरणम् । तथा देशेत्यादि । देशादीनां विज्ञानम् । देशो-पौष्ण-लादिः । कालः शीतादिः । आत्मा च ज्ञानप्रकृ-त्यादिः । एषां विज्ञानमवबोधः तथा च मनः पुन-चरितं सदृक्तं तस्यानुवर्तनमनुष्ठानम् । निजागन्त-गंतूनां च विकाराणामनुवर्तनं तेषां समासेन संश्लेषेण विधिरेव त्याग-प्रज्ञापराधा-नामित्यादि सदृक्तस्थानुवर्तनमित्यर्थः । प्रदर्शितः सम्यगुक्तः । उत्पन्नानामित्यादि । चः समुच्चये । न केवलं निजागंतूनां रोगाणामनुवर्तये विधिरेव प्रोक्तः । यावदुत्पन्नानां जातानां च शान्तये विधिः प्रोक्तः ॥ ३४ ॥

प०--प्रज्ञाया अपराधः प्रज्ञापराधः निषिद्धाचरण-मसाध्वाचरणमाचार्योद्वेचक्षुर्भिः प्रतिषिद्धेवर्धेष्वा-सेवाविहितेष्वर्थेष्वकारणं भवत्येव प्रज्ञापराधः काय वाङ्मनोभिर्दुष्टाचरणमिति यावन् । तस्य त्यागो-ऽकारणम् इन्द्रियाणां चक्षुरादीनामनुवर्तनं विषये प्रवृत्तानामुपशमोऽथवा शब्दादिविषयेऽतिप्रवृत्तानां संयमनं स्मृतिः, प्रागनुभूतानामर्थानां स्मरणं सा च शुभाशुभरूपा स्मृतव्या नक्तदिनेत्यादिवाक्येन दिन-चर्याध्यायोक्ता । तथा देशकालात्मविज्ञानं-को देशः किंघनव उत आनूपः साधारणो वेति । अथवा देहदे-शः किंवातप्रकृतिरथ पित्तप्रकृतिराहोम्विन श्रेष्ठप्र-कृतिः । कालविज्ञानं यथा किमयं हेमन्त उत शिशिरा-द्यन्यतमः एष क्षणादिः काल आवस्थिकोऽयत्र गृह्यते । आत्मविज्ञानं द्विविधं शरीरविज्ञानमेकप्रियं

१ अत्र कोष्टकान्तर्गतः पाठः केषुचित्पुस्तकेषु दृश्यते ।

मे प्रकृतेरिदं ममोपदिशेत् इदं नोपदिशेत् इत्येवमादि । द्वितीयं ब्रह्मस्वरूपविज्ञानम् । तेन विना रागादीनां रोगाणां नान्यदपहारं कर्तुं समर्थम् । सतां वृत्तं सद्वृत्तं तस्यानुवर्तनमनुष्ठानं निजा विकाराः शरीरा आगन्तवो भूताद्यनुषङ्गजास्तेषां विकाराणामेष विधिः समासेन संक्षेपेणानुत्पत्त्यर्थं प्रदर्शित आचार्येण । तथोत्पन्नानां च निजागन्तूनां व्याधीनामेष विधिः शान्तये प्रशान्त्यर्थं प्रदर्शितः । उक्तं च यत्तेत च तथा कालं मलानां शोधनम् ॥ ३४ ॥

हे०—भूताद्यस्पर्शिनोपायमाह—कायवाङ्मनोभेदेन त्रिविधस्य कर्मणः असम्यग्योगः प्रज्ञापराधः, इत्युक्तं संग्रहे । तेषां त्यागो वर्जनं, स्मृतिः नक्तंदिनानि मे यांतीत्युक्ता । ग्रहाः—सूर्यादयः । प्रज्ञापराधत्यागादिभूतादीनामागन्तूनां हेतूनामस्पर्शने असंबन्धे उपायः । तथा पृथक्पृथग्भूतप्रतिषेधादौ यो निर्दिष्टः सोऽन्युपायः । “अथर्वविहिता शान्तिः”—इत्याद्यमुं श्लोकमत्र केचित् पठन्ति तदसत् पूर्वश्लोकस्यानन्वितत्वापत्तेः । अध्यायार्थमुपसंहरति—एष वेगधारणनिषेधादिः समासेनेति रोगाणामनुत्पत्तिहेतुत्वेन उत्पन्नशान्तित्वेन च कात्स्न्येन वक्तुमशक्यत्वात् । इत्येवं परं, नत्वत्र समास उत्तरतन्त्रान्तरे व्यास इत्येवं चेत् । पूर्वयोरध्याययोरनारंभः नहि निजागन्तुभ्योऽन्ये रोगाः संति यदर्थं तदारंभः । मैवं विषयभेदात्, कालार्थकर्मणां हि रोगहेतुत्वम् । तत्र कर्महेतवो रोगानुत्पादनीयस्य विषयः, कालहेतव ऋतुचर्यायाः, अर्थहेतवो दिनचर्यायाः ॥ ३४ ॥

अथ मलानां शोधनकालानाह—

शीतोद्भवं दोषचयं वसंते
विशोधयन् ग्रीष्मजमभ्रकालं ।

घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक्

प्राप्नोति रोगानुजान्न जातु ॥ ३५ ॥

स०—शीतशब्देन हेमन्तशिशिराख्यावृत्तद्वापि गृह्येते । तत्रोद्भवो जन्म यस्य दोषचयस्यासौ शीतोद्भवो दोषचयः । तं वसंते विशोधयन्निर्हरन् ग्रीष्मजमभ्रकाले वर्षाकाले दोषचयं विशोधयन्तथा वार्षिकं घनात्यये शरदि चाशु यथोक्तं कालमनुल्लवयन् सम्यग्यथावन्निविधमपि दोषचयं विशोधयन्नुजान् रोगान् न जातु कदाचित्प्राप्नोत्यासादयति । वसंते विशोधयन्नित्यत्र वसन्तप्रारंभ एव चैत्रे मासि विशोधयन्निति बोध्यम् । प्रत्य-

वायभयात् । तथाहि । ऋतुद्वयसंचितस्य दोषचयस्य विशोधनमक्रियमाणं रोगानीकं कुर्यात् । घनात्यये वार्षिकमित्यत्रात्यंतघनविनाशे शरत्पश्चिमे भागे विशोधयेदिति बोध्यम् । वार्षिको हि दोषचय एकर्तुज एव । तस्माद्विश्रब्धं कृत्वा साधारणे कार्तिके मासि स विशोधयितुं युक्तः । अपि चोपग्रहेमन्तशिशिरकालजो दोषचयो वसंते शोधयितव्यः । तस्मादाश्वयुजे मासि वार्षिको दोषचयो यदि विशोभ्येत तदानीमतितरां बहुरपे दोषचयः स्यात्कालस्य बहुत्वात् । ग्रीष्मजमभ्रकाल इत्यत्र कालग्रहणेन वर्षाप्रारंभमात्र एवेति बोध्यम् । तथा च शास्त्रकारो वक्ष्यति । श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् । ग्रीष्मवर्षाहिमचित्तान्वाद्यादीनाशु निर्हरेत् ॥ ३५ ॥

प०—अत इदमाह—शीतशब्देन हेमन्तशिशिरौ गृह्येते । दोषाणां चयो दोषचयः । स च शीतोद्भवः शीते उद्भवो जन्म यस्य तं दोषचयं वसन्ते विशोधयन् निर्हरन् तथा ग्रीष्मजं दोषचयमभ्रकाले वर्षाकाले विशोपयन् तथा वार्षिकं दोषचयं घनात्यये घनापाये विशोधयन् आशु शीघ्रं सम्यक् कृत्वा शास्त्रादिभेदेन विधिना प्रवाहयन् ऋतुजान् दोषान्न जातु कदाचित् पुरुषः प्राप्नोत्यासादयति । वसन्ते विशोधयन् इत्यत्र प्रारम्भ एव चैत्रे मासि प्रवाहयन्निति बोद्धव्यम् अतिप्रत्यवायभयात् । अस्यर्तुद्वयसंचितस्य दोषचयस्य विशोधनतां प्राप्तस्य कालान्तरापेक्षां कर्तुमशक्यत्वात् । ग्रीष्मजमभ्रकाल इत्यत्रापि वर्षाकालप्रारम्भमात्र एव । नासादितं शीतमारुते तुषारमेघनिष्यन्दोद्भूतवाते, घनात्यये वार्षिकमित्यत्र घनानामत्ययोऽत्यन्तघनविनाशो यस्मिन् काले शरत्पश्चिमे भाग इति बोद्धव्यं न प्रारब्धमात्रायां शरदि । तथाच ग्रन्थकारेणोक्तं—“श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् । ग्रीष्मवर्षाहिमचित्तान् वाद्यादीनाशु निर्हरेत्” ॥ ३५ ॥

हे०—तत्र ऋतुचर्यायाः कालहेतुविषयत्वं दर्शयति—वसन्ताभ्रकालघनात्ययशब्देस्तदवयवाश्चैत्रश्रावणकार्तिका लभ्यन्ते । वक्ष्यति हि—श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् । ग्रीष्मवर्षाहिमचित्तान्वाद्यादीनाशु निर्हरेत् ॥ इति ॥ ३५ ॥

नित्यं हिताहारविहारसेवी
समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।
दाता समः सत्यपरः क्षमावा-
नाप्तोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ ३६ ॥

स०-नित्यं सदैव हिताहारविहारौ सेवते तच्छीलो
यः स एवंभूतो नरः । तथा समीक्ष्यकारी
विमृश्यविधायी । इदं कृत्वेदं सम्पद्यते इदं
च कृत्वैतत्संपद्यत एवं बुद्ध्वा शुभं करोत्यशुभं वर्ज-
यति । तथा विषयेषु शब्दादिष्वसक्तोऽलोलुपः ।
तथा दाता त्यागी त्यागवान् । तथा समः सर्वेषु
भूतेषु समचित्तः । तथा सत्यपरोऽवितथवाक् । तथा
क्षमावान् । यः शक्तोऽपि कृतापरार्थं दंडेनानुरूपेण
न योजयति । तथाऽऽस्तानुपसेवते तच्छीलो यः स
आप्तोपसेवी चारोगो भवति । न केवलं प्राक्तनवि-
ध्यनुष्ठानेनारोगः संपद्यते यावदाप्तोपसेवी चेति चश-
ब्दार्थः । येषां त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहतं सदा ।
आप्ताः शिष्टाश्च विबुधास्तेषां वाक्यमसंशयमित्याप्तलक्ष-
णमिति । उपजातिवृत्तम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया-
मष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुन्दराख्यायां चतुर्थो-
ऽध्यायः ॥ ४ ॥

प०-तथा नरो नित्यमरोगो भवति तथा दर्शय-
न्नाह-एवंविधः पुरुषः अरोगः स्वस्थो भवति । यो
नित्यं सर्वकालं हितौ पथ्यावाहारविहारौ सेवते
तच्छीलो हिताहारविहारसेवी हित आहारो वक्ष्य-
माण उक्तः । ऋतुचर्याविधाने विहारः । कायवाङ्-
मनसां चेष्टा साप्युक्ता दिनचर्याध्याये । तथा
समीक्ष्यकारी यद्यद्वि करोति तत्तद्विमृश्य हेयोपा-
देयरूपतयेदं कृत्वेदं सम्पद्यते, इदं कृत्वेदं सम्पद्यते एवं
ज्ञात्वा शुभं करोति अशुभं परिहरति । तथा विषयेष्व-
सक्तः-शब्दस्पर्शादिष्वसक्तचेताः । दाता-त्यागी
दानशीलः । समः-सर्वप्राणिषु बन्धुभूतो रागद्वेषा-
दिरहितः । सत्यपरः-सत्यप्रधानः । सत्यप्रतिज्ञोऽवि-
तथवचनः । क्षमावान्-क्षमाशीलः । तथाप्तोपसे-
वी-आप्तानुपसेवते । तच्छीलः । आप्ता-उभयलोका-

विसंवादिनः निष्प्रीत्युपतापदर्शिन उच्यन्ते । तथापि
मुनिः-“येषां त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहतं सदा ।
आप्ताः शिष्टाश्च विबुधास्तेषां वाक्यमसंशयम् । सन्त्ये
वक्ष्यन्ति तेऽकस्मान्नीरजस्तमसो मृषा ॥” तदुपमेवी
न रोगी भवतीति भद्रम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पञ्चमोऽध्यायः
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वभूतार्थे
रोगानुत्पादनीयोऽध्यायश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

हे०-दिनचर्यायां अर्थहेतुर्वाच्यः । अर्थहेतुर्वाच्यः
पञ्चमः पुमानरोगो भवति अस्माकं प्रत्यक्षः । अ-
रोगान्न प्राप्नोति, यो हि नित्यं हिताविहारः । अ-
समीक्ष्यार्थं करोति, पात्रेभ्यो ददाति, संयतुः समी-
सत्यं भाषते, क्रोधहेतावपि न क्रुध्यति, आप्ताः शिष्टाः
पसेवते इति । उक्तं च दिनचर्यायां-“न पीडयेद्विद्वि-
न चैतान्यतिलालयेत्” इति । संप्रहेतुः-“अर्थहेतुर्वाच्यः
प्रयत्नं कृतादरं नित्यमुपायवत्म् । जितेन्द्रियः सदा
रोगान्तरालयुक्तं यदि नास्ति देवम् ॥ कायेऽपि न
पया मनोज्ञा धर्म्याः क्रियाः कर्म सुखान्तराः सदा
विधेयं विवशदा च बुद्धिर्मेवमिह शीतलः सदा सुखः
इति ॥ ३६ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामाष्टाङ्गहृदयटीकायां
नीचश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

स०-अथ द्रवद्रव्यविज्ञानीयस्तस्यायं संबंधः। नित्यं
हिताहारविहारसेवीत्युक्तम् । तौ चाहारविहारौ दिनच-
र्यतुर्चर्योर्येद्यपि नियमितौ तथापि न भवत्यलं हिता-
हितस्वरूपविज्ञानम् । एवं हि तथावादीन् । गुरुशित-
दिवास्वप्नस्निग्धाम्लमधुरांस्यजेत् । तथा । व्यक्ताम्ल-
लवणस्त्रेहं संशुष्कं क्षौद्रवल्गु । तथाऽनेतराणिऽपि-
ध्याये जगाद । अन्नपानं च विदुर्भेदीति । तद्विषय-
वाक्येन न तज्ज्ञायते किं पुनस्तद्गुरु शीतं किलु किं
स्निग्धोष्णं किं शक्रद्वेदनमिति । तस्मादाहारद्रव्यस्व-
रूपमतः परं प्रतन्यते । तत्रापि पञ्चवर्गस्वभावत्वेना-
ल्पवत्त्वव्यत्वात्प्राग्द्रवद्रव्यविज्ञानीयस्वरूपं निर्देष्टुं युक्तम-
नस्य द्रवस्वभावत्वेन भूयस्त्वादित्याह—

अथातोऽद्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः

स०--अपामेवायं स्वाभाविको गुणो यत् द्रवत्वम् । अतो यानि कानिचिद् द्रवरूपाणि द्रव्याणि तानि सर्वाण्यस्मयान्येव क्षीरदध्यादीनि तदर्थं द्रवद्रव्यशब्दः सामान्येन सर्वद्रव्यव्यक्तिपरिग्रहार्थः शास्त्रकृता प्रयुक्तः । द्रवाणि च तानि द्रव्याणि च द्रवद्रव्याणि तेषां विज्ञानमवबोधस्तस्मै हितो द्रवद्रव्यविज्ञानीयोऽध्यायस्तं व्याख्यास्यामः प्रथयिष्यामः ॥ १ ॥

प०--पूर्वमुक्तं नित्यं हिताहारविहारसेवी भवत्यरोग इति तौ च हिताहारविहारौ संज्ञामात्रेण निर्दिष्टौ । तत्र विहारस्य व्यायामादिस्वरूपगुणवर्णनप्रायो निर्देशः कृतो निर्दिक्षते च । आहारस्य पुनः स्वरूपवर्णनं लेशतोऽपि न कृतं तस्येदानीं स्वरूपगुणवर्णनार्थमिदौ द्वावध्यायावारभ्येते । तयोरपि पूर्वं द्रवद्रव्यविज्ञानीय आरभ्यते प्राधान्यात् । द्रवद्रव्याणि तोयक्षीरेक्षुरस्तैलमद्यादीनि तेषां विज्ञानं हिताहितत्वेन रसवीर्यविपाकप्रभावादिनावबोधो द्रवद्रव्यविज्ञानं तस्मै हितोऽध्यायः तं व्याख्यास्यामः । तत्र पूर्वं जलगुणनिश्चयस्तस्य सर्वोपयोगित्वात् । तथा चाचार्यवचनम् । “पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेतच्च तन्मयम् । अतोऽयन्तनिषेधेन न कचिद्धारि वर्ज्यते” ॥ १ ॥

हे०--अथेति द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते--यतः पूर्वैस्त्रिभिर्ध्यायैर्विहार उक्तः । आहारो वक्तव्यः । स च द्विविधः--द्रवोऽद्रवश्चात्र द्रवेऽस्मिन्नध्याये अत एवायं द्रवद्रव्यविज्ञानीयः । तत्र च पञ्चवर्गाः । वक्ष्यति हि--“तोयक्षीरेक्षुतैलानां वर्गैर्मद्यस्य च क्रमात्” इति । सत्रादौ तोयवर्गः । तत्र तोय--द्वेधा-दिव्यं भीमं च । दिव्यं-चतुर्धा-धारं, कारं, तौषारं हैमं च धारं द्वेधा गांमं, समुद्रं च ॥ १ ॥

प्राधान्याच्च पानीयस्य प्रागुपदेशः । तथा चाष्टांगसंग्रहेऽनपानप्रकरणेऽध्यायीष्ट । अनपाने तु सलिलमेव श्रेष्ठम् । सर्वरसयोनित्वात्सर्वभूतसाल्म्याजीवनादिगुणयोगाच्च । तथात्रैवाध्यैष्ट । पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेव च तन्मयमित्यादि । तथा चात्रैवाग्र्यसंग्रहेऽपि तदेव प्रागुपनीतं श्रेष्ठमुदकमासां श्वासतत्तन्मनक्लेदनानामिति बहुगुणत्वाच्चातारिक्षस्थजलस्य प्रागुपन्यासो युक्त इत्याह--

जीवनं तर्पणं हृद्यं ह्लादि बुद्धिप्रबोधनम् । तन्व्यव्यक्तरसं मृष्टं शीतं लघ्वमृतोपमम् ॥ गंगां नभसो अष्टं स्पृष्टं त्वर्केन्दुमारुतैः । हिताहितत्वे तदभूयो देशकालावपेक्षते ॥ २ ॥

स०--जीवनमोजोविवृद्धिकरणम् । सौम्यधातुवर्धनमित्यन्ये । तर्पणं कलमहत् । हृद्यं हृदयाय हितं नतु हृदयस्य प्रियं हृद्यमिति व्याख्येयम् । एवं हि व्याख्यायमानेऽम्ले हृद्यानामित्यध्यानां मध्ये तत्पाठं मुनिर्नैवाकारिष्यत् । यस्मात्किञ्चिद् द्रव्यं कस्यचित्प्रियं भवति न सर्वं सर्वस्य । तस्माद्दृदयाय हितं हृद्यमिति बोध्यम् । तथा ह्लादि आह्लादकरम् । तथा बुद्धेः प्रबोधनम् । यावन्मात्रा यस्मै शेषुषी सा तस्य स्फुटप्रतिभासा तद्योगाद्भवतीत्यर्थः । तनु स्वच्छम् । अव्यक्तरसमनभिव्यक्तषड्भूमित्यर्थः । मृष्टमित्यास्वादसुखम् । संति हि भूरिरसशर्कराकाथचूर्णवटकादीन्यव्यक्तरसानि नतु कात्स्न्येन तानीन्द्रियप्रसादप्रीतिकराणि । तथा । अनुरसबाहुल्यात्पृथगपि द्रव्याण्यभयामलकादीन्यव्यक्तरसानि नतु पुनस्तानि तथा मनः प्रीणयन्ति । पानीयस्य चाव्यक्तरसस्याप्याश्रयवशात्कषायत्वस्वादुत्वादि भवत्येव । तथा चाष्टांगसंग्रहेऽपठत् । श्वेते कषायं तत्स्वादु कृष्णे तित्तं च पांडुर इत्यादि । मृष्टं शुद्धमिति न व्याख्येयम् । तथा च मुनिः । शीतं शुचिं शिवं मृष्टं विमलं लघु षड्गुणम् । प्रकृत्या दिव्यमुदकमिति । अत्र हि मृष्टविमलयोर्द्वयोरुपादाने पौनरुक्त्यं स्यात् । तस्मान्मृष्टशब्दोऽत्र मनःप्रीणनार्थः । तथा शीतं वीर्येण स्पर्शेन च । तथा लघु गुणयुक्तम् । तथा । अमृतोपमम् । यथा किलामृतं त्रिदोषप्रवृत्तासाम्यकृत्त्वविषातिजित्वादिगुणैरशेषैर्युक्तं तथैतज्जलमपीत्यर्थः । तथा चोक्तं संग्रहे । सूर्योद्धृतप्रयुक्तवाल्मुकि वातकफापहम् । शैत्यजीवनसौम्यत्वेः पित्तरक्तविषादिजिदिति । तथा नभसो अष्टमंतरिक्षात्पतितमात्रं वज्रातिगृहीतं गांमं जलमीदृगुणं भवति । तु पुनरर्थः । रविचन्द्रानिलैः स्पृष्टं संबद्धं सत्पुनः पथ्यापथ्यत्वे देशकालावपेक्षते । देशो विषयः, पात्रमाश्रय इति पर्यायाः । तत्र किमनूपदेशं जांगले वा तत्पतितं तथा किमसितश्चेताद्यन्यतमे वेति

देशानुवर्तनम् । तथा शीते किं वोष्णेऽथवा वर्षाख्ये पतितमिति कालानुवर्तनम् । रविचंद्रानिलैरिति सम-
स्तनिर्देशो यदा समस्तैरैतैः स्पृष्टं नतु व्यस्तैस्तदा हिता-
हितत्वे देशाद्यपेक्षत इति द्योतयति । सद्योवह्नादि-
गृहीतस्य जलस्य तु न सर्वैरैतैर्योगः संभवतीति
तत्प्रायेण हितमेव ॥ २ ॥

प०--गंगांस्वु नभसो भ्रष्टमाकाशाद्धर्षितजीवन-
भोजोऽभिवृद्धिकरं तर्पणं क्लृप्तं हृदयाय हितं हृद्यं
हृदयस्य वा प्रियं ल्हादि सुखजननं ग्लान्यपनुत्
बुद्धेः प्रबोधनं प्रज्ञाविकासजनकं यावती यस्य प्रज्ञा
वर्तते तावत्येव तच्च स्फुटप्रतिभासा तद्योगात्सम्प-
द्यते । नन्वसान्द्रम् । अव्यक्तरसमव्यक्ता मधुरादयो
रसा जायन्ते यस्मिंस्तदव्यक्तरसं मृष्टं स्वादु शुभं
कृत्वा पानार्थमाभिलष्यते प्राणिभिरत्यर्थं यथा शीतं
शुचि शिवं मृष्टमिति मुनिः पठति । शीतमुभयथा-
पि स्पर्शवीर्याभ्यां लघुगुणयोगाल्लघु । तथाऽमृतो-
षमममृतगुणं सद्गुणकल्पयुक्तम् । एव गुणयुक्तमपि
नभसोऽन्तरिक्षाद्धृष्टं पतत् । स्पृष्टं सम्बद्धमकेंदु-
मारुतैः आदित्यचन्द्रपवनैः । तदंशु भूयः पुनरपि
हिताहितत्वे पथ्यापथ्यभावे देशकालावपेक्षते
देशकालावनुवर्तते । देशकालगुणानामात्मसात् करो-
ति तद्गुणं सम्पद्यते इति यावत् । यस्मिन् भूमिदेशे
पतितमानूपाद्यन्ततमे तत्रापि किमप्यसि तेष्वेताद्यन्यतमे
आ काले पडत्वाख्ये च ॥ २ ॥

हे०--तत्र गाङ्गगुणानाह--जीवनं-प्राणधारणं, तर्पणं-
तृप्तजननं, हृद्यं-हृदयस्य प्रियं तत्प्रसादकरत्वात्, ल्हादि-
सुखजनकं, बुद्धिप्रबोधनं-प्रज्ञाविकाशजननं, तनु-सर्वेभ्यो
विरलम्, अव्यक्तरसं-रसवदप्यनभिव्यक्तमधुरादिरस-
विशेषं, मृष्टं-जिह्वेन्द्रियप्रियं, शीतं स्पर्शवीर्याभ्यां, लघु शी-
मपाकम्, अमृतोपमं--देवानाममृतमिवेदं मनुष्याणां
गङ्गांनु-आकाशगङ्गातोयं मेघैरानीतं, नभसो भ्रष्टमाकाशा-
त्पतितं दिव्यमित्यर्थः । गङ्गाभिम्बति सामुद्रस्य व्यावृत्त्यर्थम्,
नभसो भ्रष्टमिति भौमस्य दिव्यस्य विशेषाद्भौममाह-
दिव्यमेव भूस्वन्धाद्भौममुच्यते । तच्चाकादिभिः स्पृश्यते
स्पृष्टं च व्यक्तरसत्वादिदोषसंबन्धाद्विहाहितत्वे भूयो देश-
कालावपेक्षते, भूयोग्रहणं दिव्यस्यापि किञ्चिदेशकालावपेक्ष-
त्वं द्योतयति । देशापेक्षा यथा--सुपात्रस्थं हितं दुष्पात्रस्थ-
महितं, वक्ष्यति हि--“ऐन्द्रमम्बुसुपात्रस्थमविपन्नं सदा

पिबेत्” इति । कालापेक्षा यथा-आतवं-हितमनार्तवम-
हितमिति । वक्ष्यति हि--“अनार्तवं हि यदिव्यमार्तवं प्रथमं
च यत्” इति । भौमं तु भूयस्ततोऽप्यधिकमपेक्षते ।
तत्र देशापेक्षा यथा-जांगले हितमहितमनूपे, तत्रापि
शुच्यादौ हितमहितमशुच्यादौ तत्रापि कूपादौ हितमहि-
तं पत्न्यादौ । तत्रापि सुपात्रे हितमहितं दुष्पात्रे, तत्रापि
क्वचिद्देहे हितमहितं क्वचिदित्यादि । कालापेक्षा यथा-
शरद्वीमयोर्हितमहितमन्यदा । तत्रापि दिवा हितमहितं रात्रौ ।
तत्रापि भुक्तस्य मध्ये हितमहितमन्तायोरित्यादि दिव्यं सर्वदा
सर्वेषां सर्वत्र हितम् ॥ २ ॥

नन्वाकाशात्पततस्तत्लक्ष्णमन्तरेण गांगमिदमिति न
ज्ञायत इत्याह--

येनाभिवृष्टममलं शाल्यन्नं राजतस्थितम् ।
अक्लिन्नमविवर्णं च तत्पेयं गांगम् ॥ ३ ॥

स०-येनां बुनाऽभिवृष्टमभिमुख्यतः सिक्तं शाल्यन्नं
राजतस्थितमक्लिन्नमल्लेदयुतमविवर्णं च भवति तद्गांगं
जलं पेयमित्युपलक्षणार्थम् । स्नानावगाहयोरपि तत्पथ्य-
मेव । रजतस्य रूप्यस्य विकारो राजतम् । प्राणिरज-
तादिभ्योऽञ् ॥ ३ ॥

प०-येनाभिमृष्टमाभिसुख्यतः सिक्तं शाल्यन्नं,
तच्च राजते स्थितं रजतस्येदं राजतं रूप्यभाण्डं
तत्रस्थं तच्छाल्यन्नम् । अन्यथाऽक्लिन्नमविवर्णं स्यात्
तद्गाङ्गं विद्यात्तच्च पेयं पातव्यम् ॥ ३ ॥

हे०--गाङ्गं लक्षयति-अभिवृष्टं-धारासंपातेन सिक्तं
राजतं-रूप्यमात्रम्, अक्लिन्नं-सिक्थप्रकृतेरहितम्, अविव-
वर्णं-वर्णान्तररहितं, परीक्षा च सुहृत्मात्रम् । उक्तं हि
सुश्रुतेन--“स यदि सुहृत्मात्रं स्थितस्तादृश एव
भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यम्” इति । पेयं-
पानार्हम् ॥ ३ ॥

अन्यथा ।

सामुद्रं तन्न पातव्यं मासादाश्वयुजादिना ॥४॥

स०-अन्यथा सामुद्रमिति । एतल्लक्षणविपर्ययेण येनाऽमु-
ना सिक्तं शाल्यन्नं विवर्णं मलिनं क्लिन्नं भवेत्तत्सामुद्रम् ।

तत्र न पातव्यम् । अत्रापि पाननिषेध उपलक्षणार्थः ।
स्नानावगाहावपि ह्यनेन न कार्यौ । समुद्रस्य क्षारान्व-
यत्वाक्केदनादियोगः । ननु सामुद्रमित्युक्तम् । यतः
समुद्रशब्दस्य धूमादिपाठाद्भूमादिभ्यश्चेति बुद्ध्या भवि-
तव्यमिति केचित् । मैवम् । धूमादिभ्यश्चेत्यत्रैव गणे
पठ्यते समुद्रान्नावि मनुष्ये च बुद्धिः । सामुद्रिकी नौः
सामुद्रिको मनुष्यः । अन्यत्र त्वणेव । सामुद्रं जल-
मिति । तस्मान्न्याय्यमेवेतत् । एवं सामुद्रो मणिरि-
त्यादयो वेषाः । अथ किं सदैव तत्र पातव्यं नेत्याह
मासादित्यादि । आश्वयुजमन्तरेणैतन्न पातव्यम् । आश्व-
युजे तु मासि कालस्वाभाव्यात्तत्पथ्यमेवेति भावः ।
सुश्रुतस्त्वधीत-गांगमाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति
तोयदः । तदुपाददीतेत्यादि ॥ ४ ॥

प०-यदि तेनेम्बुना सिक्तं शात्यन्नम् अन्यथा
क्षिप्तं विवर्णं च भवेत्तदा तत्सामुद्रं च जानीयान्
तन्न पातव्यम् । क्षारादिगुणसंपर्कात् । किं सर्वदा
तत्र पातव्यमाहोस्त्विकदाचित्पेयमत आह-मासा-
दाश्वयुजाद्विना आश्वयुजं मासं वर्जयित्वाऽन्यदा
तत्र पातव्यम् । तदा यस्माद्भगवतोऽगस्त्यस्योदयस्तेन
सर्वं जलं सरस्तङ्गादिगतमपथ्यमपि पथ्यतां
नीयते ॥ ४ ॥

हे०-सामुद्रं लक्षयति-अन्यथा सामुद्रमिति । अन्यथा-
क्लेदवैवर्ण्योत्पत्तौ सामुद्रपानं निषेधति-
तत्सामुद्रं मासादाश्वयुजाद्गृहीतमिति शेषः । उक्तं हि सुश्रुते-
“सामुद्रमश्वयुजे मासि गृहीतं गांगवद्भवति ” इति
दिव्यस्य पानं विधत्ते-ऐन्द्रं-दिव्यं, सुपात्रस्थं-शुद्धसौवर्णा-
दिपात्रस्थम्, उक्तं हि संग्रहे-“ स्नातधीतशिलापृष्ठवस्त्रा-
दिभ्यः शृतं जलम् । हैममृन्मयपात्रस्थमविपन्नं सदा
पिबेत् ॥ ” इति । अविपन्नं-स्पर्शरसादिविकृतिराहितं, सदा
सर्वेषु ऋतुषु ॥ ४ ॥

ऐन्द्रमम्बु सुपात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत् ।
तदभावे च भूमिष्ठमांतरिक्षानुकारि यत् ।
शुचिपृथ्वसितश्चेत देशेऽर्कपवनाहतम् ॥ ५ ॥

स०-ऐन्द्रमांतरिक्षं जलं गांगं सुपात्रस्थं शोभने भाजने
राजतादौ स्थितमविपन्नमदूषितमविपन्नं पिबेत् । न

मलिनाशुचि जुगुप्सितपात्रस्थम् । तदभावे तस्यैन्द्रस्या-
भावे भूमिष्ठं बाहुल्येनांतरिक्षमैन्द्रं जलं यदनुकरोति
स्वच्छादिगुणैः सदृशं तत्पिबेत् । तदेवाह । शुची-
त्यादि । शुचिश्चासौ पृथ्वसितश्चेतश्च तस्मिन् देशे
यज्जलं स्थितम् । तथा । अर्कपवनाभ्यामाहतमासमं-
तात्क्रांतमीदृशमांतरिक्षानुकारि स्यादिति भावः ॥ ५ ॥

ऐन्द्रं नाभसमम्बु-तोयं, सुपात्रस्थं शोभनपात्रप-
तितमविपन्नमविपन्नगन्धरसवर्णं, सदा-सर्वस्मिन् काले
पिबेत् । तदभावे-तस्यान्तरिक्षजलस्य तोयस्यासंप्राप्तौ
भूमिस्थं-भूमौ यत्स्थितं तथान्तरिक्षानुकारि आन्तरि-
क्षमम्बु जीवनादिभिर्गुणैरनुकरोति तथा देशे शुची-
शुद्धे पृथ्वी-विस्तीर्णे तथाऽसिते,--श्चेते कृष्णगौरप्राये
स्थितं तथाऽर्कपवनैराहतम् आसमन्तादाक्रान्तं
सेवितं यदम्बु तत्पिबेत् । शुचिश्चासौ पृथ्वसितश्चे-
तश्च शुचिपृथ्वसितश्चेतो देशः ॥ ५ ॥

हे०-भौमपानं विधत्ते-तदभावे-दिव्याभावे, भूमिष्ठं-
भौमम्, आंतरिक्षानुकारि-दिव्यसदृशगुणं, शुच्यादौ देशे
स्थितम्, शुचिर्निर्मलः, पृथ्विस्तीर्णः, असितः-कृष्णः,
श्चेतो-धवलः ॥ ५ ॥

इदानीं यादृशं जलं न पेयं तद्वर्शयति-

न पिबेत्पंकशैवालतृणपर्णाविलास्तृतम् ।

सूर्येदुपवनादृष्टमभिवृष्टं घनं गुरु ॥

फेनिलं जंतुमत्तसं दंतग्राह्यतिशैत्यतः ॥ ६ ॥

स०-पंकः कर्दमः । शैवालः शैवालम् । तृणं खटः ।
पर्णं पत्रम् । आविलं चास्तृतं चाविलास्तृतं पंकादि-
भिराविलास्तृतं पंकाद्याविलास्तृतम् । यथा-
संभवपत्र संबंधः । तेन पंकेनाविलं कलुषं शैवालादिभि-
रास्तृतं संछादितमिति बोध्यम् । तथा सूर्येदुपवनैरदृष्टमना-
सेवितं न पिबेत् । तथा । अभिवृष्टं तत्कालपतितान्य-
वर्षमिश्रीभूतं कालांतराविश्रांतम् । खरनादे चैवमुक्तम् ।
वार्षिकं तदहर्दृष्टं भूमिस्थमहितं जलम् । व्युष्टं त्रिरात्रं
तच्चैव प्रसन्नमृतोपममिति । तथा घनमस्वच्छम् ।
तथा गुरु । तथा फेनिलं फेनवत् । तथा जन्तुमत्की-
ट्युक्तम् । तथा तप्तमुष्णम् । तथा अतिशैत्यतोऽतिजा-
ड्यादन्तप्राहि दन्तान् गृह्णाति कार्याक्षमान् करोति

च्छीठं न पिबेदिति प्रतिपदं योज्यम् । इत्ययं प्रायो
मिष्टतोयस्य निषेधः ॥ ६ ॥

प०—पङ्कशैवालादिभिराविलमास्तृतं च तोयं च
पिबेत् । तत्र पङ्कः—कर्दमः तेनाविलं-कलुपीकृतम् ।
वालः—शैवलो जलमध्ये जायते । तृणानि पर्णा-
ः च प्रसिद्धानि तैरास्वृतं संछादितम् । तथा सूर्य-
दुपवनाद्गृष्टमादित्यचन्द्रवातैरनासेवितम् । तथाऽ-
गृष्टमाभिमुख्येन सिक्तमन्येन तोयेन पूरितं तच्च
धिकालस्थितत्वात्तन्वापि सान्द्रं संपन्नम् । तथा
ध्वपि यथा—गुरु जातं, फेनिलं—सफेनं, जन्तुमत्-
मियुक्तं, तप्तमर्कादितापेन संयुक्तं तथातिशीतलत्वेन
इन्तप्राहि तन्न पिबेत् ॥ ६ ॥

हे०—पङ्काविलादेः पानं निषेधति—पङ्कादिभिर्यथा-
मवमाविलमास्तृतं च, आविलं—मलिनम्, आस्तृतम्—
च्छादितं च, अभिवृष्टम् अभिनवं वृष्टं, कालमानं तत्कं
रणादिना—“ वार्षिकं तदहर्बृष्टं भूमिष्ठमहितं जलम् ।
द्विं द्विरात्रं तच्चैव प्रसन्नममृतोपमम् ॥ ” इति । घनं सांद्रम् ।
मत्-कृमिजुष्टं, तप्तं—भूमिष्ठमेव सूर्याग्निः, अतिशीत्याह-
प्राहि—दन्तपीडकम् ॥ ६ ॥

अधुना आंतरिक्षं यन्न पेयं तदाह—

नार्तवं च यद्विव्यमार्तवं प्रथमं च यत् ।
तादितंतुविष्मूत्रविषसंश्लेषदूषितम् ॥ ७ ॥

स०—यद्विव्यं जलमार्तवं न भवति तच्च न पिबेत् । ननु
मेव दिव्यं जलमार्तवम् । कालस्य ऋतुरूपत्वात् ।
तौ च भवमार्तवम् । एवं च न किञ्चिदनार्तवं संभ-
वति । उच्यते । अनार्तवं न पिबेत् । अर्थादार्तवं
। दित्युक्तं भवति तदत्र सामान्योक्तावपि विशिष्टो
यस्य ऋतुर्बोध्यो वर्षाख्यो यस्मिन् काले दिव्यं
; पेयत्वेनाभ्यनुज्ञायते । यथा वर्षासु दिव्यनादेये-
दि । अन्यर्तुभवं त्वनार्तवत्वान्न पेयम् । अत्र च वर्षाख्य
; श्रातुर्मासिकोऽभिप्रेतः । अत एवाश्वयुजे मासि दिव्यं
; पेयत्वेनानुज्ञे । अन्यथा ह्यनार्तवत्वात्तदपेयमेव स्यात् ।
र्विं प्रथमं च यत् । न केवलमनार्तवं न पिबेत् ।
। दार्तवमपि प्रथमं न पिबेत् । कुतो हेतोरित्याह—

लूतादीत्यादि । लूता आदिर्येषां ते लूतादयः क्षुद्र-
जंतवः प्राणिविशेषास्तेषां तन्तुविष्मूत्रविषाणि तन्तुः
सूत्राकारविशेषो लालेत्यन्ये । तेषां लूतादितन्तुविष्मूत्र-
विषाणां संश्लेषः संपर्कस्तेन दूषितं यतस्ततस्तदार्तवमपि-
न पेयम् । केचित्त्वेवं व्याख्यानयति । आर्तवं प्रथमं
च यत्तन्न पेयं लूतादिजंत्वादिदूषितं च न पेयमिति ।
संग्रहे चाभ्यगीष्ट । घनवस्त्रपरिस्तावैः क्षुद्रजंत्वभिरक्ष-
णम् । व्यापन्नस्यास्य तपनमन्यकार्यसंपिडकैः ॥ पर्णा-
मूलविसंग्रथिमुक्ताकतकशैवलैः । वस्त्रगोमेदकाभ्यां वा
कारयेत्तत्प्रसादनम् ॥ पाटलाकरवीरादिकुन्नुमेर्गंधना-
शनमिति ॥ ७ ॥

प०—तथा अनार्तवं च यद्विव्यं तोयं तन्न पिबेत् ।
दिव्यत्वादस्य पेयत्वं प्राप्तं तदनार्तवत्वाच्च प्रतिषि-
ध्यते । अनार्तवस्य प्रतिषेधे आर्तवस्य विधिरर्थान्
पेयत्वेऽभ्यनुज्ञातो भवति । तस्माद्विशिष्टस्यान्त-
रिक्षप्रभवस्य जलस्य पेयतयाऽवश्यमृतुरभिप्रेतः स
च वर्षा वृष्टिकालः यस्मिंस्तन् । नभसः पतितं पेय-
त्वेनाभ्यनुज्ञायते । अन्यर्तुप्रभवं तदनार्तवत्वान्न
पिबेत् । किमार्तवं सर्वमेव पिबेदुत आर्तवमपि कि-
ञ्चिन्न पिबेदुत आह—आर्तवं प्रथमं च यत् प्रथमप-
तितं यदार्तवं तन्न पिबेत् । ऋतौ भवमार्तवं न आर्त-
वमनार्तवम् । तेनेदमुक्तं भवति—वर्षाकाले पतितं
पिबेत् तच्च प्रथमवृष्टमार्तवमपि न पिबेत् । लूतादयः
क्षुद्रजन्तवः प्राणिविशेषास्तेषां तन्तुविष्मूत्रविषसं-
श्लेषात् संपर्कात् यदूषितं तोयं तन्न पिबेत् । तन्तु-
शब्देन लाला भण्यते ॥ ७ ॥

हे०—अनृतुः—वृष्टेरकालः, स चोक्तो ज्योतिःशास्त्रे—
“ अनुराधर्षमारभ्य पौषशर्षपे भास्करः । यावत्प्रवर्तते
तावदकालः परिकीर्तितः ॥ ” इति । प्रथममगस्त्योदया-
त्प्राक् वृष्टं स च सिंहेऽक इति ज्योतिर्विदः । आर्तवमपि
कुतो न पिबेत् यतो भूतादीनां स्वेचराणां विषप्राणिनां
तत्त्वादिभिर्यः संश्लेषस्तेन दूषितम् । तंतवस्तन्निर्मितानि
सूत्राणि, उक्तं च काश्यपेन—“ बलाहकाद्याः समदाः
कीटा लूताश्च स्वेचराः । तद्विपोत्सर्गसंसर्गात् क्रियावन्न
तदा जलम् ॥ ” इति । अयं च दोषः अगस्त्योदयादपैति,
उक्तं च ज्योतिःशास्त्रे—“ सलिलममरप्राज्ञयोश्चितं यत्
घनपरिवेष्टितमूर्तिभिर्भुजैः । फणजनिवविषाग्निसंप्रदुष्टं
भवति शिवं तदगस्त्यदक्षिणेन ॥ ” इति । दिव्यालम्भे-

भीमं पेयमित्युक्तम् । तस्य चाष्टौ भेदाः । यथोक्तं संग्रहे—
“ क्रीप—सारस—ताडाग—चौह्वं, प्राप्तवणौ, वापी—नदी—
तोयम् । ” इति । तत्पुनः स्मृतमष्टवेति । गम्भीरः संकीर्णः
इष्टकादिवद्धः पुरुषकृतो जलाशयः—कूपः, तद्विपरीतं
सरः, पुरुषकृतं सरस्तडागः, स्वयं शीर्णाशिलास्थं चुंदिः,
पर्वतनिर्जरः—प्रस्रवणं, भूमिमुद्भिद्योद्वमज्जलस्थानमुद्भिदम्,
इष्टकादिवद्धो विस्तीर्णः ससोपानः कूपो—वापी, नदी—
प्रसिद्धा ॥ ७ ॥

इदानीं नदीनिरूपयन्नाह—

पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा याश्चामलोदकाः ।

पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरीतास्त्वतोऽन्यथा ८

स०—नद्यः समासात्संक्षेपतः पथ्या हिताः। का इत्याह ।
याः पश्चिममुदधिं समुद्रं गच्छंतीति पश्चिमोदधिगाः ।
अन्यत्रापि दृश्यत इति डः । तथा शीघ्रवहा वेगवत्यः ।
तथाऽमलोदका निर्मलसलिलाः । एवं त्रिविशेषणवि-
शिष्टाः पथ्याः । अतोऽन्यथा पुनरन्यथा विपरीतलक्ष-
णास्ता विपरीता अपथ्याः ॥ ८ ॥

प०—पश्चिमोदधिगाः—पश्चिमं समुद्रं या नद्यो
गच्छन्ति यान्ति याश्च शीघ्रवहास्त्वरितगमनास्तथा-
ऽमलोदका निर्मलतोयास्ताः समासात्संक्षेपतः पथ्या
हिताः । विपरीतास्त्वतोऽन्यथा । अतः पूर्वोक्ता या
नद्यो विध्यगता याः पश्चिमोदधिगा न भवन्ति । तथा-
शीघ्रवहाः नापि निर्मलोदकाः ता विपरीता अपथ्या
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

हे०—तत्र नदीविशेषगुणानाह—अतोऽन्यथाऽपूर्वसमुद्रगाः
मंदवहाः मलिनोदकाश्च । विपरीता अपथ्याः ॥ ८ ॥

उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ।

हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः ।

कृमिश्लीपदहृत्कंठशिरोरोगान् प्रकुर्वते ॥ ९ ॥

स०—हिमवांश्च मलयश्च हिमवन्मलयौ ताभ्यामुद्भूताः ।
संजाताः पथ्याः किं सर्वा एव नेत्याह । उपलेत्यादि ।
उपला नामास्फालनमुपलास्फालनं तेनाक्षेपः क्षोभस्तेन
विच्छेदा विश्लेषा उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदास्तैः खेदितं
जातक्षोभमुदकं यासां ताः खेदितोदका या हिमवन्म-
लयोद्भूतास्ता एव पथ्याः । यास्त्वेवंभूता न भवन्ति

ता अपथ्याः । स्थिरा इति । ता एवाऽवहंत्यः ।
कृम्यादीन् कुर्वते । हृत् कंठश्च शिरश्च तेषां रं
कृमयश्च श्लीपदं च हृत्कंठशिरोरोगाश्चेति द्वंद्वः ।
रपि हिमवत्प्रभवानां पथ्यत्वमाह । कृष्णात्रेयमु
त्वपथ्यत्वमाहुः । अत एवायं ग्रंथकारो युक्त्या
द्वयमपि संगिरमाणो विशेषणमुपन्यस्तवानुपलास्प
नाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदका इति । तेन या एवं
भवन्ति ता न पथ्या इति ॥ ९ ॥

प०—उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदाः तैः रवे
श्रमितमुदकं यासां तास्तथाविधाः । हिमवन्म-
पर्वतौ ताभ्यामुद्भूता समुत्पन्ना निर्गता नद्यः प०
हिताः । ता एव स्थिराः ता एव हिमवन्मलयोः
नद्यः स्थिरा मन्दगमनाः कृम्यादीन् प्रकुर्वते ।
पदो—भेदोमांसाश्रितः शोफः पादयोर्विध्यम
लक्षणः ॥ ९ ॥

हे०—हिमवन्मलयनदीगुणानाह—उपलाः—पापाणा
ष्वास्फालनमभिधातादुच्छलनम्, आक्षेपः स्खलनादि
तो गमनं, विच्छेदो द्वैधीभावः, खेदितं—खेदादवाप्तत्वा
ता एव स्थिराश्चेत् कृम्यादीन्कुर्वते हृत्कंठशिरसां रोगा
अयं च विषयभागः परस्परविरुद्धः सुश्रुतचरकयो
तात्पर्यमूलः । तत्र चरकवाक्यं—“नद्यः पापाणविच्छिन्नानि
ब्धाभिहतोदकाः । हिमवत्प्रभवाः पथ्याः पुण्या देव्या
विताः ॥ नद्यः पापाणसिकता वाहिन्यो विमलोदका
मलयप्रभवा याश्च जलं तास्वमृतोपमम् ॥” इति
सुश्रुतवाक्यं तु मलयप्रभवाः कृमिन्, हिमवत्प्रभवाः ह
गश्चयथुशिरोरोगश्लीपदगलगण्डान् कुर्वत इति ॥ ९ ॥

प्राच्याऽऽवन्त्यपरांतोत्था दुर्नामानि महेंद्रजाः

उदरश्लीपदांतकान् सह्यविध्योद्भवाः पुनः ॥

कुष्ठपांडुशिरोरोगान् दोषघ्न्यः पारियात्रजाः

बलपौरुषकारिण्यः सागरांभस्त्रिदोषकृत् ॥ १० ॥

स०—प्राच्यादिजा नद्यो दुर्नामान्यर्शासि कुर्वन्
प्राच्या गौडाः । आवन्त्यो मालवाः । अपरांतः
कौंकणाः । महेंद्रजा नद्य उदरादीन् कुर्वते । सह्यविः
पर्वतोत्थाश्च पुनः कुष्ठादीन् कुर्वते । पारियात्रे ज
दोषघ्न्यो भवन्ति ॥ १० ॥

प०--प्राच्या-अवन्तयः अपरान्ताश्च-जनपद-विशेषाः । तदुत्थास्तदुद्भूता नद्यो दुर्नामान्यशीसि प्रकुर्वते । महेन्द्रनामा पर्वतः तज्जास्तद्वभवा नद्यः उदरातङ्कान् श्लोपदातङ्कान् प्रकुर्वते । आतङ्को-व्याधिरुच्यते । सह्यविन्ध्यौ-पर्वतौ तज्जन्मानो नद्यः कुष्ठं, पाण्डुरोगं, शिरोरोगं प्रकुर्वते । पारियात्रः-पर्वतः तज्जास्तदुद्भवा नद्यो दोषघ्न्यस्त्रीन् दोषान् व्रन्ति । बलं, पौरुषं कुर्वते । तथा सागराम्भः-समुद्रं जलं त्रीन् दोषान् करोति ॥ १० ॥

हे०-अवन्तिनदीगुणानाह-उज्जयिन्युपलक्षिताः देशाः अवन्तयः प्राच्याश्च ते अवन्तयश्च प्राच्यावन्तयः, अपरे पार्श्वगाः अवन्तयः तेषामेता मर्यादापर्वताः । अथवा प्राच्यावन्त्यपरा भागाः । तत्र प्राच्याः-गौडाः अवन्तयो-मालवाः अपरान्ताः--कौकणा इति । उक्तं हि सुश्रुते-“प्राच्यावन्त्यपरा अशीत्युपनिवर्तयन्ति ॥” इति । दुर्नामान्यशीसि । महेन्द्रपर्वतनदीगुणानाह-उदराणि-वातोदरादीनि । श्लोपदान्तकः-श्लोपदव्याधिः । सह्यविन्ध्यनदीगुणानाह-सह्यविन्ध्येति । पारियात्रनदीगुणानाह-दोषघ्न्य इति । पौरुषं-वीर्यं-पारियात्रोद्भवा याश्च याश्च विन्ध्यभवास्तथा । शिरोहृद्गोघकुष्ठानां ता हेतुः श्लोपदस्य च ॥” इति । चक्रेण पारियात्रजानां शिरोरोगादिकर्तृत्वमुक्तम् । इह तु दोषत्रयहरत्वमिति विरोधः । मैत्रं, द्विषाहि पारियात्रजाः-तडागजा दरीजाश्च-तद्याद्याः दोषघ्न्यः, पराः शिरोरोगादिकर्तव्यः । उक्तं हि विश्वामित्रेण-“तडागजं दरीजं च तडागाद्यत्सरिजलम् । बलारोग्यकरं नद्या दरीजं दोषलं स्मृतम् ॥” इति । समुद्रोदकगुणानाह-सागराम्भवेति ॥ १० ॥

विद्यात्कूपतडागादीन् जांगलानूपशैलतः ११॥

स०-आदिशब्देन संप्रहोक्ता गृह्यन्ते । यथा । कौप-सारसताडागचौड्यप्रालवणौद्धिदम् । वापीनदीतीयमिति तत्पुनः स्मृतमष्टया । कौपं स्वादु त्रिदोषघ्नं लघु पथ्यं च सर्वदा । क्षारं तु कफवातघ्नं दीपनं पित्तकृत्परम् । कषायबहुलं श्लेष्मपित्तघ्नं वातकृच्च तत् । तृष्णाघ्नं सारसं बल्यं कषायमधुरं लघु । औद्धिदं स्वादु पित्तघ्नं दीपनं गुरु किञ्चन । सारं च कटु वाप्यंबु पित्तघ्नं कफवातजित् । लघ्वल्पदोषं सुस्वादु नववापीष्ववर्षिकम् । अनभिष्यंदि नादेयं कटुकं कफपित्तजित् । विशदं वातलं रुक्षमनवस्थितलाघवम् । सुश्रुते चैषां

लक्षणमुक्तम् । तथा । भूम्युत्खातसमुद्भूतमिन्द्रनील-समप्रभम् । विमलं मधुरास्वादं कौपं जलमुदाहृतम् । नद्याः शैलवराद्यापि स्तमेकांतसंस्थितम् । कुमुदामोज-संछन्नं वारिं सारसमुच्यते । प्रशस्तभूमिभागस्थं नैक-संवत्सरोषितम् । कषायमधुरास्वादं ताडागं सलिलं स्मृतम् । स्वयंशीर्णशिलाश्च नैलोत्पलनिभं जलम् । लतावितानसंछन्नं बुधैश्चौड्यमुच्यते । शैलसानुसमुद्भूतं स्पृष्टं वातहिमातपैः । लघु शीतामलं स्वादु स्मृतं प्रालवणं जरुम् । विदार्थं भूमिमुद्भूतं महत्या धारया स्रवत् । यज्जलं वेदितव्यं तदौद्धिदं स्वादु शीतलम् । पाषाणैरिष्टकामिर्वा वद्वा स्याद्या तु कूपवत् । वापी सा खलु विज्ञेया-स्तसोपानपंक्तिका । नद्यां शैलप्रसृतायां गोमेदकमणि-प्रभम् । प्रशस्तभूमिभागस्थं जलं नादेयमुच्यते इति । पौषादित्तयेष्विष्टं विशेषेण क्रमाजलम् । सरस्त-डागयोः कूपचिडयोः प्रस्रवणौद्धिदोः । कूपेन्द्रयोः कूप-चुडयोः सर्वपथ्यं ततः परम् । तदेतान् कृपादीन् जांग-लानूपशैलान् समाश्रित्य जातान् विद्यात् । जांगलादि-देशजान् यथायोगं लघून् गुरुश्च जानीयादित्यर्थः । तत्र जांगलदेशे कृपादीनां सतानां बहुदकसंख्याभावाद्-घुत्वं वेद्यम् । आनूपे तु बहुदकसंख्याद्गुरुत्वं वेद्यम् । शैले तूदकाल्पतया लघुतरत्वं वेद्यम् । तथा च संग्रहे धन्वानूपमहीध्राणां सामीप्याद्गुरुलाघवमिति ॥ ११ ॥

प०-कूपतडागादीन् गुरुलाघवाभ्यां च जाङ्ग-लानूपशैलतो विद्यात् । जाङ्गलादीनां गुणेन तत्कृपा-दिजलं जानीयात् । तथा च मुनिः-“वापीकूपत-डागादिसरःप्रस्रवणादिषु । आनूपधन्वशैलानां गुणदोषैर्विभावयेत् ॥” संप्रहोऽप्युक्तम्-तदादिशेत्-“धन्वानूपमहीध्राणां, सामीप्याद्गुरुलाघवम्” । तेनेद-मुक्तं भवति । जाङ्गलदेशस्थानां कृपादीनां लघु-त्वम्, आनूपस्थानां गुरुत्वं, महेन्द्रसमीपस्थानां दोषलत्वं, पारियात्रसमीपस्थानां दोषघ्नत्वम् । एवं सर्वत्र योज्यम् ॥ ११ ॥

ह०-कृपादिगुणानाह-जाङ्गलो-निर्जला भूमिः । अ-नूपः-सजलः, शैलः-पर्वतः, जांगलस्य समीपाः कृपादयो लघूदकाः, अनूपस्य गुरुदकाः, शैलस्य लघुतराः, उक्तं

हि संग्रहे--“वन्वानूपमहीध्राणां सामीप्यादुल्लाघवम् ।”
इति । खारणादिना च--“नदीभूपतडागादिवाण्यादिषु
विशिष्यते । अनूपे गौरवादम्बु शैलधन्वनि लाघवात् ॥”
इति ॥ ११ ॥

इदानीं केषांचिज्जलपाननिषेधमाह--

नांबु पेयमशक्त्या वा स्वल्पमल्पाग्निगुल्मिभिः ।
पांडूदरातिसाराशोग्रहणीदोषशोथिभिः ।
ऋते शरन्निदाघाभ्यां पिबेत्स्वस्थोऽपि चाल्पशः

स०--अल्पाऽन्यादिभिरेबु न पेयम् । सर्वथैषां
जलपाननिषेधप्रत्यवायमाशंकमान इदमाह । अशक्त्या
वा पिपासामसहिष्णुभिरत्यल्पं स्वल्पं पेयम् । यावन्मात्रेण
प्रत्यवायो न भवति तावदेव पेयमित्यर्थः । अल्पाग्न-
यश्च गुल्मिनश्चेति द्वंद्वः । पांडूवादीनां सप्तानां द्वंद्वः ।
ततो मत्वर्थीय इति । शरन्निदाघाभ्यामंतरेण स्वस्थो-
ऽप्यल्पशः पिबेत् किं पुनरातुरः । संग्रहे त्वेवमुवाच ।
क्वाममल्पमशक्तौ तु पेयमौषधसंस्कृतम् । पाषाणरूप्य-
मृद्धेमजाततापार्कतापितम् ॥ पानीयमुष्णं शीतं वा
त्रिदोषघ्नं तृडर्तिजिदिति ॥ १२ ॥

प०--अल्पाग्निप्रभृतिभिस्तोयं न पेयं न पात-
व्यम् । अशक्त्या तैः पिपासासहिष्णुभिः सात्म्य-
देशकालप्रकृतिशरीरवशात् स्वल्पं पेयम् । शरन्नि-
दाघाभ्याम् ऋते शरद्ग्रीष्मौ वर्जयित्वा अन्यस्मि-
न्नुतौ हेमन्तशिशिरवसन्तवर्षासु स्वस्थोऽपि नरोऽ-
ल्पशोऽल्पमल्पं कृत्वोदकं पिबेत् ॥ १२ ॥

हे०--अल्पाग्न्यादीनामम्बुपानं निषेधति--अशक्त्या उ-
दकं विना स्थातुमशक्त्या स्वल्पं च पेयम् । शोथिः
श्वयथुः, ऋतुविशेषेण पानं नियच्छति--ऋते-विना स्व-
स्थोऽपि । किंपुनरातुरः, अल्पशः--अल्पमल्पं, शरद्ग्रीष्म-
योस्तु कामतः पिबेदित्यर्थात्लभ्यम् ॥ १२ ॥

समस्थूलकृशा भुक्तमध्यांतप्रथमांबुपाः ॥ १३ ॥

स०--समाश्च स्थूलाश्च कृशाश्च समस्थूलकृशाः ।
मध्ये च अंतश्च प्रथमश्च मध्यांतप्रथमाः । भक्तस्य मध्यां-
तप्रथमाः भक्तमध्यांतप्रथमाः तेषु कालेषु येषु पिबति ते
भक्तमध्यांतप्रथमांबुपाः, यथाक्रमं समाः स्थूलाः कृशाश्च
भवन्तीत्यर्थः । भक्तमध्येऽंबु पीतं धातुसाम्यं समानतां
करोति । भक्तांते तु पीतमामाशये कफवृद्धिं विदधत्स्थौ-

ल्यमावृत्ते । भक्तादौ च पीतं निरिधनमग्निं तेजःप्रति-
पक्षतयाऽवश्यमवसादयति । मंदोऽग्निश्च सम्यगाहारं
पक्वमशक्तो भवति । आहारस्य च सम्यगपाकान्नं तथा
पुष्टिरिति कृशत्वे युक्तिः । तथा च संग्रहे । भक्तस्यादौ
जलं पीतमग्निसादं कृशांगताम् । अंते करोति स्थूल-
त्वमूर्ध्वमामाशयात्कफम् । मध्ये मध्यं गतं साम्यं
धातूनां जरणं सुखम् ॥ १३ ॥

प०--समश्च स्थूलश्च कृशश्चेति समस्थूलकृशाः ।
मध्यश्चान्तश्च प्रथमश्च ते मध्यान्तप्रथमाः । भुक्तस्य
मध्यान्तप्रथमाः तेष्वम्बु पिबन्ति । ये ते भुक्तम-
ध्यान्तप्रथमाम्बुपा मनुष्याः । तेनेदमुक्तं भवति ।
भुक्तमध्याम्बुपो नरः समः समधातुर्भवति । भुक्ता-
न्तेऽम्बुपः--स्थूलः । भुक्तप्रथमाम्बुपः--कृशो भवति ।
मध्ये पीतमुदकं धातुसाम्यमुत्पादयत् समत्वं करोति
अन्ते पीतमामाशये कफवृद्धिं कुर्वत् स्थूलत्वं
करोति । भुक्तादौ पीतमवश्यं निरिन्धनं वह्निं मन्दी-
करोति । तेजःप्रतिपक्षतया तत आहारमन्दत्वात्
सम्यक् पक्वं समर्थः । आहारापाकाच्च तदानीं
रसादयो न तथा पोषं गच्छन्ति । तदापोषात्पुमान्
कृशो भवति । तथाच सङ्ग्रहे प्रोक्तमाचार्येण--“भुक्त-
स्यादौ जलं पीतमग्निसादं कृशाङ्गताम् । अन्ते
करोति स्थूलत्वमूर्ध्वं चामाशयात्कफम् । मध्ये मध्य-
ङ्गतां साम्यं धातूनां जरणं सुखम् ॥” इति ॥ १३ ॥

हे०--अवस्थाविशेषेण फलकयनद्वारा पानं नियच्छति-
भुक्तस्य मध्ये अर्द्धाहारे येषु पिबेत्स समशरीरो भ-
वति, योऽन्ते भोजनानंतरं स स्थूलः, य प्रथमं
भोजनात्स कृशः । अतोऽंबुभुक्तमध्ये पेयमित्यर्थसि-
द्धम् ॥ १३ ॥

शीतं मदात्ययग्लानिमूर्च्छाच्छर्दिश्रमभ्रमान् ॥
तृष्णाष्णदाहपित्तस्रविषाण्यंबु नियच्छति १४

स०--शीतमंबु मदात्ययादीनियच्छति पराकरोति ।
मदात्ययो मद्योत्थो रोगः । ग्लानिः क्लान्तिः । मूर्च्छा
मोहः । छर्दिर्वमिः । श्रमः खेदः । भ्रमोऽनवस्थितिः ।
तथा तृष्णादीनि नियच्छति । एवंगुणमप्यामं कचिन्नेष्यते ।
तथा चोक्तं संग्रहे । अनवस्थितदोषाग्नेर्याधिक्षीणबलस्य
च । नाल्पमप्याम मुदकं हितं तद्वि त्रिदोषकृत् ॥ १४ ॥

प०-शीते तोयं मदात्ययादीन् नियच्छति-निवारयति । मदात्ययो-मदोद्भवो व्याधिः । ग्लानिरपचयः । मूर्च्छा-संमोहः । श्रमः-स्वेदः । भ्रमणं-भ्रमः । चक्रारूढस्येव भ्रान्तिः । उष्णेनाहारविहारादिना दाह उष्णदाहः । पित्तास्र-रक्तपित्तम् । विषं-स्थावर-जंगमभेदेन द्विविधम् । एतानि नियच्छति-हन्ति ॥ १४ ॥

हे०-शीतोदकगुणानाह-ग्लानिः, क्लमः, श्रमः-स्वेदः । जामा-सूर्यादितापः, दाहः-पित्तादिकृतः, असं रक्तं नियच्छति-हन्ति । एक एवोदकसामान्यगुणः शीतस्वभावाद्बुदकस्य ॥ १४ ॥

अधुनोष्णाबुगुणानाह-

(शीते विधिरयं तप्तं त्वजीर्णं शिशिरं त्यजेत् । अतियोगेन सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितम् ॥ प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषतः ।)
दोषनं पाचनं कंथं लघूष्णं वस्तिशोधनम् ॥
हिध्माध्मानाऽनिलश्लेष्मसद्यःशुद्धं नवज्वरं ।
कासामपीनसश्वासपार्श्वरुक्षु च शस्यते ॥ १५ ॥

स०-दीपनादिगुणयुक्तमुष्णमवु भवति । वस्तिशब्देन तात्स्थ्यान्मूत्रं गृह्यते तेन मूत्रशोधनमित्यात्राऽर्थो बोध्यः । हिध्माऽध्मानादिषु च शस्यते । कासश्च आमश्च पीनसश्च श्वासश्च पार्श्वरुक् च तासु च शस्यते । आमोऽपक आहार इत्यर्थः । केचित्त्वामपीनस इति पीनसविशेषणमामशब्दमाहुः । तैरजीर्णं उष्णाबु नोक्तं स्यात् । अजीर्णं चालसकादिरूपे जलमुष्णमिष्यते एव ॥ १५ ॥

प०-तोयमुष्णमुष्णीकृतं पकं दीपनमग्नेः पाचनमामदोषस्य । कण्ठे साधु कण्ठं स्वयम् । लघुगुणयोगालघु । वस्तेः शोधनं वस्तिशोधनम् । वस्तिमूत्राधारस्तद्दोषावृतं विशोधयति उत वाताख्यान् मूत्रशोधनं वस्तिशोधनं तद्योष्णमुदकं हिध्मादिषु विकारेषु शस्यते । हिध्माद्यो वक्ष्यमाणाः । आमं च तत्पीनसं चामपीनसं तत्र प्रशस्यते । यस्माद्दीपनं पाचनं च प्राक् निर्दिष्टम् । पाचनेन चावश्यमेवामपक्तिः क्रियत एव सामर्थ्यात्तत्र शस्यते किंपुनरामे शस्यत इत्यनेनार्थः ॥ १५ ॥

अत्र कोष्ठकान्तर्गतोऽधिकः पाठ उपलभ्यते ।

हे०-उष्णोदकगुणानाह-कण्ठं-स्वयं, वस्तिमूत्राशयः, सद्यःशुद्धिः-तदहःकृतवमनादिः, नवज्वरः-सामज्वरः, आमः-आमाजीर्णं, पार्श्वरुक्-पार्श्वशूलम्, उष्णं कथनोष्णं, सूर्यादितप्तनिषेधात् कथनविधिश्रुतः । संग्रहे-“क्षीणपादत्रिभागार्द्धदेशर्तुगुरुलाघवान् । कथितं फेनरहितमवेगममलं हितम् ॥ तथा-पापानुरौप्यमृद्धेमजनुपात्रार्कतापितम् । पानीयमुष्णशीतं वा त्रिदोषघ्नं तृडत्तितु” इति ॥ १५ ॥

अधुना कथितशीतलं निर्दिदिक्षुराह-

अनभिष्यंदि लघु च तोयं कथितशीतलम् १६ ॥

स०-अनभिष्यंदि न श्लेष्मकारि । लघुगुणयोगोऽभ सोऽस्त्येव । पुनर्लघुत्वकथनमग्निस्कारवशात्लघुतरत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । अथवा । आधारवशादकथितमभो लघ्वपि यद्गुरु संपन्नं तदपि कथितशीतलं लघु भवति । शीतलत्वादभिष्यंदिद्वं यत्तोयस्य प्राप्तं तत्कथितशीतलत्वे चाऽस्य निषिद्धम् । मदात्ययादिहेतुत्वं तु यच्छीतलत्वसामान्यात्तदस्यास्त्येव । न केनचिन्निषेद्धं संभाव्यते ॥ १६ ॥

प०-कथितशीतलतोयमनभिष्यंदि न श्लेष्मप्रकोपि कथितपानीयान् स्वभावलघुगुणयुक्तादपि कथितशीतलमतिशयेन लघु ॥ १६ ॥

हे०-शृतशीतगुणानाह-अनभिष्यन्दि-स्रोतसमन्वावि, दोषे-वायौ, श्लेष्मणि च उष्णमेव शीतीकृतं कथितशीतलम् ॥ १६ ॥

(संसर्गं पित्तकफयोः सन्निपाते च पूजितम् ।)
पित्तयुक्तं हितं दोषे व्युषितं तन्निदांपकम् ॥ १७ ॥

स०-पित्तयुक्त इत्येकवचनमविवक्षितमात्रेण वातपित्तं पित्तश्लेष्मणि सन्निपाते च यत्र पित्तयोगः पित्ताविकत्वं दृश्यते तत्रैव कथितशीतलं हितम् । संग्रहोक्तं च कथनलक्षणं संक्षेपामिप्रायेणेह नोक्तम् । यथा । क्षीणपादत्रिभागार्द्ध देशर्तुगुरुलाघवान् । कथितं फेनरहितमवेगममलं हितमिति । अस्यार्थः शिष्यव्युत्पत्त्यै दर्श्यते । धन्वसाधारणानूपेषु देशेषु क्रमशः क्षपितचतुर्भागात्रिभागार्धसलिलमधिपयेत् । जांगलो हि देशोऽनिलानलाम्बां भूयिष्ठमधिष्ठितस्तेनात्र तोयं लाघवादाशु विशुद्धिं प्राप्नोति । आनूपस्तु भूमिसोम-

१ अत्र कोष्ठकान्तर्गतः पाठोऽधिको दृश्यते ।

गुणवद्गुलस्तत्र गुरुत्वादिगुणयोगाच्चिरेण विशुद्धिमनुते ।
 एवं साधारणो देशश्चित्यः । तथा । ऋतुष्वपि यथा-
 योगमयमेव क्रमो बोध्यः । सुश्रुतेनोक्तम् । यत्कथ्यमानं
 निर्वेगं निष्पेनं निर्मलं लघु । चतुर्भागावशिष्टं तु ततोयं
 कफरोगनुत् । तत्पादहीनं पित्तघ्नं हीनमर्धेन वातनु-
 दिति । संप्रहोक्तमेव ग्रंथमिमं केचिदत्रापि पठन्ति ।
 तथा । पानीयं नतु पानीयं पानीयेऽन्यप्रदेशजे ।
 अजीर्णे कथितं चामे पके जीर्णेऽपि नेतरत् । शीते
 विधिरयं तप्ते त्वजीर्णे शिशिरं त्यजेत् । अतियोगेन
 सखिलं तृण्यतोऽपि प्रयोजितम् । प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं
 ज्वरितस्य विशेषत इति । अन्यप्रदेशजे पानीयेऽजीर्णे
 पानीयं जलं न पानीयं न पेयम् । एतदुक्तं भवति ।
 पानीये पीते तज्जराणां यावद्विजातीयं जलं न पेयमिति ।
 अन्यप्रदेशज इति । कोऽर्थः । कौपे पीते ताडागं न
 पेयम् । ताडागे पीते कौपं न पेयम् । एवं सर्वत्र
 चित्यम् । तथा आमोऽपके जलेऽजीर्णे कथितं च जलं
 न पेयम् । कथिते पीते जीर्णेऽपि नेतरन्नामं जलं
 यावन्न भुक्ते तावत्सजातीयमपि न पेयमित्यर्थः । शीते
 विधिरयम् कथितशीत एतद्विधानमित्यर्थः । तुरवधारणे
 तप्तेऽजीर्णे एव शिशिरं त्यजेत् । जीर्णे तु शीतं पिबे-
 दित्यर्थः । अतियोगेनातिबाहुल्येन तृण्यतस्तृष्णावतोऽपि
 प्रयोजितमुपयुक्तं सर्वस्यापि नरस्य श्लेष्मपित्तां याति ।
 ज्वरितस्य विशेषतो यत् आमो नाग्नौ बहिष्कृते ज्वरस्यो-
 त्पत्तिः । आमस्य च पानीयं वर्धकमिति । संक्षेपतया-
 ल्पोपयोगित्वाच्चाऽवश्यायादिगुणा ग्रंथकृता नोक्ताः ।
 तांश्चाऽत्र शिष्यहिताय ब्रूमः । रूक्षस्तनुरवश्यायः शीतो
 वातास्रकोपनः । पानतृड्दाहपितास्रकुष्ठोरुस्तंभ-
 मेहजित् । ग्रीष्मे तु सर्वजंतूनां स्पर्शनादिषु शस्यतोपधि-
 न्यंबु च पित्तघ्नं कफकृद्धिरसं गुरु । हिमं तु शीतलं रूक्षं
 दारुणं सूक्ष्ममेव च ॥ कफं न संदूषयति न पित्तं
 न च मारुतम् । तथाऽश्मवर्षप्रलये हिमादत्पां-
 तरं गुणैः ॥ चराचराणामहितं तुषारं त्वग्निनाशनम् ।
 वैकारं लघु सक्षारं श्लेष्मघ्नं वह्निदीपनम् ॥ केदारं
 मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरु दोषलम् । तद्वत्पात्वलमुदि-
 ष्टं विपाके दोषलं तु तत् ॥ अनेकदोषमानूपं

वार्यमिष्यंदि गर्हितम् । एभिर्दोषैरसंयुक्तं निरवयं तु
 जांगलम् ॥ पाके विदाहि तृष्णाघ्नं प्रशस्तं प्रीति-
 वर्धनम् । दीपनं स्वादु शीतं च तोयं साधा-
 रणं लघु ॥ चंद्रकांतंभवं रक्षोविषपित्तज्वरापहम् ।
 रत्नाकरसमुत्थं च सर्वदोषकरं मतमिति ॥ १७ ॥

प०—तच्च दोषे वातश्लेष्मान्यतरपित्तयुक्ते हितम् ।
 संसृष्टे दोषे सन्निपतिते च दोषे हितम् ।
 एवंगुणमप्येतत् कथितशीतलं वारि व्युषितं
 विशेषेणोत्थि अथवा विगताहोरात्रं यत् तत् त्रिदो-
 षकृत् त्रीन् दोषान् वातादीन् करोति । कालस्व-
 भावाद्वाह्निगुणभ्रंशाद्ग्लविपाकित्वाच्च ॥ १७ ॥

हे०—पर्युषितशृतशीतगुणानाह—तत्कथितशीतलम् १७
 नालिकेरोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघु ।
 तृष्णापित्तानिलहरं दीपनं बस्तिशोधनम् ॥ १८ ॥

स०—नालिकेरांतःस्थितमुदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं
 हिमं च भवति । एवंभूतमपि प्रभावाल्लघु भवति । तथा
 तृष्णादिहरं दीपनं मूत्रशोधनं च भवति ॥ १८ ॥

प०—नालिकेरफलादुदकमेवान्तःस्थं प्राधान्यतो
 ग्राह्यं नान्यत् । तथाऽवयवान्तरमिति ज्ञापनार्थम्-
 रिमन् तोयवर्गस्य निर्देशः कृतः । तच्च नालिकेर-
 फलस्य मध्यादुदकं स्निग्धस्य गुणयोगात् स्निग्धं
 स्वादु मधुरं, वृष्यं—शुक्रवृद्धिकरं, हिमं—शीतवीर्यं,
 तृष्णापित्तानिलहरं—पिपासापित्तवातघ्नम् । दीपनम्-
 भ्रैर्वस्नेर्मूत्राधारस्य शोधनं शुद्धिकरम् ॥ १८ ॥

हे०—नारिकेरोदकगुणानाह—ईषस्यक्ताद्रनारिकेलफलं-
 तदन्तर्बर्त्तिजलं नारिकेरोदकम् । केचित् सुश्रुताध्यायिनेऽ
 गुर्विति पठन्ति गुरुपाकत्वात् । इह तु गुरुलघुपाकद्वैविध्या-
 भावाल्लघ्वित्येव पठनीयं लघुगुणत्वात् ॥ १८ ॥

इदानीं युक्त्याऽप्यसंप्रहं निर्दिशति--
 वर्षासु दिव्यनांदये परं तोये वरावरे ॥ १९ ॥

स०—प्रावृष्णांतरिक्षं जलं परमत्यंतं पथ्यम् । नदी-
 संभवं त्वपथ्यमिति तोयवर्गः ॥ १९ ॥

प०—वरं चावरं च वरावरे, दिवि भवं दिव्यमातरिक्षं
 तोयम् । नद्यां भवं नादेयम् । दिव्यं च नादेयं च
 दिव्यनादेये तोये । तेन वर्षासु दिव्यं परमत्यर्थं वरं,

श्रेष्ठम् । नादेयं तोयं वर्षासु परमत्यर्थमवरमश्रष्ट-
मिति तोयवर्गः । इदानीं सर्वक्षराणां सामान्य-
गुणकर्मनिर्देशमाह-“जीवनादिगुणैर्युक्तम् ।” यथाम्बु
गुणवत्तथैव यतः क्षीरमप्यत एवान्येभ्यो वर्गेभ्यः
क्षीरवर्ग एव न्यायात् । किंच घृतादप्यस्य ज्यायस्त्वं
यतः सर्वस्नेहोत्तमस्य घृतस्य क्षीरमेव योनिरिति
तोयवर्गानन्तरं क्षीरवर्गः प्रारभ्यते ॥ १९ ॥

हे०-उदकानां तारतम्यत्वमाह-वर्षाशब्दो नादेयेनैव
संबन्ध्यते, उक्तं हि चरकेण-आन्तरिक्षमुदकानामिति
पथ्यत्वेन प्रकृष्टतमेषु वर्षासु नादेयमुदकानामित्यपथ्यत्वेन
नादेयेनैव वर्षागतस्यापि दिव्यस्यायौगिकत्वाच्च वर्षासंव-
न्धः । नहि दिव्यं च वर्षाभवं वरिष्ठं तस्य ग्रहणनिषेधात्,
नापि वर्षास्वेव वरं सर्वदा वरिष्ठत्वात् । खारणादिस्तु
पाल्वलमवरमाह-पाल्वलं जलमम्भसामिति । उभयं
प्रमाणम् । संग्रहे तु-“सूर्योद्धृतप्रमुक्तत्वाल्लघु कृतकफाप-
हम् । शैत्यं जीवनसौम्यत्वैः पित्तरक्तविपार्तिजित् ॥
श्वेते कपायं तत्स्वादु कृष्णे तित्तं तु पाण्डुरे । नीले कपा-
यमधुरं देशे लवणमूपरे ॥ सक्षारं कपिले मिश्रं मिश्रं
चाम्बु गुणाधिके । मधुरं लवणाम्लं तु भवेद् भूमिगुणाधिके”
तेजोऽधिके तित्तकटु कपायं पवनाधिके ॥ दिव्यानुकारि-
त्वव्यक्तरसत्वात् खगुणाधिके । क्रीडाहिमूत्रविट्कोत्थतृ-
णजालोत्कराविलम् ॥ पंकपंकजशैवालहृत्पर्णादिसंयुतम् ॥
तत्कुयर्त्तिलानपानाभ्यां तृष्णाध्मानोदरज्वरान् ॥ कासाम्रिसा-
दाभिष्यन्दकण्डूगण्डादिकानतः ॥ तद्वर्जयेदभावे वा तोय-
स्यान्यस्य शस्यते । घनवस्त्रपारित्याः क्षुद्रजन्तुभिरक्ष-
णम् ॥ व्यापन्नस्यास्य तपनमग्न्यर्कायसपिण्डकैः । पर्णामूल-
विसर्ग्रन्थिमुक्ताकृतकशैवलैः ॥ वज्रगोमेदकाभ्यां वा कार-
येत्तत्प्रसादनम् । पाटलाकरवीरादिकुङ्कुमैर्गन्धनाशनम् ॥
पानियं न च पानीयं पानीयेऽन्यप्रदेशजे । अजीर्णं कथितं
चामे पक्वे जीर्णेऽपि नेतरत् ॥ शीते विधिरयं तप्ते त्वजीर्णे
शिशिरं त्यजेत् । पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेव हि त-
न्मयम् ॥ अतोऽत्यन्तनिषेधेऽपि न कचिद्धारि वार्यते ।
तस्य शोषाङ्गसादाशा मृत्युर्वा स्यादलभतः ॥ नहि
तोयाद्विना वृत्तिः स्वस्थस्य व्याधितस्य वा । केवलं सौपथं
पक्वं माममुष्णं हितं च तत् ॥ समीक्ष्य मात्रया युक्तममृतं
विषमन्यथा । अतियोगेन सलिलं तृप्यतोऽपि प्रयोजितम् ॥
प्रयाति पित्तश्लेष्मत्त्वं त्वरितस्य विशेषतः । वर्द्धयत्यामृतृण-
निद्रातन्द्राध्मानाङ्गौरवम् ॥ कासाम्रिसादहृल्लासप्रसेक-
श्चासपानसान् । पाके स्वादु हिमं वीय तदुष्णमपि योजितम् ॥
तस्मादयोगपानेन लाघवाच्च वियोजयेत् । आमविष्टब्धयोः

कोष्ठा निष्पिपासोऽध्यपः पिबेत् ॥ यावन्त्यः क्लेदयन्त्यन्न-
मत्तिक्लेदोऽग्निनाशनः । विषदः कफवाताभ्यां मुत्तरमाशय-
यन्धनः ॥ पच्यते क्षिप्रमाहारः कोष्णतोयव्रीकृतः ॥
अनर्वास्थितदोषामेव्याधिश्रीणवलस्य च ॥ नाल्पमप्यामसु-
दकं हितं तद्धि त्रिदोषकृत् । तोयं वह्निगुणघ्नं पाके-
ऽम्लं सर्वदोषकृत् ॥ भवेत्पर्युषितं तच्च तोये तु करको-
द्भवम् । अतिशैत्यगुरुसैथर्यसंघातैः कफवातकृत् ॥
चन्द्रकान्तभवं रक्षोविपपित्तज्वरापहम् ॥ इति । इति
तोयवर्गः ॥ १९ ॥

परिशेषेभ्यो वर्गेभ्यः प्राग्बहुजनोपयोगितयोपका-
रित्वेनाजन्मसात्मेन प्राधान्यात्पयःसंज्ञासामान्यात्पयस
इव जीवनादिगुणयोगाच्च तोयवर्गादनु क्षीरवर्गः
प्रक्रम्यते । तत्रापि दध्यादीनां मूलकारणत्वात्क्षीरस्य
प्रागुपादानम् । तथा । जीवनीयानां रसायनानां चा-
ग्रेसरत्वात् । तथा चाष्टांगसंग्रहे । क्षीरं जीवनी-
यानां क्षीरघृताभ्यामो रसायनानामित्यादि ।

(गव्यं माहिपमाजं च कारभं स्त्रैणमाविकम् ।
ऐभर्मकशफं चेति क्षीरमष्टविधं मतम् ।)
स्वादुपाकरमं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्धनम् ॥
वातपित्तहं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम् ।
प्रायः पयः ॥ २० ॥

स०-पयः क्षीरं प्रायः स्वादुपाकरसादियुक्तं
भवति । पाकश्च रसश्च पाकरसौ । स्वादु पाकरसौ
यस्य तदेवम् । ओजसे हितमोजस्यम् । धातून् वर्धय-
ति धातुवर्धनम् । वृष्यं शुक्रकरमतिशयेनेति बोध्यम् ।
धातुवर्धनत्वादेव शुक्रकरत्वमात्रस्य सिद्धेः प्रायोग्रहणा-
त्कदाचित्क्षीरं नैवं भवति । तथा चोष्ट्रीक्षीरमी-
षदूक्षोष्णलवणं पठ्यते । अजाक्षीरं च लघु । आ-
विकमुष्णमैकशफमुष्णं साम्ललवणं चेति । तस्मा-
त्प्रायोग्रहणं कृतम् । स्वादुपाकरसत्वादेव क्षीरस्य
स्निग्धवृष्यादयो गुणा लब्धा एव किं पुनरेतैरुद-
ष्टैरिति केचित् तान् ब्रूमे । मधुररसादिकेभ्यो-
ऽपरे स्निग्धवृष्यादयो गुणा बहुतराः क्षीरस्य विद्यन्ते
इति ज्ञापनायैते स्निग्धादयो गुणाः पुनरुदिष्टाः ।

महाभूतानां हि संयोगादिविशेषात्कदाचिद्रससहचरिता एव गुणा द्रव्यमभिविशिंते ये रसे समाधाय वर्ण्यते । यथा मधुर आयुष्यादिगुणाः । अम्लेऽग्निदीप्तिकृदादयः । केचिच्च रसमनपेक्ष्यैव द्रव्ये निविशन्ते । यथा मधुररसद्रव्ये मकुपृतं दुलीयादौ रूक्षादयो गुणाः । तथाहि स्निग्धादीनां तत्रोपलभः प्रातो मधुररसास्तिष्ठत्वात् । तस्मान्मकुपृष्टादिद्रव्यं मधुररससहचरोक्तेन गुणौघेन संयुक्तं वक्तुं युक्तम् । अन्यथा तु कृतं षड्रसगुणस्वरूपवर्णनमनर्थमेव स्यात् । तस्मादयमत्र विषयविभागो ज्ञेयः । केचिद्गुणरससहचरिता द्रव्ये निवसन्ति । यद्वशात्तद्रव्यं रसगुणानुवर्तते । ईदृशं च विशेषमुद्दिश्य तंत्रकृद्भिर्मधुरादिरसानां स्निग्धादिगुणा वर्णिता वेद्याः । केचित्तु रसनिरपेक्षा एव द्रव्ये निवसन्ति । अत एव तद्द्रव्यं रसगुणानानुवर्तते । अस्मिंस्तु विषये रसगुणवर्णनं नोक्तमेव वेद्यम् । तस्मात्क्षीरस्य स्निग्धादियोगात्स्वादुपाकरसत्वे सत्यपि स्निग्धादिगुणवर्णनम् । एवं चोभयथा क्षीरस्य स्निग्धादिगुणयोगादधिकाः स्निग्धादयो ये गुणास्तेऽस्य संतीत्यवगच्छ । अयमेव च व्यवहारोऽन्यत्राऽप्येवंविधे शाल्यादौ द्रव्ये विशेषः । ननु स्वादुः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रस इति वक्ष्यते । ततश्च स्वादुरसत्वादेव स्वादुपाकत्वं लब्धं तर्हि पाकग्रहणेन । भणामः । शालिपिष्टमयं सर्वं गुरुभावाद्विदह्यत इत्युक्तं तदेव क्षीरं गुरुगुणयुक्तमपि विदाहावस्थायां चिरं न तिष्ठति । प्रागेव स्वादुपाकतां यातीतीममर्थं ज्ञापयितुं पाकग्रहणम् । स्त्रीणां चाहाररस एवापत्यस्नेहात्क्षीराय संपद्यते । तथा च दासवाहिः । स्त्रीणामपत्यजान्धारद्रसः स्नेहाय कल्पते । स्नेहाद्रसः क्षरत्येवं हृदयात्क्षीरमेत्यत इति । गव्यस्य च पूर्वतस्मुपादानं सर्वक्षीरेभ्यो ज्यायस्वात्तथा माहिषमपि तक्रादि गोरसशब्देन प्रथितमिति ॥ २० ॥

प०—प्रायः पयोऽत्र स्वादुमधुरौ पाकरसयुक्तलक्षणौ यस्य तत्सर्वमविशेषेण क्षीरजातं मधुररसं मधुरविपाकं च स्निग्धगुणयोगात् स्निग्धम् । ओजसो हितमौजस्यम् । ओजोनाम धातूनां सार-

भूतं वक्ष्यमाणलक्षणं तस्यातिवृद्धकारिधातूनां रसादीनां वर्धनं वृद्धिजननम् । वातपित्तहरं वातपित्तघ्नम् । वृष्यं रेतोवृद्धिकरम् । श्लेष्मलं श्लेष्मकारि । गुरुगुणयागादुरु प्रायो बाहुल्येन । सर्वमेवंविधं पयः तेषां कचिदन्यथात्वं दृष्टम् । यथोष्टीरं किंचिद्रूक्षोष्णलवणलघु च । तथाजं लघु । आविकमुष्णवीर्यमेकशर्पः चोष्णवीर्यम् । अत्र च सामान्येनोक्तगुणविपरीतो यो विशेषेण गुणयुक्तः स सामान्यगुणस्यापवादे विज्ञेयः । अथ चेत्सदृशः स तस्यैवोपवृंहकः ॥ २० ॥

हे०—अथ क्षीरवर्गः । गव्यमिति । तत्र सामान्यगुणानां ओजस्यमोजोवर्द्धनम् । स्वादुरसत्वात्स्वादुपाकारिः । सिद्धेषु तेषां ग्रहणेन तेभ्यः स्वादुरसेभ्योऽतिशयार्थं धानवर्द्धनत्वाच्च्युक्तवर्द्धनत्वे सिद्धे वृष्यग्रहणमपि प्रायोग्रहणाद्रीक्षीरादानीपल्लवणत्वाद्यपि ॥ २० ॥

अत्र गव्यं तु जीवनीयं रसायनम् । क्षतक्षीणाहितं मेध्यं बल्यं स्तन्यकरं सरम् ॥ श्रमभ्रममदालक्ष्मीश्वासकासार्तिवृद्धिधुः । जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥ २१ ॥

स०—एषु क्षीरेषु मध्ये गव्यं पुनः क्षीरं जीवनीयमतिशयेनेति बोद्धव्यम् । जीवनीयमास्थौजस्यमित्यनेनैव क्षीरसामान्यलक्षणेनोक्तत्वात् ।

(१) “कृष्णाया गोर्भवेद् दुग्धं वातहारि गुणाधिकम् । पाताया हरते पित्तं तथा वातहरं भवेत् ॥ श्लेष्मलं गुरुशुक्लाया रक्तचित्रा च वातहृत् । विदत्सावालवत्सायाः पयो दोषलसीरितम् ॥ वष्कयिष्णास्त्रिदोषघ्नं तर्पणं बलकृत्पयः । जानूपाश्लेषु चरन्तीनां यथोत्तरम् ॥ पयो गुरुतरं स्नेहो यथा हारं प्रवर्तते । स्वल्पान्नमक्षणाज्जातं क्षीरं गुरु कफप्रदम् । पयो वर्धय परं वृष्यं सुस्थानां गुणदायकम् । पलालतृणकार्पागधोजातं गुणैर्हितम् ” (भा. प्र.) तरुणीनां गवां दुग्धं मधुरं च रसायनम् । त्रिदोषशमनं चैव वृद्धाया दुर्बलं मतम् । गवा र्भायाः समुद्दिष्टं त्रिमासोर्ध्वं च पित्तलम् । क्षारं च मधुरं च मतं वै शोषकारणम् ॥ प्रथमं च प्रसूताया निःसारं गुणहीनकम् । नूनप्रसूतगोर्दुग्धं रुक्षं दाहकरं मतम् । रक्तदोषस्य जनकं पित्तलं च मतं बुधैः । चिरप्रसूतादुग्धं तु मधुरं दाहकं पयो (निघण्टुरत्नकरे) शस्तं वत्सेकवर्णाया धवलीकृष्णयोगि । इक्ष्वादा माषपर्णाद्या ऊर्ध्वशृङ्गी च या भवेत् । तासां गवां हि क्षीरं शृतं वा शृतमेव वा । गव्यं प्रत्युषसि क्षीरं गुरु दुर्गन्धं दुर्जरम् ॥ तस्मादभ्युदिते सूर्ये यामं यामार्धमेव वा । समुत्पाद्यं ततो ग्राह्यं तत्पथ्यं दीपनं लघु ” (रा. च.)

अल्पांशुपानव्यायामकटु तिक्ताशर्नैर्लघु ।

आजशोषज्वरश्चासरक्तपित्तातिसारजित् २३ ॥

स०—आजं छागलं क्षीरं लघु भवत्यल्पांशुपानादि-
भिर्हेतुभूतैः । स्वल्पांशुपानादित्वं चाजानां स्वभावो-
ऽन्यासां तु देशसाध्यापेक्षया । यद्येवं स्वभावादेवाल्पां-
शुपानादेर्गम्यमानत्वादेतदुपन्यासो व्यर्थ एव । अत्रोच्यते ।
ज्ञापनार्थमिदम् । ज्ञापयति । यदा अजा अप्यव्यायामा
गुर्वशनादि कुर्युस्तदा तासामप्यन्यथा क्षीरं भवेत् ।
एवं च गवादीनामप्याहारादिवशाद्गुरुलघुत्वं चिन्त्यमिति ।
नेन प्रदोषेऽपराहे यद्गृहीतं पयस्तदपेक्षयौषसम् प्रभाते
यद्गृहीतं तद्गुरु । चेष्टारहितत्वात् । रात्रौ हि प्राणिनां
न कदाचिच्छेष भवति । अत औषसं गुरु । दिवा च
धावनप्लवनादिकया चेष्टया प्रादोषं लघु । अनया च
दिशा सर्वमपि चिन्त्यम् । अत एव संग्रहे यदुक्तम् ।
पिण्याकाम्लाशिनीनां तु गुर्वभिष्यन्दि तद्गृहमिति ।
तदेतेनैवोक्तप्रायस्त्वानेहोक्तम् । शोषेत्यादि । शोषादीनां
द्वन्द्वः । तान् जयतीति किम् । शोषजित् एवं ज्वरजिदि-
त्यादि ॥ २३ ॥

प०—आजं क्षोरमल्पांशुपानादिभिः हेतुभूतै-
र्लघुहेतुकीर्तनमन्यस्याप्येवंहेतुयुक्ताया जातेः क्षीर-
स्य लघुत्वज्ञापनार्थम् । एतद्विपरीतायाश्च गुरुत्वं
सामर्थ्यलभ्यम् । अजानान्तु स्वल्पांशुपानादिस्व-
भावः, अन्यासां तु देशापेक्षया एतदाजं शोषादीन्
जयति । शोषो राजयक्ष्मा ॥ २३ ॥

हे०—आजगुणानाह—शोषो—राजयक्ष्मा, अल्पांशुपा-
नादिहेतुपन्यासो निदर्शनार्थः । अजानां तत्स्वभावत्वात् ।
अल्पांशुपानादिषु सत्सु गवादीनां पयो लघु विशेष्यं, यथा
अजानामित्यर्थः । अर्थाद्विपर्यये गुरु, उक्तं हि संग्रहे—
“पिण्याकाम्लाशिनीनां तु गुर्वभिष्यन्दि तद्गृहम् । अचेष्टया
च प्रादोषाद्वरीयः स्मृतमौषसम् ॥ व्याख्यातानेन लघिमा
चेष्टावत्प्रकृतिष्वपि । हस्वेषु वाति देहेभ्यो मांसेष्वप्येवमा-
दिशेत् ॥ ” इति ॥ २३ ॥

ईषद्रूक्षोष्णलवणमौष्ट्रकं दीपनं लघु ।

अस्तं वातकफानाहकृमिशोफोदरार्शसाम् २४ ॥

स०—औष्ट्रकमुष्ट्राणां क्षीरं लघु । तथा ईषन्मना-

मूक्षोष्णं तथा दीपनं भवति । तथा वातादीनां शस्तम् ।
वातादिषु पथ्यमित्यर्थः । औष्ट्रकमित्युष्ट्रादुजिति बुब्बु ।
प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्युष्ट्रीशब्दा-
दपि ॥ २४ ॥

प०—उष्ट्रमेवौष्ट्रकं क्षीरमीषद्रूक्षोष्णमीषदुष्णमौ-
पलवणम् । दीपनमग्रेः । लघु च । वातकफानाह-
कृमिशययद्दरार्शसां शस्तं पथ्यम् ॥ २४ ॥

हे०—कारभगुणानाह—शस्तमौषधं वातकफप्रत्वेन हेतु-
विपरीतत्वादानाहादिप्रत्वे सिद्धेऽप्यानाहादिग्रहणं व्याधि-
विपरीतत्वं ख्यापनार्थम् ॥ २४ ॥

मानुषं वातपित्तासृगभिघाताक्षिरोगजित् ।

तर्पणाश्चोतनैर्नस्यैः ॥ २५ ॥

स०—मानुषीणां क्षीरं वातपित्तासृगभिघाताक्षिरोगा-
जिद्ववति वातश्च पित्तं चासृक् चाभिघातश्चेति द्वन्द्वः ।
तैरक्षिरोगस्तं जयति यत्तदेवम् । नत्वप्यवहारादिना ।
तर्पणादीनि स्वेस्वेऽध्याये वक्ष्यमाणानि ॥ २५ ॥

प०—वातश्च पित्तं च असृक् चाभिघातश्च ते वात-
पित्तासृगभिघातास्तैरक्षिरोगास्तान् जयतीति विग्रहः ।
कार्यः । तेन मानुषं क्षीरं वातपित्तासृगभिघातै-
रुत्पन्नानक्षिरोगान् जयति नाशयति । कथमित्यु-
च्यते । केन तर्पणेनाश्चोतनेन नस्येन च । एतानि
चास्मिन्नेवंस्थाने वक्ष्यमाणलक्षणानि तर्पणं नेत्रस्य
पूरणं यवमाषमयीं पालीं कृत्वा । आश्चोतनं—शीतो-
ष्णमृदुना परिषेकः । नावनं नस्यम् ॥ २५ ॥

हे०—क्षेत्रगुणानाह—तर्पणं—नेत्रपूरणम्, आश्चोतनं—
नेत्रसेचनं ताभ्यामाक्षिरोगान् जयति नस्येन शिरोगता-
न्वातादींश्च । उक्तं हि चरकेण—“जीवनं बृंहणं सात्त्विकं
स्नेहं मानुषं पयः । नावनं रक्तपित्तस्य तर्पणं चाक्षिरोग-
गिणाम् ॥” इति ॥ २५ ॥

केन प्रयोगेणेत्याह—

अहृद्यं तूष्णमाविकम् ।

वातव्याधिहरं हिध्माश्वासपित्तकफप्रदम् ॥ २६ ॥

स०—आविकं क्षीरमुष्णवीर्यं भवति । तथा अहृद्यं
हृदयायाहितं भवति तथा वातव्याधिहरम् । तथा
हिक्कादिप्रदम् । आविकमित्यविशब्दात्स्वार्थे कप्रत्यया-
त्तात्स्येदमित्यण् ॥ २६ ॥

प०-अथवा नातिशृतं न स्वल्पशृतमिति युक्तिः ।
अयुक्त्या शृतमत्यमिश्रंयोगो गुर्वेव भवति । यतः-
अयुक्तिश्रपणान्निर्जलश्च पदोदकः द्वित्रिचतुरष्टांश-
शोषितमुत्तरोत्तरं सारवां याति । तथा च तन्त्रान्तरे-

“ग्यान्निर्जलं शृतं द्वित्रिचतुरष्टांशशेषितम् । यथा शृत-
तमं सारं गुरुबल्यतमं पयः ॥” तस्मादतिशृतं गरीयो-
ऽति गुरु भवति धारोष्णं-सद्योदुग्धं, पथ्यत्वेनामृतो-
पमममृततुल्यं भवेत् ॥ ३० ॥

हे०—अतिपक्वक्षारगुणानाह—भवेदिति । गरीयो-
ऽपक्वादुरु । धारोष्णगुणानाह—धारोष्णमिति । धारायामुष्णं
धारोष्णं यस्य मुखमव पात्रम् इति क्षीरवर्गः ॥ ३० ॥

अधुना दधिगुणानिरूपयति—

अम्लपाकरसं ग्राहि गुरुष्णं दधि वातजित् ।
मंदः शुक्रबलश्लेष्मपित्तरक्ताऽग्निशोफकृत् ॥
रोचिष्णु शस्तमरुचौ शीतके मिषमज्वरं ।
पीनसे मूत्रकृच्छ्रं च रूक्षं तु ग्रहणीगदं ॥
नैवाद्यान्निशि नैवोष्णं वसंतोष्णशरत्सु न ।
नामुद्रसूपं नाक्षौद्रं तन्नाघृतसितोपलम् ॥
न चानामलकं नापि नित्यं नामंदमन्यथा ।
ज्वरासृक्पित्तवीतर्पकुष्ठपांडुभ्रमप्रदम् ॥ ३१ ॥

स०—अम्लौ पाकरसौ यस्य तदेवंभूतं दधि
भवति । तथा ग्राहि स्तंभनम् । तथा चोक्तम् । भेदि
यत्पिडितान् भावान् शकृदादीन् भिनत्ति तत् । विप-
रीतमतो ग्राहि तच्च स्तंभनमुच्यते इति । तथा गुरुष्णं
वातजिच्च । मंदआदीनां द्वंद्वः । तान् करोति यत्तदेवम् ।
रोचत इति रोचिष्णु । न रोचत एव केवलम् ।
अरोचकमपि व्यावर्तयतीति शस्तमरुचौ । रोचते हि
शृतपूरादि न त्वरुचिं जयति । अरुचिन्नं पटोलपत्रं तन्न
रोचते । तथा ह्यत्रैव पठिष्यति । तिक्तः स्वयमरोचिष्णु-
ररुचिमित्यादि । रोचिष्णुत्वादेवोच्चावचव्यंजनपरिवृतै-
र्मसमंडकादिभिरपि सहितस्यापि दध्न्यभिलाष उत्प-
द्यत एव । अतएव चैतदाहारोतेऽभ्यवहरति । शीतक
इति विषमज्वरविशेषणम् । शीतकारित्वं तु वाते
श्लेष्मणि तत्संसर्गे च यद्यपि त्रितये संभवति तथाऽपि
वातजिद्वातज एव विषमज्वरे दधि प्रयोज्यम् । न संसर्गे
वा वातोत्बणे । तथा हि शीतज्वर एवोक्तम् । अन्य-
नश्लेष्मतास्वेदान्स्वेदि भेषजभोजनमिति । पीनसे
शस्तमिति कथमविशेषणोक्तम् । यतश्चत्वारः पीनसा

वातपित्तकफसन्निपातजा इति । वक्ष्यते । तत्र द
वाताधिक एव युक्तत्वं न शेषेषु । अत्र संचक्ष्महे ।
पाकात्पीनसस्योपशान्तिः परिपाककरं च दध्युष्णत्वा
अथवा पूर्ववत्सामान्योक्तावपि यत्र योग्यताऽस्य वा
तेनैतदुपकल्प्यताम् । अनुक्तेष्वपि हि सामान्योपत्र
वस्तुवशाद्विशेषेष्वेव विपरिणमति । तथा ह्यत्रैवोपरि
दुग्धकर्मसु व्यतीतम् । श्रमभ्रममदालक्ष्मीश्वासकासां
तृदक्षुधः । जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशये
तदेतन्न च सर्वेष्वेव कासश्वासकृच्छ्रासपित्तेषु
कार्मुकमिति । तथा ग्रहणीरोगे तद्रूक्षं शस्तम्
अनेन च हेतुना दध्नः प्रकृतिस्थस्य स्निग्धत्वं युक्त्यै-
क्तम् । यतो ग्रहण्यां रूक्षमुद्रतसारमुद्दिष्टम् । नि
नैव कदाचिदद्यात् । नैवाद्यान्निशि नैवोष्णमित्येवका
च्चात्पतिकनिषेधादिवा भुंजीतेत्यर्थादवगम्यते । नैवोष्
मभ्यादितापात्तत्तं तथा वसंतग्रीष्मशरत्सु न भोज्यः
अन्यतमेऽप्यन्यर्थावपि मुद्रसूपादीनामन्यतमेन रहितं
भोज्यम् । तत्र घृतसितोपलयोः समासेनैतयो
योगेन पथ्यत्वमिच्छति । मुद्रसूपादीनां तु मिश्रीभा
दन्ना जन्यमानस्य दोषस्य प्रतिबंधार्थं कल्प्यते । र
पित्तवत् । यथा समीरणोत्बणेऽन्नपित्ते तित्तिर्यादी-
मौष्ण्यमुदुंबरादिरसेन प्रतिबध्यन्ते । नित्यमिति । यद्यु
शेते शरीरस्थं तथाप्युदरं रोगावहत्वात् शीलनीयम्
अत एवान्नपानविधावत्तिदोषशीलत्वादस्य नि
करोति । तथा च वक्ष्यति । किलाटदधिकूर्चि-
त्यादि । नामंदमिति । दुग्धावस्थां व्यतीत्य दध्यवस्थ
मसंप्राप्तमंतरावर्ति मंदकमित्युच्यते । तस्मिन् सत्य
स्नेहे परिणतिविशेषेण कालात्मना स्रोतसामत्यंतोपले
कृतो दोषत्रयकोपोऽपि भवतीत्यतीव वर्जनीयमेव
मंदकनिषेधश्चोपलक्षणार्थः । तेन मद्यादीनप्रातरस
नोपयुंजीतेत्यवगतव्यम् । अन्यथेत्यादि । प्रशब्द ए
द्योतयति । विधिभ्रष्टं दधि निषेध्यमाणं प्रकर्षेण ज
रासृक्पित्तादीन् प्रददाति । ननु शुक्रकृत्स्नबलवर्धनत्वादी
पनत्वमनुपपन्नम् । शुक्रकृद्बलवर्धनानि हि द्रव्याणि
प्रायेण गुरुणि भवंति । अतो दध्येवंगुणं सत्कथमग्नि
कृत्यात् । अत्राचक्ष्महे । अम्लत्वादुष्णवीर्यत्वाच्च युत

मेव । यतो रसविपाकाभ्यामम्लं वीर्येणोष्णं च दध्यतो-
ऽप्रिकृत्वमस्मिन्पुपनमिति । ननु शुक्रकरणं दध्नो न
युक्तम् । यतोऽम्लपाकरसं दधीत्यधीतमाचार्येणाम्लश्च
शुक्रनाशनस्तस्माच्छुक्रकृत्वमयुक्तम् । अत्राचक्ष्महे ।
स्निग्धत्वबृंहणत्ववातघ्नत्वबल्यत्वैः शुक्रकृत्वमुपपन्नमेव ।
तथा च वक्ष्यति । किंचिद्रसेन कुस्ते कर्म पाकेन
चापरम् । गुणांतरेण वीर्येण प्रभावेणैव किंचनेति ।
वातजिदित्यनेन नार्थः । यानि खलु द्रव्याणि वन्य-
स्निग्धगुरुहृणयुक्तानि तानि वातघ्नान्येव दृष्टानि । तस्मा-
द्वातजिदिति न वाच्यम् । नैवम् । सक्तुमद्यस्यतापमंदका-
दिषु व्यभिचारात् । तथा हि । सक्तवो वातला वृथा
रुक्षा बलकराश्च । मार्द्वीकादिमद्यं हर्षणत्वादृष्यं वातलं
च । तथा च वक्ष्यति । मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते
इति । मद्यं च मात्रापीतं हर्षणं भवति । तथा
मुनिः । हर्षमूर्जप्रदं पुष्टिमारीयं पौरुषं परम् । यु-
क्त्या पीतं करोत्याशु मद्यमिति सूर्यतापश्चोष्णो-
ऽपि सन्मारुतस्य वृद्धये । तथाच मुनिः । कटुति-
क्तातिरूक्षशीतलघूनीत्यारभ्य यावद्वातातपौ भयं शोको
हेतुर्वातार्शसामिति । मंदकं च स्निग्धाम्लगुरुगुण-
युक्तमपि त्रिदोषकरम् । तथा च मुनिः । त्रि-
दोषं मंदकमिति । त्रिषु च दोषेष्वंतर्भूतः पवन
इति चैवं व्यभिचारदर्शनाद्वातजिदित्युक्तम् । क्षी-
रस्य च दध्यात्मना परिणमतोऽनभिव्यक्ताम्लाभि-
व्यक्ताम्लात्यम्ललक्षणास्तिस्रोऽवस्थाः संपद्यन्ते । तत्र
मंदजातमनभिव्यक्ताम्लम् । सम्यग्जातमभिव्यक्ताम्लम् ।
अतिजातमत्यम्लम् । तत्र मंदजातं त्रिदोषकृत्वानि-
षिद्धम् । सम्यग्जातस्यैते पूर्वोक्ता गुणाः । किंचि-
द्जीनाश्चात्यम्लस्य । तथा सुजातेऽत्यम्ले च दध्नि
सरमंडौ स्तः । तत्र दध्न उपरिभागः सरः । अधो
मंडः । एतद्गुणाश्च लाघविकत्वाच्चेहोक्ताः ।
मुनिना च दर्शिताः । त्रिदोषं मंदकं जातं वातघ्नं
दधि शुक्लम् । सरः श्लेष्मानिलघ्नस्तु मंडः
स्रोतोविशोधनः । श्लेष्मपित्तरक्तकृत्वं चाम्लपाक-
रसोष्णवीर्यत्वादेवावगम्यते । यत्तु साक्षादेतेषामुपा-
दानं तत्प्रकर्षार्थम् । अन्येभ्योऽम्लद्रव्येभ्यो दध्येना-

न्यतिशयेन करोतीति । नैवाद्यानिशीत्यादौ ग्रंथे
त्रैकस्मिन्नकारे कर्तव्यं यदनेकनकारकरणं तच्छास्त्र-
निषिद्धदधिभक्षणादतिप्रत्यवायज्ञापनार्थम् । चरक्रांत-
मंगल्यगुणो नेहोक्तश्चिकित्सायामनुपयोगित्वात् । अन-
प्य सर्पिरादीनां मंगल्यानामपि चरकेऽपि मंग-
लत्वं नावादीदिति । मुश्रुते तु दध्नो विशेष-
गुणा उक्ताः । यथा । दध्याजं कफपित्तघ्नं लघु
पाके विषापहम् । दुर्नामध्यामकासेषु हितमग्रे
दीपनम् । विपाके मधुरं वृष्यं रक्तपित्तप्रणाशनम् ।
बलासवर्धनं स्निग्धं विशेषादधि माहिषम् । विपाके
कटुकं क्षारमम्लं मेघौष्टकं दधि । वाताशौंसि च
कुष्ठानि कूर्मान् हंयुदराणि च । वातघ्नं कफरूक्षि-
विशेषान्न च पित्तहृत् । कुर्याद्भक्ताभिलाषं च दधि-
मस्तु परिश्रुतम् । शूतश्शीराच्च यजातं गुणवदधि त-
स्मृतम् । वातापित्तहरं स्यं धान्नग्नित्ववर्धनम् ।
दधि त्वसां स्यं तु ग्राहि पिष्टमि वात-
लम् । दीपनीयं विशेषेण सकपायं रस-
प्रदमिति । केवलमपि स्वल्पं कदाचिदधि मुनीने-
त्यर्थादवगम्यते । अन्यथा केवलस्य गुणकथनं निष्फल-
मेव स्यादिति केचिदाहुः ॥ ३१ ॥

प०-इदानीं क्षीरादधि परिणमति, तन्नानेकरूपत-
याऽनभिव्यक्ताम्लमभिव्यक्ताम्लमत्यम्लरूपतया चि-
तयाऽनभिव्यक्ताम्लात्यम्लस्वरूपाया मन्दजातसम्य-
ग्जातानि जातानि । मुख्यतया परिणमत्येव
दध्नोऽनेकाभ्योऽवस्थाभ्यो जातावस्थं हृदये कृत्वाऽ-
थ ग्रन्थकार आह-अम्लौ पाकरसौ यस्य तदम्लपा-
करसम् । ग्राहि-शकुदादीन् भिन्नान् पिण्डीकरोति ।
गुरुगुणयोगाद्गुरु उष्णमुष्णवीर्यं वातं जयति वात-
जित् । तथा मेदःशुक्रबलादीन् करोति । रोचिष्णु-
रोचनशीलं साधु रोचते । तृप्स्याप्यन्तेऽभ्यवहरणी-
यत्वाद्गुरुचौ शस्तं पथ्यम् अन्यच्चाहारं रोचयति ।
तथा शीतके-शीतपूर्वके विषमज्वरे सततकादौ
शस्तम् । तथा पीनसे प्रतिशयाये शस्तम् । मूत्रकृष्टे
च शस्तम् । रुक्षन्तु ग्रहणीगदे शस्तम् । तच्चोद्धृतसा-
रतया । क्रमेण यथायथमतिजातत्वादतिशयेन ।
रूक्षमुद्धृतसारं वा । तदधि निशि रात्रौ नैवा-

द्यान् न भक्षयेत् । एकान्ते न स्मृत्याचारविरोधात् । नैवोष्णमुष्णीकृतमग्न्यादितापात्तमम् । तथा शरद्व्री-
ष्मवसन्तेषु नचाद्यात् । उष्णशब्देन ग्रीष्मोऽभिधी-
यते । यदा तु भक्षयेत्तदा नामुद्रसूपं-मुद्रसूपेन विना
नाद्यात्, क्षौद्रेण विना नाद्यात्, तथा नावृतसितो-
पलं वृतशर्कराभ्यां रहितं न भक्षयेन्नाद्यात् । नचा-
नामलकमामलकीर्विना न भक्षयेत् । नच नित्यं
सातयेनाद्यात् । नो मन्दं नच मन्दजातमद्यात् ।
यदा मुक्तक्षीरभावं नच जातं तदा मन्दकमिति
भण्यते अन्यथा पूर्वोक्तं विधिं त्यक्त्वा यदि कश्चि-
द्भुङ्क्ते तदा तदधि ज्वरादीन् ददाति ॥ ३१ ॥

हे०--दधिगुणानाह ग्राहि--स्तम्भनम् । रोचिष्णु स्वयं
रोचते, अरुचौ शस्तम्, अन्यान्यपि रोचयति, शीतके-
शीतज्वरे, विषमज्वरे त्वशीतेऽपि रूक्षदधिगुणानाह-रूक्ष-
मिति । रूक्षमुद्रतस्नेहं ग्रहणीदेपे शस्तम् । दधिभोजनं
नियमयति--उष्णमग्न्यादितप्तम्, उष्णो-ग्रीष्मः, सितो-
पला-शर्करा, नित्यं-प्रत्यहं, मंदमसम्यग्मित्रं, वसंता-
दिभ्योऽन्यदा दिवा घृताद्यन्यतमोपेतं शीतं सुजातमेका-
हाद्यन्तरं दधि भुञ्जीतेति मथितार्थः । नियमातिक्रमे
दोषमाह-अन्यथेति ॥ ३१ ॥

तत्र लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजित् ॥
शोफोदराशोग्रहणीदोषमूत्रग्रहारुचिः ।
प्लीहगुल्मघृतव्यापदुरपाङ्गमयान् जयेत् ॥ ३२ ॥

स०-तत्र लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजिह्व
भवति । तथा शोफादीनेकादश जयेत् । घृतस्यापि
पानाद्व्यापद्रोगो घृतव्यापत् । गरः कृत्रिमो विष-
विशेषः । सुश्रुते चोक्तम् । नैव तत्र क्षते दद्यान्नोष्ण-
काले न दुर्बले । न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ।
शीतकालेऽग्निमाये च कफोत्थेष्वाभ्येषु च । मार्गे विरोधे
दुष्टे च वायौ तत्र प्रशस्यते । तथोक्तम् । तत्रमामं
कफं कोष्ठे हन्ति कंठे करोति च । पीनसश्चासका-
सादौ सिद्धमेवोपयोजयेदिति । मंदजातं मरुकोपि
रूक्षामिष्यंदि दुर्जरम् । अतिजातं भृशाम्लौष्ण्यतैक्ष्ण्या-

(१) “ त पादजलं प्रोक्तमुद्राद्विचर्द्धवारिकम् ।
छर्च्छिका सारहीना स्यात्स्वच्छा प्रचुरवारिका ॥ ” इति
निघंटौ । “ मन्थनादिपृथग्भूतस्नेहमर्द्धादिकं तु यत् ।
नातिसांद्रवं तत्र स्वाद्वम्लं तुवरं रसे ॥ ” इति सुश्रुत
संहितायाम् ।

त्पित्तकरं परम् । दोषघ्नमुद्रतस्नेहं सस्नेहमपि शोफ-
जित् । वातेऽम्लं सैधवोपेतं स्वादु पित्ते सशर्करम् । हितं
पथ्यं कफे साम्लं व्योषसौवर्चलान्वितम् । तत्रालघुतरो
मंडो दुर्जरा तत्रकृचिकेति ॥ ३२ ॥

प०-तत्र दण्डाभिमन्थनादध्नो जातं रूक्षमर्धो-
दधृतस्नेहमपि त्रिविधं लघु । तच्च रसतः कषायाम्लं,
दीपनमग्निसंधुक्षकं, कफवातौ जयतीति कफवात-
जित् । तथा शोफोदरप्रभृतीन् रोगान् जयेत् । मूत्र-
ग्रहो-मूत्रकृच्छ्रम् । वामपार्श्वश्रितकोष्ठाङ्गं-प्लीहा ।
घृतस्य पानादयोगपानाच्चोत्पन्नो रोगो घृतव्यापन-
सङ्गः गरः-कृत्रिमं विषम् । पाण्ड्वामयः-पाण्डु-
रोगः । इति तत्रवर्गः ॥ ३२ ॥

हे०-तत्रगुणानाह-मथितं दधितत्रं तद्द्विविधं-भजलं,
निर्जलं च । सजलं द्विविधं-सस्नेहमस्नेहं च । तत्रा-
स्नेहस्यैते गुणाः । सस्नेहस्य गौरवात्किंचिदूनाः । निर्ज-
लस्य ततोऽयूनाः । तथाचोक्तं-“मन्थनाद्यत्पृथग्भूतस्नेह-
मर्द्धादिकं च तत् । नातिसांद्रद्वयं तत्र स्वाद्वम्लं तुवरं
रसः॥” इति । तथा-“दण्डाभिमन्थनादध्नो गुदगन्ध्राति-
शोफदात् । अनुद्रुतस्नेहमपि तत्र शोफहरं लघु ॥”
इति । कफत्रये विशेष उक्तः, संग्रहे-“तत्रमामं कफं
हन्ति कोष्ठे कण्ठे करोति च ॥” इति । मूत्रग्रहो-मूत्र-
कृच्छ्रं, घृतस्यातिपानादुत्पन्नो रोगो घृतव्यापनं, गर-
कृत्रिमं विषम् ॥ ३२ ॥

तद्वन्मस्तु सरं स्रोतःशोधि विष्टंभजिल्लघु ॥ ३३ ॥

स०-मस्तु तद्वत्तत्रवदुर्णैवेद्यम् । तथा सरं तथा
स्रोतःशोधि तथा विष्टंभजित् । सुश्रुते चोक्तम् । तृष्णा-
क्रमहरं मस्तु लघु स्रोतोविशोधनम् । अम्लं कषाया-
नुरसमवृष्यं कफवातजित् । आह्लादनं प्रीणनं च भिन-
च्याशु मलं च तत् । बलमावहति क्षिप्रं तथा भक्तस्य
रोचनम् ॥ ३३ ॥

प०-तेन तुल्यं तद्वत्तत्रस्य गुणैस्तुल्यं मस्तु विज्ञे-
यम् । सरं-भेदि, स्रोतःशोधि स्रोतांसि शोधयति
तच्छीलम् । विष्टंभं जयतीति विष्टंभजित् । विष्टंभं
नाशयतीत्यर्थः । तत्रं-लघु, इदं लघुतरं
विज्ञेयम् ॥ ३३ ॥

हे०-मस्तुगुणानाह-सुजातस्य दध्नो द्रवभागो मस्तु-
दोषपूर्णानि स्रोतांसि शोधयतीति स्रोतःशोधि, सरं मल-

नुलोमनं, विष्टंमजिद्धातानुलोमनं, भेदिनोऽपि कूर्मांडादे-
र्विष्टमित्वदशीनाद्ग्राहिणोऽपि नागरस्य विवंधनुत्त्वदर्श-
नादुभयोर्ग्रहणं, तद्वदिति लघुत्वे मिद्वे लघ्वित्याति-
शयार्थम् ॥ ३३ ॥

नवनीतं नवं वृष्यं शीतं वर्णबलाग्निकृत् ॥
संग्राहि वातपित्तासृक्क्षयाशोर्दितकासजित् ।
क्षुण्णबलवृद्धानां प्रशस्तं सौकुमार्यकृत् ३४

स०—नवनीतं नवं नवोद्धृतं लघु वृष्यं च तथा
शीतं शीतवीर्यं बलवर्णाग्निकरं तथा संग्राहि वातादि-
जिच्च । संग्रहे चोक्तम् । शीतं स्वादु कषायाम्लं नव-
नीतं नवोद्धृतमित्यादि ॥ ३४ ॥

प०—नवनीतं—नवं सद्य उद्धृतं, वृष्यं, शीतं शीत-
वीर्यं बलवर्णाग्निं करोतीति बलवर्णाग्निकृत् । संग्रा-
हि—द्रव्यान् शकृदादीन् पिण्डीकरोति । तथा
वातपित्तासृगादीन् जयाति । वातासृक्—वातशोणि-
तम् । पित्तासृक्—रक्तपित्तम् । क्षयो—राजयक्ष्मा ।
अर्दितं—वायुना वक्रीकृतं मुखम्यार्धम् ॥ ३४ ॥

हे०—नवनीतगुणानाह—नवं—सद्यस्कृत्, अमृगस्कृत्,
क्षयो—राजयक्ष्मा, अर्दित एकाग्रामः ॥ ३४ ॥

क्षीरोद्भवं तु संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजित् ३५

स०—क्षीरोद्भवं तु क्षीरादेव जातं मथित्वा तन्-
वनीतं संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजिच्च भवति ॥ ३५ ॥

हे०—क्षीरनवनीतगुणानाह—क्षीरोद्भवं क्षीरमथनोद्भवं
सर्विरेष्वेवंविधं ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

शस्तं धीस्मृतिमेधाग्रिबलायुःशुक्रचक्षुषाम् ।
बालवृद्धप्रजाकांतिःसौकुमार्यस्वरार्थिनाम् ॥
क्षतक्षीणपरीसर्पश्चाग्रिगलपितात्मनाम् ।
वातपित्तविषोन्मादशोषाऽलक्ष्मीज्वरापहम् ॥
स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं परम् ।
सहस्रवीर्यं विधिभिर्वृतं कर्मसहस्रकृत् ॥ ३६ ॥

स०—धृतं धीप्रभृतीनामग्निलपितात्मांतानां श-
स्तम् । धीर्वस्तुग्रहणशक्तिः । स्मृतिरतीतिविचारशक्तिः ।

प्रजार्थिनां शस्तम् । प्रजाऽपत्यं तदर्थिनाम् । शुक्रस्य
सफलताकरमित्यर्थः । तथा वातादिघ्नम् । तथा स्नेहा-
नां तैलादीनामुत्तमं श्रेष्ठम् । तथा शीतम् । वयसः स्था-
पनं जरया विना वयसःस्थापनमित्यर्थः । सहस्रवीर्यमिति ।
सहस्रशब्दोऽनेकार्थः । अनेकशक्तीत्यर्थः । कथं विधि-
भिर्योगसंस्कारादिभिर्वृतमनेकशक्तिः संपद्यते । येन द्रव्येण
प्रयुज्यते संस्क्रियते वा तच्छक्तिमेवाऽनुसृज्यते । अथवा
तत्संयोगाच्छक्त्यंतरमन्यदारोहति । अत एव हेनोः
सहस्रशब्दोऽनेकार्थः । अन्यथा द्रव्याणामानेकाकारं
दशशतवाची सहस्रशब्द उपपद्यते । अन्ये त्वेवं व्याच-
क्षते । सहस्रशब्दो दशशतसंख्यावाच्येव । सहस्रपाक्यं
हि सर्पिरुक्तं न सहस्रपाक्यात्परेण । तत्र चेदं सहस्रा-
क्यत्वे प्रयोजनम् । पाकसहस्रं यावदस्य संस्कारोऽनुव-
र्तते नातःपरम् । अन्यथा सहस्रपाकात्परेण किमिति
पाको नोक्तः । तस्मादासहस्रं पाकानां शक्त्यन्तर्गता-
रोहति पाका न ततः परेणेति । तथा कर्मसहस्रकृद-
नेककार्यकृत् ॥ ३६ ॥

धीप्रभृतीनां धृतं शस्तं हितम् । धीः—बुद्धिः
वस्तुग्रहणशक्तिः । स्मृतिरतीतस्य वस्तुनः स्मरण-
शक्तिः । मेधा—भावानां विवेकजनकप्रज्ञाधारिका ।
अग्निर्जीठरः, बलं—शक्तिरित्यनर्थान्तरम् । आयु-
र्जीवितं प्राणैः संयोगः । चक्षुर्लोचनमेतेषां शस्तं-
हितम् । बाल आषोडशवर्षात् पष्टेरुर्ध्वं वृद्धः ।
प्रजा—अपत्यानि । कान्तिः—शरीरस्था शोभा ।
सौकुमार्यमकठिनशरीरता । तथा स्वरान् षट् ।
अर्थयन्त्यभिलषन्ति तेषां हितम् । क्षतादिभिर्गर्ल-
पितः—क्लान्तः स्वेदित आत्मा येषां ते क्षतादिभिर्गर्ल-
पितात्मानस्तेषां शस्तम् । क्षतमुरःक्षतक्षीणो—धा-
तुक्षययुक्तः । तथा परितः सर्पो परीसर्पः । तथा
वातादीनपहरति यत् । तथा स्नेहानां तैलवसा-
मज्जादीनां मध्ये उत्तमं प्रधानम् । शीतं—शीतवी-
र्यम् । वयसः स्थापनं जरामपहरति तारुण्यं बहु-
कालं स्थापयतीत्यर्थः । परमातिशयेन सहस्रवीर्यं
सहस्रशब्दोऽनेकार्थोऽनेकशक्तीत्यर्थः । विधिभिर्वि-
धानैर्नानाविधैः पाननस्याभ्यङ्ग्यमनादिभिर्योज-
नाभिः कर्म सहस्रकृदनेककार्यकृत् । बहुक्रियाका-
रित्वान् ॥ ३६ ॥

हे०—घृतगुणानाह—उपदिष्टग्रहणे शक्तिर्धोः, गृहीतस्य विच्छेदेन धारयितुं शक्तिः स्मृतिः, अविच्छेदेन मेधा, प्रज्ञादिभिर्गर्धितः संवध्यते । प्रजा—अपत्यं, क्षतक्षीणः—क्षनकदापीडितः, परीसर्पो—विसर्पः, शस्त्रं—शस्त्रघातः, अग्निसिन्धोः, तैस्त्रिभिर्गर्धितः—पीडितः, आत्मा शरीरं त्रैषां तं । तथा—शोषो—राजयक्ष्मा, ज्वरो—जीर्णज्वरः, नवस्य लेहानर्हत्वात् । स्नेहानां तैलादीनां वरं योजनया कर्म सहस्रकृद्बहुतरकर्यकृत्, यतः सहस्रवीर्यं बहु-तन्शक्तियुक्तं कैर्विधिभिर्योगसंस्कारपानाभ्यञ्जनानुवासनादिभिः ॥ ३६ ॥

मदापस्मारमूर्च्छायशिरःकर्णाक्षियोनिजान् ।

पुराणं जयति व्याधीन् व्रणशोधनरोपणम् ३७

स०—पुराणमिति च बहुकालं पंचदशादिवर्षस्थितं घृतं मदादीन् व्याधीन् जयति । व्रणानां शैथिल्यादीन् शोधयति । तथा व्रणान् रोपयति । संग्रहे चैव मध्यष्टे । व्रणशोधनरोपणम् । पूर्वोक्तांश्चाधिकान्कुर्यादुणांस्तदमृतोपमम् । तद्वच्च घृतमण्डोऽपि रूक्षतीक्ष्णस्तनुस्तु स इति ॥ ३७ ॥

प०—घृतं पुराणमतवं बहुकालजातं मदापस्मारमूर्च्छायशिरःकर्णाक्षियोनिजान् व्याधीन् जयति । मदमूर्च्छायौ वक्ष्यमाणौ मदात्ययनिदाने । स्मृत्यपायोऽपस्मारः स चापि वक्ष्यमाण एव । व्रणान् शोधयतीति व्रणशोधनम् । व्रणानां पिच्छल्यादिकमपहरति । व्रणान् शुद्धान् करोति । व्रणांश्च रोपयतीति व्रणरोपणम् । त्वक्सावर्ण्य, व्रणस्य शोधनं, रोपणं त्वक्प्रसादस्य निरासः ॥ ३७ ॥

हे०—पुराणघृतगुणानाह—मूर्छायो—मूर्च्छा, शोधनं—दुष्टव्रणानां, रोपणं—शुद्धानाम्, उक्तं च—“उग्रगन्धं पुराणं स्यादश्वर्षस्थितं घृतम् । लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम् ॥ ” इति ॥ ३७ ॥

बल्याः किलाटपीयूषकूर्चिकामोरणादयः ।

शुक्रनिद्राकफकरा विष्टंभिगुरुदोषलाः ॥ ३८ ॥

स०—किलाटादयो बल्यास्तथा शुक्रादिकरास्तथा विष्टंभिर्नो गुरवो दोषलाश्च स्युः । आदिग्रहणात्तक्रपिंडकक्षीरशाकयोर्ग्रहणम् । वह्निनाशकत्वं चैषां बल्यत्वेन शुक्रकृत्वेन विष्टंभिर्दोषलत्वेनाऽवगतमेवेति वह्निनाशना

इति ग्रंथकृता नेह कृतम् । संग्रहे तु स्पष्टमेव । तत्र किलाटोऽल्पक्षीरो बहुना त्रकृतः । पीयूषः सद्यःप्रसृतायाः क्षीरकृतः । कूर्चिदधितकृता किलाटिका । मोरणः क्षीरसकिलाटिकापीडन उत्तरापथे प्रसिद्धः ॥ ३८ ॥

प०—किलाटाः क्षीरतक्रादिकिलाटिका अप्येति प्रसिद्धा । एते क्षीरविकारा बल्या बलकर तथा शुक्रं निद्रां कफं च कुर्वन्तीति शुक्रानि कफकराः । तथा विष्टंभिर्नो गुरवो दोषलाश्च । बल्यत्वेन विकारकारिणः । आदिग्रहणाद्यथासम्मान्ये क्षीरविकारा गृह्यन्ते ॥ ३८ ॥

हे०—किलाटादीनां गुणमाह—दध्ना तक्रेण वा पाकात्पृथग्भूतं घनद्रवभागं क्षीरं कूर्चिका, सैव पाकाक्षीरशाकः, तथोर्ध्वभागः पृथगुद्धृतः किलाटः, द्रवः मोरणं, प्रसृतिदिनमारभ्य यावन्मलिनघनं क्षीरं ताम्रयूषः, आदिशब्दात्क्षीरशाकतक्रपिंडकौ । उक्तं हि संग्रहे “बल्याः किलाटकूर्चिकातक्रपिण्डकमोरणाः । सः शाकपीयूषा रोचना वह्निसादनाः ॥ ” इति । घनं बल्यं स्वयं स्तुतद्रवभागं तक्रं तक्रपिण्डकः । विष्टंभिर्अधोवातावरोधिनः, दोषला—आमसंचयकारिणः, शब्देनात्र आमो ग्राह्यः । सदोषशब्दं च शकृत् द्रवं स वेगावत् इत्यादिवन्ननु वातादयः, कफस्य पृथग्ग्रहणात्तन्तरे वातघ्नत्वाच्च । यदाह सुश्रुतः—“ बल्यः किलाटः निलहृत्पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः । मधुरौ बृंहणौ तद्रत्नीयूषभोरणौ ॥ ” इति । कूर्चिकामोरणावत्र भवौ ग्राह्यौ । तक्रकूर्चिकायास्तन्त्रान्तरे वातलघ्वान्णस्य च लघुत्वात् । यदाह सुश्रुतः—“ ग्रावातला रूक्षा दुर्जरा तक्रकूर्चिका । तक्राल्क्ष्मण्डो दधिकूर्चिकतक्रजे ॥ ” इति । कूर्चाकृतं तक्रं कूर्चिका ॥ ३८ ॥

गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठं निंदितं चाविसंभवे ॥ ३९

स०—गोसंभवे क्षीरघृते श्रेष्ठे । आविके च निंदितं । घृतस्य च क्षीरविकारोपलक्षणार्थत्वादधितः स्त्वादीनामपि गव्यानां श्रेष्ठत्वमेव वेद्यम् । अत एवाभिवानां दधितक्रादीनामधमत्वमेव वेद्यं न क्षीरघृतयोः अत एव संग्रहे सुस्पष्टं कृतोक्तम् । विद्यादधिद्विदीनां गुणदोषान्यथा पयः । अस्य ह्ययमर्थः । घृतात्

पयोगुणान्विधात् । यथाशब्दस्य पदार्थानतिवृत्त्यर्थेऽस्या-
व्यवभावाः । तेनैतदुक्तं भवति । यथा स्वादुपाकरसमि-
त्यादिना सामान्येन क्षीरगुणा उक्तास्तद्व्यादीनामपि
सामान्येनैव गुणा उक्ताः । विशेषाभिलाषे तु व्या-
दीनां सत्स्वपि सामान्यगुणेषु प्रकृतिभूतं यक्षीरं
तद्गुणोच्चयोऽपि ग्राह्यं इति । खरनादे तूक्तम् । व्या-
दीनां तु तज्जानां सामान्ये गुणकर्मणी । तथा स्वात्वा-
दपि क्षीराद्व्यादीनां विशेषणम् । गव्यमिति गोपयसो-
र्यदिति यत् । बाहुल्येन क्षीरनिर्देशात्क्षीरवर्गोऽयम् ।
दधिनवनीतादीनां तु तद्विकारभूतत्वादिति क्षीर-
वर्गः ॥ ३९ ॥

प०—गोरिदं गव्यं गोसम्भवम् । क्षीरं च घृतं
च क्षीरघृते, ते च गव्ये श्रेष्ठे प्रधाने भवत इत्यध्या-
हार्यम् । आविके क्षीरघृते निन्दिते अवरे गहिंते
भवतः । इति क्षीरवर्गः ॥ ३९ ॥

हे०—क्षीराणां घृतानां च तारतम्यमाह—गव्याविकयोक्त-
माश्रमत्वादितरेषां मध्यमत्वं ज्ञेयम् । संग्रहे तु—“विद्यादधि-
नृतादीनां गुणदोषोऽन्यथा पयः ॥” इति । इति
क्षीरवर्गः ॥ ३९ ॥

क्षीरवर्गादनंतरमिक्षुवर्ग आरभ्यते । गुणक्रि-
यातुल्यत्वात् । तथाहीक्षुरपि क्षीरवत्सरगुरुस्निग्धवृंहणा-
दिगुणकर्मा—

इक्षो रसो गुरुः स्निग्धो बृंहणः कफमूत्रकृत् ।
वृष्यः शीतोऽस्त्रपित्तघ्नः स्वादुपाकरसः सरः ४०

म०—इक्षो रसः सरत्वादिगुणयुक्तः । तथा कफ-
मूत्रकृत् । सरः शकृद्देदी कथ्यते । तथा गुर्वी सरा च
पालकप्रेत्युक्तवानंतरमुक्तवान् । पालक्यावत्स्मृतश्चंचुः स
तु संप्रहणात्मक इति चंचुशाकस्य संग्रहणेन गुणेन
सरत्वं वाधितमिति । अत्र स्निग्धवृंहणवृष्यमधुरादि-
गुणेन युक्तं च द्रव्यं प्रायः पवनहंतृ दृष्टम् । अतोऽस्या-
पीक्षुरसस्य मारुतजित्वं वेद्यम् । ग्रंथकृता तु स्पष्टं कृत्वा
नोक्तम् । भुंक्ते हि समीरणकृत्वमस्य दृष्टम् । तथा संग्रहे
वृष्यः शीतः पवनजिद्धुक्ते वातप्रकोपन इति । खरनादे-
ऽप्युक्तम् । मारुताऽऽध्मानजननश्चक्षुष्यो बृंहणो रस
इति ॥ ४० ॥

प०—क्षीरवर्गादनंतरमिक्षुवर्ग आरभ्यते गुणक्रि-
यातुल्यत्वात् । क्षीरं—स्वादुपाकरसं तथैव यत् इक्षु-
रसोऽपि स्वादुपाकरस एव । इक्षोः सम्बन्धी रसः—
सरः, शकृदादीन् भिनत्ति गुरुश्च । बृंहणो—बृंहत्व-
कृत्, शरीरं बृंहयति । कफमूत्रे करोतीति । वृष्यः—
शुक्रकारी । शीतो वीर्येण नयान्प्रपिचत्तो रक्तपित्तं
हन्ति । स्वादु मधुरं पाकरसं यस्य स स्वादु-
पाकरसः ॥ ४० ॥

हे०—अर्थशुभ्रगः । इक्षुस्य गुणः—संग्रहिति ।
गुर्वादिगुणत्वाद्वातप्रत्वमर्थमिदम् । उक्तं च संग्रहे—“यस्यः
शीतः पवनजिद्धुक्ते वातप्रकोपने ॥” इति । “मारुता-
ध्मानजननश्चक्षुष्यां भक्षितो रसः ॥” इति । “वृष्यो-
युक्तं वातलत्वं भुक्तमात्रपीनेभ्युन्मयिष्यम् ॥ ४० ॥

सोऽग्रे सलवणो दंतपीडितः शर्करासमः ॥ ४१ ॥

म०—स च रसोऽग्रे इक्षुप्राप्तिं ज्ञातुं सलवणः ।
सुश्रुते चोक्तम्—अतीव मधुरो मूले मध्ये मधुर एव ।
अग्रे त्वक्षिपु विज्ञेय इक्षुणां लवणो रसः शर्करासमो-
क्षुण्णस्पेशोः सद्य एव यो रस उपपद्यते । अतो यथोक्ता
गुण वेद्या नान्यथा पीडितस्पेशुरसस्य । अत्रदेनादि-
पीडितस्याऽन्यथा शास्त्रकृता गुणो निर्दिश्यते । दंतपीडितः
शर्करासम इति ॥ ४१ ॥

प०—स चेक्षुरग्रे प्रान्ते सलवणः—ईषल्लवणः ।
दन्तैः पीडितो दन्तपीडितः स च शर्करासमो-
ऽनुपहतत्वान् ॥ ४१ ॥

हे०—इक्षुवर्गभागगुणमाह—सोऽग्रे इति । सलवण—ईषल्ल-
वणः, अग्रशब्देनेक्षोस्तत्पर्वणां चाधन्ता भागौ, उक्तं हि
खरणादिना—“मध्यकाण्डे सुमाधुर्यामिक्षोर्मूलाग्रपर्वसु ।
माधुर्यं सामल्लवणं विदाही तेन यान्त्रिकः ॥” इति ।
यथोक्तं सुश्रुतेन—अतीव मधुरो मूले मध्ये मधुर एव
च । अग्रेक्षिपु च विज्ञेय इक्षुणां लवणो रसः ॥” इति ।
तत्र मूलशब्देन मध्यमकाण्डानां प्रथमकाण्डानां प्रथमः
काण्डम् । अक्षिपु सन्धिपु । दन्तपीडितेक्षुगुणानाह—दन्तपी-
डित इति । शर्करासमो दाहवत्त्वादिभिर्गुणैः ॥ ४१ ॥

यान्त्रिकत्वव्यगुण एवेत्याह—
मूलाग्रजंतुजग्धादिपीडनान्मलसंकरात् ।

किञ्चित्कालं विधृत्या च विकृतिं याति यांत्रिकः ।
विदाही गुरुविष्टंभी तेनासौ ॥ ४२ ॥

स०—मूलं चाग्रं च जंतुजग्धादयश्च मूलाग्रजंतु-
जग्धादयस्तेषां तथाविधानामिश्रणां पीडनं तस्मान्मूलाग्र-
जंतुजग्धादिपीडनात्तथा मलसंकरान्मलमिश्रणात्तथा
किञ्चित्कालं विधृत्या च यांत्रिके रसे स्वल्पकालं विधृति-
र्विलंबश्च दृष्टः । तदेतैः कारणैर्यांत्रिको रसो विकृतिं-
याति स्वभावान्यथात्वं प्राप्नोति । तथा गुरुधिकं गुरुः
संपद्यते । अविदाही विदाही । अविष्टंभी
विष्टंभीत्येवंविधाऽस्य विकृतिः । यांत्रिकस्य च रसस्य
बाहुल्येन लोके मूलादिसहितस्य पीडनात्कालविलं-
बोपलब्धेश्च ग्रंथकृदेवं समवोचत् । अत एव
हेतुनिर्देशोऽत्र कृतो हेत्वभावात्कार्यभावप्रतिपत्तिज्ञाप-
नार्थमिति । तेन यदि निपुणधीर्भिमूलादिरहितः पीड्यते
तदा विकृतिं न यात्येवेत्यर्थः । विदाहीत्यादि । यतो
विकृतिं याति तेन हेतुनाऽसौ यांत्रिको विदाह्यादिगुणः
संपद्यते । विदाही जठराग्निसंयोगाद्यः पाकं गच्छन्मध्य-
मायामेवावस्थायां विदह्यमानः पित्तं कुर्वश्चिरकालमवति-
ष्ठते न द्रागेव जरां याति गुरुत्वादथवा वस्तुस्वभा-
वात्स विदाहगुणयुक्तोक्त्या वितन्यते । तस्माद्गुरुस्वा-
भाव्याद्विदाही कथितः । तथा चोक्तं धान्वंतरे । शालि-
पिष्टमयं सर्वं गुरुभावाद्विदह्यते इति ॥ ४२ ॥

प०—मूलं चाग्रं च जंतुजग्धादीनि च मूलाग्र-
जंतुजग्धादीनि तेषां पीडनं मूलाग्रजंतुजग्धादि-
पीडनं तस्मान्मूलाग्रजंतुजग्धादिपीडनान् तथा मल-
संकरान्—मलमिश्रणान्, तथा किञ्चित्कालं विधृ-
त्या कालविधारणेन यान्त्रिको—यन्त्रपीडित इक्षुरसो
विकृतिं याति विकारमापद्यते । विकृतिः—स्वभावा-
न्यथात्वम् । गुरुधिकं गुरुः संपद्यते । अविदाही
विदाही अविष्टंभी विष्टंभीत्येषा सा विकृतिः ।
जंतुजग्धः—कृमिभक्षितः । विदाहोऽस्यास्तीति वि-
दाही । जठराग्निसंयोगाद्यः पाकं गच्छन् मध्यमा-
यामेव पाकावस्थायां विदह्यमानः पित्तं कुर्वन्
चिरकालमवतिष्ठते न शीघ्रं जरां याति । गुरुत्वा-
द्भुतवस्तुस्वभावान् स विदाहयुक्तो भावो भण्यत
इत्यागमिकाः ॥ ४२ ॥

हे०—यन्त्रपीडितगुणानाह—जंतुजग्धः कृमिभक्षिता-
वयवः आदिशब्दात्स्वगादयः । मलो—यन्त्रादिलघः, किञ्चि-
त्कालं विधृत्या—पीडनग्रहणादिकालविलंबेन, विकृतिं—
माधुर्यादिन्यूनत्वं, यद्यपि सर्वमत्र पानं विदाहि विदग्धा-
वस्थाया अवश्यंभावात्, तथापि यच्चिरकालं विदग्धावस्था-
मनुभवति तद्विदाहीत्युच्यते । तेन विकृतिं गमनेनासौ
यान्त्रिकः । हेतुपन्यासाद्धेतुत्वत्वेन दोषात्पत्वम् ॥ ४२ ॥

तत्र पौंड्रकः ।

शैत्यप्रसादमाधुर्यैर्वरस्तमनुवांशिकः ॥ ४३ ॥

म०—तत्र तेषु रसेषु मध्ये पौंड्रको रसो वरः
सर्वेश्वरसम्यः श्रेष्ठः । कथं शैत्यादिभिर्हेतुभूतैः ।
शीतस्य भावः शैत्यम् । गुणवचनेत्याह—
दिना ष्यञ् । प्रसादः प्रसन्नत्वम् । माधुर्यं स्वादुता ।
तमनुवांशिकः । हीनार्थेऽनुशब्दस्य कर्मप्रवचनीययुक्तः
इति द्वितीया । शैत्यादिभिः पौंड्रकाद्धीनो वांशिकः
इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

प०—तत्र तेष्वेषु मध्ये पौण्ड्रक इक्षुः शैत्यान्
प्रसन्नत्वान् माधुर्याच्च वरः श्रेष्ठः । एतान्यस्य प्रकृ-
ष्टानि सम्भवन्ति तमनुवांशिकः हीनः स्वरूपः शैत्या-
दिभिर्गुणैर्युक्त इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

हे०—अथेक्षुविशेषगुणाः । तत्र पौण्ड्रकगुणानाह—पौंड्रकः—
श्वेतैक्षुः, प्रसादो नैर्मल्यम् । वांशिकगुणानाह—तमनु तस्मा-
त्पौंड्रिकाद्धीनः हीनार्थस्यानोः कर्मप्रवचनीयत्वान् द्वितीया ।
वांशिको नीलेक्षुः ॥ ४३ ॥

शातपर्वककांतरनैपालाद्यास्ततः क्रमात् ।

सक्षाराः सकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः ॥

स०—शातपर्वकादयस्ततो वांशिकात्क्रमादुत्तरो-
त्तरं शैत्यादिभिर्हीनाः । ते च शातपर्वकादय ईषत्क्षार-
रत्वेन युक्ता ईषत्कषायरसा ईषदुष्णाः, किञ्चिद्विदाहि-
नश्च ॥ ४४ ॥

प०—शातपर्वकादयः इक्षवः क्रमादुत्तरोत्तरं शैत्या-
दिभिर्हीनाः ततस्तस्माद्वांशिकादिभ्यः । तेन वांशिका-
दुणैः शातपर्वको हीनः । ततोऽपि कान्तारस्ततोऽपि
नैपाल इत्यन्येष्वपि योज्यम् । ते सक्षाराः—ईषत्क्षार-
राः सकषाया ईषत्कषायाः सोष्णाः ईषदुष्णाः ॥
तथा किञ्चिद्विदाहिनो विदह्यशीलाः ॥ ४४ ॥

हे०—शातपर्वादिगुणानाह—शातपर्वकः—ह्रस्वबहुपर्वा,
क्रान्तारनेपाली स्वनामप्रसिद्धौ, आश्विनदादीर्घपत्रादयः ।
ततो वांशिकादुत्तरोत्तरं हीनाः । सञ्चाराः—ईषलवणाः ।
अथेश्वरस्विकाराः । ते च पञ्च इक्षो रसस्य समलभ्यशाब्दा-
त्रिमलाः मलाः विकाराः—फाणितगुडमत्स्य^०डी^०गुण^०श-
र्करा इति ॥ ४४ ॥

फाणितं गुर्वभिष्यंदि चयकृन्मूत्रशोधनम् ४५ ॥

स०—फाणितं क्षुद्रगुडीभूत इक्षुरसो गुरुः। अतिशयेन-
त्यथद्विषम् । गुरुत्वमात्रस्येक्षुरसेऽप्युक्तत्वात् । अभि-
ष्यंदि तथा चयकृत् त्रिदोषकरं मूत्रशोधनं मूत्रमतिवाह-
यति । तत्रान्तरे चोक्तम् । रुक्षं मधूकपुष्पोत्थं फाणितं
वातपित्तकृत् । कफघ्नं मधुरं पाके कषायं बस्तिदूष-
णम् ॥ ४५ ॥

प०—फाणितं—क्षुद्रगुडापरपर्यायं, तद्रुक्, तथाभि-
ष्यंदि, श्लेष्मप्रकोपकारि च यकृन्मूत्रं दोषानाचि-
नोति त्रिदोषसंचयकृदित्यर्थः । तथा मूत्रशोधनं मूत्रं
शोधयति निर्मलीकरोति अथवाऽतिवाहयति ॥ ४५ ॥

हे०—तत्र फाणितगुणानाह—चयकृद्विशेषाग्रहाणान्वयाणां
दोषाणाम् । गुडश्चतुर्धा—धौताधौतपुराणनवमेदेन ॥ ४५ ॥

नातिश्लेष्मकरो धौतः सृष्टमूत्रशकृद्गुडः ॥

प्रभूतकृमिमज्जासृङ्मेदोमांसकफाऽपरः ॥ ४६ ॥

स०—गुडो धौतः संस्कारवशात् निर्मलो नातिश्ले-
ष्मकरः । किञ्चित्कफकर इत्यर्थः । मूत्रं च शकृच्च मूत्र-
शकृत् । सृष्टं बहिः क्षिप्तं मूत्रशकृद्येन स एव गुडः ।
अपर इति धौतादिशुद्धादयः । समल इति यावत् ।
प्रभूताः कृमिमज्जासृङ्मेदोमांसकफा यस्य स एवम् ।
कारणे कार्योपचाराद्गुडोऽप्येवमुक्तः । यथाऽनूपोदकं
पादरोग इति । प्रभूतकृम्यादीन्करोतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

प०—धौतगुडो—निर्मलः पच्यमानोऽपनीतमलः,
नातिश्लेष्मकरः, किञ्चित्छेष्मकर इत्यर्थः । तथा
सृष्टमूत्रशकृत्—सृजति—बहिः क्षिपति मूत्रं शकृच्च ।
अपरोऽधौतो—मलिनो गुडो भेदोपचारात् प्रभूतकृमि-
मज्जासृङ्मेदोमांसकफप्रभूतान् कृम्यादीन् करोती-
त्युपचारात्स एवोक्तः ॥ ४६ ॥

हे०—तत्र धौतगुडगुणानाह—सृष्टमूत्रशकृन्मलानुलोमनः ।
अधौतगुडगुणानाह—प्रभूतेति ॥ ४६ ॥

हृद्यः पुराणः पथ्यश्च नवः श्लेष्माणिसादकृत् ४७

स०—गुड इत्यनुवर्तते । पुराणो गुडो हृदयाय
हितः । तथा पथ्यः । अंतर्मध्यवहिर्मार्गाय हितः ।
नवो गुडः श्लेष्माणमग्निसादं करोति ॥ ४७ ॥

प०—पुराणो—बहुवर्षोपितो गुडो हरिप्रियः सा-
धुर्वा । तथा पथ्यो हितो दोषाणां धातूनां च ।
नवो गुडः श्लेष्माणमग्निसादं च करोति ॥ ४७ ॥

हे०—पुराणगुडगुणमाह—हृद्य इति । पथ्यः—स्वस्थ-
हितः । नवगुडगुणानाह—नव इति अग्निसादाऽग्निमा-
न्यम् ॥ ४७ ॥

वृष्याः क्षतक्षीणहिता रक्तपित्तानिलापहाः ।

मत्स्यण्डिकाखण्डमिताः क्रमेण गुणवत्तमाः ४८ ॥

स०—मत्स्यण्डिकादयस्त्रयो वृष्यास्तथा क्षीणक्षतहिता
रक्तपित्तानिलापहाश्च तथा क्रमेण गुणवत्तमाः । धौतगु-
डादपि मत्स्यण्डिका गुणकारी निर्मलतरत्वात् । ततो-
ऽपि खण्डो गुणवत्तरः । खण्डादपि शर्करा गुण-
वत्तमा निर्मलतमत्वात् । गुणवत्तमेति गुणवतीश-
ब्दस्य तमप्रत्यये पुंवद्भावोऽत्र पक्षे च वक्तव्य इति
पुंवद्भावः ॥ ४८ ॥

प०—मत्स्यण्डिका—गुडाभिर्मला, शर्करा—पिह-
संज्ञया प्रसिद्धा, खण्डस्ततोऽपि निर्मलः, सितशर्करा
तस्मादपि निर्मला, मत्स्यण्डिका च खण्डश्च सितश-
र्करा च ता वृष्याः शुक्रकारिण्यः । क्षीणेभ्यः क्षतेभ्यः
हिताः । तथा रक्तपित्तानिलापहाः—रक्तपित्तापहाश्चा-
निलापहाश्च ताश्च क्रमेणोत्तरोत्तरं गुणवत्तमाः ।
मत्स्यण्डिका—गुणवती, खण्डो—गुणवत्तरः, सितशर्करा
गुणवत्तमा ॥ ४८ ॥

हे०—मत्स्यण्डयादीनां गुणमाह—क्षतक्षीणयोहिताः क्र-
मेणेति । मत्स्यण्डिकायाः खण्डो गुणवान्, खण्डात्सिता,
उक्तं च सुश्रुतेन—“यथा यथैषां वैमल्यं मधुरत्वं तथा
तथा । स्नेहगौरवशैत्यानि सरत्वं च तथा तथा ॥”
इति ॥ ४८ ॥

तद्गुणा तित्तमधुरा कषाया यासशर्करा ॥ ४९ ॥

स०—तद्गुणेति । शर्करासमा यासशर्करा यवासश-
र्करेति या लोके प्रसिद्धा तित्तमधुरकषायरसा च ।
केचित्त्वाचक्षते । दुर्गलभार सेन या क्रियते ॥ ४९ ॥

प०—यासशर्करा लोके यवशर्करेति प्रसिद्धा ।
केचिद्ब्रुवन्ति । दुरालभा रसेन सा क्रियत इति ।
सा च तद्वृणाऽनन्तरोक्तमत्स्याण्डिकादिगुणा, तिक्ता,
मधुरा, कषाया च रसतः ॥ ४९ ॥

हे०—यासशर्करागुणमाह—तद्वृणा—मत्स्याण्डिकादि-
सामान्यसदृशगुणा यासशर्करा दुरालभा रसेनेक्षुरसव
क्रियते ॥ ४९ ॥

दाहबृद्धिर्दिसृष्टासृक्पित्तघ्न्यः सर्वशर्कराः ५० ॥

स०—इत्येताश्चान्याश्च दाहादिनाशनाः । ग्रंथांतरे
चोक्तम् । यथा यथाऽऽसां वैमल्यं मधुरत्वं यथा यथा ।
स्नेहलाघवशैत्यादिसरत्वं च तथा तथेति ॥ ५० ॥

प०—एता अन्याश्च काश्चन शर्कराः सर्वा दाहा-
दीन् निघ्नन्ति ॥ ५० ॥

हे०—सामान्यशर्करागुणमाह—सर्वा उक्ता मत्स्याण्डि-
कादयः, अनुक्ताश्च मधुशर्करादयः, मत्स्याण्डिकादौ रक्तपि-
त्तग्रहणमतिशयार्थम् ॥ ५० ॥

अधुना वरावरत्वं निर्धारयति—

शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे ॥ ५१ ॥

स०—इक्षुविकाराणां मध्ये शर्करा फाणितं
च क्रमेण वरावरे भवतः । शर्करा श्रेष्ठा फाणित-
मवरम् ॥ ५१ ॥

प०—वरं चावरं च वरावरे श्रेष्ठाश्रेष्ठे । इक्षुवि-
काराणां मध्ये शर्करा वरा श्रेष्ठा, फाणितमवरं
श्रेष्ठम् ॥ ५१ ॥

हे०—इक्षुविकाराणां तारतम्यमाह—इक्षुविकाराणां
मध्ये शर्करा सिताख्या वरा । फाणितमवरम् । इतरे
मध्यमाः ॥ ५१ ॥

शर्करायोनिप्रसंगेन मधुनोऽपि गुणानाह—

चक्षुष्यं छेदि तृट्छेप्सविषहिध्मास्रपित्तनुत् ।
मेहकुष्ठकृमिच्छर्दिश्वासकासातिसारनुत् ॥

त्रणशोधनसंधानरोपणं वातलं मधु ।
रूक्षं कषायमधुरं तत्तुल्या मधुशर्करा ॥ ५२ ॥

स०—मधु चक्षुषे हितम् । तथा छेदि । उभय-
थाऽऽश्रोतनव्रणलेपादावुपयुक्तम् । तथाऽभ्यवहारविष-

येऽपि । तैक्ष्ण्याद्यो देहे पिंडितान् भावान् छिनत्ति
विभजति स छेदीति कथ्यते । तथा तृडादिनुत् मेहा-
दिजिदिति च । प्रायेणाऽभ्यवहारविषय एव । व्रणानां
शोधनं संधानं रोपणं च । शोधनं यत्पूयपैच्छित्यादि-
प्रेरकम् । संधानं यद् द्वौ व्रणौ चैकीकरोति । रोपणं
सुप्रसिद्धम् । एतच्च कार्यं बाह्यविषयमेवाऽस्य वेद्यम् ।
तथा वातलमेतच्चास्य बाह्योपयोगेनान्यंतरोपयोगेन
च । अन्ते व्यस्तश्रुतत्वात् । चक्षुष्यं छेदीत्यादिना-
स्य मधुनः कर्मनिर्देशः । रूक्षं कषायमधुरमित्यने-
नास्य स्वरूपनिर्देशः । लाघवाच्चात्र ग्रंथकारेणैतद्वे-
दादि नोक्तम् । तथा ह्ययमेव तत्रकारः संप्रहे मधुनो
भेदानाख्यत् । तथा । आमरं पैत्तिकं क्षौद्रं माक्षिकं
तद्यथोत्तरम् । तत्र स्याद्दामरं शुक्रं घृतवर्णं तु पैत्ति-
कम् । क्षौद्रं तु कपिलं विद्यात्तैलामं माक्षिकं मतम् ।
आमरं तर्पणं स्वादु त्रिदोषं पैत्तिकं विदुः । वरं च गुर्व-
मिष्यंदि क्षौद्रं रूक्षं मनागुरु । माक्षिकं लघ्वपवन्
मधुरं शस्यते व्रणे । गरीयः स्वाद्वमिष्यंदि नवं जीर्ण-
मतोऽन्यथा । मंडः पुराणान्मधुनस्तीक्ष्णो रूक्षो लघु-
स्तनुरिति । तथा संप्रहे कटुपाक्त्वगुरुत्वशैत्यविषा-
न्वयत्वविकटोपक्रमत्वयोगवाहित्वादीन् गुणानवोचत् ।
योगवाहित्वं च विवदन्ते बहुविदः । तत्र केचिदेवं
समगिरंत । यद्द्रव्यं द्रव्यांतरेण संयुज्यात्मायं स्वभावं
हित्वा संयुक्तद्रव्यस्वभावमेवानुवर्तते तद्योगवाहीति ।
नचैतद्युक्तम् । यतो यद्येवं योगवाहिता निश्चीयन्ते
तदानीं योगवाहिद्रव्योपयोगो निरर्थकः स्यात् ।
तथाहि । योगवाहिद्रव्यमंतरेणापि यत्स्वभावं द्रव्यं
प्राणासीत् तत्स्वभावमेव योगवाहिद्रव्ये युक्तमपि ।
तस्मादसदेतद्योगवाहिलक्षणमिति । केचिच्चैवं प्रतिजा-
नीते । यद्द्रव्यं द्रव्यांतरेण युक्तमन्यस्य द्रव्यस्य शक्त्यु-
त्कर्षमुत्पादयति तद्योगवाहीति । तदप्यसम्यक् । यस्मा-
देवमभ्युपगम्यमाने बहूनि द्रव्याणि योगवाहीनि स्युः ।
तथा च मध्वादेरपि द्रव्यस्य किंचिद्द्रव्यं समा-
नगुणस्य शक्त्युत्कर्षं कुर्वदेव दृष्टम् । तत्कथं
मध्वादेरेव योगवाहित्वमुच्यते नापरस्येति ।
तदेतदपि लक्षणमसच्छ्रुतत्वादलक्षणम् । अपरे त्वेव-

हे०—उष्णे विरोधस्यापदादमाह—अन्तर्धपाकमपि विरुद्धोपकर्मरजोणादिविकारहृत्नीत्याशे-
चिरकालस्थितं तु विपान्वयत्वेन विपपुष्पेभ्योऽपि ततो

मधु कुर्वते ते स्वयं यच्च सविषा भ्रमरादयः—“गुरुक्ष-
कषायत्वाच्छैत्याच्चातर्प हितं मधु । नाहि कष्टतमं किञ्चित्त-
दर्जीर्णाथतो नरम् ॥ उपक्रमविरोधित्वात्सद्यो हन्याद्यथा
विषम् । नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥
वृष्यैर्गौरतो युक्तं वृष्यतामनुवर्तते । भ्रामरं पैत्तिकं शौद्रं
माक्षिकं च यथोत्तरम् ॥ वरं जीर्णं च तेऽप्यन्ये द्वे एव त्रिनि-
योजयेत् ॥ ” इति । इतीधुवर्गः ॥ ५४ ॥

सर्पिषोऽनन्तरं स्नेहसामान्यात्तैलवर्गे वक्तव्ये गुडस्य
ममानरसवीर्यविपाककर्मत्वात् प्रायेण चाहारद्रव्येषु
भक्ष्यभोज्येष्वस्यैव तैलेभ्यः सारभोजनादिक्षुवर्गोऽतरा
निर्दिष्टः । भूरिभोजनोपयोगितया च मद्यात्प्राक् तैल-
वर्गो वक्तव्य इत्याह—

तैलं स्वयोनिवत्तत्र मुख्यं तीक्ष्णं व्यवायि च ।
त्वग्दोषकृदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृन्न च ५५

स०—सर्वं तैलं स्वकारणसमगुणं भवति । यतो
यदभिनिर्वृत्तं तत्स्वरूपमेवेत्यर्थः । तत्र तैलेषु मध्ये
मुख्यं तिलोद्भवं यत्तैलं तत्तीक्ष्णं मन्दविपरीतम् । तथा
व्यवायि व्याप्तिशीलम् । तथा त्वग्दोषकृतपानाभ्या-
सेन त्वचं दूषयति । अचक्षुष्यं चक्षुषे हितं न भवति ।
सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतोगामि । उष्णमुष्णवीर्यम् । स्वयो-
निवदित्यतिदेशात्कफकृन्नं प्राप्तमित्याह । कफकृन्नं च
कफं न करोति । संग्रहेऽप्युक्तम् । मेध्यस्तिलः स्पर्श-
शीतो मेध्यं तैलं खलो हिमः । तस्यैव श्लेष्मकर्तृत्वं
न तैलस्य खलस्य चेति । पानकस्वायुर्वेदावतारेऽधि-
जगे । विपाके कटुकं तैलं वातघ्नं कफपित्तकृदिति ।
ननु च तैलमिति कथमस्य मुख्यं नाम । यतो यथा
तिलस्य विकारः स्नेहस्तैलमित्युच्यते । तथैरंडादीना-
मपि यो विकारः स्नेहः सोऽपि तैलमित्युच्यते । मुनि-
रप्याह । अतैलमपि तैलमेव कृत्वोपदेक्ष्यते तैलप्राधा-
न्यात्स्नेहप्राधान्यादिति यावत् । सामानाधिकरण्य-
प्रयोग एवोपपन्नः । यथा कौसुमं तैलमैरंडं तैल-
मिति अत्रोच्यते । तिलस्येदं वस्तु तैलमित्यन्वर्थता
तिलोद्भवस्यैव तैलस्य संभवति न कौसुमादीनाम् ।
अपि च । कौसुमं तैलमित्यादौ तैलशब्दः कांडा-
दिव्यवच्छेदपरः संभाव्यते । यथा कौसुमं तैलं न

पत्रं कांडं चेति । इदं तैलं तैलमित्यत्र तु सामाना-
धिकरण्येन यदि तैलशब्दो निर्दिश्यते ततः पूर्वस्मा-
त्तैलशब्दात्स्नेहाभिधायिनोऽधिकमर्थान्तरं न वक्ति ।
नन्वत्रापि तैलशब्दः कस्मात्कांडादिव्यवच्छेदपरो न
भवतीति चेत् । वयं ब्रूमः । रूढिरूपत्वात्तैलशब्दस्य
स्नेहविषय एव तैलशब्दो रूढो न कांडपत्रादिविषये
तिलस्य हि कांडं पत्रं वा न तैलमित्युच्यते किं तर्हि
तिलपत्रं तिलकांडमिति । अत एव तैलशब्दोच्चार-
णस्य समनन्तरं स्नेहविषयैव धीर्जायते न पत्रकांडा-
दिविषया । तस्मादस्यैवैतन्मुख्यं नाम युक्तम् । संस्का-
रानुवाचैत्वेन सर्वरोगजिच्चाच्चास्य मुख्यत्वम् । तथ
चोक्तम् । संस्कारात्सर्वरोगजिदिति । कुसुम्भादीनां
तिलशब्दस्य च स्नेहनार्थवाच्ये विकारे स्नेहं तैलप्र-
त्यये सति कुसुमतैलमैरण्डतैलं तिलतैलमिति रूपं
भवति ॥ ५५ ॥

प०—भूरितरजनोपयोगात्तैलवर्ग इक्षुवर्गानन्तरमार-
भ्यते । तथा वातलं मध्विति निर्दिष्टं, तस्य वातस्य शमनं
तैलात्रान्यद्द्रव्यान्तरमत आह—स्वयोनितुल्यं गुणै-
र्वर्तते इति स्वयोनिवत् यो यस्य योनिराकारः प्रभवो
यतो यतो यदभिनिर्वृत्तं यद्यदुत्पद्यते तथा योन्य
तुल्यगुणं तत्तैलं जानीयात् । तत्स्वरूपमेव तदित्यर्थः
स्वाकारेण समतुल्यगुणमिति यावत् । तत्र तैलेष्वे-
रण्ड-सर्षपेङ्गुद-पियाल-बदरतुवरारुष्कर-कुसुम्भ-
शिंशपागुरु-देवदारु-त्रपुसैर्वारुकम्पाण्डवातामाक्षो-
डोमादिजेष्वाकारेषु मध्ये मुख्यं तिलोद्भवं तैलं तीक्ष्ण-
मन्दगुणविपरीतं तदक्षयाद्धातून् विकर्षति, सन्धि-
बन्धान् विमुञ्चति । व्यवायि-व्याप्तिशीलं यद्दे-
व्याप्य पाकं याति । तथा च सङ्ग्रहे—“व्यवायि
देहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते ।” त्वग्दोषकृ-
दुपयुक्तं पानाभ्यासेन त्वचं दूषयति । अथ च
त्वग्दोषान् कृन्तति-छिनत्ति “कृती छेदने” इत्यस्य
धातोरयं प्रयोगः । अचक्षुष्यं-चक्षुषोरपथ्यं सूक्ष्म-
सूक्ष्मस्रोतःप्रवेशात् । उष्णमुष्णवीर्यं तिलोद्भव-
त्वात्, श्लेष्मकरत्वमस्य प्राप्तं तन्निवार्यते । कफकृन्नं
कफं न करोतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

हे०—अथ तैलवर्गः । तत्र तैलगुणानाह—स्वयोनिवत्-
स्वकारणवत् यथा-तिलतैलं-तिलगुणं, सर्पतैलं सर्पप

गुणमिति । तत्र यानि तैलानि स्वयोनेर्विशिष्टानि तेषां गुणाः । तत्र तिलतैलगुणानाह—मुख्यं तिलतैलं, मुख्यमिति वदता तैलशब्दप्रयोगे तिलतैलं ग्राह्यमिति “धौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः ” इति न्यायात् । यदादौ देहं व्याप्नोति पश्चाज्जीर्यति तद्व्याप्यम् । उष्णमुष्णस्पर्शम् । उष्णवैर्यत्वम् स्वयोनिवदित्यनेन लब्धम् ॥ ५५ ॥

**कृशानां बृहणायालं स्थूलानां कर्शनाय च ।
बद्धविट्कं कृमिघ्नं च संस्कारात्सर्वदोषजित् ५६**

स०—कृशानां पुंसां बृहणाय बृहत्चायालं पर्याप्तं स्थूलानां च कर्शनायालम् । ननु कथमेकस्माद्वस्तुनो विरुद्धकार्यद्वयं कृशत्वबृहणत्वरूपं स्यादिति ब्रूमः । कृशानां तावत्स्रोतांसि संकोचमायाति संकुचितस्रोतसां च नराणां तैलमन्तरेणाऽन्यानि द्रव्याणि बृहणगुणयुक्तान्यपि न तथा प्रवेष्टुं समर्थानि भवन्ति । तैलं पुनः संकुचितानि स्रोतांसि तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्घटित्येवं प्रविश्य शोधयति । स्रोतःशुद्ध्या च शरीरपुष्टिः । तथा च वक्ष्यति । स्रोतःसु तत्र शुद्धेषु रसो धातुर्नृपेति यः । तेन तुष्टिर्बलं वर्णः परं पुष्टिश्च जायत इति । तस्मात्कृशानां बृहणायालमित्युपपन्नम् । तथा स्थूलानां सूक्ष्मस्रोतोगामित्वात्सर्वस्रोतःसु तैलं प्रविश्य तीक्ष्णोष्णादिगुणयोगान्मेदः क्षपयति तत्क्षपणाच्च कर्शनं संपद्यत इति स्थूलानां कर्शनाय चेत्युपपन्नम् । स्नेहादिगुणयोगात्तैलस्य बृहणत्वक्षामत्वे सिद्धे सति कृशानां बृहणायालं स्थूलानां कर्शनाय चेत्युक्तं ज्ञापनार्थम् । यदित्यभूतं तीक्ष्णादिगुणयुक्तमन्यदपि तत्कृशानां बृहणायालं स्थूलानां कर्शनाय चेति । बद्धेत्यादि बद्धा विट् येन तद्वद्धविट्कम् । कप्समासातः । ग्रंथितपुरीषमित्यर्थः । तथा कृमिघ्नम् । संस्कारादित्यादि । विशिष्टद्रव्यकृतसंस्कारमाश्रित्याशेषरोगजित् ॥ ५६ ॥

प०—कृशानां बृहणायालमिति । इह द्विविधाः कृशाः । एके प्रकृतिकृशा एव बीजस्वभावाज्जायन्ते । अपरे रूक्षाहारविहारादिना जन्मोत्तरकालभाविनश्च । तेषां कृशानां सर्वाणि स्रोतांसि सहसैव संकोचं यान्ति । सङ्कुचितस्रोतसां तैलमुक्त्वा तैलगुणविपरीतगुणान्यन्यानि यानि द्रव्याणि मन्दादिगुणयु-

क्तानि तानि नान्तःस्रोतः प्रवेष्टुं समर्थानि भवान्त । यथा तैलं सूक्ष्मव्यवायादिभिर्गुणैः सहसान्तः प्रविशति कृशानां बृहणायालं भवति । अमुमेवार्थं प्रतिपादयन् ग्रन्थकारः तैलस्य स्नेहादिगुणयुक्तस्य बृहणत्वे समर्थस्यापि तैलं बृहणायालमिति कण्ठोक्तमस्य पाठं पठति । प्रकृतिकृशानामपि तथैव तद्वृहणम् । यद्यपि कुलजा विकारा असाध्या इति निर्दिष्टाः । किंचानुक्तमपि यद्द्रव्यमीदृगुणं तैलात्तैक्ष्ण्यादिगुणयुक्तं तदपि तेषामस्मात् प्रदर्शिताद्धेतोः कृशत्विनवारणाय प्रयाज्यमित्यधिकोऽर्थोऽपि ज्ञापितो भवतीत्यागामिका । तथा गुरुस्निग्धबल्यवातघ्नान्मिदीपनत्वगुणसमन्वितातिलाज्ञातं तत्स्वभावा-नुवृत्तियुक्तं चेत्तस्य घटते, एवं देहस्य स्थूलकारित्वं स्थूलानां कर्षणाय च । स्थूला अपि द्विविधाः । एके प्रकृतिस्थूला बीजस्वभावा ज्ञायन्ते, जन्मान्तरभाविनश्चापरे स्निग्धाभ्यवहारसेवनान् सम्पद्यन्ते । तेषामुभयेषामपि तैलं तीक्ष्णोष्णं सूक्ष्मव्यवायागुणैश्च स्रोतसां विशुद्धितुत्वान्मेदोलेखनमपि युज्यते । तस्मान् स्थूलानां तैलं कर्शनायाल्यलं संस्कारादिवशाद्वा बद्धविट्कं बद्धपुरीषं बद्धशकृत्कारित्वात् पुरीषं बध्नाति । तथा कृमीन् हन्तीति कृमिघ्नं संस्कारादिवशाद्द्रव्यपाकादिभिः सिद्धं तैलं सर्वान् रोगान् जयति ॥ ५६ ॥

हे०—अलं समर्थं, नन्वेकस्य बृहणसमर्थकर्शनसमर्थत्वे अनुपपन्नेमैवं कृशस्य हि स्रोतांसि संकुचितत्वात्सम्यग्रसं न वहन्ति स्थूलस्य तु पूर्णत्वात् तैलं तु सूक्ष्मव्यवायितीक्ष्णोष्णत्वात् स्रोतांसि शोधयति । शुद्धेषु स्रोतस्तु रसः सम्यग्बह्वं कृशस्य धातुपुष्टिं विधत्ते-स्थूलस्य धातुसाम्यम् । बद्धविट्कं-बद्धपुरीषं, द्रव्यान्तरसंयोगजनितं गुणान्तरं संस्कारः । नन्वत्र “त्वग्दोषकृदचक्षुष्यं कफकृन्धच” इति । सुश्रुते तु त्वक्प्रसादनं चक्षुष्यमानिलबलासश्रयकरमिति विरोधः मैवं, त्वग्दोषकरत्वमचक्षुष्यत्वं चाभ्यवहारे, त्वक्प्रसादनत्वं चक्षुष्यत्वं चाभ्यङ्गे, उक्तं हि—“दृष्टिप्रसादपुष्ट्यायुःस्वप्नसुत्वक्त्वदाढ्यकृत्” इति । अनिलबलासश्रयकरत्वं संसर्गविषयम् । उक्तं हि संग्रहे-अभ्येपु समुदायनिर्धार्येषु तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानामिति ॥ ५६ ॥

**सत्तिकोषणमैरंडं तैलं स्वादु सरं गुरु ।
वर्ध्मगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरम् ॥
रुक्शोफौ च कटीगुहकोष्ठपृष्ठाश्रयौ जयेत् ५७**

स०—एरण्डतैलमीषत्तिकं कटु भवति तथा स्वादु मधुरं तथा सरं गुरु च । वर्धेत्यादि। वर्धमादीन् जयेत् । कटीगुह्यकोष्ठपृष्ठास्थितौ रुक्शोफौ जयेत् ॥ ५७ ॥

प०—एरण्डं तैलं-सतिकोषणमीषत्तीक्ष्णमीषत्कटुकं च तथा स्वादु-मधुरं, रसतः संभेदि गुरु च । तथा च वर्धमादीन् जयेत् वर्धमवृद्धिः । विषमज्वरः—सन्ततदिः । रुक् च शोफश्च रुक्शोफौ तौ च कटीगुह्यकोष्ठपृष्ठाश्रयौ तत्रस्थौ जयेत् गुह्यं—लिङ्गम् । कोष्ठमुदरम् ॥ ५७ ॥

हे०—एरण्डतैलगुणानाह—सतिकोषणमीषत्तिकमीषत्कटुकं च एरण्डमेरण्डफलोद्भवं, सरं-विरेचनं, वर्धम—सुष्कवृद्धिः, रुक्शोफौ—शूलश्वयथू तौ च कटयादिगतौ ॥ ५७ ॥

तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्त्रं रक्तैरंडोद्भवं त्वति ५८

स०—तच्च तीक्ष्णोष्णपिच्छिलं विस्त्रं च भवति । लोहितैरंडतैलं त्वतिशयेन तीक्ष्णादियुक्तम् ॥ ५८ ॥

प०—रक्तैरण्डो लोहितैरण्डः तदुद्भवं तैलमतिभृशं तीक्ष्णं तीक्ष्णगुणयुक्तं तथोष्णमुष्णवीर्यं पिच्छिल-मङ्गुलिप्राहि विस्त्रमामगन्धि ॥ ५८ ॥

हे०—रक्तैरण्डतैलगुणानाह—अतिग्रहणादेरण्डोद्भवमपि तीक्ष्णादिगुणयुक्तम् ॥ ५८ ॥

कटूष्णं सार्धपं तीक्ष्णं कफशुकानिलापहम् । लघु पित्तासकृत् कोठकुष्ठाशोऽव्रणजंतुजित् ५९

स०—सर्धपाणामिदं सार्धपं तैलं कटूष्णं च भवति । तथा तीक्ष्णं कफशुकानिलापहं च । अप-पूर्वद्वितीरन्येष्वपि दृश्यत इति डः । तथा च लघु पित्तासं च करोति तथा कोठादीन् जयति ॥ ५९ ॥

प०—सर्धपं तैलं, कटु-कटुकरसं, वीर्योष्णं, तीक्ष्णं विकशि तैक्ष्ण्यात् श्लेष्मादीन् नुदति । तथा कफं शुक्रमनिलं च हन्ति । लघु च पित्तासं रक्तपित्तं च करोतीति पित्तासकृत् । तथा कोठकुष्ठाशोऽव्रणजन्तून् जयति । कोठः—क्षुद्ररोगे वक्ष्यमाणः । व्रणजन्तवो—व्रणक्रिमयः ॥ ५९ ॥

हे०—सर्धपतैलगुणानाह—पित्तासकृत्पित्तासकरोपानं

आक्षं स्वादु हिमं केश्यं गुरु पित्तानिलाप

स०—अक्षाणां बिभीतकानामिदमाक्षं तैलं दिगुणयुक्तं पित्तानिलहृच्च ॥ ६० ॥

प०—अक्षस्येदमाक्षं बिभीतकं तैलं, स्वादु, केश्यो हितं केश्यं गुरु च, पित्तां पित्तवातघ्नम् ॥ ६० ॥

हे०—बिभीतकतैलगुणानाह—आक्षमिति । केशाहतम् ॥ ६० ॥

नात्युष्णं निंबजं तित्तं कृमिकुष्ठकफप्र

स०—निंबोद्भवं तैलमतिशयेनोष्णं न भवति तित्तं तथा कृमिकुष्ठकफनाशनमतिशयेन ॥ ६१

प०—निम्बजं तैलं-नात्युष्णं किञ्चिदुष्णं तित्तरसं कृमिपित्तकफान् प्रणुदति नाशयति पित्तकफप्रणुन् ॥ ६१ ॥

हे०—निम्बतैलगुणानाह—नात्युष्णमिति । नाईषदुष्णम् ॥ ६१ ॥

उमाकुसुंभजं चोष्णं त्वग्दोषकफपित्तकृ

स०—अतसीजं कुसुंभजं च तैलमुष्णवीर्यं तथा त्वग्दोषकफपित्तानि करोति ॥ ६२ ॥

प०—उमा—अतसी, कुसुंभं पञ्चोत्तराप तज्जन्म तदुद्भवं तैलमुष्णं वीर्यतः । तथा षकफपित्तानि करोति । त्वग्दोषः—कुष्ठम् ।

हे०—अतसीतैलकुसुंभतैलगुणानाह—यत्तुक्तं सु “विपाके कटु सक्षारं कौसुम्भं सर्वदोषकृत् ।” इति लिप्तसर्वदोषविषयं पृथग्भूतं तु वायुं हन्त्येव, यदा णादिः—“कौसुम्भं कटु सक्षारं वातघ्नं पित्तलम्” इति ॥ ६२ ॥

स्नेहप्रसंगादिदमप्याह—

वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ मांसानुगस्वरूपौ च विद्यान्मेदोऽपि तावि

स०—वसा तु रूपेण शुद्धमांसस्य स्नेहः धातुः । तौ वातनाशनौ तथा मांसानुगस्वरूपौ णाणितः संवन्धि मांसं तदनुगस्वरूपौ । मेदोऽपि

तैलवर्ग इहोक्तः । तथा च संग्रहेऽधिकमप्युक्तम् ।
 दन्तीमूलकरक्षोन्नकरञ्जारिष्टशिष्टुजम् । सुवर्चलेगुदी-
 पीलुशंखिनीनीपसंभवम् । सरलागुरुदेवाहृशिपासार-
 जन्म च । तुवराक्षकरोत्थं च तीक्ष्णं कट्वम्लपित्तकृत् ।
 अर्शःकुष्ठकृमिश्लेष्मशुक्रमेदोऽनिलापहम् । करंजनित्रजे
 तिक्ते नाल्युष्णे तत्र निर्दिशेत् । कषायतिक्तकटुकं
 सारलं व्रणशोधनम् । भृशोष्णतीक्ष्णकटुके तुवराक्ष-
 षकरोद्भवे । विशेषात्कृमिकुष्ठे तथोर्ध्वाधोविरोचने । अक्षाति-
 मुक्तकाक्षोऽनालिकेरमधूकजम् । त्रपुमेर्वाक्ष-
 कृष्णान्दलेष्मातकपियालजम् । वातपित्तहरं वृष्यं
 श्लेष्मलं गुरु शीतलम् । पित्तश्लेष्मप्रशमनं श्रीप-
 णीकिंशुकोद्भवम् । तिलतैलं वरं तेषु कौसुम्भं
 न वरं परम् । वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफ-
 प्रदौ । मांसानुगस्वरूपौ च विद्यान्मेदोऽपि ताविव ।
 शाखकी शौकरी पाकहंसजा कुक्कुटोद्भवा । वसा
 श्रेष्ठा स्ववर्गेषु कुम्भीरमहिषोद्भवा । काकमद्गुवसा तद्व-
 त्कारडोत्था च निदिता । शाखादमेदसां छागं हस्तिनं
 च वरावरमिति । इति तैलवर्गः ॥ ६३ ॥

प०—स्नेहप्रसङ्गेन वसामज्जामेदसां गुणनिर्देशमाह-
 वसा तनुमेदोरूपा कथितमांसस्योपरि गतोऽच्छस्नेह-
 भाग इति केचित् । तथा—“शुद्धमांसस्य यः स्नेहः
 सा वसा परिकीर्त्यते” इत्यन्ये । मज्जाऽस्थोऽन्त-
 र्धातुरस्थानां मध्यवर्ती । तौ वातघ्नौ वातं नाशयतः ।
 बलपित्तकफांश्च तथा । मांसानुगतस्वरूपौ च । यस्य
 प्राणिनः सम्बन्धिनौ तौ भवतस्तन्मांससदृशस्वरूपौ
 विज्ञेयौ शैत्यौष्ण्यादिभिर्गुणैः । तथाच चरकमुनि-
 र्विनिर्दिशेत् । तेन आङ्गलादिभेदाभिन्नाया योनैर्यथास्वं
 गुणैस्तज्जा वसामज्जा विनिर्दिशेत् । मेदोऽपि ताविव
 वसामज्जयोः सदृशफलं विज्ञेयमिति तैलवर्गः ॥ ६३ ॥

हे०—वसामज्जोर्गुणानाह-वसा-मांसस्नेहः, मज्जा-पशो
 धातुः, मांसानुगस्वरूपौ यस्य प्राणिनो यौ वसामज्जानौ,
 तस्य मांसेन तौ सदृशगुणौ । मेदोगुणमाह-मेदश्चतुर्थो धातुः
 ताविव वसामज्जावद्वातघ्नादिगुणकम् । तैलवर्गे स्नेहत्वसा-
 म्याद्वसादीनामुक्तिः । संग्रहे तु—“तैलप्रयोगादजरा निर्वि-
 कारा जितेन्द्रियाः । आसन्नतिबला युद्धे दैत्याधिपतयः
 पुरा ॥ दन्तीमूलकरक्षोन्नकरञ्जारिष्टशिष्टुजम् । सुवर्चलेङ्गु-

दीपीलुशंखिनीनीपसंभवम् ॥ सरलागुरुदेवाहृशिशिपासा
 रजन्म तु । तुवराक्षकरोत्थं च तीक्ष्णं कट्वम्लपित्तकृत् ॥
 अर्शःकुष्ठकृमिश्लेष्मशुक्रमेदोऽनिलापहम् । करंजनि-
 त्रजे तिक्ते नाल्युष्णे तत्र निर्दिशेत् ॥ कषायतिक्तकटुकं
 सारलं व्रणशोधनम् । भृशोष्णे तीक्ष्णकटुनी तुवराक्षकरो-
 द्भवे ॥ विशेषात्कृमिकुष्ठे तथोर्ध्वाधोविरोचने । अक्षाति-
 मुक्तकाक्षोऽनालिकेरमधूकजम् ॥ त्रपुमेर्वाक्षकृष्णान्द-
 लेष्मातकपियालजम् । वातपित्तहरं केश्यं श्लेष्मलं गुरु
 शीतलम् ॥ पित्तश्लेष्मप्रशमनं श्रीपर्णीकिंशुकोद्भवम् ।
 तिलतैलं वरं तेषु कौसुम्भमवरं परम् ॥ चौद्रकीसौकरी-
 पाकहंसजाः कुक्कुटोद्भवाः । वसाः श्रेष्ठाः स्ववर्गेषु कुम्भी-
 रमहिषोद्भवाः ॥ काकमद्गुवसातद्वत् कारणडोत्था च
 निदिता । शाखादमेदसां छागं हास्तिनं च वरावरम् ॥”
 इति तैलवर्गः ॥ ६३ ॥

स०—तीक्ष्णोष्णरूक्षमादिगुणसामान्यातैलवर्गादन-
 तरं मद्यवर्ग आरभ्यते--

दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदम् ॥
 सस्वादुतिक्तकटुकमम्लपाकरसं सरम् ।
 सकषायं स्वरोग्यप्रतिभावर्यकृल्लघु ॥
 नष्टनिद्राऽतिनिद्रेभ्यो हितं पित्तास्रदूषणम् ।
 कृशस्थूलहितं रुक्षं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनम् ॥
 वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा ॥ ६४ ॥

स०—सर्वं मद्यं दीपनादिगुणयुक्तम् । तुष्टिश्चित्त-
 परितोषः पुष्टिः शरीरपोषः ते ददाति जनयति यत्तत्तु-
 ष्टिपुष्टिदम् । आतोऽनुपसर्गे कः । तथा ईषन्मधुरतिक्त-
 कटुकम् । तथाऽम्लौ पाकरसौ यस्य तदेवम् । तथा
 सरम् । तथा सकषायम् । तथा स्वरश्चारोग्यं च प्रतिभा
 च वर्णश्च तान् करोति । ननु सर्वाण्येव द्रव्याप्यारो-
 ग्यार्थमुपदिश्यन्ते तस्मादारोग्यकृत्वं सर्वेषामेव द्रव्याणां
 प्राप्तमिति सर्वस्यैवाडोग्यकृत्त्वम् । उच्यते ।
 युक्तमाह भवान् । किंत्वतिशयख्यापनार्थम् ।
 एतन्मद्यमतिशयेनारोग्यकृदित्यर्थः । तथा लघु । तथा
 नष्टनिद्रेभ्यो नरेभ्योऽतिनिद्रेभ्यश्च हितम् सर्वमेव मद्यं
 प्रभावादिति केचित् । अन्ये त्वेवं मन्यन्ते यथा सुरादि-
 यन्मद्यं श्लेष्मादिवर्धनं तन्नष्टनिद्रेभ्यो हितम्, यच्च माधवा-
 दिमद्यं श्लेष्मादिहन्तृ तच्चाऽतिनिद्रेभ्यो हितमिति । तथा

पित्तसूक्ष्मणम् । कुशेभ्यः स्थूलेभ्यश्च हितम् । सामान्ये-
नाऽपि निर्देशेऽत्रापि विशेषो बोध्यः । किञ्चिन्मद्यं कृशाय
हितं किञ्चित्स्थूलायेति । अथवा तैलोक्तन्यायेन
कृशस्थूलहितत्वं बोध्यम् । तथा रूक्षसूक्ष्मं स्रोतो-
गामि । तथा स्रोतो विशोधयति । तथा वातश्लेष्महरम् ।
युक्त्या पीतं सदेवगुणं मद्यं भवति । युक्तिस्तु मदात्य-
यनिदाने चिकित्सिते च वक्ष्यमाणा । अन्यथाऽयुक्त्या
पीतं सद्विपत्तुल्यं भवति ॥ ६४ ॥

५०-मद्यवर्गस्यारम्भे प्रयोजनं मद्यमारोग्यकरं दीप-
नरोचनादिगुणकलापयुक्तत्वात् । तथा तैलस्य कि-
ञ्चित्साधारणगुणसामान्यात्तैलादनन्तरं सर्वमद्यानां
सामान्यगुणवर्णनार्थमाह-सर्वस्य मद्यस्य सामान्येन
गुणवर्णनमेतत् । दीपयतीति दीपनमग्नेर्दीपिकार-
त्वात् । रोचयतीति रोचनं-भक्तादिष्वभिलाषं
जनयति । तीक्ष्णं धातून् विकषति सन्धिबन्धान्
विमुञ्चति । उष्णमुष्णवीर्यम् । तुष्टिश्च पुष्टिश्च तुष्टि-
पुष्टी ते ददाति तुष्टिपुष्टिदम् । तुष्टिश्चित्तपरिपोषः ।
पुष्टिः-शरीरपोषः । सस्वादुतिक्तकटुकं-किञ्चिन्मधुरं,
किञ्चित्तिक्तं, किञ्चित् कटुकम् । अग्नौ पाकरसौ
यस्य तदभ्लपाकरसं, सरं-अदि, सकषायं-किञ्चि-
त्कषायरसयुक्तं तथा स्वरादीनि करोति । स्वरो-
बाकपटुत्वम् । आरोग्यं स्वास्थ्यम् । प्रतिभा-प्राग-
ल्भ्यम् । वर्णः कान्तिमत्त्वम् । तच्च लघु । नष्ट निद्रा
तिनिद्रेभ्यो हितम् । यत् श्लेष्मादिघ्नं मायवादिप्रभ-
वाद्वा सर्वं मद्यं हितं, तत्कृशस्थूलहितं पथ्यं
सामान्यनिर्देशात् । किञ्चिन्मद्यं कृशाय हितं, कि-
ञ्चित् स्थूलाय हितम् । न यदेव स्थूलाय हित-
मिति । अथवा आहारादिवशात् संस्कारादिवशात्
द्रव्यप्रभावाद्वा सर्वं मद्यं कृशस्थूलहितं, तथा रूक्षं-
स्नेहरहितम् । तथा सूक्ष्मं स्रोतःप्रवेशितया
तथा स्रोतो विशोधयतीति विशोधनम् ।
श्लेष्मवातमेदोमलैरापूरितानां निर्मलीकरणाद्विवृत्त-
करणाच्च । तच्च युक्त्या पीतम् । वातश्लेष्महरं-वातश्ले-
ष्मघ्नम् । युक्तिः-रोगबलदेशकालादीन् विभज्य तद-
नुरूपं यद्वीर्ये सा तस्य युक्तिः । तथाच ग्रन्थः-
“आऽस्य वक्ष्यते योगो यः सुखायैव केवलम् ॥”
तथा-बलकालसात्म्यप्रकृतिसहायामयवयांसि प्रवि-
भज्य तदनुरूपं यः पिबति ततः पिबत्यमृतं तदेव

मद्यम् । अन्यथाऽयुक्त्या पीतं सद्विपत्तुल्यं भवति ।
अयुक्तिर्हीनमिध्यातिपातम् । तथाचाश्रयसंग्रहे-मद्या-
क्षेपो धोधृतिस्मृतिहराणाम् ॥ ६४ ॥

हे०-अथ मद्यवर्गः । द्राक्षादिसंधानं मद्यमुच्यते ।
उक्तं हि संग्रहे-“द्राक्षेक्षुमाक्षिकं शालिस्तमा ब्रीहि-
पञ्चमाः ॥ मद्याकरा यवेभ्योऽन्यत्तन्मद्यप्रतिरूपकम् ॥”
इति । तत्र सामान्यमद्यगुणानाह-तुष्टिः-संतोषः,
पाष्टिर्बलवृद्धिः, शरीरवृद्धिः, कृशहितत्वेन लब्ध-
त्वात् स शब्दास्त्रिभिः संबध्यते । प्रतिभा, प्रज्ञानं त्वेकमेव
निद्रां करोति हन्ति चेति विरुद्धम् । मैवं, प्रवृद्धवातो हि
नष्टनिद्रा भवेत् तस्यामवस्थायां वातघ्नत्वाच्चिद्रां करोति,
प्रवृद्धश्लेष्मा चातिनिद्राः तस्यामवस्थायां श्लेष्मघ्नत्वा-
च्चिद्रां हन्ति । कृशस्थूलहितं तैलोक्तन्यायेन युक्त्या पीत-
मेवंविधं वक्ष्यति च । बलकालदेशसात्म्यप्रकृतिसहाया-
मयवयांसि प्राविभज्य तदनुरूपं यः पिबति ततः पिब-
त्यमृतमिति ॥ ६४ ॥

गुरु त्रिदोषजननं नवं जीर्णमतोऽन्यथा ॥ ६५ ॥

स०-नवं किञ्चित्कालातिक्रांतं तन्मद्यं गुरु त्रिदोष-
करं च भवति । नवमनतीतसंवत्सरमित्येके । जीर्णं
पुराणं बहुकालातिक्रांतमतो नवादन्यथा लघु दोषहरं
चेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

५०-तत्सर्वं मद्यं-नवं गुरुदोषकरं दोषप्रकोप-
णमिति यावत् । किञ्चित्कालातिक्रांतं नवम् ।
अनतीतसंवत्सरमित्येके । जीर्णं-पुराणं वर्णरसाग-
न्धोपपन्नं सर्वं मद्यम् । अतः पूर्वोक्तान्मद्यान्नवात्सवा-
स्कादन्यथा विपरीतं लघु दोषशमनं च भवेत् ।
किन्तु पित्तकरं वातश्लेष्मघ्नं चेति पूर्वं
निर्दिष्टम् ॥ ६५ ॥

हे०-नवमद्यगुणानाह-तन्मद्यं नवं तत्कालनिष्पन्नं, गुरु-
त्वदोषजननाभ्यां लघुत्ववातश्लेष्महरत्वे वाध्येते । पुराण-
मद्यगुणानाह-जीर्णं-चिरकालनिष्पन्नम् अतोऽन्यथा नवा-
द्विपरीतं लघु वातकफहरं चेत्यर्थः । उक्तं च सुश्रुतेन-
“स्फुटस्रोतकरं जीर्णं लघु वातकफापहम्” इति ॥ ६५ ॥

पेयं नोष्णोपचारेण न विरिक्तक्षुधातुरैः ।

नात्यर्थतीक्ष्णमृद्वल्पसंभारं कलुषं न च ॥ ६६ ॥

स०-तच्च मद्यमुष्णोपचारेण न पेयम् । उष्णो
विहाराहारादिक उपचारो यस्य स एवं तेनान विरिक्ते-

त्यादि । कृतविरेचनेन न पेयं दोषासाम्यादिति भावः । क्षुधातेन न पेयम् । तथाऽतितीक्ष्णमतिमृदु च मद्यं न पेयम् । अल्पसंभारमिति । यद्यावता संभारेण लोक-प्रसिद्धेन सन्धीयते सुरादि तत्र तदपेक्षया चाल्पसंभारं न पेयम् । तथा कलुषमस्वच्छं च न पेयम् ॥ ६६ ॥

प०—तच्च मद्यमुष्णोपचारेण—न पेयं न पातव्यम् । उपचारः क्रिया सा चाहारविहाररूपा । उष्णेना-हारेणोष्णे च काले प्रीप्माख्ये उष्णेनातपादिनार्तेन पुरुषेण न पेयम् । तथा विरिक्तेन कृतविरेचनेन क्षुधातेन बुभुक्षितेन न पेयम् । गुल्मोदराशोभ्रह-णीदोषस्याऽवस्था यस्यां पानं निवार्यते तथा नात्यर्थं मृदु मध्यं पेयं तथाऽल्पसंभारम् अल्पेन सम्भारेण द्राक्षेक्षुप्रभृतिना कृतं चावता लोकप्राप्ति-ज्जेन सम्भारेण सन्धीयते तदपेक्षया चाल्पसंभारं तथा कलुषं पांशुशर्करादिभिर्भुक्तं न पेयम् ॥ ६६ ॥

हे०—मद्यपानं नियच्छति—उष्णोपचारेण—उष्णमाहारं दूर्यसन्तापादिकं वा सेवमानेन, विरिक्तः कृतविरेचनैः, क्षुधातुरैरतिक्षुधितैः अत्यर्थं तीक्ष्णमतितीव्रमदम् अत्यर्थं मृदु—मदानुत्पादकम् अल्पसंभारमसम्पूर्णकारणसामग्रीकं, कलुषं मलिनम् ॥ ६६ ॥

अधुना मद्यविशेषानाह—

गुल्मोदराशोभ्रहणीशोषहृत् स्नेहनी गुरुः ।
सुराऽनिलघ्नी मेदोऽमृक्स्तन्यमृक्कफावहा ६७ ॥

स०—सुरा गुल्मादिहृद्वति । तथा स्नेहयतीति स्नेहनी । तथा गुरुर्वातनाशिनी च । तथा मेदश्चासृक् च स्तन्यं च मूत्रं च कफश्च तानावहति ॥ ६७ ॥

प०—सुरा—शालिपिष्टेन कृता तस्या इमे गुणाः । सुरा गुल्मादीन् हरति । शोषो—राजयक्ष्मा । तथा स्नेहयतीति स्नेहनी । गुरुः, अनिलघ्नी—वातशमनी, तथा मेदःप्रभृतीन्त्यावहति प्रापयति जनयतीत्यर्थः । स्तन्यं—स्त्रीक्षीरम् ॥ ६७ ॥

हे०—सुरागुणमाह—शालिपिष्टकृतं मद्यं सुरा स्नेहनी—देहस्निग्धवत्कृतं । मेदःप्रभृतीनावहति करोतीति ॥ ६७ ॥

तद्गुणा वारुणी हृद्या लघुतीक्ष्णा निहन्ति च ।
शूलकासवमिश्चाविबन्धाध्मानपीनसान् ॥ ६८ ॥

स०—एवं वारुणी प्रसन्ना । त एव भुरोक्ता गुणा यस्याः सा तद्गुणा । सुरासमगुणेत्यर्थः । तथा हृद-याय हिता हृद्या । तथा लघुतीक्ष्णा च । शूलादीन् निहन्ति च । विबन्धः स्रोतसामुपलेपेन दोषादीनामवहनम् । जगलमेदकवक्कसानां मृतरामनुपयोगित्वादगुणा नेहोक्ताः संग्रहे तूक्ता एव । यथा—जगलः पाचनो ग्राही रूक्ष-स्तद्वच्च मेदकः । वक्कसो हृतसारत्वाद्विष्टम्भी दोषकोपनः । वारुण्या अधोभागो घनो जगलः । जगलस्याधोभागो मेदकः । पानीयेन मद्यकवक्कपीडनोत्पन्नो वक्कसः ॥ ६८ ॥

प०—सुराया अच्छ उपरिष्ठांमण्डो वारुणी प्रसन्नैत्युच्यते । तथा च आगमः—“प्रसन्ना वारुणी ज्ञेया परिक्षुब्धदिरा यथा ॥ कादृश्वशी घनसुरा तदर्थं जगलः स्मृतः । ” तदर्थमागो घनो जगलः सा वारुणी, तद्गुणा पूर्वस्या घनायाः सुराया ये गुणास्ते सर्वे प्रसन्नाया अपि विज्ञेयाः । तथा हृद्या—हृदयाय हिता । लघ्वी तीक्ष्णा च श्रेष्ठमेदःप्रभृ-तीन् क्षिपति निहन्ति विनाशयति । तथा शूला-दीन् निहन्ति—विनाशयति । विबन्धः—स्रोतसामुप-लेपेन दोषादीनामवहनम् ॥ ६८ ॥

हे०—तथा वारुणीगुणानाह—वारुणी श्वेतसुरा, सा च श्वेत-पुनर्नवादिमूलयुक्तेन शालिपिष्टेन क्रियते । तद्गुणा सुरा-तुल्या । विबन्धो—वातरोधः । आध्मानमुदरापूरः । वारुण्यच्छ-सुरेति क्वचित् । तत्र तस्याः कफप्रत्वात् । उक्तं हि भुशुतेन “प्रसन्ना कफवाताशोविबन्धानाहनाशिनी ॥” इति ॥ ६८ ॥

नातितीव्रमदा लघ्वी पथ्या वैभीतकी सुरा ।
व्रजे पांड्वामये कुष्ठे न चात्यर्थं विरुध्यते ॥ ६९ ॥
(विष्टम्भिनी यवसुरा गुर्वीरुक्षा त्रिदोषला)

स०—विभीतकानामिदं वैभीतकी । नातितीव्रो मदो यस्याः सैवम् । तीव्रमदं न जनयतीत्यर्थः । लघ्वी तथा पथ्या । व्रगादिषु चात्यर्थमन्यमवयव-विश्रयते ॥ ६९ ॥

१ अत्र कोष्ठकान्तर्गतः पाठः प्राचीन पुस्तकेषु दृश्यते ।

प०—विभीतकानामियं वैभीतकी सुरा, सा च नातितीव्रमदा नात्यर्थं मदं करोति । तथा लघ्वी न गुरुः । पथ्या—दोषघ्नी, तथा व्रणे, पाण्डुरोगे, कुष्ठे च नात्यर्थं विरुध्यते ॥ ६९ ॥

हे०—वैभीतकीगुणानाह—विभीतकबल्कलयुक्तशालिपि-
ष्टकृता वैभीतकी सुरा-नातितीव्रमदा मध्यमदा पथ्या
स्वस्थहिता । यवसुरागुणमाह—यवपिष्टकृतं मद्यं
यवसुरा ॥ ६९ ॥

यथा द्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः ।
ग्रहणीपाण्डुकुष्ठार्शःशोफशोषोदरज्वरान् ॥
हन्ति गुल्मकृमिप्लीहान् कषायकटुवातलः ७० ॥

स०—अरिष्टोऽपि यैर्द्रव्यैः सिद्धः स तद्गुणाननु-
गच्छति । सर्वैश्च दीपनत्वादिभिर्मद्यगुणैरधिकः।तंत्रांतरे
चोक्तम्—मद्याकराधिकद्रव्यं मदिराद्यात्मकं ततः । यथा-
द्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः इति । ग्रहण्यादि-
कांश्च रोगान् हन्ति । तथा कषायः कटुश्चासौ वातलश्च
स एवम् । लक्षणं चास्य प्रागुक्तम् ॥ ७० ॥

प०—अरिष्टो—द्रव्यसंयोगसंस्कारकाथविधिना
कृतः । स च यैर्द्रव्यैर्निष्काभ्य संधीयते आसुत्यया
क्रियते तेषां ये गुणास्ताननुकरोति अनुगच्छति
तद्गुणो भवतीत्यर्थः । सर्वमद्यगुणाधिकः—सर्वैर्दीपना-
द्यैर्मद्यगुणैरधिकः । तथा ग्रहण्यादिकांश्च रोगान्
हन्ति—नाशयति । प्लीहा वामपार्श्ववर्ती । स चारि-
ष्टो रसतः कषायः कटुश्च तथा वातलो
वातकारी च ॥ ७० ॥

हे०—अरिष्टगुणानाह—औषधयुक्तैर्मद्याकरैः कृतं मद्यमा-
सवः । स एव कथितोपधैररिष्टः । यथा-द्रव्यगुण औषधगर्भ-
त्वात् सर्वेषु मन्त्रेष्वधिकगुणः । शोषो-राजयक्ष्मा । कषाय-
कटुश्चासौ वातलश्च।कषायकटुः सन् वातल इत्यर्थः।अम्ला-
दिरसस्तु वातघ्न इत्यर्थः । यथोक्तं सुश्रुतेन—“अरिष्टो
द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणैः । दीपनः कफवा-
तघ्नः सरः पित्तावरोधनः ॥” इति ॥ ७० ॥

मार्द्वीकं लेखनं हृद्यं नात्युष्णं मधुरं सरम् ।
अल्पपित्तानिलं पाण्डुमेहार्शःकृमिनाशनम् ७१ ॥

स०—मार्द्वीकं द्राक्षासोद्भवं लेखनत्वादियुक्तम् ।
तथाऽल्पौ पित्तानिलौ यस्य तदेवम् । अन्यमद्यापेक्षया-

ऽल्पतरौ करोतीत्यर्थः । तथा पाण्ड्वादिनाशनम् ।
विलिखत्यतितैक्षण्याद्यद्वातूस्तलेखनं मतम् ॥ ७१ ॥

प०—मृद्वीकाया इदं मार्द्वीकं—मृद्वीकारसोद्भवं
मद्यं सर्वदा पेयम् । तच्च लेखनं—विकर्षणम् । अति-
तैक्षण्यात् श्लेष्मादीनपनुदति । तथा हृद्यं हृदयाय
प्रियम् । नात्युष्णं न किञ्चित्तथा रसतो मधुरम् ।
तथा सरं—भेदि । तथा अल्पपित्तानिलमल्पौ पित्ता-
निलौ यस्य तत्तथा । अन्यमद्यापेक्षयाऽल्पौ करोति।
तथा पाण्डुमेहार्शःकृमिन् नाशयति ॥ ७१ ॥

हे०—मार्द्वीकगुणानाह । मार्द्वीकमृदाक्षाकृतं मद्यं लेखनं
लीनमलोत्खननम् । अल्पपित्तानिलकरम् ॥ ७१ ॥

अस्मादल्पांतरगुणं खार्जूरं वातलं गुरु ॥ ७२ ॥

स०—खार्जूरं मद्यमस्मान्मार्द्वीकादल्पांतरगुणम् ।
अल्पांतराः किञ्चिद्विशेषा गुणा यस्य तदेवम् । तथा
वातलं गुरु च । द्राक्षा मद्यं चान्यत्रोक्तम् । यथा ।
शुष्कद्राक्षाबुसंभूतो विशदो रोचनो हिमः । द्राक्षा-
सर्वो मधुसमो बृंहणो भृशदीपन इति ॥ ७२ ॥

शार्करः सुरभिः स्वादुहृद्यो नातिमदो लघुः ७३

स०—शार्करः शर्करासंबन्धी मद्यविशेषः सुरभिः
सुगन्धिर्भवति । तथा स्वादुश्च हृद्यश्च स्वादुहृद्यः । तथा
नातिमदो लघुश्च भवति ॥ ७३ ॥

सृष्टमूत्रशकृद्वातो गौडस्तर्पणदीपनः ॥ ७४ ॥

स०—गुडसंबन्धी गौडः सृष्टमूत्रत्वादिभिर्गुणैर्युक्तः ।
तथा तर्पणश्चासौ दीपनश्च तर्पणदीपनः ॥ ७४ ॥

प०—गुडेन कृतो मद्यविशेषो गौडः, स च सृष्टमूत्रश-
कृद्वातो भवति उत्सृष्टमूत्रपुरीषानलः । तथा तर्पणो—
धातुं तर्पयति, दीपनोऽग्निदीपनः ॥ ७४ ॥

हे०—अन्यमद्यापेक्षया गौडगुणानाह—गुडकृतं मद्यं
गौडः । सृष्टाः प्रवर्तिताः मूत्रादयो येन स तथा तर्पण-
स्त्वृत्तिजनकः ॥ ७४ ॥

वातपित्तकरः सीधुः स्नेहश्लेष्मविकारहा ॥ ७५ ॥

स०—सीधुः वातपित्तकरस्तथा स्नेहविकारान् तथा
श्लेष्मविकारांश्च हन्ति । ब्रह्मभ्रूणवृत्रेष्वित्यत्र चतुर्विधस्य

नियमस्य प्राथिकत्वात् किप् । सीधुरपक्वेक्षुरसकृतः
पक्वेक्षुरसकृतश्च ॥ ७५ ॥

प०-सीधुर्मद्यविशेषः । इक्षुरसेन पक्वापकेन
सम्भवति । तथाचागमः । “सीधुस्त्विक्षुरसेन
तु ।” आगमेन शीतरसपक्वाख्यः क्वथितेन तु
स च वातपित्ते करोति । स्नेहविकारान् श्लेष्म-
विकारांश्च हन्तीति स्नेहविकारहा ॥ ७५ ॥

हे०-सीधुगुणमाह-इक्षुरसकृतं मद्यं सीधुः । स्नेहविका-
रान् स्नेहव्यापदः श्लेष्मविकारांश्च हन्तीति तथा स च
सीधुर्द्विविधः-शीतरसः पक्करसश्च । अपक्वेनेक्षुरसेन कृतः
शीतरसः, पक्वेन पक्करसः ॥ ७५ ॥

मेदःशोफोदराशोघ्नस्तत्र पक्करसो वरः॥७६ ॥

स०-तत्र सीधोर्मध्ये पक्करसो मेदःशोफोदराशोसि
हन्ति । मेदःशोफोदराशोघ्न इत्यमनुष्यकर्तृके चेति
टक् ॥ ७६ ॥

प०-तथा मेदःशोफोदराशोसि हन्ति विनाश-
यति । तत्र तयोर्द्वयोर्सीधोर्मध्ये पक्करसः साधुः
वरः श्रेष्ठः ॥ ७६ ॥

हे०-तयोर्मध्ये पक्करसः श्रेष्ठः ॥ ७६ ॥

छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मेहपीनसकासजित् ७७

स०-मध्वासवो माक्षिकेण संधीयते माधवाख्यो
मद्यविशेषश्छेदी तीक्ष्णो मेहादिनाशनश्चाअष्टांगसंग्रहे तु
सुरासवादयो गदिताः । तथा चापठत् । सुरासवस्ती-
व्रमदः स्वादुतीक्ष्णोऽनिलापहः । मेरेयो मधुरो वृष्यः
सरः सतर्पणो गुरुः । तत्र मधुनैव सुरासंधानेन या
क्रियते तां सुरासवमाहुः ॥ ७७ ॥

प०-मध्वासवो-माक्षिकधातुक्यादिभिः क्रियते
माधवापरपर्यायः । स च छेदी-भिनत्ति, श्लेष्म-
मेदःप्रभृतींस्तच्छीलस्तीक्ष्णो विकपन् धातून् सन्धि-
बन्धान् विमुञ्चति । तथा प्रमेहपीनसकासा-
ञ्जयति ॥ ७७ ॥

हे०-मध्वासवगुणानाह-मधुकृतं मद्यं मध्वासवः,
आसवशब्दो मद्यमात्रवचनः । छेदी-संहतकफादिवि-

रक्तपित्तकफोत्क्लेदि शुक्तं वातानुलोमनम् ॥
भृशोष्णतीक्ष्णरूक्षाम्लहृद्यं रुचिकरं सरम् ।
दीपनं शिशिरस्पर्शं पाण्डुहृत्कृमिनाशनम्॥७८॥

स०-शुक्तं रक्तपित्तकफान् क्लेदयति । तथा
वातानुलोमनं वातमनुलोमयति मार्गान्तरेभ्यस्तमानीय
स्वमार्गप्रतिपन्नं करोति तद्वातानुलोमनम् । अतिशये-
नोष्णतीक्ष्णरूक्षाम्लं तथा हृद्यं तथाऽतिशयेन रुचिकरं
तथा दीपनं तथा शिशिरः स्पर्शो यस्य तदेवं तथा
पाण्ड्वादिघ्नम् ॥ ७८ ॥

प०-शुक्तं-शुक्ताख्यं मद्यमेवंगुणं भवति । सर्वं
मद्यं प्रायेण पंचरसमपि कालान्तरेण यदा तस्य
सन्धितस्य चत्वारो रसा मधुरादयो विनिवर्त्यन्ते ।
अम्ल एकः सुतरामभिवर्धते । तथा शुक्तसंज्ञामासा-
दयति । अतएवाम्लपाकरसमिति सर्वं मद्यं निर्दिष्टं
शुक्तमाहुः । सर्वं मद्यं कालान्तरेणात्यर्थमम्लीभूतं
शुक्तमुच्यते इत्यागमः । तच्च रक्तपित्तकफोत्क्लेदि
तेषामुत्क्लेदः स्वस्थानान् च्यावनं व्यस्तसमस्तानां
रक्तपित्तकफानामुत्क्लेदं करोति रक्तपित्तकफोत्क्लेदि ।
तथा वातमनुलोमयति वातानुलोमनम् । अनुलो-
म्यतेऽनेनेति वा । मार्गान्तरेभ्यो वातमानीय स्वमा-
र्गप्रतिपन्नं करोति । वातानुलोमनं वातसात्म्यकरमि-
त्यर्थः । तच्च भृशमत्यर्थं तीक्ष्णमुष्णं रूक्षमम्लं च ।
तथा साधु हृद्यं तथा रुचिं करोतीति रुचिकरं तथा
सरं-भेदि दीपयतीति दीपनमभिसन्धुक्षकम् । तथा
शिशिरस्पर्शं शिशिरः स्पर्शो यस्य तत्तथा । तथा पाण्डु-
रोगहृत्-पाण्डुरोगं हरति तथा कृमीन् नाशय-
तीति कृमिनाशनम् ॥ ७८ ॥

हे०-मद्यवर्गं संधानसामान्यात् शुक्तादीन्याह-तत्र
शुक्तगुणानाह-शुक्तं कंदादिंसंधानम् । उक्तं हि “कन्दमूलफ-
लादीनि सस्नेहलवणानि तु । यत्र द्रवेऽभिपूयन्ते तच्छुक्त-
मिति कथ्यते ॥ गुडस्त्विक्षुरसो मद्यं मार्द्वीकं च द्रवे
यदा ॥ गुडिक्षुमद्यमार्द्वीकरूक्तानि स्युस्तदा क्रमात् ॥”
इति । यत्तुक्तं वृन्देन-“यन्मस्त्वादिशुचौ भाण्डे सगुड-
क्षौद्रकाञ्जिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं सूक्तं शुक्रं तदु-
च्यते ॥” इति । तच्छुक्तविशेषलक्षणं रक्तादीन् क्लेदय-
त्यतिद्रवीकरोतीति तत्तथा । शिशिरस्पर्शं स्पर्शं शीतं,

गुडक्षुमद्यमाद्वीकशुक्तं लघु यथोत्तरम् ॥७९॥

म०—गुडादिभवं शुक्तं यथोत्तरं लघु यद्यदुत्तरं तत्तल्लघु । गुडकृताच्छुक्तादिशुक्तं लघु । इक्षुशुक्तान्मद्यशुक्तं लघु । मद्यशुक्तान्माद्वीकं शुक्तं लघु भवति ॥ ७९ ॥

प०—चतुर्णां गुडादीनां सम्बन्धि यत् शुक्तं तत् यथोत्तरं लघु विज्ञेयम् । यत् यथोत्तरं यथोत्तरम् । यद्यदुत्तरं तत्र लघु तद्यथा गौडशुक्तादिशुक्तं लघु । इक्षुशुक्तान्मद्यशुक्तं लघु मद्यशुक्तान्माद्वी (द्वी) क-शुक्तं लघु ॥ ७९ ॥

हे०—गुडशुक्तादीनां लघुतारतम्यमाह—यथोत्तरं लघु । गुडशुक्तादिशुक्तं लघु ततो मद्यशुक्तं ततो मा-द्वीकशुक्तमिति । मद्यं माद्वीकादन्यत् ॥ ७९ ॥

कन्दमूलफलाद्यं च तद्विद्यात्तदाऽऽसुतम् ॥८०॥

स०—कंदादि तदाऽऽसुतं गुडशुक्तादिसुतं तद्विद्यात् । तच्छुक्तसमानगुणं जानीयात् । शुक्तेनात्यु-त्कृष्टशक्तिना परित्यज्य निजं स्वभावं वशीकृत्याऽऽत्म-रूपतां नीयत इत्यर्थः । आद्यग्रहणात्काण्डत्वक्पत्रादि-परिग्रहः । तेन काण्डाद्यपि तथैव वेद्यम् ॥ ८० ॥

प०—तत्र तेषु शुक्तेषु आसुतं कन्दमूलफलाद्यं तद्विद्यात् । तेन तुल्यं तद्वत् । शुक्तेनात्युष्णवर्णं प्रकृष्टशक्तिना कन्दादिकमासुतं जानीयादित्यर्थः । आद्यग्रहणात् त्वक्पत्रादीनां परिग्रहः ॥ ८० ॥

हे०—शुक्तवत्कन्दादिगुणानाह—आद्यशब्दाच्च काण्डा-दीनि तद्वच्छुक्ततुल्यं गुणं तदाऽऽसुतं तस्मिन् शुक्ते आ-सुतं चिरकालस्थितं कन्दादीनां पृथग्योगादद्रवत्वेऽपि प्रासङ्गिकमत्र कथनम् ॥ ८० ॥

अम्लत्वरोचनादिगुणतुल्यत्वादप्यपि शांडाक्या-दिकमाह—

शांडाकी चासुतं चान्यत्कालाम्लं रोचनं लघु ।

स०—मूलकसर्पपशूकानि कथितामुतानि काल-जीरकराजिकामु भाविताम्यम्लतीक्ष्णानि शांडाकी-शब्देनोच्यन्ते । सा दध्वविषये प्रसिद्धा । सा चान्यच्चा-नुक्तमप्यासुतं कालेनाम्लमम्लीभूतं नतु स्वयमात्म्यमा-

पाद्यम् । अनेनैव हेतुना सुतरां तत्संस्कारतामधिकरो-तीति । तच्च रोचनं लघु भवति ॥ ८१ ॥

प०—शाण्डाकी शाखाद्यासुत्य क्रियते सा रो-चनी, लघ्वी च । तथान्यत् कन्दमूलफलादि काले-नाम्लीभूतं रोचनं रुच्यं, लघु च । तेन तदुभयं रोचनं रुचिकरम् ॥ ८१ ॥

हे०—शुक्तेतरसंधानगुणानाह—शाकमुद्रादिवटकसंधानं शाण्डाकी, उक्तं च—“शाण्डाकी कन्दमूलादिमुद्रादिव-टकैः कृता । तथा मूलकच्छेदसंधानं शांडाकी स्याद्व-हुद्रवा ॥” इति । अन्यच्छुक्तशाण्डाकीभ्यामितरत् तच्च पिण्यादिकृतं कालाम्लं कालेन चिरकालावस्थेनाम्लं, तदुभयं रोचनं लघु च ॥ ८१ ॥

धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्पर्शशीतलम् ।
श्रमक्लमहरं रुच्यं दीपनं बस्तिशूलनुत् ।
शस्तमास्थापने हृद्यं लघुवातकफापहम् ॥८२॥

(गण्डूषधारणात् हृत्कमलदौर्गन्ध्यशोषजित्)

स०—धान्याम्लं कांजिकं भेदि तीक्ष्णं तथोष्णवर्णं तथा पित्तकृत् स्वभावाच्च स्पर्शशीतलम् । व्याथा-मादिना श्रांतत्वं श्रमः । निर्व्यायामादेवोपश्रांतत्वं क्लमः । तौ हरति । तथा रुच्यं दीपनं च । बस्ति-शूलं च जयति । तथा आस्थापने निरुहे शस्तम् । तथा लघु वातकफापहं च । हन्तेरन्येष्वपि दृश्यता इति डः । धान्याम्लं तंडुलकंडनादिकृतं सौवीरकस्तुपो-दकौर्वितुषैः सतुपैश्च यवैः क्रमात्कृतं तद्विद्यात् ॥ ८२ ॥

प०—धान्याम्लं—कांजिकं तस्य किञ्चिन्मद्यारि-ष्टासंवादिसामान्यादिह वर्णं निर्देशः । यथा मद्या-नि संभृत्य सम्भारं क्रियन्ते तद्वदेव तदपि किञ्चा-म्लभूयस्त्वेन मद्यवत् स्पर्शशीत्यं तच्च भेदि सरम् । तथा चागमः—“भेदि तत् पिण्डितान् भावान् शकृद्वा-द्यान् भिनत्ति यत् । विपरीतमतो ग्राहि तच्च स्तम्भ-नमुच्यते ।” तीक्ष्णं श्लेष्मादीन् हिनस्ति पित्तं करोतीति पित्तकृत् । स्पर्शेन शीतलं शरीरे बाहिः परिषेकेण दाहमपहरति । व्याथामादिना श्रान्तत्वं श्रमः । निर्व्यायामादेव श्रान्तत्वं क्लमः । तौ हर-

तीति श्रमकलमहरम् । रुच्यं रोचनशीलम् । उत्पन्न-
स्थारोचकस्य निर्घातकरत्वात् । दीपनमग्नेः । वस्ति-
शूलं नुदति प्रेरयति नाशयति वस्तिशूलनुत् । तथा-
ऽऽस्थापने शस्तं हितम् । आस्थापनं-वातविकारेषु
नेत्रपुटकेन द्रवद्रव्याणां क्वाथादीनां गुदे प्रतिनि-
धानं तच्च वक्ष्यमाणं वस्तिविधौ । हृद्यं-हृदयप्रि-
यम् । लघु च वातकफापहं वातकफघ्नम् ॥ ८२ ॥

हे०-काञ्जिकगुणानाह-धान्याभलं काञ्जिकं, भेदि-सरम्,
आस्थापनं-निरुहे ॥ ८२ ॥

मधवत्तीक्ष्णोष्णादियुक्तत्वाद्गोमूत्रादिगुणानप्याह-

मूत्रं गोऽजाविमहिषीगजाश्वेषूखरोद्भवम् ।
पित्तलं रूक्षतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं कटु ॥
कृमिशोफोदरानाहशूलपांडुकफानिलान् ।
गुल्माऽरुचिविषधित्रकुष्ठार्शोसि जयेत्लघु ८३ ॥

स०-मूत्रं गोऽजादिभवं पित्तलादिगुणयुक्तं तथा
लवणोऽनुरसः स्वल्पो यस्य तदेवम् । तथा कृम्यादीन्
जयेत् । लघु च । गोमूत्रस्य च पूर्वमुपन्यासात् प्रा-
धान्यं ज्ञेयम् । संग्रहे तु विशेषांतरमप्युक्तम् । श्वास-
कासहरं छागं पूरणाकर्णशूलजित् । दद्यात्क्षये
किलासे च गजवाजिसमुद्भवम् । हंत्युन्मादमपस्मार-
कृमीन्मेहं तु रासभम् । कषायतिक्तमेतेषां हिध्मश्वासहरं
शक्नुत् । पित्तं तिक्तं कृमिहरं रोचनां कफवातजित् ।
तिक्तं पामाहरं मूत्रं मानुषं तु विषापहमिति ॥ ८३ ॥

प०-गोमूत्रादेर्मूत्रस्याष्टविधस्येह निर्देशो मधव-
त्तीक्ष्णोष्णगुणभूयस्त्वात्तच्चाष्टप्रकारं पित्तलं पित्त-
कारि तथा रूक्षं तीक्ष्णमुष्णं च लवणोऽनुरसो यस्य
तल्लवणानुरसम् । अनुरसो-रसस्य यः पश्चाद्भवति
सचाव्यक्तो व्यक्तो वा किञ्चिदन्ते च । तथाच
वक्ष्यति । तत्र व्यक्तो रसः स्मृतः । अव्यक्तोऽनुरसः
किञ्चिदन्ते व्यक्तोऽपि चेक्षते । तथा रसतस्तकटु-
कृम्यादींश्च जयेत् लघु च भवति ॥ ८३ ॥

हे०-मूत्रगुणानाह--माहिपीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशो माहि-
प्यतानां स्त्रीणां, गंजादीनां पुंसां मूत्रं ग्राह्यमिति ज्ञापनार्थं
मूत्रस्य तीक्ष्णोष्णत्वादिसामान्यमश्वर्गं निर्देशः । संग्रहे
“जगलः पाचनो ग्राही रूक्षस्तद्वच्च मेचकः । वक्त्रो
हृतमारत्वाद्रिष्टंभी दोषकोपनः ॥ कोहली बृहणी गुर्वी

श्लेष्मलस्तु मधूलकः । माद्रीकाक्ष्यान्तरगुणं लाजूरं वातलं
गुरु ॥ शार्करः सुरभिः स्वादुर्हृद्यो नातिमदो लघुः ।
सुरासवस्तीविमदः स्वादुस्तौक्ष्णोऽनिलापहः ॥ मरेयो म-
धुरो वृष्यः सरः संतर्पणो गुरुः । धातुव्यभिपुतो जीर्णो रूक्षो
रोचनदीपनः ॥ द्राक्षासवो मधुसमः परमं स तु दीपनः ।
माद्रीकसदृशः प्रोक्तो मृद्रीकेश्वरसासवः ॥ समासादा-
सवो हृद्यो वातलः स्वीपधानुगः । दीरने पाचनं भेदि-
तेषु गोमूत्रमुत्तमम् ॥ धामकासहरं छागं पूरणाक-
र्णशूलजित् । दद्यात्क्षारे कित्यम च गजवा-
जिसमुद्भवम् ॥ हंत्युन्मादमपस्मारं कृमीन्मेहं
च रासभम् । कषायतिक्तमेतेषां हिध्मश्वासहरं
शक्नुत् ॥ पित्तं तिक्तं कृमिहरं रोचनाकफवातजित् ।
तिक्तं पामाहरं मूत्रं मानुषं तु विषापहम् ॥ ” इति ॥ इति
मधुमूत्रवर्गः ॥ ८३ ॥

तोयक्षीरेक्षुतैलानां वर्गमद्यस्य च क्रमात् ।
इति द्रवैकदेशोऽयं यथास्थूलमुदाहृतः ॥ ८४ ॥

स०-इत्यनन्तरोक्तेन प्रकारेण तोयादीनां वर्गः
क्रमानुक्रमेण द्रव्याणामेकदेशो यथास्थूलमधुमूत्रादनु-
क्तः ॥ ८४ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिता-

यामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगमुन्दरा-

ख्यायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

प०-तोयादीनां द्रव्याणां वर्गः--संघैः क्रमान् परि-
पाठयथोद्देशनिर्देशेन एकदेशावयवो लेशो न साक-
ल्येन सकलद्रव्याणां समूह उदाहृतः कथितः, इत्य-
नन्तरोक्तेन प्रकारेण यथास्थूलं स्थूलमनतिक्रम्य
स्थूलदृष्ट्या ह्यनन्ताः सम्भवन्ति । अतो लेशोक्तिः
कृतेति भद्रम् ॥ ८४ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थच-
न्द्रिकायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने-
द्रवद्रव्याविज्ञानीयोऽध्यायः पञ्चमः ।

हे०-अध्यायार्थमुपसंहरति । एकदेशग्रहणं द्रव-
द्रव्यव्यक्तीनामानन्त्यत्वेन कास्त्वेन धक्तुमशक्यत्वात्
यथास्थूलमिति । साकल्येऽव्ययीभावः । यावन्त्यः
स्थूलाः प्रसिद्धा व्यक्तयस्तावत् सर्वा उक्ता इत्यर्थः ८४ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने द्रवद्रव्यप्रकरणं
सामस्त्येन निरूपितम् ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अन्नविधौ प्रकृतेऽल्पवक्तव्यत्वात्पूर्वं द्रवद्रव्यमभिधा-
यान्नं वक्ति—

अथातोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

स०—अन्नस्य स्वरूपं स्वभावो रसवीर्यविपाक-
प्रभावगुणकर्मादि तस्य विज्ञानमवगमस्तस्मै हितोऽध्या-
योऽन्नस्वरूपविज्ञानीयस्तं व्याख्यास्यामः । शेषं पूर्ववद्वा-
च्येयम् । द्रव्यशब्दश्चाप्रयुक्तोऽप्यर्थस्य गमक इत्यन्नद्र-
व्यस्वरूपविज्ञानीय इति द्रष्टव्यम् । तथाहि पूर्वस्मिन्न-
ध्याये मन्दमतिप्रबोधनाय प्रयुक्तो द्रष्टव्यः । आचार्या
हि वैचित्र्येण प्रधरचनां विदधति । तत्र प्राक् स्वरू-
पशब्दो न निर्दिष्ट इह च द्रव्यशब्दः । अथ चोभय-
मप्रयुक्तमपि गम्यते मध्यलोपाख्यया च । अद्यते यत्त-
दन्नं धान्यमांसादि । धान्यं च द्विधा शूकशिब्रीभेदेन ।
तत्र प्राधान्याच्छूकधान्यस्य पूर्वमुपन्यासः । प्राधान्यं
चास्य भूयस्त्वोपयोगित्वात् । शिब्रीधान्यस्य तु तद्व्य-
जनत्वेन स्वल्पोपयोगित्वात्प्रायेणापथ्यत्वाच्चाऽप्रा-
धान्यम् ॥ १ ॥

प०—अयमस्य सम्बन्धः । आदिकाले भगवान्
लोकान् सिस्तुः पूर्वं मद्यमेवासृजन् । ततोऽनन्त-
रमन्नं ततः प्रजा एवमतोऽनन्तरमन्नस्वरूपविज्ञा-
नीयोऽध्याय आरभ्यते । अन्नस्वरूपं संस्कृतमसं-
स्कृतं, तस्य रसवीर्यविपाकप्रभावगुणकर्मादि तस्य
विज्ञानमवबोधः तस्मै हितोऽध्यायस्तमन्नं च यद्-
द्यते धान्यमांसादि, धान्यं द्विधा-शूकज-शिबिधान्य-
भेदेन । तत्रापि प्राधान्यात् शूकधान्यस्याग्रे निर्देशः ।
प्राधान्यं च तस्य भूयस्त्वेनोपयोगात् ॥ १ ॥

हे०—अथातोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यातुं
प्रतिजानीते—यतः पूर्वाध्याये द्रव आहार उक्तः । इह
त्वद्रव इति । सन्नाशशब्दवाच्यः, अतएवायमन्नस्वरूप-
विज्ञानीयः । तत्र समवर्गाः, वक्ष्यति हि—“ शूकशिबि-
जपक्वान्नमांसांशकफलीषधैः । वर्गितैरब्रलेदोऽयमुक्तो
निर्व्योपयोगिकः ॥” इति । तत्रादौ शूकधान्यवर्गः । तत्रादौ
शालयः ॥ १ ॥

रक्तो महान् सकलमस्तूर्णकः शकुनाहतः ।
सारामुखो दीर्घशूकां रोध्रशूकः सुगन्धकः ॥
(पौण्डुकः पुण्डरीकश्च प्रमोदो गौरशालयः ।
जाङ्गलो हव्यवालाक्षः कर्दमः शीतभीरुका ॥)
पतंगास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ।
स्वादुपाकरसाः स्निग्धा वृष्या वृद्धाल्पवर्चसः ॥
कषायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रला हिमाः ।
शूकजेषु ॥ २ ॥

स०—तत्र रक्तशालिमहाशाली सुप्रथितावैव ।
कलमो मगधादिषु प्रसिद्धः । स एव महातंडुल इति
काश्मीरेषु । तूर्णकश्च तत्रैव आजव इति प्रसिद्धः ।
शकुनाहतो यो मगधेषु बुद्रोत्पादकाल उत्तरकुरुभ्यो
हंसैरानीतो मृगारिमात्रा विशाखाख्यया वापितो विस्तर-
गतः । अत एव शकुनाहत इत्यन्वर्थाऽस्य संज्ञा । साग-
मुखः कृष्णशूकः । शुक्लाकारो दीर्घशूकः । रोध्रशूको
रोध्रपुष्पाकारशूकः । सुगन्धको गन्धशालिसंज्ञया जालंधर-
मगधादिषु ख्यातो देवशालिरित्यपरनामा । एवं पतं-
गादयो नानादेशेषु कर्षकादिभ्योऽवधार्याः । शूके-
जाताः शूकजास्तेषु मध्ये रक्ताद्यास्तपनीयांता अन्ये
च ये शालयः शुभा रक्तादिसदृशास्ते सर्वे स्वादुपाक-
रसत्वादियुक्ताः । बद्धं प्रथितमल्पं च वर्चः पुरीषं
कुर्वतीति बद्धाल्पवर्चसस्त एवम् । कारणे कार्योप-
चारादुक्ताः । कषायोऽन्नरसो येषां त एवम् । पथ्याः
स्वभावैरेव हिताः । तथा लघवो मूत्रकारिणः
शीतवीर्याश्च ॥ २ ॥

प०—शिबिधान्यस्य तु सूपादिना तद्व्यञ्जनत्वेन
स्वल्पोपयोगित्वात्प्राधान्यमित्याह—अन्येभ्यः शालि-
भ्यो रक्तशाल्यादीनां श्रेष्ठत्वात् प्रथममभिधानम् ।
रक्ताद्यास्तपनीयान्ताः । शालयः । अन्ये च तत्स-
दृशाः शुभाः शालयः । ते सर्वे स्वादुपाकरसाः

१ “रक्तशालिर्वरस्तेषु वल्यो वर्ण्यस्त्रिदोषजित् ।
चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्ग्यः शुक्लस्तुड्ज्वरापहः ॥ विषवणश्चा-
सकासदाहनुद्रहिपुष्टिदः । तस्मादल्पान्तरगुणाः शालयो मह
दादयः ॥” (भा. प्र.) “रक्तशालिस्त्रिदोषघ्नी चक्षुष्या
मूत्ररोगहा । महाशालिर्गुल्मघ्नी चक्षुष्या बलवर्धिनी ॥”
इति हारीतः ।

२ कोष्ठकान्तर्गतोऽत्राधिकः पाठो दृश्यते ।

मधुरविपाका मधुररसाश्च । स्निग्धास्तथा वृष्याः
शुक्लाः । बद्धं ग्रथितमल्पं च वर्चः पुरीषं कुर्वन्ति
ये ते बद्धाल्पवर्चसः । कषायोऽन्नरसो येषां ते
कषायानुरसाः । पथ्या-हितास्तथा लघवो लघुगुण-
युक्ताः । भूत्रला-भूत्रजनकाः । हिमाः शीतवीर्याः ।
तत्र तेषु शूकजेषु मध्ये ॥ २ ॥

हे०—तत्र रक्तशाल्यादिगुणानाह—रक्तादयो देशभेदेन
स्वनामप्रसिद्धाः । शुभा निर्दोषाः, बद्धाल्पवर्चसः—बद्धं
पिण्डीकृतम्, अल्पं स्तोकं, वर्चः पुरीषं, येभ्यस्ते तथा ।
नत्विह शाल्यो मधुरपाका उक्ताः । सुश्रुतेन—“ मधुरा
वीर्यतः शीता लघुपाका बलावहाः । ” इति विरोधः, लघु-
पाकत्वमेव हि कटुपाकत्वं मैवं, रसवदविरोधः, पाको रस-
विशेषः । रसाः पुनरेकस्मिन् द्रव्ये बहवोऽनुभूयन्ते ।
रक्तशालिगुणानाह—तत्र तेषु—रक्तशालिषु मध्ये, रक्तो—रक्त-
शालिः, शूकजेषु ॥ २ ॥

वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ॥ ३ ॥

स०—तत्र तेषु महाशालिकलमादिषु मध्ये रक्तो
रक्तशालिसंज्ञो वरस्तृष्णादींश्च दोषानिहन्ति । अस्य च
प्रागुपादानेनैव वरगणे लब्धे वरग्रहणं युक्त्याऽन्यादिसं-
भार्यम् । तथा च । वर्षासु दिव्यनादेये परं तोये
वरावरे इति । तथा गव्ये क्षीरधृते श्रेष्ठे । तथा शर्करा-
रेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे । वरोऽत्र मुद्गो-
ऽल्पचलः । माषोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकः शूकजेषु
चेत्यादीनि वाक्यानि प्रदेशांतरेष्वयमवोचदाचार्यः ॥ ३ ॥

प०—यो रक्तो शालिः स वरः श्रेष्ठः तथा तृष्णा-
न्निदोषघ्नश्च ॥ ३ ॥

हे०—वरः तथा च खारणादिः—“ पथ्यत्वे शूकधा-
न्यानां प्रवरा रक्तशालयः । ” इति । अतएव शूकजेषु
शाल्यो वरा इति । तेषु शालिषु रक्तो वर इति
व्याख्यानमसत् । तृष्णात्रिदोषहा—तृष्णान्निदोषघ्नश्च ३
महांस्तस्यानुकलमस्तं चाप्यनु ततः परे ॥ ४ ॥

स०—तस्यानु रक्तशालेः पश्चान्महान् शालिर्वरः ।
तं च महान्तमनु कलमः महत्संज्ञात्कलमः किंचिदून
इत्यर्थः । ततोऽनंतरं परेऽन्ये शालयोऽवरा ज्ञेयाः ॥ ४ ॥

प०—तत्र रक्तशालेर्महान् शालिरनु गुणैर्हीनः ।
ततोऽपि महच्छालेः कलमोऽनु गुणैर्हीनः । ततः

परे ततोऽपि कलमात्थे परे तूर्णकादयः ते क्रमेण
पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरं गुणैर्हीनतमाः ॥ ४ ॥

हे०—महाशाल्यादीनां गुणानाह—तमनु—रक्तशालेर्हीनं
महान्, तं चाप्यनु—कलमो महतो हीनगुणः, परे तूर्ण-
कादयस्तेनैव न्यायेन हीनाः । तेन यो यस्मादुत्तरः स
तस्माद्हीनः । ननु रक्तशाल्यादीनां यथोत्तरमपकर्षे
उच्यते, स च पाठक्रममपेक्षते, स तु प्रतिवचनं भिद्यते ।
तद्यथा—लोहितशालिकदम्बकलमकपाण्डुमुगन्धिकशकुनाह-
तपुष्पाण्डकपुण्डरीकभद्राशालिश्रीतभीकरोध्रपुष्पकदीर्घशूक-
काञ्चनमहिषशूकहायनमहादूषकप्रभृतयः शाल्यो—“ मधुरा
वीर्यतः शीता लघुपाका बलावहाः । पित्तघ्नादपानिकफघ्नाः
स्निग्धा बद्धाल्पवर्चसः ॥ तेषां लोहितकः श्रेष्ठो दोषघ्नः
शूकमूत्रलः । चक्षुष्यो व्रणहृत्स्वयो हृद्यो यवस्तृपापहः ॥
व्रण्यो ज्वरहरश्चैव सर्वदोषविनापहः । तस्मादल्पान्तरगुणाः
क्रमशः शालयः परे ॥ ” इति सुश्रुतः । रक्तशा-
लिर्महाशालिः कलमः शकुनाहतः । तूर्णको
दीर्घशूकश्च गौरः पाण्डुकलाङ्गलौ ॥ सुगन्धका लोहवालाः
सारिवाख्याः प्रमोदकाः । पतङ्गास्तपनीयाश्च ये
चान्ये शालयः शुभाः ॥ शीता रणे विपाके च मधुराः
स्वल्पमानताः । बद्धाल्पवर्चसः स्निग्धा वृष्या भूत्रजु-
कलाः ॥ रक्तशालिर्वरस्तेषां तृष्णान्निमलपहः । महान्-
स्तस्यानुकलमस्तं चाप्यनु ततः परे ॥ ” इति चरकः ।
“ रक्तः इत्येनाहतो गौरः सुगन्धः काञ्चनो महान् । पतङ्गः
कलमः पाण्डुलोहवालः प्रमोदकः ॥ दीर्घनालः शीतभीकः
सारिबः शंखमौक्तिकः । तूर्णको दीर्घशूकाल्यो लाङ्गला-
श्च शालयः ॥ शीतल्य मधुराः स्निग्धा ग्राहिणो मांस-
शुक्लाः । वातपित्तहरा बल्याः लघुमूत्राः सहायनाः ॥
स्निग्धाः शीतो लघुग्राही तृष्णान्नः शूकमूत्रलः । रक्तशालि-
स्त्रिदोषघ्नः कलमोऽनु महान्ततः ॥ ” इति खारणादिः ।
“ रक्तो महान् सकलमस्तूर्णकः शकुनाहतः । सारामुखो
दीर्घशूको रोध्रशूकः सुगन्धिकः ॥ पुण्ड्रः पाण्डुः पुण्डरीकः
प्रमोदो गौरसारिबी । लाङ्गला लोहवालाश्च कर्दमाः शीत-
भीककाः ॥ पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ।
स्वादुपाकरसाः स्निग्धा वृष्या बद्धाल्पवर्चसः ॥ कषायानु-
रसाः पथ्या लघवो मूत्रला हिमाः । शूकजेषु वरस्तत्र रक्त-
स्तृष्णात्रिदोषहा ॥ महान्तमनुकलमस्तं चाप्यनु ततः
परे ॥ ” इत्ययमेव संग्रहे । तस्मात्कोऽत्र क्रमः उच्यते-
इह रक्तशालिशब्देन मृदुमधुरस्निग्धसुरभिश्चुप्रविशदस्थ-
लायतत्वादीनां लोकप्रसिद्धानां स्वगुणानामुत्कर्ष उपल-
क्ष्यते, तेषु यथा यथा अपकर्षस्ते तथा तथा हीनाः, उप-

लक्षणानि पुनर्वक्तुर्विवक्षाभेदाद्विज्ञानि । यानेव गुणान्स्व-
प्राणवाग्नादी कलमशब्देनोपलक्षयतः, तानेव चरकवा-
ग्नादी महाशालिशब्देन । ननु सम्बन्धे विना नोपलक्षणत्वं,
न च कलमस्य महाशालेश्च कलमगुणैः कदाचित्सम्बन्धः
भवेत्, यदा कलमो महाशालिक्षेत्रे निपद्यते तदा तयोस्तु-
त्यगुणत्वात्स्वक्षेत्रजादेव महाशालेश्च क्षेत्रज एव कलमो
ज्ञानः, एवमितरेष्वपि वाच्यं, तस्मात्सर्वमेव प्रमाणमुक्तेन
प्रकारणाविरोधात् ॥ ४ ॥

यवका हायनाः पांशुबाष्पनैषधकादयः ।
स्वादूष्णागुरवःस्निग्धाःपाकेऽम्लाःश्लेष्मपित्तलाः
सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं पूर्वं च निदिताः ॥ ५ ॥

स०—यवकादयः शालिविशेषाः स्वादवः । तथो-
ष्णादिगुणयुक्ताः । तथा सृष्टे मूत्रपुरीषे यैस्ते सृष्टमू-
त्रपुरीषाः । पूर्वं पूर्वं च निदिताः तेन यवकाः सर्वे-
भ्योऽपि गहिताः । तदन्वये किञ्चित्किञ्चित्क्रमेण
गहिता इति विज्ञेयम् । नैषधकादय इत्यत्राऽदिशब्देन
च यवकपत्रिकादयः शालिविशेषा गृह्यन्ते ॥ ५ ॥

प०—यवकाद्याः शालयः स्वादवो मधुररसाः ।
ताथोष्णवीर्या गुरवश्च, स्निग्धगुणयोगात् स्निग्धा-
स्तथा पाकेऽम्लाः—अम्लं पच्यन्ते । श्लेष्मपित्तलाः
श्लेष्मपित्तजनकाः । सृजन्ति बहिः क्षिपन्ति मूत्र-
पुरीषं ये ते सृष्टमूत्रपुरीषाः । तथा पूर्वं पूर्वं च
निदिताः । यो यस्मात् यस्मात्पूर्वः स तस्मात्त-
स्मान्निन्दितः गहितः तेन नैषधकात् पांशुबाष्पो
निन्द्यः । पांशुबाष्पाद्धायनः । हायनाद्यवकः । एवं
यवकोऽतिशयेन सर्वेभ्यो निन्द्यः ॥ ५ ॥

ह०—यवकादिशालिगुणानाह—पांशुबाष्पः—कोरकः, पूर्वं
पूर्वं निदिताः यो यस्मात्पूर्वः स तस्माद्धीनः । मृद्धादिविप-
रीतानां गुणानामुल्लेखान्ति ॥ ५ ॥

स्निग्धो ग्राही गुरुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरो हिमः ।
षष्टिको ब्रीहिषु श्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतः ॥ ६ ॥

(१) “ यो ब्रीहिः षष्टिरात्रेण पच्यते स तु षष्टिकः ।
षष्टिका मधुराः शीतो लघ्वो बद्धवर्चसः ॥ वातपित्तप्रशमनाः
शालिभिः सदृशा गुणैः । षष्टिका प्रवरा तेषां लघ्वी स्निग्धा
त्रिदोषघ्नि ॥ स्वाद्वी मृद्धी ग्राहिणी च बलदा ज्वरहारिणी ।
रक्तशालिगुणैस्तुल्यास्ततः स्वल्पगुणाः परे ॥ ” (भा. प्र.)—

स०—ब्रीहिषु मध्ये षष्टिकः श्रेष्ठो रक्तशालिभिः
शालिषु । तथा स्निग्धादिगुणयुक्तः स्थिरो हिम इति ।
शरीरस्थैर्यं करोति । ज्वरश्रमग्लानिहरोऽत एव रसा-
यनप्रयोगे ज्वरादौ च तत्र तत्र क्षामवपुषामुपदिष्टः ।
यस्वतु स्थैर्यकरोऽपि नाम्नातो गुरुवातलत्वादिभिः ।
षष्टिकश्च द्विविधो गौरः कृष्णगौरश्च । अत्राऽसितगौ-
रतो गौरः षष्टिकः श्रेष्ठः ॥ ६ ॥

प०—शरीरस्थैर्यकरणात् तथा श्रमकलमग्लान्य-
पहरणाच्च । अतएव रसायनोपयोगे ज्वरादौ त-
त्र च क्षामवपुषामुपदिष्टः । हिमः शीतवीर्यः । र-
च ब्रीहिषु मध्ये श्रेष्ठो वरः । तस्य च द्वैविध्यं—गौर-
कृष्णभेदात् । तत्र तयोर्मध्यादसितगौराद्वीहेर्गौर-
ब्रीहिः श्रेष्ठः ॥ ६ ॥

ह०—षष्टिकगुणानाह—ग्राही—स्तंभनः, स्थिरः—स्थिर-
गुणकार्यरूपेण शरीरे चिरकालं तिष्ठतीत्यर्थः । यो ग्राहीः
षष्टिरात्रेण पच्यते स षष्टिकः । स चान्येभ्यो ब्रीहि-
उत्तमः स च त्रिविधः—गौरः, कृष्णः, कृष्णगौरश्च । त-
सितगौराद्वीरः श्रेष्ठः, परिशेष्यादसितो हीनः ॥ ६ ॥

ततः क्रमान्महाब्रीहिकृष्णब्रीहिजतुमुखाः ।
कुक्कुटांडकपालारुखपारावतकशूकराः ॥
वरकोदालकोज्ज्वालचीनशारददुर्दराः ।
गंधनाः कुरुविंदाश्च गुणैरल्पांतराः स्मृताः ॥ ७ ॥

स०—ततः षष्टिकान्महाब्रीह्यादयः क्रमाद्गुणै-
रल्पांतरा गुणैर्हीना ॥ ७ ॥

प०—ततः षष्टिकाद्वीहेर्महाब्रीहिप्रभृतयः कुरुविं-
न्दपर्यन्ताः क्रमाद्गुणैरल्पांतरा न्यूनतराः स्मृताः ।
एवं महाब्रीहेर्गुणैः कृष्णब्रीहिरूनः । कृष्णब्रीहेर्ज-
तुमुखः । यावत्सर्वेभ्यो ब्रीहिभ्यः कुरुविन्दो गुणै-
रल्पांतरः स्मृतः ॥ ७ ॥

“स्निग्धो वातहरस्त्रिदोषशमनः पथ्यः सदा प्राणिनां श्रेष्ठो ब्री-
हिषु षष्टिकः श्रमहरः कृच्छ्रादिदोषापहः । गौरश्चासितगौरः
ऽपि नितरां सेव्यः करोत्युच्चकैः शुक्रश्वासहरः क्षतक्षयः
कासादिदोषापहः ॥ ” (शा. प्रा.)

हे०--महाव्रीह्यादीनां गुणानाह—ततः कृष्णषष्टि-
कान्महाव्रीह्यादयः क्रमेण गुणैरल्पान्तराः, षष्टिकस्य स-
र्वश्रेष्ठत्वाद्धीनत्वेनाल्पान्तरत्वं, कृष्णषष्टिकाद्धीनगुणो महा-
व्रीहिः ततः कृष्णव्रीहिरित्यादि । अत्रापि क्रमभेदपरि-
हारः पूर्ववत् ॥ ७ ॥

स्वादुरम्लविपाकोऽन्यो व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।
बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषस्त्वेव पाटलः ॥ ८ ॥

स०—एभ्यः षष्टिकादिभ्योऽन्योऽनुक्तो व्रीहिः
स्वादुर्मधुरस्तोऽम्लविपाकः । पित्तकरो गुरुर्वहुमूत्रपु-
रीषोष्मा च । पाटलः पाटलाकुसुमाकारः । त्रिदोषस्त्रिदो-
षकोपनः । त्रिदोषस्त्वेवेत्यत्रैव शब्दोऽतिशयव्यापनाय ।
अतिशयेन त्रिदोषल एवेत्यर्थः । अतित्रिदोषलत्वेनास्या-
ऽभ्यवहारनिषेधं करोति । अत एव च रसादिमत्त्वं न
व्याधादस्य शास्त्रकारः ॥ ८ ॥

प०—अन्योऽनुक्तो व्रीहिः स्वादुर्मधुरो रसः ।
अम्लविपाकोऽम्लं पच्यते । पित्तं करोतीति पित्त-
करः । तथा गुरुः । बहुमूत्रपुरीषोष्मा-प्रभूता मत्र-
पुरीषोष्माणो विद्यन्ते यस्य स तथोक्तः । कारणे
कार्योपचारः । उष्णशब्देनात्राग्निरुच्यते न पित्तं,
यतः पित्तकर इति पूर्वमेव निर्दिष्टः । पाटलो व्रीहि-
स्त्रिदोष एव । अतिशयेन त्रीन् दोषान् कोपयत्येव-
कारकरणाद्बोद्धव्यम् । त्रिदोषलत्वाद्भ्यवहारनिषे-
धेऽप्येवंकृतोऽस्य भवति ॥ ८ ॥

हे०—अथावशिष्टव्रीहियुगलानाह—अन्य उक्तेभ्य इतरः
ऊष्मा ओष्णम् । पाटलगुणानाह—त्रयो दोषा यस्मा-
त् त्रिदोषः । एवग्रहणात्सर्वास्ववस्थासु दोषलत्वम् अत-
एवान्येषां द्रव्याणामवस्थायां गुणान्यत्वं ज्ञेयं, यथा “स-
र्वत्र दोषजित्तक्रं ग्रहण्यां दोषकृद्गणे । शालिपिष्टो गरी-
यस्त्वं गोधूमादपि गच्छति ॥” इत्यादि ॥ ८ ॥

कंगुकोद्रवनीवारश्यामाकादि हिमं लघु ।
तृणधान्यं पवनकुल्लेखनं कफपित्तहृत् ॥ ९ ॥

स०—कंवादि तृणधान्यं हिमं लघु च । तथा
मारुतकुल्लेखनं च । लेखनं विकर्षणम् । विलिखत्य-
तितैक्ष्ण्याद्यत् धातूस्तलेखनं मतमिति । तथा कफपि-
त्तहृत् । कषायमधुरत्वं पित्तश्लेष्महृत्त्वेनैतेषामवगतं तद्व-
द्वविष्ममृत्त्वं वातकृत्वात् । तथा चोक्तम् । ततश्चा-

ऽनेकथा प्रायः पवनो यत्प्रकुप्यति । अन्नपानौपथं तस्य
युंजीनातोऽनुलोमनमिति । मग्नं तु स्पष्टं कृत्वेतं
गुणा एवमुक्ताः । यथा । कफपित्तहरा रक्षाः कषाया
मधुरा हिमाः । वानला वदविष्मृत्ता मधवो दिग्मना-
त्मका इति । श्यामाकादीन्वाऽविशयेन नोय-
श्यामाकशिविरप्रशान्तिकायभक्तिकामेवैवकां उल्लेखितानां
ग्रहणम् ॥ ९ ॥

प०—कंवादि तृणधान्यं हिमं क्षीतार्थम्, तत्र
लघु, पवनं वातं करोतीति पवनकृत् । तथा लेखनं-
विकर्षणं, श्लेष्ममेदःप्रभृतीन् कपति । कफपित्तं
हरतीति कफपित्तहृत् । “कङ्गुः प्रियङ्गुर्विज्ञेयो
कोरद्वृषस्तु कोद्रवः ॥” ॥ ९ ॥

हे०—तृणधान्यगुणानाह—तृणधान्यं-तृच्छधान्यम्, अन्नस्य
मुश्रुते कुधान्यमित्युक्तं, कङ्गुः-प्रियङ्गुः, कोद्रवः कोरद्वृषः,
नीवारः—प्रासादिका, श्यामाकान्विषयः । नोयश्यामाकां,
हस्तिश्यामाक, उष्ट्रश्यामाकश्चेति । प्रादिमन्वाग्रकायः ।
ननु कोरद्वृषनीवारश्यामाकमन्तनुवर्गकोद्रवकप्रियङ्गुमभ-
लिकानन्दीमुखीकुरुविदकरयथुकातोयपर्णासुमुदकवैष्णव-
प्रभृतयः कुधान्यविशेषाः । “उष्णाः कषायमधुरा रक्षाः
कटुविपाकिनः । श्लेष्मन्ना वदनिष्यन्दा वातपित्तप्रको-
पनाः ॥” इति वचनात् । मुश्रुतेनोष्णपित्तलत्वे उक्ते,
इह तु क्षीतपित्तलत्वे इति विरोधः, मैवं विषयभेदान् ।
उष्णत्वं वीषण, कटुपाककफघ्नवदनिष्यन्दलघुकेलनत्वादी-
नामुष्णवीर्येषु दर्शनात् । क्षीतत्वं स्पर्शनं, पित्तलत्वं वात-
संश्लेषपित्तविषयम्, “वातपित्तप्रकोपनाः” इतिवचनात् ।
पित्तलत्वं—कफसंश्लेषपित्तलत्वं, कफपित्तहृदिति वचनात् ९

भग्नसंधानकृत्तत्र प्रियङ्गुर्वृहणी गुरुः ॥ १० ॥

स०—तत्र तेषु तृणधान्येषु मध्ये प्रियङ्गुः कंगुर्भ-
ग्नसंधानं करोति । तथा गुरुः । मुश्रुतेनो-
क्तम् । रक्ताः पीताश्च कृष्णाश्च श्वेताश्चैव प्रियङ्गवः ।
यथोत्तरं प्रधानाः स्यू रक्षाः कफहराः स्मृताः ॥ १० ॥

प०—तत्र तेषु तृणधान्येषु मध्ये प्रियङ्गुर्भग्नस्या-
ङ्गस्य सन्धानं करोतीति भग्नसंधानकृत् । वृंहयतीति
वृंहणी गुर्वी च ॥ १० ॥

हे०—कङ्गुगुणानाह—भग्नसंधानकृद्भग्नस्याङ्गस्य संधानं
करोति ॥ १० ॥

कोरदूषः परं ग्राही स्पर्शशीतो विषापहः ११ ॥

स०-कोरदूषः कोरद्वोऽन्यर्थं संग्राही तथा स्पर्श-
शीतो विषापहश्च ॥ ११ ॥

प०-प्रलेपादौ प्रयुक्तः शीतस्पर्शत्वाद्वाहमपहरति
विषमपहन्तीति विषापहः ॥ ११ ॥

हे०-कोरद्वगुणानाह-परमतिशयेन ग्राही, स्पर्श-
शीतश्च । अतिशयवचनात्कर्मवादीनां ग्राहित्वं, हिमस्पर्शवि-
पयत्वं ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

(उद्दालकस्तु वीर्योष्णो नीवारः श्लेष्मवर्धनः ।
श्वात्माकः शोषणो रूक्षो वातलः श्लेष्मपित्तहा ।)
रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुः सरो विद्धातकृद्यवः ।
वृष्यः स्थैर्यकरो मूत्रमेदः पित्तकफान् जयेत् ।
पीनसश्वासकासोरुस्तंभकंठस्वगामयान् ॥ १२ ॥

स०-यवो रूक्षादिगुणैर्युक्तो विद्धातकरो वृष्यः
स्थैर्यकृच्च । तथा मूत्रादीन् जयेत् ॥ १२ ॥

प०-यवो-रूक्षगुणयोगादूरुक्षः, शीतः-शीतवीर्यः,
सदागुरुः, स्वादुर्मधुरो रसे, सरो-भेदेन, विशं वातं
करोतीति विद्धातकृत, अतएव विट्दृश्ये चास्य प्रयोग
उक्तो मुनिना । वृष्यः शुक्रकारी, स्थैर्यं करोतीति
स्थैर्यकरः । शरीरदाढ्यं करोतीत्यर्थः । तथा मूत्र-
मेदः प्रभृतीन् जयेत् ॥ १२ ॥

हे०-यवगुणानाह-कण्टामया गलगण्डादयः, त्वगा-
मया कुष्ठादयः ॥ १२ ॥

न्यूनो यवाद्वन्ययवः ॥ १३ ॥

स०-अन्ययवो नाम शूकधान्यविशेषो लोकप्र-
सिद्धः । स यवान्यूनः स्वल्पगुणैर्युक्तः ॥ १३ ॥

प०-यवाकारो नातिपुष्टो यवोऽन्ययव उच्यते ।
स च यवादिगुणैर्यूनः स च यवाकृतिलोकप्रसिद्ध
एव ॥ १३ ॥

हे०-अन्ययवगुणानाह-निःशूको यवोऽनुयवः ॥ १३ ॥

(१) अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठः प्राचीनपुस्तकेषूपलभ्यते ।

(२) यवः कषायो मधुरः सुशीतलः प्रमेहजित्तिककफा-
पहारकः । अशूकमुण्डस्तु यवो बलप्रदो वृष्यश्च नृणां बहुवीर्य-
पुष्टिदः ॥ (रा.) ३ “अनुयवः” इति पा० ।

रूक्षोष्णो वंशजो यवः ॥ १४ ॥

स०-वंशोद्भवो वेणुयवो रूक्षोष्णो भवति ॥ १४ ॥

प०-वंशाज्जातो वंशजो, वंशो वेणुर्यवफल इत्या-
स्तायान् । स वंशजो यवो रूक्षोष्णः । तथोष्णः
उष्णवीर्यः ॥ १४ ॥

हे०-वेणुयवगुणानाह-संग्रहे तु-“उष्णाः सरा वेणुयवाः
कषाया वातपित्तलाः ।” इति ॥ १४ ॥

वृष्यः शीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्तहा ।
संधानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यकृत्सरः १५ ॥

स०-गोधूमो वृष्यादिगुणयुक्तः । जीवन ओजो-
ऽभिवर्धनः । तथा वातपित्तहरः संधानकारी ऊरुप्रभृते-
र्मग्नस्य संधानं करोति । तथा स्थैर्यकृत्सरश्च । चरके
त्वन्यथैव गुणयुक्त उक्तः । यथा । स्थैर्यकृत्सकषायश्च
बल्यः श्लेष्मविकारहा । संधानकृद्वातहरो गोधूमः
स्वादुशीतल इति ॥ १५ ॥

प०-गोधूमो-वृष्यः स्निग्धमनशक्तिकरः, शीतः
शीतवीर्यः, गुरुगुणयोगादगुरुः । तथा स्निग्धः, जीवनः
ओजस्यः, वातपित्ते हन्तीति वातपित्तहा, सन्धानं
करोतीति सन्धानकारी, मधुरो-मधुररसः, स्थैर्यं
करोतीति स्थैर्यकृत्, सरो-भेदी शकृदादीन्
भिनन्ति ॥ १५ ॥

हे०-गोधूमगुणानाह-सरोऽनुलोमनः ॥ १५ ॥

पथ्या नंदीमुखी शीता कषायमधुरा लघुः १६ ॥

स०-नंदीमुखी पथ्या शरीराय हिता कषायमधुरा
लघुश्च । इति शूकधान्यवर्गः ॥ १६ ॥

प०-नंदीमुखी-कापानी दीर्घसूक्ष्मा जातिगोधूमस्य ।
सा पथ्या-पथ्यादनपेता, दोषाणां धातूनां च साम्य-

(१) “गोधूमः सुमनोऽपि स्यान्निविधः स च कीर्तितः ।
महागोधूम इत्याख्यः पञ्चोद्देशात्समागतः ॥ मधूली तु ततः
किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा । निःशूको दीर्घगोधूमः कश्चिन्न-
न्दीमुखाभिधः ॥ गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः ।
कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत्सरः ॥ जीवनो बृंहणो
वर्ण्यो व्रण्यो रुच्यः स्थिरत्वकृत् । मधूली शीतला स्निग्धा
पित्तघ्नी मधुरा लघुः ॥ शुक्रला बृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुखः
स्मृतः ।” (भा. प्र.)

हत्तुत्वात् हिता । शीता-शीतवीर्या, रसे कषाया, मधुरा च तथा लघुः लघ्वीति शूकधान्यवर्गः॥१६॥

हे०—नन्दीमुखीगुणानाह—दीर्घसूक्ष्मो गोधूमो नन्दी-मुखी, संग्रहे तु—“उद्दालकस्तु वीर्योष्णो नीवारः श्लेष्म-वर्धनः । शीतवीर्या विशेषेण स्निग्धा वृष्या मधूलिका ॥” इति शूकधान्यवर्गः ॥ १६ ॥

मुद्गाढकीमसूरादि शिबीधान्यं विबन्धकृत् । कषायं स्वादु संग्राहि कटुपाकं हिमं लघु॥ मेदःश्लेष्मास्त्रपित्तेषु हितं लेपोपसेकयोः॥१७॥

स०—अस्मादनन्तरं शिबीधान्यवर्गस्य संबन्धप्रयोजनं प्रागुक्तमेव । शिब्याः कोश्या धान्यं मुद्गादिकं यत् शिबीधान्यं तद्विबन्धकृत् । केषां विबन्धं करोति । सामर्थ्यात् स्रोतसां नतु पुरीषादीनाम् । तथा च संग्राहीत्यत्रैव पठति शास्त्रकृत् । संग्राहिलक्षणं च तत्रा-न्तरे । यथा । मेदि तत्पिडितान् भावान् शकृदाद्यान्भि-नत्ति यत् । विपरीतमतो ग्राहीति । तस्माद्विबन्धं स्रोत-सामेवेत्याह । तथा कषायं स्वादु कटुपाकं शीतवीर्यं लघु च । मसूरादीत्यत्राऽऽदिशब्देन मकुष्ठचणकादीनां ग्रहणम् । तथा मेदआदिषु हितं प्रकृतत्वादभ्यवहारे तथा लेपोपसेके चेति । चशब्दोऽत्र लुप्तनिर्दिष्टो बोध्यः । लेपः प्रदेहः । उपसेकः परिषेकः । कषाय-शीतरूक्षत्वेन कटुपाकित्वेन च वातकृत्वं शिबीधा-न्यस्य शास्त्रकृतोक्तम् । अत एवमुपपन्नम् । मुद्गो-ऽल्पचल इति । यदि हि शिबीधान्यस्य मारुतकृत्वं समेयात् तदैतद्वक्तुं युज्यते । तस्माद्वातकृत्वमस्या-स्तीति स्थितम् । तस्मिंश्च सत्याध्मानकारित्वमप्युप-पन्नमेव । अत एव संग्रहेऽस्याध्मानकारित्वमुक्तम् । मुद्गादीनां च विशेषास्तत्रैवोक्ताः । यथा । हरितास्ते-ष्वपि वरा मकुष्ठाः कृमिकारिणः । वर्ण्याः परं प्रले-पाद्यैर्मसूरा ग्राहिणो भृशमिति ॥ १७ ॥

प०—उपजनार्थं शूकधान्यवर्गादनन्तरं शिबीधान्य-वर्गस्याग्रम्भः । आढकी-तुम्बरी । आदिग्रहणात् कषा-यादीनां परिग्रहः । तन्मुद्गादि शिम्बिधान्यं स्रोतसां विबन्धं करोतीति विबन्धकृत् । तथा कषायं, मधुरं च रसे । संग्राहि-संग्रहशीलं भवति, यद्विज्ञानां

पुरीषादीनां पिण्डितत्वं संहतत्वमुत्पादयति स्तम्भ-यति । तथा कटुपाकं-कटुकं पच्यते, जाठरेणाग्निना योगाद्रसान्तरमेति । हिमं-शीतवीर्यं लघु च । मेदः-श्लेष्मरक्तपित्तेषु लेपावसेकयोः प्रदेहसेचनयोर्हितं पथ्यम् ॥ १७ ॥

हे०—अथ शिबिधान्यवर्गः । अथ मुद्गादिगुणानाह—मुद्गो द्विधा—क्षेत्रमुद्गो, वनमुद्गश्च । आढकी, तुवरी । मसूरो द्विविधः—कृष्णः, पाण्डुरश्च । तत्र पाण्डुर्मङ्गल्याख्यः आदिशब्दास्तस्यग्राहोक्ताः । “शिबिजा मुद्गमांगल्यवनमुद्गम-कुष्ठकाः । मसूरचवलादक्यश्चणकाश्च पृथग्विधाः ॥ ” इति । शिबिभवं धान्यं विबन्धकृद्वातावरोधकृत्, लेपोप-सेकयोः प्रयुक्तं मेदःप्रभृतिषु हितम्, उपसेको व्यञ्जनं येन मिश्रीकृत्यौदनादि भुज्यते, स चात्र योग्य-त्वात्स्वरूपः । उक्तं च चरकेण—“पित्तश्लेष्मणि शस्यंते सूप्ते-ष्वालेपनेषु च । ” इति ॥ १७ ॥

वरोऽत्र मुद्गोऽल्पचलः कलायस्त्वतिवातलः । राजमाषोऽनिलकरः रूक्षः बहुशकृद् गुरुः॥१८॥

स०—अत्र एषु च शिबीधान्येषु मध्ये मुद्ग उत्तमः । तथा अल्पं चलं पवनं करोतीत्यल्पचलः । तुर्घ-तिरेके । कलायः पुनरतिशयेन वातलो भवति । राज-माषो रूक्षो बहु शकृत्करोतीति बहुशकृत् । तथा गुरुस्तथाऽनिलकरः । ताच्छीत्ये ऽः । अन्यशिबीधा-न्याच्चातिवातलोऽयमिति वेद्यमनिलकरग्रहणात् । अ-न्यथा शिबीधान्यसामान्यलक्षणेन वातमात्रकरणस्य लब्धत्वादनिलकरग्रहणं न कुर्यात् ॥ १८ ॥

प०—अत्र शिम्बिधान्येषु मध्ये मुद्गो वरः उत्तमः तथा अल्पचलः-स्वल्पमारुतः । कडालः पुनर्वातलः, अतितरां वातकरः । “सूपानामुत्तमा मुद्गा लघीयांसो-ऽल्पमारुताः । हरितास्तेष्वपि वरा मकुष्ठाः कृमि-कारिणः ॥ पित्तासृक्कृमिजिन्मुद्गो लघुः संग्रहणात्मकः । व्रण्याः परं प्रलेपाद्यैर्मसूरा ग्राहिणो भृशम् ॥” अनिलं करोतीत्यनिलकरो राजमाषः । तथा रूक्षः, बहुशकृत्-प्रभूतपुरीषः अभेदोपचारात् । तथा गुरुः ॥ १८ ॥

हे०—मुद्गस्य विशेषमाह—अत्र तेषु शिबिधान्येषु मध्ये मुद्गो वरः, मुद्गेष्वपि हरितो वरः, “हरितास्तेष्वपि वराः”

इति संग्रहवचनात् । अल्पश्वलो वायुर्यस्मात्स तथा । मुद्रस्य किञ्चिद्वातत्ववचनादादक्यादीनां वातलत्वं ज्ञेयम् । कलायुगणानाह—कलायो द्विविधः—त्रिपुटो, वर्तुलश्च । अतिवातलाः आदक्यादिभ्यः । राजमाषगुणानाह—राज-माषश्चलः ॥ १८ ॥

उष्णाःकुलत्थाःपाकेऽम्लाःशुक्राश्मश्वसपीनसान् कासार्षःकफवातांश्च घ्नन्ति पित्तास्रदाः परम् १९

स०—कुलत्था उष्णवीर्याः पाकेऽम्लाः । तथा शुक्रादीन् घ्नन्ति । अश्माश्मरी वक्ष्यमाणलक्षणा । तथा पित्तास्रदा परमतिशयेन रक्तपित्तकराः कषाय-स्वादुसंप्राहित्वं शिबीधान्यसामान्यलक्षणेनैषां वेद्यम् । दृष्टिनाशनत्वं चोष्णवीर्यत्वेन रक्तपित्तकरत्वेन च । संग्रहे तु स्पष्टं कृत्वोक्तम् । कषायस्वादुरूक्षोष्णाः कुलत्था रक्तपित्ताः । पीनसश्वासकासार्षोऽहिक्का-ऽऽनाहकफानिलान् घ्नन्ति शुक्राश्मरीं शुक्रं दृष्टिं शोफं तथोदरम् । ग्राहिणो लघवस्तीक्ष्णा त्रिपाकेऽम्ला विदाहिन इति ॥ १९ ॥

प०—कुलत्थाः उष्णाः—उष्णवीर्याः, पाकेऽम्लाः । अम्लं पच्यन्तेऽम्लविपाका इति यावत् । शुकेण जनितोऽश्मा शुक्राश्मरी तां शुक्राश्मरीं घ्नन्ति विनाशयन्ति तथा परमत्यर्थं पित्तास्रदा रक्तपित्त-कारिणः ॥ १९ ॥

हे०—कुलत्थगुणानाह—उष्णा इति ॥ १९ ॥

निष्पावो वातपित्तास्रस्तन्यमूत्रकरो गुरुः । सरो विदाही दृक्शुक्रकफशोफविषापहः २० ॥

स०—निष्पावो राजशिबीसंज्ञो वातादिकस्तथा गुरुः सरो विदाही च । तथा दृग्वादींश्च हन्ति । संग्र-होक्तं चाम्लपाकत्वं कषायमधुरत्वं चेह नोक्तम् । यतो-ऽम्लविपाकित्वं विदाहिवादेवास्योक्तम् । कषायस्वा-दुत्वं च शिबीधान्यसामान्यगुणकथनेनैव । कृष्णात्रे-यस्वाह । निष्पावा मधुरा रूक्षाः सकपाया विदा-हिनः । उदावर्ते प्रशस्यन्ते गुरवो वातपित्ता

प०—निष्पावो—वातपित्तरक्तस्त्रीस्तन्यमूत्राणि क-रोति, गुरुश्च । सरो—भेदनशीलः, विदाही—विदहति, गुरुभावाद्विदहते । तथा दृष्टिशुक्रकफं शोफं विषं च हन्ति ॥ २० ॥

हे०—निष्पावगुणानाह—निष्पावो बलः ॥ २० ॥

माषः स्निग्धो बलश्लेष्ममलपित्तकरः सरः । गुरुष्णोऽनिलहा स्वादुःशुक्रवृद्धिविरेककृत् २१

स०—माषः स्निग्धो बलादिकरः । तथा सरो गुरुष्णश्च । तथा वातहा स्वादुश्च । तथा शुक्रवृद्धिं शुक्रस्यैव विरेकं बहिःप्रेरणं करोति ॥ २१ ॥

प०—माषः—स्निग्धगुणयोगात् स्निग्धः । तथा बलं, श्लेष्माणं, मलं, पित्तं च करोति । तथा सरो भेदी, गुरुश्च । उष्णः—उष्णवीर्यः । अनिलं चान्तिं हन्तीत्यनिलहा । स्वादुर्मधुरो रसे । तथा शुक्रस्य रेतसो बहुत्वं करोति, तस्यैव च शुक्रस्य विरेकं कृत् मार्गेण बहिः प्रेरणं करोति ॥ २१ ॥

हे०—माषगुणानाह—शुक्रस्यैव वृद्धिं शुक्रस्यैव विरेकं शीघ्रप्रवृत्तिं यः करोति स तथा ॥ २१ ॥

फलानि माषवद्विद्यात्काकाण्डोलात्मगुप्तयोः २२

स०—काकाण्डोला चात्मगुप्ता च तयोः फलानि माषवद्विद्यान्माषसमगुणानि विजानीयात् । काकाण्डोला कटभी (कांगोणी) आत्मगुप्ता कपिकच्छुः ॥ २२ ॥

प०—काकाण्डोला (अनेनैव नाम्ना प्रसिद्धा) आत्मगुप्ता कपिकच्छुस्तयोः फलानि—सस्यानि, माषा-वदगुणैः स्निग्धादिभिर्विद्यात् । माषस्य ये गुणास्ते सर्वे तयोर्भवन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

हे०—काकाण्डोलात्मगुप्ताफलगुणानाह काकाण्डोला-शुक्रा कपिकच्छुः, आत्मगुप्ता-कपिकच्छुः । “कोद्यापि विद्यात् मधुरा वातपित्तहरा हिमा ।” इति ॥ २२ ॥

उष्णस्त्वच्यो हिमः स्पर्शं केश्यो बल्यस्तिला गुरुः अल्पमूत्रः कटुः पाके मेधाऽग्निफपित्तकृत् २३

स०—तिल उष्णवीर्यः । तथा त्वच्यः । तथा केश्यो शीतः । केश्यो बल्यो गुरुश्चातथाऽल्पमूत्रोऽल्पमूत्रकृत्

बल्या हितार्थयत्प्रत्ययांताः । स्निग्धत्वमनिलघ्नत्वं कषा-
यकटुतिक्तसत्त्वं नानाजातित्वं चेहास्य ग्रन्थकृता
लाघवान्नोक्तम् । संग्रहे तूक्तमेव । यथा । स्निग्धोष्ण-
तिक्तकटुकः कषायमधुरस्तिलः । त्वच्यः केश्यो गुरु-
वृष्यः स्पर्शशीतोऽनिलापहः । अल्पमूत्रः कटुः पाके
मेधाऽग्निकफपित्तकृत् । कृष्णः प्रशस्तस्तमनु शुक्लस्त-
मनु चारुण इति । अन्ये त्वनया युक्त्या संग्रहोक्तमर्थं
संगृह्णते । स्निग्धत्वं तावत्तिलस्य तैलेषु मुख्यस्य स्नेहस्य
योनिभूतत्वात्सिद्धम् । कफपित्तकृदिति वचनाच्च साम-
र्थ्यलब्धं वातघ्नत्वम् । कषायस्वाद्विति शिबीधान्यसा-
मान्यगुणकथनेन कषायस्वादुत्वं लब्धमिति । एतदे-
वोरीकृत्य सद्योन्नप्रतिषेधे वक्ष्यति । कल्कं संरो-
हणं कुर्यात्तिलानां मधुकान्वितम् । स्निग्धोष्णतिक्तमधुर-
कषायत्वैः स सर्वजिदिति ॥ २३ ॥

प०-तिलः-उष्णवीर्यस्त्वच्यस्त्वचि साधुः ।
हिमः-स्पर्शं शीतः । केश्यः-केशेभ्यो हितः । बलाय
हितो बल्यस्तथा गुरुः । अल्पं मूत्रं करोतीत्यभे-
दोपचारात् अल्पमूत्रः स एवोच्यते । तथा पाके
कटुः कटुकं विपच्यते, मेधाग्निकफपित्तानि करोति ।
मेधा प्रज्ञा ॥ २३ ॥

हे०-तिलगुणानाह-उष्णः-उष्णवीर्यः । त्वच्यस्त्वग्दो-
पहरो बहिः प्रयोगात् । कुष्ठं तत्कार्यपितिलो इति भल्ला-
तकैः संहीत संग्रहे कुष्ठकर्तृत्वश्रवणात् । ननु-“तिलो विपाके
मधुरो बलिष्ठः स्निग्धो ब्रणे लेपन एव पथ्यः ।” इति
सुश्रुतेन विपाके मधुरत्वमुक्तमिह तु कटुकत्वमिति विरोधः ।
मैवं, रसवदविरोधः । स च कृष्णः श्रेष्ठः, उक्तं च
संग्रहे-“कृष्णः प्रशस्तस्तमनु शुक्लस्तमनु चारुणः ।”
इति ॥ २३ ॥

स्निग्धोमा स्वादुतिक्तोष्णा कफपित्तकरी गुरुः
दृक्शुक्रहृत्कटुः पाके तद्वद्वीजं कुसुंभजम् २४

स०-उमाऽतसी स्निग्धा स्वादादिगुणयुक्तोष्णवीर्या
च । तथा दृष्टिं शुक्रं च हरति कटुपाका च तयोमया
तुल्यं वर्तते तद्वदुमासमानगुणं कुसुंभबीजमित्यर्थः २४ ॥

प०-उमा-अतसी स्निग्धा स्वादुतिक्ता, रसे
उष्णा वीर्यं कफपित्ते करोतीति कफपित्तकरी, गुर्वी

च । तथा दृष्टिं शुक्रं च हरति दृक्शुक्रहृत् । पाके
कटुकं पच्यते तद्वदनन्तरोक्तातसीवद्रूपैरगुणैश्च
बोद्धव्यम् ॥ २४ ॥

हे०-अतसीगुणानाह-उमा-अतसी । ननु-“स्निग्धा-
ष्णा कफवातघ्नी सतिक्ता मधुरातसी ॥” इति । स्वारणा-
दिना श्लेष्मघ्नत्वमुक्तम्, इह तु श्लेष्मघ्नत्वमिति विरोधः
मैवं, विषयभेदात् श्लेष्मघ्नत्वं वातसंसृष्टविषयं, श्लेष्मघ्न-
पित्तसंसृष्टविषयम् । अतएव सुश्रुतेन कफघ्नं नोक्तम् ।
“उष्णातसी स्वादुरसाऽनिलघ्नी पिचोन्मृगा स्वादुकटुका
विपाके ।” इति । कुसुंभबीजगुणानाह-तद्वदुमात् ।
तत्पुनः कफघ्नत्वं, कटुविपाके कटुकः, कफघ्नो विदाहि-
भावादहितः कुसुंभ इति सुश्रुतोपदेशात् । ‘अनिदेशानु-
पदेशो हि वलवान्’ ॥ २४ ॥

माषोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकः शूकजेषु च ॥ २५ ॥

स०-अत्र शिबिधान्येषु माषोऽश्रेष्ठः । शूकजेषु
शूकधान्येषु यवकोऽश्रेष्ठः ॥ २५ ॥

प०-अत्र शिबिधान्येषु मध्ये माषोऽवरो-
ऽश्रेष्ठः ॥ २५ ॥

हे०-माषस्य सर्वधान्यावरत्वमाह-माष इति ।
यवकस्य शूकधान्येष्ववरत्वमाह-यवक इति । चकारो-
ऽवरत्वाकषणार्थः ॥ २५ ॥

नवं धान्यमभिष्यांदि लघु संवत्सरोपितम् ।
(लघुवर्षोपितं दग्धभूमिजं स्थलसम्भवम् ।)
शीघ्रजन्म तथा सूप्यं निस्तुषं युक्तिर्भजितम् २६

स०-नवं प्रत्यग्रं धान्यमभिष्यांद्याभिमुख्येन स्पंद-
यति । ताच्छीत्ये णिनिः । मालिन्यात्सौतसां सुतिरूप-
श्लेष्माणं करोतीत्यर्थः । अर्थात्पुराणमनभिष्यांदि ।
संवत्सरोपितं वर्षोतीतं लघु भवति । नवं चार्थाद्गु-
र्वित्यनुक्तमप्युक्तं भवति तन्त्रांतरेऽप्युक्तम् । वर्षोतीतं
सर्वमन्नं परित्यजति गौरवम् । ननु त्यजति तद्वीर्यं
वीर्यं मुंचत्यतः क्रमादिति । शीघ्रेत्यादि । लघ्वित्य-
नुवर्तते । सूप्यं मुद्रादि यच्छीघ्रजन्म तल्लघु भवति ।
तथा विगततुषं युक्त्या भजितं भृशं लघु भवति ।

१ अत्रार्थश्लोकस्य पाठः कविः पुस्तकेषु दृश्यते ।

संग्रहे त्वेवमुक्तम् । नयं धान्यमभिष्यन्दि सेक्यं केदारजं
चयत् । लघु वर्षोषितं दग्धभूमिजं स्थलसंभवमिति ।
इति शिबिधान्यवर्गः ॥ २६ ॥

प०—शूकधान्यं शिम्बिधान्यं-नवमनतिक्रान्तव-
त्सरमभिष्यन्दि, स्रोतसां स्नावकम् । आभिमुख्येन
स्यन्दनमभिष्यन्दः । तेन नवं धान्यं स्यन्दनशीलं
विनीतश्रेष्माणं करोतीति तच्छीलम् । अर्थात्
पुराणं संवत्सरोषितमनभिष्यन्दि, संवत्सरातिक्रा-
न्तं सर्वं धान्यं लघु, नवं गुर्वनुक्तमप्यर्थादुक्तं भवति ।
अस्य संवत्सरातिक्रान्ततया केवलं गुरुत्वमेवोपसा-
र्यते लघुत्वमुपपाद्यते, न तु वीर्यमपि हीयते ।
किं तर्हि स्नेहगुणः क्रमेणाल्पाल्पमपचीयते, न
तु तस्यान्यदेवावस्थान्तरम् । रौक्ष्यं नामोपचीयते ।
तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम् । “वर्षस्थितं सर्वधान्यं परित्यजति
गौरवम् । न तु त्यजति तद्वीर्यं वीर्यं मुञ्चत्यतः
क्रमात् ।” शीघ्रपाकि धान्यं लघु तथा सूप्यं सूपाहं
मुष्णादि शिम्बिधान्यं-निस्तुषं निःशेषेणापहृतक-
वैचुकं विगततत्वक् । तथा युक्तिभर्जितं भ्रष्टं लघ्विति
शिम्बिधान्यवर्गः ॥ २६ ॥

हे०—नवधान्यगुणानाह-नवमिति । आभिष्यन्दि-
स्रोतःस्नावि । पुराणधान्यगुणानाह-लघ्विति । संवत्सरोषितं
संवत्सरमेवोषितं संवत्सरद्वयानुषितस्य निर्वीर्यत्वात्, यदाह
स्वारणादिः—“वर्षस्थितं सर्वधान्यं परित्यजति गौरवम् ।
न तु त्यजति तद्वीर्यं ततो मुञ्चत्यनुक्रमात् ।” इति । शीघ्र-
जादिगुणानाह-सूपं हितं सूप्यं शिबिधान्यं तथा तद्वल्लघु
इत्यर्थः । शीघ्रमल्पकालेन जन्म-निष्पत्तिर्यस्य तत्तथा
निस्तुषमपनीतत्वक्, युक्त्या सभ्यग्योगेन भर्जितं द्रवं
धिना स्वेदितं, नवस्याभिष्यन्दिवात् । पुराणस्यानभिष्य-
दित्वं पुराणादीनां लघुत्वात्तद्विपरीतानां गुरुत्वमर्थात्सिद्धं,
संग्रहे तु—“हरितास्तेष्वपि वरा मकुष्ठाः कृमिकारिणः । ग्रन्थाः
परं प्रलेपाद्यैर्मरुता ग्राहिणो भृशम् ॥ कुशांश्च शिबीम-
धुरा वातपित्तहरा हिमा । मधुराः शीतला गुर्व्या बलघ्न्यो
रूक्षणात्मिकाः । स्नेहाढ्या बलीभिर्मोज्या विविधाः शिबि-
जातयः ।” इति । इति शिबिधान्यवर्गः ॥ २६ ॥

निर्दिष्टे शूकशिबिधान्ये तयोश्च संस्कृतयोरुपयोग
इति कृतान्नवर्गश्चारभ्यते ॥

मंडपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम् ।
यथापूर्वं शिवस्तत्र मंडो वातानुलोमनः ॥

तृङ्गलानिदोषशेषघ्नः पाचनो धातुसाम्यकृत्
स्रोतोमार्दवकृत्स्वेदी संधुक्षयति चानलम् २७॥

स०—मंडादीनां यथापूर्वं लाघवम् । तेनौदनम-
पेक्ष्य लघ्वी विलेपी ततोऽपि पेया पेयातो मंडो
लघुतर इत्यर्थोऽवतिष्ठते । मंडपेयाविलेप्योदनानां
यथापूर्वं लाघवमित्येवं वक्तव्ये यदौदनस्य पृथक्पाठः
स इदं ज्ञापयति । मंडादयो लाजोपादाना वेद्या न तु
तंडुलोपादानाः । तथा च मुनिः । शृतः पिप्पलिशुं-
ठीभ्यां युक्तो लाजांबुदाडिमैः । मंडः सदीपयत्यग्निं वातं
चाप्यनुलोमयेदिति । तदुक्तम् । द्रव्यस्यार्धपलं दत्त्वा
तोयस्य प्रस्थमावपेत् । अर्धशेषं गृहीत्वा तत्कर्षं द्रौ
दाडिमस्य च । युक्तं सैधवविश्वाहृधान्यकैः शाणमात्रकैः ।
द्विकर्षमात्रैर्लज्जैश्च भूयः संकथितं च तत् । पिप्पली-
जीरकाभ्यां च शाणैकेनावचूर्णितम् । पेयास्वेष विधिः
कल्पो दाडिमादिकृतास्वपीति । तथा । सिक्थैर्विर-
हितो मंडः पेया सिक्थसमन्विता । घनसिक्था विलेपी
स्याद्यवागूर्विरलद्रवेति । अन्ये तु मंडलक्षणं पेयालक्षणां
चान्यथैवेच्छन्ति । तथा तल्लक्षणम् । लाजांबुसैधवकणा-
धान्यनागरदाडिमैः । युक्तो विमृदितः पूतो मंडः
संस्कृत उच्यते । निर्द्वया प्राकृता पेया तक्रदाडिमतां-
डुलैरिति । सामान्यपेयायाश्च तक्रदाडिमलाजादिसामि-
ताया गुणनिर्देशोऽयं न तु विशिष्टाया ज्वरचिकित्सा-
दिविहिताया इति द्रष्टव्यम् । विशेषग्रहणात्कर्मांतरनि-
र्देशाच्च । तत्र तेषु मंडादिषु मध्ये मंडः शिवः । तत्र
वातानुलोमनः तथा तृङ्गलानिदोषशेषं हंतीति तृ-
ङ्गलानिदोषशेषघ्नः । अमनुष्यकर्तृके चेन्न्यत्र ठक् । विवि-
तवमनस्य विहितविरचनस्य वा किञ्चिच्छेषो यो दोष-
स्तस्य भावो दोषशेषता वचनज्ञापकात् कृतवमनविरच-
नस्य दोषशेषकरणं तेन च वमनकर्मणि विरेचनकर्मणि
वा कर्तव्येऽतियोगमयात्तदोषशेषः कार्य इत्ययमर्थो
युक्त्या प्रतिपादितः । तथा मंडः पाचनो धातुसाम्य-
करश्च । तथा स्रोतसां मार्दवं करोति तथा स्वेदयतीति
स्वेदी । वह्निं च दीपयति ॥ २७ ॥

प०—निर्दिष्टे शिम्बिशूके धान्यवर्गे ते चावश्य-
मग्न्यादिसंस्कारे संस्कृते एव योज्ये नान्यथा । अन्तः

शूकशिम्बिधान्यवर्गादनन्तरं कृतान्नवर्ग आरभ्यते । मण्डादीनां यथापूर्वं क्रमेण लघुत्वं बोद्धव्यम् । यो यः पूर्वः यथापूर्वं तेनौदनो लघुः । तस्मादपि विलेपी लघ्वी, विलेप्याश्च पेया लघुतरा ततोऽपि मण्डो लघुतमः । अत्र पेयादिभ्यो मण्डस्य प्राधान्यादग्रे निर्देशः । अस्य तु प्राधान्यं सर्वेभ्योऽन्नप्रकारेभ्यो वातानुलोमनादयो गुणा अस्मिन्नेव विद्यन्ते । पिप्पलीनागरदाडिमलाजादिकृतोऽन्नप्रकारस्तनीयान्मण्डः । तथा चरकेऽप्युक्तम्—“शृतः पिप्पलिशुण्ठीभ्यां युक्तो लाजाम्बुदाडिमैः । मण्डः संदीपयत्याग्निं वातं चाप्यनुलोमयेत् ” ततः स्वस्थान्मण्डार्त्तिकचिह्नना पेया ततो घनतरा विलेपी । तथाचागमः—“सिक्थैर्विरहितो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता । घनसिक्था विलेपी स्याद्यवागूर्विरलद्रवा ॥” ओदनो भक्त उच्यते । तत्र तेषु पेयादिषु मध्ये मण्डः शिवो निर्दोषः, स्वास्थ्यकारी श्रेयस्कर इत्यर्थः । वातानुलोमनो—वातमनुलोमयति, विमार्गं स्वमार्गं स्थापयतीत्यर्थः । विस्पष्टं स्पष्टीकरोति । तथा तृट्ग्लानिदोषशेषघ्नः—पिपासाक्लमदोषशेषहन्ता । कृतवमनविवेचननिरुद्धाः कर्तव्याश्चातियोगभयादित्यर्थः । पाचयति आमाम् दोषान् वापाचनतया वातादीनां रसादीनां च धातूनां साम्यं करोति धातुसाम्यकृत् ॥ २७ ॥

हे०—अथ कृतान्नवर्गः । तत्र मण्डादीनां लघुत्वतारतम्यमाह—असिक्थं द्रवं मण्डः, ससिक्थं यवागूः सा द्विविधा—अल्पसिक्था पेया, बहुसिक्था विलेपी, अद्रवाणि सिक्थान्योदनः, यथापूर्वम् ओदनाद्विलेपी लघुः, ततः पेया ततो मण्ड इति मण्डगुणानाह—शिव आरोग्यप्रदः, वमनलंघनाद्यवशिष्टदोषो दोषशेषः, धातुसाम्यकृत्लंघनादिकृतधातुवैधर्म्यशमनात् ॥ २७ ॥

क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ।

मलानुलोमनी पथ्या पेयादीपनपाचनी ॥ २८ ॥

स०—क्षुच तृष्णा च ताभ्यां ग्लानिः सा च दौर्बल्यं च कुक्षिरोगश्च ज्वरश्च तानपहति या सैवंभूता पेया । दौर्बल्यं कार्श्यम् । तथा मलान्वातादीननुलोमयति स्वमार्गस्थान् करोति । पथ्या शरीरस्य हिता । तथा दीपनी पाचनी चेति । पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावः ॥ २८ ॥

प०—पेया—क्षुदादिज्वरपर्यन्तं हन्ति । ग्लानिरपचयः, दौर्बल्यं—शून्यप्राणिता । कुक्षिरोगार्तासारग्रहणीदोषशूलगुल्मवित्राद्यादिवातादीननुलोमयति । वातानुलोमनी वातादेः तस्य स्वमार्गस्थापिनी । पथ्या—हिता । दीपयत्यग्निमिति दीपनी, पाचयत्याममिति पाचनी च ॥ २८ ॥

हे०—पेयागुणानाह—कुक्षिरोगः, वमनः, पथ्या दीपधरूपत्वात् ॥ २८ ॥

विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता ।
त्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलसंहपायिनाम् ॥ २९ ॥

स०—विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता च । त्रणश्चाक्षिरोगश्च संशुद्धिश्च दुर्बलश्च संहपायी च तेषां हिता । त्रणाक्षिरोगशब्दौ मन्वर्थापाकारांतौ ॥ २९ ॥

प०—हिता-पथ्या । स्नेहं घृतादि, तं पिबन्ति ये ते स्नेहपायिनः तेषां पथ्या ॥ २९ ॥

हे०—विलेपीगुणानाह—त्रणादीनां हिता, संशुद्धः—सम्यक्कृतवमनादिः, यः स्नेहनाथं प्रत्यहं स्नेहं पिबति स स्नेहपायी ॥ २९ ॥

सुधौतः प्रसृतः स्विन्नोऽव्यक्तोष्मा चौदनो लघुः
यश्चाग्नेयौषधकाथसाधितो मृष्टतंडुलः ॥

विपरीतो गुरुः क्षीरमांसासाद्यैर्यश्च साधितः ३०

स०—ओदनः सुष्ठु धौतस्तथा प्रसृतो निश्चोतितः स्विन्नोऽव्यक्तबाष्पश्च लघुर्भवति । यश्चौदन आग्नेयौषधानां चित्रकादीनां काथेन साधितः सोऽतिलघुः । तथा मृष्टास्तंडुला यस्मिन्नोदने सोऽतिलघुतमः । यथोक्तलक्षणादोदनाद्विपरीतो योऽमुधौतादिः स गुरुः । क्षीरमांसादिर्मिधुरैर्यश्च साधितः सोऽतिगुरुः ॥ ३० ॥

प०—य ओदनः सुधौतः सुष्ठु प्रक्षालितः तथा प्रसृतः—प्रकर्षेण स्नावितः, स्विन्नः—सुसिद्धः । तथा—अव्यक्तोष्माऽपरित्यक्तबाष्पः सन्तप्तो लघुः । यश्चाप्योदन आग्नेयानां पंचकोलादीनां काथैः साधितः—मृष्टैश्च तण्डुलैः मृष्टपकैर्लाजादिभिः सिद्धः स लघुः विपरीतो य ओदनः पूर्वाक्कायथोक्तलक्षणात् स गुरुः । यो न धौतो, नापि प्रसृतो, न च स्विन्नशी-

तश्च, न भृष्टो, नाग्नेयौषधकाथसाधितश्च स गुरुः। यश्च क्षीरमांसाद्यैः साधितः सोऽपि गुरुः । आदिग्रहणाच्छागवसातैलघृतमज्जाफलमाषतिलमुद्रादिसाधितानां ग्रहणम् ॥ ३० ॥

हे०-ओदनगुणानाह--सुधौतादिविशिष्ट ओदनो लघुः तद्विपरीतः क्षीरादिसाधितश्च गुरुः, सुधौतः-सम्यक् प्रक्षालिततण्डुलः, प्रसृतः--सम्यक्प्रसारितमण्डः, स्विन्नः--सम्यक्प्रकः, अत्युक्तोष्णः--शीतत्वमप्राप्तः, आग्नेयौषधकाथसाधितः, भृष्टतण्डुलः भृष्टैस्तण्डुलैः साधितः । विपरीतः अशौततण्डुलादिः यश्च क्षीरादिनिद्रवस्थाने दत्त्वा साधितः, मांसशब्देनात्र मांसरसः, आद्यशब्दात्स्नेहादयः, क्षीरादिसाधने उदकं प्रक्षेप्यमेव । उक्तं च संग्रहे--“क्षीरादिसाधितं द्रव्यं न सम्यक्मुक्तं संभवति” इति। वारिक्वाथपूर्वकं क्षीराद्यैस्तदुपदेशानुपदग्धं काथयेदिति ॥ ३० ॥

इति द्रव्यक्रियायोगमानाद्यैः सर्वमादिशेत् ३१

स०-इत्यनया दिशा सर्वं पेयादिकं पूर्वोक्तं वक्ष्यमाणं च भक्ष्यादिकं द्रव्येण क्रियया संयोगेन मानेन चादिशेत् । तत्र द्रव्यतो यथा । ओदनस्य रक्तशाल्यादिजस्य लाघवम् । यावकादिजस्य तु गौरवम् । क्रियातो यथा । पाकादिसंस्काराच्छूल्यमांसस्य लघ्वादिगुणयोगः । अपरस्य त्वन्यथात्वं दृश्यते । तथा चोक्तं तंत्रांतरे । वृष्यं वातहरं बल्यं पथ्यं शूल्यामिषं लघु। अपथ्यं गुरु विष्टं मिमांसं यच्च रसोद्धतमिति तंत्रांतरे चोक्तम् । स्विन्नं मांसं गुरु स्तंभिशूलपक्वं त्रिदोषजिदिति। क्रिया संस्कार इत्यर्थः। योगः संयोगस्तेन यथा । आग्नेयचित्रकाद्यौषधकाद्यैः साधितस्य लाघवम् । मानतो यथा । बहुभिर्लघुभिरत्यल्पैश्च गुरुभिर्युक्तैर्लघुरेव । विपरीतैस्तु विपरीत एव । आदिग्रहणेन देशादिपरिग्रहः । जांगलदेशप्रभवतंडुलकृतो लघुः । आनूपदेशतंडुलकृतो गुरुरित्यादि बोध्यम् ॥ ३१ ॥

प०-इत्येवमनया दिशा सर्वमनुक्तं कृतान्नजातं द्रव्यक्रियायोगमानाद्यैरादिशेत् जानयित्वा द्रव्यतो यथाशालिषाष्टिकहरिणैणमुद्रादीनि द्रव्याणि प्रकृतिलघूनि क्षीरेक्षुमाषानूपमांसादीनि प्रकृतिगुरुणि तेन रक्तशाल्यादिप्रभवस्यौदनस्य, लाघवं, क्षीरेक्ष्वादिप्रभवस्य गौरवम् । करणं क्रियासंस्कारः । स च तोयाभिसंनिर्कर्षभावनाभाजनादिभिरुपजन्त्यते । तथा

चरकमुनिः। करणं पुनः स्वाभाविकानां द्रव्याणामभिसंस्कारो गुणस्तोयाभिसंनिर्कर्षशौचमन्यनदेशकालवासनाभाजनादिभिश्चाभिधीयते । योगः सह संयोग उच्यते । द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण सम्बन्धः । तथाच चरकमुनिः । संयोगस्तु द्वयोर्बहुनां वा द्रव्याणां संहती भावात् सविशेषमारभते यन्नैकशो द्रव्याणि मानं, परिमाणं, कर्षपलकुडवप्रस्थादिकं, तच्च मात्रामात्रफलनिश्चयार्थम् । आदिग्रहणाद्देशकालशरीरावयवादीनां परिग्रहः । तथा चाचार्यवचनम् । चरकः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रियासंस्कारो, मात्रा, चास्मिन्निरीक्षते । तत्र चोद्धारणानि तेनैव दत्तानि । वरोऽनूपजलाकाशधन्वधोभक्षसंविधिः । जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये । गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वास्ते सर्वे गुरुवन्तस्मृताः । लघुभक्ष्याश्च लघवो धन्वना धन्वचरारिणः । इति । “शरीरावयवाः सक्थिशिरस्कन्धादयस्तथा । सक्थिमांसाद्गुरुः स्कन्धस्ततः क्रोडस्ततः शिरः ॥ वृषणश्चर्ममेढ्रे च श्रोणी वृक्कौ यकृद्गुरु । मांसाद्गुरुतरं विद्याद्यथास्वं मध्यमस्थि च ॥” इति शरीरावयवाः । “स्वभावालघवो मुद्रास्तथा लावकपिञ्जलाः । स्वभावानुरवो माषा वराहमहिषास्तथा ॥” इति स्वभावः । “धातूनां शोणिताद्यानां गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ।” इति धातवः । “अलसेभ्यो विशिष्यन्ते लघवो ये बहुक्रियाः ।” इति क्रिया “गौरवं लिङ्गसामान्ये पुंसां स्त्रीणां तु लाघवम्” इति लिङ्गम् । “महाप्रमाणा गुरवः स्वजातौ लघवोऽन्यथा ।” इति प्रमाणम् । “गुरुणां लाघवं विद्यात्संस्कारात्सविपर्ययम् । व्रीहेर्लाजा यथा च स्युः सक्तूनां सिद्धपिण्डिकाः ।” इति संस्कारः । अल्पादाने गुरुणां च लघूनां चातिभोजने। मात्राकरणमुद्दिष्टं द्रव्याणां गुरुलाघवे ॥ गुरुणामल्पमादेयं लघूनां तृप्तिरिष्यते । मात्रामपेक्षते द्रव्यं मात्रा चाभिमपेक्षते ॥” इति मात्रा । सर्वमेतच्च चास्मिन्निरीक्ष्यमिति ॥ ३१ ॥

हे०-ओदनप्रसंगादुदाहरणं परिभाष्याह--इत्येवमोदनवत् द्रव्यादीनां कारणानां स्वरूपं शास्त्रे बुद्ध्या कार्याणां स्वरूपमकथितमपि स्वबुद्ध्या निद्वयं मदबुद्धीनां कथयेदित्यर्थः । तत्र कार्यत्वेन परिणतं कारणं द्रव्यं तत्परिणामहेतुः, कतृव्यापारः क्रिया, प्रधानद्रव्ये द्रव्यान्तरः

संपर्को योगः, संयोगिनां न्यूनाधिकसमत्वं मानम्, आ-
दिशब्दादेशकालौ । तत्र द्रव्यस्योत्पत्तिस्थितिपरिणामस्थानं
देशः, उत्पत्त्यादिसमय आमाद्यवस्थाश्च कालः । तत्र
द्रव्येणादेशो यथा--रक्तशालीनामोदनः पथ्यो, यवकाना-
मपथ्यः । क्रियया यथा--भृष्टविदलितनिस्तुषीकृतानां
सूपानां सूपो लघुरितरेषां गुरुः । योगेन यथा--मरीचा-
दियुक्ता मांसमक्षा लघवः, मरीचाद्ययुक्ता गुरवः । मानेन
यथा--मिश्रकौदने मुद्गाद्यल्पबहुत्वाभ्यां लघुगुरुत्वे । उत्प-
त्तिदेशेन यथा--दग्धधानिजातानां शालीनामन्नं लघु,
इतरेषां गुरु । उक्तं हि सुश्रुतेन--“दग्धायामवनौ जाताः
शाल्यो लघुपाकिनः ।” इति । स्थितिक्षेपेन यथा--
दुर्भाजनस्थाभिर्द्राक्षाभिः कृतं पानकं दोषलमितराभिर-
दोषलम्, उक्तं हि--“दुर्भाजनस्था द्राक्षाभ्यां दोषला च
प्रजायते ।” इति । परिणामदेशेन यथा--मृन्मये पात्रे
सिद्धानां तंदुलानामोदनो गुरुः, ताप्रमये लघुः । उत्पत्ति-
कालेन यथा--आर्तवेन द्रव्योदकेन सिद्धमन्नं पथ्यम्,
अनार्तवेनापथ्यम् । स्थितिकालेन यथा--रात्रिमुपितेन
शृतशीतेनालोडितमपथ्यमितरेण पथ्यम् । परिणाम-
कालेन यथा--शीघ्रजन्मना सूपेन कृतः सूपो
लघुश्चिरजन्मना गुरुः, आमाद्यवस्थाकालेन यथा--आमेन
शुष्केन वा मूलकेन कृतो यूपः पथ्यः, जीर्णेनार्द्रेण
वा कृतोऽपथ्यः इत्यादि स्वबुद्ध्या सर्वमूढम् ॥ ३१ ॥

बृंहणः प्रीणनो वृष्यश्चक्षुष्यो व्रणहा रसः ३२॥

स०—रस इति मांसरसः । आदिशब्दलोपात् ।
स बृंहणादिगुणयुक्तः । कृताकृतस्य च रसस्यायं गुण-
निर्देशो बोध्यः । रसो हि स्नेहशुक्रादियुतः कृत इत्यु-
च्यते विपरीतस्वकृतः । तेन कृतस्य तंत्रांतरे विधान-
मभ्युक्तम् गुणाश्च । यथा । छागलं सक्थिजं मांसं
निरस्थितैस्त्रिं तथा । चतुष्पलान्वितं सूक्ष्मं कल्पितं
क्षालितं जले । पिप्पलीपिप्पलीमूलशुठीचित्रकधा-
न्यकैः । द्विशणैः संयुते तोये काथं सार्धाढकोन्मिते ।
मांसेऽस्मिन् द्विपलं तत्र दाडिमाम्कुट्टितान्क्षिपेत् । तं
रसं मर्दितं पूतं हिंगुसैधवजीरकैः । युक्तं प्रधूपितं
पथ्यं शुद्धानां शुद्धिकांक्षिणाम् । शुष्यतां व्याधियुक्तानां
व्रणिनां वातरोगिणाम् । भग्नविलिष्टसंधीनां क्षीणधा-
त्विद्रियौजसामिति । तंत्रांतरे चोक्तम् । रसस्तत्र वरोऽ-
नम्लः शाकुनो बृंहणः सरः । तत्कसिद्धस्तु विष्टम्भी

लघुर्वातकफापहः । फलाम्लगोरसोदारं सविश्वाजाजि-
धान्यकम् । स्निग्धं मांसं हितं बल्यं बृंहणं रोचनं
गुरु । कासमर्दकधान्याम्लदाडिमादिरजःकृताः ।
लेहास्तक्रादिजाश्चान्ये योनिवद्गुरोचनाः । मालुधानी-
यवासादिपुष्पैर्योऽतिगुणः खलः । फलमूलैर्धनादानं व्यंजनं
पाकतो घनम् । लेहवत्खल इत्यन्ये दोषलाः स्वस्वयोनि-
वत् । तद्वच्च तिलकल्काम्लप्रायः कांवलिको मतः ।
कटुरः कफजिद्राही पित्तलो रोचको लघुः । मांसादजा-
तिशुंठयादिगलितः सोदको लघुः ॥ ३२ ॥

प०—रसो मांसरसः । तथा चागमः—“रसद्रव्य-
विशेषोक्तो ज्ञेयो मांसभवो रसः ।” संग्रहेऽप्युक्त-
म्—पिशितेन रसस्तत्र पूषोधान्यैः खलः फलैः ।
मूलैश्च तिलकल्काम्लप्रायः कांवलिकः स्मृतः । ज्ञेयाः
कृताकृतास्ते तु स्नेहादियुतवजिताः । स च रसो
बृंहणो-वृहत्स्वकृत् । प्रीणनो-धातून् प्रीणाति, वृष्यः
शुक्रजननः, चक्षुष्यः--चक्षुषोः पथ्यः, व्रणहा-
व्रणघ्नः ॥ ३२ ॥

हे०—मांसरसगुणानाह—प्रीणनः तृतिजनकः, रसो
मांसरसः, उक्तं हि संग्रहे—“विद्याद्वये रसे सूपे शां-
के चैवोत्तरोत्तरम् । गौरवं तनुसांद्राम्लस्वादुष्वेपु पृ-
थक्पृथक् ॥” इति । संग्रहे—“शुष्यतां व्याधियुक्तानां न-
राणां शुद्धिकांक्षिणाम् । कृशक्षामक्षतोरस्कक्षीणधात्विद्रि-
यौजसाम् ॥ दृष्टिश्रवणबुद्ध्यायुर्वलवर्णस्वरार्थिनाम् । भग्नवि-
लिष्टसंधीनां व्रणिनां वातरोगिणाम् ॥ हृद्यः पथ्यः प-
रं वृष्यो बृंहणः प्रीणनो रसः” इति । शुष्यतां वृद्धिं त्यज-
तां, कृशानां स्थूलत्वं त्यजतां, क्षामाणां बलं त्य-
जताम् ॥ ३२ ॥

मौद्गस्तु पथ्यः संशुद्धव्रणकंठाक्षिरोगिणाम् ३३

स०—मौद्गो रसो यूपो व्रणिनां कंठरोगिणां च
पथ्यः । अस्य च संस्कृतस्य विधानमुक्तम् । मुद्गानां द्विपलं
तोये शृतमर्धाढकोन्मिते । पादस्थं मर्दितं पूतं दाडिमस्य
पलेन तु । युक्तं सैधवविश्वाहृधान्यकैः पादकार्षिकैः ।
कणाजीरकयोश्चूर्णीच्छाणैकेनावाचूर्णितम् । संस्कृतो मुद्ग-
यूपोऽयं पित्तलेष्महरो मतः । तथा । पटोलपत्रा-
च्छाणार्थं मुद्गानां द्विपलं जले । द्रव्याद्वात्रिंशद्गुणिते
अतश्च दाडिमात्पलम् । कर्षमामलकानां च क्षिप्वा पु-

नरविश्रयेत् । पूतं तत्सैधवायैश्च युक्तमाज्येन योजि-
तम् । पटोलपत्रकार्ख्योऽयं यूषः पित्तोत्थरोगजित् ।
निम्बपत्रैर्निम्बयूषमेवमेव प्रकल्पयेत् । मूलकाच्छुठिका
स्विन्ना घृतमृष्टा सवान्यका । हिगुजीरकसंयुक्ता ततो
मथितदाडिमे । ससैधवे विनिक्षिप्य पुनरप्रावविश्र-
येत् । तावद्यावन्मृदूभूतं ततस्त्रयूषणसंयुतम् । सुधू-
पितं हिगुधृतैश्चातुर्जातावचूर्णितम् । शुण्ठीरसं दीपनीयं
वातश्लेष्मामयापहम् । अकृताकृतयूषाच्च रसाच्च जलसा-
धितात् । स्नेहाम्लपटुयुक्ताच्च पूर्वः पूर्वो लघुर्मतः ।
विद्याद्यूषे रसे सूपे शाके चैवोत्तरोत्तरम् । गौरवं तनु-
सांद्राम्लस्वादुष्वेषु पृथक्तया । तथोक्तम् । खलकाम्ब-
लिकौ हृद्यौ साधितौ स्वौषधानुगौ । पिशितेन रस-
स्तत्र यूषो धान्यैः खलः फलैः । मूलैश्च तिलकल्का-
म्लप्रायः काम्बलिकः स्मृतः । ज्ञेयाः कृताकृतास्ते तु
स्नेहादियुतवर्जिताः । अल्पमांसादायः स्वच्छा दकला-
वणिकाः स्मृताः । स्वल्पेन मांसेन शुंठयादिभिः स्वल्पैः
स्वच्छा ये क्रियन्ते ते दकलावणिका बोध्याः । एवं
यूषे यत्र धान्यमल्पं खलादौ वा मूलादीन्यल्पानि
तस्याऽपि दकलावणिकत्वं बोध्यम् । तन्त्रातरे चोक्तम् ।
अथ गोरसधान्याम्लफलाभ्रैरम्लितं च यत् । यथो-
त्तरं लघु हितं संस्कृतासंस्कृतं तथा । प्रभूतास्तमलो
यूषः सूपाल्लघुतरः स्मृतः । सूपस्तु रसयूषाभ्यां स्थैर्या-
द्गुरुतरं मतः । तं सरोगो चाश्नीयाञ्च चाल्पाशी
कथंचनेति ॥ ३३ ॥

प०—मुद्गानामयं मौद्गो रसः । संशुद्धानां त्रिणिनां
कण्ठरोगिणां तत्र रोगिणां च पथ्यो हितः ॥ ३३ ॥

हे०—मुद्गयूषगुणानाह—रस इत्यनुवर्तते । मौद्गो रसो
मुद्गयूषः यूषो धान्यैरित्युक्तत्वात् । संशुद्धादीनां पथ्यो हि-
तः, कंठाक्षिभ्यां रोगिणोऽब्दः संबध्यते ॥ ३३ ॥

वातानुलोमी कौलत्थो गुल्मतूनीप्रतूनीजित् ३४

स०—कौलत्थो यूषो वातमनुलोमयति गुल्मादींश्च
जयति । तूनीप्रतूनीरोगौ गुल्मनिदाने वक्ष्यमाणल-
क्षणौ ॥ ३४ ॥

प०—कौलत्थो रसो-वातानुलोमी वातमनुलोम-
यति तच्छीलः । तथा गुल्मं तूनीं, प्रतूनीं च जयति ।

तूनीप्रतून्योर्लक्षणं गुल्मनिदाने वक्ष्यमाणम् । तन्त्रा-
न्तरेऽप्युक्तम्—“अधो या वेदना यान्ती वचोमूत्राश-
यस्थिताभिनत्तीव गुदोपस्थं सा तूनी नाम नामतः” ।
तथा—“गुदोपस्थोत्थिता चैव प्राप्तिरलोमप्रधाविता ।
वेगैः पकाशयं याति प्रतितूनीति सा स्मृता” ॥ ३४ ॥

हे०—कुल्लयूषगुणानाह—तूनीप्रतूनी गुल्मनिदाने वक्ष्यते ।

तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं विरूढकम् ।
शांडाकीवटकं दृग्ग्नं दोषलं ग्लपनं गुरु ॥ ३५ ॥

स०—तिलस्य विकृतिः पिण्याकस्य च । तथा
शुष्कशाकादि दृष्टिग्नं विदोषकरं ग्लानिकरं गुरु च ।
अंकुरितस्य विरूढकम् । शांडाक्यपि तन्त्रादिका
शांडाकीवटकम् ॥ ३५ ॥

प०—तिलानां पिण्याकस्तिलकल्कः । तस्य विकृ-
तिर्विकारो व्यञ्जनत्वेनोपयोगः । शुष्कं च तच्छाकं
च शुष्कशाकम् । विरूढसंकुरितधान्यम् । शाण्डा-
क्यां स्थापितं वटकं शाण्डाकीवटकम् । एतत्सर्वं
दृष्टिघ्नमचक्षुष्यम् । दोषलं-दोषसम्बन्धकारि, त्रिदो-
षकोपनमिति यावत् । ग्लपनं-ग्लानिकरं, गुरु च ।
शाण्डाकीवटकमिति वटकसंनिधानात् परिशुष्क-
माषादिमद्यः शाण्डाक्यो गृह्यते । पूर्वं पुनरध्याये
शाण्डाकी चासुतं चान्यदिति द्रव्याणां प्रक्रान्तत्वा-
दासुतशब्दसंनिधानाच्च मूलकसर्षपादिशाकादक-
थितासुतातिकाले राजिकाचूर्णभाविताम्लतीक्ष्णानि
शाण्डाकीशब्देनोच्यन्ते ॥ ३५ ॥

हे०—तिलविकृत्यादीनां गुणानाह—तिलविकृतिः—मधुराण्ड-
कादिः । उद्धृततैलस्तिलादिपिण्डः पिण्याकस्तद्विकृतिः
पिण्डीवीटकादिदेशीयः । शुष्कं शाकं-शुष्कघातार्ककञ्ज-
कादि, विरूढकमङ्कुरितं धान्यं धृतान्नप्रस्तावादङ्कुरितधा-
न्यकृतमत्र ग्राह्यम् । येन वटकेन शांडाकी क्रियते तच्छा-
ण्डाकीवटकं—दृग्ग्नं दृष्टिनाशनं, दोषलं त्रिदोषकरम्, ग्ल-
पनं—ग्लानिकरम् ॥ ३५ ॥

रसाला बृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ३६

स०—रसाला करमथितेन मरीचशर्करादियुक्तेन
दध्ना कृता उल्लेखिकासंज्ञा बृंहणी देहस्य बृहत्त्वकरी
वृष्यादिगुणयुक्ता च ॥ ३६ ॥

प०—रसाला-मार्जिता, हस्तमथितेन त्रिजातक-
मरिचशर्करादिभिः संयुक्तेन दध्ना पदे सुमार्जितेन

कृता, बृंहणी-देहस्य बृंहन्त्वकरी, वृष्या-शुक्रला,
स्निग्धत्वगुणयोगात् स्निग्धा, बल्या-बलप्रदा, रुचि-
प्रदा-रुच्या रुचिकरी ॥ ३६ ॥

हे०--रसालगुणानाह—मरीचशर्करादियुक्तं करमथितं
दधि-रसाला ॥ ३६ ॥

श्रमक्षुत्तृक्कमहरं पानकं प्रीणनं गुरु ।
विष्टंभि मूत्रलं हृद्यं यथाद्रव्यगुणं च तत् ॥ ३७ ॥

स०--पानकं श्रमादिहरं प्रीणनादिगुणयुक्तम् ।
प्रीणनं मनःप्रीतिकरं यथाद्रव्यगुणं च । स्वादुना
गुणेन च युक्तम् । पर्पटादीनां लाघवादिह गुणा नोक्ताः ।
यथा । पर्पटा लघवो रुच्या लघ्वीयान् क्षारपर्पटः ।
हृद्या वृष्या रुचिकरा गुरवो रागखाण्डवाः । प्रीणना
श्रमतृट्छर्दिमदमूर्च्छाश्रमच्छिदः ॥ ३७ ॥

प०--पानकं--जलक्षौद्रत्रिजातकमारिचद्राक्षाखजू-
रादिकृतमनेकविधं क्षुत्तृक्कलमान् हरति श्रमक्षुत्तृ-
क्कलमहरम्, प्रीणयतीति प्रीणनं, संतर्पकं, गुरु च ।
विष्टंभि-स्रोतोविष्टंभकारि, मूत्रलं-मूत्रजनकं, बहु-
मूत्रं करोति । हृद्यं-हृदयप्रियम् । यथा यथा द्रव्यैः
क्रियते त्रिजातकमाक्षिकगुडद्राक्षादिभिस्तेषां ये
गुणास्ते सर्वे पानकस्य बोद्धव्या इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

हे०--पानकगुणानाह—गुडाम्लिकादिसंस्कृतम् । उद-
कादिद्रव्यं पानकं, यथा द्रव्यगुणं यैर्द्रव्यैः क्रियते तद्गुणान-
नुवर्तते । एतेन सुश्रुतादिभिस्तृकानां द्राक्षादिपानकानां गुणा
उक्ताः ॥ ३७ ॥

लाजास्तृट्छर्द्यतीसारमेहमेदःकफच्छिदः ।
कासपित्तोपशमना दीपना लघवो हिमाः ३८ ॥

स०--लाजास्तृडादीर्छिदति । कासपित्ते चोपश-
मयन्ति । तथा दीपना लघवः शीतवीर्याश्च ॥ ३८ ॥

प०--अग्निदीप्तिः कुर्वन्ति, लघवो-लघुगुणयुक्ताः
हिमाः-शीतवीर्याः ॥ ३८ ॥

हे०--लाजानां गुणानाह—भृष्टानां शालीनां तण्डुला
लाजाः ॥ ३८ ॥

पृथुका गुरवो बल्याः कफविष्टंभकारिणः ॥ ३९ ॥

स०--हरितधान्यानि निस्तुषभृष्टमुशलाहतानि पृथु-
काश्चेपिटसंज्ञा गुरुत्वादियुक्ताः ॥ ३९ ॥

प०--हरितधान्यानि—निस्तुषभृष्टमुशलाहतानि,
पृथक्शब्दवाच्यानि । पृथुका भृष्टतण्डुला इति
केचित् । पृथुकाश्चेपिटो ज्ञेय इति । ते गुरवः, बल्याः-
बलावहाः, कफविष्टंभं च कुर्वन्ति कफविष्टंभका-
रिणस्तच्छीलाः ॥ ३९ ॥

हे०--पृथुकगुणानाह—अशुष्कधान्यानां भृष्टास्तण्डुलाः
पृथुकाः ॥ ३९ ॥

धाना विष्टंभिनी रूक्षा तर्पणी लेखनी गुरुः ४०

स०--धाना भृष्टयवादिर्विष्टंभिनी रूक्षादिगु-
णयुक्ता च ॥ ४० ॥

प०--यवाद्या भृष्टा धाना इति संज्ञिताः भरुम-
परपर्याया सा धाना-विष्टंभिनी स्रोतसां स्तम्भज-
ननी, रूक्षा-रूक्षगुणयुक्ता, तर्पणी-तृट्जननी,
लेखनी श्रेष्ठादीर्ह्लिखति, हिनस्ति, गुर्वी च ॥ ४० ॥

हे०--धानागुणानाह—भृष्टयवादिधान्यं धानाः । अन्ये
तु यवानेव भृष्टान् धानाशब्देनाहुः । उलम्बादींश्च पृथक्
पठन्ति यदाह सुश्रुतः--“धानालम्बास्तु लघवः कफमेदोवि-
शोपणाः । इति ।” लघवः पाके लाघवगुणकाः स्वमते
गुरोर्लघुत्वात् ॥ ४० ॥

सक्तवो लघवः क्षुत्तृक्श्रमनं त्रामयव्रणान् ।
घ्नन्ति संतर्पणाः पानात्सद्य एव बलप्रदाः ॥
नोदकांतरितान्नं द्विर्न निशायां न केवलान् ।
न भुक्त्वा न द्विजैश्छित्त्वा सक्तूनद्यान्न वा बहून्

स०--सक्तवो लघवः क्षुधादींश्च घ्नन्ति तथोदक-
मिश्रिताः संतर्पणाः सद्य एव बलं कुर्वन्ति । तांश्च
जलेनांतरितान्व्यवहितान्नाशनीयात् । अन्यभोजनेषु
संतरा पानं विहितं न तथा सक्तुषु कार्यमिति बोध-
यति । तथा न द्विर्न वारौ नाद्यात् । न निशायां
रात्र्याम् । न केवलानुदकादिरहितान् । न भुक्त्वा-
ऽन्यद्वोजनादि । न द्विजैश्छित्त्वा दंतैः करस्थं पिंडं
छित्वेत्यर्थः । बहून्श्च सक्तूनाद्यात् । तंत्रांतरे चोक्तं
रूक्षवातलत्वं सक्तूनामिह नोक्तम् । लघुत्वादिनैवावग-
तत्वात् । ननु रूक्षवातलं चेदभ्युपगम्यते सक्तूनां ततः
संतर्पणा इत्यनुपपन्नम् । सद्य एव बलप्रदा इत्येतदप्य-
युक्तम् । युक्त्या बाह्यः परिणमति । स धातुप-

एवै नान्यथा । अत्राचक्ष्वहे । प्रभावादुभयमप्येतदु-
क्तम् । सक्तूनां ह्ययमर्चित्यः प्रत्यक्षवेद्यः प्रभावो
यत्पीताः संतः संतर्पयति । सद्य एव च बलं प्रय-
च्छति । वाजीकरणं ह्यपरिणतमेव स्वकार्यं जनयति ।
तथा च मद्यं परिणतमेव मद्यं जनयति तस्मात्संतर्प-
णत्वं फलप्रदत्वं चैषामुपपन्नमेव । तत्रांतरे चोक्तम् ।
तुल्याज्यः सक्तुप्राशस्तु वृष्यो भेदी रसायनम् । तृट्ख-
र्दिश्रमनुमद्यपीततृणानिवर्तकः । प्रमेहक्षयकुष्ठानि न
च स्युर्मथपायिनाम् । निचयात्कठिना गुर्वी पिंडी
प्रोक्ता मृदुल्युः । सक्तूनां द्रवतायोगालुधीयस्यबले-
हिका । लाजसक्तुकृताऽपि स्याद्विलेपी तु
गरीयसी ॥ ४१ ॥

५०—सक्तवो—यवाद्युद्भवाः लघवो लघुगुणयुक्ता-
स्तथा क्षुद्रादीन् धनन्ति, संतर्पणं कुर्वन्ति ये ते
संतर्पणाः, पानादुदकादिभिराश्लुताः, सद्य एव त-
त्काल एव बलप्रापकाः । रूक्षत्वात् सक्तवः समी-
रणकोपना इति चेन्न, प्रभावमधिकृत्य सद्यस्तक्रादिभिः
पीतं संतर्पयन्तीत्युक्तं तदा चिन्त्य इति मुनिराह—
पानभुक्तादीनि सद्यःपुष्टिकर्तृणि दृष्टानीति । यथा-
वाजीकरणानि सद्यःपुष्टिजननानीत्येवं व्यवस्येत् ।
संग्रहेऽप्युक्तम्—“सक्तवो वातला रूक्षाः पीतास्ते तर्प-
यन्ति तु । नोदकान्तरितान्न द्विनं निशायां न केव-
लान् । न भुक्त्वा न द्विजैः स्थित्वा सक्तूनद्यान्न
वा बहून् ।” सक्तूनोदकान्तरितान्नाद्यान्न भक्षयेत् ।
उदकेन जलेनान्तरिता व्यवहिताः । आदौ सक्तूनां
भक्षणं, मध्ये जलं, पुनःसक्तुभक्षणं, पुनरुदकमिति ।
अन्तरिताः तोयं पीत्वाऽन्तराऽन्तरा सक्तून् भक्ष-
येदित्यर्थः । द्वौ वारौ द्विरभयकालं सक्तून्नाद्यात् ।
निशायां रात्रिकाले सक्तून्नाद्यात् । अलक्ष्मीप्रवर्त-
नान् । केवलानुदकादिद्रवद्रव्यरहितान्नाद्यात् ।
तथान्यद्रक्तादिकं भुक्त्वा सक्तून्नाद्यात् । द्विजैर्दन्तैः
करस्थां पिण्डीं स्थित्वा सक्तून्नाद्यात् । तथा बहून्
प्रभूतान् सक्तून्नाद्यान् ॥ ४१ ॥

हे०—सक्तुगुणानाह—शृणानां निस्तुपयवानां चूर्णं सक्तवः
पीता एव बलप्रदाः, न तु भक्षिताः, लीढा वा सद्य एव
ननुत्तरकालमित्येवशब्दार्थः । संग्रहे तु—“निचयात्क-
ठिना गुर्वी प्रोक्ता पिण्डी लघुर्मृदुः ।” इति । “सक्तूनां

द्रवतायोगात् लघीयस्यबलेहिका । शङ्कुली मोदकादीना-
माख्यातैव च कल्पना । कर्कषूवदरादीनां श्रमक्षुत्तृ-
मच्छिदः । सक्तवोऽम्लरसा हृद्या यथा द्रव्यगुणाश्च ते ॥ ११
इति । सक्तुभक्षणं नियमयति—येषां भोजनमध्ये उदकं
पीयते ते उदकान्तरिताः, द्वौ वारौ द्विः, केवलानुदका-
दिरहितान्, द्विजैर्विच्छित्वा करस्थां पिण्डीं दन्तैर्विच्छि-
भक्षितान्, बहून्निमात्रान्, उदकांतरितादीनां प्रत्येकं
निषेधकारणत्वात् पृथक् न कारणम् ॥ ४१ ॥

पिण्याको ग्लपनो रूक्षो विष्टम्भी दृष्टिदूषणः ४२

स०—पिण्याकाख्यो यस्तिलादीनां निष्पीडितः
कल्को ग्लपनो ग्लानिकरः । ग्लपन इति ग्लायतेर्णि-
जंताद् ग्लास्नावनुवमां चेति मिच्चाङ्गस्वः बाहुलकात्क-
र्तरि ल्युट् । तथा विष्टम्भी दृष्टिविकारकृद् ॥ ४२ ॥

५०—पिण्याकस्तिलक्षौडादीनां निष्पीडितानि-
लानां कल्कः स ग्लपनोऽङ्गग्लानिं करोति, विष्ट-
म्भी स्रोतसामवष्टम्भं करोति, दृष्टिदूषणः—
दृष्टिघ्नः ॥ ४२ ॥

हे०—पिण्याकगुणानाह—उद्धृततैलादिपिण्डः
पिण्याकः, ग्लपनो ग्लानिकरः, दृष्टिदूषणो दृष्टिघ्नः—
गमदः ॥ ४२ ॥

वेसवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः ४३

स०—वेसवारो नागरधान्यकाजाजिहिगुधृतादि-
संस्कृतं कुट्टितं मांसम् । गुरुः स्निग्धो बलवर्धनः शरी-
रोपचयवर्धनश्च ॥ ४३ ॥

५०—वेसवारो नागरधान्यकाजाज्यादि संस्कृतं
पिष्टं मांसं वेसवारशब्दवाच्यम् । तथाचागमः मांसं
स्यात्पलमामिषम्, पिष्टं च वेसवारं स्यादिति ।
तच्च हिङ्गुलवणघृततैलादिभिर्यथायोगं संस्कृतं
वेसवारो गुरुस्तथा स्निग्धो, बलोपचयौ वर्धयति
बलोपचयवर्धनः तयोर्वृद्धिकारी । बलं—सामर्थ्यम् ।
उपचयो—धातूनां पोषः ॥ ४३ ॥

हे०—वेसवारगुणानाह—स्निग्धं पिष्टं हिङ्गुजीरकादिभि-
मिश्रितं मांसं वेसवारः, उपचयः वपुःपुष्टिः ॥ ४३ ॥

मुद्गादिजास्तु गुरवो यथाद्रव्यगुणानुगाः ४४

स०--मुद्रादिजास्तु वेसवारा ये इडरिकादिभि-
र्द्रव्यैः सूक्ष्मच्छिन्नैः क्रियन्ते लोके पूरणशब्देन प्रसि-
द्धास्ते गुरवः प्रकृतिद्रव्यगुणाश्च । आदिशब्देन माषा-
दयो गृह्यन्ते । तत्रांतरे चोक्तम् । सपिस्तैलगुणक्षरैर्य-
वगोधूमपैष्टिकाः । पूषा विष्टमिनः शीताः पौष्टिका
वातलाः खराः । वृष्या बल्याः सरा मापैर्वातघ्ना मृदु-
पिच्छिलाः । यथाऽन्ने गुरवो बल्याः स्थूलाश्च कठि-
नाश्च ये । तैलपकास्तु दृष्टिघ्ना गरीयांसो विदाहिनः ।
कासारसारलघवो लाजैर्लघुतराः स्मृताः । वातपित्त-
हरो वृष्यो घृतपूरः कफप्रदः । सद्यः प्राणकरो रुच्यो
मांसलो रक्तलो गुरुः । लघीयान्मंडककृतो गरीयान्फ-
लपूरितः । मधुरोत्कारिका वृष्या कासारः पिच्छिलो
गुरुः । गुडमत्स्यंडिकाखंडक्षीरेक्षुरसमाक्षिकैः । पूषाः
शुक्रबलश्लेष्मरुचिदास्तर्पणाः क्षणात् । नानाद्रव्यैः
समायुक्ताः पक्वामक्लिन्नभर्जिताः । निमर्दको गुरुः
स्निग्धो वृष्यो बलवतां हितः । खारिकेंदुरिकापूरव-
टिकावटकादयः । विशदा रोचना बल्या गुरवः स्युः
स्वयोनिवत् । यावकः पिच्छिलः स्निग्धः प्लीहोदाव-
र्तहा गुरुः । भृष्टस्विन्नतया वाद्यो लघुः सेव्योऽतिका-
सिनाम् । ज्वरोदावर्तमेहानां पथ्यो वातानुलोमनः ।
ओलकं हरितावस्थं शिबिजत्वात्खरं गुरु । मंदजयौ
यवादित्वाद्भ्योपो बृंहणः सरः । सिद्धसारे चोक्तम् ।
अत्युष्णा मंडकाः पथ्याः शीतला गुरवो मता
इति ॥ ४४ ॥

प०--मुद्रादिना वेसवारादयो मुद्रवटकादिभिः
सूक्ष्मच्छिन्नैः क्रियन्ते । ते सर्वे गुरवः तथा यथाद्र-
व्यगुणानुगाः प्रकृतिद्रव्यगुणा भवन्तीत्यर्थः । तेन
मुद्रादीनां ये गुणास्ते तत्कृतानां वेसवाराणामपि
बोद्धव्याः । एषां वेसवारशब्द उपचारेण प्रयुज्यते ।
यथा मौद्गो रसः, कौलत्थो रसो वा । मुख्यया तु
वृत्त्या मांससंस्कृतेषु वेसवारशब्दः ॥ ४४ ॥

हे०--मुद्रादिवेसवारगुणानाह--येषु मांसस्थानेषु मुद्रव-
णकादयो गृह्यन्ते ते मुद्रादिजाः । यथा द्रव्यगुणमनुगच्छ-

न्ताति यथाद्रव्यगुणानुगाः, यावन्तः प्रकृतिद्रव्यगुणास्ताव-
न्तस्तेषां भवन्तीत्यर्थः । साकल्येऽव्ययीभावः ॥ ४४ ॥

कुक्कूलकर्परभ्राष्ट्रकंदंगारविपाचितान् ॥

एकयोर्नीलधून्विद्यादपूपानुत्तरोत्तरम् ॥ ४५ ॥

स०--अपूपान् कुक्कूलादिसिद्धानेकयोर्नीनेककारणा-
न्यथोत्तरं लघून्विद्यात् । तेन कुक्कूलपक्वात् सजाती-
यादपूपत्कर्परपक्वो लघुः । कर्परपक्वाच्च भ्राष्ट्रपक्वः ।
भ्राष्ट्रपक्वात्कंदुपक्वः । कंदुपक्वाच्च गंगारपक्वः । कुक्कूलं
गोअरं गोशकृदादिचूर्णसंतापः । कर्परो ज्वालातप्तं
कपालम् । भ्राष्ट्रकंदू प्रसिद्धावेव । अंगारा बृंहतः
काष्ठसंभूता इति । इति कृतान्नवर्गः ॥ ४५ ॥

प०--कुक्कूलादिषु विपाचितान् सिद्धानपूपाने-
कयोर्नीनेकशाल्यादिसम्भवानपि सतो यथोत्तरमुत्तर-
मतिक्रम्य लघून् विद्यात् जानीयात् । योनिराकारः,
शालियवगोधूममापप्रभृतयः । सजातीयापेक्षयैक-
योनित्वं कदाचिच्छालिपिष्टेन क्रियते, कदाचिद्गो-
धूमपिष्टेन कदाचिद्यवपिष्टेन (चिकसादिना),
कदाचिन्माषप्रभृतिभिः । तेन शालिपिष्टम-
यानपूपान् कुक्कूलपकाह्वयून् विद्यात्, तेभ्योऽपि
कर्पटपकान् लघुतरान् विद्यात् । तेभ्यो भ्राष्ट्रपकान्
लघुतमान् विद्यात्, यावदङ्गारपकान् अत्यर्थं लघुत-
मानेकेनैव रक्तशालिना कृतान् । अथवा गोधूमय-
वादीनामन्यतमेन वा । कुक्कूलं मृद्वग्निः बाष्पः,
कंदू--अङ्गारतप्ता भित्तिः । अङ्गारं--गोशकृदादीनां
दग्धानां चूर्णः, प्रसिद्धस्वरूपः । द्रवस्विन्नपिष्टान्न-
कृतः पूषः, विपरीतपूपोऽपूप इत्यनेव विशेषः ।
पूषापूपयोरिति कृतान्नवर्गः ॥ ४५ ॥

हे०--पचनपात्रविशेषाणुगविशेषानाह--कुक्कूलं-ध्वंशं,
“कुक्कूलं शंकुभिः कीर्णं श्वश्रे स्याच्च तुपानले” इति
वचनात् । तेन च मृन्मयमुत्तानं पूषपचनं लक्ष्यते, श्वश्रे-
कारं तदेव न्युज्जं खपरं, तदेव सच्छिद्रं भ्राष्ट्रं लोहमयं
न्युज्जकंदूः, अंगारशब्देन अङ्गारपूर्णं पात्रं हसन्तीत्यादि
पिष्टकृतास्तनवो विस्तृता अपूषाः । एकयोनिग्रहणं प्रकृति-
द्रव्यादिविशेषेऽपि पात्रकृतमेवोत्तरोत्तरं लाघवमिति ज्ञाप-
नार्थं, यथा यथा अग्निं सन्निकर्षस्तथा तथा लाघवमित्यर्थः ।
संग्रहे तु--“प्रभूताभ्यन्तरमलो मापसूपः परं स्मृतः ।
खलकावलीकौ ह्यौ छेदिनी स्वौपधानुगौ ॥ पर्यया लघवो

रक्षा लघ्वीयान् क्षारपर्यटः । हृद्या वृष्या रुचिकरा गुरवो
रागनाडवाः ॥ प्रीणना भ्रमनृच्छदिमदमूर्च्छा-
भ्रमच्छिदः । नृच्छदिभ्रमनुमन्थः शीतः सद्योबल-
प्रदः ॥ प्रमेहक्षयकुष्ठाय न च स्युर्मन्थपायिनाम् । ”
इति कृतान्नवर्गः ॥ ४५ ॥

कृतान्नवर्गान्तरं मांसशाकवर्गयोस्तद्व्यञ्जनभूत-
योर्निर्देशः । तत्रापि प्राधान्यान्मांसवर्गस्य पूर्वं
निर्देशः । प्राधान्यं चाऽस्य भक्तेन सह प्रचुरोपयोगे-
ऽप्यदोषात् । शाकस्य तु बहुपयोगे दोषं वक्ष्यति ।
शाकावरात्रभूयिष्ठमत्युष्णलवणं त्यजेदित्यनेन—

हरिणैणकुरंगर्क्षगोकर्णमृगमातृकाः ।

शशशंवरचारुष्कशरभाद्या मृगाः स्मृताः ४६ ॥

स०—हरिणादयो दश मृगाः स्मृताः । आदिश-
ब्देन कालपुच्छकपृषतादयः संप्रहोक्ता गृह्यन्ते ।
कालपुच्छकचारुष्कवरपोतशशोरणाः । श्वदंष्ट्रा-
रामशारभकोहकारकशंभराः । करालकृतमालौ च पृष-
तश्च मृगाः स्मृता इति ॥ ४६ ॥

प०—कृतं तावन् पक्षमपक्षमन्नं संस्कृतमुपयु-
ज्जति, पक्षं तदपि मांसशाकादिभिः कृतेरेव । सह
अन्नस्य च भूयसोपयोगो न तथा मांसादीनाम् ।
मांसादयस्तद्व्यञ्जनवेनोपयुज्याः । अतोऽनन्तरं
मांसशाकवर्गयोर्निर्देशः । प्राधान्यं चास्य भक्तेन
सह भूयसोपयोगोऽपि न दोषाय यथा शाकस्येति ।
हरिणाद्या शरभावसाना मृगा मृगजातयः । आदि-
ग्रहणेन कालपृषदादिसंग्रहः । ताम्रवर्णो—हरिणः,
कृष्णवर्णः—एणः, कमलद्वितीयनामा । तथा चागमः
“ताम्रोऽत्र हरिणः कृष्णस्त्वेणः कमलसंज्ञितः” ४६ ॥

हे०—अथ मांसवर्गः । मांसमपृषा-मृगविष्करप्रतुदावि-
लेश्यप्रसहमहामृगचलचरमत्स्यभेदेन । तत्र मृगानाह-
हरिणादयो मृगास्तेषु हरिणस्ताम्रमृगाः, एणः कृष्णवर्णः,
कुरंगो लघुचतुरगतिः, कक्षो—नीलाण्डः, गोकर्णो—गोक-
र्णसदृशकर्णो रासभाकारः, मृगमातृका लघुपृथुदराः ।
शशाशः—शशो—विलेशयः, शंभरः—विकटबहुविपाणः,
चारुष्कश्चास्तनुः, शरभोऽष्टचरणः आयशब्दात् पृषतकरा-
त्यादयः । उक्तं हि संग्रहे—“कालपुच्छकचारुष्कवरपोतश-
शोरणाः । श्वदंष्ट्रारामशारभकोहकारकशंभराः ॥ करालकृ-

तमालौ च पृषतश्च मृगाः स्मृताः ।” इति । विष्करा-
नाह—पक्षिमध्ये ये विकीर्य भक्षयन्ति ते विष्कराः ४६ ॥

लाववर्तीकवार्तीरक्तवर्त्मककुक्कुभाः ।

कर्पिजलोपचक्राख्यचकोरकुरुवाहवः ॥

वर्तको वर्तिका चैव तित्तिरिः क्रकरः शिखी ।

ताम्रचूडाख्यबकरगोनर्दगिरिवर्तिकाः ।

तथा शारपदं द्वाभवारटाश्चेति विष्कराः ॥ ४७ ॥

स०—तत्र लावादयो वारटान्ता एकविंशतिः ।
कीर्य भक्षणाद्विष्कराः । रक्ते वर्त्मनी यस्य स रक्त-
वर्त्मकः । वर्तको वर्तिकेति जात्यन्तरं नतु वर्तकस्य
स्त्री वर्तिका । यथा च बलाका सारिकेति । पुंस्मात्
स्त्रीलिङ्गत्वावेक्षात् । शिखी मयूरः । व्रीह्यादिः ॥ ४७ ॥

प०—लावादयो वारटान्ता विष्करा पक्षिजातयः ।
विकीर्य ये धान्यादिकं भक्षयन्ति ते विष्कराः । वर्तिका
जात्यन्तरम्, नतु वर्तकस्य योषित् । तत्र शिखी
मयूरः । ताम्रचूडः—कुक्कुटः । इतिशब्दः प्रकारे ।
एवंप्रकारा अन्येऽपि संति ॥ ४७ ॥

हे०—तत्र लावश्चित्रयोधी, वर्तको वनचटकः, स्तम्भ-
संघातचारी वर्तीरः, अल्पकर्पिजलसदृशः । कर्कुभो द्विवि-
धः—स्थलजो जलजश्च । रक्तवर्त्मकविशेषणात्स्थल-
जो गृह्यते, उक्तं हि “नीलच्छविः कृष्णगलः स्याद्भ्रामरा-
काकृतिः । कर्कुभः कर्कुभारावः स्थलजो रक्तवर्त्मकः ॥”
कर्पिजलो—गौरितित्तिरिः । इति “उपचक्रः—श्वभ्रमरः
कृशचंचुर्मदाविलः ।” चकोरो—रक्ताक्षः, कुरुवाहुनीन्द-
ग्रीवो रक्तशिखः श्वेतपक्षः, वर्तको वर्तीरादल्पः, ताम्रचूडः
वर्तिका, ततोऽप्यल्पा तित्तिरिश्चित्रपक्षः, क्रकरः—कुक्कु-
टशब्दकारी, पीतः, कृष्णगलः, कृष्णचंचुचरणो, रक्तपृष्ठः ।
शिखी—मयूरः, ताम्रचूडाख्यः—कुक्कुटः, बकरः बकर-
दृशः, गोनर्दो—गोक्षेडः, गिरिवर्तिका—गिरिकारिका
वर्तिकाभेदः, शारपदः—कंससदृशश्चासृगतिः, इंद्रागः
कंससदृशो विविधवर्णः, वरटः—हंससदृशः, आयशब्दात्
रीटादयः । प्रतुदा इति । प्रतुद्य भक्षयन्तीति ।
प्रतुदाः तत्र ॥ ४७ ॥

जीवजीवकदात्यूहभृंगाहशुकसारिकाः ।

लङ्काकोकिलहारीतकपोतचटकादयः ॥

प्रतुदाः ॥ ४८ ॥

स०—जीवजीवकादयः प्रतुदा दश स्मृताः ।
प्रतुद्य तुडेनाहत्य शाल्यादेर्भक्षणात्प्रतुदाः । आदि-
शब्देन संप्रहोक्ताः खंजरीटकपारावता गृह्यन्ते ॥ ४८ ॥

प०—जीवजीवकादयः चटकान्ताः प्रतुदाः ।
प्रतुद्य च तुण्डेनाहत्य भक्षणात् प्रतुदाः । स्मृताः ।
आदिग्रहणेन शतपत्रखञ्जरीटादिविपक्षिपरिग्रहः ४८ ॥

हे०—जीवजीवकः—एकोदरो द्विशिराः, दात्यूहोऽन्ध-
काकः, भृङ्गाहो—भृङ्गराजः कृष्णवर्णचटकसदृशः, शिखा-
वान्, गोप्रेरकः । शुक्रः कीरः, सारिका—मेधावी, लट्वा-
रक्तपुच्छधोभागः, कोकिलः—परपुष्टः, हारीतो—हरित-
पीतः, कपोतः—पाण्डुकः, चटकः—कलविङ्कः आदिशब्दा-
त्खञ्जरीटादयः । उक्तं संप्रहे—“ शतपत्रो भृङ्गराजः
कोयष्टिर्जीवजीवकः । खञ्जरीटकहारीतकुर्नामदुरशाग्रहाः ॥
लट्वा लट्ठो वट्टहा गोक्षेडो डिण्डमाणवः । जयितुं दुभि-
पावीरलोहपृष्ठकुलिङ्काः ॥ सारिकाशुकसाङ्गास्यविरी-
टीककुयष्टिकाः । मंजुलीयकदात्यूहगोपापुत्रप्रियात्मजाः ।
कलविङ्कः परभृतः कपोतोऽङ्गराचूडकः । पारावतः पाण-
विक इत्युक्ताः प्रतुदा द्विजाः ॥ ” इति ॥ ४८ ॥

भेकगोधाहिश्चाविदाद्या विलेशयाः ॥ ४९ ॥

स०—भेकादयश्चत्वारो विलेशयाः । विले वाहु-
लेन शयनाद्विलेशयाः । आदिशब्देन श्वेतस्यामशल्य-
कादयो गृह्यन्ते ॥ ४९ ॥

प०—भेकाहिगोधाश्चाविदाद्या विलेशयाः । विले
भूगर्ते शेरते इति विलेशयाः । आदिशब्देन शला-
कादिसंप्रहः । भेकोऽत्र मण्डूकः । श्वावित्-साहकः ।
अहिः सर्पः ॥ ४९ ॥

हे०—विलेशयानाह—विले विवरे शेरते निवसंतीति,
विलेशयाः । तेषु भेको—मण्डूकः, गोधा—पंचनखग्राहिणी,
अहिः—सर्पः, श्वाविच्छलाकासदृशरोमा, आद्यशब्दान्न-
कुलादयः । संप्रहे तु—“ श्वेतः श्यामश्चित्रपृष्ठः कोलः
काकाकुली मृगः । भेकचिल्लककुचीका गोधाशल्यक-
शण्डकाः ॥ वृषाहिकदलिश्चाविन्नकुलाद्या विलेशयाः ॥ ”
इति ॥ ४९ ॥

गोखराश्वतरोष्ट्राश्वद्वीपिसिंहर्क्षवानराः ।

मार्जारमूषकव्याघ्रवृकबभ्रुतरक्षवः ॥

लोपाकजंबुकश्येनचाषवांतादवायसाः ।

शशघ्नीभासकुररगृध्रोलूककुलिङ्काः ॥

धूमिका मधुहा चेति प्रमहा मृगपक्षिणः ५० ॥

स०—गवादयः प्रमहाह्वय मन्त्रणाप्रमहाः ।
मृगाश्च पक्षिणश्च मृगपक्षिणः । केचिन्मृगाः केचिन्प-
क्षिण इत्यर्थः । अश्वतरो केसरः । अश्वतरोः ।
वधुर्जाहको नकुल इत्यर्थः । योदरो योदः ।
जंबुकः ज्वालः । श्वेतो गवयः । श्वेतः ।
दिविः । वांतादः वा । वायसाः काकः ।
कारिः । कुलिङ्काः कृष्णचटकाः ॥ ५० ॥

प०—गवाद्या मधुहावसाता, मृगाश्चैतानि पक्षिणश्च
ते च प्रमहाः । प्रमहापृष्ठस्य मांसान्निष्ठं नक्षत्रमस्ति
प्रमहाग्नेन संज्ञिताः । “ विकीर्य विप्रेन्द्राय प्रतुद्य
प्रतुदाः स्मृताः ॥ ” अथायां आलोचनाः । विमर
इति प्रसिद्धः । अश्वतरो—मृगः । श्वेतो—मृगः ।
सिंहो—मृगः । वृषदंशो—मार्जारः । मूषका—मृगः ।
“ लोपाको लोमशः स्मृतः ” । इत्येतानि—मृगः ।
वधुर्नकुलः । श्वेतो—गवयः । श्वेतः ।
श्वा । वायसाः—काकः । उलूको—चाविर्गोपायाः । कुलिङ्काः—
कृष्णचटकः, कलविङ्कापरपर्यायः । श्वेतः—मृगः
आद्यर्थे ॥ ५० ॥

हे०—प्रमहानाह—मृगाणां पक्षिणां मध्ये प्रमह इत्या-
भक्षयन्ति प्रमहाः । तत्र गौः प्रसिद्धा । श्वेतो—मृगः ।
अश्वतरोऽश्वार्थो गर्दभाजतः, उष्ट्रः करमः, अश्वी-
घोटकः, द्वीपी—चित्रव्याघ्रः, सिंहः केसरी, कर्ज-
लोमशो मर्कटसदृशः, वानरी—मर्कटः, मार्जारो—
विडालः, मूषक—उंदरुः, व्याघ्रो—महाव्याघ्रः, वृक्षो—
वत्समक्षः, वधुर्नकुलः, तरधुर्मुग्धादयः, लोमशो—
लोमशो जंबूकसदृशः, जंबूकः—श्यामः । योदः—
शशानकः, चापः—प्रसिद्धः, वाज्जायः—श्वा, वायसाः—
काकः, शशघ्नी—शशघ्नी, भासः—पंचपान्थायनः । श्व-
सदृशो, गोपृष्ठचारी, कुररः—अरुणः । मन्त्रणाहो—मन्त्र-
ग्राही, गृध्रः—कृष्णोः महान् गृध्रदंशो, मधुको—मृगः,
कुलिङ्गो—गृहचटकः, धूमिका—धूमिलः, मधुहा—मधुहा-
तकः इति शब्दादेवंप्रकारा अन्येऽपि मृगाश्च, पक्षिणः ।
तत्र जंबूकांता वांतादसहिता मृगाः । श्वेतो—मृगः ।

वराहमहिपन्यंकुरुकुरोहितवाग्नाः ।

सृमरश्चमरः खड्गो गवयश्च महामृगाः ॥ ५१ ॥

स०--वराहादयो दश महामृगसंज्ञाः ।
वारणो हस्ती ॥ ५१ ॥

प०--वराहादिगवयान्ता महामृगाः । चशब्द
आद्यर्थे । वराहः-शूकरः । महिषो-गवयापरपर्यायः ।
वारणो-हस्ती ॥ ५१ ॥

हे०--महामृगानाह-महान्तो मृगाः महामृगाः । तत्र
वराहः-शूकरः, महिषोऽश्वश्वः, न्यङ्कुः-कुरङ्गसदृशो
विकटबाहुविषाणः, सर्वह्रुविषाणः, शरदि शृंगत्यागी,
रोहितो-लोहितवर्णः, वारणो-हस्ती, सुमरो-वनतुरगः,
चमरो-वयो गौः, खड्गो-गण्डकः, गवयः कुकुदरहितो
गोसदृशः, चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ॥ ५१ ॥

हंससारसकादंबवककारंडवल्लवाः ।
बलाकोत्क्रोशचक्राहमद्भुक्रौचादयोऽप्चराः ५२ ॥

स०--हंसादयः क्रौंचांता अप्सु चरणादप्चरसंज्ञाः ।
अदिशब्देन रक्तशीर्षिकादयो गृह्यते ॥ ५२ ॥

प०--हंसादयः क्रौञ्चावसानाः-अप्सु चरन्तीत्य-
प्चराः वारिचराः । आदिशब्देन रक्तशीर्षपुण्डरी-
काक्षशरारिप्रभृतीनां परिग्रहः । पानेऽप्सु प्लवतीति
प्लवः ॥ ५२ ॥

हे०--जलचरानाह-येऽप्सु जले चरन्ति ते जलचराः ।
तत्र हंसो-मानसौकाः, सारसो-लक्ष्मणः, कादंबः-कल-
हंसः, वकः-पाण्डुरपक्षः, प्रसिद्धः । कारण्डयः-शुक्रो
हंससदृशः, प्लवो-महान् प्रसेवकगलः, बलाका-विसर्क-
टिका, उत्क्रोशः-कुररसदृशः, चक्राहः-चक्रवाकः, मद्भु-
जलकाकः, क्रौञ्चः कृङ् । आदिशब्दाच्चातकादयः । उक्तं
च संग्रहे--“काकतुंडघनारवमद्भुक्रौञ्चाभुक्रुवकुटाः ।
मृणालकंठचक्राहबलाकारक्तशीर्षकाः ॥ उत्क्रोशः पुण्डरी-
काक्षशरारीमणितुंडिकाः । नंदश्च मल्लिकायाश्च पक्षिणो
जलचारिणः ॥” इति ॥ ५२ ॥

मत्स्या रोहितपाठीनकूर्मकुंभीरकर्कटाः ।
शुक्तिशंखोडशंबूकशफरीवर्मिचन्द्रिकाः ।
चुलूकीनक्रमकरशिशुमारतिर्मिगिलाः ।
राजीचिलिचिमाद्याश्च ॥ ५३ ॥

स०--रोहितकादय एकोनविंशतिर्जलोद्भवा मत्स्य-
संज्ञाः । चशब्दोऽनुक्तकदलकर्पदकादिसमुच्चयार्थः ॥ ५३ ॥

प०--रोहिताद्याश्चिलिचिमावसाना मत्स्या जलोद्भवा
वारिचराः । आदिशब्दः प्रकारार्थः । एवं प्रकारा
अन्येऽपि सन्ति । कूर्मः कच्छपः । कर्कटः कुलीरः ।
शंबूको वृत्तः । शंखिनः परिकीर्तिताः । अज्ञातपर्या-
याणां देशान्तरविचारेभ्योऽवबोधः कार्यः ।
किञ्चित् कचिद्देशे यतो नास्ति तेन न
ज्ञायते, किञ्चित्तु विषयान्तरेषु नामान्तरेण प्रसि-
द्धमिति । तस्मादेषां नामपर्याया देशान्तरप्र-
सिद्धाः । किरातकैवर्तीदिभ्योऽपभ्रंशसंस्काराच्च
ज्ञातव्याः ॥ ५३ ॥

हे०--मत्स्यानाह--जलांतरवासिनो-मत्स्याः । रोहितो-
रक्ताङ्गः, कृष्णपृष्ठो मत्स्यः, शैवलभोजनः, पाठीनो-
रूप्योदरः, कृष्णवर्णकः, कण्टकमञ्जरिः, कूर्मः-कच्छपः,
कुंभीरो-महाजक्रसदृशः, कर्कटः-कुलीरः, शुक्तिमुक्ता-
स्फोटः, शंखः-कम्बुः, उद्रो-जलविडालः, शंबूकः-
ध्रुवशंखः, शफरी-ध्रुवमत्स्यः, वर्मिः-सर्पाकारः, चंदि-
का-गार्श्वेषु कण्टकवलयितो वतुलः, चुलूकी-दंत्याकारी-
ऽन्तर्वक्त्रो, बहिर्निश्वासमुक्, नक्रो-रुक्वाकारः, मकरो-
सिंहदंष्ट्रः, शिशुमारः-शिशुमः, तिमिः-शतयोजनविवृतः,
तं गिलतीति तिर्मिगिलः, राजी-राजीवो वज्राभः,
चिलिचिमः-शकलीलोहितनयनः सर्वतो लोहितराजिः,
प्रायो भूमिचारी । आद्यशब्दाद्देशे मत्स्यादयः ॥ ५३ ॥

मांसमित्याहुरष्टधा ॥ ५४ ॥

स०--इत्यष्टभिः प्रकारैः शास्त्रकारा मांस-
माहुः ॥ ५४ ॥

प०--इत्येवमन्तस्तोक्तेन प्रकारेण मांसमष्टधा-
ष्टभिः प्रकारैराहुः क्रव्यमाचार्याः ॥ ५४ ॥

हे०--उक्तानां वर्गाणां मांसत्वमाह-इत्युक्तेन प्रकारे-
णाष्टप्रकारं मांसमाहुः ॥ ५४ ॥

योनिष्वजावी व्यामिश्रगोचरत्वादिनिश्चिते ५५

स०--योनिषु पूर्वोक्तास्वष्टासु मध्ये व्यामिश्रगोच-
रत्वाद्यामिश्रविषयत्वादजावी व्यामिश्रेऽजावी छागोरभ्रे
ते अनिश्चिते । ते हि जांगलेऽपि देशे वर्तन्ते अनूपेऽपि
अजावी इति स्त्रीलिंगनिर्देशोऽत्र विवक्षित एव ।
केचित्चनिश्चिताविति निजगदुः । तत्र तित्तिरिरपि
धन्वानूपचारी प्रथितः । तत्कथमसौ हि जांगलः

कीर्तितः । ब्रूमः । तत्स्वभावत्वात् । यद्यप्युभयचरोऽयं
तथाऽपि जांगलस्वभावत्वाज्जांगलोऽयं भक्षणे । अत्र
विष्क्रित्वं तित्तिरे निश्चितं निमित्तमस्ति । तस्मादयं
जांगल एव युक्तः । हरिणादीनां च किरातकैव-
र्तादिभ्यो नानादेशप्रसिद्धा संज्ञा वेद्याः ॥ ५५ ॥

प०—योनिष्वेतास्वष्टसु मध्ये अजावी-लुगलोर-
भ्रावनिश्चितौ निश्चयेन नोक्तौ । तस्मात् व्यामिश्रः
अगोचरत्वात् व्यामिश्रो जाङ्गलोऽनूपः । ते हि जाङ्ग-
लदेशं कदाचिदाश्रयन्ते, कदाचिदानूपमेव एकान्तेन ।
एवं तित्तिरिरपि प्राप्नोति, तस्याप्युभयचारित्वात् ।
तथा चरकमुनिः—“गुरुष्णमधुरो नातितत्त्वानूपनि-
पेवणात् । तित्तिरिः सञ्जयेच्छीघ्रं त्रीन्द्रोषाननि-
लोत्त्वणात् ॥” यद्यपि तित्तिरिरुभयचरस्तथापि निय-
तमेव हि तित्तिरिर्जाङ्गलानूपौ द्वावपि निषेवते ।
नह्यसावेकविषयनिषेवणरतिर्जातुचिद्भवत्यन्यत्र पञ्च
ररोधात् । अजावी तु कदाचिदेकान्ते धन्वदेशमेव,
कदाचिदेकान्ते आनूपदेशमेव, चरत एवं स्वभावत्वा-
च्छागमेपयोः ॥ ५५ ॥

हे०—अजाव्योरनुक्तौ हेतुमाह—अजावी-मृगविशेषौ,
योनिषु—मृगप्रसहामृगाख्यासु योनिष्वनिश्चित इत्यनिर्धा-
रिते व्यामिश्रगोचरत्वात् योनित्रयविषयत्वात्, अजाव्यो-
र्मसत्वेऽपि मृगादिविशेषो नास्तीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

आद्यान्त्याजांगलानूपा मध्यौ साधारणौ स्मृतौ

स०—आदौ भवा आद्या मृगविष्क्रिप्रतुदाख्या
जांगलचारित्वाज्जांगलशब्दवाच्या एव । महामृगा-
ऽन्तरमत्स्याख्या आनूपाः । मध्यौ द्वौ विलेशयप्रस-
हाख्यौ साधारणौ । जांगलानूपचारिणावित्यर्थः ।
मध्याविति द्विवचननिर्देशसामर्थ्यादायन्तानां वर्गाणां
प्रत्येकं त्रिधात्वमनुमीयते त्रिप्रहणमंतरेणापि ॥ ५६ ॥

प०—मध्याविति द्विवचननिर्देशादाद्यन्तास्त्रयस्त्रयो
वर्गा भवन्ति । आद्यास्त्रयो वर्गा—मृगविष्क्रि-
प्रतुदा जाङ्गलचारित्वाजाङ्गलशब्दवाच्याः । अन्ये
त्रयो वर्गा—महामृगजलचरमत्स्या आनूपा आनूपे एव
चरणादानूपशब्दवाच्याः । मध्यौ द्वौ वर्गौ—विले-
शयप्रसहाख्यौ साधारणौ, साधारणदेशचरणात् ५६

हे०—मांसस्य त्रैविध्यमाह—आद्यास्त्रयो मृगविष्क्रि-
प्रतुदा जाङ्गलाः । अन्त्यास्त्रयो—महामृगजलचरम-

त्स्या—अनूपाः । मध्यौ द्वौ—विलेशयप्रसहौ साधा-
रणौ ॥ ५६ ॥

तत्र बद्धमलाः शीता लघवो जांगला हिताः ।
पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥ ५७ ॥

स०—तत्र तेषु जांगलानूपसाधारणेषु मध्ये जांगला
बद्धमला ग्रथितं पुरीषं कुर्वति । शीतवीर्या लघवः ।
सन्निपाते हिताः । किंभूते । पित्तोत्तरे पित्ताधिके ।
तथा वातो मध्यो यस्मिस्तस्मिन्मध्यममरुति । तथा
कफानुगे कफोऽनुगोऽबलो हीनो यस्मिस्तस्मिन् स्व-
ल्पलक्ष्मणि ॥ ५७ ॥

प०—तत्रेति निर्धारणे । तत्र तेषु जाङ्गलानूपसा-
धारणेषु मध्ये, जाङ्गला—बद्धमलाः बद्धपुरीषाः,
शीताः—शीतवीर्याः, लघवश्च, हिताः—पथ्याः । संनि-
पाते—पित्तोत्तरे—पित्ताधिके, वातमध्ये—नोत्कृष्टे न हीने
न कफानुगे—कफहीने, पित्तमुत्तरमधिकं च यस्मि-
स्तथा वातो मध्यो यस्मिन्, कफोऽनुगो यस्मिन्
संनिपाते तस्मिन् हिताः ॥ ५७ ॥

हे०—जाङ्गलगुणानाह—बद्धमला—बद्धपुरीषाः, संनि-
पाते—दोषस्त्रयप्रकोपे हिताः, कफानुगे हीनकफे अत्र
कैपांचिद्विशेषः ॥ ५७ ॥

दीपनः कटुकः पाके ग्राही रूक्षो हिमः शशः ५८

स०—शशोऽग्निदीपनः पाके कटुको ग्राही रूक्षः
शीतश्च । ग्राहिशीतत्वं चाऽस्य जांगलत्वादेव लब्ध-
मित्यतिशयार्थं पुनरिहोपात्तम् । स्वादुकषायत्वादिकमे-
षामिह युक्त्योक्तम् । संप्रहेतुं स्पष्टं कृत्योक्तम् । यथा ।
तत्र बद्धमला रूक्षा मांसानामुत्तमा हिमाः । कषाय-
स्वादुविशदा लघवो जांगला हिताः । तान्नोऽथ हरिणः
कृष्णस्त्वेणो हृद्यस्त्रिदोषजित् । लघीयान् षड्सश्चासौ
ग्राही रूक्षो हिमः शशः । कटुपाकोऽग्निद्वयः सन्नि-
पातेऽनिलावर इति ॥ ५८ ॥

प०—तेषु जाङ्गलेषु मध्ये शशोऽग्निदीपनोऽग्नि-
वृद्धिकृत् । तथा पाके कटुकः । ग्राही संप्रहणशीलः,
रूक्षश्च । हिमः—शीतवीर्यः ॥ ५८ ॥

हे०—तत्र शशगुणानाह—दीपन इति ॥ ५८ ॥

ईषदुष्णा गुरुस्निग्धा बृंहणा वर्तकादयः ।
तित्तिरिस्तंष्वपि वरो मेधाश्रिबलशुक्रकृत् ।
ग्राही वण्योऽनिलोद्विक्तसन्निपातहरः परम् ५९

स०--वर्तकादारभ्य यावज्जांगलसमाप्तिस्तावत्सर्वे
औष्ण्यगौरवस्निग्धवैरूपैर्युक्ताः । तेष्वपि मध्ये तित्तिरिः
श्रेष्ठो मेधादिकरश्च । तथा संग्रहणो वण्यो वाता-
धिकसन्निपातहरश्च । स च तित्तिरिधन्वनूपे च
देशे विचरत्यतः स्निग्ध उष्णो गुरुर्बृंहणश्च । तथा
च संग्रहे । धन्वनूपविचारित्वात् स्निग्धोष्णगुरुवृ-
हण इति ॥ ५९ ॥

प०--जाङ्गलेषु मध्ये वर्तकादयो वर्तकात्प्रभृति
यावज्जाङ्गलसमाप्तावत् सर्वे ईषदुष्णगुरुस्निग्धाः । उ-
ष्णगुरुत्वस्निग्धत्वे किञ्चिद्युक्तास्तथा बृंहणाः बृहत्त्व-
कारिणः । तेष्वपि वर्तकादिषु मध्ये तित्तिरिर्वरः श्रेष्ठः ।
तथा मेधाश्रिबलशुक्राणि । करोति ग्राही--सङ्ग्र-
हणशीलः । वण्यः--शरीरवर्णकारी । अनिलो वायुरु-
द्विक्त उल्बणो यस्मिन् संनिपाते, तं तथाविधं संनि-
पातं हरति परमत्यर्थं कृत्वा ॥ ५९ ॥

हे०--वर्तकादिगुणानाह--ईषदिति । वर्तकादयो वर्त-
को वर्तकैत्यादयो जाङ्गलाः । तित्तिरिगुणानाह--तेषु
वर्तकादिषु अनिलोद्विक्तं वाताधिकं संनिपातं दोषत्रयप्र-
कोपं हरति, संग्रहे तु--“धन्वानूपविचारित्वास्निग्धोष्णगुरु-
वृंहण ” इति ॥ ५९ ॥

नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदशाम् ६०

स०--शिखी ब्रह्मी नातिपथ्यः श्रोत्रादीनां पथ्यो
वयसः स्तम्भनकारित्वेन पथ्यः ॥ ६० ॥

प०--शिखी--मयूरो, नातिपथ्यः--नातिहितः, किं-
तार्हं किञ्चिद्धितः । स एव पथ्यो हितः, श्रोत्रादीनाम्
श्रोत्रयोः पथ्यः श्रुतिजननान् । स्वरस्य पथ्यः,
स्वर्यत्वान् । वयसः पथ्यः, शीघ्रवार्धक्यरक्षणात् ।
दृष्टेः पथ्यो, दृष्टिप्रसादभावान् ॥ ६० ॥

हे०--मयूरगुणानाह--नातिपथ्य इति । नातिपथ्यः
नातिस्वस्थहितो दोषचयकारित्वात्, श्रोत्रादीनां तु पथ्य-
स्तदाह्वयकारित्वात् ॥ ६० ॥

तद्वच्च कुक्कुटो वृष्यः ॥ ६१ ॥

स०--तद्वच्च कुक्कुटो मयूरतुल्यगुणो वृष्यश्च ६१ ॥

प०--कुक्कुटस्तद्वत् मयूरवत् । नातिहितो, हित-
स्तु श्रोत्रादीनाम् । तथा वृष्यः--शुक्रवृद्धिकारी ॥ ६१ ॥

हे०--कुक्कुटगुणानाह--तद्वदिति । तद्वन्मयूरतुल्य-
गुणः ॥ ६१ ॥

ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः ॥ ६२ ॥

स०--ग्राम्यः पुनः कुक्कुटः श्लेष्मलो गुरुश्च ६२ ॥

प०--ग्राम्यः पुनः कुक्कुटो जनपदसंनिवेशचारी
श्लेष्मलस्तथा गुरुः ॥ ६२ ॥

हे०--ग्राम्यकुक्कुटगुणानाह--ग्राम्य इति । ग्रामे भवो
ग्राम्यः ॥ ६२ ॥

मेधाऽनलकरा हृद्याः क्रकराः सोपचक्रकाः ६३ ॥

स०--क्रकरोपचक्रकाश्च मेधामग्निं च कुर्वति
हृद्याश्च ॥ ६३ ॥

प०--सोपचक्रकाः क्रकराः--मेधां, प्रज्ञासनलमग्निं
च कुर्वन्ति मेधानलकराः । हृद्या--हृदि साधवः ॥ ६३ ॥

हे०--क्रकरोपचक्रयोगुणानाह--मेधानलकरा इति ।
अनलो वह्निः ॥ ६३ ॥

गुरुः सलवणः काणकपोतः सर्वदोषकृत् ॥ ६४ ॥

स०--काणः कपोतो गुरुरीषलवणस्त्रिदोषकृच्च ६४

प०--काणः कपोतः पक्षी--गुरुः, तथा किञ्चिल्लवणः,
सर्वान् त्रीन् दोषान् करोति सर्वदोषकृत् ॥ ६४ ॥

हे०--काणकपोतगुणानाह--काणकपोतोऽन्योऽरुणकपो-
तमेदः ॥ ६४ ॥

चटकाः श्लेष्मलाः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रलाः परम् ॥

स०--चटकाः श्लेष्मलादियुक्ता अतिशयेन शुक्र-
कृतश्च ॥ ६५ ॥

प०--चटकाः--श्लेष्मलाः कफकराः तथा स्नि-
ग्धाः । वातं घ्नन्तीति वातघ्नाः । भृशमत्यर्थं शुक्रला
वृष्याः ॥ ६५ ॥

हे०--चटकगुणानाह--चरकस्त्वाह--“चटका मधु-
राः स्निग्धाः कफशुक्रविवर्द्धनाः । संनिपातहराश्चैव शमना

मारुतस्य च ॥” इति । तत्र संनिपातस्य संपृक्तदोषत्र-
यवचनात्संपृक्तानेव त्रीन् दोषान् भ्रन्ति नत्वसंपृक्तान् ।
अतएव शमना मारुतस्थ चेत्युक्तं तस्मात् श्लेष्मलत्वं
न संसृष्टविषयम् ॥ ६५ ॥

गुरुष्णास्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम् ।
मूत्रशुक्रकृतो बल्या वातघ्नाः कफपित्तलाः ६६

स०--अतोऽनन्तरं बिलेशयाद्या वर्गा यथोत्तरं
गुरुत्वेनोष्णत्वेन स्निग्धत्वेन मधुरत्वेन चाधिकाः । यो
यस्मादुत्तरो वर्गः स तस्मादुत्तरादिभिरधिक इत्यर्थः ।
तथा यथोत्तरमेव मूत्रशुक्रकृतो बल्या वातघ्नाः श्लेष्म-
पित्तलाश्च ॥ ६६ ॥

प०--अतो जाङ्गलादनन्तरं ये वर्गा बिलेशयाद्याः
पञ्च यथोत्तरमुत्तरमुत्तरमनतिक्रम्य गुरुत्वोष्णत्व-
स्निग्धत्वमधुरत्वैश्चाधिकाः । यो यस्मादुत्तरो वर्गः
स तस्माद्गौर्द्रुत्वादिभिर्युक्तः । तेन बिलेशयेभ्यः
प्रसहाः गुरुत्वादिगुणयुक्ताः । प्रसहेभ्यो महामृगाः,
महामृगेभ्यो विष्कराः, विष्करेभ्यो मत्स्याः । तथा
मूत्रं, शुक्रं कुर्वन्ति मूत्रशुक्रकृतो यथोत्तरमेव बल्या-
बलावहाः । वातघ्नाः--समीरणनाशनाः । कफपित्ते
कुर्वन्तीति कफपित्तलाः ॥ ६६ ॥

हे०--बिलेशयादिवर्गाणां गुणानाह--अत एभ्यो जाङ्ग-
लेभ्यः परे वर्गा बिलेशयादयः यथोत्तरं बिलेशयेभ्यः प्रसहा
गुर्वादिगुणयुक्ताः ततो महामृगास्ततो जलचरास्ततो
मत्स्या इति ॥ ६६ ॥

एवं वर्गपंचकस्य सामान्यगुणानुक्त्वाऽपवादमाह--
शीता महामृगास्तेषु क्रव्यादाः प्रसहाः पुनः ।
लवणानुरसाः पाके कटुका मांसवर्धनाः ॥
जीर्णांशोऽग्रहणीदोषशोषार्तानां परं हिताः ६७ ॥

स०--तेषु वर्गेषु मध्ये महामृगाः शीतवीर्याः ।
क्रव्यमाममांसं भुञ्जते ये ते क्रव्यादाः । क्रव्यादास्तु ये
प्रसहा मार्जारगृध्रोद्धकादयस्ते लवणानुरसाः पाके
कटुका मांसवर्धनाश्चातितराम् । जीर्णप्रभृत्यामयानाम-
तिशयेन हिताः ॥ ६७ ॥

प०--तेषु पञ्चमु वर्गेषु मध्ये महामृगाः--शीताः
शीतवीर्याः । क्रव्यादाः--आममांसभक्षकाः । क्रव्यं मांस-

मदन्ति भक्षयन्ति ये ते क्रव्यादाः । ते च द्विधा--मृगा,
विहंगाश्च । तत्र केचित् क्रव्यादो न सर्वे । ते च
लवणानुरसाः । लवणोऽनुरसो येषां ते प्रधानरसस्या-
न्ते किञ्चिद्व्यक्तोऽप्युपलभ्यते सोऽनुरसः प्रधानरसे-
नाभिभूतत्वादव्यक्त एव तिष्ठति । प्रधानरसविजा-
तीयकार्यकर्तृत्वात्तस्य सद्भावोऽनुमीयत इत्याहुः ।
तथा पाके कटुकाः कटुकं पच्यन्ते । मांसवर्धनाः-
मांसोपचयकराः । तथा जीर्णांशोऽग्रहणीदोषशो-
षार्तानां नराणां परमतिशयेन हिताः पथ्याः ।
जीर्णांशः--चिरोत्थोऽर्शः । शोषो--राजयक्ष्मा ॥ ६७ ॥

हे०--तत्र केषांचिद्विशेषः । तत्र महामृगगुणानाह-
शीता इति । क्रव्यादप्रसहगुणानाह--वानरमूषिककुलिंग-
मधुहाव्यतिरिक्ताः द्वीप्यादयो मांसाहारत्वात् क्रव्यादप्र-
सहाः, जीर्णैः कालेन पक्वदोषैरर्शः प्रभृतिभिरार्तानां हिताः,
शोषो--राजयक्ष्मा । संग्रहे तु--चक्षुष्याः सृष्टविष्मूत्रा मांसलाः
कटुपाकिनः ॥ इति ॥ ६७ ॥

नातिशीतं गुरु स्निग्धं मांसमाजमदोषलम् ।
शरीरधातुसामान्यादनभिष्यंदि बृंहणम् ॥ ६८ ॥

स०--नातिशब्दोऽत्रेषदर्थे । यदि तु प्रतिपेधनमा-
त्रमभीष्टमभिविष्यदाचार्यस्य ततो नच एव केवलस्योपा-
दानमकरिष्यत् । तस्मादीषदर्थे एव विवाक्षितः । अत
एवं व्याख्यानयति । अदोषलमिति । अल्पदोषलम् ।
यथाऽनतिदग्धो ग्राम इति । शरीरस्य धातुः शरीर-
धातुः प्रकृतत्वात्पुरुषशरीरस्य मांसाख्यो यो धातु-
स्तस्य सामान्यातुल्यत्वादाजं मांसमनभिष्यंदि बृंहणं च।
गुणकृतं चाऽत्र सामान्यं गृह्यते न द्रव्यकृतम् । द्रव्यकृते
हि सामान्ये गृह्यमाणे तुरगोरगादिमांसमपि पुरुषशरी-
रधातोर्मांसाख्यस्य मांसत्वेन समानं भवतीति तदप्यन-
भिष्यंदि बृंहणं च स्यान्न केवलमाजं मांसम् । गुणकृते
तु सामान्ये गृहीते शरीरधातुसामान्यादाजमेव मांसम-
नभिष्यंदि बृंहणं चेति वक्तुं युज्यते । मांसग्रहणं चा-
त्रोपलक्षणार्थम् । न केवलमाजं मांसं पुरुषशरीरधातुना
मांसाख्येन तुल्यं यावदप्येऽपि ये छागशरीरगता धात-
वस्तेऽपि मनुष्यशरीरधातुना तुल्यगुणास्तेऽप्यनभिष्यं-
दिनो बृंहणाश्च । अनया भंग्या पुरुषमांसस्याऽप्याचा-
र्येणाऽत्र गुणा उक्ताः । ननु बृंहणं यद्व्यं तद्वैमाप्य-

मभिष्यंदि च । अपामेवाऽसाधारणो धर्मः स्रवण-
रूपः । तत्कथमनभिष्यंदीत्युक्तम् । ब्रूमः । द्रव्यप्रभा-
वात् ईदृशोऽयं द्रव्यप्रभावो यद्बृंहणमपि द्रव्यमनभिष्यं-
दीति ॥ ६८ ॥

प०—नातिशब्दौ ईषदर्थे प्रवर्तते । तस्मादल्प-
मात्रशैत्यादियुक्तम् । मांसमाजं तेन नातिशीतवीर्यं,
नातिगुरु । अदोषलम् अकारोऽयमल्पाथे यथा
अलोमिकैडिका, अनुदरा कन्येति । तेनेषदोषल-
सीयदनभिष्यन्दीति मनीषितम् । तस्मादल्पदो-
षमल्पाभिष्यन्दि च । दोषोत्कलेशादुच्छ्रानावस्था-
भिष्यन्दः । अनभिष्यन्दि अश्लेष्मलमित्यर्थः ।
तथा शरीरधातुसामान्यात् सर्वाकारमप्यदोषम् ।
यद्रूपा हि देहधातवो मनुष्याणां तादृशा छगली-
यानामप्येते देहधातुस्तत्वात्तन्मांसं न काचिदा-
वाधां कुरुते । तेन शक्यते वक्तुं निर्दोषमेवेति,
तेन सामर्थ्याल्लब्धं पुरुषशरीरसकलधातुसादृश्यम् ।
यादृशा मनुष्याणां शरीरधातवस्तादृशा अजाना-
मित्येतथा चोक्त्या मानुषस्यापि मांसस्य स्वभावो
निरूपितो भवति । बृंहणं—पुष्ट्यावहम् ॥ ६८ ॥

हे०—अजांसासगुणमाह—अदोषलं दोषविरुद्धम्, त्रिदोष-
घ्नमित्यर्थः । तत्र अविरुद्धार्थः । उक्तं हि खारणादिना-
“अविद्याह्यनतिस्निग्धं नातिशीतलमामिषम् । छागं लघु
त्रिदोषघ्नमनभिष्यंदि बृंहणम् ॥” इति । हारीते नवत्रिदो-
षघ्नेदेहधातुसामान्यात् छागलं लब्ध्वति गुरुत्वलघुत्वयोर्गुण-
त्वपाकत्वभ्यामाधिरोधः । त्रिदोषघ्नत्वं वातोत्तरत्रिदोषविषयं
किंचित्पित्तकफकरत्वात्, उक्तं च सुश्रुते—“ नातिशीत-
गुरुस्निग्धो मेदपित्तकफः स्मृतः । छागलस्त्वनभिष्यन्दी
तेषां पीनसनाशनः ॥” इति । ननु बृंहणस्य दध्यादेराभि-
ष्यंदित्वदर्शनात् कथं बृंहणमनभिष्यंदीति । अत आह-
शरीरधातुसामान्यात् शरीरमर्थान्मनुष्यस्य धातवो रसा-
दयः तैः सामान्यं सदृशगुणत्वं, यद्रूपा मनुष्यधातवस्त-
द्रूपा एवाजस्य, अतोऽयं तसाम्याद्बृंहणमनभिष्यंदि यद्धि
कैश्चिद्रूपाः समं कैश्चिद्विपरीतं तद्बृंहणं वाभिष्यंदि च । यथा-
स्त्यानं घृतं, स्त्यानघृतप्रक्षेपाद्वर्द्धते न चाभिष्यंदते
तदेवोपघृतप्रक्षेपाद्वर्द्धतेऽभिष्यंदते च ॥ ६८ ॥

विपरीतमतो ज्ञेयमाविकं बृंहणं तु तत् ॥ ६९ ॥

स०—अतोऽजांसाद्विपरीतमाविकं मांसमत्युष्णं
स्निग्धं गुरु सदोषमभिष्यंदि चेति बृंहणत्वस्याऽपि विपर्यये

प्राप्ते तदपवादमाह । बृंहणं तु तदिति । तुशब्दोऽवधारणे।
बृंहणमेव तदित्यर्थः ॥ ६९ ॥

प०—अवीनामिदमाविकम् । उरध्वं—मांसम् ।
अत आजमांसाद्विपरीतं ज्ञेयं वोद्धव्यम् । तेनाजं
मांसं नातिशीतलमिदं त्वतिशीतलम् । तन्नातिगुरु,
इदन्त्वतिगुरु । तत्पुनर्नातिस्निग्धम् । तत्तु बृंहण-
मिदं पुनर्बृंहणमेव । अत्र विपरीत्यं नास्ति ॥ ६९ ॥

हे०—आविकमांसगुणानाह—विपरीतमिति । अत
आजमांसाद्विपरीतमतिशीतगुरु, स्निग्धं, त्रिदोषकरमभि-
ष्यंदि च विपरीतत्वात्कर्शने प्राप्त आह—अजाव्योः प्रसह-
प्रस्तावे गुणकथनमर्नश्चित्त्वत्वेऽपि प्रायः प्रसहत्वज्ञापनार्थम्,
अतएव सुश्रुतेन ग्राम्येषु पठितौ—“ अश्वाश्चतरगो-
खरोष्ट्रवस्तोरभ्रमेदः पुच्छप्रभृतयो” ग्राम्या इति ग्राम्याश्चात्र
प्रसहपूक्ताः ॥ ६९ ॥

शुष्ककासश्रमाऽत्यग्निविषमज्वरपीनसान् ॥
कार्श्यं केवलवातांश्च गोमांसं संनियच्छति ७० ॥

स०—गोमांसं शुष्ककासादीन्नियच्छति ॥ ७० ॥

प०—गोः मांसं गोमांसं—तच्छुष्ककासादीन् नियच्छति
निवारयति । श्रमः—लेदः । अत्यग्निर्वक्ष्यमाणः ।
विषमज्वरः—संततादिः । पीनसः—प्रतिश्यायः । कार्श्यं-
कृशत्वम् । केवलवातः शुद्धवातः ॥ ७० ॥

हे०—गोमांसगुणानाह—शुष्ककासः—कफादिष्टीवनरहि-
तः । केवलवातान् शुद्धवातजान् व्याधीन् बहुवचनान्वात-
शब्देन वातव्याधयो गृह्यते ॥ ७० ॥

उष्णो गरीयान्महिषः स्वप्नदाढ्यबृहत्त्वकृत् ७१

स०—महिष उष्णो गुरुतरः स्वप्नादींश्च करोति । गुरु-
शब्दादीयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना गरादेशः । दाढ्यमिति
वर्णदृढेत्यादिना ष्यञ् ॥ ७१ ॥

प०—महिषः—उष्णवीर्यः, गरीयान्—गुरुतरः । तथा स्वप्न-
दाढ्यबृहत्त्वकृत्—निद्रास्थैर्यस्थूलत्वं करोती-
त्यर्थः ॥ ७१ ॥

हे०—महिषगुणानाह—गरीयानन्वेष्यो मांसेभ्यो गुरुः,
स्वप्नो निद्रा ॥ ७१ ॥

तद्वदराहः श्रमहा रुचिशुक्लवलप्रदः ॥ ७२ ॥

स०—वराहस्करस्तद्वन्महिषगुणो ज्ञेय इत्यर्थः । तथा
श्रमहा रुचादिप्रदश्च ॥ ७२ ॥

प०—वराहः-शूकरः, तद्वत् महिषवत्, गुणैर्विज्ञेयः ।
स पुनः श्रमहा-श्रमघ्नः । तथा रुचिशुक्रबलानि प्रक-
र्षेण ददाति रुचिशुक्रबलप्रदः ॥ ७२ ॥

हे०—वराहगुणानाह—तद्वन्महिषवत्, ननु—“स्वेदनं
बृंहणं वृष्यं तर्पणं शीतलं गुरु । श्रमानिलहरं स्निग्धं वाराहं
बलवर्द्धनम् ॥” इति सुश्रुतेन शीतत्वमिह तु तद्वद्वचनादु-
पगत्वमिति विरोधः, नचातिदेशिकमुपगत्वमौपदेशिकेन
शीतत्वेन बाध्यत इति वाच्यं, “स्वादम्लपाकं स्निग्धोष्णं वातघ्नं
बृंहणं गुरु । स्वेदनं तर्पणं हृद्यं कृत्यं शौकरमामिषम् ॥”
इति खारणादिवचनादुपगत्वस्याप्यौपदेशिकत्वात् । मैवम्
उपगत्वस्य स्पर्शविषयत्वात् । स्पर्शोष्णं, शीतवीर्यमप्यु-
पगोदकादिस्वेदनं दृष्टं नतूपगवीर्यमपि स्पर्शशक्तिं कां-
जिकादिहिमं च स्वेदनम् अतो युक्तैवेयं विषय-
व्यवस्था ॥ ७२ ॥

मत्स्याः परं कफकराः ॥ ७३ ॥

स०—गुरुष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरमित्यनेन ।
लक्षणेनाऽतिगुरुष्णस्निग्धमधुरत्वमतिमूत्रशुक्रकृत्वमति-
बल्यत्वमतिवातघ्नत्वमतिकफपित्तलघ्वं च मत्स्यानामुक्तम् ।
परं कफकरा इत्यनेनाऽतः कफकृत्तमा मत्स्या इति बोध-
यति । संग्रहे स्पष्टार्थमेवमुक्तम् । कफपित्तकरा मत्स्याः परं
पवननाशना इति ॥ ७३ ॥

प०—मत्स्याः-रोहितपाठीनप्रभृतयः, परमतिशयेन
कफकराः-श्लेष्मलाः ॥ ७३ ॥

हे०—मत्स्यगुणानाह ॥ ७३ ॥

चिलिचीमस्त्रिदोषकृत् ॥ ७४ ॥

स०—चिलिचीमसंज्ञो मत्स्यस्त्रिदोषकरः ॥ ७४ ॥

प०—तेषु मत्स्येषु मध्ये चिलिचिमो मत्स्यविशेष-त्रीन्
दोषान् वातादीन् करोतीति त्रिदोषकृत् ॥ ७४ ॥

हे०—चिलिचीमगुणानाह—चिलिचीम इति ॥ ७४ ॥

लावरोहितगोधैणाः स्वे स्वे वर्गे वराः परम् ७५

स०—लावादयः । स्वस्ववर्गेषु वरतराः । तत्र लावो
विष्किरेष्वतिश्रेष्ठः । रोहितो मत्स्येषु । स हि प्रतिस्रो-
तोविचारी । आकाशप्लवनश्च । तथा चोक्तम् ।
प्रतिस्रोतोविचारित्वादाकाशप्लवनेन च । रोहितः

प्रवरस्तेषामिति । गोधा च बिलेशयेषु वरा । एणो
मृगेष्विति ॥ ७५ ॥

प०—लावाद्याः स्वे स्वे आत्मीये आत्मीये वर्गे गुणे परं
प्रकृष्टं कृत्वा वराः श्रेष्ठाः प्रधाना इत्यर्थः । तेन लावः
पक्षी विष्किरेषु वरः । गोधा बिलेशयेषु, एणो मृगेषु
मध्ये वरः ॥ ७५ ॥

हे०—मांसेषु वरं निर्धारयति—लावेति । लावो-विष्कि-
रेषु वरः, रोहितो—मत्स्येषु वरः, गोधा-बिलेशयेषु, एणो-
मृगेषु परमिति बरेभ्योऽपि वराः । वरास्तु संग्रहे उक्ताः—
“एणः कुरंगो हरिणः शशो लावः कपिञ्जलः । तित्तिरिः
क्रकरो गोधा धाविद्रुधो मृगाधिपः ॥ बर्हिणः सारिका
न्यकुर्हसो रोहितकच्छपौ । वर्मी चाग्र्याः स्ववर्गेषु प्रवरा-
स्तेष्वपि स्मृताः ॥ लावैर्गोधा सिंहश्च निन्दितो
गौः सददुर्गः । ऋक्षः काणः कपोतश्च शेषमुक्तं यथा-
यथम् ॥” इति ॥ ७५ ॥

मांसं सद्योहतं शुद्धं वयःस्थं च भजेत् ॥ ७६ ॥

स०—मांसं सद्योहतं भजेत् । सद्योहतस्य मांसं भजेदि-
त्यर्थः । तथा शुद्धं स्नायस्थ्यादिरहितम् । तथा वयसि
तिष्ठतीति वयःस्थम् । यद्यपि सर्वं मांसं वयःस्थमेव
तथाऽपीह वयःस्थमित्युक्त्या शोभनं तरुणं वय इति
गम्यते । तस्माद्यूनः प्राणिनो मांसं भजेन्न बालवृद्धयो-
रिति ॥ ७६ ॥

प०—सर्वं मांसं सद्योहतं तत्कालव्यापादितं तथा शुद्धं
विषाद्यनुपहितं वयःस्थं तरुणानां सम्बन्धि न पुन-
र्बालानां वृद्धानां तेषां सदोषत्वात् । तथा च संग्रहे—
“गुरुण्यङ्गानि बालानां कषायमधुरं पलम् । वृद्धानां
स्तायुभूयिष्ठमबल्यं गुरु दोषलम् ॥” इति ॥ ७६ ॥

हे०—मांसभजनं नियच्छति—मांसमिति । सद्योहतं च
तत्कालव्यापादितं मृगादिजं शुद्धमस्थ्यादिरहितं वयःस्थं
तरुणम् एभ्योऽन्यन्न सेव्यमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

त्यजेत् ।

मृतं कृशं भृशं मेघं व्याधिवारिविषैर्हतम् ७७ ॥

स०—मृतं स्वयं मृतं न भजेत् । अविज्ञातस्वरूपेण
व्याधिना मृतस्य प्राणिनो यन्मांसं तस्य जेदित्यर्थः । कृशं
दुर्बलं न भजेत् । तथा भृशं मेघमतिमेदुरं मांसं

त्यजेत् । तथा व्याधिना निर्वातस्वरूपेण हतस्य वारिणा विषेण च हतस्य निर्जीवीकृतस्य यन्मांसं तस्यजेत् । अमेदं तु हंसादीनां विशेषा उक्ताः । यथा । हंसः स्वरकरः पित्तरक्तजिन्मधुरो हिमः । कुलीरः परमं कृष्यो ब्रूहणः प्रीणनो गुरुः । गोधा नियच्छति विषं मृषिकः शुक्रवर्धनः । गुरुष्यं डानि बालानां कषायमधुरं पलम् । वृद्धानां स्नायुभूयिष्ठमबल्यं गुरु द्रोपलमिति ॥ ७७ ॥

प०—सर्वं मांसं स्वयं मृतं त्यजेत् । तथा कृशं क्षीण-धानुस्नाय्वास्थिशेषं भृशमत्यर्थं मेघं मेदुरं पलं त्यजेत् । तथा व्याधिना वारिणा विषेण वा हतं मांसं त्यजेत् ॥ ७७ ॥

हे०—तस्यैवार्थेप मृतादीन्यपघदति—त्यजेदिति । दत्तस्योहतमपि केन हतमिति न ज्ञायते तन्मृतं कृशमपुष्टं, भृशं, मेघम् अत्यन्तपुष्टं, व्याधिहतं ज्वरादिना हतं, वारिहतं जलमञ्जनादिना, विषहतं विषदिग्धशस्त्रेण सर्पादिना वा ॥ ७७ ॥

पुंस्त्रियोः पूर्वपश्चार्धं गुरुणी गर्भिणी गुरुः ॥
लघुयोऽपि चतुष्पात्सु विहंगेषु पुनः पुमान् ।
शिरःस्कंधोरुपृष्ठस्य कट्याः सक्थनोश्च गौरवम् ।
तथामपकाशययोर्यथापूर्वं विनिर्दिशेत् ।
ज्ञापितप्रभृतीनां च धातूनामुत्तरोत्तरम् ।
मांसाद्वरीयो वृषणमेद्वृक्कयकृद्गुदम् ॥ ७८ ॥

स०—पुंस्त्रियोः पूर्वपश्चार्धं यथासंख्यं गुरुणी । पूर्वं च पश्चं च पूर्वपश्चं तयोरर्थः । पुंसः पूर्वार्धं गुरु स्त्रियः पश्चार्धं गुर्वित्यर्थः । गर्भिणी गुरुः गर्भिणीमांसं गुरु । चत्वारः पादा येषां ते चतुष्पादस्तेषु चतुष्पात्सु गवादिषु मध्ये स्त्री लघुः । चतुष्पादितिसंख्यासु पूर्वस्थेऽन्तलोपः । विहंगेषु द्विजेषु तु पुमान् लघुः । शिरःप्रभृतीनां मांसानां यथापूर्वं गुरुत्वं निर्दिशेत् । एष सक्थ्यादिमांसस्यः शिरोमांसं गुरुतममित्यवतिष्ठति । आमपकाशययोश्च यथापूर्वं गुरुत्वं निर्दिशः । तेन पकाशयदामाशयो गुरुः । रक्तादीनां धातूनां यथोत्तरं गुरुत्वं निर्दिशेत् । तेन लोहितान्मांसं गुरु मांसाभेद इत्यादि । मांसाद्वरीयो वृषणमेद्वृ-

क्कयकृद्गुदमित्यत्राऽप्युत्तरोत्तरमित्यनुवर्तते । तेन मांसा-
द्वरुतरो वृषणस्तस्मान्मेदो यावत्सर्वं गरिष्ठं गुदं निर्दि-
शेत् । इति मांसवर्गः ॥ ७८ ॥

प०—सर्वेषां प्राणिनां पुंसां स्त्रीणां च यथासंख्येन पुंसां पूर्वार्धं शिरःप्रभृति नाभ्यवसानं गुरु, स्त्रीणां पुनः पश्चार्धं नाभेरधोऽङ्गं सर्वगुरुगर्भिणीपुनः सर्वा समस्ता गुरुः । चतुष्पात्सु चतुश्चरणेषु, हरिणच्छागमेपमहिषादिषु मध्ये योषित् स्त्री लघुः । विहंगेषु—पक्षिषु, लावहंग-मयूरकुक्कुटादिषु मध्ये पुमान् लघुः । शिरःप्रभृतीनामङ्गानां—यथापूर्वं—पूर्वमनतिक्रम्य, गौरवं—गुरुत्वं विनिर्दिशेत्—जानीयात् । तेन सक्थिमांसात् कटि-मांसं गुरु, कटिमांसात् पृष्ठमांसं गुरु । पक्कस्यादा-रस्य स्थानं पकाशयो, नाभेरधः । आमस्याहारस्य स्थानमामाशयो नाभेरुर्ध्वम् । तथा च मुनिः—
“नाभेः स्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः”
रक्तादीनां षण्णां धातूनामुत्तरोत्तरं गौरवं विनिर्दि-
शेत् । तेन रक्तान्मांसं गुरु, मांसाभेदः, मेदसा-
ऽस्थि, अस्थनो मज्जा, मज्जाः शुक्रं गुरुतमम् । मांसा-
त्—समस्तदेहजात् वृषणादिमांसं गरीयो—गुरुतरम् ।
अत्र वृषणौ फलकोशापरपर्यायौ । मेद-लिङ्गम् ।
वृक्क-कोष्ठाङ्गम् । यकृत्—कालीयम् । गुदं—पायुः । अत्र
मांसानां स्त्रीपुंसकृतां विशेष एकयोनितः । भिन्नयो-
नीनां चोत्सर्गापवादस्थितार्थोपबृंहकवचनविकल्पनं
यथायोगं स्वबुद्ध्या परिकल्पनीयम् । इति
मांसवर्गः ॥ ७८ ॥

हे०—अवयवादिविशेषेण गुरुलाघवमाह—पुंसः पुंस्त्रिग-
स्य मृगादेः शरीरस्य पूर्वार्धं नाभ्यादिशिरोऽन्तं गुरु, स्त्री-
णां तु पश्चार्धं नाभेरधोभागं गुरु, गर्भिणी तु सर्वैव गुरु-
रिति । चतुष्पात्सु मध्ये योषित् स्त्री लघुः, विहंगेषु
पक्षिषु मध्ये पुमान् लघुः, शिरःस्कंधोर्विति । यथावयवेषु
मध्ये पृष्ठस्य कट्याः सक्थोरिति, पृष्ठादित्रयस्य यथापूर्वं
गौरवं निर्दिशेत् । सक्थिभ्यां कटी गुरुः, कट्याः पृष्ठं
गुर्विति । सक्थिशब्देन जंघे ग्राह्यं ऊर्वोः पृथग्रहणात्,
शिरोवत्यादगौरवमिति । खारणादिना पादयोः शिरस्तुल्य-
त्ववचनात् चकारात् पादयोश्च गौरवं विद्यात् शिरःस्कन्धो-
रुणश्च गौरवं विद्यात् ऊर्ध्व्यां स्कंधो गुरुः, ताभ्यां शिर-
गुर्विति । ऊरुस्कंधशिरः सक्थिकटीपृष्ठानां यथोत्तरं
गौरवमित्यर्थः । उक्तं च सुश्रुतेन तथा—“सक्थिस्कंध-
कोडशिरःपादकरकटीपृष्ठचर्मकालेयकयकृदन्वाणीति”

कालेयं वृक्षः तथामपकाशययोः पकाशयादामाशयो गुरु-
रित्यर्थः । शोणितप्रभृतीनामुत्तरोत्तरं शोणितादिभिः शब्दैः
शोणितसारदयो लक्ष्यन्ते, तेन शोणितसारस्य
प्राणिनो मांसात् मांससारस्य मांसं गुरु, ततो
भेदः सारस्य, ततोऽस्थिसारस्य, ततो मज्जसारस्य,
ततः शुक्रसारस्येति । नत्वेवेचेत् त्वक्शब्देऽपि ग्राह्ये
वक्ष्यति हि—“त्वक्कादीनि सत्त्वान्तात्त्वग्राण्यष्टौ यथोत्तरम् ।
बलप्रमाणज्ञानार्थं साराण्युक्तानि देहिनाम्” इति सत्यं, किंतु
त्वक्सारस्यामांसत्वेनानुयोगात् । सत्त्वसारतिर्यक्त्वसंभवाद-
ग्रहणं, रक्तादिधातुनामेव यथोत्तरं गुरुत्वे व्याख्यायमाने
को दोष इति चेत् तन्न, मांसप्रस्तावे तेषामप्रस्तुतत्वात्,
सुश्रुतेऽपि स्थानादिकृतं तु मांसस्य गुरुलाघवमुपदेक्ष्यामः
तद्यथा—“रक्तादिशुक्रान्तेषु धातुपूत्तरोत्तरा गुरुवः”
इत्युक्तम् । तथा चरकः—“वराः शरीरावयवाः स्वभावे
धातवः क्रियाः । लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन्
परीक्ष्यते ॥” इति । शरीरावयवाविविधत्वात्तुनां गुरुलाघवहेतु-
त्वेनोपादानात्, किंच धातवश्चेद्विवक्षितास्तदा रसादीना-
मिति । ब्रूयादिति मांसाद्वृणणादि यथोत्तरं गरीयः, वृष-
णान्मेढ्रं, मेढ्राद्वृक्षौ, वृक्षाभ्यां यकृत्कालखण्डं, ततो गुदम् ।
मांसादिति । शिरोमांसात् । यदाह खारणादिः—“सक्थिस्कं
धातुरः शीर्षं मुष्कौ त्वक्मेहनं कटिः । वृक्षौ यकृद्गुदे च
स्यादामिपान्मेघमेव च ॥ गुरुत्तरोत्तरं विद्याच्छिरोवत्पाद-
गौरवम् ॥” इति । ननु खारणादिः त्वचोऽधिकं कथ्य
गौरवमाह—शिरःपादयोस्तुल्यम् । सुश्रुतस्तु शिरसो-
ऽधिकं पादयोः, कट्या अधिकं त्वचः । तत्किमत्र
प्रमाणम् उच्यते, त्वक्चर्मणोरर्थभेदादविरोधः । नहि त्वगे-
कचर्मं किंतर्हि बाह्या त्वक् संहतिश्चर्मं, शिरः पादमिति
द्वैकत्वे कृत्वा क्रोडाच्छिरःपादं गुर्विति व्याख्येयम् ।
ननु क्रोडाच्छिरस्ततः पादाविति । संप्रहे तु—“ताम्रोऽव
हरिणः कृष्णस्त्वेणो हृद्यस्त्रिदोषकृत् । लघीयान्
षड्रसश्चासौ ग्राही रूक्षो हिमः शशः ॥ कटुपाको-
ऽग्निवृक्षश्चः संनिपातेऽनिलावरे । तद्वल्लवोऽपि रूक्षश्च
किंचिद्रूक्षः कपिजलः ॥ पारावताः कपोताश्च तद्वद्वन्याः
सुपूजिताः । गोधा नियच्छति विषं मूषकः शुक्रवर्द्धनः ॥
हंसः स्वरकरः पित्तरक्तजिन्मेदुरो हि सः । प्रतिघोतो-
विचारित्वादाकाशजलवनेन च ॥ रोहितः प्रवरस्तेषां परं
चिलिचिमो वरः । अगोचरविचारित्वात्सर्वदोषकरो हि

सः ॥ कुलीरः परमं वृष्यो ब्रूहणः प्रीणनो गुरुः । गुरुण्य-
ण्डानि बालानां कपायमधुरं पलम् ॥ ब्रूडानां स्नायुभूयिष्ठ-
मवल्यं गुददोपलम् ॥” इति । इति मांसवर्गः ॥ ७८ ॥

मांसवर्गादनन्तरं शाकवर्गो निगद्यते—

शाकं पाठासर्थापृषासुनिषण्णमतीनजम् ॥

त्रिदोषघ्नं लघु ग्राहि मगजश्ववास्तुकम् ७९.

म०—पाठादिजं शाकं त्रिदोषघ्नं लघु ग्राहि च
तद्व्राजश्ववक्वास्तुकम् ॥ ७९ ॥

प०—मांसवर्गोपदेशादनन्तरं शाकवर्ग—मेघन-
मिति पारिशेष्यात्तस्यारम्भः । पाठादिजं शाकं—जीन-
दोषान् हन्तीति त्रिदोषघ्नम् । तथा लघु. ग्राहि—
संप्रहशीलं तथा सराजश्ववक्, वास्तुकं—त्रिदोषघ्नम् ।
पाठा—पापचेलिका । सुनिषण्णं मुदकं. चतुष्पत्र-
श्चाङ्गेरीसदृशः पानीयमध्ये कचिद्भवति । म-
तीनो राजश्ववक्, क्षुद्धिदोषघ्नपरपर्यायः ॥ ७९ ॥

हे०—अथ शाकवर्गः । सेव्यामंसादामाशयस्य
शाकम् । तत्र पाठादिगुणानाह—पाठा—पौष्टिकं, पाठी-
कचूरः, जूपा—कामभक्षिकाः, पातमयमेदुरो, सुनिषण्यः
वर्तुल्यचंगरीसदृशपाणः, मतीनो—विशुक्लः, मगज-
श्ववो—दुग्धिका, वास्तुकः—कटुवारत्तुकः । अथ केषांवि-
द्विशेषः ॥ ७९ ॥

सुनिषण्णोऽग्निवृक्षवृष्यस्तेषु ॥ ८० ॥

म०—तेषु मध्ये सुनिषण्णः स्वस्तिकाम्यो जलमध्ये
भवति । पत्रैश्चांगेरीतुल्योऽग्निकरोऽपि वृष्यः ॥ ८० ॥

प०—शाकेषु मध्ये सुनिषण्णोऽग्निं करोतीत्यग्नि-
कृत् । तथा वृष्यः—शुक्लः ॥ ८० ॥

हे०—तत्र सुनिषण्णगुणानाह—सुनिषण्ण इति ॥ ८० ॥

राजश्वः परम ।

ग्रहण्यशौविकारघ्नः ॥ ८१ ॥

म०—राजश्वः क्षुद्धोघ्नो राजशाकाण्योऽत्यर्थं
ग्रहण्यशौविकारघ्नः ॥ ८१ ॥

प०—तेषु पाठादिषु मध्ये राजश्ववः—परमत्यर्थं
ग्रहण्यशौविकारान् हन्ति ॥ ८१ ॥

हे०—राजश्वगुणानाह—राजश्व इति ॥ ८१ ॥

१ अत्र त्वगेव चर्मं किंतर्हि बाह्यत्वक्संहतिरिति खपुस्तके
दृश्यते ।

१ अत्र “कफभूयिष्ठम्” इति पाठान्तरम् । २ “शपा”
इति पाठान्तरम् ।

वर्चोभेदि तु वास्तुकम् ॥ ८२ ॥

स०--वास्तुकं तु पुनः टक्कवास्तुकाख्यं वर्चोभेदि
पुरीषस्य भेदनम् ॥ ८२ ॥

प०--वर्चोभेदि-सरम् ॥ ८२ ॥

हे०--वास्तुकगुणानाह—वर्चोभेदीति । वर्चोभेदि
सरम् ॥ ८२ ॥

हन्ति दोषत्रयं कुष्ठं वृष्या सोष्णा रसायनम् ॥
काकमाची सरा स्वर्या ॥ ८३ ॥

स०--काकमाची त्रिदोषघ्नी कुष्ठनाशनी वृष्या
किञ्चिदुष्णा सरा भेदिनी स्वरहिता च स्वर्या । स्वा-
स्थ्यसंवाहकत्वेन च रसायनसादृश्याद्रसायनम् ॥ ८३ ॥

प०--काकमाची-दोषत्रयं वातं, पित्तं, श्लेष्माणं
हन्ति । तथा कुष्ठं हन्ति । वृष्या-शुक्रला । सोष्णा-
किञ्चिदुष्णा । रसायनी-आयुर्वृद्धिं करोति । सरा-
भेदिनी । स्वर्या-कंठया ॥ ८३ ॥

हे०--काकमाचीगुणानाह—काकमाची-कामाता । यत्तु
सुश्रुतेनोक्तं तित्का काकमाची-पित्तं वर्द्धयत्युष्णवीर्यत्वा-
त्तेति । तदत्यर्थं केवलपित्तकरा च ॥ ८३ ॥

चांगेर्यम्लाऽग्निदीपनी ।

ग्रहण्यशोऽनिलश्लेष्महितोष्णा ग्राहिणी लघुः

स०--चांगेरी क्षुद्राम्लिकाम्ला चाग्निदीपनी ग्रह-
ण्यादिषु हिता । उष्णवीर्या ग्राहिणी लघ्वी च ॥ ८४ ॥

प०--चाङ्गेर्यम्ला-रसे तथाऽरसे तथाऽग्निदीपनी
वाहिं दीपयति । ग्रहण्यादीनां हिता । उष्णा वीर्ये ।
ग्राहिणी-संग्रहणशीला तथा लघुः ॥ ८४ ॥

हे०--चांगेरीगुणानाह—चांगेरी-अम्लपत्रिका ॥ ८४ ॥

पटोलं सप्तलारिष्टशार्ङ्गेष्वल्लगुजाऽमृताः ।

वेत्राग्रं बृहती वासा कुन्तली तिलपर्णिका ॥

मण्डूकपर्णी कर्कोटकारवेल्हकपर्पटाः ।

नाडीकलायं गोजिह्वा वार्ताकं वनतित्तकम् ॥

करीरं कुलकं नदी कुचेला शकुलादनी ।

कटिलं कम्बुकं शीतं सकाशातकर्कशम् ॥
तित्तं पाके कटु ग्राहि वातलं कफपित्तजित् ८

स०--पटोलादीनि कर्कशांतान्यष्टाविंशतिः शी-
वीर्याणि तित्तानि पाके कटूनि ग्राहीणि वातला
कफपित्तघ्नानि च । सप्तला सातला । अरिष्टो निंबः
शार्ङ्गेष्वंगारवल्लिका । अवल्लुजा बाकुची । अमृ-
गुडूची । वेत्रो वंशसदृशस्तस्याग्रम् । वासा वृषः
कुन्तली सूक्ष्मतिलजातिः । तिलपर्णी बदरकः । मण्डू-
पर्णी (उदीरकानी प्र०) वा ब्राह्मी । कर्कोटकारवेल्ह पुः
प्रथित एव । पर्पटः शीतप्रियाख्यः । नाडीकल-
सकुलाक्षकः सुवर्चलाभेदः । गोधूमिका तु गोजि-
ह्वी । क्रोष्टुकमूलिका । वनतित्तकं वत्सकः
कुलकं काकतिदुकः । नन्दी जयवृक्षश्च शब्दितः
कुचेला पाठा । शकुलादनी कटुका । कटिलं दीर्घप-
र्षाभूः । कोशातको घंटोलः । कर्कद-
कपिल्लकः ॥ ८५ ॥

प०--पटोलादि सकाशातकर्कशांतं शा-
शीतं-शीतवीर्यं, तित्तं रसे, कटुकं पाके, ग्राहि
शकृदादि स्तम्भयति । वातलं-वातजनकम् । कफ
पित्ते जयतीति कफपित्तजित् । पटोलं कुल-
प्रोक्तम् । सप्तला-सातला । अरिष्टो-निम्बः । शार्ङ्ग-
ष्टा-अङ्गारवल्लिका । अवल्लुजः-सोमराजी । अमृत
गुडूची । वेतसाग्रं-वेतसप्रान्तम् । बृहती-सिंही
वासा-वृष आटरूपकपर्यायः । कुन्तिला-सूक्ष्मतिल
जातिः । तिलपर्णिका-बाद्यकः । मण्डूकपर्णी-मण्डूकी
कर्कोटकं-कर्कोडकम् । कारवेल्हं-करेलकम् । पर्पटः
शीतप्रियाख्यः । नाडीकलापं-शकुलाख्यः सुवर्च-
लाभेदः । गोजिह्वा-गोजा, क्रोष्टुकमूलापरपर्यायः
वनतित्तको-वत्सकः । कुलकं-काकतिदुकः । नन्दी
जयवृक्षश्च शब्दितः । कुचेला-पाठाभेदः । शकुला-
दनी कटुका । कटिलं-रक्तपुष्पं पर्षाभूः । कोशा-
तकः-पटोलः । कर्कशः-कम्पिल्लकम् । सामान्यगुण-
उक्ताः ॥ ८५ ॥

हे०--पटोलादिगुणानाह—पटोलः-राजीफलः, सप्तला-
सातला, अरिष्टो-निंबः, शार्ङ्गेष्व-अंगारवल्ली, अवल्लुगो-
बाकुची, अमृता-गुडूची, वेत्रो-वंशसदृशः तस्याग्रमग्र-

भागः बृहती द्विधा—सिंही, व्याघ्री च । वासा—आटरूपः, कुंतली—चुञ्चुसहशी; दीर्घपत्रा, तिलपर्णिका—वदरकः, मण्डूकपर्णी—ब्राह्मी, कर्कोटं—कर्कोटीफलं, कारवेल्कं—सुषवीफलं, पर्पटो—ज्वरघ्नः, नाडीकलायो—मत्स्याक्षः, गोजिह्वा—दार्विपत्रिका, वार्ताकं—वृताकं, वनतिक्तकं—किराततिक्तकम्, करीरं—गूढपत्रं, कुलकं—काकतिन्दुकं, नन्दी—मेषशृंगी, कुचेल—कृष्णपाठा, शकुलादनी—कटुरोहिणी, कटिल्लं—रक्तपुनर्नवा, कंबुकं—प्रमिद्धं, क्रोशातकं—कृतवेधनं, कर्कशं—कपित्थम् । पटोलादिकं शीततिक्तादिगुणम् । अत्र पटोलनिंवाऽक्लृप्तामृतावेनाग्रकर्कोटकारवेल्केषु विवादः । तत्र पटोलफलं प्रति सुश्रुतः—“कफपित्तहरं वृष्यमुष्णं तिक्तमवातलम् । पटोलं कटुकं पाके वृष्यं रोचनदीपनम् ॥” खारणादिः—“सखेहोष्णं लघु स्वादु पाके दोषानुलोमनम् । उक्तं तिक्तं त्रिदोषघ्नं शार्कं निवपटोलयोः ॥ तथा पटोलनिंवं वातघ्नं तिक्तमन्यत्तु वातलम् ॥” तत्र खारणाद्युक्तं त्रिदोषघ्नत्वं ग्राह्यम् अन्यथान्वयानुपपत्तेः, वाग्भट्टोक्तस्य हि वानलमित्यस्य सप्तलादिभिरन्वयेन सार्थकत्वात् । पटोलस्य कफपित्तहरादिभिः । अतएव हरिश्चन्द्रजैज्जटादयश्चैकाकारा अपहृतव्य-शक्तिव्यतिरेकेण गणगुणा इत्याहुः । सुश्रुतोक्तस्य त्व-वातलशब्दस्य वातघ्नत्वमेवार्थः । विरुद्धार्थत्वान्नञः । यद्यपि वातोदासीनत्व—वातलत्वयोः सहानवस्थानलक्षणो विरोधोऽस्ति तथाप्यवातलशब्देन वातोदासीनत्वं न ग्राह्यं, तत्रान्तरविरोधस्य तदवस्थत्वात् । अथवा अवातलशब्देन वातघ्नहणाभाव उच्यते, स च वातघ्नत्वेऽप्यस्तीत्यविरोधः । अतएव रसभेदीये वक्ष्यति “तिक्तं कटु च भूयिष्ठमवृष्यं वातकोपनम् । ऋतेऽमृतापटोलीभ्यां शृंठीकृष्णारसो-नतः ॥” इति । माधवकरोऽप्याह—“पटोलपत्रं पित्तघ्नं वल्ली चास्य कफापहा । फलं त्रिदोषशमनं मूलं तस्य विरेचनम् ॥” इति । उष्णत्वशीतत्वयोरुष्णत्वं ग्राह्यम् । अनवकाशत्वात् शीतलत्वं, वातलत्वं च सावकाशम् । इह तु खारणाद्युक्तं त्रिदोषघ्नत्वं फलविषयं सखेहत्वादीनां फल एव संभवात् पटोलासाहचर्याच्च । चरकसुश्रुताद्युक्तं वातलत्वं पत्रविषयम् । अवलगुजस्य पित्तकरत्वे वातघ्नत्वे आह—खारणादिः—“अवलगुजः सैडगजः पित्तकृत्कफ-वातजित् ॥” इति तत्फलविषयं धान्यवर्गे पाठात् । अत-एवोक्तं संग्रहे—“आवलगुजं सैडगजं फलं वातकफप्र-णुत् ॥” इति । पित्तघ्नत्वं, वातघ्नत्वं च पत्रविषयम् । सुश्रुतोऽप्याह—“अवलगुजः कटुः पाके तिक्तः पित्त-

कफापहः ॥” इति । गुडूच्यास्त्रिदोषघ्नत्वमुष्णत्वं चोक्तम् । संग्रहे—“तिक्तामृता त्रिदोषघ्नी ग्राहिण्युष्णा रसायनी । दीपनी ज्वरतृदाहकामलावातरक्तनुत् ॥” इति । तत्र त्रिदोषघ्नत्वोष्णत्वे ग्राह्ये अनवकाशत्वात् । वातलत्वशीत-लत्वे तु पटोलवत्सावकाशे । तथा वेनाग्रे खारणादिना त्रिदोषघ्नत्वमुक्तं—“चुञ्चुर्मरिका पाठा वेनाग्रं सुनिपण्णकम् । शटीशार्कं च संग्राहि दोषत्रयहितं लघु ॥” इति । तत्र त्रिदोषघ्नत्वं ग्राह्यं, हारीतेन वातलस्यापोहितत्वात् । सर्व-तिक्तं वानलमवृष्यं चान्यत्र वेनाग्रपटोलादिति सुश्रुतेन अनुक्तत्वाच्च । “आटरूपकवेनाग्रगुडूचीनिंवापर्पटाः । किराततिक्तसहितास्तिकाः पित्तकफापहाः ॥” इति । कर्कोटकारवेल्कयोः सुश्रुतेन वातघ्नत्वमुक्तं—“कफघातहरं तिक्तं रोचनं कटुकं लघु । वार्ताकं दीपनं प्रोक्तं जीर्ण-सक्षारपित्तलम् ॥ तद्वत्कर्कोटकं विद्यात्कारवेल्कमेव च ॥” इति । तत्र वातलत्वं ग्राह्यम्, आतिदेशिकादीपदेशिकस्य वलीयस्त्वात् । सादृश्यस्यापि च कतिपर्यपरि गुणेश्चरितार्थ-त्वादुपमानादुपमेयस्य हीनगुणत्वात् । किं च चरकादि-विरुद्धः सुश्रुतपाठो न प्रमाणमित्युक्तं जैज्जटेन । विगीतश्चायमतिदेशपाठः । अत्र केषांचिद्विशेषः ॥ ८५ ॥

सामान्यगुणानुक्त्वा केषांचिद्गुणकर्मविशेषमाह—

हृद्यं पटोलं कृमिनुस्खादुपाकं रुचिप्रदम् ।
पित्तलं दीपनं भेदि वातघ्नं बृहतीद्वयम् ॥ ८६ ॥

स०—मुनिनाऽप्युक्तम् । पटोलपत्रं पित्तघ्नं वल्ली चास्य कफापहा । फलं त्रिदोषशमनं मूलं चास्य विरेचनमिति । बृहतीद्वयं स्थूलबृहती महोटिकाख्या । क्षुद्रबृहती कंटकारिकाख्या । तदेतदुभयं पित्तकरम-भिदीपनं शकृदादीनां भेदनं वातघ्नं च ॥ ८६ ॥

प०—केषांचिद्गुणकर्मविशेषमाह—मुनिनाऽप्युक्तम्—“पटोलपत्रं पित्तघ्नं वल्ली चास्य कफापहा । फलं त्रिदोषशमनं मूलं चास्य विरेचनम् ॥” इति । बृहतीद्वयं स्थूलबृहती-महोटिकाख्या, क्षुद्रबृहती-कण्टकारिकाख्या, तदेतदुभयं पित्तकरमभिदीपनम् । शकृदादीनां भेदनं वातघ्नम् ॥ ८६ ॥

हे०—तत्र पटोलगुणानाह—हृद्यमिति । बृहतीद्वयगुणा-नाह—पित्तलमिति ॥ ८६ ॥

वृषं तु वमिकासघ्नं रक्तपित्तहरं परम् ॥ ८७ ॥

स०—वृषं हृदिकासौ हन्ति । रक्तपित्तं चात्यर्थं जयति ॥ ८७ ॥

प०—वृषं हृदिकासौ हन्ति, रक्तपित्तं चात्यर्थं जयति ॥ ८७ ॥

हे०—वासागुणानाह—वृषमिति ॥ ८७ ॥

कारवेले सक्तुं दीपनं कफजित्परम् ॥ ८८ ॥

स०—कारवेलेमीषद्वसे कटुकमग्निदीप्तिकरमति-
श्लेष्मघ्नम् ॥ ८८ ॥

प०—कारवेलेमीषत् रसे कटुकमग्निदीप्तिकर-
मतिश्लेष्मघ्नम् ॥ ८८ ॥

हे०—कारवेलेगुणानाह—कारवेलेमिति ॥ ८८ ॥

वार्ताकं कटु तिक्तोष्णं मधुरं कफवातजित् ।
सक्षारमग्निजननं हृद्यं रुच्यमपित्तलम् ॥ ८९ ॥

स०—वार्ताकं रसे कटु तिक्तमुष्णवीर्यं मधुरं
वातश्लेष्मघ्नम् । सह क्षारेण वर्तते सक्षारं किञ्चित्क्षा-
रत्वयुक्तमग्निजननम् । हृद्यं हृदयाय हितम् । रुच्यं
रुचिकृत् । अपित्तलम् । नजीपदर्थे । किञ्चित्पित्तक-
रमित्यर्थः । तत्र सह क्षारेण वर्तते सक्षारमित्येवं
कथमुक्तम् । यावता क्षारं द्रव्यम् । तथा च प्रागुक्तं
क्षरणादित्यादि । न द्रव्यं द्रव्येण सह वर्तते । तथा
च गुणानामेवाऽयं धर्मो यद्द्रव्याश्रितत्वं नाम । तस्मा-
त्क्षारमित्ययुक्तमिव मन्यामहे । अत्राऽऽचक्ष्महे । क्षा-
रशब्देनाऽत्र क्षारधर्म उपलक्ष्यते । विश्वावणाद्यात्मक-
स्तद्वत्सक्षारमिति द्रव्यमुपदिश्यते । तस्मात्सक्षारमि-
त्युपपन्नम् ॥ ८९ ॥

प०—वार्ताकं—रसे कटु, तिक्तमुष्णवीर्यं, मधुरं,
वातश्लेष्मघ्नम् । सह क्षारेण वर्तते सक्षारम् ।
किञ्चित् क्षारत्वयुक्तमग्निजननम् । हृद्यं—हृदयाय
हितम् । रुच्यं—रुचिकृत् । अपित्तलम् । नब्
ईषदर्थे, किञ्चित् पित्तकरमित्यर्थः । तत्र सह
क्षारेण वर्तते सक्षारमित्येव कथमुक्तम् । यावता
क्षारं द्रव्यं च । तथाच प्रागुक्तं । क्षरणादित्या-
दिना । द्रव्यं द्रव्येण सह वर्तते तथाच गुणा-
नामेवायं धर्मो यद्द्रव्याश्रितत्वं नाम । तस्मात् सक्षार-
मिति युक्तमिव मन्यामहे । अत्राचक्ष्महे क्षारशब्दे-

नात्र क्षारधर्म उपलक्ष्यते विश्वावणाद्यात्मकः ।
यद्वत् सक्षारमिति द्रव्यं परिदृश्यते । तस्मात् सक्षार-
मित्युपपन्नम् ॥ ८९ ॥

हे०—वार्ताकगुणानाह—वार्ताकमिति । अपित्तलत्वं
वालपक्वव्यतिरेकेण । यदाह माधवकारः “तद्वाले कफपित्तघ्नं
पक्वं सक्षारपित्तलम्” इति । सुश्रुतोऽप्याह—जर्णिं सक्षार-
पित्तलमिति ॥ ८९ ॥

करीरमाध्मानकरं कषायस्वादुतिक्तकम् ॥ ९० ॥

स०—करीरं गूढपत्राख्यमाध्मानकरं रसे कषायम-
धुरतिक्तकम् ॥ ९० ॥

प०—करीरं—गूढपत्राख्यमाध्मानकरम् । रसे कषा-
यमधुरतिक्तकम् ॥ ९० ॥

हे०—करीरगुणानाह—करीरमिति ॥ ९० ॥

कोशातकावलगुजकौ भेदनावग्निदीपनौ ॥ ९१ ॥

स०—अनयोश्च पित्तकारित्वं वातकफघ्नत्वं च
वेद्यम् । तथाहि । प्रायेण यदूक्षं गुह्यश्चादिद्रव्यं
तत्पित्तलं वातपित्तकफहरं च दृष्टम् । तथा चाह मुनिः ।
कफवातनुदवलगुज इति । तदेवमन्यत्राऽप्यौचित्येन
दोषकरत्वादि कल्प्यम् । संग्रहे चान्येऽप्युक्ताः ।
यथा—“सतरूठं कंदकं च चक्षुर्ग्राहि हिमं गुरु ।
कुमारी जीवलोणिका नलिनी गुचुर्पणिका ॥ स्वादु
रूक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु । श्यामा शात्मलि-
कास्मर्यः फंजी कर्णिकयूथिका ॥ वृक्षादनी क्षीरवृक्षा
बिंबी तनिकवृक्षिका । रोध्रः शाणः कर्बुदारः सशेलु-
र्वृषमूषिका ॥ भृङ्गातकः कोविदारः कमलोत्पलकिंशु-
कम् । पटोलादिगुणं स्वादु कषायं पित्तजित्परम् ॥
वातपित्तहरा रूढी पर्विणी दीर्घपुष्पिका । लघु-
रुष्णतरा तिक्ता सारबूका च लांगली ॥
वातला कटुतिक्ताम्लभेदिनी तिलवेतसौ । विश्वं राक्षा
बलाशाकं वातघ्नमतिसारनुत् ॥ वातं वत्सादनी हन्या-
त्कफं कंडीरचित्रका” इति । मुनिना चान्येऽप्युक्ताः ।
न्यग्रोधोदुंबराऽश्वत्थप्लक्षपद्मादिपल्लवाः । कषायाः
सम्भवाः शीता हिताः पित्तातिसारिणाम् । तथा

१ अत्र “हृद्याः शीताः” इति पाठान्तरम् ।

सुश्रुते गदितम् । करीरकुसुमं ज्ञेयं कफपित्तहरं लघु ।
आगस्यं नातिशीतोष्णं नक्तान्धानां प्रशस्यते । चातु-
र्थकज्वरहरं नस्ययोगेन शीलितम् । राजवृक्षस्य निव-
स्य शिप्रोः सिंहमुखस्य च । कफपित्तहरं पुष्पं कुष्ठं
कुटजस्य च । श्रेयसी विल्वपर्णी च विल्वपत्रं च
वातनुदिति ॥ ९१ ॥

प०--अनयोश्च पित्तकारित्वं, वातकफघ्नत्वं च
वेद्यम् । प्रायेण यद्यदृक्षं गुड्यादिद्रव्यं तत्पित्तलं,
वातकफहरं च द्रष्टुम् । तथाचाह मुनिः--कफवात-
नुदवल्गुज इति । तदेवमन्यत्राप्यौचित्येन दोष-
करत्वादि कल्प्यम् । संग्रहे त्वन्येऽप्युक्ताः । यथा-
“सतरूठं कदंबं च रुक्षं ग्राहि हिमं गुरु । कुमारी
जीवलोणिका नलिनी गुचुर्पाणिका । स्वादु रुक्षं
सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु । श्यामाशाल्मलिका-
श्मर्यः फञ्जी कर्णिकथूथिका ॥ वृक्षादनी क्षीरवृक्षा
विम्बी तनिकवृक्षका । गोध्रः शाणः कर्बुदारः सशे-
ल-वृषभूषिका ॥ भल्लातकः कोविदारः कमलोत्पलकिंशु-
कम् । पटोलादिगणं स्वादु कषायं पित्तजित्परम् ॥
वातपित्तहरा कंडी पर्विणी पूर्वपुष्पिका । लघुरुष्ण-
करा तित्ता साहवृका च लाङ्गली ॥ वातका कटु-
तित्ताम्लभेदिनी तिलवेतसौ । विश्वं रास्ना बला-
शाकं वातघ्नमतिसारनुत् । वातं वत्सादनी हन्यात्
कफं कंडीरचित्रकौ” इति । मुनिना चान्येऽप्युक्ताः ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्चत्थप्लक्षपच्चादिपल्लावाः । कषायाः
स्तम्भना हृद्याः शीताः पित्तातिसारिणाम् । अथ
सुश्रुते गदितम्--“करीरकुसुमं ज्ञेयं कफपित्तहरं
लघु । आगस्यं नातिशीतोष्णं नक्तान्धानां प्रशस्यते ।
चातुर्थकज्वरहरं नस्ययोगेन शीलितम् । राजवृक्षस्य
निम्बस्य शिप्रोः सिंहमुखस्य च ॥ कफपित्तहरं पुष्पं
कुष्ठं कुटजस्य च । श्रेयसी विल्वपर्णी च विल्वपत्रं
च वातनुत् ॥ इति ॥ ९१ ॥

हे०--कोशातकावलगुजकयोगुणानाह--कोशातका-
वेति ॥ ९१ ॥

तंदुलीयो हिमो रुक्षः स्वादुपाकरसो लघुः ।
मदपित्तविषास्रघ्नः ॥ ९२ ॥

स०--तंदुलीयो मंडीरकाख्यः शीतवीर्यो रुक्षः
स्वादुपाकरसो लघुर्मदादिनाशनश्च ॥ ९२ ॥

प०--तन्दुलीयो मंडीरकाख्यः--शीतवीर्यो,
रुक्षः, स्वादुपाकरसो, लघुः, मदादिनाशनश्च ॥ ९२ ॥

हे०--तंदुलीयगुणानाह--तंदुलीय इति । तंदुलीयो-
ऽत्यमारिषः ॥ ९२ ॥

मुंजातं वातपित्तजित् ।

स्निग्धं शीतं गुरु स्वादु बृंहणं शुक्रकृत्परम् ॥ ९३ ॥

स०--मुंजातं वातपित्तघ्नं स्निग्धादिगुणयुतमति-
शुक्रकृत् ॥ ९३ ॥

प०--मुंजातं--वातपित्तघ्नं, स्निग्धादिगुणयुतमति-
शुक्रकृत् ॥ ९३ ॥

हे०--मुंजातगुणानाह--मुंजातं कदविशेषः, कादमरी
प्रसिद्धः ॥ ९३ ॥

गुर्वी सरा तु पालक्या ॥ ९४ ॥

स०--पालक्या गुर्वी तथा सरा शकृदादिभेदिनी ।
तुशब्दः पिच्छिलश्लेष्मलहिमादीनां संग्रहोक्तानां समु-
च्चयार्थः । तथा चोक्तं संग्रहे । पालक्या पिच्छिला
गुर्वी श्लेष्मला भेदिनी हिमेति ॥ ९४ ॥

प०--पालक्या--गुर्वी तथा सरा शकृदादिभेदिनी ।
तुशब्दः पिच्छिलश्लेष्मलहिमादीनां संग्रहोक्तानां समु-
च्चयार्थः । तथाचोक्तं संग्रहेऽपि--“पालक्या पिच्छिला
गुर्वी श्लेष्मला भेदिनी हिमा ।” इति ॥ ९४ ॥

हे०--पालक्यागुणानाह--गुर्वीति । ईषल्लेहितचीरि-
तपथा वास्तुकसदृशा पालक्या--“चिल्ली वास्तुकवत्
ज्ञेया पालक्या तंदुलीयवत् । वातकुष्ठद्वविष्मृत्रा रुक्षा
पित्तकफे हिता ॥” इति सुश्रुतेन वद्वविष्मृत्रा, इह
तु सरेति विरोधः, मैत्रं आमा वद्वविष्मृत्रा, पक्वा तु
सरेति विषयभेदात् । यदाह चरकः--सर्वाणि सूष्यकानी-
त्यादौ पालक्यां पठित्वा शाकं गुरु च रुक्षं च प्रायो-
विष्टम्य जीर्यति । मधुरं शीतवीर्यं च पुरीषस्य च भेद-
नम् ॥” इति सुश्रुतोक्तं च पित्तकफहितत्वं पित्तावृतकफ-
विषयमिति । “पालक्या पिच्छिला गुर्वी श्लेष्मला भेदिनी
हिमा ॥” इति संग्रहे श्लेष्मलत्ववचनात् ॥ ९४ ॥

नन्दीमापककेलुटशृंगाटककशेरुकम् ।

क्रौंचादनं कलोड्यं च रुक्षं ग्राहि हिमं गुरु १०४

स०—मृणालादि रुक्षं संग्रहणं शीतवीर्यं गुरु च ।
मृणालं द्विविधं सूक्ष्मं स्थूलं च । तत्र सूक्ष्मं मृणाल-
मितरद्विसम् । शालूकं पद्ममूलम् । कुमुदकन्दम् ।
कुमुदं शशिप्रियम् । उत्पलकन्दं रक्तो-
त्पलकन्दम् । नन्दी तुण्डेरिका । माषको वास्तुलः ।
केलुटं हिस्मकसंज्ञमुदुम्बरभेदः । शृङ्गाटकं त्रिकोणा-
कृति जलोद्भवं कन्दम् । कसेरुकं मागधम् । क्रौंचा-
दनं तमेदम् । कलोड्यं पद्मबीजम् ॥ १०४ ॥

प०—मृणालादि-रुक्षं, संग्रहणं, शीतवीर्यं गुरु च ।
मृणालं द्विविधं-सूक्ष्मं, स्थूलं च । तत्र सूक्ष्मं मृणा-
लमितरद्विसम् । शालूकं-पद्ममूलम् । कुमुदकन्दम् ।
कुमुदं-शशिप्रियम् । उत्पलकन्दं-रक्तोत्पलकन्दम् ।
नन्दी-तुण्डेरिका । माषको-वास्तुलः । केलुटं-हिस्म-
कसंज्ञमुदुम्बरभेदः । शृङ्गाटकं-त्रिकोणाकृति जलोद्भवं
कन्दम् । कसेरुकं-मागधम् । क्रौंचादनं-भेदम् । कलो-
ड्यं-पद्मबीजम् ॥ १०४ ॥

हे०—मृणालादिगुणमाह—मृणालं-सूक्ष्मं कमलमूलं, विसं
स्थूलं, शालूकं-पद्मकन्दं, कुमुदोत्पलयोः कन्दस्य पृथग्ग्र-
हणात् । रक्तं-पद्मं, श्वेतं-कुमुदं, नीलमुत्पलं, नन्दी मापको
वानारकः, केलुटं-जलोदुम्बरः, शृङ्गाटकस्त्रिकोणो जल-
कन्दः, कसेरुकं-लोमशकुण्ठावर्तुलसूक्ष्मस्तङ्गाकन्दः ।
क्रौंचादनं-थेचुलिका, कलोड्यं-पद्मबीजम् ॥ १०४ ॥

कलंबनालिकामार्षकुटिजरकुतुंबकम् ।
चिलीलट्टाकलोणीकाकुरुटकगवेधुकम् ।
जीवंतशुङ्खेडगजयवशाकसुवर्चलम् ।
आलुकानि च सर्वाणि तथा सूप्यानि लक्ष्मणम्
स्वादु रुक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु ।
शीतलं सृष्टविण्मूत्रं प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ।
स्विन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढ्यं नातिदोषलम् १०५

स०—कलंबादिकं मधुरं किंचिद्वणं वातश्लेष्मकरं
गुरु च शीतवीर्यं मूत्रं पुरीषं च विसृजति बहिः क्षि-

पति । विष्टभ्योदरप्रदेशे पिंडीभूय जीर्यति परिणमति ।
प्रायोप्रहणं किंचिदेषां मध्ये नैवं स्वरूपमिति ज्ञापना-
र्थम् । कलंबं कदंबः । नालिका दीर्घनालरूपा कलं-
बुसंज्ञा । मार्षो गंधारिका । कुटिजरं ताम्रमूलकम् ।
कुतुंबको द्रोणपुष्पी । चिल्ली पृथुपत्रं यवशाकं कुमा-
मसंज्ञमालट्टाको गुग्गुलुकः । लोणीका । लोणारः । कुरुटकः
स्थितिवारकः । गवेधुकं तृणधान्यविशेषः । जीवंतो बृहद्ग-
ंधारम् । शुंशुर्लुङ्गुरुकः । एडगजः प्रपुन्नाटः । यवशाकं
ह्रस्वपत्रा चिल्ली । सुवर्चला रविभक्ता । आलुकानि
च सर्वाणि नानाविधानि रक्तालुकमधुकालुकादिभेदे-
न । सूप्यानि मुद्गराजमाषादिपत्राणि । लक्ष्मणं मधु-
यष्टिका । एतच्च सर्वं स्विन्नं निष्पीडितरसमतिबद्ध-
स्नेहं च नात्यपथ्यम् । सुश्रुते चोक्तम् । संस्कृतं वेसवारेण
सस्नेहं शाकमिष्यते । राजिकासक्तुभक्तादिसंस्कारं
चानुवर्तते ॥ १०५ ॥

प०—शीतवीर्यं—सृष्टमूत्रपुरीषं च सृजति बहिः
क्षिपति । विष्टभ्योदरप्रदेशे पिण्डीभूय जीर्यति परि-
णमति । प्रायोप्रहणं किंचिदेषां मध्ये नैवं स्वरूप-
मिति ज्ञापनार्थम् । कलम्बं—कदम्बः । नालिका—
दीर्घनालरूपा कलम्बुसंज्ञा । मार्षो—गन्धारिका ।
कुटिजरं—ताम्रमूलकम् । कुतुम्बको—द्रोणपुष्पी ।
चिल्ली पृथुपत्रं यवशाकं कुमामसंज्ञम् । लट्टाको—
गुग्गुलुः । लोणीका—लोणारः । कुरुटकः—सितपा-
टकः । गवेधुकं—तृणधान्यविशेषः । जीवन्तो—बृह-
द्गन्धारम् । शुंशुर्लुङ्गुरुकः । एडगजः—प्रपुन्नाटः ।
यवशाकं—ह्रस्वपत्रा चिल्ली । सुवर्चला—रविभक्ता ।
आलुकानि च सर्वाणि नानाविधानि रक्तालुकम-
धुकादिभेदेन । सूप्यानि—मुद्गराजमाषादिपत्राणि ।
लक्ष्मणं—मधुयष्टिका । तत्र सर्वं स्विन्नं निष्पीडित-
रसमतिबद्धस्नेहं च नात्यपथ्यम् । सुश्रुतेनोक्तम्—
“संस्कृतं वेसवारेण सस्नेहं शाकमिष्यते । राजि-
कासक्तुभक्तादिसंस्कारं चानुवर्तते” ॥ १०५ ॥

हे०—कलंब्यादिगुणमाह—“कलम्बुर्नाडिकाकारः अ-
धरो बहुतोयजः” नालिका तस्मादल्पा, सूक्ष्मा च ।
मार्षः—मंटकः, कुटिजरः प्रासिद्धः, कुतुम्बको—द्रोणपुष्पी, चि-
ल्ली—प्रासिद्धा, लट्टाको—गुग्गुलुशाकम्, लोणीका—गोलिकः,
कुरुटकः—स्थितिवारकः, गवेधुका—कसिका, जीवन्तो—रवि-

१ अत्र “कलम्बुः” इति पाठान्तरम् । २ अत्र “कुरुटक”
इति पाठान्तरम् । ३ “लक्ष्मणम्” इति पाठः ।

नालो मापः, झुझुः-झुझुरूकः, एडगजः-प्रपुत्राटः, यव-
शाकं-चिल्लीसदृशं लघुपत्रं, सुवर्चला-रविभक्ता । सर्वा-
ण्यालुकानि पिण्डालुकमध्वालुकहस्त्यालुकादीनि । सूप्यानि
सुद्रादीनां । शिंभ्यः, पत्राणि च । लक्ष्मणा-रक्तविन्दुच्छदा
तस्या इदं लक्ष्मणम् । लक्ष्मणं-यष्टीमधु तस्येदं लक्ष्मणमि-
त्येके । प्रायोग्रहणं प्रपुत्राटदिपु व्यभिचारार्थम् । यदाह
सुश्रुतः-“कफापहं शाकमुक्तं वरुणप्रपुत्राटयोः । रुक्षं
लघु च शीतं च वातपित्तप्रकोपनम् ॥” इति । विष्टभ्य
जयति पच्यमानं विष्टभं करोतीत्यर्थः । अतएव पक्वं
सत् सृष्टविष्णुम् ॥ संप्रहे तु “चिल्लीनिष्पायलट्वाककु-
रुटकगवेधुकाः । यातुका शालकल्याणी त्रिपर्णी पीलप-
र्णिका ॥ कुमारजीवलोणीका यवशाकसुवर्चला । कुकुं-
टनलिनीझुझुमृगधूमं सलक्ष्मणम् । आलुकानि च सर्वाणि
तथा सूप्यानि रालकाः । जीवन्तकश्चञ्चुपर्णी प्रपुत्राटकु-
टेरकम् ॥” इति । कलंबादीनां संस्करणादिवशाद्विशेष-
माह-पूर्वं स्विन्नं ततो निष्पीडितरसं ततो बहुना स्नेहेन
साधितं सन्नातिदोषलमिति । दोषलग्नहणात्कलंबादीनां
किञ्चित्पित्तलवमपि ज्ञेयं, वातश्लेष्मकरोतिस्त्वतिशया-
र्था । उक्तं च सुश्रुतेन-“स्नादुपाकरसाः शीताः श्लेष्मला
नातिपित्तलाः । लवणानुरसा रुक्षाः सध्वारा वातलाः
सराः ॥” इति ॥ १०५ ॥

लघुपत्रा तु या चिल्ली सा वास्तुकसमा मता १०६

स०-लघुपत्रा या चिल्ली यवशाकविशेषः सा तु
वास्तुकसमा गुणैर्मता ॥ १०६ ॥

प०-लघुपत्रा या चिल्ली यवशाकविशेषः । सा
तु वास्तुकसमा गुणैर्मता ॥ १०६ ॥

हे०-चिल्लीविशेषस्य गुणमाह-लघुपत्रेति ॥ १०६ ॥
तर्कारीवरणं स्वादु सतिक्तं कफवातजित् १०७

स०-तर्कार्यरणीका । वरणो मालः । समाहारेण
तयोर्द्वन्द्वः । एतत्स्वादु किञ्चित्तिक्तं कफवात-
घ्नं च ॥ १०७ ॥

प०-तर्कार्यरणीका । वरणो-मालः । समाहा-
रेण तयोर्द्वन्द्वः । तत् स्वादु, किञ्चित्तिक्तं, कफ-
वातघ्नं च ॥ १०७ ॥

हे०-तर्कारीवरुणयोगुणमाह-तर्कारी-अग्निमन्थः, वरुण
सेतुवृक्षः । यत् सुश्रुतेन वरुणस्य वातपित्तप्रकोपणः यत्तु
तत्संसृष्टविषयम् ॥ १०७ ॥

वर्षाभ्यौ कालशाकं च सक्षारं कटुतिक्तकम् ।
दीपनं भेदनं हन्ति गरशोफकफानिलान् १०८

स०-वर्षाभ्यौ पुनर्नवे तथा कालशाकं किञ्चि-
त्क्षारं रसे च कटुतिक्तं वह्निदीपनं भेदनं गरादींश्च
हरति । कठिलो वर्षाभूः स च प्रागुक्तगुणः । तथा च
निघंटुः । पुनर्नवा विशाखश्च कटिलः सासिनाडिका ।
वृश्चिकः क्षुद्रवर्षाभूर्दीर्घपत्रः कठिलकः । पुनर्नवा परः
क्षुद्रः सद्यो मंडलपत्रकः । श्वेतमूलो वर्षकेतुर्मदा
वर्षाभुरुच्यते इति ॥ १०८ ॥

प०-वर्षाभ्यौ पुनर्नवे । तथा कालशाकं-किञ्चि-
त्क्षारं, रसे च कटुतिक्तं, वह्निदीपनं, भेदनं,
गरादींश्च हन्ति । कठिलोऽपि वर्षाभूः स प्रागुक्त-
गुणः । तथाच निघंटुः । “पुनर्नवा विशाखश्च
कठिलः सासिनाडिका । वृश्चिकः क्षुद्रवर्षाभूर्दीर्घपत्रः
कठिलकः । पुनर्नवा परः क्षुद्रः सद्यो मण्डलप-
त्रकः । श्वेतमूलो वर्षकेतुर्महावर्षाभुरुच्यते”
इति ॥ १०८ ॥

हे०-वर्षाभ्यौ यस्य, कालशाकस्य च गुणमाह-वर्षाभ्यौ-
ह्रस्वमहत्तौ रक्तश्वेतपुनर्नवे, कालशाकं-कालिकाशाकम् ।
अनिलमत्त्वं तु कालशाकं विना तस्य वातलत्वात् । यदाह-
खारणादिः-“कालशाकं सकरञ्जं कटुकं वातकोपनम् ।
दीपनीयं प्रशस्तं च विषशोफोदराशंसाम् ॥”
इति । चरकोऽपि-“लघूष्णं वातलं रुक्षं कालाख्यं
शाकमुच्यते ॥” इति । अतएव माधवकारो वर्षाभूम्यां
पृथगाह-“कालशाकं गरश्लेष्मशोषघ्नं दीपनं कटु”
इति, “वर्षाभ्यौ कफवातघ्नौ हितौ शोफोदराशंसाम् ॥”
इति ॥ १०८ ॥

दीपनाः कफवातघ्नाश्चिरिविल्वान्कुराःसराः १०९

स०-चिरिविल्वः पूतिकरं जस्तस्यांऽकुरा वह्निदी-
पनाः कफवातघ्नाः सराश्च ॥ १०९ ॥

प०-चिरिविल्वः-पूतिकरञ्जः, तस्याङ्कुराः-
वह्निदीपनाः, कफवातघ्नाः, सराश्च ॥ १०९ ॥

हे०-चिरिविल्वाङ्कुरगुणानाह-चिरिविल्वः
करञ्जः ॥ १०९ ॥

शतावर्यकुरास्तित्ता वृष्या दोषत्रयापहाः ११० ॥

स०--शतावर्या अङ्कुराः प्ररोहास्तित्तरसा वृष्याः
शुक्रकृतत्रिदोषघ्नाश्च ॥ ११० ॥

प०--शतावयङ्कुराः प्ररोहास्तित्तरसाः, वृष्याः
शुक्रकृतत्रिदोषघ्नाश्च ॥ ११० ॥

ह०--शतावर्यङ्कुरगुणानाह--शतावयङ्कुरा
इति ॥ ११० ॥

रूक्षो वंशकरीरस्तु विदाही वातपित्तलः १११ ॥

स०--वंशकरीरो वंशाङ्कुरो रूक्षो विदाही वात-
पित्तकृत् ॥ १११ ॥

प०--वंशकरीरो वंशाङ्कुरो-रूक्षो, विदाही,
वातपित्तकृत् ॥ १११ ॥

हे०--वंशाङ्कुरगुणानाह-रूक्ष इति । वंशो-वेणुः,
करीराङ्कुरः । ननु दोषल इत्युच्यतां, सुश्रुतेन कफकरत्व-
स्योक्तत्वात् "वेणोः करीराः कफला मधुरा रसपाकतः ।
विदाहिनो वातकराः सकषाया विरूक्षणाः ॥" इति ।
मैथुं, अनार्षाध्य पाठः जैज्जटोत्प्रेक्षितत्वात् । आर्षस्तु
"वेणोः करीराः श्लेष्मघ्नाः कटुका" इत्यादि । उक्तं हि
संग्रहे--"वंशकरीरास्तु विदाहिनः"- "वातपित्तकरा रूक्षाः
कटुपाकाः कफापहाः" इति । माधवकारेणान्युक्तं "वात-
पित्तकरा रूक्षाः कटुका रसपाकतः । वेणोः करीराः
श्लेष्मघ्नाः सकषाया विदाहिनः" इति । यत्तु कंदवर्गे
सौश्रुतीयाः पठन्ति--"वेणोः करीरा गुरवः कफमारुतकोप-
नाः ।" इति तदप्यनार्थं पुनरुक्तत्वात् वंशमूलङ्कुर-
विषयं च ॥ १११ ॥

पत्तूरो दीपनस्तित्तः प्लीहादर्शः कफवातजित् ।

स०--पत्तूरो दीपनस्तित्तरसः प्लीहादिजित् ।
पत्तूरो मत्स्याक्षकः ॥ ११२ ॥

प०--पत्तूरो-दीपनस्तित्तरसः, प्लीहादिजित् ।
पत्तूरो मत्स्याक्षकः ॥ ११२ ॥

हे०--पत्तूरगुणानाह-पत्तूरो लोहमारः ॥ ११२ ॥

कृमिकासकफोत्क्लेदान् कासमर्दो जयेत्सरः ११३

स०--कासमर्दः सरः कृम्यादींश्च नाशयति । उत्क्लेदः
स्रोतसां मालिन्येनार्द्रत्वम् ॥ ११३ ॥

प०--कासमर्दः-सरः, कृम्यादींश्च नाशयति ।
उत्क्लेदः-स्रोतसां मालिन्येनार्द्रत्वम् ॥ ११३ ॥

हे०--कासमर्दगुणानाह-उत्क्लेदः-मलेदाघिक्यम् ११३
रूक्षोष्णमम्लं कौसुभं गुरु पित्तकरं सरम् ११४

स०--कौसुभशाकं रूक्षमुष्णवीर्यमम्लं गुरु पित्त-
कृत्सरं च ॥ ११४ ॥

प०--कौसुभः शाकं-रूक्षमुष्णवीर्यमम्लं, गुरु,
पित्तकृत् सरं च ॥ ११४ ॥

हे०--कौसुभगुणानाह-कौसुभ-कौसुभशाकम् ११४

गुरुष्णं सार्पपं बद्धविष्मूत्रं सर्वदोषकृत् ११५ ॥

स०--सार्पपं शाकं गुरुष्णवीर्यम् । तथा शाकः-
न्मूत्रं च बध्नाति । त्रिदोषकृच्च । संग्रहे तु सक्षार-
त्वमस्योक्तम् । तत्पाठो हि । सक्षारमधुरं स्निग्धमुष्णं
च गुरु सार्पपमिति । सुश्रुतेन चोक्तम् । कफघ्नं सार्पपं
शाकमासुरं शाकमेव चेति ॥ ११५ ॥

प०--सार्पपं शाकं-गुरुष्णवीर्यं तथा शकृन्मूत्रं
च बध्नाति । त्रिदोषकृच्च । संग्रहे तु सक्षारत्वमस्यो-
क्तम् । तत्पाठो हि । "सक्षारमधुरं स्निग्धमुष्णं च
गुरु सार्पपम् ।" इति । सुश्रुतेनोक्तम्--"कफघ्नं
सार्पपं शाकमासुरं शाकमेव च" इति ॥ ११५ ॥

हे०--सार्पपगुणानाह-सार्पपं सर्पपशाकं, संग्रहे तु-
"सक्षारं मधुरं स्निग्धमुष्णं गुरु च सार्पपम् । २॥-
कानामवरं बद्धविष्मूत्रं सर्वदोषकृत्" इति ॥ ११५ ॥

यद्बालमव्यक्तरसं किञ्चित्क्षारं सतिक्तकम् ।

तन्मूलकं दोषहरं लघु सोष्णं नियच्छति ।

गुल्मकासक्षयश्वासघ्ननेत्रगलामयान् ॥

स्वराग्निसादोदावर्तपीनसांश्च ॥ ११६ ॥

स०--यन्मूलकमव्यक्तरसमस्फुटत्वाद् तथा किञ्चि-
त्क्षारमीषक्षारगुणयुक्तं कार्यतोऽनुमीयमानं तथा
सतिक्तमीषतिक्तकं रसनेन्द्रियस्य किञ्चिदुद्वेज्यते ।
तन्मूलकं दोषाणां हरं दोषहरं नान्यावस्थम् । बाल-
मूलकं दोषहरमित्यनेनास्य विशिष्टा बालावस्था दोष-
हरत्वेन नियम्यते । न सर्वं बालावस्थं दोषहरमिति

त्वीहग्रूपमित्यर्थः । अन्ये तु दोषहरमित्यत्र समासं कृत्वा वातश्लेष्मघ्नत्वमेवास्य प्रतिजानते । यतः किञ्चिदुष्णवीर्यत्वात्पित्तकर्तृत्वमस्यास्त्येव । किञ्चित्तिक्तसोपेतत्वेन पित्तकर्तृत्वमस्य व्याहर्तुं न युक्तम् । वक्ष्यति हि । रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्यपोहतीति । एवं चैतन्मूलकं वातश्लेष्मघ्नमेव युक्तं न तु पित्तहृत्वेति तेषामभिप्रायः । एतच्च मूलकं गुल्मादीन्नियच्छति । पीनसांश्चेति चशब्दः समुच्चये । अन्यानप्येवं प्रायशो रोगान्नियच्छतीति । सुश्रुतस्तु । सर्वदोषहरा लघ्वी कण्ठया मूलकपोतिकेति यद्वेदान्तरं ब्रूते तदप्यत्रैव बालमूलकलक्षणेऽन्तर्भूतमिति तत्रकृतेह पृथङ् नोक्तम् ॥ ११६ ॥

प०—यन्मूलकमव्यक्तरसमस्फुटाश्वाहं तथा किञ्चित् क्षारगुणयुक्तं कार्यतोऽनुमीयमानम् । तथा सत्तिक्तमीपित्तकं, रसनेन्द्रियस्य किञ्चिदुद्वेजकं तन्मूलकं—दोषाणां हरं दोषहरं नान्यावस्थम् । बालं मूलकं दोषहरमित्येवं नवास्य विशिष्टा बालावस्था दोषहरत्वेन नियम्यते । न सर्वं बालावस्थं दोषहरमपि त्वीहग्रूपमित्यर्थः । अन्ये तु दोषयोर्हरमित्यत्र समासं कृत्वा वातश्लेष्मघ्नत्वमेवास्य प्रतिजानते । यतः किञ्चिदुष्णवीर्यत्वात् पित्तकर्तृत्वमस्यास्त्येव । किञ्चित्तिक्तसोपेतत्वेन पित्तकर्तृत्वमस्य व्याहर्तुं न युक्तम् । वक्ष्यति हि—“रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान् व्यपोहति ।” एवं चैतन्मूलकं वातश्लेष्मघ्नमेव युक्तं, न तु पित्तहृत्वेति तेषामभिप्रायः । एतच्च मूलकं गुल्मादीन् नियच्छति, पीनसांश्चेति चशब्दः समुच्चये । अन्यानप्येवं प्रायशो रोगान्नियच्छति । सुश्रुतस्तु—“सर्वदोषहरा लघ्वी कण्ठया मूलकपोतिका ।” इति यद्वेदान्तरमूचे तदप्यत्रैव बालमूलकलक्षणेऽन्तर्भूतम् ॥ ११६ ॥

हे०—अथ मूलकगुणानाह—तत्र बालमूलकगुणानाह—बालं—कोमलम् । तस्य तिस्रोऽवस्थाः—प्रथममव्यक्तरसं, तत ईषत्त्ववर्णं, तत ईषत्तिक्तम् । तदवस्थात्रयेऽपि दोषहरत्वादिगुणं स्वराग्नयोः सादः ॥ ११६ ॥

महत्पुनः ।

रसे पाके च कटुकमुष्णवीर्यं त्रिदोषकृत् ॥
गुर्वभिष्यंदि च ॥ ११७ ॥

म०—अव्यक्तरसादिलक्षणावस्थां विहाय यावद्य-

क्तरसाद्यवस्थं तत्संपद्यते ततोऽनन्तरं क्रमेण रसविपाकयोः कटुकमुष्णवीर्यं तन्मूलकं महद्बृद्धं त्रिदोषकृद्गुर्वभिष्यंदि च भवति । बृद्धस्य च मूलकस्यानेका अवस्थाः संभवन्ति । तत्र चास्याद्यावस्थायां किञ्चित्त्रिदोषकृत्वमत्यावस्थायामतिशयेन त्रिदोषकृत्वं वेद्यम् । संग्रहे त्वस्य स्वादुविपाकित्वमुक्तम् । तत्पाठे । महत्पुनः । रुक्षोष्णं कटुकं स्वादु विपाके सर्वदोषकृदिनि । तच्चामविषयम् ॥ ११७ ॥

प०—अव्यक्तरसादिलक्षणावस्थां विहाय यावद्यव्यक्तरसाद्यवस्थं तत्संपद्यते । ततोऽनन्तरं क्रमेण रसविपाकयोः कटुकमुष्णवीर्यं तन्मूलकं महद्बृद्धं सर्वदोषकृद्गुर्वभिष्यन्दि भवति । बृद्धस्य च मूलस्यानेकावस्थाः सम्भवन्ति । तत्र चास्याद्यावस्थायां किञ्चित्त्रिदोषकृत्त्वमन्तावस्थायां त्वतिशयेन त्रिदोषकृत्वं वेद्यम् । संग्रहे त्वस्य दुर्विपाकत्वमुक्तं तत्पाठे—“महत्पुनः । रुक्षोष्णं कटुकं स्वादु विपाके सर्वदोषकृत् ।” इति । तच्चामविषयम् ॥ ११७ ॥

हे०—महद्गुणानाह—महत्पुनः संग्रहे तु स्वादुविपाकमुक्तं—“महत्पुनः । रुक्षोष्णं कटुकं स्वादु विपाके सर्वदोषकृत् ।” इति । तच्चामविषयं, तथा च खारणादिः—“रुक्षं विदाहि तीक्ष्णोष्णं कटुकं स्वादु पच्यते । उत्कृष्टं स्तंभि गुर्वममूलकं त्रिमलोत्पन्नम् ॥” इति । अभिषेकं तु कटुपाकमेव ॥ ११७ ॥

स्निग्धस्विन्नं तदपि वातजित् ॥ ११८ ॥

स०—अपिशब्द एवार्थः । तदेव महन्मूलकं स्निग्धस्विन्नं वातजित् । स्निग्धं च तत्स्विन्नं च स्निग्धस्विन्नम् । न त्वस्निग्धस्विन्नमात्रमित्यर्थः ॥ ११८ ॥

प०—अपिशब्द एवार्थः । तदेव महन्मूलकं स्निग्धस्विन्नं वातजित् । स्निग्धं च तत्स्विन्नं स्निग्धस्विन्नम् । न चास्निग्धस्विन्नमात्रमित्यर्थः ॥ ११८ ॥

हे०—स्निग्धसिद्धगुणानाह—स्निग्धं घृतमांसादिभिः साधितं स्निग्धसिद्धं—यद्दोषलं महदपि स्निग्धसिद्धं वातघ्नं किंपुनर्दोषघ्नं बालमित्यादिशब्दार्थः ॥ ११८ ॥

वातश्लेष्महरं शुष्कं सर्वम् ॥ ११९ ॥

१ अत्र “स्निग्धसिद्धम्” इति पाठान्तरम् ।

म०—सर्वं बालं वृद्धं च मूलकं शुष्कं सद्रात-
श्लेष्महरम् ॥ ११९ ॥

प०—सर्वं बालं, वृद्धं च मूलकं शुष्कं सन् वात-
श्लेष्महरम् ॥ ११९ ॥

हे०—शुष्कगुणानाह—तदपीत्यनुवर्तते । पूर्ववद-
पिशाब्दार्थः ॥ ११९ ॥

आमं तु दोषलम् ॥ १२० ॥

स०—आमं तु पुनर्मूलकं हरितकत्वेन यद्वक्ष्यते
तदोषलम् । सर्वमित्यत्राप्यनकृतेन संबन्धेन संबध्यते ।
तेनादोषलस्य बालस्याऽप्यामस्य दोषलत्वं न तु वृद्ध-
स्यैवेत्यर्थः । मूलकं नीलकण्ठापरसंज्ञम् ॥ १२० ॥

प०—आमं पुनः मूलकं हरितत्वेन यदुच्यते
तदोषलं सर्वमित्यत्राप्यनकृतं न सम्बध्यते । तेना-
दोषलस्यामस्य दोषलत्वं न तु वृद्धस्यैवेत्यर्थः । मूलकं
नीलकण्ठापरसंज्ञम् ॥ १२० ॥

हे०—आमगुणानाह—सर्वं बालं महच्छुष्कार्द्रं च आम-
मनस्मिपकम् ॥ १२० ॥

कटूष्णा वातकफहा पिण्डालुः पित्तवर्धनः १२१ ॥

स०—पिण्डालुः कटुको रसे वीर्यं चोष्णो वातक-
फघ्नः पित्तकरश्च ॥ १२१ ॥

प०—पिण्डालुः—कटुको रसे, वीर्यं चोष्णो, वातक-
फघ्नः पित्तकरश्च ॥ १२१ ॥

हे०—पिण्डालुगुणानाह—पिण्डालुर्वाहीकन्दः स हि
वक्त्रालुर्बुध्यते, उक्तं ह्यायुर्वेदप्रकाशे पण्डितकेशवेन—
“वाराहीकन्दः पिण्डालुस्तथा शबरकन्दकः । प्रोक्तो मूलक-
मूलाभौ वक्त्रालुस्त्वक्छदस्तथा” इति । पिण्डशब्देन च
आसवाचिना ग्रसनं वक्त्रं लक्ष्यते, ननु—“गौणमुख्ययो-
र्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः” इति न्यायातिपिण्डालुशब्दस्य मुख्यम-
र्थे पिण्डालुकं विहाय गौणोऽर्थो वाराहीकन्द इति
चेत्तत्र गङ्गायां घोष इत्यादौ मुख्यार्थवाधे
गौणार्थग्रहणात्, अत्र च मुख्यार्थस्य बाधः कट्वा-
दिगुणयोगात् । अत एवाह सुश्रुतः—“पिण्डालुकं
कफकरं गुरु विष्टमि शीतलम् ।” इति ।
गौणस्य तु कट्वादिगुणयोगः उक्तं ह्यायुर्वेदप्रकाशे—
“किट्टिकन्दः कटुः स्वातुस्तिकोष्णः कटुपाक्यपि । स्वयं

रसायनं वृष्यो बल्यः पित्तविवर्धनः ॥ हन्ति श्लेष्ममरु-
त्कुष्ठमेहमूत्रामयकृमीन् ।” इति । सुश्रुतोऽप्याह—
“वराहकन्दः श्लेष्मघ्नः कटुको रसपाकतः । मेहकुष्ठकृ-
मिहरो वृष्यो बल्यो रसायनम् ।” इति । किंच पिण्डा-
लुकं चेद्विवक्षितं तदा “आलुकानि च सर्वाणि” इत्यत्र
प्रस्तावे ब्रूयात् । पिण्डालुकमिति च प्रयुञ्जीत । नहि पिण्डा-
लुके पिण्डालुरिति प्रयोगो मुख्यः, गौणत्वे तु तुल्यः ।
ननु वक्त्रालुश्चेद्विवक्षितस्तर्हि वक्त्रालुरित्येव स्पष्टमुच्यतां
सत्यं, किंत्वेवंविधैरपि लाक्षणिकैर्द्रव्याण्युच्यन्त इति द्योत-
यितुं पिण्डालुरित्युक्तवान् । यथा रोग्रादौ कदम्बे वाच्ये
कुत्सितांब इति कुत्सितशब्देन हि कुशब्दसमानार्थेन कदा-
देशो लक्ष्यते, असनादावर्जने वाच्ये श्वेतवाह इत्यादि
“बहुभिः पठ्यमानस्य पाठस्येयं समर्थनाः हेमाद्रिणा कृता
किंतु तुण्डालुरिति पठ्यताम् ॥” इति ॥ १२१ ॥

कुठेरशिग्रुसुरससुमुखासुरिभूस्तृणम् ।

फणिज्जार्जकजंवीरप्रभृति ग्राहि शालनम् ॥

विदाहि कटु रूक्षोष्णं हृद्यं दीपनरोचनम् ।

दृक्शुक्रकृमिहृत्तीक्ष्णं दोषोत्क्लेशकरं लघु १२२

स०—कुठेरादि शालनं ग्राहि विदाहि कटुकं रस-
पाकयो रूक्षमुष्णवीर्यं हृद्यमग्निदीपनं च । तथा दृगा-
दिहृत्तीक्ष्णम् । तथा दोषान्वातादीनुत्क्लेशयति कोप-
यति स्थानाचालयति दोषोत्क्लेशकरं लघु च । शाल-
नमवदंशो येन सहानं भोक्तुं युज्यते । कुठेरो वैकुण्ठः ।
शिग्रुः फलपत्रकः । सुरसः कृष्णतुलसी । सुमुखः
कटुपत्रकः । आसुरी राजिका । भूस्तृणं गुह्यबीज-
कम् । फणिज्जको मरिचकस्तीक्ष्णगन्धः प्रकीर्तितः ।
आर्जकः खरपत्रकः । जंवीरः करपत्रकः । प्रभृति-
शब्देन संग्रहोक्ता गृह्यन्ते । धान्यतुंबरुसालेयवानीशू-
गत्रेरकाः । पर्णाशो गृजनोऽजाजी कंडीरं जलपि-
प्पली । फणिज्जार्जकजंवीरं खराश्वा कालमालिकादीप्य-
कः क्षवकृद्दीपिबस्ताग्धादिबद्धविडिति । तंत्रांतरे
चोक्तम् । कटुतिक्तुरसा शीता कफपित्तविनाशिनी ।
विपाके मधुरा लघ्वी तस्करांगुलिका स्मृतेति ॥ १२२ ॥

प०—कुठेरादि शालनं ग्राहि, विदाहि, कटुकं
रसपाकयो रूक्षमुष्णवीर्यं हृद्यमग्निदीपनं च । तथा
दृगादिहृत् तीक्ष्णं तथा वातादीन् उत्क्लेशयति ।

कोपयति । स्थानाञ्चालयति दोषोत्क्लेशकरं, लघु च । तथा दृगादिहृत् । शालनमवदंशो येन सहान्नं भोक्तुं युज्यते । कुठेरो-वैकुण्ठः । शिशुः-चलपत्रकः । आसुरी-राजिका । भूस्तृण-गुह्यबीजकम् । “ फणिज्जको मरिचकस्तीक्ष्णगन्धः प्रकीर्तितः ।” अर्जकः-खरपत्रकः । जम्बीरः-करपत्रकः । प्रभृतिशब्देन संग्रहोक्ता गृह्यन्ते । “ धान्यतुम्बहृशैलेयवानां शृङ्गवेरकाः । पर्णाशो गृञ्जनोऽजाजी गण्डीरं जलपिप्पली । फणिज्जार्जकजम्बीरं खराश्वा कालमालिका । दीप्यकः क्षवकूटद्वीपिवस्तगन्धादिवद्धविड् ॥” इति । तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम्-“कटुतिक्तरसा शीता कफपित्तविनाशिनी । विपाके मधुरा लघ्वी तस्करांगुलिका स्मृता ॥” इति ॥ १२२ ॥

हे०-हरीतकगुणानाह-कुठेरः-कालमाला, शिशुः-शोभाजनः, सुरसस्तुलसी, सुमुखः-कुठेरसदृशो वन्यः, आसुरी-राजिका, भूस्तृण-मालातृणं । फणिजः-मरिचकः, अर्जकः-पर्णासः, जम्बीरः-जम्बीरमृदः, किञ्चित्तीक्ष्णप्रभृतिग्रहणात्कुस्तुम्बयादयः । उक्तं हि संग्रहे-“ धान्यतुम्बहृशैलेयवानां शृङ्गवेरिका । पर्णाशो गृञ्जनोऽजाजी गण्डीरं जलपिप्पली ॥ फणिज्जार्जकजम्बीरखराश्वाकालमालिका । दीप्यकः क्षवको द्वीपी वस्तगन्धादिवद्धविड् ॥” इति । शालनं-हरीतकं, यदुपदेशेषु युज्यते येन च व्यञ्जनं वास्यते, उक्तं हि संग्रहे-“ वर्गां हरीतकाख्योऽयमुपदेशेषु युज्यते । वासनो व्यञ्जनानां च हृद्यो रोचनदीपनः ॥” इति । दोषोत्क्लेशकरत्वं चैषामात्रावस्थायामेव फलव्यतिरेकेण च । यदाह चरकः-“ शुष्काणि कफवातघ्नान्तेतान्येषां फलानि च ।” इति । अत्र केषांचिद्विशेषः ॥ १२२ ॥

हिध्मकासश्रमश्वासपार्श्वरुक्पूतिगंधहा ॥

सुरसः ॥ १२३ ॥

स०-सुरसो हिध्मादिघ्नः । पूतिगन्धं दौर्गन्ध्यं सौरभ्योत्पादनाद्वन्ति ॥ १२३ ॥

प०-सुरसो-हिध्मादिघ्नः । पूतिगन्धो दौर्गन्ध्यं सौरभ्योत्पादनाद्वन्ति ॥ १२३ ॥

हे०-तत्र सुरसगुणानाह-हिध्मेति । पूतिगन्धो-दौर्गन्ध्यम् ॥ १२३ ॥

सुमुखो नातिविदाही गरशोफहा ॥ १२४ ॥

स०-सुमुखः कटुपत्राख्यः किञ्चिद्विदाही गरशोफौ च हन्ति ॥ १२४ ॥

प०-सुमुखः कटुपत्राख्यः किञ्चिद्विदाही गरशोफौ च हन्ति ॥ १२४ ॥

हे०-सुमुखगुणानाह-कटुपत्राख्यः कटुपत्राख्यः आर्द्रिका तिक्तमधुरा मृत्रला न च पित्तकृत् ॥

स०-आर्द्रिकाऽऽर्द्रधानिका तिक्तमधुरा मृत्रला न च पित्तं च न करोति ॥ १२५ ॥

प०-आर्द्रिकाऽऽर्द्रधानिका तिक्तमधुरा मृत्रला न च पित्तं च न करोति ॥ १२५ ॥

हे०-आर्द्रिकागुणानाह-आर्द्रिकः तिक्तमधुरा मृत्रला न च पित्तं च न करोति ।

लशुनो भृशतीक्ष्णोष्णः कटुपाकः सरः

हृद्यः केश्यां गुन्धुष्यः स्निग्धः शैत्यं शोथं हन्ति ॥

(भ्रमन्मन्धानकुट्टन्मोक्षोऽप्यस्य मधुरा मृत्रला न च पित्तं च न करोति ॥

किलासकुपुगुल्माऽऽशोभेदकिमपि वातिनां हन्ति ॥

सहिध्मपीनमश्वामकानां च हन्ति ॥

स०-लशुनोऽतितीक्ष्णोऽत्युष्णवर्षाः कटुपाकः सरः

भेदी हृद्यादिगुणयुक्तश्च किलानादान्द्वये रक्तपित्तं च करोति । किलासं श्वित्रम् । कन्दस्यैवेति गुणोक्तः ।

दंशो बोध्यः । पत्रमध्ययोर्मधुरत्वाद्भृशोष्णत्वात्पुनः ।

तथा चोक्तं संग्रहे । पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये मधुरपिच्छलः ।

तीक्ष्णोष्णो लशुनः कन्द इति ॥ १२६ ॥

प०-लशुनोऽतितीक्ष्णोऽत्युष्णवर्षाः कटुपाकः सरः

भेदी हृद्यादिगुणयुक्तश्च किलानादान्द्वये रक्तपित्तं च करोति । किलासं श्वित्रम् । कन्दस्यैवेति गुणोक्तः ।

वायं गुणवीर्यनिर्देशो बोध्यः । पत्रमध्ययोर्मधुरत्वाद्भृशोष्णत्वात्पुनः ।

तवान् हृद्योष्णत्वानुपपत्तिः । तथाचोक्तं संग्रहे । पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये मधुरपिच्छलः ।

तीक्ष्णोष्णो लशुनः कन्दः” इति ॥ १२६ ॥

हे०-लशुनगुणानाह-लशुन इति । पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये मधुरपिच्छलः ।

तीक्ष्णः कन्दस्यैवेति गुणाः । उक्तं हि संग्रहे-“ पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये मधुरपिच्छलः । तीक्ष्णोष्णो लशुनः कन्दः” इति ॥ १२६ ॥

१ अयमत्रार्धश्लोकपाठोऽधिको दृश्यते ।

२ अत्र “हन्ति रसायनम्” इति पाठान्तरम् ।

मधुरमधुरो मध्ये मधुरपिच्छिलः । तीक्ष्णोष्णो लघुनः
कंदः इत्यादि ॥ १२६ ॥

पलांडुस्तद्गुणान्यूनः श्लेष्मलो नातिपित्तलः ।
कफवातार्शसां पथ्यः स्वेदेऽभ्यवहतौ तथा ॥ १२७ ॥

स०—पलांडुर्ध्रुवलाक्षकाख्यस्तद्गुणान्यूनस्तस्य रसोनस्य
गुणास्तद्गुणास्तैर्हीनः । लघुनात्किंचिद्दीनगुण इत्यर्थः ।
तथा श्लेष्मलो नातिपित्तं च करोति । नतु लघुनव-
त्कफघ्नोऽतिपित्तकृच्च । कफवातार्शसां स्वेदे भक्षणे च
प्रभावात्पथ्यः । तंत्रान्तरेऽन्योऽप्युक्तो यथा । स्निग्धो
रुचिष्यः स्थिरधातुकारी बल्योऽथ मेधाकफपुष्टिदश्च ।
स्वादुर्गुरुः शोणितपित्तशस्तः सपिच्छिलः क्षीरपलांडु-
रुक्त इति ॥ १२७ ॥

प०—पलाण्डुर्ध्रुवलाक्षकाख्यस्तद्गुणान्यूनः । तस्य
रसोनस्य गुणास्तद्गुणास्तैर्हीनो लघुनात् किंचि-
द्दीनगुण इत्यर्थः । तथा श्लेष्मलो, नातिपित्तं च
करोति नतु लघुनवत्कफघ्नोऽतिपित्तकृच्च । कफ-
वातार्शसां सदैव भक्षणे च प्रभावात् पथ्यः ।
तन्त्रान्तरेऽन्योऽप्युक्तो यथा—“स्निग्धो रुचिष्यः स्थि-
रधातुकारी बल्योऽथ मेधाकफपुष्टिदश्च । स्वादुर्गुरुः
शोणितपित्तशस्तः सपिच्छिलः क्षीरपलाण्डुरुक्तः ॥”
इति ॥ १२७ ॥

हे०—पलांडुगुणानाह—तद्गुणैर्लघुनगुणैर्हीनशक्तिभिर्युक्तः
संग्रहे तु—“विपाके मधुरस्तु सः । कफं करोति नो पित्तं
केवलानिलनाशनः ॥” इति ॥ १२७ ॥

तीक्ष्णां गृजनको ग्राही पित्तिनां हितकृच्च सः ॥

स०—गृजनकस्तीक्ष्णो ग्राही पित्तिनाम-
हितश्च ॥ १२८ ॥

प०—गृजनकस्तीक्ष्णो ग्राही पित्तिनामहितश्च ॥ १२८ ॥

हे०—गृजनकगुणानाह—गृजनकः पलाण्डुभेदः । उक्तं च
ब्राह्मचर्येण—“गैन्धाकृतिरसैस्तुल्यां गृजनस्तु पलाण्डुना ।
उन्मनाद्याप्रपत्रत्वाद्भिद्यतेऽसौ पलाण्डुतः ॥” इति । स-
च स्वेदे भोजने च प्रयुक्तः कफवातजान्यर्शांसि हन्ति पित्त-
घ्नो नराणामपथ्यः ॥ १२८ ॥

१ अत्र “गन्धाकार” इति खपुस्तके ।

दीपनः सूरणां रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः ।
विशेषादर्शसां पथ्यः ॥ १२९ ॥

स०—सूरणो नाम कंदविशेषो दीपनो रुच्यः
श्लेष्मघ्नो विशदो लघुरर्शसामतिपथ्यश्च ॥ १२९ ॥

प०—सूरणो नाम कन्दविशेषो, दीपनो रुच्यः,
श्लेष्मघ्नो, विशदो लघुरर्शसामतिपथ्यश्च ॥ १२९ ॥

हे०—सूरणगुणानाह—दीपन इति । विशदो वि-
शदगुणः ॥ १२९ ॥

भूकंदस्त्वतिदोषलः ॥ १३० ॥

स०—भूकंदः स्फोटाख्यः प्रावृडुद्भवः प्रसिद्ध एव ।
स चात्यर्थं दोषलः ॥ १३० ॥

प०—भूकन्दः स्फोटाख्यः प्रावृडुद्भवः प्रसिद्ध एव ।
स चात्यर्थं दोषलः ॥ १३० ॥

हे०—भूकन्दगुणानाह—भूकन्दो भूस्फोटः ॥ १३० ॥

पत्रे पुष्पे फले नाले कंदे च गुरुता क्रमात् १ ३ २

स०—पत्रादीनां यथोत्तरं क्रमाद्गुरुत्वम् । तेन पत्र-
शाकमपेक्ष्य पुष्पशाकं गुरु ततः फलशाकं ततो
नालशाकं ततोऽपि कंदशाकमिति । एवं हारीतके-
ष्वपि गुरुत्वं वेद्यम् । बाहुल्येन चैतदुक्तम् ।
मूलके हि वैपरीत्यं दृश्यते । तथा हि ।
मूलकस्य हि कंदे लघुत्वम् । अत एव मुनि-
रप्याह । मूलके तु विपर्यय इति । शाकानां हारी-
तकानां च येषामिह पर्याया नोक्तास्तेषां सदैवैभ्योऽव-
गन्तव्याः ॥ १३१ ॥

प०—पत्रादीनां यथोत्तरं क्रमाद्गुरुत्वम् । तेन
पत्रशाकमपेक्ष्य पुष्पशाकं गुरु ततः फलशाकं
ततो नालशाकं ततोऽपि कन्दशाकमित्यादि । एवं
हारीतकाकेऽपि गुरुत्वं बोद्धव्यम् । बाहुल्येन चैतदु-
क्तम् । मूलके हि वैपरीत्यं दृश्यते । तथाहि मूलकस्य
हि कन्दे लघुत्वम् । अत एव मुनिरप्याह—“मूलके
तु विपर्ययः” इति । शाकानां हारीतकादीनां
च येषामिह पर्याया नोक्तास्तेषां सदैवैभ्योऽवग-
न्तव्याः ॥ १३१ ॥

हे०—पुष्पादिशाकानां, गौरवतारतम्यमाह—उत्सर्गो-
ऽयम् अपवादस्तु यथायथं, यथा—मूलके सुश्रुतेनोक्तं पुष्पं

च फलं च पत्रं तथैव यथोत्तरं ते लघवः प्रदिष्टा इति ॥ १३१ ॥

अथ वरावरत्वं निर्धारयति—

वरा शाकेषु जीवन्ती सर्षपास्त्ववराः परम् १३२

स०—शाकेषु मध्ये जीवन्ती वरा । सर्षपाः पुनरवराः । इति शाकवर्गः ॥ १३२ ॥

प०—अथ वरावरत्वं निर्धारयति—शाकेषु मध्ये जीवन्ती वरा सर्षपः पुनरवराः । इति शाकवर्गः १३२

हे०—शाकानां तारतम्यमाह—परमित्यन्यान्वापि प्रशस्तानि, जीवन्ती तु प्रशस्ततरा । यदाह सुश्रुतः—“सतीनो वास्तुकश्चञ्चुश्चित्ली मूलकपोतिका । मण्डूकपर्णी जीवन्ती शाकवर्गेषु शस्यते ॥” इति । संग्रहे तु—“श्यामाशालमलिकाश्मर्यैर्जवापिकर्षैथिकाः । वृक्षादनीक्षीरवृक्षार्थिवीतूनि कवृक्षकाः ॥ रोध्रः शोणः कर्बुदारुः सशेखुर्द्वयमूषिका । अल्लातकः कोविदारः कमलोत्पलकिंशुकम् ॥ पटोलादिगुणं स्वादु कपायं पित्तजित्परम् । बद्धमूत्रा सरा फञ्जी करीरं स्यादभीरुजम् ॥ वातपित्तहरा भण्डीपर्वणीचर्चमुष्पिकाः ॥” इति । इति शाकवर्गः ॥ १३२ ॥

फलानामाहारकाले शाकेभ्योऽल्पोपयोगित्वाच्छाकवर्गादिनन्तरं फलवर्ग उच्यते । खरनादेऽप्युक्तम् भुक्तावसाने फलं भुज्यत इति फलवर्गोऽभिधीयत इत्याह—

द्राक्षा फलोत्तमा वृष्या चक्षुष्या मृष्टबूत्रविद् । स्वादुपाकरसा स्निग्धा सकषाया हिमा गुरुः ॥ निहंत्यनिलपित्तास्रतित्तास्पृत्वमदात्ययान् । तृष्णाकासश्रमश्वासस्वरभेदक्षतक्षयान् १३३ ॥

स०—फलेषूत्तमा फलोत्तमा गोस्तनीपर्याया द्राक्षा सा वृष्यादिगुणयुक्ता । सकषाया ईषत्कषाया । अनिलादीन्क्षयांतान् हन्ति । उदावर्तहरत्वं चरकमुनिनाऽस्या उक्तं तच्च स्निग्धत्ववृष्यत्वमृष्टविष्मूत्रत्वेनेहोक्तप्रायम् । अभ्यासाच्च द्राक्षाणां गुणहीनत्वं देशाद्यनुरोधात्कल्प्यम् ॥ १३३ ॥

प०—फलानामाहारकाले शाकेभ्य उपयोगित्वाच्छाकवर्गादिनन्तरं फलवर्ग उच्यते । खरनादेऽप्युक्तम् । भुक्तावसाने फलं भुज्यत इति फलवर्गोऽभिधीयत इत्याह—फलेषु उत्तमा फलोत्तमा गोस्तनीपर्याया द्राक्षा सा वृष्यादिगुणयुक्ता । सकषाया—ईषत्कषाया । अनिलादीन् क्षयान्तान् हन्ति । उदावर्तहरत्वं चरकमुनिना अभ्या उक्तं, तच्च स्निग्धत्ववृष्यत्वमृष्टविष्मूत्रत्वेनेहोक्तप्रायम् । अभ्यासाच्च द्राक्षाणां गुणहीनत्वं देशाद्यनुरोधान् कल्प्यम् ॥ १३३ ॥

हे०—अथ फलवर्गः । तत्र द्राक्षागुणान्तरं—पित्तसिद्धे फलग्रहणमुत्तमंभ्योऽनुत्तमाथेत् । अलमभुज्यते सुश्रुतेन—“दाडिमामलकं द्राक्षा नर्जरी शालकम् । राजादनं मातुलिङ्गं फलयुग्मं प्रमन्यते ॥” इति । अत्र स्यत्वं मुखस्य निष्कम्पत्वं वागद्वयं च गेहपल्लवः । “वातहृत्त्वेऽपि मृद्रीकान्तं कोष्ठकादिव ॥” इति संग्रहवचनान् ॥ १३३ ॥

उद्विक्तपित्ताश्रयात् शान्तिं प्राप्नुयात् दाडिमम् । पित्ताविरोधि नाभ्युष्णममलं पाण्डुरापायकम् । सर्वं हृद्यं लघु स्निग्धं ग्राहि शोचनदीपनम् १३४ ॥

स०—उद्विक्तमतिरिक्तं पित्तं येषां तांस्तथाविधान् त्रीन् दोषान् मधुरं दाडिमं जयति । मधुरस्य पूर्वकथनं प्राधान्यख्यापनार्थम् । पित्तस्यादि । अमलं दाडिमं पित्ताविरोधि न पित्तं कुरुते, न च पित्तं शमयति । अत एवैतद्वातकफापहमुक्तम् । सर्वं मधुरममलं च यदाडिमं तत् हृद्यादिगुणसंयुक्तम् । मुनिना तूक्तम् । रूक्षामलं दाडिमं यत्तु तपित्ताभिरुक्तमिति ॥ १३४ ॥

प०—उद्विक्तमतिरिक्तं पित्तं येषां तांस्तथाविधान् त्रीन् दोषान् मधुरं दाडिमं जयेत् । मधुरस्य पूर्वकथनं प्राधान्यख्यापनार्थम् । पित्तस्यादि । अमलं दाडिमं—पित्ताविरोधि न पित्तं कुरुते, न च पित्तं शमयति । अत एवैतद्वातकफापहमुक्तम् । सर्वं मधुरममलं च यदाडिमं तत् हृद्यादिगुणसंयुक्तम् । मुनिनोक्तम्—“रूक्षामलं दाडिमं यत्तु तपित्ताभिरुक्तमिति ॥” इति ॥ १३४ ॥

हे०—अथ दाडिमगुणाः । तत्र स्वादुदाडिमगुणानाह-
उद्विक्तपित्तानिति । अम्लदाडिमगुणानाह—पित्ताविरो-
धीनि पित्तादासीनं, स्निग्धाम्लस्यैते गुणाः—“रूक्षाम्लं दा-
डिमं यत्तु तत्पित्तानिलकोपनम् । ” इति खार-
णादिवचनात् । स्वाद्वग्लसाधारणगुणानाह—सर्व-
मिति ॥ १३४ ॥

मोचखर्जूरपनसनालिकेरपरूपकम् ।

आम्राततालकाश्मर्यराजादनमधूकजम् ॥

सौवीरवदरांकोलफलगुष्मेष्मातकोद्भवम् ।

वातामाभिपुकाक्षोडमुकूलकनिकोचकम् ॥

उरुमाणं प्रियालं च बृंहणं गुरु शीतलम् ।

दाहक्षतक्षयहरं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥

स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टंभि कफशुककृत् १३५

स०—मोचादिप्रियालांतं बृंहणादियुक्तम् ।
मोचं कदलीफलम् । नालिकेरं राजफलाख्यम् । परू-
षको मृदुफलः । आम्रातः कपिचूडः । तालं ताल-
फलम् । काश्मर्यं काश्मरीफलम् । राजादनं क्षीरशु-
क्तम् । सौवीरवदरं कर्णिकावदरम् । अंकोल इति
विल्वः । फल्गुः काकोदुम्बरिका । श्लेष्मातकं शैलुः ।
अभिपृकं स्याराटम् । आक्षोडं स्नेहफलाख्यम् । मुकूलकं
दन्तीफलम् । निकोचनं सरलफलम् । उरुमाणं स्निग्ध-
फलम् । प्रियालं प्रियालकफलम् ॥ १३५ ॥

प०—मोचादिप्रियालान्तं बृंहणात्वादियुक्तम् ।
मोचं—कदलीफलम् । नालिकेरं—रोमफलाख्यम् ।
परूपको—मृदुफलः । आम्रातः—कपिचूडः । ताल-
रतलः । काश्मर्यं—काश्मरीफलम् । राजादनं—
क्षीरशुक्तम् । सौवीरवदरं—कर्णिकावदरम् । अंको-
ल इति विल्वः । फल्गुः—काकोदुम्बरिका । श्लेष्मा-
तकं—शैलुः । अभिपृकं—स्याराटकम् । आक्षोडं—
स्नेहफलाख्यम् । मुकूलकं—दन्तीफलम् । निको-
चनं—सरलफलम् । उरुमाणं—स्निग्धफलम् । प्रियालं-
सन्नतरुः ॥ १३५ ॥

हे०—मोचादिगुणानाह—मोचं—कदलीफलं, पनसं—कं-
टकिफलं, नालिकेरं—व्यक्षं, परूपकं—धन्वनसदृशं, मृदु-
पाकिफलम्, आम्रातः—कपीतनः, तालं—तलं, काश्मर्यं—

श्रीपर्णा, राजादनं—कपिप्रियं, मधूको—मधुद्रुमः, मधूकडां
द्विविधम् । यदाह सुश्रुतः—“बृंहणीयमहृद्यं तु मधूककु-
सुमं गुरु । वातपित्तोपशमनं फलं तस्योपदिश्यते ॥ ”
इति । द्विविधमप्यत्र ग्राह्यं गुणभेदात्, तेभ्यो जातं फलं
सौवीरवदरे बदरभेदौ । उक्तं—“हि कर्कन्धुवदरं कोलं
सौवीरं सिञ्चतीफलम् ॥ यथोत्तरं महत्स्वादु पञ्चधाव-
दरीफलम् । ” इति । तत्र कोलकर्कधुनी स्वादुत्वाभावा-
त् न पठिते । वक्ष्यति हि तथाभूतं कोलकर्कध्वानि सिञ्चतीफल-
तित्तकपायत्वात् । अतएव संग्रहे त्रिदुकादौ पठित्वा
विशेषगुणा उक्ताः—“बृंहणं वातपित्तघ्नं स्निग्धं सिञ्चितिका-
फलम् । ” इति । ननु “कर्कन्धुकोलवदरमम्लं पित्तकफ-
पहम् । पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धं समधुरं सरम् ॥
पुरातनं तृदृशमनं श्रमघ्नं दीपनं लघु । ” इति सुश्रु-
तेन कोलतुल्यं वदरमुक्तमिह सौवीरतुल्यमिति विरोधः ।
मैवं, सुश्रुतेनापि सौवीरतुल्यमुक्तं—“सौवीरवदरं स्निग्धं
मधुरं वातपित्तजित् । ” इति । सौवीरवदरं चेति
द्वन्द्वैकत्वं पूर्वत्र तु कोलं च तद्वदरं चेति कर्मधारयात्
विपरीतं तु कुतो न स्यादिति चेन्न, संग्रहे विशेषगु-
णोक्तौ वदरसणात्मकमिति वदरग्रहणात् । न च वदर-
शब्देन सौवीरं सौवीरमित्यकरणात् सरत्वाभावाच्चोति ।
अंकोललोऽकोठः, फल्गुः काकोदुम्बरिका, श्लेष्मान्तका-
शैलुः । वातामाद्युरुमाणान्तमुत्तरापथे प्रसिद्धम् । वातामः-
स्निग्धमधुरमज्जं फलम्, अक्षोडं—मदनफलसदृशं मध्य
किञ्चिदुन्नतरेखं, मुकूलकं—दन्तीफलसदृशं, निकोचक-
मंकोलफलसदृशं, प्रियालं—चारफलं, रक्तपित्तप्रसादनं—रक्त-
पित्तयोर्निर्मलीकरणम् । अत्र केषांचिद्विशेषः ॥ १३५ ॥

फलं तु पित्तलं तालं सरं काश्मर्यजं हिमम् ।

शकृन्मूत्रविबन्धघ्नं केश्यं मेध्यं रसायनम् ॥

वातामाद्युष्णवीर्यं तु कफपित्तकरं सरम् ।

परं वातहरं स्निग्धमनुष्णं तु प्रियालजम् ॥

प्रियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ।

कोलमज्जा गुणैस्तद्वृद्धार्दिकासाजिञ्च सः १३६

स०—तालस्येदं तालं फलम् पित्तकारि । काश्म-
र्यजं फलं सरं शीतवीर्यादिगुणयुक्तम् । मधूकवदरयो-
रपि विशेषांतरमुक्तं संग्रहे । मधूकजमहृद्यं तु वदरं
सरणात्मकमिति । वातामादीनां ग्रहणं गुणविशेषप्र-

दर्शनार्थम् । निर्धारिते तु विशेषे वातामादिकमुष्णवीर्यं
कफपित्तकरं सरमतिशयेन वातघ्नं स्निग्धं च । आदि-
शब्दनाऽभिषुकादीनां ग्रहणम् । प्रियालजातं प्रियालजं
फलमनुष्णवीर्यम् । तुर्विशेषे । विशेषस्तु शीतवीर्यत्व-
मेव । शेषं बृंहणादि सर्वं समानम् । प्रियालमज्जाऽस्थ्य-
भ्यन्तरे मधुरादिगुणयुक्तम् । बदरमज्जा गुणैस्तद्वत् ।
प्रियालमज्जावत्तृडादिजिञ्च । तन्त्रान्तरे चोक्तम् ।
बैभीतको मदकरः कोलानां पित्तनाशनः । तथा
तालखर्जूरादीनां मस्तकमज्जानः स्वादुपाका वृष्याः
शीतवीर्याश्चेति सुश्रुतोऽपठन् ॥ १३६ ॥

प०-तालस्येवं तालफलं पित्तकारि । काश्मर्य-
जं फलं-सरं, शीतवीर्यादिगुणयुक्तम् । मधूकजमद-
योरपि विशेषान्तरमुक्तं संप्रहे-“मधूकजमद्वयं तु
बदरं सरणात्मकम् ।” इति । वातामादीनां गुण-
विशेषप्रदर्शनार्थम् । निर्धारणे तु विशेषे वाता-
मादिकमुष्णवीर्यं, कफपित्तकरं, सरमतिशयेन ।
वातघ्नं, स्निग्धं च । आदिशब्देनाभिषुकादीनां
ग्रहणम् । प्रियालजातं प्रियालजं फलमनुष्णवीर्यम् ।
तुर्विशेषे । विशेषस्तु शीतवीर्यत्वमेव । शेषं बृंह-
णादिसर्वं समानम् । प्रियालमज्जाऽस्थ्यभ्यन्तरे
मधुरादिगुणयुक्तम् । बदरमज्जागुणैस्तद्वत् । प्रिया-
लमज्जावत् तृडादिजिञ्च । तन्त्रान्तरे चोक्तम्-
“बैभीतको मदकरः कोलानां पित्तनाशनः ।”
तथा तालखर्जूरादीनां मस्तकमज्जानः स्वादुपाका
वृष्याः शीतवीर्याश्चेति सुश्रुतोऽपठन् ॥ १३६ ॥

हे०-तत्र तालफलगुणानाह-यत्तु-“फलं स्वादुरसं तेषां
तालजं गुरुपित्तहृत् ॥” इति सुश्रुतेन पित्तहरत्वमुक्तं तत्पक्व-
विषयम् । अतएव चरकेण सिद्धानीति विशेषितम् ।
“तालसस्यानि सिद्धानि नारिकेरफलानि च । बृंहणस्नि-
ग्धशितानि बल्यानि मधुराणि च ॥” इति व्याख्यातं च
वाष्पचन्द्रेण । तालसस्यानि-तालफलानि, सिद्धानि-
पक्वानि, मधुरास्निग्धशितत्वेन वातपित्तहरत्वं, कफक-
रत्वं च वेद्यमिति । काश्मर्यगुणानाह-काश्मर्यजमिति ।
वातामादिगुणानाह-वातामादिप्रियालान्तं प्रियालगुणानाह-
नञत्र विरुद्धार्थः । उष्णशब्देन वीर्यं, पित्तं च । तेन
शीतलं, पित्तघ्नं च प्रियालजम् । उक्तं च सुश्रुतेन-“वात-
पित्तहरं वृष्यं प्रियालं गुरुशीतलम् ॥” प्रियालमज्जागु-

णानाह-मज्जा-अस्थ्यन्तर्वर्ति व्रीजम् । कोलमज्जागुणानाह-
कोलेनि ॥ १३६ ॥

पक्वं सुदुर्जरं विल्वं दोषलं पृतिमारुतम् ।
दीपनं कफवातघ्नं बालं ब्राह्मभयं हि तनु १३७

स०-विल्वं पक्वं सुदुर्जरं पृतिमारुतं च दृग्गोच्यपातजा-
तकृद्भवति बालमममूर्णमनुपचिन प्रियं दीपनं कफ-
वातघ्नम् । उभयमामं पक्वं च बालं मधुरादिगुणै-
संप्रहणम् ॥ १३७ ॥

प०-विल्वं पक्वं-सुदुर्जरं पृतिमारुतं च दृग्गो-
च्यपातजातकृन् भवति । बालमममूर्णमनुपचिनं
विल्वं-दीपनं कफवातघ्नम् । उभयमामं, पक्वं च-
ग्राहि मूत्रपुरीषादेः संप्रहणम् ॥ १३७ ॥

हे०-पक्वविल्वगुणानाह-पक्वमिति । वातविशेषगु-
णानाह-दीपनमिति । पक्वबालमाधुर्यगुणानाह-बालं ॥ १३७ ॥

कपित्थमामं कंठघ्नं दोषलं दोषघ्नानि तु ।
पक्वं हिध्मावमथुजिन्मर्धं ग्राहि विपापहम् १३८

स०-आमं कपित्थं कंठं हन्ति । दोषलं विशेषतः
पक्वं कपित्थं दोषघ्नं हिक्काच्छिद्वहम् । तन्मामं पक्वं
च कपित्थं ग्राहि विपापहं च । आमकपित्थस्य कपाय-
त्वं कंठघ्नत्वेनैवोदितम् । अम्लस्य चाम्लवर्गममं
पाठादवगतव्यम् । पक्वस्य च मधुरादिगुणै-
सिद्धमितीहेतचोक्तम् । तथा आमकपित्थगुणकथनेन
तथाविधानि कषायाम्लस्वभावानि विविधानि
कपित्थानि सदैवामकपित्थगुणानि वेद्यानि पक्वकपित्थ-
गुणकथनेन च तथाविधानि माधुर्यानुविधानि नरा
पक्वगुणानि वेद्यानि ॥ १३८ ॥

प०-आमकपित्थं कण्ठं हन्ति, दोषलं-विशेषतः
कृन् । पक्वं कपित्थं-दोषघ्नं हिक्काच्छिद्वहम् । तन्मामं
माममपक्वं च कपित्थं ग्राहि विपापहम् । आम-
कपित्थस्य कपायत्वं कंठघ्नत्वेनैवोदितम् । अम्लस्य
चाम्लवर्गमध्ये पाठादवगतम् । पक्वस्य च मधुरादिगु-
प्रसिद्धमिति तन्नोक्तम् । तथा आमकपित्थगुण-
कथनेन तथाविधानि कषायाम्लस्वभावानि विवि-
धानि कपित्थानि सदैवामकपित्थगुणानि वेद्यानि ।
पक्वकपित्थगुणकथनेन च तथाविधानि माधुर्या-
नुविधानि सदा पक्वगुणानि वेद्यानि ॥ १३८ ॥

हे०-अथ आमकपित्थगुणानाह-आमं-वालं, कण्ठघ्न-
स्वमादकृत्, दोषल-दोषव्यकरणम् । तत्र पित्तानिलौ कफेन
मनष्ट्रा, अमसृष्टौ च करोति । कफं तु ताम्बां संसृष्ट-
मेदं-“आमं कपित्थमस्वर्थं कफघ्नं ग्राहि वातलम् ॥”
इति सुश्रुतेन कफघ्नत्वस्योक्तत्वात् । नन्वेवं चेत् दोष-
घ्नेन पित्तानिलावेव गृह्येतां मैवं “कपित्थमामं कण्ठघ्नं
कपायाम्लं त्रिदोषकृत् ॥” इति संग्रहे त्रिग्रहणात् ।
पक्वगुणानाह-दोषपातीति । वमथुः-छर्दिः, संग्रहे तु-
“पक्वं रुच्यं कपायाम्लं स्वादु हिध्मावमिप्रणुत् । दोषघ्नं
खाड्यारिष्टरागयुक्तिषु पूजितम् ॥” इति । आमपक्व-
साधारणगुणानाह-सर्वमिति ॥ १३८ ॥

जांबवं गुरु विष्टंभी शीतलं भृशवातलम् ।
संग्राहि मूत्रशकृतोरकंठयं कफपित्तनुत् १३९ ॥

स०-जांबवं गुर्वादिगुणयुक्तं मूत्रशकृतोश्च संग्र-
हणं कंठाय च हितं न । कफपित्तजिघ्र । जांबवमिति
फलार्थं जंब्वा वेत्यण् ॥ १३९ ॥

प०-जाम्बवं-गुर्वादिगुणयुक्तं मूत्रशकृतोश्च संग्र-
हणं कंठाय हितं कफपित्तजिघ्र । जाम्बव-
मिति फलार्थं “जम्बवा वा ” इत्यण् ॥ १३९ ॥

हे०-जाम्बवगुणानाह-जाम्बवं-जम्बूफलम् ॥ १३९ ॥

आम्रस्य व्यवस्थस्याप्युपयोगदर्शनात्तथैव गुणा-
नाह-

वातपित्ताम्रकृद्वालं वद्धास्थि कफपित्तकृत् ।
गुर्वाग्रं वातजित्पक्वं स्वादुम्लं कफशुकृत् १४०

स०-जातेत्यादि । आम्रमिति वक्ष्यमाणेन संबंधः
आम्रं चूताख्यं वालं सद्वातपित्ताम्रकृत् । वद्धास्थि
संजातास्थि कफपित्तकृत् । पक्वमात्रं गुरु वातजित् ।
मधुराम्लं कफशुकृत् । संग्रहे सहकारस्य गुणा उक्ताः ।
यथा । सहकाररसो हृद्यः सुरभिः स्निग्धरोचन
इति ॥ १४० ॥

प०-आम्रस्य व्यवस्थस्याप्युपयोगदर्शनात् तथैव
गुणानाह-वातेत्यादि । आम्रमिति वक्ष्यमाणेन
सम्बन्धः । आम्रं चूताख्यं वालं सन् वातपित्ता-
म्रकृत् । वद्धास्थि संजातास्थि, कफपित्तकृत् ।
पक्वमात्रं-गुरु, वातजित् । मधुराम्लं-कफशुकृत् ।

सङ्ग्रहे सहकारस्य गुणा उक्ताः । यथा-“सहकार-
रसो हृद्यः सुरभिः स्निग्धरोचनः ।” इति ॥ १४० ॥

हे०-अथ बालाम्रगुणानाह संग्रहे तु-“वालं कपाय-
कट्वम्लं रुक्षं वाताम्रपित्तकृत् ।” इति । वद्धास्थिगु-
णानाह-वद्धास्थि-संहतावयवास्थिमध्यावस्थमित्यर्थः ।
संग्रहे तु-“संपूर्णमात्रमम्लं च रक्तपित्तकफप्रदम् ।”
इति । पक्वगुणानाह-संग्रहे तु “स्वादु साम्लं गु-
स्निग्धं मारुतघ्नमपित्तलम् । हृद्यं पर्यागतं श्लेष्ममांश-
शुकवलप्रदम् ॥ सहकाररसो हृद्यः सुरभिः स्निग्धरोचनः ।”
इति ॥ १४० ॥

वृक्षाम्लं ग्राहि रूक्षोष्णं वातश्लेष्महरं लघु १४१

स०-वृक्षाम्लं ग्राह्यादिगुणैर्युक्तम् । वातश्लेष्मह-
लघु च । कोशाग्रं च किञ्चिदेतस्मान्मन्यूनगुणं ज्ञेयम् ।
तथा च संग्रहे । वृक्षाम्लं ग्राहि रूक्षोष्णं लघु रोचन-
दीपनम् । वातश्लेष्महरं किञ्चिदूनं कोशाग्रजं तत्
इति ॥ १४१ ॥

प०-वृक्षाम्लं-ग्राह्यादिगुणैर्युक्तं, वातश्लेष्महन्,
लघु च । कोशाग्रं च किञ्चिदेतस्मान्मन्यूनगुणं ज्ञेयम् ।
तथाच सङ्ग्रहे-“वृक्षाम्लं ग्राहि रूक्षोष्णं लघु
रोचनदीपनम् । वातश्लेष्महरं किञ्चिदूनकोशा-
ग्रजं ततः ।” इति ॥ १४१ ॥

हे०-वृक्षाम्लगुणानाह-वृक्षाम्लं-तित्तिडीकं, पक्व-
स्यैवेति गुणाः । “वातापहं तित्तिडीकमाम्रं
पित्तबलासकृत् ।” इति । सुश्रुते तु बालस्य बलास-
करत्वमुक्तं, संग्रहे तु-“रोचनं दीपनं किञ्चिदूनं कोशाग्रजं
ततः ।” इति ॥ १४१ ॥

शम्या गुरुष्णं केशघ्नं रूक्षं पीलु तु पित्तलम् ।
कफवातहरं भेदि प्लीहार्शःकृमिगुल्मनुत् ।
सतिक्तं स्वादु यत्पीलु नात्युष्णं तत्रिदोषजित्

स०-फलापेक्षया षष्ठी । शम्याः फलं गुरु उष्णवीर्यं
केशघ्नं रूक्षं च । पीलुफलं च पित्तलं यावद्गुल्मनुत् ।
सतिक्तमीषतिक्तं मधुरं च यत्पीलु तन्नात्युष्णं त्रिदोष-
जिघ्र ॥ १४२ ॥

हे०-शमीफलगुणानाह-शम्याः फलम् । फलं तु
पित्तलमित्यतः फलमनुवर्तते । अथ पीलुफलम् । तत्र

कटुकगुणानाह—अत्र कटुकं पीलु ग्राह्यं तिक्तमधुरस्य
वक्ष्यमाणत्वात्, “कटुपाकरसं भेदि तीक्ष्णोष्णं पीलु
पित्तलम् ।” इति संग्रहवचनाच्च । तिक्तमधुरगुणानाह—
सत्तिक्तमिति ॥ १४२ ॥

मातुलुंगस्य त्वङ्मांसकेसराणां पृथगुपयोगदर्शना-
त्पृथगेव गुणानाह—

त्वक्तिकटुका स्निग्धा मातुलुंगस्य वातजित् ।
बृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ॥

लघु तत्केसरं कासश्वासहिध्ममदात्ययान् ।
आस्यशोषानिलश्लेष्मविचन्धच्छर्द्यगोचकान् ।
गुल्मोदरार्शःशूलानिमंदाग्नित्वं च नाशयेत् ॥ १४३ ॥

स०—बीजपूरकस्य त्वक्तिका कटुका रसे स्निग्धा
वातघ्नी च । चरकेऽप्युक्तम् । गुर्वी त्वगस्य कटुका
मारुतस्य च नाशनीति । खरनादस्वाह । त्वङ्मा-
तुलुङ्गात्कटुका गुर्वी वातप्रकोपनीति । एतन्मतानुसा-
रिणस्त्वत्रैव पाठं पठन्ति । त्वक्तिकटुकाऽस्निग्धा
मातुलुंगस्य वातकृदित्यकारप्रश्लेषात् । मांसं केसराद-
वर्गबृंहणं मधुरं वातपित्तहृद् गुरु च । तस्य मातुलुंगस्य
केसरं तत्केसरं लघु । तथा कासादीन्मंदाग्निवांता-
नाशयेत् ॥ १४३ ॥

प०—मातुलुङ्गस्य त्वङ्मांसकेसराणां पृथगुपयोग-
दर्शनार्थं पृथगेव गुणानाह—बीजपूरस्य त्वक् तिक्ता
कटुका, रसे स्निग्धा, वातघ्नी च । खरनादस्वाह—
“त्वङ्मातुलुङ्गात् कटुका गुर्वी वातप्रकोपनी ।”
चरकेऽप्युक्तम्—“गुर्वी त्वगस्य कटुका मारुतस्य
प्रकोपनी ।” इति । एतन्मतानुसारिणस्त्वत्रैव
पाठं पठन्ति । “त्वक् तिक्ता कटुकाऽस्निग्धा मातु-
लुङ्गस्य वातकृत् ।” इत्यकारप्रश्लेषात् । मांसं
केसरादर्वाक् बृंहणं, मधुरं, रुच्यं, वातपित्तहृद्गुरु
च । तस्य मातुलुङ्गस्य केसरं तत्केसरं—लघु तथा
कासादीन् मन्दाग्नित्वं च नाशयेत् ॥ १४३ ॥

हे०—अथ मातुलुङ्गं तत्र त्वगुणानाह—ननु “त्वङ्
मातुलुङ्गात्कटुका गुर्वी वातप्रकोपणी ।” इति खार-
णादिवचनेन विरोधः । मैवं, सामं वायुं हन्ति, निरामं
करोतीति विषयभेदात् विपरीतं कृतो न स्यादिति चेत्
तत्र । “त्वक्तिका दुर्जरा तस्य वातकृमिकफा-

पदा ॥ ” इति सुश्रुतेन श्लेष्मप्रवस्योक्तत्वात् श्लेष्मघ्न-
मामघ्नं च । मांसगुणानाह—बृंहणमिति । त्वक्के-
सरव्यतिरिक्तोऽवयवो—मांसम् । केसरगुणानाह—
त्वघ्निति ॥ १४३ ॥

भद्रातकस्य त्वङ्मांसं बृंहणं स्वादु शीतलम् ।
तदस्थ्यग्निममं मध्यं कफवातहरं परम् ॥ १४४ ॥

स०—त्वक् च मांसं च त्वङ्मांसं भद्रातकस्येति
बृंहणं मधुरं शीतलं च । तस्य भद्रातकस्याग्नि-
तदस्थि अग्निममं तीक्ष्णत्वादग्निस्फोटककर्तृत्वात् ।
अथवाऽग्निविश्रमस्य गुणदोषकर्तृत्वात् तुल्यं भद्रात-
कास्थीति । तथा मेवापि हितमिति । कफवा-
तघ्नम् ॥ १४४ ॥

प०—त्वक् च मांसं च त्वङ्मांसं भद्रातकस्य-
स्त्वन्धि बृंहणं, मधुरं, शीतलं च । तस्य भद्रात-
कस्याग्नि तदस्थि अग्निममतीक्ष्णत्वाद्यसिद्धि-
स्फोटककर्तृत्वात् । अथवाऽग्निविश्रमस्य गुण-
दोषकर्तृत्वात् तुल्यं भद्रातकास्थीति । तथा मेवापि
हितमिति कफवातघ्नम् ॥ १४४ ॥

हे०—अथ भद्रातकम् । तत्र त्वङ्मांसगुणानाह—
भद्रातकस्येति । अस्थिवातिरिक्तोऽवयवो पुनरावयव-
ङ्मांसम् । अग्निगुणमाह—अग्निममसिद्धिवातकफा-
करम् ॥ १४४ ॥

स्वादुम्लं शीतमुष्णं च द्विधा पालेयतं गुरु ।
रुच्यमत्यग्निशमनं रुच्यं मधुरमारुकम् ॥ १४५ ॥

स०—पालेयतं रैवतकार्ण्यं द्विधा । कथं द्विधाका-
रमित्याह । स्वादुम्लं च तनु यथासंख्येन शीतमुष्णं
च । तथा द्रव्यमपि गुरु रुच्यमत्यग्निशमनं च । अथवा
यथासंख्यं संवयो मधुरं गुर्वत्यग्निनाशनं च । अम्लं
रुच्यमिति । मधुरमारुकं रुच्यं हृद्यं भवति ॥ १४५ ॥

प०—पालेयतं रैवतकार्ण्यं द्विधा । कथं द्विधाका-
रमित्याहुः—स्वादु, अम्लं च । तनु यथासंख्येन
शीतमुष्णं च । तथा द्रव्यमपि गुरु रुच्यमत्यग्नि-
शमनं च । अथवा यथासंख्यं संख्यन्धः । मधुरं
गुर्वत्यग्निनाशनं च । अम्लं रुच्यमिति । मधुरमा-
रुकं पक्वं हृद्यं भवति ॥ १४५ ॥

हे०—पालेवतगुणानाह—पालेवतं—तिन्दुकाकारि। तद् द्वि-
विधं—मधुरमम्लं च । यन्मधुरं तच्छीतं, यदम्लं तदुष्णम्।
उभयमपि गुर्वादिगुणम् ॥ १४५ ॥

अपक्वस्यैवैते गुणा वेद्याः । यस्मादाह—

पक्वमाशुजरां याति नात्युष्णं गुरु दोषलम् १४६

स०—पक्वं च द्रागेव परिणामं याति । किञ्चिदु-
ष्णवीर्यं किञ्चिद् गुरु किञ्चिदोषलमपथ्यम्। निघटावुक्तम्।
आरुक् वीरसेनं च वीरावीरारुक् तथा । विद्याज्जा-
तिविशेषेण तच्चतुर्विधमारुक् ॥ १४६ ॥

प०—अपक्वस्यैवैते गुणा वेद्याः । यस्मादाह—पक्वं
द्रागेव परिणामं याति । किञ्चिदुष्णवीर्यं किञ्चि-
द्गुरु, किञ्चिदोषलमपथ्यम् । निघटावुक्तम्—
“आरुक् वीरसेनं च वीरावीरारुक् तथा। विद्याज्जा-
तिविशेषेण तच्चतुर्विधमारुक् ॥ ” ॥ १४६ ॥

हे०—पक्वमारुक्गुणानाह—आरुक्—वीरसेनम्, आशु
जरां याति शीघ्रं पच्यते, नात्युष्णगुरुदोषलत्वमपक्वापेक्षया।
अतएव दोषशब्देन पित्तश्लेष्मणौ ग्राह्यौ, अपक्वस्य हि
पित्तश्लेष्मलत्वं वक्ष्यति । तथा च खारणादिः—“नात्युष्णं
गुरु वातघ्नं बृंहणं नातिपित्तलम् । आरुक् मधुरप्रायमम्लं
तु कफपित्तलम् ॥ ” इति । आरुक् भव्यमित्येके । तत्र,
“ भव्यं स्वादुकफप्रायमम्लं रुक्षं गुर्वास्वशोधनम् । शीतं
ग्राह्यरुचिकृद्गिरक्तपित्तकफापहम् ॥ ” इति खारणादिना
पृथक्ग्रहणकथनात् ॥ १४६ ॥

द्राक्षापरुषकं चार्द्रमम्लं पित्तकफप्रदम् ।

गुरुष्णवीर्यं वातघ्नं सरं च करमर्दकम् १४७ ॥

स०—द्राक्षा परुषकं करमर्दकं चार्द्रमशुष्कमपक्व-
मम्लं सत्पित्तश्लेष्मकरं गुरुष्णवीर्यं वातघ्नं सरं चेति ।
करमर्दकं सुषेणमम्लम् ॥ १४७ ॥

प०—द्राक्षा परुषकं करमर्दकमार्द्रमशुष्कमपक्व-
मम्लं सत् पित्तश्लेष्मकरम्, गुरुष्णवीर्यं, वातघ्नं,
सरं चेति । करमर्दकं सुषेणमम्लम् ॥ १४७ ॥

हे०—अथ द्राक्षादीनामम्लानां गुणाः । तत्र द्राक्षादि-
त्रयस्यार्द्रस्य गुणमाह—अम्लानि यानि द्राक्षापरुष-
ककरमर्दकानि तान्यार्द्राणि चेत्तदा पित्तप्रदत्वादिगु-
णानि ॥ १४७ ॥

तथाऽम्लं कोलककंधूलकुचाभ्रातमारुक् ।

ऐरावतं दंतशठं सतूदं मृगलिङ्गिकम् ।

नातिपित्तकरं पक्वं शुष्कं च करमर्दकम् ॥ १४८

म०—कोलादिकं मृगलिङ्गिकांतं तथा तद्वच्चत्यम्ल-
द्राक्षादिवद् गुणैर्ज्ञेयमित्यर्थः । कर्कधूर्ध्वस्ववदरी । लकुचं
लिकुचम् । आरुक्स्याम्लस्यैवैते गुणा ज्ञेयाः । मधु-
रस्य हि विशेषेण पूर्वमुक्ता एव गुणाः । तथैरावतादि
नात्युष्णं पित्तं करोति । ऐरावतं नागरंगम् । दंतशठं
जंबीरम् । तथा सतूदं मृगलिङ्गिकं च । तथा करम-
र्दकं पक्वं शुष्कं च नात्यर्थपित्तकरम् ॥ १४८ ॥

प०—कोलादिकं मृगलिङ्गिकान्तं तद्वच्चाम्लद्रा-
क्षादिवत् गुणैर्ज्ञेयमित्यर्थः । कर्कधूर्ध्वस्ववदरी ।
लकुचं—लिकुचम् । आरुक्स्याम्लस्यैवैते गुणा ज्ञेयाः ।
मधुरस्य हि विशेषेण पूर्वमुक्ता एव गुणाः । तथै-
रावतादि नात्यर्थं पित्तं करोति । ऐरावतं—नारङ्गम् ।
दन्तशठं—जम्बीरम् । तथा सतूदं मृगलिङ्गिकं च
तथा करमर्दकं च पक्वं, शुष्कं च नात्यर्थं पित्त-
करम् ॥ १४८ ॥

हे०—कोलादीनां गुणानाह—अम्लानुवृत्तावम्लग्रहण-
मार्द्रनिवृत्त्यर्थम्, अम्लं यत्कोलादिकं तदार्द्रं, शुष्कं
वा तथा तद्वत्पित्तप्रदत्वादिगुणमित्यर्थः । कोलककंधूनी-
वदरभेदी, लकुचं—प्रन्थिफलम्, ऐरावतं—नारंगं मलानं च।
दन्तशठं—जम्बीरं चिञ्चाफलं च । तूदं—तोदनं फलाम्ल-
काख्यम् । उक्तं च खारणादिना—“अम्लम्लिकैरावतकको-
शाघ्नं करमर्दकम् । आभ्रातकं दन्तशठमम्लोष्णं रक्तपित्त-
लम् ॥ ” इति । मृगलिङ्गिकं—मृगविट्सदृशं कर्पटाख्यम् ।
द्राक्षादेर्मृगलिङ्गिकांतस्य पक्वस्य विशेषमाह—पक्वं
द्राक्षादिकमम्लमपि नातिपित्तकरं स्वादुपाकत्वात् । तथाह
माधवकारः—“द्राक्षाकरीरकर्कधुवदराण्यारुकाणि च ।
परुषकानि चाम्लानि कफपित्तकराणि च ॥ स्वादुपा-
कानि यान्येषां तानि पित्तकराणि च ॥ ” इति । यत्तुक्तं
सुश्रुतेन “अत्यम्लं पित्तजननमामं विद्यात्परुषकम् ।
तदेव पक्वं मधुरं वातपित्तनिवर्हणम् ॥ ” तत्पक्वावस्था-
मधुरपरुषकाविषयम् । यत्तु पक्वमप्यम्लत्वं न जहाति तत्कि-
ञ्चित्पित्तकरमेव एवं द्राक्षादिष्वपि बोध्यम् । शुष्कस्य कर-
मर्दस्य विशेषगुणमाह—नातिपित्तकरमिति । चकारेणानुवृत्त्येते
शुष्कस्य करमर्दस्य विपर्ययतन्त्रयुक्त्या पित्तघ्नत्वे प्राप्ते
किञ्चित्पित्तकरत्वं विधीयते ॥ १४८ ॥

दीपनं भेदनं शुष्कमम्लीकाकोलयोः फलम् ।
तृष्णाश्रमक्लमच्छेदि लघ्विष्टं कफवातयोः १४९

स०—अम्लीकाफलं कोलफलं च शुष्कं सदीपनं
भेदनं तृष्णादिनाशनं लघु कफवातयोश्च
पथ्यम् ॥ १४९ ॥

प०—अम्लीकाफलं, कोलफलं च शुष्कं सदी-
पनं, भेदनं, तृष्णादिनाशनं, लघु कफवातयोश्च
पथ्यम् ॥ १४९ ॥

ह०—शुष्काणामम्लिकादीनां गुणमाह—अम्लिका-
चिञ्चाफलं, कोलयोरिति द्विवचनात्कोलकंधुनोग्रहणम् ।
सुश्रुतेन हि द्वयोरपि तुल्यग्रहणत्वमुक्तं, दर्शितं वदर-
व्याख्याने । कफवातयोरिष्टं कफवातघ्नमित्यर्थः । सरमि-
ति सामान्योक्त्या भेदनस्य सिद्धे भेदनामिति नियमार्थं
शुष्काण्येवाम्लिकादीनि भेदनानि । अतएव “ग्राह्यमलं
वदरं रुच्यं लघूष्णं मासतापहम् ॥ मधुरं तदुरु स्निग्धं
शीतं पित्तानिलापहम् ॥” इति । स्वारणादिनोक्तम्
ग्राह्यत्वमशुष्कस्य विषयम् ॥ १४९ ॥

फलानामवरं तत्र लकुचं सर्वदोषकृतम् १५० ॥

स०—फलानां सर्वेषां मध्ये लकुचमप्रधानं त्रिदोष-
करम् । चरकमुनिस्त्वस्य पित्तश्लेष्मकृत्वमेवानुजज्ञे ।
तत्पाठे । लकुचं श्लेष्मपित्तकृत् । वातलं कफपित्तं
विद्यात्कर्पटकीफलम् । मधुराण्यतिपाकानि वातपित्त-
हराणि च । अश्वत्थोदुंबरपुश्पान्यग्रोधानां फलानि तु ।
प्राचीनामलके चैव दोषघ्नं सरुहानि च । इंगुदं तिक्त-
मधुरं स्निग्धोष्णं कफवातजित् । सुश्रुतेनोक्तम् ।
सुगन्धि मधुरं स्निग्धं लवलीफलमुच्यते । वृक्षाम्बला-
न्तरगुणं कोशाग्रफलमुच्यते इति ॥ १५० ॥

प०—फलानां सर्वेषां मध्ये लकुचमप्रधानं, त्रिदो-
षकरं च । चरकमुनिस्त्वस्य पित्तश्लेष्मकृत्वमेवानु-
जज्ञे । तत्पाठे हिकार्शसां हितः । “वातलं कफपि-
त्तघ्नं विद्यात् कर्पटकीफलम् । मधुराण्यतिपाकानि
वातपित्तहराणि च । अश्वत्थोदुम्बरपुश्पान्यग्रोधानां
फलानि तु । प्राचीनामलकं चैव दोषघ्नं सरुहाणि
च । इंगुदं तिक्तमधुरं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ।”
सुश्रुतेनोक्तम्—“सुगन्धि मधुरं स्निग्धं लवलीफल-
मुच्यते । वृक्षाम्बलान्तरगुणं कोशाग्रफलमुच्यते”
इति ॥ १५० ॥

ह०—लकुचगुणानाह—एतच्च सर्वदोषकरत्वमनम्लस्य
अम्लस्य वातत्रेपु कोलादिषु पठितत्वात् । संग्रहे तु “मधू-
कजमह्वं तु वदरं सरणात्मकम् । तितुकादमन्तकाशीतफलि-
नी विम्वितोदनम् ॥ टंकाश्चकर्णवकुलगोरेदधवधन्वनम् ।
श्वेतपाकं कपित्थानि सिञ्चती भव्यजाम्बवम् ॥ क्षीरवृक्ष-
फलं वीजं पौष्करं कफपित्तजित् । कपायमधुरं रुक्षं
शीतलं गुरु लेखनम् ॥ विवन्धाध्मानजननं स्तम्भनं
वातकोपनम् । वृंहणं वातपित्तघ्नं स्निग्धं सिञ्चितिकाफलम् ॥
भव्यं विपदमम्लं च सामलं तु क्षीरवृक्षजम् । पित्तश्ले-
ष्मघ्नमम्लं च वातघ्नं चाशुकीफलम् ॥ कपायं रोचनं हृद्यं
वातलं लवलीफलम् । फलं करञ्जं विष्टं पित्तश्लेष्मा-
विरोधि च ॥ नीपं शताक्षकं प्राचीनामलं तृणशूयजम् ।
पीलनोऽन्तर्गुणं सैंगुदं सविकंकतम् ॥” इति १५०

संप्रति यादृशं फलं शाकं च संपाद्यं तदुपदि-
शनाह—

हिमानिलोष्णदुर्वातव्यालालादिदूषितम् ।
जंतुजुष्टं जले मग्नमभूमिजमनार्तवम् ॥
अन्यधान्ययुतं हिनवीर्यं जीर्णतयाऽपि च ।
धान्यं त्यजत्तथा शाकं रुक्षसिद्धमकोमलम् ॥
असंजातरसं तदच्छुष्कं चान्यत्र मूलकात् ।
प्रायेण फलमप्येवं तथामं विल्ववर्जितम् १५१

स०—दूषितशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । धान्यं कैदा-
रस्थं हिमेन दूषितं त्यजेत् । तथाऽनिलेन प्रवृद्धेन
दूषितं तथा उष्णेनातपादिना दुर्वातेन पुरोवाता-
दिना तथा व्यालानां सर्पादीनां लालया दूषितं त्यजे-
त् । आदिग्रहणेन शवकोथमूत्रपुरीषादीनां ग्रहणम् ।
तथा जेतुभिः कृम्यादिभिर्जुष्टं सेवितम् । जले मग्नमा-
शिलं बुद्धितम् । अभूमौ विपरीतभुवि जातमभूमि-
जम् । या यस्योचिता भूमिस्ततोऽन्या विपरीता ।
अनार्तवमप्राप्तसमयम् । यस्मिन्नृतौ यस्योत्पत्तिः
प्रसिद्धा ततोऽन्यस्मिन् जातमित्यर्थः । तल्लक्षणं
रसादीनामपरिपूर्णत्वेन विज्ञेयम् । अन्येन
च विजातीयेन धान्येन संयुतम् । यथा रक्तशालिर्य-
वकेन सह विरुध्यते । तथा मुद्गो माषेण । एवं शूक-
धान्यं विजातीयेन शूकधान्येन । तथा शिबीधान्यं

शिवीधान्येन विजातीयेन सह विरुद्धं त्यजेत् । केचिच्छू-
कधान्येन सह विरुद्धमिति वर्णयति । अन्ये तु जीर्णं नवेन
मिश्रितमन्यधान्ययुतमिति ब्रुवते । केदारगतं जीर्ण-
तयाऽतिपुराणत्वेन हीनवीर्यं नष्टशक्ति । एवंविधं धान्यं
त्यजेत् । तथा शाकमपि त्यजेत् । कीदृशम् । रूक्ष-
सिद्धं निःस्नेहसिद्धमित्यर्थः । अथवा रूक्षेण काजिकादिना
सिद्धं रूक्षसिद्धम् अकोमलं जरठरेऽसंजातरसमपरि-
पूर्णरसस्वरूपमित्यर्थः । तद्वच्छुष्कं तथैव शुष्कशा-
कमप्यसंजातरसं त्यजेत् । अन्यत्र मूलकात् शुष्कमू-
लकं भजेदेव । प्रायेण फलमप्येवंविधं त्यजेत् । प्रायोप्र-
हणं द्राक्षापरूषकादीनां शुष्काणामपि पथ्यत्वाद्यज्य-
त्वज्ञापनार्थम् । तथा आममसंप्राप्तपाकं फलं त्यजेदिति
वर्तते । किं सर्वं नेत्याह । बिल्ववर्जितम् । बिल्वं त्वाम-
मपि पथ्यत्वान्न त्यजेदेवेत्यर्थः । इति
फलवर्गः ॥ १५१ ॥

प०—संप्रति यादृशं फलं शाकं संपाद्यं तदुपादि-
शान्नाह-दूषितशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यतोधान्यं केदारस्थं
हिमेन दूषितं त्यजेत् । तथा अनलेन प्रवृद्धेन दूषित-
म् । उष्णेनातपादिना दुर्वातेन पुरोवातादिना । तथा
व्यालादीनां सर्पादीनां लालया दूषितं त्यजेत् । आदिग्रह-
णेन शवकोथमूत्रपुरीषादीनां ग्रहणम् । तथा जन्तुभिः
कृम्यादिभिर्जुष्टं सेवितं जले मग्नमाश्लिष्यं बुडितम् ।
अभूमौ विपरीतभुवि जातमभूमिजम् । या यस्यो-
चिता भूमिः ततोऽन्या विपरीता । अनार्तवमप्राप्त-
समयम् । यस्मिन्नृतौ यस्योत्पत्तिः प्रसिद्धा ततो-
ऽन्यस्मिन् जातमित्यर्थः । तल्लक्षणं रसादीनामपूर्णत्वे
तद्विज्ञेयम् । अन्येन च विजातीयेन धान्येन
संयुतं केदारगतं जीर्णतयाऽतिपुराणत्वेन हीनवीर्यं
नष्टशक्ति । एवंविधं धान्यं त्यजेत् । तथा शाका-
नि त्यजेत् । कीदृशं रूक्षसिद्धं निःस्नेहसिद्धमि-
त्यर्थः । अथवा रूक्षेण काजिकादिना सिद्धं रूक्ष-
सिद्धम् । अकोमलं जरठम् । असंजातरसमपरि-
पूर्णरसस्वरूपमित्यर्थः । तद्वच्छुष्कं तथैव शुष्कशा-
कमप्यसंजातरसं त्यजेत् । अन्यत्र मूलकात् शुष्क-
मूलकं भजेदेव । प्रायेण फलमप्येवंविधं त्यजेत् ।
प्रायोप्रहणं द्राक्षापरूषकादीनां शुष्काणामपि पथ्य-
त्वाद्यज्यत्वज्ञापनार्थम् । तथा आममसंप्राप्तपाकं

फलं त्यजेदिति वर्तते । किं सर्वं नेत्याह-बिल्ववर्जि-
तम् । बिल्वं त्वाममपि पथ्यत्वान्न त्यजेदित्यर्थः ।
इति फलवर्गः ॥ १५१ ॥

ह०—एवं धान्यादीनां गुणानुक्त्वा यादृक् त्याज्यं तादृ-
गाह-तत्र धान्यमाह-हिम-तुहिनम्, अनले-दावानलादिः-
उष्णमातपः, दुर्वातः-पुरोवातादिः, व्यालानां सर्पादीनां-
प्राणिनां लालादयः । आदिशब्देन कोथमूत्रपुरीषादयः ।
तैर्दूषितमुपहतं जन्तुजुष्टं-कृमिसेवितं, जले मग्नं पानीय-
मग्नमञ्जरीकम्, अभूमिजमनुचितक्षेत्रजम् । अनार्तव-
मनुचितकालजम् । अन्यधान्ययुतं-विजातीयेन धान्येन
सहैकक्षेत्रजम्, अतिजीर्णतया बहुवर्षोपितत्वेन हीनवीर्यं
नष्टशक्ति, यत्स्वभावतां हीनवीर्यमतिजीर्णमप्यहीन-
वीर्यम् । तत्र त्याज्यं शाकमाह-तथा हिमदूषितादि-
कम्, अन्यधान्ययुतमित्यत्र धान्यस्थाने शाकशब्द उक्त-
नीयः । रूक्षसिद्धं-स्नेहं विना पक्वम् अकोमलं-जरठम् ।
असंजातरसमत्यन्तकोमलं मूलकादन्यच्छुष्कं च त्यजेन्मू-
लकस्य शुष्कस्यैव गुणत्वात् । फलमाह-एवमपि धान्यवत् ।
अन्यफलयुतत्वं त्वेकालवालजत्वेन बिल्ववर्जितमाममपि
त्यजेत् बिल्वस्यैव गुणत्वात् । अपिशब्दः प्रायेणेत्यत्र
धान्यशाकाभ्यामपि संबन्धार्थः । जन्तुजुष्टस्याप्युदुम्बरादेः
फलस्य, जलमग्नस्यापि पद्मनालादेः शाकस्य, अन्यधान्ययु-
तस्यापि कुसुमगोधूमादेर्धान्यस्य सेवितत्वदर्शनात् प्राये-
णेत्युक्तम् इति फलवर्गः ॥ १५१ ॥

फलवर्गादनंतरं विविधौषधवर्गारम्भः । प्राये-
णास्याऽहारोपयोगित्वात्तत्राऽपि लवणानां पूर्वमुपन्यासो
युक्तः सुतरामुपयोगित्वादित्याह—

विष्यांदि लवणं सर्वं सूक्ष्मं सृष्टमलं विदुः ।

वातघ्नं पाकि तीक्ष्णोष्णं रोचनं कफपित्तकृत् ॥

स०—सर्वं लवणं विष्यंवादिगुणयुक्तं विदुर्जीनेति
सद्वैद्या इति शेषः । विष्यं दयति तच्छीलं विष्यंदि ।
स्त्यानस्य कफादिसंघातस्य विलीनविग्रहतामुत्पादयती-
त्यर्थः । सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतोगामि । सृष्टं मलं मूत्रपुरी-
षादि येन तत्सृष्टमलम् । तथा वातापहम् । पाकि
अन्नव्रणादीनां पाककारि । तीक्ष्णममृदु मरीचादिवत् ।
उष्णमुष्णवीर्यम् । रोचनं रुचिकृत् । तथा कफ-
पित्तकृत् ॥ १५२ ॥

प०—फलवर्गादनन्तरं विविधौषधवर्गारम्भः । प्रायेणास्याहारोपयोगित्वात्तत्रापि लवणानां पूर्वमुपन्यासो युक्तः । सुतरामुपयोगित्वादित्याह—सर्वलवणं विष्यन्धादिगुणयुक्तं विदुर्जानन्ति । सद्द्वया इति शेषः । विष्यन्दयति तच्छीलं विष्यन्दि, स्वानस्य कफादिकस्य धातोर्विलीनविग्रहतामुत्पादयतीत्यर्थः । सूक्ष्मं—स्रोतोगामि । सृष्टं मलं मूत्रपुरीषादि येन तत्सृष्टमलम् । तथा वातं हन्ति । पाकि अन्नत्रणादीनां पाककारि । तीक्ष्णममृदु मरिचादिवत् । उष्णमुष्णवर्ष्यम् । रोचनं—रुचिकृत् । तथा कफपित्तकृत् । इति सामान्यलक्षणमुक्तम् ॥ १५२ ॥

हे०—अथ औषधवर्गः । औषधस्यापि संस्कारकत्वेनाहारोपयोगात् । तत्रादौ लवणम् । तच्चाष्टधा—सैन्धवं, सौवर्चलं, विडं, सामुद्रमौद्रिकं, कुष्णं, रोमकं, पांशुत्रं चेति । तत्र लवणसामान्यगुणानाह—विष्यन्दि—अभिष्यन्दि, मृदु—मृदुगुणं, पाकि—पाचनम् । अथ विशेषगुणाः ॥ १५२ ॥

इति सामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषमाह—

सैन्धवं तत्र सस्वादु वृष्यं हृद्यं त्रिदोषनुत् ।
लघ्वनुष्णं दृशः पथ्यमविदाह्यग्निदीपनम् ॥ १५३ ॥

स०—तत्र तेषु लवणेषु मध्ये सैन्धवं सस्वादु ईषन्मधुरं वृष्यं हृद्यं त्रिदोषघ्नं तथा किंचिदुष्णं दृष्टेः पथ्यं किंचिद्विदाह्यग्निदीपनं च । सामान्यगुणाश्च विष्यन्दि सूक्ष्मसृष्टमलत्वरोचनान्यस्य संत्येव ॥ १५३ ॥

प०—विशेषमाह—तत्र तेषु लवणेषु मध्ये सैन्धवं सस्वादु ईषन्मधुरम्, वृष्यं, हृद्यं, त्रिदोषघ्नम् । तथा किंचिदुष्णं, दृष्टेः पथ्यं, किञ्चिद्विदाह्यग्निदीपनं च । सामान्यगुणाश्च विष्यन्दि सूक्ष्मसृष्टमलत्वरोचनान्यस्य संत्येव ॥ १५३ ॥

हे०—तत्र सैन्धवगुणानाह—सस्वादु सैन्धवमिति खारणादिना शीतमुक्तम् । तत्कथमनुष्णं ब्रूमः, शीतिमिव शीतं चक्षुष्यत्वपित्तघ्नत्वादिकार्यकरत्वात् । अवश्यं चैवमंगीकर्तव्यं, “सैन्धवं सारसं पाक्यं सौवर्चलमथौद्रिकम् । पूर्वंपूर्वगुणोत्कृष्टमुष्णं तेषां यथोत्तरम् ॥ ” इति खारणादिनैवोष्णस्योक्तत्वात् । सुश्रुतोऽप्याह—सैन्धवसामुद्रविडसौवर्चलोमकौद्रिकममृतीनि यथोत्तरमुष्णानि, वातहराणि, कफपित्तकराणि च । यथापूर्वं स्निग्धानि, स्वादूनि, सृष्टमूत्रपुरीषाणि चेति । दृशः पथ्यं—चक्षुष्यम् ॥ १५३ ॥

लघु सौवर्चलं हृद्यं सुगन्धुद्धारशोधनम् ।
कटुपाकं विवंधघ्नं दीपनीयं रुचिप्रदम् ॥ १५४ ॥

स०—सौवर्चलं लघु हृद्याय हितं सुगन्धुद्धारशोधनं दुष्टं सच्छुद्धं करोति । कटुपाकं च । तथा विवंधघ्नं—तसां हितं विवंधघ्नम् । अग्निदीपि रूचिकृत् ।

प०—सौवर्चलं—लघु, हृद्याय हितं, सुगन्धुद्धारं संशोधयति, दुष्टं सच्छुद्धं करोति । कटुपाकं च । तथा विवन्धघ्नं—ज्योतसां हितम् । अग्निदीपि रूचिकृत् ॥ १५४ ॥

हे०—सौवर्चलगुणानाह—लघु, हृद्याय हितं, सुगन्धुद्धारं संशोधयति ॥ १५४ ॥

उध्वार्धः कफवातानुलोमनं दीपनं विडम् ।
विवंधानाहविष्टं भृशलग्नवनाशनम् ॥ १५५ ॥

म०—विडं कटुपक्वम् । कफवातानुलोमनं दीपनं विडम् । तथा विवंधानाहविष्टं भृशलग्नवनाशनम् ॥ १५५ ॥

प०—विडं—कटुपक्वम् । कफवातानुलोमनं दीपनं विडम् । तथा विवंधानाहविष्टं भृशलग्नवनाशनम् ॥ १५५ ॥

हे०—विडगुणानाह—कटुपक्वम् । कफवातानुलोमनं दीपनं विडम् । तथा विवंधानाहविष्टं भृशलग्नवनाशनम् ॥ १५५ ॥

विपाके स्वादु सामुद्रं गुरु श्लेष्मविवर्धनम् ॥ १५६ ॥

स०—सामुद्रं विपाके मधुरं गुरु कफघ्नम् च ॥ १५६ ॥

प०—सामुद्रं—विपाके मधुरं, गुरु, कफघ्नम् । विवर्धनं च ॥ १५६ ॥

हे०—सामुद्रगुणानाह—विपाके मधुरं, गुरु, कफघ्नम् । विवर्धनं च ॥ १५६ ॥

सतिक्तकटुकक्षारं तीक्ष्णमुक्लेदि चोद्दिद्रम् ॥ १५७ ॥

स०—भूमिमुद्दिश यद्भवति तदौद्दिद्रमौद्दिद्रम् । कटुकक्षारं तीक्ष्णमुक्लेदि च दोषोन्मिलप्रकरम् ॥ १५७ ॥

प०—भूमिमुद्दिश यद्भवति तदौद्दिद्रं—निष्कटुकक्षारं, तीक्ष्णमुक्लेदि च दोषोन्मिलप्रकरं च ॥ १५७ ॥

हे०—औद्विदगुणानाह—सतिक्तेति । भूमिमुद्भिद्योत्व-
न्यत्र भागेदकस्य सूर्यरश्मिर्मिर्वह्निना वा कथ-
नात्त्वलवणं तद्विद्विदम् । उक्तेति—हेदादिद्विद्वि-
कम् ॥ १५७ ॥

कृष्णं सौवर्चलगुणा लवणं गंधवर्जिताः १५८ ॥

स०—कृष्णे लवणे सौवर्चलगुणा लघुत्वादयो
गन्धेन वर्जिताः सौगन्धयरहितास्तं सति इति शेषः १५८

प०—कृष्णे कृष्णलवणे सौवर्चलगुणा लघुत्वा-
दयः । गन्धेन वर्जिताः सौगन्धयरहितास्तं
इति शेषः ॥ १५८ ॥

हे०—कृष्णलवणगुणानाह—कृष्ण इति । धनपत्र
निर्गन्धं सौवर्चलगुणाधने ॥ १५८ ॥

रोमकं लघु पांसूत्रं मक्षारं श्लेष्मलं गुरु ॥ १५९ ॥

स०—रोमकं लवणं लघु पांसूत्रं शिरालवणमीधत्
क्षारं श्लेष्मलं गुरु च ॥ १५९ ॥

प०—रोमकं लवणं—लघु, पांसूत्रं शिरालवणमी-
धत्क्षारं, श्लेष्मलं, गुरु च ॥ १५९ ॥

हे०—रोमकगुणानाह—रोमकं शर्करादेशोत्थम् ।
पांसुत्रगुणाह—पांसुत्रं—क्षारवृत्तिकोद्भवम् ॥ १५९ ॥

लवणानां प्रयोगे तु सैन्धवादीन् प्रयोजयेत् १६०

स०—लवणानां प्रयोगे सैन्धवमादि कृत्वा प्रयोज-
येत् । अन्यत्र प्रदेशे लवणानि द्वित्राणि त्रिचतुराण्येव
यत्र युज्यन्ते तत्र सैन्धवादि कृत्वा प्रयोज्यानि । यथा
हिन्वादिचूर्णे द्विपट्ट इत्युक्तम् । तत्र सैन्धवसौवर्चले
प्रयोज्ये । यत्र त्रयाणां प्रयोगस्तत्र सैन्धवसौवर्चलवि-
डानि । एवमौद्विदादीनां लवणवर्गं पठितानामन्यत्रापि
वेद्यम् । खरनादेनोक्तम् । सैन्धवं सारकं पाकं सौव-
र्चलमथौद्विदम् । पूर्वं पूर्वं गुणोत्कृष्टमौष्ण्यं चैषां यथो-
त्तरमिति ॥ १६० ॥

प०—लवणानां प्रयोगे सैन्धवमादि कृत्वा प्रयो-
जयेत् । अन्यत्र प्रदेशे लवणानि द्वित्रिचतुराण्येव
प्रयुज्यन्ते । तत्र सैन्धवमादि कृत्वा प्रयोज्यानि ।
यथा हिन्वादिचूर्णं द्विवह्निरित्युक्तं तत्र सैन्धवसौ-
वर्चले प्रयोगे योजयेत् । अन्यत्र प्रदेशे लवणानां
यत्र त्रयाणां प्रयोगस्तत्र सैन्धवसौवर्चलविडानि ।

एवमौद्विदादीनां लवणवर्गपठितानामन्यत्रापि
वेद्यम् । खरनादेनोक्तम्—“ सैन्धवं सारकं पाकं
सौवर्चलमथौद्विदम् । पूर्वं पूर्वं गुणोत्कृष्टमौष्ण्यं
तेषां यथोत्तरम् । ” इति ॥ १६० ॥

हे०—प्रसङ्गाच्चिकित्सोपयोगिनीं परिभाषामाह—यत्र
लवणानामेकस्यादीनां सैन्धवादिशब्दैर्विना प्रयोग उक्तः,
तत्र सैन्धवादि प्रयोजयेत् । सैन्धवादिर्वैत तत्र यथा
भवतीति क्रियाविशेषणम् । यथा यत्रैकं लवणं तत्र
सैन्धवम् । यत्र द्वे तत्र सैन्धव—सौवर्चले । यत्र त्रयाणि
तत्र सैन्धवसौवर्चलविडानीत्यादि । यत्र संख्यां विना
बहुवचनं तत्र पञ्चैव ग्राह्याणि । “ सौवर्चलं सैन्धवं ”
विडमौद्विदमेव च । सामुद्रेण सहैतानि पञ्च
स्युर्लवणानि च ॥ ” इति चरकवचनात् । यथा
“ चतुर्णां प्रथमम्लानामुपगच्छ पलत्रयम् । लवणानां
चत्वारि शर्करायाः पलाष्टकम् ॥ तच्चूर्णमुपपानान्नरागा-
दिष्ववचारेत् । कासाजीर्णासिचिश्वासहृत्पाण्ड्वामयशूलनु-
त्” इत्यत्र । एतदेव स्पष्टीकृतं संप्रहे दाडिमकपित्थवृक्षा-
म्लाम्लीकानां पृथक्पृथक्कुडवं लवणपञ्चककुडकम्, उपपान-
त्रिपलम् ; शर्करापलाष्टकं चैकत्र जूर्णितमज्जपानं
प्रणीतमजीर्णासिचिश्वासकासगुल्मम्लीहग्रहणीहृत्पाण्डुरोगप्र-
मिति ॥ १६० ॥

गुरुग्रहग्रहणीपाण्डुप्लीहानाहगलामयान् ।

श्वासार्षः कफकासांश्च शमयेद्यवशूकजः ॥ १६१ ॥

स०—यवशूकजो यवक्षारो गुल्मादीन् शमयति १६१

प०—यवशूकजो यवक्षारो गुल्मादीन् शम-
यति ॥ १६१ ॥

हे०—अथ क्षारः । तत्र यवक्षारगुणानाहगुरुमेति १६१

स०—संप्रति स्वर्जिकाक्षारादीनामपि गुणानाह—

क्षारः सर्वश्च परमं तीक्ष्णोष्णः कृमिजिह्वुः ।

पित्तसृग्दूषणः पाकी छेद्यहृद्यो विदारणः ॥

अपथ्यः कटुलावण्याच्छुक्रौजः केशचक्षुषाम्

स०—क्षारः सर्वश्च परममतिशयेन तीक्ष्णोष्णः
कृमिजिल्लघुः । पित्तसृजी दूषयति । पाकी पाककारः ॥
छेदी मेदः श्लेष्मादिप्रथिन्नः अहृद्यो हृदयाय न हितः ।

विदारणः पक्वगण्डादीनाम् । कटुलावण्याच्छुक्रादीनाम-
पथ्यः ॥ १६२ ॥

प०—संप्रति स्वर्जिकाक्षारादीनामपि गुणानाह-
क्षारः सर्वत्र परमतिशयेन तीक्ष्णोष्णः, कृमिजि-
ह्वुः । पित्तासृजी दूषयति । पाकी—पाककरः ।
छेदी—भेदः श्लेष्मादिप्रस्थिन्नः । अह्वयो—हृदयाय न
हितः । विदारणः पक्वगण्डादीनाम् । कटुलावण्या-
च्छुक्रादीनामपथ्यः ॥ १६२ ॥

हे०—क्षारसामान्यगुणानाह—परमतिशयेन तीक्ष्णो-
ष्णः, पाकी, पाचनः । छेदी—छेदनः, विदारणः—
शोफादिपाटनः, कटुलवणरसत्वाच्छुक्रादीनामपथ्यः १६२

हिंशु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ।

कटुपाकरसं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ॥ १६३

स०—हिंशु वातादिघ्नं पित्तकोपनं कट्वादिगुणयुक्तं
च ॥ १६३ ॥

प०—हिंशु—वातापहं, पित्तप्रकोपनं, कट्वादिगुण-
युक्तम् ॥ १६३ ॥

हे०—तत्र हिंशुगुणानाह—हिंश्वति ॥ १६३ ॥

कषाया मधुरा पाके रूक्षा विलवणा लघुः ।
दीपनी पाचनी मेध्या वयसः स्थापनी परा ।
उष्णवीर्या सराऽऽयुष्या बुद्धीन्द्रियबलप्रदा ।
कुष्ठवैवर्ण्यवैस्वर्यपुराणविषमज्वरान् ।
शिरोऽक्षिपांडुहृद्गंगकामलाग्रहणीगदान् ।
सशोषशोफातीसारभेदमोहवमिक्रिमीन् ॥
श्वासकासप्रसेकार्शःप्लीहानाहगरोदरम् ॥
विबधं स्रोतसां गुल्ममूरुस्तंभमरोचकम् ।
हरीतकी जयेद्धार्षीस्तांस्तांश्च कफवातजान् ॥

स०—हरीतकी कषाया कषायरसा । कषायरस-
त्वात्कटुविपाकित्वं प्राप्तमित्याह । मधुरा पाक इति ।
तथा रूक्षा । विलवणंति वचनं लवणं वर्जयित्वा शेषाः
पंचरसा अस्याः संतीति वेदयति । नन्वेवं कषायेत्य-
नर्थकं यतः पंचषु रसेषु लवणहीनेषु मध्ये कषा-
योऽनुप्रविष्ट एव । अस्यैवैतत् । कषायेत्येतदतिश-
यः ।

तथा च मुनिः । हरीतकी पंचरसामुष्णः विलवणा
शिवामिति । तथा लघुः । दीपन्यग्नेः । पाचन्यग्नेः ।
मेध्या मेधार्थं दत्ता । वयसः स्थापनां । कालकृतां
शरीरावस्थां दौघनादिवर्धयत्युपमतिशयेन स्वापनी
स्वीकरीकरी । उपणेत्येतादर्थे योऽप्युक्तः ।
लवणत्वाद्वायुप्रणालिभ्योऽप्युक्तः ।
भेदनी । तथाऽऽयुषं । बुद्धीन्द्रियं ।
प्रदा । कुष्ठवैवर्ण्यं चतुर्धाशक्तिः ।
था भवम् । कुष्ठार्थीनं रोगान् ।
मभवाधि । स्वाप्रमत्तमात्राणां ।
कषायमधुराया इति विवक्षितम् ॥ १६३ ॥

प०—हरीतकी—कषाया कषायरसा । कषायरस-
त्वात् कटुविपाकत्वं प्राप्तमित्याह । मधुरा पाक इति ।
तथा रूक्षा विलवणोति वचनं लवणं वर्जयित्वा शेषाः
पंचरसा अस्याः संतीति वेदयति । नन्वेवं कषायेत्य-
नर्थकं यतः पंचषु रसेषु लवणहीनेषु मध्ये कषा-
योऽनुप्रविष्ट एव । अस्यैवैतत् । कषायेत्येतदतिश-
यः ।
वाहुत्वेनास्तीत्यर्थः । मधुरा पाक इति ।
पञ्चरसा इत्यादि । कालकृतां शरीरावस्थां दौ-
घनादिवर्धयत्युपमतिशयेन स्वापनी स्वी-
करीकरी । उपणेत्येतादर्थे योऽप्युक्तः ।
लवणत्वाद्वायुप्रणालिभ्योऽप्युक्तः ।
रोगा भेदनी तथा आयुषं दत्ता । बुद्धीर्वर्त-
मानार्थग्राहिणी प्रज्ञा । कुष्ठवैवर्ण्यं-चतुर्धाशक्तिः
तेषां बलं प्रददति या भवम् । कुष्ठार्थीनं रोगान्
जयति । स्वरादे त्वेवमभवाधि । स्वाप्रमत्तमात्रा-
त्पवनं कटुतिक्ततया कफम् । कषाया मधुराया इति विवक्षितं
पित्तं हरीतकी ॥ १६४ ॥

हे०—हरीतकीगुणानाह—कषायेति । कषायेत्ये-
तदतिशयार्थं विलवणा स्नाहभक्तकटुविपाकित्वेन । कुष्ठवैवर्ण्यं
याणां च बलप्रदा, पुराणवर्ण्यं—वीर्यवर्ण्यं, शोषो—गल-
यश्मा, मोहो—मूर्छा, स्रोतसां विलवणः—स्रोतोरोधः ।
कफवातजानीति । कुष्ठार्थीनां विशेषणम् । वातवायुभेद-
मेवं प्रकाराणामनुलोमादिस्थानानां ।
भावात्पवनं कटुतिक्ततया कफम् । कषाया मधुराया इति विवक्षितं
पित्तं हरीतकी ॥ १६४ ॥

प्युक्तं तात्किमिति कफवातयोर्ग्रहणं सत्यं; पित्तजानपि व्याधीन् जयेत्कफवातजांस्वातिशयेनोष्णवीर्यत्वात् । खारणादिना हरीतकीलक्षणमप्युक्तं, “क्षिताम्भसि निमज्जेया गुणकृत्सा प्रकीर्तिता ।” इति ॥ १६४ ॥

तद्वदामलकं शीतमम्लं पित्तकफापहम् ॥ १६५

स०—तथा हरीतक्या तुल्यं वर्तत इति तृतीया-
ताद्वतिः । हरीतकीसमानगुणमामलकमित्यर्थः । विशेषं
त्वस्याह । अभयोष्णेदं शीतं शीतवीर्यं तथाऽम्लमम्ल-
रसं पित्तकफघ्नं चेति । कृष्णात्रेयस्त्वामलकं त्रिदोषघ्नं
चाख्यत् । यथा । अम्लभावाज्जयेद्वातं पित्तं माधुर्य-
शैत्यतः । कफं रूक्षकषायत्वादेवमेव त्रिदोषनुत् । सुश्रु-
तेऽपि त्रिदोषघ्नमुक्तम् । तदग्रन्थो हि । चक्षुष्यं सर्व-
दोषघ्नं वृष्यमामलकीफलम् । हन्ति वातं तदम्लत्वा-
त्पित्तं माधुर्यशैत्यतः । कफं रूक्षकषायत्वात्फलेभ्योऽभ्य-
धिकं तु तदिति । ॥ १६५ ॥

प०—तथा हरीतक्या तुल्यं वर्तत इति तृतीया-
न्ताद्वतिः । हरीतकीसमानगुणमामलकमित्यर्थः ।
विशेषं त्वस्याह । अभयोष्णेदं शीतं शीतवीर्यं तथा-
म्लमम्लरसं पित्तघ्नं चेति । कृष्णात्रेयस्त्वामलकं
त्रिदोषघ्नं चाख्यत् । तथा—“अम्लभावाज्जयेद्वातं
पित्तं माधुर्यशैत्यतः । कफं रूक्षकषायत्वादेवमेव
त्रिदोषनुत् ।” सुश्रुतेऽपि त्रिदोषघ्नमुक्तम् । तदग्रन्थो
हि—“चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं वृष्यमामलकीफलम् । हन्ति
वातं तदम्लत्वात् पित्तं माधुर्यशैत्यतः । कफं रूक्ष-
कषायत्वात् फलेभ्योऽभ्यधिकं तु तत्” इति ॥ १६५ ॥

हे०—आमलकगुणानाह—तद्वद्वरीतकीवत् सा तृष्णा
कषायोत्कटा, अतिशयेन वातकफघ्नी । इदे तु
शीतमम्लोत्कटमतिशयेन पित्तकफघ्नमिति व्यतिरेकः १६५
कटु पाके हिमं केश्यमक्षमपिच्च तद्गुणम् १६६

स०—अक्षं विभीतकं पाके कटुकं शीतवीर्यं केशो-
भ्यो हितम् । तथेषत्तद्गुणं ताम्यां हरीतकीधात्रीभ्यां,
समाना गुणा यस्य तत्तद्गुणं किञ्चिदक्षम् । ननु हरी-
तक्यादीनां स्थूलसूक्ष्मादिभेदेनानियतस्वरूपत्वात्कथ-
मिवोपयोगः क्रियतामिति केचित् । तान् ब्रूमहे । अक्षं

तावदत्र कर्पप्रमाणं ग्राह्यम् । तथा च धन्वंतरिराख्यत् ।
विभीतकः कर्पफल इत्यादि । अन्वर्था हीयं संज्ञा ।
कर्पः कर्पप्रमाणं फलं यस्य स कर्पफल इति । तदेवं
विभीतकस्य फलं यत्कर्पप्रमाणं तद्ग्राह्यमित्यवतिष्ठते ।
हरीतक्या अपि प्रमाणं नियतमेव । तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम् ।
नवा स्निग्धा घना वृत्ता गुर्वी क्षिप्ता तथाऽम्भसि । निम-
ज्जेया प्रशस्तत्वाद् गुणकृत्सा प्रकीर्तिता । नवादिगुण-
युक्तत्वं तथैकत्र द्विकर्षता । हरीतक्याः फले यत्र तेनैत-
च्छ्रेष्ठमुच्यत इति । तदेवं द्विकर्पप्रमाणत्वं हरीतक्याः
स्थितम् । धात्रीफलस्याऽपि युक्त्या नियतप्रमाणत्व-
मेव । तथा चोक्तं तन्त्रान्तरे । अभयैका प्रदातव्या द्वावेव
तु विभीतकौ । धात्रीफलानि चत्वारि त्रिफलेयं प्रकी-
र्तितेति । तदेवमामलकानामर्धकर्पप्रमाणत्वमवतिष्ठते ।
तस्मान्नियतप्रमाणत्वं त्रिफलायाः स्थितम् ॥ १६६ ॥

प०—अक्षं विभीतकं-पाके कटुकं, शीतवीर्यं, केशो-
भ्यो हितम् । तथेषत्तद्गुणं ताम्यां हरीतकीधात्रीभ्यां
समाना गुणा यस्य तत्तद्गुणं किञ्चिदक्षम् । ननु
हरीतक्यादीनां स्थूलसूक्ष्मादिभेदेनानियतस्वरूप-
त्वान् कथमिवोपयोगः क्रियतामिति केचित् । तान्
ब्रूमहे । अक्षं तावदत्र कर्पप्रमाणं ग्राह्यम् । तथा च
धन्वंतरिराख्यत् । विभीतकः कर्पफल इत्यादि ।
अन्वर्था हीयं संज्ञा । कर्पः कर्पप्रमाणं फलं यस्य
स कर्पफल इति । तदेवं विभीतकस्य फलं यत्कर्प-
प्रमाणं तद् ग्राह्यमित्यवतिष्ठते । हरीतक्या अपि
प्रमाणं नियतमेव । तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम् “नवा स्नि-
ग्धा घनावृत्ता गुर्वी क्षिप्ता तथाऽम्भसि । निम-
ज्जेया प्रशस्तत्वाद्गुणकृत्सा प्रकीर्तिता ॥ नवादि-
गुणयुक्तत्वं तथैकत्वं द्विकर्षता । हरीतक्याः फले
येन तेनैतच्छ्रेष्ठमुच्यते ॥” इति । तदेवं द्विकर्प-
प्रमाणत्वं हरीतक्याः स्थितम् । धात्रीफलस्यापि
युक्त्या नियतप्रमाणत्वमत्र । तथाचोक्तं तन्त्रान्तरे-
“अभयैका प्रदातव्या द्वावेव तु विभीतकौ ।
धात्रीफलानि चत्वारि त्रिफलेयं प्रकीर्तिता ॥”
इति । तदेवमामलकानामर्धकर्पप्रमाणत्वमवतिष्ठते ।
तस्मान्नियतप्रमाणत्वं त्रिफलायाः स्थितम् ॥ १६६ ॥

हे०—विभीतकगुणानाह—अक्षं—विभीतकं, तद्गुणमामल-
कगुणम् । कटु पाक इति । स्वादुपाकत्वापवादः । अहि-

ममिति शीतवीर्यत्वनिषेधादुष्णवीर्यत्वस्य प्रतिप्रसवः ।
हृषदित्यतिशयो निषिध्यते, स चाम्लत्वस्यैव न पित्तकफा-
पहत्वस्य तस्य तन्त्रान्तरे विधानात्, यथा चाह सुश्रुतः-
“भेदनं लघु रूक्षोष्णं वैस्वयं कृमिनाशनम् । चक्षुष्यं
स्वादुपाकयक्षं कषायं कफपित्तजित् ॥” इति । खारणादिरपि-
“कषायमधुरं शीतं लघुपित्तकफापहम् । विभीतकफलं तस्मा-
त्त्रिफला सार्वभौमिकी ॥” इति । स्वादुपाकीति । स्वादु
मधुररसं पाकि पाचनम् अतएव खारणादिना कषाय-
मधुरमुक्तम् । शीतमिति । शीतस्पर्शं सुश्रुतेनोष्णत्वस्योक्तवान्,
उष्णवीर्येति वीर्यग्रहणाच्च ॥ १६६ ॥

इयं रसायनवरा त्रिफलाऽक्ष्यामयापहा ।

रोपणी त्वग्गदक्लेदमंदमेहकफाभ्रजित् १६७ ॥

स० इयमीदृशी त्रिफला रसायनवरा । चक्षुरोगघ्नी
रोपणी व्रणानाम् । त्वग्गदाः कुष्ठादयः । क्लेदो व्रणा-
दीनां स्रावः । मेदश्चतुर्थो धातुः । मेहः प्रमेहः ।
कफः श्लेष्मा । अस्त्रं रक्तम् । तानि जयति या
सैवम् ॥ १६७ ॥

प०-इयमीदृशी-रसायनवरा, चक्षुरोगघ्नी, रो-
पणी व्रणानाम् । त्वग्गदाः-कुष्ठादयः । क्लेदो-
व्रणादीनां स्रावः । मेदश्चतुर्थो धातुः । मेहः-
प्रमेहः । कफः-श्लेष्मा । अस्त्रं-रक्तम् । तानि जयति
या सैवम् ॥ १६७ ॥

हे०-हरीतक्यादित्रयस्य मिलितस्य संज्ञां कुर्वन् गुण-
माह-इयं-हरीतक्यामलकविभीतिकाख्या फलत्रयी त्रिफलेति
व्याख्याता, रसायनवरत्वादिगुणा च । अक्ष्यामया
नेत्ररोगाः, त्वग्गदाः-कुष्ठादयः ॥ १६७ ॥

सकेसरं चतुर्जातं त्वक्पत्रैलं त्रिजातकम् ॥ १६८ ॥

स०-दीपनरोचनमित्येतत्पर्यंतम् । त्वक् च पत्रं
चैला चेति द्वंद्वैकवद्भावः । एतस्य नाम त्रिजातकं
त्रिसुगंधमिति । एतत्त्रिजातकं केसरयुक्तं चतुर्जातक-
मित्युच्यते । तच्च पित्तप्रकोपित्वादिगुणम् ॥ १६८ ॥

प०-दीपनरोचनमित्येतत्पर्यन्तम् । त्वक्च पत्रं च
चैला चेति द्वंद्वैकवद्भावः । एतस्य नाम त्रिजा-
तकं त्रिसुगन्धमिति । एतत् त्रिजातकं केसरयुक्तं च-
तुर्जातकमुच्यते । तच्च पित्तप्रकोपित्वादिगुण-
युक्तम् ॥ १६८ ॥

हे०-त्वगादेस्त्रयस्य चतुष्टयस्य च संज्ञां कुर्वन् गुण-
माह-त्वक्पत्रकैलं त्रिजातकम् । तस्य सकेसरं चतुर्जात-
कम् । द्वयमपि-पित्तप्रकोपादिगुणम् । केचिन्मन्त्रिण-
ठित्वोत्तरार्द्धं मरिचेन योजयन्ति यद्यस्य, विद्वद्भिरपि
त्रिजातकचतुर्जातकाभ्यामपि व्यवहृतम् ॥ १६८ ॥

पित्तप्रकोपि तीक्ष्णोष्णं रुतं दीपनरोचनम् ।
रसे पाके च कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु ॥ १६९ ॥

स०-पित्तकोपि तीक्ष्णोष्णोऽतिगुणयुक्तम् । रसे
च कटुकं मरिचं कफघ्नं लघु च । कटुश्च रस-
पाकप्रहणमतिशयार्थम् ॥ १६९ ॥

प०-पित्तं प्रकोपयतीति तीक्ष्णोष्णोऽतिगुणयुक्तम् । रसे
पाके च कटुकं मरिचं कफघ्नं लघु च । कटुश्च रस-
त्वेन लब्धे पाकप्रहणमतिशयार्थम् ॥ १६९ ॥

हे०-पित्तप्रकोपित्वादिगुणयुक्तम् । रसे पाके च कटुकं
मरिचं कफघ्नं लघु च । कटुश्च रस-
त्वेन लब्धे पाकप्रहणमतिशयार्थम् ।
किं धनुष्या उक्तम् । इयं त्रिफला नास्ति ।
“त्वक्पत्रकैलं त्रिसुगन्धमेतत्त्रिजातम् ।
वर्णं विप्रं च सनातनपुत्रं ज्ञेयं ।
इति । मरिचगुणानाह-यत् “रोचनं दीपनं
कफघ्नं त्रिजातम् । नाभ्युष्णं कटुकं तीक्ष्णं मरिचं लघु
लम् ॥” इति खारणादिना नाभ्युष्णं, मरिचं लघु-
चोक्तम् । तदार्द्रावस्थाविषयं तस्य स्वादुपाकयक्ष-
च सुश्रुतेन-“स्वादुपाकयक्षमरिचं गुणं श्लेष्मघ्नं
च ।” इति ॥ १६९ ॥

श्लेष्मला स्वादुशीतार्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ।
सा शुष्का विपरीताऽतः स्निग्धा वृष्या रसे कटुः ।
स्वादुपाकाऽनिलश्लेष्मश्रामकायापहा मरा ।
न तामत्युपयुजीत रसायनविधिं विना १७० ॥

स०-आर्द्राऽशुष्का पिप्पली श्लेष्मला स्वादुरसाऽती-
वीर्या गुरुः स्निग्धा चासा शुष्का पिप्पत्यत आर्द्रायाः पि-
प्पल्याः सकाशाद्विपरीता शीतविषयेणोष्णा । गुरुविषय-
येण लघुः । स्निग्धविषयस्यैव नास्ति स्निग्धयुक्तत्वात् ।
तथा वृष्यारसे कटुश्चाकटुरसत्वाच्च कटुपाकयक्षं प्राप्तमि-
त्याह स्वादुपाका । तथा अनिलादीन् हति सरा च एव-
विधामपि तां पिप्पलीमत्यर्थं न युजीत रसायनविधिं

विनापिपली वर्धमानादिरसायनविधान एवातिशयेनो-
पयुज्यते ॥ १७० ॥

प०—आर्द्रा पिप्पली-श्लेष्मला, स्वादुरसा, शीत-
वीर्या, गुरुः, स्निग्धा च । सा पिप्पली आर्द्रायाः
लकाशाद्विपरीता विपर्ययेनोष्णा गुरुविपर्ययेण
लघुः स्निग्धविपर्ययेण पटुदृक्षा सुस्निग्धेत्युक्तवान् ।
तथा वृष्या, रस कटुश्च । कटुरसत्वात् कटुपात्वं
प्राप्तमित्याह—स्वादुपाका तथाऽनिलादिन् हन्ति ।
मरा वा । एवंविधा तां पिप्पः नात्यर्थं
युज्यते रसायनविधिं विना । पिप्पली वर्धमा-
नादिरसायनविधान एवातिशयेनोपयुज्यते ॥ १७० ॥

हे०—आर्द्रपिप्पलीगुणमाह—श्लेष्मलेति । शुष्क-
पिप्पलीगुणमाह—मेति । अत आर्द्राया विपरीता—
श्लेष्मशी, उष्णा, लघुश्च । विपरीतादक्षत्वे प्राप्ते स्निग्धेति
चामं निष्कादिकेषु प्राप्तेषु । रसे कटुरिति । विपरीत्यादेव
श्लेष्मप्रवे सिद्धे पुनः श्लेष्मग्रहणं नियमार्थम्, अनिल-
श्लेष्मस्येव, न पित्तघ्नी । ननु पित्तघ्नत्वशक्यं कुत इति
चेत्, कटुका पिप्पली पित्तं क्षमयति शीतवीर्यत्वादिति
मुश्रुतवचनान् । मुश्रुतवचनस्य का गतिरिति चेत्, आर्द्रा
पिप्पली तस्याः कटुकत्वं भुत इति चेत् प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ।
स्वादुत्वोक्तिसंवादिशार्था, मुश्रुतस्याप्यार्द्राविषयत्वमभि-
प्रेतम्, यत आह—“तपु गुर्वी स्वादुशीता पिप्पल्याद्वा
कफावहा । शुष्का कफानिलभा सा वृष्या पित्तप्रकोपिणी ॥”
इति । उक्तं च साधवकारेण—“सा पित्तक्षमनी
एवं दक्षिणा रीर्यवादिना । घ्रास्त्रकारेण निदिष्टा सत्यं
पित्तप्रकोपिणी ॥” इति । पिप्पल्या अतिसेवां निषेध-
ति—नेति । चरकाचार्येण तत्रोपपत्तिरुक्ता । अथ खलु
धीणि द्रव्याणि नात्युपयुज्येताधिकमन्येभ्यो द्रव्येभ्यस्तद्य-
था—पिप्पलीक्षारी लघुणमिति । पिप्पल्या—हि कटुकाः
सत्यो मधुरविपाका गुर्व्यो नात्यर्थं, स्निग्धोष्णाः प्रकृष्टेभ्यो
भिरजाभिमतश्च सत्यः शुभाशुभकारिण्यो भवन्त्यायातभद्राः
प्रयोगसमसाद्रूप्यादोपसंनयानुबद्धाः सततमुपयुज्यमाना
दि गुरुप्रकृष्टेदित्वान् श्लेष्माणमुत्कृष्टयान्ति । उष्णात्पित्तं
न वानप्रशमयोपकल्पन्ते अत्यन्तेहोष्णमावात्, योग-
याहित्यः खलु ता भवन्ति । तस्मात्पिप्पलीनात्युपयुज्य-
तेति ॥ १७० ॥

नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृद्यं विबन्धनुत् ॥

रुच्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं कफवातजित्

स०—नागरं शृंगवेरं दीपनादिगुणयुक्तम् । ग्राहि-
विबन्धनकृत् तथा हृद्यम् । विबन्धनुत् सोताः शुद्धि-
कृत् ॥ १७१ ॥

प०—नागरं शृङ्गवेरं—दीपनादिगुणयुक्तम् ।
ग्राहि—विबन्धकृत् । तथा हृद्यं, विबन्धनुत्—स्रोतः—
शुद्धिकृत् ॥ १७१ ॥

हे०—शुण्ठीगुणानाह—नागरं—शुण्ठी, ग्राहि मलानां वि-
बन्धुद्वायोः ॥ १७१ ॥

तद्वदार्द्रकमेतच्च त्रयं त्रिकटुकं जयेत् ॥

स्थौल्याभिसदनश्वासकासक्षीपदपीनसान् १७२

स०—आर्द्रकं शुण्ठीसमानगुणमेव । एतच्च त्रयं
मरिचपिप्पलीशुण्ठ्याख्यं त्रिकटुकसंज्ञं स्थौल्यादीनां
जयेत् ॥ १७२ ॥

प०—आर्द्रकं शुण्ठीसमानगुणमेव । एतच्च त्रयं
मरिचपिप्पलीशुण्ठ्याख्यं त्रिकटुकसंज्ञम् । स्थौल्यादीनां
जयति ॥ १७२ ॥

हे०—आर्द्रकगुणानाह—तद्वदनागरवत् । संग्रहे त्वमयो-
र्विशेष उक्तः—“आर्द्रकाज्जायते शुण्ठी संस्कारेण लब्धा-
यसी ॥” इति । “आमं ग्राहितरं तत्र नागरीकृतमा-
र्द्रकम् ।” इति मरिचादिवयस्य संज्ञां कुर्वन् गुणानां-
एतन्मरिचपिप्पलीनागराख्यं त्रिकटुकसंज्ञं स्थौल्यादीनां
जयेत्, आर्द्रकस्य नागरादिभिन्नत्वान्मरिचादिभ्यो
गृह्यते ॥ १७२ ॥

चविका पिप्पलीमूलं मरिचाख्यं गुणैः १७३

स०—चविका पिप्पलीमूलं मरिचात् स्तोकविशेष-
गुणं गुणैर्भवति । कटुरसविपाकं कफघ्नं लघूष्णवीर्यं
चेत्यर्थः । गुणशब्देन रसविपाकादयोऽपि तत्रांत-
रादृह्यन्ते न तु पारिभाषिका एव गुरुलघ्वादयो व्याप्ति-
न्यायात् ॥ १७३ ॥

प०—चविका पिप्पलीमूलं—मरिचात् स्तोकविशे-
पगुणं गुणैर्भवति । कटुरसविपाकं, कफघ्नं, लघूष्ण-
वीर्यं चेत्यर्थः । गुणशब्देन रसविपाकादयोऽपि
तन्त्रान्तरादृह्यन्ते, न तु पारिभाषिका एव गुरु-
लघ्वादयो व्याप्तिन्यायात् ॥ १७३ ॥

हे०—चव्यपिप्पलीमूलयोगुणमाह—चविकेति १७३

चित्रकांऽग्निसमःपाके शोफार्शःकृमिकुष्ठहा १७४

स०—चित्रको दहनसंज्ञकोऽग्निसमः पाकेऽत्यन्तोष्ण इत्यर्थः । तथा शोफादीन् हन्ति ॥ १७४ ॥

प०—चित्रको दहनसंज्ञोऽग्निसमः पाकेऽत्यन्तोष्ण इत्यर्थः । तथा शोफादीन् हन्ति ॥ १७४ ॥

हे०—चित्रकगुणानाह—पाके पाचनक्रियायामग्निसमोऽग्नियदामादीन्पचतीत्यर्थः ॥ १७४ ॥

पंचकोलकमेतच्च मरिचेन विना स्मृतम् ।
गुल्मप्लीहादगनाहशूलघ्न दीपनं परम् ॥ १७५ ॥

स०—एतच्च पूर्वोक्तं मरिचरहितं पिप्पलीपिप्पली-मूलचव्याचित्रकशुठयाख्यं पंचकोलसंज्ञं स्मृतं वैद्यके तत्रे । तथा गुल्मादिघ्नमतिदीपनं च ॥ १७५ ॥

प०—एतच्च पूर्वोक्तं मरिचरहितं पिप्पली-पिप्पलीमूलचव्याचित्रकशुठयाख्यं पंचकोलसंज्ञं स्मृतं वैद्यके तन्त्रे । तथा गुल्मादिघ्नमतिदीपनं च ॥ १७५ ॥

हे०—पिप्पल्यादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणमाह—एतच्च त्रिकटुकं, चविकात्रयं च मरिचरहितं पञ्चकोलकसंज्ञं, गुल्मादिघ्नं चात्यन्तदीपनं च ॥ १७५ ॥

बिल्वकाशमर्यतर्कारीपाटलाटुटुर्कैर्महत् ।

जयेत्कषायतिक्तोष्णं पंचमूलं कफानिलौ १७६

स०—बिल्वादीनामुपलक्षणे तृतीया । बिल्वादि-भिरुपलक्षितं महत्पञ्चमूलं कफानिलौ जयेत् । तच्च कषायतिक्तरसमुष्णवीर्यं च । बिल्वं श्रीफलम् । काशमर्यो गंधारी । तर्कार्यरणिता । पाटला ताम्रपुष्पा । टुटुकः स्योनाकः । महद्गुरु बृहदनल्पमिति पर्यायाः ॥ १७६ ॥

प०—बिल्वादीनामुपलक्षणे तृतीया । बिल्वा-दिभिरुपलक्षितं महत्पञ्चमूलं कफानिलौ जयेत् । तच्च कषायतिक्तरसमुष्णवीर्यं च । बिल्वं श्रीफलम् । काशमर्यं—कुम्भेरी । तर्कारी—अरणिकः । पाटला—ताम्रपुष्पा । टुटुकं—स्योनाकः । महद्गुरु बृहदनल्प-मिति पर्यायाः ॥ १७६ ॥

हे०—बिल्वादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणमाह—बिल्वा-दिपञ्चकं—महापञ्चमूलाख्यं, कषायादिगुणं च । बिल्वं—

श्रीफलः, काशमर्यः—श्रीपर्णी, तर्कारी—अग्निमन्थः, पाटला-वसन्तदूती, टिण्डुकः—स्योनाकः ॥ १७६ ॥

ह्रस्वं बृहत्पञ्चमतीद्वयगोक्षुरकैः स्मृतम् ॥

स्वादुपाकरसं नातिशीतोष्णं सर्वदोषजित् १७७

स०—पञ्चमूलमिति वर्तते । ह्रस्वं कनीयो लघ्वल्प-मिति पर्यायाः । बृहतीद्वयं क्षुद्रबृहती महाबृहती च । अंशुमतीद्वयं शालिपर्णी पृश्निपर्णी च । गोक्षुरको भक्षकंटकः । इदं ह्रस्वं पञ्चमूलं स्वादुपाकरसं नातिशीतं नात्युष्णं सर्वदोषजित् ॥ १७७ ॥

प०—पञ्चमूलमिति वर्तते । ह्रस्वं—कनीयो लघ्वल्प-मिति पर्यायाः । बृहतीद्वयं—क्षुद्रबृहती, महाबृहती । अंशुपर्णीद्वयं—शालिपर्णी, पृश्निपर्णी । गोक्षुरको—भक्षकंटकः । इदं—ह्रस्वं पञ्चमूलं—स्वादुपाकरसं, नातिशीतं नात्युष्णं, सर्वदोषजित् ॥ १७७ ॥

हे०—बृहत्यादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणमाह—बृह-त्यादिपञ्चकं ह्रस्वपञ्चमूलमंशं, स्वादुपाकादिगुणं च । बृह-तीद्वयं—व्याघ्री, सिंही च । अंशुमतीद्वयं—शालिपर्णी—पृश्नि-पर्णी च । गोक्षुरकान्त्रिकण्टकः, नातिशब्दोऽत्र निषेधे, नल्पी-पदर्थे । शीतोष्णयोरैकत्वानयस्यानादनुष्णाशीतमि-त्यर्थः । सुश्रुतस्तु गोक्षुरस्थाने एरण्डं पठति ॥ १७७ ॥

बलापुनर्नवरंडशूर्पपर्णीद्वयेन तु ।

मध्यमं कफवातघ्नं नाऽतिपित्तकरं सरम् १७८ ॥

स०—एतैः पंचभिर्मध्यमं पञ्चमूलम् । एतच्च कफ-वातघ्नं नातिपित्तकरं सरं च ॥ १७८ ॥

प०—पञ्चभिर्मध्यमं पञ्चमूलम् । एतच्च कफवा-तघ्नं, नातिपित्तकरं, सरं च ॥ १७८ ॥

हे०—बलादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणानाह—बला-दिपञ्चकं—मध्यमपञ्चमूलाख्यं, कफघ्नादिगुणं च । बला—वा-ट्यालकः, पुनर्नवा—वर्षाभूः, एरण्डः पञ्चाङ्गुलः, शूर्प-पर्णीद्वयं—मुद्गपर्णी, मापपर्णी च ॥ १७८ ॥

अधुना चतुर्थं पञ्चमूलमाह—

अभीरुवीराजीवन्तीजीवकर्षभकैः स्मृतम् ।

जीवनाख्यं च चक्षुष्यं वृष्यं पित्तानिलापहम्

स०—अभीरुवीरादिभिः पंचभिर्जीवनाख्यं पञ्चमूलं चक्षुष्यादिगुणयुक्तम् ॥ १७९ ॥

प०--अधुना चतुर्थं पञ्चमूलमाह--अभीरुवीरा-
दिभिः पञ्चभिर्जावनारुख्यं पञ्चमूलं चक्षुष्यादि-
गुणयुक्तम् ॥ १७९ ॥

हे०--अभीरुवादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणमाह--अभी-
रुवादिपञ्चकं जीवनपञ्चमूलसंज्ञं, चक्षुष्यादिगुणं च । अभीरुः
ज्ञानाचरी, वीरा-काकोली, जीवन्ती, जीवकर्पभकाः
स्यन्तामप्रासिद्धाः ॥ १७९ ॥

पंचमं पंचमूलमाह--

तृणारुख्यं पित्तजिह्वर्भकांसक्षुशरशालिभिः १८०

म०--तृणसंज्ञं पंचमूलं दर्भकांसक्षुशरशालिभिः ।
तत्र पित्तजित् । संग्रहं त्वधिकमुक्तम् । यथा । सुवर्णं
वृंहणं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः । विषदोषहरं शीतं
सकषायं रसायनम् । रुख्यं स्निग्धं कषायाम्लं विपाके
मधुरं सरम् । वयसः स्थापनं शीतं लेखनं वातपित्त-
जित् । ताम्रं सतिक्तमधुरं कषायं लेखनं लघु । कटु-
पाकरसं शीतं रोपणं कफपित्तजित् । कांस्यं कषायानुरसं
विशदं लेखनं सरम् । दृष्टिप्रसादनं रूक्षं तिक्तं पित्तकफा-
पहम् । सत्तिकलवणं भेदि पांडुत्वकृमिवातनुत् । लेखनं
पित्तलं किंचित् त्रुपु सीसं च तद्गुणम् । चक्षुष्यं कृष्ण-
लोहं तु कषायं स्वादु तिक्तम् । लेखनं वातलं शीतं
कृमिकुष्ठकफप्रणुत् । गात्रशैथिल्यपालित्यपांडुधनं शोष-
शोफजित् । तद्वृत्तीक्षणं विशेषेण तद्विकाशि सुदुर्जरम् ।
पक्षरागमहानीलपुष्परागविदूरकाः । मुक्ताविद्रुमवज्रैर्द्वै-
दूर्यस्फटिकादिकम् । मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु
लेखनम् । चक्षुष्यं धारयेत्पाणौ पाप्माऽलक्ष्मीविपाप-
हम् । सक्षार उष्णवीर्यश्च काचो दृष्टिकृदंजनात् । शंखो-
दधिमलौ शीतौ कषायवतिलेखनौ । तुथकं कटुकं
क्षारकषायविषदं लघुलेखनं भेदि चक्षुष्यं कण्डूकृमिविषा-
पहम् । विशदो गैरिकः स्निग्धः कषायमधुरो हिमः ।
कफघ्नी तिक्तकटुका मनोहा लेखनी सरा । स्निग्धं
कषायं कटुकं दारितालं विप्रणुत् । कषायमधुरं शीतं
लेखनं स्निग्धमंजनम् । रक्तपित्तविषच्छर्दिहिध्माध्नं दृक्प्र-
सादनम् । स्रोतोऽजनं वरं तत्र ततः सौवीरकांजनम् ।
कफघ्नं तिक्तकटुकं छेदि सोष्णं रसांजनम् । सर्वदोष-
प्रशमनं कासमोहक्षयापहम् । कफघ्नमुष्णकटुकं शिला-

जतु रसायनम् । तिक्तं च छेदनं योगवाहित्वात्मजित् ।
गजित् । कषायामधुरा रूक्षा कफघ्नी वंशरोचना ।
तुगाक्षीरी क्षयश्वासकासघ्नी मधुरा हिमा । कास-
कुंचिकाऽजाजी कबरी धान्यतुवर । अन्नगंधहरं रस-
दीपनं कफवातजित् । बाष्पिका कटुतीक्ष्णोष्णा कुंभ-
श्लेष्महरा परम् । तद्वच्च राजिका विघ्नसाधनी दीपनी
परम् । शूलाटोपहरो रुच्यो दीप्यकः कोष्ठशूलघ्नः ।
अह्वयाः सर्षपाः स्निग्धा बाष्पिकावत्प्रकीर्तिताः । शला-
हाकुष्ठतगरसुरदारुहरेणवः । एलैलवालुसरलत्वग्ग-
घ्नखचोरकाः । लघूष्णाः कटुकाः पाके कफघ्नाः ।
निर्वहणाः । सैर्यकस्तिकमधुरः स्निग्धोष्णः कफघ्ना-
जित् । वस्तिमूत्रविबंघघ्नो बृष्यो गोक्षुरको हिमः ।
पाचनं कफपित्तघ्नं तिक्तं शीतं विषाह्वयम् । कफ-
तिक्तकटुकं मुस्तं संग्राहि पाचनम् । तिक्ताऽमृता विरो-
धघ्नी ग्राहिण्युष्णा रसायनी । दीपनी ज्वरहृद्वातका-
लावातरक्तनुत् । तिक्तशीतौ ज्वरहरौ लघू भूति-
पपटौ । निबस्तिको हिमः कुष्ठकृमिपित्तकफापहः ।
महानिबः परं ग्राही कषायो रूक्षशीतलः । गुग्गु-
पिच्छिलः स्पर्शं विशदोऽभ्यवहारतः । सस्वादुः सक-
स्तिकः सकषायो रसायनः । ब्रण्यः स्वर्यः कटुः पा-
रूक्षः सूक्ष्मोऽग्निदीपनः । क्लेदमेदोऽनिलश्लेष्मपांडु-
पचीकृमीन् । पिटिकाग्रंथिशोफांश्च हंत्युष्णः शंखो-
लघुः । शंखपुष्पी सरा तिक्ता मेध्या कृमिविषापहा ।
कटुतिक्तोष्णमधुरा स्निग्धा स्वादुकफापहा । पित्ता-
विषतृष्णाहकृमिघ्नं गुरु रूक्षणम् । सर्वं सतिक्तं मा-
चंदनं शिशिरं परम् । लघु रक्तं तथोशीरं वात-
पाचनं च तत् । ज्वरातिसारवमथुरक्तपित्तकफापहम् ।
मधुकं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधनरोपणम् । गुरु स्वादु हिम-
बृष्यं चक्षुष्यं स्वरवर्णकृत् । कटुतिक्ते निशे कुष्ठोष्ण-
पित्तकफापहे । प्रलेपाज्यतः कण्डू शोफं दृष्टप्र-
विषम् । प्रपौडरीकं चक्षुष्यं शिशिरं व्रणरोपणम् ।
कषायतिक्तमधुरं रक्तपित्तप्रसादनम् । बलात्रयं स्वा-
दुष्यं स्निग्धं शीतं बलप्रदम् । तत्र नागबला बल-
क्षतक्षीणहिता गुरुः । तांबूलं कटु सक्षारं रुच्यमुष्णं
कफप्रणुत् । भेदि संमोहकृष्णं कषायं स्वादु रोच-

नम् । जातिपत्री कटुफलं कंकोलकलवंगकम् । लघु
तृष्णापहं हृद्यं वक्रदौर्गन्धनाशनम् । सस्वादुतिक्तस्तृष्णाघ्नः
कर्पूरश्छेदनो हिमः । लताकस्तूरिका तद्वन्मुखशोष-
हरा परम् । कषायमधुरं शीतं पक्वं पित्तकफास्रजित् ।
तद्वद्वकुलपुत्रागकुमुदोत्पलपाठलम् । सचपकं ततो
न्यूनं गुणैः कोरंटकिंशुकम् । मालतीमल्लिकापुष्पं तिक्तं
जयति मारुतम् । विषपित्तकफान्नागं मिंदुवारं च तद्गु-
णम् । कफघ्नं कैतकं तिक्तं शैरीरं विषहारि च ।
वातलं पुष्पमागस्यं कषायं कफपित्तजित् । वधूकं
श्लेष्मलं ग्राहि तद्वदेव च यूथिका । कफघ्नमुष्णवीर्यं
च कुकुमं व्रणशोधनम् । अवलगुजैडगजजं वीजं
वातकफप्रणुत् । आस्या वर्णश्लेष्ममेदःसौकुमार्यकृ-
दन्यथा । अतोऽन्वाऽग्निबलायुषि कुर्याच्चक्रमणं मुखग-
मारुतस्यानुलोम्यं च खुडस्तंभश्रमापहम् । अन्वर्थ-
संज्ञं पादत्रं बलकृच्छुकलं तथा । वर्णं नेत्रहितं छत्रं
वातवर्षातपापहम् । प्रवातो रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तंभकृदाहतुङ्ग-
भ्रमान् । श्रमाग्निमूर्च्छाश्च जयेदप्रवातमतोऽन्यथा ।
प्राग्वायुरुष्णोऽभिष्यंदी त्वादोषाऽर्शांविपक्रिमीन् ।
सन्निपातज्वरश्वासमामवायुं च कोपयेत् । याम्योऽसृग्वात-
कफकृच्छीतः स्वादुः कषायकः । कषायः पश्चिमो रूक्षो
लघुर्नातिविदहते । वातकृत्कफपित्तघ्नो मूर्च्छादाहभ्रमा-
पहः । स्निग्धः शीतो लघुः सात्त्व्य उत्तरः षड्-
सोऽनिलः । ऐशानः कटुरूक्षोष्ण आग्नेयश्चैव मारुतः ।
अम्लो विदाही नैर्ऋत्यो वायव्यरित्त उच्यते । आतयो
भ्रमतृट्स्वेददाहमूर्च्छाविवर्णताः । कुर्यात्पित्तास्रवहीश्च
छाया त्वेतान्व्यपोहतीति ॥ १८० ॥

प०--पञ्चमं पञ्चमूलमाह--तृणसंज्ञं पञ्चमूलं दर्भ-
कासेक्षुशालिभिः । तच्च पित्तजित् । संग्रहेऽप्युक्तम्
यथा--“ सुवर्णं बृंहणं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः ।
विषदोषहरं शीतं सकषायं रसायनम् ॥ रूप्यं
स्निग्धं कषायाम्लं विपाके मधुरं सरम् । वयसः
स्थापनं शीतं लेखनं वातपित्तजित् ॥ ताम्रं सनि-
क्तमधुरं कषायं लेखनं लघु । कटुपाकरसं शीतं रोपणं
कफपित्तजित् ॥ कांस्यं कषायानुरसं विशदं लेखनं
सरम् । दृष्टिप्रसादनं रूक्षं तिक्तं पित्तकफापहम् ॥
सत्तिकलवणं भेदि पाण्डुत्वकृष्णमिवातनुत् । लेखनं

पित्तं किञ्चिन् व्रणु मीसं च तद्व्रणम् ॥ चक्षुष्यं
कृष्णलोहं तु कषायं स्वादुतिक्तकम् । लेखनं
वातलं शीतं कृमिपित्तकफप्रणुत् ॥ गावर्धैधिन्व्यपा-
लित्यपाण्डुत्रं शोषशोफजित् । तदुर्नाशे विशेषेण
तद्विकाशि मुदुर्जरम् ॥ पद्मरागमहानालपुष्पराग-
विदूरकाः । मुक्तादिद्रुमवज्रार्णवैर्द्रुमैर्हृत्कादकम् ॥
मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादुलेखनम् । यक्ष्म-
धारेत्यपाणौ पाप्माऽलक्ष्मीविपापहम् ॥ मन्त्रा-
ङ्गणीर्यश्च काचो दृष्टिदूरकताम् । शोभायु-
मलौ शीतं कषायानिलेखनी ॥ मृदुलं कटु-
क्षारं कषायं विशदं लघु । लेखनं भेदि विषघ्नं
कण्डकृमिविपापहम् ॥ विशदं शैत्यः स्निग्धः
कषायमधुरो हिमः । कफघ्नं तिक्तकटुका भर्षादा-
लेखनी सरा ॥ स्निग्धं कषायं कटुकं रसिवायं
विषप्रणुत् । कषायमधुरं शीतं लेखनं स्निग्धरस-
नम् ॥ रक्तपित्तविषपञ्चद्विधिभ्यां व्रणप्रसादनम् । मी-
तोऽनं वरं तत्र ततः सौवीरका तत्र ॥ कटु-
तिक्तकटुकं भेदि विषघ्नं रसायनम् । मन्त्राङ्ग-
मनं काममोहक्षयापहम् ॥ कफघ्नं यक्ष्मप्रसा-
जनु रसायनम् । तिक्तं च लेखनं विषपा-
वरोगजित् ॥ कषाया मधुरा यक्षा कफघ्ना यक्ष-
रोचना । तुगाश्रीरी श्रयश्चामकायज्ञो मधुरा यक्षा
कारवी कुञ्चिकाजात्री कवरी धान्यतुन्वतः । अल-
गंधहरं रुच्यं दीपनं कफघ्नजित् ॥ वायव्योऽप-
तीक्ष्णोष्णा कृमिश्लेष्महरा परम् । तद्वज्रं सति-
विघ्नसाधनी दीपनी परम् ॥ शूलदोषहरा रुच्य-
दीप्यकः कोष्ठशूलजित् । अद्वयाः सपेयाः स्निग्धा
वापिकावत्प्रकीर्तिताः । शतातकुमुदभारगुग्गु-
हरेणवः । एल्लवालुसगलन्ध्रान्नान्नचर्मकाः ।
लघूष्णाः कटुकाः पाके कफघ्नानिर्वहताः । सौ-
कम्पित्तमधुरः स्निग्धोष्णकफघ्नजित् । विषमधु-
विषन्धयो वृष्यो गोशुक्रो हिमः । पाचनं कफघ्ने-
त्तमं तिक्तं शीतं विषाहयम् ॥ कफघ्नं तिक्तकटुकं गुणै-
संग्राहि पाचनम् । तिक्ताऽमृता विदोषघ्नी प्रादि-
प्युष्णा रसायनी ॥ दीपनी ज्वरकृदाहकामलावानर-
क्तनुत् । तिक्तशर्त्ता ज्वरहरा लघु भूतिस्वपपटी ॥
निम्बस्तिको हिमः कुष्ठकृमिपित्तकफापहः । मदा-
निम्बः परं ग्राही कषायो रूक्षशीतलः ॥ गुग्गुलुः पि-
च्छलः स्पर्शं विशदोऽप्यवहारतः । सस्वादुः सकटु-
स्तिकः सकषायो रसायनम् ॥ वर्णः स्वर्यः कटुः पाके

रक्षाः मूत्रमोऽभिधीयते । हेमदोऽनिलश्लेष्मण्ड-
मेहापचिकृमीन् ॥ पिष्टिकाप्रन्थिशोफाश्च हन्त्युष्णः
भ्रमनो लघुः । श्लेष्मपुष्पी सरा तिक्ता मेध्या कृमि-
विपापहा ॥ कुष्ठे तिक्तोष्णमधुर स्निग्धं स्वादु कफा-
पहम् । पित्ताश्रविपवृद्धाहकृमिशं गुरु रूक्षणम् ॥
सर्वं सतिक्तमधुरं चन्दनं शिशिरं परम् । लघु रक्तं
तर्पणीरवातलं घाननं च तन् ॥ उवरातीसारवमथु-
रक्तपित्तकफापहम् । मधुरं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधनरोप-
णम् ॥ गुरु स्वादु हिमं वृष्यं चक्षुष्यं स्वरवर्णकृतम् ।
कटुतिक्ते निशं कुष्ठमेहपित्तकफापहम् ॥ प्रलेपाज्ज-
यतः कण्टं शोफं दुष्टघ्नं विषम् । प्रपण्डरीकं चक्षु-
ष्यं शिशिरं व्रणरोपणम् ॥ कपायमधुरं तिक्तं रक्त-
पित्तप्रमाधनम् । बलाघ्नं स्वादु वृष्यं स्निग्धं
शोतं बलप्रदम् ॥ तत्र नागादिका बल्या क्षतक्षीण-
हिता गुरुः । ताम्बूलं कटु सक्षारं ज्वरमुष्णं कफ-
प्रणुत् ॥ मेदि संमोहहृन् पूर्णं कपायं स्वादु रौच-
नम् । जातिपत्री कटुफलं कंकोलकलवङ्गकम् ॥ लघु
तृष्णापहं हृद्यं वक्त्रदौर्गन्ध्यनाशनम् । सुम्बादुरित-
क्ततृष्णाघ्नः कर्पूरश्चेदनो हिमः ॥ लताकस्तूरिका
तद्वन्मुखशोषहरा परम् । कपायमधुरं शीतं पत्रं
पित्तकफाम्लजित् ॥ तद्वद्वकुलपुत्रागकुमुदोत्पलपा-
टलम् । सचम्पकं तनो न्यूनं गुणैः कोरटकिशुकम् ॥
मालतीमल्लिकापुष्पं तिक्तं जयति सारुतम् । विषपि-
त्तकफाघ्नं सिन्दुवारं च तदुष्णम् ॥ कफघ्नं कैतकं
तिक्तं शैर्यं विषहारि च वातलं पुष्पमागस्त्यं कपायं
कफपित्तजित् ॥ वन्धूकं श्लेष्मलं शादि तद्वदेव च
वृषिकाकटुश्लेष्मणवीर्यं च कुङ्कुमं व्रणशोधनम् ॥
अथरुजैडगलजं धीजं वातकफप्रणुत् । आस्था वर्ण-
श्लेष्ममेदःसाकुमार्यकृदन्यथा ॥ अन्योऽध्वाग्निबला-
यूषि कुर्याच्चक्रमणं सुखम् । मारुतस्थानुलोभ्यं च
वपुस्तम्भश्रमापहम् ॥ अन्वर्थसंज्ञं पादत्रं बल-
कृच्छुकलं तथा । वर्ण्यं नेत्रहितं छत्रं वात-
वर्पातपापहम् ॥ प्रवातं रूक्षवैवर्ण्यं ताम्भकृद् दाह-
तृट्थमान् । श्रमामिर्मूर्च्छाश्च जयेदप्रवातमतो-
ऽन्यथा ॥ प्राग्वायुरुष्णोऽभिप्यन्दी त्वग्दोषा-
शोविपकृमीन् । स्निग्धवातज्वरश्वाससामवायुं च
कोपयेत् ॥ याम्योऽमृगवातकफकृच्छतिः स्वादुः क-
पायकः । कपायः पश्चिमो रूक्षो लघुर्नातिविदहते ॥
घ्रातकृन् कफपित्तघ्नो मूर्छादाहश्रमापहः । स्निग्धः

शीतो लघुः सात्य उत्तरः षड्रसोऽनिलः ॥ ऐशानः
कटुरूक्षोष्ण आग्नेयश्चैव मारुतः ॥ अम्लो विदाही नै-
ऋत्यो वायव्यस्तित्त उच्यते ॥ आतपो भ्रमवृद्धवे-
ददाहमूर्च्छाविघ्नताः । कुर्यात् पित्ताश्रवहीश्च
छायात्वेतान्व्यपोहतीति ॥ १८० ॥

हे०—दर्भादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणमाह—दर्भादि-
पञ्चकं तृणपञ्चमूलसंज्ञं, पित्तजिच्च । दर्भः—कुशः, काशेक्षु-
शालयः स्वनामप्रसिद्धाः । शरो—मुञ्जः, संप्रहे तु—“अज-
शृङ्गा हरिद्रा च विदाररीसारिवामृताः । बलाघ्नं कण्टका-
रुधं तु श्वदंष्ट्रा भीरुशैर्यकैः ॥ सहिंसाकरसदीकैः सं-
दोषहरं च ते । सुवर्णं वृंहणं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः ॥
विषदोषहरं शीतं सकपायं रसायनम् । रूक्षं क्षिग्धं कपा-
याम्लं विपाके मधुरं सरम् ॥ वयसः स्थापनं शीतं
लेखनं घातपित्तजित् । ताम्रं सतिक्तं मधुरं कपायं लेखनं
लघु ॥ कटुपाकरसं शीतं रोपणं कफपित्तजित् । कांस्थं
कपायानुरसं विशदं लेखनं सरम् ॥ दृष्टिप्रसादनं रूक्षं
तिक्तं पित्तकफापहम् । सतिक्तं लवणं मेदि पाण्डुस्त्वक्-
मिवातनुत् ॥ लेखनं पित्तलं किंचित्प्रपु सति च तदु-
ष्णम् । चक्षुष्यं कृष्णलोहं च कपायं स्वादुतिक्तकम् ॥
लेखनं वातलं शीतं कृमिपित्तकफप्रणुत् । कृष्णलोहं—लोह-
हम् । मुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवडैर्यस्फटिकादिकम् । मार्गार-
सरं शीतं कपायं स्वादु लेखनम् ॥ चक्षुष्यं धारणान-
पांमालक्ष्मीविपापहम् । स क्षार उष्णवीर्यश्च काचो दृष्टि-
कृदंजनात् ॥ शंखोदधिमलौ शीतौ कपायावतिलेखनौ ।
तुत्थकं कटु सक्षारं कपायं विशदं लघु ॥ लेखनं भो-
चक्षुष्यं कण्डूकृमिविपापहम् । विशदो गैरिकः स्निग्धः
कपायो मधुरो हिमः ॥ कफघ्नी कटुका तिक्ता मनोहा
लेखनी सरा । स्निग्धं कपायं कटुकं हरितालं विषप्रणुत् ॥
कपायं मधुरं शीतं लेखनं स्निग्धमज्जनम् । रक्तपित्त-
विपच्छेदीहृष्मान्नं दम्पसादनम् ॥ होतोऽज्जनं वरं वा-
ततः सौवीरकाञ्चनम् । कफघ्नं तिक्तकटुकं छेदि शोष्ण-
साञ्जनम् ॥ सर्वदोषप्रशमनं कासमेहक्षयापहम् । कफघ्नमुष्णं
कटुकं शिलाजतु रसायनम् ॥ तिक्तं च छेदनं योगवाति-
त्वात्सर्वोर्गाजित् । कपायमधुरा रूक्षा कासघ्नी वंशरोचना ॥
तुङ्गाक्षीरा क्षयश्वासकासघ्नी मधुरा हिमा । कारव्यौ कृमि-
काजाजी कवरीधान्यतुवरु ॥ अन्नगन्धहरं रुच्यं दीप-
कफघातनुत् । कारव्यौ शतपुष्पे द्वे कुञ्चिका कृष्णजीरकम् ।
वाष्पिका कटुतिक्तोष्णा कृमिश्लेष्महरा परम् । तद्वज्ज-
राजिका रुच्या दीप्यकः कोष्ठशूलजित् । अद्वयाः सर्पपाः

स्निग्धाः वाष्पिकावच्च कीर्तिताः । शताङ्गकुष्ठतगर—
 सुरदारुहरेणवः ॥ एलैलवालसरलत्वग्याघ्ननखचोरकाः ।
 लघूणाः कटुकाः पाके कफवातनिवहणाः ॥ सैर्यकस्तिक-
 मधुरः स्निग्धोष्णकफवातजित् । वस्तिमूत्रविबन्धघ्नो वृष्यो
 गोक्षुरको हिमः ॥ पाचनं कफपित्तघ्नं तिक्तं शीतं विपाप-
 हम् । कफघ्नं तिक्तकटुकं सुस्तं सप्राहि पाचनम् ॥ तिक्ता-
 मृता त्रिदोषघ्नी ग्राहिष्णुणा रसायनी । दीपना ज्वरतृड्-
 दाहकामलावातरक्तनुत् ॥ तिक्तशीतौ ज्वरहरौ लघुभूनि-
 स्पर्पटौ । निम्बस्तिको हिमः कुष्ठकृमिपित्तकफापहः ॥
 महानिम्बः परं ग्राही कपायो रक्षशीतलः । गुग्गुलुः
 पिच्छिलः स्पर्शं विशदोऽभ्यवहारतः ॥ सस्वादुः सकटु-
 स्तिक्तः सकपायो रसायनम् । ग्रन्थः स्वर्यः कटुः पाके
 रक्षः सूक्ष्माग्निदीपनः ॥ क्लेदमेदोऽनिलश्लेष्मण्डमेहा-
 पत्तिकृमीन् । पिट्टिकाग्रान्धिशोफांश्च हन्त्युष्णः संसनो लघुः ॥
 शंखपुष्पीम् सरा तिक्ता मेध्या कृमिक्विपापहा । कटुनिर्लो-
 षणगुरु स्निग्धं वातकफापहम् ॥ पित्तास्रविषतृड्दाहहृम-
 हं गुरु रक्षणम् । सर्वं सतिक्तं मधुरं चन्दनं शिशिरं
 परम् । लघु रक्तं तथोशीरं वातलं पाचनं च तत् । ज्वरा-
 नीसारवमथुरक्तपित्तकफापहम् ॥ मधुकं रक्तपित्तघ्नं व्रण-
 शोपनरोपणम् । गुरु स्वादु हिमं वृष्यं चक्षुष्यं स्वरवर्ण-
 कृत् ॥ कटुतिक्तं विषं कुष्ठमेहपित्तकफापहं । प्रलेपाज्यतः
 कटुशोफं दुष्टवर्णं विषम् ॥ प्रपौडरीकचक्षुष्यं शिशिरं
 व्रणरोपणम् । कपायमधुरं तिक्तं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥
 बलात्रयं स्वादु वृष्यं स्निग्धं शीतं बलप्रदम् । तत्र नागा-
 धिकं बलया क्षतश्रीणहिता गुरुः ॥ ताम्बूलं कटु सक्षारं
 रुच्युष्णं कफप्रणुत् ॥ भेदि संमोहकृत्पूगं कपायं स्वादु
 रोचनम् ॥ जातिपत्री कटुफलं कंकोलकलवंगकम् ॥
 लघु तृष्णापहं हृद्यं वक्रदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ सस्वादुतिक्त-
 नृष्णाघ्नः कर्पूश्छेदनो हिमः ॥ लताकस्तूरिका तदन्मुख-
 शोपहरा परम् । कपायमधुरं शीतं पत्रं पित्तकफास-
 जित् ॥ तद्वद्रकुलपुन्नागकुमुदोत्पलपाटलम् । सचम्पकं
 ततो न्यूनं गुणैः कोरन्किंशुकम् ॥ मालतीमल्लिका-
 पुष्पं तिक्तं जयति मारुतम् । विषपित्तकफानागं सिन्दुवारं
 च तद्गुणम् ॥ कफघ्नं कैतकं तिक्तं शैरीषं विषहारि च ।
 वातलं पुष्पमागस्त्यं कपायं कफपित्तजित् ॥ बन्धूकं श्ले-
 ष्मलं ग्राहि तद्वदेव च यूथिका । कफघ्नमुष्णवीर्यं च कुं-
 कुमं व्रणशोधनम् ॥ अवलुजैडगजं बीजं वातकफप्रणुत् ।
 आस्थवर्णः श्लेष्ममेदःसौकुमार्यकृदन्यथा ॥ अतोऽप्याग्नि-
 बलायूषि कुर्याच्चङ्क्रमणं सुखम् । मारुतस्यानुलोम्यं च
 खुडस्तम्भश्रमापहम् ॥ अन्वर्थसंशं पादत्रं बलदक् शुकक-

त्ता ॥ वर्णं नेत्रहितं छत्रं वातवर्पातपापहम् ॥ प्रवातं
 रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तंभकृदाहृतृड्भ्रमान् । श्रमामिमूर्छाश्च जयेद-
 प्रवातमतोऽन्यथा ॥ प्राग्वायुर्गुणोऽभिष्यन्दी त्वग्दोषार्शो-
 विषकृमीन् । संनिपातज्वरश्रमसमावयुं च कोपयेत् ॥
 याम्योऽसृग्वातकफकृच्छीतस्वादुकपायकः । कपायः
 पश्चिमो रक्षो लघुर्नाति विदहते ॥ वातकुलकफपित्तघ्नो
 मूर्छादाहश्रमापहः । स्निग्धः शीतो लघुः सात्म्य उत्तरः
 पङ्क्तो मरुत् ॥ ऐशानः कटुर्लघूष्ण आग्नेयश्चैव मारुतः ।
 अम्लो विदाही नैर्ऋत्यो वायव्यास्तिक उच्यते ॥ आत-
 पो भ्रमतृड्स्वेददाहमूर्छाविवर्णनाः । कुर्यात्पित्तास्रवर्णनां
 छाया त्वेतानपोहति ॥ तमः कपायकटुकं ज्योत्स्नामधुर-
 शीतला । रसादिभेदैरिति भेपजानां दिङ्मात्रमुक्तं न यतो-
 ऽस्ति किञ्चित् ॥ अर्नोपधं द्रव्यमिहावयोधो रूपस्य तेषां वन-
 गोचरेभ्यः । अथ मात्रादिलक्षणम् । शुक्रादिविजपकानामांश-
 शायकस्यैवैषः । नैर्ऋतैकदेशोऽयं भूषिष्ठसुयोगिवा ॥ निर्दि-
 ष्ठा रगवर्णशैथिल्यास्तं कर्माश्रये । न शक्यं विस्तेरेणापि
 वृक्तं सर्वं तु सर्वथा ॥ हिताहितत्वेऽप्येकान्तनियमो-
 ऽस्मादनिश्चितः । मात्रायोगक्रियादेशकालावस्थादिभेदतः ॥
 ततस्ततो यतो दृष्टास्ते ते भावास्तथा तथा मात्रया सेवितं
 हन्ति मयं रोगांस्तदुद्भवान् ॥ निषेच्यमाणं तिलशो
 विषमप्यमृतायते । हीनातिमात्रमशनं मरुन्निचयकोप-
 नम् ॥ भजतो विषरूपत्वं तुल्यांशे मधुसर्पिणी । क्षारो-
 ऽम्लरससंयोगे मधुरो भवति क्षणात् ॥ उत्तुङ्गक्या-
 स्तिङ्गुकेन तिक्तता मधुरायते । हिगुर्गैरिकसिन्धूश्च
 गन्धवर्णरसाधिकम् ॥ पूगताम्बूलक्षौद्राभ्यो वर्णगन्धरसो-
 द्रवः । कोद्रतो हृत्यमृक्पित्तं करोत्येव विदाहिभिः ॥
 कुष्ठं तत्कार्यपि तिलो हन्ति भल्लातकैः सह । गुडः
 कर्ताशिसादस्य स हिमस्त्यभयादिभिः ॥ तृष्यत्यग्नौ
 समदनं सर्पिरप्युपदिश्यते । जीवनीयमपि क्षीरं विषले-
 शेन मृत्यवे ॥ तुल्ये अपि हतोऽप्योन्नं विषे स्थावर-
 जङ्गमे । सक्तवो वानला रक्षाः पीताम्ने तर्पयन्ति तु ॥
 विनापि चापयोगेन मणिमन्त्रादिकार्यकृत् । आद्रकाजा-
 यते शुण्ठी संस्कारेण लघायनी ॥ लघुभ्यांऽपि हि सक्तु-
 भ्यो गुरवः सिद्धापिण्डकाः । भृष्टः क्षुण्णोऽपि पृथुको रक्त-
 शालिलघोगुरुः ॥ शालिः पिष्टो गरीयस्त्वं गोधूमादपि
 गच्छति । लघुपित्तहरा लाजा ग्रीहितो गुरुपित्तलात् ॥
 संग्राहिणो लघेर्मुद्रात्कुल्माषो भेदनो गुरुः । आमं ग्राहि-
 तरं तक्रं नागरीकृतमार्द्रकम् ॥ गुडाक्षोवाच्च सुतरां
 मूत्रलं गुरु पानकम् । गरीयो गुडदधुक्तं रसाला चाति-
 शुक्ला ॥ दण्डाभिमतथनाद्धनो गुरुणश्चातिशोफदात् ।

अनुवृत्तस्तेहमपि तक्रं शोफहरं लघु ॥ सर्पिः स्निग्धतरं
हन्ति नादितं नवनीतवत् । चक्षुष्योऽपि हि गोधूमस्तै-
लपक्वस्तु दृष्टिहा ॥ मूलकं दोषजननं सिद्धन्तु तददोष-
लम् । उष्णं विपीभवत्येव विपघ्नमपि माश्लिकम् ॥ दुर्भा-
जनस्था द्राक्षागला दोषला च प्रजायते । श्लक्ष्णशुष्कघनो
लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत् ॥ त्वग्गतस्योष्मणो रोधाच्छी-
तकृत्स्वत्यथा गुरोः । मेध्यास्तिलः स्पर्शशीतो मेघ्यं तैलं
खलोऽहिमः ॥ तस्यैव श्लेष्मकारित्वं न तैलस्य खलस्य च ।
दध्नः श्वयधुकारित्वं न तक्रनवनीतयोः ॥ भूमिसात्स्यं
दक्षिणैरकरिं मरुवासिषु । क्षीरप्राच्येषु मत्स्यास्तु
सैन्धवेवश्मकेषु तु ॥ तैलाम्लं कन्दमूलादि मलये
कौकणे पुनः । पेया मन्थ उदीच्येषु गोधूमोऽवन्तिभूमिषु ।
बाह्विकयाह्वयाश्चानाः शूलीका यवनाः शकाः । मांसगो-
धूममाद्रीकशस्त्रवैश्वानरोचिताः ॥ देहसात्स्यं घृतं क्षीरं
मद्यं मांसं तु कस्यचित् । पेया यूषो रसोऽन्यस्य गोधूमो-
ऽन्यस्य शालयः ॥ अहितैरपि तेषां च तैरेवोपहितं हितम् ।
अन्नपानौषधं दोषमात्राकालाद्यपेक्षया ॥ सात्स्यं ह्या-
नुबलं धत्ते नातिदोषं च बह्वपि । क्षंसतं सत्पयो गव्यं
भवति ग्राहि कस्यचित् ॥ मन्दान्निर्भवति प्रायः कफ-
नातोत्तरे हिमे । विपघ्नेनापि पयसा देहेऽहेर्बद्धते विषम् ॥
स्थूलस्थविरवालादौ वमनादिनिषिध्यते । तक्रमाभं कफं
कोष्ठे हन्ति कंठे करोति तु ॥ वातहृत्स्वेऽपि मृद्रीका
सर्जूरं कोष्ठवातकृत् । नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वर-
वयोदशाम् ॥ दृष्टे स्पर्श हिमं द्रव्यं श्रोत्रस्योष्णं तु पूजि-
तम् । पयः स्वादु सरं शीतं विपरीतं ततो दाधि ॥
कालेन जायते तस्मात् क्षीरवच्च पुनर्वृतम् । पयो दाधि च
वातघ्नमजातं वातलं तु तत् ॥ तक्रं ग्राहि कषायाभलम-
भ्लमेव तु भेदनम् । धातकीशुद्धतोयानि कारणं मद्यशु-
कयोः ॥ शीते न तु तदाद्यन्ते स्निग्धाम्ललवणा हिताः ।
उदमन्थदिवास्वप्नौ ग्रीष्मादन्यत्र गर्हितौ ॥ समयोगोपघ-
माद्या वातादिचय हेतवः । ऋतुष्वन्यो रसेष्वन्यो रूक्षस्ने-
हवलक्रमः ॥ रसायना काकमाची सद्यः पर्युषिता विषम् ।
मूलकं दोषजिह्वालं विपरीतं तु कन्दवत् ॥ ज्वरे पेयाः कषाया-
श्च सर्पिः क्षीरं विरेचनम् । पडहं पडहं युञ्ज्याद्रीक्ष्य दोषव-
लावलम् ॥ छर्दिद्वेगगुल्मतै वमनं च चिकित्सिते ।
निषिद्धमपि निर्दिष्टं वास्तिरर्शसकुष्ठिनोः ॥ ज्वरे तुल्यतु-
दांषत्वं प्रमेहे तुल्यदूधता । रक्तगुल्मे पुराणत्वे सुखसा-
ध्यवहेतवः ॥ आश्रोतनमभिष्यन्दे युञ्जीतोर्ध्वं दिनत्रयात् ।
अञ्जनं पक्वदोषस्य प्रविश्याये च नावनम् ॥ नातिप्रवृद्धे

तिमिरे शिरामोक्षो विधीयते । दुष्टास्त्रसं-
भवेऽर्षाग्रो नास्त्रपित्ते शिराव्यधः ॥ अपथ्यं पथ्यमप्यन्नं
निशयां नेत्रोरोगिणाम् । अहिताः सक्तवः शुष्का हितास्ते
तु प्रमेहिणः ॥ गुल्मिनः क्षीरदध्यादिहपुषादियुतं हितम् ।
वातलं वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते ॥ तदेव मद्यं
मद्यस्य विपस्य तु विषान्तरम् । घृतमानूपदेशोत्थं हेमन्ते
च बलाधिकम् ॥ आलस्यगौरवं रूपं वातजेऽपि ज्वरे पुनः ।
स्वेदैर्याति शमं दाहः प्रायो लघुनपानजः ॥ दिवास्वप्ना-
ञ्जरां याति भुक्तमन्येशुरय न । कोष्ठे रुद्धोऽमिकृद्वायुर्म-
दसाशांभिरमिजित् ॥ दुष्पानं दुर्जरं सर्पिर्दीपनं च पयो-
ऽन्यथा । सर्पादिशवकोपेभ्यो वृश्चिकानां समुद्रवः ॥ ते
तैरेव पुनर्दृष्टाः सद्यो जहति जीवितम् । स्वयमेव विषं तीव्रं
तान्पुनर्नातिवाधने ॥ सर्वाङ्गव्यापि तेषां च शुक्रवत्संश्रितं
विषम् । तन्मांसमुपयोगाय मांसवर्गं च पठ्यते ॥ छर्दिद्वी
मक्षिकाविट् च मक्षिकैव तु वामयेत् । कफे लङ्घनसाध्येऽपि
कर्तारि ज्वरगुल्मयोः ॥ तुल्योऽपि देशकालादौ लङ्घनं न
समं मतम् । सर्वथा दोषजित्कं ग्रहण्यां दोषकृद्गुणे ॥
पीनसश्वासकासादौ सिद्धमेव प्रशस्यते । इत्येतेऽन्ये च
बहवः सूक्ष्मा दुर्लभहेतुकाः ॥ धर्मा विचित्रा भावेषु
किंचित्स्तेषां निदर्शनम् । दिशानया शेषमपि स्वयमू-
हेत बुद्धिमान् । न शस्त्रमात्रशरणो न वानालोचितागमः ॥”
इति ॥ १८० ॥

संप्रति सुखग्रहणधारणार्थं संप्रहर्शलोकाह—

शूक्रांश्वीजपक्वान्मांसशकफलौषधैः ।

वर्गितैरन्नलेशोऽयमुक्तो नित्योपयोगिकः १८१

सं—शूक्रधान्यादिभिर्गर्गितैर्धर्माङ्कितैरयमन्नस्य लेश
एकदेशः स्तोकमात्रो निर्दिष्टः । किंभूतः । नित्योप-
योगो विद्यते यस्य स नित्योपयोगिकः । सदोपयोग-
वानित्यर्थः । मात्रायोगक्रियादेशकालादिविशेषाच्चोक्ता-
नामपि द्रव्याणामन्यथात्वं दृष्टम् । यथा । तिलशो
निषेव्यमाणं विषमपि संजायतेऽमृतसम्पानम् । भट्टा-
तकः सह तिलैस्तत्कार्यपि कुष्ठमुपहति । संस्कारेण
लघुभ्यः सत्तुभ्यः सिद्धपिडिका गुरवः । मरुवासिष्व-
तिसात्स्यं दधिपीलुशमीकरीराणाम् । घृतदुग्धं हेमन्ते
मंदाश्लिफोत्तरं भवेत्प्रायः । दधिदुग्धं वातघ्नं तदजातं
वातकृद्भवति । रेचनमपि च क्षीरं गव्यं संप्राहि कस्य-

धिद्ववति । तस्मादेवमादि स्वबुद्धयैवाऽभ्युहम् ।
शास्त्रकृता तु ग्रंथगौरवभयात्स्पष्टं कृत्वा तन्नोक्तम् ।
प्रदेशान्तरेषु युक्त्यैव प्रतिपादितमिति ॥ १८१ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टा-
गहदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामन्नस्वरूपादिविज्ञा-
नीयोऽध्यायः षष्ठः ॥

प०--संप्रति सुखग्रहधारणार्थं संग्रहश्लोकमाह-शू-
क्रधान्यादिभिर्वर्गितैर्वर्गीकृतैरयमन्नस्य लेशः एकदेशः
स्तोकमात्रो निर्दिष्टः । किंभूतः नित्योपयोगो विद्यते
यस्य स नित्योपयोगिकः सद्योपयोगवानित्यर्थः ।
मात्रायोगक्रियादेशकालादिविशेषाच्चोक्तानामपि
द्रव्याणामन्यथात्वं दृष्टम् । यथा--“ तिलशो निपे-
व्यमाणं विषमपि संजायतेऽमृतसमानम् । भला-
तकः सह तिलैस्तत्कार्यपि कुष्ठमुपहन्ति ॥ संस्का-
रेण लघुभ्यः सक्तुभ्यः सिद्धपिण्डका गुरवः । मरु-
वासिष्वतिसात्म्यं दधिपीलुशर्माकीरीराणाम् । घृत-
दुग्धं हेमन्ते मन्दाग्रिकफोत्तरं भवेत्प्रायः । दधि-
दुग्धं वातघ्नं तदजातं वातकुद्भवति । रेचनमपि च
क्षीरं गव्यं संग्राहि कस्यचिद्भवति । तस्मादेवमा-
दिस्वबुद्धयैवाभ्युहम् । शास्त्रकृता तु ग्रन्थगौरवभ-
यात्तत् स्पष्टं कृत्वा नोक्तम् । प्रदेशान्तरेषु युक्त्यैव
प्रतिपादितमिति ॥ १८१ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रिकाया-
मष्टागहदयटीकायां सूत्रस्थानेऽन्नस्वरूपादि-
विज्ञानीयोऽध्यायः षष्ठः ॥ ६ ॥

हे०--अध्यायार्थमुपसंहरति । अन्नशब्देनाहारोपयोगीनि
द्रव्याणि तेषां लेश एकदेशः । उपयोगमर्हत्तयौपयोगिक
इति । नित्यं सर्वकालमौपयोगिको नित्यौपयोगिकः ।
यस्य तु कादाचित्क उपयोगः स नोक्तो ग्रंथविस्तर-
भयात् । वर्गितैर्वर्गीकृतैः शूक्रजादिभिः प्रकरणभेदै-
स्त्वर्थः ॥ १८१ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने अन्नज्ञानप्रकरणं
सामस्त्येन निरूपितम् ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ७.

—०—

स०--अन्नपानस्वरूपं शरीरसंधारणार्थं प्रागुक्तम् ।
पथ्यमपि चान्नपानं विषाद्युपहतं रोगाय मृत्यवे वा
संपद्यते । अतस्तद्रक्षणाध्यायोऽयमारभ्यते ।

अथातोऽन्नरक्षाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०--अन्नस्य रक्षाऽन्नरक्षा सोपदेय्या यत्राध्याये
सोऽप्युपचारादन्नरक्षेत्युच्यते । यथा । शिशुपालवधः
काव्यमिति । शेषं व्याख्यानमत्र पूर्ववत्कार्यम् ॥ १ ॥

प०--अन्नपानस्वरूपं शरीरसंधारणार्थं प्रागुक्तम् ।
पथ्यमपि चान्नपानं विषाद्युपहतं रोगाय मृत्यवे
वा संपद्यते । अतस्तद्रक्षणाध्यायोऽयमारभ्यते ।
अन्नस्य रक्षाऽन्नरक्षा सोपदेय्या यत्राध्याये सोऽप्युप-
चारादन्नरक्षः प्रोच्यते । यथा शिशुपालवधः काव्य-
मिति । शेषं व्याख्यानमत्र पूर्ववत् कार्यम् ॥ १ ॥

हे०--अथेत्यन्नरक्षाध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते--यतः
पूर्वयोरध्याययोरुदाहार उक्तः । स चार्थश्चिन्ता रोगहेतुर्गति
रक्षा वक्तव्या । सा चास्मिन्नध्याये अतएवायमन्नरक्षाध्यायः ।
रक्षा च विषविरोध्यविधिमेष्वनशयनसंभोगेभ्यः । ते च राज्ञां
प्रायेण संभवन्ति तेभ्यश्च रक्षा वैद्याधीना ॥ १ ॥

राजा राजगृहासन्ने प्राणाचार्यं निवेशयेत् ।
सर्वदा स भवत्येवं सर्वत्र प्रतिजागृषिः ॥ २ ॥

स०--राजा नृपः प्राणाचार्यं वैद्यं राजगृहासन्ने
निवेशयेदावासयेत् । एवं सति यो गुणः स्यात्तमाह ।
सर्वदेत्यादि । सर्वदा सर्वकालं रात्रौ दिवा वा नृपभ-
वनसमीपस्थितः स वैद्यः सर्वत्रान्नपानशयनमात्यादौ
प्रतिजागृर्विदत्तावधानो भवति ।

प०--राजा नृपः प्राणाचार्यं वैद्यं राजगृहा-
सन्ने निवेशयेदावेशयेत् । एवं सति ये गुणाः

१ “ स्कंधावारे च महति राजगृहादनन्तरम् । भवेत्स-
न्निहितो वैद्यः सर्वोपकरणान्वितः ॥ तत्रस्थमेनं ध्वजवधशः-
ख्यातिसमुच्छ्रितम् । उपसर्पन्त्यमोहेन विपशल्यामयादिताः ॥
स्वतन्त्रकुशलोऽन्येषु शास्त्रार्थेष्ववहिष्कृतः ॥ वैद्यो ध्वज इवा-
भाति नृपतद्विषयजितः ” । इति सुश्रुतः ।

मृगानाह—सर्वदेत्यादि । सर्वदा सर्वकालं रात्रौ
विद्या नृपभयतमसमीपे स्थितः स वैद्यः सर्वत्राज्ञपा-
नजनसाल्यादीं प्रतिज्ञायुर्विदन्तावधानो भवति २ ॥

हे०—यस्माद्वागो वैद्यमनिधिं विधत्ते—प्राणाचार्य
प्रेमम् एवं सन्निधौ सत्त्वां स वैद्यः सर्वदा सर्वकालं सर्वेषु
कार्येषु, प्रतिज्ञायुर्विदः—प्रतिपदार्थं जागरूकः सम्यगवहितो
भवति ॥ २ ॥

ननु किमेवं कियत इत्याह—

अन्नपानं विषादक्षेत्रशेषेण महीपतेः ।

योगक्षेमौ तदायत्तौ धर्माश्च यन्निबन्धनाः ॥ ३ ॥

म०—महीपतेः संबन्धनपानं विषाद्विषमस्पर्शादिशे-
षेणातिशयेन रक्षेत् । अन्नपानमित्युपलक्षणम् । शय-
नवस्त्रगन्धरत्नमात्यादीनामपि परिरक्ष्यत्वात् । किमिति
नृपाक्षपानादि विशेषेण रक्षेदित्याह । योगेत्यादि ।
योगोऽन्नवस्त्रादिभिः संबन्धः । श्वेसस्तेपामन्नादीनां चौरा-
दुपद्रववक्षणम् । द्वावप्येतौ तदायत्तौ नृपायत्तौ स्या-
ताम् । श्वेसशब्दोऽर्थर्चादिः । धर्माश्च इति । धर्मा-
र्थकाममोक्षा यन्निबन्धना योगक्षेमनिबन्धनाः ॥ ३ ॥

प०—ननुकिमेवं कियत इत्याह—महीपतेः
सम्बन्धनपानं विषान् विषमस्पर्शान् विशेषेणाति-
शयेन रक्षेत् । अन्नपानमित्युपलक्षणं, शयनवस्त्र-
गन्धरत्नसाल्यादीनामपि परिरक्ष्यत्वात् । किमि-
ति नृपाक्षपानादि विशेषेण रक्षेदित्याह—योगेत्या-
दि । योगोऽन्नवस्त्रादिभिः सम्बन्धः । श्वेसस्तेपाम-
न्नादीनां चौरानुपद्रववक्षणं द्वावप्येतौ तदायत्तौ
नृपायत्तौ स्याताम् । श्वेसशब्दोऽर्थर्चादिः । धर्माश्च
इति । धर्मार्थकाममोक्षा यन्निबन्धनाः ॥ ३ ॥

हे०—अथ विपरक्षा, वैद्यश्च विषादन्नपानरक्षां विधत्ते—
म एवमुच्यते । विशेषेण अन्यपदार्थेभ्यः अन्यनरक्षातो
विशेषतो राज्ञः, पुनः यतः योगक्षेमौ तदायत्तौ, तस्य
समोऽर्थर्चा । अलक्ष्यत्वात् योगः, लक्ष्यस्य प्रतिपालनं
प्रेम । तदायत्तौ तौ यन्निबन्धना धर्माश्च धर्मार्थकाममोक्षा

१ “ एकोत्तरं मृत्युगतमध्वर्णाः प्रचक्षते । तत्रैक-
क्षण्यं तन्तु शेषास्वागन्तवः स्मृताः दोषागन्तु मृत्युभ्यो
स्वात्मविशारदौ । रक्षेतां नृपतिं नित्यं यत्राद्वैद्यपुरोहितौ ”
इति सुश्रुतः ।

यस्माद्योगक्षेमौ साधनं, तयोश्च सजा ततः सोऽतिशयेन
दिभ्यो रक्षणीयः ॥ ३ ॥

संप्रति विषदुष्टस्य भक्तस्य लक्षणमाह—

ओदनो विषवान् सांद्रो यात्यविस्त्राव्यतामि ।

चिरेण पच्यते पको भवेत्पथुपितोपमः ॥

मयूरकंठतुल्योष्मा मोहमूर्छाप्रसेककृत् ।

हीयते वर्णगंधाद्यैः क्लियते चंद्रकाचितः ॥ ४ ॥

म०—विषवानोदनः सांद्रो विलेप्याकारः न च
विस्त्रावयितुं शक्यते यतः पृथक् सिकथो न भवेत् ।
तथा चिरेण पच्यते बहुना कालेन पाकं याति । स
च पको निष्पन्नपाकः सद्य एव पथुपितोपमो दिव्यः
तस्मिन्तिदोऽतिक्रान्ताहोरात्रः । मयूरकंठेन तुल्य उष्मा
वाष्पराजिर्जानावर्णः यस्य स तथोक्तः । पथुपितोपम
इति । यथा पथुपितं भक्तं निरुष्णं स्तब्धं च भवति ।
तथा विषदूषितं सद्योऽवतारितमपि तादृशमेव भवति ।
स चोपयुक्तो मोहमूर्छाप्रसेकान्करोति । मोहो नैव-
चित्यम् । मूर्छा संज्ञाभ्रंशः । प्रसेकः श्लेष्मनिष्ठीवनम् ।
हीयते वर्णगंधाद्यैरित्यादिशब्देन रसस्पर्शादिपरिग्रहः ।
प्रक्लिन्नो भवति । सलिलमध्यक्षितैरुदितैर्दुरास-
त्वं चैव पूर्णं भवति । इति चक्षुरादिना
परीक्षा ॥ ४ ॥

प०—संप्रति विषदुष्टस्य भक्तस्य लक्षणमाह—
विषवानोदनः सांद्रो विलेप्याकारः न च विस्त्रा-
वयितुं शक्यते । यतः पृथक् सिकथो न भवेत् । तथा
चिरेण पच्यते, बहुना कालेन पाकं याति । स च
पको निष्पन्नपाकः सद्य एव पथुपितोपमो दिव्यः
सान्तरितोऽतिक्रान्ताहोरात्रः । मयूरकंठेन तुल्य
उष्मावाष्पराजिर्जानावर्णः यस्य तथोक्तः । पथु-
पितोपम इति । यथा पथुपितं भक्तं—निरुष्णं
स्तब्धं च भवति तथा—विषदूषितं सद्योऽवतारि-
तमपि तादृशमेव भवति । स चोपयुक्तो मोह-
मूर्छाप्रसेकान् करोति । मोहो—वैचित्त्यम् ।
मूर्छा—संज्ञाभ्रंशः । प्रसेकः—श्लेष्मनिष्ठीवनम् ।
हीयते गन्धवर्णाद्यैरिति । आदिशब्देन रसस्पर्शा-
दिपरिग्रहः । प्रक्लिन्नो भवति । सलिलमध्यक्षित-

तैलविन्दुसदृशैश्चन्द्रकैश्च पूर्णा भवति । इति चक्षु-
रादिभिः परीक्षा ॥ ४ ॥

हे०—अथ सविपात्रपानलक्षणं तत्र ओदनं लक्षयति—
सान्द्र इवाविज्ञाव्यतां यानि सद्रवोऽप्यद्रव इव स्त्रावयितुं न
शक्यते, पक्कः पर्युषितोपमो भवेत् । सद्यस्कोऽप्यहोरात्रो-
षितवन्निरुद्धा स्तब्धश्च स्यात् । मयूरकण्डतुल्योष्मा—
नीलवाष्पः, सोहादिकवृत्त्वमूमसंयन्धात् साक्षात्संयन्धदो-
षाणां वक्ष्यमाणत्वात्, गोहो—विचाराशक्तिः, मूर्च्छातर्भू-
तस्यापि तस्य मूर्च्छावसानेऽप्यनुवृत्त्यर्थं पृथग्रहणम् ।
आयशब्दाद्रसादीनां ग्रहणं क्लियते क्लियो निष्पद्यते, सम्य-
क् श्रुपितोऽपि क्लेदं धत्ते, चन्द्रिकान्यतः जलश्रितैवल-
विन्दुसदृशः ॥ ४ ॥

व्यजनानां परीक्षामाह ।

व्यंजनान्याशु शुष्कांति ध्यामकाथानि तत्र च ।
हीनातिरिक्ता विकृता छाया दृश्येत नैव वा ॥
फेनोर्ध्वराजीसीमततंतुबुद्बुददृशंभवः ।
विच्छिन्नविरसा रागाः खांडवाः शाकमामिपम् ।

स०—व्यजनानि सूपादीनि दधितक्रदाडिमादि-
संस्कृतान्याशु शीघ्रं शुष्काणि भवन्ति । काथश्च तेषां
ध्यामो मलिनो भवति । तत्र चेति । व्यंजनवत्सु
काथेषु हीनाधिका शिरोविरहादिलक्षणविकारोपेता
चात्मीया छाया प्रतिबिम्बं दृश्यते । नैव वा कीदृश्यपि
छाया न दृश्यते । न चेदमरिष्टं सनिमित्तत्वात् । फेना-
दीनां संभवः । तत्रेति प्रकृतम् । व्यंजनोपलक्षितेषु
सर्वद्रवेष्वेव । विशेषेण पुल्लवणोल्वणद्रवं फेनमाला ।
ऊर्ध्वराजीसंभवं तु रसकादिषु स्वयं दर्शयिष्यति ।
विच्छिन्नविरसा रागा इति । विच्छिन्नो रक्तवर्णः
कचित्कचित्प्रदेशे द्राक्षापानादौ रागो भवति । विरसं
विगतरसं तद्वति । यथा राग एवं खांडवोऽपि ।
शाकमामिषं च छिन्ने स्थाने स्थाने बुटयद्विरसं च ९ ॥

प०—व्यंजनानां परीक्षामाह—व्यंजनानि
सूपादीनि दधितक्रदाडिमादिसंस्कृतान्याशु शीघ्रं
शुष्काणि भवन्ति । काथश्च तेषां ध्यामो
मलिनो भवति । तत्र चेति । व्यंजनवत्सु
काथेषु हीनाधिका, शिरोविरहादिलक्षणविकारो-
पेता चात्मीया छाया प्रतिबिम्बं दृश्यते । नैव वा

कीदृश्यपि छाया न दृश्यते । न चेदमरिष्टं सनि-
मित्तत्वात्फेनादीनां संभवः । तत्रेति प्रकृतम् ।
व्यंजनोपलक्षितेषु सर्वद्रवेष्वेव । विशेषेण पुन-
र्लवणोल्वणद्रव्य एव फेनमाला । ऊर्ध्वराजीसंभवं
तु रसकादिषु स्वयं दर्शयिष्यति । विच्छिन्नविरसा
रागा इति । विच्छिन्नो रक्तवर्णः कचित्कचि-
त्प्रदेशे द्राक्षापानादौ रागो भवति । विरसं विगता-
रसं तद्वति । यथा राग एवं खांडवोऽपि शाक-
मामिषं च विच्छिन्नं स्थाने स्थाने बुटयद्विर-
सं च ॥ ५ ॥

हे०—व्यजनानि लवणा—व्यजनानि लवणानि
प्याशु शुष्काणि, ध्यामकाथानि न मलिनानि भवन्ति ।
तत्र तेषु काथवत्सु व्यंजनेषु हीनाधिका छाया प्राविश्यते
दृश्यते, नैव वा दृश्यते, यथा विरसमाला, रक्तवर्ण-
का अधिका, विच्छिन्न पुल्लवणोल्वणद्रव्य एव फेन-
माला दीनां संभवः । व्यंजनोपलक्षितेषु सर्वद्रवेष्वेव
विच्छेदः, तन्तुः हीनाधिका, रक्तवर्णः कचित्कचि-
त्प्रदेशे द्राक्षापानादौ रागो भवति ॥ ५ ॥

यत्र द्रवेयादृशी राज्ञी भवति तत्र दृश्यते
दर्शयन्नाह—

नीला राज्ञी रंम ताम्रा क्षीरं धूपनि दृश्यते ।
श्यावा पीताऽमिता तत्र धृतं पानीयमंनिभा ॥
काली मद्यांभसाः क्षौद्रं हरितिलेऽङ्गणोपमा ।
पाकः फलानामामानां पक्वानां परिवोधनम् ॥
द्रव्याणामार्द्रशुष्काणां स्थातां म्लानिविवर्णत ।
मृदूनां कठिनानां च भवेत्स्पर्शविपर्ययः ॥
माल्यस्य स्फुटिताग्रत्वं म्लानिर्गन्धानगोद्वयः ।
ध्याममंडलता वञ्च इदं तंतुपल्लभासु ॥
धातुमौक्तिककाष्ठाश्मकादिषु म्लानानि ।
स्नेहस्पर्शप्रभाहानिः सप्रभवं तु मृन्मये ॥ ६ ॥

स०—मांसरंमं विष्णुपिनीनीलाक्षीवर्णिताकाश राज्ञी
दृश्यत इति प्रकृतं नैवधः । एषां भावोऽपि राज्ञी दृश्यत
इति बोध्यम् । क्षौद्रमयेताज्जातवयव । दृश्यते इति
श्यावा दृश्यते लक्ष्यते चक्षुषा । राज्ञीतं सत्यं प्रकृतम् ।
पीताऽमिता तत्र श्यादि । पक्वमा मये पीताऽमिता
आर्नालपाता राज्ञी दृश्यत इति प्रकृतम् । धृतं सलिल-

निभा । काली कृष्णा मद्यस्य तोयस्य च विषदूषितस्य । क्षौद्रे हरिदिति । माक्षिकमध्ये हरिता राजी दृश्यते । तैलेऽरुणोपमेषलोहिताकारा । उदाहरणमात्रं त्वेतत् । मस्तुनः कपोताभा । धान्याम्लस्य कृष्णा । द्रवौषधस्य कपिला । तथा । आमानां फलानां पाकः । पक्वानां परिकोथनं शाटितत्वं भवति । द्रव्याणामार्द्रशुष्काणां स्यातां ग्लानिविवर्णते । यथासंख्यं योज्यम् । आर्द्राणां ग्लानिः । शुष्काणां वैवर्ण्यं श्यावत्वादिलक्षणम् । मृदूनां कठिनत्वं कठिनानां मृदुत्वम् । अयं स्पर्शविपर्ययः । माल्यस्य पुष्पादेः स्फुटितं विशीर्णमग्रं प्रान्तो यस्य तत्स्फुटिताग्रं तद्भावस्तत्त्वम् । ग्लान्युद्भवो ग्लानता । गन्धान्तरोद्भवः स्वागन्धनाशः अन्यस्य संभवश्च । वसागन्धस्य च तैले संभवः । ध्यामण्डलता वस्त्रे । वस्त्र आस्तरणप्रावरणादिरूपे ध्यामानि मलिनानि मण्डलानि यस्य वस्त्रस्य तद्भावस्तत्त्वम् । शदनं श्यातः पातः । केषाम् । तंतूनां रोम्णां पक्ष्मणां च पार्श्ववर्तिनां वस्त्रसंबन्धिनामेव । धातुर्लोहादिः । मौक्तिकं मुक्ता । काष्ठं दारु । अश्मा पाषाणः । रत्नानि वज्रमरकतादीनि । आदिशब्देन शंखशुक्त्यादिपरिग्रहः । तेषु धात्वादिषु मलाक्तता पकोपदिग्धता । स्नेहहानिस्तेषामेव धात्वादीनां स्निग्धत्वव्यपगम इत्यर्थः । एवं स्पर्शप्रमाहानी । मृन्मये तु भाण्डे विषदूषिते निष्प्रभे सप्रभत्वम् ॥ ६ ॥

प०—यत्र द्रवे यादृशी राजी संभवति तां विशेषतो दर्शयन्नाह—मांसरसे विषदूषिते नीलवर्णाकारा राजी दृश्यत इति प्रकृतेन सम्बन्धः । एवं चाग्रेऽपि राजी दृश्यत इति योज्यं भवति । क्षीरमध्ये ताम्रा । दधनि श्यावा दृश्यते, लक्ष्यते चक्षुषा श्यावा । राजीति सर्वत्र प्रकृतम् । पीतासिता तक्र इत्यादि । तक्रस्य मध्ये आपर्तिताऽसिता आनीलपतिता । राजी-दृश्यत इति प्रकृतम् । धृते सलिलनिभा । काली कृष्णा मद्यस्य तोयस्य च दूषितस्य च । क्षौद्रे हरिदिति । माक्षिकमध्ये हरिता राजी दृश्यते । तैले-ऽरुणोपमा ईषलोहिताकारा । तथा आमानां फलानां पाकः पक्वानां परिकोथनं शाटितत्वं भवति । वसागन्धस्य च तैले संभवः । उदाहरणमात्रमेतत् । मस्तुनः कपोताभा । धान्याम्लस्य कृष्णा द्रवौष-

धस्य कपिला । द्रव्याणामार्द्रशुष्काणां स्यातां ग्लानिविवर्णते । यथासंख्यं योज्यम् । आर्द्राणां ग्लानिः । शुष्काणां वैवर्ण्यं श्यावत्वादिलक्षणम् । मृदूनां कठिनत्वं, कठिनानां मृदुत्वम् । अयं स्पर्शविपर्ययः । माल्यानां पुष्पाणां स्फुटितं विशीर्णमग्रं प्रान्तो यस्य तत् स्फुटिताग्रं तस्य भावस्तत्त्वम् । ग्लान्युद्भवो ग्लानता । शदनं श्यातः पातः । केषांतन्तुपक्ष्मणां च रोम्णां वस्त्रसम्बन्धिनामेव । गन्धान्तरोद्भवः स्वागन्धनाशः अन्यसम्भवश्च । ध्यामण्डलता वस्त्रे आस्तरणप्रावरणादिरूपे ध्यामानि शामलानि मण्डलानि यस्य वस्त्रस्य तद्भावस्तत्त्वम् । धातुः सुवर्णादिः । मौक्तिकं मुक्ता । काष्ठं दारु । अश्मा पाषाणः । रत्नानि वज्रमरकतादीनि । आदिशब्देन लोहादि । तेषु धात्वादिषु कमलोपदिग्धता, स्नेहहानिः । तेषामेव धात्वादीनां स्निग्धत्वव्यपगम इत्यर्थः । एवं स्पर्शप्रमाहान्यौ । मृन्मये भाण्डे विषदूषिते निष्प्रभे सप्रभत्वम् ॥ ६ ॥

हे०—मांसादीन् राजीविशेषेण लक्षयति—रसे मांसरसे नीलवर्णा राजी, क्षीरे ताम्रा, दधनि श्यावा कपिष्ठा, तत्रे पीताऽसिता, गौरे श्यामा, धृते पानीयसंनिभा उदकवर्णा, मये, अम्भसि च काली कृष्णा, क्षौद्रे हरित् मरकतवर्णा, तैले अरुणोपमा, फलानि लक्षयति—अपक्वानां फलानां पाकः, पक्वानां परिकोथनं पृतीभावः । आर्द्रशुष्काणि च लक्षयति—आर्द्राणां द्रव्याणां किञ्चिच्छुष्कत्वं, शुष्कानां विवर्णता विकृतवर्णत्वं, मृदुकाठिनानि लक्षयति—स्पर्शविपर्ययः—मृदूनां काठिन्यं कठिनानां मृदुत्वम् । माल्यं लक्षयति—माल्यस्य पुष्पस्य अग्रभागेषु शीर्णत्वं, वस्त्रं लक्षयति—ध्यामण्डलता मलिनविस्त्रोत्पत्तिः, तन्तूनां पक्ष्माणः सूक्ष्मावयवाः तेषां शदनं शातः । धात्वादीन् लक्षयति—धातवः—सुवर्णादयः, रत्नं—माणिक्यादि आदिशब्देन शंखशुक्त्यादयः । मल कता—मलिनत्वं, स्नेहादीनां च हानिः शीतादीनां स्पर्शस्य, तेजस्विनां प्रभायाः । मृन्मयं लक्षयति सप्रभत्वं निष्प्रभस्यापि प्रभात्पत्तिः ॥ ६ ॥

इदानीं यो विषं ददाति तस्य लक्षणमाह—

विषदः श्यावशुष्कास्यो विलक्षो वीक्षते दिशः ।
स्वेदपथुमांस्त्रस्तो भीतः स्रवति जृम्भते ॥ ७ ॥

१ “ इङ्गितस्त्रो मनुष्याणां वाक्चेष्टमुखवैकृतैः । विद्याद्विषस्य दातारमेभिर्लिंगैश्च बुद्धिमान् ॥ न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षन्मोहमेति च । अपार्थं बहु संकीर्णं भाषते चापि

स०—विषं ददातीति विषदो नरः श्यावं शुष्क-
मास्यं मुग्धं यस्याऽसौ श्यावशुष्कास्यः श्यामशुष्कवदनः ।
किं करोति । विलक्षो वीक्षते दिशः । दिश इति समं-
तादित्यर्थः । विलक्ष इति लज्जावान् । वीक्षतेऽवलोक-
यति । किंच सदोषशक्या स्वेदवान्वेषथुमान् । व्रस्तः
शरीरेण जातकम्पत्वात् । भीताश्चित्तन सोद्वेगतयोपल-
क्ष्यमाणत्वान् । स्तम्भकुड्यादिभिरात्मानमन्तर्वापितुमि-
च्छन्निवस्ततो गच्छन्श्च स्थलितगतिर्भवति तत आह ।
स्थलति । पुनः पुनश्च जृम्भां करोति तेनाह । जृम्भते ।
उपलक्षणं चेद् तत्तत्कालमाविनीनां क्रियाणाम् । तद्यथा
अस्थानहार्मी । प्रष्टोऽसम्बद्धमुत्तरं ददाति नैव वा वदति ।
विषदुर्मुह्यत्यङ्गुलीः स्फोटयति । शिरः कण्डूयते । ओष्ठौ
लेह्ये । मुखं विलिख्यति । क्रियासु त्वरते । विपरीत-
माचरति । स्वभूमौ च नावतिष्ठते ॥ ७ ॥

प०—इदानीं यो विषं ददाति तस्य लक्षण-
माह—विषं ददातीति विषदः । श्यावं शुष्कमा-
स्यं मुग्धं यस्यासौ श्यावशुष्कास्यः श्यावशुष्कवदनः ।
किं करोति विलक्षो वीक्षते दिशः । दिश इति समं-
न्तादित्यर्थः । विलक्ष इति लज्जावान् वीक्षते
अवलोकयति । किंच सदोषशक्या स्वेदवान्
वेषथुमान् । व्रस्तः शरीरेण जातकम्पत्वात् । भीत-
श्चित्तन सोद्वेगतयोपलक्ष्यमाणत्वान् । स्तम्भकुड्या-
दिभिरात्मानमन्तर्वापितुमिच्छन् । इतस्ततो
गच्छन् स्थलितगतिर्भवति तत आह—स्थलति ।
पुनः पुनश्च जृम्भां करोति तेनाह—जृम्भते । उपल-
क्षणं चेद् तत्तत्कालमाविनीनां क्रियाणाम् । तद्य-
था—अस्थानहार्मी—प्रष्टोऽसम्बद्धमुत्तरं ददाति,
नैव वा ददाति । विषदुर्मुह्यत्यङ्गुलीः स्फोटयति ।

—मूढवत् ॥ स्फोटयत्यङ्गुलीर्भूमिकस्माद्विलिखेद्भूमेत् । वेषथु-
जायते तस्य व्रस्तस्थान्योन्यमाक्षते ॥ क्षामो विवर्णवक्त्रश्च
नरैः किंचिच्छिनत्यपि । आलपेतासकहीनः करेण च शिरो-
रुहान् । निर्विद्यागुणपद्वारिर्वीक्षते च पुनः पुनः । वर्तते विपरी-
तान्मु विपदाता विचेतनः ॥

कचिद्व्यापार्थिवस्य त्वरिता वा तदाज्ञया । असतामपि
यन्तोऽपि चेष्टां कुर्वन्ति मानवाः । तस्मात्परीक्षणं कार्यं
गुणानामादिनां नृपः ॥” इति कल्पस्थाने सुश्रुतः ।

शिरः कण्डूयते । ओष्ठौ लेहि । मुखं विलिखति ।
क्रियासु त्वरते । विपरीतमाचरति । स्वभूमौ च नाव-
तिष्ठते ॥ ७ ॥

हे०—विषप्रयोक्तारं लक्षयति—विलक्षश्चलदृष्टिः दिशो
वीक्षते इतस्ततोऽवलोकयति, व्रस्त उद्विग्नः, भीतश्चक्रितः,
विषदलक्षणं तत्प्रयुक्तविषविशेषप्रश्नार्थम् ॥ ७ ॥

इदानीं सविषस्याग्निप्रक्षेपणादिकमुपदिशन्नाह—

प्राप्यान्नं सविषं त्वग्निरेकावर्तः स्फुटत्यति ।
शिखिकंठाभधूमार्चिरनर्चिर्वोग्रगंधवान् ॥ ८ ॥

स०—सविषमन्त्रं प्राप्याऽग्निः स्फुटत्यति चटचटा-
यतेऽतिशयेनेत्यर्थः । एकावर्त इति । एक एवावर्तो
यस्य । संहृतसर्वज्वालत्वादसावेकावर्तः । शिखिकंठा-
भधूमार्चिः शिखी मयूरस्तस्य कंठ इन्द्रायुधवदनेकवर्ण-
स्तस्येवामा ययोर्धूमार्चिषोस्तं शिखिकंठाभे तादृशे
धूमार्चिपी यस्याग्नेरसौ शिखिकंठाभधूमार्चिरिन्द्रायुधव-
दनेकवर्णधूमज्वाल इति यावत् । अनर्चिर्वाऽज्वाल इति
वा । उग्रगंधवानिति । कुणपगंधवान् । निदर्शनं
चेदम् । धूमोऽप्यस्य प्रसेकरोमहर्षशिरोवेदनापीनसदृष्ट्या-
कुलता अभ्युत्पादयति ॥ ८ ॥

प०—इदानीं सविषस्याग्निप्रक्षेपणादिकमुपदिश-
न्नाह—सविषमन्त्रं प्राप्याग्निः स्फुटति—चटचटायते
अतिशयेनेत्यर्थः । एकावर्त इति । एक एवावर्तो
यस्य संहृतसर्वज्वालत्वादसौ एकावर्तः । शिखिक-
ण्ठाभधूमार्चिः । शिखी मयूरः तस्य कंठ इन्द्रायुध-
वदनेकवर्णधूमज्वाल इति यावत् । अनर्चिर्वा
अज्वाल इति वा । उग्रगंधवानिति कुणपगंधवान् ।
निदर्शनं चेदम् । धूमोऽप्यस्य प्रसेकरोमहर्षशिरोवे-
दनापीनसदृष्ट्याकुलता अभ्युत्पादयति ॥ ८ ॥

हे०—अथाग्निप्रक्षेपादिना सविषान्नलक्षणं, तत्राग्निप्रक्षेपेण
एकावर्तः वामत एव दक्षिणत एव वा चलितज्वालः
स्फुटत्यतिभृशं चटचटायते, शिखिकंठाभधूमार्चिः नील-
धूमो, नीलज्वालश्च । अनर्चिर्वा अनुत्पन्नज्वालो वा ॥ ८ ॥

स्नेहलवणयोगादप्यग्निरिव स्यादतः पक्षिमृगैरपि परी-
क्षाप्रकारान्तरं दर्शयन्नाह—

ध्रियन्ते मक्षिकाः प्राश्य काकः क्षामस्वरो भवेत्
उत्क्रोशन्ति च दृष्ट्वैतच्छुक्कदात्यूहसारिकाः ॥

हंसः प्रस्खलति ग्लानिर्जीवञ्जीवस्य जायते ।
चकोरस्याऽक्षिवैराग्यं क्रौञ्चस्य स्यान्मदोदयः ।
कपोतपरभृदक्षचक्रवाका जहत्यसून् ।
उद्वेगं याति मार्जारः शकृन्मुञ्चति वानरः ।
हृष्येन्मयूरस्तद्दृष्ट्वा मन्दतेजो भवेद्विषम् ।
इत्यन्नं विषवज्ज्ञात्वा त्यजेदेवं प्रयत्नतः ।
यथा तेन विषधेरन्नपि न क्षुद्रजन्तवः ॥ ९ ॥

स०—मक्षिकाः सविषेऽन्ने न निलीयन्ते । निली-
नास्तु सद्यो विपद्यन्ते । विषदुष्टाहारात्तु काकः क्षाम-
स्वरो भवेत् । उत्क्रोशत्युच्चैर्विक्रोशति दर्शनादेव शुक्र-
दात्यूहसारिकाः । विषदर्शनमात्रादेव च हंसगतिः स्ख-
लति । ग्लानिर्जीवञ्जीवस्य जायते । उपलक्षणं चेदम् ।
मरणमपि कस्यचिन्न ग्लानिरेव । जीवञ्जीवकस्य । चको-
रस्याऽक्षिविरक्तता । दृष्ट्वैतदिति सर्वत्र योजनीयम् ।
क्रौञ्चस्य स्यान्मदोदयो मदोत्पत्तिः । कपोतपरभृदक्षच-
क्रवाकास्त्यजन्त्यसून् प्राणान्विजहति अत्यर्थं मरणदुः-
खाभ्याहताः । उद्विजतेऽत्यर्थं मार्जारः । वानरस्तु शकृत्
पुरीषं मुञ्चति उपलक्षणं चेदम् । पृष्ठतोमुखो रोदिति
च । तथा हृष्येन्मयूरस्तद्दृष्ट्वा । तदिति सविषान्नपरा-
मर्शः । दृष्ट्वेत्यनुवर्तमानेऽपि पुनर्दृष्ट्वेति वचनं सर्वत्र
मध्ये संप्रत्ययार्थमाद्यन्ताभ्यां गृहीतत्वात् । विषं चास्य
दर्शनादेव मन्दतेजस्कं भवति । एवं पूर्वोक्ताभिः परीक्षा-
भिरन्नं भक्तादि विषवद्विषसंसृष्टं ज्ञात्वा त्यजेदेतत् ।
कथम् । प्रयत्नतः प्रयत्नेन । तमेव प्रयत्नं दर्शयन्नाह ।
यथा येन प्रकारेण त्यज्यमानेन क्षुद्रजन्तवो मक्षिकाद-
योऽपि तेन विषेण न विषधेरन् न नश्येयुस्तथा त्य-
जेत् । क्षुद्रजन्तवोऽपि किं पुनर्महान्त इत्यपिशब्दार्थः ॥ ९ ॥

प०—स्नेहलवणयोगादप्यग्निरेवं स्यात् अतः
पक्षिमृगैरपि परीक्षाप्रकारान्तरं दर्शयन्नाह—
मक्षिकाः सविषेणान्नेन भ्रियन्ते । निली-
नास्तु सद्यो विपद्यन्ते । शेषं सुगमम् । एवं पूर्वो-
क्ताभिः परीक्षाभिरन्नं सविषं स्पष्टं ज्ञात्वा प्रयत्न-
तस्त्यजेत् । तमेव त्यागप्रयत्नमाह—यथा तेन सवि-
षेणान्नेन न विषधेरन् न नश्येयुः क्षुद्रजन्तवोऽपि,
किंपुनर्महान्त इति सूचनार्थोऽपिशब्दः । विषजुष्टा-

हारात् काकः क्षामस्वरो भवेत् । उत्क्रोश
उच्चैः क्रोशन्ति दर्शनादेव शुक्रदात्यूहसारिका
विषदर्शनमात्रादेव च हंसः स्खलति । ग्लानि-
र्जीवञ्जीवस्य जायते । उपलक्षणं चेदम् । मरण-
कस्यचिन्न ग्लानिः एवं जीवञ्जीवकस्य । चकोर-
स्य विरक्तत्वम् । दृष्ट्वैतदिति सर्वत्र योजनीयम्
क्रौञ्चस्य स्यान्मदोदयो मदोत्पत्तिः । कपोतपरभृ-
दक्षचक्रवाकास्त्यजन्त्यसून् प्राणान् विजहति चा-
मरणदुःखाभ्याहताः । उद्विजतेऽत्यर्थं मार्जार-
वानरस्तु शकृत्-पुरीषं मुञ्चति । उपलक्षणं चेद-
पृष्ठतो मुखो रोदिति च । तथा हृष्येन्मयूरस्तद्
तदिति सविषान्नपरा-मर्शः । दृष्ट्वेत्यनुवर्तमाने
पुनर्दृष्ट्वेति वचनं सर्वत्र मध्ये संप्रत्ययार्थमाद्यन्ता-
गृहीतत्वात् । विषं चास्य दर्शनादेव मन्दतेज-
भवति । अन्नं भक्तादिविषवत् ज्ञात्वा त्यजेदेत-
कथं प्रयत्नतः प्रयत्नेन । तमेव प्रयत्नं दर्शयन्नाह
यथा येन प्रकारेण त्यज्यमानेन क्षुद्रजन्तवो मा-
कादयोऽपि तेन विषेण न विषधेरन् न न
युस्तथा त्यजेत् । किंपुनर्महान्त इत्यपि
वदार्थः ॥ ९ ॥

हे०—मक्षिकादिप्राशनेन सविषान्नलक्षणं प्राश्यैतत्
प्रमत्तं भुक्त्वा शुक्रादीन् दर्शनेन लक्षयति—उत्क्रो-
उच्चैः शब्दं कुर्वन्ति, दात्यूहोऽन्धकाकः, एतत्सवि-
न्नम् अक्षिवैराग्यं न च रागापगमः । कपोतादयः प्र-
स्त्यजन्ति, परभृत्कोकिलः, दक्षः कुक्कुटः, म-
हृष्येद्वर्षं प्राप्नोति, मयूरस्य विषमत्वं दर्शयति—तद्
मयूरावलोकनेन मन्दतेजः अल्पप्रभावम् । सविषान्न-
प्रकारं दर्शयति यथा तेन सविषान्नेन क्षुद्रजन्तवोऽ-
विषधेरन्न भ्रियेरन् एवं त्यजेत् ॥ ९ ॥

स्पृष्टे तु कंडूदाहोषाज्वरातिस्फोटसुप्तयः ।
नखरोमच्युतिः शोफः सेकाद्या विषनाशन
शस्तास्तत्र प्रलेपाश्च सेव्यचन्दनपद्मकैः ।
ससोमवल्कतालासिपत्रकुष्ठामृतानतैः ॥ १०

स०—सविषेऽन्ने मुखहस्तादिभिस्तु स्पृष्टे सति व-
दयः शोफांताः स्युः । ऊषा प्रादेशिको दाहः ।
दाहस्तु दाहः । अर्तिः शूलम् । सुतिरंगास्याऽचैतन्
नखरोमच्युतिर्नखशतो रोमशतः । ननु नखश

केवलं वातरोगेषु पठितः । विषे च सन्निपातकोप उक्तः ।
तत्कथमेतदुच्यते । जात्यन्तर्भूत एवायं विषनिमित्त
इत्यदोषः । तत्र तेषु विषसंस्पर्शजेषु कण्डादिरोगेषु
सेकाद्याः शस्ता यतो विपनाशनाः । प्रलेपाश्च हिताः ।
कैरित्याह । सेव्यादिभिः ॥ १० ॥

प०—सविषेऽत्रे मुखहस्तादिभिस्तु स्पृष्टे सति
कण्डूवादयः शोफान्ताः स्युः ऊपा, दाहः सर्वदाहः ।
अर्तिः शूलम् । सुप्तिरङ्गस्याचैतन्यम् । नखरोम-
न्युतिर्नखशातो रोमशातः । ननु नखशातः केवलं
वातरोगेषु पठितः । विषे च सन्निपातकोप उक्तः ।
तत्कथमेतदुच्यते । जात्यन्तर्भूत एवायं विषनि-
मित्त इत्यदोषः । तत्र तेषु विषसंस्पर्शजेषु कण्डूवा-
दिरोगेषु सेकाद्याः शस्ता यतो विपनाशनाः । प्रले-
पाश्च हिताः । कैरित्याह—सेव्यादिभिः ॥ १० ॥

हे०—सविपात्रस्पर्शजान् रोगानाह—अग्निना दह्यमान-
स्येव दुःखं दाहः, क्षारिणोपा, अर्तिः—शूलं, स्फीटाः
पिट्टिकाः, मुभिः स्पृशीज्ञानम् । कण्डूवादीनामौषधमाह-
भेकः परिसंकाः, आयशब्दादभ्यङ्गान्वगाहादयः । विप-
नाशना विपना निपन्त्रे बध्यमाणाः सेव्यादिभिः
प्रलेपाः । सेव्यगुडारं, पत्रकः पत्रकाष्टम् ।
योगाज्यकः कटफलः, ताक्षीसपथं प्रमिद्धम्, अमृता-गुडूची
नतं—तगरम् ॥ १० ॥

लालाजिह्वौष्ठयोर्जाड्यमृषा चिमिचिमायनम् ।
दन्तहर्षो रसाज्ञत्वं हनुस्तम्भश्च वक्रगे ।

सेव्याद्यैस्तत्र गण्डपाः सर्वे च विपाजिद्धितम् ११

स०—वक्रगे मुखप्राप्ते लाला भवति । जिह्वौष्ठयो-
र्जाड्यं भवति । ऊपादयश्च स्युः । रसाज्ञत्वं जिह्वा
रसं न चेतयत इत्यर्थः । हनोः स्तम्भश्च स्यात् । तत्र
सेव्याद्यैः पूर्वोक्तैर्गण्डपा हिताः । सर्वे चान्यदपि यद्विषं
जयति तद्धितम् ॥ ११ ॥

प०—वक्रगे मुखप्राप्ते लाला भवति । जिह्वौष्ठयोर्जा-
ड्यं भवति । ऊपादयश्च स्युः । रसाज्ञत्वं—जिह्वा रसं
न चेतयत इत्यर्थः । हनोः स्तम्भश्च स्यात् । तत्र सेव्याद्यैः
पूर्वोक्तैर्गण्डपा हिताः । सर्वे चान्यदपि यद्विषं
जयति तद्धितम् ॥ ११ ॥

हे०—सविपात्रमक्षणजान् रोगानाह—लालाश्लेष्मतन्तु-
त्वावः, जिह्वौष्ठयोर्जाड्यं स्तम्भः, ऊपा चिमिचिमायते सर्वत्र

मुखे सर्षपलिप्तस्येव दुःखं चिमिचिमायनम्, दन्तहर्षो
दन्तरोगविशेषः, लालादीनामौषधमाह—सेव्याद्यैः पूर्वोक्तैः सर्व
विषजिद्विषतन्त्रोक्तप्रतिसारेण प्रलेपादिकम् ॥ ११ ॥

आमाशयगते स्वेदमूर्च्छाध्मानमदभ्रमाः ।

रोमहर्षो वमिर्दाहश्चक्षुर्हृदयरोधनम् ॥

बिंदुभिश्चाचर्योऽङ्गानां पक्काशयगते पुनः ।

अनेकवर्णं वमति मूत्रयत्यतिसार्यते ॥

तंद्रा कृशत्वं पांडुत्वमुदरं बलसंक्षयः ।

तयोर्वातविरिक्तस्य हरिद्रे कटभीं गुडम् ॥

सिंदुवारितनिष्पाववाष्पिकाशतपर्विकाः ।

तंडुलीयकमूलानि कुक्कुटांडमवलगुजम् ॥

नावनांजनपानेषु योजयेद्विपशांतये ॥ १२ ॥

स०—विषान्न आमाशयं प्राप्ते स्वेदादयः स्युः ।
हृदयस्य रोधनं स्तम्भः । बिंदुभिर्नानावर्णैरङ्गानामाचयः
समंताच्चयनम् । पक्काशयगते तु विषेऽनेकवर्णं वमति ।
मूत्रयत्यतिसार्यते । तंद्रादयश्च भवन्ति । तयोरामपक्का-
शयगतयोर्विषयोर्वर्तमानस्य पुंसो यथायोगं वातविरि-
क्तस्य हरिद्रे कटभीत्यादिकमौषधं नावनादिषु योज-
येत् । तत्र मदनफलालाबु-कुंभीकोशातकीफलैर्मधुयु-
क्तैर्निष्पावांबुयुक्तैर्वमनम् । तस्य स्नेहयित्वा विरेचनम् ।
पक्काशयगते वमितस्यैव नीलिनीफलयुक्तेन घृतेन
विरेचनमेव ॥ १२ ॥

प०—विषान्न आमाशयं प्राप्ते तन्द्रादयश्च भवन्ति ।
तयोरामपक्काशययोगतयोर्विषयोर्वर्तमानस्य पुंसो
यथायोगं वान्तविरिक्तस्य हरिद्रे कटभीत्यादिक-
मौषधं नावनादिषु योजयेत् । तत्र मदनफलालाबु-
कुंभीकोशातकीफलैर्मधुयुक्तैर्वमनम् । तस्य स्नेह-
यित्वा विरेचनम् । पक्काशयगते वमितस्यैव नीलि-
नीफलयुक्तेन घृतेन विरेचनमेव ॥ १२ ॥

हे०—सविपात्रामाशयप्राप्तिजान् रोगानाह—चक्षुर्हृदय-
रोधनं—नेत्रयोर्मनसश्च क्रियाप्रतिबंधः । बिन्दुभिर्नानामा-
चयः जलबिन्द्वाकारस्फोटनव्याप्ताज्ञत्वं, सविषान्नपक्काशय-
प्राप्तिजान् रोगानाह—पांडुत्वं शुक्लत्वम्, उदरमुदराख्यो
रोगः । आमपक्काशयविकारयोरोषधमाह—वातविरिक्त-
स्येति क्रमाद्योज्यम्, आमाशयविकारेषु वान्तस्य, पक्काश-
यविकारेषु विरिक्तस्य, हरिद्रादीनि नावनादिषु योजयेत् ।

हरिद्रे हरिद्राद्वयं, कठभी गिरिकर्णिका, सिंदुवारितो निर्गु-
ण्डी, निष्पावो कल्मः, वाष्पिका हिङ्गुपत्री, शतपर्षिका
वचा, कुक्कुटस्य पक्षिणोऽण्डम्, अवल्गुजं वाक्ची ।
आहारं विनापि प्रयुक्तस्य विषस्य शान्त्यर्थमयं योगः
स्यादिति विषशान्तय इत्युक्तम् । संप्रहे तु—ईश्वराणां
वसुमतां विशेषेण तु भूभुजाम् । प्रायेण मित्रेभ्योऽमित्रा
भूयांसो भवन्ति, ततस्तत्प्रयोगात्समासन्नवर्तिनोऽन्नपाना-
दिषु विषं प्रयच्छन्ति, स्त्रियश्च तत्प्रणिधिप्रयुक्ताः सौभाग्य-
लोभेन । तस्माद्राजा कुलीनं स्निग्धमात्ममास्तिकमार्यं परि-
ग्रहं दक्षं दक्षिणं, नैभृते, शुचिमनुद्धतमनलसमव्यसनम-
नहंकृतमकोपनमसाहसिकं, वाक्याद्ययोधकुशलं निष्णात-
मष्टाङ्गे यथान्नायमायुर्वेदे सुविहितयोगक्षेमं सन्निहितागदा-
दियोगं, सात्त्व्यं च प्राणाचार्यं परिगृह्णीत । तमर्थमानाभ्यां
यथाम्नायं संप्रदायानतिक्रमेण कालेनुकालं गुरुमिव शिष्यः
पितरमिव पुत्रः पूजयेत् । प्रतिफलमपि च तद्वचः सांप्र-
तमिति मन्येत । नहि भद्रोऽपि गजपतिर्निरंकुशः श्लाघ-
नीयो जनस्य । तस्मात्तदायत्तमाहारविहारं प्रति चात्मनः
कुर्यात्, उपात्तमपि खलु जीवितमुपायबलेन स्वसमवायम-
धितिष्ठति, अपि च बहुपरिग्रहा नरपतयः सन्ति चाशु-
कारिणः शूलसंन्यासादयः प्रतिक्षणं प्रत्यवेक्षणीयावस्थाश्च
रोगिणो विशेषेण राजानस्ते हि प्रमादपरिगता दुःखा-
सहिष्णवश्च, स्वयमप्यपथ्यरुचयः, सन्निहिताहितप्रतिवचन-
प्रायपरिवाराश्च । तस्माद्विषजो राजा राजगृहासन्न एव
सन्निवेशनं कारयेत्, तथाहि—स सर्वोपकरणेषु नृपतिश-
रीरोपयोगिष्वपरोक्षवृत्तिर्भवति । स सम्यक्सम्पन्नमन्नं
सुपरीक्षितं, विशुद्धमग्न्यादिषु प्रागुपनीतं, शिखिना दृष्ट-
मभिप्रीक्षितं प्रोक्षणैः पुरःस्थितो राजानं हस्तवद्वैपधि-
रजं भोजयेत् । भुञ्जानस्य वास्य दुन्दुभीनगदप्रतिलि-
प्तान् वादयेत् । दन्तकाष्ठप्रयुक्ते विषे कूर्चकविशरणम् ।
अपिधं गन्धो रूक्षता जिह्वा दन्तौष्ठमांसशोफश्च । तत्र
प्रच्छाद्यधातकीपुष्पजाम्बवास्थिहरीतकीचूर्णैः सक्षौद्रैः सत-
च्छदकल्केन वा प्रतिसारणं कुर्यात् । दाडिमकरमर्दक-
भव्याम्रातककोलवदरसक्षौद्रयुक्तं गण्डूषम् । अनेन
जिह्वानिलैखनकवलगण्डूपा व्याख्याताः । अञ्जनप्रयुक्ते-
ऽश्वपदेहदाहरागवेदना दृष्टिविभ्रमा भवन्त्यान्धं च । तत्र
सर्पिष्पानं योज्यम् । शूतेन पयसा सप्तकृत्वः पिप्पलीर्मा-
वयेत् । ततस्तत्कल्केन सर्पिर्विषकवं नेत्रतर्पणं कपित्थमेष-
शृङ्गीभल्लातकानां पुष्पैर्वरणनिर्घासेन चाञ्जनं वृहतीश्री-
पवीजप्रपौण्डरीकनागबलाचूर्णं सप्तकृत्वो मधुना भावयेत् ।

तच्च स्रोतोऽञ्जनसुवर्णचूर्णयुक्तमञ्जनं नस्यधूमप्रयुक्ते शिरो-
रुक्फासावः स्नेह्यो रुधिरागमनमिन्द्रियवैकृतं च । तत्रा-
तिविषाश्वेताकाकमाचीमदयन्तिकाकल्कक्षीरसिद्धं सर्पि-
नस्ये पाने च विदध्यात् । मदयन्तिका मल्लिका ।
अभ्यङ्गप्रयुक्ते त्वग्दाहस्वेदपाकस्फोटावदरणानि । तत्र
शीताम्बुपरिपित्तस्य चन्दनतगरोक्षीरकुष्ठवेणुपत्रिकाभृता-
सोमवल्लीश्वेतापन्नकालीयकैरनुलेपनम् । वेणुपात्रिका वा-
ष्पिका । एतान्येव च सकपित्थरसगोमूत्राणि पानम् । गि-
रिकर्णिकाश्वेतामूलप्रियङ्गुसारिवामधुकसर्पसुगन्धामृगैर्वा-
मूलानि शेलुकाकवाथपिष्टानि प्रलेपः । अनेनोद्वर्तनी-
द्वर्पणपरिपेकानुलेपनभूषणयानशय्यास्तरणाल्मकवचरथपा-
दुकोपानत्पादपीठा व्याख्याताः । विशेषतस्त्वाभरणकृते
विकारेऽश्वगन्धापामार्गकिणिहारवदिरश्रीरपकल्कैर्गोपित्त-
संयुक्तैः प्रदेहः । पादपीठकृते श्लेष्मातकसर्पसुगन्धा-
कल्को मधुयुक्तः । छत्रप्रयुक्ते स्फोटानां क्षिप्रपाकानां
पक्वजाम्बवप्रकाशानां प्रादुर्भावः । तत्र मधुकपाटलाकसेरु-
करोध्राञ्जनकुष्ठसर्पसुगन्धाखदिरश्रीरपकल्कैर्गोपित्तप्रयुक्तैः
सर्वगात्रप्रदेहः । अनेन चामरव्यजने व्याख्याते । शिरो-
ऽभ्यङ्गप्रयुक्ते वेदनाग्रन्थिजन्मकेशच्यवनं च । तत्र श्यामा-
पालिंदी तन्दुलीयकचूर्णवृत्तक्षिपितैः सुभावितकृष्णमृत्प्र-
लेपः । गोमयमालतीमूषिकपर्णकल्कोऽन्यतमरसो वाऽगार-
भूमो वा श्लेष्मातकत्वक्पाटलाश्रीरपमधूकहरिद्राद्वयैरजा-
क्षीरालोडितैः परिपेकः । अनेन शिरःस्नानस्नपनोदक-
कङ्कतकनगुष्णीपा व्याख्याताः । कर्णपूरणप्रयुक्ते शोफ-
शूलपाकाः श्रोत्रवैगुण्यं च तत्र बहुपत्रास्वरसो घृतक्षौद्र-
युक्तः कर्णपूरणम् । सोमवल्कलरसो वा सुशीतः । सुखा-
लेपप्रयुक्ते सुखस्य श्यावता पन्नकण्टकाश्च भवन्त्यभ्यङ्ग-
जाश्च विकाराः । तत्र मधुकपयस्यायन्धुजीवफलीपुनर्नव-
चन्दनैः सघृतैर्लेपो मधुसर्पिषः पानं च । सविषपुष्पा-
घ्राणाच्छिरोनासाव्यथा साश्रुनेत्रता गन्धाज्ञानं च । तत्रा-
नन्तरोक्तो विधिर्वाष्पोदितश्चेति भवाति चात्र सापिधान-
घटीमूलफलकस्थापितौषधम् । प्रागुदीच्योर्दिशोर्गुप्तं भैष-
ज्यागारमिष्यते ॥ घटादीनि मृत्तृणकाष्ठमयानि । उच्चैः
प्रशस्तदिग्देशं बहुवातायनं महत् ॥ महानसं सुसंमृष्टं
विश्वासजनसेवितम् ॥ सद्वास्थाधिष्ठितद्वारं कक्षावत्स-
वितानकम् ॥ सुधीतदृढकुम्भादिपरिशुद्धजलेऽन्धनम् ।
स्वकर्मकुशला दक्षाः सूदास्तत्राप्रभादिनः ॥ क्लृप्तकेश-
नखाः पित्र्या राज्ञः कृत्यैरसङ्गताः । तेषामधिपतिर्विप्रः

कुम्भजः कुपरीक्षितः ॥ संविभक्तश्च भक्तश्च शुचिर्वैद्यवशा-
नुगः । (संविभक्त उदासीनः) सर्वेऽपि भूभृदासन्नाः शस्ताः
रामतीव्रशः ॥ मिथोविग्रहसंघात-रहिता भूभृते हिताः ।
तान्वैद्यो गुणवानिको मनसा प्रतिजागृयात् ॥ भूभृद्देहो-
पकरणसंरक्षणसमुद्यतः । अथाभ्यमित्रं व्रजतो
जिगीषोर्वैद्यः सुसज्जीपवशास्त्रयन्त्रः । तुंगध्वजाख्यातनि-
वासभूमिर्धुद्वागतं योधजनं चिकित्सेत् ॥ पन्थानमुदकच्छायां
भक्तं यवसमिन्धनम् । दूषयन्त्यरयो यस्मात्तद्विद्याच्छो-
भयेत् च ॥ प्रस्थानं वा निवेशं वा नाविशाय प्रयोजयेत् ।
भूवारितृणकाष्टाशमयान्मार्गचनस्पतीन् ॥ विप्रेणोपहता
ग्निः कचिद्गन्धेन लक्ष्यते ॥ प्रम्लानतृणगुल्मादिमृ-
तकीटसरीसृपाः । विशीर्यन्ते खुरनखा दाहकण्डू-
सज्जानिताः ॥ छर्दिमूर्च्छाज्वरो मोहः शिरोदुःखं
न जायते । तत्र सौभाग्यनान्मूढं बलीसोममुशीर-
कम् ॥ मातुलङ्गरसं हिंगु पाययेद्दधिमाम्रया । बली
प्रियङ्गुः । भूत्राण्यजाविहस्तिभ्यो मांसानि रुधिराणि
न ॥ सर्वगन्धैः समायोज्य पञ्चपक्वे च निक्षिपेत् ।
शोमराजो मुनेदाग्न्यां सरलं गन्धमाकुलीम् ॥ वारुणीं
नानसाणां न मोक्षयेत्तेन तां भुजम् । मुनन्दाग्न्यां
गोरोचनां वारुणीं पञ्चारिणीम् ॥ सविषं विसरं तोयं
कयोष्णं राजिमिश्रितम् । फणितं मुदविच्छिन्नं खगैरनति-
नान्दितम् ॥ मृताकुलितमस्त्यं न स्पर्शात्तच्छोफकण्डुमत् ।
ओदनः साधितस्तैर्न भुक्तमात्रो विदधते ॥ विदग्धः
पच्यते कृच्छ्रात्पक्वो मूर्च्छाज्वरप्रदः ॥ दर्शयेत्सर्वतो नील-
पीतकर्तुरलोहितम् ॥ तत्र शिष्टादिमगदं भूमिदोषो-
दितं पित् । अजश्रुणीं विशालाग्न्यां विपद्भिर्मुत्तमार-
णीम् ॥ फणिवज्रकं प्रतिविषां दग्ध्वा तद्भस्म गालयेत् ।
बहुशो गालितं तत्र पाचयेत्तत्र च क्षिपेत् ॥ कल्कयित्वा
प्रतीवापं सरलं रजनीद्वयम् । एतामुदीच्यं मज्जिष्ठां
मुनन्दां वाकुलीमपि । पालयन्ते विन्दवस्तस्माच्च
तन्निर्विभीमवेत् । पाटलापारिभद्राश्चकर्णदयामाकशिमुकान् ॥
कलशान्तर्गतान् दग्ध्वा प्रक्षिपेत्सविप्रेऽम्भासि । शीते धर्मो
हिमश्रोणो मारुतो विपसंयुतः ॥ भ्रममूर्च्छादिकारी च
शिष्टादिस्तत्र चेष्यते । देवदारुनतानंता मधुकाञ्जनगै-
रिकम् ॥ वज्रकन्दं लतां रोध्रं विकिरेत् श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
वृथाग्रेषु पताकासु दूष्येषु मुमहत्सु च ॥ सर्वतश्चूर्ण-
संपर्कान्निर्विषां जायतेऽनिलः । विकृता भवति च्छाया
पादेषु विपदूषिते ॥ निर्गन्धामतिगन्धं वा तत्पुष्पं हृच्छिरो-
रजम् । कुर्वात्फलपलाशादिकण्डूपाकातिसारकृत् ॥ भूमि-

मुद्दिश्य यत्प्रोक्तं तत्सर्वं तत्र शस्यते । न च कन्यामविदितां
संस्पृशेदपरीक्षिताम् ॥ विविधान् कुर्वते योगान् कुशलाः
खलु मानवाः । आजन्मविषसंभोगात्कन्या विषमयी
कृता ॥ स्पर्शोच्छ्वासादिभिर्हन्ति तस्यास्त्वेतत्परीक्षणम् ।
तद्धस्तकेशसंस्पर्शान्म्लायते पुष्पपल्लवैः ॥ शय्यायां मत्कु-
णैर्वैखैर्यूकाभिः स्नानवारिणि । जन्तुमिर्म्रियते ज्ञात्वा
तामेवं दूरतस्त्यजेत् ॥ नाप्रोक्षितं नाविदितं भिषजा नान-
वेक्षितम् । नाप्राशितं च सूदायैः किंचिदाहारयेन्मृपः ॥
धन्यं सर्वार्थसिद्धाख्यं पाप्मरक्षोविषापहम् । परं चक्षुष्य-
मायुष्यं शत्रुघ्नं वक्ष्यतेऽञ्जनम् ॥ अथ शुक्लपक्षे पुण्येऽहनि
पुष्यपुनर्वसुहस्तचित्रामृगशिरःश्रवणरेवतीशतभिषक्—
प्राजापत्योत्तराणामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमुपागते भगवत्यो-
षधिपतौ प्रशस्ते मुहूर्ते सिंधुस्रोतःसमुत्थं स्निग्धं सप्रभं
गन्धवर्णच्छेदैर्नीलोत्पलभमञ्जनमाहरेत् । तस्याष्टौ भागाः ।
कनकरजतोदुम्बराणामैकैकोभागस्तत्सर्वं मूपायां प्रक्षिप्य
बलिमङ्गलपूर्वकमग्निमुपसमाधाय स्वदिकारधवस्यन्दनान्य-
तमदारुभिर्गोमयैवां प्रज्वालयेत् । ततश्चार्यावलोकितेश्वर-
मार्यतारां, ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रद्रादित्यसोमवरुणवैश्वानरवायु-
विष्णुजनकभारद्वाजधन्वतरिसुश्रुतभव्यसुकन्यास्कन्धयवन-
वैनतेयानन्यांश्च, यथाविध्युक्तदेवताः सुमनोऽक्षतलाजास्व-
स्तिकसंयावानिस्तुपयवसंस्कृतगुडघृतमिश्रपायसैरर्चयित्वा
वृद्धवैद्यब्राह्मणांश्च शुक्लवाससो, महतीभिर्दक्षिणाभिः पूज-
यित्वा तस्मिन्नग्नीं तदाञ्जनं ध्मातं ध्मातमावर्त्य पृथक्पृथ-
गभिषेचयेद्गोशक्वद्रसमूत्रघृतदक्षिशूद्रवसामज्जातैलमद्यसर्व-
गन्धाम्बुशर्करोदकेशुरसेषु तथा हरीतक्यामलकबिभीतक-
काश्मर्यमृद्वीकाशृङ्गाटकसेहकोत्पलनलिनसौगन्धिकमृणा-
लिकान्वाथेषु तथा लवकपिजलैर्गणेशहरिणकुलीररसेषु
तथा मधुकचन्दनकालानुसार्यनलदपद्मकोशारमज्जिष्ठा ।
नतागैरिककुङ्कुमोदकेषु । कालानुसार्यं शैलेयम् ।
ततः शुक्ले वाससि बद्ध्वा द्वादशरात्रमान्तरीक्षेऽम्भासि
वासयेत् । ततश्छायायां विशोष्य स्फटिकमु-
क्ताप्रवालकालानुसार्यप्रतीवापं पुनरपि बलिमङ्गलपूर्वक-
महद्वाससी कन्यया दृषदि पेययित्वा सुवर्णराजतताम्रशं-
खशैलद्विरदरदनगवलयैर्दूर्यस्फटिकमेष्टुग्यसनसारान्यतम-
घटिलायामञ्जनिकायां निधापयेत् । गवलं माहिषं शृङ्गम् ।
अथ पुरनपि पूर्ववत्कृतस्वस्त्ययनं सावित्र्येण कर्मणा-
ऽथर्वविद्विजन्मा विधिवत् तदभिसंस्कुर्यात् । ततो गजस्क-
न्धमारोप्य पाण्डुरच्छत्राचमरबालव्यजनैरनुगतं तथा शंख-
दुन्दुभिसवनेर्द्रिज्ञातिवरप्रयुक्तैश्च वेदवाद्भिर्मैः पुण्याहधोषैः

कृतपुष्पोपहारं वैद्यगृहाज्ञायकगृहमनुप्रवेशयेत् । अनंतरं च तेन विदेहाधिपोपदिष्टेन सर्वार्थेषु सिद्धेनाञ्जनेन यथोक्तानामेवाञ्जनभाजनद्रव्याणामन्यतमया शलाकया गोत्राञ्जनपूर्वकं शुचिः सनियमो भूत्वा धारिणीमिमां विद्यामधीयानः पूर्वमक्षि दक्षिणमञ्जयेत् । नमश्चक्षुःपरिशोधनराजाय तथागतायार्हते, असम्यक्संबुद्धाय तयथा—चक्षुः—प्रज्ञाचक्षुर्ज्ञानचक्षुर्विज्ञानचक्षुर्विशोधय स्वाहा ततः परं तामेव धारणामनुसंस्मरन् सायंप्रातः प्रत्यहमेतत्परमं पवित्रमारोग्यकरमूर्जस्करं सर्वविघ्नहरमञ्जनमश्विभ्यामिन्द्रस्य वृत्रवधाम्युन्नतस्य प्राक्प्रकल्पितम् । तस्मादेतद्वाञ्छां राजमात्राणां च महीं विजिगीषमाणानां ब्राह्मणानां च वेदाध्ययनमन्यद्वा महच्छास्त्रमवगाहमानानां प्रसन्नमानो भिषक् प्रकल्पयेदिति, भवन्ति चात्र । “ अथ योगाः प्रवक्ष्यन्ते बृहस्पतिवृत्ताः शिवाः । यान् सेवमानो नृपतिः शत्रुभ्यो नैति वञ्चनम् ॥ बिल्वाढकीयवक्षारपाटलावाप्पिकोपणाः । श्रीपर्णाशिलकायुक्तो निःक्वाथः प्रोक्षणं परम् ॥ आढकी सौराष्ट्री । सविषं प्रोक्षितं तेन सद्यो भवति निर्विषम् ॥ यवसेन्धनपानीयवक्षश्श्यासनौदनम् । कवचाभरणच्छत्राालव्यजनवेष्टम् च । शेलुपाटल्यातिविषाशिमुगोपापुनर्नवम् ॥ समंगाष्टक्षमूलत्वक्कपित्थं वृषशोणितम् । सहदंतशटं तद्वत्प्रोक्षणं विषनाशनम् ॥ शोणितं कुङ्कुमम् । लाक्षाप्रियङ्गुमज्जिष्ठासमंगालहरेणुकाः । सयष्टबाह्वा मधुयुता बभ्रुपित्तेन कल्पिताः ॥ निखनेद्रोविषाणस्थाः सप्तरात्रं महीतले । ततः कृत्वा मणिं हेम्ना बद्धं हस्तेन धारयेत् ॥ संसृष्टं सविषं तेन सद्यो भवति निर्विषम् । बभ्रुर्नकुलः । मनोह्वालशमीपुष्पत्वङ्निशाश्वेतसर्षपाः ॥ कपित्थकुष्ठमज्जिष्ठाः पित्तेन श्लक्ष्णकलिकताः । शुनो गोः कपिलायाश्च सौभ्याख्योऽयं च रोगदः ॥ विषजित्परमं कार्यो मणिरत्र च पूर्ववत् । मूषिकाजरुहा वापि हस्ते बद्धा विषापहा ॥ हरेणुमासा मज्जिष्ठा रजनी मधुकं मधु । अक्षत्वक्सुरसं लाक्षाश्रपित्तं पूर्ववन्मणिः ॥ वादित्राणि पताकाश्च पिष्टैरोभिश्च लेपितैः । श्रुत्वा दृष्ट्वा तमाप्राय सद्यो भवति निर्विषः ॥ न्यूपणं पञ्चलवर्णं मंजिष्ठारजनीद्वयम् । सूक्ष्मैलां त्रिवृतां पत्रं विडंगानीन्द्रवारुणीम् ॥ मधुकं चेति सक्षौद्रं गोविषाणे निधापयेत् । तस्मादुष्णाभ्भुना मात्रां प्राग्भक्तां योजयेत्तथा ॥ विषं सुक्तं जरं याति निर्विषेऽपि न दोषकृत् । जतुसर्जरसोशीरसर्षपापत्रवालकैः ॥ सवेत्लारुक्करपुरैः कुसुमैरर्जुनस्य च । धूपो वासगृहे हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ॥ न तत्र कीटाः सविषा नोन्दुरा न सरीसृपाः ।

न कृत्याः कर्मणायाश्च धूपोऽयं यत्र दह्यते । शिखिपिबलाकास्थिसर्षपाश्वदनं धृतम् । धूपो विषघ्नः शयनवसनासनगेहगः ॥ विशालाव्योषमंजिष्ठायष्टीलवणपञ्चकम् । द्विनिशापत्रवेल्लैला त्रिवृच्चूर्णं समाक्षिकम् ॥ पूर्वां च न्यूपणादिं च स्नानीयेऽम्भसि योजयेत् । क्वाथोऽथवा क्वाकुसुमश्चेतापामार्गसर्षपैः ॥ सदध्याज्यः कृतो युक्तैः कामातानाकुलीयवैः । कल्को वा चन्दनक्षीरपिलाशान्द्रुमवल्कलैः । मूर्वैलवालसुरसानाकुलीतंदुलीयकैः । क्वाथः सर्वोदकार्थः । काकमाचीयुतैर्हितः ॥ रोचनापत्रनेपालीं कुंकुमैरितल्लवणं वहन् । विषैर्न बाध्यते स्याच्च नारीनरनृपप्रियः ॥ चूर्णैर्हरिद्रामज्जिष्ठाकिण्हीकणनिम्बजैः । दिग्धं निर्विषतामेति गात्रमित्याह गौतमः ॥ नश्यपानाञ्जनालेपैर्युञ्ज्यात्संजीवनादिकान् । अगदान् विषजग्धस्य तीक्ष्णानि वमनादि च ॥ अगदान् विषतन्त्रोक्तान् । पिप्पलीमधुकक्षौद्रशर्कराक्षुरसैः सह । विरेचनं शिरामोक्षं प्राप्तं विस्वावर्णं यदि । हृदयावरणं कार्यं प्रागेवामित्रमध्यगः । पिबेद्घृतमजेयं । श्यममृतं चाथ भुक्तवान् ॥ अजेयामृते विषतन्त्रे । सर्पिःक्षौद्रं दधि क्षीरमन्ततः शीतलं जलम् ॥ अन्ततः पूर्वाभ्यान्वे अतएव पूर्वेषु पूर्वाभावे परमिति लभ्येत । सितामधुकपालिन्द्रा कल्कवन्मांसमिष्यते ॥ गोधाहरिणवभूणां सकणाशुंठिसार्पपम् । सनागरं सातिविषं शिखिनः ससितोपलम् ॥ सुशीताः सघृताश्चैषां यथास्वं कल्पिता रसाः । इत्येते विषगरादिभ्यो रक्षेद्वैद्यो नरेश्वरम् । स्यात्तदुच्छेद उच्छेदः प्रजानां सर्वकर्मणाम् ॥ आज्ञार्थैर्यक्षमात्यागान्मानुपत्त्येऽप्यमानुषाः । यद्राज्ञः कर्मभिस्तस्मादाराध्योऽसावतीन्द्रियैः ॥ यत्र साक्षान् नृपस्तत्र विज्ञातः प्रविशेद्विपक् । न संमतोऽप्यनुचितं यानस्थानासनं भजेत् ॥ उचितं पुरतो राजस्तिष्ठेद्वाक्यं च नाक्षिपेत् । अहीनकार्ण्डं राजार्थं स्वार्थप्रियहितैः सह ॥ देशे काले परार्थं च वदेद्धर्मार्थसहितम् । नानुशिष्यादपृच्छन्तं महदेतद्धि साहसम् ॥ नाचरेदाहतेनैनं मूलोच्छेदकरं हि तत् । अनुकृच्छं हितं वाच्यमहिताद्वारयेन्मिथः ॥ उदारैः सान्त्वयन्वाक्यैर्दोषश्चेत्तदुपेक्षया । तूष्णीं वा प्रतिवाक्ये स्याद्दर्जन्येद्वैष्यस्तं कथाम् ॥ विपश्चिदप्यचित्तज्ञो बालिशोऽपि तु भाववित् । अतिप्रियोऽपि द्वेष्योऽपि यात्याशु विपरीतताम् ॥ निवेद्य राज्ञः कुर्वीत कार्याणि सुलघून्पि । न पायान्न चिरं तिष्ठेत्कोशस्थानावरोधयोः ॥ स्वल्पेऽपि दर्शयेत्पुष्टिं लाभेऽनुद्धतमानसः । मिथः कथनमन्येन कौलीनं द्वन्द्ववादिनम् ॥ वज्रादि राज्ञः सदृशं राजलीलां च वर्जयेत् । दत्तं

यत्तु नृपेणैव तद्वार्यं तुष्टिद्वये ॥ हसितव्ये स्मितं कुर्यात्प्र-
भोरेवानुवृत्तितः । उच्यमानेऽवलम्ब्ये परममणि मृकताम् ॥
स्वमर्मणि तु बाधिर्यं धैर्यमाधुर्यसौष्टवम् ॥ अत्यायासेन
नात्मानं कुर्यादति समुच्छ्रितम् ॥ पातो यथा हि दुःखाय
नोद्धायः सुखकृत्तथा । आसन्नसेवा नृपतेः क्रीडाशस्त्राहि-
पावकैः ॥ कौशलेनातिमहता विनीतैः सा निरुद्धयते ।
प्राप्य दुष्प्रापमैश्वर्यं बहुमानं च भूपते ॥ यथोपयुज्जीत
चिरं तथा स्यादप्रमादवान् । विदध्यात्परितः शय्यां रक्षा-
मन्त्राभिरक्षिताम् ॥ रात्रौ सिद्धार्थकां भूमिमश्रुतैरन्वितां
शुचिम् । रक्षाशक्तिं तथोच्छीर्षं सयवाङ्कुरयावकाम् ॥
सदूर्वं पूर्णकलशं सपुष्पफलपल्लवम् । उपहारं च संध्यायां
भुक्त्वा चान्ते निशासु च ॥ एतत्स्वस्त्ययनं कर्म कर्तव्यं
शुचिनाशुचेः । आयुष्यं पौष्टिकं भूतविषकर्मणपाप्माजित् ॥
संक्षेप एष विषपालनसाधनाय प्रोक्तस्तु विस्तरविधिः पुन-
रुत्तरेषु । आलोच्य सम्यगालिलं मतिपूर्वकारी युज्जीत तत्प-
रिकलय्य विकाराचिह्नम् ॥ इति विषगररक्षो रक्षणाद्योप-
देशं भजति नरपतिर्यो नित्यमेवाग्रमत्तः । निजपररिपु-
बृन्दैरप्रधृष्यो महात्मा स जनयति जनानां क्षेमयोगौ चिरा-
य ॥ ” इति ॥ १२ ॥

विषभुक्ताय दद्याच्च शुद्धायोर्ध्वमधस्तथा ।

सूक्ष्मं ताम्ररजः काले सक्षौद्रं हृदिशोधनम् ।

शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमचूर्णस्य दापयेत् १३ ॥

स०--विषभुक्ताय पुंस ऊर्ध्वमधश्च शुद्धाय काले
सूक्ष्ममतिश्लक्ष्णं ताम्रचूर्णं समाक्षिकं दद्यात् । किंभू-
तम् । हृदिशोधनं हृदयं शोधयेदित्यर्थः । विषभुक्ताये-
त्याहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । काल इत्युपलक्षणम् ।
देशसात्स्याग्न्यादीन्व्यपेक्षेत्यर्थः । शुद्धे हृदि स्वलिङ्गे
ज्ञाते ततोऽनन्तरं हेमचूर्णस्य शाणं कर्षचतुर्थांशं
दापयेत् ॥ १३ ॥

प०--विषभुक्ताय पुंसे ऊर्ध्वमधश्च शुद्धाय काले
सूक्ष्ममतिश्लक्ष्णं ताम्रचूर्णं समाक्षिकं दद्यात् ।
किंभूतं तन् हृदिशोधनं हृदयं शोधयेदित्यर्थः ।
विषभुक्तायेत्याहिताग्न्यादित्वात् परो निपातः । काल
इत्युपलक्षणम् । देशसात्स्याग्न्यादीन् व्यपेक्षेत्यर्थः ।
शुद्धे हृदि स्वलिङ्गे ज्ञाते ततोऽनन्तरं हेमचूर्णस्य
शाणं कर्षचतुर्थांशं दापयेत् ॥ १३ ॥

हे०--कृतपूर्वोक्तोपचारस्य विस्तरात्पुनरुक्तं विष-
माह-शुद्धायेति । पुनरपि कृतवत्तन्निमित्तं । अत्र
आपधकाले संसर्जनक्रमानन्तरमस्त्वर्थः । अत्रापि
हृदयस्थतविपनिर्हरणं ताम्रचूर्णं योजयेत् । तत्र
शुद्धे हृदि हृदयशुद्धौ नत्वा शाणं कर्षचतुर्थांशं दापयेत् ॥ १३ ॥

हेमि दत्ते सति यो गुणः स्यात्तमे-

न सज्जते हेमपांगं पद्मपत्रेऽम्बुवर्द्धपम् ।

जायते विपुलं चायुर्गरेऽपि स्मृतो यो विष उक्तः १४

स०--हेम पिबतीति हेमपस्तम्बादे विषं न सज्ज-
कथम् । पद्मपत्रे जलमिव । तस्य च हेमस्य विस्ती-
र्णमायुर्जायते । एष विधिर्गरेऽपि स्मृतो यो विष उक्तः ।
सज्जत इत्यत्रात्मनेपदं चिन्त्यम् ॥ १४ ॥

प०--हेमि दत्ते सति यो गुणः स्यात्तमे-
वाह-हेम पिबतीति हेमपस्तम्बादे विषं न सज्ज-
ते । कथम् पद्मपत्रे जलमिव । तस्य च हेमस्य विस्ती-
र्णमायुर्जायते एष विधिर्गरेऽपि स्मृतो यो विष
उक्तः । सज्जत इत्यत्रात्मनेपदं चिन्त्यम् ॥ १४ ॥

हे०--सुवर्णप्रयोगफलमाह-हेमं पिबतीति हेमपस्तम्बादे
विषं न सज्जते संगं न गच्छति विपुलं चायुर्जायते । सज्ज-
इति पाठे संगार्थकपञ्जरात्मनेपदत्वं चिन्त्यम् । विस्ती-
र्णार्थं गरे इति दिशति-गरं-कृद्विशं वि । ” रीतिप्रका-
योमुख्ये कार्यसंप्रत्ययः ” इति नरे विषविधिप्रमाणमाह-
देशः ॥ १४ ॥

विरुद्धमपि चाहारं विद्याद्विपगरोपमम् ॥ १५ ॥

स०--विरुद्धं चाहारं विपगरोपमं विद्यात् । विप-
गरवद्विरुद्धाहारा अपि व्याधिमृत्युहेतव इत्यर्थः । तथा
चोक्तं संग्रहे । विस्फोटगुल्ममद्विप्रधिमन्त्रधमन्त-
जोबलस्मृतिमतीन्द्रियचित्तनाशम् । कुर्याद्विरुद्धमशनं
मस्रपित्तमष्टौ गदांश्च महतो विपवच्च मृत्युमिति १५ ॥

प०--विरुद्धं चाहारं गरविषोपमं विद्यात् । विप-
गरवद्विरुद्धाहारा अपि व्याधिमृत्युहेतव इत्यर्थः ।
तथाचोक्तं संग्रहे-“विस्फोटगुल्ममद्विप्रधिमन्त्रधमन्त-
जोबलस्मृतिमतीन्द्रियचित्तनाशम् । कुर्याद्विरुद्धमशनं
उवरमस्रपित्तमष्टौ गदांश्च महतो विपवच्च
मृत्युम् ॥ १५ ॥

हे०—अथ विरोधादक्षपानरक्षाविरुद्धाजस्य दोषहेतुत्व-
माह—विरुद्धं संयोगादि विरोधवन्तं कस्यचिद्विरुद्धाहारस्य
विप्रवृत्तयो नाशनत्वात्कस्यचिद्वरवत्कालांतरनाशनत्वाद्गो-
गजनकत्वाच्चोपमानद्वयमुक्तम्, उक्तं च संग्रहे—विस्फोट-
गुल्ममदविद्रधिशोफयक्ष्मतेजोबलस्मृतिमर्ताद्रियतेजना-
शान् । कुर्याद्विरुद्धमशनं ज्वरमल्पचित्तमष्टौ गदांश्च महतो
विप्रवृत्तं मृत्युः ।” इति । विरोधश्च सप्तधा—संयोगसंस्का-
रमात्रादेशकालावस्थास्वभावभेदात् । संयोगस्त्रिधा—बलव-
द्गुणानां साम्याद्वैषम्यात्साम्यवैषम्याभ्यां च । एवं नव
भेदाः । ते च सोदाहरणाः संग्रहे दर्शिताः । बलिनां मिथो
गुणानां विपमतया, समतयाप्युभयथापि संस्कारादिवशा-
दपि भवति निसर्गादपि विरोधः । “क्षीरं कुलत्थैः पन-
सेन मत्स्यैस्ततं दधिक्षीरवृत्ते समांशे । वार्ष्णेरे रात्रिपु
सक्तवश्च तोयान्तरास्ते यवकास्तथा च ।” इति । ते च
वक्ष्यमाणेषु स्वबुद्ध्या विवेचनीयाः ॥ १५ ॥

तदेव विरुद्धभोजनमाह—

आनूपमामिषं माषक्षौद्रक्षीरविरुद्धकैः ।

विरुध्यते सह विसैर्मूलकेन गुडेन वा ॥

विशेषात्पयसा मत्स्या मत्स्येष्वपि चिलीचिमः

स०—आमिषं मांसमानूपं महामृगवारिचरवारिश-
याख्यं माषादिभिः सप्तभिः सह विरुध्यते । आनूपे-
ष्वपि मध्ये विशेषादतिशयेन पयसा सह मत्स्या विरु-
ध्यन्ते । यतो मत्स्यक्षीरे स्वादुरसविपाकित्वान्महा-
मिष्यंदिनी । शीतोष्णयोगाच्च परस्परविरुद्धे । मत्स्ये-
ष्वपि चिलीचिमाख्यो मत्स्यः पयसा सहात्यन्तविरुद्धः । स
पुनः शकलीरो लोहिताक्षः सर्वतो लोहितराजिः प्रायो
भूमौ चरति । सोऽत्यभिप्यन्दितमत्वात्सुतरां विरुद्धः ।
एष चाहारोऽनिर्दिष्टविकारकारी यथोक्तान् विस्फोटा-
दीन् करोति । कालान्तरेण च चिकित्सां विना प्राणा-
नपि हरति । कश्चिच्च विरुद्धाहारो निर्दिष्टविकारकारी ।
यथोपोदकाऽतिसारायेति ॥ १६ ॥

प०—तदेव विरुद्धभोजनमाह—आमिषं
मांसमानूपं महामृगवारिचरवारिशयाख्यं माषादि-
भिः सप्तभिः सह विरुध्यते आनूपेष्वपि मध्ये
विशेषादतिशयेन पयसा सह मत्स्या विरुध्यन्ते।यतो
मत्स्यक्षीरे स्वादुरसविपाकित्वान्महामिष्यन्दिनी

शीतोष्णयोगाच्च परस्परविरुद्धे मत्स्येष्वपि चिली-
चिमाख्यो मत्स्यः पयसा सहात्यन्तविरुद्धः । स
पुनः सकुलीरो लोहिताख्यः सर्वतो लोहितराजिः
प्रायो, भूमौ चरति सोऽत्यभिप्यन्दितमत्वात्सु-
तरां विरुद्धः । एष चाहारोऽनिर्दिष्टविकारकारी
यथोक्तान् विस्फोटादीन् करोति । कालान्तरेण च
चिकित्सां विना प्राणानपि हरति । कश्चिच्च विरु-
द्धाहारो निर्दिष्टविकारकारी । यथा उपोदिका-
तिसारायेति ॥ १६ ॥

हे०—तथानूपस्य माषादिभिर्विरोधमाह—विरुद्धकम-
ङ्कुरितं धान्यं, माषादिष्वेकेनापि विरोधो ज्ञेयः । यदाह
खारणादिः—“ गुडमाषतिलक्षीरविरुद्धाविसमूलकैः ।
ग्राम्यानूपौदमांसानामेकेनापि विरुध्यते ॥” इति । विरो-
धश्चैकध्यमभ्यवहारे न तु क्रमेण । यथाह सुश्रुतः—ग्राम्या-
नूपौदकपिंशितानि मधुगुडतिलपयोमाषमूलकविषविरुद्ध-
कैश्च नैकध्यमद्यादिति । उक्तेष्वपि मत्स्यपयसोर्विशेषाद्वि-
रोधः, ततोऽपि पयश्चिलीचिमयोः ॥ १६ ॥

विरुद्धमम्लं पयसा सह सर्वं फलं तथा ॥१७॥

स०—अम्लं द्रव्यं पयसा सह सर्वं विरुद्धम् । सर्व-
ग्रहणं द्रवाद्वग्रहणार्थम् । द्रवं कांजिकादि । अद्रवं
चुक्रिकादिकमित्यर्थः । अन्यथा पयसो द्रवसमानजा-
तीयत्वात्कांजिकाद्येव द्रवद्रव्यं विरुध्यते न चुक्रिका-
दिकमपि । ननु तृतीययैव सहार्थो लब्ध एव । यथा ।
वाराहं श्वाविधा नाद्यादित्यत्र । ततः किं सहशब्देन ।
सत्यमेतत् । सहग्रहणं तु नियमार्थम् । सहैकध्यम-
म्लेनोपयुज्यमानं विरुद्धम् । यदा त्वम्लेन गोरसादिना
क्षीरशाकसंज्ञव्यंजनकरणार्थं पयः संस्क्रियते तदा तस्य
द्रव्यांतरत्वापत्तेर्विरोधो नास्ति । तथा दधिक्षीरादिना
घृतं पच्यते तत्राऽप्यविरोध एव । द्रव्यांतरत्वात् ।
पूर्वस्याऽपि सहशब्दस्यैवंप्रायमेव प्रयोजनमभ्यूह-
मिति । अपि च । क्षीरे मुक्त उत्तरे कालेऽप्यम्लं न
भोज्यमिति प्रतिपादनार्थं च सहग्रहणम् । तथा
चोक्तं संग्रहे । सर्वं चाम्लं पयसा सहैकध्यं तदुत्तरं वा
विरुद्धमिति । फलं तथेति । फलमक्षौडादि च पयसा
सह विरुद्धम् । सर्वशब्दः सर्वत्र न संबंधनीयो यतो
न सर्वं फलं पयसा सहाभ्यवहर्तुं विरुद्धम् । अपि तु

किञ्चिदेव । तथा च मुनिः परिसंख्ययैवाऽपठत् । तथा
आम्नाम्रातकलकुचकरमर्दमोचदंतशठबदरकोशाम्रभय-
जांबवकपित्थतित्तिडीकपालेवताक्षोडपनसनालिकेरदा-
डिमामलकान्येवंप्रकाराणि चान्यानीति । तस्मान्न
सर्वं फलं पयसा सहाभ्यवहर्तुं विरुद्धं किंतु मुन्यु-
क्तमेव ॥ १७ ॥

प०--अम्लं द्रव्यं पयसा सह सर्वं विरुद्धम् ।
सर्वग्रहणं द्रवाद्वग्रहणार्थम् । द्रवं कांजिकादि ।
अम्लं चुक्रिकादिकमित्यर्थः । अन्यथा पयसो द्रव-
समानजातीयत्वात् कांजिकाद्येव द्रवद्रव्यं विरुध्येत
न चुक्रिकादिकमपि । ननु तृतीययैव सहार्थो
लब्ध एव । यथा वाराहं श्वाविधा नाद्यादित्यत्र ।
ततः किं सहशब्देन सत्यमेतत् । सहग्रहणं तु निय-
मार्थम् । सहैकध्यमम्लेनोपयुज्यमानं विरुद्धम् ।
यदा त्वम्लेन गोरसादिना क्षीरशाकसंज्ञव्यञ्जनक-
रणार्थं पयः संस्क्रियते तदा तस्य द्रव्यान्तरत्वापत्ते-
र्विरोधो नास्ति । तथा दधिक्षीरादिना घृतं पच्यते
तत्राप्यविरोध एव, द्रव्यान्तरत्वात् । पूर्वकस्यापि
सहशब्दस्यैवंप्रायमेव प्रयोजनमभ्यूह्यमिति । अपि
च । क्षीरे भुक्ते उत्तरे कालेऽप्यम्लं न भोज्यमिति
प्रतिपादनार्थं च सहग्रहणम् । तथा चोक्तं संग्रहे-
सर्वं चाम्लं पयसा सहैकध्यं तदुत्तरं वा विरुद्ध-
मिति । फलं तथेति । फलमक्षोडादि च पयसा सह
विरुद्धम् । सर्वशब्दः सर्वत्र न सवन्धनीयो यतो
न सर्वं फलं पयसा सहाभ्यवहर्तुं विरुद्धमपि तु
किञ्चिदेव । तथा च मुनिः परिसंख्ययैवापठत् ।
तथा-आम्नाम्रातकलकुचकरमर्दमोचदंतशठबदरको-
शाम्रभयजांबवकपित्थतित्तिडीकपालेवताक्षोडप-
नसनालिकेरदाडिमामलकान्येवंप्रकाराणि चान्या-
नीति । तस्मान्न सर्वं फलं पयसा सहाभ्यवहर्तुं विरुद्धं
किंतु मुन्युक्तमेव ॥ १७ ॥

हे०--अम्लादिभिः पयसो विरोधमाह--सर्वमम्लं द्रव-
मद्रव्यं च पयसा सह विरुद्धं, सहभावोऽत्र पयसा
उत्तरमपि सेवितेनाम्लेन ज्ञेयः । उक्तं हि संग्रहे सर्वं चा-
म्लं पयसैकध्यं तत उत्तरं वा विरुद्धम् । तथा सर्वं फलम-
म्लमनम्लं च ॥ १७ ॥

तद्वत्कुलत्थवरककङ्कगुवल्लमकुशकाः ॥ १८ ॥

स०--तद्वदिति । फलवत् कुलित्थादयः पयसा सह
विरुद्धाः । वरको ग्रीहिभेदः । वरकोद्दालकेति प्रागुक्तेः ।
वल्लमकुशकौ शिंबीधान्यविशेषौ । उपलक्षणं चेदम् ।
माषनिष्पावावपि हि विरुद्धौ पयसा सहेति संग्रहे
कथितम् ॥ १८ ॥

प०--तद्वदिति । फलवत्कुलत्थादयः पयसा
सह विरुद्धाः । वरको--ग्रीहिभेदः । वरकोद्दाल-
केति प्रागुक्तेः । वल्लमकुशकौ--शिम्विधान्यविशेषौ ।
उपलक्षणं चेदम् । “ माषनिष्पावावपि हि विरु-
द्धौ पयसा सह । ” इति संग्रहे कथितम् ॥ १८ ॥

हे०--तद्वत्कुलत्थादयः वरको ग्रीहिभेदः, कङ्कगुः
प्रियंगुः, वल्लः निष्पावः, मकुशः कलायभेदः । सुश्रुत-
आह--वल्लफालच्छत्राकवककरीराम्लफललवणकुलत्थपिण्या
कदधितैलानूपीदकविरोधिगुष्कशाकाजाविकमांसमयजा-
म्यवचिलीचिमगोधामत्स्यवराहमापाश्च नैकध्यमश्रीयात्
पयसोऽन्ते वेति ॥ १८ ॥

भक्षयित्वा हरितकं मूलकादि पयस्यजेत् ॥ १९ ॥

स०--भक्षयित्वेति । हरितकं मूलकं कुठेरादि
भुक्त्वा पयस्यजेन्न पुनः शाकम् भुक्त्वा । मूलकादि-
क्षिग्धस्विन्नं शाकसाधनेन साधितं भुक्त्वा क्षीरं न त्यजेत् ।
एतस्मादेव च ज्ञापकान्मूलकादीनामुभयरूपत्वं वेद्यम् ।
मूलकादीनां यदि शाकत्वप्रसिद्धिरेवाऽभविष्यत् ततो
हरितकं मूलकादि भक्षयित्वेति तत्रकृन्नावक्ष्यत् ।
तस्मान्मूलकस्य हरितकत्वं च ज्ञेयम् । लशुनेन सह क्षीरस्य
प्रयोगो य उक्तः साधयेच्छुद्धशुष्कस्य लशुनस्य चतुःप-
लमिति स न विरुद्धः । अभ्यादिसंपर्काद् द्रव्यान्त-
रत्वोत्पत्तेः ॥ १९ ॥

प०--भक्षयित्वेति । हरितकं मूलकं कुठेरादि
भुक्त्वा पयस्यजेन्न पुनः शाकम् । मूलकादिपय-
स्यजेत् । सिग्धस्विन्नं शाकसाधनेन साधितं भुक्त्वा
क्षीरं न त्यजेत् । एतस्मादेव च ज्ञापकान्मूलकादी-
नामुभयरूपत्वं वेद्यम् । हरितकत्वं, शाकत्वं च ।
तथा मूलकादीनां यदि शाकत्वप्रसिद्धिरेवाभविष्यत्
ततो हरितकं मूलकादि भक्षयित्वेति तन्नकृन्नाव-
क्ष्यत् । तस्मान्मूलकस्य हरितकत्वं च ज्ञेयम् ।
लशुनेन सह क्षीरस्य प्रयोग उक्तः--“साधयेच्छुद्धः

प०-मध्वादीनि समांशानि तुल्यप्रमाणानि मिथो विरुध्यन्ते । कथम् । द्वे वा त्रीणि चैकत्र वा सर्वाणि । यथा-मधुसर्पिपी, मधुवसे, माक्षिकतैले, माक्षिकोदके । त्रीणि त्रीणि यथा-मधुसर्पिर्वसेत्येवमादि । ननु यद्येवंविधो विरोध उच्यते तत्कथमगस्त्यलेहे कुडवं च पृथग्भूतान् । तैलात् सपिप्पलीचूर्णवत् सिद्धशीते च माक्षिकादिति तैलघृतमधूनां तुल्यांशानां प्रयोगक्रमः । केवलानां मध्वादीनां समांशानामुपयोगो दिवसादविरोध एव न तु द्रव्यान्तरसंयोगेन । तेषां संयोगसंस्कारादिवशाद्विशिष्टगुणान्तरोत्पात्तिर्दृष्टा । तस्मादगस्त्यलेहादौ द्रव्यान्तरे संयोगादिवशादविरोध एव ॥ २४ ॥

हे०-मध्वादीनां मिथः संयुक्तानां विरोधमाह-द्विश-स्त्रिंश इत्युपलक्षणम्, तेन चतुष्पञ्चशोऽपि ज्ञेयः । उक्तं ह्यन्यत्र मधुसर्पिर्वसतैलपानीयानां मानविरुद्धानां द्वित्रिचतुष्पञ्चमिलितानां षड्विंशतिर्विरुद्धप्रकारा भवन्तीति ॥ २४ ॥

भिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्यनुपानतः । मधुपुष्करबीजं च मधुमैरेयशार्करम् । मन्थानुपानः क्षैरेयो हारिद्रः कटुतैलवान् ॥ २५ ॥

स०-भिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्यनुपानतोऽनुपानेन विरुध्यते । तृतीयार्थे तसिप्रत्ययः । अपिशब्दान्न केवलं समांश इत्यर्थः । मधु माक्षिकं पुष्करबीजं चैकध्वं विरुध्यते । तथा मधु मार्द्विकं मैरेयं खर्जूरसवं शार्करं शर्करया कृतं मधमेकत्रोपयुक्तं विरुध्यते । क्षैरेयः पायसो मन्थानुपानो विरुद्धः । मन्थोऽनुपानं यस्य स एवम् । क्षैरेय इति क्षीराड्ढञ् । हारिद्रः कुप्र-सवः शाकविशेषः सार्पिच्छत्रानुकारी पीताभासः कटु-तैलवान् सर्षपतैलभृष्टो विरुद्धः ॥ २५ ॥

प०-भिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्यनुपानेन विरुध्यते । तृतीयार्थे तसिः । अपिशब्दान्न केवलं समांश इत्यर्थः । मधु माक्षिकम्, पुष्करबीजं चैकध्वं विरुध्यते । तथा मधु माक्षिकं मैरेयम्, खर्जूरसवम्, शार्करं शर्करया कृतं मधमेकत्रोपयुक्तं विरुध्यते । क्षैरेयः पायसो मन्थानुपानो विरुद्धः । मन्थोऽनु-पानं च यस्य स एवम् । क्षैरेय इति “क्षीराड्ढञ्” ।

हारिद्रः कुप्रसवः शाकविशेषः सार्पिच्छत्रानुकारी पीताभासः कटुतैलवान् सर्षपतैलभृष्टो विरुद्धः ॥ २५ ॥

हे०-मध्वाज्ययोर्दिव्यानुपानाद्विरोधमाह-भिन्नांशे इति । अपिशब्दात्समांशे च । मधुपुष्करबीजयोर्विरोध-माह-मधु-माक्षिकम्, पुष्करबीजं-पद्मबीजम् मध्वादीनां विरोधमाह-मधु माक्षिकं मार्द्विकमित्येवमिति । मैरेयो धान्यासव इति चन्द्रनन्दनः । खर्जूरसव इत्येवमिति । इदुश्च । मैरेयो धातुकीपुष्पगुडधान्यक्षसहितमिति माधवकारः । “आसवस्य सुरायाश्च द्वयोरप्येकभाजने । सन्धानं तद्विज्ञानीयान्मैरेयमुभयात्मकम् ॥ ” इति । जेज्जटो, ब्रह्मदेवश्च । पैष्टी-गुडासवमधुभिः, पैष्टी मध्वास-वगुडैर्वा त्रियोनिर्मैरेय इति डल्लणः । सर्वमेतत्प्रमाणं सर्वेषामामत्वाच्छङ्क्यमानस्यापि विरोधस्य परिहरणीयत्वाच्च । शार्करं शर्कराकृतं मधम् । अत्र चकारमनुबल्यं पञ्चोत्तरि-काशाकमनुक्तमपि समुच्चयम्, चतुर्णां योगस्य विरुद्धत्वात् । चरकोऽप्याह-पञ्चोत्तरिकाशाकम्, शार्करो मैरेयो मधु च सहोपयुक्तं वातं चातिप्रकोपयतीति । संग्रहेऽप्येवमेवो-क्तम् । पञ्चोत्तरिकाशाकम्-कुसुम्भशाकम् । क्षैरेयस्य मन्थानु-पानाद्विरोधमाह-द्रवालोडिताः सक्तवो-मन्थः, क्षैरेयः पायसः । हरिद्राकटुतैलयोर्विरोधमाह-हारिद्रः पीतवर्णच्छत्रविशेषः कन्दः, कटुतैलवान्सर्षपतैलभृष्टः ॥ २५ ॥

उपोदकाऽतिसाराय तिलकल्केन साधिता २६

स०-उपोदका तिलकल्केन साधिताऽतिसाराय । तादर्थ्यं चतुर्थ्यत्र । अर्थो निमित्तम् । तस्मै इदं तदर्थं तदर्थमेव तादर्थ्यम् । तेनातिसारकरणमित्ययमर्थो जायते ॥ २६ ॥

प०-उपोदका-तिलकल्केन साधिताऽतिसाराय । तादर्थ्यं चतुर्थ्यत्र । अर्थो निमित्तम् । तस्मै इदं तदर्थम्, तदर्थमेव तादर्थ्यम् । तेनातिसारकरणमि-त्यर्थो जायते ॥ २६ ॥

हे०-उपोदकायास्तिलकल्कसंस्कारेण विरोधमाह-उपोदकेति ॥ २६ ॥

बलाका वारुणीयुक्ता कुल्माषैश्च विरुध्यते ॥ भृष्टा वराहवसया सैव सद्यो निहन्त्यसून् २७ ॥

स०-बलाका पक्षिजातिर्वारुण्या प्रसन्नया युक्ता विरुद्धा । कुल्माषैर्नातिस्विन्नमुद्गादिभिश्च सह विरुध्यते ।

येन बलाका वराहवसया भृष्टा सद्यस्तत्क्षणादेव प्राणान् मारयति ॥ २७ ॥

प०—बलाका पक्षिजातिर्वारुण्या प्रसन्नया युक्ता विरुध्यते । कुत्सापैर्नातिस्विन्नमुद्गादिभिश्च सह विरुध्यते । सैव बलाका वराहवसया भृष्टा सद्यस्तत्क्षणादेव । प्राणान् मारयति ॥ २७ ॥

हे०—बलाकाया वारुण्यामाकुत्सामयोगाच्च विरोधमाह—बलाकेति । अर्द्धस्विन्ना मुद्गादयः कुत्सापाः । बलाकाया वराहवसया राजर्जाद्विरोधमाह—भृष्टेति ॥ २७ ॥

तद्वैतित्तिरिपत्राव्यगोधाळावर्कपिजलाः ।
पेरण्डेनाग्निना सिद्धास्तत्तैलेन विमूर्छिताः २८ ॥

म०—तित्तिर्यादयः पेरण्डेनाग्निना सिद्धास्तत्तैलेनैरुत्तैलेन विमूर्छिता बहुशो भृष्टास्तद्वलाकावत्सद्यो जीवितदग्नाः । पत्रादयो मयूरः ॥ २८ ॥

प०—तित्तिर्यादयः पेरण्डेनाग्निना सिद्धास्तत्तैलेनैरुत्तैलेन विमूर्छिता बहुशो भृष्टास्तद्वलाकावत् जीवितदग्नाः । पत्रादयो मयूरः ॥ २८ ॥

हे०—तित्तिर्यादीनां मयूरविशेषाद्विरोधमाह—तद्वैतित्तिरि । पत्रादयो—मयूरः, कर्कपञ्चमे—गौरतित्तिरिः । पेरण्डेन—पेरण्डेनाग्निना, तत्तैलेन—पेरण्डेतैलेन, विमूर्छिताः—भृष्टाः, तद्वलाकावत्सद्यो—मृति ॥ २८ ॥

हारीतमांसं हारिद्रशूलकप्रोतपाचितम् ॥
हारिद्राग्निना सद्यो व्यापादयति जीवितम् २९ ॥

म०—हारीतस्य पक्षिविशेषस्य मांसं हारिद्रशूलकप्रोतमांसकं च तत्पाचितं च हारिद्राग्निना सद्यो जीवितं भवति ॥ २९ ॥

प०—हारीतस्य पक्षिविशेषस्य मांसं हारिद्रशूलकप्रोतपाचितं हारिद्राग्निना सद्यो जीवितं भवति ॥ २९ ॥

हे०—हारीतस्य संस्कारविशेषाद्विरोधमाह—हारीतः—प्रोतपाक्षिविशेषः, हारिद्रशूलकं—शूलहरिद्राकाष्ठकृतं शूलम्, हारिद्राग्निना—शूलहरिद्राकाष्ठेनाग्निना ॥ २९ ॥

भस्मपांशुपरिध्वस्तं तदेव च समाक्षिकम् ३० ॥

म०—तदेव हारीतमांसं भस्मपांशुपरिध्वस्तं समाक्षिकं विरुद्धम् । भस्म च पांशुश्च भस्मपांशू भस्मरेणू ताभ्यां

परिध्वस्तं धूसरितम् । सिद्धसारे चोक्तम् । न जातु कटुतैलेन भृष्टामद्यादुपोदकाम् । प्रियंगुकल्कसिद्धाङ्गः पायसं न समाचरेदिति ॥ ३० ॥

प०—तदेव हारीतमांसं भस्मपांशुपरिध्वस्तं समाक्षिकं विरुद्धम् । भस्म च पांशुश्च भस्मपांशू ताभ्यां परिध्वस्तं ताभ्यां धूसरितम् । सिद्धसारे चोक्तम्—“न जातु कटुतैलेन भृष्टामद्यादुपोदकाम् । प्रियंगुः कल्कसिद्धाङ्गः पायसं न समाचरेत्” इति ॥ ३० ॥

हे०—हारीतमांसस्य भस्मादिसंयोगाद्विरोधमाह—भस्मना, पांशुना वा परिध्वस्तं सद्यो विलुलितम्, मध्वक्तं हारीतमांसं सद्यो जीवितं व्यापादयति ॥ ३० ॥

द्रव्याणामानृत्यात्प्रतिपदोक्त्याऽशेषविरुद्धसंग्रहः कर्तुमशक्य इति तत्संग्रहार्थं व्यापि लक्षणमाह—

यत्किंचिदोषमुत्क्रेश्य न हरेत्तत्समासतः ।
विरुद्धं शुद्धिरश्रेष्ठ शमो वा तद्विरोधिभिः ३१ ॥

म०—यत्किंचिदन्नपानीषधं वा दोषमुत्क्रेश्य स्वस्थानात्संचल्य न हरेद्बहिर्न निष्कासयेत् तत्समासतः संक्षेपतो विरुद्धम् । शुद्धिरश्रेष्ठ । अत्र विरुद्धाहारकृते विकारे शुद्धिर्वमनविरेकादिरूपेष्टा श्रेष्ठा । कुपितदोषसमूहस्य वमनादिभिर्निर्हरणात्तन्निर्हारे चारोग्योत्पत्तिः शमो वेति । न केवलं शुद्धिरिष्टा शमश्चेष्टः । कैः । तेषां वैरोधिककोपितदोषाणां तत्कृतानां वा विस्फोटादीनां विकाराणां विरोधिभिः प्रतिपक्षभूतैरौषधैः ॥ ३१ ॥

प०—द्रव्यापरीतं तत्प्रतिपदोक्त्याऽशेषविरुद्धः सङ्ग्रहः कर्तुमशक्यः इति तत्सङ्ग्रहार्थं व्यापि लक्षणमाह—यत्किंचिदन्नपानीषधं वा दोषमुत्क्रेश्य स्वस्थानात् संचल्य न हरेत् न निष्कासयेत् तत्समासतः संक्षेपतो विरुद्धम् । शुद्धिरश्रेष्ठ । अत्र विरुद्धाहारे कृते विकारे शुद्धिर्वमनविरेकादिरूपा इष्टा श्रेष्ठा । कुपितदोषसमूहस्य वमनादिभिर्निर्हरणात्तन्निर्हारे चारोग्योत्पत्तिः । शमो वेति । न केवलं शुद्धिरिष्टा शमश्चेष्टः । कैः । तेषां वैरोधिककोपितदोषाणां तत्कृतानां वा विस्फोटादीनां विकाराणां विरोधिभिः प्रतिपक्षभूतैरौषधैः ॥ ३१ ॥

हे०—अनुक्तविरोधसंग्रहार्थं विरोधसामान्यलक्षणमाह—यत्किंचिद्रव्यं दोषमुत्क्रेशयति न तु निर्हरति, तत्सर्वं विरुद्धं

ममामनः संक्षेपात् । विस्तरतस्तु संयोगादिभेदैरनन्तः शो-
धनमभ्युत्कलेत्ययति परं निर्हरति, शमनमपि न निर्हरति परं
नोत्कलेत्ययति न तयोर्विरुद्धत्वम् । अथ विरुद्धान्नपानजानां
व्याधीनां प्रतीकारः । तत्र उत्पन्नानां प्रतीकारमाह-शुद्धिर्व-
भनविरोचनादिका । अत्र विरुद्धान्नजेषु व्याधिषु ये तु शुद्धिं
नार्हन्ति तेषां शमने प्रतीकार इष्टः । कैस्तद्विरोधिभि-
स्तस्य विरुद्धान्नस्य विरोधिभिः प्रतिपक्षभूतैराहारविहारौ-
पधैः ॥ ३१ ॥

न च शोधनशमनरूप एवोपक्रमोऽत्रेत्याह—
द्रव्यैस्तेरेव वा पूर्वं शरीरस्याऽभिसंस्कृतिः ३२

स०—तेरेव वैरोधिककुपितदोषप्रतिपक्षभूतैर्द्रव्यैः
पूर्वं प्रथमं या शरीरस्याऽभिसंस्कृतिः सा च विरुद्धाहा-
रकृते विकारे प्रशस्तंति । यथा माक्षिकहरीतक्यादिना
पित्तश्रेष्महरणौषधेन संततशीलनादभिसंस्कृते देहे पित्त-
श्रेष्मकरं विरुद्धमुपयुक्तं सद्रिकर्तुमशक्तम् । एतदुक्तं
भवति । विरुद्धप्रतिपक्षगुणवता द्रव्येण देहस्तथा दाढर्यं
प्राहितो यथा विरुद्धमपि द्रव्यं विकारं कर्तुं
नालम् ॥ ३२ ॥

प०—न च शोधनशमनरूप एव क्रम इत्यत्राह-
तेरेव वैरोधिककुपितदोषप्रतिपक्षभूतैर्द्रव्यैः पूर्वं प्रथमं
या शरीरस्याभिसंस्कृतिः सा च विरुद्धाहारे कृते
विकारे प्रशस्तेति । यथा—माक्षिकहरीतक्यादिना
पित्तश्रेष्महरणौषधेन संततशीलनादभिसंस्कृते देहे
पित्तश्रेष्मकरं विरुद्धमुपयुक्तम् । तद्वि कर्तुमशक्यम् ।
एतदुक्तं भवति । विरुद्धप्रतिपक्षगुणवता द्रव्येण
देहस्तथा दाढर्यं प्राहितो यथा विरुद्धमपि द्रव्यविकारं
कर्तुं नालम् ॥ ३२ ॥

हे०—अनुत्पन्नानामुत्पत्तिप्रतिबन्धहेतुप्रतिप्रकारमाह-
तेरेव विरुद्धान्नविरोधिभिरेव पूर्वं विरुद्धान्नसेवनात्प्रागभिसं-
स्कृतिस्तदुपमावितत्वं तैर्विरुद्धान्नैरेव शरीरस्याभिसंस्कृति-
रिति व्याख्याने सात्त्विकमत्पं च भोजनमिति वक्ष्यमाणेन
सात्त्विकेन पौनरुक्त्यम् ॥ ३२ ॥

व्यायामस्निग्धदीप्ताग्निवयःस्थबलशालिनाम् ।
विरोध्यपि न पीडायै सात्त्विकमत्पं च भोजनम्

स०—व्यायामो विद्यते येषामित्यर्शआदित्वादच् ।
वयःस्थास्तरुणाः । बलेन शालितुं श्लाघितुं शीलं येषां

ते बलशालिनः । स्निग्धाः स्निग्धवृष्याहारसात्त्व्याः ।
व्यायामिनां विरोध्यपि भोजनं न पीडायै न रोगोत्प-
त्तये । एवं स्निग्धादीनां प्रत्येकं संबन्धः कार्यः ।
केचिद्व्यायामीति पठन्ति । तथा विरुद्धमप्यन्नं यदभ्या-
सात्सात्त्व्यं सात्त्विकभूतं तथाऽल्पमात्रया च यद्भोजनं
तच्च विरुद्धमपि न पीडायै इति योज्यम् ॥ ३३ ॥

प०—व्यायामो विद्यते येषाम्, स्निग्धः दीप्तो-
ऽग्निर्येषाम् । वयःस्थास्तरुणाः । बलेन शालितुं शीलं
येषां ते बलशालिनः । स्निग्धाः वृष्याहारसात्त्व्याः ।
व्यायामिनां विरोध्यपि भोजनं न पीडायै न रोगो-
त्पत्तये । एवं स्निग्धादीनां प्रत्येकं सम्बन्धः कार्यः ।
केचिद्व्यायामीति पठन्ति । तथा विरुद्धमप्यन्नं यद-
भ्यासात् सात्त्व्यं सात्त्विकभूतं तथा अल्पमात्रया च
यद्भोजनं तच्च विरुद्धमपि न पीडायै इति
योज्यम् ॥ ३३ ॥

हे०—व्यायामादीनामनुत्पत्तिहेतुत्वमाह—व्यायामिनो-
व्यायामनित्याः, स्निग्धाः—स्नेहभावितशरीराः, वयःस्था-
स्तरुणाः, बलशालिनः—सहजबलयुक्ताः । सहात्मना भव-
सात्त्विकम्—आत्मनः सहायभूतमनुकूलं सुखावहमित्यर्थः ।
तच्च द्विविधं—कृत्रिममकृत्रिमं च । तत्र यदभ्यासेन
क्रियते तत्कृत्रिमम् । उक्तं च संप्रहे—“अहितान्यपि
चान्येषामभ्यासादुपशेरते ।” इति । अकृत्रिमं द्विविधं—
निरुपाधिकं, सोपाधिकं च । तत्र दोषादिनिरपेक्षं निरु-
पाधिकम् । तदेव सात्त्विकमप्यम् । यदाह चरकः—“उपशेते
यदौचित्याद्दोषसात्त्व्यं तदुच्यते ” इति । दोषादिसापेक्षं
सोपाधिकम् । तत्र दोषादिविपरीतगुणत्वमुपाधिः । यदाह
खारणादिः—“दोषप्रकृतिदेशतुल्यव्याधीनां स्वगुणैः पृथक् ।
विपरीतगुणं सात्त्व्यं तुल्यं वासात्त्विकमुच्यते ॥” इति ।
असात्त्व्यं तु यथाकथं सात्त्विकविपरीतम् । तत्र कृत्रिमं—
चिरपरित्यागेन क्रियते, सोपाधिके दोषादितुल्यगुणत्व-
मुपाधिः । सात्त्व्यासात्त्व्ये एव निरुपाधिके पथ्यापथ्ये
उच्येते । सोपाधिके त्वौषधानौषधे । तत्र विरुद्धभो-
जनस्य निरुपाधिकासात्त्विकस्य कृत्रिमत्वेन सोपाधिकत्वेन
वा सात्त्विकत्वे सति न पीडाकरत्वम् । निरुपाधिकसो-
पाधिककृत्रिमाणामुत्तरोत्तरं बलवत्त्वात् । किमत्र प्रमाण-

१ अत्र “भूतम्” इति खपुस्तके वर्तते ।

२ अत्र “चासात्त्विकम्” इति खपुस्तके ।

मितिवेत् । “ निरुपाधिकासोपाधिकं बलीयः ” इत्यत्र तावत्संग्रहवचनं प्रमाणं—“ दोषादिवैपरीत्येन हरंते रोगिणां रुजम् । ऐक्यं दधिदुग्धादियोजना न विरुध्यते ॥ ” इति । ताभ्यामपि कृत्रिमं बलीय इत्यत्र ऋतुचर्योक्तऋतुसन्धिक्रमः । तत्र हि पूर्वतुचर्याया उत्तरत्र सम्बन्धात्सोपाधिकमसात्म्यत्वम् । पूर्वतुशीलनाच्च कृत्रिमं सात्म्यत्वम् । उत्तरतुचर्यायास्तु तत्सम्बन्धात्सोपाधिकं सात्म्यत्वम् । पूर्वतावशीलनाच्च कृत्रिममसात्म्यत्वम् । तत्र कृत्रिमाभ्यां सोपाधिकयोर्वाधं मत्वा तन्निरुत्यर्थमृतुसन्धिक्रम उक्तः । देशकालप्रकृतितदेपध्याधिसात्म्यानामुत्तरोत्तरं बलवदुत्तरोत्तरमेवान्तरंगत्वात् । अल्पं हीनमात्रं, नन्वल्पमप्यल्पां पीडां करोत्येव तत्कथं न पीडयेत्, सत्यं करोत्येव । किंत्वसावल्पत्वेनानभिव्यक्तत्वादसद्वदुपचर्यते, अनुदरा कन्येतिवत् । असद्वदुपयुज्यमाने तु तस्मिन्नभिव्यज्यत एव । विरुद्धमपि सात्म्यं न बाध्यते किंपुनरविरुद्धम् अतः सात्मीकरणमाह ॥ ३३ ॥

अथ यद्यप्यमपि सात्म्यतां प्राप्तं तत्किं त्याज्यं न वा । कथं च त्याज्यं कथं च पथ्यं भोज्यमित्याह—

पादेनापथ्यमभ्यस्तं पादपादेन वा त्यजेत् ३४ ॥

स०—अपथ्यमहितमन्नं पानं वा यल्लघनपूवनजागरणस्वप्नादिकं वा चेष्टितमहितमभ्यस्तं तत्पादेन चतुर्थांशेन त्यजेदहितफलत्वात् । तद्धि शरीरोचितमपथ्यत्वादुदकं दोषाय संपद्यते न गुणाय । यदि तु तदपथ्यमभ्यस्तं तथा सात्मीभूतं यस्मिंश्चतुर्थांशेनाऽपि त्यज्यमाने शरीरवाधा शक्यते वह्निमांसाद्वा तदा पादपादेन वा षोडशांशेन त्यजेदिति वाशब्दार्थः ॥ ३४ ॥

प०—यद्यप्यमपि सात्मीयत्वं प्राप्तं तत्किं त्याज्यं न वा । कथं च त्याज्यं कथं च पथ्यं भोज्यमित्याह—अपथ्यमहितमन्नं पानं वा । यल्लघनपूवनजागरणस्वप्नादिकं वा चेष्टितमहितमभ्यस्तं तत्पादेन चतुर्थांशेन त्यजेदहितफलत्वात् । तद्धि शरीरोचितमपथ्यत्वादुदकं दोषाय संपद्यते न गुणाय । यदि तु तदपथ्यमभ्यस्तं तथा सात्मीभूतं यस्मिंश्चतुर्थांशेनापि त्यज्यमाने शरीरोचितमपथ्यत्वादुदका शक्यते वह्निमान्साद्वा

तदा पादपादेन वा षोडशांशेन त्यजेदिति वाशब्दार्थः ॥ ३४ ॥

हे०—तत्र सात्मीकरणे क्रममाह—अभ्यासात्सात्म्यतां गतं यदपथ्यं तत्पादेन चतुर्थांशेन, पादपादेन वा षोडशांशेन वा त्यजेत् ॥ ३४ ॥

निषेवेत हितं तद्वदेकद्वित्र्यंतरीकृतम् ॥ ३५ ॥

स०—तेन तुल्यं वर्तते तद्वत् । तेनैव क्रमेण पादेन पादपादेन वा हितं निषेवेत शीलयेत् । कथमेतद्व्यमप्यपथ्यरूपं त्याज्यं पथ्यं निषेव्यं चेत्याह । एकैत्यादि । एकश्च द्वौ च त्रयश्च तैरंतरीकृतम् । एकद्वित्रिभिरनकालैर्व्यवधानं कृत्वाऽपथ्यं पादेन पादपादेन वा त्यजेत् । एकद्वित्र्यंतरीकृतमिति क्रियाविशेषणत्वाद्वा नपुंसकालिङ्गत्वम् । अधुनैतदेव स्पष्टीकृत्योच्यते । अपथ्यात्पाटलव्रीह्यादेरभ्यस्तात्पादमेकं त्यक्त्वाऽनुचितात्पथ्याद्भक्षशात्यादेस्तमेव पादं दत्त्वा चतुष्पात्रं संपाद्य योज्यम् । एवमनकालमेकमतिवाहयेत् । एवं पादेनापथ्यमभ्यस्तं त्यक्तं भवति । पथ्यं चानुचितं निषेवितं भवति । तथा द्वितीयेऽन्नकाले सर्वमपथ्यं योजनीयम् । एवमेकेनान्नकालेनापथ्यपादोऽतरीकृतः । ततस्तृतीयेऽप्युचितादपथ्यात्पादद्वयमपास्यानुचितात्पथ्यात्पादद्वयमुपयुज्य ततश्चतुर्थं सर्वमपथ्यं भोज्यं पंचमे च । एवमन्नकालद्वयेन पथ्यपादद्वयसहितमपथ्यपादद्वयमंतरीकृतम् । ततः षष्ठेऽन्नकाले पादमुचितादपथ्यात्पादत्रयमनुचितात्पथ्याद्भुक्त्वा सप्तमाष्टमनवमानकालेषु सर्वमपथ्यं भोज्यम् । एवमन्नकालत्रयेणापथ्यमंतरीकृतम् । ततो दशमेऽन्नकाले सर्वं पथ्यं सेवनीयम् । एवं पादपादेनापथ्यमेव क्रमः । स्पष्टार्थं च दिक्प्रदर्शयते । तथा यवकादेः षोडशांशं त्यक्त्वाऽनुचिताच्छात्यादेः पथ्यात्षोडशांशमेव दत्त्वा चतुष्पात्रं संपाद्य भोज्यम् । एवमपथ्यमभ्यस्तं पादपादेन त्यक्तं भवति पथ्यं चानुचितं निषेवितं भवति । द्वितीयेऽन्नकाले सर्वमपथ्यं सेव्यम् । एवमेकेनापथ्यषोडशांशोऽतरीकृतः । ततस्तृतीयेऽप्युचितादपथ्यात्पादपादद्वयमपास्याऽनुचितात्पथ्यात्पादपादद्वयं दत्त्वा चतुष्पात्रं संपाद्य

नेज्यम् । ततश्चतुर्थे पंचमे वाऽन्नकाले सर्वमपथ्यं भोज्यम् । एवं कालद्वयेन पादपादद्वयमपथ्यस्यान्तरीकृतम् । ततः षष्ठेऽन्नकालेऽनुचितापथ्यात्पादपादत्रयमुचितादपथ्या—
पादपादाद्वयोदशेति भोज्यम् । ततः सप्ताष्टमवमानकालेषु सर्वमपथ्यं भोज्यम् । एवं कालत्रयेणांतरीकृताः । ततो दशमेऽन्नकाले पथ्यादनुचितात्पादपादाश्चत्वारः । अपथ्यपादपादा द्वादशेति भोज्यम् । तत एकादशे सर्वमपथ्यं भोज्यम् । तत एकेनान्नकालेनांतरीकृतम् । एवमन्नकालद्वयत्रयान्तरितं च तावद्योऽयं यावत्पथ्यस्य षोडशपादाः सेव्यतया संपद्यन्ते ॥ ३९ ॥

प०—तेन तुल्यं वर्तते तद्वत् । तेनैव क्रमेण पादेन पादपादेन वा हितं निषेवेत शीलयेत् । कथमेतद्द्वयमपथ्यपथ्यरूपं त्याज्यं निषेध्यं वेत्यत आह—एकेत्यादि । एकश्च द्वौ च त्रयश्च तैरन्तरीकृतम् । एकद्वित्रिभिरन्नकालैर्व्यवधानं कृत्वा अपथ्यं पादेन पादपादेन वा त्यजेत् । एकद्वित्र्यन्तरीकृतमिति क्रियाविशेषणत्वाच्च नपुंसकलिङ्गत्वम् । अधुनैतदेव स्पष्टीकृत्योच्यते । अपथ्यात्पादलघ्नीहादिरभ्यस्तान् पादमेकं त्यक्त्वाऽनुचितापथ्याद्रक्तशाल्यादेस्तमेव पादं दत्त्वा चतुष्पात्त्वं संपाद्य भोज्यम् । एवमन्नकालमेकमतिवाहयेत् । एवं पादेनापथ्यमभ्यस्तं त्यक्तं भवति पथ्यं चानुचितं निषेवितं भवति । तथा द्वितीयेऽन्नकाले सर्वमपथ्यं योजनीयम् । एवमेकेनान्नकालेनापथ्यपादोऽन्तरीकृतः ततस्तृतीयेऽप्युचितादपथ्यात्पादद्वयमपास्यानुचितात्पथ्यात्पादद्वयमुपयुज्य ततश्चतुर्थे सर्वमपथ्यं भोज्यम्, पञ्चमे च । एवमन्नकालद्वयेन पथ्यपादद्वयसहितमपथ्यपादद्वयमन्तरीकृतम् । ततः षष्ठेऽन्नकाले पादमुचितादपथ्यात्पादत्रयमनुचितात्पथ्याद्भुक्त्वा सप्तमाष्टमवमानकालेषु सर्वमपथ्यं भोज्यम् । एवमन्नकालत्रयेणापथ्यमन्तरीकृतम् । ततो दशमेऽन्नकाले सर्वं पथ्यं सेवनीयम् । एवं पादपादेनापथ्यमेव क्रमः स्पष्टार्थं च दिक् प्रदर्श्यते । तथा यवकादेः षोडशांशं त्यक्त्वा अनुचिताच्छाल्यादेः

पथ्यात् षोडशांशमेव दत्त्वा चतुष्पात्त्वं संपाद्य भोज्यम् । एवमपथ्यमभ्यस्तं पादेन त्यक्तं भवति पथ्यं चानुचितं निषेवितं भवति । द्वितीयेऽन्नकाले सर्वमपथ्यम् । एवमेकेनापथ्यषोडशांशोऽन्तरीकृतः । ततस्तृतीयेऽप्युचितादपथ्यात्पादपादद्वयमपास्यानुचितात् पथ्यात्पादपादद्वयं दत्त्वा चतुष्पात्त्वं संपाद्य सेव्यम् । ततश्चतुर्थे पञ्चमे वाऽन्नकाले सर्वमपथ्यं भोज्यम् । एवं कालद्वयेन पादपादद्वयमपथ्यस्यान्तरीकृतम् । ततः षष्ठेऽन्नकालेऽनुचितात्पथ्यात्पादत्रयमुचितादपथ्यात्पादपादा—
स्त्रयोदशेति भोज्यम् । ततः सप्तमाष्टमवमानकालेषु सर्वमपथ्यं भोज्यम् । एवं कालत्रयेणान्तरीकृताः । ततो दशमेऽन्नकाले पथ्यादनुचितात्पादपादाश्चत्वारः अपथ्यपादपादा द्वादशेति भोज्यम् । तत एकादशे सर्वमपथ्यं भोज्यम् । तत एकेनान्नकालेनान्तरीकृतम् । एवमन्नकालद्वयत्रयान्तरितं च तावद्योज्यम् । यावत्पथ्यस्य षोडशपादाः सेव्यतया सम्पद्यन्ते ॥ ३५ ॥

हे०—पथ्यं च तद्वन्निषेवेत । यावतांशेनापथ्यं त्यक्तं तावतांशेन भजेत् । नित्यसेव्यस्याहारशौर्यदपथ्येन न्यूनत्वं तत्पथ्येन पूरयेदित्यर्थः । कथं त्यजेत् एकद्वित्र्यन्तरीकृतं यथा भवति एकद्वित्रिभिर्दिवसैरन्तरीकृतं विजातीयभोजनेन व्यवहितम् । एतदुक्तं भवति । यदा पादेन त्यागः क्रियेत तदा प्रथमेऽहन्यपथ्यस्य त्रयः पादाः, पथ्यस्यैकः । द्वितीयेऽहनि चत्वारोऽप्यपथ्यस्य । तृतीये प्रथमवत् अपथ्यस्य पादास्त्रयः, पथ्यस्य एकः इत्येकांतरीकरणम् । चतुर्थेऽहनि द्वौ पादावपथ्यस्य । पञ्चमपथ्योस्तृतीयवत् । सप्तमे चतुर्थवत् । इति द्यन्तरीकरणम् । अष्टमे त्वपथ्यस्यैकः, पथ्यस्य त्रयः । नवमदशमैकादशेषु सप्तमवत् । द्वादशेऽष्टमवत् । इति त्र्यन्तरीकरणम् । त्रयोदशे चत्वारोऽपि पथ्यस्य । चतुर्दशे द्वादशवत् । पञ्चदशे त्रयोदशवत् । इति पुनरेकांतरीकरणं द्यन्तरत्र्यन्तरकिरणं पुनर्नास्ति चतुर्णामपि पादानां पूर्णत्वात् । षोडशांशपक्षे त्वेकद्वित्र्यन्तरीकरणस्य पञ्चकृत्व आहृतिः । तत एकमेकांतरीकरणम् । एवं त्रिपष्ट्या दिवसैः षोडशांशाः पूर्यन्ते । अत्र यद्यपि व्यवधायकविशेषो नोक्तः तथापि पूर्वस्मिन्नंतरे यद्यवधेयं, तदेवोत्तरस्मिन् व्यवधायकं क्रियते तदा न क्रम आहतो भवेत् । क्रमश्चात्र प्रधानम् । अन्तरं च दिनैरेवं न भोजन-

कालेः । उक्तं च तत्रांतरे—“अपथ्यं सात्म्यमप्यन्नं चेष्टां
ना पादशस्यजेत् । भजेच्च पादशः पथ्यमेकद्वित्रिदिनान्त-
रम् ॥” इति । चतुर्भागपौडशभागयोरधरोत्तरकल्पनानिषे-
धपरत्वात्पञ्चपदसप्तभागादिकल्पनानां न निषेधः । अतस्ता
अप्यवस्थानुसारतः स्वयमूह्याः । यद्यप्यत्र वाक्ये भट्टार-
कहरिश्चंद्रादिभिर्बहवः पक्षा दर्शिताः । तथाप्ययमेव पक्षो
ज्यायानित्यस्माभिर्दर्शितः । ज्यायस्त्वं त्वस्य वाक्य-
स्याज्जिवेनैव प्रतीयमानत्वात् । चतुर्दशाहर्तुसंधिकरणे-
नाचार्यस्याभिप्रेतत्वात् ॥ ३५ ॥

एवमनेन क्रमेणापथ्यदोषास्त्यक्ताः पीडायै न भवन्ति
पथ्यगुणाश्च संवर्धिताः स्थिरतां प्राप्नुवन्तीत्यत आह—

अपथ्यमपि हि त्यक्तं शीलितं पथ्यमेव वा ।
सात्म्यासात्म्यविकाराय जायते सहसाऽन्यथा ॥

स०—हि यस्मात्सहसा क्रममिममनालोच्चाऽन्यथै-
वोक्तविध्यतिक्रमेणाऽपथ्यमपि त्यक्तं सात्म्यविकाराय
जायते पथ्यमेव वा सहसा शीलितमसात्म्यविकाराय
जायते । सात्म्यासात्म्याभ्यां विकारः सात्म्यासात्म्यः-
विकारस्तस्मै । क्लृपि संपद्यमाने चतुर्थीति
चतुर्थी ॥ ३६ ॥

प०—एवमनेन क्रमेणापथ्यदोषास्त्यक्ताः पीडायै न
भवन्ति । पथ्यगुणाः स्वसंवर्धिताः स्थिरत्वं
प्राप्नुवन्तीत्यत आह—हि यस्मात्सहसा क्रममिममना-
लोचनान्यथैवोक्तविध्यतिक्रमेणापथ्यमपि त्यक्तं सा-
त्म्यं विकाराय जायते । पथ्यमेव वा सहसा शीलित-
मसात्म्यविकाराय जायते । सात्म्यासात्म्याभ्यां
विकारः सात्म्यासात्म्यविकारस्तस्मै । क्लृपि
सम्पद्यमाने चतुर्थीति चतुर्थी ॥ ३६ ॥

हे०—अक्रमेण सात्म्यीकरणे दोषमाह—हि यस्मादन्यथा
उक्तक्रमादन्यथाप्रकारेण त्यक्तमपथ्यमपि शीलितं पथ्य-
मपि, सहसा विकाराय जायते । कुतः सात्म्यासात्म्यं यतः
अपथ्यं हि सात्म्यं, पथ्यं ह्यसात्म्यम्, अतस्तयो-
रक्रमेण त्यजनभजने रोगाय भवत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

क्रमेण त्वपथ्यत्यागपथ्यशीलने विधीयमाने गुणाय
स्यातामिति दर्शयति—

क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः ।
नाप्नुवन्ति पुनर्भावमप्रकंप्या भवन्ति च ॥ ३७ ॥

स०—दोषा अपथ्याभ्यासजाः क्रमेण पूर्वोक्तेना-
पचिताः क्षयं नीताः गुणाश्च पथ्योपयोगजाः क्रमेण
पूर्वोक्तेनैवोपचिताः वृद्धिं नीताः संतः पुरुषाणां यथा-
संख्यमपुनर्भावं यांति दोषाः गुणाश्चाप्रकंप्याः स्थिरा
भवन्ति ॥ ३७ ॥

प०—क्रमेणापथ्यत्यागपथ्यशीलने विधीयमानं
गुणाय स्यातामिति दर्शयति—दोषा अपथ्याभ्यासजाः
क्रमेण पूर्वोक्तेनापचिताः क्षयं नीता गुणा एव
पथ्योपयोगजाः क्रमेण पूर्वोक्तेनैवोपचिता वृद्धिं
नीताः संतः पुरुषाणां दर्शयति । यथासंख्यमपुन-
र्भावं यान्ति दोषा गुणाश्चाप्रकंप्याः स्थिरा
भवन्ति ॥ ३७ ॥

हे०—क्रमेण सात्म्यीकरणे गुणमाह—गुणो द्विविधः—
दोषापचयो गुणोपचयश्च । तत्र क्रमेणेति सात्म्यीकरणक-
मेणैव दोषा अपच्यन्ते, गुणाश्चोपच्यन्ते । दोषाः
क्रमापचिताः संतोऽपुनर्भावं यांति । यथा पुनर्नोत्पद्यन्ते
तथा नश्यन्तीत्यर्थः । गुणास्तु क्रमेणोपचिताः संतो-
ऽप्रकंप्या भवन्ति । यथा पुनर्न क्षीयन्ते तथा वर्द्धन्
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

सांप्रतमहिताहारसेवनं सदा त्याज्यमिति सशुक्तिं
दर्शयति—

अत्यंतसन्निधानानां दोषाणां दूषणात्मनाम् ।
अहितैर्दूषणं भूयो न विद्वान् कर्तुमर्हति ॥ ३८ ॥

स०—दोषाणामहितैराहारादिभिर्दूषणं कर्तुं विद्वान्
पण्डितो नार्हति न युज्यते । किं भूतानाम् । अत्यंतम-
तिशयेन संनिधानं निकटत्वं येषां दोषाणां त एवं तेषां
दूषणात्मनां दूषणस्वभावानाम् ॥ ३८ ॥

प०—सांप्रतमहिताहारसेवनं सदा त्याज्यमिति
सशुक्तिं दर्शयति—दोषाणामहितैराहारादिभिर्दूषणं कर्तुं
विद्वान् पण्डितो नार्हति न युज्यते । किं भूता-
नाम्, अत्यन्तमतिशयेन सन्निधानं निकटत्वं येषां
दोषाणां त एवं तेषां दूषणात्मनां दूषणस्व-
भावानाम् ॥ ३८ ॥

हे०—अपथ्यस्य सात्म्यीकरणं निषेधति—यद्यपि सात्मी-
भूतमपथ्यं दोषान्न दूषयति, तथापि यावता कालेन तत्सा-
त्म्यमिवति तावन्तं कालं दूषयत्येव । दूषणं च दोषाणाम-

त्यमपि विद्वानात्महितज्ञः पुमानहितैर्विबुद्धैः कारणभूतैर्न कर्तुमर्हति । कथं भूयः पुनस्ते हि दोषाः प्रागेव दूषणा-
त्मानो दूषकत्वस्वभावा अत्यंतसंनिधानाश्च दूष्यस्य शरीर-
स्यात्यंतसंनिहिताः, तस्माच्छरीरं रक्षता विरुद्धं न सात्त्विक-
कर्तव्यम् ॥ ३८ ॥

एतत्प्रसंगेन चेदमाह—

आहारशयनाब्रह्मचर्यैर्युक्त्या प्रयोजितैः ।

शरीरं धार्यते नित्यमागारमिव धारणैः ॥ ३९ ॥

स०—शयनं स्वप्नः अब्रह्मचर्यं स्त्रीणां सेवा आहा-
रादीनां द्वन्द्वः । एतैर्युक्त्या प्रयोजितैः शरीरं सततं
धार्यते । किमिव कैः । आगारं गृहमिव धारणैः
स्तम्भैर्यथा ॥ ३९ ॥

प०—एतत्प्रसङ्गेन चेदमाह—शयनं—स्वप्नः । अब्रह्म-
चर्यं—स्त्रीणां सेवा । आहारादीनां द्वन्द्वः । एतै-
र्युक्त्या प्रयोजितैः शरीरं सततं धार्यते । किमिव
कैः । अगारमिव धारणैः स्तम्भैर्यथा ॥ ३९ ॥

हे०—अविधिसेवनादिभ्योऽन्नपाने रक्षेदित्याह—आहारो-
ऽन्नपानसेवा, शयनं निद्रा, अब्रह्मचर्यं संभोगः, तैर्नित्यं
युक्त्या प्रयोजितैः शरीरं धार्यते । धारणैः स्तम्भैरागार-
मिव । युक्तिः शास्त्रोक्तप्रकारः, धारणं चान्नपानसुखपरिणा-
मद्वारेण ॥ ३९ ॥

आहारो वर्णितस्तत्र तत्र तत्र च वक्ष्यते ४० ॥

स०—तत्र तेषु त्रिषु मध्यादाहारो वर्णितः ऋतुच-
र्यायां द्रवान्नस्वरूपविज्ञानीययोः । तत्र तत्र च शास्त्र-
कारो ज्वरचिकित्सादौ च वक्ष्यति ॥ ४० ॥

प०—तत्र तेषु तेषु मध्यादाहारश्चाथ वर्णितः
ऋतुचर्यायां द्रवान्नस्वरूपविज्ञानीययोः । तत्र च
शास्त्रकारो ज्वरचिकित्सादौ च वक्ष्यति ॥ ४० ॥

हे०—तत्राहारस्तत्र तत्र ऋतुचर्यादौ वर्णितः । वक्ष्यते च
मात्राक्षितियादौ ॥ ४० ॥

शयनाब्रह्मचर्ययोस्त्वैव विधिं वक्तुकाम आह—

निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः काश्यं बलाबलम् ।

वृषता क्लीबता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ४१ ॥

स०—निद्रायत्तं निद्राधीनं सुखमारोग्यं दुःखं

रोगस्तथा पुष्ट्यादि च । न च जीवितमिति संबंधः ।
अजीवितेन योगो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

प०—शयनब्रह्मचर्ययोस्त्वैव विधिं वक्तुकाम
आह—निद्रायत्तं—निद्राधीनं, सुखमारोग्यं, दुःखं रोगः ।
तथा पुष्ट्यादि च । न च जीवितमिति सम्बन्धः ।
अजीवितेन योगो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

हे०—अथाविधिशयनादन्नपानरक्षा । तत्र निद्रां स्तौति-
निद्रायत्तं निद्राधीनं, वृषता शुक्रवृद्धिः, क्लीबता शुक्रक्षयः,
नचेति नजो जीवितेन संबंधः अजीवितं मरणामि-
त्यर्थः । एकस्या निद्रायाः परस्परविरुद्धसुखदुःखादिहेतु-
त्वात् ॥ ४१ ॥

सांप्रतं दुष्टनिद्रां निर्दिशति—

अकालेऽतिप्रसंगाच्च न च निद्रा निषेविता ।

सुखायुषी पराकुर्यात्कालरात्रिरिवाऽपरा ४२ ॥

स०—अकाले निषेविताऽति च निषेविता न च
निषेविता निद्रा सुखमारोग्यलक्षणमायुश्च जीवितं ते
सुखायुषी पराकुर्यान्नाशयेत् । केव । अपरा कालरा-
त्रिरिव ॥ ४२ ॥

प०—साम्प्रतं दुष्टनिद्रां निर्दिशति—अकाले
निषेविताऽति च निषेविता च, किञ्चिदेव
निषेविता निद्रा सुखमारोग्यलक्षणमायुश्च जीवितं
सुखायुषी पराकुर्यान्नाशयेत् । केव । अपरा
कालरात्रिरिव ॥ ४२ ॥

हे०—योगाद्यौपाधिकभेदमाश्रित्य विभागमाह—अकाले
सेविता मिथ्यायोगरूपा, अतिप्रसंगात्सेविता अतियोगरूपा,
न च सेविता हीनयोगरूपा, निषेविता नियतत्वेन सेविता
सम्यग्योगरूपा चेति चतुर्धा निद्रा । तत्र परा
चतुर्थी सुखायुषी कुर्यात् । अपरा त्रिविधा अश-
म्यग्योगरूपा—कालरात्रिरिव संहारप्रवृत्तमहाकाली-
व सुखायुषी हन्यादित्यर्थः । सुखायुषोराद्यंतयोर्ग्रहणात्पा-
णिनिप्रत्याहारवत्सुखपुष्टिबलवृषताज्ञानजीवितानि गृह्यन्ते ।
“ कालस्वभावामयचित्तदेहखेदैः कफांगुतमोमथा च ।
निद्रा विभर्ति प्रथमा शरीरं पाप्मात्मका व्याधि-
निमित्तमन्या । ” इति संग्रहोक्तानां सप्तानां श्वतसु-
ध्वंतर्भावः ॥ ४२ ॥

अथ निद्रागुणप्रसङ्गेन तत्प्रतिपक्षभूतस्य जागरणस्यापि गुणमाह -

रात्रौ जागरणं रूक्षं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा ।

अरूक्षमनभिष्यंदि त्वासीनप्रचलायितम् ॥ ४३ ॥

मु०-अपिशब्दावत्र सामर्थ्यलब्धौ बोद्धव्यौ । तेन रात्रावपि जागरणं रूक्षम् । दिवा त्वाग्नेयमत्यर्थं रूक्षं कालेनाहितबलत्वात् । तथा प्रस्वपनं दिवाऽपि स्निग्धम् । रात्रौ तु सौम्यकालेऽतिशयेन स्निग्धमित्यवतिष्ठते । अपिशब्दाभ्यामन्तरेण तु रात्रावेव जागरणं रूक्षं दिवा तु स्निग्धमित्यर्थो जायते । व्यवच्छेद्यफलत्वाद्वाक्यानाम् एवं दिवस एव स्निग्धं प्रस्वपनं रात्रौ तु रूक्षमिति । नचैतद्युज्यते । ततो दिवा जागरणं सदा रूक्षं नामविष्यत् तत्कथमिदमुपपत्स्यते । बहुमेदःकफाः स्राव्युः स्नेहनित्याश्च नाहनि । विषार्तः कण्ठरोगी च नैव जानु निशास्वपीति । येषां ह्यपतर्पणमेव हितं यच्चापतर्पणं तदवश्यं रूक्षम् । तस्मादपतर्पणस्वभावं जागरणमेव सेव्यम् । तथा । ग्रीष्मे वायुचयादानरौक्ष्यरात्र्यल्पभावतः । दिवा स्वप्नो हितोऽन्यस्मिन् कफपित्तकरो हि सः । मुक्त्वा तु भाष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः । क्रोधशोकभयैः क्लान्तान् श्वासहिष्मातिसारिणः । वृद्धबालबलक्षीणक्षततृदूशूलपीडितान् । अजीर्णाभिहितोन्मत्तान् दिवा स्वप्नोचितानपि । तदेतेषां संतर्पणाहत्वात्संतर्पणमेव हितम् । यच्च संतर्पणं तदवश्यं स्निग्धमृतस्मादेतैः संतर्पणस्वभावमेव सदा प्रस्वपनं सेव्यम् । एवं च पूर्वमेव व्याख्यानं युक्तम् । प्रस्वपनादपि जागरणक्रिययोरद्रव्ययोरपि रूक्षस्निग्धत्वमुपचारादुपपन्नम् । यथा रूक्षं द्रव्यं गुग्गुल्वादि कफमेदःप्रभृतीन् सौम्यान् भावान् क्षपयति । तथैव यदा जागरणमपि तत्क्षपयद्दृष्टं तदा तद्रूक्षकार्यकरणादरूक्षमपि रूक्षमित्युपचर्यते । तथा प्रस्वपनादर्वाक्कफमेदःप्रभृतीनां सौम्यानां भावानां स्वहेतोर्लपादस्तथा नोपलभ्यते । यथा प्रस्वपनादनन्तरं तस्मात्प्रस्वपनमस्निग्धमपि स्निग्धमित्युपचर्यते । प्रचल इवाचरतीति क्यङन्तान्निष्ठा । आसीनस्योपविष्टस्य प्रचलायितमासीनप्रचलायितं, नतु प्रस्वपनं सर्वसर्विकया । येन स्नेहेन हेतुः स्यात् । रूक्षकार्यकरणादरूक्षम् । अनभिष्यन्दि तु विशेषेण । आसीनप्रचलायितं पुनरीद्वरूपमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

रूक्षकार्यकरणादरूक्षम् । अनभिष्यन्दि तु विशेषेण । आसीनप्रचलायितं पुनरीद्वरूपमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

प०-अथ निद्रागुणप्रसङ्गेन तत्प्रतिपक्षभूतस्य जागरणस्यापि गुणमाह-अपिशब्दावत्र सामर्थ्यलब्धौ बोद्धव्यौ । तेन रात्रावपि जागरणं रूक्षं दिवा त्वाग्नेयमत्यर्थं रूक्षं कालेनाहितबलत्वात् । तथा प्रस्वपनं दिवापि स्निग्धमित्यवतिष्ठते । अपिशब्दाभ्यामन्तरेण तु रात्रावेव जागरणं रूक्षं, दिवा तु स्निग्धमित्यर्थो जायते व्यवच्छेद्यफलत्वाद्वाक्यानाम् । एवं दिवस एव स्निग्धं स्वपनं रात्रौ रूक्षमिति । नचैतद्युज्यते । ततो दिवा जागरणं सदा रूक्षं नाभविष्यत् । तत्कथमिदमुपपत्स्यते । “बहुमेदःकफाः स्राव्युः स्नेहनित्याश्च नाहनि । विषार्तः कण्ठरोगी च नैव जानु निशास्वपी ॥ ” इति । एषां ह्यपतर्पणमेव हितं यच्चापतर्पणं तदवश्यं रूक्षम् । तस्मादपतर्पणस्वभावं जागरणमेव सेव्यम् । तथा । “ग्रीष्मे वातचयादानरौक्ष्यरात्र्यल्पभावतः । दिवा स्वप्नो हितोऽन्यस्मिन् कफपित्तकरो हि सः ॥ मुक्त्वा तु भाष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः । क्रोधशोकभयैः क्लान्तान् श्वासहिष्मातिसारिणः । वृद्धबालबलक्षीणाः क्षततृदूशूलपीडितान् । अजीर्ण्यभिहितोन्मत्तान् दिवास्वप्नोचितानपि ॥ ” तदेतेषां संतर्पणाहत्वात्संतर्पणमेव हितम् । यच्च संतर्पणं तदवश्यं स्निग्धम् । तस्मादेतैः संतर्पणस्वभावमेव सदा प्रस्वपनं सेव्यम् । एवं च पूर्वमेव व्याख्यानं युक्तम् । प्रस्वपनादपि जागरणक्रिययोरद्रव्ययोरपि रूक्षस्निग्धत्वमुपचारादुपपन्नम् । यथा-रूक्षं द्रव्यं गुग्गुल्वादि-कफमेदःप्रभृतीन् सौम्यान् भावान् क्षपयति तथैव यदा जागरणमपि तत्क्षपयद्दृष्टं तदा तद्रूक्षकार्यकरणादरूक्षमपि रूक्षमित्युपचर्यते । तथा प्रस्वपनादर्वाक्कफमेदःप्रभृतीनां सौम्यानां भावानां स्वहेतोर्लपादस्तथा नोपलभ्यते । यथा प्रस्वपनादनन्तरं तस्मात्प्रस्वपनमस्निग्धमपि स्निग्धमित्युपचर्यते । प्रचल इवाचरतीति क्यङन्तान्निष्ठा । आसीनस्योपविष्टस्य प्रचलायितमासीनप्रचलायितं, नतु प्रस्वपनं सर्वसर्विकया । येन स्नेहेन हेतुः स्यात् । रूक्षकार्यकरणादरूक्षम् । अनभिष्यन्दि तु विशेषेण । आसीनप्रचलायितं पुनरीद्वरूपमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

हे०—चतुर्विधायाः स्वरूपमाह—रात्रौ जागरणं काले-
ऽवशयनं हीनयोगाख्यं तद्वक्षं वातव्याधिहेतुः । दिवा
प्रस्वपनमकाले शयनम् । तच्चाकालेऽतिसुप्तस्यातियोगा-
ख्यमकाले सुप्तस्याभिध्यायोगाख्यं तदुभयमपि स्निग्धं
कफपित्तव्याधिहेतुः । आसीनप्रचलायितं काले शयनं
सम्यग्योगाख्यम् । तद्व्यासीनप्रचलायितस्य भवति ।
स हि सुखोपविष्टः सन् यदैव चल इवाचरितुमारभते
तदैव स्वपिति, न त्वनुदीर्णां निद्रामुदीरयति नायुदीर्णां
धारयति, तच्च न रुक्षं, नापि स्निग्धम् । उक्तं च खारणादिना-
“ इन्द्रियातिश्रमाद्भ्रूो वातलो जागरो निशि । तदाल-
स्यादिवास्वप्रः स्निग्धः पित्तकफोत्पन्नः ॥ आसीनप्रचल-
स्वप्नो निरभिध्दिद्वृंहणः । ” इति । “ प्रचलायित ”
इति प्रचलप्रातिपदिकात्कण्ड्वादियगन्तादादिकर्मणि नि-
घ्रायां रूपम् । अन्ये व्यासीनप्रचलायितशब्देनोपविष्टस्यैव
शयनमाहुः । ते च दिवेत्यनुवर्त्य दिवैव तत्कार्यमित्याहुः ।
यदाह भेदः—स्वप्नकामो दिवा काममुपाविष्टः
शयीत वा । प्रस्तीर्णामस्य जन्तोर्हि श्लेष्मा कोष्ठे प्रव-
र्तते ” इति ॥ ४३ ॥

यदि स्निग्धत्वादभिष्यंदी दिवास्वप्नस्तत्किं कदा-
चिदपि नकार्यं इत्याह—

ग्रीष्मे वायुचयादानरौक्ष्यरात्र्यल्पभावतः ।
दिवास्वप्नो हितोऽन्यस्मिन्कफपित्तकरा हि सः ॥
मुक्त्वा तु भाष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः ।
क्रोधशोकभयैः क्लृप्तान्श्वासहिध्मातिसारिणः ॥
वृद्धबालाबलक्षीणक्षततृदशूलपीडितान् ।
अजीर्णाभिहतोन्मत्तान् दिवास्वप्नोचितानपि ॥
धातुसाम्यं तथा ह्येषां श्लेष्मा चाङ्गानि पुष्यति

स०—ग्रीष्मकाले दिवास्वप्नो हितः । यतस्तस्मि-
न्काले पवनचयो भवति । आदानस्य च परिपुष्टत्वाद-
तिरौक्ष्यं भवति । रात्रयश्च निद्रासमाप्त्ययोग्या अल्पा
भवति । दिवास्वप्नश्च संतर्पकः । ग्रीष्मादपरस्मिन्
काले कफपित्तकरः सोऽचिन्त्यत्वाद्देतुप्रभावस्य । भाष्या-
दिक्लृप्तादीन् मुक्त्वा वर्जयित्वा तेनैतदुक्तं भवति ।
ग्रीष्मादपरस्मिन्नपि काले स्वप्न एषां हित एव । यान-
मश्वादि । क्षतः खड्गादिच्छिन्नः । अभिहतो लगुडा-
दिना । स्वप्नोचिताः शीलितदिवास्वप्नाः । तत्र भाष्या-

दिक्लृप्तानां पवनकोपात्स्वप्नोऽनुज्ञातः । श्वासहिध्मा-
दीनां वेगविस्मरणार्थम् । वृद्धादीनां यथायथं
संतर्पणार्थं वेगविस्मरणार्थं च । अजीर्णिनां दिवास्वप्नो-
चितानां च धातुवैषम्यपरिहारार्थं दिवास्वप्नोऽनुमतस्तं-
त्रकृता । तथा चोक्तम् । उचितो हि दिवास्वप्नो येषां
नित्यं शरीरिणाम् । वातादयः प्रकुप्यन्ति तेषामस्व-
पतां दिवैति । नन्वजीर्णिनां दिवास्वप्नो न युक्तो
दिवास्वप्नस्य कफवृद्धिकरत्वात् । कफवृद्ध्या चाग्निमां-
द्यम् । अग्निमांद्यादजीर्णास्यस्याऽपाक इत्ययुक्तस्तेषां
दिवास्वप्नः । अत्रोच्यते । दिवास्वप्नेनाजीर्णिनां
धातुसाम्यं भवति धातुसाम्ये च सति स्वस्थानस्थितै-
र्दोषैरनुपहतो वह्निः पचनक्षमो भवति । कफस्तु वृद्धो-
ऽपि नैतेषामग्निमांद्यं विधत्ते । अपित्यंगानां पुष्टिमाद-
धाति । अत एवानंतरमेवोवाच शास्त्रकारः । धातु-
साम्यं तथा ह्येषां श्लेष्मा चाङ्गानि पुष्यतीति ॥ ४४ ॥

प०—यदि स्निग्धत्वादभिष्यन्दी दिवास्वप्नः तत्किं
कदाचिदपि न कार्यं इत्याह—ग्रीष्मकाले
दिवास्वप्नो हितः । यतस्तस्मिन् काले पवनस्य
चयो भवति । आदानस्यैव परिपुष्टत्वादतिरौक्ष्यं
भवति । रात्रयश्च निद्रासमाप्त्ययोग्याः—अल्पा
भवन्ति । दिवास्वप्नश्च संतर्पकः । ग्रीष्मादपरस्मिन्
काले कफपित्तकरः । सोऽचिन्त्यत्वाद्देतुप्रभावस्य ।
भाष्यादिक्लृप्तादीन् मुक्त्वा वर्जयित्वा । तेनैतदुक्तं
भवति । ग्रीष्मादपरस्मिन्नपि काले स्वप्न एषां हित एव ।
यानमश्वादि । क्षतः खड्गादिभिश्छिन्नः । अभिहतो लगु-
डादिना । स्वप्नोचिताः शीलितदिवास्वप्नाः । तत्र भाष्या-
दिक्लृप्तादीनां पवनकोपात् स्वप्नोऽनुज्ञातः । श्वासहिध्मा-
दीनां वेगविस्मरणार्थम् । वृद्धादीनां यथायथं सन्त-
र्पणार्थं वेगविस्मरणार्थं च । अजीर्णिनां दिवास्वप्नो-
चितानां च धातुवैषम्यपरिहारार्थं दिवास्वप्नोऽनुम-
तस्तन्त्रकृता । तथाचोक्तम्—“उचितो हि दिवास्वप्नो
येषां नित्यं शरीरिणाम् । वातादयः प्रकुप्यन्ति तेषाम-
स्वपतां दिवा” इति । नन्वजीर्णिनां दिवास्वप्नो न युक्तो
दिवा स्वप्नस्य कफवृद्धिकरत्वात् । कफवृद्ध्या चाग्निमा-
न्द्यम् । अग्निमान्द्यादजीर्णास्यस्यापाकः । इत्ययुक्त-
स्तेषां दिवास्वप्नः । अत्रोच्यते । दिवास्वप्नेनाजीर्णि-
नां धातुसाम्यं भवति । धातुसाम्ये च स्थिते स्वस्थान-

स्थितेदं धैर्यनुपहतो वह्निः पचनक्षमो भवति । कफस्तु वृद्धोऽपि नैतेषामभिमान्यं विधत्ते अपित्व-
ज्ञानां पुष्टिमादधाति । अतएवानन्तरमेवोवाच
शास्त्रकारः—“धातुसाम्यं तथाह्येषां श्लेष्मा
चाङ्गानि पुष्यति” इति ॥ ४४ ॥

हे०—दिवास्वप्नस्यासम्यग्योगत्वमपवदति—ग्रीष्मे वायु-
चयादीनां सन्नावादिवास्वप्नो हितः । आदानग्रहणं शिशिर-
दिनादारभ्य प्रतिदिनवृद्धयातिशयितस्य रौक्ष्यस्य राज्य-
त्वभावस्य च प्राप्त्यर्थम् । अन्यथा वायुचयवत्तयोरपि ग्रीष्म-
मात्रहेतुकयोः प्राप्तिः । तत्र दिवास्वप्नः स्निग्धत्वाद्वायु-
चयं रौक्ष्यं च हन्ति, मात्रापूर्णाद्राज्यत्पत्कृतं हीनयोगम् ।
ननु धातुसाम्येऽपि दिवास्वप्नः कफपित्तकरत्वादहितः ।
वक्ष्यति हि—“ प्रयोगः शमयेद्व्याधिं योऽन्यमन्यमुदीर-
येत् । नासां विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ॥”
अत आह—अन्यस्मिन्नित्यादि हि यस्मात्स दिवास्वप्नो
ग्रीष्मादन्त्यभिन्नतः । भाष्यकलांतादीन् सुक्त्वा कफपित्त-
करत्वादहितः । न तु ग्रीष्मे, न च भाष्यकलांतादीनां तत्र
ग्रीष्मे कालस्वभावात् । उक्तं च चरक्रेण—“ग्रीष्मवर्ज्येषु
कालेषु दिवास्वप्नात्पुण्यतः । श्लेष्मापित्ते दिवास्वप्नस्तस्मा-
त्तेषु न शस्यते” इति । भाष्यकलांतादीनां तु कुत इत्याह-
धात्वित्यादि । हि यस्मादेषां भाष्यकलांतादीनां तथा तेन प्रका-
रेण धातुसाम्यं भवति । समीभूतः श्लेष्मा शिरःकरचरणा-
दीन्यंगानि पुष्पाति । धातवो, वातादयो, रसादयश्च ।
धातुसाम्यहेतुत्वाच्च कफपित्तकरत्वं कफपित्तवृद्धेः साम्या-
श्रित्वाच्च विकारारंभकदोषहेतुत्वम् । भाष्यं वाग्व्यापारः,
यानमर्थादिगमनम्, अश्वा पशूनां, मयं मयपानं, स्त्री-स्त्री-
संभोगः, भारः शिरःस्कन्धादिभिर्गुरुवस्तुवहनं, कर्म काय-
व्यापारः, धृतः धृतकामी, अभिहतः शस्त्रप्रहारादिपी-
डितः, दिवास्वप्नोच्यतः सात्वीभूतदिवास्वप्नः, अयं
च दिवास्वप्नो मुहूर्तमेव कर्तव्यः । यदाह सुश्रुतः—
“ प्रतिपिद्धेष्वपि बालवृद्धेत्यादि यावन्मुहूर्तमात्रं स्व-
प्नम् ” इति ॥ ४४ ॥

बहुमेदःकफाः स्वप्युः स्नेहनित्याश्च नाऽहनि ।
विपार्तः कंठरोगी च नैव जातु निशास्वपि ४५ ॥

स०—तथा बहुमेदःश्लेष्माणः स्निग्धाहारादिशीलि-
नश्च ग्रीष्मेऽप्यहनि न स्वप्युः । विपार्तः कंठरोगी च रात्रि-
ष्वपि कदाचिदपि न स्वप्यात् ॥ ४५ ॥

प०—बहुमेदःकफो येषां ते बहुमेदःकफास्ते च

पुनः स्नेहनित्याः नित्यं स्नेहभक्षकाः । अहनि दिने
न स्वप्युः शयनं न कुर्युः । विपार्तः पुनः कण्ठरोगी
दिवा पुनः रात्रावपि शयनं न कुर्यात् । असा-
त्म्यत्वात् । रात्रिष्वपि कदाचिदपि न स्वप्यात् ४५

हे०—दिवास्वप्नस्यासम्यग्योगत्वं प्रतिप्रसवति । बहु-
मेदःप्रभृतयो ग्रीष्मेऽपि साम्यत्वेऽपि न दिवा स्वप्युः । रात्रि-
स्वप्नस्य सम्यग्योगत्वमपवदति जातु कदाचित् ॥ ४५ ॥

अकालशयनान्मोहज्वरस्तैमित्यपीनसाः ।
शिरोरुक्शोफहृत्सास्त्रातोरोधाभिर्मंदताः ४६ ॥

स०—अकाले शयनं स्वप्नोऽकालशयनं तस्माद-
कालशयनान्मोहादयः स्युः । तैमित्यं मात्राणां
निरुत्साहत्वम् ॥ ४६ ॥

प०—अकाले शयनं स्वप्नः अकालशयनम् ।
तस्मादकालशयनान्मोहादयः स्युः । तैमित्यं मात्रा-
णां निरुत्साहत्वम् ॥ ४६ ॥

हे०—सम्यग्योगजा रोगाः । तत्र मिथ्यायोगातियोगजान्
रोगानाह—अकालशयनं द्विविधमुक्तं प्राक् । तैमित्यमार्द्र-
चर्मावनद्वांगत्वम् । संप्रहे—“कंडूस्कोठपिटिकाः
कासतंद्रागलामयाः । हलीमकाह्वावमेदशोफारोचकगौरवम् ॥
विषवेगप्रवृत्तिश्च भवेदहनि निद्रया ॥” इति ॥ ४६ ॥

अत्र च का चिकित्सेत्याह—

तत्रोपवासवमनस्वेदनावनमौषधम् ।
योजयेदति निद्रायां तीक्ष्णं प्रच्छर्दनांजनम् ॥
नावनं लघनं चिंतां व्यवायं शोकभीक्रुधः ।
एभिरेव च निद्राया नाशः श्लेष्मातिसंक्षयात् ॥

स०—तेष्वकालस्वप्नजेषु रोगेषूपवासाद्यौषधं योज-
येत् । निद्रायाश्च बाहुल्येन रात्रिः कालः । तथा चोक्तम् ।
लोकादिसर्गप्रभवा तमोमूला तमोमयी । बाहुल्यात्त-
मसो रात्रौ निद्रा प्रायेण जायत इति । अतिनिद्रायां
सत्यां तीक्ष्णानि वमनांजननस्यानि योजयेत् । लघनानि
च । एभिरेव च तीक्ष्णवमनादिभिर्निद्राया नाशो
भवति । श्लेष्माख्यस्य धातोरतिशयेनापचयात् ॥ ४७ ॥

प०—अत्र च का सा चिकित्सेत्याह—तेष्वकाल-
स्वप्नजेषु रोगेषूपवासाद्यौषधं योजयेत् । निद्रायाश्च
बाहुल्येन रात्रिकालः । तथा चोक्तम्—“लोकादि-

सर्गप्रभवा तमोमूला तमोमयी । बाहुल्यात्तमसो
रात्रौ निद्रा प्रायेण जायते ॥” इति । अतिनिद्रायां
गम्यां तीक्ष्णाति वसनाञ्जननम्यानि योजयेत् ।
उद्वेगनादि च । एभिरेव तीक्ष्णवमनादिभिर्निद्राया
नाशो भवति । श्लेष्माख्यस्य धातोरतिशयेनाप-
चयान् ॥ ४७ ॥

हे०—अकालशयनजानामौषधमाह—तत्रेति । अति-
योगस्यौषधमाह—स द्विविधो—वेगोदीरणजो निद्राधिक्य-
जश्च । तत्राय उक्तो रोगानुत्पादनीये । इह द्वितीयः । तस्य
हेतुः—“अपचयमानो बाहुल्यात्त्वोतास्याङ्गुते
पक्षः । ततः शीतोऽन्तु नडेपु जायते वायव्यैरवम् ॥ गुरु-
नाशस्य चापत्यसालस्यादतिनिद्रता ॥” इति । लघ्वं
शब्दमपि । वसननायनयोस्तु ग्रहणमतिशयार्थम् ।
वसनाय संभोगम् । हीनयोगस्य हेतुमाह—स द्विविधः—
निद्राविधारणजो निद्राविनाशजश्च । तत्राय उक्तो रोगानु-
त्पादनीये । इह द्वितीयः । एभिर्निद्रापर्यधः श्लेष्मातिसंक्ष-
यादिति हेतुकथनमन्येषामपि श्लेष्मक्षपणानां निद्रानाशहेतु-
त्वखापनार्थम् ॥ ४७ ॥

संप्रति निद्रानाशजान्विकारानाचष्टे—

निद्रानाशादङ्गमर्दशिरोगैरवजृम्भिकाः ।

जाड्यं ग्लानिभ्रमापकितं द्रा रोगाश्च वातजाः ।

म०—निद्रानाशादङ्गमर्दद्वयो वातोत्थाश्च रोगाः
स्युः ॥ ४८ ॥

प०—सम्प्रति निद्रानाशजान् विकारानाचष्टे—
निद्रानाशादङ्गमर्दद्वयो वातोत्थाश्च रोगाः स्युः ४८ ॥

हे०—निद्रानाशजान् रोगानाह—जाड्यं ज्ञान-
भ्रंशः, अपक्तिराहारस्याविपाकः, वातजा रोगाश्चाक्षेपका-
दयः ॥ ४८ ॥

यथाकालमतां निद्रां रात्रौ सेवेत सात्म्यतः ।

असात्म्याज्जागरादर्थं प्रातः स्वप्यादभुक्तवान् ॥

स०—यतश्च सम्यक् सेविताया निद्राया असम्यक्
सेवितायाश्चाऽनन्तरोक्ता गुणा दोषाः । अतोऽस्माद्धेतोः
कालानतिक्रमेण सात्म्यतो यामद्वयं त्रयं वा निशि निद्रां
भजेत् । असात्म्याज्जागरादर्थेन स्वप्न इष्यते । किं तर्हि
यो यावन्तं कालमुचितं स्वपिति तस्मात्कालादर्थेन

प्रातः स्वप्यात् । अभुक्तवानभुक्ते सति । असात्म्य-
ग्रहणेनैतद् द्योतयति । न सर्वस्य रात्रावसुप्तस्य जागरण-
कालादर्थेन दिवास्वप्न इष्यते किं तर्हि यो यावन्तं
कालमुचितं स्वपिति तस्मात्कालाद्यावन्तं कालं निशि
जागृत्यात्तावतोऽर्थेनासौ प्रातः स्वप्यात् । केचिद्धि
स्वल्पनिद्राः स्वभावतो भवन्ति ॥ ४९ ॥

प०—यतश्च सम्यक्सेविताया निद्राया असम्यक्-
क्सेवितायाश्च अनन्तरोक्ता गुणा दोषाः, अतो-
ऽस्माद्धेतोः कालानतिक्रमेण सात्म्यतो यामद्वयं
त्रयं वा निशि निद्रां भजेत् । असात्म्याज्जागरा-
दर्थेन स्वप्न इष्यते । किं तर्हि यो यावन्तं काल-
मुचितं स्वपिति तस्मात् कालादर्थेन प्रातः स्वप्यात् ।
अभुक्तवान् अभुक्ते सति । असात्म्यग्रहणेनैतद्
द्योतयति । न सर्वस्य रात्रावसुप्तस्य जागरणका-
लादर्थेन दिवास्वप्न इष्यते । किं तर्हि यो यावन्तं
कालमुचितं स्वपिति तस्मात् कालाद्यावन्तं कालं
जागृत्यात्तावतोऽर्थेनासौ स्वप्यात् । केचिद्धि स्वस्व-
निद्राः स्वभावतो भवन्ति ॥ ४९ ॥

हे०—असम्यग्योगं निषिध्य सम्यग्योगं विधत्ते—निद्रां
रात्रौ सेवेत न दिवा । रात्रावपि यथाकालं प्रवृत्तिकालान-
तिक्रमेण यस्य यस्मिन् रात्रिविभागे निद्रा प्रवर्तते स
तस्मिन्नेव सेवेत इत्यर्थः । सात्म्यतः यामद्वययामत्रयादि-
सात्म्यानुरोधेन । रात्रावनिद्रितस्य दिवा स्वप्नं विधत्ते—
प्रातः पूर्वाह्णे स्वप्यात् । अभुक्तवानकृतभोजनः, असात्म्या-
द्रात्रिजागरणकालादर्थकालं सात्म्यश्चेद्रात्रिजागरस्तदा प्रात-
र्नैव स्वप्यात् । अर्द्धमित्यसात्म्यजागरजनितदोषनिवर्तक-
निद्रापर्याप्तकालोपलक्षणम् । अत एवाह खारणादिः—
“असुप्तानां तथा रात्रौ तन्मात्रस्वपनं दिवा ।” इति ।
भेदोऽपि—“रात्रौ स्वप्यान्न यामांस्त्रीस्तास्वप्याद्दि-
दिवा नरः । एतदप्याहुरारोग्यं नात्र दोषोऽस्ति कश्चन ॥”
इति ॥ ४९ ॥

शीलयेन्मंदानिद्रस्तु क्षीरमद्यरसान्दधि ।

अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानमूर्धकण्ठाक्षितर्पणम् ॥

कांताबाहुलताश्लेषो निर्वृतिः कृतकृत्यता ।

मनोऽनुकूला विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ॥

ब्रह्मचर्यरतेर्ग्राम्यसुखनिस्पृहचेतसः ।

निद्रा संतोषतृप्तस्य स्वं कालं नातिवर्तते ५० ॥

स०—यो यो मंदनिद्रः स क्षीरादीन् शीलयेत् ।
कांताबाहुलताश्लेषादयो निद्रासुखहेतवः । कांताबाहुल-
ताश्लेषप्रहणमाश्लेषमात्रमेव निद्रासुखहेतुर्न तु ग्राम्यधर्मसे-
वेति दर्शनार्थम् । अत एवानंतरमाह । ब्रह्मचर्यरते-
निद्रा स्वं कालं नातिवर्तते इति । ब्रह्मचर्यरतस्याऽप्यु-
नुगतो मैथुनाभिलाषो निद्रां नाशयेदित्याह । ग्राम्य-
सुखे निःस्पृहं चेतो यस्य स तस्य । तथा संतोष-
तृप्तस्य ॥ ५० ॥

प०—यो मन्दनिद्रः स क्षीरादीन् शीलयेत् ।
कान्ताबाहुलताश्लेषादयो निद्रासुखहेतवः । कान्ता-
बाहुलताश्लेषप्रहणं श्लेषमात्रमेव सुखहेतुः, न तु
ग्राम्यधर्मसेवेति दर्शनार्थम् । अत एवानंतरमाह—
“ब्रह्मचर्यरतेनिद्रा स्वं कालं नातिवर्तते ।” इति ।
ब्रह्मचर्यरतस्यानुगतो मैथुनाभिलाषो निद्रां नाशये-
दित्याह—ग्राम्यसुखे निःस्पृहं चेतो यस्य स तस्य
तथा सन्तोषतृप्तस्य ॥ ५० ॥

हे०—अथ सम्यग्योगहेतुः । स त्रिविधः—जघन्यमध्य-
मोत्तमभेदात् । तत्र जघन्यमाह—मंदा मूढा स्वकालान-
भिज्ञा निद्रा यस्य स मंदनिद्रः, रसान्मांसरसान्मूर्द्धतर्पणं
मूर्द्धतैलम्, कर्णतर्पणं कर्णपूरणम्, अक्षितर्पणं प्रसिद्धम् । मध्य-
ममाह—निर्वृतिः सुखम्, कृतकृत्यता पूर्णमनोरथत्वम्, विषयाः
शब्दादयः, कामं मनोरथत्वम् । उत्तममाह—ब्रह्मचर्यरते-
ब्रह्मचर्यासक्तस्य, ग्राम्यसुखं संभोगस्तत्र निःस्पृहं ततो
निवृत्तं चेतो यस्य, संतोषतृप्तस्य यथालाभतृप्तस्य,
स्वं कालं नातिवर्तते उचितकाले आयातीत्यर्थः ॥ ५० ॥

यदा तु ग्राम्यधर्मेण विना न रतिरपत्यार्थिता वा
तदा तदधिकारार्थमुच्यते—

ग्राम्यधर्मे त्यजेन्नारीमनुत्तानां रजस्वलाम् ।
आप्रियामप्रियाचारां दुष्टसंकीर्णमेहनाम् ॥
अतिस्थूलकृशां सूतां गर्भिणीमन्ययोषितम् ।
वर्णिनीमन्ययोनिं च गुरुदेवनृपालयम् ॥
चैत्यश्मशानाऽऽस्यतनचत्वारंबुचतुष्पथम् ।
पर्वाण्यनंगं दिवसं शिरोहृदयताडनम् ॥
अत्याशितोऽधृतिः क्षुद्रानुदुःस्थितांगः पिपासितः
बालो वृद्धोऽन्यवेगार्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम् ५१

स०—ग्राम्यधर्मे स्त्रीपुंसयोगविषयेऽनुत्तानां स्त्रियं
त्यजेदुत्तानां भजेदित्यर्थः । तथा रजस्वलत्वादियुतां
त्यजेत् । दुष्टं व्याधिमलादिभिः संकीर्णं संकुचनमेहनं
योनिर्यस्यास्ताम् । तथा वर्णिनीं—ब्रह्मचारिणीम् ।
अन्ययोनिमजामहिष्यादिं च त्यजेत् । गुर्वित्यादि ।
ग्राम्यधर्मनिवर्तने सति गुरुदेवनृपालयं त्यजेत् ।
तथा चैत्यादीन्त्यजेत् । तेषु स्त्रियं न सङ्गच्छेद-
ित्यर्थः । चैत्यादीनां पर्याया दिनचर्यायामुक्ताः ।
आयतनं—दुष्टानां निग्रहस्थानं च पर्वाणि राधि-
सङ्क्रान्त्यादीस्त्यजेत् । तेषु कामं न सेवेत्यर्थः ।
तथा—अङ्गं जघनं ताङ्गमनङ्गम् । अङ्गमदृशं जघन-
कार्यनिवर्तनयोग्यं मुख्यादिकमुच्यते । दाक्षि-
णात्या हि मुखेन कुर्वन्ति तन्निषिध्यते । दिवसं
च त्यजेत्—दिने रते न कुर्वीतित्यर्थः । मूर्ध्वक्षो-

प०—यदा तु ग्राम्यधर्मेण विना न रतिरपत्या-
र्थिता वा तदा तदधिकारार्थमुच्यते । ग्राम्यधर्मे स्त्रीपुं-
सयोगविषयेऽनुत्तानां स्त्रियं त्यजेदुत्तानां भजे-
दित्यर्थः । तथा रजस्वलत्वादियुतां त्यजेत् । दुष्टं-
व्याधिमलादिभिः संकीर्णम्, संकुचितं मेहनं योनि-
र्यस्यास्ताम् । तथा वर्णिनीं—ब्रह्मचारिणीम् । अन्य-
योनिमजामहिष्यादिं च त्यजेत् । गुर्वित्यादि ।
ग्राम्यधर्मनिवर्तने सति गुरुदेवनृपालयं त्यजेत् ।
तथा चैत्यादीन्त्यजेत् । तेषु स्त्रियं न सङ्गच्छेद-
ित्यर्थः । चैत्यादीनां पर्याया दिनचर्यायामुक्ताः ।
आयतनं—दुष्टानां निग्रहस्थानं च पर्वाणि राधि-
सङ्क्रान्त्यादीस्त्यजेत् । तेषु कामं न सेवेत्यर्थः ।
तथा—अङ्गं जघनं ताङ्गमनङ्गम् । अङ्गमदृशं जघन-
कार्यनिवर्तनयोग्यं मुख्यादिकमुच्यते । दाक्षि-
णात्या हि मुखेन कुर्वन्ति तन्निषिध्यते । दिवसं
च त्यजेत्—दिने रते न कुर्वीतित्यर्थः । मूर्ध्वक्षो-

ऽभिधानं च त्यजेत् । तथा—अत्याशितादयः सुरतं त्यजेयुः । अत्याशितोऽतिभुक्तः । अधृतिर्दुर्मनाः । अन्यवेगार्तः—पुरीषादिवेगातुरः । ननु क्षुद्धान् क्षुद्गेगार्तं उच्यते । ततोऽन्यवेगार्तं इत्यनेनैवास्यार्थस्य लब्धत्वात् किं क्षुद्धानित्यनेन । सत्यमेतत् । अतिशयार्थं त्वेतत् । तथा क्षुद्गेगार्तः स्त्रियं गच्छन्नतिशयेन पीडया बाध्यते न तथाऽन्यवेगार्तं इति । दुःस्थितमङ्गं शरीरं यस्य शस्त्रादिना व्याधिना वा स दुःस्थिताङ्गः । पिपासितस्तृपितः । बाल आपोऽशार्द्रपानं, सततैरुर्ध्वं वृद्धः । अन्यवेगार्तः—मूत्रपुरीषादिवेगैः पीडितः । रोगी—ज्वरादिव्याध्युपद्रुतोऽसमर्थः मैथुनं त्यजेत् । तथा च सङ्ग्रहः—“न चर्तं पोडशाद्वर्षात्समतेः परतो न च । आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥ अतिबालो ह्यसम्पूर्णसर्वधातुः स्त्रियं व्रजेत् ॥ उपतप्येत सहसा तडागस्थमिवोदकम् । शुष्कं वृक्षं तथा काष्ठं जन्तुदग्धं विजर्जरम् ॥ स्पृष्टमाशु विशीर्येत तथा वृद्धः स्त्रियो व्रजेत् । प्राप्नोति वेगरोधी च वृद्धमेहाश्मशर्कराः ।” तिमिरादिगदोत्पत्तिः इति ॥ ५१ ॥

हे०—यथाविधिसम्भोगादात्मरक्षा । तत्र सम्भोगनिषिद्धानाह—ग्राम्यधर्मं सम्भोगे अनुत्तानत्वादिविशिष्टां नारीं त्यजेत् । अप्रियामनभीष्टाम्, अप्रियाचारामनिष्ठाचरणां, दृष्टमेहनां—दोषदूषितयोनिं, संकर्णमेहनां संकुचितयानिम्, अनिस्थलामातिदुष्कां च । सूताम्—असम्पूर्णाध्यक्षमासप्रसूतिम्, अन्ययोपितां—परयोपितां, वर्णिनीं—मलचारिणीम्, अन्ययोनिं—विजातीयामजामहिष्यादिं, गुर्वाल्यादीं च त्यजेत् । चैत्यादयो दिनचर्यायां व्याख्याताः । अभ्युज्जलाशयः, आयतनं वधस्थानं, पर्याणि—पुण्यकालाः । अनङ्गं हस्तमुखादि, दिवसमपर्वण्यपि, शिरस्तःडनं हृदयताडनं च मुष्ट्यादिना, दिनचर्यायां सामान्यतो निषिद्धसर्पाप देवाल्यादेः पुनर्निषेधः सम्भोगे भूयस्त्वख्यापनार्थः । अत्याशितादेः सम्भोगं निषेधति—अत्याशितः अतृप्तः, अर्भुतः अहृष्टः, क्षुद्धान् क्षुधितः, दुःस्थिताङ्गो विषमस्थितगात्रः, पिपासितस्तृपितः, अन्यवेगार्तः शुक्तरंजवर्णपीडितः, क्षुत्तपोर्वेगत्वेऽपि पृथग्रहणमल्पयोरपि तयोर्निषेधार्थम् ॥ ५१ ॥

संप्रति ऋतुविशेषे निधुवनं नियमयति—
सेवेत कामतः कामं तृप्तो वाजीकृतां हिमे ।
ज्यहाद्वसंतशरदोः पक्षार्पानिदाघयोः ॥ ५२ ॥

स०—तृप्तो वाजीकरणैः संजातसंतर्पणः सन् कामतो यथेच्छया हिमे हेमन्तर्तौ शिशिरे च कामं यथेच्छं सेवेत । वाजीकृतामिति संपदादित्वात्किप् । तृप्त इति कोऽधिकरणे च ध्रौव्येत्यादिनाऽधिकरणे क्तः । अधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठी । वसन्ते शरदि च ज्यहात् ज्यहमतिक्रम्य मैथुनं निषेवेत । वर्षाग्रीष्मयोः पक्षात् कामं भजेत् ॥ ५२ ॥

प०—सम्प्रति ऋतुविशेषेषु निधुवनं नियम्यते—
तृप्तो—वाजीकरणैः संजातसन्तर्पणः सन् कामतो यथेच्छया हिमे हेमन्तर्तौ, शिशिरे च कामं यथेच्छं सेवेत । वाजीकृतामिति सम्पदादित्वात् किप् । तृप्त इति—“कोऽधिकरणे च ध्रौव्य—” इत्यादिनाऽधिकरणे क्तः । “अधिकरणवाचिनश्च” इति षष्ठी । वसन्ते, शरदि च ज्यहात् ज्यहमतिक्रम्य मैथुनम् । वर्षाग्रीष्मयोः पक्षात् कामं भजेत् ॥ ५२ ॥

हे०—ऋतुवशात्संभोगं विधत्ते—हिमे—हेमन्तशिशिरयोः कामं सम्भोगं कामतः स्वेच्छया । वसन्ते शरदि च—
ब्रह्मन् ब्रह्मन्तरं कृत्वा, वृष्टिनिदाघयोः—पक्षात्पक्षमन्तरं कृत्वा, “सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये” इति पञ्चमी “वाजीकृतां तृप्त” इति सर्वत्र सम्बध्यते। वाजीकृतां वाजीकरणानां करणे सुहितार्थानामिति षष्ठी । अयं च विधिरुत्तमबलापेक्षः, हीनबलानां तु उक्तो भेदेन—“ऋतावृत्तौ यथाकालं मैथुनं तु समाचरेत् । वर्षासु नवरात्रात्तु दशरात्राच्छरद्यापि ॥ पञ्चाहाच्छीतसमये सप्ताहाच्छिशिरे तथा । पक्षाद्वसन्ते ग्रीष्मे तु मासि मासि समाचरेत् ॥ निदाघे पश्चिमे मासि मैथुनं न समाचरेत्” इति ॥ ५२ ॥

अमङ्कमोरुदौर्बल्यबलधात्विन्द्रियक्षयः ।

अपर्वमरणं च स्यादन्यथा गच्छतः स्त्रियम् ५३

स०—अन्यथोक्तविधेरन्येन प्रकारेण स्त्रियं गच्छतो अमादयः स्युः । अपर्वण्यकाले मरणमपर्वमरणम् ॥ ५३ ॥

प०—अन्यथोक्तविधेरन्येन प्रकारेण स्त्रियं गच्छतो अमादयः स्युः । अपर्वण्यकाले मरणमपर्वमरणम् ॥ ५३ ॥

हे०—उक्तविध्यतिक्रमे दोषमाह—ऊरुदौर्बल्यं—सविध-
शैथिल्यं, बलादीनां क्षयः, अपर्वमरणमकालमृत्युः, अन्यथा
स्त्रियं गच्छतः—उक्तप्रकारादन्येन प्रकारेण संभोगं भजतः,
रसायुर्वेदे—“विपरीतरतप्राप्त्या लिंगे दाहः प्रजायते ।
काश्यं च सर्वगात्रेषु तत्पतीकार उच्यते ॥ प्रत्यग्वस्तिं
निवर्त्यैव लिंगचूषणमावहेत् । क्षरणे तस्य संजाते स्नाप-
येच्छीतलांबुना ॥ कोलनिर्यासमादाय पाययेत्तं सशर्करम् ।
शाल्मलीदूर्वयोर्मूलरसं पायसमाशयेत् ” इति ॥ ५३ ॥

स्मृतिमेधायुरारोग्यपुष्टीन्द्रियशोबलैः ।

अधिका मंदजरसो भवन्ति स्त्रीषु संयताः ५४ ॥

स०—स्त्रीषु संयताः स्त्रीः सम्यक् सेवमानाः
स्मृत्यादिभिरधिका अल्पजराश्च भवन्ति ॥ ५४ ॥

प०—स्त्रीषु संयताः स्त्रीः सम्यक्सेवमानाः
स्मृत्यादिभिरधिका अल्पजराश्च भवन्ति ।
स्मृतिरतिक्रान्तस्यार्थस्य स्मरणम् । मेधा प्रज्ञा ।
आयुर्जीवितम् । आरोग्यं—स्वास्थ्यम् । पुष्टिः—
शरीरपोषः । इन्द्रियाणि—चक्षुरादीनि । यशः—
कीर्तिः । बलं—शरीरसामर्थ्यम् । तैरधिका भवन्ति ।
तथा मन्दजरसः—स्वल्पपलिता भवन्ति ॥ ५४ ॥

हे०—विध्याचरणे फलमाह—स्त्रीषु संयता विधिना स्त्रीः
सेवमानाः स्मृत्यादिभिरधिका मंदजरसश्च भवन्ति ।
इन्द्रियं शुक्रं, मंदजरसश्चिरस्थायिवैवनाः ॥ ५४ ॥

स्नानानुलेपनहिमानिलखंडखाद्य-

शीतांबुदुग्धरसयूषसुराप्रसन्नाः ।

सेवेत चानुशयनं विरतै रतस्य

तस्यैवमाशु वपुषः पुनरोति धाम ॥ ५५ ॥

स०—रसांते यथौचित्येन स्नानादीन् सेवेत । खण्ड-
खाद्यं खंडकृतं कणिकेत्यादि । रसो मांसरसः । चानुशय-
नमिति । अनु पश्चाच्च स्वप्नं सेवेत । तस्य स्नानादि-
सेविनः शरीरस्य एवमस्मिन्कृते धाम तेजो भूय आग-
च्छति । त्मौ जौ वसंततिलकं गुरुकद्वयं च । स्नानांग-
रागव्यजनेन्दुपादयूषासवक्षीररसान् रसालाम् । भक्षान्
सिताढ्यान् सलिलं सुशीतं सेवेत निद्रां च रतां-
ततांत इति ॥ ५५ ॥

प०—रतस्य सुरतक्रियाया विरतौ अवसाने पुमान्
स्नानादिकं सेवेत । अनुलेपनमनुगन्धदन्तादिभिः
सुगन्धद्रव्यैः । हिमानिलः शीतवानः । खण्डखा-
द्याः—भक्षविशेषाः । शीतान्मु-शीतान् तान्यम् । रसो
मांसरसः । यूपो—धान्यैः कृतः । प्रसन्ना—सुरामण्डः ।
एतत्सर्वमनु पश्चान् सेवेत । तयानुशयनं सेवेत । तस्य
पुंसः एवं कृते सति वपुषः शरीरधाम शुक्रं बलं तेज
आगच्छति । “स्त्रीसंमर्गादि यशः स्यात् शोचता
बलिनामपि । एवं त्वा यावत्यने शोभे तेषां शुक्रं च
धाम च ” इति ॥ ५५ ॥

हे०—संभोगावसानेस्नानाद्य-हिमानिलः—विशिरसा-
स्तः, खण्डखाद्यं—शर्कराप्रचुरं द्रवम्, शीतान्मु-शीतान्द्रव्यं,
रसो—मांसरसः, प्रसन्ना—अन्तःसुरा, जपानं—निद्रा, रतस्य
विरतौ अनु समनंतरमेव सेवेत । एवं कृतं तस्य स्वर्गागते-
जसः वपुषो धाम—शरीरं तेजः । पुनरोति नैवमपि ५५

एतच्च पूर्वोक्तं द्विताहितं सर्वं धैर्यं एव धेति तस्मा-
द्वैद्ये सर्वथा शरीरं राज्ञां निवेद्यमिति उक्तमस्माद-

श्रुतचरितसमृद्धे कर्मदक्षे दयालौ

भिषजि निरनुबंधं देहरक्षां निवेश्य ।

भवति विपुलतेजःस्वास्थ्यकीर्तिप्रभावः

स्वकुशलफलभोगी भूमिपालश्चिरायुः ॥ ५६ ॥

स०—भिषजि शरीररक्षणं निरनुबंधं निर्विकल्प-
माधाय बहुकालमात्मीयश्रेष्ठफलभोगवान् तथा तेजश्च
स्वास्थ्यं च कीर्तिश्च प्रभावश्च एवं विपुला विस्ती-
र्णास्तेजःस्वास्थ्यकीर्तिप्रभावा यस्य स एवंविधः ।
कीदृशे भिषजि । श्रुतं शास्त्रावबोधः । चरितमाचारः ।
ताभ्यां समृद्धे संपूर्णे । तथा क्रियाचतुरे । तथा कुपालौ ।
वमुमुनिविरतिश्चेन्माण्डिनी नौ मर्षी यः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुंदराख्यायामपन्नपानरक्षाध्यायः सप्तमः ॥ ७ ॥

प०—भूमिपालो राजा भिषजि वैद्ये श्रुतचरित-
समृद्धे बोधशीलसंपन्ने, कर्मदक्षे, चिकित्साकुशले,
दयालौ, अनुकम्पायुक्ते, निरनुबन्धम्—अनुबन्धविप्र-
हर्षा प्रतिज्ञा चिकित्सा या तां निवार्य,
निरनुबन्धम् देहरक्षां शरीरपालनं निवेश्य दत्त्वा
सुविपुलतेजःस्वास्थ्यकीर्तिप्रभावः स्यात् । तथा

कुशलफलभोगी च स्यात् । चिराय विपुलावका-
शाय । चिरायेति चतुर्थ्यन्तप्रतिपादको निपातो
दीर्घकालं व्याचष्टे । तेजश्च स्वास्थ्यं च कीर्तिश्च
प्रभावश्च ते विपुला यस्य स तथाविधः । तत्र तेज-
स्वित्त्वं, स्वास्थ्यं शरीरपटुता । कीर्तिर्यशः । प्रभावः-
ऐश्वर्यम् । विभव इत्येकोऽर्थः । एते विपुलाः
समृद्धा विस्तीर्णा यस्य स तथाविधः । राजा स्वं
च तत् कुशलं शोभनं पुण्यतमं कर्म श्रेयोरूपं,
तस्य फलमैश्वर्यादियोगात् सुखोपयोगतां सद्यो
भुङ्क्ते । स्वकुशलफलभोगी चिराय भवतीति
भद्रम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायामष्टाङ्ग-
हृदयटीकायां सूत्रस्थाने अन्नर-
क्षाध्यायः सप्तमः ॥ ७॥

हे०—अध्यायार्थमुपसंहरति श्रुतेति । उक्तप्रकारान्नर-
क्षाद्वारेण देहरक्षां भिपजि निवेद्य भूमिपालश्चिरायुर्भवति ।
कीदृशो भिपजि—श्रुतचरितसमृद्धे शास्त्रशास्त्रोक्तानुष्ठानसं-
पन्ने, कर्मदक्षे—उपचारकुशले, दयालौ—कारुणिके, निरनु-
व्रधं—निःशङ्कं, तेजः—कांतिः, स्वास्थ्यमारोग्यं, कीर्तिर्यशः,
प्रभावः प्रतापः । स्वकुशलफलभोगी—स्वोपार्जितपुण्यफलो-
पभोगक्षमः, चिरायुर्दीर्घायुः । संग्रहे तु—“मनःशरीर-
स्थितिमात्रमेव सेवेद्वयवयं न च तत्परः स्यात् । विशुद्ध-
हृद्यो रहासि तत्कामस्तरुणः पुमान् ॥ समस्थितांगः सुरभि-
मुक्तमूत्रादिरव्ययः । नाऽनाशितो नात्यशितो वृथाणां
तर्पितरुयहम् ॥ नारीं नारीगुणैर्युक्तां सहपूर्वगुणां व्रजेत् ।
दृष्टयायुराजःशुक्राणां क्षयं मेढ्राश्रयान् गदान् ॥ वायोः
कोपमधर्मं च मूढः प्राप्नोत्यतोऽन्यथा । उत्तानो वेगरोधी
च वृद्धिमेहादमशर्कराः ॥ तिमिरादिगदोत्पत्तिर्मूर्द्धाद्याहन-
नाद्भ्रुवम् । न चार्वाक् षोडशाद्वर्षात्सप्ततेः परतो न च ॥
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं गंतुमर्हति ।
अतिबालो त्वयसंपूर्णसर्वधातुः स्त्रियो व्रजन् ॥ उपतप्येत
सहसा तडागमिव काजलम् । शुष्कं रूक्षं यथा काष्ठं
जंतुजग्धं विजर्जरम् ॥ स्पृष्टमाद्यु विशीर्येत तथा वृद्धः
स्त्रियं व्रजन् । कायस्य तेजः परमं हि शुक्रमाहारसाराद-
पि सारभूतम् ॥ जितात्मना तत्परिरक्षणीयं ततो वपुः—संत-
तिरभ्युदारा । अप्ररक्षितो भजेद्वावांस्तदात्वसुखसंशकान् ॥
मुखोदकेषु सज्जेत देहस्यैतदलं हितम् । प्रज्ञापराधोऽसा-

त्मार्यसंयोगः कालवैकृतम् ॥ हितेऽपि रतमाहारे योजय-
त्याम्यैर्नरम् । नापथ्यसेविनं सद्यः प्रवार्धते तदा मलाः ॥
प्रकोपं प्रतिनिघ्नति भिन्नैर्दूष्यादिभिर्यथा । न च सर्वापचा-
रोऽपि सर्वदा सर्वदोषकृत् ॥ नहि सर्वाण्यपथ्यानि तुल्य-
दोषाणि नैव च । सर्वे तुल्यबला दोषा न सर्वाणि वपूषि
च ॥ व्याधिक्षमत्वे शक्तानि यतोऽपथ्यं तदेव तु ।
गच्छत्यपथ्यतमतां तुल्यदूष्यादिवर्द्धितम् ॥ त एव च पुन-
र्दोषा हेतुर्भिर्यदुनिश्चिताः । मिथो विरुद्धा बलिनो
दीर्घकालानुवर्तिनः ॥ सर्वे समं प्रकुपिताः प्राप्यात्ममपि
कारणम् । प्राणायतनमाश्रित्य गंभीराः सर्वमार्गगाः ।
देहे हितोचिते ते स्युश्चिरादप्याशुकारिणः ॥ अहितान्यपि
चान्येषामभ्यासादुपशेरते । दोषाश्चैषां क्षयं यांति कर्म-
वातातपादिभिः ।” अथ बहूनामेकरोगतोत्पत्तिः ।
“ भिन्नाहारवयःसात्म्यप्रकृतीनां समं भवेत् । एको
विकृतवाय्वादियुगपत्सेवनाद्भेदः ॥ वातादीनां तु विकृति-
र्विकृताद्बहुचारतः । भौमांतरिक्षादिव्येभ्य उत्पातेभ्यश्च
जायते ॥ संभवः पुनरेतेषां कर्मणः सामुदायिकात् ।
दुष्टो बायुरभिष्यंदी स्तिमितोऽप्युष्णशीतलः ॥ कुंडली
भैरवरवः पुरुषोऽनार्तवो बली । अन्योऽन्यव्याहृतगतिः
पांशुवाष्पविषान्वितः ॥ रसवर्णादिविकृतमपक्रांतविहंग-
मम् । निंदितप्रभवं तोयमुपक्षीणजलेशयम् ॥ मक्षिका-
मूषिकव्यालबहूत्पादप्रदूषितः । देशोऽपथ्यान्नबहुलो नष्ट-
धर्ममहौषधिः ॥ कालश्च विपरीतानि हीनलिंगो यथा-
यथम् । एते दुष्परिहारत्वादहितायोत्तरोत्तरम् ॥ तेषामनि-
यतं कर्म तस्मिन् काले सुदारुणे । कर्म पञ्चविधं तेषां
योज्यं तद्वद्रसायनम् ॥ शस्यते देहवृत्तिश्च भेषजैः पूर्व-
मुद्धृतैः । ब्रह्मचर्यं दयादानं सदाचाररतिः शमः ॥
सद्धर्मसत्कथा पूजा देवर्षीणां जितात्मनाम् । देशानामपि-
पन्नानां साधूनां च निषेचणम् ॥ दैवव्यप्राश्रयं चेष्टं कर्म
जीवितरक्षणम् ॥ हेमन्तादिषु कुर्वीत स्वं स्वं चाकालिके-
ष्वपि ॥ विधिं तच्छीलनं यस्माच्छीतादिर्द्वन्द्वकारितम् ।
ऋतुचर्या हि शीतोष्णवृष्टिदोषप्रतिक्रिया ॥ अतएव च
चर्यायां हेमंतशिशिरे समे ” अथाकालमृत्युः ।
“ सर्वप्राणभृतां नित्यमायुर्युक्तिमपेक्षते । दैवे पुरुषकारे
च स्थितं ह्यस्य बलबलम् ॥ अन्यजन्मकृतं कर्म दैवं
पौरुषमैहिकम् । विद्यात्ते कर्मणी वेधा श्रेष्ठमध्यावरत्नतः ॥
तयोस्वरदारयोर्युक्तिर्दीर्घस्य सुसुखस्य च । नियतस्यायुषो
हेतुर्विपरीतस्य चावरा ॥ मध्यामध्यस्य मिश्रस्य संकीर्णं
शृणु चापरम् । दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते ॥ तथ

१ अत्र “ कर्तुमर्हति ” इति खपुस्तके ।

२ अत्र “ वृद्धां लिप्यम् ” इति युक्तः पाठः ।

दैवेन बलिना पौरुषं कर्म दुर्बलम् । दृष्ट्वा यदेके मन्यन्ते
नियतं मानमायुषः ॥ कर्म किंचित्कचिकाले विपाकनि-
यतं महत् । किंचित्त्वकालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते ॥
एवं च द्विविधो मृत्युः कालाकालविभेदतः । उपदिष्ट-
स्ततश्चैव हिताहितविधिक्रमः ॥ एकोत्तरं मृत्युशतं ब्रूषते
वेदशदिनः । तत्रैकः कालसंयुक्तः शोषास्त्वागतवः
स्मृताः ॥ श्वेनाजिरादियोगेन भ्रातृव्यस्य तथा च तैः ।
दैर्घ्यश्रवससोमाद्यैर्विहितस्त्वात्मनो वधः ॥ आयुष्कामस्य
तत्प्राप्तिस्तत्रेष्ट्यामित्रविंदया । सर्वस्मादेव चात्मानं गोपाये-
द्दीदृशी स्मृतिः ॥ तथा मरणमुद्दिष्टं सौगतानां चतुर्विधम् ।
विषमापरिहारेण जायतेऽनियतायुषाम् ॥ ध्रुवं रोगित्व-
मन्येषां मृत्युरेव च पर्वणि । अकाण्डे शस्त्रवाताद्यैः प्रत्यक्षो
मृत्युरन्यथा ॥ उद्भ्रांतचण्डमातंगतुर्गादिसमागमम् ।
अरातिदुष्टवातादिः साहसाहितभोजनम् ॥ वर्जयेदिति न
ब्रूयुर्मुनयो दिव्यचक्षुषः । दैवव्यपाश्रपादींश्च रसायनविधिं
विना ॥ न वातेऽपि यथाकाममायुषः स्थितिमाप्नुयुः ।
अहिंसिंहगजादिभ्यो विदुषां न भयं भवेत् ॥ मिथ्याप्रा-
कारदुर्गाणि मिथ्यामारणरक्षणम् । आयुष्कामस्य मिथ्यैव
परदारादिवर्जनम् ॥ मन्त्रदेवतयाहूता नाचक्षीरन्महाहयः ।
विषसुप्तप्रनुद्धस्य भावामाद्यौ तदायुषः । संन्यासरोहिणीका-
दिग्रस्तस्य सहसा भवेत् । उपेक्षया न मरणं जीवितं वा
चिकित्सया ॥ प्रत्यहं नृसहस्रस्य युद्धेऽन्योन्यमभिघ्नतः ।
साधुवृत्तस्य वा तुल्या न भवेदायुषः स्थितिः ॥ नायुद्धैर्द्वि-
षमिद्राद्या नौपधैरार्तमश्विनौ । उपक्रमेरन्नभवेदकालमरणं
यदि ॥ घटानामामपक्वानां पालनापरिपालनैः । चिराल्प-
कालवर्तित्वं चित्रस्थानां विद्विष्यते ॥ इत्यत्यंतप्रसिद्धेऽपि
सिद्धे सर्वांगमैरपि । दृष्टेऽयंकालमरणे विंचिकित्सेत् कथं
पुनः । गुणवद्विषगादीनां संभवे संभवेत्तु यः । मृत्युस्तं
कालजं प्राहुरितरं तद्विपर्यये ॥ यथा रथो बाह्यमानो
न्यायेन क्रमशः क्षयम् । यायादात्मवतामायुस्तथान्येषां
विपर्ययः ॥ शुचितैलदशो दीपः कीटवाताद्यपीडितः ।
दीप्तिमान्वर्तते सम्यक् यथैव स्नेहसंक्षयात् ॥ स एवातो
यथा च स्याद्विपरीतो विपर्यये । हिताहितोपचारेण तथैव
पुरुषो ध्रुवम् ॥ सर्वमभ्यत्यरित्यज्य शरीरं पालयेद्यतः ।
तदभावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणाम् ॥ नगरी नग-
रस्येव रथस्येव रथी सदा । स्वशरीरस्य मेधावी कृष्येष्व-
वहितो भवेत् ॥ आहारकल्पनाहेतुन् स्वभावादीन् विशेषतः ।
समीक्ष्य हितमश्वीयादेहो ह्याहारसंभवः ॥ भीलज्जायंत्रणालो-

महर्षिशोकवशागतः । न जातु धारयेद्वेगांस्त्वदि सर्वापदां
पदम् ॥ हितमभ्यस्यतः पुंसो नाकाले कालदंष्ट्रा । मंजा-
यते परामर्शो बलोत्साहंन्द्रियायुषम् ॥ अहितानि च
मंथज्य द्रोपमप्याप्नुयावादि । तथा प्राप्नुष्यमायानि माय-
नामात्मयानिति ॥ यच्च रोगममृत्यान् न शक्यमिह केन-
चित् । परिहर्तुं न तत्प्राप्य शोचितव्यं मर्मादिना ॥ शिर-
हारविहाराणां सदाचारनिषेविणाम् । लोकप्रचारेणैव तं
जीवितं ह्यमृतायते ॥ गृध्रुर्गान्धर्वमुषे धर्मः द्वेषात् ॥ १०-
सत्यथः । मृदो जीवत्यनथाय दुर्गतिं परित्यज्यते ॥ विदु-
षांतःशरीरस्थान् नित्यं संनिहितानरीन् । विषयं यत्प्रति
वर्ज्यानि चिरं जीवितुमिच्छता ॥ तदभावे कालवधे वा
तस्मात्कर्माशुभोदयम् । स्मरन्नाविषयवचसां न धीमान् कल-
मर्हति ॥ इति ॥ ५६ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदसमायने अन्नरक्षाध्यायः
सामान्येन निरूपितम् ॥ ३ ॥

अष्टमोऽध्यायः ८.

अन्नरक्षाध्यायानन्तरं मात्राशितीयो युक्तः । यतो विषा-
दिभ्यो रक्षितमन्नपानं हीनमात्राभ्यवहृतं जीवितोपचा-
ताय संपद्यते । मात्राभ्यवहृतं प्राणिनां प्राणाय-

अथातो मात्राशितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

स०--अथेत्यानन्तर्यं यथा । अधाऽतो धर्म-
जिज्ञासेति वेदाध्ययनादनन्तरं धर्मां जिज्ञासितव्यं
इत्यर्थः । अतः इति प्रस्तुताभिसंबंधे । अशन-
मशितम् । भावे निष्ठा । मात्रयाऽशितं तस्मै हितो
मात्राशितीयः । शेषं पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ १ ॥

प०--अथेत्यानन्तर्यं । अत इति प्रस्तुताभिसम्ब-
न्धादन्नरक्षाध्यायादन्तरं मात्राशितीयस्यारम्भः ।
यतो गुणवदप्यन्नं पानं विपाद्यनुपद्रुतं हीनमात्रम-
भ्यवहृतं जीवितघाताय । तदेव सम्यक्मात्राभ्यव-
हृतं प्राणिनां प्राणा एव । मात्रा परिमाणम्, अश-
नमशितं, मात्रयाऽशितं मात्राशितम् । तस्मै हितो
यो मात्राशितीयः । तं व्याख्यास्यामः । यथावन्मा-
त्रोपदेशान्मात्राशितीयः ॥ १ ॥

हे०--मात्राशित्तीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-
अथेति । यतः पूर्वेऽध्याये आहारो वर्णितस्तत्र तत्र च
वक्ष्यते । इत्युक्तम् । स चासाधारणो यथास्वं
वक्तव्यः । असाधारणार्थमयमध्यायः । मात्राशब्देन
सम्यग्भोगो लक्ष्यते स चासम्यग्भोगस्य त्यागात्सं-
भवति । स पुनः सप्तधा--संकीर्णाशनम्, विरुद्धाश-
नम्, अमात्राशनम्, अजीर्णाशनम्, समशनम्, अर्ध-
शनम्, विषमाशनं चेति । तत्र निषिद्धानां गृहे निषि-
द्धैर्वा सह निषिद्धं चान्नं यत्र भुज्यते तत्संकीर्णाशनम्,
तच्च शत्रुसत्रगणाकीर्णागणिकापणिकान्नम् इत्याद्युक्तम् ।
विरुद्धाशनम्--अहिताशनम्, तच्च विरुद्धमप्याहारमित्याद्यु-
क्तम् । अमात्राशनादीन्यत्रोच्यन्ते । मात्रावदपि यन्न
जीर्यति तदजीर्णाशनम् । समशनादीन्वेव लक्षयि-
ष्यति ॥ १ ॥

**मात्राशी सर्वकालं स्यान्मात्रा ह्यग्नेः प्रवर्तिका ।
मात्रां द्रव्याण्यपेक्षते गुरुण्यपि लघून्पि ॥ २ ॥**

१ द्वितीयमिह शास्त्रप्रयोजनं यदातुरव्याधिहरणं,
स्वस्थस्वास्थ्यरक्षणं च । यदाह--“ स्वस्थतुरपरायणम् ”
इति । तेनोत्पन्नव्याधिप्रतीकारद्वाराऽऽतुररक्षणं भेषजचतुष्कम-
भिधाय स्वस्थचतुष्कोऽभिधातव्यः । तत्राऽपि स्वास्थ्यपरि-
पालनहेतुषु मात्रावदन्नं प्रधानम् । यदाह--प्राणिनां पुन-
र्मूलमाहारो बलवर्णोऽसौ च । तच्चेह “ मात्रावदन्नं विधी-
यते ” इत्यादौ मात्राशित्तीय एवाभिधीयते । मात्राशितम-
धिकृत्य कृतोऽध्यायो मात्राशित्तीयः । यद्यपि “ मात्राशी ”
इति पदमनुश्रूयते तथापि “ मात्राशित्तीयः ” इति संप्रणयने
कष्टोच्चारणभयादर्थपरपर्यायशब्देनेयं संज्ञा कृता । यथा “ न
वेगान्धारणीया ” इत्यादिका संज्ञा । मात्रां मात्रावदन्नमशितुं
भोक्तुं शीलं यस्यासौ मात्राशी । यदि वा मात्रयाऽशितुं भोक्तुं
शीलं यस्य स तथोक्तः । तत्रेह मात्राऽनपायि परिमाणम् ।
अशिरयमिहाविशेषेण खाद्यप्राण्यलेहपेयानामभ्यवहारे वर्तते ।
तेन मात्राशित्यादित्युक्तं खाद्यलेहपेयानां मात्राभ्यवहरणं नोक्त-
मिति यच्चोच्यते, तन्निरस्तं स्यात् । दृष्टव्यामशिरः खाद्याभ्य-
वहारे यथा दशमूलहरीतक्यां “ एकान्ततः प्रादय ततश्च
लोहाच्छक्तिर्निहन्ति भ्यश्चु प्रवृद्धम् । ” तथा “ क्षीराशी तं
प्रयोजयेदिति ” इतश्चावगन्तव्यं अशिरयं सर्वाभ्यवहारे
वर्तते, येनैतद्विवरणं सामान्येनैव कृतम् । आहारमात्रा पुन-
रिति न पुनरशितमात्रा पुनरिति । मात्रां व्याकरोति--आहा-
रेत्यादि । अग्नेर्वलमुत्कृष्टं मध्यमत्वं वाऽपेक्षोत्कृष्टा मध्याल्पा वा
मात्रा स्यादित्यग्निबलापेक्षिणी । पुनः शब्दो भेषजादिमात्रां
व्यायाममात्रां च व्यावर्तयितुम् । तेन न सर्वमात्राऽग्निबलापे-
क्षिणी । यतो भेषजमात्रा व्याख्यातुरवलापेक्षिणी वक्तव्या,
व्यायामस्य तु दोषक्षयामिन्द्रियाद्युत्पादध्रमाद्युत्पादापेक्षिणी-

स० सर्वकालं स्वस्थ आतुरो वा मात्राशी स्यात्

—व्यवस्थापयितव्या । यदि वा पुनः शब्दः पौनपुन्ये, तेनाहा-
रमात्रा पुनः पुनरग्निबलमपेक्षत एतदुक्तं स्यात् । यत एकस्मि-
न्पुरुषे एकदा याऽग्निबलेन व्यवस्थापिता मात्रा सा न सर्वकालं
स्यात् यत्र ऋतुभेदेन वयोभेदेन च तस्यैवाग्निः कदाचिद्विबुद्धो
भवति यथा--हेमन्ते यौवने च । कदाचिन्मन्दो भवति यथा
वर्षासु वार्धक्ये च । तेनाग्निबलभेदान्मात्राप्येकरूपा न स्यात्
किन्तु तत्कालभवमाग्निबलमपेक्ष्य पुनः पुनर्मात्रापि भिद्यत
इति । अग्निबलापेक्षत्वमेव विवृणोति--यावद्वीत्यादि । याव-
दिति यावत्परिमाणम् । हिंशब्दो हेतौ । अत्येति भोक्तुः ।
अशनं चतुर्विधमपि भोज्यम् । अशितं भुक्तं प्रकृतिं वाता-
दीनां रतादीनां च साम्यावस्थाम् । अनुपहृत्य विकारमकृत्वै-
त्यर्थः । यथाकालमिति निशाशेषे । तावदिति पूर्वप्रमाणाव-
च्छिन्नशमनं प्रत्यवमृशति । द्वितीयम् “ अस्य ” इति ग्रहण-
मन्यत्र प्रतिषेधार्थम् । तेन यस्यैव यावत्तीमात्रा निर्विकारा,
तस्यैव सा मन्तव्या, नान्येषाम् । प्रतिपुरुषमग्निबलस्य भिन्न-
त्वात् । यद्यपि चैकस्मिन्नपि पुरुषे कालादिभेदेनाग्निबलभेदो
भवति, तथाप्येकपुरुष एकमात्रामवधार्य कियन्तमपि कालं
तस्यैव मात्रया अग्निबलभेदहेत्वभावे सति व्यवहारो भवत्येव ।
मात्राप्रमाणं मात्रेयत्ता, मात्राप्रमाणशब्देन चेह मात्राप्रमाण-
वदिति बोद्धव्यम् । अन्यथा तावच्छब्देनावच्छिन्नशमनवाचिना
मात्राप्रमाणशब्दस्य गुणवाचिनः सामानाधिकरण्या न स्यात् ।
ननु प्रकृतिमनुपहृत्येति न कर्तव्यं विशेषणं, नह्याहारो यो यथा-
कालं जरां याति स मात्रादोषाद्विकारं करोति । करोति तु
द्रव्यस्वभावसंस्कारादिदोषात् । यथा--मन्दकलकुचादयो यथा
कालं जरां गच्छन्तोऽपि दोषजनका भवन्त्येव । न ताव-
तापि तत्र मात्रा दुष्यति, यथा वक्ष्यति त्रिविधकुक्ष्याये--“ न
च केवलं मात्रावत्वादेवाहारफलसौष्ठवमवाप्तुं शक्यं, प्रकृ-
त्यादीनामष्टानामाहारविधिविशेषायतनानां भिन्नफलत्वात् ” इति ।
नैव, द्विविधा हि मात्रा रसविमाने वक्तव्या, सर्वग्रहरूपा
परिग्रहरूपा च । तत्र समुदितस्याहारस्य परिमाणं सर्वग्रह-
मधुराम्लादीनामाहारावयवानां प्रत्येकं मात्रया ग्रहणं परि-
ग्रहः । तेन यत्राहारसमुदायपरिमाणं समुचितमेव गृह्यते,
आहारावयवानां तु मधुरादीनां स्वभावहितानामप्यथोक्तमा-
नं स्यात्, तत्राहारावयव-मात्रावैषम्याद्वातुवैषम्यं भवत्येव,
अथथाकालं जरागमनं च स्यात् । तदुक्तं प्रकृतिमनुपहृत्येति
विशेषणम् । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति । “ अस्य ” इति,
“ असनम् ” इति, “ अशितम् ” इति च पदत्रयं प्रकरणादेव
लभ्यते । तत्पुनः कियते विशेषप्रतिपादनार्थम् । तेन
“ अस्य ” इत्यनेन परीक्षको भोक्ताऽधिक्रियते “ अशनम् ”
इत्यनेन च प्रशस्तमशनं प्रकृतिकरणसंयोगदेशकालाविरुद्धम् ।
उच्यते “ अशितम् ” इत्यनेन च यथाविधि भोजनमुच्यते ।
तदेव सर्वगुणसंपन्न आहारो मात्रावानुच्यते ॥

परिमिताशी भवेत् । कुतो हेतोः हि यस्मान्मात्राऽग्नेः प्रवर्तिका स्वव्यापारे अग्निप्रवृत्तिश्च देहस्थितिहेतुः । तथा चोक्तम् । अग्निमूलं बलं पुंसां बलमूलं हि जीवितमिति । तस्मान्मात्रायाः प्राधान्यम् । यस्माच्च कारणान्मात्रायाः प्राधान्यं ततो मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते गुरुण्यपि लघूनि च । तत्र गुरुणि पिष्टक्षीरद्राक्षाक्षोडेक्षु-माषानूपमांसादीनि । लघूनि दिव्योदकरक्तशालिषष्टिकमुद्गलावकर्पिजलैणशशंवरदीनि ॥ २ ॥

प०—मात्राशी परिमिताशी नरः सर्वकालं स्वस्थोऽप्यातुरो वा स्यात् । यस्मान्मात्रा चोपयुक्ताऽग्नेः प्रवर्तिका स्वव्यापारे पचनक्रियायाम् । तेन मात्रा-शी मात्राखादी, मात्रापायो, मात्रालेहीति द्रष्टव्यम् । मात्राया लक्षणमाचार्येणोक्तमेव । मात्रा पुनरग्निव-लाहारद्रव्याद्रव्यापेक्षिणी कुक्षेरतिपीडनमाहारेण । हृदयस्यासंरोधः । पार्श्वयोरपि पाटवम् । अन्तर्-गौरवमुदरस्य । ग्रीणनमिन्द्रियाणाम् । क्षुत्पिपा-सोपरतिः । स्थानाशनशयनगमनोच्छ्वासप्रश्वासक्रि-यासु सुखेन प्रवृत्तिः । सुखेन परिणमनं बलव-र्णोपचयश्चेति मात्रालक्षणम् । इतश्च मात्रायाः प्राधान्यम् । यान्यपि लघूनि द्रव्याणि अथवा गुरु-णि-क्षीरेक्षुब्रीहिमाषानूपामिपादीनि । लघूनि-दिव्यो-दकरक्तशालिषष्टिकमुद्गैणलावादीनि तान्युभयरूपा-ण्यपि मात्राप्रमाणमपेक्षन्ते । तदधीनानि तानि भव-न्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

हे०—तत्र मात्रां विवक्षे—मात्रामभ्रातीति मात्राशी । यद्यपि मात्राविशिष्टात्रपानस्यैव कर्मत्वम्, तथापि प्राधान्यार्थं मात्रायाः कर्मत्वव्यपदेशः । किमर्थं मात्राशी स्यात्, हि यस्मान्मात्रा अग्नेः प्रवर्तिका पचन्तमग्निं प्रवर्तयति पाचय-तीत्यर्थः । ननु द्रव्याण्यग्निमिधनत्वात्प्रवर्तयति न मात्रेत्यत आह—मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते । ननु गुरुणि द्रव्याणि दुर्ज-स्त्वान्मात्रामपेक्षन्ताम्, न पुनर्लघूनीत्यत आह—गुरुण्यपि लघून्पि ॥ २ ॥

तत्र गुरुणां का मात्रा का लघूनामित्याह—
गुरुणामर्धसौहित्यं लघूनां नातितृप्तता ।
मात्राप्रमाणं निर्दिष्टं सुखं यावद्विजीर्यति ॥ ३ ॥

स०—गुरुणां द्रव्याणामर्धसौहित्यमर्धतृप्तिः लघूनां नातितृप्तता नातितृप्तिः किं तर्हि सौहित्यमात्रम् ।

एतन्मात्राप्रमाणं निर्दिष्टम् । मात्रा ह्रस्वा मव्या वृहती च तस्याः प्रमाणम् । तत्र प्रमाणं मानम् । एवं चात्र मात्राशब्दस्यापौनरुक्त्यम् । हि यावत् परिमाणमन्य-वद्वत् सुखमविकृतिं कृत्वा परिणमति । एतद्विपर्ययेण हीनमात्रं भोजनं वर्ज्यं दोषदर्शनात् ॥ ३ ॥

प०—ननु किं सौहित्येन यावदन्तानि द्रव्याणि लघूनि गुरुणि नाभ्यवहार्याणि तुल्यरूपतया तृप्त्याहारगुणानामित्याग्रायेन आहोम्विन गुरु-ण्यन्यप्रमाणानि लघून्त्यस्य प्रमाणान्यस्य सङ्ज्ञाना-विदमाह—गुरुणां गुरुद्रव्याणामर्धसौहित्यमर्धतृप्तिता । लघूनां द्रव्याणां नातितृप्तिः, किं तर्हि सौहित्यं सुहितं तृप्तिरुच्यते । यस्माद्विलानलगुणवहुलानि लघूनि तुल्यगुणत्वादग्निमनुक्षकाणि । अविधिना चोपयुक्तानि स्वल्पद्रोषाणि । गुरुणि-पुनः प्रथिवा-सोमसलिलवहुलानि । अन्यसामान्याद्भेदः प्रतिपक्ष-त्वादग्निमान्यकराणि । मात्रायाः परिमाणं मात्राप-रिमाणम्, मात्रापरिमाणं मात्रापरिच्छेदः । नात्रन्प-रिमाणं यावदभ्यवद्वत् सुखमविकृतिं कृत्वा जीर्यति जरां गच्छति । एवं मात्राप्रमाणं निर्दिष्टम् ॥ ३ ॥

हे०—ननु गुरुमिलंघुभिर्वा तृप्तिर्वापच्यते न तेषां विशेषः इत्यत आह—गुरुणामित्यादि । यावताऽऽह-राराशिना तृप्तिरुच्यते तावताऽहं भुज्यत इत्यर्धसौहित्यं तावन्मात्रमेव नातितृप्तता । नन्वेवं चेन्मात्राया अव्यव-स्थितत्वं न प्राप्नोतीत्यत आह—मात्रेत्यादि । मात्रा-प्रमाणं मात्रालक्षणं यावत्सुखं जीर्यति तावन्मात्राशब्दवा-च्यमित्यर्थः । उक्तं च खारणादिना—“यदभ्यवद्वत् सभ्यक् यथाकालं जरां व्रजेत् । प्रकृत्यविकृतिं कृत्वा तन्मात्रालक्षणं विदुः ।” इति तस्मादगुरुणामर्धसौहित्यं सुखं जीर्यति, लघूनां नातितृप्ततेति नाव्यवस्था ॥ ३ ॥

यथा चाह—

भोजनं हीनमात्रं तु न बलोपचयौजसे ।
सर्वेषां वातरोगाणां हेतुतां च प्रपद्यते ॥ ४ ॥

स०—हीनमात्रं पुनरशनं न बलाय नोपचयाय न चौजसे । सर्वेषां वातरोगाणां कारणतां याति ॥ ४ ॥

प०—भोजनमशनं हीनमात्रं स्वल्पप्रमाणं सुक्तं न बलाय, नोपचयाय नाप्यौजसे भवति । यथा सर्वेषां

वातरोगाणां मारुतानामामयानां नखभेदाद्यानाम-
शीतेर्वातरोगाणां हेतुतां कारणतां प्रतिपद्यते गच्छ-
तत्यर्थः ॥ ४ ॥

हे०—अथ अमात्राशने दोषाः । तच्च द्विविधम्—
हीनमात्रमतिमात्रं च । तत्र हीनमात्रदोषानाह—बलं शक्तिः,
उपचयः पुष्टिः, ओजः कांतिः ॥ ४ ॥

अतिमात्रं पुनः सर्वानाशु दोषान् प्रकोपयेत् ५

स०—अतिमात्रं त्वशनं त्रीनपि दोषान् शीघ्रमेव
प्रकोपयति ॥ ५ ॥

प०—अतिमात्रं प्रभूतं भुक्तमशनं सर्वान् त्रीन्
दोषान्, आशु शीघ्रं प्रकोपयेत् ॥ ५ ॥

हे०—अतिमात्रजान्दोषानाह—अथ प्रसंगादतिमात्रा-
कुपितानां दोषजानां रोगाणां निदानचिकित्सिते कथयति ।
तत्र विसूचिकालसकयोः संप्राप्तिमाह—संपीड्यमानाः संतो
युगपत्कोपिताः स्रोतोरोधात्परस्परसंघट्टनेन त्रयोऽप्येकदैव
क्रोषं नीताः ॥ ५ ॥

कुपिताश्च त्रयो दोषा अलसकार्ण्यं विसूचिकार्ण्यं
वा व्याधिं यथा कुर्वन्ति तथा दर्शयति—

पीड्यमाना हि वाताद्या युगपत्तेन कोपिताः ।

आमेनाग्नेन दुष्टेन तदेवाविश्य कुर्वते ॥

विष्टंभयंतोऽलसकं च्यावयंतो विसूचिकाम् ।

अधरोत्तरमार्गाभ्यां सहसैवाजितात्मनः ॥ ६ ॥

स०—तेनापकेनाहारेण दुष्टेन वाताद्या हि यस्मा-
त्पीड्यमाना विवध्यमाना रुद्धमार्गत्वादत एव युगप-
देककालं सर्व एव कोपितास्तदेव दुष्टमन्नमाविश्याऽलसकं
कुर्वते । किं कुर्वतः । विष्टंभयंतस्तदेव दुष्टमन्नं स्रोतःसु
रंधानाः तथाऽधरोत्तरमार्गाभ्यां सहसैवानुचिते देशे
काले च्यावयंत ऊर्ध्वमधश्च निष्कर्षयंतः । अजिता-
त्मनोऽसंयतचेतसः मनुजस्य विषूचिकां कुर्वते ॥ ६ ॥

प०—तेनामेनाग्नेनातिभुक्तेन दुष्टेन सता, वाताद्या
वातपित्तकफास्त्रयः पीड्यमानाः कोपिता रुद्धमा-
र्गत्वाद्युगपदेककालं ते कुपिता विष्टंभयन्तः विष्ट-
म्भं कुर्वन्तः, स्रोतांसि रुन्धाना अलसकमलसकार्ण्यं
व्याधिं कुर्वन्ते । किं कृत्वा, तदेवाममन्नमावि-
श्याविश्य तेन सह सम्भूय तथा तदेव दुष्टमन्नमा-

विश्य च्यावयन्तः, ऊर्ध्वमधश्च निष्कर्षयन्तः ‘अध-
रोत्तरमार्गाभ्यां प्रच्यावयन्तः अन्नमलादिकं बहिः
प्रेरयन्तो विसूचिकां कुर्वन्ते । तस्याजितात्मनः ।
अशनलुप्तस्य लोलुपस्यासंयतचेतस इति यावत् । याव-
द्वचनं चात्र—प्रायः प्रज्ञापराधेन रोगग्रामश्च जायते ।
नृणामशनलुब्धानां विशेषेण विसूचिकाः ॥ “तत्र
शूलभ्रमानाहकम्पस्तम्भादयोऽनिलात् । पित्ताज्ज्व-
रातिसारान्तर्दाहतृट्प्रलयादयः ॥” आनाह उदरापूरः ।
कम्पो वेपथुः । स्तम्भोऽङ्गस्य स्तब्धता । ज्वरो
वक्ष्यमाणः । अतिसारो विट्प्रवृत्तिः ।
अम्भोऽम्भोद्गारः । दाहोऽग्निदग्धवत् ।
तृट् पिपासा पानादिष्वभिलाषः । प्रलयो मोहभ्रम-
प्रवेशः । छर्दिर्वमनम् । अङ्गगुरुता शरीरगौरवम् ।
वाचः सङ्को वाक्सङ्को वाचोऽप्रवृत्तिः । श्लीवनं
श्लेष्मनिरसनम् । अलसकस्य विसूचिकायाश्चान्व-
र्थरूपतया लक्षणमुक्तं संग्रहे ॥ ६ ॥

हे०—केन तेनातिमात्रेणाग्नेन । अतिमात्रत्वादेवामेन
पाककालातिक्रमेऽप्यपकेन, अत एव दुष्टेन विकृतेन तदे-
वाविश्य तथाविधमेवात्रमधिष्ठाय एवंभूतास्तदन्नं विष्टंभय-
न्तोऽलसकं कुर्वन्ते, च्यावयंतः पुनर्विसूचिकां काभ्यां च्याव-
यंतः अधोत्तरमार्गाभ्याम्, सहसैव वेगेन, अजितात्मग्रह-
णमन्नलोलुपस्यैवालसकाद्युत्पत्तिरिति ज्ञापनार्थम् । उक्तं च
सुश्रुतेन—“ न तां परिमिताहारा लभन्ते विदिता-
गमाः । मृदास्तामजितात्मानो लभन्ते कलुषाशयाः ॥”
इति ॥ ६ ॥

एतदेव सविस्तरमाह—

प्रयाति नोर्ध्वं नाधस्तादाहारो न च पच्यते ।
आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः ७ ॥

स०—ऊर्ध्वं मुखेनाहारो न प्रयाति न चाधस्त-
द्गुदेन प्रयाति न चाहारः पच्यते आमाशये नामिस्त-
नांतरं जंतोरामाशय इति स्मृतस्तस्मिन्नलसीभूत
इवालसीभूतः । यथाऽकर्मशीलः पुरुषोऽलस इत्युच्यते
तथाऽयमाहारोऽलसीभूतस्तिष्ठति तेन हेतुना स
रोगोऽलसकः स्मृतः ॥ ७ ॥

हे०—प्रयातीत्यलसकं निर्वक्ति—यस्मादस्मिन् व्याधा-
वाहारः आमाशयेऽलसीभूतस्तस्मादसावलसयतीत्यलस-
कः । अलसत्वं निष्क्रियत्वम्, तदेव प्रयातीत्यादिना स्पष्टी-
कृतम् ॥ ७ ॥

विसूचिकायास्तु निर्वचनमाह—

विविधैर्वेदनोद्भेदैर्वाय्वादिभृशकोपतः ।

सूचीभिरिव गात्राणि विध्यतीति विसूचिका ८

स०—वाय्वादीनां त्रयाणामत्यंतप्रकोपान्नानाप्रकारैर्वेदनोद्भेदैः पीडोत्पादैर्यस्माद्गात्राणि सूचीभिरिव विध्यति तस्माद्विसूचिकेत्युच्यते । विविधानां विकाराणां सूचिका विसूचिका विसूचिकेत्युच्यते ॥ ८ ॥

हे०—विसूचिकां निर्वक्ति—विविधसूचिकातुल्यत्वाद्विसूचिका तदेव विविधैरित्यादिना स्पष्टीकृतम् ॥ ८ ॥

तत्र शूलभ्रमाऽनाहर्कपस्तंभादयोऽनिलात् ।

पिताज्ज्वरातिसारांतर्दाहत्प्रलयादयः ॥ ९ ॥

कफाच्छर्द्यगुरुतावाक्संगष्ठीवनादयः ॥ १० ॥

स०—वातादधिकाच्छूलादयो भवन्ति । आदिशब्देनांगोद्भेदनमुखशोषादिपरिग्रहः । पितादृज्ज्वराथास्युः । प्रलयो मूर्छाप्रायः । आदिशब्देन मदादिपरिग्रहः ॥ कफादधिकाच्छर्द्यादयो भवन्ति । आदिशब्देन क्षवत्वादीनां ग्रहणम् ॥ ९ ॥ १० ॥

हे०—विसूचिकालक्षणमाह—तत्रेति । विसूचिकायामनिलाच्छूलादयो भवन्ति । पितात् ज्वरादयः कफाच्छर्द्यादयः । अंतर्दाहः कोष्ठदाहः, प्रलयो मूर्छा, अंगग्रहणं सर्वांगे गौरवार्थम्, वाक्संगो वाक्स्वलनम्, ष्ठीवनं श्लेष्मानिरसनम्, अनिलादिग्रहणमनिलादिद्रुतसमस्तविकारप्राप्त्यर्थम्, अत एवादिशब्दः प्रयुक्तः । शूलादिग्रहणं तु मन्दबुद्धिप्रयोधनार्थम् । एतेन त्रैविध्यशंका व्यपास्ता । सुश्रुतोऽपि मूर्छादीन् भेदानाह—“मूर्छातिसारी वमथुः पिपासा शूलभ्रमोद्भेदनजंभदाहाः । वैवर्ण्यकंपी हृदये रुजा च भवन्ति तस्यां शिरसः प्रभेदः” इति ॥ ९ ॥ १० ॥

विशेषाद्दुर्बलस्याऽल्पवहेवैगविधारिणः ।

पीडितं मारुतेनान्नं श्लेष्मणा रुद्धमंतरा ॥

अलसं क्षोभितं दोषैः शल्यत्वेनैव संस्थितम् ।

शूलादीन्कुरुते तीव्रांश्छर्द्यतीसारवर्जितान् ॥

सोऽलसः ॥ ११ ॥

१ सूचधातोरशोपदेशत्वात् षत्वप्रसङ्गः । विसूचिकेति पाठस्तु चिन्त्य एव ।

स०—दुर्बलत्वादियुक्तस्य यन्मारुतेन विशेषादनं पीडितमंतराऽऽमाशयमध्य एव श्लेष्मणा रुद्धमलसीभूतं तथा दोषैः क्षोभितमाकुलितमत एवाऽतिपीडाकारित्वाच्छल्यरूपत एव स्थितं तीव्रान् दुःसहान् शूलादीन् छर्द्यादिर्वर्जितान् कुरुते । छर्द्यतीसारभ्यां विसूचिकोक्ता । सोऽलससंज्ञो रोगः । दुर्बलो ह्यनुपचितधातुः स न कदाचिदाहारं सोढुं शक्तः । अल्पाग्नेश्चाहारं सम्यङ्न जीर्यति । यतो वेगधारणशीलस्य प्रतिहतो वायुर्विमार्गगः पित्तकफावपि विमार्गगौ कुरुत इत्येतद्विशेषेण निर्देशः ॥ ११ ॥

प०—विशेषादत्यर्थं दुर्बलस्य पुंसस्तथाऽल्पवहेर्मन्दाग्नेरबहुष्मणो वेगधारिणो वातमूत्रपुरीषवेगरोधनशीलस्यान्नं मारुतेन वायुना पीडितं तथा श्लेष्मणान्तरा मध्ये पीडितं, विबद्धसत्त्वादवहिर्मुखी भवेन् । अप्रवृत्तिः वर्चसः सम्पाद्य दोषैरलसं कृत्वा क्षोभितमाकुलीकृतं, दुष्टशल्यत्वेनेव संस्थितं बहुविधशूलदाहाङ्गरुजादिदुःखसामान्यकरणान् तदन्नं शूलादीन् यथोक्तान् वाताद्युद्भवान्, तीव्रान् सोऽलमशक्यान्, छर्द्यतिसाराभ्यां वर्जितान् अलसीभूतं कुरुते स व्याधिरलस इति भण्यते ॥ ११ ॥

हे०—अलसकलक्षणमाह—यत्रान्नं छर्द्यतीसारवर्जितान् शूलादीन् विसूचिकोक्तान् कुरुते स व्याधिरलसकः । कीदृशमन्नं मारुतेन पीडितम्, अलससंचारेण वायुना आक्रांतम्, आक्रान्तत्वाद्धर्ममधो वा अनिर्गच्छदेवांतरा मध्य एव वा श्लेष्मणा रुद्धं निपिद्धनिर्गमम् अत एवालसं निष्क्रियतां गतं ततो दोषैर्वातपित्तकफैः क्षोभितं संचालितम्, अत एव शल्यत्वेनैव संस्थितं शल्यमिव बाधमानम् । किं सर्वपामविशेषेण नेत्याह—विशेषादित्यादि ॥ दुर्बलत्वादिनिशिष्टविशेषणानामित्यर्थः ॥ ११ ॥

दंडकालसकं लिलक्ष्यपिपुराह—

अत्यर्थदुष्टास्तु दोषा दुष्टामबद्धखाः ।

यांतस्तिर्यक्तनुं सर्वा दंडवत्स्तंभयन्ति चेत् ॥

दंडकालसकं नाम तं त्यजेदाशुकारिणम् ॥ १२ ॥

स०—अतिशयेन दुष्टा दोषास्तथा दुष्टामेन बद्धानि पूर्णानि खानि स्रोतांसि यैस्ते दुष्टामबद्धखाः । तथा तिर्यग्गच्छतः तनुं सर्वां शरीरं सकलं दंडवद्यदि

स्तम्भयन्ति प्रसारणाकुञ्चनरहितं कुर्वन्ति तदा दण्डकाल-
सको नाम रोगो भवति । तं दण्डकालसकं त्यजेन्नोप-
क्रमेत् । यत आशुकारिणमाशु शीघ्रं स्वकर्म मारणं
करोतीत्याशुकरा । क्षिप्रं हन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

प०—दोषा अत्यर्थं दुष्टा अतिमात्रं गताः, दुष्टा-
मवद्वखाः प्रदुष्टामवद्वखाः वातादयस्तिर्यक् यान्तो
गच्छन्तः, कदाचित्तनुं शरीरमस्य दण्डवत् लगुड-
वत् स्तम्भयन्ति स्तब्धं तनुं कुर्वन्ति चेद्यदि तदा दण्ड-
कालसकं नामानं व्याधिमाशुकारिणं शीघ्रकारिण-
मसाध्यं त्यजेत् परिहरेत् । शीघ्रं करोतीति शीघ्रका-
री शीघ्रं व्यापादयति स एवमुच्यते ॥ १२ ॥

हे०—दण्डकालसकं लक्षयति—यत्रालसके दोषाः सर्वा
तनुं दण्डवत्स्तम्भयन्ति, तमलसकं दण्डकालसकसंज्ञम् आशु-
कारिणं त्यजेत् । कीदृशा दोषाः । अत्यर्थं दुष्टा अतिमा-
त्रान्नशीलनेन अतिदुष्टाः, दुष्टामवद्वखाः चिरं संचयात् दुष्टे-
नामेन कारणभूतेन वद्धानि पूरितानि खानि खोतां-
सि यैस्ते तथा तिर्यग्गच्छन्तः मार्गावरोधात्तिर्यङ्मार्गेण
प्रसरन्तः ॥ १२ ॥

संप्रत्यामविषं निर्दिशति—

विरुद्धाध्यशनाजीर्णशीलिनो विषलक्षणम् ।

आमदोषं महाघोरं वर्जयेद्विषसंज्ञकम् ॥

विषरूपाशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वतः ॥ १३ ॥

स०—विरुद्धं प्रागुक्तं विरुद्धमपीत्यादिना । विद्याध्यश-
नमित्यादिनाऽध्यशनम् । अजीर्णं च त्रिविधं वक्ष्यति ।
एतानि शीलितुं शीलं यस्य तस्य पुंसो य आमदोषो
विषलक्षणलालादिलक्षणयुक्तो महाघोरोऽतिकष्टो विषा-
ख्यो यो भवति तं न चिकित्सेत् । कुतः । विषरूपत्वा-
दाशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्च । विषसदृशस्वरूपत्वा-
द्विषे शीतोपक्रमो युक्त आमे चोष्णोपक्रमो युक्त इति
विरुद्धोपक्रमत्वम् ॥ १३ ॥

प०—आमे उष्णा क्रिया कार्या, विषे सा तु
विरुद्धयते । शीतसाध्यत्वाद्विषस्य । विषे तु शीता
क्रिया हिता, सा त्वामे विरुद्धा आमस्योष्णक्रिया-
क्रमसाध्यत्वात् । तस्मान्महाघोरं प्रलय-
कारित्वात् ॥ १३ ॥

हे०—आमविषं लक्षयति—विरुद्धाशनादिशीलिनः
पुरुषस्योत्पन्नमामदोषमजीर्णांजनं व्याधिं वर्जयेत् । विरुद्धं
पयोमत्स्यादि, अध्यशनं वक्ष्यमाणम् । अजीर्णमजीर्णाशनं
कीदृशमामदोषं विषलक्षणं देहव्यापिविषलक्षणम्, महाघोरं
ताव्रपाडाकरम्, विषसंज्ञं विषाख्यम्, आमोपपदाच्चयं संज्ञा ।
उक्तं च चरकैर्ण,—“विरुद्धाध्यशनाजीर्णाशनशीलिनः
पुनरामदोषमामविषमाचक्षते” इति । कुतो वर्जयेत् विष-
रूपाशुकारित्वाद्विषरूपत्वाच्छीघ्रकारित्वाच्च । ननु विषमपि
साध्यं दृष्टम्, तत्कुतोऽस्य विषरूपत्वादसाध्यत्वमित्याह—
विरुद्धोपक्रमत्वतः हेतुविपरीतव्याधिविपरीतयोर्विरोधात् ।
हेतुर्यत्रामसंश्रयस्तत्राग्नेय उपचारः व्याधिविषरूपस्तत्र
सौम्य उपचार इति विरोधः ॥ १३ ॥

अलसकोपक्रमं निर्दिदिक्षुरिदमाह—

अथाऽममलसीभूतं साध्यं त्वरितमुल्लिखेत् ।

पीत्वा सोग्रापटुफलं वार्युष्णं योजयेत्ततः ॥

स्वेदनं फलवर्ति च मलवातानुलोमनीम् ।

नाम्यमानानि चांगानि भृशं स्विन्नानि वेष्येत् ॥

स०—अधेत्यानन्तर्ये । पूर्वोक्तं साध्यासाध्यमवग-
म्याऽनन्तरमामं साध्यमटुपुं संतं त्वरितं द्रागातुर उल्लि-
खेदुद्वमेदित्यर्थः । किंविधमामम् । अलसीभूतम् । अल-
सलक्षणतामगतमुल्लिखेदित्याह । पीत्वेत्यादि । वचाल-
वणमदनफलयुक्तं जलमुष्णं पीत्वा वमेदित्यर्थः । ततो-
ऽनन्तरं स्वेदनं योजयेत् । तथा । विपाच्य मूत्राम्लमधूनि
दन्तीपिंडीतकृष्णाविड्धूमकुष्ठैः । वर्ति करांगुष्ठनिभ
घृताक्तां गुदे रुजानाहरीं विदध्यादित्यादि फलवर्ति च
मलवातानुलोमनीं योजयेत् । तत्रामदोषे दोषवशादं-
गानि च नाम्यमानानि संकोच्यमानानि संत्यज्यर्थं स्वि-
न्नानि वस्त्रादिना वेष्येत् ॥ १४ ॥

प०—अथात्तिमङ्गले । अलसकादीनां महाव्यथितत्वात्
यदा साध्यत्वं साध्यत्वेन निर्दिष्टम् । अलसीभूतं
त्वरितं शीघ्रमेवोल्लिखेत् । किं कृत्वा । वार्युष्णं
पीत्वा । तच्च सोग्रापटुफलम् । उग्रा वचा । पटु
बिडलवणम् । फलं मदनफलम् । एभिः समेतमुष्णो-
दकं पीत्वा वमेत् । ततो वमनानन्तरमस्यालसका-
तस्य स्वेदनं यथायोगं स्वेदाध्यायोक्तं योजयेत् । तथा-
फलवर्ति मदनफलाङ्गारधूमलवणगोमूत्रादिभिः कृतां,

प०—अथात्तिमङ्गले । अलसकादीनां महाव्यथितत्वात्
यदा साध्यत्वं साध्यत्वेन निर्दिष्टम् । अलसीभूतं
त्वरितं शीघ्रमेवोल्लिखेत् । किं कृत्वा । वार्युष्णं
पीत्वा । तच्च सोग्रापटुफलम् । उग्रा वचा । पटु
बिडलवणम् । फलं मदनफलम् । एभिः समेतमुष्णो-
दकं पीत्वा वमेत् । ततो वमनानन्तरमस्यालसका-
तस्य स्वेदनं यथायोगं स्वेदाध्यायोक्तं योजयेत् । तथा-
फलवर्ति मदनफलाङ्गारधूमलवणगोमूत्रादिभिः कृतां,

अ०—अत्राणां तीव्रज्वरोऽपि न भवति । अत्रापि न
पिबेत् । अमनकरमुणोदके च प्राशयुष्मिणं विष्णु-
त्यर्थः । शूलघ्नमित्युपलक्षयार्थम् । अत्रात्रिंशद्विंश-
विसृचिकायां न पिबेत् । यत् आमेन सक्तो भविष्यति
ऽग्निर्दोषौपघ्नाशनं पक्त्वं न समर्थः । एतेषां च प्रोक्तप्रा-
शनानां त्रयाणां संवन्धी यो विप्रयो व्यापतिः सहस्र-
कालमनपेक्ष्य चातुरं हव्यात् । न केवलमिदं भूयान्

संपद्यते प्रत्युत दोषं करोतीति सूचनार्थमपि चेति कृतम् ॥ १६ ॥

प०-अजीर्णा नौषधं पिबेदित्यक्षरयोजना । अजीर्णमस्यास्तीत्यजीर्णं अपरिणताहारः, स तीव्रार्तिरपि अत्यर्थं शूलवानपि, शूलघ्नमौषधं हिङ्गु-त्रिकटु-कादिकं न पिबेत् । यत आमसन्नोऽनलः आमदोषदुर्बलोऽग्निः, स आमदोषमौषधमाहारजातं पक्तुं नालं न समर्थो न शक्त इति यावत् । एवं दोषौषधाशनानां विभ्रमो व्यापद्विशेष आतुरं विसूच्यलसकार्तं सहसा झटित्येवौषधं प्रयुक्तं निहन्यादतिपातयेन्मारयेत् ॥ १६ ॥

हे०-आमदोषिणः शमनमौषधं निषेधति-अपिशब्द उभयत्र संबध्यते । तीव्रार्तिरपि किंपुनर्मदार्तिरनर्तिर्वा । शूलघ्नमपि किंपुनर्दीपनपाचनादिकं, कुतः यत आमेन सन्नो मदीभूतोऽग्निर्दोषादीनि पक्तुं नालं न समर्थः । दोष आमात्रक्षोभितः कफादिः । औषधं-तन्निवृत्त्यर्थं प्रयुक्तं पाचनादि, अशनं तद्वेतुभूतमामात्रम् । न केवलमौषधादर्थानवाप्तिरनर्थावाप्तिरपीत्याह-निहन्यादित्यादि । एतेषां दोषादीनां व्यापत्तिः-पाकामावज-नितसंक्षोभः, आतुरं सहसा हन्यात् । अपिचेति प्रत्यु-तार्थं । रोगशमनार्थमौषधं-रोगं न शमयति, प्रत्युत वर्द्धय-तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

कदौषधं युञ्जीतेत्याह-

जीर्णाशने तु भैषज्यं युञ्ज्यात् स्तब्धगुरुदरे ।
दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः संधुक्षणाय च ॥ १७ ॥

स०-जीर्णमशनं यस्य तस्मिन्नौषधं युञ्ज्याद्वैद्यः । कीदृशि । स्तब्धमचलं गुरुदरं कोष्ठो यस्य तस्मिन् । किमर्थमौषधं युञ्ज्यादित्याह । दोषेत्यादि गतार्थम् १७ ॥

प०-जीर्णाशने स्तब्धगुरुदरे स्तिमितगुरुकोष्ठे, भैषज्यमौषधं दोषशेषपचनार्थं, वह्नेः सन्धुक्षणार्थं च युञ्ज्यात् ॥ १७ ॥

हे०-अवस्थाविशेषे औषधं विधत्ते-आमदोषिणो यदाजीर्णाहारत्वं तदा दीपनपाचनमौषधं देयम् । संग्रहे तु-“सद्यः सम्यग्विशुद्धस्य शाम्भ्यति तदुपद्रवाः । शूले निरग्नकोष्ठोऽग्निः कोण्णाभिश्चूणिताः पिबेत् ॥ हिङ्गुपति-धिपाव्योषसौवर्चलवचाभयाः । अथवा पिप्पलीमूलं त्रिवृता-

पाठाम्लवेतसक्षारयवानीपौष्कराणि च ॥ द्विदत्तरं हिङ्गुवचा-
मिकुष्ठसुवर्चिकाक्षारविडाजमोदम् । शूलोदरानाह
वित्तुचिकार्शोहृद्रोगगुल्मोर्द्धसमीरणघ्नम् । मुस्ता-
जमोदपूतकिवचाशुष्यमिधान्यकैः । सवालकशठीविल्वैः
क्वाथं तृट्शूलवान् पिबेत् ॥ रास्नाकट्फलप्रङ्गथावृहीतीद-
यजोगकैः । गुग्गुत्वतिविषाकुष्ठपत्रव्याघ्रनखान्मुदैः । कुयोच्छु-
ष्कैः समूत्रैर्वा लेपोद्वर्तनधूपनम् । सरुगानद्धमुदरमम्लपिष्टैः
प्रलेपयेत् ॥ दाहहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैधवैः । यवचूर्णश्च
सक्षारतकैः कोष्ठार्तिजित्परम् ॥ योजयेत्सैधवातैश्च वर्ति-
र्विण्मूत्रसंग्रहे । द्विशारजीर्णपिण्याककुष्ठारुक्करचित्रकैः ॥
सशुक्तसैधवैस्तैलं पक्कमभ्यंजने हितम् । सुच्छर्दिताविरक्तस्य
गात्रायामे सुदारुणे ॥ भट्टलातकमधूच्छिष्टजीर्णपिण्याक-
नागरैः । घृततैलं पचेत्साम्लैस्तच्च खलिलघ्नमुत्तमम् ॥
त्वक्पत्ररास्नागुरुशिशुमुकुष्ठैरम्लप्रपिष्टैः सवचाशताहैः । उद्व-
र्तनं खलिविसूचिकाग्रं तैलं विपक्वं च तदर्थकारि ॥ यः
श्यावदन्तीष्टनखोऽप्यसंशुद्ध्यर्दितांस्तर्गतताम्रनेत्रः । क्षामः
स्वरः सस्तसमस्तसंधिर्यायात्रोऽसौ पुनरागमाय ॥ व्योषं
करंजस्य फलं हरिद्रां मूलं समावाप्य च मातुलुङ्ग्याः ।
छायाविशुष्कागुटिकाः कृतास्ता हन्युर्विसूची नयनान्जनेन ॥
शिरीषनक्ताह्मफणिज्जबीजं त्रायत्यपामार्गफलानि वर्तिः ।
बस्तस्य मूत्रेण विसूचिकाग्नी प्रलेपधूमांजननस्ययोगैः ॥
यामैश्चतुर्भिर्द्वाभ्यां च भोज्यमैषज्ययोः समे । पाकोऽग्नौ यु-
क्तयोः प्राक् तु तीक्ष्णे मदे पुनश्चिरात् ॥ सभक्तमौषधं
तस्मान्ममदाग्नेरवचायेत् । पूर्वाह्णे भोजनं सात्तम्यं लघुदीपन-
बृंहणम् ॥ प्रातराशे त्वजीर्णेऽपि सायमाशो न दुष्यति ।
अजीर्णे सायमाशे तु प्रातराशो हि दुष्यति ॥ दिवा
प्रबुध्यतेऽर्केण हृदयं पुंडरीकवत् । तस्मिन्विबुद्धे सोतांसि
स्फुटत्वं यांति सर्वशः ॥ व्यायामाच्च विहाराच्च विक्षितत्वाच्च
चेतसः । न क्लेदमुपच्छांति दिवा तेनास्य धातवः ॥
अक्लिन्नेष्वन्नमासिक्तमन्यत्तेषु न दुष्यति । अविदग्धे-
ष्विव पयः स्वप्नसंमिश्रितं पयः ॥ रात्रौ तु हृदये
म्लाने संवृतेष्वन्येष्वथ । परिक्लेदं यांति कोष्ठे संवृते देहधा-
तवः ॥ क्लिन्नेष्वन्यदपकेषु तेष्वामसिक्तं प्रदुष्यति । विद-
ग्धेषु पयःस्वन्यत्यप्यस्ततेष्विवार्पितम् ॥ नैशे तस्मादजीर्णेऽग्ने
नान्यद्भुजीत भोजनम् । उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो
यथोचितः ॥ लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ।
प्रायः प्रज्ञापराधेन रोगग्रामः प्रजायते ॥ नृणामशनलु-
ब्धानां विशेषेण विसूचिका । दोषोपलीनं यदि लीनमामं
पित्तोत्थं स्याद्गुणयान्न वह्निम् । जायेत दुग्धा तु ततो

कादृशमौषधं योजयमित्याह—

शान्तिरामविकाराणां भवति त्वपतर्पणात् ।
त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत्समीक्ष्य प्रयोजयेत् १८ ।

स०—तुरवधारणे । यस्मादपतर्पणादेवामजातानां
विकाराणामालस्यजाड्याग्निमांद्यादीनां शान्तिरुपशमो
भवति तस्मादपतर्पणं योजयेत् । वक्ष्यति हि । मेहाम-
दोषातिस्त्रिधेत्यारभ्य यावत्तुल्यगोत्रित्यमिति । तस्माद-
पतर्पणं समीक्ष्य देशकालाग्न्यादीन् पर्यालोच्य त्रिप्र-
कारं त्रिप्रकारे दोषे वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥

प०—आमदोषजनितव्याधीनामालस्यजाड्याग्नि-
मान्द्यादीनां शान्तिरुपशमोऽपतर्पणाद्धनपाचनव-
मनविरेचनरूपाद्भवति जायते । तत्पुनरपतर्पणं
त्रिविधं त्रिप्रकारं, लङ्घनपाचनवमनविरेचनं च
त्रिविधे दोषेऽल्पमध्यभूयसि समीक्ष्यैवमनेन प्रका-
रेण मूर्धादिविभागेन दोषान् परीक्ष्य योजयेत् १८ ॥

हे०—उक्तानुक्तामदोषसंग्रहार्थं सामान्यचिकित्सांमाह—
आमविकाराणां सर्वेषामजीर्णाग्निजानां व्याधीनाम् अपतर्प-
णालङ्घनात् अपतर्पणं विभजति—समीक्ष्य बलादिकं सभ्य-
गशात्वा विभागं स्पष्टीकरोति ॥ १८ ॥

संप्रत्येतदेव यथायोगमाह—

तत्राऽल्पं लङ्घनं पथ्यं मध्यं लङ्घनपाचनम् ॥
प्रभूते शोधनं तद्धि मूलादुन्मूलयेन्मलान् १९ ॥

स०—तत्र तेषु त्रिषु मध्येऽल्पे दोषे लङ्घनमुपवा-
साख्यं पथ्यम् । तेन ह्यनलानिलवृद्धाऽल्पो दोषः शीघ्रं
संशोष्य जीयते । मध्ये दोषे लङ्घनं पाचनं च पथ्यम् ।
अग्निः पचति तस्य पचतो ये विबन्धादयो भवन्ति
तान्निषिध्य पाठवमादधानं पचेति प्रयुक्त इव तत्
पाचयतीति पाचनमुच्यते । हेतुमण्णिजंतात्पचेर्बाहुल-
कात्कर्तारं ल्युट् । यदुपयुक्तमन्नपानौषधमपकानां
सामानां धातूनां पाचने समर्थं तत् पाचनमित्यर्थः ।
प्रभूते शोधनं पथ्यम् । शोधनं तु कायाद्वहिर्दोषा-
नीरयति । वक्ष्यति हि । यदीरयेद्बहिर्दोषान्पचधा
शोधनं तु तदित्यादि । कुतः । प्रभूत आमदोषे
शोधनं हितमित्याह । तद्वीत्यादि । हि यस्मात्तच्छो-

धनं मूलान्मलान्नाशयेत् । संग्रहेऽप्युक्तम् । बहुदोषाणां
पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यं न ह्यस्त्राविते पल्वलोदकौषे
शाल्यादिपुष्टिर्भवतीति ॥ १९ ॥

प०—तत्रेति । तस्मिन्निविधे दोषे लङ्घनमप-
तर्पणमल्पे दोषे पथ्यं हितम् । तेन ह्यनिलानल-
वृद्ध्या वातातपरीतो वाल्पसलिलाशयोऽऽतः दोषः
शोपमापद्यते । मध्ये मध्यवले दोषे लङ्घनमुप-
वासस्तथा पाचनं वचाप्रतिविषादिपथ्यं ताभ्यां
मध्यवलो दोषो वातातपाभ्यां पांशुभस्मावकिरणै-
रिव चानतिसमात् सलिलाशयो मध्यदोषः प्रशो-
पमापद्यते । प्रभूते बहुदोषे प्रबले शोधनं दोषाव-
सेचनं वमनविरेचनादिरूपमपतर्पणं पथ्यम् । तद्धि
यस्माद्गमनादिशोधनं—मलान् कफपित्तशकृन्मूत्रादी-
नुन्मूलयति छिनत्ति । न ह्यविस्त्राविते पल्वलो-
दकौषे शाल्यादिषु पुष्टिर्भवति । तस्मात्सन्तर्पणानि-
मित्तानां नानारोपणतर्पणास्थिशान्तिरपतर्पणनि-
मित्तान्तरेण सन्तर्पणमिति ॥ १९ ॥

हे०—लङ्घनमत्रोपवासः, लङ्घनपाचनम्, उपवासयुक्तं
पाचनौषधपानं, प्रभूते बहुतरं वमनादि, हि यस्मात्तच्छो-
धनं, मलान्मूलादुन्मूलयेदिति समूलानुच्छिन्नात् । मलं बलमूलं
च विकारे प्रभूतत्वम् ॥ १९ ॥

एवमन्यानापि व्याधीन् स्वनिदानविपर्ययात् ।
चिकित्सेदनुबन्धे तु सति हेतुविपर्ययम् ॥
त्यक्त्वा यथायथं वैद्यो युञ्ज्याद्याधिविपर्ययम् २०

स०—यथा संतर्पणोत्थ आमदोषो निदानविपर्यया-
च्चिकित्स्यत एवमन्यानापि ज्वरादीन् विकारान् स्वनि-
दानविपर्ययाच्चिकित्सेत् । संतर्पणोत्थोऽपतर्पणेन शी-
तोत्थ उष्णेनेत्यादि । यदि त्वेषमुपक्रममाणो व्याधिरनु-
ब्रध्यते तेनोपशमं न गच्छेत् ततो हेतुविपर्ययं त्यक्त्वा
व्याधिविपर्ययं युञ्ज्यात् । किंभूतम् । यथायथं यद्य-
स्य ज्वरादिव्याधेर्भैषज्यं वक्ष्यमाणं तत्प्रयुञ्जीतेत्यर्थः ।
यथा मुस्तापर्पटकं ज्वरे रजनी प्रमेह इति ॥ २० ॥

प०—तथा निदानविपरीतौषधेन चिकित्सेदुप-
क्रमेत् । स्वं च तन्निदानं च स्वनिदानम् । यथा-
यथमुत्पत्तिकारणम् । तस्य विपर्ययो वैपरीत्यं
यथा सन्तर्पणोच्छेद्यव्याधौ विपर्ययोऽपतर्पणम् अप-

तर्पणोत्थे व्याधौ विपर्ययः सन्तर्पणम् । तथा-
गुरुस्निग्धशीतादिजे व्याधौ लघुरूक्षोष्णादिजे हेतु-
विपरीतं गुरुस्निग्धशीतादिक्रियमाणेऽपि हेतुविप-
र्यये दोषस्य बलवद्व्याधेरनुबन्धे स्थिरत्वे सति
हेतुविपर्ययं निदानविपरीतमौषधं त्यक्त्वाऽपास्य
यथायथं यथायोग्यं व्याधिविपरीतमौषधं कुर्यात्
प्रयोजयेत् । यथा मुस्तापर्पटकं ज्वरे यवाग्नः । प्रमेहे
रजनीयवान्नं चेति । रक्तपित्ते चोर्ध्वगे विरेचनम-
धोगे वमनम् । तथा-व्याधिविपरीतौ द्वौ मूल-
गोपकमौ पञ्च कर्माणि सधूमधूपाञ्जनादीनि ।
तथा विप्लावनोपनाहादीनि । यथा पित्तत्वे मुस्ता-
पर्पटयोः, पित्तज्वरोपशमे शक्तता न तथाऽन्य-
स्निग्ध पित्तकृते व्याधौ । यथा हरिद्रायां मेहः ।
श्रेष्मकरत्वेऽपि प्रमेहनिवारणे शक्तता न तथान्य-
स्निग्ध मेहश्रेष्मप्रभवे व्याधौ । एतच्चोत्तरतन्त्रा-
वसाने विस्तरेण वक्ष्यत्याचार्यः ॥ २० ॥

हे०-तुल्यन्यायत्वप्रसंगादन्येषामपि व्याधीनां चिकि-
त्सामाह-एवमामविकारवत् अन्यान् ज्वरादीन् यथा-
आमविकाराः संतर्पणैः कृतास्तद्विपरीतेनापतर्पणेन
चिकित्स्यन्ते तथा अन्येऽपि स्वनिदानविपर्ययाच्चि-
कित्स्याः । आमविकाराणामन्येषां च स्वनिदानविप-
र्ययादनुपशमे चिकित्सामाह-यदि तु हेतुविपर्यये क्रिय-
माणेऽन्यनुबन्धो निवर्तनं व्याधेः तदा हेतुविपर्ययं त्यक्त्वा
व्याधिविपर्ययं भैषज्यं यथायथं युज्यात् । हेतुविपरीतादि-
स्वरूपमुक्तं संग्रहे ॥ २० ॥

न च हेतुव्याधिविपर्यययोरेव चिकित्सायामुपयोग
इति दर्शयन्नाह-

तदर्थकारि वा पक्के दांपे त्विद्धे च पावके ।
हितमभ्यंजनस्नेहपानवस्त्यादि युक्तितः ॥ २१ ॥

स०-तन्निदानव्याधिविपर्ययासाध्यमर्थं रोगोप-
शमलक्षणं कर्तुं शीलं यस्य तत्तदर्थकारि तद्वा युज्यात् ।
यथा मदात्यये मद्यपानमातिसारे विरेचनमिति । वाशब्दः
समुच्चयार्थ इति विविधमौषधं निर्दिश्याऽऽमचिकित्सा-
मेवानुसरन्नाह । पक्के दोषे निरामे दीप्ते पावके च
निरामत्वे दीप्ताग्नित्वे च समचित्तमेव हितमभ्यंगादि-
कम् युक्तितो मात्रया यथाऽग्निसादादि न भव-
तीति ॥ २१ ॥

प०-तथा मुस्तापर्पटविधिविपर्ययार्थं कर्तुं शीलमस्य
तदर्थकारि । तयोर्निदानविपरीतव्याधिविपरीतयो-
रविपरीतं हेतुव्याधिविपर्ययार्थं करोति । तथा
छर्दिपि वमनमतिसारं विरेचनम् । मदात्यये
मद्यपानम् । तुच्छदग्धेऽग्निप्रतापनं शान्तिकं पौ-
ष्टिकं वा । एतच्च सङ्ग्रहे सुविस्तरमुक्तम्-“उभ-
यार्थकारि पुनर्देवव्यपाश्रयमौषधम् । यथा छर्द्या
छर्दिः । अतिसारेऽनुलोमनम् । मदात्यये मद्यपा-
नम् । तुच्छदग्धेऽग्निप्रतपनम् । पित्तेऽन्तर्गूढे विमा-
र्गतो वा स्वेदः, कट्वल्लवणतीक्ष्णोष्णाभ्यवहारश्च
वह्निः प्रवर्तनाय स्वमार्गोपादानाय च । श्रेष्मणि
चान्तर्गूढे सत्वधे वह्निः शीतोपचारस्तत्पीडितस्योष्म-
णोऽन्तःप्रवेशेन कफविमलनाय” इति । एवं-
विधं ह्यविपरीतमेव सङ्गेषजं हेतुव्याधिविपरीत-
मर्थं करोति । तस्य विसूचिकालसकार्तस्य विमु-
क्तावदोषस्य पक्वे निरामे, दोषे सति लङ्घनादि-
भिरुपक्रमैः तथा वृद्धे पावके दीप्ते चाग्नौ सति
हितमभ्यञ्जनस्नेहपानवस्त्यादियुक्त्या विधिवद्देश-
कालादीनालोच्य, आदिग्रहणाद्रसयन्त्रवाजीकर-
णानि गृह्यन्ते । वस्तिस्तु त्रिधा निरुहोद्वासनवस्त्युत्तर-
वस्तिविभागेन समीक्ष्य दोषौषधादीनामवस्थान्त-
राणि । भिषजा युक्त्या प्रयोज्यमेतत् ॥ २१ ॥

हे०-पक्कदोषाणामामविकाराणां चिकित्सितमाह-उक्ते-
नोपक्रमेण पक्के दोषे दीप्ते चाग्नौ सत्यामदोषि-
णामभ्यञ्जनादि हितम् । आदिशब्दाद्रसायनं वाजी-
करणादि ॥ २१ ॥

अजीर्णं लक्षयितुमाह-

अजीर्णं च कफादामं तत्र शोफोऽक्षिगण्डयोः ।
सद्यो मुक्त इवोद्गारः प्रसेकोत्केशगौरवम् २२ ॥

स०-अग्निप्रतिपक्षत्वेन कफस्याऽजीर्णकरणप्रा-
धान्यादग्रे निर्देशः । कफात्सकाशादजीर्णमामसंज्ञकं
भवति । तत्रामाख्येऽजीर्णेऽक्षिकूपयोर्गण्डयोः शोफो
भवति । सद्योमुक्तवदप्राप्तविदाहावस्थ उद्गारः । प्रसेकः
प्रसक्तं निष्ठीवनम् । उत्केशो दोषाणां स्थानाच्चलनम् ।
गौरवं गात्राणाम् ॥ २२ ॥

प०-कफात् कफवृद्धादजीर्णात्तदामसंज्ञां लभते ।
तत्र कफाजीर्णे त्विदं लक्षणम् । अक्षिगण्डयोः

शोफः—गण्डाक्षिकूटयोः श्वयथुर्भवति । तथोद्गारः
सद्योभुक्त इवादधः प्रवर्तते । प्रसेको—निष्ठीवनं
श्लेष्मणः । उत्क्लेशो—दोषाणां स्वस्थानाच्च्युतिः,
कफस्योर्ध्वगतिर्वा । गौरवं—गुरुता ॥ २२ ॥

हे०—महांतमामदोषमुक्त्वा क्षुद्रमाह तत्र कफज-
माह—आमम् आमसंज्ञं, तत्रामे अक्षिणी, गंडे शोफः ।
जात्यपेक्षमेकवचनम् । सद्यो भुक्त इवोद्गारः चिरमुक्त-
स्यापि सद्योभुक्तवदप्राप्तविदाहावस्थ उद्गारः, उत्क्लेशो
वमनोन्मुखत्वमिव ॥ २२ ॥

विष्टब्धमनिलाच्छूलविबन्धाध्मानसादकृत् २३॥

स०—अनिलाद्विष्टब्धं नामाजीर्णं भवति । तच्च
शूलदिहृत् ॥ २३ ॥

प०—शूलं—रूक् । विबन्धो—वातमूत्रपुरीषाणाम-
प्रवृत्तिः । आध्मानमुवरापूरः । सादोऽङ्गसादः ॥ २३ ॥

हे०—अनिलजमाह—विष्टब्धं—विष्टब्धसंज्ञं, सादः—का-
र्याक्षमत्वम् ॥ २३ ॥

पित्ताद्विदग्धं तृणमोहभ्रमाम्लोद्गारदाहवत् २४॥

स०—पित्ताद्विदग्धं नामाऽजीर्णमुत्पद्यते । तच्च तृडा-
द्रियुक्तम् ॥ २४ ॥

प०—पित्तादजीर्णं तद्विदग्धसंज्ञां लभते । तच्च
तृणमोहभ्रमाम्लोद्गारदाहकृत् । मोहो—मूर्च्छा ।
अम्ल उद्गारोऽम्लकः ॥ २४ ॥

हे०—पित्तजमाह—विदग्धं—विदग्धाख्यम् ॥ २४ ॥

त्रिविधस्यैवास्य चिकित्सामाह—

लंघनं कार्यमामे तु विष्टब्धे स्वेदनं भृशम् ।
विदग्धे वमनं यद्वा यथावस्थं हितं भवेत् २५॥

स०—तुरवधारणे । आमाख्येऽजीर्णे लंघनमेव
कार्यं न वमनविरेचनादि । विष्टब्धे स्वेदनं भृशं कार्यम् ।
भृशशब्देनैतद् द्योतयति । पूर्वत्रापि स्वेदनं कार्यमत्र
त्वत्यर्थमिति । विदग्धे विदग्धनाम्यजीर्णे वमनं कार्यम् ।
यद्वा लंघनस्वेदनवमनानां यथावस्थं यथादोषोद्रेकं हितं
भवेत्तदेव कार्यम् । आमाजीर्णेऽपि स्वेदनवमने विद-
ग्धेऽपि लंघनस्वेदने इति ॥ २५ ॥

प०—आमेऽजीर्णे कफोत्सन्ने लङ्घनमुपवासः
कार्यः । विष्टब्धे वातकृतेऽजीर्णे भृशमतिशयेन स्वे-

दनं कार्यम् । विदग्धे पित्तकृतेऽजीर्णे वमनं कार्यम् ।
यद्वा लङ्घनादित्रयं यथोद्रेकावस्थानातिक्रमेण त्रयाणां
त्रितयमपि कार्यम् ॥ २५ ॥

हे०—आमादीनां चिकित्सामाह—भृशमिति । विष्टब्धे
योऽख्यम्, लंघनादिविभागस्त्वतिशयार्थः । यद्वाह स्यात्तदादिः—
“विष्टब्धे स्वेदनं वन्यां लघ्नाणां वा उपर्यते । पित्तस्य
वमनं शस्तमुपवासो विरेचनम् ॥” इति । यद्वा लंघन-
यदवस्थं हितं यस्याजीर्णस्य यस्यामवस्थायो र्ध्वगतिः यथा
तस्यामवस्थायां तत्कार्यमित्यर्थः । विभागनिर्णयः । तत्र
न्याभिप्रायेण ॥ २५ ॥

गरीयसो भवल्लीनादामादेव विलम्बिका ।

कफवातानुबद्धामलिङ्गा तत्समसाधना ॥ २६ ॥

स०—गरीयसः प्रभूतादजीर्णादेव विलम्बिका
स्यात् । कीदृशात् । लीनादत्यर्थं श्रोतःमु श्रित्वात् ।
लीनादिति लीड् श्लेषण इत्यस्य कप्रत्यये स्वादय ओदिन्
इत्योदितश्चेति निष्ठानत्वम् । सा च श्लेष्मवायुस्थामनु-
बद्धा युक्ता भवति । आमं नाम यदजीर्णं तत्समसा-
धना । यथा । शोफोऽक्षिगण्डयोः । सद्यो भुक्त
इवोद्गारः प्रसेकोऽक्षिशोफमिति । तन्नामेन नमे तुल्य
साधनं चिकित्सा यस्याः सैवम् । लंघनं कार्यमाम
इति ॥ २६ ॥

प०—स्रोतःसुलघ्नात् विलम्बिका मन्दाजीर्णवि-
शेषा जायते । कफवाताभ्यामनुबन्धो यस्या आम-
लिङ्गायाः । आमे कफाजीर्णे याति । लिङ्गानि
शोफादीनि तानि तस्यास्तथा । तत्समसाधना
तस्य समं तुल्यं साधनं चिकित्सितं यस्या एवं लङ्घ-
नसाध्या ॥ २६ ॥

हे०—विलम्बिकालक्षणमाह—गरीयस इति । विलम्बिकाना-
माऽजीर्णं भवेत् कस्माल्लीनादामादेव । आमशब्द आमा-
यजीर्णसामान्यवचनः, तस्योत्पन्नस्य निःशेषमतिवर्तना-
ल्लीनत्वम् । एवं पुनः पुनर्लीनत्वाद्गरीयस्त्वं, पुनः पुनरु-
त्पादो दुष्टबुभुक्षायां भोजनात् । सा तुक्ता संप्रहे—“दोषी-
पनद्धं यदि लीनमामं पित्तोत्पन्नायावृणुयात् वाहम् ।
जायेत दुष्टा तु ततो बुभुक्षा या मंदबुद्धि विपवन्निहन्ति ॥”
इतीत्येवकारेणैतद् द्योतयति—यिसूच्यलसकावयजीर्णाद्वयतः
किंतु तावन्मतेऽपि सद्योऽतिमात्रभोजनादेः, विलम्बिका त्व-

जीर्णादर्थतरभूत एवायं रसशेषः । अतश्च रसस्य रुधिरादिहेतोरसम्यक्परिपाक इत्यर्थः । तच्चिकित्सा-माह । शयीतेत्यादि । अत्र रसशेषे किञ्चिदेव स्तो-कमात्रमेव स्वप्यात् नाजीर्ण इव प्रभूतम् । सर्व-श्चाऽजीर्ण्यनाशितो दिवा शयीत । आलाघवात् । यदा चोत्पन्नक्षुत्स्यात्तदा स्तोकां लघु चाद्यात् । आशः कृतो येनाऽऽशितः । न आशितोऽनाशितः अभुक्त-वानित्यर्थः । नन्वजीर्ण्यभिहतोन्मत्तानित्यनेनैव वाक्ये-नाऽजीर्णानां दिवास्वप्नोऽनुज्ञात एव तत्किं पुनरुक्तेन । ब्रूमः । विशेषार्थं वाक्यमिदम् । अभुक्तो दिवा स्वप्या-दजीर्णीति । तत्र तु सामान्यम् । अशितानशितचिंता न कृतेति युक्ता पुनरिहोक्तिः ॥ २७ ॥

प०—अस्मिन् रसशेषे किञ्चित् स्वकालं शयीत निद्रां कुर्यात् । सर्वश्चाजीर्णी पुमान् आमादिभेदेन चतुष्प्रकारेणारब्धोऽनाशितोऽभुक्तः सन् दिवाऽहि स्वप्यात् शयीत । अतः सञ्जातबुभुक्षः उत्पन्नाहा-राभिलाषोऽद्यान् भक्षयेत् । मितं परिमितमात्रं वा यदन्नं लघु स्वरूपं लघुभिश्च शाल्यादिभिः कृतम् ॥ २७ ॥

हे०—रसशेषं लक्षयति- अश्रद्धा-भोजनानभिलाषः । नन्वेतदामादिष्वप्यस्ति तत आह—छुद्येऽयुद्गरे तेषु पुनर्दु-ष्ट उद्गारः, रसस्य शेषो रसशेषः रसशब्देन रसहे-तुभूताहारराशिलक्ष्यते । नहि रसधातोरपक्वस्याजीर्णत्वम् । स ह्यपक्व एव रसशब्देनोच्यते पक्वस्तु रुधिरशब्देन दुष्टत्वादजीर्णमिति चेत् न, तस्यामत्वात् । वक्ष्यति हि “ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् । दुष्टमा-माशयगतं रसमांसं प्रचक्षते” इति । रसशेषस्यौ-पधमाह—किञ्चिदेव मुहूर्तमेव । ननु मुहूर्तमनुमानतः सिद्धमेव । अजीर्णिनामर्बकं दिवास्वप्नं विधास्यति—स्वप्न-विधिश्चायं प्राधान्यात् । उष्णान्बुपानाद्यपि कार्यम् । यदाह खारणादिः—रसशेषे हितः स्वप्नो घर्माबु लघुभोजनम्” इति । अजीर्णिनो दिवास्वप्नं विधत्ते—अनाशितः अभुक्त-वान्, सर्वग्रहणं प्रकृतविसृजिकाद्यजीर्णसंग्रहार्थं, भुक्त्वा तु भाष्येत्यादिना प्राप्ते दिवा स्वप्ने पुनर्विधानं यथेष्टस्वपना-र्थम् । अजीर्णिनो भोजनं विधत्ते—संजातबुभुक्षोऽभ्युदी-र्णान्नाभिलाषः, मितग्रहणं लघूनामपि गुरुक्ताद्धसौ-हित्यप्राप्त्यर्थम् ॥ २७ ॥

सामान्यमजीर्णलक्षणं सामान्येन ब्रूते—

बिबंघोऽतिप्रवृत्तिर्वा ग्लानिर्मारुतमूढता ।
अजीर्णलिंगं सामान्यं विष्टंभो गौरवं भ्रमः २८

स०—बिबंघो मूत्रपुरीषयोरप्रवृत्तिलक्षणः । अति-प्रवृत्तिस्तयोरेव । ग्लानिः शरीरस्य ग्लानता । मारु-तमूढता वातस्य प्रतिलोमता । विष्टंभः कुक्षेराधमा-नम् । गौरवं गुरुमात्रत्वम् । भ्रमो मोहः । एतत्सा-मान्यमजीर्णलक्षणम् । उक्तं च । सीदर्थं भ्रमो मोहः कोष्ठे मुह्यति मारुतः । सर्वेषामप्यजीर्णानामविसं-वादि लक्षणम् ॥ २८ ॥

प०—सामान्यमजीर्णस्य लिङ्गं लक्षणं वातमूत्र-पुरीषादीनां विबन्धोऽप्रवृत्तिः । अथवातिप्रवृत्तिर्वा । वातादीनामुत्सर्गः । ग्लानिरपचयः । वातस्य मूढ-ताऽगतिः । एतदजीर्णानां चतुर्णामपि सामान्यं शिहम् । विष्टंभः—शकृतः स्तब्धता । गौरवं—गुरुत्वं देहस्य । भ्रमणं—भ्रमः ॥ २८ ॥

हे०—उक्तानुक्तजीर्णविशेषसंग्रहार्थमजीर्णसामान्यलक्ष-णमाह—बिबंघो—मलानामप्रवृत्तिः, मारुतमूढता—वायो विमार्गगतिः । विष्टंभो विशेषेण स्तंभो मात्राणाम् ॥ २८ ॥

सांप्रतमजीर्णस्याऽन्यान्यपि कारणान्याह—

न चातिमात्रमेवान्नमामदोषाय केवलम् ।
द्विष्टविष्टंभिदग्धमगुरुरुक्षहिमाशुचि ।
विदाहि शुष्कमत्यंबुप्लुतं वान्नं न जीर्यति २९ ॥

स०—अतिमात्रमेव भुक्तमन्नं न केवलमामदोषाय किं तर्हि द्विष्टादि चान्नं न जीर्यति । द्विष्टमप्रियम् । विष्टं-भि कुक्ष्याध्मानकारि । हिममति शीतम् । अशुच्युच्छि-ष्टं केशादिदूषितं च । एतच्चाचित्यप्रभावत्वादामदो-षहेतुः । विदाहि प्रागुक्तम् । शुष्कमद्रवप्रायम् । अत्यंबुप्लु-तमतिजलेन प्लावितम् ॥ २९ ॥

प०—न चातिमात्रमेवान्नमुपशुक्तमांसं दूषयति । यावद्द्विष्टमनभिप्रेतम् । विष्टंभि स्रोतोविबन्धकारि । दग्धमतिक्रान्तपाकम् । आमं—हीनपक्वम् । गुरु-दुर्जरम् । रुक्षं—निःस्नेहम् । हिमं—शीतम् । अशु-च्यशुद्धम् । विदाहि—दहनशीलम् । शुष्कं—कठिन-

प्रायम् । अत्यम्बुप्लुतमेवंविधं चान्नं न जीर्यति केवलमामदोषाय जायते ॥ २९ ॥

हे०—अजीर्णाशनमाह—न केवलमतिमात्रमेवान्नमामदोषाय । किं तर्हि द्विष्टादिकमप्यन्नं न जीर्यत्यामदोषाय भवति । द्विष्टमप्रियं, विष्टमि—वातावरणकारि, दग्धमतिपक्वम्, अशुचि-मलिनं, शुष्कं, नीरसम्, अत्यम्बुप्लुतमत्यम्बुपानात् ॥ २९ ॥

उपतप्तेन भुक्तं च शोकक्रोधक्षुदादिभिः ॥ ३० ॥

स०—चः समुच्चये । न केवलं द्विष्टाद्यन्नं भुक्तं न जीर्यति यावता शोकादिभिश्चोपतप्तेन भुक्तं न जीर्यति । शोक इष्टविपत्त्यादिना मनोदौस्थ्यम् । क्रोधो रोषः । क्षुद् बुभुक्षा । तदुपतप्तत्वं कालातिक्रमत्वात् । आदिशब्देन लोभभयादिपरिग्रहः ॥ ३० ॥

प०—यच्चोपतप्तेन शोकादिभिः पीडितेन भुक्तमशितं तदप्यामदोषाय । शोकेन—शुचा, क्रोधेन कोपेन, क्षुधा बुभुक्षया चेति सन्तप्तेनेति ॥ ३० ॥

हे०—शोकादिभिरुपतप्तेन भुक्तं, क्षुद्बुभुक्षा तदुपतप्तत्वं कालातिक्रमात् । आदिशब्दादुद्वेगादयः ॥ ३० ॥

संप्रत्यपरमप्यन्नमामक्षोभकरमाह—

मिश्रं पथ्यमपथ्यं च भुक्तं समशनं मतम् ।
विद्यादध्यशनं भूयो भुक्तस्योपरि भोजनम् ॥
अकाले बहु चाल्पं वा भुक्तं तु विषमाशनम् ॥
त्रीण्यप्येतानि मृत्युं वा घोरान् व्याधीन्सृजन्ति वा

स०—पथ्यं शाल्यादि । अपथ्यं यवकादि । तन्मिश्रमेकीकृत्य भुक्तं समशनमभिमतमस्मिन्वैद्यकतन्त्रे । विद्यादित्यादि । भुक्तस्याऽभ्यवहृतस्योपरि यद्भोजनं तदध्यशनं जानीयात् । नन्वेवं प्रातराशे कृते यः सायमाशस्तस्याऽध्यशनत्वं प्रसज्यते । अध्यशनं च विवर्ज्यमेव यतोऽनंतरमेव पठिष्यति । त्रीण्यप्येतानि मृत्युं वेत्यादि । वैद्यकतन्त्रेषु च नराणां द्विराहार उपदिष्टः । भगवान् व्यासोऽप्यवोचत् । सायंप्रातर्मुष्याणां भोजनं विधिनिर्मितमिति । तस्मादध्यशनस्यैवं तदसमीचीनं लक्षणम् । अत्र संचक्ष्महे । प्राग्भुक्तस्योपरि समनंतरमेव बह्वावविभक्ते यदशनं तदेवाध्यशनं नान्यत् । अतएव सुश्रुतो

ब्रूते । प्राग्भुक्ते त्वविभक्तेऽग्नौ द्विरन्नं न समाचरेदिति तस्मात् प्रातराशे कृते सत्यग्नौ विभक्ते यः सायमाशः स न परिहार्योऽपि तु कार्य एव । गुणावहत्वात् । एतदेव प्रतिपादयितुं संप्रहेऽध्यग्नौ प्रातराशे त्वजीर्णेऽपि सायमाशो न दुष्यति । अजीर्णे सायमाशे तु प्रातराशो हि दुष्यति । दिवा प्रबोध्यतेऽर्केण हृदयं पुंडरीकवत् । तस्मिन्विबुद्धे स्रोतांसि स्फुटत्वं यांति सर्वशः । व्यायामाच्च विचाराच्च विक्षितत्वाच्च चेतसः । न क्लेदमुपगच्छन्ति दिवा तेनास्य धातवः । अक्लिन्नेष्वन्नमासक्तमन्यत्तेषु न दुष्यति । अविदग्धेष्विव पयःस्वन्यत्संमिश्रितं पयः । रात्रौ तु हृदये ग्लाने संवृतेष्वयनेषु च । परिक्लेदं यांति कोष्ठे संवृते देहधातवः । क्लिन्नेष्वन्यदपकेषु तेष्व्वासितं प्रदुष्यति । विदग्धेषु पयःस्वन्यत्पयस्तत्तेष्विवार्पितम् । नैशे तस्मादजीर्णेऽग्ने नान्यद्भुंजीत भोजनमिति । अधिशब्दोऽत्रोपरिशब्दार्थः । यथा प्रासादमधिरोहति । अकाले बहु चाल्पं वा भुक्तं त्वशनं विषमाशनसंज्ञं विद्यात् । कः पुनः कालो भोजनस्येति चेत् ब्रूमः । प्रसृष्टे विष्णून् इत्यादिनाऽऽहारकालं वक्ष्यति तद्वैपरीत्येनाकालो वेद्यः । त्रीण्यप्येतानि समशनाऽध्यशनविषमाशनानि मृत्युं वा सृजन्ति जनयन्ति । घोरान् व्याधीन्गुल्मादीन् वा ॥ ३१ ॥

प०—पथ्यापथ्यं हिताहितमेकीकृत्य भुक्तं भक्षितं समशनमाचार्याणां मतम् । भूयो भुक्तस्य तृप्तस्य भक्षितस्याहारस्य यदुपरि भोजनं तदध्यशनं विद्यात् । कालेऽप्राप्ते कालातीते वा यद्भुक्तं प्रभूतमल्पं वा हीनमात्रं यद्भुक्तं तद्विषमाशनं विद्यात् । समशनाऽध्यशनं—विषमाशनानि त्रीण्यप्येतानि—मरणं मृत्युं, घोरान् रोगान् जनयन्ति ॥ ३१ ॥

हे०—समशनं लक्षयति—पथ्यं शाल्यादि, अपथ्यं यवकादि । तद्वयं मिश्रीकृत्य भुक्तं समशनाख्यम् । यत्तु केवलमपथ्यं तद्विरुद्धाख्यम् । अध्यशनं लक्षयति—भुक्तस्योपरि पुनर्भोजनमध्यशनाख्यं, भुक्तस्य प्राग्भ्यवहृतस्यान्नस्य पाकामावादानाश एव स्थितस्योपरि ऊर्ध्वमन्यदन्नमाधीयते यत्तद्भुक्तस्योपरि भोजनं पूर्वान्नशेषे भुक्तमित्यर्थः । तथा च चरकः—“पूर्वान्नशेषे तु पुनर्भुक्तमध्यशनं मतम्” इति सुश्रुतोऽपि ।

—“ अजीर्णं भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते ” इति । कथं भूयो बाहुल्येन तेन क्वचिदन्नशोपे भुक्तमपि नाध्यशनम् । यथा—“ प्रातराशे त्वजीर्णेऽपि सायमाशो न दुष्यति ” इति । तथा अत्यग्री “ मुहुर्महुरजीर्णेऽपि भोज्यान्वस्योप-कल्पयेत् ” इति । नन्वेतदप्राप्तकालाशनत्वाद्विषमाशनं विषमाशनादभिन्नं मैवं, जीर्णे पूर्वाह्ने यदप्राप्तकालं तद्विषमाशनम्, अध्यशनं त्वजीर्णं इति भेदः । ननु प्रसृष्टे विष्मूत्र इत्यादिना जीर्णान्नत्वस्यैव कालत्वं वक्ष्यति । तत्कथमप्राप्तकालत्वं मैवं, यो हि यदा प्रत्यहं भुंक्ते स तस्य भोजनकालः । प्रसृष्टविष्मूत्रादिकं तु तस्यैव विशेषेण तद्विशिष्टस्यैव तस्य कालत्वार्थम् तस्मात्प्रसृष्टविष्मूत्रत्वादिविशिष्टे स्वकाले भोजनं कालभोजनम् । प्राप्तेऽपि स्वकालपूर्वाभिस्यजीर्णत्वादनुरूपत्वे अपि तेष्वप्राप्ते स्वकाले भोजनं विषमाशनम्, अवश्यं चैतदभ्युपगंतव्यम् । अन्यथा हि “ ह्यस्तने जीर्णं एवान्नं स्नेहोऽच्छः शुद्धयेद्बहु । शमनः शुद्धतोऽनन्नो मध्यमात्रश्च शस्यते ” इति कालभेदो न स्थात् । विषमाशनं लक्षयति—अकाले भुक्तं विषमाशनं तद्विषमप्राप्तकालमतीतकालं च । अमात्राशनमप्यकालं भुक्तं विषमाशनमेवेत्याह—बहु चाल्पं चेति । तस्मात्काले यदमात्रया भुज्यते तदमात्राशनं, यच्चाकाले मात्रया अमात्रया वा तद्विषमाशनम् । समशनादीनां दोषमाह—एतानि समशनविषमाशनाध्यशनानि—अनियतायुषां मृत्युं, नियतायुषां घोरान् व्याधीन् सृजंति ॥ ३१ ॥

काले सात्म्यं शुचि हितं स्निग्धोष्णं लघु तन्मनाः ।
षड्सं मधुरप्रायं नातिद्रुतविलंबितम् ॥
स्नातः शुद्धान् विविक्तस्थो धौतपादकराननः ।
तर्पयित्वा पितृन्देवानतिथीन्बालकान्गुरुन् ॥
प्रत्येवेक्ष्य तिरश्चोऽपि प्रतिपन्नपरिग्रहान् ।
समीक्ष्य सम्यगात्मानमनिदन्नशुवन् द्रवम् ॥
इष्टमिष्टैः सहाश्रीयाच्छुचिभक्तजनाहृतम् ३२ ॥

स०—काले वक्ष्यमाणे । तन्मनाः भोजनगतचित्तः स्नातः । बुभुक्षितः । विविक्तस्थ एकांतस्थितः । तथा प्रक्षालितचरणहस्तमुखः । अनिदन् भोजनमगर्हमाणः । अब्रुवन्नभाषमाणः । इष्टं मनोरुचितं भोजनम् । तथा द्रवं द्रवप्रायम् । इष्टैः प्रियैः सहास्नीयात् । शुद्धान् । अत्र च प्रशंसायां मनुप् । उत्पन्नप्रशस्तबुभुक्षः । तेन किंचिदपि यदा दुष्टबुभुक्षा स्यात्तदा नाद्यादित्यर्थः । दुष्टबुभुक्षा-

या लक्षणम् । दोषोपनद्धं यदि लीनमामं पित्तोद्धतस्यावृणुयान्न वहिम् । जायेत दुष्टा तु तदा बुभुक्षा सा मंदबुद्धीन् विषवन्निहंतीति । किंभूतं भोजनम् । सात्म्यम् । तच्च सात्म्यं द्विधा । एकं स्वल्पकालाभ्यस्तं सुखावहम् । अन्यच्च जन्मनः प्रभृति सहात्मनाभ्यस्तं सुखावहं च । एतदेवैकं सात्म्यमुच्यते । तथा शुचि अनुच्छिष्टं केशाद्यनुपहतं च हितं पथ्यम् । स्निग्धं च तदुष्णं च स्निग्धोष्णम् । तथा लघु लघुप्रायं न तु लघ्वेव । अत एवेदमुपपन्नम् । षड्सं मधुरप्रायमिति । मधुररसो हि गुरुः । तथा च वक्ष्यति । कटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः । तद्यदि लघ्वेव स्यान्मधुरप्रायमिति न घटते । तस्माल्लघुप्रायमिति व्याख्येयम् । कथमद्यात् । आह । नातिद्रुतविलंबितम् । किं कृत्वा । पित्रादींस्तर्पयित्वा । तथा तिरश्चोऽप्यश्ववृषादीन् प्रतिपन्नपरिग्रहान् कृतवासस्वीकारान् प्रत्येवेक्ष्य तदाहारचिंतां कृत्वेत्यर्थः । अथात्मानं समीक्ष्य यथा ममेदं सात्म्यमिति नित्यमप्रमत्तः सन् पर्यालोच्य । खरनादेनोक्तम् । अतिद्रवाशी त्वाहारगुणदोषान्न विंदति । उन्मुह्यत्यल्पमश्नाति च्छर्दयेद्वाऽनवस्थितः । विलंबितं तु भुजानो न वृत्तिमधिगच्छति । स्वाद् बहुपि शतित्वाद्याति भक्तमहद्यताम् । जल्पतो हसतश्चापि भुजानस्याऽन्यचेतसः । त एव दोषा मंतव्या ये विलंबितभोजन इत्यादि ॥ ३२ ॥

प०—काले भोजनमश्रीयात् भक्षयेत् । कालः प्रसृष्टे विष्मूत्रे इत्यादिना वक्ष्यमाणः । अतीतकाले भुक्तं तद्वातविष्वग्धं कृच्छ्राद्विपच्यते । कर्षन्नरुचिं यदाहारजातं समानय्य तनुं अवर्तयति विषमांश्च समीकरोति एतत्समस्ततोऽस्निग्धोष्णं लघु चान्नं वह्निमुदीर्य कोष्ठं परिशोधयति, धातून्विकुरुते, क्षिप्रं जीर्यते । अनिलमनुलोमयति । तथा स्निग्धं दृढीकरोति । इन्द्रियाण्युपचिनोति । औजसं बलमभिवर्धयति । वर्णप्रसादमभिविर्वर्तयति । लघु च पुनः स्वभावादिभिन्नमप्रपीडयन् । दोषान् व्यथयन् परिणाममेति । विपन्नमपि चाल्पदोषं भवति । उष्णं च पुनर्नयति रुचिन् । शोषयति श्लेष्माणम् । अन्यमनसः सतो द्रुतं भुजानस्य जल्पतो हसतो वा भवेदुत्स्नेहनमवसादनं भोजनस्याप्रतिष्ठानं, गुणदोषविभाजनं च । षड्सं मधुरामल्लवणति-

क्तकटुकपाचरसयुक्तं मधुरप्रायं सन्मधुरभूयिष्ठं विल-
म्बितं भुञ्जानो न तृप्तिमधिगच्छति । बहु च भुक्ते
शीतीभवति चात्रजातं विषममपक्वं च भवति ।
स्नातः-कृतस्नातः । क्षुब्धान्-बुभुक्षया युक्तः । विवि-
क्तस्थो-बहुभिर्जनैरपरिवृतः । धौतानि पादौ
चरणौ, पाणी हस्तौ, आननं मुखं येन । पितृन्
तर्पयित्वा सन्तर्प्य । तथा देवानतिथीनभ्यागतान्
बालान् गुरुंश्च तर्पयित्वा । तिरश्चः गोप्रभृतीन्
तर्पयित्वा । प्रतिपन्नपरिग्रहान् इष्टैः प्रियैः सह शुचि-
भक्तैः शुद्धानुकूलैः पुरुषैराहतमुपहितं साधितं दत्तं
वा यद्भोजनं तदुज्जीत ॥ ३२ ॥

हे०-अथ भोजनसम्बन्धयोगः । तत्र सम्यग्योगप्रकार-
माह-काले “ प्रत्यर्चवभूय ” इत्यादिना वक्ष्यमाणे,
गृहं निर्मलं, हितमित्यहितस्याभ्यासासात्म्यस्य सात्म्य-
मिति, हितस्याप्यनभ्यासासात्म्यस्य निवृत्त्यर्थम् । तन्मनाः
भोजनैकदत्तचित्तः, मधुरप्रायं पृष्ठसत्त्वेऽप्यधिकमधुररसं,
नातिद्रुतविलंबितमिति क्रियाविशेषणम् । विविक्तस्थो विज-
नस्थः, पित्रादींस्तर्पयित्वा, प्रतिपन्नपरिग्रहान् पाल्यत्वेन
स्वीकृतान्, तिरश्चोऽपि किं पुनर्मनुष्यान् प्रत्यवेक्ष्य तेषा-
माहारचिन्तां विधाय, आत्मानं समीक्ष्य प्रकृतिं विचार्य,
अनिदं भोज्यमकुत्सयन्, अनुवन् कृतमौनः, द्रवं द्रवबहु-
लम्, इष्टं प्रियम्, इष्टैः सह प्रियजनैः सह, शुचिभक्तजनाहृतं
शुचयो वाह्यांतःशौचयुक्ता भक्ता अनुरक्ता ये जनास्तैराहृत-
मानीतम् ॥ ३२ ॥

भोजनं तृणकेशादिजुष्टमुष्णीकृतं पुनः ।

शाकावरान्नभूयिष्ठमत्युष्णलवणं त्यजेत् ॥ ३३ ॥

स०-तृणादिजुष्टं भोजनं त्यजेत् । आदिशब्देन
मक्षिकादिपरिग्रहः । तथा भूय उष्णीकृतम् । तथा
शाकबहुलम् । तथाऽवरान्नं माषादि तद्भूयिष्ठम् । तथा-
ऽत्युष्णमतिलवणं च त्यजेत् ॥ ३३ ॥

प०-तृणकेशादिजुष्टमासेवितं शीतं सत्पुनरुष्णी-
कृतं शाकानि पाठाशूकानि अवरान्नानि माषमसूर-
चणकानि तद्भूयिष्ठं तत्प्रधानं भोजनं त्यजेत् । तथाऽ-
त्युष्णलवणं च त्यजेत् ॥ ३३ ॥

हे०-तृणजुष्टादिभोजनमपवदति-तत्रानिदन्निति ग्रह-
णात्तृणकेशमक्षिकादिजुष्टस्य निदितस्यापि प्राप्तिः ।

उष्णग्रहणात्पुनरुष्णीकृतात्युष्णयोः । इष्टग्रहणाच्छाक-
बहुलस्य सूषबहुलस्य च । पृष्ठसग्रहणादतिलवणस्य
च ॥ ३३ ॥

किलाटदधिकूचीकाक्षारशुक्ताममूलकम् ।

कृशशुष्कवराहाविगोमत्स्यमहिषामिषम् ॥

माषनिष्पावशालूकबिसपिष्टविरूढकम् ।

शुष्कशाकानि यवकान्फाणितं च न शीलयेत् ॥

स०-तथा किलाटादीन् शीलयेन्नाभ्यसेत् । न
कादाचित्कोऽभ्यवहार एषां निषिध्यते । मुनिना तु
नाभ्यसेद्गौरवादिति यथा हेतुरप्यन्यस्तस्तथेह नोक्तम-
युक्त्वात् । तथा हि एषामनभ्यवहारे यदि गुरुत्वमेव
हेतुः स्यात् ततो यवादीनामपि बहुतराणां द्रव्याणां
शीलनमयुक्तं स्यात् । तस्मादेषामशीलनेऽन्यदपि कारणं
चित्यं न तु गुरुत्वमात्रमेव । यथा किलाटकूचीकयो-
र्दोषलत्वं दध्नुस्तु ज्वरादिकर्तृत्वं तथा स्रोतोलेपः
स्रोतोलेपत्वाच्चानेकरोगहेतुत्वम् । क्षारस्य पुंस्त्वहानि-
कृत्यम् । शुक्तस्य दृष्टिहननत्वादि । तस्मादेषामपध्य-
त्वाच्छीलननिषेधो बोध्यः ॥ ३४ ॥

प०-किलाटादिफाणितपर्यन्तं न शीलयेत् ना-
भ्यसेत् । शीलयेदित्यनेन पादेन गमयति । एषां
किलाटादीनामभ्यासेनाभ्यवहारो निषिध्यते, न पुनः
कादाचित्कोऽभ्यवहार एषाम् । किलाटादिगोक्षीर-
कृताः कूर्चिकाप्रभृतयः । क्षारो यवक्षारप्रभृति ।
शुष्कं सर्वमद्यममूलम् । आममूलकं वृद्धवालकं च ।
आमिषमिति कृशादिभिः सम्बध्यते । आमिषं मांसं
कृशं त्वगस्थिशेषम् । बल्लूरं नीरसम् । अविर्मेघः ।
गवादिः प्रसिद्धः । निष्पावः शिम्बिधान्यविशेषः ।
फाणितं क्षुद्रगुडत्वात् ॥ ३४ ॥

हे०-साम्यत्वादिप्रसक्तं किलाटाद्यभ्यासमपवदति-आम-
मिति मूलकस्य विशेषणं कृशादीन्यामिषस्य, न शीलयेन्न
नित्यं भजेत् । यदा तत्सेवनं विना स्थातुमशक्तिः यदा वा
तत्साध्यरोगोत्पत्तिस्तदा भजेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

शीलयेच्छालिगोधूमयवषष्टिकजांगलम् ।

पथ्यामलकमृद्धीकापटोलीमुद्गशर्कराः ॥

घृतदिव्योदकक्षीरक्षौद्राडिमसैधवम् ।

त्रिफलां मधुसर्पिर्भ्यां निशि नेत्रबलाय च ३५ ॥

स०—शाल्यादीन् शीलयेत् । मधुसर्पिर्भ्यां सह
त्रिफलां च रात्रौ नेत्रबलाय शीलयेत् ॥ ३५ ॥

प०—रक्तशाल्यादिकं शीलयेत् सततमभ्यसेत् ।
जाङ्गलं मांसमित्यत्रादिपदलोपः । पथ्या—हरीतकी ।
पटोली—पटोलशाकम् । दिव्यौदकमान्तरिक्षं तोयम् ।
निशि रात्रौ माक्षिकवृताभ्यां त्रिफलां शीलये-
दित्यनुवर्तते ॥ ३५ ॥

हे०—सात्स्यादीन्युदाहरति—जांगलं—हरिणादिमांसं,
पथ्या—हरीतकी, मृद्वीका—द्राक्षा । प्रसंगादित्यसेव्य-
मपि यस्माद्—निशि स्वप्नकाले, नेत्रबलाय चक्षुरिन्द्रियदा-
यार्थाय ॥ ३५ ॥

स्वास्थ्यानुवृत्तिकृद्यन्न रोगोच्छेदकरं च यत् ३६

स०—न केवलं शाल्यादीनेव शीलयेत् । यन्न द्रव्यं
स्वास्थ्यानुवृत्तिं करोत्यृतुचर्याविध्यादिषु युक्तमन्नपाना-
दिकम् । तथा रोगोच्छेदकरं यत्किराततित्तकादि-
द्रव्यं तन्न शीलयेत् ॥ ३६ ॥

प०—यच्चानुक्तं द्रव्यजातं स्वास्थ्यानुवृत्तिः स्वास्थ्यं
येनानुवर्तते । स्वाध्यायानुवर्तनं करोति । स्वास्थ्यं
दृढीकरोति । यच्चापि रोगाणां छेदकरं विघातकादि-
व्याधीनां तदपि शीलयेत् ॥ ३६ ॥

हे०—यच्चोपधं रसायनादिकं—स्वास्थ्यमनुवर्तयति,
रोगोत्पत्तिव्रीजं नोच्छिन्नास्ति तदपि यथाकालं भजेत् । उक्तं
च चरकेण—“तन्न नित्यं प्रयुज्यते स्वास्थ्यं येनानुव-
र्तते ॥ अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरं च
यत्” इति ॥ ३६ ॥

बिंसेक्षुमोचचोचाभ्रमोदकोत्कारिकादिकम् ।
अद्याद्रव्यं गुरु स्निग्धं स्वादु मंदं स्थिरं पुरः ॥
विपरीतमतश्चातं मध्येऽम्ललवणोत्कटम् ॥ ३७ ॥

स०—विसादिद्रव्यं गुर्वादिगुणयुक्तं पुरः पूर्वम-
द्यात् । मोदको लड्डुकः । उत्कारिका लप्यसिका ।
अतोऽस्माच्च विपरीतं लघुरुक्षतीक्ष्णकटुरसप्रायमंते
भोजनस्य सेवेत । मध्ये चाम्ललवणोत्कटम् । खरनादे

चोक्तम् । कटुं लवणमम्लं वा पूर्वमाहारमाहरेत्
आहारो मधुरो ह्यग्रे गुरु विष्टभ्य जीर्यति । तदेतदे-
शसात्स्यादिवशात्प्रमाणयितव्यम् ॥ ३७ ॥

प०—पूर्वमग्रे विसादिकमद्यात्—भक्षयेत् । चोचं
त्र्यक्षं नालिकेरं मोचन्तु कदलीफलम् । उत्का-
रिका—भक्ष्यभेदः । स्वादु—मधुरं, मन्दमतीक्ष्णं,
स्थिरं—दाढर्यावहम् । अतः पूर्वोक्तविपरीतं लघु-
रुक्षकटुतीक्ष्णचलद्रव्यं कटुतिक्तकषायं भोजन-
स्यान्ते भक्षयेत् । मध्ये भोजनस्याम्ललवणोत्कटं
द्रव्यमद्यात् ॥ ३७ ॥

हे०—भोज्यक्रममाह—गुर्वादिगुणं विसादिभोज्यद्रव्यं
पुरः पूर्वमद्यात् । मोचं—कदलीफलं, चोचं—नालिकेरं, पनसं
वा, मोदको—लड्डुकः, उत्कारिका पूषलिका; आदिशब्दा-
दिङ्गुरिकादयः । अतो विपरीतं लघ्वादिगुणं कपित्थादिकौ-
दुवरादिकमंते अद्यात् । अम्ललवणोत्कटं शुक्तादिकं
मध्येऽद्यात् । यत्तुक्तं खारणादिना—“कटु लवणमम्लं वा
पूर्वमाहारमाहरेत् । आहारो मधुरो ह्यग्रे गुरु विष्टभ्य
जीर्यति” इति तन्मंदाग्निविषयम् । तद्धो-
जनास्य दीपनपूर्वत्वात् । तथा चोक्तं संग्रहे यथाग्नि-
सात्त्यं तु प्राग्द्रव्यमुपशुष्कं चाक्षीयात् प्रागेव तु गुरु स्वादु
स्निग्धं, मध्येऽम्ललवणमंते रुक्षद्रव्यमितररसयुक्तं च । तत्र
मंदाग्नेः द्रवोष्णेन समुत्तेजितोष्मणोऽन्यद्रव्युपयुक्तं सम्यक्
पाकमुपैति ॥ ३७ ॥

अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ।

आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ३८ ॥

स०—कुक्षेर्जठरस्यान्नेन द्वौ भागौ प्रपूरयेत् । पानेन
जलादिना एकमंशं प्रपूरयेत् । चतुर्थमंशं पवनादीना-
माश्रयमवशेषयेत् त्वन्नेन पानेन वा प्रपूरयेत् । अत्र
त्वंशकल्पना परिकल्पनेनैव युज्यते नत्वंगुलमानादिना
मुश्रुते चाभिहितम् । प्रक्षालयेदद्विरास्यं भुञ्जानश्च मुहु-
र्मुहुः । विशुद्धे रसने तस्मै रोचतेऽन्नमपूर्ववत् । रसना
विद्यते यस्य मुखस्य तद्रसने तस्मिन् रसने विशुद्धे
रोचतेऽन्नमपूर्ववत् ॥ ३८ ॥

प०—अन्नेन भोजनेनोदरस्य द्वावंशौ द्वौ भागौ
प्रपूरयेत् । पानेन पानीयादिना कुक्षावेकं भागं
प्रपूरयेत् । पवनादीनामाश्रयं स्थानं चतुर्थं कुक्षा-

यवशोषयन् स्थापयेत् । न सर्वविषयोऽयं नियमः
किन्तु हि केपुचिन् । तथाच ग्रन्थः—“मन्दाग्निबल-
नोप्येषु तृपेध्वरमुखात्मसु ॥ योज्यः क्रमोऽयं सततं
न घातलवलेषु च ” ॥ ३८ ॥

हे०—अनुपानयोर्विभागमाह—कुक्षिमुदरं चतुर्धा
विभज्य शोषशायनेनाद्रवेण पूरयेत् । तृतीयमंशं पानेन
द्रवेण पूरयेत् । चतुर्थमंशं पचनादिसुखसंचारार्थमवशोपयेन्न
केनापि पूरयेत् । एतदेव च संहित्यमानम् अतएवाद्र्वसौ-
हित्यमर्तितृप्तता च ज्ञेया ॥ ३८ ॥

अनुपानं हिमं वारि यवगोधूमयोर्हितम् ।
दक्षि मद्ये विषे क्षौद्रे कौष्णं पिष्टमयेषु तु ॥
शाकमुद्गादिविकृतौ मस्तुतक्राम्लकांजिकम् ।
सुरा कृशानां पुष्ट्यर्थं स्थूलानां तु मधूदकम् ॥
शोषे मांसरसो मद्यं मांसं स्वल्पे च पावके ।
व्याध्यौपधाध्वभाष्यस्त्रीलंघनातपकर्मभिः ॥
क्षीणे वृद्धे च बाले च पयः पथ्यं यथाऽमृतम् ॥

स०—यवगोधूमयोर्भुक्तयोरनु पश्चात्पानं शीतं
जलं हितम् । तथा दक्षि मद्ये विषे क्षौद्रे च हिमं
जलमनुपाने हितम् । पिष्टमयेषु कौष्णं जलं हितम् ।
शाकमुद्गादिविकृतौ च मस्त्वादिकमनुपानं हितम् ।
कृशानां पुसां सुरा पुष्ट्यर्थं हिता । स्थूलानां पुनः
कर्शनाय मधूदकं हितम् । शोषे क्षये मांसरसो हितः
पुष्टिकारिणात् । मांसं भुक्ते मद्यमनुपानं हितम् ।
स्वल्पं च पावके मद्यमेवानुपानम् । व्याध्यादिभिः क्षीणे
क्षयिते पयो दुग्धं पथ्यं हितम् । इह प्रकृतेऽपि पथ्य-
ग्रहणं पथ्यतरत्वज्ञापनार्थम् । यथाऽमृतमित्यनेनैतत्प्रति-
पादयति । यथाऽमृतं बलवर्णौजःकांत्यायुरादिजनकं
तथेदमपीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

प०—अनुपानं भोजनं कृत्वा कार्यं तदर्थमाह-
अनुपानं सलिलमेव श्रेष्ठं सर्वरसानां योनिवत्वात् ।
सर्वभूतसात्म्यत्वात् । जीवनादिषु गुणयोगाच्च हितं
शीतलं यवगोधूमयोः । चानुपानं हितम् । क्षीणानां
नराणां पुष्ट्यर्थं धातुवृद्धये सुरापानं हितम् । का-
ज्यार्थं मधूदकं माक्षिकमिश्रितं तोयं हितम् । शोषे
मांसरसो शोषे राजयक्ष्मणि मांसरसोऽनुपानं

हितम् । मद्ये मांसेष्वल्पे च पावके मांसेषु भुक्तेषु
मद्यमनुपानं हितम् । तथाल्पे पावके मन्दाग्नी म-
द्यानुपानं हितम् । व्याध्यादिभिः क्षीणे नरे, बाले,
वृद्धे, पयः क्षीरमनुपानं हितं पथ्यम् । यथाऽमृतं
शोधनकलापकर्तृत्वादमृतमिव ॥ ३९ ॥

हे०—अथानुपानमूतेन ह्यसम्यग्योगोऽपि सम्यग्योगतां
याति । यदाह खारणादिः—“कामं दोषवदप्यन्नमात्रं वा
निषेवितम् । अल्पदोषमदोषं वाप्यनुपानेन जीर्यति” इति
अनुपश्चात्पीयतइत्यनुपानम्, एतच्च बाहुल्याभिप्रायेण ।
तद्धि मध्येऽप्यादावापि पीयते । यदाह सुश्रुतः “तदादौ
कर्षयेत्पीतं स्थापयेन्मध्यसेवितम् । पश्चात्पीतं बृंहयति
तस्माद्दीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥ निरामयानां चैतत्तु भुक्तमध्ये प्रश-
स्यते” इति च । कस्तर्हि पानानुपानयोर्भेदः । यदनियतकालं
रुचिवशात्पीयते तत्पानम् । यन्नियतकालं विधिवशात्पी-
यते तदनुपानम् । तत्रादावनुपानविभागः । तत्र यवादिषु
शीतोदकमाह-पिष्टमयेषु तु ईषदुष्णोदकमाह-यचु सुश्रु-
तेनोक्तम्—“शीतोदकं माक्षिकस्य पिष्टान्नस्य च सर्वशः ।
दधिपायसमद्यार्तिं विषदुष्टे तथैव च” इति । तद्विदा-
हिपिष्टान्नविषयम् । उक्तं च संग्रहे—तच्छीतं दधिमधु-
यवगोधूममयेषु सर्वेषु च विदाहिषु च शरद्व्रीष्म-
योश्चेति ॥ शाकादिषु मस्त्वाद्याह—शाकं पाठादि, मुद्गादि
सूत्रं तस्य विकृतिर्वैटकादिका, विकृतिग्रहणं रसाद्यन्यत्वं
एव मस्त्वादिप्राप्त्यर्थम्, अविकृते तु सूपादौ सुश्रुते-
नोक्तं—“पयो मांसरसो वापि शाकमुद्गादिभोजने”
इति मस्त्वादिषु यस्य यत्स्वात्ममिष्टं वा तस्य तत्रो-
ज्यमेकस्यैव तत्कार्यकरत्वात् न मिश्रितकृतप्रयोगः । अत एव
स्पष्टमुक्तं संग्रहे—“धान्याम्लं मस्तु तक्रं वा शाकावराद्धे-
षु” इति कृशानां सुरामाह-कृशानां शीतोदकाद्युचितेष्वन्ने-
षु सुरैवानुपानमनवकाशत्वात् । पुष्ट्यर्थं नतु रोगनिवृत्त्यर्थं,
यस्तु कृशो रोगार्तस्तस्य रोगानुरूपमनुपानं, स्थूलानां तु
मधूदकमिति मधुमिश्रमुदकं मधूदकम्, शोषं पूर्ववत् । शोषे
मांसरसमाह-शोषे शुष्यति देहे, यदाह खारणादिः—“कृश-
क्षीणामयोन्मुक्तपुष्टिर्वर्णबलार्थिनाम् । मद्यस्त्रीश्रमनित्यानां शु-
ष्यतां च रसो हितम्” इति । मांसाशिनां, मंदाग्नीनां च मद्य-
माह-मद्यं मांसं स्वल्पे च पावक इति तच्च मद्योचितानामेव
यदाह सुश्रुतः—“मद्यं मद्योचितानां तु सर्वमांसेषु पूजितम् ।
अमद्यपानामुदकं फलाम्लं वा प्रशस्यते” इति । व्याध्यादि-
क्षीणादीनां क्षीरमाह—लंघनम् उपवासः, कर्म चेष्टा ॥ ३९ ॥

विपरीतं यदन्नस्य गुणैः स्यादविरोधि च ॥
अनुपानं समासेन सर्वदा तत्प्रशस्यते ॥ ४० ॥

स०--अन्नस्य भक्तवटकादेर्यद्विपरीतं गुणैस्तदनु-
पानं सदा प्रशस्यते । यथा स्निग्धस्य रूक्षं रूक्षस्य
स्निग्धं शीतस्योष्णमुष्णस्य शीतम् । मधुरस्याम्लमम्ल-
स्य मधुरमित्यादि । तन्वेवमुररीक्रियमाणे क्षीरस्य क्षैरे-
यादेर्वा चुक्रादीनामम्लानामनुपानं प्राप्तमित्याह ।
विपरीतगुणमपि यदविरोधि तदेवानुपानं सदा
हितम् ॥ ४० ॥

प०--समासेनानुपानमाह-अन्नस्य भक्तापूपसूपादेर्या-
द्विपरीतं तदनुपानं समासेन संक्षेपेण सर्वदा सर्व-
स्मिन् काले तत्प्रशस्यते यच्चाप्यविरोधात्तथा-स्नि-
ग्धस्य रूक्षं, रूक्षस्य स्निग्धम् । शीतस्योष्णमुष्णस्य
शीतम् । मधुरस्याम्लमम्लस्य मधुरम् । मधुरस्य
कटुकं, कटुकस्य मधुरम् । एवं सति क्षैरेयादीनां क्षीर-
विकाराणामम्लकाजिकाद्यनुपानं प्राप्तगुणमनुपरी-
तत्वात्तदर्थमविरोधीतिपदं निर्दिष्टम् । काजिका-
दि यदम्लं तत् क्षैरेयादीनां गुणैर्विपरीतं भवति
किन्तु तद्विरुद्धमम्लं पयसा सहैत्यालोकान् ॥ ४० ॥

हे०--अनुक्तानुपानविभागोपायमाह-यत् द्रव्यं यस्यान्नस्य
गुणैः कृत्वा विपरीतं न च तेन सह विरुध्येत् तत्तस्यानुपानं
समासेन सामान्येन, विशेषतस्तु सात्त्व्यादि पर्यालोचनया
स्वयमूह्यम् । अनुपानस्य नित्यसेव्यत्वमाह-तदनुपानम् ४०

अनुपानस्य किं कर्मेत्याह--

अनुपानं करोत्यूर्जां तृप्तिं व्याप्तिं दृढांगनाम् ॥
अन्नसंघातशैथिल्यविक्रित्तिजरणानि च ॥ ४१ ॥

स०--अनुपानमूर्जादीन्करोति । ऊर्जा मनःप्रर्हाः ।
तृप्तिः प्रीणनं शरीरेन्द्रियस्य क्षामताविपरीतोऽत्र गुणः ।
तथा व्याप्तिः द्रवस्य हि गमनं न कठिनस्य । दृढां-
गता स्थिरशरीरत्वम् । तथाऽन्नसंघातस्य शैथिल्यम् ।
विक्रित्तिर्विकेदनम् । जरणं परिणामः । एतानि च
करोति ॥ ४१ ॥

प०--साम्प्रतमनुपानगुणानाह-अनुपानमूर्जा क-
रोति । तदेवान्नं विकलेदयति । जरणं सुखपरि-
णामतामुपार्जयति ॥ ४१ ॥

हे०--अनुपानस्य फलमाह-ऊर्जा-बलं, तृप्तिं सौहित्यं,
व्याप्तिमन्नस्य सर्वस्रोतोऽनुशरणम् । अन्नसंघातशैथिल्यादी-
नि । शैथिल्यं काठिन्यनिवृत्तिः, विक्रित्तिः शुष्कत्वनिवृत्तिः,
जरणं पाकः ॥ ४१ ॥

एवं गुणमप्यूर्ध्वजत्रुवादिषु न हितमित्याह--

नोर्ध्वजत्रुगदश्वासकासारः क्षतपीनसं ॥
गीतभाष्यप्रसंगे च स्वरभेदे च तद्वितम् ४२ ॥

स०--ऊर्ध्वं जत्रुण ऊर्ध्वजनुस्तस्मिन्ये गदास्तेषु
तदनुपानं न हितम् । तथा श्वासादिषु न हितम् ।
गीतभाष्ययोः प्रकर्षेण संगः सातत्येन सम्बन्धस्त-
स्मिन् । तथा स्वरभेदे स्वरसादे न तद्वितम् । ऊर्ध्व-
जत्रुगदादीनां ह्यनुपानं प्रदूष्यामाशयमुरःकण्ठस्थि-
तमाहारजे स्नेहमासाद्याऽभिष्यन्दाऽग्निसादच्छर्द्यादीनाम-
यान्विदध्यात् ॥ ४२ ॥

प०--तदनुपानमूर्ध्वजत्रुविकारादिषु न हितम् ।
जत्रोरूर्ध्वं ऊर्ध्वजत्रुः-वक्षोऽसयोः सन्धिः । तथा चा-
गमः । शिरोधरा जत्रुः कन्धरा परिकीर्तिता ।
गीतभाष्ययोः प्रसङ्गः । प्रकृतिरभ्यसनं यत्र तत्र न
हितम् । तेषां हि प्रदूष्यामाशयोरःकण्ठस्थितमाहा-
रजं स्नेहमासाद्याभिष्यन्दाग्निसादच्छर्द्यादीनामयान्
विदध्यात् ॥ ४२ ॥

हे०--ऊर्ध्वजत्रुगदादावनुपानं निषेधति-वक्षःस्कंधयोः स्वसं-
धी जत्रुणी तयोर्ऊर्ध्वमूर्ध्वजत्रु कंठादिकपालांतम्, तत्र गदा
ऊर्ध्वजत्रुगदाः कासोत्पत्तेः प्रागपि निषेधार्थमुरः क्षतग्रहणम्,
गीतभाष्ययोः प्रसंगो-गायनाध्ययनाद्यभ्यासः ॥ ४२ ॥

संप्रति येषां पानमव न शस्यते तानाह--

प्रक्लिन्नदेहमहाक्षिगलरोगव्रणातुराः ।
पानं त्यजेयुः ॥ ४३ ॥

स०--प्रक्लिन्नो देहो येषां विसर्पाद्यार्तानां ते
पानं त्यजेयुः । मेहादीनां रोगातुरशब्देन प्रत्येकं
सम्बन्धः । मेहरोगाद्यातुराः पानं द्रवरूपं त्यजेयुर्न
केवलमन्नस्योपरि यदनुपानम् । खरनादे चोक्तम् ।
मंही प्लीही व्रणी कुष्टी पांडुजंठरपीनसी । शोषाति-
सारी मन्दाग्निः पानीयं मन्दमाचरेत् । नोर्ध्वगपव-

नाविष्टे वाग्व्यायामहते न च । क्षतोरसि श्वासका-
सहिक्कावम्यदिते न च । निरन्ने चोर्ध्वरोगे च न
पेयं वारि शीतलमिति ॥ ४३ ॥

प०—प्रकर्षेण क्लिन्नो देहो वपुर्येषां कुष्ठादिभि-
स्तेषां मेहः तेनातुराः । तथा नेत्रगलव्रणानुराः ये ते
सर्वे पानं त्यजेयुः ॥ ४३ ॥

हे०—प्राक्लिन्नदेहादीनां पानमात्रं निषेधाति—प्राक्लिन्नदेहः
क्लृद्वहलुशरीरः, मेहादिभिरातुराः ॥ ४३ ॥

सर्वश्च भाष्याध्वशयनं त्यजेत् ।
पीत्वा भुक्त्वाऽऽतपं वह्निं यानं प्लवनवाहनम् ॥

स०—चशब्दो नुत्तनिर्दिष्टोऽत्र । सर्वोपि पुरुषः
पीत्वा भुक्त्वा च भाष्यादीस्त्यजेत् । तथाऽऽतपादीन्
पञ्च त्यजेदित्यत्राऽप्यनुवृत्त्या योज्यम् । यानं रथादि ।
प्लवनं तरणम् । वाहनमश्वादि ॥ ४४ ॥

प०—सर्वश्च पुरुषः स्वस्थ आतुरो वा पीत्वा पानं
कृत्वा भाष्याध्वशयनं पाठमार्गगमनस्वपनं तत्का-
लमेव त्यजेत् । भोजनं कृत्वाऽऽतपादिकं त्यजेत् ।
आतपकर्म सन्तापं, वह्निमग्निमश्वादिगमनम् । प्लवनं
कृपागुलंघनम् । वाहनं भारादेर्देशादेशान्तरे नयनं
त्यजेत् । सद्गुणमप्यमात्रं मात्रोपयुक्तमकाले शरीरो-
पचाताय यतः सम्पद्यते ॥ ४४ ॥

हे०—पानानन्तरं भाष्यादि निषेधाति—सर्वोऽनिषिद्धपानो
निषिद्धपानो वा निषिद्धपानस्यापि प्रमादादवस्थादिवशात्पान-
प्रसक्तिः । भोजनानन्तरमातपादि निषेधाति—यानं पद्भ्यां
गमनं, वाहनमश्वादिभिः, प्लवनं प्रतरणं, गमनं तु पदशतादू-
र्ध्वं निषिद्धम् । यदाह सुश्रुतः—“ततः पदशतं गत्वा वामपा-
र्श्वेन संविशेत्” इति ॥ ४४ ॥

काले सात्प्यमित्युक्तम् । भोजनस्य तु कः काल
इत्याह—

प्रसृष्टे विष्मूत्रे हृदि सुविमले दोषे स्वपथगे ।
विशुद्धे चोद्गारे क्षुद्रपगमने वातेऽनुसरति ॥
तथाऽप्राबुद्धिक्ते विशदकरणे देहे च सुलघौ ।
प्रयुंजीताहारं विधिनियमितः कालः स हि मतः

स०—आहारं विधिना पूर्वोक्तेन काले सात्प्यं
शुचि हितमित्यादिना नियमितं प्रयुंजीत अस्नीया-

दित्यर्थः । कदा । मूत्रपुरीषे प्रकर्षेण सृष्टे सति ।
न किञ्चिदेव त्यक्त इति प्रशब्देन द्योतयति । तथा
हृदये सुष्टु विमले रसशेषकृतगौरवादिरहिते । तथा
दोषे वातादौ स्वपथगे स्वमार्गगे । अजीर्णे ब्राह्म-
रेऽनशेषेण रुद्धगतयो वातादयः स्वस्थानं न लभे-
न् । सुजीर्णे तु स्वस्थानस्थाः स्युः । उद्गारे विशुद्धे
चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । स्रोतोमुखेषु च विशुद्धे-
ष्वित्यर्थः । क्षुद्रपगमन उपगतायां क्षुधि । वाते-
ऽनुसरत्यनुलोमं गच्छति । तथाऽग्नौ कायाम्राबुद्धिक्ते
पाकक्षमे । तथा देहे पट्विद्विषे सुष्टु लघौ च ।
कालः स हि मतः । हिशब्द एवार्थः । स एव कालो
भोजनस्य दृष्टो न त्वतोऽप्यूर्ध्वम् । स ह्यतिकालः ।
तत्र भुक्तमन्नं वातविष्टब्धं कृच्छ्राद्विपच्यते । तथा
चोक्तं तन्त्रान्तरे । अतीतकालं भुञ्जानो वायुनोपहते-
ऽनले । कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं द्वितीयं न च कांक्षति ।
कुक्षावाध्मानमाटोपसादांश्च कुरुतेऽधिकमिति । तस्मा-
त्पूर्वोक्तकाले भोजनमद्यादिति । यमौ नसौ तः सस्या-
द्रसरविविरामा धीरललिता ॥ ४५ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिता-

यामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां

मात्राशितीयोऽध्यायोऽष्टमः ॥ ८ ॥

प०—अहारकालमाह—प्रसृष्टे त्यक्ते विष्मूत्रे सति
हृदि सुविमले विशुद्धे, दोषे वातादिके स्वपथगे
स्वस्थानस्थे, क्षुद्रपगमने जातायां बुभुक्षायां, वातेऽ-
नुसरति मारुतस्यानुलोम्येऽप्राबुद्धिक्ते उद्गीर्णे, विश-
दकरणे स्वकार्यकरणपटाविन्द्रियात्मके देहे शरीरे,
सुलघौ लघुतासमायुक्ते सत्याहारं प्रयुंजीत । विधि-
विधानं तेन नियमितं नियमेन प्रोक्तं, हि यस्मादर्थे
यस्मात् स काल आचार्याणां मतोऽभिप्रेत
इति भद्रम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायामष्टाङ्गहृद-

यटीकायां पदार्थचन्द्रिकायां सूत्रस्थाने

मात्राशितीयोऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

हे०—भोजनकालमाह—प्रसृष्टे प्रवृत्ते, सुविमले
अतिप्रसन्ने, स्वपथगे स्वमार्गागामिनि, विशुद्धे माधुर्या-
दिरहिते, क्षुद्रपगमने बुभुक्षोत्पत्तौ, अनुसरति अनु-

कृलं प्रवर्तमाने दोषे स्वपथंग इत्यनेनैव वातानुलोम्ये
लब्धे वातेऽनुसरतीति वातानुलोम्यस्य प्राधान्यार्थः ।
उद्विक्ते अतिदीप्ते, विशदकरणे निर्मलद्रिये, सुलघ्नी
लघीयसि, विधिः शास्त्रोक्तो नियमः तेन नियमितं
निषिद्धकामचारम् । ननु यो यदा भुंक्ते स तस्य
भोजनकालः किमनेनेत्यत आह—काल इत्यादि ।
हि यस्मात्स तथाविधः सप्रविष्णूत्रत्वादिविशिष्टो भोजन-
कालो मतः आचार्याणाम् । न केवलः तस्मात्प्रसुप्रविष्णू-
त्रत्वादिविशिष्टे स्वकाले भुंजीतेति । अथ भोजनप्रक्रिया ।
संग्रहे तु विधिविहितमन्नपानमिष्टं द्रव्यार्थमायतनमायुषो
ब्रुवते । तदायत्तानि ह्योजस्तेजोधात्विद्रियबलपुष्टितुष्टिप्रति-
भारोग्यादीनि । तदिधना चान्तरग्रेः स्थितिः अग्निमूलं च
देहधारणमिति । अथात्मवान् स्वभावसंयोगसंस्कारमात्रा-
देशकालोपयोगव्यवस्थाः सप्ताहारकल्पनाविशेषाणां स्वा-
स्थास्वास्थ्यफलानां हेतुभूताः समीक्ष्य हितमेवानुरुध्येत ।
तत्र स्वभावतो दिव्योदकस्तु शालिपष्टिकमुद्रैणलावादयो
लघवः । क्षीरेक्षुत्रीहिमापान्पामिपादयो गुरुव इति । ते
स्वत्वपि संयोगादिविशेषैरन्यथात्वं प्रतिपद्यन्ते । तत्र
संयोगो नाम द्वयोर्विद्भूनां वा संहतीभावः स विशेषमारभेत
यत्रैकैकशो द्रव्याणि । संस्कारस्तु—तोर्याग्निसंनिकर्षशीच-
मथनदेशकालभावनादिभिरुपजन्यते । मात्रा—पुनः
पिंडपरिमाणतः समुदायेन प्रतिद्रव्यापेक्षया चाहारराशिः ।
देशो—द्रव्यस्योपयोक्तृश्रुत्यवस्थानं, तत्र पुनरुपयोक्ता
स्वस्थातुरत्वतः प्रकृतिभेदतश्च परीक्ष्यः । कालस्तु—कतु-
व्याध्यपेक्षो जीर्णाजीर्णलक्षणश्च । अजीर्णं हि पूर्वस्याहार-
स्याप्रीणती रस उत्तरेणोपसृज्यमानः सर्वान् दोषान् प्रको-
पयत्याशु जीर्णं तु स्वस्थानस्थेषु दोषेषु वातानुलोम्ये
सृष्टेषु वातमृत्रपुरीषवर्गेषु विशुद्धेपृद्धारहृदयस्रोतोमुखेषु
विशदकरणे लघुनि शरीरेऽभावुदीर्णं जातायां बुभुक्षायाम-
भ्यवहृतमन्नमप्रदूपयन् दोषानायुर्वलवर्णानां भिवर्द्धयति ।
केवलमयमेव कालो भोजनस्य अतीतकाले पुनस्तद्वातवि-
प्रवृत्तं कृच्छ्राद्विपच्यते । कर्शत्यन्नरुचिं च पुनरुपहंति । उप-
योगव्यवस्था—नास्त्रातो, न दिग्वासा, नैकवस्त्रभूङ्क्ते, न
मलिनवसनो, नाहुत्वा, नाजपित्वा, नानिरूप्यदेवताभ्यो,
न पितृभ्यो, नादत्त्वान्नमग्नये, न गुरुभ्यो, नातिथिभ्यो,
नाभ्यागतेभ्यो, न श्रवयः—श्रवचेभ्यः । प्रत्यवेक्ष्य चाश्रि-
तोपाश्रितानपि तिरश्चः परिगृहीतान्, प्रशस्तदेशकालोप-
करणयुक्तः, श्राव्यभूषितः, सुगंधिरार्द्रपाणिपादः, सुविशु-

पुनर्नोष्णीकृतं, नात्युष्णमनुपदग्धं, सुसिद्धमलो नासात्स्य,
नाविदितं, नाविदितागमं, नातिप्रगे, नातिसायं, नाकाशे,
नातपे, नांधकारे, नाधो वृक्षस्य, न शय्यास्थो, नोन्नरम्यप्रदे-
शिनीं, न पात्रे भिन्ने, न संवृते, न मलिने, न भावदू-
षिते, न चासनस्थिते, न हस्तस्थे, न हस्ते । प्राङ्मुखः
सुमनाः शुचिभक्ताशुधितानुकूलजनोपहितं हितमन्नमश्री-
यात् । न पर्युषितमन्यत्र मांसोपदंशशुष्कशाकफलभक्ष्येभ्यः,
नाशोपमन्यत्र दधिमधुवृतसलिलसकुशुकपायसेभ्यः । अपि
च स्निग्धं लघूष्णमविलंबितमनतिहतमजल्पन्नहसंस्तन्मनाः
समीक्ष्य सम्यगात्मानं स्निग्धलवूष्णानि हि वह्निर्मांदयमुदीर-
यंति कोष्ठं परिशोधयंति । धातून् विकुर्वन्ते, क्षिप्रं जीर्यस्-
निलमनुलोमयंति । तथा स्निग्धं दृढीकरोतींद्रियाण्युपचि-
नोति, शरीरमपचिनोति, जरसं बलमभिवर्द्धयति, वर्णप्रसा-
दमभिनवर्तयति । लघु च पुनः स्वभावादिभिरन्नमप्रति-
पीडयद्दोषानव्यथं परिणाममेति, विपन्नमपि चात्पदोप-
भवति । उष्णं च पुनर्जनयति रुचिसुपशोपयति श्लेष्माणं,
विलंबितं तु भुंजानो न तृप्तिमभिगच्छति । बहु भुंक्ते
शीतीभवति चान्नजातं विपमपाचकं च भवति । अतिद्रुतं
तु भुञ्जानस्य जल्पतो हसतोऽन्यमनसो वा भवेदुत्सेहनम
वसदनं भोजनस्य प्रतिष्ठानं, गुणदोषाविभावनं च । समीक्ष्य
सम्यगात्मानमिति ममेदं सात्स्यमसात्स्यमिति वा नित्यम-
प्रमत्तः प्रत्यवेक्षेत । तत्र सात्स्यं नाम सहात्मना
भवति अतस्तदौचित्यादुपशेत इत्येकं, सात्स्यं विप-
रीतमनुपशयादसात्स्यम् । अन्ये पुनः प्रकृतिवयोदेशतुंदो-
पव्याधिवशेन सात्स्यं बहुविधमिच्छति ते ह्युपशयमात्रमं-
गीकृत्य विपरीतगुणमप्युपचारेण सात्स्यमाचक्षते । तुल्य-
गुणं चानुशयादसात्स्यं, सात्स्यं तु प्रवराप्रवरमध्यविभागेन
त्रिविधम् । तत्र सर्वरसं प्रवरम्, एकरसमवरं, मध्यमं तु
मध्यममेव । तेषु प्रवरं सेमदोषस्योपदिशतीतरेप्रमपि
क्रमेणासात्स्यमपि वाहितं पादशो विवर्जयेदित्युक्तं प्राक् ।
तत्र यदाहारजातं समानधातुननुवर्तयति, विपमांश्च समी-
करोति, तत्समासतो हितं विपरीतमहितम् । तत्पुनर्मात्रा-
योगादिवैचित्र्यादनियतमपि यथोपदेशं यथाभूविष्टं च
शीलयेत्यरिहरेच्च । भुञ्जानस्तु पेयायूषरसालज्यजनानि
राजतेषु पात्रेषु निदध्यात् । परिशुष्कप्रदिह्यान्पुष्णं च पयः
सौवर्णेषु । खलकट्टरकान्बलिकान् कांस्येषु । रागखाड्य-
महशान् वर्ज्यैर्वर्ज्यैश्चित्रेषु । वृतमायने पयः मुशीतं ताम्र-
मये । पानीयं पानकानि च मृद्धेमस्फटिककाचमयेषु ।

मन्त्राणां वा दक्षिणपार्श्वे मध्यं स्थापयेत् । सव्ये
नेत्रे तेषां मुखोद्गारेण पिण्डो च । मध्ये भोज्यमिति । यथा-
स्निग्धं तु प्राग्ग्रवमुपलुप्तं चाश्रीयत् । प्रागेव गुरु,
स्निग्धं च मध्येऽभ्युपलवणम्, अन्ते रुक्षं द्रवमितर-
मभ्युक्तं च । तत्र मंदोद्ग्रेद्रवोष्णेन समुत्तेजितोष्मणोऽन्यद-
भ्युपयुक्तं नभ्यस्पाकमेति । अनुपानं तु सलिलमेव श्रेष्ठं सर्वर-
मभ्योनिस्त्वात्सर्वरससाभ्यस्त्वार्जावनादिगुणयोगाच्च । तच्छीतं
प्रथिमधुगंधूममवपिष्टमयेषु सर्वेषु च विदाहिषु शरद्ग्रीष्म-
योश्च । उष्णं पिष्टमयेष्वन्येषु दुर्जरेषु हेमन्ते च द्रवद्रव्य-
विजानीयं चेक्षेत् । शीरं शालिपाष्ठिकयोरुपवासाऽध्वमाध्य-
न्वाध्वायामद्वित्रयान्तरसेतुं । मांसरसः शोषादिषु, वाते
पित्ते शर्करोदकम् । त्रिफलोदकं सक्षौद्रं
अभ्यासः । पायश्चाक्षिगदरांगेषु, मस्त्वैव वा दध्नि कूर्चिका-
क्रियादयोश्च । मयं मांसेषु फलाभ्युपलवणं धा । आसवांश्च
विचिन्तयन् विभज्य प्रयोजयेत् । विशेषतस्तु मध्वासवग्रा-
भ्येषु, तीक्ष्णान् फलासवान् वन्येषु, न्यग्रोधादिफलासवान्
विष्करेषु, अर्द्धशैलुशिरीषकापित्थासवान् विलेशयेषु,
दिग्ग्रहेषु च अम्लफलासवान्, प्रसहेषु कासेक्षुपद्मबीज-
शंगाटकसेरुकमृद्वीकामादिरासवान्, शौद्रयुक्तं वा शीतमुद-
कमुदीर्यद्वा महामृगेध्वादेकेषु च, सुरां प्रतुदेषु । तेषां हि
प्रतुध्यामाशयमुरस्कंठस्थितमाहारजं स्नेहमासाद्य तदभिध्य-
वाक्षितादच्छद्वादीनामयान् विदध्यात् । तेषां निषिद्धानुपा-
नानाम् । ततः पाणिगतमन्नमन्त्रेनापनीय दंतांतरस्थं च शनैः
शोषयेत् । तेषां गन्धस्नेहापनोदमाचांतोऽगुल्यग्रगलितांशुपरिपि-
क्तनेत्रस्थानुल्लङ्घितवदनवैद्यं धूमपानादिहृत्तौर्ध्वकफवेगः
प्रदशनमात्रं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत् । द्रवोत्तरभोजन-
स्तु मुखशय्यां नातिसेवेत् । आहारपरिणामकराः—पुन-
रन्ना, वातुः, क्रुद्धः, स्नेहः, कालः, समयोऽगश्च । तत्रोष्मा
पचति, वायुरपकर्षति, वल्लदः शैथिल्यमापादयति, स्नेहो
मार्दवं जनयति, कालः सर्ववपुर्व्याप्तिमभिनिवर्तयति, सम-
योगस्त्वेषां परिणामधातुसात्म्यकरः—संपद्यते । समयोऽगश्च
पुनः कारणान्युचितो हितश्च देहसंस्कारोऽभ्यवहारश्चेष्टाशय-
नः, रीतिमयश्च । परिणामतत्त्वाहारगुणाः शरीरजगुण-
भावमापद्यन्ते यथास्वमविरुद्धाः । विरुद्धास्तु विहिताश्च विरो-
धिभिर्विहन्त्युः शरीरमिति भवेति चात्र—“कुक्कुलाभृष्टपृथुकान्
सुपिष्टकृततंदुलान् । न जातु भुक्तवानन्मात्रयाऽद्यात्सु-
क्रांश्रितः ॥ शाकावराक्षकट्टम्लकपायलवणोत्कटम् । त्यजे-
देकरतामात्म्यं गुरु शुष्कं च भोजनम् ॥ वक्ष्यते यन्निदानादौ

१ अत्र “बालवृद्धेषु” इति खपुस्तके ।

सर्वदोषप्रकोपणम् । अत्यभिष्यंदि विष्टं विदाहि हिम-
रुक्षणम् ॥ त्यागाद्विषमहेतूनां समानां चोपसेवनात् ।
विषमा नानुबन्धन्ति जायन्ते धातवः समाः ॥ मंदानलव-
लारोग्यनृपेश्वरसुखात्मसु । योज्यः क्रमोऽयं सततं नाय-
श्यमितरेषु तु ॥ करोति रुक्षं बलवर्णनाशं त्वम्भूक्षतां वा-
तशक्वात्रिरोधम् । स्निग्धं त्वतिश्लेष्मचयप्रसेकहृद्गौरवाल-
स्य क्वचित्प्रणाशान् ॥ अत्युष्णमन्नं मददाहतृष्णावलप्रणाश-
भ्रमरक्तपित्तम् । शीतं तु सार्दाशुचिवाहिनाशहृत्लासाविष्टभन-
रोमहर्षान् । अतिस्थिरं मूत्रशक्नुद्विवंधमत्तृप्तिमव्याप्तिमशीप्रप-
क्तिम् । अतिद्रवं पीनसमेहकासस्य दान्करोत्यभिवलं च
हति ॥ अतिमधुरमनलशमनं भुक्तमसात्म्यं न पुष्टये वपुषः ।
अतिलवणमचक्षुष्यं तीक्ष्णाऽत्यम्लं जरा साक्षात् ॥ इति
विधिमवलंब्य योऽन्नपानं बलमिव विग्रहवत्सदोपयुक्तं ।
तनुमपि तनुजां रुजामवाप्य व्रजति नरः स समाशतस्य
पारम् ॥ इति ॥ ४५ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने मात्राशीतिप्रकरणं
सामस्त्येन निरूपितम् ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ९.

पूर्वमन्नपानादिद्रव्यैकदेशः प्रायोपयोगवान्निर्दिष्ट-
स्तस्य चाहारविधेर्मात्रा चोपदिष्टा । संप्रति द्रव्यरस-
वीर्यविपाकादयो वाच्याः । अन्नपानं हि रसवीर्यविपा-
कादि परीक्ष्य प्रयोक्तव्यं नान्यथा । तस्मान्मात्राशितो-
याभ्यायादनन्तरं द्रव्यादिविज्ञानीय आरभ्यते ।

अथातो द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं

व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—द्रव्यमादिर्येषां ते द्रव्यादयः । आदिशब्देन
रसवीर्यादिपरिग्रहः । द्रव्यादीनां विज्ञानमवगमस्तस्मै
हितः । शेषं पूर्ववत् ॥ २ ॥

प०—अथेत्यानन्तर्ये । अत इति प्रस्तुताभिसम्बन्धे प्रस्तु-
तान्मात्राशितोयादनन्तरं द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं
व्याख्यास्यामः । द्रव्यमादिर्येषां ते, आदिग्रहणेन
रसवीर्यविपाकानां ग्रहणम् । तेषां विज्ञानमवबोधः ।
तस्मै हितोऽध्यायः तं वर्णयति व्याख्यास्यामः ।
यस्मादेतदन्नपानं द्रव्यरसवीर्यविपाकादिभिः परीक्ष्य

१ अत्र “कासारुचि-” इति खपुस्तके ।

प्रयोजनं नान्यथेति । तत्र द्रव्यं रसादिभ्यः पूर्वम् ।
प्राधान्यादप्ये निर्देशः ॥ १ ॥

हे०--द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-
अथेति । यतः पूर्वैरध्यायैश्चतुर्भिर्नाहार उक्तः स चानंत-
विशेषत्वात्तावता ज्ञातुमशक्यः, अतोऽशेषसंग्रहार्थं द्रव्यरस-
गुणवीर्यविपाकप्रभावाः सामान्यतो वाच्याः । ते चास्मिन्नध्याये
अतएवायं द्रव्यादिविज्ञानीयः ॥ १ ॥

तत्र द्रव्यस्य रसादिभ्यः प्राङ्निर्देशः प्राधान्यात् ।
प्राधान्यं च स्वयमेव ग्रंथकृतप्रतिपादयन्नाह-

द्रव्यमेव रसादीनां श्रेष्ठं ते हि तदाश्रयाः ॥ २ ॥

स०--रसादीनामिति निर्धारणे पृष्ठी । रसवीर्या-
दीनां मध्ये द्रव्यमेव प्रधानम् । ते रसादयो हि यस्मा-
त्तदाश्रयास्तदेव द्रव्यमाश्रयो येषां त एवम् । अत-
एव केवला रसादयो नोपलभ्यन्ते । तस्मात् द्रव्यं
प्रधानम् ॥ २ ॥

प०--द्रव्यमेव रसवीर्यादीनां मध्ये श्रेष्ठं प्रधानम् ।
यस्मात्ते रसादयः तदाश्रया द्रव्याधाराः रसादीनाम्
केवलानां समर्थत्वात् ॥ २ ॥

हे०--तत्र द्रव्यस्य प्राधान्यमाह--रसादिभ्यो द्रव्यमेव
प्रधानं यस्मात्ते रसादयस्तदाश्रयाः द्रव्याधिष्ठानाः । एते-
नैव रसाद्याश्रये द्रव्यमिति । प्राधान्यकथनं द्रव्यज्ञाने
तात्पर्यार्थम् । उक्तं च संग्रहे--“यस्माद् दृष्टो यवः स्वादुर्गु-
रूप्यनिलप्रदः । दीपनं शीतमप्याज्यं वसोष्णा वाऽप्यदी-
पनी ॥ कटुपाकोऽपि पित्तघ्नो मुद्गो मापस्तु पित्तलः ।
स्वादुपाकोऽपि च यकृत्स्निग्धोष्णं गुरु फाणितम् ॥ रसे
स्वादौ यथा चैतत्तथान्येष्वपि दृश्यते । वातघ्नं कफपित्तघ्न-
मभ्रमप्यक्षकीफलम् ॥ कुक्ते दधि गुर्वेव बहिं पालेवतं
न तु । कपित्थं दाडिमं चाम्लं ग्राहि नामलकीफलम् ॥
कपाया ग्राहिणी शीता धातकी न हरीतकी । अप्रधानाः
पृथक्तस्माद्रसाद्याः संश्रितास्तु ते ॥ प्रभावश्च यतो द्रव्ये द्रव्यं
श्रेष्ठमतो मतम् ” इति ॥ २ ॥

पंचभूतात्मकं तत्तु ॥ ३ ॥

स०--तुरवधारणे । यत्तदोश्च नित्यसम्बन्धाद्यदि-
त्येतदनुक्तमप्यर्थाल्लभ्यते । तेनायमर्थः । यद्रसादीना-
माश्रयभूतं कार्यं द्रव्यं हरीतक्यादि स्थावरं छागादि

जगमं तत्पञ्चभूतात्मकम् । तत्र यत्कारणद्रव्यमाका-
शादि तस्य हि पंचभूतात्मकत्वे सत्याकाशादीनां
पृथक्त्वेनात्मलाभो न स्यात् । ततश्चेदमाकाशं नाम
महाभूतमिदं पृथ्वी नाम महाभूतमिति गदितुं न
पार्येत । सर्वस्य पंचमहाभूतात्मकत्वात् । न च यत्का-
रणं तत्कदाचित्कार्यं स्यात् । तस्मात्कार्यद्रव्यस्यैव
पंचमहाभूतात्मकत्वं न कारणद्रव्यस्याऽऽकाशादेः ।
मुनिस्तु । खादीन्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्रव्यसं-
ग्रह इति । न च वा द्रव्यमुक्त्वा तल्लक्षणं व्यधीत ।
यथा । यत्राऽश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायि यत्तद्द्र-
व्यमिति । अस्यार्थः यत्र कर्म परिस्पंदलक्षणं संयो-
गवियोगकारणं समवेतश्च गुणः यत्र शब्दादयो
गुर्वादयो वा बुद्धिबपुरादयो वा समवेताः । यच्च
कारणं समवायि तद्द्रव्यमुच्यते । समवायीति । यत्का-
रणमपृथग्भवति तत्समवायिकारणं यथा तत्त्वतः पटस्य ।
एवमेतानि च कर्मगुणाश्रयित्वसमवायिकारणत्वानि
यद्यपि सर्वाणि सर्वस्मिन् द्रव्ये न विद्यन्ते तथाऽपि
यद्यत्र सम्भवति तत्र तेन तस्य द्रव्यस्य द्रव्यत्वं
कल्प्यम् । तद्यथा । मनसः कर्मगुणाश्र-
यित्वेन वाखादीनां तु कर्मगुणाश्रयित्वेन समवा-
यिकारणत्वेन च । नन्वाकाशादीनि कारणद्रव्या-
णीति कथमुक्तम् । यावताऽकाशस्य द्रव्यत्वमेव नास्ती-
ति केचित्तान्ब्रूमहे । जलधरेव प्रत्यक्षेणैवाऽस्य नील-
रूपतोपलब्धेरस्तित्वं सिद्धम् । तथा क्वयोऽपि नील-
त्वमेवाऽस्य वर्णयति । तथा कर्णाटस्य । विपुल-
पुलिना हृद्या नद्यो वहंत्यतिनिर्मलाः कमलसुभगो वायु-
घ्राणं विलंबति मांसलः । नवजलधरच्छायावासादि-
वाचिरनिर्गतो वहति शशभृनीलस्निग्धे नभस्यवदात्तता-
मिति । तथा च बाणस्य धावति शशिनि नभसीति ।
तदेतद्दूषयति । तथा हि दूरात् भ्रांतिमात्रेणैव नील-
रूपत्वमस्योपलभ्यते । यथागिरेर्विविधवर्णस्याऽपि दूरा-
त्नीलत्वप्रतीतिः । यत्कवीनीं वर्णनं तस्मादलसेन
निष्प्रमाणकमेव संभाव्यते । तथा च ते नभसः शुक्लत्वं
वर्णयति । न च शुक्लत्वमेतस्योपपद्यते निराकारत्वात् ।

गगनस्य नीलरूपस्य नभसः । ननु दर्शनवैचित्र्यादस्य रूपस्य नभसत्वं । यथा पुरुषः शरादि ऋजुतां दिदृक्षुरेकं चक्षुर्नभोऽप्यासरं चोन्मील्य तामुपलभते ननु नयनयुग्मेन । तद्वन्निष्ठे गगनरूपस्यानादानं विप्रकृष्टे तु स्पष्टमिति । न चैतद्युक्तम् । यतो रूपवत्त्वेऽभ्युपगम्यमाने स्पर्शवत्त्वस्य प्रसज्येत । रूपस्य स्पर्शेन नित्यमवभासम् । स्पर्शवत्त्वं सत्याकाशत्वमेव न स्यात् । अतो न रूपवद्भवोऽयम् । अन्ये त्वेवं मन्यन्ते । पवनवदाकाशमप्यवस्थाऽस्तु यथा किल पवनः स्पर्शवान् । न च तस्मिन् रूपं संभवति । तथैवाकाशो न रूपवान्न च स्पर्शवानिति । तदिदमनवगतपदार्थस्वरूपाणां विलपनम् । नतो यत्र रूपं तत्राऽवश्यं स्पर्शो न तु यत्र स्पर्शस्तत्राऽवश्यं रूपम् । तस्मान्न नभो रूपवान्न च सत् । अत्रोच्यते । परमार्थदर्शिभिर्विदुषादायोत्पत्तिः कथमेव तदस्ति । यथा पृथिव्यादि । उक्तं च । अक्षरात् ख ततो वायुस्तस्मात्तेजस्ततो जलम् । उदकात् पृथिवी जाना भूतानामेष संभव इति । तस्मादाकाशं द्रव्यमस्ति । अपि च । आकाशमुपादाय गतिवृद्धिप्रसवविशिष्टोपलब्धेराकाशस्याऽस्तित्वम् । यथा रूपोपलब्धिविशेषमभवानुमितं चक्षुः । अपि च । आकाशाभावे ऐक्यवत्त्वं जगतः स्यात् । तथा शब्दादस्य गुणस्यान्यथाऽनुपपत्त्यास्याकाशमिति । ननु जानुनामप्येव । तत्स्वरूपग्राहकप्रमाणाभावात् । स्पर्शोपलब्धेर्भाषोरस्ति त्वमुच्यते इति चेत् तदपि न युज्यते । अनुमितौक्तं स्वादायुरिति । गगनस्य च स्पर्शाभावाद्वायोरस्पर्शवत्त्वं कारणगुणपूर्वकत्वात्कार्यस्य । नैतदस्ति । कार्यस्योभयात्मकत्वदर्शनात् । कारणगुणपूर्वकं कार्यं दृष्टमकारणगुणपूर्वकं च दृष्टम् । तत्र कारणगुणपूर्वकं तावदथा । तनुभेदत्वपूर्वकं पटे धेतत्वम् । अकारणगुणपूर्वकं च दृष्टं यथा । हरिद्राक्षारसंयोगाद्वक्तता । तस्मादस्पर्शादकाशादुत्पन्नो वायुः स्यादेव स्पर्शवान् । नन्वेवमप्यग्निजलपृथिवीष्वपि स्पर्शविशेषसंभवात्तस्मादन्यादिसमवाय एव वायुर्व्यवहियते न तद्व्यतिरिक्तो वायुरस्ति । अत्रोच्यते सत्यमनलादीनामपि स्पर्शोऽस्ति

किंतु विलक्षण एवासौ । तथा हि । तेजसः स्पर्शो रूपैकार्थसमवायी । अपां स्पर्शो रूपरसाभ्यां समवेतः । पृथिव्या रूपरसगंधसमवेतः । यस्तु वायोः स्पर्शः स पत्रचलनशाखाभंजनादिकर्मसमवायी स नैषामग्न्यादीनां दृष्टानां नाप्यदृष्टानामात्मादिकालादीनाम् । गुणाश्च सर्वे द्रव्याश्रया दृष्टा रूपादय इव पटादिषु । तस्माद्वायोर्विशिष्टस्पर्शवत्त्वादस्तित्वमनुमीयते । । तथा पवनस्य तत्कर्मोपदेशादस्तित्वम् । यस्य तत्त्वदर्शिभिः कर्मोपदिश्यते तदस्ति यथा कफादिवद्वातस्य च कर्मोपदिष्टम् । यथा संसर्गासव्यधस्वापेत्यादि । तस्मादस्ति वायुर्द्रव्यमिति । अग्निर्द्रव्यं नास्ति इन्धनव्यतिरेकेणानुपलब्धेः । अत्रोच्यते । तत्त्वदर्शिभिरेर्द्रव्योत्पत्तिहेतुत्वेनोपदेशादस्तित्वम् । तथा चेहैव वक्ष्यति । आग्नेयं दाहभावरणप्रकाशपवनात्मकमिति । ननु युक्तश्चतुर्णां भूतानां सावयवत्वात् द्रव्येषूत्कर्षाऽपकर्षसंनिवेशः । कचिद्द्रव्ये कस्यचिद्भूतस्य प्रमाणतः प्रभावतश्चावयवानामुत्कर्षापकर्षसद्भावादाकाशस्य तु निरवयवत्वात्तत्क्षमत्वादेकत्वाच्चोत्कर्षापकर्षसंनिवेशो न युक्तः । युक्तमाह भवान् किंतु सावयवानामेव द्रव्याणां येऽवयवाः कचित्पाषाणादौ संहता अवतिष्ठन्ते । येन तत्र द्रव्ये काठिन्यस्य प्रकर्षो भवति तत्र चाऽऽकाशमपकृष्यते । अनिविडावयवे तु सन्निवेश आकाशः प्रकृष्यते । तदेवमनया युक्त्याऽऽकाशस्याऽपि न्यूनाधिकभाव उपपन्नः ॥ ३ ॥

प०—तत्पुनः द्रव्यं यदेतत्कार्यं द्रव्यं स्थावरं जङ्गमादि तत्पञ्चभूतात्मकम् । पञ्चभिर्भूतैरारब्धं धरण्याम् । कारणं द्रव्यसाकाशादि । आकाशादेः कारणं द्रव्यस्य पञ्चभूतात्मकत्वे पृथक् स्वात्मलाभाभावात् । ततश्चेदमाकाशं नाम महाभूतं यावदिदं पृथिवी नाम महाभूतमित्येतद्वक्तुं न युज्यते । भूतानां पृथिव्यादीनां पञ्चमहाभूतात्मकत्वात् । किंच नच यत् कारणं तदेव च कार्यमिति वक्तुं शोभते । स्वात्मानि कर्तृत्वविरोधान् । तस्मात्कार्यद्रव्यस्य स्थावरजङ्गमादेः पञ्चमहाभूतात्मकत्वेन पुनः

कारणद्रव्यस्याकाशादेः । अतएव तत्त्वतः स्वदेशकृतप्रत्ययवमर्शे सर्वमवाचकं निर्दिष्टम् । तस्मात् पञ्चभूतात्मकं नैकधादिकमेव पञ्चानामुपलब्धेस्तत्र तस्य यद्रन्ध्रगुणोल्बणं तत्पार्थिवम् । रसगुणोल्बणं तदाप्यम् । यद्रूपगुणोल्बणं तत्तैजसम् । स्पर्शगुणोत्कर्षो वायव्यस्य शब्दगुणोत्कर्षेणाकाश इति । यत्तदोश्च नित्याभिसम्बन्धात् । यदित्येतत्पदमनिर्दिष्टमपि निर्दिष्टम् ॥ ३ ॥

हे०—द्रव्यभेदानाह—पञ्च संख्याकानि भूतान्येव आत्मानो यस्य तत्तथा । पार्थिवादिभेदात्पञ्चधेत्यर्थः । कार्यकारणयोर्भेदोपचाराद्भूतशब्देन भौतिकमुच्यते द्रव्यमित्यनुवर्तते । द्रव्योत्पत्तिमाह—तत् द्रव्यम् ॥ ३ ॥

अथ केन महाभूतेन कथं कृत्वाऽऽरब्धं द्रव्यमित्याह—

क्षमामधिष्ठाय जायते ॥ ४ ॥

स०—पृथ्वीमाधारीकृत्योत्पद्यते ॥ ४ ॥

प०—भूमिमाधारीकृत्य जायते ॥ ४ ॥

हे०—क्षमामधिष्ठाय जायते मृदमिव घटः । उपादानकारणं पृथ्वीत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं पृथिव्याख्येन भूतेनाऽऽधारत्वेनोपकृत्य तेन तदारब्धं द्रव्यमित्युच्यते । यथा—

अंबुयोन्यग्निपवननभसां समवायतः ।

तन्निर्वृत्तिर्विशेषश्च व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ ५ ॥

स०—अम्बु सलिलं योनिः कारणं यस्य तदम्बुयोनि द्रव्यम् । एवं जलं नाम महाभूतं रसवत्त्वाद्योनितयोपकृत्य तेन तदारब्धमित्युच्यते । मुनिनाऽप्युक्तम् । रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा । निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः । अमीषां द्रव्यादीनामाश्रयकर्मणोर्भेदश्चित्यः । तथाऽग्निपवननभसां समवायादपृथग्भावात्तस्य द्रव्यस्य निर्वृत्तिर्निष्पत्तिः । तथा तस्य द्रव्यस्य यो विशेष इदमन्यदिदमन्यद्रव्यमित्येवंरूपो नानास्वभावः सोऽप्यग्निपवननभसां समवायात् । एवमग्निपवननभोभिः समवायिकारणत्वेनोपकृत्य तैरेतद्रव्यमारब्धमित्युच्यते । एवं च सर्वं कार्यद्रव्यं पञ्चमहाभूतात्मकं पञ्चभिर्महाभूतैरा-

रब्धत्वात् । ननु यदि पञ्चमहाभूतात्मकं द्रव्यं तत्कथमुच्यते पार्थिवमिदं द्रव्यमिदमाप्यमित्याह । व्यपदेशस्तु भूयसेति । यत्र द्रव्ये यद्भूतं भूयिष्ठमधिकृतं तेन तस्य व्यपदेशः संज्ञा भवति । यथा पृथिव्याधिक्योत्पादितं द्रव्यं पार्थिवम् । एवमाप्यं तैजसं च वेद्यम् । तदेवं सर्वं द्रव्यं पञ्चभूतात्मकं स्थितम् ॥ ५ ॥

प०—एवं पृथिव्याख्येन महाभूतेनाधारतया यत् कृष्यते न तदारब्धमित्युच्यते । अम्बुयोनि अम्बुसलिलं योनिरूपत्तौ कारणं यस्य तदम्बुयोनि द्रव्यम् । एवं रसवत्त्वाद्योनितयोपकृत्य तेन तदारब्धमित्युच्यते । तन्निर्वृत्तिर्विशेषश्च । तस्य निर्वृत्तिः निष्पत्तिर्घटनारचनात्मिका सा तन्निर्वृत्तिस्तेजोवाग्वाकाशानां समवायाद्युद्भूतं समवायेनोपकार्योपकारकभावेन ते । यथाग्निः पक्वत्वेनोपकारको वा । वायुश्चलत्वेन । नभोऽवकाशदानेन । केवलाप्यस्य निर्वृत्तिरग्निपवननभसां समवायात् । यद्येवं सर्वं द्रव्यं पञ्चमहाभूतारब्धं तत्कथमिदं पार्थिवमिदमाप्यमिति व्यपदेश इत्यत आह—यत्र द्रव्ये त्वेषां कारणभूतानामपि भूयस्त्वेनोपलम्भात् तेनैव व्यपदेशः संज्ञा । पृथिव्यधिकतया जनितं पार्थिवम् । एवं सर्वं द्रव्यं पञ्चभूतात्मकम् ॥ ५ ॥

हे०—अम्बु उदकं योनिर्विपरिणामकारणं यस्य तदम्बुयोनि । यथा घटे निष्पाद्ये मृदः पिंडीभावादौ । अग्न्यादीनां संबन्धात्तन्निर्वृत्तिः संपूर्णव्यवत्वम् । काठिन्यक्रियावकाशादिदानेन विशेषः परस्परं सोऽपि तत एव । तथा पिंडीभूतान्मृदो मणिकरकशरावादिभेदाः । सर्वेषां पञ्चभूतात्मकत्वादभेदे प्राप्ते भेदे हेतुमाह—व्यपदेशः—इदं पार्थिवमिदमाप्यम् इत्यादि भेदेन व्यवहारः । स भूयसाप्यधिकेन भूतेन यत्र यस्याधिक्यं तस्य तेन व्यपदेशः ॥ ५ ॥

तस्मान्नैकरसं द्रव्यं भूतसंघातसंभवात् ॥ ६ ॥

स०—तस्माद् भूतसंघातसंभवात् कारणाद्रव्यं नैकरसमपि त्वनैकरसम् । एवं द्रव्यवद्रसस्याऽपि भूतसंघातसंभवत्वम् । अत एव प्रतिद्रव्यं मधुरादिरसस्य नानास्वादोपलम्भः । तथा च । द्राक्षाऽक्षोऽक्षुरिक्षुक्षौद्रगोजाक्षीरशुक्तादौ द्रव्ये सत्यपि माधुर्यं परोऽपर आस्वाद उपलभ्यते ।

संज्ञानामपि सातुल्यगन्धान्याम्लादीनां द्रव्याणां
नास्त्वान्यदोऽन्तः । एवं लवणादीनाम् । अपि चैषां
प्रजादीनामनेकरसत्वमास्वादविशेषादनुमीयमानं भूयसा
रसोऽन्त्याग्नामिभवं कृत्वा व्यपदिश्यते । इदं मधुरमिद-
मन्याग्रमनमं महाभूतवत् । यथा सर्वं द्रव्यं पञ्चमहा-
भूतमकं भूयसा महाभूतेनान्यमहाभूतामिभवं कृत्वा तेन
व्यपदिश्यते पार्थिवमिदमाप्यमिदमिति । ननु द्रव्यनि-
र्णये कृते पञ्चभौतिकं द्रव्यं यदेव प्रतिज्ञातं तदेव तस्मा-
दित्यादिना निगमग्रंथेनाऽतिवाहयितुं युक्तं न पुनर-
ग्रन्थमनेकरसत्वम् । तस्मादत्रैवं ग्रंथः कर्तुं न्याय्यः
तस्मादिकभूतजं द्रव्यं भूतसंघातसंभवादिति । अत्रो-
च्यते । पण्यमपि रसानां योनिरुदकं ततश्चैकस्यैव
महाभूतस्रोतकसंज्ञस्य रसकारणत्वं प्राप्तं नान्येषां
नीरसत्वादिति कृत्वा न भूतसंभवत्वं रसस्येत्येवंविधा-
मार्शकामपनिर्नापुर्भूतसंघातसंभवत्वं रसस्य चैकेनैव
प्रयत्नं । तस्यानैकरसं द्रव्यं भूतसंघातसंभवादिति
जगत् । मुनिश्चात एव रसस्य भूतसंघातसंभवत्वं
स्पष्टं कृत्वोवाच । यथा । रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्य-
भापः क्षितिस्तथा । निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः
सादयन्त्रयः । इत्येवं भूतसंघातो रसानां द्रव्याश्रिता-
नामपि संभवकारणम् । एतच्च रसभेदीये सविस्तरं
व्याख्यास्यामः ॥ ६ ॥

प०-यस्मात् भूतसङ्घातसम्भवात् द्रव्यस्यात्पत्ति-
जन्म तस्मात्कारणात् द्रव्यमेकरसं न भवति
चतुरसमित्यर्थः । इदं तु पुनरत्र निवेदनीयम् । यदे-
कस्यैव रसकारणत्वं नान्येषां महाभूतानां नीरस-
त्वान् । कारणानुविधानाच्च कार्येण भाव्यम् । यत्-
स्तस्माद्भूतसङ्घातसम्भवादित्यनेनैतद्व्यक्तीकरोति ।
यदा नानागुणद्रव्यं यत्तत्तेन रसस्य सम्भवः ।
यथान्येन गुणद्रव्याश्रितानां कारणभूतद्रव्योत्कर्षेण
पुनर्मधुरादिभिरभिव्यक्तिर्द्रव्येण निष्पाद्यते । तथाच
वक्ष्यति रसभेदीयस्थाने—“द्वयोत्वणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरा-
दिरसोद्भवः । रसाद्यभिव्यक्तिः” इति यावत् । एवं
सर्वो रसो भूतसङ्घातजो भूयसाऽभिव्यक्तेन रसेनेदं
मधुरं द्रव्यं न सिद्धेन अम्लाद्यन्यतमद्रव्यमिति स्थि-
तम् । न पुनस्तत्र मधुरद्रव्येऽम्लादयोऽन्यतस्तच्छ-

क्त्याऽतिविद्यन्ते । तथा म्लाद्यन्यतमे मधुरादयः यथा
शक्तोऽन्योन्यत्वाद्द्रव्ययोस्तथान्ये त्यक्तरसाः अन-
भिव्यक्तपङ्क्ता इति यावत् । अत एव नैकरसत्वात्
प्रतिव्यक्तं द्राक्षेक्ष्वादौ मधुरे द्रव्येऽन्योन्यमधुरा-
त्वाद उपलभ्यते । इत्येवं मध्वादीनां व्याख्येयम् ।
यथा भूतसङ्घातो द्रव्यस्य निष्पत्तौ कारणं तथैव
रसस्य मधुरादेः । सर्वो रसो भूतसङ्घातजो भूय-
साऽभिव्यक्तेन रसेन व्यपदिश्यते ॥ ६ ॥

हे०-सर्वेषां द्रव्याणां सर्वधर्मत्वमाह—तस्मात्सर्वभू-
तारम्भकत्वात्सर्वमपि द्रव्यं नैकरसं सर्वधर्ममित्यर्थः । रस-
शब्दोऽत्र धर्ममात्रोपलक्षणम् । सर्वभूतारब्धत्वेऽप्येकरसत्व
को दोष इत्याशङ्क्याह—रसानामपि भूतसमुदायादुत्पत्तेः ।
वक्ष्यति हि—“द्वयोत्वणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः ।”
सति च कारणे कार्येणावश्यं भाव्यं तुल्यन्यायत्व-
प्रसंगात् ॥ ६ ॥

नैकदोषास्ततो रोगास्तत्र व्यक्तो रसः स्मृतः ।
अव्यक्तोऽनुरसः किञ्चिदन्ते व्यक्तोऽपि चेष्ट्यते ।

स०-द्रव्यमनेकरसं ततस्तस्मात्कारणादेकदोषा
रोगा ज्वरादयो न भवंत्यपि त्वनेकदोषा इत्यर्थः ।
अत्रापि व्यपदेशस्तु भूयसेत्यध्याहार्यम् । ते त्रिदोषात्म-
केऽपि ज्वरे वाताधिके वातज्वर एवं पित्तज्वरः श्लेष्म-
ज्वर इत्येवंरूपो व्यपदेश उपपन्नः । ननु यदि सर्वो
ज्वरः संनिपातजस्तत्किमिति वक्ष्यत्ययं संनिपातज्वर
इति । ब्रूमहे । समविषमरूपं शक्त्युत्कर्षमाश्रित्य यत्र
दोषा वर्तन्ते स संनिपातज्वर इति तत्रकृता पुरस्ता-
द्विस्तरेण प्रतिपादयिष्यते । अथ को रसोऽनुरसो वेत्याह ।
तत्रेत्यादि । तत्र तस्मिन् द्रव्ये यो व्यक्तः स्फुट उप-
लभ्यते स रसः स्मृतस्तत्रकृद्भिः । यथाव्यक्तोऽस्फुटप्र-
तिभासो रसनेन्द्रियेणोपलभ्यते सोऽनुरसः । हीना-
र्थोऽत्रानुशब्दोऽल्परस इत्यर्थः । नैतावदेवानुरसलक्ष-
णमित्याह । किञ्चिदित्यादि । मुखक्षित्तस्य हरीतक्या-
देर्द्रव्यस्य रसनेन्द्रियेण किञ्चिदन्ते व्यक्तोऽप्युपलभ्यते
यः सोऽनुरस इष्यते मुनिभिरिति वाक्यशेषः ।
अन्त इत्यनेनैवं तद्वोधयति अन्तेऽवसाने न त्वादौ
वा पानमात्रे वा न च मध्ये । तयोर्हि रसस्यैवोप-

लभः । अनुशब्दस्यात्र पश्चादर्थत्वम् । पश्चात् स्फुटोऽपि किञ्चिदुपलभ्यते सोऽप्यनुरस इत्यर्थः ॥ ७ ॥

प०—दोषा वातादयः । ते च रसाश्रयाः । रसाश्च द्रव्याश्रयाः पञ्चभूतात्मकत्वात् । अनेकरसद्रव्येण तदुपयोगाच्च प्रकुप्यन्ति तैः प्रकुपितै रोगा भवन्ति । तस्मान्नैकदोषा रोगा इति त्रिदोषा इत्यर्थः । अत्रापि भूयसा व्यपदेश इत्यध्याहार्यम् । अयं वातज्वरो पित्तज्वर इत्येवंरूपम् । अथ कोऽयं रसोऽनुरसो वेत्याह—तत्र स्मृत्यां भौतिके सर्वरसाधारद्रव्ये यो रसो मधुरादिव्यक्तो निर्धारितरूप उपलभ्यते स रसः स्मृतः । मधुर एवायमम्ल एवायमिति । अनुरसोऽव्यक्तः । यो भुज्यमानश्चामलकादिजिह्वायां स्फुटत्वेन न लभ्यते सोऽनुरसः । अन्ते चाशने किञ्चिन्मनाक् रस इति व्यक्तोऽपिष्यते ॥ ७ ॥

हे०—सर्वेषां रोगाणां सर्वदोषजत्वमाह—रोगा नैकदोषाः, सर्वेऽपि रोगाः सर्वदोषोद्भवाः । कुतः तत एव होतोः, रोगाणामपि भूतसंघातस्य च त्रिषु दोषेषु विभक्तत्वात् । यथोक्तं संग्रहे वाय्वाकाशाभ्यां वायुरामेयं पित्तम्, अंभःपृथिवीभ्यां श्लेष्मेति । भूतसंघातं विना न दोषसंघातस्तद्विना न रोगोत्पत्तिरिति । अतः सर्वे रोगास्त्रिदोषजाः । केचित्तु सर्वद्रव्याणां सर्वरसत्वेन सर्वदोषसामान्यात्सर्वदोषकोपनत्वे ततो रोगा नैकदोषा इति व्याचक्षते, तदसत् सामान्यवद्वैपरीत्यस्यापि सत्त्वात् । सामान्यं प्रयोजकमिति चेत् न, दोषघ्नद्रव्यभेदाभावप्रसंगात् । वैपरीत्यमपि क्वचित् प्रयोजकमिति चेन्न, सर्वदोषकोपनत्वनियमव्याघातात् । सर्वदोषकोपनानां नियम इति चेत् न, द्वेकदोषकोपनद्रव्याभावप्रसंगात् । बाहुल्येनैव व्यपदेश इति चेत् न, द्विदोषकोपनैकशमनद्विशमनैककोपनद्रव्याभावप्रसंगात् । सिद्धांतेऽपि सर्वेषां सर्वधर्मत्वस्वीकारात्त दोषघ्नादिविभाग इति चेत् न, तस्य तस्य धर्मस्य तत्र तत्र प्रयोजकत्वात् । तथाच वक्ष्यति “किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन चापरम्” इति इत्यादि । तस्मात्पूर्वमेव व्याख्यातम्, सर्वेषां सर्वधर्मत्वादविशेषप्राप्तौ तन्निरासार्थं धर्मतारतम्यमाह—तत्र द्रव्ये कश्चिद्धर्मः सद्यो व्यक्तः, कश्चिदव्यक्तः, कश्चिदपिष्यक्तः, कश्चिदन्ते व्यक्तः । तत्राद्यो रसारव्य इतरे त्रयोऽनुरसाख्याः ॥ ७ ॥

स०—ननु मधुरादयो रसा गुर्वादिगुणयुक्ताः कथं वक्तुं पार्यते । यतो मधुरादयो रसा गुणा गुर्वादयश्च । न च गुणानां मधुरादीनां गुर्वादिगुणाधारत्वमुपपन्नम् । तथा च वैशेषिकाः । निर्गुणा गुणा इति तस्मिन्पर्यनुयोग इदमाह—

गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये । रसेषु व्यपदिश्यन्ते साहचर्योपचारतः ॥ ८ ॥

स०—पृथिव्यादौ पृथिव्यादिमहाभूतारव्ये द्रव्ये रसाश्रये गुर्वादयो गुणाः परमार्थत आश्रिता ननु रसेषु मधुरादिषु । यत्तु रसेषु व्यपदिश्यन्ते तत् साहचर्योपचारतः । सह चरतीति सहचरस्तस्य भावः साहचर्यम् । यस्मिन्नेव गुडादौ द्रव्ये मधुरो रस आश्रितस्तस्मिन्नपि गुरुगुण आश्रित इति मधुररसगुरुगुणयोः सहचरभावः । साहचर्येण तुल्याश्रयत्वेनोपचारः साहचर्योपचारस्तस्मात्साहचर्योपचारतो गुर्वादयो गुणा रसेषु मधुरादिषु व्यपदिश्यन्ते । यथा गुरुर्मधुरो रसो लघुरम्ल इत्यादि । न पुनः परमार्थतो रसेषु गुर्वादयः संति । अस्ति च साहचर्येण व्यपदेशः । यथा घृतसहचरेण घृतस्थेनाग्निना दग्धो घृतदग्ध इत्युच्यते ॥ ८ ॥

प०—ननु कथं मधुरादयो रसा गुरुलाघवादिगुणयुक्ता वक्तुं युज्यते । तस्मान्मधुरादयो रसा गुणा एव गुर्वादयस्तथैव गुणाः । न च गुणादीनां गुर्वादीनां मधुरादयो गुणा आरब्धत्वेन वक्तुं युक्ताः । यस्मान्निर्गुणा गुणा इति वैशेषिका अत उच्यते— रसाश्रये द्रव्ये पृथिव्यादौ परमार्थतो गुर्वादयो गुणा आश्रिताः पुनर्मधुरादिरसेषु यद्युपदिश्यन्ते मधुरादयो गुर्वादिगुणयुक्ता इति । कस्मात् साहचर्योपचारतः । कोऽर्थः । यस्मिन्नेव द्रव्ये मधुरो रस आश्रितस्तस्मिन्नपि द्रव्ये गुरुरपि गुण आश्रित इति कार्यादनुमीयते । अन्यथाप्रायो मधुररसगुरुगुणयोः सहचरितत्वम् । सहचरतीति सहचरस्तस्य भावः साहचर्यम् । उपचरणमुपचारोऽन्यधर्मप्रापणम् । साहचर्येणोपचारात् । गुर्वादयो गुणा रसेषु मधुरादिषु व्यपदिश्यन्ते न पुनः परमार्थतः तेषु रसेषु गुर्वादयो गुणा विद्यन्ते ॥ ८ ॥

हे०—गुर्वादीनां रसाश्रयत्वाद्द्रव्यस्यासर्वधर्मत्वे प्राप्ते परिहारमाह—गुर्वादयो गुणा द्रव्य एव न रसेषु । यस्तु मधुरो गुरुस्त्वो लघुरित्यादि व्यपदेशः स साहचर्योप-
चारतः । एकास्मिन्नाश्रये द्वयोरवस्थानं साहचर्यम् । साह-
चर्यमेव कुत इत्याह—रसाश्रय इति । द्रव्यं हि गुर्वा-
दीनामिव रसानामप्याश्रयः । अत एकाश्रयत्वात्साहचर्यं
तेन उपचारः—अविद्यमानस्याप्याश्रयाश्रयिभावस्यारोपः ८॥

सत्र द्रव्यं गुरु स्थूलं स्थिरगंधगुणोल्बणम् ।
पार्थिवं गौरवस्थैर्यसंघातोपचयावहम् ॥ ९ ॥

स०—तत्र तेषु पार्थिवादिषु पंचसु द्रव्येषु मध्ये
पार्थिवं द्रव्यं गुर्वादiguणोत्कटम् । उल्बणशब्देनैतद्
क्षोतयति पार्थिवे द्रव्येऽन्येऽपि गुणाः सन्ति । सर्व-
द्रव्याणां पांचभौतिकत्वात् गुर्वादयस्तत्रोत्कटाः ।
एवमाप्यादिषु सर्वं योज्यम् । तथा गौरवाद्यावहं गुरु-
त्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥

प०—स्थैर्यं—शरीरदाढर्यं, सङ्घातो—निबिडत्व-
यवत्वम्, उपचयो धातूनां वृद्धिः ॥ ९ ॥

हे०—ननु किमेतत् रसाद्यतिरिक्तं द्रव्यं नामेत्यत
आह—पृथिव्यादौ पृथिव्यादिशब्दाभिलम्ब्य द्रव्यमित्यर्थः ।
अथ द्रव्यमेवाल्लक्षयति । तत्र पार्थिवं लक्षयति—गुर्वादि-
गुणोत्कटं, गौरवादिकरं च पार्थिवं द्रव्यं, संघातः
काठिन्यं, उपचयः स्थूल्यं, गुणशब्दो धर्मवाची, उल्ब-
णग्रहणं सर्वेषां सर्वधर्मत्वात् ॥ ९ ॥

द्रवशीतगुरुस्निग्धमंदसांद्ररसोल्बणम् ।

आप्यं स्नेहनविष्यंदक्केदप्रह्लादबंधकृत् ॥ १० ॥

स०—आप्यं द्रव्यं द्रवादिगुणोल्बणं स्नेहना-
दिकृत् ॥ १० ॥

प०—आप्यं द्रव्यं—गुरु गुरुगुणयुक्तं, शीतं शीत-
वीर्यं, द्रवरूपं, स्निग्धं रूक्षविपरीतं, मन्दमतीक्ष्णं,
रसगुणोल्बणम् इत्यादिगुणयुक्तम् ॥ १० ॥

हे०—आप्यं लक्षयति—द्रवादिगुणोत्कटं, स्नेहनादि-
करं च द्रव्यमाप्यम् । द्रवसांद्रयोः परस्परविपरीतयोरप्या-
द्रवत्वसामान्यादाप्यत्वम् । विष्यंदः क्षोतःस्त्रावः,
प्रह्लादस्तृतिः ॥ १० ॥

रूक्षतीक्ष्णोष्णविशदसूक्ष्मरूपगुणोल्बणम् ।
आग्नेयं दाहभावर्णप्रकाशपचनात्मकम् ॥ ११ ॥

स०—आग्नेयं द्रव्यं रूक्षादिगुणोत्कटं दाहा-
दिकरम् ॥ ११ ॥

प०—रूक्षादिगुणयुक्तमाग्नेयं द्रव्यम् । तच्च रूप-
गुणोल्बणम् अभ्यवहृतं दाहादिकरम् । भा दीप्तिम-
त्त्वम्, वर्णश्च । प्रकाश आलोकः । पचनं
पाकोऽन्नस्य ॥ ११ ॥

हे०—आग्नेयं लक्षयति—रूक्षादिगुणोत्कटं, दाहादिक-
रं च द्रव्यमाग्नेयम् । भाः कांतिः, वर्णो गौरादिः, प्रकाश
आलोकः, पचनं पाकः, तदात्मकत्वं कार्यकारणयोरभे-
दोपचारात् ॥ ११ ॥

वायव्यं रूक्षविशदं लघुस्पर्शगुणोल्बणम् ।
रौक्ष्यलाघववैशद्यविचारगलानिकारकम् १२ ॥

स०—वायव्यं रौक्ष्यादिगुणं रौक्ष्यलाघवा-
दिकरं च ॥ १२ ॥

प०—वायव्यं द्रव्यं रूक्षादिगुणैर्युक्तं स्पर्शगुणो-
ल्बणम् स्पर्शबहुलं तच्च रूक्षतालघुतानैर्मल्योपचय-
भ्रमणानि करोतीत्युपयुक्तम् ।

हे०—वायव्यं लक्षयति—रौक्ष्यादिगुणोत्कटं, रौक्ष्यादि-
करं च द्रव्यं वायव्यं, विचारो विविधा चेष्टा ॥ १२ ॥

नाभसं सूक्ष्मविशदलघुशब्दगुणोल्बणम् ।
सौषिर्यलाघवकरम् ॥ १३ ॥

स०—नाभसं द्रव्यं सूक्ष्मादिगुणोल्बणं सौषिर्या-
दिकरं च ॥ १३ ॥

प०—आकाशात्मकं द्रव्यं रौक्ष्यादिभिर्गुणैर्युक्तम् ।
शब्दगुणोल्बणं शब्दबहुलान् तच्चोपयुक्तम् । देहे
सौषिर्यं सुषिरत्वं रक्तत्वं रक्ततां करोति तथा लाघ-
वं लघुत्वम् । ननु वाय्वाकाशयोरमूर्तत्वात् कथं
तदात्मकं द्रव्यमनुमानेनोपलभ्यते । नैष दोषः ।
यत्र रौक्ष्यसौषिर्ये कर्मणि भूयस्त्वेन दृश्यते वाय्वा-
काशात्मकमित्युपचारः क्रियते । तथा श्रद्धाशीलस-
त्यत्यागादिकर्म दृष्ट्वा सत्पुरुषे देवत्वोपचारः
क्रियत इति ।

हे०—नामसं लक्षयति—सूक्ष्मादिगुणोत्कटं, सौषिर्यादि-
करं च द्रव्यं नाभसम् । सौषिर्यं सरंघ्रत्वम् ॥ १३ ॥

जगत्येवमनौषधम् ।

न किञ्चिद्विद्यते द्रव्यं वशान्नानार्थयोगयोः १४

स०—एवमनेन पञ्चमहाभूतारब्धेन गुर्वादिगुणयो-
गेन द्रव्याणां जगति भुवनेऽस्मिन्ननौषधभूतं न
किञ्चिद् द्रव्यमस्त्यपि तु सर्वमेव द्रव्यं यत्किंतापां-
स्वादिकं तदौषधं चिकित्सितम् । वशान्नानार्थयोगयोः ।
अर्थश्च योगश्चार्थयोगौ । अर्थः प्रयोजनम् । योगो
युक्तिः । यथाऽनया युक्त्यौषधमिदं योजितमस्य रोग-
स्य विजयाय स्यादनया चास्य रोगस्येति । नानाविधौ
यावर्थयोगौ तयोर्वशात्सामर्थ्यात् सर्वमपि द्रव्यमौषधम् ।
रोगप्रतीकारहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

प०—एवमनेन महाभूतारब्धेन गुर्वादिगुणयोगेन
द्रव्याणां जगति संसारेऽस्मिन् नानौषधसम्भूतं
किञ्चिद् द्रव्यमुपलभ्यते । किं तर्हि सर्वमेवौषधं, वशा-
न्नानार्थयोगयोः अर्थः प्रयोजनं निमित्तं, योगो युक्ति-
योजना नानाविधं कृत्वैवमेवं यावर्थयोगौ तौ नाना-
र्थयोगौ तयोरेतयोर्थयोगयोर्वशात् सामर्थ्यात्,
सर्वं किञ्चिद् द्रव्यमौषधं व्याधिप्रतीकारत्वात् । यथो-
र्ध्वधयोर्दोषहरणं भावं कर्तुमर्थः प्रयोजनं संपाद-
यितुमूर्ध्वदोषहरणे त्वग्निपवनोत्कटं, यद् द्रव्यं तत्तत्र
प्रायेण समर्थम् । वायोः प्रवहनत्वात् । ऊर्ध्वं ज्वलन-
त्वाच्च । अग्नेरेवमूर्ध्वदोषहरणवशात् यद् अग्निपवनो-
त्कटं द्रव्यं तत्रौषधम् । अथो दोषहरणसमर्थमौषधं
तमर्थं सम्पादयितुं पृथिव्युदकभूयिष्ठम् । एवं निमि-
त्तवशात् कुत्रचित् किञ्चिद् द्रव्यमौषधं न सर्वं सर्वत्र
तथा योगवशात् किञ्चिद् द्रव्यं कुत्रचिदौषधं नैकया
युक्त्या योजितं द्रव्यं सर्वत्र तथैवौषधम् । किं तर्हि
कया युक्त्या योजितं कस्मिन् विकारे द्रव्यमौषधं
कयापि च कस्मिन्नेव । यथा मदनद्रव्यमनेन
योजनादिविशेषेणान्यविकारमपनुदत्यन्येनान्यमिति
नैकेन सर्वे । तस्मान्नोगवशात्सर्वं द्रव्यमौषधम् १४॥

हे०—द्रव्यमात्रस्यौषधत्वमाह—एवमुक्तप्रकारेण तस्य
तस्य द्रव्यस्य तत्तद्गुणयोगाज्जगति न किञ्चिद् द्रव्यम्, अनौ-
षधं विद्यते, सर्वमेव द्रव्यमौषधं कुतः नानार्थयोगवशात् ।
अर्थः प्रयोजनं, योगो योजना, नानाविधवर्थयोगौ तयोः

एतदुक्तं भवति । यदेकस्मिन्नर्थे नोपयुज्यते, तदेवान्यस्मि-
न्नपयुज्यते । यदेकेन योगेन नोपयुज्यते, तदेवान्ये-
नोपयुज्यते । यथा अत्यंताऽनुपयुक्ता आपश्च विंदुशः
श्वासकासादौ । यथा अत्यंतापथ्यो माप इंदुरीकृतः म नत्र-
नीतोऽर्दितादौ । औषधद्वैविध्यम् ॥ १४ ॥

अथ किं द्रव्यं किंभूतोत्कटं भवतीत्याह—

द्रव्यमूर्ध्वगमं तत्र प्रायोऽग्निपवनोत्करम् ॥ १५ ॥

अधोगामि च भूयिष्ठं भूमितोयगुणाधिकम् ॥

स०—ऊर्ध्वं गच्छतीत्यूर्ध्वगमम् । खप्रकरणे गमे-
रप्युपसंख्यानमिति खः । प्रायो बाहुल्येनोर्ध्वगं द्रव्यम्-
अग्निपवनाधिकं भवति । यथा मदनफलादि भूयिष्ठं
प्रायेण । तथा चाऽग्निसमीरणोत्कटस्याऽप्यधोगा-
मित्वं दृष्टम् । यथा हरीतक्यादेः । अचित्यप्रभाज-
त्वाद्यथा सर्पे विषमयत्वेऽपि तत्फणामणेर्विपन्नत्वम् ।
भूमितोयत्वणं द्रव्यमधोगामि भवति यथा त्रिवृतादि ।
यत्तु व्यामिश्रात्मकं तुल्यकालमूर्ध्वोदोषहरणं तदिह
ग्रन्थगौरवमयान्नोक्तमपि मिश्रीभूतोत्कटं द्रव्यं व्यामि-
श्रात्मकमिति सामर्थ्यलब्ध एवायमर्थः ॥ १५ ॥

प०—तत्र तेषु द्रव्येषु मध्ये ऊर्ध्वगममूर्ध्वगं द्रव्यं
वमनकारि । प्रायेण बाहुल्येनाग्निपवनोत्कटम-
ग्निमारुतोत्कटम् । तयोर्हि लाघवमूर्ध्वगतित्वाच्चा-
भेदेषुमारुतस्य । द्रव्यमधोगाम्यधोभागं विरेचनरूपं
यत्तद्भूमिगुणाधिकम् । भूयुदकगुणोत्कटम् । तयोर्हि
पृथिव्या गुरुत्वान्निम्नगत्वाच्च तोयस्येति ॥ १५ ॥

हे०—पञ्चविधे द्रव्ये विभजति । द्विविधमौषधं—दोषघ्नं,
शमनं च । शोषनं द्विविधम्—ऊर्ध्वभागमधोभागं च ।
तत्राग्निपवनोत्कटमूर्ध्वभागं, भूमितोयगुणमधोभागं पारि-
शेष्यादाकाशोत्कटं शमनम् । तथा च सुश्रुतः—आकाश-
गुणभूयिष्ठं संशमनमिति । गमनं गमः ऊर्ध्वगमोऽस्था-
स्तीति ऊर्ध्वं गमम् । प्राय इति भूयिष्ठमिति च व्य-
भिचारार्थम् । यथा—चित्रकवदग्निपवनोत्कटाग्रामपि
दंत्यां विरेचनत्वं, मृद्वीकावद्भूमितोयगुणाधिकस्यापि मधु-
कस्य वमनत्वम् । संग्रहे तु व्यामिश्रात्मकमुभयतोभागं,
शमनं तु दोषविपरीतगुणमुक्तं प्राक् । तत्संकरे च यतो
बाहुल्येन । तत्संकरे गुणसंकरे, येषां गुणानां बाहुल्यं
तैर्निर्णयः । तथा अनिलात्मकं ग्राहि, अनलात्मकं दीप-

उभयात्मकं लेखनं, भूम्युदकात्मकं बृंह-
णमिति ॥ १५ ॥

इति द्रव्यं रसान्भेदरुत्तरत्रापदेक्ष्यते ॥ १६ ॥

म०-इति परिसमाप्तौ । द्रव्यं प्रति यद्वक्तव्यं
नक्षिपन्नमित्यर्थः । एवं द्रव्ये निर्दिष्टे रसा निर्देष्टुं युक्ता
अस्याह । रसानित्यादि । बहुवक्तव्यत्वादुत्तरत्रान्तरे-
अत्रायं रसान् भेदस्त्रिषष्टिसंख्यावच्छिन्नैरुपदेक्ष्यते तन्त्र-
वृत्त ॥ १६ ॥

प०-इतिशब्दः परिसमाप्त्यर्थः । द्रव्यं सद्व्य-
क्तिवैद्यापरिसमाप्तत्वम् । द्रव्यं प्रति यत्किञ्चिद्व-
क्तव्यं तत्सर्वं निष्पन्नमित्यर्थः । व्यामिश्रात्मकं तु
द्रव्यं तुल्यकालमूर्ध्वाधोदेशहरणं यत्तदिहान्यतन्त्र-
निर्दिष्टम् । व्यामिश्रभूतोत्कटं व्यामिश्रतात्मकम् ।
सामर्थ्याल्लभ्यत्वान् ग्रन्थगौरवपरिजिहीर्षया नेह
निर्दिष्टम् । यद्धर्वागम्यधोगाम्युभयगामि च यद्ध्रव्यं
तद्भूतवैपम्यकारणमिति बोद्धव्यम् । उत्कटशब्दनि-
र्देशाल्लोचनद्रव्यस्यैवमात्मकत्वात् । शमनं यद्ध्रव्यं
तत्सामान्यकारणात् दोषशोधनम् । दोषोदीरणं
प्रत्युत विपमदोषशमीकरणम् । तथाच सङ्ग्रहः व्याभि-
श्रकमुभयतो भागं शमन्तु विपरीतगुणमुक्तं प्राक् ।
तत्सङ्करे तु यतो बाहुल्येन तथानिलात्मकं ग्राहि
अनलात्मकं दीपनपाचनम् । उभयात्मकं लेखनम् ।
भूम्युदकात्मकं बृंहणम् । एवं द्रव्यं निर्दिश्य तदा-
श्रिता ये रसा मधुरादयस्तानाह-त्रिषष्टिसंख्याव-
च्छिन्नरसभेदं रसानुत्तरत्र रसभेदीयेऽध्याये उपदे-
क्ष्यते । शास्त्रकारो बहुवक्तव्यत्वात् कथयिष्यति १६

हे०-प्रकरणार्थमुपसंहरति-इति परिसमाप्तौ । क्रम-
प्राप्तसंस्थानविधानं हेतुमाह-उत्तरत्र उत्तरस्मिन्नध्याये
उपदेक्ष्यते वक्ष्यते । यतोऽसौ बहुभिर्भेदैर्विशिष्टः, बहुभे-
दत्वेन बहुवक्तव्यत्वात् पृथग्ध्यायकरणमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ वीर्यस्य विपाकादिभ्यः प्राधान्यात्तच्चर्चा
प्रस्ताति-

वीर्यं पुनर्वर्द्धयत्के गुरुस्निग्धहिमं मृदु ।

लघुसूक्ष्माण्णतीक्ष्णं च तदेवं मतमष्टधा ॥ १७ ॥

स०-द्रव्यमुक्तम् । वीर्यं पुनर्गुर्वादीनष्टौ गुणान्
द्रव्याश्रितानिति समाचक्षते । तस्मादेवमनेन प्रकारेण
वीर्यमष्टधाऽष्टप्रकारं गुर्वादीनां मतम् ॥ १७ ॥

प०-सम्प्रति वीर्यं वर्त्तनीयमारभ्यते-वीर्यस्थ
सर्वत्राप्रतिहतगातित्वात् यस्मात्किञ्चिद्द्रव्ये गुण-
जातं वर्तते तत्सर्वं वीर्यसंज्ञमुच्यते । अन्ये
केचिदाचार्या वीर्यमष्टधा वदन्ति कथयन्ति ।
गुर्वादिगुणेभ्यो यदन्यत्तरस्मादेवमनेन प्रकारेण
वीर्यमष्टधाऽष्टभिः प्रकारैर्वोच्चार्यमाणम् । अन्येन
प्रकारेणान्यसंख्यावच्छिन्नम् ॥ १७ ॥

हे०-अथ वीर्यं परमतं दर्शयति-एके स्वारणादि-
प्रभृतयः । गुर्वादीन् गुणान् वीर्यं च वदन्ति । एवं च
तदष्टधा संमतम् । सुश्रुतस्तु गुरुलघू विहाय विशद-
पिच्छिलौ पठति । केचिदष्टविधमाहुः-उष्णं, शीतं, स्निग्धं,
रूक्षं, विशदं, पिच्छिलं, मृदु, तीक्ष्णं चेति ॥ १७ ॥

चरकस्त्वाह वीर्यं तद्येन या क्रियते क्रिया ।

नावीर्यं कुरुते किञ्चित्सर्वा वीर्यकृता हि सा १८

स०-चरकाचार्यः पुनरेवं वक्ति । येन स्वभावेन
या क्रिया क्रियते यत्कर्म निष्पाद्यते तद्वीर्यम् ।
तदेव यावत् किञ्चिद्गुणजातं द्रव्ये स्थितं तत्सर्वं वीर्य-
मेव सर्वं वीर्यं करोति । अत एवाह । नावीर्यमि-
त्यादि । यन्न वीर्यं तन्न किञ्चित्करोति न काञ्चिद-
प्यर्थक्रियां निष्पादयति । प्रतिनियतशक्तिपरिष्वक्त-
त्वात्सर्वभावानाम् । अत एवाह । सर्वेत्यादि । हिशब्दो
यस्मादर्थः । यस्मात्सर्वा क्रिया वीर्यकृता वीर्येण जनिता
ततो यन्न वीर्यं तन्न किञ्चित्कुरुते ॥ १८ ॥

प०-चरकमुनिः पुनः वीर्यमाह-पठतिस्म येन
कारणतापन्नेन क्रियते निष्पाद्यते । वस्तुजाते तस्य-
वीर्यवस्तुजाते कर्त्ता तत्तस्य वीर्यवस्तुजातस्य वीर्य-
मेवं मतं चरकमुनिराह । वीर्यं तु क्रियते येन
क्रिया ततो वाक्यादेव । प्रभावो वीर्यं द्रव्यस्य विपा-
को वीर्यम् । रसो वीर्यं तथा येन केचिद्गुणा द्रव्या-
श्रिता गुर्वादयस्तत्सर्वं तस्य वीर्यसंज्ञा । अतः प्रभा-
वमुल्लङ्घ्य वीर्यमालब्धवान् वीर्यम् ॥ १८ ॥

हे०-चरकमतं दर्शयति-येन क्रियते तद्वीर्यं, द्रव्य-
कर्तृके कर्मणि करणभूतमित्यर्थः । कतिविधं तदित्यपेक्षा-

यामाह—या क्रियेति। या क्रिया येन क्रियते तस्यां तद्वीर्यं, यावत्त्यः क्रियास्तावन्ति वीर्याणीत्यर्थः । कुत इत्याह—नावीर्यमिति । अवीर्यं द्रव्यं न किञ्चित्कुरुते वीर्यं विना कर्तुं न नास्तीत्यर्थः । कुत इत्याह—हि यस्मात्सा क्रिया सर्वापि वीर्यकृता ॥ १८ ॥

गुर्वादिष्वेव वीर्याख्या तेनान्वर्थेति वर्ण्यते ।
समग्रगुणसारेषु शक्त्युत्कर्षविवर्तितेषु ।

व्यवहाराय मुख्यत्वाद्ब्रह्मग्रहणादापि ॥ १९ ॥

यतो वीर्यस्यैव करणसामर्थ्यं तेन कारणेन गुर्वादिष्वेवाष्टासु वीर्याख्याऽन्वर्थाऽनुगतार्थेति भण्यते । एवकारोऽवधारणार्थः । गुर्वादिष्वेव वीर्यसंज्ञा न तु रसविपाकप्रभावेषु । किंभूतेषु गुर्वादिषु । समग्रेत्यादि । समग्राश्च ते गुणाश्च तेषु साराश्चिरकालावस्थितयो गुर्वादय एव । तथा च जाठराग्निंसंयोगेनाऽपि न मधुरादिरसस्वभावमेते जहति । सतैः सुस्थिर इति घञि सारशब्दः । तथाऽन्येभ्यो मंदसांद्रादिभ्यो रसादिभ्यो वा गुणेभ्यो वा गुर्वादयः शक्त्युत्कर्षविवर्तितः । शक्तेः सामर्थ्यस्योत्कर्ष आधिक्यम् । विशेषेण वर्तो विशेषेण भवनम् । शक्त्युत्कर्षस्य विवर्तः स विद्यते येषां त एवम् । किञ्च । गुर्वादीनां गुणानां व्यवहाराय व्यवहारार्थम् मुख्यत्वादन्येभ्यो गुणेभ्यो गुर्वादयः प्रधानभूता इत्यर्थः । तथा च गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रय इत्युक्तं न मधुरादयो गुणा इति । तस्माद् गुर्वादीनां गुणानां व्यवहारमुख्यत्वं रसादिभ्यः । तथा ब्रह्मग्रहणाद्ब्रह्मग्रहणाद्ग्रहणाच्च ब्रह्मो ब्रह्मरसादयो गुर्वादिभिर्गृहीता भवन्ति । तथा चायुर्वेदशास्त्रेषु रसादिभ्यो गुर्वादीनामग्रे ग्रहणं दृष्टम् । यथा वातादिदोषगुणनिरूपणायां गुर्वादीनामेव पूर्वं ग्रहणं न रसादीनाम् । तथा च तत्र रूक्षो लघुरित्याचार्योऽपठद्वावादिलक्षणे । एवं गुर्वादीनामेवाग्रे ग्रहणाद्गुर्वादिष्वेव वीर्याख्याऽन्वर्थाऽनुगतार्थेति भण्यते ॥ १९ ॥

प०—प्रत्याचार्याणां सत्यमेकै आचार्याः अष्टौ गुणान् गुर्वादीन् वीर्यं वदन्ति । तेषां विशिष्टश-

क्तिता वीर्यमित्यभिप्रेतेन वीर्यमात्राश्रयेण, न केवलं गुर्वादय एवाष्टौ गुणा, वीर्यं यावत् यत्किञ्चिद्गुणजातं द्रव्याश्रितं तत्सर्वं वीर्यमिति प्राप्तम् । तस्माद्ये च विशिष्टशक्तियुक्ता अष्टौ गुर्वादयो गुणास्ते वीर्यसंज्ञामासादयन्ति । तस्मादेवमष्टधा वीर्यं द्रव्यस्य तत् ज्ञेयम् । यद्योगात् क्रियते क्रिया । एवं चरकमुनिमतेन यद्द्रव्ये गुणजातादि वर्तते तत्सर्वं तस्य वीर्यम् । वीर्यरहितं यद्भस्तुजातं तन्न किञ्चित्कुरुते कामपि क्रियां न सम्पादयति । हि-शब्दो यस्मादर्थः । यस्मात् सर्वा क्रिया वीर्यकृता वीर्येण क्रियते । यद्येवं सर्वा क्रिया कृता तत् किमर्थमष्टावेव गुणा गुर्वादयो वीर्यमिति, नान्ये गुणा रसादयो वीर्यम् । तैरपि हिताः क्रियाः क्रियन्ते अत आह तेनाचार्येणः चरकमुनिना गुर्वादिष्वेवाष्टसु अतिप्रकृष्टशक्तियुक्तेषु अशेषोऽग्रगुणभूतेषु वीर्याख्या संज्ञा वीर्यसंज्ञा अन्वर्था अनुगतार्था सम्बद्धा लोकप्रसिद्धा इत्येवं वर्ण्यते कथ्यते । समग्राणां गुणानां सारा उत्कृष्टाः समग्रगुणसाराः तेषु, शक्तेरुत्कर्षः शक्त्याधिक्यं प्रकृष्टशक्तिता, विशेषेण वर्तनं विवर्तः, शक्त्युत्कर्षस्य विवर्तः शक्त्युत्कर्षविवर्तः, स विद्यते येषां ते शक्त्युत्कर्षविवर्तितस्तेषु, व्यवहारो लौकिकः समाचारः शास्त्रीयश्च तत्र मुख्यत्वमेषाम् । तथा लोक एवं वदन् दृश्यते । इदं गुरु, इदं लघु, इदमेवंगुणम् । तथा शास्त्रे पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुरित्येवं गुर्वादीनां व्यवहाराय मुख्यत्वम् । अन्यच्च । रसादिभ्यो गुणेभ्यस्ते ब्रह्मो बहुत्वं तेषां विद्यते, न रसादीनां तथा ग्रहणत्वम् । रसादिभ्यो गुणेभ्यस्ते अग्रे गृहीतास्तथा दोषाणां कषादीनां गुणनिरूपणं यथायथं गुर्वादयो गुणास्तेषां निर्दिष्टाः । “स्निग्धः शीतो गुरुः कफः” इति मधुरो न निर्दिष्टः । “पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु” इति निर्दिष्टं नाम्लमिति ॥१९॥

हे०—नन्वेवं रसादीनामपि वीर्यत्वप्रसंग इत्याह—गुर्वादिष्विति । तेन चरकेण गुर्वादिष्वेव वीर्याख्या वर्ण्यते । कुतः अन्वर्थेति कृत्वा इतिशब्दो हेतौ । यतस्तेषु क्रियमाणा वीर्यसंज्ञा अन्वर्थमेव दर्शयति—समग्रेत्यादि । करणं हि वीर्यं, करणं च साधकतमं, साधकतमत्वं च गुर्वादीनामेव । शक्त्युत्कर्षविवर्तनादुत्कृष्टशक्तितात्, व्यवहाराय मुख्यत्वात्लोके शास्त्रे च मुख्यत्वेन

स्वनाद्विद्यमानत्वात्, बह्वग्रहणाद्बहुगुणगणनायां प्रथम-
ग्रहणात् । विपाकेऽपि स्थिरत्वस्य, प्रभावे शक्त्युत्कर्षस्य,
मृदुकाटिनादायपि व्यवहारमुख्यत्वस्य रसेष्वपि बह्वग्रह-
णस्य दशनाच्चतुर्णामुपादानम् ॥ १९ ॥

अतश्च विपरीतत्वात्संभवत्यपि नैव सा ।
विवक्ष्यते रसाद्येषु वीर्यं गुर्वादयो ह्यतः ॥ २० ॥

स०-अतोऽस्माच्च कारणकदंबकाद्विपरीतत्वाद्वै-
परीत्येन स्थितत्वान्न रसादयो वीर्यम् । तथाहि ।
रसस्य सारत्वं नास्ति । जाठरानलसंयोगवशेन
रसांतरोत्पत्तेः । गुर्वादीनां तु जाठराग्निसंयोगवशेनाऽपि
नान्यथाभावः । तथा न रसस्य शक्त्युत्कर्षविषर्तित्वम् ।
यतो रसस्य गुर्वाद्याहितशक्तेरेव स्वकर्मणि सामर्थ्यम् ।
व्यवहाराय यथा गुर्वादिर्मुख्यत्वं यथा बह्वग्रहणं तथा
प्रादर्शितम् । प्रभावः सर्वातिशायी द्रव्यस्वभावस्तस्य
च क्रियानिर्वर्तनसामान्ये सत्यपि वीर्यसंज्ञा पूर्वोक्ताद्वे-
तोर्न वर्तते । एवं विपाककर्मणोरपि चित्यम् । तस्मा-
द्रसाद्येषु संभवत्यपि विद्यमानाऽप्यसद्रूपेव सा वीर्यसंज्ञा
न विवक्ष्यते नोऽप्यक्रियते । आदौ भव आद्यः । दिगा-
दित्वाद्यत् । रस आद्यो येषां प्रभावादीनां त एवं
तेषु । वीर्यमित्यादि । हिशब्दो यस्मादर्थः । यत एवं
सा वीर्यसंज्ञा संभवत्यपि रसादिषु वैपरीत्यान्न विवक्ष्य-
तेऽतो गुर्वादय एव वीर्यं न रसादयः ॥ २० ॥

प०-अतो अस्मादिह निर्दिष्टाद्वेतोः समग्रगुण-
सारदेयीं विपरीतभावो रसादित्वं तस्माद्विपरी-
तत्वाद्रसाद्येषु रसविपाकगुणान्तरेषु संहाराय गुर्वा-
दीनां यत एवमतो गुर्वादय एव वीर्यं न रसादयः ।
सत्यपि क्रियानिर्वर्तनसामान्ये रसविपाकगुणान्त-
राणां न वीर्यतया परामर्शः ॥ २० ॥

हे०-एतच्च रसादिषु नास्तीति दर्शयति-अतश्चेति ।
सा वीर्याख्या रसादिषु संभवत्यपि विद्यमानापि न विव-
क्ष्यते, अनुदरा कन्येतिषत् । क्रियानिर्वर्तनसामान्यात्सत्यपि
वीर्यत्वे रसादयो वीर्यत्वेन न व्यवहियंत इत्यर्थः । कुतः
अतो हेतुचतुष्टयात् विपरीतत्वात् । सिद्धमर्थमपवदति-
हि स्फुटमतः कारणाद्गुर्वादय एव वीर्यं, गुर्वादीनामध्यानां
योगरूढा वीर्यसंज्ञेति भावः ॥ २० ॥

उष्णं शीतं द्विधाऽन्ये वीर्यमाचक्षतेऽपि च २१

स०-अन्य आचार्या उष्णं शीतमिति द्विप्रकारं
वीर्यमाचक्षते । एवकारोऽवधारणार्थः । द्विधैव वीर्यं
नाष्टमिति । अपिचेति निपातसमुदायो युक्तिसमुच्चये ।
तेऽपि सयुक्तिकमेवाहुरित्यर्थः ॥ २१ ॥

प०-उष्णं च शीतं चोष्णशीतमिति द्विविधमन्ये
आचार्या वीर्यमाचक्षते । एवकारोऽत्रावधारणार्थः ।
द्विप्रकारं वीर्यमुष्णं च शीतं च । क्रियते येन क्रिया ।
द्रव्येण तदेव तस्य सर्वस्य वीर्यस्यान्तर्भूतत्वात् २१ ॥

हे०-पूर्वमताऽपरितोषान्मतांतरं दर्शयति-अन्ये सुशु-
तादयः उष्णं शीतं चेति द्विविधमेव वीर्यमाचक्षते वदन्ति ।
उक्तमतस्योपपत्तिमाह--अपि च न केवलं मतमात्रमिदं,
युक्तं चेदं पूर्वस्मान्मतादित्यपि चेत्यस्यार्थः ॥ २१ ॥

तामेव युक्तिं दर्शयन्नाह—

नानात्मकमपि द्रव्यमग्नीषोमौ महाबलौ ।

व्यक्ताव्यक्तं जगदिव नातिक्रामति जातुचित् ॥

स०-नानास्वभावमपि द्रव्यं स्थावरजंगमाद्यचेतन-
चेतनमग्नीषोमौ महाबलालुत्कृष्टशक्ती न जातु कदाचि-
दतिक्रामति नोल्ह्य वर्तते । अवश्यं हि द्रव्यं किंचि-
दाग्रेयं किंचिस्तौम्यम् । अतः किंचिद्द्रव्यमुष्णवीर्यं
किंचिच्छीतवीर्यम् । तथा च मुनिः । न मत्स्याः पय-
सा सहाभ्यवहार्याः । उभयं ह्येतन्मधुरं मधुरविपाकं
शीतोष्णत्वाद्विरुद्धवीर्यं विरुद्धवीर्यत्वाच्छोणितप्रदूषणा-
येति । अत्र दृष्टान्तमाह । व्यक्ताव्यक्तमित्यादि । व्यक्तं
चाव्यक्तं च व्यक्ताव्यक्तं नानात्मकमपि जगत्त्रैलोक्यं
कर्तुं यथा व्यक्तं चाव्यक्तं च नातिक्रामति तथा द्रव्य-
मग्नीषोमावित्यर्थः । व्यक्तं स्थूलं दृश्यमित्यर्थः ।
सांख्यानां तु महदादि व्यक्तमव्यक्तं प्रधानं पुरुषश्च ॥ २२ ॥

प०-अत्रोपपत्तिमाह-नानात्मकमनेकस्वभाव-
मपि यदेतज्जगति द्रव्यं तदेवाग्नीषोमौ महाबलालु-
त्कृष्टशक्ती, नातिक्रामति न तावुल्लभ्य वर्तते तदा-
त्मकत्वात् । कथं तावग्नीषोमौ नानात्मकं द्रव्यमेत-
न्नातिक्रामत्युपसंहारणार्थमिदमाह-यथा नानात्मक-
मपि जगद्व्यक्ताव्यक्तं प्रसविधार्मि नातिक्रामति ।

तेनैतन्नानात्मकं स्थावरं जङ्गमादिरूपतया व्यवस्थितं तावन्नीषोमौ नातिक्रामति । एवं किञ्चिद्द्रव्यमाभेयं किञ्चिच्च शीतवीर्यमिति ॥ २२ ॥

हे०—नानात्मकमपि पृथिव्याद्यनेककारणमपि द्रव्य-मन्नीषोमौ जातुचित्कदाचिदपि नातिक्रामति, तयोर्वशे वर्तते किञ्चिदाभेयत्वादुष्णं, किञ्चित्स्वीम्यत्वाच्छीतामिति द्विधैव गतिरित्यर्थः । कुतः यतस्ती महाबलौ, अतएव सर्वान् गुणान् गुर्वादयोऽभिभवंति । गुर्वादीनप्युष्ण-शीतौ अत्र दृष्टान्तमाह—यथा विश्वं कर्तुं व्यक्ताव्यक्ताख्य भेदद्वयं नातिक्रामति ॥ २२ ॥

तत्रोष्णं भ्रमतृड्गलानिस्वेददाहाशुपाकिताः । शमं च वातकफयोः करोति शिशिरं पुनः । ह्लादनं जीवनं स्तंभं प्रसादं रक्तपित्तयोः ॥ २३ ॥

स०—तत्र तयोरुष्णशीतयोर्मध्य उष्णमुष्णवीर्यं भ्रमादीन् करोति । आशुपाकितां शीघ्रपाकित्वम् । शिशिरं शीतवीर्यं तु ह्लादनादीन् करोति ॥ २३ ॥

प०—तयोर्लक्षणमाह—तत्र तयोरुष्णशीतवीर्ययो-र्मध्ये यदुष्णवीर्यं तद्भ्रमादीन् करोति । आशुपा-किता-शीघ्रं पचनमन्नस्य । वातकफयोः शमं शान्तिं करोति । करोतीत्यनुवर्तते । द्रव्यं शिशिरं शीतवीर्यम् । ह्लादनं ह्लादयति सुखयतीति ह्लादनम् । जीवय-त्योजो वर्धयतीति जीवनम् । स्तम्भयतीति स्तम्भ-नम् ॥ २३ ॥

हे०—उष्णं लक्षयति—आशुपाकिता शीघ्रपाकः । शीतं लक्षयति—यत् ह्लादनादीन् करोति तच्छीतवीर्यं, ह्लादनं निर्वृत्तिः, जीवनं—मूर्च्छापनयनादिभिः प्राणधारणं, स्तंभनं—स्वेदपनयनं, रक्तपित्तयोः—प्रसादं निर्मलत्वम् ॥ २३ ॥

वीर्यादनंतरं विपाकं लक्षयति—

जाठरेणाऽग्निना योगाद्यदुदेति रसांतरम् ।

रसानां परिणामांति स विपाक इति स्मृतः ॥

स०—जाठरेणौदर्येणाऽग्निना योगात् संश्लेषाद्यद्रसा-नां परिणामांति जरणनिष्ठाकाले रसांतरं रसविशेष उत्प-द्यते स विपाक इति स्मृतो मुनिभिः कथितः ॥ २४ ॥

प०—विपाकलक्षणमाह—जाठरेणोदर्येणाग्निना व-हिना योगात् संश्लेषात् यदुदेति यदुद्गच्छति रसान्त-रमन्यरसता । रसानां मधुरादीनां परिणामान्ते पाककर्मनिष्ठायां भोजनस्य मधुराम्लकटुकावस्था-स्ववसाने यो जायते स विपाक इति स्मृतो मुनिभिः । यथा मधुरस्य मधुरो विशिष्टः स विपाकः कथितः शास्त्रविद्धिः ॥ २४ ॥

हे०—अथ विपाकः । तत्र विपाकं लक्षयति—यो रस उत्पद्यते स विपाकः । ये तु परिणामात्प्रागेव उत्पद्यन्ते इति तेषां रसत्वमेव ॥ २४ ॥

स्वादुः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः । तिक्तोष्णकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः २५

(१) अत्र रसानां परिणामा मधुराम्लकटुरूपास्तयोऽव-स्थापाकाः षड्रसस्यैवाभस्यामाशयादिस्थानसंबन्धमहिन्ना जायन्ते, ते च चरके ग्रहणीचिकित्सिते “अन्नस्य भुक्तमात्र-स्य षड्रसस्य प्रपाकतः” इत्यादिनोक्ता अनुसन्धेयाः तेषाम-न्तेऽवसाने पुनर्जाठराग्निसंयोगे सति यद्रसान्तरं रसविशेष उदेति स विपाक इत्यर्थः । इह केचिदाचक्षते—प्रतिरसं पाकः-अम्लोऽम्लस्य, मधुरो मधुरस्य, लवणो लवणस्य, कटुक कटुकस्य, तिक्तास्तिकस्य, कषायः कषायस्येति षडेव विपाकाः, किमत्र प्रमाणमिति चेत्, उच्यते, यथा—क्षीरमति-पच्यमानमपि मधुरमेव स्यात्, यथा वा शालियवादय उप्ताः प्ररूढाः फलिताश्च शाल्यादिखरूपा एव भवन्ति तथा मधुराद-योऽपि निष्ठापाकेऽपि मधुरादिखरूपा एव भवितुमर्हन्तीति । उक्तं च—“उप्ताः षष्टिकमापाद्या बाह्यपक्वाश्च षड्रसाः । यान्ति नान्यत्त्वमित्येवं पाकः प्रतिरसं भवेत्” इति । अन्ये तु ब्रुवन्ते—रसा द्विविधा बलवन्तोऽबलवन्तश्च, बलवत्त्वं च व्यक्तत्वेन मात्राबाहुल्येन वा, अबलवत्त्वं पुनरेतद्विपर्ययेण, तत्रात्पतया-ऽबलवन्तो रसा बलवतां वशमायान्तीति, तेन निष्ठापाके बल-वता रसेन दुर्बलरसाभिभवात् रसप्रतिनियमेन मधुरस्य मधुर एव पाकोऽम्लस्य चाम्ल एवेत्यादि, प्रतिनियमाभावाच्चान-वस्थितः पाक इति । अनियतत्वपक्षेऽपि षट्कत्वमेव, कदा-चित् कस्यचित् संभवादिति । उक्तं च—“बहुवोऽभिभवन्त्य-ल्पान् बहिर्मिश्रीकृता रसाः । तेनानिश्रितमेवैके पाकमाहुर्म-नीषिणः”—इति । अन्ये तु वातादिभ्यो दोषेभ्य एव त्रीन्पा-कानिच्छन्ति—कफात् वातकफाच्च मधुरः, कफपित्तादम्लः, वातात् पित्तात् वातपित्ताच्च कटुक इति । तदुक्तम्—“कफात् वात-कफात् स्वादुरम्लः पित्तकफोद्भवः । दोषैश्च योऽनिलात् पित्तात् वातपित्तात् कटुर्मतः”—इति । तदेतन्मतत्रयं प्रमाणशून्यत्वा-दुपेक्षणीयमेव । किञ्च प्रतिरसं रससदृशः पाकस्तथा बलव-

स०-स्वादुर्मधुरो गुडादिः पटुर्लवणः सैधवादिर्मधुरं कृत्वा पच्यते रस इति संबन्धः । मधुरमिति

स्पर्धाधीनता च पाकस्य रसद्वारा प्रतिपाद्यमानकार्येणैव लभ्यते, तेनैतत् पक्षद्वयमपि न निष्ठापाके चिन्तनीयं, रसस्वरूपनिरूपणे नैवोक्तार्थत्वात् । दोषावस्थाजन्यश्च पाक उपपादकहेत्वभावादागमशून्यत्वाच्च प्रेक्षावाद्भिरुपेक्षणयि इति । चरकेण तु त्रय एव विपाका अङ्गीकृताः कट्वम्लमधुरमेदेन । अतस्तद्वचनमुपन्यस्यते-“कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः । अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा” इति । प्रायश इति वचनात् पिप्पली कुलत्थादीनां रसाननुगुणपाकतां दर्शयति । पाकस्तु तेजःसंयोगरूपो रसेषु न संभवतीति कट्वादिशब्दैस्तदाधारद्वयानुच्यन्ते । एतेन यत्कैश्चिदुच्यते-अवस्थापाकावस्थानि-षड्सस्यैवात्रस्य कटुरसत्वेन तदानीं तिक्तादिरसानामभावात्तेषां विपाको नोपपद्यत इति तदप्यपास्तं, तिक्तादिरसानामभावेऽपि तदाश्रयद्वयस्य विद्यमानत्वादिति । वस्तुतस्तु अवस्थापाकत्रयेण तत्तदामाशयादिस्थानमहिम्ना मधुराम्लकटुरसा उद्भूताः परं क्रियन्ते, नतु सर्वथा प्राकृतरसाभिभवः । अन्यथाऽवस्थापाकेन प्राकृतानां मधुरादिरसानां सर्वथा अप्राकृतत्वे तेषां कफादिजनकत्वाभिधानं निरवकाशं स्यादिति । ननु चरके-“अन्नस्य भुक्तमात्रस्य षड्सस्य प्रपाकतः” इत्यादिना षण्णामेव रसानामविशेषेणावस्थापाकवशात् कफादिजनकत्वमुक्तं, ततश्चात्र रसविशेषाणामेव दोषविशेषजनकत्वमुक्तं तथा “कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः” इत्यादिना च यो विपाक उक्तस्तत् सर्वं विरुध्यते, अवस्थापाकेनैव बाधितत्वादिति । नैवं नहावस्थापाकोऽयं रसस्वभावं निष्ठापाकं बाधते, किञ्चावस्थायां स्वकार्यं करोति, तेन रसादयोऽपि स्वकार्यं कुर्वन्ति, अवस्थापाकोऽपि स्वायं कार्यं करोति, यथा-मधुरतिक्ताद्यनेकैरसैः उपयुक्ते मधुरोऽपि स्वकार्यं करोति, तिक्तादयश्च स्वकार्यं कुर्वन्ति, अयं तु विशेषो यदि मधुराख्यस्यावस्थापाकस्य मधुरादयः श्लेष्मजनका रसा अनुगुणा भवन्ति, तदा स बहुश्लेष्माणं जनयति । यदा तु विपरीतकटुकादिपरिरुहीतो भवति, तदा स्तोक्रमात्रं कफं जनयति । एवं पित्तजनकावस्थापाकेऽपि वाच्यम् । “कटुतिक्तकषायाणाम्” इत्यादिनोक्तश्च निष्ठापाको रसमलविवेकसमकालो भिन्नकाल एवावस्थापाकैः समामिति न विरोधः । स च भिन्नकालोऽयवस्थापाकजन्यदोषानुगुणतया अननुगुणतया वाऽवस्थापाकाहितदोषाणां वर्धनं क्षपणं वा करोतीति निष्ठापाकाभिधानं शास्त्रे प्रयोजनवदेव । अन्ये तु ब्रुवन्ते न तावत् षड्स एवात्र मधुरो य आहारशः स उद्भूतः सन् कफं जनयति, तथा पित्तदोषकोषको य आहारभागस्तस्माद्विदाहावस्थायां उद्भूतादम्लरसस्य पित्तमुत्पद्यते, एवं वायुरपि वायुजन-

क्रियाविशेषणत्वाच्चपुंसकलिंगम् । स्वादुः स्वादुविपाको लवणोऽपि स्वादुविपाक इत्यर्थः । अम्लो रसो

काहारांशात् कटुत्वावस्थायां भवतीति एतच्च न संगतम् । अन्नस्य भुक्तमात्रस्य इत्यादि ग्रन्थविरोधान्, यतोऽत्र पाकमैवावस्थ सामान्येनावस्थापाकान् कफादिजनकत्वं दर्शितं नतु कस्यचिदाहारांशस्येति । यदि पुनः षड्माहारागतो यः श्लेष्मजनको भागः स एव स्थानसहितोऽप्युद्भूतः सन्, सर्वमेवाहारावस्थापाकसमये मधुरीकृत्य कफं जनयतीत्युच्यते, तदाऽनुमतमेव । अन्ये आहुः एव नाशस्याभिरोधयोगान्मधुरावस्थितं भवन्ति, किन्तु कफादिस्थानेषु मनुष्याणां स्वभावान्नेव मधुरादयो रसास्तिष्ठन्ति, ते चात्र स्वस्वभावे जीव्या कफादीन् जनयन्ति । अतो हि तन्त्रान्तरे “मधुरो तदवस्थापूर्व रसः कोष्ठे व्यवस्थितः ॥ ततः संवर्धने श्लेष्मा अशोकवर्धनः । नाभिहृदयमध्ये हि रसस्वम्लो व्यवस्थितः ॥ स्वभावेन मनुष्याणां तत्र पित्तं निवर्धते । अधो नाभ्यास्तु सन्ध्याः कटुकोऽवस्थितो रसः ॥ प्रायः अष्टनामस्तत्र प्राणिनां तर्पणेऽनिलः । नस्मादिपाकस्येति च रसानां नात्र संशयः” इति । एतच्च तन्त्रान्तरे श्लेष्मापित्तजनमधुराम्लरसाद्युप्राप्तानि कटुरसाभिप्रायेण वर्णनीयम् । ते च कफादिगता रसा अस्माकमप्यग्न्याशयपाकसहकारितयाऽनुगता भवेति । तस्माद्युक्तमेव एवार्थो न्याय्य इति । अयं च विपाकाधेयो (रसो) न रसनेन्द्रियधामः, किन्तु तत्तत्कार्ययोगेधामः, यथा कटुरसाया उष्णवीर्याया अपि शुष्कता मुख्यत्वे न मधुरपाकोऽनुमीयते । तथा लवणस्य मर्द्यविण्मूत्रत्वेन मधुरः पाकः उच्यते, तथा तिक्तकषायायार्धद्रव्यमूत्रतया कटुपाक उच्यते इति । ननु लवणस्य मधुरपाकित्वे पित्तरक्तादिकर्तव्यमनुपपन्नं, तथा तिक्तकषायायोः कटुपाकित्वे च पित्तहन्तृत्वमनुपपन्नम् । नैवं सत्यपि लवणस्य मधुरपाकित्वे तत्र लवणे उष्णवीर्यं यदस्ति तेन तस्य पित्तरक्तादिकारकत्वं, विपाकस्तु तत्र पित्तरक्तकरणलक्षणे कार्ये बाधितोऽपि यत् विण्मूत्रादिलक्षणेन लक्ष्यत एव, तथा तिक्तकषायायोरपि कटुविपाको बलवता शीतवीर्येण बाधितत्वात् पित्तजनकत्वं बद्धविण्मूत्रतया तु लक्ष्यत एव । एतेन यदुच्यते-लवणादिषु विपाको यदि रसवीर्याभ्यां बाधितः स्वकार्यं करो न स्यात्, तत् किं तेनोपदेशेनेति तन्निरसं भवति, यतोऽम्लेन यत् विण्मूत्रतादि तत्कार्यमिति । अन्यं त्वेतादौपम्यात् लवणतथा इत्यत्र तथाशब्देन विप्रकृतमम्लमाह्वय लवणांऽम्लं पच्यत इति व्याख्यानयन्ति । तत्र “कटुत्वादीनां कटुविपाकः, अम्लोऽम्लस्य, शेषयोर्मधुरः” इति अनुकर्णविरोधान् । नच त्रय एव विपाकाः कथं भवन्ति, तिक्तादयोऽपि कुतो न स्युरिति वाच्यम्, भूतस्वभावस्याप्यर्थन्याय्यत्वात् । ननु यत्र रसविपरीतः पाको यथा-लवणस्य मधुरः, तिक्तकषाया-

दधिकांजिकादिरम्लं पच्यतेऽम्लविपाको भवति तिक्तो-
पणकषायाणां प्रायशः कटुर्विपाको भवति । प्रायशो-

योश्च कटुः, स उच्यतां, यस्तु समानगुणो मधुरस्य मधुरः,
अम्लस्याम्लः, कटुकस्य कटुकः, तत्कथनेन किं प्रयोजनं,
यतो रसगुणैरेव तत्र विपाकगुणोऽपि ज्ञास्यते । नैवं,
लवणादिवाद्विसदृशरसान्तरोत्पादशङ्कानिरासार्थं तत्रानुगु-
णोऽपि विपाको वक्तव्य एव । तथा यत्र समानगुणो
विपाकस्तत्र बलवत्कार्यं भवति, विपर्यये तु दुर्बलमिति
ज्ञेयम् । **सुश्रुतेन** द्विविध एव विपाकोऽङ्गीकृतः मधुरः कटुक-
श्चेति, द्वैविध्ये च भूतानां गुणलघवेन द्वैविध्यमेव हेतुः,
यत्तुक्तं तेनैव—“तत्र पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां द्वैविध्यं भवति
गुणसधर्म्यात् गुस्ता लघुता च, तत्र पृथिव्यापञ्च गुर्व्यः,
शेषाणि लघूनि, तस्माद्विविध एव विपाको भवति—इति ।
अत्रापि **सुश्रुतमते** यद्यप्यम्ललवणौ मधुरविपाकौ तथाऽपि
तयोर्वातहरत्वे स्रष्टविष्मूत्रतायां च मधुरकार्यकरत्वं, न पुनः
पित्तहरत्वे, तथा तिक्तकषाययोः कटुविपाकयोरपि वात-
कर्तृत्वे बद्धविष्मूत्रतायां च कटुकार्यकरत्वं, न पुनः पित्त-
कर्तृत्वे, अचिन्त्यत्वात् प्रभावस्य । एतेदेवोक्तं **माधवे**नापि—
“स्वाद्वादीनां स्वादुपाकः सुश्रुताचार्यसंमतः । तत्कथं पित्त-
जननौ स्यातामम्लपट्ट रसौ । कटुपाकौ कथं पित्तनाशनौ
तिक्तवृत्तौ” इति । सिद्धान्तेऽपि—“अम्लपट्टयोः फलं विघात-
स्वादुपाकः कटुः पुनः । कषायतिक्तयोस्तिष्ठं सुश्रुताचार्य-
संमतः” इति । ननु “पञ्चभूतात्मके देहे आहारः पाञ्चभौ-
तिकः । विपक्वः पञ्चधा सम्यक् स्वान्गुणानभिवर्धयेत्”
इत्यनेन पञ्चधाऽपि विपाकास्तैर्नैवोक्तः, तत्कथं न विरोध इति-
चेत्, नैवं उपाधिभेदेन विरोधाभावात्, तत्र हि भूतभेद-
मवलम्ब्य पञ्चधात्वम्, अत्र तु लघवगौरवरूपं भूतगुणद्वै-
विध्यमाश्रित्य द्वैविध्यमुक्तमिति न विरोधः, यथा पञ्चभूता-
त्मकत्वेऽपि द्रव्याणां सौम्याग्नेयत्वाद्वैविध्यमिति । यत्पुनः
सुश्रुतेनाम्लपाको न मन्यते **तच्चरकमतानुयायिनो** न सहन्ते,
यतोऽम्लपाकतयैव ब्रीहिकुलथादीनां पित्तकर्तृत्वमुप-
पद्यते । अथ मन्यसे—ब्रीह्यादेरुण्वीर्यत्वेन तत्र पित्तकर्तृत्वं
तदसत्, मधुररसस्य ब्रीहेतन्मते मधुरविपाकस्योष्णवीर्यता-
यामपि सत्यां न पित्तकर्तृत्वमुपपद्यते रसविपाकाभ्यामेकस्य
वीर्यस्य बाधनीयत्वात्, किंचाम्लपाकत्वात् ब्रीह्यादेः पित्त-
मम्लगुणमुत्पद्यते, यदि तूष्णवीर्यताकृते स्यात्, तदा कटु-
गुणभूयिष्ठं पित्तं स्यात्, हस्यते च ब्रीहिमक्षणादम्लोद्गारादिना-
ऽम्लगुणभूयिष्ठैवेति, किंच पृथिवीसोमगुणातिरेकान्म-
धुरः पाको भवति, वाय्वग्न्याकाशातिरेकाच्च कटुर्भवति,
इति पक्षे यदा व्याप्तिश्रुणातिरेको भवति, तदा सोमा-
ग्न्यात्मकस्याम्लस्योत्पादः कथं प्रतिक्षेपणीयः । अथवा तन्त्र-
कारयोः किमनयोरेन वचनमात्रविरोधेन कर्तव्यं, यतो

ग्रहणं सर्वत्राऽपि योजनीयम् । तेन ब्रीहिस्थो मधुरो
रसोऽम्लं पच्यत इत्युपपन्नम् । तथा चोक्तम् । स्वादु-
रम्लविपाकोऽन्यो ब्रीहिरिति । तथा हरीतक्या भूय-
स्त्वेन यः कषायो रसः स मधुरमेव पच्यते । तथा
कटुको रसः शुण्ठ्यार्द्रकपिप्पल्यादिस्थो मधुरं पच्यते ।
तथा चोक्तम् । कषाया मधुरा पाक इति । तथा ।
नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृद्यं विबन्धनुत् । रुच्यं लघु
स्वादुपाकमिति । तद्वदार्द्रकमपीति । तथा । श्रेष्मला
स्वादुशीतार्द्रेत्यारभ्य यावत्स्वादुपाकेति । अत्र केचि-
दाहुः । तिक्तकषाययोरेव कटुविपाकतया पित्तकर्तृत्व-
मापद्यत इति । तदेतदसत् । शीतवीर्यत्वेनैतयोः पित्त-
हेतृत्वात् । वीर्यं हि रसविपाकौ विजयते । वक्ष्यति
हि । रसं विपाकस्तौ वीर्यमिति ॥ २५ ॥

५०—अत आह—तिक्तोपणकषायाणां प्रायशः
कटुर्विपाकः । प्रायोग्रहणेन कचिद्व्यभिचारं दर्श-
यति । ब्रीहिस्थो मधुरो रसोऽम्लं पच्यते । तथा
स्वादुरम्लविपाकोऽन्यो ब्रीहिः पित्तकरो गुरुरित्येवं
शुण्ठ्यार्द्रकपिप्पल्यादिष्वध्याहार्यम् । तथा च सङ्ग्रहः—
यत्स्वादुर्ब्रीहिरम्लत्वं न चाम्लत्वमम्लमपि दाडिमम् ।
याति तैलं च कटुतां कटुकापि न पिप्पली ।
एवं ब्रीहिर्मधुरोऽप्यम्लं पच्यते न चाम्लमपि । तैलं
मधुरमपि कटुकं पच्यते, कटुकापि पिप्पली मधुरं
पच्यते । इत्येवं दर्शनार्थं प्रायोग्रहणं कृतम् ॥ २५ ॥

हे०—विपाकत्रैविध्यमाह—स्वादुलवणश्च मधुरं पच्यते । पको
मधुरत्वं याति । मधुरम् इति क्रियाविशेषणम् । पच्यत इति
कर्मकर्तृयात्मनेपदम् । एवमम्लो रसोऽम्लं पच्यते । तिक्ता-
दीनां त्रयाणां कटुको विपाकः । मधुररसस्यापि ब्रीहेर्विपाके-
ऽम्लत्वाल्लवणस्यापि सौवर्चलस्य कटुविपाकत्वात् अम्लति-
क्तोपणानामपि दाडिमपटोलपिप्पलीनां मधुरत्वात्कषाय-
स्यापि कुलथस्याम्लत्वात्प्रायश इत्युक्तं मतान्तरसंग्रहार्थं
च तत्र द्वौ विपाकाविति । सुश्रुतः—“द्रव्येषु पच्यमानेषु
येष्वंबुपृथिवीगुणाः । निवर्ततेऽधिकास्तत्र पाको मधुर
इष्यते ॥ तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु ।

यदम्लपाकं **चरको** ब्रूते तत् **सुश्रुतेन** वीर्योष्णमिति कृत्वा
समाधीयते, अनेन न कश्चिद्रव्यगुणे विरोधः, यत्तु **सुश्रुते**-
ऽम्लपाकनिरासार्थं दूषणमुच्यते—“पित्तं हि विदग्धमम्ल-
तामुपैति”—इत्यादिना तदनभ्युपगमादेव निरस्तामिति ।

निवर्ततेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक इष्यते ॥” पराशरस्तु
तिक्तकपाययोर्मधुरपाकात्पाकान्नयो रसानाम् अम्लोऽम्लं
पच्यते, कटुकः कटुकं, चत्वारोऽन्ये मधुरं, संसृष्टरसास्तु
संसृष्टम्, कटुतिक्तकपायाणां कटुको येषां विपाक इति
पक्षः । तेषां पित्तविघाते तिक्तकपायौ कथं भवत इति ।
पोटा पाकस्तु संग्रहे निरस्तः—“यथा रसं जगुः पाकान्
पटुं केचित्तदमां प्रतम् । यत्स्वादुव्रीहिरम्लत्वं न चाम्लमपि
दाडिमम् ॥ याति तैलं च कटुतां कटुकापि न पिप्पली ।
यथा रसत्वे पाकानां न स्यादेवं विपर्ययः ॥” इति ॥ २५ ॥
रसैरसौ तुल्यफलस्तत्र द्रव्यं शुभाशुभम् ।
किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन वाऽपरम् ॥
गुणांतरेण वीर्येण प्रभावेणैव किञ्चन ॥ २६ ॥

स०—रसैर्जिह्वैवपिकैर्मधुराम्लकटुकैर्विपाककालो-
पलभ्यो मधुराम्लकटुकलक्षणो यो रसो भवत्यसौ
तुल्यफलः । तुल्यं सदृशं फलं यस्य स तुल्यफलः ।
एतदुक्तं भवति । अम्यवहृतस्य मधुररसस्य जाठराग्नि-
संयोगवशाद्यद्रसांतरं फलतया निष्पन्नं तद्रसैः सदृशम् ।
फलग्रहणेनैतत्प्रतिपादयति । फलोपममेव वृष्यादिलक्ष-
णकार्यसदृशं न तु कुसुमोपमं देहाह्लादनादिलक्षण-
कार्यमिति । एवमम्लादीनामपि व्याख्येयम् । तत्रेत्या-
दि । तेषु रसवीर्यविपाकादिषु मध्ये द्रव्यं किञ्चिच्छु-
भाशुभं सदसत्कर्म रसेन कुरुते । यथा । मधु कषाय-
रसत्वेन पित्तं शमयति । किञ्चिद्विपाकेन । यथा ।
तदेव मधु कटुविपाकतया कफं हन्ति । किञ्चन द्रव्यं
गुणांतरेणाऽन्योन्यगुणविकृतत्वाद्रसविपाकतो यः गुणां-
तरो गुर्वादित्तेन । यथा । अम्लं कांजिकं कफं शम-
यति । रौक्ष्यात् । किञ्चन वीर्येण । यथा कषायतिक्तं
महत्पंचमूलं वातं जयति नतु पित्तमुष्णवीर्यत्वात् ।
किञ्चन द्रव्यं प्रभावेणैव शुभाशुभं कर्म कुरुते । यथा ।
अम्लोष्णा मुरा क्षीरं वर्धयति ॥ २६ ॥

प०—असौ विपाकाख्यो रसो रसै रसनाग्रैर्जिह्वा-
वैशेषिकैर्मधुराम्लकटुकलक्षणैस्तुल्यफलस्तस्योति ।
एवमास्वाद्यमानस्य मधुरस्य रसस्य देहाह्लादनादि
यत्कार्यं फलोपमं तत्तस्य मधुरेण रसेन तुल्यमेव ।
मधुराम्लकटुकानां गुणास्ते विज्ञेयाः । ये मधुरा-
म्लकटुकानां रसानां रसभेदीयेऽध्याये प्रोच्यन्ते

कर्माणि मधुरो रसः । आजन्मसात्स्यात् कुरुते
धातूनां प्रवरं बलमित्यादिकम् । तत्रेति निर्धारणे ।
तत्र रसवीर्यविपाके गुणप्रभावेषु मध्ये यद् द्रव्यं
किञ्चिच्छुभाशुभं सदसत् कर्म रसेन कुरुते । अपरं
शुभाशुभं कर्म वीर्येण । अपरं शुभाशुभं कर्म प्रभा-
वेण कुरुते । तथा शुभाशुभं कर्म विपाकेन कुरुते ।
किञ्चिद्गुणान्त्येण कुरुते । तच्च सङ्ग्रहे सुविस्तरं
कृत्वा व्याख्यातम् । यथा मदिरा—मधुरं श्लेष्माणं
शमयति तथा तैलं कटुपाकतयैव बद्धविषमूत्रम् ।
अम्लकाजिकं कफं जनयति रुक्षोष्णत्वात् । कपित्थं
तु रौक्ष्यात् कफं जयति, पित्तं च शीतवीर्यत्वात् ।
आमलकं—शीतवीर्यत्वात् स्वादुपाकतया पित्तं जयति
कफं रौक्ष्याह्लाधवाच्च । शैत्यरौक्ष्यलाघवैस्तु न वातम् ।
लवणं सैन्धवं स्वादुपाकतया पित्तं जयति लाघवात्,
कफं कटुकात् । शुण्ठी स्नेहोष्णा स्वादुपाकैव वातं
क्षपयति । पिप्पली च लशुनो स्नेहोष्ण्यगौरवैः,
पलाण्डुश्च स्नेहगौरवाभ्यां जयति श्लेष्माणम् ।
कषायतिक्तं महत्पञ्चमूलं वातं जयति, न तु पित्तमुष्ण-
वीर्यत्वात् । कषायस्य कुलत्थोष्णपाकतयौचित्येन
तन्निर्देशदर्शनमात्रमुक्तम् ॥ २६ ॥

हे०—त्रयाणां पाकानां लक्षणान्याह—असौ त्रिविधो विपाकः
यथास्वं रसैर्मधुराम्लकटुकैस्तुल्यफलस्तुल्यकार्यो ज्ञेयः ।
मधुरस्य रसस्य कार्यं दृष्ट्वा मधुरपाको लक्षणीयः ।
एवमम्लस्याम्लः, कटुकस्य कटुकः । द्रव्यादीनां पृथक्
प्रयोजकत्वमाह—गुणांतरेण रसाद्वयतिरिक्तेन गुर्वादिना
गुणेन, एतदेव रसादीनामपि गुणत्वं ज्ञापयति । तेन
‘पलाण्डुस्तद्रुणैर्न्यून’ इत्यादिप्रयोगा उपपन्नाः । प्रभावेणा-
त्मनैव द्रव्यस्यात्मा प्रभावः । तथाच सुश्रुतः—“तद्द्रव्य-
मात्मना किञ्चित्किञ्चिद्वीर्येण सेधितम् । किञ्चिद्रसविपाका-
भ्यां दोषं हन्ति करोति च ॥” इति । शुभं दोषशमनं कर्म,
अशुभं दोषकोपनं, किञ्चिदपरं किञ्चनोति त्रयं कर्तृकर्म-
विशेषणम् । यदा बहूनि द्रव्याणि एकमेव कर्म कुर्वन्ति तदा
कर्तृविशेषणं, यदैकमेव द्रव्यं बहूनि कर्माणि तदा कर्म
विशेषणम् । एतच्चोदाहृतं संग्रहे—तत्र यन्मधुरं रसविपा-
कयोः शीतवीर्यं च द्रव्यं, यच्चांम्लं तयोरुष्णवीर्यं च । यद्वा--
कटुकं तेषां यथास्वं रसादिभ्यः प्रायोगुणान् दोषकोपनत्वं
शमनत्वं च विद्यात् । तद्यथा—क्षीरमदिरामरिचादीनां
रसादिसंकरे त्वन्यथात्वम् । यथा मधु मधुरं श्लेष्माणं
शमयति कटुविपाकितया सकषायत्वाद्रौक्ष्याच्च, वातं

जनयति शीतवीर्यत्वाच्च । तथा यवोऽपि आनूपौदकपि-
शितं पित्तं करोत्युष्णवीर्यत्वात् । तथा तैलं कटुविपाकि-
तया च विपाकत एव बद्धविष्मूत्रम् । अम्लं कांजिकं कफं
जयति तीक्ष्णोष्णत्वात् । शैत्यरौक्ष्यलाघवैस्तु न वातम् ।
लवणं सैधवं स्वादुपाकतया पित्तं जयति, लाघवात्कफम् ।
कटुका शुंठी स्नेहौष्ण्यस्वादुपाकतया वातं जयति, पिप्पली
च । लशुनोऽपि स्नेहौष्ण्यगौरवैः पलांडुश्च स तु स्नेहगौर-
वाभ्यां जनयति श्लेष्माणम् । वृद्धं च मूलकं स्वादुपाकतया-
तित्तानि व्याघ्रीविशालाकारगुरुष्वुष्णवीर्यत्वात्पित्तं जनयति ।
कपित्थं तु रौक्ष्यात्कफं, पित्तं च शीतवीर्यत्वात् । आमलकं
पित्तं शीतवीर्यत्वात् स्वादुपाकितया च, कफं रौक्ष्याल्लाघ-
वाच्च । कपायतित्तं पंचमहामूलं वातं जयति रुक्षोष्णत्वात् ।
ननु पित्तमुष्णवीर्यत्वात् । कपायाः कुलत्थाश्चाम्लपाकतया
चेति एतन्निर्दशनमात्रमुक्तमिति ॥ २६ ॥

ननु गुरूष्णाम्लमधुरादिगुणानां रसादीनां विरोधः ।
तत्रैषां कार्यनिष्पत्तौ समशक्तित्वं न वेत्याशङ्कानि-
वृत्त्यर्थमाह—

यद्यद्रव्यं रसादीनां बलवत्त्वेन वर्तते ।
अभिभूयंतरास्तत्तत्कारणत्वं प्रपद्यते ॥ २७ ॥

स०—रसादीनां रसवीर्यविपाकप्रभावानां मध्ये
यद्रसादिवस्तु रसो वीर्यं वा विपाको वा प्रभावो वा
बलवत्त्वेन बलिष्ठतया द्रव्यं वर्ततेऽवतिष्ठते तत्तद्वस्तु-
जातमितरानबलिष्ठानभिभूय विफलीकृत्य कारणत्वं
प्रपद्यते । कर्मकरणे कारणतामासादयतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

प०—यद्यद्रसादि वस्तुजातं रसादीनां रसवीर्यावि-
पाकप्रभावाणामन्यतमत्वं बलवत्त्वेन द्रव्ये वर्तते ।
बलाधिष्ठितं यावत्तिष्ठति तदेव वस्तुजातमभिभूयेत-
रानपरमन्यदबलतमं पराजित्य कारणत्वं प्रपद्यते ।
प्रवादे साधुकतमतामासादयति रसेनेदं कृतम्, पाके-
नेदं कृतम्, गुणान्तरेणेदं कृतं, वीर्येणेदं कृतं यावत्प्र-
भावेणेदं कृतम् । अस्यैवाथस्येदमाहरणार्थं संग्रहोक्तं
प्रपञ्चमिह प्रदर्शितम् । कुत एवं ज्ञातं तदेव वस्तु-
जातं रसाद्यन्यतमं द्रव्येऽवतिष्ठमाने रसादिवस्तु-
जातं बलवद्बलवदप्युभयमेतत्तात्मीयमात्मीयं यथा-
बलं कर्म कुर्वन् कारणतामागच्छतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

हे०—सत्स्वपि सर्वेष्वेकस्यैव प्रयोजकत्वे हेतुमाह—
बलवत्त्वेन बलाधिक्येन । बलं च द्विविधं—कृत्रिममकृत्रिमं

च । मात्राधिक्येन सहायसंपत्त्या च कृतं कृत्रिमं, स्वाभावि-
कमकृत्रिमम् ॥ २७ ॥

अत इदमाह—

विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाऽल्पं हि जीयते २८ ॥

स०—हि यास्मद्विरुद्धगुणसंयोगे संहतीभावे सति
यदल्पं वस्तु तद् भूयसा बलवता जीयतेऽभिभूयते ।
गुणशब्देन चात्र रसादयो गृह्यन्ते न पारिभाषिका गुर्वा-
दयोऽप्रकृतत्वात् । विरुद्धगुणसंयोग इत्यत्र विरुद्धगुणस-
मवेतद्रव्यसंयोग इति कथ्यं न विरुद्धगुणसंयोग इति ।
नहि गुणानां संयोगो वस्तुं युज्यते किं तर्हि द्रव्या-
णाम् । तथा च मुनिः । संयोगस्तु द्वयोर्वहूनां वा
संहतीभावः । विरोधश्च द्विविधः । स्वरूपतः कार्य-
तश्च । स्वरूपतो विरोधो गुरुलघ्वोः शीतोष्णयोश्च ।
कार्यतो यथा । वायौ जेतव्येऽरुक्षोष्णद्रव्यसंयोगोप-
योगः । अत्र हि यो गुणानां विरोधः स कार्येण ।
तत्र यदल्पं वस्तुजातं तद् भूयसा वस्तुजातेनाऽभिभू-
यते । तत्र यथा क्षीरं शीतवीर्यमपि मधुररसहेतुकस्ने-
हगौरवादिभिः साहाय्यबाहुल्याद्वातशमनाख्यं कार्यं
करोति न पुनः स्वकार्यं वातप्रकोपाख्यम् ॥ २८ ॥

यत्र तु द्रव्ये रसादीनामुत्कर्षसंभवः परस्परं साम्यं
तत्र कस्य कार्यकारणत्वमित्याह—

रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्व्यपोहति ।
बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् २९

स०—रसं मधुरादिषड्विधं विपाकः कर्ता व्यपो-
हति कार्यकरणे कुण्ठयति । यथा मधुरो मधुनि रसः
कटुना विपाकेनाभिभूयते । अत एव पवनशमनाख्यं
कार्यं मधुररसहेतुकं न करोत्यपि तु वातप्रकोपनाख्यं
कटुविपाकहेतुकमेव करोति । तौ रसविपाकौ वीर्यं
कर्तृभूतमपोहति । यथा महिषामिषोत्थितौ मधुररस-
विपाकावष्णवीर्याख्यं कर्तृ अभिभवति । अत एव
तन्मांसं पित्तादिदूषणम् । अन्यथा स्वादुरसविपाकित्वा-
पित्तशामकमेव स्यात् । प्रभावस्तु त्रीनपि रसादीन्
विजयते । यथा । अम्लरसविपाकोष्णवीर्या च सुरा

क्षीरं जयति । इतीदृशं रसादीनां नैसर्गिकं बलं स्वा-
भाविकी शक्तिः । एतदुक्तं भवति । रसं समबलमपि
विपाको व्यपोहति । रसविपाकौ च समबलावपि वीर्यं
स्वभावादपोहति । एतानि च समबलान्यपि प्रभावो
व्यपोहतीति ॥ २९ ॥

हे०—तत्र स्वाभाविकं बलमाह—रसमिति । तौ रस-
विपाकौ, तानि रसविपाकवीर्याणि अपोहति जयति । बल-
साम्ये कृत्रिमबलतुल्यत्वे यत्र रसविपाकयोस्तुल्यमात्रत्वे
नृन्यमहायत्वे च तत्र रसाद्विपाको बली मात्रासहायवैषम्ये
नृ यो मात्राधिकः सहायाधिको वा स बलीत्यर्थः । एवं
वीर्याद्विपाकौ वाच्यम् । संग्रहे तु—“ विरुद्धा अपि
चान्दान्यं रसाद्याः कार्यसाधने । नावश्यं स्थुर्विघाताय
गुणदोषा मिथो यथा ॥ रसवीर्यप्रभृतयो भूतोत्कर्षापकर्षतः ।
एकरूपा विरूपा वा द्रव्यं समधिरोरते ॥ माधुर्यशैत्यवै-
च्छिन्न्यस्नेहगौरवमदताः । सह ब्रुत्या स्थिताः क्षीरे
नृत्यानुपौदकामिपे ॥ गुणा द्रव्येषु ये चोक्तास्त एव तनु-
दोषयोः । स्थितिवृद्धिक्षयास्तस्मात्तेषां हि द्रव्यहेतुकाः ॥
रसं विद्यान्निपानेन तेनाधिवसनेन च । वीर्यं विपाकं द्रव्याणां
कर्मणः परिनिष्ठया ॥ मधुरस्कंधनिर्दिष्टघृततैलगुडादिषु ।
गुणाः स्वादादिभेदेन रसपट्कं न युज्यते ॥ अस्तु भेदा-
दसंख्यात्वमैक्यं वा स्वादुलक्षणात् । भूतोत्कर्षापकर्षेण भेदो
त्रोऽप्येन कथ्यते ॥ संकीर्णत्वात्फले चासी तुल्यत्वाच्च
विवक्ष्यते । गुणादीनां विशेषेऽपि स्वजातेरनतिक्रमात् ॥
संख्याभेदो यथा नास्ति रसानामपि सत्क्रमः । दृष्टं
मुखोपलेपादि यत्सर्वेषु घृतादिषु ॥ न च तद्वाङ्मिमात्रेषु
पट्टेवातो रसाः स्मृताः । आनन्दैकत्वयोश्च स्थान
विचित्रार्थनंत्रणम् ॥ गुणाद्या वीर्यमुच्यते शक्तिमंतो-
ऽन्यथा गुणाः । पट्टसामर्थ्यहीनत्वाद्गुणा एवेतरे गुणाः ”
इति ॥ २९ ॥

ननु द्रव्यरसविपाकवीर्याणि कर्मानुमानेन यथा स्व-
रूपाप्येवावगच्छामः । प्रभावस्य तु न ज्ञायते कीदृशं
कर्मत्यत आह—

रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावजम् ।

स०—द्रयोर्द्रव्ययो रसादीनां रसवीर्यविपाकानां
साम्ये सति यदेकं द्रव्यमन्यत्कर्म कुरुतेऽन्यत्पुनरन्य-
द्विशिष्टं कर्म तत् प्रभावजं प्रभावाज्जातमिति ज्ञेयम् ।
अयमस्य द्रव्यस्य प्रभाव इति विशिष्टकर्मकरणानिश्ची-

यत इत्यर्थः । ननु प्रभावः क उच्यत इति । ब्रूमः ।
रसवीर्यविपाकादिगुणातिशायी द्रव्यस्य स्वभावो यः स
प्रभावः । उक्तं च रसवीर्यविपाकादिगुणातिशयवान-
लम् । द्रव्यस्वभावो निर्दिष्टो यः प्रभावः स कीर्तित
इति ॥ ३० ॥

प०—इदं निदर्शनार्थमाह—यस्य द्रव्यस्य प्रभावः
द्रयोर्द्रव्ययो रसवीर्यविपाकानां साम्ये तत्रैकं द्रव्य-
मन्यत् कर्म करोति । तत्पुनरन्यदेव । तेन प्रभा-
वस्य प्रभावतः । तेन प्रभावत्वं जायते । एवं प्रति-
वस्तु यः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो धर्म आत्मरूपता-
भावं प्रत्यसाध्यासम्भवरूप एवाव्यभिचारी स
प्रभावः न पदार्थन्तरो भावः पट्टपदार्थाव्य-
तिरिक्तः ॥ ३० ॥

हे०—अथ प्रभावः । प्रभावं लक्षयति—द्रयोर्द्रव्ययो रसा-
दिसाम्ये सत्यप्येकस्य यद्विशिष्टं कर्म दृश्यते तत्प्रभावजम्,
तत्र यो द्रव्यधर्मो हेतुः स प्रभाव इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अत्र निदर्शनार्थमाह—

दंती रसाद्यैस्तुल्याऽपि चित्रकस्य विरेचनी ॥

मधुकस्य च मृद्वीका घृतं क्षीरस्य दीपनम् ३१ ।

स०—चित्रकस्य रसवीर्यविपाकैस्तुल्यापि दंती रसा-
दिभ्योऽतिशायिद्रव्यस्वभावयोगाद्विरेचनी न चित्रक-
श्चित्रकत्वात् । मधुकस्य च मृद्वीका तुल्याऽपि रसा-
दिभ्योऽतिशायिद्रव्यस्वभावयोगान्मृद्वीका विरेचनी न
मधुकम् । घृतं क्षीरस्य रसादिभिस्तुल्याऽपि घृतं दीपनं न
पुनः क्षीरम् । अन्ये त्वेवं प्रभावलक्षणं प्रतिपन्नाः प्रति-
वस्तु स्वसंज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणो यो धर्मस्त्वतलादि-
प्रत्ययप्रतीतिसमधिगम्यः स प्रभावः । तंत्रांतरे चोक्तम् ।
वस्तूनां यः स्वसंज्ञायाः । प्रवृत्तौ करणे स्मृतः । त्वत-
लादिप्रबोध्यश्च प्रभाव इति कीर्तितः । एवं च दंती-
त्वादंत्या विरेचनकारित्वं प्रभावः । चित्रकस्य चित्र-
कत्वाद्विरेचनकारित्वं प्रभावः । एवं मृद्वीकात्वान्मृ-
द्वीकाया विरेचनकारित्वं प्रभावः । इत्यादि सकलपदा-
र्थेषु बोध्यम् ॥ ३१ ॥

प०—एवं दन्ती रसाद्यै रसवीर्यविपाकैस्तुल्याऽपि
समानाऽपि चित्रकस्य ये रसवीर्यविपाकास्त एव रस-
वीर्यविपाका दन्त्या अपि । दन्ती पुनर्दन्तीत्वाद्वि-
रेचयति न चित्रकश्चित्रकत्वात् । मधुकस्य मृद्वीका

रसवीर्यविपाकैः समानाऽपि मृद्धीका विरेचयति मृद्धीकात्वात् । न मधुको मधुकत्वात् । घृतं क्षीरं रसवीर्यविपाकैः समानमपि घृतं दीपनं घृतत्वात् । क्षीरत्वान्न क्षीरम् । इत्येवं सर्वतः प्रभावत्वादिति यावत् ॥ ३१ ॥

हे०-प्रभावमुदाहरति--रसादय उक्ताश्रयेण "कटुकः कटुकः पाके वीर्योष्णश्चित्रको मतः । तद्वदंती प्रभावात् विरेचयति सा नरम्" इति । मधुकमृद्धीकयोः क्षीरघृतयोश्च मधुररसपाकत्वेन शीतवीर्यत्वेन च साम्येऽपि मृद्धीकैव विरेचनी न मधुकम्, घृतमेव दीपनं न क्षीरम् । संग्रहे त्वन्यदभ्युदाहृतम्--"कटुपाकरसस्निग्धगुरुत्वैः कफवात-जित्पित्तशूनो वातकफकृन्तन तु तैरेव यदुणैः॥मिथो विरुद्धान् वतादीन् लोहिताद्या जयति यत् । कुर्वति यवकाद्याश्च तत्प्रभावविजुभितम् ॥ शिरीषादिविपादिभ्यं स्वप्रायं तद्विवृद्धये । मणिमन्त्रीपधीनां च यत्कर्म त्रिविधात्मकम् ॥ शन्याकर्षणपुंजन्मरश्वाधुवशादिकम् । दर्शनाद्यैरपि त्रिपं यन्नियच्छात चागदः ॥ विरेचयति यद्वृष्यमाणु शुक्रं करोति वा । ऊर्वाधोभागिकं यच्च द्रव्यं यच्छमनार्दिकम् ॥ मात्रादिप्रायं तत्तत्तच्च यत्प्रपञ्चेन वर्णितम् । तच्च प्रभावजं सर्वमतो चिन्त्यः स उच्यते ॥ रसेन वीर्येण गुणैश्च कर्म द्रव्यं विपाकेन च यद्विदध्यात् । सद्योऽन्यथा तत्कुर्वते प्रभावाद्धेतोरतस्तत्र न गोचरोऽस्ति" इति॥ ३१ ॥

सामान्यविशेषाभ्यां यतः सकलं व्याप्तमतो ग्रंथकार इदमाह-

इति सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनां पुनश्च तत् । विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन भिद्यते ॥ ३२ ॥

स०--इति प्रकारे । अनेन प्रकारेण द्रव्यरसवीर्यादीनां सामान्येन कर्म व्याख्यातं न विशेषेण । यैरेव महाभूतै रसवीर्यादयो द्रव्याश्रिता आरब्धास्तैरेव तथाभूतैस्तदाश्रयमपि द्रव्यम् । अतः सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनां युक्तं संप्राप्तं विशिष्टं कर्म प्रतिद्रव्यं वक्तुमिदमाह । पुनश्च तदिति । तत्सामान्योक्तं कर्म द्रव्यरसादीनां संवधि पुनर्भिद्यते विशिष्यते । केनेत्याह । विचित्रेत्यादि । विचित्राश्च ते प्रत्ययाश्च विचित्रप्रत्ययाः । नानाकारसंनिवेशविशेषयुक्तानि महाभूतानि प्रतिसत्त्वं प्राक्तनशुभाशुभकर्मप्रेरितो विचित्रो महाभूतपरिणाम इत्यर्थः । विचित्रप्रत्य-

यारब्धं च तद्व्यं च तस्य भेदो विशेषस्तेन विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन तत्सामान्योक्तं कर्म द्रव्यादीनां भिद्यते । द्रव्याश्रितत्वादसादीनामपि यत्कर्म तदपि द्रव्यभेदेन भिद्यते न तु सर्वमपि देशकालादिवशाद्विचित्रप्रत्ययारब्धम् । परस्परवैलक्षण्याद्व्यणाम् । परस्परवैलक्ष्ये चैषां विचित्रप्रत्ययारब्धत्वमेव कारणम् । यद्वशादन्यदिदं द्रव्यमिति रूपरसविपाकादिभिन्नमुत्पद्यते तथा प्रतिभासते च तत्किंनु विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन भिद्यत इति । अत्राचक्ष्महे । सत्यमेतत् किंनु विशिष्टद्रव्यस्य संग्रहार्थं विचित्रप्रत्ययारब्धमिति विशेषणं शास्त्रकृता कृतम् । यस्य भेदेन द्रव्ये रसवीर्यादीनां यत्सामान्योक्तं कर्म तद्विद्यते । यस्मिन् द्रव्ये रसादीनामन्यानि महाभूतान्यारम्भकाणि द्रव्यस्य चारम्भकाण्यपराणि च तद्व्यं विचित्रप्रत्ययारब्धम् तदेवं द्रव्याणां द्वैविध्यम् । यतः कानिचिद्द्रव्याणि यैरेव महाभूतैर्यथाविधै रसादय आरब्धास्तैरेव तथाविधैर्महाभूतैस्तदाश्रयाण्यपि द्रव्याण्यारब्धानि । तानि रसादिसमानप्रत्ययारब्धान्युच्यन्ते । तानि च यथायथं तत्कर्म रसाद्यनुगुणं सामान्यात्कुर्वते । यथा क्षीरेक्षुशर्करादीनि । कानिचित्पुनस्तदाश्रितरसादिसमारम्भकमहाभूतान्यन्यानि तदाश्रयद्रव्यारम्भकाण्यन्यानि च महाभूतानि । तैरारब्धानि तानि विचित्रप्रत्ययारब्धानि द्रव्याणि । एतदुक्तं भवति । रसादीनामारम्भकाण्यन्यथाभूतानि महाभूतानि नोभयत्रैकरूपाणीति । तानि च यथायथं रसाद्यनुगुणं कर्म न कुर्वति भिन्नत्वाद्धेतुभावस्य । तथाहि । रसादीनामारम्भेऽन्यो हेतुरन्यश्च तदाश्रयद्रव्यारम्भ इति यथा मकुष्ठयवमत्स्यसिंहादीनि । एतानि यथारसं वीर्यविपाककर्म न कुर्वति । विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् । इत्थं यानि रसादिसमानप्रत्ययारब्धानि द्रव्याणि च बहून्यपि तेषां रसोपदेशेन रसकर्म निर्देष्टुं शक्यते । अत एव हेतोः षण्णां रसानां योऽनुगुणनिर्देशस्तस्य सार्थकत्वम् । रसोपदेशमन्तरेण हि बहुतराणां समानरूपाणां द्रव्याणां क्षीरेक्ष्वादीनां कर्म वक्तुं सुखेन

शक्यते । यानि तु विचित्रप्रत्ययारब्धानि द्रव्याणि तेषां प्रतिद्रव्यं कर्मपदेशं विना यथायथं कर्म वक्तुं न शक्यते ॥ ३२ ॥

प०-सामान्यविशेषाभ्यां तावत्सकलं व्याप्तं यतोऽतः शास्त्रकृदिदमाह-इतिशब्दः परिसमाप्तिवचनः प्रकारार्थो वा । परिसमाप्तरतावद्रसवीर्यविपाकप्रभावाणां सामान्यतः कर्म न विशेषतः तदारम्भकमहाभूतसामान्यात् । समानप्रत्ययत्वात् । समानकरणत्वादिति यावत् । अनेन प्रकारेण चेतिशब्दस्यार्थः । अनेन प्रकारेण वा द्रव्यादीनां सामान्यतः व्याख्यानं न विशेषेण । यैरेव यथाभूतरेतैर्महाभूतै रसवीर्यादयो द्रव्याश्रिता आरब्धास्तैरेव तथाभूतैस्तदाश्रयमपि द्रव्यप्रारब्धमिति सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनां व्याख्याय विशेषभेदेनैव तेषां प्रतिद्रव्यमन्यत्कर्म विशिष्टं दर्शयितुमाह-तत्सामान्योक्तं कर्म द्रव्यरसादीनां भिद्यते विशिष्यते, नानात्वेन सम्पद्यते, द्रव्याश्रितत्वात् । रसादीनामपि यत्कर्म तदपि द्रव्यभेदेन भिद्यते नानाप्रकारमेव भवति । एवं द्विविधानि द्रव्याणि कानिचिद्रसस्यारम्भकसमानप्रत्ययारब्धानि कानिचिद्रसस्यारम्भकप्रत्ययेभ्योऽन्यप्रत्ययारब्धानि विचित्रप्रत्ययानि ॥ ३२ ॥

हे०-अध्यायार्थमुपसंहरति-द्रव्यादीनां प्रभावातानां सामान्योक्तं कर्मापवादति पुनश्च तदिति । तत्सामान्योक्तं कर्म भिद्यते विशिष्यते, अन्यथा क्रियत इत्यर्थः । केन विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन । विचित्राः परस्परविलक्षणाः ग्रन्थयाः कारणभूता महाभूतसंघातास्तेरारब्धं यद् द्रव्यं तस्य भेदो द्रव्यांतरविशिष्टत्वं तेन । पार्थिवान्तरसामान्यभेदस्य पूर्वमुक्तत्वात्पुनस्तदित्युक्तम् । एतदुक्तं भवति क्वचिद्रव्ये बाह्येन भूतसंघातो द्रव्यस्यारम्भकः तादृगेव रसादीनां तत्समानप्रत्ययारब्धं तत्सामान्यगुणान्नातिक्रामति । क्वचिदद्रव्यादृग्भूतसंघातो द्रव्यस्यारम्भकोऽन्यादग्रसादिष्वन्यादृक् गुणस्येत्यादि तद्विचित्रप्रत्ययारब्धं तत्सामान्यगुणानतिक्रामति । तदर्थं द्रवद्रव्यान्नस्वरूपे विज्ञानीयारम्भः ॥ ३२ ॥

एतदुदाहरणार्थं ग्रन्थकृदाह-

स्वादुर्गुरुश्च गोधूमो वातजिह्वातकृद्यवः ।

उष्णा मत्स्याः पयः शीतं कटुः सिंहो न शूकरः

स०-स्वादुरसोपेतो गुरुगुणयुक्तश्च गोधूमो मधुररसोपदिष्टं यद्वातजिह्वं कर्म तत्करोति । समानप्रत्ययारब्धत्वात् । यवस्तु स्वादुरसोपेतो गुरुगुणयुक्तश्च मधुररसोपदिष्टं यद्वातजिह्वं कर्म तन्न करोत्यपि तु वातकृत्वमेव करोति । विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् । मत्स्यः स्वादुरसोपेतो गुरुगुणोपेतश्च न मधुररसोपदिष्टशीतवीर्यः किं तर्ह्यूष्णवीर्यो विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् । क्षीरं च स्वादुरसोपेतं गुरुगुणयुक्तं च मधुररसोपदिष्टशीतवीर्यं समानप्रत्ययारब्धत्वात् । स्वादुरसयुक्तो गुरुगुणयुक्तश्च सिंहो न यथारसं मधुरविपाकः किं तर्हि कटुको विपाके विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् । शूकरो मधुररसयुक्तो गुरुगुणोपेतश्च यथारसं मधुरविपाक एव समानप्रत्ययारब्धत्वात् । एवं यानि समानप्रत्ययारब्धानि द्रव्याणि तेषां रसोपदेशेनैव गुणा निर्दिष्टा भवन्ति । तथा च मुनिः । शीतं वीर्येण यद्द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः । तयोरम्लं यदुष्णं च यच्चोष्णं कटुकं तयोः । रसोपदेशेन तथा निर्देश्यो गुणसंग्रहः । वीर्यतो विपरीतानां पाकतश्चोपदेश्यते । यथा पयो यथा सर्पिर्यथा वा चव्यचित्रकौ । एवमादीनि चान्यानि निर्दिशेद्रसतो भिषगिति । ब्राह्मणेन च रसादिसमानप्रत्ययारब्धान्येव द्रव्याणीति चेतसि कृत्वा चान्योऽवोचत् । यथा । गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये । रसेषु व्यपदिश्यते साहचर्योपचारत इति । अतएव च बहुतराणि द्रव्याणि रसादिसमानप्रत्ययारब्धान्यतो रसोपदेशव्याप्त्या तानि निर्देष्टुं शक्यन्ते नान्यथा । विचित्रप्रत्ययारब्धानि पुनः कतिपयान्येव द्रव्याणि तानि प्रतिद्रव्यमेवोपदिश्यन्ते । मुनिनाऽध्ययमर्थो युक्त्यैवोक्तः । यथा । मधुरं किंचिदुष्णं स्यात्कषायं तिक्तमेव च । यथा महत्पंचमूलं तथा चानूपमामिषम् । लवणं सैन्धवं नोष्णमम्लमामलकं तथा । अर्कागुरुगुडूचीनां तिक्तानां चौष्ण्यमुच्यते । किंचिदम्लरसं ग्राहि किंचिदम्लं भिनत्ति च । यथा कपित्थं संग्राहि भेदि चामलकं यथा । पिप्पली नागरं वृष्यं कटुं चावृष्यमुच्यते । कषायः स्तम्भनः शीतः सोऽभयास्वन्यथा मतः । तस्माद्रसोप-

देशेन न सर्वं द्रव्यमादिशेदिति । ये च रससंयोगा
वक्ष्यमाणास्ते रसादिसमानप्रत्ययारब्धैर्मधुराम्ललवण-
तित्तकटुकपायस्वरूपैर्मिथः कल्पनीयाः । न तु विचित्रप्र-
त्ययारब्धैर्मधुराम्ललवणतित्तकटुकपायस्वरूपैः । यस्मात्ते-
षामयथाशास्त्रनिरूपिता रसवीर्यविपाकादयो विद्यन्ते ।
विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् । अयं रससंयोगभेद एवं-
गुणोऽयमेवं गुणत्वाच्चासुष्मिन्विषये योज्य एतस्मिन्वि-
षये चाऽयमिति निर्देष्टुं न शक्यते । अनिर्ज्ञातस्वरूप-
त्वात् नहि विचित्रप्रत्ययारब्धैर्ये रससंयोगाः क्रियन्ते
तेषां स्वरूपं कथमवधारयितुं शक्यते । अपिच । समा-
नप्रत्ययारब्धैर्ये संयोगाः कल्पन्ते तेषां संयोगिनां वीर्यतो
यो विरोधः शीतोष्णलक्षणः स न दोषाय । ये तु
विचित्रप्रत्ययारब्धैः संयोगाः कल्पन्ते तेषां संयोगिनां
यः शीतोष्णलक्षणविरोधः स दोषायेति वेद्यम् । अन्यथा
रसालापानकादीनामनेकद्रव्यकृतानामनभ्यवहार एव
प्राप्नुयात् । तथा त्रयस्त्रिंशद्वर्गा ये वक्ष्यमाणास्तेषु
यदयौगिकं तज्ज्ञात्वात् । यौगिकं त्वनुक्तमपि युज्यादिति
यद्वक्ष्यते तत्र रसादिसमानप्रत्ययारब्धमेव योज्यं न
विचित्रप्रत्ययारब्धम् । तस्य रसवीर्यविपाकानां निश्च-
यस्य कर्तुमशक्यत्वात् । तस्मादित्यादि । यत एवं
विचित्रप्रत्ययारब्धं विचित्ररूपं तस्माद्रसोपदेशेन न
सर्वं द्रव्यमादिशेदपि तु रसादिसमानप्रत्ययारब्धं द्रव्य-
मेव रसोपदेशेन निर्दिशेदिति ॥ ३३ ॥

इति श्रीभृङ्गाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांग-
हृदयटीकायां सर्वांगमुदराख्यायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

प०-एतदुदाहरणार्थमाह-समानप्रत्ययारब्धत्वात् ।
तथैव स्वादुरसोपेतो गुरुगुणोपेतश्च । यवो न
मधुररसोपदिष्टं वातजित्त्वं करोति विचित्रप्र-
त्ययारब्धत्वात् । प्रत्युत वातं करोति । मत्स्या मधुरा
अपि विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् उष्णा उष्णवीर्या, न तु
शीताः । क्षीरं पुनर्विचित्रप्रत्ययारब्धत्वाच्छीतम् ।
रसवीर्यविपाकानां क्रमादुदाहरणानि सव्यभिचा-
राणि प्रदर्शितानीति भद्रम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने द्रव्या-
विज्ञानीयो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

हे०-द्रव्यभेदमुदाहरति-स्वादुरिति । यवगोधूमयोर्म-
त्स्यपयसोः सिंहशूकरयोः स्वादुत्वगुरुत्वाभ्यां तुल्यत्वेऽपि
यवमत्स्यसिंहानां विचित्रप्रत्ययारब्धत्वाद्वातलप्रभावत्वोष्ण-
वीर्यत्वकटुविपाकित्वानि स्वादुत्वगुरुत्वविपरीतानि । गोधूम-
पयःशूकराणां तु समानप्रत्ययारब्धत्वाद्वातप्रत्वप्रभावत्वशी-
तवीर्यत्वमधुरपाकत्वानि स्वादुत्वगुरुत्वयोराविपरीतानि ।
वातजित्त्ववातकृत्त्वाभ्यां तत्कारणभूतौ प्रभावा लक्ष्येने ३३ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामयुर्वेदरसायने द्रव्यादीनां
प्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम् ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

पूर्वस्मिन्नध्याये रसान् भेदैरुत्तरत्रोपदेश्यत इत्यु-
क्तमतस्तान् रसभेदावत्तुं रसभेदीयाध्यायं व्रते-

अथाऽतो रसभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०-रसानां भेदो रसभेदस्तस्मै हितो रसभेदीयस्त-
मध्यायं व्याख्यास्यामः कथयिष्यामः । रसनार्थो रस
इति मुनिः । तथाऽव्योनिरपामेव रसवत्त्वात् ।
तथा च मुनिः । आपो हि रसवत्य इति । अपां
चाव्युत्तरसत्वात्प्रतिव्यक्त्यन्यादृशो रसानां महाभूत-
वैलक्षण्यज आस्वाद आस्वाद्यते । तथा च मधुररसा-
विष्टितानां क्षीरद्राक्षेक्षुशर्करादीनां प्रतिव्यक्त्यन्या-
दृशो मधुररसास्वाद उपलभ्यते । न त्वेकरूपः । एव-
मम्लानामारनालकोलाग्लिकादीनामपि प्रतिव्ययमने-
करूप आस्वादविशेष उपलभ्यते न त्वेक एव ॥ १ ॥

प०-द्रव्यादिविज्ञानीयादनन्तरं रसभेदीयाध्याय
आरब्धः द्रव्याश्रितत्वाद्रसादीनाम् । तथा चागमः-
“द्रव्यमेव रसादीनां श्रेष्ठं ते हि तदाश्रयाः”
इति द्रव्यं विना रसानामुपलम्भाभावः । अतः पूर्वं
द्रव्यमुक्तम्, तदनु रसादीनां नामधेयादुपदेशः कर्तु-
मारभ्यते । रसानां भेदो रसभेदः तस्मै हितो रस-
भेदीयः रसभेदीयश्चासावध्यायस्तं व्याख्यास्यामः ।
रसः खत्वाद्यः प्राक् व्यक्तश्च, षड्रसत्वात्कालस्य
तु महाभूतगुणानां तु नातिरेकविशेषात् । संसृष्टो विष-
विदग्धः षोढा पृथग् विपरिणतिमधुरादिभेदेन । तदे-
तदाप्यग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयत्युदकविकार एव रसः
पृथिव्यादयस्तु तत्सहकारिणः ॥ १ ॥

हे०—रसभेदीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते अथेति । यतः पूर्वंऽध्याये रसो भेदैरुत्तरत्रोपदेक्ष्यत इत्युक्तम् । अत एवायं रसभेदीयः ॥ १ ॥

पूर्वं च प्रत्यपादि षडेव रसा इति तानेव लक्षयति—

क्षमांभोऽग्निक्षमांऽबुतेजःखवाख्यग्न्य-
निलगोऽनिलैः ।

द्वयोल्बणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः ॥ २ ॥

स०—पृथिव्यादिभिर्महाभूतैर्द्वयोल्बणैर्व्यधिकैः क्रमा-
त्परिपाद्या यथासंख्यमित्यर्थः । मधुरादीनां षण्णां
रसानामुद्भवोऽग्निनिर्वृत्तिर्भवति । द्वयमुल्बणं येषु भूतेषु
तानि द्वयोल्बणानि तैः । द्वयोल्बणशब्दोपादानाच्च
द्रव्यवद्रसस्याऽपि पांचभौतिकत्वमिति प्रतिपादयति ।
कतमत्पुनर्भूतद्वयं कतमस्मिन् रसेऽधिकमारम्भकं स्या-
दिति यथासंख्येन दर्शयन्नाह । क्षमांभोऽग्निक्षमांऽबुतेजः-
खवाख्यग्न्यनिलगोऽनिलैः । भूमिजलाभ्यामधिकाभ्यां
मधुरः । क्षमाग्निभ्यामम्लः । अंब्वग्निभ्यां लवणः ।
खवायुभ्यां तिक्तकः । अग्निवायुभ्यां कटुः । क्षमानि-
लाभ्यां कषायः । ननु भूमितोयाधिक्यान्मधुर एव-
मंबुजावधिक्यादन्यो भूम्याकाशाधिक्यादन्य इत्ये-
वमादिरसविकल्पैरसंख्येयरसप्रसंगः प्राप्नोति । अत्रो-
च्यते । स्वभावाददोषः । एषां भूम्याकाशादीनामीदृशः
स्वभावो यत्केनचिदेव भूताधिक्येन व्यवस्थितानि
भूम्यादीनि रसांतरोत्पादनसमर्थानि भवन्ति न
सर्वेणेति ॥ २ ॥

प०—रसस्योपादानं निदर्शयन्नाह—मधुरादीनां
षण्णां रसानामुद्भवो जन्मनिर्वृत्तिर्भवति । भूतद्वय-
मुल्बणं येषु भूतेषु तानि भूतद्वयोल्बणानि तैः क्रमेण
यथासंख्यमित्यर्थः । कतमत्पुनर्भूतद्वयं कतमस्मिन्
रसे आरम्भकं भवतीति यथासंख्यं दर्शयन्नाह—
क्षमांभ इति । भूतद्वयोल्बणैर्भूतैर्मधुरस्य रसस्योद्भव
इति । अग्निक्षमा इति । अग्निभूम्युत्कटैरम्लस्य । अम्यु-
तेज इति । जलतेजोऽधिकैर्लवणस्य । खवाग्निरिति ।
वाय्वाकाशोल्बणैस्तिक्तस्य । अग्न्यनिलेति । वायु-
तेजोऽधिकैः कटुकस्या गोऽनिलेति । भूमिवातोत्कटैः
कषायस्य । उल्बणग्रहणात्सर्वेषां सर्वत्र रसहेतुत्वं

सूचयति । समुदायस्य जनकत्वात् खण्डशः कार्य-
निवृत्तेरिति । किन्तु यद्यत्र तत्र विशिष्टरसान्तरमा-
रभ्यते । एतेन चोल्बणत्वेन विधानान्मधुरो रसः
सर्वजनितोऽपि भूमितोयोत्कट इत्युच्यते । एवं
शेषेष्वपि योज्यम् ॥ २ ॥

हे०—तत्र रसानामुत्पत्तिमाह—पृथिव्युदकाभ्यामुल्बणाभ्यां
मधुररसस्योत्पत्तिः, तेजःपृथिवीभ्यामम्लस्य, उदकं नोभ्यां
लवणस्य, वाय्वाकाशाभ्यां तिक्तस्य, तेजोवायुभ्यां कटुकस्य,
वायुपृथिवीभ्यां कषायस्य ॥ २ ॥

ननु स्वलक्षणं विनाऽनुक्तो रसविशेषः कथं ज्ञाय-
तामिति लक्षणार्थमाह—

तेषां विद्याद्रसं स्वादुं या वक्रमनुलिपति ।
आस्वाद्यमानो देहस्य ह्लादनोऽक्षप्रसादनः ।
प्रियः पिपीलिकादीनाम् ॥ ३ ॥

स०—तेषां रसानां मध्ये आस्वाद्यमानो वक्रमनुलि-
पति मुखोपदेहं जनयति । तथा देहस्याह्लादन आश्वा-
सकः । तथाऽश्वाणामिन्द्रियाणां प्रसादनः प्रसन्नत्व-
कृन् । तथा पिपीलिकादीनां प्रियः । तं मधुरं जानी-
यात् । पिपीलिकादीनां प्रिय एतेनैतदर्शयति । प्रमे-
हादिषु मृत्रगन्धोदये पिपीलिकोपसर्पणान्माधुर्यानुमानं
कृत्वा मधुमेहत्वादि ज्ञायते । आस्वाद्यमान इत्युत्तराणि
योज्यम् ॥ ३ ॥

प०—इदानीं स्वादादीनामुत्पत्तिं प्रतिपाद्य लक्षणं
कर्म च निर्दिशन्नाह—तेषां षण्णां रसानां मध्ये स्वादुं
मधुरं रसं विद्यात् । य आस्वाद्यमानो जिह्वायां गन्धं
नीयमानो वक्रममुपलिपति । आस्योपदेहमुत्पाद-
यति । शरीरस्याह्लादनः सुखावहः । अश्वाणामि-
न्द्रियाणां प्रसादनः । पिपीलिकादीनां प्रियः पिपी-
लिकापट्पदादीनामिष्टवमः ॥ ३ ॥

हे०—अथ रसलक्षणम् । ननु मधुरं लक्षयति
उपलिपति पिपीलिकादीनामिष्टवमम् । देहस्य ह्लादन-
प्रियतमत्वात्प्रियशीलग, अक्षप्रसादन इन्द्रियवैमत्यकरः ।
आदिशब्दात्पट्पदादयः ॥ ३ ॥

अम्लः क्षालयते मुखम् ।
हर्षणो रमदंतानामक्षिभ्रुवर्निकाचनः ॥ ४ ॥

स०-अम्लो रस आस्वाद्यमानो मुखं क्षालयते स्नावयति । तथा रोमदन्तानां हर्षणः । हृषु अलीके । अलीककारी । उद्वेजक इत्यर्थः । तथाऽक्षिभ्रुवनिकोचनः । अक्षिणी च भ्रुवौ चाक्षिभ्रुवम् अचतुरादिद्वये निपातितम् ॥ ४ ॥

प०-अम्लो रस आस्वाद्यमानो मुखं क्षालयति स्नावयति । रोमदन्तानां हर्षणः । “ हृष अलीके ” अलीककारी उद्वेजक इत्यर्थः । अक्षिभ्रुवनिकोचनः अक्षिभ्रुवं सङ्कोचयति ॥ ४ ॥

हे०-अम्लं लक्षयति-क्षालयते प्रक्षालयते, रोमहर्षणः रोमांचकृत्, दंतहर्षणो दंतकार्याक्षमत्वकृत्, अक्षिभ्रुवनि-कोचनः अक्ष्णोर्भ्रुवोश्च निकोचकः ॥ ४ ॥

लवणः स्पंदयत्यास्यं कपोलगलदाहकृत् ॥५॥

स०-लवणो रसो मुखं स्पंदयति । तथा कपो-लयोर्गले च दाहं करोति । अन्नस्य रोचन इतीहाति-प्रसिद्धत्वात्नोक्तम् । संप्रहे तु । स्पष्टार्थमुक्तम् । यथा । कण्ठकपोलं विदहत्यन्नं प्ररोचयतीति ॥ ५ ॥

प०-लवणो रस आस्वाद्यमानः मुखं स्पन्दयति । कपोलगलं विदहति कपोलगलदाहकृत् ॥ ५ ॥

हे०-लवणं लक्षयति-लवण इति ॥ ५ ॥

तिक्तो विशदयत्यास्यं रसनं प्रतिहंति च ॥६॥

स०-तिक्तो मुखं विशदयतीति । तच्च अपैच्छि-त्ययुतं करोति । रसनेन्द्रियं च प्रतिहंति । अन्यरस-ग्रहणशक्तिं नाशयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

प०-तिक्तो रस आस्वाद्यमानः आस्यं वदनं विशदयति निर्मलं करोति । वैशद्यं पिच्छिललाशनः । रसनां जिह्वां वागिन्द्रियं प्रतिहन्ति अन्यरसग्रहण-शक्तिं नाशयति । स्वकर्माणि शक्त्युपघातं तस्यो-पजनयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

हे०-तिक्तं लक्षयति-विशदयति-अपैच्छित्यं करोति, रसनां प्रतिहंति, जिह्वां कुण्ठति ॥ ६ ॥

उद्वेजयति जिह्वाग्रं कुर्वंश्चिमिचिमां कटुः ।

स्नावयत्याक्षिनासास्यं कपोलौ दहतीव च ॥७॥

स०-कटुरास्वाद्यमानो जिह्वाग्रमुद्वेजयति । सोद्वेगं करोति । चिमिचिमां कुर्वन् दहनज्वालासंस्पर्शादि-वाऽक्ष्यादि स्नावयति । गण्डौ च दहतीव ॥ ७ ॥

प०-कटुको रस आस्वाद्यमानो जिह्वाग्रं दुःख-यति । चिमिचिमां सर्पपकल्कलिप्रमिव कुर्वन्नक्षिना-सास्यं नेत्रघ्राणमुखं स्नावयति । कपोलौ गण्डौ दह-तीव च ॥ ७ ॥

हे०-कटुकं लक्षयति-अग्रग्रहणं संबंधमात्र एवोद्वे-जकत्वं चिमिचिमां सर्पपलित इव दुःखानुभवम् ॥ ७ ॥

कषायो जडयेज्जिह्वां कंठस्रोतोविबन्धकृत् ॥८॥

स०-कषायो जिह्वां जडयति रसादिक्रियायां मंदा-करोति । तथा कण्ठस्य स्रोतांसि शिराविंशधास्तेषां विबन्धं करोति । श्वासादीनामयथाप्रवृत्तिमिव कुर्वन् इत्यर्थः ॥ ८ ॥

प०-कषायो रस आस्वाद्यमानो जिह्वां जडयेन् जडां कुर्यात् । जाड्यमयथावद्रसज्ञानसंवेदनं श्रंगते । कण्ठस्रोतो विबन्धनातीति विबन्धकृत् ॥ ८ ॥

हे०-कषायं लक्षयति-जडयेत्स्तेभ्येन् कंठसंबन्धिनं स्रोतसां विबन्धमवरोधं करोति ॥ ८ ॥

रसानामिति रूपाणि कर्माणि ॥ ९ ॥

स०-इति परिसमाप्तौ । रसानां मधुरादीनां लक्षणानि समाप्तानि सम्प्रति तेषां कर्म यथास्वं प्रदर्शयन्नाह । कर्माणीति । वक्ष्यमाणानीति वाक्य-शेषः ॥ ९ ॥

प०-रसानां लक्षणमुक्तवोपसंहरति-रसानामित्य-नेनैवंप्रकाराणि रूपाणि लक्षणानि ज्ञेयानि तेषां वक्ष्यमाणानि कर्माणीति ॥ ९ ॥

हे०-प्रकरणार्थमुपसंहरति-रसानामिति । रसलक्षण-प्रकरणानंतरं रसकर्मप्रकरणमुच्यते-कर्माणीति ॥ ९ ॥

अथ को रसः किं कर्म करोतीत्यत आह-

मधुरो रसः ।

आजन्मसात्म्यात्कुरुते धातूनां प्रबलं बलम् ।

बालवृद्धक्षतक्षीणवर्णकेशेन्द्रियौजसाम् ॥

प्रशस्तो बृंहणः कंठ्यः स्तन्यसंधानकृद्गुरुः ।

आयुष्यो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषाऽपहः ।

कुरुतेऽत्युपयोगेन स मेदःकफजान् गदान् ।

स्थौल्याग्निसादसंन्यासमेहगंडार्बुदादिकान् १०

म०—मधुरो रसो धातूनां बलं प्रबलं कुरुते ।
बलं निजं तत्प्रकृष्टं जनयतीत्यर्थः । कुतः आजन्मसा-
त्म्याज्जन्मप्रभृति देहस्य सात्म्यादित्यर्थः । बालभाव
एव हि क्षीरादिना पुरुषस्य वृत्तिः । तथा बालादीनां
प्रशस्तो हित ओजसोऽधिकवर्धनत्वात्प्रशस्तः । ओ-
जस्तु तेजो धातूनां शुक्रांतानां परमित्योजोऽक्षयं
वक्ष्यति । तथा वृंहणः कंठ्यश्च । स्तन्यं क्षीरं संधानं
श्लेषस्ते करोतीति स्तन्यसंधानकृत् । तथाऽऽयुष्यादि-
गुणः । नन्वायुष्यजीवनयोरैकार्थत्वादेकतरोपादानमेव
युक्तम् । मैवम् । एतयोर्भिन्नार्थत्वात् । तथाहि ।
आयुष्यः स उच्यते । योऽपरिमितायुषो हितोऽधिका-
युषो हितत्वात् । तथा च मुनिः । तेनाऽऽयुरमितं
किं इति । यत्वायुषो नियतरूपस्य तामेव मर्यादाम-
नुव्रजानि स जीवयतीति जीवन उच्यते । तदनयोः
स्पष्ट एव भेदः । तथा जीवनमोजस्यमित्यभिन्नार्थौ
किंत्वेतयोर्द्वेभोरपीह यदुपादानं तदोजसो द्विविधाया
अपि वृद्धेः कारकोऽयमिति प्रतिपादयितुम् । तथा च
मधुरो रसो रुधिरादिक्रमेणैजसो वृद्धिकरः सामान्या-
द्विषेपाच्च । यथा क्षीरं धातुवर्धनमुक्तं वृष्यं च । तत्र धातु-
वर्धनत्वेनैव वृष्यत्वस्योक्तत्वाद्वृष्यशब्दोपादानं यत्तद-
न्यानि वृष्यरूपाण्यात्मगुणादीनि तेभ्यः सकाशाद्विशे-
षेणाश्वेव वृद्धिकरमिति द्योतयितुं कृतमिति । कुरुते
हृत्पादि । मधुरो रसोऽत्युपयोगेनाऽतिसेवया भेदः श्ले-
ष्मोऽथान्त्रोगान्करोति । कांस्तानित्याह । स्थौल्या-
दिकान् ॥ १० ॥

प०—मधुरो रस उपयुक्तः कुरुते आजन्मसा-
त्म्यान् जन्मप्रभृतिसात्म्यान् धातूनां रसादीनां
प्रबलं बलं कुरुते प्रकृष्टतया शक्त्या
युक्तं बलं जनयेत् । स च बालानां वृद्धानां क्षत-
क्षीणानां वर्णस्य केशानामिन्द्रियाणामोजसश्च
प्रशस्तो हितः । वृंहयतीति वृंहणः । कण्ठे स्वरे
हितो कण्ठ्यः स्वयः । स्तन्यकृत् स्तन्यं क्षीरं सन्धी-
नां त्रणास्थिभग्नानामेकीकरणम् । आयुषि—हित-
मायुष्यम् । जीवनमोजस्यं स्निग्धगुणयोगान् ।
स्निग्धः पिचानिलं हन्ति विषं च हन्ति । स

चात्युपयोगेनोपयुज्यमानो भेदः श्लेष्मजान् भेदः—
श्लेष्मोद्भवान् व्याधीन् स्थौल्यादिकान् कुरुते ।
संन्यासो मदात्यये वक्ष्यमाणः ॥ १० ॥

हे०—मधुररसस्य कर्माह—आजन्मसात्म्यात्कुरुते निर-
पाधिकसात्म्यादित्यर्थः । प्रबलमितररसकृतेभ्यो बलेभ्यः ।
बलं देहधारणसामर्थ्यं, बालादीनां प्रशस्तो हितः । स्तन्यं
क्षीरं, संधानं भग्नानां श्लेषः, आयुष्यः आयुर्वृद्धिकरः,
जीवनः मूर्च्छाहरः । अतिमात्रशीलितस्य मधुरस्य कर्माह—
स्थौल्यादयो भेदः श्लेष्मजानामुपकरणं, संन्यासो मदात्यय-
निदाने वक्ष्यमाणः ॥ १० ॥

अम्लोऽग्निदीप्तिकृत्स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः ।
उष्णवीर्यो हिमस्पर्शः प्रीणनो भेदनो लघुः ॥
करोति कफपित्तास्रं मूढवातानुलोमनः ।
सोऽत्यभ्यस्तस्तनोः कुर्याच्छैथिल्यं तिमिरं भ्रमम्
कण्डुपाण्डुत्ववीर्यसर्पशोफविस्फोटतृडज्वरान् ११ ॥

स०—अम्लो रसोऽग्निदीप्तिकृत्वादियुतः । तथा
कफपित्तास्रं करोति । मूढमननुलोमं वातमनुलोम-
यतीति मूढवातानुलोमनः । सोऽम्लो रसोऽतिसेवितो
देहशैथिल्यं तिमिरादींश्च कुर्यात् ॥ ११ ॥

प०—अम्लो रस उपयुक्तोऽग्निदीप्तिकृत् स्निग्धश्च ।
हृद्यो—हृदयप्रियः । पाचयतीति पाचनः उष्णवीर्यः ।
हिमस्पर्शः स्पर्शं शीतः । प्रीणयतीति प्रीणनः ।
हेदयतीति क्लेदनः । लघुः पित्तकफास्रं करोति ।
मूढं बद्धमार्गं वातमनुलोमयति मूढवातानुलोमनः ।
अभ्यस्तः सेवितः । तनोर्देहस्य शैथिल्यं जनयति ।
कण्डुवादींश्च गदान् कुर्यात् ॥ ११ ॥

हे०—अम्लस्य कर्माण्याह—हृद्यो हृदयप्रियः, रोचनो
जिह्वायाः अतिप्रयुक्तस्याम्लस्य कर्माण्याह—स इति । पाण्डुत्वं
पाण्डुरोगः ॥ ११ ॥

लवणः स्तंभसंघातबंधविध्मापनोऽग्निकृत् ।
स्नेहनः स्वेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्छेदभेदकृत् ॥
सोऽतियुक्तोऽस्त्रपवनं खलति पलितं वलिम् ॥
तृडकुष्ठविषवीसर्पान् जनयेत्क्षपयेद्भलम् ॥ १२ ॥

स०—लवणो रसः स्तंभादिविध्मापनो वह्निकृत्वा-
दियुतश्च । सोऽत्यभ्यस्तो वातरक्तादीन् जनयेत् ।
बलं प्राणं क्षपयेत् ॥ १२ ॥

प०—लवणो रस उपयुक्तः स्तम्भविध्मापनः । सङ्घातविध्मापनः बन्धविध्मापनश्च । स्तम्भः शङ्कु-
दादीनां सङ्घातोऽन्नादीनां बन्धः । स्रोतसां तद्वि-
ध्मापनः । अग्निं करोतीत्यग्निकृत् । स्नेहयतीति स्ने-
हनः । स्वेदयतीति स्वेदनः । तीक्ष्णो मन्दः । रोच-
यतीति रोचनः । छेदं द्विधाकरणं च करोति । स
चात्युपयोगेन वातरक्तादीन् करोति । खलतिः
खलनम्, पलितं श्वेतरोमत्वम्, वलित्वं त्वक्-
सङ्कोचं, तृपाकुष्ठादीन् जनयेत् । बलं क्षपयेत् ॥ १२ ॥

हे०—लवणस्य कर्माण्याह—स्तम्भादीनां विध्मापनो
नाशनः । स्तम्भो निट्क्रियत्वं, संघातः काठिन्यं, बन्धः
स्रोतोरोधः, छेदो बलघमांसादेः, भेदः पक्वशोफादेः,
अत्युपयुक्तस्य लवणस्य कर्माण्याह—अस्त्रपवनं वातशोणितं,
खलतिपलिते कपालरोगी, वलिः शैथिल्यकृत् त्वक्संकोचः,
विपजननं विपातिवृद्धिः ॥ १२ ॥

तिक्तः स्वयमरोचिष्णुररुचिं कृमिवृद्धिपम् ।
कुष्ठमूर्च्छाज्वरोत्कंशदाहपित्तकफान् जयेत् ।
क्लेशमेदोवसामज्जशकृन्मूत्रोपशोषणः ।
लघुमध्यो हिमो रूक्षः स्तन्यकंठविशोधनः ।
धातुक्षयाऽनिलव्याधीनतियोगात्करोति सः १३

स०—तिक्तो रसः स्वयं मुखस्थाऽरोचनशीलोऽरु-
ध्यादीन् जयेत् । अरुचिराहारद्रव्यविषयेऽनभिलाषः ।
क्लेशादीनामुपशोषणः । तथा लघ्वादिगुणयुक्तः ।
सोऽतिसेवितो धातुक्षयादीन् कुरुते ॥ १३ ॥

प०—तिक्तः—मेध्यः प्रज्ञाजनकः हिमः शीतवर्धः ।
स्तन्यं कण्ठं च शोधयति । सोऽतियोगादतीव
सेवनाद्भातूनां रसादीनां क्षयं वातव्याधीन् वातरो-
गांश्च करोति ॥ १३ ॥

हे०—तिक्तस्य कर्माह—तिक्त इति स्वयम्—अरोचिष्णुः
स्वयं न रोचते अन्यस्य त्वरुचिं जयेत्, कृम्यादांश्च ।
क्लेशानामुपशोषणः, स्तन्यशोधनः स्तन्यदुष्टिहरः, कंठ-
विशोधनः कंठरोधहरः, अत्युपयुक्तस्य तिक्तस्य कर्माण्याह—
धातुक्षयमिति । चलव्याधीन् वातव्याधीन् ॥ १३ ॥

कटुर्गलामयोदरकुष्ठालसकशोफजित् ।
व्रणावसादनः स्नेहमेदःक्लेशोपशोषणः ।

दीपनः पाचनो रुच्यः शोधनोऽन्नस्य शोषणः ।
छिनत्ति बंधान् स्रोतांसि विवृणोति कफापहः ।
कुरुते सोऽतियोगेन तृष्णां शुक्रबलक्षयम् ।
मूर्च्छामाकुंचनं कंषं कटिपृष्ठादिषु व्यथाम् १४ ।

स०—कटुर्गलामयादीन् जयति । व्रणस्याऽवसा-
दनो रोहनः स्नेहादिविशोषणो दीपनत्वादिगुणयुक्तश्च ।
अन्नं शोषयति विदहति । अन्नशोषणत्वाच्छिनत्ति
बन्धान् । स्रोतांसि विवृणोति प्रसारयति । कफप्रश्नश्च ।
सोऽतिनिषेवितस्तृष्णादीन् करोति ॥ १४ ॥

प०—कटुको रसो गलामयादीन् हन्ति जयति ।
गलामयान् गलरोगान् । उरोऽभिप्यन्द्ः उदरः ।
केषांचिच्छीतवेपथुः । अन्ये पुनराहुः—“शीतपानी-
यसंस्पर्शाच्छीतकाले विशेषतः । सरागकण्डूशो-
फश्च उदरः सकफोद्भवः ॥” अलसक आमविकारः ।
शोधयतीति शोधनः । अन्नस्य शोषणः अन्नं शोष-
यति हिनस्ति । बन्धान् छिनत्ति । तैक्षण्यान् सान्धि-
बन्धानां शैथिल्यं करोति । स्रोतांसि विवृणोति
विकाशयति । कफापहः श्रेष्माणं क्षपयति ।
सोऽतियोगेन निषेवितः तृष्णां मूर्च्छां मोहमाकुञ्चनं
सङ्कोचनं कटिपृष्ठादिषु व्यथां तीव्रां शूलादिकां
कुरुते । आदिग्रहणाद्वास्तिपादपाश्र्वप्रभृतिष्वपि
ग्रहणम् ॥ १४ ॥

हे०—कटुकस्य कर्माण्याह—कटुरिति । उदरदन्निधा ।
स चोक्त आयुर्वेदप्रकाशे—“उदरं उक्तो वक्षोऽभिष्यं-
दोऽन्यैः शीतवेपथुः । शीतांबुस्पर्शजः शोफो रागकण्डू-
युतः परैः” इति । अलसकः आमविकारः, व्रणावसादनः
व्रणोत्सेधहरः, स्नेहादीनामुपशोषणः नाशनः । अन्नस्य
अदनीयत्वं नाशयति । छिनत्ति बंधान् संधीन् । स्रोतांसि
विवृणोति प्रसारयति । अत्युपयुक्तस्य कटुकस्य कर्माण्याह—
शुक्रबलयोः क्षयः, आकुंचनं शिरादिसंकोचः ॥ १४ ॥

कषायः पित्तकफहा गुरुरस्त्रविशोधनः ।
पीडनो रोपणः शीतः क्लेशमेदोविशोषणः ।
आमसंस्तम्भनो ग्राही रूक्षोऽतित्वक्प्रसादनः ।
करोति शीलितः सोऽतिविष्टभाध्मानहृद्रुजः ।
तृट्कार्श्यपौरुषभ्रंशस्रोतोरोधमलग्रहान् १५ ॥

स०-कषायः पित्तकफघ्नो गुरुत्वादियुतोऽतिशयेन त्वक्प्रसादनश्च । सोऽत्युपयुक्तो विष्टम्भादीन्करोति ॥ १५ ॥

प०-कषायो रसः पित्तकफघ्नो गुरुश्च । अस्मिन् रक्ते शोधयति । पीडनः पिटिकादीन् पीडयति । रोपणः व्रणानाम् । शीतः शीतवर्त्यः । छेदमेदसी शोधयति । आमं संस्तम्भयति । ग्राही पुरीषं बध्नाति । अतिरूक्षश्च । त्वक्प्रसादनः त्वक्स्ववर्णकारी त्वच्यः । सोऽतिशीलितोऽतिविष्टम्भादीन् करोति पौरुषभ्रंशः शुक्रोपघातः । मलग्रहो विष्मूत्रसङ्ग्रहः ॥ १५ ॥

हे०-कषायस्य कर्माण्याह-अस्त्रविशोधनो रक्तदुग्धहरः, पीडनो व्रणानामाचूषणः, आमसंस्तम्भनः आमदोषाणां पाकप्रतिबंधकरः, ग्राही-स्तम्भनः, अतित्वक्प्रसादनस्त्वचमतिनिर्मलं करोति । अत्युपयुक्तस्य कषायस्य कर्माण्याह-करोतीति । पौरुषभ्रंशः शुक्रहानिः ॥ १५ ॥

अथ मधुरादिस्कन्धानिर्दिशति-

घृतहेमगुडाक्षोडमोचचोचपरूषकम् ।
अभीरुवीरापनसराजादनबलात्रयम् ॥
मेदे चतस्रः पर्णिन्यो जीवन्ती जीवकर्षभौ ।
मधूकं मधुकं बिंबी विदारी श्रावणीयुगम् ॥
क्षीरशुक्ला तुगाक्षीरी क्षीरिण्यौ काश्मरी सह ।
क्षीरेक्षुगोक्षुरक्षौद्रद्राक्षादिर्मधुरो गणः ॥ १६ ॥

स०-हेम कांचनम् । राजादनं चापप्रियम् । बलात्रयं बलाऽतिबलानागबलेति । मेदा महामेदेति मेदाद्वयम् । चतस्र इति । शालिपर्णी पृथिनपर्णी मुद्गपर्णी माषपर्णी च । मधूकं मधूकपुष्पम् । मधुकं मधुयष्टी । बिंबी गोल्हा । श्रावणीयुगं श्रावणी महाश्रावणी च । क्षीरिणी कांचनक्षीरी । काश्मरी गंभारी सहै महासहा क्षुद्रसहा च । आदिशब्देन नृपंचमूलं मेदोमज्जतैलं मधुरदाडिमपुष्करबीजशृंगाटकश्वगन्धाश्वदंष्ट्रामृणालकशेरुकसिंचितिकाखर्जूरीतालमस्तकादीनि गृह्यन्ते ॥ १६ ॥

प०-मधुरादिगणानाह-घृतादिद्राक्षापर्यन्तो गणो मधुरो मधुरद्वयस्कन्ध इत्यर्थः । तत्र हेम सुवर्णम् ।

मोचं-कदलीफलम् । चोचं-नालिकेरम् । अभीरुः-शतावरी । वीरा-काकोली । राजादनं-चापप्रियम् । बलात्रयं-बलाऽतिबला नागबला । मेदा-महामेदा । चतस्रः पर्णिन्यः-शालिपर्णी, पृथिनपर्णी, मुद्गपर्णी, माषपर्णी । मधूकपुष्पं मधूकं मधुयष्टी । बिम्बी, विदारी-क्षीरविदारी । श्रावणीयुगं-श्रावणी, महाश्रावणी । क्षीरशुक्ला-तवक्षीरी । तुगाक्षीरी-वंशरोचना । क्षीरिणी । सहै द्वे-क्षुद्रसहा, महासहा ॥ १६ ॥

हे०-अथ रसकंथाः । तत्र मधुरसंघमाह-घृतहेमगुडेति । हेम सुवर्णम्, अभीरुः शतावरी, वीरा काकोली, राजादनश्चापः, बलात्रयं बलातिबला नागबला च । मेदे-मेदा, महामेदा च । चतस्रः पर्णिन्यः-शालिपर्णी, पृथिनपर्णी, मुद्गपर्णी, माषपर्णी । श्रावणीयुगं श्रावणी, महाश्रावणी । श्रावणी मुद्गी, क्षीरशुक्ला क्षीरविदारी, तुगाक्षीरी वंशरोचना, क्षीरिणी क्षीरकाकोली, दुग्धिका च । काश्मरी गंभारी, सहै-तरणीद्वयम्, आदिशब्दान् खर्जूरतैलमेदोमज्जजसिंचितिकापियालखर्जूरीतालमस्तकगामलकीमधूलिकाऽऽत्मगुताच्छत्रातिच्छत्रार्थप्रोक्तप्यगंभारगणालिकापुष्करबीजशृंगाटककरोरुकप्रपीठरीकतकानितृणपंचमूलं च संग्रहोक्तानि ॥ १६ ॥

इदानीमम्लस्कन्धमाह-

अम्लो धात्रीफलाम्लीकामातुल्यगाम्लवंतसम् ।
दाडिमं रजतं तक्रं चुक्रं पालवतं दधि ।
आम्रमाम्रातकं भव्यं कपित्थं करमर्दकम् ॥ १७ ॥

स०-धात्रीफलमामलकम् । रजतं रौप्यम् । चुक्रं शुक्तम् । उपलक्षणं चेदम् । संग्रहोक्तान्यन्यान्यपि कोशाम्लकुचकुवलकोलबदरैराततप्राचीनामलकमस्तुधान्याम्लादीनीहैव बोध्यानि ॥ १७ ॥

प०-अम्लादिगणानाह-धात्र्यादिकरमर्दपर्यन्तोऽम्लो गणोऽम्लद्रव्यस्कन्धः । धात्रीफलमामलकम् । अम्लीका-आंविली, चुक्राका चूका । मातुल्यं बीजपूरम् । रजतं-रौप्यम् । तक्रमुदश्चित् । चुक्रं-शुक्ते । पालवतं-चोचा, दाडिममम्लवेतसः, आम्रश्चूतः सहकारः, कपित्थम्, करमर्दकम् (करोंदा) ॥ १७ ॥

हे०—अम्लस्कंधमाह—अम्लिका—चिंचा, रजतं
रूप्यं, चुक्रं शुक्तम् । संग्रहे तु कोशाम्लवृक्षाम्लकुबलकु-
चपालवतदंतशठधवधन्वनकोलबदरऐरावतप्राचीनामलक-
तिलकंटकमस्तुधान्याम्लमद्यानीति ॥ १७ ॥

अथ लवणस्कन्धमाह—

वरं सौवर्चलं कृष्णं विडं सामुद्रमौद्गिदम् ।
रोमकं पांसुजं शीसं क्षारश्च लवणो गणः १८॥

स०—वरं सैधवं लवणश्रेष्ठत्वात् । क्षारः स्वर्जि-
कादिः ॥ १८ ॥

प०—वरादिक्षारपर्यन्तो लवणो गणः । वरं
सैधवं लवणम् । सौवर्चलं—रुचकम् । कृष्णं काल-
लवणम् । विडं कृत्रिमं ज्ञेयम् । पृथिवीभवमौद्गि-
दम् । शीसं नागम् । क्षाराश्च स्वर्जिकासाजीक्षार-
यवक्षारप्रभृतयः ॥ १८ ॥

हे०—लवणस्कंधमाह—वरं सैधवं, कृष्णं कुण्डलवणं,
शीसं धातुभेदः ॥ १८ ॥

तिक्तस्कन्धं वक्ति—

तिक्तः पटोली त्रायंती वालकोशीरचंदनम् ।
भूनिबानिबकटुकातगरागुरुवत्सकम् ॥
नक्तमालद्विरजनीमुस्तमूर्वाटरूषकम् ।
पाठापामार्गकांस्यायोगुडूचीधन्वयासकम् ॥
पंचमूलं महद्वायौ विशालाऽतिविषा वचा १९

स०—नक्तमालः करंजः । कांस्थं लोहभेदः ।
अयो लोहम् ॥ १९ ॥

प०—पटोलादिवचापर्यन्तस्तित्तो गणः । भूनि-
म्बः किरातः, तिक्तः । नक्तमालः—करंजः । द्विर-
जनी—हरिद्रा, पिण्डहरिद्रा । आटरूषकः—वासकः ।
पाठा—मदनफलम् । कांस्थं लोहभेदः । अयः
कृष्णलोहम् । धन्वयासो—यवासकः । महत् पञ्चमू-
लम् । बिल्वकाशमयैत्यादि । व्याघ्रयौ बृहती कण्ट-
कारिकेति ॥ १९ ॥

हे०—तिक्तस्कंधमाह—वत्सकः कटुजः, नक्तमालः
करंजः, द्विरजनी हरिद्राद्वयं, कांस्यायसी धातुविशेषौ,
धन्वयासको दुरालभा, महत्पञ्चमूलं बिल्वादि, व्याघ्रयौ

धुद्रा, बृहती च । विशाला इंद्रवास्णी । संग्रहे तु नल-
दकृतमालमुषवीज्योतिष्मतीवरुणाऽजशृंगत्रायमाणाकटुका-
किराततिक्तकरवीरविकंकतार्ककाकमाचैर्विजयंतीवेतससप्त-
पर्णसुमनःसोमवल्कमदनफल्यानि पटोलादिशाकवर्ग
इति ॥ १९ ॥

कटुस्कन्धमाह—

कटुको हिंशुमरिचकृमिजित्पंचकोलकम् ।
कुठेराद्या हरितकाः पित्तं मृत्रमरुष्करम् २० ॥

स०—पित्तं मूत्रं छागार्दानाम् । उपलक्षणं चेदम् ।
अन्यानि संग्रहोक्तानि च मनःशिलासर्पपकुटार्दानि
बोध्यानि ॥ २० ॥

प०—हिङ्गुवादिरुष्करपर्यन्तोऽयं गणः कटुक-
स्कन्धः । कृमिजित् विडंगम् । पञ्चकोलं “पिप्प-
लीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरः” कुठेराद्या हरि-
तकाः कुठेरप्रभृतयो हरितकवर्गपठिताः कुठेर-
शिंशुमुरसा इत्यादयः । पित्तं प्राणिनां मृगपक्षि-
प्रभृतीनां सम्बन्धि । मूत्रं गोजाविमर्दिषीनां सम्ब-
न्धि अष्टविधमरुष्करं भेदात्तकम् ॥ २० ॥

हे०—कटुकस्कंधमाह—कृमिजित् विडंगम् । कुठेरगतिसु-
रसेत्यादिवर्गोक्ताः हरितकाः । मांसाशिनां प्रतिदो मृगा-
द्यवयवभेदः पित्तम् । अरुष्कारो भेदात्तकम् । संग्रहे तु
तेजोवतीहस्तपिप्पलीमूलकसर्पपल्लवपलांडुकरंजमनःशिला-
ऽऽलदेवदारुकुष्ठैलासुरसचोरकरोणुका इति ॥ २० ॥

कषायस्कन्धमाह—

वर्गः कषायः पथ्याऽक्षं शिरीषः खदिरो मधु ।
कदंबोदुंबरं मुक्ताप्रवालांजनगैरिकम् ।
बालं कपित्थं खर्जूरं विसपद्मोत्पलादि च २१॥

स०—आदिशब्देन प्रियंगुरोध्रकट्वादीनि गृह्यन्ते २१

प०—पथ्यादिरुत्पलपर्यन्तो वर्गोऽयं कषायः ।
द्रव्यस्कन्धः । पथ्या—हरीतकी । अक्षं—विभी-
तकम् । मधु—माक्षिकम् । उदुम्बरं—कृमिफलम् ।
मुक्ता—मुक्ताफलम् । प्रवालं—विद्रुमम् । अञ्जनं—
स्रोतोऽञ्जनम् । गैरिकं—सुवर्णगैरिकम् । बालं कपि-
त्थं खर्जूरम्—आमं कपित्थम्, तरुणखर्जूरम् ॥ २१ ॥

हे०—कषायस्कंधमाह—पथ्या हरीतकी, अक्षो विभीतकः,
मुक्ता मुक्ताफलं, प्रवालं विद्रुमम् । बालमिति कपित्थखर्जूरं

त्तरमेव शीतलाः शीतवीर्याः। तिक्तः शीतः। कषायः
शीततरः। मधुरः शीततमः ॥ २६ ॥

हे०—अथ रसानां गुणतारतम्यं, तत्र वीर्यतारतम्यमाह-
कटुको रस उष्णवीर्यभूतोऽम्लस्ततोऽपि लवणः। तिक्तो रसः
शीतवीर्यस्ततः कषायस्ततोऽपि मधुरः। तद्वदेवेति। वीर्येण
यथोत्तरं च ॥ २६ ॥

तिक्तः कटुः कषायश्च रुक्षा बद्धमलास्तथा २७

स०—तिक्तकटुकषाया रुक्षा विष्टंभकृतश्च। तथेति।
यथोत्तरमित्यर्थः ॥ २७ ॥

प०—तिक्तकटुकषायरसा रुक्षाः, बद्धमला बद्ध-
पुरीषास्तथेति यथोत्तरमेव। तिक्तो, रुक्षो, बद्धम-
लश्च। कटुको रुक्षतरः, बद्धमलतरः। कषायो रुक्ष-
तमो, बद्धमलतमश्च ॥ २७ ॥

हे०—तिक्तो रुक्षो बद्धमलश्च। ततः कटुस्ततोऽपि
कषायः ॥ २७ ॥

पटुबलमधुराः स्निग्धाः सृष्टविण्मूत्रमारुताः २८

स०—पट्वादयः स्निग्धा निःसारितविण्मूत्रवाताश्च।
तथेत्यत्राऽपि वर्तते ॥ २८ ॥

प०—पटुर्लवणो रसः। लवणाम्लमधुरा रसा
सृष्टविण्मूत्राः। सृजन्ति बहिःक्षिपन्ति विण्मूत्रमारु-
तान् शकृन्मूत्रवातान्। यथोत्तरमेवात्र वर्तते। लवणः
स्निग्धः सृष्टविण्मूत्रमारुतश्च। अम्लः स्निग्धतरः, सृष्ट-
विण्मूत्रमारुततरः। मधुरो। स्निग्धतमः, सृष्टविण्मूत्र-
मारुततमश्च ॥ २८ ॥

हे०—लवणः स्निग्धः, सृष्टमलश्च ततोऽम्लस्ततोऽपि
मधुरः ॥ २८ ॥

पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः २९॥

स०—लवणात्कषायो गुरुतरः। कषायान्मधुरः
परमं गुरुः। अतिशयेन गुरुरित्यर्थः ॥ २९ ॥

प०—पटोर्लवणात् कषायो रसो गुरुः। तस्मात्क-
षायान्मधुरो रसः परमतिशयेन गुरुः ॥ २९ ॥

हे०—लवणो गुरुस्ततः कषायस्ततोऽपि मधुरः ॥ २९ ॥

लघुरम्लः कटुस्तस्मात्तस्मादपि च तिक्तकः ३०

स०—अम्लो लघुस्तस्मादम्लात् कटुर्लघुतरस्तस्मा-
च्च कटोस्तिक्तो लघुतमः ॥ ३० ॥

प०—लवणादम्लमधुरौ कार्यौ स्यातां यथाक्रमम्।
वायोर्निरनुबन्धस्य पाकशान्तिप्रसिद्धये प्राक् तिक्तो

मधुरः पश्चात् कषायोऽन्ते विधीयते। तैः पित्तं
शममभ्येति। पकाच्छीकृतः पिण्डितः कटुकः प्राकृत-
स्तिक्तकषायोऽन्ते विधीयते। तैः श्लेष्मा शममभ्येति।
पकाच्छीकृतः पिण्डितः। अम्लो रसो लघुस्तस्माद-
म्लात् कटुको रसो लघुः। कटुकादपि तिक्तरसो
लघुः ॥ ३० ॥

हे०—अम्लो लघुस्ततोऽपि कटुकस्ततोऽपि तिक्तकः। अत्रापि
प्राय इत्यनुवर्तते। तेनाम्लस्याभ्यामलकस्य शीतवीर्यत्वमि-
त्यादि स्वयमूह्यम् अतएव मधुराम्ललवणाः स्निग्धा गुरुवद्वा।
कटुतिक्तकषायरुक्षा लववश्चेति सुश्रुतोक्तमम्लस्य गुरुत्वं,
कषायस्य लघुत्वमप्युपपन्नम् ॥ ३० ॥

इदानीं रसानामाधारद्वारेण संयोगान् कल्पनां च
विभजनाह—

संयोगाः सप्तपंचाशत्कल्पना तु त्रिपष्टिधा ॥

रसानां यौगिकत्वेन यथास्थूलं विभज्यते ३१ ॥

स०—वक्ष्यमाणया रीत्या रसानां योगाः सप्तपंचा-
शद्विभज्यन्ते इति वचनविपरिणामेन संबन्धः। कल्पना
पुनरेषां त्रिपष्टिधा विभज्यते कथं कृत्वा कल्पना विभ-
ज्यते। यथास्थूलं स्थूलानतिक्रमेण व्यक्तरसास्वादानु-
रूपतया न पुनर्यथासूक्ष्मम्। तथाहि। रसानुरसकल्प-
नया तरतमयोर्धशाच्च रसानां कल्पना क्रियमाणाऽऽन-
त्यमुपैति। तस्माद्यथास्थूलं रसानां कल्पना त्रिपष्टिधा
विभज्यते। तथा यौगिकत्वेन शरीरोपयोग्य-
त्वेन ॥ ३१ ॥

प०—रसानां भेदाः—साधारणद्रव्याणां संयोगाः
सप्तपञ्चाशत् वक्ष्यमाणतया रीत्या विभज्यन्ते।
पृथक् क्रियन्ते भिद्यन्ते। कल्पना तु त्रिपष्टिधा।
विभज्यत इति सम्बन्धः। कथं कृत्वा रसानां
कल्पनाः त्रिपष्टिधा विभज्यन्ते। यथास्थूलम्।
स्थूलमपेक्ष्य स्थूलानतिक्रमेण व्यक्तरसास्वादानुभव-
रूपतया न पुनर्यथासूक्ष्मं कृत्वा रसानुरसतारतम्या-
दिभेदेन रसभेदा इति यावत् ॥ ३१ ॥

हे०—रसानां संयोगकल्पनयोर्विभागं प्रतिजानीते-
रसानां संयोगाः सप्तपंचाशद्वन्ति। कल्पना तु त्रिपष्टि-
धा भवति। तदुभयमीष विभज्यते विभागेन कथ्यते। कथं
यथास्थूलं सूक्ष्माणां संयोगानां रसानुरसभेदेनानंतत्वात्।
केन हेतुना विभज्यते यौगिकत्वेन। यतस्तदुभयं यौगिकं

सेवन्निचारादिपुण्याभिः, अतो विमल्यते संयोगान् विनवति ॥ ३१ ॥

इदानीं रससंयोगानां व्याख्यानं विभक्तिकामाह—
एकैकहीनांस्तान्पंच पंच यांति रसा द्विके ।
त्रिके स्वादुर्दशाम्लः षट् त्रीन्पटुस्तिक्त एककम् ।
चतुष्केषु दश स्वादुश्चतुरोऽम्लः षटुः सकृत् ।
पंचकेष्वेकमेवाम्लो मधुरः पंच सेवते ।
द्रव्यमेकं षडास्वादमसंयुक्ताश्च षडूसाः ३२ ॥

स०—द्विके परिमाणे रसाधारद्रव्यसंबन्धिनि संयोगे पंच रसा मधुराम्ललवणतिक्तकटुकास्तान् पंचाम्ललवणतिक्तकटुकषायान् यांति संयुज्यन्ते । किंभूतानेकैकेन हीना विनाकृता एकैकहीनास्तान् । येनैकेन युक्तास्तद्वियुक्तानित्यर्थः । अत्र पंचानां रसानां पर्यायेण प्रत्येकमेकैकहीनानां च शक्तिमत्त्वेनैककर्तृत्वेन च संबन्धो वेद्यः । अत एव चतुर्द्विके पंचदशप्रकाराविति यद्वक्ष्यति तदुपपन्नम् । एवं मधुरोऽम्लादीनम्लो लवणादीन् लवणस्तिक्तादींस्तिक्तः कटुकषायौ कटुकषायं यातीति स्थितम् । द्विक इति द्वौ परिमाणमस्य संयोगस्य । संख्यायाः संज्ञेत्यादिपरिमाणानुवृत्तेः परिमाणार्थं संख्यायाः अतिशदतायाः कनिथि कन् । एवं त्रिकादिषु वक्ष्यमाणेषु लक्षणं योज्यम् । द्विरसद्रव्यसंयोगे पंचदश भेदा भवन्ति । यथा मधुरोऽम्लं याति १ मधुरो लवणं २ मधुरस्तिक्तं ३ मधुरः कटुकं ४ मधुरः कषायम् ५ । अम्लो लवणं याति १ अम्लस्तिक्तम् २ अम्लः कटुकम् ३ अम्लः कषायम् ४ । लवणस्तिक्तं १ लवणः कटुकं २ लवणः कषायम् ३ । तिक्तः कटुकं १ तिक्तः कषायम् २ । कटुः कषायमिति १ । अत्र च मधुरस्य गन्तृत्वमेव न गम्यत्वं हीनत्वयोगाभावात् । कषायस्य गम्यत्वमेव न गन्तृत्वमन्यत्वात् । एवं द्विरससंयोगे पंचदश । त्रिके त्रिरसाधारद्रव्यसम्बन्धिनि संयोगे स्वादुर्मधुरो दश संयोगान् याति । यथा । मधुरोऽम्ललवणं १ मधुरोऽम्लतिक्तं २ मधुरोऽम्लकटुकं ३ मधुरोऽम्लकषायम् ४ । स एव मधुरोऽम्लत्यागेन तत्स्थाने लवणयुक्तस्तिक्तादि-

भिस्त्रिभिः क्रमेणाऽन्वितस्त्रीन् संयोगान् याति । मधुरलवणतिक्तकः १ मधुरलवणकटुकः २ मधुरलवणकषायः ३ । स एव लवणत्यागेन तत्स्थाने तिक्तयुक्तः कटुकषायाभ्यां क्रमेणान्वितो द्वौ संयोगौ याति । मधुरतिक्तकटुकः १ मधुरतिक्तकषायः २ । स एव तिक्तत्यागेन तत्स्थाने कटुकान्वित एकं संयोगं याति । मधुरकटुकषायः १ । एवं मधुरो दशसंयोगान् याति । अम्ल इत्यादि । त्रिक इति वर्तते । अम्लः षट् संयोगान् याति । यथा । अम्ललवणतिक्तः १ अम्ललवणकटुकः २ अम्ललवणकषायः ३ । स एवाऽम्लो लवणत्यागेन तत्स्थाने तिक्तान्वितः कटुकषायाभ्यां क्रमेण युक्तो द्वौ संयोगौ याति । अम्लतिक्तकटुकः १ अम्लतिक्तकषायः २ । एवं तिक्तत्यागेनैकं संयोगं याति । अम्लकटुकषायः १ । इत्यम्लः षट् । त्रीन् पटुरिति लवणस्तिक्तयुक्तः कटुकषायाभ्यां क्रमेणाऽन्वितो द्वौ संयोगौ याति । लवणतिक्तकटुकः १ लवणतिक्तकषायः २ । स एव तिक्तत्यागेनैकं याति । लवणकटुकषायः १ । एवं लवणस्त्रीन् संयोगान् याति । तिक्त एकमेव संयोगं याति । तिक्तकटुकषायः १ । एवं त्रिकसंयोगे विंशतिः । चतुष्केष्वित्यादि । चतुष्करससंयोगेषु स्वादुर्दश संयोगान् याति । तत्र मधुरः साम्लो लवणादिभिः षट् संयोगान् याति । यथा । मधुराम्ललवणतिक्तः १ मधुराम्ललवणकटुकः २ मधुराम्ललवणकषायः ३ मधुराम्लतिक्तकटुकः ४ मधुराम्लतिक्तकषायः ५ मधुराम्लकटुकषायः ६ । स एव मधुरोऽम्लत्यागेन तत्स्थाने लवणान्वितस्त्रीन् संयोगान् याति । मधुरलवणतिक्तकटुकः १ मधुरलवणतिक्तकषायः २ मधुरलवणकटुकषायः ३ । स एव लवणत्यागेन तत्स्थाने तिक्तान्वित एकं संयोगं याति । मधुरतिक्तकटुकषायः १ । एवं चतुष्केषु मधुरो दश संयोगान् याति । चतुरोऽम्ल इत्यादि । चतुष्क इति वर्तते । अम्लः सलवणस्तिक्तादिभिस्त्रीन् संयोगान् याति । अम्ललवणतिक्तकटुकः १ अम्ललवणतिक्तकषायः २

अम्ललवणकटुककषायः ३ । स एव लवणत्यागेन तत्स्थाने तिक्तान्वित एकं संयोगं याति । अम्लतिक्तकटुककषायः १ । एवं चतुष्केष्वम्लश्चतुरः । पटुः सकृत् । पटुलवणः सकृदेकं भेदं याति । लवणतिक्तकटुकषायः १ । एवं चतुष्केषु पंचदश संयोगभेदाः । पंचकेष्वेकमेवाम्ल इति । पंचकेष्वम्लो रस एकमेव भेदं याति । अम्ललवणतिक्तकटुकषायः १ । मधुरः पंच सेवते । मधुरो रसः पंच संयोगान् सेवते । अम्लत्यागान्मधुरलवणतिक्तकटुकषायः १ लवणत्यागान्मधुराम्लतिक्तकटुकषायः २ तिक्तत्यागान्मधुराम्ललवणकटुकषायः ३ कटुकत्यागान्मधुराम्ललवणतिक्तकषायः ४ कषायत्यागान्मधुराम्ललवणतिक्तकटुकं इति ५ । पचेन च सुखस्मृत्यै रसभेदान् शृणुष्व मे । मधुरोऽम्लेन पटुना तिक्तेन कटुकेन च । १ । कषायेण पृथक् सार्धमम्लः सुलवणेन च । तिक्तेन कटुना सार्धं कषायेण पृथक् सह । २ । पटुस्तिक्तेन कटुना कषायेण पृथक् सह । तिक्तस्तु कटुना सार्धं कषायेण पृथक् तथा । ३ । कटुकस्तु कषायेण द्विसंयोग इति स्मृताः । दश पंच च भेदास्तु संख्याता विंशतिस्त्रिके । ४ । मधुराम्लौ तु पटुना तिक्तेन कटुना तथा । कषायेण तथा सार्धं तथा स्वादुपटु पृथक् । ५ । तिक्तेन कटुकेनाऽपि कषायेण तथा सह । स्वादुतिक्तौ तु कटुना कषायेण पृथक् सह । ६ । स्वादुषणौ कषायेण स्वादोरेवं दश त्रिके । भेदाः स्युरम्ललवणौ तिक्तेन कटुना पृथक् । ७ । कषायेण तथा सार्धमम्लतिक्तौ पृथक् सह । कटुकेन कषायेण तथा म्लकटुकौ सह । ८ । कषायेणेति षट् प्रोक्ता भेदा अम्लस्य तु त्रिके । पटुतिक्तौ तु कटुना कषायेण पृथक् सह । ९ । पटुषणौ कषायेण भेदा इति पटोस्त्रयः । तिक्तोषणौ कषायेण तिक्तस्यैव सकृत्स्मृतः । १० । त्रिके भेदा इति प्रोक्ताश्चतुष्के दश पंच च । स्वाद्वम्ललवणं सार्धं तिक्तेन कटुकेन च । ११ । पृथक्कषायेण तथा मधुराम्लौ सतिक्तौ । कटुकेन तु संपृक्तौ कषायेण पृथक् तथा । १२ । स्वाद्वम्लकटुकाः सार्धं कषायेणेति षट् स्मृताः । सप्तमश्चाऽत्र मधुरो लवणो-

षणतिक्तकैः । १३ । भेदोऽष्टमो मतः स्वादुकटुतिक्तकषायकैः । नवमस्तत्र मधुरः पटुषणकषायकैः । १४ । दशमोऽत्र भवेत्स्वादुतिक्तोषणकषायकैः । दश भेदा भवन्त्येवं मधुरेण चतुष्कके । १५ । कटुतिक्ताम्ललवणौ भेद एकश्चतुष्कके । द्वितीयस्त्वम्ललवणकषायकटुकैः स्मृतः । १६ । तृतीयोऽत्र भवेदम्लपटुतिक्तकषायकैः । चतुर्थोऽत्र भवेदम्लतिक्तोषणकषायकैः । १७ । एवमम्लेन भेदाः स्युश्चत्वारोऽत्र चतुष्कके । पटुनैकोऽत्र लवणतिक्तोषणकषायकैः । १८ । एवं पंचदश संख्याताश्चतुष्करससंख्यया । षड् भेदान् पंचके प्राहुस्तां न्वक्ष्यामि विभागशः । १९ । एको भेदोऽम्ललवणतिक्तोषणकषायकैः । द्वितीयः स्वादुलवणतिक्तोषणकषायकैः । २० । तृतीयस्त्वम्लमधुरतिक्तोषणकषायकैः । चतुर्थस्त्वम्लमधुरपटुषणकषायकैः । २१ । पंचमस्त्वम्लमधुपटुतिक्तकषायकैः । षष्ठो भेदोऽम्लमधुरलवणोषणतिक्तकः । २२ । षड् भेदा इति निर्दिष्टाः पंचके प्रविभागशः । भेदः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकैः । २३ । एक एव षड्सेन पृथक्त्वेन तु षट् स्मृताः । स्वादुरम्लोऽथ लवणस्तिक्तश्च कटुकस्तथा । २४ । कषाय इति भेदाः स्युः सर्वतोऽत्र त्रिषष्टिधा । क्षीरं सुरा बिडं निंबश्चव्या पक्षं रसाश्रयम् । २५ । द्रव्यं स्वादु रसादीनां षण्णां विद्धि यथाक्रमम् । द्रव्यं द्रव्यांतरेणैव योजयेद्धि रसादिषु । २६ । धात्रीफलं शर्करया लवणेनाऽर्द्रकं तथा । एवमादीनि द्रव्याणि योजयेद्धि षण्गुत्तमः । २७ । कानिचिद् द्विरसादीनि द्रव्याणि स्युः स्वभावतः । यथैणः षड्सः कृष्णो यथा पंचरसाऽभया । २८ । मद्यं पंचरसं यद्वत्तिलो यद्वच्चतूरसः । एरंडतैलं त्रिरसं माक्षिकं द्विरसं यथा । २९ । घृतमेकं स्वादुरसं मधुरादिविभागतः । दिङ्मात्रादुदितादेवं शेषमूहं मनीषिणा । ३० । ॥ ३२ ॥

प०-तानेव संयोगानाह द्विकादिरससंयोगभेदेन-
द्वाभ्यां द्वाभ्यां रसाभ्यां संयोगः द्विकः तस्मिन् द्विके संयोगे रसा धारणद्रव्यसम्बन्धिनि ते पञ्चदश रसा एकैकेन हीना विभागकृतेन मधुरेण हीना अम्लादयः । लवणेन हीनास्तिक्तादयः । तिक्तेन

धीनो कटुकपायौ । कटुकेन हीनः कपायः । एवमे-
 विधीयताः पञ्चरत्नाः मधुरादयो गन्तारस्तद्यथा—
 (१) मधुराम्लः, (२) मधुरलवणः, (३) मधुरति-
 क्तः, (४) मधुरकटुकः, (५) मधुरकपायः इत्येवं
 मधुरः पञ्चभेदान् । मधुरसपेक्ष्याम्लस्तावन् । द्विके
 पक्षिकहीनाः गन्तः चतुरो भेदान् याति । तद्यथा—
 (१) अम्ललवणः, (२) अम्लतिक्तः, (३) अम्लकटुकः,
 (४) अम्लकपायः इत्येवमम्लः चतुरो भेदान् याति ।
 लवणो द्विके अम्लापेक्ष्यैकैकहीनस्त्रीन् भेदान् याति ।
 तद्यथा—(१) लवणतिक्तः, (२) लवणकटुकः, (३)
 लवणकपायः । त्रिको द्विके लवणापेक्ष्यैकैकहीनो
 द्वौ भारौ याति । तद्यथा—(१) तिक्तकटुकः, (२)
 तिक्तकपायः इति । कटुको द्विके तिक्तापेक्ष्यैक एकं
 भेदं याति कटुकपाय इति । एवमेते द्विके पञ्चदश
 भेदा भवन्ति । त्रिके रसभेदे मधुरो दशभेदान् याति ।
 तद्यथा—(१) मधुराम्ललवणः, (२) मधुराम्लतिक्तः,
 (३) मधुराम्लकटुकः, (४) मधुराम्लकपायः, (५)
 मधुरलवणतिक्तः, (६) मधुरलवणकटुकः, (७) मधु-
 रलवणकपायः, (८) मधुरतिक्तकटुकः, (९) मधुरति-
 क्तकपायः, (१०) मधुरकटुककपायः एवं दश ।
 अम्लः पञ्चिती । अम्लो रसत्रिके षड्भेदान् याति ।
 तद्यथा—(१) अम्ललवणतिक्तः, (२) अम्ललवण-
 कटुकः, (३) अम्ललवणकपायः, (४) अम्लकटुतिक्तः,
 (५) अम्लतिक्तकपायः, (६) अम्लकटुकपायः एवं
 षड्भेदाः । त्रीन् पटुरिति । लवणोरसस्त्रीन् भेदान्
 याति । तद्यथा—(१) लवणतिक्तकटुकः, (२) लवण-
 तिक्तकपायः, (३) लवणकटुकपायः एवं त्रयो भेदाः ।
 तिक्त एकमिति । तिक्तो रस एकं भेदं यातीति तिक्त-
 कटुकपाय इति । एवं त्रिके विंशतिभेदा भवन्ति ।
 चतुष्केषु चतुष्कभेदेषु दश भेदान् याति । स्वादु-
 र्मधुरः । तद्यथा—(१) मधुराम्ललवणतिक्तः, (२)
 मधुराम्ललवणकटुकः, (३) मधुराम्ललवणकपायः,
 (४) मधुराम्लकटुतिक्तः, (५) मधुराम्लकटुक-
 पायः, (६) मधुराम्लतिक्तकपायः, (७) मधुरा-
 म्ललवणकटुतिक्तः, (८) मधुरलवणतिक्तकपायः,
 (९) मधुरलवणकटुकपायः, (१०) मधुरकटु-
 तिक्तकपायः एवं दश भेदाः । चतुरोऽम्ल इति ।
 अम्लो रसश्चतुष्केषु चतुरो भेदान् याति । तद्यथा
 (१) अम्ललवणति कटुकः, (२) अम्ललवणति-

क्तकपायः (३) अम्ललवणकटुकपायः (४)
 अम्लतिक्तकटुकपायः एवं चतुष्कभेदाः पञ्चदश ।
 पञ्चकभेदेष्वम्लो रस एकं भेदं सेवते । तद्यथा—
 (१) अम्ललवणकटुतिक्तः, (२) मधुराम्ललवण-
 कटुकपायः, (३) मधुराम्ललवणतिक्तकः, (४)
 मधुराम्लतिक्तकटुकपायः, (५) मधुरलवणतिक्त-
 कटुकपायः । षडास्वादं षड्सभेदमेकं याति । मधु-
 राम्ललवणकटुतिक्तकपायः इत्येको भेदः । एवं सप्त-
 पञ्चाशत् संयोगाः । असंयुक्ता द्वित्र्यादिसंयोगहीनाः
 केवला एव षड्साः षड्भेदाः भवन्ति । मधुर-अम्ल-
 लवण-तिक्त-कटु-कपायाः ते कल्पनयाऽनुपयुज्यन्त
 इति तैः सह कल्पनारत्नेहविधौ त्रिषष्टिधा भवन्तीति ।
 यथोक्तं—रसभेदैकैकद्वाभ्यां चतुःषष्टिविचारणाः ।
 स्नेहस्याद्याभिभूतत्वादल्पत्वाच्च क्रमात् स्मृताः ॥३२॥
 हे०-द्विके क्रियमाणे रसा एकैकहीनाः कार्याः ते च तान्
 संयोगान् पञ्चदश याति । त्रिके क्रियमाणे स्वादुर्दशसंयो-
 गान् याति । अम्लः षट् लवणस्त्रीन् तिक्त एकम् । चतुष्के
 क्रियमाणे षडास्वादं द्रव्यमेकं भेदं सेवते । तद्यथा—
 मधुराम्लौ, मधुरलवणौ, मधुरतिक्तौ, मधुरकटुकौ, मधुर-
 कपायौ, अम्ललवणौ, अम्लतिक्तौ, अम्लकटुकौ, अम्लक-
 पायौ, लवणतिक्तौ, लवणकटुकौ, लवणकपायौ, तिक्तक-
 टुकौ, तिक्तकपायौ, मधुराम्ललवणाः, मधुराम्लतिक्ताः,
 मधुराम्लकटुकाः, मधुराम्लकपायाः, मधुरलवणतिक्ताः,
 मधुरलवणकटुकाः, मधुरलवणकपायाः, मधुरतिक्तकटुकाः,
 मधुरतिक्तकपायाः, मधुरकटुकपायाः, अम्ललवणतिक्ताः,
 अम्ललवणकटुकाः, अम्ललवणकपायाः, अम्लतिक्तकटुकाः,
 अम्लतिक्तकपायाः, अम्लकटुकपायाः, लवणतिक्तकटुकाः,
 लवणतिक्तकपायाः, लवणकटुकपायाः, तिक्तकटुकपायाः,
 मधुराम्ललवणतिक्ताः, मधुराम्ललवणकटुकाः, मधुराम्लल-
 वणकपायाः, मधुराम्लतिक्तकटुकाः, मधुराम्लतिक्तकपायाः,
 मधुराम्लकटुकपायाः, मधुरलवणतिक्तकटुकाः, मधुरल-
 वणतिक्तकपायाः, मधुरलवणकटुकपायाः, मधुरतिक्तकटु-
 कपायाः, अम्ललवणतिक्तकटुकाः, अम्ललवणतिक्तकपायाः,
 अम्ललवणकटुकपायाः, अम्लतिक्तकटुकपायाः, लवणति-
 क्तकटुकपायाः, अम्ललवणतिक्तोषणकपायाः, लवणतिक्त-
 कटुकाः, मधुराम्ललवणतिक्तकपायाः, मधुराम्ललवणक-
 टुकपायाः, मधुराम्लतिक्तकटुकपायाः, मधुरलवणतिक्त-
 कटुकपायाः, अम्ललवणतिक्तकटुकपायाः, एकं द्रव्यं
 षडास्वादं मधुराम्ललवणतिक्तकटुकपायाः । ननु एता-

वंतश्चेद्रसभेदास्तत्कथमुक्तं षड्सा इत्याह—असंयुक्ता-
श्चेति ॥ ३२ ॥

संप्रति एकैकहीनानित्यादिना ग्रंथेन ये रसानां
भेदाः शास्त्रकृतोक्तास्तानेव संक्षेपेण प्रकटयितुमाह-

षट् पंचकाः षट् च पृथग्रसाः स्यु-

श्चतुर्दिकौ पंचदशप्रकारौ ।

भेदास्तिका विंशतिरेकमेव

द्रव्यं षडास्वादमिति त्रिषष्टिः ॥ ३३ ॥

स०—पंचकरसानां योगाः षट्संख्याः । पंचकेष्वेकमे-
वाभ्लो मधुरः पंच सेवत इति षट् च पृथग्रसा असं-
युक्ताश्च षड्सा इति । चतुरित्यादि । चतुष्कभेदः
पंचदशप्रकारः । द्विकभेदश्च पंचदशप्रकारः । चतु-
ष्केषु दश स्वादुश्चतुरोऽम्लः पटुः सकृत् । एवं पंच-
दश प्रकाराः । एकैकहीनास्तान् पंच पंच यांति रसा
द्विके इति वचनात् । भेदा इत्यादि त्रिकास्त्रिभेदमिन्ना
भेदा विंशतिः । त्रिके स्वादुर्दशाम्लः षट् त्रीन् पटुस्तित्त
एककमिति विंशतिः । एकमेव द्रव्यं षडास्वादम् ।
इतीत्यं रसानां भेदास्त्रिषष्टिः ॥ ३३ ॥

प०—भेदानां सुखस्मरणार्थं श्लोकमाह—पञ्चकर-
सानां कियन्तः संयोगा इति षट् पञ्चकेऽप्येकमेवा-
भ्लो मधुरः पञ्चकमेव । एवं षट्पञ्चकाः संयोगाः
भेदतः षट् पृथग्रसाः स्युः । असंयुक्ताः स्वभावत
एव मधुराम्ललवणतित्तकटुककपाया इत्येव षड्भेदाः
भवेयुः । चतुर्दिकौ पञ्चदशप्रकारौ चतुष्कभेदः
पञ्चदशप्रकारः । एवं द्विकः पञ्चदश भेदाः । एवं
रसानां त्रिंशद्भेदा भवेयुः । चतुष्केषु दश स्वादुः
चतुरोऽम्लः पटुः सकृत् । एवं पञ्चदशभेदः । एकै-
कहीनास्तो पञ्चदश यांति । रसा द्विके भेदभिन्ना-
नामेवं त्रिके विंशतिस्तिकाभेदभिन्नानां विंशतिभेदा
भवेयुः । त्रिके स्वादुर्दशाम्लः षट् त्रीन् पटुस्तिका
एककम् । एवं विंशतिः । एकमेव द्रव्यं षडास्वाद-
मिति रसानां भेदास्त्रिषष्टिः—सप्तपञ्चाशत् संख्या-
वच्छिन्नैः कृत्रिमकल्पितैः संयोगैः सह व्याख्याताः ।
एवं त्रिषष्टिधा रसानां कल्पना व्याख्याता ।
संयोगिककल्पनात्रिषष्टिविधैव स्यात् । सूक्ष्मं

सूक्ष्मं परिकल्पनं येषां तथा तारतम्यपरिकल्पना-
वशतः ॥ ३३ ॥

हे०—मित्रः कल्पनां विमर्शति । पंचकाः पंचग्रस-
योगभेदाः षट् । पृथग्रसभेदाः । षड्भेदाः षट्-
दश, द्विकाश्च पंचदश । त्रिका विंशतिः । त्रिकास्त्रि-
द्रव्यमेको भेदः इत्येवं त्रिषष्टिकल्पनामिदम् ॥ ३३ ॥

यथास्थूलं चैषा त्रिषष्टिर्वा कल्पना कल्पना । मन्त्रा-
यथासूक्ष्मं प्रदर्शयितुमाह—

ते रसानुरसतो रसभेदाः

स्तारतम्यपरिकल्पनायाः ।

संभवन्ति गणनां समतीता

दोषभेषजवशादुपयोज्याः ॥ ३४ ॥

स०—ते रसभेदास्त्रिषष्टिरूपा रसतो रसभेदा-
तथाऽनुरसतोऽनुरसवशेन तथा तारतम्यपरिकल्पनाया-
मधुरोऽयं मधुरतरोऽयं मधुस्तम इत्येवमपि दश तथा
च गणनां समतीताः संख्यामधिक्रान्ताः । त्रिकास्त्रि-
षेत्त्यादि । दोषा वानादौ भेषजाः तर्जयन्ति रसं ।
दोषाश्च भेषजानि च दोषभेषजानि भेषजं ततोऽनुरसः
सामर्थ्यं वा तस्माद्धेतुभूताद्रसभेदा उपयोज्या न दोष-
मनपेक्ष्य भेषजं वाऽनपेक्ष्य । एवमेवोपयोज्या इत्यर्थः ।
तथा च मुनिः । कजिदेको रसः कल्प्यः संयुक्ताश्च
रसाः कचित् । दोषौषधादीन् संचित्व भेषजा मित्रि-
मिच्छतेति । दोषभेषजवशादित्युपलक्षणार्थम् । देश-
दिवशादपि देशादीन्वीक्ष्य रसभेदा उपयोज्याः । यथा
पवने जेतव्ये मधुराम्लौ लवण इति । स्वागता रस-
भोगैर्गुरुकांता इति ॥ ३४ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमद्वरुणदत्तविरचितायाम-

ष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुन्दरानुशासनां रस-

भेदीयारूपो नाम दशसोऽध्यायः ॥ १० ॥

प०—तथा रसानुरसप्रवेशानां संख्येयत्वमेपां
प्रदर्शितुमिदमाह—ते त्रिषष्टिरूपाः संख्याभेदा गणनां
समतीता बहुत्वाद्गणयितुमशक्याः सम्भवन्ति निष्प-
द्यन्ते । कथमित्याह—रसानुरसतः । व्यक्तो रसः,
अव्यक्तोऽनुरसः किञ्चिद्व्यक्तोऽपि चेक्ष्यते, ताभ्यां
रसानुरसाभ्यां यस्मान्मधुरस्याम्लद्वयोऽनुरसाः
अम्लस्य मधुरादयः । तथा मधुरस्याम्ललवणादय

रसानुरसभेदादसंख्येयत्वं यावन् । तावत्केवलानामपि च तारतम्यस्य भेदादसंख्येयता केन वार्यते । अतए-
धानन्तरमाह—तारतम्यपरिकल्पनया च । तारतम्य-
भेदान् संयुक्तानां केवलानां रसभेदानां तद्यथा—मधुरं
मधुरतरं मधुरतममीपन्मधुरतममेवमन्येषु योज्यम् ।
ते रसभेदा दोषभेजवशादुपयोज्याः । दोषा
धातादयः, भेषजं हरीतक्यादि, दोषभेषजानां वश-
न्ममाहोपभेजवशादनुरोधात् सामर्थ्याद्वा ते
परीक्ष्य प्रयोज्याः । न यथाकथंचिदित्यर्थः ।
दोषभेषजग्रहणं बोद्धव्यमिति भद्रम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने रस-
भेदीयाध्यायो दशमः ॥ १० ॥

हं—उक्तभेदानामवांतरभेदेनान्त्यं दर्शयति—ते रस-
भेदाः रसानुरसकल्पनया, तारतम्यकल्पनया च गणनां
समतीताः संभवंति । यथा—मधुराम्लस्य द्रव्यस्य मधुर-
रसत्वे, अम्लस्यानुरसत्वे, क्वचिदम्लस्य रसत्वे, मधुरस्या-
नुरसत्वे बहुभेदत्वमित्यादि । तथा—मधुरस्य मधुरतरत्वं
मधुरतमत्वं चेत्यादि तारतम्यं, सर्वेषां रसभेदानां यौगि-
कत्वं दर्शयति—दोषवशाद्रेपजवशाद्वा सर्वेऽपि रसा उप-
योग्या औपयोगिका भवन्ति । दोषवशाद्यथा—केवलवाया-
यम्यः पित्तयुक्ते अम्लतित्तौ, श्लेष्मयुक्ते अम्लकटुका-
विन्यादि । भेषजवशाद्यथा—विरेचनमीपधमेकरसत्वादहृद्यं
द्विरसद्विरसादिकार्यम् । संग्रहे तु रसः खत्वाप्यः प्रागव्य-
क्तश्च न पृथक्कृतत्वात्कालस्य महाभूतगुणानामूनातिरिक्त-
विशेषेण संयुक्तो विषमं विदग्धः पोढा पृथग्विपरिणमते
मधुरादिभेदेन । अथ यः क्षिशिरपवनधरणिधरविधिवन-
गहननदीतडागपल्वलोदपानकमलकुमुदकुवल्याकीर्णोरम्या-
स्थिरस्निग्धभूमिर्भूरिहरितनुषोऽतिदूरविस्तृतप्रतानप्रवालोप-
संलक्षणादयः साम्यसारीसृपस्त्रगवहुलः श्लेष्मपित्तप्रायो गुर्वो-
पपिनश्चापदगलोरापानीज्वराद्यामयोपद्रुतजनपदः सो-
ऽनुषः मधुरसयोगिनिः । यस्तु विषमविपुलसिकतास्थलबहु-
होऽतिदूरवगाढविरससालिलः कठिनक्लेशसहाऽरोगशरीर-
धीर्वायुप्रायोजनपदोऽनुषविपरीतश्च स जांगलः कटुकर-
सयोगिनिः । अतएव चानूपसाधारणो, जांगलसाधारण-

श्रोति विकल्पः । तयोराद्यौ लवणाम्लयोनिरितरश्चेतरयो-
रिति ॥ ३४ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामासुर्येन्दरसायने रसभेदप्रकरणं
सामस्येन निरूपितम् ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

रसभेदीयादनन्तरं दोषादिविज्ञानीय आरम्भ्यते ।
यतो दोषभेषजवशादुपयोज्या इत्युक्तमत ईदृक्स्वरू-
पास्ते दोषा इति ज्ञापनार्थमध्यायोऽयमुच्यते—

अथाऽतो दोषादिविज्ञानीयमध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—दोषा आदयो येषां ते दोषादयस्तेषां
विज्ञानं प्राकृतेन वैकृतेन च स्वरूपेणोपगमस्तस्मै
हितो यस्तमध्यायं व्याख्यास्यामः । आदिशब्देन
धातवो मलाश्च संगृह्यन्ते । तत्स्वरूपोपगमेन च त एव
दोषाः सम्यग्ज्ञाता भवन्ति । धातूनां मलानां च दोषा-
धारभूतत्वात् ॥ १ ॥

प०—अतोऽनन्तरं दोषादिविज्ञानीयाध्याय आ-
रब्धः । यस्मादुक्तं पवनरसानां भेदास्त्रिषष्टि-
भेदभिन्नास्तेषु दोषभेषजवशादुपयोज्या इत्येवं दोष-
वशादुपयोज्या न यथाकथञ्चित् । अथ तेषां
यथास्वं कर्मानुमानतो यथा ज्ञायते तज्ज्ञानार्थम-
स्यैवाध्यायस्यारम्भः । अत्र दोषा निराधाराः कथं
ज्ञायन्ते अतस्तेषामाधारा ये धातवो, मलाश्च तेऽपि
ज्ञातव्या न केवलं दोषास्तस्माद्दोषादिविज्ञानीयम-
ध्यायमित्येवमध्यवस्येत् । दोषादीनां विज्ञानं दोषा-
दिविज्ञानं तस्मै हितोऽध्यायस्तं व्याख्यास्यामः
प्रथयिष्यामः ॥ १ ॥

हे०—हेतुस्कंधानन्तरं लक्षणस्कंधमारभते । तत्र दोषा-
दिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते—अथेति ।
दोषादिविज्ञानाधीनत्वाल्लक्षणस्य । दोषदूष्यवैषम्यं च
रोगलक्षणं, वैषम्यज्ञानं च साम्यज्ञानाधीनम् । अत आदौ
साम्यज्ञानम् ॥ १ ॥

१ इतरयोः—तिक्तकषाययोः ।

दोषधातुमला मूलं सदा देहस्य तं चलः ।
 उत्साहोच्छ्वासनिश्वासचेष्टावेगप्रवर्तनैः ॥
 सम्यग्गत्या च धातूनामक्षाणां पाटवेन च ।
 अनुगृह्णात्यविकृतः पित्तं पक्त्यूष्मदर्शनैः ॥
 क्षुत्तृडुरुचिप्रभामेधाधीशौर्यतनुमार्दवैः ।
 श्लेष्मा स्थिरत्वस्निग्धत्वसंधिवंधक्षमादिभिः २ ॥

स०—दोषा वातादयो धातवो रसादयो मला
 मूत्रादयस्ते देहस्य मूलमिव मूलम् । यथा वृक्षस्य स्कं-
 धशाखादियुक्तस्य मूलं प्रधानं तदारब्धत्वात्तथा देह-
 स्य दोषधातुमलाः । तं च देहं चलो वायुरुत्साहादि-
 भिरनुगृह्णात्युपकुर्वते । उत्साहः सर्वचेष्टासंयोगः ।
 उच्छ्वास ऊर्ध्वं श्वसनं श्वासमुक्तिः । निश्वासः श्वासस्य
 शरीरान्तःप्रवेशनम् । चेष्टनं चेष्टा वाक्यामनोव्या-
 पारः । वेगानां प्रवर्तनं वातविण्मूत्रादीनां बहिर्निरस-
 नम् । एतैश्च मारुतो देहमनुगृह्णाति । पित्तं पक्त्या-
 दिभिरनुगृह्णाति । पक्तिः पाकः । ऊष्मा औष्ण्यम् ।
 दर्शनं दृष्टिः । मेधा बुद्धिविशेषः । धीः प्रज्ञा । शौर्यं
 पौरुषम् । तनुमार्दवं शरीरमृदुत्वम् । श्लेष्मा स्थिरत्वा-
 दिभिरनुगृह्णाति । क्षमा क्षांतिः ॥ २ ॥

प०—दोषाश्च धातवश्च मलाश्च ते दोषधातु-
 मलाः । सदा सर्वकालं देहस्य मूलमिव मूलं प्रधानं
 कारणमित्यर्थः । तं देहं चलो वायुरनुगृह्णात्य-
 विकृतः समवस्थितः सन्नुत्साहादिभिः । उत्साह
 संयोगः । सर्वचेष्टासु उच्छ्वास ऊर्ध्वश्वसनं, श्वास-
 मुक्तिः । निःश्वासः श्वासस्य निरोधोऽन्तःप्रवे-
 शनम् । चेष्टनं चेष्टा कायवाङ्मनोव्यापारः । वेगानां
 प्रवर्तनं वातविण्मूत्रादीनां बहिः प्रवर्तनं, निरसनम् ।
 सम्यग्गत्या च धातूनां धातुशब्देन रसादिधातवो
 गृह्यन्ते । पित्तश्लेष्माणौ च तेषां साम्येनावस्थानं
 सम्यग्गतिः । तत्र साम्यावस्थाने तेषां वायुरेवावि-
 कृतः कारणं यस्मात्स विक्षेपसंहारक इति । अक्षा-
 णामिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां पाटवेन स्वविषयग्रहण-
 स्फुटत्वेन तं देहं पित्तमविकृतं पक्त्यादिभिरनुगृह्णाति
 उपकारं करोति । पक्तिः पाकः । ऊष्मा तेजः । दर्शनं
 रूपग्रहणशक्तिः । क्षुद्धोक्तुमिच्छा । तृट् पिपासा ।
 रुचिरन्नाभिलाषः प्रियोपभोगता । प्रभा प्रसादः

कान्तिमत्त्वम् । मेधा धारणावती प्रज्ञा । धीर्बुद्धिः ।
 शौर्यं चेतसोऽवधृम्भः । धृतिर्धैर्यम् । तनोः शरीर-
 स्य मार्दवं मृदुत्वम् । श्लेष्माऽविकृतः स्थिरत्वादि-
 भिस्तं देहमनुगृह्णाति । स्थिरत्वं दृढता । स्निग्धत्वं
 सस्नेहता । अङ्गस्य सन्धानं, बन्धः पर्वसंश्लेषः ।
 क्षमा शान्तिः ॥ २ ॥

हे०—तत्र साम्यफलमाह—दोषा वातादयः, धातवो
 रसादयः, मलाः पुरीषादयः, मूलं कारणं, सदा सर्वासु
 जन्माद्यवस्थासु समा इति प्रकरणात्लभ्यते । वायोः साम्यं
 लक्षयति—तं च देहं चलो वायुः, उत्साहोऽध्यवसायः,
 उच्छ्वासः श्वासनिर्गमः, निश्वासः श्वासप्रवेशः, चेष्टा गमना-
 दिक्रिया, वेगप्रवर्तनं विण्मूत्रादिप्रवृत्तिः, धातूनां सम्यग्गतिः
 मार्गेणादृतविलंबितसंचारः, अक्षाणां पाटवम् इंद्रियाणां
 विषयग्रहणसामर्थ्यम्; अनुगृह्णाति उपकरोति । अविकृतः
 समः । पित्तसाम्यं लक्षयति—पक्तिः पाकः, ऊष्मा
 औष्ण्यं, दर्शनं चाक्षुषं ज्ञानं, क्षुद्धुक्षु, तृट् पिपासा,
 रुचिः प्रीतिः, प्रभा कान्तिः, मेधा ज्ञानधारणं, धीर्ज्ञानं,
 शौर्यं बलं, तनुत्वमस्थूलत्वं, मार्दवं सौकुमार्यम् । श्लेष्मणः
 साम्यं लक्षयति—स्थिरत्वं दृढांगत्वं, स्निग्धत्वं स्नेहाक्तव-
 मिव, संधिवंधः सुक्षिप्तसंधिवंधः, क्षमा सहिष्णुत्वम् आदि-
 शब्दादलौक्यादयः, तमनुगृह्णात्यविकृत इति वाक्यद्वयेऽनु-
 वर्तते ॥ २ ॥

इदानीं धातूनां कर्माण्याह—

प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे ।
 गर्भोत्पादश्च धातूनां श्रेष्ठं कर्म क्रमात्सगुतम् ३ ॥

स०—प्रीणनादीनि कर्माणि रसादीनां क्रमात्क्रमेण
 श्रेष्ठानि स्मृतानि । मुनिभिरिति शेषः । संप्रहोक्तानि
 मध्यमान्यपराणि कर्माण्येषां संत्येव । यथा रसस्य दृष्टि-
 रक्तपुष्ट्यादिकं कर्म । रक्तस्य च वर्णप्रसादो मांसपोष-
 णम् । मांसस्य बलं मेदःपुष्टी च । मेदसः स्वेददाढ्या-
 स्थिपुष्टयश्च । अस्थनो मज्जपोषणम् । मज्जो बलमस्थिपू-
 रणं शुक्रपुष्टिश्च । शुक्रस्य हर्षो बलं च । एतैर्धातवो
 देहमनुगृह्णन्तीत्यर्थः । प्रीणनमाध्यायनम् । रसो हि
 सम्यगभ्यवहरणतः स्रोतांसि संप्रविश्येन्द्रियप्रसादम-
 भिनिर्वर्तयन्मनसः प्रीतिमादधाति । जीवनमोजोबुद्धिकरं
 रक्तकर्म । लेप उपदेहो मांसस्य कर्म । तदुपलितान्य-

स्नेहो नेत्रादिषु स्निग्धता मेदसः
कर्म । धारणमूर्ध्वधारणमस्थिकर्म । पूरणं स्नेहेनास्थां
मज्जः कर्म । शुक्रस्य गर्भोत्पत्तिः श्रेष्ठं कर्मेति
योग्यम् ॥ ३ ॥

प०—धातूनां रसादीनां सप्तानां प्रीणनादि सप्त-
विधं कर्म क्रमात्परिपाट्या श्रेष्ठं प्रधानं स्मृतमुक्तमा-
चार्यैः । प्रीणनं-तर्पणं, हृदयाध्यासनं, रसस्य श्रेष्ठं
कर्म । जीवनं-प्राणधारणं रक्तस्य । लेपोऽस्थनां च
मांसस्य । स्नेहो-नेत्रस्त्वविशां मेदसः । देहोर्ध्व-
धारणमम्भः । अन्यथाऽस्थनामभावाद्देहमांसं पिण्डी-
भूतं स्यान् । पूरणमस्थनां मज्जः । गर्भोत्पादो गर्भजन्म
शुक्रस्य प्रधानं कर्म ॥ ३ ॥

हे०—धातूनां साम्यं लक्षयति—प्रीणनं तृप्तिरविकृतस्य
रसस्य श्रेष्ठं कर्म, जीवनं प्राणधारणं रक्तस्य, लेपो भित्ते-
मृत्तिकयेव मांसस्य, स्नेहः स्निग्धत्वं मेदसः, धारणमवलं-
वनमस्थां, पूरणमस्थिपूर्णं मज्जः, गर्भोत्पादः शुक्र-
स्य, श्रेष्ठग्रहणादुत्तरधातुपुष्ट्यादीन्यपराण्यपि संतीति ज्ञाप-
यति ॥ ३ ॥

इदानीं मलानां कर्माण्याह—

अवष्टम्भः पुरीषस्य मूत्रस्य क्लेदवाहनम् ।
स्वेदस्य क्लेदविधृतिः ॥ ४ ॥

स०—अवष्टम्भो देहधारणशक्तिः श्रेष्ठं कर्म पुरीषस्य
स्मृतम् । मूत्रस्य क्लेदवाहनं श्रेष्ठं कर्म । मूत्रं क्लेदं निर्वा-
हयति । स्वेदस्य क्लेदविधारणं श्रेष्ठं कर्म । क्लेदाभावे
हि नैव देहस्य मध्यमत्वम् । स्वेदस्य कचरोमधार-
णमपि ॥ ४ ॥

प०—अवष्टम्भः शरीरस्य धारणं प्रधानं कर्म
पुरीषस्य शकृतः । क्लेदवाहनमत्रक्लेदस्य बाहिः क्षेपणं
प्रधानं कर्म मूत्रस्य । केशविधृती रोमधारणं श्रेष्ठं
कर्म स्वेदस्य ॥ ४ ॥

हे०—पुरीषसाम्यं लक्षयति—अवष्टम्भो धारणम् ।
मूत्रस्य साम्यं लक्षयति—क्लेदवाहनं क्लेदस्य बाहि-
निर्गमनम् । स्वेदसाम्यं लक्षयति—केशविधृती रोमणाम-
वलम्बनं, श्रेष्ठं कर्मेति वायव्यत्रयेऽनुवर्तते । तेन

अनिलानलधारणवस्तिपूरणक्लेदधारणादीन्यपि कर्माणि
ज्ञेयानि ॥ ४ ॥

वृद्धस्तु कुरुतेऽनिलः ।

कार्श्यकाण्योष्णकामित्वकंपाऽनाहशकृद्गहान्
बलनिर्देन्द्रियभ्रंशप्रलापभ्रमदीनताः ॥ ५ ॥

१ सू०—प्रपीडयति च शरीरम् । प्र.

टी.—स वायुः आप्यायनं प्रकोपनञ्चासाद्य शरीरं
देशश्च प्रपीडयति । तत्राम्बन्तरस्तु प्रकुपितः नाना-
विधैर्विकारैः शरीरं पीडयति, बलवर्णसुखायुषामुपघात-
यति, सर्वेन्द्रियाणि, सर्वेन्द्रियार्थाश्चोपघातयति, पर्वणां
संकोचः, अस्थनां भङ्गः, रोमहर्षः, प्रलापः, पाणिपृष्ठशि-
रोग्रहः, एकाङ्गग्रहः, सर्वाङ्गग्रहः, खाज्यं, पाङ्गुल्यं, कुब्जत्वं
च करोति । शोषोऽङ्गानां च करोति तथा गर्भशुक्रजो-
नाशश्च करोति, विकृतिमापादयति, भयशोकमोहदैन्यादीन्
जनयति । एवं हेत्वादिभिः स्थानसंस्थानविशेषैश्च नानाविधान्
रोगांश्चोत्पादयति । यथा—“आध्मानस्तम्भरौक्ष्यस्फुटनविमथ-
नक्षोभकम्पप्रतोदाः । कण्ठध्वंसाऽवसादौ भ्रमक-विलपन-सं-
सृष्टप्रभेदाः ॥ पारुष्यं कर्णनादो दिषयपरिणति भ्रंशदृष्टिप्र-
मोहाः । विस्पन्दोद्धटनानि ग्लपनमशयनं ताडनं पीडनं
च ॥ नामोन्नामौ विषादो भ्रमपरितपनं जृम्भणं रोमहर्षो
विक्षेपाक्षेप-शोषग्रहण-शुषिरताच्छेदनं घृष्टनं च । वर्णः श्या-
वोऽस्थो वा तृडपि च महती स्वापविश्लेषसङ्गो विद्यात्क-
र्माण्यमूनि प्रकुपितमहतः स्यात्कषायो रसश्च” अत्र प्राणः
प्रकुपितः हिवका, प्रतिश्याय, कास, ह्वास, स्वरभेदादिकान्
गदान् करोति । उदानः प्रकुपितः—ऊर्ध्वजनुगतान् मन्या-
स्तम्भादींश्च करोति । समानः प्रकुपितः—गुल्माग्निसादाति-
सारप्रभृतीन् जनयति । व्यानस्तु-सर्वदेहगान् व्याधीन् जन-
यति । अपानस्तु वस्ति-मेहन-गुदाश्रितान् कृच्छ्राश्मरीभ-
गन्दराक्षादींश्च करोति । व्यानापानौ प्रकुपितौ-शुक्ररोगान्
प्रमेहौश्च कुरुतः ।

आमाशये प्रकुपितः छर्दि-पार्श्वोदरहृत्स्तम्भ-

तोदादिकान् पिपासा-मोह-मूर्छादिकांश्च करोति ।
पक्वाशये प्रकुपितः अन्नकूजन-शूलनाभौ वेदना-त्रिकवेदना-
मूत्रपुरीषविकृत्यादींश्च करोति । श्रोत्रादिषु क्रुद्धः इन्द्रियव-
धम् । त्वचि प्रकुपितः वैवर्ण्यं, स्फुरणं, रौक्ष्यं, सुप्तिं, तोदं
त्वग्भेदश्च । रक्तगः प्रकुपितो-व्रणान् रक्तविकारांश्च । शिरा-
गतः-शिराकुञ्चनपूरणादीनि । स्नायुगतः प्रकुपितः स्तम्भ-
कम्पौ, शूलमाक्षेपणश्च । एवं यत्र प्रकुपितो गच्छति वायुः
तत्र स्तम्भनाक्षेपणस्वापशूलादीनि भवन्तीति । “दाहस-
न्तापमूर्च्छां सुर्वायौ पित्तसमान्विते । शैत्य-शोफ-गुह्यवानि
तास्मिन्नेव कफावृत्ते” एवं हेतुस्थानादि सम्यग्विचार्य वात-

१०-वृद्धः पुनर्वायुः कार्श्यदीन् करोति । बला-
अंशेन संबन्धः । बलस्य तु प्राणोपघातो अंशः ।
स्तु नाशो अंशः ॥ ५ ॥

१-अनिलो वातो वृद्धः प्रकुपितः कार्श्यदीन्
। कार्श्यं कृशत्वम्, क्षीणरक्तादितः । काण्य-
र्णता । उष्णकामित्वमुष्णाभिलाषित्वम् । कम्पो
। आनाह उदरापूरः । शकृद्ग्रहः पुरीषबन्धः ।
तेनां भ्रशो विघातः । प्रलपनं-बह्वबद्धभाषणम् ।
भ्रमोऽनवस्थानं कायस्य । दीनता दैन्यं
॥ ५ ॥

१-अथ वैषम्यज्ञानम् । तच्च पञ्चधा वक्ष्यति-
तानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा । संप्राप्तिश्चेति
रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥ इति । तत्रादौ रूपं
रंगत्वात् । पूर्वरूपं तु रूपमेवाव्यक्तं वक्ष्यति हि-
ममव्यक्तमल्पत्वाद्वाधीनां तद्यथायथम् । तदेव
। यातं रूपमित्यभिधीयते ॥ ॥ इति । वैषम्यं च
-वृद्धिभयभेदात् । तत्रादौ वृद्धिलक्षणम् । तत्र
ह-कार्श्यं कृशत्वं, काण्यं कुणत्वम्, उष्ण-
मुष्णाभिलाषः, कम्पो वैपशुः, आनाहः आन-
॥, शकृद्ग्रहः पुरीषरोधः, बलादीनां अंशो
प्रलापोऽसंबद्धप्रलापः, भ्रमश्चकारुढस्येव, दीनता
॥ ५ ॥

१-पूत्रनेत्रत्वकृच्छुत्तुद्धाहाऽल्पनिद्रताः ।
॥ ६ ॥

नर्मादि कल्पनीयमिति वातव्याधिनिदानोपदेशः ।
स्तु प्रकुपितो वातः सागराणामुत्पीडनम्, सरसामुद्र-
भूमेराकल्पनम्, अम्बुदानामाधमनम्, ऋतूनाञ्च व्या-
, जनपदध्वंसनम्, युगान्तक्राणां मेघसूर्यानिनाश
करोति ।

(१) सू०-तत्प्रकोप एव पित्तव्याधिः । प्र-
त्पित्तप्रकोप एव व्याधिः । यद्यपि
लोपेण वायुरेव व्याधिं करोति यथा चोक्तं सुश्रुते-
विद्धतवात एव रोगसमूहजनकः “पित्तं पंगुकफः पंगुः
मलधातवः । वायुना यत्र नीयन्ते तत्र वर्षति मेघवत्”
खकारणैः कुपितं पित्तं वातानुबलप्राप्तेऽपि वातभि-
कान् पित्तव्याधीन् जनयति । यथा “विस्फोटाम्लकधू-
लपनं स्वेदक्षुतिमूर्च्छनं, दौर्गन्ध्यं दरणं मदो विस-
कोऽरतिस्तृड्भ्रमः । ऊष्माऽतृप्तिरतमः प्रवेशदहनं
तिक्ता रसाः, वर्णः पीतहरिता क्वथितता कर्माणि

सू०-पीतस्य विडादिभिस्त्वंगतैः संबन्धः । ततः
क्षुदादिभिर्द्विद्वस्ततस्ताप्रत्ययः । पित्तं पीतविष्मृत्तादीन्
करोति ॥ ६ ॥

प०-पित्तं वृद्धं पीतं शकृदादिकं करोति । पीताः
पीतवर्णाः शकृन्मूत्रचक्षुस्त्वचः । बुभुक्षापिपासादाह-
मन्दनिद्रताश्च कुरुते ॥ ६ ॥

हे०-पित्तस्याह-पीतविष्मृतेति । विष्मृत्नेत्र-
त्वचां पीतत्वं, क्षुत्तृषाविह तीव्रे ज्ञेये, समयोः साम्य-
लक्षणत्वात् । दाहः संतापः, अल्पनिद्रता निद्राल्प-
त्वम् ॥ ६ ॥

श्लेष्माऽग्निसदनप्रसेकालस्यगौरवम् ।
श्वैत्यशैत्यश्लथांगत्वं श्वासकासातिनिद्रताः ॥ ७ ॥

सू०-श्लेष्मा वृद्धोऽग्निसादादीन् करोति । श्वैत्यं
गात्रशुक्रता । शैत्यमंगानां शिशिरत्वम् ॥ ७ ॥

प०-श्लेष्मा वृद्धोऽग्निसादादीन् करोति । अग्नेः
सादोऽग्निनाशः प्रसेकः श्लेष्मनिरसनम् । गौरवं
गुरुताऽङ्गस्य । श्वैत्यं शुक्रवर्णता । शैत्यमङ्गानां
शीतता । श्लथाङ्गत्वं शैथिल्यं देहस्य ॥ ७ ॥

हे०-श्लेष्मण आह-अग्निसदनमग्निमात्रं, प्रसेको
लालास्रावः, आलस्यमनुत्साहः, गौरवं दुर्बहांगत्वं,
श्वैत्यं शुक्लत्वं, शैत्यं शीतरपर्शत्वं, श्लथांगत्वमवयव-
शैथिल्यं, श्वासकासौ रोगौ, अतिनिद्रता निद्राधिक्यम् ॥ ७ ॥

रसोऽपि श्लेष्मवद्रक्तं विसर्पल्लीहविद्रधीन् ।
कुष्ठवातासपित्तास्रगुल्मोपकुशकामलाः ।

पित्तस्य वै ॥ ॥ अत्र प्रकृतिस्थं कटुरसं, विदग्धमम्लरसं निरामं
तिक्तरसं जानीयात् । तथाच ऊष्मा पित्तादृते नास्ति ।
एवं पित्तं वृद्धं मत्वा रेचयेत् इत्यादिवाक्यैः सर्वथा स्वतंत्र
एव पित्तव्याधिरिति पित्तव्याधिनिदानम् ।

(१) सू०-व एव रुजाकरः । प्र. टी.-
स कफप्रकोप एव रुजाकरः । तस्य कफस्य
प्रकुपिताऽवस्था एव व्याधिरिति । तत्प्रकुपितस्य
कर्माणि । “तृप्तिस्तन्द्रा गुरुता स्तैमित्यं कठिनता मलाऽधि-
क्यम् । स्नेहाऽपक्युपलेपाः शैल्यं कण्डूप्रसेकश्च । चिरकर्तृत्वं
शोथो निद्राधिक्यं रसो पटुस्वादू । वर्णश्चेताऽलसता कर्माणि
कफस्य जानीयात्” ।

एवं प्रकुपितस्य श्लेष्मणः देशकालस्थानविशेषैः रोग-
विशेषं बलाऽवलं च प्रकल्पयेत् ।

०-मांसिनाशमाह-रक्तत्वग्रमृत्रताः ॥ ८ ॥

ग०-रक्तः श्लेष्मवत् । रसोऽपि वृद्धोऽग्निसादादीन् करोति । रक्तं वृद्धं विसर्पपादीन् करोति । उपकुशो नाम पुनश्चोत्तरतरे वक्ष्यमाणलक्षणा ॥ ८ ॥

प०-रसो वृद्धः श्लेष्मवत् श्लेष्मणः तुल्यमग्निसादादीनिनिद्रतान्तम् । रक्तं वृद्धं विसर्पप्रभृतीन् रोगान् कुरुते । वातान्नं वातशोणितं, पित्तासं रक्तपित्तम् । उपकुशो नाम यो दन्तमांसेषु रक्तपित्तमांसं भवेत् कामलाश्च । व्यङ्गं श्याममण्डलं संमोहो वैचित्र्यम् । रक्तानि त्वङ्मूत्रमूत्राणि कुरुते ॥ ८ ॥

हे०-रसस्याह-रसोऽपि श्लेष्मवदिति । श्लेष्मवदग्निसादादीन् करोति । अपिशब्दोऽन्यानप्यतिदेशान् सूचयति तेन रक्तं पित्तवत्, मांसं श्लेष्मवत् । रक्तस्याह-विसर्पपादयो व्यंगांता रोगाः । तत्रोपकुशो दन्तमांसजरोगः, व्यंगं श्वरोगविशेषः, संमोहो मूर्छा, त्वङ्मूत्रमूत्राणां रक्तत्वम् ॥ ८ ॥

मांसं गंडाबुदग्रंथिगंडोरुदरवृद्धताः ।
कंठादिष्वधिमांसं च ॥ ९ ॥

स०-मांसं वृद्धं गंडादीन् रोगान् करोति । गंड-शब्देन गंडमाला गलगंडश्च गृहीतौ । आद्यंतलो-पान् । इतरश्च गंडो गंडमांसम् । गंडौ चारुदं च ग्रंथिश्च गंडाबुदग्रंथयः । गंडौ च ऊरु चोदरं च तेषां वृद्धता । ततो वृद्धः । ताः करोति । वृद्धता वृद्धत्वम् । कंठादिष्वधिकं मानं च कुरुते । आदिशब्देन तालु-जिह्वादिपरिमहः ॥ ९ ॥

प०-मांसं वृद्धं गण्डादीन् कुरुते । गण्डाबुदोदर-वृद्धिताः स्थूलत्वमुपचय इति यावन् । कंठादिषु गलतालुजिह्वादिष्वधिमांसं मांसस्योपरि मांसम् ॥ ९ ॥

हे०-मांसस्याह-गण्डादयो रोगाः । गंडो गल-गंडादिः । गंडयोस्तुर्वोदरे च । वृद्धता स्थूल्यं, कंठा-दिष्वधिकमधिमांसं मांसस्योपरि मांसम् ॥ ९ ॥

तद्वन्मेदस्तथा श्रमम् ।
अल्पेऽपि चेष्टिते श्वासं स्फिक्स्तनोदरलंबनम् ।

स०-मेदोऽपि वृद्धगंडादीन् कुरुते । तथाऽल्पेऽपि

चेष्टिते श्रमे कुरुते श्वासं च । तथा स्फिजोः स्तनयो-
रुदरस्य च लंबनं कुरुते ॥ १० ॥

प०-मेदो वृद्धं तद्वन्मांसवृद्धिवत् गण्डादीन् कुरुते
तथा श्रमम् । अल्पेऽपि चेष्टिते आयासं श्वासं
स्फिक्स्तनोदराणां च लंबनं स्थूलत्वाल्लम्बमान-
त्वम् ॥ १० ॥

हे०-मेदस आह-तद्वन्मांसवत् । तथा अल्पेऽपि
चेष्टिते श्रमश्चासौ, स्फिगादीनां लंबनं, स्फिजौ कटि-
प्रोथौ ॥ १० ॥

अस्थ्यध्यस्थ्यधिदंतांश्च ॥ ११ ॥

स०-अस्थि वृद्धमध्यस्थ्यधिदंतांश्च कुरुते ॥ ११ ॥

प०-अस्थिवृद्धमध्यस्थि । अस्थ्यन उपरि अधि-
दन्तानामुपरि दन्तान् कुरुते ॥ ११ ॥

हे०-अस्थ आह-अध्यस्थि अधिकमस्थि, अधिदंता
अधिका दंताः ॥ ११ ॥

मज्जा नेत्रांगगौरवम् ।
पर्वसु स्थूलमूलानि कुर्यात्कृच्छ्राण्यरूपि च ॥ १२ ॥

स०-मज्जा वृद्धो नेत्रयोर्गंगां च गौरवं कुर्यात् ।
कुरुत इति प्रकृते कुर्यादित्युक्तं स्पष्टार्थम् । पर्वस्व-
गुल्यादिसंधिषु स्थूलानि मूलानि येषां तानि अरूपि
पिटिकाविशेषान् कुर्यात् । कीदृशानि । स्थूलमूलानि
कृच्छ्राणि कृच्छ्रसाध्यानि ॥ १२ ॥

प०-मज्जावृद्धौ नेत्राङ्गगौरवं लोचनशरीरगौरवं
कुर्यात् । पर्वसु पर्वस्थानेषु स्थूलमूलानि कुर्यात् ।
कृच्छ्राण्यरूपि च । स्थूलं बृहदधिदन्तान्मूलं येषां
तान्यरूपि गण्डादीन् ॥ १२ ॥

हे०-मज्जा आह-अंगगौरवेणैवाक्ते नेत्रगौरवे नेत्र-
ग्रहणमातिशयार्थम् । पर्वसु संधिषु स्थूलमूलानि-
मूलप्रदेशे स्थूलानि, कृच्छ्राणि कृच्छ्रसाध्यानि, अरूपि
व्रणान् ॥ १२ ॥

अतिस्त्रीकामतां वृद्धं शुक्रं शुक्राश्मरीमपि ॥ १३ ॥

स०-शुक्रं वृद्धमतिस्त्रीकामतां कुर्यात् । शुक्रा-
श्मरी च । अपिशब्दाद्वल्लेहाद्यपि ॥ १३ ॥

प०-शुक्रं वृद्धमत्यर्थं प्रमदाभिलाषं कुर्यात् ।
शुक्रजनितामश्मरीं कुर्यात् ॥ १३ ॥

हे०—शुक्रस्याह—अतिस्त्रीकामता—पुनः पुनः स्त्रीषु सं-
गेच्छा, शुक्राश्मरीरोगः ॥ १३ ॥

कुक्षावाध्मानमाटोपं गौरवं वेदनां शकृत् ॥ १४ ॥

स०—शकृत्पुरीषं वृद्धं कुक्षावाध्मानादीन् कुर्यात् ।
कुर्यादिति संभावनायां लिङ् । आध्मानमानाहः ।
आटोपोऽत्रकूजनम् ॥ १४ ॥

प०—शकृत्पुरीषं वृद्धं कुक्षावुदरे आध्मानमुदरा-
पूरमाटोपमन्त्रकूजनं गौरवं, गुरुत्वं, वेदनां रुजं च
कुर्यात् ॥ १४ ॥

हे०—शकृत् आह—कुक्षावुदरे आध्मानादीनि । आध्मानं
वातेनोदरपूरणम्, आटोपो गुडगुडाशब्दः, गौरवं दुर्बलत्वं,
वेदना शूलं, शकृत्पुरीषम् ॥ १४ ॥

मूत्रं तु बस्तिनिस्तोदं कृतेऽप्यकृतसंज्ञताम् ॥ १५ ॥

स०—मूत्रं वृद्धं बस्तिनिस्तोदं बस्तिव्यथां कुर्यात् ।
तथा कृतेऽपि मूत्रेऽकृतसंज्ञतामकृताभासत्वमेव कुर्यात् ॥

प०—मूत्रं वृद्धं बस्तिनिस्तोदं बस्तेर्मूत्राधारस्य
निस्तोदं व्यथां तथा कृते प्रवाहिते मूत्रेऽकृतसंज्ञता-
मपरित्यक्तचेतस्त्वं कुर्यात् । पुनः पुनरागमनात् कृत-
मिव मन्यते ॥ १५ ॥

हे०—मूत्रस्याह—बस्तिनिस्तोदो बस्तिदेशे व्यथा, कृत-
मपि मूत्रोत्सर्गमकृतमिव मन्यते ॥ १५ ॥

स्वेदोऽतिस्वेदौर्गन्ध्यकंठः ॥ १६ ॥

स०—स्वेदो वृद्धोऽतिस्वेदादीन् कुर्यात् ॥ १६ ॥

प०—स्वेदो वृद्धोऽतिस्वेदादीन् कुरुते । दौर्गन्ध्यं
दुष्टगन्धताम् । कायस्य कण्ठः कण्ठयनम् ॥ १६ ॥

हे०—स्वेदस्याह—अतिस्वेदः स्वेदाधिक्यं, दौर्गन्ध्यं दुर्ग-
न्धता, कंठः कण्ठः ॥ १६ ॥

एवं च लक्षयेत् ।

दूषिकादीनपि मलान् बाहुल्यगुरुतादिभिः ॥ १७ ॥

स०—अनेन प्रकारेण दूषिकादीनपि मलान् लक्ष-
येदनुमिन्यात् । दूषिकाऽक्षिमलः । आदिशब्दाद् प्रा-
णकर्णनासामलादीनां ग्रहणम् । कथं लक्षयेदित्याह ।
बाहुल्येत्यादि । मलबाहुल्येन तत्स्थानगौरवेण च ।
आदिग्रहणात्कण्ठकृदादयो गृह्यन्ते ॥ १७ ॥

प०—दूषिकाऽक्षिमलम् । आदिग्रहणात् कर्णा-
दिमला गृह्यन्ते । तान् दूषिकादीन् मलान् वृद्धान्
बाहुल्यादिभिर्लक्षयेत् जानीयात् । बाहुल्येन भूय-
स्त्वेन गुरुतया मलयतनानाम् । तथा आदिग्रह-
णान् कण्ठकृदादयो गृह्यन्ते ॥ १७ ॥

हे०—दूषिकादीनाह—दूषिका नेत्रमलः, आदिशब्दा-
त्कर्णमलादयः । एवमिति । यथा—स्वाधिव्यस्वाशय-
गौरवादिभिः पुरीषादयो वृद्धा लक्ष्यन्ते । आदिशब्दात्स्वा-
शयव्यथादयः ॥ १७ ॥

वृद्धानां वातादीनां लिङ्गान्यभिधाय क्षीणानां वाता-
दीनां लिङ्गान्याह—

लिङ्गं क्षीणेऽनिलेऽगस्य सादोऽल्पं भापितेहितम्
संज्ञामोहस्तथा श्लेष्मवृद्धयुक्तामयसंभवः ॥ १८ ॥

स०—अनिले क्षीणे स्वप्रमाणापचिते । वायोस्तु
सर्वक्षये देह एव न स्यात् । कस्य तु लिङ्गं स्यात् ।
किं पुनस्तर्हिङ्गमित्याह । अंगस्येत्यादि । अंगस्य सादः
क्रियास्वसामर्थ्यम् । ईहितं चेष्टितं कायिकं कर्म ।
भापितं चेहितं च । अल्पवचनताऽल्पचेष्टितत्वं च
स्यात् । तथा संज्ञामोहः संविदोऽभावः । तथा श्लेष्मवृद्धौ
य उक्ता अग्निसादप्रसेकादयस्तपामा यानां संभवो
भवति ॥ १८ ॥

प०—क्षीणानां लक्षणमाह—क्षीणे वायौ लिङ्गं
चिह्नमिदं लक्षयेत् । अङ्गस्यावसादो देहस्यानुत्साहः ।
अल्पं भापितं स्वरूपवचनता, ईहितमपि चेष्टितं
कायिकं कर्म तदप्यल्पम् संज्ञामोहः संविदभावः ।
तथा श्लेष्मवृद्धयुक्तामयसंभवः—अग्निसदनादीनामा-
मयानां व्याधीनामुद्भवः ॥ १८ ॥

हे०—अथ क्षयलक्षणात् । तत्र वायोराह—अंगस्य
सादः श्रान्तत्वमिव । भापितेहितमपि भापितं कायिकं कर्म,
ईहितं कायिकं, संज्ञा लुप्तस्वरया मोहो विवेचनाशक्त्यर्थं,
श्लेष्मवृद्धयुक्तामयाः अग्निसदनादयः ॥ १८ ॥

पित्ते मंदोऽनलः शीतं प्रभाहानिः ॥ १९ ॥

स०—पित्ते क्षीणे लिङ्गमेतत् । अग्निमंदः शीतं कांति-
हानिश्च स्यात् ॥ १९ ॥

प०—पित्ते क्षीणे मन्दोऽनलोऽग्निरपदुः । शीतं
शीतलत्वं कायस्य । प्रभायाः कान्तेर्हानिः ॥ १९ ॥

हे०—अस्ति श्लेष्माशयानां शीतं हिमस्पर्शनेव
श्लेष्माशयानां शीततायाः ॥ १९ ॥

कफे भ्रमः ।

श्लेष्माशयानां शून्यत्वं हृदयस्थलसंधिताः २० ॥

स०—कफे क्षीणे भ्रमो भवति । तथा श्लेष्माश-
यानां शून्यत्वेन । श्लेष्माशया उरःशिरः-
संधिस्थिताः ॥ २० ॥

प०—कफे क्षीणे लिङ्गं भ्रमो देहमनसोरवस्था-
नम् । श्लेष्माशयानां कफस्थानानां नासिकादीनां
शून्यत्वे निवृत्ता । हृदयसंधिस्थिताः । श्लेष्माशयानां
शून्यतायाः ॥ २० ॥

हे०—अस्ति श्लेष्माशयानां शीतं हिमस्पर्शनेव
श्लेष्माशयानां शीततायाः ॥ २० ॥

रमे रौक्ष्यं भ्रमः शोषो ग्लानिः शब्दासहिष्णुता ।

प०—रमे क्षीणे रौक्ष्यादयः स्युः ॥ २१ ॥

प०—रमे क्षीणे सति लिङ्गं रौक्ष्यं रूक्षता ।
कायस्य भ्रमः शब्दः । शोषो मुखशोषः । ग्लानि-
रपचयः । शब्दासहिष्णुता वचनासहत्वम् ॥ २१ ॥

हे०—अस्ति श्लेष्माशयानां शीतं हिमस्पर्शनेव
श्लेष्माशयानां शीततायाः ॥ २१ ॥

रमे रौक्ष्यं भ्रमः शोषो ग्लानिः शब्दासहिष्णुता ।

प०—रमे क्षीणे रौक्ष्यादयः स्युः ॥ २२ ॥

प०—रमे क्षीणे लिङ्गमन्तरीतयोः प्रीतिरभि-
व्ययः । शिराणां रौक्ष्यं रूक्षता त्वचि ॥ २२ ॥

हे०—अस्ति श्लेष्माशयानां शीतं हिमस्पर्शनेव
श्लेष्माशयानां शीततायाः ॥ २२ ॥

मांसं अक्ष्मलानि गंडस्फिक्कुशुक्तासंधिवेदनाः ।

स०—मांसं अक्ष्मलानि गंडस्फिक्कुशुक्तासंधिवेदनाः । गंडस्फिक्कुशुक्तासंधिवेदनाः स्युः । गंडस्फिक्कुशुक्तासंधिवेदनाः स्युः । गंडस्फिक्कुशुक्तासंधिवेदनाः स्युः ॥ २३ ॥

प०—गंडस्फिक्कुशुक्तासंधिवेदनाः । गंडस्फिक्कुशुक्तासंधिवेदनाः स्युः । गंडस्फिक्कुशुक्तासंधिवेदनाः स्युः ॥ २३ ॥

हे०—मांसस्याह—अक्ष्मलानिरिन्द्रियदीर्घत्वं, गंडयोः
स्फिक्कुशुक्ता, संधीनां व्यथा ॥ २३ ॥

मेदसि स्वपनं कटयाः प्लीहो वृद्धिः कृशांगता ।

स०—मेदसि क्षीणे कटयाः स्वापः प्लीहवृद्धिः
कृशांगत्वं च ॥ २४ ॥

प०—मेदसि क्षीणे लिङ्गं कटयाः श्रोण्याः स्वपनं
स्वापो, विचेतनत्वम् । प्लीहो वृद्धिरुपचयः ॥ २४ ॥

हे०—मेदस आह—कटयाः स्वपनं स्पर्शाशुत्वं, प्लीहो
वृद्धिरितरेषामंगानां काश्यम् ॥ २४ ॥

अस्थन्यस्थितोदः शदनं दंतकेशनखादिषु २५ ॥

स०—अस्थि क्षीणेऽस्थ्नां तोदो भवति । शदनं
शातः । पात इत्यर्थः । केषाम् । दंतादीनाम् ॥ २५ ॥

प०—अस्थि क्षीणे लक्षणमस्थनामेव तोदो
व्यथा । शदनं पतनं दन्तानाम् ॥ २५ ॥

हे०—अस्थि आह—अस्थितोदोऽस्थ्नां व्यथा, दंतादीनां
शदनं शातः, आदिशब्दाद्रोमादयः ॥ २५ ॥

अस्थनां मज्जनि सौषिर्यं भ्रमस्तिमिरदर्शनम् २६ ॥

स०—मज्जनि क्षीणेऽस्थ्नां सौषिर्यं भ्रमादिश्च ॥ २६ ॥

प०—मज्जनि क्षीणेऽस्थ्नां सौषिर्यं शून्यता । भ्रमः ।
तिमिरदर्शनं तमसोऽवलोकनम् ॥ २६ ॥

हे०—मज्ज आह—अस्थ्नां सौषिर्यं सरंध्रत्वं, भ्रमश्च ।
क्राधिरूढत्वेन, तिमिरदर्शनं सर्वस्यैव यस्तुनस्तमोरुपत्वेन
मासः ॥ २६ ॥

शुक्रं चिरात् प्रसिच्येत शुक्रं शोणितमेव वा ।

तोदोऽत्यर्थं वृषणयोर्मैदं धूमायतीव च ॥ २७ ॥

स०—शुक्रं क्षीणे शुक्रं चिरात् प्रसिच्येत रक्तं वा ।
प्रसिच्येतेति कर्मकर्तारि । वृषणयोरतिशयेन तोदो व्यथा
स्यात् । मैदं शिरं धूमायतीव च । लोहितादेराकृति-
गणत्वात् किप् । अकृत्सर्वेत्यादिना दीर्घः ॥ २७ ॥

प०—शुक्रं रेतश्चिराद्बहुकालेन सिच्येत । शोणितं
रक्तमेव वा प्रसिच्येत । अत्यर्थमतिशयेन तोदो
व्यथा फलकोशयोर्मैदं लिङ्गं धूमायति धूममिव
मुच्चाति ॥ २७ ॥

हे०—शुक्रस्याह—शुक्रं संभोगे चिरान्मुच्येत । शोणितमेव
वा प्रसिच्येत खवेत् । वृषणयोरत्यर्थं व्यथा, मैदं

धूमायाति । लोहितादिक्यपन्तात्परस्मैपदम् ॥ २७ ॥

पुरीषे वायुरंत्राणि सशब्दो वेष्टयन्निव ।

कुक्षौ भ्रमति यात्यूर्ध्वं हृत्पार्श्वं पीडयन् भृशम् ॥

स०—पुरीषे क्षीणे वायुः कुक्षौ भ्रमति । अंत्राणि वेष्टयन्निव शब्दं जनयन्त्यात्यूर्ध्वम् । किं कुर्वन् ।

हृत्पार्श्वं भृशं पीडयन् ॥ २८ ॥

प०—पुरीषे क्षीणे लिङ्गं वायुः सशब्दो वेष्टयन्निवान्त्राणि कुक्षौ भ्रमति । तथा हृत्पार्श्वं पीडयन् ताडयन् भृशमत्यर्थम् ॥ २८ ॥

हे०—पुरीषस्याह—अंत्राणि वेष्टयन्निव सशब्दो वायुः कुक्षौ भ्रमति, कदाचित् हृदयपार्श्वं पीडयन्तूर्ध्वं याति ॥ २८ ॥

मूत्रंऽलपं मूत्रयेत्कुच्छ्राद्विवर्णं सास्त्रमेव वा २९ ॥

स०—मूत्रे क्षीणेऽलपं मूत्रयेत्कुच्छ्राद्विवर्णं रक्तसहितमेव वा ॥ २९ ॥

प०—मूत्रे क्षीणे लिङ्गं मूत्रमलपं विवर्णं विकृतवर्णं, सास्त्रं सरक्तं, कुच्छ्रात् दुःखेन मूत्रयेत् त्यजेत् ॥ २९ ॥

हे०—मूत्रस्याह—अलपं मूत्रं कुच्छ्रान्मूत्रयेत् तच्च विवर्णं रक्तमिश्रवर्णाभं रक्तमिश्रमेव वा, एवकारेण रक्तवर्णाभासत्वं व्यावर्तते । अतएव विवर्णशब्देन तल्लभ्यते ॥ २९ ॥

स्वेदे रोमच्युतिः स्तब्धरोमता स्फुटनं त्वचः ३०

स०—स्वेदे क्षीणे रोम्णां च्युतिः शादो रोम्णां च स्तब्धत्वम् । त्वचश्चर्मणः स्फुटनं दरणम् ॥ ३० ॥

प०—स्वेदे क्षीणे लिङ्गं रोम्णां च्युतिः, रोमकूपाणां स्तब्धता, परिस्फुटनं त्वचः दरणम् ॥ ३० ॥

हे०—स्वेदस्याह—केषांचित्रोम्णां च्युतिः, केषां चित्स्तब्धता, त्वचः स्फुटनं विदारणम् ॥ ३० ॥

इदानीं प्राणादिमलानामपि सामान्येन क्षयलिङ्गमाह—

मलानामतिसूक्ष्माणां दुर्लक्ष्यं लक्षयेत् क्षयम् ।

स्वमलायनसंशोषतोदशून्यत्वलाघवैः ॥ ३१ ॥

स०—सूक्ष्माणां शुष्काल्पानां दूषिकादीनां दुःखेन बोद्धुं शक्यं दुर्लक्ष्यं क्षयं लक्षयेज्जानीयात् । कैः ।

मलानां स्थानानि मलायनानि स्थानि च तानि मलायनानि च स्वमलायनानि तेषां संशोषतोदशून्यत्वलाघवानि स्वमलायनसंशोषतोदशून्यत्वलाघवानि तैः ॥ ३१ ॥

प०—मलादीनां दूषिकादीनां क्षयं दुर्लक्ष्यं स्वमलायनसंशोषादिभिर्लक्ष्येन जानीयात् । स्थानि च तानि मलायनानि च स्वमलायनानि तैरेषां संशोषादिभिर्दुर्लक्ष्यं लक्ष्येन । मलायनसंशोषतोदशून्यत्वेन दुःखेनावबोधो दुर्लक्षः ॥ ३१ ॥

हे०—दूषिकादीनामाह—अतिसूक्ष्माणां क्षयं दुर्लक्ष्यं स्वमलायनसंशोषादिभिर्लक्ष्येन जानीयात् । स्वमलायनसंशोषतोदशून्यत्वेन दुर्लक्षः ॥ ३१ ॥

एवं व्यासेन दोषधातुमलानां वृद्धिक्षयी विद्यात् समासतोऽभिधातुमिदमाह—

दोषादीनां यथास्वं च विद्याद्वृद्धिक्षयी विद्यात् । क्षयेण विपरीतानां गुणानां वर्धनेन च ॥

वृद्धिं मलानां संशोषाच्च क्षयं विद्याद्विपरीतानां

स०—दोषधातुमलानां वृद्धिक्षयी विद्यात् कथम् । यथास्वं दोषादीनां गुणानां क्षयेण विपरीतानां गुणानां वर्धनेन च विद्यात् । यथा व्यासोऽभिधातुमिदमाह—

लघुशीतादयस्तेषां विपरीताः स्निग्धगुणस्त्वान्मृदुस्निग्धादीनां देहे यदा वृद्धिदृश्यते तदा वायोः क्षयो ज्ञेयः । यदा तु तेषां स्निग्धादीनां क्षयं दृश्यते तदा वायोर्वृद्धिं विद्यात् । एवं स्वबुद्ध्या विकल्प्य मलानां धातूनां च जान्यात् । मलानामित्यादि न केवलं मलानां पूर्वोक्तैः लक्षणैः च विद्यात् । ज्ञेयौ यावदमुनाऽपि वक्ष्यमाणेन लक्षणैः च विद्यात् ।

क्षयौ ज्ञेयौ । एवं स्वबुद्ध्या विकल्प्य मलानां धातूनां च जान्यात् । मलानामित्यादि न केवलं मलानां पूर्वोक्तैः लक्षणैः च विद्यात् । ज्ञेयौ यावदमुनाऽपि वक्ष्यमाणेन लक्षणैः च विद्यात् ।

क्षयौ ज्ञेयौ । एवं स्वबुद्ध्या विकल्प्य मलानां धातूनां च जान्यात् । मलानामित्यादि न केवलं मलानां पूर्वोक्तैः लक्षणैः च विद्यात् । ज्ञेयौ यावदमुनाऽपि वक्ष्यमाणेन लक्षणैः च विद्यात् ।

क्षयौ ज्ञेयौ । एवं स्वबुद्ध्या विकल्प्य मलानां धातूनां च जान्यात् । मलानामित्यादि न केवलं मलानां पूर्वोक्तैः लक्षणैः च विद्यात् । ज्ञेयौ यावदमुनाऽपि वक्ष्यमाणेन लक्षणैः च विद्यात् ।

क्षयौ ज्ञेयौ । एवं स्वबुद्ध्या विकल्प्य मलानां धातूनां च जान्यात् । मलानामित्यादि न केवलं मलानां पूर्वोक्तैः लक्षणैः च विद्यात् । ज्ञेयौ यावदमुनाऽपि वक्ष्यमाणेन लक्षणैः च विद्यात् ।

क्षयौ ज्ञेयौ । एवं स्वबुद्ध्या विकल्प्य मलानां धातूनां च जान्यात् । मलानामित्यादि न केवलं मलानां पूर्वोक्तैः लक्षणैः च विद्यात् । ज्ञेयौ यावदमुनाऽपि वक्ष्यमाणेन लक्षणैः च विद्यात् ।

क्षयौ ज्ञेयौ । एवं स्वबुद्ध्या विकल्प्य मलानां धातूनां च जान्यात् । मलानामित्यादि न केवलं मलानां पूर्वोक्तैः लक्षणैः च विद्यात् । ज्ञेयौ यावदमुनाऽपि वक्ष्यमाणेन लक्षणैः च विद्यात् ।

तथा विपरीतानां गुणानां यथास्वं वर्धनेन क्षयं जानीयात् । दोषादिगुणेष्वपि ये विपरीतगुणा यथा वातस्य स्निग्धादयो विपरीताः, पित्तस्य शीतादयः, श्लेष्मणो रूक्षादयः । तेषां विपरीतानां गुणानां क्षयेणोपचये वृद्धिं लक्षयेत् । तेषामेव विपरीतानां गुणानां वर्धनेनाधिक्येन क्षयमपचयं लक्षयेत् । मलानां मूत्रपुरीषादीनां सङ्गादप्रवर्तनाद्वृद्धिं लक्षयेत् । अतिविसर्गादतिप्रवर्तनात् क्षयं जानीयात् । न केवलं पूर्वोक्तलक्षणेन, यावदमुनाप्युभावपि मलानां वृद्धिक्षयौ पीडाकरौ । तत्रापि य एषां क्षयः स वृद्धितोऽप्यतिशयेन पीडाकरतरः ॥ ३२ ॥

ह०—निदानमाह—विपरीतानां गुणानां क्षयेण निदानेन, दोषादीनां वृद्धिं वर्धनेन, क्षयं जानीयात् । तौ च रूक्षादीनां गुणानां बहुत्वाभ्यां क्रमाद्धवतः । तत्र क्षयेणोत्पन्नं विकारं वायोर्वृद्धिरिति व्यस्येत् । वर्धनेनोत्पन्नः क्षय इति एवं पित्तादिष्वपि । तथा मलानामतिसंगान्निदानादोषादीनां वृद्धिं विद्यात् । अतिविसर्गात् क्षयम् । तत्रातिसंगो यथाकालमशोधनाद्वेगविधारणाद्विष्टम्भकाहारविहारशीलनाच्च । अतिविसर्गोऽतिशोधनाद्वेगोदीरणात्संसनाहारविहारशीलनाच्च क्षयवृद्धयोः पीडाकरत्वे तारतम्यमाह—दोषादीनां वृद्धिर्देहस्य पीडनी ॥ ३२ ॥

मलोचितत्वाद्देहस्य क्षयो वृद्धेस्तु पीडनः ॥ ३३ ॥

स०—द्रावपि मलानां वृद्धिक्षयौ पीडाकरौ देहस्य तत्रापि य एषां क्षयः स वृद्धितोऽप्यतिशयेन पीडाकरः । अनौचित्यात् । देहिनां हि प्रायो मलक्षयोऽनुचितोऽनभ्यस्तो वृद्धिस्तुचितैवेति न तथा पीडां करोति ॥ ३३ ॥

प०—देहस्य शरीरस्य मलोचितत्वान्मलसात्म्यभावान्मलानां वृद्धेरधिक्यात् क्षयो न्यूनतापचयः पीडाकरतरः । दोषादीनामाधाराधेयभावात् ॥ ३३ ॥

हे०—अयस्तु ततोऽपि देहपीडनः कुतः मलोचितत्वात् । देहो हि मलयलसात्म्यः सात्म्यं च बह्वपि नातिबाधते । वक्ष्यति—“ सात्म्यं ह्याशुबलं धत्ते नातिदोषं च बह्वपि ” इति । मलशब्देन दोषधातुमलानां ग्रहणम् । वक्ष्यति हि—विट्श्लेष्मपित्तादिमलशयानां विक्षेपसंहारकरः स यस्मादिति ॥ ३३ ॥

अथ दोषादीनामाश्रयाश्रयिभावं दर्शयति ।

तत्राऽस्थनि स्थिता वायुः पित्तं तु स्वेदरक्तयोः श्लेष्मा शोषेषु तेनैवामाश्रयाश्रयिणां मिथः ॥ यदेकस्य तदन्यस्य वर्धनक्षपणोपधमम् । अस्थिमारुतयोर्नैवं प्रायो वृद्धिर्हि तर्पणात् ॥ श्लेष्मणाऽनुगता तस्मात् संक्षयस्तद्विपर्ययात् । वायुनाऽनुगतोऽस्माच्च वृद्धिक्षयममुद्भवान् । विकारान् साधयेच्छीघ्रं क्रमाद्धवनवृहणैः ३४ ॥

स०—तत्र तेषु वातादिषु मध्येऽस्मात् वायुः स्थित आश्रितः । पित्तं तु स्वेदरक्तयोः मिथः । श्लेष्मा शोषेषु संमांसमेदोमज्जशुक्रगृन्तुर्गुणादिषु स्थितः । यत्तत्रैवामाश्रयाश्रयिभावो दोषधातूनां तेन तेनानुनाऽश्रयाश्रयिणां मिथः परस्परं यदेकस्याऽश्रयस्य वर्धनं तदाश्रयिणोऽपि वर्धनं यदाश्रयस्य क्षयणं तदाश्रयिणोऽपि क्षयणम् । नन्वेवमेवाऽश्रो वाताश्रयस्य वर्धनेन तदश्रयाश्रयिणोऽपि वर्धनं यदस्य क्षयणं तदपि वातस्य क्षयणं प्राप्नोतीत्यत आह । अस्थिमारुतयोर्नैवं वर्धनक्षपणोपधमम् । संभवतीत्यभ्याहार्यम् । हि यस्मान् प्रायो वाङ्मयेन या वृद्धिर्वर्धनं दोषधातूनां सा तर्पणात् वृद्धिर्नास्ति प्रायो ग्रहणं वायुपरिहारार्थम् । सा च श्लेष्मणाऽनुगताऽनुबद्धा यत एव या वृद्धिः संतर्पणात्तस्माज्जगोः एषां दोषादीनां क्षयः स प्रायो भूयिष्ठमपतर्पणात्तद्धवनरूपाद्भवति । स च संक्षयो वायुनाऽनुगताः । एवं यदश्रो वर्धनमौषधे तन् स्निग्धमधुराणि वृद्धिणरूपं वातस्य क्षयणम् । यच्च वातस्य वर्धनमौषधे तद्वृद्धित्तत्वाद्यपतर्पणं लेघनरूपमग्निः क्षयणम् । नदर्थमेतदुक्तम् । यत एव वृद्धेः संतर्पणरूपतः क्षयस्याऽपतर्पणरूपत्वमतो वृद्धिक्षयसंभवात् विकारान् दोषधातूनां संवर्धिनः क्रमाद्धवनवृहणैः साधयेदुपक्रमेन् । कथम् । शीघ्रम् । चिरोत्थिता हि ते दुश्चिकित्स्याः स्युः । वृद्धयुथान् विकारान् लघ्वनैः क्षयोथान् वृहणैरिति क्रमार्थः ॥ ३४ ॥

प०-के दोषाः कस्मिन्नाधारे आश्रिता इत्याह-
तत्र तेषु वातादिषु मध्येऽस्थनि वायुः स्थितः
आश्रितः स्वेदरक्तयोः पित्तं स्थितम् । श्लेष्मा शेषेषु
रसमेदोमज्जशुक्रपुरीषमूत्रादिषु स्थिता आश्रिताः ।
येनैव रूपेण ते आश्रयाश्रयिभावेन दोषधातूनां
तेन तेन हेतुनैषामाश्रयाश्रयिणां मिथः परस्परं
यदेकस्य वर्धनं तदन्यस्यापि वर्धनं, यदेकस्य
क्षपणं तदन्यस्यापि क्षपणमौषधम् । यदाश्रयस्य
वर्धनं तदाश्रयिणोऽपि वर्धनम् । यदाश्रयस्य क्षपणं
तदाश्रयिणोऽपि क्षपणम् । एवं चेदस्थनो वाताश्रय-
स्य वर्धनमौषधं तदाश्रयिणोऽपि वातस्य वर्धनं
यदस्थनः क्षपणं तदपि वातस्य क्षपणं प्राप्नोति ।
तत्रेदमाह हिशब्दो यस्मादर्थं । यस्मात् प्रायो या
वृद्धिर्वर्धनं दोषधातूनामेषां सा तर्पणाद् बृंहणाज्जा-
यते । सा च श्लेष्मणानुगता । प्रायोग्रहणमत्र व्य-
भिचारदर्शनार्थम् । यत एवं या वृद्धिः सा तर्पणात्
तस्माद्धेतोर्यः संक्षयः एषां दोषधातूनामाश्रयाश्र-
यिरूपाणां स प्रायोऽपतर्पणालङ्घनापरपर्यायान्मनो
जायते । एवं यदश्रो वर्धनमौषधं तत् रिंगधमधुरादि
बृंहणरूपं वातस्य क्षपणम् । यद्वातस्य वर्धनमौषधं
रुक्षतिकाद्यपतर्पणं लङ्घनरूपमस्थनः क्षपणं तद-
र्थमेतदुक्तमस्थिमारुतयोनैवेति बाहुल्यं चाङ्गीकृत्य
शास्त्रकार इदमाह-यत एवरूपता वृद्धेस्तर्पणरूप-
त्वमपतर्पणरूपत्वं च संक्षयस्यातो वृद्धिक्षयसमु-
द्भवान् विकारान् दोषधातूनां सम्बन्धिनः क्रमा-
लङ्घनबृंहणैः साधयेत् चिकित्सेत् । व्याध्युत्थान्
विकारान् लङ्घनैरपतर्पणैः, क्षयोत्थान् बृंहणैः स-
न्तर्पणैः ॥ ३४ ॥

अस्थिवृद्धौ लघनमौषधं, वायुवृद्धौ बृंहणम्, अस्थिक्षये
बृंहणमौषधं, वातक्षये लघनम् । अयोपशयं विवक्षुश्चि-
कित्सामाह-चिकित्सैव हि प्रयुज्यमाना उपशय उच्यते ।
वक्ष्यति हि “ हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ।
औषधान्नविहारानामुपयोगं सुखावहम् ॥ विद्यादुपशयं
व्याधेः स हि सात्त्विकमिति स्मृतः ” इति । चिकित्सा च
द्विविधा-बृंहणलघनभेदात् । तत्र बृंहणलघने विभजति-
वृद्धिजान् विकारान् लघनेन साधयेत् । क्षयजान् बृंहणेन,
कुतोऽयं विभागः । हि यस्माद्वृद्धिस्तर्पणाद्बृंहणाद्भवति ।
सा च श्लेष्मणानुगता यत्र यत्र वृद्धिस्तत्र तत्र श्लेष्मपित्तादि-
वृद्धावपि श्लेष्मानुगमोऽस्तीत्यर्थः । तस्मात्सर्वेषु वृद्धि-
विकारेषु लघनमौषधं हेतुविपरीतत्वात्, श्लेष्मानुगमनेन
व्याधिविपरीतत्वाच्च । तथा संक्षयस्तद्विपर्ययात्तर्पणविपर्य-
यालङ्घनाद्भवति । स च वायुनानुगतः यत्र यत्र क्षयस्तत्र
तत्र वायुः । कफादिक्षयेऽपि वायोरनुगमोऽस्तीत्यर्थः ।
तस्मात्सर्वेषु क्षयविकारेषु बृंहणमौषधं, हेतुविपरीतत्वाद्वा-
तानुगमेन व्याधिविपरीतत्वाच्च ॥ ३४ ॥

नन्वेवं वातवृद्ध्युत्थान् विकारान् लघनैस्तत्क्षयो-
त्थान् बृंहणैरिति स्यादत इदमाह-

वायोरन्यत्र तज्जास्तु तैरेवोत्क्रमयोजितैः ३५ ॥

स०-वायुं हित्वा वृद्ध्युत्थान् विकारान् लघनैः
क्षयोत्थान् बृंहणैः साधयेत् । अथ तज्जान् वायुसंभ-
वान् विकारान् पुनस्तैरेव लघनबृंहणैरुत्क्रमयोजितैरु-
पक्रमेत् यथा निर्दिष्टक्रमाद्विपरीतः क्रमः उत्क्रमः ।
यथा वातवृद्ध्युत्थान् विकारान् बृंहणैस्तत्क्षयोत्थांश्च
लघनैरिति ॥ ३५ ॥

हे०-दूष्याणां वृद्धिहेतुत्वादिज्ञानार्थं दोषदूष्ययोराश्र-
याश्रयिभावमाह-तत्र तेषु दोषादिषु मध्ये शेषेषु रसमां-
समेदोमज्जशुक्रमूत्रपुरीषादिषु । आश्रयाश्रयिभावस्य फल-
माह-तेन आश्रयाश्रयिभावेन हेतुना एषां दोषादीनामाश्र-
याश्रयिणामाधाराधेयभावेन हेतुना स्थितानां यदेकस्य
वर्द्धनक्षपणौषधं तदेवान्यस्य कथं मिथः परस्परं यदाश्र-
यस्य तदाश्रयिणः यदाश्रयिणस्तदाश्रयस्येत्यर्थः । वर्द्धनं
वृद्धिहेतुः, क्षपणं क्षयहेतुः, औषधं वैषम्यनिवर्तकं साम्य-
हेतुरित्यर्थः । अपवादमाह-अस्थिमारुतयोराश्रयाश्रयि-
भावेऽप्येवं न ज्ञेयम् । यद्वायोर्विवर्धनं रुक्षादि तदस्थनः
क्षपणं यदस्थनो विवर्द्धनं स्निग्धादि तदायोः क्षपणम् ।

प०-एवं सति वायोरेवंरूपतोपक्रम्य प्राप्नोति ।
वातवृद्ध्युत्थान् विकारान् लङ्घनैः क्षयोत्थान्
बृंहणैरित्याशङ्क्याह-वायुं वर्जयित्वा तज्जान् पुन-
विकारान् तैरेव लङ्घनबृंहणैरुत्क्रमयोजितैश्चिकि-
त्सेत् उत्क्रम्य यथानिर्दिष्टक्रममुलङ्घ्य अन्यथाकृत्वा
वातवृद्ध्युत्थान् आमयान् बृंहणैः सन्तर्पणैः भक्ष-
णोत्थांश्च लङ्घनैरपतर्पणैः ॥ ३५ ॥

हे०-एतन्न सर्वं वायोरन्यत्र वायुवृद्धौ न तर्पणं हेतुः,
न लघनमौषधमित्यर्थः । तर्हि तत्र चिकित्साह-तज्जानि-
त्यादि । वायुवृद्धिक्षयजान् । वृद्धिजान्बृंहणेन साधयेत् ।
क्षयजान् लघनेनेत्युत्क्रमयोजना । वातवृद्धिर्लघनान् क्षयो

द्विधा विभक्तं एव हेतुम् । प्राग्वाग्द्विधा विचारोऽपि यथा—
“तृप्तिं क्षयनार्थं च कर्तारं चरगुणतयाः । तद्वैऽपि
“तृप्तिं क्षयनार्थं च कर्तारं चरगुणतयाः । तद्वैऽपि
“तृप्तिं क्षयनार्थं च कर्तारं चरगुणतयाः । तद्वैऽपि

दोषाणां विशेषचिकित्सेह नोक्ता । दोषोपक्रमणीये
वक्ष्यमाणत्वात् । रक्तचिकित्सा च रसोऽपि श्लेष्मवदि-
युक्तैर्मेह पुनर्निर्दिष्टास्तौ रक्तादीनां चिकित्सासाह—
विशेषाद्रक्तवृद्ध्युत्थान् रक्तस्रुतिविरचनैः ।
मांसवृद्धिर्भवान् रोगान् शस्त्रक्षाराग्निर्कर्मभिः ॥
स्थौल्यकाश्यापचारेण मेदोजानस्थिसंक्षयात् ।
जातान् क्षीरघृतैस्तित्तसंयुतैर्वरितभिस्तथा ॥
विड्वृद्धिजानतीसारक्रियया विदूक्ष्याद्भवान् ।
मेषाजमध्यकुलमापयवमापद्वयादिभिः ॥
मूत्रवृद्धिक्षयोत्थांश्च मेहकृच्छ्रचिकित्सया ।
व्यायामाऽभ्यञ्जनस्वेदमधैः स्वेदक्षयोद्भवान् ३६

स०—वृद्धिक्षयोपक्रमे एवं स्थितेऽपि विशेषेण
रक्तवृद्ध्युत्थान् रक्तस्रुतिविरचनैरुपक्रमेत । मांसवृद्धि-
जान् शस्त्रक्षाराग्निर्कर्मभिः । स्थौल्यकाश्यापचारेण
मेदोवृद्धिक्षयाभ्यां जातान् । मेदोजानिति मध्यमप-
दलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । मेदोवृद्धिजान् स्थौल्योपचारेण
द्विविधोपक्रमणीयोक्तया स्थौल्यचिकित्सया । मेदः-
क्षयजान् काश्यापचारेणोपाचरेत् । अस्थिक्षयजान्
क्षीरघृतैस्तित्तसंयुतैर्वरितभिस्तथा तथारूपैस्तित्तसं-
युतैरित्यर्थः । ननु यानि वातकृतिं द्रव्याणि तान्य-
स्थिक्षयोद्भवविकाराणां वृद्धिकरणानीति तद्व्योपयो-
गोऽत्र न युक्तस्तित्तस्य वातकृत्वात् । उच्यते । यद्व्यं
स्निग्धं शोषणं खरस्वमुत्पादयति तदस्थो वर्धनं युक्तं
खरस्वभावादस्त्राम् । न चैवं विधमेकं द्रव्यमस्ति यत्
स्निग्धं शोषणं च । तस्मात् क्षीरघृतैस्तित्तसंयुतैर्वरित-
भिश्च तित्तसंयुतैश्चेत्युपदिष्टम् । क्षीरघृतस्य तित्तयु-
क्तस्य खरस्वभावत्वात् । विड्वृद्धिजान् पुरीषवृद्धिजा-
नतीसारचिकित्सया साधयेत् । विदूक्ष्योद्भवान् मेषा-
जमध्यादिभिः साधयेत् । मेष उरभ्रः । अजइच्छागः ।
तयोर्मध्यमंतराधिः । कुलमाषोऽर्धस्त्रिचो माषादिर्हिगु-
धृतादिमंयुतः । माषद्वयं माषो राजमाषश्च । आदि-

शब्देन काकांडोलात्मगुप्तादीनां ग्रहणम् । मूत्रवृद्ध्युत्थान्
मेहचिकित्सया मूत्रक्षयोत्थान् मूत्रकृच्छ्रचिकित्सया ।
स्वेदक्षयजान् व्याधीन् व्यायामादिभिः साधयेत् ॥ ३६ ॥

प०—विशेषादतिशयं कृत्वा रक्तवृद्धिजान् विका-
रान् रक्तस्रुत्या रक्तनिर्हरणेन विरेचनैः काय-
विरेचनैश्चिकित्सेत् । मांसवृद्धिजान् व्याधीन्
शस्त्रकर्मादिभिरुपाचरेत् । मेदोजान् रोगान् वृद्ध्यु-
त्थान् स्थौल्योपचारेण द्विविधोपक्रमणीयोक्तनो-
पक्रमेण चिकित्सेत् । मेदःक्षयोत्थान् काश्याप-
चारेण कृशस्य चिकित्सया द्विविधोपक्रमणीयो-
क्तया चिकित्सेत् । अस्थिसंक्षयादुत्पन्नान् व्या-
धीन् तित्तसंयुतैर्धृतक्षीरैश्चोपाचरेत् तथा वरितभि-
रुपाचरेत् । शकृद्वृद्धिजान् विकारान् अतीसार-
क्रियया अतीसारसाधनेनोपक्रमेत् । शकृदक्षय-
यजान् विकारान् मेषाजमध्यादिभिरुपाचरेत् ।
मेषाजयोर्मध्यमन्त्रादि, कुलमाषः स्त्रिन्नानि सस्या-
नि, माषद्वयं—माषो, राजमाषश्च । आदिग्रहणान्
वास्तुकात्मगुप्तापटोलादीनां परिग्रहः । मूत्रवृद्धि-
जान् विकारान् प्रमेहचिकित्सया चिकित्सेत् ।
मूत्रक्षयोत्थान् व्याधीन् मूत्रकृच्छ्रचिकित्सया उप-
क्रमेत् । स्वेदक्षयजान् विकारान् व्यायामादिभि-
रुपाचरेत् ॥ ३६ ॥

हे०—अथ केषांचिद्विशेषः । तत्र रक्तवृद्धिजानाह—
रक्तस्रुतिः शिराव्यधादिः । मांसवृद्धिजानाह—मांसवृ-
द्धीति । मेदोजानाह—मेदोवृद्धिजान् । स्थौल्योपचारेण
द्विविधोपक्रमणीयाध्यायोक्तेन । मेदःक्षयजान् काश्यापचा-
रेण । अस्थिक्षयजानाह—तथेति । तित्तसंयुतैः । तथा च
खारणादिः—“पञ्चकर्माणि सर्वाणि सात्किा वस्तयस्तथा ।
पयः” इति । न चैवं तित्तसंयुतैरिति वस्तीनामेव
विशेषणं वक्तुं युक्तम्, “वस्तयः क्षीरसर्पाणि तित्तकौपहि-
ताश्च ये” इति चरकवचनात् । विड्वृद्धिजानाह—अती-
सारक्रियया अतीसारचिकित्सितेन । विदूक्षयजानाह—
मेषाजयोर्मध्यमंतराधिः, माषद्वयं—माषो, राजमाषश्च ।
आदिशब्दात्मस्यमांसादयः । मूत्रवृद्धिक्षयजानाह—मूत्रवृद्धि-
जान् प्रमेहचिकित्सया, मूत्रक्षयजान् कृच्छ्रचिकित्सया, स्वेद-
क्षयजानाह—व्यायामेति ॥ ३६ ॥

स्वस्थानस्थस्य कायाग्रेरंशा धातुषु संश्रिताः ।
तेषां सादातिदीप्तिभ्यां धातुवृद्धिक्षयोद्भवः ३७ ॥

स०-स्वस्थानं कायाम्नेः पकामाशययोर्मध्यम् ।
यथा वक्ष्यति । पित्तं पंचात्मकं तत्तु पकामाशयमध्यगमि-
त्यादि यावत्पाचकं नाम तत्स्मृतमिति । तत्र पकामाशय-
मध्ये तिष्ठतीति स्वस्थानस्थस्तस्यैवंविधस्य कायाम्नेर्जाठ-
रानलस्यांशं भागा धातुषु रसादिषु संश्रितास्तेषामग्न्यं-
शानां सादेन मांघेन धातूनां वृद्धयुद्धवस्तेषामंशानाम-
तिदीप्त्याऽतितैक्षण्याद्धातुक्षयोद्धवः ॥ ३७ ॥

प०-स्वस्थानस्थस्य स्वाशयस्थस्यापकामाशयम-
ध्यस्थस्य कायाम्नेर्जाठरानलस्य ये अंशा भागा
धातुषु रसादिषु संश्रिताः स्थिताः तेषामग्न्यंशानां
सादेनानुस्वणतया धातूनां वृद्धयुद्धवः तेषामेवांशाना-
नामतिदीप्त्या प्रबलत्वेन धातूनां क्षयोद्धवः ॥ ३७ ॥

हे०-धातुजानामुपक्रमांतरमाह-स्वस्थानस्थस्य ग्रहणी-
स्थस्य कायाम्नेरन्नपक्वः, अंशाः क्षुद्राणि रूपांतराणि,
धातुषु धात्वाशयेषु सर्वधात्वमय इत्यर्थः । तेषां सादेन
मांघेन धातुवृद्धयुद्धवः, अतिदीप्त्या धातुक्षयश्च ।
धातुवृद्धौ मांघोपक्रमः, धातुक्षये तैक्ष्योपक्रमः कार्य
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

पूर्वो धातुः परं कुर्याद्वृद्धः क्षीणश्च तद्विधम् ३८

स०-पूर्वो रसाख्यो धातुर्वृद्धो भूत्वा परं रक्ताख्यं
धातुं वृद्धं कुर्यात् पूर्वश्चक्षुः क्षीणो धातुः परं धातुं तद्विधं
क्षीणमेव कुर्यात् ॥ ३८ ॥

प०-पूर्वो रसाख्यो धातुः वृद्धो भूत्वा अपरं
रक्ताख्यं धातुं वृद्धं कुर्यात् । पूर्वश्च क्षीणो धातुः
रसाख्यः परं रक्ताख्यं धातुं क्षीणमेतद्विधमेव
कुर्यात् ॥ ३८ ॥

हे०-तथा पूर्वो धातुर्वृद्धः परं वृद्धं कुर्यात्, क्षीणः क्षीणम् ।
परं धातुर्वृद्धौ पूर्वस्य क्षयः कार्यः क्षये वृद्धिरित्यर्थः । इत्यु-
पशयप्रकरणम् ॥ ३८ ॥

दोषा दुष्टा रसैर्धातून् दूषयंत्युभये मलान् ।
अधो द्वे सप्त शिरसि खानि स्वेदवहानि च ।
मला मलायनानि स्युर्यथास्वं तेष्वातो गदाः ३९

स०-दोषा दुष्टा रसैर्धातूनादिभिर्मिथ्यायोगातियो-
गसेवितैः कुपिता धातून् दूषयन्ति । उभये दोषा
धातवश्च मलान् दूषयन्ति । मला मलायनानि दूषयं-

तीति संबंधः । तथा च गुणिः । मलायनानि बाधनं
दुष्टैर्मात्राधिकैर्मलैरिति । कानि मलायनानीत्याह । अग्रे
द्वे गुदमेवाख्ये । सप्त शिरसि खानि द्वे अक्षिणी द्वौ
कर्णौ द्वौ नासापुत्राश्च चेति । तथा स्वेदवहानि रोम-
कूपाख्यानि छिद्राणि सर्वशरीरगतानि मलायनानि स्युः
अतो दूषणात्कारणान् तेषु मलायनेषु दूषयन्ति मलान्
गदाः स्युः । यो यस्य स्यो यथास्वं ॥ ३९ ॥

प०-धातुमलायनानां दूषणकारणं दोषादिति चेत्
चाह-दोषा धातादयो दुष्टाः स्वेदवहानि रूपांतराणि
धातून् रसादीन् दूषयन्ति । उभये ते दोषाः
धातवो दुष्टा मलान् भृशं दूषयन्ति । ते च मला
दुष्टा मलायनानि मलमार्गान् दूषयन्ति ।
यन्ति तानि मलायनानीत्यत आह-अग्रे द्वे मला-
यनानि गुदौ मेहं च । शिरसि सप्त धातवर्गानि ।
द्वे अक्षिणी, द्वौ कर्णौ, स्रोतसो द्वे भ्रूयाम्नेरग्रे,
कण्ठस्रोत एकम् । खानि छिद्राणि यथा स्वेदव-
हानि सकलदेहगतानि रोमकूपाख्यानि स्युः
सर्वाण्यपि मलायनानि दुष्टा रसादिषु दूषयन्ति ।
तेषु धातुमलायनेषु यथास्वं यो यस्य यथास्वं
आत्मीयरूपतया स्थितस्तेषु यथास्वं तम मलायनः
स्युः भवेयुः । धातुदोषैर्दुष्टैर्मलायनेषु सर्वैर्दुष्टै-
र्यथास्वं व्याधयो भवेयुः ॥ ३९ ॥

हे०-वृद्धिअविकारसंघातिमाह-रसैर्धातूनां भूत्वा
दोषा धातून् दूषयन्ति । सप्तग्रहणं दीर्घादीनामुपश्रवणम् ।
उभये दोषधातवो मलान् दूषयन्ति । मला मलायनानि
स्रोतांसि दूषयन्ति, कानि पुनस्तानि । अग्रे द्वे गुदौ,
गुदश्च । सप्त शिरसि-कर्णौ, नेत्रे, नासिके, भ्रूयाम्ने ।
स्वेदवहानि खानि रोमकूपाः, तेषामेवमेषां स्युः स्युः
अतो दुष्टैरन्तर तेषु दुष्टेषु यथास्वं यथास्वं मलायनः
स्युः । कथं यथास्वं स्वरूपजातिभेदेन स्युः
विभागः उक्तः । संग्रहे तु-“वक्ष्यन्ते तानामग्नयः निमित्ते
वातरोगिके । पित्तं त्वचि स्थितं कुपित्तस्यैवमग्न-
रिकाः ॥ रक्ते विसर्पं दाहं च मांसं मर्माग्नयस्येवमग्न-
सदाहान्मेदसि ग्रन्थीन् स्वेदात्तृणवमनं रुधिरम् ॥ अति-
दाहं भृशं मज्जि हरिद्रनखनेवतम् । पुनरीक्षणनामं
च शुक्रं शुक्रममाश्रितम् ॥ शिरागतां क्षीणतां प्रत्ये-
कं स्युः । कोष्ठं मंदतुदुदाहान् व्यापितोऽन्यांश्च

यस्मिन् ॥ श्रेष्ठमा त्वचि स्थितः कुर्यात्स्तंभं श्वेतावभास-
ताम् । पाण्ड्यामयं शोणितगोमांससंस्थोऽर्बुदापची ॥
आर्द्रचमविनडाभगावतां चातिगौरवम् । भेदोऽगस्थूलतां
मेहमश्नां स्तब्धत्वमस्थिगः ॥ मज्जगः शुक्लनेत्रत्वं शुक्र-
स्थः शुक्रसंचयम् । विबन्धं गौरवं चाति शिरास्थः
स्तब्धगात्रताम् ॥ स्नायुगः संधिशूनत्वं कोष्ठगो जठरो-
न्नतिम् । अरोचकाविपाकां च तांस्तांश्च कफजान् गदा-
न् ॥ विष्मूत्रयोः स्वाश्रययोस्तत्र तत्रोपदेक्ष्यते । उपता-
पोपघ्रातो च स्वाश्रयैर्द्वियगैर्मैलैः” इति ॥ ३९ ॥

दोषधातुमलानां समविषमाऽवस्था गदिता । ओजो
निरूपयन्नाह—

ओजस्तु तेजो धातूनां शुक्रांतानां परं स्मृतम् ।
हृदयस्थमपि व्यापि देहस्थितिनिबन्धनम् ॥
स्निग्धं सोमात्मकं शुद्धमीषलोहितपीतकम् ।
यन्नाशे नियतं नाशो यस्मिंस्तिष्ठति तिष्ठति ।
निष्पद्यन्ते यतो भावा विविधा देहसंश्रयाः ४० ॥

स०—रसादीनां धातूनां शुक्रांतानां यत्परं तेज-
स्तदोजः स्मृतम् । तथा हृदयस्थमपि व्यापि । सकल-
शरीरव्यापि । यतस्तस्य षड्विन्दुकस्य विशेषेण हृदयं
स्थानम् । तथा देहस्य स्थितिर्देहस्थितिस्तस्या निबन्धनं
जीविताधिष्ठानमित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः परशब्देनैतद्
द्योतयति । अन्यदप्योजोऽस्ति न तद्भातूनां शुक्रां-
तानां तेजः श्रेष्ठमाख्यमिति । तथा चोक्तं संग्रहे । मृदु
सोमात्मकं शुद्धं रक्तमीषत्सपीतकमित्यादि । यन्नाशे
यस्यौजसो नाशोऽभावे नियतं निश्चितं प्राणिनोऽभावः ।
यस्मिन्नोजसि तिष्ठति विद्यमाने तिष्ठति प्राणिनि देहीति
शेषः । यतो यस्माच्च भावाः पदार्था निष्पद्यन्ते जायन्ते
विविधा अनेकप्रकाराः । तथा देहः संश्रयो येषां
ते देहसंश्रयाः । लक्षणमोजसो मुनिनाऽप्युच्यते ।
हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं स्निग्धमीषत्सपीतकम् । ओजः
शरीरे संख्यातं तन्नाशे ना विनश्यतीत्यादि ॥ ४० ॥

प०—एवं दोषधातुमलान् स्वकर्मादिषु दर्शनेन
व्याख्याय देहस्य, दोषधातुमलमूलस्याधुना यत्प्र-
धानं मूलं देहस्य येनासी देहः क्षीणो न दोषधा-

तुमलेषु सत्स्वपि क्षीयते जीवितेन सहान्यथा तेन
वृद्धेन वर्धते सह जीवितेनापि तद्व्याख्यायते—धातूनां
रसादीनां शुक्रांतानां परं तेजः प्रकृष्टं धाम
प्रधानं सारमोजः स्मृतमुक्तमाचार्यैः । तथा हृद-
यस्थमपि सकलशरीरव्यापि तद्विविधमुक्तम् ।
षड्विन्दुपरिमाणम्, प्रासृतिकं च । तस्य सकलशरीर-
व्यापिनः षड्विन्दुकस्य शुद्धरक्तसदृशस्य किञ्चिदा-
पीतवर्णस्य विशेषेण हृदयं स्थानम्, तच्च देहस्थितिनि-
बन्धनं देहस्य स्थितिर्देहस्थितिः तस्या निबन्धनं रक्ष-
णम् । तेन देहस्थितिर्निबध्यते नियम्यते । अन्यच्च—
यन्नाशोऽभावे नियतं निश्चितं नाशो भवति तथा-
यस्मिन्नोजसि तिष्ठति विद्यमाने सति पुमांस्तिष्ठति
जीवतीति यावत् । तथा निष्पद्यन्ते जायन्ते यतो
यस्माद्भावाः पदार्थाः अनेकप्रकाराः देहसंश्रयाः
शरीराग्रयः देहः संश्रय आश्रयो येषां ते देहसंश्रया
विविधाः पदार्था यतो निष्पद्यन्ते तदोजः । तथा च
सङ्ग्रहे—“तेजो यत्सर्वभूतानामोजस्तत्परमुच्यते ।
मृदु सोमात्मकं शुद्धं रक्तमीषत्सपीतकम् । यत्सार-
मादौ गर्भस्य यत्तद्गर्भरसाद्रसः । संवर्तमानं हृदयं
समाश्रयति यत्पुरा । पच्छरीररसः स्नेहप्रायो यत्र
प्रतिष्ठितः । यस्य नाशाच्च नाशोऽस्ति प्रीणिता येन
देहिनः । हृदयस्थमपि व्यापि तत्परं जी-
वितास्पदम्” ॥ ४० ॥

हे०—अथौजोविज्ञानं तस्यापि मलत्वात् । वक्ष्यति
हि—“कफः पित्तं मलाः खेषु प्रस्वेदो मलरोम च ।
क्षेहोऽक्षित्वङ्निशामोजो धातूनां क्रमशो मलाः ॥” यदुक्तं
संग्रहे—शुक्रस्य सार ओजोऽत्यन्तशुद्धतया चास्मिन्
मलत्वाभावः । “स्वाग्निभिः पच्यमानेषु मलः षट्सु
रसादिषु ॥ न शुक्ले पच्यमानेऽपि हेमनीवाक्षये मलाः ।”
इति तंत्रांतरे । अन्ये पुनस्त एव तस्य नेच्छन्ति पाक-
मिति तन्नरशरीरचरशुक्रविषयम् । यत्तु संभोगादंगनाग-
भांशयगतमार्तवेनैकलोलीभूतं जीवाधिष्ठितं शुक्रं तस्य पाका-
द्रसादिवन्मलसारौ स्तः । तत्र मल ओजः सारो गर्भः ।
वक्ष्यति हि—“रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसांस्तेदस्ततोऽस्थि
च । अस्थौ मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रजायते”
इति । मलत्वं च गर्भापेक्षया, रसाद्यपेक्षया तु सारत्वमेव ।
अत एवाह चरकः—“यत्सारमादौ गर्भस्य यच्च गर्भ-
रसाद्रसः । संवर्तमानं हृदयं समाविशति यत्पुरा ॥ यः
शरीरे रसः क्षेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः” इति । न चैव-

मोजोऽनेकत्वं शक्यं, यदेव हि शुक्रमलरूपमोजस्तदेव गर्भहृदयमनुप्रविष्टमष्टविंदुकप्रमाणमार्तवानुविद्धत्वादीपद्र-
क्तपीतं जीवशोणितमुच्यते । उक्तं च तन्त्रान्तरे—“प्राणा-
श्रयस्यैजसोऽष्टौ विंदवो हृदयाश्रिताः” इति । तथा
चरकोऽपि—“हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीपत्सपीतकम् ।
ओजः शरीरे व्याख्यातं तन्नाशान्निप्रयते नरः ।” इति ।
तदेवाहाररसेन समानगुणत्वादप्यायितमर्धाञ्जलिपरिमाणं
सर्वदेहव्यापि रसात्मकमुच्यते । तद्रक्ष्यति—“दशमूलशि-
रा हृत्स्थास्ताः सर्वं सर्वतोवपुः । रसात्मकं वह्न्योजस्त-
न्निबद्धं हि चेष्टितम् ” इति । खारणादिरप्याह—“रसा-
तोः परं धाम पच्यमानात्प्रसीदति । सौम्यस्वभावं रक्ताग्रे
यत्तदोजः प्रकीर्तितम् ” इति । तदेव सर्वान् धातून्नु-
प्रविष्टं तेषां प्रभावातिशयमादधानं तत्तेज उच्यते । यदा-
ह सुश्रुतः—रसादीनां शुक्रांतानां धातूनां तत्परं तेजस्तदो-
जस्तद्वलमित्युच्यते । तदेव पुनः पुनः पाकाच्चामीकर-
मिवापेतोपाधिमलमत्यंतं शुक्रसार इत्युच्यते । तस्माच्छुक्र-
मलरूपं मूलभूतमेवैज इति स्थितम् । युक्तं च रक्तेण-
“प्राकृतस्तु बलं श्लेष्मा विकृतो मल उच्यते” इति ।
तदोजो हेतुत्वादोजस्त्वम्, आयुर्वृतमिति वत् । एतेनैव
तदुपपन्नं “धातूनां तेजसि रसे तथा जीवितशोणिते ॥
श्लेष्मणि प्राकृते वैद्यैरोजःशब्दः प्रकीर्तितः ” इति ।
ओजसो मलत्वेऽपि पृथक्कथनं प्राधान्यख्यापनार्थम् ।
प्राधान्यहेतुमाह—ओजः पुनः परं प्रधानं स्मृतं तद्वि शुक्रां-
तानां धातूनां परं तेजः । शुक्रांतानां ग्रहणं सर्व-
धातुप्राप्त्यर्थम् । तथा हृदयस्थं न केवलं तत्स्थं
व्याप्यपि देहस्थितिनिबन्धनम् । देहस्य स्थितयो
नानावस्थास्तासां निबन्धनं कारणम् । कारणत्वमेव
विवृणोति—यन्नाश इत्यादि ॥ ४० ॥

ओजः क्षीयेत कोपशुद्धयानशोकश्रमादिभिः ।
बिभेति दुर्बलोऽभीक्षणं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः ॥
विच्छायो दुर्मना रूक्षो भवेत्क्षामश्च तत्क्षये ।
जीवनीयौषधक्षीररसाद्यास्तत्र भेषजम् ॥ ४१ ॥

स०--ओजः कोपादिभिः क्षीयेत । तत्क्षये बिभेति
दुर्बल इत्यादिलक्षणम् । जीवनीयौषधाद्यास्तत्र भेषजम् ।

जीवनीयौषधानि जीवित्यादीनि दश जीवनसंज्ञानि ।
तथाऽन्यानि यानि मधुराणि द्रव्याणि । क्षीरस्य
जीवनीयत्वेनैव ग्रहणे सिद्धे पृथग्भावोऽतिशयार्थोऽति-
शयेनात्र क्षीरमौषधमिति । रसो मांसरसः । आदि-
ग्रहणेन काकांडोलाऽमगुनामृतादिप्रग्रहः ॥ ४१ ॥

प०--ओजः कोपादिभिः क्षीयेत । कोपः क्रोधः ।
क्षुदतीव वुमुक्षा । ध्यानमनेकविधं चिन्तनम् ।
शोकश्चित्तदुःखम् । श्रमः शरीरगमनः । आदिग्रह-
णाद्व्यत्रासादीनां ग्रहणम् । तत्क्षये ओजसः क्षये
सति नरो बिभेति अकम्मान्त्वभयः स्यात् । तथा
दुर्बलोऽल्पसामर्थ्यः । अभीक्षणमत्यर्थं ध्यायति
चिन्तापरः स्यात् । व्यथितेन्द्रियः व्यथितानि
दुःखितानि अशक्तानि सर्वाण्यन्द्रियाणि यस्य ।
दुश्छायो दुष्टकान्तिः । दुर्मनाः दुःखितचेताः ।
रूक्षस्त्वगादिषु स्नेहरहितः । क्षामः क्षीणधातु-
प्रायः । तत्रैजःक्षये भेषजमौषधं जीवन्ती-
काकोल्यादीनि जीवनीयान्यौषधानि । तथा क्षीरम्,
रसो मांसरसः । आदिग्रहणादन्यान्यपि धर्माण्यानि
द्राक्षाप्रभृतीनि मधुरगणनिर्दिष्टानि नान्यपि भेष-
जम् । क्षीरस्यापि जीवनीयत्वाज्जीवनीयौषधत्वं
सिद्धम् । तस्य पृथक्पाठोऽतिशयज्ञापनार्थम् । अति-
शयेन क्षीरं तत्र भेषजम् ॥ ४१ ॥

त्यादि । शुद्धमिति शुद्धम्, रक्तमीपदिति किञ्चिद्रक्तम्,
सपीतकमिति ईपत्पीतकम्, तेन शुद्धवर्णमोजः, रक्तपीतं
तु वर्णवन्नानुगतौ किंवा ईपदिलक्षणप्रमाणम्, तेन अष्ट-
विन्दुकमोज इति दर्शयति । यदुक्तं तन्त्रान्तरे—“प्राणाश्रय-
स्यैजसोऽष्टौ विन्दवो हृदयाश्रिताः ” इति । एतच्चाष्ट-
विन्दुकं परमोजो ज्ञेयम्, अर्धाञ्जलिपरिमाणं तु यदोजस्तदप्र-
धानम् । यच्छरीरे वक्ष्यति । तावच्चैव भेषजं ओजमथ
प्रमाणमित्यनेन । तस्माद्विविधमिहैजः अतएवैव दशम-
हामूल्ये वक्ष्यति । “तत्परस्यैजसः स्थानम्” इति ।
परस्य भेषस्याष्टविन्दुकस्येत्यर्थः । इह च अयलक्षणमर्धाञ्ज-
लिमानस्यैव ज्ञेयम्, अष्टविन्दुकस्य त्वयवनाशेऽपि गन्तु-
र्भवतीति “हृदि ” इत्यादिना ग्रंथेन दर्शयति । एतच्चैजः
सार्वधातुसमुदायरूपम्, तेन सप्तधातुष्वेवावरुद्धमिति नाष्ट-
धातुत्वादप्रसक्तिः, अतएव सुश्रुतेनाप्युक्तम्, “रसादीनां
शुक्रान्तानां तत्परं तेजस्तत्त्वत्वोजः” इति । अन्यत्राप्युक्तम्—
“अमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा संहियते मधु । नद्वदोजः शरी-
रेभ्यो गुणैः संहियते तृणम्” इति । “प्रथमे जायते” इत्यादि-
पाठस्तु नातिप्रसिद्धः । इति चक्रपाणिः ।

१ “हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीपत्सपीतकम् ।
ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशान्ना विनश्यति ॥ प्रथमे जायते
ह्योजः शरीरेऽस्मिच्छरीरिणाम् । सर्पिवर्णं मधुरसं लाज-
गन्धिं प्रजायते ॥” ओजसो दुर्ज्ञेयत्वेन लक्षणमाह—हृदी-

प०-हिशन्दो यस्मादर्थे । यस्मादोषा वातादयो
रुचि विपरीतसमानयोः कुर्वते । किंभूताः सन्तो
वृद्धाः, क्षीणाश्च । यथाक्रमं वृद्धाः सन्तः स्वगुणेभ्यो
यद्विपरीतगुणमन्नं तद्विषयां रुचिं प्रीतिमुत्पादयन्ति ।
बाहुल्येन क्षीणाः सन्तो यत्समानगुणमाहारजातं
तद्विषयमभिलाषं जनयन्ति । यथा वातो वृद्धः
स्निग्धाम्लमधुरेण्वन्नेषु प्रीतिं कुरुते । पित्तं वृद्धं

य एव देहस्य समा विवृद्धये
त एव दोषा विषमा वधाय ।

यस्मादतस्ते हितचर्ययैव
क्षयाद्विवृद्धेरिव रक्षणीयाः ॥ ४६ ॥

स०—य एव दोषाः समाः संतो देहस्य विवृ-
द्धयै वर्धनाय भवन्ति त एव दोषा विपमाः स्वप्रमाणा-
दधिका हीना वा संतो वधाय देहविनाशाय स्युः ।
यस्मादेवं ततस्ते दोषा हितचर्ययैव क्षयाद्दीनत्वादक्ष-
णीयाः । कुत इव । विवृद्धेरिव । यथा विवृद्धेर्विशेषेण
वर्धनात्ते रक्ष्यन्ते तथा क्षयादपि रक्षणीया इति । उप-
जातिवृत्तम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्ट-
गह्वदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्याया दोषाद्वि-
ज्ञानीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

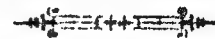
प०-इत्येवं मनसि कृत्वा भिपजः क्षीणदोष-
वर्धनार्थं कदाचिदन्नं नातिस्पृहयन्तीत्येतदाशङ्क्य
शास्त्रकार इदमाह-य एव दोषाः समाः सन्तो
देहस्य शरीरस्य विवृद्धर्थे विवृद्धार्थं सम्पद्यन्ते, ते
स्वप्रमाणस्था देहवर्धनहेतवो भवन्ति । एत एव
दोषा विषमाः स्वप्रमाणादधिका हीना वा वधाय
विनाशाय हेहस्य शरीरस्य सम्पद्यन्ते । यत एव समा
दोषा देहवर्धनहेतवो विषमा देहनाशनहेतवो जा-
यन्ते अतस्ते दोषा हितचर्ययैव हीनत्वादपि रक्षणीयाः
पालनीयाः । कुत इव विवृद्धोरिव । यथा विवृद्धेस्ते रक्षणी-
याः कथं सा भवत्येषा विवृद्धिर्विशेषेण वर्धनं प्रको-
पनं तथा क्षयतोऽपि ते रक्षणीया इति भद्रम् ॥४६॥

इति चन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रिका-
यामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने दोष-
विज्ञानीयोऽध्याय एकादशः ॥ ११ ॥

हे०—दोषवैभ्यनुत्पादने हेतुं विधत्ते-हितचर्याया यथः-
भ्यासाहारविहारभ्यां चरतेर्गतिभक्षणार्थत्वात् । एवशब्देन
हितचर्याया अयोगः, अहितचर्यायाश्च योगो व्यव-
च्छिद्यते ॥ ४६ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने दोषादिचयप्रकरणं
सामस्त्येन निरूपितम् ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

दोषाद्विज्ञानादन्तरं दोषभेदीयाध्यायारभो
यतो दोषभेदमन्तरेण दोषविज्ञानं सम्पद्यनीकं स्यात् ।
पूर्वसिन्ध्याध्याये ब्रह्मचक्षणत्वाद्दोषभेदो नोक्त इत्याह -

अथाऽतो दोषभेदीयाध्यायं व्याख्यास्यामः॥१॥

स०—दोषाणां भेदो दोषभेदः। स्थाननामभिभाषा-
दिभिस्त्वस्मै हिनो दोषभेदीयः शेषं पूर्वागन् ॥ १ ॥

प०-पूर्वमुक्तं दोषविज्ञानं येन दोषाः पृथक्त्वेन जायन्ते । अतो दोषभेदं विना निरवशेषं दोषविज्ञानं नोक्तं भवति । अतो दोषादिविज्ञानीयाध्यायादनन्तरं दोषभेदीयोऽध्याय आरभ्यते । दोषाणां भेदो दोषभेदः । स्थानानामविभागादिभिः प्रकारैश्चिन्ता तस्मै हितो दोषभेदीयः ॥ १ ॥

हे०—अथातो द्रोपमेदीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रति-
जानीते—यतः पूर्वेऽध्याये द्रोपमपश्यमुक्तं, तत्र द्रोपमेदा-
द्बहु भिद्यते द्रोपमेदजानार्थमयमध्यायः । अताप्यनार्य द्रोप-
मेदीयः ॥ १ ॥

पकाशयकटीसक्थिश्चात्राऽस्थि स्पर्शनेन्द्रियम् ।
स्थानं वातस्य तत्राऽपि पक्वाधानं विशंपतः॥

स०—पक्काशयादि वातस्य स्थानं तत्राऽपि पङ्क्ति-
धस्थाने विशेषेण पक्कमाधीयते स्थाप्यतेऽस्मिन्निति पक्का-
धानं पक्काशयः । अत एव वाते वस्तेरुपक्रमः प्रवान
उक्तः । मूलापकर्षणात्सकलशरीरव्यापित्वेऽपि येषा-
मिदं विशेषेणोक्तम् । तथा च प्रागुक्तम् । ते व्यापि-
नोऽपि हन्ताभ्योरिति । विचित्रगतिव्याघ्रपां वक्ष्यमाण-
प्राणादिभेदेन पृथक् स्थानकर्मनिर्देशः ॥ २ ॥

प०—तत्र तावच्छरीरे स्थानविभागं वानादीनां
निरूपयन्नाह—पक्काशयप्रभृति वानस्थानम् । तत्र
पक्काशयो नाभेरधः । कटिः श्रोणिः । सक्कयूतः ।
श्रोत्रं कर्णः । स्पर्शनेन्द्रियं त्वक् । तत्रापि तेष्वपि
स्थानेषु विशेषेण पक्काधानं स्थानं वानस्य । पक्का-
धीयतेऽस्मिन्निनि कृत्वा ॥ २ ॥

हे०—तद्भेदश्च स्थानकर्मावस्थानहेत्वाकृतिसाधनसंयोगभेदान्भवति । तत्र स्थानतो यथा—पक्काशयस्थो वायुः कटिस्थोऽयम् । कर्मतो यथा—श्वासोच्छ्वासप्रवर्तकोऽयं विण्मूत्रप्रवर्तकोऽयम् । अवस्थातो यथा—चित्तोऽयं प्रकुपितोऽयम् । हेतुतो यथा—मिथ्यायोगप्रकुपितोऽयम्, अतियोगप्रकुपितोऽयम् । आकृतितो यथा—संसलक्षणोऽयमसंसलक्षणोऽयम् । साधनतो यथा—स्निग्धोपशयोऽयम् । योगतो यथा—पित्तयुक्तोऽयं श्लेष्मयुक्तोऽयमिति । एवं पित्तादिष्वपि तत्रादौ स्थानतो भेदः । स्थानं द्विधा—सामान्यं, विशिष्टं च । तत्रादौ सामान्यम् । तत्र वायोः स्थानमाह—पक्काशयो नाभेरधः पक्कान्नस्य स्थानं कटिश्रोणिष्वधिवंशणादि, अंगुष्ठांतम् । श्रोत्रैर्द्रियं कर्णः । स्पर्शनेर्द्रियं त्वक् । तत्र तेषु स्थानेषु मध्ये पक्काधानं पक्काशयो विशेषतः शति ॥ २ ॥

नाभिरामाशयः स्वेदां लसीका रुधिरं रसः ।
दृक् स्पर्शनं च पित्तस्य नाभिरत्र विशेषतः ॥

स०—पित्तस्य नाभ्यादीनि स्थानानि । लसीका जलसदृशी । दृक् चक्षुः । स्पर्शनं त्वक् । ननु स्पर्शनेर्द्रियं वायोः स्थानमुद्दिष्टं तदेव कथं पित्तस्याऽपि स्यात् । ब्रूमः । वातसखित्वादग्नेः वातसखो ह्यग्निः । पित्तं च वह्निरिति वचनात् । तस्मादुभयोरप्येतद्युक्तं स्थानम् । विशेषतः इति अत्रैषु स्थानेषु मध्ये पित्तस्य विशेषेण नाभिः स्थानम् ॥ ३ ॥

प०—रसग्रहणे रसाधारं हृदयमुपलभ्यते । यतो रसः सौम्यः । अन्यच्चोक्तम् । साधकं हृद्गतं पित्तमुक्तम् । दृक्स्पर्शनं च पित्तस्य नाभिरत्र विशेषतः । नाभिप्रभृति पित्तस्य स्थानम् । आमाशयो नाभेरुर्ध्वम् । त्वगन्तरे यदुदकं तल्लसीकाशब्दवाच्यम् । त्वचि विघृष्टायामुदकप्रायो वा यः स्त्रावो दृश्यते । रुधिरं रक्तम् । रस आद्यो धातुः । दृक् चक्षुरिन्द्रियम् । स्पर्शनं स्पर्शनेन्द्रियम् । तच्च वातस्यापि स्थानं निर्दिष्टं, पित्तस्यापि तदेव स्थानम् । वातसखित्वादग्नेः तेषु स्थानेषु नाभिः प्रधानं स्थानं पित्तस्य ॥ ३ ॥

हे०—पित्तस्याह—आमाशयो नाभेरुर्ध्वम् अपक्कान्नस्थानं, लसीकाद्रसमलो जलप्रायस्त्वगाश्रयः, दृक् चक्षुः,

स्पर्शनं त्वक् । अत्र एषु स्थानेषु मध्ये नाभिर्विशेषतः स्थानम् ॥ ३ ॥

उरःकंठशिरःकंठमर्षाण्यामाशयां रमः ।

मेदो घ्राणं च जिह्वा च कफस्य सुतरामुरः ॥

स०—कफस्योरःप्रभृतीनि विनाशनीयानि स्थानानि । सुतरां सुष्ठु स्थानमुरो वक्षः ॥ ४ ॥

प०—कफस्योरःप्रभृतिन्यायम् । तत्रोरः वक्षः । कण्ठो गलः । शिरो मूर्ध्ना । कंठमर्षाण्यादिभिर्भागे शरीरे वक्ष्यमाणम् । पक्षाणि सन्निभानि । आमाशयो नाभेरुर्ध्वम् । घ्राणं नासिका । जिह्वा रसनेन्द्रियम् । अत्रोरः वक्षः सुतरामनिशयेन स्थानं कफस्य ॥ ४ ॥

हे०—कफस्याह—उरः वक्षः, कंठमर्षाण्यादीन्मूलं, हृदक्षिणतो मांसग्रन्थिः, पक्षाणि सन्निभः, प्राणानाम् । एषु मध्ये उरौ विशेषतः स्थानम् ॥ ४ ॥

अथ प्रत्येकमनेषां दोषाणां विनाशनाशनेन प्रत्येकक्रियाभेदात्पंच पञ्च भेदाः ।

प्राणादिभेदात्पंचात्मा वायुः ॥ ५ ॥

स०—वायुरेक एव चलनस्वभावाः सन् प्राणादिभिः प्राणोदानव्याननमानापानभेदादिस्त्रिधापंचात्मा

१ स च द्विविधः, आन्वन्तरो वायुश्च । तत्रान्वन्तरो यन्त्रतन्त्रधरः प्रस्पन्दनोद्बहनपूरणधियेकधारणलक्षणो वायुः प्राणोदानसमानव्यानापानारमा, " प्राणो वायुर्वैसति हृदयेऽपानसंज्ञो गुदे वै नाभेश्चकं भ्रमति पण्णो जीवभूतः समानः । कण्ठस्थाने चलति पयनो चोऽहि रात्रावदानः सर्वाङ्गेषु प्रसरति मरुद् ध्यानसंज्ञो नितान्तम् ॥ " प्राणो नाम वायुः अन्नमन्तः प्रवेशयति प्राणोवायुलम्बने । उदानेन भाषितर्गातादिविशेषोऽभिवर्तने । गगानन्तु आनपक्काशयचरो वह्निस्योगादन्नं पानयति तज्जोष विप्राय विनिमक्ति । अपानस्तु शकृन्मूत्रशुक्रगर्भातवादान्धः जिह्वेति समये । व्यानो वायुः कृत्स्नदेहचरो रसासंघहमोऽनः मेदोऽन्तर्वायवणः प्रसारणाकुञ्चनविनमनोन्नमनतिर्ष्यगमनानि करोति । प्रवर्तकश्चेष्टानामुच्चावचानां नियन्ता प्रणेता च सततः, सर्वेन्द्रियाणामुद्योतकः, सर्वेन्द्रियार्थानामभिवोदा, गर्भशरीरधातुव्यूहकरः, शरीरस्य सन्धानकरः, प्रवर्तको वायुः, स्पर्शशब्दयोः प्रकृतिः, श्रोत्रस्पर्शनयोर्मूलम्, हृषोत्साहयोर्द्योनिः, समीरणोऽनेः, दोषसंशोषणः, क्षेप्ता वह्निर्मलानाम्, स्थूलाणुस्रोतसां मेता, गर्भोऽऽकृतानां कर्ता, अनुवृत्तिप्रत्ययभूत आयुषः, शरीरे सर्वकार्यसाधकप्रकृतिः ।

पञ्चस्वभावः । येषैकोऽपि देवदत्तो यां यां क्रियां करोति तदनुरूपमेव संज्ञां लावकपाचकादिकां लभते तद्व्यवसायः ॥ १ ॥

प०—एक एव वायुश्चलनधर्मा प्राणादिभेदात् विशेषान् प्राणोदानसमानव्यानाऽपानाख्यात् पञ्चस्वभावः सम्पद्यते स्थानक्रियाभेदात् ॥ ५ ॥

हे०—अथ विशिष्टस्थानं, कर्म च । सामान्यकर्मणः उत्साहादेः पूर्वाध्याये निर्दिष्टत्वात् । तत्र वायोर्विशेषमाह—प्राणाऽपानोदानव्यानसमानाः पञ्चात्मा पञ्च-विशेषः ॥ ५ ॥

प्राणोऽत्र मूर्धगः ।

उरःकंठचरो बुद्धिहृदयेन्द्रियचित्तधृक् ।

श्रीवनक्षवधूतारनिःश्वासान्नप्रवेशकृत् ॥ ६ ॥

स०—अत्र एषु मध्ये प्राणो वायुर्मूर्धगः शिरसि स्थित उरः कंठं च चरति । तथा बुद्ध्यादीनां धारकस्तथा श्रीवनादिक्रियः । श्रीवनं मुखस्तावोद्धारः । श्रीवनमिति ष्टिवैल्युटि ष्टिविसिव्योर्दीर्घश्चेति षृपोदरादिपाठादीन् ॥ ६ ॥

प०—तत्रैतेषु पञ्चसु मध्ये प्राणो वायुः मूर्धगः शिरस्यवस्थितः उरःकण्ठचरः । तथा बुद्ध्यादिधारकः बुद्ध्यादीन् धारयति श्रीवनादीन् करोति श्रीवनादिकृन् श्रीवनं मुखेन श्लेष्मनिरसनम् । निश्वासोऽन्तःप्रवेशनं श्वासस्य ॥ ६ ॥

हे०—प्राणस्य स्थानकर्माण्याह—प्राणस्य मूर्ध्नावस्थिति-स्थानं, बुद्ध्यादिधारणम् ; श्रीवनादिकरणं च कर्म । हृदयं मनोऽधिष्ठानं, चित्तं मनः, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि ६

—वायस्य च वायोः प्रकृतिभूतस्य लोके चरतः इमानि कर्माणि भवन्ति । तथा धरणी धारणम्, ज्वलनो-ज्वालनम्, आदित्यचन्द्रनक्षत्रग्रहणानां सन्तानगतिविधानम्, सृष्टिश्च मेघानाम्, अपां विसर्गः, स्रोतसां संप्रवर्तनम्, पुष्पफला-नाम्नाभिनिर्वर्तनम्, उद्भिज्जानामुद्भेदनम्, कृतूनां प्रविभाजनः, धातूनां च प्रविभागमानसंस्थानव्याक्तिः, बीजाभि-संस्कारः, शस्यादिवर्द्धनम्, प्रजापालनम्, विकासनमवै-कारिकाणामन्येषां च भावानाम् ।

उरःस्थानमुदानस्य नासानाभिगलांश्चरेत् । वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नोर्जाबलवर्णस्मृतिक्रियः ॥ ७ ॥

स०—उदानस्य प्रधानमुरःस्थानं नासादींश्च चरति । वाक्प्रवृत्त्यादिक्रियः । प्रयत्नः कार्येषु पदार्थग्रहणादिषूद्यमः ॥ ७ ॥

प०—उदानस्य वायोरुरो वक्षःस्थानम्, नासात्रि-तयं चरति । वाक्प्रवृत्त्यादिक्रियः । प्रयत्नकार्य-मुद्यमः । ऊर्जा कान्तिमत्त्वम् । बलं सामर्थ्यम् । वर्णं गौरवादिभेदभिन्नम् । स्मृतिरतिक्रान्तस्यार्थस्य स्मरणम् ॥ ७ ॥

हे०—उदानस्य स्थानकर्माण्याह—उदानस्योरोऽवस्थिति-स्थानं, नासादिविचरणस्थानम्, वाक्प्रवृत्त्यादिकं कर्म । प्रयत्न उत्साहः, ऊर्जा प्राणनम् ॥ ७ ॥

व्यानो हृदि स्थितः कृत्स्नदेहचारी महाजवः ।

गत्यपक्षेपणोत्क्षेपनिमेषोन्मेषणादिकाः ॥

प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरिणाम्

स०—व्यानो हृदये स्थितः प्राधान्येन कृत्स्ने सर्व-स्मिन् शरीरे चरति । तथा महाजवः शीघ्रगतिः-प्रणाद्यपेक्षया । तथा गत्यादिकाः क्रियाः प्रायः सर्व-देहिनां तस्मिन्व्याने प्रतिबद्धास्तदायत्ताः । गतिश्च-क्रमणम् । अपक्षेपणमंगस्याऽधोनयनम् । उत्क्षेपोऽग-स्योर्ध्वनयनम् । निमेषोऽक्ष्णोर्निमीलनम् । उन्मेष-स्तयोर्विकाशः । आदिग्रहणेन जृम्भणान्नास्थादनविशोध-नादिपरिग्रहः ॥ ८ ॥

प०—व्यानो हृदयवस्थितः कृत्स्नं हृदयवस्थितः, कृत्स्नं निरवशेषं देहं चरति कृत्स्नदेहचारी, महाजवो महा-बलः, शीघ्रतरगतिः गत्याद्यश्च क्रियाः सर्वाः शरी-रिणां प्राणिनां सम्बन्धिन्यः प्रायेण बाहुरूपेण तस्मिन् व्यानाख्ये प्रतिबद्धास्तदायत्ताः । गतिर्देशान्तरग-मनम् । अपक्षेपणमङ्गस्याधो नयनम् । उत्क्षेपः ऊर्ध्व-प्रेरणम् । निमेषः अक्ष्णोर्वर्त्मभ्यां पिधानम् । उन्मे-पस्तस्यैव विकाशः ॥ ८ ॥

हे०—व्यानस्याह—व्यानस्य हृदयमवस्थितिः स्थानं, सर्वशरीरविचरणस्थानम् । गत्यादयः सकलाः क्रियाः, कर्म अपक्षेपणमंगस्याधोनयनम्, उत्क्षेपणमूर्ध्वनयनं,

तस्मिन्प्रतिबद्धाः तेनैव निष्पाद्याः, महाज्वरः प्राणादिभ्यो
वेगवान् ॥ ८ ॥

समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः ।
अन्नं गृह्णाति पचति विवेचयति मुञ्चति ॥ ९ ॥

स०—समानो वायुरग्निसमीपस्थ इति सामान्यो-
क्तावपि प्राधान्यात्पाचकोऽग्निरूह्यते । अत एवाह ।
कोष्ठे चरतीति । सर्वत इत्याद्यादित्वात् सर्वस्मिन्
कोष्ठे चरति स चान्नं गृह्णात्यपकमामाशये धारयती-
त्यर्थः । पचत्यग्निसंधुक्षणाद्भक्तकार इव । विवेचयति
संहतमन्नं पाकाय विभजते । मुञ्चति शकृन्मूत्रादि-
रूपमधः ॥ ९ ॥

प०—समानो वायुरग्निसमीपे स्थितस्तत्र तिष्ठति
कोष्ठे पकामाशयपर्याये, सर्वतः समन्ताच्चरति भ्र-
मति । अन्नमाहारं गृह्णाति अवलम्बते । तथा पच-
ति पाकं नयति, विवेचयति पृथक्करोति, मुञ्च-
त्यधो नयति ॥ ९ ॥

हे०—समानस्याह—समानस्याग्निसमीपमवस्थितिस्थानं,
सर्वकोष्ठविचरणस्थानम्, अन्नस्य ग्रहणं गृहीत्वा पचनं
पक्त्वा सारकिद्विवेचनं विविच्य किडावमोचनं च कर्म ।
अग्निसमीपम् अग्निस्थानस्य ग्रहण्याख्यस्य अग्न्यनवरुद्धोऽ-
वकाशः ॥ ९ ॥

अपानोऽपानगः श्रोणिवस्तिमेदोरुगोचरः ।
शुक्रार्तवशकृन्मूत्रगर्भनिष्क्रमणक्रियः ॥ १० ॥

स०—अपानो वायुरपानं प्राधान्येनाश्रितः श्रोण्या-
दिचरः शुक्रादिनिष्क्रमणक्रियः । इति वातभेदाः
पंच ॥ १० ॥

प०—अपानो वायुरपानगः कटथा अधः स्थितः ।
तथा श्रोण्यादिप्रदेशचरः । श्रोणिः कटिः । मेढ्रं लिं-
गम् । शुक्रार्तवादीनि—चंक्रमणं क्रिया । निष्क्रमणं
वहिः—प्रेरणम् ॥ १० ॥

हे०—अपानस्याह—अपानस्यापानं गुदमवस्थितिस्थानं,
श्रोण्यादिविचरणस्थानं, शुक्रादिनिष्क्रमणं कर्म । वस्तिर्मूत्रा-
शयः, मेढ्रं मूत्रमार्गः, गोचरो विचरणविषयः ॥ १० ॥

पंच पित्तभेदानाह—

पित्तं पंचात्मकं तत्र पकामाशयमध्यगम् ।
पंचभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैजसगुणोदयात् ।
त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणाऽनलशब्दितम् ।

१—“तप सन्तापे” इति सन्तापार्थकतपधातोरिच्प्रत्यये
तकारस्य द्वित्वे वर्णविपर्यये त च कृते पित्तमिति रूपं
सिद्धम् । तच्च पित्तं शरीरे पाचकालोचकप्राजकरजकसाधकमे
दात् पञ्चधा शरीरं पालयत्यविकृतः । यथा—“स्वाशये पाचकं
पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् । प्राजकं कान्तिदं यत्तु लेपा-
भ्यङ्गादि पाचकम् ॥ रजकं तु यकृतश्लेहोस्तद्वशं शोणितं
व्रजेत् । आलोचकमुभौ नेत्रे रूपदर्शनकारि तत् ॥ साधकं
हृदये तिष्ठन्मेधाप्राज्ञकरं च तत् ।” अत्र चरकः—“अग्निरेव
शरीरे पित्तान्तर्गतकुपिताऽकुपितः शुभाशुभानि करोति”
सुश्रुतस्तु पित्तव्यतिरेकान्नान्योऽग्निरुपलभ्यते अग्नेयत्वात् ।
पित्ते दहनपचनादिषु अभिवर्तमानेऽग्निवदुपचारः क्रियते ।
क्षीणे ह्यग्निगुणे तत्समानद्रव्योपयोगात् अतिवृद्धे शीतान्नि-
योपयोगात् आगमाच्च । ननु यदि पित्ताग्न्योरभेदः तर्हि
कथं घृतं पित्तप्रशमनमग्निदीपनम्, अजापयोमत्स्यादयश्च
पित्तशुद्धिं कुर्वन्ति न चाग्निदीप्तिकराः दिवास्वप्नप्रदौ । पित्तप्र-
कोपनोऽन्यग्निशमनः, तथेदमपि कथं स्यात् विषमो वातेन,
तीक्ष्णः पित्तेन, मन्दः श्लेष्मणेति । समदोषः समाग्निश्चेत्या-
दिकमपि कथं स्यात् । तत्रोच्यते—नैष दोषः, येनायमग्निः
परमार्थतः पित्तादभिन्न एव सुश्रुतादिभिर्गोचरः । परं च
“क्रोधशोकभ्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः । पित्तं च केशान्
पचति पलितं तेन जायते” अत्र शरीरोष्मा अग्निः पित्ताद्भिन्न
एवोक्तः, तथा च “द्रवं स्निग्धमधोगं च पित्तं बन्धितो-
ऽन्यथा” अत्र समाधीयते पञ्चपित्तान्तर्गतजठराग्निवाचको
वह्निशब्दः तच्च पक्वामाशयमध्यस्थं चतुर्विधमन्नपानं
पचति, विवेचयति च दोषरसमूत्रपुरीषाणि । तत्रत्यमेव
चात्मशक्त्या शेषाणां पित्तस्थानानां शरीरस्य चाऽग्निक-
र्मणाऽनुग्रहं करोति तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरिति संज्ञा ।
यत्तु यकृतश्लेहोः पित्तम् सरसस्य रागकृदुक्तम्, तस्मिन् रज-
कोऽग्निरिति संज्ञा । यच्च हृदयस्थः सोऽग्निप्रा-
थितमनोरथसाधनकरः तस्मिन् साधकोऽग्निरितिसंज्ञा ।
यच्च त्वचि सोऽभ्यङ्गपरिषेकावगाहावलेपनादीनां पक्ता
छायानाञ्च प्रकाशकः तस्मिन् प्राजकोऽग्निरिति संज्ञा ।
अत्र चिकित्सोपयोगिपित्तलक्षणाणि “ पित्तमुष्णं
द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्तरम् । कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं
चाऽम्लतां व्रजेदिति” । नीलं सामावस्थायाम्, पीतं निरा-
मावस्थायां, कटुरसं प्रकृतिस्थम्, विदग्धं विरुद्धपाकोपपन्नम्
पुनरम्लरसं विदग्धवाजीर्णसंयुष्टमम्लरसं वा भवति, विदग्धं
पित्तम् अम्लपित्तरोगमिति केचित् ॥

पचत्यन्नं विभजते सारकिटौ पृथक् तथा ।

तत्रस्थमेव पित्तानां जेषाणामप्यनुग्रहम् ।

करोति बलदानेन पाचकं नाम तत्स्मृतम् ११ ॥

भ०—तत्र तेषु पंचसु मध्ये पक्वमाशययोर्मध्यस्थं तथा पचभूतात्मकत्वेऽपि सति यत्तैजसगुणोदयादाग्नेय-
गुणोत्कर्षाक्षपितसोमगुणत्वेन त्यक्तद्रवत्वं संजातका-
ठिन्यं तथा सहकारिकारणैः पाचनक्रियां प्रति सव्यापा-
रैवाद्यादिभिरनुग्रहादुपकारात्पाकदाहादिक्रिययाऽनलश-
ब्दितमग्निशब्दवाच्यं यत्पित्तं तत्पाचकमुच्यते । तच्चान्नं
पचति । सारकिटौ पृथग् विभजति विभागीकरोति ।
किंशब्दस्य लोकाश्रयत्वात्तिलगस्येति पुंस्त्वम् । तत्रस्थ-
मेव पक्वमाशयमध्यगमेव शेषाणां रंजकादीनां धातु-
स्थानां चानुग्रहमुपकारं करोति । बलदानेन सामर्थ्या-
धानेन स्वस्थानस्थमेव तेषूपकुरुत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प०—पित्तं पञ्चात्मकम् । पाचकरञ्जकसाधका-
लोचकभ्राजकत्वभेदैः पञ्चप्रकारं पित्तम्—
तत्र तेषु पञ्चसु मध्ये पाचनं नाम पित्तं पक्व-
माशययोर्मध्ये स्थितम् । तच्च पचभूतात्मकत्वेऽपि
सति यद्यस्मात्तैजसगुणोदयादाग्नेयगुणोत्कर्षात्, त्य-
क्तद्रवत्वं क्षपितसोमगुणं क्षपितसोमगुणत्वाच्च त्यक्त-
द्रवस्वभावं, पाकादिकर्मणा पचनदहनक्रिययानलश-
ब्दितं लब्धगन्धभिधानमन्नमाहारं पचति । चतुर्विधं
तथाऽऽहारस्य पक्षस्य सारकिटौ विभजति पृथक्-
करोति । तत्रस्थमेव पक्वमाशयमध्यस्थमेव शेषाणां
पित्तानां चतुर्णां रञ्जकादीनामनुग्रहमुपकारं बलदा-
नेन सामर्थ्योत्पादनेन करोति सम्पादयति तत्पाचकं
नाम पित्तम् ॥ ११ ॥

हे०—पित्तविशेषानाह—पित्तमिति । पाचकरञ्जकसाध-
कालोचकभ्राजकभेदात्पञ्चधा पित्तम् । पाचकस्य स्थान-
कर्मण्यह—पाचकस्य पक्वमाशयमध्यं ग्रहण्यार्यं स्थानम् ।
अन्नस्य पचनं पाकः, सारकिटौविभागो, रञ्जकादिचतु-
ष्टयानुग्रहश्च कर्म । कीदृशं तत् यत्पचभूतात्मकत्वे
सन्त्यपि तेजोभूतगुणाधिक्यात्यक्तद्रवत्वम् । तथा पाका-
दीनामाभिकार्याणां करणादनलसंशयोक्तम् । एतेन पाच-
कापेक्षया अभिपिचयोरभेदः रञ्जकापेक्षया भेद इति ।
गैतिद्वयं व्यवस्थापितम् । तत्रस्थं स्वस्थानस्थम् ॥ ११ ॥

१ सतद्रयमित्यर्थः ।

आमाशयाश्रयं पित्तं रंजकं रसरंजनात् ॥ १२ ॥

स०—यच्चाऽऽमाशयस्थं पित्तं तद्रसाख्यधातो रंज-
नाद्वागनिष्पादनाद्रंजकमुच्यते ॥ १२ ॥

प०—आमाशयाश्रयमासाश्रयस्थं रञ्जकं नाम
पित्तं रसाख्यस्य धातो रक्तभावापत्तौ रञ्जनाद्वागनि-
ष्पादनात् रञ्जनशब्देनोच्यते ॥ १२ ॥

हे०—रञ्जकस्याह—रञ्जकस्यामाशयः स्थानं, रसरञ्जनं
कर्म ॥ १२ ॥

बुद्धिमेधाऽभिमानाद्यैरभिप्रेतार्थसाधनात् ।

साधकं हृद्रतं पित्तं ॥ १३ ॥

स०—यत्तु हृद्रतं हृदयस्थं पित्तं तदबुद्ध्यादिभिः
करणभूतैरभिप्रेतस्याऽर्थस्य बाह्यग्रहणस्मरणादिरूपेण
साधनात् साधकमुच्यते । वर्तमानकाले या मनोऽर्थसंश-
यस्य निश्चयं कर्तुं तदर्थोध्यवसायोपारूढा सा बुद्धिः ।
बुद्धिविशेषो मेधा ॥ १३ ॥

प०—हृद्रतं हृदयस्थं पित्तं साधकं नाम बुद्ध्या-
दिभिः करणभूतैरभिप्रेतमभिलषितमर्थं बाह्यग्रहण-
स्मरणादिरूपेण साधयति तत्साधकम् । बुद्धिमेधयोः
परस्परं विशेषो बोद्धव्यः । वर्तमानकाले यो मनसो-
ऽर्थसंशय उत्पद्यते तस्यार्थसंशयस्य निश्चयं करोति ।
अयमेवार्थो नान्य इति सा बुद्धिः । बुद्धि-
विशेषो मेधा ॥ १३ ॥

हे०—साधकस्याह—साधकस्य हृदयं स्थानं, बुद्ध्या-
दिद्वारेण अभीष्टार्थसाधनं कर्म, अभिमानोऽहंकारः १३ ॥

रूपालोचनतः स्मृतम् ।

दृक्स्थमालोचकं ॥ १४ ॥

स०—दृष्टिस्थं पित्तं रूपालोचनादंतस्तारकायाः
स्थितं तदायत्तरूपग्रहणशक्तित्वादालोचकमुच्यते १४ ॥

प०—दृष्टिस्थं पित्तमालोचकं नाम रूपस्यालोचना-
दर्शनात् तारस्यान्तः स्थितमालोचकं रूपप्रदर्शकं
यस्मात्तदायत्तं रूपग्रहणम् ॥ १४ ॥

हे०—आलोचकस्याह—आलोचकस्य दृष्टिः स्थानं,
रूपालोकनं कर्म ॥ १४ ॥

त्वक्स्थं भ्राजकं भ्राजनात्त्वचः ॥ १५ ॥

स०—त्वचो भ्राजनादीपनाद् भ्राजकं नाम पित्तम् । एतच्च पित्तमभ्यगलेपरिषेकादीन् पाचयति ॥ १५ ॥

प०—त्वक्स्थं पित्तं भ्राजकं नाम त्वत्वचो भ्राजनादीप्रितमत्करणं भ्राजकशब्देनोच्यते । तद्भ्राजकमभ्यङ्गादीन् पाचयति । नह्यपकं द्रव्यं स्वं कर्म करोतीति ॥ १५ ॥

हे०—भ्राजकस्याह—भ्राजकस्य त्वक्स्थानं, त्वचो भ्राजनं प्रकाशनं कर्म । संग्रहे तु तदभ्यगपरिषेकालेपादीन्पाचयतीत्युक्तम् ॥ १५ ॥

श्लेष्मा तु पंचधा ॥ १६ ॥

स०—श्लेष्मा तु पंचधा, श्लेष्माऽपि पंचप्रकारः ॥ १६ ॥

प०—अवलम्बकक्लेदकबोधकतर्पकश्लेष्मकत्वभेदान् पञ्चप्रकारः ॥ १६ ॥

हे०—श्लेष्मविशेषानाह—अवलम्बक-क्लेदक-बोधक-तर्पक-श्लेष्मकभेदात्पञ्चधा श्लेष्मा ॥ १६ ॥

१ सू०—श्लक्ष्णो मृत्स्तनः गुरुर्मन्दः शीतः स्निग्धः स्थिरश्च कफः ॥ ९ ॥ प्र. टी.—अत्र कफः—श्लक्ष्णः श्वेतोऽपरुषधः, मृत्स्तनो मृद्यमानोऽगुलिग्राही, गुरुः गुरुत्ववानलघुः मन्दः तीक्ष्णविपरीतश्चिरकारी, शीतः शीतलस्वभाववाननुष्णः, स्निग्धश्चिक्कणः, स्थिरोऽचलः, लिप्तस्वभावो वा । अत्र श्लिष आलिङ्गने धातोर्मनिन् प्रत्यये गुणे च कृते श्लेष्मेति रूपं जातम् । श्लेष्मा तमोगुणप्रधानः मधुरश्च । विदग्धस्तु लवणतां ब्रजेत् । श्लेष्माऽपि क्लेदन-अवलम्बन-रसन-स्नेहन-विश्लेषण इति पञ्चधा विभज्य देहं पालयति । यथा—आमाशयेऽथ हृदये कण्ठे शिरसि सन्निधुः स्थानेष्वेव मुमुष्याणां श्लेष्मा तिष्ठत्यनुकमात् । क्लेदनः क्लेदयत्यन्नमात्मशक्त्याऽपराण्यपि अनुगृह्णाति च श्लेष्मस्थानान्युदककर्मणा । रसयुक्तात्मवीर्येण हृदयस्याऽवलम्बनम् । त्रिकसन्धारणं वापि विदधात्यवलम्बनः । उभावपि ततः सौम्यौ तिष्ठतश्चान्तिक यतः । यतो रसान्विजानीतो रसानरसनौ समौ । स्नेहनः स्नेहदोनेन समस्तेन्द्रियतर्पणः । श्लेष्मणः सर्वसन्धीनां संश्लेषं विदधात्यसौ । चकारात् श्लेष्मा श्वेतः मृदुस्थिरादिगुणयुक्तः । प्रकृतिस्थो मधुररसः, प्रदुष्टो लवणरसः ॥

तदेव पंचप्रकारत्वमाह—

उरःस्थः स त्रिकस्य स्ववीर्यतः । हृदयस्यान्नवीर्याच्च तत्स्थ गवांशुकर्मणा ॥ कफधाम्नां च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् । अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा ॥ १७ ॥

स०—स श्लेष्मा त्रिकस्य स्ववीर्यतः । हृदयस्यान्नवीर्याच्च तत्स्थ गवांशुकर्मणा । कफधाम्नां च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् । अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा ॥ १७ ॥

पृष्ठाधारागम्यस्य स्वप्रभावावभावात् तत्स्थः । तत्र त्रिकस्य सामर्थ्यमुत्पादयति । तत्र त्रिकस्य स्ववीर्यतः । हृदयस्यान्नवीर्याच्च तत्स्थ गवांशुकर्मणा । कफधाम्नां च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् । अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा ॥ १७ ॥

मणि तस्य सामर्थ्यमुत्पादयति । तत्र त्रिकस्य स्ववीर्यतः । हृदयस्यान्नवीर्याच्च तत्स्थ गवांशुकर्मणा । कफधाम्नां च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् । अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा ॥ १७ ॥

गाम्भ्यवहतादन्नाद्रसरूपतापरिणतया तत्स्थः । तत्र त्रिकस्य स्ववीर्यतः । हृदयस्यान्नवीर्याच्च तत्स्थ गवांशुकर्मणा । कफधाम्नां च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् । अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा ॥ १७ ॥

ण करोति । चशब्दात्स्ववीर्येणादौ हृदयस्यान्नवीर्याच्च तत्स्थ गवांशुकर्मणा । कफधाम्नां च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् । अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा ॥ १७ ॥

करोति । किंत्वन्वीर्यादिति शयेन यथा तत्स्थः तत्स्थः । तत्र त्रिकस्य स्ववीर्यतः । हृदयस्यान्नवीर्याच्च तत्स्थ गवांशुकर्मणा । कफधाम्नां च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् । अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा ॥ १७ ॥

करोति । न तथा स्ववीर्यतः यतोऽवलम्बकः तत्स्थः । तत्र त्रिकस्य स्ववीर्यतः । हृदयस्यान्नवीर्याच्च तत्स्थ गवांशुकर्मणा । कफधाम्नां च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् । अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा ॥ १७ ॥

कृत्वा ततो व्यानव्युत्थिनः न च तर्पणं करोति । तत्र त्रिकस्य स्ववीर्यतः । हृदयस्यान्नवीर्याच्च तत्स्थ गवांशुकर्मणा । कफधाम्नां च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् । अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा ॥ १७ ॥

द्विशेषेण हृदयस्याऽवलम्बकः । तत्र त्रिकस्य स्ववीर्यतः । हृदयस्यान्नवीर्याच्च तत्स्थ गवांशुकर्मणा । कफधाम्नां च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् । अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा ॥ १७ ॥

ऽपि हृदयं मनसः स्थानमोज्ज्वलं । तत्र त्रिकस्य स्ववीर्यतः । हृदयस्यान्नवीर्याच्च तत्स्थ गवांशुकर्मणा । कफधाम्नां च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् । अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा ॥ १७ ॥

शीचयो रक्तपद्माकारमधोमुखः । तत्र त्रिकस्य स्ववीर्यतः । हृदयस्यान्नवीर्याच्च तत्स्थ गवांशुकर्मणा । कफधाम्नां च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् । अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा ॥ १७ ॥

पश्यति सम्प्राज्योतिः सर्गादिनाः । तत्र त्रिकस्य स्ववीर्यतः । हृदयस्यान्नवीर्याच्च तत्स्थ गवांशुकर्मणा । कफधाम्नां च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् । अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा ॥ १७ ॥

तां यातः स तत्रैवाऽवतिष्ठते । तत्र त्रिकस्य स्ववीर्यतः । हृदयस्यान्नवीर्याच्च तत्स्थ गवांशुकर्मणा । कफधाम्नां च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् । अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा ॥ १७ ॥

कृत्स्नं देहं प्रपद्यते । तथा तत्स्थ एवोरस्थः । तत्र त्रिकस्य स्ववीर्यतः । हृदयस्यान्नवीर्याच्च तत्स्थ गवांशुकर्मणा । कफधाम्नां च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् । अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा ॥ १७ ॥

श्लेष्मा शेषाणां कफस्थानानामनुकर्मणा हृदयस्यान्नवीर्याच्च तत्स्थ गवांशुकर्मणा । कफधाम्नां च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् । अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा ॥ १७ ॥

लक्षणेन जलव्यापारेणाऽवलम्बनं करोत्यतोऽस्मादधो-त्ताद्वेतोरवलम्बकः श्लेष्मेत्युच्यते ॥ १७ ॥

प०—स तु श्लेष्मोरस्थः त्रिकस्य गवांशुवांसयोगस्य स्ववीर्यतः स्वशक्त्या स्वचलेन यन्मादवलम्बनं करोति स्वकार्यसामर्थ्यमुत्पादयति बलाधानोत्पादनेन तमुपकरोति । तथा हृदयस्यान्नवीर्याच्च तत्स्थ गवांशुकर्मणा । कफधाम्नां च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् । अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा ॥ १७ ॥

तत्स्थ एवोरस्थः एवांशुकर्मणां किञ्चान्न तर्पणपृष्ठाधारादिलक्षणया अन्येषां चतुर्णां कफधाम्नां कफस्थानानामवलम्बनं करोति । अतोऽस्मादेतोर्यथानिर्दिष्टादवलम्बकः श्लेष्मेत्युच्यते ॥ १७ ॥

हे०—अवलम्बकस्य स्थानकर्मायाह—अवलम्बकस्य उरः स्थानं, त्रिकाद्यवलम्बनं कर्म । त्रिकस्य पृष्ठाधारात् स्ववीर्यतः आत्मप्रभावेनावलम्बनं करोति, हृदयस्यान्नवीर्याच्चकारात्स्ववीर्याच्च । हृदयावलम्बनेऽन्नवीर्यं नहकारि अन्नरससहितेनेति सुश्रुतवचनात् । तस्य एव शेषाणां

काशदीनाम् । कफधाम्नासंशुक्रमणा जलव्यापारेण क्लेद-
नतर्पणपूर्णादिना अवलम्बनं करोति । केचित्तु बाहुग्रीवा-
न्विधयसंघानं त्रिकमाहुः । तदसत्, त्रिकशब्दः पृष्ठवंशा-
भार एव तद्वत्वात् । रुदितु योगाद्वलीयसी आस-
नत्वे चाप्रयोजकत्वं दवीयसामपि कफधाम्नामवलम्बे-
नोक्तं ॥ १७ ॥

यस्त्वामाशयसंस्थितः॥

क्लेदकः सोऽन्नसंघातक्लेदनात् ॥ १८ ॥

स०-स पुनः श्लेष्मा आमाशये स्थितः स क्लेदक
इत्युच्यते । कुतः । अन्नसंघातक्लेदनात्कारणात् ॥ १८ ॥

प०-स एव श्लेष्मा य आमाशयसंस्थितः क्लेदकः
स आमाशयस्थोऽन्नसंघातस्याहारराशेः क्लेदना-
द्विक्लित्तिजननात् क्लेदकसंज्ञकः ॥ १८ ॥

हे०-क्लेदस्याह-क्लेदकस्यामाशयः स्थानम् । अन्नसंघात-
क्लेदनं कर्म ॥ १८ ॥

रसबोधनात् ।

बोधको रसनास्थायी ॥ १९ ॥

स०-रसनास्थायी जिह्वास्थो बोधक इत्युच्यते
रसबोधनात् कारणात् ॥ १९ ॥

प०-बोधको रसनस्थायी जिह्वासंस्थितः श्लेष्मा
सम्यक् स्फुटं कृत्वा रसस्य बोधनात् ज्ञानान्
बोधकसंज्ञकः ॥ १९ ॥

हे०-बोधकस्याह-बोधकस्य रसना जिह्वेन्द्रियं स्थानं,
रसबोधनं कर्म ॥ १९ ॥

शिरःस्थोऽक्षतर्पणात् ॥

तर्पकः ॥ २० ॥

स०-शिरःस्थोऽक्षतर्पणात्तर्पकः । शिरःस्थस्तर्पक
इत्युच्यते । अक्षतर्पणाद्धेतोः ॥ २० ॥

प०-शिरस्थः श्लेष्मा अक्षानामिन्द्रियाणां तर्पणात्
प्रीणनात् तर्पकसंज्ञकः ॥ २० ॥

हे०-तर्पकस्याह-तर्पकस्य शिरः स्थानम्, इन्द्रियतर्पणं
कर्म ॥ २० ॥

संधिसंश्लेषाच्छ्लेषकः संधिषु स्थितः २१ ॥

स०-संधिषु स्थितः श्लेष्मा श्लेषक इत्युच्यते ।
संधिसंश्लेषात् कारणात् ॥ २१ ॥

प०-सन्धिषु स्थितः सन्धिषु पर्वसु स्थितः
श्लेष्मा-अस्थिसन्धिसंश्लेषात् श्लेषकसंज्ञः ॥ २१ ॥
हे०-श्लेषकस्याह-श्लेषकस्य सन्धयः स्थानम्, सन्धि-
श्लेषणं कर्म ॥ २१ ॥

एवं दोषाणां स्थानान्युक्तवोपसंहरन्नाह-

इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्यविकृतात्मनाम् ।
व्यापिनामपि जानीयात्कर्माणि च पृथक्पृथक् ॥

स०-बाहुल्येन दोषाणामविकृतात्मनामप्रच्युतस्व-
भावानामित्युक्तप्रकाराणि स्थानानि व्यापिनामपि सकल-
शरीरचरणामपि ज्ञेयानि । तथा कर्माणि पृथक्पृथक्
प्रत्येकं कृत्वः जानीयाद्वैद्यः ॥ २२ ॥

प०-एवं दोषाणां स्थानानि कर्माणि च विभा-
गेनाख्यायोपसंहरन्नाह-इत्येवमनन्तरोक्तेन प्रकारेण
बाहुल्येन भूयसा दोषाणां वातादीनामविकृतात्मना
मविकृतस्वभावानां यथाशास्त्रं स्वप्रमाणस्थितानां
समस्वभावानां व्यापिनामपि कृच्छ्रदेहचारिणामपि
स्थानानि जानीयात् विद्यात् । तथा न केवलं स्थाना-
नि यावत्कर्माणि चैषां जानीयात्, पृथक् पृथक्
प्रत्येकं कृत्वा ॥ २२ ॥

हे०-प्रकरणार्थमुपसंहरति-प्रायेण बाहुल्येन यद्यपि
सर्वशरीरव्यापिनस्तथाप्यतिशयेन एषु स्थानेषु तिष्ठन्ती-
त्यर्थः । अविकृतात्मनामप्रच्युतस्वभावानां, विकृतात्मनां तु
न स्थाननियमः । इति स्थानकर्मप्रकरणम् । अथा-
वस्था । सा च द्वेधा-साम्यं, वैषम्यं च । वैषम्यं द्वेधा-क्षयो,
वृद्धिश्च । वृद्धिर्द्विधा-चयप्रकोपभेदेन । चयप्रकोपक्षयसाम्य-
भेदाच्चतस्रोऽवस्थाः । तत्र क्षयसाम्ये प्रशमशब्देनोक्ते
निष्पाद्यमानस्य प्रशमस्य क्षयरूपत्वात् निष्पन्नस्य साम्य-
रूपत्वात् । प्रशमहेतूनां प्रमादातियोगे पुनः क्षयरूप-
त्वात्, क्षयहेतूनामपि प्रशमहेतुत्वाच्च । तत्र चयादि-
निदानम् ॥ २२ ॥

विकृतिरेषां वृद्धिः क्षयश्च । वृद्धिरपि द्विवि-
धा चयप्रकोपभेदेन । दोषादिविज्ञानीये सामान्येन
वृद्धिक्षयलक्षणमुक्तम् । संप्रति चयकोपरूपवृद्धिनिदानं

संक्षेपेण सूचयन्नाह-

उष्णेन युक्ता रूक्षाद्या वायोः कुर्वति संचयम् ।
शीतेन कोपमुष्णेन शमं स्निग्धादयो गुणाः ॥

स०-उष्णेन गुणेन विरुद्धेनोपहिता रूक्षादयः प्रथमाध्यायोक्ताः षड्वातगुणा वायोश्चयं कुर्वन्ति न कोपमुष्णस्य विरुद्धत्वात् । त एव रूक्षादयः शीत-गुणोपहितास्तत्सदृशत्वाद्वायोः कोपं कुर्वन्ति । उष्णेन युक्ताः स्निग्धादयो गुणा वायोः शमं कुर्वन्ति विपरीतत्वात् ॥ २३ ॥

प०-यद्यपि प्रत्येकं वातादि पञ्चधा भिन्नं ततो रूक्षसस्नेहस्निग्धत्वं यथास्वं लक्षणं न जहात्यतः समानैर्गुणैर्द्रव्याश्रितैस्तेषां दोषाणां चयप्रकोपी प्राप्ता तेषां यथास्वं विपरीतैर्गुणैर्द्रव्याश्रितैः शमः प्राप्नोति न काचिदपेक्षाऽन्या सम्भाव्यते “वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः” इत्याशङ्क्य ग्रन्थकार इदमाह-
रूक्षाद्या गुणाः रूक्षलघुशीतखरसूक्ष्मचला उष्णेन गुणेन वातगुणप्रतिपक्षेण युक्ता वायोः सञ्चयं कुर्वन्ति । यद्यपि वायुगुणसामान्यमात्रा रूक्षादयो वातस्य चयहेतवो वृद्धिहेतवः प्राप्ताः तथापि न केवलाः किन्तु उष्णेन गुणेन वातप्रतिपक्षेण युक्तास्ते रूक्षादयो वातस्य चयं कुर्वन्ति । त एव रूक्षाद्या गुणा वातसमानाः शीतेन गुणेन युक्ताः समानत्वाद्वायोः कोपं कुर्वन्ति । स्निग्धादयो गुणाः स्निग्धगुरुश्चक्षुण्गुरुश्चक्षुण्गुरुस्थूलस्थिरा उष्णेन गुणेन युक्ताः वायोः प्रशमं कुर्वन्ति ॥ २३ ॥

हे०-तत्र वायोराह-उष्णेन गुणेन युक्ता रूक्षादयो वायोश्चयं कुर्वन्ति । त एव शीतेन युक्ताः प्रकोपम् । उष्णेन युक्ताः स्निग्धादयः शमं कुर्वन्ते ॥ २३ ॥

शीतेन युक्तास्तीक्ष्णाद्याश्चयं पित्तस्य कुर्वन्ते । उष्णेन कोपं मंदाद्याः शमं शीतोपसंहिताः २४ ॥

स०-एवं पित्तस्य शीतेन गुणेन युक्तास्तीक्ष्णादयो गुणाश्चयं कुर्वन्ति । एवं तीक्ष्णादयो गुणा उष्णेन संहिताः कोपं कुर्वन्ति । मंदादयो गुणाः शीतगुण-युक्ताः शमं कुर्वन्ति विपरीतत्वात् ॥ २४ ॥

प०-त एव तीक्ष्णाः शमं, शीतोपसंहितास्तीक्ष्णाद्या गुणास्तीक्ष्णलघुविखरसद्रवाः पित्तगुणसमाः समानाः शीतेन गुणेन पित्तप्रतिपक्षेण युक्ताः पित्तस्य चयं कुर्वन्ते । त एव तीक्ष्णादयो गुणाः पित्तसमाना उष्णेन गुणेन पित्तगुणसमानेन युक्ताः कोपं कुर्वन्ते । मंदाद्या गुणाः मन्दगुरुरूक्षस्थिरसान्द्राः पित्तगुण-प्रतिपक्षेण युक्ताः शमं कुर्वन्ते ॥ २४ ॥

हे०-पित्तस्याह-शीतेन गुणेन युक्तास्तीक्ष्णाद्याः पित्तस्य चयं कुर्वन्ते । त एव उष्णेन युक्ताः कोपम् । शीतेन युक्ताः मंदाद्याः शमं कुर्वन्ते ॥ २४ ॥

शीतेन युक्ताः स्निग्धाद्याः कुर्वन्ते श्रेष्मणश्चयम् । उष्णेन कोपं तेनैव गुणा रूक्षादयः शमम् २५

स०-शीतगुणोपहिताः स्निग्धादयः श्रेष्मणश्चयं कुर्वन्ति । उष्णेन युक्तास्त एव रूक्षादयः शमं कोपं कुर्वन्ति । तेनैवोष्णेन युक्ता रूक्षादयो शमं च शमं कुर्वन्ति । कफस्य हि शीतगुणोपहिताः स्निग्धादिगुणयुक्तेन स्थानवाचनः भवति । उष्णेन विलयनात्कोपः । मंदाद्याः शमं शीतोपसंहितादियुक्तो भवति तदा विपरीतत्वात् शमो भवति ॥ २५ ॥

प०-स्निग्धाद्या गुणाः स्निग्धगुणाः स्निग्धरुमन्दश्चक्षुण्गुणस्थिराः श्रेष्मणगुणममानाः शीतेन गुणेन श्रेष्मणगुणसमानेनपि युक्ताः कफस्य चयं कुर्वन्ते श्रेष्मणस्तु स्निग्धादयो गुणेन गुणसामान्यमात्रायाः किञ्चिदपेक्ष्यैव चयं कुर्वन्तीति भाति । शीतगुणोपहिता मपेक्षन्ते नाधिकेन शीतेन गुणेन युक्ताः पित्तस्य चयं कुर्वन्ति । श्रेष्मणश्चयं कुर्वन्तीति यतः स्निग्धाद्याः पित्तगुणान्सोढुमुभिमिप्रतानां संग्रहेणा येन शीतगुणः स्निग्धादयस्तन्मध्ये चावश्यं शीतो गुणः पटवने तस्मान्न प्रयोजनं शीते गुणा इत्यर्थं युक्ता इत्येवं निर्देशेन एवं पित्तको मंदाद्यादय उष्णेन युक्ता व्याख्येयाः । श्रेष्मणः स्त्यानव्याख्यं न एवं भवन्ति त एव स्निग्धादयः श्रेष्मणगुणममाना उष्णेन गुणेन श्रेष्मप्रतिपक्षेण युक्ताः कफस्य विद्रव्यन-द्वारेण कोपं कुर्वन्ति, रूक्षादयो गुणा रूक्षलघु-तीक्ष्णखरबलाः श्रेष्मणप्रतिपक्षान्तेनोष्णेन श्रेष्मप्रतिपक्षेण युक्ताः शमं कुर्वन्ते । सर्वेषां वस्तुतस्तथ यदि रूक्षादयः केवला एव वातगुणसामान्यमात्राद्वातस्याधिक्यं कुर्वन्ति तदा तानि न वातगुणाः प्रतिपक्षभावा उष्णाख्याद्वातस्य कोपदशां कर्तुं रूक्षादयः संपन्ना भवन्ति नच यहशागुणगुण-तिबद्धशक्तयः पुनः हीनशक्तिव्याने वातस्य चयदशामुत्पादयन्ति, न कोपदशामता एव हेतोः पित्तस्य तीक्ष्णादयः केवलाः शीतगुणेन तत्पक्षेण विना कोपदशां कर्तुं सम्भाव्यन्ते नच यहशां पूर्वपूर्वोक्तान्यायात् । श्रेष्मणः पुनः स्निग्धाद्या गुणास्तद्रूपसमाना अपि सन्तोऽधिकेन शीतेन गुणेन युक्त-

त्वान् श्लेष्मणः स्थावररूपतामुत्पादयन्तश्चयावस्थामे-
वास्य कुर्वन्ति न कोपावस्थाम् । उष्णेन गुणेन पुन-
स्तत्प्रतिपक्षेणापि युक्ताः स्निग्धादयोऽस्य श्लेष्मणो
विलीनविग्रहतामुत्पादयन्तः कोपदशां कर्तुं समर्थाः
सम्पद्यन्ते न चयावस्थाम् । विलीनविग्र-
हत्वान् ॥ २५ ॥

हे०—कफस्याह—शीतेन युक्ताः स्निग्धाद्याः कफस्य
नयं कुर्वन्ते । उष्णेन कोपं, तेन उष्णेन सहिता रूक्षा-
दयो गुणाः शमं कुर्वन्ते ॥ २५ ॥

इदानीं चयादीनां लक्षणान्याह—

चयां वृद्धिः स्वधान्येव प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु ।
विपरीतगुणेच्छा च ॥ २६ ॥

स०—स्वधान्यात्मीये स्थाने दोषस्य या वृद्धिः स
चय उच्यते । चित्तस्य दोषस्य लिङ्गमाह । यदा हि
वातश्चित्तो भवति तदा रूक्षादिषु तद्गुणसमानेषु प्रद्वेषः
स्यात् । तद्विपरीतगुणेषु स्निग्धादिष्वभिलाषः स्यात् । एवं
कफपित्तयोश्चित्तयोर्व्याख्या । ननु प्रद्वेषो वृद्धिहेतुष्वि-
त्येकमेव लक्षणं दोषचयसत्तानुमापकं कर्तुं न्याय्यम् ।
यदि वा विपरीतगुणेच्छा चेत्येतत् । किं द्वयोरुपा-
दानेन । अत्रोच्यते । कदाचिदचित्तोऽपि दोषो
वाताख्यः स्वप्रमाणस्थः क्षीणो वा यस्य स वातवृ-
द्धिहेतून् रूक्षादीन् द्वेष्टयति तु तानिच्छति । सात्म्य-
वशात् । यथा गर्भिणी स्त्री दोहदवशात् । तदेवं व्य-
भिचारदर्शनात् प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु विपरीतगुणेच्छा
चेति द्वयमपि कर्तव्यम् । तेन यदा तुल्यकालं मनु-
जस्य वातसमानगुणेषु तद्वृद्धिहेतुषु च प्रद्वेषो जायते
वातगुणप्रतिपक्षेषु तत्क्षपणहेतुषु चाभिलाषस्तदा
सम्यक् निश्चीयते वातस्योपचितिरिति द्वयमप्येत-
दुक्तम् ॥ २६ ॥

प०—एवं वातादीनां चयकोपौ यथायथं यथागुणै-
र्जायेते तथोपविश्य इदानीमनयोश्चयप्रकोपयोस्तुल्य-
रूपभ्रान्तिमपनेतुं ग्रन्थकारः स्वलक्षणमभिधातु-
मिदमाह—या वृद्धिर्दोषाणां स्वधाग्निः आतन्वीयस्थाने
स तेषां चयः । एवं चयो वृद्धिः स्वधान्येवेत्यनेन चयः
परिभाष्यते । प्रद्वेषो वृद्धिहेतुष्विति । अनेन तत्कार्यं
प्रदर्श्यते । तथा विपरीतगुणेच्छा चेत्यनेनाप्येवम् ।

यदा वातश्चित्तो भवति तदा रूक्षादीनां तद्गुणसमा-
नानां प्रद्वेषो जायते । तद्विपरीतगुणानां स्निग्धादी-
नां चाभिलाषितोऽस्योचितस्य मत्स्यानुमीयते । तेने-
दमुक्तं भवति । स्वधान्यात्मीयदोषस्य स्थाने या
वृद्धिः स चयः । चीयमानस्य दोषस्य वृद्धिहेतुषु
विद्वेषो जायते । तद्विपरीतगुणेष्वौषधादिषु ॥ २६ ॥

हे०—अथ चयादिलक्षणम् । तत्र चयं लक्ष्य-
ति—दोषस्य वृद्धिश्चयः सा च प्रथमं स्वधान्येव
भवति, यावानेवाशयः संचारवता दोषेण व्याप्तस्ता-
वानेव निःसंचारेण व्याप्यते । स च संहतिरूपत्वात्सं-
चयारव्यः । यदा सर्व एवाशयो व्याप्यते तदा वृद्धिहे-
तुषु समानगुणेषु प्रद्वेष उत्पद्यते, प्रकोपप्रारंभरूपत्वात्प्रको-
पाख्यः । ततः परस्याशयं प्रविशति तदाविपरीतगुणेच्छा
चकारात्समानगुणे द्वेषश्च । सप्रसररूपत्वात्प्रसाराख्यः ॥ २६ ॥

कोपस्तन्मार्गगामिता ।

लिङ्गानां दर्शनं स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसंभवः ॥
(स्वस्थानस्थस्य समता विकाराणामसंभवः)

स०—उन्मार्गगामिता स्वस्थानं त्यक्त्वा दोषस्य
यत्पुनर्मार्गांतरगमनं स कोपः । कोपस्य लिङ्गमाह ।
लिङ्गानां स्वेषां यथायथं दर्शनमुद्भवो वातादीनां कुपि-
तानां यानि लिङ्गानि दोषादिविज्ञानीयेऽभिहितानि
वातव्याधिनिदाने च वक्ष्यन्ते तेषां दर्शनमुपलब्धिः २७

प०—कोपः पुनः वृद्धिरेवाधिकयात् । दोषस्य स्वस्था-
नान् स्थानान्तरगमने स्वधामपरित्यागं कृत्वा मार्गा-
न्तरगामिता । कोपस्तन्मार्गगामितेत्यनेन कोपः परि-
भाष्यते । अन्यथा वृद्धिमात्रसामान्याच्चयोपयोरेक-
रूपतैवापद्यते । चयः स्वधान्येव दोषस्य या वृद्धिः ।
वृद्धिविशेषश्चयहेतुः । सामग्री तत्सामग्र्यन्तरजा
स्वधामपरित्यागं कृत्वा दोषाणां मार्गान्तरगामिता स
कोप इत्युच्यते । तथाच पूर्वमेव प्रतिपादितमुष्णेन
युक्ता रूक्षाद्या इत्यनेन । अस्यैव चयहेतुरन्य एव
कोपहेतुरकम्प्यमेतल्लिङ्गानां दर्शनम् । स्वेषां यथा-
यथं दोषलक्षणानामुद्भवस्तथा स्वास्थ्यमुत्पित्सुरोग-
च्छायासामान्येन देहमनोभूतत्वम् । तथा रोगस-
म्भव इत्यनेन तत्कार्यमुक्तं तत्सत्तानुमापकम् । एवं
नैकैकस्मादपि केवलान्निश्चितं दोषकोप उन्मातुं
शक्यते, यतो व्यभिचारात्त सर्वो दोषः स्वप्रमाणा-

वृद्धिकस्थ उन्मार्गगामिरोगश्चोत्पादको येन रोगसम्भवेन तस्य दोषस्य कोप उन्मीयते यतः स्वप्रमाणाद्धीनोऽपि दोषो बलवता अन्येन दोषेणाभिभूतः स्वमार्गं परित्यज्योन्मार्गगामित्वसामान्यं यथास्वं रोगमपि कुरुते । तस्माल्लक्षणत्रयमेतदोषकोपपरिज्ञानार्थं बोद्धव्यमित्यलमधिकाक्षेपेण । स्वस्थानस्थस्य समताविकाराणामसम्भवः स शम इति सङ्ग्रहोक्तोऽत्र पाठो विज्ञेयः । स्वस्थानस्थस्य समता साम्यं स शमः । तथा विकाराणां व्याधीनामसम्भवो व्याधयो न प्रादुर्भवन्ति तेन लक्षणेन शमोऽनुमीयते ॥ २७ ॥

हे०—कोपं लक्षयति—उन्मार्गगामिता स्वमार्गादन्त्येन मार्गेण गमनं कोपः । तत्र प्रथमं स्थानिनमभिभूय अन्यस्थानव्याप्तिः तदा स्वेषां लिङ्गानां रीत्यादीनां दर्शनं सममेतादन्यस्थानाश्रयणात्स्थानसंश्रयाख्यः । ततो विकुर्वाणो ज्वरादिरूपेणाभिव्यज्यते तदा अस्वास्थ्यं प्रकृत्यन्त्यात्वं मरोगरूपेण अभिव्यक्तत्वाद्यक्त्याख्यः । ततस्तेभ्य रोगमवस्थानराण्यनुभवन्ननुबन्धाति तदा रोगसंभवः । संततभवने दीर्घकालानुवर्तनमिति यावत् । साऽवस्थाभेदरूपत्वात् भेदाख्यः । एताश्च पङ्चस्थाः सुश्रुतेन स्पष्टमुक्ताः “ संचये च प्रकोपं च प्रसरं स्थानसंश्रयम् । व्यक्तिं भेदं च यो वेत्ति स भवेद्विषगुत्तमः ” तत्प्रयोजनं च “ संचयेऽपहृता दोषा लभन्ते नोत्तरा गतीः । ते तूत्तरासु गतिषु भवन्ति बलवत्तराः ” इति । प्रशमं लक्षयति—स्वस्थानत्वं समत्वमविकृतित्वं चेति मिलितं शमलक्षणम् । रसवर्णाग्रन्यत्वं विकारः ॥ २७ ॥

चयप्रकोपप्रशमा वायांग्रीष्मादिषु त्रिषु ।
वर्षादिषु तु पित्तस्य श्लेष्मणः शिशिरादिषु २८ ॥

स०—ग्रीष्मादिषु त्रिषु कालेषु ग्रीष्मवर्षाशरत्सु वातस्य चयप्रकोपप्रशमा भवन्ति । तथा वर्षादिषु त्रिषु वर्षाशरद्भ्रमेतषु पित्तस्य चयप्रकोपप्रशमा भवन्ति । तथा शिशिरादिषु त्रिषु शिशिरवसंतग्रीष्मेषु श्लेष्मणश्चयप्रकोपप्रशमा भवन्ति ॥ २८ ॥

प०—दोषस्य चयदोषकोपयोरल्लक्षणमभिधायेदानीं वातादीनां यस्मिन् काले चयप्रकोपोपशमा भवन्ति तं कालं दर्शयितुमाह—कालेषु यथाक्रमं चयप्रकोपोपशमा भवन्ति । तत्र ग्रीष्मे वायोश्चयः ।

वर्षासु प्रकोपः । शरदि प्रशमः । वर्षादिषु त्रिषु कालेषु पित्तस्य चयप्रकोपोपशमा भवन्ति । वर्षासु चयः । शरदि प्रकोपः । हेमन्ते प्रशमः । शिशिरादिषु त्रिषु कालेषु श्लेष्मणश्चयप्रकोपोपशमा भवन्ति । तत्र शिशिरे श्लेष्मणश्चयः । वसन्ते प्रकोपः । ग्रीष्मे प्रशमः ॥ २८ ॥

हे०—चयादीनां कालमाह—वायोऽग्रीष्मे चयः, वर्षासु प्रकोपः, शरदि प्रशमः । पित्तस्य वर्षासु चयः, शरदि प्रकोपः, हेमन्ते प्रशमः । कफस्य शिशिरे चयः, वसन्ते प्रकोपः, ग्रीष्मे प्रशमः ॥ २८ ॥

ननु मरुतो ग्रीष्मे चयो न युक्तो यतस्तस्मिन्काले लघुरुक्षा ओषधयो भवन्ति । तथा वर्षासु पित्तचयो न युक्तो जलानामौषधीनां चाम्लपाकत्वात् । तथा श्लेष्मणः शिशिरे चयो न युक्तस्तदा ह्याप ओषध्यश्च स्निग्धा भवन्ति कालश्च शीत इति कोप एवोपपन्न इत्यस्मिन् पर्यनुयोग इदमाह—

चीयते लघुरुक्षाभिरोषधीभिः समीरणः ।
तद्विधस्तद्विधे देहे कालस्यौष्ण्यान्न कुप्यति ॥
अद्विरम्लविपाकाभिरोषधीभिश्च तादृशम् ।
पित्तं याति चयं कोपं न तु कालस्य शैत्यतः ।
चीयते स्निग्धशीताभिरुदकौषधिभिः कफः ॥
तुल्येऽपि काले देहे च स्कन्नत्वान्न प्रकुप्यति २९

स०—ग्रीष्मकाले वातो लघुरुक्षाभिरोषधीभिर्देहे चादानकालस्वामाव्यात्तद्विधे लघुरुक्षः समीरण इति समानगुणत्वात्पवनस्य कोपः प्राप्तः स निविध्यते कालस्यौष्ण्यादित्यनेन । एवं पित्तस्य वर्षासु कोपः ननु कालस्य शैत्यत इत्यनेन निविध्यते ॥ २९ ॥

प०—ननु ग्रीष्मे वायोश्चयानुपपत्तिः । कोपः प्राप्तः । यतस्तस्मिन् काले लघुरुक्षकालस्वामाव्याद्भूयसौषध्यः सम्पद्यन्ते । तथा वर्षासु पित्तचयानुपपत्तिः । अपामम्लपाकत्वात् । तथौषध्यश्चाम्लपाकाः । अतः पित्तस्य प्रकोपः प्राप्तः । तथा कफस्य शिशिरे आपः स्निग्धास्तथौषध्यश्च स्निग्धा एव । कालश्च शीतः । तस्मिन् काले तस्य कोपः प्राप्तो न चयोऽत्राह—ग्रीष्मे समीरणो वायुश्चीयते लघुरौ

अभिर्गोर्ध्वभिः । तथा देहे च । तथैव लघुरुक्षो
कालस्वभावमात्रात्सम्पदे समीरणस्तथाविधोऽपि
लघुरुक्ष एव वातसमानगुणत्वाद्वायोः कोपः प्राप्तः
मन्त्र्य निषिध्यते कालस्यौष्ण्यादित्यनेन । वर्षा-
न्वद्विग्विपाकाभिस्तथौषधीभिरम्लविपाकाभिस्तादृ-
शं तद्वपमेव पित्तमम्लं चयं याति । न पुनः कोपं
याति कालस्य वर्षास्यस्य शैत्यान् । एवं तस्य
पित्तस्य तेन शीतेन कोपो निषिध्यते उष्णगुणप्र-
तिपक्षभावेन । शिशिरे कफश्चीयते, स्निग्धशीताभि-
रोपधीभिरुदकैश्च स्निग्धशीतैः कफोऽपि स्निग्धः
शीतकालोऽपि स्निग्धशीतवेहे शरीरे चापि स्निग्ध-
शीतकालस्वभावान् कोपं न याति स्त्यानत्वान् ।
घृतवत् । कफश्च शिशिरे सर्वसामान्याद् द्वितीयव-
स्त्वनाक्रान्तत्वादिपि सर्वदा कोप एव प्राप्तः सस्त्या-
नत्वादित्यनेनास्य निषिध्यते ॥ २९ ॥

हे०—कालनियमे युक्तिमाह—ग्रीष्म आहारस्य देहस्य
च लघुरुक्षत्वे करोति ताभ्यां लघुरुक्षो वायुश्चीयते, न तु
कुप्यति उष्णेन प्रतिवद्धत्वात् । वर्षाकाल आहारस्याम्ल-
विपाकत्वं करोति तेनाम्लविपाकं पित्तं चीयते, न तु कुप्यति
शीनेन घृतवत् घनीभूतत्वात् ॥ २९ ॥

इति कालस्वभावांशस्यम् ॥ ३० ॥

स०—इति पूर्वोक्तोऽयं वाय्वादिव्यादिः कालस्य
वभावः ॥ ३० ॥

प०—वर्ण्यत इति वाक्यशेषः । य एते चया-
व्यो ग्रीष्मादिवृत्तास्ते कालस्वभावमाश्रित्य वर्णि-
ताः । तथा चोक्तम् “समयोगेऽपि धर्माद्या वातादि-
चयहेतवः” किं काल एव दोषाणां चयादिहेतुः ।
यतोऽन्येऽपि विद्यन्ते ॥ ३० ॥

हे०—कालादाहारादीनां बलवत्तामाह ॥ ३० ॥

आहारादिवशात्पुनः ।

चयादीन्यातिसयांऽपिदोषाःकालेऽपि वा नतु ३१

स०—आहारादिवशादन्नपानसामर्थ्यात्पुनर्दोषाः
सद्योऽपि तत्क्षणदेव कालमनपेक्ष्यैव चयादींश्चयप्रकोप-
प्रशमान् याति । तस्मादेव चाहारादिवशात् यथास्वं
चयादिकालेऽपि वा दोषा न तु चयादीन् याति ।
तस्मात्कालादाहारादीनां प्राधान्यमित्यर्थः । आहारादी-

त्यत्राऽऽदिशब्देन रसायनवाजीकरणवमनविरेचनादयो
गृह्यते ॥ ३१ ॥

प०—अतः प्राह—आहारादिवशादन्नपानसामर्थ्या-
दादिग्रहणाद्वमनाद्विरेचनादास्थापनाद्विभ्रमाद्व्याप-
त्सामर्थ्याद्दोषा वातादयश्चयप्रकोपप्रशमान् यान्ति
सद्यो तत्क्षणदेव चयादिकालमनपेक्ष्यैव तस्मादेव
चाहारादिवशाद्यथास्वं चयादिदोषकाले वा । ननु
दोषचयादीन् यान्ति तस्मात्कालतो ह्याहारादी-
नां प्राधान्यात् ॥ ३१ ॥

हे०—आदिशब्देन विहारो, देशश्च । सद्योऽपि स्वकालं
विनापि याति स्वकालेऽपि न याति ॥ ३१ ॥

एवं दोषाणां चयादीन् प्रदर्श्य व्याप्तिनिवृत्तिष्वेचित्र्यं
कोपजं दर्शयितुमाह—

व्याप्नोति सहसा देहमापादतलमस्तकम् ।
निवर्तते तु कुपितो मलोऽल्पाल्पं जलौघवत् ॥

स०—मलः कुपितः सहसा शीघ्रमेवापादतल-
मस्तकं व्याप्नोति । पादतलादारभ्य यावन्मस्तकमि-
त्यर्थः । निवर्तते पुनरल्पाल्पं स्तोकं स्तोकमिति ।
यथा गिरिनद्यादीनां जलपूरः समविषमं सहसैव व्या-
प्नोति । निवर्तते तु स्तोकं स्तोकमिति ॥ ३२ ॥

प०—मलो वातकफाख्यो मल्लिनीकरणान्मलसंज्ञः
प्रकुपितः प्रदुष्टो देहं शरीरम् आपादतलमस्तकं कृत्स्नं
सहसा झटिति व्याप्नोति आक्रमति । स एव मलः
पुनस्तस्मात् शरीरान्निवर्तते चिकित्सया शर्म याति ।
अल्पाल्पं शनैः शनैः कृत्वा । क इव यथा जलस्यौ-
घः समूहः सेतुं भित्त्वा सहसा व्याप्नोति । स चीघः
पुनः शनैः शनैः तस्मात् स्थानान्निवर्तते निर्याति ।
तद्दोषा अपि । एवमवश्यं दोषाः कुपिताः
सर्वे विकारं कुर्वते ॥ ३२ ॥

हे०—प्रकोपप्रशमयोः शिघ्रचिरनिष्पाद्यत्वमाह—सहसा
वेगेन, मलो दोषः, अल्पाल्पं चिरेण जलौघवन्नदीपूर्ववत् ।
स हि वेगेन वर्द्धते, चिरेण हसति ॥ ३२ ॥

ननु प्रतिरोगं निदानलक्षणचिकित्सितमानंत्याद्व-
क्तुमशक्यं तच्चाऽविदन्न कश्चिदत्र तथा यत्नं कुर्यादि-
त्याशंक्याह—

नानारूपैरसंख्येयैर्विकारैः कुपिता मलाः ।
तापयन्ति तनुं तस्मात्तद्वेत्वाकृतिसाधनम् ।
शक्यं नैकैकशो वक्तुमतः सामान्यमुच्यते ३३ ॥

स०—यत्तदोभित्यसंवेधाद्यस्मादिति लभ्यते । यस्मान्नानारूपैरनेकप्रकारैरसंख्येयैर्गणनां समतीतिर्विकारैर्ज्वरैर्मला वातपित्तश्लेष्माणः कुपितास्तनुं देहं तापयन्ति दुःखयन्ति तस्मात्तद्वेत्वाकृतिसाधनं शक्यं नैकैकशो वक्तुमयमस्य विकारस्य हेतुरियमाकृतिरिदं लक्षणमिदमस्य साधनं चिकित्सितमिति एकैकशः वक्तुं न शक्यमतः सामान्यमुच्यते ॥ ३३ ॥

प०—चोदितानां सर्वेषां विकाराणां प्रतिविकाराणां निदानलक्षणचिकित्सितमानन्त्याद्वक्तुमशक्यमतस्तदर्थेन कश्चिद्वक्तुमशक्यत्वान् यत्नमातिष्ठेद्वमाशङ्कयेदमाह—मला वातादयः कुपिताः प्रदुष्टाः तनुं शरीरं विकारैर्व्याधिभिर्नानारूपैर्विविधलक्षणैरसंख्येयैः संख्यामतीतैस्तापयन्ति । तस्मात्कारणान् तेषां विकाराणां हेतवः कारणानि तथा कृतयो लक्षणानि साधनं चिकित्सितमेकैकशः प्रतिविकारं वक्तुं न शक्यम् । इमेऽस्य विकारस्य हेतवः । तथा लक्षणान्यमूनि चिकित्सितमिदमतः सामान्यमुच्यते ॥ ३३ ॥

हे०—अथ हेतुः । तद्विशेषाणां निरूपयितुमशक्यत्वात्सामान्यं वाच्यं तदेवाह—विकाराणामसंख्यत्वं, प्रतिविकारं च रूपाणाम् अतस्तद्वेत्वादिप्रकृतिविकारं वक्तुमशक्यं, साधारणं तूच्यते । तत्र दोषहेतुरेव साधारणो रोगहेतुः ३३

अत्रैव हेत्वन्तरमाह—

दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेककारणम् ।
यथा पक्षी परिपतन् सर्वतः सर्वमप्यहः ॥
छायामत्येति नात्मीयां यथा वा कृत्स्नमप्यदः ।
विकरजातं विविधं त्रीन् गुणान्नातिवर्तते ॥
तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्तमपि सर्वदा ।
विकरजातं त्रीन्दोषान् ॥ ३४ ॥

स०—सर्वेषां रोगाणां यस्मादोषा एवैककारणम् । एकं प्रधानं च तत्कारणं निमित्तमेककारणम् । यदि वा सर्वेषां रोगाणां दोषा एकं तुल्यं कारणं समानं

कारणमित्यर्थः । एवशब्दोऽवधारणे । दोषा एव कारणं नाऽपरं किञ्चिद्वस्तुजातम् । अत्र दृष्टान्तमाह । पक्षी प्राचिकादिष्वथ सर्वतः समन्तात्परिपतन् अमन् सर्वमप्यहः सकलमपि दिवसमात्मीयां छायां नाऽत्येति नाऽतिक्रामति । तथा विना श्रणमप्यसौ नोपलभ्यत इत्यर्थः । तथाऽन्यदपि निदर्शनमाह । यथा वेद्यादि । यथा वा कृत्स्नं निस्वशेषमेतद्विकारजातं स्थावरजङ्गमादिभेदभिन्नं जरायुजाडजादिभेदभिन्नं न विविधं नानाप्रकारं त्रीन् गुणान् सत्त्वरजस्तमोऽतिवर्तते नात्येति । त्रिभिरेनैविरहितं न जानुचिद्वतीत्यर्थः । तथा स्वधातुवैषम्यादि । धातवो दोषधानुमलाः शरीरधारणत्तमामान्यान् तेषां विषमं सत्त्वलक्षणतोऽन्यथात्वं स्वधातुवैषम्यं निमित्तं यम्य विकारजातं त्रीन् दोषान्नाऽतिक्रामति । त्रिदोषरहितं न भवन्तीत्यर्थः । धातुवैषम्यं च प्रतिरोगमन्यादृशजानानाविधम् । यन्तु येन धातुवैषम्येण जन्यते यमस्य स्वं स्वीये भवति । येषां तु रोगाणां वेद्यमपि निमित्तं न तेषु तथा दोषानुबन्धः । आगंतुजातः । आगंतुकनिजयोर्विषयमेव भेदः । यदागंतुकेषु प्रथमं रोगोद्भूतिः पश्चाद्दोषानुबन्धो निजेषु प्राग्दोषानुबन्ध इति । ये च व्याचक्षते । स्वे च ते धातवश्च तेषां वैषम्यमिति । तेषां नायमर्थः प्रतिपादितः स्यात् । स्वग्रहणं चाऽतिरिच्यते । यतः शरीरांतरावस्थायिनो दोषा धातादयः शरीरांतरे रोगं जनयितुं नालम् । तस्मात्पूर्वमेव व्याख्यानं श्रेयः ॥ ३४ ॥

प०—सामान्यं यद्वथापि यद्वचनं तदेवाख्यायते—सर्वेषां रोगाणामेकं च तुल्यं कारणमेककारणम् । समानकारणमित्यर्थः । एवकारोऽवधारणार्थः । त एव रोगकारणं नान्यन् किञ्चिद्वस्तुजातम् । आसन्नत्वात् । अस्यार्थस्थोदाहरणं प्रदर्शयितुमाह—यथा पक्षी श्येनादिः सर्वतः परिपतन् समन्ताद्गच्छन् सर्वमप्यहः सकलं दिनमात्मीयां छायां नात्येति नातिक्रामति । तथा विना श्रणमप्यसौ न दृश्यते । किंचान्यदप्यमुख्यार्थस्य निदर्शनमप्याह—यथा वा कृत्स्नमप्यदः सकलमेतज्जगद्विकारजातं जरायुजादिभेदभिन्नं स्थावरजङ्गमादिभेद-

भिन्नं वा नानावस्तुजानं त्रीन् गुणान् सत्त्वरज-
स्तमोऽपान्नातिवर्तते नातिक्रामति । त्रिभिर्गुणैर्न
कदाचिदपि युक्तं भवति । सर्वकालं विकारजातं
रोगान्त्रं वस्तु त्रीन् दोषान् नातिवर्तते । न कदा-
चिन् त्रिभिर्गुणैर्युक्तं संभवति । धातूनां वातादीनां
शरीरधारणस्वभावानामप्येषां यद्वैषम्यं तदपि
रोगकारणम् । दोषमलरूपाणामेषां विनापि वैषम्यं
रोगकारणत्वादिति । धातुशब्दोऽप्यत्र विशेषणार्थ-
उपात्तः । स्वं च तद्धातुवैषम्यं तत्स्वधातुवैषम्यम् ।
निमित्तं कारणम् । यस्य विकारजातस्य त्रीन्
दोषान्नातिवर्तते ॥ ३४ ॥

हे०—तत्र युक्तिमाह—दोषा एव कारणं दोषाः कारण-
मेवेत्येवैकशब्दाभ्यामुच्यते । अवार्थं दृष्टान्तद्वयम् । यथा—
पक्षी देशभेदेऽपि छायासंबन्धं न त्यजति । तथा विकारो
दोषसंबन्धम् । यथा च महदादिपृथिव्यंतं कार्यं गुणसंबन्धं
न त्यजति, किं दोषजमेव दोषसंबन्धं त्यजति नेत्याह—
स्वधातुवैषम्यनिमित्तमपि यो धातुर्यस्य रोगस्याधिष्ठानत्वे-
नोक्तः स तस्य स्वधातुः तस्य वैषम्यं क्षयो वृद्धिर्विकृतत्व-
मुन्मार्गत्वं वा तन्निमित्तं यस्य तत्तथा । रसजादीनामपि
दोषैर्विना नोत्पत्तिः ॥ ३४ ॥

तेषां कोपे तु कारणम् ।

अथैरसात्म्यैः संयोगः कालः कर्म च दुष्कृतम् ।
हीनातिमिथ्यायोगेन भिद्यते तत्पुनस्त्रिधा ३५ ॥

स०—तेषां वातादीनां कोपे कारणमसात्म्यैरनुचि-
तैरर्थैः शब्दस्पर्शरूपरसगंधाख्यैः श्रोत्रत्वक्चक्षूरसन-
घ्राणाख्यानामिन्द्रियाणां यः संयोगस्तथा कालः शीतो-
ष्णवर्षलक्षणो दुष्टस्तथा कर्म चैहिकमन्यजन्मजं च यद्
दुष्कृतमशुभमेतत्त्रयं दोषाणां कोपे हेतुः । तुशब्दः
समुच्चये । न केवलं रूक्षादयो वातादीनां कोपकारणं
यावदसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादिरपि । एतच्च पूर्वोक्तं दोष-
कोपकारणमसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादिभेदेन त्रिधा भिन्नम-
पि पुनर्भूयस्त्रिधा त्रिप्रकारमपि भिद्यते । कथम् । हीन-
मिथ्यातियोगेन ॥ ३५ ॥

प०—प्राग्देहिकं कर्मेहिकं च यदशुभं त्रिविधं
कायवाङ्मनोभेदेन कृतं तत्सर्वं वातादीनां प्रदुष्टौ
निमित्तम् । यदेतद्वातादीनां त्रिविधेन रूपेण कारणं

पूर्वमेव भिन्नमपि तत्पुनस्त्रिधा भिद्यते हीन-
मिथ्यातियोगेनेत्यर्थः । तदेवं त्रिप्रकारं भूयोऽपि
भिद्यते ॥ ३५ ॥

हे०—दोषकोपहेतुमाह—स च त्रिविधः—असात्म्य-
विषयसेवा, दुष्कालो, दुष्कर्म चेति । सोऽपि प्रत्येकं
त्रिविधः—हीनयोगोऽतियोगो, मिथ्यायोगश्चेति ॥ ३५ ॥

तानेव हीनमिथ्यातियोगान्दर्शयति ।

हीनोऽर्थेनैन्द्रियस्याऽल्पः संयोगः स्वेन नैव वा ।
अतियोगोऽतिसंसर्गः सूक्ष्ममासुरभैरवम् ॥
अत्यासन्नाऽतिदूरस्थं विप्रियं विकृतादि च ।
यदक्षणा वीक्ष्यते रूपं मिथ्यायोगः स दारुणः ।
एवमत्युच्चपूत्यादीनिन्द्रियार्थान् यथायथम् ॥
विद्यात् ॥ ३६ ॥

स०—अर्थेन शब्दादिना स्वेनैन्द्रियस्य श्रोत्रादिर्ही-
नोऽल्पो यः संयोगः स हीनयोगः । नैव वेति ।
अथवा सर्वसर्विकया तेनार्थेन न संयोगः सोऽपि हीनो
योगः तस्यैवेन्द्रियस्य स्वेनार्थेन योऽतिसंसर्गोऽतिसेवा-
लक्षणः स तस्य स्वेनार्थेनातियोगः । यच्च सूक्ष्म-
मासुरभैरवमित्यादि यदक्षणा वीक्ष्यते नयनेनालोक्यते
स तस्य चक्षुरिन्द्रियस्य स्वेनार्थेन मिथ्यायोगः । एवम-
नया दिशा सूक्ष्ममासुरभैरवम् । अत्यासन्नाति-
दूरस्थं विप्रियं विकृतादि च । यदक्षणा वीक्ष्यते
रूपं मिथ्यायोगः स दारुणः । तिमिरादिहे-
तुत्वात् । एवमनया चक्षुषो रीत्याऽन्यानपीन्द्रियार्थान्
यथास्वमिन्द्रियाणामत्युच्चपूत्यादीन् मिथ्यायोगरूपान्वि-
द्यात् । यदाऽत्युच्चपरुषेष्टविनाशभीषणघनिष्टशब्दः
श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्यते तदा श्रोत्रेन्द्रियस्य स्वेनार्थेन
शब्दाख्येन मिथ्यायोगः । यदा पूतिविष्टाघनिष्टो
गंधो घ्राणेन्द्रियेण गृह्यते तदा घ्राणेन्द्रियस्य
स्वेनार्थेन गंधाख्येन मिथ्यायोगः । यदा स्नाना-
नुलेपनादीनां शीतोष्णादीनां च स्पृश्यानाम-
क्रमसेवनेन स्पर्शः स्पर्शेन्द्रियेण गृह्यते तदा स्पर्शेन-
ैन्द्रियस्य स्वेनार्थेन स्पर्शाख्येन मिथ्यायोगः । तथा रस-
नेन्द्रियेण यो रसोऽपरिपाट्या युज्यते । तथाऽपथ्य-

द्रव्यनिविष्टो यो रसो रसनैन्द्रियेण गृह्यते स तस्य रस-
नैन्द्रियस्य स्वेन रसाख्येनाऽर्थेन मिथ्यायोगः ॥ ३६ ॥

प०-योऽर्थेन शब्दादिना श्रोत्रादिरिन्द्रियसंयोगः
स तस्य तेनार्थेन हीनयोगः । अतियोगोऽतिसं-
सर्गः अतियोगस्तस्यैवेन्द्रियस्येत्येवं स्वेनार्थेनाति-
संसर्गोऽतिश्रेष्ठोऽतिसेवालक्षणः । स तस्यार्थेनाति-
संयोगः । मिथ्यायोगो यः सूक्ष्मभासुरादिरूपं
दर्शनेन्द्रियेण वीक्ष्यते दृश्यते । स तस्य चक्षुरिन्द्रियस्य
स्वेनार्थेन मिथ्यायोगः । एवमत्युच्चपूत्यादीनेवम-
नया दिशा निर्दिष्टयाऽन्यान्यपि इन्द्रियाण्यपि इन्द्रि-
यार्थान् यथास्वं यथात्मीयमिन्द्रियाणामत्युच्च-
पूत्यादीन् मिथ्यायोगरूपान् विद्यात् जानीयात् ।
यदात्युच्चपरुषेष्टविनाशादिरनिष्टः शब्दः श्रोत्रे-
न्द्रियेण गृह्यते तदा तस्यैव स्वेनार्थेन शब्दाख्येन
मिथ्यायोगः । यदा पूतिद्विष्टामेध्यक्लिन्नादिर-
निष्टो गन्धो घ्राणेन्द्रियेण गृह्यते तदा तस्यैव स्वेना-
र्थेन गन्धाख्येन मिथ्यायोगः । आदिग्रहणादत्य-
न्तलवणादीन् । जिह्वेन्द्रियार्थस्तथेत्यर्थः । शीतो-
ष्णकठिनादीन् स्पर्शेन्द्रियार्थान् स्वेनार्थेन मिथ्या-
योगः । प्रदर्शितोऽर्थेऽसात्म्येन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे
यः संयोगः स दोषाणां कोपकारणम् । चरक-
मुनिना स्पष्टं कृत्वा सर्वमेतदुक्तम् । तथा चाह ।
तत्रापि प्रभाववतां दृश्यानामतिमात्रं दर्शनमति-
योगः । सर्वथाऽदर्शनमयोगः । सूक्ष्मातिक्लिष्ट-
प्रकृष्टरौद्रभैरवद्विष्टबीभत्सविकृतवित्रासनादिरूपद-
र्शनं मिथ्यायोगः । तथाऽतिमात्रस्तनितपटहः कुष्ठा-
दीनां शब्दानामतिमात्रश्रवणमतियोगः । सर्वश्च
श्रवणमयोगः । परुषेष्टेष्टविनाशविघातप्रधर्षणोद्गी-
पणादिश्रवणं मिथ्यायोगः । तथाऽतितीक्ष्णोष्ण-
भिष्यन्दिनां गन्धानामतिमात्रघ्राणमतियोगः ।
सर्वश्च घ्राणमयोगः । स्नानादीनां पूतिद्विष्टामेध्य-
क्लिन्नविषवमनकुणपगन्धादिघ्राणं मिथ्यायोगः ।
तथा रसानामत्यादानमतियोगः । अनादानम-
योगः । मिथ्यायोगो रसवर्ज्येष्वहारविधिविशे-
षायतनेषूपदिश्यते । तथातिमात्रं शीतोष्णादीनां
स्पृश्यानां स्नानाभ्यङ्गोत्सादनादीनां वात्युपसेव-
नमतियोगः । सर्वशश्चानुपसेवनमयोगः । स्नाना-
दीनां शीतोष्णादीनां च स्पर्शानामनानुपूर्व्यो-
पसेवनमभिघातभूताशुचिसंस्पर्शादयश्च मिथ्या-
योगः ॥ ३६ ॥

हे०-तत्र असात्म्यविषयसेवायास्त्रैविध्यं लक्षयति-
इन्द्रियस्य चक्षुरादेः स्वेनार्थेन रूपादिना अल्पः संयोगो
नैव वा योगो हीनयोगः । विषयोत्कंठायाः अनिवृत्तिर्ही-
नत्वमित्यर्थः । उत्कंठानिवृत्तावपि सेवनमतियोगः,
सूक्ष्मादिरूपसेवा, अत्युच्चादिशब्दसेवा, पूत्यादिगंधसेवा,
अत्यम्लादिरससेवा, अतिशीतादिस्पर्शसेवा च;
मिथ्यायोगः । भासुरमतिदीप्तं, भैरवं भयंकरं, विप्रिर्धं
द्विष्टम् ॥ ३६ ॥

कालस्तु शीतोष्णवर्षभेदात्रिधा मतः ।
स हीनो हीनशीतादिरतियोगोऽतिलक्षणः ॥
मिथ्यायोगस्तु निर्दिष्टो विपरीतस्वलक्षणः ३७॥

स०-कालः पुनः शीतोष्णवर्षभेदेन त्रिधा त्रिप्र-
कारो मतो मुनीनाम् । तत्र हेमंतशिशिरलक्षणः
शीतः । उष्णो वसंतग्रीष्मलक्षणः । प्रावृद्धलक्षणो
वर्षाख्यः स च कालो हीनशीतादिहीनयोगलक्षणः ।
अतियोगोऽतिमात्रयोगलक्षणः । विपरीतं स्वं शीतो-
ष्णवर्षाख्यं लक्षणं यस्य कालस्य स विपरीतस्वल-
क्षणो मिथ्यायोगः । गुणगुणिनोरभेदोपचारात् काल
एवमुच्यते । तत्र यथा हेमंतं शीतस्याल्पत्वं हीनो
योगस्तस्मिन्नेव हेमंतेऽतिशैत्यमतियोगस्तस्मिन्नेव हेमंत
औष्ण्यं मिथ्यायोगः । उपलक्षणं चेदम् । एवं शर-
द्वसंतयोरपि यन्मंदवर्षोष्णत्वं स्वलक्षणं तद्यदा हीन-
तरं स्यात् सोऽपि हीनयोगः एवमतियोगायोगयोरपि
योज्यम् ॥ ३७ ॥

प०-तथा कालः शीतोष्णादिभेदेन त्रिधा
त्रिप्रकारः । तत्र शीतो हेमन्तशिशिराख्यः ।
उष्णो ग्रीष्माख्यः । वर्षालक्षणो वर्षाख्यः । तस्य
योगातियोगमिथ्यायोगान् दर्शयितुमाह-एवं शीतो-
ष्णवर्षादिहेमन्तग्रीष्मवर्षाख्यानां लक्षणं यावन्मात्रं
पुरा दृष्टं ततो हीनतरं दृश्यते स एष कालस्य
योगोऽल्पो योग इत्युच्यते । अतियोगोऽतिल-
क्षणः । अति यदस्य त्रिविधस्य लक्षणमस्य
सतोऽतिमात्रमुपलभ्यते सोऽतियोगः । मिथ्या-
योगः पुनः स्वलक्षणविपरीतः । यथा
हेमंते उष्णो, ग्रीष्मे शीतम् । वर्षास्ववर्षणम् ।
अत्रापि चरकमुनिः पठति । शीतोष्णवर्षालक्षणः

पुनरेवातर्ज्यामवधर्माः संतत्सरस्य कालः । तत्रातिमा-
यस्त्वलक्षणकालोऽभियोगो, हीनस्त्वलक्षणः कालो-
ऽयोगो, यथास्त्वलक्षणविपरीतलक्षणस्तु कालो मिथ्या-
योगः कालः ॥ ३७ ॥

हे०—दुष्कर्मस्य त्रैविध्यं लक्षयति—शीतोष्णवर्षभेदा-
न्निविधस्य कालस्य शीतादीनामल्पत्वं हीनयोगः । आधि-
पत्यमतियोगः, वैपरीत्यं मिथ्यायोगः ॥ ३७ ॥

कायवाक्चित्तभेदेन कर्माऽपि विभजेत्रिधा ।
कायादिकर्मणां हीना प्रवृत्तिर्हीनसंज्ञिका ॥
अतियोगोऽतिवृत्तिस्तु वेगोदीरणधारणम् ।
विषमांगक्रियाभ्युपतनस्त्वलनादिकम् ॥
भाषणं सामिभुक्तस्य रागद्वेषभयादि च ।
कर्मभाषातिपातादि दशधा यच्च निदितम् ॥
मिथ्यायोगः समस्तोऽसाविह चासुख वा कृतम् ॥

ग०—यथा कालत्रिधा निरूपितस्तथा कर्मापि
कायवाक्चित्तभेदेन त्रिप्रकारं विभजेत् । तथा काय-
कर्मणस्तथा वाक्कर्मणस्तथा चित्तकर्मणो हीना या
प्रवृत्तिः स हीनसंज्ञको योगः । अतिप्रवृत्तिस्त्वति-
योगः । कायादिकर्मणो मिथ्यायोगमधिकृत्याह । वेगो-
दीरणधारणमित्यारभ्य यावत्पतनस्त्वलनादिकं यदेतत्
कायिकं कर्म तस्य कर्मण एवरूपस्य या वृत्तिः स
कायकर्मणो मिथ्यायोगः । विषमांगैः क्रिया कर्म विष-
मारम्भ उभयदोक्तविच्छेदः । विषमपतनं विषमस्त्वलनम् ।
आदिशब्देन विषमगमनादीनां ग्रहणम् । सामिभु-
क्तस्याऽवशुक्तस्य यद्भाषणं जल्पनमेवेत्या या प्रवृत्तिः
स वाक्कर्मणो मिथ्यायोगः । रागद्वेषभयादि यदेतन्मा-
नसं कर्म तस्य कर्मण एवरूपा या प्रवृत्तिः स चित्त-
कर्मणो मिथ्यायोगः । तथा दिनचर्याध्यायोक्तं यत्प्रा-
णातिपातादि दशधा दशप्रकारं कर्म निदितमशुभं
निर्दिष्टं हिंसास्तेयान्यथादिना ग्रन्थेन तच्च यथायथं काय-
वाक्चित्तकर्मणां मिथ्यायोगः । समस्तोऽसाविह
चासुख कृतमस्मिन् लोके कृतमन्यत्र वा लोके कृतमा-
चरितं सर्व एव मिथ्यायोगः ॥ ३८ ॥

प०—पुनः परिणाम उच्यते । कर्माख्यं रोगनिदानं
त्रिधा विभजेत्, कायवाक्चित्तभेदेन शरीरवाङ्मनो-

विशेषणे त्रिविधं विभागं नयेत् । तत्र कायकर्म गम-
नादि । वाक्कर्म अध्ययनादि । चित्तकर्म चिन्तनादि । का-
यकर्मणस्तथा वाक्कर्मणस्तथा गमनकर्मणश्च यथायथं
स्वविषये या हीना प्रवृत्तिः स तस्य हीनयोगः ।
कायवाङ्मनसां कर्मणो याऽतिवृत्तिरतिप्रवर्तनं सोऽ-
तियोगः । मिथ्यायोगस्तु वेगोदीरणधारणमित्यार-
भ्य यावत् पतनस्त्वलनादिकं यत्कर्म तस्य कर्मण
एवरूपस्य या प्रवृत्तिः सा कायकर्मणो मिथ्यायोगः ।
वेगानामुदीरणमन्तर्मुखीभूतानामभिमुखीकरणम् ।
विषमाङ्गमित्यत्र विषमशब्दः प्रत्येकं योज्यः ।
आदिशब्देन गमनादिपरिग्रहः । भाषणं सामिभुक्त-
स्य अर्धमुक्तस्य यदेतद्वाक्कर्म तस्य कर्मण एवरूप-
स्य या प्रवृत्तिः सा वाक्कर्मणो मिथ्यायोगः । अत्र
भाषणमुच्यैर्भाषणं बोद्धव्यं न भाषणमात्रम् । राग-
द्वेषभयादि च यदेतन्मनःकर्म तस्य कर्मण एवरूप-
स्य या प्रवृत्तिः सा मनसः कर्मणो मिथ्यायोगः ।
तथा दिनचर्याध्याये उक्तं कर्म प्राणातिपातान्तादि
दशधा यन्निन्दितं पूर्वं निर्दिष्टं हिंसास्तेयान्यकामे-
त्यादिना ग्रन्थेन तस्य वा यथाकायवाक्कर्मणो
मिथ्यायोगः । समस्तोऽसाविह वाऽसुख वा कृतम् ।
इहास्मिज्जन्मानि कृतमसुख वाऽन्यस्मिन् जन्मानि कृतं
तत्सर्वं मिथ्यायोग इति बोद्धव्यम् । अत्रापि चरक-
मुनिना सविस्तरमुक्तम् । अत्र कर्म वाङ्मनःशरीरप्र-
वृत्तिरयोगः वेगविधारणोदीरणविषमस्त्वलनगमन-
पतनाङ्गप्रणिधानस्वप्नदूषणप्रहारावलर्घप्रापणोपरोध-
संक्षेपनादि शरीरे मिथ्यायोगः । सूचकानृतकाल-
कलहविप्रियावन्धूपचारपरपुरुषवचनादिवाङ्मि-
थ्यायोगः । भयशोकमोहलोभक्रोधमानेर्ष्यादिमि-
थ्यादर्शनादिमानसो मिथ्यायोगः । सङ्ग्रहेण चा-
तियोगो योगवर्ज्यं कर्म वाङ्मनःशरीरसहितमनु-
पदिष्टं यत्तच्च मिथ्यायोगं विद्यादिति ॥ ३८ ॥

हे०—दुष्कर्मस्य त्रैविध्यं लक्षयति—कायिकवाचिकमान-
सभेदात्त्रिविधस्य कर्मणः प्रवृत्तेरल्पत्वं हीनयोगः, आधिक्य-
मतियोगः, वेगोदीरणादिरूपत्वं मिथ्यायोगः, धारणं
वेगधारणं, विषमैर्दुस्स्थितैरङ्गैः क्रियायाश्चेष्टाया आरम्भः,
सामिभुक्तस्य भाषणम् अर्द्धभोजने मौनत्यागः । प्राणा-
तिपातादिहिंसादिहिंसास्तेयान्यथाकाममित्यादिना दिन-
चर्याशुभमुक्तम् । इहास्मिन् जन्मानि, असुख प्राग्जन्मानि ।
संग्रहे तु त एते अतियोगादयः सामान्यतोऽनुपशयल-

लक्षणाः । सर्वे वा प्रज्ञापराध एवायं यदेषामविसर्जनम् ।
अथ कर्मकालाः पुनः सम्यग्योगेनोपशयाद्बुधं स्वास्थ्य-
हेतवः, तत्रापि रसवर्ज्या विपया यथायथमिन्द्रियं बाधन्ते,
अनुगृह्णन्ति च विशेषास्तु सर्वदेहम् । अपि च सर्वभा-
वानां भावाभावी नांतरेण योगातियोगादीन् व्यव-
स्येत् । सर्वेषां पुनर्विकाराणां निदानं दोषद्वयविशेषेभ्यो
भावाभावविशेषा भवति । यदा ह्येते त्रयो निदानादि-
विशेषा नान्योन्यमनुवर्त्तन्ति, ईषद्वानुवर्त्तन्त्यवस्था वा न
तदामिनिवर्तते व्याधयश्चिराद्वाभिनिवर्तते न वा भवत्य-
सम्पूर्णलिङ्गा वा विपर्ययेण तु विपरीताः । तथान्यः
प्रधान एव रोगोऽन्यस्य प्रधानस्य हेतुर्भवति । यथा-
ज्वरस्तु पित्तस्य, पित्तं वा ज्वरस्य, तौ श्वासस्य, प्लीहा-
जठरस्य, ते श्वेतोः, अशौंसि गुल्मोदरातीसारग्रहणीनां
प्रतिश्यायः कासज्वरयोः, तौ क्षयस्य, क्षयः शोपस्य ।
एकश्चापचारो निमित्तमेकस्य व्याधेः, बहूनां च तथा
बहवः । तद्वदेकं लिङ्गम् एकमेव प्रशमेऽभ्युपायस्तथा स
एवान्यस्य प्रकोपे तस्मान्नानवहितः सभ्यगागमादिभिः
परीक्षेत । तत्रागमतो-रोगमेकैकम्, एवं प्रकोपनमेवंयोनि-
मेवमात्मानमेवमधिष्ठानमेवं वेदनमेवं शब्दरूपगन्धस्पर्श-
रसमेवंपूर्वरूपमेवमुपद्रवमेवं वृद्धिस्थानक्षयान्वितमुदकमेवं-
विधं नामानम् । तस्मिन्निर्णयं प्रतीकारस्य प्रवृत्तिरथवा निवृ-
त्तिः । प्रत्यक्षतत्त्वातुरस्य यथास्वमिन्द्रियैर्वर्णसंस्थानप्रमा-
णोपचयच्छायाविष्णुमूत्रच्छर्दितादिकमन्त्रकृज्जनमंगुल्यादिसं-
धिस्फुटनं, देहे शङ्कुद्वग्नादिगन्धं, शीतोष्णस्तम्भस्पर्शदृ-
क्ष्याखरसंस्पर्शं च प्रकृतिविकृतियुक्तम् । आस्यरसं तु प्रश्नेन-
तथा सुच्छर्ददुश्छर्दत्वं मृदुकूरकोष्ठतां स्वप्नदर्शनमभि-
प्रायं जन्मामयप्रवृत्तिनक्षत्रं द्विष्टेष्टसुखदुःखानि । तथा
बयः प्रत्यक्षेण अनुमानतस्तु यूकापसर्पणेन शरीरवैरस्यं,
मक्षिकोपसर्पणेन माधुर्यं तथा अग्निं जरणशक्त्या, बलं
व्यायामशक्त्या गूढलिङ्गं, व्याधिमुपशयानुपशयतः, दोषप्र-
माणमपचारविशेषेण आयुषः, क्षयं रिष्टैः, प्रकृतिसत्त्वसार-
सात्म्यवलान्यनुशीलनेनेति । भवति चात्र-“ज्ञानबुद्धिप्रदी-
पेन यो नाविशति योगवित् । आतुरस्यांतरात्मानं न
स रोगांश्चिकित्सति ॥ द्वाविमौ व्याधितौ व्याधिस्वरूप-
पस्याप्रकाशकौ । तद्वैको गुरुव्याधिः सत्त्वदेहबलाश्र-
यात् ॥ लघुव्याधिवदामाति लघुव्याधिततोऽन्यथा । वा-
ह्यावयवमात्रेण तयोर्मुह्यति बालिशः ॥ ततोऽपमल्प-
वीर्यं वा विपरीतं ततोऽन्यथा । पथ्यं विपर्यये युञ्जन्
प्राणान् मुष्णाति रोगिणाम् ॥ ज्ञानांशेन नाहि ज्ञानं कृत्स्ने
ज्ञेये प्रवर्तते । बुभुसेत भिषक् तस्मात्तत्त्वं तन्त्रानुशी-

लनात् ॥ अभियुक्तस्तु सततं सर्वमालोच्य सर्वथा । न
जातु स्वलति प्राज्ञो विपमेऽपि क्रियापथे ॥ आगंतु-
रन्वेति निजं विकारं निजस्तथागन्तुमतिप्रवृद्धम् ।
तत्रानुबन्धं प्रकृतिं च सभ्यक् ज्ञात्वा ततः कर्म समार-
भेत ॥ इति ॥ ३८ ॥

**निदानमेतद्व्यापाणां कुपितास्तेन नैकधा ।
कुर्वति विविधान्व्याधीन्शाखाकोष्ठास्थिसंधिषु ॥**

३८-निदानमेतद्व्यापाणां कोपे इति वाक्यशेषः ।
कुपितास्तेन निदानेन नैकधा अनेकप्रकारेण व्याधीन्
विविधान् नानाप्रकारान् कुर्वति । कुपिता दोषा इति
विभक्तिविपरिणामेन संबंधः । क व्याधीन् कुर्वतीत्याह ।
शाखाश्च कोष्ठश्चाऽस्थीनि च संधयश्च तेषु ॥ ३९ ॥

५०-एतद्विविधं त्रिविधकल्पं दोषाणां निदानं
प्रकोपकारणमातेन निदानेन ते दोषाः प्रकुपिताः प्र-
दुष्टाः नैकधा बहुधा नैकप्रकारेण व्याधीन् विविधान्
अनेकप्रकारान् कुर्वन्ति उत्पादयन्ति । क शाखासु
तथा कोष्ठे अस्थिषु भर्मसन्धिषु ॥ ३९ ॥

६०-दोषहेतुमुपसंहरति निदानमिति । दोषहेतो रोग-
हेतुत्वमाह-तेन निदानेन नैकधा विविधानिति हेत्वान-
त्याहोपान्त्यं तस्माद्रोगान्त्यं दोषा एव कारणमित्युक्तं,
तन्निर्वाहार्थमाह-शाखादीनामाधारत्वं न कारणत्वम् ३९ ॥

शाखेति किमुच्यत इत्याह-

**शाखा रक्तादयस्त्वक् च बाह्यरोगायनं हि तत् ।
तदाश्रया मषव्यंगगंडालज्यर्बुदादयः ॥
बहिर्भागाश्च दुर्नामगुल्मशोफादयो गदाः ४० ॥**

४०-शाखा रक्तादयः षड्धातवस्त्वक् चैतद्बाह्यं
रोगायनं बाह्यानां रोगाणामयनं स्थानम् । हिशब्दो
यस्मादर्थोपस्माद्बाह्यानां रोगाणामयनमतस्तदाश्रया मष-
व्यंगगदयो रोगा बहिर्भागा उच्यन्ते । आदिशब्देन विसर्प-
विद्रधिप्लीहकुष्ठादयो गृह्यन्ते । दुर्नामत्यादि । बहिर्भा-
गाश्चेत्यत्र चशब्दो भिन्नक्रमः शोफादय इत्यस्मादनंतरं
द्रष्टव्यः । दुर्नामगुल्मशोफादयश्च बहिर्भागा
इत्यर्थः ॥ ४० ॥

प०—तत्र शाखा रक्तादयो धातवस्त्वक्पर्यन्ता
उच्यन्ते । तत्र बाह्यानां रोगाणामयनं स्थानम् ।
विश्वेदे यस्मादर्थे । यस्माद्बाह्यानां रोगाणां शाखा
रक्तादयो धातवः अयनं स्थानमतस्तदाश्रया मप-
व्यङ्गादयो रोगा भवन्ति । तथा बहिर्भागा दुर्ना-
मादयः शाखासु जायन्ते ॥ ४० ॥

हे०—नत्र शाखां व्याचष्टे—रक्तादयो धातवस्त्वक् च
शाखा । या च बाह्यरोगायनं, बहिर्भागो रोगाणां ते च
रोगा ममादयः । मपव्यंगी क्षुद्ररोगेषु, गंडालजीमुखरोगेषु
बहिर्भागा इति । दुर्नामादीनां विशेषणमतर्भागानिवृ-
त्त्यर्थम् ॥ ४० ॥

अंतः कोष्ठो महास्रोत आमपक्काशयाश्रयः ।
तत्स्थानाश्छर्द्यतीसारकासश्वासोदरज्वराः ।
अंतर्भागं च शोफाशोर्गुल्मवीसर्पविद्राधि ४१ ॥

म०—कोष्ठः कथ्यते अंतः स महास्रोत आम-
पक्काशयाश्रयः । तत्स्थाना अंतर्भागाश्रयाश्छर्द्यादयो
रोगाः । न केवास्त एव छर्द्यादयोऽतर्भागाश्रया
यावच्छोफाशोर्गुल्मवीसर्पविद्राध्यांतर्भागं च शोफा-
दीनां विद्वध्यंतानां समाहारद्वन्द्वनिर्देशः ॥ ४१ ॥

प०—कोष्ठं पुनरुच्यतेऽतस्तथा महास्रोत आमप-
क्काशयश्च । अन्तर्भागाश्च शोफादयो जायन्ते । एवं
शोफादीनां द्वैविध्यम् । बहिर्भागान्तरभाग-
भेदान् ॥ ४१ ॥

हे०—कोष्ठं व्याचष्टे—अंतःकोष्ठो महास्रोतः महाविव-
रम्, आमाशयो यत्राममन्नं तिष्ठति, पक्काशयो यत्र पक्वं
तत्स्थानाः कोष्ठाश्रिताः । अंतर्भागमिति । शोफादीनां
विशेषणं बहिर्भागानिवृत्त्यर्थं, समाहारद्वन्द्वत्वादेकत्वमुप-
पन्नत्वे ॥ ४१ ॥

इदानीं मध्यमं रोगमार्गं वक्ति—

शिरोहृदयवस्त्यादिमर्माण्यस्थनां च संधयः ।
तन्निबद्धाः शिरास्त्रायुकंडराद्याश्च मध्यमाः ॥
रोगमार्गास्थितास्तत्र यक्ष्मपक्षवधार्दिताः ।
मूर्धादिरोगाः सन्ध्यस्थित्रिकशूलग्रहादयः ४२ ॥

स०—शिरोहृदयादीनि मध्यमो रोगमार्गः । अस्मां
च संधय इत्येवं निर्देशेनैवं बोधयति । नाऽत्र द्वयं विवक्षि-
तमस्थीनि च संधयश्चेति किं तर्ह्यस्मां संबन्धिनः संधय
इति । संधयो ह्यन्येऽपि संति । तथा च वक्ष्यति मांसास्थि-
स्त्रायुधमनीशिरासंधिसमागम इति । तन्निबद्धास्तेष्वस्थिषु
निबद्धाः संलग्ना इत्यर्थः । शिराः स्त्रायवः कंडरा-
श्चादयो येषां धमनीकूर्चादीनां ते । च शब्दात्पूर्वोक्ताश्च ।
तत्र मध्यमे रोगमार्गे यक्ष्मादयो गदात्रिकशूलग्रहाद्यंताः ।
मूर्धादीत्यत्राऽदिशब्देन हृदयवस्त्यादिपरिग्रहः । सन्ध्य-
स्थित्रिके शूलानि सन्ध्यस्थित्रिके ग्रहा इति योज्यम् ।
आदिशब्देन पक्षग्रहादयो वातविकारा गृह्यन्ते ।
यक्ष्मणोऽत्र मर्मास्थिसन्ध्यधिष्ठानत्वात्पूर्वं निर्देशः ।
वक्ष्यति हि । तैरुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः ।
शरीरसंधीनानिश्य तान् शिराश्च प्रपीडयन्तित्यादि ॥ ४२ ॥

प०—मर्माणि सर्वाण्युच्यन्ते । तानि शिरोहृदय-
वस्तिप्रभृतीनि । सन्ध्योऽस्थनां सम्बन्धिनः नान्ये
सन्धयः । यतो बहवः सन्धयो विद्यन्ते । मांसास्थि-
स्त्रायुधमनीशिरासान्धिसमागमः । इत्यतो ग्रन्था-
ज्जायन्ते । तेषु निबद्धास्तन्निबद्धाः । तेषु मर्मसु
तथास्थिसन्धिषु शिराद्या निबद्धा आश्रिता इति ।
स च मर्मास्थिसन्ध्याख्यो मध्यमो रोगमार्गो विधेयः ।
तत्र तेषु मर्मास्थिसन्धिषु मध्यमरोगमार्गसंज्ञितेषु
यक्ष्मादयो रोगाः स्थिताः । तथा मूर्धादिरोगाः
सन्ध्यस्थित्रिकशूलग्रहादयश्च ॥ ४२ ॥

हे०—अस्थिसंधीन् व्याचष्टे—मर्माणि मर्मनिबद्धाः
शिरादयश्चास्थिसंधयः । तेन मध्यमो रोगमार्गः तदा-
श्रिता यक्ष्मादयः । यक्ष्मा राजयक्ष्मा, पक्षवधः एकांग-
रोगः, अर्दित एकायामः, ग्रहः स्तब्धत्वं, सन्ध्यस्थित्रि-
केष्वेव ॥ ४२ ॥

इदानीं वायोः कर्माण्याह—

स्वसंव्यासव्यधस्वापसादरुक्तादभेदनम्
संगांगभंगसंकोचवर्तहर्षणतर्षणम् ॥
कंपपारुण्यसौविर्ष्यशोषस्पंदनवेष्टनम् ।
स्तंभः कषायरसतावर्णः श्यावोऽरुणोऽपि वा ॥
कर्माणि वायोः ॥ ४३ ॥

स०—संसो हन्वादिसंधर्भः । व्यसनं व्यासो
विक्षेपणमंगप्रत्यंगादेर्यथाऽऽक्षेपकादिषु । व्यधस्ताड-
नमिव मुद्रादिना । स्वापः सुप्तिः कर्मण्यचैतन्यम् ।
सदनं सादोऽङ्गानां क्रियास्वसामर्थ्यम् । रुक् सततं
शूलम् । तोदो विच्छिन्नं शूलम् । भेदनं भेदो विदा-
रणमिवांगस्य । संगो मूत्रपुरीषादेः स्वाशयेभ्योऽनि-
सारो वाक्संगादिश्च अंगानां जघोरुप्रभृतीनां भंग इव
भंगश्चूर्णनमिवांगभंगः । संकोचनं संकोचः शिरादी-
नाम् । वर्तनं वर्तः पुरीषादीनां पिंडीकरणम् । हर्षणं
रोम्णामूर्ध्वभावः । तर्पणं तर्पस्तृट् । तथा कपोऽतिवे-
पनम् । पारुष्यम् । पुरुषत्वम् सौर्ष्यमस्त्राम् ।
शोषः शोषणम् । स्पंदनं हि किञ्चिच्चलनम् । वेष्टनं
ग्रन्थनमिवांगस्य । स्तम्भो बाहूरुजंघादीनामाकुंचनाद्य-
भावः । कषायरसता कषायास्वादत्वम् । वर्णः श्या-
वोऽरुणोऽपि वा । श्यावारुणौ वर्णावित्यर्थः । एतानि
वायोः कर्माणि ॥ ४३ ॥

प०—वायोः प्रकुपितस्य संसादीनि कर्माणि
भवन्ति । तत्र संसोऽधःपतनमिव नेत्रादेर्वस्तुनः ।
व्यासो विशेषेणासनं क्षेपणम् । व्यधः विदारण-
मिवाङ्गस्य ताडनमिव मुद्रादिना वा । स्वापो विचे-
तनत्वमङ्गस्य । सादोऽङ्गावसादो निरुत्साहतो
गतिनिरोध एवाङ्गादेः । रुक्—प्रबन्धप्रवृद्धमध्याः,
छिन्नं शूलम् । तोदो व्युच्छिन्नशूलप्रादुर्भावः ।
भेदनं विदारणमिवाङ्गस्य । सङ्गः शकृतो निश्च-
लत्वम् । अङ्गानां भङ्ग इवाङ्गभङ्गः । सङ्को-
चोऽल्पीकरणम् । वर्तयतीति वर्ताऽणुशो भिन्ना-
नां पिण्डीकरणमिव । हर्षणं रोम्णाम्, दन्ताना-
मङ्गानां च । तर्पणं तृष्णा । कम्पश्चलनमंगस्य ।
पारुष्यं खरस्पर्शता । सौर्ष्यमन्तःशून्यम् ।
शोषोऽङ्गस्य शोषणम् । स्पन्दनं किञ्चिच्चलनम् ।
वेष्टनं ग्रन्थनमिवाङ्गस्य । स्तम्भः स्तब्धताङ्गाव-
यवानाम् । कषायरसता कषायरसत्वम् । रसा-
न्तरेऽपि कषायग्रहः । श्यावो श्यामलो मलिनो
वर्णः । तथाऽरुणो रोहितप्रायोवर्णः ॥ ४३ ॥

हे०—अथाकृतिः । तत्र वातरोगाणां लक्षणमाह—
क्षंसः—क्षैथिल्यं, व्यासः—असंकोच्यत्वं, व्यधः—सूची-

विद्धस्येव व्यथा, स्वापः स्पर्शाज्ञानं, सादः स्वकार्या-
क्षमत्वं, रुक् शूलं, तोदः तोत्रेणैव व्यथा, भेदनं
भियमानस्येव व्यथा, संगः अवरोधः, अंग उन्मार्गागम-
नम्, अंगेर्गत्यर्थत्वात् । भंगो वक्रता, संकोचोऽप्रसार्यत्वं,
वर्तः पिंडितत्वं, हर्षणं कंटकितत्वं, तर्पणं पिपासा, कम्प-
श्चलनं, पारुष्यं रुक्षत्वं, सौर्ष्यं सरंध्रत्वं, शोषः शुष्कत्वं,
स्पंदनं स्फुरणं, वेष्टनं बलनं, स्तम्भः निष्क्रियत्वं, कषाय-
रसता—रसान्तरेऽपि कषायग्रहणं, श्यावः कपिशः, अरुण
इंद्रक्तः, संसादीनि कुपितवायोः कर्माणि ॥ ४३ ॥

अथ पित्तस्याह—

पित्तस्य दाहरागोष्मपाकिताः ।
स्वेदः क्लेदः स्फुटिः कोथः सदनं मूर्च्छनं मदः ।
कटुकाम्लौ रसौ वर्णः पांडुरारुणवर्जितः ॥ ४४ ॥

स०—दाहादीनि पित्तस्य कर्माणि । सर्वांगीण-
स्तापो दाहः । रागो लौहित्यम् । ऊष्मा औष्ण्यम् ।
पाकिता पाककर्तृत्वमजीर्णेष्वने च । स्वेदनं स्वेदः क्लेदः
शोणितादिषु विकारः । स्फुटिः स्त्रावः । कोथः क्लेदस्या-
तिशयेऽस्याऽविच्छिन्नत्वम् । सदनं सादः । मूर्च्छनं
भ्रमः । मदो वक्ष्यमाणो रोगविशेषः । रसास्वादौ
कटुकाम्लौ । कर्णः पांडुरारुणाभ्यामन्यः । शुक्लोहित-
वर्णनिपेधेन तच्छेषनानावर्णसंभवः सूच्यते ॥ ४४ ॥

प०—पित्तस्य दुष्टस्य दाहादीनि कर्माणि भवन्ति ।
यः सर्वाङ्गभवस्तीव्रश्च दाहः स सामान्यदाहशब्द-
वाच्यः । रागो लौहित्यमङ्गादेः । ऊष्मा—सन्तापो-
ऽङ्गानामवयवानाम् । पाकोऽन्नपाकोऽङ्गैकदेशा-
नाम् । स्वेदः स्विन्नता आर्द्रभावो देहस्य । स्फुटिः—
स्त्रावः, कोथः पूत्यादीनां कोथपूतिभावः । सदनं
विशरणं गात्रावयवानां शातनम् । मूर्च्छनं मोहो
विचेतनत्वम् । भेदो व्याधिः मदात्ययनिदाने
वक्ष्यमाणः । रसौ द्वौ कटुकश्चांम्लश्च मुखस्थौ
भवेताम् । वर्णः शरीरे पाण्डुरारुणवर्जितोऽन्यः सर्वो
नीलपीतभेदभिन्न उपलभ्यते ॥ ४४ ॥

हे०—पित्तरोगाणां लक्षणमाह—दाहः संतापः, रागो
रंजनं वर्णांतरोपमर्देन स्ववर्णापादनम्, ऊष्मा उष्णत्वं,
पाकिता पक्वत्वं, स्वेदो घर्मः, क्लेदो मलार्द्रत्वं, स्फुटिः
स्त्रावः, कोथः कुथितत्वं, सदनं सादः, मूर्च्छनं मोहः,

मधुरं कषायं कटुं कटुमृत्तकः, “कषाय-
मिन्द्रियं कषायं कषायं कषायं” इति वचनम् ॥४४॥

श्लेष्मजम्भामाह-

श्लेष्मणः स्नेहकाटिन्यकंडूशीतत्वगौरवम् ।
बंधोपलेपस्तेमित्यशोफापत्त्यतिनिद्रताः ।
वर्णः श्वेतो रसो स्वादुलवणौ चिरकारिता ।
इत्यशोफामयव्यापि यदुक्तं दोषलक्षणम् ।
दर्शनाद्यग्वहितस्तत्सम्यगुपलक्षयेत् ।
व्याध्यवस्थाविभागज्ञः पश्यन्नातान् प्रतिक्षणम् ।

म०-कफस्य स्नेहादीनि कर्माणि । स्नेहः
स्निग्ध्यम् । काटिन्यमृदुत्वम् । कंडूः खर्जुः । शीतत्वं
शीतसद्भावः । गौरवं गुरुत्वम् । बंधः स्रोतसाम् ।
अस्थ्यादीनामुपलेपः । स्तेमित्यं गात्राणामपदुत्वम् ।
काये वर्णः शुक्लः । रसौ च मधुरपटु । चिरकारिता
कार्यादौ विश्रव्यत्वम् । ननु वायोऽमूर्तत्वाद्दर्शनीयसोप-
लब्धिरनुपपन्ना । अमूर्तस्य हि वर्णरसौ दूरोत्सारितौ ।
नैतदस्ति । न हि सर्वाणि कार्याणि कारणसदृशाग्येव
भवन्ति । यथा चेन्द्रियेभ्यो जडेभ्यो बुद्धेरजडाया उत्प-
त्तिर्दिष्टा । तस्मात्कारणसदृशानि कार्याणीति प्रायिक-
मेतत् । अचिंत्यत्वाच्च द्रव्यप्रभावस्य वायोः सकाशात्
कषायरसता श्यावाण्यवर्णोत्पत्तिश्चाऽन्वयव्यतिरेक-
मिदं कथमिव निवार्यताम् । इत्येवं दोषाणां कर्मा-
ण्युपदिष्टानि । तद्विकाराश्च संग्रह उक्ताः । तथा च
तद्ग्रन्थः । अशीतिर्विजा रोगाश्चत्वारिंशच्च पित्तजाः ।
विंशतिः श्लेष्मजाश्चैव स्थूला नानात्वजा मताः ।
नखमेदः पादशूलं सुतिर्भ्रंशो विपादिका । खुडो
गुरुप्रहो जानुविलेपो जानुकुंचनम् । पिंडिकोद्वेष्टनं
सादश्चोर्वोः स्तंभश्च गृध्रसी । पांगुल्यं अंशशूलं च
गुदे स्तंभस्तु मेहेने । मुष्काश्लेषः श्रोणिभेदो वंक्षणा-
नाह एव च । उदावर्तोऽथ विड्भेदः पार्श्वपृष्ठत्रिक-
प्रहाः । खंजवामनकुञ्जत्वं हृद्रवोदरवेष्टकौ । हन्मोहो-
वक्षनिस्तोदः शोभोद्वातो तथोरसः । बाहुशोषो हनु-
प्रोक्तामन्यास्तंभोऽप्रभदनम् । दंतभेदोऽथ शैथिल्यं
कटुसोऽथ वा प्रहः । कषायास्यत्वमूकत्वे मुखशोषो

रसाज्ञता । ध्राणानाहोऽज्ञता गंधे शब्दोच्चैः
तथा । बाधिर्यं कर्णशूलं च वर्त्मस्तंभनकुंचन-
तिमिरं चाऽक्षिशूलं च भ्रूव्युदासोऽथ नेत्रयोः । ल-
शंखभेदौ च केशभ्रूस्फुटनं तथा । शिरोरुजाऽ
जृम्भा प्रलापो वेपथुभ्रमः । एकांगव्याधिरायामः प-
वातोऽपतंत्रकः । दंडकः स्वप्ननाशश्च गलानिः पार-
रुक्षता । विषादश्चाऽनवस्थानमरुणश्यामवर्णता ।
शीतिः समाख्याता रोगा वातसमुद्भवाः । अंत-
विदाहश्च प्लोषोऽथ दवथुर्दवः । अत्यूष्मा चां-
हश्च र्वेदोऽत्यम्लकधूमकौ । रक्तकेदोऽगगंधश्च ग-
वयवशातनम् । त्वड्मांसदरणं मांसकेदश्चर्मदलं त-
रक्तविस्फोटकः कोठः पित्तासृप्रक्तमंडले । नीति-
कामला कक्षा गात्रे हरितपीतता । पूतितित्ता-
तृष्णा लोहगंधास्यता तथा । जीवादानमृत्युश्च ३
शस्तमसस्तथा । गलास्यगुदमेढ्राक्षिपाको हारि-
तता । नखाक्षिमूत्रशकृतां चत्वारिंशच्च पित्तज-
स्तैमित्यं गौरवं तृप्तिरालस्यमतिनिद्रता । तंद्रास्यस-
माधुर्ये प्रलेपो हृदयस्य च । सादः कंठप्रलेपश्च श्ले-
द्विरणमेव च । मलाधिक्यमतिस्थौल्यं वमनं प्रतिसं-
यम् । उदरं गलगंडश्च शैत्यं श्वेतावभासता । विण्म-
नखनेत्राणां शुक्रता च कफामयाः । यथास्थूलं विकारा-
प्रसंख्यानमिदं स्मृतमिति । हृदादौ शूलवद्वाहो योऽ-
दाहः स कीर्तितः । पाणिपादांसमूलेषु संतापो वि-
धस्तु यः । अग्न्यर्चिषेव निःस्वेदो विदाहः स निगद्यते
ओषः सर्वांगिकस्तीव्रो दाहः स्वेदारतिप्रदः । दवः
श्चक्षुरादिभ्यस्तीव्र ऊष्मा प्रवर्तते । मुखौष्ठताह-
दवश्चाम्लोद्विरणमम्लकः । धूमायनं शिरोघ्राणकंठ-
लुषु धूमकः । प्रमीलकस्तु स्तैमित्यं गुरुतांऽगस्य गौ-
वम् । आहारानभिलाषस्तु तृप्तिः स्याद्विषयाऽग्रहः
निद्रार्तस्येव तंद्रा स्याच्छेषाः प्रथितनामकाः । दोषा-
कर्माण्युपदिश्य निर्देशप्रयोजनमधिकृत्याह । इति प्रकारे
दोषाणां लक्षणं दोषलक्षणं यथायथं लिङ्गम् । इ-
पूर्वोक्तेन प्रकारेण यदोषलक्षणमुक्तं तददर्शनाद्यैः सम्यगु-
लक्षयेत् जानीयात् । वैद्य इति शेषः । दर्शनाद्यै-
रित्यादिशब्देन स्पर्शनप्रश्नौ गृह्येते । किंभूतं दोषलक्ष

णम् । अशेषाश्च त आमयाश्चाशेषामया तान् सर्वानाम-
यान् व्याप्नोति तदशेषामयव्यापि । किंभूतो वैद्यः ।
अवहितो दत्तावधानः । तथा व्याध्यवस्थाविभागज्ञः ।
व्याधेरवस्थाः कालकृता दशास्तासां विभागः पृथक्त्वं
यथैवमन्यस्य व्याधेरवस्थेयमन्यावस्थेत्यवस्थाभेदाच्चोपक्र-
मभेदः । तथा हेतुस्यैव ज्वरस्य नवस्याऽन्य उपक्रमो
जीर्णस्याऽन्यस्तदेवं विभागं यो जानाति स व्याध्यवस्था-
विभागज्ञः । तथाऽऽर्तान् व्याधितान् प्रतिक्षणं मुहूर्ते
मुहूर्ते पश्यन्नालोकयन् ॥ ४५ ॥

प०—श्लेष्मणो दुष्टस्य स्नेहकाठिन्यादीनि
कर्माणि भवन्ति । अत्र स्नेहः स्निग्धता
त्वगादिषु । काठिन्यं कठिनत्वमङ्गावयवानाम् ।
शीतत्वं शीतता । अङ्गस्य गौरवं गुरुत्वम् । धातू-
नां बन्धः स्रोतसामावृत्तिः । उपलेप इवोपलेपः ।
श्लेष्मणः प्रदेहो मुखकण्ठादीनां शरीरावयवानाम् ।
स्तैमित्यं त्रिपयेष्वप्रचुरता । प्रमीलकमित्यन्यैः पठि-
तम् । शोफः श्वयथुः । अपक्विरग्न्यपाटवम् । शरी-
रे वर्णः शुक्लः श्वेतः । रसो द्रौ र्वादुलवर्णो मुखे
भवतः । चिरकारिता व्याधेश्चिरेण निवृत्तिः । मर-
णं चाचिरेण करोति । इतिशब्दः परिसमाप्तिवचनः ।
प्रकारार्थं चापरिसमाप्तिः । दोषाणां यथास्वं चिह्नं
येन दोषा लक्ष्यन्ते । किंभूतम् । यदशेषामयव्यापि
सकलामयव्यापि शीलं यस्य तत्तथा । दोषलक्षणमेत-
द्दुक्तमशेषामयव्यापि तदोषलक्षणं दर्शनाद्यैर्दर्शन-
स्पर्शेनप्रश्रैरवहितो यत्नपरो दत्तावधानो नान्य-
चेता वैद्यः सम्यगुपलक्षयेज्जानीयात् । तत्र दर्शनेन
वर्णस्थानप्रमाणोपचयच्छायाविण्मूत्रच्छर्द्यादिकमुप-
लक्षयेत् । आदिग्रहणात् श्रोत्रेणान्त्रकूजनमङ्गुल्या-
दिसन्धिस्फुटनं लक्षयेत् । प्राणेन देहशकृत्त्रणादि-
गन्धं लक्षयेत् । स्पर्शेन शीतोष्णस्तब्धस्पन्दश्रृङ्ग-
खरस्पर्शाश्च लक्षयेत् । अस्य रसं प्रश्रेण लक्षयेत् ।
तथा सुच्छन्ददुश्छन्दत्वं मृदुक्रूरकोष्ठतां स्वप्नदर्शन-
मभिप्रायं जन्मामये प्रवृत्तिनक्षत्रद्विष्टेष्टसुखदुःखा-
नि चेति निदर्शनमात्रमेतद्विज्ञेयम् । तथाऽनुमाने-
नापि लक्षयेत् । यूकापसर्पणेन शरीरवैरस्यं, मक्षि-
कोपसर्पणेन माधुर्यं तथाभेर्जरणशक्त्या बलं व्याया-
मशक्त्या गूढलिङ्गव्याधिमुपशयानुपशयतः दोष-

प्रमाणमपचारं विशेषेणायुःक्षयं रिष्टैः प्रकृतिसत्त्वसार-
साम्यबलान्यनुशीलनेनेति । तथाचोक्तं चरकमुनिना-
“ज्ञानबुद्धिप्रदीपेन यो नाविशति योगवित् । आतु-
रस्यान्तरात्मानं न स रोगांश्चिकित्सति” किमेवमेव
यः कश्चिद्वैद्यः सततं लक्षयेत् न सर्वः कश्चित् कित-
र्हि यः व्याधेरवस्थाकालकृतास्तास्तादशास्तासां वि-
भागः पृथक्त्वं यथेयमन्यस्य व्याधेरवस्थेयमन्येत्यव-
स्थाभेदाच्चोपक्रमभेदः । येनैकस्यैव ज्वरस्यान्याव-
स्थान्य उपक्रमो जीर्णस्यान्यस्तं विभागं यो जानाति
स व्याध्यवस्थाविभागज्ञः । पश्यन्नवलोकयन् प्रति-
क्षणं प्रत्यवसरं पुनरनवरतमेव यावत् । एवं वैद्यो
व्याध्यवस्थाविभागज्ञः तथा व्याधितान् प्रति-
क्षणं पश्यति ॥ ४५ ॥

हे०—श्लेष्मरोगाणां लक्षणमाह—स्नेहः स्निग्धं, बंधः
संश्लेषः, उपलेपो लिप्तत्वं, स्तैमित्यमालस्यं, शोफः श्वयथुः,
अपक्विरपाकः, चिरकारिता चिरेण रोगबुद्धिः । संप्रहे
तु अथ कुपिता वातादयो नानाविधैर्विकारैः शरीरमुपताप-
यन्ति । विकृततमास्तु वायोरशीतिर्विकाराः । चत्वारिंश-
त्पित्तस्य । विंशतिः श्लेष्मणः । तत्र वातविकारास्तद्यथा—
नखभेदो, विपादिका, पादशूलं, पादभ्रंशः, सुप्तपादता,
वातखुडता, गुल्फग्रहः, पिंडिकोद्वेष्टनं, यध्रसी, जानुभेदो
जानुविश्लेषः, ऊरुसादः, उरस्तंभः, पंगुत्वं, गुदभ्रंशो,
गुदार्तिर्वृषणाक्षेपो, भेदस्तंभो, वंक्षणांनाहः, श्रोणीभेदो,
विड्भेद, उदावर्तः, खंजत्वं, कुब्जत्वं, वामनत्वं, त्रिक-
ग्रहः, पृष्ठग्रहः, पार्श्ववमर्दनम्, उदरावेष्टो, हृन्मोहो,
हृद्द्रवो, वक्षउद्वर्षो, वक्षउपरोधः, वक्षस्तोदो, बाहुशोषो,
ग्रीवास्तंभो, मन्यास्तंभः, कण्ठध्वंसो, हनुताडनम्,
ओष्ठभेदो, दन्तभेदो, दन्तशैथिल्यं, मूकत्वं, वाक्संगः,
प्रलापः, कपांयास्यता, मुखशोषो, रसाश्रत्वं, गन्धाश्रत्वं,
प्राणनाशः, कर्णशूलम् अशब्दश्रुतिः, उच्चेष्टश्रुतिर्वाधिर्यः,
वर्त्मस्तंभो वर्त्मसंकोचः, तिमिरम् अक्षिशूलमक्षिव्युदा-
सेा, भ्रूव्युदासः, शंखभेदो, ललाटेभेदः, शिरोरुक्, केश-
भूमिस्फुटनम्, अर्दितमेकांगरोगः, पक्षवध, आक्षेपको,
दण्डकः, भ्रमो, भ्रमो, वेपथुर्जृम्भा, ग्लानिर्विषादोऽति-
प्रलापो, रौक्ष्यं, पारुष्यं, द्यावावर्णावभासत्वमस्वप्नोऽ-
नवस्थितता च । पित्तविकाराः—पुनरोषः प्लोषो, दवो
दवथुः, विदाहः, सदाहस्त्वग्दाहोऽतर्दाहः, धूमकोऽम्लक,
ऊष्माधिक्यमतिस्वेदोऽगांगंधोऽगावयवशरणं, शोणित-
क्लेदो, मांसक्लेदस्त्वङ्मांसदरणं, चर्मदरणं, रक्तकोठो,

रक्तमण्डलानि, रक्तपित्तं, हरितत्वं, हारि-
-रक्तं, नीलिकाभा, कामला, तिकास्थता लोहितगन्धा-
-रता, पित्तगन्धत्वं, तृणाधिक्यममृतसिरास्यपाकोऽक्षिपाकः,
पित्तपाको, मूत्रपाको, जीवादानं, तमःप्रवेशो, हरित-
हारिद्रनेत्रमूत्रशकृत्त्वं च । श्लेष्मविकारास्तु-तृप्तिस्तन्द्रा
निद्राधिक्यं, स्तैमित्यं, गुरुगात्रता, आलस्यं, मुखमाधुर्यं
प्रनेकः, श्लेष्मातिरणं, मलाधिक्यं, बलासो, हृदये लेपः,
कण्ठलेपो, धमनीप्रतिचयो, गलगण्डोऽतिस्थौल्यं, शीता-
मित्यम्, उदरदः, श्वेतावभासता, श्वेतनेत्रमूत्रशकृत्त्वं च । तत्र
सर्वाङ्गीणस्तीव्रो दाहः, स्वेदारतिमानोपः, प्रादोशिकः,
स्वेदरहितः, अग्न्यर्चिषेव दाहः, प्लेपः, मुखोष्ठतालुपु-
-लांशो दाहः, चक्षुरादीर्वाद्रियेषु दाहो दबधुः, पाणिपादां-
-मनूलेषु विविधः सन्तापो विद्राहः, कोष्ठदाहोऽतर्दाहः
कोष्णान्तमार्गसंग्रहात् । शिरोग्रीवाघ्राणकण्ठतालुधूमा-
-यनं धूमकः, सान्तर्दाहहृदयशूलेऽश्लेहदारोऽभ्लकः,
शोणितस्य कृष्णता, दीर्घमृतनुत्वादिकलेदो, मांसस्य, तु
कृष्णता, दीर्गगन्धं च । ग्राह्यत्वकसंहतिश्चर्म कोष्ठगौ-
-रवादाहाराऽस्पृहातृतिः । अन्ये पुनराहुः—अन्नानभि-
-नन्दनात्तृप्तिरिव तृप्तिरोचकः निद्रार्तस्येव विषयाग्रहणं
तन्द्रा, स्तैमित्यं तु प्रमीलकः, इत्यन्यैः पठितम् । उपले-
-प इव उपलेपः, तदतिशयः, प्रतिचयोऽतिपूर्णम्, अमेराति-
-मन्दता शैत्यम्, उरोऽभिम्यन्द उदरदः । केषांचिच्छी-
-तवेषधुः उदरदः अन्ये पुनराहुः—“शीतपानीयसंस्पर्शा-
-च्छीतकाले विशेषतः । सरागकण्डूः शोफः स्यादुदरदः
सकफोद्भवः” इति । महाविकारास्तु यथा स्वयमेवो-
-पदिश्यन्ते, ध्रुवविकाराः पुनर्येदेवां गमाविशन्ति तदुपप-
-दमेव नाम लभन्ते । यथा-नखशंखललाटभेदाः स्वातर्दा-
-हकण्ठहृदयप्लेपदायः । तेषां हि तथैव स्वरूपमुपदिष्टं
भवतीति । लक्षणज्ञाने सावधानेन भवितव्यमाह-दर्शनस्प-
-र्शनप्रश्नैरवस्थाविभागशः यथा-आमज्वरो जीणज्वरः
पच्यमानज्वर इति ॥ ४५ ॥

किमिति पुनः पुनर्व्याधितदर्शनं क्रियत इत्याह—
अभ्यासात्प्राप्यते दृष्टिः कर्मसिद्धिप्रकाशिनी ।
रत्नादिसदसज्ज्ञानं न शास्त्रादेव जायते ४६ ॥

स०—अभ्यासानुद्बुद्धिश्रुतिसितकर्मणि प्रवर्त-
नाद्दृष्टिदर्शनं चिकित्साविज्ञानं जायते न केवलाचि-

कित्साशास्त्रावगमात् । किंभूता दृष्टिः । कर्मणि सिद्धि-
स्तां प्रकाशयितुं शीलं यस्याः सा कर्मसिद्धिप्रकाशिनी ।
अत्र दृष्टान्तमाह । रत्नादीत्यादि । आदिशब्देन सुवर्ण-
हिरण्यादीनां ग्रहणम् । तेषां यत्सदसज्ज्ञानमिदं शोभ-
नमिदं न शोभनमित्यवगमस्तत्र शास्त्रादेव जायते
किंत्वभ्यासाच्च । एवकारोऽवधारणार्थः । न शास्त्राव-
बोधान्न च केवलादभ्यासादित्येवकारेण बोधयति ।
किल यथा रत्नपरीक्षा तच्छास्त्रावबोधदर्शनाभ्यां सम्य-
ग्जायते तथैव चिकित्साशास्त्रावबोधान्नित्यं नित्यमातुर-
दर्शनाच्चाऽवगम्यत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

प०—तस्य कर्मण्यभ्यासो जायते जायत एव
तमाह—अभ्यासात् पुनः पुनः चिकित्साकर्मनिवर्त-
नात् दृष्टिः दर्शनं चिकित्साविज्ञानं जायते न केव-
लाचिकित्साशास्त्रावबोधात् किंभूता दृष्टिः कर्मसिद्धि-
प्रकाशिनी । कर्मणः सिद्धिस्तस्या दीपिका प्रका-
शिनी । तथा निदर्शनम् । रत्नादीनां मरकतप्रभृ-
तीनां यदेतत् सदसज्ज्ञानमिदं शोभनं रत्नमिदं
नेत्यस्यार्थस्य योऽवबोधस्तस्याभ्यासः प्रबोधनकार-
णम् । यद्यप्यत्र परीक्षाशास्त्रं विद्यते तथापि न तदवबो-
धमात्रात् केवलादभ्यासं विना बहुशो रत्नदर्शनं
विनैव निश्चय उत्पद्यते । इदं रत्नमिदं नेति । एवं
यः चिकित्साशास्त्रमवबुध्यते तस्याभ्यस्तकर्मो
वैद्यः स व्याधिप्रशमान् कुर्वन् प्राणिनां प्राणानां
दाता न केवलात् शास्त्रावबोधोत्कर्षात् अभ्यासर-
हितान्नापि केवलादभ्यासात् शास्त्रावबोधरहितात् ।
अत एवकारोऽवधारणार्थो न शास्त्रादेव ज्ञायत
इति कृतम् ॥ ४६ ॥

हे०—लक्षणदर्शनाभ्यासो लक्षणज्ञाने सहकारीत्याह ४६

दृष्टापचारजः कश्चित्कश्चित्पूर्वापराधजः ।
तत्संकराद्भवत्यन्यो व्याधिरेवं त्रिधा स्मृतः ४७ ॥

स०—दृष्टासावपचारश्च तस्माज्जातो दृष्टापचारजः ।
अपचारो व्याधिहेतुः । ऐहिकलौकिकाद्याधिकारणा-
ज्जातो दृष्टापचारजः । कश्चिदात्मकृतात्पूर्वापराधादशु-
भकर्माख्याज्जातः पूर्वापराधजः । अपरः कश्चित्संकरा-
द्भवति । तयोः संकरस्तत्संकारो मिश्रत्वं तस्मात् । न
केवलात्पूर्वापराधान्न च केवलाद्दृष्टापराधादपि तु द्वयोः

संसर्गाजात इत्यर्थः । एवमनेन प्रकारेण व्याधिक्षिधा
त्रिप्रकारः स्मृतः ॥ ४७ ॥

प०—दृष्टाश्चासावपचारो दृष्टापचारः । व्याधि-
कारणमपचार इत्युच्यते । इह लौकिकाद्व्याधि-
कारणाज्जातो व्याधिः दृष्टापचारजः । तथा कश्चित्
पूर्वापराधजः आत्मकृतात् पूर्वापराधाच्च यो जातः
सोऽन्यस्तृतीयः सम्भवति । एवं त्रिधा त्रिप्रकारो
व्याधिर्बोद्धव्यः ॥ ४७ ॥

हे०—व्याधिभेदानाह—दृष्टकर्मजः, अदृष्टकर्मजः, दृष्टा-
दृष्टकर्मज इति त्रिविधो व्याधिः ॥ ४७ ॥

अथ त्रिप्रकारव्याधिलक्षणार्थमाह—

यथानिदानं दोषोत्थः कर्मजो हेतुभिर्विना ।
महारम्भोऽल्पके हेतावातंको दोषकर्मजः ॥ ४८ ॥

स०—यथानिदानं दोषोत्थ इति । यद्यस्य दोषस्य
वातादेर्लघुरूक्षादि निदानं तेन कुपिता दोषास्तेभ्य
उत्थितो व्याधिः स दोषोत्थो ज्ञेयः । यो दृष्टापचारज
इत्युक्त इत्यर्थः । हेतुभिर्वातादिनिदानैर्लघुरूक्षादिभि-
र्विना यो भवति स कर्मजः । यस्वरूपे निदाने सेविते
महारम्भः स्यात् स कर्मदोषजो रोगो ज्ञेयः । महानारम्भो
यस्य सः । पूर्वरूपमप्यैवैवद्विर्युक्त इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

प०—तेषां यथाक्रमं लक्षणमधिकृत्याह—य एव
दृष्टापचारजो वातपित्तश्लेष्मसमुत्थः स यथानिदा-
नदोषोक्तो बोद्धव्यः । निदानानतिक्रमेण यस्य
दोषस्य कोपे यन्निदानमुक्तं तन्निदानमेव नान्यत्
असौ व्याधिस्तद्दोष एव जायते नान्यदोषः स
दृष्टापचारजः । इत्येवं व्याधिर्निश्चेतव्यः । अन्य-
था यथानिदानं विनावश्यं येन यन केनचिद्दोषेण
जातः कर्मण एव नूनं व्याधिरिति व्यवस्येत्तं
यथानिदानं दोषेण नोत्पन्नत्वात् । यो व्याधिरल्पके
हेतावासेविते सति महारम्भो दृश्यते स यथा-
निदानं दोषोत्पन्नोऽप्यातङ्को दोषकर्मज एव नूनमि-
ति निश्चयात् ॥ ४८ ॥

हे०—त्रयाणां लक्षणमाह—यथानिदानं स्वहेतुनतिक्रमेण
दोषोत्थो दृष्टजः, हेतुभिर्विना जातः कर्मजोऽदृष्टजः,
हेतुविपरीतशीलनात् पूर्वापराधजः । अल्पहेतौ महारम्भ-
स्तिविसरम्भो दोषकर्मजः, दोषक्षोभपूर्वकत्वात् दृष्टजस्य

दोषजत्वं, तद्विपरीतत्वाददृष्टजस्य कर्मजत्वम् । वक्ष्याति
हि ते ज्वराः केवलाः पूर्वं व्याप्यन्तेऽनन्तरं मलैरिति ४८ ॥

अथ त्रिविधस्यापि व्याधेश्चिकित्सामाह—

विपक्षशीलनात्पूर्वः कर्मजः कर्मसंक्षयात् ।
गच्छत्युभयजन्मा तु दोषकर्मक्षयात्क्षयम् ४९ ॥

स०—विपक्षशीलनात्पूर्व इति । पूर्वः पूर्वमुक्तो यः
केवलं दोषजो व्याधिः स विपक्षशीलनात् यथोक्तविप-
क्षादिसेवनात्क्षयं याति । कर्मजो रोगः कर्मसंक्षयात्क्षयं
याति । उभयजन्मा दोषकर्मोत्थो दोषकर्मणोरुभयोरपि
क्षयात्क्षयं याति ॥ ४९ ॥

प०—साम्प्रतमस्य त्रिविधस्य चिकित्सामाह—पूर्व
पठितत्वात् पूर्वो यः केवलदोषजो यथोक्तवातादि-
प्रतिपक्षासेवनाद्गच्छति क्षयमित्यक्षरयोजनान् ।
कर्मजः कर्मसंक्षयादेव क्षयं गच्छति । उभय-
जन्मा पुनर्दोषकर्मसमुत्थित आतङ्क्यस्तयोर्दोषकर्मणोः
क्षयाद्विनाशात् क्षयं गच्छति ॥ ४९ ॥

हे०—विपक्षशीलनात् ॥ ४९ ॥

व्याधीनां त्रैविध्यमाख्याय त्रैविध्यं दर्शयितुमाह—

द्विधा स्वपरतंत्रत्वाद्वाधयः ॥ ५० ॥

स०—स्वतंत्रश्च परतंत्रश्च स्वतंत्रपरतंत्रौ तयोर्भावः
स्वतंत्रपरतंत्रत्वं तस्माद्वेतोर्द्विधा व्याधयः । एके स्व-
तंत्रा अन्ये परतंत्रा इत्यर्थः ॥ ५० ॥

प०—एवं तावद्व्याधीनां त्रैविध्यं दर्शयित्वा पुन-
रपि द्विविधभेदमधिकृत्याह—भवन्तीति वाक्यशेषः ।
व्याधयो द्विधा—स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वप्रकाराभ्याम् ।
तत्र स्वतन्त्राः स्वप्रधानाः स्वबंधना इत्येकोऽर्थः ।
परतन्त्रा अन्यपरिवारा अप्राधान्या अनुबन्धाख्या
इत्यनर्थान्तरम् ॥ ५० ॥

हे०—त्रयाणां पृथक्त्रैविध्यमाह—द्विधा इति ॥ ५० ॥

अंत्याः पुनर्द्विधा ॥ ५१ ॥

स०—अंते भवा अंत्याः परतंत्रास्ते पुनर्भूयो
द्विधा ॥ ५१ ॥

प०—अंत्याः परतन्त्रा अन्ते निर्दिष्टास्तत्र भवा
अंत्याः । अन्यपरिवारास्ते पुनर्द्विधा द्विप्रकाराः ५१ ॥

तदेव द्वैविध्यं दर्शयितुमाह—

पूर्वजाः पूर्वरूपाख्या जाताः पश्चादुपद्रवाः ५२ ।

स०—पूर्व जाताः पूर्वजाः । अन्येष्वपि दृश्यत इति डः । पूर्वजाः पूर्वरूपसंज्ञा रोगाः । ये च पश्चाज्जाता गदास्ते व्याधीनामुपद्रवा इत्थं ते द्विविधाः ॥ ५२ ॥

प०—एके पूर्व जायन्ते अपरे पश्चाज्जायन्ते । ये पूर्वजाः पुरोगामिनस्ते पूर्वरूपाख्या व्याधयो व्याधीनामुच्यन्ते । ये पश्चाज्जाता अनुगामिनो व्याधयस्ते व्याधीनामुपद्रवसंज्ञाः ॥ ५२ ॥

हे०—तौ स्वतन्त्रात्पूर्वं पश्चात्क्रमेण जायन्ते ॥ ५२ ॥

संप्रति स्वतंत्रं लक्षयति—

यथास्वजन्मोपशयाः स्वतंत्राः स्पष्टलक्षणाः ५३

स०—जन्म चोपशयश्च जन्मोपशयौ । जन्मोत्पत्तरूपशयः सुखानुबन्धः । यो यः स्वं यथास्वम् । यस्य ज्वरादेर्यात्मीयौ शास्त्रनिर्दिष्टौ तौ यथास्वशब्देन सूच्येते । यथास्वं जन्मोपशयौ येषां ते यथास्वजन्मोपशया व्याधयः स्वतंत्रा उच्यन्ते । चिकित्सागुरुलाघवप्रतिपत्त्यर्थं च स्वतंत्रादिसंज्ञाकरणम् । स्वग्रहणाद्येऽन्यजन्मनि जायतेऽन्यस्य च व्याधेर्यत उपशयः सुखानुबन्धस्तत एतत्परिवारस्यापि । ते तु न स्वतंत्राः । तथा चोक्तम् । पूर्वरूपरूपादिक्रमेण ज्वरादावुत्पन्ने तत्परिवारा ये आसादय उत्पद्यन्ते तदुपशये चोपशेरते न ते स्वतंत्राः । ज्वरादय एव मूलव्याधिरूपत्वात्स्वतंत्रा इत्युच्यन्ते इति ॥ ५३ ॥

प०—स्फुटाकृतयो मूलव्याधयस्ते यथास्वजन्मोपशयाः यथास्वसमुत्थाना यथास्वोपशयाश्च यथास्वं जन्म तथोपशयोऽपि सुखानुबन्धो येषान्ते यथास्वजन्मोपशयाः तथा स्पष्टलक्षणाश्च स्पष्टं स्फुटं व्यक्तं लक्षणं यथास्वं येषान्ते स्पष्टलक्षणाः स्वतन्त्राः स्वाधीनजन्मोपशयलक्षणत्वादुच्यन्ते ॥ ५३ ॥

हे०—यस्य स्वेन हेतुना जन्म स्वेनोपशमः स्पष्टं च लिङ्गं स स्वतंत्रः ॥ ५३ ॥

विपरीतास्ततोऽन्ये तु ॥ ५४ ॥

स०—स्वतंत्रान्यो रोगान्यो येऽन्ये परतंत्राः पूर्वरूपाख्यास्तथोपद्रवसंज्ञाश्च ते विपरीता विपरीतस्वरूपा न यथास्वजन्मोपशया न च स्पष्टलक्षणाः ५४ ॥

प०—अन्ये ये पूर्वरूपाख्यास्तथोपद्रवसंज्ञाश्च व्याधयस्ते ततः स्वतन्त्रान्यो व्याधिरन्यो विपरीता विपरीतस्वरूपा न यथा स्वजन्मोपशयस्पष्टलक्षणाः पराधीनत्वात्परतन्त्रा उच्यन्ते ॥ ५४ ॥

एवं व्याधीनां स्वतंत्रपरतंत्रत्वं प्रतिपाद्य दोषाणां प्रतिपादयन्माह—

विद्याद्वै मलानपि ॥ ५५ ॥

स०—न केवलं रोगान् स्वतंत्रपरतंत्रभेदेन विद्याद्वै यावन्मलान् दोषानपि वातादीनि स्वतंत्रपरतंत्रभेदेन जानीयात् ॥ ५५ ॥

प०—किं व्याधय एव स्वतन्त्रपरतन्त्रभेदमित्रा यथास्वलक्षणे मानेनोद्दिष्टेन ज्ञातव्या उक्तान्येऽप्यत आह—न केवलं व्याधीनेव स्वतन्त्रपरतन्त्रभेदेन जानीयात् यावन्मलानपि वातपित्तश्लेष्मणः ॥ ५५ ॥

हे०—व्याधिवदोषानपि स्वतंत्रपरतन्त्रान्विन्यात् ॥ ५५ ॥
तौल्लक्षयेदवहितां विकृतीणान् प्रतिज्वरम् ५६

स०—तान् वातपित्तकफान् यथास्वजन्मोपशयलक्षणावच्छिन्नस्वरूपान् प्रतिज्वरं प्रतिपादयन् विकृतीणान् विकृतिं कोपं गच्छतो जानीयात् वैद्य इति शेषः । कीदृक् । अवहितो दन्तचित्तः ॥ ५६ ॥

प०—तान् लक्षयेत् जानीयात् । भिन्नस्वरूपं यथास्वजन्मोपशयलक्षणावच्छिन्नस्वरूपान् स्वतन्त्राणां व्याधीनां यथास्वजन्मलक्षणानुरूपेण भेदजानिना सुखानुबन्धस्तल्लक्षणावच्छिन्नत्वात्ततः स एव तस्योपशमः ॥ ५६ ॥

हे०—तांश्च प्रतिज्वरं लक्षयेत् । कोऽन्यस्वतंत्रः कः परतंत्र इति ॥ ५६ ॥

एवं स्वतंत्राणां व्याधीनां यथास्वोपशय एव भेषजमुक्तम् । परतंत्राणां व्याधीनां कः प्रशमोपाय इत्याह—

तेषां प्रधानप्रशमे प्रशमोऽशाम्यतस्तथा ।

पश्चाच्चिकित्सेतूर्णं वा बलवंतमुपद्रवम् ॥ ५७ ॥

स०—तेषां परतन्त्राणां रोगाणामप्रधानानां प्रधान-
प्रशमे स्वतन्त्रव्याधिप्रशमे शमो भवति । न तु तेषां
पृथगुपक्रमो विधेय इत्यर्थः । अशाम्यतस्तथा शमम-
गच्छतः परतन्त्रान् व्याधीन् दोषान् वा तथा तेन
प्रकारेण प्रधानचिकित्सात्क्षण्येन पश्चात् प्रधानचिकि-
त्सात् उत्तरकालं चिकित्सेत् । अचिकित्स्यमानो ह्यसा-
ध्यतां यायात् । तूर्णं वेति । उपद्रवश्चेद्वलवान् स्था-
त्तदा तमेवोपद्रवं तूर्णमेव चिकित्सेन्न पश्चात् ॥ ५७ ॥

प०—परतन्त्राणां व्याधीनां कः प्रशमोपाय
इत्याह—तेषां परतन्त्राणां व्याधीनां प्रधानप्रशमे
स्वतन्त्रव्याधिशान्त्यै प्रशमो जायते न पृथक्-चिकि-
त्सायाः । कदाचित् प्रधानव्याध्युपक्रमेऽप्यप्रधानाना-
मस्वतन्त्राणामुपशमो जायते तदा परतन्त्रानपि व्या-
धीन् शाम्यतः पश्चाच्चिकित्सेदेव नोपेक्ष्यारस्ते
साध्याशङ्क्यत्वात् । यत् एते स्वतन्त्रव्याध्युप-
शमेन प्रशान्ताः । उत वा परतन्त्रो व्याधिरुप-
द्रवो बलवान् भवेत्तदा तं व्याधिमुपद्रवसंज्ञं बल-
वन्तं तूर्णमेव शीघ्रमेवादावेव चिकित्सेन्न पश्चा-
दित्यर्थः ॥ ५७ ॥

हे०—तेषां परतन्त्राणां स्वतन्त्रप्रशमे प्रशमः तथा स्वत-
न्त्रौपधेन येन शाम्यति तान् पश्चात्स्वौपधेन चिकित्सेत् ।
यस्तु बलवानुपद्रवस्तं तूर्णं प्रागेव चिकित्सेत् ॥ ५७ ॥

ननु कुतोऽप्रधानं शीघ्रं चिकित्सेदित्याह—

व्याधिक्लिष्टशरीरस्य पीडाकरतरौ हि सः ५८ ।

स०—हि यस्माद्व्याधिक्लिष्टशरीरस्य पुंसः सोऽति-
शयेन पीडाकरः । प्रागुत्पन्नोऽपि रोगः पीडाकरः ।
उपद्रवश्च पश्चाज्जायमानो व्याधिक्लिष्टशरीरस्योत्प-
न्नत्वात्पीडाकरतरः । तदयमत्रार्थः । परतन्त्रो व्याधि-
हीनबलः प्रधानोपक्रमेणैवोपशाम्यति । यस्तु परतन्त्रः
पश्चादुत्पद्यमानोऽपि स्वतन्त्रव्याध्युपक्रमेण शमं न याति
तं पश्चादुपक्रमेत् । यस्तु बलवान् परतन्त्रस्तमादावेव
चिकित्सेदतिपीडाकरत्वात् ॥ ५८ ॥

प०—हि यस्मादर्थः । यस्माद्व्याधिक्लिष्टशरी-
रस्य रोगक्षपितदेहस्य पुंसः स उपद्रवोऽतिशयेन
पीडाकरतरः आदावुत्पन्नो व्याधिरुपद्रवः पश्चादु-
त्पद्यमानो व्याधिः क्लिष्टशरीरस्योत्पन्नत्वात् पीडा-
करतरः प्रमेहपिडिकावन् । एवं परतन्त्रो व्या-
धिरप्रधानो हीनबलः स्वतन्त्रव्याध्युपक्रमे प्रशमं
याति । बलवान् पुनः स्वतन्त्रो व्याधिः पश्चादुत्पद्य-
मान उपद्रवरूपः सन् स्वतन्त्रव्याध्युपशमे प्रशमं
याति सोपक्रमं विना बलवत्त्वात् ॥ ५८ ॥

हे०—स हि स्वतन्त्रेण हि पीडितस्य नरस्य स्वतन्त्रा-
दतिपीडकः । संग्रहे तु सप्तविधाः खल रोगा भवन्ति ।
सह—गर्भ—जात—पीडा—काल—प्रभाव—स्वभावजाः । ते तु
पृथग्विधाः । तत्र सहजाः शुक्रार्तवदोषान्वयाः । कुश्राशमे-
हादयः, पितृजा मातृजाश्च । गर्भजा जनन्यपचारत्वात्कौट्य-
पांगुत्यर्पणस्य क्लिष्टासादयो रसजाः, मातृदौहृदविमानजाश्च ।
जातजाः स्वापचारात् संतर्पणजाः, अपतर्पणजाश्च । पीडा-
कृताः क्षतमंगप्रहारक्रोधशोकभयादयः, शरीरा, मानसा-
श्च । कालजाः शीतादिकृता ज्वरादयः, व्यापन्नजा, अमं-
स्करणरक्षणजाश्च । प्रभावजा देवगुणलक्षणनशापथर्वणादि-
कृताः ज्वरादयः, पिशाचादयश्च । स्वभावजाः क्षुत्पित्ताना-
ज्वरादयः कालजा, अकालजाश्च । त एते समासतः पुन-
र्द्विविधा भवन्ति । प्रत्युत्पन्नकर्मजाः, पूर्वकर्मजाश्च । तत्र
रोगोत्पत्तिं प्रत्युत्पन्नं कर्म यदेनेनैव शरीरेण दृष्टमदृष्टं चोप-
दिश्यातोपदिष्टप्रतिषिद्धानामनुष्ठानमनुष्ठानं वा । जन्मां-
तरातीतेन तु पूर्वं तत्पुनर्देवास्त्वमुक्तं नियतानियतभेदेन
प्राक् तस्माद्दृष्टहेतवः प्रत्युत्पन्नकर्मजाः, विपरीता दैवज-
न्मानः । अल्पनिदाना महारुजश्चोभयात्मकाः । तत्र यथास्वं
प्रतिपक्षशीलनात् पूर्वेणां रोगाणामुपशमः । सत्येव विपक्ष-
शीलने निर्दिष्टकर्मक्षयाद्वैकिकानां, दोषकर्मक्षयादन्येषाम् ।
अन्ये पुनः प्रत्युत्पन्नं कर्म परकृतमपि पर्णयन्ति । तच्च
पराभिस्संस्कारमाचक्षते । एवं चाहुः—यदि स्वयं कृतादेव
कर्मणः कार्यनिवृत्तिः स्यान्न दृष्टं पुरुषांतरकृतात् किमिति
विद्वानपि पराचरितयोरुपकारापकारयोः सुखदुःखानुरोधा-
त्तोपरोपौ प्रतिकर्तव्यचित्तं वा प्रतिपद्यते । एवमेते व्याधयो
द्विविधाः संतस्त्रिविधा जायन्ते । ततश्च दोषवन्तो भूयः सप्त-
विधाः सकलोऽपि चार्थ रोगसमूहः प्रतीकारवान् आयुर्वेद-
विहितमुपदेशमपेक्षते । यस्मान्नियतहेतुकौऽप्यामयः सम्य-
ग्भिपगमादेशानुष्ठानादुपात्तायुषः संस्कारपरिक्षये सख्यवेदनतां
प्रतिपद्यते । अनुपक्रम्यमाणस्तु सर्व एव प्रायशो भनक्त्य-
कांडे । स्वयमपि च दैवान्निदानात्यल्पतया वा निवर्त-

नमः । पञ्चगुणसुदृष्टिक्रियोपालंभादाशुतरमपक्विलष्टस्य
नामलक्षणम् । अभियन्तकल्पाय तु देवे हिताभ्यासरतस्या-
व्यापारो न लभ्ये आधिः । तस्मान्न कस्यांचिदवस्था-
व्यापारान् । हितादित्योस्तुत्यदर्शी स्यात् । त्रिविधाश्च
पुनर्याययो मृदुमध्यातिमात्रभेदेन । तत्राल्पलक्षणा मृदवो,
मध्यलक्षणा मध्याः, संपूर्णलक्षणास्त्वतिमात्राः । ते पुनः
स्तुत्यमात्रादिविशेषेण चतुर्धा प्रागुपदिष्टाः । सुबहुशोऽपि
च भिद्यमाना व्याधयो निजागंतुतां न व्यभिचरन्ति । तत्र
निजान्निदोषां तथाः तेषु पूर्वं वातादयो वैपम्यमापद्यन्ते ततो
व्यथाभिनिर्वर्तते । बाह्यहेतुजा आगतवः तेषु व्यथा पूर्वमुप-
जायन्ते ततो दोषवैपम्यं दोषवैपम्येणैव च बहुरूपा रूपा-
न्यस्ये, प्रवर्तन्ते च । एवं च कृत्वा न दोषव्यतिरेकेण
रोगानुबन्धः, केचले पौर्वापर्यं विशेषः । तस्मादेकाकारा
एव रोगास्तथा रूपासामान्यादसंख्या भेदा वा प्रत्येकं समु-
त्थानसंख्यानवर्णनमवेदनाप्रभावोपक्रमविशेषाद्यथास्थूलं
यथास्वमेवोपदेक्ष्यते । असंख्येयत्वाच्च दोषलिङ्गैरेव दोषानु-
पक्रमं च विमजेदिति ॥ ५८ ॥

ननु येषां विकाराणां नामग्राहं चिकित्सा नोक्ता
तेषां नामाकुशलो वैद्यः किं चिकित्सेन्नेत्याशङ्क्याह—
विकारनामाकुशलो न जिहीयात्कदाचन ।
न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ।

स०—विकारा रोगास्तेषां नामानि तेष्वकुशलो
वैद्यो न जातुचिज्जिहीयात् रोगसंज्ञाऽनभिज्ञोऽहमिति
लज्जां न कुर्यात् । चिकित्सां न विदध्यादित्यर्थः ।
कुतो हेनोरित्याह । नहीत्यादि । यस्मात्सर्वविकाराणां
नामतः संज्ञातो ध्रुवा निश्चिता स्थितिः स्थानं
नास्ति ॥ ५९ ॥

प०—एवं दोषलक्षणेपु व्यापदशेषामयव्यापि-
सर्वविकारान्नामतः शृङ्गग्राहिकयाऽप्युक्तम् । तथाच
नाम च विना ये विकारा दृश्यन्ते तानपि चिकि-
त्सेन् । यतो दोषं विना विकारासम्भवः विकारना-
माकुशलो—व्याधिसंज्ञानभिज्ञो वैद्यो न जिहीयात्
न लज्जां गच्छेत् । अहं विकाराणां संज्ञास्वनभिज्ञः
यस्मान्न सर्वविकाराणां कृत्स्नानां व्याधीनां नामतः
संज्ञातो ध्रुवा निश्चिता स्थितिरवस्थानं
विद्यते ॥ ५९ ॥

हे०—शास्त्रेऽनुक्तं स्वयमूहनीयमित्याह—यो वा
वातजादित्वं जानाति नाम न जानाति शास्त्रेऽनुक्तं
संकीर्णत्वाद्वा स न जिहीयात्लज्जां न कुर्यात् ।
नामाधीना सर्वत्र चिकित्सा वातजादिज्ञानं हि चि-
त्सायां प्रधानं कारणम् । अथ साधनम् । साधनज्ञानं
लक्षणज्ञानाधीनम् ॥ ५९ ॥

ननु कुतोऽशेषरोगाणां नामतो नास्ति स्थि-
रित्याशङ्क्याह—

स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ।
स्थानान्तराणि च प्राप्य विकारान् कुरुते बहून्

स०—यस्मात्स एक एव दोषो वाताद्यन्यत
समुत्थानविशेषतो हेतुभेदात् तथा स्थानान्तराणि ।
स्थानं हित्वा पराणि स्थानानि प्राप्य गत्वा विकार-
बहून्नन्तान् कुरुते । तथा चोक्तं तन्त्रांतरे । योऽस्तःश-
रसंधीनाविशति तेन जृम्भा ज्वरश्चोपजायते । यस्त-
माशयमभ्युपैति तेन रोगा भवन्त्युरस्यरोचकश्च ।
कंठमभिप्रपद्यते कंठस्ततो भ्रंशते स्वरश्चाऽवसीदति
यः प्राणवहानि स्रोतांस्यन्वेति श्वासः प्रतिश्याय-
तेनोपजायत इति ॥ ६० ॥

प०—यस्मादेक एव दोषो वाताद्यन्यतमः स प्र-
पितः प्रदुष्टः समुत्थानविशेषात् निदानभेदात्
स्थानान्तराण्यन्यस्थानानि तानि प्राप्य स्वस्था-
परित्यज्य परकीयानि तानि तानि स्थानान्य-
क्रम्य गत्वा विकारान् व्याधीन् बहून् संख्या-
कुरुते जनयति ॥ ६० ॥

हे०—तत्र लक्षणस्य दुर्बोधत्वमाह—स एव योऽन्व-
लक्षितो बहून् विकारान् कुरुते येऽन्यत्र न दृष्टाः त-
द्वौ हेतू समुत्थानविशेषात्कुपितत्वं, स्थानान्तरप्राप्तिश्च । र-
मौनविशेषोऽन्यत्रादृष्टं समुत्थानम् ॥ ६० ॥

तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च ।
बुद्ध्वा हेतुविशेषांश्च शीघ्रं कुर्यादुपक्रमम् ६१ ।

स०—विकारस्य ज्वरादेः प्रकृतय उपादानका-
णानि वातादिदोषास्ता विकारप्रकृती रोगहेतुविशे-
षान् बुद्ध्वा ज्ञात्वा तथाऽधिष्ठानान्तराणि स्थानविशेषांश्च

बुद्ध्वा तथा हेतुविशेषानधिष्ठाननिदानभेदांश्च बुद्ध्वा यथा किमयं कुपितः पवनो रूक्षेण हेतुना लघुना शीतेन चेत्यादि ज्ञात्वा शीघ्रमेवोपक्रमं चिकित्सां कुर्यान् तु विकारानभिज्ञ इति न चिकित्सेत् ॥ ६१ ॥

प०—यत एवं व्याधेरसंख्यानतो विकारप्रभृतीन् व्याधिहेतून् वातादीन् विकारानुपक्रमं कुर्यान् । विकारानभिज्ञत्वाद्विकारान्नोपक्रमेत् । यद्यपि हेतुप्रकृत्योर्नार्थान्तरत्वं तथापि स्वालक्ष्ण्यमनयोः प्रवृत्तिनिमित्तमवश्यं भिन्नं बोद्धव्यम् । प्रकर्षेण यथा क्रियते विकारः सा तस्य प्रकृतिः वातादयः । रूक्षादि यत्तेषां कोपकारणम् । स हेतुर्न तद्रूक्षाधिकारस्य प्रकृतिरुच्यते । विप्रकृष्टकारणत्वात् ॥ ६१ ॥

हे०—तस्माद्विकारादित्रितयज्ञानपूर्वक उपक्रमः कार्यः स च शीघ्रम् अवस्थांतरोत्पत्तिभयात् । प्रकृतिः स्वभावोऽसाधारणं चिन्हम् ॥ ६१ ॥

ननु बुद्ध्वाऽपि विकारप्रकृत्यादित्रयमुपक्रमं कुर्वतः कदाचित्सिद्धिमानुवतो दृश्यते भिषजः कदाचिन्नैति तदत्र संशयस्खलिते कर्मणि कथं नियुज्यते वैद्य इति कथमुक्तं शीघ्रं कुर्यादुपक्रममित्याशङ्क्याह—

दूष्यं देशं बलं कालमनलं प्रकृतिं वयः ।
सत्त्वं सात्त्विकं तथाऽहारमवस्थाश्च पृथग्विधाः ॥
सूक्ष्ममूक्ष्माः समीक्ष्यैषां दोषौषधानिरूपणे ।
यो वर्तते चिकित्सायां न स स्खलति जातुचित् ।

स०—दोषौषधानिरूपणे सति दूष्यादीन् दश समीक्ष्य सम्यग्विलोक्य यश्चिकित्सायां वर्तते यत्नं करोति स वैद्यो न कदाचित् स्खलति नाऽपराधी स्यात् । दोषो वातादिः । औषधं हरीतक्यादि । तयोर्निरूपणं पर्यालोचनं तस्मिन् दोषौषधानिरूपणे । दूष्यादीनां समस्तानामुपादानं सर्वेषामेवावगमे चिकित्साकरणं प्रति यत्तातिशयद्योतनार्थं न पुनरेषां द्वौ वा त्रीन् वा चतुरः पंच वा समीक्ष्य किंतर्हि सर्वानेतान् सम्यगवबुध्येति । अथ दूष्यादीनेव समीक्ष्य नेत्याह । अवस्थाश्च पृथग्विधाः । एषामेव दूष्यादीनामवस्थाः सूक्ष्ममूक्ष्मा अतिशयेन सूक्ष्मास्ताश्च यथावद् बुद्ध्येति ॥ ६२ ॥

प०—तत् किमेतावन्मात्रानुष्ठानान् वैद्य उपक्रमं कुर्वन्नापराधवान् भवतीत्यतः किञ्चिदन्यदप्यवेक्ष्यं तान्याह—असमासकरणाद्दूष्यादीन् पृथक् स्वतन्त्रान् समस्तान् समीक्ष्य यथावन् बुद्ध्वा तथा तेषामपि दूष्यादीनां तात्ताः सूक्ष्मसूक्ष्मा अतिशयेन सूक्ष्मा दुर्लक्षा अवस्थाः समीक्ष्य दोषौषधानां निरूपणे पर्यालोचने निश्चयीकरणे सति यो वर्तते तिष्ठति चिकित्सायां यत्नं करोति स वैद्यो न कदाचिन् तत्र चिकित्सायासाधनयोगे स्खलति नापराधवान् भवति । दृष्टमर्थं सम्यादयतीत्यर्थः । तद्विषये तस्य विषये तस्य विपत्तिर्न भवेत् । तत्र दूष्या धातवो मलाश्च । देशो भूमिः । देशो देहदेशश्च । स च जाङ्गलान्त्पसाधारणभेदभिन्नः । बलं त्रिविधं सहजं, कालकृतं, युक्तिकृतं च । कालस्त्रिविधः—शीतोष्णवर्षालक्ष्णः । अग्निश्चतुर्विधः । समः, विषमः, तीक्ष्णः, मन्दश्च । प्रकृतयः सप्त दोषैः पृथग्द्वन्द्वसमेतैः । वयस्त्रिविधम्—बालमध्यवृहत्त्वेन । सत्त्वं त्रिविधम्—सात्त्विकराजसतामसभेदेन । सात्त्विकं त्रिविधम्—प्रयत्नवृत्त्यविवर्धनभागेन । आहारो द्विधा—हिताहितत्वभेदेन । तान् दश परीक्ष्य परीक्ष्य तथैषामेव च दशानां सूक्ष्ममूक्ष्मदुर्लक्षतमा अवस्थाश्च बुद्ध्वा न कदाचिन् चिकित्सायां स्खलति । यस्मात्ता अवस्था अनालोचिता भिषज आतुरं हन्युः ।

हे०—दूष्याद्येकादशकक्षाने सत्त्वपथ्यमिचार्युपक्रम इत्याह—दूष्यो धातुर्मलश्च, देशो भूमिर्देहश्च, बलं सामर्थ्यं, कालः पूर्वाह्नादिः, प्रकृतिर्वानप्रकृत्यादिः, वयो वाल्यादिः, सत्त्वं मनः, सात्त्विकं देशसात्त्व्यादि, आहारो मधुरादिः, अवस्था रूपेष्वन्तरं रूपं, सूक्ष्ममूक्ष्मा अति-सूक्ष्माः । एषां रोगाणां दोषौषधानिरूपणे दोषस्यौषधस्य च विचारणे ॥ ६२ ॥

न च दूष्याद्येव परीक्ष्य किंतर्हि व्याधिरपि गुरुलघुत्वेन परीक्ष्य एवेत्याह—

गुर्वल्पव्याधिसंस्थानं सत्त्वदेहबलावलात् ।
दृश्यतेऽप्यन्यथाकारं तस्मिन्नवहितो भवेत् ६३ ॥

स०—गुरुश्चाऽल्पश्च गुर्वल्पौ गुर्वल्पौ च तौ व्याधी च गुर्वल्पव्याधी तयोः संस्थानमाकृतिः । अपिशब्दो भिन्नक्रमे । तद्गुर्वल्पव्याधिसंस्थानमन्यथाकारमपि दृश्यते विपरीतमपि लक्ष्यते । अपिशब्दात्किञ्चिद्गुर्वल्पव्याधि-

संस्थानं यथातत्त्वं दृश्यते कचिन्नति व्याधिलक्षणस्य
गणकत्वाभावः प्रसज्येत । ततश्च रोगं निदानप्राप्पल-
क्षणोपशयाप्तिभिरिति दूष्येत्तस्मादपिशब्दोऽत्र गुर्वल्प-
संस्थानस्य यथातत्त्वदर्शनं कचिद्वक्त्येवेति सूचनार्थं
कृतः । कुतो हेतोरित्याह । सत्त्वेत्यादि । सत्त्वं धैर्यम् ।
देहो महदल्पस्थूलकृशादिः । सत्त्वं च देहश्च सत्त्वदेहौ ।
ग्रलं चावलं च बलाबले । तस्मात्सत्त्वदेहबलाबलाद्धेतो-
गुर्वल्पव्याधिसंस्थानेऽवहितो भवेत् । अधिकसत्त्वे तथो-
क्तृष्टदेहबले च गुरुर्महानपि व्याधिरुत्पन्नोऽल्पसंस्थानो
हीनबल इव लक्ष्यते । सत्त्वदेहबलोरुत्कृष्टत्वात् ।
तथा हीनसत्त्वे हीनदेहबले चोत्पन्नो लघुरपि महानिव
लक्ष्यते । हीनसत्त्वदेहबलात् तस्मादस्मिन्यव्याधिसंस्थानेऽर्थे
दत्तावधानेन भाव्यम् ॥ ६३ ॥

प०—गुर्वल्पयोर्व्याधयोः संस्थानं तद्वुर्वल्पव्याधि-
संस्थानलक्षणमन्यथाकारं यस्माद्दृश्यते विपरीतं
लक्ष्यते । कुतः सत्त्वदेहबलाबलान् सत्त्वदेहयो-
र्बलाबलं तस्मात्तस्मिन् गुर्वल्पव्याधिसंस्थानेऽवहितः
सम्यग्दत्तावधानो भवेत् । उत्कृष्टसत्त्वे तथोक्तृ-
ष्टदेहबलोऽत्र गुरुर्महान् बलवानपि व्याधिरुत्पन्नः
स्वल्पबल इव लक्ष्यते । सत्त्वदेहयोरुत्कृष्टत्वात्तथा
लघुव्याधिरपि हीनसत्त्वे तथा हीनदेहबले चोत्पन्नौ
महानिव दृश्यते । हीनसत्त्वदेहबलवान् सर्वस्य देहब-
लाद्गुर्वल्पव्याधिसंस्थानमन्यथाकारं दृश्यते न यथा-
तत्त्वाकारम् । अपिशब्दात् सर्वदा गुर्वल्पव्याधिसं-
स्थानं यथातत्त्वं दृश्यते कदाचिन्न यथातत्त्वं
दृश्यते । अन्यथा तस्य व्याधिसंस्थानस्य व्याधि-
गमत्वात्ततोऽतः प्रसज्येत तत्प्रसक्तेश्चानुपादेयत्वम् ।
अनुपादेयत्वाद्गोनिदानप्राप्पलक्षणोपशयाप्तिभिरि-
त्यत्रास्य निदेशकरणं तदुच्यते । तस्मान्न तस्य
पञ्चदिनादिभिः सहितेऽस्मिन् व्याधिसंस्थानेऽर्थे
विहितो भवेत् ॥ ६३ ॥

हे०—ततोऽपि सत्त्वदेहयोर्बलं तात्पर्येण परीक्ष्यमित्याह-
संस्थानं लक्षणं, अन्यथाकारं गुरोरल्पत्वम् । अल्पस्यापि
गुरुत्वम् ॥ ६३ ॥

गुरुं लघुमिति व्याधिं कल्पयन्तु भिषग्भुवः ।
अल्पदोषाकलनया पथ्ये विप्रतिपद्यते ६४ ॥

स०—भिषग्भुव इत्यादि । यश्च भिषग्भुवः कुत्सितो
वैद्यः स व्याधिसंस्थानमात्रावलोकनाद् गुरुं व्याधिं
लघुमिति कल्पयन्निश्चिन्वन्नल्पदोषाकलनया हीनमात्रदो-
षनिश्चयेन पथ्ये विप्रतिपद्यते । चिकित्सिते मोहं
गच्छति । गुरुव्याधावलपव्याधियोगं भेषजं ददाति ।
एवं लघुव्याधिं गुरुमिति कल्पयन् बहुदोषाकलनया
पथ्ये विप्रतिपद्यते भिषग्भुवत्वात् । अन्यत्रापि भुवांतस्य
कुत्सितत्वमेव प्रसिद्धम् । यथाह मनुः । जातिमात्रो-
पजीवी स्यात् कामं वा ब्राह्मणभुवः । धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न
तु शूद्रः कथंचनेति । केचित् भिषग्भुवमिति पेटुः ।
भिषग्वैद्यो गुरुं लघुमिति व्याधिं कल्पयन् ध्रुवं निश्चितं
पथ्ये विप्रतिपद्यत इति च व्याचक्षते ॥ ६४ ॥

प०—यश्च भिषग्भुवः कुत्सितो वैद्यः सन्नापि
संस्थानमात्रदर्शनात् गुरुं व्याधिं लघुमिव कल्पयन्
निश्चयीकुर्वन् अल्पदोषाकलनया हीनप्रमाणदोष-
निश्चयेन पथ्ये विप्रतिपद्यते चिकित्सिते मोहं याति ।
गुरुव्याधौ लघुव्याधियोग्यमौषधं ददात्येवमनया दिशा
लघुव्याधिं गुरुमिव कल्पयन् बहुदोषाकलनया पथ्ये
विप्रतिपद्यते । लघुव्याधौ गुरुव्याधियोग्यमौषधं
ददाति ॥ ६४ ॥

हे०—अनवहितत्वे दोषमाह—अल्पोऽयं दोष इत्य-
गणनया विप्रतिपद्यते विपरीतं जानाति ॥ ६४ ॥

यस्मादेवम्—

ततोऽल्पमल्पवीर्यं वा गुरुव्याधौ प्रयोजितम् ।
उदीरयेत्तरां रोगान् संशोधनमयोगतः ६५ ॥

स०—ततोऽल्पमल्पमात्रमल्पवीर्यं वाऽनुत्कृष्टश-
क्तिं वा भेषजं गुरुव्याधौ प्रयोजितं दत्तं संशोधनं
रोगानुदीरयेत्तरामातिशयेनोत्केशयेत् । कुतः अयोगतो
हीनयोगात् । अयोगो हि हीनयोग उच्यते । यथा
पुत्रकार्याकरणादपुत्र इत्युच्यते ॥ ६५ ॥

प०—यत एवं ततोऽल्पमात्रयाऽल्पमल्पवीर्यं बालप-
दोषाकलनया गुरुव्याधौ प्रबले रोगे प्रयोजितं
दत्तमौषधमुदीरयेत्तदा रोगमतिशयेनोत्केशयेत् संशो-
धनमयोगतो हीनयोगात् ॥ ६५ ॥

हे०—विपर्ययज्ञाने दोषमाह—अयोगतः हीनयोगेन ६५

शोधनं त्वतियोगेन विपरीतं विपर्यये ।
क्षिणुयान्न मलानेव केवलं वपुरस्यति ६६ ॥

स०—विपर्यये च लघुव्याधौ विपरीतं शोधनं तु प्रयोजितं कस्माद्विपरीतमल्पवीर्यात् संशोधनादतिमात्र-मुत्कृष्टवीर्यं च बहुदोषाकलनयाऽतियोगेन प्रयोजितं न केवलं मलान् क्षिणुयात् क्षण्येद्यावद्वपुरस्यति शरीरमपि हिंस्यात् । अत्र च संशोधनं यद् दृष्टांतत्वेनोपन्यस्तं तद-योगातियोगाभ्यां रोगिशरीरक्षपणकृदिति निर्वर्तय-तीति । खरनादेनाऽप्युक्तम् । अल्पमुत्कलेशयेदोषं बहु प्राणान्निहति च । तस्मान्निरूप्य भिषजा देयं युक्तं विरेचनमिति । तथा ज्वरगुल्मादीनां च तत्प्रतीकारार्थं यदीयते भेषजं तत्राऽपि महारंभेऽल्पमल्पवीर्यं चौषधं न देयमित्यस्मादेव दृष्टांतीभूतादर्थादवगंतव्यम् ॥ ६६ ॥

प०—शोधनं त्वतियोगेन । बहुदोषाकलनया विपर्यये लघुव्याधिबिपरीतं संशोधनं प्रयोजितम् । कस्माद्विपरीतम् । प्रकृत्याल्पाल्पवीर्यादतिमात्रमु-त्कृष्टवीर्यं च शोधनं प्रयोजितमतियोगेन मलान् क्षणुयात् हिंस्यात् । वपुरस्यति क्षणुयाच्छरीरम-प्यतिशयेन हिंस्यात् । एतन्निदर्शनाज्ज्वरादौ विका-रभेषजमल्पं बहु वाल्पवीर्यमुत्कृष्टवीर्यं वा चान्यम् ॥ ६६ ॥

हे०—विपरीतमतिमात्रमतिवीर्यं वा विपर्यये लघुव्याधौ वपुरस्यतिशयेन क्षयं नयेन्न दोषानेव ॥ ६६ ॥

अतोऽभियुक्तः सततं सर्वमालोच्य सर्वथा ।
तथा युंजीत भैषज्यमारोग्याय यथा ध्रुवम् ६७ ॥

स०—यस्माच्चैवं रोगाणां दुर्विज्ञेया गतिरतोऽस्मा-द्धेतोः सततमभियुक्तः सदाऽऽयुर्वेदापाठावबोधानुष्ठान-परो वैद्यः सर्वं दूष्यादिवस्तुजातमालोच्य सर्वथा सर्वेण प्रकारेणाऽऽयुर्वेदानुसारिण्या स्वमनीषया तद्विद्यसंभा-षातः संभवया च तथा कर्माभ्यासतोऽपि निपुणं निरू-प्य तथा तेन प्रकारेण दोषदूष्यदेशाद्यनुगुणेन भैषज्यं युंजीत भेषजं युंज्यात् । यथाऽऽरोग्याय ध्रुवं येन प्रकारेणाऽऽरोग्यार्थमवश्यं स्यात् ॥ ६७ ॥

प०—यत एवंप्रकाराणां दुःशक्यविज्ञानग-तिरतोऽस्मान् कारणान् अभियुक्तः प्राज्ञो निपुणः सततं सर्वकालं सर्वमालोच्य दूष्यादिवस्तुजातं सर्वथा सर्वेण प्रकारेणायुर्वेदानुसारिण्या स्वबुद्ध्या तद्विदा सम्भाषणाच्च निपुणं विमृश्य यथा युंजीत भैषज्यं तेन प्रकारेण दोषदूष्यादालोच्यानुगुणेन कल्पेन यथा येन प्रकारेण तदीयभ्युपयुक्तमात्रमा-रोग्याय सम्पद्यते स्वाभ्यासोपजायते ॥ ६७ ॥

हे०—अशेषविशेषपराश्रयात्मत्वाद् यत एवंप्रकार-अत इति । अथ संयोगः ॥ ६७ ॥

पूर्वमुक्तं दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेककारणम-तस्तानेव दोषान् वृद्धिक्षयभेदेनाह—

वक्ष्यंतेऽतः परं दोषा वृद्धिक्षयविभेदतः ॥ ६८ ॥

स०—वृद्धिश्च क्षयश्च वृद्धिक्षयौ तयोर्विभेदो वृद्धि-क्षयविभेदः विविधो भेदो विभेदस्तस्माद्वृद्धिक्षयविभेदतः अतोऽनंतरं दोषा वातादयो वक्ष्यंते भविष्यंते ॥ ६८ ॥

प०—पूर्वमुक्तं दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेव कारणम् । इत्यतस्ते दोषाः परमनन्तरं प्रव्यादिष्यन्ता वक्ष्यन्त इत्यत आह—ते दोषाः परमनन्तरं वक्ष्यन्ते । कथं वृद्धिक्षयविभेदतः । वृद्धिश्च क्षयश्च तयोर्विभेदो विशेषेण भेदः तस्माद्वृद्धिक्षयविभेदतः ॥ ६८ ॥

हे०—तस्य त्रिपष्टिभेदाः । तानाह—दोषा दोषभेदाः, विभेदः तारतम्यं, तत्साम्ये नास्ति, वृद्धौ क्षये चास्ति वृद्धिक्षयवत्साम्यं च भेदे कारणम् ॥ ६८ ॥

पृथक् त्रीन् विद्धि संसर्गस्त्रिधा तत्र तु तावद६९
(संसर्गः सन्निपातश्च तद्विद्विषयकोपतः)

स०—पृथग्यस्तान् स्वप्रमाणान्त्रिकान् त्रीन् दोषान् रोगहेतून् विद्वयवेहि । वातो वृद्धः पित्तं वृद्धं क्लेष्मा वृद्धः एवं त्रयो दोषाः । संसर्गमिदं ननु क्व । संसर्गस्त्रिधा त्रिप्रकारः । तत्र संसर्गे नव दोषमिदं स्व-प्रमाणान्त्रिकान् विद्वीत्येतदनुवृत्तिवृत्तेन संवधेन सर्वत्र योज्यम् ॥ ६९ ॥

प०—त्रीनेव समतावृद्ध्या पृथक् एकशः तान् दोषान् स्वप्रमाणान्द्रुद्धावधिकान् त्रीन् विद्धि जा-

नीहि । वातो वृद्धः, पित्तं वृद्धं, श्लेष्मा वृद्धः एवं त्रीन् दोषभेदान् जानीहि इति संसर्गः संनिपातश्च प्राक् परिभाषितः । संसर्गत्रिधा भवति । वातपित्तं, वातकफं, पित्तकफं चेति । तत्र संसर्गे त्रिधा कल्पिते नव दोषभेदाननुप्रमाणाधिकभावेन त्रीनेव समया वृद्धया विद्धीत्येतत् सर्वत्रानुवर्तनीयम् । कथं त्रीनेव तावत् संसर्गदोषभेदात् ॥ ६९ ॥

हे०-तत्र वृद्धिसाम्याभ्यां द्वादश । तत्र पृथक् त्रीन् विद्धि पृथक्प्रत्येकं वृद्धया, पञ्चविंशतिरित्युपचारात् । पारिशेष्यात् द्विषाः साम्येन । यथा-वायुवृद्धः पित्तकफौ समौ, पित्तं वृद्धं वातकफौ समौ, कफो वृद्धः वायुपित्ते समे । संसर्गं त्रिधा विद्धि वायुपित्ते, वायुकफौ, पित्तकफौ इति । तत्र संयोगे तान् संयोगान्नव विद्धि ॥ ६९ ॥

कथं नव भेदा इत्याह-

त्रीनेव समया वृद्धया षड्भेदस्याऽतिशयने ॥

स०-समया वृद्धया त्रीनेवाऽन्यूनाधिकान् संसर्गदोषभेदान् । एको वातपित्ताभ्यामधिकाभ्यां द्वितीयो वातकफाभ्यामधिकाभ्यां तृतीयः पित्तश्लेष्माभ्यामधिकाभ्यामिति । संसर्गोत्थयोर्दोषयोरेकस्य दोषस्याऽतिशयनेऽधिकतरया वृद्धया षट् संसर्गदोषभेदान् विद्धि । अतिशयोऽतिशयनम् । अतिशयने तमविष्टनाविति निपातनादीर्घः । दोषद्वयवृद्धिश्चित्यमानत्वादपरदोषचिन्ता नास्त्यत्र । वातो वृद्धः पित्तं वृद्धतरम् । पित्तं वृद्धं वातो वृद्धतरः । कफो वृद्धः पित्तं वृद्धतरम् । पित्तं वृद्धं कफो वृद्धतरः । कफो वृद्धो वातो वृद्धतरः । वातो वृद्धः कफो वृद्धतरः । एवं षट् संसर्गभेदान् विद्धि ॥ ७० ॥

प०-समयाऽधिका वृद्धया एकोऽधिकः वातपित्तसंसर्गभेदः, द्वितीयोऽधिकः वातकफसंसर्गभेदः, तृतीयोऽधिकः पित्तश्लेष्मसंसर्गभेदः । एवं त्रीन् संसर्गभेदान् जानीहि । अनयोः संसर्गस्थयोर्दोषयोरेकस्य दोषस्यातिशयने एकया वृद्धया षट्संसर्गभेदान् विद्धि । (१) वातो वृद्धः पित्तं वृद्धतरं, (२) पित्तं वृद्धं वातो वृद्धतरः, (३) वातो वृद्धः कफो वृद्धतरः, (४) कफो वृद्धः वातो वृद्धतरः, (५) कफो वृद्धः पित्तं वृद्धतरम्,

(६) पित्तं वृद्धं कफो वृद्धतरः । एवं संसर्गदोषभेदाः ॥ ७० ॥

हे०-तत्र त्रीन् समया वृद्धया प्रवृद्धाः । यथा-वायुपित्ते वृद्धे कफः समः, वायुकफौ वृद्धौ पित्तं समं, पित्तकफौ वृद्धौ वायुः समः । एकस्यातिशयने षट् । यथा-वायोः पित्तं वृद्धं कफः समः, पित्ताद्वायुवृद्धः कफः समः, वायोः कफो वृद्धः पित्तं समं, कफाद्वायुवृद्धः पित्तं समं, पित्तात्कफो वृद्धः वायुः समः, कफापित्तं वृद्धं वायुः समः एवं द्वादश ॥ ७० ॥

त्रयोदश समस्तेषु ॥ ७१ ॥

स०-समस्तेषु सन्निपातितेषु त्रिष्वपि दोषेषु वृद्धेषु त्रयोदश दोषभेदान् विद्धि ॥ ७१ ॥

प०-दोषेषु त्रिषु सन्निपातेषु त्रयोदश सन्निपातभेदान् विद्धि । कथं कृत्वा ॥ ७१ ॥

हे०-वृद्धेष्वेव समस्तेषु त्रयोदशसंयोगान् विद्धि ७१

कथमित्याह-

षड् द्व्येकातिशयेन तु ॥ ७२ ॥

स०-द्वावेकश्च द्व्येकास्तेषां द्व्येकेषामतिशयोऽधिकत्वं तेन द्व्येकातिशयेन । ततो द्व्यातिशयेन त्रयो भेदाः । तथा एकस्याऽतिशयेन त्रय इति षट् भेदाः । यथा कफो वृद्धो वातपित्तमधिकवृद्धम् । पित्तं वृद्धं वातकफावतिवृद्धौ । वातो वृद्धः पित्तकफावतिवृद्धौ । पित्तकफौ वृद्धौ वातोऽतिवृद्धः । वातकफौ वृद्धौ पित्तमतिवृद्धम् । वातपित्ते वृद्धे कफोऽतिवृद्धः । इति षड्भेदान् द्व्येकातिशयेन सन्निपाते विद्धि ॥ ७२ ॥

प०-द्वौ च एकश्च द्व्येकास्तेषामतिशयो द्व्येकातिशयोऽधिकसंयोगः तद्द्व्येकातिशयसंयोगदोषद्वयस्यातिशयेन । (१) वातो वृद्धः पित्तश्लेष्माणावतिशयेनात्यन्तवृद्धौ, (२) पित्तं वृद्धं वातश्लेष्माणावतिशयेन वृद्धौ, (३) कफो वृद्धो वातपित्तावतिशयेन वृद्धौ, (४) वातपित्ते वृद्धे कफोऽतिशयेन, (५) पित्तश्लेष्माणौ वृद्धौ वातोऽतिशयेन, (६) वातश्लेष्माणौ वृद्धौ पित्तमतिशयेन एवं षट्संनिपातभेदान् द्व्येकातिशयेन जानीहि ॥ ७२ ॥

हे०—तत्रैकस्माद्द्वयोर्बृद्धयोस्त्रीन् । यथा-वायोः पित्त-
कफौ वृद्धौ, पित्तात्कफवायु, कफाद्वायुपित्ते । द्वाभ्यामेक-
स्मिन् वृद्धे त्रीन् । यथा वायुपित्ताभ्यां कफो वृद्धः,
वायुकफाभ्यां पित्तं वृद्धं, पित्तकफाभ्यां वायुर्वृद्धः७२ ॥

एकं तुल्याधिकैः ॥ ७३ ॥

स०—तुल्यं कृत्वा समं कृत्वा वृद्धैर्दोषैरेकं सन्निपा-
तमेकभेदं विद्धि ॥ ७३ ॥

प०—एकं सन्निपातभेदं तुल्याधिकैर्दोषैर्जानीहि ।
तुल्यं कृत्वा समं कृत्वा आधिक्यं येषां तैस्तुल्याधि-
कैरेकं सन्निपातदोषभेदं जानीहि ॥ ७३ ॥

हे०—तुल्याधिकैरेकम् । यथा-वायुपित्तकफा वृद्धाः७३

षट् च तारतम्यविकल्पनात् ॥ ७४ ॥

स०—तारतमयोर्भावस्तारतम्यम् । कस्य तारत-
म्यम् । प्रकृतत्वात्सन्निपातस्थदोषाणाम् । तारतम्यस्य
विकल्पनं भेदस्तारतम्यविकल्पनं तस्मात्सन्निपातस्थ-
दोषाणां वृद्धिरूपाणां षड्भेदान् विद्धि । यथा वातो
वृद्धः पित्तं वृद्धतरं कफो वृद्धतमः । वातो वृद्धः कफो
वृद्धतरः पित्तं वृद्धतमम् । पित्तं वृद्धं कफो वृद्धतरो
वातो वृद्धतमः । पित्तं वृद्धं वातो वृद्धतरः कफो वृद्ध-
तमः । कफो वृद्धो वातो वृद्धतरः पित्तं वृद्धतमम् ।
कफो वृद्धः पित्तं वृद्धतरं वातो वृद्धतमः । एतेषां च
लक्षणं मुनिरध्यगीष्ट । तथा च ग्रंथः । सन्निपातज्व-
रस्योर्ध्वं त्रयोदशविधस्य हि । प्राक् सूत्रितस्य वक्ष्यामि
लक्षणं वै पृथक्पृथक् । भ्रमः पिपासा दाहश्च गौरवं
शिरसोऽतिरूक् । वातपित्तोल्बणे विद्यालिंगं मंदकफे
ज्वरे । शैत्यं कासोऽरुचिस्तंद्रा पिपासा दाहस्त्वयथा ।
वातश्लेष्मोल्बणे विद्यालिंगं पित्तज्वरे बिदुः । छर्दिः
शैत्यं मुहुर्दाहस्तृष्णा मोहोऽस्थिवेदना । मंदवातेऽध्य-
वस्यति लिंगं पित्तकफोल्बणे । संच्यस्थिशिरसः शूलं प्र-
लापो गौरवं भ्रमः । वातोल्बणे स्याद् ह्यनुगे तृष्णा कंठा-
स्यशुष्कता । रक्तविण्मूत्रता दाहः स्वेदस्तृबलसंक्षयः ।
मूर्छा चेति त्रिदोषे स्थालिंगं पित्ते गरीयसि । आल-
स्याऽरुचिहृत्सादाहवम्यरतिभ्रमैः । कफोल्बणं सन्नि-
पातं तंद्राकासेन चादिशेत् । समं दोषैस्त्रिभिर्बृद्धैः

सन्निपातस्य लक्षणम् । मुहुर्दाहो मुहुः शीतं कर्णक्ष्वे-
डनपार्श्वरूक् । मोहश्छर्दिर्दिवा निद्रा रात्रौ जागरणं
तथा । प्रतिदया छर्दिरालस्यं तंद्रास्त्वग्निमार्दवम् ।
हीनवाते पित्तमध्ये चिह्नं श्लेष्माधिके मतम् । हारि-
द्रमूत्रनेत्रत्वग्दाहस्तृष्णा भ्रमोऽरुचिः । हीनवाते मध्य-
कफे लिंगं पित्ताधिके मतम् । शिरोरुवेपथुः श्वासः
प्रलापश्छर्द्यरोचकौ । हीनपित्ते मध्यकफे लिङ्गं वाता-
धिके मतम् । शीतकं गौरवं तंद्रा प्रलापोऽस्थिशिरोऽ-
तिरूक् । हीनपित्ते वातमध्ये लिंगं श्लेष्माधिके विदुः ।
वर्चोभेदोऽग्निर्दौर्बल्यं तृष्णा दाहोऽरुचिर्भ्रमः । कफ-
हीने वातमध्ये लिंगं पित्ताधिके मतम् । श्वासः कासः
प्रतिदयापो मुखशोषोऽतिपार्श्वरूक् । कफहीने पित्त-
मध्ये लिंगं वाताधिके स्मृतमिति ॥ ७४ ॥

प०—तारतमयोर्भावस्तारतम्यम् । तच्च तारतम्यं
प्रकृतत्वात् सन्निपातदोषाणां तारतम्यस्य विकल्पनं
भेदस्तारतम्यस्य कल्पनम् । तस्मात् तारतम्यावक-
ल्पनात् सन्निपातस्थदोषाणां वृद्धिरूपाणां षड्भेदान्
विद्धि (१) वातो वृद्धः, पित्तं वृद्धतरं, कफो वृद्ध-
तमः (२) वातो वृद्धः, कफो वृद्धतरः, पित्तं वृद्ध-
तमम् (३) पित्तं वृद्धं, कफो वृद्धतरो, वातो वृद्ध-
तमः (४) पित्तं वृद्धं, वातो वृद्धतरः, कफो वृद्ध-
तमः (५) कफो वृद्धः, वातो वृद्धतरः, पित्तं
वृद्धतमम् (६) कफो वृद्धः, पित्तं वृद्धतरं,
वातो वृद्धतमः ॥ ७४ ॥

हे०—तारतम्यविकल्पाषट् । यथा-वायुपित्तकफा-
वृद्धा वृद्धतरा वृद्धतमाः । एवं वायुपित्तकफानि, पित्त-
कफवायवः, पित्तवायुकफाः, कफवायुपित्तानि, कफपित्त-
वायव एवं त्रयोदश ॥ ७४ ॥

पंचविंशतिमित्येवं वृद्धैः ॥ ७५ ॥

स०—एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण पंचविंशतिसंख्यान्
दोषभेदान् वृद्धैर्दोषैर्विद्धि ॥ ७५ ॥

प०—वृद्धैर्दोषैर्दोषभेदान् विद्धि । एवमनेन प्रका-
रेण यथानिर्दिष्टेन पञ्चविंशतिसंख्यावच्छिन्नान्
दोषभेदान् विद्धि जानीहि ॥ ७५ ॥

हे०—एवं वृद्धौ पंचविंशतिं विद्धि ॥ ७५ ॥

क्षीणैश्च तावतः ॥ ७६ ॥

स०-क्षीणैः क्षयावस्थैर्दोषैस्तावतस्तत्परिमाणान्पञ्चविंशतिसंख्याकान् दोषभेदान् विद्धि । यथा वृद्धैः पृथक् त्रीन् दोषभेदान् तथा क्षीणैः । पृथक् त्रीनित्यादिग्रन्थे वृद्धिशब्दस्थाने क्षीणशब्दो निपात्यः । तद्यथा । वातः क्षीणः पित्तं क्षीणं कफः क्षीणः । तदेवं संसर्गे नव दोषभेदान् विद्धि । कथम् । त्रीनेव समक्षीणत्वेन क्षीणवातपित्तसंसर्गः । क्षीणपित्तकफसंसर्गः । क्षीणवातकफसंसर्गः । षडेकस्यातिशयने । अतिशयनेऽन्यदोषापेक्षया क्षीणत्वातिरेके । वातः क्षीणः पित्तं क्षीणतरम् । पित्तं क्षीणं वातः क्षीणतरः । वातः क्षीणः कफः क्षीणतरः । कफः क्षीणो वातः क्षीणतरः । कफः क्षीणः पित्तं क्षीणतरम् । पित्तं क्षीणं कफः क्षीणतरः । एवं षट् दोषभेदान् विद्धि । त्रयोदश समस्तेषु सन्निपतितेषु क्षीणेषु दोषेषु दोषभेदांस्त्रयोदश विद्धि । कथम् । षट् द्व्येकातिशये न तु । दोषद्वयस्याऽतिशयेनाऽतिक्षीणत्वेन तथा दोषैकस्याऽतिक्षीणत्वेन पर्यायतः षट् क्षीणसंनिपातैर्दोषभेदान् विद्धि । यथा वातः क्षीणः पित्तकफावतिक्षीणौ । पित्तं क्षीणं वातकफावतिक्षीणौ । कफः क्षीणः पित्तवातावतिक्षीणौ । वातपित्ते क्षीणे कफोऽतिक्षीणः । पित्तकफौ क्षीणौ वातोऽतिक्षीणः । वातकफौ क्षीणौ पित्तमतिक्षीणम् । एकं तुल्यक्षीणैर्भेदं विद्धि । षट् तारतम्यविकल्पनात् । कफः क्षीणः पित्तं क्षीणतरं वातः क्षीणतमः । वातः क्षीणः कफः क्षीणतरः पित्तं क्षीणतमम् । पित्तं क्षीणं कफः क्षीणतरो वातः क्षीणतमः । कफः क्षीणो वातः क्षीणतरः पित्तं क्षीणतमम् । वातः क्षीणः पित्तं क्षीणतरं कफः क्षीणतमः । पित्तं क्षीणं वातः क्षीणतरः कफः क्षीणतमः । एवं पञ्चविंशतिदोषभेदान् क्षीणैर्दोषैर्विद्धि ॥ ७६ ॥

प०-दोषैः क्षीणैः क्षयावस्थैस्तावतस्तावत्सङ्ख्यापरिमाणान् पञ्चविंशतिसङ्ख्यावावच्छिन्नानेव दोषभेदान् जानीहि । पृथक् त्रीन् दोषभेदान् क्षीणैर्दोषैः वातः क्षीणः, पित्तं क्षीणम्, कफः क्षीणः । एवं त्रीन्

दोषभेदान् विद्धि । क्षीणैरपि दोषैर्य एष संसर्गः । एवं त्रीन् दोषभेदान् । षडेकस्यातिशयने अतिशयनमन्यदोषापेक्षया क्षीणताधिक्यम् (१) वातः क्षीणः, पित्तं क्षीणतरं, (२) पित्तं क्षीणं, वातः क्षीणतरः, (३) वातः क्षीणः, कफः क्षीणतरः, (४) कफः क्षीणः, वातः क्षीणतरः (५) कफः क्षीणः, पित्तं क्षीणतरम्, (६) पित्तं क्षीणं, कफः क्षीणतरः । एवं षट् क्षीणदोषसंसर्गभेदान् विद्धि जानीहि । त्रयोदश समस्तेषु क्षीणेषु दोषेषु त्रयोदश दोषभेदान् विद्धि कथं, षट्द्व्येकातिशये न तु दोषद्वयस्यातिशयेनात्यन्तक्षीणतया तथा दोषैकस्यातिशयेनात्यन्तक्षीणतया पर्यायतः षट् क्षीणदोषसन्निपातदोषान् विद्धि (१) वातः क्षीणः, पित्तः श्लेष्माणवातिशयेन क्षीणौ, (२) पित्तं क्षीणम्, वातः श्लेष्माणवातिशयेन, (३) कफः क्षीणः वातः पित्तावतिशयेन, (४) वातपित्ते क्षीणे कफोऽतिशयेन, (५) पित्तश्लेष्माणौ क्षीणौ वातोऽतिशयेन, (६) वातश्लेष्माणौ क्षीणौ पित्तमतिशयेन । “वातपित्तकफाः क्षीणाः षट् तारतम्यविकल्पनात् ” दोषभेदान् विद्धि । (१) वातः क्षीणः, पित्तं क्षीणतरं, कफः क्षीणतमः, (२) पित्तं क्षीणं, वातः क्षीणतरः, कफः क्षीणतमः, (३) कफः क्षीणः, पित्तं क्षीणतरं, वायुः क्षीणतमः (४) वातः क्षीणः, कफः क्षीणतरः, पित्तं क्षीणतमम्, (५) पित्तं क्षीणं, कफः क्षीणतरो, वायुः क्षीणतमः, (६) कफः क्षीणः, वायुः क्षीणतरः, पित्तं क्षीणतमम् । एवं पञ्चविंशतिक्षीणैर्दोषभेदान् विद्धि । एवं पृथक् त्रीन् वृद्ध्यादिग्रन्थे वृद्धिशब्दमपास्य तत्प्रदेशे क्षीणशब्दं क्षित्वा क्षीणदोषभेदान् पृथक् त्रीन् विद्ध्यादिग्रन्थः ॥ ७६ ॥

हे०-क्षीणैश्च तावतो विद्धि । वृद्धशब्दस्थाने क्षीणशब्दप्रयोगात्ते ज्ञेयाः ॥ ७६ ॥

एकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ते ॥ ७७ ॥

स०-ते सन्निपातस्थदोषास्त्रयः षोढा भवन्ति । कथमित्याह । वृद्धिश्च समता च क्षयश्च वृद्धिसमताक्षयाः ।

एकैकस्य वाताद्यन्यतमस्य वृद्धिसमताक्षया एकैकवृद्धि-
समताक्षयास्तैरेकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् । यथा । वातो
वृद्धः पित्तं समं कफः क्षीणः । पित्तं वृद्धं वातः समः
कफः क्षीणः । कफो वृद्धः पित्तं समं वातः क्षीणः ।
कफो वृद्धो वातः समः पित्तं क्षीणम् । वातो वृद्धः
कफः समः पित्तं क्षीणम् । पित्तं वृद्धं कफः समो वातः
क्षीणः । एवमेकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ॥ ७७ ॥

प०—समता च क्षयश्च वृद्धिः षट्भेद इति ते दोष-
भेदा अनया वक्ष्यमाणया दोषभेदसंज्ञया दोषाः सम्प-
द्यन्ते । षट् वृद्धिश्च समता च क्षयश्च वृद्धिसमताक्षयाः
एकैकस्य वातादेरन्यतमस्य वृद्धिसमताक्षयाः तैरेकै-
कस्य वृद्धिसमताक्षयैः । (१) वातो वृद्धः, पित्तं
समं, कफः क्षीणः (२) पित्तं वृद्धं, वातः समः,
कफः क्षीणः (३) कफो वृद्धः, पित्तं समं, वातः
क्षीणः (४) वातो वृद्धः, कफः समः, पित्तं
क्षीणम् (५) पित्तं वृद्धं, वातः समः, कफः क्षीणः
(६) कफो वृद्धः, वातः समः, पित्तं क्षीणम् । एव-
मेकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ॥ ७७ ॥

हे०—वृद्धिक्षयसाम्यैः षट् । वृद्धवृद्धतरवृद्धतमस्थाने
वृद्धक्षीणसमयोगात्ते ज्ञेयाः । तेषां लक्षणमुक्तं संग्रहे—
“ रोगावस्थासु युगपद्वृद्धिसाम्यक्षयानुगम् । षट्कं हि
दुर्बोधतरं विकारैरिति हस्यते ॥ प्रकृतिस्थं यदा पित्तं
वृद्धो वायुः कफक्षये । स्थानादादाय गात्रेषु तत्र तत्र
विसर्पति ॥ तदा भेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितौ । गात्र-
देशे तथा स्यातां बलहानिपरिश्रमौ ॥ प्रकृतिस्थं कफं
क्षीणे पित्ते वायुयदा बली । कुक्षौ कुर्यात्तदा शूलं सशै-
त्यस्तंभगौरवम् ॥ प्रकृतिस्थं यदा वातं पित्तं वृद्धं कफक्षये ।
सरुणद्धि तदा दाहः शूलं चास्योपजायते । प्रकृतिस्थं कफं
वृद्धं पित्तं वातक्षये यदा । संनिरुध्यात्तदा कुर्यात्सतंद्रागौरवं
ज्वरम् ॥ प्रकृतिस्थं यदा वायुं क्षीणे पित्ते कफोऽधिकः ।
संनिरुध्यात्तदा कुर्याच्छीतकं गौरवं रुजम् । शीतलं
शीतपूर्वं ज्वरम् । प्रकृतिस्थं यदा पित्तं वृद्ध-
श्लेष्मानिलक्षये । संनिरुध्यात्तदा कुर्यान्मदामित्वं शिरोग्रहम् ।
निद्रातंद्रोपलेपांश्च हृद्रोगं गात्रगौरवम् । घ्रिवनं पित्तकफ-
योर्निखादीनां च पीतता ॥ ये दोषवृद्धिक्षययोर्विकाराः
कीर्तिताः पृथक् । शेषेष्वपि तु तानेव कल्पयेत्तद्यथायथम् ”
इति ॥ ७७ ॥

पुनश्च पठ ।

एकक्षयद्वंद्ववृद्ध्या सविपर्यययाऽपि ते ।
भेदा द्विषष्टिर्निर्दिष्टाः ॥ ७८ ॥

स०—एकस्य क्षय एकक्षयः । द्विस्य वृद्धिद्वंद्ववृद्धिः ।
एकक्षयसहिता द्वंद्ववृद्धिरैकक्षयद्वंद्ववृद्धिसमता । द्विस्य
सविपर्ययया सहविपर्ययेण वैपर्ययेण वर्तते नया । एव-
क्षयद्वंद्ववृद्ध्या पुनरेव षट् दोषभेदाः । यथा—क्षीणः
पित्तकफौ वृद्धौ । पित्तं क्षीणं वातकफौ वृद्धौ । कफः
क्षीणो वातपित्ते वृद्धे । एवमेकक्षयद्वंद्ववृद्ध्या त्रयो
भेदाः । सविपर्ययया च वृद्धया त्रयो दोषभेदाः ।
द्वंद्वक्षयैकदोषवृद्ध्या द्वंद्वक्षयसहितैकदोषवृद्धिसमता ।
यथा । वातपित्ते क्षीणे कफो वृद्धः । वात-
कफौ क्षीणौ पित्तं वृद्धम् । पित्तकफौ क्षीणौ वातो वृद्धः
इति सविपर्ययया वृद्धया त्रयो दोषभेदाः । एवं सवि-
पातभेदाः । द्विस्यवा वृद्ध्या पित्ते । एवमेकक्षयसम-
दोषाणां भेदा द्विषष्टिर्निर्दिष्टाः ॥ ७८ ॥

प०—ते दोषाः षट् । एकस्य क्षयः एकक्षयः ।
द्वन्द्वस्य वृद्धिः द्वन्द्ववृद्धिः । तया सविपर्ययया सहवि-
पर्ययेण वर्तते इति सा सविपर्ययैकक्षयद्वंद्ववृद्धिसमता
एकक्षयद्वन्द्ववृद्ध्या षट् । (१) वातः क्षीणः,
पित्तश्लेष्मानौ वृद्धौ, (२) पित्तं क्षीणं, वातश्ले-
ष्मानौ वृद्धौ, (३) कफः क्षीणः वातपित्ते वृद्धे
एवमुभयरूपया वृद्ध्या षट् दोषभेदान् । द्वन्द्वक्षयै-
कदोषवृद्ध्या द्वन्द्वक्षयसहितैकदोषवृद्धिसमता (१)
वातपित्ते क्षीणे कफो वृद्धः (२) वातकफौ क्षीणौ
पित्तं वृद्धम्, (३) पित्तकफौ क्षीणौ वातो वृद्धः
एवमुभयरूपया षट् दोषभेदाः । एवं द्विषष्टिर्दोष-
भेदाः द्विषष्टिसंख्यानिर्दिष्टाः कथिताः ॥ ७८ ॥

हे०—एकक्षयद्विवृद्धिन्यां त्रयः । यथा—वायुः क्षीणः
पित्तकफौ वृद्धौ, पित्तं क्षीणं कफवायुं वृद्धौ, कफः
क्षीणो वायुपित्ते वृद्धे । द्विक्षयैकवृद्धिन्यां त्रयः । यथा—
क्षीणो वायुपित्ते वृद्धे, पित्तकफौ क्षीणौ वायुवृद्धः,
वायुपित्ते क्षीणे कफो वृद्धः, पित्तकफौ क्षीणौ वायुवृद्धः,
कफवायुं क्षीणौ पित्तं वृद्धम् । एवं द्विषष्टिर्भेदाः । वायु-
पित्तकफाः समा इति ॥ ७८ ॥

त्रिषष्टः स्वास्थ्यकारणम् ७९

स०-त्रिषष्टीनां पूरणो यो दोषभेदः स स्वास्थ्य-
कारणमारोग्यहेतुर्धातुसाम्यात् । अत्र हि स्वप्रमाणस्था
वातपित्तकफाः । ये च दोषभेदा द्विषष्टिस्ते च रोगकार-
णमित्यर्थादुक्तं भवति । अत्र च रोगहेतुत्वे दोषवैषम्यं
कारणम् । त्रिषष्ट इति तस्य पूरणे ङङिति ङङ् ७९॥

प०-स्वास्थ्यकारणम् भेदस्त्रिषष्टितमः । त्रय एव
वातपित्तकफाः समानवृद्धयापि क्षीणास्तत् स्वास्थ्य-
स्यारोग्यस्य कारणं हेतुरिति ॥ ७९ ॥

हे०-त्रिषष्टो भेदः स्वास्थ्यकारणम् ॥ ७९ ॥

अधुना रसादिभेदादान्त्यं दोषभेदानां दर्शयन्नाह-
संसर्गाद्रसरुधिरादिभिस्तथैषां
दोषांस्तु क्षयसमताविवृद्धिभेदैः ।
आनंत्यं तरतमयोगतश्च यातान्
जानीयादवहितमानसो यथास्वम् ॥ ८० ॥

स०-न केवलं द्विषष्टिभेदभिन्नान् दोषान् जानी-
यात् । आनंत्यं च गतान्विधात् । कथमानंत्यमित्याह ।
एषां दोषभेदानां यथास्वं रसादिभिः संयोगात् । तथै-
षामेव क्षयादिभेदैस्तरतमयोगाच्चाऽऽनंत्यं गतान्विधात् ।
तत्र दिङ्मात्रं शिष्यव्युत्पत्तये प्रदर्श्यते । तत्र रसे वात-
पित्तकफानां पृथक् त्रयो भेदा भवन्ति पृथक् त्रीन्
विद्वदीत्यनुसारेण । संसर्गस्त्रिधा । तत्र तु तान् रसमे-
वाऽधिकृत्य नव विद्धि । कथम् । पूर्ववत् । त्रीनेव
समया वृद्ध्या षडेकस्याऽतिशयने । एवं पूर्वोक्तेन न्या-
येन रसमधिकृत्य संसर्गं योजयित्वा संनिपाते योज-
नीयाः । यथा त्रयोदश समस्तेषु । कथम् । षड्द्वयेका-
तिशयेन तु । एकं तुल्याधिकैः षट् च तारतम्यविक-
ल्पनादिति समानं पूर्वेण । रसाख्यं स्थानं केवलमधि-
कम् । पंचविंशतिमित्येवं वृद्धैः क्षीणैश्च तावतो रसम-
धिकृत्य भेदान् विद्धि । इत्येवं रुधिरमांसादिभिर्योज्यम् ।
एकैकापह्नासेनत्येवं द्विषष्टिभेदभिन्नानां दोषाणां रसा-
दिभिः सप्तभिः संयोगाच्चत्वारि शतान्येकचत्वारिंशद-

धिकानि स्युः । शकृदादिसंसर्गाक्षीणतमादिभेदैश्च
चित्यमाना दोषा आनंत्यं यांतीति । रसभेदे दोषभेदे
चाऽवगते वैयस्य हेतुलक्षणोपक्रमेषु मोहो न भवति ।
तथा च मुनिः । यः स्याद्रसविकल्पज्ञः स्याच्च दोष-
विकल्पवित् । न स मुहूर्द्विकाराणां हेतुलिंगोपपत्ति-
ष्विति । औजौगस्त्रिदशमभा प्रहर्षिणी स्यात् ॥ ८० ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया-
मष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुंदराख्यायां
दोषभेदीयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥

प०-एषां दोषादिभेदानां रसादिभिः संश्लेषा-
त्तथा क्षयसमताविवृद्धिभेदैः यथैषां तरतमयोग-
तश्च यथास्वमानंत्यं यातान् प्राप्तान् दोषांस्तद्वत्-
चेता लक्षयेत् । तत्र रसे वातपित्तकफानां पृथक्
भेदास्त्रयो भेदा भवन्ति । पृथक् त्रीन् विद्वदीत्यनुसा-
रेण । संसर्गस्त्रिधा रसे वातादीनां द्विसूत्रनुतान्
दोषान् रसमेवाधिकृत्य नव विद्धि पूर्ववत् सर्ववत्
सर्वमूहम् । न चैवमत्राशङ्कनीयम् । यथा वातपित्त-
श्लेष्माणोऽपि विरुद्धगुणाः सन्तोऽप्यथात्मलोकस्या-
भ्यन्तरस्य हिंसाद्यशुभकर्मवशाद्विकृतिमापन्नाः
संनिपातं जनयन्ति । न च परस्परमुपशमाय भवन्ति ।
स्वाभाव्यात् सहजातत्वात् सात्म्यभूतत्वात् । महा-
भूतानीव परस्पराभिभवे कार्यमारभन्ते । द्रव्यं
रसादि यथोक्तम् । क्षमाभ्योऽग्निरित्याद्यनुकल्प-
मेतादिति भद्रम् ॥ ८० ॥

इति श्री चन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थच-
न्द्रिकायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्र-
स्थाने दोषभेदाध्यायो द्वादशः ॥

हे०-एते भेदा रसादिभिर्दूष्यैः प्रत्येकं संसर्गाद्बहवो
भवन्ति । तथा एषां दूष्याणां क्षयादिभेदनैः संयोगैः
संसर्गात्ततोऽपि बहवः । एवमानंत्यं यातान् दोषानवहित-
मानसो जानीयाद्यथास्वं स्वेन लक्षणेन ॥ ८० ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने दोषप्रकरणं साम-
स्येन निरूपितम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

पूर्वेऽध्याये विकृतान् दोषानाधेवोपक्रमेदित्युक्तमतस्त-
मेवोपक्रमं दर्शयितुं दोषोपक्रमणीयमारिस्फुरिदमाह—

अथाऽतो दोषोपक्रमणीयमध्यायं

व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—दोषाणामुपक्रमणं चिकित्सा दोषोपक्रमणं तस्मै
हितो दोषोपक्रमणीयः । शेषं पूर्ववद्योज्यम् ॥ १ ॥

प०—भेदज्ञानस्यैतावत्फलम् । यत्तद्भेदज्ञानं दोषा-
णां चिकित्सा । तत् ज्ञाने सम्यक् शक्यते कर्तुम् ।
अतस्ततोऽनन्तरं दोषोपक्रमणीयोऽधिकृतः आधि-
क्येन स्मर्यते । अस्मिन्नर्थानां दोषोपशमोपयोगिनां
स्नेहादीनां नाम इत्यध्यायः । तं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

हे०—लक्षणस्कंधान्तरमौपधस्कंधमारभते-तत्र अथेति।
दोषोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते—दोषोपक्रम-
णस्य सर्वरोगौपधत्वात् । उपक्रमणमौपधम् ॥ १ ॥

सर्वदोषेभ्यश्च प्रधानो वात इति तद्रूपक्रमं
पूर्वमाह—

वातस्योपक्रमः स्नेहः स्वेदः संशोधनं मृदु ।
स्वाद्मल्लवणोष्णानि भोज्यान्यभ्यंगमर्दनम् ।
वेष्टनं त्रासनं सेको मद्यं पैष्टिकगौडिकम् ।
स्निग्धोष्णा वस्तयो वस्तिनियमः सुखशीलता
दीपनैः पाचनैः सिद्धाः स्नेहाश्चानेकयोनयः ।
विशेषान्मेध्यपिशितरसतैलानुवासनम् ॥ २ ॥

स०—वातस्योपक्रमः स्नेहः । श्रेष्ठत्वाच्च प्रागुपा-
दानं स्नेहस्य । ततः स्वेदः । कृतस्नेहस्वेदस्य च संशो-
धनं तच्च मृदु न तीक्ष्णम् । तीक्ष्णस्य वातकोपहेतु-
त्वात् । तथा स्वाद्वादीनि भोज्यानि भक्ष्याणि । अभ्यं-
गश्च मर्दनं चाऽभ्यंगमर्दनं पाण्यादिना । वेष्टनं शाट-
कादिना । त्रासनं खड्गव्यप्रोप्रहस्तराजपुरुषादिदर्शना-
दिना । ननु भीशोकादिभिर्मरुतस्य कोप उक्तः ।
वक्ष्यति हि । क्रियाऽतियोगभीशोकेत्यादि । तत्
कथं त्रासनं वायोरुपक्रमः । उच्यते । मयं वातप्रकोप-

हेतुर्न तु त्रासनम् । त्रासनं हि सर्ववातावज्वयनं तस्मा-
द्वातोपशान्त्यर्थं त्रासनं युक्तम् । यथोन्मादादिषु । तथा
च वक्ष्यति । वातोन्मादं हर्षणाश्वासनत्रासनभयनाडने-
त्यादि । तथा सेकादिरुपक्रमः । सेको दशमूलकाद्या-
दिना । तथा मद्यं पैष्टिकं गौडिकं वातस्योपक्रमः ।
तथा स्निग्धोष्णा वस्तयो वातस्योपक्रमः । स्निग्धोष्णा
इत्युक्त्या रुक्षशीतं वस्तिमत्र निराकरोमि । तथा
वस्तिनियमो यथाविधि वस्तिदानं वातस्योपक्रमोऽप्यत्र
वस्तिनियमः कर्मकालं योगाद्विधिपंचाशत्परिमाणः ।
प्राक्स्नेह एकः पंचात इत्येवमादिना ग्रथेन यो वस्तिः
स वातस्योपक्रमः । तथा सुखं शीलयतीति नृगशीलः ।
शीलिकामिभिक्षाचरिभ्यो णः । तस्य भातः नृग-
शीलता सौख्यवृत्तित्वम् । निलप्रियालाक्षोऽद्वैतोऽनेका-
योनयो येषां तेऽनेकयोनयः स्नेहास्ते च वातस्योपक्रम-
इति योज्यम् । किंभूताः । दीपनपाचनैः सिद्धाः
विशेषण पुष्ट्यांसरसनैः लपुष्णामयं च वातस्यो-
पक्रमः ॥ २ ॥

प०—सर्वदोषप्रधानत्वान् वातस्य पूर्व चिकित्सा-
माह—वातस्य दुष्टस्य स्नेहादिरनुवासनपर्यन्त उप-
क्रमः । तस्य मारुतस्य स्नेह एव सर्वोपक्रमेभ्यः
प्रधान एवोपक्रमः । स चानेकप्रकारस्ततोऽनन्तरं
स्वेदः । यस्मात्समीरो रुक्षशीतैरन्नपानौपधैर्यथा
शीघ्रं कुप्यति, न तथान्यैर्हृद्वादिगुणयुक्तैः मामा-
न्यगुणैरप्यतः स्नेहस्वेदावनेकप्रकारौ वातस्य कुपि-
तस्य पूर्वमन्योपक्रमेभ्यस्तदुपशान्त्यर्थौ कारौ, न
तथाऽन्ये उपक्रमाः कृतस्नेहस्वेदस्य संशोधनं मृदुती-
क्ष्णम्, तीक्ष्णस्य वातकोपकत्वात् प्रतिषेधन्तश्च
भोज्यान्यौपधानि स्वाद्मल्लवणोष्णानि नान्यर-
साघ्रातानि । अभ्यङ्गपूर्वं मर्दनमभ्यङ्गमर्दनम् ।
वेष्टनं—शाटकादिना । अङ्गस्य त्रासनमुखकर्मो वा-
तिकेपून्मादापस्मारादिषु, न पक्षघातादिषु वातवि-
कारेषु । सेक औपधकाथस्नेहक्षीरादिभिः परिषेकः ।
पिष्टेन कृतं पैष्टिकं मद्यं मुरादि । गुडेन कृतं गौडि-
कम् । स्निग्धोष्णा वस्तय इति निर्देशान् रुक्ष-
शीतानां निषेधः । वस्तिनियमो वातस्योपक्रमः ।
वस्तेनियमो नियमेन यथा वस्तिदानमित्यर्थः ।
वस्तिसिद्ध्युक्ताचार उत वा वस्तीनां नियमाः कर्म

कालयोगानां संख्यापञ्चाशत् अविका वस्तयो
वस्तिनियम इत्यन्तः विनधा इत्यन्तो रूक्षाः ।
तथा—प्राक् स्नेह एकः पञ्चान्ते द्वादशास्थापनानिच।
सान्वासनानि कमैव वस्तयस्त्रिंशद्वारिताः । कालः
पञ्चदशे कोऽत्र प्राक्स्नेहास्ते त्रयः स्मृताः।पद् पञ्च-
वस्त्यन्तरिता योगाष्टौ वस्तयोऽत्र तु ॥ त्रयो नि-
रूहाः स्नेहाश्च स्नेहावाद्यन्तथोरुभौ” सुखशी-
लताशोकादि मनोऽविक्षोभकरता वर्जितेष्टविषयसे-
वासौख्या निरन्तरमनेकयोनयः स्थावरजङ्गमभेदभि-
न्नास्ते च दीपनैः पाचनैरौषधैः सह सिद्धा अने-
का योनिराकारो येषां ते अनेकयोनयः, तस्य च
वायोः कुपितस्य सर्वेभ्य उपक्रमेभ्यः विशेषादत्यर्थं
मद्यपिशितरस उपक्रमः मेध्यं पिशितं वल्यं मांसं
तद्रसस्तथा तैलमनेनैवानुवासनेन ॥ २ ॥

हे०—तत्र वातौषधमाह—लेहः शोधनादिः, स्वेदः ता-
पादिः, शोधनं वमनादि । तच्च मृदु—हीनयोगेन कृतम् ।
वेष्टनं—व्रतितवह्नादिना संमताद्बन्धनं, त्रासनमकस्मान्द्रयो-
त्पादनं, लेकः सेचनं, वस्तयो निरूहाः, वस्तिनियमो-
ऽनुवासनं, तस्य वस्तिनानियतत्वात् । सुखशीलता सुखा-
भ्यासः । लेहास्तैलादयः । तिलतैलातसीतैलगोवृतमहिषी-
धृतादिभेदादनेकयोनयः । दीपनार्थं मेध्यं भेदुरं यत्पिशितं
मांसं तस्य रसस्तिलतैलमनुवासनं चेति एतत्त्रितयं विशेषे-
णौषधम् ॥ २ ॥

पित्तस्योपक्रमं वक्ति—

पित्तस्य सर्पिषः पानं स्वादुशीतैर्विरेचनम् ।
स्वादुतिक्तकषायाणि भोजनान्यौषधानि च ॥
सुगन्धशीतहृद्यानां गंधानामुपसेवनम् ।
कंठे गुणानां हाराणां मणीनामुरसा धृतिः ॥
कर्पूरचन्दनोशीरैरनुलेपः क्षणे क्षणे ।
प्रदोषश्चन्द्रमाः सौर्धं हारि गीतं हिमोऽनिलः ॥
अयंत्रणसु(मु)खं मित्रं पुत्रः संदिग्धमुग्धवाक् ।
छंदानुवर्तिनो दाराः प्रियाः शीलविभूषिताः ॥
शीतांबुधारागर्भाणि गृहाण्युद्यानदीर्घिकाः ।
सुतीर्थविपुलस्वच्छसलिलाशयसैकते ॥
सांभोजजलतीरांते कायमाने द्रुमाकुले ।
सौम्या भावाः पयःसर्पिविरेकश्च विशेषतः ॥ ३ ॥

स०—उपक्रम इति वर्तते । सर्पिषः पानमित्यादि
पित्तस्य प्रकुपितस्योपक्रमः । तथा हाराणां मुक्तादात्रां
कंठे गुणसंज्ञानां वक्षसा धृतिर्धारणम् । मणीनां मर-
कतचन्द्रकांतपद्मरागादीनाम् । तथा कर्पूरादिभिः प्रति-
क्षणमनुलेपनम् । तथा प्रदोषादिः पित्तस्योपक्रम इति
वर्तते । प्रदोषो रात्रिमुखम् । सुधाया इदं सौर्धं
धवलगृहम् । हारि रम्यं गीतं गानम् । तथा मित्र-
मयंत्रणमुखं न विद्यते यंत्रणा यस्मिंस्तथाविधं सुखं
यस्मिंस्तथाविधं मित्रम् । तथा संदिग्धाऽव्यक्ता सुग्धा-
ऽप्रौढा वाग् गीर्धस्य स एवंविधः पुत्रः । दाराः कल-
त्राणि वल्गुभाः सुशीलाश्च । तथा छंदानुवर्तिनश्चित्ता-
नुगुणकारिणः । शीतांबुधारा गर्भेऽभ्यंतरे येषां तथा-
विधानि गृहाणि । तथोद्यानमुपवनम् । तथा दीर्घिकाः
गृहपुष्करिण्यः । तथा सौम्या भावाः पित्तस्योपक्रमः ।
क्र स्थितस्य । सुतीर्थविपुलस्वच्छसलिलाशयसैकते यः
कायमानस्तृणगृहं तस्मिन् । शोभनं तीर्थं यस्य स एवं
सुतीर्थश्चासौ विततविमलजलाशयश्च सुतीर्थविपुल-
स्वच्छसलिलाशयस्तस्य समीपे सैकतं तस्मिन् । सिकता
अस्मिन्देहे संतीति सिकताशर्कराभ्यां चैत्यम् । समू-
हार्थं ढगुर्निवारः स्यात् । क्रीदशे कायमाने सांभोजं
सपत्रं जलं यस्मिंस्तीरांते स एवं सांभोजजलस्तीरांतो
यस्मिन् कायमाने तस्मिन् तथा द्रुमैर्वृक्षैराकुले व्याप्ते ।
विशेषण तु पयो धृतं विरेकश्चोपक्रमः ॥ ३ ॥

प०—पित्तस्य प्रकुपितस्य सर्पिषः पानमित्याद्यु-
पक्रमः । तथा स्वादुशीतैर्मधुरशीतवीर्यैरौषधैर्विरेच-
नमधोदोषहरणमुपक्रमः । तथा भोजनान्यभ्यव-
हाराणि स्वादुतिक्तकषायाण्युपक्रमः । तथौषधा-
नि स्वादुतिक्तकषायाण्येवोपक्रमः । तथा सुगन्ध-
शीतहृद्यानां मृदुमुरभिशीतलानां गन्धानां गन्धद्र-
व्याणां चन्दनादीनामुपसेवनं पित्तस्योपक्रमः ।
तथा कण्ठे गुणानां हाराणामाभरणद्रव्यप्रकाराणां
हाटकादिमयानामुरसा धृतिर्धारणम् । तेषां मौक्त-
िकानां हाराणामुरसा धृतिः । तथा मणीनां वैडूर्य-
पद्मरागचन्द्रकान्तानामुरसा धृतिः पित्तस्योपक्रमः ।
तथा कर्पूरचन्दनौषधैः क्षणे क्षणेऽनुलेपनं पित्तस्यो-
पक्रमः । तथा प्रदोषः रात्रिप्रागभागाः । चन्द्रमाः

सोमः । सुधया निष्पादितं गृहम् । हारि मनो-
हारि, रम्यं गीतं, हिमोऽनिलः शीतो वायुः पित्त-
श्लोषकम् । तथा मित्रमयन्त्रणसुखं हृदयाह्लादकारि
समानवेपचरितम् । पुत्रः सन्दिग्धमुग्धवाक् सन्दि-
ग्धमुग्धानभिस्पष्टाऽप्रौढा वाक् यस्य स तथाविधः ।
तथा दारा गृहिण्यश्चलन्दानुवर्तिन्यः । चित्तानुकूलाः
प्रिया बह्वभाः पित्तस्योपक्रमः । गृहाणि शिताम्बुधा-
रागर्भाणि, उद्यानानि दीर्घिकाः पुष्करिण्यः पित्त-
श्लोषकम् । तथा कायमानं वेण्वादिनिष्पादितं
गृहं विशेषद्रुमाकुलसुतीर्थविपुलस्वच्छसलिलाशयसै-
कते साम्भोजजलतीरान्ते स्थाने कृते पित्तस्योपक्रमः ।
तथा भोजनान्यभ्यवहार्याणि । सोपानपङ्क्तिस्तीर्थ-
शब्देन भण्यते । शोभनानि च तीर्थानि विपुलं च
तत् स्वच्छं च तत् सलिलं तस्याशयं स्थानं तस्य
सैकतं तदं तत्र कायमानं द्रुमैराकुलं द्रुमाकुलं सहा-
भ्योर्जैर्वर्तते यज्जलं तीरान्तं यस्मिन्स्तत्तथाविधं
सैकतं तथा सौम्या भावादेहमनसोराहादाद्यैः सत्यका-
रिणस्तेऽपि तस्योपक्रमः । विशेषतः पयःसर्पिर्विरेकः
सर्वेभ्य उपक्रमेभ्यः प्रधानतम उपक्रमः ॥ ३ ॥

हे०—पित्तस्यौपधमाह—मुगंधिशीतहृद्यानां द्रव्याणां
चंदनादीनां ये गंधास्तेषाम् उपसेवनं, कंठे गुणानां
कंठावलंघिनां हाराणां मुक्तावलीनां ये मणयस्तेषामुरसा
धृतिः । उशीरं वीरणं, प्रदोषध्रं विनापि, अयंत्रणमुखं
यन्मुखेन नियंत्रणां न करोति बुद्ध्या तु करोति, मुग्धा
मृदुला, उद्यानदीर्घिका क्रीडावनवापी, सुतीर्थः सुगम-
प्रवेशमार्गः विपुलः स्वच्छश्चयः सलिलाशयस्तस्य सैकते
सिकतामयप्रदेशे साम्भोजजलतीरांतस्तीरजलाशययोः संधि-
र्थस्मिन्सैकते तत्तथा कायमानं तृणादिरचितागारं, सौम्या
भावा मनःप्रसादनाः पदार्थाः पयःसर्पिर्विरेकश्चेति
चतुष्टयं विशेषादीपधम् ॥ ३ ॥

अधुना श्लेष्मण उपक्रममाह—

श्लेष्मणो विधिना युक्तं तीक्ष्णं वमनरेचनम् ।
अन्नं रूक्षाऽल्पतीक्ष्णोष्णं कटुतिक्तकषायकम् ॥
दीर्घकालस्थितं मद्यं रतिप्रीतिः प्रजागरः ।
अनेकरूपो व्यायामश्चिता रूक्षं विमर्दनम् ॥
विशेषद्रमनं यूषः क्षौद्रं मेदोघ्नमौषधम् ।
धूमोपवासगंडूषा निःसुखत्वं सुखाय च ॥ ४ ॥

स०—विधिना शास्त्रोक्तेन युक्तं तीक्ष्णं वमनविरेचनं
कफस्योपक्रमः । तथाऽन्नं रूक्षादिगुणयुक्तम् । तथा मद्यं
पुराणम् । रतिप्रीतिप्रजागरः । रमणं रतिस्तस्याः प्रीतिः
सुखम् । तथा प्रजागरोऽतिजागरणं तथाऽनेकरूपो
व्यायामो नियुद्धधनुराकर्षणादिकः । विशेषेण तु वमनं
यूषो माक्षिकं तथा मेदोघ्नं यदौषधं तच्च धूमादयश्च ।
तथा निःसुखत्वं सुखाभावो दुःखरूपत्वम् । वाग्देहम-
नःकर्मणो दुःखदस्याऽनुष्ठानाद्यदुःखमुत्पद्यते तच्च
श्लेष्मणो वृद्धस्य विकारकरणहेतो रूपशमात्सुखाय
जायते ॥ ४ ॥

प०—श्लेष्मणो निश्चितस्य तथा वृद्धस्य विकारक-
रणसमर्थस्य वमनाद्युपक्रमः । तत्र वमनमूर्ध्वदोष-
हरणम् । तच्च विधिना यथाशास्त्रोदितेन विधा-
नेन युक्तं योजितं, तच्च तीक्ष्णद्रव्यनिष्पादितम् ।
तथा रेचनं तीक्ष्णं श्लेष्मण उपक्रमः । तथान्नं भक्तं
रूक्षमल्पं तीक्ष्णं कटु तिक्तकषायं च । तथा मद्यं
दीर्घकालस्थितं श्लेष्मण उपक्रमः । रतिर्हृच्छया-
वेशकृपा तत्तद्व्यापारः रमणं रतिः स्त्रीसेवा तस्या
रतेः प्रीतिः सुखं तस्यां रतौ सुखेन सेवनम् ।
प्रजागरो निद्राक्षयः श्लेष्मण उपक्रमः । तथा नैक-
रूपो नानारूपो व्यायामो शरीरायासजननं कर्म
वा । नियुद्धं धनुराकर्षणादिभिः श्लेष्मण उपक्रमः ।
तथा चिन्तनं चिन्ता भावानां स्मरणम् । तथा
रूक्षं रूक्षप्रायं विमर्दनं श्लेष्मण उपक्रमः । वम-
नादीनि सर्वेभ्य उपक्रमेभ्यः श्लेष्मणः प्रधान उप-
क्रमः । तत्र यूषो धान्यैः कृतः । क्षौद्रं माक्षिकम् ।
मेदोघ्नमौषधं गुग्गुल्वादि । धूमो वक्ष्यमाणलक्षणः ।
उपवासो लंघनम् । गण्डूषो मुखपूरः । निःसुख-
त्वं सुखाभावो दुःखरूपता, वाग्देहमनःकर्मणोऽ-
त्यन्तानुष्ठानाद्यदुत्पद्यते सहनत्वं तान्निःसुखत्वं सुख-
त्वप्रतिषेधः श्लेष्मण उपक्रमः, सुखाय सुखार्थ
सम्पद्यन्ते ॥ ४ ॥

हे०—श्लेष्मौपधमाह—विधिना युक्तं तीक्ष्णं शोधनम्,
तीक्ष्णेन शोधनेन व्यापदोऽसंभवात् । अतएव मृदुमध्ययो-
र्वातपित्तशोधनयोरुक्तिः । रतिप्रीतिः—रत्यां संभोगे प्रीतिः
न तु रतिः । वमनाद्यष्टकं विशेषादीपधं सुखाय सुखसा-
धनाय धर्माय, यन्निःसुखत्वं दुःखानुभवः नाऽधर्माय तस्य
रोगहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

ध्वानी संसर्गोपक्रमं वक्ति—

उपक्रमः पृथग्दोषान् याऽयमुद्दिश्य कीर्तितः ।
संसर्गान्निपातपु ते यथास्वं विकल्पयेत् ॥ ५ ॥

स०—पृथक् प्रत्येकं दोषान्वातादीनुद्दिश्याऽऽश्रित्य
य उपक्रमः कीर्तित उक्तः संसर्गसंनिपातेषु च तमुपक्रमं
यथास्वं विकल्पयेत् । प्रवृद्धदोषानुसारेण निरूप्य
प्रयुज्यतेत्यर्थः । यथा वातपित्तसंसर्गे वातपित्तोपक्रमौ
मिश्रौ । वातकफसंसर्गे वातकफोपक्रमावित्यादि एवं
संनिपातेऽपि निरूप्योपक्रमः प्रयोज्यः ॥ ५ ॥

प०—योऽयमुपक्रमः पृथग्दोषानुद्दिश्य कीर्तितस्त-
मेवोपक्रमं संसर्गेषु तथा सन्निपाते च यथास्वं
यथायथं कल्पयेत् । यथा वातपित्तसंसर्गे वात-
पित्तोपक्रमौ विकल्पयेत् । पित्तश्लेष्मसंसर्गे पित्तक-
फोपक्रमौ विकल्पयेत् । एवं सन्निपातेष्वप्युपक्र-
मत्रयं युगपद्यथायोग्यं विकल्पयेत् ॥ ५ ॥

हे०—संसर्गसंनिपातभेदानामौषधमाह—यथास्वं स्वम्
आत्मीयं विशेषमनतिक्रम्य विकल्पयेत् । यथा वातपित्त-
संसर्गे वातपित्तौषधमेलनमविरोधेन । तस्मिन्नेव वाता-
धिके वातौषधाधिक्यं, पित्ताधिक्ये पित्तौषधाधिक्यम् । एव-
मन्वयापि ॥ ५ ॥

संसर्गं भूयोऽप्युपक्रममाह—

ग्रेष्मः प्रायो मरुत्पित्ते वासंतः कफमारुते ।
मरुतो योगवाहित्वात्कफपित्ते तु शारदः ॥ ६ ॥

स०—उपक्रम इति वर्तते । वातपित्तसंसर्गे ग्रीष्म-
तुर्चर्चाविहित उपक्रमः प्रायेण योज्यः । यथाऽतोऽस्मिन्
पट्टकट्टम्लव्यायामार्ककरास्त्यजेत् । भजेन्मधुरमेवान्न-
मित्यादि सर्वं त्याज्यं सेव्यं च । कफमारुतसंसर्गे
वासंतर्तुभवस्तीक्ष्णैर्वमननस्याद्युक्तमेतच्च द्वयमप्ये-
कांतिन पवनहेतुः । तत्कथमुक्तं ग्रेष्मः प्रायो मरुत्पित्ते
वासंतः कफमारुत इत्याशंक्याह । मरुतो योगवा-
हित्वात् । अत्राऽयं भावः । यदा किल वायुः पित्तेन
युज्यते तदा दाहादिकृत् । पित्ते समे सति दाहादिकं

कर्तुं मरुत्सामर्थ्यमपि च ग्रीष्मे शीतमेव सेव्यत इति नायं
नियमः । किं तर्हि स्निग्धाद्यपि तस्मान्मरुत्पित्ते ग्रीष्म-
विधिर्युक्तः । वसंते च कफयोगात् कफविकारकार्येव
भवति योगवाहित्वादतो वासंतस्तीक्ष्णो वमननस्या-
दिन्याय्यः । एवं पित्तेन सह स्थितस्य वायोः पित्त-
चिकित्सा कफेन सह स्थितस्य वायोः कफचिकित्सा
स्वभाववशादिति भावः । कफपित्तसंसर्गे तु शारदः शर-
द्वर्तुचर्चाविहित उपक्रमः । संनिपाते क उपक्रमः ब्रूमः ।
वर्तुचर्चाविहितः । प्रावृषि हि दोषत्रयकोप उक्तोऽत
एवाह । भजेत्साधारणं सर्वमित्यादि ॥ ६ ॥

प०—पुनरस्मिन्निविधिसंसर्गे मुखेनोपक्रमं स्प-
ष्टार्थमिति निदर्शयन्नाह—मरुत्पित्ते वातपित्तरूपे
संसर्गे ग्रेष्मो विधिः ग्रेष्मर्तुचर्चाध्यायोक्तः स्निग्धः
शीतः प्रयोज्यः । तथा कफमारुते संसर्गे वासन्तो
वसन्तचर्चोक्तो विधी रूक्षोष्णप्रायो योज्यः ।
ननु ग्रीष्मे शीतप्रायो विधिरुक्तस्तथा-
वसन्ते रूक्षप्रायः तत्कथं वायोः समानगुण उप-
क्रमो युज्यते शीतरूक्षत्वाद्वातस्य तत आह—मा-
रुतो योगवाहित्वादिति । यस्माद्वायुर्योगवाही येनैव
संयुज्यते तेनैवैकयोगक्षमो भवतीत्यर्थः । तथा च
ग्रन्थः—“योगवाहः परं वातः संयोगादुभयार्थकृत् ।
दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत् सोमसंश्रयात् ” ।
एवं यथास्वलक्षणविषये योगवाहित्वं दृष्टं तथा
चिकित्सायामपि योगसमानत्वं युज्यते तेन वायोः
पित्तेन सह स्थितस्य पित्तचिकित्सा प्रयोज्या योगवा-
हित्वाद्धेतोः । तथा कफेन सह स्थितस्य कफचि-
कित्सा शारदः शरद्वर्तुचर्चाविहितो विधिः कफपित्तसं-
सर्गे योज्यः ॥ ६ ॥

हे०—संसर्गभेदानामौषधांतरमाह—मरुत्पित्ते संसृष्टे
ग्रेष्म उपचारः कार्यः । कफमारुते वासंतः । तत्र
शारदस्य कफपित्तघ्नत्वाद्युक्तोऽतिदेशः, ग्रेष्मस्य पित्तघ्न-
त्वाद्वासंतस्य कफपित्तघ्नत्वादयुक्तस्तत्राह—मरुतो योगवा-
हित्वादिति योगं संबंधं वहति निर्वहति द्वितीयस्यानुसरणे-
नेति योगवाही । तेन पित्तयुक्तस्य वायोः पित्तघ्ने-
नोपशान्तिः, कफयुक्तस्य कफघ्नेन । प्रायोग्रहणादनुचितान्-
शल्यागोऽपि ॥ ६ ॥

संप्रत्युपक्रमस्य कालं वक्ति—

चय एव जयेदोषं कुपितं त्वविरोधयन् ।
सर्वकोपे बलीयांसं शेषदोषाविरोधतः ॥ ७ ॥

सू०—चयकाल एव दोषं वातादिं जयेत् । तथा छिन्नमूलत्वान्न विकुर्वीत । न कोपकालं प्रतीक्षेतेति सूचनार्थ एवशब्दः । कथं जयेदित्याह । कुपितं दोषमविरोधयन् । सर्वदोषकोपे केवलं बलवत्तरं दोषं जयेत् । कथम् । शेषदोषाविरोधेन ॥ ७ ॥

प०—साम्प्रतमुपक्रमकालमाह—दोषे वातपित्तकफालये चय एव चयावस्थायामेव जयेत् चिकित्सेत् न प्रकोपकालं प्रतीक्षेत । यदा चयकाल उपेक्षितः संस्तदा तं दोषं कुपितमकुपितेनाविरोधयन् चिकित्सेत् । तेनैतदुक्तं भवति । कुपितस्तथा जेतव्यो यथा तद्विपरीतैराहारादिसद्भवाद्दोषान्तरं न कुप्यतीति । यदा सर्वे दोषा युगपत्कुपितास्तदा गरीयांसमधिकबलं कुपितबलं दोषं जयेत् । शेषयोः स्वल्पकुपितयोरविरोधेन साम्येन कुपितानां तु बलीयान् वायुरसाम्ये पुनर्यो यस्मादधिकः प्रदुष्टबुद्ध्या वृद्धस्तं बलीयांसं शेषदोषाविरोधेनैव जयेत् । एतत्प्रपञ्चसङ्ग्रहे ग्रन्थकारेणोक्तम्—“क्रमान्मरुत्पित्तकफाः सर्वत्र सदृशे बले । वातादीनयथा-

१ सू०—चय एवाऽविरोधयन्वा ।

प्र. टी.—अथवा चये चयकाले एवोपचीयमानं पथ्याऽऽहारादिभिरुपक्रमेत । यथा—ग्रीष्मे कद्रुमल्लवणानि वर्जयेत्, लघुस्निग्धमधुराणि द्रव्याणि शीतं द्रव्यं सेवेत । यथा—प्रावृषि वातप्रकोपो न भवेदिति । वर्षासु जीर्णधान्यसधुरलघुस्निग्धानि च द्रव्याणि शीतशीत जलं च सेवेत । यथा—पित्तसंचयो न भवेद्वातप्रकोपोऽपि न भवेत् । एवं हेमन्तेऽप्यविरोधयन् शुण्ठ्यादिसंयुक्तानि द्रव्याण्युपसेवेत । येन च प्रकोप एव न भवेदिति ॥

सू०—संसर्गसन्निपातेषु च बलवत्तरम् ।

प्र. टी.—संसर्गे द्विदोषचये सन्निपाते त्रिदोषचये च मिश्रितोपक्रमः सम्मिलितचिकित्साया उपक्रमेत । अथवा बलवत्तरं दोषं पूर्वं जयेत् । यथा वातकफसंसर्गे वातकफोपक्रमः । वातपित्तसंसर्गे वातपित्तोपक्रमः । पित्तकफसंसर्गे पित्तकफोपक्रमः । एवं वातपित्ते त्रैत्मिको विधिः प्रयोज्यः । वातकफे वसन्तोक्तः । कफपित्ते शारद्रीयः । एवं संसर्गे, सन्निपाते च वा बलवत्तरं पूर्वमुपक्रमेत ॥

पूर्वं यतः स्वाभाविकं बलम् । ऊचे पराशरो ह्यर्थममुमेव प्रमाणयन् । यथोपन्यासतः प्राप्तमादौ दोषमभिपग्जितम् ॥ नेत्रभङ्गेन दृष्टो हि समं सैन्यपराजयः । स्थानतः केचिदिच्छन्ति प्राक्तावच्छ्लेष्मणो वधम् ॥ शिरस्युरसि कण्ठे च प्रलिप्तेन रुचिः कुतः । तदभावे कथं भोज्यमानद्रव्यावधारणम् ॥ असत्यभ्यवहारे च कुतो दोषविनिग्रहः । तस्मादादौ कफो घात्यः कायद्वारागतो हि सः ॥ मध्यस्थायि यतः पित्तमाशुकारि विचिन्त्यते । अतो वातसखस्यास्य कुर्यात्तदनु निग्रहम् ॥ अतएव च पित्तादिकफान्तोऽन्यैः कुतः स्मृतः । मुश्रुतस्य न सर्वत्र मतमेतद्ब्रवीमि तु ॥ जयेज्वरातिसारे च क्रमात् पित्तकफानिलान् । प्रायेण तापात्मतया ज्वरतेजो विशिष्यते ॥ विशश्च सरता पित्तात्तथा च मृदुकोष्ठता । तस्य चानुबलं श्लेष्मा गौरवापत्तिजाड्यकृत् ॥ वायुश्च वर्धतेऽवश्यं यत्स्नेहस्वेदयोः क्षये । ज्वरातिसारयोस्तस्मादेव दोषजये क्रमः ॥ कफपित्तानिलान्न्ये क्रमादाहुस्तयोरपि यस्मादासाशयोत्कलेशा भूयिष्ठं तत्समुद्भवः ॥ क्रमेणाद्येन तत्रापि प्रवृद्धान् स्वाशये स्थितान् । स्वाशयेषु प्रदुष्टानां स्थित्वैव ह्याशुकारिता ॥ विज्ञाय कर्मभिः स्वैः स्वैर्दोषोत्रेका यथाबलम् । भेषजं योजयेत्तत्र तत्र कुर्यान्न तु क्रमम् ॥ ७ ॥

हे०—औषधकालमाह—चय एव दोषं जयेन्न कोपं प्रतीक्षेत । अथ कथंचिच्चयातिक्रमकुपितं दोषं जयेत् पुनरविरोधयन् जयेत् । कुपितो द्विविधः प्रकृतिसमसमवेतो विकृतिविपमसमवेतश्च । तत्र प्रथमे दोषस्वरूपतुल्यरोगस्वरूपं, द्वितीयं विपरीतम् । यथा कफज्वरे कफविपरीतमुष्णत्वं तत्र ज्वरस्वरूपस्य कफप्रकोपस्य विरोधित्वान्नात्युष्णमौषधं कार्यम् । वक्ष्यति च—“ ऊष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना । तस्मात्पित्तविहङ्गानि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम् ॥ ” इति सर्वेषां युगपत्कोपे यो बलीयान् तं जयेच्छेषं दोषमविरोधयन् । संग्रहकारस्त्वाह “ क्रमान्मरुत्पित्तकफान् सर्वत्र सदृशे बले । वातादीनां यथापूर्वं यतः स्वाभाविकं बलम् ॥ ऊचे पराशरोऽन्यथममुमेव प्रमाणयन् । यथोपन्यासतः प्राप्तमादौ दोषे अभिपग्जितम् ॥ नेत्रभङ्गेन दृष्टो हि समं सैन्यमनाजयः । स्थानतः केचिदिच्छन्ति प्राक्तावत् श्लेष्मणो वधम् ॥ शिरस्युरसि कण्ठे च प्रलिप्तेऽन्नरुचिः कुतः । तदभावे कथं भोज्यपानद्रव्यावधारणम् ॥ असत्यभ्यवहारे च कुतो

दोषस्य विग्रहः । तस्मादादौ कफो जेयः कायद्वारगलो हि सः ॥ मध्यस्थायि यतः पित्तमाशुकारि च चित्यते । अतो वातसखस्यास्य कुर्यात्तदनु विग्रहम् ॥ अत एव च पित्तादिः । कफान्तोऽन्यैः क्रमः स्मृतः । सुश्रुतश्च न सर्वत्र मतमेतद्वतीति तु ॥ जयेज्वरेऽतिसारे च क्रमात्पित्तकफानिलान् । प्रायेण तापात्मतया ज्वरे पित्तं विशिष्यते ॥ विशेषात्सार्यते पित्तात्तथा च मृदुकोष्ठता । तस्य चानुबलः श्लेष्मा गौरवापक्तिजाड्यकृत् । वायुश्च वर्धतेऽवश्यं यत्श्लेहस्य तयोः क्षये ॥ ज्वरातिसारयोस्तस्मादेव दोषजये क्रमः ॥ कफपित्तानिलानन्ये क्रमादाहुस्तयोरपि ॥ यस्मादामाशयोत्क्लेशाद्भूयिष्ठं तत्समुद्भवः ॥ क्रमेणाद्येन तत्रापि प्रवृद्धान् स्वाशये स्थितान् । स्वाशयेषु प्रदुष्टानां स्थितैवं लाशुकारिता ॥ विज्ञाय कर्मभिः स्वैः स्वैर्दोषोद्रेकं यथाबलम् । जेपजं योजयेत्तत्र तंत्रीकुर्यान्नतु क्रमम् ” इति ॥ ७ ॥

कुतो हेतोरित्याह—

प्रयोगः शमयेद्वाधिं योऽन्यमन्यमुदीरयेत् । नाऽसौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ॥

स०—प्रयोगो व्याधिं शमयेदन्यमन्यं व्याधिसुदीरयेत्प्रकोपयेन्नाऽसौ विशुद्धो न श्रेष्ठ इत्यर्थः । स तु विशुद्धः प्रयोगो यः शमयेद्वाधिं न कोपयेत् । तस्मादन्यं व्याधिमविरोधयन् व्याधिं जयेत् ॥ ८ ॥

प०—एवं भतान्तराप्युपमतान्याचार्येण—औषधाहारादियोजनारूपो यः प्रयोग एकं व्याधिं शमयेदन्यं द्वितीयमुदीरयेत् । असौ प्रयोगो न विशुद्धो न श्रेष्ठो यस्तं शमयेदन्यं न च कोपयेत् । स शुद्धः शोभनकारणत्वात् ॥ ८ ॥

हे०—तत्राशुद्धप्रयोगो हेयः, शुद्ध उपादेयः तस्मात्तयोर्लक्षणमाह—दोषाणां परस्परं न शम इत्युक्तं संग्रहे—“शुद्धं मलमलं जेतुं नाल्पभावाद्बुभावपि । दोषादोषात्मकत्वाच्च न साम्येऽपि परस्परम् ॥ शीतलिङ्गाम्ललवणकट्वादिगुणवृत्त्यता । दुष्टा मिथश्च दोषेषु नातोऽन्योन्यं जयति ते ॥ आरंभकं विरोधोऽपि मिथो यद्बुद्धुगत्रयम् । विश्वस्य दृष्टं युगपद् व्याधेर्दोषत्रयं तथा ” इति ॥ ८ ॥

अथ कथं दोषाः कोष्ठाच्छाखास्थिमर्माणि यांतीत्याह—

व्यायामादूष्मणस्तैक्ष्ण्यादहिताचरणादपि ।

कोष्ठाच्छाखास्थिमर्माणि द्रुतत्वान्मारुतस्य च । दोषा यांति ॥ ९ ॥

स०—कोष्ठादुदराच्छाखास्थिमर्माणि दोषा यांति । कुत इति हेतुचतुष्टयमाह । व्यायामादिभिः शाखास्थिमर्माणि दोषा यांति । तत्र व्यायामोपजातश्रमस्योर्ध्वप्रपन्नः पवनो व्यायामकृतक्षोभश्रमोष्मादिभिः प्रशिथिलं चलं च दोषं स्वास्पदाच्छावावयित्वा पर्याकुलं शाखादिषु क्षिपति । तथाऽन्यातपादिसंबन्धिन ऊष्मणस्तैक्ष्ण्यात्तीक्ष्णेन हृयूष्मणा विलायिता दोषास्तैव चोष्मणा विवृतेषु स्रोतोमुखेषु संसृज्य शाखादीन् यांति । अहितेत्यादि । अहितेन सेवितेन दोषाः स्वप्रमणादतिरिच्यमानाः कोष्ठमापूर्य वार्षिका इव जलौघा निम्नोन्नतानीव शाखास्थिमर्माणि प्रपद्यन्ते । अपिः समुच्चये । द्रुतत्वादित्यादि । द्रुतत्वाच्छीघ्रवाहित्वान्मारुतस्य कोष्ठाच्छाखास्थिमर्माणि दोषा यांति ॥ ९ ॥

प०—कोष्ठदामपक्काशयापरपर्यायाच्छाखास्थिमर्माणि व्यायामादिभिः दोषा यान्ति । शाखा रक्तादयो धातवः त्वक् अस्थिन्यस्थिसन्धयः मर्माणि शिरोहृदयप्रभृतीनि । शरीरायासजननं व्यायाम उच्यते । ऊष्मणोऽग्नेस्तैक्ष्ण्यात् प्रबलत्वात् अहिताचरणादपध्यसेवनात्तथा मारुतस्य वातस्य द्रुतत्वात् प्रकोपाच्छाखादीनि दोषा यान्ति ॥ ९ ॥

हे०—अथ स्थानभेदोपक्रमः । तत्र दोषाणां स्थानांतरप्राप्तिप्रकारमाह—व्यायामादिभिश्चतुर्भिः कोष्ठस्था दोषाः शाखास्थं वहिर्मार्गं यांति, मध्यं वा अस्थिमर्माख्यम् । तथा शाखास्था अस्थिमर्मस्था वा ॥ ९ ॥

शाखादिभ्यः कथं दोषाः कोष्ठं यांतीत्याह—

तथा तेभ्यः स्रोतोमुखविशोधनात् । वृद्ध्याभिष्यंदनात्पाकात्कोष्ठं वायोश्च निग्रहात् ।

स०—स्रोतसां मुखानि तेषां विशोधनं विवरणं तस्मादोषाः कोष्ठं यांति । तथा वृद्ध्यादिभिः । वृद्धिः स्वप्रमणातिरेकः । वृद्धा हि दोषाः स्वानि स्रोतांस्यापूर्य कोष्ठं यांति । अभिष्यंदनं च नाग्नितापादितीक्ष्णोष्णा-

दिसंश्लेषादेवाऽपि तु क्षीराह्यभिष्यंदिभोजनादपि । एवं पाकात् । पाचनादिभिः पक्वा दोषाः क्वचिदनासज्जतः कोष्ठे यांति । किंच । वायोश्च निग्रहात् । चशब्दान् केवलं पूर्वभ्यो हेतुभ्यो यावद्वाय्वप्रेरणाच्चेत्यर्थः ॥ १० ॥

प०—तथा तेभ्यः शाखास्थिमर्मभ्यः कोष्ठे शरीरमध्ये पुनर्दोषा यांति । स्रोतसां यानि मुखानि तेषां शोधनाद्विशुद्धेस्तथा वृद्ध्याधिक्येन प्रबलत्वेन तथाभिष्यन्द्वाहलनाल्लवणक्षीराभिष्यन्दिद्रव्याभ्यवहारान् पाकान्निरामतया पचनादिभिः कोष्ठे यांतीति सम्बन्धः तथा वायोविक्षेपसंहारकस्य निग्रहात् प्रशमात् ॥ १० ॥

हे०—स्रोतोमुखशुद्ध्यादिभिः । पञ्चभिर्हेतुभिः कोष्ठे यांति । अभिष्यन्दनं—द्रवीभावः ॥ १० ॥

कोष्ठस्था दोषाः किं कुर्युरित्याह—

तत्रस्थाश्च विलम्बेरन् भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ॥ ११ ॥

स०—तत्रस्थाः कोष्ठस्थाश्च दोषा विलम्बेरन् रोगानुत्पादयेयुर्यस्मात्ते भूयो हेतुप्रतीक्षिणः । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनाद्वैतौ प्रथमा । भूयो हेतुप्रतीक्षित्वादित्यर्थः । वृद्धोऽपि हि दोषः कोष्ठे शाखादौ वा मार्गांतरे गतो हीनशक्तित्वान्न रोगोत्पादनसमर्थो भवति ॥ ११ ॥

प०—तत्रस्थाः कोष्ठस्थानस्था दोषा विलम्बेरन् न रोगान् कुर्वीरन् । सहकारणवैकल्याद्यद्वा रोगोत्पादनक्षमा न भवन्ति विकारकारणकरणान्तरापेक्षिणो भूयो बहुनिमित्तमपेक्षन्ते तच्छीलाः ११ ॥

हे०—एवं दोषाः कोष्ठस्थाः किं कुर्युरित्याह—यावत्स्थानांतरगमने हेतुं न लभंते, लब्धे तु हेतौ पुनः स्थानांतरं यांतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

यद्येवं किं कदाचिदप्यन्यस्थानगता दोषा हीनशक्तित्वान्न रोगान् कुर्युरित्याह—

ते कालादिबलं लब्ध्वा कुप्यंत्यन्याश्रयेष्वपि ।

स०—ते दोषाः कालदेशदूष्यप्रकृत्यपथ्यादेः समानगुणाद्वलं लब्ध्वा कुप्यन्ति । विकारमुत्पादयंतीत्यर्थः । कुत्र स्थान इत्याह । अन्याश्रयेष्वपि कोष्ठाश्रयाः

शाखादिमर्मस्वपि । शाखामर्माश्रिताः कोष्ठेष्वपीत्यर्थः । न केवलं स्वस्थानस्था एव कुप्यतीति सूचनार्थोऽपिशब्दः ॥ १२ ॥

प०—ते दोषाः कालदूष्यदेशप्रकृतीनां बलं सामर्थ्यं लब्ध्वा प्राप्य कुप्यन्ति । अन्याश्रयेष्वपि पराश्रयेष्वपि ॥ १२ ॥

हे०—स्वस्थाने परस्थाने वा विलंबमानादौषाः स्वैः स्वैः प्रकोपणैः प्रकुप्यंतीत्याह—ते कालादिवलं लब्ध्वा कुप्यंत्यन्याश्रयेष्वपीति ॥ १२ ॥

इदानीं परस्थानगतानां दोषाणां विकल्पेन चिकित्सासुपदिशनाह—

तत्राऽन्यस्थानसंस्थेषु तदीयामबलेषु तु ॥ १३ ॥

स०—तत्र तेषु वातादिष्वन्यस्थानसंस्थेषु । अन्यस्थानमन्यस्थानं तत्र सन्तिष्ठतेऽन्यस्थानसंस्थास्तेषु परस्थानगतेषु तदीयां स्थानिदोषसंबन्धिनामेव चिकित्सां कुर्यान्न स्वकीयाम् । तस्य परस्थानदोषस्येयं तदीया ताम् । किंभूतेषु दोषेषु । अबलेषु । तुल्यधारणे । अबलेष्वेव न बलवत्सु । बलवत्सु हि स्वामेव चिकित्सां वक्ष्यति ॥ १३ ॥

प०—तत्र तेषु दोषेषु प्रकुपितेष्वन्यस्थानसंस्थेषु तदीयां कुर्यादिति सम्बन्धः । तत्रेति निर्धारणे । तेषु दोषेष्वन्यस्थानसंस्थेषु तदीयामन्यस्थानसम्बन्धिनीं चिकित्सां कुर्यात् । आगन्तुकदोषसम्बन्धिनीं तदित्यनेन सर्वनाम्नाऽन्यस्थानं परामृश्यते । तात्स्थानाच्च तत्त्वामी दोषोऽन्यस्थानसंस्थेष्वित्यत्र यदेतद्वद्वचनं तत्पर्यायतोऽन्यस्थाने सन्तिष्ठमानत्वात्तदपक्षमन्यथा द्वयोरेकस्य वा दोषस्थान्यस्थानसंस्थानं सम्भवति । तद्व्याणां स्थानान्तराभावाद्यतश्चयो दोषाः स्थानान्येतेषां त्रीण्येव न चतुर्थकं पदापेक्षान्यस्थानसंस्थानं तेषां सम्भवति तस्मात्पर्यायतः सन्तिष्ठमानत्वात्तेषां बहुवचनमत्र बोद्धव्यमित्येषोऽर्थः । अन्यस्थानं तत्र सन्तिष्ठत इत्यन्यस्थानसंस्थानुपाकेषु च तदेवात आह—अबलेषु हीनबलेषु दोषेष्वन्यस्थानसंस्थेषु तदीयामन्यस्थानदोषसम्बन्धिनीं चिकित्सां कुर्यान्न सर्वेषु बलवत्सु हीनबलेष्वपि । तुल्यदोऽवधारणे । तदीयामन्यस्थानसं-

म्वन्धिनीमेव नागन्तुदोषसम्बन्धिनी बलवत्सु पुन-
नान्यस्थानसंस्थेषु किं कुर्यात् ॥ १३ ॥

हे०—आगतोर्दोषस्य हीनबलस्य स्थानिनश्चिकित्सा
कार्येत्याह—तदीयां यस्य स्थाने कुपितस्तस्य चिकि-
त्साम् ॥ १३ ॥

अत एवाह—

कुर्याच्चिकित्सां स्वामेव बलेनान्याभिभाविषु १४

स०—बलेनात्मीयया शक्त्याऽन्याभिभाविष्वन्यस्था-
निदोषमभिभवितुं शीलं येषां तेऽन्याभिभाविनः ।
स्थानिदोषं पराभूय तत्र ये संतिष्ठन्त इत्यर्थः । तेषु
स्वामेव चिकित्सां कुर्यादित्यर्थः । किमेष एव नियमो यद-
न्यस्थानगतेष्वबलेष्वागन्तुषु स्थानिदोषसंबन्धिनीं चिकि-
त्सां कुर्यात् । बलवत्सु पुनरागन्तुसंबन्धिनीं चिकित्सां
कुर्यात् ॥ १४ ॥

प०—इत्यत आह—स्वामेव बलेनान्याभिभाविषु
स्वामेवात्मीयामेवान्यस्थानसंस्थेषु चिकित्सां कुर्यान्न
तदीयमन्यस्थानसम्बन्धिनीम् । किंभूतेषु बलेन स्वश-
क्त्यान्यदोषमभिभवितुं शीलं येषां तेऽन्याभिभा-
विनो दोषा अन्यस्थानसंस्थानेष्वन्याभिभवनशीले-
ष्विति ॥ १४ ॥

हे०—आगतोरपि प्रबलस्य स्वचिकित्सैव कार्येत्याह—
स्वामेव बलेनान्याभिभाविष्विति ॥ १४ ॥

अथ पक्षांतरेऽपि कुत्रचित्त्वचिद्विद्यत इत्यत
आह—

आगंतुं शमयद्दोषं स्थानिनं प्रतिकृत्य वा १५ ॥

स०—स्थानिनं दोषं प्रतिकृत्य यथाऽसौ स्थानि-
दोष आगन्तुदोषचिकित्सानिर्वर्तनान्न विकारं कुर्यात्तथा
तस्य पूर्वं प्रतीकारं कृत्वा पश्चात् स्वैरेवोपक्रमैरबलिन-
मप्यागन्तुं दोषं शमयेच्चिकित्सेत् । न केवलमन्यस्थान-
संस्थेष्वगन्तुष्वबलेषु स्थानिदोषचिकित्सां कुर्यादावदाग-
न्तुदोषचिकित्सामपि कुर्यादित्यर्थः । अथाऽसौ स्थानि-
दोष आगन्तुदोषेण बलवत्त्वादभिभूयते ततोऽस्य विकार-
करणं प्रत्यसमर्थत्वात्तत्प्रतीकारमकृत्यैव चागन्तुं
शमयेदिति वाशब्दार्थः । अन्यस्थानसंस्थेष्विति ब्रह्म-

वचननिर्देशः पर्यायेण दोषाणां स्थितत्वादन्य-
द्वयोरेकस्य वाऽन्यस्थानस्थितत्वं संभवति न त्रया-
णाम् ॥ १५ ॥

प०—किमेष एव नियमोऽथ पक्षान्तरं किञ्चि-
दन्यमत्र विद्यत इत्याह—स्थानिनो दोषान् प्रतिकृ-
तयथायथं दोषोपक्रमणीयोक्तैरुपक्रमैर्वाऽऽगन्तुं दो-
शमयेत् । अबलवन्तमपि तस्याबलवत आगन्तुं
दोषस्य चिकित्सा कार्येति अबलवदागन्तुदोषा-
पय एवं विकल्पवतागन्तुषु यतः स्वामेव चिकित्सा
कुर्यादित्येवंनियमस्तस्मादन्यस्थानसंस्थेष्वबलेषु तद-
न्यस्थानदोषचिकित्सा कार्या । अन्यस्थानि-
दोषान् प्रतिकृत्यागन्तुदोषचिकित्सा कार्या । ब-
लवत्सु पुनर्दोषेषु अन्यस्थानसंस्थेषु सर्वदात्मीयै-
चिकित्सा कार्या । बलवत्सु पुनर्दोषेषु अन्यस्थ-
ानसंस्थेषु सर्वदात्मीयैव चिकित्सा कार्येति स्थानि-
इत्यत्रापि यद्बहुवचनं तत्पर्यायत एव दोषाणां पू-
वद्व्याख्या तदा ॥ १५ ॥

हे०—आगन्तुस्थानिनोस्तुल्यबलोः क्रमेण चिकित्सा
कार्येत्याह—स्थानिनं प्रतिकृत्य आगन्तुं शमयेदथ
आगन्तुं प्रतिकृत्य स्थानिनं शमयेत् । प्रतिकृत्य प्रतीव-
कृत्वा ॥ १५ ॥

तिर्यग्गतेषु दोषेषु यत्कार्यं तदाह—

**प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः क्लेशयन्त्यातुरांश्चिरम्
कुर्यान्न तेषु त्वरया देहाग्निबलविक्रियाम् १६**

स०—तिर्यग्गता दोषाः प्रायो बाहुल्येनाऽऽतु-
श्चिरं क्लेशयन्ति पीडयन्ति । तेषु तिर्यग्गतेषु दो-
षा त्वरया शीघ्रमेव क्रियां चिकित्सां न कुर्याद्वैद्य इति शो-
कीदृशो वैद्यो देहाग्निबलविद्विषः ॥ १६ ॥

प०—इदानीं तिर्यग्गतेषु दोषेष्वपरं चिकित्सा-
कल्पं दर्शयन्नाह—प्रायो बाहुल्येन तिर्यग्गतारित-
ग्विमिश्रिता दोषा वातादयः क्लेशयन्ति पीड-
यन्त्यातुरान् रोगिणः चिरं बहुकालं तेषु दो-
षा तिर्यग्गतेषु त्वरया देहाग्निबलविक्रियैः तद्विष-
चिकित्सां कुर्यात् ॥ १६ ॥

हे०—तिर्यग्गताः शोधनमार्गं परित्यज्य स्थिताः अं-
तर्हिर्वा शोधयितुमशक्यत्वाच्चिरं क्लेशयन्ति । अतस्तेषु
त्वरया चिकित्सां कुर्यात् । देहमग्निबलं विचार्य शनैः कु-
र्यादित्यर्थः । तान् तिर्यग्गतान् शमयेत् ॥ १६ ॥

कथं तेषामुपक्रमः कार्य इत्याह--

शमयेत्तान् प्रयोगेण सुखं वा कोष्ठमानयेत् ।

स०--तांस्तिर्यग्गतान् दोषान् प्रयोगेण शास्त्रविहितेन शमयेत् । सुखं वेति । यथा वा देहपीडा न भवति तथा क्रमेण कोष्ठमानयेद्बद्ध्वाऽभिष्यन्दनादित्यादिना ॥ १७ ॥

प०--किं तर्हि तान् दोषान् प्रयोगेण युक्त्या शमयेत् शमं नयेत् ॥ १७ ॥

हे०--अथवा सुखमक्लेशेन स्नेहस्वेदादिप्रयोगेण कोष्ठमानयेत् ॥ १७ ॥

ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नांश्च यथाऽऽसन्नं विनिर्हरेत् १८

स०--ज्ञात्वेत्यादि । कोष्ठगतांश्चावगम्य यथाऽऽसन्नं विनिर्हरेत् । यो यस्यासन्नो मार्गो गुदं सुखं घ्राणं वा तेनैव यथाऽऽसन्नं वमनविरेचनादिना निष्कासयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

प०--ज्ञात्वा बुद्ध्वा । कोष्ठप्रपन्नान् शरीरे सम्यग्गतान् दोषांस्तिर्यगन्यथासन्नं यो य आसन्नो मार्गो घ्राणमुखादिस्तेन मार्गेण वमनादिभिर्विनिर्हरेत् वहिर्निष्कासयेत् ॥ १८ ॥

हे०--तत ऊर्ध्वम् अधोवायुनिर्हरेत् । अल्पत्वबहुत्वाभ्यां विकल्पव्यवस्था विचार्य ॥ १८ ॥

संप्रति सामललिंगमाह--

स्रोतोरोधबलभ्रंशगौरवानिलमूढताः ।

आलस्यापत्तिनिष्ठीवमलसंगारुचिक्रमाः ।

लिंगं मलानां सामानां निरामाणां विपर्ययः १९

स०--स्रोतसां रोधः । बलस्य भ्रंशो हानिर्बलभ्रंशः । गौरवं गुरुत्वम् । अनिलस्य वायोर्मूढता सम्यगसंचारः । आलस्यं तंद्रा । अपत्तिराहारस्याऽपाकः । निष्ठीवो मुखस्तावः । मलस्य पुरीषादेः संगोऽप्रवृत्तिः । अरुचिरन्नानमिलाषः । क्लमो ग्लानिः इत्येतत्सामानां मलानां लिंगं लक्षणम् । निरामाणां विपर्ययोऽस्माद्वैपरीत्यम् ॥ १९ ॥

प०--स्रोतोरोधादिलिंगं लक्षणं भवति । तत्र स्रोतसो रोधः ऊर्ध्वाधो दोषाप्रवृत्तिः । बलस्य भ्रंशो विघातः । गौरवमंगस्य । अनिलस्य मूढता स्पष्टताऽगतिः । आलस्यमनुत्साहः । अपत्तिरपचनमाहारस्य । निष्ठीवः श्लेष्मणो निरसनम् । मलानां मूत्रपुरीषादीनां संगोऽप्रवृत्तिः । अरुचिरन्नविद्वेषः । क्लमोऽपचयः । एतत्सर्वं लिंगं मलानामामानां विद्यात् । निरामानां पुनर्विपर्ययोऽन्यथाभावः । प्रकृतादनन्तरोक्ताल्लक्षणात्तेन स्रोतः शुद्धिर्बलप्रादुर्भावो लघुत्वं मारुतस्यानुलोम्यमन्नपाकः । कफस्यानुद्विगणम् । मलप्रवृत्तिराहाराभिलाष उत्साहश्चेति ॥ १९ ॥

हे०--अथ सामदोषोपक्रमः । तत्र सामलक्षणमाह--
स्रोतोरोधेति । निरामलक्षणमाह--निरामाणामिति । विपर्ययः--स्रोतः शुद्ध्यादिरूपः ॥ १९ ॥

संप्रति आमसंभवमाह--

**ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् ।
दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥ २० ॥**

स०--ऊष्मणोऽग्रेरल्पबलत्वेन दौर्बल्येनाद्यं प्रथमधातुं रसं रसाख्यमपाचितमामं प्रचक्षते वदत्याचार्या इति शेषः । किंभूतं रसम् । आमाशयगतम् । तथा दुष्टं वाताद्यनुशयितम् । रसग्रहणं पवनस्य निरासार्थम् । अन्यथा आद्यो धातुर्वाताख्य इत्याशङ्क्येत । वातादीनामपि हि धारणाद्वातुसंज्ञाऽस्येव ॥ २० ॥

प०--निरामानां लक्षणं पुनरामयुक्ता मला वातादयः सामा इत्युच्यन्ते तदर्थमाह--आद्यं धातुं महारसाख्यं जाठरस्योष्मणोऽबलत्वेन हेतुनाऽपाचितमपक्वं वातादिदोषानुशयितमामाशयस्थं दुष्टं विकृतं रसमाममित्येके वदन्ति प्रचक्षते ॥ २० ॥

हे०--आमलक्षणमाह--ऊष्मणो रसाग्नेः धातुं न दोषं मलं वा । आद्यं न रक्तादिकं, रसं न रसत्वात्प्रच्युतं रक्तत्वमप्राप्तम् ॥ २० ॥

अन्ये दोषेभ्य एवातिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्छनात् । कोद्वेभ्यो विषस्येव वदंत्यामस्य संभवम् २१ ॥

स०--अन्येऽपरे आचार्या दोषेभ्य एव वातादिभ्यो-
तिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्च्छनात् । परस्परमिश्रीभावादामस्य
संभवं कथयन्ति । केभ्यः कस्येव । यथा कोद्र-
वेभ्यो विषस्य सम्भवं कथयन्ति तथा दोषेभ्य आमस्य
संभवम् ॥ २१ ॥

प०--अन्ये पुनराचार्या अन्यथाऽऽमस्य सम्भवं
वदन्ति । दोषेभ्यो वातादिभ्य एवातिदुष्टेभ्यः प्राग-
त्यर्थं निचितेभ्य उत्तरकालं विदग्धेनाहारेणान्योन्यं
परस्परं मूर्च्छनान्मिश्रीभावात्तेन तदामस्य सम्भवं
कथयन्ति । यथा कोद्रवाख्येभ्यो धान्येभ्यो देवा-
कालाद्यपेक्षया विषसम्भवं वर्णयन्ति । तेनैतदुक्तं
भवति । यथा कोद्रवा एव विषं सम्पद्यन्ते एवं दोषा
अपि अतिदुष्टेन स्वेनैव भावेनामाः सम्पद्यन्ते २१ ॥

हे०--मतांतरेणामलक्षणमाह--अन्योऽन्यमूर्च्छनात् परस्प-
रमेकलोलीभावात् ॥ २१ ॥

आमेन तेन संपृक्ता दोषा दूष्याश्च दूषिताः ।
सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः २२ ॥

स०--तेन पूर्वोक्तलक्षणेनाऽमेन संपृक्ताः संयुक्ता
दोषा दूष्याश्च रसादयः । कीदृशाः । दूषितास्तैरेव
वातादिभिः । सहामेन सामा इत्युपदिश्यन्ते तत्र तत्र
प्रदेशे तंत्रं भण्यन्ते । ये च रोगा ज्वरादयस्तदुद्भवा
वातादिदोषसमुत्थास्तेनामेन युक्ताः सामा इत्युच्यन्ते ।
यथेहैव । अजीर्णं इव शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे इति ।
आमलक्षणं चैवं पठन्ति । द्रवं गुर्वनेकवर्णं हेतुः सर्व-
रोगाणां स्निग्धं पिच्छिलमामं तंतुमदनुबद्धशूलं दुर्गंधी-
त्यादि । समानां च वातादीनां संग्रहे पृथग्लक्षणमु-
क्तम् । यथा । वायुरामान्वयः सार्तिराध्मानकृदसंचरः ।
दुर्गंधमसितं पित्तं कटुकं बहलं गुरु । आविलस्तंतुमा-
नस्थानः प्रलेपी पिच्छिलः कफः । विपर्ययेतु पक्वत्वं
तथा ताग्रं समेचकम् । पीतं च पित्तमच्छं च श्लेष्माऽच्छः
पिंडितोऽथवा । विशदश्च सफेनश्च धवलो मधुरो रस
इति ॥ २२ ॥

प०--अतएव वातादिभ्यः सकाशादामस्यार्था-
न्तरतामवगमयन्नाह--आमेन तेन यथोक्तलक्षणेन
दोषा वातादयः संपृक्ता मिश्रीभावं प्राप्ताः । तथा

दूष्याश्च । रसासृक्सांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राख्या
मिश्रितार्थप्रकृताः । कीदृशास्ते दूषिताः प्रवृत्तत्वाद्
दुष्टतां नीताः सन्तः सहामेन सामा इत्युपदि-
श्यन्ते । तथा ये च रोगास्तदुद्भवाः सामेभ्यो
दोषेभ्यः तथा प्रदूषितेभ्यो धातुभ्यो मलेभ्यश्च
उत्पन्नाः सामा इत्युपदिश्यन्ते भण्यन्ते ॥ २२ ॥

हे०--सामत्वं व्याचष्टे--“ वायुः सामो विबंघामिसाद-
स्तंभान्नकूजनैः । वेदनाशोफनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि
पीडयन् ॥ विचरेद्युगपच्चापि गृह्णाति कुपितो भृशम् ।
स्नेहाद्यैर्वृद्धिमायाति सूर्यमेघोदये नाशि ॥ निरामो विशदो
रुक्षो निर्विबंघोऽल्पवेदनः । विपरीतगुणैः शांतिं स्निग्धै-
र्याति विशेषतः ॥ दुर्गंधं हरितं श्यावं पित्तमम्लं घनं गुरु ।
अम्लीकाकंठहृद्वाहकरं सामं विनिर्दिशेत् ॥ आताम्रपीत-
मत्युष्णं रसे कटुकमस्थिरम् । पक्वं विगंधि विज्ञेयं राचि-
वह्निबलप्रदम् ॥ आविलस्तंतुलः स्त्यानः कंठदेशेऽवतिष्ठते ।
सामो बलसो दुर्गंधः शुद्धद्वारविघातकृत् ॥ फेनवाप्ति-
डितः पांडुर्निःसारो गंध एव च । पक्वः स एव विज्ञेय-
श्छेदवान् वक्त्रशुद्धिदः ॥ ” सामैर्दोषैर्धातुभिर्मलैश्च जनिता
दोषा अपि सामा उच्यन्ते ॥ २२ ॥

सामा अपि दोषा यादृशा न निरर्ह्यास्तादृशान्
दर्शयति--

सर्वदेहप्रविसृतान् सामान् दोषान् निर्हरेत् ।
लीनान् धातुष्वनुक्लिष्टान् फलादामाद्रसानिव ।
आश्रयस्य हि नाशाय ते स्युर्दुर्निर्हरत्वतः २३ ॥

स०--सामान् दोषान् वातादीन् सर्वस्मिन्देहे प्रवि-
सृतान् व्याप्ताशेषकायान् धातुषु रसाद्येषु लीनान्
क्लिष्टाननुक्लिष्टान् स्वस्थानादचलितान् न निर्हरेद्वमना-
दिभिर्न शोधयेत् । कुतः । दुर्निर्हरत्वादुदुःखेन निर्हर्तुं
शक्यत्वात् । ते हि निर्हियमाणा आश्रयस्य शरीरा-
ख्यस्य नाशाय स्युः । यावत्तु सर्वदेहप्रविसृता न
भवन्ति यथा भुक्तानंतरं ज्वरोत्पत्तौ नवातिसारे च
तथा वमनेन हरीतक्या च यथायोगं निर्हरोऽनुज्ञात
एव ग्रन्थकृता । अत्र दृष्टान्तमाह । फलादित्यादि ।
आमादपक्वात्फलादाप्रादे रसो निर्हियमाणो दुर्निर्ह-
रत्वादाश्रयस्य फलस्य यथा नाशाय भवत्येवं दोषा
अपि ॥ २३ ॥

प०—ते पुनः किं निर्हर्तव्या आहोस्विन्न निर्हर्तव्या इत्येतत् आह—दोषान् सामानामसंपृक्तान् सर्वदेहप्रविस्तृतान् आपादमस्तकं व्याप्य स्थितान् लीनान् सूक्ष्मशिरास्त्रायुमर्मान्तरानुसन्ध्यन्तरानुप्रविष्टान् धातुषु रसाद्येषु विलग्नान् श्लिष्टान् स्त्यानीभूताननुत्किलिष्टान् स्वाशयादचलितान् वमनादिभिर्न निर्हरेन्नापकर्षेत् । महात्ययत्वाच्च तेषाम् । एतदेव दृष्टान्तेनाह—फलादामाद्रसानिवेति । इवशब्दो यथार्थः । यथा फलान्मातुलिङ्गामलकद्राक्षादेरामादपक्वादस आह्वियमाणः फलस्यैव विनाशाय भवति नच शक्यते सर्वो रसो निःसारयितुम् । अप्राप्तकालत्वात् । अतएवोदाहरणसूचितमर्थं प्रकटयन्नाह यस्मात्ते सामा दोषा अनुत्किलिष्टाः सर्वदेहप्रविष्टा धातुषु लीना ह्वियमाणा आश्रयस्य शरीराख्यस्य विनाशाय स्युर्भवेयुः । दुर्निर्हर्त्वाद्धेतोः दुःखेन निर्हर्तुं शक्यमानत्वेन क्लेशेनाल्पं च स्त्रावयितुं शक्यते ॥ २३ ॥

हे०—सामेषु दोषेषु अवस्थाविशेषेण शोधनं निषेधति—व्याप्तदेहान् धातुलीनान् अनुत्किलिष्टान् सामानं न शोधयेत् । ते हि दुःखसाध्यत्वादाश्रयस्य नाशाय स्युः ॥ २३ ॥

तर्हीदृशे दोषे किं कार्यमित्याह—

पाचनैर्दीपनैः स्नेहैस्तान् स्वेदैश्च परिष्कृतान् । शोधयेत् शोधनैः काले यथासन्नं यथाबलम् ॥

स०—तांस्तथाविधान् दोषान् पाचनैर्ज्वराद्यध्यायोक्तैः । दीपनैरिति पाचनानां स्नेहानां च विशेषणं मध्यदीपवत् । अग्निदीप्तिकृद्भिः पाचनैः स्नेहैश्च परिष्कृतान् परिकल्पितान् कृतसंस्कारान् यथासन्नं यथाबलं च कृत्वा यथोक्ते काले शोधनैर्द्रव्यैः शोधयेत् । यथासन्नमिति । यस्य दोषस्यासन्नो यो मार्गस्तेनैव तं निर्हरेत् । यथाबलमिति । यस्य यावद्वलमातुरस्योत्तमं मध्यममधमं वा तज्ज्ञात्वा मृदुना मध्येन तीक्ष्णेन वा शोधनेन शोधयेदित्यर्थः ॥ २४ ॥

प०—तेषां किं भेषजमिति दर्शयन्नाह—दोषपचनात् पाचनस्य निर्वचनम् । तस्मात्तांस्तथाविधान्

दोषान् स्नेहैः स्वेदैश्च वक्ष्यमाणाननुत्किलिष्टान् पाचनादिभिः क्रमेण परिष्कृतान् यथासन्नं यथाबलं काले योग्ये शोधनैः शोधनद्रव्यैः शोधने निर्हरेत् । यथासन्नमिति यस्य दोषस्यासन्नो मार्गस्तेनैव निर्हरेत् । यथामाशयस्थान् वमनेन निर्हरेत् । पक्वाशयस्थान् वस्तिभिः, शिरोगतान् नस्यैर्यथाबलमतिप्रकृष्टबलांस्तीक्ष्णैर्मार्गाधिकैरौषधैर्निर्हरेत् । मध्यबलान्मध्यैरल्पबलान् मृदुभिरिति यथोक्ते काले शोधनद्रव्यैः शोधयेत् ॥ २४ ॥

हे०—तानेव शोधनयोग्यान् कृत्वा शोधयेदित्याह—परिष्कृतान् शोधनयोग्यतां नीतान् । तत्र पाचनैः पक्वत्वं, दीपनैर्धातुभ्यः पृथक्त्वं, स्नेहैः क्लिन्नत्वं, स्वेदैः कोष्ठगतत्वम् ॥ २४ ॥

कस्य को मार्ग आसन्न इत्याह—

हंत्याशु युक्तं वक्त्रेण द्रव्यमामाशयान्मलान् । घ्राणेन चोर्ध्वजत्रूत्थान् पक्वाधानाद्गुदेन च २५ ॥

स०—द्रव्यं वक्त्रेण युक्तं पीतमामाशयादाशु मलान् हन्ति । घ्राणेन तु पीतमूर्ध्वजत्रूत्थान्मलानाशु हन्ति । गुदेन युक्तं पक्वाधानात् पक्वाशयादाशु मलान् हन्ति ॥ २५ ॥

प०—वक्त्रेणास्येन प्रयुक्तं द्रव्यमौषधमामाशयान् दोषान् मलान् हन्तीति । शीघ्रं घ्राणेन नासया युक्तं द्रव्यमूर्ध्वजत्रूत्थान् मलान् आशु हन्ति । गुदेन पायुना युक्तं द्रव्यं पक्वाधानस्थानपक्वाशयस्थान् मलानाशु शीघ्रं हन्ति । यथानुत्किलिष्टा दोषा सामानावाहयितव्या एवं स्वयं वहन्तोऽपि सामा दोषा रक्तपित्तातिसारादिषु प्रथमतः सङ्ग्रहेण निवाहयितव्याः ॥ २५ ॥

हे०—यथासन्नत्वं व्याचष्टे—आमाशयादामाशयमभिव्याप्य पक्वाधानात्पक्वाशयमभिव्याप्य “ ल्यब्लोपे पञ्चमी ” जत्रूत्थान् जन्तु स्कंधवांघिः तस्योर्ध्वम्, ऊर्ध्वजन्तु ॥ २५ ॥

इदानीं यादृशा आमा न धार्यास्तादृशान् दर्शयति—

उत्किलिष्टानध ऊर्ध्वं वा न चामान्वहतः स्वयम् । धारयेदौषधैर्दोषान् विधृतास्ते हि रोगदाः २६ ॥

स०—अथ ऊर्ध्वं वोक्लिष्टानामान् स्वयं बहत्तो यत्नं विनैव प्रवृत्तानौषधैः स्तम्भनेन धारयेत् । कुत इत्याह । हि यस्मात्ते दोषा विधृता रोगदा ज्वरादि-कारिणः ॥ २६ ॥

प०—अनेन रोगकारणका यादृशा न धार्यास्ता-नाह—उक्लिष्टान् बहिर्मुखीभूतान् दोषान् निर्ग-माभिमुखान् स्थानेभ्यः प्रविचलितान् सामान् सतः अधोमार्गेण गुदमेद्राख्येन तथोर्ध्वमार्गेण मुख-नासिकाख्येन स्वयं बहत्तः यत्नं विनैव प्रवृत्तांस्ता-न्निर्गच्छत । औषधैस्तम्भनरूपैर्न धारयेत् न स्तम्भ-येत् । यस्मात्ते सामदोषाः स्वयं बहन्तो विधृताः सन्तो रोगदा व्याधिहेतवो भवन्ति ॥ २६ ॥

हे०—स्वयं प्रवृत्तान् सामान् न स्तम्भयेदित्याह ॥ २६ ॥

तेषु तु यत्कार्यं तदाह—

प्रवृत्तान् प्रागतो दोषानुपेक्षेत हिताशिनः ।
विवद्धान् पाचनैस्तैस्तैः पाचयेन्निर्हरेत् वा ॥

स०—अतोऽस्माद्धेतोः प्रवृत्तान् प्राक् प्रारंभकाले दोषान् हितभोजिन उपेक्षेत संप्रहणेन न धारयेत् । विवद्धानीषत्प्रवृत्तास्तैस्तैर्यथोक्तैः पाचनैः पाचयेत् पाकं नयेन्निर्हरेद्वा ॥ २७ ॥

प०—अतो हेतोः प्राक् पूर्वं प्रवृत्तान् दोषानु-पेक्षेत न स्तम्भयेत् कस्य हिताशिनो ह्यनुरूपहितभो-जिनः पुंसः दोषाद्यनुरूपेण हितं पथ्यमभ्राति यः तस्य हितभुजः पथ्यसेविन इत्यर्थः । तत्र स्तम्भ-नमौषधं न प्रयोज्यं पाचनं दीपनं शमनं वात्र भेष-जम् । अथवा विवद्धान् सामान् दोषान् ईषत्प्र-वृत्तास्तैस्तैः पाचनैर्यथायोग्यं पाचयेत् । निरामतां कुर्वन्निर्हरेत् “तथा चय एव जयेद्दोषान् प्रकोपं न प्रतीक्षयेत्” इति ॥ २७ ॥

हि०—स्वयं प्रवृत्तेष्वामेषूपेक्षैव भेषजमित्याह—प्राक् प्रथमं यावन्न बलहानिः । स्वयं प्रवृत्तेषु सविबन्धेषु पाचनं निर्हरणं वा कार्यमित्याह—पूर्ववद्विकल्पव्यवस्था । अथौषधकालः । तत्रौषधं द्विविधं—शोधनं, शमनं चेति ॥ २७ ॥

अथ कः शोधनकाल इत्याह—

श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् ।
ग्रीष्मवर्षाहिमचितान् वाय्वादीनांशु निर्हरेत् ॥

स०—क्रमाद्यथाक्रमं ग्रीष्मचितं वायुं श्रावणे निर्हरेत् । वर्षाचितं पित्तं शरदि निर्हरेत् । हेमंतशिशिर-चितं कफं वसन्ते निर्हरेत् । एते हि साधारणाः का-लाः । अत एतेषु शोधनं युक्तम् ॥ २८ ॥

प०—दोषाणां शोधनकालमाह—ग्रीष्मादिषु त्रिषु कालेषु चितान् सञ्चयं प्राप्तां श्रावणे कार्तिके चैत्रे साधारणे काले निर्हरेत् शोधयेत् । ग्रीष्मे चितं वातं श्रावणे साधारणे काले निर्हरेत् शोधयेत् । तथा वर्षाचितं पित्तं कार्तिके साधारणे निर्हरेत् । हिम-चितं कफं चैत्रे साधारणे काले निर्हरेत् ॥ २८ ॥

हे०—तत्र स्वस्थस्य शोधनकालमाह—साधारणे वृष्टिशी-तोष्णातिशयराहिते हेतुगर्भं चेदं विशेषणम् ॥ २८ ॥

ननु ग्रीष्मादिष्वेव कस्माद्वातादयो न शोध्यन्त इत्याह—

अत्युष्णवर्षशीता हि ग्रीष्मवर्षाहिमागमाः ।
संधौ साधारणे तेषां दुष्टान्दोषान्विशोधयेत् २९ ॥

स०—यतो ग्रीष्मादयोऽत्युष्णादियुक्तास्तेषामत्यु-ष्णवर्षशीतानां ग्रीष्मवर्षाहिमागमानां साधारणे संधौ शीतोष्णवर्षसमभावे काले दोषान् वातादीन्दुष्टान्वि-कृतान्विशोधयेद्विनिर्हरेत् । संधौ हि साम्यमतः शोधनं प्रति न ते कालाः । तथा हि । ग्रीष्मे तावदादान-ग्लानं खरतररविकिरणतप्तं पिपासाकृमाद्याकुलमतिप्र-विलीनदोषमतिशिथिलं शरीरं भवति । औषधं पुनर-तिखरदिवाकरकरनिर्भरतापादुष्णतीक्ष्णतां यातमतियो-गाय संपद्यते । प्रावृषि घनघनौघसंघट्टसादिते सर्वतो जगत्पवसन्नोऽग्निर्भवति । आदानदुर्बलं च शरीरं भवति । ओषधयश्च जलदजलप्लावितमूला अल्पवीर्याः संपद्यन्ते । भूषाणसयोगाच्चोषधीनां विदग्धत्वम् । अतो मध्यतां गता अयोगायैव । शीतकाले चाऽतिशीतोपहत-त्वाच्छरीरमतिवातविष्टब्धमतिस्निग्धगुरुदोषं भवति । शीतोपहतत्वाच्चोष्णस्वभावमप्यौषधं संशोधनायोपयुक्तं मदवीर्यतां प्राप्तमयोगायैव कल्पते । तस्माद्युक्तमुक्तमत्युष्ण-वर्षशीतत्वाद्ग्रीष्मादिषु स्वस्थस्य शोधनमयुक्तम् ॥ २९ ॥

प०—यस्माद्ग्रीष्मवर्षा हिमागमा अत्युष्णवर्ष-
शीताः क्रमात् । तत्रात्युष्णो ग्रीष्माख्यः कालः
अतिवृष्टियुक्तो वर्षाख्यः । अतिशीतयुक्तः शिशि-
राख्यः । सन्धौ साधारणे तेषु दुष्टान् दोषान् विशो-
धयेत् । तेषामत्युष्णशीतवर्षाण् ग्रीष्मवर्षाहिमाग-
मानां साधारणे सन्धौ शीतोष्णवर्षसमस्वभावे काले
दोषान् वातादीन् दुष्टान् विकृतान् विशोधयेन् विनि-
हरेत् । सन्धौ हि साम्यम् ॥ २९ ॥

हे०—संधिनियमेनात्यंतव्याधौ शोधनं निषेधति—
उष्णवृष्टयोर्बृष्टिशितयोः शीतोष्णयोश्चापरमोद्गमावस्था-
संधिः ॥ २९ ॥

नन्वातुरस्य संशोधनसाध्यस्याऽयमेव संशोधन-
कालो नेत्याह—

स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य व्याधौ व्याधिवशेन तु ३०॥

स०—स्वस्थावस्थमधिकृत्याऽयं संशोधनकाल उक्तः।
व्याधौ चात्यधिके व्याध्यनुरोधेन शोधनकालः ॥ ३० ॥

प०—स्वस्थवृत्तं स्वस्थवृत्ताधिकार आत्ययिकत्वा-
त्तस्य विधेः साध्योऽयसाध्यानां गच्छत्युपेक्षितः ।
आत्ययिके पुनः समुत्पन्नव्याधिवशेन रोगानु-
कूलेन ॥ ३० ॥

हे०—स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य स्वस्थोपचाराभिप्रायेण स्वस्थ-
स्यापि रोगानुत्पत्तये शोधनमुचितम् ॥ ३० ॥

यदि हेमंतादावतिशीतोष्णादौ काले व्याधिः संशो-
धनसाध्यः संभवेत्तदा कथं संशोधनं कार्यमित्याह—

कृत्वा शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं यथायथम् ।
प्रयोजयेत्क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ॥

स०—शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं कृत्रिमक्रतुगुणं
यथायथमुत्पाद्य संशोधनादिलक्षणं क्रियां प्रयोजयेत् ।
कृत्रिमगुणोपधानं च यथा । हेमंते गर्भगृहादि । ग्रीष्मे
धारागृहादीनि । क्रियाकालं न हापयेन्नाऽतिक्रामयेदा-
त्ययिकस्य व्याधेः प्राणहारित्वात् ॥ ३१ ॥

प०—शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं प्रतिपन्नं कृत्रि-
मगुणोपधानेन सर्वर्तुगुणविपरीते संयोगसंस्का-
रप्रमाणविकल्पैश्चाप्याबाधौषधमेवावहितोऽवचारये-

दिति यथायथं यथाम्बं शीतम्योष्णं तथाऽप्युष्णं
शीतं प्राप्तं, क्रियां व्याधिवशेन चाग्रां निमित्तम्
न हापयेत् न तस्याः कालातिक्रमं कुर्यात् ॥ ३१ ॥

हे०—व्याधितस्य संशोधनकालमाह—यथायथं यथा-
यथं व्याधिरूपमते तदेव प्राप्तं न हापयेत् न तस्याः
समाम् ॥ ३१ ॥

संप्रत्यौषधकालान् दर्शयन्त्याह—

युज्यादनन्तमन्नादौ मध्येऽन्ते कवलांतः ।
ग्रासे ग्रासे मुहुः सान्नं सामुद्रं निशि चापधम् ॥

स०—दर्शयेत् औषधस्य कालः । अन्नमन्त्र-
तदुच्यते यदुपयुज्यते तस्मिन्प्राणसं-
तदुच्यते यदुपयुज्यते समन्तरमन्त्रादौ मध्ये मध्ये
मध्य इति । अन्नमाहारस्य मध्ये मध्ये मध्ये
अन्तेऽवसाने । कवलांतः इति । अन्नमन्त्रादौ मध्ये
मध्ये न तु ग्राममिश्रितं कुर्यात् । ग्रासे ग्रासे इति
यद्ग्राससंपृक्तं भुज्यते । सामुद्रं निशि । सामुद्रं निशि
वा यदौषधं भुज्यते । सामुद्रं निशि । सामुद्रं निशि
यदौषधं भुज्यते । सामुद्रं निशि । सामुद्रं निशि
प्राक् पश्चाच्च प्रयुज्यते । तेन हि समुद्रमुत्पन्नं नि-
नौषधद्वयेनाहारो मध्ये क्रियते समुद्रः संपुटः । निशि
यच्छयनवेलायां भुज्यते ॥ ३२ ॥

प०—औषधं दशसु कालेषु युज्यादन्नादीव च
दिपु । तत्रानन्नं केवलमौषधं यदुपयुज्यते तदुच्यते
अन्नादौ भुक्तात्पूर्वं यदनन्तरं भुक्तं मध्ये भुक्तं यदा-
हारस्य मध्ये, अन्त्ये भुक्तादनन्तरं कवलांतरे यदा
ग्रासस्य मध्ये यद्ग्राससंपृक्तं ग्रासे ग्रासे यद्ग्राससं-
ग्रासयोर्मध्ये मुहुः मुहुः पुनः पुनः निशि च
यद्भुक्ते वा सान्नं यदन्नेन समं साध्याय यद्ग्रास-
समालोडितं समुद्रः यदादायन्ते च अन्नमन्त्रादौ
प्रदोषे यदौषधं भुज्यते ॥ ३२ ॥

हे०—शमनौषधकालमाह—यथायथं यथायथं यथायथं
जीर्णं आहारस्तदनन्तम्, अन्नमन्त्रं नाम । यथायथं
एवौषधे आहारस्तदन्तरे प्राणमन्त्रं नाम । यथायथं
भेषजं पश्चाच्छेष आहारस्तन्मन्त्रादौ मध्ये मध्ये
एवाहारे भेषजं तदन्ते अन्नमन्त्रं नाम । यथायथं

ग्रासासंपृक्तमौषधं तत्कृत्वलातिर ग्रासातिर नाम । यत्र प्रात-
 रासं ग्रासे संपृक्तमौषधं तद्ग्रासे ग्रासे संग्रासं नाम । यत्र
 भुक्तस्याभुक्तस्य वा पुनः पुनरौषधं तन्मुहुर्नाम । यदाहा-
 रेण सह साधितं मिश्रीकृतं चापधं तत्सान्नं नाम ।
 यत्रादौ भेषजं ततोऽन्तरमेवाहारः ततोऽन्तरमेव पुन-
 र्भेषजं तत्सामुद्रं नाम । सामुद्रः संपुटः । यद्रात्रौ स्वप्न-
 काले भेषजं तन्निशि नैशं नाम । एवं दश औषध-
 कालाः ॥ ३२ ॥

अधुना विषयविभागेन यस्मिन् व्याधौ यदुपयु-
 ज्यते तद्वर्शयति—

कफोद्रेके गदेऽनन्नं बलिनो रोगरोगिणोः ।
 अन्नादौ विगुणेऽपाने समाने मध्य इष्यते ॥
 व्यानेऽंते प्रातराशस्य सायमाशस्य तूत्तरे ।
 ग्रासग्रासांतयोः प्राणे प्रदुष्टे मातरिश्वानि ॥
 मुहुर्मुहुर्विषच्छर्दिहिह्मातृश्वासकासिषु ।
 योज्यं सभोज्यं भेषज्यं भोज्यैश्चित्रैरारोचके ३२

स०—कफोद्रेके रोगे निरन्नमौषधं योज्यम् । कयो-
 रित्याह । बलिनोरित्यादि । बलवति रोगे तत्केवल-
 मन्नादिरहितमौषधम् । तद्व्यनन्नमतिवीर्यं भवति । बल-
 वांश्च यदि रोगी तदोपयुंजीत नतु दुर्बले । दुर्बलस्य
 त्वन्नसहितं न ग्लानिकरं भवति । अन्नादाविति ।
 अपानाख्ये वायौ विगुणे कुपिते सत्यौषधं भुक्त्वा
 समनंतरमेवाहार इष्यत इत्यर्थः । समाने वायौ विगुणे
 मध्ये भक्तस्यौषधमिष्यते । व्यानाख्ये विगुणे प्रातराशस्य
 पूर्वाह्णभुक्तस्यांतोऽवसाने भेषजमिष्यते । सायमित्यादि ।
 उत्तरे व्यानापेक्षयोदानाख्येन मरुति विगुणे सायमाश-
 स्याऽपराह्णभुक्तस्य त्वंते भेषजमिष्यते । प्राणाख्ये मात-
 रिश्वनि वाते प्रदुष्टे विकृते ग्रासग्रासांतरयोर्भेषजमिष्यते ।
 ग्रासश्च ग्रासांतश्च तयोस्तेन ग्राससंपृक्तमौषधं ग्रासयो-
 र्मध्ये भेषजमित्यवतिष्ठते । मुहुर्मुहुर्भुक्ते यदभुक्ते वा
 भेषजं तत्तु विषादिषु योज्यम् । अरोचकेऽरुचौ
 सह भोज्यैर्भेषज्यं योज्यम् । क्रीदशैर्भोज्यैश्चित्रैरने-
 कविधैः ॥ ३३ ॥

प०—कफोद्रेकयुक्ते व्याधी साम्यावस्थायामन-
 तिक्रान्तायां बलिनोर्बलवतो रोगरोगिणोः साध्या-

तुर्यारनन्ने भक्तरहितमौषधं युज्यते । अपानाख्य
 मातरिश्वानि कुपिते विगुणे अन्नादौ भोजनपूर्व
 भेषजमिष्यते । समानाख्ये मारुते विगुणे भोज-
 नमध्ये भेषजमिष्यते । भोज्यस्यार्धभुक्तस्य मध्ये
 भेषजमुपयुज्य शेषमन्नं युज्यते । व्याने वाते प्रदुष्टे
 प्रातराशस्य पूर्वाह्णे भुक्तस्याहारस्यान्तेऽवसाने भेष-
 जमिष्यते । सायमाशस्य सायंभुक्तस्यान्नस्यान्ते
 उत्तरे उदानाख्ये विकृते वायौ भेषजमिष्यते ।
 प्राणे मातरिश्वनि वायौ प्रदुष्टे प्रकुपिते पित्ते ग्रासे
 तथा ग्रासान्ते भेषजमिष्यते । ग्रासे यद्ग्रास-
 संपृक्तं ग्रासांतं यद्ग्रासयोर्मध्ये मुहुर्मुहुर्विषच्छर्दि-
 हिह्मातृश्वासकासिषु मुहुर्मुहुः क्षणे क्षणे भुक्ते
 यदभुक्ते वा विषे छर्दिषु हिह्मासु तृष्णासु श्वासिषु
 भेषजमिष्यते । अरोचके भेषज्यमौषधं योज्यं देयम् ।
 सभोज्यं भोजनसंपृक्तं भोज्यैरन्नैश्चित्रैरनेकविधैः
 सह ॥ ३३ ॥

हे०—अनन्नस्य विषयमाह—अहस्तृतीयो भागः श्लेष्म-
 कालस्तदर्थं कफोद्रेकस्तस्मिन् गते तदनंतरमेव प्राग्भक्तस्य
 विषयमाह—अन्नादाविति । मध्ये भक्तस्य विषयमाह—
 समान इति । अधोभक्तस्य विषयमाह—व्याने विगुणे
 प्रातर्भोजनस्यांतं भेषजम् । उत्तरे उदाने विगुणे सायं
 भोजनस्यांतं । ग्रासग्रासांतयोर्विषयमाह—ग्रासग्रासांतयो-
 रिति । मुहुरौषधस्य विषयमाह—मुहुर्मुहुरिति वीप्सया
 क्रियासंकरस्त्वष्टः न क्रियासंकरो हित इत्यस्य बाधः ।
 सान्नस्य विषयमाह—योज्यमिति ॥ ३३ ॥

कम्पाक्षेपकहिह्मासु सामुद्रं लघुभोजिनाम् ३४॥

स०—सामुद्रं नाम यदादावन्ते चाहारस्य भुज्यते
 तत्कृत्वादिषु प्रशस्यत इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । के-
 षाम् लघ्वन्नाशिनाम् ॥ ३४ ॥

प०—सामुद्रमौषधं तदुच्यते यदाहारस्य पूर्वं पश्चा-
 चोपयुज्यते।येनाहारः सामुद्रकाभ्यन्तर इव चोर्ध्वा-
 धश्चौषधेन पिहितोऽवतिष्ठते । तच्च कम्पादिषु व्या-
 धिषु लघुभोजिनां स्वल्पभुक्ताहाराणां भोज्यम् ॥ ३४ ॥

हे०—सामुद्रस्य विषयमाह—कम्पाक्षेपकोति ॥ ३४ ॥
 ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु स्वप्नकाले प्रशस्यते ॥ ३५ ॥

स०--ऊर्ध्वजन्तुविकारेषु शयनवेलायामौषधं
प्रशस्यत इति ॥ ३५ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचि-
तायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुन्द-
राख्यायां दोषोपक्रमणीयो नाम
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

प०--जत्रोरुर्ध्वविकारा नेत्रकर्णमुखादिविकारा-
स्तेषु स्वप्नकाले निशायां शयनवेलायां भैषज्यं प्रश-
स्यते प्रकर्षणेष्यत इति भद्रम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टांगहृदयटीकायां सूत्रस्थाने दोषो-
पक्रमणीयाध्यायस्त्रयोदशः ॥ १३ ॥

हे०--नेत्रौषधस्य विषयमाह--ऊर्ध्वजन्तुविति ॥ संग्रहे
सु एकादशौषधकाला उक्ताः । अंतर्मत्तं यत्पूर्वाह्णे भुक्ते
जीर्णे मध्याह्णे भैषजमुपयुज्यते तस्मिंश्च जीर्णे पुनरपराह्णे
भोजनम् । एतेन रात्रिर्व्याख्याता । तदीतामेव्यानजेध्वाम-
वेधिविति । तथा तत्राद्यकाले तृपितः पीतांबुरजीर्णं क्षुधितः
क्षामश्च भैषजं वर्जयेत् । शेषेषु चाह्वयमसात्म्यमिति ।
तीक्ष्णोष्णोग्रग्रंथं भूरिमात्रं चेति भवन्ति चात्र “ रोगमादौ
परीक्षेत ततोऽनंतरमौषधम् । ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञा-
नपूर्वं समाचरेत् ॥ निवृत्तोऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनायाति
हेतुना । देहे मार्गीकृते दोषैः शोषः सूक्ष्म इवानलः ॥
तस्मात्तमनुबन्धीयात् प्रयोगेणानपायिना । सिद्धानामपि
योगानां पूर्वपां दार्ढ्यमावहन् ॥ सातत्यात्स्वादभावाच्च
पथ्यं द्वेष्यत्वमागतम् । कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं
गमयेत्पुनः ॥ मनसोऽर्थानुकल्पेन तुष्टिरूर्जा रुचिर्बलम् ।
सुखोपयोगिता च स्याद् व्याधेश्चातः परिक्षयः ॥ लौल्या-
द्वोपक्षयाद्याधेर्ध्वस्म्येण च या रुचिः । तासु पथ्योपचारज्ञो
योगेनान्यं प्रकल्पयेत् ॥ सप्ताहेन गुणालाभे युक्तिमन्यां
प्रयोजयेत् । पूर्वस्यां शांतवेगायां न क्रियासंकरो हितः ॥
गुणे चाल्पे तु तामेव विशेषोत्कर्षलब्धये । भैषजं नृपतेर्ह-
यमल्पमल्पात्ययं युचिः ॥ शुद्धागमं बहुगुणं बहुकृत्वः
प्रयोजितम् । अनन्यकार्याऽवहितस्तन्मंत्रिगुरुसमतः ॥
आस्वादितं परिचरिः स्वयं चानुप्रयोजयेत् । उचितो यस्य
यो देशस्तज्जं तस्यौषधं हितम् । देशेऽन्यत्रापि वसतस्तत्तु-
ल्यगुणजन्म वा । वीर्यवद्भावितं सम्यक् स्वरसं रसवल्लघु ॥
रसगंधादिसंपन्नं कालं जीर्णं च मात्रया । एकाग्रमनसा युक्तं

भैषज्यममृतायते ॥ भैषजमवचारयन् प्रागेव तावदातुरं
परीक्षेत । कस्मिन्नयं देशे जातः संवृद्धो वा तस्मिंश्च देशे
मनुष्याणामिदमाहारजातमिदं विहारजातमेतावद्बलमेवंविधं
सत्त्वमिदं सात्म्यमियं शक्तिरिमे व्याधयो हितमिदमाहित-
मिदमिति । प्रायोग्रहणेन केन वा निदानविशेषेणास्त-
कुपितो दोषो दोषस्यैकस्यापि बहवः प्रकोपहेतवः ।
तस्माद्यथास्वलक्षणैः कर्मभिश्च बुद्ध्यापि दोषमेवमवगमयेत् ।
तद्यथा--किमाहारेण कुपितो वायुः किं विहारेण । तथा-
रुक्षेण लघुना शिशिरेण दा साहसेन वेगरोधेन भय-
शोकेन वेति । ततश्च तत्प्रतिपक्षमेवौषधं प्रयुज्यमानमाह-
सिद्धये संपद्यते । तत्र मधुराम्ललवणा रसाः कटुतिक्त-
कषायाश्चेतरेतरप्रतिपक्षाः तदनंतरं चोपलभ्येत मृदुमध्या-
तिमात्रविकल्पनया कथं निदानमासेवितमेकरूपस्यापि
हि हेतोर्मृद्वादिविभागेन पृथक् समवेतानां दोषाणाम्
अंशांशवलविकल्पविशेष इति व्याधेर्वलावलविशेषः । तत्र
नैकदोषात्मकेषु व्याधिषु अनेकरसेषु च भैषजेषु दोषरस-
प्रभावमेकैकशोऽभिसमीक्ष्य व्याधिभैषजप्रभावतत्त्वं व्यव-
स्येत् । नवेवं सर्वत्र । नहि विकृतिसमसमवेतानां
परस्परणेोपगृहीतानामुपहतानां बान्ध्वं चिकित्सनैर्विकृति-
तानाम् अवयवप्रभावानुमानेन समुदायप्रभावतत्त्वमध्यय-
सितुं शक्यम् । तथाविधे हि समुदाये समुदायप्रभावमेवा-
पलभ्य व्याध्यौषधप्रभावतत्त्वमवगच्छेत् । तथा कस्य
धामाधिष्ठाय व्याधिरयमवस्थित इति निरूपयत् । प्रविसृतो
हि दोषः स्वकीयमेव स्थानम् । तं कायाधातिष्ठन्मूर्धादीनां
वा दुस्तरो भवति । ततः स्थानविशेषेण भैषजविशेषः
परीक्षितव्यः । ततश्चौषधमालोचयेत् । कस्यायमौषधस्य
व्याधिरातुरो वा योग्यः क्रियतो वा । दोषानुरूपो हि
भैषज्यवीर्यप्रमाणाविकलो व्याधिव्याधितवलापेशो भवति ।
सहसातिवलानि संशोधनान्यौषधान्याग्न्ययायव्यान्यतिसौ-
म्यानि अतिमात्राणि तथा चाग्निक्षारशल्मकर्मण्यन्यमसत्त्व-
मातुरमल्पवल् वा निपातयेयुः । संशमनानि तु व्याधि-
बलादधिकानि तमुपशमय्य व्याधिं व्याधिश्रपितदेहं शोध-
मन्यमावहन्ति । शरीरबलादधिकाननुपशमय्य व्याधिं
व्याधिक्षापिते देहे ग्लानिमूर्च्छामदमोहबलक्षयमयान् धान्नि-
बलादधिकानि ग्लानिमग्निसादं च । अपि च अतिसृष्टो-
ऽतिदृष्टोऽतिदुर्बलो दुष्टमांसशोणितारथ्यं नावयवोऽल्पाग्नि-
स्वल्पाहारोऽपचितः साररहितो व्याधिबलमेव तावदसमर्थः
सोढुं किं पुनस्तथाविधो भैषजवेगम् । तस्मात्तादृशमग्नि-
पादकर्ममृदुसुखैरुत्तरोत्तरं गुहभिरविभ्रमंशोपाचरेत् ।

औषधैर्विशेषोपादधलास्ता ह्यनवस्थितमुदुविह्वलहृदयाः प्रायः
सुकुमाराः परं संस्तभ्याश्च । ततो विशेषेण शिशवः । तथा
बलवति बलवद्वाध्यातुरे अल्पबलमल्पं वा भेषजमकिञ्चि-
त्करं भूय एव दोषमुल्लेख्य व्याधिमुद्धारयेत् । योग्यमपि
चौषधमेवं परीक्षेत । इदमेवं सर्वविधिपाकमेवंगुणमेवं-
द्रव्यमेवंकर्मैवं प्रभावमस्मिन्देशे जातमस्मिन्नुत्तायेवं गृही-
तमेवं विहितमेवं निषिद्धमेवं संस्कृतमेवं संयुक्तमेवंयुक्तमनथा
मात्रयैवंविधस्य पुरुषस्यैवंविधे काले एतावन्तं दोषमपकर्ष-
त्युपशमयति । अन्यदपि वा चैवंविधं भेषजमभूत्तत्त्वान्येन
वा विशेषेण प्रयुक्तमिदमपाकरोत्सूक्ष्माणि हि दोषौषधद्वयदे-
शकालबलाऽनलाहारसात्त्विकसत्त्वप्रकृतिव्यसामवस्थांतराणि
यान्यनालोचितानि निहन्पुरातुरम् । आलोच्यमानान्यपि तु
विपुलबुद्धिमपि चिकित्सकमाकुलीकुर्युः, किंपुनरल्पबुद्धिम् ।
तस्मादभीक्ष्णशः शास्त्रार्थकर्मनुशीलनेन संस्कुर्वीत प्रज्ञाम् ।
अपि च संति व्याधयो ये शास्त्रे उत्सर्गापवादैरुपक्रमं
प्रतिनिर्दिष्टाः । तत्र प्रज्ञैव दोषादिगुरुलाघवेन सम्य-
ग्व्यवस्येत् अन्यतरनिष्ठायाम् । कालश्च चिकित्सायो-
ग्यतामापादयति । स तु क्षणबलमुद्धूर्तादिभेदेनातुरावस्थ-
या च द्विधोक्तः प्राक् तत्र शीतोष्णवर्षलक्षणा ऋतवस्त्रयो
हेमन्तग्रीष्मवर्षाख्यास्तेषामन्तरे शोधनार्थं साधारणा वसन्तप्रा-
वृत्तशरदाख्यास्त्रयो विकल्पन्ते । तत्र शोधनं प्रति फाल्गु-
नचैत्रौ वसन्तः । आपादश्रावणौ प्रावृट् । कार्तिकमार्ग-
शीर्षौ शरत् । प्रागपि च शीतोष्णवर्षलक्षणास्त्रिविधः
कालस्तत्र शीतोष्णयोश्चांतरेण साधारणौ वसन्तजलदात्ययौ ।
ग्रीष्मवर्षाकालयोस्तु प्रारंभो वृष्टेः प्रावृडिति विकल्प्यते ।
तेषु साधारणेष्वहःसु वमनादीनां प्रवृत्तिर्निवृत्तिरितरेष्वयो-
गातियोगभयात्साधारणा हि मंदशीतोष्णवर्षतया सुख-
त्वात् भवन्ति अविकल्पकाः शरीरौषधानाम् । विपरीता-
स्त्वितरे । तथा हि शीतकालेऽतिमात्रशीतोपहतत्वाच्छरी-
रमत्यर्थं शीतवातविष्टब्धमतिस्तब्धगुरुदोषं युक्तिव्यपाश्रयं,
सत्त्वावजयश्च । तत्र दैवव्यपाश्रयं—शीतोष्णहृतत्वा-
न्मंदवीर्यतां गतमयोगाय जायते । शरीरं च वातप्रायोपद्र-
वाय । तद्वद्वर्षास्वपि समन्तादतिघनेन घनसंघातेनावतते
नभस्युपरुद्धतेजःप्रसरेषु दिनकरकरेषु जलदपटलप्लाव-
नोद्दामकर्दमायां भूमावत्यर्थापक्लिन्नमवसन्नानलबलमुद्रिक-
मलबलमादानदुर्बलं शरीरं भवति । औषधग्रामस्तु जलदो-
दरप्रतप्तमुक्तधारावपातसंभृतांबुनिबहोपलवितमूलजालसा-
रविटपो बहलक्रोमलपहल्योपचितसंक्षंशालः पुनरिव
वाल्लतामुपगतोऽल्पवीर्यो भवति । अपरिसंस्थिततया च
क्षितिमलप्रायाभिरभ्रविपाकाभिः खगमृगसरीसृपादिशव-
धातुमूत्रपुरीषसंज्ञाभिरग्निः सलिलसीकरानुविद्धशिशिरप-

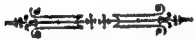
वनसंपृक्तेन च धाराधरधरोष्मणा क्रोमलत्वादपरिणतस्यास्य
सुतरां विदाहो जन्यते । ततश्चापथ्यतामुपगतो ध्रुवमयोगाया
प्रथमं संगृहीतमपि चौषधं तोयदतोयानुगतमास्तोपहते
जयतीति ग्रीष्मे पुनरादानोपहतत्वात् शरीरमुष्णरूक्ष-
वातातपाध्मानप्रतिस्विन्नमतिशिथिलमतिप्रविलीनदोषं भ-
वति । भेषजं पुनरनुष्णमपि तपनतरुणतरकरनिपातादु-
ष्णवीर्यतामुपगतमतियोगायापकल्पते । शरीरं च भ्रम-
पिपासोपद्रवाय तस्मात्साधारणेष्वेव तदंतरालेषु वमना-
दीनि योजयेत् । नात्यधिके व्याधौ, आत्यधिके तु
कृत्रिमगुणोपधानेन यथर्तुगुणविपरीतेन संयोगसंस्कारं
प्रमाणविकल्पैश्चोपपाद्यौषधमवहितोऽवचारयेत् । आतुराद्य-
स्थासु तु कालकालसंज्ञा । तद्यथा—अस्यामबस्थायामस्यौ-
षधस्य कालोऽकालो वा । नह्यस्यातीतकालमौषधं यौगिकं
भवति । औषधभेदाश्च संग्रहे दर्शिताः । द्विविधमौषधम्
ऊर्जस्करं, रोगघ्नं च उभयमपि चोभयात्मकं बाहुल्येन तु
निर्देशः । तत्रोर्जस्करं द्विविधं—रसायनं, वाजीकरणं च ।
रोगघ्नमपि द्विविधं—रोगप्रशमनमपुनर्भवकरम् । पुनश्च द्वि-
विधं—द्रव्यमद्रव्यं च । तत्र द्रव्यं त्रिविधं—भौममौद्भिदं
जंगमं चेति । तेषु वक्ष्यमाणं हेमादिलक्षणांतं प्रायेण
भौमम् । औद्भिदं पुनर्वनस्पतिवानस्पत्यवीरुदोषधिभे-
देन चतुर्विधं भवति । तत्र फलिनो वनस्पतयः फलवन्तः
अपुष्पाः न्यग्रोधोदुम्बराश्चत्थलक्षादयः । वानस्पत्य
फलपुष्पादयः । वल्लिगुलमं वीरुत् (शालिपर्णी पृथिपर्णी
विदारी चेति वीरुधः) फलपाकांता ओषधिरिति
जंगमोद्भवन्तु मधुघृतादिजंगमामित्याहुः । अद्रव्यं पुनरु-
पवासानिलातपच्छायामन्त्रसत्त्वदानभयोत्रासनक्षोभणहर्ष-
णभर्त्सनस्वप्नजागरणसंवाहनादि । तथा त्रिविधं औषधः
दैवव्यपाश्रयं—युक्तिव्यपाश्रयं, सत्त्वावजयश्च । तत्र दै-
व्यपाश्रयं—मन्त्रौषधमणिमंगलवत्युपहारयमनियमप्रायश्चि-
तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि । युक्तिव्यपाश्रयम्
आहारौषधयोजना । सत्त्वावजयः—पुनरहितादात्म-
निग्रहः । पुनरपि च त्रिविधम्—अपकर्षणं, प्रकृतिविधानं
निदानत्यागश्च । ते पुनरपकर्षणादयो द्विविधाः बाह्याभ्यन्त-
रभेदेन । तत्र बाह्यमपकर्षणं ग्रन्थ्यर्बुदोषपक्ष्मकृमिशाल्य
दिपु शस्त्रहस्तयन्त्रादिभिः । आभ्यन्तरं—वमनीविरेचनादिभि
प्रकृतिविधानं—संशमनम् । तत्र बाह्यमभ्यंगस्वेदप्रदेह-
रिषेकोन्मर्दानायम् । आभ्यन्तरं यदन्तः प्रविश्य विश्वं
भयन् दोषान् शमयति । निदानत्यागो—यथादं
शीतोष्णाशनव्यायामादिवर्जनं, स्निग्धरूक्षाद्यभ्यवहारश्च
ततः शास्त्रादिसाध्ये भेषजमुपक्रमते नतु भेषजसा

शस्त्रादि । पुनरपि च त्रिविधं—हेतुविपरीतं, व्याधिविपरीतमुभयार्थकारि च । तत्र हेतुरपि गुरुस्निग्धशीतादिजे व्याधौ लघुरुक्षोष्णादि । तथेतरस्मिन्निति । व्याधिविपरीतं द्वौ मूलोपक्रमौ लघनबृंहणे पञ्चकर्माणि धूमाजनादीनि । तथा विम्लापनोपनाहपाठनादीनि । यच्च दोषशमनहेतुत्वे सत्यपि ज्वरे विशेषतो हितं मुस्तर्पणकं यवागूश्च । प्रमेहे—रजनी यवान्नं चेति । रक्तपित्ते चोर्ध्वगे विरेचनमधोगे वमनम् । उभयार्थकारि-पुनर्देवव्यपाश्रयमापधम् । यथा-छर्द्या छर्दनम्, अतीसारोऽनुलोमनं, मदात्यये मद्यपानं, तुच्छदग्धेऽग्निप्रतापनं, पित्तोऽतर्गूढे विमार्गगे वा स्वेदः । कटुवम्ललघवणीक्ष्णोष्णाभ्यवहारश्च बहिः प्रवर्तनाय स्वमागोपादनाय च श्लेष्मणि चान्तर्गूढे स्तब्धेन हि शीतोपचारः तत्पीडितस्योष्मांतःप्रवेशेन कफं विलापयति । एवंविधं ह्यविपरीतमेव सन्नेपजं हेतुविपरीतार्थं करोति । अनौपधं पुनर्द्विविधं-वाधनमनुवाधनं च । तत्र सद्यः प्राणहरं वाधनं, काळान्तरेणानुवाधनमिति ॥ ३५ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने दोषोपक्रमणी-

यस्तु सामस्येन निरूपितः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

दोषोपक्रमणीयादनंतरं द्विविधोपक्रमणीयारंभेऽयं संबन्धः । पूर्वं सामान्येनोपक्रमो दोषोपक्रमणीयेऽभिहितः । अत्र तूपक्रम्यस्य विशेषणोपक्रमविशेष उच्यत इत्याह—

अथाऽतं द्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—द्विविधं द्विप्रकारं च तदुपक्रमणं च द्विविधोपक्रमणं तस्मै हितो द्विविधोपक्रमणीयः । शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

प०—दोषाणां वातादीनां स्नेहाद्यनेकप्रकार उपक्रम उक्तः । स चानेकप्रकारोऽपि सन्तर्पणापतर्पणरूप्यद्वैरूप्यं नातिवर्तते । अतो द्विविधोपक्रमणीयोऽध्याय आरब्धः । द्विविधं च तदुपक्रमणं तस्मै हितो योऽध्यायः यत्रैतद् द्विविधोपक्रमणीयं निर्णायते स द्विविधोपक्रमणीयोऽध्यायस्तं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

हे०—अथातो द्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते—अथेति । यतः पूर्वाध्याये दोषाणामुपक्रम उक्तस्तस्येदानीं भेदा वाच्याः । तत्र द्वौ भेदौ मुख्यौ । अतएवायं द्विविधोपक्रमणीयः ॥ १ ॥

उपक्रमश्च समासतो द्विविधः । तंत्रांतरपठितानां चतुर्णामुपक्रमाणामत्रैवांतर्भावात् । अतएव सहैतुकमुपदिशन्नाह—

उपक्रम्यस्य हि द्वित्वाद्विधंवापक्रमो मतः ॥ २ ॥

स०—हि यस्मादुपक्रम्यस्य चिकित्स्यस्य द्वित्वाद्धेतोरुपक्रमो द्विवैव मत इष्टः । एवशब्दोऽवधारणे परमतं क्षिपति ॥ २ ॥

प०—द्वैविध्येनोक्तिमुपदिशन्नाह—यस्मादुपक्रम्यस्य व्याधेरथवा तद्वतः पुरुषस्य द्वित्वं सन्तर्पणसाध्य-

१ सू०—सन्तर्पणापतर्पणाभ्यामुपक्रमः ॥

प्र, टी. —दोषाणां वातादीनां, धातूनां रसादीनां च क्षयं वृद्धिर्वा रुजाकरः व्याध्यवस्था इति प्रथमाऽध्याये प्रतिपादितम् । अत्रोच्यते क्षीणं दोषं, क्षीणं धातुं वा सन्तर्पणेन विवर्द्धनेन समतां नयेत् साम्यावस्थां प्रापयेत् । वृद्धं दोषं, धातुं वा अपतर्पणेन हासनेन उपक्रमेत् साम्यावस्थां प्रापयेदिति । सन्तर्पणपर्यायो बृंहणम्, अपतर्पणपर्यायो लघनम् । “बृंहणं यद् बृहत्त्वाय लघनं लाघवाय यत्” इति ॥

तत्र क्षीणं वातं रुद्धैः विवर्द्धयेत् । क्षीणं पित्तम् उष्णैः, क्षीणं कफं स्नेहाद्यैर्विवर्द्धयेत् । क्षीणं रसं रसैः, दुग्धादिभिश्च वर्द्धयेत् । रक्तं रक्तवर्द्धनैर्द्रव्यैर्वर्द्धयेदित्यादि । अत्र क्रमः पूर्वो धातुवृद्धः परं वर्द्धयति, क्षीणः क्षपयतीति ॥

वृद्धं वातं स्नेहाद्यैः स्निग्धवस्तिभिश्च समं कुर्यात् । वृद्धं पित्तं विरेचनेन, शीतलद्रव्यैश्चोपक्रमेत् । वृद्धं कफं रुक्षोष्णैः, वमनादिभिश्च जयेदिति । एवं वृद्धं रसं लघनेन, कषणद्रव्यैश्च । वृद्धं रक्तं रक्तमोक्षणेन, कर्षणद्रव्यैश्च जयेदिति ॥

अपतर्पणं द्विधा-शोधनं, शमनं च । तत्र शोधनं यदोषान् बहिर्नयेत् । यथा—निरुहणं, वमनं, कायविरेचनं, शिरोविरेचनं, रक्तमोक्षणं, स्वेदनञ्च ॥ शमनं तु समीकरणं, यच्च न निष्कासयति न चोदीरयति किन्तु स्वप्रमाणाद्भूनाधिकभावस्थितान् समीकरोति स्वप्रमाणस्थान् विदधाति तच्छमनम् ॥

सम्यगलघिते । विमलेन्द्रियता, लाघवं, रुचिः सम्यङ्मलादिविसर्गः, क्षुत्पिपासोदयः, उत्साहश्च । सम्यग्बृंहिते बलं, पुष्टिः, तत्साध्यामयसंक्षयश्च । अतः नातिबृहयेन्नातिहासयेत् किन्तु साम्यावस्थां प्रापयेदिति भावः ॥

त्वमपतर्पणसाध्यत्वं वा न तृतीयो रात्र्यन्तरः
सम्भवति । तस्मादुपक्रम्यस्य द्वित्वात् द्विधैवो-
पक्रमो मतः । द्विधैव चिकित्सा—एकः सन्तर्पण-
रूप उपक्रमो द्वितीयोऽपतर्पणरूपः । उपक्रमश्चि-
कित्सा क्रियाक्रम इत्यनर्थान्तरम् । चरकाचार्य-
विहितानामन्येषां चतुर्णामुपक्रमाणां लङ्घनादीना-
मत्रैवान्तर्भावः । एवकारोऽत्रावधारणार्थः ॥ २ ॥

हे०—उपक्रमभेदानाह—उपक्रम्यस्येति । उपक्रम्यस्य
हि द्वित्वात् सामनिरामभेदेन ॥ २ ॥

कथं द्विवेदाह—

एकः संतर्पणस्तत्र द्वितीयश्चापतर्पणः ।
बृंहणो लङ्घनश्चेति तत्पर्यायाबुदाहृतौ ॥
बृंहणं यद्बृहत्त्वाय लङ्घनं लाघवाय यत् ।
देहस्य ॥ ३ ॥

स०—तत्र तयोर्द्वयोरुपक्रमयोरेकः संतर्पणरूप
उपक्रमो द्वितीयश्चापतर्पणरूप उपक्रमः बृंहणं लङ्घनं
च तयोः संतर्पणाऽपतर्पणयोः पर्यायाबुदाहृतौ । देह-
स्य बृंहणं तदुच्यते यदेहस्य बृहत्त्वाय भवति ।
लङ्घनं तदुच्यते यदेहस्य लाघवाय लाघवोत्पाद-
नाय भवति ॥ ३ ॥

प०—अतएवाह—तत्र तयोर्द्वयोरुपक्रमयोरेकः
सन्तर्पणरूप उपक्रमो द्वितीयोऽपतर्पणरूपः । तयोः
सन्तर्पणापतर्पणयोर्यथासंख्येन बृंहणलङ्घनशब्दौ
संज्ञान्तराबुदाहृतावागमविद्विस्तयोरर्थान्तरौ कथि-
तावित्यर्थः । बृंहणं तदुच्यते यदेहस्य शरीरस्य
बृहत्त्वाय स्थूलीकरणाय सम्पद्यते । यथा मांसक्षी-
रघृतादि । लङ्घनं तदुच्यते यदेहस्य लाघवाय
लघुत्वोत्पादनाय सम्पद्यते ॥ ३ ॥

हे०—बृंहणलङ्घनयोर्लक्षणमाह—बृंहणमिति । यदेहस्य
बृहत्त्वाय स्थूल्याय तद्बृंहणं, यल्लाघवाय काश्याय
तल्लङ्घनम् ॥ ३ ॥

भवतः प्रायो भौमापमितरच्च ते ॥ ४ ॥

स०—संतर्पणापतर्पणे भौमापमितरच्च भवतः । भूमे-
रिदं भौमम् । अपामिदमापम् । भौमयुक्तमापं संतर्प-

णम् । इतरद्वौमापादन्यदग्निवाय्वाकाशात्मकमपतर्प-
णम् । प्रायोऽग्रहणात्किञ्चिद्भौममप्यपतर्पणम् । यथा
यवमसूरमकुष्ठतंडुलीयादि । तथाऽग्निपवनोक्तस्याऽपि
शुष्ठीपिप्पल्यादेर्वृष्यत्वेन संतर्पणकार्यदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

प०—किंभूतात्मके अत आह—ते बृंहणलङ्घने भवतः
भौमापमितरच्च । भूमेरिदं भौमम् । अपामिदमापम् ।
भौमं चापं च भौमापम् । तेनैतदुक्तं भवति । भौमापं
द्रव्यं बृंहणम् । तत्स्वभावात्तयोर्लङ्घनमितरत्
अन्यत् । कुतः प्रस्तावात् कृतत्वाद्भौमापादभौमाप-
मग्निवाय्वाकाशात्मकम् । प्रायोऽग्रहणादतिशयेन
बृंहणं भौमापमतिशयेन लङ्घनं चेत्तदग्निवाय्वाका-
शात्मकम् । ननु बृंहणेऽग्निवाय्वाकाशात्मकं न
विद्यते लङ्घने भौमापत्वं पञ्चमहाभूतारब्धत्वाद्द्र-
व्यस्य । क्वचिद्व्यभिचारोऽनयोः ॥ ४ ॥

हे०—लङ्घनंबृंहणे उदाहरति—भवत इति । भौम-
माप्यं च द्रव्यं बृंहणम् । इतरदामेयं वायव्यं नाभसं च
लङ्घनमिति विभागेन द्वे भवतः ॥ ४ ॥

अधुना स्नेहनादेश्चतुर्विधस्योपक्रमस्य संतर्पणा-
ऽपतर्पणयोरेवांतर्भावं दर्शयन्नाह—

स्नेहनं रूक्षणं कर्म स्वेदनं स्तंभनं च यत् ।
भूतानां तदपि द्वैध्याद्द्वितयं नाऽतिवर्तते ॥ ५ ॥

स०—स्नेहनादि यच्चतुर्विधं कर्म तदपि द्वितयं संत-
र्पणापतर्पणरूपं नाऽतिवर्तते नाऽतिक्रामति । कुतो
हेतोरित्याह । भूतानां संतर्पणापतर्पणरूपद्वैध्या-
द्द्विप्रकारकत्वात् ॥ ५ ॥

प०—बहूपक्रमवादिनं प्रतीदमुच्यते । अनयो-
र्द्वयोः स्नेहनादि यदेतच्चतुर्विधं तदनयोः कर्म ।
ननु सन्तर्पणापतर्पणवत्ते स्नेहादयश्चत्वारोऽर्थान्तर-
म् । एतच्चतुर्विधं यत्कर्म तदपि द्वितयसन्तर्प-
णापतर्पणरूपं नातिवर्तते नातिक्रामति । भूतानां
सन्तर्पणापतर्पणस्वभावद्वैविध्यात् द्विप्रकारत्वात् ।
तथाग्नीषोमात्मकरूपद्वैविध्याद्द्वितयं बृंहणलङ्घनाख्यं
नातिवर्तते न स्नेहनस्तम्भने । सौम्यत्वाद् बृंहणवर्गे-
ऽपि । ततः रूक्षस्वेदने वाग्नेयत्वाल्लङ्घने पततः ।
भूतानां प्राथिव्यादीनां सन्तर्पणापतर्पणरूपत्वात् ॥ ५ ॥

प०—इदानीं शमनस्य स्वलक्षणं तथा भेदं व्याख्या-
नुमिदमाह—यद्द्रव्यं वातादीन् शोधयत्यन्तःस्थि-
तान् नहि बहिर्विक्षिपति तथा समानस्वप्रमाण-
स्थितान् नोदीरयति नोत्कलेशयति न स्वस्थानान्
च्यावयति तथा विषमान् स्वप्रमाणाद्धीनाधि-
कभावेन स्थितान् समीकरोति स्वप्रमाण-
स्थान् सम्पादयति तद्द्रव्यं शमनमि-
त्युच्यते । शमनं सप्तधा सप्तभिः प्रकारैः पाचन-
त्वादिभेदेनेति । तत्र पाचयतीति पाचनम् । पच-

तोऽग्नेः पाकक्रियामभिनिर्वर्तयतः पचनशक्तिम-
न्याधिकां तस्य यदुत्पादयति द्रव्यक्रियावत् ।
पाचनं यथा किरातातित्कादिलंघनं वा । दीप्यते-
ऽग्नेनेति दीपनम् । यथा त्रिकटुकपञ्चकोलादि यद-
भिवर्धनत्वादन्तःपक्तिमग्नेः कुर्वतस्तस्य शक्त्युपबृ-
हकं सम्पद्यते तद्दीपनमित्युच्यते । क्षारपाणिना-
प्युक्तम् । “पाचनं पाचयेद्दोषान् शमाच्छमनमेव तु ।
दीपनं ह्यग्निकृत्वाऽमं कदाचित्पाचयेन्न वा” ॥ ९ ॥

हे०—शमनस्य लक्षणभेदांश्चाह—न शोधयतीति ।
यद्दोषान् न शोधयति बहिर्निष्कासयति, समानविकृता-
न्नोदीरयति न विकृतिं नयति, विपमान् विकृतान् समी-
करोति प्रकृतिं नयति तच्छमनम् । तच्च पाचनादि-
भेदात्सप्तधा । पाचनमिति । क्षुद्रन्नवर्जनं, तृट् उदकव-
र्जनम् ॥ ९ ॥

पाचनादीनां दोषशमनत्वमुक्तं तच्च वाते वातपित्ते
च न संभवतीत्याह—

बृंहणं शमनं त्वेव वायोः पित्तानिलस्य च १० ॥

स०—तुशब्दो विशेषे । विशेषस्तु लंघनापेक्षया ।
शोधनं शमनं चेति द्विधा लंघनमुक्तम् । बृंहणमपि
शोधनं भवति दुग्धादिद्रव्ये शोधनस्वभावद्रव्यत्वात् ।
तेन तथाविधेन द्रव्येण केवलस्य वातस्य पित्तयुक्तस्य
वा कोप आशङ्क्यते । यथा लंघनशोधनद्रव्येण हरी-
तक्यादिना ततो बृंहणस्य विशेषणार्थस्तुशब्दः कृतः ।
बृंहणं यतः शोधनं मरुतः केवलस्य पित्तसहितस्य वा
शमनं नतु लंघनशोधनवत्कोपनम् । एवकारोऽवधार-
णार्थः । बृंहणं यच्छोधनरूपं शोधनं वातस्य पित्त-
युक्तस्य वा शमनमेव न कोपनं जातुचिदित्यर्थः ।
लंघनं तूभयरूपमपि वातस्य वातपित्तयोर्वा कोप-
नमेव ॥ १० ॥

प०—इदानीं बृंहणमुच्यते—तुशब्दो विशेषे ।
विशेषे लंघनापेक्षया लंघनादनेन तु शब्देन विशि-
ष्यते । बृंहणमपि शोधनं भवति । क्षीराद्द्रव्य-
शोधनस्य चापतर्पणात्मकत्वात् । ततः केवलस्य
वायोः पित्तसहितस्य वा कोपः प्राप्नो यथा लंघना-
च्छोधनाद्द्रव्येण पथ्यादिना बृंहणस्य तुशब्दो

विशेषणार्थ उपान्तः । बृंहणं यच्छोधनं शमनं च
तद्वायोः केवलस्य तथा पित्तसहितस्य शमनमेव
लंघनशोधनवमनमेवं लंघनाद् बृंहणं विशेषितं भव-
ति । एवं बृंहणमेव शमनमेव सर्वदा वायोः केवलस्य
तथा पित्तसहितस्य । एवकारोऽवधारणार्थः । वायो
रेव केवलस्य तथा पित्तसहितस्यास्यैव न तु के-
वलस्य पित्तस्य नापि केवलस्य वातस्यापि पित्तस्य
वातसहितस्य वातपित्तसन्निपातस्य बृंहणं शम-
नमेव भवति ॥ १० ॥

हे०—शोधनशमनव्यतिरिक्तस्यौषधस्याभावाद्वायो
लंघनभेदत्वाद्बृंहणस्यानौषधत्वे प्राप्ते बृंहणं शमनमे-
त्याह—बृंहणं शमनं त्विति शुद्धस्य पित्तसंसृष्टवायोः
पमस्य समीकरणाच्छमनम् ॥ १० ॥

इदानीं ये बृह्यास्तानाह—

बृंहयेद्याधिभैषज्यमद्यस्त्रीशोककर्शितान् ।

भाराध्वोरक्षतक्षीणरूक्षदुर्बलान् ।

गर्भिणीसूतिकाबालवृद्धान् ग्रीष्मेऽपरानपि १ ।

स०—कर्शितशब्दस्य व्याध्यादिभिः प्र-
संबन्धः । व्याधिकर्शितान् बृंहयेदेवं शेषेष्वपि योज्यः
भारादिभिः क्षीणस्य प्रत्येकं संबन्धः । भारक्षीण
बृंहयेत् । एवं शेषेषु । रूक्षादीन् बृंहयेत्
ग्रीष्मेऽपरानप्यन्याननुक्तानपि बृंहयेत् ।
च ग्रीष्मेऽपि सर्वानपि बृंहयेदिति विशेषेण तु व्याधि-
र्शितादीन् ॥ ११ ॥

प०—इत्येवं बृंहणस्य यो दोषो विषयस्तम
द्वारेण शमनमपि तद्विषयमेवास्य नियम्येदानीं
ये बृह्यास्तान् सूचयन्नाह—कर्षितशब्दः प्र-
संसार्यः । तेन व्याधिकर्षितान् भैषज्यकार्षि-
मद्यकर्षितान् शोककर्षितान् स्त्रीकर्षितांश्च बृंहयेत्
तथा भारान्त्यानुक्षतान् क्षीणान् रूक्षान्
लान् तथा गर्भिणीसूतिकाः प्रसूताः बालान् वृ-
द्धान् । नित्यं ग्रीष्मे परानप्यन्याननिर्दि-
स्वस्थानातुरांश्च सर्वान् बृंहयेत् । तथाऽरिमन्
अतिशयेन व्याधिकर्षितादीन् बृंहयेत् ॥ ११ ॥

हे०—बृंहणविषयमाह—बृंहयेदित्यादि । ग्रीष्मे
नपि स्वस्थानपि ॥ ११ ॥

कैर्वृहयेदित्याह—

मांसक्षीरसितासर्पिर्मधुरस्निग्धवस्तिभिः ।
स्वप्नशय्यासुखाऽभ्यङ्गस्नाननिवृत्तिहर्षणैः १२ ॥

स०—मांसादिभिर्वृहयेत् । मधुरस्निग्धैर्वस्तिभिर्न तु
रुक्षतीक्ष्णैस्तेषामपतर्पणस्वभावत्वात् । स्वप्नो निद्रा ।
शय्यासुखं खट्वाजनितं शर्म । निवृत्तिश्चित्तस्याऽनाकु-
लत्वम् ॥ १२ ॥

प०—कैरित्याह—मांसादिभिः समनन्तरोक्तान् पुरुषान्
बृंहयेत् । तत्र मांसमष्टप्रकारं प्रागुपदिष्टम् । क्षीरमपि
तथैव । सिता शर्करा सर्पिर्वृतं मधुराश्च स्निग्धाश्च
ते वस्तयः । स्वप्नसुखं शय्यासुखमपि खट्वाज-
नितम् । अभ्यङ्गस्नानभ्यङ्गः, निवृत्तिः प्रीति-
श्चेतसः । हर्षणं हर्षो मनसो हृष्टता ॥ १२ ॥

हे०—बृंहणान्याह—मांसक्षीरेत्यादि । मधुरस्निग्धैर्वस्तिभिः
शय्यासुखं—निद्रां विना शयनेऽवस्थानं, निवृत्तिः—सन्तोषः,
हर्षणमानन्दः ॥ १२ ॥

मेहामदोषाऽतिसिन्धुज्वरोरुस्तंभकुष्ठिनः ।
विसर्पविद्रधिह्रीहशिरःकंठाऽक्षिरोगिनः ।
स्थूलाश्च लघयेन्नित्यं शिशिरे त्वपरानपि १३ ॥

स०—मेहादीनामिनिर्मत्वर्थीयः । मेहिप्रभृतीन् लघ-
येत् । शिशिरे पुनरन्यानप्यपरानपीति व्याधितानां ग्रह-
णम् । स्वस्थानां तु शिशिरे हेमंतविधिर्विशेषेणोक्त एव ।
शिशिरशब्दः शीतमात्रोपलक्षणार्थः । तेन हेमंतेऽपि लघ-
येदित्यर्थ उपलभ्यते ॥ १३ ॥

प०—इदानीं लङ्घ्यान्निर्दिशति—मेहामदोषातिसि-
न्धुज्वरादीन् नित्यं सर्वकालं लघयेत् । शिशिरे निर्दि-
ष्टान् वातविकारिणोऽपि बृंह्यान् लघयेत् । श्लेष्म-
चयभयात् सम्पूर्णबलत्वाच्च । अपरानित्यनेन
व्याधितानां ग्रहणम् । अन्यथा स्वास्थ्यवृत्ते शिशिरे
हेमन्तोक्तो विधिरुक्तः ॥ १३ ॥

हे०—लघनस्य विषयमाह—मेहामदोषेत्यादि । आम-
दोषोऽजीर्णम् ॥ १३ ॥

पूर्वमुक्तं लघनं द्विधा । शोधनं शमनं चेति । तत्र शोध-
नविषयं निरूपयन्नाह—

तत्र संशोधनैः स्थौल्यबलपित्तकफाऽधिकान् ।
आमदोषज्वरच्छर्दिरतीसारहृदामयैः ॥
विबन्धगौरवोद्गारहृत्तासादिभिरातुरान् ।
मध्यस्थौल्यादिकान् प्रायः पूर्वं पाचनदीपनैः ॥
एभिरेवाऽऽमयैरार्तान् हीनस्थौल्यबलादिकान् ।
क्षुत्तृष्णानिग्रहैर्दोषैस्त्वार्तान्मध्यबलैर्दृढान् ।
समीरणात्तपाऽऽयासैः किमुताऽल्पबलैर्नरान् १४

स०—लघयेदिति वर्तते । तत्र तेषु लघनीयेषु मध्ये
संशोधनाख्यैर्लघनैः स्थौल्याद्यधिकान् तथाऽऽमदोषा-
दिभिरार्तान् लघयेत् । तथा मध्यस्थौल्यबलपित्तकफा-
नेभिरेवाऽऽमदोषज्वरादिभिर्गौरवोद्गारहृत्तासादिभिरातुरान् प्रायः पूर्वं
पाचनदीपनैर्लघनभेदैर्लघयेत् । प्रायोग्रहणं देशकालाद्य-
पेक्षया नियमस्याऽसर्वविषयत्वज्ञापनार्थम् । हीनस्थौ-
ल्यबलादिकांस्तु सतः क्षुत्तृष्णानिग्रहैर्बुभुक्षापिपासावेगा-
विधारणाख्यैर्लघनविशेषैर्लघयेत् । दोषैर्वार्तापित्तकफैर्म-
ध्यबलैरार्तान् तथा दृढान् शक्तान् समीरणा-
दिभिर्लघयेत् । आयासो व्यायामः । किमुत
किंपुनरल्पबलैर्दोषैरार्तान् समीरणादिभिर्लघयेत् ।
सुतरां तु हीनबलैरार्तान् समीरणादिभिरेव लघये-
दित्यर्थः ॥ १४ ॥

प०—शोधनीयान् दर्शयन्नाह—तत्र लघनीयेषु
मध्यात् स्थौल्यबलपित्तकफविकारान्नरान् संशो-
धनैर्वमनादिभिः पञ्चभिर्लघनप्रकारैर्यथायोग्यं लघ-
येत् । आतुरान् नरान् मध्यस्थौल्यादिकान् सतः
प्रायो बाहुल्येन पूर्वमादौ दीपनपाचनैर्लघनप्रका-
रैर्लघयेत् । आदिग्रहणात् । अत्र चलपित्तकफानां
ग्रहणम् । पूर्वं प्रथमं दीपनपाचनैर्यथाहेण लघनेन
प्रायोग्रहणं दोषबलाद्यपेक्षया नियमस्यासर्वप्रदर्श-
नार्थम् । एभिरेवानन्तरोक्तैरामदोषज्वरादिभिरामयै-
रार्तान् पीडितान् हीनादिकान्नरान् स्थौल्यकफपित्त-
बलान् सतः क्षुत्तृष्णानिग्रहैः बुभुक्षापिपासावेगाधा-
रणैर्लघनप्रकारैर्लघयेदित्यर्थः । हीनाः स्वल्पाः
स्थौल्यबलपित्तकफा येषां ते तथा दोषैर्वार्तादि-
भिर्मध्यबलैर्नोत्कृष्टबलैरार्तान् पीडितानार्तान् दृढान्
समर्थान् नाशक्तान् समीरणात्तपायासैर्लघयेत् ।
इत्येव स्थितो नियमः । अमी य ते वृद्धाः अमी ये

ते पुनर्लब्धाः । बृंह्येषु लघनमुपक्रमः । लघ्येषु न ।
बृंहणीयत्वात् । बृंहणं ततश्च ज्वरादिरोगाणामुप-
शमं किं बृंहणीयस्य पुंसो लघनसाध्यामयार्तस्य लघ-
नमुपक्रमः प्रवर्त्यस्त्वथ बृंहणीयत्वात् ॥ १४ ॥

हे०—लघनभेदस्य शोधनस्य विषयमाह—तत्र संशो-
धनैरिति । अधिकस्थौल्यादीन् लघनीयान् संशोधनैर्ल-
घयेत् । पाचनदीपनयोर्विषयमाह—आमदोषेति । विष-
न्धगौरवेति । मध्यस्थौल्यादिकानि । आमदोषादि-
भिरातान् पथ्यस्थौल्यादिकान् पूर्वं पाचनदीपनैर्लघयेत् ।
पश्चाच्छोधनैः । क्षुत्तृषोर्विषयमाह—एभिरेवेति । क्षुत्तृ-
ष्णानिग्रहैरिति । एभिरामदोषादिभिः व्यायामात्पमारु-
तानां विषयमाह—दोषैस्त्वार्तानिति । समीरणेति ।
मध्यबलैर्दोषैरातान् समीरणादिभिर्लघयेत् । किंपुनरल्पबलै-
र्दोषैरातान् सुतरां हीनबलैरातान् लघयेदेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

न बृंहयेल्लघनीयान् ॥ १५ ॥

स०—लघनीयान् लघनार्हान् मेहामदोषादीन् बृंह-
येत् ॥ १५ ॥

प०—बृंहणीयस्थलं लघनमित्यस्मिन् संशये इद-
माह—लघनीयान्न कदाचिद् बृंहयेत् । बृंहणसाध्या-
मयार्तानप्यतिप्रत्यवायभयात् ॥ १५ ॥

हे०—लघनीयेषु पुरुषेषु बृंहणसाध्यरोगोत्पत्तौ बृंहणे
प्राप्ते निषेधमाह—न बृंहयेदिति ॥ १५ ॥

तर्हि बृंह्यस्य वातलादेर्यदा ज्वरादिव्याधिर्लघनसाध्यो
जायते तदा किं लघनं कार्यमुत बृंहणमित्यत्र संशय
इत्याह—

बृंह्यास्तु मृदु लघयेत् ।

युक्त्या वा देशकालादिबलतस्तानुपाचरेत् १६

स०—ये पुनर्बृंह्यास्तान् लघनसाध्यामयार्तान् मृदु
कृत्वा लघयेत् । मृदुना लघनप्रकारेणाऽपतर्पयेदित्यर्थः ।
युक्त्या वा प्रयोगेण संतर्पणाऽपतर्पणव्यामिश्र-
लक्षणेन देशकालादीनां बलतोऽनुरोधेन तानुपाचरेदुप-
क्रमेत् । नैव लघयेदित्यर्थः । आदिग्रहणेन सत्त्वसात्म्या-
दिग्रहणम् ॥ १६ ॥

प०—ये पुनर्बृंह्यास्तान् पुनर्लघनसाध्यामयार्तान्
मृदु कृत्वा मृदुना लघनप्रकारेण लघयेदपतर्पयेत् ।

अन्यथा हि प्रत्यवायभयं सम्भाव्यते । यथा बृंह-
णाद्धीनमात्रातिमात्राभ्यवहारवदितस्तस्यार्थस्य ज्ञाप-
नार्थमेतदुक्तम् । न बृंहयेल्लघनीयानेष सर्वदा
नियमः । बृंह्यान् बृंहणयोग्यान् युक्त्या प्रयोगदे-
शकालादिबलतस्तान् बृंह्यान् लघनसाध्यामयार्तान्
उपक्रमेत् । आदिग्रहणात् हृष्यादिबलतोऽपि
तानुपाचरेत् । एवं बृंह्यस्तु मृदु लघयेत् ।
कदाचित्प्रयोगेण सन्तर्पणापतर्पणलक्षणेनोपक्रमेणो-
पाचरेत् ॥ १६ ॥

हे०—बृंहणीयेषु पुरुषेषु लघनसाध्यरोगोत्पत्तौ स्वल्पं
लघनं कार्यमित्याह—बृंह्यानेति । देशादिवशेन त्वन्यथा-
प्युपाचरोदित्याह—युक्त्या वेति । तान् लघ्यान् बृंह्यांश्च १६

बृंहितलघितयोः किं लक्षणमित्याह—

बृंहिते स्याद्बलं पुष्टिस्तत्साध्यामयसंक्षयः ॥ १७ ॥

स०—बृंहिते सति बलं पुष्टिश्च स्यात् ।
तथा बृंहणसाध्या य आमयास्तेषां संक्षयो विनाशो
भवेत् ॥ १७ ॥

प०—बृंहिते सति किं लक्षणं भवत्याह—बृंहिते पुंसि
सति बलं सामर्थ्यं पुष्टिः पोषो रसादीनि । तथा
तत्साध्यामयसंक्षयः स्यात् । तदिति बृंहणं परामृ-
श्यते । बृंहणसाध्या ये रोगास्तेषां विनाशो भवेत् ।
बृंहणेन ये साध्यन्ते आमयास्तेषां तत्साध्यानामाम-
यानां व्याधीनां सम्यक्क्षयो विनाशो भवे-
दित्यर्थः ॥ १७ ॥

हे०—अथ बृंहितलघितलक्षणमाह—तत्र बृंहितस्य
लक्षणमाह—बृंहिते स्यादिति ॥ १७ ॥

संप्रति लघितलक्षणमाह—

विमलेंद्रियता सर्गो मलानां लाघवं रुचिः ।

क्षुत्तृद्सहोदयः शुद्धहृदयोद्गारकंठता ।

व्याधिमार्वमुत्साहस्तंद्रानाशश्च लघिते ॥ १८ ॥

स०—विमलेंद्रियतादिस्तंद्रानाशश्चेत्यंतो ग्रंथो
लघितलक्षणम् । विमलेंद्रियता करणपाटवम् । क्षुत्तृषो
सहैककालमुदयः । शुद्धहृदयेति । हृदयं चोद्गारश्च
कंठश्च हृदयोद्गारकंठं शुद्धं च तद्दृढयोद्गारकंठं च तस्य

भावः शुद्धहृदयोद्धारकंठता । विमलेंद्रियतादीनां पदानामकृतसमासानामेव समस्तानां निर्देशो दोषदेशाच-
नुरोधेनैकस्य द्वयोस्त्रिचतुराणां बहुतराणां सर्वेषां च
लंघितलक्षणत्वद्योतनार्थः । अन्यथा सर्वेषां लक्षणाना-
मुत्पत्तौ लंघितलक्षणत्वं भवेन्न त्वेकस्य द्वयोर्बहूनां
चोत्पत्तौ लंघितलक्षणत्वं स्यात् । मुनिरप्यनेनैव हेतु-
नाऽसमासेनैव लक्षणं व्यधत् । तथा । वातमूत्र-
पुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवं । हृदयोद्धारकंठस्य
शुद्धौ तंद्राक्रमे गते । स्वेदे जाते रुचौ चैव क्षुत्पि-
पासासहोदये । कृतं लघनमादेश्यं निर्व्यथे चांतरात्म-
नीति ॥ १८ ॥

प०—लङ्घिते पुंसि किं लक्षणमुच्यते तत्
आह—लङ्घिते नरे सति विमलेन्द्रियता पट्विन्द्रि-
यता । सर्गः प्रवृत्तिर्मलानां मूत्रपुरीषादीनाम् । लघु-
त्वं कायस्य । रुचिरन्नाभिलाषः । क्षुत्तृषोर्बुभुक्षापि-
पांसयोः सहैककालमेवोदय उद्भवः । शुद्धहृदयं, मृदुता ।
उत्साहः कार्यं प्रत्युद्योगः । तन्द्राया नाशः स्याद्भवेत् ।
निद्रेव जाग्रतस्तन्द्रा ॥ १८ ॥

हे० लंघितस्य लक्षणमाह—विमलेंद्रियतेति । सर्गो
मलानां प्रवृत्तिः । क्षुत्तृडिति । व्याधिमार्दवमिति ॥ १८ ॥

अनपेक्षितमात्रादिसेविते कुरुतस्तु ते ।
अतिस्थौल्याऽतिकाश्यादीन्वक्ष्यन्ते ते च
सौषधाः ॥ १९ ॥

स०—ते बृंहणलघनेन अनपेक्षितमात्रादिसेविते अति-
स्थौल्याऽतिकाश्यादीन् कुरुतः । अनपेक्षिताश्च ते
मात्रादयश्चाऽनपेक्षितमात्रादयस्तैः सेविते । मात्राद्यनपे-
क्षया कृते इत्यर्थः । ते चाऽतिस्थौल्याऽतिका-
श्यादयः सौषधाः समेषजा वक्ष्यन्ते पुरस्ताद्गणि-
ष्यन्ते ॥ १९ ॥

प०—तयोरेवातिमात्रक्रियाया दोषमाह—ते बृंह-
णलङ्घने अनपेक्षितमात्रादिसेविते अधिकमात्रासे-
विते यथासंख्येनातिस्थौल्यादीन् अतिकाश्यादींश्च
कुरुतः । बृंहणं मात्रादेशकालादीनपेक्ष्य वा सेवि-
तमतिस्थौल्यादीन् करोति तथा लङ्घनमेवातिसे-
वितमनपेक्षितमात्रादिकाश्यादीन् करोति । ते चा-

तिस्थौल्यादीनां चयान्यौषधानि तान्यपि
वक्ष्यन्ते ॥ १९ ॥

हे०—अतिबृंहितातिलंघितयोर्लक्षणमाह—अनपेक्षिते-
त्यादि । अतिस्थौल्येति । मात्रादेशकालादीनपेक्ष्याति-
सेवितं बृंहणमतिस्थौल्यादीन्कुरुते, लघनं त्वतिकाश्यादीन् ।
के तेऽतिस्थौल्यादयोऽतिकाश्यादयश्चेत्यत आह—वक्ष्यन्ते
ते चेति ॥ १९ ॥

अथाऽतिबृंहितलंघितयोः किं लक्षणमित्याह—

रूपं तैरेव च ज्ञेयमतिबृंहितलंघिते ॥ २० ॥

स०—अतिबृंहितश्चातिलंघितश्चेत्येकवद्भावः । अति-
बृंहितेऽतिलंघिते च तैरेवाऽतिस्थौल्यादिभिस्तथाऽतिका-
श्यादिभिश्च रूपं बृंहणलघनाऽतियोगलक्षणं वेद्यम् । च-
शब्दः समुच्चये ॥ २० ॥

प०—तथा रूपं लघणं तैरेवातिस्थौल्यादिभिर-
तिकाश्यादिभिश्च यथासंख्येनातिबृंहितेऽतिलंघिते
सति विज्ञेयम् ॥ २० ॥

हे०—अतिस्थौल्यादीनां कार्यत्वात्कथं लक्षणमिति तत्त-
आह—रूपं तैरेवेति । यत्र कार्यैकसमधिगम्यं कारणं तत्र
कारणमेव लक्षणमित्यर्थः ॥ २० ॥

तानेवाऽतिस्थौल्यादीनाह—

अतिस्थौल्यापचीमेहज्वरोदरभगंदरान् ।
काससंन्यासकृच्छ्रमकुष्ठादीनतिदारुणान् २१ ॥

स०—अतिस्थौल्यादीनतिबृंहितं कर्तुं कुरुते इत्यनु-
पात्तेनाऽपि प्रकृतत्वाद्वा कर्तृपदेन क्रियापदेन च संबंधः
कार्यः । अत एव तदपेक्षयाऽतिस्थौल्यादीनां द्वितीया ।
अथवा योग्यतयैवाऽनुपात्तेनाऽपि क्रियादीनां संबंधो
भवत्येव । मुकविलक्षणस्यैवंस्थितत्वात् । तथा च
भगवतो व्यासस्य । यश्च निबं परशुना यश्चैनं
मधुसर्पिषा । यश्चैनं गंधमाल्येन सर्वस्य कटुरेव सः ।
अत्र हि छेदसेकालंकारक्रिया अपेक्ष्य निबादीनां
द्वितीयाऽर्थसंबंधश्च ॥ २१ ॥

प०—तानपि बृंहितदोषान् सौषधानाह—
बृंहणमतिसेवितं तन् स्थौल्यादीन् कुष्ठादिपर्यन्तान्
करोति । अतिस्थौल्यस्य लक्षणमुक्तं चरकमुनिना-

“ मेदोमांसातिवृद्धत्वाद्वलिस्फिग्दुरस्तनः । अयथो-
पचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते । ” अतिस्थूलस्य
भावोऽतिस्थौल्यम् । अपची गण्डमाला ॥ २१ ॥

हे०—अतिस्थौल्यादीनाह—अतिस्थौल्यापचीति ।
काससंन्यासेति । अतिवृंहणं कुर्यादित्यध्याहारः ॥ २१ ॥
अथैषां स्थौल्यादीनामुपक्रममाह—

तत्र मेदोऽनिलश्लेष्मनाशनं सर्वमिष्यत ॥ २२ ॥

स०—तेष्वतिस्थौल्यादिषु मेदोऽनिलश्लेष्मनाशनं
सर्वमन्नपानौषधमिष्यते ॥ २२ ॥

प०—मेहाद्या वक्ष्यमाणास्तेषामौषधमाह—तच्चैतेषु
स्थौल्यादिषु सर्वमाहारविहारजातं मेदोऽनिलश्ले-
ष्मनाशनमिष्यते ॥ २२ ॥

हे०—अतिस्थौल्यादीनामौषधमाह—तत्रेति ॥ २२ ॥

किं तदिति ब्रूते—

कुलस्थजूर्णश्यामाकयवमुद्रमधूदकम् ।
मस्तुदंडाहतारिष्टचिंताशोधनजागरम् ॥
मधुना त्रिफलां लिह्याद्दुडूचीमभ्यां घनम् ।
रसांजनस्य महतः पंचमूलस्य गुग्गुलोः ॥
शिलाजतुप्रयोगश्च साग्निमंथरसो हितः ।
विडंगं नागरं क्षारः काललांहरजो मधु ।
यवामलकचूर्णं च योगोऽतिस्थौल्यदोषजित् २३

स०—कुलस्थादिकं स्थूलायेष्यते । जूर्णस्तृणधान्य-
विशेषो दक्षिणापथे जोंबलक इति प्रसिद्धः । दंडाहतं
मथितम् । त्रिफलादीनामन्यतमं मधुना लिह्यात् । तथा
रसांजनादेश्च प्रयोगोऽग्निमंथरससहितो हितोऽतिस्थू-
लायेति प्रकृतेन योज्यम् । विडंगादियोगः सर्वसमभा-
गोऽतिस्थौल्यदोषजित् ॥ २३ ॥

प०—कुलस्थजूर्णश्यामाकं यवमाहारार्थम् । मुद्रं
व्यञ्जनार्थम् । मधूदकं मस्तु तत्कारिष्टं पानार्थम् ।
चिन्ता जागरणं विहारार्थं, शोधनं मेदःकफादि-
शुद्ध्यर्थम् । तेष्वतिस्थौल्यादिषु पुंसस्त्रिफलां मधुना
माक्षिकेण लिह्यात् । अथवा गुडूचीं मधुना लिह्यात् ।

अभ्यां हरीतकीं वा मधुना लिह्यात् । घनं
मुस्तं वा मधुना लिह्यात् । तेषामतिस्थौल्यादीनां
रसांजनस्य प्रयोगो हितः । पंचमूलस्य विल्वादे-
र्महतः तथा गुग्गुलोः प्रयोगो हितः । शिलाह्वयस्य
शिलाजतुनः साग्निमन्थो रसो हितः । तेषामतिस्थौ-
ल्यादीनामग्निमन्थोऽग्निमथनस्तर्कारी वैजयन्तिका ।
अयं विडंगादियोगो मधुना च लोढोऽति-
स्थूलदोषं जयति । विडंगं विडङ्गसारं, नागरं
शुण्ठी, क्षारो यवक्षारः, काललोहरजः शस्त्रचूर्णम् ।
मधु माक्षिकम् । यवाः प्रसिद्धाः ॥ २३ ॥

हे०—कुलस्थेति । जूर्णो यावनालः, मधूकजं मधुमि-
श्रमुदकम् । दंडाहतं तक्रम् । त्रिफलादींश्चतुरो योगानाह—
मधुना त्रिफलामिति । रसांजनादींश्चतुरो योगानाह—
रसांजनस्येति । शिलाजतुप्रयोगश्चेति । साग्निमंथरस
इति । चतुर्भिः संबध्यते । अग्निमंथस्तर्कारी तत्स्वरसः ।
विडंगादियोगमाह—विडंगमिति । यवामलकचूर्णमिति ।
क्षारो यवक्षारः, काललोहरजो लोहचूर्णम् ॥ २३ ॥

व्योषकट्टीवराशिशुविडंगाऽतिविषास्थिराः ।
हिंसुसौवर्चलाजाजीयवानीधान्यचित्रकाः ॥
निशे वृहत्थौ हपुषा पाठा मूलं च केंबुकात् ।
एषां चूर्णं मधु घृतं तैलं च सदृशांशकम् ॥
सक्तुभिः षोडशगुणैर्युक्तं पीतं निहंति तत् ।
अतिस्थौल्यादिकान्सर्वारोगानन्यांश्च
तद्विधान् ॥

हृद्रांगकामलाश्वित्रासकासगलग्रहान् ।
बुद्धिमंधास्मृतिकरं सन्नस्याग्नेश्च दीपनम् ॥ २४ ॥

स०—व्योषादीनि द्रव्याणि चतुर्विंशतिः । परस्पर-
समभागानीत्येको भागः । तत्समो मधुनो द्वितीयो भागो
घृतस्य तृतीयस्तैलस्य चतुर्थः । एषां सर्वेषां मिश्रीभूतानां
षोडशगुणा यवसक्तवः । तदेतत्पीतमतिस्थौल्यादि-
कान् पूर्वोक्तान् सर्वान् रोगान्निहंति । अन्यांश्च
तथाविधान् रोगान् वृंहणोत्थानित्यर्थः । तथा हृद्रोगा-
दीन् निहंति । तथा बुद्ध्यादिकरम् । सन्नस्य मंदस्या-
ग्नेर्दीपनं च ॥ २४ ॥

प०—अतः व्योषादीन्यौषधानि चतुर्विंशतिः
उक्तानि । एषां समस्तानां चूर्णं मधु घृतं तैलं च

सदृशांशकं तेन चूर्णस्यैको भागो माक्षिकस्य तृती-
यो वृतस्य तैलस्य च चतुर्थो भागश्चूर्णाद्यपेक्षया
यवसक्तूनां षोडश भागाः । तेनेदमुक्तं भवति ।
व्योषादीनां चूर्णपलं माक्षिकपलं घृतपलं तैलपलं
यवसक्तूनां पलानि षोडश । व्योषपिप्पलीशुण्ठीमरि-
चाख्यम् । कट्वी कटुका । वरा त्रिफला । शिमु
शोभाञ्जनम् । स्थिरा शालिपर्णी । सौवर्चलं
लवणम् । अजाजी जरिकम् । धान्यकं घनाफलम् ।
निशे हरिद्रे द्वे । केम्बुकान्मूलं केम्बुमूलं तत्समस्तं
भेषजपटलं यथार्हं द्रवालोडितं पीतमतिस्थौल्यादीन्
रोगान् हन्ति । अन्यांश्च तद्विधान् बृंहणेनोत्पन्नान्
रोगान् हन्ति । हृद्रोगादींश्च हन्ति । बुद्धिमेधास्मृ-
तिकरं तद्वेत् । सन्नस्य मन्दाग्नेः सन्दीपनं
संधुक्षकं स्यात् ॥ २४ ॥

हे०—व्योपादियोगमाह—व्योष इति । हिंगुसौवर्च-
लेति । निशे इति । एषामिति । सक्तुभिरिति ।
अतिस्थौल्यादिकानिति । हृद्रोगकामलेति । बुद्धिमे-
धास्मृतिकरमिति । केंबुकान्मूलं, केंबुकं स्वनामप्राप्ति-
द्वम् । षोडशगुणैश्चूर्णापेक्षया पीतं शीतोदकेन । संग्रहे
तु—“गुर्वादिदृष्टिसंलीनस्लेष्ममिश्रोऽन्नजो रसः । आम एव
श्रुथीकुर्वन् धातुस्थौल्यमुपानयेत् ॥ अतिस्थौल्यादतिक्षु-
त्तृदस्वेदश्चासातिनिद्रताः । आयासाक्षमताजाड्यमल्पायुर्व-
लवेगताः ॥ दौर्गन्ध्यगद्वत्वे च भवेन्मेदोऽतिपुष्टता । स्त्रोत-
स्तु मेदोरुद्धेयु वायुः कोष्ठे विशेषतः ॥ चरन् प्रज्वलयत्यग्निं
क्षुत्तुदोस्तु ततोऽधिकम् । स्थूलं कोटरवबुद्धी दहतोऽग्न्य-
निलौ च तौ ॥ स्वेदवाहिशिरामूलभावाभिप्यंदनादपि ।
भेदुरः श्लेष्मयोगाच्च भवति स्वेदभूरिता ॥ कोष्ठ एव
विपकेऽस्य संरुद्धस्त्रोतसो रसे । सर्वत्रालब्धवृत्तित्वात्प्रायो
भेदः प्रचीयते ॥ तच्छेषो विरसोऽप्यवन्नालं रक्तादिपुष्टये ।
तुल्येऽपि रक्तादिचये प्राक् चितं चीयतेतराम् ॥ मेदसो
नासमत्वेन धातूनां विदधाति तत् । श्वासादीनचिराय-
न्यान् ज्वरोदरभगंदरान् ॥ मेहोरुस्तंभपिटिकाविद्रधि-
प्रभृतिन् गदान् । अयथोपचयोत्साहश्चलस्फिगुदरस्तनः ॥
अतिस्थूलः स्मृतो योज्यं तच्चात्रं मारुतापहम् । मदनं
त्रिफलमुस्तारिष्टसप्ताहवत्सकम् ॥ सपाठारग्वधं पीतमति-
बृंहणरोगजित् । तद्वत्सकशम्याकदेवदारुनिशाद्वयम् ॥
समुस्तपाठाखदिरत्रिफलानिंवगोक्षुरम् । मदनादीनि वा लेप-
स्तनानदिष्वपि योजयेत् ॥ हिंगुगोमेदकव्योषकुष्ठकौंचास्थि-
गोक्षुरम् । एलावृषकपङ्गुयखराश्रोपलभेदकम् ॥

तत्रेण दधिमंडेन पीतं कौलरसेन वा । मूत्रकुच्छं कृमीन्
मेहान् स्थूलतां च व्यपोहति ॥ कृमिमित्रिफलतैल-
सक्तुव्यूषणदीपनैः । लोहोदकाप्लुतो मंथः शस्तो बृंहण-
रोगिणाम् । योज्यं तथा यथाव्याधि स्वेदासृक्खवणा-
दपि ॥ २४ ॥

सांप्रतमतिलंघनोत्थान् रोगान् सौषधादीनाह—

अतिकाश्यं भ्रमः कासस्तृष्णाधिक्यमरोचकः ।
स्नेहाऽग्निनिद्रादृक्श्रोत्रशुक्रौजःक्षुत्स्वरक्षयः ।
वस्तिहन्मूर्धजंघोरुत्रिकपाश्वरुजा ज्वरः ।
प्रलापोऽधोऽनिलोग्लानिश्छादिः पर्वस्थिभेदनम्
विण्मूत्रादिग्रहाद्याश्च जायंतेऽतिविलंघनात् २५ ॥

स०—अतिकाश्यादयोऽतिविलंघनाज्जायंते । स्नेहा-
दीनां क्षयशब्देन समासः । वस्त्यादीनां च रुजा-
शब्देन । मूत्रादिग्रहाद्याश्चेत्याद्यशब्देन नानाविधानां
वातरोगाणां ग्रहणम् ॥ २५ ॥

प०—विशेषलङ्घनाज्जातानुपद्रवानाह—अतिल-
ङ्घनादत्यर्थं विशेषेण कृताल्लङ्घनात् काश्यादयो
जायन्ते । तत्रातिकाश्यमतिकृशत्वम् । क्षीणधातु-
त्वम् । भ्रमणं भ्रमः । चक्रोपारुढस्येव भ्रान्तिः ।
तृष्णाया आधिक्यमतिवृद् । स्नेहादीनामष्टानां
क्षयशब्देन सम्बन्धः । तेन स्नेहक्षयोऽग्निक्षयो
यावत् स्वरक्षय इति । वस्त्यादीनां सप्तानां रुजा-
शब्देन सम्बन्धः । तेन वस्तिरुजा हृद्रुजा यावत्पार्श्व-
रुजा चेति । प्रलापोऽसम्बद्धभाषणम् । ऊर्ध्वानिल
ऊर्ध्ववातः । ग्लानिरपचयः । छर्दिर्वमनमन्नादेः ।
पर्वणां तथास्थनां भेदनं विदारणमिव । वर्चो मूत्र-
ग्रहाश्चेत्यत्रादिग्रहणेन नानाविधानां रोगाणां वात-
जानां ग्रहणम् ॥ २५ ॥

हे०—अतिकाश्यादीनाह—स्नेहादीनां नवानां क्षयः,
स्नेहः स्निग्धत्वम् । वस्त्यादीनां सप्तादीनां रुजा ॥ २५ ॥

यद्यपि काश्याख्योऽयं महान्दोषस्तथापि स्थौ-
ल्यमपेक्ष्य वर एवेति प्रतिपादयन्नाह—

काश्यमेव वरं स्थौल्यात् ॥ २६ ॥

स०—अत्र चातिकाश्यमेव वरमतिस्थौल्यादिति
वेद्यम् । न काश्यमात्रं स्थौल्यमात्रं वा । यस्मादतिस्थू-

लातिकृशावेव लघनबृंहणाभ्यामुपक्रम्यावत्र विवक्षितौ
न स्थूलकृशौ सामान्येन ॥ २६ ॥

प०—यद्यप्ययं कार्यारख्यो महान् रोगस्तथाप्य-
तिस्थौल्यात् कार्यमेव वरम् । अत्र कार्यमेव वरं
स्थौल्यादिति । तत्रातिकाश्यमेव वरं स्थौल्यादिति
बोद्धव्यम् । न कार्यमात्रं स्थौल्यमात्रात् । यतोऽ-
तिस्थूलातिकृशावेव लङ्घनबृंहणाभ्यामुपक्रम्यावत्र
विवक्षितौ न स्थूलकृशौ सामान्येन कार्यमेव
वरं स्थौल्यादत्रोपपत्तिः ॥ २६ ॥

हे०—स्थौल्यात्कार्यस्य सुखसाध्यत्वमाह—कार्यमे-
वेति ॥ २६ ॥

कार्यमेव स्थौल्याद्वरं कुत इत्याह—

नहि स्थूलस्य भेषजम् ।

बृंहणं लघनं नालमतिमेदोऽग्निवातजित् ॥ २७ ॥

स०—यस्मात् स्थूलस्य भेषजं बृंहणं नालं न समर्थं
न च लघनं समर्थम् । यस्मात्स्थूलस्य भेषजमतिमे-
दोऽग्निवातजित् । यन्मेदःक्षपणं तदग्निनाशकृदात-
ह्वं न । स्थूलस्य हि बृंहणेन मेदोऽतितरानुपचीयते
लघनेन मेदःक्षपणं भवति किंत्वग्निपवनावस्योपचीयेत ।
तस्माद् बृंहणं मांसक्षीरादि यच्च लघनं कोद्रवश्यामाकादि
तत्पूर्वस्माद्धेतोः स्थूलस्य न भेषजम् ॥ २७ ॥

प०—अतिस्थूलस्यापि भेषजं मेदसोऽग्नेर्वायोश्च
नाशनम् । यत्तत्साधु तथाविधं चातिमेदोऽग्निवातजि-
द्वेषजमतिस्थूलस्य बृंहणं नालं न पर्याप्तम् । यस्मान्न
स्थूलस्य सन्तर्पणं भेषजं पर्याप्तम् । स्थौल्यनिवारणाय
न चाप्यपतर्पणं यस्माद्बृंहणं मांसादि तदस्य मेदोऽ-
भिवर्धयति सन्तर्पणस्वभावत्वात् । तेनैतदुक्तं भवति ।
यद्यतिस्थूलाय बृंहणं दीयते तेनाग्निमेदसी वृद्धिं
गच्छतः । वातश्चापचयमप्यथ लङ्घनं क्रियते ।
तेन मेदसोऽपचयो भवति नतु वायव्योऽग्नेर्विघात
इत्यतो युक्तमुक्तमिति मेदोऽग्निवातजिन्न बृंहणम्
अलं नापि लङ्घनं स्थूलस्य यन्मेदःक्षपणं वातजि-
दाग्निजित्तस्य पथ्यम् ॥ २८ ॥

हे०—स्थौल्यस्य कृच्छ्रसाध्यत्वे हेतुमाह—लघनं बृंहणं
वा । स्थूलस्य भेषजं, यतस्तस्यातिमेदोऽग्निवातजिद्वेषजं

नालं समर्थः । लघनमतिमेदोजित् भवति । नात्य-
ग्निवातजिद्ववाति । बृंहणमत्यग्निवातजिद्ववानि न त्यतिमेदो-
जित् ॥ २७ ॥

मधुरस्निग्धसौहित्यैर्यत्सौख्येन विनश्यति ।
क्रशिमा स्थविमाऽत्यंतविपरीतनिषेवणैः २८ ॥

स०—यतो यस्मात्क्रशिमा मधुरस्निग्धवृत्तिभिः
सौख्येनानायासेन नश्यति शाम्यति तस्मात्कार्यं स्थौ-
ल्याद्वरम् । यतश्च स्थविमा स्थूलत्वमत्यंतविपरीतनि-
षेवणैः शाम्यति । अत्यंतविपरीतानां निषेवणान्यत्यंत-
विपरीतनिषेवणानि तैस्तित्तकटुकपायप्राणैरन्तपानौषध-
सेवनैः शाम्यतीत्यर्थः । स्थूलकृशयोश्च यदि बृंहण-
साध्यस्तुल्यो व्याधिः स्यात्ततः स्थूलस्योपक्रमविरोधात्तथा
मुग्धेन न शाम्यति । यथा कृशस्य लघनसाध्यो विस्-
चिकादिर्यदि चैतयोः स्यात् सोऽपि कृशस्य मुग्धेनोप-
शाम्यति । स्थूलस्य विरुद्धोपक्रमत्वादुत्पन्नं शाम्यति ।
यथा तत्र प्रधानोपक्रमः स्वेदः स च तावन्न घटते ।
न स्वेदयेदतिस्थूलमिति निषेधात् । अथैनं लघयति
तदा । सोताः शु मेदोरुद्धेषु आयुः कोष्ठं निशेपतः । चरन्
प्रज्वलयत्यग्निं क्षुत्तृपी स्तस्तनोऽधिकम् । स्थूलं कोम-
लदृढौ दृढतोऽन्यनिर्लो च तौ । इत्यादिना यावद्वा-
तसंयमेन वनवादिना वनस्थेमाऽस्य महती व्यापदुष-
यते । अथ बृंहणोपक्रमः क्रियते तदाऽऽमदोपो वर्धते ।
कृशस्य त्वविरुद्धोपक्रमत्वादिस्विचिकादिः मुग्धेनोपक्रम-
तस्मात्कार्यमेव स्थौल्याद्वरम् । क्रशिमिति कृशशब्दा-
त्पृश्वादिपाठादिर्मानच् । रक्तनो हलादेरिति रंकादेशः ।
स्थविमेति दृढादेशः कृत्तिगणत्वादमानिजिनि केचिन ।
तस्मिंश्च सति स्थूलदुरिति यणादिपरस्य लोपः ।
ककारस्य च गुणः ॥ २८ ॥

प०—कृशस्य भावः क्रशिमा । स्थूलस्य भावः
स्थविमा । पृश्वादिपाठादिर्मानच् । स्थूलस्य
यन्मेदसस्तथायमपरः कार्यमवरत्वे हेतुः । क्रशिमा
कृशत्वम् । मधुरादिभिः यस्मादनायासेन शाम्येत्
तन्स्थौल्यात् क्रशिमैव ज्यायान् स्थूलत्वं यस्मान्
स्थविमा स्थूलत्वं कार्यसाधनोपायादत्यन्तं विपरी-
तनिषेवितैर्नश्यति । अन्यत्वेन विपरीतानि च

नानि निषेवणानि तैस्तिक्तकटुकपायैः रुक्षैरन्नपानौ-
पधैः सेवितैः स्थूलत्वं नश्यति मेदःक्षपणहेतुभिः ।
ननु सौम्येन मधुरस्निग्धानामन्नपानानां सौहित्येन
तृप्त्या वृद्धिहेतुत्वात्तेषां स्थूलकृशयोश्च तस्य व्याधि-
वृंहणसाध्य एवोत्पन्नः । स्थूलस्योपक्रमविरोधान्
म व्याधिर्नोपशमं याति स एव कृशस्य सुखेनो-
पशमं गच्छति । स्थूलस्य विरुद्धोपक्रमत्वाच्चिरैर्गणै-
त्येवं कार्यमेव श्रेष्ठम् ॥ २८ ॥

हे०-कार्यस्थौल्ययोर्वरावरत्वे हेत्वंतरमाह-मधुरस्नि-
ग्धानां सौहित्यं तृप्तिरभ्यासार्थं बहुवचनम् । कृशमा-कार्यं,
स्थयिमा-स्थौल्यम् । स चाद्यंतविपरीतनिषेवणैर्नश्यति ।
अत्यंतविपरीतानि अम्लतिरुक्षादीनि अतिदुःखम् ॥ २८ ॥

अथ कृशे कीदृशं भेषजमित्याह--

योजयेद् बृंहणं तत्र सर्वं पानान्नभेषजम् ॥ २९ ॥

स०-तत्र कृशे बृंहणं सर्वं पानाद्यौषधं योज्यम् ॥ २९ ॥

प०-तस्य कीदृशमौषधमित्याह-तत्र कृशे पुंसि
पानान्नभेषजं शालिषष्टिकमांसक्षीरेक्षुरसजीवनीय-
बृंहणीयवस्तुजातं सर्वं बृंहणं योजयेत् ॥ २९ ॥

हे०-कार्यस्थौल्यौषधमाह-योजयोदिति ॥ २९ ॥

अचित्तया हर्षणेन ध्रुवं संतर्पणेन च ।

स्वप्नप्रसंगाच्च कृशो वराह इव पुष्यति ॥ ३० ॥

स०-अचित्तया चेतसः शोककार्याद्यनाकुलत्वेन
तथा हर्षणेन चित्तस्य तुष्ट्या तथा संतर्पणेनाहार-
विशेषादिना बृंहणेन तथा स्वप्नप्रसंगादतिनिद्रासंवेनेन
कृशः पुष्यति सर्वोपचित्तधातुः संपद्यते । क इव ।
वराहः शूकरो यथा । अन्येभ्यश्च पुष्टिहेतुभ्यः कृश-
विषये स्वप्न एव प्रधान इति च दर्शयितुं वराहो
दृष्टान्तत्वेनोपन्यस्तो ग्रंथकृता । तथाहि । वराहस्य
स्वप्नमंतरेण न कश्चित्तथाविधोऽभ्यवहारादिरुपलभ्यते ।
यथाऽसौ पुष्टोऽतिमेदुरो दृश्यते । अतिस्थूलाऽतिकृ-
शयोश्च मुनिना लक्षणमभ्यधापि । मेदोमांसातिवृद्ध-
त्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः । अयथोपचयोत्साहो नरोऽति-
स्थूल उच्यते । तथा । शुष्कस्फिगुदरग्रीवो धमनीजा-
लसंततः । त्वगस्थिशोषोऽतिकृशः स्थूलपर्वा नरो मत
इति ॥ ३० ॥

प०-अचिन्तया निःशोकतया अथवा किञ्चि-
दपि कार्यजातं मनसा अपर्यालोचनेन हर्षणेन
निर्वृत्यान्तःसन्तर्पणेन तथात्यन्तस्वप्नसेवनेन सर्व-
धानूपचितः संपद्यते । यथा वराहः स्वप्नप्रसङ्गस्य
कृशविषयेऽन्येभ्यः पुष्टिहेतुभ्यः प्राधान्यं प्रदर्शयन्
वराहोदाहरणेन दत्त एवमचिन्तनहर्षणादिसंतर्पण-
स्वप्नप्रसङ्गैः कृशः पुष्यति । सर्वधानूपचितः
संपद्यते ॥ ३० ॥

हे०-अचितादिचतुष्टयं कार्यस्य परमौषधमित्याह-
अचित्तयेति । हर्षणेन प्रियदर्शनादिना संतर्पणेन सौहित्येन
स्वप्नप्रसंगान्निद्राभ्यासात् ॥ ३० ॥

नहि मांससमं किंचिदन्यदेहवृहत्त्वकृत् ।

मांसादमांसं मांसेन संभृतत्वाद्विशेषतः ॥ ३१ ॥

स०-मांसेन समपरं देहवृहत्त्वकरं न च विद्यते ।
सर्वबृंहणत्वकरेभ्यो मांसमतिबृंहणमित्यर्थः । विशेषेण
मांसादमांसं देहस्य बृंहणत्वकृत् । कुत इत्याह ।
मांसेन संभृतत्वात् । पुष्टत्वात् ॥ ३१ ॥

प०-यतोऽस्याहारो न कश्चित्तथाविधोऽभ्यव-
हियमाणो दृश्यते । येनासौ पुष्टो मेदुरः सम्प-
द्यते । मांसेन समं तुल्यमन्यन्न किञ्चिदाहारजातं
देहस्य वृहत्त्वकृत्सम्भवति । यस्मादतो मांसादी-
नामामिषभुजां सिंहादीनां प्राणिनां सम्बन्धि-
यन्मांसं तन्मृगादिमांसेन संभृतत्वात् शरीरपोषणात्
विशेषतो बृहत्त्वकृदिति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥

हे०-कार्यं प्रधानतरमौषधमाह-नहत्यादि । कार्यस्य
प्रधानतममौषधमाह-मांसादेत्यादि । मांसादानां
मांससेविनां मांसेन संभृतत्वात् पुष्टत्वात् विशेषतो
देहकृत् इत्यनुपगः । संग्रहे तु-अतिकार्येनानाया-
सवर्षशीतोष्णतृट्क्षुधः । तृप्तिव्याध्यौषधमदान् सहते-
ऽल्पबलत्वतः ॥ श्वासकासक्षयप्लीहगुल्मोऽर्शोवाह्निमं-
दता । कृशं प्रायश्च बाधते रक्तपित्तानिलामयाः ॥
शुष्कस्फिगुदरग्रीवः स्थूलपर्वा शिराततः । उच्यतेऽतिकृ-
शस्तत्र प्रागुक्तो बृंहणो विधिः ॥ अश्वगंधाविदार्वाद्या बृध्या-
श्रौषधयो हिताः । लंघनोत्थेषु रोगेषु विशेषेणनुकल्पयेत् ॥
यत्तदात्वे समर्थः स्याच्चच्चाभ्यासेन पुष्टये । सद्यः क्षीणो
व्ययतः सद्यो बृंहणेनोपचीयते ॥ चिरं क्रमेण च क्षीणस्तद-
भ्यासेन तत्र च । बृंहणं देहमात्राभिमलादीन् वीक्ष्य

योजयेत् ॥ क्रमान्मांसरसांस्तद्वत्कलालावाणिकाँल्लघुन् ।
वेसवारैः कृतैस्तद्राजंगलैश्च कृताकृतान् ॥ रसांस्तथा च
क्षीरादींस्तर्पणास्तर्पणात्पुनः । युञ्ज्यात्कृशानां ज्वरिणां
कासिनां मूत्रकृच्छ्रिणाम् ॥ तृष्यतामूर्ध्ववातानां मूढमारुत-
वर्चसाम् । समकृष्णासितातैलक्षीद्राज्यो हि स तर्पणः ॥
मंथस्तद्वत्सिताक्षीद्रमादिरासक्तुयोजितः । फाणितं सक्तवः
सर्पिर्दधिमंडोऽम्लकांजिकम् ॥ तर्पणं मूत्रकृच्छ्रमुदावर्तहरं
परम् । मंथः खर्जूरमृद्रीकावृक्षाम्लाम्लकदाडिमैः ॥
परूषकैः सामलकैः सद्यस्तृष्णातिरोगजित् । स्वादुरम्लश्च
बलकृत् सखेहो रूक्ष एव च ॥ सद्यः संतर्पणो मंथः स्थैर्य-
वर्णवल्प्रदः ॥ इति ॥ ३१ ॥

एवं विस्तरेण स्थूलकृशयोरुपक्रममुक्त्वा समा-
सेनाह--

गुरु चाऽतर्पणं स्थूले विपरीतं हितं कृशे ॥ ३२ ॥

स०--यद्गुरु तथापतर्पणं तत्समासेन स्थूलाय
हितं माक्षिकशाल्कादि । एतद्वि रौक्ष्यान्मेदः क्षप-
यति । गौरवाच्च शीघ्रं जरां न गच्छति । यदतो
विपरीतं लघु संतर्पणं च तदतिकृशाय हितं शालिष-
ष्टिकैर्णेयमांसलावकपिजलाविकम् । अतिकृशस्य ह्यग्नि-
रपि कृशो भवति । तस्माद्यदि तस्य गुर्वन्नपा-
नौषधमुपयुज्यते । ततोऽग्निसादोऽस्य जायते ।
अथाऽस्य लघु अपतर्पणमुपयुज्यते तद्भूयः
कार्श्यमेवाऽस्यापद्यते । तस्माल्लघु संतर्पणं च
यत्कृशाय हितम् । गुरु चेत्पत्र चशब्दाल्लघु च यद-
पतर्पणं श्यामाककोरुषादिकं तथाऽन्यदपि दन्न
गुरु नच लघु मेदोघ्नं जागरव्यवायव्यायामचिंतादिकं
तच्च स्थूले हितं गमयति ॥ ३२ ॥

प०--संक्षेपेण स्थूलकृशयोरुपक्रममाह--स्थूले नरे
गुरावपतर्पणं हितम् । यथा माक्षिकशृंगाटकविस-
शाल्कादिरूक्षत्वान्मेदःक्षणहेतुः, गुरुत्वाच्छीघ्रं
जरां न याति । लघ्वपतर्पणं स्थूले हितं कुलत्थ-
श्यामाकाद्यतो विपरीतं लघु तथा सन्तर्पणं च तद-
तिकृशे पथ्यम् । शालियष्टिकैर्णेयशशादि यस्मा-
दतिकृशस्यापि अतिकृशोऽग्निं कुर्वन् अन्नपानौ-
षधमग्निनाऽऽदाय यद्यपि बृंहणं तद्भूयः कृशत्वाय
सम्पद्यते ॥ ३२ ॥

हे०--स्थौल्यकार्श्ययोः संक्षेपादीपधमाह--गुरु चातर्पण-
मित्यादि । गुरुत्वे सति यदपतर्पणं तत्स्थूले हितं, लघुत्वे
सति यत्संतर्पणं तत्कृशे हितम् ॥ ३२ ॥

यवगोधूममुभयोस्तद्योग्याहितकल्पनम् ॥ ३३ ॥

स०--उभयोः स्थूलकृशयोर्यवगोधूमं हितम् ।
किंभूतं यवगोधूममित्याह--तद्योग्येत्यादि । तयोः
स्थूलकृशयोर्योग्या उचिताऽऽहिता कृता कल्पना
संयोगसंस्कारादिनोपयोगोपायो वा यस्मिन् यवं गोधूमे
तदेवं यवाः स्थूले हिताः गोधूमाः कृशे इत्यर्थः ।
हितयोगे चतुर्थी वक्तव्येत्यस्य प्रायिकत्वात् स्थूले
हितमित्यत्र न चतुर्थी । अन्येऽपि ह्वेवं प्रयोगा दृश्यन्ते ।
यथा रुद्रटस्य । सामाजाधीमतां हितमिति । तथाऽ-
स्यैव । विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी
हिता । व्रणाऽक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिना-
मिति ॥ ३३ ॥

प०--तयोः स्थूलकृशयोः संयोग्योचिता तद्योग्या
हिता कृता संयोगसंस्कारादिभिः कल्पनोपयोगो-
पायौ यस्मिंस्तत् । तेनैतदुक्तं भवति । यदा स्थूलाय
यवगोधूमं दीयते तदा स्थूलयोग्ययैवापतर्पणरूपया
कल्पनया यदा तु तदेव यवगोधूमं कृशाय दीयते
तदा कृशयोग्ययैवापतर्पणोपक्रमयोः संयोगतरतम-
भावभिन्नत्वेन प्राप्तास्तत्कथं द्विविधोपक्रम उच्यत
इति प्रत्यभिमुक्तो ग्रन्थकारः ॥ ३३ ॥

हे०--यवाश्च गोधूमाश्च यवगोधूमं तदुभयोः कृशस्थू-
लयोः क्रमेण हितम् । तच्च तदुचितकृतकल्पनम् । यथा-
स्थूले तैलतक्रादिसिद्धा भक्ष्याः, कृशे घृतक्षीरादिसिद्धाः ।
संग्रहे तु--“स्थौल्यकार्श्यप्रकृत्यापि स्यातां तत्राप्ययं विधिः ।
सततव्याधिततया योज्यो सदा विभज्य च ॥ मात्रादियुक्ते
सेवेत यस्तु बृंहणलघने । समधात्वभिदेहोऽसौ सिंहसं-
हननो भवेत् ॥ दृढेन्द्रियबलत्वाच्च न द्वैरभिभूयते ॥” इति ।
स्नेहनं रूक्षणं कर्मेत्यादिना सर्वोपक्रमाणां प्रथकत्वे उपक्रम-
द्वयैऽतर्भाव उक्तः ॥ ३३ ॥

ननु चाऽतीसारज्वरगुल्मादीनामनेकरूपत्वादनन्ता
एवोपक्रमाः प्राप्तास्तत्कथमुपक्रम्यस्य हि द्वित्वाद्विधैवो-
पक्रमो मत इत्यह--

दोषगत्याऽतिरिच्यंते ग्राहिभेद्यादिभेदतः ।

उपक्रमा न ते द्वित्वाद्भिन्ना अपि गदा इव ॥

स०—दोषाणां पृथग्रूपाणां संसर्गसन्निपाततरतमभेदे-
नाऽऽनन्त्यं यातानां या गतिस्तथा तेषामेव स्थानवृद्धि-
यलक्षणाया गतिस्तिर्यग्ध्वार्धोलक्षणा या गतिस्तथा शा-
खाकोष्ठास्थिसंधिलक्षणा च या गतिस्तथाऽतिरिच्यन्ते व-
ह्यो भवंत्युपक्रमाः । कथमित्याह । ग्राहिभेद्यादिभेदतः ।
ग्राही च भेदी च ग्राहिभेदिनौ तावादी येषां रोगानुरोधा-
न्नानाविधानामुपक्रमाणां ते ग्राहिभेद्यादयस्तेषां भेदो
विशेषो ग्राहिभेद्यादिभेदस्तस्मात् । यद्यप्यतिरिच्यन्तेऽनन्ताः
संपद्यन्ते तथाऽपि द्वित्वात्संतर्पणाऽपतर्पणरूपान्न तेऽति-
रिच्यन्ते । संतर्पणरूपत्वमपतर्पणरूपत्वं वा वर्जयित्वा न
तेषामुपक्रमाणां रूपांतरं संभवतीत्यर्थः । कथमिव
नाऽतिरिच्यन्त इत्याह । भिन्ना अपि गदा इव । यथा
वातादिदोषवशान्नानाविधा अपि ज्वरादयो बृंहणलघन-
साध्यत्वं सामत्वं निरामित्वं वा नातिवर्तते तथोपक्रमा
अपीति ॥ ३४ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिता-
यामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगमुदराख्यायां
द्विविधोपक्रमणीयो नाम चतुर्दशो-
ऽध्यायः ॥ १४ ॥

प०—अतएव तदाह—दोषाणां क्षयस्थानवृद्धयू-
र्ध्वार्धस्तिर्यग्रूपादिलक्षणाऽगत्या अतिरिच्यमाना
अप्यनन्ता भवन्तोऽपि नतु द्वित्वं तेऽतिरिच्यन्त
उपक्रमाः । तथा ग्राहिभेद्यादिभेदतोऽप्यसंग्राह्युप-
क्रमोऽयं भेदी अयं ग्राही अयं ग्राहितरोऽयं ग्राहि-
तमो भेदितरोऽयं भेदितमोऽयं ग्रहणात् स्निग्धरू-
क्षादयः । कथमिव ते अनन्ता भिन्ना अपि ये गदा
इव यथा भिन्ना दोषादिवशादपि गदा व्याधयो
ज्वरादय उपक्रम्यस्य द्वैरूप्यान् सन्तर्पणापतर्पण-
साध्यत्वलक्षणान्नातिरिच्यन्ते । कदाचित् सन्त-
र्पणसाध्यास्ते भवन्ति कदाचिदपतर्पणसाध्याः न
तद्व्यतिरिक्तरूपान्तरसाध्या इति भद्रम् ॥३४॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने द्विवि-
धोपक्रमणीयोऽध्यायश्चतुर्दशः ॥१४॥

हे०—इदानीं तेषां पृथक्त्वमेव कृतं प्रकाश—दोषग-
त्येति । दोषगत्या दोषक्षणत्वेन यथा यथा दोषा भिद्यन्ते
तथा तथोपक्रमा भिद्यन्ते । यथा अतिप्रबुधं ज्वरं, अप्र-
बुधं च भेदी, दाहं भेदी, अति प्रबुधं ज्वरं । पृथ-
क्त्वं हेतुश्चेत्पृथक्त्वमेवानु- नन्ताऽपि ते द्वित्वादिति ।
द्वित्वान्नातिरिच्यन्ते । बृंहणलघन-साध्यत्वं न
त्यजति । यथा नानाविधा अपि ज्वराः सामत्वं, निरा-
मत्वम् ॥ ३४ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामष्टाङ्गहृदयटीकायां उपक्रम-
णं सामस्येन निरूपितम् ॥ ३४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

द्विविधोपक्रमणीयाध्यायादन्तरं शोधनादिगण-
संग्रहाध्यायारंभः । यतो दोषोपक्रमणीं द्विविधोपक्रम-
णीये च नानाविधा उपक्रमा अभिहितानि च मदन-
मधुकादिभेषजाश्रया अतन्नानि शोधनचक्षुष्योपीनि
सर्वोपक्रमाधिकाराणि संजिगृह्यन्त्यापि समर्थेन ।

अथाऽतः शोधनादिगणसंग्रहमध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—शोधनं शोधनरूपो द्रव्यगण आदिर्येषां त
एवम् । आदिशब्देन वातहरादिगणपरिग्रहः । तेषां
संग्रहो यस्मिन्नध्याये स शोधनादिगणसंग्रहस्तं शोध-
नादिगणसंग्रहसंज्ञमध्यायं व्याख्यास्यामः । गणः
समूहः । विक्षिप्तानां पदार्थानामेकत्र राशीकरणं
संग्रहः । तत्र शोधनगणस्य सर्वदोषविजयत्वेन प्राधा-
न्यात्पूर्वमुपन्यासः ॥ १ ॥

प०—अथातः शोधनादिगणसंग्रहमध्यायं व्या-
ख्यास्यामः । यथेह नानारूपेऽप्युपक्रमे सति द्वैरू-
प्यानतिक्रमस्तथा भेषजस्यापि नानारूपस्य सतः
शोधनशमनभेदेन द्वैरूप्यानतिक्रम इत्यतो द्विविधो-
पक्रमणादनन्तरं शोधनादिगणसंग्रहोऽध्याय आर-
ब्धः । विक्षिप्तानां पदानामेकत्र राशीकरणं प्रधानं
सङ्ग्रहः । शोधनरूपो द्रव्यगण आदिर्येषां गणानां
ते शोधनादिगणाः सङ्ज्ञातास्तेषां सङ्ग्रहस्तं वर्ण-
यिष्यामः ॥ १ ॥

हे०—अथातः शोधनादिगणायमध्यायं व्याख्यातुं
पनि गम्यते अथेति । शोधनादिद्रव्यगणः ॥ १ ॥

शोधनं च चतुर्विधम् । वमनविरेचनास्थापन-
शोविरेचनद्रव्यभेदेन । तत्रापि वमनस्योपधाणं
नावत्पूर्वं वक्ति-

मदनमधुकलं चानिबन्धिषी विशाला
त्रपुसकुटजमूर्वादिवदालीकृमिघ्नम् ।
विदुलदहनचित्राः कोशवत्यौ करंजः
कणलवणवचैलार्सपार्श्वर्दनानि ॥२॥

स०—मदनं रावः मधुकं मधुयष्टिका । लंबा तुंबी
दीर्घतिकाऽलंबुसंज्ञा । निंबः पिचुमन्दः विंबी गोह्रा
ओष्टोपमफलसंज्ञा । विशाला इंद्रवारुणी । त्रपुसं तित्तरत्रु-
सं वेश्यम् । तस्य वमने योग्यत्वात् । कुटजं वत्सकम् ।
मूर्वा पीटुपर्णा । देवदाली घंवररा । कृमिघ्नं विडंगम् ।
विदुलो जलवेतसः । दहनश्चित्रकः । चित्रा मृषिकपर्णी ।
कोशवत्यौ घंटालैकका धामार्गवो द्वितीया राजको-
शातकी । करंजो नक्तमालम् । कणः पिप्पली ।
लवणं सैन्धवम् । वचा गोलोमी । एला नुटिः ।
सर्षपो रक्षोघ्नः । एतानि मदनानीति छर्दनानि छर्दि-
कृन्ति छर्दिकाराणि । अत्र मदनविशालात्रपुसकुटज-
विडंगैलार्सपणां फलानि वमनकृन्ति । मधुकविदुल-
चित्रकदंतीवचानां तु मूलानि । रोध्रमुवर्णक्षीरिष्किं-
पिल्लानां त्वचो रेचनाः । शेषाणां फलपत्रपुष्पाणीति ।
वसुमुनिविरतिश्चेन्मालिनी नो मयौ यः ॥ २ ॥

प०—शोधनपञ्चकर्माख्यस्य वमनादिभेदाभिन्न-
स्योत्तरोत्तरप्रधानस्य प्राधान्यादग्रे वमनस्य तावदौ-
पधगणं प्रधानं व्याख्यातुमिदमाह—मदनादीनि
द्रव्याणि छर्दनानि वमनोपयोगीनि । मदनं मदन-
फलम् । मधुकं मधुयष्टिका । लम्बा कटुका । निम्बः,
विम्बी गोह्रा रक्तकलपरपर्याया । त्रपुसं कटुकम् ।
कुटजः वत्सकः । मूर्वा मधुरसा । देवदाली
जीमूतकः । कृमिघ्नं विडङ्गम् । विदुलो वेतसः ।
दहनश्चित्रकः । चित्रा द्रवन्ती । कोशवत्यौ हे
राजकोशातकी एका, कटुकोशातकी द्वितीया ।
करंजः पूतिकरंजः । कणा पिप्पली । एला
सूक्ष्मैला सर्षपाः श्वेतसर्षपाः ॥ २ ॥

हे०—तत्र वमनगणमाह—मदनमधुकेत्यादि । मदनं गालः,
मधुकं यष्टीमधु, लंबा कटुतुंबी, निंबः—पिचुमन्दः, विंबी—
कटुतुंडिकेरी, विशाला—इंद्रवारुणी, त्रपुसं—कटुवालुकं, कुट-
जं—वत्सकः, मूर्वा—मधुरसा, देवदाली—जीमूतकः, कृमि-
घ्नं—विडंगं, विदुलो—वेतसः, दहनः—चित्रकः, चित्रा—चि-
ल्लान्डका, कटुपटोलाफलं, पत्रकं च, कोशवत्यौ—कटु-
कोशातकी, राजकोशातकी, करंजं—नक्तमालः, कणा-
पिप्पली, लवणं—सैन्धवं, वचा—उग्रा, एला—नुटिः, सर्ष-
पो—रक्षोघ्नः, छर्दनानीति बहुवचनगुणबहुत्वार्थं तेन
वमनादिद्रव्याणां यस्य कस्यचित्त्रिकचतुष्कपंचकादेः
प्रयोजकत्वम् । उक्तं च सुश्रुतेन—“समस्तवर्गमर्थं वा
यथाशालभमथापि वा । प्रयुजीत भिषक् प्राज्ञो यथादृष्टिषु
कर्मसु ॥” इति । उपलक्षणं चेदम् । अतएव संग्रह-
कारोऽधिकमधीते । मदनजीमूतेश्वाकुकोशातकीद्वयफल-
पुष्पपत्राणि । कुटजकरंजत्रपुससर्षपपिप्पलीविडंगैलाप्रत्यक्-
पुष्पीहेरणुपृथ्वीकाकुस्तुंवरीप्रपुष्पाटानां फलानि शारदानि ।
वस्तितर्पणकोविदारकर्बुदारकटुलाविदुराविंबीवंधुजीवकश्चे-
ताशनपुष्पीसदापुष्पीवचाचित्राचित्रकमृगैर्वारुणैर्द्रवारुणीसुप-
वीचतुरंगुलस्वादुकंटकपाठापाटलीशाङ्गैश्चामधुकमूर्वासप्तप-
र्णसोमवल्कद्विपशिग्रुसुमनस्सौमनस्यायवानीवृश्चीवपुनर्नवा-
महासहाक्षुद्रासहेक्षुसहाकाण्डेक्षुकांडकतकपिप्पलीमूलकदंय-
चविकानलदेशीहीधैरमूलानि शास्त्रमलीशालुकामद्रपण्यै-
रावण्युपेदकौहलकधन्वनरसांजनराजादनोपवित्राणोपशृंगा-
दिकापिच्छाः प्रियंगुपुण्यः तालीसपत्रं हरिद्राशृंगधैरकंदी
मधुकदारहरिद्रासारौ तगरगुडूचीमधुकफाणितक्षीरश्चार-
लवणानि चेति वमनोपयोगीनीति ॥ २ ॥

निकुम्भकुम्भत्रिफलागवाक्षी-
स्तुकुशंखिनीनीलिनितिल्वकानि ।
शम्याककंपिलकहेमदुग्धा
दुग्धं च मूत्रं च विरेचनानि ॥ ३ ॥

स०—निकुम्भो दंती । कुम्भस्त्रिवृत् । त्रिफला वरा । गवाक्षी
विशाला द्वितीयेंद्रवारुणी । क्षुग्गुडा । शंखिनी यवतित्ता ।
नीलिनी नीलपुष्पा भारवाहीसंज्ञा । तिल्वको रोध्रः ।
शम्याकः कर्णिकारः । कंपिलको रंजनकः । हेमदुग्धा
कनकक्षीरी । दुग्धं क्षीरम् । मूत्रं प्रसिद्धम् । निकुम्भा-
दीन्येतानि विरेचनानि । उपजातिवृत्तम् ॥ ३ ॥

प०—निकुम्भादीनि द्रव्याणि विरेचनानि ।
निकुम्भो दन्ती । कुम्भस्त्रिवृत् । गवाक्षी विशाला ।

स्तुक् सुधाशंखिनी शङ्खकुसुमा । नीलिनी नीलपुष्पा ।
तिल्वको रोध्रः । शम्याक आरग्वधः । कम्पि-
ल्लको रञ्जनकः । हेमदुग्धा स्वर्णक्षीरी । दुग्धं क्षीर-
म् । गोमूत्रं गोजलम् ॥ ३ ॥

हे०—विरेचनगणमाह—निकुम्भकुम्भेति । निकुम्भो-
दंती, कुम्भस्त्रिवृत्, त्रिफला प्रसिद्धा । गवाक्षी—श्वेतपुष्पे-
न्द्रवारुणी, स्तुक्—स्तुही, शंखिनी—कालाञ्जनीसदृशा श्वेत-
पुष्पा, नीलिनी—कालाञ्जनीका, तिल्वको—रोध्रः, शम्याक
आरग्वधः, कम्पिल्लो—रक्तांगः, हेमदुग्धा—हेमावती कंकु-
ष्ठप्रकृतिः । संग्रहे त्वधिकमुक्तम् । त्रिवृच्छयामादे-
तीद्रवतीशंखिनीसप्तलाऽजगंधाऽजशृंगीवचागवाक्षीछगलां-
घ्रीसुवर्णक्षीरीचित्रककिणिहिह्रस्वपंचमूलवृश्चिवपुनर्नवापलं-
कपाशाकमूलानि, तिलकशम्याककंपिल्लकपाटलीत्वचः,
त्रिफलापीलुप्रियालयहुलवदरकैधुकाश्मर्यपरूषकद्राक्षाशं-
खिनीह्रतक्षीरकंदकीर्यीविडंगपूगपंचांगुलफलानि, चतुरं-
गुलफलपत्राणि, पृतीकत्वक्फलपत्राणि, महावृक्षसप्तपर्ण-
ज्योतिष्मतीक्षीराणि, क्षीरमस्तुमद्यधान्याम्लमूत्राणि चेति
विरेचनोपयोगीनि । कोशातकीदेवदालीसप्तलाकारवेल्लिका-
श्चदंष्ट्राक्षीरमुष्णोदकं चेत्युभयात्मकानीति ॥ ३ ॥

मदनकुटजकुष्ठदेवदाली—

मधुकवचादशमूलदारुस्राः ।

यवमिसिक्तवंधनं कुलत्थो

मधु लवणं त्रिवृता निरूहणानि ॥ ४ ॥

स०—मदनं मदनफलम् । कुटजं वत्सवक् ।
कुष्ठं गदनाम । दारु देवदारुः । रास्ना युक्तरसा ।
मिसिः शनपुष्पा । कृतवंधनं धामार्गवः ।
निरूहणानि निरूहणसाधनानि । भवति जगति
नौ ततः परौ र्यौ नजसहितैर्जगैश्च पुष्पिताम् ॥ ४ ॥

प०—मदनादीनि निरूहणान्यास्थापनद्रव्याणि ।
कुटजो वत्सकः । देवदाली खनी जीमूतापरपर्या-
या । मधुकं मधुयष्टी । ह्रस्वं महत्पञ्चमूलं
दशमूलमुभे स्मृते । दारु देवदारुः । मिसिः शत-
पुष्पा । कृतवंधनं कटुकोशातकी । मधु माक्षि-
कम् । लवणं सैन्धवादि । त्रिवृत् कूटरणा-
परपर्यायः ॥ ४ ॥

हे०—निरूहणमाह मदनेत्यादि । कुष्ठं—पाकलं, दश-
मूलं—बृहत्, ह्रस्वपंचमूलं, दारु—देवदारुः रास्ना प्रसि-

द्धा । यवः—तीक्ष्णशूलकः, मिसिः—शनपुष्पा, कृतवंधनं—
कटुकोशातकी, कुलत्थः—शिवीधाम्यविशेषः, मधु—
माक्षिकम् । संग्रहे त्वधिकमुक्तं वस्तिपु तेषु तेष्ववस्थांतरेषु
यान्युपयुज्यन्ते द्रव्याणि तान्यसंख्येयान्नोपाद्रियन्ते ।
रसस्केधेभ्य एव यथादोषं यथावस्थं चित्तजेभ्येषु प्रयो-
जयेत् । मदनकुटजजीमूतकैश्चाकुकोशातकीद्वयपुष्प-
सिद्धार्थकशताह्वाफलानि, वल्गुदद्यामूर्त्तैर्द्विद्वयुल्लङ्घन-
यष्ट्याह्वकुष्ठरास्नापुनर्नवाकनृणमूलानि, सरस्वतीमदाम-
पुपाहिं गुरसांजनव्योषपर्वलाभृताथवकांकुलत्थवक्कगुडम-
णमस्तुधान्याम्लमूत्रस्नेहार्द्रांश्रांश्राणि चेति ॥ ४ ॥

वेलाऽपामार्गव्यापदावींशुगला

बीजं शैरीपं बार्हतं शैग्रवं च ।

मारो माधूकः सैन्धवं तार्क्ष्यशैलं

वृट्चां पृथ्वीका शोधयंत्युत्तमांगम् ॥ ५ ॥

स०—वेल्हो विडंगः । अपामार्गः प्रत्यक्पुष्पी ।
व्योषं त्रिकटुकम् । दावीं पीतद्रुः । मुराला श्रेष्ठमज-
रसः । शिरीषबीजं शैरीपम् । बृहत्या बीजं बार्हतम् ।
शिग्रोः बीजं शैग्रवम् । सारो माधूको मधुपुष्पसारः ।
सैन्धवं सिन्धुस्थम् । तार्क्ष्यशैलं शुष्करसांजनम् ।
वृट्चौ सूक्ष्मैला स्थूलैला च । पृथ्वीका हिमपर्वता ।
एतान्युत्तमांगं शोधयति । मूर्धविरेचनानीत्यर्थः । मौ
यौ पंचाश्वैर्वैश्वदेवीति नाम्ना ॥ ५ ॥

प०—वेलादीनि द्रव्याणि उत्तमाङ्गं शिरः शोध-
यन्ति । वेलं विडङ्गम् । अपामार्गः प्रत्यक्पुष्पम् ।
व्योषं त्र्यूपणम् । 'पिप्पली मरिचं शुण्ठी त्रयमेव
विमिश्रितम् ।' दावीं दारुहरिद्रा । मुराला मुलक्षणा ।
शिरीषस्य बीजं शैरीपम् । बृहत्या बीजं बार्हतम् ।
शिमुबीजं शैग्रवम् । सारो माधूको मधूकसारः ।
उत्किलष्टं मधूकपुष्पम् । तार्क्ष्यशैलं शुष्करसांजनम् ।
वृट्चौ एलाद्वयं—सूक्ष्मैला, पत्रैला च । पृथ्वीका ।
स्थूलजीरकः ॥ ५ ॥

हे०—नावनगणमाह—वेलापामार्गोति । मुराला—श्रेष्ठ-
सर्जरसः, शिरीषवृहतीशिभूणां बीजं मधूकस्य सारः,
तार्क्ष्यशैलं—रसांजनं, वृट्चौ—एलाद्वयं, पृथ्वीका—पापिका ।
संग्रहेत्वधिकमुक्तम्—अपामार्गविडंगसरिचपिप्पलीशि-
रीपविल्वजाजमोदावातीकपृथ्वीकैलाहंगुफलानि, ताली-
सतमालतकारिहरितकवर्गपत्राणि, सर्पपफलपत्राणि, शिमु-

फलत्वचः, हरिद्रामूलकलशुनतगरकंदपत्राणि, अतिविपा-
कंदः, कुष्ठवचाभाङ्गीश्वेतकणिहिनागदंतीज्योतिष्मती-
गवाक्षीवयस्थावृश्चिकालीविंवीकरंजमूलानि, अर्का-
लकपुष्पफलमूलानि, रोध्रमदनसप्तपर्णनिंबपीलुर्बीजानि,
सुरसामानुलिंगलवंगपुष्पाणि, अगुरुसुरदारुसरलशल्लकी-
जिंगण्यशनरसांजनहिंगुलाक्षानिर्यासाः, सालतालमधूकदा-
वीसारतेजस्विनीमेपशृंगीवरांगंगुदीबृहतीद्वयत्वचः, राजा-
दनमज्जा क्षौद्रं लवणानि मद्यानि, गवादिशकृन्मूत्रपि-
त्तानि । एवंविधानि चैन्द्रियोपशमनीयान्यन्यान्यपि ।
तथा स्नेहं क्षीरं रक्तं मांसरसो धान्यरसस्तोयमिति शिरो-
धिरं चनोपयोगीनि । मधुकपञ्चकमंजिष्ठासारिवामुस्तपुन्नाग-
नागकेशरैर्लावालुकसुपर्णत्वक्तमालपत्रपृथ्वीकाहरेणुलाक्षाश-
तपुष्पाशल्लकीशर्करामदनकमरुचकन्यग्रोधोदुंवराश्वत्थल-
क्षरौध्रत्वक्पद्मोत्पलानि सर्वगंधद्रव्याणि च कुष्ठतगरुवर्ज्यानि
प्रायोगिकधूमोपयोगीनि । अगुरुगुग्गुलशल्लकीधिलेयनल-
दह्नीचेरहरेणुश्रीरमुस्तध्यामकवरांगकश्रीवेष्टकस्थौण्यकपरि-
पेलवचचैलवालुककुंदरुसर्जरसयष्ट्याहफलसारस्नेहमधूच्छिष्ट-
धित्वफलमजतिलयवमापकुंकुमैरिमेदोमज्जवसासर्पाणि वा
स्नेहिकधूमोपयोगीनि । शिरोविरिकद्रव्याणि गंधद्रव्याणि
च तीक्ष्णानि । मनोहा हरितालं चेति तीक्ष्णे धूमोपयो-
गीनि ॥ ५ ॥

भद्रदारु नतं कुष्ठं दशमूलं बलाद्वयम् ।
वायुं वीरतरादिश्च विदार्यादिश्च नाशयेत् ॥ ६ ॥

स०—भद्रदारु द्रुक्किलिमम् । नतं तगरम् । कुष्ठं
गदः । दशमूलं द्विपंचमूलम् । बलाद्वयं बलाऽतिबला च ।
एतानि भद्रदार्वादीनि तथा वक्ष्यमाणो वीरतरादि-
विदार्यादिश्च गणो वायुं नाशयति ॥ ६ ॥

प०—भद्रदार्वादीनि द्रव्याणि वायुं घ्नन्ति । भद्र-
दारु देवदारु । नतं तगरम् । बलाद्वयं—बलाऽतिब-
ले । वीरतरादिवक्ष्यमाणो गणः तथा विदार्यादिश्च ।
तौ च वातघ्नौ वर्गौ ॥ ६ ॥

हे०—वातघ्नगणमाह—भद्रदारु—देवदारु, नतं—तगरं,
वीरतरादिविदार्यादिवक्ष्यमाणौ गणौ तयोर्वानि पुनरुक्तानि
द्विगुणानि योजनीयानि । संग्रहे तु—भद्रदारुकुष्ठलवणतगरव-
लानियलतंगलकच्छुरावाह्नीकुवेराश्वित्सादन्यकार्लक-
किंशुककतकमार्गीकापीसीवृश्चिकालीधतुरप्रभृतीनि विदार्या-

दिगणो वीरतरादिस्तृणाख्यवर्ज्यानि पट् पंचमूलानि चेति
वातशमनानि ॥ ६ ॥

दूर्वाऽनन्ता निंबवासाऽऽत्मगुप्ता
गुद्राऽभीरुः शीतपाकी प्रियंगुः ।
न्यग्रोधादिः पञ्चकादिः स्थिरे द्वे
पद्मं वन्यं सारिवादिश्च पित्तम् ॥ ७ ॥

स०—दूर्वा शाद्वलम् । अनन्ता यवासः । निंबः
प्रसिद्धः । वासा आटरुषकः । आत्मगुप्ता कपि-
कच्छूः । गुद्रा पदएरकः । अभीरुः शतावरी । शीत-
पाकी शिखंडिका काकणतिकाभेदः । प्रियंगुः श्यामा ।
एष दूर्वादिगणस्तथा वक्ष्यमाणो न्यग्रोधादिस्तथा
पञ्चकादिर्गणस्तथा शालिपर्णीपृश्निपर्णौ तथा पद्मं
जलजं वन्यं कुटनटं सारिवादिश्च गणः । एते पित्तं
नाशयन्ति । म्लौ तो गौ चेच्छालिनी वेद-
लोकैः ॥ ७ ॥

प०—दूर्वादीनि पित्तं घ्नन्ति । दूर्वा शाद्वला ।
अनन्ता यवासकः । वासा वासकः । आत्मगुप्ता
कपिकच्छूः । अभीरुः शतावरी । शीतपाकी शिख-
ण्डिका । प्रियंगुः गन्धप्रियंगुः । न्यग्रोधादिपञ्चका-
दिसारिवादिगणा वक्ष्यमाणाः । स्थिरे द्वे शालि-
पर्णीपृश्निपर्णौ । पद्मं कमलम् । वन्यं कुटनटं
परिपेलवापरपर्यायम् ॥ ७ ॥

हे०—पित्तघ्नगणमाह—अनन्ता—दुरालभा, गुद्रा—एरका,
शीतपाकी—गुंजा, स्थिरे द्वे शालिपर्णी, मापपर्णी च । वन्यं
क्षुद्रमुस्तान्यग्रोधादिपञ्चकादिसारिवादि वक्ष्यमाणा गणाः ।
अत्रापि पुनरुक्तानि द्विगुणानि ॥ ७ ॥

आरग्वधादिरर्कादिर्मुष्ककाद्योसनादिकः ।
सुरसादिः समुस्तादिर्वत्सकादिर्बलासजित् ॥ ८ ॥

स०—आरग्वधाद्याद्यो गणाः सप्तैते बलासं श्लेष्माणं
जयन्ति ॥ ८ ॥

प०—बलासः कफः । एते सर्वे गणा बलासं
कफं घ्नन्ति ॥ ८ ॥

हे०—संग्रहे तु—दूर्वाऽनन्तामोचरसमंजिष्ठापरिपेलवकाला-
वलीयककदलीकंदलीपयस्यात्मगुप्तानालिकेरखर्जूरद्राक्षावि-

विदारिवलानागवलानागपुष्पाशतावरीशीतपात्रयोदनपार्कान्-
 णशून्यांशुमतीद्वयारिष्टका रूपेकेकटप्रियंगुधातकीधवधन्वन-
 स्थेदनखदिरकदरीप्रियालतालशालसर्जतिनिशाश्वर्णगुंजावा-
 नीरपज्ञापज्ञकपज्ञवीजमृणालकुमुदनलिनसौगंधिकपुंडरीक---
 शतपत्राशेवालकह्वेरोत्पलकाकोत्पलकाशान्द्रकशृंगायकसे-
 रुकक्रौंचादनप्रभृतीनि शीतघोर्याणि । सा-
 रिवादिः पञ्चकादिः पटोलादिन्यग्रोधगद्दिदाहहरा महाक-
 पायस्तृणपञ्चमूलं चेति पित्तशमनानि । श्लेष्मघ्नगणमाह-
 एते सप्तगणा वक्ष्यमाणाः अत्रापि पुनरुक्तानि द्विगुणानि ।
 संग्रहे तु---शीताशिवशतपुष्पासरलमुरदारारसंज्ञगुदीसा-
 तलसुमनःकाकादनीलांगलीहस्तिकर्णमुञ्जातकलामञ्ज-
 कप्रभृतीनि आरग्वधादिरसनादिरक्कादिः सुरसादिमुष्क-
 कादिवत्सकादिमुस्तादिः शीतघ्नो महाकपायो वलीकंठ-
 कपञ्चमूले चेति श्लेष्मप्रशमनानीति ॥ ८ ॥

जीवन्ती काकोल्यौ भेद द्वे मुद्रमापपर्णौ च ।
 ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणोजीवनीयाख्यः ९

स०-जीवत्यादिगणो जीवनीयसंज्ञः । उदाहरणमात्रं
 चेदम् । धीमता स्वादुशीतस्निग्धादीन् जीवत्यादिपु
 साधारणगुणानालोच्य क्षीरक्षुद्राक्षःश्लोडविदार्यादिपु
 तद्गुणेषु जीवनीयादित्वमवधारयितुं युक्तमिति ।
 जीवन्ती जीववर्धना । काकोल्यौ द्वे एका काकोली
 कवडीसंज्ञा । अन्या क्षीरकालोली पयस्विनीसंज्ञा ।
 द्वे भेदे एका भेदा मणिच्छिद्रसंज्ञा । अन्या महामेदा
 वृक्षसहासंज्ञा । मुद्रपर्णादीनां प्रागुक्तास्ति नामानि ।
 द्वयंतांतरादिगुणभिः सोदधिलैः सप्तभिर्गणैर्गुणैः । आ-
 र्यार्थे नात्रायुजि जः पप्रोऽयं नलघुकौ वा ॥ ९ ॥

प०-जीवन्त्याद्यो गणोऽयं जीवनीयनामा तथा
 मधुकापरपर्यायः । जीवन्ती जीवन्ती । काकोल्यौ
 द्वे-काकोली क्षीरकाकोली च । भेदे द्वे-भेदा महामेदा
 च । मुद्रमापपर्णौ द्वे-मुद्रपर्णा मापपर्णा च । ऋषभ-
 को त्रिपाणी । जीवकः कूर्चशीर्षापरपर्यायः । मधुकं
 मधुयष्टी ॥ ९ ॥

हे०-अथ महाकपायाः । नव जीवनीयगणमाह-
 संग्रहे तु-आनत्यादीपधानामागयानां चानन्ता एव

कपायाः । ये तु सुतरामुपयोगवन्तः प्रकर्षवर्तिनो वातो
 जीवनीयादिसंज्ञाः । प्रत्येकं दशकपायसंयोगात्पञ्चच-
 त्वारिंशन्महाकपाया वक्ष्यन्ते । तत्प्रतिपत्त्यर्थमेव मन्दबु-
 द्धीनामुदाहरणमात्रदर्शनार्थम् । शक्यं हि बुद्धिमद्भिः
 स्वादुस्निग्धशीतादीन् जीवन्त्यादिषु साधारणान् गुणाना-
 लोच्य क्षीरेक्षुद्राक्षश्लोडविदारिकादिष्वपि तद्गुणेषु
 जीवनीयादित्वमवधारयितुं यथोक्तानुसरणमेव श्रेयो मंद-
 बुद्धेरिति । व्यस्ताश्च ते चत्वारिंशच्छतानि पञ्चाशदाधि-
 कानि तदभिधानान्येव । यद्यपि च तानि तान्येव द्रव्या-
 णाति द्रव्यसंकरः कपायेषु तथापि न संज्ञाविरोधः ।
 एकस्यापि बहुकार्यनिर्वहनात् । तत्र लवणवर्त्याः पञ्च-
 रसाः कल्पनायां कपाया इत्युच्यन्ते तद्योनित्वात् । लवणे
 तु निर्यासादिकल्पनानामसम्भवात् । पृथगुपयोगोपकार-
 रहिततत्त्वाच्च नैरर्थक्यमिति । भवन्ति चात्र जीवन्तीकाको-
 ल्यौ द्वे भेदे मुद्रमापपर्णौ च । ऋषभकजीवकसहितं
 चेति गणो जीवनीयाख्यः ॥ वाट्यावलापथस्थाकाकोल्या-
 विश्रुभवाजगन्धं च । क्षीरिणी राजश्वकं भारद्वाजी
 च बुद्धणीयोऽयम् ॥ वाट्या अतिबलापथस्या ऋष्यगन्धा,
 विदारी क्षीरविदारी, क्षीरिणी श्रीपर्णा, राजश्वकं
 दुग्धिका, भारद्वाजी वनकापासा । हेमवती चिरवित्तं
 मुस्ता कुष्ठं वचा हरिद्रे च । चित्रककटुकार्तिविपावर्गोऽयं
 लघ्वनीयाख्यः ॥ हेमवती श्वेतवचा । अकैरर्णो चित्राचित्र-
 कचिरवित्तवर्षास्विनीसरलाः । हेमक्षीरा कटुका वह्निमुखी
 भेदनीयानि ॥ चित्रा दन्ती, सरला त्रिवृत्, वह्निमुखी
 लांगली । मधुमधुकपर्णीकटुफलोद्भिप्रियंगुधातुक्यः ।
 अवष्टकीसमंगामोचरसश्चानि सन्धानम् ॥ अभ्यष्टकी
 मोक्षिका । हिंगुमरिचाभ्येतसदीप्यकभल्लतकास्थिर-
 संयोगात् । वर्गः सपञ्चकोलं निर्दिष्टो दीपनीयोऽयम् ॥
 ऐन्द्रचनिरसा पयस्या ऋष्यप्रोक्ता स्थिरावलाऽतिबला ।
 इति वक्तव्यो दशकोऽयं हयगन्धा रोहिणी ऋषभी ॥ ऐन्द्री
 इन्द्रवारुणी, अतिरमा मूर्त्वा, ऋष्यप्रोक्ता शतावरी,
 रोहिणी श्रीपर्णा, ऋषभी कपिकच्छुः । चन्दनतुंगपय-
 स्यासितालतामधुकपञ्चकोक्षीरम् । वर्ण्यो गणोऽयमुदितो
 माञ्जिष्ठासारिवासहिता ॥ तुंगं किंजल्कं, सिता श्वेतदूर्वा,
 लता प्रियंगुः । हंसपदीवृहतीद्वयमृद्धीकासारिवेक्षुमूलानि ।
 कैऽयमधुककृष्णाः सविशार्यः कण्ठजननानि ॥ कैडर्यः
 कटुफलः । वृक्षाम्लवदरदाडिमकुवलाभ्रात्रातलकुचकरम-

दम् । हृत्तं समातुल्यं विद्धि तथा साम्लवेतसं वर्गम् ॥
 कुवलं कोलम् । नागरचविकाचित्रकविडंगमूर्वामृतावचा-
 मुस्ताः । सहिषपल्लीपटोलास्तृप्तिप्रोऽयं गणः प्रथितः ॥
 कुटजफलवित्तचित्रकमहौषधप्रतिविपावचाचविकाः । धन्व-
 यवासं पथ्या दाहहरिद्रगणोऽशोभिः ॥ खदिरामल-
 कारुकरनिशामयासप्तपर्णकरवीराः । कुष्ठप्राश्नुरंगुलवि-
 ङ्गजातीप्रवालाश्च ॥ नलदकृतमालचन्दनसर्पपघननिम्ब-
 कुटजमधुकानि । कण्डू दाहहरिद्रासनक्तमालानि निघ्नन्ति ॥
 अक्षीवमरिचकैर्बुकविडंगकांडीरकिण्णिहिनिगुडयः । घ्नन्ति
 कृमीञ्चदंष्ट्रावृषाखुपर्णस्तथा न चिरात् ॥ अक्षीवः
 शिशुः, कांडीर उग्रकीटः । मंजिष्ठाश्लेष्मातकरजनीसुव-
 हाशिरीषपालिघ्नः । सैलाश्चन्दनकतकाः ससिंदुवारा
 विषं घ्नन्ति ॥ सुवहा गन्धनाकुली, पालिंदी त्रिवृता ।
 शालिकुशकाशपट्टिकवीरणदभंभुवालिकेक्षूणाम् । तद्वदु-
 द्रोक्तयोर्मूलमलं स्तन्यजननाय ॥ इक्षुवालिका-
 ह्रस्वेक्षुः । पाटानागरसुरतक्षणामृतासारिवैद्ययवा मू-
 र्वाः । कटुका किराततिकं वर्गोऽयं स्तन्यशुद्धिकरः ॥
 भेदाकाकोलीद्वयवृक्षरुहाजीवकर्पभकुलिंगाः । शुक्रजननो
 गणोऽयं सहजटिलासूर्यपर्णीति । कुलिंगा कर्कटशृङ्गी,
 जटिला उच्चटा, कुष्ठैलवालककट्फलकांडेक्षुसमुद्रफेन-
 कोशीरः । वसुकेक्षुरकः शुक्रं शुष्येत्सकदम्भानियासैः ॥
 कांडेक्षुः काशः, वसुकैक्षुकः, इक्षुरकः कोकिलाक्षः ।
 ब्राक्षाकाकोलीद्वयमधुपर्णीमधुकजीवकविदार्यः । स्नेहोपगाः
 समेदाजीवन्तीशालिपर्णीकाः ॥ सौभाग्यनपुनर्नववृक्षीव-
 कुलस्थमापवदराणि । स्वेदोपगानि विद्यात्सयवतिलार्क-
 रवूकाणि ॥ लाजाम्लयददाडिमपट्टिकमातुलंगसेव्यानि ।
 जंब्वाप्रपल्लवानि च वमिनिग्रहणाय मृत्स्ना च ॥ नागर-
 धन्वयवासकवालकपट्टकचन्दनगुडूच्यः । भूनिवघनपटो-
 लीकुस्तुर्वयस्तृपं घ्नन्ति । बृहतीद्वयवृक्षरुहापुष्करमूला-
 भयाकणाशृग्यः । हिध्मां निघ्नन्ति शठी दुरालभा वद-
 रवीजं च ॥ श्यामानन्ता पक्वा कट्यंगः पक्वकेशरं रोध्रम् ।
 धातकीकुसुमसमेगामोचरसाम्रास्थिविड्यग्रहणम् ॥ श्यामा
 प्रियंगुः, अनन्ता धन्वयासकः, पञ्चा पञ्चारिणी । जम्बू-
 शल्लकी मधुकं नीलोत्पलकच्छुरातिलाः श्याहम् । भृष्टा
 च मृत्पयस्या सशाल्मली विट्विरजनानि ॥ कच्छुरा
 धन्वयासकः, श्याहः श्रीवेष्टकः । जंब्वाप्रोदुम्बरवटकपीत-
 नलक्षोपपलाश्मन्तम् । मत्स्यातकसोमवत्कं मूत्रसंग्रहणाय
 निर्दिष्टम् ॥ कमलनालिनमुमुदमधुकसौगन्धिकधातकीलता-
 कुसुमम् । मूत्रं नयाति विरोगं सौत्पलशतपत्रपुण्डरिकं

च । मधुकधातकीलताकुसुमेभ्योऽन्यानि पद्मानि । लता
 प्रियंगुः, कमलं त्रिवर्णं, नलिनं रक्तं, शतपत्रं नीलं,
 पुण्डरीकं श्वेतं, तानि दिवा विकसन्ति । कुमुदं श्वेतम्,
 उत्पलं नीलं, ते रात्रौ । सौगन्धिकं सन्ध्यायाम् । वृक्षादनी
 श्वदंष्ट्रादभेत्कटलोहितेक्षुवास्तुककुशकाशाः । मूत्रं विरेच-
 येयुर्गुद्रा पाषाणभेदश्च ॥ ब्राक्षामलकपुनर्नववृक्षीवदुरालभा-
 भयाकृष्णाः । कासं घ्नन्ति सशृंगी तामलकी कण्टकारी
 च ॥ चण्डाम्लवेतसशठीतामलकीसुरसहिगुजीवन्त्यः । पुष्कर-
 मूलैलगुखर्गोऽयं श्वासशमनाय ॥ ब्राक्षापीडुप्ररूपकर्मजि-
 षासारिवामृतापाठाः । त्रिफला चैति गणोऽयं ज्वरसंशम-
 नाय निर्दिष्टः ॥ दाडिमफलगुधरूपकप्रियालयवषाष्टिकेक्षु-
 यदराणि । श्रमनाशनानि विद्याद्ब्राक्षाखर्जूरसहितानि ॥
 पञ्चकलाजोशीरं मधुकोत्पलसारिवासितोदीच्यम् । काशम-
 र्यफलचन्दनेमेघ गणो दाहहा विनिर्दिष्टः ॥ नतनागरागुख-
 चाधान्यकभूतीकपिपल्लीव्याघ्रः । शीतं शमयत्यचिरा-
 न्छयोनाकः सामिमन्थश्च ॥ भूतीकं कटूतणम् । तिंदुक-
 पियालबीजकसप्रच्छदखादिरकदरयदराणि । अहिमारवा-
 जिकर्णौ ककुभश्चोददशमनानि ॥ काकोत्येलासेव्यं निदि-
 ग्विके शालिपृश्निपर्णौ च । घ्नन्त्यंगमर्दमाचिराच्चन्दनमधु-
 कोरुबूकं च ॥ दीप्यकमरिचाजाजीकण्डीरं साजगंधमथ
 शूलम् । शमयति सपञ्चकोलं शोफं दशमूलमायं च ॥
 मधुमधुकलाजैरिकफलनिमीचरसमुत्कपालानि । संस्था-
 पयति रुधिरं रुधिरं च सशर्करारोध्रम् ॥ मुत्कपालं
 कर्परं, रुधिरं कुकुमम् । शालैलावालुककट्फलमोचरसाशो-
 कपञ्चकशिरीषम् । स्थापयति वेदनामथ सहान्म्यकद-
 म्भविदुलं च । विदुलो वेतसः । कैड्यर्हिगुचोरकपलंक-
 पाशोकरोहिणीवयःस्थाः । पुत्परिमेदोजटिला गोलोमी-
 वचाश्च संशदाः ॥ पलंकश गुग्गुलुः, अशोकरोहिणी
 कटुका, वयःस्था हरीतकी, पुत्परिमेदो दुर्गन्धोऽहि-
 मारकः, जटिला मांसी, गोलोमी दूर्वा । ऐंद्री दूर्वाऽ-
 मोघा विष्वक्सेनाऽव्यथा शिवाऽरिष्टा । ब्राह्मी सवाट्य-
 पुष्पी शतवीर्या स्थापयेद्बर्भम् ॥ अमोघा पाटला, विष्क्-
 सेना वाराही, अव्यथा ब्रह्मचारिणी, शिवा आमलकी,
 अरिष्टा नागवला, वाट्यपुष्पी अतिवला, शतवीर्या शता-
 वरी, अमृता पथ्या, धात्री जीवन्ती, श्रेयसी स्थिरा
 युक्ता मंडूकपर्ण्यतिरसा स्थापयति पुनर्नवा च वयः ।
 श्रेयसी पाठा, युक्ता राक्षा । इति नानाविधव्याधि-
 विघातार्थमुदाहृताः । योगा रोगातुरवशात्कल्पयेत्तान्
 यथायथामिति ॥ ९ ॥

विदारिपंचांगुलवृश्चिकाली-

वृश्चिवदेवाह्वयशूर्पपर्ययः ।

कंडूकरी जीवनह्रस्वसंज्ञ

द्वे पंचके गोपसुता त्रिपादी ॥

विदार्यादिरयं हृद्यो बृंहणो वातपित्तहा ।

शोषगुल्मांगमर्दोर्ध्वश्वासकासहरी गणः १० ॥

स०-विदारी वृष्यकंदा । पंचांगुल एरंडः । वृश्चिकाल्यु-
ष्ट्रधूमको मेषशृंगी । वृश्चिवः क्षुद्रवर्षाभूः । देवाह्वयः
सुरदारः । देवाह्वयेति पाठे एका सहदेवा
द्वितीया विश्वदेवा चेति देवाह्वयम् । शूर्पपर्णी सुद्र-
पर्णी तथा माषपर्णी च । कंडूकरी कपिकच्छूः ।
जीवनेत्यादि । अभीरुवीराजीवतीजीवकर्षभकैः स्मृतम् ।
जीवनाख्यमिति जीवनसंज्ञं पंचमूलम् । बृहती कंटका-
रिका । शालिपर्णी पृश्निपर्णी गोक्षुरकमिति ह्रस्वसंज्ञं
पंचमूलम् । गोपसुता सारिवा । त्रिपादी हंसपादी
कीटमारिकाख्या । उपजातिवृत्तम् । एष विदार्यादि-
गणो बृंहणो वातपित्तघ्नः शोषादिहरश्च ॥ १० ॥

प०-विदार्यादिरयं वर्गो हृद्यो हृद्यप्रियः । बृंहणो
बृहत्त्वकृत् । तथा वातपित्तहृत्, शोकादिहरश्च ।
विदारी क्षीरविदारी । पञ्चांगुल एरंडः । वृश्चि-
काल्युष्ट्रधूमकः । वृश्चिवः पुनर्नवा । देवाह्वयः
सहदेवा द्वितीया विश्वदेवा नागबलापरपर्याया ।
शूर्पपर्ययौ द्वे सुद्रपर्णीमाषपर्ययौ च । कण्डूकरी कपि-
कच्छूः । जीवनीह्रस्वसंज्ञिके द्वे पञ्चके जीवनाख्यं
यत्पञ्चमूलम् । अभीरुवीराजीवन्तीजीवकर्षभकद्रव्य-
निष्पादितं ह्रस्वं पञ्चमूलम् । बृहतीकण्टकारिका-
शालिपर्णीपृश्निपर्णीगोक्षुरकद्रव्यनिष्पादितम् । गो-
पसुता सारिवा । त्रिपादी हंसपादी कीटमारि-
परपर्याया ॥ १० ॥

हे०-अथ विदार्यादिप्रभृतयः । तत्र विदार्या-
दिगणमाह-वृश्चिकाली वृश्चिकपत्रा, वृश्चिवः पुनर्नवा, देवा-
ह्वयं सहदेवा विश्वदेवा च, शूर्पपर्णी सुद्रपर्णी माषपर्णी
च, कंडूकरी कपिकच्छूः, जीवनं ह्रस्वं च पंचमूलं
प्रागुक्तम् । गोपसुता सारिवा, त्रिपादी हंसपादी । अयं
विदार्यादिगणो हृद्यत्वादिगुणः । शोषो राजयश्मा, ऊर्ध्व-

सारिवांशीरकाश्मर्यमधूकाशिशिग्द्वयम् ।

यष्टी परूपकं हेति दाहपिनाऽम्बुद्विज्वग्न ११

स०-सारिवाणवर्दी । यष्टी जीवनसंज्ञा । यष्टी
सर्वतोभद्रा । मधूको गुडपुष्पका । शिशिग्द्वयं
चंदनं मलयजमेकमन्यद्रक्तचंदनमयम् । यष्टी
संज्ञा । परूपकं मृदुफलम् । सारिवाणवर्दी
दीन् हेति ॥ ११ ॥

प०-सारिवादिरयं वर्गो दाहपिनासिद्धि-
काश्मर्य काश्मरी । मधूकं मधुकपुष्पम् । शिशि-
ग्द्वयं श्वेतचन्दनं रक्तचन्दनं च । यष्टी मधुपुष्प-
परूपको मृदुफलपर्यायः ॥ ११ ॥

हे०-सारिवादिगणमाह-शिशिग्द्वयं-
चंदने ॥ ११ ॥

पद्मकपुंड्रौ वृद्धितुगाद्वयः

शृंग्यमृता दश जीवनसंज्ञाः ।

स्तन्यकरा घ्नंतीरणपित्तं

प्रीणनजीवनबृंहणवृष्याः ॥ १२ ॥

स०-पद्मकं हेमपद्मम् । पुंड्रः प्रपंडरीकम् । वृद्धिः
श्रावणी । तुगा तुगाक्षीरी । कर्दिमहाश्रावणी । मृता
कुलीरशृंगी । अमृता छिन्नरुहा, दश जीवनसंज्ञा
जीवत्यादिगणोक्ताः एते पद्मकादयः स्तन्यदेवताः ।
तथा वातपित्तं घ्नंति । तथा प्रीणनादियुक्ताः ।
अष्टाभ्यो भाद्रौ योज्या उपचित्रा ॥ १२ ॥

प०-पद्मकाद्या औषधयः स्तन्यकराः । स्तन्यं
स्त्रीक्षीरं कुर्वन्ति । ईरणपित्तं वातपित्तं घ्नन्ति ।
प्रीणयन्तीति प्रीणनाः । बृंहयन्तीति बृंहणाः । जीवय-
न्तीति जीवनाः । वृष्या रेतोवृद्धिकराः । पद्मकं
हेमपद्मापरपर्यायः । पुंड्रं प्रपंडरीकम् । वृद्धिः
श्रावणी । तुगा वंशरोचना । कर्दिमस्तुष्टिः । शृंगी कर्क-
टशृङ्गी । अमृता गुडूची । दश जीवनसंज्ञा जी-
वनीकाकोल्याद्याः प्रागुक्ताः ॥ १२ ॥

हे०-पद्मकादिगणमाह-पुंड्रः प्रपंडरीकः, तुगा वंशरो-
चना, शृंगी कर्कटशृंगी, अमृता गुडूची, जीवनसंज्ञा दश
जीवनीको गणः । ईरणो वायः ॥ १२ ॥

परुषकं वरा द्राक्षा कट्फलं कतकाफलम् ।
गजाह्वं दाडिमं शाकं तृणमूत्रामयवातजित् १३ ॥

स०—परुषको मृदुफलो बंधनच्छदः । वरा श्रेष्ठा ।
द्राक्षा मधुफला । कट्फलं रोहिणी सोमवल्कः । कत-
काफलं वारिप्रसादनम् । गजाह्वं कर्णिकारम् । दाडिमं
शुकेष्टम् । शाकं खरच्छदं वृक्षविशेषः । परुषकादिरेष
तृणामयादिजित् ॥ १३ ॥

प०—परुषकादिगणः तृणमूत्ररोगवातान् जय-
ति । वरा त्रिफला । द्राक्षा गोस्तनी । कट्फलं
सोमवल्कलः । कतकाफलं कालं वारिप्रसादनपर-
पर्यायः । गजाह्वं राजादनम् । दाडिमं शुकेष्टम् । शाकं
वरदार खरपत्रम् ॥ १३ ॥

हे०—परुषादिगणमाह—वरा त्रिफला, राजाह्वं राजादनं,
शाकं शाकवृक्षफलम् ॥ १३ ॥

अंजनं फलिनी मांसी पद्मोत्पलरसांजनम् ।
सैलामधुकनागाह्वं विषांतर्दाहपित्तनुत् ॥ १४ ॥

स०—अंजनं द्विधा । एकं स्रोतोऽंजनं यामुनसंज्ञमपरं
सौवीरांजनं नेत्रभूषणाख्यम् । फलिनी प्रियंगुः । मांसी
कुष्णजटा । पद्मं पुष्करम् । उत्पलं शशिप्रियम् । रसां-
जनं ताक्ष्यशैलम् । एला बहुला प्रसिद्धा । मधुकं
मधुयष्टी । नागाह्वं नागकेसरम् । एषोऽजनादिर्विषा-
दिजित् ॥ १४ ॥

प०—अजनादिवर्गो विषान्तर्दाहपित्तान्नुदति ।
अंजनं द्विधा—स्रोतोऽंजनं सौवीरं च । फलिनी ग-
न्धप्रियंगुः । मांसी नलदम् । पद्ममरविन्दम् ।
उत्पलं द्विधा—नीलं रक्तं च । रसाज्जनं ताक्ष्यशै-
लम् । एला सूक्ष्मैला । मधुकं नागाह्वं नाग-
केसरम् ॥ १४ ॥

हे०—अजनादिगणमाह—अंजनं स्रोतोऽंजनं, सैला
सूक्ष्मैला, सशब्द ईषद्वाची, नागाह्वं नागकेसरम् ॥ १४ ॥

पटोलकटुरोहिणीचंदनं

मधुस्रवगुडूचिपाठान्वितम् ।

निहंतिकफपित्तकुष्ठज्वरान्

विषं वमिमरोचकं कामलाम् ॥ १५ ॥

स०—पटोलं पांडुफलम् । कटुरोहिणी कटुमी चंदनं
गंधसारम् । मधुस्रवा मरुद्री मुरली । गुडूची विष-
रुहा । पाठाऽवष्टा । पित्तद्रव्यैर्युक्तमेतन् पटोलादिकं
कफादीन् हन्ति । मात्रासमकं नवमोलगतम् ॥ १५ ॥

प०—पटोलादिरयं वर्गः कफपित्तप्रभृतीन् हन्ति ।
कटुरोहिणी कटुका । मधुस्रवा मूर्वा ॥ १५ ॥

हे०—पटोलादिगणमाह—मधुस्रवा मूर्वा ॥ १५ ॥

गुडूचीपद्मकारिष्ठधानका रक्तचंदनम् ।
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहवृष्णाघ्नमाग्निकृत १६ ॥

स०—गुडूची छिन्नोद्भवा । पद्मको मरुद्वजः । कारिष्ठो
निंबः । धानका धान्याकमारक्तचंदनं रक्तकाष्ठम् । पद्म
गुडूच्यादिः पित्तादीन् हन्ति ॥ १६ ॥

प०—गुडूच्यादिवर्गोऽयं पित्तश्लेष्मादीन् हन्ति ।
अग्निं च करोति । अरिष्टो निम्बः । धानका धान्य-
म् । रक्तचन्दनं लोहितचन्दनम् ॥ १६ ॥

हे०—गुडूच्यादिगणमाह—अरिष्टो निंबः ॥ १६ ॥

आरग्वधेद्रयवपाटलिकाकतित्ता-

निंबाऽमृतामधुरसामुववृक्षपाटाः ।

भूनिंबसैर्यकपटोलकरंजयुग्मं

सप्तच्छदाग्निसुषवीफलबाणघोटाः ॥

आरग्वधादिर्जयति छर्दिकुष्ठविषज्वरान् ।

कफं कंडूं प्रमेहं च दुष्टव्रणविशोधनः १७ ॥

स०—आरग्वधः शम्याकः । धेद्रयवाः कलिमाकाः ।
पाटलिर्वसंतदूती । काकतित्ता शार्ङ्गैष्टा । निंबः पारि-
भद्रकः । अमृता गुडूची । मधुरसा मूर्वा । सुववृक्षो
विकंकतः कंठकीवृक्षः कंठकारिकेति प्रसिद्धः ।
पाठाऽवष्टा । भूनिंबः कैरातः । सैर्यकः सहचरः ।
पटोलं कर्कशच्छदम् । करंजयुग्ममेकः पूतिककरंज-
श्चिरवित्वाख्योऽपरो नक्तमालाख्यः । सप्तच्छदोऽयुग्म-
च्छदः । अग्निश्चित्रकः । सुषवी कारवी पानीयकार्य-
अजशृंगी । फलं मदनफलम् । बाणः सहचरः । घोटा
पूगविशेषः । अयमारग्वधादिश्छर्द्यादीन् हन्ति । वसंतनि-
लकावृत्तम् ॥ १७ ॥

प०—आरग्वधादिगणमाह—छादप्रमृतात् महपय-
न्तान् जयति हन्ति । तथा दुष्टव्रणानां शोधनः ।
आरग्वधः शम्याकः । इन्द्रयवाः कुटजफलानि ।
पाटली कृष्णवृन्ताका । कतिका शाङ्गेष्टा । अमृता
गुडूची । मधुरसा मूर्वा । सुववृक्षो विकङ्कतः । भू-
निम्बः किरातः । सैर्यकः सहचरः । करञ्जयुग्मं
करञ्जद्वयम् । एकः पूतिकरञ्जः चिरविल्व-
परपर्यायः । द्वितीयो नक्तमालपरपर्यायः ।
सप्तच्छदः सप्तपर्णः । अग्निश्चित्रकः । सुषवी तोय-
वल्ली । बृहद्वल्ली तथा फला । फलं मदनफलम् ।
वाणः सहचरो नीलपुष्पः । घोंटा गोपघोंटा
वदरी ॥ १७ ॥

हे०—आरग्वधादिगणमाह—काकतिका करंजिका,
सुवावृक्षो विकङ्कतः, सैर्यकः सहचरः, सुषवी कार-
कतिका, फलं मदनफलं, वाणो नीलसहचरः, घोंटा
वदरी ॥ १७ ॥

असनतिनिशभूर्जश्चेतवाहप्रकीर्याः
खदिरकदरभंडीशिशपामेषशृंग्यः ।
त्रिहिमतलपलाशा जोंगकः शाकशालौ
क्रमुकधवकुलिंगच्छागकर्णाश्वकर्णाः ॥
असनादिर्विजयतं श्वित्रकुष्ठकफक्रिमीन् ।
पांडुरोगं प्रमहं च मेदोदोषनिवर्हणः ॥ १८ ॥

स०—असनः पीतशालाख्यः । तिनिशः स्यंदन-
मंज्ञः । भूर्जो बहुपुटाख्यः । श्वेतवाहोऽर्जुनः । प्रकीर्यः
पूतिकरंजः । खदिरो गायत्री । कदरः खदिराकृतिः
श्वेतसारः । भंडी शिरीषः । शिशपा मंडलपत्रिका ।
मेषशृंग्यजशृंगी । त्रिहिमं चंदनत्रयं मलयजरक्तचंदन-
दारुहरिद्रामेदेन । तलस्तालः । पलाशः किंशुकः ।
जोंगकोऽगुरुसंज्ञः । शाकं वरदारु । शालो रसनिर्या-
साख्यः । क्रमुकं पूगम् । धवः शकटाख्यः । कलिंगं
शक्रयवाः । छागकर्णो वस्तकर्णः । अश्वकर्णः कुशिकः ।
मालिनीवृत्तम् । अयमसनादिः श्वित्रादीन् विजयते
शमयति । विजयत इति विपराभ्यां जेरित्यात्मनेपदम् ।
तथा मेदोदोषं निवर्हति पराकरोति ॥ १८ ॥

प०—असनादिर्गणोऽयं श्वित्रप्रभृतीन् मेहावसा-
नान् विजयते विनाशयति । मेदोदोषाणां स्थौल्यादीनां

निवर्हणा हन्ता । असनः पीतशालः । तिनिशः
स्यंदनः । भूर्जो मृदुवृक्षः । श्वेतवाहोऽर्जुनः ।
प्रकीर्यः पूतिकरञ्जः । खदिरो गायत्री । कदरः
खदिराकृतिः श्यामसारः । भिण्डी शिरीषः ।
शिशपा कृष्णसारा । मेषशृङ्गी वस्तशृङ्गी । हिमं
चन्दनत्रयम् । श्वेतं, रक्तं, पीतं च । तलो वृष्ण-
विशेषः ध्वजापरपर्यायः । पलाशः किंशुकः ।
जोंगको गुरुपर्यायः । शाकः शरच्छदः । शालः
शीतलो वृष्यविशेषः । क्रमुकं पूगम् । कलिंग इन्द्र-
यवः । छागकर्णो वस्तकर्णः । अश्वकर्णः कुशिक-
कापरपर्यायः ॥ १८ ॥

हे०—असनादिगणमाह—श्वेतवाहोऽर्जुनः, प्रकीर्यः पूति-
करंजः, कदरः श्वेतखदिरः, भंडी शिरीषः, त्रिहिमं चं-
दनत्रयं, तलस्तालवृक्षः, जोंगकः अगुरुः, क्रमुकः पूगः,
कलिंग इन्द्रयवः ॥ १८ ॥

वरणसैर्यकयुग्मशतावरी
दहनमोरटविल्वविपाणिकाः ।
द्विवृहतीद्विकरंजजयाद्वयं
बहलपल्लवदर्भरुजाकराः ॥

वरणादिः कफं मेदो मंदाम्निष्वं नियच्छति ।
अधोवातं शिरःशूलं गुल्मं चांतः सविद्रधिम् १९

स०—वरणो रुमालः । सैर्यकयुग्मं सहचरद्वयमेको
रक्तपुष्पः कुरबकाख्योऽन्यः पीतपुष्पः कुरंटाख्यः ।
शतावरी वरा । दहनो वह्निः । मोरटो मूर्वा । विहवः
पूतिवातः । विषाणिकाऽजशृंगी । द्विवृहत्यौ कंटक-
रिकामोटिकाऽख्ये । करंजयुग्मं प्रागुक्तम् । तर्कारी
हरीतकी चेति जयाद्वयम् । बहलपल्लवः शोभाजनः ।
दर्भाः कुशाः । रुजाकरो हितालः । द्रुतविलंबितमाह
नमौ भरौ । वरणादिरयं कफादीन् हंति ॥ १९ ॥

प०—वरणादिरयं वर्गः कफादीनन्तविद्रधिपर्य-
न्तान्निच्छति निवारयति । आढ्यवातो मेदसा
वृत्तो वायुः । वरणस्तमालः । सैर्यकद्वयं सहच-
रद्वयं पीतरक्तमेदश्लेष्मम् । दहनश्चित्रकः । मोरटः
क्षीरमोरटः । विल्वः शलाटवृक्षः । विपाणिका
अजशृङ्गी । द्वे बृहत्यौ कण्टकारिका, बृहती च ।
करञ्जद्वयमेकः पूतिकरञ्जो द्वितीयो नक्तमालः ।

वातद्वयं तर्कादिद्वयम् । बहलपल्लवः शिमुशोभा-
वतापरपर्यायः । दर्भः कृशः । कृजाकर-
वतापरपर्यायः ॥ १९ ॥

हे०-अरण्यदिगणमाह-मोरटः क्षीरदूवां, विपाणिका
मोरो, अथाद्वयं तर्कादीद्वयं, बहलपल्लवः शिमुः ।
अथाद्वयम्, कृशमेवम्, आन्तरं गुणं विद्वधि च ॥ १९ ॥

ऊपकस्तुत्यकं हिंगु कासीसद्वयसैन्धवम् ।
शिलाजतु कृच्छ्राश्मगुल्ममेदःकफापहम् २० ॥

स०-ऊपको वृषकः कहल इति प्रसिद्धः ।
स्तुत्यकं कार्पूरं किट्टिहापरमेष्ठम् । हिंगु रामठम् । कासी-
सद्वयमेकं पांशुघातुसंज्ञमपरं पुष्पकासीसाख्यम् ।
सैन्धवं माणिमन्थम् । शिलाजतु शिलाजम् । लषका-
दिव मूत्रकृच्छ्रादीनपहति ॥ २० ॥

प०-ऊपकादिगणोऽयं कृच्छ्राश्मादिघ्नः । कृच्छ्रं
भूक्षकम् । अश्म अक्षरी । ऊपको वृक्षकः ।
स्तुत्यकं द्विधा-कर्पूरं, मायूरग्रीवं च । कासीसद्वय-
मेकं पांशुकासीसं, द्वितीयं पुष्पकासीसम् । सैन्धवं
वृषणोत्तमम् । शिलाजतु शिलानिर्यासः ॥ २० ॥

हे०-ऊपकादिगणमाह-ऊपकः-क्षारमृत्तिका, कृच्छ्रं
भूक्षकम् ॥ २० ॥

वेहंतरागणिकबूकवृषाश्मभेद-

गोकटकैकटमहाचरबाणकाशाः ।

वृक्षादनीनलकुशद्वयगुंठगुंदा

भल्लूकमोरटकुरंटकरभपार्थाः ॥

घर्मां वीरतराद्योऽयं हन्ति वातकृतान् गदान् ।

अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्रावातरुजाहरः ॥ २१ ॥

वेहन्तरो वीरतर उशीराख्यः । अरणिकोऽग्निमन्थः ।
बूक ईश्वरमल्लिका । वृष आटरुषकः । अश्मभेदः

पाषाणभेदः । गोकटको गोक्षुरकः । इकटा सूक्ष्मप-
त्रिका दीर्घलोहितपत्रिका काष्ठविशेषः । सहाचरः

सहचरः । बाणो नीलपुष्पः । काशः श्वेतचामर-
श्मः । वृक्षादनी कामवृक्षकः । नलो मृत्युपुष्पाख्यः ।

कुशद्वयं दर्भद्वयम् । गुंठो वृत्ततृणम् ।
कुंठगुंठकाममेदः । गुंदा पदपरकः । भल्लूकः श्योनाकः ।

मोरटः क्षीरमोरटः । कुरंटः सितिवारकः । करंभ
उत्तमारणिः । पार्था सुवर्चला । वसन्ततिलकावृत्तम् ।
एष वीरतरादिर्वर्गो गणो वातजान् रोगान् हन्ति
तथाऽश्मर्यादिहरः ॥ २१ ॥

प०-वीरतरादिरयं वर्गो वातकृतान् वातजानि-
तान् व्याधीन् हन्ति । अश्मर्यादिहरश्च । अश्मरी
वायुनाऽणुशो भिन्ना शर्करेत्युच्यते । मूत्रकृच्छ्राणि-
मूत्राघातनिदानोक्तः । वेहन्तरो वीरतरः । अरणि-
कोऽग्निमन्थः । बूकः स्थूलपुष्पः ईश्वरमल्लिका ।
अश्मभेदः पाषाणभेदः । गोकटको गोक्षुरकः ।
इकटः सूक्ष्मपत्रः । सहाचरः सहचरः । बाणो
द्वितीयः सहचरः । काशः श्वेतचामरः । वृक्षादनी
वन्दाकः कामवृक्षः । नलो नडोऽन्तः सुषिरः ।
कुशद्वयं दर्भद्वयम् । स्थूलसूक्ष्मभेदात् । गुंठगुंठः
शृङ्गवेरो भूमूलकः । गुन्दा गुंठमूलिका । भल्लूकः
श्योनाकः । मोरटो मुरङ्गी । कुरण्टः सितिवारकः ।
करंभ उत्तमारणी कर्कशापरपर्यायः । कपोतवंका
पार्थिवरविमुक्ता सुवर्चला ॥ २१ ॥

हे०-वीरतरादिगणमाह-अरणिकः तर्कारी, बूको
वकपुष्पः, इकटः इक्षुः, वृक्षादनी वन्दाकः, भल्लूकः डिंडुकः,
करंभा उत्तमारणी, पार्था आदित्वभक्ता ॥ २१ ॥

रोधशावरकरोध्रपलाशा

जिगिणीसरलकट्फलयुक्ताः ।

कुत्सितांबकदलीगतशोकाः

सैलवालुपरिपेलवमोचाः ॥

एष रोध्रादिको नाम मेदःकफहरो गणः ।

योनिदोषहरः स्तंभी वण्यो विषविनाशनः २२ ॥

स०-रोध्रस्तिवकः । शावरकरोध्रोऽक्षिभेषजा-
परसंज्ञः । पलाशः शठी । जिगिणी जिजिणी कृष्ण-
शास्मली । सरलं देवदारुः । कट्फलं कुमुदारोहिणी ।

युक्ता रास्त्रा गिरिकर्णिकेत्यन्ये । कुत्सितांबः कदंबः । कदली
रंभा । गतशोकोऽशोकः । एलवालु ऐलेयम् । परि-

पेलवं कुठन्नटं गोपालदमनकाख्यम् । मोचा शलुकी ।
स्वागतावृत्तम् । अयं रोध्रादिको गणो मेदःकफा-

पहो योनिदोषघ्नश्च । तथा स्तंभी दोषाणां शकृदा-
देश्च । तथा वर्णाय हितो विषघ्नश्च ॥ २२ ॥

प०—एष रोध्रादिको नाम मेदःकफहरो गणः
योनिदोषहरः स्तम्भी वर्ण्यो विषविनाशनः । अयं
रोध्रादिगणो मेदःकफघ्नः योनिरोगान् हन्ति ।
स्तम्भी स्तम्भनशीलः शकृदादीन् स्तम्भयति ।
वर्ण्यो वर्णाय हितः । विषस्य नाशनः एकः पट्टिका-
रोध्रः, द्वितीयः शावरकरोध्रः । पलाशः किशुकः ।
किकिणी गुडमञ्जरी । सरलश्रीडारसंयुक्ता रास्ना ।
कुत्सितांत्रः कदम्बः । कदली वृत्तपुष्पा रम्भापर-
पर्याया । गतशोको व्रीतशोकः । एलवालुकं हरि-
वालुकमैलेयापरपर्यायम् । परिपेलवः कुट्टनदं
वितुन्नकापरपर्यायः । मोचा शल्लकी ॥ २२ ॥

हे०—रोध्रादिगणमाह—शावरकरोध्रः श्वेतरोध्रः, जिगिणी
मादकी, युक्ता रास्ना, कुत्सितांत्रः कदम्बः, गतशोकः
अशोकः, परिपेलवः क्षुद्रमुस्ता । मोचा सल्लकम् ॥ २२ ॥

अर्कालर्को नागदन्ती विशल्या
भार्गी रास्ना वृश्चिकाली प्रकीर्या ।
प्रत्यक्पुष्पी पीततैलौदकीर्या
श्वेतायुग्मं तापसानां च वृक्षः ॥
अयमर्कादिको वर्गः कफमेदोविषापहः ।
कृमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्व्रणशोधनः ॥ २३ ॥

स०—अर्कः सदापुष्पी । अलर्को मंदारकाल्यः
श्वेतकुसुमः । नागदन्ती पर्वपुष्पिका । विशल्या लांगली ।
भार्गी फंजी । रास्ना रस्या । वृश्चिकाल्युष्ट्रधूमकः ।
प्रकीर्या करंजकः । प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः । पीत-
तैला काकादनी । उदकीर्या करंजकः । श्वेतायुग्म-
मेका किणिहिसंज्ञाऽन्या महाश्वेता पालिर्दासंज्ञा ।
तापसानां वृक्ष इंगुदी । शालिनीवृत्तम् । एषोऽर्का-
दिर्नगः कफादिघ्नोऽतिशयेन व्रणशोधनः ॥ २३ ॥

प०—अर्कादिकोऽयं वर्गः कफमेदोविषघ्नः ।
कृमिकुष्ठानि च प्रशमयति । विशेषादतिशयेन
व्रणानां शोधनः शुद्धिकरः । अर्कः सदापुष्पी रूपि-
कापरपर्यायः । अलर्को विकिरणः श्वेतपुष्पः ।
नागदन्ती श्वेतघण्टा । विशल्या लाङ्गली । भार्जी
भृङ्गा । वृश्चिकाल्युष्ट्रधूमिका सर्पदंष्ट्रिकापरपर्याया ।
प्रकीर्या करंजः । प्रत्यक्पुष्पाऽपामार्गः । पीततै-

ला काकादनी । उदकीर्या करंजकः । श्वेतायुग्म-
परपर्यायः । श्वेतायुग्ममेका मेला विषघ्नी, वि-
नीया श्वेता कटर्षा कुम्भाकल्याणकारिणी । एषोऽर्क-
कर्कटकी स्मृता । इन्दुरस्यापसमुद्रः ॥ २४ ॥

हे०—अर्कादिगणमाह—अर्कः सदापुष्पी । अलर्को
पुष्पी, प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः, विकिरणः श्वेतपुष्पी ।
प्रकीर्या पित्तकरंजः, पलाशः कटर्षा, कुम्भाकल्याण-
कारिणी इंगुदी ॥ २४ ॥

सुरसयुगफणिज्जं काकमात्री विदुः
खरबुधवृषकणीकटफलं कासमघः
क्षवकभगमिभार्गी कामुका काकमात्री
कुलहलविषमुष्ट्रा भूस्तृणा भूतकेरी
सुरसादिगणः श्लेष्ममदःकृमिनिपुदनः
प्रतिश्यायाऽरुचिश्चामकापघ्नो व्रणशोधनः ॥ २५ ॥

स०—सुरसयुगं सुरसोष्णं विषघ्नी ।
फणिज्जो मरिचकः । काकमात्री कुम्भाकल्याण-
कारिणी । विदुः विडंगं वेष्टम् । खरबुधो मर्यादा-
मृषिककणी । कटफलं सोमवाक्य । कासमघः कास-
क्षवकः क्षुद्रिवोधनः । सरसी गुग्गुलुपत्रिका । भार्गी
अंगारवल्ली । कामुका रक्तमंजरी । अमिस्तृण-
इत्यन्ये । काकमात्री गुडफला । वृषकणी वृषको
ऽलंबुसाम्बः । विषमुष्ट्रिः कुचिला । मर्यादाशोको
भूस्तृणं गुह्यबीजमतिच्छेद्यात्ययम् । भूतकेरी मर्मोप-
चारा । सालिनीवृत्तम् । सुरसादिसं गणः श्लेष्म-
दिघ्नः प्रतिश्यायादिहरो व्रणशुद्धिकर्तुः ॥ २५ ॥

प०—अयं सुरसादिगणः श्लेष्ममदःकृमिनिपु-
यति । तथा प्रतिश्यायादिघ्नः व्रणशोधनः ।
शोधनः । सुरसयुगं सुरसद्वनं गौरमुष्ट्रप्रसंज्ञा
फणिज्जको मरिचकः । काकमात्री कुम्भाकल्याण-
विडङ्गं कृमिघ्नम् । खरबुधो मर्यादा-
वृषपर्णी आखुपर्णीकासमर्दो राजक्षयकः पीतपुष्पा
क्षवकः क्षुद्रिवोधनः । सरसी कपित्थपत्रा । कामुका
नदीकान्तोऽतिमुक्तकः । काकमात्री काकमात्री ।
कुलहलोऽलंबुसा भूकम्पः । विषमुष्ट्रिः कुचमुष्ट्रिः ।
भूस्तृणो गुह्यबीजकः । भूतकेरी पुत्रंजरी ॥ २४ ॥

हे०—सुरसादिगणमाह—सुरसयुगं—श्वेतकृष्णे तुलस्थौ ।
फणिज्जो मरिचकः, कालमाला अर्जकः, खरबुसो मरुवकः
वृषकर्णा वृक्षकर्णा, श्ववकः क्षुतकारी, सुरसी कपित्थपर्णी,
कामुकः प्राचीविलः, कुलहलो मुंडी, भूस्तृणो भूतिकवृणं,
भूतकेशी निर्गुडी ॥ २४ ॥

मुष्ककसुग्वरादीपिपलाशधवशिंशपाः ।
गुल्ममेहाश्मरीपांडुमेदोऽंशःकफशुकजित् २५ ॥

स०—मुष्कको मोक्षकः । सुक् गुडा उपक्रांडः ।
वरादीनां प्रोक्तानि नामानि । मुष्ककादिरेप गुल्मा-
दिजित् ॥ २५ ॥

प०—मुष्ककादिगणोऽयं गुल्मादीन् शुकपर्यंता-
ञ्जयति । मुष्कको मोक्षः । सुक् सुधा । वरा त्रि-
फला । द्वीपिशित्रकः । पलाशो ब्रह्मतरुः । धवो
वृद्धतरुः । शिंशपा मण्डलपत्रा ॥ २५ ॥

हे०—मुष्ककादिगणमाह—मुष्कको मोक्षकः, द्वीपी
चित्रकः ॥ २५ ॥

वत्सकमूर्वाभार्गी
कटुका मरिचं घुणप्रिया च गंडीरम् ।
एला पाठाऽजाजी
कटुंगफलाजमोदसिद्धार्थवचाः ॥
जीरकहिंगुविडंगं पशुगंधा पंचकोलकं हन्ति ।
चलकफमेदःपीनसगुल्मज्वरशूलदुर्नाम्नः २६ ॥

स०—वत्सको वनतित्तकः । मूर्वा मधुरसा । मरि-
चबूषणम् । घुणप्रियाऽतिविषा । गंडीरं स्नुही । एला
वेला । पाठा प्राचीना । अजाजी जीरकः । कटुंगफ-
लमरलुकफलम् । केचित्तु कटुंगं टुटुकं फलं राठ-
मित्याहुः । अजमोदो दीप्यकः । सिद्धार्थो गौरसर्पपः ।
वचादीनामुक्तानि नामानि । गुर्वताष्टपदननभागार्या-
पूर्वसदृशकलद्वितया । आर्यैरार्यागीतिगीता संगीतगीतवि-
धौ । पशुगंधा अजगंधा मकरंतराख्या । पंचकोलकं
प्रागुक्तम् । वत्सकादयश्चलादीन् हन्ति । आर्या ॥ २६ ॥

प०—वत्सकादिगणः पठितः चलकफादीन् दुर्ना-
मपर्यन्तान् हन्ति । वत्सकः कुटजः । घुणप्रिया
अतिविषा । गण्डीरं कण्डीरः । कट्वङ्गोऽरलुकः ।

विषमुष्टिः महानिम्बः । फलं मदनफलम् । अजमोदो
दीप्यकः । सिद्धार्थः गौरसर्पपः । वचा पशुगन्धा ।
जीरकमजाजी । पशुगन्धः पूतिगयूरकः । पञ्चको-
लः—“पिप्पलीपिप्पलीमूलचञ्चचित्रकनाररः” २६ ॥

हे०—वत्सकादिगणमाह—धुणाप्रिया अतिविषा, गंडीरः
स्नुही, कट्वङ्गः टुटुकः, फलं मदनफलं, पशुगन्धा अजगन्धा,
चलो वायुः ॥ २६ ॥

वचाजलददेवाहनागराऽतिविषाऽभयाः ।
हरिद्राद्वययष्ट्याहकलशीकुटजोद्भवाः ॥
वचाहरिद्रादिगणावामातीमारनाशना ।
मेदःकफाद्वयपवनस्तन्यदोषनिचर्हणौ ॥ २७ ॥

स०—वचा गोलोमी । जलदोऽमुषरः । देवाद
किलिमम् । नागरं विश्वम् । अतिविषा मंगुरा । अभया
हरीतकी । हरिद्राद्वयं पिंडा एका पंचपचा दातीगि-
ज्ञान्या । यष्ट्याहं क्रीतिका । कलशी पृश्निपर्णी । कुट-
जोद्भवा इन्द्रयवाः । एतौ वचादिहरिद्रादिगणावामाती-
तीसारघ्नौ मेदःकफादिहरौ च ॥ २७ ॥

प०—एतौ गणौ वचाहरिद्रात्मकावामातीसारघ्ना पाच-
यतः । मेदःकफादींश्च निहतः । आढ्यपवनो मेदश्चा
वृत्तो वायुः । स्तन्यदोषः स्त्रीश्रीरग्दोषः । जलदो गुल्मा
देवाहं देवदारुः । नागरे शुण्ठी । अभया हरीतकी ।
हरिद्राद्वयं दारुहरिद्रा पिण्डहविद्रा यष्ट्याहं मधु-
यष्टी । कलशी पृश्निपर्णी । कुटजोद्भवा
इन्द्रयवाः ॥ २७ ॥

हे०—वचाहरिद्रादिगणावाह—कलशी पृश्निपर्णी, कुटजो-
द्भव इन्द्रयवः, आढ्यपवनः ऊरुस्तंभः ॥ २७ ॥

प्रियंगुपुष्पांजनयुग्मपद्मा
पद्माद्रजोयोजनवल्ग्वनन्ता ।
मानद्रुमो मौञ्चरसः समंगा
पुन्नागशीतं मदनीयहेतुः ॥
अंबष्टा मधुकं नमस्करी
नंदीवृक्षपलाशकच्छुराः ।
गंधं धातकिचिल्वपेशिकं
कटुंगः कमलाद्भवं रजः ॥

गणौ प्रियं ग्वं बष्ठादी पक्वातीसारनाशनौ ।
संधानीयौ हितौ पित्ते व्रणानामपि रोपणौ २८ ॥

स०—प्रियंगुः श्यामा । पुष्पांजनं रीतिपुष्पम् ।
युग्मेत्यत्राऽनुवृत्तिकृतेन संबंधेनाऽजनमिति संबध्यते ।
तेनाऽजनयुग्मं स्रोतोऽजनमेकमन्यत्सौवीरमित्यर्थोऽव-
तिष्ठते । पद्मा पद्मचारिणी । पद्मात् कमलाद्रजः
केसरम् । योजनवल्ली मंजिष्ठा । अनन्ता यवासकः ।
मानद्रुमः शाल्मली । मोचरसः शाल्मलीनिर्यासः ।
समंगा नमस्करी रक्तमूलाख्या । पुत्रागस्तुगो रक्तके-
सराख्यः । शीतं चंदनम् । मदनीयहेतुर्धातुकी । उप-
जातिवृत्तम् । अंबष्ठा मयूरशिखाख्या । मधुकं मधुयष्टिका ।
नमस्करी समंगा । नंदीवृक्षः प्ररोही । पलाशः
प्रसिद्धः । कच्छुरा फणिहारी धन्वयवासकाख्यः ।
बिल्वपेशिका बिल्वमज्जा । कटुंगः स्योनाकः । कम-
लोद्भवं रजः पक्षरेणुः । एतौ प्रियं ग्वं बष्ठादिगणौ पक्वा-
तीसारनाशनौ संधानीयौ हितौ पित्ते व्रणरोपणौ च ।
अष्टाभ्योऽथो गुरावुपचित्रा ॥ २८ ॥

प०—द्वाविमौ गणौ प्रियङ्ग्वं बष्ठादी पक्वातीसार-
नाशनौ । तथा सन्धानीयौ व्रणानामतिसारस्य च
तथा पथ्ये हितौ पथ्यौ । तथा व्रणानामपि रोपणे
रोपणाविषये हितौ । प्रियंगुर्गन्धप्रियंगुस्तस्याः पुष्पम् ।
अञ्जनयुग्ममञ्जनद्वयम् । स्रोतोऽजनसौवीरभे-
दाभिन्नम् । पद्मा पद्मचारिणी । पद्माद्रजः पद्म-
किञ्जल्कः । योजनवल्ली मंजिष्ठा । अनन्ता दीर्घ-
मूलश्च । समुद्रान्तो यवासकः । मानद्रुमः शा-
ल्मली । मोचरसः शाल्मल्या निर्यासः । “निर्यासो
यस्तु शाल्मल्याः समोचरससंज्ञकः” इत्याम्नायात् ।
समङ्गा नमस्करी रक्तमूला च । पुत्रागो रक्तकेसरः ।
शीतं चंदनम् । मदहेतुर्धातुकी । अम्बष्ठा बहुमूलिका ।
नमस्करी समङ्गा । नन्दीवृक्षो जयवृक्षः । कच्छुरा
फणिहारी च । सूक्ष्मपत्रा मरुद्भवा । बिल्वपेशिका
बिल्वमज्जा । कट्वङ्गोऽरलुकः । कमलोद्भवं रजः
पक्षकेसरः ॥ २८ ॥

हे०—प्रियं ग्वं बष्ठादिगणावाह—पुष्पांजनयुग्मं—स्रोतोऽजनं
रसांजनं च, पद्मा भाङ्गी, पद्माद्रजः पद्मकेशरं, योजन-
वल्ली मंजिष्ठा, अनन्ता दुरालभा, सारद्रुमः शाल्मली,

मोचरसस्तनिर्यासः, समंगा लज्जिका, पुत्राग पुनाग,
शीतं चंदनं, मदनीयहेतुर्धातुकी, अंबष्ठा मयूरशिखा, नम-
स्करी लज्जिका, बिल्वपेशिका शुक्लबिल्वपेशिका । संधानी-
या संधानजननी ॥ २८ ॥

मुस्तावचाऽग्निद्विनिशाद्वितित्ता-

भलातपाठात्रिफलाविपाख्याः ।

कुष्ठं त्रुटी हैमवती च योनि-

स्तन्यामयन्नामलपाचनाश्च ॥ २९ ॥

स०—मुस्ता गांगेयी । तित्ताद्वयमेका कटुकाऽन्या
काकतित्ता । विपाख्या शुक्रकंदा । हैमवती श्वेतवचा ।
एते योन्यामयन्नाः स्तन्यामयन्ना मलपाचनाश्च । तौ
जगौ गुरुश्चेद्भवतीर्द्रवज्जा ॥ २९ ॥

प०—मुस्ताद्या वर्गीकृतास्तन्यामयन्नाः स्त्रीक्षीर-
व्याधिनाशनाः । मलादीनां वातादीनां शकृदादीनां
च सामानां पाचनाः । अग्निश्चित्रकः । द्वे निशे
हरिद्राद्वयम् । द्वे कटुके एका कटुका द्वितीया काक-
तित्ता । हैमवती च ॥ २९ ॥

हे०—मुस्तादिगणमाह—द्वितित्ता—कटुका करंजिका च,
हैमवती श्वेतवचा ॥ २९ ॥

न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोध्रयुग्मं

जंबूद्वयाऽञ्जुनकपातनसोमवल्काः ।

प्लक्षाम्रवंजुलपियालपलाशनंदी-

कोलीकदंबविरलामधुकं मधूकम् ॥

न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्यः संग्राही भग्नसाधनः ।
मेदःपित्तास्रतृट्टाहयोनिरोगनिर्वहणः ३० ॥

स०—न्यग्रोधो वटवृक्षः । पिप्पलोऽध्वत्थः । सदा-
फल उदुंबरः । जंबूद्वयमेका राजजंबूर्बहुफलऽन्या
ह्रस्वफला काकजंबूः । अञ्जुनः पार्थः । कर्पीतनः
कपिचूडो वानीराख्यः । सोमवल्कः सितसारः खदिरः ।
प्लक्षः शृंगीप्लक्षकाख्यः । आम्रश्चूतः । वंजुलो धेतसः ।
प्रियालो द्राक्षारसप्रियः खरस्कंधाख्यः । नंदी जय-
वृक्षः । कोली बदरी । विरला तिदुर्का । मधुकं
यष्टिः । मधूकं मधूकपुष्पम् । न्यग्रोधादिरसं संग्रहणा-
दिगुणयुक्तः । वसंततिलकम् ॥ ३० ॥

प०-गणोऽयं न्यग्रोधादिर्ब्रण्यो व्रणाय हितः संग्रहण
शीलः सङ्ग्राही भग्नान् सन्धयति भग्नसाधनः मेदः-
पित्तादिनिवर्हणः । न्यग्रोधो वटः । पिप्पलोऽध्वत्थः ।
सदाफल उदुम्बरः । जम्बूद्वयमेका राजजम्बूबृहत्फ-
ला, द्वितीया काकजम्बूः ह्रस्वफला । अर्जुनः ककु-
भः । कपीतनो वानीरः कपिचूडः । सोमवल्कः कट-
फलः । प्लक्षो गर्दभाण्डः । वज्जुलो वेतसः । प्रियालः
श्वदिरस्कन्धः । पलाशः किंशुको वातपोदः । नन्दी-
वृक्षो राजवृक्षः । कोली बदरी । विरला दीर्घनखी
तिन्दुकीत्यपरे । मधुकं मधुयष्टी । मधूकं
मधूकपुष्पम् ॥ ३० ॥

हे०-न्यग्रोधादिगणमाह—सदाफल उदुम्बरः, जम्बू-
द्वयं—जम्बू राजजम्बूश्च, कपीतनः पारीसापिप्पलुः, सोमवल्कः
कटफलः, प्रियालश्चरः, नन्दी नन्दीवृक्षः, कोली बदरी,
विरला तिन्दुकी, भग्नसाधनो भग्नसंधानकृत् ॥ ३० ॥

एलायुग्ममरुष्ककुष्ठफलिनीमांसीजलध्यामकं
स्पृक्काचौरकचोचपत्रतगरस्थौण्यजातीरसाः ।
शुक्तिर्व्याघ्रनखोऽमराहमगुरुः श्रीवासकं कुंकुमं
चंडागुग्गुलुदेवधूपखपुराः पुन्नागनागाह्वयम् ॥
एलादिको वातकफौ विषं च विनियच्छति ।
वर्णप्रसादनः कंडूपिटिकाकोठनाशनः ३१ ॥

स०-एलायुग्मं सूक्ष्मैला स्थूलैला च। तुरुष्कः कृत्रिमो
निर्यासविशेषः । कुष्ठं गदः । फलिनी गन्धप्रियंगुः ।
मांसी नलदम् । जलं ह्रीवैरम् । ध्यामकं देवदग्ध-
कम् । स्पृक्का देवी । चौरको ग्रंथिपर्णी । चोचं त्वक् ।
पत्रं गन्धपत्रम् । तगरं चक्रम् । स्थौण्यं तैलपीतकम् ।
जातीरसो बोलः । शुक्तिर्नखः । व्याघ्रनखः समुद्रजः ।
अमराहं देवदारुः । अगुरुः प्रसिद्धः । श्रीवासः
श्रीवेष्टकाख्यः । कुंकुमं बाह्वकम् । चंडा कोपना ।
गुग्गुलुः पुरः । देवधूपः सर्जरसः । खपुरः कुन्दरुक् ।
पुन्नागो रक्तकेसरः । नागाह्वयं नागकेसरम् । एलादि-
रयं वातादीन् हन्ति । तथा वर्णप्रसादनकृत् कंडूदि-
हृच्च । मसौ जसौ तौ गुरुकं च सूर्यतुरगैः शार्दूलविक्री-
डितम् ॥ ३१ ॥

प०-एलादिकोऽयं वर्णो वातकफविषान् विनि-
हन्ति । तथा वर्णस्य प्रसादनः कण्डूवादिनाशनश्च ।

एलायुग्मं सूक्ष्मैला, स्थूलैला च । तुरुष्कः कृत्रिमः
पिण्याकापरपर्यायः । फलिनी गन्धप्रियंगुः । जलं
वालकम् । ध्यामकं देवदग्धकम् । स्पृक्का देवी लता
सती । चौरको ग्रंथिपर्णी । चोचं त्वक् । पत्रं
चन्दनं गन्धपत्रापरपर्यायम् । तगरं चक्रम् । स्थौ-
ण्यं तैलपीतकम् । जातीरसो रसोवलः । शुक्तिः कर-
रुहः । व्याघ्र नखः समुद्रजः । अमराहो देवदारुः ।
श्रीवासः श्रीवेष्टकः । कुंकुमं बाह्वीकम् । चण्डा
पिशुना । गुग्गुलुः महिषाख्यः । देवधूपः सर्जरसः ।
खपुरः कुन्दरुहः । पुन्नागो रक्तकेसरः । नागाह्वं
नागकेसरम् ॥ ३१ ॥

हे०-एलादिगणमाह—तुरुष्कः सिंहकः, ध्यामकं
रोहिणं, चौरको ग्रंथिपर्णी, चोचं त्वचम्, पत्रं पत्रकं,
जातीरसो बोलः, शुक्तिर्नखं, व्याघ्रनखस्तद्देवः, श्रीवासः
सरलनिर्यासः, देवधूपो रालः, खपुरः सल्लकीनिर्यासः,
नागाह्वं नागकेशरम् ॥ ३१ ॥

श्यामादंतीद्रवंतीक्रमुककुटरणी-

शंखिनीचर्मसाह्व-

स्वर्णक्षीरीगवाक्षीशिखरिरजनक-

च्छिन्नरोहाकरंजाः ।

बस्तांत्री व्याधिघातो बहलबहुरस-

स्तीक्ष्णवृक्षात् फलानि

श्यामाद्यो हन्ति गुल्मं विषमरुचिकफौ

हृद्रुजं मूत्रकृच्छ्रम् ॥ ३२ ॥

स०-श्यामा मालविका त्रिवृत् मसूरविदनाख्या ।
दंती मुकुलकश्चित्राख्यः । द्रवंती उदुरकार्णिका ।
क्रमुकः पट्टिकारोघ्रः । कुटरणी शुक्ला त्रिवृत् । शंखिनी
यवतित्ता । चर्मसाह्व सातला । ब्राह्मीत्यन्ये ।
स्वर्णक्षीरी पीतवतूरः । गवाक्षी गवादनी स्थाणु-
कर्णी संज्ञा । इन्द्रवारुणीत्यन्ये । शिखरी अपा-
मार्गः । रजनकः कंठिलकः । छिन्नरोहाऽमृत-
वह्नी । करंजः कैडर्यः । बस्तांत्री वृषांघ्रा । व्याधि-
घातः कृतमालः । बहलबहुरस इक्षुः । तीक्ष्णवृक्षात्
पीलोः फलानि । श्यामादिरेष गुल्मादीन् हन्ति । औ
औ याश्च त्रयः स्युः स्वरमुमितुरगैः स्रग्धरा
स्यादिरामैः ॥ ३२ ॥

प०—इयामाद्योऽयं वर्गो गुल्मादीन् हन्ति। इयामा
पालिन्दी त्रिवृतादन्ती मुकूलकः। द्रवन्त्युदुस्वरकर्णिका। क्रमुकः रोध्रः। क्रमुकमित्यपरे। कुटरणी त्रिवृत्।
शङ्खिनीति कुल्यविच्चायवतित्ताक्षिपीडकः। सात-
ला सप्रला चर्मकसाहा वर्तकी स्मृता। अन्येषां सा-
तला ब्राह्मी ब्रह्मसोमा तु सप्रला। स्वर्णक्षीरी तित्त-
दुग्धिका। गवाक्षी विशाला। शिखरिसुधारजनकः
कम्पिलकः। छिन्नरोहा गुडूची। करञ्जः पूतिकरञ्जः।
वस्तान्त्री विपगन्धा। व्यामेषा परियकः स्मृतः।
“घनभूरिरसस्त्विक्षुर्गुडमूलोऽसिपत्रकः। ऋक्षवृक्षः
सणः पीलुः प्रोक्तोऽन्यः स्वादुकस्तथा” ॥ ३२ ॥

हे०—इयामादिगणमाह—इयामा कृष्णमूला, त्रिवृत्
द्रवन्ती, चीरितपत्रा दन्ती, क्रमुकः पूगः, कुटरणा—अरुण-
मूला त्रिवृत्, चर्मसाहा सप्रला, शिखरीः अपामार्गः, रज-
नकः कम्पिलः, छिन्नरोहा गुडूची, वस्तान्त्री वृद्धदारुकः,
व्याघ्रघातः आरग्वधः, बहलरसः इक्षुः, तीक्ष्णवृक्षः पीलुः
तस्य फलानि ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशदिति प्रोक्ता वर्गास्तेषु त्वलाभतः।
युञ्ज्यात्तद्विधमन्यच्च द्रव्यं जह्यादयौगिकम् ३३॥

स०—इति प्रकारे। त्रयस्त्रिंशदिति वर्गाः कथिताः।
अत्र संख्यापादानमेषां प्राधान्यख्यापनार्थम्। अन्येऽ-
प्येवं प्रकाराः संत्येते तु प्रधाना इत्यर्थः। सुखग्रह-
णार्थं वा संख्यावचनं कृतम्। एतेषु त्रयस्त्रिंशत्सु
वर्गेष्वलाभतोऽलाभे सति तद्विधं रसवीर्यपाकैस्तुल्यं
द्रव्यमन्यदनुक्तमपि युञ्ज्यात्। नचैतावदत्र विधेयमि-
त्याह। जह्यादयौगिकम्। न केवलमेषु वर्गेषु तद्रव्या-
लाभे यथालाभमन्यत्तद्विधं द्रव्यं युञ्ज्याद्यावदयौगिकं
यत्तु द्रव्यं तच्च त्यजेत्। दोषरोगातुराद्यपेक्षया पुरु-
षस्याऽस्मिन् काले वयसि वा यो गणः समस्तत्साध्या-
मयशमनाय च वारयितुं युक्तः। एकस्य द्रव्यस्याऽलाभे
द्रव्योर्बहूनां वा तत्प्रकारमेकमपरं द्रव्यं द्वे वा बहूनि वा
द्रव्याणि संयोज्य प्रयोज्यः। एवं न समस्तद्रव्यापेक्षा
कर्येति। यथा च सुश्रुतः। “समीक्ष्य दोषभेदांश्च गणान्
भिन्नान् प्रयोजयेत्। पृथङ्भिन्नान् समस्तांश्च गणान् वा
व्यस्तसहतानिति।” त्रयस्त्रिंशदिति त्रेख्यश्चेति त्रय-

सादेशः। यौगिकमिति योगाय प्रभवतीत्यर्थं योगा-
द्येति ठञ् ॥ ३३ ॥

प०—इतिशब्दः परिसमाप्त्यर्थः प्रकारार्थो वा।
परिसमाप्ताख्यार्थश्चिद्वर्गाः। अथानेन प्रकारेण त्रयस्त्रिं-
दर्गान् येन प्रकारान्तरेण पुनरानन्त्ये वर्गाणां दोषभे-
दादीन् समीक्ष्य यद्ययौगिकं मन्ये तत्तदनुक्तमपि गण-
मध्ये विदध्यात्। यद्यदयौगिकं मन्ये तत्तदनुक्तमप्यप-
कर्षेण तथा गणमप्यन्येन गणेनैकं वा परस्परं
मिश्रयित्वा युञ्ज्यादेवं वर्गाणामानन्त्यम्। एवं
त्रयस्त्रिंशत् ये वर्गा निर्दिष्टास्तेषु वर्गेष्वलाभतो
युञ्ज्यात्। तद्विधमन्यच्च कोऽर्थः। उक्तद्र-
व्यालाभे यथालाभमन्यद्द्रव्यं तद्विधप्रभावं वर्ज-
यित्वा रसवीर्यविपाकैस्तुल्यं प्रक्षिपेत्। किमेतावदे-
वात्र कर्तव्यतया निर्दिष्टमुतान्यदपि किञ्चित्तत्र
कर्तव्यमतोऽनन्तरमिदमाह—जह्यादयौगिकं द्रव्यं
योगार्हं न भवति जह्यात् त्यजेत्। अर्थादयौगिकम्।
योगार्हं दोषाद्यपेक्षया सम्भाव्यते तद्विदध्यात्। एवं
स्थिते दोषाद्यपेक्षया समस्तवर्गस्तत्साध्यव्याधिग्रह-
मनाय देयः। कदाचित् समस्तद्रव्यलाभे न देयः।
कदाचिदेकं द्रव्यं द्वे वा बहूनि वा यावन्ति सम्भ-
वन्ति द्वित्राणि पञ्चपाणि वा तानि दातुं युज्यन्ते
न समस्तवर्गद्रव्यापेक्षाऽत्र कार्येति। अलाभे
सतीति सप्रमर्थं तस् ॥ ३३ ॥

हे०—उपसंहरति—एते गणा गणनया च न तदुक्ता
ग्राह्याः। किं तर्हि जह्यादेहयोग्याम् इत्याह—देशतः
कालतो वा कस्यचिद् द्रव्यस्यालाभे तत्तद्रागुणमन्यदनुक्त-
मपि यौगिकं युञ्ज्यात्। उक्तमप्यौपधमयौगिकं जह्यात्।
देशकालाद्यवस्थापेक्षया उचितं यौगिकम्, अनुचितम-
यौगिकं यथालाभप्रयोगोऽपि सुश्रुतेनोक्तः—“समस्तवर्गमर्द्धं
वा यथालाभमथापि वा। प्रयुज्जीत मित्युक्ता प्राज्ञो यथोद्दिष्टेषु
कर्मसु ॥” इति ॥ ३३ ॥

एते वर्गा दोषद्रव्याद्यपेक्ष

कल्कक्वाथस्नेहलेहादियुक्ताः।

पाने नस्येऽन्वासनेऽतर्बहिर्वा

लेपाभ्यंगैर्घ्नति रोगान् सुकृच्छ्रान् ३४ ॥

स०—एते पूर्वोक्ता वर्गा दोषद्रव्यवयोबलादीन्-
पेक्ष्य कल्कादियुक्ताः सुकृच्छ्रान् रोगानामयान् घ्नति।

युक्ता इत्यत्रांस्तर्मावितण्यर्थो युजिः । ततः कल्का-
दिषु वैद्येन योजिता इत्यर्थोऽवतिष्ठते । आदिशब्देन
फांटीतकषायादिपरिग्रहः । कथमेते प्रतीति प्रकारं
युक्त्याऽऽह । पाने इत्यादि । पानायुपयोगे सति ।
लेपाभ्यंगैरिति बहुवचनेन लेपाभ्यंगस्नानादिभिश्चेति
योऽयम् । मालिनीवृत्तम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
कायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां पञ्चदशो-
ध्यायः ॥ १९ ॥

५०-विकृतिः पतितास्य तन्त्रान्तरेऽयुक्तम् । “समीक्ष्य
दोषभेदांश्च गणानिष्ठान् प्रयोजयेत् । पृथङ्मिश्रान्
समस्तांश्च नान्तर्व्यस्तात्र संहितान् ॥” इति भद्रम् ३४

इति श्रीचन्द्रनन्दनाविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने
शोधनादिगणसंग्रहाध्यायः
पञ्चदशः ॥ १५ ॥

हे०—एते वर्गाः सर्वकल्पयोग्याश्चेत्याह—दोषाद्यपेक्षया
कल्कादीनामन्यतमेन कल्पेन, पानादीनामन्यतमेनांतः-
प्रयोगेन, लेपादीनामन्यतमेन बहिःप्रयोगेन, वा दुःसा-
धनानपि रोगान् प्रीति । अथाग्र्यसंग्रहः । संग्रहे—श्रेष्ठमुद-
कमाश्वासनस्तंभनहृदयानां, वायुः प्राणसंज्ञाप्रदानहेतूनाम्,
अग्निरासस्तंभशीतशूलोद्वेष्टकप्रशमनानां, स्नानं सुरा च
श्रमहराणां, क्षीरं जीवनीयानां, मांसं बृंहणीयानां, रसः
प्रीणीयानां, लवणमन्नद्रव्यरुचिकराणाम्, अम्लं हृद्यानां,
कुर्कुटो बल्यानां, तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानां, सर्पि-
वातपित्तप्रशमनानां, स्नेहो मार्दवकराणां, व्यायामः स्थैर्य-
कराणां, क्षारः पुंस्त्वोपघातिनाम्, आमकपित्तकमक-
ण्ठयानाम्, आविकं सर्पिर्हृद्यानां, माहिषं क्षीरं स्वप्न-
जननानां, मण्डकं दधि अभिष्यन्दकराणाम्, इक्षुमूत्र-
जननानां, यवाः पुरीषजननानां, जांबवं वातजननानां,
कुलत्थोऽनल्पित्तजननानां, माषाः शङ्कुल्योऽविक्षीरं च
श्लेष्मपित्तजननानां, दुरालभा पित्तश्लेष्मोपशमनानाम्,
उपवासो ज्वरहराणां, वृषी रक्तपित्तप्रशमनानां, कण्टका-
रिका कासघ्नानां, लाक्षा सद्यः क्षतघ्नानां, नागबलाभ्यासः
क्षयक्षतघ्नानां, पुष्करमूलं हिककाश्वासकासपाश्वशूलरुचि-
हराणां, अजापयः शोषघ्नस्तन्यकररक्तसंग्रहणप्रशमनानां
मृद्धप्लोष्ठप्रसादच्छर्दिदृष्ट्यातियोगप्रशमनानाम्, अरुक्कर-

श्चित्रकमूलं च शुष्कार्शःप्रशमनानां, कुटजो रक्ताशःप्रश-
मनानां, लाजाच्छर्दिघ्नानां, यावशूकः हंसनीयपाचनीयार्शो-
घ्नानां, तक्राभ्यासोऽशःश्वयुग्रहणीदोषघ्नतव्यापप्रशमनानां,
कव्यान्मांसरसाभ्यासोऽशःशोषघ्नहणीदोषघ्नानां, सुस्तं
संग्रहणीयदीपनीयपाचनीयानाम्, अतिविषा पाचनीयसं-
ग्रहणीयसर्वदोषहराणां, विल्वं संग्रहणीयदीपनीयवातकफ-
प्रशमनानां, गन्धप्रियंगुः शोणितपित्तातिवेगप्रशमनीयानाम्,
उदीच्यं निर्वापणदीपनीयच्छर्द्यतीसारहराणां, कट्वंगं संग्र-
हणीयदीपनीयानां, कुटजत्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसंग्रहणीयो-
पशोषणीयानाम्, उत्पलकुमुदकिजल्कोऽनन्ता च संग्रह-
णीयरक्तपित्तप्रशमनानां, काश्मर्यफलं रक्तसंग्रहणीयरक्त-
पित्तप्रशमनानां, पृथिनपर्णी रक्तसंग्रहणीयदीपनीयपाचनीय-
वातहरवृष्याणां, शालिपर्णी वृष्यसर्वदोषहराणां, बला
संग्रहणीयबल्यवातहराणां, पिप्पलीमूलं दीपनीयपाचनी-
यानाहराणां, चित्रकमूलं दीपनीयगुदशोफशूलहराणां,
गोक्षुरको मूत्रकुच्छ्रानिलहराणां, हरिद्रा प्रमेहहराणां,
रक्तावसेको विद्रधिबीसर्पपिटिकागण्डमालामयहराणाम्,
एरण्डतैलाभ्यासो वर्ध्मगुल्मशूलहराणां, लशुनो गुल्मा-
निलहराणां, हिंगुनिर्यासो दीपनीयच्छेदनयानुलोमिक-
वातकफप्रशमनीयानाम्, अम्लवेतसो भेदनीयदीपनीयानु-
लोमिकवातश्लेष्महराणाम्, उष्ट्रीक्षीरसुदरश्वयुग्नानाम्,
अयोरजः पांडुरोगघ्नानां, खदिरः कुष्ठघ्नानां, विडंगं कृमि-
घ्नानां, रास्ना वातहराणाम्, एरण्डमूलं वृष्यवातहराणां
गुग्गुलुर्मंदोऽनिलहराणाम्, अमृता संग्रहणीयदीपनीयवा-
तश्लेष्मशोणितविबन्धप्रशमनानां, मदनफलं वमनास्था-
पनानुवासनोपयोगिनां, त्रिवृत्सुखविरेचनीयानां, स्नुक्प-
यस्तीक्ष्णविरेचनानां, प्रत्यक्पुष्पी शिरोविरेचनानां,
त्रिफला तिमिरघ्नानां, त्रिफलागुग्गुलुघ्नयानां, शिरीषो
विषघ्नानाम्, आमलकं वयःस्थापनानां, हरीतकी पथ्यानां,
क्षीरघृताभ्यासो रसायनानां, समघृतसक्तुप्राशाभ्यासो
वृष्योदावर्तहराणां, संकरूपो नक्ररेतश्च वृष्याणां, दीर्घ-
स्यमवृष्याणां, तैलगण्डूषाभ्यासो दन्तवलरुचिकराणां,
चन्दनोदुम्बरं निर्वापणालेपनानां, रास्नाऽगुरुणी शीतापन-
यनप्रलेपानां, लामजकोशीरे त्वग्दोषदाहस्वेदापनयनप्रले-
पनानां, कुष्ठं वातहराभ्यङ्गोपनाहोपयोगिनां, मधुकं चक्षु-
ष्यकेश्यकंठयबल्यविरजनीयरोपणीयानाम्, अजीर्णाशनं
ग्रहणीदूषणानां, विरुद्धवीर्याशनं निदितव्याधिकराणां,
गुरुभोजनं दुर्विपाकानाम्, अतिमात्राशनमामदोषहेतूनां,
यथान्यभ्यवहारोऽग्निसन्धुक्षणानां, यथासात्म्यमाहारवि-

हारा सेव्यानाम्, एकासनशयनभोजनं सुखपरिणामकराणां,
विप्रमाशनमग्नौषम्यकराणां, काले भोजनमारोग्यक-
राणां, वेगधारणमनारोग्यकराणां, वृत्तिराहारगुणानाम्,
अनशनमायुषो ह्यासकराणां, प्रमिताशनं गवेधुकात्रं च
कर्शनीयानाम्, उद्वालाकात्रं रूक्षणीयानां, मद्यं सीमन-
स्यजननानां, मद्याक्षेपो धीधृतिस्मृतिहराणां, स्त्रीष्वीत-
प्रसंगः शोषद्वाराणां, शुक्रवेगनिग्रहः षोडशकराणां,
पादाभ्यामुद्धर्तनमन्नश्रद्धाजननानां, मिथ्यायोगो व्याधिमु-
ख्यानां, रजस्वलागमनमलक्ष्मीमुख्यानां, ब्रह्मचर्यमायुष्या-
णां, परदारगमनमनायुष्याणाम्, अयथाप्राणमारम्भः
प्राणोपरोधिनां, विषादो रोगवर्द्धनानां, हर्षः प्रीणनानां,
शोकः शोषणानां, निर्वृतिः पुष्टिकराणां, पुष्टिः स्वन्नक-
राणां, स्वन्नस्तन्द्राकराणां, सौख्यं निर्वृतिहेतूनां, सर्व-
रसाभ्यासो बलकराणाम्, एकरसाभ्यासो दौर्बल्यारो-
चकान्यतमदोषप्रकोपकराणां, गर्भशाल्यमहार्याणाम्, अजी-
र्णशुद्धार्याणां, बालो, मृदुभेषजाहार्याणां, वृद्धो या-
प्यानां, गर्भिणी तीक्ष्णीषधव्यायामवर्जनीयानां,
मीमनस्यं गर्भधारणानां, सन्निपातो दुःश्चि-
कित्स्यानाम् आमविपमचिकित्स्यानां, ज्वरः शीघ्ररोगाणां,
कुष्ठं दीर्घरोगाणां, राजयक्ष्मा रोगसमूहानां, प्रमेहोऽलुप-
गिणां, जलैकसोऽनुशस्त्राणां, वस्तिर्घ्राणां, हिमवानौषध-
भूमीनां, सोम औषधीनां, मरुभूमिरारोग्यदेशानाम्,
आनूपभूमिरहितदेशानां, निर्देशकारित्वमातुरगुणानाम्,
अनिर्देशकारित्वं रिष्टानां, भिषक्चिकित्साङ्गानां, सिद्धिर्वै-
द्यगुणानां, नास्तिको वज्यानां, लौत्यं क्लेशकराणाम्,
आत्मवक्तोपकारिणां, शास्त्रसहितस्तर्कः साधकानां, दुष्ट-
कर्मता निःसंशयकराणाम्, असमर्थता भयकराणां,
सद्विद्यासंभाषा बुद्धिवर्धनानाम्, आचार्यः शास्त्राधिगमहे-
तूनाम्, आयुर्वेदोऽमृतानां, सवनमनुष्ठेयानां, सर्वसं-
न्यासः सुखानामिति । तत्रोदकामिन्द्रुष्टलोष्टप्रसादतका-
भ्यासरक्तावसेकैरुडतैलाभ्यासोष्णक्षीरमदनफलमद्याक्षेपैकर-
साभ्यासगर्भिणीनामेकैकस्मात्समुदायाच्च निर्धारणं, पुष्कर-
मूलादीनां तु समुदायादेवेति । भवति चात्र “अग्न्याणां
शतमुद्दिष्टं पञ्चपञ्चाशदुत्तरम् । अलमेतद्विजानीयाद्विताहि-
तविनिश्चये ॥ ” इति ॥ ३४ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने गणस्य संग्रहं नाम
मामस्त्येन निरूपितम् ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

शोघनादिगणसंग्रहाध्यायादनन्तरं स्नेहाध्यायारम्भः ।
यतः शोधनं स्नेहस्वेदावतरेण न संभवति । वक्ष्यति
हि स्नेहस्वेदावनम्यस्येत्यादि । तस्मात्स्नेहस्वेदाध्याययो-
रारम्भो युक्त इत्याह—

अथाऽतः स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः १ ।

स०—स्नेहस्य सर्पिरादेर्विधिः स्नेहविधिस्तं व्याख्या-
स्यामः । शेषं पूर्ववद्योज्यम् ॥ १ ॥

प०—शोधनादिगणसङ्ग्रहाध्यायादनन्तरमयं स्ने-
हनाध्याय आरब्धः । यतः शोधनवमनादिकम-
न्तरा स्नेहस्वेदौ न कर्तव्यौ । प्रत्यपायभयादिति ।
स्नेहः सर्पिर्मर्ज्जादि तस्य विधिर्विधानं कल्पना
यस्मिन्नध्याये विहितः स स्नेहविधिस्तं व्या-
ख्यास्यामः ॥ १ ॥

हे०—अथातः स्नेहविधिभध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजा-
नीते—यतः पूर्वोऽध्याये भेषजान्युक्तानि तेषां प्रयोगो
वक्तव्यः । स च स्नेहनस्वेदनशोधनास्थापननावनधूमगं-
डूपाश्चोतनतर्पणादिभेदादनैकधा । चिकित्साकलिकायां
तु—“प्राक् पाचनं स्नेहविधिस्ततश्च स्वेदस्ततः स्याद्वसनं
विरेकः । निरूहणान्वासनवस्तिकर्म नस्यं क्रमश्चेति भिष-
ग्वराणाम् ॥ रास्नापटोलपिचुमंदपयोभिरादौ भूम्यादरूप-
कफलत्रयवारिभिर्वा । पक्वामदोषवपुपस्तदनन्तरं हि स्नेहो
हितः सुरभिवासककटुफलादिः ॥ ” इति । रास्नाकाथादित्रयं,
शुंठीकाथादित्रयं वा वातादित्रये क्रमात्पाचनं तत्र स्नेहो-
ऽस्मिन्नध्याये अतएवायं स्नेहविधिः ॥ १ ॥

गुरुशीतसरास्निग्धमंदसूक्ष्ममृदुद्रवम् ।

औषधं स्नेहनं प्रायो विपरीतं विरूक्षणम् ॥ २ ॥

स०—गुर्वादिगुणयुक्तं यद्रव्यं तत् स्नेहनं भवति ।
विपरीतमतो यल्लघूणस्थिररूक्षतीक्ष्णस्थूलकठिनसांद्र-
गुणोपेतं तद्विरूक्षणम् । प्रायोप्रहणं विरूक्षणे स्नेहने
च योज्यम् । तथा च लघ्वपि सार्पिणं तैलं छागं च दुग्धं
तथा विष्किरप्रतुदमृगाख्यं वर्गत्रयं स्नेहनं भवति ।
तथोष्णमपि मत्स्यमहिषमांसं स्नेहनं भवति । एवं रूक्ष-
णेऽपि वेद्यम् । तथा च यवो गुरुशीतसरादिगुणयु-
क्तोऽपि विरूक्षणस्तथा राजमाषोऽपि । स्नेहने प्रक-

तेऽपि विरूक्षणेपन्यासोऽन्वयव्यतिरेकेण सुतरां स्नेहस्य तारतम्यप्रतिपादनार्थः ॥ २ ॥

प०—अनेन सामान्यनिर्देशेन स्नेहनरूक्षणयोर्द्रव्ययोर्लक्षणं संक्षेपतः शेषयोरुक्तं शास्त्रकृता यत्किञ्चिद्द्रव्यं गुणादिगुणयुक्तं तत् स्नेहनम् । तद्रूपविपर्यययुक्तं लघूष्णस्थिररूक्षतीक्ष्णस्थूलकठिनसान्द्रगुणोपेतं तत् विरूक्षणम् । प्रायोग्रहणमुभयत्रापि बोद्धव्यम् । स्नेहनं रूक्षणं च । तच्च व्यभिचारदर्शनार्थम् । यथाजं क्षीरं लघ्वपि स्नेहनम् । तथा तैलमुष्णमपि स्नेहनम् । तथा राजमाषो गुरुगुणयुक्तोऽपि रूक्षणः ॥ २ ॥

हे०—तत्र स्नेहनं द्रव्यमाह—गुरुशीतेति । रूक्षणमाह—विपरीतमिति । तस्मात्स्नेहनाद्रुवादिगुणात् विपरीतं लघ्वादिगुणम् ॥ २ ॥

सर्पिर्मज्जा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतम् ।

तत्राऽपि चोत्तमं सर्पिः संस्कारस्याऽनुवर्तनात् ३

स०—स्नेहेषु क्षीरानूपाऽमिषादिषु मध्ये सर्पिरादयश्चत्वारः स्नेहाः प्रकर्षेण वराः । आशु स्वकार्यकरणात् । तत्रापि च तेष्वपि चतुर्षु मध्ये सर्पिरुत्तमं संस्कारस्याऽनुवर्तनात् । ननु यदि संस्कारमनुरुध्यते सर्पिस्तदानीं मरिचचित्रकादिद्रव्यादिभिः संस्कृतस्य घृतस्य शैत्यादिगुणविपर्यासः प्राप्तः । न चेदं दृष्टम् । यदस्य शैत्यादयो गुणा विनश्यत्यौष्ण्यादयश्चोत्पद्यन्ते इति । अत्रोच्यते । अनुशब्दोऽत्र सहार्थः । अनेकार्थत्वान्निपातानाम् । तेनात्रयमर्थः । सर्पिषो गुणाः संस्कारगुणैः सह वर्तन्ते नतु तैलादीनाम् । तैलवसामज्जानो हि संस्कारवशात् स्वगुणास्यजन्ति । अत्र चोदाहरणं चंदनाद्यं तैलम् । अतो द्रव्यगुणांतरैरनभिभूतगुणत्वात्सर्पिष इतरेषां तैलादीनां द्रव्यैरभिभूतगुणत्वादुत्तमत्वम् । अत एवच वातपित्तज्वरादिषु विकारेषु घृतसाध्येषु भेषजं तैलं नेष्टमनिष्टसंपादनात् । तैलसाध्येषु तु विकारेषु तदुपशात्यर्थं तथाविधद्रव्यसंस्कृतं घृतमपीष्टम् । तद्वि न तथाऽनिष्टहेतुः । तस्मात्सर्वस्नेहेभ्यः सर्पिरेवोत्तमम् संस्कारस्याऽनुवर्तनादिति न्यायात् व्यायमेव । माधुर्यादिहेतोश्च ॥ ३ ॥

प०—तत्रापि तेष्वपि चतुर्षु मध्ये सर्पिरुत्तमं घृतं श्रेष्ठम् । संस्कारोऽनुवृत्तो येन द्रव्येण । संस्क्रियते तमनुवर्तते । एवं सर्पिषः सर्वस्नेहोत्तमत्वं न तैलस्य समानेऽपि हेतौ । सर्पिर्ह्युष्णगुणैर्द्रव्यैः संस्कृतमपि गुडूच्यादिभिः स्वं शैत्यमजहत् संस्कारद्रव्यगुणाननुवर्तते । तथा तैलं शीतगुणैश्चन्दनादिभिः संस्कृतं सर्वसर्विकया घृतवदात्मीयमौष्ण्यं परित्यजति । यत्परित्यागाद्रक्तपित्तविसर्पादौ विकारे दीयते । यथा घृतं तथा न वसाप्रभृतिरक्तपित्तादिविकारप्रशमनार्थमिति ॥ ३ ॥

हे०—स्नेहनतरमाह—सर्पिरिति । स्नेहनतरागाह—संस्कारस्यानुवर्तनात् यथा शीतः संस्कृतं शीतानाम्, उष्णैः संस्कृतमुष्णतां भजति इत्यादि । संग्रहे तु—“माधुर्याद्विदाहिर्त्वाज्जन्माद्येव च शीलनात्” इति ॥ ३ ॥

पित्तघ्नास्ते यथापूर्वमितरघ्ना यथोत्तरम् ॥ ४ ॥

स०—यो यः पूर्वं यथापूर्वं यो य उत्तरो यथोत्तरमिति यथासादृश्य इत्यव्ययीभावः । उत्तरमपेक्ष्य पूर्वः पूर्व चापेक्ष्योत्तरः । तेन चतुर्णां स्नेहानां यथाविहितानां सर्पिरादीनां त्रय एव स्नेहा वसामज्जसर्पिःसंज्ञका यथापूर्वत्वेन संबध्यन्ते नतु तैलादयः स्नेहस्तस्य पूर्वत्वाभावात् । न ह्यन्योऽस्मात्कश्चिद्दृत्तरोऽस्ति यदपेक्ष्यैव पूर्वत्वमात्मन आसादयेत्तस्मान्नास्ति पूर्वत्वसंबन्धसौलस्य । तथा चतुर्णां स्नेहानां त्रय एव स्नेहा मज्जावसा-तैलाख्या यथोत्तरत्वेनाऽपि संबध्यन्ते न सर्पिःसंज्ञकः स्नेह उत्तरत्वाभावात् । न ह्यन्यः कश्चिदस्य पूर्वं विद्यते यदपेक्ष्यैवोत्तरत्वमात्मन आसादयतीत्युक्तम् । तदेवं यथापूर्वं पित्तघ्नत्वं वसामज्जसर्पिषां सामान्येनोक्तम् । विशेषेण च वसा पित्तघ्नी मज्जा पित्तघ्नतरः सर्पिः पित्तघ्नतममित्यर्थः । इतरश्चा इति । इतरौ वातकफौ पित्तापेक्षया तौ घ्नन्ति पराकुर्वन्तीतीतरघ्नाः । यथोत्तरं त्रयः स्नेहा मज्जवसातैलाख्या वातश्लेष्मघ्नाः । तेन मज्जा वातश्लेष्मघ्नो वसा वातश्लेष्मघ्नतरा तैलं वातश्लेष्मघ्नतममिति प्रकृतम् । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते । श्लेष्मणि स्नेहनिषेधादितरघ्ना इति सामान्योक्तावपि वातघ्ना इति गम्यते । अथवा द्रव्यांतरसंस्कृतसर्पिराद्यपेक्षया कफस्याऽपीतरशब्देन ग्रहणमिति ॥ ४ ॥

प०—यो यः पूर्वस्नेहो यथापूर्वम् । यो य उत्तरः स्नेहो यथोत्तरम् । उत्तरमपेक्ष्य पूर्वः पूर्व चापेक्ष्योत्तरः । ततश्चतुर्णां स्नेहानां निर्दिष्टानां सर्पि-रादीनां त्रय एव स्नेहा वसामज्जासर्पिःसंज्ञकाः यथापूर्वकत्वे चाभिसम्बध्यन्ते । तैलाख्यः स्नेह-पूर्वत्वाभावात् नह्यन्यः कश्चिदुत्तरो विद्यते । यदपेक्ष्यैष पूर्वत्वमात्मन आसादयति । तथा चतुर्णां स्नेहानां त्रय एव स्नेहा वसामज्जातैलाख्याः यथोत्तरत्वं नाभिसम्बध्यन्ते । न सर्पिःसंज्ञकः स्नेह उत्तरत्वाभावाद्ब्रह्मस्य कश्चित्पूर्वो विद्यते । यदपेक्ष्यैष उत्तरत्वमात्मन आसादयति । एवं पूर्व पित्त-घ्नत्वं वसामज्जासर्पीणि पित्तघ्नानि । वसा पित्तघ्नी । यथोत्तरं त्रयः स्नेहा मज्जावसातैलानि । मज्जा वातश्लेष्मघ्नः । वसा वातश्लेष्मघ्नतरातैलं वातश्लेष्म-घ्नतममिति भट्टश्रीवर्धमानोक्तः सारोद्धारः ॥ ४ ॥

हे०—सर्पिरादीनां स्नेहप्रयोगे दोषविशेषेण तारतम्यज्ञानमाह पित्तघ्ना इति ॥ ४ ॥

घृतातैलं गुरु वसा तैलान्मज्जा ततोऽपि च ५ ॥

स०—घृताद्गुरुणः सकाशात्तैलं गुरु गुरुतरमित्यर्थः । वसा तु तैलाद्गुरुतरा ततोऽप्यतिशयेन मज्जा गुरुतमः ॥ ५ ॥

प०—घृतात्तैलं गुरुतरं भवति । तैलाद्वसा गुर्वा । वसाया अपि मज्जा गुरुः ॥ ५ ॥

हे०—तैलाद्वसा ततो मज्जा ततः सर्पिः पित्तघ्नं, सर्पिषां मज्जा ततो वसा ततस्तैलं वातघ्नं, कफघ्नं च । स्नेहनसाध्ये पित्तरोगेऽपि तैलस्याभ्यनुज्ञार्थं पित्तघ्नत्वमुक्तम् । एवमन्यत्र सर्पिरादीनां गुरुत्वं तारतम्यमाह—घृतादिति ॥ ५ ॥

इदानीं यमकस्नेहस्त्रिवृतस्नेहो महास्नेह इति तत्रतत्रोच्यते न च ते ज्ञायत इत्याह—

द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतां महान् ६ ॥

स०—द्वाभ्यां स्नेहाभ्यां यमको नाम्ना स्नेहः । यथा सर्पिर्वसाभ्यां, सर्पिस्तैलाभ्यां, सर्पिर्मज्जाभ्यामित्यादि । एवं त्रिभिः स्नेहैस्त्रिवृतश्चतुर्भिर्महास्नेह उच्यते इति शेषः ॥ ६ ॥

प०—स्नेहानां संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपादयन्नाह—द्वाभ्यां स्नेहाभ्यां यमकः । त्रिभिः स्नेहैस्त्रिवृतः । चतुर्भिः स्नेहैर्महान् ॥ ६ ॥

हे०—यमकादिसंज्ञात्रयमाह—तैर्गुरुत्वोत्तकर्मैः, तेन घृततैलाभ्यां यमकः, घृततैलवसाभिस्त्रिवृतः सर्वैर्महान् । संग्रहे तु—“स्नेहाश्चादधिश्चौरं मांसास्थि फलदारु च” इति ॥ ६ ॥

संप्रति स्नेहान्तिरूपयति—

स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीव्यायामासक्तांचितकाः ।

वृद्धबालाऽवलकुशा रुक्षाः क्षीणास्त्रेतसः ॥

वातार्तस्यंदतिमिरदारुणप्रतिबोधिनाः ।

स्नेहाः ॥ ७ ॥

स०—स्वेद्यादयः स्नेहाः स्नेहार्हाः । न हास्नेहितः स्वेद्य इत्यर्थः । एवं योऽपि शोध्यः सोऽपि पूर्व स्नेहः । स्वेदार्हाः स्वेद्याः । अर्हार्थं कृत्यप्रत्ययोऽत्र ण्यः । एवं संशोध्याः शोधनार्हाः । मद्यासक्तस्त्रीसक्तव्यायामासक्ताश्च तथा योऽपि चितकास्तथा वृद्धा बाला अवला अल्प-बला इत्यर्थः । तथा कुशा रुक्षाः क्षीणरुधिराः क्षीणशुक्राश्च । वातार्ता यातपीडिताः । आर्तशब्दः स्यंदादिषु प्रत्येकस्मिन् योज्यः । स्यंदोऽभिष्यंदस्ति-मिरोऽक्षिरोगः । दारुणप्रतिबोधिनाः कृच्छ्रोन्मीलिना इत्यर्थः । एते स्नेहाः स्नेहार्हाः ॥ ७ ॥

प०—स्वेद्यादयः स्नेहाः स्वेदजार्हाः । स्वेद्याः शोध्य-नार्हाः संशोध्याः । तथा मद्यस्त्रीव्यायामासक्ताः । तथा चिन्तकाः । क्षीणशक्ते रक्ते रेतः शुक्ले येषां ते । तथा वातार्ता वातपीडिताः । तथा स्यन्दतिमि-रनेत्ररोगदारुणप्रतिबोधिनाः स्नेहाः । दारुणः प्रति-बोधः कृच्छ्रदुन्मेषणं येषां ते दारुणप्रतिबोधिनाः ॥

हे०—स्नेहनीयानाह—स्वेद्यः कर्तव्यस्वेद्यः, संशोध्यः कर्तव्यशोधनः, मद्यादिषु विध्वासक्तः, चितकाः चिन्तापरः, स्यंदो नेत्रकोषः, दारुणप्रतिबोधः कृच्छ्रोन्मीलः ॥ ७ ॥

न त्वतिमंदाऽग्नितीक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बलाः ।

ऊरुस्तंभाऽतिसाराऽऽमगलरोगगरादरैः ॥

मूर्च्छाच्छर्द्यरुचिह्नेष्मत्तृष्णामधैश्च पीडिताः ।

अपप्रसूता युक्ते च नस्ये भरतौ विरेचने ॥ ८ ॥

स०—अतिमंदाग्न्यादयो न स्नेहाः । अति-शब्दो यावद्दुर्बलेषु प्रत्येकं योज्यः । तेनाऽतिदुर्बला

न स्नेह्या इत्यर्थः । अत एवाल्पबलाः स्नेह्या नत्व-
तिदुर्बला इति न पूर्वापरविरोधः । अतितीक्ष्णाग्नेः स्नेह-
नादत्यग्निवृद्धिः । अतिस्थूलस्य चाऽग्निमेदसोर्वृद्धिः ।
अतिदुर्बलस्य च जरणाशक्तेः स्नेहस्य व्यापत् ।
ऊरुस्तम्भादिभिर्वावन्मद्येन च पीडिता न स्नेह्याः ।
अत्र शोधनप्रसंगे तु स्नेहनं विना शोधनं न कार्य-
मिति यावत् । अपप्रसूता सुतगर्भा न स्नेह्येति लिंग-
वचनविपरिणामः । प्रयुक्ते च नस्यादिकर्मणि सर्वं
एव न स्नेह्याः ॥ ८ ॥

प०--अतिमन्दाग्न्यादयो न तु स्नेह्या इति
सम्बन्धः । तीक्ष्णाग्नेः स्नेहनादत्यग्निवृद्धिः । स्थूल-
स्याग्निमेदसो वृद्धिः । दुर्बलस्याजरणाशक्तिः । ऊरु-
स्तम्भादीनां पीडितशब्देन सम्बन्धः । तेनोक्त-
म्भपीडितः अतिसारेण पीडितः आमपीडितो याव-
न्मद्यपीडित इति । अत्र शोधनप्रसङ्गेऽप्यस्नेहनं
विधिना न शोधनमिति यावत् । अपप्रसूता न
स्नेह्येति विपरिणामः । अपप्रसूता अकालप्रसूता ।
अपरिपूर्णमासप्रसूतेति यावत् । तथा नस्यादिकर्मत्रि-
तये युक्ते सत्यदोषसाम्ये स्नेहो न योज्यः ॥ ८ ॥

हे०--अस्नेहनीयानाह--अबलस्य स्नेह्यत्वमति-
दुर्बलस्यास्नेह्यत्वमित्यविरोधः । अपप्रसूता अथवावत्प्रसूता ८
सांप्रतं चतुर्णां स्नेहानां मध्ये यो येभ्यो हितस्तं
दर्शयन्नाह--

नत्र धीस्मृतिमंधाऽग्निकांक्षिणां शस्यंत घृतम् ९

स०--तत्र तेषु स्नेहेषु मध्ये धीस्मृत्याद्यभिलाषिणां
घृतं शस्यंतं यावदग्निकांक्षिणाम् । अन्ये तु मंधादि-
कांक्षिणामिति पठंति । आदिशब्देन स्वरायुर्व-
र्णादिपरिग्रहः ॥ ९ ॥

प०--तत्र तेषु स्नेहेषु मध्ये धीप्रभक्तिकांक्षिणाम-
भिलाषिणां पुंसां स्नेहप्रसङ्गे सति घृतं स्नेहः शस्यते ।
तस्य तथा शक्तत्वात् । धीर्बुद्धिः । मेधा प्रज्ञा ।
ग्रन्थस्य ग्रहणे शक्तिरुक्ता । स्मृतिः पूर्वानुभूतस्मर-
णम् । आदिग्रहणेन स्वरायुर्वर्णादिपरिग्रहः ॥ ९ ॥

हे०--घृतस्य विषयमाह--आदिशब्दाद्घृतगुणोक्ता अग्न्या-
दयः ॥ ९ ॥

ग्रंथिनाडीकृमिश्लेष्मदोमारुतरोगिषु ।
तैलं लाघवदाढ्याथिक्कुरकोष्ठेषु देहिषु ॥ १० ॥

स०--तैलं ग्रंथ्यादिरोगिषु शस्यते । लाघवदाढ्या-
थिषु कुरकोष्ठेषु प्राणिषु च शस्यते ॥ १० ॥

प०--ग्रन्थ्यादिषु तथा श्लेष्मदोमारुतरोगिषु
पुरुषेषु तथा शरीरलाघववृद्धत्वाथिषु तथा कुरको-
ष्ठेषु देहिषु शरीरिषु तैलं शस्यत इति
सम्बन्धः ॥ १० ॥

हे०--तैलस्य विषयमाह ॥ १० ॥

वातातपाऽध्वभारस्त्रीव्यायामक्षीणधातुषु ।
रूक्षक्लेशक्षमाऽत्यग्निवातावृतपथेषु च ॥
शेषौ ॥ ११ ॥

स०--वातादीनां क्षीणधातुना प्रत्येकं संबन्धः ।
वातक्षीणधातुषु एवमातपक्षीणधातुष्वित्यादि । शेषौ
घृततैलाभ्यामुक्ताभ्यामन्यौ वसामज्जानौ शस्येते ।
तथा रूक्षेषु क्लेशसंज्ञेषु । अत्यग्निषु बलवदग्निविहित
द्रष्टव्यम् । अन्यथाऽत्यग्निषु स्नेहनिषेधात्पूर्वापरविरोधः
स्यात् । अथवा । अत्यग्निवपि वसामज्जानावनुज्जे
अपवादवाक्यत्वादप्येति व्याख्येयम् । वातेनाऽऽवृताः
पन्थानदिहृद्राख्या येषां तेषु च शस्येते शेषौ ॥ ११ ॥

प०--वातातपादिभिः क्षीणा धातवो येषां पुंसां
तेषु नरेषु यथा रूक्षादिषु च शेषौ स्नेहौ वसाम-
ज्जानौ शस्येते । क्लेशक्षमशब्देन क्लेशक्षमस्य
सर्पिस्तैलं प्रयोजयेत् । अत्यग्निरतितीक्ष्णाग्निः स्नेह-
प्रतिषेधं वसामज्जत्वापवादवाक्यम् । वातावृतपथेषु
वातरुद्धस्रोतःसु मज्जा ॥ ११ ॥

हे०--वसामज्जानिषयमाह--वातादिभिः पञ्चभिः क्षीण-
धातुषु वातावृतपथेषु माकृतावरुद्धस्रोताः, शेषौ वसाम-
ज्जानौ ॥ ११ ॥

वसायास्त्वन्त्यदपि विशेषांतरमाह-

वसा तु संध्यास्थिमर्मकोष्ठरुजासु च ।
तथा दग्धाऽऽहतभ्रष्टयोनिकर्णशिगेरुजि ॥ १२ ॥

स०--तुर्विशेषः । चः समुच्चये रुजाशब्दः प्रत्येकं
संबध्यते । संधिरुजास्त्वस्थिरुजास्थित्यादिषु । तथा

दग्धरुज्याहतरुजि तथा भ्रष्टयोनिरुज्जीत्येवं संबंधः कार्यः ॥ १२ ॥

प०—वसा पुनः सन्ध्यस्थिरुजास्वपीष्टा । तथा दग्धादिषु रुजासु वसा शस्यते इति सम्बन्धः ॥ १२ ॥

हे०—वसाया विषयांतरमाह—दग्धोऽग्निना, आहतो दण्डादिना, भ्रष्टयोनिः ॥ १२ ॥

इदानीं कस्मिन्काले कस्यस्नेहस्योपयोगः शस्त इति दर्शयन्नाह—

तैलं प्रावृषि वर्षति सर्पिरन्यौ तु माधवं १३ ॥

स०—तैलं प्रावृषि शस्यत इति संबंधः । एवमुत्तरत्राऽपि योजनीयम् । स्वस्थस्य स्नेहनार्थं सर्वत्रैव स्नेहस्य प्रसंगे नियमोऽयं क्रियते । तैलं प्रावृष्येव वर्षति एव सर्पिर्वसामज्जानौ माधव एवेति ॥ १३ ॥

प०—इदानीं कस्मिन् काले कस्य स्नेहस्योपयोगः शस्त इति निर्णयन्नाह—वृष्टेः प्रारम्भः प्रावृडिति कलयते । तस्यां प्रावृषि श्रावणाख्ये मासे शोधनप्रसंगे स्नेहनार्थं शस्तो स्वस्थावस्थस्य संशोधविषय एष ग्रन्थ आरब्धः । स्वस्थस्य यथोक्तार्तवविध्यनुष्ठाने सत्यपि दोषसञ्चयः कालकृतः सम्भाव्यते । अनन्तरं दोषकोपः । दोषकोपाच्च रोगप्रादुर्भावस्तदर्थं शोधनमायुर्वेदतत्त्वज्ञैः प्रतितन्त्रं कर्तव्यत्वेन निर्दिष्टम् । यथा शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते विशोधयन् हृत्यनेनर्तुविधानेन शेषभूतस्थितेन ग्रन्थेन संशोधनं च स्नेहस्वेदपूर्वकं कर्तव्यं नान्यथा । तथा शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते प्रवाहयन् पूर्वं स्नेहस्वेदाववश्यं कर्तव्यौ । तत्र सर्वस्य पूर्वमुपयोगः प्राप्तः । स्नेहसामान्यात् नियम्यते । वसामज्जानात्रिव स्नेहनार्थं प्रयोज्यो नान्यः स्नेहः । तथा ग्रीष्मजं दोषचयं वर्षाकाले प्रवाहयन् पूर्वं स्नेहस्वेदौ कर्तव्यौ । तत्र यथैव तैलं नियम्यते तथा घनात्यये वार्षिकं दोषचयं प्रवाहयन् पूर्वं स्नेहस्वेदौ कर्तव्यौ । अत्र च तथैव स्नेहस्य सर्वस्य स्नेहनार्थमभ्यसनं प्राप्तं स्नेहनसामान्यात्तन्निश्चयते । सर्पिष एवाभ्यसनमित्येव स्वस्थविषये नियमः । अस्वस्थविषये नियमः पुनः संशोधनसाध्यामयत्वेन तैलोचितेन कदाचिदमुचितेनापि प्रावृषि संशोधनात्

पूर्वं तैलमेव स्नेहनार्थमभ्यसनीयम् । नान्यः स्नेहः । एवमन्यदपि स्वयमूढम् ॥ १३ ॥

हे०—स्नेहानां कालविभागमाह—प्रावृषि तैलं, वर्षाने शरदि सर्पिः, माधवे वसन्ते, शीतौ ॥ १३ ॥

ननु वर्षासु तैलं वर्षति सर्पिर्वसामज्जानौ माधव इति योऽयं नियमः स किञ्चिदपेक्ष्य वर्तते आहोस्विद-नपेक्ष्येत्यस्मिन् पर्यनुयोग इदमाह—

ऋतौ साधारणं स्नेहः शस्तोऽहि विमले रवौ १४

स०—साधारणे ऋतौ श्रावणादौ संशोधनात् पूर्वं स्नेहनार्थं स्नेहस्तैलादिकः शस्तः । तथाऽहि वासरे । न निशि । तथा विमले रवौ जलदनीहारादिनाऽनाच्छादिते खरांशौ । स्नेह इति सामान्यशब्दप्रयोगान्नसर्वः स्नेहः सर्पिरादिश्वतुष्प्रकारो गृह्यते ॥ १४ ॥

प०—प्रावृषि यदेतत् तैलं तथा वर्षान्ते सर्पिर्वसामज्जानौ माधव एवेत्येवंरूपो नियमः स किञ्चिदपेक्ष्यत तदर्थमिदमाह—ऋतौ साधारणे नात्युष्णशीते मध्यावस्थे ततो यथायथं तैलादयः संशोधनात् पूर्वं स्नेहार्थमुपयोग्याः । तथाऽहि दिवसे न निशायां तथा विमले रवौ निर्मले भास्वति नात्र संछादिते । एवमेतेषु कालेषु प्रावृडादिप्वार्तवदावसञ्चयस्य निहर्तुं सर्वो विधिर्निर्दिष्टः । प्रावृडादि-वज्यं पुनरन्यस्मिन् काले व्याधिवशात्त्वरायामुपजाते संशोधनस्य कर्तव्यत्वे प्राप्तेऽप्यकर्तव्यत्वं प्राप्तम् । यतः मूत्रशोधनात्पूर्वं स्नेहनार्थं स्नेहनि-यमान्न कश्चित्स्नेह उपयोक्तुं शक्यते ॥ १४ ॥

हे०—यो यस्मिन्नुतायुक्तः स तस्य साधारणभागे निर्मले रवौ निरभ्रे दिवसे शस्तः, साधारणे श्रावणचैत्रकार्ति-केषु ॥ १४ ॥

तैलं त्वरायां शीतेऽपि ॥ १५ ॥

स०—त्वरायां सत्यां व्याधिक्रियां प्रति प्राप्ते काले स्नेहयोग्यतायां सत्यां शीते हेमंतशिशिराख्ये काले तैलं संशोधनात्पूर्वं स्नेहनार्थं शस्तं नान्यस्नेहः । अपिशब्दान केवलं वर्षास्ववर्षासु च शस्तमित्यर्थः ॥ १५ ॥

प०—स्नेहनपूर्वं संशोधनं कुर्यान्नान्यथेत्याशङ्क्य इदमाह—त्वरायामुपजातायां व्याधिक्रियाप्राप्ते काले

संशोधननाश्वत्वाद्वाधैर्यथा संशोधनं क्रियते हेम-
न्निर्दिशराग्ये तदा तैलमेव संशोधनात्पूर्वं स्नेह-
नार्थं देयम् । अपिशब्दान्न केवलं प्रावृष्येव तैलं
देयम् इत्येव नियमः ॥ १५ ॥

हे०—आधिवशादकालेऽपि स्नेहनं कार्यमित्याह—
त्वरामाभ्याधिके कार्ये शीतेऽपि स्नेहनं कार्यं तच्च
क्षेपेन ॥ १५ ॥

सर्वस्य स्नेहस्याऽह्युपयोगाद्वात्रावप्रयोगः प्राप्त
इत्याह--

घर्मेऽपि च घृतं निशि
निश्येव पित्ते पवने संसर्गे पित्तवत्यपि १६ ॥

स०—न केवलं शरदि घृतं प्रयुंजीत यावद्धर्मेऽपि
निश्युपयुंजीत । नच घर्म एव निश्युपयुंजीत याव-
पित्तं कुपितं पित्तजं वा विकारं तथा पवने कुपिते
तज्जे वा विकारं स्नेहसाध्ये घर्मे घृतं निश्युपयुंजीत
न दिवा न च तैलं वसामज्जानौ वा । तथा पित्त-
वति पित्ताधिके संसर्गे वातपित्ताख्ये श्लेष्मपित्ताख्ये
कुपितं तज्जे वा विकारं स्नेहसाध्ये घर्मे घृतं निश्युप-
युंजीत । पित्ते पवने इत्येतद्वोषविकारोभयोपलक्षणार्थं
वेद्यम् । पित्तवतीति भूम्नि मनुष्ये ॥ १६ ॥

प०—तर्ध्व त्वरायां मत्यां यदा ग्रीष्मे संशोधनं
क्रियते तदा घृतमेव संशोधनान् पूर्व देयम् । अपि-
शब्दान्न केवलं वर्षान्ते सर्पिर्यावदस्मिन् ऋतौ सर्वस्य
स्नेहस्य दिवापयोगः प्राप्तः स निर्दिश्यनेन निषि-
ध्यते । न केवलं घृतं घर्मे निशि उपयुंजीत स्नेहनार्थं
संशोधनात्पूर्वमित्येव नियमः यावदयमपि नियमः ।
पित्ते कुपिते तज्जे च विकारे तथा पवने कुपिते तज्जे
च विकारे स्नेहसाध्ये तदुपशान्त्यर्थं घृतमेव संस्कृ-
तमसंस्कृतं वा नित्यमुपयुंजीत न दिवा न तैलं
वसामज्जानौ वा । तथा संसर्गे पित्तवत्यपि
द्विविधेऽपि संसर्गे पित्ताधिके वातपित्ताख्ये पित्त-
श्लेष्माख्ये कुपिते तथाभूते विकारे तज्जे स्नेह-
साध्ये तदुपशान्त्यर्थं घृतमेव संस्कृतमसंस्कृतं वा
निश्युपयुंजीत न तैलं वसामज्जानौ नैवाहनि
पित्तेऽपि वमने इत्येव दोषविकारोभयलक्षणार्थं
बोद्धव्यम् ॥ १६ ॥

हे०—ग्रीष्मेऽपि घृतेन तच्च निशि पित्तादिषु दिवा
स्नेहनस्यापवादमाह ॥ १६ ॥

निश्यन्यथा वातकफाद्रोगाः स्युः पित्ततां दिवा ।

स०—अन्यथोक्तप्रकारादपरेण प्रकारेण यथा शीत-
काले निशि घृतोपयोगाद्वातकफाद्वेतो रोगा भवेयुः ।
तथा दिवा घर्मे काले तैलोपयोगात्पित्ततः पित्ताद्रोगाः
स्युः । वसामज्जोस्वनिश्चितस्वरूपत्वान्नोष्णकाले
नाऽपि शीतकाले त्वरायां सत्यामुपयोगस्तत्रकारेण
दर्शितः । तथा चोक्तम् । यथासत्त्वं तु शैत्योष्णे वसा-
मज्जोस्तु निर्दिशेदिति ॥ १७ ॥

प०—अयमर्थः । घृततैलयोर्यथानिर्दिष्टोपयो-
गकालनियमाद्यत इतरोपयोगकालस्तयोरिति वसा-
मज्जोस्तु शीते काले नाप्युष्णे काले त्वरायामुपजा-
तायामित्यर्थः । तत्र यस्तैलोपयोगो दिवा सोऽन्य-
थान्येन प्रकारेण । एवं शीतकाले निशि घृतो-
पयोगाद्वातकफाद्रोगा भवेयुः । तथा घर्मे काले
दिवा तैलोपयोगात् पित्ततो रोगा भवेयुरिति वसा-
मज्जोस्तु न शीते काले नाप्युष्णे काले त्वरायां
समुपजातायां संशोधनात् पूर्व स्नेहनार्थमुपयोगो
ग्रन्थकृता प्रदर्शितो निश्चितशीतोष्णगुणत्वान्नातो
शीतगुणो वक्तुं युज्येत नाप्युष्णगुणः स्वस्वरूपः
पराधीनस्वरूपत्वान् । तथाचेह तौ मांसस्य रूपानु-
गस्वरूपाविति पठ्यते । तथाचागमेऽपि । “यथासत्त्वं
तु शैत्योष्णे वसामज्जोर्विनिर्दिशेत् ” इति ॥ १७ ॥

हे०—दिवारात्रिनियमस्याग्रे दोषमाह—येषां दिवा
स्नेहनमुक्तं तेषां निशि करणे वातकफजाः रोगाः
स्युः ॥ १७ ॥

कथं स्नेह उपयोज्य इत्याह—

युक्त्याऽवचारयेत्स्नेहं भक्ष्याद्यन्नेन वस्तिभिः ।
नस्याभ्यंजनगंडूषमूर्धकणाक्षितर्पणैः ॥ १८ ॥

स०—युक्त्यौग उपायलक्षणः । युक्त्या मात्रा-
कालक्रियाभूमिदेहदोषस्वभावया स्नेहं सर्पिरादिकम-
वचारयेदुपयुंजीत । केन सहेत्याह । भक्ष्याद्यन्नेन
आदिशब्देन भोज्यलेह्यपेयस्य त्रिविधस्याऽप्यन्नस्य ग्रह-
णम् । तथा वस्तिभिर्नस्येनाभ्यंजनेन गंडूषेण च स्नेह-

गवचारयेत् । मूवादीनां तर्पणशब्देन प्रत्येकं संबन्धः । तेन मूर्धनतर्पणेन शिरोवस्त्याख्येन तथा कर्णतर्पणेन कर्णपूरणाख्येन तथाऽक्षितर्पणेन तर्पणपुटपाकविध्युक्तेन । भक्ष्यं शशाङ्ककिरणादि तेन भक्ष्येण सह । आदिप्रहणादोदनादयो मुन्युक्ता गृह्यन्ते । तथा च मुनिः । ओदनश्च विलेपी च रसो मांसं पयो दधि । यवागूः सूपशाके च यूषः कांवलिकः खलः॥ सक्तवस्तिरुपिष्टं च मद्यं लाजास्तयैव च । भक्ष्यमभ्यञ्जनं बस्तिस्तथैवोत्तरवस्तय इत्यादि । बस्तिभिरिति बहुवचननिर्देशो बस्तित्रयप्रहणार्थः । तेन निरूहोऽन्वासनं बस्तिरुत्तर इति ॥ १८ ॥

प०—एवं स्नेहस्य यथायथमुपयोगकालं नियम्येदानीं यथासौ स्नेह उपयुज्यते तद्दर्शयितुमिदमाह—युक्तियोग उपयोगो मात्रादिलक्षणः । युक्त्या मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषस्वरूपया स्नेहमुपचारयेदुपयुज्यते । कथं केन सहोपसेवनरहितो भक्ष्यः शशाङ्ककिरणादिस्तेन भक्ष्याद्यन्नेन च । तथा वस्तिभिस्त्रिभिः निरूहोऽन्वासनं बस्तिरुत्तर इति ॥ १८ ॥

हे०—येषां निशि स्नेहदानमुक्तं तेषां दिवा करणे पित्त-रोगाः स्युः । स्नेहदानप्रकारमाह—युक्त्याऽवचारयेत्स्नेहं दद्यात् भक्ष्यादिभिरन्नैः संयोज्य बस्त्यादिप्रयोगेण च १८ रसभेदैककत्वाभ्यां चतुःषष्टिविचारणाः ।

स्नेहस्याऽन्याभिभूतत्वादल्पत्वाच्च क्रमात्स्मृताः॥

स०—रसभेदश्चैककत्वं च ताभ्यां रसभेदैककत्वाभ्यां स्नेहस्याऽवचार्यमाणस्य चतुःषष्टिविचारणा

(१) अथ “काश्च विचारणाः” इति प्रश्नस्योत्तरमाह—रसैरित्यादि । ओदनादिविचारणासु च विचारणाः सार्प-रादिः स्नेहो रसैर्मधुरादिभिः षड्भिः समासव्यासयोगिभिरुप-हितः । उपाधिमान् सन् त्रिषष्टिधा संख्याः प्राप्नोति । केवलोऽनुपहितश्चैक इत्येवमेषां स्नेहानां चतुष्षष्टिः प्रविचारणा, ओकर्तुर्व्याधिपुरुषामजानता भिषजा प्रयोज्या भवेत् । यद्यपि स्वच्छपेयो न विचारणा तथापि प्रथमकल्पविचारणा भवतीति चतुष्षष्टिरुक्ता इति गङ्गाधरः ॥

चक्रपाणिस्तु प्रकारान्तरेण विचारणाभेदमाह—रसैश्चेत्यादि । समासो रसानामन्योन्यमेलकः, व्यासोऽमेलकः, समासव्यासवद्भिः षड्भिः रसैरोदनादिगतैरुपहितो युक्तः सन् स्नेहस्त्रिषष्टिसंख्यां प्राप्नोति, एकश्च केवल इत्य-

भवन्ति । रसभेदेनैकैकहीनानित्यादिप्रथनिर्दिष्टेन त्रिष-ष्टिसंख्यावच्छिन्नेन सहोपयुक्तस्य स्नेहस्य तथैकक-त्वेनाऽसहायेन केवलेन स्नेहेन सहाऽस्य चतुःषष्टि-विचारणाः स्नेहप्रयोगकल्पना या एता भक्ष्याद्यन्नेन तथा रसभेदेन मूर्धकर्णाक्षितर्पणेन च या एताः क्रमा-द्यथाक्रमं निर्दिष्टास्ताः कल्पनाः स्नेहस्याऽन्याभिभूत-त्वादन्येन भक्ष्यादिना बहुना तथा रसभेदेन सहो-पयुक्तस्याऽभिभूतत्वात्तथाऽल्पत्वादल्पोपयोगित्वान्मूर्धा-ऽक्षितर्पणादौ पानद्रवप्रभूतस्यैवावचारयितुमशक्य-त्वाच्च विचारणाः स्मृताः । आयुर्वेदस्य कर्तृभि-रिति शेषः ॥ १९ ॥

प०—रसभेदैरेकैकहीनेनेत्यादिप्रथनिर्दिष्टेन त्रिष-ष्टिसंख्यावच्छिन्नेन सहोपयोगस्य स्नेहस्य तथैकक-त्वोपयोगेनासहायेन केवलेन स्नेहेन सतास्य स्नेहस्य चतुःषष्टिविचारणा भवन्ति । किं कारणमेताः प्रतिविचारणा उच्यन्ते इति युक्तिद्वयमाह—स्नेहस्या-ल्पत्वादल्पोपयोगित्वात्तथात्राभिभूतत्वाद्नेन भक्ष्या-दिना बहुना तथा रसभेदेनापि तथा विविधेन सहो-पयुक्तस्य स्नेहस्याभिभवः क्रियते । तास्मान्तस्य विचारणा उच्यन्ते ॥ १९ ॥

हे०—उक्तानां प्रकाराणां संज्ञामाह—उक्तप्रकारः स्नेहो विचारणासंज्ञः स च चतुःषष्टिधा । तत्र भक्ष्या-द्यन्नेन युक्तोऽन्नस्य मधुरादिरसभेदत्रिषष्टिभेदत्वात्त्रिष-

च्छपेयं वर्जयित्वाऽभ्यञ्जनादि—प्रयोज्यः, त्रिषष्टी रसभेदा आत्रेयभद्रकाप्यीये “स्वाद्वम्लादियोर्योगम्” इत्यादि-वाक्ये वक्ष्यमाणो बोद्धव्यः, एवं स्नेहानां रसयुक्तानां चतु-ष्षष्टिः प्रविचारणाः स्युः, चतुःषष्टिरिति स्नेहानामित्यनेन सम्बन्ध्यते, तेन, प्रविचारणेत्येकवचनमुपपन्नं स्यात् । न सर्वविचारणा सर्वत्र कर्तव्या, किन्तु, साम्यार्थुर्व्याधिदोष-पुरुषान् परीक्ष्य या यत्र युज्यते तत्र सा कर्तव्येत्याह—ओक्-र्त्तित्यादि । ओकोऽभ्यासः । पुरुषग्रहणेन कस्मिन् देशेऽयं पुरुषो वर्तत इति परीक्षया देशोऽप्यवरुद्धो बोद्धव्यः, तयो-बलप्रभृतयश्च बोद्धव्याः ॥

श्रीमदरुणदत्तः चरकभद्रकाप्यीयाध्यायोक्त-रसभेदानुसारेण, सुश्रुतरसभेदविकल्पानुसारेण चास्य वाग्भ-टसूत्रस्थानस्य रसभेदीयनामके दशमेऽध्याये सर्वांगमुन्व-रायां स्पष्टीकृतवानिति ॥

प्रिधा । न चान्यैः संयोज्यैः अभिभूतत्वादल्पवीर्यः,
यस्यादिप्रयुक्तस्तु केवलत्वादेकधा स चाल्पमात्रत्वादल्प-
वीर्यः, अल्पवीर्यत्वादिविधोऽपि विचारणासंज्ञः तच्छक्त-
विचारणविषयत्वात् ॥ १९ ॥

यथोक्तहेत्वभावाच्च नाच्छपेयो विचारणा ।
स्नेहस्य कल्पः स श्रेष्ठः स्नेहकर्माशुसाधनात् ॥

स०—स्नेहस्य विचारणासंज्ञात्वे यथानिर्दिष्टो हेतु-
स्तस्य यथोक्तस्य हेतोरभावादविद्यमानहेतुत्वाद्योऽच्छ-
पेयः स्नेहः केवल एव न सा विचारणा केवलोपयो-
गित्वाद्वहूपयोगित्वाच्चेत्यर्थः । नन्विह केवलः स्नेहो न
विचारणेत्युच्यते । प्राक्केवलस्यैव स्नेहस्य बस्याद्युप-
योगो विचारणेत्यभ्यधायि तदेतत्पूर्वापरव्याहतमिव
मन्यामहे । नैतदस्ति अच्छपेय इत्यस्य ह्ययमर्थः ।
अच्छः केवलो यः स्नेहः पीयते सा विचारणा न
भवति । मूर्धादितर्पणादिना तु केवलस्य स्नेहस्य य
उपयोगः सा च विचारणेति सोऽच्छपेयाख्यः कल्पः
प्रयोगः स्नेहस्य श्रेष्ठः प्रशस्यतमः । कुत इत्याह ।
स्नेहकर्माशुसाधनात् स्नेहकर्मणां तर्पणमार्गवादीनां
शीघ्रं संपादनात् ॥ २० ॥

प०—अतएवाच्छपेयस्य शुद्धपेयस्य विचारणत्वं तदेवं
दर्शयन्नाह—यथोक्तहेत्वभावाद्यथानिर्दिष्टहेतोरभावा-
दविद्यमानत्वाद्वहूपयोगित्वाच्चात एव स्नेहस्य कल्पः
प्रयोगः स चेष्टविचारणातः प्रशस्यतमः किं कार-
णम् । स्नेहव्यापारशीघ्रोत्पादनारनेहसाध्यामयप्रश-
मनोत्पादनादिति यावत् ॥ २० ॥

हृ०—अच्छपेयमाह—यस्तु केवलः पीयते स उद्भूतश-
क्तित्वाच्च विचारणासंज्ञः । अच्छः केवलः । अच्छपेयस्य
श्रेष्ठत्वमाह—कल्पः प्रयोगः अच्छपेयः ॥ २० ॥

अधुना स्नेहस्य त्रिविधमात्रालक्षणमधिकृत्याह—

द्राभ्यां चतुर्भिरष्टाभिर्यामैर्जीर्यति याः क्रमात् ।
ह्रस्वमध्योत्तमा मात्रास्तस्ताभ्यश्च हसीयसीम् ।
कल्पयेद्दीक्ष्य दोषादीन् प्रागेव तु हसीयसीम् ॥

स०—द्राभ्यां यामाभ्यां या स्नेहस्य मात्रा प्रयुक्ता
जठरानलवशाज्जरां याति सा तस्य ह्रस्वा मात्रा ।

चतुर्भिर्यामैर्या जीर्यति सा तस्य मध्यमा मात्रा । अष्ट-
भिर्यामैर्या जीर्यति सोत्तमा मात्रा । क्रमादथाक्रमं ते
ह्रस्वमध्योत्तमा मात्रास्ताभ्यश्च तिसृभ्यो मात्राभ्यो
हसीयसीमतिशयेन ह्रस्वां कल्पयेत् । वैश इति शेषः ।
ह्रस्वमध्योत्तमा इति निर्देशे ङ्यापोरित्यादिना ह्रस्वः ।
ह्रस्वा मात्रा यामद्वयजरणलक्षणा ततोऽप्यर्वाकालेन या
जरां याति सा हसीयसीति । दोषादीन् दोषभेषजदेशका-
लवलशरीराऽऽहारसत्त्वसात्म्यप्रकृतीर्वीक्ष्याकल्प्य प्राक्
पूर्वमेवाऽज्ञातकोष्ठे पुरुष उत्तममात्राविषये हसीयसीं
कल्पयेत् । ततो ह्रस्वमनंतरं मध्यममनंतरमुत्तमाम् ।
एवं मध्यममात्राविषये हसीयसीं ह्रस्वमात्राविषयेऽपि
हसीयसीं प्राक्कल्पयेत् । अतिप्रत्यवायभयात् । एवका-
रोऽवधारणे । तुशब्दो यथोत्तरमिति क्रमनिर्देशार्थः ।
संग्रहेऽप्युक्तम् । अज्ञातकोष्ठे हि बहुः कुर्याज्जीवित-
संशयमिति इयं ह्रस्वेयं ह्रस्वा इयमनयोरतिशयेन
ह्रस्वा हसीयसीतीयसुन् स्थूलदूरेत्यादिना लोपः ।
अन्यैस्तु पलद्वयपलचतुष्टयपलषट्कसंख्यावच्छिन्ना मात्रा
उक्ताः । न चैतद्युज्यते । यतो जठरानलशक्तिमन-
पेक्ष्य स्नेहमात्रा प्रयुज्यमानाऽनर्थयैव । अतोऽस्माभिः
पलद्वयादिसंख्यावच्छिन्ना नोक्ता । मुनेरपि नैतन्म-
तम् । तदग्रन्थो हि । अहोरात्रमहः कृत्स्नमर्धाहं च
प्रतीक्ष्यते । प्रधाना मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरां
प्रतीति ॥ २१ ॥

प०—यस्य चाच्छपेयस्य स्नेहोपयोगमात्रा ह्रस्वमध्यो-
त्तमाख्या जठरानलजरणकालानुमीयमानाः प्रसाध-
यितुमिदमाह—तस्य च स्नेहस्य ह्रस्वमध्योत्तमा मात्रा
जठरानलजरणकालानुमीयमानास्तिस्रो भवन्ति ।
द्राभ्यां यामाभ्यां स्नेहमात्रा जीर्यते । सा ह्रस्वा-
याश्चतुर्भिर्यामैर्जीर्यते । सा मध्यायास्त्वष्टभिर्यामै-
र्जीर्यति सोत्तमा यामोऽत्र प्रहरः । ताभ्यो मात्राभ्यो
या हसीयस्यतिशयेन ह्रस्वा साप्युत्तमा श्रेष्ठा । सर्वत्र
प्रयोगार्हत्वाच्च शब्देनोत्तमेत्येतदेकवचनान्तम् ।
हसीयस्या विशेषणार्थो मतोऽनुकृष्यते । हसीयसी
हि या मात्रा सा ह्रस्वमात्रा विषयेष्वप्रयुज्यमाना
निरपाया तथा मध्यममात्राविषये यथोत्तममात्रा—

विषयेऽपि प्रयुज्यमाना निरपायैवात आह—प्रागेव प्रथममेव सर्वत्र हसीयसीं मात्रां कल्पयेत् दोषदेशकालादीन् बुद्ध्वा वीक्ष्यातेनैतदुक्तं भवति । दोषदृष्ट्याद्यानुगुण्येन हसीयसीमपि चतुर्थीं कल्पयेत् । यस्मादज्ञातकोष्ठे पुरुषे बहुस्नेहमुपयुक्तोऽसंहतत्वात् कदाचिज्जीवितसंशयं कुर्यात् ॥२१॥

हे०—अच्छपेयस्य मात्रात्रयमाह—द्वाभ्यामिति । अच्छपेयस्य चतुर्थीं मात्रामाह—दोषान् वीक्ष्य ताभ्यांऽपि हसीयसीं यामपरिणामिनीं मात्रां परिकल्पयेत् । हसीयसीमेव प्रथमं योजयेदित्याह—तत्र हेतुरुक्तः । संग्रहे तु—“अज्ञातकोष्ठे हि बहिः कुर्याज्जीवितसंशयम्” इति मात्राणां विषयश्रोक्तः । “तत्र दुर्बलमंदाग्निवाल्लृद्धसुखात्मकैः । अपथ्यरिक्तकोष्ठैश्च ज्वरातीसारकासिभिः ॥ ह्रस्वा पेया सुखा सा हि परिहारेऽनुवर्तते । चिराच्च बल्या न रुजे व्यापन्नापि प्रकल्पते ॥ मेहराःपिडिकाकुष्ठवातशोणितपीडितैः । मध्यमा मृदुकोष्ठैश्च स्नेहनी स्यात्सुखेन सा ॥ न बलक्षपणीमदंविभ्रंशाशुद्धयेऽयलम् । महामेदानलबलक्षुत्तूट्केशसहिष्णुभिः ॥ गुल्मोदावर्तवीर्यसर्पदंशाभिपीडितैः । उन्मत्तैर्मृत्रकृच्छ्रैश्च महती शीघ्रमेव सा ॥ सर्वमार्गानुसारेण जयेद्याधीनं सुयोजिता” इति ॥ २१ ॥

अधुना शोधनशमनबृंहणभेदात्रिविधस्य स्नेहस्य कालमात्रालक्षणमधिकृत्याह—

ह्यस्तने जीर्ण एवान्ने स्नेहोऽच्छः शुद्धये बहुः २२

स०—ह्यस्तनेऽन्न आहारे जीर्ण एव जीर्णमात्र एव न त्वन्नाभिलाषे सति शुद्धये शोधनार्थं बहुरुत्तमया मात्रया स्नेहोऽच्छः केवलः पेयत्वेन शस्यते । संजातबुभुक्षेण तु पीतो जाठरानलस्य दीप्तत्वाच्छोधनकार्यमकुर्वाणस्तद्योग्यतां चाऽनुत्पादयन्नाश्वेव जरामुपैति । धमनमपि बुभुक्षितस्य न संपद्यते कफाऽपचितेः पूर्वोक्ताद्धेतोः । तस्माद्युक्तमुक्तं ह्यस्तने जीर्ण एवान् इति ॥ २२ ॥

प०—इदानीं तिसृणां स्नेहमात्राणामुपयोगकालमसुलभयोगविषयं विभजन्नाह—ह्यस्तनेऽन्ने जीर्णमात्र एव तत्काल एव न जातायां बुभुक्षायां शोधनार्थं बहुस्नेहः पेयत्वेनेष्टः केवलः शस्यते । अत एवकारोऽत्रावधारणार्थः कृतः । ह्यस्तने जीर्ण एवान्ने इति प्रधाना स्नेहमात्रा पेयत्वेन शस्यते । न जातायां

बुभुक्षायां यत आश्वेव जरां याति संशोधनगर्कवन्नग्नेर्दीप्तत्वात् । तथाचोक्तम् । “रुक्षबहुनिलक्ष्णकोष्ठव्यायामशालिनाम् । दीप्तादीनां च भैषज्यमविरच्यैव जीर्यते” इति ॥ २२ ॥

हे०—शोधनस्याच्छपेयस्य कालं मात्रां चाह—ज्राण एव जरणसमनंतरमेव क्षुधितत्वस्य शमनकालत्वात् । शुद्धये शुद्ध्यर्थं शुद्ध्यर्थत्वं च स्नेहनधारणेन साक्षात् । अतएवात्र तादर्थ्यं चतुर्थीं शमनबृंहणीं तु स्वयं साधनत्वाच्छमनबृंहणशब्दाभ्यामुक्ती । स्वयं शोधनस्य तु स्नेहस्य विरेचनोक्तैश्च मात्रा बहुरुत्तममात्रः । संग्रहे तु—“वाते सलक्षणं सर्पः पित्ते केवलमिष्यते । वैद्यो दद्याद्बहुकफे क्षारविकट्टकान्वितम्” इति ॥ २२ ॥

शमनः क्षुद्रतोऽनन्नो मध्यमात्रश्च शस्यते ॥ २३ ॥

स०—शमनो यो रोगस्य शमनायोपयुज्यते स्नेहः स क्षुद्रतो जातबुभुक्षस्य शस्यते जातायां बुभुक्षायां न जीर्णमात्र एवान्ने शोधन इव शमनः स्नेहो यत्र तत्रस्थं दोषं कुपितं सर्वशरीरव्यापित्वात् शमयति । यदि पुनर्जीर्णमात्र एवान्ने स्नेहोऽयमबुभुक्षितरूपोपयुज्यते तदानीं स्रोतसां कफाद्युपशेषानिवर्तनात्तत्संपृक्तोऽसौ स्नेहो न सर्वं शरीरं व्याप्नुते अग्राप्नुवश्च न दोषं शमयेत् । तस्मात्क्षुद्रत एवायं शस्यते । स च मध्यमात्रयाऽनन्नः केवल एव । भक्ष्यादिविचारणारहितः । अच्छ एव पेय इत्यर्थः । अत्र चोत्तमया मात्रया स्नेहपानादिनानंतरं पथ्यं कार्यम् । पुनः स्नेहप्रयोगः पुनरप्यस्मिन्नहनि पथ्यं कार्यम् । मध्यमात्रया स्नेहपाने तु लघुभोजिनो नयाममात्रेऽन्नाकांक्षा भवति । तदा च स्नेहोपयोगे रात्र्यारंभे रात्र्यामार्धे गते वा रसकौदनप्रायं भोजनं भोज्यं मात्रैव । ग्रंथकारो हि शमने स्वल्पभोजनमेवाऽनुजज्ञं । वक्ष्यति हि । उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवदिति । सुश्रुते चोक्तम् । परिषिच्याऽद्विरुष्णाभिर्जीर्णस्नेहं ततः परम् । यवागूं पाययेदुष्णामक्षिन्नामल्पतंडुलाम् । पेयो यूषो रसो वा स्यादकृतः सौरभायुतः । कृतो वाऽप्यल्पसर्पिण्को विलेपी वा विधीयत इति ॥ २३ ॥

प०—इदानीं शमनस्नेहनमाह—शमनः स्नेहः क्षुद्रतो बुभुक्षितस्य पुनः शस्यते । नच मध्यमात्रो मध्य-

भया माधवा चतुर्भिर्यमैर्जायमानयाऽनन्नाऽजर-
हितः केवल एव शस्यते । अन्नग्रहणमुपलक्षणा-
यमं नान्येन क्विञ्चिन्मिश्रत इति यावन् ॥ २३ ॥

हे०-रसमद्याद्यैः सह कालं मात्रां चाह-अन-
न्नाऽनन्तं शस्यते । यावत्स्नेहो जीर्यति तावत्त भोक्तव्य-
मित्यर्थः ॥ २३ ॥

बृंहणं रसमद्याद्यैः सभक्तोऽल्पः ॥ २४ ॥

स०-बृंहणः स्नेहो रसमद्याद्यैः सह शस्यते । रस
इत्यविशेषोक्तौ ज्ञेयो मांसभवो रस इति तत्रातरोक्त्या
रसशब्देन मांसरसोऽत्र बोद्धव्यः । आद्यशब्देन क्षीर-
स्यवादेन्द्रवरूपस्य ग्रहणम् । तथा सह भक्तनौदनेनाऽसौ
वर्तते इति सभक्तः शस्यते । एष च स्नेहो द्वितीयसी-
तोऽपि मात्रातोऽल्पः ॥ २४ ॥

प०-बृंहणं स्नेहमाह-बृंहणः स्नेहो रसमद्याद्यैः
सह शस्यते । रसो मांसरसः । आदिग्रहणाद्वक्ष्यसू-
पादीनां परिग्रहः । स च भक्तः सहभक्तेनान्नेन
वर्तते । यद्यपि चात्रादिग्रहणादन्नं मध्येऽन्तर्भूतं
तथाप्युत्तरार्धं पुनः सभक्त इति निर्दि-
ष्टम् । यथा र्था स्नेहावेतौ संशोधनशमनसंज्ञकौ
प्राङ् निर्दिष्टौ न तौ सभुक्तावुभावपि अन्नकालस्या-
शासितस्यापि कर्तुं नावसरः किमुत दिवा शमन-
स्यापि स्नेहस्य मध्यमात्रोपयोजनात् । कृत्स्नेन
दिवसेन जरणान् सायंप्रातर्निरूपितयोरन्नकालयोः
कर्तुं नावसरः । तस्मादन्नतः सभक्तो भक्तशब्देना-
न्नकाल उपलक्षित इत्येषोऽर्थः । स चाल्पोपचारे-
णावचारितो मात्रयाऽल्पो हितः ॥ २४ ॥

हे०-बृंहणस्य कालं मात्रां चाह-रसमद्याद्यैर्विधा-
यन्नि यथासात्त्यं मिश्रितः एष विचारणाख्यः सभक्तः ।
भोजनस्यादौ, मध्ये, अन्ते वा पीतः अल्पोऽल्पमात्रः ॥ २४ ॥

हितः स च ।

बालवृद्धपिपासार्तस्नेहाद्विषमद्यशीलिषु ॥

स्त्रीस्नेहनित्यमंदाग्रिसुखितक्लेशभीरुषु ।

मृदुकोष्ठाऽल्पदोषेषु काले चोष्णे कृशेषु च २५

स०-स च स्नेहो बालादिषु हितः । बालादीना-
मित्येतद्वृत्तः । पिपासार्तास्तृट्पीडिताः । स्नेहद्विषो ये

स्वभावेनैव स्नेहं द्विषन्ति । स्त्रीस्नेहयोनित्यशब्देन
संबन्धः । स्त्रीनित्येषु स्नेहनित्येषु चेत्यर्थः । काले
चोष्णे ग्रीष्मादौ कृशेषु नरेषु च हितः ॥ २५ ॥

प०-स च बालवृद्धादिषु पिपासार्तास्तृपाक्रान्ताः
स्नेहद्विषो ये स्नेहं द्विषन्ति स्नेहे येषामपीति मद्यशी-
लिनो मद्यनित्याः स्नेहनित्याश्च ये स्त्रियं स्नेहं च
नित्यमभ्यस्यन्ति । मन्दाग्निर्मन्दबहिः । सुखिताः
सुकुमाराः निर्दुःखाः । क्लेशे भीर्भयं येषान्ते क्लेश-
भीरवः । मृदुकोष्ठाः । सुखविरेच्याः अल्पदोषा अनूक्-
प्रधातवः । उष्णकालो ग्रीष्माख्यः । कृशाः क्षीण-
धातवः । तेषु सर्वेषु बृंहणः स्नेहो हितः ॥ २५ ॥

हे०-बृंहणस्य विषयमाह-स्नेहद्विट् स्नेहारोचकी,
स्नेहनित्यः स्नेहशीली, सुखितः सुखी ॥ २५ ॥

स चोपयुक्तः किं करोतीत्याह-

प्राङ्मध्योत्तरभक्तोऽसावधोमध्योर्ध्वदेहजान् ।
व्याधीञ्जयेद्बलं कुर्यादंगानां च यथाक्रमम् २६

स०-प्राक् च मध्यं चोत्तरं च तत् प्राङ्मध्यो-
त्तरं भक्तं यस्मिन्नेहे स प्राङ्मध्योत्तरभक्तः । तेनाऽय-
मर्थः । भक्तस्याऽदावुपयुक्तोऽसौ स्नेहोऽधोदेहजान् व्या-
धीन् जयेत् । मध्य उपयुक्तो मध्यदेहजान् भक्तस्यो-
पर्युपयुक्त ऊर्ध्वदेहजानिति यथाक्रमम् । तथाऽंगानां
शरीरावयवानामधोमध्योर्ध्वसंज्ञकानां बलं कुर्यात् । इदं
चोक्तम् । मार्गतेऽभ्यधिके सर्पिः सः सलवणं हितम् ।
केवलं चाधिके पित्ते कफे सत्र्यूषणं तथेति ॥ २६ ॥

प०-असावरूपः स्नेहो बृंहणाख्यो भक्तस्यान्नस्य
प्रागुपयुक्तोऽधोदेहजान् व्याधीन् जयेत् । मध्य उप-
युक्तो मध्यजान् भक्तस्योपर्युक्तः ऊर्ध्वजान् व्याधीन्
जयेत् । यथाक्रमं च क्रमानतिक्रमेणाधोमध्योर्ध्वदेह-
संज्ञकानां बलं कुर्यात् । न तस्य भक्तस्य प्रागुपयुक्तोऽ-
धोदेहजानामङ्गावयवानां कट्यादीनां बलं कुर्यात् ।
मध्ये भक्तस्योपर्युक्तः शरीरमध्यसंज्ञकानां वक्ष उदरा-
दीनां बलं कुर्यात् । भक्तस्योपरिप्रयुक्त ऊर्ध्वजश्रुसं-
ज्ञकानां शिरःप्रभृतीनां बलं कुर्यात् ॥ २६ ॥

हे०-बृंहणस्यैव प्राग्भक्तादिभेदेन विषयमाह-प्राङ्म-
ध्येति ॥ २६ ॥

वार्युष्णमच्छेऽनुपिबेत् स्नेहं तत्सुखपक्तये ।
आस्योपलेपशुद्धये च तौवरारुष्करं न तु ॥
जीर्णाऽजीर्णविशंकायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् ।
तेनोद्धारविशुद्धिः स्यात्ततश्च लघुता रुचिः २७

स०—अच्छे पेये स्नेह उत्तममध्यमह्रस्वमात्रोपयो-
जितेऽनु पश्चादुष्णं वारि पिबेत् । किमर्थम् । तत्पुन-
पक्तये तस्य स्नेहस्य गुणपक्तिः सुखेन पाकस्तदर्थम् ।
तथाऽऽस्योपलेपशुद्धये स्नेहलितस्य मुखस्य शुद्धिनिमि-
त्तम् । तुवरतैले भट्टातकतैले वाऽच्छे पेयेऽप्युष्णोदकं न
पिबेत् । तयोरत्युष्णवीर्यत्वादिति भावः । तुवरस्याऽयं
विकारः स्नेहस्तौवरस्तस्य विकार इत्यण् । एवमारु-
ष्करे च । चिरपीते च स्नेहे जीर्णाऽजीर्णं प्रति संशये
सति भूयोऽप्युष्णं जलं पिबेत् । अनुपानापेक्षं पुनर्ग्रहणं
न वीप्सार्थम् । तेनोष्णोदकपानेनोद्धारस्य विशुद्धिर्भ-
वेत् । ततश्च जीर्णाऽजीर्णशंकातोऽधिकमंगलाघवं
रुचिश्च स्नेहस्य पातुः स्यात् । संग्रहेऽप्यन्यदप्युक्तम् ।
यथा । ततो गुरुप्रावरणो निवातं शयने स्थितः । जर-
णांति प्रतीक्षेत तृण्यनुष्णाऽल्पवारिपः । शिरोरुग्म्रमनि-
ष्टीवमूर्छादाहाऽरुचिक्रमैः । जानीयाद्देष्टुं जीर्णजीर्णं
तच्छातिलाघवात् । अनुलोमानिलस्वास्थ्यक्षुत्तृणोद्धार-
शुद्धिमिति ॥ २७ ॥

प०—इदानीं स्नेहस्यानुपानविधिं दर्शयन्नाह—
स्नेहोपलेपताम्ये मुखे यस्य तदानीं जायते तच्छु-
द्धयर्थं किं सर्वस्याच्छेद्यस्य रसस्य वार्युष्णमनुपिबेत्
दृतं कस्यचिदुष्णं वारिपेयमत आह—न पिबेदित्यर्थः ।
तुवरस्यायं विकारः स्नेहस्तौवरः तस्मिन्न
पिबेत् । अरुष्करस्य भट्टातकस्य विकारः स्नेह आरु-
ष्करः तस्मिन्न पिबेत् । अत्युष्णवीर्यत्वात्तयोः । उष्णो
ह्युष्णैरिति विरुध्यत इति वचनात्—अच्छे स्नेह
उपयुक्ते जीर्णाजीर्णविशङ्कायां परिणतसन्देहे परिणतो
वा स्नेह उपयुक्त उत नेत्येवंविधायां शङ्कायां पुनर-
जीर्णविशङ्कायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् । तेनोष्णोदके-
नोपयुक्तेन सता तस्योद्धारविशुद्धिः स्याद्भवेत् । ततश्च
तस्योद्धारविशुद्धौ शरीरस्य लघुता लघुत्वं स्याद्भवेत् ।
तथा रुचिरज्जैऽभिलाषः स्यात् ॥ २७ ॥

हे०—अच्छेपेयस्यानुपानमाह—वार्युष्णमिति । तुव-
रमन्तानकस्नेहयोः उष्णोपचारं निषेधति । उक्तं हि संग्रहे—

“उष्णोपचारः स्नेहे स्यादुष्णोऽत्युष्णीर्विरुध्यते” इति ।
यथाकालमजीर्यति स्नेहे पुनरुष्णोदकपानमाह—जीर्णा-
जीर्णमिति । तस्य फलमाह—तेनोद्धारविशुद्धिरिति ।
जीर्णाजीर्णलक्षणमुक्तं संग्रहे—“ततो गुरुप्रावरणो निवाते
शयने स्थितः । जरणांति प्रतीक्षेत तृण्यनुष्णाऽल्पवारिपः ।
शिरोरुग्म्रमनिष्टीवमूर्छादाहाऽरुचिक्रमैः । जानीयाद्देष्टुं
जीर्णजीर्णं तद्वन्ति लाघवात् ॥ अनुलोमानिलस्वास्थ्यक्षुत्तृ-
णोद्धारशुद्धिभिः” इति ॥ २७ ॥

भोज्योऽन्नं मात्राया पास्यन्धः पिबन् पीतवानपि
द्रवोष्णमनभिष्यन्दि नाऽतिस्निग्धमसंकरम् ॥
उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशयः ।
न वेगरोधी व्यायामक्रोधशोकहिमातपान् ॥
प्रवातयानयानाध्वभाष्याभ्यासनसंस्थितीः ।
नीचात्युच्चापधानाहःस्वप्नधूमरजांसि च ॥
यान्यहानि पिबेत्तानि तावन्त्यन्यान्यपि त्यजेत् ।
सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिक्षीणेषु च क्रमः २८ ॥

स०—भोज्यो भोजयितव्यो नरः । किं तत् ।
अन्नम् । कीदृशम् । द्रवोष्णम् । अन्नं चोभयथा
समासः । द्रवेण मुद्गयूषादिना सहोष्णमन्नं द्रवोष्णम् ।
तथा केवलं द्रवं च तदुष्णं च द्रवोष्णं पेयादिकं
केवलमेवेति । तथाऽनभिष्यन्दि न कफकृत् । तथा
नाऽतिस्निग्धमर्थादीपस्निग्धम् । तथाऽसंकरमसंकीर्ण-
मप्येनामिश्रितमित्यर्थः । कः पुरुषः किं कुर्वन्कीदृशमन्नं
मात्रया भोजयितव्य इत्याह । धः स्नेहं पास्यन्पातुमि-
च्छन् । तथा तस्मिन्नेव दिने स्नेहं पिबन् । तथा पीत-
वानपि यः स्नेहम् । अपिः समुच्चये । ननु मात्राशी सर्व-
कालं स्यादिति प्रागुक्तमेव तत्किमिह पुनर्मात्राग्रहणेन ।
ब्रूमः । मात्राशब्दस्तत्र प्रमाणार्थः इह स्वल्पार्थः ।
तेनायमर्थः । यावदन्नमस्य सम्यग्यथाकालं परिणमति
तावतोऽप्यन्नादनेन स्वल्पं भोज्यमिति । तथाऽसौ
स्नेहस्य पाता उष्णोदकोपचारी स्यात् । उष्णोदकमुप-
चरितुं सेधितुं शीलमस्य स एवम् । तथा ब्रह्मचारी
ललनासंगरहितः । क्षपाशयः इत्यधिकरणे शेतोरित्यच्चा
क्षपाशय इत्यनेन दिवास्वप्नस्य रात्रिजागरस्य च निषेधः ।

स्नेहं पिबति यावत्पिबति तावत्पिन्यान्पि स्नेहपान-
रहितानि व्यायामादीस्त्यजेत् । सर्वकर्मसु वमनविरे-
चनादिष्वयमुष्णोदकोपचारीत्यादिक्रमो विधिरित्यर्थः ।
व्याधिक्षीणेषु च प्रायोऽयमेव विधिः । अत्राऽप्यतीसा-
रादिष्वहःस्वप्रादीनामनुज्ञानात्प्रायोऽग्रहणम् ॥ २८ ॥

प०—भोज्यो भोजयितव्यः पुरुषः किं तदन्नं किंभूतं
द्रवमुष्णं चानभिष्यन्दि न च श्लेष्मकारि नातिस्नि-
ग्धमीपत् स्निग्धमसङ्कलमसंकीर्णं नापथ्यमिश्रम् ।
अथवा सङ्करणम् । नानाजातीयानुभावात्कः पुरुषः
किं कुर्वन् श्रोऽन्यस्मिन्नहनि स्नेहं पास्यन् तथा त-
स्मिन्नेवाहनि स्नेहं पिबन्पुमान् उष्णोदकोपचारी
स्यात् । उपचरणमुपचारः । उष्णोदकोपचारी
ब्रह्मचारी स्त्रीषु सङ्गविनिवृत्तिशीलः । श्रपासु
रात्रिषु शयीत इति श्रपाशयः । वेगान् न रुणद्धि त-
च्छीलो न वेगरोधी । व्यायाम आदि येषां तानि व्या-
यामादीनि धूमरजःपर्यन्तानि वर्जयेत् । तत्र व्याया-
मः शरीरायासजननं कर्म नैकविधम् । क्रोधः कोपः ।
शोको दुःस्वरूपचिन्ता । हिंसं शीतमातपो घर्मः ।
प्रकर्षेण वातो यस्मिन् देशे स प्रवातः । यानैरश्वादिभि-
र्यानं गमनम् । अथवा पादौतैर्मार्गगमनम् । भाष्य-
मध्ययनं ग्रन्थपाठाभ्यसनम् । अभ्यसने संस्थि-
तिमेकत्र चिरमवस्थानम् । उपधीयते उपधानं शय्यायां
शिरस आधारेभूतं यत्तदुच्यते तत्र नीचात्युन्नतमध-
रोन्नतं त्यजेत् । अहःस्वप्नो दिवास्वापः । धूमः प्रसिद्धः ।
रजो धूलिः । तत्सर्वं स्नेहे क्रियमाणे यान्यहानि याव-
न्ति दिनानि पुमान् स्नेहं पिबेत् तानि तावन्त्येवाहा-
नि अन्यानि तत्सर्वं त्यजेत् । अयं क्रमोऽनन्तरोक्त
उष्णोदकोपचारादिसर्वकर्मसु स्नेहस्वेदवमनादिष्वभि-
क्षारपर्यन्तेषु तथा व्याधिक्षीणेषु कार्ये इति सम्बन्धः ।
न केवलं स्नेहविषय एव ॥ २८ ॥

हे०—स्नेहनप्रयोगे भोजननियममाह—भोज्य इति ।
भोज्यो भोजयितव्यः मात्रया अल्पमानेन श्वः पास्यन् स्नेह-
पानात्पूर्वोदने पिबन् यावत्ति दिनानि स्नेहं पिबति तावत्ति
पीतवान् समाप्ते स्नेहपाने तावत्येव दिनानि । असंकरं
नानाजातीयभक्ष्यादिसंकररहितं, स्नेहनप्रयोगे विहारनियम-
माह—उष्णोदकोपचारीति । उपचारः स्नानपानादिः
व्यायामादीस्त्यजेत् । यानमश्वादिना गमनं, संस्थितिरुद्ध्व-
तयाऽवस्थानं, नीचमत्युच्चं वा यदुपधानमुच्छीर्षकम् । स्नेह-

नोक्तमुष्णोपचारादिनियमं स्वेदनादिषु व्याधिक्षीणेषु चाति-
दिशति—सर्वकर्मस्त्विति ॥ २८ ॥

उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवत् २९ ॥

स०—तुर्व्यतिरेके । शमने स्नेहे तूपयुक्ते उपचारो
भोजनादिविधिविरिक्तवत्कार्यः । यथा विरिक्ते पेयादिकः
क्रमस्तथाऽस्मिन्पीत्यर्थः ॥ २९ ॥

प०—शमने स्नेहयुक्ते उपचारो भोजनादिक्रमो विरि-
क्तस्यैव कार्यः । विरिक्तस्यैव यदुक्तं पेयादिकं तत्सम-
स्तं शमने स्नेहे क्रियमाणे जीर्णस्नेहस्य पुंसः कार्यः २९ ॥

हे०—शमनं स्नेहे विरिक्तोपचारमितिदिशति—उपचार
इति । विरिक्तवत्पेयादिक्रमेण । संग्रहे तु स्नेहपानस्य पूर्वा-
गमुक्तं, “स्नेहस्य पानात्पूर्वं च दातव्यं मृदुमेपजम् ।
उत्तेजनं हुताशस्य कोष्ठलाघवकारि च ” इति ॥ २९ ॥

**व्यहमच्छं मृदौ कोष्ठे क्रूरे सप्तदिनं पिबेत् ।
सम्यक्स्निग्धोऽथवा यावदतः सात्मीभवेत्परम् ॥**

स०—मृदौ कोष्ठे सति पुरुषस्त्रिदिनमच्छं स्नेहं
पिबेत् । क्रूरकोष्ठे सप्ताहम् । मध्यकोष्ठस्तु षड्रात्रम् ।
मध्यकोष्ठस्त्वत एव लक्षणादधिगम्यते । मृदुकोष्ठे च
स्नेहगो दोषः संग्रहे कथितः । यथा । चत्वार्यहानि
पंच वा स्नेहं पिबेदिति । यदि च व्यह्नेण सम्यक्स्नि-
ग्धलक्षणं न स्यात्ततश्चतुष्पञ्चरात्रमपि स्नेहं पिबेत् ।
मध्यकोष्ठस्तु षड्रात्रं पिबेदित्याह । सम्यक्स्निग्धोऽथवा
यावदित्यादि । अथवा नैष नियमः सम्यक्स्निग्धलक्ष-
णोत्पत्तिरेव नियमोऽतः सप्ताहादप्यूर्ध्वमच्छस्नेहः पेयो
यावत्स्निग्धलक्षणं स्यात् । अतः परं स्नेहः सात्मी-
भवेत् सात्मीभूते च स्नेहे यो दोषः स संग्रहे कथितः ।
यथा । सात्मीभूतो हि कुरुते न मलानामुदीरणम् ।
अतियोगेन वा व्याधीन् यथाऽभ्यो ह्यतियोजनादिति ।
यदि तु सप्ताहेनाऽपि स्नेहलक्षणं नोत्पद्यते तदा
दिनमेकं विश्रमय्य पुनः स्नेहो योज्य इति सदैवाः ३०

प०—मृदौ कोष्ठे नरः स्नेहमच्छं व्यहं त्रीणि दिना-
नि पिबेत् । क्रूरे कोष्ठे स्नेहमच्छं सप्तदिनं सप्तरात्रं पि-
बेत् । अथवा नैष नियमस्तयोः किंताहं सम्यक्स्निग्धो

यावत् पुमान् भवेत् तावत् पिबेत् । सम्यक्स्निग्धस्य लक्षणोत्पत्तिरेव नियमः । यावता कालेन सम्यक्स्निग्धत्वलक्षणानि जायन्ते तावन्तं कालं पिबेदित्यर्थः । अतः परं सम्यक्स्निग्धलक्षणोत्पत्तिरनन्तरमच्छं स्नेहः प्रयुक्तः सात्मीभवेन्न शोधनकार्यं करोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

हे०—अच्छपेयस्य पानावधिमाह—मृदौ कोष्ठे त्रिदिनं, क्रूरे सप्तदिनं यावद्वा स्निग्धलक्षणोत्पत्तिर्मृदौ क्रूरे च । अवध्यतिक्रमे दोषमाह—सात्मीभूतस्य दोषत्वमुक्तं संग्रहे—“सात्मीभूतो हि कुर्वते न मलानामुदीरणम् । अतियोगेन वा व्याधीन् यथाव्योथोति योजनात् ॥ विहत्य सेतुं मृत्कोष्ठान् खवति क्षपयन्मृदम् ॥ स्नेहोऽप्यग्निं तथा हत्वा खवति क्षपयन्तनुम् ” इति ॥ ३० ॥

वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् । स्नेहोद्वेगः क्लमः सम्यक् स्निग्धे रूक्षे विपर्ययः । अतिस्निग्धे तु पाण्डुत्वं घ्राणवक्रगुदस्त्रवाः ३१ ॥

स०—सम्यक्स्निग्धे पुरुषे तु वातानुलोम्यादि कलमांतं लक्षणं भवति । वर्चः शक्नुते स्निग्धं तथाऽसंहतं शिथिलम् । रूक्षेऽस्निग्धे विपर्ययो वैपरीत्यम् । अतिस्निग्धे तु स्नेहस्याऽतियोजनात्पुनः पाण्डुत्वादयो भवन्ति । खवशब्दस्य घ्राणादिभिः प्रत्येकं संबन्धः ॥ ३१ ॥

प०—सम्यक्स्निग्धे पुंसि वातस्यानुलोम्यमनुलोमता भवति । तथा दीप्तोऽग्निः प्रवृद्धो बन्धिर्भवेत् । तथा वर्चः पुरीषं स्निग्धं स्यान्न तु रूक्षमातथाऽसंहतं शिथिलप्रायं तथा तस्य स्नेहोपसेविनः स्नेहोद्वेगः स्नेहविषये प्रद्वेषः स्यात् । तथा कलमो ग्लानिः । तत्सर्वं सम्यक्स्निग्धलक्षणं भवति । रूक्षे स्निग्धः विपर्ययः विपरीतता । अस्मादुक्तलक्षणाद्विपर्यासः भवेत्तेन वातस्यानुलोमता मन्दाग्निर्वर्चो रूक्षं संहतं च स्नेहामिलापो भवेत् । ग्लानिश्च न स्यात् । अतिस्निग्धे पुंसि सति पाण्डुत्वं घ्राणस्त्रावो वक्रस्त्रावो गुदस्त्रावश्च भवति ॥ ३१ ॥

हे०—सम्यक्स्निग्धलक्षणमाह—मृदुस्निग्धांगता लाघवं विमलेंद्रियता चेत्यधिकं संग्रहे । अस्निग्धलक्षणमाह—रूक्ष इति । विपर्ययो वातप्रातिलोभ्यादिः । अतिस्निग्धलक्षणमाह—अतिस्निग्ध इति । पाण्डुत्वं पाण्डुरोगः । संग्रहे तु “गुददाहसविच्छर्दिमूर्च्छातृष्णाप्रवाहिकाः । शुष्कोद्गारभ्रमश्वासकासाः स्नेहातिसेवनात् ” ॥ ३१ ॥

अमात्रयाऽहितो काले मिथ्याहारविहागतः । स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रास्तंभविंसंज्ञताः । कंडूकुष्ठज्वरोत्केशशूलाऽऽनाहभ्रमादिकान् ३२

स०—अमात्रः पीतः स्नेहः सर्पिर्मादः शोफार्शन् करोति । आदिशब्देन तु बलक्षयजाड्यवाग्ग्रहादयः संग्रहोक्ता गृह्यन्ते । अहितो यो यस्य प्रतिपिबेत् स्नेहः । तथाऽकाले ग्रीष्मादौ पूर्वं प्रतिपिबेत् । तथा मिथ्याऽऽहारतो द्वयोष्णमित्यादिविपर्ययेण । तथा मिथ्याविहारत उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिविपर्ययेण ३२ ॥

प०—सर्वश्च स्नेहोऽमात्रयाऽहितो यस्याः पञ्चस्तथाऽकालप्रयुक्तस्तथा मिथ्याहारविहागाभ्यां तत्रोपयुक्तः स शोफार्शन् करोति । मात्राभिन्नः हीनमध्योत्तमाः । तामिदोपदृष्ट्याशेषश्चैव प्रयुक्तः सोऽमात्रायुक्तोऽहितः । यथा श्लेष्मविकारं धृतं पश्य विकारं तैलग् । अकाले प्रयोगस्य । यथा हेमन्ते निशि ग्रीष्मे दिवा तैलग्माहारं भोज्याश्रमम् । मात्रयास्यमित्यनेनोक्तः । तस्या मिथ्यावैपरीत्येन यत्रोपयोगं करोति उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिविहागस्तस्य मिथ्याकरणमन्यथासेवा ॥ ३२ ॥

हे०—मिथ्यास्निग्धलक्षणमाह—अमात्रयेति । अहितोऽनुचितः । संग्रहे तु—“जठरेंद्रियदौर्बल्यजाड्यमस्तंभवाग्ग्रहान् । तांस्तान्स्वदोषहेतून् पाण्डुर्द्विभ्यानां जान्” इति ॥ ३२ ॥

शुतृष्णां ह्रस्वनस्वेदरूक्षपानान्नभेषजम् । तक्रारिष्टं खलोद्गालयवश्यामाककोद्रवाः ॥ पिप्पलीत्रिफलाक्षौद्रपथ्यागोमूत्रगुग्गुलु । यथास्वं प्रतिरोगं च स्नेहव्यापदि साधनम् ३३ ॥

स०—स्नेहव्यापदि स्नेहविधिविशेषं सति शुतृष्णादि साधनं चिकित्सा । शुतृष्णानिप्रहौ शुतृष्णाशब्देनाऽत्रोक्तौ । उल्लेखने वमनम् । रूक्षशब्दस्य पानादिभिस्त्रिभिर्योगः । तक्राणि चारिष्ट्रश्चैवं समामः । खलो व्यजनविशेषः प्रागुक्तः । उद्गालः शालिविशेषः । यथास्वं दोषानुगुण्येन प्रतिरोगं यवस्मिन् रोगे स्वेऽध्याय उक्तं तदपि साधनम् ॥ ३३ ॥

प०—स्नेहव्यापदि सत्यां स्नेहविभ्रंशे रोगोद्भूतौ
क्षुत्तृणादिसाधनं चिकित्सितम् । अत्र क्षुद् बुभुक्षा
भोजननिवृत्तिः । तृष्णा पिपासा पाननिग्रहः ।
उद्वेग्वनं वमनं, रुक्षं पानं, रुक्षमन्नं, रुक्षं भेषजं
च । तक्रमुद्विग्नं । अरिष्टं मद्यविशेषः । मूत्रैः
फलैश्च कृता व्यञ्जनविशेषः । खल उद्दालः शालि-
विशेषः । श्यामाकस्तृणधान्यविशेषः । कोद्रवाः
कोरदृष्याः । पिप्पल्यादीनि द्रव्यविशेषाणि पृथक्
प्रयोक्तव्यानि । रोगं रोगं प्रति प्रतिरोगं यथास्वं
भेषजं रोगस्यात्मीयं तत्तत्र देयम् ॥ ३३ ॥

हे०—आतस्त्रिगर्भामध्यास्त्रिगर्भयोश्चिकित्सितमाह—उल्ले-
खनं वमनं, रुक्षं पानादित्रयम्, उद्दालो वनकोद्रवाः,
प्रतिरोगं यथास्वं च यस्मिन् रोगे यदुक्तं तदपि कुर्यात् ३३

स्नेहव्यापसाधनस्य विरूक्षणास्वभावत्वात्प्रसंगेन
विरूक्षणस्य सम्यक्कृताऽतिकृतलक्षणमाह—

विरूक्षणं लघनवत्कृताऽतिकृतलक्षणम् ॥ ३४ ॥

स०—विरूक्षणे सम्यगुत्पन्ने तथाऽत्यर्थोत्पन्ने च लघ-
नवत् कृतातिकृतलक्षणं ज्ञेयम् । कृतं चाऽतिकृतं च कृता-
तिकृतं तयोर्लक्षणं कृतातिकृतलक्षणम् । कृतशब्देन
सम्यक्कृतमुच्यते । विरूक्षणाऽतियोगलक्षणं तु स्नेहाऽति-
योगलक्षणेनैवोक्तम् । तत्र सम्यक्कृतस्य लघनस्य
यल्लक्षणं विमलेंद्रियतादि तदेव विरूक्षणे कृते लक्षणं
ब्रूयम् । तथाऽतिकृते विरूक्षणेऽतिलघितस्य लक्षणं
कार्यादिकं वक्ष्यम् ॥ ३४ ॥

प०—विरूक्षणे लङ्घने च कृतातिकृतलक्षणं
कृतं चाऽतिकृतं च तन् कृतातिकृतं तच्च लक्षणं
कृतातिकृतलक्षणम् । विरूक्षणे सम्यगुत्पन्ने तथात्य-
र्थोत्पन्ने च लङ्घनवत्लक्षणं बोद्धव्यम् । यथा
सम्यक्कृतस्य लङ्घनस्य यल्लक्षणं तथातिलङ्घ-
नस्य यल्लक्षणं तत्सम्यक् विचक्षणैस्तथातिविरूक्षणे
कृते बोद्धव्यम् ॥ ३४ ॥

हे०—स्नेहव्यापयुक्तविरूक्षणस्य सम्यग्योगातियोगलक्ष-
णमाह—लघनवत्सम्यग्योगे विमलेंद्रियतेत्यादि, अतियोगे
अतिकार्यमित्यादि । कृतं सम्यग्योगः, अतिकृतमतियोगः
संग्रहे तु—“स्नेहेन पैत्तिकस्याग्निर्यदा तीक्ष्णतरीकृतः ।
स्नेहमाशु जरां नीत्वा पुनरोजोऽन्वितश्चरन् ॥ उदीरये-

त्सोपसर्गा पिपासामस्य चाधिकाम् । सावृत्त्यजेद्यद्युदकं
न पिबेदाशु शीतलम् ॥ शीतसेकावगाहान्वा तत्तृष्णापी-
डितो भजेत् ॥ स्नेहामिना दह्यमानः स्वविप्रेगेव
पन्नगः ॥ अजीर्णबलवत्यां तु शीतौर्दिह्याच्छिरामुखम् ।
उद्वेग्येत्तदशांती च पीत्वा शीतोदकं पुनः ॥ रुक्षान्नमुल्लि-
खेद्भुक्त्वा तादृश्यां तु कफानिले सप्रदोषश्च निःशेषं स्नेह-
मुष्णांबुनोद्वमन् ॥ ततो दोषादिबलतः पूर्वोक्तं च विधिं
श्रयेत् । न सर्पिः केवलं पित्ते देयं सामे विशेषतः ॥ सर्वं
ह्यनुरजेद्देहं हत्वा संज्ञां च मारेयत्” इति ॥ ३४ ॥

स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरेत् ।

स्निग्धस्यहं स्थितः कुर्याद्विरेकं वमनं पुनः ॥

एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्लेश्य तत्करैः ३५ ॥

स०—स्निग्धश्चाऽसौ द्रवोष्णधन्वोत्थरसश्च तं मुंते
यः स स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् धन्वोत्थरसो जांग-
लदेशमांससमुद्भूतो रसः । मांसरसस्य स्वभावत एव
स्निग्धद्रवत्वात्स्निग्धद्रवग्रहणमधिकयोगायेति वक्ष्यम् ।
उष्णमुभयथा वीर्यतोऽग्निसंयोगाच्च । एवंभूतः पुरुषः
पूर्वं स्निग्धोऽनन्तरं स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेद-
माचरन् दिनत्रयं स्थितः सन् विरेकं कुर्यात् । वमनं
पुनरिति । यदा तु स्नेहादनन्तरं वमनमेवोपयुक्तं तदै-
काहमनेनैव प्रकारेण स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक्
स्वेदमाचरन् स्थितोऽन्यच्च दिनं द्वितीयमहः कफमु-
त्क्लेश्य स्थानात् प्रच्याव्याऽवस्थितो वमनं कुर्यात् ।
केनोत्क्लेश्य तत्करैः कफकरणहेतुभिर्माषक्षीरमस्थ-
गुडादिभिः । तत्करैरित्यादि कृञो हेत्वादिना
हेतौ टः ॥ ३५ ॥

प०—स्निग्धश्चासौ द्रवोष्णो धन्वोत्थो रसरसं
स्निग्धद्रवोष्णजाङ्गलदेशमांससमुद्भूतं रसं यो भुङ्क्ते
स स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरन्
एकाहं स्थित आसीनः त्र्यहं त्रीणि दिनानि स्नि-
ग्धसमनन्तरं चतुर्थेऽहि वमनं विरेकं च कुर्यात्
आचरेत् । पूर्वं स्निग्धोऽनन्तरं स्निग्धद्रवोष्णध-
न्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरन् एकाहः स्थितोऽन्यच्च
दिनं द्वितीयमहः कफमुत्क्लेश्य प्रच्याव्य कफस्य
समुच्छ्रयं कृत्वा । केन तत्करैः तत्फलं कुर्वन्तीति
तत्करैः कफकरैः क्षीरमांसमत्स्यादिभिः ॥ ३५ ॥

हे०—स्निग्धस्य समनंतरमेव स्वेदः कार्य इत्याह—
स्निग्धः पुरुषोऽनंतरमेव स्वेदमाचरेत् । स्वेदे च क्रिय-
माणे स्निग्धद्रवोष्णमग्नं जांगलमांसरसं च भुञ्जीत ।
स्निग्धस्य त्रिदिनं विश्रांतस्य विरेचनं कार्यमित्याह—अयं
स्थितः कुर्याद्विरेकमिति । स्निग्धस्य अयं विश्रांतस्य
वमनं कार्यमित्याह—स्निग्ध एकाहं विश्रांतो द्वितीये दिने
कफकर्तुः कफमुत्क्षेप्य तृतीये वमनं कुर्यात् ॥ ३५ ॥

मांसला मेदुरा भूरिश्लेष्माणो विषमाग्रयः ।
स्नेहोचिताश्च ये स्नेह्यास्तान् पूर्वं रूक्षयेत्ततः ।
संस्नेह्य शोधयेदेवं स्नेहव्यापन्न जायते ॥ ३६ ॥

स०—मांसलत्वादियुक्ताः पुरुषा ये शोभ्यत्वेन
स्नेहयितुमभीष्टास्तान् पूर्वं प्रथमं रूक्षयेत् । ततो रूक्ष-
यित्वानंतरं संस्नेह्य शोधयेत् । किमेवं स्यादित्याह ।
एवं स्नेहव्यापन्न जायते । मांसला उपचितमांसाः ।
मेदुरा मेदस्विनः ॥ ३६ ॥

प०—मांसलाः पीवराः । मेदुराः मेदसा पारि-
मृष्टाः । भूरिश्लेष्माणो बहुकफाः । विषमाग्रयः
विषमानलाः । स्नेहोचिताः स्नेहाभ्यासनित्याः ।
ये च स्नेहाः स्नेहनीयास्तान् स्नेहनीयान् पूर्वं प्रथ-
ममादौ रूक्षणद्रव्यै रूक्षयेत् । ततोऽनन्तरं रूक्ष-
यित्वा पश्चात् संस्नेह्य शोधयेत् । एवं सत्येषां मांस-
लादीनां स्नेहव्यापन्न जायते ॥ ३६ ॥

हे०—मांसलादीनां धिरूक्षणपूर्वकं स्नेहनं कार्यमित्याह—
स्नेहोचिताः स्नेहसात्म्याः ॥ ३६ ॥

अलं मलानीरयितुं स्नेहश्चासात्म्यतां गतः ३७ ॥

स०—न केवलं स्नेहव्यापदेवं न स्यात् । यावत्
स्नेहोऽसात्म्यतां गतः सन् मलान् यातादीन् पुरीषादी-
श्वरयितुं प्रेरयितुमलं पर्याप्तः ॥ ३७ ॥

प०—तथा रूक्षाणां मांसलादीनां सतां स्नेहः
प्रयुक्तोऽसात्म्यत्वान्मलानीरयितुं शोधयितुमलं पर्या-
प्तो भवति ॥ ३७ ॥

हे०—पूर्वस्नेहापनयने युक्तिमाह—स्निग्धस्य स्नेहसात्म्य-
त्वादनुरूपेणमित्यर्थः । अतएवान्यत्र स्नेहनस्य पाचनपूर्व-
कत्वंमुक्तं पाचनं हि रूक्षणमेव ॥ ३७ ॥

बालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ।
योगानिमाननुद्वेगान् सद्यःस्नेहान् प्रयोजयेत् ३८

स०—बालादिषु तथा यः स्नेहविषयः परिहारः
शीतोदकादिस्तदसहिष्णुष्वक्षमेषु सद्यःस्नेहाद्याननुद्वे-
गाननुद्वेजकानेतान् योगान् प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

प०—बालवृद्धादिषु स्नेहनीयेषु पूर्वं ग्रहणस्नेह-
विषयपठितेषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु तत्सुस्नेहे प्रनु-
ज्यमाने वर्ज्यं यत्परिहार्यं तत्परिहर्तुं न शक्नुवन्ति ।
तेषु तथाभूतेषु स्नेहनार्थमिमान् योगान् सद्यः-
स्नेहान् प्राज्यमांसादीन् प्रयोजयेन् कथं
सलवणान् ॥ ३८ ॥

हे०—बालादिषु सद्यःस्नेहनं कार्यमित्याह—इमान् यश्च-
माणान् अनुद्वेगान् सुखसेव्यान् ॥ ३८ ॥

कास्तानित्याह—

प्राज्यमांसरसास्तेषु पेया वा स्नेहभर्जिता ।
तिलचूर्णश्च सस्नेहफणितः कृशरा तथा ॥
क्षीरपेया घृताढ्योष्णा दध्नी वा सगुडः सरः ।
पेया च पंचप्रसृता स्नेहैस्तंडुलपंचमैः ।
सप्तैते स्नेहनाः सद्यःस्नेहाश्च लवणोल्बणाः ३९ ॥

स०—तेषु बालादिषु प्राज्यमांसरसाः प्रभूतमां-
सानामेव रसास्तथा स्नेहभर्जिता पेया तथा तिलचूर्णः
पललाख्यः स स्नेहफणितः सर्पिरादिना युक्तः क्षुद्र-
गुडेन च युक्तस्तथा क्षैरेयी वा पेया सर्पिभृत्युष्णा
च दधिसरो वा सगुडः । पेया च पंचप्रसृता ।
द्वे पले प्रसृतं विदुः पंच प्रसृतानि यस्यां सा पंचप्र-
सृता । केषां पंच प्रसृतानीति युक्त्याह । स्नेहैस्तं-
डुलपंचमैरिति । सर्पिस्तैलं वसा मञ्जेति चतुर्णां
स्नेहानां चत्वारि प्रसृतानि तंडुलाश्च प्रसृतमित्यर्थः ।
एते सप्त पूर्वोक्ताः सद्यः शीघ्रं स्नेहना निष्परिहाराश्च ।
न केवलमेत एव स्नेहना इत्याह । स्नेहाश्च
लवणोल्बणाः सर्पिरादयो लवणाढ्याश्च सद्यः-
स्नेहनाः ॥ ३९ ॥

प०—तेषु बालवृद्धादिषु परिहारासहिष्णुषु प्राज्य-
मांसरसादयः सप्तैते योगाः सद्यःस्नेहना भवन्ति ।

प्राञ्चं प्रभूतं मांसं तस्माद्रस इत्येको योगः ।
अथवा प्रभूतेन स्नेहेन भर्जिता भृष्टेति द्वितीयः ।
तथा तिलानां चूर्णः सस्नेहः सफाणित इति तृती-
यः स्नेहोऽत्र गुडादिः । फाणितः क्षुद्रगुडः । तथा
कृशरा तन्दुलादिकृता विलेप्याकारा तथैव सस्नेहा
सफाणितेति चतुर्थः । अथवा क्षीरपेया क्षैरेयी
घृताद्या सर्पिष्मती तथोष्णा चेति पञ्चमः । अथ
दध्नः सरो दध्युत्तरः सगुड इति षष्ठः । अथवा
पेया पञ्चप्रसूताख्या स्नेहैश्चतुर्भिः सर्पिस्तैलवसाम-
ज्जभिः प्रसूताः तैः द्विपलानैस्तन्दुलपञ्चमैः
पञ्चमेन तण्डुलेन तावता प्रसूतपरिणामेन कृतेति
सप्तमः । एते योगाः सद्यः स्नेहाः निष्परिहाराश्च ।
तथा स्नेहाश्चत्वारः सर्पिस्तैलवसामज्जाख्याः लवणो-
लवणाः लवणाढवाः सद्यःस्नेहनाः शीघ्रं स्नेहयन्ति
यत्स्ने सद्यःस्नेहनाः ॥ ३९ ॥

हे०—सद्यःस्नेहान् सप्तयोगानाह—प्राज्यमांसाः प्रभूत-
भागा अयोदकसिद्धा रसा इत्येकः । तेषु मांसरसेषु सिद्धा
स्नेहभृष्टा पेयेति द्वितीयः । स्नेहफाणिताभ्यां युक्तस्तिलचूर्ण
इति तृतीयः । ताभ्यामेव युक्ता कृशरेति चतुर्थः ।
उष्णा घृताद्या क्षीरपेयेति पञ्चमः । सगुढो दधिसर इति
षष्ठः । घृततैलवसामज्जतण्डुलैः प्रत्येकं प्रसूतप्रमाणैः कृता
पेयेति सप्तमः । अष्टमं सद्यःस्नेहनमाह—सद्यःस्नेहा
श्चेति ॥ ३९ ॥

कस्मादित्याह—

तद्ग्रन्थिष्यं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ४०

स०—यस्मात्लवणमभिष्यंदि स्रोतसां स्नावकमरुक्ष-
त्वादिगुणयुक्तं सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतोगामि व्यवायि देह-
मविलं व्याप्य पाकाय कल्पते ॥ ४० ॥

प०—तद्ग्रवणं यस्माद्विष्यन्दि स्रवणशीलं श्लेष्म-
कारि तथा रूक्षमस्नेहं सूक्ष्मं स्रोतःप्रवेशि । उष्ण-
मुष्णवैर्यम् । व्यवायि सकलशरीरं व्याप्य पाकाय
कल्पते तदा स्नेहलवणोत्त्वणाः सद्यःस्नेहना
भवन्ति ॥ ४० ॥

हे०—लवणसंयोगात् कथं सद्यःस्नेहनत्वमित्यत आह—
तल्लवणं हि यस्माद्विष्यंदि स्रोतोलीनमलोत्क्लेशनम् अरूक्षं
स्नेहाविपरीतं, सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतःसंचारि, उष्णं स्नेहविला-
यनं, व्यवायि विचरणशीलम् । संग्रहे तु—“प्रभूतमांस-
निष्काथान् जंगलानुपजान् रसान् । स्नेहभृष्टेषु वातेषु

यवागूं नातिसंहिताम् ॥ तिलकांवलकं भूरि स्नेहं सर्पिष्म-
तीमपि । पेयां सुखोष्णां क्षैरेयीं पात्रं वा ससिताधृते ॥
सर्पिलवणयुक्तं वा सद्योदुग्धं तथा पथः । पायसं माषमिश्रं
च बहुस्नेहसमायुतम् ॥ तैलक्षुंठीगुडसुरां जीर्णमांसरसा-
शिनः । स्नेहं चैकं सुराच्छेन दध्नो वा सगुडं सरम् ॥
वसां वराहजां सर्पिः पिप्पलीं लवणं तिलान् पिप्पलीं लवणं
स्नेहांश्चतुरो दधिमस्तकम् ॥ दध्ना सिद्धं व्योषगर्भं धात्री-
ब्राक्षारसे घृतम् । यवकोलकुलत्थांबुक्षारक्षीरसुरादधि ॥
युतं च सिद्धं तुल्यांशं सद्यःस्नेहनमुत्तमम् । सिद्धांश्च चतुरः
स्नेहान् बदरत्रिफलासैः । योनिसुकामयहरान् सद्यःस्नेहान्
प्रयोजयेत् ॥ इति ॥ ४० ॥

गुडानूपाऽऽमिषक्षीरतिलमाषसुरादधि ।

कुष्ठशोफप्रमेहेषु स्नेहार्थं न प्रकल्पयेत् ॥ ४१ ॥

स०—कुष्ठादिषु स्नेहयोभ्यवे सति गुडादि स्नेहनार्थं
न प्रकल्पयेन्न योजयेत् ॥ ४१ ॥

प०—न प्रकल्पयेत् न प्रयोजयेत् ॥ ४१ ॥

हे०—कुष्ठादिषु गुडादीनि स्नेहनानि निषेधति—गुडा-
नूपेति ॥ ४१ ॥

तर्हि ते कथं स्नेह्या इत्याह—

त्रिफलापिप्पलीपथ्यागुग्गुल्वादिविपाचितान् ।
स्नेहान्यथास्वमेतेषां योजयेदविकारिणः ४२ ॥

स०—एतेषां कुष्ठादीनां यथास्वमभ्यायेषु पथ्यत्ये-
नाऽभिहितैस्त्रिफलादिभिः पाचितान् साधितानविका-
रिणः स्नेहान् योजयेत् । कुष्ठादीनां संबन्धी यो
विकारस्तद्वताम् । तेन कुष्ठिनां शोफिनां मेहिनामित्य-
र्थोऽवतिष्ठते ॥ ४२ ॥

प०—केन तर्हि स्नेहयेदित्याह—एतेषामनन्तरो-
क्तानां कुष्ठादीनां स्नेहांस्त्रिफलापिप्पलीपथ्यागु-
ग्गुल्वादिविपाचितान् विकारिणो यथास्वं योज-
येत् ॥ ४२ ॥

हे०—कुष्ठादिषु उचितानि स्नेहान्याह—त्रिफले-
त्यादि । एतेषां कुष्ठशोथप्रमेहानाम् । अविकारिण इति
हेतुगर्भं विशेषणम् ॥ ४२ ॥

क्षीणानां त्वामयैरग्निदेहसंशुक्षणक्षमान् ॥ ४३ ॥

स०—आमयैर्व्याधिभिः क्षीणानां पुंसामग्निदेहसंशु-
क्षणक्षमान् स्नेहान् योजयेत् । अग्निश्च देहश्चाऽग्नि-

देहौ । संधुक्षणाश्च क्षमाश्च संधुक्षणाक्षमास्तान् । यथा-
संख्येनाऽत्र संबन्धः । अग्नेः संधुक्षणास्तद्दीपकाः देहस्य
क्षमाः पुष्ट्यावहाः । अत्र चाऽयं भावः । किल
व्याधिभिः क्षीणानां वह्निरपि क्षीणो भवति । अत-
स्तेषां न केवलं ये पुष्ट्यावहाः कुतः ते वह्निमाद्य-
मावहन्ति । अथवा वह्निसंधुक्षणा न पुष्ट्यावहाः स्नेहा
उपयोक्तुं युक्ताः । किं तर्ह्यभयकारिण एव योक्तुं
युक्ता इति ॥ ४३ ॥

प०—आमयैर्व्याधिभिः क्षीणानामग्निसन्धुक्षणा-
क्षमास्तान् दीपकान् देहस्य सन्धुक्षणाक्षमान् योग्यान्
पुष्ट्यावहान् ॥ ४३ ॥

हे०—व्याधिक्षीणानामुचितानि स्नेहनान्याह—क्षीणाना-
मिति । अग्निदेहयोः संधुक्षणे अभिवर्द्धने क्षमान् दीपनान्
वृद्धान् ॥ ४३ ॥

दीप्तान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः

प्रत्यग्रधातुर्वलवर्णयुक्तः ।

दृढेन्द्रियो मंदजरः शतायुः

स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः ॥ ४४ ॥

स०—यः पुमानाभीक्ष्ण्येन स्नेहमुपसेवते स दीप्ता-
तराग्निस्त्वादिगुणयुक्तो भवतीति प्रदिष्टः । सदैवैरिति
शेषः । उपजातिवृत्तम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुन्दराख्यायां षोडशो-

ऽध्यायः ॥ १६ ॥

प०—दीप्तः समिद्धोऽग्निः जठरानलो यस्य स
दीप्तान्तराग्निः । परिशुद्धो निर्दोषः कोष्ठ उदरं
यस्य स परिशुद्धकोष्ठः । प्रत्यग्रा अभिनवारत-
रुणा धातवो रसादयो यस्य स प्रत्यग्रधातुः । बल-
वर्णाभ्यां युक्तो बलवर्णयुक्तः । दृढानि स्वकार्यकर-
णक्षमाणि इन्द्रियाणि यस्य च । मन्दा स्वल्पा जरा
पलितानि यस्य स मन्दजरः । शतमायुर्यस्य स
शतायुः स तथाविधः पुरुषः स्नेहोपसेवी मुनिभिः
कथितः प्रदिष्टः ॥ ४४ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थच-

न्द्रिकायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्र-

स्थाने स्नेहनविधिरध्यायः

षोडशः ॥ १६ ॥

हे०—स्नेहशीलनस्य फलमाह—दीप्तांतराग्निरिति ।
प्रत्यग्रधातुर्नूतनधातुः ॥ ४४ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामयुर्वेदरसायने स्नेहपानप्रकरणं
सामस्येन निरूपितम् ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

शोधनप्रसंगेन स्नेहोपयोगः स्निग्धं च देहं दोषाणां
मार्दवीकरणाय स्वेदस्य प्रसंगोऽतस्तन्परिज्ञानार्थोऽय-
मध्याय आरभ्यते—

अथाऽतः स्वेदविधिर्मध्यायं व्याख्यास्यामः १

स०—अथाऽत इति । स्वेदनं स्वेदस्तापविधिर्वि-
धानं व्याख्यास्यामः । शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

प०—वर्णयिष्यामः प्रायेण स्नेहपूर्वः स्वेदो विधा-
तव्यः । तथाच मुनिः “स्वेदसाध्याः प्रशस्यन्ति
तदा वातकफात्मकाः” । स्नेहपूर्वं प्रयुक्तः स्वेदेनेति
स्वेदस्य विधिर्विधानमितिकर्तव्यतारूपोऽध्यायः ॥ १ ॥

हे०—अथेतिक्रमप्राप्तं स्वेदविधिर्मध्यायं व्याख्यातुं प्रति-
जानीते ॥ १ ॥

स्वेदस्य चातुर्विध्यमाह—

स्वेदस्तापोपनाहोष्मद्रवभेदाच्चतुर्विधः ॥ २ ॥

स०—स्वेदश्चतुर्विधस्तापादिभेदात् ॥ २ ॥

प०—तत्र स्वेदस्य पूर्वं भेदमधिकृत्याह—ताप-
श्चोपनाहश्चोष्मा च द्रवश्चेति द्वन्द्वः । तेन तापा-
दिभेदेन चतुर्विधश्चतुष्प्रकारः अग्निस्वेदो भवति ॥
हे०—स्वेदभेदानाह—स्वेद इति ॥ २ ॥

तत्र तापादीनेव लक्षयितुमाचष्टे—

तापोऽग्निस्तप्तवसनफालहस्ततलादिभिः ॥ ३ ॥

स०—तापः स्वेदोऽग्निस्तप्तेन वसनेन तथा फाले-
नाऽयोमयेनाऽग्निना तप्तेन तथा हस्ततलेनाऽपि आदि-
ग्रहणाद्वास्वालुकावटिकाकांस्थपात्रादयो गृह्यन्ते ॥ ३ ॥

प०—तत्र तापः स्वेदोऽग्नितापतप्तवसननादिभिः ।
वसनं वस्त्रमूर्णादिमयम् । फालं शस्त्रमयम् । हस्त-
तलं पाणितलम् । आदिग्रहणाद्वाटिकाकांस्थभाजना-
दीनां परिग्रहः ॥ ३ ॥

हे०—उपनाहस्य लक्षणमाह—अभितर्तैर्वन्नादिभिः कियते
पः स्वेदः संतापः आदिशब्दान्कांस्वबाहुकाघटिकासाधा-
दभयः ॥ ३ ॥

उपनाहो वचाकिण्वशताह्वादेवदारुभिः ।

धान्यैः समस्तैर्गन्धैश्च रास्त्रैरङ्गजटामिषैः ॥

उद्रिक्तलवणैः स्नेहचुक्रतक्रपयः प्लुतैः ।

केवले पवने श्लेष्मसंसृष्टे सुरसदिभिः ।

पित्तेन पद्मकाद्यैस्तु साल्वणाख्यैः पुनःपुनः ४ ।

स०—किण्वं सुराप्रकृतिः । धान्यैरिति सामान्यो-
क्तावपि तिलाऽतसीमाषादीनि योग्यत्वाद्यान्युष्णवी-
र्याणि स्निग्धानि वा तानि प्रायेण प्रयोज्यानीति ।
समस्तग्रहणं गन्धैरेव युज्यते । अत एव संप्रहेऽवदत् ।
सर्वगन्धानीति । गन्धैर्गन्धद्रव्यैः कुष्ठागुरुतगरसुरसादि-
भिस्तथा रास्नादिभिः । किंभूतैः पूर्वोक्तैः उद्रिक्तल-
वणैर्लवणाद्वैः । तथा स्नेहश्च चुक्रं च तक्रं च पयश्च
तैः प्लुतैरालोडितैः । चुक्रमल्लम् । तक्रस्य चुक्रत्वा-
देव ग्रहणे सिद्धे तक्रग्रहणमतिशयाय । अतिशयेन
साल्वणाख्ये स्वेदे तक्रं प्रयोज्यमिति । केवले पवने
वचादिभिरुपनाहः स्वेदः कार्यः । श्लेष्मसंसृष्टे पवने
सुरसादिभिः सुरसयुगादिना गणेन । पित्तेन संसृष्टे
पवने पद्मकाद्यैः पद्मकपुण्ड्रावित्यादिभिः । पित्तेन संसृष्टे
पवन इत्यत्र किंचिदेव पित्तेन संसृष्टे पवने पद्मकादि-
भिरुपनाहः कार्य इत्यादि योज्यं नाऽधिकेन पित्तेन
युक्ते पवने नाऽपि तुल्येन पित्तेन युक्ते पवन इति ।
एवं ह्युक्तम् । प्रैष्मः प्रायो मरुत्पित्ते विधिः कार्य
इति । प्रैष्मश्च विधिः प्रायेण सर्वः शीतस्तत्र स्वेदो दूरो-
त्सारित एव । तस्मात् किंचित्पित्तेन संसृष्टे पवने पद्म-
काद्यैरुपनाहः कार्य इति वक्ष्यम् । एते च त्रय उपनाहाः
केवले वायौ तथा कफयुक्ते पित्तयुक्ते च क्रमेण
योज्याः । एते च साल्वणाभिधाना स्वेदा इत्याह । साल्व-
णाख्यैरिति । पुनः पुनरिति । असकृत्तैः स्वेदयोजना
कार्येत्यर्थः । निरपायो हि यथाऽयं साल्वणापर-
संज्ञ उपनाहाख्यः स्वेदो न तथाऽपरे स्वेदा इति ।
उपनहते बध्यते चर्मपट्टादिनेत्यन्वर्थं नामाऽस्योपनाह
इति । साल्वण इत्यस्य च तत्रांतरे प्रसिद्धं नाम । तथा च

धन्वंतरिः—काकोल्यादिः स वातघ्नः सर्वाभ्लद्रव्य-
संयुतः । सानूपोदकमांसस्तु सर्वस्नेहसमन्वितः । सुखो-
ष्णः स्पष्टलवणः साल्वणः परिकीर्तित इति । उद्रि-
क्तलवणैः स्नेहचुक्रतक्रपयः प्लुतैरिति त्रिष्वपि स्वेदे
योज्यम् ॥ ४ ॥

प०—उपनाहः स्वेदो वचाकिण्वादिभिः । प्लुतैः
प्रगाढैरालोडितैस्तथोद्रिक्तलवणैः लवणप्रसूतैः ।
केवले पवने दोषान्तरेणासंसृष्टे वायौ पद्मकाद्यैः
पद्मकपुण्ड्रादिभिर्गणोक्तैर्लवणाद्यैः स्नेहचुक्रतक्र-
पयः प्लुतैरिति च त्रिष्वपि योज्यमित्यागमिकाः ।
पित्तसंसृष्टे तु लवणस्य तैलस्नेहस्य चापकर्षः कार्यः ।
अल्पत्वं बोद्धादयौगिकमित्याम्नायात् । एते च
त्रय उपनाहाः क्रमेण योज्यास्तेन साल्वणाभिधा-
नास्तैः पुनः पुनः बहुशः स्वेदः कार्यः । पुनः
पुनरित्यनेनास्य निरपायित्वं द्योतयति । अन्यत्रा-
युक्तम् । “काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वाभ्लद्रव्य-
संयुतः । सानूपमांसः सुस्निग्धः सर्वस्नेहसमन्वितः
सुखोष्णः स्पष्टलवणः साल्वणः परिकीर्तितः” इति ।
उपनहनमुपनाहो बन्धनमित्यर्थः ॥ ४ ॥

हे०—उपनाहस्य लक्षणमाह—वचादिभिर्यः स्वेदः
कियते स उपनाहः किण्वं—सुराकांजिकाघघःस्थितद्रव्यं,
गन्धैः—कुष्ठादिगन्धद्रव्यैः, एरंडजटा—एरंडमूलम्, आमिषं
मांसम्, उद्रिक्तलवणैः सैधवायुत्क्रटैः स्नेहादिभिः प्लुतै-
रालोडितैः चुक्रं सुक्रं, पयः क्षीरम्, एषः स्वेदः केवले
पवने एष एव श्लेष्मसंसृष्टपवने सुरसादिवर्गेण सह कार्यः ।
पित्तेन संसृष्टे पवने पद्मकादिवर्गेण सह कार्यः साल्वणाख्यैः
साल्वण इत्याख्या उपनाहस्य । येभ्यः पद्मकादिभ्यस्तैः
पद्मकादियुक्त उपनाहः साल्वणाख्यः । उक्तं च सुश्रुतेन
“काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वाभ्लद्रव्यसंयुतः । सानूप-
मांसः सुस्निग्धः सर्वः स्नेहसमन्वितः । सुखोष्णः स्पष्ट-
लवणः साल्वणः परिकीर्तितः । तेनोपनाहं कुर्वीत सर्वदा
वातरोगिणाम्” इति । तद्व्याख्यानं च—“काकोल्यादि-
गणो ग्राह्यो नाष्टवर्गकसंज्ञितः । वातघ्नो भद्रदार्वादिवर्गो-
ऽभ्लो दाडिमादिकः ॥ सर्वस्नेहश्चतुःस्नेहो लवणं सैध-
वादिकम् । अभ्लादिभिश्च संस्कार्यः काकोल्यादिवर्गं त्रिभिः”
इति ॥ पद्मकादिरेव तन्मते काकोल्यादिः स चोपनाहः पुनः
पुनः कार्यः । उपनाहो बन्धनम् ॥ ४ ॥

बंधात्मकश्चाऽयं स्वेद इति बंधात्मकस्वेदोपाय-
भूतांश्चर्मपट्टादीनाह-

स्निग्धोष्णवीर्यमृदुभिश्चर्मपट्टैरपूतिभिः ।

अलाभे वातजित्पत्रकौशेयाऽऽविकशाटकैः ।

रात्रौ बद्धं दिवा मुंचेन्मुंचेद्रात्रौ दिवाकृतम् ५॥

स०-चर्मपट्टैर्बद्धमुपनद्धमंगं रात्रौ दिवा मुंचेत् ।
किंभूतैः । स्निग्धोष्णवीर्यैस्तथाऽपूतिमिरदुर्गन्धैः ।
सुपरिकर्मितत्वात् । अलाभे चर्मपट्टादीनामभावे वात-
जित्पत्रैरेरंडजादिभिस्तथा कौशेयादिभिः । कौशेयं
रांकवादिवस्त्रविशेषः । आविकं कंबलम् । तैर्बद्धं
रात्रौ दिवा मुंचेत् । दिवा बद्धं रात्रौ मुंचेद्रात्रौ
मोक्तव्यम् ॥ ५ ॥

प०-अतो बहुशः प्रविष्टः स्निग्धोष्णवीर्यमृदुरो-
मापूतिश्चर्मपट्टैरलाभे तदभावे सति घनवातहरपत्र-
कौशेयादिकपट्टैर्बद्धमुपनद्धमित्यर्थः । अङ्गभंगं रात्रौ
निशायां कृतं दिवा मुञ्चेद्विहारपरिहारार्थं दिवाकृतं
दिवा बद्धं रात्रौ मुञ्चेत् । देशकालवशेन कचिद् द्वि-
त्राण्यहानि धारयितव्योऽङ्गभङ्गादौ । किं सुरसा-
प्रकृतिः, शताह्वा शतपुष्पा, धान्यानि शूकशिम्बि-
धान्यपठितानि । गन्धद्रव्याणि कुष्ठमांसीतगरप्र-
भृतीनि । एरण्डजटा एरण्डमूलम् । आमिषं मांसं
भेसवारीकृतम् । स्नेहास्तैलादयः । चुक्रं शुक्तं-
तक्रं कालसेयम् । पयः क्षीरम् ॥ ५ ॥

हे०-बंधनविधिं चाह-स्निग्धोष्णवीर्यैरिति । अलाभे
चर्मालाभे वातजित्पत्राणि एरंडादिपत्राणि ॥ ५ ॥

ऊष्मा तूत्कारिकालंष्टकपालापलपांसुभिः ।

पत्रभंगेन धान्येन करीषसिकतातुषैः ॥

अनेकोपायसंतप्तैः प्रयोज्यो देशकालतः ॥६॥

स०-ऊष्मोष्णवाष्पः । ऊष्माख्यः स्वेद उत्कारिका-
दिभिः प्रयोज्यः । तत्र यवमाषैरेरंडबीजातसीकुसुमबीजा-
दिभिः पिष्टखिन्नैर्लेपसिकाकृतिर्यः स्वेदनोपायः सा उत्का-
रिका । लोष्टं मृत्पिंडः । कपालं कर्पूरम् । उपलः
पाषाणः । पांसुर्धूलिः । तथा पत्रभंगेन छदसमूहेन ।
तथा धान्येन । करीषो गवादिशकृच्चूर्णम् । सिकता
वाल्मुका तुषो धान्यत्वक् । एतैरुत्कारिकादिभिस्तुषांतैः

स्वेदो विधातव्यः । किंभूतैः । अनेकं च न उपायार्थैः
संतप्तोष्णीकृता य उत्कारिकादयस्तेरनेकोपायसंतप्तैः ।
कथं प्रयोज्य इत्याह । देशकालतः । देशतो
पंचमी चयम् । तेन देशकालावपेक्षया उपपन्नस्य
चेदम् । तेन दोषदूष्यार्शनपेक्षया स्वेदोऽयं प्रयोज्यः ।
लोष्टकपालपाषाणानमिवर्णान्मंदेन गृहीत्वा स्नेहो-
षाद्यपेक्षयाऽम्भस्यम्ले धान्याम्ले शुक्तादीनां निमज्जयेत् ।
तदुद्धृतवाष्पैः स्वेदः शयनस्थस्य कालः । यथा
गवादिशकृता पिंडीकृतनोष्णेन स्वेदः स यः ।
संज्ञः । अथवैरंडादिद्रव्यशुक्तानि यवानीनि । अतः
साम्लकादीनि गृहीत्वा पिहितमुखायां मुखायां
गुपस्थेन निवाते गुहे शयनस्थे किंचित् प्रसृतं
विककौशेयवातहरपत्रान्यतमोत्तरप्रच्छेदेन निमज्जयेत्-
प्रावारादिष्वनच्छेत् स्वेदयेत् । यथा पुष्पस्ये-
द्रव्याणि कुंभ्यामुत्काश्यां तत्तिकटोपपिष्टो यवस्यद्रा-
वृत ऊष्माणं गृहीत्वा । एष स्वेदः । यथा
मनेकोपायसंतप्तत्वं दोषदूष्यावपेक्षया निमज्जयेत्
योज्यः ॥ ६ ॥

प०-ऊष्माख्यः स्वेदः उत्कारिकादिभिः प्रयोज्यः ।
यवमाषैरेण्डतिलादिभिः । म्विन्नः पुष्पलिकाकृति-
भिर्यः स्वेदनोपायः स उत्कारिकास्वेदो भण्यते ।
लोष्टकपालपाषाणानमिवर्णान् कृत्वाऽम्भस्यम्ले वा
निमज्जयेत् । तैराद्रान्वितवस्त्रेण वेष्टितैः स्वेद-
येत् । पांशुना पत्रभङ्गेन धान्येन च तथा गवां
करीषैः सिकतादिभिः सुखैश्चास्तैः कथितैर्व्यवस्थितैः
स्वेदयेत् । अनेकोपायसंतप्तैरिति कुर्म्भानांडा-
टाद्यादिभिरुपायैः मन्तप्रैरुत्कारिकादिभिरुपायैः
स्वेदो देशतः कालश्च योज्यः । देशतः शरीर-
देशो भूमिदेशश्च । कालो मृदुर्तादिलक्षणः । आतुरा-
वस्थालक्षणश्च । तद्वशात्तत्सामर्थ्यादस्य स्वेदस्य
प्रयोगः कार्यः । शरीरदेशतो यथा-आमाशयगतं
वायावित्यादि । तथाऽस्पवङ्गक्षणादिति । भूमि-
देशतो यथा-आनूपं स्वेदस्य योग्यं न तथा जाङ्गलम् ।
कालतो यथा-हेमन्तेऽन्योन्यस्वेदयोग्यता न तथा
ग्रीष्मे । व्यवस्थातो यथा-पित्त-
संसृष्टे वायौ कश्चिद्योगः कश्चित् श्लेष्मसंसृष्टे कश्चि-
द्वले वाते पत्रभङ्गे धान्येनेति पत्राणामङ्गभञ्जनं

क्षौदनमामर्दनमङ्गभङ्गौ यस्य धान्यस्य तत्पत्रभङ्ग-
धान्यम् । करीपो गवां शकृत् । सिकता
वालुका ॥ ६ ॥

हे०-उष्णस्वेदस्य लक्षणमाह---उत्कारिकादिभिः
सोष्णभिः कंबलादिर्वैष्टैर्यः स्वेदः क्रियते स ऊष्मस्वेदः ।
उत्कारिका रोटिका, पत्रभंगेन खंडशः कृतैः पत्रैः धान्येन
गोधूमादिना । संग्रहे तु ऊष्मभेदः पुनरष्टधा भिद्यते
पिण्डः, संस्तरौ, नाडी, घनाश्मा, कुंभी, कूपः, कुटी,
जयंताकश्च । तत्र कपालपापाणलोष्ठलोहपिंडानमिवर्णान्
संदर्शेन गृहीत्वांमस्यले वा निमज्जयेत् । तैराद्राविक-
बन्धेन वैष्टैः श्लेष्ममेदोभूयिष्ठं सरुजमंगं ग्रथिमद्वा स्वेद-
येत् । पांशुसिकतगवादिकरीपतुपधान्यबुसापुलाकपल्लैर्वा-
ऽभ्लोक्त्यर्थितः पूर्ववद्वैष्टैर्गवादिशकृताद्रेण पिंडीकृतेनोप-
नाहद्रव्योत्कारिकाकुशरापायसपिंडैर्वा वातरोमिष्विति पिंड-
स्वेदः । स एव च संकराख्यः । यथार्हस्वेदद्रव्याणि
पिहितमुखाधाम्पायां सम्यगुपस्वेद्य निवातशरणशयनस्थे
कलिजे प्रस्तायाविकर्कशोयवातहरपत्रान्यतमोत्तरप्रच्छेदरीर-
वाजिनप्रावारोदिव्यबच्छन्नं स्वेदयेदिति संस्तरस्वेदः । पूर्व-
वदेवोपस्वेद्योत्प्लामुत्प्लेनामुखां नाडीमूलच्छिद्रप्रमाणपार्श्वच्छि-
द्रामभिसंधायोपलिप्य च पार्श्वच्छिद्रस्थया नाड्या शरीरेपी-
कावशदलकलिजकरंजपत्रान्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थान-
या व्यामदीर्वयाऽध्यर्द्धव्यामदीर्वया वा स्वायामचतुर्भागा-
ष्टभागपरिणाहमूलाग्रलोतसा सर्वतोवातहरपत्रमसंवृत्तच्छि-
द्रया द्विन्निर्वा विनमितया सुखोपविष्ट्य स्वभ्यक्तप्रावृत्तेऽंगे
चापमुपहरेत् । चाप्यो हनृजुगामी विहतचंडवेगस्त्वचमवि-
दहन् मुन्यं स्वेदयतीति नाडीस्वेदः । पुरुषाग्राममात्रमधिकं
वा घनं समं मुन्यं च शिलातलं भूप्रदेशं वातहरदास्दीप्तेना-
ग्निना सर्वतस्तापयित्वा अग्निमपोहोणोदक्राम्लादिभिर-
भ्युक्ष्य यथाक्तप्रच्छेदं संस्तरवस्वेदयेदिति घनाश्मस्वेदः ।
पूर्ववत्स्वेदद्रव्याणि कुंभ्यां समुत्काश्याश्लिष्योपविष्ट-
स्तदूष्माणं गृहीत्वात् । भूमौ वा तां निखाय तदूर्ध्वमासनं
शयनं वा नानिघनप्रच्छेदं परितः प्रलम्बमानकुथकम्बल-
गोणकान्निधाय तत्रस्थस्योष्माणं गृह्णतः स्थाल्याममिव-
र्णान्योगुदानुपलांश्च शनैर्निमज्जयेदिति कुम्भीस्वेदः ।
शयनस्थायां विस्तारद्विगुणस्नाते कूपे वातहरदारुकरी-
पान्यतरपूर्णदग्ने विगतधूमे स्वास्तीर्णशयनस्थं स्वेदये-
दिति कूपस्वेदः । कुटीं नात्युच्चविस्तारां वृत्तामच्छिद्रामु-
पनाहद्रव्यकल्कघनप्रादिश्वकुड्यां सर्वतो विधूमप्रदीप्त-

खदिरांगारपूर्णहसंतिकासमूहपरितप्तां विधाय तन्मध्ये च
शय्यां तत्रस्थं स्वेदयेदिति कुटीस्वेदः । जयंताकस्वेदस्तु
अशक्यत्वान्न लिख्यते ॥ ६ ॥

अथ द्रवस्वेदमाह-

शिशुवरिणकैरंडकारंजसुरसार्जकात् ।
शिरीषवासावंशार्कमालतीदीर्घवृत्ततः ॥
पत्रभंगैर्वचाद्यैश्च मांसैश्चाऽनूपवारिजैः ।
दशमूलेन च पृथक् सहितैर्वा यथामलम् ॥
स्नेहवद्भिः सुराशुक्तवारिक्षीरादिसाधितैः ।
कुंभीर्गलंतीर्नाडीर्वा पूरयित्वा रुजार्दितम् ।
वाससाच्छादितं गात्रं स्निग्धं सिंचेद्यथासुखम् ७

स०-शिष्वादिजैः पत्रसमूहैस्तथा वचाद्यैर्वचादि-
गणोक्तैस्तथा मांसैरनूपजैर्जलजैश्च दशमूलेन च पृथग्-
व्यस्तैर्द्वित्रादिभिः सहितैः समस्तैर्वा यथामलं स्नेहवद्भि-
र्दोषहरघृताद्यन्यतमस्नेहयुक्तैर्यथादोषं सुराशुक्तवारिक्षी-
रादिसाधितैः कुंभीः स्थालीः पूरयित्वा तथा गलंतीर्गर्ग-
रीश्च वंशादिमयीनाडीर्वा पूरयित्वा रुजार्दितं पीडार्तं
गात्रमंगं वाससाच्छादितं तथा स्निग्धं सद्यथासुखं सुख-
स्पर्शं कदाचिदत्युष्णं कदाचिदीषदुष्णं दोषपीडावशात्
सिंचेदिति ॥ ७ ॥

प०-शिग्रोरारभ्य यावद्दीर्घवृन्तर्माषधम् । त-
स्मादौषधगणात् पत्रभङ्गैः पत्रक्षौदैः पत्राणां भङ्गाः
पत्रभङ्गाः । संक्षुण्णानि पत्राणि तैस्तथा वचाद्यैः
पूर्वोक्तेरुपनाहस्वेदपठितैः वचाकिण्वसिताह्लादिभि-
स्तथा मांसैश्चानूपवारिजैः । रोहीतपाठीनकर्मभृ-
तिभिर्मत्स्यैस्तथा दशमूलेन यथानोपं पृथक्सहितैर्वा
पृथक्व्यस्तैर्वा सहितैः समस्तैः मिश्रैर्वा यथामलं
मलानतिक्रमेण दोषानुसारणेति यावत् । स्नेहव-
द्भिर्विद्यमानस्नेहोऽत्रापि यथामलमिति योज्यम् ।
योग्यः स्नेहो योग्यस्नेहो घृताद्यन्यतमस्तेन युक्तै-
स्तथा यथामलं सुरादिभिः साधितैस्तत्कथितैरैतैः
सर्वैः कुम्भीस्थालीर्गलन्तीर्गगरिका वा धान्यापर-
पर्यायाः । नाडी उद्धृतादिष्टः भाण्डं पूरयित्वा
रुजार्दितं शूलाद्याक्रान्तं गात्रमङ्गं वाससाच्छादितं
वस्त्रावच्छिन्नं स्निग्धं वातहरस्निग्धसिद्धस्नेहा-

भ्यक्तं सिञ्चेत्परिषेचयेत् । यथासुखं यथासुख-
स्पर्शं कदाचिदीषदुष्णं कदाचिदुष्णतरं जलाधार-
विशेषा गलन्त्यो या अनवरतं धारया जलादि
स्त्रवन्ति ता गलन्त्यो भण्यन्ते । द्रवस्वेदस्तु
द्विविधः । परिषेकोऽवगाहश्च तत्र परिषेक उक्तः ॥ ७ ॥

हे०—द्रवस्वेदमाह—शिमुवीरणेति । वीरणकः कंट-
ककरजः । दीर्घवृत्तष्टिदुकः, शिखादीनां पत्रमंगैः बचाद्यै-
रुपनाहोक्तैः द्रवस्वेदो द्विविधः—परिषेकोऽवगाहश्च ॥ ७ ॥

परिषेकस्वेदमाख्यायाऽवगाहस्वेदं द्रवभेदमाह—

तैरेव वा द्रवैः पूर्णं कुंडं सर्वांगेऽनिले ।

अवगाह्याऽऽतुरस्तिष्ठेदर्शः कृच्छ्रादिरुक्षु च ॥ ८ ॥

स०—तैरेव पूर्वोक्तैः स्वेदद्रवैः पूर्णं कुंडं भृशमव-
गाह्य प्रविश्याऽऽतुरो रोगी तिष्ठेत् । कीदृशो दोषे
इत्याह । सर्वांगेऽनिले सर्वशरीरव्यापिनि वायौ
तथाऽर्शः प्रभृतिरोगकष्टपीडासु । आदिग्रहणेन हस्त-
पादपीडासु वा । कुंडग्रहणमुपलक्षणार्थम् । तेन
कूपकुटी स्वेदौ च वेद्यौ । संग्रहे उक्तम् । शयनस्याऽ-
धोविस्तारद्विगुणखाते कूपे वातहरदारुकीषाद्यन्यतर-
पूर्णदधे विगतधूमे स्वास्तीर्णशयनस्थं स्वेदयेदिति कूप-
स्वेदः । कुटीं नाऽयुच्चविस्तारां वृत्तामच्छिद्रामुपनाह-
द्रव्यकल्कवनप्रदिग्धकुड्यां सर्वतो विधूमप्रदीप्तखदि-
रांगारपूर्णहसंतिकासमूहपरिवृतां विधाय तन्मध्यस्थित-
शय्यास्थं स्वेदयेदिति कुटीस्वेदः । पत्रोत्पलादिभिः
सक्तुपिंडया वाऽऽच्छाद्य चक्षुषी । शीतैर्मुक्तावलीपत्र-
मुकुलोत्पलभाजैः । मुहुः करैश्च सजलैः स्विद्यतो
हृदयं स्पृशेदिति ॥ ८ ॥

प०—अवगाहस्तु कथ्यते तैरेव पूर्वोक्तैर्द्रवैः परि-
षेककाथैः पूर्णं कुण्डमवगाह्यानुप्रविश्यातुरं हृदया-
दीन् रक्षंतिष्ठेत् । सर्वाङ्गोऽनिले इति ।
सकलशरीरव्यापिनि सति कुण्डग्रहणमुपलक्षणमा-
त्रम् । तेन कटाहे द्रोण्यां द्रवपूर्णायामप्यवगाह-
येत्तथैकाङ्गरोगेऽप्यर्शः कृच्छ्रादिरुक्षु च दोषाद्यपेक्षया-
ऽवगाहयेत् ॥ ८ ॥

हे०—तत्र परिषेकमुक्त्वाऽवगाहमाह—तैरेव पूर्वोक्तैः
स्वेदद्रवैः पूर्णं कुण्डं भृशमवगाह्य प्रविश्य रोगी तिष्ठेत् ।

कदेत्याह—सर्वशरीरव्यापिनि वायौ तथा अर्शः—प्रभृति-
रोगपीडासु आदिग्रहणेन हस्तपादपीडासु कुण्डग्रहणमु-
पलक्षणार्थं तेन कूपकुटी स्वेदौ च वेद्यौ ॥ ८ ॥

निवातेऽतर्बहिःस्निग्धो जीर्णान्नः स्वेदमाचरेत् ९

स०—अपगतवाते देशे स्वेदमाचरेत् । किंभूतः ।

अंतः स्नेहपानेन बहिश्चाऽभ्यगादिना स्निग्धः । तथा

(१) “सङ्गरः प्रस्तरं नाडी परिषेकोऽवगाहस्तम् ।

जेन्ताकोऽस्यधनः कर्तुः कुटीभूः कुम्भिर्यत्र च ॥ कूपो
होलाक इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश । तान्यथावप्रव-
क्ष्यामि सर्वानेवानुपूर्वशः” इति । तत्र ब्रह्मान्तरितरवन्ता-
न्तरितैर्वा पिष्टैर्यथोक्तैरुपस्वेदनं संकरस्वेद इति विद्यात् ।
शकशमांधान्यपुलाकानां वेगवागाऽऽयसकशरांकाङ्कादीनां
वा प्रस्तरे कौशेयाविकोत्तरप्रच्छेदे पशुगुलेस्वकार्यपत्र-
प्रच्छेदे वा स्वन्त्यक्तसर्धगात्रस्य शयनस्यांपरि स्वेदनं
प्रस्तरस्वेद इति विद्यात् । स्वेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलप्रभङ्गा-
दीनां मृगशकुनपिशिनीशरःपदादीनामुष्णस्वभावानां वा
यथाहमम्ललवणं वेहोपमं हितानां सूत्रधीगदीनां वा कुम्भ्यां
वाष्पमनुद्रुमन्यामुक्कथितानां नाट्या दोषाकावंशदलकराजै-
पत्रान्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्यासर्द्धधया
व्यामार्द्धर्द्धधया वा व्यामचतुर्भागाष्टभागमूलप्रपरिगाहस्ये-
नसा सर्वतोवातहरपत्रसंयुतचिद्रया द्विस्त्रिवा विनामिनया
वातहरसिद्धलेहाभ्यक्तगात्रो वाष्पमुपहरेत् । वाष्पो ह्यनुर्ध-
गामी विहतचण्डवेगस्त्वचमविदहनं मुखं स्वेदयन्तं नाडी-
स्वेदः । वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलादीनामुक्कथैः मुखोर्ध्वैः
कुम्भीर्वापुलिङ्काः प्रनाडीर्वा पूर्यित्वा यथाहमिद्धमहान्ध-
क्तगात्रे ब्रह्मवच्छेदं परिषेचयेदिति परिषेकः ।

वातहरो काथक्षीरैस्तैलघृतपिशितरसांगसलिलैर्काण्ड-
कावगाहं यथोक्त एवावगाहः ॥

अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत्—तत्र पूर्वस्यां प्रत्युत्तर-
स्यां वा गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे कृष्णशूलिके मुषर्णशूलिके वा
परीवापुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कुण्डं दक्षिणे
पार्श्वे वा सूर्पतीर्थे समनुविमक्तभूमिभागे सम्राट्पा वाऽतो-
रुपकम्प्योदकात्माङ्गमुखमुदङ्मुखं वाभिमुखतीर्थं कूटागारं
कारयेत् । उत्सेधविस्तारतः परमरन्त्रीः पौडश, समन्तात्
सुवृत्तं सूक्ष्मसम्पन्नमनेकवातायनम्, अस्य कूटागारस्यान्तः
समन्ततो भित्तिमरत्निविस्तारोत्सेधोऽपिडिकां कारयेदाकपाटात्
मध्ये चास्य कूटागारस्य चतुष्किंकुमात्रपुरुषप्रमाणं भूम्यं
कुन्दसंस्थानं बहुमूलाच्छिद्रमंगारकोष्ठकस्तम्भं सपिधानं
कारयेत् । तं च खादिशणामाश्वकर्णादीनां वा काष्ठानां पू-
यित्वा प्रदीपयेत् । स यदा जानीयाः साधुदधानि

जीर्णान्ध येन वातानमनं जीर्णम् । धामाजीर्णाद्याक्रांतं
नरं वज्रदिव्या तेन स्वेदाहेण नरेण स्वेद आचरणीयः ।

काष्ठाणि गतधूमानि अवतप्तं च केवलमग्निना तदाग्निगृहं
स्वेदयोग्यं चोष्णमा शुक्रमिति तत्रैतं पुरुषं वातहराभ्यक्त-
गात्रं चक्षुष्यचक्षुः प्रवेशयेत्, प्रवेशयन्ध्वेनमनुशिष्यात्—
नौम्य ! प्रविश कस्याणामारोग्याय चेति, प्रविश्य चैनौ
पिण्डकामधिरा पाश्चात्परपाश्वाभ्यां यथासुखं शयीथाः,
न च त्वया स्वेदमूर्च्छांपरीतेनाऽपि सता पिण्डिकैषा विमो-
क्तव्याऽऽप्राणोच्छ्वासात् ध्रुवमानो ह्यतः पिण्डिकावकाशात्
द्वारमनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छांपरीततथा सद्यः प्राणान् जह्याः,
तस्मान् पिण्डिकागोनं न कथंचन सुवेथाः, त्वं यदा
जानीथाः विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक्प्रवृत्तस्वेदपिच्छं
सर्व्वेवांतविमुक्तं लघुभूतमपगतविवन्धस्तम्भसुप्तिवेदनमिति,
ततस्तासां पिण्डिकामनुसरन् द्वारं प्रपद्येथाः, निष्क्रम्य च न
सहसा चक्षुषोः परिपालनार्थं शीतोदकमुपस्पृशेथाः, अपगत-
मन्तापक्लमस्तु सुहृतांस्तुलोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषि-
क्तोऽग्नीथाः, इति जेस्ताकः स्वेदः ।

“ शयानस्य प्रमाणेन घनामश्मयीं शिलाम् ।
तापयित्वा मारुतत्रैर्दाहिभिः संप्रदीपितैः ॥ व्यपोज्य सर्वान-
ज्जरान् प्रोक्ष्य वैवोष्णवारिणा । तां शिलामथ कुर्वीत कौशे-
याविकत्रेस्तराम् ॥ तस्यां स्वभ्यक्तसर्वांगः स्वप्न् स्वयति
ना सुखम् । कौरवाजिनकौशेयप्रावाराधैः सुसंयुतः ॥ इत्यु-
क्तोऽश्मघ्नस्वेदः कर्षूस्थानविभागधित् । दीप्तैरधुभैरंगारैस्तां
कर्तुं प्रथेतात् ॥ तस्यामुपरि शय्यायां स्वप्न् स्वयति ना
सुखम् । अनत्युसेधविस्तारं हृताकारमलोचनाम् ॥ घन-
भित्तिं कुटीं कृत्वा कुट्टयैः संप्लेपयेत् । कुटीमध्ये भिषक्
शय्यां स्वास्तीर्णां चोपकल्पयेत् ॥ प्रावाराजिनकौशेयकुथ-
कन्यालगोलकैः । हसन्तिकाभिरंगारपूर्णाभित्तां च सर्वशः ।
परिवार्य्य तामारोहेदभ्यक्तः स्वयति सुखम् । य एवाश्मघ्न-
स्वेदविधिर्भूमौ स एव तु ॥ प्रशस्तायां निवातायां समा-
यामुपदिश्यते । कुम्भीं वातहरकाथपूर्णां भूमौ निखानयेत् ।
अर्द्धभागं त्रिभागं वा शयनं तत्र चोपरि । स्थापयेदासनं
वापि नतिसान्द्रपरिच्छदम् ॥ अथ कुम्भ्यां सुसन्तप्तान्
प्रक्षिपेदयसो गुडान् । पाषाणांश्चोष्मणा तेन तत्स्थः स्वयति
ना सुखम् ॥ सुसंयुतांगः स्वभ्यंगः स्नेहैरनिलनाशनैः । कृपं
शयनविस्तारं द्विगुणं चापि वेध्यतः ॥ देशे निवाते शस्ते च
कुर्यादन्तः समाजितम् । हस्यश्वगोखरोष्ट्राणां करीर्षेर्दग्धपू-
रिते ॥ स्वक्वच्छ्रः सुसंतीर्णोऽभ्यक्तः स्वयति ना सुखम् ।
भौतीकां तु करीपाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् ॥ शयनान्तः
प्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च । मुदग्धायां विधूमायां यथो-
क्तामुपकल्पयेत् ॥ स्वक्वच्छ्रः स्वपंस्तत्राभ्यक्तः स्वयति ना
सुखम् । होलाकस्वेद इत्येव सुखप्रोक्तो महीपिणा । इति
नयोदशविधः स्वेदोऽभिगुणसंश्रयः ॥” इति चरकः ।

आमाजीर्णाद्याक्रांतेन तु पुरुषेणाऽजीर्णेऽन्ने च नैव
स्वेद आचरणीयः ॥ ९ ॥

प०—निवाते प्रदेशेऽन्तर्बहिः स्निग्धः पुमान्
जीर्णात्रः परिणतभोजनः सन् स्वेदमाचरेत्
कुर्यात् ॥ ९ ॥

हे०—स्वेदविधिमाह—निवाते इति ॥ ९ ॥

कीदृशं स्वेदमाचरेदित्याह—

व्याधिव्याधितदैर्शतुवशान्मध्यवरावरम् ॥ १० ॥

स०—व्याध्यपेक्षया व्याधितापेक्षया देशापेक्षया
ऋत्वपेक्षया धात्वपेक्षया च यथाविध एव मध्यम-
मुत्कृष्टं हीनं वा स्वेदमाचरेत् ॥ १० ॥

प०—तं च स्वेदं व्याध्यादिवशान्मध्यवरावरं
व्याधिवशात्तावत् । व्याधिः पुनर्मध्योऽतिमात्रो
मृदुश्चेति भवति । व्याधित आतुरस्तस्यापि म-
ध्योत्कृष्टावरबलादिकं सम्भाव्यते । देशश्चानूप-
जाङ्गलः साधारणश्च । ततो देशश्च शिरःस्कन्धो-
दरजङ्घादिकः । ऋतुश्चोष्णशीतसाधारणभेदाभिन्नः ।
तद्वशात्तदनुरोधेन ॥ १० ॥

हे०—व्याध्यादिवशान्मध्यमात्रमुत्तममात्रमधममात्रम् १०

कफातो रूक्षणं रूक्षो रूक्षस्निग्धं कफानिले ११ ।

स०—कफार्तः कफप्रस्तो रूक्षः सन्नतर्बहिरस्निग्धो
रूक्षणं न च स्निग्धं स्वेदमाचरेत् । अथ श्लेष्मवाते
रूक्षस्निग्धं केनचिदंगेन रूक्षं केनचिदंगेन
स्निग्धमेवंविध स्वेदमाचरेत् ॥ ११ ॥

प०—कफार्तः कफप्रस्तः पुरुषो रूक्षस्वेदमाच-
रेत् न स्निग्धम् । तथा रूक्षः पुनर्न पुनरन्यस्वेद-
वत्पूर्वं स्नेहनः । स्निग्धकफानिले रूक्षस्निग्धं सा-
धारणरूपं स्वेदमाचरेत् ॥ ११ ॥

हे०—कफस्वेदविषेयमाह—कफार्त—इति । कफानिले
विषेयमाह—रूक्षः पुरुषः, स्निग्धं स्वेदनम् ॥ ११ ॥

आमाशयगते वायौ कफे पकाशयाश्रिते ॥

रूक्षपूर्वं तथा स्नेहपूर्वं स्थानानुरोधतः ॥ १२ ॥

स०—आमाशयगते वात आदौ रूक्षः स्वेदः
कार्यः पश्चात्स्निग्धः । तथा पकाशयगते कफ आदौ
स्निग्धः स्वेदः पश्चाद्रूक्ष इत्यर्थः । कुत एवं नियम इत्याह ।

वर्षणमौषधं चिकित्सितं योज्यम् । प्रासङ्गिकीं
तत्र युक्तिमाश्रित्य विपादिषु स्तम्भनमौषधं यथास्वं
विषे विपस्तम्भनं ज्वरे ज्वरस्तम्भनमग्रावप्रिदाहानि-
वर्षणमतीसारो पक्षस्तम्भनं छर्द्या छर्दिघ्नं मोहे
संज्ञाप्रदम् ॥ १५ ॥

हे०—अतिस्विन्नलक्षणमाह—पित्तास्रोति । अतिस्विन्न-
स्यौषधमाह—तत्र स्तम्भनमिति । प्रसंगाद्विषादिष्वपि
स्तम्भनमौषधमाह—विषेति । क्षाराभ्यातुरः क्षारामि-
दग्धः मोहातुरो मूर्छावान् ॥ १५ ॥

स्वेदनं गुरु तीक्ष्णोष्णं प्रायः स्तम्भनमन्यथा १६

स०—गुरु यद्द्रव्यं तीक्ष्णमुष्णं च तद्वाहुल्येन
स्वेदनं भवति । प्रायोग्रहणात् भयशोकादिकमगुर्वपि
गृह्यते । अन्यथाऽतो वैपरीत्येन स्तम्भनं भवति ॥ १६ ॥

प०—स्वेदनस्तम्भनयोः स्वेदान्येन लक्षणं
करोति । यद्गुरु तीक्ष्णमुष्णं च तत्सर्वं स्वेदन-
द्रवम् । प्रायोग्रहणं कचिद्व्यभिचारदर्शनार्थम् ।
अतोऽन्यथा विपर्ययेण लघु मन्दं शीतं च
स्तम्भनम् ॥ १६ ॥

हे०—स्वेदनं द्रव्यमाह स्वेदनमिति । स्तम्भनमाह—
स्तम्भनमिति ॥ १६ ॥

द्रवस्थिरसरस्निग्धरूक्षसूक्ष्मं च भेषजम् ।

स्वेदनं स्तम्भनं लक्षणं रूक्षसूक्ष्मसरद्रवम् ॥ १७ ॥

स०—द्रवादिगुणयुक्तं यत्तद् द्रव्यं स्वेदनं भवति ।
तथा रूक्षणादियुक्तं तत् स्तम्भनं भवति ॥ १७ ॥

प०—तथा द्रवादिगुणं भेषजं स्वेदनसूक्ष्मतादियुक्तं
च स्तम्भनम् ॥ १७ ॥

अधुना रसतः स्तम्भनं निर्दिशन्नाह—

प्रायस्तित्तं कषायं च मधुरं च समासतः ॥ १८ ॥

स०—प्रायः समासतः संक्षेपेण तित्तं कषायं च
मधुरं च स्तम्भनं भवति ॥ १८ ॥

प०—यत्किञ्चिन्मधुरं तित्तं कषायं तत्तत्स्तम्भनं
समासतः । चरकाचार्येणानयोर्लक्षणं कृतम् ।
“स्तम्भगौरवशीतघ्नं स्तम्भनं स्वेदकारकम् । स्तम्भ-
नं स्तम्भयति यद्गतिमन्तं चलं द्रवम्” ॥ १८ ॥

हे०—अन्यथा लघुमन्दशीतं तित्कादिरसं च ॥ १८ ॥

स्तम्भितस्य लक्षणमाह—

स्तम्भितः स्याद्बले लब्धे यथोक्तामयसंक्षयात् ।

स०—बले लब्धे जाते सति यथोक्तानां रोगाणां
च संक्षयात्स्तम्भितो नरः स्यात् ॥ १९ ॥

प०—स्नायुसङ्कोचादिभिरति स्तम्भितं नर-
मादिशेत् ॥ १९ ॥

हे०—स्तम्भितलक्षणमाह—स्तम्भित इति । यथोक्ताः
पित्तास्रकोपादयो विषादयश्च ॥ १९ ॥

अतिस्तम्भितं लक्षयति—

स्तम्भत्वक्स्नायुसंकोचकंपहद्वाग्धनुग्रहैः ।

पादोष्ठत्वक्करैः श्यावैरतिस्तम्भितमादिशेत् २० ॥

स०—त्वक् च स्नायुश्च तयोः संकोचः । हृदया-
दीनां ग्रहेण संबंधः । ततः स्तम्भादीनां द्रवः । स्तम्भादि-
भिस्तथा श्यावैः पादादिभिरतिस्तम्भितं कथयेत् ॥ २० ॥

प०—स्तम्भोऽस्य त्वक्स्नायूनां सङ्कोचः
संक्षेपः । त्वक्स्नायो वेपथुः । हृद्वाग्धनूनां स्रोतो-
विष्टम्भः । पादौष्ठत्वक्करेषु श्यावता श्यामवर्णता ।
एतैर्लिङ्गैरतिस्तम्भितं जानीयात् ॥ २० ॥

हे०—अतिस्तम्भितलक्षणमाह—स्तम्भत्वगिति—हृदय-
वचोहनुतां ग्रहः ॥ २० ॥

न स्वेदयेदतिस्थूलरूक्षदुर्बलमूर्छितान् ।

स्तम्भनीयक्षतक्षीणक्षाममद्यविकारिणः ॥

तिमिरोदरवीसर्पकुष्ठशोषाढ्यरोगिणः ।

पीतदुग्धदधिस्रेहमधून्कृतविरेचनान् ॥

अष्टदग्धगुदग्लानिक्रोधशोकभयान्वितान् ।

क्षुनृण्णाकामलापाण्डुमेहिनः पित्तपीडितान् ।

गर्भिणीं पुष्पितां सूतां मृदु चाऽत्ययिके गदे २१

स०—अतिस्थूलादीन् स्वेदयेत् । अतिस्थूलस्य
स्वेदेन मेदोविलयनादत्यंतं शरीरक्षोभः स्यात् ।
रूक्षादीनां च कार्श्यमिति । आढ्यरोगो वातरक्तम् ।
अष्टदग्धगुदोऽतीसारक्षाराग्न्यादिभिः । ग्लान्यादीनाम-
न्वितेन संबंधः । क्षुदादीनां मेहांतानां द्रवः । क्षुद्रतः
स्वेदादत्यंतं देहग्लानिः । कामलापाण्डुमतोः स्वेदेन

पित्तवृद्ध्या रोगवृद्धिः । पित्तप्रधानस्य स्वेदाद्रोगवृद्धिः । गर्भिण्याः स्वेदेन गर्भव्यापत् । पुष्पिताया रक्तातिप्रवृत्तिः । सूतायाः काश्यम् । मृदु चेति । यदैषामतिस्थूलादीनामात्यंतिको व्याधिर्विसूचिकादिः स्यात्तदैते मृदु स्वेदयितव्याः ॥ २१ ॥

प०—स्थूलरूक्षादीन् सूतिकापर्यन्तान् न स्वेदयेत् । दुर्बलाः अबलाः । मूर्छिता मोहिताः । स्तम्भनीयाः स्तम्भनार्हाः । ये स्तम्भनीयस्वेनोक्ता मद्यविकारिणो मदात्ययव्याध्यातुराः आढ्यरो-
गिणो वातशोणितिनः । पीतानि दुग्धादीनि यैस्ते न स्वेद्याः । मधुमाक्षिकं च प्रविज्ञेयं तस्य पृथक्वचनात् । कृतं विरेचनं यैस्तथा भ्रष्टगुदाः पतितगुदा दग्धगुदाश्च क्षाराग्निना । ग्लान्यर्दिताः क्रोधादिताः शोकादिताः यावद्भयादितास्तावन्न स्वेदयेत् । आत्ययिके गदे पुनर्विपूचिकादौ मृदु कृत्वा स्वरूपं कृत्वाऽतिस्थूलादीन् सूतिकान्तान् स्वेदयेत् ॥ २१ ॥

हे०—स्थूलादीनां स्वेदनं निषेधाति—न स्वेदयेदिति । स्तम्भनीया विपादयः । क्षत उरःश्रती, क्षीणः—क्षयरोगी, क्षामः—कृशः, शोषो—मुखशोषादिः, आढ्यरोगो—वातरक्तं, भ्रष्टगुदो—दग्धगुदश्च । पुष्पिता—ऋतुमती, गदे अस्वेद्या-
नपि मृदु स्वेदयेत्तथाप्यनुपशमे तीव्रं वा स्वेदयेदित्याह—
सृष्टिति ॥ २१ ॥

श्वासकासप्रतिश्यायहिह्माध्मानविबन्धिषु ।
स्वरभेदाऽनिलव्याधिश्लेष्मामस्तंभगौरवे ॥
अंगमर्दकटीपार्श्वपृष्ठकुक्षिहनुग्रहे ।
महत्त्वे मुष्कयोः खल्यामायामे वातकंटके ॥
मूत्रकृच्छ्राबुदग्रंथिशुक्राघाताव्यमारुते ।
स्वेदं यथायथं कुर्यात्तदौषधविभागतः ॥ २२ ॥

स०—श्वासादिमत्सु यथास्वं स्वेदं कुर्यात् । कचित्तापं क्वचिदुपनाहं क्वचिदूष्माणं क्वचिद्वमिति । कथम् । तेष्वौषधानि तदौषधानि तेषां विभागो यथास्व-
मुपयोगस्तेन तदौषधविभागेन स्वेदं कुर्यात् । खल्ली तीव्र-
रुजान्वितेति वातव्याधौ वक्ष्यते । आयामवातकंटकौ च ।
आढ्यमारुत ऊरुस्तंभः ॥ २२ ॥

प०—श्वासकासादिष्वाढ्यमारुतपर्यन्तेषु यथा-
यथं यथास्वं स्वेदं कुर्यात् । कचित्तापं क्वचिदुप-
नाहं क्वचिदूष्माणं क्वचिद्वमिति यथायथमुक्ते-
ष्वध्यायेषु वक्ष्यमाणेषु तदौषधविभागतः तेषामौष-
धानि तदौषधानि तद्विभागेनैतदुक्तं भवति । यदा
श्वासे स्वेदो युज्यते तदा श्वासोक्तैरेवौषधैः स्वेदो
योज्यः । एवं कासादीनामपि स्वैरेवौषधैर्वोच्यम् ।
मुष्कयोर्वृषणयोर्महत्त्वे स्थूलत्वे खल्यामत्यामे वात-
कण्टके । क इति वातव्याधिनिदाने च वक्ष्य-
माणः । शुक्राघातः शुक्ररोधः । आढ्यमारुतो
मेदसावृतो मारुतः ॥ २२ ॥

हे०—स्वेदसाध्यान् रोगानाह—श्वासकासेति । मुष्क-
योर्महत्त्वे वृद्धिरोगे खल्यां हस्तपादावमोढने आयामे
बाह्यायामादौ । संग्रहे तु “स्वरभेदानिलव्याधिपक्षाघाता-
पतानके । वेपथुश्चयथुस्वापस्तंभजंभामगौरवे ॥ कर्णमग्या-
शिरःकोष्ठजंवापादोषरुक्षु च ” इति । स्विन्नस्य कृत्यमुक्तं
संग्रहे “स्विन्नोऽन्नं पथ्यमश्रीयाद्देवपरागानुरोधतः । तदहः
स्विन्नसर्वाणो व्यायामं सुतरां त्यजेत् ” इति ॥ २२ ॥

स्वेदो हितस्त्वनाग्नेयो वातं मेदःकफावृते २३ ॥

स०—मेदःकफाभ्यां पवन आवृते सत्यनाग्नेयः स्वेदो
हितः ॥ २३ ॥

प०—मेदःकफावृते वातेऽनाग्नेयः स्वेदो हितः २३ ॥

हे०—अनाग्नेयस्वेदस्य विषयमाह—स्वेद इति ॥ २३ ॥

कोऽसावनान्नाग्नेय इत्याह—

निवातं गृहमायासो गुरुप्रावरणं भयम् ।

उपनाहाहवक्रोधभूरिपानं क्षुधातपः ॥ २४ ॥

स०—निवातगृहादयोऽनाग्नेयाः स्वेदाः । आयासो
व्यायामः । गुरुप्रावरणं रहकादि । भयं खड्गहस्तराज-
पुरुषदर्शनादिना । उपनाहोऽप्यनाग्नेयः स्वेदः । उपना-
हस्य द्वैविध्यात् । तत्रोपनाहो वचाकिण्वेत्यादिराग्नेयः । तत्र
तापोऽभितप्तवसनेत्यनुवृत्तेः । अनाग्नेयस्तु स्निग्धोष्णवी-
र्यैर्मृदुभिश्चर्मपट्टैरित्यादिकः । आहवः समरः । भूरिपानं
बहुमद्यपानम् ॥ २४ ॥

प०—निवातं गृहं मन्दिरम् । आयासः शरी-
रस्य । गुरुप्रावरणं बहुभारिकं वस्त्रं तथा भयं

तथोपनाहः प्राक् वर्णितः । आहवो बाहुयुद्धादि-
कम् । क्रोधोऽमर्षः । भूरिपानं बहुपयःपानम् ।
क्षुत् क्षुन्निग्रहः । आतपोऽर्करक्षणीनां सम्बन्धी ॥ २४ ॥

हे०—अनाम्यस्वेदस्य भेदानाह—निवातमिति ।
निवातग्रहादयो दत्तभेदाः ॥ उपनाहो वचादिभिरनसिततैः
कृतः । आहवः संग्राहः, भूरिपानं बहुमद्यपानं, स्वेदस्य
फलं संग्रहे—“अग्नेर्दीप्तिं मार्दवं त्वक्प्रसादं भक्तश्रद्धां
स्रोतसां निर्मलत्वम् । कुर्यात्स्वेदो जाड्यतन्द्रापहारं स्तब्धान्
सन्धीश्चेष्टयत्याशु चाऽस्य” इति ॥ २४ ॥

स्नेहक्लिन्नाः कोष्ठगा धातुगा वा
स्रोतोलीना ये च शाखाऽस्थिसंस्थाः ।
दोषाः स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं
नीताः सम्यक् शुद्धिर्भिर्निर्हियन्ते ॥ २५ ॥

स०—ते दोषाः सम्यक् सुष्ठु शुद्धिर्भिमनविरेचन-
लक्षणाभिर्निर्हियन्ते निष्कास्यन्ते । के दोषा इत्याह ।
स्नेहक्लिन्ना ये तथा कोष्ठगा धातुस्थाश्च स्रोतोलीना-
स्तथा शाखास्वस्थिषु च स्थिताः । किंभूताः । स्वेदैर्द्रवी-
कृत्य कोष्ठं नीता उदरं प्रापिता इति ॥ २५ ॥

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सप्त-
दशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

प०—ये दोषा वातादयः कोष्ठे महास्रोतसि
स्थिताः धातुषु वातरक्तादिषु गतास्तेभ्यः स्थाने
तथा ये स्रोतःसु लीनास्तथा ये शाखास्थिषु
बाह्यादिनलकासु स्थितारस्ते सर्वेऽनन्तरोक्तप्रकारवि-
हितेन स्नेहेन क्लिन्नाः श्रुतियोग्यत्वमापादितस्ततो
यथोक्तैः स्वेदैश्चतुर्भिर्यथायथं द्रवीकृत्य शाखादिभ्यः
कोष्ठं नीताः ततः कोष्ठाद्वक्ष्यमाणानादिभिः शुद्धि-
भिर्निर्हियन्ते वह्निर्निष्कास्यन्ते । शाखास्थिग्रहणं
तत्स्थेषु दोषेषु त्यक्त्वा स्वेदयोग्यताप्रतिपत्त्यर्थम् ।
अथवा धातुगा ये च वृद्धाः कोष्ठाद्धातुषु गताः
शाखास्थिगाः धातुष्ववस्थिताः कोषं याताः । अत्रा-
प्यस्थिग्रहणं प्राधान्यार्थम् । तस्मादन्येन स्वेदस्य
दोषाणां द्रवीकृत्य कोष्ठानयनं प्रयोजनमिति
भद्रम् ॥ २५ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

हे०—स्वेदनस्य शोधनांगत्वमाह—अस्थिशब्देन
मध्यभागो लक्ष्यते । धातुगानां स्रोतोलीनानां पुनरुपादानं
स्वेदैकसाध्यज्ञापनार्थं, मार्गत्रयकथनेन हितेऽयुक्ताः २५ ॥

इति हेमाद्रिकायां सामान्यवेदरसायने स्वेदप्रकरणं
नाम सामान्येन निरूपितम् ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

शुद्धिर्भिर्निर्हियन्त इत्युक्तं कास्ताः शुद्धय इति शुद्धयर्थं
वमनविरेचनाधिकारः—

अथाऽतो वमनविरेचनविधिमध्यायं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

स०—अथाऽत इत्यादि । वमनं च विरेचनं च
तयोर्विधिः । शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

प०—स्वेदविध्यध्यायादनन्तरं वमनविरेचनवि-
धिरध्याय आरभ्यते । उक्तमिदमनन्तरं स्नेहक्लिन्नाः
स्वेदैर्द्रवीकृत्य दोषाः सम्यक्शुद्धिर्भिर्निर्हियन्ते इति
शुद्धस्वरूपं दर्शयन्नाह—वमनमूर्ध्वदोषहरणम् । विरे-
चनमधोदोषहरणम् । तयोर्विधिर्विधानं यस्मिन्
स्मर्यते ब्रह्माद्यैः स वमनविरेचनविधिस्तं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

हे०—अथेति क्रमप्राप्तं वमनविरेचनविधिमध्यायं
व्याख्यातुं प्रतिजानीते—वमनविरेचनयोर्लक्षणमुक्तं संग्रहे—
दोषहरणमूर्ध्वभागं वमनाख्यम्, अधोभागं विरेच-
नाख्यम् उभयं वा मलविरेचनाद्विरेचनमित्युच्यते । तत्रो-
ष्णतीक्ष्णसूक्ष्मव्यवायविकाशीन्यौषधानि स्ववीर्येण हृदय-
मुपेत्य सौक्ष्म्याद्यवायित्वाच्च धमनीरनुसृत्य स्नेहेन मृदुक-
तेऽनःशरीरे स्वेदोष्मणार्द्रदारुणद्वेषेण स्थूलाणुस्रोतोभ्यः
सकलमपि दोषसंघातमौष्ण्यात्पुनर्विष्यदयति । तैक्ष्ण्या-
दिकाशित्वाच्च विच्छिन्दन्ति । स विष्यन्दविच्छिन्नो दोष-
संघातः परिप्लुतस्नेहाक्तभाजनस्थ इवोदकांजलिरसजजन-
श्रवणभावादामाशयमागम्योदानप्रणुज्ञोऽग्निवाय्वात्मकत्वा-
दूर्ध्वभागप्रभावाच्चौषधस्योर्ध्वं प्रवर्तते । सलिलपृथिव्यात्मक-
त्वादधोभागप्रभावाच्चौषधस्याधः उभयतश्चोभयगुणत्वाद्-
भयभागप्रभावाच्चेति ॥ १ ॥

तत्र वमनविधिमाह—

कफे विदध्यादमनं संयोगे वा कफोल्बणे ।
तद्विरेचनं पित्ते ॥ २ ॥

स०—श्लेष्मणि वमनं कुर्यात् । अत्र पूर्वं वमन-
कथनं विरेच्यते मंदकफस्तु सम्यगिति प्रतिपादनार्थम् ।
संयोगे च कफादिके वमनं कुर्यात् । पित्ते विरेचनं
तद्वन् यथा कफे कफाधिऽके वा संयोगे च वमनं तथैव
पित्ते पित्ताऽधिके वा संयोगे विरेचनं कुर्यादिति
तद्वच्छब्दस्यार्थः ॥ २ ॥

प०—केवले कफे वमनं विदध्यान् कुर्यात् ।
अथवा संयोगे संसर्गे कफोत्वणे कफप्रधाने श्लेष्म-
पित्ताख्ये च वमनं विदध्यात् । तद्वत् विरेचनं
पित्त इति । तेन तुल्यं तद्वत् । तेन कफेन
तुल्यम् । यथा केवले कफे वमनं कफोत्वणे
संयोगे वा वमनं तथैव केवले पित्ते विरेचनं विद-
ध्यात् । संयोगे च पित्तोत्वणेऽपि पित्तश्लेष्माख्ये
पित्तमारुताख्ये विरेचनं विदध्यात् ॥ २ ॥

हे०—वमनविरेचनयोः सामान्यतो विषयमाह—कफे
इति । तद्वत्पित्तोत्वणे वा संयोगे ॥ २ ॥

विशेषण तु वामयेत् ।

नवज्वरातिसाराधःपित्तासृग्राजयक्ष्मिणः ।
कुष्ठमेहाऽपचीग्रंथिश्छीपदोन्मादकासिनः ।
श्वासहृत्तासवीसर्पस्तन्यदोषोर्ध्वरोगिणः ॥ ३ ॥

स०—विशेषण पुनर्नवज्वराऽतिसारादीनूर्ध्वरोग-
पर्यन्तान्वामयेत् ॥ ३ ॥

प०—नवज्वरादीन् ऊर्ध्वरोगपर्यन्तान् विशेषे-
णातिशयेन वामयेत् । तेन हि परमेते क्षयमु-
पयान्ति । सलिलापगमेन निष्पन्नशाल्यादिवन् ।
तत्र नवज्वरः प्रथमोत्पन्नज्वरः । अधः पित्ता-
स्त्रमधोरक्तपित्तम् । अपची गण्डमाला ।
श्चीपदः पादरोगः । नवज्वरादयो विद्यन्ते येषां ते
तथोक्ताः ॥ ३ ॥

हे०—वमनस्य विशेषतो विषयमाह—विशेषेणेति ।
ऊर्ध्वरोगा जत्रूर्ध्वरोगाः । संग्रहे तु विषपीतदष्टादिग्धविद्ध-
विरुद्धाजीर्णाक्षिपूचिकालसकाविपाकारोचकार्बुदमेदोग-
दापस्मारपाण्डुरोगा दोषभेदीयोक्ताश्च श्लेष्मव्याधय इत्य-
धिका युक्तिश्च एते हि परं वमनेन नाशमुपयांति सलि-
लोपगमादनिष्पन्नशाल्यादिवदिति ॥ ३ ॥

अवम्या गर्भिणी रुक्ताः क्षुधितो नित्यदुग्धितः ।
बालवृद्धकृशस्थूलहृदोगिमतद्वर्ध्याः ॥
प्रसक्तमथुग्रीवतिमिगिमिकोदिनः ।
ऊर्ध्वप्रवृत्तवाय्वसदन्तयस्तिहन्तव्याः ॥
मूत्रावात्युदगी शुल्मी दुर्धमाऽन्धप्रवर्धनः ।
उदावर्तभ्रवाऽर्द्धोत्पार्श्वरुक्ता नरोत्तमः ॥ ४ ॥

स०—गर्भिण्यादयो वमनोत्पन्नरोगाः ।
अर्शसि नियते यस्य सोऽर्शः । अर्शः शूल-
त्यञ्च । य गर्भिण्या वमनादुत्पन्नरोगः ।
क्षुधितस्य च वायुना क्षुधितकर्मात् । अन्तःशूल-
वालादीनामपि वमनादुत्पन्नरोगाः । अन्तःशूल-
गादीनां तदुत्पन्नरोगः । प्रसक्तमथुग्रीवतिमिगि-
मिकोदिनः । प्रसक्तमथुग्रीवतिमिगि-
मिकोदिनः । प्रसक्तमथुग्रीवतिमिगि-
मिकोदिनः ॥ ४ ॥

प०—गर्भिण्यादयोऽवम्या न वमनोत्पन्नरोगाः ।
त्वेपां हेतव उक्तः । तत्र गर्भिण्या वमनादुत्पन्न-
गर्भभ्रंशश्च वाक्पण्येनोत्पत्तिः । अन्तःशूल-
हृदयविकर्षणादूर्ध्वमधो वा रक्तसिक्त-
अन्यकार्यव्यग्रयोपधं न प्रवर्तते । अन्तःशूल-
तर्नमयोगदोषान् कुर्यात् । रुक्ताः शूल-
रुक्षाशनप्रियस्य वायुना कुम्भप्रवर्धन-
क्षयः स्यात् । तथातिशयाग्रेरतिशयेन वाराधयन्ति-
स्यानाभावासेन वा मुक्ताशय-
णाद्रक्षातिप्रवृत्तिः । अन्तःशूल-
दूलेपरोधः स्यात् । अन्तःशूल-
प्रसक्तवर्द्धिर्हृत्प्रवृत्तिश्चोत्पन्न-
हरेन् । रक्त-
स्थापितानुवासितानामूर्ध्व-
कोष्ठस्य दुर्द्धन्दनस्यातिमात्रप्रवर्धन-
समुत्कटैर्दोषैर्विसर्पस्तम्भजाड्यैश्चिन्तित-
हृद्रेणिणां हृदयोपरोधः । अन्तःशूल-
मर्दिताभिश्च यथास्वमामवृत्तिर्हरेत् । कुम्भि-
कोष्ठस्यापानेनाधःपूर्ववमनजित्तिः । कुम्भिभिरतिवहु-
त्वादशेषानिःसारेण हृदयसतिर्कपिः उद्विषोऽति-
प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ४ ॥

हे०—अवभ्यानाह—अवभ्या इति । प्रसक्तवमधुच्छ-
वंतुवन्वनात् । कृमिकोष्ठी कृमिवहुलकोष्ठः, उर्ध्वप्रवृत्तो
वायुरग्नं च यस्य । विषादिभ्य ऋते विषपानादीं तु गर्भि-
ण्यादयोऽपि वभ्याः । विरुद्धाभ्यवहार आनूपमामिषं माषेत्या-
युक्तः । संग्रहे तु तत्र गर्भिण्या गर्भव्यापदामगर्भश्लाघा दारु-
णयोगप्राप्तिः स्यात् । सुकुमारस्य हृदयविकर्षणादूर्ध्वमथो वा
रुधिरप्रवृत्तिः । अन्यकार्यव्यग्रस्योपधं न प्रवर्तते कुच्छ्रेण
वा प्रवर्तमानमयोगाहोपान् कुर्यात् । रुक्षस्य वायुरंगप्र-
हणं रुक्षश्चानप्रायस्य वायुना क्षपितदोषत्वाद्वलक्षयः स्यात् ।
तथातिदीमांश्राग्निलेन भाराध्वकर्मनित्यपानकृन्तानां
प्रवासेन क्षतस्य भूयः क्षपणाद्रक्तातिप्रवृत्तिः । क्षीणादी-
नार्मापधवलक्षमत्वाद्देहवलापरोधोऽतः क्षतभयं च । प्रस-
क्तच्छर्ध्वरक्तपित्तयोर्दानमुत्क्षिप्य प्राणान् हरेत् । रक्तं
चाति प्रवर्तयेत् । ऊर्ध्ववातास्थापितानुवासितानामूर्ध्ववा-
तादिप्रवृत्तिः । संवृतकोष्ठस्य दुश्छर्दस्य चातिमात्रप्रवाह-
णादन्तः कोष्ठे समुत्किष्टैर्द्वैषैर्विसर्पस्तम्भजाड्यवैचित्त्यानि
मरणं वा । हृद्रोगिणो हृदयोपरोधः उदावर्तादिभिरार्तानां
मर्दतादिभिश्च यथास्वमामयवृद्धिर्मरणं वा कृमिकोष्ठस्या-
स्थापनेनाथः पूर्वमनिर्हृतैः कृमिभिरिति बहुत्वादशेषानिः-
सर्णेन हृदयमतिकर्षद्विच्छर्दिदोऽतिप्रवृत्तिः स्यादिति ।
उदावर्तादयोऽनु हतस्वरादयः ॥ ४ ॥

किं सर्वदैव गर्भिण्यादयोऽवभ्या उत कस्यांचिद-
वभ्यायां वभ्या इत्याह—

ऋते विषगराऽजीर्णविरुद्धाभ्यवहारतः ॥ ५ ॥

स०—विषाद्यभ्यवहारमन्तरण । विषाद्यभ्यवहारे तु
वभ्यात एव ॥ ५ ॥

प०—किं सर्वदैव गर्भिण्यादयो वभ्या उत कस्यां-
चिदवभ्यायां वभ्या इत्याह—ऋतेऽन्यत्रविषगराजी-
र्णविरुद्धाभ्यवहारेभ्यः शीघ्रतरकारित्वादेषाम् । तेन
विषगराजीर्णविरुद्धभक्षणं वर्जयित्वाऽन्यत्र नियमो
गर्भिण्यादीनाम् । तेन मृदुवमनं तत्र प्रयो-
ज्यमिति ॥ ५ ॥

प्रसक्तवमथाः पूर्वं प्रायेणामज्वरोऽपि च ।

धूमतैः कर्मभिर्वर्ज्याः सर्वैरेव त्वजीर्णिनः ॥ ६ ॥

स०—प्रसक्तवमथोः पूर्वस्थिता एकादशातुरा दुर्ब-
लांतास्तथाऽऽमज्वरिणश्च ते सर्वे धूमतैः कर्मभिर्वर्ज्या
न केवलं वमनेनैव । धूमग्रहणं गण्डूषादिकर्मणोऽपि

परिहारार्थम् । प्रायोग्रहणमष्टमासाया गर्भिण्या
निरुहान् वर्ज्या इति सूचनार्थं तथा सद्योभुक्तस्य
ज्वरितस्य सतो वमनानुज्ञानार्थम् । तु पुनरजीर्णिनः
पुरुषा वमनादिभिर्गण्डूषादिभिश्च वर्ज्याः । सद्योऽजी-
र्णिनां हि वमनमनुज्ञातमेव ॥ ६ ॥

प०—अत्र प्रसक्तवमथोः प्रसक्तच्छर्दिषः पुंसो
ये पूर्वं आतुरा अवम्यत्वेन निर्दिष्टाः गर्भिण्या-
दयो दुर्बलपर्यन्तास्ते सर्वकर्मभिर्धूमान्तैर्वर्ज्यमा-
णैर्वर्ज्याः परिहर्तव्याः । न केवलमेतैर्धूमान्तैर्वर्ज्याः
यावत् ज्वरोऽपि च धूमान्तैः कर्मभिः वर्ज्यः ।
नवज्वरस्यामदोषः स्तम्भभयादिति । अजीर्णिनः
पुनः सर्वैरेव कर्मभिर्विरेकवस्तिनस्यधूमगण्डूषा-
श्चोतनाञ्जनतर्पणपुटपाकान्तैर्वमनवर्गैर्वर्ज्या आम-
दोषभयात् ॥ ६ ॥

हे०—प्रसंगाद्गर्भिण्यादिष्वेकादशसु नवज्वरे च विरेच-
नवस्तिनस्यधूमान्निषेधति—प्रसक्तवमथोरिति । अजी-
र्णिनां सर्वाणि कर्माणि निषेधति—सर्वैर्विरेचनाद्यैर्गण्डूषा-
तैश्च वमनं तु विशेषतो विधानात्कर्तव्यं, संग्रहे तु अजी-
र्णी तु सर्वैरेव वमनवर्गैरामदोषभयान्नवज्वरश्च दोषस्तम्भ-
भयादिति ॥ ६ ॥

विरेकसाध्या गुल्माशोविस्फोटव्यंगकामलाः ।

जीर्णज्वरोदरगरच्छर्दिप्लीहहलीमकाः ॥

विद्रधिस्तिमिरं काचः स्यंदः पक्काशयव्यथा ।

योनिशुक्राशया रोगाः कोष्ठगाः कृमयो घ्राणाः ॥

वातास्त्रमूर्ध्वगं रक्तं मूत्राघातः शकृद्ग्रहः ।

वभ्याश्च कुष्ठमेहाद्याः ॥ ७ ॥

स०—विरेकेण साध्या उपक्रम्या गुल्मादयः शकृ-
दुग्रहपर्यन्ताः । पक्काशये व्यथा पक्काशयव्यथा । वभ्या-
श्चेति चः समुच्चये । ये च कुष्ठाद्या ऊर्ध्वरोगपर्यन्ता
वमनार्हा उक्तास्ते च विरेच्याः ॥ ७ ॥

प०—गुल्मादयः शकृद्ग्रहपर्यन्ता विरेकसाध्याः
विरेचनसाध्यास्तथा वभ्या वमनार्हाः । कुष्ठमे-
हाद्या ऊर्ध्वरोगपर्यन्ता विरेकसाध्या विरेचन-
साध्याः । तेन तत्र हलीमकः पाण्डुरोगो वक्ष्यमाणः ।
एते हि परं विरेचनेन नाशमुपयान्ति । अग्न्य-
पनयेनाग्निगृहातपवत् ॥ ७ ॥

हे०—विरेचने विशेषतो भयमाह—विरेकसाध्या इति । संग्रहे तु भगन्दराक्षिपाकक्षाराग्निदग्धशिरःशूलोदावर्ता दोषभेदीयोक्ताश्च पित्तव्याधय इत्यधिकं युक्तिश्च । एते हि परं विरेचनेन नाशमुपयात्यग्न्यपनयनेनाग्निः गृहतापवदिति ॥ ७ ॥

न तु रेच्यो नवज्वरी ।

अल्पाऽग्न्यधोगपित्तास्त्रक्षतपायवतिसारिणः ।

सशल्यास्थापितक्रूरकोष्ठाऽतिस्निग्धशोषिणः ८

स०—न तु रेच्य इति । तुरवधारणे । नवज्वरी नैव रेच्यः तस्य हि विरेचनमपक्वान् दोषान् निर्हरद्वातकोपायैव स्यात् । यक्ष्मादीनां त्ववस्थावशान्मृदुविरेच्यत्वमनुज्ञातमेव तथाऽपि चाऽऽभ्यान्गुस्ताशूलस्तैमित्यकारिणीत्यादिनाऽतीसारस्याऽपि मृदुविरेचनमनुज्ञातं नैवं नवज्वरस्य स्वल्पविरेच्यत्वं कदाऽपि । अल्पाऽग्न्यादयः शोष्यता न विरेकाः । तत्राऽल्पाग्निबलत्वाद्भेषजवेगं न सहते । अधोगरक्तपित्ताऽतिसारिणावतिप्रवृत्त्या हन्यात् । क्षतपायोः प्राणापहारकारिणी रक्त्स्यात् । सशल्यस्य क्षते वायुराश्रितो जीवितं हन्यात् । आस्थापितस्य भेषजवेगासहनाद्बलोपरोधः स्यात् । क्रूरकोष्ठस्यौषधाद्धेतोर्दोषा ह्यप्रवर्तमाना हृदयशूलपर्वभेदाऽऽनाहच्छर्दिमूर्च्छाकमान् जनयित्वा प्राणान् हन्युः अतिस्निग्धस्याऽतियोगाय स्यात् । शोषिणः क्षीणधातुतया मलबलत्वं तदभावाद्देहविनाशनं स्यादिति ॥ ८ ॥

प०—नवज्वरादयः शोषपर्यन्ता अविरेच्याः । शोषोऽत्र राजयक्ष्मा । तत्र नवज्वरस्यापक्वान् दोषान् निर्हरेत् वातमेव प्रकोपयेत् । अतीसार्यधोगरक्तपित्तानतिप्रवृत्त्या हन्यान् । क्षतगुदस्य गुदेऽपानोपरोधकरीं रजं जनयेत् । लङ्घितादयो भेषजवेगं न सहेरन् । राजयक्ष्मार्तस्य क्षीणधातुतया स्वल्पबलत्वेन तदभावाद्देहनाशः स्यात् । मदात्ययार्तस्य मद्यक्षीणे देहे वायुप्राणोपरोधो य आत्मा तस्य पुरीषाशये निचितो वायुः विसर्पन् सहसाऽतिप्रतरसाध्मानं मरणं वा जनयेत् । सशल्याभिहतयोः क्षते वायुराश्रितः जीवितं हिंस्यात् । अतिस्निग्धस्यातियोगो भवेत् । क्रूरकोष्ठस्यौषधोद्धता दोषा ह्यप्रवर्तमानादाहशूलपर्वभेदानाहच्छर्दि-

मूर्ध्वकमान् जनयित्वा प्राणान्निहन्त्युः । गमिण्यादीनां पूर्वोक्तो दोषः स्यात् ॥ ८ ॥

हे०—अविरेच्यानाह—ननु रेच्य इति । अत्राहुः क्षतगुदः, सशल्याऽनुद्धतस्य, आन्तर्मांसः कुतनिहन्, शोषी राजयक्ष्मा । संग्रहे तु नवज्वरस्य विषक्षान् दोषान् न निर्हेत् वातमेव प्रकोपयेत् । अतिसार्यधोगरक्तपित्तानतिप्रवृत्त्या हन्यान् । अतिसारस्य गुदे प्राणोपरोधकरीं रजं जनयेत् । लङ्घितादयो भेषजवेगं न सहेरन् । राजयक्ष्मार्तस्य क्षीणधातुतया स्वल्पबलत्वेन तदभावाद्देहनाशः स्यात् । मदात्ययार्तस्य मद्यक्षीणे देहे वायुः प्राणोपरोधाय । आत्मा तस्य पुरीषाशये निचितो वायुः विसर्पन् सहसा तीव्रतरमाध्मानं मरणं वा जनयेत् । सशल्याभिहतयोः क्षते वायुराश्रितो जीवितं हिंस्यात् । अतिस्निग्धस्यातियोगो भवेत् । क्रूरकोष्ठस्यौषधोद्धता दोषा ह्यप्रवर्तमाना हृदयशूलपर्वभेदानाहच्छर्दिमूर्च्छाकमान् जनयित्वा प्राणान् हन्युः । गमिण्यादीनां पूर्वोक्तो दोषः स्यादिति पूर्वोक्तो वमनोक्तः ॥ ८ ॥

अथ साधारणं कालं स्निग्धत्वं यथाविधि । श्वावस्यमुत्किष्टकर्क मत्स्यमापतित्यादिभिः ॥ निशां सुप्तं मुजीर्णाच्चं पूर्वाह्नं कृतमंगलम् । निरन्नमीपस्निग्धं वा पेयया पीतमपि यम् ॥ वृद्धबालाबलहीनभिरन गंगानुगमनः । आकण्ठं पायितान्मद्यं क्षीरमिक्षुग्मं यम् ॥ यथाविकारविहितां मधुमध्वमंयुताम् । काण्डं विभज्य भेषज्यमात्रां मंत्राभिमंत्रिताम् ॥

ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेद्रभूचन्द्रार्काऽनिलाऽनलाः । ऋषयः सौपथिग्रामा भूतसंघाश्च पातु यः ॥ रसायनमिदर्वीणाममगणामिवाऽमृतम् । सुध्वंशोत्तमनागानां भेषज्यमिदमस्तु ते ॥ अन्नमो भगवते भेषज्यगुणं वैद्यप्रभगात्राय । तथागतायाऽर्हते मन्त्र्यकुलमुद्धाय । नयथा । अंभेषज्यं भेषज्यं महाभेषज्यं मसुहने स्वाहा । प्राङ्मुखं पाययेत् ॥ ९ ॥

स०—एतत् पूर्वोक्तं यथावयवमवयवाऽन्तरं साधारणं श्रावणादौ कालं यथाविधि ब्रह्मदक्षाद्यायोदितेन क्रमेण स्निग्धस्निग्धमातुरं भेषज्यमात्रां प्राङ्मुख-

खं पाययेदिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । श्रोत्रम्यं प्रातर्व-
मनार्हम् । वक्ष्यमित्यर्हेकृत्यतृचश्चेत्यर्थार्थं पोरदुपधादिति
यत् । उक्लिष्टः स्थानाचलितः कफो यस्य तमुक्लि-
ष्टकफम् । कैः । मत्स्यादिभिः । अंतर्भावितप्यर्थोऽत्र ।
उक्लेषितकफमित्यर्थः । तथा रात्रिं सुप्तम् । काला-
ध्वनोरिति द्वितीया । अत एव सकलनिशास्वापोऽत्र
लक्ष्यते । सुषु जीर्णमन्नमाहारो यस्य तम् । कदा पाय-
येत् । प्रातः काले । किंभूतम् । कृतं मंगलं स्वस्त्यय-
नादि यस्य तम् । कृतमंगलमित्युपलक्षणार्थम् । कृत-
देवद्विजाग्निगुरुवृद्धार्चनमपीति द्रष्टव्यम् । तथा निरन्न-
मकृताहारमातुरवशात् किंचित्स्निग्धम् । कथमित्याह ।
पेयया पीतसर्पिषम् । वृद्धेत्यादि । अथ असौ वृद्धो
वा बालो वा दुर्बलो वा क्लीबः खेदासाहिष्णुर्वा भवति
भीरुर्वा कातरो भवति । तदा रोगानुरोधादाकंठमति-
मात्रं मद्यक्षीरादिकं पाययेत्तदनंतरं भैषज्यमात्रां पाय-
येत् । संप्रहेऽयुक्तम् । भीरुशत्रालसुकुमारत्वाद्दोषा-
नुरोधेनाऽऽकंठं पीतयूषेक्षुरसक्षीरमांसरसमद्यतुषोदक-
यवागूमंडान्यतममिति किंभूतां मात्राम् । यथाविकार-
विहितां रोगानुसारेण साधितां तथा मधुसैधवाभ्यां
युताम् । किं कृत्वा । कोष्ठं मृदुमध्यकूरलक्षणं विभज्य
विचार्य । श्लेष्माधिक्येन मृदुत्वं श्लेष्ममध्यत्वेन मध्यत्वं
श्लेष्महीनत्वेन कूरत्वमिति मानं कोष्ठस्य बोध्यम् । तथा
चोक्तम् । श्लेष्मोत्तरं छर्दयते ह्यदुःखमिति । भैषज्यमात्रां
किंभूताम् । मंत्राभिर्मंत्रिताम् । तानेव मंत्रानाह ।
ब्रह्मेत्यादिग्रन्थेन ॥ ९ ॥

प०—अथेति मङ्गलार्थे । साधारणे काले श्रावणे
कार्तिके चैत्रे मासि सम्यक्स्निग्धस्निग्धं पुरुषं
यथाविध्यनतिक्रमेण श्रोऽन्यस्मिन्नहनि अवश्यं
छर्दयितव्यमेकरात्रस्नेहादुपरतं भैषज्यमात्रां प्राङ्मु-
खमातुरमुदङ्मुखं वा वैद्य इत्येवमभिमन्त्र्य पायये-
दित्यक्षरयोजना । कीदृशं श्रोत्रम्यमुक्लिष्टकफम् ।
उक्लिष्टः कफो यस्य । स्वस्थानात् प्रच्यावितश्लेष्मा ।
कैः मांसमाषतिलादिभिः । आदिग्रहणात् क्षीर-
दधितिलपल्लशाभिर्भोज्यविशेषैः । निशासुप्तं
रात्रौ सुखसुप्तं सुजीर्णान्नं सुषुपरिणताहारम् । पूर्वाह्ने
अह्नः पूर्वं भागे कृतमङ्गलं कृतमनुष्ठितं मङ्गलं

शुभसूचकं यस्य । यथा निरन्नमकृताहारमी-
स्निग्धं वा किञ्चित्स्नेहितं पेयया वा पीत-
सर्पिषं घृतमात्रां पीतवन्तं तथाच बालादीन् रो-
नुरोधेन कण्ठं यावत् सौहित्यं कृत्वा मद्या-
पायितान् । तथा विकारविहितां यथारोग-
रूपितां मधुसैधवाभ्यां मिश्रितां संयुतां वं
विभज्य मृदुमध्यकूरभेदेन मृदुकोष्ठे मृद्धीं भैष-
मात्रां मध्ये मध्यां क्रूरे तीक्ष्णां महतीं मन्त्रां
रक्षितां ब्राह्मणप्रयुक्ताशीर्भिर्मन्त्रितां तथा ब्रह्म-
क्षाश्विन्यादिभिर्मन्त्रैः । ब्रह्मा च दक्षश्चाधि-
च रुद्रश्चेन्द्रश्च भूश्चन्द्रश्चार्कश्चानिलश्चानलश्च
ब्रह्माद्यनिलान्ताः पान्तु रक्षन्तु । तथा न केवलं
यावदृषयो मुनयः सौषधग्रामाः सहौषधिभिर्विप-
र्वतन्ते ये तथाभूतसङ्गाः असुरगन्धर्वकिन्नरप्रभृतय
इदं च भैषज्यमस्तु भवतु ते तव किंच र-
यनमिव ऋषीणां यथर्षीणां च्यवनप्रभृतीनां र-
यनम् । तथाऽमराणां देवानां यथामृतम् । उ-
माश्च नागानामनन्तवासुकिकुलिकप्रभृतयः । न
सर्वेषां नागानां सुधा सुलभा । सुधा अमृतमे-
प्राङ्मुखमातुरं पाययेत् ॥ ९ ॥

हे०—वमनविधिमाह—अथेति । कृतस्नेहनादिकमा-
प्राङ्मुखं भैषज्यमात्रां पाययेदित्यन्वयः । श्रोत्रम्यमि-
वमनदिनात्पूर्वदिने उक्लिष्टकफम् । सम्यक्स्निग्धश्चो-
रन्नम्, ईपस्नेहश्चेत् पेयया पीतसर्पिषम् । वृद्धादिप-
तमश्चेद्रोगानुसारेण मद्यादिवध्यतममाकंठं पायितान् । ब्र-
ह्मादिस्वाहांतेन मंत्रेणाभिर्मन्त्रितमयं चौषधपानविधिं
शेषपरिहारेण सर्वेष्वौषधेषु ज्ञेयः । संप्रहे तु स्नाना-
लिप्तं स्निग्धमहत्वाससं देवताग्निद्विजगुरुवृद्धवैद्यानर्चि-
कृतहोमबलिमंगलप्रायश्चित्तस्वस्तिवाचनं जानुसमसंस्तु-
सोषधानापाश्रयासनोपविष्टं पीततक्रयूषतुषोदकयवागु-
डान्यतमं नक्षत्रतिथिकरणमुहूर्तोदये प्रशस्ते इति ॥ ९

पीतं मुहूर्तमनुपालयेत् ।

तन्मनाः ॥ १० ॥

स०—भैषज्यमात्रां पीतं संतमातुरं मुहूर्तं तन्म-
वमिगतचित्तोऽनुपालयेत् प्रतीक्षेत ॥ १० ॥

प०—पीते सत्यौषधे तन्मनाः तद्गतमानसो मुह-
नाडिकाद्वयमनुपालयेत् अपेक्षेत ॥ १० ॥

हे०—पानानंतरं विधिमाह—पीत इति । तन्मना वमनै-
कचिन्नः ॥ १० ॥

जातहृत्तासप्रसेकश्छर्दयेत्ततः ।
अंगुलिभ्यामनायस्तो नालेन मृदुनाऽथवा ॥
गलताल्वरुजन्वेगानप्रवृत्तान् प्रवर्तयन् ।
प्रवर्तयन् प्रवृत्तांश्च जानुतुल्यासने स्थितः ११ ॥

स०—ततोऽनंतरं संजातहृत्तासप्रसेकः सन्
छर्दयेत् । हृत्तासो हृदुपरोधः । प्रसेको निष्ठीवनम् ।
कथं वमेत् । अंगुलिभ्यां द्वाभ्याम् । यदा कोमलेन
सुवर्चलैरंडादिजेन नालेन मृदुना वमेत् । कीदृशः
अनायस्तोऽनायासेनेत्यर्थः । अपरं गलताल्वपीडयन्
तथाऽप्रवृत्तान् वेगान् प्रेरयन् प्रवृत्तांश्च प्रवर्तयन् ।
जानुप्रमाणे पीठे स्थितः ॥ ११ ॥

प०—जातहृत्तासः सन् स्वेदप्रादुर्भावेन दोष-
प्रविलयमापाद्यमानं रोमहर्षणेन यतः स्थानेभ्यः
प्रविचलितेभ्यः प्रविचलितं कुक्ष्याध्मानेन कुक्षि-
मनुवृत्तं क्रमाद् हृदयोपरोधं हृत्तासप्रसेकेनोर्ध्वम-
भिमुखीकृतं बुद्ध्वा ततो मुहूर्तमनुपालनादूर्ध्वं छर्द-
येत् । जातौ हृत्तासप्रसेकौ यस्य स प्रसक्तं निष्ठी-
वनं प्रसेककथनं छर्दयेत् । अङ्गुलिभ्यां द्वाभ्या-
मनायस्तो नातिसततव्यायामो नालेन नीलोत्पला-
दिप्रभवेन गलताल्वरुजन् अविमृश्यन्न बाधयेत् ।
तथा वेगान्नाप्रवृत्ताननागतानुदीरयन् प्रवृत्तानाग-
तान् प्रवर्तयन् पुरुषो जानुतुल्यासने स्थितः सन्
वमेत् ॥ ११ ॥

हे०—प्रवृत्तवमनस्य कृत्यमाह—जातहृत्तासेति । अंगु-
लिभ्यां संहताभ्यां मृदुना नालेन प्रवृत्तान् सविबंधान् प्रव-
र्तयन् नत्वतिप्रवृत्तान् प्रवर्तयन् छर्दयेदित्यन्वयः । अना-
यास्त आयासरहितः पृष्ठे च प्रतिलोमतस्त्रिकादारभ्योर्ध्वं
प्रपीडयेत् । संग्रहे तु स यदा जानीयात्स्वेदप्रादुर्भावेन
दोषं प्रविलयमापद्यमानं रोमहर्षणेन च स्थानेभ्यो विच-
लितं कुक्ष्याध्मानेन कुक्षिमनुवृत्तं क्रमात् । हृदयोप-
मर्दहृत्तासास्यसंश्रवणैश्चोर्ध्वमभिमुखीभूतम् । अथ
क्षमुपस्थापितानेकप्रतिग्राहो विवृतोष्ठतालुकंठो नातिमहता
व्यायामेन वेगानुदीरयन्वमेत् ॥ ११ ॥

उभे पार्श्वे ललाटं च वमतश्चाऽस्य धारयेत् ।
प्रपीडयेत्तथा नाभिं पृष्ठं च प्रतिलोमतः १२ ॥

स०—अपरमस्य नरस्य वमनं कुर्वतो द्वे पार्श्वे
ललाटं च धारयेत् । परिचारक इति शेषः । प्रति-
लोमतोऽसन्मार्गेण ॥ १२ ॥

प०—अस्यानुरस्य वमत उभे पार्श्वे ललाटं
धारयेत् । तथा नाभिं प्रपीडयेत् प्रतिलोमत्वाच्च
पृष्ठमनुमर्दयेत् । ऊर्ध्वमुखैः करैः ॥ १२ ॥

हे०—नात्युन्नतो नात्यवनतः पार्श्ववृत्तो वा तत्रायु-
न्नतस्य पृष्ठहृदयपीडा भवति । अत्यवनतस्य शिरः-
कोष्ठपीडा, पार्श्ववृत्तस्य पार्श्वकोष्ठहृदयोर्ध्वजनुपीडेति १२ ॥

कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैः पित्ते स्वादुहिमैरिति ।
वमेत् स्निग्धाम्ललवणैः संसृष्टे मरुता कफे ।
पित्तस्य दर्शनं यावच्छेदो वा श्लेष्मणो भवेत् १३

स०—कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैर्द्रव्यैर्वमेत् । पित्ते स्वादुशी-
तैर्द्रव्यैर्वमेत् । स्निग्धाम्ललवणैर्वायुयुक्तं कफे वमेत् ।
कियंतं कालं वमेदित्याह । यावत् पित्तस्य दर्शनं
कफांतो वा तावद्वमेत् ॥ १३ ॥

प०—इत्येवं कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैरोषधैर्वमेत्
छर्दयेत् । तथा पित्ते पित्तयुक्ते कफे स्वादुहि-
मैर्मधुरैः शीतवीर्यैर्द्रव्यैर्वमेत् । मरुता संसृष्टे
वायुना संसृष्टे कफे स्निग्धाम्ललवणैर्द्रव्यैर्वमेत् ।
तावद्वमेद् यावत् पित्तस्य दर्शनं यावच्छेदो वा
श्लेष्मणः कफस्य वा छेदः ॥ १३ ॥

हे०—दोषभेदेन वमनद्रव्यभेदमाह—कफे इति । इति
उक्तेन प्रकारेण । वमनावधिमाह—पित्तस्येति ॥ १३ ॥

हीनवेगः कणाधात्रीसिद्धार्थलवणोदकैः ॥
वमेत्पुनः पुनः ॥ १४ ॥

स०—हीनवेगो नरः कणाधात्रीसिद्धार्थलवणोदकै-
रसकृद्वमेत् ॥ १४ ॥

प०—हीनवेगोऽल्पवेगः पुमान् पिप्पल्यामलक-
सर्षपकल्कलवणोदकैः पुनः पुनर्भूयो भूयो वमेत्
छर्दयेत् ॥ १४ ॥

हे०—हीनवेगस्यौषधांतरमाह—हीनवेग इति । पिप्प-
ल्यादिमिश्रमुदकं पुनः पुनः पीत्वा वमेत् । संग्रहे तु

प्रवृत्तिरनामप्रवर्तनम् । अथ वा विश्रम्यामात्म्यवीभ-
वत् । अथवा निमित्तानि विषयानि । विपरीतानि विर-
ोधादीनि ॥ १३ ॥

तत्र वेगानामप्रवर्तनम् ।

प्रवृत्तिः सविबन्धा वा केवलस्यौषधस्य वा ॥
अयोगस्तेन निष्ठीवकं कूटज्वरादयः ॥ १५ ॥

स०—तत्र तेषु सम्यग्योगाऽतियोगायोगेषु मध्या-
गेगानामप्रवर्तनमसावयोगः । सविबन्धा च या
प्रवृत्तिः सोऽप्ययोगः । केवलस्य दोषादिरहितस्यौ-
षधस्य वा प्रवृत्तिः सोऽप्ययोगः । तेनाऽयोगेन निष्ठी-
वनादयः स्युः ॥ १५ ॥

प०—तत्र वमनं वेगानामप्रवर्तनम् । वेगजातं
किञ्चिन्न प्रत्यागच्छति । अथवा सविबन्धा प्रवृत्तिः ।
केवलस्य शुद्धस्य भेषजस्यौषधस्य प्रवृत्तिदोषेण
विना केवलस्यौषधं प्रत्यागच्छति । अयमयोगो
वमनस्य । तेनायोगेन निष्ठीवनादयो जायन्ते ।
निष्ठीवः श्लेष्मप्रसेकः । आदिग्रहणादरोचकगौ-
रवानाहस्फोटालस्य शूलप्रतिश्रयायरोमहर्षादयोऽपि
भवन्ति ॥ १५ ॥

हे०—हीनयोगलक्षणमाह—तत्रेति । हीनयोगजात्रोगा-
नाह—तेनेति । आदिशब्दादरोचकगौरवाध्मानस्फोटालस्य-
शूलप्रतिश्रयायरोमहर्षशोषादयः ॥ १५ ॥

निर्विबन्धं प्रवर्तते कफपित्ताऽनिलाः क्रमात् ।
सम्यग्योगे ॥ १६ ॥

न०—सम्यग्योगे कफपित्ताऽनिलाः क्रमेण निर्विबन्धं
निःसंगं प्रवर्तते ॥ १६ ॥

प०—सम्यग्योगलक्षणं पुनर्निर्विबन्धं निःसङ्गं
कृत्वा प्रवर्तन्ते कफादयः । क्रमात् पूर्वकफो निर्वि-
बन्धेन प्रवर्तते । ततः पित्तं ततो वायुः क्रमेण ।
तथा नातिमहती व्यथा मनःप्रसादादयो जायन्ते १६

हे०—सम्यग्योगलक्षणमाह—निर्विबन्धमिति । नातिम-
हती व्यथा स्वयं चावस्थानं ततश्च स्वस्थता मनःप्रसादः
स्वरविशुद्धिररोचकादिविपरीत्यं चेति ॥ १६ ॥

अतियोगे तु फेनचन्द्रकरक्तवत् ।

वमितं क्षामता दाहः कंठशोषस्तमो भ्रमः ।
रोगो वाय्वामया मृत्युर्जीवशोणितनिर्गमात् ॥

स०—अतियोगे पुनः फेनचन्द्रकरक्तवद्वमितं भवति ।
फेनश्च चन्द्रकश्च रक्तं च तानि विद्यन्ते यस्य वमि-
तस्य तदेवम् । तथा क्षामतादयो भवन्ति । तम-
स्तिमिश्रदर्शनं दाहश्चात्र वातरोगास्तथा मृत्युर्भवति ।
जीवाख्यस्य शोणितस्य निर्गमान्निष्कासात् ॥ १७ ॥

प०—अतियोगे पुनर्वमितस्य वमितं कृदितं फेनच-
न्द्रकरक्तवद्भवति । फेनचन्द्रकरक्तानि विद्यन्ते
यस्य वसितस्य तत्फेनचन्द्रकरक्तवद्वमितम् । तथा
क्षामता क्षामत्वं भवति । तथा दाहः सर्वाङ्गीणः ।
कण्ठशोषः तमोभोहः । घोरा वाय्वामयाः अर्दि-
तकर्णशूलवाक्सज्जिह्वाप्रवेशनिर्गमाक्षिव्यावृत्तहनु-
संहननविसंज्ञतानिद्रालस्यादयः । अथवा जीवशो-
णितप्रवृत्त्या मरणम् । जीवाख्यस्य रक्तस्य लक्षणं
वक्ष्यमाणं वमनव्यापदि ॥ १७ ॥

हे०—अतियोगलक्षणमाह—अतियोग इति । फेनादि-
युक्तं वमितं, चन्द्रिकामयूरपिच्छेष्विच तमः अज्ञानम्,
भ्रमश्चक्राधिरूढस्येव । जीवशोणितम् ओजः । संग्रहे तु
स्वरक्षयमोहोन्मादमूर्च्छाशिरःशून्यताहृदयधूमायनगात्रशूल-
सुतिवृणोर्ध्वानिलप्रकोपकर्णशूलादितवाक्संगहनुसंहनन-
जिह्वाप्रवेशनिर्गमाक्षिव्यावृत्तिविसंज्ञतानिद्राबलमिहानयो
भवन्तीति ॥ १७ ॥

सम्यग्योगेन वमितं क्षणमाश्वास्य पाययेत् ।
धूमत्रयस्यान्यतमं स्नेहाचारमथाऽऽदिशेत् १८ ॥

स०—सम्यग्योगेन वमिते सति मुहूर्तमाश्वास्य
शीतवातादिना धूमत्रयस्य स्निग्धमध्यतीक्ष्णाख्यस्या-
ऽन्यतममेकं पाययेद्वैद्यः । अथाऽन्तरं स्नेहाचारमुष्णो-
दकोपचारी स्यादित्यादिकमादिशेत् ॥ १८ ॥

प०—सम्यग्योगेन वमिते सति पुंसि सुधौतपाणि-
पादमुखे क्षणं मुहूर्तमाश्वास्य विश्रम्य व्यञ्जनादिभिः
सप्राणं कृत्वाऽनन्तरं धूमत्रयस्य धूमविधौ वक्ष्यमाण-
स्य तीक्ष्णमृदुमध्यभेदभिन्नस्यान्यतमं सामर्थ्यतो
यथायोग्यं तीक्ष्णमृदुमध्यं पाययेत् । अथानन्तरं
स्नेहाचारः सुखोष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिकर्मादि-
शेत् कथयेत् ॥ १८ ॥

हे०—सम्यग्वान्तस्योपचारमाह—सम्यग्योगेनेति । धूम-
त्रयस्य स्निग्धमध्यतीक्ष्णभेदात् । संग्रहे तु सुविशो-

धितपाणिपादमुखं धूमं पीत्वा पुनरुपसृष्टोदकं संमानित-
सुरभिर्तांबूलं निर्यातागारशय्यास्थितमिति ॥ १८ ॥

ततः सायं प्रभाते वा क्षुद्धान् स्नातः सुखांबुना।
भुञ्जानो रक्तशाल्यन्नं भजत्पेयादिकं क्रमम् १९॥
(पुराणरक्तशालीनामस्नेहलवणोपणम् ।
भुञ्जानोऽन्नमुपेक्षेत पेयादिकमिमं क्रमात् ॥)

स०—तदूर्ध्वं सायमपराह्णे प्रभाते पूर्वह्णे वा बुमु-
क्षित उष्णोदकेन स्नातो रक्तशाल्यन्नं भुञ्जानः पेया-
दिकं क्रमं भजेत् ॥ १९ ॥

प०—ततोऽनन्तरं कृतवसनः सन् सायंदिवस-
परिणामेऽथवा द्वितीयेऽह्नि प्रभाते प्रत्युपसि वस्त्र-
नेन स्वस्थानप्रच्युतदोषस्य स्वस्थानस्थापनार्थं
क्षुद्धान् उत्पन्नबुमुक्षः स्नातः सुखोदकपरिपिक्तो
रक्तशाल्यन्नं भुञ्जानः पेयादिकं क्रममेवं वक्ष्यमाणं
भजेत् सेवेत । न केवलं पेयादिवृत्तिरेव सौख्याय
थावत्पुराणानां रक्तशालितन्दुलानां सुस्निग्धमन्न-
मस्नेहलवणकटुकं वा द्रवप्रायमुष्णोदकानुपानं
सायं प्रातरुपयुज्याप्रिवलमपेक्ष्य क्षुधं च विधिम-
मुमनुसरेत् ॥ १९ ॥

हे०—सम्यग्वातः पेयादिक्रमेण भुञ्जीतेत्याह—तत
इति । दीप्ताग्निश्चेत्सायं, मंदग्निश्चेत्परदिने, प्रातः पेयादिकं
क्रमं भजेत् । पेयादिक्रमेण रक्तशाल्यन्नं भुञ्जीत ॥ १९ ॥

तमेव पेयादिकं क्रममाह—

पेयां विलेपीमकृतं कृतं च
यूषं रसं त्रीनुभयं तथैकम् ।
क्रमेण संवेत नरोऽन्नकालान्
प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ २० ॥

स०—प्रधाना च मध्या चाऽवरा च प्रधानमध्या-
वराः । प्रधानमध्यावराश्च ताः शुद्धयश्च ताभिः
शुद्धो नरः क्रमेण यथासंख्यं पेयां त्रीनन्नकालान् द्वाव-
न्नकालावेकमन्नकालं भजेदिति । विलेप्यादिष्वप्येवं
योज्यम् । एतदेव स्पष्टीकृत्योच्यते । यथा । प्रधा-

नशुद्धया शुद्धो नरो द्वावन्नकालावेकमन्नकालं भजेदिति ।
येऽह्न्येककालं च पेयां भजेदिति । त्रीनपेयकाला-
वन्नकालं विन्देपी तृतीयं वाक्यं द्वावन्नकाला-
वन्नकालं च । चतुर्थं दिवसे चतुः । शुद्धोऽन्नकाल-
स्कृतमन्नं कृतं शुद्धोऽन्नकालादिनस्कृतं । अतः च
द्वावन्नकालो भजेत् । एवं पंचमेऽह्नि प्रथमे-
ऽन्नकाले च । चः समुच्चये । ततः विनाशमाहू-
म्यते । एवं कालत्रये कृतं रसं विनाशं नोपयेत् ।
सप्तमे दिने प्रकृतिभोजने क्रमेण भजेत् । अतः पंचमं
मध्यशुद्धिशुद्धस्याऽवरशुद्धिशुद्धस्य च योजनं कार्यं ।
मुनिस्त्वाह । अथैनं सायाह्नेऽपि पादद्वि मृगोदक-
परिपिक्तं पुराणानां लोहितशालितन्दुलानां मृगोदकानां
मंडपूर्वा मुखोष्णां यवाणां पाययेद्विनाशमभिमंशय ।
एवं द्वितीयं तृतीयं चाऽन्नकालं । चतुर्थं तु मध्या-
ध्यानामेव शालितन्दुलानां नृमिक्षां विन्देदित्युदक-
द्वितीयामस्नेहलवणामप्यस्नेहलवणानां च नोपयेत् ।
एवं पंचमे षष्ठे चाऽन्नकालं । सप्तमे त्वन्नकाले मध्या-
विधानामेव शालीनां त्रिःप्रसृतं नृमिक्षासोऽन्नमुष्णो-
दकानुपानं तनुना तनुस्नेहलवणोपपकेन मृद्वयूषेण
भोजयेत् । एवमष्टमे नवमे चाऽन्नकालं । दशमे
त्वन्नकाले लावकपिंजलादीनामन्यतमम्य मांसमय रसेन
दकलावणिकेन नाऽतिसारवता भोजयेत्तुष्णोदकानु-
पानम् । एवमेकादशे द्वादशे चाऽन्नकाले । अतः
ऊर्ध्वमन्नगुणान् क्रमेणोपयुञ्जानः समाहातप्रभृति
भोजनमागच्छेदिति । त्रीनिति कालाध्वनोरप्येतसं-
योगे द्वितीया ॥ २० ॥

प०—मण्डतः किञ्चिन् घना पेया ततो विलेपी
घनसिक्थः । अकृतो यूषः शुण्ठिपिप्पलिद्राडिमा-
जाजिहिङ्गवादिभिर्विना कृतः केवलमुद्रादिकवायः
शुण्ठ्यादियुक्तः स एव मुद्रादिकवायकृतो यूषः ।
रसो मांसरसः । वचनं चात्र “निर्वर्धविरोहितो
मण्डः पेया सिक्थसमन्विता । घनसिक्था विले-
पी स्याद्यवागूर्विरेलद्रवा ॥ पिशितेन रमन्तत्र यूषो
धान्यैः समन्वितः । मूलेश्च तिलकलकान्तप्रायः
काम्बलिकः स्मृतः ॥ ज्ञेयाः कृताः कृतास्तं तु स्नेहादि-
युतवर्जिताः ।” तान् पेयादीनां च प्रकारान् क्रमे-

प्रादेशानुदेशिनां यथासंख्यमनतिक्रम्य त्रीनुभयं
नधिकमथ कृतान्नकालादीन् प्रधानमध्यावरशुद्धि-
शुद्धः पुमान् सेवेत । प्रधाना च मध्या चावरा
च प्रधानमध्यावराः । ताश्च ताः सिद्धयस्तथाभूता-
भिः शुद्धिभिः शुद्धः पुरुषस्त्रीन् अन्नकालान् प्रत्येकं
पेयादिकं रसायनं सेवेत । पेयादीन् त्रीण्येव
रसादीन् मध्यशुद्ध्या शुद्ध उभयं द्वौ द्वावन्नकालं
प्रत्येकं पेयादिप्रकारं रसायनं सेवेत । तथावर-
शुद्ध्या शुद्ध एकमेकमन्नकालं प्रत्येकं रसपर्यन्तं
सेवेत । तत्र प्रथमेऽहनि सायं पुनर्विलेपीं दिनान्ते
पेयासुपयुज्जीत । द्वितीयदिवसे द्वावन्नकालौ पेया-
सुपसेवेत । एवं त्रीनन्नकालान् विलेप्युपयुक्ता
भवति । चतुर्थेऽहनि सायमेकमन्नकालमकृतयूषं
सेवेत । पञ्चमेऽहि द्वावन्नकालावकृतयूषमेव ।
त एवमकृतो यूषस्त्रीन् अन्नकालानुपयुक्तो भवति ।
षष्ठे दिवसे द्वावन्नकालौ कृतयूषं सेवेत । सप्तमे प्रा-
तरेकान्नकालकृतेन यूषेण स्यात् । एवं कृतयूषस्त्री-
नन्नकालानुपयुक्तो भवति । सप्तमे सायमेकमन्न-
कालं मांसरसमुपयुज्जीत । अष्टमे द्वावन्नकालौ मांस-
रसं सेवेत । एवं मांसरसं त्रीनन्नकालानुपयु-
ज्जीत । तथा मध्यशुद्ध्या शुद्धावन्नकालौ पेयादिकं
सेवेत । प्रथमेऽहनि सायं पेया द्वितीयेऽहि प्रातः
पेया एवं तृतीयेऽहनि प्रातर्विलेपीः सायमकृतो यूषः ।
चतुर्थेऽहनि प्रातरकृतो यूषः सायं कृतयूषः । तृतीये-
ऽहनि प्रातः कृतो यूषः सायं मांसरसस्ततोऽनन्तरं
सर्वान् त्रीन् प्रकृतिभोजनः स्यात् ॥ २० ॥

हे०—पेयादिक्रममाह—पेयामिति । उत्तमशुद्ध्या शुद्धः
पेयादिकांस्त्रीनन्नकालान् भुज्जीत । मध्यशुद्ध्या शुद्धो द्वौ
द्वौ, अवरशुद्ध्या शुद्ध एकैकम्, अकृतः स्नेहादिभिरसंस्कृतो
यूषः कृतः संस्कृतः ॥ २० ॥

अधुना पेयादिक्रमस्य फलं वक्ति—

यथाऽणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः

संधुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ।

महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव

शुद्धस्य पेयादिभिरंतराग्निः ॥ २१ ॥

स०—यथा बाह्योऽग्निः पणुरूपस्तृणगोमयाकाष्ठदला-
दिभिः संधुक्ष्यमाण उर्दीप्यमानो महान् स्थिरः सर्व-

पचो भवति । सर्वपच इति पचैरजंतस्य सर्वशब्देन
सह षष्ठीसमासः । तेनैव प्रकारेण पेयादिभिः शुद्ध-
स्योदयोऽग्निर्महाम् स्थिरः सर्वपचश्च भवति । खर-
नादेऽप्युक्तम् । विरेके वमने श्रेष्ठे पेयादीनां
त्रिक्रमः । त्रिशो द्विशो मध्यमे स्यादेकशस्तु कनी-
यसीति ॥ २१ ॥

प०—शुद्धत्वं पेयादिभिः किं क्रमेणोत्पद्यते तद-
र्थमाह—बाह्योऽग्निर्निरन्धनः अणुः सूक्ष्मः स्वल्पः सन्
तृणगोमयाद्यैः सन्धुक्ष्यमाणः उर्दीप्यमानः क्रमेण
न सहसा महान् भवति । तथा स्थिरः स्थाणुः सम्प-
द्यते । तथा सर्व एव सर्वं च गुर्वाद्यन्नजातं पक्तुं
शक्नोति । तथा शुद्धस्यान्तरजाठराग्निः शोधने-
नाणुः सम्पन्नः क्रमेण पेयादिभिः सन्धुक्ष्यमाणो
महान् पचः स्थिरश्च सम्पद्यते ॥ २१ ॥

हे०—पेयादिक्रमस्य फलमाह—यथागुरिति ॥ २१ ॥

जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगा—

श्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ ।

दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके

प्रस्थस्तथा स्याद्विचतुर्गुणश्च ॥ २२ ॥

स०—जघन्यं च मध्यं च प्रवरं च तस्मिन्वमने
क्रमेण वेगाश्चत्वारः षडष्टेष्टास्तंत्रकृतामिति शेषः । ते
वेगा दशैव द्वित्रिगुणा जघन्यमध्यप्रवरे द्विरेके क्रमेण
भवन्ति । तथेति समुच्चये । न केवलं वेगानां मानं
प्रस्थश्च विचतुर्गुणो मानं स्यादिति तथाशब्दस्यार्थः ।
त्रीण्येतान्युपजातिवृत्तानि ॥ २२ ॥

प०—तत्र न ज्ञायते कास्तास्तिस्रः शुद्धयस्तदर्थ-
माह—जघन्यमध्यप्रवरे वमने यथाक्रमं वेगाश्चत्वारो
षडष्टाविष्टाः । आयुर्वेदस्मृतृणामभिप्रेताः । सम्पन्ना
इति यावत् । तत्र जघन्ये वमने चत्वारो वेगा
इष्टाः । मध्यवमने षड् वेगाः । प्रवरे वमनेऽष्टौ
वेगाः । त एव वेगा दशद्वित्रिगुणा विरेके जघन्य-
मध्यप्रवरे यथाक्रमं तेषामेव मुनीनामिष्टाः । तत्र
विरेके जघन्ये वेगा दशेष्टाः । मध्यविरेके क्रमा-
द्वित्रिगुणा दशविंशतिवेगाः । प्रवरे तु त्रिगुणा
दशत्रिंशद्वेगाः इष्टा इति वमनविरेचनयोर्वेगसं-

ख्यया प्रवरमध्यावरत्वं प्रस्थादिमानपरिच्छेदेन प्रवरावरमध्यत्वमाह-जघन्यमध्यप्रवरे विरेके यथा-क्रमं प्रस्थः स एव द्विगुणः स एव चतुर्गुणः स्यादिति सम्बन्धः । प्रस्थो जघन्ये विरेके मध्ये द्वौ प्रवरे चत्वारः प्रस्थाः ॥ २२ ॥

हे०--त्रिविधस्य वमनस्य वेगमानमाह-जघन्येति । त्रिविधस्य विरेकस्य वेगमानमाह-दशैवेति । द्विगुणा विंशतिः, त्रिगुणास्त्रिंशत् । त्रिविधस्य विरेकस्य तुल्यमानमाह-प्रस्थ इति । प्रस्थोऽत्र न द्वात्रिंशत्पलः । “वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे । सार्द्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः” इति वचनात् । एकः प्रस्थः, द्वौ प्रस्थौ, चत्वारः प्रस्था इति त्रीणि मानानि ॥ २२ ॥

**पित्तावसानं वमनं विरेका-
दर्धं कफांतं च विरेकमाहुः ॥ २३ ॥**

स०—पित्तांतं वमनं वदन्ति । विरेकादर्धं वमनं कथयन्ति विरेचनं कफांतमाहुः ॥ २३ ॥

प०--अन्ये पुनराचार्याः पित्तावसानमुत्कृष्टं वमनमाहुः । पित्तं वमनान्ते यस्य तत् पित्तावसानं वमनं विरेकात् प्रस्थादुत्पन्नपरिच्छिन्नाद्वमनमर्थमाहुः । तेन जघन्ये वमने प्रस्थस्यार्धं मध्ये प्रस्थः प्रवरे द्वौ प्रस्थाविति । तथा कफान्तविरेकमाहुः कफपर्यन्तं प्रधानं विरेकमाहुराचार्याः ॥ २३ ॥

हे०--त्रिविधस्यापि वमनस्य पित्तावसानत्वमेव सम्यक्त्वमित्याह-पित्तावसानमिति । त्रिविधस्य वमनस्य तुल्यमानमाह-विरेकादर्धमिति । अर्द्धम् अर्धप्रस्थः, प्रस्थः, प्रस्थद्वयं चेति त्रिविधस्यापि विरेकस्य कफावसानत्वमेव सम्यक्त्वमाह-कफान्तमिति ॥ २३ ॥

**द्वित्रान् सविट्कानपनीय वेगान्
मेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥ २४ ॥**

स०--द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । संख्ययाऽव्ययेति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ संख्येये ङजिति वा समासांतः । सह विशा पुरीषेण वर्तते इति सविट्को विट्त्वान् वेगान् सविट्कानपनीय गणनयाऽनया रुद्धविरेके मेयं मातव्यम् । वमने पुनः पीतं यदौषधं तदपनीय मेयम् । इदं वज्रावृत्तम् ॥ २४ ॥

प०--द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । कं ते वेगाः । सह विशा पुरीषेण वर्तन्ते इति सविट्काः । तान् वेगानपनीय त्यक्त्वा मेयं मातव्यं प्रमार्णाकर्तव्यम् । विरेके विरेकविषयं वा विरेकसंख्या निर्दिष्टास्ततः संख्यायास्तानपाम्य गणनायामपारुढं कृत्वा यदन्यद्वस्तुजातं तद्व्यतिरिक्ता वेगवशाद्दुर्दमार्गतः प्रवर्तन्ते तदेवानन्तरं मेयं प्रस्थावन्मानेन च तथा वमने च वमनविषये वमनार्धमेयं द्वयेण पानीयादिनाऽऽलोडयन्तीति मन्त्रो वेगैरपि प्रवर्तमानं तद्यथानिर्दिष्टाया वमनवेगसंख्याया अपनीय वमनगणनायामनुपाारुढं कृत्वा यद्यद्वस्तुजातं वेगवशान्मुखतः प्रवर्तते । तदेवानन्तरं मेयं मातव्यं परिच्छिन्नव्ययम् ॥ २४ ॥

हे०--वेगमानं तुल्यमानं च वेगमानमाह-द्वित्रा-निति । वमने तु वमनार्धं यत्पीतं तद्वमनमेयम् ॥ २४ ॥

**अथैनं वामितं भूयः स्नेहस्वेदापपादितम् ।
श्लेष्मकाले गते ज्ञात्वा कोष्ठं सम्यग्भ्रंश्चयेत् २५**

स०--एनं नरं वामितं भूयः पुनरपि स्नेहस्वेदाभ्यामुपपादितमन्तरं सम्यग्विरेचयेत् । कदा । विमणः कालः संविभागप्रहरस्तस्मिन् गते नति । यि कृत्वा । कोष्ठं मृदुमध्यकूरलक्षणं ज्ञात्वाऽवगम्य ॥ २५ ॥

प०--अथेति मङ्गलार्थमानन्तर्यार्थं वा । अथानन्तरमेनं पुरुषं वामितं वमितवन्तं भूयः पुनरेव स्नेहस्वेदाभ्यामुपपादितं संस्कृतं सुखोषितं पूर्वोक्तेन विधिना गते पीते श्लेष्मकाले निरञ्जं कोष्ठं ज्ञात्वा भोज्यमस्याप्यवाहियावन्मात्रां वमयित्वा विरेचयेत् ॥ २५ ॥

हे०--विरेचनाविधिमाह-अथेति । स्नेहस्वेदाभ्यामुपपादितं शोधनयोग्यतां नीते विरेचयेदिति पूर्वोक्तं दद्यात् । संग्रहे तु नत्वकृतवमनमन्यथा विरेकमाह । अकृतवमनस्य हि श्लेष्मणोपहनमप्यभ्युपगम्यते । उरासि चावरुद्धमवतिष्ठते ततो नाहं विरेचयामि । नराग्निरिक्तस्यापि चाधःस्तः श्लेष्मा ग्रहणी स्यादिति गौरवमापादयति प्रवाहिकां वा । नत्वेव दोषोऽनिरुद्धकोष्ठस्य वात्स्यात्मकत्वात् । श्लेष्मकालेऽप्यकृतवमनोक्तो दोषः श्लेष्माध्मानगारिवाणि च कृत्वा औषधं श्लेष्मण्यपगमे गौरी वा विरे-

नयेत् । नैनाद्यावन्ममि तुल्यं छर्दि च पुनस्तज्जनयति ।
अर्चयितुं यत्नं यत्नं च वमने योज्यं तथोर्ध्वमुखेन
निवेद्यादिभिः ॥ २५ ॥

बहुपित्तो मृदुः कोष्ठः क्षीरेणाऽपि विरेच्यते २६

स० नो बहुपित्तः कोष्ठः स मृदुर्भवति ।
यं च क्षीरेणाऽपि विरेच्यते । अपिशब्दादारम्भ-
व्यादिभिरपि ॥ २६ ॥

प०—अत्र बहुपित्तो मृदुकोष्ठः स विरेच्यते
क्षीरेणापि । क्षीरं चात्रोपलक्षणमात्रम् । तेनेक्षु-
रभक्तमन्तुगुडकुशरासर्पिर्नवमद्योष्णोदकपीलुद्रा-
क्षापूगफलादिभिर्विरेच्यते ॥ २६ ॥

हे०—मृदुकोष्ठस्य लक्षणमाह—बहुपित्त इति । संग्रहे
तु मृदुमाभ्यातकमस्तुगुडकुशरासर्पिर्नवमद्योष्णोदकपीलु-
द्राक्षापूगफलादिभिरिति ॥ २६ ॥

प्रभूतमारुतः क्रूरः कृच्छ्राच्छ्यामादिकैरपि २७

स०—प्रभूतमारुतः क्रूरः कोष्ठो भवति । स
कृच्छ्रेण कथंचिदपि श्यामादिकैर्विरेच्यते । आदिश-
ब्देन व्रतन्तिमुधादीनां ग्रहणम् । अपिशब्दादारम्भ-
व्यादिना विरेच्यते ॥ २७ ॥

प०—प्रभूतमारुतः बहुवातः क्रूरकोष्ठः स तु वि-
रेच्यः । सन्निवृत्तिफलानि त्वकनीलिनीफलादिभिरपि
कृच्छ्राददुःखं विरेच्यते ॥ २७ ॥

हे०—क्रूरकोष्ठस्य लक्षणमाह—प्रभूतमारुतेति । आदि-
शब्दानि फलानि त्वकनीलिनीफलादयः । संग्रहे तु बहु-
क्ष्यामा समकोष्ठः कोष्ठः स साधारणः । यं च स्निह्य-
व्यादिना विरेच्यते ॥ २७ ॥

कषायमधुरैः पित्ते विरेकः कटुकैः कफे ।

स्निग्धोष्णलवणैर्वैर्या ॥ २८ ॥

स०—कषायमधुरैराश्वधादिभिः पित्ते विरेकः ।
कटुकैः कफे विरेकः । स्निग्धोष्णलवणैरंडतैलादिभि-
रातो विरेकः काये ॥ २८ ॥

प०—अत्र कषायमधुरैर्द्रव्यैः पित्ते पित्तविषये
विरेको विरेचनं शस्यते इति वाक्यशेषः । कटु-

कैर्द्रव्यैः कफे पित्तसंसृष्टे विरेकः शस्यते । स्निग्धो-
ष्णलवणद्रव्यैर्वैर्ये पित्तसंसृष्टे विरेकः शस्यते ॥ २८ ॥

हे०—दोषभेदेन विरेचनमाह—कषायमधुरैरिति ।
संग्रहे तु पीतमात्र एव चौषधे छर्दिविघाताय क्षीता-
बुना मुखमस्य सहसा सिंचेत् । ततश्चोष्णोदकेन सोऽन्त-
र्मुखं विशोध्यार्द्रसुरभिमुन्मातुलंगजंवीरसुमनःसौगन्धिक-
दीनि हृद्यगन्धान्युपजिघ्रेत् । निवातमुखशय्यास्थितश्चाधि-
वन्धार्थमल्पाल्पमुष्णोदकमनुकण्ठयस्तन्मना वेगान्न धार-
यन्नरियमाणश्चासाद्यासनेषु प्रतिग्राह्येष्वशीतस्पृश्विरिच्यते ।
यथा च वमने स्वेदप्रसेकौषधकफपित्तानिलाः क्रमेण
प्रवर्तन्ते । तथा विरेचने वातमूत्रपुरीषपित्तकफाः । पुन-
श्चान्ते वायुः दोषाणां हि देहे तथा सन्निवेशान्मार्गवैपरी-
त्याच्च शोधनयोरिति ॥ २८ ॥

अप्रवृत्तौ तु पाययेत् ॥

उष्णांबु स्वेदयेदस्य पाणितापेन चोदरम् २९ ॥

स०—विरेकाप्रवृत्तांबुष्णांबु पाययेद्वैद्यः । अस्य
चाऽऽतुरस्य पाणितापेन जठरं स्वेदयेत् ॥ २९ ॥

प०—शोधनयोरप्रवृत्तौ सत्यां भेषजोत्तेजनार्थमु-
ष्णोदकं पाययेत् । तथास्य पुंसः पाणितापैश्चो-
दरं जठरं स्वेदयेत् ॥ २९ ॥

हे०—विरेचनाप्रवृत्तौ प्रवर्तनापायमाह—अप्रवृत्ता-
विति ॥ २९ ॥

**उत्थानेऽल्पे दिने तस्मिन्भुक्त्वाऽन्यथुः पुनः
पिबेत् ॥ ३० ॥**

स०—तस्मिन् विरेकस्य दिनेऽल्पे उत्थानं स्तो-
कायां प्रवृत्तौ सत्यां भुक्त्वाऽन्नमन्येद्युरन्यस्मिन् दिने
पुनर्विरेचनौषधं पिबेदातुरः ॥ ३० ॥

प०—उत्थानमवरकरभूमौ मलविसर्गार्थमवतार-
णम् । उत्थानेऽल्पदोषेऽस्य प्रवृत्तावल्पायां तदह-
र्भुक्त्वा तस्मिन् दिने भोजनं कृत्वाऽन्येद्युरन्यस्मि-
न्नहनि पुनरौषधं विरेकार्थं पिबेत् ॥ ३० ॥

हे०—उपायेनाप्रवृत्तौ किं कृत्यमित्यत आह—उत्थान
इति । उत्थाने वर्तने अल्पे सति तस्मिन् दिने भुक्त्वा
द्वितीयदिने पुनर्विरेचनम् ॥ ३० ॥

अदृढस्नेहकोष्ठस्तु पिबेदूर्ध्वं दशाहृतः ।

भूयोऽप्युपस्कृततनुः स्नेहस्वेदैर्विरेचनम् ॥

यौगिकं सम्यगालोच्य स्मरन्पूर्वमतिक्रमम् ३१ ॥

स०—दृढस्नेहः कोष्ठो यस्य स दृढस्नेहकोष्ठः ।

न दृढस्नेहकोष्ठोऽदृढस्नेहकोष्ठः स भूयोऽपि स्नेह-
स्वेदैः संस्कृतशरीरो दशाहादूर्ध्वं यौगिकं विरेचनं
पिबेत् । यथावनिरूप्य पूर्वमनुक्रमं भैषज्यमात्रां मंत्रा-
मिमंत्रितामित्यादिकं तथाऽप्रवृत्तौ तु पाययेत् ।
उष्णांशुं स्वेदयेदस्य पाणितापेनेत्यादिकं च तथापि
अतिक्रमं स्मरन् पिबेदिति ॥ ३१ ॥

प०—यौगिकं योगार्हं दृष्यादिकमालोच्यादृढ-
स्नेहकोष्ठो यः स दशाहादूर्ध्वं भूयोऽपि स्नेहन-
स्वेदैः संस्कृतदेहः सन् तथा पूर्वमतिक्रमं स्मरन् पूर्वा-
योगकारणं चिन्तयन् अवहितो विरेचनं पिबेत् ३१

हे०—यस्तु निवृत्तदेहत्वाच्च विरिच्यते स पुनः स्निग्धः
स्विन्नो दशाहादूर्ध्वं विरेचनं पिबेत् । पूर्वमतिक्रमं प्रथमं
विरेचने सामग्रीवैकल्यं स्मरन्सम्यगालोच्य यद्योग्यं स्यात्-
तु पुनर्देयं न प्रथममेव । संग्रहे तु हीमयलोभैश्च वेगाघात-
शीलाः प्रायशस्त्रियो राजसमीपस्था वणिजश्च भवति ।
तस्मादेते वेगधारणात्प्रवृद्धवातत्वासदातुरा दुर्विरेच्याश्च ।
तान् सुस्निग्धान् शोधयेदन्यानपि चाकालनिर्हारविहारान-
तर्क्षणां सदातुरत्वादल्पोऽयामयो दुःसाध्यो भवतीति ३१ ॥

हृत्कुक्ष्यशुद्धिरुचिरुत्क्लेशः श्लेष्मपित्तयोः ॥

कंडूर्विदाहः पिटिका पीनसो वातविडग्रहः ।

अयोगलक्षणम् ॥ ३२ ॥

स०—अयोगलक्षणं हृत्कुक्ष्यशुद्धिरित्यादिकम् ३२ ॥

प०—विरेचनस्यायोगलक्षणमसम्यग्योगलक्षणं दृढ-
यस्य तथा कुक्षेरशुद्धिरनिर्मलत्वम् । अरुचिर-
न्नाश्रद्धा । तथा श्लेष्मपित्तयोर्लक्ष्यलेशः प्रच्यावः ।
विदाहो विविधसन्तापः । पिटिका अङ्गावयवेषु ।
पीनसः प्रतिश्यायः । तथा वातनिग्रहो वात-
पुरीषयोः सङ्गः ॥ ३२ ॥

हे०—विरेचने हीनयोगलक्षणमाह—हृत्कुक्षीति ।
संग्रहे तु आत्मानप्रसंक्छर्दिभ्रमगीरवाग्निसादतन्द्रास्तै-
मित्यमूत्रसंगा इति ॥ ३२ ॥

योगो वैपरीत्यं यथादितात् ३३ ॥

स०—यथोक्ताद्वैपरीत्यं हृत्कुक्ष्यशुद्धिरित्यादिको
योगो योगलक्षणम् ॥ ३३ ॥

प०—योगः सम्यग्योगः । विरेकस्य वैपरीत्ये विप-
र्यासे सति यथोदिताद्यथोक्तलक्षणान् हृत्कुक्ष्यशुद्ध्या-
दिकाद्वैपरीत्ये हृत्कुक्ष्यशुद्धिरित्यादि भवति ॥ ३३ ॥

हे०—सम्यग्योगलक्षणमाह—योग इति । वैपरीत्ये
हृत्कुक्ष्यशुद्धिरुच्चादी ॥ ३३ ॥

विद्विपित्तकफवातपु निःसृतपु क्रमात्प्रवत् ।

निःश्लेष्मपित्तमुदकं श्वेतं कृष्णं सलोहितम् ।

मांसधावनतुल्यं वा मेदःखण्डाभमेव वा ।

गुदनिःसरणं तृष्णा भ्रमो नेत्रप्रवेशनम् ।

भवंत्यतिविरिक्तस्य तथाऽतिवमनामयाः ३४ ॥

स०—अतिविरिक्तस्य विद्विपित्तकफवातपु क्रमानिः-
सृतेषु जलं स्रवेत् । किंभूतम् । निःश्लेष्मपित्तं तथा
श्वेतं कृष्णं सलोहितं पीतरक्तमथवा मांसधावनसदृश-
मथवा मेदःशकलाभं स्रवेत् । तथा गुदनिःसरणादयो-
ऽतिवमनामयाश्च क्षामतादयो भवन्ति ॥ ३४ ॥

प०—अतिविरिक्तस्य पुरुषस्य एते उपद्रवा
भवन्ति । विडादिषु निःसृतेषु निर्गतेषु सत्सु
क्रमात् क्रमेण सर्वं निर्गच्छेत् । उदकं पानी-
यरूपम् । मलं केवलम् । निःश्लेष्मपित्तं दोष-
रहितम् । तथा श्वेतं शुक्लं कृष्णं मपीवर्णं
सलोहितं सरक्तं मांसधावनोपमम् । तथा मेदः-
खण्डाभं मेदःशकलवर्णम् । तदा गुदनिःसरणं
पायुनिर्गमनं तथा तृष्णा पिपासा । नेत्रप्रवेशनं
नयनयोरन्तर्गमनमेतेऽतिविरिक्तस्य भवन्ति । पूर्वो-
क्तक्षामतादाहकण्ठरोगतमोभ्रमाः मृत्युपर्यन्ताः ३४

हे०—अतियोगलक्षणमाह—विद्विपित्तेति । अतिवम-
नादयः क्षामतादय इति । संग्रहे तु परिकर्तिका हृदयो-
द्वेष्टनं पिपीलिकासञ्चार इवांग इति ॥ ३४ ॥

सम्यग्विरिक्तमेनं च वमनोक्तेन योजयेत् ।

धूमवज्ज्येन विधिना ॥ ३५ ॥

स०—एनं च नरं सम्यग्विरिक्तं वमनविहितेन
विधिना विधूमेनोपपादयेत् ॥ ३५ ॥

प०—पञ्च पुरुषं विरिक्तं सम्यग्योगेन यथोक्त-
लक्षणैः विरिक्तं वमनोक्तेन विधिना विधानेन
धूमवर्ज्येन धूमरहितेन योजयेदुपपादयेत् । अत्रे-
वान् विशेषः । धूमपानवर्जनीयमन्यत्पूर्वोक्तं सर्व-
मेव कार्यम् ॥ ३५ ॥

हे०—सम्यग्विरिक्तस्य सम्यग्भातविधिमतिदिशति—
सम्यगिति ॥ ३५ ॥

ततो वमितवानिव ।

क्रमेणाऽन्नानि भुञ्जानो भजेत्प्रकृतिभोजनम् ३६

स०—ततोऽनन्तरं क्रमेण पूर्वोक्तेन रक्तशाल्यशस-
हितपेयादीन्यन्नान्यश्नन् प्रकृतिभोजनं भजेत् ॥ ३६ ॥

प०—ततोऽनन्तरं वमितवानिव यथा चान्तस्तद्व-
त्तेनैव क्रमेण परिपाटयाऽन्नानि भुञ्जानः पश्चात्
प्रकृतिभोजनं स्वस्थाधिकारविहितं भोजयेत् ॥ ३६ ॥

हे०—पेयादिक्रमानन्तरं प्रकृतिभोजनमपि क्रमेण कुर्या-
दित्याह—तत इति । क्रमेण पादेनापथ्यमित्याद्युक्तेन वामि-
न्यानिर्वोत दृष्टान्तवलेन वमितेऽन्यथं क्रमो ज्ञेयः ॥ ३६ ॥

मंदवह्निमसंशुद्धमक्षामं दोषदुर्बलम् ।

अदृष्टजीर्णलिंगं च लघयेत्पीतभेषजम् ॥ ३७ ॥

स०—पीतभेषजं मंदवह्नादीन् पंच लघयेत् । अदृष्टं
जीर्णलिंगं पीतभेषजस्य यस्येति योज्यम् ॥ ३७ ॥

प०—पीतभेषजं नरं पीतौषधं मन्दवह्निं मन्दा-
ग्निमनिर्हृतदोषमनुत्पन्नसम्यग्वाविशुद्धिलक्षणमक्षामं
दोषदुर्बलं हतबलमदृष्टजीर्णलिंगं न दृष्टं जीर्णमौष-
धलक्षणोत्पत्तेः ॥ ३७ ॥

हे०—मन्दवह्नादिभिः शोधनदिने उपवासः कार्य-
इत्याह—मन्दवह्निमिति । असंशुद्धं हीनयोगिनम् अक्षामं
शुद्धिकृतकाश्येरहितं दोषदुर्बलं दोषवृद्ध्या क्षीणबलम्,
अदृष्टजीर्णलिंगं जीर्णौषधलक्षणरहितं तानि च “अनुलोमो-
ऽनिलः स्वस्थं भुक्तुणामुपमनस्कता । लघुत्वमिन्द्रियोद्धार-
युद्धिर्जीर्णपथाकृतिः ॥ क्लमो दाहोऽग्निसदनं भ्रमो मूर्छा
मिदं रक्ता । अरुचिर्बलहानिश्च सावशेषौषधाकृतिः” इत्यतो
ज्येष्ठानि ॥ ३७ ॥

पञ्च लघिते यो गुणो भवति तमाह—

स्नेहस्वेदौषधोत्क्लेशसंगैरिति न बाध्यते ३८ ॥

स०—उत्क्लेशाश्च संग्राहोत्क्लेशसंगाः । स्नेहश्च
स्वेदश्चौषधं च तानि तेषामुत्क्लेशसंगाः स्नेहस्वेदौष-
धोत्क्लेशसंगास्तैः इत्येवं लघिते सति मंदाग्न्यादिर्न
बाध्यते ॥ ३८ ॥

प०—एतावता हि स्नेहादिभिरुत्क्लेशैः प्रच्युति-
र्दोषाणां तथा स्वेदनोत्क्लेशस्तदौषधैरुत्क्लेशः ।
एषामुत्क्लेशानां सङ्गेन प्रवृत्तिभिस्तैः संगैर्न बाध्यते।
लङ्घने कृते सति ॥ ३८ ॥

हे०—लघनस्य फलमाह—स्नेहस्वेदेति । स्नेहस्वेदौ-
षधैर्जीता ये दोषोत्क्लेशास्तेषां निर्हृतशेषाणां संयोगाः
स्रोतसां स्युस्तैः ॥ ३८ ॥

संशोधनाऽस्त्रविस्त्रावस्नेहयोजनलघनैः ।

यात्यग्निर्मंदतां तस्मात्क्रमं पेयादिमाचरेत् ३९ ।

स०—संशोधनादिभिर्यतोऽग्निर्मन्दतां यात्यतो हेतोः
पेयादिं क्रममाचरेत् । संशोधनं सम्यक्शुद्धिः । अस्त्रवि-
स्त्रावो रक्तस्युत्तिः । स्नेहयोजनं स्नेहयोगः । ननु शुद्ध्या-
ग्निमांघ्रिमिहोच्यते । वक्ष्यति च । बुद्धिप्रसादमित्यादिना
ज्वलनस्य दीप्तिं संशोधनं करोतीति । तदिमे वचसी
परस्परं व्याहृतः । अत्रोच्यते । कालभेदाद् दोष-
संशोधने क्रियमाणेऽग्निमांघ्रं भवति । कृते च संशोधने
पेयादिक्रममासेवमानस्याग्निदीप्तिरिति न कश्चिदत्र
व्याघातः ॥ ३९ ॥

प०—संशोधनादिभिर्मन्दतां मांघ्रमग्निर्याति ।
तस्मात् पेयादिकं क्रममाचरेत् सेवेत । संशो-
धने वमनविरेचने । अस्त्रस्य विस्त्रावो रक्तनिर्ह-
रणम् । स्नेहयोजना स्नेहप्रयुक्तिः । लङ्घनमुप-
वासः । तथा चागमे “लङ्घनस्य विशेषोक्तावु-
पवासो विधीयते” इति ॥ ३९ ॥

हे०—पेयादिक्रमे युक्तिमाह—संशोधनेति । स्नेहयो-
जनं शमनस्नेहप्रयोगः, लघनमुपवासः ॥ ३९ ॥

सुताल्पपित्तश्लेष्माणं मद्यपं वातपैत्तिकम् ।

पेयां न पाययेत्तेषां तर्पणादिक्रमो हितः ४० ॥

स०—सुताल्पपित्तश्लेष्माणमिति । सुतौ पतिता-
वल्पी पित्तश्लेष्माणौ यस्य तं तथा मद्यपो यो नररतं

मद्यपि तथा वातपैक्तिकमेतांस्त्रीन्पेयां न पाययेत् । तर्हिषां किं कार्यमित्याह । प्रथमेऽन्धकाले लाजसक्तवो द्वितीयेऽन्धकाले जीर्णशाल्योदनं तृतीये यांसरसौदनमित्येष तर्पणादिक्रमस्तेषां हितः ॥ ४० ॥

प०—पित्तं च श्लेष्मा च पित्तश्लेष्माणौ । श्रुतौ निर्गतावल्पौ पित्तश्लेष्माणौ यस्य तम् सुतालपिप्तश्लेष्माणम् । तथा मद्यं पिबति योऽतिशयेन तं मद्यपम् । तथा वातपित्तं प्रत्याकृत्या तान् पेयां न पाययेत् । तेषां त्रयाणां तर्पणादिक्रमो हितः । प्रथममन्नकाले तर्पणं लाजसक्तभिः कृतं योज्यम् । पेयास्थाने तर्पणा इत्यर्थः ४० ॥

हे०—सुतादिषु पेयां निषेधति—सुतालपिप्तेति । निषिद्धपेयानां पेयास्थाने मन्थो योज्य इत्याह—तेषामिति ॥ ४० ॥

ननु विरेचनस्येव वमनस्य कस्मात्पाको न प्रतीक्ष्यत इत्याह—

अपक्वं वमनं दोषान् पच्यमानं विरेचनम् । निर्हरेद्दमनस्यास्तः पाकं न प्रतिपालयेत् ॥ ४१ ॥

स०—वमनमपक्वं सदोषान्निर्हरेत् । विरेचनं तु पच्यमानं दोषान्निर्हरेत् । अतो वमनस्य पाको न प्रतिपाल्यते ॥ ४१ ॥

प०—वमनं प्रयुक्तमपक्वं सत् दोषान्निर्हरेदिति संबन्धः । विरेचनं पुनर्दत्तं पच्यमानं पाकादीन् गच्छन् दोषान् निर्हरेत् । अतः कारणाद्धमनस्य कालं न प्रतीक्षेत । मुहूर्तमात्रे यदि नागच्छेत्तदा क्षिप्रतरमानयेत् । ऊर्ध्वाधोरेचनं प्रयुक्तं वैपरीत्येन जायते । “यदा तदा छर्दयतः सिञ्चेदुष्णेन वारिणा । पादौ शीतेन चोर्ध्वाङ्गं विपरीतं विपर्यये ” ऊर्ध्वरेचनं वमनप्रयुक्तं यदा केनचित् कारणेन वैपरीत्येन विरेचनतया जायते तदाऽधोविरेचनं यदा कुतश्चिन्निमित्ताद्वैपरीत्येन वमनत्वेन जायते तदा विरेचनवैपरीत्याच्छर्दयत उष्णेन वारिणा पादौ सिञ्चेत् । शीतेन चोर्ध्वाङ्गं सिञ्चेत् । यदा वमनविपरीत्यविरेकस्तदा विरिच्यते । अतः पूर्वविपरीतं कार्यम् । पादौ शीतोदकेन सिञ्चेदुष्णोदकेनोर्ध्वाङ्गमित्यर्थ इति सङ्ग्रहोक्तमत्रानीतं कैश्चित् ॥ ४१ ॥

हे०—वमनविरेचनयोः स्वकार्यप्रतीक्षावधिमाह—अपक्वमिति । अर्थात् विरेचनस्य पाकं प्रतिपालयेत् ॥ ४१ ॥

दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यः स्वयम् । विरिच्यते भेदनीयैर्भोज्यैस्तमुपपादयेत् ॥ ४२ ॥

स०—दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन हेतुना स्वयमौषधमन्तरेण यो विरिच्यते भिद्यते तं नरं भेदनीयैर्भोज्यैर्भक्ष्यैर्योजयेत् ॥ ४२ ॥

प०—दौर्बल्यादियुक्तो दोषपाकेन यः स्वयं विरिच्यते न तस्मै विरेचनमौषधं देयम् ॥ ४२ ॥

हे०—दुर्बलत्वादिविशिष्टत्वाद्दौर्बलं शोध्य इत्याह—दुर्बल इति । भेदनीयैर्वैवक्षारादिभिः, संग्रहे तु “ऊर्ध्वाधोरेचनं युक्तं वैपरीत्येन जायते । यदा तदा छर्दयतः सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ॥ पादौ शीतेन चोर्ध्वाङ्गं विपरीतं विरेचने” इति ॥ ४२ ॥

दुर्बलः शोधितः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः । अपरिज्ञातकोष्ठश्च पिबन्मृद्वल्पमौषधम् ॥ वरं तदसकृत्पीतमन्यथा संशयावहम् । हरेद्बहुंश्चलान्दोषानल्पानल्पान् पुनः पुनः ४३ ॥

स०—दुर्बलादयः पिबेयुः । किमित्याह मृद्वल्पमिति । यस्माद्विरेचनौषधं पुनः पुनः पीतं वरम् । अन्यथा बहु तीक्ष्णं चौषधं पीतं संशयावहं प्राणसंदेहाकारि । तथा पुनः पुनः प्रयुक्तमौषधं बहुंश्चलान् दोषानल्पानल्पान् हरेत् एवं बलहानिं विना दोषनिर्हारः कृतः स्यात् ॥ ४३ ॥

प०—दुर्बलः सन् पूर्व शोधितः तथाऽल्पदोषस्तथा कृशस्तथा मृद्वादिभेदेनापरिज्ञातकोष्ठः स मृद्वल्पमौषधं प्रयोजयेत् । नापेक्षया नैकवारं पीतं न त्वन्यथा सकृत्संशयावहं पीतं वरमतियोग्यमायात् । दुर्बलस्य च तान् दोषान् बहून् प्रभूतान् अल्पमल्पं स्तोके स्तोके कृत्वा मृदुद्रव्यैर्हरेत् ॥ ४३ ॥

हे०—दुर्बलादीनां पञ्चानां मृद्वल्पं चौषधं देयमित्याह—दुर्बल इति । यद्यपि मृद्वल्पं न शोधयेत् तथापि तदेवासकृत्पेयं न तु बहुतीक्ष्णं जीवितसंशयात् । बहुप्रचलितदोषस्यापि दुर्बलस्य मृद्वल्पमेव शोधनमित्याह—हरेदिति । अल्पप्रचलितदोषस्य दुर्बलस्य शमनमेवेत्यत आह—अल्पानिति ॥ ४३ ॥

दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैरल्पान् संशमयेत्तु तान् ।
क्लेशयन्ति चिरं ते हि हन्युर्वेनमनिर्हताः ॥४४॥

न०--तुल्यधारणे । दुर्बलस्य नरस्य मृदुद्रव्यै-
रतिरेक्यपानेव तान् दोषान् सम्यक् शमयेत् । ते तु
दोषा अनिर्हताश्चिरमेतमातुरं क्लेशयन्ति हन्युर्वा
मारयेयुः ॥ ४४ ॥

प०--पुनः पुनः भूयः तांस्तु दुर्बलस्य चलान्
दोषान् अल्पान् सतो निर्हृतानेव शमनैः शमयेत् ।
येन ते दोषा बहुप्रचलिता एवमातुर एवमनि-
र्हताः सन्तश्चैनं व्याधितं क्लेशयन्ति हन्युरेव ॥४४॥

हे०--बहुप्रचलितदोषस्य शमने बाधकमाह-क्लेशयन्तीति ।
मन्त्रहेतु मृदुतीक्ष्णयोर्लक्षणमुक्तं, “ सुखं क्षिप्रं महावेगम-
ममं प्रपद्यते । नातिग्लानिकरं नाति हृदि पाथौ च
रक्षम् ॥ अंतरादायगं क्लिप्तं कृत्स्नं दोषं निरस्यति ।
विरचनं निरुद्धं वा तत्तीक्ष्णमिति निर्दिशेत् ॥ जटामिकी-
धिरवृष्टं देशकालगुणान्वितम् ॥ नवं मात्राधिकं किञ्चित्
तुल्यवीर्यं सुभाषितम् । स्नेहस्वेदोपपन्नस्य तीक्ष्णत्वं याति
भेषजम् । अतो विपर्यये मंदं मंदतां च प्रपद्यते ॥ तीव्रो
मध्यो मृदुर्ज्वाधिः सर्वमध्याल्पलक्षणः । बलापेक्षं हितं
तेषु तीक्ष्णमध्यमदुर्गमात् ॥ अप्रवर्त्य मलान् द्वयं सात्मी-
भूतं हि जीर्यति । यमनं वा विरेकं वा तस्मात्साम्यं न
योजयेत् ॥ विभ्रंशो विपक्वसम्यग्योगो यस्यामृतोपमः ।
यस्येऽप्रवृत्तं प्रयोक्तव्यं तस्माद्यत्नेन तत्पिबेत् ॥” इति ४४

मंदाग्निं क्रूरकोष्ठं च सक्षारलवणैर्घृतैः ।
संधुक्षिताग्निं विजितकफवातं च शोधयेत् ४५ ॥

स०--मंदाग्निं क्रूरकोष्ठं च नरं सह क्षारलवणाभ्यां
वर्तते यानि घृतानि तैर्यथासंख्यमुदीपितानलं विजित-
कफवातं च शोधयेत् ॥ ४५ ॥

प०--तथा मंदाग्निं मन्दवह्निं नरं शोधनप्रसङ्गे
सति क्षीरैर्घृतैर्यथाक्तैः संधुक्षिताग्निं शोधयेत् ।
तथा क्रूरकोष्ठं सक्षारलवणैर्घृतैर्विजितकफवातं
शोधयेत् ॥ ४५ ॥

हे०--मंदाग्निं क्रूरकोष्ठयोः शोधने पूर्वागमाह-मंदाग्नि-
मिति ॥ ४५ ॥

रूक्षबह्वनिलक्रूरकोष्ठव्यायामशीलिनाम् ।
दीप्ताग्नीनां च भेषज्यमविरेच्यैव जीर्यति ॥
तेभ्यो वस्ति पुरा दद्यात्ततः स्निग्धं विरेचनम् ।
शकृन्निर्हृत्य वा किञ्चित्तीक्ष्णाभिः फलवर्तिभिः ॥

स०--रूक्षादीनां भेषज्यमविरेच्यैव विरेचनमकृ-
त्वैव परिणतिमेति । तेभ्यो रूक्षादिभ्यः पूर्वं वस्तिं
दद्यादनन्तरमेरंडतैलबिंदुघृतादिकं विरेचनं योजयेत् ।
अथवा फलवर्तिभिस्तीक्ष्णाभिः पुरीषं किञ्चिदल्पं
निर्हृत्य निःसार्य स्निग्धं विरेचनं दद्यात् ॥ ४६ ॥

प०--रूक्षादियुक्तानां पुंसां तथा दीप्ताग्नीनां
भेषजं विरेचनमौषधमविरेच्यैव विरेचनमकृत्यैव
अतस्तेभ्यो नरेभ्यः पुरा वस्तिं दत्त्वा ततोऽनन्तरं
नीलिनीधृतादिकं दद्यात् । अथवा तीक्ष्णाभिः
फलवर्तिभिः शकृत् पुरीषं स्तोकं निर्हृत्य विरेचनं
दद्यात् । यस्मात् फलवर्तिभिर्विरेचयेत् ॥ ४६ ॥

हे०--रूक्षाणां पंचानां विरेचयन्तीत्याह--रूक्षेति ।
कथं विरेच्या इत्यत आह--तेभ्य इति । वस्तिं निर-
हम् ॥ ४६ ॥

किमिति वस्तिनाऽथवा तीक्ष्णाभिः फलवर्तिभिश्च
किञ्चिच्छकृन्निर्हारः क्रियत इत्याह--

प्रवृत्तं हि मलं स्निग्धं विरेको निर्हरेत्सुखम् ४७

स०--यस्मान्मलं प्रवृत्तं संतं किञ्चित्पतितं स्निग्धो
विरेकः सुखं मलप्रेरणेन निर्हरेत् ॥ ४७ ॥

प०--वस्तिना वा प्रवृत्तं निर्गतं मलं पुरीषादिकं
स्निग्धो विरेकः सुखं विहरेत् ॥ ४७ ॥

विषाभिघातपिटिकाकुष्ठशोथविसर्पिणः ।
कामलापांडुमेहार्तात्रातिस्निग्धान् विरेचयेत् ४८ ॥

स०--नातिशब्दोऽत्रेषदर्थे । नातिशीतगुप्तमित्यत्र
यथा । विषाघातानीषस्निग्धान् विरेचयेत् ॥ ४८ ॥

प०--विषाभिघातादिभिर्मैहान्तैरार्तानातुरान् ना-
तिस्निग्धान् सामर्थ्यादीषस्निग्धान् कृत्वा यथा-
यथं योग्यैर्विरेचनौषधैः प्रायेण रूक्षैर्विशो-
धयेत् ॥ ४८ ॥

हे०--विषादिषु नवसु ईषस्निग्धस्य शोधनमित्याह--
विषाभिघातेति । अभिघातः शूलघातादिः ॥ ४८ ॥

सर्वान्स्नेहविरेकैश्च रूक्षैस्तु स्नेहभावितान् ४९

स०—सर्वानीषस्तिग्धान् विषाद्यार्तादीन् स्नेह-
विरेकैः शोधयेत् । स्नेहभावितांश्च पुरुषान् रूक्षैर्वि-
रेकैः शोधयेत् ॥ ४९ ॥

प०—सर्वान् विषाभिधान् पिटिकाभ्यो वातिरि-
क्तान् अन्यान् स्नेहविरेकैः स्नेहविरेकौषधैरेरण्ड-
तैलप्रभृतिभिः अथवा स्नेहमिश्रैर्विरेकौषधैरथवा
स्नेहसाधितैर्विरेकौषधैः साधयेत् । किंभूतान्
स्नेहविरेकैः शोधयेत् । अनन्तरस्नेहभावितान्
दोषान् रूक्षभावितान् चिरकालं रूक्षसंवर्धितं
देहमिति यावत् । रूक्षैः पुनर्विरेकौषधैस्त्रिवृत्प्रभृति-
भिरथवा स्नेहभावितान् नरांश्चिरकालं स्नेहनद्रव्यसं-
वर्धितदेहानिति ॥ ४९ ॥

हे०—सर्वेषां विरेकानां स्नेहविरेचनं देयमित्याह--
सर्वानिति । स्नेहभावितां रूक्षं विरेचनमित्याह--रूक्षै-
रिति ॥ ४९ ॥

कर्मणां वमनादीनां पुनरप्यन्तरंस्तरे ।

स्नेहस्वेदौ प्रयुजीत स्नेहमन्ते बलाय च ॥ ५० ॥

स०—वमनादीनां कर्मणामन्तरंस्तरे मध्ये मध्ये
पुनरपि भूयः स्नेहस्वेदौ प्रयुजीत । अन्ते च कर्मणां
बलाय शरीरस्य बलाधानार्थं स्नेहं प्रयुजीत । तदे-
षोऽर्थो बोद्धव्यः । आदौ स्नेहस्वेदौ ततो वमनं पुनः
स्नेहस्वेदौ ततो विरेचनं पुनः स्नेहस्वेदौ ततोऽनुवासनं
पुनः स्नेहस्वेदौ ततो निरुहबस्तिरिति ॥ ५० ॥

प०—वमनादीनां कर्मणां क्रियमाणानामन्तरे
मध्ये स्नेहस्वेदौ प्रयुज्जीत । वमनं कृत्वा स्नेहस्वेदौ
प्रयुज्जीत । ततोऽनन्तरं विरेचनं कुर्यात् । विरेचना-
दनन्तरं स्नेहस्वेदौ प्रयुज्जीत । ततोऽनन्तरं स्नेह-
स्वेदौ ततोऽनुवासनं प्रयुज्जीत । ततोऽनन्तरं नि-
रुहं कुर्यात् । ततः स्नेहस्वेदौ ततोऽनन्तरमनु-
वासनं प्रयुज्जीत । ततः स्नेहस्वेदौ आशिरोवि-
रेचनं ततः शिरोविरेचनान्ते स्नेहमेव केवलं
प्रयुज्जीत । बलाय वमनादिभिर्बलं हर्ति तस्यो-
त्पादनार्थम् ॥ ५० ॥

हे०—प्रतिकर्म स्नेहस्वेदौ कार्यौ इत्याह--कर्मणा-
मिति । सर्वकर्मन्ते पुनः स्नेहनं कार्यमित्याह--स्नेह-
मिति ॥ ५० ॥

किमित्येवं विधीयत इत्याह--

मलो हि देहादुत्क्लेश्य हियते वाससो यथा ।
स्नेहस्वेदस्तथोत्क्लेश्य हियन्ते शोधनैर्मलः ॥ ५१ ॥

स०—मलो हि देहादुत्क्लेश्य पतनोन्मुखीकृत्य शोध-
नैर्विरेचनादिमिहियते । कथमिव वाससो वस्त्राद्यथा
स्नेहस्वेदः ॥ ५१ ॥

प०—यस्मात्समलादेहान्मलानेकलोलीभूतानुत्क्ले-
श्य प्रवृद्धेर्हानादनन्तरं स मलो देहादुत्क्लेश्य शो-
धने हियते निःसार्यते एवं देहो रक्षितो भवति ।
हुत इव मलो हियते । वाससो वस्त्रात् समला-
द्यथा तथा स्नेहैस्तदा स्वेदैर्मलोत्क्लेशनोपायैर्मल-
मुक्तिः स्यादनन्तरं मलोऽद्विहियते ॥ ५१ ॥

हे०—स्नेहनस्वेदाभ्यासे युक्तिमाह--मल इति । स्निग्ध-
स्विन्नान् वस्त्रादिवदुत्क्लेश्यो मलो हियते ॥ ५१ ॥

स्नेहस्वेदानभ्यासं दोषमाह--

स्नेहस्वेदावनभ्यस्य कुर्यात्संशोधनं तु यः ।
दारु शुष्कमिवाऽऽनामे शरीरं तस्य दीर्यते ५२ ।

स०—यो नरः स्नेहस्वेदावनभ्यस्याऽशीलयित्वा
शोधनं कुर्यात्तस्य शरीरं दीर्यते । कथमिव । आनामे
आनमने काष्ठं शुष्कं यथा दीर्यते ॥ ५२ ॥

प०—यः स्नेहस्वेदौ प्रथममनभ्यस्याकृत्वा संशो-
धनं वमनविरेकादिकं कुर्यात् तस्य जन्तोः शरीरं
दीर्यते । यथा शुष्कं दारुकाष्ठमानामे कुब्जताभा-
वकरणे भज्यते ॥ ५२ ॥

हे०—स्नेहस्वेदानभ्यासे युक्तिमाह--स्नेहस्वेदाविति ५२
सांप्रतं संशुद्धेः फलमाह--

बुद्धिप्रसादं बलमिन्द्रियाणां
धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिम् ।

चिराच्च पाकं वयसः करोति

संशोधनं सम्यगुपास्यमानम् ॥ ५३ ॥

स०—यौवनादेः पाकः परिणाम इति । उपजाति-
वृत्तम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदय-

टीकायां सर्वांगसुन्दराख्यायामष्टा-

दशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

५०—संशोधनं शिरोविरेचनपर्यन्तं सम्यग्य-
थाविधि साधु कृत्वोपास्यमानं बुद्धेः प्रज्ञायाः
प्रसादं स्फुटत्वं तथैवेन्द्रियाणां चक्षुरादीनां बलं
स्वे स्वे विषये सामर्थ्यं तथा धातूनां रसादीनां
स्थिरत्वं दाढ्यं तथा ज्वलनस्य पावकस्य दीप्ति-
समिद्धत्वं तथा वयसः शरीरपरिणामस्य चिरा-
द्बहुकाले वृद्धत्वं करातीति सर्वत्र संशोधनीय-
मिति भद्रम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने-
ष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

हे०—स्वस्थशोधनस्य फलमाह—बुद्धिप्रसादमिति ।
वयसः पाकं जराम् ॥ ५३ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामाधुर्वेदरसायने चांतरेकप्रकरणं
सामस्येन निरूपितम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

मलहरणार्थं पूर्वाध्याय उक्तः । बस्तिनाऽपि
मला निर्हिंयत इति वमनविरेचनविधेरनंतरं बस्तिविधे-
रुपदेशो युक्त इत्याह—

अथाऽतो बस्तिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—अथाऽत इति। बस्तिना दीयत इति बस्ति-
स्तस्य विधिः शेषं पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ १ ॥

५०—अस्यारम्भे प्रयोजनं वमनं कफजयायोप-
दिष्टं विरेचनं पित्तजयाय । प्रकृतत्वाद्वायुः प्रसक्तः ।
अतस्तत्परिजयार्थमध्यायारम्भः । बस्तेर्विधि-
र्बस्तिविधेः । विधानमितिकर्तव्यरूपस्तमध्यायं
व्याख्यास्यामः वर्णयिष्यामः ॥ १ ॥

हे०—क्रमप्राप्तं बस्तिविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते
अथेति ॥ १ ॥

वातोल्बणेषु दोषेषु वाते वा बस्तिरिष्यते ।

उपक्रमाणां सर्वेषां सोऽग्रणीस्त्रिविधश्च सः ।

निरूहोऽन्वासनो बस्तिरुत्तरः ॥ २ ॥

स०—वात उल्बणोऽधिको येषां दोषाणां तेषु
बस्तिरिष्यते । आचार्यैरिति शेषः । तत्र वातपित्ते

वातश्लेष्मण्यथवा केवले वायौ बस्तिरिष्यते । उप-
चिकित्सानां सर्वेषां स बस्तिरग्रणीः प्रधानतमः ।
त्रिप्रकारः । तदेव त्रैविध्यमाह । निरूहोऽ-
बस्तिरुत्तर इति यदा तूत्तरेण मार्गेण मेढ्रादिना
इत्युत्तरबस्तिः ॥ २ ॥

५०—बस्तिना दीयते बस्तिर्वा पूर्वमन्वे
बस्तिः सर्वदोषेषु वातोल्बणेषु वातप्रधानेषु च
बस्तिरिष्यते । केवले वाते प्रकुपिते स एवे-
तथाच स्नेहबस्तिरनुवासनपर्यायोऽपीष्यते
चोपक्रमाणां वातचिकित्सानां सर्वेषां समग्रा-
ग्रणीः प्रधानतमः । शीघ्रं मुखस्य बृहणादिकारित-
स तु बस्तिस्त्रिविधः । आस्थापनमन्वासन-
रबस्तिश्च निरूहणम् । निरूहणे निःशेषेण
दोषाणां निर्हरणो निरूहः । अनेकार्थत्वाद्
नाम् । निरूहोत्कृष्टाः स्वस्थानप्रच्युता
येनानुपश्चात् क्रियन्ते तद्वदन्वासनम् । अ-
मार्गादिरुत्तरो मार्गो मेढ्राख्यस्तेन तस्मिन् वा
प्रणीयते स उत्तरबस्तिः । तथाचार्येणोक्त-
तद्वयःस्थापनादोषस्थापनाद्वाऽऽस्थापनमित्युच्यते
शरीररोहणादोषनिर्हरणादचिन्त्यप्रभावतयाऽस्मि-
हासम्भवान्निरूह इति । अत्रास्थापनादोषा-
स्तिग्धवस्तिर्भवति । तेषां नामभिरेवंस्वर-
मेवाख्यातम् । अनुवासनं यथाहौषधिरिति
स्नेहनार्थं स्नेहः । यतश्चानुवसन्नपि न दुष्यति
अनुवासनमपि वा दीयत इत्यनुवासनम् । उ-
रबस्तिरपि स्नेहान्वासनवच्छोधनः निरूहवदपि
केचिदाहुः । स निरूहादुत्तरमुत्तरेण वा मार्गे
दीयते इत्युत्तरबस्तिः ॥ २ ॥

हे०—बस्तेर्विषयमाह—बस्तिना दीयते बस्ति वा पु-
मन्वेत्यतो बस्तिरित्युक्तं संग्रहे । बस्तेः सर्वोपक्रमश्रेष्ठ-
माह—उपक्रमाणामिति । संग्रहे तु शीघ्रं मुखबृहणा-
कारित्वाद्विकृतानिलोच्छेदित्वाच्च सुखत्वादेव च बस्तिर्वा-
वृद्धकृशस्थूलक्षीणधातुविद्विषेषु क्षीणं चानिलोपसर्गाद-
जासु कृच्छ्रप्रजासु चोपदिश्यते । तथा अग्निबलवर्णभेद-
स्वरायुःसुखप्रदो वयःस्थापनः पंगुरग्नभग्नस्तब्धसंकु-
तानिलाध्मातशूलारोचक्रोदावर्तपरिकर्तिकादिषु हित इति
बस्तिभेदानाह—त्रिविध इति । संग्रहे तु तत्रास्थाप-
दोषदूष्याद्यनुसारेण नानाद्रव्यसंयोगादिनिर्वृतम् । तद-

भेदाः । उत्क्लेशनं शोधनं शमनं लेखनं बृंहणं वाजीकरणं पिच्छावस्तिर्माधुतैलिकमित्यादयः । माधुतैलिकस्य पर्यायाः यापनो युक्तरथो दोषहरः सिद्धवस्तिरिति । तेषां नामभिरेव च स्वरूपमाख्यातं तद्वयःस्थापनादोषास्थापनादा आस्थापनमित्युच्यते । शरीररोहणादोषनिर्हरणादचित्यप्रभावतया वा अस्मिन्नूहासंभवान्निरूह इति । अनुवासनं यथाहौषधसिद्धः स्नेहनार्थं स्नेहः । स्नेहविधौ स चतुर्धाऽभिहितः । तस्य भेदो मात्रावस्तिः । स पेयस्नेहह्रस्वमात्रातुल्यः सेव्यः सदात्र माधुतैलिकवत् । बालवृद्धाध्वभारयानव्यायामचिन्तास्त्रीनित्यस्त्रीनृपेश्वरसुकुमारदुर्बलानिलभग्नाल्पाग्निभिर्निष्पारिततया सुखो बल्यो वर्ण्यः सृष्टमलो दोषत्रयश्च । तथापि तौ नाजीर्णयोज्यौ । न च दिवास्वप्नस्तयोः सेव्यः । यतश्चासौ अनुवसन्नापि न दुष्यत्यनुवासनमपि वा दीयते इत्यनुवासनम् । वासनं भोजनम् । उत्तरवस्तिरपि स्नेहोऽनुवासनवच्छोधनो निरूहवदपि च कोचिदाहुः । स निरूहादुत्तरमुत्तरेण वा मार्गेण दीयत इत्युत्तरवस्तिरिति ॥ २ ॥

तेन साधयेत् ।

गुल्माऽऽनाहखुडप्लीहशुद्धातीसारशूलिनः ।
जीर्णज्वरप्रतिश्यायशुक्राऽनिलमलग्रहान् ।
वध्माऽश्मरीरजोनाशान्दारुणांश्चाऽनिलामयान्

स०-तेनेत्यनेन निरूहः परामृश्यते । कथमिति चेत् । ब्रूमः । अनास्थाप्याश्चेत्यधीयते । तत्र के निरूह्या इत्यपि । ते संत्यत्राऽनिरूह्याः पुनरिमे प्रतिवक्तुं युज्यते । अपि च । आस्थाप्या एव चान्वास्या इति पठति के आस्थाप्या इति न गम्येत यदीह निरूहो न परामृश्येत । तस्मात्तेनेत्यनेन निरूहस्य ग्रहणं न्याय्यम् । तेन निरूहेण गुल्मादींस्तथा जीर्णज्वरादीन् कृच्छ्रान् वातरोगांश्चोपक्रमेत् । गुल्मादीनां शूलांतानां द्वेद्व इनिः कार्यः । शुक्रादीनां ग्रहेण संबंधः । शुक्रग्रहो रेतोविबंधः । अनिलग्रहो वायोरसंचारः । रजोनाशः स्त्रियाः पुष्पनाशः ॥ ३ ॥

प०-तेन निरूहेण गुल्मादीननिलपर्यन्तान् साधयेत् चिकित्सेत् । आनाहः कोष्ठापूरः । खुडं वातशोणितम् । शुद्धातीसार आमातीसारः । जीर्णज्वरः पुराणज्वरः । प्रतिश्यायः पीनसः । शुक्रानिलमलानां ग्रहः सङ्गः । रजोनाशः आर्तवादर्श-

नम् । दारुणाश्च कृच्छ्रसाध्या अनिलामया वातव्याधयः ॥ ३ ॥

हे०-निरूहस्य विशेषतो विषयमाह-तेनेति । निरूहादिषु त्रिष्वपि प्रकृतेषु प्रधानत्वान्निरूहस्य परामर्शः । आस्थाप्या एव चेत्यनुवादाच्च । खुडं वातरक्तं, शुद्धातीसारो निरामातीसारः रजोनाशस्त्रीणां पुष्पनाशः, संग्रहे तु हृदयकुक्षिपार्श्वग्रहपर्वाभितापपार्श्वयोनिशूलांगमुत्तिशोषकंपगीरवातिलाषवांत्रकूनशर्कराशुक्रार्तवस्तन्वनाशरजःक्षयोन्मादतोषकृमिलकोष्ठविषमाग्निसशब्दानलपोम्रगंधोत्थानादय इति ॥ ३ ॥

अनास्थाप्यास्त्वतिस्निग्धः क्षतोरस्को भृशं कृशः
आमातिसारी वमिमान् संशुद्धो दत्तनावनः ॥
कासश्वासप्रमेहाशोहिध्माऽध्मानाल्पवर्चसः ।
शूनपायुः कृताहारो बद्धच्छिद्रो दकोदरी ।
कुष्ठी च मधुमेही च मासान् सप्त च गर्भिणी ४

स०-अतिस्निग्धादयः सप्तममासगर्भिण्यंता अनास्थाप्या अनिरूह्याः । वमिमान् प्रसक्तच्छर्दिः । बद्धादेरुदरेण संबंधः । तत् इनिर्मत्वर्थीयः । यद्वाऽतिसारिण आस्थाप्या इत्यनेनाऽऽमातिसारिणोऽनास्थाप्यत्वे लब्धे पुनर्वचनमतिप्रमाथित्वेनाऽऽमातिसारिणः कथंचिदप्यनास्थाप्या इति । तत्राऽतिस्निग्धस्य दोषानुत्कलेश्य निरूहः श्वयथुमुदरं च जनयेत् । क्षतोरस्कृशयोः क्षोभव्यापनं शरीरमाशु पीडयेत् । आमातिसारिणो दोषस्य सम्यगनिर्बहणादेहस्य शमत्वादतिपीडां कुर्यात् । प्रसक्तच्छर्दिषो दोषोत्कलेशो निरूहमूर्ध्वं नयेत् । कृतवमनविरेकयोः सुरिक्तं देहं क्षतं क्षार इव दहेन् । कृतनस्यस्य विवृतोर्ध्वस्रोतस्तथा विभ्रंशं कुर्यात् । कासश्वासादीनामुक्लिष्टदोषत्वान्निरूह ऊर्ध्वं व्रजेत् । अर्शःप्रभृतीनां भृशतरमाध्मानामृत्युर्वा स्यात् । अल्पवर्चस्कादीनां स्तंभजाड्यादीनावहेत् । गर्भिण्याः पूर्वोक्ता एव दोषाः ॥ ४ ॥

प०-अनास्थाप्या अतिस्निग्धादयः । गर्भिणी चाप्रवृत्ताष्टमासपर्यन्ता । भृशं कृशोऽतिशुश्रूषः । आमातिसारेण युक्तः । वमिमान् छर्दियुक्तः । संशुद्धः कृतवमनविरेकः । दत्तनस्यः प्रसक्तनावनः । शून-

पायुर्गुदशोफयुक्तः । कृताहारो भुक्तभोजनः । अथ
बद्धोदरी छिद्रोदकोदरी । मधुमेही मधुमेहार्तः ।
तत्रातिस्निग्धः उत्किलप्रदोषः यो दोषोऽनुक्लेश्या-
दरं मूर्छां श्वयथुं वा निरूहो जनयति । क्षतो-
रस्कस्यातिकृशस्य क्षोभव्यापन्नं शरीरमाशु पीडयेत् ।
कृतवमनविरेकयोः सुरिक्तदेहं क्षतं क्षार इव दहेत् ।
कृतनस्यस्य विभ्रंशं भृशं विवृतोर्ध्वस्रोतस्तथा
कुर्यात् । प्रसक्तच्छर्द्यादीनां वायुर्निरूहमूर्ध्वं
नयेत् । अर्शःस्वावृतमार्गत्वादनागच्छन् वस्तिः
प्राणान्निहिंस्यात् । बद्धोदराद्याध्मानानां भृशतर-
माध्मानान्मृत्युः । अलसकार्तादीनां चामदोषः ।
अरोचकार्तादीनां यथास्वसामयवृद्धिः । गर्भिण्याः
पूर्वोक्तदोषः ॥ ४ ॥

हे०—निरूहं विशेषतः—अनास्थाप्या इति । बद्धोद-
रादय उदरविशेषाः । संग्रहे तु तत्रातिस्निग्धोत्किलप्रदो-
षयोर्दोषानुक्लेश्यादरं मूर्छां श्वयथुं वा निरूहो जनयेत् ।
क्षतोरस्कस्यापि कृशस्य च क्षोभव्यापन्ने शरीरमाशु पीड-
येत् । अनिरन्नस्य वक्ष्यते । कृतवमनविरेकयोस्तु रिक्तं
देहक्षतं क्षार इव दहेत् । स्नेहवस्तिस्तु सद्योऽभिमवसाद्य
श्लेष्मामयाय स्यात् । कृतनस्यस्यास्य विभ्रंशं भृशं विवृतो-
र्ध्वस्रोतस्तथा कुर्यात् । अनुवासने तु दोषोत्कलेशनं प्रसक्त-
च्छर्दिनिष्ठीविकाकासश्चासहिष्मानानां वायुर्निरूहमूर्ध्वं
नयेत् । अर्शस्यावृतमार्गत्वादनागच्छन् वस्तिः प्राणान्
हिंस्यात् । स्नेहः पुनरर्शास्यभिष्यं व्याध्मानाय स्यात् ।
बद्धोदराद्याध्मानानां भृशतरमाध्मानान्मृत्युः अलसकार्तापु-
चिकामातिसारातीनां चामदोषात् । अरोचकार्ताद्यगुद-
शोफकुष्ठमधुमेहार्तानां यथास्वसामयवृद्धिः । गर्भिण्याः
पूर्वोक्तो दोष इति पूर्वोक्तो वमनोक्तः ॥ ४ ॥

आस्थाप्या एव चान्वास्या विशंपादतिवद्भयः ।
रूक्षाः केवलवातार्ताः ॥ ५ ॥

स०—य एवाऽऽस्थाप्यास्त एवानुवास्याः । आङ्-
पूर्वात्तिष्ठतेर्णिजंतादनुपूर्वाच्च वसंतरहार्थे ण्यत् । विशेषे-
णातिवह्यादयोऽनुवास्याः ॥ ५ ॥

प०—य एवास्थाप्यास्त एवानुवास्याः । तथा
रूक्षा अतिदीप्ताग्रयः । केवलवातार्ताश्च । विशे-
षेण एते हि परमनुवासनेनाप्यायन्ते । मूलसे-
केन वृक्षवत् ॥ ५ ॥

हे०—अनुवासनस्य विशेषाणां निरूपणमाह—आस्थाप्या
इति । आस्थाप्या गुणमायनः । आतिवह्यादियुं निर-
निरुदनुवासनस्य मायाव्यापन्नं—विशेषादिति ॥ ५ ॥

नाऽनुवास्यास्त एव च ।

येऽनास्थाप्यास्तथा पांडुकामलाभेदपीनसाः ।
निरन्नप्लीहविड्भेदिगुरुकाष्ठकफादराः ।
अभिष्यंदिकृशस्थूलकृमिकोष्ठाद्यमारुताः ।
पीते विषे गरेऽपच्यां श्लीपदी गलगण्डवान् ॥ ६ ॥

स०—त एतेषां । य एवाऽऽस्थाप्या आतिव-
ह्यास्ते चाऽपि नानुवास्याः तथा पांडुकादयो नानुवा-
नार्हाः । एतेषां हि दोषानुक्लेश्या स्नेहवस्तिरूपं जन-
येत् । निरन्नम्याऽनुवागनात् स्नेहीपण्यः । तथा चोक्तं
भरनादेन । अगक्तस्तथा तथा स्नेहवस्तिविषयत्वं
इति । प्लीहादीनां स्तंभवाडवादीनानिहेत् । कृमिकोष्-
स्याऽनुवासनात्प्रेमनिर्हृतः कृमिभिर्गता बहुमादशेप-
निःसरणेन हृदयमतिकर्पद्विस्तर्दयेयुः । आढ्यमाक-
तस्य सम्यग्दोषनिर्हरेणादामवृद्धिः । पीते विषे गरे
च नाऽनुवास्या इति योज्यम् । अपच्यां च पीनेण ।
श्लीपदीर्तीनिगलगण्डवार्तानि मृगम् । अपच्यारुतो
नाऽनुवास्या इति । गले चोक्तम् । अगते भिक्तलो-
ष्ठस्य प्रयुक्तमनुवासनम् । गरुडमारुह्यार्तः क्षिप्रमपि
प्रपद्यते । तेन वायोर्जो न स्वाहातवमननिषेधात् ।
कायांग्रसाशु नाशश्च विशेषादनिर्वातिना । स्नेहः सर्वो-
ऽशिताहारस्कंदं व्यामाशयेऽनिलम् । पक्वस्थं देति पक्व-
स्थदन्धवतं चान्नपाकतः । निरुदश्च समीरश्च तीक्ष्ण-
वेगाधुभावपि । तान्नप्लीहितो तीक्ष्णवयोऽनेन सह-
गर्तो । उर्ध्वं वा क्षुब्धता सर्पं मेयिती कोष्ट एव वा ।
समलाहारविष्टर्था ह्येतामाशु जीवितम् । गुक्तं
एवानुवास्योऽस्माद्य निरुदोऽयं भुक्तनानि ॥ ६ ॥

प०—त एव नानुवास्या ये नास्थाप्याः आति-
वह्या ये । तथा पाण्डुरोग्यादयः कामलायन्ताश्च ।
पीनसश्च प्रनिड्यायः । निरन्नाऽनुक्तभक्तः । भृश-
स्थूलाऽतिस्थूलः । आढ्यमारुतो भेदसाततो वायुः ।
अपची गण्डमाला । गलगण्डवान् गलगण्डरोगी ॥ ६ ॥

हे०—अनास्थाप्यादीनां पांड्वादीनां चानुवासन निषेधति—नानुवास्या इति । अनास्थाप्या अतिस्निग्धा-
दयः । निरन्नोऽकृताहारः, विड्भेदी शिथिलमलः,
गुस्कोष्ठ आहारं विनाप्याहारपूर्णं इव कोष्ठो यस्य,
अभिष्यंदो नेत्रकोपी । संप्रहे तु तत्रातिस्निग्धादीनां
यथास्वमुक्ताः पृथग्दोषाः । अपि च “अनुक्ते रिक्तकोष्ठस्य
प्रयुक्तमनुवासनम् । सरदूरंगसूक्ष्मत्वैः क्षिप्रमूर्ध्वं प्रपद्यते ॥
तेन वायोर्जयो न स्याद्वातधामन्यतिष्ठता । कार्यामेराशु
नाशस्तु विशेषादतिवर्तिना ॥ स्नेहः सद्योऽशिताहारसङ्गे
त्वामाशयेऽनिलम् । पक्कस्थं हति पक्कस्थश्च्यवने चान्नपा-
कतः ॥ निरूहश्च समीरश्च तीक्ष्णवेगाशुभावापि । तावन्न
मूर्छितौ तीक्ष्णावधोऽनेन सहागती ॥ ऊर्ध्वं वा शकृता
सार्द्धं संस्थितौ कोष्ठ एव वा । समलाहारविषुब्धौ हरेता-
माशु जीवितम् ॥ भुक्तवाननु वास्योऽस्मान्न निरूहोऽत्र
भुक्तवान्” पाण्डुरोगार्तादीनां दोषानुक्लेष्य स्नेहवस्तिरुदरं
जनयेत् । प्रतिश्यायादिमतां भूय एव दोषं विवर्तयेत् ।
इति ॥ ६ ॥

निरूहान्वासनयोर्वैत्रस्य लक्षणमाह—

तयोस्तु नेत्रं हेमादिधातुदार्ढ्यस्थिवेणुजम् ।

गोपुच्छाकारमच्छिद्रं श्लक्ष्णं गुलिकामुखम् ७

स०—तयोर्निरूहान्वासनयोर्नेत्रं भवति । नीयते
प्राप्यते स्नेहकल्काद्यपानमिति नेत्रम् । नेत्रेति नेः
घ्नन्प्रत्ययः । किंभूतं नेत्रम् । हेमादीति । आदि-
शब्दः प्रकारे । तेन रूपरीतिकायस्कांस्त्रयपुसीसादयो
गृह्यन्ते । दारु शिंशपादिकाष्टम् । अस्थि गजादेः ।
वेणुर्विशः । एतेषां द्वंद्वः । एभ्यो जातं तयोर्निरूहा-
न्वासनयोर्नेत्रं भवति । किंभूतम् । गोपुच्छाकारम् ।
गोपुच्छ इवाऽकारो यस्य तत् । तथाऽच्छिद्रं निर्विवरम् ।
तथा श्लक्ष्णं कोमलं तथाऽप्यूज्वक्त्रम् । गुलिकास-
दृशमतीक्ष्णं मुखं यस्य तदेवम् ॥ ७ ॥

प०—तयोरास्थापनानुवासनयोर्नेत्रमेवंविधं कर्त-
व्यम् । तच्च हेमादिजम् । हेमादिधातवः सुवर्ण-
रूप्यत्रयपुसीसताम्राणि । तथा गोपुच्छाकृति ।
अच्छिद्रमव्रणम् । श्लक्ष्णमपरुषम् । ऋजु अवक्रम् ।
अङ्गुलिकामुखमतीक्ष्णाग्रम् ॥ ७ ॥

हे०—निरूहान्वासनयन्त्रस्य लक्षणमाह—तयोरिति ।
गोपुच्छाकारं गोपुच्छवत् क्रमवृत्तं दत्तं च । गुलिकामुखं

गुलिकावदतिरहितं मुखं यस्य । संप्रहे तु मांशसंयन्त्रेभ्यः-
तनलवदिरकद्वगतिनिशानिन्दुकारिद्याकमाग्भवमुत्पकर्म-
मिति ॥ ७ ॥

अथाऽस्य प्रमाणमाह—

ऊनेऽन्दे पंच पूर्णेऽस्मिन्नासमभ्यांऽगुलानि पद ।

सप्तमे सप्त तान्यष्टौ द्वादशे पांडशे नव ।

द्वादशैव परं विंशत् ॥ ८ ॥

स०—अपूर्णं वर्षं नेत्रस्य पंचांगुलानि । अनुसंगु-
लप्रमाणमिति गम्यते । दैर्घ्येण चैत्येनऽप्यनुसंगुलानि ।
वक्ष्यति हि । स्वांगुलं न सप्त मूत्रे स्थौल्येनेति । आस-
तम्यः सप्तवर्षाणि मर्यादीकृत्य षडंगुलानि प्रमाणम् ।
आङ्ग मर्यादायां नाभिविधौ । तेन पदं चान्ये पड-
गुलानि नेत्रम् । अन्यथा नमवर्षेभ्योऽपि षडंगेति
प्राप्नोति । वक्ष्यति तु सप्तमे सप्तमेति । एवं च पूर्वा-
परं व्याहृतं स्यात् । तस्मान्मर्यादायामान्वयेति । सप्तमे
वर्षं सप्तांगुलानि द्वादशे वत्सरे तान्यंगुलान्यष्टौ नेत्रम् ।
द्वादशानां पूरण इति तस्य पूरणे ऽडिति षड् । एवं
षोडश इत्यत्र । षोडशसंवत्सरं नवांगुलानि नेत्रम् ।
विंशद्वात्सरात् तस्मादूर्ध्वमकविंशप्रभृतिवर्षेषु द्वादशां-
गुलानि नेत्रम् । नातोऽप्यधिकानीत्येवशब्दार्थः ।
विंशतिशब्दात्पूरणे ऽडिति त्रिविंशतेऽडितीति त्रिकोपा-
द्विंशशब्दः ॥ ८ ॥

प०—हीनसंवत्सरे वाले पञ्चाङ्गुलं नेत्रं कुर्यात् ।
पूर्णेऽस्मिन्नन्दे द्वितीयादिकं वर्षं इति यावन् ।
सप्तभ्योऽन्देभ्यस्तावन् षडङ्गुलानि नेत्रम् । आङ्ग
मर्यादायां नाभिविधौ । तेन पदं चान्ये पडगु-
लिना नेत्रं सप्तमेऽन्दे पूर्णसप्ताङ्गुलानि नेत्रं तान्य-
ष्टावङ्गुलानि द्वादशेऽन्दे पूर्णं नेत्रं विंशत्यन्दा-
त्परमनन्तरं द्वादशैवाङ्गुलानि नेत्रं कुर्यात् ॥ ८ ॥

हे०—यन्त्रप्रमाणमाह—ऊत इति । प्रथमे वर्षे पंचां-
गुलं यन्त्रं, द्वितीयादिषु पञ्चसु षडंगुलं, सप्तमे सप्तांगुलं,
द्वादशेऽष्टांगुलं, षोडशे नवांगुलं, विंशदिषु द्वादशांगु-
लम् ॥ ८ ॥

वक्ष्य वर्षांतरेषु च ।

वयोबलशरीराणि प्रमाणमभिवर्धयेत् ॥ ९ ॥

स०-वर्षांतरेष्वंतरालावच्छिन्नेषु वर्षेषु नवमदश-
मादिषु वीक्ष्य पर्यालोच्य नेत्रस्य प्रमाणमभिवर्धयेत् ।
चशब्दो भिन्नक्रमः । न केवलं वर्षांतरेषु प्रमाणमभिव-
र्धयेत् । यावद्वयोबलादीनि निरूप्य प्रमाणं चाऽभिव-
र्धयेत् ॥ ९ ॥

प०-वर्षान्तरेषु संवत्सरमध्येषु वयावलशरीरा-
णि ज्ञात्वा नेत्रस्य प्रमाणमभिवर्धयेत् । वृद्धिं
नयेत् । षोडशेऽब्दे वा पूर्णे नवाङ्गुलानि नेत्रम् ।
यावदेकोनविंशोऽब्दः । विंशेऽब्दे द्वादशाङ्गुलानि नेत्रम्
विंशतोऽब्दात्परमनन्तरं द्वादशैवाङ्गुलानि नेत्रं
कुर्यात् । ऊनेऽब्दे पञ्चाङ्गुलानि नेत्रप्रमाणम् ।
पूर्णेऽस्मिन्नब्दे यावद्वर्षाणि तावत् षडङ्गुलं नेत्र-
प्रमाणमुक्तम् । अत्रान्तरे मध्ये तद्वयो वीक्ष्य
बुद्ध्वा तथा शरीरं वीक्ष्य ततो यत्किञ्चिदन्तराले
वयस्तथाबलं शरीरमेवं नेत्रमपि वर्धयेत् । एवमन्येषु
वर्षान्तरेषु व्याख्येयम् ॥ ९ ॥

हे०-वर्षान्तरेषु वयःप्रभृतीन्वीक्ष्य युक्त्या प्रमाणं
वर्धयेत् । अष्टमे सपादसप्ताङ्गुलं, नवमे सार्धसप्ताङ्गुलमि-
त्यादि ॥ ९ ॥

स्वाङ्गुष्ठेन समं मूलं स्थौल्येनाऽग्रे कनिष्ठया १० ॥

स०-स्थौल्येन परिणाहेन स्वाङ्गुष्ठेन तुल्यं मूले
नेत्रं तथाऽग्रं प्रांतस्तस्मिन् कनिष्ठयाऽङ्गुल्या समं नेत्रं
स्यात् । खरनादेऽप्युक्तम् । वस्तिनेत्रमृजु हृक्ष्णं सदृष्टं
गुलिकामुखम् । भवेद्गोपुच्छसंस्थानं सुप्रवाहं त्रिकर्ण-
िकम् । या त्रिभागप्रणयने मर्यादा कर्णिका भवेत् । द्वे
कर्णिके चोपरिष्ठाद्वस्याधारेऽथवान्तरे । स्वाङ्गुष्ठकपरी-
णाहं मूलं नेत्रस्य शस्यते । मध्यं त्वनामिकातुल्यमग्रं
तुल्यकनिष्ठिकम् । स्वेनाङ्गुलिप्रमाणेन दैर्घ्यं स्याद्वादशा-
ङ्गुलम् । कर्कधु प्रवहच्छिद्रं श्रेष्ठमन्यथावयः । विंश-
द्वादशषड्वर्षे द्वादशाष्टषडङ्गुलम् । कर्कधुकसतीनाग्र-
मुखं छिद्रवहमित्यादि । मुनिरप्यवोचत् । षड्द्वादशा-
ष्टाङ्गुलसंमितानि षड्विंशतिद्वादशवर्षजानाम् । स्युर्मह-
त्कर्कधुसतीनवाहिच्छिद्राण्यपिहितानि चैव । यथा
वयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां मूलप्रयोः स्यात् परिणाह
इति ॥ १० ॥

प०-मूले मूलविषये नेत्रं स्वाङ्गुष्ठेन सममातु-
राङ्गुष्ठप्रमाणतुल्यं कार्यम् । अग्रे अग्रविषये मुखे
नेत्रमातुरकनिष्ठया समं कार्यम् ॥ १० ॥

हे०-यन्त्रस्थौल्यमाह-स्वाङ्गुष्ठेनेति । स्वाङ्गुष्ठेन यमु-
दिश्य यन्त्रप्रमाणं तस्याङ्गुष्ठेन तस्यैव कनिष्ठिकया । मूले
अग्रे इत्युभयत्र योज्यम् । अङ्गुष्ठमूलवद्यन्त्रमूलं कनिष्ठाग्रवद्य-
न्त्राग्रं स्थूलमित्यर्थः । मध्यं त्वानुपूर्व्या स्थूलम् ॥ १० ॥

अधुना बिंदुद्वारेण नेत्रस्थौल्यप्रमाणमधिकं दर्शयन्नाह-

पूर्णोऽब्देऽङ्गुलमादाय तदर्धाऽर्धप्रवर्धितम् ।
त्र्यङ्गुलं परमं छिद्रं मूलेऽग्रे बहते तु यत् ।
मुद्रं माषं कलायं च क्लिन्नं कर्कधुकं क्रमात् ११

स०-वर्षे पूर्णे सत्यङ्गुलमादाय स्वाङ्गुलात्प्रभृति
क्रमेण त्र्यङ्गुलं छिद्रं मूले नेत्रस्य भवति । किंभूतं
छिद्रम् । अर्धस्याऽर्धमर्धार्धम् । तस्याऽङ्गुलस्यार्धार्धं
तेन प्रवर्धितम् । तत्र प्रथमे वर्षेऽङ्गुलमात्रं छिद्रं याव-
द्वर्षाणि षट् । सप्तमे वर्षे सपादमङ्गुलं यावदेकादश
वर्षाणि । द्वादशे वर्षे सार्धमङ्गुलं यावत्षोडशवर्षाणि ।
षोडशे वर्षे पादोनमङ्गुलद्वयम् । सप्तदशे वर्षेऽङ्गुलद्वयम् ।
अष्टादशे वर्षे सपादमङ्गुलद्वयम् । एकोनविंशतिवर्षे
सार्धमङ्गुलद्वयम् । विंशतिवर्षस्य पादोनमङ्गुलत्रयम् ।
एकविंशतिवर्षस्य त्र्यङ्गुलं छिद्रमिति क्रमो वेद्यः । परम-
मित्यनेनैतद्गमयति । परममुत्कर्षमाश्रित्येदं मूलच्छिद्रम् ।
मध्यमं तु यत्तच्छिद्रं स्वाङ्गुष्ठेनेत्यनेनोक्तम् । ऊनवर्षस्य
त्वर्धाङ्गुलं छिद्रमेतदपेक्षया कल्प्यम् । अग्रे तु छिद्रं
तद्वद्भवति यन्मुद्रादि बहति । तत्र वार्षिकस्य मुद्रवाहि
यावत्षड्वर्षम् । सप्तवर्षस्य माषवाहि यावदेकादशोऽब्दः ।
द्वादशवर्षस्य कलायवाहि षोडशवर्षस्य क्लिन्नकलायवाहि
एकविंशतिवर्षस्य कर्कधुवाहीति क्रमाद्वयःप्रमाणम् ।
ऊनवर्षस्य च न मुद्रादिवाहि कल्प्यम् । अग्रच्छिद्रप्र-
माणं चैतदग्रे कनिष्ठयेत्यत्राऽपि संगच्छत एव । दैर्घ्य-
प्रमाणं चाऽत्र पक्षे पूर्वमेव योज्यम् । स्वाङ्गुष्ठेन समं
मूले स्थौल्येनेत्यनेन छिद्रप्रमाणं स्वमत्या भिषजा प्रका-
ल्प्यम् । तथा त्र्यङ्गुलं परमं छिद्रमित्यत्र स्थौल्यप्रमाणं
स्वधिष्यैव निरूप्यम् । तत्रकृता तु ग्रंथगौरवभयादुक्त-
प्रायत्वाच्चेह नोक्तम् ॥ ११ ॥

प०—क्रमेण च यथा देया उद्दिष्टनेत्रप्रमाण-
परिपाटीमतिक्रम्येति यावत् । पूर्णाब्दे नतु हीने
संवत्सरे संवत्सरेऽङ्गुलमादाय गृहीत्वा तदर्धार्ध-
प्रवर्धितं तावच्छिद्रं कार्यमिति यावत् । अङ्गुलं
छिद्रं सम्पद्यते तच्च परमं प्रकृष्टं छिद्रं न ततोऽ-
भ्यधिकं कार्यम् । वर्षादूनेऽब्देऽङ्गुलादप्यूनं
छिद्रमूले कार्यम् । अन्यन्मुद्रादिच्छिद्रादपि किञ्चि-
दूनं छिद्रं कार्यमिति । अर्धं चार्धं चार्धार्धं
तस्यार्धार्धं तदित्येनाङ्गुलं परामृशति । तेना-
ङ्गुलस्यार्धेनार्धेन प्रवर्धितं वृद्धिं प्राप्तं वा तथा-
वत् त्र्यङ्गुलं परमं छिद्रं मूलेन सम्पद्यते । अग्र-
मुखं यथाक्रमं पूर्णेऽब्दे मुद्रमादाय यथावद्यथाछिद्रं
कर्कन्धुसिञ्चितकाफलं बहते तावत्तद्वर्धनीयम् । पर-
शब्दोऽत्रापि वर्तयति न यत्कर्कन्धुवाहि क्रमादस्य
तत्परमं न ततोऽभ्यधिकं कार्यम् । एवं पूर्णेऽब्दे मुद्र-
च्छिद्रं मुद्रवाहि यावत् षष्ठोऽब्दः । सप्तमे माष-
वाहि यावदेकादशोऽब्दः । द्वादशे कलायवाहि
यावत्पञ्चदशाब्दः । षोडशे तु किलन्नकलाय-
वाहि यावदेकोनविंशोऽब्दः । विंशतेरूर्ध्वं कर्क-
न्धुवाहि यावत्पूर्णप्रमाणम् ॥ ११ ॥

हे०—यन्त्रच्छिद्रप्रमाणमाह—पूर्णेऽब्दे इति । पङ्गुलस्य
यन्त्रस्य मूलच्छिद्रमङ्गुलप्रमाणं, सप्ताङ्गुलस्य सार्द्धाङ्गु-
लम्, अष्टाङ्गुलस्य द्वयङ्गुलं, नवाङ्गुलस्य सार्द्धद्वयङ्गुलं, द्वाद-
शाङ्गुलस्य त्रयङ्गुलं, पङ्गुलस्याग्रच्छिद्रं मुद्रवाहि, सप्ताङ्गु-
लस्य माषवाहि, अष्टाङ्गुलस्य कलायवाहि, नवाङ्गुलस्य
क्लिप्तकलायवाहि, द्वादशाङ्गुलस्य ह्रस्ववदरवाहि । अङ्गुल-
मानं तु छिद्रस्य वृत्तपरिधौ ज्ञेयं, पञ्चाङ्गुलस्य मूले अर्द्धा-
ङ्गुलम् अग्रे वनमुद्रवाहीति संग्रहोक्तं ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

मूलच्छिद्रप्रमाणेन प्राप्ते घटितकर्णिकम् ।
वर्त्याऽग्रे पिहितं मूले यथास्वं द्वाङ्गुलांतरम् ।
कर्णिकाद्वितयं नेत्रे कुर्यात् ॥ १२ ॥

स०—मूले यच्छिद्रमुक्तं तत्प्रमाणेन प्राप्ते घटिता
संपादिता कर्णिका छत्राकारा गुदाधिकांतःप्रवेशरो-
धिनी यस्मिस्तदेवम् । तथा वर्त्या दशादिकृतया प्राप्ते
पिहितं स्थगितम् । मूले यथास्वमूनवर्षादिकस्य तदङ्गु-
लप्रमाणेन द्वाङ्गुलांतरं कर्णिकायुगलं मूलप्रदेशे नेत्रे
विदधीत वस्तिपुटयोजनार्थम् ॥ १२ ॥

प०—प्रान्तेऽग्रे यथायथं पूर्णच्छिद्रप्रमाणेन घटिता
निष्पादिता कर्णिका यस्या । वर्त्याग्रेपिहितम्
इति । तच्च नेत्रं वर्त्याग्रे पिहितं कुर्यात् । कर्णा-
समस्या वर्त्या पिहितं स्थगितं यावाद्यन्तःप्रवेश-
परिहारार्थं मूले यथास्वं द्व्यङ्गुलान्तरं कर्णिका-
द्वितयं नेत्रे कुर्यात् ॥ १३ ॥

हे०—यन्त्रस्य प्रांतकर्णिकाप्रमाणमाह—मूलच्छिद्र-
प्रमाणेनेति । मूलच्छिद्रप्रमाणेन प्राप्ते कर्णिकाप्रमाण-
मारुपां कर्णिकां घटयेत् । यथास्वं तदङ्गुलं यथा-
मित्याह—वर्त्येति । संग्रहे तु कर्णिकाप्रमाणं यथा-
ताग्रपिधानवनचलवर्तीत्युक्तं, यन्त्रमूलस्थ कर्णिकायामग्रे
अङ्गुलमन्तरं कार्यमित्याह—मूल इति । यथास्वं कर्णिकाय
यन्त्रं तदङ्गुलं ॥ १३ ॥

अत एवाह—

तत्र च योजयेत् ।

अजाविमहिपादीनां वस्तिं समुदितं दृढम् ॥
कपायरक्तं निश्छिद्रग्रंथिगंधशिरं तनुम् ।
ग्रंथितं साधु सूत्रेण सुखसंस्थाप्यभेषजम् ॥ १४ ॥

स०—तत्रेत्यादि । तस्मिंश्च कर्णिकाद्वितयेऽजादीनां
वस्तिं योजयेत् । आदिशब्देन गोदरिणवराहमहिपाणां
ग्रहणम् । अजादीनामित्येवं निर्देशोऽप्यविमहिप्रहणे
लब्धे साक्षादेतयोर्ग्रहणमन्यजंभ्यो वस्तिभ्य एतदन्ते-
र्योग्यतरत्वं प्रतिपादनार्थम् । किंभूतं वस्तिम् । समुदितं
सस्नेहं मुहुः मुष्टु मर्दितं तथा दृढं तथा कपायेण हरी-
तक्यादिना रक्तं तथा छिद्रं च ग्रंथिश्च गंधश्च शिरश्च
ताः निर्मिता न सन्ति यस्य तन्निश्छिद्रग्रंथिगंधशिरम् ।
तथा तनुं न स्थूलं तथा साधु सम्यक् सूत्रेण ग्रंथितं
बद्धं तथा सुखेनाऽकुच्छ्रेण संस्थापनीयमौषधं यत्र
तदेवम् ॥ १४ ॥

प०—वस्तियोजनार्थं तत्र च योजयेत् । तत्र
कर्णिकाद्वितयमध्येऽजादीनां वस्तिं समुदितं तथा
दृढमपरिस्फुटनशीलं कपायरक्तं नान्यद्वर्णान्तरं
निश्छिद्रं छिद्ररहितं निर्गन्धं गन्धरहितं निर्गन्धि
ग्रन्थिरहितं तथा शिरारहितं स्थूलतया साधु सम्यक्
सूत्रेण ग्रंथितं बद्धं तथा सुखेन संस्थाप्यं भेषजमौ-
षधं यस्मिन् तत्तथाविधं प्राप्य प्रयोजयेत् ॥ १५ ॥

हे०—कर्णिकाद्वये वस्तिबन्धनमाह—तत्रेति । आदिश-
व्देन गोहरिणवराहादयः । वस्तिमूत्राधारचर्मपेशी, मुमु-
दितं स्नेहमुद्राभ्यां, कपायरसं कपायरसैर्द्रव्यैर्दत्तरागं,
निदिहद्रग्रन्थिगन्धशिरं छिद्रादिचतुष्टयरहितं, तनुं सूक्ष्मं
साधु ग्रथितं बद्ध्वा परिवर्त्य पुनर्वर्द्धं सुखं संस्थाप्यं
यथोक्तप्रमाणमौषधमसंकोचने यथा माति तथा प्रमाणम् १३
वस्त्यभावेऽकपादं वा न्यसेद्वासोऽथवा घनम् ॥

स०—वस्तेरभावे सत्यंकपादं छागैणाद्यवयवविशेषं
वा न्यसेत्त्रे योजयेत् । अथवा वस्त्रं घनं
न्यसेत् ॥ १४ ॥

प०—वस्त्यभावे वस्त्यलाभेऽङ्कपादं वस्त्रपादं
वा तत्र नेत्रे न्यसेद्योजयेत् । अथवा वासो वस्त्रं
वा घनं विज्वरं योजयेत् ॥ १४ ॥

हे०—अंकपादम् ऊरुचर्म, वासो घनं स्वतो मधूच्छि-
ष्टेन च । संग्रहे तु न्युञ्जं विवृताननं निवेश्य वस्तिं
कर्णिकयेष्टिदेन सूत्रेण घनं समं च बद्ध्वा परिवर्त्य पुन-
श्चान्यद्वस्तिं मुखबंधनार्थं सूत्रमुपनिधायानुगुतं निधापये-
दिति ॥ १४ ॥

निरूहमात्रा प्रथमे प्रकुंचो वत्सरात्परम् ।
प्रकुंचवृद्धिः प्रत्यब्दं यावत्षट्प्रसृतास्ततः ॥
प्रसृतं वर्धयेद्दूर्ध्वं द्वादशाष्टादशस्य च ।
आसप्ततेरिदं मानं दशैव प्रसृताः परम् ॥ १५ ॥

स०—निरूहस्य मात्रा प्रथमे वर्षे कपायस्नेहसहित-
स्य प्रकुंचः पलप्रमाणम् । षण्मासादौ त्वेतदनुसारेणा-
र्धपलादि कल्प्यम् । वर्षात्परं प्रकुञ्चवृद्धिः प्रतिस-
वत्सरं कार्या यावत्षट् प्रसृता द्वादश पलानि ।
तत ऊर्ध्वं प्रसृतं वर्धयेत् । प्रत्यब्दमित्यनु-
वर्तते । ततो द्वादशवर्षस्यैव द्वादश पलानि ।
अनन्तरं त्रयोदशवर्षादिषु प्रतिवर्षं पलद्वयं निरूह-
मात्रायां वर्धयितव्यं क्रमेणैव यावत्सप्तदशवर्षाणि ।
अष्टादशवर्षस्य तु द्वादश प्रसृताश्चतुर्विंशतिपलानि ।
इदं मानं प्रमाणं सप्ततिवर्षाणि यावत् । परं सप्तते-
रूर्ध्वं दशैव प्रसृता मानं नाऽधिकम् ॥ १५ ॥

प०—प्रथमे वत्सरेऽब्दे निरूहप्रमाणं प्रकुञ्च-
पर्यायः । एवं प्रधानमात्रानिरूहस्योने संवत्सरे

प्रकुञ्चादूनं निरूहप्रमाणम् । अनन्तरं प्रत्यब्दं
प्रकुञ्चस्य वृद्धिः प्रतिवत्सरं यावत् षट् प्रसृता-
द्वादशपलानि द्वादशवर्षस्य ततः षट्सप्तमपरिमा-
णात्रिरूहादूर्ध्वमनन्तरं प्रतिवर्षं प्रसृतं वर्धयेत्
पलद्वयं यावत्सप्तदशोऽब्दः । अष्टादशवर्षस्य पुन-
र्द्वादशप्रसृताश्चतुर्विंशतिपलानि एतस्मिन्निरूहमान-
मासप्ततेः सप्ततिवर्षाणि यावत् । परं सप्ततेरन-
न्तरं दशैव प्रसृताः विंशतिः पलानि । द्वे पले
प्रसृतिं विदुरिति । एवकारोऽवधारणार्थः ।
सप्ततेः परं दशैव प्रसृताः न ततोऽधिकाः ॥ १५ ॥

हे०—निरूहौषधमात्रमाह—निरूहमात्रेति । प्रथमे
वर्षे पलं, ततः आद्यादशात्पलवृद्धिः, ततः आद्यादशात्
द्विपलवृद्धिः । एवमष्टादशे वर्षे चतुर्विंशतिपलानि स्युः ।
तान्येवासप्ततितमान्, ततो विंशतिपलानि । संग्रहे तु
अन्ये पुनर्द्वादशप्रसृतस्याप्यष्टाविच्छंतीति ॥ १५ ॥

एवं सांवत्सरिकादारभ्य यावद्वर्षशतिकस्तावन्नि-
रूहमात्रामभिधायाऽनुवासनमात्रामधिकृत्याह—

यथायथं निरूहस्य पादो मात्राऽनुवासने १६ ॥

स०—यथायथं यथास्वं वार्षिकस्यैकविंशतिवत्स-
रादेर्वा निरूहस्य पादश्चतुर्भागो मात्राऽनुवासनेऽनुवास-
नविषये मात्रा यस्य पलं निरूहस्तस्य कर्षप्रमाणमनु-
वासनमित्यर्थः । एवं सर्वत्र कल्प्यम् ॥ १६ ॥

प०—अनुवासने स्नेहवस्तौ यथायथं यथास्वं
निरूहपादः चतुर्थभागः । तस्मिन् मात्रा प्रथमे
वत्सरे निरूहमात्रापलम् । तथा मात्रातः पला-
च्चतुर्थांशः कर्षः स्नेहवस्तौ मात्रा द्वादशाब्दे
द्वादशपलानि मात्रा । तत्र चतुर्थांशः त्रीणि
पलानि । तथाष्टादशेऽब्दे चतुर्विंशतिपलानि मात्रा
तत्र चतुर्थांशः पलानि षट् । एवं सर्वत्र
योज्यम् ॥ १६ ॥

हे०—अनुवासनौषधमात्रमाह—यथायथमिति ।
यथायथं पले कर्षः पलद्वये कर्षद्वयमित्यादि । संग्रहे
तु यथास्वमास्थापनमात्रा पादहीना माधुतैलिके प्रयो-
ज्येति ॥ १६ ॥

आस्थाप्यं स्नेहितं स्विन्नं शुद्धं लब्धबलं पुनः ।
अन्वासनार्हं विज्ञाय पूर्वमेवाऽनुवासयेत् ॥

शीतं वसन्ते च दिवा रात्रौ केचित्ततोऽन्यदा ।
अभ्यक्तस्नातमुचितात्पादहीनं हितं लघु ॥
अस्निग्धरूक्षमशितं सानुपानं द्रवादि च ।
कृतचक्रमणं मुक्तविष्मूत्रं शयने सुखे ॥
नात्युच्छ्रिते न चोच्छीर्षे संविष्टं वामपार्श्वतः ।
संकोच्य दक्षिणं सक्थि प्रसार्य च ततोऽपरम् १७

स०—आस्थाप्य निरूहणार्हं स्निग्धं तथा स्विन्नं
तथा शुद्धमूर्ध्वावस्तथा भूयोऽपि लब्धबलं तथाऽनु-
वासनयोग्यं विदित्वा पूर्वमेव निरूहादनुवासयेत् ।
शीते हेमंतशिशिरयोः क्रत्वोस्तथा वसन्ते दिवाऽनुवास-
येत् । केचिदाचार्या अन्यदा शीताद्वसन्ताच्चाऽन्यस्मिन्
ग्रीष्मप्रावृट्शरदाख्ये ऋतौ रात्रावनुवासयेत् । केचि-
दिति भिन्नक्रमस्ततोऽन्यदेत्यतोऽनंतरं द्रष्टव्यः । इति
केचिदाहुरिति वाक्यशेषः । धान्वंतरास्तु सर्वथैव रात्रा-
वनुवासनं नेच्छति । धान्वंतरिमतमविकृत्य संप्रहेऽधि-
जगे । न रात्रौ प्रणयेद्वस्ति दोषोऽक्लेशो हि रात्रिजः ।
क्लेशो वीर्ययुतः कुर्यादाध्मानं गौरवं ज्वरमिति । तदेवं
तद्देशांतरादिवशात् प्रमाणयितव्यम् । किंभूतं नरम् ।
अभ्यक्तस्नातं पूर्वमभ्यक्तः पश्चात्स्नातः । पूर्वकालेति
समासः । उचिताद्यद्वेनेन भोजनमभ्यस्तं तस्माच्चतुर्थ-
भागहीनमशितं तथा हितं लघुगुणयुक्तं तथा किंचिद-
स्निग्धरूक्षं तथा सानुपानं द्रवादि च । आदि-
शब्देन द्रवोष्णमनभिष्यंदीत्यादि विशिष्टं भुक्तवन्तमिति
गमयति । उक्तं च संप्रहे । अतिस्निग्धाशिनो ह्युभ-
यमार्गात् क्लेशो मदमूर्च्छाऽग्निसादहृत्त्रासादीन् जन-
यति । रूक्षाशिनो विष्टमं बलवर्णहानिं च । अल्प-
मात्रद्रवाशिनोऽविसृष्टविष्मूत्रस्य चान्नावृतेन तदावरणा-
द्व्यापदमिति । किंभूतम् । कृतचक्रमणं तथा त्यक्तमूत्र-
पुरीषं तथा शयने सुखावहे संविष्टं स्थितम् । किंभूते ।
नाऽत्युच्छ्रिते नाऽत्युन्नते न चोच्छीर्षे त्यक्तोच्छीर्षे ।
कथं संविष्टम् । वामपार्श्वतो वामपार्श्वेन । संकोच्य
दक्षिणं सक्थि वामसक्थन उपरीति वृद्धवैद्याः । ततो
दक्षिणसक्थोऽपरं वामं सक्थि प्रसार्य । संप्रहे चोक्तम् ।
शयने नात्युच्छ्रिते स्वास्तुत ईषदुन्नतपाददेशे वाम-
पार्श्वेन प्राक्शिरसं संवेशयेदिति ॥ १७ ॥

प०—आस्थापनीय आस्थाप्यः आस्थापनयोग्यः ।
नमास्थाप्यं स्नेहितं स्विन्नमादौ स्नेहितं
पश्चात्स्नेहितं पश्चात्तथा शुद्धं वसनविरेचनाभ्यां
लब्धबलं प्राप्तबलमनुवासनयोग्यं पुरुषं विज्ञाय
ततः पूर्वमेव कृतास्थापनमनुवासयेत् । शीते
काले शीतसामान्याद्वेगमन्ते शिशिरे तयो-
स्तथा वसन्ते दिवाऽनुवासयेत् । ततोऽन्यदाऽ-
न्यस्मिन् काले वर्षाशरदूग्रीष्माख्ये रात्रावनुवा-
सयेत् । इति केचिदाचार्याः । आदावभ्यक्तं
पश्चात् स्नातमातुरमुचितादभ्यस्तात्पादहीनं चतुर्भा-
गन्यूनमस्निग्धरूक्षसाधारणम् । अशितं भुक्तवन्तं
सानुपानं तथा द्रवादि द्रवपूर्वं तथा कृतचक्र-
मणं मुक्तविष्मूत्रमुत्सृष्टशक्नुमलं निवाते वेदमनि
शयने नात्युच्छ्रिते नचोच्छीर्षे ईषदुन्नतपादशेषे
वा वामपार्श्वेन संनिविष्टं मुक्तप्राक्शिरसं दक्षिणं
सक्थि सङ्कोच्य परं वामं सक्थि प्रसार्यैवंविधं
संस्थाप्यास्थाप्य ॥ १७ ॥

हे०—निरूहस्यानुवासनमाह—आस्थाप्यमिति । कृत-
स्नेहादिकमास्थाप्यमनुवासनयोग्यत्वे सति पूर्वमनुवासयेत् ।
अनुवासनकालमाह—शीत इति । शीते वसन्ते ततोऽन्यदा
च दिवा अनुवासयेत् । केचित्ततोऽन्यदा रात्राविति
वदन्ति । संप्रहे तु अवश्यं वा दोषादीन् अन्यथा स्नेहो-
क्तामयप्रादुर्भावः । धान्वन्तरीयाः पुनः प्राहुः—“ न
रात्रौ प्रणयेद्वस्ति दोषोऽक्लेशो हि रात्रिजः । स्नेहवीर्ययुतः
कुर्यादाध्मानं गौरवं ज्वरम् ॥ अहि स्थानस्थिते दोषे
वह्नी चान्नरसान्विते । स्फुटस्रोतोमुखं देहं स्नेहो यः
परिसर्पति ॥ अल्पपित्तकफं रूक्षं भृशं वातज्जादितम् ।
भुक्तं जीर्णाशनं कामं रात्रावनुवासयेत् ॥ ” केवलानि-
लातिपीडितं त्वशुद्धमप्यनिरूपितवेलमप्यनुवासयेदात्यायि-
कत्वादिति । अनुवासीनीयस्य पूर्वकर्तव्यमाह—अभ्यक्तेति ।
उचितान्निलभोजनात्पादहीनमशितं द्रवादिद्रवपूर्वं न
चोच्छीर्षे उच्छीर्षकं विना ॥ १७ ॥

अथाऽस्य नेत्रं प्रणयेत्स्निग्धे स्निग्धमुखं गुदे ।
उच्छ्रास्य वस्तेर्वदने बद्धे हस्तमकंपयन् ॥
पृष्ठवंशं प्रति ततो नाऽतिद्रुतविलंबितम् ।
नाऽतिवेगं न वा मंदं सकृदेव प्रपीडयेत् १८ ॥

स०—अस्यैवंभूतावस्थस्यातुरस्य गुदे स्निग्धे कृते
वस्तेर्वदन उच्छ्रासवातं निःसार्य बद्धे सति नाऽति-

शीघ्रं नाऽविलंबितं नाऽतिवेगं न वा मन्दं तथा प्रपृ-
वंशाम्मुखमेकवारमेव नेत्रं स्निग्धप्राप्तं प्रपीडयेत् ।
कथं प्रपीडयेत् हस्तमकंपयन् । अतिद्रुतादिपीडनदोषा
वस्तिव्यापदि वक्ष्यमाणाः ॥ १८ ॥

प०—अथानन्तरमस्य पुंसो नेत्रं प्रणयंद्बिद्-
ध्यात् । स्नेहाभ्यक्तमुखं कृत्वा गुदे पाथौ
स्निग्धे स्नेहाभ्यक्ते तत उच्छ्वास्य वायुं निःसार्य तस्य
वस्तेर्वदने मुखे वज्रे सूत्रेण ग्रथिते सति हस्तम-
कंपयन् अचालयन् प्रपृवंशं प्रति तदभिमुखं
प्रक्षिपेत् । ततोऽनन्तरं नातिवेगं कृत्वा न वा
मन्दं कृत्वा शनैःशनैरिति यावत् सकृदेकवारं
तु पुनः ॥ १८ ॥

हे०—अनुग्रामनं वैद्यकृत्यमाह—अथेति । अस्यानुरस्य गुदे
वस्तिमुच्छ्वास्य मृदुकरस्पर्शेन विगतमास्रं कृत्वा प्रपृवंशं
प्रति प्रपृवंशाश्रयेण प्रणयेत् । ततोऽनन्तरमापथं प्रणयेत् ।
नातिद्रुताविलंबितमिति । पीडनारंभादिपथं नातिवेगं न वा
मंदमिति पीडनविषयम् ॥ १८ ॥

सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति १९ ॥

स०—सावशेषं च स्नेहं कुर्वीत । कुतो हेतो-
रित्याह । यस्मात् शेषे स्नेहे वायुस्तिष्ठति ॥ १९ ॥

प०—सावशेषं वस्तिं कुर्वीत न सर्वसर्विक्रिया
पीडयेत् । यस्मादौषधशेषे वायुस्तिष्ठति ॥ १९ ॥

हे०—शेषे औषधशेषे ॥ १९ ॥

दत्ते तूत्तानदेहस्य पाणिना ताडयंत्स्फिजौ ।
तत्पार्ष्णिभ्यां तथा शय्यां पादतश्च त्रिरुत्क्षिपेत् ॥

स०—दत्ते च स्नेहे सत्युत्तानगात्रस्य तु तस्य
स्फिजौ हस्तेनाह्न्यात् । तथा तेनैव प्रकारेण तत्पा-
र्ष्णिभ्यां स्फिजौ ताडयेत् । शय्यां खट्वां पादतश्चरणदे-
शात्त्रिन्वारानुत्क्षिपेत् तु मूर्धतः ॥ २० ॥

प०—दत्ते वस्तौ तस्योत्तानदेहस्य सतो दत्त-
निरुहणस्य पाणिना हस्तेन स्फिजौ ताडयेत् । तत्पा-
र्ष्णिभ्यां स्फिजावाधातयेत् । तथा शय्यां शय-
नपादप्रदेशात् त्रीन्वारानुत्क्षिपेत् ऊर्ध्वं
नयेत् ॥ २० ॥

हे०—नते नीचपदेनैव पाः स्पर्शमात्रेण विप्रकीर्णनात् । ततो
नात्तानगात्राणिभ्यां ततः पादतः तत्तानां त्रिरुत् । ततः
पाणिना स्पर्शमात्रेण आसक्तानां त्रिरुत् । ततोऽनन्तरं तत्तानां
नीचपदेनैव ॥ २० ॥

ततः प्रसारितांगस्य सोपधानस्य पार्ष्णिजं ।
आहन्यान्मुष्टिनांगं च स्नेहनाभ्यज्य मर्दयेत् ॥
वेदनातीति स्नेहो नहि शीघ्रं निवर्तते ।
योज्यः शीघ्रं निवृत्तः अन्यः स्नेहोऽतिप्रयत्नकार्यकृत् ॥

स०—ततः अङ्गोच्छेदपादनन्तरं प्रसारितांगस्य
दत्तमोदुक्तस्य पार्ष्णिजं पार्ष्णीं मुष्ट्या ह्न्यात् । अङ्गं
शरीरं च स्नेहेन तैलादिनाऽभ्यज्य मर्दयेत् । किमेव
क्रियन् इत्याह । अङ्गं वेदनात् पादतुरमिति हेतोर्न-
स्मादाङ्गं स्नेहो न निवर्तते । शीघ्रमप्यपि च स्नेहे
सत्पणः स्नेहो वैद्यः । कस्मादौषधिपिपित इत्याह ।
स्नेहश्च शरीराङ्गोच्छेदनिष्ठेन कार्पण्येन स्नेहने समर्थ
इत्यर्थः ॥ २१ ॥

प०—ततोऽनन्तरमात्रस्य प्रसारिताङ्गस्य सतः
स्तथा सोपधानस्य सतः मुष्टिना पार्श्वे आहन्यात्
ताडयेत् । तथाङ्गं शरीराङ्गस्य वेदनात् सत्पणं
स्नेहेन तैलादिनाऽभ्यज्य मर्दयेत् । इत्यनेन प्रकारेण यस्मान् स्नेहवन्निवृत्तवान्नाभ्यां
न शीघ्रं त्वरितं निवर्तते नित्याति । शीघ्रं निर्गते
तस्मिन् वस्तौ अन्यो द्वितीयो वस्तिर्गोत्रियेन
प्रदेयः । यस्मान् स्नेहोऽतिप्रयत्नस्य धानतया-
दिकार्यकृत् भवति ॥ २१ ॥

हे०—नतो वेदनातीति मर्दयेत् । स्नेहे तु यमनाद-
धिकतरं कृतमङ्गलमाशनाद्देहस्यार्शकनीचपरिवारं निनाते
वेदमार्गं प्रतते शयने । स्वास्तुते ईषद्वृत्तपाददेशे प्राक्-
शिरसं निवेशयेत् । अतिसिन्धुशिशोः तस्यमसामंसेसर्गा-
स्नेहो मदमुष्ट्याशिरादह्न्यात्तान् जनयति । रुधाशिशो
निष्ठेन वज्रवर्णद्वानि च । अल्पमात्रवाशिशो विप्रद्विष्णू-
त्रस्य चाशान्नो न नद्यावरणाद्यापदम् । चिरमशिन-
वतो विदाहामिमुखभक्तस्य ज्वरं कुर्यात्, यतश्च वायुपा-
र्याश्रयाणि बहिर्ग्रहणीरुद्वक्कीमुत्तानि नानि तत्पार्ष्णि-
यिनो निग्रानि भवन्ति । अतस्तदीपधमस्पर्शानं प्राप्नोति
प्रवेशनिर्गमाविति । संविष्टं चैनमृगश्चित्तदेहं स्वाहापथानं

प्रसारितवामसक्थिमाकुञ्चितेतरं तस्योपरि प्रसारितदक्षिण-
बाहुं कारयेत् । पूर्वमेव तु वैद्यो वर्त्या तु पिहिताप्रच्छिद्रं
नेत्रं भाजनस्योपरि कृत्वा दक्षिणपादांगुष्ठांगुलिभ्यां कर्णि-
कायामुपरि दक्षिणपीड्याविवन्धाय शताह्वासैन्धवचूर्णाव-
चूर्णितं प्रागेव नेत्रस्य स्पर्शात्पूर्वदक्षिणमंत्रितं यथाहं
यथाहौषधावपिकं सुलोषणं वस्ती स्नेहमासिच्यावलीकोच्छ-
वासं निःसारितवातबुद्बुदमौषधान्ते सूत्रेण द्विस्त्रिंशं वस्ति-
मुखमावेष्ट्य दक्षिणपाणी नेत्रमुपधाय तिष्ठत् । ततो वाम-
हस्तप्रदेशिन्याऽभ्यक्तप्रवेशप्रदेशमपनीतवलिमुत्तानवामह-
स्तांगुष्ठोदरपिहिताग्रं मध्यमाप्रदेशिन्युपगृहीतकर्णिकमृज्य-
नुमुखमेकमना लाघवेन नेत्रमाकर्णिकं प्रवेशयेत् । आतुरोऽपि
तदनुलोममवलम्बते । ततश्च वैद्यो वस्तिमुखं दक्षिणहस्तां-
गुष्ठप्रदेशिनीभ्यामसुक्षेत्रमचालयन् हस्तद्वयेनोत्तानेनैक-
ग्रहणेनैव प्रपीडयेत् । अन्यथा हि व्यापदो भवति । अन्ये
तु त्रिंशन्मात्रापीडनकालमाहुः । न च वस्ती दीयमाने क्षय-
कासहासजृम्भास्पंदनान्याचरेत् । विष्मूत्रानिलवेगे तु नेत्रमा-
कृष्य वेगान्ते शेषं प्रणयेत् । तथा पाष्ण्यगुलिपादतलपि-
डिकाः सरुजं चांगं स्नेहेन प्रतिलोमवाक्यतमात्रं शनैर्मृ-
द्वीयादिति । वैद्यकृत्यस्य फलमाह—इति स्नेह इति ।
समनुगच्छति च समन्ततिसरा इत्यधिकं संग्रहे । प्रमादा-
च्छीघ्रनिवृत्तौ पुनस्तदेवानुवासनं कार्यमित्याह—योज्य
इति । शीघ्रनिवृत्तिर्विना मलेन चेत् ॥ २१ ॥

दीप्ताग्निं त्वागतस्नेहं सायाह्ने भोजयेत् २२ ॥

स०—दीप्ताग्निं तु पुरुषं निवृत्तस्नेहं संतं लघु-
मात्रया स्वभावतश्चाशयेत् ॥ २२ ॥

प०—दीप्ताग्निं नरमागतस्नेहं निर्गतस्नेहं सायाह्ने
दिवसान्ते लघ्वन्नं भोजयेत् ॥ २२ ॥

हे०—मन्दाग्निमनागतस्नेहं च सायं न भोजयेदिति त-
रनियमेनाह—दीप्ताग्निमिति । संग्रहे तु नैव चानागतस्ने-
हमपि द्वितीये अहानि न च तमनुवासयेदिति ॥ २२ ॥

निवृत्तिकालः परमस्त्रयो यामास्ततः परम् ।

अहोरात्रमुपेक्षेत परतः फलवर्तिभिः ।

तीक्ष्णैर्वा वस्तिभिः कुर्याद्यत्नं स्नेहनिवृत्तये २३ ॥

स०—स्नेहस्य त्रयः प्रहराः परो निवृत्तिकालः ।
ततः प्रहरत्रयात् परतो रात्रिदिवमुपेक्षेत । न तदा-
कृष्ट्यै यत्नं कुर्यात् । परतोऽहोरात्रात्फलवर्तिभिरर्श-

श्चिकित्सितोक्ताभिरथवा तीक्ष्णैर्वस्तिभिरर्शनेनैवास्तिभिः
स्नेहागमनार्थं यतेत ॥ २३ ॥

प०—निवृत्तिकालः तन्नेत्रागमनकालः परमः
प्रकृष्टस्त्रयो यामाः प्रहरत्रयं यावत् । ततः पर-
ततोऽनन्तरमनागच्छन्तं स्नेहमाहोरात्रमपेक्षन्तं
पेक्षेत तत्रापेक्षां कुर्यात् । तदनन्तरमपेक्षन्तं
सर्वतः फलवर्तिभिः स्नेहस्य निगमनाय यत्नं
कुर्यात् त्रयः तीक्ष्णैर्वा वस्तिभिर्नरमागतस्नेहं
हे०—अनुवागन्तं । अनुवागन्तं तन्नेत्रागमनकालः
इति । निवृत्तिकालोऽप्यनुवागन्तं तन्नेत्रागमनकालः
तत इति । उपेक्षाकालोऽप्यनुवागन्तं तन्नेत्रागमनकालः
इति । तीक्ष्णैर्वा वस्तिभिर्नरमागतस्नेहं ॥ २३ ॥

**अतिरीक्ष्यादनागच्छन् चेज्जाड्यादिनापि कुम्भ-
उपक्षेतेव हि ततोऽध्युपितश्च निशां पिबेत् ।
प्रातर्नागरधान्यांभः कोष्णं केवलमेव वा २४ ॥**

स०—अतिरीक्ष्यादनागच्छन् स्नेहो नागच्छन्
प्रिसादादिदोषान्न विधेयं ततोऽपि निशां पिबेत् ।
सने यतेत्यर्थः । ततो निशां रात्रिमध्युपितः ।
प्रातः प्रभाते शुष्ठीधान्यांश्च कटुष्वपि पिबेत् । निशा-
मेव वा नागरधान्याकरहितं कोष्णं केवलमेव ॥ २४ ॥

प०—ततोऽनन्तरमध्युपितः मुखोपितो निशां
रात्रिं प्रातः प्रभाते नागरधान्यांभः शुष्ठीधा-
न्यक्वथितं तोयं कोष्णं किंचिदुष्णं पिबेत् । केव-
लमेव वा तोयं क्वथितं स्नेहशेषजरण्या वात-
कफोपशान्तये च ॥ २४ ॥

हे०—प्रतीकारस्यापवादमाह—अतिरीक्ष्यादिना
निवृत्तस्नेहस्यानिवृत्तस्नेहस्य च स्नेहोऽप्यनागच्छन्तं
अध्युपित इति । केवलमेव कोष्णमपि इति । स्नेहोऽपि
सुखोष्णोपितं चैनं तथा कुम्भादिना तन्नेत्रागमनकालः
शुष्ठीधान्यकायमितरद्वोष्णमुदकं स्नेहोपेक्षन्तं ततोऽपि
फोपशान्तये च पाययेत् । ततोऽप्युपितः परोऽपि निशां
यात् । न चानुवासितं पेयां पाययेत् । ना हि नरमागत-
स्नेहमेवमपिष्यन्दयतीति ॥ २४ ॥

अन्वासयेत्तृतीयंऽह्नि पंचमं वा पुनश्च तम् ।

**यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादतोऽत्युत्पन्नमाहतावा
व्यायामनित्यान् दीप्ताग्नीन् रक्षांश्च प्रतिवासरम्**

स०—तमातुरं भूयस्तृतीये दिवसे पंचमे वाऽनु-
वासयेत् । अथवा यथा स्नेहपाको भवेदित्यन्यपेक्षया
सत्तरात्रेऽधिकं न्यूने वा त्रिरात्रे वा यथायोग्यमनुवासयेत् ।
अतोऽस्मादेव हेतोरधिकपवनान्व्यायामशीलानत्यग्नि-
दीमान् रुक्षांश्च पुरुषान् प्रत्यहमनुवासयेत् ॥ २९ ॥

प०—पुनश्च तृतीयेऽहि अनुवासयेत् । यथा
स्नेहस्य यथापक्तिः । यावता कालेन स्नेहपाकः
स्यात् । तेनैतदुक्तं भवति । प्रत्यहमनुवासयेत् ।
अतएव कारणादुत्पन्नसारुतान् प्रखरवातविकारा-
तीक्ष्णतथा व्यायामानित्यान् व्यायामं कुर्वतः तथा
दीप्ताग्नीन् रुक्षांश्च नरान् प्रत्यहमनुवासयेत् ॥ २५ ॥

हे०—पुनरनुवासनस्य कालमाह—अनुवासयेदिति ।
स्नेहपाकानुसारेण सप्तमादिदिनेषु वा उद्वगणवातादीन्
प्रतिदिनमनुवासयेदित्याह—अत इति ॥ २५ ॥

इति स्नेहैस्त्रिचतुरैः स्निग्धे स्रोतोविशुद्धये ।
निरूहं शोधनं युञ्ज्यादस्निग्धे स्नेहनं तनोः २६

स०—इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण स्नेहैस्त्रिचतुरैर्वा
स्निग्धे सति स्रोतोविशोधनार्थं निरूहं शोधनं प्रयो-
जयेत् । अस्निग्धे सति तनोः शरीरस्य स्नेहनं प्रयो-
जयेत् । त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुराः । संख्यया-
ध्ययेति समासः । चतुरोऽचप्रकरणे व्युपाभ्यामुपसंख्या-
नमित्यच् समासांतः ॥ २६ ॥

प०—इत्येवममुना क्रमेण दोषाद्यनुसारतः त्रिच-
तुरैः स्निग्धैः स्नेहवरित्तिभिर्पुनरस्निग्धैः पश्चात्स्रो-
तोविशुद्धये तासां विशुद्धयर्थं निरूहमारथापनं
शोधनं शमनं दद्यात् योजयेत् । वाताधिक्यात् ।
अस्निग्धे नरे स्नेहनमास्थापनमनन्तरं ततः शरी-
रस्य दद्यात् ॥ २६ ॥

हे०—अनुवासानानन्तरं निरूहमाह—इति स्नेहैरिति ।
स्नेहैरनुवासनैः निपिद्वानुवासनस्यानुवासनं विनैव निरू-
हमाह—अस्निग्ध इति । स्नेहनः सन् यः शोधनो निरू-
हस्तं युञ्ज्यात् ॥ २६ ॥

पंचमेऽथ तृतीये वा दिवसे साधके शुभे ।
मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्ते बलिमंगले ॥
अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलं नाऽतिबुभुक्षितम् ।

अवेक्ष्य पुरुषं दोषभेषजादीनि चादरात् ।
वर्त्ति प्रकल्पयेद्द्वैद्यस्तद्विधैर्बहुभिः सह ॥ २७ ॥

स०—अथानुवासनादनंतरं तृतीये पंचमे वा वासरे
मध्याह्ने किञ्चिदावृत्तेऽस्तिकांति तथा बलिमंगले विहिते
सति पुरुषं कृताभ्यक्तस्वेदितं त्यक्तमलं किञ्चिद् बुभुक्षितं
तथा प्रकृत्यादिभिर्ज्ञात्वा दोषादीन् विदित्वा । आदि-
शब्देन सात्यबलादिपरिग्रहः । इत्येवं सर्वमधिगत्य
वैद्यो वर्त्तिं प्रकल्पयेत् । ननु दूष्यं देशमित्यादिना
सर्वमुक्तमेवैतत्तत्किमनेनेति । ब्रूमः । निरूहमपि
सापायं पश्यताचार्येणैतदुक्तम् । दूष्यदेशादि महता
यत्नेनाऽऽलोचनीयमिति प्रतिपादनार्थं निरूहमात्रा
प्रथममित्यादि सर्वमालोच्यम् । कथं प्रकल्पयेदित्याह ।
तद्विधैर्वैद्यकशास्त्रज्ञैर्बहुभिः सह सार्धम् ॥ २७ ॥

प०—अथ स्नेहवस्तेरनन्तरं पञ्चमे दिवसे तृतीये
वा दिवसे साधके प्रशस्ततिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रे
शुभे पुण्येऽहनि किञ्चिदावृत्ते सपरिवृत्ते मध्याह्ने
दिनमध्यमे भागे प्रयुक्ते कृतबलिमङ्गले उपहार-
माङ्गल्ये स्वस्त्ययनादिके सति निरूहवरित्तिं प्रक-
ल्पयेत् । तद्विधैर्वैद्यविधानाविद्धिः बहूभिः प्रभू-
तैः सहालोच्य तथा पुरुषमवेक्ष्य ज्ञात्वा । किंभू-
तम् । अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलमभ्यक्तस्वेदितं कृत-
शक्नुमूत्रम् । नातिबुभुक्षितं नातिबुध्वाक्रान्तम् ।
नातिदोषभेषजादीनि चादरात् अतिशयात् प्रयत्ने-
नाद्यवर्त्तिं प्रकल्पयेत् ॥ २७ ॥

हे०—निरूहविधिमाह—पञ्चम इति । अन्त्यानुवासन-
दिनात्तृतीये पंचमे वा साधके ज्योतिःशास्त्रोक्ते शुभे
अशीचादिरहिते अवेक्ष्य ज्ञात्वा तद्विधैर्वैद्यैस्तिकुशलैः । संप्रह्ने
तु आर्यावलोकितं नाथमार्या तारामात्मभुवं धातारमाश्वि-
नाविद्रमात्रेयं सप्तर्षीन् काश्यपिविदेहप्रभृतीनां शिवेशादींश्च
तन्त्रकारान् दीपगन्धपुष्पफलबलिधूपैर्यज्ञ इव प्रकल्पित-
भागान् कृत्वा ओषधीर्वृद्धवैद्यान् द्विजातींश्च संपूज्य
तद्विधसहितो दोषौषधादिबलेन यथाहमुपकल्पयेद्बुभुक्षित-
मिति ॥ २७ ॥

अथ निरूहकल्पनामाह—

काथयेद्विंशतिपलं द्रव्यस्याऽष्टौ फलानि च ।

स०—द्रव्यस्य वस्तिकल्पोक्तस्य निरूहकल्पनार्थं विंशतिपलानि तथाऽष्टौ फलानि मदनफलानि सामान्य-परिभाषया षोडशगुणं जलं दत्त्वा काथयेत् । चतुर्मा-गावशेषश्च ग्राह्यः ॥ २८ ॥

प०—विंशतिपलानि क्वाथयेत् श्रपयेत् द्रव्यस्य दशमूलादेर्वस्तिकल्पनाय वक्ष्यमाणस्य तथाष्टौ मदन-फलानि काथयेत् । अष्टौ मदनफलानि पलमात्रं भव-त्येवमेकविंशतिपलानि द्रव्यस्य षोडशगुणेनाम्भसा-ऽभ्यासिच्य तावत्काथयेत् । यावच्चतुर्भागावशिष्टतया स काथः पलानां चतुरशीतिः सम्पद्यते ॥ २८ ॥

हे०—निरूहद्रव्याणां मात्रामाह—क्वाथयेदिति । यत्र काथ्यस्य विंशतिपलानि तत्राष्टौ मदनानि इत्येवंपरम्, एतन्न काथमानपरं प्रकुञ्च्यादिनिरूहेष्वसम्भवात् ॥ २८ ॥

ततः काथाच्चतुर्थीशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत् ।
पित्ते स्वस्थे च षष्ठांशमष्टमांशं कफाधिके २९ ॥

स०—तस्मादेवंकृतात् काथाच्चतुर्थीशं स्नेहं वाते प्रकल्प-येत् । द्वादशप्रसृतो हि निरूहः । तत्र स्नेहं षट्पलिकं कल्पयेदित्यर्थः । पित्तेऽधिके स्वस्थे च पुरुषे षष्ठांशं स्नेहं चतुष्पलिकं प्रकल्पयेदिति प्रकृतम् । कफेऽधिके स्नेहमष्टमांशं त्रिपलिकं प्रकल्पयेत् । सर्वत्र च वातपित्तकफेष्वधिकेषु स्वस्थवृत्तेश्चाष्टमं भागं त्रीणि पलानि कल्कस्य प्रयोजयेदिति प्रकृतम् । ननु स्वस्थस्य दोषचालनं प्रतिषिद्धं तत्रांतरायैः । तद्ग्रन्थो हि । यो हि संचालयेत्सुप्तं वने सिंहं करादिभिः । स दोषां-श्चालयेत् स्वस्थान् प्रच्छेदन्विरेचनैरिति । तस्मात् स्वस्थे निरूहस्य कल्पना न युक्तेति । तदेतदसत् । यस्मात् प्रागभिहितम् । शीतोद्धवं दोषचयं वसंते विशोधयन् ग्रीष्मजमभ्रकाले । घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक् प्राप्नोति रोगान्नुजान्न जात्विति । तस्मादा-चार्यवचनाज्ज्ञायते स्वस्थवृत्तेरपि शुद्धिविधानं संमत-मिति तत्रकृतस्तंत्रांतरायं मतं त्वसदेव शिष्टव्यवहार-विरुद्धत्वात् ॥ २९ ॥

प०—ततस्तस्मात्काथान् स्नेहचतुर्थीशेन वात-विषयेऽनु पश्चात्कल्पयेत् । पित्ते पित्तविषये ततः क्वाथान् प्राङ्निर्दिष्टपरिमाणान् षष्ठांशस्नेहं चतुर्दशपलानि कल्पयेत् । तथा स्वस्थे स्वस्थवि-षये षष्ठांशमेव कल्पयेत् । कफे कफविषये ततः क्वाथादष्टांशं स्नेहसार्धानि दशपलानि कल्पयेत् २९

हे०—काथात्मकाशिरूढान् द्वादशप्रसृतान् पलान् तत्रयसंमिन् स्नेहं कल्पयेत् । ततः क्वाथान् प्राङ्निर्दिष्टपरिमाणान् षष्ठांशस्नेहं चतुर्दशपलानि कल्पयेत् । तथा स्वस्थे स्वस्थविषये षष्ठांशमेव कल्पयेत् । कफे कफविषये ततः क्वाथादष्टांशं स्नेहसार्धानि दशपलानि कल्पयेत् २९

सर्वत्र चाऽष्टमं भागं कल्काद्भवति वा घनम् ।
नाऽत्यच्छसांद्रता वस्तेः ॥ ३० ॥

स०—सर्वत्र वाते पित्ते कफे च कल्कान् पित्ते द्रव्यादष्टमं भागं त्रीणि पलानि कल्पयेत् । कफे कल्कादष्टमं भागं त्रीणि पलानि कल्पयेत् । यथा नाऽत्यच्छसांद्रता वस्तेः । यथा वा वस्तिरत्यच्छोऽतिसांद्रो वा घनो न भवति तथा काथः कल्पयितव्यः ॥ ३० ॥

प०—सर्वत्र चाष्टमांशं कल्काद्भवति । यथा सर्वत्र वाते तथा पित्ते स्वस्थवृत्ते कफे च कल्काद् द्रव्यादष्टमांशः कल्कस्य देयः । सार्धानि दश-पलानि भवन्ति वा यथात्यच्छसान्द्रता वस्ते-रिति । अतो न सर्वत्राष्टमो भागः क्वाथादष्टमः । किंतु हि यावत् कल्कभागेन वस्तेर्नात्यच्छता नाति-तनुत्वं नातिसान्द्रता नातिघनत्वं भवति ताव-त्कल्पभागो देयः ॥ ३० ॥

हे०—एवं कल्कादष्टमं सार्धप्रसृतम् ॥ ३० ॥

पलमात्रं गुडस्य च ।

मधुपट्टादिशेषं च युक्त्या ॥ ३१ ॥

स०—पलमात्रं गुडस्य चेति पित्ते तदधिकं नेति ज्ञापनार्थं मात्रग्रहणम् । मधुपट्टादिशेषं च युक्त्या प्रकल्पयेत् । तत्रेयं युक्तिः । माक्षिकस्य पलमात्रं सैधवस्य च कर्षः । तथा कचिद्यवक्षारस्य कर्षः । आदि-ग्रहणान्मांसरससुरासवमूत्रक्षीरकांजिकानां ग्रहणम् ३१ ॥

प०—सर्वत्र वाते पित्ते स्वस्थे कफे च गुडस्य पलमात्रं नातोऽधिकम् । नूनमात्रं वा । युक्त्या कल्पयेद्विज्याप्यनुवर्तनीयम् । तथा सर्वत्र चेति युक्तियोग इति कर्तव्यतोपायः । तथा युक्त्या

मधुपट्वादिमाक्षिकलवणादि यथेच्छमनिर्दिष्टपरिमाणं निरूहाङ्गात्तत्सर्वं सर्वत्र कल्पयेत् । आदिग्रहणाद्यदन्यन्मस्त्वारनालक्षीरगोमूत्रप्रभृतिभिः निरूहाङ्गं तद्गृह्यते ॥ ३१ ॥

हे०—गुडस्य पलमात्रं, युक्त्या मधुप्रसृतद्वयसंयुतं, पटुसैधवमक्षसंमितम्, आदिशब्दान्मांसरमक्षीरगोमूत्रकाजिकमदनफलानि । उक्तं हि सुश्रुतेन—“क्षीरं मूत्रं फलं क्षीरमम्लं मांसरसं तथा । युक्त्या प्रदापयेद्धीमान् निरूहे कल्पना त्वियम्” इति । तत्र चतुर्णां द्रवाणां प्रसृतद्वयं, मदनं त्वेकं, पारिशेष्यात्कषायस्य प्रसृतचतुष्टयम्, एवं द्वादशप्रसृतत्वम् । उक्तं हि सुश्रुतेन “दन्वादीं सैधवस्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयम् । त्रीणिर्मथ्य ततो दद्यात्स्नेहस्य प्रसृतत्रयम् ॥ एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं क्षिपेत् । संमूर्छिते कषायं तु चतुःप्रसृतसंमितम् ॥ वितरेच्च तदावापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम् । एवं प्रकल्पितो बस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत्” इति । यत्र कल्कस्य प्रसृतमानं तद्वति वा यथा नात्यच्छसान्द्रतावस्तेरित्यभिप्रायेण । यच्चावापस्य प्रसृतद्वयमानं तदुडपलकल्कपलयोगात् इति । वाताधिके पित्ते तु स्नेहशून्यता मधुदुग्धाभ्यां पूरणीया । कफे तु मधुनैव । उक्तं हि वृन्देन “मधुस्नेहनकल्काख्यकषायावापतः क्रमात् । त्रीणि पटुके दश त्रीणि कफे चापि निरूहणम्” इति ॥ ३१ ॥

सर्वं तदेकतः ।

उष्णांबुकुंभीबाष्पेण तप्तं खजसमाहतम् ।
प्रक्षिप्य वस्तौ प्रणयेत्पायौ नात्युष्णशीतलम् ।
नाऽतिस्निग्धं न वा रूक्षं नाऽतितीक्ष्णं न वा मृदु ।
नात्यच्छसाङ्गं नो नाऽतिमात्रं नाऽपटु नाजति चालवणं तद्वदम्लं च ॥ ३२ ॥

स०—तदेतत्सर्वमौषधमेकत एकस्मिन् कृत्वा भेषजपाकातिक्रांतिपरिहारार्थमुष्णांबु कुंभीबाष्पेण तप्तं खजेन दर्व्या हननकाष्ठेन समाहतमालोडितं तथा ब्रह्मदक्षेत्यादिना चाऽभिमंत्रितं वस्तौ प्रक्षिप्य पायौ गुदे प्रणयेत् । नाऽत्युष्णं नाऽतिशीतलं नाऽतिस्निग्धं न वा रूक्षं नाऽतितीक्ष्णं न वा मृदु नाऽत्यच्छं नातिसांद्रं नाऽतिघनं नोनमात्रं न चाऽतिमात्रं नाऽपटु नातिलवणं तद्वदम्लं चेत्यादिना

नाऽत्यम्लम् । अतिशब्दप्रयोगाच्च मध्यमावस्था-
नुगमः ॥ ३२ ॥

प०—एतत्सर्वं समप्रमुष्णांभुकुंभीबाष्पेण तप्तं कृत्वा तथा खजेन मन्थनाकृतिना मन्थादिकं कृत्वा विलोडय वस्तौ प्रक्षिप्य मक्षिप्यस्निग्धनि पायौ गुदे प्रणयेत् प्रणिदध्यात् । तद् द्रव्यजातं वस्त्यर्थं परिकल्पितम् । नात्युष्णं नातिशीतलं तथा नातिस्निग्धं नातिरूक्षं नातितीक्ष्णं सर्पपाणो-
मूत्रादिदानेन । नातिमृदु भूरिक्षीरादिदानेन नात्यच्छं नातितनु नातिसान्द्रं । तथा नातिघनम् । तथा नोनमात्रं नातिमात्रं नातिदीर्घमात्रं नचापटु लवणरहितमीषलवणं वा तदम्लं च काजिकप्रभृतिनाम्लेन रहितं तथा नात्युष्णं च ॥ ३२ ॥

हे०—मालतानां निरूहद्रव्याणां संस्कारमाह—सर्वमिति । तज्जो मन्थनदण्डः, तद्वस्त्रमम्लं नात्यम्लं संग्रहे तु तत्र वाष्पानुमात्रतापार्श्वपथस्य निदाहो न भवति । खजप्रमथनात्काथस्नेहादयः सम्यक्मंयुजाः सभ्यंश्व योगमारभन्ते । अन्यथा पुनः काथादीनामुत्पणोऽन्यतमोऽन्यतमं यथास्वं दौषमर्गयेत् । अत्युष्णादीनां तु पृथक्त्वापदः साधनानि च सिद्धिपूर्वकालमुपदेक्ष्यते । अपि च “तिथेकं प्रणीते नहि यानि धाम गुदे वणः स्यान्निन्दे न नये । दत्तः अर्जुनाशनमेति वस्तिः कले प्रपानेदतिपीडितम् ॥ स्तंभं विषयोऽतिमृदुर्दिग्धं नतोऽम्लतीक्ष्णो अमदाहमोदाह । सिग्धोऽतिजाड्यं पक्वं तु रुधिरावपणमात्रावपणस्त्वयो-
गम् ॥ करोति माघाभ्यधिकतियों धामं तुमांश्रः सुनिर्ग-
ण चेति । दाहानिसारी लवणोऽतिदुर्वाचिसामान्युक्तं सममेव दद्यात्” इति ॥ ३२ ॥

सांप्रतमन्यमतमभिधत्ते—

पैठ्यन्ये तु तद्विदः ।

मात्रां त्रिपलिकां कुर्यात्स्नेहमाक्षिकयोः पृथक् ।
कर्पाक्षं माणिमंथस्य स्वस्थे कल्कपलद्वयम् ।
सर्वद्रवाणां शपाणां पलानि दश कल्पयेत् ।
माक्षिकं लवणं स्नेहं कल्कं काथमिति क्रमात् ।
आवपंत निरूहाणामप संयोजने विधिः ॥ ३३ ॥

स०—पठंतीत्यादि । तद्विदो वस्तिविद एवं पठंति । यथा । मात्रां त्रिपलिकां कुर्यादित्यादि । संप्रति निरूहावयवानां माक्षिकादीनां संयोजनविधिमाह । माक्षिकमित्यादि । माक्षिकादि क्रमादावपेत् । कुंडके माक्षिकं प्रथमं प्रक्षिप्य मर्दयेत् । ततस्तत्रैव लवणं क्षिप्त्वा मेलयेत् । ततो लवणं मर्दयित्वा मिश्रयेत् । एवं स्नेहं ततोऽनु कल्कं ततः काथमित्यनेन क्रमेण मिश्रयेदित्यर्थः । एवं योजितानि द्रव्याणि समरसतां यांति । समरसभावेन निरूहस्य सम्यग्योगो भवति । निरूहाणां संयोजने मिश्रण एष विधिरैतद्विधानम् ॥ ३३ ॥

प०—अन्ये पुनराचार्याः वस्तिविधानविदः अन्यथा वस्तिकल्पनां विचिन्त्याचक्षते । स्नेहस्य तैलादेस्तथा माक्षिकस्य त्रीणि माणिमन्थस्य सैन्धवलवणस्य कर्षार्धं शाणद्वयं स्वस्थे स्वस्थविषये आहुः । तथा कल्कपलद्वयं कल्कस्य द्वे पले सर्वद्रवाणां क्वाथादीनां दश पलानि कल्पयेत् । एते ह्यष्टादशैव पलानि वस्तेर्मानमिच्छन्ति । माक्षिकादिद्रव्यं क्रमात् क्रमेण वा यत्संयोजयेत् । प्रथमं माक्षिकमावपेत् । ततो लवणं ततः कल्कं ततः स्नेहं तथा काथमावपेत् । तस्मादेष निरूहाणां संयोजने एकत्रकरणे विधिरुक्तो मुनिभिः ॥ ३३ ॥

हे०—मतांतरेण स्वस्थविषयं मानमाह—वदंतीति । अयं नवप्रसृतो निरूहः । निरूहद्रव्याणां मेलनक्रममाह—माक्षिकमिति । अर्थात्क्याथानंतरं क्षीराद्यावापाः ॥ ३३ ॥

उत्तानो दत्तमात्रे तु निरूहे तन्मना भवेत् ।
कृतोपधानः संजातवेगश्चोत्कटकः सृजेत् ३४ ॥

स०—निरूहे दत्तमात्रे तूत्तानः संस्तन्मना निरूहवेगे दत्तावधानस्तथा कृतोपधानः संतिष्ठेत् । समुद्रवेगश्चोत्कटकः संस्यजेद्देगमिति शेषः ॥ ३४ ॥

प०—उत्तानः सकृत्कृतोपधानः दत्तमात्रे निरूहे सति न किञ्चिदतिक्रान्तकाले निरूहवीर्येण देहव्याप्तये तन्मना निरूहमना भवेत् । निरूह एष यो मे प्रणीतः स इयता कालेन प्रत्यागच्छतीत्येवं मनसि कृत्वेति यावत् । तस्मादनन्तरं जात एष प्रत्यागमाभिमुखो निरूह उत्कटको भूत्वा निरूहवेगमुत्सृजेन्मुञ्चेत् ॥ ३४ ॥

हे०—दत्ते निरूहे रोगिणः कृत्वमाह—उत्तान इति । उत्तानत्वं निरूहवीर्येण देहव्याप्तये ॥ ३४ ॥

आगतौ परमः कालो मुहूर्तो मृत्यवे परम ।
तत्राऽनुलोमिकं स्नेहक्षारमूत्राऽम्लकान्यतम् ॥
त्वरितं स्निग्धतीक्ष्णोष्णं वस्तिमन्यं प्रपीडयेत् ।
विदधात्फलवर्ति वा स्वेदनां नोत्रासनादि च ३५ ॥

स०—आगतौ प्रत्यागमने कालः परमो मुहूर्तः । अपरस्तस्मान्मुहूर्तादन्यो विदध्यागमनकालो मुहूर्तः नास्ति । तत्र तस्मान्मुहूर्तापरमनागतनिरुहस्य वस्तिमन्यं वस्ति निरूहं प्रपीडयेदिति संबंधः । किंभूतं निरुहना । अनुलोमिकमनुलोमकरम् । स्नेहस्तथा क्षारो वक्षारमादिस्तथा मूत्रं गोमूत्रमम्लं तत्कर्षाजिकादिभिः । यानि च निरूहितम् । तथा स्निग्धं च तीक्ष्णमुष्णं च । स्नेहयोगादेव स्निग्धत्वे सिद्धे स्निग्धप्रमाणे निरुहानामस्निग्धत्वरत्नप्रतिपादनार्थम् । अनुलोमिकमिदं व्यापारमिति सूचितम् । अथवा फलवर्ति विदधान् । फलेन मदनफलेन युक्ता वर्तिः सा चार्शश्चिकित्सिते वक्ष्यमाणा । स्नेहो नोत्रासनादि चास्वेदनं स्वेदः । उत्त्रासने मृदुवस्तुप्रोषणादिना । कुपितमृषखड्गव्यघ्रोप्रवाहदृशानादिनाऽऽकुलं कुर्यात् ॥ ३५ ॥

प०—तस्य निरूहस्यागतौ प्रत्यागमने परमः कालः उत्कृष्टो मुहूर्तो द्विनालिकालक्षणः । परं मुहूर्तादनन्तरमनागच्छन्निरूहो मृत्यवे मरणाय सम्पद्यते । तत्रागतवस्तौ त्वरितमेवाश्वेवान्यं वस्ति स्निग्धतीक्ष्णोष्णं तथानुलोमिकं स्नेहक्षारमूत्राम्लकान्यतम् त्वरितं स्निग्धतीक्ष्णोष्णं वस्तिमन्यं प्रपीडयेत् प्रणिदध्यात् । प्रत्यागमनोक्ते फलवर्ति वा प्रणयेत् त्वरितं कृत्वाशु यथा मदनफलेन निष्पादिता वर्तिः फलवर्तिः ॥ ३५ ॥

हे०—निरूहनिवृत्तिकालमाह—आगताविति । मुहूर्तो घटिकाद्वयम् । अनिवृत्तौ प्रतीकारमाह—तत्रानुलोमिकं स्नेहेति । आनुलोमिकः स्नेह एरुण्डीत्यादिः श्यामादिसिद्धो वा ॥ ३५ ॥

स्वयमेव निवृत्ते तु द्वितीयो वस्तिरिष्यते ।
तृतीयोऽपि चतुर्थोऽपि यावद्वा सुनिरूढता ३६ ॥

स०—फलवर्त्याद्यायासं विमापि निवृत्ते निरूहे सति द्वितीयो निरूह इष्यते । यत्नविशेषेण तु निरूहे निवृत्ते सति नाऽन्यं बस्ति प्रपीडयेदित्युक्तं भवति । तृतीयोऽपीत्यपिः समुच्चये । एवं चतुर्थोऽपीति । यावद्वेति । पंचमादयोऽपि वस्तयो देया यावत्सम्यङ्निरूढत्वं स्यात् ॥ ३६ ॥

प०—स्वयमेव निवृत्ते तस्मिन् एकस्मिन् वस्तौ प्रणीते प्रत्यागते द्वितीयो बस्तिर्दातुमिष्यते । तृतीयोऽपि चतुर्थोऽपि दातुमिष्यते । अथवा सुनिरूढता यावत्स्यान्नात्र संख्यानियमः । एतावन्त एव वस्तयो दातुमिष्यन्ते किं तर्हि बहवोऽपि वस्तयो देया इति सम्यङ्निरूढलक्षणोत्पादनार्थम् ॥ ३६ ॥

हे०—स्वयं निवृत्तावसम्यग्योगात्पुनः पुनर्दानमाह—
स्वयमेवेति ॥ ३६ ॥

कानि पुनः सम्यङ्निरूढलिङ्गानीत्याह—

विरिक्तवच्च योगादीन्विद्यात् ॥ ३७ ॥

स०—निरूहे विरिक्त इव योगादीन् विद्यात् । तत्र चोक्तम् । हृत्कुक्षिशुद्धिरित्यारभ्य यावद्भवंत्यतिविरिक्तस्य तथाऽतिवमनामया इति ॥ ३७ ॥

प०—अत्र निरूहे विरिक्तवत् । तथाथा विरिक्तस्य यांगातियोगा भवन्ति तथा तद्वदत्रापि निरूढस्य यथोक्तं हृत्कुक्षिशुद्धिरुचिरित्याद्ययोगलक्षणम् ३७ ॥

हे०—सम्यग्योगादिलक्षणमाह—विरिक्तवादिति ॥ ३७ ॥

योगे तु भोजयेत् ।

काष्णंन वारिणा स्नातं तनु धन्वरसौदनम् ३८ ॥

स०—योगे तु निरूहस्य सम्यग्योगे सति सुखोष्णजलस्नातं संतं भोजयेत् । किम् । धन्वरसो जांगलरसश्चौदनश्च तद्वन्वरसौदनम् । किंभूतं धन्वरसौदनम् । तनु अघनम् । ननु यूषक्षीररसैः क्रमादिति वक्ष्यति तत्कथमिहेदमभ्युपपद्यते । ब्रूमः । वातविकारशमनार्थो हि निरूहः प्रायेणेष्यते । तस्मिंश्च रसकौदनमेव पथ्यं श्रेयः । अग्रे च दोषाऽपेक्षया पथ्यं विशेषेणैवोपदेक्ष्यतेऽतो नाऽत्र किंचिदनुपपन्नम् ।

ननु दोषनिर्हरणं वमनविकारभ्यां द्रवादेव क्रियते । तत्र पेयादिक्रमो युक्तस्तथेहाऽपि युक्तः स्यात् । नैवम् । विरेकवमनाभ्यां हि वह्निस्थानमाच्छाद्यते तेनाऽग्निमाद्यं भवति । निरूहस्तु नाभेरुर्ध्वमगच्छन्नेव दोषनिर्हरणं करोति । तेन नाऽत्राग्निमाद्यापत्तिः । तस्माच्चात्र पेयादिक्रमः । अपि च वातविकारविषयत्वाच्च रसौदनप्रायमेव पथ्यं युक्तम् ॥ ३८ ॥

प०—योगे सम्यग्योगे समुत्पन्ने नरं किञ्चिदुष्णेन पानीयेन स्नानम् । तनुना स्वरूपेन जाङ्गलरसेनौदनं भोजयेत् ॥ ३८ ॥

हे०—सम्यग्योगे स्नानं भोजनं चाह—योग इति । तनुना अच्छेन धन्वरसेन जांगलरसेन मिश्रमौदनम् ॥ ३८ ॥

विकारा ये निरूहस्य भवंति प्रचलैर्मलैः ।
ते सुखोष्णांभुसिक्तस्य यांति भुक्तवतः शमम् ॥

स०—प्रकर्षेण चैलर्दोषैर्ये विकारा भवंति ते काष्णसलिलस्नातस्य कृतभोजनस्य सतः शमं गच्छति । अत एव तत्कार्यमिति भावः ॥ ३९ ॥

प०—विकारा व्याधयो ये निरूहस्य पुंसः प्रचलैर्मलैः स्वस्थानात् प्रच्युतैः वातादिभिर्भवन्ति जायन्ते विकाराः सुखोष्णाम्बुजातस्य स्नानस्य तथा भुक्तवतः कृतभोजनस्य शमं यान्ति ॥ ३९ ॥

हे०—स्नानभोजनयोः फलमाह—विकारा इति ॥ ३९ ॥

अथ वातार्दितं भूयः सद्य एवाऽनुवासयेत् ४० ।

स०—अथ निरूहादनंतरं वातपीडितं पुरुषं सद्य एव तस्मिन्नेव दिनेऽनुवासयेत् ॥ ४० ॥

प०—अथाशितमनन्तरं वातार्दितं वातार्तमातुरं भूयः पुनः सद्य एव तत्काल एवानुवासयेत् यथास्वं साञ्चितस्नेहेन ॥ ४० ॥

हे०—वातार्दितस्य निरूहदिन एवानुवासनमाह—अथेति । संग्रहे तु ततः पुनर्वातार्तमातुरं बृंहणीयमन्यं वा तद्विधमशितानंतरं सायं वा पुनरल्पलघ्वशितं यथास्वमनिलादिषु दशमूलादिसाधितेन तैलेनानुवासयेदिति ४० ॥

सम्यग्धीनाऽतियोगाश्च तस्य स्युः स्नेहपीतवत् ।

स०—तस्याऽनुवासनस्य स्नेहपानस्येव सम्यग्योगादयः स्युः । स्नेहपीतस्येव स्नेहपीतवत् । षष्ठ्यन्तादिति ॥ ४१ ॥

प०—तस्यानुवासनस्य सम्यग्योगस्तथा हीनयो-
गस्तथाऽतियोगः स्नेहपीतवत्स्यात् । “वातानु-
लोम्यं दीप्तोऽभिर्वर्चःस्निग्धमसंहतम् । स्नेहोद्वेगः
कलमः सम्यक्स्निग्धे रूक्षे विपर्ययः ॥ अतिस्नि-
ग्धे तु पाण्डुत्वं प्राणवक्त्रगुदश्रवाः ।” तस्य ते
सम्यग्हीनातियोगा भवेयुः ॥ ४१ ॥

हे०—अनुवासनस्य सम्यग्योगादिलक्षणमाह—सम्य-
ग्हीना इति ॥ ४१ ॥

तत्र वातानुलोम्यमित्यादि प्राणवक्त्रगुदश्रवा इत्युक्तं
स्नेहपानसम्यग्योगातियोगलक्षणम् । अन्यदनुवासनस्य
सम्यग्योगलक्षणमाह—

किञ्चित्कालं स्थितो यश्च सपुरीषो निवर्तते ।
साऽनुलोमाऽनिलः स्नेहस्तत्सिद्धमनुवासनम् ४२

स०—चशब्दः पूर्वोक्तं सम्यग्योगलक्षणं समुच्चि-
नोति । किञ्चिदल्पमात्रं कालं कोष्ठाम्यंतरे स्थितः
सन् सविट्कः सानुगुणपवनो निवर्तते निःसरति यः
स एवंभूतः स्नेहस्तत्सिद्धमभिमतकार्यनुवासनम् ।
उक्तं च व्यस्तं समस्तं चेदं सिद्धानुवासनलक्ष-
णम् ॥ ४२ ॥

प०—स्निग्धं सम्यग्योगमुक्तम् ॥ ४२ ॥

हे०—प्रयोगावृत्तिजन्यसम्यग्योगलक्षणमुक्त्वा प्रतियोग-
माह—किञ्चित्कालमिति ॥ ४२ ॥

एकं त्रीन् वा बलासे तु स्नेहवस्तीन् प्रकल्पयेत् ।
पञ्च वा सप्त वा पित्ते नवैकादश वाऽनिले ।
पुनस्ततोऽप्ययुग्मास्तु पुनरास्थापनं ततः ४३ ॥

स०—स्नेहवस्तीननुवासनानि एकं त्रीन्वा श्लेष्म-
विकारे प्रकल्पयेत् । कार्ये कारणोपचारादेवमुक्तम् ।
एवमग्रेऽपि चिन्त्यम् । पित्ते पञ्च स्नेहवस्तीनथवा सप्त
दद्यात् । नव एकादश वा वायौ दद्यात् । ततः पुन-
रयुग्मान् स्नेहवस्तीन् दद्यात् । ततः पुनरप्यास्थापनं
दद्यात् । अयुग्मवचनं स्नेहबाहुल्येनाऽयं व्यवहारो
युक्त इति प्रतिपादयितुम् । वातार्तस्य तु युग्मा अपि

देया एव । तथाचाऽमुनैवाऽभ्यधाधि व्यायामनित्यान्
दीप्ताग्नीन् रूक्षांश्च प्रतिवामरमिति ॥ ४३ ॥

प०—बलासके एकं स्नेहवस्तिं त्रीन् वा स्नेह-
वस्तीन् प्रकल्पयेन् प्रयोजयेत् । पित्ते पित्तविषये
पञ्च वा सप्त वा स्नेहवस्तीन् प्रकल्पयेत् । अयुग्मा-
निति सर्वत्र सम्बध्यते । पित्ते वाते च यत्रोक्ता-
दधिकानप्येकमेव तत्र द्वितीय-तृतीय-पञ्चमाश्रयो-
युग्माः । एकतृतीयपञ्चमप्रत्येकमाश्रयो-
ऽयुग्माः । अनुवात्मनादनन्तरं सम्यग्योगे प्राप्ते पुन-
रास्थापनं प्रकल्पयेन् ॥ ४३ ॥

हे०—अनुवात्मनावृत्तौ दोषभेदेन संवदनिवृत्तम्—
एकमिति । पुनः पुनरावृत्तावस्थां ननु कथं
इत्याह—पुनरिति । अयुग्मान् पित्तमसंयुक्तं वायु-
तिपूतो मध्ये मध्ये निरुहः कार्य इत्याह—पुनरावृत्त-
नमिति ॥ ४३ ॥

कफपित्ताऽनिलेष्वन्नं यूपक्षारग्नैः क्रमात् ४४ ॥

स०—कृतास्थापनस्य च पञ्च यूपक्षारग्नैः
यथासंख्यं यूपादिभिः सहानुपमोक्तव्यम् ॥ ४४ ॥

प०—कफे कफविषयेऽन्नं भोजनं यूपैः सह
प्रकल्पयेत् । पित्ते पित्तविषयेऽन्नं क्षारेण सह
प्रयोजयेत् । ततो वातविषयेऽन्नं मांसरसेन सह
प्रयोजयेत् ॥ ४४ ॥

हे०—आवृत्तौ क्रियमाणायां दोषभेदेन प्रत्येकं भोजन-
माह—कफपित्तेति ॥ ४४ ॥

वातघ्नौषधानिःकाथस्त्रिवृतासैधवैर्युतः ।

वस्तिरेकोऽनिले स्निग्धः स्वादुम्लोष्णरसान्वितः

स०—वस्तिर्निरुहोऽनिले वातविषये वातघ्नौषधानि
दशमूलादीनि तेषां निःकाथो यवकादिसिद्ध
त्रिवृतासैधवैर्युतस्तथा स्निग्धो मधुरास्योष्णरसयुक्त
पवने हितः ॥ ४५ ॥

प०—अनिले वातविषये एको वस्तिः स्मृतः ।
वातघ्नौषधानि दशमूलादीनि तेषां क्वाथः त्रिवृता-
सैधवैर्युतः । तथा स्निग्धः स्वादुम्लश्च ॥ ४५ ॥

हे०—वाते निरुहं प्रति विशेषमाह—वातघ्नौ ।
वातघ्नौषधं भद्रदावादि एक इति पटापेक्षया न तु प्रयोग-
पेक्षया ॥ ४५ ॥

न्यग्रोधादिगणकाथौ पत्रकादिसितायुतौ ।

पित्ते स्वादुहिमौ साज्यक्षीरेशुरसमाक्षिकौ ४६ ॥

स०—पित्ते मधुरशिशिरौ सवृतदुग्धेक्षुरसमधू द्वौ बस्ती हितौ ॥ ४६ ॥

प०—पित्ते पित्तविषये द्वौ बस्ती स्मृतौ न्यग्रो-
धादिवर्गस्य क्वाथेन पत्रकादिगणशर्करया कल्पेन
युतौ तथा मधुरशीतौ तथा घृतक्षीरेशुरसमा-
क्षिकैर्युक्तौ ॥ ४६ ॥

हे०—पित्ते निरूहं प्रति विशेषमाह—न्यग्रोधादीति ।
द्वित्वं पूर्ववत् ॥ ४६ ॥

आरग्वधादिनिःक्वाथवत्सकादियुतास्त्रयः ।

रूक्षाःसक्षौद्रगोमूत्रास्तीक्ष्णोष्णकटुकाः कफे ४७

स०—तथाऽऽरग्वधेन्द्रयवेत्यादिकषायवत्सकमूर्वेत्या-
दिकषायाम्नां युक्ता रूक्षा माक्षिकगोमूत्राम्नां सहि-
तास्तीक्ष्णादिगुणयुक्तास्त्रयो बस्तयः कफे हिताः ॥ ४७ ॥

प०—कफविषये बस्तयः स्मृताः आरग्वधादिव-
र्गस्य क्वाथेन वत्सकादिगणस्य कल्केन युक्ता माक्षि-
कगोमूत्राम्नां संयुताः तीक्ष्णा उष्णाः कटुकाश्च ४७

हे०—कफे निरूहं प्रति विशेषमाह—आरग्वधादीति ।
त्रित्वं पूर्ववत् ॥ ४७ ॥

त्रयश्च संनिपातेऽपि दोषान्घ्नन्ति यतः क्रमात् ४८

स०—संनिपाते त्रय एव बस्तयो हिताः । यस्मा-
देते त्रीन् दोषान् क्रमेण पराकुर्वन्ति ॥ ४८ ॥

प०—संनिपाते संनिपातविषयेऽपि त्रय एव
बस्तयः पूर्वोक्ताः वातपित्तकफनिर्दिष्टाः स्मृताः ।
यतो यस्मात्ते बस्तयः क्रमात् क्रमेण वातपित्तक-
फान् दोषान् घ्नन्ति विनाशयन्ति । तत्रैको बस्ति-
र्दत्तो वातं हन्ति । तत्रैको बस्तिर्दत्तो पित्तं हन्ति ।
द्वितीयः पित्तं तृतीयः कफम् ॥ ४८ ॥

हे०—संसर्गे संनिपाते त्रीण्येव पुटानीत्यत आह—त्रय-
श्चेति । वातपित्ते तु उक्तन्यायादेव द्वौ ॥ ४८ ॥

त्रिभ्यः परं बस्तिमतो नेच्छंत्यन्ये चिकित्सकाः ।
नहि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रति ४९ ॥

स०—अत एव हेतोस्त्रिभ्यो बस्तिभ्यः परमपरे भिषजो
निरूहं नेच्छन्ति । यतस्त्रयो दोषास्त्रिभिर्बस्तिभिर्नि-

वर्तिता इति चतुर्थो दोषो न विद्यते यं लक्ष्यं
ग्रन्थतुल्यः पुटको दीयते ॥ ४९ ॥

प०—त्रय एव बस्तयो यथासंभवेन तेषां वृत्ता-
स्त्रयश्चतुर्थो दोषो नास्ति यं प्रति दीयते वस्तिः ४९ ॥

हे०—उक्तनियमस्य मतांतरस्यामाह—त्रिभ्यः इति ।
अतः यतः क्रमादोषान्घ्नन्ति । ननु एकं चतुर्थो दोषोऽस्तीत्यत
आह—नहीति । रक्तस्य ग्रन्थवान् दीयते त्रिभ्यो न्यूनतापि
न कार्येति ॥ ४९ ॥

उत्कृशेन शुद्धिकरं दोषाणां शमनं क्रमात् ।
त्रिविधं कल्पयेद्बस्तिमित्यन्येऽपि प्रचक्षते ५० ॥

स०—अन्ये नैयासुर्लोपो बस्तिर्दोषाणाम् उत्कृशेन
शुद्धिकरं शमनं क्रमादित्यनया युक्त्या बस्तित्रये
कल्पयेदिति जगद्गुरुः ॥ ५० ॥

प०—अन्ये आचार्यास्त्रिविधैव त्रिविधमपि वस्तिं
प्रकल्पयेदित्येवमाहुः । एकं बस्तिमुत्कृशेन
दोषाणां कल्पयेत् द्वितीयं वस्तिं दोषाणां शुद्धि-
करं तृतीयं दोषाणां शमनं क्रमात् परिपाठ्या ।
तत्र दोषानुक्लेशयतीत्युत्कृशेनः । दोषाणां
शुद्धिं करोतीति शुद्धिकरः । दोषान् शमय-
तीति शमनः ॥ ५० ॥

हे०—मतांतरमाह—उत्कृशेनमिति ॥ ५० ॥

तत्र किं क्रियतामित्याह

दोषोपधादिवलतः सर्वमेतत्प्रमाणयेत् ५१ ॥

स०—तदत्र दोषोपपञ्चमात्मप्रादिवशात्सर्वमभ्येत-
त्प्रमाणीकार्यम् ॥ ५१ ॥

प०—एतदाचार्योक्तमन्यथा बस्तिदानं प्रति यत्त-
त्सर्वं प्रमाणयेत् । प्रमाणं कार्यं न तु केषांचि-
दाचार्याणां केषांचिन्नेति । किं तर्हि सर्वमेत-
त्प्रमाणम् । कथम् । दोषोपधादिवलतः दोषोप-
धादिवलादिग्रहणान् । देशकालबलशरीराहारसा-
त्स्यसत्त्वप्रकृतिबलात्तद्वशात् सामर्थ्यान् ॥ ५१ ॥

हे०—मतयोर्विषयव्यवस्थामाह—दोषोपधादीति । दोषा-
धिन्ये औपम्यमृदुत्वे बलाधिन्ये च पुटाधिन्ये विषयं न्यूना-
त्वमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

अथ पूर्वमतानुप्राहि स्वमतमाह—

सम्यङ्निरूढालिंगं तु नाऽसंभाव्य निवर्तयेत् ५२

स०—सम्यङ्निरूढलिङ्गा त्वसंभाव्याऽसंपाद्य न निवर्तयेत् । वस्तिदानं कारयेदेवेति ॥ ५२ ॥

प०—सर्वत्राशये षट्कृतो ग्रन्थो बोद्धव्यो येऽप्याचार्या अन्यथा वस्तिदानं व्याचक्षते येऽप्यन्यथा तेषां सर्वेषां वर्तयेत् । तेन तावन्निरूहादयो यावत्सम्यङ्निरूढलिङ्गोत्पत्तिर्जायते इत्येतदुपलक्षणार्थम् । सम्यक्त्वासितलिङ्गमप्यसंभाव्यानुवासनादपि न निवर्तयेत् । तावदनुवासनं देयम् यावत्सम्यगनुवासितलिङ्गोत्पत्तिर्जायते । यदेतदुपलक्षणम् । सम्यगनुवासितस्यापि यतोऽनन्तरमिदमाह—सङ्ग्रहे तन्त्रकारः ॥ ५२ ॥

हे०—स्वमतमाह—सम्यगिति । यावद्भिः सम्यग्योगस्तावन्ति पुटानि कुर्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

इदानीं कर्मकालयोगाख्यान् वस्तिविशेषानाह—

प्राक्स्नेह एकः पंचांतिं द्वादशाऽऽस्थापनानि च । सान्वासनानि कर्मैव वस्तयस्त्रिंशदीरिताः ५३

स०—प्राक् पूर्वमेकः स्नेहवस्तिः । अंतेऽवसाने पंच स्नेहाः तथा निरूहा द्वादश सहानुवासनाः । एवं त्रिंशद्वस्तयः कर्मैति गदिताः ॥ ५३ ॥

प०—द्वितीयचतुर्थषष्ठ्यष्टमदशमद्वादशचतुर्दशषोडशाष्टादशविंशद्वाविंशचतुर्विंशसंज्ञकानि दशद्वादशैवास्थापनानि तृतीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशैकोनविंशैकविंशत्रयोविंशपञ्चविंशाख्यानीत्येतेन विधानेन त्रिंशद्वस्तयः कर्म ॥ ५३ ॥

हे०—कर्मवस्त्याख्यं प्रयोगमाह—प्राक्स्नेह इति ५३

कालः पंचदशैकोऽत्रप्राक् स्नेहोऽंते त्रयस्तथा । षट् पंचवस्त्यंतरिताः ॥ ५४ ॥

स०—पंचदश वस्तयः काल उच्यते । कथमुच्यते एकः पूर्वस्नेहस्तथाऽंते त्रयः स्नेहास्तथा षट् स्नेहाः पंचभिर्बस्तिभिरंतरिता इति ॥ ५४ ॥

प०—इति कालः पंचदशवस्तयः । कथं स प्राक् प्रथम एकः स्नेहोऽंते च त्रयः स्नेहाः त्रयोदशचतुर्दशपञ्चदशाख्याः । तथाच षट् स्नेहाः । द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशाख्याः । किंभूताः । पञ्चभिः स्नेहवस्तिभिः तृतीयपञ्च-

मसप्तमनवमैकादशाख्यैरन्तरितास्या आस्थापना इति पञ्चदशवस्तयः कालः ॥ ५४ ॥

हे०—कालवस्त्याख्यं प्रयोगमाह—कालः ५४ । पंचवस्त्यंतरिताः षट् स्नेहाः ॥ ५४ ॥

योगोऽष्टौ वस्तयाऽत्र तु ।

त्रयो निरूहाः स्नेहाश्च स्नेहावाच्यंतयांभौ ५५

स०—योगोऽष्टौ वस्तयः । त्रयो निरूहाः स्नेहाश्च स्नेहावाच्यंतयांभौ ५५

प०—योगोऽष्टौ वस्तयः । त्रयो निरूहाः स्नेहाश्च स्नेहावाच्यंतयांभौ ५५

हे०—योगवस्त्याख्यं प्रयोगमाह—योगोऽष्टौ वस्तयः ५५

स्नेहवस्ति निरूहं वा नैकमेवाऽनंशालयेत् । उत्क्लेशाग्निवधौ स्नेहान्निरूहान्मरुतो भयम् ५६

स०—स्नेहवस्तिमथवा निरूहं वा नैकमेवाऽनंशालयेत् । उत्क्लेशाग्निवधौ स्नेहान्निरूहान्मरुतो भयम् ५६

प०—एवं निरूहात्पूर्वमनुवासनम् । ततोऽनुवासनमिति निरन्तरं कृत्वा निरूहमेकमेवाभिशीलयेत् । नचानुवासनमेकमेवाभिशीलयेत् । अत्यन्तमभ्यसेत् । यस्मात् स्नेहवस्तेरनुवासनादतिशीलितादुत्क्लेशो दोषाणामविद्यमानः प्रकोपाभासस्तथाऽग्निवधोऽग्निमान्त्रं जायते । तथा निरूहादतिशीलितान्मरुतो वाताद्वयं जायते । प्रकोपो जायत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

हे०—प्रयोगनियमे युक्तिमाह—स्नेहवस्त्याख्यमिति । प्रयोगातिक्रमे दोषमाह—उत्क्लेशाग्निवधादिभिः ॥ ५६ ॥

तस्मान्निरूढः स्नेहः स्यान्निरूह्यश्चाऽनुवासितः ।

स०—तस्मात्कारणान्निरूढो नरः स्नेहमाहः स्यात् अनुवासितश्च पुरुषो निरूहणाहो भवेत् ॥ ५७ ॥

प०—तस्मान्निरूढो यः पुमान् स स्नेहो भवेत् । तस्य स्नेहवस्तिर्द्वयः । यस्यानुवासनं दत्तं तस्य

निरुहः प्रदातव्यो दोषोत्क्लेशमिवधपरिहारार्थम् ।
एवमनया युक्त्याऽनेनोपक्रमेण स्नेहवस्तिमनु-
वासनं दत्त्वा ॥ ५७ ॥

हे०—प्रयोगांतरकल्पनार्थं नियमतात्पर्यमाह—तस्मा-
दिति ॥ ५७ ॥

स्नेहशोधनयुक्त्यैवं वस्तिकर्म त्रिदोषजित् ५८

स०—एवं पूर्वोक्त्या स्नेहशोधनयुक्त्या वस्ति-
कर्म सेवितं त्रीन् दोषान् जयति ॥ ५८ ॥

प०—स्नेहनार्थं ततोऽनन्तरं निरुहो दीयते शोध-
नार्थं तदेतद्वस्तिकर्म त्रिदोषजिद्वति नान्यथेति ५८

हे०—प्रयोगनियमस्य फलमाह—स्नेहशोधनेति ।
स्निग्धस्य शोधनं, शुद्धस्य स्नेहनं, स्निग्धस्य पुनः शोधन-
मित्यादियुक्तिः । संप्रहे तु “अष्टादशाष्टादशकान् वस्तीनां
यो निषेवते । विधिना वा यथोक्तेन स भवेदजरोऽरुजः ॥
सहस्रायुः श्रुतधरो वीतपाप्माऽमरप्रभः । वाजिस्पर्धो नाग-
बलः स्थिरबुद्धीन्द्रियानलः” इति ॥ ५८ ॥

अधुना मात्रावस्तिं लक्षयति—

ह्रस्वया स्नेहपानस्य मात्रया योजितः समः ।

मात्रावस्तिः स्मृतः स्नेहः ॥ ५९ ॥

स०—ह्रस्वया यामद्वयजरणलक्षणया स्नेहमात्रया
समस्तुल्यो योजितः स्नेहो मात्रावस्तिसंज्ञः स्मृतः सदै-
वैरिति शेषः । अन्यैश्चान्यथा स्नेहमात्रोक्ता । यथा ।
षट्पला तु भवेज्ज्येष्ठा त्रिपला मध्यमा भवेत् । कनी-
यस्यध्यर्धपला त्रिधा मात्रानुवासना इति ॥ ५९ ॥

प०—मात्रावस्तिमाह—स्नेहस्याच्छस्य या हरवा
मात्रा निर्दिष्टा यामद्वयजरणलक्षणा तथा मात्रया
समस्तुल्यो यः स्नेहवस्तिर्योजितो दत्तः स मात्रा-
वस्तिरल्पो वस्तिरुच्यते ॥ ५९ ॥

हे०—मात्रावस्त्याख्यमनुवासनमाह—ह्रस्वया यामद्वय-
परिणामिन्या ॥ ५९ ॥

शीलनीयः सदा च सः ।

बालवृद्धाध्वभारस्त्रीव्यायामासक्तचित्तकैः ॥

वातभग्नबलाऽल्पाग्निनृपेश्वरसुखात्मभिः ।

दोषघ्नां निष्परीहारो बल्यः सृष्टमलः सुखः ६० ॥

स०—स च मात्रावस्तिर्बालादिभिः सततमेव
शीलयितव्यः । स च शीलितो दोषापहस्तथा निष्प-
रीहारोऽनियंत्रणो बलाय हितो निर्गतपुरीषादिकः
सुखकारी स्यात् ॥ ६० ॥

प०—स च मात्रावस्तिः सदा सर्वकालं निरन्तरं
कृत्वा शीलनीयोऽभ्यसनीयो बालवृद्धादिभिः स
च शीलितः सुखहेतुत्वादारोग्यं कुर्यादथवा बाला-
दीनामपि दातुं युज्यते । ततोऽसौ सुखस्तथा
दोषघ्नो वातशमनो वाताधिकी पित्तश्लेष्माणवधि
हन्ति विनाशयतीति दोषघ्नः । तथासौ निष्परि-
हारः उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिग्रन्थनिर्दिष्टया
यन्त्रणया रहितोऽतएव बालादीनां सुखस्तथा बल्यो
बलाय हितः । तथा सृष्टमलः सृष्टो मलः पुरीषाख्यो
येन प्रणीतेन सम्पद्यते इत्यसौ सृष्टमलः ॥ ६० ॥

हे०—मात्रावस्तेर्विषयमाह—शीलनीय इति । अध्वादि-
ष्वासक्तः, चित्तकः चिंतावान् । मात्रावस्तेः फलमाह—दोषघ्न
इति । सुखो व्यापद्रहितः ॥ ६० ॥

वस्तौ रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च ।

द्वित्रास्थापनशुद्धेभ्यो विदध्याद्वस्तिमुत्तरम् ६१

स०—वस्तिस्थाने रोगेषु नराणामित्यर्थाहृत्येत ।
नारीणां योनिगर्भाशयेषु च द्वाभ्यां त्रिभिर्वाऽऽस्थापनैः
शुद्धेभ्यस्तेभ्यो नरेभ्यः स्त्रीभ्यश्चोत्तरवस्तिं दद्यात् । द्वं
वा त्रीणि वा द्वित्राणि च तान्यास्थापनानि च द्वित्रा-
स्थापनानि तैः शुद्धा द्वित्रास्थापनशुद्धाः । पुमान्नि-
येत्येकशेषः । गुदादुत्तरेण मार्गेण दीयत इत्युत्तर-
वस्तिः ॥ ६१ ॥

प०—उत्तरवस्तिमाह—वस्तिर्मूत्राधारः शरीरावय-
वस्तत्र ये रोगा मूत्रकृच्छ्रप्रभृतयस्तेषु सत्सु सर्वेषां
स्त्रीपुंनृपुंसकानामुत्तरवस्तिं विदध्यात् प्रणयेत् ।
नारीणां पुनर्न केवलं वस्तावेव रोगोपूत्तरवस्तिं
विदध्यात् । यच्छब्दाद्यावद्योनिगर्भाशयस्तेषु विका-
रेषूत्तरवस्तिं विदध्यात् ॥ ६१ ॥

हे०—उत्तरवस्तेर्विशेषतो विषयमाह—वस्तादिति ।
वस्तौ मूत्राशये नराणां, नारीणां तु वस्तौ योनी गर्भाशये
च ॥ ६१ ॥

अथ नेत्रस्य परिमाणमाह—

आतुराङ्गुलमानेन तन्नेत्रं द्वादशाङ्गुलम् ।

वृत्तं गोपुच्छवन्मूलमध्ययोः कृतकर्णिकम् ॥

सिद्धार्थकप्रवेशाग्रं श्लक्ष्णं हेमादिसंभवम् ।

कुंदाश्वमारसुमनःपुष्पवृंतोपमं दृढम् ॥ ६२ ॥

स०—तन्नेत्रमुत्तरवस्तित्रयक्रममातुराङ्गुलप्रमाणेन द्वादशाङ्गुलं दैर्घ्येणेत्यर्थादेव प्रतीयते । पुरुषाणामेवैतदिति वेषम् । स्त्रीणां हि वक्ष्यति । नेत्रं दशाङ्गुलं मुद्रप्रवेशमिति । तच्च वृत्तं वर्तुलं गोपुच्छाकृति तथा मूले मध्ये चोत्पादितकर्णिकं तथा सिद्धार्थकः प्रविशत्यस्मिन्निति सिद्धार्थकप्रवेशं तादृशमग्रं प्रांतो यस्य नेत्रस्य तत् सिद्धार्थकप्रवेशाग्रं तथा श्लक्ष्णमतिकोमलं तथा हेमादिजम् । आदिशब्देन धात्वादयः प्रागुक्ता गृह्यन्ते । कुंदकरवीरजातीपुष्पवृंतसदृशं दृढं च । अश्वमारः कर्वीरः ॥ ६२ ॥

प०—तस्य नेत्रम् । तदित्यनेन वस्तिः परामृश्यते आतुराङ्गुलमानेन द्वादशङ्गुलप्रमाणम् । तथा वर्तुलं वृत्तं गोपुच्छवत् क्रमेणाग्रे सूक्ष्मं तथा मूले मध्ये च कृता कर्णिका यत्र मध्ये या सातिमात्रातः प्रवेशरोधिनी द्वितीये मूले वस्तिनिबन्धना स्यात् । सिद्धार्थकप्रवेशोऽग्रे मुखे यस्य तेन सर्षपप्रमाणं बहिःस्रोतः छिद्रं कार्यम् । श्लक्ष्णमपरुषम् । हेमादिधातुसम्भवं वस्तिनेत्रवत् तथा कुन्दादीनां पुष्पाणि तत्तेन तुल्यम् । अश्वमारवृन्तं करवीरवृन्तं पुष्पफलादयो ये वानस्पत्यादिषु निबन्धाश्चावतिष्ठन्ते तथा तेभ्योऽध्यानीयन्ते तद्वन्तमतएव तन्नेत्रं पुष्पनेत्रमित्युच्यते ॥ ६२ ॥

हे०—उत्तरवस्तेर्नेत्रमाह—आतुराङ्गुलेति ॥ ६२ ॥

तस्य वस्तिर्मृदुलघुर्मात्रा शुक्तिविकल्प्य वा ६३ ॥

स०—तथा तस्य नेत्रस्य वस्तिर्मृदुलघुर्योज्य इति शेषः । मात्रा शुक्तिः कर्षद्वयम् । शुक्तिः स्नेहस्येति शेषः । विकल्प्य वा बलवयः सच्चदेहसात्म्यादि निरूप्य वा मात्रा कार्येत्यर्थः ॥ ६३ ॥

प०—तस्योत्तरवस्तेर्वस्तिरजादीनां सम्बन्धी वस्तिर्मृदुलघुर्योजनीयः । मृदुरकठिनः । लघुः स्वल्पः । तस्य मात्रास्नेहनाथ प्रमाणं परं शुक्तिरर्धपलं वि-

कल्प्य वा कल्पयित्वा वा दोषादीन् तेन शुक्तेरप्यल्पा मात्रा कल्पनीया मात्रा विकाराय ॥ ६३ ॥

हे०—उत्तरवस्ती वस्तिमाह—तस्येति । उत्तरवस्तेर्मात्रामाह—मात्रा शुक्तिरिति।शुक्तिरर्धपलं विकल्प्य दोषादपेक्षया न्यूनमधिकं वा ॥ ६३ ॥

अथ स्नाताशितस्यास्य स्नेहवस्तिविधानतः ।

ऋजोः सुखोपविष्टस्य पीठे जानुसमे मृदा ॥

हृष्टे मेढ्रे स्थिते चर्जो शनैः स्रोतोविशुद्ध्यं ।

सूक्ष्मां शलाकां प्रणयेत्तया शुद्धेऽनुमेवनीम ॥

आमेहनांतं नेत्रं च निष्कपं गुदवत्ततः ।

पीडितेऽतर्गते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ६४ ॥

स०—अथेति मंगले । अस्य रोगिणो निरुहवत्कृतमङ्गलस्य तथा पूर्वं स्नातस्य पश्चादशितस्य । कथमशितस्य । स्नेहवस्तिविधानतः । तृतीयार्थं तसिः । स्नेहवस्तौ यादृश आहारो विहितस्तेन कृतभोजनस्येत्यर्थः । तथर्जोः स्पष्टं स्थितस्य तथा मुग्धनाऽसीनस्य । क । पीठ आसने । किंभूते । जानुसमे । तथा मृदावकठिने च । प्रहृष्टे स्तब्धे तथा चर्जो स्पष्टं कृत्वा स्थिते सति शनैर्न स्वरया सूक्ष्मां शलाकां प्रणयेत् । स्थूलायां तत्र क्षतकरणात् । तया शलाकया शुद्धे मेढ्रे सत्यनुसेवनीं सेवनीमनुलक्षीकृत्य आमेहनांतं नेत्रं प्रणयेत् । षडङ्गुलं प्रायेण प्रवेशयेदित्यर्थः । कथम् । गुद इव निष्कपम् । ततो निष्कपं स्थापनादनन्तरं पीडिते पुटके स्नेहे चाऽतःप्रविष्टे सत्यनुवाहनक्रमो हितः । पाणिना ताडयेत् स्फिजौ तस्य पाणिभ्यामित्यादिकः ॥ ६४ ॥

प०—अथानन्तरं स्नानाशितस्य पुंसां मेढ्रे लिङ्गे पूर्वं सूक्ष्मशलाकां प्रणयेत् तदनन्तरं नेत्रं पूर्वं स्नातस्य पश्चादशितस्य । भोजितस्य कथं स्नेहवस्तिविधानेन पूर्वनिर्दिष्टेनाभ्यक्तस्नातमित्यादिना ग्रन्थविहितेन तथा ऋजोः स्पष्टस्य सुखोपविष्टस्य सतः सुखेनासीनस्य पीठ आसने जानुसमे जानुतुल्ये मृदावकठिने स्थितस्य हृष्टे मेहने स्तब्धेऽभ्युत्थिते कृते सति तथा ऋजुं कृत्वा स्पष्टं कृत्वा सूक्ष्मां शलाकां शनैर्मन्दं मन्दं कृत्वा न झटित्येव प्रणयेत् विदध्यात् । मूत्रविशुद्ध्ये मूत्रस्रोतोनिर्म-

लत्वकरणाय तथा शलाकया शुद्धे मेद्रे स्रोतसि नेत्रं प्रणयेत् । अनुसेवनी सेवनीसमीपे तदनुवासनेनेति यावत् । आमेहनान्तं यावन्मेहनपर्यन्तं निष्कम्पं कृत्वा हस्तमकम्पयन्गुदवत् यथा गुदे नेत्रं प्रणयेत्तथेहापि च तत्पूर्वं पीडिते प्रक्षिप्ते श्लेषादन्तर्गतस्नेहे प्रवर्तिते स्नेहवस्तेर्यः क्रमः उपचारः स तत्र हितः । वस्तेर्यं क्रमः । पार्श्विके आहन्यान्मुष्टिना तथाङ्गं चेदं तं स्नेहेनाभ्यज्य मर्दयेत् । आगते स्नेहे दीप्ताग्निं सायाह्ने भोजयेत् । उच्यतेऽथ क्रमः ॥ ६४ ॥

हे०—उत्तरवस्तेर्विधिमाह—अथेति । यथा शलाकया शुद्धस्रोतसि मेद्रे सेवन्यनुसारेण नेत्रं प्रणयेत् । ततः स्नेहे पीडिते तु गते निवृत्ते च अनुवासनोक्तः क्रमः कार्यः । संग्रहे तु—“ मालतीपुष्पवृताग्रपारिणाहां घनामृशुम् ” इत्यधिकम् ॥ ६४ ॥

बस्तीननेन विधिना दद्याद्वात्रिंश्रतुरोऽपि वा ।

अनुवासनवच्छेषं सर्वमेवाऽस्य चिंतयेत् ६५ ॥

स०—त्रींश्रतुरो वा बस्तीननेन विधानेन दद्यात् । शेषं विधिपरिहारादि सम्यग्दत्तव्यापदादिकमस्योत्तरवस्तेरनुवासनस्येव दापयेत् । यदुक्तं खरनादेन । यथाशेषं प्रवेश्याऽथ स्नेहस्यार्धपलं नयेत् । प्रत्यागते द्वितीयं वा तृतीयं वा प्रदापयेत् । स चेदनुवसेत्तत्र स्यात्क्रियेयं विशेषतः । पिप्पल्यारम्बधांगारधूमवत्सकसैधवैः । मूत्राऽम्लपिष्टैर्गुलिकाः सर्षपा माषसन्निभाः । छायासु शुष्कास्ताः शिशने दद्यात्सर्षपसन्निभाः । पूर्वं माषोपमाः पश्चात्तामिः स्नेहं समानयेत् । स्नेहे प्रत्यागते च स्यादानुवासनिको विधिरिति ॥ ६५ ॥

प०—अनेन यथोद्दिष्टेन विधिनोत्तरवस्तींस्त्रींश्चतुरो वा दद्यात् योजयेत् । अनुवासनेन तुल्यं सर्वमेव सम्यग्योगहानातियोगादि तथान्यदपि यत्किञ्चिन्मेध्यामेध्यं तद्व्यापदौषधं चास्य चिन्तयेत्क्षयेत् । जानीयात् ॥ ६५ ॥

हे०—उत्तरवस्त्यावृत्तौ संख्यामाह—बस्तीनिति । उत्तरवस्तावनुक्तौषधकल्पनाधिकमनुवासनवत्कार्यमित्याह—अनुवासनवदिति ॥ ६५ ॥

एवं पुरुषाणामुत्तरवस्तिविधानमुक्त्वा स्त्रीणां वक्ति—स्त्रीणामार्तवकाले तु योनिर्गृह्णात्यपावृत्तेः ।

विदधीत तदा तस्मादनृतावपि चात्यये ।

योनिविभ्रंशशूलेषु योनिध्यापदमृग्दरे ॥ ६६ ॥

स०—ललनानामृतुकाल एवाऽर्तवकालः कतुस्तु द्वादशनिशा इत्यादिनोक्तस्तथ प्रती योनिः कतो उत्तरवस्तिस्वभावं स्नेहं गृह्णाति । कुतः अपाकृतरपावराणां कारणात् । अन्यदा तु संवृतत्वान् स्नेहमादत्ते गर्भवत् । तस्माद्धेतोस्तदा कतुकाले विदधीत । प्रवृत्तत्वादुत्तरवस्तिम् । आत्ययिके व्याधाववृतावपि विदधीत । तमेवात्ययं दर्शयति । योनिव्यादि । योनिविभ्रंश उत्तरे वक्ष्यमाणः । योनिशूलो योनिरुजा तेषु तथा योनिव्यापदौ तथाऽमृग्दरं रक्तपित्तं योनिमुक्त्वापचलन् स्त्रीणाममृग्दरमुच्यते । एतेषु रोगेषुत्तरवस्तिमात्ययिकत्वादनृतावपि दद्यात् ॥ ६६ ॥

प०—स्त्रीणामार्तवकाले उत्तरवस्तिं विदधीत । प्रायेणार्तवदर्शनात् प्रभृति यावत् द्वादशनिशास्तावदुत्तुकालः । तत्कालमध्ये तासां वस्तिं प्रणयेत् कुर्यात् । ततस्तस्मिन् काले स्त्रीणां यः स्नेह उत्तरवस्तिना दीयते तं योनिर्गृह्णात्यादत्ते । कुतोऽपावृत्तेर्हेतोः । यस्मात्तस्मिन् काले योनिः सा शुक्रं नान्तः प्रयच्छति । अनृतावपि चात्यये तत्साध्यामये चानृतौ विकारप्रादुर्भावे सति अनृतावनार्तवे काले वस्तिमुत्तरं विदधीत । योनिविभ्रंशादिके योनिविभ्रंशः स्थानात्पतनं तस्मिन् । तथा योनेः स्थूले तथा योनिव्यापदि योनिव्यापत्स्यामनेकविधायां योनिव्यापदि तथाऽमृग्दरे योनिरोगे योनितो नानाप्रकारश्च्युतिः । दीर्घकालानुपपङ्गवतीनां स्त्रीणां प्रवर्तते स अमृग्दरः ॥ ६६ ॥

हे०—स्त्रीणामुत्तरवस्तिं कालमाह—स्त्रीणामिति । गृह्णात्यौषधमिति शेषः । अपावृत्तेर्विवृतत्वात् । आत्ययिकं तु व्याधाववृतावपि विदधीत । स्त्रीणां रोगभेदेन अन्तर्भेदं मार्गभेदं चाह—योनिविभ्रंशेति । योनिविभ्रंशादिषु ६६

अथाऽत्र नेत्रस्य प्रमाणमाह—

नेत्रं दशांगुलं मुद्गप्रवेशं चतुरंगुलम् ।

अपत्यमार्गे योज्यं स्याद् द्वांगुलं भूत्रवर्त्मनि ।

भूत्रकृच्छ्रविकारेषु चालानां त्वकमंगुलम् ६७ ॥

स०—दशांगुलप्रमाणं दैर्घ्येण तत्तथा मुद्गः प्रविशत्यस्मिन्निति मुद्गप्रवेशं तदिवाग्रं प्रवेशाप्रमिति

वेद्यमंतलोपाख्यया तंत्रयुक्त्या । वृत्तगोपुच्छाकारादि शेषं
पूर्वोक्तमत्र वेद्यम् । पुष्पवृत्तोपमत्वं त्वत्र न युज्यते ।
यतो मूत्रस्रोतःपरिणाहं यत्तद्विधातव्यं पुरुषे स्त्रियां
चैवंप्रकारम् । यदुक्तं मुनिना । पुष्पनेत्रप्रमाणं तु
प्रमदानां दशांगुलम् । मूत्रस्रोतःपरिणाहमिति । तत्र
चतुरंगुलं यावत् प्रवेश्यम् । चतुरंगुला चोर्ध्वकर्णिका
कार्या । अधिकप्रवेशनिवारणार्थं नतु मेहननेत्र इव मध्यम-
कर्णिकेति । अयमर्थोऽत्र साक्षान्नोपात्तो गम्यमानत्वात् ।
अत एतत्प्रवेशप्रमाणमाह । चतुरंगुलमपत्यमार्गे
योज्यं स्यादिति । अपत्यमार्ग इत्यनेन स्त्री गर्भग्रहण-
प्रसवादिसमर्था सूच्यते । एवंविधायाः स्त्रियाश्चतुरं-
गुलं प्रवेशयितव्यमिति । मूत्रवर्त्मनि द्वांगुलं योज्यम् ।
या स्त्री सुरतव्यवहारगर्भग्रहणायोग्या अथवा बाला
या अप्रौढा तस्या योनिर्मूत्रस्यैव केवलं मार्गस्तस्या
नेत्रं द्वांगुलं प्रवेश्यम् । अत ऊर्ध्वं तु प्रवेशात्तासां मांस-
क्षतिः स्यात् । केषु रोगेषु । मूत्रकृच्छ्रविकारेषु ।
बालानां तु स्त्रीणामेकमंगुलं प्रवेश्यम् ॥ ६७ ॥

प०—सर्वासां स्त्रीणां गर्भग्रहणयोग्यानां बालानां च
नेत्रं सामान्येन दशाङ्गुलं कार्यमित्यध्याहार्यम् ।
यथा मुद्रः प्रविशति वहत्यनुप्रत्यमस्रोतसि यस्य
तन्मुद्रप्रवेशं तच्च नेत्रं चतुरङ्गुलम् । अपत्य-
मार्गे गर्भनिष्क्रमणवर्त्मनि प्रयोज्यं स्यात् ।
मूत्रस्रोतस्यतो नाधिकः । तथा त्र्यङ्गुलं मूत्र-
वर्त्मनि मूत्रमार्गे प्रयोज्यं स्यात् इत्यत्राप्यनुव-
र्तनीयम् । क प्रयोज्यम् । मूत्रकृच्छ्रव्याधिष्व-
बालानां स्त्रीणामतिसूक्ष्माणाम् । ततो नेत्रा-
दशाङ्गुलं मूत्रकृच्छ्रविकारेषु मूत्रवर्त्मनि प्रयोज्यं
स्यात् । तत्र स्रोतसि तत्प्रवेशयेत् ॥ ६७ ॥

हे०—दशांगुलं मुद्रवाहि छिद्रं नेत्रं कृत्वाऽपत्यमार्गे
चतुरंगुलं प्रवेशयेत् । मूत्रकृच्छ्रेषु तु मूत्रमार्गे द्वांगुलं प्रवे-
शयेत् । बालानां तु स्त्रीणामेकांगुलं मूत्रमार्गे प्रवेशयेत् ।
प्रवेशावधौ कर्णिका कार्येत्यर्थसिद्धम् ॥ ६७ ॥

प्रकुंचो मध्यमा मात्रा बालानां शुक्तिरेव तु ।

स०—स्त्रीणामुत्तरवस्ती स्नेहस्य प्रकुंचो मध्यमा
मात्रा नोत्तमा कनिष्ठा वा । बालानां तु शुक्तिरेव मध्यमा
मात्रा स्नेहस्य ॥ ६८ ॥

प०—स्त्रीणामुत्तरवस्तेर्मध्यमा मात्रा पञ्चपल्ली ।
बालानां सूक्ष्माणां स्त्रीणां मध्यमा मात्रा शुक्ति-
रर्धपलम् । अप्राप्तव्यवहारा कन्या बालाभि-
प्रेता ॥ ६८ ॥

हे०—स्त्रीणामुत्तरवस्ती मात्रामाह—प्रकुञ्च इति ॥ ६८ ॥

अधुनोत्तरवस्यवस्थानं त्रिविधाया अपि स्त्रिया
वदति—

उत्तानायाः शयानायाः सम्यक्संकोच्यसक्थिनी
ऊर्ध्वजान्वास्त्रिचतुरानहोरात्रेण योजयेत् ।

वस्तीस्त्रिरात्रमेवं च स्नेहमात्रां विवर्धयेत् ६९ ॥

स०—उत्तानाया न त्ववाङ्मुखायाः पार्श्वस्थिताया
वा । शयानाया न त्वासीनायास्तथोर्ध्वजान्वा वस्ती-
स्त्रिचतुरानहोरात्रेण योजयेत् । किं कृत्वा । सक्थिनी
संकोच्य । अनुवासने त्वेक एवाहोरात्रेण योज्य इत्यस्य
भेदः । वस्तिदानं कार्यं न त्वत्राऽनुवासनवत्त्यहं पंचमे
वाऽहनीति । किं कुर्वन् । स्नेहमात्रां यथास्वमर्थक-
कर्षादिक्रमेण विवर्धयेत् ॥ ६९ ॥

प०—तस्याः स्त्रिया उत्तानाया उत्तानं कृत्वा
स्थितायास्तथा सम्यक् कृत्वा सक्थिनी सङ्कोच्या-
धस्तस्या अहोरात्रेण त्रिचतुरावृत्तः उत्तरवस्तीन्
योजयेत् दद्यात् । एवं द्वितीयकृतीययोः क्रमेण
यथार्हं प्रत्यहमेव मात्रां विवर्धयेत् ॥ ६९ ॥

हे०—स्त्रीणामुत्तरवस्तिविधिमाह—उत्तानाया इति ।
स्त्रीणामुत्तरवस्तावाहृत्तिकममाह—त्रिरात्रमिति । एवं प्रथ-
मदिनवत् वस्तीन्योजयेत् । स्नेहमात्रां च दिने दिने च
वर्धयेत् ॥ ६९ ॥

त्र्यहमेव च विश्रम्य प्रणिदध्यात्पुनस्त्यहम् ७०

स०—त्र्यहमेव च विश्रम्य त्रीणि दिनानि विलंब्य
च पुनः पूर्वोक्तैव प्रकारेण प्रणिदध्यात् प्रकुर्यात् ।
एष एव च न्यायो मेढ्रेऽपि योज्यः । तज्जातीयत्वादस्या-
र्थस्य । अत एवांतोऽयमुपदिष्ट उभयसंबंधार्थम् ॥ ७० ॥

प०—ततस्त्यहं विश्रम्य पुनरनेन विधानेन त्र्यहं
दद्यात् ॥ ७० ॥

हे०—ततस्त्रिदिनं विश्रम्य पुनस्त्रिदिनं योजयेत् ॥ ७० ॥

युक्त्योक्तमेवाऽमुमर्थं संक्षेपेण संप्राह्य पुनराह—

पक्षाद्विरेको वमितं ततः पक्षाच्चिरुहणम् ।

सद्यो निरूढश्चाऽन्वास्यः सप्तरात्राद्विरेचितः ७१

स०—उत्तमशुद्धया शुद्धे वमिते पक्षादनन्तरं विरेकः कार्यः । यस्मात्प्रवर्ग्या शुद्धया शुद्धे तु वमिते पेयादिक्रमेण सप्ताहात् प्रकृतिभोजनापत्तिः । सप्ताहेनैकांतराऽनुवासनदानेन स्निग्धस्य विरेक इति पक्षेणैव युज्यते । ततोऽनन्तरं पक्षात्परतो निरुहो यतः कृतविरेकस्य सप्ताहात् प्रकृतिभोजनापत्तौ स्नेहनाथमनुवासनेनैकांतरितेन स्निग्धस्य निरुहो युज्यत इति पक्षेणैव युक्तः । निरुहश्च सद्य एवाऽनुवास्यः । तथा च प्रागभ्यायि । अथ वातादितं भूयः सद्य एवानुवासयेदिति विरेचितः सप्तरात्रादूर्ध्वमनुवास्यो यतः सप्ताहेन प्रकृतिभोजनापत्तिस्ततः स्नेहार्थमनुवासनं युक्तम् ॥ ७१ ॥

प०—वमिते पुंसि सति पक्षादनन्तरं विरेकः कार्यः । ततो विरेकादूर्ध्वं पक्षाग्निरुहः कार्यः । निरुहश्च पुमान् सद्य एवानुवास्यो भवेत् । विरेचितः सन् सप्तरात्रादनुवास्यः स्यात् । विरेकनिरुहयोर्मध्येऽनुवात्म्य इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

हे०—वमनादीनामन्तरमाह—पक्षादिति । निरुहानुवासनयोर्भोजनमेवान्तरम् अनुवासनानिरुहयोस्तु पञ्चमेऽथ तृतीये वा दिवस इति प्रागुक्तं शुद्धाशुद्धसंपर्केऽप्यशुद्धमेव ॥ ७१ ॥

ननु दोषाणां धातूनां च स्नेहस्वेदाभ्यामेकलोलीभावान् कथं वस्तिदोषानेह निर्हरेन् धातूनित्येतच्चोद्यं दृष्टान्तद्वारेण परिजिहीर्षुरिदमाह—

यथा कुसुमादियुतात्तोयाद्रागं हरेत्पटः ।

तथा द्रवीकृतादेहाद्भस्तिर्निर्हरेत्ते मलान् ॥ ७२ ॥

स०—कुसुमकुसुमादियुक्ताजलाद्यथा पटो वासो रागं हरेद् गृहीयान्न कुसुमादिकं तथैव द्रवीकृतात्कायादोषधातूनामेकलोलीभावेऽपि वस्तिदोषानिर्हरेन् धातून् ॥

प०—यथा कुसुम्भादिना प्रयुक्तात्तोयात्पटो रागं गृह्णाति मलं त्यजति तथा देहाद्भस्तिः स्नेहादिद्रवीकृतान् दोषान् हरत्यदुष्टान् देह एव योजयति ७२ ॥

हे०—वस्तिर्निर्हरेदित्याह—यथा कुसुम्भादिति । द्रवीकृतात् स्नेहादिद्रावितदोषधातुमलान् ॥ ७२ ॥

अधुना वायोः स्वरूपं प्रथयन् वस्तिं श्लाघयन्नाह—

शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा

मर्मोर्ध्वसर्वावयवांगजाश्च ।

ये संति तेषां नतु कश्चिदन्यो

वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥ ७३ ॥

स०—सक्थिनी द्वे द्वौ बाहू इति शाखास्तासु गतास्तत उत्पन्नाः । एवं कोष्ठो महास्रोतस्तत्र गताः कोष्ठगताः । तथा मर्माणि च ऊर्ध्वं च सर्वे चाऽवयवाश्च मर्मोर्ध्वसर्वावयवास्तेषामंगं तत्र जाता मर्मोर्ध्वसर्वावयवांगजाः । तत्र मर्माणि मर्मविभागे वक्ष्यन्ते । ऊर्ध्वशब्देनोर्ध्वजन्तु गृह्यते । तत्र जाता ऊर्ध्वांगजा मुखरोगादयः । सर्वांगजा ज्वरादयः । अवयवजाः श्वित्रादयश्च ये रोगा विद्यन्ते तेषां जन्मन्युत्पत्तौ वायोरपरः कश्चिदपि हेतुर्नास्ति । कथम् । परमतिशयेन । किञ्चिन्मात्रेणाऽनुबलभावेन पित्तश्लेष्माणावपि हेतू भवत एव । यथा पामादद्वादीनाम् । अथाऽवयवग्रहणेनैवोर्ध्वग्रहणे लब्ध ऊर्ध्वग्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थम् । यथा ब्राह्मणा आयाताः वसिष्ठोऽप्यायात इति । तदेवाधिकृत्य वक्ष्यमाणाः पञ्च विधयः सकलमेवोत्तरे च तत्र प्रधानं तस्मात्प्रधाना ऊर्ध्वांगजाः ॥ ७३ ॥

प०—शाखारक्ताद्यो धातवस्त्वक्पर्यन्ताः । तथा बाह्यादयः शरीरावयवाः । ऊर्ध्वं च सर्वावयवा ऊर्ध्वसर्वावयवाः । ऊर्ध्वसर्वावयवाश्चाङ्गानि च ऊर्ध्वसर्वावयवाङ्गानि मर्माणि चोर्ध्वसर्वावयवाङ्गानि तेषु जाता मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजा ये रोगाः सन्ति तेषां सर्वेषां रोगाणां समुत्पत्तौ वायोरपरं वर्जयित्वा द्वितीयो नान्योऽपि तेषां हेतुरस्ति नान्यत्कारणं विद्यते इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

हे०—वस्तेः सर्वोत्तमत्वे युक्तिमाह—शाखागता इति ॥ ७३ ॥

ननु कुतो हेतोर्मस्त एतेषु कारणत्वमित्याह—

विट्श्लेष्मपित्तादिमल्लाचयानां

विक्षेपसंहारकरः स यस्मात् ।

तस्याऽतिवृद्धस्य शमाय नान्य-

द्वस्तेर्विना भेषजमस्ति किञ्चित् ॥ ७४ ॥

स०—विट् च श्लेष्मा च पित्तं च विट्श्लेष्मपित्तानि तान्यादिर्येषाम् । आदिशब्देन मूत्रस्वेदादि-

परिग्रहः । त एव शरीरमलिनीकरणान्मलास्तेषामा-
चयाः संचयास्तेषां स वायुर्धस्माद्विक्षेपसंहारकरः ।
विक्षेपश्च संहारश्च विक्षेपसंहारौ तौ करोतीति कृजो
हेतुताच्छील्येत्यादिना हेतौ षः । विक्षेपसंहारकरण-
हेतुरित्यर्थः । तस्य क्रियावच्चात् । वायुश्च शेषदोषा-
भ्यां न कदाचिद्विक्षिप्यते संहियते वा । तयोर्नि-
ष्क्रियत्वात् । तस्य च वायोः प्रवृद्धस्य शमनार्थं
वस्तिमंतरेणाऽपरं भेषजं नास्ति । स्नेहस्वेदादिकं
तु विद्यमानमपि न तथा समर्थमित्यगण्यत्वात्तद्विद्य-
मानमुच्यते ॥ ७४ ॥

प०—कुत एतत्तदर्थमाह—विट् च श्लेष्मा च
पित्तं च तान्यादिर्येषां ते विडादयः । शरीरगता
भागा रसादयः । त एव शरीरमलिनीकरणान्मलाः
तेषां मूत्रदूषिकाप्रभृतीनामुच्यथाः ये सञ्चयाः
तेषां विक्षेपकरः संहारकरश्च । विविधं क्षेपणं
विक्षेपः प्रेरणम् । राशिस्थितानामितश्चेतश्च करणं
संहारः । इतश्चेतश्च गतानामेकत्र राशीकरणं करो-
तीति विक्षेपसंहारकरः स यस्माद्वायुस्तस्य तेषां
विक्षेपकरो वायुरिति वृद्धस्यात्यर्थं कुपितस्य शमाय
शान्तये वस्तेर्विना भेषजमौषधमपरं न किञ्चिद्वि-
द्यते । स्नेहस्वेदादिकमन्यद्विद्यमानमसमर्थं स्यात् ७४ ॥

हे०—सर्वेषां रोगाणां वायुरेव कारणं यस्मात्पित्तश्ले-
ष्मणोरपि इतरमलवत्स एव क्षोभकः ॥ ७४ ॥

तस्माच्चिकित्सार्थ इति प्रदिष्टः

कृत्स्ना चिकित्साऽपि च वस्तिरंकैः ।

तथा निजागंतुविकारकारि-

रक्तौषधत्वेन शिराव्यधोऽपि ॥ ७५ ॥

स०—तस्मादोषप्रधानस्य पवनस्य शमनार्थात्कार-
णाद्वस्तिश्चिकित्सार्थ इति कथितः । एकैश्चाऽचार्यैर्नि-
वशेषाऽपि चिकित्सा वस्तिः प्रदिष्टा । ननु चतुर्णां
भिषजादीनामित्यादिलक्षणा चिकित्सा तत्कथं तस्या
भागकल्पना कर्तुं युज्यते । नच सर्वा चिकित्सा वस्ति-
रिति वक्तुं शक्यते । शेषचिकित्साशास्त्रविस्तरस्यान-
र्थक्यप्रसंगात् । तस्मादेतदयुक्मिवाऽऽभाति । अत्रो-
च्यते । तथाऽपि वायुविकारा अशीतिरुक्ताः । पित्त-

श्लेष्मविकाराश्च षष्टिरुक्ताः । नच वानविकाराणां प्रधा-
नोपक्रमो वस्तिस्तस्माच्चिकित्सार्थं वस्तिः कारिणरे-
णोक्तः । अथवा मारुतं पित्तश्लेष्मविह्वलितं वस्तिः
समूलमेवापकर्षतीत्युक्त्वा नचो विविधः संहारकै-
रुपदिष्टः । अन्यत्राऽपि चैवं प्रायो विस्तरः प्रजायते ।
तथाच मुनिः । वानीह कार्मण्युपायः । नच विनि-
वृत्तये । एकतस्तानि सर्वेषां रोगानामुपायः इति ।
चिकित्सार्थमित्ययं तु पाठो न युज्यते । अर्थ-
शब्दस्य हि समविभाग एव गम्यमानः । तथाऽत्र
समप्रविभागो गम्यते तस्मात्तदुक्तं समप्रविभागम् ।
तथेत्यादि । न केवलं वस्तिर्योनिःशिराव्यधोऽपि चिकि-
त्सार्थः सर्वा वा चिकित्साव्युपायः । यतः ।
निजंस्यादिना । निजा आत्मविशेषः । निजानवो
विषवद्दयादिसमुत्थाः । निजाश्चागंतुविकारः च ते
विकाराश्च निजागंतुविजागन्तुविकारौ । शिराव्यध-
तन्निजागंतुविकारकारि तच्च पित्तं वा निजागंतु-
विकारकारिरक्तं तस्यौषधत्वेन । यत्र पित्तं निजप्रभृ-
तिरोगविशेषोपशमकरणाच्चिकित्सार्थं शिराव्यध उप-
दिष्टः । तथाऽपरेऽपि ये रोगाः शिराव्यधविशेषाच्चि-
रुपक्रमैरनुपशान्तास्तेऽपि शिराव्यधमाध्याः । अत एव
सर्वाऽपि चिकित्सा शिराव्यध उक्त इति ॥ ७५ ॥

इति श्रीभृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगह-
ृदयटीकायां सर्वागसुंदराख्यायामेकोनविंशोऽध्यायः १९ ।

प०—यत एवंगुणो वस्तिस्तस्मात्तेन प्रकारेण
वस्तिश्चिकित्सार्थं साधनमिति प्रदिष्टमित्युक्तम् ।
कृत्स्ना चिकित्साऽपि च वस्तिरंकैः । यतः स
पित्तकफमूत्रादिकं सर्वमेव विकृतं मूलादुद्धरति
तस्मात्तमधिकृत्य कृत्स्नाऽपि चिकित्सा वस्तिना
साध्यत इत्यर्थः । अतोऽपरं आचार्या आयुर्वे-
दविदः कृत्स्ना सकलापि चिकित्सा वस्तिना
साध्यत इत्यर्थः । तथा वस्तिश्चिकित्सार्थमिति केचित् ।
प्रतिपन्नाः निजाश्चागन्तवश्चेति विकारा निजाग-
न्तुविकारास्तान्करोतीति तच्छीलं रक्तं निजा-
गन्तुविकारकारिरक्तं तस्यौषधत्वेन प्रशमनं तस्य
भावो निजागन्तुविकारकारिरक्तौषधत्वेन शिरा-
व्यधश्च चिकित्सार्थं कृत्स्ना वा चिकित्सा ।

अपिशब्दः समुच्चयार्थः । न केवलं बस्तिश्चिकित्सार्थ-
मथवा सकलापि चिकित्सेति भद्रम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्र-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

हे०—तस्य चातिवृद्धस्य बस्तित्वेवौषधं तस्मादसौ
चिकित्सार्थमुक्तः । अप्रधानस्यापि इत्युक्तं पित्तादेः पृथक्
चिकित्सां मत्वा तैः । एके तु तदामयानां कृत्वापि चिकि-
त्सावस्तिरित्याहुः । शिराव्यधोऽपि बस्तिवृत्त्यु इत्याह-
तथेति । निजानामागन्तूनां च यत्कारणं रक्तं तदौ-
षधत्वत्तिरारव्यधोऽपि बस्तिवत् ॥ ७५ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने बस्तिकर्म-
प्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम् ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

पंचकर्मोक्तिप्रस्तावे वमनविरेकान्वासननिरूहानु-
क्त्वा नस्यविधिमाह—

अथाऽतो नस्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
ऊर्ध्वजन्तुविकारेषु विशेषान्नस्यमिष्यते ॥ १ ॥

स०—जन्तुवक्षोऽसयोः संधिः । जन्तुण ऊर्ध्वमूर्ध्वजन्तु।
मयूरव्यंस्कृतिवत्समासः । तत्र विकारा ऊर्ध्वजन्तुवि-
कारास्तेष्वूर्ध्वजन्तुविकारेषु शिरोरोगादिषु विषये वमनशि-
राव्यधादयोऽपीष्यन्त एव । विशेषेण तु नस्यमिष्यते ।
नासायां भवं नस्यम् । तत्र भव इति यत् । नासि-
कायाः पद्म इति नसादेशः ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भेऽयं सम्बन्धः । यस्माद्वमनादयः
कायतोऽन्तःस्थितान् मलान् यथा निर्हरन्ति तथा-
पनयन्नस्यं नासायां प्रणीतमौषधं तथैव मलानन्तः
शरीराद्बहिर्निर्हरति । दोषनिर्हरणानि वमनादीनि
चत्वारि कर्माणि नस्याख्यं पञ्चमं कर्म शुद्धस्य
कार्यकरमुत वा कायचिकित्सासूत्रं पूर्वमुक्तं सर्वा-
ङ्गव्यापित्वात् शालाक्यतन्त्रमिदानीं सूचयत्य-
ध्यायैः ॥ १ ॥

हे०—अथेति । नस्यविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजा-
नीते । नस्याविषयमाह—ऊर्ध्वजन्तुविति । विशेषादिति-

वचनादितरेष्वपि संग्रहे तु नासया प्रणीयमानमौषधं
नस्यं नावनं नस्यकर्मेति च संज्ञां लभते ॥ १ ॥

ननु किमिति नस्यमेतेषु रोगेषु विशेषेणोपभित्याह—
नासा हि शिरसो द्वारं तेन तद्व्याप्य हन्ति तान् २

स०—यस्मात् प्राणं शिरोद्वारं तेन द्वारेण श्रोत्रशृ-
गाटकप्राप्तमूर्ध्वं नेत्रकंठादिशिरामुखानुप्रवेशेन तन्निरो-
ध्याप्य तान्त्रिकारान् हन्ति ॥ २ ॥

प०—नासया प्रणीतमौषधं श्रोत्रशृङ्गाटकं
प्राप्य मूर्धानं नेत्रश्रोत्रकण्ठादिशिरामुखानि च
मुञ्जादिपीकामिवासक्तमूर्ध्वजन्तुगतां वैकारिकीमश-
पामाशुदोषसंहतिमुत्तमाङ्गस्यापकर्षति । ऊर्ध्वज-
न्तुगतान् विकारान् विशेषेणान्नस्यमुत्तमाङ्गस्यापकर्-
षति । जन्तुवक्षोऽसयोः सन्धिः ॥ २ ॥

हे०—नासा हि शिरसो द्वारं तत्र निर्पण्यमौषधं
स्रोतःशृङ्गाटकं प्राप्य व्याप्य मूर्धानं नेत्रश्रोत्रकण्ठादिशि-
रामुखानि च, मुञ्जादिपीकामिवासक्तमूर्ध्वजन्तुगतां वैकारि-
कीमशेषपामाशुदोषसंहतिमुत्तमाङ्गादपकर्षतीति ॥ २ ॥

विरेचनं बृंहणं च शमनं च त्रिधाऽपि तत् ३ ॥

स०—तत्र नस्यं विरेचनबृंहणशमनादिभेदेन त्रिधा
स्यात् ॥ ३ ॥

प०—तत् त्रिधा । विरेचनं बृंहणं शमनं चेति ३ ॥

हे०—विरेचनं बृंहणं शमनं चेति । त्रिविधं
नस्यम् ॥ ३ ॥

तत्र पूर्वं विरेचनाख्यस्योपयोगमाह—

विरेचनं शिरःशूलजाड्यस्यंदगलामयं ।

शोफगंडकृमिग्रंथिकुष्ठाऽपस्मारपीनसं ॥ ४ ॥

स०—शिरःशूलादिषु विरेचनं नस्यमिष्यते । अप-
स्मारो यद्यप्यूर्ध्वजन्तुस्थितो न भवति तथाऽपि विरेच-
ननस्येन शाम्यतीति तदुपादानम् । उपलक्षणं चेदगं ।
कफप्रकोपास्यधैरस्यगंधाज्ञानादिष्वपि विरेचनमेव
हितम् ॥ ४ ॥

प०—विरेचनं नस्यं शिरःशूलादिषु योज्यम् ।
विरेचनं शिरोविरेचनम् । जाड्यमपटुता ।
स्यन्दो नेत्रविकारः । कृमयो मूर्धाङ्ग एव ।
पीनसः प्रतिश्यायः ॥ ४ ॥

हे०—तत्र विरेचनस्य विषयमाह—विरेचनमिति । जाड्यं शिरसः, स्पन्दो नेत्रकोपः, संग्रहे तु उपदेहकङ्क-
स्तम्भस्त्रावप्रसेकवैरस्यारोचकस्वरभेदगन्धाज्ञानार्बुदकण्ड्व-
कोठादिषु श्लेष्मजेष्ठीवति ॥ ४ ॥

बृंहणं वातजे शूले सूर्यावर्ते स्वरक्षयं ।

नासाऽस्यशोषे वाक्संगे कृच्छ्रबोधेऽवबाहुके ॥

स०—वातोद्भवशूलादिषु बृंहणं नस्यं हितम् ।
सूर्यावर्तः शिरोरोगविशेषः । कृच्छ्रबोधः कृच्छ्रोन्मील-
नम् । अवबाहुको वातव्याधिविशेषः ॥ ५ ॥

प०—बृंहणं नस्यं वातजे शूले तथा सूर्यावर्ते
तथा स्वरक्षये तथा नासायामास्ये च शोषे वाक्-
सङ्गे वाक्प्रवृत्तौ कृच्छ्रबोधे चक्षूरोऽपवाहुके वात-
व्याधौ योज्यम् ॥ ५ ॥

हे०—बृंहणनस्यस्य विषयमाह—बृंहणमिति । संग्रहे
तु अर्धावभेदककुमिशिरोरोगक्षिप्तकोचस्पन्दनस्तिमिरद-
न्तकर्णशूलनादमन्यारोगापतानकनिद्रानाशादिष्वनिलेत्ये-
ष्विति ॥ ५ ॥

शमनं नीलिकाव्यंगकेशदोषाक्षिराजिषु ॥ ६ ॥

स०—नीलिकादिषु शमनं नस्यं हितम् । नीलि-
काव्यंगौ क्षुद्ररोगेषु वक्ष्यमाणौ । केशदोषः
केशशतः ॥ ६ ॥

प०—शमनं नस्यं तन्नीलिकादिषूत्तरतन्त्रे वक्ष्य-
माणेषु विकारेषु योज्यमिति ॥ ६ ॥

हे०—शमननस्यस्य विषयमाह—शमनमिति । अक्षि-
राजयश्चक्षुषि रेखाकाराः शिराः । संग्रहे तु अकालवली-
पलितखलतिदारुणकरक्तापित्तादिष्विति ॥ ६ ॥

यथास्वं यौगिकैः स्नेहैर्यथास्वं च प्रसाधितैः ।

कल्कक्वाथादिभिश्चाद्यं मधुपद्वासवैरपि ॥ ७ ॥

स०—ये ये स्नेहा यथास्वं तैः । किंभूतैः । यौगि-
कैर्योगार्हैः सर्षपतैलादिभिर्न तु घृतादिभिः । तथा यथा-
स्वं मरीचशुंठ्यादिभिः प्रसाधितैः संस्कृतैः । तथा
कल्कक्वाथस्यरसादिभिश्च यथास्वं कफत्रैगिरिकर्णिका-
दिजैराद्यं विरेचनाख्यं नस्यं भवति । न केवलमेतैर्याव-
न्माक्षिकादिभिश्च । पटुः सैधवादिः । आसवो
मद्यविशेषः ॥ ७ ॥

प०—आद्यं विरेचननस्यं प्रथमनिर्दिष्टव्याध्याम्बं
यथास्मायं योगिकैर्योगार्हैर्नार्हणः । सर्षपतैलप्रसूति-
भिस्तथा यथायथं प्रसाधितैः शिरोविरेचनद्रव्यै-
स्तथा कल्कक्वाथादिभिः शिरोविरेचनद्रव्याणां
सम्बन्धिभिः ॥ ७ ॥

हे०—विरेचननस्यद्रव्याण्याह—यथास्वमिति ।
यथास्वं यो यस्योचितः स्नेहस्तथा यथास्वं यथा-
मौपधं तेन साधितैः स्नेहैः । यथास्वं यथा-
आद्यं विरेचनं, पटु सैधवादि । संग्रहे तु अकालवली-
कृशसुकुमारेषु स्नेहः शस्त्रेणमनितयापतानादिभिः ।
विकारकुमिशिरोरोगाक्षिस्पन्दननिर्गन्तुकुम्भकानि-
प्यन्दसर्पदष्टविंसज्ञेषु शेषाः शोषे च नासायामास्ये च
कारिणि च चूर्णः । स हि नासायामास्ये च शोषे
तीति ॥ ७ ॥

बृंहणं धन्वमांसोत्थरसाम्बुक्खपुर्गपि ।

शमनं योजयत्पूर्वैः क्षीरेण च जलेन च ॥ ८ ॥

स०—बृंहणं नस्यं धन्वोन्मथमांसोत्थरसाम्बुक्खपुर्गपि ।
तथाऽसृजा रक्तेन धन्वोन्मथेनैव । तथा यथास्वं तैः शोषैः ।
अपिशब्दादन्यैरपि पूर्वोक्तैः स्नेहैर्वृतादिभिस्तथा
मांसरसादिभिर्योजयेत् । तथा क्षीरेण जलेन च । मुश्रु-
तस्तु स्पष्टतस्ववाच । तत्तुं नस्यं दयं वाताभिभूते शिरमि
दन्तकेशश्मश्रुप्रपातदारुणकर्णशूलकर्णक्षयं इति निरन्तर-
पघातनासारोगास्यशोषापवाहुकाऽकालज्वली रलितप्रा-
दुर्भावदारुणप्रबोधेषु वातपित्तिकेषु चान्येषु मुख्यरोगेषु
वातपित्तहरद्रव्यसिद्धेन स्नेहेनेति । शिरोविरेचने श्लेष्म-
णाऽभिव्यासतालुकंठशिरसामरोचकशिरोगौरवशूलरी-
नसाऽर्धावभेदककुमिप्रतिश्यायाऽप्रसमाप्यमाने वक्ष्ये
चोर्ध्वजत्रुगतेषु कफजेषु विकारेषु शिरोविरेचनद्रव्यै-
स्सिद्धेन वा स्नेहेनेति । तथा सम्यग्विशुद्धं क्षीरमिति
नस्यं विरेचयेत् । अवपीडस्तु शिरोविरेचनवद-
भिष्यदसर्पदष्टविंसज्ञेभ्यो दद्याच्छिरोविचनद्रव्याणाम-
न्यतममवपीडयाऽवपिष्य चेतोविरेकारकुमिविषाभि-
पन्नानां चूर्णं प्रधमेत् । शर्करक्षुसर्क्षारघृतमांस-
रसानामन्यतमं क्षीणानां शोणितपित्तं च विदध्याम् ।

कृशदुर्बलभीरूणां सुकुमारस्य योषिताम् । श्रुताः स्नेहाः शिरःशुद्धे कल्कस्तेभ्यो यथा हित इति ॥ ८ ॥

प०—तथा मांसरसेन तथासृजा रक्तेन खपुरैर्निर्यासैर्योजयेत् । अपिशब्दाद्यथास्वं यौगिकैरपि स्नेहैः स्निग्धैर्मधुरद्रव्यैर्नस्यं योजयेत् । शमनं नस्यं पूर्वं पूर्वनिर्दिष्टैर्यथास्वं यौगिकैः स्नेहैः तथा भेषजस्वरसादिभिर्योजयेत् । तथा क्षीरेण सलिलेन वा योजयेत् ॥ ८ ॥

हे०—वृंहणनस्यस्य द्रव्याण्याह—वृंहणमिति । असृ-
मुधिरं, खपुरो नियीसो मोचरसादिः, अपि-
शब्दाद् वृंहणद्रव्यसाधितः स्नेहादिभिश्च । शमने नस्यस्य
द्रव्याण्याह—शमनमिति । पूर्वैर्धन्वमांसरसादिभिः शम-
नीषधसाधितस्नेहादिभिश्च ॥ ८ ॥

अधुनाऽन्यानपि नस्यविशेषानाह—

मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्विधा स्नेहोऽत्र मात्रया ।
कल्काद्यैरवपीडस्तु तीक्ष्णैर्मूर्धविरेचनः ॥ ९ ॥

स०—एषु नस्यभेदेषु मध्ये मर्शाख्यः प्रति-
मर्शाख्यश्चेति स्नेहो द्विधा भेदद्वयेन भवति ।
कथम् । मात्रया मात्राभेदेन नतु वस्तुभेदेन ।
तुरवधारणे भिन्नक्रमः । कल्काद्यैरेवाऽवपीडो न
स्नेहेन । स चाऽवपीडस्तीक्ष्णैः शुंठयादिभिः कल्ककाथ-
रसाद्यैर्न मृदुभिः । मूर्धविरेचनाख्यं नामांतरमस्य ।
अतीक्ष्णैस्तु शमनसंज्ञमेव ॥ ९ ॥

प०—अत्र नस्यविधौ त्रिविधः स्नेहोऽस्य विधौ
स्नेहोऽत्र द्विप्रकारो मात्राभेदात् । मर्शस्तथा प्रतिम-
र्शश्च । कल्ककाथस्वरसादिभिर्निष्पादितो यो नि-
ष्पीडय पिचुना दीयते सोऽवपीडसंज्ञकः । कल्की-
कृतादौषधाद्धर्षपीडितः द्रुतो रसोऽर्धपीडित इत्यप-
रेषां सोऽवपीडः । तीक्ष्णैः कल्ककाथादिभिर्दत्तो
मूर्धविरेचनसंज्ञो भवति ॥ ९ ॥

हे०—मर्शादीन्पंच नस्यभेदानाह—मर्शश्चेति । मर्शप्र-
तिमर्शौ स्नेहस्य बहुत्वालपकृतौ भेदौ । अवपीडशिरोविरे-
चनी कल्कादिनस्यस्य मृदुत्वतीक्ष्णत्वकृतौ भेदौ ॥ ९ ॥

विरेचनस्य प्रकारांतरमाह—

ध्मानं विरेचनश्चूर्णो ॥ १० ॥

स०—चूर्णो मरीचादिभिः कृतो विरेचदो बहिर्दोष-
निरसनो ध्मानं प्रध्मानाख्यं नस्यं स्यात् । कथं नासया
प्रणीयमानः ॥ १० ॥

प०—विरेचनद्रव्यैर्निष्पादितश्चूर्णो ध्मानं प्रध्मा-
पनसंज्ञं भवति ॥ १० ॥

हे०—विरेचनचूर्णकृतं नस्यं ध्मानं प्रधमनाख्यमिति
पंच ॥ १० ॥

कथं पुनरसौ नासायां ध्मापयितव्य इत्याह—

युञ्ज्यात्तं मुखवायुना ।

षडंगुलद्विमुखया नाड्या भेषजगर्भया ।

स हि भूरितरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति ॥ ११ ॥

स०—युञ्ज्यात्तं चूर्णं मुखवायुना फूत्काराख्येन
प्रवेशयेत् । कथम् । नाड्या कारणभूतया । किंभूतया ।
षडंगुलानि यस्याः सा षडंगुला । द्वे मुखे यस्याः सा
द्विमुखा । षडंगुला चाऽसौ द्विमुखा च षडंगुल-
द्विमुखा तथा । तथा भेषजगर्भया त्रिकट्वादिचूर्णभरि-
तया । स हि चूर्णो भूरितरं बहुतरं दोषं चूर्णत्वाद-
पकर्षति निर्हरति । यथा कल्ककाथादयः । ततस्त-
स्माद्विरेचनाख्योऽयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

प०—तं चूर्णं मुखवायुना फूत्कृत्य नासायां प्रणयेत्,
नाड्या द्विमुखया षडंगुलया तथा भेषजगर्भया ।
द्वे मुखे यस्याः सा द्विमुखा । भेषजं गर्भे मध्ये
यस्याः सा भेषजगर्भा तथा भेषजगर्भया । स यस्मा-
द् ध्मानाख्यो नस्यविशेषश्चूर्णाद्भूरितरं दोषं श्लेष्मा-
ख्यमपकर्षति च अपसारयति ॥ ११ ॥

हे०—प्रधमनविधिमाह—युञ्ज्यादिति । प्रधमनस्यं बहु-
दोषहरत्वे युक्तिमाह—संज्ञेति । चूर्णं हि द्रवग्राहित्वाद्वह-
दोषापकर्षणं मर्शादिमानशानार्थम् ॥ ११ ॥

अधुना मर्शस्नेहस्य परिमाणमधिकृत्याह—

प्रदेशिन्यंगुलीपर्वद्वयान्मग्नसमुद्धृतात् ।

यावत्पतत्यसौ बिंदुर्दशाष्टौ पट्टक्रमेण ते ॥

मर्शस्योत्कृष्टमध्योनामात्रास्ता एव च क्रमात् ।

बिंदुद्वयोनाः कल्कादेः ॥ १२ ॥

स०—प्रदेशिन्यंगुष्ठसमीपजांगुली तस्याः पर्वद्वयं
तस्मात् । किंभूतात् । पूर्वं मग्नं पश्चात्समुद्धृत्य

तस्मान्मग्नसमुद्धृतात् तर्जनीपर्वद्वयाद्यावत्परिमाणं
पतत्यसौ बिंदुरुच्यत इति शेषः । ते बिंदवो
यथासंख्यं मर्शस्य दशोत्कृष्टा मात्रा । अष्टौ मध्यमा
मात्रा । षट् कनिष्ठा मात्रा । ता एव
क्रमान्मात्रा बिंदुद्वयेनोनाः कल्कस्वरसादेः । तेनाष्टौ
बिंदव उत्तमा मात्रा षण्मध्यमा चत्वारः कनिष्ठेत्यवति-
ष्ठते । यावदिति यत्परिमाणमस्येति यत्तदेतेभ्यः परि-
माणे वतुप् । आ सर्वतान्न इत्याकारादेशः ॥ १२ ॥

प०—प्रदेशिन्यङ्गुष्ठसमीपे या अङ्गुली तस्याः
पर्वद्वये तस्मात् प्रदेशिन्यङ्गुलीपर्वद्वयादादौ मग्नान्
पश्चात्समुद्धृतात् स्नेहादिद्रवद्रव्यबुडितौ क्षिप्वाद्या-
वत्पतति । असौ बिन्दुरित्युच्यते । ये बिन्दवो
यथाक्रमं दशप्रधाना मात्रा मध्यमा । अष्टौ
बिन्दवः षट्बिन्दवः ऊना मात्रा । एतावन्मात्र-
योत्कृष्टमध्येनक्रमेण बिन्दुद्वयेनोना बिन्दुद्वयही-
नात्सद्यःकल्कादेः क्वाथसरसनादेरस्यं बोद्धव्यम् ।
तेनाष्टौ बिन्दव उत्कृष्टा मात्रा, षट् बिन्दवो
मध्यमा मात्रा, चत्वारो बिन्दवो हीनाः कल्कादेः १२
हे०—बिन्दुमानमाह—प्रदेशिनीति । यावत्पतति
तावद्बिंदुः न प्रथमपतितमेव । मर्शस्य मात्रात्रयमाह—
दशाष्टाविति । ते बिंदवः । अवपीडशिरोविरेचनयो-
मात्रात्रयमाह—ता एवेति । बिंदुद्वयोना अष्टषट्चतु-
र्बिंदुकाः ॥ १२ ॥

अधुना येषां नस्यमयुक्तं तानाह—

योजयेन्न तु नावनम् ।

तोयमद्यगरस्नेहपीतानां पातुमिच्छताम् ॥
भुक्तभक्तशिरःस्नातस्नातुकामस्युतासृजाम् ।
नवपीनसवेगार्तसूतिकाश्वासकासिनाम् ॥
शुद्धानां दत्तवस्तीनां तथाऽनार्तवदुर्दिने ।
अन्यत्राऽत्ययिकाद्वाधेः ॥ १३ ॥

स०—तोयादि पीतं यैस्तेषाम् । आहिताग्न्या-
दित्वात्परनिपातः । तथा पातुमिच्छतां नावनं नस्यं
नैव योजयेत् । तोयादिपीतानां पातुमिच्छतां च प्रयो-
जितं नस्यं नासास्यदोषदेहतिमिरशिरोरोगान् कुर्यात् ।
भुक्तभक्तस्य च दोषा ऊर्ध्वस्रोतांस्यावृत्य छर्दिश्वासका-
सप्रतिश्यायान् जनयेयुः । शिरःस्नातस्य शिरोऽक्षि-

कर्णशूलकंठरोगपीनसहनुमन्यास्तंभादितिशिरःकषणम् ।
स्नातुकामस्य च मूर्ध्नि स्निमितो दोषो जगाम-
रुचिपीनसान् । सुतरक्तस्य च क्षामनामर्शचि-
मग्निसदनं च । नवप्रतिश्यायस्य स्रोतोमेघाद् दृष्ट-
प्रतिश्यायकृमिकंठविचर्चिकारोगान् । मुखोन्माद-
वेगार्तानां भृशतरं वेगविधारणजान् विकारान् । गर्भि-
कायाः सुतरक्तदोषान् । श्वासकासिनोर्वायुपित्त-
शुद्धानां कृतवमनविरेचनानां श्वासकामर्शविषाद-
शिरोगौरवकृमिकंठदोषान् । दत्तवस्तीनां विमुच्य-
स्तयाऽतिव्याप्या श्वासकासादान् । तथाऽनार्तवदु-
र्दिनेऽपि सहसैव शैत्याच्छिरोरुक्वेपथुस्तेमिवनासुने-
कंठपाकमन्यास्तंभकंठरोगप्रतिश्यायान् विकारान् ।
नस्यदोषेषु जातेषु यथास्वमायतनं दोषोऽप्येव नाऽ-
वेक्ष्य स्नेहस्यंदशिरोविरेकवक्त्रकंठपतंक्तीक्ष्णार्तदोष-
गण्डपादीनि यथास्वं कुर्यात् । मग्नं चोक्तम् । गर्भि-
ण्या भक्तद्वेषवरमूर्च्छाऽर्थावभेदाः स्युः । अतएव न
व्यगं विकलेंद्रियमुन्मादापस्मारयुक्तं वा स्नातम् ।
प्रेण तु गर्भिणी रूक्षे नस्यकर्मणि वर्णान्काशोर्त-
पिकच्छुभिः शृतं पयः पिबेत् । बलाविदापैशुमर्ती-
मेदाभिर्वैभिरेव च शृतं हविर्वातहरसिद्धश्च स्नेहः
शिरोवस्तौ कर्णपूरणे च योज्यः । सर्वं च वृंहणमन-
पानमिति । तोयपीतादिषु सदैव किं न योजयि-
त्याह । अन्यत्रेत्यादि । आत्ययिके व्याधौ नस्यं
योज्यमेव ॥ १३ ॥

प०—नावनं नस्यं न योजयेत् न दद्यात् ।
तोयमद्यगरस्नेहपीतानां दत्तवस्तिपर्यन्तानामनार्त-
वदुर्दिने वर्षाकालं विमुच्य योऽन्यकालस्तस्मिन् ।
दुर्दिनं शीतवातवर्षान्तरालदिनम् । तदुन्मार्त-
दुर्दिनं किमेषां सर्वथा तत्प्रयोजयेदित्याशंक्ये-
माह—आत्ययिकाद्व्याधेरन्यत्रात्ययिकव्याधिं यत्-
यित्वा न योजयेदिति बोद्धव्यम् । आत्ययिके
पुनर्व्याधौ तोयमद्यगरपीतानामपि योजयेदेव
नस्यम् ॥ १३ ॥

हे०—पीततोयादीनां नस्यं निषेधितं—योजयेदिति ।
पातुमिच्छतां तोयादीन्येव । भुक्तभक्तो भुक्तवान्, नवपी-
नसः अपक्वपीनसः, वेगार्त उत्पन्नविषमृत्तादिवेगः, अना-

तत्रतुदिने अवार्णिकाग्रे, आत्ययिकाद्वयाधेरन्यत्र निषेधः ।
संग्रहे तु तत्र भुक्तभक्तस्य नस्येनेरितो दोषः ऊर्ध्वानि
स्रोतांस्वावर्त्य छर्दिश्वासकासप्रतिश्यायान् जनयेत् । स्नेहा-
दिपीतपातुकामानामक्षिनासास्थस्फंदोपदेहतिमिरशिरोग-
दान्, शिरःस्नातस्य शिरोऽक्षिर्णशूलकंठरोगपीनसहनु-
मन्यास्तंभार्दितशिरःकंपान्, स्नातुकामस्य मूर्द्धस्तैमित्य-
जाड्यारुचिपीनसान्, स्नुतरक्तस्य क्षामतामरुचिमभिसादं
च, मूत्रितोच्चारितयोर्भृशतरं वेगधारणजान् विकारान्,
अभिहतस्य तीव्रतरं रुजं, कृतवमनादीनां श्वासकासस्वरै-
द्रियहानिशिरोरोगगौरवकङ्कमिदोषान्, गर्भिण्या भक्तद्वे-
पञ्चमूर्च्छार्धावभेदकाः स्युः । अपत्यं च व्यंगविकलै-
द्रियमुन्मादापस्मारयुक्तं वा । तृतिकायाः स्नुतरक्तोक्तान्
दोषान्, नयप्रतिश्यायस्य स्रोतोरोधाद् दुष्टप्रतिश्यायकेश-
शातकृमिकङ्कविचर्चिकाः, श्वासकासिनोर्वातवृद्धिः ।
अकालदुर्दिने सहसैव शैत्याच्छिरोग्वेपथुस्तैमित्यताडनेत्र-
कङ्कपाकमन्यास्तंभकंठरोगप्रतिश्यायारुचिकाः । तेषु यथा-
स्वमायतनं दोषोद्रेकं चापेक्ष्य स्नेहस्वेदशिरोवक्त्रलेपसेक-
तीक्ष्णावपीडभ्रमगङ्गापादीनाचरेत् । जिशेवेण तु गर्भिणी
रुक्षे नत्यकर्मणि वर्षाभूकाकोलीकपिकच्छूभिः शृतं पयः
पिबेत् । बलाविदार्यशुमतीमेदाभिर्वा । एभिरेव च शृतं
हविर्वातहरं सिद्धश्च स्नेहः शिरोवस्ती कर्णपूरणे च योज्यः ।
सर्वे च बृंहणमन्नपानं भुक्तभक्तादिष्वपि चात्ययिकव्या-
ध्यातुरमपेक्षेतेति ॥ १३ ॥

सांप्रतं यत्र काले यत्र च दोषे नस्यं प्रयोज्यं
तदर्शनार्थमाह—

अथ नस्यं प्रयोजयेत् ।

प्रातः श्लेष्मणि मध्याह्ने पित्ते सायंनिशोश्चले ॥

स०—श्लेष्मरोगे प्रातर्नस्यं प्रयोजयेत् । पित्त-
रोगेषु मध्याह्ने । वातेऽपराह्णे रात्रौ च । कारणे
कार्योपचारात्कफरोगः श्लेष्मशब्देनोक्तः । तेन श्लेष्म-
रोगादिषु प्रातर्नस्यं योज्यम् । संग्रहे विशेषः । लाला-
स्रावसुतिप्रलापदंतकटकटायनक्रथनकृच्छ्रोन्मीलनपूति-
मुखकर्णनादतृष्णार्दितशिरोरोगश्वासकासोन्निद्रेषु रात्रा-
विति ॥ १४ ॥

प०—अथशब्दोऽत्र मङ्गलाभिधायी बोद्धव्यः ।
प्रातः श्लेष्मणि कफजाते विकारे प्रत्यूषसि श्लेष्म-
काले नस्यं योजयेत् । पित्ते कुपिते वातादुत्थे

वा विकारे मध्याह्ने पित्तवेलायां नस्यं योजयेत् ।
सायमपराह्णे निशि च रात्रौ वायौ कुपिते तदुत्थे
विकारे नस्यं योजयेत् ॥ १४ ॥

हे०—विरेचननस्यस्य कालमाह-अथेति । चले वायौ
संग्रहे तु लालास्रावसुतिप्रलापदंतकटकटायनक्रथनकृच्छ्रो-
न्मीलनपूतिमुखकर्णनादतृष्णार्दितशिरोरोगश्वासोन्निद्रेषु रा-
त्राविति ॥ १४ ॥

स्वस्थवृत्ते तु पूर्वाह्णे शरत्कालवसंतयोः ।
शीते मध्यदिने ग्रीष्मे सायं वर्षासु सातपे ॥

स०—तुल्यधारणे । स्वस्थवृत्ते शरदि वसंते च
पूर्वाह्णे एव नस्यं योज्यम् । शीते हेमंतशिशिरलक्षणे
मध्याह्ने । ग्रीष्मे सायमपराह्णे । वर्षासु सातपे दृश्यमाने
रवौ वासरे प्रयोजयेत् ॥ १५ ॥

प०—स्वस्थवृत्ते स्वस्थवृत्ताधिके विकारे नस्यं
योजयेत् पूर्वाह्णे अहः पूर्वभागे । कदा शरत्काले
वसन्ते च । स्वस्थवृत्ते शीतकाले शीतसामान्या-
च्छिशिरे हेमन्ते च मध्यन्दिने नस्यं योजयेत् ।
तथा ग्रीष्मे काले सायमपराह्णे स्वस्थवृत्ते नस्यं
योजयेत् । केषाम् । वर्षासु सातपे दिवसे नस्यं
योजयेत् । स्वस्थवृत्त एव ॥ १५ ॥

हे०—स्वस्थं चतुर्भेदेन पूर्वाह्णादिषु सातप इति
वर्षासु यदैवातपस्तदैव । संग्रहे तु पञ्चकर्माण्याचरतो
बस्तिकर्मोत्तरकालमेवेति ॥ १५ ॥

अधुना दोषापेक्षया नस्यकालनियममाह—

वाताभिभूते शिरसि हिध्मायामपतानके ।
मन्यास्तंभे स्वरभ्रंशे सायंप्रातर्दिनेदिने ।
एकाहांतरमन्यत्र सप्ताहं च तदाचरेत् ॥ १६ ॥

स०—वाताभिभूतमूर्धादिषु स्वरभ्रंशांतेषु सायंप्रातः
पूर्वाह्णाऽपराह्णयोः प्रतिदिनं च नैकाहांतरितम् ।
अन्यत्र वाताभिभूतमूर्धादिभ्योऽन्यस्मिन् रोगे एकाहांतरं
सप्ताहं च नस्यमाचरेत् । सप्ताहादूर्ध्वं नस्यं न विदध्या-
दित्यर्थः ॥ १६ ॥

प०—वाताभिभूते वाताक्रान्ते शिरसि मस्तके
तथा हिध्मायां रोगे तथाऽपतानकाख्ये वातव्याधौ
तथा मन्यास्तंभे स्वरभ्रंशे स्वरविकृतौ सायं प्रातः

पूर्वाह्णापराह्नयोर्दिनेदिने प्रतिदिनं नस्यं योजयेत् । अन्यत्र वातादिभूतशिरसीत्यादिवर्जं न प्रतिदिनं नस्यं योजयेत् ॥ १६ ॥

हे०—वातादिभूतशिरस्कादिषु पञ्चसु प्रत्यहं प्रातः सायं च । अन्येषु तु रोगेष्वेकाहान्तरं स्वे स्वे दोषकाले । नस्यावृत्तेरवधिमाह—सप्ताहमिति । तन्नस्यं संग्रहे तु पञ्च सप्त नव वा दिनानि दद्यादासम्यग्योगादिति ॥ १६ ॥

इदानीं यादृशस्य पुरुषस्य यथास्थितस्य नस्यं देयं तदाह—

स्निग्धस्विन्नोत्तमांगस्य प्राक्कृतावश्यकस्य च । निवातशयनस्थस्य जत्रूर्ध्वं स्वेदयेत् पुनः १७ ॥

स०—पूर्वं स्निग्धं पश्चात्स्विन्नमुत्तमांगं शिरो यस्य तस्य तथा प्राक् पूर्वं कृतमावश्यकमवश्यकरणीयमुच्चारमूत्रोत्सर्गदन्तधावनादिकं येन स प्राक्कृतावश्यकस्तस्य तथा निवातस्थाने शयनं यत्तत्र स्थितस्य सतो भूयो जत्रूर्ध्वं स्वेदयेत् ॥ १७ ॥

प०—अथ नस्यार्हस्य पुंसः पूर्वं स्निग्धं पश्चात् स्विन्नमुत्तमाङ्गं शिरो यस्य तस्य । तथा नस्ययोजनात्पूर्वं कृतमावश्यकं पुरीषाद्युत्सर्गलक्षणं येन तस्य तथा स्वास्तीर्णनिवातशयनस्थस्य जत्रुण ऊर्ध्वं तस्य स्वेदयेत् ॥ १७ ॥

हे०—नस्यविधिमाह—स्निग्धस्विन्नेति ॥ १७ ॥

अथोत्तानर्जुदहस्ये पाणिपादे प्रसारिते ।

किञ्चिदुन्नतपादस्य किञ्चिन्मूर्धनि नामिते ॥

नासापुटं पिधायैकं पर्यायेण निषेचयेत् ।

उष्णांबुतप्तं भैषज्यं प्रनाड्या पिचुनाऽथवा १८

स०—अथाऽनन्तरमुत्तानस्पष्टस्थितशरीरस्य सतो हस्तचरणे प्रसारिते तथा किञ्चिदुन्नतचरणस्य किञ्चिच्छिरसि नामिते सति नासापुटमेकं पिधाय स्थगयित्वा पर्यायेण नतु युगपद्भैषज्यं निषेचयेत् । कीदृशमुष्णांबुतप्तमुष्णोदकोष्णीकृतम् । केन परिषेचयेत् । प्रनाड्याऽथवा पिचुना कार्पासादिमयेन ॥ १८ ॥

प०—अथ स्वेदानन्तरमुत्तानर्जुदेहस्य स्पष्टं कृत्वा स्थितस्याकुटिलशरीरस्य पाणिपादे प्रसारिते सति ।

पाणी च पादौ च पाणिपादम् । तस्मिन् प्रसारिते सति नस्यं योजयेत् । तथा किञ्चिदापदुन्नतपादस्य न परं खट्वादिकं तथा कर्तव्यं येनोन्नतौ पादौ सम्प्रेते । एवं किञ्चिन्मूर्धनि नामिते सति नासापुटमेकं पिधाय स्थगयित्वा द्वितीयं पुटे नस्यद्वयेन नासापुटे स्थिते तस्मिन्नस्यं योजयेत् । पुनर्नामितं नस्यं निषेचयेत् । नासापुटं पिधाय निषेचनस्य नासापुटे नस्यं निषेचयेत् । एवं पर्यायेण नस्यं निषेचयेत् । प्रणास्या नाडीयन्त्रगायत्रा पिचुना कार्पासादिमयेन ॥ १८ ॥

हे०—आवश्यकदन्तधावनादि यत्तत्र न स्यात् । नासापुटद्वये प्रनाड्या प्रणालिकया ॥ १८ ॥

दत्ते पादतलस्कंधहस्तकर्णादि मर्दयेत् १९ ॥

स०—दत्ते नस्ये सति पादतलस्कंधहस्तकर्णादि मर्दयेत् । आदिशब्देन प्रीवालकादिसंज्ञितम् । सुश्रुते चाऽभ्यधायि । वस्त्रावच्छादितेनैव । नस्यं प्रदेशिन्योनामितनासिकाप्रायं विशुद्धमोक्षं । हस्तेन स्नेहमुष्णांबुतप्तं रजनादिशुक्लीनामनस्यं वच्छिन्नधारगार्सिचेदिति ॥ १९ ॥

प०—भैषज्ये दत्ते पादतलस्कंधहस्तकर्णादि मर्दयेत् । पादतलादीं संवाहनं कुर्यात् ॥ १९ ॥

शनैरुच्छिद्य निष्ठीवेत्पार्श्वयोरुभयोस्ततः ।

स०—ततो मर्दनानन्तरं शनैरुच्छिद्य पार्श्वयोरुभयोर्निष्ठीवेत् अनस्यवहरन् । कफसहितमस्यवहनमप्रमादसादयेदोषं च संवर्धयेत् । एकपार्श्वनिष्ठीवने न मर्दाः शिरा भेषजेन सम्यग्व्याप्यते ॥ २० ॥

प०—अनन्तरं शनैः शनैरुच्छिद्योर्ध्वं मर्दयन् नीत्वा निष्ठीवेत् । श्लेष्मसिद्धान्तं युज्यादुभयोः पार्श्वयोरनन्तरं दक्षिणनासापुटप्रणीतापार्श्वं प्रासमार्श्वं निष्ठीवेत् ॥ २० ॥

हे०—उच्छिद्य नासायां श्वासम् ऊर्ध्वं नीत्वा उभयोः पार्श्वयोर्निष्ठीवेत् यावद्भेषजक्षयः ॥ २० ॥

आभेषजक्षयादेवं द्विस्त्रिवा नस्यमाचरेत् २१ ॥

स०—एवमनेन क्रमेणाऽऽभेषजक्षयाद् द्विस्त्रिवा नस्यं कुर्यात् । नतु नस्यमात्रा सकृदेव प्रदेयव्या दीनमात्र

चौषधं न देयम् । तद्धि दोषानुक्लेश्यानिर्हरद्वारवारु-
चिकासप्रसेकपीनसच्छर्दिक्ठरोगान् कुर्यात् । अधि-
कमतियोगादोषान् कुर्यात् । सकृदेव सर्वं दत्तमुच्छिद्य-
मानं शिरोरोगप्रतिश्यायघ्राणक्लेदानुच्छ्वासोपरोधं च
कुर्यात् । अत्युष्णं दाहपाकज्वररक्तागमूर्च्छाश्रमान् । अति-
शीतं हीनदोषानेव । अत्युन्नतशिरसोऽसम्यक्प्रतिपद्यमानं
तानेव हीनदोषान् । अत्यवनतशिरसो दूरगमनान्मूर्च्छा-
जाड्यज्वरान् । संकुचितगात्रस्य सम्यग्धमनीरप्राप्नुवद्दो-
षोक्लेशं कुर्यात् ॥ २१ ॥

प०—एवमनया रीत्या द्वौ वारौ त्रीन् वारान्
अधोनस्यमाचरेत् ॥ २१ ॥

हे०—नस्ये पुटसंख्यामाह—एवमिति ॥ २१ ॥

यदि च नस्ये दीयमाने भेषजवेगादसात्म्येन संजात-
मूर्च्छायां प्रतीकारमाह—

मूर्च्छायां शीततोयेन सिंचेत्परिहरन् शिरः २२ ।

स०—मूर्च्छायां सत्यां शीतजलेन मूर्ध्वर्जं सिंचेत् ।
संग्रहेऽप्युक्तम् । नच नस्ये निषिद्धमाने कोपहासव्या-
हारस्यंदनोच्छिदनान्याचरेत् । तथाहि शिरोरूक्प्रतिश्या-
यकासतिमिरखलितपलितव्यंगतिलकालकमुखदूषकानां
संभव इति ॥ २२ ॥

प०—नस्ये दीयमाने मूर्च्छायामुपजातायां भेष-
जवेगादशाम्यतया वा शिरः परिहरन् शिरो-
वर्जयन् शीततोयेन शीताम्भसा सिंचेत् परि-
षेचयेत् ॥ २२ ॥

हे०—नस्यमूर्च्छायां प्रतीकारमाह—मूर्च्छाया-
मिति ॥ २२ ॥

स्नेहं विरेचनस्यांते दद्यादोषाद्यपेक्षया ॥ २३ ॥

स०—विरेचनस्यावसाने देशदोषसात्म्याद्यपेक्षया
स्नेहमनुसंन्यसेत् । तंत्रांतरे चोक्तम् । अथ नस्यार्हं
नरमव्याहतवेगं धौतांतर्बहिर्मुखमवस्थितशिरसं प्रायोगि-
कधूमपानविशुद्धस्रोतसं स्वास्तीर्णनिवातशयनस्थमुत्तान-
शीर्षमीषदुन्नतपादं प्रसारितचरणं च जत्रूर्ध्वं पाणितापेन
पुनः पुनः स्वेदयेदिति ॥ २३ ॥

प०—वैरेचनिके नस्यस्यान्ते च सति स्नेहं नस्यं
दद्यात् न रूक्षम् । तच्च दोषाद्यपेक्षया ज्ञात्वा दोषा-
दीन् यौगिकं तैलाद्यन्यतमं योजयेत् ॥ २३ ॥

हे०—विरेचनस्यानन्तरं तीक्ष्णत्वदोषप रिहारार्थं स्नेहन-
नस्यमंगत्वेनाह—स्नेहमिति ॥ २३ ॥

नस्यांते वाक्शतं तिष्ठेदुत्तानः ॥ २४ ॥

स०—नस्यावसाने वाक्शतं मात्राशतमुत्तानो निद्रा-
मासेवमानस्तिष्ठेत् ॥ २४ ॥

प०—प्रपातनस्ये पुमान् उत्तानो वाक्शतं
मात्राशतं तिष्ठेत् ॥ २४ ॥

हे०—निवृत्तनस्यस्योत्तानशयनमाह—नस्यान्त इति ।
वाक्शतं गुर्वक्षरोच्चारणपर्याप्तं कालम् ॥ २४ ॥

धारयेत्ततः ।

धूमं पीत्वा कवोष्णांबुकवलान् कंठशुद्ध्ये २५ ॥

स०—ततो वाक्शतावस्थानादनंतरमीषदुष्णजल-
कवलान् धारयेत् । किमर्थम् । कंठशुद्ध्ये उत्किल-
ष्टदोषशांतये । किं कृत्वा । धूमं विरेचनाद्यन्यतमं
यथायोगं पीत्वा ततोऽस्य स्नेहोक्तविधिमाचारमा-
दिशेत् ॥ २५ ॥

प०—ततोऽनन्तरं गैरिकधूमं पीत्वा किञ्चिदु-
ष्णमम्बुकवलान् कंठशुद्ध्यर्थं धारयेत् ॥ २५ ॥

हे०—उत्तानशयनानन्तरं धूमगण्डूपावाह—धारयेदिति ।
संग्रहे तु अथ नस्यार्हं नरमव्याहतवेगं धौतांतर्बहिर्मुखं
नातिक्षुधितं प्रायोगिकधूमपानविशुद्धस्रोतसं ततः कनक-
रजतताम्राद्यन्यतमभुक्तिस्थितं प्रदेशौषधित्रिभागं वामहस्तां-
गुष्ठकनिष्ठिकाग्रमाकृष्य नयनप्रच्छादनं चतुर्गुणं वासो
मध्यमया नासाग्रमुन्नमय्य प्रदेशिन्यनामिकाभ्यां चैकैकं
नासापुटं पर्यायेण पिधयेतरस्मिन्नपि दक्षिणहस्तेन प्रना-
डया पिचुना वा अनवलिप्तधारमासिञ्चेत् । न च हीना-
धिकं सकृदेव श्रुर्वमत्युष्णशीतमत्युन्नतावनताशिरसि संकु-
चितगात्रीयं वा देशं, तत्र हीनं दोषमुक्लेश्यानिर्हरद्वौ-
रवारुचिकासप्रसेकपीनसच्छर्दिक्ठरोगान् कुर्यात् । अधि-
कमतियोगादोषान्, सकृदेव सर्वमुक्लेशेन शिरोरोगप्रतिश्या-
यघ्राणक्लेदानुच्छ्वासोपरोधं च । अत्युष्णं-दाहपाकज्वररक्ता-
गमशिरोरूग्दृष्टिदौर्बल्यमूर्च्छाश्रमान् । अतिशीतं—हीनदो-

घान् अत्युन्नतशिरसोऽपि सम्यक्छिरोऽप्रतिपद्यमानं तानेव
अत्यवनतशिरसोऽतिदूरगमनान्मूर्च्छाजाड्यकण्डूदाहज्व-
रान्, संकुचितगात्रस्य सम्यक्धमनीव्यानुबद्धोषोत्क्षे-
षेदनां स्तम्भं वा । न च नस्ये निषिच्यमाने कोपहारा-
व्याहारस्पन्दनोच्छिन्दनान्याचरेत् । तथाहि शिरोरुक्प्रति-
शयायकासतिमिरखलतिपलितव्यंगतिलकालकमुखदूषकाणां
सम्भवः । अनभ्यवहरंश्च वामदक्षिणपार्श्वयोरौषधं निष्ठी-
वेत् । सकफं हि तदभ्यवहृतमग्निमवसादयेद्दोषं च संव-
र्द्धयेत् । एकपार्श्वनिष्ठीवनेन सर्वाः शिराः भेषजेन सम्य-
ग्व्याप्यन्ते । पुनःपुनश्चैनं स्वेदयेत् । अथास्य स्नेहोक्तमा-
चारमादिशेदतिद्रवपानं च वर्जयेदिति ॥ २५ ॥

सम्यक्स्निग्धे सुखोच्छ्वाससप्तबोधाक्षपाटवम् ।

स०—सम्यक्स्निग्धे शिरसि सुखोच्छ्वासादयः
स्युः । संप्रहे चोक्तम् । सम्यक्स्निग्धे मूर्धनि विरिक्ते
वा सुखोच्छ्वासनिःश्वाससुखसुतबोधाक्षिपाटवानि
स्युः ॥ २६ ॥

प०—तत्र सम्यक्स्निग्धे मूर्धनि सुखेनोच्छ्वा-
सनपूर्वं श्वासप्रवृत्तिः । तथा सुखेन स्वप्रतया
प्रबोधो निद्राया निवृत्तिः सुखेन वा । अक्षपाट-
वमिन्द्रियाणां विशुद्धिः ॥ २६ ॥

हे०—स्नेहनस्यस्य सम्यग्योगमाह—सम्यक्स्निग्ध
इति । स्वप्रबोधौ सुखेन स्नेहनस्यस्य ॥ २६ ॥

रुक्षेऽक्षिस्तब्धता शोषो नासास्ये मूर्धशून्यता ।

स०—रुक्षे तु शिरस्यक्षिस्तब्धता तथा नासाया-
मास्ये च शोषो मूर्धशून्यता च स्यात् ॥ २७ ॥

प०—रुक्षे शिरसि स्नेहनस्यायोगे सति अक्ष्णोः
स्तब्धता स्तब्धत्वं जायते । नासायां तथास्ये मुखे
शोषः । मूर्धनि शून्यता रिक्तत्वम् ॥ २७ ॥

हे०—हीनयोगमाह—रुक्ष इति ॥ २७ ॥

स्निग्धेऽतिकंडूगुरुता प्रसेकारुचिपीनसाः २८ ।

स०—अतिस्निग्धे कंडूवादयः स्युः ॥ २८ ॥

प०—अतिस्निग्धे मूर्धनि स्नेहनस्यातियोगे अत्यर्थं
कण्डूर्जायते । तथा गुरुता गुरुत्वं शिरसि तथा
प्रसेकः श्लेष्मणो निरसनम् । अरुचिरन्नानभि-
नन्दिता । पीनसः प्रतिशयायः ॥ २८ ॥

हे०—स्नेहनस्यस्यातियोगमाह—स्निग्ध इति ॥ २८ ॥

सुविरिक्तेऽक्षिलघुता स्वरवक्रविशुद्धयः ॥ २९ ॥

स०—सुविरिक्ते सम्यग्विरिक्तेऽक्षिलघुतादयः स्युः २९

प०—सुविरिक्ते सम्यग्विरिक्ते मूर्धन्यश्चिन्तयुता
लाघवम् । वक्त्रस्वरयोर्विशुद्धिः स्फुटत्वम् ॥ २९ ॥

हे०—विरिचननस्यस्य सम्यग्विरिक्त-
इति ॥ २९ ॥

दुर्विरिक्ते गदोद्रेकः क्षामताऽतिविगंचनं ३० ॥

स०—दुर्विरिक्ते गदोद्रेको रोगस्याऽतिविगंचनं
चिते क्षामता कृशता स्यात् ॥ ३० ॥

प०—दुर्विरिक्ते तस्मिन् शिरसि गदोद्रेकः
व्याधिविवृद्धिरयांगे सति जायते । अतिविगंच-
चिते सति क्षामता शिरसो जायते । विगंचनस्य
नस्यस्यातियोगे सति ॥ ३० ॥

हे०—विरिचननस्यस्य हीनयोगमाह—दुर्विरिक्त-
विरिचननस्यस्यातियोगमाह—क्षामते ॥ ३० ॥

अधुना प्रतिमर्शस्य विषयं सूचयिष्यामः ।

प्रतिमर्शः क्षतक्षामचालवृद्धसुखात्मसु ।

प्रयोज्योऽकालवर्षेऽपि ॥ ३१ ॥

स०—प्रतिमर्शः क्षतादिषु प्रयोज्यः । अक्षतवर्ष-
णेऽपि कार्यः ॥ ३१ ॥

प०—प्रतिमर्शो नस्यविशेषः क्षतक्षामादिषु
प्रयोज्यः । तथाऽकालवर्षेऽकालदुर्दिनेऽपि क्षत-
उरःक्षतप्रभृतिक्षामो रुक्षान्नप्राप्तो रिक्तः । क्षत-
आपोऽशवर्षात् । वृद्धः संप्रतस्त्वयम् । सुखात्म-
सुमनाः ॥ ३१ ॥

हे०—प्रतिमर्शस्य विषयमाह—प्रतिमर्शो क्षतक्षामादिषु
लवर्षेऽपि अनार्तवदुर्दिनेऽपि संप्रहे । अक्षतवर्ष-
भीरुष्विति ॥ ३१ ॥

न त्विष्टो दुष्टपीनसः ।

मद्यपीतेऽवलश्रात्रे कृमिदूषितमूर्धनि ॥

उत्कृष्टोत्कृष्टदोषे च ॥ ३२ ॥

स०—दुष्टपीनसे तु न प्रयोज्यः । दुष्टपीनसो नासा-
रोगेषु वक्ष्यमाणः । तथा मद्यपीति तथाऽवश्रात्रे

रुद्धश्रवणमार्गे तथा कृमिभिर्दूषितो मूर्धा यस्य तस्मिन्
कृमिर्पाण्डितशिरसि तथोत्कृष्टो वृद्धिं गतस्तथोत्कृष्टः
प्रचलो दोषो यस्य तस्मिन्श्च प्रतिमर्शो न योज्यः ३२॥

प०—नन्विष्टो नाभिप्रेतः । दुष्टपीनसे दुष्टप्र-
तिश्याये मद्यपीते तस्मिन्नेव काले घनकाले पीतं
येन तथाऽवले श्रोत्रे हीनं बलं श्रोत्रविषये यस्य
तथा कृमिभिर्दूषितो मूर्धा यस्य तस्मिन्नेष्टः ।
तथोत्कृष्टदोषे उत्कृष्टदोषे बहुदोषे, उत्कृष्टदोषे
प्रच्युतदोषे नेष्टः ॥ ३२ ॥

हे०—अधिदुष्टपीनसादीनां प्रतिमर्शं निषेधति—न
त्विष्ट इति । अवलश्रोत्रे शब्दश्रवणासमर्थं उत्कृष्टदोषे
उत्कृष्टदोषे च ॥ ३२ ॥

केन प्रकारेण न योज्य इत्याह—

हीनमात्रतया हि सः ॥ ३३ ॥

३३०—हि यस्मात् हीनमात्रतया हीना मात्रा यस्य
स हीनमात्रस्तस्य भावो हीनमात्रता तया यस्मादसौ
प्रयुज्यते । एषां चोदीर्णदोषत्वात् तावता दोषोक्तेः एव
भवति न शमः ॥ ३३ ॥

प०—तस्माद्धीनमात्रतया हीनमात्रत्वाद्यतोऽसौ
मन्दात् प्रभृति मन्दो हीनमात्रो न प्रयोज्यः ।
तद्विषये तस्यासामर्थ्यात् ॥ ३३ ॥

हे०—हीनमानतया युक्तः स दोषनिर्हरणासमर्थत्वादे-
तेषु न योज्य इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

निशाहर्भुक्तवांताहःस्वमाध्वश्रमेतसाम् ।
शिरोऽभ्यंजनगंडूपप्रस्त्रवांजनवर्चसाम् ।
दंतकाष्ठस्य हासस्य योज्योऽन्तेऽसौ द्विविंदुकः ।

स०—असौ प्रतिमर्शो द्विविंदुको निशादीनां पंच-
दशानां कालानामन्ते प्रयोज्यः ॥ ३४ ॥

प०—प्रतिमर्शस्यैते पञ्चदश कालाः । स प्रति-
मर्शो निशाभुक्तादीनामन्ते योज्यः । अस्य प्रति-
मर्शो द्विविंदुकः विन्दुद्वयप्रमाणः ॥ ३४ ॥

हे०—प्रतिमर्शस्य पञ्चदशकालानाह—निशाहरिति ।
अहःस्वप्नो दिवास्वप्नः, श्रमो व्यायामः, प्रस्त्रावो मूत्रं,
द्विविंदुको विंदुद्वयमात्रः विंदुर्वा येन चोत्कृष्टो नावु-
त्कृष्टस्य जायते “निष्ठयुते यत्र वा खेहो न साक्षादुपलक्ष्यते”
इति ॥ ३४ ॥

पंचसु स्रोतसां शुद्धिः क्लमनाशस्त्रिषु क्रमात् ।
दृग्बलं पंचसु ततो दंतदाढ्यं मरुच्छमः ३५ ॥

स०—तत्र निशाहर्भुक्तवांताहःस्वप्नाख्येषु पंचसु
कालेषु प्रतिमर्शं प्रयुक्ते स्रोतसां शुद्धिर्भवति । क्रमा-
त्क्रमेणैव पठितेष्वध्वश्रममैथुनानां त्रयाणामन्ते प्रतिमर्शं
दत्ते सति श्रमनाशः स्यात् । उपलक्षणं चेदम् । मनः-
प्रसादशिरोलोघवे अपि भवतः । एवं शिरोऽभ्यंजनादिषु
पंचस्वन्ते प्रतिमर्शं योजिते सति दृष्टेर्बलं स्यात् । ततोऽ-
नंतरं दंतकाष्ठहासयोरन्ते यथासंख्येन द्विजदृढत्वं पवन-
शमश्च स्यात् ॥ ३५ ॥

प०—स पञ्चस्वाद्येष्वन्ते प्रयुक्तः स्रोतसां शुद्धिं
करोति । निशान्ते दिवसान्ते भुक्तान्ते वान्तान्तेऽहः-
स्वप्नान्ते स्रोतोविशुद्धिर्जायते । अध्वनः श्रमान्ते
शुक्त्यागान्ते क्लमनाशः स्यात् । दृग्बलं पञ्चस्त्विति ।
अभ्यङ्गान्तेऽञ्जनान्ते विडन्ते मूत्रान्ते गण्डुषान्ते
दृष्टिप्रसादः । दन्तधावनान्ते दन्तदाढ्यम् ।
हास्यान्ते मरुच्छमो वातशान्तिः ॥ ३५ ॥

हे०—उक्तकालानां फलमाह—पंचस्त्विति । पंचसु नि-
शांतादिषु स्रोतःशुद्धिः त्रिषु अध्वश्रमेरेतोऽन्तेषु क्लमनाशः,
पञ्चसु शिरोऽभ्यंजनादिषु दृग्बलं, दन्तधावनान्तेषु दन्तदाढ्यं,
हास्यान्ते वातोपशमः ॥ ३५ ॥

अधुनाऽजनस्य धूमादीनां च पुरुषविशेषं नियमं
करोति—

न नस्यमूनसप्ताब्दे नाऽतीताऽशीतिवत्सरे ।
न चोनाऽष्टादशे धूमः कवलो नोनपंचमे ।
न शुद्धिरूनदशमे न चात्तिक्रांतसप्ततौ ॥ ३६ ॥

स०—ऊनसप्तवर्षे नस्यं न योज्यम् । तथाऽत्तिक्रां-
ताशीतिवर्षे च नस्यं न प्रयोज्यम् । अपूर्णाऽष्टादशे
वर्षे धूमो न प्रयोज्यः । कवलोऽपूर्णपंचवत्सरे न
प्रयोज्यः । ऊनदशमवर्षे शुद्धिर्वमनविरेकादिका न प्रयो-
ज्या । तथा अतीतसप्ततिवर्षे शुद्धिर्न योज्या ॥ ३६ ॥

प०—न नस्यमूनसप्ताहे हीनसप्तवर्षमन्तरेण
योज्यम् । तथातीताशीतिवत्सरे नस्यं न योज्यम् ।
अतीताक्रान्तवत्सराणां वर्षाणामशीतिर्यस्य तास्म-
न्ने नस्यं न शस्तम् । न चोनाष्टादशे नरे धूमो

शस्तः । ऊनपञ्चके कवलो न शस्तः । न शुद्धिरु-
नदशम इति । ऊनदशमे वर्षे न शुद्धिः शस्ता ।
इत्येष प्रतिषेधो विरेकविषय एव बोद्धव्यो न वम-
नविषयः । प्रायः क्षीरघृताशित्वात् बालानां श्लेष्म-
जा गदाः । सर्वव्याधिषु शस्यन्त इति वचनान् ३६ ॥

हे०—वयोविशेषेण नस्यधूमकवलशोधनानि निषेधति-
न नस्येति ॥ ३६ ॥

आजन्ममरणं शस्तः प्रतिमर्शस्तु वस्तिवत् ।
मर्शवच्च गुणान् कुर्यात्स हि नित्योपसेवनात् ।
न चाऽत्र यंत्रणा नाऽपि व्यापद्भ्यो मर्शवद्भयम् ।

स०—प्रतिमर्शः पुनर्बस्तिरिव शस्तो हितः ।
कथम् । आजन्ममरणं जन्ममरणे चावधिं कृत्वा प्रति-
मर्शो हित इत्यर्थः । स च प्रतिमर्शो नित्योपसेवनात्
संततमभ्यस्यमानो मर्श इव गुणान् सुखोच्छ्वासादीन्
कुर्यात् । अत्र च प्रतिमर्शे यंत्रणोष्णोदकोपचारी स्यादि-
त्यादिका नास्ति । न च व्यापद्भ्योऽक्षिस्तब्धता शोष
इत्यादिभ्यो भयं मर्श इव अस्तीति । मर्श इव मर्श-
वत् । सतम्यताद्वतिः ॥ ३७ ॥

प०—आजन्मप्रभृत्यूनवर्षे बाले यावज्जन्माव-
सानं तावत्प्रतिमर्शः शस्तो हितः । वस्तिवत् । यथा
वस्तिराजन्ममरणं हितः तद्वत्प्रतिमर्शोऽपि । अत्र
च प्रतिमर्शाख्ये नस्ये मर्शवन्न यंत्रणा स्नेहविधा-
नोक्ता आचारसेवा नापि मर्शवत् । प्रतिमर्शदाने
व्यापद्भ्यो भयम् । यथा मर्शदानाद्व्यापद्भ्यो भयं
नैव तथा न प्रतिमर्शात् ॥ ३७ ॥

हे०—प्रतिमर्शस्य सुखसेव्यत्वमाह—आजन्मेति ॥ ३७ ॥

तैलमेव च नस्यार्थं नित्याभ्यासेन शस्यते ।
शिरसः श्लेष्मधामत्वात्स्नेहाः स्वस्थस्य नेतरे ॥

स०—तैलमेव नित्याभ्यासेन प्रतिमर्शन्यायेन
नस्यार्थे श्रेष्ठं भवति । कुतो हेतोर्मूर्ध्नः कफस्थानत्वात्
न चापरे स्नेहास्तेषां श्लेष्मलत्वादिति भावः ॥ ३८ ॥

प०—स्वस्थवृत्ते तैलमेव नस्यार्हस्य शस्यते । ननु
स्वस्थस्येतरे स्नेहा घृतादयः ॥ ३८ ॥

हे०—नस्ये तैलमेवोचितमित्याह—तैलमेवेति ॥ ३८ ॥

आशुक्चिरकारित्वं गुणान्कर्षापकृष्टता ।
मर्शे च प्रतिमर्शे च विशेषो न भवेत्तदिति ॥
को मर्शं सपरीहारं सापदं च भवेन्नतः ।
अच्छपानविकाराख्यां कुटीवानातपस्थिता ।
अन्वासमात्रावस्ती च तद्वदेव च निर्दिशेत् ॥

स०—आशुकारी मर्शश्चिरकारी नु निर्दिशेत् । त-
त्कर्षत्वयुक्तो मर्शो गुणाप्रकृष्टतां रसायनस्योपसेवा-
इत्यनयोर्भेदः । यदि च मर्शं चिरमर्शं न निर्दिशेत्
स्यात्तदा मर्शं सपरीहारं सपरीहारं च निर्दिशेत् ।
न कश्चिद्वेदित्यर्थः । प्रतिमर्शविशेषोऽत्र न निर्दिशेत् ।
ख्यौ स्नेहौ शीघ्रकारित्वादिना विशेषेण निर्दिशेत् ।
तथा कुटीप्रवृत्तिस्थित्या यद्रसायनस्योपसेवा-
तपाद्यपरिहारस्थित्या रसायनं क्रियते तेन च मर्श-
तथैव विशेषेण निर्दिशेत् । नयान्तरं सापदं च
तावत्पेवं चिरकारिशीघ्रकारित्वाभिर्गुणान् निर्दिशेत् ॥

प०—इत्युक्तं सङ्ग्रहे । मर्शवत्तु मर्शं चिर-
दानतीमिति तस्याप्यत्र व्याख्या क्रियते । नयान्तरं
मर्शयोर्यदि विशेषोऽयं न स्यात् तत्कोऽप्यत्र सपरीहारं
सापदं च मर्शमातुरस्य वदेत् न प्रतिमर्शम् । को
विशेषोऽनयोरित्याह—आशुक्त्वं तथा चिरकारिता
गुणानामुत्कर्षापकर्षता यथासंख्येन मर्शप्रतिमर्श-
योर्यस्मादस्ति । तत्र मर्शः स्नेहादिकार्यमाशु
करोति । तथा गुणानामुत्कर्षोऽयं च । प्रतिमर्शः
पुनः स्नेहादिकार्यं चिरेण सम्पादयति । तथा
गुणानां वास्य न्यूनता । एवं विशेषमाश्रित्य मर्शः
सपरीहारोऽपि तथा व्यापयुक्तोऽपि निर्दिष्टः ।
एवं प्रसङ्गेनान्यत्राप्युच्यते । अच्छपानः स्नेहो
व्यापयुक्तः । तथा सपरीहारो विचारणात्तः ।
पुनः स्नेहो निष्परीहारो निष्वापन्नः । रसाय-
पायः पुनरुक्तः । आशु कार्यकरणान् तथा सुखा-
नामुत्कर्षान् तथा कुटीस्थित्या कुटीप्रवृत्तिं रसा-
यनस्योपसेवा तथा वातानतपस्थितिः । वातानतप-
विधानेन रसायनस्य सेवा एवं नयोर्वि विशेषो न
स्यात् की वदेत् कुटीस्थितं सापदं सपरीहारम् ।
यावता कुटीस्थितेराशुकारित्वं गुणान्कर्षयन् वाना-
तपस्थितेश्चिरकारित्वम् । तथा गुणानामपकृष्टता
इत्येवं विशेषो अन्वासमात्रावस्ती तेन तुल्यं वति

निर्दिशेत् कथयेत् । येनान्वासनवस्तेर्गुणोत्कर्षोऽस्ति
तथाशुकारित्वम् । मात्रावस्तेर्गुणानामपकर्षश्चिर-
कारिता च । एवमनयोर्विशेषमन्विष्यान्वासनवस्तिः
सपरिहारः सापत्कोऽप्युक्तो न मात्रावस्तिः । एवं
भिन्नफलत्वादनयोरिति ॥ ३९ ॥

इदानीमणुतैलं निर्दिदिक्षुराह-

जीवन्तीजलदेवदारुजलदत्वक्सेव्यगोपीहिमं
दावीन्त्वङ्मधुकप्लवागुरुवरापुण्ड्राह्विल्वोत्पलम् ।
धावन्यौ सुरभिः स्थिरे कृमिहरं पत्रं त्रुटिं रेणुकं
किंजल्कं कमलाह्वयं शतगुणं दिव्येऽभसि क्वाथ-
येत् ॥

तैलाद्रसं दशगुणं परिशेष्य तेन
तैलं पचेच्च सलिलेन दशैव वारान् ।

पाके क्षिपेच्च दशमे सममाजदुग्धं

नस्यं महागुणमुशंत्यणुतैलमेतत् ४० ॥

स०-जीवन्तीत्यादि । जीवन्तीत्यादीनि द्रव्याणि
दिव्ये जले क्वाथयेत् । गोपी सारिवा । एवं गोपाल-
दमनाख्यम् । पुण्ड्राहं पौण्डरीकम् । धावन्यौ कंटकारि-
कामहोष्टिकाख्ये । सुरभिः सलुकी । स्थिरे शालिपर्णी-
पृश्निपर्णी । कृमिहरं विडङ्गम् । अत्र तैलसमानि
द्रव्याणि ग्राह्याणीति वैद्यव्यवहारः । आकाशादेः पटा-
दिभिर्गृहीतं जलं दिव्यमुच्यते । तत्तैलाच्छतगुणं
गृहीत्वा तावत्क्वाथयेत् । यावद्दशगुणो रसस्तैला-
त्स्यात् । तेन क्वाथेन च तैलं दशवारान्पचेत् ।
दशमे च पाके तैलसममाजक्षीरं क्षिपेत् । ततः
पुनः पचेत् । इति तत्तैलं महागुणमणुतैलसंज्ञं कथयन्ति ।
अणुषु तैलमणुतैलम् । अणूनीन्द्रियस्रोतांसि प्रविश-
तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

प०-अणुतैलं निर्दिदिक्षुराह-जलदं मुस्ता, सेव्य-
मुशीरं, गोपी सारिवा, हिमं चन्दनम् । दावी-
त्वक् दारुहरिद्रात्वक् । मधुकं मधुयष्टी । प्लवं
परिपेलवम् । वरा शतावरी । पुण्ड्राहं पुण्डरी-
कम् । उत्पलं नीलोत्पलम् । धावन्यौ द्वे कण्ट-
कारी बृहती च । सुरभिः गन्धसुरा । स्थिरे
द्वे शालिपर्णी, पृश्निपर्णी च । कृमिहरं विडङ्गम् ।
पत्रं गन्धपत्रम् । त्रुटिः सूक्ष्मैला । हरेणुरेणुका

किञ्जल्कं कमलात्पद्मकेसरम् । एतानि द्रव्याणि
शतगुणे दिव्येऽभसि अंतरिक्षसलिले क्वाथयेत्
तावत् । यावत्तैलाद्रसः क्वाथो दशगुणः परि-
शिष्टः सम्पद्यते । एवं तैलतो रसं क्वाथं दश-
गुणं परिशेष्यान्तरं तेन सलिलेन क्वाथेन तैलतो
दशगुणेनावशिष्टेन तैलं पचेत् । दशवारान् ।
दशपर्यायान् न्यूनाधिकान् । तत एवकारोऽत्राव-
धारणार्थः कृतः । तैलपाकनिवृत्तिस्तथा कर्तव्या
यथा तेन क्वाथेन दशपाकं तत्तैलं सम्पद्यते ।
क्वाथः सलिलपाकैर्दशभिः पृथक् पृथक् तैलं विप-
चेदिति । यावद्दशमे पाके सममाजदुग्धं श्लिप-
त्तेन समं तुल्यभागः । जीवन्तीत्यादीनां द्रव्याणां
समभागानां पलानि द्वात्रिंशत् । पानीयपलानां
द्वात्रिंशच्छतानां क्वाथावशिष्टपलानां त्रीणि
शतानि विंशत्यधिकानि । तस्य क्वाथस्य दश-
मांशेन द्वात्रिंशत्पलपरिमाणेन तिलतैलस्य द्वात्रिं-
शत्पलानि साधयेत् । दशमे जातपाके तैलतुल्यं
द्वात्रिंशत्पलानि अजाक्षीरस्य दद्यात् । एतच्च
नस्यं तैलं महागुणं भूरिबलावहं मुनय उशन्ति
कथयन्ति । अणूनां स्रोतसां शिरोभागानामन्तः-
प्रवेशसामर्थ्यात् । एतत्तैलमणुतैलं सिद्धार्थं नाम ४०

हे०-नस्यतैलेषु श्रेष्ठत्वाद्गणुतैलमाह-जीवन्तीति । जी-
वन्तीत्यादीनि शतगुणे जले निक्वाथ्य जीवन्तीत्यपेक्षार्थेन दश-
गुणं रसं परिशेष्य तैलात्तेनेति तैलाद्दशगुणेन सलिलेन
दशवारं तैलं पचेत् । अर्थोऽप्रतिवारं तैलसमः क्वाथः ।
दशमे तु पाके तैलसममाजदुग्धे क्वाथं चावशिष्टं क्षिपेत् ।
सेव्यमुशीरं, प्लवं शुद्रमुस्तं, धावन्यौ बृहतीद्वयं, सुरभिः रास्ना,
स्थिरे शालिपर्णीपृश्निपर्णी, कमलाकिंजल्कं पद्मकेसरम् ।
अत्र जीवन्तीत्यादीनामेव कल्कः । “यतः क्वाथस्ततः कल्कः
केवलक्वाथमापितः” इति वचनात् । कल्कं विनिय पाक
इत्यपरे । संग्रहे तु अणुतैलविधानं गोजिष्टामधुकप्रपौण्ड-
रीकजीवकर्षभकाकोलीद्वयपयस्यासारिवानेतानीत्येत्पलांज-
नरास्नाविडङ्गन्तुल्यमधुपर्णीश्रावणीभेदकाकनासासरस्यश्ल-
भद्रदारुचन्दनैः सुषिष्टैरष्टगुणं पञ्चगुणेन पयसा तैलं निपच-
त् । घृतं वा पिचोत्वणेषु दोषेषु । अथवा चन्दनागुरुपत्रदावी-
त्वङ्मधुकवैलाद्वयपद्मोत्पलपद्मकेसरप्रपौण्डरीकविडङ्गोशी-
रह्वीबेरबलात्वङ्मुस्तसारिवानृहतीद्वयांशुमतीद्वयजीवन्तीदे-
वदारुसुरभिःशतावरीः शतगुणे दिव्येऽभसि दशभागाव-
शिष्टं क्वाथयेत् । ततस्तस्य क्वाथस्य दशमांशेन समांशे

तैलं साधयेत् । दशमे चात्र पाके तैलतुल्यमाजमपि पयो
दद्यात् । एतदप्यणुतैलं पूर्वस्माद्विशेषेणैन्द्रियदाढ्यकरं
केश्यं त्वच्यं कण्ठ्यं ग्रीणनं बृंहणं दोषत्रयघ्नं चेति तन्वा-
तरात् । “ नस्यं विदध्याद्बुडनागरं वा ससैधवां माग-
धिकामथोवा । घ्राणास्यमन्याहनुयाहुपार्श्वशिरोक्षिकण्ठश्रव-
णामथेषु ” इति ॥ ४० ॥

घनोन्नतप्रसन्नत्वक्स्कंधग्रीवाऽऽस्यवक्षसः ।
दृढेन्द्रियास्त्व(स्त)पलिता भवेयुर्नस्यशीलिनः ४१

स०—नस्यशीलिनो निबिडोच्चतररमणीयत्वगादयः
स्युः । त्वक् च स्कंधश्च ग्रीवा चाऽऽस्यं च वक्षश्च
एतेषां समाहारः त्वक्स्कंधग्रीवास्यवक्षः । घनोन्नत-
प्रसन्न त्वक्स्कंधग्रीवास्यवक्षो येषां ते घनोन्नतप्रसन्न-
त्वक्स्कंधग्रीवास्यवक्षसः । तथा पुष्टेन्द्रियाः पलितवार्ज-
ताश्च भवेयुः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचि-
तायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्द-
राख्यायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

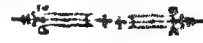
प०—त्वक् च स्कंधश्च ग्रीवा चास्यं च वक्षश्च
त्वक्स्कंधग्रीवास्यवक्षः, प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ।
घनं चोन्नतं च घनोन्नतम् । घनोन्नतप्रसन्नं
त्वक्स्कंधग्रीवास्यवक्षो येषां ते तथाविधाः । दृढा-
नीन्द्रियाणि विषयसामर्थ्यानि चक्षुरादीनि येषां
ते दृढेन्द्रियाः । अस्तानि पलितानि येषां तेऽस्तप-
लिताः नस्यशीलिनो नरा भवेयुः भवन्तीति
भद्रम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रिकाया-
मष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

हे०—नस्यशीलनस्थ फलमाह—घनोन्नतेति । घन-
त्वच उन्नतस्कंधग्रीवास्यवक्षसः इति यथायोगं
सम्बन्धः ॥ ४१ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामयुर्वेदरसायने नस्यकर्म-
प्रकरणं सामस्येन निरूपितम् ॥ २० ॥

एकविंशतितमोऽध्यायः ।

ऊर्ध्वागचिकित्साप्रयोगा इमावर्जितः । विषयः पुन-
अथाऽतो धूमपानविधिर्मध्यायं व्याख्यास्यामः ।
जत्रूर्ध्वं कफवातोत्थविकागणामजन्मनः ।
उच्छेदाय च जातानां पितृद्रुमं गदाभ्रवान् ?

स०—आत्मवान् सुमतिर्जातः कफवातोत्थः । तत्र
ऊर्ध्वं श्लेष्मवातोद्भवानां विकागणामजन्मनः ।
नुत्पत्यै तथोत्पन्नानामुच्छेदाय विनाशाय गदाभ्र-
पित्रत् ॥ १ ॥

प०—अन्यारम्भेऽयं सम्बन्धः । अस्मिन्मन्त्रे-
न्तरं धूमं पीत्वा कवलान् ध्यायेत् । तत्रुक्तं भक्त्याधूमस्य
विधिर्विधानमिति कर्तव्यताम्योऽध्यायस्य व्याख्या-
स्यामः । जत्रूर्ध्वं कफोन्धानां विकागणामजन्मनः । तत्र
च तथा कफवातोन्धानामजन्मनेऽनुत्पत्त्यै तथो-
जातानामुत्पन्नानां छेदाय विनाशाय गदाभ्र-
कालमात्मवान् पुरुषो धूमं पिबेत् ॥ १ ॥

हे०—अथेति । धूमपानविधिर्मध्यायं व्याख्यास्या-
मीति । तत्र धूमस्य सामान्यतो विषयमाह—जत्रूर्ध्व-
मिति ॥ १ ॥

स्निग्धो मध्यः स तीक्ष्णश्च वातं वातकफं कफं
योज्यः ॥ २ ॥

स०—स च धूमः स्निग्धमध्यतीक्ष्णभेदेन त्रिधा ।
यथाक्रमं वाते स्निग्धो वातकफे मध्यः कफे तीक्ष्णो
योज्यः ॥ २ ॥

प०—स धूमस्त्रिविधः । स्निग्धमध्यतीक्ष्णभे-
देन । तत्र स्निग्ध ईषन्कफसहिते वाते योज्यः ।
मध्यो वातकफे । तीक्ष्णः कफे योज्य इति सर्वथा-
नुवर्तनीयम् । तत्र स्निग्धो बृंहणो मृदुरिति पर्यायः ।
मध्यमः शमनं प्रायोगिक इति पर्यायः । तीक्ष्णः
शोधनविरचन इति पर्यायः ॥ २ ॥

हे०—धूमभेदानाह—स्निग्धो मध्य इति । संप्रभे-
दं तु तत्र शमनः प्रायोगिको मध्यम इति पर्यायः । धुर्यः
स्नेहो मृदुरिति । शोधनो विरचनस्तीक्ष्ण इति पर्यायः ।
तथा कासघ्नो वामनो प्राणधूमश्चयन्त्रेदाय ॥

स्निग्धादीनां विषयमाह—वाते वातकफ इति । योज्य इति क्रमेणेति शेषः ॥ २ ॥

न रक्तपित्तातिविरिक्तोदरमहिषु ।

तिमिरोर्ध्वाऽनिलाऽऽध्मानरोहिणीदत्तवस्तिषु ॥

मत्स्यमद्यदधिक्षीरक्षौद्रस्नंहविषाशिषु ।

शिरस्यभिहते पाण्डुरोगे जागरिते निशि ॥३॥

स०—रक्तपित्ताद्यादिषु धूमो नावचारणीयः । ननु वाते वातकफे कफे च धूमस्योक्तत्वात्पित्तार्तं प्राप्तिरेव नास्ति तर्हि प्रतिषेधेन । धूमः । वातप्रकृतेर्वातपित्तार्तं सत्यां कश्चिद्विषयपाशो भ्रांत्या प्रकृत्यनुरूपोपक्रम-चिकीर्षया धूमं योजयेत्तन्निषेधार्थमिदमुक्तम् । अथवा पित्तार्तप्रकृतेर्वातक्षेपमव्याध्युत्पत्तौ धूमो न योज्य इति प्रतिपादनार्थमिदं गदितम् । अशिशब्दो मत्स्यादिषु विषातेषु प्रत्येकं योज्यः । अत्र च यथासंभवं पानं मद्यादेरशनं च मत्स्यादेरशनशब्देनेहोच्यते । चतुर्विध-ष्वाहारेष्वशनशब्देनास्येव व्यवहारः । यथा मात्राशी सर्वकालं स्यादिति । केचिच्च यवागूपायिन्यपि धूमपानं नेच्छन्ति ॥ ३ ॥

प०—स धूमः पित्तरक्तार्तिविरिक्तादिषु न योज्यः । पित्तरक्ताभ्यामार्तिः पीडा यस्य । विरिक्तः कृतविरेचनः । ऊर्ध्वानिल ऊर्ध्ववातरोगी । रोहिणी गलरोगः । मत्स्यादीन्यशितानि येन । तथा शिरस्यभिहते तथा पाण्डुरोगे तथा निशि रात्रौ जागरिते सति धूमो न योज्यः ॥ ३ ॥

हे०—पित्तार्तादीनां धूमं निषेधाति-न रक्तपित्तार्त्ताति ३

रक्तपित्ताध्यवाधिर्यतृणमूर्छामदमोहकृत् ।

धूमोऽकालेऽतिपीतो वा ॥ ४ ॥

स०—मूर्छा संज्ञानाशः । मोहश्चित्तनाशः । मुह-वैचित्य इति पाठात् । आध्यवाधिर्यग्रहणमुत्तमांगरोगो-पलक्षणार्थम् । तेन संप्रहोक्तमर्दितमपि गृह्यते । धूमो-ऽकाले पूर्वोक्ते रक्तपित्ताद्यादौ पीतो रक्तं पित्तादीन् कुर्यात् । अप्रतिषिद्धेऽपि काले क्षुतादावतिशयेन पीतो रक्तादिकृत् ॥ ४ ॥

प०—धूमस्त्रिविधो विपरीतोऽतिमात्रश्च पीतो रक्तपित्तं, तथाऽन्यं, बाधिर्यं-श्रोत्रेन्द्रियस्य श्रुति-

विघातरूपं, पिपासां तथा मूर्छां मदं मोहं च करोति ॥ ४ ॥

हे०—धूमस्याकालपाने अतिपानं दोषमाह—रक्तपित्ताध्येति ॥ ४ ॥

तत्र शीतो विधिर्हितः ॥ ५ ॥

स०—तत्र रक्तपित्ताद्यार्तं विधिरूपक्रमो यथास्वं सर्पिःपाननस्यालेपपरिषेकादिः शीतो विधिर्हितः ॥ ५ ॥

प०—तत्र रक्तपित्तादिषु समुपजातेषु शीतो विधिः कपायनस्यमुखलेपाञ्जनं परिषेकपानादिको हितः ॥ ५ ॥

हे०—उक्तदोषस्य प्रतीकारमाह—तत्र शीत इति । संप्रहे तु एषां विभ्रमज्वरशिरोऽभितापद्विषोपपातनाद्यु-पपाकधुमायनश्चर्दिमूर्छारक्तपित्तादितामि मृत्युं वा धूमो जनयेदतिमात्रश्रोत्रेण्यपामपि । तत्र वातकफान्यतरसंगृष्टं पित्तमुपलक्ष्य यथास्वं सर्पिःकपायपाननस्यास्यलेपाञ्जनप-रिषेकानस्निग्धरुक्षशीतान् प्रयुज्जीत । एतेन सर्वधूमोप-घातप्रतीकारा व्याख्याताः । निशेषस्तु सर्वस्रोतोऽभिगते धूमे तीव्रतरा वेदना गन्धव्यूपाभ्माननेत्ररागभासकासपी-नसांगस्वरसादाभ्लकाः । तत्र धृतक्षीरेक्षुरसद्राक्षाशकरो-पयोगस्तद्विधरेव वमनं कटुतिक्तैरपि च नस्यगण्डपा इति ॥ ५ ॥

इदानीं त्रयाणां धूमानां पृथक्कालं दर्शयन्नाह—

क्षुतजृम्भितविण्मूत्रस्त्रीसंवाशस्त्रकर्मणाम् ।

हासस्य दंतकाष्ठस्य धूममंते पिबेन्मृदुम् ॥

कालेष्वेषु निशाऽऽहारनावनांते च मध्यमम् ।

निद्रानस्यांजनस्नानच्छर्दितांते विरेचनम् ६ ॥

स०—क्षुतादीनामग्रानामंते धूमं स्नेहनाख्यं धूमं पिबेत् । एषु क्षुतादिषु कालेषु निशाहारनावनांतेषु च मध्यमं धूमं पिबेत् । मध्यममिति मध्याह्नम् इति मः । विरेचनाख्यं धूमं निद्रादीनामंते पिबेत् । नावननस्या-योरेकार्थयोरेहोपादानान्नस्यक्रमेण धूमं पियेदिति ग्रंथ-कृता प्रतिपादितम् । तेन स्निग्धनस्यांते स्निग्धं मृदुप-रपर्यायं धूमं पिबेत् । आचार्योपदेशाच्च क्षुतादीतेषु च स्निग्धं धूमं पिबेत् । मध्याह्नस्यांते मध्यमं धूमं पिबेत् । कालेष्विति बहुवचनाच्च क्षुतादीनामग्रानामंतादिषु च

प०—ऋजुः स्पष्टं कृत्वोपविष्टस्तच्चेतास्तन्मनाः, विवृतास्यः प्रसारितमुखः पुमान् तथा त्रयः पर्याया वारा यस्यासौ त्रिपर्यायस्तं त्रिपर्यायं पिधाय स्थगयित्वा नासायाः सम्बन्धि छिद्रमेकैकं पर्यायेण धूमं नासिकया पिबेत् । एवं पर्यायतया एकैकेन नासापुटेन त्रीन् वारान् धूमं पिबेत् ॥ ९ ॥

हे०—धूमपानविधिमाह—ऋजुपविष्ट इति । त्रिपर्यायं त्रिपरिवर्तं वामं पिधाय दक्षिणेन पिबेत् । दक्षिणं पिधाय वामेन पिबेदित्येकः परिवर्तः । संग्रहे तु प्राकृतोच्छ्वासनिःश्वासो नेत्राग्रनिविष्टदृष्टिरिति ॥ ९ ॥

प्राक् पिबेन्नासयोत्क्रिष्टे दोषे घ्राणशिरोगते ।
उत्क्रेशनार्थं वक्त्रेण विपरीतं तु कंठगे ॥ १० ॥

स०—नासागते शिरोगते वा दोष उत्क्रिष्टे स्वस्थानाबलिते सति प्राक् पूर्वं नासया पिबेत् । अनुत्क्रिष्टे दोष उत्क्रेशनार्थं वक्त्रेण प्राक् पिबेत् पश्चान्नासिकया । कंठरोधदोषोत्क्रेशनार्थं प्राङ्नासिकया पिबेत् पश्चाद्वक्त्रेणेति विपरीतम् ॥ १० ॥

प०—दोषे धूमसाध्ये घ्राणशिरोगते नासाशिरःस्थिते उत्क्रिष्टे स्वयं प्रच्युते प्राक् पूर्वं नासिकया धूमं पिबेत् । पश्चाद्वक्त्रेण पिबेत् । अनुत्क्रिलष्टे पुनर्दोषे घ्राणशिरोगते तदुत्क्रेशनार्थं प्राक् वक्त्रेण पिबेत् । पश्चान्नासिकया । कण्ठगे दोषे विपरीतं कृत्वा धूमं पिबेत् । कण्ठगे दोषे उत्क्रिलष्टे स्वयं प्रच्युते प्राक् पूर्वं मुखेन धूमं पिबेत् । पश्चान्नासया । अनुत्क्रिलष्टे पुनः कण्ठगे दोषे उत्क्रेशनार्थं प्राक् नासया धूमं पिबेत् । पश्चाद्वक्त्रेण ॥ १० ॥

हे०—दोषस्थानावस्थामेदेन धूमपाने विशेषमाह—प्राक् पिबेदिति । घ्राणशिरोगते दोषे स्वयमुत्क्रिष्टे शोधनार्थं यो धूमस्तं पूर्वं नासिकया पिबेत् । पश्चाद्वक्त्रेण तस्मिन्नेवानुत्क्रिष्टे उत्क्रेशनार्थं यो धूमः तं पूर्वं वक्त्रेण पिबेत् । पश्चान्नासिकया । कण्ठगे तत्क्रिष्टे प्राग्गक्त्रेण पश्चान्नासिकया । अनुत्क्रिलष्टे प्राङ्नासिकया पश्चाद्वक्त्रेण ॥ १० ॥
मुखेनैव वमेद् धूमं नासया दृग्विधातकृतम् ११ ॥

स०—नासयाऽऽस्येन वा पीतं धूमं वक्त्रेणैवोत्सृजेत् । ननु घ्राणेनैव कस्मान्न मुच्येत्याह । नासयेत्यादि । घ्राणेनोत्सृज्यमानो धूमो दृष्टिविधाततिमिरादीन् करोति । तस्मान्मुखेनैवोत्सृजेत् ॥ ११ ॥

प०—नासया पीतं धूमं तथा मुखेन पीतमुभयमपि मुखेनैवोद्धमेत्, न नासया दृग्विधातभयात् ॥ ११ ॥

हे०—धूमोद्धमने नियममाह—मुखेनैवेति । नासोद्धमने दोषमाह—नासयेति ॥ ११ ॥

आक्षेपमोक्षैः पातव्यो धूमस्तु त्रिस्त्रिभिस्त्रिभिः ।

स०—आक्षेपमोक्षैरादानविसर्गे त्रिभिस्त्रिभिस्त्रिभिस्त्रिभिः रान् धूमः पातव्यः । त्रिरिति द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् १२

प०—त्रीन् वारान् कृत्वा त्रिभिस्त्रिभिराक्षेपमोक्षैः सम्पद्यते इति ॥ १२ ॥

हे०—धूमपानाविधिमाह—आक्षेपमोक्षैरिति । त्रिभिस्त्रिभिरिति । त्रिषु पानेषु प्रत्येकं त्रय आक्षेपमोक्षाः १२
अहः पिबेत्सकृत् स्निग्धं द्विर्मध्यं शोधनं परम् ।
त्रिश्चतुर्वा ॥ १३ ॥

स०—अहः सकृदेकवारं स्निग्धं धूमं पिबेत् । मध्यमं धूमं द्वौ वारौ पिबेत् । अह इत्यत्राऽप्यनुवर्तते । तीक्ष्णं धूमं त्रीन् वारांश्चतुरो वा दिवसस्य पिबेत् । अह इति कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरण इति षष्ठी १३

प०—स्निग्धं धूममहः सकलस्य दिवसस्य यथा स्वोक्तविषये सकृदेकवारं पिबेत् । तथा मध्यं धूमं सकलस्य दिवसस्य तथा स्वोक्तविषये द्विः द्वौ वारौ पिबेत् । तथा तीक्ष्णं धूमं यथास्वोक्तविषयेऽहः सकलस्य त्रीन् वारान् चतुरो वा वारान् पिबेत् ॥ १३ ॥

हे०—स्निग्धादिभेदेनावृत्तिमाह—अह इति । अहः सकृत् अहोरात्रमध्ये एकवारं स्निग्धं पिबेत् । द्विवारं मध्यम् ॥ १३ ॥

मृदौ तत्र द्रव्याण्यगुरुगुग्गुलुः ।
मुस्तस्थौणेयशैलेयनलदोशरिवालकम् ॥

वराङ्गकौत्तीमधुकविल्वमजैलवालुकम् ।
श्रीवेष्टकं सर्जरसो ध्यामकं मदनं प्लवम् ॥

शल्लकी कुङ्कुमं माषा यवाः कुङ्दुरकं तिलाः ।
स्नेहः फलानां साराणां मेदोमज्जावसाधृतम् १४

स०—तत्र तेषु त्रिषु धूमेषु मध्यान्मृदौ प्रायोगिकारूपे धूमे द्रव्याण्यगुरुप्रभृतीनि । प्लवो गोपालमदनकः । स्नेहः

इति । फलानामक्षोडनालिकेरादीनां स्नेहः तथा साराणां खदिरासनादीनां च स्नेहः । मधुकमदनयोरैक-योनित्वादुक्तस्योपयोगो मदनस्याऽत्र विरुद्ध इति केचित् । तच्चाऽयुक्तम् । द्रव्यांतरत्वान्मदनस्य पिण्याकादिवत्तिलादेः । घृतं चाऽत्र गव्यमेव ग्राह्यं मुख्यत्वात् । उक्तं हि । गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठ इति ॥ १४ ॥

प०—तत्र तेषु धूमेषु मध्ये मृदोर्धूमनस्यासनादिद्रव्याणि अगुर्वादीनि घृतपर्यन्तानि । स्थौण्यं तिलपीतकम् । शैलेयं शिलाह्वदस्थभवं तथा नलदं गन्धमांसी च । वराङ्गं त्वक् । कौन्ती हरेणुः । मधुकं मधुयष्टिका । विल्वमज्जा विल्वपेशिका । एलवालुकं हरिवालकम् । श्रीवेष्टकः श्रीवासकः । पीडाश्रावः सर्जरसो देवधूपोऽपरपर्यायः । ध्यामकं देवदग्धकम् । मदनामिच्छकं, पुवं वल्यं, शल्लकी सुरभी, कुंकुमं काश्मीरम् । मापाः शिन्वीधान्यम् । स्नेहफलानामक्षोडोरुमाणप्रभृतीनां तथा सरलागुरुदेवदारुशिशपादीनां साराणां स्नेहः । तथा मेदो मज्जा वसा घृतं च ॥ १४ ॥

हे०—त्रिवारं चतुर्वारं वा तीक्ष्णं सिग्धधूमस्य द्रव्याप्याह—मृदाविति । नलदं मांसी, वराङ्गं त्वचं, ध्यामकं कटुतृणं, मदनं मधुच्छिष्टं, कुन्दुरकः शल्लकीनिर्यासः, फलानां खेह एरंडतैलादिसाराणां स्नेहः, देवदारुः तैलादिः ॥ १४ ॥

शमने शल्लकी लाक्षा पृथ्वीका कमलोत्पलम् । न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षुरोध्रत्वचः सिता ॥ यष्टीमधुः सुवर्णत्वक् पद्मकं रक्तयष्टिका । गंधाश्चाकुष्ठतगराः ॥ १५ ॥

स०—शमने धूमे शल्लक्यादीनि गंधद्रव्याणि कुष्ठतगरवर्ज्यानि ॥ १५ ॥

प०—शमने धूपने शल्लकीलाक्षादीनि द्रव्याणि । शल्लकी सुरभी, कमलमुत्पलं नलोत्पलम् । न्यग्रोधादीनां पञ्चानां वृक्षाणां त्वक् । सिता शर्करा । यष्टी मधुयष्टी । सुवर्णं नागकेसरम् । पद्मकं हेमपद्मकम् । रक्तयष्टिका मञ्जिष्ठा । कुष्ठतगरवर्जिता गन्धाः न विद्यन्ते कुष्ठतगरा येषां गन्धानां तेऽकुष्ठतगरास्तद्रहिताः सर्वे गन्धाः ॥ १५ ॥

हे०—मध्यमधूमस्य द्रव्याप्याह—शमनं शर्करा, सुवर्णत्वक् आरग्वधः, रक्तयष्टिका मञ्जिष्ठा, यष्टी तीक्ष्णे ज्योतिष्मती निशा ।

दशमूलमनाह्वलं लाक्षाश्वेताफलत्रयम् । गंधद्रव्याणि तीक्ष्णानि गणां मूर्धविरेचनः ॥ १६ ॥

स०—तीक्ष्णे विरेचनास्य धूमे ज्योतिष्मती निशा गंधद्रव्याणि च तीक्ष्णानि दशमूलमनाह्वलं लाक्षाश्वेताफलत्रयं शोधनादिगणसंग्रहोक्तो गंधद्रव्याणां विरेचनः ॥ १६ ॥

प०—तीक्ष्णे धूमे द्रव्याणि ज्योतिष्मतीप्रभृतीनां ज्योतिष्मती कङ्कुनिका परापरमृदुत्वान्मदनस्य निशा पिण्डहृदित्रा । दशमूले पञ्चमूले निशा श्वेताह्वला मनःशिला । अलं हरितालम् । पद्मकं हेमपद्मकं फलत्रयं त्रिफला । सर्वाणि गन्धद्रव्याणि तीक्ष्णानि कुष्ठादीनि । तथा गणां मूर्धविरेचनो देवदारुः साराणां व्योपादिगणः संग्रहोक्तः ॥ १६ ॥

हे०—तीक्ष्णधूमस्य द्रव्याप्याह—तीक्ष्णं हरितालं, श्वेता किणिही, तीक्ष्णानि दशमूलमनाह्वलं लादीनि । मूर्धविरेचनां गणः देवदारुसाराणां व्योपादिगणः संग्रहोक्तः ॥ १६ ॥

संप्रति धूमवर्तिविधानं माह—

जले स्थितामहोरात्रमिषीकां द्वादशांगुलाम् । पिष्टैर्धूमौषधैरेवं पंचकृत्वः प्रलपयत् । वर्तिरंगुष्ठवत्स्थूला यवमध्या यथा भवत् । छायाशुष्कां विगर्भी तां स्नेहाभ्यक्तां यथायथम् धूमनेत्रार्पितां पातुमग्निप्लुष्टां प्रयोजयेत् ॥ १७ ॥

स०—रात्रिदिवं सलिले उपितां द्वादशांगुलाम् अहोरात्रमिषीकां दर्भमूलतृणं पंचकृत्वः पंचवारान् धूमोक्तैरौषधैः पिष्टैः प्रकर्णेन लेपयेत् । यथायथम् यवमध्या वर्तिः स्यात् । एतदाकृतिविधानं च । यथायथा धेऽपि नेत्रके वर्तेः मुखप्रवेशार्थम् । तामिषीकां यथायथा विशुष्कां विगतगर्भामपनीतेषीकां तथा स्नेहेन युक्तां दिना यथास्वमन्यक्तां तथा धूमनेत्रम् अंगुष्ठमस्य छिद्रं तत्रार्पितां तथाग्निप्लुष्टामगारप्रदीपं तत्रापानार्थं प्रयोजयेत् ॥ १७ ॥

प०—इषीकां दर्भसुलं जलेऽहोरात्रं स्थितं कृत्वा द्वादशाङ्गुलां द्वादशाङ्गुलदीर्घां पिष्टैर्धूमोपधैः पूर्वोक्तैः पञ्चकृत्वः अक्षमात्रेण कल्केन पिष्टां छाया-शुष्कां कृत्वा प्रलेपयेत् । वर्तिरङ्गुष्ठैकमथला यव-मध्या भवेत् । यथा यवमध्या यवाकारमध्या यथा स्यात् । पर्वभूतां पानुं पानाय प्रयोजयेत् ॥ १७ ॥

हे०—धूमपानार्थं धूमवर्जिमाह—जले स्थितामिति । इषीकां काशशलाकां, धूमोपधैर्यथोक्तैरमुर्निर्दिष्टाः पञ्चगि-र्लेपैरङ्गुष्ठमथला यवमध्या यथा भवेत्तथा विशोष्य विशोष्य प्रलेपयेत् । धूमवर्ज्या धूमपानप्रकारमाह—छाया-शुष्कामिति । विगर्भामनीनिषीकां यथायथं सूक्ष्मवतीर्णाः संहारमध्यां संग्रहे लिपिकास्यं नानागुलं लेपयेत् । प्रनिष्यं चाक्षराद्यं विपद्यामित्युक्तम् ॥ १७ ॥

अधुनाऽपरमपि धूमप्रकारमाह

शरावसंपुटच्छिद्रे नाडीं न्यस्य दशाङ्गुलाम् ।
अष्टाङ्गुलां वा वक्त्रेण कासवान् धूममापिवेत् ॥

स०—शरावयोः संपुटं सुगमं तस्य छिद्रे नाडीं दशाङ्गुलामष्टाङ्गुलप्रमाणां वा निक्षिप्य कासी धूम-मापिवेत् । तदयमत्राऽर्थः । अपगतधूमम्वदिरवदिरा-दिदासस्थिरांगारप्रखरपूर्णशरावे कासहरचूर्णं सस्नेहं गुलिकां वा न्यस्य मध्यकृतच्छिद्रशरावेण पिधाय नाडीमष्टाङ्गुलां दशाङ्गुलं वा निवेश्य कासवान् कासी वक्त्रेण मुनेन धूमं पिबेदिति ॥ १८ ॥

प०—शरावयोः सम्पुटं संश्लेषेणावनद्धं शरावद्वयं तस्य छिद्रं शरावसम्पुटच्छिद्रं तस्मिन् छिद्रे नाडीं न्यस्य दशाङ्गुलामष्टाङ्गुलां वा वेण्वादिमयीं वक्त्रेण मुखेन कासवान् नरो धूममापिवेत् । तेन कासघ्नं चूर्णं कङ्गुणिकाद्यानि धूमद्रव्याणि तेषां चूर्णं प्रस्थिराङ्गारपूर्णं सुसंस्थिते शरावे प्रक्षिप्या-न्येन तु प्रवृत्तच्छिद्रेण शरावेण पिधाय च उरासि नेत्रमुखेनैव धूमं पिबेत् । उदरप्राप्तं तं च मुखेनै-वोद्धमेत् । प्रशान्ते च धूमे पुनः क्षिपेत् पिबेद्वा । दोषशुद्धेश्चाङ्गुलाववाच ॥ १८ ॥

हे०—कासिनां धूमपाने विशेषमाह—शरावसंपुटेति । शरावसंपुटः संग्रहोक्तः । चूर्णं गुलिकां वा निधूमदीप्तस्थि-रांगारपूर्णं सुस्थितं शरावे प्रक्षिप्यानेन बुध्नवृत्तच्छिद्रेण शरा-वेण पिधयेति ॥ १८ ॥

कासः श्वासः पीनसां विस्वरत्वं
पूतिर्गन्धः पाण्डुता केशदोषः ।
कर्णास्याक्षिन्नावकंद्वर्तिजाड्यं
तंद्रा हिध्मा धूमपं न स्पृशन्ति ॥ १९ ॥

स० कासादयो धूमपं न स्पृशन्ति । धूमं पातुरेते न भवन्तीति भावः । तत्र पूतिर्गन्ध आस्यनासयोः । पाण्डुता मुखस्य । केशस्य दोषाः मितर्पिजरत्वादयः । कर्णां चाऽसं चाऽक्षिणी च कर्णांऽऽस्याक्षि । स्नावश्च केंद्र-श्चाऽतिश्च जाड्यं च स्नावकंद्वर्तिजाड्यम् । कर्णां-दिपु प्रत्येकं स्नावादिचतुष्टयं योज्यमिति । शाकिनी-वृत्तम् ॥ १९ ॥

इति श्रीभृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टां-
गहृदयटीकायां सर्वांगयुद्धराक्षयायामेकविंश-
तितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

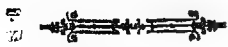
प०—कासश्चासादयो धूमपानानन्तरं न स्पृश-न्ति । पीनसः प्रतिश्यायः । विस्वरत्वं वैस्व-र्यम् । पूतिर्घ्राणादिदीर्गन्ध्यम् । आस्यं पाण्डुता पाण्डुत्वम् । मुखस्य केशानां दोषाः पालित्यपिञ्ज-रत्वपतनादि । कर्णादीनां स्नावादिभिः सम्बन्धः । तन्द्रा निद्रार्तस्येव विषयाग्रहणमिति भद्रम् ॥ १९ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थ-
चन्द्रिकायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्र-
स्थाने एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

हे०—धूमशीलनस्य फलमाह—कास इति । संग्रहे तु धूमो हि शिरोऽक्षिकर्णशूलाभिर्धर्मदोषैर्वादीवभेदकास-धैरस्यप्रसेकपूतिघ्राणमुखरोगदंतशूलदीर्घान्याकचिहनुमन्याग्र-हकृमिपक्षवपक्षवशुनाशवाहुन्यागिनिद्राकथनादिजन्तुध्वगत-वातकफव्याधिषु प्रथमनाथ प्रयुज्यते । तथा शिरःकपालेन्द्रिय-मनोवृंहणप्रसादनाथ च शीतद्रव्यानिधुनोऽपि त्वशिसंयोगा-दुष्णतया पित्तरक्तविरुद्ध इति ॥ १९ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने धूमपानप्रकरणं
सामस्येन निरूपितम् ॥ २१ ॥

द्वाविंशतितमोऽध्यायः ।

इदानीं द्वाविंशाध्यायारंभणप्रस्तावो गंडूषादिविधानप्रदर्शनार्थमित्याह—

अथाऽतो गंडूषादिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः

स०—गंडूषादयो विधीयन्ते यस्मिन्निति गंडूषादिविधिः । आदिशब्देन क्वलादिपरिग्रहः ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भे प्रयोजनमुक्तम् । नस्यान्ते प्राग्धूमः पातव्यः । अनन्तरं धारयेत् गण्डूषोष्णा-म्बुकवलान् इति । गण्डूषो मुखपूरः स आदिर्यवान्ते गण्डूषादयः । तेषां विधिर्विधानमितिकर्तव्यत्वारूपोऽध्यायस्तं व्याख्यास्यामः । आदिग्रहणात् प्रतिसारणमुखालेपमूर्धतैलकर्णपूरणानि गृह्यन्ते ॥ १ ॥

हे०—अथेति । गंडूषादिविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते । गंडूषादीनि गंडूषकवलप्रतिसारणमुखालेपमूर्धतैलकर्णपूरणानि ॥ १ ॥

चतुष्प्रकारो गंडूषः स्निग्धः शमनशोधनौ । रोपणश्च ॥ २ ॥

स०—चत्वारः प्रकारा भेदा यस्य स चतुष्प्रकारो गंडूषः स्निग्धादिभेदेन ॥ २ ॥

प०—गण्डूषश्चतुर्विधो भवति । स्निग्धः, शमनः, शोधनौ, रोपणश्च । शमनः स्तम्भनः प्रसादनो निर्वापण इति पर्यायाः ॥ २ ॥

हे०—गंडूषभेदानाह—चतुष्प्रकारेति ॥ २ ॥

त्रयस्तत्र त्रिषु योज्याश्चलादिषु ।

अंत्यो व्रणघ्नः ॥ ३ ॥

स०—तत्र तेषु गंडूषेषु मध्याद्यथासंख्ये पवनपित्त-श्लेष्मसु त्रयः स्निग्धादयो गंडूषा योज्याः । तत्र वाते स्निग्धो गंडूषः । पित्ते शमनः । कफे शोधन इत्यर्थः । अंत्यो रोपणाख्यो व्रणघ्नो व्रणसाधन उपयुज्यते ॥ ३ ॥

प०—तत्र तेषु चतुर्षु गण्डूषेषु मध्यान् त्रय आद्या गण्डूषाः वातपित्तकफामयेषु क्रमेण योज्याः ।

स्निग्धो गण्डूषो वाते शमनः पित्ते शोधनः कफे । अन्ते पठितत्वादन्यः चतुर्था रोपणाख्यो गण्डूषो व्रणघ्नः व्रणसाधनः मुखस्थान् व्रणान् हन्ति ॥ ३ ॥

हे०—गंडूषाणां भेदेन विषयमाह—त्रय इति । अंत्यो व्रणघ्न इति । अंत्यो रोपणः, व्रणघ्नो मुखरोगघ्नः ॥ ३ ॥

इदानीमेषां लक्षणं निर्वक्ति—

स्निग्धोऽत्र स्वाद्मलपटुसाधितैः ।

स्नेहैः ॥ ४ ॥

स०—अत्रैषु गंडूषेषु मध्ये स्निग्धो मधुरादिसाधितैः स्नेहैर्भवति ॥ ४ ॥

प०—स्नेहैः क्वथितैः कल्कितैर्वा साधितो योज्यः ॥ ४ ॥

हे०—स्निग्धस्य द्रव्याण्याह—स्निग्धोऽत्रेति ॥ ४ ॥

संशमनस्तित्तकषायमधुरौषधैः ॥ ५ ॥

स०—शमनस्तित्तादिभिरौषधैः । पटोलाऽरिष्टजं-वाम्रमधुककाथशर्करोदकक्षौद्रादिभिः स्यात् ॥ ५ ॥

प०—संशमनो गण्डूषस्तित्तकषायमधुरौषधैः कथितैः कल्कितैर्वा योज्यः ॥ ५ ॥

हे०—शमनस्य द्रव्याण्याह ॥ ५ ॥

शोधनस्तित्तकट्वम्लपटूष्णैः ॥ ६ ॥

स०—शोधनो गण्डूषस्तित्तकट्वम्लादिभिरौषधैर्भवति ॥ ६ ॥

प०—शोधनो गण्डूषस्तित्तकट्वम्लवणोष्णरौषधैः कल्कितैः क्वाथीकृतैर्वा योज्यः ॥ ६ ॥

हे०—संशमने शोधनस्य द्रव्याण्याह—शोधन इति ॥ ६ ॥

रोपणः पुनः ।

कषायतित्तकैः ॥ ७ ॥

स०—रोपणस्तु गंडूषः कषायतित्तकैः स्यात् ॥ ७ ॥

प०—रोपणो गण्डूषः कषायतित्तकैरौषधैः कल्कितैर्वा योज्यः ॥ ७ ॥

हे०—रोपणस्य द्रव्याण्याह—रोपण इति ॥ ७ ॥

ननु द्रव्याणां शुष्कत्वाद्गण्डूषानुपपत्तिरिति चेत्तत्राह—

तत्र स्नेहः क्षीरं मधूदकम् ।

शुक्तं मद्यं रसो मूत्रं धान्याम्लं च यथायथम् ।

कल्कैर्युक्तं विपक्वं वा यथास्पर्शं प्रयोजयेत् ८ ।

स०—तत्र तेषु पूर्वोक्तेषु गण्डूषेषु मध्ये स्नेहादिकं कल्कैर्यथायथं युक्तं विपक्वं वा यथास्पर्शं शीतमुष्णं वा प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥

प०—चतुर्विधस्त्वं गण्डूषस्यैतत् सामान्येनोक्तम् । तत्र स्नेहः रसो मांसरसः क्षीरं च स्नेहने गण्डूषे । मधूदकं क्षीरं घृतं च शमनगण्डूषे । शुक्तं मद्यं धान्याम्लं मूत्रं च शोधने गण्डूषे । धान्याम्लं मूत्रं च रोपणे गण्डूषे यथायथं यथास्त्वं पूर्वोक्तैरौषधैः कल्कैः कल्कितैर्युक्तम् । अथवा क्वाथ-कल्केन विपक्वं यथास्पर्शं स्पर्शानतिक्रमेण योजयेत् । तत्रोष्णं वाते शीतं पित्ते अत्युष्णं कफे योजयेत् ॥ ८ ॥

हे०—गण्डूषार्थं द्रव्याण्याह—तत्रेति । स्नेहादीनि नव योग्यतांनुसारणे यथास्त्वं कल्कैः संयोज्य विपाच्य वा शीताभ्युष्णानि वा प्रयोजयेत् । उक्तं च संग्रहे तत्र स्वाद्रम्ल-लवणोष्णैरीषधैः सिद्धो युक्तो वा नात्युष्णः स्नेहो मांस-रसस्तिलकल्कोदकं क्षीरं वा स्नेहिकः, तिक्तकषायमधुर-शीतैः पटोलारिष्टज्ज्वाम्पलवोत्पलमधुकक्वाथसितोदक-क्षीरक्षीरक्षुरसघृतादिभिः शमनः । कट्वम्ललवणोष्णैः शिरो-विरेचनादिद्रव्यैः शुक्तमद्यधान्याम्लमूत्रान्यतमकल्कतालो-डितैः शोधन इति ॥ ८ ॥

दंतहर्षं दंतचाले मुखरागं च वातिके ।

सुखोष्णमथवा शीतं तिलकल्कोदकं हितम् ९ ॥

स०—दंतहर्षादौ क्वोष्णमथवा शीतं दोषवशात् तिलकल्कोदकं हितम् ॥ ९ ॥

प०—तिलकल्केन मिश्रितमुदकं तिलकल्कोद-कम् । तच्च यथास्पर्शं सुखोष्णमथवा शीतं हिमं दन्तहर्षं दन्तचाले दन्तरोगे वक्ष्यमाणे हितम् । तथा मुखरोगे वक्त्ररोगे वातिके वातो-द्भवे हितम् ॥ ९ ॥

हे०—दन्तहर्षादौ गण्डूषमाह—दंतहर्ष इति ॥ ९ ॥

गण्डूषधारणे नित्यं तैलं मांसरसोऽथवा ॥ १० ॥

स०—गण्डूषधारणे नित्यं तैलं मांसरसो वा हितः ॥ १० ॥

प०—सङ्ग्रहोक्तिः । नित्यं सर्वदा स्वस्थवृत्ते-गण्डूषधारणे गण्डूषार्थं हितं तैलं मांसरसो-ऽथवा हितः ॥ १० ॥

हे०—स्वस्थे गण्डूषमाह—नित्यमिति ॥ १० ॥

ऊषादाहान्विते पाके क्षते वाऽऽगंतुसंभवे ।

विषक्षाराऽग्निदग्धे च सर्पिर्धार्थं पयोऽथवा ११ ॥

स०—ऊषादियुक्ते पाके क्षते वाऽऽगंतुजे तथा विषे क्षाराग्निभ्यां दग्धे च सर्पिर्गण्डूषे हितं क्षीरं वा ११

प०—पाके मुखस्योषदाहान्विते ताभ्यां युक्ते तथा क्षते मुखव्रणे आगन्तुसम्भवे तथा विषे विषदग्धे मुखे तथा क्षाराग्निभ्यां दग्धे गण्डूषार्थं सर्पिः पयो वा धार्यम् ॥ ११ ॥

हे०—ऊषादाहमुखपाकादौ गण्डूषमाह—ऊषादाहा-न्वित इति । ऊषाक्षारेणैव दाहोऽग्निनेव पाकादयो मुख एव ॥ ११ ॥

वैशद्यं जनयत्यास्ये संदधाति मुखव्रणान् ।

दाहतृष्णाप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ॥ १२ ॥

स०—माक्षिकगण्डूषधारणं मुखे वैशद्यं जनयति न पैच्छित्यम् । मुखव्रणांश्च संदधाति तथा दाहं तृष्णां च शमयति ॥ १२ ॥

प०—मधु माक्षिकं गण्डूषधारणादास्ये मुखवैशद्यं नैर्मल्यं जनयति । तथा मुखे स्थितान् व्रणान् सन्दधाति संश्लेषं जनयति तथा मुखे दाहं तृष्णां च नाशयतीति दाहतृष्णाप्रशमनम् ॥ १२ ॥

हे०—मुखपैच्छित्यादौ गण्डूषमाह—वैशद्यमिति ॥ १२ ॥

धान्याम्लमास्यवैरस्यमलदौर्गन्धनाशनम् १३ ।

धान्याम्लं गण्डूष उपयुक्तं वदनवैरस्यं तथा मलं दौर्गन्धं चाऽपनयति ॥ १३ ॥

प०—धान्याम्लं काश्चित् गण्डूषधारणादास्ये मुखवैरस्यं विरसास्यतां मलं मलोपदेहं दौर्गन्धं दुर्गन्धतां च नाशयति ॥ १३ ॥

हे०—मुखवैरस्यादौ गण्डूपमाह—धान्याम्लेति ॥ १३ ॥

तदेवाऽलवणं शीतं मुखशोषहरं परम् ॥ १४ ॥

स०—तदेव कांजिकमलवणं शीतं परमतिशयेना-
स्यशोषहरम् ॥ १४ ॥

प०—तदेव धान्याम्लमलवणं किञ्चिल्लवणं शीतं
भोष्णं परमतिशयेन मुखशोषहरमास्यशोषं
नाशयेत् ॥ १४ ॥

हे०—मुखशोषे गण्डूपमाह—तदेवेति । तद्वान्याम्लम्
अर्थात्पूर्वं च लवणोष्णम् ॥ १४ ॥

आशु क्षारांबुगंडूषो भिनत्ति श्लेष्मणश्चयम् १५

स०—क्षारेण स्वार्जिकादिना युक्तं जलं कफस्य
चयमाशु भिनत्ति ॥ १५ ॥

प०—क्षाराम्बु क्षारनिश्चोतनं ततः गण्डूपधार-
णात् श्लेष्मणः कफस्य चयं सञ्चयमाशु शीघ्रं
भिनत्ति विदारयति ॥ १५ ॥

हे०—श्लेष्मसंचये गण्डूपमाह—आशु क्षारां विवति ।
क्षारांबु क्षारगालनोदकम् ॥ १५ ॥

सुखोष्णोदकगंडूषैर्जायते वक्रलाघवम् ॥ १६ ॥

स०—कोष्णपानीयगंडूषैर्वदनलाघवं संपद्यते ॥ १६ ॥

प०—सुखोष्णोदकेन ये गण्डूपास्तैर्धारितैर्वक्र-
स्यास्यस्य लाघवं लघुवं वातश्लेष्मत्वाज्जायते ॥ १६ ॥

हे०—मुखगौरवे गण्डूपमाह—सुखोष्णोदकेति ॥ १६ ॥

निवाते सातपे स्विन्नमृदितस्कंधकंधरः ।

गंडूषमपिबन् किंचिदुन्नतास्यो विधारयेत् १७ ॥

स०—वातरहिते रव्यालोके स्थाने । स्कंधौ च
कंधरा च स्कंधकंधरम् । पूर्वं स्विन्नं पश्चान्मृदितं स्कंध-
कंधरं यस्य स एवम् । तथा गंडूषमपिबन्तथा किंचि-
दुन्नतं मुखं यस्य स एवंविधः सन् गंडूषं धारयेत् १७ ॥

प०—निवाते विगलितमारुते सातपेऽग्न्यार्का-
तपसंयुक्ते पुमान् स्विन्नमृदितस्कन्धकन्धरः किञ्चि-
दुन्नतास्योऽपिबन्नभयहरन् गण्डूषं धारयेत् ॥ १७ ॥

हे०—गंडूषविधिमाह—निवात इति । संग्रहे तु सुखो-
पविष्टस्तमनाः स्विन्नमृदितगलकपोलललाटदेशो वरम-

ध्यावरां क्रमाद्वक्त्रार्धभागविः । ननु मुखे कथं वि-
कलं वा कोट्यप्रमाणं । कथं च संचारयेत् । अयमेव कथं विचारयेत् ।
कंठं च संचारयेत् । अयमेव कथं विचारयेत् । पुनश्चास्य स्वेदमर्दनान्याचरेत् ।
प्रतिपद्यत इति ॥ १७ ॥

क्रियन्तं कालमित्याह—

कफपूर्णास्यता यावत्स्ववद्व्राणाक्षताऽथवा ।

असंचार्यो मुखे पूर्णं गंडूषः कवलोऽन्यथा ॥ १८ ॥

स०—कफेन पूर्णं कफपूर्णमास्यं भवति । कफ-
पूर्णस्यस्तस्य भावः कफपूर्णास्यता यावद्वरेत् । अथवा
स्ववत् व्राणाक्षि यस्य स स्ववद्व्राणाक्षि । कवलोऽस्य
सकथ्यक्ष्णोरिति षच् । ननु स कथं विचारयेत् ।
यावत्स्यात्तावद्वद्व्राणाक्षं धारयेत् । पुनः गंडूषः संचार-
धारयितव्या यावत्स्वास्थ्यं स्यात् । अथवा यदि संचार-
यः संचारयितुमशक्यः स्यात् स गण्डूषं मुखे संचारयेत् ।
अन्यथा च संचारयितुं शक्यं स गण्डूषं मुखे संचारयेत् ।
उच्यते ॥ १८ ॥

प०—यावत्कफपूर्णास्यता स्ववद्व्राणाक्षता ।
अथवा स्कन्धश्च कन्धरा च स्कन्धकन्धरं यस्य
कन्धरा ग्रीवा, प्रथमं स्विन्नं पश्चान्मृदितं स्कन्ध-
कन्धरं यस्य । किञ्चिदुन्नतमास्यं मुखं येन
स तथाविधः । कफेन पूर्णमास्यं यस्य तस्य भावः
कफपूर्णास्यता श्लेष्मपरिपूर्णकपोलता । स्ववद्व्रा-
णाक्षि यस्य तस्य भावः स्ववद्व्राणाक्षतास्ववत्-
सिकानेत्रत्वम् । एवं पञ्चसमवहारान् गण्डूषान्
धारयेत् । यावद्वा सम्यक् धूमर्पितलिङ्गोत्पत्ति-
स्तस्य स्वास्थ्येन योगमुपलक्षयेत् । गण्डूषधारण-
मिति सङ्ग्रहोक्तिस्तेषां यथार्थं प्रतिवृत्तेन मुखे वक्त्रे
वक्त्राथः स्नेहक्षीरादिभिः पूर्णं सञ्चयमास्यं गण्डूषं
उच्यते । अन्यथा पुनः कवलवक्त्रादिभिः
किञ्चित्पूर्णं मुखे गलकपोले पर्यायेण सञ्चार-
कवल इति । अयमेव कवलगण्डूषयोर्विशेषः ॥ १८ ॥

हे०—गंडूषधारणविधिमाह—कफपूर्णास्यतेति । संग्रहे
भेजजस्यानुपहतिः कफेन एव वा येन सभ वा गण्डूष-
धारयेत् । यावद्वा सम्यक् धूमर्पितलिङ्गोत्पत्तिः स-
स्वास्थ्येन योगं, जाड्यरसातमादिपथैर्वापि योगः,
मुखशोषपाकलमारुचिहृदयप्रत्यग्मादकार्णादिरीति योगः

मुपलक्ष्येत् । तेषां यथास्वं प्रातिक्रियाति । गण्डूपकवल्योर्भे-
दमाह—असंचार्य इति । अपूर्णं किञ्चिद्गुणे संप्रहे तथैवा-
कृत्वात् कवलोऽन्यथा कंठे च संचार्यः ॥ १८ ॥

मन्याशिरःकर्णमुखाक्षिरोगाः

प्रसेककंठामयवक्रशोषाः ।

हृल्लासतंद्रारुचिपीनसाश्च

साध्या विशेषात्कवलग्रहेण ॥ १९ ॥

स०—मन्यादीनां रोगेण संबधः । प्रसेकादीनां
द्वेदः । आमयशब्दस्य कंठेण संबधो विविधकंठरोग-
सूचनार्थः । मन्यारोगादयो विशेषेण कवलधारणेन
साध्याश्चिकित्साः ॥ १९ ॥

प०—कवलग्रहणं गण्डूपभेदेन मन्याशिरःकर्णा-
दिरोगविशेषादित्यर्थः साध्याः । तेन साधयितुं
शक्यन्ते । मन्ये द्वे मर्मणी स्मृते । प्रसेकः श्लेष्मानि-
रसनम् । कण्ठामया गलरोगाः । वक्रशोषः
आस्यशोषः ॥ १९ ॥

हे०—कवलस्थ विषयमाह—मन्याशिर इति ॥ १९ ॥

कल्को रसक्रिया चूर्णस्त्रिविधं प्रतिसारणम् २०

स०—कल्कादिभेदेन प्रतिसारणं त्रिधा स्यात् ।
कल्को जलादिपिष्टः । माक्षिकादिना यद्वर्तकृत्यते
द्रव्यं सा रसक्रिया । चूर्णं प्रथितमेव ॥ २० ॥

प०—त्रिविधं त्रिप्रकारं प्रतिसारणं प्रयुज्यात् ।
कफरोगे गण्डूपविहितौषधस्त्रिविधं त्रिप्रकारं
प्रतिसारणं कल्करसक्रियाचूर्णभेदेन । कल्को द्रव-
द्रव्यैः पिष्टचूर्णैर्भण्यते । तथा चागमः । कल्कः
पिष्टो द्रवाण्युत इति । रसक्रियायाः क्वाथकल्केन
कथितैरौषधैः सान्द्रीभूतैर्लेहेन रसक्रियोच्यते । चूर्णः
शुष्क एव पिष्टः ॥ २० ॥

हे०—प्रतिसारणमाह—कल्को रसेति । रसक्रिया अव-
लेहः ॥ २० ॥

युञ्ज्यात्तत् कफरोगेषु गण्डूपविहितौषधैः ॥ २१ ॥

स०—तत्प्रतिसारणं श्लेष्मरोगेषु गण्डूपौक्तैरौषधैर्यो-
ज्यम् । सामान्योक्तावपि कफरोगविषयत्वात् शोधन-
गण्डूपौक्तेरिति वेद्यम् ॥ २१ ॥

प०—तत् त्रिविधमपि कफरोगेष्वभिप्यन्दाधिम-
न्थगलशुण्डादिषु युञ्ज्यात् । गण्डूपविहितौषधैः
गण्डूपोदितैर्द्रव्यैः ॥ २१ ॥

हे०—अथ प्रातिसारणाविषयद्रव्याणि चाह—युञ्ज्यादिति ।
गण्डूपविहितैः शोधनगण्डूपौक्तैः प्रातिसारणमंगुल्या वर्णं
संप्रहे तु तदभिप्यन्दाधिमन्थगलशुण्डादिषु युक्त्या
प्रयोज्यम् । अतिप्रसारणादूषाशोषदाहकलेदशोफादयो भव-
न्तीति ॥ २१ ॥

मुखालेपस्त्रिधा दोषविपहा वणकृच्च सः ॥ २२ ॥

स०—मुखालेपस्त्रिप्रकारो दोषघ्नो विषघ्नो वर्ण-
करश्च ॥ २२ ॥

प०—मुखालेपस्त्रिधा त्रिप्रकारः । दोषहा वात-
पित्तश्लेष्मघ्नः । विपहा विपघ्नः । वर्णकृद्वर्ण्यः शोभ-
नसारी सः ॥ २२ ॥

हे०—मुखालेपभेदानाह—मुखालेपश्चात्तादोषघ्नो, विपघ्नो,
वर्ण्यश्चाति त्रिधा ॥ २२ ॥

उष्णो वातकफं शस्तः शोषं पित्तं शीतलः २३ ॥

स०—स च मुखालेपो वातश्लेष्मण्युष्णो हितः ।
शोषं पित्तं वातपित्तं विषं च शिशिरो हितः । स च
त्रिप्रमाणः ॥ २३ ॥

प०—स मुखालेपः उष्णो वातकफे तद्विषये शस्तः
वातकफ इति व्यस्ते समस्ते चेति विज्ञेयः । तेन
वातकफे चोष्णः वाते कफे संसृष्टेऽस्त्युष्ण एव ।
शोषेषु पित्तविपघ्नकरणेष्वत्यर्थशीतलो मुखालेपः
शस्तः ॥ २३ ॥

हे०—वातकफघ्नानुष्णो कार्याकृत्याह—उष्णो वातकफ-
इति । पित्तविपघ्नवर्ण्यः शीतो कार्या इत्याह—शोषेऽपि
हीनमध्योत्तमभेदेन ॥ २३ ॥

कथमित्याह—

त्रिप्रमाणश्चतुर्भागत्रिभागार्धाङ्गुलोज्जतिः ॥ २४ ॥

स०—चतुर्भागत्रिभागार्धाङ्गुलोज्जतिः । उज्जति-
रुत्सेधः ॥ २४ ॥

प०—स मुखालेपस्त्रिप्रमाणः । त्रिविधं प्रमाणं यस्य ।
चतुर्भागश्च त्रिभागश्चार्धं च तान्यङ्गुलस्य प्रमा-
णोवतिरुत्सेधो यस्य स तथाविधः । एवमङ्गुलचतु-

भोगोत्सेधः कनीयान् । मुखालेपोऽङ्गुलित्रिभागो-
त्सेधो मध्यमः । अर्धाङ्गुलोत्सेधः प्रकृष्टो मुख-
लेपः ॥ २४ ॥

हे०—मुखालेपप्रमाणमाह—त्रिप्रमाण इति ॥ २४ ॥

अशुष्कस्य स्थितिस्तस्य शुष्को दूषयति च्छविम्
तमार्द्रयित्वाऽपनयेत्तदंतेऽभ्यंगमाचरेत् ॥ २५ ॥

स०—तस्य मुखालेपस्याऽशुष्कस्य स्थितिः शुष्क-
स्तु मुखालेपश्छविं त्वचं दूषयति । मुखालेपमार्द्रयि-
त्वाऽपसारयेत् । तस्यांते तस्मिन्नपनीतेऽभ्यंगं कुर्यात् २५

प०—तस्य मुखालेपस्य सतः स्थितिः स्थानम् ।
नच शुष्यन्नुपेक्षितव्य इत्यर्थः । यस्माच्छुष्कः सन्
त्वचं दूषयति । तं शुष्कं मुखालेपमार्द्रयित्वाऽपन-
येत् । आर्द्रं कृत्वा पश्चादपनयेत् निवारयेत् । तदन्ते
आलेपान्तेऽभ्यङ्गं घृतादिभिराचरेत् कुर्यात् ॥ २५ ॥

हे०—मुखालेपावधिमाह—अशुष्कस्येति । मुखालेप-
नयनमाह—तमार्द्रयित्वेति ॥ २५ ॥

विवर्जयेद्दिवास्वप्नभाष्याऽग्न्यातपशुक्रुधः २६ ।

स०—मुखालेपी दिवास्वप्नादीन् वर्जयेत् । अहः-
स्वप्नादिसेवनात् कंठत्वक्शोफपीनसदृष्ट्युपघातादिभ्यं
स्यात् ॥ २६ ॥

प०—मुखालेपे दिवास्वप्नं तथा भाष्यमध्ययना-
दिकमग्न्यातपं वह्निस्तपां शुचं शोकं क्रोधं कोपं च
विवर्जयेत् त्यजेत् ॥ २६ ॥

हे०—मुखालेपवर्ज्यान्माह—विवर्जयेदिति । शुक्
शोकः ॥ २६ ॥

न योज्यः पीनसेऽजीर्णे दत्तनस्ये हनुग्रहे ।
अरोचके जागरिते ॥ २७ ॥

स०—पीनसादौ मुखालेपो न योज्यः ॥ २७ ॥

प०—स मुखालेपः पीनसादिषु न योज्यो न दात-
व्यः । पीनसे प्रतिश्याये अजीर्णेऽपरिणते ह्यस्तनाग्ने
दत्तनस्ये दत्तं नस्यं यस्य तरिम्न । हनुग्रहे वात-
व्याधौ अरोचके अरुचौ जागरिते रात्रावसुप्ते न
योज्यः ॥ २७ ॥

हे०—पीनसादौ मुखालेपं नित्यं न योज्य
इति ॥ २७ ॥

स च दंति मुयोजितः ।
अकालपलितव्यंगवर्लातिमिर्गनालिकाः ॥ २८ ॥

स०—स च मुखालेपः मुयोजितो भिन्ना भेदाः को-
ऽकालपलितादीन् पराकरोति ॥ २८ ॥

प०—स मुखालेपः मुयोजितः मन्व्यकप्रयुक्तः ।
कालपलितादीन् व्याधीनं दन्ति । अकालपलितं
वयस्थस्य या जरा । अकाले वयः अकाले पलित-
ङ्कोचाः । तिमिरं नेत्ररोगः । नीलिका नील-
च्छाया ॥ २८ ॥

हे०—मुखालेपस्य फलमाह—स भेदाः । नीलिका
लिङ्गनाशोपद्रवः ॥ २८ ॥

कोलमज्जा वृषान्मूलं शिवरं गौरमर्षपाः ।
सिंहीमूलं तिलाः कृष्णा दावीत्वङ्गनिस्तुपा यवाः
दर्भमूलहिमोशीरशिरीषमिशितं दुलाः ।
कुमुदात्पलकह्लारदूर्वामधुकचंदनम् ॥
कालीयकतिलोशीरमांसीतगरपद्मकम् ।
तालीसगुंदापुंझाह्वयश्रीकाशनतागुरुः ।
इत्यर्धाधोदिता लेपा हेमंतादिषु पट् स्मृताः २९

स०—कोलमज्जादयोऽर्धश्लोकोक्ताः । पशुमृगादेव
इत्येवं षट्सु हेमंतादिषु ऋतुषु स्मृताः । मुनीन्द्रैरिति
शेषः । तत्र बदरमज्जादयो हेमंते । व्याघ्रमादयः
शिशिरे । दर्भमूलादयो वसंते । कुमुदादयो ग्रीष्मे ।
कालीयकादयः प्रावृषि । तालीसादयः शरदि ॥ २९ ॥

प०—कोलमज्जेत्यादि । पश्चाद्विहितं तदर्धमाह-
इत्यनेनानन्तरोक्तेन प्रकारेणार्धाधोदिता अर्धश्लोकैः
समापिता अर्धश्लोकविहिता । मुखालेपा हेमन्त-
शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरदाख्येषु ऋतुषु पट् स्मृताः ।
क्रमाद्यथासङ्ख्येन स्मृता उक्ता मुनिना । कोल-
मज्जा बदरमज्जा । वृषान्मूलं वासामूलम् । शायरं
श्वेतरोधः । गौरसर्पपाः श्वेतमर्षपाः । सिंहीमूलं
बृहतीमूलम् । तिलाः कृष्णतिला ननु वेताः ।
अरुणा वा । दावीत्वक् दारुहरित्वात्वक् । निस्तुपा
विगतस्तुपा यवाः । दर्भमूलं कुशमूलम् । हिमं

श्वेतचन्दनम् । मिशिः सितपुष्पा । तन्दुलाः शालि-
तन्दुलाः । उत्पलं नीलोत्पलम् । कल्हारो गन्धसो-
मकः । दूर्वा शाद्वला । मधुकं मधुयष्टी । तालीसं
तालीसपत्रम् । गुन्द्रा गुच्छमूलिका । पुण्ड्रकं पुण्ड-
रीकम् । यष्टी मधुयष्टिका । सा श्वेतचामरपर्याया ।
नतं तगरम् । अगुरुः जोंङ्गकापरपर्यायः ॥ २९ ॥

हे०—वर्ण्यमुखालेपस्य तु भेदेन द्रव्याण्याह—कोल-
मञ्जेति । शारं लोघ्रं, तन्दुलाः शालीनां, कालीयकं
पीतचन्दनम् ॥ २९ ॥

मुखालेपनशीलानां दृढं भवति दर्शनम् ।
वदनं चाऽपरिम्लानं श्लक्ष्णं तामरसोपमम् ३० ॥

स०—मुखालेपाभ्यासवतां नराणां दर्शनं दृष्टिर्दृढं
स्यात् । मुखं च विकसितमिव तथा कोमलं पद्मतुल्यं
च जायते ॥ ३० ॥

प०—मुखालेपनशीलानां नराणां दृढं स्थिरदर्शनं
दृष्टिर्भवति । वदनं मुखमपरिम्लानमनष्टकान्तिश्ल-
क्ष्णमपरुषम् । तामरसोपमं पद्मकान्तितुल्यम् ॥ ३० ॥

हे०—वर्ण्यमुखालेपशीलनस्य फलमाह—मुखालेपन-
मिति ॥ ३० ॥

अभ्यंगसैकपिचवो वस्तिश्चेति चतुर्विधम् ।
मूर्धतैलम् ॥ ३१ ॥

स०—अभ्यंगादिभेदात् चतुर्धा शिरसि तैलं
स्यात् ॥ ३१ ॥

प०—मूर्धतैलं तच्चतुष्प्रकारमभ्यङ्गादिभेदेन ।
तत्राभ्यङ्गादयः प्रसिद्धाः लोके । अभ्यङ्गोऽत्र अक्ष-
यम् । सेकः परिषेकः । पिचुः कार्पासकृतो
वटकाकृतः । स्नेहयुक्तो मूर्धनि धृतो वस्तिः
शिरोवस्तिरिहैव वक्ष्यमाणः ॥ ३१ ॥

हे०—मूर्धतैलभेदानाह—अभ्यंगेति ॥ ३१ ॥

बहुगुणं तद्विद्यादुत्तरोत्तरम् ॥ ३२ ॥

स०—तच्चोत्तरोत्तरं बहुगुणं विद्यात् । अभ्यंगात्
सेको बहुगुणस्ततोऽपि पिचुस्तस्मादपि वस्तिरिति
क्रमेण ॥ ३२ ॥

प०—तच्च मूर्धतैलमुत्तरोत्तरं बहुगुणं विद्यात् ।
तत्राभ्यङ्गो गुणवान् । तस्मादपि परिषेको बहु-

गुणः । तस्मात् पिचुर्गुणवत्तरः । सर्वेषां शिरो-
वस्तिर्गुणवत्तमः । मूर्धतैलमित्युपलक्षणमात्रं तेन
मूर्धधृतमपि बहुगुणमुत्तरोत्तरं विद्यात् ॥ ३२ ॥

हे०—अभ्यङ्गादीनां तारतम्यमाह—बहुगुणमिति ३२
तत्राऽभ्यंगः प्रयोक्तव्यो रौक्ष्यकंडूमलादिषु ३३ ॥

स०—तत्र तेषु मध्ये रौक्ष्यादिष्वभ्यंगः कार्यः ३३ ॥

प०—तत्र तेष्वभ्यङ्गादिषु मध्यादभ्यङ्गः रौक्ष्या-
दिषु प्रयोक्तव्यः ॥ ३३ ॥

हे०—अभ्यङ्गस्य विषयमाह—तत्राभ्यंग इति ॥ ३३ ॥

अरुंधिकाशिरस्तोददाहपाकव्रणेषु तु ॥
परिषेकः ॥ ३४ ॥

स०—अरुंधिकादिषु परिषेकः ॥ ३४ ॥

प०—परिषेकः स्नेहोऽरुंधिकादिषु प्रयोक्तव्यः ।
अरुंधिका शिरोरोगः ॥ ३४ ॥

हे०—सेकस्य विषयमाह—अरुंधिकेति ॥ ३४ ॥

पिचुः केशशातस्फुटनधूपने ।
नेत्रस्तम्भे च ॥ ३५ ॥

स०—केशशातादिषु पिचुः प्रयोक्तव्यः ॥ ३५ ॥

प०—पिच्छादिपिचुः केशशातादिषु प्रयोक्तव्यः ।
तथा नेत्रस्तम्भे अर्दितायां च ॥ ३५ ॥

हे०—पिचोर्विषयमाह—पिचुरिति । शातः शदनं,
धूपनं धूमोद्गम इव पिचुः स्नेहार्द्रपिचुधारणम् ॥ ३५ ॥

वस्तिस्तु प्रसुप्त्यर्दितजागरे ।
नासाऽऽस्यशोषे तिमिरे शिरोरोगे च दारुणे ॥

स०—वस्तिः पुनः प्रसुप्त्यादौ योज्यः ॥ ३६ ॥

हे०—वस्तेर्विषयमाह—वस्तिरिति । प्रसुप्तिः स्पर्शाज्ञानं,
जागरो निद्रानाशः ॥ ३६ ॥

विधितस्तस्य निषण्णस्य पीठे जानुसमे मृदौ ।

शुद्धाक्तस्विन्नदेहस्य दिनांते गव्यमाहिषम् ॥

द्वादशांगुलविस्तीर्णं चर्मपट्टं शिरःसमम् ।

आकर्णबंधनस्थानं ललाटे वस्त्रवेष्टिते ।

चैलवेणिकया बद्ध्वा माषकलकेन लेपयेत् ३७

स०—तस्य शिरोवस्तेर्विधानमुच्यते । निषण्ण-
स्योपविष्टस्य नरस्य । क्व । पीठे जानुतुल्ये तथा मृदौ

हे०—अरुजे त्वेकं मायासहस्रकं मायागतं ज्ञेयसंज्ञं
 क्लृप्ते त्वर्वागपि निवर्तते ॥ ४१ ॥

स्कंधादि मर्दयेत् ।

मुक्तस्नेहस्य ॥ ४२ ॥

स०—मुक्तस्नेहस्याऽपनीतशिरोवस्तेः स्कंधशिरो-
ग्रीवादि मर्दयेत् । स्नेहवस्तिर्हि स्नेहशब्देनाऽत्र गृह्यते ।
तत उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिकमाचरेत् तत्र ह्य-
वोचत् । सर्वकर्मस्वयं प्रायोव्याधिक्षीणेषु च क्रम
इति ॥ ४२ ॥

प०—ततोऽनन्तरं मुक्तस्नेहस्यापनीतस्नेहस्य ४२ ॥

हे०—वस्त्यन्ते कृत्यमाह—स्कंधादीति ॥ ४२ ॥

परमं सप्ताहं तस्य सेवनम् ॥ ४३ ॥

स०—तस्य च स्नेहवस्तेः परमं सेवनं सप्त दिनानि ।
तस्मात्त्रिपंचसप्त वाऽहानि कार्यः शिरोवस्तिरित्यव-
तिष्ठते ॥ ४३ ॥

प०—सप्ताहं सप्त दिनानि सेवनं धारणम् ॥ ४३ ॥

हे०—वस्त्यावृत्यवधिमाह—परममिति । संग्रहे तु
उष्णांबुना स्नानं च यथार्हं भोजयेत् । स्नेहोक्तं चास्था-
चारमादिशेत् । एवं त्रीणि पञ्च सप्त वा दिनानि योजयेत् ।
इति । तथा सापाश्रयं पीठं साथं रात्रिर्वा पीठकालः वेदनो-
पशमो वाऽवधिरिति ॥ ४३ ॥

धारयेत्पूरणं कर्णं कर्णमूलं विमर्दयन् ।

रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदने ॥ ४४ ॥

स०—कर्णरूरेण धारयेत् । किं कुर्वन् । कर्णमूलं
विमर्दयन् । कियत्कालं यावत्पीडाया मार्दवं भवेत् ।
स्वस्थचिते तु मात्राशतं यावद्विभूयात् ॥ ४४ ॥

प०—कर्णं सरुजे पूरणं स्नेहं धारयेत् । कर्ण-
मूलं विमर्दयेत् । कर्णं तिकटं परिमर्दयेत् । यावद्रुजः
पीडाया मार्दवं मृदुता स्यात् भवेत् । अवेदने स्वस्थ-
वृत्ते कर्णं मात्राशतं धारयेत् ॥ ४४ ॥

हे०—कर्णपूरणे विधिं मानं चाह—धारयेदिति ॥ ४४ ॥

अथ मात्रायाः किं प्रमाणमित्याह—

यावत्पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमंडलम् ।

निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा स्मृता ४५

स०—दक्षिणं हस्ताग्रं कर्तुं जानुमंडलं दक्षिणं
पर्येति परिवर्तते । दक्षिणशब्दोऽत्र काकाक्षिगोलक-

न्यायेन द्वयेनाऽपि युज्यते । कियत्कालेनेत्याह ।
निमेषोन्मेषकालेन समं न तु विश्रम्य सा मात्रा स्मृता
मुनिभिरिति शेषः ॥ ४५ ॥

प०—यावता कालेन हस्ताग्रं करप्रापितं दक्षिणं
मण्डलं जानुनः पर्येति परितः समन्तादेति आग-
च्छति । अक्ष्णोर्निमेषोन्मेषकालेन समं तुल्यं
निमेषोन्मेषणे नेत्रयोर्विकाससङ्कोचने तेन कालेन
समा तुल्या मात्रा मुनिभिः स्मृता ॥ ४५ ॥

हे०—मात्रालक्षणमाह—यावदिति ॥ ४५ ॥

कचसदनसितत्वपिजरत्वं

परिफुटनं शिरसः समीररोगान् ।

जयति जनयतीन्द्रियप्रसादं

स्वरहनुमूर्धबलं च मूर्धतैलम् ॥ ४६ ॥

स०—कचानां सदनदिभिः संबंधः । परिफुटनं
कचानामेव प्रकृतत्वात् । शिरसो मरुदामयांश्च हन्ति ।
इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां प्रसादं जनयति । तथा स्वरा-
दिबलं च मूर्धतैलं जनयति ॥ ४६ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया-

मष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुंदराख्यायां

द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

प०—कचसदनं तथा सितत्वं केशानां तथा
पिजरत्वं कपिशत्वं तथा परिफुटनं शिरसः मूर्धः
समीररोगान् वातव्याधीन् जयत्युपशमयति ।
तथेन्द्रियाणां चक्षुरादीनां प्रसादं स्वविषयग्रहण-
सामर्थ्यं तथा स्वरस्य हन्वोः शिरसो बलमुपजन-
यतीति भद्रम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थच-

न्द्रिकायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने

गण्डूषविध्यध्यायोद्वाविंशः ॥ २२ ॥

हे०—मूर्धतैलशीलनस्य फलमाह—कचसदनेति ॥ ४६ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामयुर्वेदरसायने गण्डूषादिप्र-

करणं सामस्येन निरूपितम् ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

त्रयोविंशाध्यायारम्भो जत्रूर्ध्वरोगप्रस्तावालोचने
आश्रोतनविधानप्रदर्शनार्थमित्याह—

अथाऽत आश्रोतनांजनविधिमध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—आश्रोतनं चाऽजनं च तयोर्विधिर्यस्मिन्न-
ध्याये स एवम् । शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भेऽयं सम्बन्धः । यस्मादनन्तरमुक्तं
जनयतीन्द्रियप्रसादमूर्धतैलमिति सर्वेषां चेन्द्रियाणां
प्रधानमिन्द्रियं चक्षुरतश्चक्षुषः परिरक्षार्थमध्यायस्या-
रम्भः आश्चर्योत्पत्तेरतस्समन्तात् सार्थते येनाक्षि तथा-
ऽज्येतत्सेचयेत् । तदाश्रोतनमञ्जनं तस्य विधिर्विधान-
मितिकर्तव्यत्वारूपोऽध्यायस्तं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

हे०—अथेत्याश्रोतनांजनविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रति-
जानीते ॥ १ ॥

सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्रोतनं हितम् ।

रुक्तोदकं दूधघर्षाश्रुदाहारोगनिबर्हणम् ॥ २ ॥

स०—सकलानामपि नयनामयानां प्रथममाश्रोतनं
परिषेको हितम् । यतस्तदाश्रोतनमुपयुक्तं रुजादिघ्नं
स्यात् । संप्रहे चोक्तम् । अव्यक्तेष्वेवगुणमेव पक्ष्म-
परिहारेणाऽक्षिकोशालेपनं तच्च बिडालकसंज्ञकमिति २

प०—सर्वेषां समग्राणामक्षिरोगाणामादौ प्रथमत
एवाश्रोतनं हितम् । तच्च रुक्तोदादिनिबर्हणं
रुगव्युच्छिन्नं शूलं तोदो व्यथा नानारूपा ।
कण्डूः कण्डूयनम् । अक्षिपुटयोः परस्परं रुक्करः
श्लेषो घर्षः । अश्रुदाहाख्यः । रागो लोहितत्वम् ।
एतेषामाश्रोतनं निबर्हणं प्रशमनम् ॥ २ ॥

हे०—आश्रोतनस्य विषयमाह—सर्वेषामिति । संप्रहे
तु नानाद्रव्यकल्पनया च रागाश्रुघर्षरुग्दाहतोदभेदशोफक-
ण्डूघ्नम् । अव्यक्तेष्वेवगुणमेव पक्ष्मपरिहारेणाक्षिकोशालेपनं
तच्च पुनर्बिडालसंज्ञं तयोरकालो रात्रिः कालस्तु सर्वमहर्दि-
नौत्पत्तिरिति ॥ २ ॥

दृष्णं वाते कफे कौष्णं तच्छीतं रक्तपित्तयोः ।

स०—तदाश्रोतनं मत्स्यपुराणम् । अत्र आश्रोतन-
णम् । रक्ते पित्ते च शीते पित्ते ॥ २ ॥

प०—तदाश्रोतनम् उष्णं वाते धाने धानेऽप्येव रागः ।
कफे कफविषये कौष्णं कृत्विष्यपाने पित्ते रक्ते
तथा पित्ते तद्विषये शीतमाश्रोतने पित्ते रक्ते
हे०—आश्रोतनस्य उष्णं वाते धाने धानेऽप्येव रागः ।

संप्रथाश्रोतनम् ।

निवातस्थस्य वामेन पाणिनोर्न्मान्य लोचनम् ।
शुक्त्या प्रलम्बयाऽन्येन पित्तुवत्या शुर्त्ता भातनयिरेव सिन्धु-
दश द्वादश वा विन्दुन् द्वयंगुलादधमेचयेत् ।
ततः प्रमृज्य मृदुना चैलेन कफवातयोः ।
अन्येन कौष्णपानीयपुन्येन रक्तपित्तयोः ॥

स०—निवातस्थानस्थित्यर्थः । तदाश्रोतनम् ।
पाणिनोर्न्मान्य लोचनम् । अत्र आश्रोतन-
दक्षिणकरणे पित्तुवत्या शुर्त्ता भातनयिरेव सिन्धु-
दश द्वादश वा विन्दुन् द्वयंगुलादधमेचयेत् ।
ऽवसेचयेत् । ततः शीतं । कफवातयोः ।
प्रमृज्य शोधयित्वाऽन्येन शोधयित्वा ।
नाऽक्षि मृदु स्वेदयेन्नातिशयेन । कफो रक्तपित्त-
कफयोः । न तु पित्तरक्तयोरेवमेव ॥ २ ॥

प०—निवातस्थपुंसः कर्त्तव्येनामेव नामान्तरं ।
वयवे दश द्वादश वा विन्दुन् द्वयंगुलादधमेचयेत् ।
वामेन सव्येन पाणिना हस्तेनोर्न्मान्य विन्दुन् दृष्ट्वा
लोचनं चक्षुर्विकारस्यान्येन दक्षिणेन पाणिना
पित्तुवत्या प्रलम्बया शुर्त्ता भातनयिरेव सिन्धु-
दश द्वादश वा विन्दुन् द्वयंगुलादधमेचयेत् । अन्येन
रागादयो जायन्ते ततोऽक्षिमेचयानन्तरं मृदुना
चैलेन वस्त्रेणाक्षि प्रमृज्य । ततोऽक्षिमेचयान-
मृदुना चैलेन कौष्णपानीयपुन्येन रक्तपित्तयोः
स्वेदयेत् । कफवातविषये न पित्तावयवे रक्ते
रक्ते तयोः परिशोधनमात्रं कार्यं न रक्तपित्तयोः ॥

हे०—आश्रोतनविधिमाह—निवातस्थपुंसः ।
दक्षिणेन हस्तेन । शुर्त्ता प्रलम्बया शोधयित्वा ।
या कर्त्तव्येनामेव नामान्तरं । तदाश्रोतनम् ।
द्वयंगुलमन्तरं दृष्ट्वा संप्रहे तु धाने धानेऽप्येव रागः ।
ताडनाद्रागादयो जायन्ते रक्ते । कफवातयोः ।

माह—तत इति । प्रभार्जनं सर्वत्र कफवातयोस्त्वच्येन चैवेन स्वेदनम् ॥ ४ ॥

अत्युष्णतीक्ष्णं रुग्रागदृङ्नाशयाऽक्षिसेचनम् ।

अतिशीतं तु कुरुते निस्तोदस्तंभवेदनाः ॥

कपायवर्त्मतां वर्षं कृच्छ्रादुन्मेषणं बहु ।

विकारवृद्धिमत्यल्पं संरंभमपरिस्तुतम् ॥ ५ ॥

स०—अत्यर्थमुष्णमतितीक्ष्णं चाऽऽश्रोतनं रुजे रागाय दृष्टिनाशाय च स्यात् । अतिशीतं त्वक्षिसेचनं निस्तोदादीन् विधत्ते । निस्तोदः सूच्येव व्यधः । स्तंभोऽक्ष्णः स्तंभनमिव । वेदना शूलम् । कपायवर्त्म-त्वं कुरुते । वर्षां वर्त्मनः परस्परं संश्लेषः । बह्वृत्तिमा-त्रमाश्रोतनं कृच्छ्रेणोन्मेषणं विधत्ते । अत्यल्पमक्षिसेचनं विकारवृद्धिं कुरुते अपरिस्तुतमक्षिसेचनं संरंभं नेत्रक्षोभं विधत्ते ॥ ५ ॥

प०—अत्युष्णतीक्ष्णमक्षिसेचनमाश्रोतनं कृतं रुजे रुगर्थं सम्पद्यते रागार्थं च । तथा दृङ्नाशाय दृष्टिविघातार्थं च । तथाऽतिशीतमक्षिसेचनं निस्तो-दादीन् । निस्तोदो रुग्विशेषः । निःशेषं कृत्वा रुजा तोदनम् । विकारस्य व्याधेर्वृद्धिमाधिक्यं कुरुते न विकारशान्तिः । अपरिस्तुतमपरिस्तुत-मक्षिसेचनम् ॥ ५ ॥

हे०—अत्युष्णतीक्ष्णस्याश्रोतनस्य दोषमाह—अत्युष्णोति । अतिशीतस्य दोषमाह—अतिशीतमिति । अतिमात्रस्य दोषमाह—कपायवर्त्मतामिति । कपायवर्त्मतां हृष्यवर्त्म-त्वम् । अत्यल्पस्य दोषमाह—विकारवृद्धिमिति । नेत्राद-परिस्तुतस्य दोषमाह—संरंभमिति । संरंभं शोफादिप्रादु-र्भावम् ॥ ५ ॥

कया रीत्या नेत्रे प्रयुक्तमौषधं दोषानपनयतीत्याह—
गत्वा संधिशिरोघ्राणमुखस्रोतांसि भेषजम् ।
ऊर्ध्वगान्नयने न्यस्तमपवर्तयते मलान् ॥ ६ ॥

स०—संध्यादीनां द्वंद्वः । ततः स्रोतःशब्देन पृष्ठासमासः । संधिशब्देनेहाक्षिकोशसंबन्धिनः संधयो गृह्यते । तेनाक्षिकोशसंबन्धिस्रोतांसि शिरोघ्राण-मुखस्रोतांसि गत्वा नयने क्षिप्तमौषधमूर्ध्वगान्मलानप-वर्तयते ॥ ६ ॥

प०—सन्ध्यादीनां द्वंद्वः । सन्धिशिरोघ्राणमुखं तस्य स्रोतांसि सन्धिशिरोघ्राणमुखस्रोतांसि तानि गत्वा अथ नयने नेत्रे न्यस्तं प्रणीतं भेषज-मौषधमाश्रोतनमूर्ध्वगान् ऊर्ध्वप्रसृतान् मलान् अपवर्तयते । प्रत्यावृत्तरूपान् विहितस्मरणाक्षमान् सम्पादयति ॥ ६ ॥

हे०—आश्रोतनस्य फलमाह—गत्वेति । नेत्रे न्यस्तमौषधं सन्ध्यादीन् गत्वा जत्रूर्ध्वगान् रोगान् हन्ति ॥ ६ ॥

अथाऽञ्जनं शुद्धतनोर्नेत्रमात्राश्रये मले ।

पक्वलिंगेऽल्पशोफातिकंडूपैच्छिल्यलक्षितं ॥

मंदघर्षाश्रुरोगेऽक्षिणं प्रयोज्यं घनदूषिके ।

आर्ते पित्तकफासृग्भिर्मारुतेन विशेषतः ॥ ७ ॥

स०—अथाश्रोतनादन्यदञ्जनं प्रयोज्यम् । कीदृश-स्याऽऽतुरस्य । शुद्धा तनुर्यस्य सतस्य । मले नेत्रमात्राश्रये न त्वधिकशरीरव्यापिनि । तथा पक्वलिंगे । पक्वलिंगाता कथं वेद्येति विशेषणद्वारेणाऽऽह । अल्पशोफेनातिकंडू-वा पैच्छिल्येन च लक्षितेऽवगते पक्वलिंगे सति । कीदृशेऽक्षिण । मंदा अल्पा वर्षा अश्रुरोगा यस्य तस्मिन् । तथा घना दूषिका नेत्रमलो यस्मिन्नयनं तस्मिन् । एतदपि पक्वलिंगमेव । पित्तेन कफेन रक्तेन चाऽऽतुरे । मारुतेन चाऽऽतुरे विशेषेणाञ्जनं प्रयोज्यम् ॥ ७ ॥

प०—अथाश्रोतनानन्तरं शुद्धतनोः शुद्धशरीरस्य नेत्रमात्राश्रयो निकेतो यस्य मलस्य तस्मिन् तथा-भूते पक्वलिंगे समुत्पन्ने नेत्राञ्जनं प्रयोज्यम् । तस्मिन् पक्वलिंगे नालपेन शोफेन तथाऽतिकण्डूवा तथाऽतिपैच्छिल्येन लक्षिते ज्ञाते निश्चयीकृते सति तथा मन्दघर्षाश्रुरोगे सति मन्दां अल्पा वर्षादयो यस्मिन्नाक्षिण । तथा घना दूषिकाऽक्षिमलो यस्मिन् अक्षिण तस्मिन् तथाविधाञ्जनं प्रयोज्यम् । आर्ते आतुरे पीडितेऽक्षिण पित्तेन कफेनासृजा रक्तेन तथा मारुतेन वायुना विशेषतः आर्तेन नेत्रे प्रयोज्यम् ॥ ७ ॥

हे०—अञ्जनस्य विषयमाह—अथेति । शोफाद्यल्पत्व-लक्षिते पक्वलक्षणे सति तथा घर्षाल्पत्वे दूषिकाघन-त्वे च ॥ ७ ॥

लेखनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिधा ।
अंजनम् ॥ ८ ॥

स०—अंजनं च लेखनादिभेदेन त्रिभेदम् ।
लिख्यते शस्त्रेणैव शुक्रार्मादीति लेखनम् । रोप्यते
संरोह्यतेऽनेनाऽभिष्यंदादीति रोपणम् । प्रसा-
द्यते निर्मलीक्रियतेऽनेनेति प्रसादनम् । दृष्टेः
प्रसादनं दृष्टिप्रसादनम् । संप्रहोक्तस्य स्नेहनस्य अंज-
नस्य रोपणदृष्टिप्रसादनयोरेवांतर्भूतत्वात् तदिह पृथङ्
नोक्तम् ॥ ८ ॥

प०—तत् त्रिधा त्रिप्रकारमञ्जनम् । एकं
लेखनं द्वितीयं रोपणं तृतीयं दृष्टिप्रसादनम् ।
दृष्टेः प्रसादनं दृष्टिप्रसादनम् । लिख्यतेऽनेन
शस्त्रेण चर्मादिरोगजातमिति लेखनम् । 'विलि-
खत्यतितैक्षण्याद्यद्वातूस्तलेखनं मतम्' । संरोप्यते
संरोह्यते तद्रोपणम् । प्रसाद्यते निर्मलीक्रियते येन
तत्प्रसादनम् ॥ ८ ॥

हे०—अञ्जनस्य भेदानाह—लेखनमिति । संप्रहे तु
न दोषवेगोदयेन चानिहतं दोषे तत्र हि दोषोत्प्रेक्षेन
रागादिबृद्धिशुक्रपाकतिमिरोत्पत्तिश्चेति ॥ ८ ॥

लेखनं तत्र कषायाम्लपट्टषणैः ॥ ९ ॥

स०—तत्र तेषु त्रिष्वंजनेषु मध्याह्नलेखनमंजनं कषा-
यादिभिर्द्रव्यैः शुक्रार्मादिषु प्रयोज्यम् ॥ ९ ॥

प०—तत्र तेषु लेखनादिषु मध्याह्नलेखनमञ्जनं
कषायादिभिश्चतुर्भि रसैः शुक्रार्मादिषु योज्यम् ।
पट्ट लवणमूषणं कटुद्रव्यम् ॥ ९ ॥

हे०—लेखनस्य द्रव्याण्याह—लेखनमिति ॥ ९ ॥

रोपणं तित्तकैर्द्रव्यैः ॥ १० ॥

स०—रोपणमंजनं तित्तकैर्द्रव्यैः स्यात् । तित्तग्रहण-
मुपलक्षणार्थं संप्रहोक्तस्य । तेन कषायद्रव्यैः संस्नेहै रोप-
णमंजनं वेद्यम् ॥ १० ॥

प०—रोपणमञ्जनं तित्तद्रव्यैरभिष्यन्दादिषु
योज्यम् ॥ १० ॥

हे०—रोपणद्रव्याण्याह—रोपणमिति ॥ १० ॥

स्वादुशीतैः प्रसादनम् ॥ ११ ॥

स०—स्वादुशीतैर्द्रव्यैः प्रसादनं प्रसादनम् ।
नम् । स्वादुशीतैर्द्रव्यैश्च शङ्खजनेन स्नेहेन चक्षु-
प्रयुज्यमानं प्रत्यंजनसंज्ञां लभते ॥ ११ ॥

प०—प्रसादनमञ्जनं स्वादुशीतैश्च द्रव्याणां दृष्ट्या
स्वस्त्वृत्तेश्च योज्यम् ॥ ११ ॥

हे०—दृष्टिप्रसादनस्य द्रव्याण्याह—स्वादुशीतैः
दशांगुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुलानना ।
प्रशस्ता लेखनं ताम्नी रोपणं काललोहजा ।
अंगुली च सुवर्णोत्था रूप्यजा च प्रसादनं ॥ १२ ॥

स०—दशांगुला राजमापस्थला शलाका प्रसादने ।
मध्ये तनुस्तथा मुकुलाकारे आनने मुखे हे अङ्गि यन्मयः
सा मुकुलानना । लेखनेऽजने ताम्नी शलाका प्रसा-
स्यते । रोपणं काललोहोत्था कृष्णशङ्खोद्भवा । अंगुली
च हस्तावयवविशेषो रोपण एव शस्तः । एव प्रसाद-
नेऽजने सुवर्णोत्था कनकोद्भवा रजतोद्भवा च शलाका
प्रशस्ता ॥ १२ ॥

प०—शलाका दशाङ्गुलपरिमाणा तथा तनु-
र्मध्ये मध्यप्रदेशात् सुक्ष्मा मुकुलानना द्वयोर्मुकुल-
योर्मुकुलाकारा । सा शलाका लेखनेऽञ्जने
ताम्रा ताम्रोद्भवा शस्ता । रोपणेऽञ्जने काललोहजा
कृष्णलोहोद्भवा शलाका तथाऽङ्गुलीकरशङ्खा रोप-
णमञ्जनेन च शस्ता । प्रसादनेऽञ्जने च सुवर्णोत्था
कनकमयी तथा रूप्यजा रजतकृता शलाका
प्रशस्ता ॥ १२ ॥

हे०—शलाकामाह—दशांगुलेति । लेखनशलाकामाह—
लेखने ताम्नीति । रोपणशलाकामाह—रोपण शन । प्रसादने
शलाकामाह—सुवर्णोत्थेति ॥ १२ ॥

अंजनकल्पना त्रिप्रकारा स्यात् कथमित्याह—
पिंडो रसक्रिया चूर्णस्त्रिधांजनकल्पना ।
गुरौ मध्ये लघौ दोषे ताः क्रमेण प्रयोजयत् ॥

स०—पिंडादिभेदेन त्रिप्रकारांऽजनकल्पना स्यात् ।
पिंडादयो बहुदोषादिषु क्रमेण प्रयोक्तव्याः । गुरौ
दोषे पिंडः प्रयोज्यो मध्ये दोषे रसक्रिया लघुदोषे चूर्ण
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प०—अञ्जनकल्पना त्रिवैध त्रिप्रकारिण । पिण्ड-
स्तथा रसक्रिया चूर्णश्च । तत्र द्रवात्कलितचूर्णो
वर्तितः पिण्डश्च द्रवाच्यः । रसक्रिया द्रव्यनवाभा-
द्धनीभूताद्या क्रियते । शुष्कपिष्टं द्रव्यं चूर्णश्च द्र-
वाच्यम् । यथा पूर्वं तेन बलिनस्तरमानं गुणं प्रचले
व्याधौ पिण्डमञ्जनं प्रयोजयेत् । मध्यबले व्याधौ
रसक्रियां प्रयोजयेत् । लघावचले व्याधौ चूर्णं प्रयो-
जयेत् ॥ १३ ॥

हे०—अञ्जनकल्पनाभेदानाह—पिण्ड इति । पिण्डं गुणानां,
रसक्रिया अवलेहः । कल्पनात्रयस्य विषयत्रयमाह—गुणं मध्यं
इति ॥ १३ ॥

हरेणुमात्रं पिण्डस्थ वेष्टुमात्रा रसक्रिया ।
तीक्ष्णस्य द्विगुणं तस्य मृदुनः ॥ १४ ॥

स०—तीक्ष्णद्रव्यकृतस्य पिण्डस्य हरेणुमात्रं प्रमाणं
कथयति । मृदुद्रव्यकृतस्य पिण्डस्य तद् द्विगुणं हरेणु-
मात्रं वदति । रसक्रियाया विष्टौ प्रमाणमाह ॥ १४ ॥

हे०—तीक्ष्णयोः पिण्डरसक्रियाभोगात्रमाह—द्विगुणमिति ।
तस्य हरेणुद्वयं रसक्रियाया बलद्वयम् ॥ १४ ॥

चूर्णितस्य च ।

द्वे शलाकं तु तीक्ष्णस्य तिस्रः स्थुरितरस्य च १५

स०—चूर्णे तीक्ष्णे द्विगुणां शलाकां मृदौ त्रिगुणां
शलाकामभिदधुः । तत्रांतरे चोक्तम् । मृद्वनामञ्जनं
ताम्ररजतकांस्याद्यन्यतमेषु धार्यम् । गोणं मुष्णि-
वटशंखान्यतमेषु । प्रसादने रक्तिकपक्षचंदनान्यतमेषु
धार्यम् । एवं ह्यञ्जनमव्यापन्नगुणं भवति । यतर्थाप-
णार्थं शिला निम्नमध्याऽनुद्वारिणी पंचांगुलायता
त्र्यंगुलविस्तारेति ॥ १५ ॥

हे०—तीक्ष्णस्य चूर्णस्य मात्रामाह—चूर्णितस्येति । मृदो-
श्चूर्णस्य मात्रामाह—तिस्र इति ॥ १५ ॥

निशि स्वप्ने न मध्याह्ने म्लाने नोष्णगभस्तिभिः ।
आक्षिरोगाय दोषाः स्युर्वर्धितोत्पीडितद्रुताः ।
प्रातः सायं च तच्छात्त्यै व्यञ्जैः संस्तौजयत्सदा ।

स०—निशि रात्रावञ्जनं न प्रयोज्यम् । तथा
स्वप्ने स्वप्नकालेऽञ्जनं न प्रयोज्यम् । तथा मध्यदिनेऽ-

ञ्जनं न प्रयोज्यम् । न च म्लानं लोचनोऽञ्जनं प्रयो-
ज्यम् । तेन म्लानं । उष्णामिक्षीर्षिनाभिः । तस्मादे-
काञ्जनञ्जनं प्रयुञ्जत दोषा र्क्षि नीलाम्बुध्याऽन्यथा
नामत्वाद्गुणीयतामथा द्रुताः । काळयोष्णत्वाद्वि-
गता अक्षिरोगाय स्युस्तस्मादेव कारयेत्तत्र न प्रयो-
ज्यम् । यतः पूरितम् । काण्डेयं पूरितम् । दोषास्तस्या-
मृत्तौ अपमं च तच्छात्त्यै तस्माद्विरोगास्योपशमा-
गतां र्क्षौ सदैव नेत्रमञ्जयेत् ॥ १६ ॥

प०—निशि रात्रौ स्वप्नेन निद्रया दोष
वधिता वृद्धि रीतामत्तथा मध्याह्ने पात्रेन तत्रात्रे
नोत्पीडिता र्क्ष्यै प्रेरितामत्तथा मध्ये चोष्णगभ-
स्तिभिर्गादित्यर्क्षिभिर्द्रुताः क्षुभिता दोषा वाताद-
र अक्षिरोगाय स्युर्भवेयुः । अतोऽस्मात्कारणान् प्रातः
प्रच्युपारि तच्छात्त्यै निशि संवधितानां दोषाणां प्रश-
मनायाऽजयेत् । तथा सायं दिनान्ते पात्राचोष्ण-
गभस्तिभिर्कृत्पीडितद्रुतां दोषाणां प्रशमनाया
जयेत् ॥ १६ ॥

हे०—अञ्जनस्य काळमाह—निशीति । रात्रौ निद्रा-
वधिता दोषा अक्षिरोगाय स्युः अतः प्रातः प्रच्येत्
तच्छात्त्यै पात्राचोष्णगभस्तिभिः । मध्यदिनेऽपि
अक्षिरोगाय स्युः । अतः सायं प्रच्येत् ॥ १६ ॥

वर्तन्यन्ये तु न दिवा प्रयोज्यं तीक्ष्णमञ्जनम्
विरेकदुर्बलं चक्षुरादित्यं प्राप्य मीदति १७ ।

स०—अन्ये वाचायां पुनं मन्यते । तीक्ष्णमञ्जनं
दिवा न प्रयोज्यम् । कस्मादित्याह । यस्माच्चक्षुरादित्यं
प्राप्य मीदति । किमूतम् । विरेकदुर्बलम् । तीक्ष्णं
ञ्जनं विरेचितवान् । तस्माद्विरेके तीक्ष्णमञ्जनं
प्रयोज्यम् ॥ १७ ॥

प०—अन्ये पुत्रराचायां पृथमाहः । तीक्ष्णमञ्जनं
दिवा न प्रयोज्यम् । यस्माद्विरेकेण तीक्ष्णमञ्जनं
निवर्तते । दीनबले चक्षुर्नेत्रमादित्यं र्क्ष्यं प्राप्यासाह
मीदति । दीनशक्ति सम्पद्यते ॥ १७ ॥

हे०—तीक्ष्णमञ्जनं दिवा निषेधमाह—वर्तन्यन्य इति
निषेधे युक्तिमाह—विरेकदुर्बलमिति ॥ १७ ॥

अत एवाऽऽह
स्वप्नेन रात्रौ कालस्य सौम्यत्वेन च तर्पिता
शीतसात्म्या दृगाप्रेयी स्थिरतां लभते पुनः १८

स०—यस्मात्स्वप्नेन रात्रौ तर्पिताः तथा कालस्य रात्र्याख्यस्य सौम्यत्वेन तर्पिता दृष्टिः पुनः स्थैर्यं प्राप्नोति तीक्ष्णांजनक्षोभितापि । कीदृग्दृष्टिः । आग्ने-
व्यग्न्युत्कटभूतसंभवा । तथा शीतसात्म्या । तस्माद्रा-
त्रावंजनं प्रयोज्यम् । आग्नेयीति सर्वत्राग्निकलिम्यां
दृग्भक्तव्य इति दृक् । शीतं सात्म्यं यस्याः । पैत्तिक-
ज्वरस्येव ॥ १८ ॥

प०—त एव आचार्या रात्रौ तीक्ष्णमञ्जनं प्रयो-
ज्यमित्याहुः । यतः स्वप्नेन निद्रया सौम्यस्वभाव-
तया तथा कालस्य सौम्यत्वेनाप्यायकत्वेन तर्पिता
आप्यायिता तृप्तिं नीता शीतसात्म्यात् हिमस्व-
भावत्वात् दृग् दृष्टिराग्नेयी अग्न्युत्कटभूतसम्भवा
पुनः स्थिरतां लभते दृढतां प्राप्नोति ॥ १८ ॥

हे०—तीक्ष्णस्य रात्रिप्रयोगे युक्तिमाह—स्वप्नेनेति ।
दृष्टिस्तावदाग्नेयत्वात्संतापपीडिता । अतएव शीतसात्म्या
सा च तीक्ष्णांजनेनातिसंतप्ता रात्रौ स्वप्नेन सौम्येन कालेन
च गतसंतापा पुनः स्थिरतां लभते कफोद्रेके लेखनसाध्ये
च रोगे ॥ १८ ॥

तदेतदन्यमतमव्यापकमिति दूषयन्नाह—

अत्युद्रिक्ते बलासे तु लेखनीयेऽथवा गदे ।
काममद्वयपि नात्युष्णे तीक्ष्णमक्षिणं प्रयोजयेत् ॥

स०—अत्युत्कृष्टे कफेऽथवा लेखनार्हे शुक्रार्मादौ
रोगे दिनेऽपि नात्युष्णे तीक्ष्णमंजनं प्रयोजयेत् । काम-
मनुगतमेतत् । कालस्यात्यौष्ण्यादंजनस्य तैक्ष्ण्याच्चा-
ऽतियोगेन दृष्ट्युपघातः स्यात् ॥ १९ ॥

प०—किमेतत्सर्वदैव निशि भेषजं प्रयोज्यं न दिवा
अत आह—कदाचिदत्युद्रिक्ते प्रबले बलासे श्लेष्माख्ये
दोषे तथा लेखनीये परासनीये वा गदे शुक्रा-
र्मवर्मादौ काममभ्यनुगमङ्गीकृतमहयपि तीक्ष्णम-
ञ्जनं तस्माद्वयोदोषविषये प्रयोजयेत् ॥ १९ ॥

हे०—दिवापि तीक्ष्णं योज्यमित्याह—अत्युद्रिक्त
इति ॥ १९ ॥

अत एवाह—

अश्मनो जन्म लोहस्य तत एव च तीक्ष्णता ।
उपघातोऽपि तेनैव तथा नेत्रस्य तेजसुः २० ॥

स०—पाषाणाच्छस्योत्पत्तिस्तस्मादेव चाश्मनः
क्षक्ष्णतादियोगात्तीक्ष्णता । उपघातोऽपि कुण्डलादिकस्ते-
नैव पाषाणेन न केवलं तैक्ष्ण्यम् । तथा तेनैवाश्मशस्त्र-
न्यायेन नेत्रस्य तेजसोऽग्नेरश्मस्थानीयाजन्म रविसंज्ञा-
त्तेजसः सकाशात्तीक्ष्णता दर्शनपटुत्वमत्युष्णेन तु तेन
तस्योपघातः । तस्माद्यदन्ये गदंति सामान्येनैव दिवां-
ऽञ्जनं न प्रयोज्यमिति तदसदेव ॥ २० ॥

प०—तच्च नात्युष्णे दिने आग्नेयत्वाच्चक्षुष-
स्तथा तीक्ष्णमञ्जनमप्याग्नेयं तस्योष्णे दिने समान-
त्वोक्तो विरोधस्तदर्थमाह—अश्मनः पाषाणाहो-
हस्य शस्त्रस्य जन्मोद्भवम् । साप्यस्य तीक्ष्णता
धारातीक्ष्णत्वम् । साप्यस्थं तत एवाश्मन एव
तस्य जायते योऽपि तस्य लोहस्योपघातो विनाशः ।
अथ सर्वसर्विकया भङ्गस्तत एव नान्यथा । तद्वृ-
त्तस्य नेत्रस्य चक्षुषो दृष्टेर्दर्शनस्य तेजस एव
जन्मः । तत एव तीक्ष्णत्वम् । दूरे दर्शनश-
क्तित एवोपघातः किञ्चिदर्शनं सर्वसर्विकया-
ऽदर्शनम् ॥ २० ॥

हे०—तेजसस्य तेजःसहकृतस्य च नेत्रस्य कथं तेजसो-
पघात इत्यत आह—अश्मन इति ॥ २० ॥

न रात्रावपि शीतेति नेत्रे तीक्ष्णांजनं हितम् ।
दोषमस्त्रावयस्तंभकं डूजाड्यादिकारि तत् २१ ॥

स०—अपि च रात्रावपि नेत्रे कफाधिक्येनातिशीते
कंडूपैच्छित्याद्यनुमिते तीक्ष्णमंजनं न प्रयोज्यम् । यतो
निशि तीक्ष्णमंजनमुपयुक्तं कालस्य सौम्यत्वादोषस्रवणे-
ऽद्योग्यमस्त्रावयदंजनं कंडूजाड्यादिकृत् स्यान्न तु शम-
कारि । तस्माच्छीतसात्म्या दृगाग्नेयी स्थिरतां लभते
पुनरित्येतदप्यसत् । तस्मात्पूर्वोक्तमेवाऽनवद्यम् ॥ २१ ॥

प०—रात्रावप्यतिशीते काले तीक्ष्णमञ्जनं न
हितम् । यस्मिन् काले तीक्ष्णमञ्जनं तीक्ष्णमपि
प्रयुक्तं कण्डूजाड्यादिकारि सम्पद्यते । आदिग्रहणा-
च्छोषपैच्छित्यरुक् तोदनादिकारि तद्ववति ॥ २१ ॥

हे०—रात्रावप्यतिशीते तीक्ष्णांजनं निषेधितं—न रात्रा-
विति । शीतप्रयोगे दोषमाह—दोषमिति ॥ २१ ॥

नांजयेद्गीतवमितविरिक्ताऽशितवेगित ।
 क्रुद्धज्वरितांताक्षिशिरोरुक्शोकजागरे ॥
 अदृष्टेर्के शिरःस्नाते पीतयोधूममद्ययोः ।
 अजीर्णेऽग्न्यर्कसंतप्ते दिवा सुप्ते पिपासिते २२

स०—भीतादीनामक्षिणी येनो नांजयेत् । अक्षि-
 तोऽत्र सद्योभुक्तो येनः । सद्योभुक्तस्य नस्य नयने
 नांजयेदित्यर्थः । तांते सूक्ष्मभापुरादिदर्शनादभिधात-
 त्वाच्च ग्लानेऽक्षिणी यस्य स पृथे तस्मिन् । अद-
 र्ष्टेऽर्के जलदच्छन्नत्वात् । तथा शिरःस्नातादिपू॥ २२॥

प०—भोते सति पुंसि नांजयेत् । तथा यमिते
 कृतवमने कृतविरेचने तथा स्नाते तथा पीतयोधूम-
 मद्ययास्तथा जीर्णे परिणतास्ते अग्न्यर्कसन्तप्ते अग्निना
 तापिते तथाऽऽदित्यनापिते दिवासुप्ते अग्निनिद्रां
 भजति पिपासिते तृपिते च नांजयेदिति प्रत्येकं
 योज्यम् ॥ २२ ॥

हे०—भीतादीनामंजनं निषेधानि—नांजयेदिति संप्रदे-
 शु एव्यंजनादुपमांशयोगः संरंभाश्रयेदनाधिक्यलोपारागदुर्गति-
 निस्तोदक्रुच्छंन्मीलनश्चयुष्मकानिगमयान् । जनेन ।
 तांतम् । उष्णादिना ग्लानमक्षि ॥ २२ ॥

सांप्रतं यादृशमंजनं न योज्यं तदृश्यति

अतितीक्ष्णमृदुस्तोकवहच्छवनकर्कशम् ।
 अत्यर्थशीतलं तप्तमंजनं नावचारयेत् ॥ २३ ॥

स०—अतिशब्दस्य तीक्ष्णादिभिर्धनैः संबन्धः ।
 अत्यर्थशीतलमित्येतस्मादत्यर्थशब्दस्तावमित्यत्राऽनुवृत्ति-
 कृतेन संबन्धेन योज्यः । अतितीक्ष्णादिगुणमंजनं न प्रयो-
 जयेत् । तंत्रांतरे चाऽजनविधिरुक्तः । सुगोपनिष्ठस्या-
 ऽऽतुरस्य रूपविष्टो वैद्यो वामांगुष्ठेनोत्तरं वर्मोत्क्षिप्य
 कृष्णभागस्वाधः कनीनिकादपामं यावदंजनं नये-
 दिति ॥ २३ ॥

प०—अतितीक्ष्णादिकमंजनं नावचारयेत् न
 प्रयोजयेदिति । तीक्ष्णं कट्वस्त्वलवर्णः कृतवतिमृदु
 मधुरैरेव कृतं स्तोकमल्पमात्रं बहु प्रभूतमच्छं तत्तु
 घनं सान्द्रं कर्कशं परुषं तथात्यर्थशीतलं तप्तमप्यं
 चांजनं नावचारयेत् न योजयेत् ॥ २३ ॥

हे०—अतितीक्ष्णादिनामंजनं निषेधानि—अति-
 तीक्ष्णेन ॥ २३ ॥

अथाऽनुन्मीलयन् दृष्टिमंतः संचारयेच्छनैः ।
 अंजिते वर्त्मनी किं चिञ्चालयेच्चैवमंजनम् ।
 तीक्ष्णं व्याप्नोति सहसा न चोन्मेषनिमेषणम् ।
 निष्पीडनं च वर्त्मभ्यां क्षालनं वा समाचरेत् २४

स०—अक्षानामंजनस्यस्यमंजना नेत्रेऽंजिते सति
 दृष्टिगोचकमनुन्मीलयन्मये शनैः शनैः संचारयेत् ।
 कथम् । वर्त्मनी चालयेत् । एवमंजनं नेत्रे व्याप्नोत्यनु-
 प्राप्तिनि । न च सहसा निव्यतिक्रमेणोन्मेषनिमेषणं
 कुर्यात् । चशब्दोऽवधारणे । नैव समाचरेदित्यर्थः ।
 वर्त्मभ्यां च निष्पीडनं न समाचरेत् । वाशब्दोऽवधारणे
 क्षालनं च नैव कुर्यात् ॥ २४ ॥

प०—अथानन्तरमथनप्रवेदार्थं दृष्टिं तारकम-
 न्तरभ्यन्तरे अर्जैः अर्जैः संचारयेत् । मन्दं मन्दं
 कृत्वेति यावत् । उन्मीलयेन्नैवमनुद्वादयश्चाक्षुः ।
 अंजिते सति नेत्रवर्त्मनि किञ्चिदपिञ्चालयेत् ।
 पृथे सति तीक्ष्णमंजनं व्याप्नोति । नच सहसा
 अदित्यथनदानान् । अनन्तरमुन्मेषनिमेषां कर्तव्यौ
 नच सहसा वर्त्मभ्यां निष्पीडनं न सहसाक्ष्णोः
 क्षालनं कारयेत् ॥ २४ ॥

हे०—अंजनानन्तरं कुर्यात्—अथेति । अंजिते नेत्रे
 दृष्टिगोचकमनुन्मीलयन् अन्तरेऽत्रसंचारयेत् । वर्त्मनी च किञ्चि-
 ञ्चालयेत् । उच्यते कुर्यात् फलमाह—एवमंजनं तीक्ष्णं
 व्याप्नोति सहसेन मृदुर्हर्षाप्रोत्पीलित्यर्थव्यम् । अंजित-
 नेत्रयोर्नोपाधि निषेधानि—न चेति ॥ २४ ॥

अपंतोपधसंरंभं निर्वृतं नयनं यदा ।
 व्याधिदोषतुल्यांग्याभिरग्निः प्रक्षालयेत्तदा ॥ २५ ॥

स०—अपंतोऽपात औपधसंरंभो मेषजक्षोभो
 यस्मान्नेत्रात्तद्वैवमंतोपधसंरंभम् । अत एव निर्वृतमपे-
 तदुःस्यानुबंधि यदा लोचनं स्यात्तदा व्याध्यादियोग्यै-
 र्जलैः प्रक्षालयेत् । तत्र व्याधिरभिष्येदादिः । दोषो
 वातादिः । क्रतुर्वैयंतादिः ॥ २५ ॥

प०—प्रयुक्तादनन्तरमस्यामवस्थायां क्षालनं न
 समाचरेत् । औपधस्य संरंभः औपधसंरंभः

प०-अस्यारम्भेऽयं सम्बन्धः । उक्तं तद्वशा-
मितमे हिमं प्रत्यञ्जनं योजयामि तानि सर्वाणि यत्तीक्ष्णं
क्रियते तत्रायेण तद्वापिषेऽपि विधीयते ।
तर्पणं च पुटपाकश्च तर्पणपुःपायः तयोर्विधिर्य-
स्मिन्नध्याये विधीयते तस्माद्यः श्यान्त्याम्यामः॥१॥

हे०--अथातस्तर्पणपुटपाकविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रति-
जानीते ॥ १ ॥

नयने ताम्यति स्तब्धे शुष्के रूक्षेऽभिधातिते ।
वातपित्तातुरे जिह्वे शीर्णपक्ष्माविलेक्षणे ॥
कृच्छ्रोन्मीलशिरार्धशिरोत्पाततमोऽर्जुनैः ।
स्यंदमंथान्यतोवातवातपर्यायशुक्रकैः ॥
आतुरे शांतरागाश्चशूलसंभदूषिकैः ।
निवाते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मूर्धकाययोः ।
काले साधारणे प्रातः सायं चोत्तानशायिनः २ ॥

स०--चक्षुषि ग्लायति सति तथा स्तब्धादिगुणे
तर्पणं कार्यम् । तथा शीर्णे पक्ष्मणी यस्य तदेवम् ।
आविलमस्पष्टमीक्षणं दर्शनं यस्य तदेवम् ।
शीर्णपक्ष्म च तदाविलेक्षणं च तस्मिन् । तथा कृच्छ्रो-
न्मीलादयोऽक्षिरोगेषु वक्ष्यते । कृच्छ्रोन्मीलश्च शिरा-
र्धश्च शिरोत्पातश्च तमश्चाऽर्जुनश्च तैरातुरे । तथा
स्यंदश्च मंथश्चान्यतोवातश्च वातपर्यायश्च शुक्रकं च
तैरातुरे । तथा नस्याऽनर्हे । यतो वक्ष्यति । तर्पणं
पुटपाकं च नस्यानर्हे न योजयेत् । तथा शांताः शमं
गता रागाश्चशूलसंभदूषिका यस्मिन्नयये तस्मिन् ।
कीदृशि स्थाने । निवाते विगताऽनिले । उपलक्षणं
चेदम् । विगतातपरजोधूमादिका इत्यपि द्रष्टव्यम् ।
कीदृशयोर्मस्तकदेहयोः । शुद्धयोर्ध्यायोगं वमनविरेच-
ननस्यैः कृतशुद्धयोरित्यर्थः । कीदृशे काले । साधारणे
वसंतादिके । कदा । सायं प्रातर्वा दोषदूष्याद्यपेक्षया ।
कीदृशस्याऽऽतुरस्य । उत्तानशायिन इति । शयनस्थ-
स्योत्तानस्येत्यर्थः ॥ २ ॥

प०--ताम्यति नयनेऽक्षिण तर्पणं योज्यम् ।
स्तब्धे निश्चले शुष्के रूक्षे स्नेहगुणरहिते अभि-
धातिते सञ्जाताभिधाते वातपित्ताभ्यामातुरे पी-
डिते जिह्वे वातवशान् कुटिलतां प्राप्ते शीर्णानि
पक्ष्माणि वर्त्मलोमानि यस्मिन् तथाविधलक्षणे
अभ्रसञ्छादितमिवेक्षणं दर्शनमालोको यस्य तदा-
विलेक्षणं तस्मिन्नाविलेक्षणे नयने तथा कृच्छ्रोन्मी-
लितादिभिरातुरे व्याधिते तथा शान्ता रागादयो
यस्मिन् काले साधारणे उष्णे शीते शरद्वसन्तमध्ये

तस्मिन्नपि काले प्रातः प्रत्युपमि मायं दिनान्ते
वा । उत्तानशायिनः मतः पुरस्तर्पणं
योज्यम् ॥ २ ॥

हे०--तर्पणस्य विषयं देशं कालं वाह--नयनं प्रति ।
ताम्यति अवलोकनासमर्थं जिह्वे वक्त्रे आनिलेक्षणं अस्प-
ष्टदर्शने । कृच्छ्रोन्मीलादिभिर्दृशगिर्व्याधिभिरातुरं निवृत्त-
रागादिपंचके नेत्रे तर्पणं योज्यं, तथा निवाते शीते
नस्यादी कृते । प्रातः सायं वा योज्यं तर्पणविधयमाह--
उत्तानशायिन इति ॥ २ ॥

यवमाषमयीं पालीं नेत्रकोशाद्वाहिः समाम ।
द्व्यंगुलोच्चां दृढां कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत् ॥
सर्पिर्निमीलिते नेत्रे तप्तांबुप्रविलापितम् ।
नत्कांध्यवाततिमिरकृच्छ्रबन्धादिके वसाम् ।
आपक्ष्माग्रात् ॥ ३ ॥

स०--यवैर्मिश्रा माषा यवमाषास्ते प्रकृता
यस्यां सा यवमाषमयी ताम् । तादृशीं पालीं
नेत्रकोशाद्वाह्यत उभयपार्श्वयोः समामनिमोचत्वां
कृत्वा यथायोगं दोषदूष्याद्यनुरोधोपात्तकं धृतं निर्मा-
लितेऽनुन्मीलिते लोचने क्षिपेत् । अथ पाल्या
उच्छ्रयमाह । द्व्यंगुलोच्चां द्व्यंगुलोच्छ्रायवतीम् । तथा
दृढां निविडाम् । यथा स्नेहो न प्रस्रवेदित्यर्थः ।
कीदृशं सर्पिः । तत्तेन जलेन प्रकर्षेण विलापितं
द्रवीकृतम् । रात्र्यांध्यादिषु वसां यथास्वौषधसिद्धां
तथैव विलापितामावपेत् । कथम् । आपक्ष्माग्रान्
पक्ष्माग्रानि यावन्निमग्नानि तावत्सर्पिरादिराव-
पेदिति ॥ ३ ॥

प०--यवमयीं माषमयीं वा पालीं स्नेहाधारां
कृत्वा सर्पिरावपेत् इति सम्बन्धः । तां च पालीं
नेत्रकोशान्नेत्राधाराद्वाहिः कृत्वा समां नेत्रसमां
तावद्द्व्यङ्गुलोच्चां द्व्यङ्गुलोच्छ्रायां तथा दृढां
स्थिरापरपर्यायरूपां कृत्वाऽनन्तरं तस्यां पाल्यां
यथास्वं यथाव्याध्यौषधसिद्धं पक्वं मीलिते नेत्रे-
ऽनुद्वाहितेऽक्षिण तप्तेनाम्बुनात्र विलापितं विलीनं
सर्पिरावपेत् निषिञ्चेत् । नक्तान्ध्यादिभिरातुरे
नेत्रे यथास्वमौषधसिद्धां वसामवसेचयेत् । तमाम्बु-

प्रविलापितामापक्षमाद्यावन्निमग्नानि अक्षिपक्ष्माणि
भ्रूलोमानि च तावन्निषेचयेत् ॥ ३ ॥

हे०—तत्तांबुप्रविलापितम्, उष्णांबुकुम्भीवाप्येण द्रवीकृतं,
नक्तांध्यादिषु तु सर्पिस्थाने वसामावपेत् । आपक्ष्माग्रात्
पक्ष्माग्रमज्जनं यावत् । संप्रेहे तु अथ दिवसस्याष्टमे भागे
गते शेषे वा निर्वातातपरजोधूमे कृतनीलप्रीतान्यतरजव-
निके वेश्मनि जीर्णभक्तस्य सुखशयनगतस्योत्तानस्य सुमृ-
दितमापपिष्टकल्केन नेत्रकोशाद्वाहिर्द्वागुलोच्छ्वायावाधारौ
परिमंडलावसंधाधौ समावपरिखाविणौ कृत्वा तत्रोष्णो-
दकप्रविलीनं निमीलिते नेत्रे यथाहौषधविपक्वं क्षीरं सर्पि-
र्मंडं वा संचयेत् । यावन्निमग्नान्यक्षिपक्ष्माणि भ्रूलोमानि
चेति ॥ ३ ॥

अथोन्मेपं शनकैस्तस्य कुर्वतः ।

मात्रां विगणयेत्तत्र वर्त्मसंधिसितासिते ॥

दृष्टौ च क्रमशो व्याधौ शतं त्रीणि च पंच च ।

शतानि सप्त चाऽष्टौ च दश मंथे दशाऽनिलं ।

पित्ते षट् स्वस्थवृत्ते च बलासे पंच धारयेत् ४ ॥

स०—अथ धृताद्यावपनादनंतरं शनैःशनैरुन्मीलनं
विदधतस्तस्याऽऽतुरस्य मात्राः पूर्वोक्ता विगणयेत् ।
तत्र तेषु वर्त्मादिके व्याधौ सर्पिषि क्षिते शतसंख्यादी-
र्मात्रा विगणयेत् क्रमेण । तत्र वर्त्मरोगे मात्राशतम् ।
संधिरोगे त्रीणि शतानि । सितरोगे पंच शतानि ।
असितरोगे सप्त शतानि । दृष्टिरोगेऽष्टौ शतानि धार-
येदिति । क्रमशो यथासंख्येन । मंथाख्ये रोगे दश
शतानि । वातरोगे दशैव शतानि । पित्तरोगे षट्
शतानि । स्वस्थवृत्ते च षट् शतानि । कफे पंच
शतानि धारयेत् ॥ ४ ॥

प०—अथ निषेकादनन्तरमुन्मेपं नेत्रविकाशं
शनैः शनैः शनैः मन्दं मन्दं कृत्वा कुर्वत आच-
रतस्तस्य पुंसो मात्रां विगणयेत् मात्राणां संख्यां
कुर्यात् । तत्र वर्त्मव्याधौ शतं मात्राणां धारयेत् ।
सन्धिव्याधौ त्रीणि शतानि । सितभागजे व्याधौ
शुक्लजे पञ्च शतानि । कृष्णभागजे व्याधौ
सप्त शतानि । दृष्टिजे व्याधौ अष्ट शतानि ।
मंथे व्याधौ दश शतानि । वाते वातविषये
दशैव शतानि । पित्ते पित्तविषये षट् शतानि ।

स्वस्थवृत्ते षडेव मात्राशतानि बलासे कफे च पञ्च-
मात्राशतानि धारयेदिति सर्वत्र सम्बन्धः ॥ ४ ॥

हे०—तर्पणधारणावधिमाह—अथोन्मेपं शनैःशनैः कशनं
संधिरोगे त्रीणि शतानि, असितरोगे पंच शतानि, दृष्टिरोगेऽष्टौ ॥ ४ ॥

कृत्वाऽपांगं ततो द्वागं स्नेहं पात्रे नृ गालयेत् ।

पिवेच्च धूमं नेक्षत व्योम रूपं च भास्यम् ५ ॥

स०—यथोक्तमात्राधारणादनन्तरमाह—ततो द्वागं
द्वागं कृत्वा स्नेहं भाजनं निक्षिपेत् । तदा तत्रोष्णो-
क्षिकोशं प्रमुञ्च्य स्नेहेरितकफोपशान्तिः । इमे च
पिवेन केवलं तर्पणं कुर्यात् । प्रभाति-तत्रोष्णं स्नेहं
मात्रया भोजयेत् । न दिवसे तथा व्योम रूपं नेक्ष-
स्वरं रूपं च । उपलक्षणं चेदम् । अथोन्मेपं न
पश्येत् ॥ ५ ॥

प०—मात्राधारणादनन्तरमाह—ततो द्वागं कृत्वा
निक्षिपेत् तत्रोष्णोक्षिकोशं । अतस्तत्रोष्णोक्षिको-
क्षया द्वागं कृत्वा स्नेहेरितकफोपशान्तिः । निगा-
लयेत् । ततोऽवन्तं व्योम रूपं नेक्षेत् । तदा तत्रोष्णो-
धूमं पिवेत् । तथा सदा व्योम रूपं नेक्षेत्
तथा रूपमपि आलस्यवत्कफोपशान्तिः ॥ ५ ॥

हे०—तर्पणानन्तरं कृत्वा—कृत्वाऽपांगं ॥ ५ ॥

इत्थं प्रतिदिनं चार्यो पित्तं त्वेकांशं ददात् ।

स्वस्थं च द्यन्तरं दद्यादावर्त्मगतं योजयेत् ॥ ६ ॥

स०—इत्थमेतेन क्रमेण पवने प्रथमे तस्य दद्यात् ।
पित्तं पुनरेकांशं तर्पणं दद्यात् । कफे च द्विदि-
नांतरं योजयेत् । श्वेते यावन्नयतनं भूयः न्यात्ता-
वत्तर्पणं योज्यम् ॥ ६ ॥

प०—इत्थमेतेन प्राङ्निर्वाणेत तत्रोष्णं प्रति-
दिनं प्रतिदिवसं चार्यो वायुविषये आलस्यविषये
तर्पणं दद्यात् । अनेनेव प्रकारेण पित्तं पित्तविषये
त्वेकान्तरमेकदिनमन्तरीकृत्य तर्पणं योजयेत् ।
कफे कफविषये तथा स्वस्थं स्वस्थवृत्तविषये द्व्य-
न्तरं द्वौ दिवसावन्तराकृत्य तर्पणं दद्यात् । आतुमे-
रिति सर्वत्र योजनीयम् ॥ ६ ॥

हे०—यातादिभेदेन तर्पणावसिमाह—आतुमेरिति । आतु-
तावधिमाह—आतुमेरिति ॥ ६ ॥

तृप्तस्य किं लक्षणमित्याह—

प्रकाशक्षमता स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम् ।
तृप्ते विपर्ययोऽतृप्तेऽतृप्ते श्लेष्मजा रुजः ७ ॥

स०—प्रकाशक्षमत्वादिकं तृप्तस्य सम्यक्कर्तृत्वस्य लक्षणम् । प्रकाशक्षमता प्रभाभास्वरादिरूपसहत्वम् । अतृप्ते वैपरीत्यं पूर्वनिर्दिष्टम् । अतृप्ते सति कफोद्भवाः कण्डूपैच्छित्यादिका रुजः स्युः ॥ ७ ॥

प०—सम्यक् तृप्तेऽक्षिण प्रकाशक्षमता आलोकसहिष्णुता नेत्रस्य जायते तथा स्वास्थ्यमदूषितत्वं तथा सम्यक्कर्तृपणात् स्वमेव लोचनं विशदं निर्मलं सैमित्यादिदोषवर्जितं तथा लघु च अतृप्ते पुनर्हीनघृप्ते नेत्रे । अतः सम्यक् तर्पणलक्षणाद्विपर्ययो भवेत् । प्रकाशक्षमता नेत्रस्य न स्यात् । तथा स्वास्थ्यं यावद्लघुत्वमपि न भवेत् । अतृप्ते पुनश्चक्षुषि श्लेष्मजाः श्लेष्मोत्था रुजः पीडा जायन्ते ॥ ७ ॥

हे०—तृप्तलक्षणमाह—प्रकाशक्षमतेति । अतृप्तलक्षणमाह—विपर्यय इति । अतृप्तलक्षणमाह—तृप्त इति ७ ॥

स्नेहपीता तनुरिव क्लृप्ता दृष्टिर्हि सीदति ।
तर्पणानंतरं तस्माद्दृग्बलाधानकारिणम् ।
पुटपाकं प्रयुंजीत पूर्वोक्तेष्वेव यक्ष्मसु ॥ ८ ॥

स०—स्नेहपीता दृष्टिः क्लृप्ता तनुरिव यतोऽवसीदति तस्मात्कारणान्तर्पणानंतरं पुटपाकं प्रयुंजीत । कीदृशम् । दृशोर्बलं दृग्बलं तस्याऽऽधानं प्रबन्धेन वृत्तिस्तत्करोति तं दृग्बलाधानकारिणम् । हेतोर्द्वितीया । दृग्बलाधानकारित्वात् प्रयुंजीतित्यर्थः । पूर्वोक्तेष्वेव तर्पणोक्तेष्वामयेषु ॥ ८ ॥

प०—तर्पणे प्रयुक्तेऽक्षि सीदति अवसादं याति । यथा तनुः स्नेहपीता क्लृप्ता सीदति अत्यबला सम्पद्यते तथा तर्पणेन दृष्टिः । तस्मात् कारणान्तर्पणदानादुत्तरकालं पुटपाकमक्ष्णोर्विदध्यात् । दृग्बलाधानकारिणम् । दृशोर्बलं तस्याधानं प्रबन्धेन वृत्तिस्तत्करोतीति दृग्बलाधानकारिणं यक्ष्मसु व्याधिषु पूर्वोक्तेष्वेव कृच्छ्रोन्मीलनादिषु पुटपाकं प्रयुंजीत दद्यात् ॥ ८ ॥

हे०—पुटपाकस्य विषयमाह—स्नेहपीतेति । स्नेहपीता पीतस्नेहा, पूर्वोक्तेषु यक्ष्मसु रोगेषु ॥ ८ ॥

स वाते स्नेहनः श्लेष्मसहिते लेखनो हितः ।
दृग्दौर्बल्येऽनिले पित्ते रक्ते स्वस्थे प्रसादनः ९ ॥

स०—स च पुटपाको वाते स्नेहनो हितः । कफसहिते मास्ते लेखनो हितः । दृष्टिदौर्बल्यादिषु प्रसादनो हितः ॥ ९ ॥

प०—स च वाते प्रकुपिते स्नेहनः प्रयोज्यः । तथा श्लेष्मसहिते वाते लेखनो हितः । दृग्दौर्बल्ये हीनायां दृशि अनिले तथा पित्ते तथा रक्ते स्वस्थविषये च प्रसादनः पुटपाकः प्रयोज्यः ९ ॥

हे०—पुटपाकस्य त्रिविध्यं विविधमाह—स वात इति ॥ ९ ॥

इदानीमेषां पुटपाकानां कल्पनामाह—

भूशयप्रसहानूपमेदोमज्जावसामिपैः ।
स्नेहनं पयसा पिष्टैर्जीवनीयैश्च कल्पयेत् ॥ १० ॥

स०—भूशया विलेशया भेकगोधाद्याः प्रसहा गोम्वरादयः । अनूपा महामृगवारिचरवारिशयाः तेषां मेदोमज्जावसामिषाणि तैस्तथा जीवनीयैर्जीवनीयाकोल्यादिभिश्च क्षीरपिष्टैः स्नेहनं पुटपाकं कल्पयेद्भैः ॥ १० ॥

प०—अत्र भूशया विलेशया भेकगोधादयः । प्रसहा गोम्वरादयः । आनूपा दंससाणसादयः एषां भेदस्तथा मज्जा तथा वसा तथा मिषं मांसं तैः पयसा क्षीरेण पिष्टैः तथा जीवनीयैर्जीवनीयादिभिः क्षीरपिष्टैरेव स्नेहनं पुटपाकं कल्पयेत् ॥ १० ॥

हे०—स्नेहनस्य द्रव्याण्याह—भूशया । भूशयाः विलेशयाः ॥ १० ॥

मृगपक्षियकृन्मांसमुक्तायस्ताम्रसंधैः ।
स्नातो जशंखफेनालैर्लेखनं मस्तुकाल्पितैः ११ ॥

स०—मृगा हरिणाद्याः पक्षिणो विष्किरघृतुदास्तेषां यकृन्मांसानि तैः । तथा मुक्तादिभिर्मस्तुकान्यैर्लेखनं पुटपाकं कल्पयेद्भैः । प्रसहानां मृगपक्षिणां

स्नेहने पुटपाक उपयुक्तत्वाज्जांगला एव मृगपक्षिणोऽत्र
प्राह्याः ॥ ११ ॥

प०—मृगा हरिणादयः । पक्षिणो लावादयः ।
एषां यकृत् कालीयकं मांसमामिषं तथा मुक्ता-
फलानि अयःशस्त्रचूर्णं तथा ताम्रं सैन्धवं लवणं
स्रोतोजमञ्जनं तथा शंखं फेनं समुद्रफेनम् ।
अलं हरितालम् । एतैर्मस्तुकलिकतैर्मस्तुप्रपिष्टैर्ले-
खनं पुटपाकं प्रकल्पयेत् ॥ ११ ॥

हे०—लेखनस्य द्रव्याण्याह—मृगपक्षीति । पक्षिणो
विष्किरप्रतुदाः ॥ ११ ॥

मृगपक्षियकृन्मजावसांऽत्रहृदयामिषैः ।

मधुरैः सघृतैः स्तन्यक्षीरपिष्टैः प्रसादनम् ॥ १२ ॥

स०—मृगपक्ष्यादीनां यकृन्मजावसांऽत्रहृदयामि-
षाणि तैः । तथा मधुरैर्मधुरवर्गोक्तैर्वृत्तान्वितैः स्तन्य-
क्षीरपिष्टैः प्रसादनं पुटपाकं कल्पयेद्द्वैधः । अत्र स्तन्यं
स्त्रिया एव ॥ १२ ॥

प०—मृगाः पक्षिणश्च प्रागुक्ताः । तेषां यकृ-
दादिकं प्राह्यम् । तैस्तथा मधुरैर्भेषजैर्जीवनीयैः
सघृतैः स्तन्यक्षीरेण स्त्रीस्तन्यपयसा पिष्टैः कल्की-
कृतैः प्रसादनं पुटपाकं प्रकल्पयेत् ॥ १२ ॥

हे०—प्रसादनस्य द्रव्याण्याह—मृगपक्षियकृदिति ।
मधुरैर्जीवनीयैः ॥ १२ ॥

अधुना पुटपाकस्य कल्पनामाह—

विल्वमात्रं पृथक्पिण्डं मांसभेषजकल्कयोः ।

उरुबूकवटांऽभोजपत्रैः स्नेहादिषु क्रमात् ॥

वेष्टयित्वा मृदा लिप्तं धवधन्वनगोमयैः ।

पचेत्प्रदीप्तैरग्न्याभं पक्वं निष्पीड्य तद्रसम् ।

नेत्रे तर्पणवद्युज्यात् ॥ १३ ॥

स०—मांसं च भेषजकल्कश्च तयोः पृथक् ।
विल्वफलमात्रं पिण्डमेरंडादिपत्रैर्वेष्टयित्वा कृष्णमृत्ति-
कालिप्तं वृद्धवैद्यग्व्यवहारात् ह्यंगुलोत्सेधं मृत्तिकालेपं
कृत्वा क्रमेण धवादीधनैः प्रदीप्तैः पचेत् । तत्र स्नेहने
पुटपाक एरंडपत्रैर्वेष्टनं धवकाष्ठैः प्रदीपनम् । लेखने
वटपत्रैर्वेष्टनं धन्वनकाष्ठैः प्रदीपनम् । प्रसादने जलज-
पत्रैर्वेष्टनं गोमयेधनेन प्रदीपनमिति क्रमार्थः । अग्न्या-
भमिति । अग्निवर्णं सत् पक्वं ज्ञात्वाऽपनीतपत्रं विधाय
वाससा निष्पीड्य तद्रसं नयने तर्पणमिव युज्यात् ॥ १३ ॥

प०—विल्वमात्रं पलप्रमाणं पृथग्व्यस्तं मांसस्य
वेसवारीकृतस्य पिण्डं तथा तन्मात्रमैव भेषज-
कल्कस्य पिण्डं तदेकत्र संमूज्य मिश्रयित्वा
एकत्र कृत्वा तं पिण्डं पचेदुरुबूकपत्रैः स्नेहन-
पुटपाकं वेष्टयित्वा तथा लेखनपुटपाकपिण्डं वट-
पत्रैस्तथा प्रसादनपुटपाकपिण्डं पद्मपत्रैर्वेष्टयि-
त्वाऽनन्तरं मृदा लिप्तं कृत्वा ततो धवधन्वन-
गोमयैः यथाकालं प्रकर्षज्वलितैः पिण्डं पचेत् ।
यावदग्न्याभं सम्पद्यते । एवं पक्वं ज्ञात्वा तद्रसं
निष्पीड्य नेत्रे युज्यात् । तर्पणेन तुल्यं तर्पण-
वत् । यथा तर्पणं नेत्रे युज्यते यवमाषमर्या
पालीं कृत्वा तद्वत्पुटपाकपिण्डाद्रसं निष्पिञ्चेत् ।
पक्ष्माप्रतर्पणवदुन्मेषं मन्दं मन्दं कृत्वा ॥ १३ ॥

हे०—पुटपाकसाधनमाह—विल्वमात्रमिति । मांसपि-
ण्डमौषधपिण्डं च पृथक् विल्वमात्रमेकीकृतं स्नेहनादिष्वे-
रंडादिपत्रैः क्रमाद्वेष्टितं कुशमुज्जमृशान्यतमेन वद्धं ततो
ह्यंगुलोत्सेधेन मृत्तिलिप्तं धवादीधनैः पचेत् । संग्रहे तु
धवधन्वनमधुकन्यग्रोधकाश्मर्याजानां शुननक्तमालपाट-
लीनामन्यतमैः काष्ठैः शकृता वा गोमहिषयोः पचेदिति ।
पुटपाकविधिमाह—अग्न्याभमिति । तं पिण्डमाग्निवर्णं चेन
पक्वं ज्ञात्वा निष्पीड्य रसं तर्पणवद्युज्यात् ॥ १३ ॥

शतं द्वे त्रीणि धारयेत् ।

लेखनस्नेहनात्येषु ॥ १४ ॥

स०—लेखनादिषु शतादीनि धारयेत् । तत्र
लेखने शतं मात्राणां धारयेत् । स्नेहने द्वे शते ।
अन्ये प्रसादने त्रीणि शतानि धारयेत् ॥ १४ ॥

प०—लेखनपुटपाके मात्राशतं धारयेत् ।
स्नेहने द्वे शते धारयेत् । अन्ये प्रसादने त्रीणि
शतानि मात्राया धारयेत् ॥ १४ ॥

हे०—पुटपाकधारणाविधिमाह—शतमिति । अन्यः
प्रसादनः ॥ १४ ॥

पूर्वो कोष्णो हिमोऽपरः ॥ १५ ॥

स०—पूर्वो स्नेहनलेखनौ कोष्णौ योज्यौ । हिमो-
ऽपरः प्रसादनाख्यः ॥ १५ ॥

प०—पूर्वो पूर्वनिर्दिष्टौ लेखनस्नेहौ कोष्णौ
किञ्चिदुष्णौ नेत्रे प्रयोज्यौ । अपराऽन्यस्तृतीयः
प्रसादनः सहिसः शीतो योज्यः ॥ १५ ॥

हे०—पुटपाकानामुष्णशीतभेदमाह—कोष्णाविति १५ ॥

धूमर्षोऽन्ते तयोरेव ॥ १६ ॥

स०—तयोराद्ययोः पुटपाकयोरेते धूमपः स्यात् । स्नेहेरितकफोपशान्त्यै न तु प्रसादनांत इत्येव-
शब्दार्थः ॥ १६ ॥

प०—तयोरेव लेखनस्नेहनयोरन्तेऽवसाने धूमपो
नरः स्यात् ॥ १६ ॥

हे०—लेखनस्नेहनयोरनन्तरकृत्यमाह—धूमप इति १६ ॥

योगास्तत्र च तृप्तिवत् ॥ १७ ॥

स०—तत्र तेषु च पुटपाकेषु योगास्तर्पण इव
स्युः । तृप्तिवदिति सत्सम्यंताद्वतिः । योगा इति बहु-
वचननिर्देशात् सम्यग्योगायोगातियोगा गृह्यते ॥ १७ ॥

प०—तृतीये प्रसादनाख्ये तत्र च पुटपाके
योगाः सम्यग्योगहीनातियोगास्तृप्तिवद्बोद्धव्याः ।
तृप्त्यातुल्यास्तृप्तिवत् । तर्पणेन समा इति यावत् ।
प्रकाशक्षमतादिना लक्षणेन समाना विज्ञेयाः
ऋग्मजा रुज इत्येवंपर्यन्ताः ॥ १७ ॥

हे०—पुटपाकस्य सम्यग्योगादिलक्षणमाह—योगा
इति ॥ १७ ॥

तर्पणं पुटपाकं च नस्यानर्हं न योजयेत् ॥ १८ ॥

स०—तर्पणपुटपाकौ नस्यायोग्ये न योजयेत् ।
नस्यानर्हाः योजयेन्तु नावनमित्याद्युक्ताः ॥ १८ ॥

प०—उभयमप्येतत्तर्पणं तथा पुटपाकं नस्या-
नर्हं नस्यदानायोग्ये पुंसि न योजयेत् ॥ १८ ॥

हे०—निषिद्धनस्यानां तर्पणपुटपाकौ निषेधति—तर्प-
णमिति ॥ १८ ॥

यावंत्यहानि युंजीत द्विस्ततो हितभागभवेत् ॥ १९ ॥

स०—यावन्मात्राणि दिनानि तर्पणपुटपाकौ कुर्वीत
तावंत्यहानि ततो द्विगुणानि च दिनानि हितसेवी
स्यात् ॥ १९ ॥

प०—उभयमप्येतत्तर्पणं पुटपाकं यावन्त्यहानि
यत्संख्यातानि दिनानि युंजीत तेभ्यो दिनेभ्यो
द्विद्विगुणं कालं हितभाक् भवेत् पथ्यसेवी
स्वात् ॥ १९ ॥

हे०—तर्पणपुटपाकयोराचारमाह—यावंती
तु तथा पकातिसारेऽपि पुटपाकस्यायमेव ।
भवतिचात्र “सेकेंऽन्ते तर्पणे च पुटपाके च
जायन्ते विधिविभ्रंशाद्यथास्वं तान् प्रभाषयेत्”

मालतीमल्लिकापुष्पैर्बद्धाक्षो निवसेन्नि

स०—कृततर्पणपुटपाको मालत्यादि
सन् विभावरीं वसेत् । मालती सुमनाः । मर्-
वार्षिका ॥ २० ॥

प०—मालतीसुमनोमल्लिकाद्विपुटातत्पुष्-
पद्व्याक्षः पुमान् निशां रात्रिं निवसेतासं

सर्वात्मना नेत्रबलाय यत्नं

कुर्वीत नस्यांजनतर्पणाद्यैः ।

दृष्टिश्च नष्टा विविधं जगच्च

तमोमयं जायत एकरूपम् ॥

स०—सर्वेण प्रकारेण नेत्रबलाय चक्षु-
नस्यादिभिर्यत्नं कुर्यात् । दृष्टिश्चेति चो-
यतो दृष्टिर्यदि न स्यात्ततो जगद्विविधमपि
मंधकाररूपमेकलक्षणं संपद्यत इति । उपजाति
इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचि-
मष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुंदराख्याय

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

प०—सर्वात्मना सर्वप्रकारं यत्नवना-
लाय चक्षुषो रक्षणार्थं यत्नमुद्योगं कुर्वीत
कैर्नस्यादिभिः । नस्याञ्जनपुटपाकहिता-
रादिभिः । यस्माद्दृष्टिर्नष्टा दर्शनं
विविधं नानारूपं जगदिदं तमोमयं तम-
जायते सम्पद्यते एकरूपं पृथग्भावरहितं
रान्धकाररूपं प्रकाशरहितं संजायत इति ।
इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितार्थां पदार्थां

कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्था-

तर्पणपुटपाकाध्यायश्चतु-

विंशतितमः ॥ २४ ॥

हे०—नेत्ररक्षणे यत्नः कार्य इत्याह—सर्व
दृष्टिश्चेति । चशब्दश्चेदर्थः ॥ २१ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने दृक्प-
रणं सामस्येन निरूपितम् ॥ २४ ॥

पंचविंशतितमोऽध्यायः ।

अधेदानीं पंचविंशाऽध्यायारंभो यंत्रप्रविधानप्रदर्शनार्थः । यतो बस्तिनस्यांजनक्षारादीनि यंत्राश्रयाण्येवेत्याह—

अथाऽतो यंत्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—यंत्रस्य विधिर्यंत्रविधिः । शेषं पूर्ववत् । अशो-भगंदरादिषु निरुज्जोऽग्रे यम्यते नियम्यते शस्त्रक्षाराग्निक-मेति यंत्रम् ॥ १ ॥

प०—अस्यारंभे त्विदं प्रयोजनम् । बस्त्यादीनाम-ञ्जनपर्यन्तानां यन्त्रमुक्तम् ॥ १ ॥

हे०—अथातो यन्त्रविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजा-नीते ॥ १ ॥

एतदेव स्पष्टयन्माह—

नानाविधानां शल्यानां नानादेशप्रवाधिनाम् ।
आहर्तुमभ्युपायो यस्तद्यंत्रं यच्च दर्शने ।
अशोभगंदरादीनां शस्त्रक्षाराग्नियोजने ।
शेषांगपरिरक्षायां तथा बस्त्यादिकर्मणि ।
घटिकालाबुशृंगं च जांबवोष्ठादिकानि च ॥ २ ॥

स०—अनेकप्रकाराणि यानि शल्यानि शल्यवेणुपा-षाणादिरूपाणि विविधेषु शरीरप्रदेशेषु निविशन्ते तेषा-माहरण आक्रष्टुं योऽभ्युपायस्तद्यंत्रमुच्यते इति शेषः । तथाऽशोभगंदरनाडीघ्राणादीनां शस्त्रादियोजने सति शेषस्य विरुज्जांगस्य परिरक्षायां रक्षानिमित्तम् । स्वस्थ-स्यांऽगस्य शल्यबाधा निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तथा बस्तिन-स्यादिकर्मणि य उपायस्तच्च यंत्रम् । तथा घटिकादि च यंत्रं पिचुना रक्ताद्याकर्षणाय च । जांबवोष्ठसंदंशादीनि च यंत्राणि ॥ २ ॥

प०—आहरणार्थं च यदुपयुज्यते तन्नानाविध-मध्याये व्याख्यातुकाम इदमाह—अतः शरीरबाध-कानि शल्यानि चैषां नानाविधानामनेकप्रका-राणां शल्यानां नानासंस्थानां तथा नानादेहप्रदे-शेषु व्याधीनां विनिर्दिष्टानामनेकप्रकाराणां देह-दोषोपघातकारिणां य आहर्तुमाक्रष्टुं देहदेशान्तः-

स्थितानां बाह्यनिष्क्रमणोपायस्तद्यन्त्रमुच्यते । न केवलमेतद्यावच्छल्यस्य दर्शनेऽवलोकने चार्शो-भगन्दरप्रभृतीनां विकाराणाम् । तथा शस्त्रक्षारा-ग्नियोजने शस्त्रादिकर्मणि तथा शेषाङ्गापरिरक्षा-यामशोभगन्दरप्रभृतिविकाराणां क्रान्ते शस्त्रक्षारा-दिकर्म योज्यं वर्जयित्वा यदन्यदङ्गं विकारि-ष्टं तस्य रक्षार्थं तथा बस्तिनानादी कर्मणि यन् मा-धनं तथा घटिकालाबुशृङ्गं तथा जाम्बवोष्ठादि-कानि च वस्तुजातानि तत्सर्वं यन्त्रं जाम्बवोष्ठा-क्षुरे द्रवकः यम्यते बध्यतेऽवप्रभ्यते आहर्तुं शल्या-दि तेन यद्यन्त्रम् ॥ २ ॥

हे०—यन्त्रलक्षणमाह—नानाविधानामिति । शल्या-हरणे य उपायः, यश्चाशोभप्रभृतिदर्शने यश्च शस्त्रादिष्टे-यसमीपांगरक्षणे यश्च बस्त्यादिप्रणयने यश्च घटिकादिश-चूषणादी तद्यन्त्रम् । एवंविध उपायविशेषो यन्त्रमि-त्यर्थः ॥ २ ॥

यंत्राणां किं रूपं किं कार्यमित्याह—

अनेकरूपकार्याणि यंत्राणि विविधान्यतः ।
विकल्प्य कल्पयेद् बुद्ध्या ॥ ३ ॥

स०—रूपाणि च कार्याणि च रूपकार्याणि । अनेकानि विचित्राणि रूपकार्याणि येषां तानि नाना-प्रकाराणि । तत्र रूपं कंकमुखस्वस्तिकाद्याकारत्वम् । कार्यमस्यादिलग्नशल्यहरणादिकम् । यत्तत्त्वं नानावि-धत्वं यंत्राणामतस्तानि बुद्ध्या विकल्प्य कार्यानुरोधान्क-ल्पयेत् ॥ ३ ॥

प०—अनेकानि रूपकार्याणि येषां तानि नाना-कृतीनि तानि कर्माणि च स्वस्थानुरोपकरणानि तथा विविधान्यनेकप्रकाराणि कर्मवशात्तद्बुद्ध्या विकल्प्य स्वबुद्धयोत्प्रेक्ष्य निरूपितानि कल्पयेन् कुर्यात् ॥ ३ ॥

हे०—यन्त्रविशेषाणामनन्तत्वाद्बुद्ध्या कल्पयेत्तमाह—अनेकरूपकार्याणीति । निदर्शनार्थं कांश्चिद्वान्विशेषा-न्बुक्नुमाह—यथास्थूलमिति । स्वस्तिकसंदंशनालनाडी-शल्यकानुयन्त्रभेदात्पौडा यंत्राणि ॥ ३ ॥

ननु यंत्राणां दिङ्मात्रेऽप्यनभिज्ञः कथमिव कल्पनां कर्तुं पारयेदित्याह—

यथास्थूलं तु वक्ष्यते ॥ ४ ॥

स०—यानि यानि स्थूलानि यथास्थूलम् । यथाऽसादृश्ये इत्यव्ययीभावः । यथास्थूलयंत्रकरणेन व्युत्पन्नमतिः शेषाणामपि यंत्राणामुत्पादने विकल्पं कर्तुं समर्थो भवत्येवेति भावः ॥ ४ ॥

प०—यथास्थूलं स्थूलानतिक्रमेण वक्ष्यते । तेषामासयानामियत्तयाऽवधारणाशक्यत्वात् ॥ ४ ॥

अथ यंत्राण्याह—

तुल्यानि कंकसिंहर्क्षकाकादिमृगपक्षिणाम् ।
मुखैर्मुखानि यंत्राणां कुर्यात्तत्संज्ञकानि च ॥
अष्टादशांगुलायामान्यायसानि च भूरिशः ।
मसूराकारपर्यंतैः कंठे बद्धानि कीलकैः ॥
विद्यात्स्वस्तिकयंत्राणि मूलेंऽङ्कुशनतानि च ।
तैर्दृढैरस्थिसंलग्नशल्याहरणमिष्यते ॥ ५ ॥

स०—येन पार्श्वेन शल्यमुद्ध्रियते तद्यंत्राणां मुखं वेद्यम् । कंकादीनां पक्षिमृगादीनां मुखैस्तुल्यानि यंत्राणां मुखानि कुर्यात् । आदिशब्देन गृहहरिणादिपरिग्रहः । तानि तत्संज्ञकानि । च एवार्थे । तानि यंत्राणि तन्नामान्येव । यथा कंकमुखं सिंहमुखमित्यादि । स्वस्तिकाख्यानि यंत्राणि विद्यात् । कीटशानि । अष्टादशांगुल-
द्वैर्घ्याणि भूरिशो बाहुल्येनायसानि शस्त्रमयानि ।
दंतादिमयानामपि क्वचिद्दर्शनाद् भूरिश इत्युक्तम् ।
तथा कंठप्रदेशे कीलकैर्बद्धानि । कीटशैः कीलकैः
मसूराकाराः पर्यन्ता येषां तैः । यत्र प्रदेशे यंत्राणां हस्तग्रह-
स्तत्र तन्मूलम् । तत्राऽङ्कुशवन्नतानि परिणतानि । तैः
कंकमुखादिभिरस्थिसंलग्नशल्यस्य काण्डफलादेराहरणमा-
कर्षणमिष्यते ॥ ५ ॥

प०—काकसिंहादीनां मृगपक्षिणां सम्बन्धाभि-
मुखैर्वैर्मुखानि तुल्यानि सट्टशानि यंत्राणां
कुर्यात् । तानि तत्संज्ञकानि तन्नामधेयानि विज्ञेयानि
यादृङ्मुखं संज्ञया भवति । तथा कङ्कमुखं काकमुखम् ।
तानि चाष्टादशाङ्गुलदीर्घाणि भूयसा बाहुल्येनाय-
सानि शस्त्रमयानि । मसूराकारा मसूरसट्टशाः पर्य-
न्ताः येषां तैस्तथाभूतैः कीलकैः कण्ठे मुखाद-
धःप्रदेशे बद्धानि तानि स्वस्तिकसंज्ञानि यंत्राणि
विशान् जानीयान् । तथा मूले मूलविषये हस्त-

ग्रहणप्रदेशेऽङ्कुशवन्नतानि कुटिलानि कुर्यात् ।
तैः स्वस्तिकाख्यैर्दृढैर्यन्त्रैः अभङ्गुरैरस्थिसंलग्नैर-
स्थिसंलग्नं यच्छल्यं तस्याहरणमिष्यते ॥ ५ ॥

हे०—तत्र स्वस्तिकानाह—तुल्यानीति ।
तत्संज्ञकानि कंकमुखसिंहमुखानि आयामो
दैर्घ्यं, भूरिश इति वचनाद्वादिक्कृतान्यपि ।
कंठे मुखाकारसम्पादकशकलद्वयसन्धानस्थाने मूले
धारणस्थाने । स्वस्तिकानां कार्यमाह—तैर्दृढैरिति ।
संदंशाश्चत्वारः । तत्र कीलयद्वाग्रकीलमुक्तामौ ॥ ५ ॥

कीलबद्धविमुक्तामौ संदंशौ षोडशांगुलौ ।
त्वक्शिरास्नायुपिशितलग्नशल्यापकर्षणौ ॥ ६ ॥

स०—कीलेन मसूराकारातेन बद्धं विमुक्तमग्नं मुखं
योस्तौ कीलबद्धविमुक्तामौ संदंशौ भवतः । कीटशौ ।
षोडशांगुलप्रमाणौ । क उपयोग एतयोः स्यादित्याह ।
त्वगित्यादि । त्वगादीनां द्वंद्वः । त्वक्शिरास्नायुपि-
शितलग्नं च तच्छल्यं च तस्याऽपकर्षण आहरणे तावुप-
युज्येते ॥ ६ ॥

प०—द्वौ संदंशौ कार्यौ । तयोरेकः कीलक-
बद्धाग्रदेशः संनिबन्धनद्वितीयो विमुक्ताग्रदेशः ।
कीलकेनाबन्धमुखाग्निबन्धनः तौ षोडशाङ्गुलौ
भवतः । द्वौ द्वौ च त्वगादिपु लग्नं गतं शल्यं
यत्स्यात्तथापकर्षणायोद्धरणार्थमुपदिश्यते ॥ ६ ॥

हे०—सन्दंशानाह—कीलबद्धेति ॥ ६ ॥

षडंगुलोऽन्यो हरणे सूक्ष्मशल्योपपक्ष्मणाम् ७ ॥

स०—षोडशांगुलसंदंशादन्यः संदंशः सूक्ष्मशल्यानां
नासारोमादीनां हरण आकर्षणे तथोपपक्ष्मणां वर्त्मानि-
भवानामाहरणे युज्यते ॥ ७ ॥

प०—अन्योऽपरः संदंशः षडङ्गुलं दीर्घः विमु-
क्ताग्र एव । स च सूक्ष्मशल्यानामाक्षिप्रणयगतानां
तथोपपक्ष्मणां हरण आहर्तुमिष्यते । पक्ष्मसमीपे
जन्मोत्तरजातानि रोमाण्युपपक्ष्मशब्देनोच्यन्ते ॥ ७ ॥

हे०—षडंगुलं सन्दंशमाह—षडंगुल इति । उपप-
क्ष्मणां नेत्रेष्वन्तरपक्ष्मणाम् ॥ ७ ॥

मुचुण्डी सूक्ष्मदंतर्जुमूले रुचकभूषणा ।

गंभीरव्रणमांसानामर्मणः शेषितस्य च ॥ ८ ॥

स०—स च मुचुण्डीसंज्ञः । किंभूता मुचुण्डी । सूक्ष्मा दंता यस्याः सा सूक्ष्मदंता तथर्जुरवक्रा न च संदंशवद्वक्रा वद्धा द्विबाहुविरत्यर्थः । तथा मूले हस्त-ग्रहणस्थाने रुचकमंगुलीयकरूपं भूषणं यस्याः सा रुचकभूषणा । रुचकपीडनेन सा कर्म करोतीत्यर्थः । गंभीरश्चासौ व्रणश्च गंभीरव्रणस्तस्मिन् मांसानि तस्याधिमांसमेतद्विषय आहरणे । अर्मणश्च शेषितस्य छिन्नशेषस्याऽऽहरणे मुचुण्डी ॥ ८ ॥

प०—सूक्ष्मा दन्ता यस्याः सा सूक्ष्मदन्ता । ऋजुर कुटिला द्विजमुक्ता सा च षडङ्गुला अनिर्दिष्टप्रमाणत्वात् । सा च मूले हस्तग्रहणप्रदेशे रुचकभूषणा रुचकभूषणनद्धारुचकोवल्यवलपीडनार्थं कृतो वलयो यस्याः सा मुदीनामतः । सा गम्भीरव्रणाधिकारमांसान्ताहरणे तथाक्षिण वर्त्मनः शेषितस्याहरणे योज्या । इति संदंशयन्त्राणि व्याख्यातानि ॥ ८ ॥

हे०—मुचुण्ड्याख्यं संदंशमाह—मुचुण्डीति । सूक्ष्मदन्ता सूक्ष्माग्रा, ऋजुरवक्रा, रुचकभूषणा मूले मुद्रिका-वद्धा, गम्भीरेषु व्रणेषु यानि मांसानि यानि च नेत्रेषु छिन्नशेषाण्यर्माणि तेषां हरणे ॥ ८ ॥

द्वे द्वादशांगुले मत्स्यतालवद् द्व्येकतालके । तालयंत्रे स्मृते कर्णनाडीशल्यापहारिणी ॥ ९ ॥

स०—द्वे तालयंत्रे भवतः । किंप्रमाणे द्वादशांगुले संस्थानमाह । मत्स्यतालवन्मीनगलतालवत् द्वितालके द्वयोः पार्श्वयोर्मत्स्यमुखसदृशमपरमेकतालकमेकपार्श्वे मत्स्यमुखाकारमेवं द्वितीये । ते द्वे तालयंत्रे स्याताम् । कर्णेत्यादि । कर्णनाडीशल्यमपहरतः कर्णनाडीशल्या-पहारिणी ॥ ९ ॥

प०—द्वे तालयन्त्रे मुनिना स्मृते । द्वादशांगुले परिमाणे । मत्स्यतालेन तुल्यं मत्स्यतालवत् । मत्स्यगलतालसदृशे इति यावत् । मत्स्यतालवद् द्वे चैकं च तालकं मत्स्यगलद्वितालतुल्यं द्वितीयं मत्स्यगलतालवेकतुल्यम् । ते च द्वे कर्णनाड्योः स्थितस्य शल्यस्यापहारिणी ॥ ९ ॥

हे०—तालयन्त्रद्वयमाह—द्वे द्वादशांगुल इति । मत्स्य-तालो मत्स्यगलतालः ॥ ९ ॥

नाडीयंत्राणि सुषिराण्येकानेकमुखानि च ।

स्नातोगतानां शल्यानामामयानां च दर्शने ॥

क्रियाणां सुकरत्वाय कुर्यादाचूषणाय च ।

तद्विस्तारपरीणाहदैर्घ्यं स्नातोऽनुरोधतः ॥ १० ॥

स०—नाडीयंत्राणि वस्तिनेत्रादिवत् सुषिराणि स्युः । एकं चाऽनेकं चैकानेकं मुखं येषां तानि च कानिचिदेक-मुखान्येकद्वाराणि कानिचिदनेकमुखान्यनेकद्वाराणि । एतत्कर्माचष्टे । स्रोत इत्यादि । तानि च कर्णादिस्रोतो-गतानां शल्यानां दर्शननिमित्तं विदधीत । तथा कंठा-दिस्रोतोगतानां रोगाणां दर्शने दर्शननिमित्तं विदधीत । तथा क्रियाणां शल्यक्षाराम्रिप्रक्षालनौषधप्रणिधानादीनां सुकरत्वार्थम् । तथा विषदिग्ध्वाग्रादीनामाचूषणाय विद-धीत । तद्विस्तारेत्यादि । तेषां नाडीयंत्राणां विस्तारश्च परीणाहश्च दैर्घ्यं च तानि स्रोतोवशाद्भवति । यथाऽनुवासनोत्तरवस्तिनस्यनाडिकादिषु निर्दिष्टम् ॥ १० ॥

प०—तत्रस्थं शल्यं ताभ्यां नाडीयन्त्राण्याह—एकं चानेकं च एकानेकम् । एकानेकं मुखं येषां तानि नाडीयन्त्राणि सुषिराण्यन्तःशून्यानि अनेकप्रयोजनानि । स्रोतोगतानां कण्ठप्रभृतिस्रोतःस्थिताना-मामयानां व्याधीनां च दर्शने दर्शनार्थं तथाहरणार्थं च । तथा क्रियाणां शल्यहरणशल्यक्षारान्यादीनां सुकरत्वाय सौकर्यार्थं तथा दुष्टवक्त्राणामा-कर्षणार्थं च । विस्तारश्च परीणाहश्च दैर्घ्यं च तेषां समाहारः विस्तारपरीणाहदैर्घ्यं स्रोतोऽनुरोधव-शात् । स्रोतोऽनुरोधेन यथायोगं कुर्यात् । पार्श्व-परपार्श्वभ्यां परिमाणेन विस्तारो ज्ञेयः । परि-निष्ठप्रमाणपरिच्छेदः परीणाहः पूर्वोक्तान् यद्दै-र्घ्यमुच्चैस्त्वम् ॥ १० ॥

हे०—नाडीयन्त्राण्याह—नाडीयन्त्राणीति । विस्तारो विवरस्य, परीणाहः स्थूलं तद्वन्नस्य ॥ १० ॥

द्वादशांगुलार्धनाहांतः कंठशल्यावलीकने । नाडी ॥ ११ ॥

स०—कंठे शल्यं कंठशल्याम् । कंठाभ्यन्तरशल्या-
वलोकनार्थं दशांगुला नाडीयधेनाहा पञ्चांगुलपरि-
णाहा ॥ ११ ॥

प०—नाडी कार्येति सम्बन्धः । दशाङ्गुल-
दीर्घा नाडी । अतोऽर्धनाहा पञ्चाङ्गुलपरिणाहा
अवलोक्यतेऽनयेत्यवलोकित्वा । कण्ठप्रतिप्रशल्य-
दर्शनार्थम् ॥ ११ ॥

हे०—कण्ठान्तः शल्यावलोकित्वा नाडीमाह—दशांगु-
लेति । अर्द्धनाहा पञ्चाङ्गुलस्थिता, चतुष्कर्णवारंग-
संग्रहणी नाडीमाह—नाडीति ॥ ११ ॥

पञ्चमुखच्छिद्रा चतुष्कर्णस्य संग्रहे ।

वारंगस्य द्विकर्णस्य त्रिच्छिद्रा तत्प्रमाणतः १२ ॥

स०—पञ्चमुखानि छिद्राणि यस्याः सा चतु-
ष्कर्णस्य वारंगस्य संग्रहे संग्रहणनिमित्तमिदं
येनम् । चत्वारः कर्णा यस्य वारंगस्येति समाप्तः ।
तत्र शरादिदण्डप्रवेशः शिखाकारः कीलको वारंग
उच्यते । द्विकर्णवारंगस्य संग्रहार्थं त्रिच्छिद्रा नाडी
स्यात् । त्रीणि छिद्राणि यस्याः सा त्रिच्छिद्रा ।
छिद्रशब्दस्योपलक्षणार्थत्वात्त्रिमुखेत्येतदपि द्रष्टव्यम् ।
तस्य वारंगस्य प्रमाणं तत्प्रमाणं तस्माद्वारंगप्रमाण-
स्तदनुसारेण नाडीप्रमाणं ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

प०—अन्या नाडी पञ्चमुखे छिद्राणि यस्याः
सा तथाविधा कार्या । चतुष्कर्णस्य वारङ्गस्य
सङ्ग्रहनिमित्तं कण्ठादीनां दण्डादावन्तःप्रवेशार्थ-
म् । कीलकशिखाकारो वारङ्गः । तथा द्विकर्णस्य
वारङ्गस्य सङ्ग्रहार्थं त्रिच्छिद्रमुखा नाडी कर्तव्या ।
तत्प्रमाणतो वारङ्गकर्णप्रमाणेन ॥ १२ ॥

हे०—पञ्चमुखच्छिद्रा मुखे छिद्रपञ्चकयुता । द्विकर्णसंग्र-
हणी नाडीमाह—द्विकर्णस्येति । तत्प्रमाणतः संग्राह-
प्रमाणेन एतच्च नाडीद्वये छिद्रमानम् ॥ १२ ॥

वारंगकर्णसंस्थानाऽऽनाहदैर्घ्यानुरोधतः ।

नाडीरेवंविधाश्चाऽन्या द्रष्टुं शल्यानि कारयेत् ॥

स०—वारंगकर्णस्य संस्थानं चाऽऽनाहश्च दैर्घ्यं
च तान्येव वारंगकर्णसंस्थानानाहदैर्घ्याणि तेषामनु-
रोधस्तस्मादेवंप्रकारा अन्या अपि नाडीः शल्यानि
क्षरीरांतर्गतानि द्रष्टुं कारयेत् ॥ १३ ॥

प०—वारङ्गस्य कर्णस्थानमाह—विस्तारपरिणाह-
दैर्घ्याणि तेषामनुरोधार्थं शराद्योगत्वेन मुख्यभावेन
नाडी कार्या । अन्या नाडीरन्तःशल्यास्तर्धकतो
मुखाद्वा शल्यानि द्रष्टुं शल्यदर्शनार्थं कारयेत् ॥ १३ ॥

हे०—अन्यान्यां नाडीयः शल्याः—वारंगकर्णेति ।
संस्थानमाहर्णः, आनाहः स्थावरो ॥ १३ ॥

पञ्चकर्णिकया मूर्ध्नि सदृशी द्वादशांगुला ।

चतुर्थसुपिरा नाडी शल्यनिर्घातिनी मता १४ ॥

स०—मूर्ध्नि मुखभागे पञ्चकर्णिकया अलजकर्णि-
कया सदृशी । क्रियप्रमाणा । द्वादशांगुला ।
तथा चतुर्थश्चतुर्भागे सुपिरो यस्याः । अंगुलमुपि-
रेति यावत् । सा नाडी शल्यानिर्घातिनी मता ।
मुनीनामिति शेषः ॥ १४ ॥

प०—निश्चलशल्यस्याहरणार्थं पञ्चकर्णिकया पञ्च-
कर्णिकाकारत्वेन मूर्ध्नि शीर्षे सदृशी तुल्या द्वाद-
शाङ्गुलप्रमाणा चतुर्थसुपिरा दीर्घा चतुर्थो भागः
सुपिरो यस्याः अङ्गुलमुपिरेति यावत् । सा शल्यानां
निर्घातिनी मता ॥ १४ ॥

हे०—शल्यनिर्घातिनी नाडीमाह—पञ्चकर्णिकयेति ।
चतुर्थसुपिरा अङ्गुलदीर्घविरा ॥ १४ ॥

अशेषेन दर्शयितुमाह ।

अर्शसां गोस्तनाकारं यंत्रकं चतुरंगुलम् ।

नाहं पंचांगुलं पुंसां प्रमदानां षडंगुलम् ॥

द्विच्छिद्रं दर्शनं व्याधेर्गकच्छिद्रं तु कर्मणि ।

मध्येऽस्य त्र्यंगुलं छिद्रमंगुलोदरविस्तृतम् ।

अर्धांगुलोच्छिद्रतोद्गच्छकर्णिकं तु तदूर्ध्वतः १५ ॥

स०—अर्शसां संघेय यंत्रको गोस्तनाकृति चतु-
रंगुलं मानतो दैर्घ्येण स्यात् । यंत्रकमिन्याकारको
स्यात् । नाहं परिणाहे च पंचांगुलम् । व्यधे-
चांगुलदीर्घेण यंत्रेण नेष्टव्यं तत्प्रमाणं स्थौल्यमि-
त्यर्थः । पुंसामेव पंचांगुलं नाहं स्यात् । स्त्रीणां
परिणाहे तु षडंगुलं यंत्रको स्यात् । स्वमा-
वन एव तासां गुदस्य महत्त्वान् । व्याधेर्दर्शने
द्विच्छिद्रमुभयपार्श्वे द्विच्छिद्रं यंत्रम् । कर्मणि शस्त्र-
क्षाराद्यवधारण एकच्छिद्रं यंत्रकम् । अस्य यंत्रस्य

मध्ये अंगुलं छिद्रमंगुलमभ्युत्पत्यविस्तारं तथा तदूर्ध्वतोऽर्धांगुलोच्छ्रिता उद्धृता कर्णिका यस्य तदेवम् ॥ १९ ॥

प०—गोस्तनाकारं गोस्तनसदृशं संस्थानं यत्तदृशं कार्यम् । तच्च यन्त्रकं चतुरङ्गुलं चतुरङ्गुलायतं तच्च पञ्चाङ्गुलानाहम् पुंसाम् । तथा पङ्कगुलपरिणाहं प्रमदानां स्त्रीणां द्विच्छिद्रं दर्शने दर्शनार्थमर्शाव्याधी तथैकच्छिद्रं तदेवैकपार्श्वान्वितम् । अर्शाव्याधौ कर्मणि शस्त्रक्षारान्यादियोजनं तथा द्विमुख्ये दर्शने छिद्रेण शस्त्रक्षारान्यनतिक्रमश्चैकच्छिद्रेण । अस्य यन्त्रस्य मध्ये छिद्रं अङ्गुलायतमङ्गुलोदरविस्तारं दैर्घ्याच्च अङ्गुलं विस्तरतोऽङ्गुलोदरविस्तृतं तस्य छिद्रस्योर्ध्वं तदूर्ध्वं तस्मादूर्ध्वोत्तदुपरिष्ठात्तयन्त्रमर्धाङ्गुलोच्छ्रितोद्धृतकणिकं कार्यम् । तथाङ्गुलमवशिष्टं तस्यादावर्धाङ्गुलं वर्ज्यमुपरि तथार्धाङ्गुलमेवं चावस्थितः अर्धाङ्गुलोच्छ्रितोन्नतोद्धृता परिवर्तुला कर्णिका कार्या ॥ १५ ॥

हे०—अर्शायन्त्राख्यां नाडीमाह—अर्शसामिति । चतुरंगुलं दैर्घ्यं परिणाहे तु पुंसां पञ्चांगुलं व्याधेर्दर्शने द्विच्छिद्रं, क्षारार्थदियोजने तु शपांगपरिरक्षायामेकच्छिद्रम् । द्विच्छिद्रस्य तु द्वयोः पार्श्वयोः छिद्रम्, एकच्छिद्रस्यैकस्मिन् पार्श्वम् । तच्च अंगुलदैर्घ्यमंगुलोदरविस्तारं मध्ये कार्यम् । छिद्रादूर्ध्वभागे मूले अर्धांगुलोच्छ्राया वहिः कुञ्चिताग्रा कर्णिका कार्या ॥ १५ ॥

शम्याख्यं तादृगच्छिद्रं यंत्रमर्शःप्रपीडनम् ॥ १६ ॥

स०—शम्याख्यं शमीसंज्ञं तृतीयं यंत्रकं तादृग्गोस्तनाकारमित्यादिलक्षणलक्षितयंत्रसदृशं स्यात् । अत्र विशेषमाह । अच्छिद्रमित्यादि । अत्र यंत्रे छिद्रं न विधेयमित्यर्थः । इदं च यंत्रमर्शःप्रपीडनं स्यात् ॥ १६ ॥

प०—शम्याख्यं यन्त्रं तादृगर्शो यन्त्रवत् तत्समानाकृति तच्चाच्छिद्रं पार्श्वच्छिद्ररहितम् । अर्शो व्याधिपीडनार्थम् ॥ १६ ॥

हे०—तृतीयमर्शःपीडनं शम्याख्यं यन्त्रमाह—शम्याख्यमिति । तादृक् गोस्तनाकारादिलक्षणम्, अच्छिद्रं पार्श्वच्छिद्ररहितम् ॥ १६ ॥

सर्वथाऽपनयेदोष्ठं छिद्रादूर्ध्वं भगंदरे ॥ १७ ॥

स०—सर्वथा भगंदरे भगंदरयंत्रे ओष्ठमपनयेत् । कुतःप्रभृति । छिद्रादूर्ध्वम् । उपरिष्ठादर्धांगुलमपकर्षेदित्यर्थः । कर्णिका तु कार्येव ॥ १७ ॥

प०—सर्वथा सर्वप्रकारेण छिद्रादूर्ध्वमोष्ठं कर्णिकामपनयेत् । तथा विना तद्यन्त्रं कुर्यात् । भगन्दरे भगन्दरनिमित्ते तत्कर्मणि एतावान् विशेषोऽर्शोयन्त्रकाङ्गन्दरयन्त्रके . तत्कर्णिकापनयनम् ॥ १७ ॥

हे०—भगन्दरयन्त्राख्यां नाडीमाह—सर्वथेति । अर्शोयन्त्रमेवापनीतोष्ठं भगन्दरयन्त्रम्, मुखच्छिद्रस्य पार्श्वभाग ओष्ठः ॥ १७ ॥

प्राणाबुद्दार्शसामेकच्छिद्रा नाड्यंगुलद्वया ।
प्रदेशिनीपरीणाहा स्याद्भगंदरयंत्रवत् ॥ १८ ॥

स०—प्राणाबुदे प्राणार्शसि चैकच्छिद्रा नाडी दैर्घ्येणांगुलद्वयप्रमाणा तथा प्रदेशिनीतुल्यः परीणाहो यस्याः सैवम् । सा च भगंदरयंत्रतुल्या स्यात् । अपनीतौष्ट्यर्थः ॥ १८ ॥

प०—अन्या नाडी एकच्छिद्रा तथाङ्गुलद्वयप्रमाणा तथा प्रदेशिनी तर्जनी तत्समानपरीणाहा प्राणाबुदानां प्राणार्शसां विषये कार्या । भगन्दरयन्त्रवत् ॥ १८ ॥

हे०—प्राणार्शोऽर्शुदयंत्राख्यां नाडीमाह—प्राणाबुदेति ॥ १८ ॥

अंगुलित्राणकं दंतं वार्क्षं वा चतुरंगुलम् ।
द्विच्छिद्रं गोस्तनाकारं तद्वक्त्रविवृतौ सुखम् १९

स०—अंगुलित्राणकाख्यं यंत्रं दंतमयं काष्ठमयं वा चतुरंगुलप्रमाणमर्शसां यंत्रसदृशं द्विच्छिद्रं गोस्तनाकृति स्यात् । तच्च वक्त्रस्य विवृतौ प्रसारणे । अंगुलैर्दन्तेभ्यो रक्षणार्थत्वादंगुलित्राणमिति नाम ॥ १९ ॥

प०—अङ्गुल्यास्त्राणकं रक्षकं दान्तं दशनादिभ्योऽङ्गुलित्राणकम् । दन्तस्येदं दान्तं दन्तमयम् । वृक्षस्येदं वार्क्षम् । तच्चतुरङ्गुलदैर्घ्यं द्विच्छिद्रमूर्ध्वार्धश्छिद्रयुक्तम् । तथा गोस्तनाकृति तद्वक्त्रविवृतौ मुखविकासे मुखं दृढेन सूत्रेण मणिवन्धं प्रतिबन्धं युञ्ज्यात् ॥ १९ ॥

स०—श्रीं अंगुलमुगं दुष्टानिपिपस्तान्दुष्टान्-
न्यादेश्चूषणे चूषणानिमिन्नमष्टादशंगुलं स्यात् । अष्टा-

दशेति द्यष्टन इत्यादिनाऽऽकारादेशः । तथाऽग्रे प्राप्ते सर्पप्रमाणच्छिद्रम् । यः प्रदेशश्चूषणाय शरीरे योज्यते तदप्रम् । तथा सुष्टु नद्वं सम्यग्बद्धम् । चूचुकस्य स्त्रीकुचाप्रस्याऽऽकृतिराकारो यस्य तदेवम् ॥ २४ ॥

प०—त्र्यङ्गुलास्यं त्र्यङ्गुलप्रवेशमुखं तच्च चू-
पणे तुष्टवातविपरक्ताम्बुदुष्टस्तन्यादीनामाचूषणा-
र्थम् । तथाष्टाङ्गुलायतम् । अथवा दशाङ्गु-
लायतम् । अग्रे प्रान्ते चूषणीयप्रदेशे सिद्धार्थक-
च्छिद्रं सर्पपादिच्छिद्रम् । तथा सुबद्धं शोभनं
कृत्वा तनुना चर्मणा बद्धं तथा चूचुकाकृति चूचु-
कसदृशं स्त्रीकुचाप्रसदृशमिति यावत् ॥ २४ ॥

हे०—शृङ्गाख्यां नाडीमाह—त्र्यङ्गुलास्यमिति ।
चूपणे रक्ताद्याकर्पणे अष्टादशाङ्गुलं दशाङ्गुलं वा । संग्रहे
तु द्वादशाङ्गुलमभ्युक्तं शृङ्गं तु मध्यदीर्घमष्टादशद्वादशाङ्गु-
लायतमिति ॥ २४ ॥

स्याद्द्वादशाङ्गुलोऽलाबुर्नाहे त्वष्टादशाङ्गुलः ।
चतुस्त्र्यङ्गुलवृत्तास्यो दीप्तोऽन्तःश्लेष्मरक्तहृत् २५

स०—अलाबुस्तुत्रं द्वादशाङ्गुलो दैर्घ्येण स्यात् ।
परिणाहेऽष्टादशाङ्गुलः । चत्वारि वा त्रीणि वाङ्गुलानि
यस्य तत्रतुल्यङ्गुलं तत्तादृशं वृत्तं वर्तुलं मुखं यस्य
स पथम् । तथाऽन्तर्मध्ये दीप्तो ज्वलितः पिचुर्मूर्जा-
दिगर्भ इत्यर्थः । स इदंशो दुष्टकफरक्तहरः स्यात् २५

प०—अलाबुः द्वादशाङ्गुलदीर्घो भवेत् । नाहे
परीणाहेऽष्टादशाङ्गुलप्रमाणः । चत्वारि वा त्री-
ण्यङ्गुलानि वृत्तं वर्तुलमास्यं मुखं यस्य । एवं
त्र्यङ्गुलवृत्तमुच्छिद्रं मुखं कार्यं चतुरङ्गुलमु-
च्छिद्रनवृत्तमुखं वा । तथा दीप्तोऽन्तः प्रज्वलितः
परिवेष्टितकुशधन्वपिचुर्गर्भं श्लेष्मरक्तहृत् श्लेष्मणो
दुष्टरक्तस्य चूपणार्थम् । तेन श्लेष्मरक्तं ह्रियते ॥ २५ ॥

हे०—तुम्हाख्यां नाडीमाह—स्याद्द्वादशेति । चतुरङ्गु-
लास्यस्त्र्यङ्गुलास्यो वा अन्तर्दीप्तः प्रदीप्तवृणसृष्ट-
पिचुना ॥ २५ ॥

तद्वद् घटी हिता गुल्मविलयोन्नमने च सा २६

स०—तद्वत्तेनाऽलाबुना तुल्यदैर्घ्यानाहादिस्तुल्य-
कार्याकारा च घटी स्यात् । सा च गुल्मस्य विलय
उन्नमने च हिता न केवलं कफरक्तहृदिति चार्थः ॥ २६ ॥

प०—तेनालाबुना तुल्यं तद्वद्घटी द्वादशाङ्गु-
लदीर्घा दशाङ्गुलपरिणाहा परिवेष्टितप्रदीप्तकुश-
भूर्जादिगर्भा त्र्यङ्गुलास्यं चतुरङ्गुला वा सा
च हिता योग्या गुल्मविलयोन्नमने विलापने
विलय उन्नाम उन्नमनं तत्र हिता । चशब्दात् पूर्वो-
क्तालाबुर्कर्मणि श्लेष्मरक्ते हिता ॥ २६ ॥

हे०—घटिकाख्यां नाडीमाह—तद्वद्घटीति । तद्वद्-
लाबुसदृशी गुल्मविलयने गुल्मोन्नमने चकारात् श्लेष्म-
रक्तावचूषणे च ॥ २६ ॥

शलाकाख्यानि यंत्राणि नानाकर्माकृतीनि च ।
यथायोगप्रमाणानि ॥ २७ ॥

स०—शलाकासंज्ञानि यंत्राणि विविधकर्माणि
विविधाकाराणि यथायोगप्रमाणानि स्युः ॥ २७ ॥

प०—शलाकासंज्ञकानि यन्त्राणि नानाकर्माणि
तथा नानाकृतीनि च विविधक्रियाणि विविधसं-
स्थानानि च योगो नातिश्रमेण स्वस्वविषये
योग्यतावशेन प्रमाणानि दैर्घ्यपरीणाहादीनि येषां
तानि तथाभूतानि ॥ २७ ॥

हे०—शलाकायन्त्राण्याह—शलाकाख्यानीति २७ ॥
तेषामेषणकर्मणी ।

उभे गङ्गुपदमुखे ॥ २८ ॥

स०—तेषां मध्य उभे गङ्गुपदतुल्यास्य एषण-
कर्मणी ॥ २८ ॥

प०—तेषां शलाकायन्त्राणां मध्ये उभे द्वे शलाके
गङ्गुपदमुखे गङ्गुपदमिव मुखं ययोस्ते । एषण-
कर्मणि व्रणनाडीमार्गान्वेषणे कर्म ययोः । वृष्टि-
शमनानन्तरमेव दीर्घाकृतयः कीटाविशेषाः गङ्गु-
पदाः भूमिलतापरपर्यायाः । अलसाश्च ॥ २८ ॥

हे०—एषिष्यौ शलाके आह—तेषामिति । एषणम-
वलोकनम् ॥ २८ ॥

स्रोतोभ्यः शल्यहारिणी ।

मसूरदलवक्त्रे द्वे स्यातामष्टनवाङ्गुले ॥ २९ ॥

स०—तथा स्रोतोभ्यः शल्यहारिणी शलाकायंत्रे
भवतः । किंभूते । मसूरेत्यादि । मसूरदलमिव वक्त्रं
ययोस्ते मसूरदलमुखे द्वे शलाकेऽष्टाङ्गुले नवाङ्गुले वा
स्याताम् ॥ २९ ॥

प०—तथान्ये द्वे शलाकायन्त्रे मसूरदलवक्त्रे ।
मसूरार्धमिव मुखं ययोस्ते स्यातां भवेताम् । चतुः-
स्रोतोगतशल्याहरणार्थे । शल्यं हरत इति शल्य-
हारिणी । प्रमाणतोऽष्टनवाङ्गुले । एकाऽष्टाङ्गुला
द्वितीया नवाङ्गुला ॥ २९ ॥

हे०—शल्यहारिणी शलाके आह—स्रोतोभ्य
इति ॥ २९ ॥

शंकवः षट् ॥ ३० ॥

स०—शंकवः षट् स्युः ॥ ३० ॥

प०—शङ्कवः षडिति । षट् शङ्कवो भवन्तीति
वाक्यशेषः ॥ ३० ॥

हे०—शङ्काख्याः शलाका गणयन्ति—शंकव इति ३०

उभौ तेषां षोडशद्वादशाङ्गुलौ ।
व्यूहनेऽहिफणावक्रौ ॥ ३१ ॥

स०—तेषां मध्ये द्वौ षोडशाङ्गुलौ द्वादशाङ्गुलौ
वा भवतः । व्यूहने व्यूहनकर्मणि सर्पफणामुखौ ॥ ३१ ॥

प०—तथा शङ्कुनामुभौ द्वौ षोडशद्वादशा-
ङ्गुलप्रमाणौ । एकः षोडशाङ्गुलो द्वितीयो द्वाद-
शाङ्गुलः । व्यूहने क्षारादिरचनायामहिफणाव-
क्रौ । सर्पफणाकारं वक्त्रं मुखं ययोः सर्पफणासु-
खाविति यावत् ॥ ३१ ॥

हे०—व्यूहनौ शङ्कु आह—उभाविति । व्यूहनं यथा-
स्थानं विन्यासः ॥ ३१ ॥

द्वौ दशद्वादशाङ्गुलौ ।

चालने शरपुंखास्यौ ॥ ३२ ॥

स०—द्वौ शङ्कु दशाङ्गुलौ द्वादशाङ्गुलौ वा भवतः ।
चालने काण्डवाज इव मुखं ययोस्तौ शरपुंखास्यौ
भवतः ॥ ३२ ॥

प०—अन्यौ द्वौ शङ्कु चालने शल्यचालननि-
मित्तौ स्याताम् । एको द्वादशाङ्गुलः । द्वितीयो
दशाङ्गुलः । तौ च शरपुंखाकारमुखौ ॥ ३२ ॥

हे०—चालनौ शङ्कु आह—द्वाविति ॥ ३२ ॥

आहार्ये वडिशकृती ॥ ३३ ॥

स०—आहार्ये आकर्षणे वडिशकारौ ॥ ३३ ॥

प०—अन्यौ द्वौ शङ्कु आहार्ये आहार्यकर्मणि
शल्यस्याहरणनिमित्तम् ॥ ३३ ॥

हे०—आहार्यौ शङ्कु आह—आहार्ये वडिशकृती ।
वडिशं मत्स्योपचयम् ॥ ३३ ॥

पट्शंकुनास्याय गर्भशंकुमाह

नतोऽग्रे शंकुना तुल्यो गर्भशंकुर्गति स्मृतः ।

अष्टाङ्गुलायतस्तेन मूढगर्भं हरेत् स्त्रियाः ॥ ३४ ॥

स०—नतोऽग्रेऽप्रतोभागे तथा शंकुना समः
कीलकाकारोऽष्टाङ्गुलर्गतिः स गर्भशंकुर्गति स्मृतः ।
मुनिभिरिति शेषः । तेन शंकुना मूढगर्भमनिःसरं
हरेत् ॥ ३४ ॥

प०—नतोऽग्रे अग्रप्रदेशे नतः अवनतः कुटिलः
शङ्कुना तुल्यः सटशः गर्भशङ्कुरिति संज्ञितः ।
स चाष्टाङ्गुलायतोऽष्टाङ्गुलप्रमाणः । तेन शङ्कुना
मूढगर्भं काष्ठकुड्यतुल्यं मृतशरीरगर्भं गमिण्या
स्त्रियो हरेत् ॥ ३४ ॥

हे०—सप्तमं गर्भशंकुमाह—नतोऽग्रे इति । नतो वक्त्रः
शंकुना तुल्यः कीलकाकारः ॥ ३४ ॥

अश्मर्याहरणे सर्पफणावद्वक्रमप्रतः ॥ ३५ ॥

स०—अश्मर्याकर्षणे सर्पफणावदग्रे वक्त्रं स्यात् ।
सर्पफणाख्यमेवेतद्वक्रमम् ॥ ३५ ॥

प०—अश्मर्याहरणार्थं सर्पफणावत् सर्पफणातुल्य-
मप्रतो मुखतो वक्त्रं कुटिलम् ॥ ३५ ॥

हे०—अश्मर्याहरणे शल्यकायनाशमाह—अश्मर्याहरण
इति ॥ ३५ ॥

शरपुंखमुखं दन्तपातनं चतुरङ्गुलम् ॥ ३६ ॥

स०—शरपुंखमुखात् चतुरङ्गुले दन्तपातनं
स्यात् । अनेन द्वि दन्ताश्चलतः पातयेत् कुम्भादि-
मक्षिणा वा ॥ ३६ ॥

प०—शरपुंखमिव मुखं यस्य तच्छरपुंखमुखं तस्य
दन्तपातनं दन्तनिर्घातनं चतुरङ्गुलदीर्घं मुखं
स्थूलवृत्तप्रान्तम् ॥ ३६ ॥

हे०—दन्तपातनमात्रमात्रमाह—शरपुंखमुखमिति ३६
कार्पासविहितोष्णीपाः शलाकाः षट् प्रमाजने ।

स०—प्रमार्जने क्षालने क्षारक्लेदादेः षट् शलाकाः स्युः । किंभूताः । कार्पासेन विहितमुष्णीषं शिरो-
वेष्टनमिव यासां तास्तथोक्ताः ॥ ३७ ॥

प०—षट् शलाकाः कार्याः कार्पासेन विहिताः
कृतः उष्णीषः शीर्षाच्छादनं यासां तास्तथा-
विधप्रमाणेन त्रणक्लेदनक्षारादिषु शोभनक्रि-
यायाम् ॥ ३७ ॥

हे०—प्रमार्जनीः शलाका गणयति--कार्पासविहितेति
उष्णीषं शिरोवेष्टनम् ॥ ३७ ॥

पायावासन्नदूरार्थे द्वे दशद्वादशांगुले ॥ ३८ ॥

स०—पायावासन्नदूरार्थे दशद्वादशांगुले द्वे भवतः ।
द्वादशांगुला दूरार्थे आसन्नार्थे दशांगुला इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

प०—पायौ गुदे क्लेशादि परिमार्ष्टुमासन्नदूरार्थे
आसन्नार्थे निकटवर्तिनि प्रमार्जने तथा दूरार्थे
विप्रकृष्टपरिमार्जने यथासंख्यं च दशद्वादशाङ्गुले च
शलाके कार्ये ॥ ३८ ॥

हे०—पायुप्रमार्जन्यौ शलाके आह--पायाविति ३८ ॥

द्वे षट्सप्तांगुले घ्राणे द्वे कर्णेऽष्टनवांगुले ॥ ३९ ॥

स०—घ्राणे षट्सप्तांगुले द्वे भवतः । आसन्न-
दूरार्थेऽत्राप्यनुवर्तते । तथैव कर्णेऽष्टनवांगुले
भवतः ॥ ३९ ॥

प०—तथा घ्राणे नासिकायां प्रमार्जननिमित्त-
मासन्नदूरार्थे षट् सप्ताङ्गुले द्वे कार्ये । तथा द्वे
कर्णे कर्णत्रणे क्लेदक्षारादिपरिमार्जननिमित्तमास-
न्नदूरार्थे अष्टनवाङ्गुले कार्ये इत्युक्तं षण्णां शलाकानां
प्रविभागानाम् ॥ ३९ ॥

हे०—घ्राणप्रमार्जन्यौ शलाके आह--द्वे षडिति । कर्ण-
प्रमार्जन्यौ शलाके आह--द्वे कर्णे इति ॥ ३९ ॥

कर्णशोधनमश्वत्थपत्रप्रातं सुवाननम् ॥ ४० ॥

स०—कर्णशोधनार्थं यंत्रमश्वत्थपत्रस्येव प्रांतो
यस्य तत्तथा । तथा सुवस्येवाननं यस्य तदेवम् ॥ ४० ॥

प०—कर्णमलापहमश्वत्थवृक्षपत्राग्रं तथा सुवाननं
सुवमुखं यन्त्रं कार्यम् ॥ ४० ॥

हे०—कर्णशोधनं शलाकायन्त्रमाह--कर्णशोधनमिति ।
द्रव्यस्य पलस्यापनयनं, मार्जनं कठिनस्य शोधनम् ॥ ४० ॥

शलाकाजांबवोष्ठानां क्षारेऽग्नौ च पृथक् त्रयम् ।
युज्यात् स्थूलाणुदीर्घाणाम् ॥ ४१ ॥

स०—शलाकाश्च जांबवोष्ठानि च तेषां पृथक् त्रयं
क्षारे क्षारपातनेऽग्निदाहकरणे च युज्यात् । किंभू-
तानां शलाकाजांबवोष्ठानाम् । स्थूलाश्चाऽणवश्च
दीर्घाश्च तेषाम् । तत्र शलाकास्तिस्रो जांबवोष्ठानि
च त्रीणि क्षारे तथा दाहने एवं द्वादशैतानि शलाका-
ख्यानि यंत्राणीति ॥ ४१ ॥

प०—शलाकाश्च जांबवोष्ठाश्च शलाकाजाम्ब-
वोष्ठाः । जांबवोष्ठक्षारो रोदवीक्षारो येन गृह्यते
तेषां शलाकाजाम्बवोष्ठानां स्थूलसूक्ष्मदीर्घाणां द्वाद-
शदशाङ्गुलप्रमाणानां क्रमात् द्व्यङ्गुलादीङ्गुल-
प्रमाणानां पृथक् त्रयं कार्यम् । एवं क्षारकर्मणि
शलाकानां त्रयं तथा जांबवोष्ठानां त्रयं तदग्नि-
कर्मणि पृथक् त्रयं स्थूलसूक्ष्मभेदभिन्नं प्रयु-
ज्यात् ॥ ४१ ॥

हे०—क्षाराग्निप्रयोगार्थं तिस्रः शलाकास्त्रीणि च जांब-
वोष्ठान्याह--शलाके इति । स्थूलं च अणु च स्थूलाणु
च दीर्घं च स्थूलाणुदीर्घाण्येकेशेषेण निर्देशः । अणु
सूक्ष्मं द्वयं च, तेन स्थूलदीर्घं सूक्ष्मद्वयं मध्यं चेति
त्रिविधं शलाकायन्त्रं जांबवोष्ठं च जम्बूफलवदोष्ठो यस्य
तज्जांबवोष्ठं शलाकाविशेष एव । संग्रहेऽयुक्तं क्षाराग्निक-
र्मार्थं जांबवोष्ठानि द्वादशाष्टांगुलानि क्रमाद् द्वाङ्गुलाद्वाङ्गु-
लफलानि । शलाकाश्च स्थूलसूक्ष्मदीर्घह्रस्वमध्या इति ४१ ॥

शलाकामंत्रवर्धमनि ।

मध्योर्ध्ववृत्तदंडां च मूले चार्धेन्दुसन्निभाम् ४२ ॥

स०—अंत्रवर्धमन्यत्रवृद्धौ शलाकां युज्यात् ।
कटिशीम् । मध्यादूर्ध्वं वृत्तो दंडो यस्यास्ताम् । तथा
मूले मूलभागेऽर्धेन्दुसन्निभामर्धचन्द्राकाराम् ॥ ४२ ॥

प०—शलाकामन्त्रवर्धमन्यत्रवृद्धौ व्याधिविशेषे
युज्यात् । तन्मूले मूलविषये अर्धेन्दुसन्निभम-
र्धचन्द्रवक्त्रं मध्ये मध्यस्थाने ऊर्ध्वनिर्गतो वर्तुलो
दण्डो यस्यास्तां शलाकां । मध्योर्ध्ववृत्तदण्डां
युज्यात् ॥ ४२ ॥

हे०—अन्त्रवृद्धौ दाहार्थं शलाकामाह--शलाकामिति ।
मूले ग्रहणस्थाने मध्योर्ध्ववृत्तदंडम्, अर्धचन्द्राकृतिं शलाकां
विधाय तन्मध्ये ऊर्ध्वो वृत्तो दंडः कार्यः ॥ ४२ ॥

कौलास्थिदलतुल्यास्या नासाशोऽर्बुददाहकृत् ।

स०—बदरास्थिखंडसमं मुखं यस्याः सा कोला-
स्थिदलतुल्यास्या । सा नासाशःसु नासाऽर्बुदं च
दाहं करोति ॥ ४३ ॥

प०—बदरास्थ्यर्धसदृशवक्त्रा शलाका सा नासायां
यान्यशोऽर्बुदानि तेषां दाहं करोति ॥ ४३ ॥

हे०—नासाशोऽर्बुददाहार्थं शलाकामाह—कौलास्थि-
दलेति ॥ ४३ ॥

अष्टांगुला निम्नमुखास्तिस्रः क्षारौषधक्रमे ।

कनीनीमध्यमानामीनखमानसमैर्मुखैः ॥ ४४ ॥

स०—क्षारौषधक्रमे तिस्रः शलाका निम्नमुखा
अष्टांगुलाः स्युः । कीदृश्यः । कनीनी च मध्यमा चाऽनामी
च तासां नखास्तेषां प्रमाणं तेन मानेन समैस्तुल्यैर्मु-
खैरुपलक्षिताः स्युः ॥ ४४ ॥

प०—तिस्रः शलाका अष्टाङ्गुलदीर्घा निम्नमुख्यो
दर्व्याकारा अवनतवक्त्राः क्षारक्रमे क्षारयोजने
तथौषधक्रमे विषादिलेपयोजने कनीनिकामध्यमा-
नामिकाङ्गुलीनखानां मानेन समैर्मुखैर्निम्नमु-
खास्ताः कार्याः ॥ ४४ ॥

हे०—दर्व्याख्यास्तिस्रः शलाका आह—अष्टांगुला
इति ॥ ४४ ॥

स्वंस्वमुक्तानि यंत्राणि मेढूशुद्धचंजनादिषु ॥ ४५ ॥

स०—मेढ्रादिषु विषय उत्तरबस्त्यादिषु स्वंस्वं
यथास्वं यंत्राणि गदितानि । आदिशब्देन नावना-
दिपरिग्रहः ॥ ४५ ॥

प०—स्वं स्वमात्मीयं प्रकरणमुद्दिश्य मेढूशुद्ध्या-
दिषु शलाकायन्त्राण्युक्तानि उपदिष्टानि ॥ ४५ ॥

हे०—मेढूशोधनाद्याः शलाकास्तत्र तत्रोक्ता इत्याह-
स्वं स्वमुक्तानीति ॥ ४५ ॥

अनुयंत्राण्ययस्कांतरज्जुवस्त्राश्ममुद्राः ।

वध्रांत्रजिह्वावालाश्च शाखानखमुखद्विजाः ॥

कालः पाकः करः पादो भयं हर्षश्च तत्क्रियाः ।
उपायवित्प्रविभजेदालोच्य निपुणं धिया ॥ ४६ ॥

स०—अयस्कांतादीन्येकोनविंशत्यनुयंत्राणि कल्प-
येत् । स्वल्पयंत्रकार्यकरणात् । तेषां क्रियास्तत्क्रिया

निर्वातनादिका बुद्ध्या निपुणमालोच्य प्रविभजेत् ।
निर्वातनादिकर्माणि प्रविभज्य युञ्ज्यादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

प०—यन्त्रसदृशकार्यसम्पादनान् अयन्त्राकृती-
न्यपि तानि अयस्कान्तप्रभृतीनि अनुयन्त्राणीत्यु-
च्यन्ते । अयस्कान्तो मणिविशेषः । रज्जुः सूत्रादि-
कृता । वस्त्रं वासः । अश्मा पाषाणः । मुद्रा
स्थूलह्रस्वं काष्ठम् । वध्रश्चर्ममयम् । अन्त्राणि
प्राणिनां सम्बन्धीनि । जिह्वा रसना । वालाः
केशाः । अश्वस्तुरङ्गाः शाखा वृक्षस्य । नखः नखम् ।
मुखमास्थम् । द्विजा दन्ताः । कालो मूर्तार्थापल-
क्षितः । पाकः पक्वत्वम् । करः हस्तः । पादश्च-
रणः । भयं साध्वसम् । हर्षो मनस्तुष्टिः । एते
तत्क्रियाः तेषां क्रियाकर्माणि व्यापारविधियोगा-
स्तास्तत्क्रिया भजेदिति सम्बन्धः । यन्त्रकर्माणि
सम्पादयत्युपायविद् वैद्यः । विभजेत् विभागं
नयेत् । तान्यनुयन्त्राणि यस्य यत्र योग्यता नञ्च
तत्र योजयेत् । धिया बुद्ध्या निपुणं क्रियामा-
लोक्य वीक्ष्य विमृश्य योजयेत् । तथाच संप्रदे-
ऽप्युक्तमाचार्येण । “एतानि देहे सर्वस्मिन्देहस्या-
वयवेऽपि वा । सन्धी कोष्ठे धमन्यां च यथायोगं
प्रयोजयेत्” ॥ ४६ ॥

हे०—अनुयन्त्राण्याह—अनुयन्त्राणीति । अयस्कां-
तादीन्येकोनविंशतिरनुयन्त्राणि संप्रदेहं त—“एतानि देहे
सर्वस्मिन् देहस्यावयवेऽपि वा । सन्धी कोष्ठे धमन्यां च
यथायोगं प्रयोजयेत्” इति । अनुयन्त्रकर्माणि यस्य-
क्षानीत्यत आह—तत्क्रिया इति ॥ ४६ ॥

तान्येव यंत्राणां कर्माण्याह

निर्वातनोन्मथनपूरणमार्गशुद्धि-

संव्यूहनाहरणबंधनपीडनानि ।

आचूषणोन्नमननामनचालभंग-

व्यावर्तनर्जुकरणानि च यंत्रकर्म ॥ ४७ ॥

स०—निर्वातनादि यंत्रस्य कर्म । निर्वातनं नात्र
परिपातनम् । उन्मथनमुन्मूलनम् । पूरणमन्यदपि क्षित्यमा-
चः समुच्चये । तेन प्रक्षालनादीनि समुन्नीयन्ते ॥ ४७ ॥

प०—निर्वातनं निर्वातः आहननम् । निर्वात-
यत्यनेनेति निर्वातनम् । उन्मथयतेऽनेनेत्युन्मथ-
नम् । पूर्यतेऽनेनेति पूरणम् । मार्गाणां स्रोतसां

तथा नाडीनां पूयाद्यशुद्धानां शुद्धिः मार्गशुद्धिः ।
व्यूहनं रचनाविशेषः । क्षारादीनामाहरणमाकर्षणं
शल्यादीनाम् । बध्यते भग्रायनेनेति बन्धनं पी-
डयतेऽनेनेति पीडनम् । आचूष्यतेऽनेनेत्याचूषणं
विषरक्तादीनाम् । उन्नम्यते उत्क्षिप्यतेऽनेनेत्युन्न-
मनम् । नाभ्यते वराङ्गाद्यनेनेति नामनम् । चलनं चालः
निश्चलश्च कम्पोत्पादः । भङ्ग एकस्य वस्तुनोऽपरस्य
वस्तुन उत्पादनं तद्भुजकरणमिति ॥ ४७ ॥

हे०—यन्त्रकर्माणि गणयति—निर्घातनेति । संग्रहे
तु विवरणविकरणाविच्छिन्नेक्षणदारणप्रक्षालनप्रधमनांजनप्र-
मार्जनानि नवाधिकानीति ॥ ४७ ॥

निवर्तते साधवगाहते च
ग्राह्यं गृहीत्वोद्धरते च यस्मात् ।
यन्त्रेष्वतः कंकमुखं प्रधानं

स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि यच्च ॥ ४८ ॥

स०—निवर्तनादिभिश्चतुर्भिः कारणैर्यत्रेषु मध्ये
कंकमुखं श्रेष्ठमिति यस्माच्च सर्वेषु प्रदेशेष्वधिकार्यधि-
क्रियते इति । वसंततिलकोपजाती वृत्ते ॥ ४८ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया-

मष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुन्दराख्यायां

यन्त्रविध्यध्यायः पञ्चविंशः ॥ २५ ॥

प०—सर्वयन्त्राणां कर्म यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं
स्थानं स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि तच्च यस्मात्तद्वि-
वर्तते परिभ्रमति तथा ग्राह्यम् । शल्यं साधु कृत्वा-
ऽवगाहते गृह्णाति गृहीत्वा च तच्छल्यमुद्धरति ।
उत्पाटयति स्थानेषु सर्वेषु सर्वशरीरात्रेषु शरीरा-
वयवेषु शल्याहरणादिव्यापारेष्वाधिकारि शल्याहर-
णविषये सुखकारि । अतः कारणात् एतेषु पूर्वो-
क्तेषु मध्ये कङ्कमुखं नाम यद्यन्त्रं श्रेष्ठतमम् ।
अन्यानि यन्त्राण्येकदेशविषयाणि स्वल्पकर्मकराणि
असुखकराणि ॥ ४८ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने

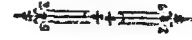
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

हे०—यन्त्रेषु कंकमुखस्य प्राधान्यमाह—निवर्तते
इति । संग्रहे तु ह्रस्वदीर्घमूलतनुवक्त्रविषमग्राह्यग्राहिशि-
थिलतेत्यष्टौ यन्त्रदोषा इति ॥ ४८ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने यन्त्रप्रकरणं

नाम अष्टमस्कन्धेन निरूपितम् ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

अथेदानीं षड्विंशोऽध्यायारम्भः शस्त्रस्वल्पविधानाथः ।

अथाऽतः शस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
षड्विंशतिः सुकर्मरिर्वदितानि यथाविधि ॥
शस्त्राणि रोमवाहीनि बाहुल्येनांगुलानि षट् ।
सुरूपाणि सुधाराणि सुग्रहाणि च कारयेत् ॥
अकरालानि सुध्मातमुतीक्ष्णावर्तितेऽयसि ।
समाहितमुखाग्राणि नीलाभोजच्छवीनि च ॥
नामानुगतरूपाणि सदा सन्निहितानि च ।
स्वोन्मानार्धचतुर्थ्यांशफलान्येकैकशोऽपि च ।
प्रायो द्वित्राणि युञ्जीत तानि स्थानविशेषतः १

स०—बाहुल्येन शस्त्राणि षडंगुलानि भवंति ।
तथा षड्विंशतिसंख्यानि । तथा सुकर्मरैः कर्मकुशलै-
नरैर्यथाविधि सम्यङ्निष्पादितानि तथा रोमवाहीनि
लोमशातनसमर्थानि तथा सुरूपाणि शोभनाकाराणि ।
तथा सुधाराणि शोभनधाराणि । तथा मुखेन गृह्यते
सुखग्रहाणि च कारयेत् । क अयसि । कीदृशे ।
सुष्ठु ध्मातं सुतीक्ष्णं तथाऽऽवर्तितं च यदयः तीक्ष्णं
तस्मिन् । कीदृशानि च शस्त्राणि । अकरालानि
सुदर्शनानि । समाहितं सुष्ठु कृतं मुखाग्रं फलं येषां
तानि समाहितमुखाग्राणि । तथा नीलोत्पलद्यु-
तीनि । तथा नामानुगतं रूपं येषां तान्यन्वर्थ-
नामानीत्यर्थः । तथा सर्वकालं सन्निहितानि समीप-
स्थानि । स्वं च तदुन्मानं च स्वोन्मानमात्मीयं प्रमाणं
तस्मात्सकाशादर्धं तस्य चतुर्थांशोऽष्टभागोऽंगुलपट्कस्य
सप्तमांशद्वयसहितं यवदशकं तत्परिमाणं फलं येषां
तान्येवम् । अपि चेति समुच्चये । एवंविधानि शस्त्रा-
ण्येकैकशः स्थानविशेषाद्द्वित्राणि प्रयुञ्जीत । एकैकश
इत्येकं बहुव्रीहिवदिति द्वित्वसुब्लोपौ । ततः शस्त्र-
त्ययः ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भे प्रयोजनं यन्त्राणि प्रायः शस्त्र-
मयानि कार्याणि तद्वच्छाण्यप्यतोऽस्यारम्भः ।

षड्विंशतिः शस्त्राणि कारयेदिति सम्यग्बन्धः ।

सुकर्मरैः क्रियानिपुणैरभिज्ञैरयस्कारैर्घटितानि निष्पादितानि । यथाविधि विध्यनतिक्रमेण रोमवाहीनि । रोमाणि वहन्तीति रोमवाहनं रोमकल्पनं छेदनं कर्म कर्तुं येषां तानि । तथा बाहुभ्येन भूयसा षडङ्गुलदीर्घाणि । सुरुपाणि स्वाकृतीनि तथा सुधाराणि शोभनधाराणि तथा शोभनग्रहणप्रदेशानि तथाऽकरालान्यदन्तुराणि अविषमधाराणि । सुध्मातं च सुतीक्ष्णं चातिवर्तितं यच्छृङ्खं तस्मिन् तथाभूतेऽयसि तीक्ष्णलोहे घटितानि । आवर्तितमयोधनेनाहत्य पिण्डीकृतं सम्यगाहितं कृतं मुखाग्रं येषां तानि नामानुगतरूपाणि त्रीह्याकारवक्त्रत्वात् त्रीहिवक्त्रं शस्त्रं ज्ञेयम् । सर्वदा सर्वकालं संनिहितानि विद्यमानानि । तथा स्वोन्मानादात्मीयादूर्ध्वमानाद्वैर्यादधीशफलानि चतुर्थांशफलानि । अन्यानि प्रायः एकैकं कृत्वा तानि शस्त्राणि द्वित्राणि कार्याणि तानि च शस्त्राणि स्थानविशेषात् प्रयोक्तव्यानि व्याधिवशात् प्रयोज्यानीत्यर्थः ॥ १ ॥

हे०--शस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति । शस्त्राणां सामान्यलक्षणमाह--पञ्चविंशतिरिति । सुकर्मरैः उत्तमलोहकारैः, रोमवाहीनि रोमच्छेदीनि, अकरालानि आर्जववन्ति, अयसि लोहे घटितानि । तृतीयायै सप्तमी । समाहितं सम्यक् घटितं मुखाग्रं फलं येषां तानि । स्वोन्मानस्याङ्गुलपट्टकस्यार्धचतुर्थोऽंशः अष्टमो भागः । सप्तमांशद्वयसहितं यवदशकं तत्परिमाणं फलं येषां तानि, एकैकशो द्वित्राणि प्रत्येकं द्वे त्रीणि वा कारयेत् । पञ्चविंशतिरूपयोगमाह--युंजीतेति ॥ १ ॥

मंडलाग्रं फले तेषां तर्जन्यतर्नखाकृति ।
लेखने छेदने योज्यं पोथकीशुंडिकादिषु ॥ २ ॥

स०--तेषां शस्त्राणां मध्ये मंडलाग्रं नाम शस्त्रम् । कीदृशम् । फलोदेशे तर्जन्या अंतर्नखस्तर्जन्यतर्नखस्तस्येवाकृतिर्यस्य तदेवम् । क्वैतद्योज्यमित्याह । लेखने छेदने पोथक्यादिषु योज्यम् । आदिशब्देन वर्त्मरोगादयो गृह्यन्ते ॥ २ ॥

प०--तेषां शस्त्राणां मध्ये मंडलाग्रं शस्त्रं फले फलविषये तर्जन्यन्तर्नखेन तुल्याकृति कार्यम् । तच्च पोथक्यादिषु लेखने लेखननिमित्तं तथा छेदने छेदननिमित्तं योज्यम् ॥ २ ॥

हे०--मण्डलाग्रं शस्त्रमाह--मण्डलाग्रमिति । शुण्डकी गलशुण्डिका ॥ २ ॥

वृद्धिपत्रं क्षुराकारं छेदभेदनपाटने ।
ऋज्वग्रमुन्नते शोफे गम्भीरे च तदन्यथा ।
नताग्रं पृष्ठतो ॥ ३ ॥

स०--वृद्धिपत्रं नाम शस्त्रं क्षुराकारं स्यात् । तच्च छेदनादिषु योज्यमिति प्रकृतम् । फलपरिमाणं तूक्तमेव । कीदृक् । ऋजु स्पष्टमग्रं यस्य तदृज्वग्रं तदुन्नते शोफे स्यात् । गम्भीरे तु शोफे तद्वृद्धिपत्रमन्यथा कथमन्यथेत्याह । नतेत्यादि । पृष्ठदेशे नतमग्रं यस्य तन्नताग्रं भवतीति ॥ ३ ॥

प०--वृद्धिपत्रं शस्त्रं क्षुराकारं क्षुरसदृशं तच्च छेदने द्विधाकरणे भेदने विदारणे तथा पाटने मेदोग्रन्थीनामुत्पाटने तच्च ऋज्वग्रं स्पष्टप्रान्तमुन्नते च शोफे गम्भीरे च तदेव ऋज्वग्रमन्यथान्येन प्रकारेण वैपरीत्ये सति पृष्ठतो दीर्घं तथा नताग्रम् अनवधारम् ॥ ३ ॥

हे०--वृद्धिपत्रमाह--वृद्धिपत्रमिति । उन्नते गम्भीरे च शोफे ऋज्वग्रम्, अन्यथाभूते शोफे पृष्ठतो नताग्रम् ३

दीर्घह्रस्ववक्त्रे यथाशयम् ।
उत्पलाध्यर्धधाराख्ये छेदने भेदने ॥ ४ ॥

स०--उत्पलं चाऽध्यर्धधारं च ते आख्ये ययोस्त उत्पलाध्यर्धधाराख्ये शस्त्रे यथाक्रमं दीर्घह्रस्ववक्त्रे भवतः । उत्पलपत्रं दीर्घमुखमध्यर्धधारं तु ह्रस्ववक्त्रमित्यर्थः । तच्छेदने तथा भेदने च योज्यम् ॥ ४ ॥

प०--ह्रस्ववक्त्रं लघुमुखं समे शोफेनोन्नतेनापि गम्भीरे कार्यम् । यथाशयमाशयानतिक्रमेण शरीरस्थानानुरोधेनेति यावत् । उत्पलं शस्त्रं तथाऽध्यर्धधारं शस्त्रं ते द्वे शस्त्रे भेदने विदारणे छेदने द्विधाकरणे योज्ये ॥ ४ ॥

हे०--स्थानवशेन दीर्घमुखं ह्रस्वमुखं च । उत्पलपत्रमध्यर्धधारं चेति शस्त्रद्वयमाह--उत्पलेति । एते नामानुगतरूपे ॥ ४ ॥

तथा ।
सर्पास्यं घ्राणकर्णांश्छेदनेऽधीगुलं फले ॥ ५ ॥

स०—सर्ववक्त्रं नाम शस्त्रं नामानुगताकारं प्राणा-
र्शश्छेदने कर्णार्शश्छेदने च योज्यम् । तथेति समु-
च्चये । भेदनेऽपि योज्यम् । तच्च फलेऽर्धाङ्गुलं
भवति ॥ ५ ॥

प०—सर्पास्यं शस्त्रं फले फलविषयेऽर्धाङ्गु-
लप्रमाणम् । तच्च प्राणे कर्णयोरर्शःसु छेदने
योज्यम् ॥ ५ ॥

हे०—सर्ववक्त्रमाह—सर्पास्यमिति ॥ ५ ॥

गतेरन्वेषणे श्लक्षणा गंडूपदमुखैषणी ॥ ६ ॥

स०—एषणी नाम शस्त्रं गतेर्ब्रणानामन्वेषणे
योज्यम् । कीदृशी । श्लक्षणा कोमलस्पर्शा । तथा
गंडूपदमुखमिव मुखं यस्याः सा गंडूपदमुखा ॥ ६ ॥

प०—एष्यते समन्ततो गतेर्मार्गं ज्ञातुं यया
सैषिणी । गतेर्दूरगमनाय नाड्या अन्वेषणे च
गतौ विज्ञाने तद्विषये योज्यम् । सा च श्लक्षणा
अपरुषा गण्डूपदमुखा भूमिलतावक्त्रा ॥ ६ ॥

हे०—अन्वेषणार्थमेषणीमाह—गतेरिति । गतेर्नाडी-
व्रणस्य ॥ ६ ॥

द्वितीयामेषणीमाह—

भेदनार्थेऽपरा सूचीमुखा मूलनिविष्टा ।
वेतसं व्यधने ॥ ७ ॥

स०—अपरैषणी भेदनार्थं सूचीमुखा स्यात् ।
मूले निविष्टं कृतं खं छिद्रं यस्याः सा मूलनिवि-
ष्टा । वेतसं वेतसपत्राकारं शस्त्रं षडङ्गुलं पूर्वं-
क्तफलं तच्च व्यधने योज्यम् ॥ ७ ॥

प०—अन्याऽपरा द्वितीयैषणी भेदनार्था भेदन-
निमित्तं सूचीमुखा तीक्ष्णमुखा तथा मूले निविष्टं
छिद्रं यस्याः सा तथाविधा । वेतसं वेतसपत्राकारं
शस्त्रं व्यधने कार्यम् ॥ ७ ॥

हे०—भेदनार्थमेषणीमाह—भेदनार्था इति । भेदनत्वं
क्षाराक्तसूत्रप्रवेशनेन वेतसशस्त्रमाह—वेतसमिति ॥ ७ ॥

स्त्राव्ये शरार्यास्यं त्रिकूर्चके ॥ ८ ॥

स०—शरारिराटिः पक्षिविशेषः । शरार्यास्यं
नाम शस्त्रं त्रिकूर्चके च स्त्राव्ये योज्यम् ॥ ८ ॥

प०—स्त्राव्ये व्याधौ असंख्यतिसाध्ये व्याधौ
शरार्यास्यं तथा त्रिकूर्चकमिति शस्त्रे द्वे कार्ये ॥ ८ ॥

हे०—शरारिमुखं त्रिकूर्चकं चेति शस्त्रद्वयमाह—स्त्राव्य
इति । स्त्राव्ये स्थाने शरारिः पक्षिविशेषः ॥ ८ ॥

कुशाटा वदने स्त्राव्ये द्व्यङ्गुलं स्यात्तयोः फलम् ९

स०—कुशाटा नाम शस्त्रं वदने स्त्राव्ये योज्यम् ।
तयोः शरारिकुशाटयोः फलं द्व्यङ्गुलप्रमाणं स्यात् ९ ॥

प०—वदने स्त्राव्ये तयोः फलम् । कुशवदनं
तथा आटावदनं ते द्वे स्त्राव्ये रोगे कार्ये तेनैकं
शस्त्रं कुशवदनं द्वितीयमाटावदनं तयोर्द्व्यङ्गु-
लपरिमाणं फलं स्यात् ॥ ९ ॥

हे०—कुशपत्रमाटामुखं चेति शस्त्रद्वयमाह—कुशा-
टेति । आटा पक्षिविशेषः ॥ ९ ॥

तद्वदंतर्मुखं तस्य फलमध्यर्धमङ्गुलम् ॥ १० ॥

स०—अंतर्मुखं नाम शस्त्रं तद्वत्कुशाटालुल्यम् ।
तस्यांतर्मुखस्य फलमध्यर्धमङ्गुलं स्यात् ॥ १० ॥

प०—ताभ्यां तुल्यं तद्वत् । अन्तर्मुखं नाम शस्त्रं
पूर्ववत् स्त्राव्ये कर्मणि योज्यम् । तस्यान्तर्मु-
खस्य फलमध्यर्धमङ्गुलमधिकमर्धं यस्याङ्गु-
लस्य ॥ १० ॥

हे०—अन्तर्मुखमाह—तद्वदिति । तद्वत्स्त्राव्ये ॥ १० ॥

अर्धचंद्राननं चैतत्तथाऽध्यर्धाङ्गुलं फले ।
ब्रीहिवक्त्रं प्रयोज्यं च तच्छिरोदरयोर्व्यधे ॥ ११ ॥

स०—तथा कुशाटालुल्यं तदप्यर्धचंद्रास्यसंज्ञं
शस्त्रम् । चः समुच्चये भिन्नक्रमे । ब्रीहिवक्त्रमप्यध्यर्धा-
ङ्गुलफलं स्यात् । तच्च शिराव्यधे उदरव्यधे च
योज्यम् ॥ ११ ॥

प०—एतच्चार्धचंद्राननमर्धचन्द्रमुखम् । ब्रीहि-
मुखं शस्त्रं फले फलविषये तथैवाध्यर्धमङ्गुलं ब्रीहा-
कारमुखं तच्च शिराव्यधे तथोदरव्यधे तन्निमित्ते
प्रयोज्यम् ॥ ११ ॥

हे०—ब्रीहिमुखमाह—तथेति ॥ ११ ॥

पृथुः कुठारी गोदंतसदृशार्धाङ्गुलानना ।
तयोर्ध्वदंडया विध्येदुपर्यस्थानां स्थितां शिराम् ॥

स०-कुठारी नाम शङ्खं पृथुर्विस्तीर्णसंस्थानदंडा
तथा गोदंतसदृशमर्धगुलमाननं यस्याः सैवम् ।
तया कुठारिकयोर्ध्वदंड्या सत्या शिरामभ्रामुपरि
स्थितां विध्येत् ॥ १२ ॥

प०-कुठारी पृथुविस्तीर्णा पृथुदण्डा गोदन्ता-
कारा तथाऽर्द्धाङ्गुलाननाऽर्धाङ्गुलफला तथा
कुठार्याऽभ्रामुपरि पृष्ठे स्थितां शिरां विध्येत् ।
ऊर्ध्वः दण्डो यस्यास्तथाविधा । अधोमुखया
शिरां विध्येत् ॥ १२ ॥

हे०-कुठारीमाह—पृथुरिति । कुठार्याः फलमाह—
तथेति ॥ १२ ॥

ताम्री शलाका द्विमुखी मुखे कुरुवकाकृतिः ।
लिंगनाशं तथा विध्येत् ॥ १३ ॥

स०-ताम्रमयी शलाका द्विमुखा स्यात् । स
च मुखे कुरुवकाकृतिः रक्तसहचरपुष्पमुकुलाकारा ।
तया शलाकया लिंगनाशं कफोत्थपटलसंज्ञं
विध्येत् ॥ १३ ॥

प०-लिङ्गनाशव्यधार्थं ताम्री ताम्रमयी शलाका
द्विमुखोभयतोमुखा कुरुवकाकृतिः कुरुवकमुकु-
लाग्रा तथा लिङ्गनाशं पटलं विध्येत् ॥ १३ ॥

हे०-शलाकामाह—ताम्रीति । कुरुवकं कुरंदकमु-
कुलम् ॥ १३ ॥

कुर्यादङ्गुलिशस्त्रकम् ।
मुद्रिकानिर्गतमुखं फले त्वर्धाङ्गुलायतम् ॥
योगतो वृद्धिपत्रेण मंडलाग्रेण वा समम् ।
तत्प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रमाणार्पणमुद्रिकम् ।
सूत्रबद्धं गलस्रोतोरोगाच्छेदनभेदने ॥ १४ ॥

स०-अङ्गुलिशस्त्रकं कुर्यात् । कीटशम् । मुद्रि-
काया ऊर्मिकाया निर्गतं निष्क्रान्तं मुखं यस्य तन्मुद्रि-
कानिर्गतमुखम् । फले तु तस्मिन्मुखेऽर्धाङ्गुलदीर्घं
योगतः संस्थानेन वृद्धिपत्रेण मंडलाग्रेण वा तुल्यम् ।
कियत्प्रमाणाऽस्य मुद्रिका कार्येत्याह । तत्प्रदेशिन्य-
ग्रेत्यादि । तस्य वैद्यस्य या प्रदेशिनी तस्या यदग्रं
पर्वं तस्य यत्प्रमाणं तेनार्प्यत इति तत्प्र-

देशिन्यग्रपर्वप्रमाणार्पणी मुद्रिका यस्मिंस्तद्विषक्तज-
न्यग्रपर्वप्रमाणार्पणमुद्रिकम् । तथा सूत्रेण बद्धं सूत्र-
बद्धम् । सूत्रेण बद्ध्वा मणिबंधे योज्यमित्यर्थः ।
गलस्रोतोरोगाणां छेदने च तद्योज्यम् ॥ १४ ॥

प०-अङ्गुलिशस्त्रमेवंलक्षणं कुर्यात् । मुद्रिकया
आस्यसम्बन्धिन्या निर्गतं निष्क्रान्तं मुखं फलं
यस्य । तथा फले मुखविषयेऽर्धाङ्गुलायतमर्धा-
ङ्गुलदीर्घम् । योगतः शस्त्रकर्मयोग्यतया आकृत्या
वृद्धिपत्रेण समं तुल्यम् । मण्डलाग्रेण वा तुल्यम् ।
तच्च प्रदेशिनीप्रथमपर्वपरिमाणा प्रवेशार्हमुद्रिका
यस्मिंस्तत् । अपर्यते अस्यतेऽन्विष्यतेऽङ्गुल्या
यच्छस्त्रं तत्तथाविधं कुर्यात् । तच्च दृढं सूत्र-
ज्यङ्गुलिबद्धं मणिबन्धस्थाने बन्धनीयम् । तद्गल-
स्रोतोरोगाणां छेदने द्विधाकरणे तथा भेदने विदा-
रणे योज्यम् ॥ १४ ॥

हे०-अङ्गुलिशस्त्रकमाह—कुर्यादिति । मुद्रिकानिर्ग-
तमुखं कंठस्थमुद्रिकं योगतः स्थानरोगयोग्यतानुसारेण
विकल्पः ॥ १४ ॥

ग्रहणं शुंडिकामार्दवडिशं सुनताननम् ॥ १५ ॥

स०-वडिशं नाम शङ्खं शुंडिकामार्दवग्रहणे योज्यम् ।
आदिशब्देन पतिजिह्वादेर्ग्रहणम् । कीटशं तत् ।
सुनतमंकुशवदानतमाननं मुखं यस्य तदेवम् ॥ १५ ॥

प०-शुण्डिकामार्दीनां ग्रहणे ग्रहणनिमित्तं
वडिशं कार्यम् । सुनताननमतिशयेनानतमुखम् १५ ॥

हे०-वडिशमाह—ग्रहणं इति ॥ १५ ॥

छेदेऽस्थनां करपत्रं तु खरधारं दशाङ्गुलम् ।
विस्तारे द्वाङ्गुलं सूक्ष्मदंतं सुत्सरुबंधनम् ॥ १६ ॥

स०-करपत्रं नाम शङ्खं खरधारं तथा दशां-
गुलं दैर्घ्येण । द्वाङ्गुलं विस्तारेण । सूक्ष्मा दंता
यस्य तत्सूक्ष्मदंतम् । तथा । त्सरुर्मुष्टिबंधनं ग्रह-
णम् । शोभने त्सरुबंधने यस्य तत्त्सरुबंधनम् ।
अभिधानकोशे यद्यपि त्सरुसिमुष्टिरित्यभ्यधापि
तथाऽपि मुष्टिमात्रस्येहोपलक्षणार्थवान्मुष्ट्याप्युपपन्न-
मेव ॥ १६ ॥

प०--अस्थनां छेदे छेदनार्थं करपत्रं नाम शस्त्रं कार्यम् । तच्च खरधारं दशाङ्गुलदीर्घं द्व्यङ्गुलविस्तारं सूक्ष्मदन्तं सुत्सरुबन्धनं शोभनः त्सरु-
हस्तग्रहणप्रदेशो यस्य तत् । शोभनमुष्टिबन्धन-
मिति यावत् ॥ १६ ॥

हे०--करपत्रमाह--छेदेऽस्त्रमिति । सुष्ठु त्सरुबन्धनं
ग्रहणार्थं यस्य ॥ १६ ॥

स्नायुसूत्रकचच्छेदे कर्तरी कर्तरीनिभा ॥ १७ ॥

कर्तरी नाम शस्त्रं कर्तरीसदृशं स्नाय्वादिच्छेदे
योज्यम् ॥ १७ ॥

प०--कर्तरी नाम शस्त्रं व्रणस्नायुसूत्रकेशानां
छेदने छेदनार्थम् । सा च कर्तरीतुल्या त्रिभा-
गपाशा परिशिष्टधारा ॥ १७ ॥

हे०--कर्तरीमाह--स्नायुसूत्रेति ॥ १७ ॥

वक्रजुधारे द्विमुखं नखशस्त्रं नवाङ्गुलम् ।

सूक्ष्मशल्योद्धृतिच्छेदभेदप्रच्छन्नलेखने ॥ १८ ॥

स०--नखशस्त्रं नखच्छेदकं प्रसिद्धम् । तच्च
वक्रा ऋजुश्च धारा यस्य तदेवम् । तस्यैकं
मुखं वक्रमन्यद्वजु स्पष्टम् । तथा नवाङ्गुलं नवा-
ङ्गुलप्रमाणं नतु षडङ्गुलम् । एतच्च सूक्ष्मशल्यस्य
कंटकादेरुद्धरणादौ नखच्छेदने भेदने च योज्यम् १८ ॥

प०--शस्त्रं नखशस्त्रं वक्रजुधारे द्वे मुखे यस्यै-
वमेकमुखं वक्रधारमस्पष्टधारं द्वितीयमृजुधारम-
कुटिलधारम् तच्च नवाङ्गुलदीर्घं तच्च सूक्ष्माणां
शल्यानामुद्धृतौ तथा छेदे भेदे प्रच्छन्नलेखने च
योज्यम् ॥ १८ ॥

हे०--नखशस्त्रमाह--वक्रजुधारेति । नवाङ्गुलं नतु
षडङ्गुलं, नखच्छेदनकं प्रसिद्धं वक्रजुधारम्, एकस्मिन्मुखे
वक्रा धारा अन्यस्मिन् ऋजुः ॥ १८ ॥

अधुना दन्तलेखनशस्त्रमाह--

एकधारं चतुष्कोणं प्रबद्धाकृति चैकतः ।

दन्तलेखनकं तेन शोधयेदन्तशर्कराम् ॥ १९ ॥

स०--एकधारमेकस्मिन् प्रदेशे तथा चतुष्कोणं
तथा एकत एकस्मिन्देशे प्रबद्धा आकृतिर्यस्य तद-
न्तलेखनकम् । तेन दन्तशर्करां शोधयेत् ॥ १९ ॥

प०--दन्तलेखनकं नाम शस्त्रमेकधारम् । एक
रूपा धारा यस्य दन्तशर्कराशोधने । अन्ये त्रयः
कोणा नाम तथा चतुष्कोणं चतुरस्रं तथा प्रबद्धा
आकृतिः संस्थानं यस्य । एकतः एकस्मात्प्रदे-
शात् हस्तग्रहणप्रदेशात् । तेन शस्त्रेण दन्तशर्कराः
शोधयेत् लेखयेत् ॥ १९ ॥

हे०--दन्तलेखनमाह--एकधारमिति । प्रबद्धवद्वेष्टित-
वदाकृतिर्यस्य तत्प्रबद्धाकृति ॥ १९ ॥

अधुना सूचीशस्त्रमाह--

वृत्ता गूढदृढाः पाशे तिस्रः सूच्योऽत्र सीवने ।

मांसलानां प्रदेशानां त्र्यस्या त्र्यङ्गुलमायता ॥

अल्पमांसाऽस्थिसंधिस्थव्रणानां त्र्यङ्गुलायता ।

व्रीहिबक्रा धनुर्वक्रा पकामाशयमर्मसु ।

सा सार्धद्व्यङ्गुला ॥ २० ॥

स०--अत्र एषु शस्त्रेषु मध्ये सीवने सीवनविषये
तिस्रः सूच्यः स्युः । किंभूताः । वृत्ता वर्तुलाः पाशे
गूढास्तथा दृढाः सारत्वात् । आसां च प्रत्येकं संस्था-
नविशेषेण विशेषोपयोगमाह । मांसलानां बहुमांसानां
शरीरदेशानां त्र्यस्या मुखे सूची स्यात् । संग्रहेऽन्य-
बोचत् । त्र्यस्याप्रेति । त्र्यस्येति चिंत्यम् । तथा त्र्यङ्गुल-
मायता त्र्यङ्गुलदीर्घेत्यर्थः । वृत्तत्वं दृढपाशत्वं चोक्त-
मेव सामान्यलक्षणेन । अल्पमांसानां व्रणानां संधि-
स्थिसंश्रितानां च द्व्यङ्गुलमायता दीर्घा । वृत्तमुखत्वं
चाऽस्याः सामान्योक्तम् । तृतीयामाह व्रीहीत्यादि ।
व्रीहिमुखा चापवत् कुटिला । दैर्घ्येण द्वे अङ्गुले सार्धे
स्यात् । सा च पकाशय आमाशये मर्मसु च व्रणानां
सीवने योज्या ॥ २० ॥

प०--वृत्ता वर्तुला तथा पाशे सूत्रप्रवेशप्रदेशे
गूढदृढास्तिस्रः सूच्यः कार्याः । अत्र सीवने अत्रा-
सां मध्यात् मांसलानामवकाशानां व्रणानां सीवने
त्र्यस्या त्रिकोणा त्र्यङ्गुलमायता त्र्यङ्गुलदीर्घा ।
द्वितीया सूची व्रणानामस्थिसन्धिगतानां तथाऽस्थि-
स्थानामल्पमांसानां च सीवने द्व्यङ्गुलायता
द्व्यङ्गुलदीर्घा कार्या । सा सार्धद्व्यङ्गुला तृतीया
सूची । व्रीहिवक्रा व्रीह्याकारमुखा तथा धनुर्व-
क्रा धनुरिव कुटिला तथा सार्धद्व्यङ्गुलदीर्घा सा

च सन्धिने पक्वाशयस्थानां व्रणानामाशयस्थानां
मर्मसु स्थितानां च योज्या ॥ २० ॥

हे०—सूचीत्रयमाह—वृत्ता इति । पाशे छिद्रस्थाने
गूढा दृढाश्च तत्र त्र्यंगुलां सूचीमाह—मांसलानामिति ।
द्व्यंगुलां सूचीमाह—अल्पमांसोति । सार्द्धद्व्यंगुलां सूची-
माह—ग्रीहिवक्त्रेति ॥ २० ॥

अधुना कूर्चं लिलक्षयिपुराह—

सर्ववृत्तास्ताश्चतुरंगुलाः ।

कूर्चां वृत्तैकपीठस्थाः सप्ताष्टौ वा सुबंधनाः ।
संयोज्या नीलिकाव्यंगकेशशतनकुट्टने ॥ २१ ॥

स०—ताः सूचयः सर्वतो वर्तुला दैर्घ्येण चतुर-
गुलाः कूर्च इत्युच्यते । किंभूताः वृत्त एकस्मिन्
पीठे संस्थिताः । तथा सप्तसंख्या अष्टौ वा ।
तथा शोभनं बंधनं यासां ताः । सुबंधनाः ।
अत एवेदं शस्त्रं सूचीकूर्चसंज्ञमिति । तथा चाऽर्श-
श्चिकित्सिते जगाद । अशोभ्यो जलजाशस्त्र-
सूचीकूर्चैरित्यादि । स च बद्धसप्ताष्टसूचिकः कूर्चो
नीलिकादिषु लेपे कुट्टनविषये च योज्यः । उपलक्षण-
त्वान्नाऽस्य ध्वित्रेन्द्रलुतादिष्वपि योज्यः ॥ २१ ॥

प०—सर्वतो वृत्ता वर्तुलाः सर्ववृत्तास्तथा चतुर-
ङ्गुलायताः । तथा वृत्ते तु एकस्मिन् पीठे स्थिताः
तत्र प्रतिष्ठिताः सम्यक् सप्ताष्टौ वा तथा शोभन-
बन्धनाः सुष्ठु निबद्धा इत्यर्थः । एतच्छस्त्रं सूचीनां
कूर्च उच्यते । स च योज्यो नीलिकादिषु रोगेषु
तथा कुट्टने कुट्टनविषये योजनीयः ॥ २१ ॥

हे०—कूर्चमाह—सर्ववृत्ता इति । सर्ववृत्ताः पाशर-
हितास्ताः सूचयः वृत्ते एकस्मिन् पीठे निष्ठाताः ॥ २१ ॥

अर्धाङ्गुलमुखैर्वृत्तैरष्टाभिः कंटकैः खजः ।

पाणिभ्यां मध्यमानेन घ्राणात्तेन हरेदसृक् २॥

स०—अष्टाभिः कंटकैः खज उच्यते । कीदृशैः ।
अर्धाङ्गुलप्रमाणं मुखं येषां तैरर्धाङ्गुलमुखैः । तथा
वर्तुलैः । तेन खजेन हस्ताभ्यां विलोडयमानेन नासि-
कातोऽङ्गं हरेत् ॥ २२ ॥

प०—पाणिभ्यां हस्ताभ्यां मध्यमानेन तेन घ्रा-
णान्नासिकायां असृक् रक्तं हरेन्निरहरेत् ॥ २२ ॥

हे०—खजमाह—अर्धाङ्गुलेति ॥ २२ ॥

व्यधने कर्णपालीनां यूथिका मुकुलानना २३ ॥

स०—कर्णपालीनां व्यधने यूथिका नाम शस्त्रं
स्यात् । कीदृशी । मुकुलानना ॥ २३ ॥

प०—व्यधनं भेदनं कर्णपालीनां यूथिका नाम
शस्त्रम् । यूथिका कीदृशी मुकुलस्येव आननं मुखं
यस्याः सा मुकुलानना ॥ २३ ॥

हे०—कर्णव्यधनमाह—व्यधनमिति ॥ २३ ॥

आराऽर्धाङ्गुलवृत्तास्या तत्प्रवेशा तथोर्ध्वतः ।

चतुरस्रा तथा विध्येच्छोफं पक्वामसंशये ॥

कर्णपालीं च बहुलाम् ॥ २४ ॥

स०—अर्धाङ्गुलप्रमाणं वृत्तं मुखं यस्याः साऽर्धा-
ङ्गुलवृत्तास्या । तथा स एवार्धाङ्गुलप्रमाणः प्रवेशो यस्याः
सा तत्प्रवेशा । तथोर्ध्वत इति । वृत्तार्धाङ्गुलादुपरिष्ठा-
तथैव चार्धाङ्गुलप्रमाणैव चतुरस्रा स्यात् । सा आरा-
नाम शस्त्रम् । तथा आरया शोफं विध्येत् । कदा
पक्वामसंशये किमयं पक्वः शोफ उताम इति संदेहे ।
बहुलां च कर्णपालीं तथा विध्येत् ॥ २४ ॥

प०—आरानाम शस्त्रमर्धाङ्गुलप्रमाणं वृत्तं परि-
वर्तुलमास्यं मुखं यस्याः सा तथाभूता । तत्प्र-
वेशा तावत्प्रवेशा तत्परिमाणप्रवेशेति यावत् ।
तथोर्ध्वतश्चतुरस्रा अर्धाङ्गुलादूर्ध्वं चतुरस्रा न
वृत्ता । तथाऽऽरया शोफं विध्येत् । पक्वामसं-
शये सति किमयं शोफः पक्वो नवेत्यस्यां संशितौ
संशये सति आरया शोफं विध्येत् ॥ २४ ॥

हे०—आरामाह—आरेति । तत्प्रवेशादूर्धाङ्गुलप्रवेशात्,
ऊर्ध्वतः वृत्तान्मुखादूर्ध्वं चतुरस्रा, पक्वामसंशयं पक्वाच्चा-
मसन्देहे, बहुलां घनाम् ॥ २४ ॥

बहुलायाश्च शस्यते ।

सूची त्रिभागसुषिरा त्र्यंगुला कर्णवेधनी २५ ॥

स०—बहुलाया अतिमांसलायाः कर्णपाल्याश्च
सूची शस्यते न केवलमारा । कीदृशी सूची । त्रिभागः
प्रांतभागात्सुषिरौ यस्याः सैवम् । तथा त्र्यंगुलादैर्घ्येण ।
सा च कर्णवेधनी स्यात् ॥ २५ ॥

प०—अतिमांसलयाः कर्णपाल्याश्च सूची शस्यते । सा च त्रिभागसुषिरा त्रिभागप्रमाणा कृतच्छिद्रा त्र्यङ्गुलदीर्घा त्र्यङ्गुलप्रमाणा कर्णवेधिनी कर्णवेधनं मुक्त्वा नासौ सीवने प्रयोज्या ॥ २५ ॥

हे०—बहुलकर्णपालीव्यधनार्थं सूचीमाह—बहुलायाश्च शस्यत इति ॥ २५ ॥

जलौकःक्षारदहनकाचोपलनखादयः ।

अलौहान्यनुशस्त्राणि तान्येवं च विकल्पयेत् ।

अपराण्यपि यन्त्रादीन्युपयोगं च यौगिकम् २६

स०—जलौकःप्रभृतीन्यनुशस्त्राणि रक्तस्त्रावादि-कार्यकरणात् । तानि चाऽलौहानि लोहवर्जितानि । आदिशब्देनायस्कातशाकशेफालिकापत्रादीनां ग्रहणम् । एवंचोक्तेन न्यायेनाऽन्यान्यपि यन्त्रादीनि विकल्पयेत् । आदिशब्देन शस्त्राणां ग्रहणम् । उपयोगं च यौगिकं साधुतरं बुद्ध्या निरूपयेत् ॥ २६ ॥

प०—जलौकःक्षारादयोऽनुशस्त्राणि । आदिग्रहणात् कुरुविन्दशाकशेफालिकादिखरपत्रसमुद्रफलशुष्कगोमयादीनि । तान्यलौहानि स्वबुद्ध्या चैवं विकल्पयेत् । वक्ष्यमाणयाऽनया रीत्या तथाऽपराण्यन्यानि विविधानि यन्त्रादीनि तत्कार्याणि चोपकल्पयेत् । तथोपयोगं च यौगिकं च परिकल्पयेत् ॥ २६ ॥

हे०—अनुशस्त्राण्याह—जलौक इति । उक्तेभ्यः शस्त्र-यन्त्रेभ्योऽन्यान्यपि स्वबुद्ध्या कल्प्यानीत्याह—तान्येवमिति । तानि शस्त्रानुशस्त्राणि यन्त्रादीनि यन्त्रानुयन्त्राणि तेषां योग्यमुपयोगं विकल्पयेत् ॥ २६ ॥

उत्पाट्यपाट्यसीव्यैष्यलेख्यप्रच्छन्नकुट्टनम् ।

छेद्यं भेद्यं व्यधो मंथो ग्रहो दाहश्च तत्क्रियाः ॥

स०—उत्पाट्यादीनि तत्क्रियास्तेषां षड्विंशति-शस्त्राणां क्रियाः कर्माणि तत्क्रियाः । तानि षड्विंशति-शस्त्राणि संग्रहोक्तानि । तद्यथा । दंतलेखनमंडलाप्र-वृद्धिपत्रोखरशरारिमुखत्रिकूर्चकुठारिकात्रीहिमुखशलाका-वेतसपत्रारकर्णव्यधनसूचीकूर्चखजैषणीबडिशनखशस्त्रा-णीति । उत्पाट्यमूर्ध्वनयनं तत्र नखशस्त्रं योज्यम् । पाटने वृद्धिपत्रादि । सेवने सूच्यः । लेखने मंडला-

प्रादिः । कुट्टने कूर्चः । छेदने करपत्रादि । भेदने एषणी कूर्चमुखा । व्यधने वेतसादि । मंथने खजः । ग्रहे संदंशः । दाहे शलाकादिरिति ॥ २७ ॥

प०—उत्पाट्यपाट्येत्यादि यद्येकं निर्दिष्टं दाह-पर्यन्तं तत्क्रियाः शस्त्राणां कर्माणि ॥ २७ ॥

हे०—शस्त्रकर्माणि गणयति—उत्पाट्येति । उत्पाट्य-मुत्पाटनं भावे यत्प्रत्ययः । एवं पाट्यादिषु सेव्यं सेव-नम् ॥ २७ ॥

शस्त्रदोषानाह—

कुण्डखंडतनुस्थूलह्रस्वदीर्घत्ववक्रताः ।

शस्त्राणां खरधारत्वमष्टौ दोषाः प्रकीर्तितः २८ ॥

स०—स्पष्टम् ॥ २८ ॥

हे०—शस्त्रदोषानाह—कुण्डखण्डेति । ते च दोषा अन्यत्र करयन्त्रात् ॥ २८ ॥

अधुना शस्त्राणां ग्रहणविधिं दर्शयति—

छेदभेदनलेख्यार्थं शस्त्रं वृन्तफलांतरे ।

तर्जनीमध्यमांगुष्ठैर्गृहीयात्सुसमाहितः ॥ २९ ॥

स०—छेदभेदनलेख्यार्थं तर्जनीमध्यमांगुष्ठैर्मिलितैः शस्त्रं वृन्तफलांतरे वृन्तफलमध्यभागे गृहीयात् । कीदृक् । सुसमाहितस्तद्गतमनाः ॥ २९ ॥

प०—छेदनार्थं शस्त्रं तथा भेदनार्थं तथा लेख-नार्थं च यत् प्रयोजनं च । तद्वृन्तफलान्तरे गृहीयात् । वृन्तं च फलं च वृन्तफले तयोरन्तरं तस्मिन्तन्मध्ये छेदाद्यर्थं शस्त्रं गृहीयात् । तच्च प्रदेशिनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्न समस्तेन हस्तेन सुस-माहितं कृत्वा ॥ २९ ॥

हे०—शस्त्रधारणविधिमाह—छेदभेदनेति । छेदनादिक-र्माणि वृन्तफलयोर्मध्ये तर्जन्यादिभिर्मिलितैः शस्त्रं गृही-यात् ॥ २९ ॥

विस्त्रावणानि वृन्ताग्रे तर्जन्यंगुष्ठकेन च ॥ ३० ॥

स०—विस्त्रावणकार्याणि शरार्यास्यादीनि शस्त्राणि वृन्ताग्रे तर्जन्यंगुष्ठभ्यां गृहीयात् ॥ ३० ॥

प०—विस्त्रावणानि विस्त्रावणप्रयोजनानि श-स्त्राणि वृन्ताग्रे वृन्तपर्यन्ते प्रदेशिन्यङ्गुष्ठकाभ्यां गृहीयात् ॥ ३० ॥

हे०—विस्त्रावणे तु तर्जन्यंगुष्ठाभ्यां वृन्ताग्रं गृह्णीयात् ३०
तलप्रच्छन्नवृन्ताग्रं ग्राह्यं व्रीहिमुखं मुखे ३१ ॥

म०—गृह्णीयादित्यनुवर्तते । तलशब्देन पाणि-
तलमुच्यते । आदिलोपाख्यया तत्रयुक्त्या । तलेन
प्रच्छन्नं वृन्तमग्रं यस्य तद्ग्रीहिमुखं मुखे गृह्णीयात् ३१

प०—ग्रीहिमुखं शस्त्रं मुखे मुखप्रदेशे ग्राह्यम् ।
तलेन हस्ततलेन प्रच्छन्नं प्रच्छादितं वृन्ताग्रं हस्त-
ग्रहणस्थानं यस्य तत्तथाविधम् ॥ ३१ ॥

हे०—ग्रीहिमुखं तु पाणितलेन वृन्ताग्रं प्रच्छाद्य मुखे
ग्राह्यम् ॥ ३१ ॥

मूलेष्वाहरणार्थं तु क्रियासौकर्यतोऽपरम् ३२ ॥

स०—शेषं शस्त्रं क्रियासौकर्यतो गृह्णीयात् । सुक-
रस्य भावः सौकर्यम् । यथा सुकरा पाटनादिका
क्रिया स्यात्तथा गृह्णीतेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

प०—मूलेषु मूलप्रदेशेषु आहरणार्थानि शस्त्राणि
ग्राह्याणि तथा यन्त्राण्यपि । अपरमन्यं शस्त्रं शेषं
चयायोगं क्रियासौकर्येण ग्रहीतव्यम् । तथा
तद्गोः क्रियाः मुखेन साधयितुं सम्पद्यन्ते ॥ ३२ ॥

हे०—आहरेण तु शस्त्रं मूले ग्राह्यं, पाशस्योपरि मध्ये
लघुसन्दंशः कर्तरी च । शेषेषु तु कर्मसु यत्र गृहीते क्रिया-
सौकर्यं तत्र ग्राह्यम् ॥ ३२ ॥

शस्त्रकोशमाचष्टे—

स्यान्नवाङ्गुलविस्तारः सुधनो द्वादशाङ्गुलः ।

क्षौमपत्रोर्णकौशेयदुकूलमृदुचर्मजः ॥

विन्यस्तपाशः सुस्यूतः सांतरोर्णास्थशस्त्रकः ।

शलाकापिहितास्यश्च शस्त्रकोशः सुसंचयः ३३

स०—नवाङ्गुलविस्तारः शस्त्रकोशः स्यात् । तथा
सुधु धनो निविडः । तथा द्वादशाङ्गुलप्रमाणो दैर्घ्येण
तथा क्षौमादिजः । तथा विन्यस्तः कृतः पाशो यस्य
स विन्यस्तपाशः । तथा सुधु स्यूतः । तथा सांत-
राणि सत्यवयवानान्यूर्णास्थानि शस्त्राणि यस्मिन् स
सांतरोर्णास्थशस्त्रकः । तथा शलाकया पिहितं स्थगि-
तमासं यस्य स एवम् । तथा शोभनः संचयो यस्य
शस्त्रकोशस्य स सुसंचयः । नापितमाडिकावत् ।
तत्रंतरे चोक्तम् । निशानी तु शस्त्राणां यक्ता शिलैका
मात्रमुद्गप्रमेत्यादि ॥ ३३ ॥

प०—शस्त्रकोशः स्याद्भवेत् । नवाङ्गुलवि-
स्तारः पार्श्वपरपार्श्वभ्यां तथा सुधु कृत्वा धन-
स्तथा दैर्घ्याद्द्वादशाङ्गुलः । पत्रोर्णः पट्टविशेषो
धौतकौशेयापरपर्यायः । कौशेयः कोशात्संभूतः
पट्टविशेष एव दुकूलः क्षौमादिभ्यो जातः । तथा
मृदुचर्मभिर्विहितस्तदा विन्यस्तपाशः विविधं
कृत्वा अतिशयेन न्यस्ता क्षिप्ता पाशा यस्य
तथा सुस्यूतस्तथा सान्तराणि व्यवहितानि पृथ-
गवस्थितानि ऊर्णास्थानि शस्त्राणि यस्मिन् स तथा-
विधः । तथा शलाकया सूच्या पिहितं संवृतमार्यं
मुखं यस्य । शस्त्राणां कोशः शस्त्रस्थानं स च
सुसंचयः शोभनः संचयो यः शस्त्राणाम् ॥ ३३ ॥

हे०—शस्त्रस्य स्थापनार्थं शस्त्रकोशमाह—स्यादिति । संग्रहे
तु हस्त एव चात्र प्रधानतमस्तदधनित्वाद्यंत्रशस्त्राणाम् ।
तत्र क्षारेण पायितं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु, उदकेन मांस-
छेदनं, तैलेन पाटनभेदेषु शिराव्यधस्त्रायुच्छेदनेषु प्रयु-
जीत । धारा पुनश्छेदनानामासुरी, व्यधनानां विस्त्राव-
णानां च कैशिकी, निशानी तु तेषां दृक्शला शिलिका-
मात्रमुद्गप्रभा, चारा संस्थापनं च शास्त्रमलीफलकम् ।
अथ योग्याः । नवाधिकृतशस्त्रेऽयकृतयोग्याऽभ्यासः सुब-
हुशो वाप्यदृष्टकर्मा शस्त्रकर्मणि प्रवर्तते । शिरास्त्रायुम-
र्मादिव्याप्तत्वाद्देहस्य । तस्मात्सरोमचर्मपुष्पफलाम्बुजपु-
सोदकपर्पकपूर्णदृष्टिबस्तिबन्धनमांसपेशिकोत्पलनालादिषु य-
थार्हमाहरणादियोग्यां कुर्यात् । तथा घटपाश्वरोत्तस्यं-
भोभिः परिपूर्णं नेत्रेण बस्तिपीडनयोग्याम् । अपि च
युक्तकारी भिषक् बुभूषुः पुरुषं सम्पूर्णगात्रसविषहतमदीर्घ-
व्याधिपीडितं निष्कृष्टात्रमवहंस्यामापगायां मुंजबल्वजवेष्टितं
पंजरस्थमप्रकाशे देशे कोथयेत् । सम्यक् प्रकुथितं चोद्ध-
त्यायतदेहं कृत्वोशीरवेणुकूर्चादीनामन्यतमेन शनैः शनैर-
वपृष्य त्वगादीन् सर्वानेव ब्राह्मभ्यन्तरानङ्गसिरास्त्राद्या-
दीनवयवानाचार्योपदेशितेनागमेन चक्षुषा च लक्षयेत् ।
“ इति शास्त्रेण यद्दृष्टं दृष्टं प्रत्यक्षतश्च यत् । समागतं
तदुभयं भूयो ज्ञानं विवर्धयेत् ” इति ॥ ३३ ॥

सुकुमारबालानामस्रविस्त्रावणार्थं जलौकसो निर्दि-
दिक्षुराह—

जलौकसस्तु सुखिनां रक्तस्त्रावाय योजयेत् ३४ ॥

(१) जलमासो आयुरिति जलायुकाः, जलमासामोक
इति जलौकसः । तासां यवनपाण्ड्यसप्त्यपौतनादीनि
क्षेत्राणि, तेषु महाशरीरा बलवत्यः क्षीणप्रायेण्यो महाशना-

स०—सुखिनां सुखोचितानां रक्तस्रावणार्थं जलौकसो योजयेत् । ताश्च द्विप्रकाराः । सविषा निर्विषाश्च । तत्र सविषाणां सापायत्वात्ता एव तावद्लक्षयति ॥ ३४ ॥

प०—जले ओको निवासो यासां ता जलौकसः सुखिनां नृणां रक्तस्रावार्थं योजयेत् । सुखिनामित्युपलक्षणमात्रम् । तेन बालस्थविरत्नारीभीरूणामपि योजयेत् ॥ ३४ ॥

हे०—जलौकसां विषयमाह—जलौकस इति ॥ ३४ ॥

दुष्टांशुमत्स्यभेका हि शवकोथमलोद्भवाः ।
रक्ताः श्वेता भृशं कृष्णाश्च पलाः स्थूलपिच्छिलाः
इन्द्रायुधविचित्रोर्ध्वराजयो रोमशाश्च ताः ।
सविषा वर्जयेत् ॥ ३५ ॥

स०—दुष्टांबूद्भवाश्च जलौकसः सविषा इति वर्जयेत् । तथा मत्स्यभेकसर्पादिशवकोथोद्भवास्तथा तेषामेव मत्स्यादीनां ये मलमूत्रपुरीषादयस्तदुद्भवाश्च सविषा इति वर्जयेत् । सविषाणां लक्षणमाह । रक्ता इत्यादि । यावद्दोमशांतास्ताः सविषा यतस्ता वर्जयेत्ता न योजयेत् ॥ ३५ ॥

प०—दुष्टांशुमत्स्यभेकाः मत्स्यादीनां मृतशरीरकलेदमलोद्भवा यास्ता रक्ता लोहिताकाराः । श्वेताः शुक्लाः । कृष्णाः भृशमत्यर्थं कृष्णाः कृष्णवर्णाः । चपलागमनशीलास्तथा स्थूला बृहत्कायाः । पिच्छिला अविशदास्तथा इन्द्रायुधवद्विचित्रा नानाजातयो नीललोहितमाजिघ्रभेदभिन्नाः । ऊर्ध्वमुपरिष्ठाद्राजयो लेखा यासां तास्तथाविधाः । रोमशाः रोमयुक्ताश्च ताः सर्वाः सविषा वर्जयेत् रक्तस्रुत्यर्थे न प्रातयेत् ॥ ३५ ॥

हे०—वर्ज्यां जलौकस आह—दुष्टांशुमत्स्यभेकादिशवकोथमलेषु च जाताः ॥ ३५ ॥

—निर्विषाश्च विशेषेण भवन्ति । अथैनां नवे महति घटे सरस्तडागोदकपङ्कभावाप्य निदध्यात् । भक्ष्यार्थं चासामुपहरेच्छैवलं वल्द्वर्णमौदकांश्च कन्दाश्चूर्णकृत्य, शय्यार्थं तृणमौदकानि च पत्राणि त्र्यहस्त्यहाच्चाभ्योऽन्यज्जलं भक्ष्यं च दद्यात्, सप्तरात्रात् सप्तरात्राच्च घटमन्यं संक्रामयेत् ॥

ताभिः कंडूपाकज्वरभ्रमाः ।

विषपित्तास्रनुत्कार्यं तत्र ॥ ३६ ॥

स०—ताभिर्हि योजिताभिः कंडूपादयः स्युः । उपलक्षणं चेदम् । दाहशोषमूर्च्छादयोऽपि स्युः । तासु मोहाद्योजितासु विषादिजित् कार्यम् ॥ ३६ ॥

प०—यतस्ताभिः कण्डूपादयो जायन्ते । तत्र तेषु कण्डूपादिपूषत्रेषु विषपित्तास्रनुत् साधनं कार्यम् । विषं च पित्तं चासं च तन्नुदति प्रेरयति नाशयति यत्तद्विषपित्तास्रनुत् ॥ ३६ ॥

हे०—वर्ज्याप्रयोगे दोषमाह—ताभिरिति । वर्ज्यादोषे चिकित्सामाह—विषपित्तास्रजिदिति ॥ ३६ ॥

शुद्धांशुजाः पुनः ।

निर्विषाः शैवलश्यावा वृत्ता नीलोर्ध्वराजयः ॥
कषायपृष्ठास्तन्वग्यः किंचित्पीतोदराश्च याः ३७

स०—जलौकस इति वर्तते । शुद्धजलोद्भवाः सौगंधिकोत्पलकमलत्रिपुलसलिलशैवालजा जलौकसो निर्विषाः स्युः । आसां च लक्षणमाह । शैवलेत्यादि । शैवलमिव श्यावास्तथा वृत्तास्तथा नीलोर्ध्वराजयस्तथा कषायं न्यप्रोशदिवल्कलसदृशवर्णं पृष्ठं यासां ता एवम् । तथा तनुशरीराः किंचित्पीतवर्णजठराश्च निर्विषा वंशाः ॥ ३७ ॥

प०—शुद्धांशुसम्भवाः पद्मोत्पलसौगन्धिकादिसुगन्धिविपुलवेमलसलिलसम्भूताः । शैवलवत् श्यावा शैवलवर्णाः । तथा वृत्ता वर्तुला नीला नीलवर्णाः । ऊर्ध्वमुपरि राजयो रेखा यासां ताः । तथा कषायपृष्ठाः कषायवर्णपृष्ठाः । तनून्यङ्गानि यासां तास्तन्वग्यः । किञ्चिदीषत्पीतं पीतवर्णमुदरं यासां ताः सर्वा निर्विषाः ३७ ॥

हे०—यास्या जलौकस आह—शुद्धांशुजा इति ॥ ३७ ॥

ता अप्यसम्यग्भवनात्प्रततं च निपातनात् ।
सीदंतीः सलिलं प्राप्य रक्तमत्ता इति त्यजेत् ॥

स०—सुनिर्विषा अपि जलौकसो रक्तमत्ता इति त्यजेत् । न केवलं सविषा इति प्रतिपादनार्थोऽपि शब्दः । रक्तमत्तत्वे हेतुर्ग्रहमाह । असम्यग्भवनात् । दुष्टरक्तमिति शेषः । प्रततं च लगानाद् दुष्टरक्तापादित्वेन रक्तमत्ताश्च ताः स्युः । ताश्च कथं लक्ष्यंत

प्राप्य । मीढंतीरित्यादि । जलं प्राप्य तोय-
प्रयोगमाचमानाय मीढंतीरित्यादिचेष्टमाना इति ज्ञात्वा
व्यजेत् ॥ ३८ ॥

प०-ता अपि निर्विषा अपि दुष्टशोणिताः अस-
म्यग्वसनान् तथा प्रततं संततं कृत्वा निपातनात्
पातनान् सलिलं प्राप्यासाद्य सलिलमध्ये पतिताः
मीदन्ति निमज्जन्ति रक्तपानमत्ता ज्ञात्वा
व्यजेत् ॥ ३८ ॥

हे०-प्राप्यान्वपि मत्ता वज्या इत्याह ता इति । प्रततं
निपातनात् अविश्रमस्य प्रयोगात् मीदन्तीः श्रममत्यजन्ती
रक्तमत्ता इति रक्तमत्तत्वादेतोः ॥ ३८ ॥

अथेतरानिशाकलकयुक्तेऽभसि परिप्लुताः ।
अवंतिसोमे तत्र वा पुनश्चाश्वासिता जले ॥
लागयेद् घृतमृत्सांगशस्त्ररक्तनिपातनैः ।
पिबंतीरुन्नतस्कंधाश्छादयेन्मृदुवाससा ॥ ३९ ॥

स०-अथ परीक्षातोऽनंतरमितरा लागयेत् ।
किंभूताः । हरिद्राकल्कयुक्तजले परिप्लुताः कांजिके
तत्र वा परिप्लुताः पुनश्च जले समाश्वासिताः सात्म्य-
भूते जले प्रवनाहोः सोत्साहाः सतीर्योजयेत् । अल-
गतीः कथं लागयेदित्याह । घृतेत्यादि घृतादिपा-
तनंस्ता योजयेत् । पातनशब्दः प्रत्येकं योज्यः ।
शस्त्राणां रक्तं मोक्षयित्वा वा ता योजयेत् । ताश्च
पिबंतीः रुक्षमवाससाऽऽच्छादयेत् । एवं हि तासां
मज्जिकाद्यनुपद्रवात् सम्प्रयोजना स्यात् । अथ
किमेताः पिबंत्युत नेति कथं ज्ञायत इत्यत्र विशेष-
णद्वारेण हेतुमाह । उन्नतस्कंधा इति । उन्नतः
स्कंधो यासां ता एवम् । उन्नतस्कंधत्वेन तासां
पानं ज्ञायत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

प०-ता जलौकसः उन्नतस्कंधाः अत्युन्नतस्क-
न्धप्रदेशाः पिबन्तीः पानं कुर्वन्तीः मृदुना अकठिनेन
वाससा वस्त्रेण छादयेत् आवृणुयात् ॥ ३९ ॥

हे०-जलौकसां प्रयोगमाह-अथेतरैरेति । इतरा अव-
ज्याः । अवंतिसोमे कांजिके । घृताद्यन्यतमेन प्रदेशमभ्यज्य
वस्त्रेण वा प्रच्छाद्य लागयेत् ॥ ३९ ॥

ननु शुद्धरक्तदुष्टरक्तयोरेकलोलीभूतत्वाच्छुद्धरक्तधा-
त्वाकर्षणाजलौका दोषाय स्यादित्यत आह-

संपृक्ताद्दुष्टशुद्धास्त्राजलौका दुष्टशोणितम् ।
आदत्ते प्रथमं हंसः क्षीरं क्षीरोदकादिव ४० ॥

स०-दुष्टशुद्धासान्मिलितादपि दुष्टरक्तं जलौकाः पूर्व-
मादत्ते न शुद्धं देहधातुस्थमिति दृष्टातेन दर्शयति ।
हंस इत्यादि । हंसो यथा क्षीरजलान्मिश्रितात्प्रा-
ग्दुग्धमादत्ते न तु जलं तथा जलौकाः प्रागशुद्धं
रक्तमादत्ते पश्चादितरदिति न्याय्यमेतत् ॥ ४० ॥

प०-सम्पृक्तान्मिश्रितादेकीभूताद्दुष्टाद्दुष्टास्त्रात्
शुद्धात् शुद्धरक्ताद्यदशुद्धं रक्तं तज्जलौकाः प्रथम-
मादत्ते गृह्णाति पिबति । क इव । यथा हंसो
मिश्रीभूतात् क्षीरोदकात् क्षीरमादत्ते न तु तोयं
तद्वत् ॥ ४० ॥

हे०-दुष्टशुद्धसम्पर्कं जलौकाः प्रथमं दुष्टं पिबन्ती-
त्याह-सम्पृक्तादिति ॥ ४० ॥

दंशस्य तोदे कंडूं वा मोक्षयेद्रामयेच्च ताम् ।

स०-दंशस्य तोदे सति कंडूं वा सत्यां मोक्ष-
येत् । शुद्धरक्तरक्षार्थमतिथोगमयाच्च । तामित्येकव-
चननिर्देशादेकैकां मोक्षयेत् तु सर्वाः सक्नुदेवेति
गमयति । अथ पानलौक्यादंशं न त्यजेत्ततो हरि-
द्राचूर्णं लवणचूर्णं वा आनने दत्त्वा मोक्षयेत् ।
मोक्षितां च जलौकसं वामयेत् ॥ ४१ ॥

प०-जलौका दंशस्य तोदे व्यथायां सत्याम-
थवा कण्डूवां समुपजातायां शुद्धरक्तरक्षार्थं ता जलौ-
कसो मोक्षयेत् अपनयेत् । ततो मोक्षयित्वा पीत-
रक्तां तां वामयेत् ॥ ४१ ॥

हे०-जलौकसां मोक्षणकालमाह-दंशस्येति । मोक्षि-
तानां कृत्यमाह-वामयेदिति ॥ ४१ ॥

वमनविधानमाह-

पटुतैलाक्तवदनां श्लक्ष्णकंडनरूक्षिताम् ॥ ४२ ॥

स०-सैध्वयुतेन तैलेन रूक्षितास्यां तथा सूक्ष्मेण
तंडुलकंडनेन रूक्षितामवकीर्णां वामयेत् । तंडुलशब्द-
स्याऽत्र लोपो ज्ञेयस्तंत्रयुक्त्या ॥ ४२ ॥

प०—लवणतैलाभ्यामाक्तवदनां रूक्षितमुखां तथा
श्लक्ष्णेनापरुषेण कण्डनेन तन्दुलकण्डनेन रूक्षिता-
मुपदिग्धगात्रां पुच्छादामुखमनुलोमं शनैः पीडयेत्
सम्यग्वाभयेत् ॥ ४२ ॥

हे०—कण्डनं दुषाः ॥ ४२ ॥

रक्षन् रक्तमदाद्भूयः सप्ताहं ता न पातयेत् ४३ ॥

स०—ताः कृतवमना जलौकसो रक्तमदाद्रक्षन् पुनः
सप्ताहं न योजयेत् ॥ ४३ ॥

प०—रक्तमदाद्रक्षयन् पालयन् वैद्यो भूयः पुनः
सप्ताहं सप्तरात्रं तां जलौकसं न पातयेत् न
लागयेत् ॥ ४३ ॥

हे०—सप्ताहादवर्गं जलौकसां पुनः प्रयोगं निषेधति-
रक्षन्निति ॥ ४३ ॥

पूर्ववत् पटुता दाढ्यं सम्यग्वांते जलौकसाम् ४४ ॥

स०—जलौकसां सम्यग्वांते सति पूर्ववदलगिताना-
मिव पटुतादि भवति ॥ ४४ ॥

प०—पूर्ववत् पटुता चतुरता स्वास्थ्यं तथा
दाढ्यं दृढता जलौकसां सम्यग्वान्ते सति
जायते ॥ ४४ ॥

हे०—जलौकसां सम्यग्गमनलक्षणमाह—पूर्ववदिति ४४
क्लमोऽतियोगान्मृत्युर्वा ॥ ४५ ॥

स०—अतियोगाद्वमनस्य क्लमो मृत्युर्वा स्यात् ४५ ॥

प०—अतियोगात् रक्तस्यातिवमनात्तासां क्लमो
ग्लानिरथवा मरणं जायते ॥ ४५ ॥

हे०—अतिवांते लक्षणमाह—क्लम इति ॥ ४५ ॥

दुर्वांते स्तब्धता मदः ॥ ४६ ॥

स०—दुर्वांते सति स्तब्धता मदश्च स्यात् ॥ ४६ ॥

प०—दुर्वांते योगे तासां स्तब्धता निश्चलत्वं
तथा मदः सलिलं प्राप्यावसदनं भवति ॥ ४६ ॥

हे०—दुर्वांते लक्षणमाह—दुर्वांते इति ॥ ४६ ॥

अन्यत्राऽन्यत्र ताः स्थाप्या घटे मृत्स्नां बुगर्भिणि।
लालादिकोथनाशार्थं सविषाः स्युस्तद्व्यात् ४७

स०—ताश्चाऽन्यस्मिन्नन्यस्मिन्घटे त्र्यहात्यं चाहाद्वा
स्थाप्याः । किंभूते । मृत्स्नापृक्तेन जलेन गर्भिणि तद्युक्त

इत्यर्थः । प्रशस्ता मृत्मृत्स्ना । सखौ प्रशंसायामिति
सप्रत्ययः । अनेकमाजनस्थापने कोऽर्थ इत्याह ।
लालादिकोथनाशार्थम् । आदिशब्देन मूत्रपुरीषादिपरि-
ग्रहः । लालादीनां जलौकसा संबंधः । कोथः कुथि-
तत्वं क्लिन्नता तन्नाशाय । तद्व्याहृल्लादियोगात्ताः
सविषाः स्युः ॥ ४७ ॥

प०—प्रशस्ता शुभा योग्या मृत्मृत्स्ना मृत्स्नाया-
मम्बु च मृत्साम्बु तद्गर्भे वर्तते यस्य घटस्य स
मृत्साम्बुगर्भो घटः । तस्मिंस्तथाभूतेऽन्यत्रान्यत्र
घटे ता जलौकसः स्थाप्याः स्थापनीयाः । लाला-
दीनां कोथः क्लिन्नता तन्नाशार्थं तन्निमित्तमन्यत्रा-
न्यत्र स्थाप्याः । यस्मात्तद्व्याहृल्लादियोगात्ता
जलौकसः सविषाः स्युर्भवेयुः । अतोऽन्यत्र घटे
ताः स्थाप्याः ॥ ४७ ॥

हे०—जलौकसां पालनविधिमाह—अन्यत्रेति ॥ ४७ ॥

अशुद्धौ स्त्रावयेद्दंशान् हरिद्रागुडमाक्षिकैः ४८ ॥

स०—अशुद्धावशुद्धलिङ्गानुमिते रक्ते सति दंशान्
हरिद्रादिभिः स्त्रावयेत् ॥ ४८ ॥

प०—रक्ताशुद्धौ सत्यां जलौकोदंशान् त्रणान्
किञ्चित् घटयेत् हरिद्रागुडमाक्षिकैः स्त्रावयेन्नि-
र्वाहयेत् ॥ ४८ ॥

हे०—दंशापरिहारे स्त्रावणीषधमाह—अशुद्धाविति ४८

शतधौताज्यपिचवस्ततो लेपाश्च शीतलाः ४९ ॥

स०—अनंतरं शतधौतघृतसंपृक्ताः पिचवो योज्या
इति शेषः । शतशब्दोऽनेकपर्यायो बहुकृत्वो धौतेत्यर्थः ।
तथा शिशिरा लेपा यष्टीचंदनोशीरादयो योज्याः ।
दंशस्थितचलितरक्तप्रसादनायेति भावः ॥ ४९ ॥

प०—सुते रक्ते शतधौतघृतयुक्ता दंशदेशे पिच-
वस्तथा लेपाः शीताश्च हिताः ॥ ४९ ॥

हे०—दंशसावानन्तरं कृत्यमाह—शतधौतेति ॥ ४९ ॥

दुष्टरक्तापगमनात्सद्यो रागरुजां शमः ५० ॥

स०—दुष्टरक्तस्यापगमाच्चिःसरणात्सद्यो रागरुजा-
विशमः स्यात् । उपलक्षणं चेदम् । श्वयथुशैथिल्यदाह-
शमोऽपि भवत्येव ॥ ५० ॥

प०-दुष्टस्य रक्तस्यापगमान्निर्वाहणात् सद्य-
स्तत्क्षणादेव रागरुजोपशम उपजायते । रागो लोहि-
तत्वं रुजा पोडा तथोरुपशमो निष्पद्यते ॥ ५० ॥

हे०-स्त्रावफलमाह-दुष्टरक्तेति ॥ ५० ॥

अशुद्धं चलितं स्थानास्थितं रक्तं व्रणाशये ।
अम्लीभवेःपर्युषितं तस्मात्तस्त्रावयेत्पुनः ॥ ५१ ॥

स०-अशुद्धं रक्तं स्वाशयाच्चलितं व्रणस्थाने स्थितं
पर्युषितं तद्व्यम्लीभवेद्यतस्तस्मात्तद्रक्तं भूयः स्त्रावयेत् ५१

प०-अशुद्धं रक्तस्थानात् प्रच्युतं व्रणाशये
व्रणस्थाने स्थितं व्यम्लीभावाद् दुष्टतां गच्छेत् ।
पर्युषितं रात्रिमध्युषितं तस्मात्तद्रक्तं पुनः स्त्रावयेत्
निर्हरेत् ॥ ५१ ॥

हे०-द्वितीयेऽहि पुनः स्त्रावमाह-अशुद्धमिति।अम्ली-
भवेत् पाकोन्मुखं भवेत् ॥ ५१ ॥

युज्यान्नालबुघटिका रक्ते पित्तेन दूषिते ।
तासामनलसंयोगात् ॥ ५२ ॥

स०-रक्ते पित्तेन दूषिते सत्यलबुघटिका न लाग-
येत् । तासामलान्नां घटिकानां चाऽग्निसंयोगात्पित्तरक्त-
कोपोत्पत्तेरिति भावः ॥ ५२ ॥

प०-रक्तपित्तेन दूषिते दुष्टेऽलबुघटिकाश्च रक्त-
पित्तनिर्हरणार्थं न युज्यान्ना योजयेत् । यतस्ता-
सामलबुघटिकानामग्निसंयोगोऽग्निना संश्लेषः ।
तस्मादग्निसंयोगात् कारणात् रक्तयोनेः पित्तस्य
समानगुणत्वाद्विरोधः ॥ ५२ ॥

हे०-अलबुघटिकयोर्विषयमाह-युज्यादिति ॥ ५२ ॥

युज्याच्च कफवायुना ॥ ५३ ॥

स०-तास्तु कफवायुना दुष्टेऽसृजि युज्यात् ५३ ॥

प०-कफवाताभ्यां दुष्टे रुधिरं अलबुघटिकां
युज्यात् । एवं नत्वत्र विरोधः कश्चित् । तयोः
प्रतिपक्षतयाऽग्निसंयोगश्च ॥ ५३ ॥

हे०-अलबुघटिकयोर्विषयमाह-युज्यादिति ॥ ५३ ॥

कफेन दुष्टं रुधिरं न शृंगेण विनिर्हरेत् ।
स्कन्नत्वाद् ॥ ५४ ॥

स०-कफेन दुष्टं रक्तं सत् शृंगैर्नर्कषेत् । स्कन्नत्वा-
स्त्यानवाद्धतोः । शृंगस्य चाऽग्निसंयोगाभावेन कफवि-
लयने सामर्थ्याभावात् ॥ ५४ ॥

प०-रुधिरं शोणितं कफेन श्लेष्मणा दुष्टं
दूषितं शृङ्गेण न निर्हरेत् नोत्कर्षेत् । स्कन्नत्वात्
स्यानीभूतत्वात् कफदुष्टरक्तस्य ॥ ५४ ॥

हे०-शृङ्गस्याविषयमाह-कफेनेति ॥ ५४ ॥

वातपित्ताभ्यां दुष्टं शृंगेण निर्हरेत् ॥ ५५ ॥

स०-वातपित्ताभ्यां तु दुष्टं रुधिरं शृंगेण निर्ह-
रेत् ॥ ५५ ॥

प०-यत्पुनः शोणितं वातपित्ताभ्यां दुष्टं दूषितं
तन्निर्हरेत् शृङ्गेण ॥ ५५ ॥

हे०-शृङ्गस्य विषयमाह-वातपित्ताभ्यामिति ॥ ५५ ॥

गात्रं बद्धोपरि दृढं रज्ज्वा पट्टेन वा समम् ।
स्नायुसंध्यस्थिमर्माणि त्यजन् प्रच्छानमाचरेत् ॥
अधोदेशप्रविसृतैः पदैरुपरिगामिभिः ।
न गाढघनतिर्यग्भिर्न पदे पदमाचरन् ॥
प्रच्छानेनैकदेशस्थं ग्रंथितं जलजन्मभिः ।
हरेच्छृंगादिभिः सुप्तमसृग्व्यापि शिराव्यधैः ५६

स०-गात्रं रज्ज्वा पट्टेन वा दृढं बद्धोपरि प्रच्छनी-
यप्रदेशस्य तथा स्नाय्वादि परिहरन् प्रच्छानं कुर्यात् ।
कथम् । अधोदेशात्प्रवृत्तैः पदैरुपरिगामिभिरूर्ध्वं प्रसा-
रिभिः । किभूतैः पदैः । न गाढैर्न खरैर्न निरंतरैर्न
च तिर्यग्भिस्तिरश्चीनैः तथा पदे पदं नाचरन् पदस्यो-
परि पदमकुर्वन्नित्यर्थः । एकदेशस्थितं रक्तं प्रच्छानेना-
कर्षेत् । ग्रंथितं जलजन्मभिर्हरेत् । ग्रंथितं ग्रंथ्यर्बुदा-
दिषु रक्तं जलौकामिर्हरेत् । शृंगादिभिः सुप्तं निश्चेत-
नसंस्थानं प्रसृप्यादिविकारि शृंगादिभिर्हरेत् । व्यापि
शिराव्यधैः । व्यापि सर्वशरीरस्य लोहितं शिराव्यधेना-
ऽऽकर्षेत् ॥ ५६ ॥

प०-गात्रं शरीरावयवं बद्ध्वा बद्धं कृत्वा
प्रच्छानप्रदेशे उपर्यूर्ध्वं समं कृत्वा तथा दृढं न
श्लथं रज्ज्वा पट्टेन वा अनन्तरं प्रच्छानमाचरेत् ।
स्नाय्वादि परिवर्जयन् क्रमात् पदैः शस्त्रपदैरधो-
देशगतैः तथोर्ध्वगामिभिः प्रसरणशीलैस्तथा न
गाढैर्नान्तनिगूढैर्न घनैर्ननिरन्तरपतितैर्न तिर्यग्भिर्न
तिर्यग्गतैः । तथा न पदे शस्त्राभिघाते पदं द्वितीयं
शस्त्राभिघातं तस्मिन्नेव पदे आचरन् शस्त्रपातं

कुर्वन् प्रच्छानमाचरेत् । एकदेशस्थं रक्तं प्रच्छानेन निर्हरेत् । तथा ग्रन्थितं रक्तं ग्रन्थिरूपं जलजन्माभिः जलौकोभिर्निर्हरेत् । तथा सुप्तमसृग् रक्तं शृङ्गादिभिः शृङ्गालाबुघटिकाभिर्यथादोषं हरेत् । सुप्तमिव सुप्तमचेतनकारि व्यापि यद्रक्तं सकलं शरीरं व्याप्नोति तच्छीलं तत् शिराव्यधैर्हरेदिति सम्बन्धः ॥ ५६ ॥

हे०--प्रच्छानविधिमाह--गात्रमिति । पदैः शल्लकृतैः अधोदेशप्रविस्तृतरधस्तादाकृष्टशब्दैः अधोदेशमारभ्य ऊर्ध्वमूर्ध्व क्रियमाणाः । प्रच्छानस्य विषयमाह--प्रच्छानेनेति । जलौकसां विषयमाह--ग्रन्थितमिति । ग्रन्थितं ग्रन्थीभूतम् । शृङ्गालाबुघटिकानां विषयमाह--शृङ्गादिभिरिति । सुप्तमशतस्पर्शम् । शिराव्यधस्य विषयमाह--व्यापीति । व्यापि सर्वदेहस्थम् ॥ ५६ ॥

प्रच्छानं पिण्डिते वा स्यात् ॥ ५७ ॥

स०--पिण्डिते रक्ते प्रच्छानं वा स्यात् ॥ ५७ ॥

प०--पिण्डिते रक्तेऽसृजि सङ्घटिते प्रस्थानं स्यात् भवेद्योग्यमिति वाक्यशेषः ॥ ५७ ॥

हे०--प्रच्छानस्थस्य विषयांतरमाह--प्रच्छानमिति ॥ ५७ ॥

अवगाढे जलौकसः ॥ ५८ ॥

स०--अवगाढे रक्ते जलौकसः स्युः ॥ ५८ ॥

प०--तथाऽवगाढेऽन्तर्निगूढे रक्ते जलौकसो रक्तनिर्हरणोपायः स्यात् ॥ ५८ ॥

हे०--जलौकसां विषयान्तरमाह--अवगाढ इति ५८ ॥

त्वक्स्थेऽलाबुघटीशृंगम् ॥ ५९ ॥

स०--त्वक्स्थ उत्ताने रक्तेऽलाबुघटीशृङ्गाणि स्युः ॥ ५९ ॥

प०--त्वक्स्थे पुनरुद्धरेद्रक्तमलाबुघटीशृङ्गमुपायभूतं स्यात् ॥ ५९ ॥

हे०--अवगाढे गभीरे अलाब्धादीनां विषयांतरमाह--त्वक्स्थ इति ॥ ५९ ॥

शिरैव व्यापकंऽसृजि ॥ ६० ॥

स०--सर्वशरीरव्यापके रक्ते शिरैव । शिरायां मतविकल्पो नास्त्येवेत्येवशब्दार्थः ॥ ६० ॥

प०--व्यापके सकलदेहप्रविस्तृते शिरैवोपायः ६०
हे०--शिराव्यधस्य नियतत्वमाह--शिरैवेति ॥ ६० ॥

वातादिधाम वा शृङ्गजलौकोऽलाबुभिः क्रमात् ।

स०--अथवा वातादिस्थानस्थितं रक्तं यथाक्रमं शृङ्गादिभिर्हरेत् ॥ ६१ ॥

प०--वाताद्यो दोषा धामावस्थानान्तरं यस्य रक्तस्य तद्वातादिधाम । तद्रक्तं क्रमाद्यथासंख्येन क्रमादिभिरसृङ्गनिर्हरणोपायैर्निर्हरेत् । तेन वाताधामरक्तं पित्तधाम जलौकोभिः श्लेष्मधामालाबुना निर्हरेत् ॥ ६१ ॥

हे०--शृङ्गादीनां विषयान्तराण्याह--वातादीति ६१ ॥

सुतासृजः प्रदेहाद्यैः शीतैः स्यादायुकोपतः ॥

सतोदकं ङ्गुशोफस्तं सर्पिषोष्णेन सेचयेत् ६२ ॥

स०--सुतरक्तस्य नरस्य शीतलैः प्रलेपादिभिस्तोदकं ङ्गुशोफो वा स्यात् । तं सर्पिषोष्णेन सेचयेत् । तं तादृशं शोफं घृतेनोष्णेन सेचयेदिति ॥ ६२ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया-

मष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

प०--सुतं निर्गतमसृग् रक्तं यस्य तस्य सुतासृजः पुंसः शीतैः प्रदेहाद्यैरालेपपारिसेकप्रभृतिभिर्यो वातकोपतः वायुप्रकोपात् शोफः स्याद्भवेत् तं शोफं सर्पिषा घृतेनोष्णेन सेचयेत् । सह तोदकं ङ्गुभ्यां यो वर्तते शोफस्तं तथाविधं सिञ्चेदिति भद्रम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रिकायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

हे०--सुतरक्तस्य शीतोपचारातिशये दोषमाह--सुतासृज इति । उक्तदोषे प्रतीकारमाह--तमिति । संग्रहे तु सर्वासां च परं प्रमाणमष्टादशाङ्गुलानि । तत्र चतुष्पञ्चदशाङ्गुलान्जु योजयेत् । गजवाजिष्वपराः ताः सुकुमारास्तनुत्वचोऽल्पाशिरस्का बृहदधरकायाश्च स्त्रियो विपरीताः पुमांसार्द्धचंद्राकृतिपुरोवृत्ताश्च । तत्र बहुदोषेषु चिरोत्थितेषु चामयेषु पुमांसो योजयितव्याः । स्त्रियो विपरीतेषु जलौकसश्चार्द्धचर्मामुपायिर्गृहीत्वा सुरभिपंकग-

भेण नवे घटे स्थापयेत् । शृङ्गाटककसेरुकशालकशैवाल-
मृणालवल्लूरमृत्स्तूपुष्करबीजचूर्णं स्वादुशीतं स्वस्थं च
तोयमन्नपानार्थं ताभ्यो दद्यात् । लालादिकोथपरीहारार्थ-
मेव च व्यहृत्य हातपूर्वमन्नपानमपनीयान्यद्दद्यात् । पञ्चाहाच्च
तद्विध एव घटांतरे ताः सञ्चारयेदिति ॥ २२ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने शस्त्रप्रकरणं
नाम सामस्येन निरूपितम् ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अनंतराऽतीताध्याये शृंगादीन् लोहितावसेचनोपा-
यानुक्त्वा प्रच्छानेनैकदेशस्थेत्यादिना वाक्येन तेषां विषयो
दर्शितः । सिराव्यधस्य तु बहुवक्तव्यत्वात्पृथग्ध्यायो युक्त
इत्याह—

अथाऽतःसिराव्यधविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः

स०—सरत्यामी रक्तमिति सिरास्तासां व्यधस्तस्य
विधिस्तमध्यायं व्याख्यास्यामः । शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भेऽयं सम्बन्धः । असृग्व्यापि-
शिराव्यधे हरेदिति प्रागुक्तमतोऽस्यारम्भः । व्य-
धनं व्यधः शिराणां व्यधः शिराव्यधः । तस्य
विधिरितिकर्तव्यता तमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

हे०—शिराव्यधविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-
अथेति । तत्र संग्रहे तु बहवो हि रक्तावसेचनोपायाः
प्राग्भिहिताः तेषामन्येषां च विरेकादीनामुपक्रमाणां
तत्साध्येष्वाप्तयेषु शिराव्यधः प्रधानम् । अमुना हि ते
समूहाः शोषमायाति केदारसेतुभेदेन शल्यादय इव तत्र
च “ शिराव्यधश्चिकित्सार्थं सम्पूर्णं वा चिकित्सितम् ।
शल्यतन्त्रे स्मृतो यद्वदस्तिः कायचिकित्सितम् ॥ यथा रक्त-
मधिष्ठानं विकाराणां विकारिणाम् । अन्यं न हि तथा दूष्यं
कर्मेदं प्रथमं ततः ॥ ” तन्नाम्बु शारीरमाहारसारभूतं रसाख्य-
मविकृतमविकृतेन तेजसा रंजितं रक्तमाहुरिति ॥ १ ॥

मधुरं लवणं किञ्चिदशीतोष्णमसंहतम् ।

पद्मेद्रगोपहेमाविशशलोहितलोहितम् ।

लोहितं प्रवेदेच्छुद्धं तनोस्तेनैव च स्थितिः २ ॥

स०—लोहितं मधुरगुणं तथा किञ्चिल्लवणं तथाऽ-
शीतोष्णम् । नञ्जीषदर्थे । र्द्वेषच्छीतमीषदुष्णमसंहतं

द्रवं शुद्धं स्यात् । संप्रति वर्णेन शुद्धलोहितलक्षणमाहा-
पद्येत्यादि । इंद्रगोपः मृगनक्षत्रोत्पन्नः । कीटकविशेषः ।
हेम कनकम् । अविर्मेघः शशस्तयोर्लोहितशब्देन
रक्तवाचिना संबंधः । पद्मादीनां द्वंद्वः पद्मेद्रगोपहेमाविश-
शलोहितमिव लोहितं रक्तवर्णं यद्रक्तं तच्छुद्धं स्यात् ।
तच्च तनोः शरीरस्य प्रभव उत्पत्तिहेतुः । तेनैव रक्तेन
च तनोः स्थितिः प्रबंधाविच्छेदलक्षणा । अनेकदृष्टां-
तोपादानं च शुद्धरक्तस्याऽनेकवर्णदर्शनात् ॥ २ ॥

प०—शुद्धरक्तं मधुररसं तथा किञ्चिदीषल्लवणं
तथा अशीतोष्णमशीतं नात्युष्णं साधारणं नृसिं-
हरूपवत् उभयगुणस्वभावं सौम्याग्नेयप्रकृत्या ।
ततः असंहतं द्रवं रक्तं पद्मादिवर्णवर्णम् । पद्मं
कमलम् । इंद्रगोपः खद्योतः । हेम सुवर्णम् ।
अविरुध्नः । शशो तेनैव नाम्ना प्रसिद्धः मृग-
विशेषः । अविश्व शशश्चाविशशम् । तस्य लोहितं
रक्तं तद्वल्लोहितं वर्णतः । यल्लोहितं रक्तं तदेव
लोहितं, प्रभवः तनोः शरीरस्य । प्रभवत्यस्मा-
दिति प्रभवः । तेनैव लोहितेन तनोः स्थितिः
स्यात् । अवस्थानं स्थितिः । तेन शरीरस्यानु-
वर्तनं सम्पद्यते इति ॥ २ ॥

हे०—शुद्धरक्तस्य लक्षणमाह—मधुरमिति । असंहतं
शुद्धरक्तस्यारोग्यहेतुत्वमाह—तनोरिति । संग्रहे तु तथा
दूष्यं दोषमिति केचित् । उभयात्मकमन्ये । तच्चैवाविध-
मेव विधिवदाहारविहारभ्यासाद्विशुद्धं बलवर्णसुखायुषां
योनिरिति ॥ २ ॥

तत्पित्तश्लेष्मलैः प्रायो दूष्यते ॥ ३ ॥

स०—तच्च रक्तं बाहुल्येन पित्तश्लेष्मलैर्दूष्यते ।
पित्तलैः क्षारोष्णतीक्ष्णादिभिः । श्लेष्मलैर्मर्षतिलादिभिः ।
तथा पुराकृतादौ दपि । शरत्कालस्वभावात्कदाचिद्वा-
तलैर्दूष्यत इति प्रायोग्रहणम् ॥ ३ ॥

प०—तल्लोहितं रक्तं प्रायो भूयसा श्लेष्मलैराहा-
रविहारौषधैर्दूष्यते दुष्टतां नीयते । प्रायोग्रहणात्
कदाचिद्वातलैरपि दूष्यते । पित्तश्लेष्मलैरित्यत्र संघा-
तमिति गृहीतैः पित्तलैः पित्तश्लेष्मलैरिति ॥ ३ ॥

हे०—रक्तस्थ दुष्टिकारणमाह—तत्पित्तश्लेष्मलैरिति ३ ॥

कुरुते ततः ।

विसर्पविद्रधिप्रीहगुल्माऽग्निसदनज्वरान् ॥

मुखनेत्रशिरोरोगमदतृडलवणास्यताः ।

कुष्ठवाताऽस्त्रपित्तास्त्रकट्टम्लोद्रीरणभ्रमान् ॥

शीतोष्णस्निग्धरूक्षधैरुपक्रांताश्च ये गदाः ।

सम्यक्साध्य न सिध्यंति ते हि रक्तप्रकोपजाः ४

स०—ततो दूषणात्कारणाद्विसर्पादीन् भ्रमांताङ्कु-
रते । तथा शीतोष्णादिभिरुपक्रांताश्च ये गदाः सम्य-
क्चिकित्सिताः साध्याः अपि रोगा ये न सिध्यंति ते
च रक्तप्रकोपजाः । न केवलं विसर्पादय इति चार्थः ।
आदिशब्देन स्तम्भवेदनादिपरिग्रहः ॥ ४ ॥

प०—ततोऽनन्तरं दुष्टं रक्तं विसर्पादीन् विका-
रान् कुरुते । अग्निसदनमग्निसादः । मुख्यादीनां
रोगाणां यच्छब्देन सम्बन्धः । वातासं वातशोणितं
रक्तासं रक्तपित्तम् । शीतोष्णैः स्निग्धरूक्षैः गुरु-
लघुभिर्मन्दतीक्ष्णैरुपक्रमैः सम्यङ्निवर्तितैर्यथाशास्त्रं
प्रयुक्तैः वातश्लेष्मव्याधिलक्षणाभासाः साध्याः सा-
ध्यलक्षणोपेतत्वात् साधयितुं शक्या न सिध्यन्ति
नोपशमं यान्ति ते च रक्तप्रकोपजा इति बोद्धव्याः ।
न केवलं विसर्पादयः पूर्वं निर्दिष्टाः ॥ ४ ॥

हे०—दुष्टरक्तस्य कार्यमाह—कुरुत इति । दुष्टरक्तस्य
कार्यसामान्यलक्षणमाह—शीतोष्णेति । चकारद्वयकर-
णादुक्तेष्वनुक्तेषु चेदं लक्षणं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

तेषु स्त्रावयितुं रक्तमुद्रितं व्यधयेत्सिराम् ॥ ५ ॥

स०—तेषु विसर्पादिषु रोगेषु रक्तमुख्यं स्त्रावयितुं
सिरां व्यधयेत् । अदंतत्वाद्ब्र वृद्धेरभावः ॥ ५ ॥

प०—तेषु विसर्पादिषु रक्तमुद्रितमुख्यं स्त्राव-
यितुं रक्तनिर्हरणाय शिरां व्यधयेत् ॥ ५ ॥

हे०—दुष्टरक्तकार्यस्य प्रतीकारमाह—तेष्विति ॥ ५ ॥

न तृणषोडशाऽतीतसप्तत्यब्दस्तुतासृजाम् ।
अस्निग्धास्वेदितात्यर्थस्वेदितानिलरोगिणाम् ॥
गर्भिणीसूतिकाजीर्णपित्तास्त्रश्वासकासिनाम् ।
अतीसारोदरच्छर्दिपांडुसर्वांगशोफिनाम् ॥
स्नेहपीते प्रयुक्तेषु तथा पंचसु कर्मसु ।

नायंत्रितां सिरां विध्येन्न तिर्यङ्नाप्यनुत्थिताम्
नातिशीतोष्णवाताभ्रेष्वन्यत्रात्ययिकाद्गदात् ६

स०—ऊनषोडशवर्षादीनां सिरां न व्यधयेत् ।
स्नेहपीते पीतस्नेह इत्यर्थः । आहिताग्न्यादित्वात् पर-
निपातः । तथा पंचसु वमनादिषु कर्मसु विहितेषु सत्सु
सिरां न व्यधयेत् । तथाऽयंत्रितामबद्धां सिरां न व्यध-
येत् । न तिर्यङ् न चानुत्थितां नातिशीते नात्युष्णे
नातिवाते न च मेघोदये सिरां व्यधयेत् । आत्ययि-
काद्रोहिणीविषादिकादन्यत्र न व्यधयेत् । आत्ययिके तु
रोगे शीतोष्णवृष्टीनां यथायथं प्रतीकारं विधाय सिरां
मोक्षयेदेव ॥ ६ ॥

प०—ऊनाः षोडश अब्दा वर्षा येषामूनषो-
डशः । अतीताः सप्तत्यब्दा येषां तेऽतीतसप्तत्य-
ब्दाः । सुतमसृक् पूर्वं शस्त्राभिधातादिना येषां
ते सुतासृजः । तेषां शिरां न विध्येत् । तथाऽ-
स्निग्धानामस्वेदितानामत्यर्थं स्वेदितानामनिलरो-
गिणां तथा गर्भिण्याः सूतिकायाः अजीर्णिनो
रक्तपित्तिनां श्वासिनां कासिनां च तथातीसा-
रिणामुदरिणां छर्दितानां पाण्डुरोगिणां सर्वाङ्ग-
शोफिनां च स्नेहः पीतो यने तस्मिन् पुंसि तथा
पञ्चसु कर्मसु तत्कालप्रणीतेषु वमनविरेचननिरु-
द्धानुवासनशिरोविरेचनाख्येषु अयन्त्रयित्वा शिरां
न विध्येत् । तथा तिर्यक् कृत्वा तथाऽनुच्छिन्तां
नो शिरां विध्येत् । तथाऽतिशीतोष्णवाताभ्रेषु
दिनेषु आत्ययिकं शिराव्यधसाध्यं व्याधिं वर्ज-
यित्वा । नैष विरोधः आत्ययिके व्याधौ ॥ ६ ॥

हे०—ऊनषोडशाब्दादीनां शिराव्यधं निषेधति-
न तूनेति । पञ्चकर्मसु वमनविरेचननिरुद्धानुवासन-
स्येषु वमनादौ स्नेहपाने यावत्तत्कृतदोषक्षोभनिवृत्ति-
स्तावन्निषेधः । अयंत्रितामकृतवक्ष्यमाणयंत्रणां, तिर्यक्ति-
र्यगताम्, अनुत्थिताम् अप्रकटां, संग्रहे तु तत्र स्नेह-
पीतादिषु सम्यग्विद्धा अपि शिरा न खवंत्यतिस्रवति वा
सम्यक् स्निग्धस्विन्नस्य पुनर्ब्रवीभूता दोषाः शोषाः शोणित-
मनुप्रविष्टाः सम्यक् प्रच्यवन्ते न त्वेष निषेधो विषसंसृष्टो-
पसर्गात्ययिकव्याधिष्विति ॥ ६ ॥

शिरोनेत्रविकारेषु ललाट्यां मोक्षयेत्सिराम् ।
अपाङ्ग्यामुपनास्यां वा ॥ ७ ॥

स०—शिरोनयनविकारेषु ललाट्यां शिरां मोक्षयेत् ।
ललाटे भवा ललाट्या । शरीरावयवाद्यत् । एवमप्यङ्ग-
पांशे भवां नासिकासमीपे भवां वा ॥ ७ ॥

प०—ललाटे भवा ललाट्या एवमपाङ्गस्था
नासत्समीपोद्भवा उपनास्या भवेत् । ताः
सर्वाः शिराः शिरोविकारेषु नेत्रविकारेषु च मोक्ष-
येत् मुञ्चेत् ॥ ७ ॥

हे०—शिरोरोगे नेत्ररोगे च वेध्यां शिरासाह—शिरो-
नेत्रविकारेष्विति । ललाटे भवा ललाट्या “शरीराव-
यवाद्यत्” इति यत् । एवमपाङ्गस्था उपनास्याः कर्णीनि-
काभवाः ॥ ७ ॥

कर्णरोगेषु कर्णजाम् ॥ ८ ॥

स०—कर्णामयेषु कर्णजां कर्णसमीपमवां शिरां
विध्येत् ॥ ८ ॥

प०—कर्णव्याधिषु कर्णसमीपस्थां शिरां मुञ्चेत् ८

हे०—कर्णरोगेषु शिरा आह—कर्णरोगेष्विति ॥ ८ ॥

नासारोगेषु नासाग्रे स्थिताम् ॥ ९ ॥

स०—नासामयेषु नासाग्रे स्थितां विध्येत् ॥ ९ ॥

प०—नासारोगेषु नासाव्याधिषु नासाग्रस्थितां
नासाग्रान्तस्थितां शिरां विध्येत् ॥ ९ ॥

हे०—नासारोगेषु शिरा आह—नासारोगेष्विति ॥ ९ ॥

नासाललाटयोः ।

पीनसे ॥ १० ॥

स०—पीनसे प्रतिश्याये नासाललाटयोः स्थितां
शिरां विध्येत् ॥ १० ॥

प०—पीनसे प्रतिश्याये कदाचिन्नासास्थां कदा-
चिल्ललाटस्थां कदाचिदुभयस्थितामपि शिरां
विध्येत् ॥ १० ॥

हे०—पीनसे शिरा आह—नासेति ॥ १० ॥

मुखरोगेषु जिह्वाहनुतालुगाः ॥ ११ ॥

स०—मुखरोगेषु जिह्वादिगाः शिरा विध्येत् ॥ ११ ॥

प०—मुखरोगेषु मुखविकारेषु जिह्वाश्रितास्तर्था-
ष्टगास्तथा हनुगास्तालुगा वा तत्रस्थाः शिरा
विध्येत् ॥ ११ ॥

हे०—मुखरोगेषु शिरा आह—मुखरोगेष्विति ॥ ११ ॥

जत्रूर्ध्वं ग्रन्थिषु प्रीवाकर्णशंखशिराःश्रिताः ॥ १२ ॥

स०—जत्रूर्ध्वं ग्रन्थिषु प्रीवाकर्णशंखशिराःश्रिताः ॥ १२ ॥

प०—जत्रूर्ध्वं ग्रन्थिषु प्रीवाकर्णशंखशिराःश्रिताः ॥ १२ ॥

हे०—जत्रूर्ध्वं ग्रन्थिषु प्रीवाकर्णशंखशिराःश्रिताः ॥ १२ ॥

उरोगेऽपाङ्गललाटस्था उन्मादः ॥ १३ ॥

स०—उन्मादः उरोगेऽपाङ्गललाटस्था उन्मादः ॥ १३ ॥

प०—उन्मादः उरोगेऽपाङ्गललाटस्था उन्मादः ॥ १३ ॥

हे०—उन्मादः उरोगेऽपाङ्गललाटस्था उन्मादः ॥ १३ ॥

ऽपस्मृता पुनः ।

हनुसंधां समस्ते वा शिरां भ्रूमध्यगार्मिनीम् ॥ १४ ॥

स०—अपस्मारे हनुसंधां शिरां भ्रूमध्यगार्मिनीम् ॥ १४ ॥

प०—अपस्मारे हनुसंधां शिरां भ्रूमध्यगार्मिनीम् ॥ १४ ॥

हे०—अपस्मारे हनुसंधां शिरां भ्रूमध्यगार्मिनीम् ॥ १४ ॥

प०—अपस्मारे हनुसंधां शिरां भ्रूमध्यगार्मिनीम् ॥ १४ ॥

हे०—अपस्मारे हनुसंधां शिरां भ्रूमध्यगार्मिनीम् ॥ १४ ॥

प०—अपस्मारे हनुसंधां शिरां भ्रूमध्यगार्मिनीम् ॥ १४ ॥

हे०—अपस्मारे हनुसंधां शिरां भ्रूमध्यगार्मिनीम् ॥ १४ ॥

प०—अपस्मारे हनुसंधां शिरां भ्रूमध्यगार्मिनीम् ॥ १४ ॥

हे०—अपस्मारे हनुसंधां शिरां भ्रूमध्यगार्मिनीम् ॥ १४ ॥

तृतीयकेऽसयोर्मध्ये ॥ १६ ॥

स०—तृतीयके ज्वरेऽसयोर्मध्ये स्कंधसंधौ स्थितां शिरां विध्येत् ॥ १६ ॥

प०—तृतीयके ज्वरेऽसयोरुभयोर्मध्येऽन्तरे कण्ठ-
सन्धिधिरामध्यगां मुञ्चेत् ॥ १६ ॥

हे०—तृतीयकज्वरे शिरा आह—तृतीयक इति ॥ १६ ॥

स्कंधस्याधश्चतुर्थके ॥ १७ ॥

स०—चतुर्थके ज्वरे स्कंधस्याधोगतां शिरां विध्येत् ॥ १७ ॥

प०—चतुर्थके ज्वरे स्कंधस्याधःस्थितानामन्य-
तरपार्श्वीश्रयाः शिरा विध्येत् ॥ १७ ॥

हे०—चतुर्थकज्वरं शिरा आह—स्कंधस्थिति ॥ १७ ॥

प्रवाहिकायां शूलिन्यां श्रोणितो द्व्यंगुले स्थिताम् ।

स०—प्रवाहिकायां शूलयुक्तायां श्रोणितः कट्या
द्व्यंगुले स्थितां शिरां विध्येत् ॥ १८ ॥

प०—प्रवाहिकायामतीसारं उपद्रवभूतायां विसृ-
च्यपरसंज्ञायां सशूलायां श्रोण्याः समन्ताद्द्व्यङ्गुले
स्थितां शिरां मोक्षयेत् ॥ १८ ॥

हे०—सशूलप्रवाहिकायां शिरा आह—प्रवाहोति ॥ १८ ॥

शुक्रमेद्रामये मेद्रे ॥ १९ ॥

स०—शुक्ररोगे मेदरोगे च मेदस्थितां शिरां
विध्येत् ॥ १९ ॥

प०—शुक्रामये शुक्रव्यापदि मेद्रामये निवृत्तोपदं-
शादिके मेद्रे लिङ्गे स्थितां शिरां व्यधयेत् ॥ १९ ॥

हे०—शुक्ररोगे मेदरोगे चाह—शुक्र इति ॥ १९ ॥

ऊरुगां गलगंडयोः ॥ २० ॥

स०—गलगंडयोश्चोभयोरुस्थानां शिरां विध्येत् २०

प०—गलगण्डयोरुत्पन्ने व्याधौ ऊरुमूलसंस्थितां
शिरां विध्येत् ॥ २० ॥

हे०—गलगण्डगण्डमालयोः शिरा आह—ऊरुगा-
मिति । द्विचनसामर्थ्याद्रण्डमालाग्रहणम् ॥ २० ॥

गृध्रस्यां जानुनोऽधस्तादूर्ध्वं वा चतुरंगुले २१ ॥

स०—गृध्रस्यां जानुनोऽधस्ताच्चतुरंगुल ऊर्ध्वं वा
जानुनश्चतुरंगुले स्थितां शिरां विध्येत् ॥ २१ ॥

प०—गृध्रस्यां वातव्याधौ जानुनोः जानुसन्धे-
रधस्तात् अध ऊर्ध्वमुपरि वा चतुरङ्गुले शिरां
व्यधयेत् ॥ २१ ॥

हे०—गृध्रस्यां शिरा आह—गृध्रस्यामिति ॥ २१ ॥

इंद्रबस्तेरधोऽपच्यां द्व्यंगुले ॥ २२ ॥

स०—अपचीसंज्ञे रोग इंद्रबस्तेरधो द्व्यंगुले शिरां
विध्येत् । इंद्रवस्तिर्जघातरे वक्ष्यमाणः ॥ २२ ॥

प०—अपच्यां गण्डमालायामिंद्रबस्तेर्वक्षणाध-
स्तात् द्व्यङ्गुले शिरां मोक्षयेत् ॥ २२ ॥

हे०—अपच्यां शिरा आह—इन्द्रबस्तेरिति । इन्द्रव-
स्तिर्जघामध्ये मर्म ॥ २२ ॥

चतुरंगुले ।

ऊर्ध्वं गुल्फस्य सकथ्यतौ तथाक्रोष्टुकशीर्षके २३

स०—सक्थिपीडायां गुल्फस्योर्ध्वं चतुरंगुले विध्येत् ।
ऊरुपर्वगातरोगविशेषे गुल्फस्योर्ध्वं चतुरंगुले विध्येत् ।

प०—सकथ्यतौ सक्थिमूले सक्थिपीडायां तथा
क्रोष्टुकशीर्षके वातव्याधौ गुल्मस्योपरि चतुरङ्गुले
शिरां विध्येत् ॥ २३ ॥

हे०—सक्थिशूले क्रोष्टुकशीर्षके च शिरा आह—
चतुरंगुल इति ॥ २३ ॥

पाददाहे खुडे हर्षे विपाद्यां वातकंटके ।

चिप्पे च द्व्यंगुले विध्येदुपरि क्षिप्रमर्मणः २४ ॥

स०—पाददाहादिषु क्षिप्रमर्मण उपरि द्व्यंगुले
विध्येत् ॥ २४ ॥

प०—पाददाहे वातव्याधौ खुडे वातशोणिते
वातहर्षे विपाद्यां विपादिकायां वातकण्टके वात-
व्याधौ चिप्पेऽङ्गुलिरोगे क्षतरोगापरपर्याये एतेषु
पादरोगेषु क्षिप्रमर्मणि उपरिष्टाद् द्व्यङ्गुले शिरां
विध्येत् ॥ २४ ॥

हे०—पाददाहादिषु पट्सु शिरा आह—पाददाह
इति । हर्षे पादहर्षे । चिप्पे नखरोगे क्षिप्रमर्माङ्गुलिमध्ये
मर्म संग्रहे तु एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ । विशेष-

तस्मिन् जाम्बायाद्यन्तेतरतो बाहुमध्ये प्लीहोदरे एवमेव च
शिराणां पक्ष्माद्यन्ते तथा क्वासश्वासयोरप्यादिशं-
नीति ॥ २४ ॥

गृध्रस्यामिव विश्वाच्याम् ॥ २५ ॥

स०—विश्वाच्यां गृध्रस्यामिव सिरां विध्येत् । गृध्रस्यां
जानुनोऽधस्तादिति ॥ २५ ॥

प०—शिरां विध्येत् गृध्रस्यामिव जानुनोऽधस्ता-
त्चतुरङ्गुले ॥ २५ ॥

हे०—विश्वाच्यां शिरा आह—गृध्रस्यामिति । संग्रहे
वाङ्मोपाववाहकयोरेक इति ॥ २५ ॥

यथोक्तानामदर्शने ।

मर्महीने यथासन्ने देशेऽन्यां व्यधयेत् सिराम् २६

स०—यथोक्तानां सिराणामदर्शने सति मर्मवर्जिते
यथासन्ने स्थाने व्याधिवशादपरां विध्येत् ॥ २६ ॥

प०—यथोक्तानां शिराणामदृश्यमानानामासा-
मदर्शनेऽदृश्यत्वेऽतिप्रवृद्धेन व्याधिनाऽऽतुरस्य त्व-
रायां समुपजातायां मर्महीने मर्मरहिते यथासन्न-
देशे यो यो व्याधिरासन्नो देशस्तस्मिन् व्यध-
येत् । अपरा अन्या उक्ताऽनुक्ता अपि शिरा
व्यधयेत् ॥ २६ ॥

हे०—यथोक्तशिराणामदर्शने शिरांतरमाह—यथोक्ता-
नामिति ॥ २६ ॥

अथ स्निग्धतनुः सज्जसर्वोपकरणो बली ।

कृतस्वस्त्ययनः स्निग्धरसान्नप्रतिभोजितः ॥

अग्नितापातपस्विन्नो जानूच्चासनसंस्थितः ।

मृदुपट्टात्तकेशांतो जानुस्थापितकूर्परः ॥

मुष्टिभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां मन्ये गाढं निपीडयेत् ।

दंतप्रपीडनोत्कासगंडाध्मानानि चाचरेत् २७ ॥

स०—अथेत्यान्तर्ये । स्निग्धा तनुर्यस्य स
स्निग्धतनुः । तथा सज्जानि प्रगुणान्युपकरणानि
वस्त्रपीडाऽनपादकस्नेहगौरिकादीनि यस्य स सज्जो-
पकरणः । तथा बली पुष्टः । तथा कृतं
स्वस्त्ययनं बलिमंगलहोमादिकं यस्य स कृतस्व-
स्त्ययनः । तथा स्निग्धरसयुक्तेनाऽन्नेन प्रतिभोजितः ।
तथाऽग्नितापश्चातपश्च ताभ्यां स्विन्नः । तथा जानु-

तुल्यमुच्चमासनं तत्र संस्थितः समुपविष्टः । तथा
मृदुना सुखस्मेण वस्त्रपट्टेनात्तो गृहीतो बद्धः केशांतो
यस्य स एवम् । तथा जानुनि स्थापितं कूर्परं येन स
एवम् । तथा मुष्टिभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां मन्येऽतिशयेन
पीडयेत् । तथा दंतप्रपीडनाद्याचरेत् ॥ २७ ॥

प०—अथशब्दो मङ्गलार्थे विज्ञेयः । स्निग्धा तनु-
र्यस्य पुंसः स स्निग्धतनुः । सज्जानि संनि-
हितानि सर्वाणि समस्तानि शिराव्यधधिकीर्षाका-
लयोग्यानि उपकरणानि यस्य । तथा बली यः
स प्राणो न दुर्बलः । कृतस्वस्त्ययनश्च ब्राह्मण-
प्रयुक्ताभिराशीभिस्तथा स्निग्धेन मांसरसेन सहजं
प्रतिभोजितः । वमनादेः कर्मणामङ्गत्वेन पूर्वं
पश्चाद्वा यद्भोजनं भुज्यते तत्प्रतिभोजनशब्दवा-
च्यम् । तथाग्नितापाकृतापाभ्यां स्विन्नः । तथा
जानुवदुच्छ्रिते आसने स्थितः । तस्य मृदुना पट्टेन
वस्त्रखण्डेनात्तो गृहीतः बद्धः केशान्तो यस्य ।
तथा जानुनोः स्थापिते निहिते कूर्परे येन स
तथाविधमुष्टिभ्यामात्मीयाभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां मन्ये
द्वे ग्रीवाश्रिते मर्मणी गाढं दृढं कृत्वातुरो यथास्वं
निपीडयेत् । तथा दन्तानां निपीडनमुक्तम् ।
उत्कासनमूर्ध्वकसनम् । गण्डयोरध्मानं पूरणं
चाचरेत् ॥ २७ ॥

हे०—शिराव्यधिविधिमाह—अथेति । अल्पं स्निग्धं
रसानं स्निग्धरसान्नप्रतिभुक् “सुप्रतिना मात्रार्थे” इत्यव्य-
यीभावः । संग्रहे तु व्याधिवलसात्प्रायपेक्ष्य स्निग्धं
जांगल्यसं यवागूं वा पाययित्वा मुहूर्तमात्रमाश्वासितं
पूर्वाह्णेऽपराह्णे वेति । कंडोर्ध्वशिराणां यन्त्रणमाह—मृदुप-
ट्टात्तेति । पट्टो वस्त्रादिरुडम् ॥ २७ ॥

पृष्ठतो यंत्रयेच्चैनं वस्त्रमावेष्टयन्नरः ।

कंधरायां परिक्षिप्य न्यस्यांतर्वामतर्जनीम् ।

एषोऽतर्मुखवर्जानां सिराणां यंत्रणे विधिः २८ ॥

स०—एनं चातुरं पृष्ठदेशे वसनमावेष्टयन्नरो यंत्र-
येत् । कथम् । कंधरायां ग्रीवायां वस्त्रं परिक्षिप्य
तथाऽतर्मध्ये वामतर्जनीं न्यस्य । सिराणां यंत्रण एव
विधिरेतद्विधानम् । किंभूतानाम् । अंतर्मुखवर्जा-
नाम् ॥ २८ ॥

प०—एवमातुरः पुरुषः पृष्ठतो यन्त्रायतवस्त्रमा-
वेष्टयन् परिवर्तयन् कंधरायां कृकादिकायां परि-

क्षिप्य पारितः समन्तादाक्षिप्य ग्रीवायामन्तर्वक्षं कन्धराया मध्ये वामहस्तप्रदेशिनीं न्यस्य क्षिप्य प्राणानवाधयमानो यन्त्रयेदनम् । एष यो यन्त्रविधिनिर्दिष्टः स बहिर्मुखस्थितानां व्यधने नत्वन्तर्मुखस्थितानाम् । अन्तर्मुखस्थितानां व्यधने विधिरभ्युन्नतविदष्टाप्रजिह्वस्य ॥ २८ ॥

हे०—पुनः स्थिता नरः यन्त्रमावेष्टयन् वस्त्रचलनं कुर्वन् कन्धरायां परिधाय कन्धरां नेष्टयित्वा वामतर्जनीं यन्त्रकर्तुः यन्त्रमेष्यन्तर्जनीं मध्यांतर्जनाक्षिरावर्जितानाम् ॥ २८ ॥

तथा मध्यमयांगुल्या वैद्योऽंगुष्ठविमुक्तया ।

ताडयेत् ॥ २९ ॥

स०—ततो यन्त्रणादनन्तरं वैद्योऽंगुष्ठविमुक्तया वामपाणिजया मध्यमयांगुल्या ताडयेत् ॥ २९ ॥

प०—ततो यन्त्रणादनन्तरं वैद्यो मध्यमयांगुल्या अङ्गुष्ठोष्ठावष्टब्धया विमुक्तया शिरां ताडयेत् ॥ २९ ॥

हे०—शिरायापनोर्वाधमाह—तत इति ॥ २९ ॥

उत्थितां ज्ञात्वा स्पर्शांगुष्ठप्रपीडनैः ।

कुठार्या लक्षयेन्मध्ये वामहस्तगृहीतया ।

फलोद्देशे मुनिष्कंपं सिरां तद्वच्च मोक्षयेत् ३० ॥

स०—स्पर्शेन वाऽंगुष्ठप्रपीडनैर्वात्थितां ज्ञात्वा ऊर्ध्वदंड्या मिरायां मध्ये न्यस्य फलोद्देशे मुनिष्कंपं वामहस्तगृहीतया कुठार्या सिरां लक्षयेत् । तद्वच्च मोक्षयेत् । यथैव लक्षयेत्तथैवत्यर्थः ॥ ३० ॥

प०—तदुत्थितां सम्पन्दनां स्पर्शान् स्पर्शनेन ज्ञात्वाऽभितलयाथवाऽंगुष्ठप्रपीडनैरुत्थितां ज्ञात्वा अनन्तरं कुठार्या शस्त्रेण शिरां मध्यप्रदेशे लक्षयेत् निह्वयेत् । वामहस्तेन गृहीतया ऊर्ध्वदण्ड्या कुठार्या फलोद्देशे प्रयत्नेन मुनिष्कम्पं कृत्वा तद्वत्तेन तुल्या तथैव मध्यमाङ्गुल्याऽङ्गुष्ठविमुक्तया शिरां विमोक्षयेत् ॥ ३० ॥

हे०—जिरायापनोर्वाधमाह—उत्थितामिति । उत्थितां सम्पन्दनां स्पर्शेन ज्ञात्वा योमीरां त्वंगुष्ठप्रपीडनेन ज्ञात्वा फलोद्देशे वामहस्तेन मुनिष्कम्पं गृहीतया कुठार्या मध्ये लक्षयेत् । शिरायापनोर्वाधमाह—तद्वदिति ॥ ३० ॥

१ अथ " ततः " इति पाठः ।

ताडयन् पीडयेच्चैनां विध्येद्ब्रीहिमुखेन तु ३१ ॥

स०—ब्रीहिमुखेन पुनस्ताडयन् विध्यंस्तथाऽंगुष्ठादिना पीडयेत् । एनां कुठारिकाविषयजां सिरां विध्येत् । ननु कुठारिकाविषये कथं ब्रीहिवक्त्रस्य प्रयोगः । यतोऽपवादविषयं पारह्योत्सर्गाः प्रवर्तते इति न्यायः । ब्रीहिवक्त्रस्यैव सामान्येन प्रयोगोऽनुज्ञातः । तथाचाह । ब्रीहिवक्त्रं प्रयोज्यं वा तत्सिरोदरयोर्व्यध इति । कुठार्याः पुनर्विशेषोऽभिहितः । तयोर्व्यधदंड्या विध्येदुपर्यस्तां स्थितां सिरामिति । तस्मादयुक्तमेतत् । अत्रोच्यते ज्ञापकम् । कुठारिकाविषये ब्रीहिवक्त्रस्य प्रयोगो न्याय्य एव । यद्यमाचार्यो वक्ष्यति । मांसले निक्षिपेद्देशे ब्रीह्यास्थं ब्रीहिमात्रकमिति । अनेन हि वचनेन ग्रंथकार इदं प्रत्यपादयत् । बहुमांसं शरारावयवे ब्रीहिमुखं ब्रीहिमात्रं निक्षेप्यम् । अन्यत्र त्वाशयानुरोधेन ब्रीहिवक्त्रस्य प्रयोगः कार्य इति । अनेनैवाऽभिप्रायेण शास्त्रकृत

प्रमाणपरिमाणान्यां संख्यायाश्चाऽपि विषये मात्रं वक्तव्य इत्यनेन मात्रं कृतः । अन्यथा तु स्पष्टं कृत्वा ब्रीहिप्रमाणं ब्रीह्यास्थं मांसले निक्षिपेद्व्यध इति पाठं कुर्यात् । तस्माद्युक्तो ब्रीहिमुखस्य कुठारिकाविषयेऽपि प्रयोग इति ॥ ३१ ॥

प०—अङ्गुष्ठोदरेण वा पीडयेत् । शिरां विमोक्षयेत् ॥ ३१ ॥

हे०—एनां कुठारिकामंगुष्ठगृहीतया मध्यमांगुल्या ताडयन्गुष्ठोदरेण वा पीडयन् शिरां मोक्षयेत् ॥ ३१ ॥

अंगुष्ठेनोन्नमय्याग्रे नासिकामुपनासिकाम् ३२ ॥

स०—अग्रेऽप्रदेशे नासिकामंगुष्ठेनोन्नमय्योपनासिकासखेदेशस्थां शिरां विध्येत् ॥ ३२ ॥

प०—उपनासिकां नासासमीपस्थां शिरां ब्रीहिमुखेन शस्त्रेण विकाराङ्गुष्ठेन नासिकाग्रमुन्नमय्याथ नासिकाग्रं नासिकान्तमुन्नमय्योत्थाप्य शिरां विध्येत् ॥ ३२ ॥

हे०—उपनासिकाया व्यधनमाह—अङ्गुष्ठेति ॥ ३२ ॥

अभ्युन्नतविदष्टाप्रजिह्वस्याधस्तदाश्रयाम् ३३ ॥

स०—आभिमुख्येनोन्नतोपरि तालुदेशे नीता तथा विशेषेण दंतैर्दष्टा अग्रं जिह्वाऽग्रजिह्वा येनासावभ्युन्न-

दाश्रयां जिह्वाधःस्थां शिरां विध्येत । नदित्यनन
जिह्वाधः परामुश्यते । जिह्वाध आश्रयो यस्याः शिरा-
यास्ताम् ॥ ३३ ॥

प०—अभिमुखेनोन्नमितमुपरि तालुदेशे विततं
दष्टं विशेषेण दष्टं दन्तैरग्रं जिह्वाया येन तस्यो-
न्नमितविदष्टजिह्वाप्रस्थाधो जिह्वायास्तदाश्रयां जिह्वा-
श्रयां शिरां विध्येत ॥ ३३ ॥

हे०—जिह्वाधःशिराव्यधनमाह—अभ्युन्नतोत् ॥ ३३ ॥

यन्त्रयेस्तनयोरुर्ध्वं ग्रीवाश्रितशिराव्यधे ॥ ३४ ॥

स०—ग्रीवाश्रितानां शिराणां व्यधो ग्रीवाश्रितासि-
राव्यधस्तस्मिन्स्तनयोरुर्ध्वं यन्त्रयेद्व्याससा वेष्टयेत् ॥ ३४ ॥

प०—यन्त्रयेदिति । स्तनयोरुर्ध्वमुपरि नरं यन्त्रयेत्
वस्त्रेण वेष्टयेत् ग्रीवाश्रितशिरा विध्येत ॥ ३४ ॥

हे०—ग्रीवाशिराणां यन्त्रणमाह—यन्त्रयेदिति ॥ ३४ ॥

पाषाणगर्भहस्तस्य जानुस्थे प्रसृतं भुजं ।
कुक्षेरारभ्य मृदिते विध्येद्वद्गोर्ध्वपट्टकं ॥ ३५ ॥

स०—पाषाणगर्भो हस्तो यस्य तस्य नरस्य भुजं
जानुस्थे जानुध्वे स्थिते प्रसृते प्रसारिते । भुज इति
वचनमतेत्रम् । द्वावपि हि भुजौ गृह्यते । कुक्षेरारभ्य
यावद्ग्रीवा तावन्मृदिते मृदिते । कस्मिन् । ग्रीवा-
श्रितशिराव्यधाहेऽग्रे । यथा बद्ध ऊर्ध्वं पट्टको यस्मि-
स्तस्मिन् विध्येत । प्रकृतत्वात्सिराग ॥ ३५ ॥

प०—ग्रीवाशिरासु व्यधननिमित्तं पाषाणगर्भहस्तस्य
पाषाणगर्भो हस्तो यस्य तथाविधस्य जानुस्थे
बाहौ प्रसृतं प्रसारिते अनाकुञ्चिते शिरां विध्येत ।
तथा कुक्षेरारभ्य मृदिते मृदिते तस्मिन् भुजे बद्धं
ऊर्ध्वं पट्टको यस्य तस्मिन् तथाविधे शिरां
विध्येत ॥ ३५ ॥

हे०—भुजाशिराणां यन्त्रणमाह—पाषाणगर्भो ॥ ३५ ॥

विध्येद्वस्तशिरां बाहावनाकुञ्चितकूर्परे ।

बद्धा सुखोपविष्टस्य मुष्टिमंगुष्ठगर्भिणीम् ।

ऊर्ध्वं वेध्यप्रदेशाच्च पट्टिकां चतुरंगुलं ॥ ३६ ॥

कुञ्चितकूर्परे । अनाकुञ्चितः प्रसारितः कूर्परो यस्य
बाहोस्तस्मिन् । तथा सुखोपविष्टस्य सुखासीनस्य
तथा मुष्टिं बद्ध्वा । किङ्कताम् । चतुरंगुलं गर्भिणीमंगु-
ष्ठाभिणीम् । गृह्णांगुलं मुष्टिं चतुरंगुलं यथैः । तथा वेध्य
स्थानादुपरि चतुरंगुलपरिमाणे स्थाने पट्टिकां बद्ध्वा
विध्येत ॥ ३६ ॥

प०—हस्तशिरां विध्येत । कश्चम । बाहौ भुजे-
ऽनाकुञ्चितकूर्परे मुष्टिं बद्ध्वाऽङ्गुलिगर्भिणीं गृह्म-
ऽंगुष्टं कृत्वाऽङ्गुलिभिर्मन्त्रा सुखोपविष्टस्य सत-
तथा वेध्यप्रदेशस्योपरि चतुरंगुलैः पट्टिकां
प्रोतं चतुरंगुलं हस्तशिरां विध्येत ॥ ३६ ॥

हे०—हस्तशिराणां यन्त्रणमाह—विध्येदिति ॥ ३६ ॥

विध्येदालंबमानस्य बाहुभ्यां पार्श्वयोः शिराम् ।

स०—बाहुभ्यामालंबमानस्याऽङ्गुल-तस्मिन् भुजा-
भ्यामावजनतः पार्श्वयोः शिरां विध्येत ॥ ३७ ॥

हे०—पार्श्वशिराणां यन्त्रणमाह—विध्येदिति ॥ ३७ ॥

प्रहृष्टं महनं ॥ ३८ ॥

स०—प्रहृष्टं स्वाने मेहे कदाश्रितां शिरां विध्येत ३८

प०—लिङ्गे प्रहृष्टं उन्नमिते स्पर्शशिरां विध्येत ३८

हे०—महानशिराणां यन्त्रणमाह—प्रहृष्टं ॥ ३८ ॥

जेषां शिरां जानुन्यकुञ्चितं ॥ ३९ ॥

स०—जानुन्यकुञ्चितं स्पष्टं स्थिते नरि जेषां शिरां
विध्येत ॥ ३९ ॥

प०—जङ्घाशिरां विध्येत स्पष्टं जानुन्यस्थिते
प्रसारिते सति ॥ ३९ ॥

हे०—जेषांशिराणां यन्त्रणमाह—जङ्घाशिरां ॥ ३९ ॥

पादे तु सुस्थितेऽधस्ताजानुसंघेनर्पाडिते ।

गाढं कराभ्यामांगुलं चरणं तस्य चोपरि ॥

द्वितीये कुञ्चिते किञ्चिदाच्छेदं हस्तवन्ततः ।

बद्धा विध्येत्सिराम् ॥ ४० ॥

स०—सुखं कृत्वा सुखासीने स्थिते पादे नरि
पादशिरां विध्येत । तथा जानुसंघेनर्पादांगुलं गृह्य

यावत् कराभ्यां गाढं कृत्वा पीडिते सति तस्य चरण-
स्योपर्युपरिष्ठाद् द्वितीये चरणे ईषत्संकुचिते । तथा आरूढे
तत्काले सति ततो हस्तवद्वेध्यस्थानादुपरि चतुरंगुले
पट्टकं बद्ध्वा शिरां विधेत् ॥ ४० ॥

प०—पादशिरां विधेत् । पादे सुस्थिते स्थापिते
सति जानुसन्धेरधस्तात् कराभ्यां गाढमत्यर्थं
कृत्वानिपीडिते चरणे पादेऽङ्गुल्यां यावत् तस्य
पादस्यापरि पृष्ठे द्वितीये चरणे पादे कुञ्चिते
किञ्चित्सङ्कोचिते किञ्चिदारूढे ईषत्स्थापिते हस्त-
वद्वद्ध्वा वेध्यप्रदेशस्योपरि चतुरङ्गुले पूर्ववत्
पट्टिकां बद्ध्वा शिरां विधेत् ॥ ४० ॥

हे०—पादशिराणां यंत्रणमाह—पाद इति । हस्तवद्वेध्य-
प्रदेशादूर्ध्वं चतुरंगुले पट्टिकां बद्ध्वा ॥ ४० ॥

इत्थमनुक्तेष्वपि कल्पयेत् ।

तेषु तेषु प्रदेशेषु तत्तद्यंत्रमुपायवित् ॥ ४१ ॥

स०—इत्थमनेन प्रकारेण यंत्रलक्षणोद्देशेनानुक्त-
मपि यंत्रं तत्तद्देशे माहात्म्यात् क्रियासौकर्यार्थं तेषु तेषु
शरीरावयवेषु स्वबुद्ध्या तत्तद्यंत्रं यथायोगं कल्पयेदुपा-
यज्ञो वैद्यः ॥ ४१ ॥

प०—इत्थमनेन प्रकारेण ग्रन्थानुक्तेष्वपि तेषु
प्रदेशेषु तत्तदनुक्तमपि बुद्ध्या कल्पयेत् यन्त्रमुपा-
यविद्वैद्यः ॥ ४१ ॥

हे०—अनुक्तशिराणां यंत्रणमाह—इत्थमिति ॥ ४१ ॥

मांसले निक्षिपेद्देशं ब्रीह्यास्यं ब्रीहिमात्रकम् ।
यवार्धमस्थानमुपरि शिरां विध्यन् कुठारिकाम् ॥

स०—मांसले शरीरावयवे ब्रीहिमुखं शस्त्रं ब्रीहि-
प्रमाणं निक्षिपेत् । अस्थामुपरि यवार्धमात्रं कुठारि-
कां निक्षिपेत् । किं कुर्वन् । शिरां विध्यन् ॥ ४२ ॥

प०—मांसले ब्रीह्यवकाशे ब्रीह्यास्यं शस्त्रं ब्रीहि-
मात्रकं ब्रीहिप्रमाणं शिरां विध्यन् वैद्यो निक्षि-
पेत् । अस्थामुपरि यवार्धं यवार्धप्रमाणं शिरां
विध्यन् शस्त्रमाशु पातयेत् ॥ ४२ ॥

हे०—ब्रीहिमुखस्य निखननमाह—मांसल इति ।
कुठारिकाया निखननमाह—यवार्धमिति ॥ ४२ ॥

सम्यग्विद्धे स्रवेद्धारां यंत्रं मुक्ते तु न स्रवेत् ४३

स०—सम्यग्विद्धे सति धारां स्रवेत् । यंत्रं च मुक्ते
सति न स्रवेत् ॥ ४३ ॥

प०—सम्यग्विद्धे वेधे कृते सति धारां स्रवेत् ।
तथा यन्त्रे मुक्ते सति न स्रवेत् रक्तस्य व्यधा-
हार्यम् । तथाच सङ्ग्रहे एकप्रकाभिहता धारा चा
स्रवेदेकमुहूर्तं रुद्ध्वा तिष्ठेच्च सा सम्यक् विद्धेति
विदुः ॥ ४३ ॥

हे०—सम्यग्विद्वद्विज्ञानमाह—सम्यग्विद्ध इति ॥ ४३ ॥

अल्पकालं बहत्पर्यं दुर्विद्धा तैलचूर्णनैः ।

सशब्दमतिविद्धा तु स्रवेद्दुःखेन धार्यते ॥ ४४ ॥

स०—अल्पं विद्धा सती शिरां स्तोकं काष्ठं बहति ।
दुर्विद्धाऽसम्यग्विद्धा तु शिरां सशब्दं स्रवेत् । दुःखेन
कृच्छ्रेण धार्यते ॥ ४४ ॥

प०—दुर्विद्धा शिराऽल्पकालं बहति धारयान्वं
च रक्तं बहति । तैलचूर्णनैः प्रयुक्तैः शिरामुखैः ।
अतिविद्धा शिरां शब्दं कृत्वा धारया रक्तं स्रवेत् ।
रक्तं दुःखं कृत्वा धार्यते बध्यते ॥ ४४ ॥

हे०—दुर्विद्वद्विज्ञानमाह—अल्पकालमिति । तैल-
चूर्णनैः तैलतुपारासेचेन । अतिविद्वद्विज्ञानमाह—सश-
ब्दमिति ॥ ४४ ॥

भीमूर्ध्वायंत्रशैथिल्यकुण्डशस्त्रातितृप्तयः ।

क्षामत्स्ववेगितास्वेदा रक्तस्याऽसृतिहेतवः ४५ ॥

“सम्यग्गत्वा यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते । शुद्धं तदा
विजानीयात्सम्यग्विज्ञातं च यत् ॥” इदानीं सम्यग्यो-
ग्यस्य सुविशुद्धस्य चैकेनैव वाक्येन लक्षणं वक्तुमाह—सम्य-
गित्यादि । गत्वा निःशुद्धं यदा सम्यग्रक्तं रक्तवर्णं शोणितं
भवति तदा शुद्धं विजानीयात्, राभ्यां विज्ञातव्यं स्वयमे-
त्यर्थः । सम्यग्गत्वेति । सम्यक् प्रवर्तनं कृत्वा, यदा रक्तं
शुद्धं स्वयमेवावतिष्ठते अवस्थितिं करोति, तदा सम्यग्वि-
ज्ञातं च तद्वक्तं विजानीयात् । नकारेणैतल्लक्षणद्वयं लभ्यते ।
अन्ये तु सम्यग्गत्वेत्यादिश्लोकस्य व्याख्यानमन्यथा कृत्वा
सार्धश्लोकेन व्याख्यानयन्ति, “नचातिवेगं नावगं सम्य-
ग्गत्वा विनिःसृतम् । विहाय दुष्टतां स्वेन रूपेण हव-
तिष्ठते ॥ प्रयत्नमनपेक्षारहितं तदा शुद्धं विनिर्दिशेत् ॥” इति
निबन्धसंग्रहे ।

स०-भीमूर्च्छादयो रक्तस्याऽज्ञावहेतवः । भीर्म-
यम् । मूर्च्छा मोहस्तमसीव प्रवेशः । यन्त्रशैथिल्यमगाढं
कृत्वा यन्त्रपीडनम् । तथा कुण्ठं भग्नं शस्त्रम् । तथाऽ-
नितृप्तिरनिसौहित्यम् । क्षामत्वं निर्वलता । वेगिता
सञ्जातवेगत्वम् । अस्वेदः स्वेदायोगः । यतश्चैतं रुधिर-
स्यामुनिहेतवोऽतो रक्तस्रुतावेतं परिहार्याः ॥ ४९ ॥

प०-सम्यग्विद्वानामपि शिराणां भीमूर्च्छा-
दयो रक्तस्यामुत्तौ हेतवः अवहनकारणानि । भीर्म-
यम् । मूर्च्छा मोहः तमसीव प्रवेशः । यन्त्र-
शैथिल्यं न नाढं कृत्वा यन्त्रपीडनम् । कुण्ठं
भग्नं शस्त्रम् । अनितृप्तिरनिसौहित्यम् । क्षामत्वं
क्षामता । वेगिता सञ्जातवेगत्वम् । अस्वेदः दुःस्वि-
न्नता ॥ ४९ ॥

हे०-रक्तारोधकारणान्याह-भीमूर्च्छंति । वेगिता
मृजितत्वादिः, अस्वेदो सम्यक्स्वेदः ॥ ४९ ॥

असम्यगस्रं स्रवति वेह्व्योपनिशानतैः ।
सागारधूमलवणतैर्लेद्विद्याच्छिरामुखम् ॥ ४६ ॥

स०-असम्यगस्रं स्रवति वेह्व्यादिभिः शिरावदनं
दिवाहप्रलेपयेत् ॥ ४६ ॥

प०-असम्यगस्रं असम्यक् कृत्वा अस्त्रे रक्ते
स्रवति निर्गच्छति सति वेह्व्यादिभिः शिरामुखं
दिवाहं लिम्पेत् । एवं साधु वहति । वेह्वं
विडम्बम् । व्योपं च्यूपणम् । निशा हरिद्रा ।
ननं तगरम् । अगारधूमो गृहधूमः । लवणं
सैन्यवम् । तैलं तिलोद्भवम् ॥ ४६ ॥

हे०-सम्यक्ज्ञावार्थमौपधमाह-असम्यगस्रं इति ४६
सम्यक्प्रवृत्तं कोष्णेन तैलेन लवणेन च ॥ ४७ ॥

स०-सम्यक्प्रवृत्तं रक्ते सति शिरामुखं कोष्णाभ्यां
तैललवणाभ्यां दिवाहलेपयेत् ॥ ४७ ॥

प०-सम्यक्प्रवृत्तं रक्ते कोष्णेन तैलेन लवणयु-
क्तेन शिरां लिम्पेत् ॥ ४७ ॥

हे०-सम्यक्ज्ञावनिर्वाहार्थमौपधमाह-सम्यक्प्रवृत्तं
रक्ते शिरां लिम्पेत् ॥ ४७ ॥

अग्रं स्रवति दुष्टास्रं कुमुभादिव पीतिका ४८ ॥

स०-यथा रागपीतिका मिश्रीभूतात् कुमुभादग्रं
पूर्वं पीतिका स्रवति तथा दुष्टादुष्टरक्तादेकलोलीभूता-
दग्रे पूर्वं दुष्टास्रं स्रवति ॥ ४८ ॥

प०-दुष्टादुष्टरक्तादेव लोलीभूतादग्रे प्रथमं दुष्टा-
स्रं दुष्टशोणितं स्रवति निर्याति । यथा रागपीति-
कामिश्रीभूतात् कुमुभादग्रे पीतिका स्रवति ॥ ४८ ॥

हे०-स्वभावाद् दुष्टास्रमेवाग्रे शिराः स्रवन्तीत्याह-अग्र
इति ॥ ४८ ॥

अग्रप्रहणात्पश्चादुष्टमपि रक्तमवश्यं स्रवन्तीत्या-
शङ्क्येदमाह-

सम्यक्स्रुत्य स्वयं तिष्ठेच्छुद्धं तदिति नाहरेत् ।

स०-यथावत्प्रस्रुत्य स्वयं यत्नेन विना यत्तिष्ठेन्न
स्रवेत् शुद्धं तदिति नाहरेत् स्रावयेत् । जीवितहेतु-
त्वात् ॥ ४९ ॥

प०-सम्यक् स्रुत्वा प्रस्रुत्य रक्तं स्वयं तिष्ठेत्
न वहेत् । शुद्धं तदेवं ज्ञात्वा नाहरेत् न स्राव-
येत् प्राणायतनत्वाद्रक्तस्य ॥ ४९ ॥

हे०-सम्यक् स्रुत्वा यत्स्वयं स्थितं रक्तं तच्छुद्धत्वाज्ञा-
हरेदित्याह-सम्यक्स्रुत्येति ॥ ४९ ॥

यत्र विमुच्य मूर्च्छायां वीजिते व्यजनैः पुनः ।
स्रावयन्मूर्च्छति पुनस्त्वपरेद्युस्त्र्यहेऽपि वा ५० ॥

मूर्च्छायां सत्यां यत्र विमुच्य व्यजनैर्वीजिते समा-
श्वस्ते नरे सति पुनरस्रं स्रावयेत् । पुनर्मूर्च्छति त्वा-
तुरेऽशुद्धमपि रक्तं तस्मिन्नहनि न स्रावयेत् । अपरेद्युह्य-
हेऽपि वा स्रावयेत् ॥ ५० ॥

प०-यस्य स्रवति रक्ते मूर्च्छा जायते तस्यां
समुपजातायां तस्य विमुच्य यन्त्रं व्यजनैर्वीजिते
व्यजनतायुतानां मूर्च्छामुपशम्य पुनः रक्तं स्राव-
येत् । रक्तं पुनर्भूयो मूर्च्छति सति पुनस्त्वपरेद्युरन्य-
स्मिन् त्र्यहे वा गते रक्तं स्रावयेत् ॥ ५० ॥

हे०-मूर्च्छायां प्रतीकारमाह-यन्त्रमिति । पुनर्मूर्च्छा-
यां नदहर्न स्रावयेत् ॥ ५० ॥

वाताच्छयावारुणं रूक्षवेगसाव्यच्छफेनिलम् ५१

स०-वातान् श्यावादिलक्षणं रक्तं स्यात् ॥ ५१ ॥

प०—वाताच्छयावारुणाद्युक्तं सम्भवति । श्यावं
ज्याववर्णम् । अरुणं लोहितवर्णम् । रूक्षमस्नि-
ग्धम् । वेगस्त्रावि वेगेन निर्याति । अच्छं तनु
फेनिलम् ॥ ५१ ॥

हे०—वातदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह—वातादिति ॥ ५१ ॥

पित्तात्पीतासितं विस्त्रमस्कंदौष्ण्यात्सचंद्रकम् ।

स०—पित्तात् पीतादिलक्षणमस्त्रं स्यात् । अस्कं-
द्यस्त्यानमुष्णत्वात्सचंद्रकं च ॥ ५२ ॥

प०—पित्तात् पीतासितमसृक् पीतं कृष्णं वा ।
विस्त्रं विगन्धम् । उष्णोदकमस्कन्दि न स्त्यानतां
याति । सचान्द्रिकं मयूरपिच्छवर्णम् ॥ ५२ ॥

हे०—पित्तदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह—पित्तादिति । औ-
ष्ण्यादस्कन्दि घनीभावरहितम् ॥ ५२ ॥

कफात् स्निग्धमसृक्पाण्डु तंतुमत्पिच्छिलं घनम् ॥

स०—कफात् स्निग्धादिलक्षणमसृक् स्यात् ॥ ५३ ॥

प०—कफादसृक् स्निग्धं, पाण्डु पाण्डुवर्णं, तंतुमत्
तंतुयुक्तम् । पिच्छिलं विशदविपरीतम् । घनं
सांद्रम् ॥ ५३ ॥

हे०—कफदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह—कफादिति ॥ ५३ ॥

संसृष्टलिङ्गं संसर्गात् ॥ ५४ ॥

स०—संसर्गादोषाणां संसृष्टलिङ्गं रक्तं स्यात् ॥ ५४ ॥

प०—संसर्गादोषद्वयात् संसृष्टलिङ्गं मिश्रलक्षण-
मसृक् भवति । द्विदोषलिङ्गमिति यावत् ॥ ५४ ॥

हे०—द्वन्द्वदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह—संसृष्टलिङ्ग-
मिति ॥ ५४ ॥

त्रिदोषं मलिनाविलम् ॥ ५५ ॥

स०—त्रिदोषं रक्तं मलिनं कलुषं तथाऽऽविलं
घनं च । एतच्च दोषत्रयसंसर्गलक्षणादधिकं लक्षणं
मंतव्यम् । नचैतावदेव त्रिदोषलक्षणं मंतव्यम् ॥ ५५ ॥

प०—दोषत्रयसंसृष्टं यद्रक्तं तन्मलिनमनिर्मलं
तथाऽऽविलं कलुषं भवति ॥ ५५ ॥

हे०—त्रिदोषदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह—त्रिदोषमिति ।
मलिनं नीलम् । आविलं कलुषम् । संग्रहे तु कषाय-
रसं लोहगन्धि शीतं च रक्तं च वातात् । गृहधूमांज-

नोदककृष्णं हरितं मत्स्यगंधिकद्रुत्वान्मक्षिकानिष्टं गोमू-
त्रामे च पित्तात् । क्रोविदारपुष्पैरिक्कोदकपांडुशीतं
स्कन्दि वणद्वारावसादिलवणरसं यमगंधि च कफात् ।
कांस्यनीलं दुर्गंधि च सन्निपातादिति ॥ ५५ ॥

अशुद्धौ बलिनोऽप्यस्त्रं न प्रस्थात्स्वावयेत्परम् ।

स०—अशुद्धमस्त्रं बलिनोऽपि किं पुनरवलिनः
प्रस्थात्परमधिकं न स्थावेत् ॥ ५६ ॥

प०—बलिनः पुंसः अशुद्धौ सत्यां प्रस्थादधि-
कमस्त्रं रक्तं न स्थावेत् न हरेत् ॥ ५६ ॥

हे०—स्त्रावप्रमाणमाह—अशुद्धाविति । किं पुनः
शुद्धौ बलिनोऽपि किंपुनरवलिनस्य प्रस्थोऽद्वैत्रयोदशपलः ५६

कस्मादित्याह—

अतिसुतौ हि मृत्युः स्याद्धारुणा वा चलामयाः ॥

स०—अतिस्रावे हि रक्तस्य मृत्युर्भवेत् अथवा
वातरोगाश्च कृच्छ्राः स्युः ॥ ५७ ॥

प०—यस्मादतिसुतौ अत्यर्थनिर्हरणेन रक्तस्य
मृत्युर्मरणं स्याद्भवेत् । अथवा दारुणकृच्छ्रा अमाध्या-
श्चलामया वातरोगाः स्युः ॥ ५७ ॥

तत्राऽभ्यंगसक्षीररक्तपानानि भेषजम् ॥ ५८ ॥

स०—तत्र रक्तातिमुतावभ्यंगादीनि भेषजम् ५८
प०—तत्रातिसुतौ रक्तस्याभ्यङ्गो घृतादिभिर्भेषजं
सक्षीरपानं तथा हरिणाजोरभ्रादीनां शिरां घृद्वा
रुधिरपानं भेषजमत्र ॥ ५८ ॥

हे०—अतिस्रावे भेषजमाह—तत्रेति ॥ ५८ ॥

सुते रक्ते शनैर्यत्रमपनीय हिमांबुना ।

प्रक्षाल्य तैलप्लोताक्तं बंधनीयं शिरामुखम् ॥ ५९ ॥

स०—सुते रक्ते सति यत्र शनैर्विमुच्य मंदं मंदमप-
नीय शिरामुखं शीतोदकेन प्रक्षाल्य तैलप्लोताक्तं
सद्वंधनीयम् ॥ ५९ ॥

प०—सुते रक्ते निर्गते शोणिते शनैर्मन्दं कृत्वा
यन्त्रमपनीय निवार्य हिमाम्बुना शीतपानीयेन
प्रक्षाल्य रक्तमपनीय शिरामुखं तैलप्लोताक्तं तैल-
युक्तेन प्लोतेनावगृहीतं कृत्वा पश्चाद्बन्धनीयं बन्धेन
योजनीयम् ॥ ५९ ॥

हे०—सुतरक्तस्थानेनलक्ष्यमाह—सुत इति । प्रोने
वस्त्रेन चम् ॥ ५९ ॥

अशुद्धं स्नावयेद्भूयः सायमह्नचपरेऽपि वा ॥ ६० ॥

स०—अशुद्धं वातादिदुष्टरुधिरलक्षणाद्दुष्टं ज्ञात्वा
भूयः पुनः स्नावयेत् । कदा सायमपराह्णे तस्मिन्
दिवसे । अथवाऽपरेऽह्नि द्वितीये दिवसे ॥ ६० ॥

प०—अशुद्धौ सत्यां रक्तस्य भूयः पुनरपि साय-
मपराह्णे स्नावयेत् । अपरे वाह्नि द्वितीयस्मिन् दिवसे
स्नावयेत् ॥ ६० ॥

हे०—प्रथमस्नावेणासम्यक्शुद्धौ पुनः स्नावकालमाह—
अशुद्धमिति ॥ ६० ॥

स्नेहोपस्कृतदहस्य पक्षाद्वा भृशदूषितम् ॥ ६१ ॥

स०—अथवा स्नेहोपस्कृतो भावितो देहो यस्य
तथाविधस्य भृशं दूषितमतिशयेन दुष्टं रक्तं पक्षादूर्ध्वं
पुनः स्नावयेत् । एवमशुद्धं रक्तं यथायोगं सायमह्नच-
परे पक्षादूर्ध्वं वा प्रस्थपरिमाणमेव स्नावयेत् ततोऽ-
धिकमिति रक्तसुतौ ब्रूमः । प्रस्थपरिमाणं च तत्रांतरे
गदितम् । वमने च विरेके च रक्तातीसारयोरपि ।
सार्वत्रोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिण इति ॥ ६१ ॥

प०—स्नेहोपस्कृतस्य देहस्य संस्कृतशरीरस्य
पुनः भृशदूषितमत्यर्थं दुष्टं रक्तं पक्षादूर्ध्वमनन्तरं
पुनः स्नावयेत् ॥ ६१ ॥

हे०—भृशदूषितं तु पुनः स्नेहयित्वा पक्षात्स्नाव-
येत् ॥ ६१ ॥

किञ्चिच्छेष दुष्टरक्तं स्थापयेदुत सर्वं स्नावयेदिति
संशयापनोदार्थमिदमाह—

किञ्चिद्धि शेषे दुष्टास्त्रे नैव रोगोऽतिवर्तते ।
संशमप्यतो धार्यं न चातिस्त्रुतिमाचरेत् ॥ ६२ ॥

स०—यस्मात्किञ्चिच्छेषे दुष्टे रक्ते नैव रोगो दुष्ट-
रक्तोद्भवो व्याधिरतिवर्तते क्रियापथमतिक्रम्य मार्गा-
न्तरमसौ नासादयति । अतो दुष्टमपि रक्तं सशेषं
धार्यम् । न दुष्टरक्तस्याऽतिस्त्रुतिमाचरेत् प्राणायतन-

त्वात् । सुश्रुतोऽप्यध्यगोष्ठ-रक्तं सशेषदोषं तु कुर्यादपि
विचक्षणः । नचातिप्रसृतं कुर्याच्छेषं संशमनैर्जये-
दिति ॥ ६२ ॥

प०—हि यस्मादर्थे । यस्मात् किञ्चिच्छेषे दुष्टास्त्रे
नैव रोगो दुष्टरक्तोद्भवो व्याधिरतिवर्तते । क्रिया-
पथमतिक्रम्य मार्गान्तरमसौ नासादयत्यतो दुष्ट-
मपि रक्तं सशेषं न स्यात् स्त्रुतिमाचरेत् । तेनैव
तदपि स्त्रुतं न कुर्यात् । प्राणायतनत्वात् । तथाच
सुश्रुतः । “रक्तं सशेषदोषं तु कुर्यादपि विचक्षणः ।
नचातिप्रसृतं कुर्याच्छेषं संशमनैर्जयेत् । सशेषदुष्टरु-
धिरं न व्याधिरभिवर्तते । तस्मात्सशेषं स्थातव्यं न
हि कुर्यादतिक्रियाम्” ॥ ६२ ॥

हे०—दुष्टेऽप्यनेनैव क्रमेण स्त्रुतिः कार्या न त्वतिस्त्रु-
तिरित्याह—किञ्चिदिति । अतिवर्तते बाधते ॥ ६२ ॥

अथ किञ्चिच्छेष रक्तमुपेक्षणीयमुत प्रतिक्रिया
कापि कार्येत्याह—

हरेच्छृंगादिभिः शेषम् ॥ ६३ ॥

स०—सुतशेषं दुष्टरक्तं शृंगतुंबघटिकादिभिर्हरेन तु
सिरया ॥ ६३ ॥

प०—सुतशेषं दुष्टं रुधिरं हरेत् स्नावयेत् ।
शृङ्गादिभिः शृङ्गतुम्बजलौकप्रभृतिभिः ॥ ६३ ॥

हे०—शिराव्यधेऽतिस्त्रुतिशंकायां शृङ्गादिभिर्हरोदित्याह—
हरेदिति ॥ ६३ ॥

प्रसादमथवा नयेत् ।

शीतोपचारपित्तास्रक्रियाशुद्धिविशोषणैः ॥

दुष्टं रक्तमनुद्रिक्तमेवमेव प्रसादयेत् ॥ ६४ ॥

स०—अथवा शीतोपचारेण पित्तरिक्तक्रियया
शुद्धया वमनविरेचनादिरूपया विशेषणेन लघनरूपेण
तद् दुष्टं रक्तमनुद्रिक्तमेव प्रसादयेत्कलुषतां परित्यज्य
तस्य प्रसन्नत्वमभ्युपपादयेत् तु केवलं सुतशेषं रुधिरं
शीतोपचारेण प्रसादयेत् । यावदनुद्रिक्तमप्रवृद्धं दुष्टं
रुधिरमेवमनेनैव शीतोपचारादिना प्रसादं नयेत् तु
तन्निर्हरेण सिराव्यधादिना यतनीयमनुद्रिक्तरक्तनिर्हर-
णस्य सापायत्वात् ॥ ६४ ॥

५०—अथवा शीतोपचारेण शीतप्रसेकप्रदेहा-
दिना पित्तास्रक्रियया रक्तपित्तचिकित्सया स्नि-
ग्धमधुरानुपानेन भेषजादिकया शुद्धया धमन-
विरेकरूपया विशोषणैरुपवासैः प्रसादं नयेत्
प्रस्कन्नत्वमापादयेत् । दुष्टरक्तमनुद्रिक्तमेव प्रसा-
दयेत् । अनुद्रिक्तमप्रवृद्धं दुष्टरुधिरमेवमेव शीतो-
पचारादिना प्रसादमानयेत् । न तद्रक्तनिर्हरणो-
पायैः शिराव्यधादिभिर्निर्हरेत् ॥ ६४ ॥

हे०—शृङ्गादिभिरप्यातिश्रुतिशंकायां शमयेदित्याह—
प्रसादमिति । पित्तास्रक्रिया रक्तपित्तचिकित्सा । अकृत-
शिराव्यवस्थायैतदेव रक्तप्रसादनमित्याह—दुष्टं रक्त-
मिति । अनुद्रिक्तम् उद्रेकाभावात्सावायोग्यम् ॥ ६४ ॥

रक्ते त्वतिष्ठति क्षिप्रं स्तम्भनीमाचरोक्रियाम् ६५ ॥

स०—रक्ते त्वतिष्ठति स्थितिमलभमाने त्वरितेव
स्तम्भनीं क्रियां वक्ष्यमाणां कुर्यात् रक्तस्य प्राणायत-
नत्वात् ॥ ६५ ॥

५०—अतिष्ठति रक्ते सति स्थितिमलभमाने क्षिप्रं
शीघ्रं स्तम्भनीं क्रियां स्तम्भनजननीं चिकित्सामा-
चरेत् कुर्यात् ॥ ६५ ॥

हे०—अतिस्त्राये स्तम्भनमाह—रक्त इति ॥ ६५ ॥

तदेतस्तम्भनविशेषमाह—

रोधप्रियंगुपत्तंगमाष्यष्ट्याह्वगैरिकैः ।

मृत्कपालांजनक्षौममषीक्षीरिवगंकुरैः ॥

विचूर्णयेद् व्रणमुखं पद्मकादिहिमं पिबेत् ।

तामेव वा सिरां विध्येद्वधात्तस्मादनंतरम् ।

सिरामुखं च त्वरितं दहेत्तप्तशलाकया ॥ ६६ ॥

स०—रोध्रादिभिः सिराव्रणमुखं विचूर्णयेत् । पद्म-
कादिहिमं शीतकषायं पिबेत् । तामेव प्राग्विद्धां
सिरां तस्मात् प्राग्व्यधादनंतरमव्यवहितं विध्येत् ।
अथवा सिराद्वारं क्षिप्रं कृत्वाऽग्निपततया शलाकया
दहेत् ॥ ६६ ॥

५०—रोध्रादिभिश्चूर्णीकृतैः व्रणमुखं विचूर्णयेत् ।
पद्मकादिगणहिमं शीतं कषायं पिबेत् । स्तम्भनाया
रोध्रः पट्टिकारोध्रः । प्रियंगुर्गन्धप्रियंगुः । पतङ्गः
पट्टरङ्गः । माषाः शिम्बिधान्यम् । यष्ट्याहं मधु-

यष्टी । अञ्जनं रसाञ्जनम् । क्षीरवृक्षाणां धटादीनां
त्वचोऽङ्कुरादिश्च । शिरामुखं वा त्वरितं दहेत् ।
तच्छलाकया तामेव वा सिरां प्राग्विद्धां तस्मात्ततः
प्राग्व्यधादनंतरमव्यवहितं विध्येत् । सर्वथात्राव-
तिष्ठमाने शिराद्वारं त्वरितं कृत्वा अग्निना प्रतप्त-
या शलाकया दहेत् संकोचयितुं शिराम् ॥ ६६ ॥

हे०—स्तम्भनविशेषमाह—रोध्रप्रियंग्विति । मृत्कपालं
खपरं, क्षौममपी वस्त्रभस्म विचूर्णयेत् चूर्णं विंशति ।
पद्मकादिहिमं पद्मकादिगणस्य शीतकषायं, संग्रहे तु अति-
ष्ठति तु रक्ते शिरामुखं धातुचूर्णैरवचूर्ण्यगुल्यग्रेण पीडयेत् ।
शातमल्युपोदकापिण्डं पिच्छां वा व्रणमुखे दत्त्वा गाढं बध्नी-
यात् । मधूच्छिष्टप्रलितं वा पट्टकं शीताभ्युना वा
सिञ्चेत् । शीतमधुरकषायान्नपानैः सेकप्रदेहप्रवातवेदम-
भिर्वा स्कंदनायोपचरेत् । पद्मकादिक्वाथं शर्करामधु
मधुरं क्षीरमिक्षुरसमेणहरिणाजोरभ्रमहिपवराहाणामन्यत-
मस्य वा सिरां विद्ध्वा रुधिरमामं घृतभृष्टं वा पानं
दद्यात् । तेनैव वा दर्भपादमृदितेनानुवासयेत् । रिनग्धश्च
गूरुरसैर्भोजयेत् । सर्वथा चानवतिष्ठमाने पाचनाय क्षारं
दद्यात् । न च क्षणमप्युपेक्षेत । क्षीणरक्तस्य हि वायुर्म-
र्माण्युपगृह्य मूर्छासंज्ञानाशशिरःकंपभ्रममन्यास्तंभापतानक-
हनुभ्रंशहिध्मापाण्डुत्वबाधिर्यधातुक्षयाक्षेपकादङ्किरोति म-
रणं वा । “प्राणाः प्राणभृतां रक्तं तत्क्षयात्क्षीयते नरः ।
वद्धंते वानिलस्तस्माद्युक्त्या बृंहणमाचरेत् ॥” दुर्धधाति-
व्यधकुट्टिततिर्यग्व्यधादेर्व्यधदोषो द्वयापदो याः स्युस्ता
यथास्वं साधयेदिति ॥ ६६ ॥

रक्तस्य स्रवणादनंतरं यद्विधेयं तदाह—

उन्मार्गगा यंत्रनिपीडनेन

स्वस्थानमायांति पुनर्न यावत् ।

दोषाः प्रदुष्टा रुधिरं प्रपन्ना-

स्तावद्धिताहारविहारभाक्स्यात् ॥ ६७ ॥

स०—यंत्रनिपीडनेनोन्मार्गगाः स्वमार्गमुल्लुंघ्य
मार्गांतरसमाश्रयणेनोत्पथं प्रतिपन्ना दोषाः ।
किंभूताः । प्रदुष्टाः । तथाविधं रक्तं प्राप्ताः पुनर्याव-
त्साश्रयं न प्रतिपद्यंते तावद्धिताहारविहारभाक् स्याद्धि-
तावाहारविहारौ भजेत् । भजो प्विरिति प्विः ।
इंद्रवज्रा वृत्तम् ॥ ६७ ॥

प०—तन्नानिर्घटनेन दोषा वातपित्तश्लेष्माणो
प०—आर्याणां स्वमार्गमुद्दिष्य मार्गान्तरसमाश्रये-
वात्यया रुधिरं प्रतिपन्नान्ते पुनः यावत् स्वस्थानं
नान्ति न प्रतिपद्यन्ते तावद्विताहारविहारो भवेत् ।
अथवाङ्मनसां चैष्टाविहार इति संज्ञिताः ॥ ६७ ॥

हे०—सुतनरकस्य पथ्यनियमकालावधिमाह—उन्मार्ग-
नेति ॥ ६७ ॥

नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं
रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।
तदा शरीरं ह्यनवस्थितास्त्र-
मग्निर्विशेषादिति रक्षणीयः ॥ ६८ ॥

न०—रक्ते नावितेऽन्नपानं नात्युष्णशीतं हितम् ।
अत्युष्णे अन्नपानं रक्ते प्रदूषयेत् । अतिशीतं त्वग्निं
सादयेत् । तथा लघु स्वभावतो मात्रादिना च । दीप-
नीयं तस्मात्काले । कुत एवमन्नपानं हितमित्याह ।
उन्मार्गस्मिन् काले शरीरमनवस्थितं चलितवृत्ति
रक्तस्य शरीरस्य तदेवंभूतं भवति । तच्चाऽसृक्
शरीरस्याऽऽवगो रक्तस्य च पित्तं पित्तस्य च वह्निः ।
तयो च वृद्धयति । पित्तं वह्निरिति । तस्माद्विशेषेण
मदमा मनेन वह्निर्नात्युष्णशीतादिनाऽऽहारविहारेण
रक्षणीयः ॥ ६८ ॥

प०—रक्तेऽपनीते निर्हते नावितेऽन्नपानं नात्यु-
ष्णं नातिशीतं हितम् । अत्युष्णं ह्यन्नपानं रक्ते प्रदु-
षयेत् । शीतं त्वग्निं सादयेत् । तथा लघु सर्वथा
स्वभावान्स्कारमात्रादिभिः तथा दीपनीयमग्निस्-
त्पुरुषः यस्मात्तस्मिन् काले शरीरमनवस्थितं रक्तं
चलितवृत्तिशोणितं स्यात् । तच्च पित्तस्याश्रयः ।
पित्तं च वह्निरतोऽस्मात्कारणात् विशेषात्कारणा-
च्चमिरेनेन प्रकारेण रक्षणीयः पालनीयः ॥ ६८ ॥

हे०—अथमाह—नात्युष्णशीतमिति । उक्ते पथ्ये
अन्निमाह—तदा शरीरमिति । इति अतो हेतोः ॥ ६८ ॥

तन्निराश्रयस्य पुरुषस्य लक्षणमन्तरेणोन्मार्गा-
दिनां दोषाणां स्वस्थानप्रतिपत्तौ कालो नावगम्यते ।
न च त्रिदशद्वयः पुरुषो लक्षणं विना ज्ञायत इति
अथमाह—पुरुषार्थमाह—

प्रसन्नवर्णेन्द्रियाणिन्द्रियार्था-
निच्छन्तमव्याहतपक्तृवेगम् ।
सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं
विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ ६९ ॥

स०—वर्णश्चेन्द्रियाणि च वर्णेन्द्रियाणि प्रसन्नानि
वर्णेन्द्रियाणि यस्य तं प्रसन्नवर्णेन्द्रियम् । तथेन्द्रियार्थान्
शब्दादीन् स्वभावाभिप्रेतानिच्छन्तमभिलषन्तम् । तथा
पक्तृवेगः सामर्थ्यम् । अव्याहतोऽनभिभूतः पक्तृवेगो
यस्य तमव्याहतपक्तृवेगमविनष्टपचनवेगम् । तथा
सुखान्वितमारोग्ययुक्तं प्रकृतिमापन्नम् । पुष्टिबलाभ्यां
युक्तम् । एवंविधं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्तीति शरीरस्य
लक्षणमुक्तम् । मधुरं लवणमित्यादिना तु रक्तस्यैव
विशुद्धिलक्षणमभिहितमिति । उपजातिवृत्तम् ॥ ६९ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया-
मष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

प०—पुरुषमेवंविधं विशुद्धरक्तं मुनयो वदन्ति
कथयन्ति । वर्णश्चेन्द्रियाणि च तानि प्रसन्नानि
निर्गलानि यस्य तं तथाविधम् । तथेन्द्रियार्थान्
शब्दादीन् स्वभावाभिप्रेतान् इच्छन्तमभिलषन्तम् ।
पक्तृशब्देन जाठरोऽग्निरुच्यते । शक्तिः साम-
र्थ्यम् । अव्याहतोऽनभिभूतः पक्तृवेगो यस्य
तं तथाभूतम् । तथा सुखान्वितमारोग्यान्यवित-
प्रकृतियुक्तम् । तथा पुष्टिबलं च पुष्टिबलं तेनो-
पपन्नं युक्तम् । एवं पुरुषं विशुद्धरक्तं वदन्तीति
शरीरलक्षणमुक्तम् । मधुरं लवणमित्यादिना तु
रक्तस्यैव विशुद्धिलक्षणमभिहितम् । इति भद्रम् ॥ ६९ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सत्रस्थाने
शिराव्यधविध्यध्यायः
सप्तविंशः ॥ २७ ॥

हे०—विशुद्धरक्तस्य लक्षणमाह—प्रसन्नवर्णेति । पक्ता
अग्निः वेगो विष्मूत्रादिप्रवृत्तिः ॥ ६९ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने शिराव्यधप्रक-
रणं सामस्त्येन निरूपितम् ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

शिराव्यधविधेरनंतरं शल्याहरणविधिरारभ्यते-

अथातः शल्याहरणविधिमध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०-यतः शिराव्यधाऽध्याये शल्यरूपस्य रक्तस्य
सकलकायव्यापिनः शिराव्यधोपायेन निर्हरणमुक्तमि-
दानीं प्रादेशिकस्य लोहादेः शल्यस्य प्रतिदेशस्थितस्य
लक्षणं निर्हरणोपायादिश्चाऽस्मिन्ध्याये शल्याहरणविधौ
निर्दिश्यत इत्याह ॥ १ ॥

प०-अस्यारम्भे प्रयोजनम् । दुष्टं रक्तं शल्य-
भूतं ततस्तस्य निर्हरणमुक्तं शिराव्यधोपायेन ॥ १ ॥

हे०-शल्यहरणविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-
अथेति ॥ १ ॥

वक्रजुतिर्यगूर्ध्वार्धः शल्यानां पंचधा गतिः ॥ २ ॥

स०-वक्रादिभेदभिन्ना शल्यानां पंचप्रकारा गति-
र्गमनम् । कदाचिच्छल्यानि वक्रं कृत्वा तिर्यगूर्ध्वं
वाऽधो वा गच्छेति । कदाचिदजु कृत्वा । एव-
मुभयथा तिर्यगूर्ध्वार्धोभेदगमनाच्छल्यानां पंचधा
गतिः ॥ २ ॥

प०-देहे शल्यस्य पुनर्निर्हरणमुच्यते । वक्रा-
दिभेदभिन्ना पञ्चप्रकारा शल्यानां गतिर्निर्गमनम् ।
त्रिधा गतिः शल्यानामूर्ध्वमधस्तिर्यक् च । सा
पुनः प्रत्येकमृजुवक्रभेदेन द्विधा ॥ २ ॥

हे०-शल्यगतिभेदानाह-वक्रार्ज्वीत । । संग्रहे तु
त्रिविधा गतिः शल्यानामूर्ध्वमधस्तिर्यक् च । सा पुनः प्रत्ये-
कमृजुवक्रभेदेन द्विविधेति ॥ २ ॥

सशल्यः कथं वेद्य इत्याह-

ध्यामं शोफं रुजावंतं स्रवंतं शोणितं मुहुः ।

अभ्युदतं बुद्बुदवत्पिटिकोपचितं व्रणम् ।

मृदुमांसं विजानीयादंतःशल्यं समासतः ॥ ३ ॥

स०-एवंविधं व्रणमंतःशल्यं विजानीयात् । समासतः
संक्षेपेण ध्यामं श्यामवर्णम् । तथा शोफं शोफान्वि-

तम् । रुजावंतम् । तथा मुहुः शोणितं स्रवंतम् । तथाऽ-
भ्युदतमाभिमुख्येनोच्छ्रितमुन्नतम् । तथा बुद्बुदेन
तुल्यं वर्तते बुद्बुदवत् । तथा पिटिकोपचितं व्यापकम् ।
तथा मृदुमांसं कोमलमांसम् ॥ ३ ॥

प०-पिटिकोपचितं पिटिकाभिरुपाचि-तम् । तथा
मृदुमांसमकठिनपिशितम् । अन्तःशल्यं जानीया-
लक्षयेत् । समासतः संक्षेपतः ॥ ३ ॥

हे०-अन्तःशल्यस्य लक्षणमाह-अन्तःश्यामं ॥ ३ ॥

इति सामान्येनांतःस्थितस्य शल्यस्य लक्षणमुक्तं
त्वगादिगतस्य लक्षणमाह-

विशेषाच्चर्गते शल्यं विवर्णः कान्ठनायनः ।
शोफो भवति ॥ ४ ॥

म०-सामान्यलक्षणं पूर्वोक्तमेतःशल्यस्य नव-
विधं । विशेषेण पुनस्त्वगादेः शल्यं लोपो विवर्णः तथा
कठिनो दीर्घश्च स्यात् ॥ ४ ॥

प०-विशेषादत्यर्थं त्वगादेः शल्यस्य शल्य-
विवर्णः शोफो भवति । तथा कठिनः कान्ठस्य
युक्तः । आयतो दीर्घः ॥ ४ ॥

हे०-त्वगातशल्यस्य लक्षणमाह-विशेषादिति ।
विशेषादिति वचनात्सामान्यलक्षणमप्यत्र ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

मांसस्थे चापः शोफो विवर्धते ।

पीडनाक्षमता पाकः शल्यमार्गो न रोहति ॥ ५ ॥

स०-मांसगते शल्ये चोषः स्यात् । सर्वांगणस्ती-
व्रोऽरतिमान् दाहश्चोप उच्यते । तथा शोफो विवर्धते ।
तथा पीडनस्याऽक्षमत्वं पाकश्च । शल्यमार्गश्च रोहं न
याति ॥ ५ ॥

प०-शोफश्चातिविवर्धते याति ॥ ५ ॥

हे०-मांसगतस्य लक्षणमाह-मांसस्थ इति । नात्र
आक्षुपणेनैव व्यथा ॥ ५ ॥

पेश्यंतरगते मांसप्राप्तवच्छ्रयथुं विना ॥ ६ ॥

स०-पेशीमध्यगते मांसगतेन तुल्यं लक्षणं श्रयथुं
वर्जयित्वा । मांसावयवविशेषो दीर्घत्वाकृतिः पेशीयु-
च्यते ॥ ६ ॥

प०—पेश्यन्तरगते मांसप्राप्तवत् लक्षणं भवति श्वयथुं विना श्वयथुं वर्जयित्वा । पञ्च पेशी-शतानि वक्ष्यति । शरीरे पेशीशब्देन कठिनो मांसावयवविशेषो दीर्घत्वाकृतिर्भण्यते ॥ ६ ॥

हे०—पेशीगतस्य लक्षणमाह—पेश्यन्तरगत इति ॥

आक्षेपः स्नायुजालस्य संरंभस्तंभवेदनाः ।

स्नायुगे दुर्हरं चैतत् ॥ ७ ॥

स०—स्नायुगे शल्ये स्नायुजालस्याऽऽक्षेपाद्याः स्युः । आक्षेप आकर्षणम् । संरंभः क्षोभः । स्तंभः स्तब्धता । वेदना शूलम् । तच्च स्नायुगं शल्यं दुःखेन निर्हर्तुं शक्यते ॥ ७ ॥

प०—स्नायुगे शल्ये स्नायुजालस्याक्षेपणं भवति । तथा संरंभः क्षोभश्चोप्रा रुक् । स्तंभः स्तब्धता । वेदना रुक् । एतच्छल्यं दुःखेन निर्हर्तुं शक्यते ७ ॥

हे०—स्नायुगतस्य लक्षणमाह—आक्षेप इति । एतत्स्नायुगतमन्येभ्यो दुर्हरं च ॥ ७ ॥

सिराध्मानं सिराश्रिते ॥ ८ ॥

स०—सिराश्रिते शल्ये सिराणामानाहः स्यात् ॥ ८ ॥

प०—सिरागते शल्ये सिराणामाध्मानमापूरः स्यात् ॥ ८ ॥

हे०—सिरागतस्य लक्षणमाह—सिराध्मानमिति । सिराध्मानं सिराणां वायुपूर्णत्वम् ॥ ८ ॥

स्वकर्मगुणहानिः स्यात्स्रोतसां स्रोतसि स्थिते ९

स०—स्रोतोगते शल्ये स्रोतसां स्वकर्मगुणयोर्हानिः स्यात् । यथा कंठस्रोतसि स्थिते शल्ये पानाभ्यवहरणस्य निरोधो जायते । गुणोऽपि यस्तस्याऽप्रदुष्टत्वादिलक्षणः सोऽप्यस्य हीयत इति । एवमन्येषां स्वकर्मगुणहानिर्वार्ययेया । अवाकत्वं चेति योज्यम् ॥ ९ ॥

प०—स्रोतोगते शल्ये स्रोतसां स्वकर्मगुणयोर्हानिः स्याद्ववेत् । स्रोतसां त्रयोदशानां प्राणधातुमलांभोऽन्नवाहिनां स्वे कर्मणि तथा गुणे हानिर्निघातः स्यात् ॥ ९ ॥

हे०—स्रोतोगतस्य लक्षणमाह—स्वकर्म इति । स्वकर्म प्राणादीनां यथावद्वहनं, स्वगुणो मार्दवादिः ॥ ९ ॥

धमनिस्थेऽनिलो रक्तं फेनयुक्तमुदीरयेत् ।
निर्याति शब्दवान् स्याच्च हृल्लासः सांगवेदनः ।

स०—धमनिस्थे शल्ये वायुर्लोहितं सफेनं प्रेरयेत् । तथा सशब्दो मरुन्निर्याति । हृल्लासश्चांगपीडायुक्तः स्यात् ॥ १० ॥

प०—धमनीस्थे शल्येऽनिलो वायुः रक्तमन्तःस्थितं फेनिलमुदीरयेत् । स चानिलो ब्रणान्निर्याति गच्छति सति शब्दवान् सशब्दः तथा हृल्लासः स्यात् अङ्गपीडायुक्तः ॥ १० ॥

हे०—धमनीगतशल्यलक्षणमाह—धमनीस्थ इति १० ॥

संघर्षो बलवानस्थिसंधिप्राप्तेऽस्थिपूर्णता ११ ॥

स०—अस्थिसंधिप्राप्ते शल्ये बलवान् संघर्षः क्षोभः स्यात् । तथाऽस्थिपूर्णता च जायते ॥ ११ ॥

प०—अस्थिसन्धिगते शल्येऽस्थिपूर्णता तथा बलवान् संघर्षः संरंभः संक्षोभः ॥ ११ ॥

हे०—अस्थिसन्धिगतशल्यलक्षणमाह—संघर्ष इति । बलवान्संघर्षः दुःसहसंघटनम् ॥ ११ ॥

नैकरूपा रुजोऽस्थिस्थे शोफः ॥ १२ ॥

स०—अस्थिस्थे शल्येऽनेकाकारा नानाविधा रुजौ भग्नरुग्णमृदितपीडितावनुन्नप्रायाः स्युः शोफश्च ॥ १२ ॥

प०—अस्थिगते शल्ये नैकरूपा विविधा रुजा वेदनाः । उग्रमृदितमथितवर्तितपीडितावनुन्नप्राया भवन्ति तथा शोफश्च ॥ १२ ॥

हे०—अस्थिगतस्य लक्षणमाह—नैकरूपा इति १२ ॥

तद्वच्च संधिगे ।

चेशानिवृत्तिश्च भवेत् ॥ १३ ॥

स०—संधिगते शल्ये तद्वदेवाऽस्थिस्थशल्येन तुल्यं लक्षणं संधिस्थशल्यक्रांतावयवस्य । तथा चेष्टाया व्यापारस्य निवृत्तिरुपरमश्च स्यात् । पूर्वमस्थिसंधिगतस्य शल्यस्य लक्षणमुक्तम् । अधुनाऽनस्थिशरीर-संधिगतशल्यस्य लक्षणम् । अन्यो हि शरीरसंधिः । तथा च राजयक्ष्मनिदाने वक्ष्यति । शरीरसंधीनावि-श्येति ॥ १३ ॥

प०—सन्धिगते शल्ये तद्वदस्थिवलक्षणं भवति ।
तथा चेष्टानिवृत्तिः क्रियोपरोधः । व्यापारोपरम
इति यावत् ॥ १३ ॥

हे०—सन्धिगतस्य लक्षणमाह—तद्वदिति ॥ १३ ॥

आटोपः कोष्ठसंश्रिते ।

आनाहोऽन्नशक्नुम्वृद्धदर्शनं च व्रणानने ।

विद्यान्मर्मगतं शल्यं मर्मविद्धोपलक्षणैः ॥ १४ ॥

स०—कोष्ठमुदरमाश्रिते शल्य आटोपः क्षोभस्तथा-
ऽऽनाहो जठराध्मानम् । तथा व्रणमुखेऽन्नशक्नुम्वृद्धदर्शनं
स्यात् । मर्मस्थं शल्यं मर्मविद्धोपलक्षणैर्विद्यात् । मर्मवि-
द्धस्य च लक्षणं संग्रहे कथितम् । यथा । देहप्रसृतिगुरुता
संमोहः शीतकामता । स्वेदो मूर्च्छा वमिः श्वासो मर्मवि-
द्धस्य लक्षणमिति ॥ १४ ॥

प०—कोष्ठगते शल्ये आटोपः अन्नकूजनं गुड-
गुडाशब्दः स्यात् । आनाह उदराध्मानम् ।
तथाऽन्नशक्नुम्वृद्धदर्शनं शल्यव्रणमुखे भवति ।
मर्मगतं शल्यं मर्मविद्धवलक्षणैर्विद्याजानीयान् ।
मर्मविभागे शरीरे मर्मविद्धस्य यानि लक्षणान्युक्तानि
तैश्चिह्नैर्लक्षयेत् ॥ १४ ॥

हे०—कोष्ठगतस्य लक्षणमाह—आटोप इति । मर्म-
गतस्य लक्षणमाह—विद्यादिति । उपलक्षणं त्वत्र विद्धेऽजस्र-
मसृक्त्वाव हत्यादिना शारीरके वक्ष्यते ॥ १४ ॥

यथास्वं च परिस्त्रावैस्त्वगादिषु विभावयेत् १५ ॥

स०—न केवलं सामान्यलक्षणेन जठराध्माना-
दिना तथा त्वगादिस्थशल्यविशेषलक्षणेन त्वगादिस्थं
शल्यं लक्षयेत् यावद्यथास्वं परिस्त्रावेस्तथारूपैर्विभाव-
येत् ॥ १५ ॥

प०—त्वगादिषु सन्धिगतपर्यन्तेषु न केवलं
पूर्वोक्तैः लक्षणैः शल्यानि लक्षयेत् । यावद्यथा-
यथं चोपदिष्टैः परिस्त्रावैः शल्यान्युपलक्षयेत् ॥ १५ ॥

हे०—त्वग्गतादीनां स्त्रावतो लक्षणमाह—यथास्वमिति ।
यत्र यदाश्रितं द्रवं तत्र तत्त्ववति । यथा त्वग्गते लसी-
काशिरादिगते रक्तम् आस्थिगते मज्जेत्यादि ॥ १५ ॥

रुह्यते शुद्धदेहानामनुलोमस्थितं तु तत् ॥ १६ ॥

स०—तत्प्राङ्निर्दिष्टं शल्यं रुह्यते रोहं याति ।
किंभूतानां पुंसाम् । वमनविरेचनादिभिः शुद्धदेहानाम् ।
रुह्यत इति कर्मकर्तरीति केचित् । तच्च न युक्तम् । यतः
कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवति ।
न कर्मस्थभावकानां न च कर्तृस्थक्रियाणामित्युक्तम् ।
रुहिश्च कर्तृस्थक्रियः । तस्माद्रोहतीति रुह् । रुडिवाचरतीति
कृदंतोऽयम् । रुढाभासो ह्ययं न तु सम्यग्रूढः । तथाच
वक्ष्यति । दोषकोपेत्यादि । तस्मादस्य रुढाभासत्वादेवा
व्युत्पत्तिर्युक्ता ॥ १६ ॥

प०—शुद्धदेहानां नराणां तच्छल्यमनुलोमसंनि-
विष्टं रुह्यते रोहति ॥ १६ ॥

हे०—अन्तःशल्योऽपि स्वगुणैर्नैव रुढव्रणो भवतीत्याह—
रुह्यत इति । रुह्यते स्वयंभवं कर्मकर्तार्यत्मिनेपदं तच्छल्यं
शल्येन शल्यक्षतं लक्ष्यते तस्यैव रोपणार्हत्वात् ॥ १६ ॥

दोषकोपाऽभिघातादिक्षोभाद्भूयोऽपि बाधते १७

स०—यतस्तच्छल्यमसम्यग्रूढत्वाद् भूयोऽपि बाधते ।
प्राक्कृतबाधमपि पीडां जनयति । कुतो हेतोरित्याह ।
दोषकोपश्चाऽभिघातश्च तावादी येषां कर्मणां धावनलघ-
नादिशीलानां त एवं तैः क्षोभः संरभस्तस्माद्दोषकोपक्षो-
भादभिघातादिक्षोभाद्बाधते ॥ १७ ॥

प०—रूढमपि भूयः पुनरपि दोषप्रकोपाभि-
घाते व्यायामक्षोभैश्च प्रचलितं बाधते प्रकोप-
मायाति ॥ १७ ॥

हे०—अन्तःशल्यं रूढमपि पुनर्बाधत इत्याह—दोष-
कोपेति । अथ नष्टशल्यज्ञानोपायः ॥ १७ ॥

त्वगादिनष्टे शल्ये मिथ्यारूढत्वाददृश्यतां प्राप्ते सति
परिज्ञानार्थमिदमाह—

त्वङ्मण्डले यत्र तत्र स्युरभ्यंगस्वेदमर्दनैः ।

रागरुग्दाहसंरम्भा यत्र चाज्यं विलयिते ।

आशु शुष्यति लेपो वा तत्स्थानं शल्यवद्देहं ।

स०—तत्र तेषु त्वङ्मण्डलादिषु शल्येषु मध्येषु त्वङ्मण्ड-
ले यत्र प्रदेशे स्यात्तत्स्थानेऽभ्यंगादिमिलौहित्यशूलदाह-
क्षोभाः स्युः । यत्र वा स्थाने घृतं स्थानं योजितं विली-

श्लेष्मस्थानं शल्यवत् सत्वं वदेत् । अथवा लेपश्चन्द-
नादिना दत्तो यत्राश्वेव शुष्यति तत्स्थानं त्वग्देशं शल्य-
वज्जानीयात् ॥ १८ ॥

प०—त्वचि शल्ये नष्टेऽदर्शनं प्राप्तं यत्र यस्मि-
न्दर्शप्रदेशेऽभ्यङ्गादिभिस्त्वचि प्रयुक्तैः रागरुग्दा-
हसंरम्भलौहित्यवेदनादाहक्षोभाः स्युः भवेयुः ।
नस्थानं शल्यवज्जानीयात् । तत्र चाल्यं घृतं
न्यातं शानं निहितं विलीयते यत्र वा लेप आशु
शुष्याति तत्र शल्यमादिशेत् ॥ १८ ॥

हे०—नत्र त्वङ्गनष्टस्योपायमाह—त्वङ्गनष्ट इति ॥ १८ ॥

मांसप्रनष्टं संशुद्ध्या कर्शनाच्छ्रुततां गतम् ।
क्षोभाद्रागादिभिः शल्यं लक्षयेत् ॥ १९ ॥

म०—मांसप्रनष्टमदृश्यतां प्राप्तं संशुद्ध्या वमनविरे-
चनादिक्रिया यत्कर्शनं कृशत्वं तस्मात् श्रुततां शिथि-
लत्वं प्राप्तं क्षोभादनेकप्रकाराद्वेदनारूपात्तथा रागादिभि-
र्लक्षयेत् ॥ १९ ॥

प०—मांसप्रनष्टमदृश्यतां प्राप्तं संशुद्ध्या वमन-
विरेचनादिरूपया सेवितया यत् कर्शितं स्यात् ।
कर्शनाच्छ्रुततां गतं शिथिलीभूतं क्षोभात्संरम्भा-
द्रागादिभिः रागरुग्दाहसंरम्भैः तत्र शल्यं लक्षयेत् ॥ १९ ॥

हे०—मांसनष्टस्योपायमाह—मांसप्रेत । शोधनेन
कर्शने जातं शिथिलस्य शल्यस्य क्षोभाद्रागादयस्तत्र शल्यं
विनाशितं त्रिषु ॥ १९ ॥

तद्वदेव च ।

पेश्यस्थिसंधिकांष्ठेषु ॥ २० ॥

म०—तेन मांसप्रनष्टेन तुल्यं वर्तते । यथा
शुद्ध्या कर्शनात् श्रुततां गतं क्षोभाद्रागादिभिर्लक्षये-
दिति ॥ २० ॥

प०—तेन मांसप्रनष्टेन तुल्यं तद्वत् यथा संशुद्ध्या
कृशतां गतं क्षोभाद्रागादिभिः पेश्यादिस्थं शल्यं
लक्षयेत् ॥ २० ॥

हे०—नष्टस्योपायमाह—तद्वदिति ॥ २० ॥

नष्टमस्थिषु लक्षयेत् ।

अस्थनामभ्यजनस्वेदबंधपीडनमर्दनैः ।

प्रसारणाकुंचनतः संधिनष्टं तथाऽस्थिवत् ॥ २१ ॥

स०—अस्थिषु नष्टं शल्यमस्थनामभ्यजनस्वेदनबंध-
पीडनमर्दनैः प्रसारणाऽऽकुंचनतो लक्षयेत् । संधिन
शल्यमस्थिनष्टवल्लक्षयेत् ॥ २१ ॥

प०—अस्थि अदृश्यतां गतं शल्यमस्थनामभ्य-
जनादिभिरुपत्रैः शल्यं लक्षयेत् । सन्धिनो
शल्ये प्रसारणाकुञ्चनाभ्यामुपचयः संरम्भादिस्त
मवगच्छेत् । तथाऽस्थिवत् अभ्यजनस्वेदनबन्धन-
पीडनमर्दनैरुपचरन् संरम्भादिं जानीयात् ॥ २१ ॥

हे०—अस्थिनष्टस्योपायमाह—अस्थिष्विति । क्षोभा-
द्रागादिभिरित्यनुवर्तते । संधिनष्टस्योपायमाह—प्रसारणेति ।
अस्थिवत् अभ्यजनादिभिश्च ॥ २१ ॥

नष्टे स्नायुशिरास्रोतोधमनीष्वसमे पथि ।
अश्वयुक्तं रथं खंडचक्रमारोप्य रोगिणम् ।
शीघ्रं नयेत्ततस्तस्य संरम्भाच्छल्यमादिशेत् ॥ २२ ॥

स०—स्नायुशिरास्रोतोधमनीषु नष्टं शल्येऽसमे
पथि विषमे मार्गेरथमारोप्य रोगिणं शल्यवतं शीघ्रं
नयेदाश्वेव देशान्तरं प्रापयेत् । किंभूतं रथम् । खंडं
चक्रं यस्य स खंडचक्रस्तं खंडचक्रम् । ततस्तस्य रथस्य
संरम्भात् क्षोभाच्छल्यमादिशेत् लक्षयेत् ॥ २२ ॥

प०—स्नाय्वादिषु नष्टे शल्येऽदर्शनं गतेऽसमे
पथि विषमेऽध्वनि निम्नोन्नते मार्गे रथखण्डचक्रम-
श्वैर्युक्तमारोप्यातुरं शीघ्रं नयेत् आश्वेव वाहयेत्
देशान्तरं प्रापयेत् । ततस्तस्य संरम्भाद्रागादिभिः
शल्यमादिशेत् ॥ २२ ॥

हे०—स्नाय्वादिषु चतुर्षु नष्टस्योपायमाह—नष्ट इति ।
असमे पथि उच्चनीचे मार्गे ॥ २२ ॥

मर्मनष्टं पृथङ्गोक्तं तेषां मांसादिसंश्रयात् ॥ २३ ॥

स०—मर्मनष्टं शल्यं पृथङ्गनाभिहितम् । कुतः
तेषां मर्मणां मांसादौ एव प्राङ्निर्दिष्टो यतः संश्रयो
न तु पृथङ्मर्माणि विद्यन्ते । तथा च संप्रहे । मर्म-
प्रनष्टेऽप्यनन्यभावान्मांसादिभ्यो मर्मणामुक्तं परीक्षणं
भवतीति ॥ २३ ॥

प०—मर्मनष्टं मर्मस्वदृश्यतां यातं शल्यं पृथ-
ङ्गनोक्तम् । निर्दिष्टमनन्यभावान्मांसादिभ्यस्तेषां

मर्मणां मांसादय एव प्राङ्निर्दिष्टाः । संश्रय आ-
श्रयः । न पृथङ्मांसादिभ्यो मर्माणि विद्यन्ते ॥२३॥

हे०—मर्मनष्टस्योपायानुक्तौ हेतुमाह—मर्मनष्टमिति ।
तेषां मर्मणां मांसादिगतत्वात् मांसादिनष्टकथनेनैवोक्त-
त्वात् ॥ २३ ॥

एवं विशेषेण नष्टशल्यलक्षणमुक्त्वा सामान्येन नष्ट-
शल्यं लक्षयितुमाह—

सामान्येन सशल्यं तु क्षोभिण्या क्रियया सरुक् ।

स०—सामान्येन सशल्यं तु क्षोभिण्या क्रियया
संरम्भोत्पादकेन कर्मणा श्वसनप्राणायामादिकेन यत्सर-
क्स्थानं तत्सशल्यं जानीयात् ॥ २४ ॥

प०—सामान्येन सामान्यलक्षणेनामुना सशल्यं
शरीरप्रदेशं विद्यमानान्तःशल्यं क्षोभिण्या क्रिय-
योच्छ्रितहस्तिस्कन्धाश्वद्रुमारोहणहतयानलं घनप्लव-
नधनुर्व्याधामैः जृम्भोद्गारकासक्षवथुश्वसनहसनप्रा-
णायामैः सरुक्वेदनायुक्तः स्यान् तत्र शल्य-
मादिशेत् ॥ २४ ॥

हे०—नष्टस्य सामान्यलक्षणमाह—सामान्येति ॥२४॥

वृत्तं पृथु चतुष्कोणं त्रिपुटं च समासतः ।

अदृश्यशल्यसंस्थानं व्रणाकृत्या विभावयेत् २५॥

स०—वृत्तं वर्तुलम् । पृथु पार्श्वार्भां यत्परिच्छिद्यते ।
चतुष्कोणं चतुरस्रम् । त्रिपुटं त्र्यस्रम् । समासतः
संक्षेपेणाऽदृश्यस्यानुपलब्धस्य शल्यस्य संस्थानमाकृतिं
व्रणाकृत्या व्रणसंस्थानेन विभावयेद्विद्यात् ॥ २५ ॥

प०—वृत्तं वर्तुलं पृथु पार्श्वपरपार्श्वार्भां यत्परि-
च्छिद्यते । चतुष्कोणं चतुरस्रम् । त्रिपुटं त्र्यस्रम् ।
समासतः संक्षेपतः अदृश्यं संस्थानमाकृतिं व्रणा-
कृत्या व्रणस्थानेन विभावयेद्विद्येत् ॥ २५ ॥

हे०—अदृश्यस्य शल्यस्याकृतिर्व्रणाकृत्या ज्ञेयेत्याह—
वृत्तमिति । वृत्तं कोणरहितं, पृथु द्विकोणं, त्रिपुटं त्रिकोणं
संस्थानमाकृतिः ॥ २५ ॥

अधुनैषामाकर्षणोपायं निरूपयन्नाह—

तेषामाहरणोपायौ प्रतिलोमानुलोमकौ ॥२६॥

स०—तेषामदृश्यानां शल्यानामाकर्षणोपायौ द्वौ
प्रतिलोमानुलोमकौ । प्रतिलोमः शरीरांतःप्रवेशविप-
र्ययः । अनुलोमः शरीरांतःप्रवेशानुगतः ॥ २६ ॥

प०—तेषां सर्वशल्यानां महत्तामाहरणं द्वावौपा-
यौ प्रतिलोमोऽनुलोमश्च ॥ २६ ॥

हे०—शल्यमाहरणोपायभेदनाह—तेषामिति । यत्र लोम-
प्रतिकूलमाहरणं स प्रतिलोमः, यत्रानुकूलं सोऽनुलोमः २६

प्रतिलोमानुलोमयोर्विनिर्हरणविषयमाह—

अर्वाचीनपराचीने निर्हरेत्तद्विपर्ययात् ॥ २७ ॥

स०—तयोः प्रतिलोमानुलोमयोर्विपर्ययस्तद्विपर्य-
यस्तस्माद्विपर्ययादर्वाचीनपराचीने निर्हरेत् । प्रतिलोमे-
ऽर्वाचीनमानयेदनुलोमे पराचीनमानयेदित्यर्थः ॥२७॥

प०—तयोर्विपर्ययस्तद्विपर्ययः । तस्मादर्वाची-
नपराचीने शल्ये द्वे निर्हरेत् । तेन प्रतिलोममर्वा-
चीनमानयेदनुलोमं पराचीनम् । अर्वाचीनमधो-
गतशल्यम् । पराचीनमूर्ध्वगतं शल्यम् । एवं परस्पर-
प्रतीकारे तयोर्निर्हरणं कार्यम् ॥ २७ ॥

हे०—तयोर्विपर्ययमाह—अर्वाचीनेति । अर्वाचीनमधो-
गतं तद्विपर्ययादूर्ध्वं निर्हरेत् । पराचीनमूर्ध्वगतं तद्विपर्य-
यादधो निर्हरेत् । ऊर्ध्वनिर्हरणं प्रतिलोमम्, अधोऽनुलो-
मम् । उक्तं च संग्रहे प्रतिलोममर्वाचीनमानयेत्, अनु-
लोमं पराचीनमिति ॥ २७ ॥

सुखाहार्यं यतश्छित्त्वा ततस्तिर्यग्गतं हरेत् २८॥

स०—तिर्यग्गतं शल्यं यतो यस्माद्देहदेशाच्छित्त्वा
विलुप्य सुखाहार्यं संपद्यते सुखेनाहर्तुं शक्यते ततस्त-
स्माद्देहदेशाच्छित्त्वोद्धरेत् । छित्त्वत्यत्र यद्यपि कर्म किञ्चित्
निर्दिष्टं तथाऽपि त्वङ्मांसादीनां योग्यत्वात्तेषामेव
कर्मत्वं बोध्यम् । मांसादि छित्त्वोद्धरेदित्यर्थः ॥२८॥

प०—तिर्यग्गतं शल्यं यतो यस्माद्देहदेशाच्छित्त्वा
विलुप्य सुखाहार्यं सम्पद्यते सुखेनाहर्तुं शक्यते तत-
स्तस्माद्देहदेशात् छित्त्वा मांसादीन् समुद्धरेत् ॥२८॥

हे०—तिर्यग्गतं त्ववस्थाभेदेनोभयोर्विपर्यय इत्याह—
सुखाहार्यमिति । तिर्यग्गतं येनोपायेन सुखाहार्यं तेन
हरेत् । प्रवेशपार्श्वान्येन पार्श्वेन यदा सुखाहार्यं तदा
छित्त्वा शस्त्रेण द्वारं कृत्वा हरेत् ॥ २८ ॥

शल्यं न निर्घात्यसुरः कक्षाधक्षणपार्श्वगम् ।
प्रतिलोममनुत्तुङ्गं छेद्यं पृथुमुखं च यत् ॥ २९ ॥

स०—शल्यसुरोमतमुरःस्थं कक्षास्थं छिन्नपार्श्वस्थं न निर्घात्यं यत्तु निर्घात्यनीधियम् । तथा प्रतिलोममनुत्तुलोमगतं तथा अनुत्तुङ्गं वायं बुद्धबुद्धाधोक्तं तथा छेद्यं शल्यं न निर्घात्यमहाधियम् । तथा पृथुमुखं विस्तीर्णान्तं च न निर्घात्यनीधियम् ॥ २९ ॥

प०—शल्यसुरोमतं कक्षास्थं तथा कक्षास्थं पार्श्वस्थं प्रत्यङ्गान्तरस्थं न निर्घात्यं न निर्दिश्यम् । तथा प्रतिलोमं नानुत्तुलोमगतं तथा अनुत्तुङ्गं वायं बुद्धबुद्धाधोक्तं छेद्यं छेद्यनीधियम् तथा पृथुमुखं विस्तीर्णान्तं न निर्दिश्यम् ॥ २९ ॥

हे०—उरोमाणादिषु शल्येषु निर्घात्यं निर्घात्यं शल्यमिति । प्रतिलोममनुत्तुलोमं नानुत्तुलोममनुत्तुलोमं छेद्यं छेद्यनीधियम् ॥ २९ ॥

न च सर्वमेव शल्यमाहर्णपाणिमयाह

नैवाहरेद्विशल्यघ्नं नष्टं वा निरुपद्रवम् ॥ ३० ॥

स०—विशल्यं हर्षति विशल्यघ्नम् । नानर्जीति यावत्तुशल्यः । शल्यपापे नु भ्रियते तथाहरेत् । विशल्यस्य प्राणहन्तान् । एतन्मरुत्तुं च मर्त्यनिर्माणे मर्त्ये कृत्वा हर्षते । नष्टं नोत्तुलायनार्थम् । नष्टमदृश्यतां प्राप्ते च शल्यस्य हर्षं नानर्जीति नोत्तुलायनार्थम् । प्रत्यययम्यान् ॥ ३० ॥

प०—विशल्यं हर्षति विशल्यघ्नं मर्त्यनिर्माणे मर्त्यव्यप्रतिष्ठे नष्टं वा अदृश्यतां प्राप्ते निरुपद्रवशोभेवदनापाकरहितं शल्यं निर्दिश्यम् ॥ ३० ॥

हे०—अनाहर्णाय शल्यमाह—नैवाहरेदिति । निरुपद्रवम् अक्षयः स्वपत्नी जीणि विशल्यघ्नानीत्यर्थः यमोत्तिष्ठति ॥ ३० ॥

अथाऽऽहरेत्करप्राप्यं करणैव ॥ ३१ ॥

स०—करप्राप्यं हस्तप्राप्यं शल्यं करणैवाऽऽहरेत्पापेण कंकर्षिणादिना ॥ ३१ ॥

प०—अथेति मङ्गलार्थः । करप्राप्यं करणैव हस्तेनैवाहरेत् आकर्षणम् ॥ ३१ ॥

हे०—अनाहर्णाय शल्यमाह—अथेति ॥ ३१ ॥

हस्तस्पृशः ।

हृद्यं मिहादिमकरवर्भिकर्कटकान्तैः ॥ ३२ ॥

स०—अनाहर्णाय शल्यं हस्तस्पृशः मिहादिमकरवर्भिकर्कटकान्तैः ॥ ३२ ॥

प०—हस्तस्पृशः यत् करप्राप्यं न भवति हृद्यं च मच्छल्यं मिहाद्यान्तैः मिहाद्यादिभिर्मकरैः ॥ ३२ ॥

हे०—अनाहर्णाय शल्यं हस्तस्पृशः मिहादिमकरवर्भिकर्कटकान्तैः ॥ ३२ ॥

अहृद्यं व्रणमंस्थानाद्दृष्ट्वं शक्यते यतः ।
कंकर्षुगाहकुरगशर्मावायमान्तैः ॥ ३३ ॥

स०—अहृद्यं यत् व्रणमंस्थानाद्दृष्ट्वं शक्यते यतः कंकर्षुगाहकुरगशर्मावायमान्तैः ॥ ३३ ॥

प०—अहृद्यं शल्यं व्रणमंस्थानाद्दृष्ट्वं शक्यते यतः यस्माच्छर्करादेस्तान् यत्तु शक्यते यतः यस्माच्छर्करादेस्तान् यत्तु शक्यते यतः ॥ ३३ ॥

हे०—अनाहर्णाय शल्यं व्रणमंस्थानाद्दृष्ट्वं शक्यते यतः यस्माच्छर्करादेस्तान् यत्तु शक्यते यतः ॥ ३३ ॥

मेदंशाभ्यां त्वगादिस्थम् ॥ ३४ ॥

स०—मेदंशाभ्यां त्वगादिस्थम् ॥ ३४ ॥

प०—मेदंशाभ्यां त्वगादिस्थम् ॥ ३४ ॥

हे०—मेदंशाभ्यां त्वगादिस्थम् ॥ ३४ ॥

नालाभ्यां शुपिरं हरेत् ॥ ३५ ॥

स०—शुपिरं नालाभ्यां त्वगादिस्थम् ॥ ३५ ॥

प०—शुपिरं नालाभ्यां त्वगादिस्थम् ॥ ३५ ॥

हे०—शुपिरं नालाभ्यां त्वगादिस्थम् ॥ ३५ ॥

शुषिरस्थं तु नलकैः ॥ ३६ ॥

स०—शुषिरस्थं पुनः शल्यं नलकैर्नाडीयंत्रैराकर्षेत् ॥ ३६ ॥

प०—शुषिरप्रदेशस्थं शल्यं नलकैर्नाडीयन्त्रैः हरेत् ॥ ३६ ॥

हे०—नाडीयंत्राहार्यं शल्यमाह—शुषिरस्थमिति ३६ ॥

शेषं शेषैर्यथायथम् ॥ ३७ ॥

स०—शेषं शल्यं शेषैर्यत्रैर्यथायोगमाहरेत् ॥ ३७ ॥

प०—शेषं शल्यं यदशक्यं शेषैर्यन्त्रैरिहानुगतैरिहानुकैः शिलादिभिर्हरेत् । यथायथं यथास्वम् । यत्र ययोग्यं तेन तदाहरणं कुर्यात् ॥ ३७ ॥

हे०—शेषयंत्राहार्यं शल्यमाह—शेषमिति ॥ ३७ ॥

शस्त्रेण वा विशस्थादौ ततो निर्लोहितं व्रणम् । कृत्वा घृतेन संस्वेद्य बद्ध्वाऽऽचारिकमादिशेत् ॥

स०—शस्त्रेण वा पूर्वं विशस्य मांसादींश्छित्त्वा ततोऽन्तरमपनीतरक्तं व्रणं विधाय सर्पिषा स्वेदयित्वा वस्त्रपट्टादिना सर्पिर्मधु बद्ध्वा आचारिकं सहविध्युक्तमुष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिकमादिशेत् कथयेत् ॥ ३८ ॥

प०—तथाप्यशक्यमाहर्तुं शल्यं शस्त्रेण पूर्वं विशस्य मांसादीन् छित्त्वाऽनन्तरमाहरेत् । ततोऽनन्तरं निर्हृतशल्यं शरीरदेशं निर्लोहितं कृत्वा घृतेन व्रणं संस्वेद्य स्वेदयित्वा बद्ध्वाऽनन्तरमाचारिकं स्नेहोक्तमाचारविधिमादिशेत् । उपदिशेत्कथयेत् ३८

हे०—विशस्य विदार्थं निर्लोहितं स्मृतरक्तम् आचारिकमाहारविहारादिनियमम् ॥ ३८ ॥

सिरास्नायुविलग्नं तु चालयित्वा शलाकया ३९

स०—सिरास्नायुविलग्नं पुनः शल्यं शलाकया चालयित्वा शिथिलीकृत्याहरेत् ॥ ३९ ॥

प०—शिरास्नायुविलग्नं शल्यं शलाकया अग्रेण चालयित्वाऽभिमोच्यहरेत् ॥ ३९ ॥

हे०—शिरास्नायुविलग्नमिति ॥ ३९ ॥

हृदये संस्थितं शल्यं त्रामितस्य हिमांशुना ।

ततः स्थानांतरं प्रातमाहरेत्तद्यथायथम् ॥ ४० ॥

स०—हृदये यदाश्रितं शल्यं तच्छीतजलेन त्रामितस्य स्थानांतरांतरं ज्ञात्वा यथायथं यथास्वं विशिष्येन्न निर्हरेत् ॥ ४० ॥

प०—शीतजलेन तन्नासनान् स्थानान्तरमन्यस्थानं प्राप्तं गतं ज्ञात्वाहरेत् । यथायथं यथाम्बं योग्यैरिति यावत् ॥ ४० ॥

हे०—हृदयलग्नस्य शल्यस्योपायमाह—हृदये तत्र । यथायथं स्थानानुरूपेण यंत्रेण ॥ ४० ॥

यथामार्गं दुराकर्षमन्यतोऽप्येवमाहरेत् ॥ ४१ ॥

स०—अन्यतोऽप्यन्यदेशस्थमपि शल्यं दुराकर्षं दृष्ट्वेनाक्रष्टुं शक्यते तत्स्वमार्गं नयेत् तदेवमेवाहरेत् । यथा हृदयस्थं शल्यं स्थानांतरं प्राप्ते निर्हरेत् तथा यथामार्गं मार्गानतिक्रमेणाप्यन्यदेशस्थमपि शल्यमाकर्षणीयम् ॥ ४१ ॥

प०—यथामार्गं येन मार्गेण प्रविष्टं तच्छल्यं दुराकर्षं दुराहारमन्यतोऽप्येवमनवरुद्धमार्गं पाटयित्वाऽऽहरेत् ॥ ४१ ॥

हे०—यथामार्गं मार्गानुरूपेण शोधनेन दुराकर्षं हृदयादाक्रष्टुमशक्यं हृदयोपायमन्यत्रातिदिशति—अन्यत इति ॥ ४१ ॥

अस्थिदृष्टे नरं पद्भ्यां पीडयित्वा विनिर्हरेत् ।

स०—अस्थिदृष्टेऽस्थि दृष्टे स्पष्टे सति शल्ये नरं बलवंतं पद्भ्यां पीडयित्वा आक्रम्य तच्छल्यं विनिर्हरेत् । अस्थिनष्ट इति वा पाठः ॥ ४२ ॥

प०—अस्थि दृष्टं येन शल्येन तस्मिन्नरं पुरुषं शल्यवन्तं पद्भ्यां पादाभ्यां पीडयित्वाऽऽक्रम्य तच्छल्यं यन्त्रेण निर्हरेत् अपकर्षेत् ॥ ४२ ॥

हे०—अस्थिमग्नस्योपायमाह—अस्थिदृष्ट इति ॥ ४२ ॥

इत्यशक्ये सुबलिभिः सुगृहीतस्य किंकरीः ४३ ॥

स०—इत्यशक्येऽनेनाऽपि प्रकारेणाक्रष्टुमशक्ये शल्ये किंकरीभृत्यैर्महाबलैः सुगृहीतस्य सुप्लवष्टव्यस्य नरस्य शल्यं वैद्यः क्लृप्तमुखादिना निर्हरेत् ॥ ४३ ॥

प०—इत्यनेन प्रकारेणाशक्ये शल्ये आक्रुष्टु
मुषलिभिर्वलवद्भिः सुगृहीतस्य सुष्ठु वद्धस्य
पुंसः किङ्करैराज्ञाकारिभिर्भृत्यैराकर्षेत् यन्त्रेण
आहयित्वा ॥ ४३ ॥

हे०—पूर्वोपायाशक्यस्योपायांतरमाह—इत्यशक्य
इति । सुगृहीतस्य मुषाल्ये अंगे सम्यक् घृतस्य ॥ ४३ ॥

तथाऽप्यशक्ये वारंगं वक्रीकृत्य धनुर्ज्यया ।
सुबद्धं वक्रकटके वध्नीयात्सुसमाहितः ॥
सुसंयतस्य पंचांग्या वाजिनः कशयाऽथ तम् ।
ताडयेदिति भूर्धानं वेगेनोन्नमयन् यथा ॥
उद्धरेच्छल्यम् ॥ ४४ ॥

म०—तथाप्यशक्य एवमपि शल्य आहर्तुमशक्ये
वारंगं शस्त्रादिमयस्य शल्यस्य शिखाकारं तद्वक्रीकृत्य
कुटिलतां प्राप्य ततो धनुर्ज्यया शस्त्रादिमय्या
सुबद्धं कृत्वाऽनंतरं वाजिनोऽश्वस्य वक्रकटके वध्नीया-
द्वैद्यः । किंभूतः । सुसमाहितस्तद्गतमनाः । किंभूतस्य
वाजिनः । सुसंयतस्य सुष्ठु शोभनं कृत्वा वद्धस्य । कथं
सुसंयतस्य । पंचांग्या पंचानामंगानां चतुर्णां पादानां
मुखसहितानां समाहारः पंचांगी बन्धविशेषस्तथा पंचांग्या
वद्धस्यानंतरं वाजिनं कशया चर्मवर्ध्या इत्येवं ताडयेत् ।
यथा स वाजी भूर्धानमुन्नमयन्नुत्क्षिपन् वेगेन बलेना-
ऽऽक्रान्त्या शल्यमुद्धरेत् ॥ ४४ ॥

प०—तथाप्याहर्तुमशक्ये शल्ये वारङ्गं शल्यवृन्तं
वक्रीकृत्य प्रयुज्य कुटिलतां नीत्वा धनुर्ज्यया धनु-
र्गुणेन एकतो वद्धमन्यतो वाजिनोऽश्वस्य वक्र-
कटके वध्नीयात् वैद्यः सुसमाहितो यत्नपरः ।
सुसंयतस्याचपलस्य पञ्चाङ्ग्या वद्धस्य पञ्चाना-
मङ्गानां समाहारः पञ्चाङ्गी बन्धविशेषः तथा सुसं-
यतस्य वद्धस्यानंतरं वाजिनं कशया ताडयेत्
हन्यात् । यथोन्नमयन् भूर्धानं वेगेन बलेन संरम्भे-
णाक्रान्त्या तच्छल्यमुद्धरेदाहरेत् ॥ ४४ ॥

हे०—एवमप्यशक्यस्योपायमाह—तथापीति । वारंगः
शस्त्रमस्तके शिखाकारोऽवयवः, पंचांगी चतुर्षु चरणेषु
मुखे च बन्धविशेषः । तं वाजिनम् इति शब्दस्तथार्थः । शिर-
सि स्थित्य वेगेन यथा शल्यमुद्धरेत् तथा ताडयेत् ॥ ४४ ॥

एवं वा शाखायां कल्पयेत्तरोः ॥ ४५ ॥

स०—अथैवमनेन प्रकारेण वारंगं वक्रतां नीत्वा
धनुर्ज्यया सुबद्धं संपाद्य सुसमाहितो भिषग्वृक्षस्य
शाखामानमय्य धनुर्ज्यया सुबद्धं तस्यां वध्नीयाच्छल्या-
कर्षणार्थम् । अत्र च या शाखा किंकरहस्तादिमु-
क्तमात्रोर्ध्वमुन्नमय्य मनाक् शल्यमुद्धरति तादृशी कल्प-
नीया ॥ ४५ ॥

प०—एवमनेन प्रकारेण शाखायां कल्पयेत् वृक्षस्य
रूढ्या धनुर्ज्यया पूर्ववद्धृत्वा वारङ्गमेकतोऽन्यतो
वृक्षशाखां शल्यमुद्धरेत् ॥ ४५ ॥

हे०—पूर्वोपायासंभवे उपायांतरमाह—एवमिति ॥ ४५ ॥

बद्धा दुर्बलवारंगं कुशाभिः शल्यमाहरेत् ४६ ॥

स०—दुर्बलं तनु वारंगं यस्य शल्यस्य तच्छल्यं
कुशाभिर्वशादिकं विकारिभिर्बद्धा शल्यमाहरेत् ॥ ४६ ॥

प०—दुर्बलं तनु स्वल्पं वारङ्गं यस्य शल्यस्य
तद्दुर्बलवारङ्गं शल्यं कुशाभिश्चाभिर्वशादिकं विकारि-
भिर्वद्धृत्वाऽऽहरेदाकर्षेत् ॥ ४६ ॥

हे०—दुर्बलवारंगस्योपायमाह—बद्ध्वेति । कुशाभिः कंबि-
काभिः ॥ ४६ ॥

श्वयथुग्रस्तवारंगं शोफमुत्पीड्य युक्तितः ॥ ४७ ॥

स०—श्वयथुना ग्रस्तमाच्छादितं वारंगं यस्य शल्यस्य
तच्छल्यमाहरेत् । कथम् । युक्तितो यथा युज्यते तथा
शोफमुत्पीड्योर्ध्वं पीडयित्वा ॥ ४७ ॥

प०—श्वयथुना ग्रस्तः छादितो वारङ्गो यस्य तच्छ-
ल्यं युक्तितः श्वयथुमुत्पीडयाहरेत् ॥ ४७ ॥

हे०—शोफाग्रस्तवारंगस्योपायमाह—श्वयथ्विति ४७ ॥

मुद्राहतया नाड्या निर्घात्योत्तुंडितं हरेत् ।

स०—उत्तुंडितं शल्यं बुद्बुदवदभिमुखीभूतं नाड्या
निर्घात्य चालयित्वा हरेत् । किंभूतया । मुद्रेणाहतया
मुद्राग्रहणमुपलक्षणार्थम् । पाषाणादिभिरप्याहतयो-
त्तुंडितमाहरेदिति वेद्यम् ॥ ४८ ॥

प०—शल्यमुत्तुण्डितं नाड्या यन्त्रेण मुद्रेणाह-
तया निर्घातितयाऽऽहरेत् ॥ ४८ ॥

हे०—शोफोत्पीडनेन वारंगमुद्धात्र्य उत्तुंडितस्योपाय-
माह—मुद्गरेति ॥ ४८ ॥

तैरेव चाऽऽनयेन्मार्गममार्गोत्तुंडितं तु यत् ४९ ॥

स०—तैरेव मुद्गरादिभिराहतैरमार्गोत्तुंडितममार्गो-
त्तुंडितं मार्गमानयेत् प्रापयेत् ॥ ४९ ॥

प०—तैरेव मुद्गरेणैव विचाल्य शल्यं मार्ग-
मानयेत् । पश्चाद्यथामार्गं नीत्वा हरेत् ॥ ४९ ॥

हे०—तेनैव नाडीं विना मुद्गरेणैव निर्घात्य आमार्गोत्तु-
ंडितस्योपायमाह—नयेदिति । तत्तु श यं मार्गं नयेत् ।
मार्गनयनपूर्वकमाहरेत् ॥ ४९ ॥

मृदित्वा कर्णिनां कर्णं नाड्यास्येन निगृह्य वा ।

स०—कर्णः कर्णौ वा विद्येते येषां ते कर्णिनो
भ्रूडादयस्तेषां कर्णं मृदित्वा भक्त्वा शल्यं निर्हरेत् ।
अथवा नाड्यास्येन नाडीमुखेन निगृह्य निर्हरेत् ।
नाडी पंचमुखच्छिद्रेत्येवमादिग्रंथनिर्दिष्टैर्नाडीयंत्रैर्निर्ह-
रित्यर्थः ॥ ५० ॥

प०—कर्णिनां कर्णवतां शल्यानां मृदित्वा
संश्रुभ्य शिथिलतां नीत्वा शल्यं नाड्यास्येन
नाडियन्त्रेण यथास्वं वंशादिना निगृह्यावष्टभ्य
निर्हरेत् ॥ ५० ॥

हे०—निर्घातनेनैव कर्णयुक्तस्योपायमाह—मृदित्वाति ।
निर्गमप्रतिबंधकः शल्यावयवः कर्णकारत्वात्कर्णः तं मृदित्वा
संक्षोदनेन शिथिलीकृत्य अथवा नाड्यास्येन नाडीयंत्रमुखेन
निगृह्य निष्पीडनेनैकीकृत्य ॥ ५० ॥

अयस्कांतेन निष्कर्णं विवृतास्यमृजुस्थितम् ५१ ॥

स०—अयस्कांतेन लोहाकर्षकमणिविशेषेण निष्कर्णं
शल्यं तथा विवृतमुखम् ऋजु स्पष्टं कृत्वाऽर्वास्थितं निर्ह-
रेत् ॥ ५१ ॥

प०—निष्कर्णमकर्णं वा शल्यं विवृतास्यमनल्प-
व्रणमुखमृजुस्थितमनुलोमगतमयस्कांतेन मणिविशे-
षेणाहरेत् ॥ ५१ ॥

हे०—निष्कर्णस्योपायमाह—अयस्कांतेनोति । अय-
स्कांतो लोहाकर्षणपाषाणः । विवृतास्यमृजुस्थितामिति ।
निष्कर्णस्य विशेषणम् ॥ ५१ ॥

पक्वाशयगतं शल्यं विरेकेण विनिर्हरेत् ॥ ५२ ॥

स०—पक्वाशये स्थितं शल्यं विरेचनेनविशेषेण
निर्हरेत् ॥ ५२ ॥

प०—पक्वाधाने स्थितं शल्यभूतमन्नादि विरेकेण
निर्हरेत् ॥ ५२ ॥

हे०—पक्वाशयगतस्योपायमाह—पक्वाशयगतमिति ५२

दुष्टवातविपस्तन्यरक्ततायादिचूर्षणः ॥ ५३ ॥

स०—दुष्टवातादीनि चूर्षणेनिर्हरेत् । चूर्षणरिति
बहुवचननिर्देशाच्छृंगादिभिरिति बोध्यम् ॥ ५३ ॥

हे०—दुष्टवातादीनामुपायमाह—दुष्टवातांति । चूर्षणः
शृंगादिभिः ॥ ५३ ॥

कंठस्रोतोगतं शल्यं सूत्रं कंठं प्रवेशयेत् ।

विसेनात्ते ततः शल्यं विसं सूत्रं समं हरेत् ॥ ५४ ॥

स०—कंठस्रोतःस्थं शल्यं सूत्रं कार्पासादिजं विसेन
कंठे प्रवेशयेत् । विससंलग्नं सूत्रं कृत्वा शल्यानिर्हरणाय
प्रवेशयेदित्यर्थः । आत्ते गृहीते शल्यं विससंलग्नं-
ऽन्तरं शल्यं विससूत्रं समं तुल्यकालमाहरेत् ॥ ५४ ॥

प०—कण्ठस्रोतोगतं तत्रस्थं शल्यं सूत्रं कार्पासा-
दिमयं कण्ठे प्रवेशयेत् । विसासकं विलग्नं विसेन
सह सूत्रं कृत्वा ततोऽन्तरमात्ते गृहीते विसेन
शल्यं विससूत्रेण समं तुल्यकालमाहरेत् ॥ ५४ ॥

हे०—कंठगतस्यापायमाह—कंठस्रोत इति । विसेन
मृणालेन आत्ते गृहीते ॥ ५४ ॥

नाड्याऽग्नितापितां क्षिप्वा शलाकामप्स्थिरी-
कृताम् ।

आनयं जातुषं कंठात् ॥ ५५ ॥

स०—जातुषं शल्ये कंठस्रोतःप्रविष्टं तज्जातुषं शल्यं
कंठादानयेत् । कथमित्याह । शलाकां कंठे क्षिप्वा ।
कथम् । नाड्या नाडीयंत्रेण प्रक्षिप्य कंठदाहपरिहरणा-
र्थम् । कीदृशीं शलाकाम् । अद्भिः स्थिरीकृतां निर्वा-
पणद्वारेण । तां तथाविधां शलाकां कृत्वा नाड्यैव
जातुषं शल्यं कंठादानयेदाकर्षयेत् । जातुषमित्यत्र ऋजु-
जतुनोः पुगित्यण् पुगागमश्च ॥ ५५ ॥

५०—कण्ठस्रोतःप्रविष्टं जलुमयं शल्यं कण्ठादा-
नयेदक्षिपेत् । नाड्या नाडीयन्त्रेण शलाकाम-
म्रितापितां प्रक्षिप्य कण्ठदाहपरिहारार्थमथ तां गृही-
तशल्यामस्थिरीकृतां शीताभिरद्भिः परिषिच्य
स्थिरीभूतामाहरेत् ॥ ५५ ॥

हे०—जातुपस्यापायमाह—नाड्यामीति । अग्नित-
पितां शलाकां नाड्या कण्ठे क्षिप्त्वा ततोऽस्थिरीकृतामपां
पानेन स्थिरीकृतां शल्यसंलम्भां कृत्वा जातुषं लाक्षाभयं शल्यं
कण्ठादानयेत् ॥ ५५ ॥

जतुदिग्धामजातुषम् ॥ ५६ ॥

स०—अजातुषं दाहवेष्वादिमयं शल्यं कण्ठस्रोतः-
स्थितं जतुदिग्धां लाक्षालितां शलाकामम्रितापितां
नाड्या क्षिप्त्वा पूर्ववदपहरेत् । जतुदिग्धामित्युपलक्ष-
णार्थम् । सिक्थादिदिग्धामपि । यथा शलाकया हतुं
प्रयुज्यते तथा कृतेति वेद्यम् ॥ ५६ ॥

५०—जतुदिग्धं जातुपमजातुषं शल्यमेवं प्रतप्तां
जतुप्रतप्तां शलाकां नाड्या कृत्वा स्थिरीभूता-
मानयेत् ॥ ५६ ॥

हे०—अजातुपस्यापायमाह—जतुदिग्धामिति । जतुदिग्धां
लाक्षालितां शलाकां पूर्ववच्छल्यसंलम्भां कृत्वा जातुपादन्य-
च्छल्यमाहरेत् ॥ ५६ ॥

केशोदुकेन पीतेन द्रवैः कण्टकमाक्षिपत् ।

सहसा सूत्रबद्धेन वमतः ॥ ५७ ॥

स०—कण्टकं मत्स्यादिकमांससंसेन भुक्तं कण्ठस्रो-
तसि स्थितं द्रवैः पानीयादिभिः सह पीतेन । केशो-
दुकेनाऽऽक्षिपेत् । केशानां समूहः केशोदुकं तेन ।
किंभूतेन केशोदुकेन । सूत्रबद्धेन सूत्रप्रथितेन । वमतो
वमनमाचरतः । कण्टकमंकदेशसक्तसूत्रं सहस्रैवा-
ऽऽक्षिपेत् । एवं च वमनद्रव्यसंस्कृतैर्द्रवैः केशोदुकं
पातयमित्यवतिष्ठते ॥ ५७ ॥

५०—केशानां समूहः पिण्डः केशोन्दुकस्तेन
पीतेन द्रवैः पानीयादिभिः कण्टकं वातकण्टकम-
न्यद्वारा त्वगस्थिशल्यं कण्ठस्रोतःस्थितमाक्षिपेत्
आकर्षणं सहस्रैव । तेन सूत्रबद्धेन सतावृत्तैः पीतेन
वमतश्च पुंसः ॥ ५७ ॥

हे०—मत्स्यादिकंकटकस्योपायमाह—केशोदुकेनेति ।
सूत्रबद्धेन केशोदुकेन केशपुजेन द्रवैः सह पीतेन वमतः
सहसा कण्टकमाहरेत् ॥ ५७ ॥

तेन चतुरत् ॥ ५८ ॥

स०—तेन कण्टकेनेतरत् केशोदुकं प्रमादपीत-
माहरेत् । क्षतकण्टश्च त्रिफलां मधुघृतसितोपेतामनुकण्टं
लिह्यात् । सुश्रुते चोक्तम् । अस्थिशल्यमन्यद्वा तिर्य-
कंटासक्तमवेक्ष्य केशोदुकं दृढैकसूत्रबद्धं द्रवमक्तोपहितं
पाययेदाकंठाच्च पूर्णकोष्ठं वामयेद्वमतश्च शल्यैकदेश-
सक्तं ज्ञात्वा सूत्रं सहसा त्वाक्षिपेत् । मृदुना वा दंत-
धायनकूर्चकेनापहरेत् प्रणुद्वेति ॥ ५८ ॥

हे०—केशोदुकस्योपायमाह—तेनेति । तेन कण्टकेन द्रवैः
सह पीतेन इतरत्केशोदुकमाहरेत् ॥ ५८ ॥

अशक्यं मुखनासाभ्यामाहर्तुं परतो नुदेत् ५९ ॥

स०—मुखनासागतं शल्यं मुखनासाभ्यामाक्रष्टुं-
मशक्यमाहर्तुं यन्न शक्यते तत्परतो नुदेत्प्रकृतत्वान्मु-
खात् परतो नासायाश्च परतः । तस्माद्येन केनचिदुपा-
येन कोष्ठं नयेदिति गम्यते ॥ ५९ ॥

५०—मुखनासाभ्यामाहर्तुमाक्रष्टुं यन्न शक्यते
तत्परतो नुदेत् प्रेरयेत् । अन्तं नयेदित्यर्थः ॥ ५९ ॥

हे०—ऊर्ध्वमाहर्तुमशक्यस्योपायमाह—अशक्यमिति ।
परतो नुदेत्कोष्ठं नयेत् ॥ ५९ ॥

अप्यानस्कंधवाताभ्यां ग्रासशल्यं प्रवेशयेत् ६० ॥

स०—ग्रासः शल्यमिव ग्रासशल्यं कंठासक्तमंतः-
कोष्ठांतं नयेत् । कथम् । अपां पानमप्यानं तेन ।
तथा स्कंधघातेन । स्कंधस्य मुष्टिघातेन हननं स्कंध-
वातः ॥ ६० ॥

५०—शल्यकार्यकरणात् कण्ठासक्तो ग्रासः कवलः
तथाविधं ग्रासशल्यमन्तःकोष्ठाख्यमम्बुपानेन तथा
स्कन्धस्य मुष्टिघातेन प्रवेशयेत् ॥ ६० ॥

हे०—ग्रासशल्यस्योपायमाह—अप्यानेति । अप्यान-
मुदकपानम् ॥ ६० ॥

सूक्ष्माक्षिब्रणशल्यानि क्षौमावालजलैर्हरेत् ॥६१॥

स०—अक्षिणी च ब्रणश्च तत्र शल्यान्यक्षिब्रण-
शल्यानि सूक्ष्माणि च तान्यक्षिब्रणशल्यानि च सूक्ष्मा-
क्षिब्रणशल्यानि तानि क्षौमादिभिर्निहरेत् । योग्यता-
वशात् कदाचित् क्षौमेन कौशेयेन कदाचिद्वालेन
कदाचिजलेन च निहरेत् ॥ ६१ ॥

प०—सूक्ष्माण्यक्षिब्रणशल्यानि क्षौमादिभिर्लि-
भिर्निहरेत् अपानयेत् । क्षौमं दुकूलम् । वालाः
केशाः ॥ ६१ ॥

हे०—सूक्ष्माणामक्षिगतानां ब्रणगतानां चोपायमाह—
सूक्ष्माक्षीति ॥ ६१ ॥

नदीतडागादिपतितस्याऽकस्मान्नस्यावश्यं यज्जल-
मंतरे प्रविशेत्तज्जलं शल्यवदंतःस्थितं निहर्षयामिति तदु-
पायं दर्शयितुमाह—

अपां पूर्णं विधुनुयादवाक्शिरसमायतम् ।
वामयेद्वाऽऽमुखं भस्मराशौ वा निखनेन्नरम् ॥६२॥

स०—अपां पूर्णं नरं विधुनुयात् । किंभूतम् । अवाक्-
शिरसमवागधः शिरो मूर्ध्ना यस्य तम् । तथा आयतं
दीर्घं कृत्वा । तथा तं नरं वामयेद्वैद्यः । अथवा आमुखं
मुखं यावद्भस्मराशौ न्यसेत् । तथोक्तम् । उदक-
पूर्णस्य चक्राधारोपणेनोदकनिःसारः कार्य इति ॥ ६२ ॥

प०—अपां पूर्णं नरं विधुनुयात् विधुन्वीत ।
अवाक्शिरसमवाक् अधः शिरो यस्य तं तथाभूतं
यथायतं दीर्घं कृत्वा तं वामयेत् । वा पर इत्यर्थः ।
अथवा भस्मराशौ निखनेनामुखमामुखात्प्र-
क्षिपेत् ॥ ६२ ॥

हे०—सर्वांगगतस्योदकशल्यस्योपायमाह—अपां पूर्णमि-
ति । विधुनुयात्कम्पयेत् वामयेच्च चमनद्रव्यैः । अथवा मुखप-
र्यंतं भस्मराशौ निखनेत् ॥ ६२ ॥

कर्णेऽम्बुपूर्णं हस्तेन मथित्वा तैलवारिणी ।
क्षिपेदधोमुखं कर्णं हन्याद्वा चूषयंत वा ॥६३॥

स०—कर्णेऽम्बुना पूर्णं सति तैलवारिणी क्षिपेत् ।
किं कृत्वा । हस्तेन मथित्वा विलोडय । तथाऽधोमुखं
कर्णं हन्याद्वा । अथवा चूषयेच्छृंगादिभिः ॥ ६३ ॥

प०—जलपूर्णं कर्णं तैलवारिणी क्षिपेत् । हस्तेन
मथित्वा विलोडयैकतामापाय । तथाऽधोमुखं कर्णं
पार्श्वविनतं कृत्वा हस्तेन हन्यात् । नाड्या वा
चूषयेदिति ॥ ६३ ॥

हे०—कर्णगतस्योदकशल्यस्योपायमाह—कर्णेऽम्बुना
आचूषयेत् शृंगादिभिः ॥ ६३ ॥

कीटे स्नातो गतं कर्णं पूरयत्त्वणांभुना ।
शुक्तेन वा सुखोष्णेन मृते क्लृप्तं विधिः ॥६४॥

स०—कीटे पिपीलिकाशतपद्मादीं मोनःस्थितं
तोदगौरखवदनादिभिरनुमिने कर्णं लवणांभुना पूरयेत् ।
अथवा शुक्तेन पूरयेत् । किंभूतेन । सुखोष्णेन । मृते
पुनस्तस्मिन् कीटे क्लृप्तं विधिः कार्यः ॥ ६४ ॥

प०—कीटे शतपद्मादीं कर्णमोनःप्रविष्टं कर्णं
लवणांभुना पूरयेत् । शुक्तेन वा पूरयेत् । सुखो-
ष्णेन तथा लवणांभुनापि सुखोष्णेन पूरयेत् ।
तत्रैव मृते कीटके क्लृप्तं विधिः कार्यः । कर्ण-
स्त्रावो रक्तप्रतिवाहोक्तश्च ॥ ६४ ॥

हे०—कर्णगतस्य कीटशल्यस्योपायमाह—कीटे कर्णं
लवणांभुना लवणशुक्तेनांभुना ॥ ६४ ॥

जातुषं हेमरूप्यादिधातुजं च चिगस्य नम ।
ऊष्मणा प्रायशः शल्यं देहजेन विलीयते ॥६५॥

स०—जातुपादिशल्यं देहजेनोष्मणा चिगस्य नम
प्रायशो विलीयते ॥ ६५ ॥

प०—हेमरूप्यादिधातुजं शल्यं चिरस्थितं प्रायशो
बाहुल्येन विलीयते विलीनं सम्पद्यते ॥ ६५ ॥

हे०—जातुपादिशल्यं देहोष्मणेन विलीयते नमः—
जातुपमिति । विलीयते विनश्यति ॥ ६५ ॥

मृद्रेणुदारुशृंगास्थिदंतबालापलानि च ।
शल्यानि न विशीर्यते शरीरे मृन्मयानि वा ॥
विषाणवेण्वथस्तालदारुशल्यं चिरादपि ।
प्रायो निर्भुज्यते तद्धि पचत्याशु पलासृजीदिव

स०—मृद्रेणुदावादिशल्यं देहोष्मणा न विलीयते ।
उपलशब्दस्य नपुंसकत्वं चिन्त्यम् । विषाणादिशल्यं
प्रायो देहजेनोष्मणा न विलीयते । अपि

निर्भुज्यते पृथग्भवति । चिरादपि न पच्यते । कुत
यथाह । नद्यस्माद्विषाणादिशल्यं शीघ्रमेव पलासृजी
पचति । अतो मांसरक्तपाकादेहेजेन चोष्मणा
प्रायो निर्भुज्यते ॥ ६६ ॥

प०—मृद्वेणुद्वार्यादीनि शल्यानि देहजेनोष्मणा न
विलीयन्ते न विलयं यान्ति । विषाणशल्यं वेणु-
शल्यमयश्शल्यं चिरस्थितं प्रायशो बाहुल्येन देह-
जेनोष्मणा निर्भुज्यते कुटिलतां नीयते । तद्विषा-
णादिमयं शल्यं पलासृजी मांसरक्ते पचति पाकं
नयति ॥ ६६ ॥

हे०—मृदादिशल्यं देहोष्मणा न विलीयत इत्याह—
विषाणोऽपि । एतेन मृदादिशल्यं चिराद्विलीयत इत्युक्तं
नशति । विषाणवेणुशल्यमयत्रोपादानं विलयनाविलयनद-
न्वयम् । विलयनाभावे हेतुमाह—प्राय इति । निर्भुज्यते
प्रायः कानि तत् अविलयनं शल्यं कुटिलीभावकृतेन
शोभेण यो मांसरक्तपाकस्तेन बहिरेव निर्याति नतु विलि-
नं इत्यर्थः । प्रायःग्रहणं सूचितं हेतुं विनाप्यविलयनं
कथितम् ॥ ६६ ॥

शल्यं मांसावगाढं च स दंशं न विदह्यत ।

ततस्तं मर्दनस्वेदशुद्धिकर्षणवृंहणैः ॥

तीक्ष्णोपनाहपानान्नघनशस्त्रपदांकनैः ।

पाचयित्वा हरेच्छल्यं पाटनैषणभेदनैः ॥ ६७ ॥

म०—मांसावगाढं मांसांतर्निगूढं शल्ये सति यदि
स देशो न विदह्यते पच्यते । यत्र तु तिष्ठति शल्यं ततस्तं
मर्दनेन स्वेदेन वा कदाचित् शुद्धया वमनादिकया कदा-
चित्क्षणेन कदाचिद्बृंहणेन कदाचित्तीक्ष्णोपनाहेन क-
दाचित्तीक्ष्णान्नपानेन । तीक्ष्णशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धः ।
कदाचिद्घनशस्त्रपदांकनैः । शस्त्रस्य पदानि । घनानि
संहतानि च तानि शस्त्रपदानि च तेषामेकं लक्षणं तैः
मर्दनादिभिरेकेन द्वाभ्यां सर्वेषां यथाक्रमं पूर्वं शल्यं पाच-
यित्वा ततः पाटनैर्व्रणभेदनैर्हरेत् ॥ ६७ ॥

प०—मांसावगाढं मांसनिगूढं शल्ये स चेच्छ-
रीरावयवां न विदह्यते न पच्यते तत्र तिष्ठति शल्यं
मर्दनादिभिरुपायैः पाचयित्वा शल्यमाहरेत् । मर्द-

नेन हस्तोन्मथितेन तथा स्वेदनोपनाहादिना शुद्धया
वमनविरेचनादिकया कर्शनेन कार्श्योंत्पादेनेन
लङ्घनादिना बृंहणेन बृहत्त्वकारिणा मांसाद्युपयो-
गक्रमेण तीक्ष्णोपनाहेन तीक्ष्णद्रव्यबन्धनेन तथा
पानेनान्नेन च तीक्ष्णेन । शस्त्रस्य पदानि शस्त्रपदानि
घनानि संनिहितानि तेषामेकं लक्षणं तैर्मर्दना-
दिभिः पूर्वशल्यं पाचयित्वा पाटनेनान्वेषणेन भेद-
नेन चाहरेत् ॥ ६७ ॥

हे०—विदाहोपायमाह—शल्यं इति ॥ ६७ ॥

शल्यप्रदेशयंत्राणामवेक्ष्य बहुरूपताम् ।

तैस्तैरुपायैर्मतिमान् शल्यं विद्यात्तथाऽऽहरेत् ॥

स०—शल्यानि धातुविषाणवेण्वादिजानि । प्रदे-
शास्त्वङ्मांसादयः । यंत्राणि स्वस्तिकादीनि । तेषां बहु-
रूपतामवेक्ष्य नानाकारतां ज्ञात्वा तैस्तैरुपायैरुक्तानु-
क्तैर्विज्ञानसाधनैः कारणैर्मतिमान् भिषक् जानीयात्
शल्यं तथाऽऽकर्षेदिति । संग्रहे चोक्तम् । व्रणे प्रसन्ने
प्रातिषु नातिस्पर्शसाहिष्णुषु । अल्पे शोफे च तापे च
निःशल्यमिति निर्दिशेदिति शल्याहरणविधिः ॥ ६८ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया-

मष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुंदराख्याया-

मष्टाधिशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

प०—शल्यानि विषाणखण्डादीनि । प्रदेशास्त्व-
ङ्मांसादयः । यन्त्राणि स्वस्तिकयन्त्रादीनि तेषां
बहुरूपतामवेक्ष्य ज्ञात्वा तैस्तैरुपायैरुक्तानुक्तैर्विज्ञान-
साधनहेतुभिर्मतिमान् बुद्धिमान् शल्यं विद्याज्जा-
नीयात् । तथाऽऽहरेदाकर्षेत्तैस्तैरुपायैरिति भद्रम् ॥ ६८

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने शल्या-
हरणविधेरष्टाधिशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

हे०—शल्ये अनुकूलसंग्रहार्थमुपायमाह—शल्यप्रदे-
शेति ॥ ६८ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने शल्योद्धृतिप्रकरणं
सामस्त्येन निरूपितम् ॥ २८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं शस्त्रकर्मविध्यध्यायः प्रस्तूयते ।
यतोऽनंतरातीतेऽध्याये शस्त्रेण वा विशस्यादावित्युक्त-
मतस्तस्यैव शस्त्रकर्मणो विधानं वक्तुं युक्तमित्याह—

अथाऽतः शस्त्रकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः॥

स०—शस्त्रस्य कर्म शस्त्रकर्म शस्त्रावधारणाय क्रिया
तस्य विधिरितिकर्तव्यता शस्त्रकर्मविधिस्तम् । शेषं
पूर्ववत् ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भेऽयं सम्बन्धः । शस्त्रेण विकर्षणं
कृत्वा किञ्चिच्छल्यमाहरणीयमित्यतोऽस्यारम्भः ।
शस्त्रस्य कर्म शस्त्रकर्म शस्त्रावधारणा क्रिया तस्य
विधिरितिकर्तव्यता तमध्यायं व्याख्यास्यामः॥१॥

हे०—शस्त्रकर्मविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-
अथेति ॥ १ ॥

—अथ ग्रंथारम्भे निर्देष्टुं युक्तस्याऽपि शस्त्र-
विधेः पश्चाद्यद्यं शस्त्रकर्मविधिस्ततः शस्त्रकर्मग्रंथ
एवाऽऽदौ निर्देष्टुं युक्तः प्राक् शस्त्रकर्मणश्चेष्टं भोजयेद-
न्मतानुरमित्यादि न तु व्रणः संजायते प्राय इत्यादि
तत्रोच्यते । शस्त्रकर्मविधेः पूर्वं विषयो निर्देष्टुं युक्तो
यः शस्त्रकर्मविधेरुपाय इत्यस्यैव पूर्वमुपन्यासो युक्त
इत्याह—

**व्रणः संजायते प्रायः पाकाच्छ्रयथुपूर्वकात् ।
तमेवोपचरेत्तस्माद्रक्षन्पाकं प्रयत्नतः ।**

सुशीतलेपसेकास्त्रमोक्षसंशोधनादिभिः ॥ २ ॥

स०—प्रायो व्रणः पाकात्संजायते । किंभूतात् ।
श्रयथुः पूर्वं यस्य पाकस्य स श्रयथुपूर्वकस्तस्मात् ।
श्रयथुपाकमंतरेणाऽपि शस्त्राद्यभिघाताद्ब्रणो जायत
इति प्रायोग्रहणम् । यस्माच्छ्रयथुपूर्वकात्पाकाद्
व्रणः संजायतेऽतस्तमेव श्रयथुमुपचरेदुपक्रमेत् । किं
कुर्वन् । पाकं प्रयत्नेन रक्षन् । कथम् । सुशीतले-
पादिभिः । सुशीताभ्यां स्पर्शतो वीर्यतश्च लेपसेकाभ्यां

तथाऽस्त्रमोक्षणेन तथा संशोधनेन वमनेन विरेच-
नेन वा । आदिग्रहणात्कषायपानवृतपानादीनां ग्रह-
णम् ॥ २ ॥

प०—प्रायो भूयिष्ठं कृत्वा पाकाद्ब्रणो जायते ।
श्रयथुपूर्वकात् श्रयथुः पूर्वं यस्य पाकस्य तस्मा-
त्तथाविधात् पाकाद् ब्रणो जायते । ततस्तमेव
श्रयथुमेवोपचरेत् उपक्रमेत् । पाकं रक्षन् यथा
पाकोऽस्य श्रयथोर्न जायते प्रयत्नतो नावहेलया
च प्रयतो भूत्वा । कथं शीतैर्लेपैश्चन्दनादिभिः
कृतैस्तथा सेकैः परिसेकैः शीतैरेव तथास्त्रमोक्षणेन
रुधिरनिर्हरणेन संशोधनैर्वमनविरेचनादिभिः यथा
समुपलक्ष्य वातादीन् पाकभयादुपचरेत् ॥ २ ॥

हे०—शस्त्रकर्मविषयस्य व्रणस्योत्पत्तिमाह—व्रण इति ।
व्रणस्योत्पत्तिप्रतिबन्धमाह—तमेवेति । तमेव श्रयथुमेव
शस्त्रकर्मणि भेषजविधानं भेषजासाध्ये शस्त्रकर्म विधातव्य-
मिति ज्ञापनार्थम् । उक्तं हि संग्रहे द्विविधेऽपि हि व्या-
धावुपायोपेक्षे निज आगता वा भेषजविषयमतीते शस्त्र-
कर्म प्रयुज्यत इति ॥ २ ॥

तस्य च शोफस्याऽऽमपच्यमानपाकाख्या अवस्था-
स्तिस्रो भवतीत्याह—

**शोफोऽल्पोऽल्पोऽष्णरुक्कृसामः सवर्णः कठिनः
स्थिरः ॥ ३ ॥**

स०—आमो यः शोफः सः प्रमाणतोऽल्पस्तथा-
ऽल्पोष्णस्तथाऽल्परुक्कृ अल्पपीडः । सवर्णस्त्व-
वर्णस्तथा कठिनो न मृदुः पक्वस्तथा स्थिरो न पक्व-
वचलः । स आमः साम इति सोऽचि लोपे चत्पा-
दपूरणमिति सुलोपः ॥ ३ ॥

प०—आमशोफोऽल्पो भवति । तथाल्पोष्मा-
ऽल्पसंतापस्तथाऽल्परुक्कृ अल्पपीडः । सवर्णस्त्व-
वर्णस्तथा कठिनो न मृदुः स्थिरोऽचलः॥३॥

हे०—अपक्वस्य श्रयथोर्लक्षणमाह—शोफ इति ।
आम अपक्वः, ऊष्मा औष्ण्यं, रुक् शूलं, स्थिरः शनै-
र्वर्धमानः ॥ ३ ॥

पच्यमानो विवर्णस्तु रागी बस्तिरिवाततः ।
स्फुटतीव सनिस्तोदः सांगमर्दविजृम्भिकः ॥
संरंभारुचिदाहोपातृडुज्वरानिद्रतान्वितः ।
स्त्यानं विष्णंदयत्याज्यं व्रणवत्स्पर्शनासहः ॥

स०—सञ्जोफः पच्यमानो विवर्णो न त्वक्ममानवर्णः ।
 तथा रागी लोहितवर्णः । तथा वस्तिरिवाततस्तब्धो
 गन्धपूर्णवित्तत् । छायादीनां मूत्राधारो वस्तिरित्यु-
 च्यते । तथा स्फुटतीव ताम्रस्तोदः सह निस्तोदेन
 वर्तते मनिस्तोदः । नियतप्रवृत्तप्रवृत्ता रुक् निस्तो-
 दो भवेत् विच्छिन्ना तु शूलमित्युच्यते । सांगेत्यादि ।
 मर्दः क्षोभः सहाङ्गमर्दविजृम्भिकाभ्यां
 मर्दनं मर्दामर्दविजृम्भिकः । तथा संरम्भादि-
 भिर्युक्तः । अन्वितशब्देन प्रत्येकं संरम्भादीनां संबन्धः ।
 संरम्भो मरिचपयानीतानां स्वसंवेद्यानामनेकरूपाणां
 गोमर्मादनविषमद्वन्द्वदन्तशनादीनां रुजां प्रादुर्भावः ।
 स रोगो मर्मात्रो दाहः । अरतिमान् दाह उषा उच्यते ।
 तथा न पच्यमानो घृतं स्थानमुपयुक्तं विलीनयति ।
 तथा स्पृष्टं न सहते ब्रणवत् ॥ ४ ॥

प०—पच्यमानः शोफो विवर्णो न त्वचः समान-
 वर्णः । तथा रागी लोहितवर्णः । वस्तिरिवाततः
 गन्धो वातपूर्णवित्तत् । तथा स्फुटतीव ताम्रस्तोदः
 इव । सनिस्तोदः सुचीभिस्तुद्यत इव । प्रतोद-
 भेदेन तुल्या रुक् निस्तोदः । तथा सहाङ्गम-
 र्देन विजृम्भिकया च वर्तते । अङ्गाद्वा मर्दः
 अङ्गमर्दः क्षोभ इव तथा संरम्भादिभिर्युक्तः ।
 अन्वितशब्दः प्रलोकमभिसम्बध्यते । संरम्भो
 वाग्विषयानीतानां स्वसंवेद्यानां वेदनानामनेकरू-
 पाणां प्रादुर्भावः । अरुचिरन्नानामिनान्दिता ।
 दाहः सर्वाङ्गीणस्तीव्रो दाहः । स एवारतिमान् उषा
 उच्यते । तृप् पिपासा । उन्निद्रता निद्राविनाशः ।
 एतैरन्विता भवति । तथाऽऽज्यं घृतं स्थानं विष्य-
 न्दयानि विलीनं करोति । ब्रणवत्स्पर्शनं न
 सहते ॥ ५ ॥

हे०—पच्यमानस्य शोफस्य लक्षणमाह—पच्यमान
 रतिः । विवर्णोऽववर्णविपरीतवर्णः । रागी रंजितशक्तिमान्
 मर्माप्यं वर्णांतरं नयतीत्यर्थः । स्फुटति विशिष्टावयवत्वं
 भवति । संरम्भो दृष्टिनि वृद्धिः ॥ ४ ॥

पक्वेऽल्पवेगता म्लानिः पाण्डुता वलिसंभवः ।
 नामोऽन्तेषून्नतिर्मध्ये कंङ्कशोफादिमार्दवम् ।
 स्पृष्टे पृथस्य संचारो भवेद्भस्तावेवांभसः ॥ ५ ॥

स०—पक्वे सत्यल्पवेगता भवति नतु संरम्भः ।
 तथा म्लानिर्मलानत्वम् । तथा पाण्डुत्वम् । वलीनां
 चोद्भवः । तथाऽन्तेषु पर्यन्तेषु नामो निम्नत्वं मध्य
 उन्नतिः । नामोऽन्तेष्वित्युक्त्यैव मध्य उन्नतत्वं लक्ष्य-
 मेव पुनरुन्नतित्वग्रहणं त्वतिशयार्थम् । तेनोत्तुत्वं
 गम्यते । तथा कंङ्कादिमृदुत्वं स्यात् । तथा स्पृष्टे
 तस्मिन् सति पूयस्य संचारो भवति । वस्तेरतः-
 स्थितस्य यथाऽभसः संचारः ॥ ५ ॥

प०—पक्वे तस्मिन् श्रयथावल्पवेगिता वेगित्वे संर-
 म्भादर्शनम् । तथा म्लानिः प्रम्लानता । तथा
 पाण्डुता पाण्डुवर्णत्वम् । वलिसंभवो वलित्वा
 तथा नामोऽन्तेषु पर्यन्तेषु नामो निम्नत्वम् ।
 मध्ये मध्यप्रदेशे उन्नतिरुन्नतता उच्चैस्त्वम् । तथा
 कंङ्कशोफादीनां मार्दवमल्पता । स्पृष्टे पृथस्य
 संचारो भवेद्भस्तावेवांभस उदकस्य भवति ॥ ५ ॥

हे०—पक्वस्य शोफस्य लक्षणमाह—पक्व रतिः ।
 अल्पवेगता उपद्रवाल्पत्वं, कंङ्कशोफादयो लक्षणानि ।
 उपद्रवास्त्वंगमर्दादयः ॥ ५ ॥

शूलं नर्तेऽनिलादाहः पित्ताच्छोफः कफोदयात् ।
 रागी रक्ताच्च पाकः स्यादतो दोषैः सशोणितैः ६

स०—अनिलं विना शूलं न भवति । पित्तमन्त-
 रेण दाहो न स्यात् । कफोदयाद्विना शोफो न स्यात् ।
 शोफः कफादिति वक्तव्य उदयग्रहणं विशेषद्योतना-
 र्थम् । रक्तादृते रक्तं विना रागस्य लौहित्यस्य संभवो
 न । तेन कफाधिकैः सर्वैर्दोषैः शोणितसहितैः श्रयथु-
 पाकः स्यादिति गम्यते ॥ ६ ॥

प०—अनिलादृते वातं विना तस्मिन् पाके न
 शूलस्योत्पत्तिः । पित्तादृते पित्तं विना न दाहस्य
 जन्म । कफोदयादृते कफोदयं विना न
 शोफस्य प्रादुर्भावः । रक्तादृते रक्तं विना रागस्य
 लौहित्यस्यासंभवः । अतोऽस्माद्धेतोर्दोषैर्वीर्यातपित्त-
 श्लेष्मरक्तशोणितसहितैः श्रयथुः स्यात् ॥ ६ ॥

हे०—रक्तदोषत्रयकार्यत्वं पाकस्याह—शूलमिति ॥ ६ ॥
 पाकेऽतिवृत्ते सुषिरस्तनुस्वगदोषभक्षितः ।
 वलीभिराचितः श्यावः शीर्यमाणतनूरुहः ॥ ७ ॥

म०-पाके चातिवृत्तेऽतिक्रांते सुषिरौऽतस्थः शोफदेशः संपद्यते । तथा तनुत्वगस्मिन् स तनुत्वक् । तथा दोषभक्षितः । दोषशब्देनेह पूय उच्यते । तेन भक्षितत्वात्सुषिरत्वं तनुत्वक्त्वं चाऽस्य । तथा वली-भिराचितो व्याप्तः । तथा श्यामवर्णः । तथा शीर्य-माणतनूरुहः पतद्रोमा ॥ ७ ॥

प०-पाकेऽतिवृत्तेऽतिक्रान्ते शोफः सुषिरः शून्यः सम्पद्यते । तथा तनुत्वक् तन्वी त्वक् यस्मिन्नसौ तनुत्वक् । दोषभक्षितः पूयत्वादितोऽतएव सुषिर-तनुत्वक्त्वम् । वलीभिस्त्वक्सङ्कोचैराचितो व्याप्तः । श्यावः कृष्णवर्णः । तथा शीर्यमाणानि तनूरुहाणि रोमाणि यस्याः ॥ ७ ॥

हे०-अतिपक्वस्य शोफस्य लक्षणमाह--पाक इति । अतिवृत्ते प्रमाणमतिक्रांते सुषिरः शून्योदरः, तनुत्वक् विरलत्वक्, दोषभक्षितः पूयभक्षितमांसादिः, तनूरुह रोम ॥ ७ ॥

कफजेषु तु शोफेषु गंभीरं पाकमेत्यसृक् । पक्वलिंगं ततोऽस्पृष्टं यत्र स्याच्छीतशोफता ॥ त्वक्सावर्ण्यं रुजोऽल्पत्वं घनस्पर्शत्वमश्मवत् । रक्तपाकमिति ब्रूयात्तं प्राज्ञो मुक्तसंशयः ॥८॥

स०-यद्यपि त्रिभिरेव दोषैः शोणितान्वितैः पाको जायते तथाऽपि कफजेष्वित्युक्तेरधिकतरकफेष्विति गम्यते । कफजेष्विति बहुवचननिर्देशाद्देहदेशबहुत्वा-द्येषु देहदेशेषु कफो जायते तेषु कफजेषु शोफेषु गंभीरं दुर्लक्ष्यमतिशयेनातर्निगूढत्वादसृक् पाकमेति । अत एव पक्वलिंगं पक्वलक्षणमस्पृष्टं दुर्लक्ष्यं स्यात् । यत्र शीत-गुणयोगाच्छीतश्वासौ शोफश्च तस्य भावः शीतशो-फता । तथा त्वक्समानवर्णत्वम् । तथा रुजः स्तोकत्वम् । तथा घनस्पर्शत्वं निबिडस्पर्शता स्यादश्म-वत् । हस्तादिना स्पृष्टे पाषाणतुल्यः स्पर्श उपलभ्यते । तं तथाभूतं श्वयथुपाकं रक्तपाकमित्येवं प्राज्ञो धीमान् ब्रूयात्तु शोफं पक्वमिति कथयेत् । कथम् । मुक्तसंशयः शोणितपाको नाऽत्र शोफ इत्येवं वदे-दित्यर्थः ॥ ८ ॥

प०-कफजेत्यादि । कफजेषु पुनः शोफेषु गम्भीरगतिवत्त्वादुर्लक्ष्यपाकमसृक्तमेत्यागच्छति । पक्वलिंगं पक्वलक्षणं तत्रास्पृष्टं दुर्लक्ष्यं भवति । यत्र यस्मिन् शीतशोफता शीतस्पर्शश्चयुत्त्वम् । तथा त्वक्सावर्ण्यं त्वक्समानवर्णता । रुजोऽल्पत्वं वेदनाल्पता । घनस्पर्शता भवेदश्मवत्त्वं तथा-भूतं रक्तपाकमित्येवं ब्रूयात् कथयेत् न तत्र मोहं गच्छेत्प्राज्ञः । कोविदो बुद्धिमान् मुक्तसंशयोऽप-गतसंशयः ॥ ८ ॥

हे०-रक्तपाकस्य लक्षणमाह--कफजेति । गंभीरं यदसृक् पाकमेति न मानं ततस्तस्मादुक्तं पक्वलिंगं स्पृष्टं नोत्पद्यते, तेन यत्र शीतशोफत्वादि तं रक्तपाकं ब्रूयात् ॥ ८ ॥

अल्पसत्त्वेऽबले वाले पाकं चाऽत्यर्थमुद्धतं । दारणं मर्मसंध्यादिस्थितं चाऽन्यत्र पाटनम् ९.

स०-अल्पसत्त्वे सति तथा दुर्बले तथा शाले एतेषु जाते श्वयथौ तथा पाकाद्वात्यर्थमुद्धतेऽतिक्रान्ते च श्वयथौ दारणं कार्यं व्रणप्रतिषेधार्थं दारणद्रव्यैः यथा गुग्गुल्वतसिगोदन्तस्वर्णक्षीरीकपोतविट् । क्षारौष-धानि क्षाराश्च पक्वशोफविदारणमिति न केवलं मल्पसत्त्व इत्यादिके श्वयथौ दारणं कार्यं यावन्मर्मसंध्यादिस्थि-तेऽपि । पाटनं शस्त्रेण । अन्यत्रेति दारणविषया-निर्दिष्टे स्थाने शस्त्रेण पाटनं कार्यम् ॥ ९ ॥

प०-अल्पसत्त्वे स्तोकचित्ते नरे सति तथाऽबले दुर्बले शस्त्राक्षमे हीनबले पुंसि तथा वाले ऊन-षोडशवर्षे पाकाद्वात्यर्थमुद्धतेऽतिक्रान्ते तथा मर्म-संध्यादिस्थितेऽथ यथा तीक्ष्णोष्णद्रव्यैर्दारणं कुर्वीत । तथाचोत्तरतन्त्रे निर्दिष्टम्--“ गुग्गुल्वतसिगोद-न्तस्वर्णक्षीरीकपोतविट् । क्षारौषधानि क्षाराश्च पक्वशोफविदारणम् ” इति । अन्यत्रेतरस्मिन् पाट-नमथ शस्त्रेण कार्यमिति वाक्यशेषः ॥ ९ ॥

हे०-अथ पाटनम् । तत्र दारणपाटनयोर्विश्वयथो-दमाह--अल्पसत्त्व इति । सत्त्वं मानसं बलं, पाके चात्यर्थमुद्धते अतिपक्वे शोफे मर्मसंध्यादिष्वनवचार्यं शस्त्रे-ष्वंगेषु स्थिते च दारणम्, अन्यत्र पाटनम् । दारणं क्षारा-दिना द्वारकरणं, पाटनं शस्त्रेण ॥ ९ ॥

आमच्छेदे सिरास्त्रायुव्यापदोऽसृजतिस्फुटिः ।
सर्जोऽतिवृद्धिर्दरणं विसर्पो वा क्षतोद्भवः १०॥

स०—आमस्य शोफस्य शस्त्रेण छेदे सति सिरा-
स्त्रायुव्यापदो भवति । तथाऽसृजोऽतिस्रामः स्यात् ।
नथा सर्जाया अतिवृद्धिस्तथा विदरणं विसर्पो वा
क्षतोत्थः स्यात् ॥ १० ॥

प०—आमच्छेदे आमपाटने सति शिरास्त्रायां
व्यापदो विधातस्तथाऽसृजो लोहितस्यातिप्रवृत्तिः ।
सर्जोऽतिवृद्धिर्वेदनानामभिवर्धनम् । दरणं त्वगादी-
नामवदारणम् । क्षतोद्भवो वा विसर्पः स्यात् ॥ १० ॥

हे०—शिराणांशादिदोषादामो न च्छेद्य इत्यर्थः १० ॥

तिष्ठन्नतः पुनः पूयः सिरास्त्रायवसृगाभिषाम् ।
विवृद्धां दहति क्षिप्रं तृणालपमिवानलः ॥ ११ ॥

स०—अंतरंतरे तु पूयस्तिष्ठन् सन् सिरादीन्
दहति । कः कमिव । अनलस्तृणालपमिव ॥ ११ ॥

प०—पाकेऽतिक्रान्तेऽप्रपाटिते च शोफे पूयोऽन्त-
स्तिष्ठन् विवृद्धः सन् सिरादीन् दहति । यथाऽनलो-
ऽग्निवृद्धस्तृणालपं दहति ॥ ११ ॥

हे०—पक्वस्य छेदने दोषमाह—तिष्ठन्निति । तृणालपं
तृणगुल्मम् ॥ ११ ॥

यश्छिनत्त्याममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते ।
श्वपचाविव विज्ञेयौ तावनिश्चितकारिणौ ॥ १२ ॥

स०—यः पुरगोऽज्ञानान्मोहादामं छिनत्ति । योऽपि
पक्वमुपेक्षते न पाटयति । तौ नरौ श्वपचतुत्यावातुर-
व्यापादनान् । तद्व्यापादनं तु कुतो विधत्त इत्याह ।
अनिश्चितकारिणावसमीक्ष्यविधायिनौ यतः ॥ १२ ॥

प०—यो वैद्यः आमं शोफं छिनत्ति विदारयति
अज्ञानादवोधान्मोहात् । यश्चापरो वैद्यः पक्वं
शोफमुपेक्षते तत्रोपेक्षां कुरुते अज्ञानादेव तौ
हावपि श्वपचवद्विज्ञेयौ अनिश्चितकारिणौ अनिरु-
पितकरणशीलौ ॥ १२ ॥

हे०—आमपक्वलक्षणानभिज्ञं निंदति—यश्छिन-
त्तीति ॥ १२ ॥

प्राक्शस्त्रकर्मणश्चंद्रं भोजयेदन्नमातुरम् ।
पानपं पाययेन्मद्यं तीक्ष्णं यो वेदनाक्षमः ।
न मूर्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ॥ १३ ॥

स०—शस्त्रकर्मणः प्राक् पूर्वमातुरमिष्टमन्नं यद् व्रणे-
ऽपथ्यमपि तद्वलाधानार्थं भोजयेत् । तथा यो वेदना-
क्षमः शस्त्रव्यथामसहिष्णुस्तमातुरं मद्योचितं तीक्ष्णं
तीव्रमदं मद्यं पाययेत् । एवं सति यस्यात्तदाह—न
मूर्छत्यन्नसंयोगादन्नोपयोगान्न मुह्यति । तीक्ष्णमद्यपाना-
न्मत्तः सन् शस्त्रं न्यस्तमंगे न बुध्यते । न चेतयते ।
तत्कदर्थनया न कंपत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प०—शस्त्रकर्मणः प्राक् पूर्वं नैव तावच्छस्त्रकर्म
क्रियते यावत्प्रथममातुरं रोगिणमन्नमाहारमिष्टम-
भिप्रेतं बललाभार्थं भोजयेत् । तथा पानपं नरं
मद्यं पाययेत् तीक्ष्णं न मृदु । यो वेदनाक्षमः शस्त्र-
व्यथामसहिष्णुरातुरः संयोगादन्नश्लेषान्न मूर्छति
न मोहं याति । तीक्ष्णमद्यपानान्मत्तः शस्त्रं न्यस्त-
मङ्गेषु न बुध्यते तत्कदर्थनक्षम एव ॥ १३ ॥

हे०—शस्त्रकर्मणः पूर्वं भोजनमाह—प्राक्शस्त्रकर्मण
इति । तीक्ष्णमद्यपानमाह—पानपमिति । यो वेदनाक्षमः
शस्त्रव्यथां सोढुमशक्तो मद्यपः तस्य मद्यपानम्, अन्यस्य
भोजनमेव ॥ १३ ॥

अन्यत्र मूढगर्भाश्ममुखरोगोदरातुरात् ॥ १४ ॥

स०—अश्मशब्देनाश्मरी गृह्यते । मूढगर्भादिभिर्भ्य-
आतुरस्तं वर्जयित्वेष्टभोजनं मद्यपानं च कारयित-
व्यम् ॥ १४ ॥

प०—अन्यत्रशब्दो वर्जनार्थः । मूढगर्भादिभिरा-
तुरं वर्जयित्वा । मूढगर्भो मृतगर्भः । अश्मशब्दे-
नाश्मर्युपलक्ष्यते । मुखरोगा आस्यविकाराः । उद-
रजठरविकारः ॥ १४ ॥

हे०—मूढकर्मादौ भोजने मद्यपाने निषेधति—अन्य-
नेति ॥ १४ ॥

अथाहतोपकरणं वैद्यः प्राङ्मुखमातुरम् ।
संमुखो यंत्रयित्वाऽऽशु न्यस्येन्मर्मादि वर्जयन् ॥
अनुलोमं सुनिशितं शस्त्रमापूयदर्शनात् ।
सकृदेवाऽऽहरेत्तच्च ॥ १५ ॥

स०—अथशब्देन मंगलवाचिना संप्रहोक्तमर्थं सूचयति। यथा सुमुहूर्ते च दध्यक्षतान्नपानरुक्मरत्नार्चितविप्रं प्रणतेष्टदेवतमित्यादि आहतं ढौकितं समीपानीतमुपकरणं तत्कालयोग्यं यंत्रशस्त्राग्निजांबवौष्टपिचुप्लोतस्नेहनमधुकल्कादिकं यस्य तमातुरं प्राङ्मुखं पूर्वाभिमुखं वैद्यः संमुखः प्रत्यङ्मुखो यंत्रयित्वा शस्त्रमाशु न विलंबितं न्यस्येन्निक्षिपेत् । मर्मादि वर्जयन् मर्मसिरासंध्यादीन् परिहरन् । तथाऽनुलोमं कृत्वा नं प्रातिलोम्येन । किंभूतं शस्त्रम् । सुनिशितमतितीक्ष्णम् । तच्च शस्त्रमापूयदर्शनादाहरेत् त्वधिकं तत्रैव स्थाप्यम् । तच्च सकृदेव न बहून् वारान्यस्येत् ॥ १५ ॥

प०—अथेति मङ्गलार्थः । आहतमानीतं तत्कालयोग्यमुपकरणं यस्य । यंत्रशब्दान् क्षारजाम्बवौष्टपिचुप्लोतपत्रसूत्रचर्मपट्टमधुस्नेहकपायकल्कसेकोदककुम्भशीतोष्णोदककटाहव्यञ्जनादित्रणोपयोगिसर्वोपकरणमातुरं प्राङ्मुखं संमुखो वैद्यो यन्त्रयित्वा शस्त्रमाशु शीघ्रमेव न्यस्येत् निक्षिपेत् । मर्मादि वर्जयन् मर्मसिरासायुसन्ध्यस्थिधमनीं परिहरन् अनुलोमं कृत्वा शस्त्रं सुनिशितं तीक्ष्णमापूयदर्शनात् पूयदर्शनं यावत् सकृदेव एकवारमाहरेत् आकर्षेत् ॥ १५ ॥

हं०—शस्त्रकर्मविधिमाह—अथेति । संप्रह्रे तु अथोपहृतयन्त्रशस्त्रक्षाराम्बवौष्टपिचुप्लोतपट्टसूत्रचर्मपट्टमधुस्नेहकपायलेपकल्कसेकोदककुम्भशीतोष्णोदककटाहव्यञ्जनादित्रणोपयोगिसर्वोपकरणमास्तृतशयनीयमुपस्थितस्थिरस्नेहबलवदवलंबकपुष्पमिष्टेऽहनि शुभे मुहूर्ते च दध्यक्षतान्नपानरुक्मरत्नार्चितविप्रं प्रणतेष्टदेवतमुक्तवन्तमातुरं प्राङ्मुखमुपवेद्य संवेद्य या यंत्रयित्वा प्रत्यङ्मुखो वैद्यो मर्मसिरासायुसन्ध्यस्थिधमनीं परिहरन् अनुलोमं शस्त्रं निदध्यादिति । निस्वातशस्त्रस्याहरणविधिमाह—सकृदेवेति । सकृदेकवारमाहरेन्नांतरांतरा मुखेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

पाके तु सुमहत्पि ।
पाटयेद् द्व्यंगुलं सम्यग्द्व्यंगुलत्र्यंगुलांतरम् ॥
एषित्वा सम्यगेषिण्या परितः सुनिरूपितम् ।
अंगुलीनालवालैर्वा यथादेशं यथाशयम् ॥
यतो गतां गतिं विद्यादुत्संगो यत्र यत्र च ।
तत्र तत्र व्रणं कुर्यात्सुविभक्तं निराशयम् ।
आयतं च विशालं च यथ दोषो न तिष्ठति ॥ ६ ॥

स०—पाके तु सुमहत्पि पाटयेत् द्व्यंगुलं द्व्यंगुलपरिमाणं व्रणं सम्यक्कुर्यान्नाधिकम् । द्व्यंगुलेत्यादि अंगुलद्वयमथवाऽंगुलत्रयमंतरीकृत्य पुनरन्यं व्रणं कुर्यात् त्वासन्नम् । तथैषिण्या सम्यगेषित्वा परितः समंतात्सुनिरूपितं सुपर्यालोचितम् । न केवलमेषिण्या यावदंगुल्या नालेन पद्मोत्पलादिजेन वालैर्वा वराहादिसंवंधिभिरन्वेष्य यथादेशं यथाशयं व्रणं कुर्यात् । तं च प्रदेशं दर्शयितुमाह—यतो यस्मिन्प्रदेशे गतां दूरयातां गतिं नाडीं जानीयात्तस्मिन् प्रदेशे व्रणं कुर्यात् । यत्र यत्र श्वयथुप्रदेश उत्संगामुन्नातिं विद्यात्तत्र तत्र प्रदेशं व्रणं कुर्यात् । किंभूतं व्रणम् । सुष्ठु विभक्तौ पार्श्वपरपार्श्वदिविभागौ यस्य तं तथाविधम् । तथा निराशयम् । न विद्यत आशयः पूयादेर्दोषस्य स्थानं यस्य तथाभूतं निराशयं कुर्यात् तथाऽऽयतं दीर्घम् । तथा विशालं विस्तीर्णं कुर्यात् । एवं कृते सति दोषः पूयाख्यो न तिष्ठति न संस्थानं लभते ॥ १६ ॥

प०—सुमहत्पाके द्व्यङ्गुलं शस्त्रपदमुक्तं त्र्यङ्गुलान्तरं चातिसमीक्ष्य त्र्यङ्गुलं पाटयेत् । द्व्यङ्गुलं परिमाणप्रमाणं कुर्यात् । द्व्यङ्गुलं त्यक्त्वा त्र्यङ्गुलं वा पुनरन्यव्रणं कुर्यात् । एषिण्या परितः सम्यगेषित्वा सुनिरूपितं सुनिश्चितं कृत्वा । अथवा अङ्गुल्यादिभिरेषित्वा यथादेशं शरीरदेशानतिक्रमेण तथा यथाशयमाशयानतिक्रमेण विवृते प्रदेशे वामप्रदेशिन्येषित्वा नातिविवृते गम्भिरिमांसले चैषिण्या विपरीते शिरीषादिनालेनातिसंवृतमुकरवालैरेषयित्वा व्रणं कुर्यात्। यतो यस्मात् शरीरप्रदेशात् यस्मिन् शरीरप्रदेशे गतां दूरयातां गतिं नाडीं विद्याज्जानीयात् तस्मिन् प्रदेशे व्रणं कुर्यात् । यत्र यत्र वा

पीडय पीडयित्वा पूयादिदोषपरिहाराय ततोऽन-
न्तरं कषायेण यथायोगं यथादोषमुचितेन क्षाल-
यित्वा प्रक्षाल्यानन्तरं श्लोतेन कार्पासादिमयेन
वस्त्रेण चापनीय जलाक्ततां व्रणादपसार्यानन्तरं
धूपयेत् । गुग्गुल्वादिभिर्धूपैर्निम्बपत्रान्तैर्घृतप्लुतै-
र्बहुलैरिति ॥ २० ॥

हे०—पाटनानन्तरं कर्तव्यमाह—शस्त्र इति । सर्जरसो
रसालः, पङ्क्त्या वचा ॥ २० ॥

तिलकल्काज्यमधुभिर्गन्धैश्च भेषजेन च ।

दिग्धां वर्ति ततो दद्यात्तैरेवाऽऽच्छादयेच्च तम् ॥

स०—ततोऽनन्तरं वर्ति कार्पासादिमयीं व्रणांतः
प्रवेशयेद्वैद्यः । किंभूताम् । दिग्धाम् । कैः तिलकल्का-
ज्यमधुभिः । वातव्रणे तिलपिष्टदिग्धां पित्तव्रणे
घृतदिग्धां कफव्रणे मधुदिग्धाम् । केचित्तु सर्वैरेव
तैर्युग्मपदिग्धामित्याहुः । नच केवलं तिलादिभिर्गन्ध-
धैश्च यद्यस्य दोषस्य स्वं भेषजं तेन च दिग्धाम् ।
तैरेव तिलकल्कादिभिर्व्रणांतःप्रविष्टां तां वर्तिमाच्छा-
दयेत्स्थगयेत् ॥ २१ ॥

प०—ततोऽनन्तरं व्रणे वृत्तिविकेशिकापरसंज्ञां
सूक्ष्मां कार्पासादिवस्त्रमयीं व्रणान्तःप्रवेशयोग्यां
दद्यात् । दिग्धामनुलिप्तां यथादोषमौषधकल्केन
तथा तिलकल्काज्यमधुभिस्तैरेव तिलकल्कादिभिस्तां
वर्ति व्रणान्तःप्रविष्टां छादयेत् पूरयेत् । न केवलं
तैस्तं छादयेद्यावत् ॥ २१ ॥

हे०—यथास्वं यस्मिन् व्रणे यद्वैजमुक्तं तेन चशब्दः
समुच्चये । दिग्धां लिप्तां तैर्वर्तिलेषोपधैः तं व्रणम् ॥ २१ ॥

घृताक्तैः सक्तुभिश्चाध्वम् ॥ २२ ॥

स०—ऊर्ध्वं तदुपरिष्टाद्घृतयुक्तैः सक्तुभिराच्छादयेत् ।
संग्रहे चोक्तम् । नातिभृष्टवसक्तुभिर्घृताक्तैर्भोजनांतै-
ऽभसा दक्षिणांगुलिभिः समुदितैस्वच्छायेति ॥ २२ ॥

प०—घृताक्तैर्मिश्रितैर्भोजनान्तेऽभसा दक्षिणाङ्ग-
गुलिभिः समुदितैः सक्तुभिश्छादयेत् ॥ २२ ॥

हे०—ऊर्ध्वं पूर्वलेपस्य घृताक्तसक्तुलेपः । संग्रहे तु
नातिभृष्टवसक्तुभिर्घृताक्तैर्भोजनान्तेऽभसा दक्षिणां-
गुलिभिः समुदितैरीति ॥ २२ ॥

घनां कवलिकां ततः ।

निधाय युक्त्या वर्ध्यायात्पट्टेन सुसमाहितम् ।
पार्श्वे सव्येऽपसव्ये वा नाऽधस्तान्नैव चापरि २३

स०—ततो व्रणांतःप्रविष्टवर्तिमादनानन्तरं कव-
लिकां बहुवस्त्रवदुपट्टनिर्वर्तितां निधाय मन्थाप्य पट्टेन
निविडयन्नखण्डेन प्रकृतत्वाद् व्रणं बन्धनीयान् । कथम् ।
युक्त्या दोषकालानुगुणया । अथ एव संग्रहे जगाद ।
नातल्लेष्मोद्भवांस्तत्र द्विविधां वेष्टयेद्व्रणान् । सक्तु-
देव परिक्षिप्य पित्तरक्ताभिघातजान् । नथोक्तम् ।
शस्त्रक्षतरुजायां तु प्रततायां यष्टामधुकसर्पिपोष्णेन
व्रणं सिंचेत् । उदकुंभादपो गृहीत्वा प्रोक्षन् परित
इति । कथं वर्ध्यायात् । सुसमाहितं कृत्वा च न हेलया ।
वामपार्श्वे दक्षिणपार्श्वे वाऽधस्तात् न वर्ध्यायान्नैव
चोर्यूर्ध्वं बन्धनीयान् ॥ २३ ॥

प०—ऊर्ध्वं घनां कवलिकां बहुवस्त्रपट्टवर्तितां
निधाय मन्थापयित्वा दत्त्वा युक्तादीन् व्रीक्ष्य पट्टेन
द्वन्द्वेन वस्त्रेण खण्डेन मृदुना व्रणं बन्धनीयान् ।
सुसमाहितं कृत्वा नाविद्वस्मं कुच्यते मृदुं पटुं
निवेश्य पार्श्वे मध्ये वामपार्श्वे अपसव्ये दक्षिणे
पार्श्वेनाधस्ताद्व्रणस्य बन्धनीयान् ॥ २३ ॥

हे०—कवलिकां वस्त्रखण्डमयीं पालीं पट्टेन वनवस्त्र-
खण्डेन सुसमाहितं सुष्ठु मालाविष्टं व्रणं नापातं तथा
पार्श्वे बन्धनीयान् ग्रन्थिं बन्धनीयान् । संग्रहे—“वातल्लेष्मो-
द्भवांस्तत्र द्विविधां वेष्टयेद्व्रणान् । सक्तुदेव परिक्षिप्य
पित्तरक्ताभिघातजान् ॥” नम्रजतकजायां तु प्रततायां
तु यष्टिमधुकसर्पिपोष्णेन व्रणं सिंचेत् इति ॥ २३ ॥

शुचिसूक्ष्मदृढाः पट्टाः कवल्यः सर्विकेशिकाः ।
धूपिता मृदवः श्लक्ष्णा निर्दलीका व्रणे हिताः ॥

स०—तथा शुचयः सूक्ष्मसूत्रा दृढाश्च पट्टा हिताः ।
तथा कवलिकाः सर्विकेशिकाश्च व्रणे हिताः ।
किंभूताः धूपितास्तथा मृदवस्तथा श्लक्ष्णाः तथा बली-
रहिताः ॥ २४ ॥

प०—पट्टाः कवल्यः विकेशिकाश्च शुचयः शुद्धाः
सूक्ष्मास्तनवः दृढा अभङ्गुरास्तथा धूपिता गुग्गु-
ल्वादिभिः । मृदवः कोमलाः श्लक्ष्णा अपरुषाः

ग्रन्थिरहिताः निर्वलीका वलीभिर्वर्जिताः व्रणे
हिता भवन्ति ॥ २४ ॥

हे०-पङ्कवलीकां विकेशिकानां विशेषमाह—शुचि
सूक्ष्मात् । विकेशिका वर्तिः ॥ २४ ॥

कुर्वताऽनन्तरं तस्य रक्षां रक्षानिषिद्धये ।
बालं चापहरेत्तभ्यः ॥ २५ ॥

स०-अनन्तरं रोगिणः कृतशस्त्रकर्मणो व्रणे
रक्षां कुर्यान् । किमर्थम् । रक्षोनिषिद्धये पिशिता-
शनराक्षसादिनिषेधाय । तेभ्यश्च रक्षोभ्यो बलिमुपहरे-
द्भ्यान् ॥ २५ ॥

प०-तस्य कृतशस्त्रस्य कर्मणोऽनन्तरं रक्षां
कुर्वीत । रक्षोनिषिद्धये रक्षोऽभिभवननिषेधार्थं
तेभ्यो रक्षोभ्यो बलिमुपहारं यथायोग्यमुपहरेत्
दद्यान् ॥ २५ ॥

हे०-रक्षामाह—कुर्वीतेति । उदकुम्भाच्चापो गृही-
त्वा प्रोक्षयेत् परितः यावकार्थपर्णसर्पादिभिरस्य रक्षां
कुर्यादिति । बलिमाह—बलिमिति ॥ २५ ॥

सदा मूर्ध्नाऽवधारयेत् ।

लक्ष्मीं गुहामतिगुहां जटिलां ब्रह्मचारिणीम् ।
वचां छत्रामतिच्छत्रां दूर्वां सिद्धार्थकानपि २६

स०-सर्वकालं चौषधीर्मूर्ध्ना धारयेत् । ता एवाह
लक्ष्मीमित्यादि । लक्ष्मीं पद्मचारिणीम् । गुहां पृश्नि-
पर्णीम् । अतिगुहां शालिपर्णीम् । जटिलां मांसीम् ।
ब्रह्मचारिणीं ब्रह्मयष्टिकाम् । वचामुग्रगंधाम् । छत्रां
शतपुष्पाम् । अतिच्छत्रां विषाणिकाम् ॥ २६ ॥

प०-सदा सर्वकालमौषधीरिमा मूर्ध्ना शिरसा
धारयेत् । लक्ष्मीः शमी । गुहा पृश्निपर्णी । अति-
गुहा शालिपर्णी । जटिला मांसी । ब्रह्मचारिणी
ब्रह्मयष्टिका । छत्रा शतपुष्पिका । अतिच्छत्रा विषा-
णिका । दूर्वा शाद्वलम् । सिद्धार्थकाः सर्षपाः ॥ २६ ॥

हे०-औषधीविधारणमाह—सदेति । लक्ष्मीं शमीं,
गुहेति । गुहे—शालिपर्णीपृश्निपर्ण्यौ, जटिलां मांसीं,
ब्रह्मचारिणीं ब्राह्मीं, छत्रातिलत्रे शतपुष्पद्वयम् ॥ २६ ॥

ततः स्नेहदिनेहोक्तं तस्याचारं समादिशेत् २७ ॥

स०-ततोऽनन्तरं तस्य व्रणिन आचारमादिशेत् ।
क्तमम् स्नेहदिनेहोक्तम् स्नेहस्य दिनं स्नेहदिनं स्नेहपा-
नोपलक्षितमहस्तत्रेहा चेष्टा तस्यामुक्तं स्नेहपानविध्यु-
पदिष्टमुष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिकम् ॥ २७ ॥

प०-ततोऽनन्तरं तस्य व्रणिनः आचारमादि-
शेत् कथयेत् । स्नेहदिनेहोक्तं स्नेहपानविध्यु-
क्तमुष्णोदकोपचारादिलक्षणदिनेहोक्तं दिनचर्या-
ध्यायोक्तम् ॥ २७ ॥

हे०-आहारविहारनियममाह—तत इति स्नेहदिनेहोक्तं
स्नेहपानविधिदिनचर्योक्तम् ॥ २७ ॥

दिवास्वप्नो व्रणं कङ्कुरागरुशोफपूयकृत् २८ ॥

स०-दिवास्वप्नो व्रणे कङ्कुरादिकृत् । तस्माद्
व्रणिनाऽहःस्वप्नो न सेव्यः ॥ २८ ॥

प०-दिवास्वप्नो व्रणे कङ्कुरागरुशोफपूयान्
करोति ॥ २८ ॥

हे०-दिवास्वप्नं विशेषतो निषेधति—दिवास्वप्न
इति ॥ २८ ॥

स्त्रीणां तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैश्चलितस्युते ।
शुके व्यवायजान् दोषानसंसर्गेऽप्यवाप्नुयात् ॥

स०-स्त्रीणां तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैः पूर्वं स्वस्था-
नाच्चलितं पश्चात्सुते तस्मिंश्चलितस्युते शुके सत्यसं-
र्गेऽपि तासामसंबन्धेऽपि मैथुनमंतरेणाऽपि व्यवायजा-
नैथुनोत्थान् दोषानवाप्नुयात् । तस्मात्स्त्रीस्मरण-
संस्पर्शदर्शनादि वर्जनीयमित्यर्थः ॥ २९ ॥

प०-असंसर्गेऽपि स्त्रीभिः स्त्रीणां स्मृत्यादिर्नव
शुकस्य चलितस्युतत्वादेव व्यवायजान् मैथुनो-
द्भवान् रोगान् प्राप्नुयात् । पूर्वं स्थानाच्चलितं पश्चात्
सुते तस्मिन् तथाभूते शुके सति व्यवायजान्
दोषान् संसर्गे सम्बन्धेऽपि तासां मिथुनभावं
विना तज्जान् दोषान् अवाप्नुयात् ॥ २९ ॥

हे०-स्त्रीसङ्गं निषेधति—स्त्रीणामिति ॥ २९ ॥

भोजनं तु यथासात्त्वं यवगोधूमषष्टिकाः ।

मसूरमुद्गतुवरीजीवन्तीसुनिषण्णकाः ॥

चालमूलकवार्ताकतंडुलीयकवास्तुकम् ।
कारवेलुकककौटपटोलकटुकाफलम् ॥
सैधवं दाडिमं धात्री घृतं तप्तहिमं जलम् ।
जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णं द्रवोत्तरम् ।
भुजानो जांगलैर्मसैः शीघ्रं व्रणमपोहति ३० ॥

स०—भोजनं तु यथासात्म्यं यस्य सात्म्यं
यवादि । तथा जीवित्यादिशाकं च तथा सैधवादिकम् ।
पुराणशालिभक्तं स्निग्धं सस्नेहं तथाऽल्पं जांगलैर्मसैः
सह भुजान उष्णोदकोत्तरं यथा भवत्येवं व्रणी शीघ्रं
व्रणमपोहति ॥ ३० ॥

प०—आतुरो यथासात्म्यं भोजनं भुजानः
शीघ्रमाशु व्रणमपोहत्युत्तरति त्यजति स्वस्थो भव-
तीत्यर्थः । यवादयोऽन्नार्थं, मसूरमुद्गादयो यूषार्थं,
तुवर्याढकीजीवन्तीसुनिषण्णकादि शाकार्थं, दाडि-
मामलकसैन्धवलवणं संस्काराय, तप्तं हिमं जलं
क्वथितं तोयं पानीयम् । जीर्णशाल्योदनं समती-
तशालिभक्तम् ॥ ३० ॥

हे०—भोजनमाह—भोजनमिति । कटुकाफलं कटु-
रोहिणीफलम् । भोजनविशेषमाह—जीर्णशाल्योदन-
मिति ॥ ३० ॥

अशितं मात्रया काले पथ्यं याति जरां सुखम् ।
अजीर्णं त्वनिलादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत् ।
ततः शोफरुजापाकदाहानाहानवाप्नुयात् ३१ ॥

स०—मात्रया काले भुक्तं पथ्यं सुखेन जरां याति ।
तस्मात् पथ्यं मात्रया काले भोक्तव्यम् । अजीर्णं तु
क्वथंचिन्न कार्यम् । यतोऽजीर्णाद्वातादीनां बलवान्
विभ्रमः क्षोभः स्यात् । तस्मात्क्षोभाच्छोफादीन्
प्राप्नुयात् ॥ ३१ ॥

प०—सम्यगशितं भुक्तं मात्रया योग्यया काले
यथोचिते पथ्यं हितं जरां पाकं च करोति ।
अजीर्णादिपरिणताहारादनिलादीनां दोषाणां विभ्र-
मः क्षोभो बलवान् प्रकृष्टशक्तिर्भवेत् स्यात् । ततो
विभ्रमाच्छोफादीनामुयादातुरः ॥ ३१ ॥

हे०—विषमाशनं सममशनं च निषेधति—अशित-
मिति । अश्वशानं निषेधति—अजीर्ण इति ॥ ३१ ॥

नवधान्यं तिलान्मापान्मद्यं मांसं त्वजांगलम् ।
क्षीरेक्षुविकृतीरम्लं लवणं कटुकं त्यजेत् ॥
यच्चाऽन्यदपि विष्टंभि विदाहि गुरु शीतलम् ।
वर्गोऽयं नवधान्यादिर्व्रणिनः सर्वदोषकृत् ३२ ॥

स०—नवधान्यादि त्यजेत् । यतोऽयं नवधान्यादि-
वर्गो व्रणिनः सर्वान् दोषान् करोति । संप्रहे चोक्तम् ।
नवधान्यं विष्टंभि माषकलायकुलत्थनिषावक्षिणीशीतां-
वुमद्येक्षुक्षीरपिष्टतिलविकृतिशुष्कशाकनिशिनदरिणका-
म्ललवणकटुकक्षारानूपामिषाणि वर्जयेदिति । शीतल-
शीतांश्चादि ॥ ३२ ॥

प०—अयं नवधान्यादिवर्गोऽनन्तरोक्तो व्रणिनः
पुंसः सर्वदोषकृत् त्रिदोषकारी भूरिदोषकलेदादि-
कारी वा भवति ॥ ३२ ॥

हे०—नवधान्यादिवर्गमाह—नवधान्यमिति । संप्रहे तु
नवधान्यं माषकलायकुलत्थनिषावक्षिणीशीतांवुमद्येक्षुक्षी-
रपिष्टतिलविकृतिशुष्कशाकपिष्टतहरितकाभ्यन्धवकटुकक्षी-
रामिषाणि वर्जयेदिति नवधान्यादेरपथ्यत्वमाह वर्ग इति ३२
मद्यं तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्लमाशु व्यापादयेद्ब्रणम् ।

स०—मद्यं तीक्ष्णोष्णादिगुणं द्रावणं व्यापाद-
येत् । तस्मान्मद्यमीदृशं वर्ज्यं नापरम् । तथा च
तत्रांतरे । सस्नेहं मधुरप्रायं नातितीक्ष्णमककशम् ।
तनु यत्सुखपेयं च माद्रीकेषु तदुत्तममित्युक्तम् ।
तस्मान्माद्रीकादिप्रायं रोध्रासजादिकं वा यन्मद्यं तस्मा-
त्स्यत्वात्किंचित्पेयमेव ॥ ३३ ॥

प०—नवधान्यादिवर्गं मद्यस्य वर्जनीयत्वं यन्मद्यं
पुनर्निर्दिशति तदतिशयज्ञापनार्थं मद्यस्य । नवधा-
न्यादीनि व्रणं व्यापादयन्ति अभ्यवहृतानि, मद्यं
पुनस्तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्लत्वात् तत्स्वभावादायवेव यथा-
व्रणं व्यापादयेत्तथैवान्यानि धान्यानि । अथवा विशि-
ष्टमेव मद्यं तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्लं यत्तदेवाशु व्यापा-
दयेत् व्रणं नत्वन्यत्सस्नेहादिगुणयुक्तम् । तथाच
तन्त्रान्तरे—“सस्नेहं मधुरं प्रायं नातितीक्ष्णमकक-
शम् । तनु यत् सुखपेयं च माद्रीकेषु तदुत्तमम्”
इति पठति तस्मान्मद्यं सात्म्याय प्राणिने सस्ने-

हादिगुणयुक्तं तत्कदाचिन् किञ्चिद्दत्तं न तथा न
व्रणन्यापत्तये सम्पद्यते यथैतत्तीक्ष्णोष्णादिगुणयुक्त-
मिति ज्ञापयामि ॥ ३३ ॥

हे०—मध्यम्य ततोऽप्युत्पत्त्याह—मद्यमिति ॥ ३३ ॥

वालोशीरैश्च वीजयेत् न चैनं परिघट्टयेत् ।
न तुदेन्न च कण्डूयच्छेष्टमानश्च पालयेत् ॥
स्निग्धवृद्धद्विजातीनां कथाः शृण्वन्मनःप्रियाः ।
आशावान्व्याधिमांक्षाय क्षिप्रं व्रणमपोहति ३४

स०—वालोशीरैश्चैनं व्रणं वीजयेत् । न चैनं
परिघट्टयेत् । तथा न व्यथयेत् । नापि कण्डूयेत् ।
व्यापारं च कुर्वन् व्रणिनं पालयेद्वक्षेत् । तथा स्निग्धा-
दीनां कथाश्चित्प्रिया आकर्षयन् रोगमुक्तये विहि-
ताशोऽह्नाय व्रणमपोहति ॥ ३४ ॥

प०—वालैश्चशीरैश्चैनं व्रणं वीजयेत् नचैनं व्रणं
परिघट्टयेत् घर्षयेत् । न तुदेन्न ताडयेत् तथा न
कण्डूयेन्नखादिभिः । चेष्टमानः व्यापारं कुर्वन्
क्रियामु व्रणं पालयेत् रक्षेत् । स्निग्धवृद्धानां द्विजा-
तीनां ब्राह्मणानां मनःप्रियाः कथाः शृण्वन् व्याधि-
मोक्षाय चाशावान् क्षिप्रं शीघ्रं व्रणमपोहति ॥ ३४ ॥

हे०—व्रणमुशृण्वणमाह—वालोशीरैरिति । वालैश्चामरैः
उशीरैर्विणव्यजनैः ॥ ३४ ॥

तृतीयेऽह्नि पुनः कुर्याद्व्रणकर्म च पूर्ववत् ।
प्रक्षालनादि दिवसे द्वितीये नाचरेत्तथा ।
तीव्रव्यथां विग्रथितश्चिरात्संरोहति व्रणः ॥ ३५ ॥

स०—तृतीये दिवसे पुनरपि प्रक्षालनादि कर्म
पूर्ववत् पूर्वेण व्रणकर्मणा तुल्यं कुर्यात् । द्वितीये तु
दिवसे प्रक्षालनादि नाचरेत् किमित्याह—तथा तेन
प्रकारेण व्रणस्तीव्रव्यथः संपद्यते । तथा विग्रथितः स
प्रदेशो बहुभिर्प्रेथिभिर्युक्तः स्यात् । तथा चिराच्चिरेण
संरोहं याति रुढः संपद्यते ॥ ३५ ॥

प०—पूर्वेण व्रणकर्मणा तुल्यं पूर्ववत् तृतीये
दिवसे पुनः व्रणकर्मप्रक्षालनं कुर्यात् । पूर्वोक्तेन
यथानिर्दिष्टेन व्रणक्रियां कुर्यात् । द्वितीये दिवसे

मांक्षणात् प्रक्षालनादिकर्माचरणाच्च व्रणः तीव्र-
व्यथः तीव्ररुक् संपद्यते । तथा विग्रथितो बहु-
भिर्ग्रन्थिभिर्युक्तः चिराच्चिरेण कालेन संरोहति
रुढः संपद्यते ॥ ३५ ॥

हे०—तृतीये दिवसे प्रक्षालनमाह—तृतीयेऽह्नाति ।
तृतीये दिवसे प्रक्षालनादिकं निषेधति—दिवस इति ।
निषेधातिक्रमे दोषमाह—तथेति । विग्रथितो विषमसं-
स्थानः ॥ ३५ ॥

स्निग्धां रूक्षां श्लथं गाढां दुर्न्यस्तां च विकेशिकां
शिकाम् ।

व्रणे न दद्यात्कल्कं च ॥ ३६ ॥

स०—व्रणे वणाख्ये आधारे स्निग्धादिगुणयुक्त-
विकेशिकां व्रणांतःप्रवेशयोग्यां वर्ति न दद्यात् । श्लथं
श्लथिलां गाढां निबिडां दुर्न्यस्तां विषमन्यस्ताम् ।
अत्र चातिशब्दोऽर्थवशाद्गम्यमानो बोध्यत एव । संप्रहे
स्पष्टं कृत्वोवाच । अतिस्नेहात्क्लेद इति । कल्कमप्यति-
स्निग्धादिगुणयुक्तं व्रणे न योजयेत् । पिष्टमौषधं द्रवा-
प्लुतं कल्क इत्युच्यते ॥ ३६ ॥

प०—विषमन्यस्तां व्रणेन दद्यात् । तथा कल्क-
मौषधमतिस्निग्धमतिरूक्षमतिश्लथमतिगाढमतिश-
क्ष्णं दुर्न्यस्तं वा न दद्यात् ॥ ३६ ॥

हे०—स्निग्धादिविकेशिकां कल्कं च निषेधति—स्नि-
ग्धामिति ॥ ३६ ॥

किमिति स्निग्धादिगुणयुक्तां विकेशिकां कल्कं वा
न दद्यादित्याह—

स्नेहात्क्लेदो विवर्धते ॥ ३७ ॥

स०—यतः स्नेहात् क्लेदवृद्धिः ॥ ३७ ॥

प०—स्नेहादतिस्नेहाद्व्रणस्य क्लेदो विवर्धते ३७ ॥

हे०—निषेधातिक्रमे दोषमाह—स्नेहादिति ॥ ३७ ॥

मांसच्छेदोऽतिरुग्रौक्ष्यादरणं शोणितागमः ।
श्लथंतिगाढदुर्न्यासैर्व्रणवर्त्मावधर्षणम् ॥ ३८ ॥

स०—अतिरूक्षत्वाच्च मांसच्छेदोऽतिव्यथा दर्शयाम् ।
तथा विशेषाद्रक्तत्वावश्च । श्लथंतिगाढदुर्न्यासैर्व्रणवर्त्मावधर्षणं स्यात् ॥ ३८ ॥

प०—गौक्ष्यान्मांसच्छेदो भवेत् । तथाऽतिरुक्
अतिविरता दग्धं स्फुटनं त्वचः, शोणितारगमो
रुक्ताय प्रादुर्भाषो भवति । अथतथा अविगाढतया
उत्तराग्रेण च विकेशिकोपधकृत्कर्मोत्तरेण वत्माव-
र्णणमावातभरणं सम्पद्यते ॥ ३८ ॥

हे०—नैववाच्यारं दोषाः ॥ ३८ ॥

विकेशिका व्रणं कस्माद्विधात इत्याह

संप्रतिमांसं सोत्संगं समाति पूयगर्भिणम् ।
व्रणं विशोधयेच्छीघ्रं स्थिता ह्यंतर्विकेशिका ॥

स०—विकेशिका व्रणांतरे स्थिता पूयादियुक्तं
व्रणं विशोधयेद्यतस्तस्माद् व्रणोऽसौ योज्या । उत्संग
उत्पत्तिः । पूयादिभक्षितमांसोद्विप्रदेशः शून्यो देहस्य
भविष्यति । पूयश्चासौ गर्भश्च स विद्यते यस्य स
पूयगर्भो तम् ॥ ३९ ॥

प०—सह प्रतिता मांसेन वर्तते इति संप्रतिमां-
सव्रणः । तथा सहोत्पत्तेनोन्नत्या वर्तते इति सो-
त्सङ्गः पूयश्चतमांसविप्रदेशः शून्यो देहस्य दूरं
यानो गतिश्चब्दवाच्यः । पूयो गर्भं यस्यास्त्यसौ-
पूयगर्भो तथाविधं विकेशिकान्तः तथा शीघ्रमाश्वेव
शोधयति यस्मादन्तः सा व्रणे योज्या ॥ ३९ ॥

हे०—विकेशिकाया गुणमाह—संप्रतिमांसमिति ३९ ॥

व्यम्लं तु पाटितं शोफं पाचनैः समुपाचरेत् ।
भोजनैरुपनाहैश्च नातिव्रणविरोधिभिः ॥ ४० ॥

प्र०—अपक्वं निरुग्मम् अपक्वं व्रणं पक्वमिति ज्ञाना-
त्पाटितम् । तथाविधैः अथवापाचनैरुपनाहैस्तथाविधैश्चो-
पनाहैः सात्वतपात्रादिकानिर्गतपाचनैः । न च सर्व-
त्र सातिवर्तमानपाचनैरित्याह । नान्तित्यादि । न व्रणा-
विरोधोऽपि न विनाशायुपाचनान्यम्लकटुकतीक्ष्णोष्णल-
घणप्रायाणि इत्यादि तथैवप्रायाणि भोजनानि तैस्पा-
चनैरेव न किंचिद्वा व्रणविरोधिनि यानि तैरुचि-
नैरुपनाहैरिति बोध्यम् । नानिश्चब्दप्रयोगात् ॥ ४० ॥

प०—व्यम्लं शोफं पक्वपापकस्य ज्ञातं पक्वपाक-
लक्षणमाविमृश्य कदाचिच्छस्त्रेण पाटितं शोफं
पाचनैः सम्यग्मुपाचरेत् उपक्रमेण । लवणास्लकटु-

रुक्षोष्णप्रागैर्लेपादौ प्रयुक्तैस्तथा भोजनैराहारैः पाच-
नैरेव तथोपनाहैः सात्वताभिधानैस्तैश्च व्रणादति-
विरोधिभिः । किञ्चिद्द्रवविरोधिभिर्गौषर्षपाचरे-
देव पाचनार्थम् ॥ ४० ॥

हे०—अपक्वपाटने चिकित्साभाह—व्यम्लं तु पाटि-
तमिति । व्यम्लं निरुग्मं तत्र हि रसा विगताभ्यसं भवति
इति पाटनविधिः ॥ ४० ॥

सद्यः सद्योव्रणान् सीव्येद्विवृतानभिघातजान् ।
मेदोजाल्लिखितान् ग्रन्थीह्रस्वाः पालीश्च कर्णयोः ॥
शिरोऽक्षिकूटनासौष्ठगंडकर्णोरुवाहुषु ।
ग्रीवाललाटमुष्कस्फिड्मेदूपायूदरादिषु ।
गर्भारेषु प्रदेशेषु मांसलेष्वचलेषु च ॥ ४१ ॥

स०—सद्योव्रणानभिघातजान् विस्तीर्णमुखान् सद्य-
स्तत्क्षणादेव सीव्येत् । संकुचितवदनास्तु ते न सीव्याः ।
अभिघाताजन्म येषां ते । सद्योव्रणानित्यभिघातजेष्वपि
चिरकालस्थितेषु नायं विधिरिति द्योतयति । मेदो-
जान् ग्रन्थीनालित्य सूच्या सीव्येत् ॥ ४१ ॥

प०—सद्यस्तत्क्षणादेव सद्योव्रणान् अभिघात-
जान् शस्त्राद्यभिघातोत्थान् विवृतान् विस्तीर्णस्तथा
मेदोजान् मेदःसमुत्थान् भिन्नलिखितान् ग्रन्थी-
स्तथा कर्णयोः ह्रस्वा अल्पाः पालीः सीव्येत् ।
शिरोऽक्षिकूटादिषु स्थितान् सीव्येत् । शिरसि अक्ष-
कूटयोर्नासायामोष्ठयोः कपालयोः कर्णयोरुर्वोर्वा-
होर्ध्वादिषु तथा गर्भारेषु प्रदेशेषु प्रभूतमांसेषु
अचलेषु स्थानेषु व्रणान् सीव्येत् ॥ ४१ ॥

हे०—अथ सीवनविधिः । तत्र सीवनस्य विषयमाह—
सद्य इति । सद्यः व्रणातिदिने, सद्योव्रणान् शोफपाकादि-
पूर्वत्परहितान् तेषामभिघातजत्वाद्यभिचारेष्वपि तदुपात्त-
दोषसंसर्गव्युदासार्थम् । लिखितान् लेखनोद्धृतमेदसः
कर्णपालीश्च लिखिताः लेखनोद्धृतह्रस्वत्वेदुदुष्टावयवाः
शिरःप्रभृतयो ये गर्भारा मांसला अचलाश्च प्रदेशास्तेषु
स्थितान् व्रणान् ॥ ४१ ॥

न तु वंक्षणकक्षादावल्पमांसचले व्रणान् ।
वायुनिर्वाहिणः शल्यगर्भान्क्षारविषाग्निजान् ॥

प०—व्रणो निःशोणितः यः न व्रणं किञ्चिदेवा-
वल्लभ्य अश्लेषेण श्रुतयित्वा स आतस्त्विरमुपजात-
शोणितं स्यान्न्येन । यस्मादस्य व्रणस्य सन्धानं
संश्लेषकं शोणितमेव ॥ ४५ ॥

हे०—व्रणो व्रणमाह कृत्वा गोपनीयत्वाद्—व्रण इति ।
निःशोणितो व्रणो अथानावप्रदेशो यस्य स तथा ।
इति गोपनीयत्वमिति ॥ ४५ ॥

बंधनानि तु देशादीन् वीक्ष्य युजीत तेषु च ।

स०—व्रणं व्रणं परिगृहीतं बंधनान्याविकाजिना-
दीनि तेषु व्रणेषु देशकालसाध्यादीन् वीक्ष्य निरूप्य
यथायोगमात्रावयवतमं युज्यात् ॥ ४६ ॥

प०—व्रण्यन्ते परिगृहीतं बन्धनानि तानि देशा-
दीन् वीक्ष्य वृत्त्या युजीत ॥ ४६ ॥

हे०—नानि बन्धनानामनानां—बन्धनानानीति ॥ ४६ ॥

तेषां च बंधनानां स्वरूपमाह

आविकाजिनकोशेयमुष्णं क्षौमे तु शीतलम् ।
शीतोष्णं तूलसंतानकार्पासम्रायुवल्कजम् ॥
ताम्रायस्त्रपुर्सासनि व्रणे मेदःकफाधिकं ।
भगे च युज्यान्फलकं चर्मवल्ककुशादि च ४७ ॥

स०—आविकेतानिकस्तस्येवमाविकम् । अनेः क-
शेन कस्तस्येदमित्यर्थः । अजिनं चर्म । कोशात्संभूतं
कोशेयम् । कोशाद्दृढमिति वृत्तः । आविकादिकं बंध-
नत्रयमुष्णवर्धयम् । क्षौमे तु वपनं शीतलं शीतवर्धयम् ।
तूलसंतानादिजं शीतोष्णमुष्णमभावम् । तूलं शाल-
कादिजं तस्य सतानां सतिः यत्ररूपता तेन निष्पादि-
तम् । मेदःकफादिकं व्रणे नावादीन् देवनाथं युज्यात् । न च
केवलं मेदं नावादीन् युज्यात् । तूलसंतानादिजं शीतोष्ण-
मुष्णमभावम् । कार्पाससंस्त्रावजन्यं वल्कजं बन्धनं
कुशादिजं वीक्षादीनकोशेयम् ॥ ४७ ॥

प०—अक्षौमेवमाविकं कम्बलम् । अजिनं चर्म ।
कोशेयं पत्रोणेभतद्वन्धनत्रयमुष्णवर्धयं, क्षौमे तु कूलं,
शीतलं शीतवर्धयम् । तूलसंतानादिजं शीतोष्ण-
मुष्णमभावम्, कार्पाससंस्त्रावजन्यं वल्कजं बन्धनं

कार्पाससदृशं वृक्षेभ्यो यदुत्पद्यते तत्तूलशब्द-
वाच्यम् । तस्य सन्तानं सन्ततेः सूत्ररूपतया
निष्पादितं कार्पासं वस्त्रं स्त्रावजं स्त्राववृत्तकलज-
मशनाश्मान्तकमूर्वातसीप्रभृतीनां वल्कलैर्मृदुत्व-
ग्भिः कृतम् । मेदःकफादिके व्रणे बन्धनानि ताम्रा-
यस्त्रपुसीसानि योजयेत् । भङ्गेऽस्थिभङ्गे बन्ध-
नानि फलकादीनि युजीत । फलकः काष्ठमयां
वल्याकारचर्माजितं वल्कं च वल्कत्वक्कुशावंशा-
दिकंबिका नतु दर्भाः ॥ ४७ ॥

हे०—सन्तानं तंतुः, फलकं काष्ठपट्टिका, कुशा वेणुद-
लम् ॥ ४७ ॥

अधुना बंधप्रकारान्निर्दिशति—

स्वनामानुगताकारा बंधास्तु दश पंच च ।
कोशस्वस्तिकमुत्तौलीचीनदामानुबेलितम् ॥
खट्वाविवंधस्थगिकावितानांरसंगगोफणाः ।
यमकं मंडलारख्यं च पंचांगी चेति योजयेत् ।
यां यत्र सुनिविष्टः स्यात्त तेषां तत्र बुद्धिमान् ।

१ तत्र कोशमङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्वसु विदध्यात्, दाम
संवाधेऽङ्गे, सन्धिकूर्चकभ्रूस्तनान्तरतलकणेषु स्वस्तिकम्, अनु-
बेलितं तु शाखासु, ग्रीवामेदयोः प्रतौली, वृत्तेऽङ्गे मण्डलम्,
अङ्गुष्ठाङ्गुलिमेद्वारेषु स्थगिकां, यमलव्रणयोर्धमकं, हनु-
शङ्खगण्डेषु खट्वाम्, अपाङ्गयोश्चीनं, पृष्ठोदरोरसु विवन्धं,
मूर्धनि वितानं, चिबुकनासौष्टांसवस्तिषु गोफणां, जत्रुण ऊर्ध्वं
पञ्चाङ्गीमिति, यो वा यस्मिन् शरीरप्रदेशे सुनिविष्टो भवति तं
तस्मिन् विदध्यात् इति सुश्रुतः । बन्धाविषयमाह—तत्रेत्यादि ।
तत्रेति चतुर्दशवन्धेषु मध्ये । पर्वशब्दोऽङ्गुष्ठाङ्गुलिभिः सह
गन्धयते । दाम संवाधेऽङ्गे संकटेऽङ्गे । संधिकूर्चकभ्रूस्तनान्त-
रंगे क्षिप्रमर्मापरिष्टादुभयतः कूर्चकं, पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये
क्षिप्रमिति मर्मं, भ्रूस्तनान्तरमित्यन्तरशब्दः प्रत्येकं संबध्यते,
तलमिह हस्तपादतलम्, अनुबेलितं तु शाखास्त्विति शाखासु
सन्धिव्याहृषु । बाहुपाश्वरोरसृष्टादिकम् वृत्तमङ्गम् । अङ्गु-
ष्ठाङ्गुलिमेद्वारेष्विति अग्रशब्दोऽत्राङ्गुष्ठादिभिः सह प्रत्येकं
गन्धयते । हनुशङ्खगण्डेष्विति हनुमुखसाधिः, शङ्खो भ्रूक-
र्णयोर्नन्तरं, गण्डो मल्लः, अपाङ्गयोश्चीनमिति अपाङ्गयोर्नित्रा-
न्तरप्रदेशयोः । हृदयोर्ध्वं स्तनयोर्मध्ये ग्रीवामूलद्वयस्तादुरः ।
मूर्धा मस्तकम् । चिबुकनासौष्टांसवस्तिषु गोफणामिति चिबु-
कमोष्ठाधो मांसास्थिपिण्डिका, अंसो बाहुशिरः, वस्तिमूत्रा-
शयः । उक्तं देशनियमं प्रयोजनवशेन व्यभिचारयन्माह—यो
वेत्यादि । सुनिविष्टः शोभनाकारः । इति निबन्धसंग्रहे ।

स०—वक्षणादिस्थितावां व्रणानां गभीरादिप्रवेश-
त्वात्सीवनं प्राप्ते तन्निविध्यते । मांसलेष्टु स्थिरेषु च
व्रणान् मीन्येदित्युक्त्यैवाऽल्पमांसं चले स्थाने व्रणान्
मीन्येदित्यर्थे लब्धेऽल्पमांसांश्चलांश्च व्रणान् मीन्ये-
दिति वचनमतिशयार्थम् । जातुचिदभिघातजान्विवृतान-
येवंविधान् व्रणान् मीन्येदिति गमयति । तथा वायुं
निर्वहन्ति निःश्वसन्ति तान् वायुनिर्वाहिणो न सीन्येत् ।
तथा शल्यं गर्भे येषां तान् शल्यगर्भास्तथा क्षारवि-
षाग्निभ्यो जातान् व्रणान् मीन्येत् ॥ ४२ ॥

प०—वङ्क्षणादौ शरीरावयवे स्थितान् व्रणान्
न सीन्येत् । तथा अल्पमांसप्रदेशे अबले शरीरे
स्थितान् व्रणान् न सीन्येत् । तथा वायुनिर्वा-
हिणो व्रणान् तथा शल्यगर्भानन्तःशल्यान् क्षार-
विषाग्निजान् तत्कृतान् सीन्येत् ॥ ४२ ॥

हे०—सीवनाविवयमाह—नन्विबति । वायुनिर्वाहिणः
वायुनिर्गमद्वारभूतान् ॥ ४२ ॥

सीवनात्पूर्वं यत्क्रियते तद्दर्शयति—

सीव्येच्चलास्थिशुष्कास्तृणरोमापनीय तु ।
प्रलम्बि मांसं विच्छिन्नं निवेश्य स्वनिवेशने ॥
संध्यस्थवस्थिते रक्ते स्नाय्वा सूत्रेण वल्कलैः ।
सीव्येन्न दूरे नासन्ने गृह्णन्नाऽल्पं न वा बहु ॥ ४३ ॥

स०—स्थानाच्चलितमस्थ्यपनीय निरस्य तथा शुष्क-
रक्तं तृणानि रोमाणि चाऽपास्य तथा शस्त्रादिना प्रक-
र्षेण लम्बि व्रणे यद्विद्यते मांसं तत्स्वनिवेशन आत्मीये
स्थाने निवेश्य संस्थाप्य सन्ध्यस्थि स्वे स्थाने संस्थाप्य
स्थिते रक्तेऽक्षवद्रूपत्वं प्राप्ते सति व्रणं
सीव्येत् । केन । स्नाय्वादिना तथा वल्कलैः ।
वल्कलान्यश्मंतकादिवगुद्भवानि तैः कथं सीव्येत् ।
न दूरे न विप्रकृष्टे न चासन्ने नाऽतिनिकटे
गृह्णन्नाल्पं व्रणांशं नच बहु गृह्णन् ॥ ४३ ॥

प०—चलं प्रस्थानात्प्रचलितमस्थ्याद्यपोह्यापास्य
हस्तादिना तथा प्रलम्बि यन्मांसं विच्छिन्नं शस्त्रा-
दिना ततस्तन्निवेशने आत्मीये स्थाने निवेश्य
स्थापयित्वा तथा सन्ध्यस्थि स्वे स्थाने संस्थाप्य

स्थिते रक्ते रुद्धे सोतसि यथार्हं स्नाय्वा स्नायुना
सूत्रेण कार्पासादिमयेन तथा वल्कलैरसनाश्मन्तक-
मूर्वातसीनां त्वचा सीव्येत् । व्रणान् दूरे विप्र-
कृष्टे सीव्येत् । तथा नासन्ने निकटे सीव्येत् ।
गृह्णन्नल्पं स्तोके व्रणप्रदेशं तथा बहु गृह्णन्न
सीव्येत् ॥ ४३ ॥

हे०—सीवनस्य विधिमाह—सीव्येदिति । चले
यदस्थि शुष्कं यदसृक् तदपनीय तृणानि रोमाणि च
सन्धिगतमस्थि च स्वनिवेशने निवेश्य स्थिते स्नावान्निवृत्ते
वल्कलविशेष उक्तः संग्रहे “ शणाश्मंतकमूर्वातसीनां
वा वल्कलैरिति । ” तथा सीवनाविकल्पास्तु समासेन
चत्वारः । शोफणिकातुन्नसेवनीवेहितकं राजाग्रथिवन्धनं
तेषां नामभिरेवाकृतिविभागः प्रहारवशाच्चोपयोगः ४३ ॥

सांत्वयित्वा ततश्चातं व्रणे मधुघृतद्रुतैः ।

अंजनक्षौमजमषीफलनीशलकीफलैः ।

सरोध्रमधुकैर्दिग्धं युञ्ज्याद्बन्धादि पूर्ववत् ॥ ४४ ॥

स०—ततः सीवनादनंतरमातुरं सांत्वयित्वा समा-
श्वास्य शीतांबुस्पर्शव्यजनादिभिरनंतरमुक्तैल्लिप्ते व्रणे
सति । कैः । अंजनादिभिः । किंभूतैः । मधुघृताभ्यां
द्रुतैरालोडितैः । पूर्ववद्बन्धादि युञ्ज्यात् । तृतीया-
न्ताद्वतिः । पूर्वोद्दिष्टेन कर्मणा तुल्यं कषायक्षालनादि
कवलिकादिकं च योजयेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

प०—ततोऽनन्तरं सीवनात्परतः आतुरं सान्त्व-
यित्वा समाश्वास्यानन्तरं व्रणे दिग्धे लेपिते अञ्ज-
नादिभिर्घृतमधुद्रवैर्मधुघृतयुक्तैरनन्तरं बन्धनादिभिः
बन्धनकषायप्रक्षालनधूमादिभिः पूर्ववत् युञ्ज्यात्
योजयेत् । पूर्वेण तुल्यं पूर्ववत् ॥ ४४ ॥

हे०—सीवनानन्तरं कर्तव्यमाह—सान्त्वयित्वेति ।
अञ्जनं सोतोऽञ्जनं, फलिनी प्रियंगुः, पूर्ववत् पाटन-
वत् ॥ ४४ ॥

व्रणो निःशोणितौष्ठो यः किंचिदेवावलिरुय तम्
संजातरुधिरं सीव्येत्संधानं ह्यस्य शोणितम् ॥

स०—अविद्यमानशोणितौष्ठो यः स्यात्तमेवभूतं
व्रणं किंचिदेवेषन्मात्रमेव शस्त्रेणावलिरुय ततः संजा-
तरुधिरं संतं सीव्येन्न त्वेवमेव । यस्मादस्य व्रणस्य
संधानं शोणितमेव ॥ ४५ ॥

५०—स्व च तन्नाम च स्वनाम तेनानुगतोऽनुबद्ध
आकारः संस्थानविशेषो येषां ते पंचदश बंधा वक्ष्य-
माणाः । तुशब्दोऽवधारणार्थः । पंचदशैवेति न
न्यूनाः । कोशादयः पंचांग्यतास्तेषां बंधानां मध्ये यो
बंधविंशपो यत्र यस्मिन्देहदेशे सुनिविष्टो भवेत्तं बंधं
कोशादिकं तत्र तस्मिन्देहदेशे योजयेत् । तत्र कोशोऽगु-
लीपर्वसु चर्मादिकृतः । स्वस्तिकं संधिकूर्चभ्रूस्तनांतर-
रक्षक्षिकपोलकर्णेपु । मुत्तली ग्रीवामेढयोः । चीन-
मपांगयोः । दाम संधिविक्षणादौ । अनुवेलितं शाखामु ।
खट्वा हनुसंघांडेपु । विबंधमुदरोरुपृष्ठेषु । स्थगिकां-
गुष्टांगुलीमेढांमूत्रवृद्धिपु । वितानं मूर्धादौ पृथुलांगे ।
उत्संगमंगविशेषं लंबिनि बाह्यादौ । गोफणः नासौष्ठ-
चिबुकसक्थिपु । यमकं यमलवणयोः । मंडलं वृत्तेऽंगे ।
पंचांगी जत्रूर्ध्वमिति योजना कार्या ॥ ४८ ॥

५०—स्वनाम्नाऽनुगतो ज्ञातः आकारः संस्थान-
विशेषो येषां ते तथाविधा दश पञ्च च बन्धाः
कोशस्वस्तिकादयः पञ्चांग्यन्तास्तान् बन्धान् विनि-
योजयेत् । तत्र कोशोऽङ्गुलिपर्वसु योज्यः ।
स च केशाकारो महादेवादौ दृश्यते । स्वस्तिकः
स्वस्तिकाकृतिश्चतुरस्रः सन्धिकूर्चभ्रूस्तनान्तररक्षक्ष-
पोलकर्णेपु योज्यः । मुत्तली-नृणादिविरचितः फला-
शाधार इव सा कृकाटिकामेढयोः योज्या
कपालकावन्धयत् । चीनः—स्तोकविस्तीर्णायता
पट्टिका सा चापाङ्गयोः योज्या । दाम-दामाकृति-
बन्धसम्बन्धेऽङ्गे योज्यम् । अनुवेलितं—यद्दीर्घं
कृत्वा वेष्टनं तच्च शाखामु योज्यम् । खट्वा-चतु-
र्बाहुपट्टकं तच्च हनुशङ्खगण्डेषु योज्यम् । विब-
न्धा-विशेषण सम्बन्धः स चोदरोरुपृष्ठेषु योज्यः ।
स्थगिका-ताम्बूलकोश इव सा चाङ्गुष्टाङ्गुलि-
मेढांमूत्रवृद्धिपु योज्या । वितानमिव वितानं
यत्रोपर्यंकतापनिवारणार्थं परिदीयते तच्च मूर्धादौ
पृथुलाङ्गे योज्यम् । उत्सङ्गमवकादौ कण्ठाव-
लम्बनं तच्च विलम्बिशरीरावयवे योज्यम् । गोफ-
णः—कृपीवलानां पक्षिनिवारणाय वोप्येत्पाषाण-
धारणं, तच्च नासौष्ठचिबुकसक्थिपु योज्यम् ।
पञ्चाङ्गी यस्मिन्देह चत्वारो बाहव एका चोर्ध्व-
पथिका सा च जत्रूर्ध्वं प्रयोज्या । तेषां बन्धानां मध्ये

यो बन्धविशेषो यत्र यस्मिन् देहदेशे सुनिविष्टो
भवेत्तं बन्धं कोशादिकं तत्र तस्मिन् देशे योज-
येत् कुर्वीत बध्नीयात् ॥ ४८ ॥

हे०—बन्धानाह—स्वनामेति । संग्रहे तु तत्र कोशमं-
गुलिषु पर्वसु विदध्यात् । दाम संवाधे, उत्संगं विलंबिनि,
स्वस्तिकं सन्धिकूर्चभ्रूस्तनांतररक्षक्षिकपर्णपोलकर्णेपु,
अनुवेलितं शाखामु, मुत्तली ग्रीवामेढयोः, मंडलं
वृत्तेऽंगे, स्थगिकांमंगुष्टांगुलिमेढांमूत्रवृद्धिपु, यमकं
यमलवणयोः, खट्वां हनुशङ्खगण्डेषु, चीनमपांगसंयोः,
विबन्धमुदरोरुपृष्ठेषु, वितानं मूर्धादौ पृथुलांगे, गोफणं
नासौष्ठचिबुकसक्थिपु, पञ्चाङ्गी जत्रूर्ध्वं, न तु व्रणस्यां-
परि कुर्यादग्रथि न वा बाधकरो यथा स्यात् । “बन्ध-
स्त्विष्टोऽनिले दुष्टे दृष्टे भग्नव्रणे च । तत्रात्ययो द्विधा
बन्धः सव्यदक्षिणभेदतः ॥ त्रिविधस्त्वेव सर्वत्र गाढश्च-
यसमत्वतः । कफवाते घनो गाढः पित्ते रक्ते तनुश्चतः ॥
वातापित्ते समो बन्धः कफपित्तव्रणे च” ॥ ४८ ॥

संप्रत्येषां बंधानां गाढशिथिलादिवन्धत्वं देशाद्यनुरो-
धानिरूपयति—

बध्नीयाद्गाढमूरुस्फिकक्षार्धक्षणमूर्धसु ॥ ४९ ॥

स०—ऊरुस्फिगादिषु देशेषु गाढं बध्नीयात् न
श्लथम् ॥ ४९ ॥

५०—ऊरुस्फिगादिषु शरीरदेशेषु गाढं बध्नी-
यान्नतु बन्धनशिथिलम् ॥ ४९ ॥

हे०—प्रदेशविशेषेण बन्धाविशेषमाह—बध्नीयादिति ।
ऊर्वादिषु गाढम् ॥ ४९ ॥

शाखावदनकर्णोरःपृष्ठपार्श्वगलोदरं ।

समं मेहनमुष्के च ॥ ५० ॥

स०—शाखावदनादिषु समं बध्नीयात् चक्षुःश्रोत्रमेहने
मुष्कयोश्च सममेव ॥ ५० ॥

५०—शाखादिके शरीरदेशे समं बन्धनं बध्नी-
यात् । तथा मेहने लिङ्गे मुष्कयोर्वृषणयोश्च समं
बन्धं योजयेत् ॥ ५० ॥

हे०—शाखादिषु समम् ॥ ५० ॥

नेत्रे संधिषु च श्लथम् ॥ ५१ ॥

स०—नेत्रे नयने तथा संधिषु शिथिलं बध्नी-
यात् ॥ ५१ ॥

प०—नेत्रं नयते तथा सन्धिषु शिथिलं बन्धं
योजयेत् ॥ ५१ ॥

हे०—नेत्रादी व्यग्रम् ॥ ५१ ॥

वर्ध्यायाच्छिथिलस्थाने वातश्लेष्माद्भवं समम् ।
गाढमेव समस्थाने भृशं गाढं तदाश्रये ॥ ५२ ॥

स०—यत्र शिथिलस्थाने शिथिलो बन्ध उपदिष्टस्तत्र
स्थाने यौ व्रणौ वातश्लेष्मोद्भवौ तौ समं कृत्वा वर्धनी-
यान् गाढं न शिथिलम् । यत्र स्थाने समो बन्ध उप-
दिष्टस्तत्र स्थाने वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ गाढमेव वर्धनी-
यान् । भृशमित्यादि तदित्यनेन गाढाशयः परामृश्यते ।
गाढबन्धोद्विष्टे स्थाने वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ भृशं मुतरां
गाढं वर्धनीयान् ॥ ५२ ॥

प०—शिथिले स्थानेऽङ्गणः सम्बन्धिनि सम्ब-
न्धिषु च वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ समं वर्धनीयान् ।
समस्थाने तु शास्त्रादी वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ गाढ-
मेव वर्धनीयान् । तदाशये गाढस्थाने कृष्मिगादां
वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ ॥ ५२ ॥

शीते वसंते च तथा मोक्षणीर्या ज्यहात्यहात् ।

स०—तौ वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ शीते हेमंतशि-
शिरामये काले वसंते च ज्यहात्यहात्त्रिदिनमेतरीकृत्य
मोक्षणीर्या मोक्षितव्यौ इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

प०—शीतकाले हेमन्ते शिशिरामये तथा वसन्ते
ज्यहादन्तन्त्रं मोक्षयेत् मुच्येत् ॥ ५३ ॥

हे०—ज्यहन्तमाजगम् ॥ ५३ ॥

पित्तरक्तान्धयोर्वधो गाढस्थानं समो मतः ।

समस्थानं शूल्यो नैव शिथिलस्याशये तथा ॥ ५४ ॥

स०—पित्तरक्तान्धयोर्गाढबन्धस्थाने समो बन्धो गतो
न शिथिलः । समस्थाने समो बन्धो यत्रोपदिष्टः
शास्त्रादनादी नान्धयोः पित्तरक्तान्धयोर्व्रणयोः
शिथिलो बन्धः कार्यः । शिथिलस्य बन्धस्याऽऽशये यत्र
शिथिलो बन्धः कार्यः त्वयुक्तं तत्र नैव बन्धः कार्यः इत्येव-
कारणेऽनारण्यार्थः कृतः ॥ ५४ ॥

प०—पित्तरक्तान्धयोर्व्रणयोर्नैव बन्धः कार्यः ५४ ॥

सायंप्रातस्तयोर्मोक्षं ग्रीष्मे शरदि चेष्ट्यतः ५५ ॥

स०—तयोः पित्तरक्तान्धयोर्व्रणयोः सायंप्रातर्द्वौ कालौ मोक्ष
इष्यते । ग्रीष्मे शरदि चाऽन्यदोषोत्थव्रणस्याऽपि
सायंप्रातर्मोक्ष इष्यते ॥ ५५ ॥

प०—तयोः पित्तरक्तान्धयोर्व्रणयोः सायंप्रातः द्वौ
कालौ मोक्षौ ग्रीष्मे इष्यते शरदि शरत्काले ॥ ५५ ॥

हे०—सायंप्रातर्मोक्षणं च सर्वेषु प्रातस्वकाहान्तरमो-
क्षस्वर्तुविशेषेणापवादः ॥ ५५ ॥

नतु बन्धेन विना व्रणो धार्य इत्याह—

अचन्द्रो दंशमशकशीतवातादिपीडितः ।

दुष्टीर्भवेच्चिरं चाऽत्र न तिष्ठेत्स्नेहभेजम् ॥

कृच्छ्रेण शुद्धिं रूढिं वा याति रूढो विवर्णताम् ५६ ॥

स०—अबद्धो व्रणो दंशादिभिः पीडितो व्यथित-
स्तथा आदिशब्दाद्दंशभूमादिभिर्व्यथितोऽदुष्टोऽपि व्रणो
दुर्गमवति । अत्र च व्रणे बन्धमंतरेण व्रणः स्नेह
उपयोजितो भेजः वा योजितं चिरं न तिष्ठेत् । बन्धो
च विना सम्यगुपचर्यमाणोऽपि व्रणः कष्टेन शुद्धिं याति
रूढिं च कृच्छ्रेण याति । रूढोऽपि सन्निवर्णतां याति न
शरीरवर्णतामित्येवधनादोषः ॥ ५६ ॥

प०—अबद्धोऽवध्यमानो व्रणो दंशादिभिः पीडितः
तत्सम्पर्काद्विविधोपद्रवो भवेत् दुष्टतामुपैति ।
तथात्र व्रणे बन्धं विना स्नेहो दत्तश्चिरं चिरकालं
न तिष्ठति । भेजमपि दत्तमचिरान् शुष्यति पतति
वा । तथा सम्यगुपकान्तो व्रणः कृच्छ्रेण शुद्धिं
याति रूढं वा कृच्छ्रेण याति । तदा रूढोऽपि कदा-
चिद्वर्णतां वैवर्ण्यं याति गच्छति ॥ ५६ ॥

हे०—वैवर्ण्यकरणं दीपगाह—अबद्ध इति ॥ ५६ ॥

इदानीं बन्धनाद् गुणानाह—

बद्धस्तु चूर्णितो भग्नो विश्लिष्टः पाटितोऽपि वा ।

छिन्नस्त्रायुसिराऽप्याशु सुखं संरोहति व्रणः ।

उत्थानशयनाद्यासु सर्वेहामु न पीडयत् ॥ ५७ ॥

म०—नृवधारणे । बद्ध एव व्रणो बंधनमाहात्म्या-
च्छागिनोऽस्थिसमाश्रितो व्रणस्तथा भग्नोऽस्थिसमाश्रित
एव व्रणस्तथा विदिल्लः संधिस्थानादन्यस्थानगतो
व्रणो नेत्रादिस्तथा पाटितः सर्वदेशस्थितोऽपि तथा
छिन्नस्नायुसिरोऽप्याशु व्रणः सुखं सम्यग्रोहति तथो-
त्थानशयनाद्यासु सर्वास्वीहासु चेष्टासु न पीडयेन्न व्यथ-
येन् ॥ ५७ ॥

प०—चूर्णितः पिष्टो बद्धोऽथवा भग्नो विदिल्लः
स्थानाच्छयुतः पाटितो विदारितः छिन्नस्नायुशि-
रो व्रणः सुखं कृत्वा आशु शीघ्रं संरोहति रुद्धिमा-
याति । तथा सर्वहासु सर्वासु चेष्टासु उत्थानशयना-
दिरूपासु न पीडयेते ॥ ५७ ॥

उद्धृतौष्ठः समुत्सन्नो विषमः कठिनोऽतिरुक् ।
समो मृदुररुक् शीघ्रं व्रणः शुध्यति रोहति ५८

स०—ऊर्ध्वं वृत्तौ वर्तुलावोष्ठौ यस्य स उद्धृतौष्ठो
न समः । तथा समुत्सन्नः समंतादुत्सन्न उन्नतो
यो व्रणो न समः । तथा विषम उद्धृतौष्ठसमुत्स-
न्नाभ्यां व्यतिरिक्तो विषमसंस्थानः । तथा कठिनो
यो व्रणो न मृदुः । तथाऽतिरुग्यो व्रणः । स सर्व
उद्धृतौष्टादिपंचप्रकारोऽपि व्रंधमाहात्म्यादशुभरूपतां
दत्त्वा व्रणः शीघ्रं शुद्धिं याति रोहति । ननुद्धृतौष्ठ-
समुत्सन्नावपि विषमशब्देनैव ग्रहीष्येते किमेताभ्यामु-
पात्ताभ्याम् । अस्त्येवैतत् किंत्वनयोः पृथङ्निर्देशेना-
ऽतिदुश्चिकित्स्यतरत्वं गमयति ॥ ५८ ॥

प०—ऊर्ध्वं वृत्तौ वर्तुलावोष्ठौ यस्य तथाविधः
तथा समन्तादुत्सन्न उन्नतो व्रणस्तथा विषमो निम्नो
नवः कठिनो न मृदुस्तथातिरुक् वेदनायुक्तस्तथा-
विधो व्रणः समो मृदुररुक् स्यात् । तथा शीघ्रं
शुध्यति शुद्धिमायाति । रोहतीति रोहं
याति ॥ ५८ ॥

हे०—ऊर्ध्वतः ऊर्ध्वं चलिताः ओष्ठप्रांता यस्य सः, समु-
त्सन्नो धिवृद्धमांसः, विषमः किंचिदुच्चः किंचिनीचः । स
विधोऽपि समो भवति । तदोषध्यागारकठिनो मृदुर्भवति ।
अतिरुक् रुजाहीनो भवति, अशुद्धः शुध्यति, अरुद्धो
रोहति ॥ ५८ ॥

स्थिराणामल्पमांसानां रौक्ष्यादनुपरोहताम् ।

प्रच्छाद्यमौषधं पत्रैर्यथादोषं यथर्तु च ॥

अजीर्णतरुणाच्छिद्रैः समंतात्सुनिवेशितैः ।

धौतैरर्ककेशैः क्षीरिभूर्जार्जुनकदंबजैः ॥ ५९ ॥

स०—स्थिराणां व्रणादीनां दीर्घकालानुबंधिनां
तथाऽल्पमांसानामनुपचितपल्लानामत एव हेतोस्तथा
रौक्ष्यादनुपरोहतां रुद्धिमगच्छतामौषधं कल्कस्नेहादिकं
यदुपयुज्यते तत्पत्रैः क्षीरिभूर्जार्जुनकदंबजैः प्रच्छाद्य
स्थगितव्यं यथादोषं दोषानतिक्रमेण ऋत्वनतिक्रमेण
च तद्वशाद्यथायोगम् । यथा वातव्रणे शीतर्तौ
स्निग्धोष्णैः पित्तव्रणे घर्मकाले शीतस्वभावैः कफव्रणे
उष्णकालं रुक्षोष्णप्रायैः । एवं साधारणेऽपि काले
मिश्रदोषे च कल्पनीयम् । किंभूतैः पत्रैः । अजीर्णा-
न्यर्जराणि तरुणानि प्रत्यग्राप्यच्छिद्राणि छिद्ररहि-
तानि तैरजीर्णतरुणाच्छिद्रैः । तथा समंतात्सुनिवे-
शितैः । तथा धौतैर्जलादिना निर्मलीकृतैः । तथा-
ऽर्ककेशैरकठिनैः ॥ ५९ ॥

प०—स्थिराणां व्रणानां दीर्घकालानुषङ्गवताम-
ल्पमांसानां क्षीणमांसानां रौक्ष्यात्कारणादनुपरोहतां
रुद्धिमगच्छतामौषधं कल्कस्नेहादिभेजं
व्रणोपशमाय युज्यते अवचार्यते तत्पत्रैः क्षीरवृ-
क्षादिजैः प्रच्छाद्य यथादोषं दोषानुरूपैः दोषान-
तिक्रमेण दोषयोग्यतावशेन तथा यथर्तु ऋत्वनति-
क्रमेण ऋत्वनुरूपैः पत्रैर्यथायथं योग्यैः वातव्रणे
शीतकाले स्निग्धोष्णैः पित्तव्रणे तथोष्णकाले शीत-
स्वभावैः श्लेष्मणि उष्णकाले रुक्षोष्णप्रायैरनया
दिशाऽन्यत्रापि योज्यम् । अजीर्णैर्जर्जरैः तरुणैः
प्रत्यग्रैरच्छिद्रैः छिद्ररहितैः तथा समन्तान् सर्वतः
सुनिवेशितैः शोभनं कृत्वा स्थापितैः धौतैर्निर्मलैः
प्रक्षालितैः अर्ककेशैरकठिनैः ॥ ५९ ॥

हे०—व्रणविशेषैर्लेपस्य पत्राच्छादनमाह—स्थिराणा-
मिति । यथादोषं शीते दोषे उष्णैः, उष्णे शीतैः एवं यथर्तु
अजीर्णैः तरुणैर्वृद्धत्वबालत्वरहितैः क्षीरिणोऽथत्वाद्यः ५९

कुष्ठिनामग्निदग्धानां पिष्टिकामधुमहिनाम् ।

कर्णिकाश्चोदुरुविषे क्षारदग्धा विषान्विताः ॥

न मांसाके च बन्धीयाद्गुदपाके च दारुणे ।
शीर्यमाणाः सरुग्दाहाः शोफावस्थाविमर्षिणः ॥

स०—कुम्भारिणां ये व्रणास्ते न बन्धीयाः ।
नयेदुर्लभे याः कर्णिकाः कोटस्यास्ताश्च न बन्धी-
यान् । तथा शारङ्ग्या ये व्रणास्ते न बन्धीयाः ।
तथा मांसाके व्रणास्तथा दारुणे च गुदपाके व्रणास्ते
न बन्धीयाः । मांसाके इति मांसस्य पचि सुध-
नोन्मूलयोः । तथा शीर्यमाणाः शदनावस्थां भज-
मानाः । तथा सरुग्दाहास्तथा शोफावस्था अनेका-
नस्था भवतोऽपि ये शोफावस्थावस्थितास्तथा
विमर्षिणो विमर्षावस्थास्थिता ये व्रणास्ते च
न बन्धीयाः ॥ ६० ॥

प०—कुम्भितां तराणां ये व्रणास्ते न बन्धीयाः
न बन्धयितव्यास्तथा मधुमेहिनां पुंसां पिटिका न
बन्धयितव्याः । उन्दुरुविषे मृषकविषे याः पिटिकास्तथा
न बन्धीयाः । तथा शारङ्ग्या व्रणा विषास्विना
विषयुक्ता व्रणास्तथा मांसाके व्रणा गुदपाके चा-
निदाहणा ये व्रणास्तथा शीर्यमाणाः सदनावस्थां
भजमानाः सरुग्दाहाश्च शोफावस्थाश्च तथा विम-
र्षिणो ये व्रणास्ते सर्वे न बन्धीयाः ॥ ६० ॥

हे०—व्रणविशेषं नयनं निषेधति—कुम्भितामिति ।
न च व्रणारवोदश । तत्र मधुमेहिनां पिटिकाः । उन्दुरु-
विषे कर्णिकाः । मृषकविषोत्पन्नकर्णिकाकारमांसवृद्धयः,
विमर्ष इत्यनेन ॥ ६० ॥

अदानीं सकृदानीं व्रणानां चिकित्सामाह—

अरक्षया व्रणे यस्मिन् मक्षिका निक्षिपेत्कृमीन् ।
न भक्षयंतः कुर्वन्ति रुजाशोफाच्चर्मस्त्वान ॥ ६१ ॥

स०—अरक्षया अपाठनेन यस्मिन् व्रणे मक्षिका
कृमीन्निक्षिपेत् । न तत्रस्थाः कृमयो व्रणं भक्षयन्तो
रुजादीन् कुर्वन्ति ॥ ६१ ॥

प०—अरक्षया अपाठनेन सर्वस्मिन् व्रणे मक्षि-
का कृमीन्निक्षिपेत् । कृमयः सञ्चरन्तः व्रणं भक्षयन्तः
अन्नतः रुजादीन् कुर्वन्ति जनयन्ति ॥ ६१ ॥

हे०—व्रणं कृमिनां व्रणमाह—अरक्षयेति ॥ ६१ ॥

सुग्मादि प्रयुञ्जीत तत्र धावनपूरणे ।

सप्तपर्णिकरंजार्कनिबराजादनत्वचः ॥

गोमूत्रकलिकतां लेपः सेकः क्षारांबुना हितः ।
प्रच्छाद्य मांसपेक्षया वा व्रणं तानाशु निर्हरेत् ॥

स०—तत्र तस्मिन् व्रणे सुरसादिगणं धावने पूरणं
च तन्निमित्तं प्रयुञ्जीत । धावने च पूरणं च तस्मिन् ।
तथा तस्मिन्व्रणे सप्तपर्णादीनां त्वचो गोमूत्रकलिकतः
पिष्टलेपो हितः । तथा क्षारांबुना सेको हितः ।
अथवा मांसपेक्षया व्रणं प्रच्छाद्य विधाय तान् कृमी-
नाशु निर्हरेत् ॥ ६२ ॥

प०—तत्र व्रणे कृमियुक्ते व्रणे सुरसादिगणं
धावने प्रक्षालने पूरणे तदाच्छादने तन्निमित्तं प्रयु-
ञ्जीत । सप्तपर्णादीनां त्वचो गोमूत्रकलिकताः पिष्टा
व्रणे तस्मिन् लेपः प्रयोज्यः । तथा सेकः परिवेकः
तस्मिन् व्रणे क्षाराम्बुना क्षारनिश्च्योततो येन हितः
शस्तः । तं व्रणं मांसपेक्षया प्रच्छाद्य ह्लादयित्वा
व्रणप्रमाणसंस्थानमांसपिण्डेन स्थगयित्वा कृमीनाशु
शीघ्रमेव निर्हरेत् अपनयेत् ॥ ६२ ॥

हे०—व्रणं कृमीणामपथमाह—सुरसादीनि । सुरसा-
दिगणकाथेन धावनं, चूर्णेन पूरणं, राजादनः राजाहः,
मांसपेक्षया मांसगर्भया पेक्षया तान् कृमीन् मांसलोभात्
पेक्षीप्राविष्टान् ॥ ६२ ॥

न चैनं त्वरमाणोऽतः सदोपमुपरोहयेत् ।
सोऽल्पेनाप्यपचारेण भूयो विकुरुते यतः ॥ ६३ ॥

स०—नचैनं व्रणमंतः सदोषं त्वरमाणो वैद्य उप-
रोहयेत् । कस्मादित्याह । स इत्यादि । यतो यस्मा-
त्सोऽतःस्थितदोषो व्रणो रूढोऽपि भूयः पुनस्तोके-
नाऽप्यपचारेण विकृतिं याति ॥ ६३ ॥

प०—नचैनं व्रणमन्तः सदोषं पूयाद्याक्रान्तं त्वर-
माणो वैद्य उपरोहयेत् रूढं कुर्यात् । रोपणद्रव्यै-
र्यस्मात्सोऽन्तःस्थितादोषो व्रणे रूढो भूयः
पुनः विकुरुते विकृतिं याति । विकारभाक्
सम्पद्यते ॥ ६३ ॥

हे०—अशुद्धस्य रोपणं निषेधति—न चैनमिति ६३ ॥

रूढेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत् ।
हर्षं क्रोधं भयं वापि यावदास्थैर्यसंभवात् ।
आदरेणानुवर्त्योऽयं मासान्पट् सप्त वा विधिः ॥

स०—रूढेऽपि सत्यजीर्णादीन् विवर्जयेत् । अय-
मजीर्णव्यायामादिपरिवर्जनलक्षणो विधिः षट् सप्त वा
मासानादरेण रक्षणीयः ॥ ६४ ॥

प०—रूढेऽपि व्रणे अजीर्णव्यवायादीन् परिहा-
र्यान् आतुरो विवर्जयेत् परिहरेत् । अजीर्णवर्ज-
नादिपरिहार्योऽयं विधिरादरेणानुवर्त्य प्रयत्नेनानु-
ष्ठेयः मासान् पट् सप्त वा ॥ ६४ ॥

हे०—रूढव्रणस्य सप्तमासावधिमाह—रूढ इति । आदि-
शब्दात् क्रोधशोकभयादयः ॥ ६४ ॥

उत्पद्यमानासु च तासु तासु
वार्तासु दोषादिबलानुसारी ।
तैस्तैरुपायैः प्रयतश्चिकित्से-
दालोचयन् विस्तरमुत्तरोक्तम् ॥ ६५ ॥

स०—तासु तासु वार्तास्वस्थास्वनिर्दिष्टस्वरूपा-
भिधानासुत्पद्यमानासु जायमानासु तैस्तैरुपायैः
साधनैश्चिकित्सेद्वैद्यः । यथा मक्षिकाभिः कृमिनिक्षे-
पात्कृमिप्राबल्ये जाते चिकित्सा विहिता । किंभूतो
वैद्यः । दोषादिबलानुसारी दोषादीनां बलं दोषा-
दिबलम् । आदिग्रहणादेशकालादयो गृह्यन्ते । तदनु-
सरत्येवंविधो यो वैद्यः । तथा प्रयतो यत्नपरः । तथो-
त्तर उत्तरतरे व्रणभंगविधान उक्तं निर्दिष्टं
विस्तरमालोचयन् निरूपयन्न तु यदृच्छयेति भावः ।
इद्वज्रा वृत्तम् ॥ ६५ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया-
मष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुदुराख्याया-
मेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

प०—उत्पद्यमानासु जायमानासु तासु तासु
वार्तासु अनिर्दिष्टरूपाभिधानासु । दोषादिबला-
नुसारी वैद्यः तैस्तैरुपायैः साधनैश्चिकित्सेतैः प्रय-
त्नपरश्चिकित्सेत् । आलोचयन् विकल्पान् विस्त-

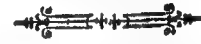
रमुत्तरतन्त्रमाश्रित्योक्तं बुद्ध्या परामृश्य चिकित्सेन्न
यदृच्छयेति भद्रम् ॥ ६५ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने
एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

हे०—अनुक्तं स्वयमूहनीयमित्याह—उत्पद्यमानास्विति ।
वार्तासु अवस्थासु उत्तरोक्तमुत्तरस्थानोक्तम् ॥ ६५ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने शस्त्रकर्मप्रकरणं
सामस्थेन निरूपितम् ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

अतोऽनंतरं क्षाराग्निकर्मविधिरारभ्यते यथैव हि
शस्त्रेण पाठनादीनि कृत्वा तत्साध्य आमय उपक्रम्यते
तथैव क्षाराग्निभ्यामित्याह—

अथाऽतः क्षाराग्निकर्मविधिमध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—क्षारश्चाऽग्निश्च क्षाराग्नी तयोः कर्म क्षारा-
ग्निकर्म तस्य विधिः । शेषं पूर्ववत् । क्षारस्य बाह्या-
भ्यंतरोपयोगित्वेन पूर्वमुपन्यासः ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भेऽयं सम्बन्धः । यथाशस्त्रच्छे-
दनभेदनादीनि कर्माणि करोति तथैवाग्निक्षारी
म्वविषयप्रयुक्तौ कुरुतः ॥ १ ॥

हे०—क्षाराग्निकर्मविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-
अथेति । तत्रादां क्षारकर्मविधिः ॥ १ ॥

सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः श्रेष्ठो बहूनि यत् ।

छेद्यभेद्यादिकर्माणि कुरुते विषमेष्वपि ॥

दुःखावचार्यशस्त्रेषु तेन सिद्धिमयात्सु च ।

अतिकृच्छ्रेषु रोगेषु यच्च पानेऽपि युज्यते ॥ २ ॥

स०—सर्वाणि च तानि शस्त्राप्यनुशस्त्राणि च तान्येवं
तेषां सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां मध्ये क्षारः श्रेष्ठो ज्यायान्
कुतोऽस्य श्रेष्ठतेत्याह—

यद्यस्माद्बहूनि छेद्यमेवादीनि कर्माण्यसौ करोति ।
आदिशब्देन लेखनपाठनादिपरिग्रहः । विष-
मेष्वपि देहदेशेषु । दुःखावचार्यशस्त्रेषु नासाशोऽर्बु-
दादिषु । दुःखेनावचारयितुं शक्यं शस्त्रं येषु तेषु ।
अपिशब्दात्समेषु देहेषु युज्यते । तेन च शस्त्रेण
सिद्धिमयात्सस्थित्यु दुष्टव्रणेषु बहुशः प्रकोपिषु ।
किंभूतेष्वतिकृच्छ्रेष्वतिदुःखसाध्येषु । दुष्टव्रणेषु रोगे-
ष्वसौ क्षारो युज्यते योग्यः संपद्यते ततोऽपि हेतोः
क्षारः श्रेष्ठः । यद्येति । यस्माच्च क्षारः पानविषयेऽपि
युज्यते शरीरांतःस्थितरोगशांत्यै । अपिशब्दाद्वाद्येऽपि
बाह्यरोगस्थितिशांत्यै लेपे स युज्यते ॥ २ ॥

प०-शस्त्राणि मण्डलाग्राणि अनुशस्त्राणि जलौकः-
प्रभृतीनि तेषां मध्ये क्षारः श्रेष्ठो ज्यायान् । कुतोऽस्य
श्रेष्ठता । यस्माद्बहूनि कर्माणि छेद्यमेवादीनि
कुरुते विषमेषु सम्बन्धानवकाशजेषु दुःखावचा-
रणीयशस्त्रेषु नासावुदादिषु तेन शस्त्रेण सिद्धि-
मयात्सु न सिद्धयत्सु दुष्टव्रणेषु बहुशः प्रकोपिषु
तथातिकृच्छ्रेषु रोगेषु शूलानाहाश्मरीशर्करादिषु
यद्यस्मात् पानेऽपि युज्यते ॥ २ ॥

हे०-तत्र क्षारप्रशंसा सर्वशस्त्रेति । संग्रहे तु क्षारो
हि नानौषधिसमवायनिवृत्तेः स सर्वरसाधिष्ठानं, कटुलवण-
रसभूयिष्ठस्तीक्ष्णो दहनः पाचनोऽवदारणो विलेपनः शोध-
नारोपणः कृम्याममेदोविपापहः सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां च
वरिष्ठेन भेदेन पाटनलेखनकरणात् । यतः संवाधावका-
शजेषु दुःखावचारणीयशस्त्रेषु नासाशोऽर्बुदादिषु शस्त्रेण
चास्थित्यु दुष्टव्रणेषु बहुशः प्रकोपिषु प्रयुज्यते स द्विधा
बाह्यांतःपरिमार्जनभेदेन ॥ २ ॥

अधुना क्षारस्य पेयलेपविषयविभागं दर्शयति-

स पेयोऽशोऽग्निसादाश्मगुल्मोदरगरादिषु ॥३॥

स०-स क्षारः अर्शःसु विषये पेयः । तथाऽग्नि-
सादे तथाऽश्मर्या गुल्मादिषु च । आदिग्रहणादानाह-
शूलादिषु च ॥ ३ ॥

प०-सः क्षारः पेयः पातव्योऽर्शस्तु तथाऽग्नि-
सादेऽश्मर्या गुल्मे तथोदरे ॥ ३ ॥

हे०-अंतःपरिमार्जनस्य विषयमाह-स पेय इति ।

योज्यः साक्षान्मपश्चित्रवाह्यार्शःकुष्ठमुषिषु ।
भगदगर्बुदग्रंथिदुष्टनाडीव्रणादिषु ॥ ४ ॥

स०-स क्षारो योज्यः साक्षान्मपश्चित्रवाह्यार्शः
आदिग्रहणाच्चर्मकीलानवर्मनिलकादिपरिग्रहः ॥ ४ ॥

प०-स क्षारो योज्यः साक्षान्मपश्चित्रवाह्यार्शः
लेपेन मपश्चित्रादिषु आदिग्रहणादन्येष्वनुक्त-
तत्ताभ्येषु रागेषु ॥ ४ ॥

हे०-वाहिः परिमार्जनस्य विषयमाह-योज्य इति ॥

न तूभयोऽपि योक्तव्यः पित्तं रक्तं बलेऽवले ।
ज्वरेऽतिसारे हन्मूर्धरंगं पांडुरामयेऽनर्चा ॥
तिमिरे कृतसंशुद्धौ श्वयथो मर्वगात्रगं ।
भीरुगर्भेण्यृतुमतीप्रोदवृत्तफलयोनिषु ॥
अजीर्णेऽन्ने शिशौ वृद्धे धमनीमंधिमर्मम् ।
तरुणास्थिसिरास्त्रायुसेवनीगलनाभिषु ॥
देशेऽल्पमांसे वृषणमेद्रस्त्रोतोतनखांतरे ।
वर्मरोगाहतेऽक्ष्णोश्च शीतवर्षाण्णदुर्दिने ॥ ५ ॥

१ सुश्रुतस्तु-अथ नैते क्षारकृत्याः-तयथा-द्वय-
वालस्थविरभारसर्वाङ्गशून्यादिरिक्तपित्तिगर्भेयुतुमर्गप्रस-
ज्वरप्रमेहिरुक्षतक्षीणनृणामूर्च्छोपद्रुतक्षीवापत्रतोऽतः फल-
नयः ॥

अत्र निबन्धकारः-अतः क्षारस्य विविधस्यापि वि-
प्रतिपेक्षस्तानाह-अथ नैते क्षारकृत्या इति । एष च तथाशब्द
केपुचित् प्रतिसारणीयक्षारनिषेधः, केपुचित् पानीयनिषेधः,
केपुचिदुभयनिषेधः । सर्वाङ्गशून्योदरति सर्वाङ्गशून्यो न उदर-
तस्यैव क्षारनिषेधः, क्षत उरःक्षतस्तेन क्षीणः, नृणामूर्च्छोपद्रु-
इति उपद्रुतशब्दस्तृणामूर्च्छान्यां सह प्रत्येकं संबध्यते, क्षीण-
क्षीणशुक्रः, अशुक्रस्य पुनः क्षाराधिकार एव नास्ति, उदर-
पत्रतफलथोनय इति उदृत्तापवृत्तशब्दो फलयोनिर्वाचकः
प्रत्येकं संबध्यते, फलमण्डं, योनिर्गर्भाशयः, उदृत्ताप-
स्थानादूर्ध्वगतपण्डः, अपवृत्तफलः स्थानात् तत्स्थानं, उदृत्ता-
योनिः, स्थानादूर्ध्वगतयोनिः, अपवृत्तयोनिः स्थानात् तत्स्थानं,
योनिः, अन्ये तु फलयोनिशब्देन समुदिनेन गर्भाशयमात्रं
क्षते, तत्रायमर्थः-उदृत्तफलयोनिः स्थानादूर्ध्वगतगर्भाशय-
अपवृत्तफलयोनिः स्थानात्तत्तगर्भाशयवर्धः । अपरे तु फल-
शब्दं रजसि वर्तयन्ति, कुतः गर्भस्य फलगाधनत्वात्, येषां
यस्य योनेः सकाशात् फलं रज उदृत्तादूर्ध्वगतम्, अपवृत्तगर्भा-
गतं सा उदृत्तापवृत्तफलयोनिः ॥

म०-पानलेपनमेदेन द्विविधोऽपि क्षारः पित्तादौ न योक्तव्यः । बले बलैवति । अवले बलहीने । ज्वरे । अतिसारे । हृद्रोगे । मूर्धरोगे । पाण्डुमये पाण्डुरोगे । अरुचावरोचके । कृतसंशुद्धौ कृतवमनविरेके । श्रयथौ सर्वगात्रगे सर्वाङ्गोच्छूने । तथा भीरौ । गर्भिण्याम् । ऋतुमत्याम् । प्रोदृत्तफलयोनिर्वक्ष्यमाणा उत्त-
रतन्त्रे गुह्यरोगज्ञाने । प्रकर्षेणोदृत्तं फलं रजोऋपं यस्या योनेः सा प्रोदृत्तफलयोनिः । रज एव फलं गर्भाख्यफलसाधनोपायत्वात् । प्रोदृत्तफलयोनेर्लक्ष-
णमुक्तं यथा--वेगोदावर्तनाद्योनिं प्रपीडयति मारुतः । स फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं विमुञ्चति । इयं व्यापद्वादवृत्तत्वादि । शिशौ बाले । वृद्धे गतवयसि । तथा धमन्यादिषु शरीरदेशेषु । देशेऽल्पमांसे स्वल्प-
पिशिते । तथा वृषणादिषु शरीरदेशेषु । तथाक्ष्णो-
र्नत्रयोर्वर्त्मरोगं वर्जयित्वाऽन्यत्र क्षारो न प्रयोज्यः । वर्त्मरोगं तु क्षारो योज्य एव । शीतवर्षोष्णदुर्दिने न च योज्यः । शीतवर्षोष्णाहानि हेमन्तशिशिरप्रावृ-
द्ध्रीष्माः । दुर्दिनं मेघाद्याकुलदिवसम् । एषु क्षारो न योज्यः ॥ ५ ॥

प०-उभयोऽपि क्षारो बहिःपरिमार्जने न योज्यः । पानालेपनयोर्न देयः । पित्ते पित्त-
विकारे रक्ते रक्तविकारे चले वायौ वातरोगे तथाऽवले दुर्बले आतुरे अतिसारे तथा हृद्रोगे पाण्डुवामये पाण्डुरोगे अरुचावरोचकातुरे कृतसं-
शुद्धौ कृतवमनविरेके च तथा श्रयथौ सर्वगात्रगे सर्वाङ्गोच्छूने तथा भीरुगर्भिण्यामृतमत्याम् । प्रोदृ-
त्तफलयोनिषु वक्ष्यमाणोत्तरतन्त्रे गुह्यरोगविज्ञा-
नीये शिशौ बाले वृद्धे गतवयसि तथा धम-
न्यादिषु शरीरदेशेषु नाभ्यन्तरेषु देशेषु अल्पमांसे स्वल्पपिशिते तथा वृषणादिषु तथाक्ष्णोर्नत्रयोः
वर्त्मरोगादृते वर्त्मरोगं वर्जयित्वाऽन्यत्र क्षारो योज्यः । वर्त्मरोगेषु तु क्षारो योज्य एव । तथा शीतोष्णवर्षोदुर्दिने न च योज्यः ॥ ५ ॥

हे०-द्वयोरपि क्षारयोर्निषेधमाह-नस्त्विति । चले वाते, अवले दुर्बले, प्रोदृत्ता संस्थानविपर्ययं प्राप्ता फलयोनिगर्भा-
शयो यस्याः सा तथा । तदुणास्थि नाभाग्रस्थि ॥ ५ ॥

अधुना क्षारक्रियामाह-

कालमुष्ककशम्याककदलीपारिभद्रकान् ।
अश्वकर्णमहावृक्षपलाशास्फोतवृक्षकान् ॥
इन्द्रवृक्षार्कपूतीकनक्तमालाश्वमारकान् ।
काकजंघामपामार्गमग्निमथाग्नितिल्वकान् ॥
सार्दान् समूलशाखादीन् खंडशःपरिकल्पितान्
कोशातकीश्वतस्रश्च शूकनालं यवस्य च ॥
निवाते निचयीकृत्य पृथक्तानि शिलातले ।
प्रक्षिप्य मुष्ककचये सुधाश्मनि च दीपयेत् ॥
ततस्तिलानां कुंतलैर्दग्ध्वाऽग्नौ विगते पृथक् ।
कृत्वा सुधाश्मनां भस्म द्रोणं त्वितरभस्मनः ॥
मुष्ककोत्तरमादाय प्रत्येकं जलमूत्रयोः ।
गालयेदर्धभारेण महता वाससा च तत् ॥
यावत्पिच्छलरक्ताच्छस्तीक्ष्णोजातस्तदा च तम्
गृहीत्वा क्षारनिष्यंदं पचेलौह्यां विघट्टयन् ॥
पच्यमाने ततस्तस्मिस्ताः सुधाभस्मशर्कराः ।
शुक्तिक्षारपंकशंखनाभीश्चाऽऽयसभाजने ॥
कृत्वाऽग्निवर्णान्बहुशः क्षारोत्थे कुडवोन्मिते ।
निर्वाप्य पिष्ट्वा तेनैव प्रतीवापं विनिक्षिपेत् ॥
श्लक्ष्णं शकृदक्षशिखिगृध्रकंककपोतजम् ।
चतुष्पात्पक्षिपित्तालमनोह्वालवणानि च ॥
परितः सुतरां चाऽतो दर्व्या तमवघट्टयेत् ।
सवाष्पैश्च यदोत्तिष्ठेद्बुद्धैर्लेहवद्धनः ॥
अवतार्य ततः शीतो यवराशावयोमये ।
स्थाप्योऽयं मध्यमः क्षारो ॥ ६ ॥

स०-कालमुष्कको मोक्षः । अश्वकर्णः कुशिकः ।
महावृक्षः स्नुही । आस्फोतो गिरिकर्णिका । वृक्षको नन्दी-
वृक्षः । इन्द्रवृक्षः कुटजः । पूतीकः पूतीकरजः । नक्तमालः

१ अत्र बले बलवतीत्यरुणदन्त्याख्याने चिन्त्यम्,
हेमाद्रिपदार्थचन्द्रिकयोः "बले" इत्यस्य स्थाने "बले"
इति पाठदर्शनात् ।

१ वृक्षको नन्दीवृक्षः, इन्द्रवृक्षः । कुटजः, इत्यरुण-
दन्तः । परब वृक्षकः कुटजः, इन्द्रवृक्षोऽर्जुनः, इति हेमा-
द्रिणा-यदुक्तं तत्सत्यम्, यौगिकत्वात् ।

वरजः । अश्वमारः कश्यपः । कालमुष्ककादीन्
 मूलादिसहितान् खेड्यन्ते कल्पितान् परस्वादितान्
 छिन्नान् । तथा कोशातकीश्वतसो यस्य च शूको
 नालो द्रव इव यो भवति तांश्च निवाते देशे शिला-
 तले शिलापृष्ठे पृथङ्मुष्ककादीनिचयीकृत्य मुष्ककाचये
 च मुधास्मानि मुधाशर्कराः प्रक्षिप्य दीपयेज्ज्वाल-
 येत् । कैः । तिलानां कुन्तलैः पल्लवैः कांडैः ।
 मुधास्मानि तानि नागकानि चित्यम् । पृथग्दीपने
 चैषामनित्यप्रमाणम् । एवं तानि दग्ध्वाऽन्तरमग्नौ
 निगते मुधास्मानां भस्म द्रोणे पृथक्कृत्वा व्यस्ते संस्था-
 प्येतरभस्मनः शम्भाकादिद्रव्यभस्मनो द्रोणमादाय गृही-
 त्वा । किंयुतं द्रोणम् । मुष्कक उत्तरोऽधिको यस्या
 तमादाय जलग्नयोः प्रत्येकमर्धमात्रेण गालयेत् ।
 कथं गालयेत् । महता विस्तीर्णितं वायसा ।
 कियन्ति कालम् । यावत् क्षारनिप्यन्दः क्षारस्मान्
 पिच्छिलस्तच्छन्त्या नोक्ष्यो जातः संपन्नस्ता-
 तस्मिन्काले तं क्षारनिप्यन्दं गृहीत्वा तद्भस्मनो वि-
 सर्जयेत् । किंयुतं । द्रव्यां कल्लमेत्यादि वि-
 धिना पचेत् । किंयुतं । द्रव्यां कल्लमेत्यादि वि-
 धिना लोचनेन । ततोऽन्तरं नोक्ष्यक्षारनिप्यन्दं पच्य-
 मानं ताः स्थापिताः सुतगमशर्करा या मुष्कक-
 मध्ये प्रक्षिप्य दत्त्वा तस्यां शुक्रीः प्राणिविशेषा-
 न्या क्षारपकं प्रत्येकं मालातये तथा शम्भनामा-
 आश्रयणान् कुत्वा क्षारोत्थं क्षारनिप्यन्दं पलायक्या-
 मां कल्पितानां च वायसा तान् नोक्ष्यल्लोचनानां
 नृपुनं मालातयेन नोक्ष्यत्वा तैस्तं क्षारनिप्यन्दं
 शुक्रीः पिष्ट्वा तस्मान्पचमानं क्षारनिप्यन्दं शुक्रीणां
 विनिर्जयेत् । द्रव्ये द्रव्येन । द्रव्यापदे । द्रव्ये
 न प्रतीयाय जाते । नच कालमेव प्रतीयापनेन
 क्षमन्तो वायसा तैनामपि जलनं पचयेत् कुत्वा विनि-
 र्जयेत् । यदा द्रव्येन । यदा मयूरः । यदा
 श्वेतः । यदा श्वेतो पक्षिणी । तथा चतुर्पदा
 तमादिनं तथा चतुर्पदा तमा तथा चतुर्पदा तमा-
 णानि य । यदा चतुर्पदा । यदा चतुर्पदा ।
 यदा चतुर्पदा । यदा चतुर्पदा । यदा चतुर्पदा ।

विनिर्जयेत् । अथ प्रतीयापदन्तरं परितः समंता-
 दर्व्याऽवघट्टयेत् । सवापैरित्यादि । यदा यस्मिन् काले
 स क्षारनिप्यन्दः सवापैः सोष्मभिर्बुद्धैर्देवनो लेह श्वो-
 त्तिष्ठदृच्छेत् । यदा सांद्रतया पच्यमानः सन् लेह-
 तुल्यो दर्वीप्रलेपी स्यादित्यर्थः । तदा तस्मिन् काले-
 ऽवतायोऽयोमये लोहमांडे स्थितौ धवराशौ स्थाप्यः ।
 किं कृत्वा । अवताये चुलीतः । तथा शीतः सन् ।
 अयं मध्यमः क्षारः ॥ ६ ॥

प०-कालमुष्ककादीन् खण्डशः परिकल्पितान्
 शम्भेण छिन्नान् कृत्वा निवाते देशे शिलातले शिला-
 पृष्ठे निचयीकृत्य राशीकृत्य तथा कोशातकीश्वत-
 सस्तथा शूकनाले यस्य शिलातले निचयीकृत्य
 पृथक् तथा मुष्ककनिचये मुधास्मानि मुधाशर्कराः
 प्रक्षिप्य तिलानां कुन्तलैस्तिलकाण्डैर्दीपयेत् प्रज्वा-
 लयेत् । दग्धानि तानि द्रव्याणि दग्ध्वाग्नौ
 विगते शान्ते सति पृथक् मुधाशर्कराभस्म कृत्वा
 व्यस्ते संस्थाप्येतरभस्मनः सर्वक्षारस्य द्रोणं मुष्क-
 कांत्तरमाधिकमुष्ककं तन् राशम् यस्य तत्तथावि-
 धमितरत्तस्मान्तेन द्रव्याकादिभस्मानि समभागानि
 मुष्ककभस्मतो द्विगुणभागं ग्रहीतव्यम् । जलग्न-
 त्रयोः प्रत्येकमर्धमात्रेण गालयेत् । गवादिमूत्र-
 पलसहस्रेण चालोडय महता वाससा वस्त्रेण गाल-
 येत् परिस्त्रावयेत् । कियन्तं कालं गालयेत् । यावत्
 क्षारनिप्यन्दः क्षाराभावः पिच्छिलो रक्तोऽच्छस्ती-
 क्षणश्च जातः संपन्नस्तावत्तदा तस्मिन् काले तं
 क्षारनिप्यन्दं गृहीत्वा तद्भस्मनो विसर्जयेत् ।
 लौघां ताम्रमयं स्नेहपाकविधिना तथा विषदृयन्
 खत्रेनाथदृयन् पचेत् । तस्मिन् क्षारनिप्यन्दे
 पच्यमाने ततोऽन्तरं ततः मुधाभस्म शर्कराया
 मुष्कमध्ये प्रक्षिप्य दत्त्वा तथा शुक्रीः प्राणिविशेषाः
 समुद्भवाः तथा क्षीरवर्णं क्षीरपशिकापरपर्यायं
 शङ्खनाभीतपरपर्यायं सर्वसंघिर्णं कृत्वा
 क्षारोत्थं क्षारनिप्यन्दं कुडवोन्मिते पलायक-
 परिमाणे आयसे भाजने नोक्ष्यल्लोहपात्रं बहुशो
 बहुन वागन् प्रक्षिप्य तेनैव क्षारनिप्यन्देन ताः
 शङ्खाः दृषादि पिष्ट्वा तस्मिन् क्षारनिप्यन्दे प्रती-
 यापं कल्कं निक्षिपेत् दद्यात् । न केवलं ता एव
 प्रीवापं क्षिपेत् । यावद्वक्षादीनामपि शकृन्नि-

क्षिपेत् । श्लक्ष्णपिष्टं कृत्वा । दक्षः कुक्कुटः । शिखी मयूरः । गुध्रः श्येनः । कङ्ककपोतकौ पक्षिणौ । चतुष्पदां पक्षिणां पित्तं तथा अलं हरितालं, मनोह्रा मनःशिला, लवणानि सैन्धवानि परितः सुतरां चातो दर्व्या तदवघट्टयेत् । प्रती-वापादनन्तरं परितः समन्तान् दर्व्या खजेन त-क्षारनिष्यन्दमवघट्टयेत् । यदा यस्मिन् काले स क्षारनिष्यन्दः सवापैर्वुद्वुदैरुत्तिष्ठेत् सान्द्रतया च घनः सन् लेहेन तुल्यो दर्वीप्रलेपः स्यात्तदा तस्मिन् कालेऽवतार्यायोमये घटे शान्ते यवराशौ निधापयेत् निक्षिपेत् सुगुप्ते स्थापयेत् । अयं मध्यमः क्षारः ॥ ६ ॥

हे०—बहिःपरिमार्जनस्थ दहनविधिमाह—कालमुष्क-केति । संग्रहे तु अथ बहिःपरिमार्जनस्त्रिविधो मध्यो मृदुस्तीक्ष्णश्च तस्य पाकविधिः । शाराद शुचिरुपोषितः शुक्लवासाः प्रशस्तेऽहनि प्रशस्तप्रदेशजातं मध्यवयसमनुप-हन् महांतं कालं पुष्कलं सुरापल्लसुमनोऽक्षतादिभिश्चतु-र्दिशं बलिं दत्त्वा प्रदक्षिणं चाभ्यर्च्यैनमधिसयेत् । “दैवतेभ्यो नमस्तेभ्यो निवसंतीहऽये श्रिताः । गंतुमर्हति यं क्रुद्धस्त्यक्त्वेन वा समर्पयन् ॥ भेषजार्थं ग्रहीष्यामि सर्वप्राणभृतामिमम् । वृक्षं न लोभान्न क्रोधाद् ब्राह्मणार्थं विशेषतः ” इति । अथापरेद्युस्तत्र यद्यद्भुक्तं वैकृतं वा किञ्चित् पश्येत्ततो गुग्गुलुमात्रमारुढे सवितरि ब्राह्मणान्वाच-यित्वा तं पादपं पूर्वाग्रमुत्तराग्रं वा पातयेत् एवं च पारि-भद्रकादिषु । कालमुष्ककः—कृष्णो मोक्षकः, महावृक्षकः—स्तुही, आस्फोटः—कोविदारः, वृक्षजः—कुटजः, इन्द्र-वृक्षोऽर्जुनः, परिकल्पितान् छिन्नान्, चतस्रः श्वेदो धामा-गवः पटोली देवदाली चेति । निचयीकृत्य पुंजीकृत्य, पृथक् प्रत्येकं तेषु पुंजेषु मध्ये यः कालमुष्कपुंजः तत्र सुधाश्मानि प्रक्षिपेत् । सुधाप्रसादादिधवलीकरणद्रव्यं तेभ्यो दग्धेभ्यो जायते तानि सुधाश्मानि ततः सर्वान् पुंजां-स्तिलानां कुंतलैर्दीपयेत् । समूलनालः शुष्कतिलः कुन्तलं दीपनं वह्निना प्रज्वालनम् । गालनविधिमाह—दग्ध्वेति । दग्ध्वा भस्मीकृत्य अर्मी विगते शान्ते सति सुधाश्मानां भस्म पृथक्कृत्वा इतरद्रव्यभस्मनो द्रोणं मुष्ककभस्मना उत्तरं सम्पादतां नीते शम्भाकादीनां समानां चत्वार आढ्याः । मुष्ककस्यैक आढक इत्यर्थः । जलस्याधि-भारो मूत्रस्याद्धिभार इत्युभयोर्भारेणालोड्य महता वल्लेण गालयेत् । पुनः पुनस्तेर्नैव परिस्त्रावेणालोड्य थावात्पच्छिले

रक्तः अच्छस्तीक्ष्णश्च परिस्त्रावो भवति । पाकविधिमाह—तदेति । तदा तं क्षारनिष्यन्दे गृहीत्वा क्षारं पक्त्वा लीळां लोहपात्रे पचेत् । ता या मुष्ककभस्मनः पृथक् कृतास्ताः क्षीरपका पट्टिका शंखनाभिः शंखस्यावर्तः बहुशः बहून् वारान् त्रीणि तापनानि त्रीणि निर्वापणा-नित्यर्थः । पेपणस्य क्षारोदकस्य मानोक्त्या पेप्यमान-मनुक्तमपि कल्प्यम्, दक्षादीनां पक्षिणां शकुत्पुरीषं, चतुष्पदां पक्षिणां च पित्तम्, अलं हरितालं, दक्षविष्टा-दिकं श्लक्ष्णं चूर्णं कृत्वा निक्षिपेत् । आवापानंतरं सुतरां परितो दर्व्याऽविघट्टयेत् । लेहवह्ननः लेह इव सांद्रः अयोमये लोहपात्रे विनिक्षिप्य यवराशिमध्ये स्थाप्यः अयं मध्यमक्षारो मृदुतीक्ष्णयोर्वध्यमाणत्वान् ॥ ६ ॥

न तु पिष्ट्वा क्षिपेन्मृदौ ।

निर्वाप्यापनयत् ॥ ७ ॥

स०—मृदौ क्षारे सुधादीनि निर्वाप्य तस्मि-निष्यंदे प्रक्षिप्यैवापनयेद्विसर्जयेन्न तु पिष्ट्वा विनिक्षि-पेत् ॥ ७ ॥

प०—न मृदौ नापि तीक्ष्णे निर्वाप्यावपनं कृत्वा नतु पिष्ट्वा निक्षिपेत् ॥ ७ ॥

हे०—मृदुतीक्ष्णक्षारे विशेषमाह—न तु पिष्ट्वेति । मृदौ क्षारे मध्यमवत्सर्व आवपेत् । विशेषता निर्वाप्या-पनयेन्नतु पिष्ट्वा क्षिपेत् । निर्वापणद्रवमेव क्षिपेदित्यर्थः । दक्षविष्टादिकं च क्षिपेत् ॥ ७ ॥

तीक्ष्णं पूर्ववत् प्रतिवापनम् ॥

तथा लांगलिकादंतिचित्रकातिविषावचाः ।

स्वर्जिकाकनकक्षीरिहिंशुपूतीकपल्लावाः ॥

तालपत्री बिडं चेति सप्तरात्रात्परं तु सः ।

योज्यः ॥ ८ ॥

स०—तीक्ष्णं क्षारं पूर्ववन्मध्यमक्षारतुल्यं प्रतिवापनं निर्वाप्य पिष्ट्वा विनिक्षिपेदिति । नचैतावदेवाऽत्र प्रतिवापनमित्याह । तथेत्यादि लांगलिकादीनि बिड-पर्यंतानि च तत्र प्रतिवापं विनिक्षिपेत् । सप्तरात्रात्पर-मनंतरं स क्षारो योज्यः ॥ ८ ॥

प०—मध्यमक्षारतुल्यरूपं प्रतीवापं निर्वाप्य तथा लाङ्गलिकादीनि बिडपर्यन्तानि श्लक्ष्णानि पिष्ट्वा

क्षिपेत् । पूर्तीकपल्लवाः पूर्तीकप्रवालाः । स त्रिवि-
धोऽपि क्षारः समरात्रान् परमूर्ध्वं योज्यः
प्रयोक्तव्यः ॥ ८ ॥

हे०--तीक्ष्णोऽपि सर्वं मध्यमवत् लोमलकाद्यावापां-
ऽपिकं पूर्तीकपल्लवाः करञ्जपत्राणि । कालपत्रां मुशली स
निनिभोऽपि क्षारः समरात्रात्परं योज्यः । समरात्रं यव-
गर्शी स्थाप्य इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति क्षारत्रैविध्यमुक्त्वा निषयं निर्दिदिक्षुराह-

तीक्ष्णोऽनिलश्छेष्ममेदोजेष्वर्बुदादिषु ॥ ९ ॥

म०--तीक्ष्णः क्षारो वानश्छेष्ममेदःसमुल्लेख्यर्बुदा-
दिषु योज्यः । महत्त्वेन योज्यः । मध्येषु क्षारांतर-
विधानम् । आदिग्रहणादन्येष्वपि तत्साध्येषु रोगेष्वयं
क्षारो योज्यः ॥ ९ ॥

प०--तीक्ष्णः क्षारोऽर्बुदादिषु अनिलश्छेष्ममेदो-
जेषु योज्यः ॥ ९ ॥

हे०--क्षारत्रयं निषयव्यमाह--तीक्ष्णं शीघ्रं । नज
कफवानमेदोजेषु क्षारसाध्येषु तीक्ष्णेषु तीक्ष्णो योज्यः ॥ ९ ॥

मध्वण्वेव च मध्यः ॥ १० ॥

म०--एष्वेवाऽनिलकफमेदोजेषु निक्षारेण्वर्बुदा-
दिषु मध्येषु नोक्तव्येषु नाऽपि हीनेषु मध्यः क्षारो
योज्यः ॥ १० ॥

प०--मध्येण्वेव च मध्यः मध्यमः क्षारः । एष्वे-
वार्बुदादिषु मध्येषु नानिप्रलेपेषु योज्यः ॥ १० ॥

हे०--मध्यं नज रोगेषु मध्यमः ॥ १० ॥

अन्यः पित्राश्वगुदजन्मसु ॥ ११ ॥

म०--अन्यो मृदुः क्षारः पित्राश्वगुदजन्मसु
योज्यः न तीक्ष्णमपीति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

प०--अन्यो मृदुः क्षारः गृहजेण्वर्जःसु पित्राश्व-
गुदजन्मसु योज्यः ॥ ११ ॥

हे०--नित्यमन्यमसु क्षारसाध्येषु मृदुः । तथा गृह-
जन्मसु मृदुः कफकफादिषु ॥ ११ ॥

बलाय क्षीणपानीय क्षारांबु पुनरावपेत् ॥ १२ ॥

म०--तस्मिन् क्षारे क्षीणपानीये घनीभूते क्षारे
बलाधानार्थं पुनर्भूयः क्षारांबु क्षारविधिसुतं जलमाव-
पेद्यात् ॥ १२ ॥

प०--तस्मिन् क्षारे क्षीणपानीये घनीभूते
सति बलार्थं शक्त्युपबृंहणाय क्षारांबु क्षारनिश्चो-
तजलं पुनरावपेत् भूयः क्षिपेत् ॥ १२ ॥

हे०--क्षीणपानीये क्षारे अन्यक्षारांबु निक्षिपेत् १२ ॥

अधुना क्षारगुणानाह-

**नातितीक्ष्णो मृदुःश्लक्ष्णःपिच्छिलःशीघ्रगःसितः
शिखरी सुखनिर्वाण्यो न विष्यन्दी न चातिरूक्
क्षारो दशगुणः शस्त्रतेजसोरपि कर्मकृत् ॥ १३ ॥**

म०--क्षारं नातितीक्ष्णादयो दश गुणा भवन्ति ।
शीघ्रं गच्छति प्रसरत्याबु व्याप्नोतीति शीघ्रगः ।
शिखरी शिखरमुपरिष्ठात्पीठिकोत्थानं तद्वान् । सुखेन
कांजिकादिना निर्वाण्यते शीतीक्रियते सुखनिर्वाण्यः ।
विष्यंदोऽस्यास्तीति विष्यंदी स्मृतिमान् न विष्यंदी
न स्मृतिमान् । न चातिरूक् न चातिमान् । नाति-
तीक्ष्णादयो दश गुणा यस्य स दशगुणः क्षारः । संप्रहं
चाऽस्य दशैव दोषा गदिताः । तथा । अत्युष्णोऽति-
शीतोऽतितीक्ष्णोऽतिमृदुरतितनुरतिघनोऽतिपिच्छिलो
विस्पर्षी हीनौषधो हीनपाकश्चेति । शस्त्रे यत्कर्म छेदन-
पाटनलंखनादि तथा तेजसो बहोरपि यत्कर्म तत्साध्य-
व्याभ्युपशमलक्षणं तत्करोति ॥ १३ ॥

प०--क्षारे नातितीक्ष्णादयो दश गुणा भवन्ति ।
नात्यर्थतीक्ष्णः नातिमृदुः वारितः नातिश्लक्ष्णः
ममृणः नातिपिच्छिलः सान्द्रक्षारः तथा शीघ्रं
गच्छति प्रसरति आशु प्राप्नोति शीघ्रगः । शि-
खरी उपरि पाठाकारवान् । सितः श्वेतः । सुखेन
कांजिकादिना निर्वाण्यते शीतीक्रियते सुखनि-
र्वाण्यः मुखनिर्वाण्यः । विष्यन्दीऽस्यास्तीति
विष्यन्दी न स्मृतियुक्तः । नचातिरूक्
नचानिर्वाण्ययुक्तः । शस्त्रतेजसोरपि कर्म-
कृत् शस्त्रस्य यत्कर्म छेदनपाटनलेखनादि तत्क-
रोति । तथा तेजसो बहोरपि यत्कर्म तत्साध्यव्याधि-
प्रशमनम्पि तदपि करोति ॥ १३ ॥

हे०—क्षारगुणानाह—नातितीक्ष्णो मृदुरिति । शीघ्रगः शीघ्रव्यापी, सितः श्वेतः, शिखरं चिरसंस्थस्य द्रव्यस्योपरि पिष्टिका तद्वान् शिखरी, सुखेन निर्वाप्यः शीततां नेयः न विषयन्दी क्लेदं नोत्पादयति, यच्छस्त्रेणाग्निना च कार्यं तत्क्षारः करोति ॥ १३ ॥

अधुना त्वंतरानुभवद्वारेण क्षारस्य गुणानिर्दिशति—

आचूषन्निव संरम्भाद्वात्रमापीडयन्निव ।
सर्वतोऽनुसरन् दोषानुन्मूलयति मूलतः ।
कर्म कृत्वा गतरुजः स्वयमेवोपशम्यति ॥ १४ ॥

स०—संरम्भात्क्षोभाद्वात्रमाचूषन्निव तथाऽऽपीडयन्निव तथा सर्वतः सर्वस्मिन्नुसरन् गच्छन् दोषान् शस्त्रसाध्यान् मूलतः उन्मूलयत्युद्धरति । तथा कर्म स्वीयं दाहादिकं कृत्वा गतरुजः पुरुषस्य स्वयमेव यत्नं विनैवोपशम्यति ॥ १४ ॥

प०—संरम्भात्क्षोभात् क्षणनात् गात्रमाचूषन्निव तथा पीडयन्निव सर्वतः सर्वस्मिन् अनुसरन् गच्छन् दोषांस्तत्साध्यान्मूलतो मूलादुन्मूलयति उद्धरति स्वकीयशक्त्या । तथा कर्मापि दाहादिकं कृत्वा गतरुजो निवृत्तपीडः स्वयमेवात्मनैवोपशम्यति ॥ १४ ॥

हे०—आचूषन् अन्तर्गतं रसमाकर्षयन् आपीडयन् संकोचयन् संरम्भाद्वेगेन । संग्रहे तु दश क्षारगुणा दशैव च दोषाः । तद्यथा—अत्युष्णोऽतिशीतोऽतितीक्ष्णोऽतिमृदुरतितनुरतिधनोऽतिपिच्छलोऽतिविसर्पी हीनोपधो हीनपाकश्चेतीति । अथ क्षारप्रयोगविधिः । तत्र संग्रहे तत्र क्षारकर्मण्युपहरेत् पिचुवर्तिशलाकादव्यञ्जलिकघृतमधुशुक्ततुषौदकमस्तुक्षारोदकशीतप्रदेहशयनासनादीनि । अथ क्षारार्हस्योपविष्टस्य संविष्टस्य वा परिचारकोपगृहीतस्येति ॥ १४ ॥

क्षारसाध्ये गदे छिन्ने लिखिते स्यावितेऽथवा ।
क्षारं शलाकया दत्त्वा प्लोतप्रावृतदेहया ।
मात्राशतमुपेक्षेत ॥ १५ ॥

स०—क्षारसाध्ये व्याधावर्शोऽर्बुदादौ छिन्ने द्विधा कृते लिखिते शस्त्रेण विघृष्टे स्याविते प्रच्छाद्य निर्हृतशोणिते कर्मणि कृते क्षारो योज्यो नाकृते छेदादा-

विति क्षारस्य विषयो दर्शितः । क्षारं शलाकया दत्त्वा मात्राशतमुपेक्षेत न कांजिकादिना निर्वापणं कार्यमित्यर्थः । किंभूतया शलाकया । प्लोतेन चैलखंडेन प्रावृतः स्थगितो देहः परिग्रहो यस्याः ॥ १५ ॥

प०—क्षारसाध्ये गदे व्याधौ छिन्ने द्विधा कृते लिखिते शस्त्रेण विघृष्टे स्याविते प्रच्छाद्य निर्हृतशोणिते प्लोतप्रावृतदेहया वक्त्रखण्डगुण्ठितशलाकया क्षारं दत्त्वा निपात्य ततो मात्राशतमुपेक्षेत ॥ १५ ॥

हे०—प्रयोगमाह—क्षारसाध्य इति ॥ १५ ॥

तत्रार्शः स्वावृताननम् ।
हस्तेन यंत्रं कुर्वीत ॥ १६ ॥

स०—तत्र क्षारसाध्येष्वर्शःसु क्षारपातं कृत्वा मात्राशतं यावत्तावद्धस्तेन यंत्रमावृताननं छादितमुखं कुर्यात् ॥ १६ ॥

प०—तत्र क्षारसाध्येष्वर्शसु क्षारं दत्त्वा स्वहस्तेनावृताननं पिहितमुखं यन्त्रं कुर्वीत मात्राशतमेव धारयेत् ॥ १६ ॥

हे०—अर्शःसु विशेषमाह—तत्रार्शःस्त्विति । हस्तेनावृताननं पाणिना मुखे पिहितम् ॥ १६ ॥

वर्त्मरोगेषु वर्त्मनी ।
निर्भुज्य पिचुनाच्छाद्य कृष्णभागं विनिक्षिपेत् ।
पद्मपत्रतनुः क्षारलेपो घ्राणार्बुदेषु च ॥ १७ ॥

स०—क्षारसाध्येषु वर्त्मरोगेषु वर्त्मनी निर्भुज्य कुटिलीकृत्य ततः क्षारस्पर्शपरिहाराय पिचुना कार्पासादिमयेन कृष्णभागं तारकप्रदेशमाच्छाद्य क्षारं विनिक्षिपेत् । तत्र च पद्मपत्रप्रमाणः क्षारलेपो देयो न गुदार्शःस्त्रिव घनः । पद्मपत्रतनुरित्युपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः । घ्राणार्बुदेषु च पद्मपत्रतनुः क्षारलेपः ॥ १७ ॥

प०—वर्त्मरोगेषु वर्त्मव्याधिषु वर्त्मनी निर्भुज्य कुटिलीकृत्य परिवर्त्य पिचुना कार्पासादिमयेन कृष्णभागं तारकप्रदेशं प्रच्छाद्य क्षारं विनिक्षिपेत् घ्राणार्बुदेषु पद्मपत्रतनुः पद्मप्रमाणः क्षारलेपो देयः नतु घनः ॥ १७ ॥

हे०-वर्त्मरोगेषु विशेषमाह-वर्त्मरोगेष्विति ।
वर्त्मनी निर्मुज्य पित्तुनाऽऽच्छाद्य कृष्णभागं विनिक्षिपेत् ।
प्राणार्बुदेषु विशेषमाह-प्राणार्बुदेष्विति ॥ १७ ॥

कथं तत्र लेपो देयस्तत्राह-

प्रत्यादित्यं निषण्णस्य समुन्नम्याग्रनामिकाम् ।
मात्रा विधार्यः पंचाशत् ॥ १८ ॥

स०-प्राणजेष्वरुदेषु प्रत्यादित्यं रविसंमुखं निषण्ण-
स्य संस्थितस्य तथाऽग्रे नासिकाऽग्रनासिका तामु-
न्नम्योत्क्षिप्य । कियंतं कालं लेपो धार्य इत्याह । मात्राः
पंचाशद्विधार्यः । वर्त्मसु चाल्पतरा मात्राः । स्थानस्य
मुकुमारत्वात् ॥ १८ ॥

प०-प्राणजेष्वरुदेषु प्रत्यादित्यमादित्याभिमुखं
निषण्णस्योपविष्टस्य तस्य अग्रनासिकां समुन्नम्यो-
न्नम्य पञ्चाशन्मात्राः क्षारलेपो विधेयः ॥ १८ ॥

हे०-अग्रनासिकां नासाग्रम् ॥ १८ ॥

तद्वदृशसि कर्णजे ॥ १९ ॥

स०-कर्णजेऽर्शसि तद्वत्तेन प्राणार्बुदेन तुल्यं म
एव पद्मपत्रतनुः क्षारलेपस्ता एव पंचाशन्मात्रा धार्यः १९

प०-कर्णजेऽर्शसि तद्वत्पञ्चाशन्मात्रा धार्यः क्षार-
लेपो विधेयः ॥ १९ ॥

हे०-कर्णार्शःसु विशेषमाह-तद्वदृशसीति । तद्व-
त्तासार्वदवत् ॥ १९ ॥

क्षारं प्रमार्जनेनानु परिमृज्याऽवगम्य च ।
सुदग्धं घृतमध्वक्तं तत्पयोमस्तुकांजिकैः ।
निर्वापयेत्ततः साज्यैः स्वादुशीतैः प्रदेहयेत् २० ॥

स०-अनु पश्चात् क्षारलेपदाननियमितात्कालाद-
न्तरं क्षारं प्रमार्जनेन चैलादिना परिमृज्य शोधयित्वा
सुदग्धं क्षारस्थानमर्शोऽर्बुदाद्यधिष्ठानमवगम्य सम्यग्दाह-
लक्षणेन ज्ञात्वा तत्क्षारदग्धस्थानं घृतमधुलेपितं कृत्वा
पयःप्रभृतिभिः साज्यैः सघृतैर्लेपयेत् ॥ २० ॥

प०-अनु पश्चात् क्षारं प्रमार्जनेन शलाकया
व्रणं परिमृज्य शोधयित्वा सुदग्धं परिगम्य
बुद्ध्वा घृतमध्वक्तं सर्पिर्मधुप्रयुक्तं पयोमस्तुकांजि-
केन निर्वापयेत् तत्र शैत्यमुत्पादयेत् ॥ २० ॥

हे०-क्षारप्रयोगानन्तरं क्रियामाह-क्षारमिति ।
सुदग्धमवगम्य सम्यग्दग्धं ज्ञात्वा पयोमस्तुकांजिकेन
विकल्पः ॥ २० ॥

अभिष्यंदीनि भोज्यानि भोज्यानि क्लेदनाय च ।

स०-अभिष्यंदीनि कृत्स्नपदस्यैकवर्तीणि भोज्या-
न्यन्नपानानि माषदभ्यादीनि भोज्यानि भोज्यत्वानि ।
किमर्थम् । क्लेदनाय क्षारदग्धस्थानविधार्यः ।
क्षारदग्धं क्लिष्टं मर्द्ध्यते ॥ २१ ॥

प०-अभिष्यन्दीनि क्लेदकर्तृणि भोज्यान्नपा-
नानि अवश्यं भोज्यानि क्लेदनाय क्लेदनायम् २१

यदि च स्थिरमूलत्वात्क्षारदग्धं न क्षीयते ।

धान्याम्लवीजयष्ट्याहृतिलगलेपयन्ततः ।
तिलकल्कः समधुकां घृताक्ता व्रणरोपणः २२ ॥

स०-यदि च क्षारदग्धमभिष्यंदिभिर्मूर्तिनायुक्तैः
स्थिरमूलत्वाद्दृढमूलत्वाद्भोगाधिष्ठानं न क्षीयते ततो
धान्याम्लस्य वीजमवयवविशेषभेदेन तथा मधुकनिका-
भ्यामालेपयेत् । तिलकल्को मधुयष्टिभ्यो घृतान्वितो
व्रणस्य रोपणः ॥ २२ ॥

प०-रोगविन् स्थानं लेपयेत् प्रदिष्टान् ।
धान्याम्लस्य काञ्जिकस्य वीजमवयवार्धभागा-
श्रितः सुराजगल इव तस्य वीजसंज्ञा । तिलकल्को
द्रवपिष्टः तिलः समधुको मधुयष्ट्या युक्तो घृता-
न्वितः व्रणे क्षारक्षते रोपणः स्यात् ॥ २२ ॥

हे०-सुदग्धेऽप्यशीर्णे कृत्यमाह-यदीति । धान्या-
म्लवीजं तलस्थितं कांजिकद्रव्यम् । संप्रेक्ष्य तु सुवर्णशीरी-
युक्तैर्वा त्रिवृद्धिङ्गसारवाद्भिर्वा तिलैरालेपयेत् । भावनी-
वृषांकोटनिर्वास्फांतपटोलीकरवीरपत्रकाद्यो वा व्रणप्रक्षो-
लनम् । एषामेव च कल्ककाये सिद्धं सर्पिस्तैले वा रोपणं
नागपुष्पमज्जिष्ठाचन्दनतिलपर्णिकासु वा यथाव्याधि दोषं
च व्रणवदुपक्रमेतेति ॥ २२ ॥

पक्वजंबूवसितं सन्नं सम्यग्दग्धम् ॥ २३ ॥

स०-पक्वजंबूफलवदसितं कृष्णं तथा सन्नं निर्भं
सम्यग्दग्धं स्थानं विधात् ॥ २३ ॥

प०-पक्वं जम्बूवसितफलवदसितं पक्वजाम्बव-
सङ्काशं सन्निभं सम्यग्दग्धं भवति ॥ २३ ॥

सुखं नृपिण्डविद्यायाम् । विविधेषामर्थैः कतिञ्चित्
विनिःश्रेयो विद्याः । मयस्कृतविद्याश्च तेषां सदाः । तस्य
मोक्षं न विनिश्चयं विद्याः तानर्थितदोषाः । तेषां
लोकाश्च । पापकर्मणाम्भोगेऽनन्तं मोक्षं न कुरुते यथा
ननुः । तदर्थं ननु ननु न नृपिण्डविद्यामिति । तस्मा
देतयोः सादृश्यमर्थैः कतिञ्चित् विनिःश्रेयो विद्याः ।

यस्मादम्लः शीतः स्पर्शेन । तेन चाम्लेन शीर उप-
संहितो युक्त आश्वेव कटुकलवणभूयिष्ठतां त्यक्त्वा
स्वादुतां याति । तराग्रहणमतिशयेनाम्लैर्निर्वापयेत् देश-
सात्त्व्यानुरोधात्कदाचित्क्षीरादिभिरपीति गमयति । इति
क्षारविधिः ॥ ३० ॥

प०—यथाम्लं स्पर्शतः शीतं तेनाम्लेनोपसंहितः
क्षारयुक्तः सन् आशु शीघ्रं कटुकलवणभूयिष्ठतां
त्यक्त्वा स्वादुतां माधुर्यं याति गच्छति । तस्मा-
दम्लैः काष्ठीकादिभिर्निर्वापयेत्तराम् । संश्रयेदति-
शयेन मधुरः पयःप्रभृतिभिः । तथाच सङ्ग्रहे ।
“क्षारोऽम्लरससंयोगे मधुरीभवति क्षणात्” इति ३०

हे०—अतिदग्धे प्रतीकारमाह—विशेषादिति । विशे-
षग्रहणात्पूर्वोक्तवन्निर्वापणम्, उक्तं च संग्रहे—तमतिवृत्त-
माशु पूर्वोक्तैरेव निर्वापणैः पुनः पुनर्निर्वापयेत् । अतश्च
दाह्यमतिप्रमाणं न सङ्गदेव दहेदिति । तथा “ज्वराति-
सारतृप्सोहमूर्छाद्वेदेनार्तिभिः । कक्षं दहत्यग्निरिव शरीरं
क्षारविभ्रमः ॥ पाययेतातियोगेऽत्र तं शीघ्रं सघृतं दधि
सगुडं वा दधिसरं तैलं वा ससितोपलम् ॥ धात्रीफलक-
पित्थाम्लदाडिमस्वरसे घृतम् । द्विगुणे साधितं पानसेकैः
क्षारातिक्थरम् ॥ दाडिमामलकाम्रातकपित्थकरमर्दकान् ।
आम्लाच्च मातुलंगाच्च रसं मृदग्निना पचेत् ॥ ततोऽति-
वृत्तक्षाराय दद्यान्मात्रां यथाबलम् । क्षारो निवर्तते तेन
प्रसादं त्यक्च गच्छति ॥ शोणितातिप्रवृत्तौ च बाह्यातः
त्रिशिरो विधिः ” इति ॥ इति क्षारविधिः ॥ ३० ॥

अग्निकर्मविधिमाह—

अग्निः क्षारादपि श्रेष्ठस्तद्दग्धानामसंभवात् ।
भेषजक्षारशस्त्रैश्च न सिद्धानां प्रसाधनात् ॥ ३१ ॥

स०—क्षारादप्यग्नेः प्रशस्यतरत्वम् । कुतः । तेना-
ग्निना दग्धानां रोगाणामर्शःप्रभृतीनामसंभवात् । भूयो-
ऽग्निदग्धो रोगः प्ररोहं न याति । मूलादुन्मूलनादित्यर्थः ।
भेषजक्षारशस्त्रैश्च ये रोगा न शांतास्तेषां प्रसाधनाज्ज्व-
लनो ज्यायान् ॥ ३१ ॥

प०—क्षारादप्यग्निः श्रेष्ठो ज्यायान् गरीयान् ।
तद्दग्धानां रोगाणामर्शःप्रभृतीनामसंभवात् पुनर-
नुत्पत्तेः । तथा भेषजादिभिरसिद्धानां व्याधीनां
प्रसाधनात्तस्मादसिद्धेः ॥ ३१ ॥

हे०—अथाग्निकर्मविधिः तत्राग्निप्रशंसामाह—
अग्निरिति ॥ ३१ ॥

त्वचि मांसे सिरास्त्रायुसंध्यस्थिषु स युज्यन्ते ३२ ॥

स०—सोऽग्निदाहस्त्वगादिषु युज्यते ॥ ३२ ॥

प०—स चाग्निस्त्वगादिषु दाहाय योज्यते ॥ ३२ ॥

हे०—अग्निभेदान् पडाह—त्वचीति ॥ ३२ ॥

मषांगम्लानि मूर्धातिमंथकीलतिलादिषु ।

त्वग्दाहो वर्तिगोदंतसूर्यकांतशरादिभिः ॥ ३३ ॥

स०—तत्र मषादिषु रोगेषु त्वग्दाहः कार्यो वर्त्या-
दिभिः । वर्तिः पिचुवर्तिः । आदिग्रहणादन्येष्वपि
क्षुद्ररोगाभ्यायोक्तेषु त्वग्दाहो योज्यः । शरादिभिरित्या-
दिग्रहणादन्यैरपि देशान्तरप्रसिद्धैस्त्वग्दाहः कार्यः ॥ ३३ ॥

प०—तत्र त्वग्दाहो मषादिषु गोदन्तादिभि-
र्योज्यः । तिलकास्तिलकालकान् मषान् तानि च
चोन्नतान् मषेभ्यश्चोन्नततरांश्चर्मकीलान् सितासिता-
नित्येतदुत्तरतन्त्रालक्षयेत् ॥ ३३ ॥

हे०—त्वग्दाहविषयमाह—मषांगेति । संग्रहे तु
सर्वस्तब्धप्रम्लायदगाभिष्यंदाधिमंथशिरोभ्रूशंखललाट-
जार्दिनेषु यथास्वमभिष्यंदादिषु तु भ्रूशंखललाटदेशेष्विति ।
त्वग्दाहसाधनान्याह—वर्तिगोदन्तेति । वर्तिगुग्मुल्वादिकृता,
गोदन्तो गवां दंतः, सूर्यकांतः स्फटिकः, आदिशब्दादिप-
पत्यजाशकृच्छलाकादयः ॥ ३३ ॥

अर्शोभगंदरग्रंथिनाडीदुष्टघ्नणादिषु ।

मांसदाहो मधुस्नेहजांबवोष्ठगुडादिभिः ॥ ३४ ॥

स०—अर्शःप्रभृतिषु रोगेषु मधुस्नेहादिभिर्मांसदाहः
कार्यः । आदिग्रहणेनार्बुदगंडमालादयो गृह्यन्ते । तत्र
कदाचिन्मधुना कदाचित्पृथक्स्नेहैः कदाचिजांबवोष्ठेन ।
जांबवोष्ठः शलाकाविशेषो यंत्रविधायुक्तो येन क्षारो
दीयते कदाचिद्गुडेन कदाचिदेवंप्रायेणान्येनापि देश-
विशेषप्रसिद्धेन ॥ ३४ ॥

(१) तत्र रोगाधिष्ठानभेदेनाग्निकर्म चतुर्धा भिद्यते ।
तद्यथा—बल्यविदुरेखाप्रतिसारणानि दहनविशेषाः इति
सुश्रुतः ।

“व्याधिप्रदेशवशाद्बल्यार्द्धचंद्रस्वस्तिकाष्टापदविदुरेखाप्रति-
सारणविकल्पैः” इति वृद्धवा० ।

प०-अर्शःप्रभृतिषु मधुस्नेहादिभिर्मसदाहः ।
स्नेहा धृतादयः । जाम्बवौष्ठं यन्त्रम् । एतैः पृथक्
पृथक् दाहकार्यम् ॥ ३४ ॥

हे०-मांसदाहविषयमाह-अर्श इति । आदिशब्दाद-
बुद्गङ्गङ्गडमालाश्रीपदात्रवृद्धयवगाढपृथलसीकवणादयः ।
मांसदाहसाधनान्याह-मधुस्नेहेति । आदिशब्दात् सूची-
शलाकामधूच्छिष्टताम्रायोरुत्पत्त्यादयः ॥ ३४ ॥

श्लिष्टवर्त्मन्यसृक्त्वावनील्यसम्यग्व्यधादिषु ।
सिरादिदाहस्तैरेव ॥ ३५ ॥

स०-तैरेव श्लिष्टवर्त्मादिषु सिरादाहः कार्यः । तैरेव
मधुस्नेहादिभिः ॥ ३५ ॥

हे०-शिरादिदाहविषयमाह-श्लिष्टवर्त्मनीति ।
आदिशब्दाच्चिरात्तापुस्यस्थिच्छेददन्तनाड्युपपक्षमकलगा-
णादयः । शिरादाहसाधनान्याह-तैरेवेति । तैर्मांस-
दाहोक्तैः ॥ ३५ ॥

न दहेक्षारवारितान् ।
अतःशल्यसृजो भिन्नकोष्ठान्भूरिव्रणानुरान् ॥
स०-क्षारवारितान् दहेत् । न केवलं येषु क्षारो
वारितस्तान् दहेद्वावदन्तःशल्यं तथातर्लोहितं येषां
तान् ॥ ३६ ॥

हे०-अभिदाहं निषेधात्-न दहेदिति । अतःशल्य
अन्तरमृजश्च । संग्रहे तु उष्णं च काले आत्ययिके तु धातौ
कृतोष्णप्रतीकारस्य पिच्छिलमग्नमाशितवतोऽग्निकर्म कुर्या-
दिति । तथा-अथ दाहार्हमातुरं कृतस्वस्थयनमुपहृतं
सर्वोपकरणं प्राक्शिरःसंविष्टमासावलंबितं कृत्वा वैद्यो
निर्धूमवृहत्स्थिरदीप्तखादिरवादरात्रंगारैर्योषधनप्रकारेण
भस्त्रानिलाधमातैर्व्यजनेन चोर्ध्वनिर्गच्छज्जालतया आपादि-
तापाश्रयमानभासुराग्निवर्णैर्जम्बवौष्ठादिभिर्व्याधिप्रदेशवशाद्वल-
याधचंद्रस्वस्तिकाष्टापदविंदुरेखाप्रतिसारणविकल्पैर्मुहुर्मुहुर्हि-
तोपहिताभिर्वाग्भिरद्रिशातुरमाश्रासयन् दहेदसम्यग्दाह-
लिंगोत्पत्तेः । उच्छ्वन्नसुपिरप्रदेशलूनदन्तनाडीसुकुंतुदुष्टव्रणेषु
तु स्नेहमधूच्छिष्टगुडैः पूरयित्वा दहेदिति ॥ ३६ ॥

सुदग्धं घृतमध्वकं स्निग्धशीतैः प्रदेहयेत् ॥ ३७ ॥

स०-सुदग्धमग्निना रोगाधिष्ठानं ज्ञात्वा घृतमधु-
भ्यामभ्यक्तं कृत्वा स्निग्धशीतैर्मधुयष्टिशालिमूलादिभिः
प्रलेपयेत् ॥ ३७ ॥

हे०-दाहानन्तरं कृत्यमाह-सुदग्धमिति ॥ ३७ ॥
तस्य लिंगं स्थितं रक्ते शब्दवल्लसिकान्वितम् ।
पक्तालकपोताभं सुरोहं नातिवेदनम् ॥ ३८ ॥

स०-तस्येत्यनेन सुदग्धं स्थानं परामृश्यते । तस्य
सुदग्धस्य स्थानस्य लिंगं लक्षणं स्थिते रक्ते दह्यमानाव-
स्थाप्रवृत्तासृजि निवृत्ते सति शब्दवद्बुद्बुदशब्दवत् स्थानं
भवेत् । तथा लसिकान्वितम् । लसिका कुशशब्बा-
दिविक्षते प्रथमं या दृश्यते जललवाकृतिः । तथा पक्-
तालसदृशम् । मुखेन रोहति सुरोहम् । तथा नातिवे-
दनं नातितीव्रम् ॥ ३८ ॥

हे०-सुदग्धलक्षणमाह-तस्येति । तालं तालफलं, कपोतः
पक्षी, संग्रहे तु सशब्दमिति मांसदग्धे कृष्णोन्नतव्रणत्वं
स्थिते च रक्ते सलसीका स्फुटिः शिरादग्धे कृष्णारुणककेश-
स्थिरव्रणतास्त्राश्वादिदग्धे इति ॥ ३८ ॥

प्रमाददग्धवत्सर्वं दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः ॥ ३९ ॥

स०-दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः प्रमाददग्धेन तुल्यं सर्वं
लक्षणं बोध्यम् ॥ ३९ ॥

हे०-दुर्दग्धातिदग्धयोर्लक्षणमाह-प्रमाददग्धव-
दिति ॥ ३९ ॥

नच लक्षणमन्तरेणैतत्सम्यग्ज्ञायत इति तल्लक्षणार्थं
भेदात्तदर्शनार्थमाह-

चतुर्धा तत्तु तुल्येन सह ॥ ४० ॥

स०-तत्प्रमाददग्धं चतुष्प्रकारम् । कथम् ।
तुल्येन तुल्यदग्धलक्षणेन सह । अविमृश्यदग्धं हि कदा-
चित्सम्यग्दग्धलक्षणं कदाचिदुर्दग्धलक्षणं कदाचिदति-
दग्धलक्षणं कदाचिच्च तुल्यदग्धलक्षणं स्यात् ॥ ४० ॥

प०-भेदान्तरदर्शनार्थमाह-तत्प्रमाददग्धं चतु-
ष्प्रकारम् । कथं तुल्येन तु दग्धलक्षणेन सह ।
अविमृश्य दग्धं हि कदाचित्सम्यक् दग्धलक्षणं
कदाचिदुर्दग्धलक्षणं कदाचिच्च तुल्यदग्धलक्षणं
स्यात् ॥ ४० ॥

हे०-प्रमाददग्धभेदानाह-चतुर्धेतुल्यं दुर्दग्धमति-
दग्धं सुदग्धं चेति ॥ ४० ॥

तुत्थस्य लक्षणम् ।

त्वग्विवर्णाप्यतेऽत्यर्थं न च स्फोटसमुद्भवः ४१

स०—तुत्थस्य तुत्थदग्धस्य लक्षणमिति कार्यं कारण-
मुक्तम् । त्वगित्यादि त्वग्विवर्णा सत्यत्यर्थमुप्यते रुज्यते
नच स्फोटानां समुद्भूतिरिति तुत्थदग्धस्थानस्य लक्षणम् ।
यत्किञ्चिन्मात्रमेवाग्निना स्पृष्टं तत्तुत्थदग्धमित्युच्यते ४१

प०—तुत्थस्य तुत्थदग्धलक्षणमिति कार्यं कार-
णोपचारादेवमुक्तम् । त्वग्विवर्णा सत्यत्यर्थमुप्यते
रुज्यते नच स्फोटानां समुत्पत्तिरिति । तुत्थ-
दग्धस्थानस्य लक्षणं यत्किञ्चिन्मात्रमेवाग्निना स्पृष्टं
तत्तुत्थदग्धमित्युच्यते मुष्टमिति सुश्रुतस्य ॥ ४१ ॥

हे०—चतुर्था तुत्थलक्षणमाह—तुत्थस्येति ॥ ४१ ॥

सस्फोटदाहतीव्रोषं दुर्दग्धम् ॥ ४२ ॥

स०—यत्र प्रदेशे स्फोटानामुद्भवो दाहयुक्ता तीव्रा
उषा जायते तद्दुर्दग्धं रोगाधिष्ठानं विद्यात् ॥ ४२ ॥

प०—यत्र प्रदेशे स्फोटोद्भवः दाहयुक्ता तीव्रोषा
जायते तद्दुर्दग्धं रोगाधिष्ठानं विद्यात् ॥ ४२ ॥

हे०—दुर्दग्धलक्षणमाह—सस्फोटोति । उषासर्षपलित-
स्येव व्यथा ॥ ४२ ॥

अतिदाहतः ।

मांसलंबनसंकाचदाहधूपनवेदनाः ।

सिरादिनाशस्तृष्णमूर्च्छाव्रणगांभीर्यमृत्यवः ४३ ॥

स०—अतिदाहाद्रोगाधिष्ठानस्य मांसलंबनादयः स्युः ।
संकोचः सिरादीनाम् । धूपनं धूमनिर्गमनमिव भवनम् ।
वेदना रुजा । सिरादीनां नाशो व्यापदः । व्रणगांभीर्यं
गांभीरव्रणता । मृत्युर्मरणं च । सम्यग्दग्धलिङ्गं तूक्तमेव
तस्य लिङ्गं स्थिते रक्त इत्यादिना तस्मात्तत्पुनर्न
निर्दिष्टम् ॥ ४३ ॥

प०—अतिदाहाद्रोगाधिष्ठानस्य मांसलंबनादयः
स्युः । सम्यग्दग्धलिङ्गं तूक्तमेव । तस्य लिङ्गे स्थिते
रक्त इत्यादिना तस्मात्तत्पुनर्ननिर्दिष्टम् ॥ ४३ ॥

हे०—अतिदग्धलक्षणमाह—अतिदाहत इति । धूपनं
धूमायनं सुदग्धस्य लक्षणमुक्तं प्राक् संग्रहे तु स्नेहदाहस्तु
कष्टतरो भवति स हि स्नेहस्य सूक्ष्ममार्गानुसारित्वाद्दूरमनु-
प्राविशतीति ॥ ४३ ॥

अधुना चतुर्विधस्याऽस्य चिकित्सितमाह—

तुत्थस्याऽग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं च भेषजम् ।

स्त्यानेऽस्त्रे वेदनात्यर्थं विलीने मंदता रुजः ४४ ॥

स०—तुत्थदग्धस्याऽग्निना प्रतपनं कार्यम् । तथोष्णं
भेषजमौषधम् । रक्तस्य विलयनार्थमेतत् । यतो हि तुत्थ-
दग्धे त्ववश्यं स्त्यानमसृग्भवतीति युक्त्या प्रतिपादयन्नाह—
लोहिते स्त्याने सत्यतिशयेन रुग्भवति विलीने रक्ते
पीडाया मंदता मंदत्वं भवति । अतो हि तुत्थदग्धेऽग्नि-
प्रतपनं योज्यम् ॥ ४४ ॥

प०—अधुना चतुर्विधस्यास्य चिकित्सितमाह—
तुत्थदग्धस्याग्निना प्रतपनं कार्यम् । तथोष्णं भेष-
जमौषधम् । रक्तस्य विलयनार्थमेतत् । यतो
हि तुत्थदग्धेऽवश्यं स्त्यानमसृग्भवतीति युक्त्या
प्रतिपादयन्नाह—लोहिते स्त्याने सत्यतिशयेन रुग्भवति ।
विलीने रक्ते पीडाया मन्दत्वं भवति । अतो हि
तुत्थदग्धेऽग्निप्रतपनं योज्यम् ॥ ४४ ॥

हे०—तुत्थस्यापधमाह—तुत्थस्येति । संग्रहे तु—
“ स्त्याने रक्ते हिमैर्नोष्मा निष्कामति यतां बहिः । वेदना
वर्द्धते तेन रुधिरं च विदह्यते ॥ उष्णं निष्कामयन्कुर्याद्बु-
ध्माणं मंदतां रुजः ” इति ॥ ४४ ॥

दुर्दग्धे शीतमुष्णं च युज्यादादौ ततो हिमम् ४५

स०—शीतमुष्णं च पर्यायेणौषधं तत्रादौ प्रथमं
भेषजं युज्यात् ॥ ४५ ॥

प०—दुर्दग्धे शीतमुष्णं पर्यायेणौषधम् । तत्रापि
प्रथमं हिमं भेषजं युज्यात् ॥ ४५ ॥

हे०—दुर्दग्धस्यौषधमाह—दुर्दग्ध इति ॥ ४५ ॥

सम्यग्दग्धे तुगाक्षीरिष्टक्षचंदनगैरिकैः ।

लिपेत्साज्यामृतैरुर्ध्वं पित्तविद्रधिबलिक्रिया ४६ ॥

स०—सम्यग्दग्धे तवक्षीर्यादिमिलेपयेत् । किंभूतैः ।
साज्यामृतैर्वृतगुडचोयुक्तैः । आदावित्यत्राऽपि योज्यम् ।
आदौ तैलेपयेदूर्ध्वमनंतरं पित्तविद्रधिवत् क्रिया कार्येति
शेषः ॥ ४६ ॥

प०—सम्यग्दग्धे तवक्षीर्यादिमिलेपयेत् ।
किंभूतैः । साज्यामृतैः घृतगुडचोयुक्तैः । आदावि-

त्यत्रापि योज्यम् । आदावेतैर्लपयेत् ऊर्ध्वमन-
न्तरं पित्तविद्रधिबन्धु क्रिया कार्येति शेषः ॥४६॥

हे०—सम्यग्दग्धौषधमाह—सम्यग्दग्ध इति ॥ ४६ ॥

अतिदग्धं द्रुतं कुर्यात्सर्वं पित्तविसर्पवत् ॥४७॥

स०—अतिदग्धे द्रुतं शीघ्रमेव सर्वं बहिरन्तश्च भेषजं
पित्तविसर्प इव कुर्यात् ॥ ४७ ॥

प०—अतिदग्धे द्रुतं शीघ्रमेव सर्वं बहिरन्तश्च
भेषजं पित्तविसर्प इव कुर्यात् ॥ ४७ ॥

हे०—अतिदग्धस्यौषधमाह—अतिदग्ध इति । द्रुतं
शीघ्रम् ॥ ४७ ॥

स्नेहदग्धं भृशतरं रुक्षं तत्र तु योजयेत् ॥४८॥

स०—स्नेहदग्धेऽतितरां रुक्षं योजयेत् । भृशतरं
रुक्षं चाऽत्र भेषजं तत्र तु योजयेत् । तुशब्दान् केवलं
भृशतरग्रहणाच्च बाहुल्येन रुक्षं प्रलेपादि तत्र योजयेत्
किंतु देहदेशादिसात्म्यवशास्त्रिभूमपि यथावस्थं यथा-
वयोजयेत् ॥ ४८ ॥

प०—स्नेहदग्धेऽतितरां रुक्षं योजयेत् । भृशतर-
ग्रहणाच्च बाहुल्येन रुक्षम् । देहदेशादिसात्म्यव-
शात् स्त्रिभूमपि यथावस्थं यथावयोजयेत् ॥४८॥

हे०—स्नेहदग्धस्यौषधमाह—स्नेहदग्ध इति । भृशतरम-
त्यर्थं तु शब्दान् केवलं भृशतरं रुक्षं प्रलेपादिपूर्वाक्तमपि
यथावस्थं योजयेत् ॥ ४८ ॥

समाप्यते स्थानमिदं हृदयस्य रहस्यवत् ॥४९॥

स०—वक्तव्यं यद्वस्तु तस्य सर्वस्यैवोक्तत्वादिदं
स्थानं समाप्यते निष्पाद्यते । किंभूतं स्थानम् । रहस्य-
वत् रहस्यमत्यर्थं गुह्यरूपं तदस्याऽस्ति तद्रहस्यवत् ।
कस्य स्थानम् । हृदयस्य । हृदयमिव हृदयम् । हृदय-
शब्देनाष्टाङ्गहृदयमुपलक्ष्यते यथा सत्यमामा भामेति ४९

प०—वक्तव्यं यद्वस्तु तस्य सर्वस्योक्तत्वादिदं
स्थानं समाप्यते निष्पाद्यते । किंभूतं स्थानम् ।

रहस्यवत् । रहस्यमत्यर्थं गुह्यरूपं तदस्यास्तीति
तद्रहस्यवत् । कस्य स्थानं हृदयस्य । हृदयश-
ब्देनाष्टाङ्गहृदयमुपलक्ष्यते । यथा सत्यमामा
भामेति ॥ ४९ ॥

हे०—सूत्रस्थानमुपसंहरति—समाप्यते इति ॥ ४९ ॥

कुत एतत्स्थानं रहस्यवदित्याह—

अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रतन्यन्ते हि सर्वतः ५०
इति वैद्यपतिसिंहगुप्तसुनुवाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां प्रथमं सूत्र-
स्थानं संपूर्णम् ।

स०—यस्मादत्र स्थानेऽर्थाः सूत्रिताः सूचिताः
सूचनमात्रेणोक्ताः । किंभूताः । सूक्ष्मास्तीक्ष्णतरमतिग-
मधिगम्याः यतस्ते एवार्थाः सर्वस्मिन्तत्रे प्रतन्यन्ते विस्ता-
र्यन्ते । अस्मादिदं स्थानं तंत्रसंबन्धिनामन्यस्थानानां रह-
स्यवदित्युक्तमिति ॥ ५० ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचि-
तायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दरा-
ख्यायां क्षाराग्निकर्मविधिस्त्रिंशत्-
मोऽध्यायः ॥ ३० ॥

प०—कुत एतत्स्थानं रहस्यवदित्याह—अत्रेति ।
यस्मादत्र स्थानेऽर्थाः सूत्रिताः सूचिताः । किंभूताः
सूक्ष्मास्तीक्ष्णतरमतिसमाधिगम्याः । यतः अस्मिन्त-
न्त्रे प्रतन्यन्ते विस्तार्यन्ते तस्मादिदं स्थानं
तत्र सम्बन्धिनामन्यस्थानानां रहस्यवदित्युक्तं
भवति ॥ ५० ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने
त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

हे०—कस्मादेतद्रहस्यवदित्यत आह—अत्रार्था इति ५०
इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदसायने क्षाराग्निकरणं
तु सामस्त्येन निरूपितम् ॥ ३० ॥

समाप्तमिदं सूत्रस्थानम् ।